

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Том

2

БОРОНУВАЛІННЯ - ГЕРГЕЛІ

А - БІОГРАФІА



ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
ГАВРИЛОВА Т. А
ГІТАЛОВ О. В.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГОНЧАР О. Т.
ГЛУШКОВ В. М
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КАВЕЦЬКИЙ Р. Є.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУЗЬМЕНКО М. В.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШВЕД Г. А.
(відповідальний секретар,
відповідальний секретар редколегії)
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

**ТОМ
2**

БОРОНУВАННЯ — ГЕРГЕЛІ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

**ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1978**

03
У45

Б $\frac{00101-006}{51 222 (04) 78}$ 157 — 78

Б

БОРОНУВАННЯ, волочіння — один із прийомів поверхневого обробітку ґрунту. Здійснюють *боронами* різних типів. Застосовують для збереження вологості в ґрунті, поліпшення *аерації* ґрунту, знищення ґрунтової кірки і молодих сходів бур'янів, вирівнювання, розроблення і підготування до сівби ріллі тощо. Зяб і озимі боронують рано навесні, коли ґрунт перестає мазатись. Посіви ярих зернових боронують зразу після сівби, а картоплю, буряки, кукурудзу, соняшник — до й після появи сходів. На легких ґрунтах Полісся і в р-нах поширення пшавих бур (на Пд. Сх. України) боронувати озимі, особливо слабобровинуті, не рекомендують. На Пд. УРСР Б. необхідно проводити слідом за оранкою зябу, щоб зменшити висихування ґрунту восени та в безсніжні зими.

Є. Й. Дорошенко.

БОРОРГАНІЧНІ СПОЛУКИ — органічні сполуки, в яких атом *бору* зв'язаний з органічним радикалом. До Б. с. відносять похідні *бороводнів* типу $R\text{BNH}_2$, $R_2\text{BNH}$ та $R_3\text{B}$ і борні кислоти типу $R\text{B}(\text{OH})_2$ і $R_2\text{BOH}$. Існують циклічні Б. с. — замінені борозоли $[\text{RBNX}]_n$. Одержують Б. с. в основному взаємодією літій- і магнійорганічних сполук з ефірами *борної кислоти* і галогенідами *бору* та гідроборуванням ненасичених вуглеводнів. Застосовують Б. с. як *каталізатори* полімеризації, як добавки до мастил, для одержання бороваднів тощо.

БОРОТББА — вид спорту, єдиноборство двох спортсменів за встановленими правилами. Б. була відома з давніх часів. У народів СРСР здавна поширені нац. види Б. В сучас. спортивній Б. розрізняють класичну і вільну Б., *дзю-до* і *самбо*. Змагання складається з 3 періодів по 3 хв з перервами на 1 хв; проводять на спец. килимі розміром 8×8 м. Борців поділяють на вікові та вагові категорії. Перемога присуджується борцеві, який примусив суперника доторкнутися до килима обома лопатками або набрав більшу кількість очок (балів) за краще проведені технічні прийоми. До Олімпійських ігор включено змагання з вільної і класичної Б. та дзю-до. Світову славу завоювало багато вітчизн. борців, серед них відомі укр. борці І. Піддубний, І. Бодан, Я. Пункін (класична боротьба, олімпійський чемпіон 1952), С. Рибалко (класична боротьба, чемпіон світу 1962, 1965), Б. Гуревич, С. Новиков (дзю-до, олімпійський чемпіон 1976), О. Колчинський (класична боротьба, олімпійський чемпіон 1976, чем-

піон світу 1978), П. Пінігін (вільна боротьба, олімпійський чемпіон 1976, чемпіон світу 1977, 1978). З 1921 діє Міжнар. аматорська федерація Б. (ФІЛА). Рад. борці є її членами з 1947. У 1959 засн. Федерація боротьби СРСР.

«БОРОТББА» — газета, орган *Українського селянського об'єднання* (прогресивна політична організація, що перебувала під впливом КПЗУ). Видавалась у Львові з 14.V до 22.X 1933. Вийшло 20 номерів. Видання «Б.», яка виступала проти колонізаторської політики бурж.-поміщицької Польщі, заборонив тодішній польс. уряд.

БОРОТББА ДВОХ СУСПІЛЬНИХ СИСТЕМ — один з найважливіших факторів, що визначає основний зміст, основну суперечність сучасної епохи. Є концентрованим виразом непримиренності двох протилежних соціально-економічних систем — капіталістичної і соціалістичної — у світовому масштабі. Б. д. с. с., що являє собою протиборство державно організованого робітн. класу і державно організованої буржуазії, має глобальний характер. Б. д. с. с. у своєму розвитку пройшла ряд етапів. Перший з них ознаменувався перемогою *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917, яка відкрила нову еру в історії людства — еру революц. оновлення світу, краху капіталізму і торжества соціалізму. Другий етап Б. д. с. с. пов'язаний з розгромом фашизму при вирішальній ролі СРСР в ході 2-ї світової війни, остаточним крахом спроб імперіалізму подолати соціалізм силою зброї, перемогою соціалістичних революцій у ряді країн Європи й Азії й утворенням *світової системи соціалізму*; третій — з перетворенням світової системи соціалізму на найвпливовіший фактор сусп. прогресу і з подальшим поглибленням *загальної кризи капіталізму*. В сучас. умовах заг. кризи капіталізму істотно поглибилася, загострилась його суперечність. Великого розмаху набрала боротьба проти експлуатації, засилля монополій, за демократію і соціалізм. У процесі Б. д. с. с. склався єдиний антиімперіалістичний фронт, який включає світову *соціалістичну співдружність*, *міжнародний комуністичний рух*, *національно-визвольний рух*, боротьбу за мир у всьому світі. Завдяки наполегливим зусиллям цього фронту, послідовній миролюбній політиці СРСР, прогресивні сили в 60-х — перший пол. 70-х рр. добилися позитивного повороту від політики *«холодної війни» до розрядки міжнародної напруженості*, до утвердження в практиці міжнар. життя принципів *мирного співіснування* д-в з різним сусп. ладом. Мирне співіснування — специфічна форма класової Б. д. с. с. Воно передбачає виключення воєн як засобу розв'язання суперечностей між двома сусп. системами і вирішення їх шляхом переговорів; доведення переваг соціалізму в галузі економіки шляхом мирного екон. змагання двох світових систем; їхнє ідеологічне протиборство.

Нинішній етап світового розвитку характеризується посиленням кла-

сової боротьби у світовому масштабі. Агресивні імперіалістичні сили підхльостують *гонку озброєнь*, організовують ідеологічні диверсії проти СРСР та ін. соціалістичних країн. Реакційні кола розгорнули наклепницькі антирад., антикомуністичні кампанії, послалили репресії проти демократичних рухів всередині капіталістичних д-в. Усе це суперечить інтересам народів, положенням *Заключного акту* загальноєвроп. наради 1975 в Хельсінкі. Даючи рішучу відсіч підступам противників миру і соціалізму, СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності добиваються дальшого розвитку сприятливих для миру і соціального прогресу змін у міжнар. обстановці, перетворення розрядки на безперервний, універсальний і необоротний, охоплюючий усі континенти процес переходу до сталого, плідного мирного співробітництва між д-вами, досягнення практичних успіхів у *роззброєнні*. Величезна конструктивна, мобілізуюча роль у розвитку й поглибленні політики розрядки належить прийнятій XXIV з'їздом КПРС *Програмі миру* та її органічному продовженню — висунутій XXV з'їздом партії програмі дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу і незалежність народів. У документах XXIV і XXV з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, з'їздів ін. марксистсько-ленінських партій, документах міжнар. комуністичного і робітн. руху підкреслено, що СРСР, ін. соціалістичні країни в своїй зовн. політиці поєднують рішучу відсіч імперіалістичній агресії, підтримку революц. сил з терпеливими пошуками шляхів дальшого розвитку відносин з д-вами протилежної системи на основі принципів мирного співіснування, з неухильним нарощуванням зусиль у боротьбі за міцний мир у всьому світі, за врятування людства від загрози ядерної війни.

В. П. Меньшов.

БОРОТББА ЗА ІСНУВАННЯ — сукупність процесів, що спричинюються до вибіркового знищення або усунення від розмноження менш пристосованих організмів, внаслідок чого зберігаються і залишаються потомство більш пристосовані організми (*добір природний*). Передумовами Б. за і. є гетерогенність (неоднорідність) особин у будь-якій *популяції*, зумовлена їхньою *мінливістю*, та прогресія розмноження, яка виявляється в тому, що кожна пара організмів (з тих, яким властиве перехресне запліднення) або кожний організм (з тих, яким притаманне самозапліднення або нестатеве розмноження) дає значно більше нащадків, ніж може вижити й досягти дорослого стану. Поняття «боротьба за існування» ввів Ч. Дарвін, який розкрив і її еволюційну роль як передумови природного добору. Б. за і. буває п р я м о ю (активне змагання в здобуванні їжі й захисті від ворогів) і н е п р я м о ю, або к о н с т и т у ц і о н а л ь н о ю (пасивне змагання в стійкості до несприятливих *абіотичних факторів* навколишнього середовища); в н у т р і ш н ь о в и д о в о ю

(між особинами одного виду) і міжвидовою (між представниками різних видів); індивідуальною (змагання окремих особин) і груповою, що відбувається на основі внутрішньовидової (гуртосімійності у комах) чи міжвидової (*симбіоз*) «взаємодопомоги». В еволюційному процесі різні форми Б. за і. діють не відокремлено, а в тісному взаємозв'язку. Вивчення Б. за і. має практичне значення: його результати враховують у рільництві (при складанні й обґрунтуванні сівозмінь), у лісовому, мисливському, рибному г-ві, при розробці біол. методів боротьби з шкідниками, при терапевтичному застосуванні антибіотиків і фітонцидів.

Спроби безпідставного використання деякими бурж. соціологами й економістами біол. поняття «боротьба за існування» для пояснення соціальних явищ (див. *Мальтузіанство*, *Соціальний дарвінізм*) різко критичували класики марксизму-ленінізму за антинауковість.

Лит.: Дарвін Ч. Походження видів. К.—Х., 1949; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Галл Я. М. Борьба за существование как фактор эволюции. Л., 1976; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976. Г. К. Кравець. **БОРІТЬБА КЛАСІВ** — див. *Класова боротьба*.

БОРІТЬБА ПРОТИЛІЖНОСТЕЙ — див. *Єдність і боротьба протилежностей*.

БОРІТЬБИСТИ — українська дрібнобуржуазна націоналістична партія, яка відображала класові інтереси сільської буржуазії, насамперед куркульства. Виникла в травні 1918 внаслідок розколу *Української партії соціалістично-революціонерів* (УПСР). Назву дістала від найменування центрального органу партії газ. «Боротьба». В березні 1919 Б. прийняли назву «Українська партія соціалістично-революціонерів-комуністів», а в серпні 1919 перейменувалися на «Українську комуністичну партію (боротьбистів)». Лідери партії — Г. Ф. Гринько, В. М. Блакитний, П. П. Любченко, Г. В. Михайличенко, О. Я. Шумський. За своєю ідейно-політичною платформою Б. завжди були дрібнобуржуазною, націоналістичною партією, яка претендувала на політ. гегемонію на Україні, вела боротьбу проти Комуністичної партії і її складової частини — КП(б)У. З цієї метою Б. відстоювали доктрину т. з. «української революції», національної за своїм характером, яка нібито докорінно відрізнялась від соціалістичної революції в Росії. Б. активно виступали проти інтернац. єдності трудящих України і Росії, особливо проти воєнно-політ. і екон. союзу рад. республік.

Розвиток революц. боротьби показав, що маси, в т. ч. трудяще селянство, не підтримали Б. Щоб не залишитись у повній ізоляції, Б. змушені були заявити про визнання Рад. влади. Їхніх представників було включено до складу Рад. уряду України. Послідовно здійснюючи ленінську тактику щодо Б., за якими в умовах громадян. війни ще йшла певна частина селянства

та інтелігенції, КП(б)У ніколи не поступалася марксистсько-ленінськими ідейними і організаційними принципами. Вона послідовно викривала дрібнобуржуазні, націоналістичні погляди й контрреволюційні дії Б., це стосувалося, зокрема, їхнього намагання в ході боротьби проти *денікінщини* захопити з допомогою залишків петлюрівської армії (див. *Петлюрівщина*) владу на Україні під прикриттям націоналістичного гасла її «безумовної незалежності». Ці спроби Б. зазнали краху. В умовах дальшого зростання впливу Комуністич. партії на маси Б. знову заявили про бажання співробітничати з КП(б)У. Ідучи на тактичні угоди з Б., КП(б)У прагнула відірвати від них ту частину середнього селянства, яка ще йшла за ними, залучити на свій бік кращі елементи Б. і створити умови для ліквідації партії Б., оскільки вона продовжувала лінію, спрямовану проти політики Рад. влади на Україні. У зв'язку з цим В. І. Ленін вимагав «визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму, що просто на руку білим і міжнародному імперіалізму». Так само суперечить інтересам пролетаріату їх боротьба проти лозунга тісного і найтіснішого союзу з РСФРР» (Повне зібрання творів, т. 40, с. 118). Намагаючись дискредитувати КП(б)У, Б. в лютому 1920 звернулися до Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) з проханням про прийом до Комінтерну. В своїх зауваженнях на проект постанови ВККІ від 22.II 1920 про відмову Б. у прийомі В. І. Ленін наголосив на необхідності посилити мотиви відмови і звинувачувати Б. «не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності» (Повне зібрання творів, т. 40, с. 154). 26.II 1920 ВККІ в своїй постанові зазначив, що партія Б. «відступає від принципів комунізму в ряді найважливіших питань», що «бажання створити на Україні другу, паралельну партію В. К. Комуністичного Інтернаціоналу не може розглядатися інакше, як спробу розколотися ряди трудящих». Відхиливши прохання боротьбистів, ВККІ разом з тим підкреслив, що «справжнім комуністичним елементом боротьбистів ніхто не перешкоджає вступити в ряди КП(б)У (більшовиків)» [Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919). К., 1962. С. 68, 69].

У зв'язку з тим, що партія Б. переживала цілковите ідейне банкрутство і організаційний розвал, перетворюючися на легальний центр притягання контрреволюц. сил, кращі елементи Б. почали виступати за ліквідацію цієї партії. В березні 1920 Всеукраїн. конференція боротьбистів прийняла рішення про саморозпуск. Прийом Б. в Комуністичну партію проходив в індивід. порядку. Зокрема, були прийняті В. М. Блакитний, Г. Ф. Гринько, П. П. Любченко та ін. Офіційно значення ліквідації партії

Б., В. І. Ленін на IX з'їзді РКП(б) говорив: «Це — питання надзвичайно складне і велике, я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібне було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким чином ми довели, що у нас ні найменшої нетерпимості немає. І що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК... те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв» (Повне зібрання творів, т. 40, с. 253—254). Завдяки великій політ. роботі, проведеній КП(б)У під керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна, партія Б. зійшла з політ. арені. Це сприяло дальшому згуртуванню трудящих України навколо Комуністичної партії, зміцненню Рад. влади, братерського союзу та інтернац. єдності укр. і рос. народів.

І. Ф. Курас. **БОРОЧИЙСЬКИЙ СКАРБ** — скарб 4 — поч. 5 ст., виявлений 1928 біля с. Борочичо (тепер Горохівського р-ну Волинської обл.). Знайдено 9 кг римських *денаріїв* кін. 1 — поч. 3 ст. у двох срібних і одній глиняній посудинах, золоту тацю та золотий медальйон рим. імператора Іовіана (363—364) у багатій оправі, оздобленій інкрустацією і зерню. Обидві срібні посудини належать до візант. імпорту кін. 4 — поч. 5 ст. Речі з Б. с. частково зберігаються у Варшавському держ. археол. музеї, решта — у музеях Львова.

БОРОШНИСТА РОСА, попелоха — група захворювань рослин, що її спричинюють *борошнисторосні гриби*. На надземних органах з'являється білий наліт, який згодом стає борошністим. Крім виснаження рослин внаслідок живлення паразита, наліт утруднює газообмін і фотосинтез рослини-хазяїна, спричинює підсихання органів та відмирання їх. Б. р. частіше трапляються в степовій і лісостеповій зонах УРСР. Найбільшої шкоди завдають Б. р. винограду (оїдіум) і Б. р. агрусу (сферотека), Б. р. злаків, Б. р. огірків, Б. р. персика і Б. р. дуба. Заходи боротьби. Знищення рослинних решток, обприскування і обпилювання рослин сірчаними препаратами, арсенатом кальцію та ін.

БОРОШНИСТОРОСНІ ГРИБИ, попелюхові (Erysiphaceae) — родина сумчастих грибів. Паразити вищих рослин. На уражених органах рослин Б. г. утворюють поверхневий білий наліт (*борошністу росу*). Від *гіфів* грибициї Б. г. відходять короткі тонкі відгалуження. Вони проникають у клітини *епідермісу*, де набувають пухирчасті форми, утворюючи т. з. *гаусторії*, завдяки яким відбуваєть-

ля живлення гриба. Б. г. дуже поширені. Вони завдають великої шкоди багатьом трав'янистим і деревним культурним і диким рослинам.

М. Я. Зерова.

БОРОШНО — продукт розмелювання зерна пшеничного, житнього, кукурудзяного, вівсяного, ячмінного, горохового тощо.

Б. буває обивного помелу (розмелене зерно, у якого частково видалено плодон оболонки і зародок) і помелу сортового (розмелене зерно без зародка й основної частини оболонки; складається переважно з ендосперми). Сорт Б. визначають за співвідношенням у ньому ендосперми й кількості периферійних частинок зерна (оболонки, алеїронового шару та зародка), за зольністю, крупністю помелу, вмістом клейковини і кольором. Найчастіше виробляють Б. пшеничне обивне і сортове, житнє обивне і сортове (січне і обдирне, що містить до 10% периферійних частинок зерна). З твердих сортів пшениці виготовляють Б. вищого сорту (крупку) і першого (напівкрупку). Б. вищих сортів збагачують на млинах борошномельних вітамінами В₁, В₂ та РР, оскільки значна кількість їх видалається з зародком і алеїроновим шаром. З Б. випікають хліб (див. *Хлібопечення*), виготовляють макарони, кондитерські та ін. вироби. Див. також *Борошномельно-круп'яна промисловість*.

Лит.: Мясникова А. В. [та ін.]. Товароодержання зерна і продуктів його переробки. М., 1971; Ройтер И. М. Сырье хлебопекарного производства. Справочное пособие. К., 1972.

О. С. Зубко.

БОРОШНО КОРМОВЕ — борошно тваринного і рослинного походження. Б. к. тваринного походження — рибне, китове, м'ясністкове, м'ясне, кров'яне, кісткове виготовляють з риб, морських ссавців, з відходів рибної та м'ясної пром-сті тощо. Після термічної обробки сировину сушать і розмелюють. У Б. к., за винятком кісткового, високий вміст *протеїну* (42—80%), до складу яких входять незамінні *амінокислоти* (метіонін, лізин, триптофан). Кісткове борошно — цінне джерело кальцію (~30%) і фосфору (~15%). Б. к. рослинного походження виготовляють з наземних (борошно трав'яне, хвойне тощо) та водних рослин. Свіжоскошені злакові і бобові трави, листя дерев хвойних порід та ін. сировину швидко висушують у спец. сушильних установках і розмелюють. Трав'яне та хвойне Б. к. містить значну кількість вітамінів та біологічно активних речовин. Невелика добавка Б. к. поповнює раціон тварин, сприяє кращому засвоєнню кормів.

А. Я. Писеліський.

БОРОШНОМІЛЬНО-КРУП'ЯНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють борошно і крупи. Борошно з жита, пшениці (індії з ін. зернових культур) використовують у харчовій промисловості (хлібопекарській, макаронній, кондитерській), а фуражного зерна — у *комбікоронній промисловості* або безпосередньо для годівлі худоби. Вироби борошна із зерна відомі

з часів *мідного віку*. Для розмелювання зерна спочатку застосовували кам'яні ступки, тертки, жорна. Згодом поширилися водяні та вітряні млини (*вітряки*). Перші парові млини виникли в Англії 1786, в Росії — 1818. Б. к. п. набула розвитку з 2-ї пол. 19 ст. У 1913 було вироблено 28 млн. т борошна (в межах СРСР до 17.IX 1939). На Україні парові вальцові млини почали будувати в останній чверті 19 ст. На поч. 20 ст. Україна стала одним з осн. районів розвинутого товарного млинарства в Росії. За роки Рад. влади, особливо в довоєнні п'ятиріччя, Б. к. п. країни перетворилася на потужну індустріальну галузь; були збудовані великі високомеханізовані підприємства Б. к. п., покладено початок створенню вітчизняного млинарського машинобудування. За післявоєнні роки внаслідок зростання виробничих потужностей, раціонального розміщення підприємств Б. к. п., оснащення їх сучас. устаткуванням і вдосконалення технології виробн. значно збільшився випуск продукції галузі. В 1975 в СРСР було вироблено 42 млн. т борошна і 3,7 млн. т крупів (1940 — відповідно 29 і 1,7 млн. т). УРСР дає понад 17% борошна і понад 23% крупів загальносоюзного їх виробн. У 1975 в республіці вироблено 7174 тис. т борошна і 864,4 тис. т крупів (1940 — відповідно 6887 і 421,8 тис. т).

В зв'язку з процесом *урбанізації*, зростанням міськ. населення, а також контингенту сільських жителів, що забезпечується хлібом заводського приготування, потреба в борошні вищих сортів зростає. Поряд з цим відбувається зміна в структурі харчування населення внаслідок збільшення споживання м'ясних та ін. висококалорійних продуктів. В країні приділяється постійна увага збільшенню виробн. борошна вищих сортів, а також борошна з фуражних зернових культур. На підприємствах Б. к. п. підвищується рівень механізації й автоматизації виробн., споруджуються при борошномельно-круп'яних підприємствах потужні елеватори з пневматичним транспортуванням сировини і продуктів помелу. Поширюється комбінування суміжних галузей виробництва. В основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено забезпечити за п'ятирічку зростання випуску продукції Б. к. п. країни на 21—23%, збільшити виробн. борошна вищих сортів, рису і гречаних крупів, вести в дію зернові елеватори заг. місткістю 30 млн. т. Д. В. Гак.

БОРОШНЯНИЙ КЛІЩ (*Ascaris* *silo*) — один з найпоширеніших видів групи *копрічних кліщів*. Б. к. трапляється в госп. приміщеннях і в польових умовах. Багатоїдний; завдає великої шкоди харч. запасам, особливо продуктам рослинного походження. Тіло Б. к. (довж. 0,3—0,8 мм) овальне, білувате, вкрите рідкими щетинками. Самка за життя відкладає до 200 яєць, розвиток яких залежно від т-ри і вологості середовища триває 10—

60 діб. Ушкоджені Б. к. продукти стають липкими, набувають специфіч. запаху, втрачають харч. якості, можуть спричинити отруєння. Заходи боротьби. Дезинсекція порожніх комор і зерноскосовищ; додержання відповідного режиму зберігання. Див. також *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

Г. Я. Гушл.

БОРОШНЯНИЙ ЧЕРВ'ЯК — науково неточна назва личинки жука *хрущача борошняного* великого. Шкідник борошна, зерна і борошнених продуктів.

БОРРОМІНІ (Borghini; Борроміно; Кастеллі) Франческо (25.IX 1599, Біссоне, Швейцарія — 3.VIII 1667, Рим) — італійський архітектор, представник *барокко*. Навчався в Мілані. Б. побудував: церкви Сан-Карло алле Куатро Фонтане (1634—67), Сант-Іво алла Салієнца (1642—60) і Сант-Андреа делье Фратте (1656); палаци Фальконьєрі (1639—41) та Барберіні (1625—63, у співавторстві з К. Малерно та Дж.-Л. Берніні) — усі в Римі.

БОРСУК (*Meles meles*) — ссавець родини *хунцевих* ряду хижих звірів. Довж. тіла до 90 см, маса до 33 кг. Хутро довге, на спині й боках сіро-біле з чорним, на голові чорні смуги. Поширений у Європі й Азії, в СРСР — повсюди, крім тундри, в лісах, степах і напівпустелях. Живе в глибоких розгалужених норах. Живиться плодами, трав'янистими рослинами, комахами, жабами, ящірками і дрібними ссавцями. В березні — квітні самка після 340—350-денної вагітності народжує 3—5 малят. Пром. значення невелике (використовують волосся для виготовлення пензлів і шкіру). На Україні перебуває під охороною закону.

О. П. Корисев.

БОРТКО Володимир Володимирович (н. 27.X 1924, Курськ) — російський рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1946. Після закінчення Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (1949) працював у театрах Москви. В 1964—70 — гол. режисер Одес. рос. драм. театру ім. Іванова. Постановив спектаклі: «Назар Стодоля» Шевченка і «Не називаючи прізвищ» Мінка — в Моск. драм. театрі на Малій Бронній; «Вдівець» Штейна, «В день весілля» Рокова, «Різдво в дні Куп'яло» Е. де Філіппо — в Одес. рос. драм. театрі. Нагороджений орденом Червоної Зірки та медалями.

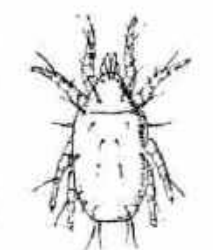
БОРТНИК Януарій Дем'янович (3.V 1897, с. Озерна Зборівського р-ну Тернопільської обл. — 1938) — український рад. режисер. Театр. діяльність почав 1915. Працював режисером театру «Березіль» (1922—28), Харків. театру малих форм «Веселий пролетар» (1927—30), Харків. театру муз. комедій (1930—33), Дніпропетр. театру ім. Т. Г. Шевченка (1933—36) і Харків. театру Революції (1936—37). Постановив спектаклі: «Шпана» Ярошенка (1926), «Яблуневий полон» Дніпровського (1927), «Ярмарок» Остапа Вишні, «Змова Фієско в Генуї» Шіллера (обидва — 1928), «Перікола» Оффенбаха (1933),



Ф. Борроміні, Дж. і К. Райнальді. Церква Сант-Аньєзе ін Агоне в Римі. 1652—55.



Борсук



Борошняний кліщ.

БОРТНИКИ



Борщівник.
1 — листок;
2 — суцвіття;
3 — плід.

«Платон Кречет» Корнійчука (1935), «Соло на флейті» Микитенка (1936).

БОРТНИКИ — категорія феодално залежних селян, які збирали в лісах мед диких бджіл і сплачували феодалам данину меду. Б. відомі з часів *Київської Русі*. В Росії й на Україні у 18 ст. були перетворені на кріпаків.

БОРТНИКОВ Микола Федорович [н. 16 (29). I 1916, м. Верний, тепер Алма-Ата] — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1950 закінчив Моск. худож. ін-т ім. В. І. Сурикова. Працює в Криму. Твори: «3 роботи. Пісня» (1960), «Втеча» (1969), «До життя» (1970—71), «День Перемоги» (1975); серії — «У цілинному радгоспі» (1964), «Весна 1944 року» (1967), «Берлін. Травень 1945 року» (1968). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня і Червоної Зірки.

БОРТНИЦТВО, бортівне бджільництво — розведення бджіл у бортах для одержання меду. Спочатку бортів являла собою штучно зроблене в ростучому дереві дупло, пізніше бортю почали називати і дуплянку, яку прикріплювали на дереві в лісі або ставили поблизу оселі. Б. — давніший етап у розвитку *бджільництва*. В Київській Русі Б. мало велике госп. значення. На Україні найпоширеніше було на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині. Використання бортів для розведення бджіл зберігалося в районах Полісся до поч. 20 ст.

БОРТНИЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення пізнього періоду *трипільської культури*, виявлене біля с. Бортничів Бориспільського р-ну Київської обл. Досліджувалося 1912 і 1949. Під час розкопок відкрито залишки жител землянкового типу, знайдено знаряддя праці (кам'яні зернотерки, крем'яні ножі й скребачки, глиняні прясельця), уламки глиняного посуду, оздобленого вірвовочним орнаментом, глиняні людські фігурки та ін. Осн. заняття жителів поселення — землеробство і скотарство.

БОРТНЯНСЬКИЙ Дмитро Степанович [1751, м. Глухів, тепер Сумської обл. — 28. IX (10. X) 1825, Петербург] — український і російський композитор. У 1758 за гарний голос був узятий до петерб. придворної капели. Вивчав композицію у Б. Галуппі. В 1769—79 вдосконалював мистецтво композиції в Італії, де було поставлено його опери «Креонт» (1776), «Алкід» (1778), «Квінт Фабій» (1779). У 1779—96 Б. — капельмейстер при царському дворі (в Гатчині й Павловську). Тоді ж написав опери «Свято сеньйора», «Сокіл» (обидві — 1786), «Син-суперник» (1787) і ряд вок. та інструм. творів, з 1796 — директор вокальної музики і управитель придворної співацької капели. Б. належить понад 100 творів хорової духовної музики — 35 чотириголосих і 10 двоохорових концертів, чимало менших композицій, а також світські хори, в т. ч. кантата «Співець у стані руських воїнів» (1812), камерно-інструм. твори (квінтет, 1787;

концертна симфонія, 1796). Хоровий стиль Б. — урочисто-піднесений, ліричний; у музиці відобразилися мотиви укр. і рос. нар. пісенності. Творчість Б. мала вплив на розвиток рос. і укр. хорової культури.

Лит.: Грінченко М. Історія української музики. К., 1922; Доброхот Б. Д. С. Бортнянський. М. — Л., 1950; Гордійчук М. Д. С. Бортнянський. «Музика», 1976, № 2.

БОРУВАННЯ — насичення поверхневого шару металевих виробів *бором*. Підвищує поверхневу твердість виробів, їхню стійкість проти зношування. Розрізняють Б. тверде (або порошкове), рідинне (електролізне, безелектролізне) і газове, що відбувається відповідно в боровисних порошкоподібних сумішах, у розплавах солей (напр., бури, іноді з карбідом бору) та в газових середовищах. Якщо насичення відбувається при т-рі 900—1100° С протягом 5—6 год., товщина борованих шарів становить 0,1—0,3 мм. *Легування* сталі молібденом, вольфрамом, хромом та ін. елементами зменшує товщину шару боридів, підвищує їхню мікротвердість. Якщо т-ра насичення більша 1174° С, на поверхні сталевих виробів утворюється шар з боридної *евтектики*. Б. застосовують при виготовленні деталей турбобурів, бурових насосів, витяжних і згинальних штампів та ін., що їх експлуатують в умовах інтенсивного зношування.

В. І. Похмурський.

БОРХЕРТ (Borchert) Вольфганг (20. V 1921, Гамбург — 20. XI 1947, Базель) — німецький письменник. Під час 2-ї світової війни був солдатом, за антифашист. погляди відправлений до штрафного батальйону. В повоєнні роки писав вірші (зб. «Ліхтарі, ніч і зірки», 1946), нариси, ліричні вірші у прозі. П'єса «За дверима» (1947) має антивоєнне спрямування. Деякі вірші і новели Б. перекладено укр. мовою. *Тв.*: Рос. перекл. — Рассказы. М., 1962.

БОРШОШ-КУМ'ЯТСЬКИЙ Юлій Васильович (8. VII 1905, с. Великі Ком'яти, тепер Виноградів. р-ну Закарп. обл. — 9. IV 1978, Ужгород) український радянський поет. У 1924 закінчив Ужгородську учительську семінарію. Працював педагогом. Перша зб. поезій вийшла 1928. Автор книг «В Карпатах світає» (1935), «З наказу роду» (1938), «Дві доли» (1948), в яких відображено визвольну боротьбу трудящих Закарпаття. Збірки «На високій полонині» (1956), «В орлиному леті» (1961), «Багряні акорди» (1967), «Шовкова косиця» (1971), «Пізня краса» (1975) — про соціалістичні перетворення на Закарпатті.

БОРШІВ — місто Тернопільської обл. УРСР, райцентр, на р. Нічлаві (прит. Дністра). Залізнична станція. Час заснування Б. невідомий. Перша згадка про Б. датується 1456. У 18 ст. населення міста брало участь в русі *отришків*. За 1-м поділом Польщі (1772) Б. у складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Поль-

ща. В 1939 Б. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Того самого року став містом.

У Б. — цукр., спиртвий, тютюновий, кукурудзокалібрувальний, сироварний з-ди, ф-ка канцелярських товарів, комбінат побутового обслуговування, райсільгосптехніка. З заг.-освітніх шкіл, технікум механізації с. г., 3 лік. заклади. Будинки культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

БОРЩІВНИК (Heracleum) — рід рослин родини *зонтичних*. Дво- або багаторічні трав'янисті рослини. Стебло високе, порожнє, листки великі перисто-розсічені. Квітки рожеві або зеленкувато-жовті, зібрані в складні зонтики. Бл. 70 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі (переважно в горах). В СРСР — 37 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніший (майже на всій території УРСР — на луках, по берегах річок, біля доріг) Б. сибірський, молоді рослини якого силосують на корм (заради високого вмісту протеїну), а також завезений на Україну Б. Сосновського. Багато Б. їстівні. Стебла й листки Б. споживають у сирому, соловому та маринованому вигляді, як приправу до супів. Розмножують насінням у відкритому ґрунті.

БОРЩІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Сх. Тернопільської обл. УРСР. Утворений 1961. Пл. 1,0 тис. км². Нас. 86 тис. чол. (1976). У районі — 72 населені пункти, які підпорядковані міській, 2 селищним і 27 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Борщів*. Б. р. лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, глина. Річки: *Серет, Нічлава*, на пд. межі району протікає *Дністер*, на східній — *Збруч*. ґрунти опідзолені, чорноземні, лучні, болотні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, бук, липа, ялина, береза) займають 1,8 тис. га.

Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: борщівський цукр., спиртвий, тютюновий заводи, Скала-Подільський з-д холодного асфальтобетону, мельнице-подільські ф-ка госп. побутових виробів і виробничі майстерні для виготовлення укр. нар. муз. інструментів. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво молочном'ясного напрямів. У 1976 площа



БОРЩІВСЬКИЙ РАЙОН
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

с.-г. угідь становила 67,7 тис. га, а т. ч. орні землі — 62,4 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, цукр. буряки, люцерна. У Б. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 3 виробн. відділеннями. Залізничні станції: Борщів, Іване-Пусте, Озерний-Пилатківці. Автошляхів — 428 км, у т. ч. з твердим покриттям — 388 км. У районі — 69 заг.-освітніх, 2 муз. (філіал — у Скалі-Подільській) школи, технікум механізації та електрифікації с. г., 83 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень; туристська база «Зоруч» (у Скалі-Подільській); 27 будинків культури, 44 клуби, 69 кіноустановок, 68 б-к, 5 музеїв.

БОРЯН Гурген Михайлович (20.VI.1915, Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а. о. — 15.IV.1971, Єреван) — вірменський рад. поет і драматург, засл. діяч мистецтв Вірм. РСР (з 1971). Член КПРС з 1940. Перша збірка — «Вірші» (1937). Поетичні збірки: «Клятва бійця» (1941), «Заграва» (1945), «Єреванські світанки» (1947), «Вірші» (1954), героїчна драма «На висотах» (1948), п'єси «Під одним дахом» (1957), «На мосту» (1961). Українці присвятив вірші «Три брати», «Україні», «Кіт», «Карпатська пісня». Писав для дітей. Перекладав твори П. Тичини, М. Рильського, П. Воронька. Автор статей і нарисів про Т. Шевченка, Лесю Українку, П. Тичину.

БОРЬБА — щоденна легальна більшовицька газета. Видавалася літ.-лекторською групою при Моск. к-ті РСДРП. Виходила з 27.XI (10.XII) по 7 (20). XII 1905. Вийшло 9 номерів. «Б.» допомагала більшовикам готувати пролетаріат Москви до збройного повстання. В «Б.» друкувалися також повідомлення про революц. рух на Україні. Видання «Б.» заборонено Моск. суд. палатою.

БОРЬБА — нелегальна більшовицька газета; орган Миколаївського комітету РСДРП. Видавалася у вересні — грудні 1908. Вийшло 4 номери. Перший номер помилково позначено четвертим. В ньому передруковано з № 37 ЦО більшовицьк. газ. «Пролетарий» частину статті В. І. Леніна «Події на Балканах і в Персії». Видання газети припинилося у зв'язку з арештами членів Микол. к-ту РСДРП. ЦО більшовицьк. схвалено відзивався про «Б.» («Пролетарий», 1908, № 38, 41, 50).

БОС (англ. boss) — 1) Хазяїн, підприємець. 2) У США також особа, яка очолює апарат демократичної або республіканської партії у штаті, окрузі, місті та ін. Б. діють в інтересах великих монополій.

БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВІНА — соціалістична республіка в складі Югославії. Пл. 51,1 тис. км². Нас. 3,9 млн. чол. (1970). Столиця — м. Сараєво. Бл. 90% території Б. і Г. гористі (Боснійські Рудні гори,

Динарське нагір'я), вис. до 2107 м. Клімат помірно континентальний. Гол. річки — Дрина, Босна, Врбас (бас. Дунаю), Неретва. На Пн. поширені ліси з ялини, сосни, на Пд. — вічнозелені чагарники. Найдавнішим населенням території Б. і Г. були ілірійці. З 1 ст. територія Б. і Г. перебувала в складі Стародавнього Риму, з кін. 5 ст. — королівства *остготів*, з поч. 6 ст. — Візантії. В 6—7 ст. заселена слов'янами. З 12 ст. Боснія — феодалне князівство. В кін. 15 ст. на Пд. Боснії відокремилася герцогство Герцеговина. В 1463 Боснію, а 1482 Герцеговину загарбала Османська імперія, наслідком чого була ісламізація частини населення. За рішенням Берлінського конгресу 1878 Б. і Г. окупувала Австро-Угорщина (1908 анексувала їх). У 1918, після розпаду Австро-Угорщини, Б. і Г. ввійшли до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). Під час 2-ї світової війни Б. і Г. була одним з центрів нар.-визвольної війни югосл. народу проти нім.-фашист. окупантів та їхніх пособників. З 1945 Б. і Г. — народна, з 1963 — соціалістична республіка в складі СФРЮ. В економіці Югославії Б. і Г. виділяється як важливий гірничорудний, металург. і лісопромисловий район. Енергетика базується на покладах бурого вугілля і лігніту (родовища в районах Тузла, Мостара) й гідроенергоресурсах (гідроелектростанції Ябланиця, Зворник, Яйце). На республіку припадає майже весь видобуток заліз. руди в країні (райони Вареш і Любія), значна частина видобутку бокситів (район Мостара), солі тощо. Гол. галузі пром.-сті: чорна металургія, виробн. алюмінію, деревообробка (особливо целюлозно-паперова). Важливе значення має хім. (жуківні з-ди, виробн. соди та ін.). Б. підприємства маш.-буд., харч. і легкої пром.-сті. Осн. пром. центри: Сараєво, Зениця, Тузла. В с. г. використовують бл. 50% території. Розвинуте тваринництво. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней. Землеробство переважно на Пн. та в долинах річок. Вирощують кукурудзу, пшеницу, ячмінь, картоплю, з тех. культур — конопли, цукр. буряки, люцерну. Садівництво, виноградарство. Туризм.

БОСОВРОД Олександр Григорович [31.VII (12.VIII) 1880, м. Прилуки, тепер Чернігівської обл. — 21.XII 1918, там же] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Нар. в робітн. сім'ї. Робітник-столяр. У 1905—07 він парт. роботу в Прилуках. За революц. діяльність був заарештований 1907 і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. У 1917—18 — голова Прилуцького більшовицького к-ту. В період австро-нім. окупації 1918 був ув'язнений. Вбитий петлюрівцями.

БОСОНОГІ — учасники народного повстання 1639 в Нормандії (Франція). Безпосередньою причиною виступу було зростання податку на сіль. Повстанців очолював напівлегендарний Жан Босо-

ногий (припускають, що це був священик Жан Морель). «Б.», які фактично оволоділи Нормандією, скасували сплату всіх королівських податків, переслідували відкупників, громили маєтки дворян. Повстання придушили урядові війська.

БОСПОР КІММЕРІЙСЬКИЙ [Βόσπορος ὁ Κιμμεριος (Киммерійський)] — давньогрецька назва Керченської протоки, пов'язана з найменуванням давніх жителів Пн. Причорномор'я — *кіммерійців*.

БОСПОР ФРАКІЙСЬКИЙ (Βόσπορος ὁ Θρακικός) — давньогрецька назва протоки Босфор. Міста, розташовані в районі Б. Ф. (Астак, Візантій та ін.), відігравали значну роль у зв'язках Греції з Пн. Причорномор'ям.

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА, Боспор — одна з античних держав Північного Причорномор'я. Виникла бл. 480 до н. е. Гадають, що це відбулося внаслідок об'єднання грец. полісів, які на той час існували на західних (Пантікапей, Тірітака, Мірмекій) і східних (Гермонасса, Фанагорія, Патрапей тощо) берегах Керченської прог. Столицею Б. д. був Пантікапей (на місці сучас. Керчі). Спочатку в Б. д. правили Археанктиди (бл. 480—438 або 437 до н. е.), потім — Спартокіди (з 438 або 437 до кін. 2 ст. до н. е.). В кін. 5 ст. до н. е. до складу Б. д. ввійшов Німфей, який до того належав Афінам. За правління царя Левкона I (1-а пол. 4 ст. до н. е.) кордони Б. д. значно розширилися. Було завоювано Феодосію. До Б. д. ввійшли весь Керченський п-ів, населений скифами, а також Таманський п-ів, пониззя Кубані та Сх. Приазов'я, де жили *меоти, синди, торети* та ін. меотські племена. Внаслідок цього змінився характер Б. д.: об'єднання античних полісів перетворилося на держ. утворення, куди входили й місц. племена. Поєднання антич. і місц. елементів наближало Б. д. до елліністичних д-в (див. Еллінізм). У 1-й пол. або в серед. 3 ст. до н. е. Б. д. заснувала в гирлі Дону м. *Танаїс*. Період найбільшого екон. і культ. розквіту Б. д. припадає на 4—3 ст. до н. е. С. г., рибальство, різні ремесла, торгівля за тих часів і в наступні століття були осн. галузями її економіки, що базувалася на експлуатації рабів і пелатів (залежного землеробського населення). В 2-й пол. 2 ст. до н. е. Б. д. спіткала гостра соціально-екон. криза, що посилювалася загрозою з боку Скифської д-ви в Криму, яка зазіхала на незалежність Боспору. Боспорський цар Перісад VI бл. 107 до н. е. змушений був передати владу понтійському цареві Мітрідату VI Євпатору. Це викликало *Саямака повстання*, яке придушив полководець Мітрідата VI *Діофант*. Боспор увійшов до складу Понтійського царства. Після поразки і загибелі Мітрідата VI в боротьбі проти Риму (63 до н. е.) почався період політ. залежності Б. д. від Риму. В перші століття н. е. на Боспорі правили *Тіберії Юлії*. Царів Боспору затверджували рим. імператори, які розглядали його як союзну д-ву. В перших



Д. С. Бортвицький.



Боспорська держава.
1. Золота підвіска з кургана Куль-Оба біля Керчі. 4 ст. до н. е.
2. Кам'яний надгробок 2 ст. до н. е. Знайдено в Керчі 1911

століттях н. е. виникли нові укріплені поселення (*Лурат* та ін.), розширялися старі міста (*Горгінія* та ін.). Значне збільшення у складі населення міст сарматського етнічного елемента спричинилося до дедалі більшої «сарматизації» культури Боспору. В серед. 3 ст. Б. д. зазнала навали готів і боранів. Це підірвало її екон. життя. Навала *гунів* у 70-х рр. 4 ст. привела до остаточної загибелі Б. д. Істор.-археол. вивчення Б. д. проводиться з поч. 19 ст. В 19 — на поч. 20 ст. розкопувалися переважно поховальні пам'ятки. За рад. часу набули широкого розмаху археол. розкопки міст і сільс. поселень Боспору (В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич, М. М. Кобиліна, Д. Б. Шелов та ін.).

Лит.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л., 1949; Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э. М., 1959.

БОСТОН — місто на Пів. Сх. США, адм. центр штату Массачусетс. Бл. 2,7 млн. ж. (1970, з передмістями). Б. засн. 1630. Повстання бостонців проти англ. панування 1765, 1770 та 1773 безпосередньо передували *Війні за незалежність у Північній Америці 1775—83*. Б. — один з центрів робіт. руху США. Б. — один з найбільших екон., пром.-фінансових і культурних центрів країни. Порт на узбережжі Атлантичного ок. Важливий вузол з'їзду і автошляхів, міжнар. аеропорт. Переважає різноманітне машинобудування, в т. ч. радіоелектронне, авіа-, судно- і приладобудування, виробн. електротех. устаткування для пром-сті, побутових товарів. Підприємства хім., гумової, поліграфічної, харч., легкої (переважно текстильн. і взуттєвої) галузей. Значний торг. центр. У Б. — Академія мистецтв і наук (з 1780), Бостонський і Пів.-Сх. ун-ти, Ін-т сучасного мистецтва, консерваторія, Бостонський симф. оркестр (засн. 1881), музей красних мистецтв. Поблизу Б. — Гарвардський університет та Массачусетський технологіч. ін-т. Архит. пам'ятки: Старий будинок штату (1713), Фанейл-холл (1742); в стилі класицизму — Будинок штату (1795—98) і госпіталь (1818—20) — обидва арх. Ч. Булфіна; концертний зал (1881), Публічна б-ка (1852—95, арх. Ч. Ф. Мак-Кім, У. Мід, С. Уайт), урядовий центр (1960-і рр., арх. І.-М. Пей) та ін.



Бостон. Будинок штату. 1795—98

БОСТОН (франц. *boston*, від назви м. Бостона у Великобританії) — вовняна тканина саржевого *переплетення* ниток. Виробляють її з гребінної меринсової крученої пражі серед. і малої товщини. Використовують для пошиття костюмів, одягу.

БОСТОНСЬКА ГРУПА — **МЕЛЛОНИ** — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп США. Утворилася в 60 — на поч. 70-х рр. 20 ст. з Бостонської групи (сформувалася в кін. 19 ст. навколо банку «Ферст нейшенал банк оф Бостон») і групи Меллонів (виникла наприкінці 19 — на поч. 20 ст.). До складу Б. г. — М. входить ряд монополій-гігантів США (напр., «Алюмініум компанії оф Америка», нафтова «Галф ойл», «Вестінгауз електрик» та ін.). У 1974 Б. г. — М. контролювали фін. компанії, активи яких становили 18,6 млрд. дол., підприємства різних галузей пром-сті (нафтової, хім., металург., автомобільної, електротех., воєнноелектронної, текст., електроенергетики та ін.), торгівлі, сфери послуг тощо з активами 33,8 млрд. дол. Б. г. — М. має в країнах Європи, Лат. Америки, Канаді та в ін. відділення і філіали своїх підприємств.

В. А. Колітов. **БОСФОР** (давньогрец. назва Боспор Фракійський) — протока, яка сполучає Чорне і Мармурове моря. Довж. бл. 30 км, шир. від 750 м до 3,7 км, глб. фарватеру від 33 до 80 м. Багато зручних гаваней (Золотий Ріг та ін.). Порт — *Стамбул*. Про міжнародноправовий режим Б. див. *Чорноморські протоки*.

БОСХ (Бос ван Акен; Bosch van Aken) Геронімус (бл. 1450—60, Гертогенбос — 1516, там же) — нідерландський живописець. У творах Б. реліг.-містичні уявлення про світ, середньовічна фантастика і гротеск поєднуються з елементами фольклору, соціальної сатири, реалізмом у зображенні нартів, побутових і пейзажних мотивів («Спокуса св. Антонія», «Операція голови», «Віз сіна», «Поклоніння волхвів»). Твори Б. зберігаються в Праго (Мадріал), Луврі та ін. музеях.

Лит.: Ієронім Босх. М., 1974.

БОТАНІКА (від грец. *botanikós* — той, що стосується трав; *botanē* — трава, рослина) — наука про рослини. Окремі галузі Б. займаються питаннями класифікації і номенклатури, вивчають еволюцію і філогенез супідрядних природних груп рослин (*систематика рослин*), видовий склад рослин (*флору*) окремих територій (*флористику*), будову й розвиток окремих органів, клітин і тканин (*морфологія рослин* та її розділи, *анатомія рослин*, *цитологія рослин*, *ембріологія рослин*), життєдіяльність рослинного організму (*фізіологія рослин*) і хім. процеси в ньому (*біохімія рослин*). Крім того, слід назвати *геоботаніку* (*фітоценологію*), яка вивчає *фітоценози* (рослинні угруповання), *фітогеографію* — науку про закономірності поширення окремих видів рослин на земній кулі, *ботанічну географію*, що вивчає особливості

розподілу рослинного покриву на Землі, *палеоботаніку* — науку про викопні рослини, етноботаніку — науку про використання рослин різними стічними групами населення Землі. Взаємодія рослин з середовищем, різноманітні пристосування рослин до умов середовища вивчає *екологія* рослин. За об'єктами дослідження виділяють такі бот. науки, як *альгологія* (фікологія), *мікологія*, *ліхенологія*, *бріологія*, *дендрологія*, *палінологія*, *карпологи́я*, *тератологія*, які вивчають відповідно водорості, гриби, лишайники, мохи, деревні рослини, пилки і спори рослин, плоди, аномалії і виродливості рослин; *лісознавство*, *лукознавство*, *болотознавство*, *гундрознавство* та ін. На основі Б. розвинулися такі галузі науки, як *мікробіологія*, *фітотатологія*, *фармакологія* та ін. Для сучас. Б. характерні прискорений розвиток усіх її розділів, широка міжнаукова взаємодія, просякнення в Б. методів та ідей ін. наук, зростання ролі Б. у розв'язанні теоретичних і практичних проблем, що стоять перед людством. На досягненнях Б. значною мірою базуються успіхи в багатьох галузях наук і практичної діяльності людини (зокрема, в сільс. і лісовому г-ві, медицині, геології, хімії, ґрунтознавстві, біології, зеленому будівництві). Дані бот. наук для розв'язання багатьох питань тех. прогресу тісно чи ін. мірою використовують деревообр., мікробіологія, целюлозно-паперова, харч., текстильна, буд., фарм., а також вугільна й хім. пром-сть. Проте найважливішим завданням Б. є вивчення складової частини *біосфери* — рослинного покриву планети (фітосфери), шляхів і методів його раціонального використання й охорони. Зокрема, дедалі гострішими стають такі проблеми, як продуктивність фітоценозів, їхній вплив на ґазоний і водний режим Землі та роль у кругообігу речовин і енергії, рослинне ресурсознавство, світова продовольча проблема. Методи Б. за останнє десятиріччя докорінно удосконалилися і ускладнилися. Крім спостережень, застосування морфологічних, порівняльно-географічних та ін. описових методів, сучасна Б. широко використовує методи культури тканин і клітин, *імунології*, *хроматографії*, електронної мікроскопії, *електродорезу* тощо. Б. — одна з найстаріших класичних наук. Її «батьком» був учень Аристотеля Теофраст (4—3 ст. до н. е.), який описав бл. 500 рослин і зробив спробу їх класифікувати; Г. Пліній Старший (1 ст.) подвоїв кількість описаних рослин. За середньовіччя в Європі Б. майже не розвивалась. В Індії, Єгипті, Середній Азії в цю епоху було нагромаджено багато нових даних, зокрема щодо лікар. рослин. Широко розгорнулися бот. дослідження починаючи з епохи Відродження. В 16—18 ст. були створені класичні праці в галузі систематики (К. Лінней), цитології (Р. Гук), фізіології, ембріології рослин. Б. остаточно сформувалася як наука в 17—18 ст. Найбільш широкого

і бурхливого розвитку набула Б. в 19—20 ст. Успіхи Б., зокрема систематики рослин, були зумовлені створенням Ч. Дарвіном еволюційної теорії (див. *Еволюційне вчення*). В Росії інтерес до рослин виник за давніх часів у зв'язку з використанням їх насамперед як лікар. сировини, але Б. як наука тут почала розвиватись у 18 ст. Рос. вчені-ботаніки С. П. Крашенинников, Л. С. Ценковский, П. Ф. Горянінов, І. М. Горюжанкін, М. С. Турчанинов, К. А. Тимирязев, С. П. Костичев, А. С. Фаміншин та багато ін. своїми працями зробили вагомий внесок у розвиток вітчизн. Б. На Україні в різних галузях Б. працювали М. О. Максимович, В. Г. Бессер, А. Л. Анджеєвський, А. М. Бекегов, В. І. Палладін, М. І. Вавилов, С. Г. Навашин, М. Г. Холодний, Є. П. Вотчал, В. М. Любименко, І. Ф. Шмалгаузен, О. В. Фомін, В. І. Липський, А. О. Сапегін, Д. К. Зеров, А. М. Окснер та ін. В Радянському Союзі дослідження з Б. проводяться в спец. н.-д. ін-тах АН СРСР і академії наук союзних республік, у деяких галузях ін-тах сільськогосподарського та медичного профілю, на кафедрах вищих навч. закладів, у бот. садах і заповідниках. Провідними бот. установами на Україні є установи системи АН УРСР: Ін-т ботаніки, Ін-т фізіології рослин, Ін-т гідробіології, Ін-т мікробіології і вірусології, Центр. респ. бот. сад, Нікітський бот. сад, підпорядкований ВАСГНІЛ. Рад. ботаніки об'єднані у Всесоюзному бот. г-ві, до складу якого входять, зокрема, Укр. бот. товариство. З 1931 видається «Український ботанічний журнал».

Лит.: Тахтаджян А. Л. Система і філогенези рослин. М.—Л., 1966; Зеров Д. К. Очерк філогенези бессосудистих рослин. К., 1972; Ситник К. М. Тенденції розвитку ботаніки. «Український ботанічний журнал», 1973, т. 30, № 4; Даддінгтон К. Еволюційна ботаніка. Пер. с англ. М., 1972. К. М. Ситник.

БОТАНІКИ ІНСТИТУТ імені М. Г. Холодного АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві, центр ботанічних досліджень в УРСР. Існує з 1921 як Ботанічний кабінет і Гербарій АН УРСР, а з 1931, після об'єднання з Н.-д. ін-том ботаніки Народного Комісаріату освіти УРСР, — під тепер. назвою. До складу ін-ту входять 14 відділів (у т. ч. 4 відділи Львівського підділення), 2 неструктурні лабораторії, *Український степовий заповідник* і польова експериментальна лабораторія. Ін-т розробляє проблеми: «Біологічні основи раціонального використання, перетворення та охорони рослинного світу», «Цитологія і генетика», «Біогенетологія», «Фізіологія і біохімія рослин». В ін-ті працювали О. В. Фомін, Д. К. Зеров, Я. С. Модилевський, А. М. Окснер, М. Г. Холодний, А. О. Сапегін, В. М. Любименко, Є. П. Вотчал і багато ін., які зробили вагомий внесок у розвиток бот. науки на Україні. Результати робіт ін-ту висвітлені в багатьох монографіях: «Визначник рослин УРСР» (Держ. премія СРСР, 1952). «Флора

УРСР» в 12 томах (Держ. премія УРСР, 1969), «Рослинність УРСР» у 4 томах, «Визначник грибів України» в 5 томах та ін. Ін-т видає «Український ботанічний журнал».

БОТАНІЧНА ГЕОГРАФІЯ, географія рослинного покриву — біологічна наука, що вивчає рослинність як компонент ландшафту географічного. Осн. завдання Б. г.: вивчення типів рослинності, аналіз причин і закономірностей їхнього поширення, фітогеогр. районування Землі. Б. г. виявляє зв'язки між рослинним покривом і геогр. факторами — кліматом, рельєфом, ґрунтами, а також діяльністю людини. Б. г. тісно пов'язана з *фітогеографією* і *геоботанікою*. Перші праці з Б. г. належать до 18 ст. Серед них провідне місце займають праці вчених Й.-Г. Гмеліна, С. П. Крашенинникова, П. С. Палласа. Найважливіші положення Б. г. сформулював нім. ботанік і географ А. Гумбольдт (поч. 19 ст.). Термін «ботанічна географія» ввів дат. учений Ф. Скоу (1822). Вагомий внесок у розвиток Б. г. зробили нім. ботанік А. Грізебах, швейцарський — А. Декандоль та ін.; з вітчизн. учених — Ф. І. Рупрехт, А. М. Бекегов, Й. К. Пачоський, Г. І. Танфільєв, В. В. Альохін, Є. М. Лавренко, О. І. Толмаčov, зокрема укр. вчені — В. І. Талієв, А. М. Краснов, М. Г. Попов, М. І. Котов. Дані Б. г. використовують при плануванні с.-г. освоєння земель, розвитку лісового й водного г-ва, при здійсненні природного й екон.-геогр. районування.

Лит.: Алексін В. В., Кудряшов Л. В., Говорухин В. С. Географія рослин і основи ботаніки. М., 1961; Толмачев А. И. Введение в географию растений. Л., 1974; Шмиткозен И. Общая география растительности. Пер. с нем. М., 1966. В. І. Чопик.

БОТАНІЧНИЙ САД ЦЕНТРАЛЬНИЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ АН УРСР. Створений 1936 на базі ботанічного саду Ін-ту ботаніки АН УРСР. У 1944 його реорганізовано в самостійну н.-д. установу під тепер. назвою. Розташований у Києві, пл. 169 га. В колекціях Б. с. — бл. 13 тис. видів, форм і сортів деревних, кущових і трав'янистих рослин з усіх континентів помірної, субтропічної і тропічної зон світу. Тут створено ботаніко-геогр. ділянки, що відображують типові ландшафти країни, а також монокультурні колекції — сади (сирингарій, розарій та ін.). При Б. с. існує 13 відділів, що проводять дослідження в галузі інтродукції і акліматизації, селекції, екології,

фізіології та захисту рослин. В Б. с. виведено багато нових сортів декоративних і с.-г. рослин, на 22 з них (1976) одержано авторські свідоцтва. Б. с. координує н.-д. роботу бот. садів України і Молдавії.

БОТАНІЧНІ МУЗЕЇ — науково-дослідні заклади, в яких зберігають, опрацьовують і вивчають колекції рослин, провадять наукову і навчальну роботу. Б. м. також пропагують і популяризують досягнення бот. науки серед широких верств населення. Перші Б. м. виникли в Європі як відділи бот. садів. Б. м. є при багатьох бот. садах, наук. закладах, ун-тах, входять до складу природничо-історичних і краєзнавчих музеїв. В СРСР Б. м. створено в Ленінграді, Києві, Душанбе, Баку та ін.; найбільші з них — музей Ботанічного ін-ту ім. В. Л. Комарова АН СРСР у Ленінграді та Б. м. Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР у Києві. Б. м. Ін-ту ботаніки АН УРСР заснований 1921 як Ботанічний кабінет (музей) і Гербарій АН УРСР. У 1931 він увійшов до складу ін-ту; з 1966 його включено до *Центрального науково-природничого музею АН УРСР* на правах наук. відділу Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. Серед Б. м., створених при бот. садах СРСР, одним з найкращих є музей при *Нікітському ботанічному саду*. За рубежом найважливішими є ботанічні музеї в Парижі і К'ю (поблизу Лондона).

БОТАНІЧНІ САДИ — біологічні науково-дослідні заклади, де зібрано великі колекції представників місцевої, вітчизняної та іноземної флори з метою їх вивчення, культивування, акліматизації та створення нових форм. У 3х. Європі попередниками Б. с. були монастирські сади (з 4 ст.), в яких культивували лікар. рослини. Перший Б. с. був заснований в м. Салерно (Італія) 1309. Попередники рос. Б. с. — монастирські городи — з'явилися в 1-й пол. 17 ст. На Україні найстарішим був аптекарський город у Лубнах (1714). В УРСР існує 21 Б. с., найголовніші з них — *Ботанічний сад центрального республіканського* і філіалами в різних географічних районах республіки, *Нікітський ботанічний сад* (Ялта), *Донецький ботанічний сад*, ботанічні сади Київського, Харківського, Львівського, Одеського, Чернівецького, Дніпропетровського університетів.

БОТВІН Нафта! (19.ІІ 1905, с. Руда-Сілецька, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл. — 6.VIII 1925, Львів) — львівський робітник, учасник революційно-анархальної боротьби на Зх. Україні. Нар. в робітничий сім'ї. З 1921 — комсомолець, з 1923 — член КПЗУ, один з керівників профспілки шевців і крапців. Розстріляний за вироком польс. суду за вбивство провокатора. Іменем Б. називався загін в один з інтернаціональних бригад під час нап. революц. війни ісп. народу 1936—39. У Львові одну з гол. вулиць названо його іменем.



Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР. Сирингарій.

БОТВИН

БОТВИН Олександр Платонович (н. 30.VIII 1918, с. Чорногорівка, тепер у складі м. Сіверська Артемівського р-ну Донецької обл.) — партійний і державний діяч УРСР. Член КПРС з 1943. Нар. в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення Харків. авіаційного ін-ту (1941) працював плановиком, майстром, нач. цеху, гол. металургом на з-ді в Хабаровську. З 1945 — парторг ЦК КПРС на цьому з-ді. В 1948—51 — заст. нач. цеху, нач. цеху, з 1951 — парторг ЦК КПРС на Харків. авіаційному з-ді. З 1955 — перший секретар Держинського райкому партії Харкова. В 1958—61 — інспектор ЦК Компартії України. З 1961 — другий секретар Київ. обкому, 1962 — перший секретар Київ. міськкому партії. В 1963—64 — другий секретар Київ. пром. обкому Компартії України. З грудня 1964 — перший секретар Київ. міськкому партії. З 1966 — член Центр. ревізійної комісії КПРС, з 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1976 — член ЦК КПРС; з 1961 — кандидат, з 1966 — член ЦК Компартії України. В лютому 1976 обраний членом Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтнєвої Революції, орденом «Знак Пошани» та медалями.

БОТВИН Михайло Мойсейович [н. 4 (17).VIII 1911, Петербург] — перший рад шахіст, який завоював звання чемпіона світу, доктор технічних наук (з 1951). Член КПРС з 1940. Гросмейстер СРСР (з 1935), міжнар. гросмейстер (з 1950), засл. майстер спорту СРСР (з 1945), чемпіон світу (1948—57, 1958—60 і 1961—63). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

БОТЕ (Bothe) Вальтер (8.I 1891, Ораніенбург, поблизу Берліна — 8.II 1957, Гейдельберг) — німецький фізик (ФРН). Учень М. Планка. З 1929 — професор Берлінського ун-ту; з 1934 — директор Ін-ту фізики (Кайзер-Вільгельм ін-ту). Дослідження з фізики атома і ядра (зокрема, теорії дифузії нейтронів), космічного проміння, прискорювальної техніки. Нобелівська премія, 1954.

БОТЕВ Христо [25.XII 1848 (6.I 1849), Калофер — 20.V (1.VI 1876)] — болгарський революційний діяч, поет і публіцист. У 1863—66 жив у Росії, навчався в одеській гімназії (1863—65). Велику роль у формуванні світогляду Б. відіграло знайомство з творами рос. революц. демократів — М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарева. В 1867 Б. повернувся на батьківщину, але через переслідування тур. влади емігрував до Румунії, де розгорнув революц. діяльність. Брав участь у діяльності Болг. революц. центр. комітету, членом якого став 1874. З 1875 очолював болг. революц. рух. Загинув у бою проти тур. військ на горі Вол під час *Квітнєвого повстання 1876*. У філософії Б. відстоював матеріалізм як єдиний світогляд, що відповідає інтересам трудящих. Визнаючи вирішальну роль нар. мас в історії.

єдино правильний шлях соціального й нац. визволення вбачав у революції. Обґрунтовував право кожного народу на самостійне держ. існування. Проте революц. демократизм поєднувався у Б. з утопічним соціалізмом. В естетичні підкреслював соціальне значення мистецтва, виступав проти теорії «мистецтва для мистецтва».

Літ. спадщина Б. — багата й різноманітна (поетія, оповідання, публіцистичні статті, фейлетони, послання, листи). Перший вірш — «До моєї матері» (1867). Поема «Гайдуки» (1871), вірші «Боротьба», «Елегія» (1871), «Хаджі Димитр» (1873), «На смерть Василя Левського» (1876) пройняті любов'ю до батьківщини, ненавистю до гнобителів. Б. належить переклад «Кремуція Корда» М. Костомарова. Твори Б. перекладали П. Грабовський, В. Сосюра, П. Тичина, Д. Павличко. П'єсу, присвячену Б., написав Л. Дмитерко. Тв.: *Сборник сочинения*, т. 1—2. София, 1971; *Укр. перекл.* — Поетія. К., 1949; *Вибране*. К., 1954; *Поетія*. К., 1977; *Рос. перекл.* — Публицистика. М., 1932; *Избранное*. М., 1976.

Лит.: Удзичев И., Удзичева Ц. Христо Ботев. Пер. с болг. М., 1976; Лихачева Л. П. Христо Ботев. Биобиблиографический указатель. М., 1960.

БОТКІН Сергій Петрович [5 (17).IX 1832, Москва — 12 (24).XII 1889, Ментона, похований у Петербурзі] — російський лікар-терапевт, учений-матеріаліст, педагог і прогресивний громадський діяч. Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1855). З 1861 — професор Медико-хірургічної академії в Петербурзі. Б. — один з основоположників наук, клінічної медицини; створив новий фізіологічний напрям в медицині, який І. П. Павлов назвав *нервізмом*. Б. виходив з матеріалістичного розуміння організму як цілого, нерозривно пов'язаного з навколишнім середовищем. Медицина для Б. була «наукою запобігати хворобам і лікувати хворого». Праці його присвячені захворюванням серцево-судинної системи, печінки, нирок, вивченню дії лікарських речовин, інфекційним хворобам, воєнно-польовій терапії тощо. Б. створив найбільшу школу рос. лікарів-клініцистів. Громадська діяльність Б. була спрямована на поліпшення охорони здоров'я народу.

Тв.: Курс клиники внутренних болезней и клинические лекции. т. 1—2. М., 1950.

Лит.: Нилов Е. Боткин. М., 1966.

БОТКІНА ХВОРОБА, вірусний гепатит, інфекційна жовтяниця — гостра вірусна хвороба з переваж-

ним ураженням печінки. Інфекційний характер хвороби вперше встановив С. П. Боткин. Див. *Гепатит*.

БОТНІЧНА ЗАТОКА — найбільша затока Балтійського м., між Швецією і Фінляндією. Довж. 668 км, найбільша шир. 240 км. Площа 117 тис. км². Глиб. до 290 м. За гідрологічним режимом наближається до моря. Солоність від 2—3‰ на Пн. до 5‰ на Пд. Вкрита кригою з жовтня до червня. Гол. порти: Оулу, Порі (Фінляндія), Лулео, Умео (Швеція).

БОТОКУДИ, боруни — індіанське плем'я, яке в минулому жило в Сх. Бразилії. Говорили діалектами ботокудської мови. Внаслідок європ. колонізації майже всі Б. були винищені. На серед. 20 ст. як окрема етнічна група перестали існувати.

БОТРИОЛЕПІС (Bothriolepis) — рід вимерлих панцирних риб підкласу антиарх (Antiarchi). Відомо бл. 30 видів. Б. вели придонний спосіб життя. Найбільшого поширення набули в пізньому девоні в Європі, Азії, Австралії, Пн. Америці, Гренландії. Знахідки решток Б. становлять інтерес для в'ясування шляхів еволюції *щелепнокоротих*.

БОТРИОМІКОЗ — інфекційне хронічне захворювання коней, рідше великої рогатої худоби, овець і свиней, що супроводиться запальним розростанням сполучної тканини, інколи у вигляді пухлини. Збудник — гриб *Botryomycetes ascoformans*. Проникає в шкіру тварин у потертих збрусу місцях, у сальні й потові протоки, лімфовузли, кульові сім'яного канатика, вим'я, спричиняючи гнійне запалення. Лікування хірургічне. Профілактика — додержання правил гігієни утримання тварин.

БОТСВАНА, Республіка Ботсвана — держава в Пд. Африці. Оси. населення — народи мовної сім'ї банту: бечуани (бл. 80%), масона, педі та ін. Живуть також *бушмени*. Офіційна мова — англійська. В адм. відношенні Б. поділяється на 10 округів.

Державний лад. Б. — республіка. Входить до складу Співдружності, очолюваної Великобританією. Глава д-ви і уряду — президент, якого обирають строком на 5 років. Законодавчу владу здійснює президент і Нац. збори, що обираються населенням строком на 5 років; виконавчу — уряд.

Природа. Б. лежить у межах безстічної улоговини Калахарі, оточеної плато. Поверхня рівнинна. Переважні вис. — 800—1000 м. Поклади вугілля, марганцевої, мідно-нікелевої руд, алмазів. Клімат субтропічний, континентальний. Пересічна т-ра січня від +21° до +27°, липня +16°. Опадів 500—600 мм на рік, у внутр. районах — бл. 250 мм. На Пн. країни — внутрішньоматерикова дельта р. Окаванго, ін. річки належать до бас. Лімпопо й Оранжевої. Оси. тип рослинності — *савана*.

Історія. Корінним населенням тер. Б. були бушмени, яких витіснили бечуани, що прийшли з тер. сучас.



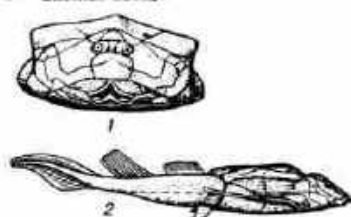
О. П. Ботвинн.



Х. Ботев.



С. П. Боткин



Трансваалю (провінція Південно-Африканської Республіки). З 1885 гер. Б. — протекторат Великобританії (мав назву Бечуаналенд). Населення Б. вело постійну боротьбу проти загарбників. 30.IX 1966 проголошено незалежність країни. Б. — член ООН. З 1970 має дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Б. дотримується політики неприєднання. Б. — член Організації африканської єдності.

Політичні партії. Демократична партія Ботсвани, засн. 1962. Правляча. Народна партія Ботсвани, засн. 1960. Партія незалежності Ботсвани, засн. 1962.

Господарство. Б. — економічно відсталі країна, залежна від Південно-Африканської Республіки, з якою зв'язана торг. і митною угодою. Основа економіки — пасовищне скотарство. Розводять велику рогату худобу (2,1 млн. голів, 1974), кіз та овець (1,4 млн.). Землеробство має другорядне значення. Вирощують сорго, просо, пшеницю, бобові, арахіс, тютюн, цитрусові та банани. Пром-сть почала розвиватися після здобуття країною незалежності. Видобування мідно-нікелевих руд у районі м. Селебі-Пікве (45 тис. т, 1974), марганцевої руди й азбесту (в районі м. Каньє), алмазів (2,7 млн. каратів, 1976), вугілля тощо. В 1973 вироблено 64,4 млн. кВт год електроенергії. В межах Б. — ділянка з-пн (634 км), що сполучає Південно-Африканську Республіку з Пд. Родезією. Автошляхів — бл. 8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 2,5 тис. км. З країни вивозять продукцію тваринництва (бл. 22 тис. т м'яса щорічно), алмази, мідь, нікель, шкури; ввозять механізми й устаткування. Крім Південно-Африканської Республіки, Б. торгує з Великобританією, США, ФРН, Греш. одиниця — пула. 1 пула = 1,2 долара США.

Культура. В 1974 лише 25% населення вміло читати й писати нац. мовою сесвана й 15% — англ. мовою. В 1976 запроваджено викладання нац. мовою. Більшість шкіл належить місц. громадам, є також держ. і місіонерські школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалось 104 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 12,3 тис. У м. Габороне — філіал ун-ту грехів країн — Ботсвани, Лесото й Свазіленду (201 студент), с.-г. коледж (200 студентів), Нац. музей і худож. галерея, Нац. б-ка. У Б. зданих поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва (різьблення на дереві, виробн з металу й шкіри).

БОТТИЧЕЛЛІ (Botticelli) Сандро (справж. ім'я та прізвище — Алессандро ді Маріано Філіппі; 1445, Флоренція — похований 17.V 1510, там же) — італійський художник флорентинської школи живопису. Бл. 1465—66 навчався у Філіппо Ліппі. Твори: «Поклоніння волхвів» (бл. 1470), дитини «Історія Юдіфи» (1470—72), «Весна» (бл. 1477—78), «Мадонна дель Маньфікат» (бл. 1482—83), «Народження Ве-

нери» (бл. 1483—84), портрети, рисунки до «Божественної комедії» Данте (1492—97). Картини Б. відзначаються витонченістю, поетичністю, натхненністю образів. Іл. див. у т. 1, між с. 512—513.

Літ.: Смирнова И. Сандро Боттичеллі. М., 1967.

БОТУЛІЗМ (від лат. *botulus* — ковбаса) — гостре інфекційно-токсичне захворювання людини і тварин (птахів, деяких ссавців) з групи харчових токсикоінфекцій. Виникає внаслідок вживання продуктів, що містять токсини *Clostridium botulinum*. Характеризується переважним ураженням нервової системи. Людина заражається через м'яси, риби, олені й фрукти консерви або консервовані гриби. Починається з раптово — заг. кволістю, блюванням, запором, нерідко — здуттям живота. Згодом виникають запаморочення, порушення зору, утруднення ковтання; можливі розлади дихання, іноді — судороги. Смерть може настати від паралічу серця або дихального центру. Хворого на Б. слід госпіталізувати. Профілактика: додержання сан.-гіг. умов під час транспортування, зберігання харч. продуктів і приготування харч. консервів та кормів. Лікування: введення специфічної антитоксичної сироватки, промивання шлунка через зонд, серцеві засоби; при розладі дихання — штучна вентиляція легень.

Літ.: Кравченко А. Т., Шимуліна Л. М. Распространение возбудителей ботулизма и столбняка на территории СССР. М., 1970.

БОФОРТА МОРЕ — море Пн. Льодовитого ок., між Аляскою та Канадським Арктичним архіпелагом. Пл. 476 тис. км², найбільша глиб. 4683 м. Протягом усього року вкрите кригою. Назване на честь англ. мореплавця поч. 19 ст. Ф. Бофорта.

БОФОРТА ШКАЛА — шкала для оцінки сили (швидкості) вітру. Силу вітру визначають за його дією на навколишні предмети і вимірюють у балах. У 1963 Всесвітня метеорологічна організація прийняла Б. ш., що має 12 балів, за якою швидкість вітру встановлюють для вис. 10 м над поверхнею суходолу.

Бофорта шкала

Бали Бофорта	Швидкість вітру, м/сек	Характеристика вітру
0	0—0,2	Штиль
1	0,3—1,5	Тихий
2	1,6—3,3	Легкий
3	3,4—5,4	Слабкий
4	5,5—7,9	Помірний
5	8,0—10,7	Свіжий
6	10,8—13,8	Сильний
7	13,9—17,1	Міцний
8	17,2—20,7	Дуже міцний
9	20,8—24,4	Шторм
10	24,5—28,4	Сильний шторм
11	28,5—32,6	Жорстокий шторм
12	32,7 і більше	Ураган

БОФОРТ Франц Карлович (пр. н. і см. невід.) — архітектор 19 ст. Родом з о. Сардинія. В 1820—61 жив і працював в Одесі, де за його проектами споруджено будинки Бондаревського на Греському форштадті (1824), Фундуклея на Приморській вул. (1830), Ягницького на Пушкінській вул. (1835), палац Воронцова (тепер Палац піонерів і школярів) і Потьомкінські сходи, що зв'язують берег з терасою, по якій проходить Приморський бульвар (1837—41). Б. належать також плани двох напівкруглих будівель перед пам'ятником Рішельє (фасади їх проектував А. Мельник). Іл. с. 14.

БОХАЙ — ранньофеодална держава у Пн.-Сх. Азії. Існувала з поч. 8 ст. До складу д-ви Б. входили Пд. Примор'я, Пд.-Сх. Маньчжурія і Пн.-Сх. Корея. Д-ву Б. населяли тунгуські племена мохе, хогуре, китайці та ін. Б. мав політ., торг. і культурні зв'язки з сусідніми д-вами, особливо з Китаєм і Японією. В 926 Б. завоювали кітани.

БОХАНОВСЬКИЙ Іван Васильович [26.VI (8.VII) 1848 — 11 (24).VII 1917, Брюссель] — революційний народник. Походив з дворян Переяславського пов. Полт. губ. В 1870 вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту, звідки його виключено 1875 за участь у студентському русі. Член «Київської комуні» (1874). Разом з Я. В. Стефановичем і Л. Г. Дейчем спробував організувати повстання селян Чигиринського пов. (див. Чигиринська змова 1877). Був ув'язнений у Лук'янівській тюрмі в Києві, звідки в травні 1878 втік; емігрував за кордон. У 1902 примкнув до партії есерів.

БОХЕНСЬКИЙ (Bocheński) Юзеф-Марія (н. 30. VIII 1902, м. Чувув, тепер ПНР) — швейцарський філософ, представник неопозитивізму. Професор (з 1945), ректор (1964—66) Фрейбурзького ун-ту. Орга-



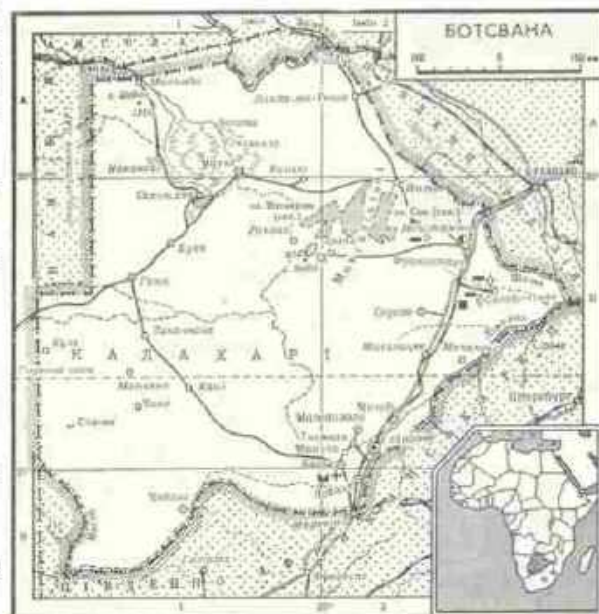
Герб Ботсвани.

БОТСВАНА

Площа — 600,4 тис. км²

Населення — 680 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Габороне



БОХУМ

ізаатор і директор (з 1957) т. з. Ін-ту східноєвроп. досліджень при Фрейбурзькому ун-ті, одного з центрів антикомунізму в Зх. Європі. Для праць Б. характерні спроби використати досягнення науки з метою обґрунтування й пропаганди релігії, боротьби проти марксистсько-ленінської філософії.

М. Г. Кириченко.

БОХУМ — місто в ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол залізничної та автомобільної мережі. 339,2 тис. ж. (1973). Один з пром. центрів Рурського індустріального району. Видобування вугілля. Підприємства коксохім., маш.-буд. (автомобільні з-ди), металург., електро- і радіотехнічної, легкої, харч. промисловості. Ун-т (з 1965). Разом з містами Ессен, Дортмунд та ін. утворює найбільшу в країні Рейнсько-Рурську агломерацію (див. *Агломерація населених пунктів*).

БОЦАРІС (Μαρκάριος) Маркос (1790 — 21.VIII 1823) — герой грецької національно-визвольної революції 1821—29 проти турецького гніту. Вступивши до таємної революційної організації — *фетерії* (1814), формував військ. загони. Організував героїчний захист Месолонгіона 1822—23. У 1823 призначений Нац. зборами Греції головнокомандуючим повстанцями в Етолії. Вночі проти 21.VIII 1823 поблизу Карпенсіона загін Б. розгромив переважаючі сили турків. Б. загинув у бою.

БОЦЮЙ-І (772—846) — китайський поет. За критику феод. порядків зазнавав переслідувань. Написав бл. 3 тис. віршів. Користувався широкою популярністю в народі. Лірич. Б. П.-І властиві життєрадісність і любов до людини. Автор поем «Пісня про безмежну гугу» і «Лютія». 10 віршів, об'єднаних під назвою «Цінські наспівни», і 50 «Нових народних пісень» мали викривальний характер. За своїм значенням у кит. поезії Б. П. посідає чільне місце поряд з великими поетами 8 ст. *Лі Бо та Ду Фу*.

Текст: Рос. перекл. — Лірика. М., 1965.

БОЦМАН (голл. bootsman, від boot — човен, судно і man — людина) — спеціаліст молодшого командного складу екіпажу судна (у ВМФ СРСР — мічмансько-старшинського складу); безпосередній нач. палубної команди. Б. є пом. командира в навчанні мор. справи старшин і матросів, у керівництві загальнокорабельними роботами. Стежить за станом корпусу корабля і відповідає за справність категорій і шлюпок.

БОЦУ Павло Петрович (н. 14.VI 1933, с. Приозерне Кілійського р-ну Одеської обл.) — молдавський рад. поет. Член КПРС з 1961. Перша зб. віршів — «Земля батьків» (1959). Автор збірок «Віра» (1963), «Материк» (1966) та ін. Пише оповідання, нариси, твори для дітей. Виступає як критик і публіцист. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Текст: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл. — Материк. М., 1967; Круглий стіл землі. Кишинев, 1967; День і ніч. М., 1971.

БОЧВАР Андрій Анатолійович (н. 26.VII (8.VIII) 1902, Москва) — рад. вчений у галузі металознавства, акад. АН СРСР (з 1946), двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1953). Після закінчення (1923) Моск. вищого технічного уч-ща викладав у ньому, з 1930 — у Моск. ін-ті кольорових металів і золота. В 1961—65 працював у Моск. ін-ті сталі і сплавів. Створив теорію евтектичної кристалізації металів і сплавів (див. *Евтектика*) і встановив температурну закономірність їхньої рекристалізації (правильно Б.), розробив і вперше в світі впровадив метод кристалізації фасонних відливок під тиском (1936). Заклав основи структурної теорії жаротривкості сплавів, встановив явище надпластичності у сплавах цинку з алюмінієм. Автор кількох підручників з металознавства й термічної обробки сплавів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949, 1951, 1953, Ленінська премія, 1961.

БОЧКАЙ (Boeckai) Іштван (1557—1606) — один із керівників антигабсбурзького руху в Угорському королівстві, угорський феодал. В 1604—06 очолював боротьбу угор. селян, городян і частини дворянства проти іноземного панування. Повстання під керівництвом Б. визволили деякі райони Словаччини й Угорщини і Трансильванію. В 1605 Б. обраний князем Трансильванії та Угорщини. В 1606 підписав з *Габсбургами* Віденський мир, за яким угор. феодалам було зроблено ряд поступок, відновлено незалежність Трансильванського князівства.

БОЧКІН Андрій Юхимович (н. 17.X (30.X) 1906, с. Ієвелево, тепер Рамешковського р-ну Калінінської обл.) — рад. інженер-гідробудівник, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1925. В 1936—40 та 1945—53 працював нач. будівництва ряду іригаційних систем, Невинномиського, Пд.-Українського та Пн.-Кримського каналів. У 1953—59 — нач. будівництва Иркутської ГЕС, 1959—71 — Красноярської ГЕС. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1973.

В. А. Баричев.

БОЧКІН Іван Юхимович (1895, с. Залізняк, тепер Сумського р-ну Сумської обл. — 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Сумщині. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. В грудні

Ф. К. Боффа. Палац Воронцова (тепер — Палац піонерів і школярів) в Одесі. 1837—41.



1917 — член штабу Червоної гвардії в Сумах. Під час австро-нім. окупації 1918 — комісар по організації партизанських загонів і підпільних к-тів на Сумщині, керівник Коренівського партизанського загону, який діяв на тер. Харків., Черніг. і Кур. губерній. З кін. 1918 — командир 7-го Сумського полку *Дружін Української радянської дивізії*. Брав участь у боях за визволення Харкова, Полтави, Кременчука від петлюрівців, у розгромі *гримор'євщини*, в боях проти денікінців. Загинув у бою під Катеринославом.

БОШ Євгенія Богданівна [11 (23).VIII 1879, м. Очаків — 5.I 1925, Москва] — рад. партійна і державна діячка. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї механіка. В 1905—07 вела парт. роботу в м. Вознесенську Херсон. губ. У 1908 — член вузлового бюро РСДРП Пд.-Зх. з-ці (Київ), з 1909 — Київ. тимчасового к-ту РСДРП. В 1911—12 була секретарем Київ. к-ту РСДРП. У 1912 її заарештували і заслали до Ірк. губ., звідки вона втекла. В 1914 емігрувала до США. Після Лютневої революції 1917 повернулася в Росію. З березня 1917 — член Київ. к-ту більшовиків, Ради робітн. депутатів, а квітня — голова Пд.-Зх. окружного, з липня 1917 — обласного к-ту РСДРП(б). На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обрана членом ЦВК Рад України, з утворенням Рад уряду України призначена нар. секретарем внутр. справ. У 1918—22 — на парт. і військ. роботі в Пензі, Астрахані, Чернігові, Москві.

БОЯЙ (Bojay; Botuaj) Янош (15.XII 1802, Коложвар, тепер Клуж-Напока, Румунія — 27.I 1860, Марош-Вашаргей, тепер Тиргу-Муреш, Румунія) — угорський математик. Незалежно від М. І. Лобачевського розробив осн. положення *неевклідової геометрії* й опублікував їх 1832 у праці «Appendix. Додаток, що містить науку про простір абсолютно істинну...». В 1837 дав узагальнене поняття *комплексного числа*, випередивши побудову У.-Р. Гамільтона. Праці Б. не здобули визнання за його життя.

БОЯН — славетний давньоруський співць-дружинник 11 — поч. 12 ст. Складав пісні, де славив подвиги рус. князів і воїнів. Уперше Б. згадано в «Слові о полку Ігоревім». Про Б. йдеться в одному з написів 12 ст., що зберігся в Софійському соборі в Києві. Образ Б. відтворено в худож. д-рі й мистецтві (О. Пушкін, І. Франко, М. Рильський, В. Васнецов та ін.).

«БОЯН» — українські музично-хорові товариства. Перше з них створено 1891 в Львові з ініціативи групи аматорів музики, очолюваних А. Вахнянином. У Львів. «Б.» працювали О. Нижанківський, Д. Січинський, Г. Топольницький. Згодом подібні т-ва виникли в Перемишлі (1891), Бережанах (1892), Стрілі (1894), Коломиї і Станіславі (1895), Чернівцях (1899). Стягали й Тернополі (1901) та ін. міста Галичини й Буковини. Зусиллями М. Лисенка т-во «Б.»



А. А. Бочвар.



А. Ю. Бочкін.



Е. Б. Бош.



Я. Бояй.

1905 засновано і в Києві, однак проіснувало воно лише понад рік. Певний час (бл. 1910) т-во «Б.» діяло також у Полтаві. Т-во ставило своїм завданням пропаганду укр. музики, розвиток хорового мист., влаштування публічних концертів, організацію муз. шкіл, потім видавництва та б-к тощо. В репертуарі т-в, крім укр. музики, були країн творі рос. і зх.-європ. хорового мист. З ініціативи львів. «Б.» та *Союзу співацьких і музичних товариств* 1903 у Львові засновано *Вищий музичний інститут* імені М. Лисенка. В умовах соціального й нац. гніту, що панував у австро-угорській імперії, а потім у панській Польщі, діяльність «Б.», незважаючи на сиробі реакційних елементів спрямувати її в річці націоналістичної ідеології, сприяла утвердженню засад укр. демократичної культури. Після возз'єднання укр. народу в єдиній Українській Радянській державі 1939—40 частина співаків Львів. «Б.» увійшла до Держ. академічної хорової капели «Трембіта». В ін. містах Галичини і Буковини на базі т-в «Б.» виникли держ. хори й ансамблі.
Лит.: Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960; Ханік Л. З історії хорового товариства «Львівський Боян». «Українське музикознавство», 1969, № 5.

БОЯНСЬКА ЦЕРКВА — пам'ятка болгарської архітектури в Софії. Сх. частина Б. ц. (невелика хресто-во-купольна кам. споруда, квадратова в плані з однією напівкруглою апсидою) збудована в 10—11 ст. До неї добудовано: в 13 ст. — другу церкву (Калоянову), в 19 ст. — притвор. У Б. ц. збереглися унікальні розписи: фрески 11—12 ст., темперний живопис 1259.
Лит.: Акрабова-Жандова И. Боянската църква. София, 1960.

БОЯРДО (Boiardo) Маттео-Марія (граф Скандіано; 1441, Скандіано — 19.XII 1494, Реджо) — італійський поет епохи Відродження. Осн. твір — незакінчена лирико-епічна поема в 3 частинах «Закоханий Роланд» (надруковано 1495; рос. переклад 1799), сюжет якої запозичений з франц. епосу. Писав також *канцони*, *сонети*, ліричні вірші («Три книги про кохання», 1472—76), латинські *еклоги*. Перекладав твори античних письменників.

Н. О. Модестова.

БОЯРИ — 1) Великі феодално-землевласники, верхівка пануючого класу феодалного суспільства в Давній Русі і Росії. В період феодал. роздробленості Б. були гол. привідниками міжусобної боротьби, в 14—16 ст. виступали проти створення *Російської централізованої держави*. За Івана IV під час *отричаних* багато великих Б. було вбито, що підірвало екон. могутність і політ. позиції боярства. 2) З 15 ст. в Рос. д-ві — чин, *служили люди* найвищого розряду, що входили до *боярської думи*. Боярський титул скасував Петро I на поч. 18 ст. 3) На Україні після загарбання її литовськими і польськими феодалами в 2-й половині 14 ст. великі Б. пішли на службу до лит. і польс. д-в. деякі з них

(Збаразькі, Острозькі та ін.) дістали титули князів. Середні Б. перетворилися на найманих військ. слуг, урядовців, одержали шляхет. привілеї. Переважна більшість збіднілих Б. протягом 15—16 ст. втратила своє привілейоване становище і потрапила у феодал. залежність (див. *Панцирні бояри*). Лише незначна частина їх з організацією реєстрового козацтва (1572) була записана до козац. реєстру й поповнилася ряди *козацької старшини*. 4) В Румунії й Молдавії — клас великих землевласників, що склався в 13—14 ст. У Лівобережній Молдавії ліквідований після Великої Жовт. соціалістич. революції, в Бессарабії — після повернення її СРСР у червні 1940, в Румунії — після встановлення нар. влади 1945. 5) У побутовому значенні в Росії 17 ст. Б. — всі феодално-поміщики для залежного від них населення. Згодом це слово в рос. мові модифікувалося у поняття «бар», «барин». 6) В етнографії на Україні і в Росії — товариші молодого на весіллі.

Д. І. Мишко.

БОЯРКА (до 1956 — селище Боярка-Булаїнка) — місто Києво-Святошинського р-ну Київської обл. УРСР. Залізнична станція. Селище виникло 1868 під час будівництва з-ці Київ — Фастів. Радиську владу встановлено в січні 1918.

З 1956 — місто. В Б. — маш.-буд. з-д «Іскра», швейна ф-ка, газоконпрес. та лісосодіст. станції, комбінат побутового обслуговування, 7 заг.-освітніх і музичних шкіл, тех. школа Пд.-Зх. з-ці, Укр. респ. заочний с.-г. технікум, 6 лік. закладів, 4 дит. санаторії, будинок відпочинку. Будинки культури, 2 кінотеатри, 4 б-ки, музей М. Островського, який 1921 працював у Б. на будівництві вузькоколієнки, що мала забезпечити Київ паливом. У 1974 в місті встановлено стелу і пам'ятний знак комсомольцям — будівникам з-ці.

БОЯРКО Олексій Павлович [26.X (8.XI) 1903, с. Ільок-Пеньківка, тепер Ракитянського р-ну Белгородської обл. — 23.III 1942] — керівник партійного підрозділу на Буковині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1929. Нар. в сім'ї залізничника. В 1932 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. З 1933 — на пед. і парт. роботі в Харкові, Києві, Житомирі, Чернівцях. З липня 1941 — секретар Чернів. підлізного обкому КП(б)У. Згодом був заарештований рум. таємною політ. поліцією (сигуранцією). Розстріляний окупантами.

БОЯРСЬКА Евдокія Прокопівна [справж. прізвище — Богемська; 1(13). III 1861, м. Могилів-Подільський — 6(19).IV 1900, Чита] — українська актриса. З 1880 працювала в рос. драм. трупі М. Максимовича (Одеса), 1884—89 — у трупі М. Старицького. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Оксана («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Катря («Не так складось, як жадалося» Старицького), Катерина («Гроза» О. Островського, 1899, Театр Корша, Москва).

БОЯРСЬКА ДУМА — 1) В давньоруській державі з 10 ст. — постійна найвища рада при князі. Складалася з представників феодал. знаті — бояр, князівської верхівки, дружини, а згодом — духовництва. Постійного складу не мала. Скликалася в міру потреби. Політ. роль Б. д. значно зростає в період феодал. роздробленості. Цьому сприяли розширення боярського землеволодіння і ослаблення в багатьох давньорус. землях князівської влади. 2) В Російській централізованій державі з 1547 Б. д. — постійний дорадчий орган при царі Роль Б. д., ослабленої в період *отричаних*, знову посилюється в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Склад Б. д. в цей період поповнився особами менш знатного походження, особлив. представниками *дворянства*. З 2-ї пол. 17 ст. значення Б. д. зменшилося; з утворенням *Сенату* (1711) її було ліквідовано.

БРАБАНТ — історична область у Пн.-Зх. Європі. Територію Б. в 1 ст. до н. е. завоювали римляни, в 5 ст. — франки. З 843 входив до *Лотарингії*, з 962 — до «Священної Римської імперії». В кін. 12 ст. виникло герцогство Б. З 1430 Б. — володіння герцога Бургундських, з 1477 — *Габсбургів*. У 17 — на поч. 18 ст. Б. належить Іспанії, Австрії, Голландській республіці, Франції, Нідерландському королівству. З 1830 Пд. Б. — в складі Бельгії, Пн. Б. — Нідерландів.

БРАГА Марко Андронович [н. 4(17).II 1910, с. Малий Клин, тепер Голопристанського р-ну Херсонської обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1958), засл. механізатор УРСР, засл. працівник с.-г. УРСР. Член КПРС з 1951. В 1928 — 58 — машинист, комбайнер Бехтерівської МТС, з 1958 — комбайнер колгоспу «Росія». Голопристанського р-ну Херсон. обл. Делегат XIX і XXII з'їздів КПРС та XIX, XX і XXIII з'їздів КП України. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденами Жовтцевої Революції, «Знак Пошани», медалями.

БРАГА (Braga) Теофілу (24.II 1843, Понта-Делгада, Азорські о-ви — 24.I 1924, Лісабон) — португальський політ. діяч, письменник, учений. Один з організаторів респ. руху; представник ліберальної буржуазії. Після революції 1910 в Португалії, що повалила монархію, Б. 1910—11 очолював тимчасовий уряд. У 1915 — тимчасовий президент республіки. Політ. діяльність Б. була спрямована проти засилья католицької церкви в країні на реформу освіти тощо. Б. дотримувався позитивістської концепції історії (філософ. поема «Відліт часу», 1864). Автор багатотомної «Історії португальської літератури» (1870—73), праць з історії, філософії, права, педагогіки.

БРАГЕ (Brahe) Тіхо (14.XII 1546, Кнудструп, Данія, тепер Швеція — 13.X 1601, Прага) — датський астроном. Заснував 1576 обсерваторію Ураніборг поблизу Копенгаге-



М. А. Брага



Т. Браге.



Боянська церква. Східний фасад.

на (яка була устаткована інструментами, виготовленими під його керівництвом). В цій обсерваторії Б. протягом 21 року систематично з досить великою точністю визначав положення світил на небесній сфері. Б. виявив дві нерівності в русі Місяця (річну нерівність і варіацію); допів, що *комети і нові зорі* є небесними тілами; склав таблиці рефракції. Б. не визнавав *геліоцентричної системи світу* і помилково вважав, що Сонце обертається довкола Землі, а планети — довкола Сонця. В 1597 емігрував до Німеччини, через два роки — до Праги. Використовуючи проведені Б. спостереження, його помічник Й. Кеплер вивів закони руху планет (1609—19).

БРАГИНСЬКИЙ Лев Мойсейович [11(23).ІІ 1896, Київ — 17.ІІ 1953, Львів] — український рад. диригент, засл. артист УРСР (з 1931), засл. діяч мист. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1941. У 1917 закінчив Петроградську консерваторію. В 1918—41 (з перервою) працював у Київ. театрі опери та балету (концертмейстер, диригент) і викладав (професор — з 1940) у Київ. консерваторії. З 1944 — гол. диригент Львів. театру опери та балету. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

БРАДЗОТ (від норв. *brad sott* — раптова хвороба) — гостра інфекційна хвороба овець. Збудники — ґрунтові мікроби *кlostридії*, що виділяють дуже сильні токсини. Б. уражає гол. чин. відрематок, іноді баранів, валухів та ярок. Джерело зараження — хворі тварини. Розвиткові хвороби сприяють ушкодженням травного тракту мерзлим кормом, шорсткою травою, перегріванням тварин тощо. При ураженні Б. тварина, здорова на вигляд, раптом гине у корчах; іноді з'являється пронос, здуття, хитка хода, слизове виділення з носа. Лікування малоефективне у зв'язку з блискавичним перебігом хвороби. Профілактика: запобіжні щеплення. Споживання м'яса овець, хворих на Б., забороняється.

БРАДИКАРДІЯ (від грец. *bradys* — повільний і *kardia* — серце) — зменшення частоти серцевих скорочень нижче від 60 ударів за хв. Б. може спостерігатися у здорових людей (напр., спортсменів), але найбільшого є ознакою деяких захворювань серця (атріо-вентрикулярної блокади, хвороби синусного вузла тощо). Б. буває також при передозуванні серцевих глікозидів (див. *Глікозиди*).

БРАДИТЕЛІЯ (від грец. *bradys* — повільний і *telos* — завершення) — повільний темп еволюційного процесу. Характерна, напр., для деяких пластинчастозябрових молюсків, які за кілька сот мільйонів років зазнали настільки незначних змін, що сучас. і викопні види можна віднести до тих самих родів. Поняття «брадителія» ввів 1944 амер. зоолог Дж. Сімпсон. Див. також *Горотелія*.

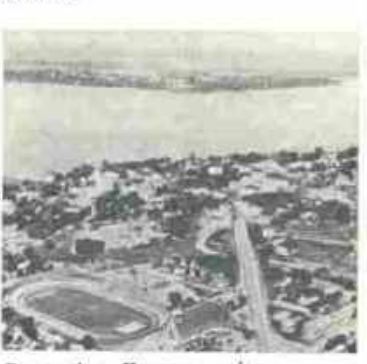
БРАДЛІЙ (Бредлі; Bradley) Джеймс (березень 1693, Шерборн, Глостершир — 13.VII 1762, Чалфорд, Глостершир) — англійський

астроном. Член Лондонського королівського т-ва (з 1718), професор Оксфордського ун-ту (з 1721), директор *Гринвічської астрономічної обсерваторії* (з 1742). Член Петерб. АН (з 1754). Відкрив *аберацію світла* (1725) і *мутацію земної осі* (1737). Протягом 1750—61 проводив меридіанні спостереження, на основі яких пізніше було визначено сталі аберації, *прецесії і нутації*.

БРАЖНИКОВІ (Sphingidae) — родина метеликів. Розмах крил 2—18 см, передні крила вузькі, довші за задні. Більшість Б. літає ввечері та вночі. Гусінь велика, майже завжди з рогом на задньому кінці. Зимують лялечки в ґрунті. Відомо понад 1000 видів Б., поширених по всьому світу, але більшість — у тропіках. В СРСР — бл. 66 видів, з них в УРСР — понад 20. Деякі види (бражник сосновий, бражник бузковий) завдають шкоди деревним або чагарниковим рослинам, окремі (напр., *мертва голова*) — с.-г. культурам. Березковий бражник, поширений на Україні, — корисний (знищує бур'яни з роду березка).

О. П. Кришталь.

БРАЗЗАВІЛЬ — столиця Народної Республіки Конго. Порт на р. Конго. Вузол автошляхів, з цєю сполучений з мор. портом Пуент-Нуар. Аеропорт міжнар. значення (Майя-Майя). 310 тис. ж. (1975). Б. засн. 1880. В 1905—10 Б. — адм. центр колонії Франц. Конго, 1910—58 — Франц. Екваторіальної Африки і Серед. Конго. В період 2-ї світової війни — один з осн. опорних пунктів в Африці руху «Вільна Франція». З 1960 Б. — столиця Республіки Конго, з 1969 — Нар. Республіки Конго. Осн. пром.-торг. центр країни. Підприємства текстильн., швейної, хім. (пластмасові вироби, синтетичні тканини, фарби тощо) пром.-сті; сигаретна ф-ка, цем. з-д. Розвинута харч. пром.-сть (вироби. олій, очищення рису, переробка риби). Судноверф. ТЕС, поблизу міста — ГЕС. Кустарні промисли (різьблення на дереві, виготовлення худож. кераміки). В Б. — Нац. ун-т (з 1971). Ін-т центральноафриканських досліджень, Пастерівський ін-т, Нац. музей. Центр. та пд.-зх. райони Б. забудовані житл. й громад. спорудами європ. типу: собор св. Анни (1949), будинок компанії «Ер Франс», готель повітряної лінії, ліцей, банк, сталіон



Браззавіль. Панорама міста.

БРАЗИЛІЯ — столиця д-ви Бразилія (з 1960). Лежить на Бразильському плоскогір'ї, на березі штучного водосховища, адм. центр федерального округу. Залізнична станція, вузол автошляхів. Аеропорт. 890 тис. ж. (1975). Місто має в основному адм. функції. З пром. підприємств — з-д буд. конструкцій, поліграф. ф-ка. Ун-т, мед. центр, метеорологічна обсерваторія, ряд вузів, музеїв, театр. Будівництво Б. почало 1957 (генер.



ральний план арх. Л. Коста). Місто в плані має обрис літака, в «крилах» розміщуються житл. квартали, у «фюзеляжі» — адм. й громад. будівлі (резиденція президента, нац. конгрес, держ. установи, собор тощо, арх. О. Німейра та ін.). Система міського транспорту розроблена так, щоб уникнути схрещування магістралей.

БРАЗИЛІЯ, Федеративна Республіка Бразилія — найбільша держава Пд. Америки, лежить у сх. і центр. частинах материка. Омивається Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на 21 штат, 4 території та федеральний (столичний) округ. Карту див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Державний лад. Б. — республіка. За формою держ. устрою — федерація. Чинна конституція проголошена військ. хунтою 1967 (поправки 1969). Глава д-ви і уряду — президент, якого затверджує парламент строком на 5 років; має широку повноваження. Органом законодавчої влади є двопалатний парламент — нац. конгрес у складі федерального сенату й палати депутатів. Президент формує уряд — раду нац. безпеки. Кожний штат очолює губернатор.

Природа. Берегова лінія Б. розчленована багатьма бухтами й затоками. На Пн. країни — пд. схили Гвіанського плоскогір'я, далі на Пд. — Амазонська низовина, в центрі й на Пд. — Бразильське плоскогір'я, що поступово підвищується на Пд. і Пд. Сх., круто обриваючись до вузької смуги Приатлантичної низовини. Найвища точка — г. Бандейра (вис. 2890 м). На Зх. а межі Б. заходять низовина верхньої течії р. Паранагуа — Пантанал. Корисні копалини: залізні й марганцеві руди, кольорові й рідкісні метали, боксити, нафта, вугілля та ін. Клімат Б. змінюється від вологого екваторіального на Пн. Зх. до субтропічного на Пд. Сх. Пере-



Бражникові:
1 — Тополева зубчатка (*Smerinthus populi*); 1a — її гусениця.
2 — Молочайний бражник (*Celerio euphorbiae*); 2a — його гусениця.

січня місячна т-ра коливається від +16 до +29° (в горах на Сх. країні — +12, +14°). Річна кількість опадів на переважній частині території 1400—2000 мм, на 3х. Амазонській низовині та на узбережжі — до 3000 мм, на Пн. Сх. Бразильського плоскогір'я — 500 мм. У країні густа сітка повноводних річок. У межах Б. тече одна з найбільших рік світу — Амазонка з численними притоками — *Ріу-Негру*, *Мадейрою*, *Танажосом* та ін., а також ріки *Парана*, *Токантіс*, *Сан-Франсіску* та ін. Амазонка та її великі притоки судноплавні. Ріки Бразильського плоскогір'я порожисті, з численними водоспадами, мають великі запаси гідроенергії. Більше половини тер. Б. вкрито лісами. Б. посідає 1-е місце в світі за запасами твердої деревини. На Амазонській низовині переважають вологі вічнозелені екваторіальні ліси (гілеї або *сельва*) на опідзолених латеритних ґрунтах, на більшій частині Бразильського плоскогір'я — саванне рідколісся (*кашупі*) на червоних латерит. і сухі чагаринки на коричнево-червоних ґрунтах, на Пд. — вічнозелені та листопадні ліси на червонозем. На тер. Б. — великі нац. парки: Ігуасу, Ітаїтаї, Паулу-Афонсу, Серра-дус-Органс.

Населення. Осьм. населення Б. (бл. 97%, 1975, оцінка) — *бразильці*. Живуть також іммігранти з країн Європи та Азії — німці, італійці, португальці, галісійці, іспанці, поляки, українці (бл. 100 тис. чол.), японці, ліванці, сірійці та ін. Більшість корінного індіан. нас. була знищена в період колонізації, в глибинних областях бас. Амазонки збереглося бл. 150 тис. індіанців. Офіц. мова — португальська. Пересічна густота населення — бл. 13 чол. на 1 км². 59,1% населення живе в містах. Найбільші міста: *Сан-Паулу*, *Ріо-де-Жанейро*, *Белу-Орізонті*, *Ресіфі*, *Бразіліа*, *Порту-Алегрі*, *Салвадор*, *Форталеза*.

Історія. До поч. 16 ст. тер. Б. населяли індіан. племена, які перебували на стадії родоплемінного ладу. З 1500 Б. — колонія Португалії. В процесі колонізації тут склалися велике феодал. землеволодіння, засноване на застосуванні кріпосницьких і рабських форм експлуатації індіанців і негрів (останні з 30-х рр. 16 ст. завозилися з Африки). В результаті нац.-визвольної боротьби (кін. 18 — поч. 19 ст.) Б. 7.IX 1822 була проголошена незалежною імперією. В 1888 в країні скасовано рабство, 1889 встановлено федеративну бурж.-поміщицьку республіку. Кін. 19 — поч. 20 ст. характеризувалися розвитком капіталістичних відносин. З вступом Б. 1910 в члени *Панамериканського союзу* в країну дістав доступ амер. капітал. На межі 19—20 ст. почав розвиватися робітн. рух, виникли марксистські гуртки. В 1905—07 в найбільших містах Б. відбулися робітн. демонстрації. В 1917 в Сан-Паулу робітники провели перший в Б. заг. страйк. Б. брала участь у 1-й світовій війні (з 1917) на боці *Антанти*. Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції в Б. загострилася класова боротьба (заг.

страйк 1918 і повстання гарнізону 1922 у Ріо-де-Жанейро, повстання 1924 в Сан-Паулу). В 1922 було створено Бразильську комуністичну партію. В 1930 до влади прийшов уряд Ж. Варгаса, що відображав інтереси націоналістичної буржуазії. Він жорстко розправився з демократич. рухом, заборонив діяльність створеного 1935 з ініціативи комуністів Нац.-визвольного альянсу прогресивних сил. Під час 2-ї світової війни Б. виступала на боці антигітлерівської коаліції (війну Німеччині й Італії оголосила 1942, Японії — 1945). З 1945 Б. — член ООН. Під тиском народу правлячі кола 1945 змушені були оголосити амністію політ. в'язням, дозволити діяльність політ. партій, встановити дипломатичні відносини з СРСР. Налякана зростанням демократичного руху браз. реакція повалила кабінет Варгаса. Прогімперіалістичний уряд ген. Е. Дутри (з 1946) заборонив діяльність прогресивних партій, розірвав дипломатичні відносини з СРСР. У 1951 в результаті посилення позицій націоналістичних угруповань до влади знову прийшов уряд Варгаса, який під тиском нар. мас провів деякі соціально-еком. реформи. В 1954 стався урядовий переворот. Кабінет Ж. Кубічека ді Олівейри (з 1956), з одного боку, ще ширше відкрив доступ іноз. (гол. чином амер.) капіталу, з другого, сприяв зміцненню нац. пром-сті, встановив торг. зв'язки з СРСР. Уряд Ж. Гуларта, що прийшов до влади 1961 при підтримці нар. мас, відновив дипломатичні відносини з СРСР, націоналізував ряд підприємств. У тому самому році було створено Фронт нац. визволення, програма якого передбачала проведення глибоких перетворень, розширення демократії, боротьбу на захист нац. суверенітету. Побожуючись зростання нар. руху, браз. воєнщина при підтримці проімперіалістичної буржуазії, пов'язаної з монополіями США, 1964 здійснила військ. переворот. Владу захопили реакційні кола: уряди У. Кастелу Бранку (1964—67), А. да Коста-е-Сілві (1967—69), Е. Гаррасаузу Медісі (1969—74). Нац. конгрес було розпущено, конституцію 1946 скасовано, діяльність усіх політ. партій (крім створених 1966 Нац. союзу оновлення і Бразильського демократичного руху) припинено, Бразильську компартію заборонено, багато профспілок оголошено поза законом. У той же час формально відновлювалася деяка виборність конгресу, асамблей штатів і муніципалітетів. Розроблено «план соціальної інтеграції», мета якого — забезпечити диктатурі ширшу соціальну базу шляхом інтеграції робітн. й профспілкового руху в «модернізовану» капіталістичну систему Б. Уряд Е. Гайзела (з 1974) продовжив курс на залучення до країни іноз. капіталу, сприяння розвитку приватного сектора в інтересах великої нац. буржуазії, фін. та зем. олігархії, вжив заходів щодо зростання впливу Б. в Лат. Америці.

Б. — член *Організації американських держав*, *Латиноамериканської*

економічної системи, *Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі*.

Українці в Бразилії. В Б., за неофіц. даними, живе близько 100 тисяч осіб укр. походження. Переселення українців до Б. почалося в кін. 19 ст., коли уряд Б., з метою освоєння глибинних і пд. районів, почав всьлякою заохочувати імміграцію з європ. країн. Переважна більшість українців виїхала до Б. 1895—97 та 1908—10 із Сх. Галичини. Вони оселялися гол. чин. на неосвоєних пд.-сх. землях штату Парана. Більшість іммігрантів займалася землеробством, незначна частина працювала на будівництві залізниць. Напередодні 1-ї світової війни в Б. проживало бл. 40 тис. українців. Певна кількість їх переселилася до Б. в період між двома світовими війнами із західноукр. земель, що перебували тоді під владою панської Польщі. Після розгрому фашист. Німеччини до Б. потрапила частина українців — *переміщених осіб*. Після війни частина українців з Б. повернулася на Батьківщину, деякі оселилися в сусідніх латиноамер. країнах. Багато українців залишили землеробство й переїхали до міст. Трудящі-українці з поч. 20 ст. брали участь в роботі. русі Б., об'єднувалися в прогресивні орг-ції. В 1902 виникла перша укр. громад. орг-ція — т-во «Просвіта» в Курітібі, яке 1907 почало випускати газ. «Зоря». В наступні роки виник ряд нових прогресивних укр. т-в і орг-цій, що боролися проти клерикально-націоналістичних елементів, поширювали шкільну освіту серед іммігрантів. У роки 2-ї світової війни трудящі-українці солідаризувалися з народами СРСР, які вели боротьбу проти фашизму. В післявоєнні роки уряд Б., заборонивши діяльність прогресивних укр. орг-цій, допустив функціонування бурж.-націоналістичних та клерикальних спілок. Трудящі Бразилії українського походження беруть участь в антикапіталістичній, загальнодемократичній боротьбі трудових мас країни.

А. А. Стрілко.
Політичні партії, профспілки. Національний союз оновлення, засн. 1966. Урядова партія, об'єднує країною праві елементи великої буржуазії, латифундистів, реакційної воєнщини, вищих чиновників, технократів. Бразильський демократичний рух, засн. 1966. Легальна опозиційна партія, об'єднує представників деяких груп великої, серед. та дрібної буржуазії. Бразильська комуністична партія, засн. 1922. Діє нелегально. Національна конфедерація промислових робітників, засн. у післявоєнні роки. Національна конфедерація працівників торгівлі, засн. 1947. Національна конфедерація трудящих сухопутного транспорту, засн. 1953. Національна конфедерація працівників кредитних закладів, засн. 1959. Профспілкові об'єднання Б. входять до Міжамериканської ре-



Герб Бразилії.

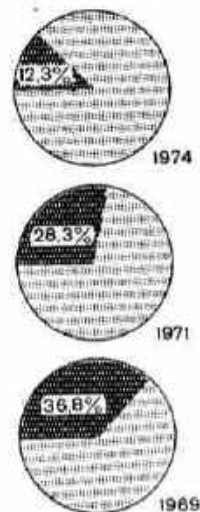
БРАЗИЛІЯ

Площа — 8512 тис. км²

Населення — 110,1 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Бразіліа

ПИТОМА ВАГА
НАВИ В ЕКСПОРТІ
(% ЗА ВАРТІСТЮ)



гіональної організації трудящих. Діяльність профспілок обмежено.

Господарство. За екон. потенціалом і природними ресурсами Б. посідає провідне місце серед країн Латинської Америки. Частка пром. виробництва Б. у капіталістичному світі значно менша, ніж частка населення. За нап. доходом на душу населення країна 1969 стояла на 49-му місці в світі. Після 2-ї світової війни в економіці Б. відбулися структурні зрушення в напрямку переважного розвитку пром-сті й індустріалізації г-ва; з 60-х рр. частка пром-сті в нап. продукції почала перевищувати частку с. г., проте с. г. залишається провідною галуззю г-ва щодо зайнятості населення і гол. постачальником продукції на експорт. Економіка Б. характеризується засиллям іноз. капіталу (гол. чином США). Іноз. капіталовкладення в г-во Б. 1976 досягли 6,6 млрд. дол. Держ. сектор контролює третину пром. виробн. (нафтове пром-сть, частково чорну металургію). Під впливом заг. екон. кризи капіталістичного г-ва в Б. уповільнилися темпи зростання валового нап. продукту. Систематично збільшується безробіття, вартість життя 1976 зросла на 46%.

Промисловість. У кін. 60-х на поч. 70-х рр. пром-сть Б. розвивалася відносно високими темпами внаслідок зниження реальної зарплатної плати робітників, інтенсифікації праці, держ. субсидій і залучення іноз. капіталу. Країні властиві висока концентрація виробн. і зосередження підприємств у небагатьох р-нах (понад 50% — в шт. Сан-Паулу). В гірничодобувній пром-сті провідне місце належить видобуванню заліз. і марганцевої руд (осн. родовища — в шт. Мінас-Жерайс). Видобувають також боксити, руди свинцю, вольфраму, золото, алмази, нафту й кам. вугілля, в невеликій кількості — олово, цинк, мідь, нікель. Б. постачає на зовнішній ринок (гол. чин. у США) мінерали, що мають стратегічне значення — ніобій, берилій, цирконій та ін., а також

уранову руду. В енергобалансі країни 70% припадає на рідке паливо й гідроенергію. Найбільші ГЕС: Кубатан на р. Тісте, Фурнас, Пейшоту та Естрейту на р. Ріу-Гранді та ін. Будується (шт. Ріо-де-Жанейро). З галузей обробної пром-сті розвинуті металургія (найбільшій в Латин. Америці з-д по виробн. сталі в м. Волті-Редонді, з-д у Белу-Орізоні та ін.) та машинобудування (гол. чин. виробн. автомобілів, суден, тракторів, локомотивів, вагонів у Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Порту-Алегрі). В 60-х — 70-х рр. значно розвинулися електротех. (електротех. й радіоелектронні виробн.), авіац. та атомна пром-сть, хім. і нафтохім. галузі (виробн. кислот, мінеральних добрив, синтетичних волокон, барвників, пластмас). Традиційними для Б. є текст. (переважно бавовняні) і харч. галузі — цукр. (за виробн. тростинного цукру Б. вийшла на одне з провідних місць у світі), м'ясна, олійницька, потюнова та ін. Є підприємства цем., целюлозно-паперової та скляної пром-сті.

Сільське господарство Б. характеризується поєднанням великого поміщицького землеволодіння з малоземеллям і безземеллям селян. Половина землі належить невеликому числу латифундистів, понад 80% зайнятих у с. г. зовсім не мають землі. Поширені відріткові оренди, боргова кабала та ін. феодал. пережитки, особливо на Пн. Сх., на Пд. переважає фермерський тип г-в. Обробляється лише 3,5% площі країни. Під с.-г. угіддями — 23% придатної для обробки землі, гол. чин. уздовж атлантичного узбережжя та в пд. штатах. Гол. галузь — рослинництво (дві третини вартості с.-г. продукції країни). Найважливіша плантаційна культура — кавове дерево, за збором кави (1974 — 1,6 млн. т) і експортом її Б. посідає провідне місце в світі. Б. належить 1-е місце в світі за збором бананів, 2-е — за збором апельсинів. Інші важливі експортні культури — какао (збір 1974 — 165 тис. т), цукр, тростина, бавовник, сизаль та анаси. На Пд. розвинуті потюництво й виноградарство. Осн. прод. культури (млн. т, збір 1974): кукурудза — 16,3, рис — 6,5, пшениця — 2,9, соя-боби — 7,9, маїс — 24,7, квасоля — 2,7. Розвинуто пасовищне тваринництво, переважно м'ясного напрямку (бл. третини вартості с.-г. продукції). Поголів'я (млн., 1975): великої рогатої худоби — 98, овець — 19,9, свиней — 39,8. В лісах збирають каучук, браз. горіхи, карнаубський віск, плоди олійної пальми тощо, заготовлюють ділову й ціну деревину. На Пд. Бразильського плоскогір'я вирощують «парагвайський чай» — йерба-мате.

Транспорт. У 1974 в Б. було 30,5 тис. км з-ць (електрифіковано 2,3 тис. км). Осн. вид транспорту — автомобільний. Автошляхів — 1,3 млн. км, з них 76,3 тис. км — з твердим покриттям (1974). Прокладено Трансамазонську автомагістраль (понад 5 тис. км), яка сполучає узбережжя Атлантичного ок.

з підніжжям Анд. Тоннаж мор. торг. флоту — бл. 4,1 млн. т дельвейт (1974). Гол. порти: Тубаран, Ріо-де-Жанейро, Сантус, Сан-Себастьян.

У внутр. перевезеннях велику роль відіграє авіатранспорт. Міжнар. аеропорти: Ріо-де-Жанейро, Бразіліа. В експортних поставках Б. найбільше значення мають кава, тростинний цукор, заліз. руда; ввозять також ін. мінеральну сировину, бавовну-сирець, боби какао



Пляж Копакабана в Ріо-де-Жанейро.

тощо, ввозять нафту, нафтопродукти, устаткування, метали й вироби з них, хім. товари, пшеницю та ін. Осн. торг. партнери: США, ФРН, Японія, Великобританія, Франція та країни Латинської Америки. Торг.-екон. зв'язки Б. з СРСР регламентуються угодою про торгівлю від 20. IV 1963. У 1975 підписано протокол про поставки з СРСР машин і устаткування. Для Б. характерний хронічний дефіцит платіжного балансу. Зовнішні заборгованості на кін. 1976 становили 28 млрд. дол.

Грош. одиниця — крузейро, 12,28 крузейро = 1 доларові США (грудень 1976).

Л. М. Корсак.
Медичне обслуговування. В 1973 в Б. налічувалося 382,9 тис. лікарняних ліжок (3,8 ліжка на 1 тис. ж.); 1972 працювали 59,57 тис. лікарів (1 лікар на 1,66 тис. ж.). Мед. допомогу надають гол. чин. приватні лікарі. Лікарів готують 73 мед. факультети вузів країни.
Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В Б. формально проголошено обов'язкову безплатну поч. освіту для дітей віком від 7 до 14 років, проте у країні 26% нас. неписьменні. У 1972/73 навч. р. у поч. школах (4—5-річних міських і 3-річних сільських) налічувалося 14 082 тис. учнів, у серед. навч. закладах (неповних — гімназіях, повних — колегіях, профес. і пед. школах) — 1476 тис., у вузах, де навчання платне, — 889 тис. студентів (1974). У Б. — 64 ун-ти й 740 ін. вузів. Найбільші з них — Браз. ун-т у Ріо-де-Жанейро та ун-т у Сан-Паулу. Наук. установи: Браз. академія наук, Нац. мед. академія та ін. Б-ки: Нац., Португ. королівський читальний зал (Ріо-де-Жанейро), Муніципальна (Сан-Паулу). Музеї: Нац., Нац. істор., Нац. музеї красних мистецтв у Ріо-де-Жанейро.

В. З. Клепиков.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Б. виходило 280 щоденних газет заг. тиражем 4 млн. примірників і бл. 800 ін. періодичних видань. Найпоширеніші газе-

Виробництво основних видів
промислової продукції

Продукція	1970	1975 *
Електроенергія, млрд. кВт·год	45,5	71,5 **
Залізна руда, млн. т	30,0	49,4
Марганцева руда, млн. т	1,3	2,2
Кам'яне вугілля, млн. т	5,2	5,5 **
Нафта, млн. м³	9,7	10,3
Чавун, тис. т	4205	7047
Сталь, тис. т	5390	8806
Алюміній, тис. т	58	143
Автомобілі, тис. шт.	416	930
Цемент, млн. т	9,0	15,6
Синтетичний каучук, тис. т	75,5	128,4
Цукор, тис. т	5070	6299

* Попередні дані
** 1974

пи: «Глобу» («Земна куля», з 1925), «Діа» («День», з 1951), «Журнал де Бразілі» («Газета Бразилії», з 1891). Центр орган Бразильської компартії «Воз операрія» («Голос робітників») виходить нелегально. Осн. журнали: «Маншети» («Заголовок», з 1952) та «Реалідаді» («Дійсність», з 1966). Урядове інформаційне агентство «Агенсія націонал» засн. 1946. Радіомовлення — з 1921, телебачення — з 1952. В країні 1975 діяло бл. 1 тис. радіо- і 60 телевізійних станцій. Найзначніші радіо- і телебачення — Бразильська асоціація радіо- і телевізійних станцій та Асоціація преси, радіо і телебачення. О. В. Ткачов.

Література Б. розвивається португ. мовою. Сформувалася в кін. 18 — на поч. 19 ст. Поети К.-М. да Коста, Т.-А. Гонзага та ін. відображали життя простого народу. Піднесено культуру, зокрема л-ри, сприяло здобуттю 1822 нац. незалежності. В 30—70-х рр. панівним напрямом був романтизм. Його представляли поети А. Гонсалвіс Діас, М.-А. Алваріс ді Азеведу, Л.-Н. Фагундіс Варела, романісти Ж.-М. ді Алленкар, Б. Гімарініс, Ж.-М. ді Маседу, М.-А. ді Алмейда та ін. Значну роль у розвитку нової л-ри відіграв А. Кастру Алвіс, який широко впроваджував у поезію соціальну й політ. тематику. Його творчість стала вершиною революц. романтизму. В кін. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися соціальні романи Алуїзіу Азеведу та ін. Під впливом Е. Золя виросла натуралістична школа (Е. Інглес ді Соа, Ж.-С. Рібейру, А. Камінья). Існували різні декадентські течії: імпресіонізм, символізм, футуризм тощо. Видатним майстром критичного реалізму був Ж.-М. Машаду д'Асіс — перший президент заснованої 1896 Бразильської академії л-ри. З реалістичними творами в той час виступали також Е. да Кунья, Ж.-Б. Монтейру Лубату, А.-Е. ді Ліма Баррету та ін.

З 20-х рр. 20 ст. в умовах піднесення демократичного руху формувалася прогресивна л-ра Б. Центр. місце у творчості прогресивних письменників займали актуальні проблеми — боротьба трудящих Б. за соціальне визволення. В прозі тих років виділявся т. з. північно-східний роман — вершина браз. реалізму, основною темою якого було зображення життя трудящих Пн. Сходу — найвідсталішого району країни. Авторами цих романів виступили Г. Рамуш, Ж. Амаду та ін. Після 2-ї світової війни продовжували розвивати прозу Е. Верісіму, Ж. Гімарініс Роза та ін. Важливі проблеми порушено в творах письменників М.-А. Баррозу, А. Пайма, Д. Журандіра. Соціальні романи створили С. Мартініс («Нова дорога», 1954), А. Каладу («Вознесіння Сальвану», 1954; «Кваруп», 1967), М. Палмеріу, М. Лопіс. Визначний представник сучасної л-ри Б. — Ж. Амаду.

Архітектура. В 1-й пол. 16 ст. на тер. Б. португальці заснували перші міста — Олінду, Ресіфі, Салвадор, Ріо-де-Жанейро. В 17—18 ст. склалася самобутня архітектура браз. барокко (церква Сан-

Франсіску в Ору-Прету, 1766—94, арх. Алейжадіну). На поч. 19 ст. в архітектурі Б. утвердилися принципи класицизму (арх. О. Гранжан де Монтейру). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. поширились європ. еклектизм, пізніше — модерн. З кін. 30-х рр. формується нова браз. школа сучас. архітектури, що поєднує традиційні й нар. елементи (споруди на оз. Пампуля поблизу Белу-Орізонті, 1942—43, арх. О. Німейер, будинок у районі Педре-



Один з районів міста Бразилія.

гулью в Ріо-де-Жанейро, 1950—52, арх. А.-Е. Рейді; ансамбль будівель Ракового ін-ту в Сан-Паулу, 1954, арх. Р. Леї, Р. Серкейра Сезар; забудова нової столиці — Бразилія, архітектори Л. Коста, Німейер та ін.).

Образотворче мистецтво. У Б. збереглися пам'ятки індіан. культури (скульптура, кераміка, насельні зображення). У 18 ст. розвинулися декоративний живопис і скульптура в стилі барокко. В 19 ст. виник пейзажний, історико-батальний та жанровий живопис (Ж.-Ф. ді Алмейда Жуніор, Е. Вісконті та ін.). У 20 ст. в мист. Б. поряд з реалізмом (К. Портінарі, Е. ді Кавальканти) поширюються різні модерністичні течії. Прогресивне спрямування має сучас. графіка (К. Скліар, Р. Кап, В. Праду). В ужитковому мистецтві розвинуті кераміка й розпис тканин.

Музика Б. поєднує елементи європ. (португ., ісп.), афр. та індіан. музики. Муз. інструменти: струнні — віолана, віола (різновиди гітари), ударні — барабани (атабаке, кайша, куїка), бубон (пандейру) та ін. Серед відомих композиторів 2-ї пол. 19 ст. — К. Гоміс — творець нац. опери, А. Непомусену — один з засновників нац. муз. школи; 20 ст. — Е. Віла Лобос, О.-Л. Фернандіс, М.-К. Гуаріньєрі, Ж. Сікейра. Муз. колективи: Театр нац. опери, Нац. симфонічний оркестр, оркестри муніципальних театрів Ріо-де-Жанейро та Сан-Паулу, хорові колективи в Ріо-де-Жанейро, Нац. школа музики Браз. ун-ту, Муз. академія, Нац. консерваторія хорового співу в Ріо-де-Жанейро. Музиканти об'єднані в «Орден музикантів Бразилії» (засн. 1960).

Театр. Перші театр. вистави (інсценізації творів португ. л-ри, реліг. алегоричні одноактні постановки — ауто) влаштовували місіонери з метою навернення індіанців у християнство. Елементи драм. театр. дійства були в обрядових іграх афро-браз. культу, т. з. макумбах. У 18 ст. ставились аматорські вис-

тави. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. створено перші постійні театр. трупи. Серед сучас. театрів: Браз. театр комедії, «Театру ді арена», «Офісіна», Експериментальний негрійанський театр. Ставляться п'єси браз. драматургів Ж. Камаргу, О. Віані, Г. Фігейреду, А. Боала та ін., драматургів-класиків (У. Шекспіра, Ж.-Б. Мольєра, А. Чехова, М. Горького та ін.). В Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Порту-Алегрі та ін. містах діють театр. навч. заклади.

Кіно. Фільми нац. виробництва почали виходити 1903. В 1941 і 1949 засн. кіностудії «Атлантика» й «Вера-Крус», на яких 1953 під керівництвом реж. А. Кавальканти створено прогресивні за змістом стрічки «Кангасейру» і «Панночка». В 1962 виникла група «нового кіно», що об'єднала прогресивних кінорежисерів Б. Найзначніші фільми: «Ріо, 40°» (1955, реж. Н. Перейра дус Сантус), «Гам, де закінчується асфальт» (1956, реж. О. Сампаю), «Обітниця» (1962, реж. А. Дуарті), «Барравенту» (1962), «Земля в трансі» (1966, реж. обох — Г. Роша), «В сім'ї» (1970, реж. П. Порту), «Мадунама» (1973) та «Інконфілітис» (1975, реж. обох — Ж. Педру д'Андрас). Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Літ.: Караласа А. П. Бразилія. М., 1974; Очерки истории Бразилии. М., 1962; Коваль Б. И. История бразильского пролетариата (1857—1967). М., 1968; Коваль Б. И. Бразилия вчера и сегодня. М., 1975; Фесуненко И. С. Бразилия и бразильцы. М., 1976; Сизоненко А. И. Советский Союз и Латинская Америка. К., 1976; Комиссаров Б. Н. Русские источники по истории Бразилии первой трети XIX века. Л., 1977; Факор П. Бразилия XX столетия. Пер. с португ. М., 1962; Мишин С. С. Бразилия. М., 1976; Тертерян И. А. Бразильский роман XX века. М., 1965; Хайт В. Л. Современная архитектура Бразилии. М., 1973; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Эзрела А. Современная бразильская музыка. В кн.: Музыкальная культура стран Латинской Америки. М., 1974.

БРАЗИЛЬСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БКП) — заснована на І з'їзді 25—27.ІІІ 1922 в містах Ріо-де-Жанейро і Нітерой. Виникла на базі об'єднання марксистських гуртків і груп, створених під безпосереднім впливом ідей Великого Жовтня. До 1960 мала назву Комуністична партія Бразилії. Приєднання БКП до Комінтерну (1924), налагодження контактів з ін. братніми партіями і вивчення їхнього досвіду сприяли дальшому формуванню БКП як партії лєнінського типу. Протягом майже всієї своєї історії БКП діє в нелегальних або напівлегальних умовах (єдиний легальний період — 1945—47). Під керівництвом БКП 1926 організовано федерацію комуністичної молоді; в 1929 — засновано Загальну конфедерацію трудящих Бразилії. В 30-х рр. БКП вела активну боротьбу проти фашизації країни. В 1935 під її керівництвом створено Національно-визвольний альянс прогресивних сил, який очолив масові виступи проти реакційної диктатури. За період легальної діяльності БКП значно зріс її авторитет серед



Бразилія.
К. Скліар, Шахтар. Гра-
юра на лінолеумі, 1952.



Бразилія.
Кадр з фільму «Маду-
нама». Режисер Ж. Пед-
ру л'Андрасе, 1973.

БРАЗІЛЬСЬКА
ТЕЧІЯД. Браманте. Квітлина
Темп'єто монастиря
Сан-П'єтро в Монте-
відео в Римі. 1502.

трудящих, чисельність партії становила понад 100 тис. чол. (1947). В 1945 партія, за яку голосувало понад 10% виборців, дістала 17 місць у парламенті; ген. секретар БКП Д.-К. Престес був обраний сенатором. З 1959 діяла напівлегальна. Її робота в масах спрямована піднесенню демократичного руху в Бразилії. Після реакційного перевороту 1964 БКП — у підпіллі. VI з'їзд партії (1967) накреслив програму розгортання масової боротьби проти військ.-диктаторського режиму, за демократію і нац. незалежність Бразилії. Представники БКП брали участь у роботі міжпар. Народ комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Партія будується на принципах демократичного централізму. Найвищий орган БКП — з'їзд. Генеральний секретар ЦК БКП — Д.-К. Престес (з 1945). Центр. орган БКП — підпільна газ. «Воз операрія» («Голос робітників»).

П. Ф. Гринюк.
БРАЗІЛЬСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія в Атлантичному ок., уздовж сх. берегів Пд. Америки. На 40° пд. ш. зливається з холодними Фолклендською та Західними Вітвір течіями. Швидкість 1—2 км/год, температура +20, +26°. Солоність 35—37‰.

БРАЗІЛЬСЬКА УЛОГОВІНА — глибоководна западина в Атлантичному ок., біля сх. узбережжя Бразилії. Довж. бл. 3000 км, найбільша глиб. в пн. частині — 6537 м.

БРАЗІЛЬСЬКЕ ПЛОСКОГІР'Я — у Південній Америці, в межах Бразилії, частково Уругваю, Парагваю та Аргентині. Поширені висоти — 200—900 м, найбільша — 2890 м, г. Бандейра. Сх. та пд.-сх. частини Б. п. високі, розчленовані скідами, річковими долинами, круто обриваються до океану; в центр. частині переважають столові плато. Корисні копалини: заліза, та марганцеві руди, боксити, золото, алмази, гірський криштал, торі, уран та ін. На Б. п. починаються річки басейнів Амазонки, Парани, Сан-Франсіску та ін., вони порожисті, з багатьма водоспадами, судноплавні тільки в нижній течії. Осн. типи рослинності: гілля, чагарникові савани, вологі тропічні ліси; по долинах річок — пальмові галереїні ліси. Культивують каву, какао, бавовник, цукр, тростину, банани, кокосову пальму, маниок тощо. Національний парк Ігуасу (на кордоні Бразилії та Аргентини).

БРАЗІЛЬЦІ — нація, основне населення Бразилії. Чисельність — 104 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять португальською мовою (з характерними особливостями). За релігією — переважно католики. Б. сформувалися в результаті змішання корінних жителів — індіанців (групи племен туї-гуарані, же та ін.) із завойовниками португальцями, а також рабами-неграми, привезеними в 16—19 ст. з Африки, та з іммігрантами з країн Європи і Азії. Осн. заняття Б. — землеробство, рибальство, ремесла; працюють у пром.-сті. Культурі сучас. Б. притаманні елементи індіан., афр. та європ. культур. Про історію, економіку, культуру див. **Бразилія**.

БРАЗОС — річка на Пд. США (шт. Техас). Довж. 1530 км, площа бас. 114 220 км². Бере початок на плато Льяно-Естакадо, впадає в Мексиканську затоку.

БРАІЛІВ — селище міського типу Жмеринського р-ну Вінницької обл. УРСР, на р. Рові (бас. Пд. Бугу), за 3 км від залізничної ст. Браїлів, 8,2 тис. ж. (1977). Засн. в 15 ст. У Б. — цукр., соко-морсовий, комбікорм. з-ди, швейна ф.-ка. 2 заг.-освітні школи, профес.-тех. училище, лікарня. Будинки культури, клуб, 2 6-ки. Протягом 1878—80 в Б. не раз перебував П. І. Чайковський. Архіт. пам'ятка: Троїцький монастир (18 ст.).

БРАЙАНТ (Bryant) Луїза (1890—1936) — американська письменниця і журналістка. Працювала учителькою. В 1917 разом з чоловіком Дж. Рідом відвідала Росію. Повторно в Рад. країні була 1920—21, зустрічалася з В. І. Леніним. У кн. «Шість червоних місяців у Росії» (1919) відбито враження Б. від подій Великої Жовтн. соціалістичної революції, свідком яких вона була. В кн. «Дзеркала Москви» (1923) — спогади про В. І. Леніна, М. І. Калініна, Ф. Е. Дзержинського, Г. В. Чичеріна та ін. діячів революції.

Тв.: Рос. перекл. — В перах. год. (Фрагменти з кн. «Зеркала Москви»). В кн.: Ленін завжди с нами. М., 1967.

БРАЙЛЯ ШРИФТ — рельєфно-крапковий шрифт для письма й читання сліпих. Розробив його франц. тифлопедагог Л. Брайль (1809—52). Б. ш. оснований на різних комбінаціях шести опуклих крапок; було прийнято порядком букв лат. алфавіту. В СРСР Б. ш. пристосовано до багатьох нац. мов, у т. ч. й до української (табл.). Різні комбінації шести крапок дають змогу позначити й цифри, розділові знаки, матем., хім. та нотні знаки.

БРАЙТОН — місто у Великобританії, на узбережжі протоки Ла-Манш. Залізнич. вузол. 160,3 тис. ж. (1973). Підприємства маш.-буд., швейної, поліграф. та харчової пром.-сті. Виробн. взуття, азбесту. Кліматичний приморський курорт. Засн. 1750.

БРАК (Braque) Жорж (13.V 1882, Аржантей — 31.VIII 1963, Париж) — французький художник. Навчався в школах красних мистецтв у Гаврі та Парижі. З 1905 писав пейзажі в дусі **фовізму**. Б. — один з засновників **кубізму**. Після 1917 відходив від цієї течії, створює плоскі картини (натюрморти, пейзажі тощо). Відомий як графік, скульптор і художник театру.

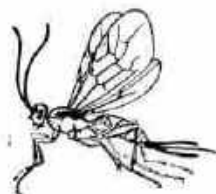
БРАК ВИРОБНИЧИЙ — за рад. правом, продукція (вироби, напівфабрикати, заготовки, деталі тощо), що не відповідає за якістю стандартам, технічним умовам та ін. нормативно-технічній документації. Розрізняють Б. в. поправний, який технічно і економічно доцільно й можна виправити, і остаточний, що підлягає утилізації як **відходи виробництва**. Вияляють Б. в. в самому підприємстві в ході технологічного процесу і **технічного контролю виробництва**, а також безпосередньо спожива-

чі продукції. Зниження Б. в. і запобігання йому досягаються внаслідок механізації і автоматизації виробн., впровадження передової технології, передових методів і форм тех. контролю, системи бездефектного виготовлення продукції, підвищення кваліфікації робітників, правильної організації праці, розвитку соціалістичного змагання за високу **якість продукції**, впровадження комплексної системи **управління якістю продукції** тощо.

БРАККЕ (Brascke) Вільгельм (29.V 1842, Брауншвейг — 27.IV 1880, там же) — діяч німецького робітничого руху. Один з лідерів С.-д. робітн. партії (**ейєнахців**), створеної 1869. Виступав проти опортуністичних та анархістських елементів. Б. підтримував постійний зв'язок з К. Марксом і Ф. Енгельсом. **БРАКОНІДОВІ** (Bracnidae) — родина паразитичних **перетисчастокрилих** комах. Довж. тіла 1—15 мм. Трапляються безкрилі форми. Дорослі Б. живляться **нектаром**, рішче падаю або соками комах-хазяїна. Личинки — паразити багатьох видів рослиноїдних комах, зокрема личинок **метеликів**, **жуки** і **двокрилих**, дорослих **жуків**. Яйця Б. відкладають всередину або на тіло комах-хазяїна, тканинами якої згодом живляться личинки. Протягом року Б. мають 1—5 (иноді більше) поколінь. Відомо 7 тис. видів, поширених на різних континентах; з них бл. 1100 — в СРСР, у т. ч. на Україні — 450. Б. мають важливе значення в зменшенні чисельності шкідників с.-г. культур та лісу. Деякі види (Habrobracon hebetor, Aranteles globulatus та ін.) використовують для біол. боротьби з комахами-шкідниками.

А. Г. Котенко.
БРАКОНЬЕРСТВО (від франц. braconnier — браконьєр) — незаконне полювання, рибальство або інший добувний промисел без належного дозволу, в заборонений час, у нездоленіх місцях чи забороненими знаряддями, способами. За Б. в СРСР встановлено адм. і кримінальні відповідальності. Винні у Б. громадяни підлягають штрафам в розмірі до 50 крб.; **службові особи** — до 100 крб. До кримінальної відповідальності згідно з законом (в УРСР — ст. 161, 162 КК УРСР) притягаються винні у Б., якщо до них раніше було застосовано заходи адм. впливу. Б. карається **позбавленням волі** на строк до 4-х років або штрафом до 500 крб. з конфіскацією всієї здобичі і знаряддя Б. Винні у Б. зобов'язані відшкодувати збитки, заподіяні мисливському або рибному г-ву СРСР вживає активних дій, спрямованих на **охорону природи**, на збереження ресурсів **Світового океану**, зокрема рад. **територіальних вод**. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10.XII 1976 «Про тимчасові заходи збереження живих ресурсів і регулювання рибальства в морських районах, прилеглих до узбережжя СРСР» на винних у заподіянні шкоди цим ресурсам порушників правил рибальства може бути накладено штраф до 10 тис. крб., а при вчиненні зазначених дій повторно вин-

•	•	•	•
А	Б	В	Г
•	•	•	•
Д	Е	Є	Ж
•	•	•	•
З	И	І	І
•	•	•	•
Н	О	П	Р
•	•	•	•
С	Т	У	Ф
•	•	•	•
Х	Ц	Ч	Ш
•	•	•	•
Щ	Ю	Я	Ь

Брайля шрифт.
Український алфавіт.

Браконідові. Ізод. Glabrielum sp.

ні притягаються до судової відповідальності з накладенням штрафу до 100 тис. крб.

Г. П. Бондаренко.
БРАМА — великі ворота, здебільшого при монументальних спорудах. Б. — необхідний елемент стародав. міст, фортець, монастирів тощо, де часто була складною будівлею з оборонною баштою або церквою над нею (напр., Руська Б. в Кам'янці-Подільському, Луцька Б. в Острозі, Брама Заборовського, брами Києво-Печерської лаври).



Брама Заборовського. 1746—48. Архітектор, імовірно, Й.-Г. Шедель.

БРАМА ЗАБОРОВСЬКОГО — арка з порталом зх. входу (тепер замуровано) до садиби *Софійського собору* в Києві. Б. З. — визначна пам'ятка укр. архітектури. Вважають, що її збудував 1746—48 арх. Й.-Г. Шедель у стилі бароко на замовлення митрополита Р. Заборовського. Фасад прикрашено колонами з корінфськими капітелями та високим, хвилястим за формою фронтоном з волютами, маскаронами й соковитим акаантовим орнаментом.

БРАМАНТЕ (Bramante) Донато (справж. прізвище — Паскуччо д'Антоніо; 1444, Монте-Азуральдо, тепер Фермініяно, поблизу Урбіно — 11.III 1514, Рим) — італ. архітектор і живописець. Один з основоположників стилю Високого Відродження. Працював у Флоренції, Мілані; 1499 переїхав у Рим. Твори: церкви Санта-Марія presso Сан-Сатіро (1479—83), Санта-Марія делье Грассіє (1492—97) — обидві в Мілані; споруди рим. періоду (1499—1511) — будівлі *Ватикану*, купольна каплиця-ротонда Темп'єто у дворі монастиря Сан-П'єтро in Монторіо, палаццо делла Канцеллерія; проект і будівництво *Собору святого Петра*.

БРАМС (Brahms) Йоганнес (7.V 1833, Гамбург — 3.IV 1897, Відень) — німецький композитор, піаніст, диригент. Здобув домашню муз. освіту, згодом навчався в Е. Марксена. З кін. 50-х рр. — диригент аматорських хорів, з 1862 жив у Відні, де виступав як піаніст і хоровий диригент. З серед. 70-х рр. цілком зайнявся творчою діяльністю. У своїй творчості Б. органічно поєднав кращі досягнення романтичної музики з класичною традицією, зробив великий внесок в інструментальну музику і вокальну лірику. Муз. спадщина Б. представлена багатьма жанрами

(крім оперного): 4 симфонії (1876, 1877, 1883, 1885), інструм. концерти, в т. ч. скрипковий (1878) і 2-й фп. концерт (1881); вокально-оркестрові («Німецький реквієм», 1868), камерно-інструм., вокальні (понад 200 сольних пісень і 100 обробок нар. пісень) та ін. твори. Широко популярні «Угорські танці» (1869, 1880). Був почесним членом *Галицького музичного товариства*.

Лит.: Друскін М. С. Йоганнес Брамс. М., 1970. С. П. Людкевич.
БРАНД (Brand) Бенс (н. 9.V 1931, Логмонт, штат Колорадо) — астронавт США. Закінчив Колорадський ун-т. У 1960 здобув ступінь бакалавра в галузі астронавтики. Працював льотчиком-випробувачем. У групі астронавтів з 1966. Разом із Т. Стаффордом і Д. Слейтоном здійснив політ у космос (1975) за програмою ЕПАС на кораблі «Аполлон». Під час польоту «Аполлон» двічі зістикувався з рад. космічним кораблем «Союз-19».

М. Я. Орлов.
БРАНДВАХТА (від голл. brandwacht — сторожовий корабель) — 1) Сторожове судно, що стоїть біля входу на рейд, у гавань або канал. З Б. регулюють рух кораблів, нагадують за виконанням судноплавних, карантинних та митних правил. 2) Несамостійне судно, на якому живе екіпаж земснарядів, водолазної станції тощо. Іноді використовують як склад. 3) Пост нагляду за пожежною безпекою у морських та річкових портах.

БРАНДЕНБУРГ — історична область на території НДР. У серед. віки Б. — одне з нім. князівств. Утворилося в процесі завоювання нім. феодалами (з 10 ст.) земель *полабських слов'ян*. Назва Бранденбург походить від найменування центру слов. племені *гаволян* Бранібора. З 12 ст. Б. — маркграфство, з 1356 — курфюрство. В 1415 у Б. утвердилася дан. *Гогенцоллернів*. З 1701 Б. — центр Бранденбурзько-прусського королівства. В 1815—1945 Б. — провінція Пруссії. З 1949 — у складі НДР.

БРАНДЕНБУРГ — місто в НДР, в окрузі Потсдам. Лежить на р. Гафелі (прит. Ельби). Залізнич. вузол, річковий порт. 94 тис. ж. (1975). Підприємства металургійної, хім., деревообр., паперової, текст., харчової пром-сті. Вироби. тракторів, металокопункцій. Річкове суднобудування. Відомий з 10 ст.

БРАНДЕНБУРЗЬКИЙ Яків Натанович [31.X (12.XI) 1881, м. Балта, тепер Одеської обл. — 19.IX 1951, Москва] — учасник революційного руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1903. В 1904—05 — член Катеринославського, Рязанського, Тверського, пізніше — Петерб. к-тів партії. В 1908—17 — в еміграції. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у Петроградському прод. к-ті, потім — на держ. та пед. роботі. З 1939 — персональний пенсіонер.

БРАНДЕР (нім. Brander) — судно епохи вітрильного флоту, навантажене паливом і вибуховими речовинами, що мало призначення підпалювати ворожі кораблі. Б. спрямовували під час туману або вночі в бік кораблів противника за вітром

чи течією води. В 19—20 ст. Б. називали також судна, які затоплювали біля входу до бухти чи гавані для перешкоджання доступу в них з моря.

БРАНДЕС (Brandes) Георг (4.II 1842, Копенгаген — 19.II 1927, там же) — данський літ. критик, публіцист. В праці «Найголовніші течії в європейській літературі 19 ст.» (т. 1—6, 1872—90) вперше зробив спробу вивчення зх.-європ. л-р в їх взаємозв'язку. Автор досліджень про видатних діячів світової культури, історії (У. Шекспіра, І.-В. Гете, Вольтера, Мікеланджело, Юлія Цезаря), статей про О. Пушкіна, І. Тургенєва, О. Герцена, М. Чернішевського, Л. Толстого, М. Горького та ін. Був першим дослідником творчості Т. Шевченка в дат. д-рі. В кн. «Російські враження» (1888) подав біографію і характеристику діяльності укр. поета. В 20-х рр. виступав на захист Рад. Росії.

Тел.: Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—20. СПб., 1906—14.
БРАНДИС Анатолій Якович (н. 12.VIII 1923, Катеринослав) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1975), двічі Герой Рад. Союзу (льотий, червень 1945). Член КПРС з 1944. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. Воював як командир ескадрильї на Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 227 бойових вильотів на штурмування. В 1950 закінчив Військ.-повітр. академію. 1959 — Академію Генштабу. З 1964 — на викладацькій роботі у військ. навч. закладах. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БРАНДМАУЕР (нім. Brandmauer, від Brand — пожежа і Mauer — стіна) — вогнестійка капітальна стіна, що запобігає поширенню пожежі з одного приміщення або будинку у суміжне приміщення або будинок. Виготовляють її з каменю, бетону або залізобетону. Б. споруджують на всю висоту будинку, висота підйому над дахом залежить від *вогнестійкості* покрівлі. Спиряється Б. здебільшого на фундамент.

БРАНДО (Brando) Марлон (н. 3.IV 1924, Омаха, штат Небраска) — американський актор. Навчався в Студії актора (Нью-Йорк). У кіно з 1950. Широке визнання Б. принесли ролі Стенлі Ковальського («Трамвай „Бажання“», 1951), вояка мекс. революц. руху Еміліо Сапати («Хай живе Сапата!», 1952), молодого американця («Дікун», 1954), шерифа Колдера («Погоня», 1964). Знімався у фільмах «Відблиски в золотому оці» (1970), «Кеймада» (1971), «Хрещений батько» (1972) та ін.

БРАНДТ (Brandt) Віллі (справж. ім'я і прізвище — Герберт-Карл Фрам; н. 18.XII 1913, Любек) — політичний і держ. діяч ФРН. У 1930 вступив до С.-д. партії Німеччини. В 1933—45 був у еміграції (Норвегія, Швеція). В 1958—62 — голова правління С.-д. партії Зх. Берліна; 1957—66 — правлячий бургомістр Зх. Берліна. З 1964 — голова правління С.-д. партії. В 1966—69 — віце-канцлер і міністр закорд. справ коаліційного уряду (ХДС—



Г. Бранде.



Г. Бранд.

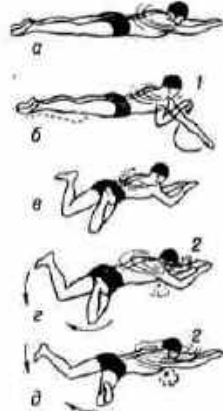


Г. Брандес.



А. Я. Брандис.

БРАНДТ



Брас:
1 — вдиш; 2 — видих;
а — див. у тексті.

Світові рекорди
з брасу (на 1. IX 1978)

Дистан-ція	Країна	Час
Чоловіки		
100 м ФРН		1.02.86
200 м Англія		2.25.11
Жінки		
100 м СРСР		1.10.31
200 м СРСР		2.31.42



Братки садові.

СДПН), 1969—74 — федеральний канцлер коаліційного уряду (СДПН—Вільна демократична партія) ФРН. Проводив реалістичну політику, спрямовану на розвиток відносин з СРСР та ін. соціалістичними державами на принципах мирного співіснування. В 1970 підписав договір між Рад. Союзом і ФРН (див. *Радянського Союзу і Федеративної Республіки Німеччини договір 1970*). З 1976 — голова Соціалістичного інтернаціоналу. Нобелівська премія миру, 1971.

БРАНДТ (Brandt) Юзеф (11. II 1841, Шебешин — 12. VI 1913, Радом) — польський живописець. Навчався у Варшаві, Парижі та Мюнхені. Автор батальних і жанрових полотен: «Сутічка поляків зі шведами» (1879), «Зустріч на мосту» (1888). Приїжджав на Україну. Написав ряд картин на укр. тематику: «Військо йде», «Бій з татарами», «Приборкання коня», «Ярма-рок на Україні», «Вітряки в степу», «Вітання степу» та ін. *Лит.: Sowińska T. Józef Brandt. Warszawa, 1976.*

БРАНЕ ПОЛЕ — село Богуславського р-ну Київської обл. УРСР. Назва села та сусідніх з ним урочищ Турчин ліс, Черкес-долина, очевидно, пов'язана з боями, які відбувалися поблизу села під час антифеодалних та нар.-визвольних сел.-козак. повстань, керіваних *С. Наливайком* (1594—96), *П. Павлюком* (1637), *К. Скиданом* (1637), і воєнних дій рос.-укр. військ у 70—80-х рр. 17 ст. проти тур.-тат. загарбників.

БРАНЕРИТ — мінерал, що належить до класу оксидів і гідроксидів. (U, Ca, Th, Y) [(Ti, Fe)₂O₄]. Сингонія ромбічна або монокліна. Густь. 4,56—5,43. Твердість 4,5—6,7. Колір чорний; при вивітрюванні акривається тонкою коричнево-жовтою плівкою. Близьк алмазний до смольного. Радіоактивний. Уранова руда.

БРАНИЦЬКІ (Branicki) — польські магнати. Мали значні зем. володіння (1861 — бл. 500 тис. дес.) та пром. підприємства в Польщі, на Україні (гол. чин. у Київ. губ.) і в Білорусії. У 17—18 ст. брали активну участь у політ. житті Польщі, підтримували шляхет. анархію, яка знеслювала країну. Зокрема, великий коронний гетьман *Ксаверій Б.* (1730—1819) був активним діячем *Тарговицької конфедерації 1792*.

БРАНКО (Бранку; Branco) Еліза (н. 1912, Барретус, штат Сан-Паулу) — діячка жіночого демократичного руху Бразилії і руху за мир. Робітниця-текстильниця. В 1949—60 — віце-голова Ради бразильських прихильників миру. Зазнавала репресій влади. В 1951—65 — член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

БРАС (франц. brasse) — спосіб спортивного плавання на грудях, що характеризується одночасним симетрич. рухами кінцівок у горизонтальній площині. Плавець лежить у воді горизонтально (мал. а), руки розводять у сторони долонами назовні (мал. б), згинає їх у ліктях та з'єднує перед обличчям

(мал. в), водночас підтягує ноги, потім витягує вперед руки (мал. б і в); ноги, які обпираються внутр. поверхніми гомілок і стон об воду, колесними рухами штовхають тіло плавець вперед і змикаються (мал. г і д). Після цього починається новий цикл рухів. Міжнар. федерація плавання розділила (1952) брас на два самостійні способи — брас і *батерфляй*. Серед рекордсменів світу і олімпійських чемпіонів з плавання Б. — укр. спортсменка *Г. Степанова*.

БРАСЛАВЕЦЬ Матвій Овсійович [16(28). XII 1906, с. Могилів, тепер Чаричанського р-ну Дніпропетровської обл. — 2. XI 1976, Одеса] — український рад. економіст, доктор економічних наук, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. У 1931 закінчив Одеський с.-г. ін-т. У 1949—76 працював у цьому ін-ті. Осн. праці з питань економіки с. г. та використання екон.-матем. методів в організації і плануванні с.-г. виробн. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та медалями.

Тв.: Математическое моделирование экономических процессов в сельском хозяйстве. М., 1972; Кибернетика. К., 1977.

БРАСЛЕТ (франц. bracelet — зап'ястя; браслет) — прикраса, що надягається на руку. Поширений у багатьох народів світу. Б. відомі з часів *палеоліту* (виготовляли їх з мамонтових бивнів), *неоліту* (з каменю), *бронзового віку* (з металу). Витонченістю обробки відзначаються Б. Стародавнього Єгипту, Греції та Риму. З часів *Відродження* набули поширення в Зх. Європі. Високого худож. рівня у створенні Б. (з золота, срібла й коштовних каменів) досягли майстри Київ. Русі 11—13 ст. На тер. України перші Б. знайшли під час



Браслет із зображеннями фантастичних тварин. Київська Русь. 12 ст.

археол. розкопок (Б. з *Мініської стоянки*). Оригінальністю й майстерністю відзначаються Б. сучас. укр. майстрів, виконані з дерева й оздоблені бісером та *інкрустацією*.

БРАТАННЯ — антивоєнний рух на фронтах *першої світової війни 1914—18*. Б. виникло 1915 у формі стихійного припинення воєнних дій, що супроводилося дружніми контактами між солдатами ворожих армій. Почалося з ініціативи рос. солдатів. Набуло поширення на рос. Пд.-Зх. і Рум. фронтах, зокрема в районах Буковинських Карпат, Зх. Поділля, Зх. Волині. Значного розмаху Б. набуло після Лютневої революції 1917. Організованість і політ. спрямованість у цю форму демократичної антивоєнної боротьби внесли більшовики, більшовицька газ. «*Солдатская правда*». Правлячі кола воюючих д-в зустрівали Б. репресія-

ми. Тільки на Пд.-Зх. фронті було покарано бл. 85 тис. солдатів і 100 офіцерів. З новою силою розгорнулося Б. після Великого Жовтня. Керівництво Б. здійснювали солдатські та військ.-революц. к-ти. Б. стало активним фактором інтернац. виховання солдатських мас. **БРАТЕРСЬКИЙ СОЮЗ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ** (БСВ) — підпільна антифашистська організація рад. патріотів у Німеччині в роки 2-ї світової війни. Сформувалася 1943 з підпільних груп військовополонених у Мюнхені. Поширювала свій вплив на ряд таборів військовополонених у Пд. Німеччині, а також у районі від Карлсруе до Відня, Інсбрука, пн. кордонів Югославії та Італії. Мала опорні групи в багатьох трудових таборів рад. громадян. БСВ діяла в контакті з нім. підпільною орг-цією Антифашистський нім. нар. фронт і з підпільними групами чехословацьких, югосл., польс. та франц. патріотів. Організаторами й активними членами БСВ були рад. військовополонені — полк. М. М. Тарасов, підполк. М. А. Баранов, Д. С. Шелест та ін. БСВ веда антифашист. пропаганду, організовувала акти саботажу на виробн., готувала бойові ударні групи до повстання. Влітку 1944 гестапо розкрило БСВ і заарештувало бл. 400 учасників, більшість з яких було страчено.

БРАТИКІВ РУХ — антифеодалний рух у Словаччині 1445—71. Назва походить від словацького bratík (мн. bratíki — брати). Ядром Б. р. були чес. *таборити*, що оселилися в Словаччині. До таборитів примкнули словацькі селяни, міська біднота, представники нижчого духовництва, частина феодалів, що розорилися. Братики вели боротьбу проти угор. феодалів, католицької церкви і нім. патріархату міст. У війську братиків були загони польс. і укр. селян. У 1450—58 на чолі Б. р. стояв *П. Аксамит*. У 1458 об'єднані сили угор. і словацьких феодалів у битві біля Шарошського Поточу (тепер Шарошпатак, УНР) розбили осн. сили братиків, 1467 — їх загони в Зх. Словаччині. В 1471 Б. р. було остаточно придушено.

БРАТ-І-СЕСТРА — народна назва *перестріча* (Melampyrum) — роду рослин з род. ранникових. Б.-і-с. називають також *фіалку триколірну* (Viola tricolor), *медунку звичайну* (Pulmonaria officinalis), *жовтець повзувачий* (Ranunculus repens) та деякі ін. рослини.

БРАТИСЛАВА — місто на Пд. Чехословаччині, столиця Словацької Соціалістичної Республіки. Порт на Дунаї. Важливий вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Бл. 340,9 тис. ж. (1975). Вперше згадується в писемних джерелах на поч. 10 ст. як одна з фортець *Великоморавської держави*. Після її розгрому угорцями (907) Б. — в складі Угорщини. В 13 ст., після нім. колонізації, дісталася назву Пресбург. У 12—16 ст. Б. мала торг. зв'язки з давньорус. князівствами, потім з містами України. В 1541—1784 Б. — столиця Угор. королівства. З кін. 18 ст. — центр словацького нац.-визволь-

ного руху. Літ. т-во Братіславського ліцею (1828) підтримувало студентів з громад. діячами зх.-укр. земель. З розвитком пром-сті стала центром робіт. руху. Після утворення Чехословаччини (1918) Б. — адм. центр Словаччини. 4.IV 1945 Б. визволила Рад. Армія від фашист. окупантів. З.VIII 1968 в Б. відбулася Нарада представників комуністичних і робіт. партій Болгарії, НДР, Польщі, СРСР, Угорщини, Чехословаччини. З 1969



Братіслава. Вид частини міста.

Б. — місто-побратим Києва. Б. — значний пром. і культ. центр країни. Провідна галузь г-ва — хімічна (вироби. пластмас, синтетичних волокон, сірчаної к-ти, добрив, лаків, гуми тощо); нафто-хім. комбінат «Словнафта», що переробляє сировину, яка надходить з СРСР по нафтопроводу «Дружба». Розвинуті електротех., приладобудівна, верстатобудівна та ін. галузі машинобудування. Підприємства текст., швейної, скляної, деревообр., буд. матеріалів, харч. пром-сті. В Б. — Словацька АН, ун-т ім. Я. А. Коменського, Вища тех. школа, Вища екон. школа та Вища школа красних мистецтв, консерваторія, Нац. музеї, Нац. галерея, Нац. театр. В Б. збереглися замок (Град) над Дунаєм (12—18 ст.), на Пн. і Сх. від нього — Старе місто; залишки фортечних стін (13—15 ст.), Михайлівська брама з надбрамною баштою (14—18 ст.), готичний собор св. Мартіна (14—15 ст., фасад 18 ст.), ін. культурні споруди (13—17 ст.), Стара ратуша (13—15 ст.), палаци та ін. Після 1945 виросли нові житл. райони і комплекси; збудовано готель «Девін», студентське містечко, комплекс будинків АН, Будинок мистецтв, зимовий стадіон тощо.

БРАТІСЛАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Яна-Амоса Коменського — перший словацький держ. університет. Засн. 1919. В 1975/76



Будинок Братіславського університету імені Яна-Амоса Коменського.

навч. р. Б. у. мав 6 ф-тів: у Братіславі — юрид., мед., фармацевтичний, філософії та мистецтв, природничий, фіз. виховання та спорту, а також у Трнаві — пед. ін-т; у Мартіні — мед. ф-т. В ун-ті налічувалося понад 17,8 тис. студентів. Б-ка має 1,2 млн. томів (1975).

А. В. Санцевич. БРАТКІ — народна назва видів рослин роду *фіалка* (*Viola*) із строкатими квітками. У віночку квіток здебільшого поєднані фіолетовий, синій, жовтий, білий кольори. Поширені в Європі, Малій Азії, Пн. Америці. Ростуть по лісах, серед чагарників, на сухих луках, як бур'яни на полях та городах. В УРСР найвідоміші Б. *триколірні* (*V. tricolor*) — в лісах пн. районів і Б. *полкові* (*V. arvensis*) — по всій Україні. З кількох видів фіалок виведено декоративну гібридну форму — Б. *садові* (*V. hybrida*).

БРАТКІВСЬКИЙ ХРЕБЕТ — гірський кряж в *Карпатах України*, частина гірської системи *Горганів*. Лежить у верхів'ях річок Тереблї, Ріки і Тересви, в межах Закарпатської обл. Найвища вершина — г. Братківська Велика (1789 м). Характерні гострі форми вершин, кам'яні осипища. До вис. 1450 м — ялинові ліси, вище — *попоники*. Район туризму.

БРАТКОВСЬКИЙ Данило (2-а пол. 17 ст.—15.XI 1702, Луцьк) — український громадський діяч і поет. Видав збірку віршів польс. мовою «Світ, переляканий частинами» (1697), в якому сатирично висміював сусп. лад тогочасної Польщі, свавілля її несправедливих шляхти, виступав на захист пригноблених, проголошував ідеї рівності всіх людей. Закатований шляхтою в Луцьку за участь у сел.-козацькому *Палії повстанні 1702—04*. М. Старицький зобразив Б. головним героєм драми «Остання ніч».

Ф. Я. Шолох. БРАТСТВА — громадські організації православних міщан на Україні і в Білорусії в кінці 16—17 ст. Брали активну участь у боротьбі укр. та білорус. народів проти нац.-релігійного і соціального гніту та експансії *католицизму*. Б. створювалися навколо парафіяльних церков, проте за складом членів більшість з них становили світські об'єднання міщан. Лише нечисленні Б. допускали членство православних шляхтичів, реєстрових козаків, духівництва. Найбільшого поширення Б. набули в містах, а згодом і в селах Правобережжя, Волині, Холмщини, Галичини. Окремі Б. існували в містах Лівобережжя. В боротьбі проти *Брестської унії 1596* і у виступах проти обмеження політ. прав некатоліків значну роль відіграли *Львівське братство* (засн. бл. 1585), *Київське братство* (бл. 1615; 1620 до його складу вписалось все запорізьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним), *Луцьке братство* (1617), а також *Гологірське*, *Городицьке братство* (1591), *Перемишльське* (1592), *Рогатинське* (1589) та ін.

Б. належать значні заслуги в зміцненні політ. і культур. зв'язків України з Росією, а також у розвитку

укр.-білорус. і укр.-молд. взаємин. Визначними освітніми центрами стали *Братські школи*, серед яких відзначалися високим рівнем викладання *Львівська братська школа*, *Київська братська школа* (на її базі було засновано Києво-Могилянську колегію, пізніше — *Київська академія*), *Луцька*, *Кременецька*. В числі провідних діячів Б. були Ю. Рогатинець, І. Красовський, письменники і вчені С. Зизаній, І. Борецький, П. Беринда та ін. Львівське Б. мало друкарню, книгарню, 6-ку. Б. сприяли розвиткові архітектури та образотворчого мистецтва. При багатьох Б. були шпитали — притулки для непрацездатних. У 18 ст., в умовах посилення феод. гніту, діяльність Б. поступово обмежується побутово-обрядовими справами. В кін. 19 ст. під назвою «братства» засновувалися клерикальні орг-ції, які за характером діяльності не мали нічого спільного з колишніми братствами.

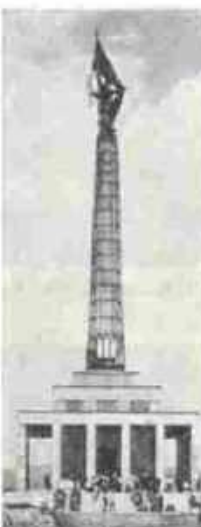
Лит.: 400 лет русского книгопечатания, т. 1. М., 1964; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. К., 1972; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів. К., 1975. Я. Д. Ісаєвич.

БРАТСЬК — місто обласного підпорядкування Іркутської області РРФСР, райцентр, на р. Ангари (бас. Єнісею). Залізнична станція, порт на Братському водосховищі, аеропорт. 203 тис. ж. (1977). Виник 1955 у зв'язку з будівництвом *Братської ГЕС* імені 50-річчя Великого Жовтня. В Б. — великий лісопром. комплекс (переробка деревини, виробн. целюлози, картону тощо), а-ди опалювального устаткування та алюмінієвий. Б. — один з центрів Братсько-Усть-Ілімського тер.-виробничого комплексу, що формується. Філіал Іркутського політех. ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади; театр ляльок. **БРАТСЬКА ГЕС** імені 50-річчя Великого Жовтня — одна з найбільших у світі гідроелектростанцій. Спорудження розпочато 1955 в Падунському звуженні р. Ангари, поблизу м. Братська Іркут. обл. Б. ГЕС — складова частина *Ангарського каскаду ГЕС*. Перші 4 гідроагрегати введено в дію 1961. Проектна потужність ГЕС 4,5 млн. кВт. Середньорічне виробн. електроенергії 22,4 млрд. кВт-год.

Братська ГЕС. Панорама з нижнього б'єфа.



Е. Бранко.



Братіслава. Пам'ятник воїнам Радянської Армії.

БРАТСЬКЕ

У машинному залі електростанції встановлено 16 гідроагрегатів потужністю по 225 тис. кВт та 2 гідроагрегати по 250 тис. кВт. До складу гідровузла Б. ГЕС входять: руслова бетонна гребля гравітаційного типу заввишки 124,5 м, будинок ГЕС довж. 516 м, берегові бетонні греблі заг. довж. 506 м, правобережна земляна гребля довж. 2987 м та лівобережна довж. 723 м, відкриті розподільні пристрої. Напірні споруди утворюють найбільше у світі штучне Братське водосховище. По гребню греблі проходить з-ця Тайшет — Лена, нижче — шосе. Б. ГЕС — одна з важливих енергетичних баз нар. господарства Сх. Сибіру.

БРАТСЬКЕ — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр, на р. Мертвоводі (бас. Пд. Бугу), за 25 км від залізнич. ст. Людмилівка, 6,5 тис. ж. (1977). Виникло в 60—70-х рр. 18 ст. як козац. зимівник. Під назвою Б. вперше згадується в документах 1788. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Б. — с-ще міськ. типу. Сироварний та комбикормовий з-ди, харч. та пром. комбінати, міжкоп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні, муз. і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки.

БРАТСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 25,5 тис. чол. (1977). В районі — 67 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — смт Братське. Б. р. розташований на пд. відрізках Придніпровської височини. Корисні копалини: граніт, пісок, глини. Річки: Мертвовод, Костовата, Комишувата; річку пересихають. Переважають чорноземні ґрунти. Лежить у степовій зоні. Підприємства в основному харч. пром-сті та по виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: братськ. сироварний та комбикормовий з-ди, харч. комбінат. Працює комбінат побутового обслуговування (Братське). В с. г. переважає виробн. зерна і тх. культури. Осн. напрями тваринництва — м'ясо-мол. скотарство, вічарство і птахівництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 88,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 87 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо, цукр. буряки, соя, соняшник. У Б. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка. Залізнична станція — Людмилівка. Автошляхів — 293 км, у т. ч. з твердим покриттям — 196 км. В районі — 29 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, буд. профес.-тех. уч-ще, 33 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні. 12 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 45 кіноустановок, 27 б-к. У с. Кам'яно-Костуватому Б. р. народився укр. актор і режисер П. К. Саксаганський, в с. Костуватому — укр. співачка М. К. Садовська та укр. актор і режисер М. К. Садовський, в с. Мостовому (кол. Бенардосівка) — укр. та рос. винахідник М. М. Бенардос.

Б. І. Турбайський

БРАТСЬКІ ШКОЛИ — навчальні заклади на Україні і в Білорусії в 16—18 ст. Організовували їх і утримували братства. Б. ш. відіграли значну роль у розвитку освіти на укр. і білорус. землях. Відкривали Б. ш. як у містах, так і в сільс. місцевості. Найвідоміші Б. ш.: Віленська (засн. 1585), Львівська братська школа (засн. 1585), Київська братська школа (засн. 1615), Луцька братська школа (засн. бл. 1620). Робота шкіл визначалася статутами, прототипом яких був статут Львів. школи. Викладання в школах проводилося рідною мовою, значну увагу приділяли також вивченню грец., а пізніше лат. та польс. мов (граматики, риторики, пітики). Крім того, учні навчалися арифметики, астрономії, музики, філософії та богослов'я. Б. ш. були одним із засобів боротьби проти колонізаторської політики польс. шляхти і католицького духовництва, за нац. незалежність.

Літ.: Медницький Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVIII століттях. К., 1958; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

БРАТТЕЙН (Brattain) Уолтер (н. 10.11.1902, Амой, тепер Сянцзинь, Китай) — американський фізик, член Національної АН. Закінчив 1929 Мінесотський ун-т. З 1963 — професор ун-ту Уолла-Уолла (шт. Вашингтон). Праці з фізики напівпровідників. Відкрив 1948 разом з Дж. Бардіном і У. Шоклі транзисторний ефект і побудував перший транзистор. Нобелівська премія, 1956.

БРАТУНЬ Ростислав Андрійович (7.1.1927, м. Любомль, тепер Волинської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1954. В 1950 закінчив Львів. ун-т. Друкується з 1946. У віршах і поемах Б. відображено соціалістичні перетворення в зх. обл. України (зб. «Вересень», 1949; «Пісня про волю», 1953; «Вогонь», 1956; «Буйношіт», 1964; «Вітрила моєї долі», 1971). Б. — автор книг, статей і памфлетів, спрямованих проти укр. бурж. націоналізму і реакційної діяльності уніатської церкви: «Крапка без „і“» (1959), «Людина розправляє крила» (1961), «Слово гніву»

(1975). Автор лібретто опери «Загарава» (1975). Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани».

Тел.: Я син України. К., 1958; Ватра. К., 1966; Перехрест. Львів, 1969; Одержимість. Львів, 1974; Грані віку. К., 1976.

БРАТУСЬКИЙ Дмитрович [н. 26.XII.1916 (8.1.1917), с-ще Дашковське Актоїнського повіту, тепер Каз. РСР] — український рад. хірург, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1945. Закінчив Куйбишевську військово-мед. академію (1940). З 1963 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. В 1954—56 та 1969—75 — міністр охорони здоров'я УРСР. Праці присвячені хірургічному лікуванню організму травлення (особливо виразкової хвороби й холециститу) та опіків, а також питанням історії розвитку вітчизн. мед. науки й організації охорони здоров'я. Депутат Верх. Ради УРСР 4-го, 7—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами, медалями. Премія АН УРСР ім. О. О. Богомольця, 1969.

БРАТЧЕНКО Леонід Сергійович (н. 3.VIII.1923, Одеса) — український рад. театральний художник, нар. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. У 1951 закінчив Харків. худож. ін-т, де нав-



Л. С. Братченко. Ескіз декорації до опери «Трубадур» Дж. Верді. 1971.

чався у Д. Онченка та Б. Косарева. Оформив вистави: балети — «Баядерка» Мінкуса (1958), «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва (1960), «Спартак» А. Хачатуряна (1966), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва (1967), «Лілея» Данькевича (1968); опери «Євгеній Онегін» Чайковського (1965), «Лейтенант Шмідт» Яворинського (1970), «Трубадур» Верді (1971), «Молода гвардія» Мейтуса (1975), «Кармен» Бізе (1976) — всі у Харків. театрі опери та балету. Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями.

БРАУДЕ Семен Якович [н. 15 (28).I.1911, Полтава] — український рад. радіофізик, акад. АН УРСР (з 1969). У 1932 закінчив Харків. фізико-хіміко-матем. ін-т. Протягом 1933—55 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР, з 1955 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР. Наук. праці з питань надвисокочастотних коливань, поширення радіохвиль, радіоокеанографії, радіоастрономії. Під керівництвом Б. створено першу на Україні радіоастрономічну обсерваторію та проведено дослідження в радіоокеанографії. Брав участь



У. Браттейн.



Л. С. Братченко.



С. Я. Брауде.



А. Брауер. У книжочку. 30-і рр. 17 ст. Стара бібліотека. Мюнхен.

у створенні вітчизн. радіолокатора. Держ. премія СРСР, 1952.
Тел.: Радиоокеанографические исследования морского волнения. К., 1962 (у співавторстві); Радиоастрономия. К., 1965.

БРАУЕР (Broower; Brouwer) Адриан (1605 або 1606, Ауденарде, тепер Бельгія — похований 1.II 1638, Антверпен) — фламандський живописець. Бл. 1623—24 вступив до майстерні Ф. Гальса. В 1631 оселився в Антверпені. В невеликих жанрових картинах зображував побутові сцени з життя селян і міських низів («Бійка селян під час гри в карти», «Гіркий напій», «Курець спить»); автор пейзажів. Твори Б. — в музеях Гааги, Парижа, Дрездена. Іл. див. також до ст. Бельгія, т. I, с. 448—449.

БРАУЕР (Brouwer) Лейтзен-Егберт-Ян (27.II 1881, Оверскі — 2.XII 1966, Амстердам) — нідерландський математик, член Нідерландської АН (з 1912). Б. належать важливі результати з топології, зокрема він довів теорему про інваріантність (див. *Інваріанти*) числа вимірів (два евклідові простори різного числа вимірів не можна взаємно однозначним і взаємно неперервним відобразити один на одного), теорему про нерухому точку (будь-яке неперервне відображення замкненої кулі в себе залишає нерухомою принаймні одну точку) тощо. Б. закладав основи інтуїціонізму в математиці.

БРАУН (Braun) Вернер фон (23.III 1912, Вірзіц, тепер Вижиськ, ПНР — червень 1977, Вірджінія, штат Міссисіпі) — німецький та американський учений у галузі ракетобудування. Навчався в Цюрихському та Берлінському технол. ін-тах і в Берлінському ун-ті. З 1937 — один з керівників військ. дослідного центру фашист. Німеччини в Пенемюнде. Гол. конструктор ракети «Фау-2». З 1945 жив і працював у США, де очолював Службу проектування й розробки озброєння для армії США. В 1956 Б. призначено керівником програм міжконтинентальних балістичних ракет «Юпітер» і штучних супутників Землі «Експлорер». Керував розробками ракет-носіїв «Сатурн» та космічних кораблів «Аполлон».

БРАУН Володимир Олександрович [1.I (13.I) 1896, Єлисаветград — 21.VIII 1957, Київ] — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Творчу діяльність почав у Ленінграді 1924. Постановив фільми: «Наші дівчата» (1930), «Скарби загубленого корабля» (1935), «Королівські матроси» (1935) та ін. З 1939 працював на Україні. Створив фільми про трудову і військову доблесть моряків: «Моряки» (1940), «В далекому плаванні» (1946), «Голубі дороги» (1948), «В мирні дні» (1951), «Максимко» (1953), «Командир корабля» (1954) «Матрос Чижик» (1956), «Море кличе» (1956). В 1957 екранізував «Малюбу» М. Горького. Держ. премія СРСР, 1952.

БРАУН (Brown) Джон (9.V 1800, Торрінгтон, штат Коннектикут — 2.XII 1859, Чарлстон, штат Вірджінія) — один з керівників лівого крила аболіціоністського руху в США

(див. *Аболіціонізм*). У 1858 Б. склав проект «Тимчасової конституції» для США, в якій послідовно проводив принципи нар. суверенітету і вимагав повної ліквідації рабовласництва. Осн. статті конституції Б. переклав рос. мовою М. Г. Чернішевський. В 1859 Б. очолив повстання в Харперс-Феррі (шт. Вірджінія), сподіваючись на підтримку рабів усієї країни. Загин Б. розбили урядові війська, а Б. було взято в полон і засуджено до страти. У громадян. війні 1861—65 після «Загін Джона Брауна» стала гімном армії Півночі.

БРАУН (Braun) Карл-Фердинанд (6.VI 1850, Фульда — 20.IV 1918, Нью-Йорк) — німецький фізик. У 1872 закінчив Берлінський ун-т. Викладав у ряді вищих навчальних закладів. З 1895 — професор Страсбурзького ун-ту і директор Фізичного ін-ту. Праці в галузі радіотехніки та радіофізики. В 1897 сконструював катодну трубку, в якій рух електронів керувався магн. полем (прототип сучас. електроннопроменевих трубок). Виявив у кристалах однобічну провідність (1906), що привело його до створення кристалічного детектора. Запропонував кілька типів антен, зокрема рамкову (1913). Нобелівська премія, 1909 (разом з Г. Марконі).

БРАУН Микола Леопольдович [2 (15).I 1902, с. Парахіню Тульської губ. — 12.II 1975, Ленінград] — російський рад. поет і перекладач. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1924. Перша зб. — «Світ і майстер» (1926). Автор збірок «Вилазка в майбутнє» (1931), «Доліни моєї Батьківщини» (1947), «Земля в цвіт» (1955), «Живовіс» (1963), «Віхи часу» (1971), «Тільки про життя» (1972) — про Батьківщину, її історію, рос. природу. Вірші «Тут жив Шевченко», «Шевченко» (обидва — 1961) присвятив Кобзареві. Переклав ряд творів Т. Г. Шевченка та ін. укр. письменників. Нагороджений орденом Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

БРАУН Михайло Петрович [13 (26).II 1903, м. Староволь — 27.VIII 1977, Київ] — український рад. вчений у галузі металознавства, доктор тех. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1944. Закінчив (1929) Донський (з 1948 — Новочеркаський) політех. ін-т. Працював на металург. і машинобудівних за-дах Волгограда і Свердловська, викладав у Пн.-Кавказькому металург. і Новочеркаському авіац. ін-тах, Українській с.-г. академії. В 1951—54 працював в Ін-ті чорної металургії, з 1957 — в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. Осн. праці стосуються проблем легування і термічної обробки сталі і сплавів, створення комплексно-технологічних сталей, розробки методів фрактографічного аналізу.

БРАУН (Brown) Фріда (н. 1920) — австралійська громадська діячка, президент Союзу австралійських жінок. З 1964 Б. — віце-президент Міжнародної демократичної федерації жінок (МДФЖ). На 7-му конгресі цієї організації в Берліні (1975) обрана президентом МДФЖ.

БРАУНЕР (Brauner) Богуслав (8.V 1855, Прага — 15.II 1935, там же) — чеський хімік, професор Празького ун-ту (з 1897). Наук. діяльність Б. була спрямована на дальший розвиток періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, зокрема він визначив у цій системі місце групи *рідкісноземельних елементів*. Б. від наук. і дружнє листування з Д. І. Менделєєвим. Написав для 7-го видання його «Основи хімії» розділ «Елементарні рідкісні землі» (на прохання автора книги). Багато уваги приділяв розвитку наук. зв'язків між слов'янськими вченими. Створив школу чеських хіміків.

Літ.: Кедров Б. М., Ченцова Т. Н. Браунер — сподвижник Менделєєва. М., 1955.

БРАУНЕР Олександр Олександрович [13(25).I 1857, Сімферополь — 5.V 1941, Одеса] — український рад. зоолог-систематик, зоотехнік та археолог. Праці Б. присвячені вивченню ссавців, ітаків, риб та комах України, історії формування фауни степів, радіо-нальному використанню і охороні природних ресурсів. Вивчав походження свійських тварин. Значну увагу приділяв популяризації зоології.

БРАУНІНГ (Browning; Barrett-Browning) Елізабет (6.III 1806, м. Дарем — 30.VI 1861, Флоренція) — англійська поетеса. Дружина поета Р. Браунінга. Найвідоміший твір Б. — поема «Плач дітей» (1844), в якій висловлено протест проти визиску дитячої праці. З 1846 жила в Італії. Збірки політ. лірики «Вікна Каза Гвіді» (1851) та «Вірші до конгресу» (1860) відображають нац.-визвольну боротьбу в Італії. Роман у віршах «Аврора Лі» (1857) — про нерівноправне становище жінок. Твори Б. укр. мовою перекладав П. Грабовський.

БРАУНІНГ (Browning) Роберт (7.V 1812, Лондон — 12.XII 1889, Венеція) — англійський поет. У ранніх поетичних творах наслідував традиції англ. романтиків, у драмах — У. Шекспіра. Успіх Б. принесли збірки «Драматична лірика» (1842), «Драматичні поеми» (1845), «Чоловіки і жінки» (1855), «Діючі особи» (1864). Осн. жанр поезії Б. — драматичний монолог («Фра Ліппо Ліппі», «Андреа дель Сартто» та ін.). Найвідоміший твір — віршований роман «Перстень і книга» (1868—69). Автор віршованих романів «Країна червоних ковпаків» (1873), «Трактирний альбом» (1875), зб. віршованих новел «Драматичні діаліти» (1879).

БРАУНІНГ (англ. browning) — індивідуальна ручна автоматична вогнепальна зброя. Конструкцію Б. розробив амер. фабрикант Д. Браунінг (1855—1926). Перші зразки Б. з'явилися у 1897—98. Калібр до 9 мм, ємкість магазину — 13 патронів, прицільна дальність — 50 м. Призначений для ураження живої сили. Див. *Пістолет*.

БРАУНШВЕЙГ — місто в ФРН, у землі Нижня Саксонія, поблизу Середньонімецького каналу. Залізнич. вузол. 218,9 тис. ж. (1974). Гол. галузі пром-сті: автомобілебудування, оптико-механічна, елект-



Дж. Браун.



К.-Ф. Браун.



О. О. Браунер.



О. О. Браунштейн.

БРАУНШТЕЙН

ротехнічна. Вироби, устаткування для харч. пром-сті і транспорту. Підприємства текст. і харч. (зокрема, цукр., консервної, борошномельної тощо) пром-сті. Ф-ка муз. інструментів. Вища тех. школа (з 1745), ін. вузи, н.-д. ін-ти. Музей із зібранням творів нім., фламандського, голд. та італ. мистецтва. Архит. пам'ятки середньовіччя (зокрема, собор 1173—95). Засн. в 11 ст.

БРАУНШТЕЙН Олександр Овсійович [н. 13(26).V 1902, Харків] — рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1964) і АМН СРСР (з 1943). Закінчив мед. ін-т у Харкові (1923). В 1936—60 — зав. лабораторією Все-союзного ін-ту експериментальної медицини та Ін-ту біології і мед. хімії. З 1960 — зав. лабораторією в Ін-ті молекулярної біології АН СРСР. Осн. праці присвячені обміну амінокислот, хімії ферментів. Відкрив (разом з М. Г. Крижаном) реакції *перемінування* і довів їх першорядне значення в процесах *асиміляції* і *дисиміляції* азоту, виявив участь вітаміну В₆ у багатьох перетвореннях амінокислот (разом з М. М. Шемякіним), розробив заг. теорію дії ферментів, що містять цей вітамін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941. Портрет с. 25.

БРАХІАНТИКЛІНАЛЬ (від грец. *brachys* — короткий і *antiklinally*) — коротка антиклинальна складка верств гірських порід, довжина якої у кілька разів більша за ширину. В плані має форму овала, всередині якого лежать давніші за віком породи, оточені більш молодими у вигляді концентричних кілець. Верстви гірських порід, з яких складається Б., нахилені в усі боки від центру.

БРАХІКЕФАЛІЯ, брахіцефалія (від грец. *brachys* — короткий і *kephali* — голова), короткоголовість — кругла форма черепної коробки. Череп вкладається брахікефальним, коли його ширина перевищує 80% його довжини. Див. *Головний показник*.

БРАХІОЗАВР (*Brachiosaurus*) — рід вимерлих жирафоподібних плазунів підряду зауропод ряду ящеротазових *динозаврів*. Б. були амфібонтими (спосіб життя подібний до способу життя земноводних) рослиноїдними велетенськими (довж. тіла понад 20 м) тваринами; населяли внутрішньоматерикові водойми. Б. існували в юрському й крейдовому періодах. Викопні рештки відомі з Пн. Америки, Африки, Європи (Україна).

БРАХІОПОДИ — тип морських безхребетних тварин. Те саме, що й *плечюногі*.

БРАХІСИНКЛІНАЛЬ (від грец. *brachys* — короткий і *synklinally*) — коротка синклинальна складка верств гірських порід, що має в плані овальну форму. Всередині Б. залягають порівняно молоді породи. Падіння верств спрямоване до центру. На Україні Б. виявлено на Керченському п-ові, в Донбасі та ін. місцях.

БРАХІСТОХРОНА (від грец. *brachy* — найкоротший і *chronos* —

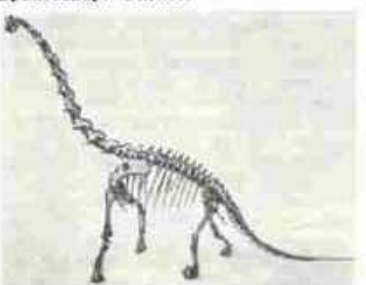
час) — крива найшвидшого спуску, тобто та з кривих, що сполучають дві не розміщені на одній вертикалі точки А і В (мал.), уздовж якої кулька, що ковтається без тертя під впливом сили тяжіння з вище розміщеної точки А, за найкоротший час досягне точки В. При відсутності опору середовища Б. — *циклоїда* з горизонтальною основою і точкою звороту, що збігається з точкою А. Задача про Б., розв'язана Й. Бернуллі 1696, відіграла важливу роль у розвитку *варіаційного числення*.

БРАХМА, Брама (санскр.) — один з трьох головних богів, творець Всесвіту в *брахманізмі* та *індуїзмі*. Зображується чотириліким і чотиривуком. У філософії *веданти* Б. — «світлова душа», продуктом діяльності якої нібито є «примарний» світ явищ, природа.

БРАХМАНІЗМ — давньоіндійська релігія, що склалася в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. на ґрунті *ведичної релігії*. Назва походить від зб. ритуальних текстів — *Брахман*. У священних книгах Б. розроблено вчення про безсмертну, безтілесну, без'якісну субстанцію, що нібито лежить в основі всього існуючого і містить у собі творче начало, якому відповідає бог *Брахма*, начало збереження, що його уособлює бог *Вішну*, і начало руйнування, втілення якого є бог *Шива*. Вирочення Б. виходить з уявлення про переродження душ (сансара), про кару або нагороду у потойбічному світі за земне життя (карма). Критерієм оцінки поведінки людини у Б. є виконання нею законів своєї *касти*. Б. освячував соціальну нерівність, кастовий поділ суспільства. Велике значення в Б. надавалося реліг. обрядам. Б. — одне з ідейних джерел *індуїзму*.

БРАХМАПУТРА, Брампутра — ріка на Пд. Азії, в межах Китаю, Індії та Бангладеш. Довж. 2900 км, пл. бас 970 тис. км². Утворюється злиттям кількох витоків, що беруть початок на пн. схилах Гімалаїв і в Пд.-Зх. Тибеті. На значному протязі тече вздовж Гімалаїв у глибокій долині (*гребені*), на цій ділянці має назви Мацанг і Цангпо. Нижче, прориваючись через Гімалаї (тут Б. має назву Діханг), утворює пороги, водоспад. По виході з гір Б. (в межах Бангладеш — Джамуна) стіє широкою рівнинною рікою. При впадінні в Бенгальську зат. Б. зливається з *Гангом*, утворюючи спільну велику дельту площею 80 тис. км². Живлення сні-

Брахіозавр. Скелет.



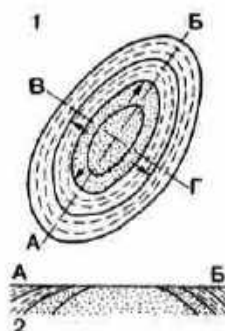
гове та дощове. Пересічна річна витрата води в гірлі 12100 м³/сек. Під час повеней широко розливається, відкладаючи шар мулу, що сприяє винятковій родючості ґрунтів. Великі розливи ріки завдають шкоди господарству. Судноплавна на 1290 км від гірля. Великі запаси гідроенергії ріки використовуються поки що мало. Має велике значення для зрошування.

БРАХМІ — один з найдавніших різновидів індійського складового письма. Напрям письма — зліва направо. Виникло Б., вірогідно, в 8 чи 7 ст. до н. е. На його основі розвинулося письмо гуптське, тібетське, деванагарі, шарада, бенгальське, орія, гуджаратське, тамільське, канада, телугу та ін.

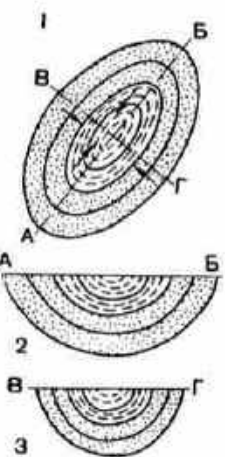
БРАЦЛАВ — селище міського типу Немирівського р-ну Вінницької обл. УРСР, на р. Пд. Бузі, за 11 км від залізнич. ст. Кароліна. 5,5 тис. ж. (1977). В літописі вперше згадується під 1362 (див. *Брацлавщина*). В 2-й пол. 14 ст. захоплений феод. Литвою. В 16 ст. проти феод. гноблення і сваволі польськ.-лит. урядовців у місті відбулися повстання городян (див. *Брацлавське і анницьке міські повстання 1541*, *Брацлавське міське повстання 1594—95*). За *Люблінської унії 1569* Б. відійшов до шляхет. Польщі (див. *Брацлавське воєводство*). В 1648—1712 — центр *Брацлавського полку*. В 1793 в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1795—96 Б. — адм. центр *Брацлавського намісництва*. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. В 1919 в районі Б. відбувалося повстання проти контрреволюційної *Директорії*. З 1924 — с-ще міськ. типу. З-ди: буд. матеріалів, хлібний, пивоварний, птахохікуматорна станція, мжіжколг. буд. організація, виробниче відділення райспілкосптехніки, комбінат комунальних підприємств. 2 середні школи, с.-г. технікум; лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки. В 1872—76 у Б. обіймав посаду мирового судді винахідник літака в Росії О. Ф. *Можайський*.

БРАЦЛАВСЬКЕ ВОЄВІДСТВО — адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні, утворена польським урядом після *Люблінської унії 1569*. Входило до складу польськ. провінції Малої Польщі. В Б. в. не раз відбувалися збройні виступи укр. нар. мас проти гніту шляхет. Польщі (напр., *Брацлавське міське повстання 1594—95*, визволення 1648 *Брацлавщини* повстанськими загонами М. Криwonosa і створення *Брацлавського полку*, *Після повстання 1702—04*, *Колітищина 1768*). Після возз'єднання Правобережної України з Росією на тер. Б. в. 1793 створено *Брацлавське намісництво*.

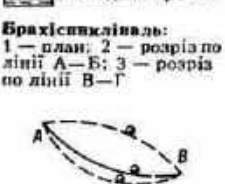
БРАЦЛАВСЬКЕ І ВІННИЦЬКЕ МІСЬКІ ПОВСТАННЯ 1541 — повстання міського населення в Брацлаві й Вінниці проти феодалного гноблення та сваволі литовських урядовців. Доведені до відчаю зливами й грабінницькими поборами лит. адміністрації, міщани Брацлава і Вінниці на поч. 1541 повстали. Вони здобули замки



Брахіантіклиналь:
1 — план; 2 — розріз по лінії А—Б; 3 — розріз по лінії В—Г.



Брахікефаль:
1 — план; 2 — розріз по лінії А—Б; 3 — розріз по лінії В—Г.



Брахістохрона між точками А і В.

в цих містах, розгромили військ. залоги й на смерть скарали захоплених у полон урядовців. Лит. уряд жорстоко придушив повстання. Щоб запобігти дальшим збройним виступам, лит. уряд змушений був дещо обмежити сваволлю своєї адміністрації.

Лит.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

БРАЦЛАВСЬКЕ МІСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1594—95 — антифеодальне повстання міського населення в Брацлаві проти польсько-шляхетського гніту. Повсталі міщани навесні 1594 здобули міський замок, оголосили себе вільними і створили військ. загони для оборони міста. Спроба польс. уряду воєни того ж року захопити Брацлав зазнала невдачі. Міщани за допомогою сел.-козак. загонів С. Наливайка (див. *Наливайка повстання 1594—96*) розгромили ворога на Пд. Бузі. Але влітку 1595 переважаючі сили шляхет. війська, скориставшись з відступу повстанських загонів С. Наливайка, захопили Брацлав і жорстоко придушили повстання.

Лит.: Гуслистий К. До історії Брацлавського повстання в 90-х рр. XVI століття. «Наукові записки Інституту історії й археології України АН УРСР», 1943, № 1.

БРАЦЛАВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця, утворена 2(13).IV 1793 за указом Катерини II на Правобережній Україні після возз'єднання її з Росією. Б. н. складалася з 13 повітів: Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, П'ятигірського, Бершадського, Літинського, Хмільницького та Сквирського. До 1795 намісницьке правління перебувало не в центрі Б. н. — Брацлаві, а у Вінниці. Відповідно до указу Павла I від 21(30).XI 1796 Б. н., як і ін. намісництва, було ліквідовано. Його територія відійшла в основному до Подільської, а також до Київської (Липовецький, Махнівський, П'ятигірський і Сквирський повіти) губерній.

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні 1648—1712. Створений після визволення Брацлавщини від польс.-шляхет. загарбників. Полкове місто — Брацлав. У 1649 Б. п. налічував 22 сотні. Б. п. захищав зх. кордони України від нападів шляхет. Польщі, південні — від турків і крим. татар. Козаки Б. п. брали участь у битвах нар.-визвольної війни 1648—54. Першим полковником Б. п. був сподвижник Б. Хмельницького Д. Небай. Після *Андрусівського перемир'я 1667*, за яким Правобережжя України відійшла до Польщі, населення Б. п. продовжувало вести боротьбу проти польс. шляхти, турків і крим. татар. В 1692—1703 відзначився полковник А. Абазин, при якому майже все Сх. Поділля було визволене з-під шляхет. гніту. В 1712, відповідно до угоди між Росією і Польщею, козаків правобе-

режних полків було переселено на Лівобережжя України і Б. п. ліквідовано.

БРАЦЛАВЩИНА — історична область на Україні (територія тепер. Вінницької і частини Хмельницької областей) у 2-й пол. 16—18 ст. Назва походила від м. Брацлава (тепер смт Він. обл.) — адм.-тер. центру Брацлавського воєводства, Брацлавського полку, Брацлавського намісництва.

БРАШОВ — місто в Румунії, адм. центр повіту Брашов. Вузол з-ць і автошляхів. 257,1 тис. ж. (1977). Великий промисловий центр країни. Розвинуте машинобудування (авто-, тракторо- та верстатобудування, виробн. підшипників, нафт. устаткування, електротех. виробів). Важливе значення має текст., особливо вовняна й трикотажна, пром-сть. Підприємства харч., хім., нафтопереробної, буд. матеріалів пром-сті. Художній музей. Ун-т (з 1971). Філармонія. Архіт. пам'ятки середньовіччя: готичні церкви св. Варфоломея (бл. 1260) та Чорна (14—15 ст.), ратуша (16 ст.). Б. відомий з 1251.

БРДЗОЛА («Боротьба») — перша революційна нелегальна грузинська газета, орган тифліської с.-д. організації. Видавалася в Баку з вересня 1901 по грудень 1902 груз. мовою. Вийшло 4 номери. Проводила ідеї лєнінської «Искры». В березні 1903 «Б.» об'єднано з вірм. газ. «Пролетаріат» в єдиний орган Кавказького союзу РСДРП — «Пролетаріатіс брдзола» («Боротьба пролетаріату»).

БРЕБЕНЕСКУЛ — високогірне озеро на Пд. Закарпатської обл. УРСР. Лежить в улоговині між хребтами Чорногора і Гутин-Томнатек, на вис. 1801 м. Довж. 134 м, шир. 44 м, максимальна глиб. 2,8 м. Береги кам'яністі, вкриті заростями гірської сосни (жерепи).

БРЕГГ (Bragg) Уільям-Генрі (2.VII 1862, Уїгтон, Англія — 12.III 1942, Лондон) — англійський фізик, член (з 1906) і президент (1935—40) Лондонського королівського товариства. Закінчив Кембріджський ун-т. З 1923 — професор і директор Королівського ін-ту (Лондон). Заклав основи рентгено-структурного аналізу. Спільно з сном У.-Л. Бреггом експериментально довів періодичність атомної структури кристалів. Створив перший рентгенівський спектрометр. Нобелівська премія, 1915 (разом з У.-Л. Бреггом).

БРЕГГ (Bragg) Уільям-Лоуренс (31.II 1890, Аделаїда, Австралія — 1.VII 1971) — англійський фізик, член Лондонського королівського товариства (з 1921). Син У.-Г. Брегга. В 1913 незалежно від рос. кристаліографа Г. (Ю.) В. Вульфа (1863—1925) подав рівняння, яке пов'язує довжину хвилі рентгенівського випромінювання з періодом кристалічної ґратки (Вульфа-Брегга умова) і лежить в основі спектроскопії рентгенівських променів. Розробив методи розшифрування складних кристалічних структур, визначив структуру багатьох сілкатів. Нобелівська премія, 1915.

БРЕДЕЛЬ (Bredel) Віллі (2.V 1901, Гамбург — 27.X 1964, Бер-

лін) — німецький письменник і громад. діяч (НДР). У 1917 вступив у «Спартак союз», 1920 — в Комуністичну партію Німеччини. Зазнавав репресій. В ув'язненні (1930—32) створив романи «Машинобудівний завод Н. і К.» (1930), «Розенгофштрассе» (1931) і «Параграф на захист власності» (1933). У 1933 фашисти кинули Б. в концтабір, звідки 1934 він здійснив втечу. Жив у Рад. Союзі. На Україні зібрав матеріал для кн. «Микола Щорс, герой боротьби проти німецьких окупантів» (1936). Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Романи «Іспит» (1935) та «Твій невідомий брат» (1937), повісті «Зустріч на Ебро» (1939; про громадян. війну в Іспанії), «Зондерфюрер» (1944) та ін. мають антифашист. спрямування. В 1945 повернувся на батьківщину. Автор кн. «Ернст Тельман» (1948); істор. трилогії «Рідні та знайомі» (1941—53) — про нім. робітн. клас; трилогії «Новий розділ» (1959—64) — про післявоєнну Німеччину. Був членом ЦК СЕПН і депутатом Нар. палати НДР.

Тек.: Укр. перекл. — Розенгофштрассе. Х., 1934; Іспит. Х., 1936; Рідні та знайомі. Ужгород, 1953; Сини. Ужгород, 1954; Вули. Ужгород, 1957; Новий розділ. Ужгород, 1961; Рос. перекл. — Оттам. М., 1961; Избранное. М., 1972.

Лит.: Троїanker В. С. Вилли Бредель. Библиографический указатель. М., 1954.

БРЕДІХІН Федір Олександрович [26.XI (8.XII) 1831, Миколаїв — 1(14).V 1904, Петербург] — російський астроном, академік Петербурзької АН (з 1890). Закінчив Моск. ун-т (1855). Професор Моск. ун-ту (з 1865). В 1869 — професор Київ. ун-ту. З 1873 — директор Моск. астр. обсерваторії, 1890—95 — директор Пулковської астр. обсерваторії. Дослідження Б. охоплюють майже всі розділи астрономії того часу. Осн. його праці присвячені вивченню комет. АН СРСР 1946 встановила премію ім. Ф. О. Бредіхіна, яка присуджується за визначні праці в галузі астрономії.

Лит.: Невская Н. И. Федор Александрович Бредихин. М. — Л., 1964.

БРЕЖНЕВ Дмитро Данилович [н. 25.X(7.XI) 1905, с. Писклово, тепер Курської обл.] — рад. вчений у галузі рослинництва, селекції і насінництва, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1956), її перший віцепрезидент (1956—61 і 1968—74), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1926. Закінчив Вороноговський с.-г. ін-т (1933). В 1933—34 — директор Ахтубинської зональної дослідної станції, з 1934—36 — директор Грибовської селекційно-дослідної станції. В 1937—41 і 1946—50 — зав. відділом овочевих культур, з 1965 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту рослинництва (ВІР). Осн. наук. праці — з питань біології овочевих культур, проблеми гетерозису. На XX—XXII з'їздах КПРС обирався членом її ЦК. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Портрет с. 29.

Лит.: Миркина Т. С., Скворцова Г. Г. Дмитрий Данилович Брежнев. Материалы к библиографии. Л., 1975.



У.-Г. Бпerr.



У.-Л. Бпerr.



В. Бредель.



Ф. О. Бредіхін.

БРЕЖНЕВ Леонід Ілліч (н. 19.XII 1906) — діяч Комуністичної партії, Радянської держави, міжнародного комуністичного і робітничого руху, Генеральний секретар ЦК КПРС, член Політбюро ЦК, Голова Президії Верховної Ради СРСР, Голова Ради оборони; двічі Герой Радянського Союзу (1966, 1976), Герой Соціалістичної Праці (1961), Маршал Радянського Союзу (1976). Народився в сім'ї робітника-металурга в с. Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ). З 1921 — робітник. Після закінчення 1927 Курського землевпорядно-меліоративного технікуму працював землевпорядником у Кохановському р-ні БРСР; у Курській губ. і на Уралі — завідувачим районним земельним відділом і заступником голови Бісертського райвиконкому, першим заступником начальника Уральського обласного земельного управління. До комсомолу вступив 1923. Член КПРС з 1931. В 1935 закінчив металургійний ін-т у Дніпродзержинську, там же працював інженером на Дніпровському металургійному з-ді, 1936—37 — директором Дніпродзержинського металургійного технікуму. В травні 1937 обраний заступником голови Дніпродзержинської міської Ради. З травня 1938 — завідувачий відділом, а з лютого 1939 — секретар Дніпропетровського обкому КП(б) України. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 Л. І. Брежнев у діючій армії: заступник начальника Політуправління Південного фронту, начальник Політвідділу 18-ї армії, начальник Політуправління 4-го Українського фронту. Брав участь у бойових операціях на Кавказі, в Причорномор'ї, зокрема на легендарній Малій землі, в Криму, на Україні, а також у боях за визволення Чехословаччини, Польщі, Угорщини. В 1945—46 — начальник Політуправління Прикарпатського військ. округу. Після закінчення Великої Вітчизн. війни партія направляє Л. І. Брежнева на керівну роботу по відбудові нар. г-ва. З серпня 1946 він — перший секретар Запорізького, з листопада 1947 — Дніпропетровського обкомів партії. Всі свої знання, досвід і великі організаторські здібності він віддає найшвидшій відбудові первістка соціалістичної індустрії — Дніпровської ГЕС імені В. І. Леніна, гіганта металургії «Запоріжсталь», нар. г-ва Запорізької і Дніпропетровської областей. З 1950 Л. І. Брежнев — перший секретар ЦК КП Молдавії, очолює роботу по розвитку пром-сті, соціалістичній перебудові сільс. г-ва і піднесенню культури Молдавської РСР. На XIX з'їзді КПРС Л. І. Брежнев обраний членом ЦК, на Пленумі ЦК (жовтень 1952) — кандидатом у члени Президії і секретарем ЦК КПРС. З березня 1953 працював заступником начальника Головного Політуправління Рад. Армії і Військ.-Мор. Флоту. В лютому 1954, в період широкого освоєння цілнинних і перелогових земель, ЦК КПРС направляє Л. І. Брежнева в Казахстан, де його обирають другим, а в серпні 1955 —

першим секретарем ЦК КП Казахстану. На XX з'їзді КПРС Л. І. Брежнев обраний членом ЦК КПРС, на Пленумі ЦК (лютий 1956) — кандидатом у члени Президії і секретарем ЦК КПРС. Одночасно з 1958 він заступник голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. З червня 1957 — член Президії ЦК КПРС. Займався питаннями розвитку важкої пром-сті та будівництва, оснащення збройних сил країни найновішою бойовою технікою, розвитку космонавтики. На XXII з'їзді КПРС Л. І. Брежнев обраний члном ЦК, на Пленумі ЦК (жовтень 1961) — членом Президії ЦК КПРС. З травня 1960 по червень 1964 Л. І. Брежнев — Голова Президії Верховної Ради СРСР, одночасно з червня 1963 — секретар ЦК КПРС. Він проводить велику роботу по вдосконаленню держ. апарату, розвитку соціалістичної демократії, зміцненню соціалістичної законності.

Жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС обрав Л. І. Брежнева Першим секретарем ЦК КПРС. У листопаді 1964 він затверджений також головою Бюро ЦК КПРС по РРФСР. У доповідях Л. І. Брежнева на Березневному (1965) і Травневому (1966) пленумах ЦК КПРС була вироблена по суті нова економічна політика партії по прискоренню розвитку сільс. г-ва. На XXIII з'їзді КПРС (березень—квітень 1966) Л. І. Брежнев виступив із Звітною доповіддю ЦК, в якій були визначені головні завдання восьмого п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70 і осн. принципи рад. зовн. політики. З'їзд обрав Л. І. Брежнева членом ЦК, Пленум ЦК (квітень 1966) — членом Політбюро і Генеральним секретарем ЦК КПРС. З XI 1967 на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховних Рад СРСР і РРФСР Л. І. Брежнев у доповіді «50 років великих перемог соціалізму» підбив підсумки півстолітнього розвитку Рад. Союзу. 21.IV 1970 Л. І. Брежнев виступив на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховних Рад СРСР і РРФСР у зв'язку з 100-річчям від дня народження В. І. Леніна з доповіддю «Справа Леніна живе і перемагає».

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії (березень—квітень 1971), з якою виступив Л. І. Брежнев, дано наук. аналіз сучас. міжнар. обстановки і підсумків розвитку країни; визначено гол. завдання дев'ятого п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР (1971—75); вироблено *Програму миру*. З'їзд обрав Л. І. Брежнева членом ЦК, Пленум ЦК (квітень 1971) — членом Політбюро і Генеральним секретарем ЦК КПРС. У доповіді Л. І. Брежнева на XXV з'їзді КПРС (лютий — березень 1976) «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» зроблено важливі узагальнення і висновки по корінних проблемах світового розвитку і революц. процесу, міжнар. комуністичного руху; підбито підсумки дев'ятої п'ятирічки і визна-

чено осн. завдання екон. і соціальної політики партії, всебічного розвитку політ. системи рад. суспільства, парт. будівництва, ідейно-виховної роботи на десятиріччя п'ятирічку (1976—80) і на більш тривалу перспективу. В доповіді відзначено успіхи у здійсненні розробленої XXIV з'їздом КПРС Програми миру, намічено програму дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу і незалежність народів. XXV з'їзд КПРС обрав Л. І. Брежнева членом ЦК, Пленум ЦК (березень 1976) — членом Політбюро і Генеральним секретарем ЦК КПРС. Одночасно з червня 1977 Л. І. Брежнев — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Багато сил і енергії Л. І. Брежнев віддає боротьбі за зміцнення світової системи соціалізму, за згуртування міжнар. комуністичного руху.

Л. І. Брежнев відіграє видатну роль у розробці і втіленні в життя ленінської зовн. політики СРСР. Під його керівництвом Політбюро ЦК КПРС і Рад. уряд провели успішну роботу по дальшому зміцненню міжнар. позицій СРСР і країн соціалістичної співдружності, по політ. і міжнар.-правовому закріпленню підсумків 2-ї світової війни, в т. ч. теперішніх кордонів у Європі, по ослабленню небезпеки нової світової війни. Його діяльність по здійсненню особистих контактів з керівними держ. діячами багатьох країн, поєднання політики рішучої відсічі агресії з конструктивними кроками, спрямованими на врегулювання назрілих міжнар. проблем, активна участь у підготовці і проведенні Загальноєвроп. наради в Хельсінкі (липень 1975) здобули загальне визнання. За заслуги в боротьбі за збереження і зміцнення миру Л. І. Брежнев у 1973 присуджено міжнар. Ленінську премію «За зміцнення миру між народами», 1975 — найвищу нагороду руху прихильників миру — Золоту медаль миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі, 1977 — Золоту медаль миру Організації Об'єднаних Націй. Л. І. Брежнев невтомно працює над зміцненням Комуністичної партії і Рад. д-ви. За його безпосередньою участю розроблено та здійснено важливі заходи в справі розвитку ленінських норм парт. життя, принципів партійного і держ. будівництва, утвердження принципів колективності в роботі, поліпшення керівництва нар. г-вом, зростання економіки країни, піднесення добробуту і культури трудящих, зміцнення дружби народів, посилення оборонної могутності СРСР. За видатний вклад у розвиток марксистсько-ленінської теорії, в наук. розробку актуальних проблем розвинутого соціалізму і все-світньо-історичної боротьби за комуністичні ідеали, за міцний мир в усьому світі Л. І. Брежнев присуджено Золоту медаль ім. Карла Маркса — найвищу нагороду АН СРСР у галузі суспільних наук. Л. І. Брежнев — депутат Верховної Ради СРСР 3—9-го скликань, з 1965 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Перемога», 2 орденами Червоного



Леонід Ілліч Брежнєв.

Прапора, орденами Богдана Хмельницького, Червоної Зірки, медалей. Л. І. Брежнев — двічі Герой Чехословачької Соціалістичної Республіки, Герой Народної Республіки Болгарії, уродженець найвищих урядових нагород Німечької Демократичної Республіки, Республіки Куба, Монгольської Народної Республіки, Польської Народної Республіки, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії та ін. країн.

Тв.: Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78: КПСС в боротьбі за єдинство всіх революційних і миротворчих сил. М., 1972: Про актуальні проблеми партійного будівництва. К., 1973: О внешней политике КПСС и Советского государства. М., 1978: Про комуністичне виконання трудових. К., 1974: Молодім — будувати комунізм. К., 1974: Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975: Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1976: Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976: Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977: Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978: Мала земля. К., 1978: Відродження. К., 1978: Советские профсоюзы в условиях развития социализма. М., 1978: Актуальные вопросы идеологической работы КПСС. т. 1—2. М., 1978: О дальнейшем развитии сельского хозяйства СРСР. М., 1978.

Лит.: Леонід Іванович Брежнев. Короткий біографічний нарис. К., 1976; Станіславський сьм Коммунистической партии и советского народа. М., 1977.

БРЕЖНЬОВ Геннадій Іванович [28.X(10.XI) 1913, Харків — 7.X 1953, там же] — український рад. поет. Навчався в Харків. пед. ін-ті. Працював журналістом. Поезії Б. передають пафос подвигу і оптимістичну настроєність рад. людей у боротьбі проти нім.-фашист. загрозників під час Великої Вітчизняної війни. Писав також байки і вірші для дітей, перекладав п'єсу Я. Райніса «Вій, вітерець!».

Тв.: Чолом тобі, земле! Х., 1948; Байки. Х., 1954; Гумор і сатира. Х., 1959; Вибране. К., 1963.

БРЕЗА (Breza) Тадеуш (31.XII 1905, Секежинець—19.V 1970, Варшава) — польськ. письменник. Перший твір — психологічний роман «Адам Гривалда» (1936). В дилогії «Мури Ієрихона» (1946) та «Небо і земля» (т. 1—2, 1949—50) викривав «санацийний» режим у Польщі перед 2-ю світовою війною. Роман «Бенкет Валтасара» (1952) — про життя в післявоєнній Польщі. В кн. «Бронзова брама» і повісті «Відомство» (обидві — 1960) розкривав реакційну суть Ватикану. Автор кн. «Літературний шоденік» (1956), «Недлі. Про колег і про себе. Спогади і есе» (1970). Тв.: Укр. перекл. — Лабіринт. К., 1963; Рос. перекл. — Бронзове прата. М., 1964; Валтасаров вир — Лабіринт. М., 1976.

БРЕЗЕНТ (від голл. presenten) — густа лляна, напівдлана (з додаванням лавсану чи бавовняного волокна) або бавовняна тканина, просочена водотривкими і протипильними речовинами. Виготовляють з товстої пряжі. З Б. шийють спец. одяг. взуття, намети тощо.

БРЕЙЛА — місто на Сх. Румунії, адм. центр повіту Бреїла. Порт на Дунаї, вузол з-ць і автошляхів. 161,1 тис. ж. (1973). Гол. галузі пром-сті — металообр. та машинобудівна (судна, будівельні та шляхові машини), виробн. сталі й прокату. Підприємства деревообр., целюлозно-паперової, швейної, харч. (особливо винороб., борошномельної, спирто-горілчавої) пром-сті. Виробн. штучного волокна, корду, цементу. ТЕС. Театр. Відома з 6 ст.

БРЕЙ (Braу) Джон-Френсіс (1809, Вашингтон — 1895) — англійський економіст, соціаліст-утопіст, послідовник Р. Оуена. В працях висунув утопічні проекти перетворення бурж. суспільства і ліквідації капіталістичної експлуатації шляхом перебудови товарно-грош. відносин, організації робіт. акціонерних товариств тощо. Утопічність ідей Б. полягала в нерозумінні необхідності соціальної революції пролетаріату як вирішальної умови побудови суспільства, позбавленого експлуатації. Ідеї Б. були покладені П.-Ж. Прудоні на основу його дрібнобурж. концепції соціалізму.

БРЕЙГЕЛЬ (Bruegel; Brueghel) Пітер Старший, прозваний «Мужицьким» (н. між 1525 і 1530, Бреда або Брежел — п. 5.IX 1569, Брюссель) — нідерландський живописець і рисувальник. У 1552—53 відвідав Італію, працював у Антверпені, з 1563 — в Брюсселі. Один з основоположників фламандського й голл. реалістичного мистецтва. Батько Пітера Б. «Пекельного» (1564—1638) та Яна Б. «Оксамитного» (1568—1625). В своїй творчості Б. відобразив настрої народу напередодні Нідерландської бурж. революції, критикував пороки сучас. йому суспільства. Шукаючи шляхи до створення нац. мистецтва, широко використовував у своїй творчості фольклор, відтворював народні традиції. Водночас спирався на досвід своїх попередників, зокрема Г. Босха, та відомих майстрів італ. живопису. Серед творів: «Битва Масляної й Посту» (1559), «Несіння Хреста» (1564), «Селянське весілля», «Селянський танок», «Повернення черда», «Мисливці на снігу», «Віфлесьмське винищення немовлят», «Сліпи». Твори Б. зберігаються в музеях Відня, Брюсселя, Неаполя та ін. колекціях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Лит.: Львов С. Л. Пітер Брейгель Старший. М., 1971. Л. М. Сак.

БРЕЙТОВСЬКА ПОРОДА СВИНІЙ — порода м'ясо-сального типу. Виведена в Брейтовському р-ні Ярославської обл. Дорослі тварини мають міцне широке та довге тіло (160—180 см). Масть переважно біла. Жива маса свиноматок 220—260 кг, кнурів 300—350 кг. Плодючість 11—12 поросят. Тварини скороспілі, добре пристосовані до місц. умов, у 6—7-місячному віці при беконній і м'ясній відгодівлі досягають 100 кг. Б. п. с. розводять у пн.-зх. і центр. областях РРФСР.

БРЕКВАТЕР (англ. breakwater, від break — розбивати і water — вода) — те саме, що й *хвилюлом*.

БРЕКЧІЯ (італ. breccia) — гірська порода, що складається з гострокутних цементованих уламків, розмір яких 1—2 мм і більше. Уламки можуть бути однієї породи (мономіктна Б.) або з кількох порід (поліміктна Б.). За походженням виділяють Б. осадочні, вулканогенні й тектонічні.

БРЕМ (Brehm) — німецькі зоологи. 1) Альфред-Едмунд Б. (2.II 1829, Рентендорф у Тюрингії — 11.XI 1884, там же). Навчався в Ієнському ун-ті. Під час подорожей (Африка, Іспанія, Норвегія, Зх. Сибір та ін.) зібрав величезний зоол. матеріал і узагальнив його в популярному виданні «Життя тварин» (6 тт., 1863—69), яке сприяло розвитку інтересу до природознавства.

2) Христіан-Людвіг Б. (24.I 1787, Шенау — 23.VI 1864, Рентендорф) — батько Альфреда-Едмунда, орнітолог. Вивчав гол. чин. внутрішньовидову мінливість і біологію птахів Європи; написав понад 200 праць.

БРЕМЕН — місто на Пн. ФРН, на р. Везері. 384,3 тис. ж. (1974). Важливий трансп. вузол, пром. і торг. центр країни. Через авашпорт Б.—м. Бремергафен здійснюються значні експортно-імпортні торг. операції. Осн. галузі пром-сті: судно-, авіа- та автомобілебудування, чорна металургія, нафтопереробна, електротех., текст., харчосмакова. Будівельна, інженерна, мореплавна школи, пед. ін-т. Архіт. пам'ятки 11—17 ст. Б. відомий з кінця 8 ст. Один з центрів нім. робітн. руху.

БРЕМЕНСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА — проголошена робітниками Бремена 10.I 1919 в умовах піднесення революц. боротьби в Німеччині. Була виявом протесту трудящих мас країни проти контрреволюц. політики с.-д. уряду, що спровокував січневий бій в Берліні. Бремен було оголошено соціалістичною республікою, створено уряд — Раду нар. уповноважених (3 комуністи, 3 члени «незалежної с.-д. партії» і 3 безпартійні солдати) та ін. органи влади. В кінці січня проти Бремена було направлено урядові війська. Ізоляція Бремена від ін. частини Німеччини, капітулянтська позиція лідерів «незалежних» призвели до падіння Б. Р. р. 4.II 1919.

БРЕМСБЕРГ (нім. Bremsberg, від Bremse — гальмо та Berg — гора) — 1) Пристрій (шків з канатом та двома вагонетками), яким спускають вантажі похилою колією. Застосовується на будівельних роботах, лісозаготівельних роботах тощо. 2) Похила гірничавиробка, що не виходить безпосередньо на землю поверхню. Обладнана мех. пристроями, якими спускають вантажі з верхнього горизонту на нижній.

БРЕНГВІН (Брешуїн; Brangwyn) Френк (13.V 1867, Брюгге, Бельгія — 11. VI 1956, Дічлінг, Сусекс) — англійський графік і живописець. У своїх картинах і гравюрах («Пілярі», 1904; «Будування корабля», 1912) відтворив сучас. йому індустріальне місто, важку працю трудящих, життя і



Д. Д. Брежнев



А.-Е. Брем



Бремен. На одній з площ міста



Ф. Бренгвін. Пілярі. Офорт. 1904.

БРЕНД



Брест. Головний монумент меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой».

побут народів різних країн. У плакатах і літографіях виступав проти милітаризму, зокрема проти 1-ї світової війни.

БРЕНД (Brand) Мона (н. 1915, Сідней) — австралійська письменниця, журналістка. Виступила в 30-х рр. як поетеса. П'єси — «Під нашим небом» (поставлена 1948), «Чужі в країні» (1954) та «Без особливих обмежень, або Не такий уже й тихий американець» (поставлена 1958) — спрямовані проти расизму, колоніалізму й агресії. Автор збірки віршів і новел «Дочки В'єтнаму» (1958), статей і нарисів про л-ру і мистецтво соціалістичних країн.

Тал. Рос. перекл. — Чужне в стране. М., 1953; Под нашим небом. М., 1956.

БРЕНІВКОВИ (Bombiliidae) — родина двокрилих комах підряду коротковусих. Тіло (довж. 1—30 мм) вкрито густими волосками. Крила, ноги і часто хоботок довгі. Дорослі Б. живляться нектаром квіток. Личинки більшості видів — паразити різних комах, їхніх личинок або лялечок (бджіл, метеликів, саранових та ін.). Бл. 3000 видів, пошир. переважно в сухих тропіках і субтропіках. В СРСР особливо численні в Серед. Азії. На Україні — понад 20 видів, переважно в Крим. та ін. пд. областях.

О. П. Кришталь.

БРЕННА Вікентій (Вінченцо) Францевич (1745, Флоренція — 17.V 1820, Дрезден) — архітектор і художник-декоратор. За походженням італієць. Працював у Польщі (1780—83) та Росії (1783—1802). В кін. 18 ст. надбудовував галереї та оформляв інтер'єри палацу в Павловську, 1798—99 створив Румянцевський обеліск (спочатку на Марсовому полі, тепер біля будинку АМ у Ленінграді), 1797—1800 керував побудовою Михайлівського (Інженерного) замку в Петербурзі за проектом В. Баженова.

БРЕННЕР — гірський прохід і перевал в Альпах, на кордоні між Австрією та Італією. Вис. 1371 м. Через Б. прокладено з-цю (1867) й шосе Інсбрук — Больцано.

БРЕНТАНО (Brentano) Луйо (18.XII 1844, Ашафенбург — 9.IX 1931) — німецький економіст, представник *катедер-соціалізму* і *нової історичної школи*. В працях проповідував можливість ліквідації антагоністичних суперечностей між буржуазією і пролетаріатом шляхом організації реформістських профспілок, кооперації і фабричного законодавства. Виступав проти вчення К. Маркса про *додаткову вартість*, пропагував теорію *стійкості дрібного селянського господарства*. Підтримував зовн. експансію нім. імперіалізму. В. І. Ленін охарактеризував погляди Б. як соціал-лібералізм, трохи підкреслений у марксистський колір (див. Повне збір. тв., т. 21, с. 286).

БРЕНТАНО (Brentano) Франц (16.I 1838, Марієнберг — 17.III 1917, Цюрих) — німецький філософ і психолог. Погляди Б. сформувалися під впливом *схоластики*, ідеалістично інтерпретованого

Аристотеля, раннього *позитивізму*. Б. відстоював психологізм у філософії та логіці, вважаючи, що *емпірична психологія* становить основу філос. наук і розкриває їхню природу. Створив ідеалістичне вчення про інтенціональність (спрямованість акту свідомості на предмет), за яким об'єкт існує лише як предмет інтенції суб'єкта. В гносеології не вийшов за межі *суб'єктивного ідеалізму*, абстрагувався від питання про існування зовн. світу, критерієм істини вважав очевидність. Засновник т. з. аналітичного методу в логіці. Під впливом Б. сформувалися погляди представників *феноменології*, *екзистенціалізму*, а також *львівсько-варшавської школи*, течії *аналітичної філософії*, *структуралізму*, філос. засади *юрибурзької школи* в психології та ін.

М. М. Верников.

БРЕРА, Пинакотекка Брера в Мілані — одна з найбільших картинних галерей Італії. Засн. 1809. В ній зберігаються твори італ. живопису 14—19 ст. (картини П'єро делла Франческа, Рафаеля, Веронезе, Тінторетто, Дж. Б. Тьєполо, майстрів школи Леонардо да Вінчі), а також колекція зх.-європ. живопису 15—17 ст. (картини Рембрандта, Рубенса, А. Ван-Дейка).

БРЕСЛАВ Борис Абрамович [29.IX (11.X) 1882 — 20.IV 1943] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1903. Нар. в Могильовській губ. у робітн. сім'ї. В революц. русі з 1899. В 1904 — член Петерб. к-ту РСДРП. У 1905 вів парт. роботу в Одесі, Миколаєві, Катеринославі. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* у Москві, член МК РСДРП. Зазнавав репресій. У 1911 — слухач парт. школи в Лонжоні (Франція). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 — на партійній, радянській, державній і господарській роботі.

З 1935 — персональний пенсіонер

БРЕСТ — місто, обласний і районний центр БРСР, на р. Мухомі, біля його впадіння в Буг. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, аеропорт. 167 тис. ж. (1977). Вперше згадується в літописах під 1017 як Берестя. Був одним з володіннь князів туровських, потім пінських. З 1044 — у володінні київських князів, з серед. 12 ст. входив до складу *Володимиро-Волинського князівства*. Бл. 1319 Б. захопила феод. Литва, згодом став називатися Брест-Литовський. З 1569 — під владою *Речі Посполитої* В. Б. проголошено *Брестську унію 1596*. В 1795 в складі білорус. земель Б. возз'єднано з Росією. З 30-х рр. 19 ст. став важливою фортецею на зх. кордоні Росії. З 1.III 1918 тут підписано *Брестський мир 1918* між Рад. Росією і Німеччиною. В 1919—39 Б. — під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 в складі Зх. Білорусії возз'єднано з БРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни, з 22.VI до 20.VII, гарнізон Брестської фортеці чинив героїчний опір нім.-фашист. військам (див. *Брестська оборона 1941*). 28.VII 1944 Б. визволила Радянська Армія

З 1939 — обл. центр. Б. — значний пром. і культурний центр. Гол. галузі промисловості — машинобудування (з-ди: електромеханічний, електроламповий, газової апаратури, машинобудівний та ін.), легка (зокрема, килимовий та панчішний комбінати, фабрики: взут., сувенірів, швейна, трикотажна) та харч. (м'ясний та пивоварний комбінати, з-ди: молочний, лікеро-горілчаний). Вироби буд. матеріалів. Пед. та інженерно-буд. ін-ти.



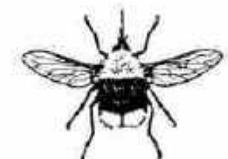
Брест. Скульптура «Спрага» меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой».

4 середні спец. навч. заклади. Драм. театр, краєзнавчий музей, меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой».

БРЕСТ — місто на Пн. Зх. Франції, на п-ві Бретань, Торг. і військ. порт на Атлантичному ок. Залізнич. станція. 169,3 тис. ж. (1968). Підприємства маш.-буд. (особливо суднобудування), текст., шкіряної, лісопильної пром-сті. Вироби. канатів, вітриль тощо. Мор. школа (1830). Архітектурні пам'ятки: замок (12 ст.), ратуша, біржа, театр, розвізний міст (1861).

БРЕСТ-ЛИТОВСЬКА УГОДА

1918 — угода, підписана 27.I (9.II) в Бресті-Литовському (Бресті) Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією і українською бурж.-націоналістичною *Центральною радою*. Б.-Л. у відкриття шлях до *австро-німецької окупації України 1918*. Щоб створити видимість «законності» акту, нім. воєначина зажадала від Центр. ради, яка зазнала поразки в боротьбі проти укр. народу і влада якої була фікцією, заяв про «незалежність України». Проголошення т. з. IV Універсалу Центр. ради 22—25.I (4—7.II) створило формальні «підстави» для підписання Б.-Л. у. Змова правлячих кіл Німеччини з Центр. радою ускладнювала становище рад. сторони на переговорах про укладення *Брестського миру 1918*, давала змогу нім. імперіалістам ликувати найжорстокіші умови. Незабаром після підписання Б.-Л. у. останні пред'явили радянській делегації ультиматум, а 18.II почали наступ на Сх. фронті. Рад. війська зайняли наступ. З 1.III 1918 було укладено Брестський мир. Посилаючись на умови Б.-Л. у., Центр. рада закликала австро-нім. війська на Україну. Угода стала «легальною» підставою для грабування України. Центральна рада зобов'язалася до 31.VII вивезти до Німеччини 1 млн. т хліба, величезну кількість



Бренівкові. Бренівка різноколідна.

ін. продовольства та сировини. За Б.-Л. у Сх. Галичина та Пн. Буковина залишалися в складі австро-угор. монархії. Відіраючись від справи над. визволення, зх.-укр. бурж. націоналісти цілком підтримали Б.-Л.у.

Укладення Б.-Л. у. було грубим порушенням волі укр. народу. ЦВК Рад. України заявив, що «ніякі зобов'язання, прийняті Центральною радою, не будуть визнані Українською Радянською владою, ні народом українським» («Українська РСР на міжнародній арені»). К., 1966, с. 17), і направив до Бреста делегацію Рад. України, яка на переговорах викрила зрадницькі дії Центр. ради. Укр. народ піднявся на визвольну війну проти іноз. загарбників та їхніх бурж.-націоналістичних поплічників. Крах австро-нім. окупації привів до ліквідації Брест-Литовської угоди.

БРЕСТСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Білоруської РСР, на кордоні СРСР з Польщею. Утворена 4.XII 1939. Пл. 32,3 тис. км². Нас. 1338 тис. чол. (на 1.I 1977), переважають білоруси, живуть також росіяни, поляки, українці та ін.; ніський населення — 44%. Поділяється на 16 районів, має 19 міст та 10 селищ міського типу. Центр — м. Брест. У 1967 Б. о. нагороджено орденом Леніна. Територія Б. о. зайнята переважно заболоченою Поліською низовиною, Прибужською і Барановицькою рівнинами, на Пн. Сх. в межі області заходять відрогів Новоградської височини. Корисні копалини: торф, болотна залізна руда, крейда, глина, пісок. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 4, — 5°, липня +18°. Опадів бл. 600 мм на рік. Найбільша річка — Прип'ять з притоками Ясельдою, Піною (через Дитровсько-Бузький канал ір. Мухомець з'єднана з Бугом), Стиррою, Горинню. Багато озер (найбільші Вігоновське, Чорне та ін.). Ґрунти слаболісисто-лісові, дерново-підзолисті, поширені дерново-перегнійно-карбонатні. Значні масиви торфівниці. Область лежить у зоні мішаних лісів, які займають 35% її території. В Б. о. — заповідник Білорезька Пуща.

В г-ві Б. о. значного розвитку набула харч., легка, металообр. та деревообр. пром-сть. Енергетика базується на торфі, природному газі, який надходить по газопроводу Дашава — Мінськ, та вугіллі Львівсько-Волинського вугільного басейну; Березівська ДРЕС. Харч. пром-сть представлена птахох- та м'ясокомбінатами, плодоовочеконсервними, борошномельними, цукровими, спиртовими, пивоварними та ін. підприємствами. Згалузей легкої пром-сті найбільше розвинуті швейна, трикотажна, шклярно-аут., широбн. бавовняних тканин, килимів. Металообробка та машинобудування створені за роки Рад. влади (виробн. торг. устаткування, верстатів, газової апаратури, електролам, авто- та судноремонт тощо). Високотехнізовані галузі стали деревообр. (виробн. меблів, фанери, сірників, ліж) та буд. матеріалів пром-сть.

Гол. пром. центри: Брест, Барановичі, Пінськ, Луїнець, Кобрин. Б. о. — важливий с.-г. район Білорусії з розвинутими мол.-м'ясним тваринництвом та зерновим г-вом. Вирощують зерно і технічні культури. Значні площі зайняті картоплею та кормовими культурами. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Осн. вид транспорту — залізничний (гол. магістраль Москва — Брест), розвивається автомоб., річковий та повітряний транспорт. Територією області проходить нафтопровід «Дружба».

В Б. о. — інженерно-буд. та пед. ін-ти, 18 серед. спец. навч. закладів; театр, 8 музеїв, серед яких меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой», військ.-істор. музей ім. О. В. Суворова в м. Кобрині.

БРЕСТСЬКА ОБОРОНА 1941 — героїчна 28-денна (з 22.VI по 20.VII) оборона фортеці Брест частинами рад. військ: підрозділами 42-ї і 6-ї стрілецьких дивізій 4-ї армії та 9-ї застави 17-го загону прикордонників і 132-го окремого батальйону НКВС (усього 3,5 тис. чол.) проти переважаючих сил нім.-фашист. загарбників. Керівники оборони — капітан І. М. Зубачов, полковник комісар Ю. М. Фомін. У неймовірно тяжких умовах (не було води, харчів, медикаментів) захисники фортеці відбивали безперервні атаки гітлерівців. На поч. липня фортеця була в глибокому тиску ворога, але до 20.VII окремі групи бійців продовжували опір. Більшість захисників загинула смертю хоробрих. 8.V 1965 Брестській фортеці присвоєно звання «Фортеця-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

БРЕСТСЬКА УНІЯ 1596 — об'єднання православної церкви з католицькою на території Речі Посполитої, а також більшої частини України та Білорусії. Проголошена в жовтні 1596 на церковному соборі у Бресті. Б. у. була знаряддям зміцнення політ. панування шляхетської Польщі й католицької церкви на укр. та білорус. землях. Унію підтримала частина укр. духовних і світських феодалів, що прагнули добитися однакового політ. становища з польсь. магнатами, зміцнити свої класові позиції, стримати нар. антифеод. рухи. На поч. 90-х рр. 16 ст. група православних владик на чолі з київським митрополитом Михайлом Рогозою, луцьким єпископом Кирилом Терлецьким і володимирським — Іпатієм Потієм почали таємні переговори з польсь. королем Сигізмундом III про запровадження унії. В 1596 Терлецький і Потій поїхали в Рим і визнали зверхність папи. Брестський собор, що офіційно оформив церк. унію, з самого початку розколовся на два окремі собори: католицький та купка православних єпископів-релігійних проголосили об'єднання; православний собор відлучив уніатів від церкви, а сам акт унії визнав нечинним. Сел.-козан. маси України виступили проти Б. у., засаджували насильницькими методами. Ця боротьба мала антикріпосницький, нац.-визвольний характер. Значну

роль в антиуніатському русі відіграла укр. *полемічна література* кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. Її визначними творами стали «Апокрисис» і «Пересторога». Суть ідейних засад та антинар. діяльності уніатської церкви пристрасно викривали видатні культурні діячі-полемісти — І. Вишневський, С. Зизаній, М. Смотрицький та ін. Нар.-визвольна війна 1648—54 та позз'єднання України з Росією привели до ліквідації унії на Лівобережній Україні. На Правобережній Україні унія була скасована 1839. В Галичині, загарбній 1772 Австрією, уніатська церква вірно служила габсбурзькій монархії. В роки Великої Вітчизн. війни греко-уніатське духовництво, очолюване львівським митрополитом А. Шептицьким, допомагало гітлерівським окупантам гнобити укр. народ, брало участь у формуванні дивізії СС «Галичина». Активна підтримка укр. бурж. націоналістів верховодами уніатської церкви остаточно викрила їх як ворогів трудящих. На Львівському церковному соборі 1946 було проголошено скасування Б. у. На Закарпатті унію ліквідовано 1949. Див. також *Уніатська церква*.

Брестська оборона 1941. Літ.: Галан Я. Що таке унія. Львів, 1957; Франко І. Проти Ватикану. К., 1953; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957; Похилевич Д. Л. Згубна роль церковної унії в історії українського народу.



Брестська оборона 1941. Холмські ворота Брестської фортеці.

БРЕСТСЬКИЙ
МИР 1918

К., 1958; Правда про унію. Документи і матеріали. Львів, 1968; Дмитрук К. Е. Свастика на сутах. К., 1973.

БРЕСТСЬКИЙ МИР 1918 — мирний договір між Радянською Росією, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, з другого. Підписаний у Бресті-Литовському (Бресті) 3.ІІІ. Рад. д-ва, керуючись Декретом про мир, почала рішучу боротьбу за негайне припинення імперіалістичної війни і звернулася до всіх воюючих країн з пропозицією укласти справедливий демократичний мир без анексії і контрибуцій. Однак внутр. контрреволюція, розраховуючи на поразку Рад. влади і сподіваючись на відновлення старого ладу, виступала за продовження війни з імперіалістичною Німеччиною. Переговори з представниками австро-нім. блоку почалися в Бресті 20.ХІ (3.ХІІ) 1917. 2(15).ХІІ було підписано перемир'я строком на 28 днів. Переговори про укладення мирного договору відкрілися 9(22).ХІІ 1917. Використовуючи відмову США і Антанті від участі в мирних переговорах, нім. імперіалісти 5(18).І 1918 висунули перед Радянською республікою грабіжницькі вимоги приєднання до Німеччини зх. територій кол. царської імперії. Уклавши при фактичному пособництві Троцького *Брест-Литовську угоду 1918* з укр. бурж.-націоналістичною *Центральною радою*, нім. представники посилювали тиск на Рад. країну. Троцький, який очолював рад. делегацію, підступно порушив постанову В. І. Леніна і заявив про відмову підписати мирний договір. Скориставшись з цього, Німеччина грубо порушила умови перемир'я і 18.ІІ 1918 почала заг. наступ на всьому фронті. Того самого дня ЦК партії, переболюючи опір «лівих комуністів», ухвалив прийняти нім. ультиматум. Водночас Комуністична партія скерувала всі сили народу на відсіч нім. навалі. 23.ІІ наступ ворога був зупинений під Псковом і Нарвою частинами молодот Червоної Армії. 3.ІІІ 1918 був підписаний Б. м., за яким імперіалістична Німеччина загарбала Польщу, Литву, Латвію, Естонію, більшу частину Білорусії, окупувала Україну (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). На Рад. Росію накладалася велика контрибуція. Незважаючи на тяжкі умови, Б. м. забезпечував Рад. країні мирну передішку. Необхідність укладення Б. м. усвідомлювали й більшовики України, які в своїй декларації, оголошеній на *Надзвичайному четвертому Всеросійському з'їзді Рад 1918*, повністю підтримували ленінську лінію в питанні про мир. Б. м. було схвалено й на *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад*. Перебачення В. І. Леніна про недовговічність Б. м. підтвердилися. На поч. *Листопадової революції 1918* в Німеччині ВЦВК РРФСР 13.ХІ 1918 анулював Б. м. Рад. Росія допомогла українському, ін. братнім народам визволитися від австро-нім. окупантів.

Лит.: Ленін В. І. Про іноземну воєну інтервенцію і громадянську війну в СРСР (1918—1920 рр.). К., 1957; Документи внешней политики СССР, т. 1. М., 1957; Чубарьян А. О. Брестский мир. М., 1964.

Р. Г. Симоненко.

БРЕТАНЬ — півострів на Пн. Зх. Франції. Береги скелясті, розчленовані бухтами, оточені багатьма прибережними острівцями. Б. зайнята Арморіканською височиною (вис. до 391 м). Зарості вересу, торфові пустини, подекуди — дубові й букові ліси. Луки, пасовища, ів. с.-г. угіддя. Найбільші порти — *Намт і Врест*.

БРЕТАНЬ — історична область на Пн. Зх. Франції. Назва походить від найменування племен *бриттів*, які заселили її в 5—6 ст. В серед. 9 ст. утворилося Бретонське герцогство (або королівство). З 1169 Б. — васал англ., з 1298 — франц. королів. У 1532 Б. приєднано до Франції.

БРЕТОНСЬКА МОВА — мова *бретонців*. Належить до кельтської групи індоєвропейської сім'ї мов. Говорить Б. м. близько 1,1 млн. чол. (1975, оцінка). У Б. м. виділяють чотири діалекти. Зберігається в основному як розмовна мова. Перші писемні пам'ятки Б. м. — глоси (словники до текстів) від 8—11 ст. У 1464 складено перший бретонсько-латино-франц. словник. Найяскравішим виявом літератури Б. м. були середньовічні куртуазні романи т. з. бретонського циклу. Зразки їх дійшли до нас у франц. обробках Кретьєна де Труа і Роберта де Боруна. В 16 ст. Б. м. було створено і поставлено понад 150 драм та містерій на епічні і біблійні теми. У 17 ст. Жюльєн Монуарі Мішель де Ноблез де Керодери виступили з піснями, спрямованими проти франц. абсолютизму, з утвердженням якого в 17—18 ст. л-ра Б. м. зазнає. Спроби відродити її в 19 ст. належать Т. Е. де ла Вільмарке, а в 20 ст. — Жафрену і Ле Байону.

БРЕТОНЦІ — народність, яка населяє п-ів *Бретань* (Пн.-Зх. Франція). Чисельність — 1,1 млн. чол. (1975, оцінка). *Бретонська мова* належить до кельтської групи; більшість Б. говорять франц. мовою. За релігією — в основному католики. Б. — нащадки *бриттів*, які переселилися в 5—6 ст. з Британських о-вів, і романізованих *кельтів*. Осн. заняття — рибальство, тваринництво, мореплавання, землеробство; частина Б. працює в промисловості.

БРЕХОВСЬКІХ Леонід Максимович [23.IV(6.V) 1917, с. Стрункіно Вологодської губ.] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. В 1939 закінчив Пермський ун-т. З 1933 — професор Моск. ун-ту, 1954—64 — директор Акустичного ін-ту, з 1964 — зав. відділом цього ін-ту. Працює в галузі акустики, теорії поширення хвиль і фізики океану. Створив теорію т. з. бокових, або головних хвиль, що використовуються для сейсморозвідки. Відкрив (1946) наддалеке поширення звуку в морі (разом з Л. Д. Розенбергом). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951, 1976. Ленінська премія, 1970.

БРЕХТ (Brecht) Бертольд (10.II 1898, Аугсбург — 14.VIII 1956, Берлін) — німецький письменник, теоретик мистецтва, театральний і громад. діяч, один із засновників німецької літератури соціалістичного реалізму. Почав друкуватися 1914. У 1933—48 перебував в еміграції (Швейцарія, Данія, Швеція, США). У творах цих років табував мілітаризм і фашизм, обстоював ідеали соціалізму. Найвизначніші п'єси Б.: «Маті» (1932; за романом М. Горького), «Гвинтівки Тереси Каррар» (1937), «Страх і відчай у третій імперії» (1935—38), «Життя Галілея», «Матінка Кураж та її діти» (обидві — 1939), «Пан Пунтілла та його наймит Матті» (1940), «Швейк у другій світовій війні» (1944), «Дні комуні» (1947). Автор збірок «Пісні, вірші, хори» (1934), «Сведенборзькі вірші» (1939), «Сто віршів. 1918—1950» (1951). Широку популярність здобули пісні Б. «Марш єдиного фронту» і «Пісня про солідарність» (музика Г. Ейслера) у виконанні Е. Буша. Б. створив теорію «епічного театру», метою якого повинно бути виховання передової свідомості у трудящих мас. У 1949 разом з дружиною — актрисою Г. Вайгель — заснував у НДР театр «Берлінер ансамбль». П'єси Б. ставляться в багатьох театрах Рад. Союзу, в т. ч. на Україні, зокрема в 60—70-х рр. було поставлено спектаклі «Матінка Кураж та її діти» (Чернівці), «Тригиршова опера» (Харків, Одеса), «Кавказьке крейдове коло» (Вінниця). Міжпар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

Тел.: Укр. перекл. — Пан Пунтілла та його наймит Матті, К., 1967; Копіячий роман. — Матінка Кураж та її діти. — Кавказьке крейдове коло. К., 1973; Про мистецтво театру. К., 1977; Кар'єра Артура Уї, яку можна було сплутати. «Всесвіт», 1978. № 2: Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1976.

Лит.: Фраджини І. М. Бертольд Брехт. М., 1965; Чирков О. С. Бертольд Брехт. К., 1971; Сурица Т. М. Станіславський і Брехт. М., 1975; Волгина А. Бертольд Брехт. Библиографический указатель. М., 1969. Н. М. Матулова.

БРЕЧКЕВИЧ Митрофан Васильович (4.VI 1870, с. Баколи, тепер Кременецького р-ну Терноп. обл. — 26.VIII 1963, Київ) — український рад. історик-славіст, засл. діяч науки УРСР (з 1948). У 1890—1901 навчався в Ю'євському (тепер Тартуський) ун-ті. З 1906 — приват-доцент, потім професор Ю'євського, Казанського, Дніпроп. Київ. ун-тів та ін. вузів. Автор праць з середньовічної історії зх. слов'ян. Викривав фальсифікацію історії прибалт. слов'ян нім. бурж. історіографією, показав, що нім. колонізація супроводжувалася поневоленням і винищенням слов'янського населення.

БРЕШІА, Бреша — місто на Пн. Італії, в передгір'ях Альп, на р. Гарда (бас. По), адм. центр провінції Брешіа. Вузол заліз. і автошляхів. 210 тис. ж. (1971). Підприємства металург., машинобудівної (в т. ч. авто-, авіа-, с.-г., текст. машинобудування), електротехнічної, радіоелектронної, хім., харч. пром-сті. Академія л-ри і мистецтв.



Л. М. Бреховський.



В. Брехт.



Г. І. Бріухов.

ва, картинна галерея, музеї (природничо-істор., християнської епохи та ін.). Архіт. пам'ятки 11—16 ст. (Старий і Новий собори, ратуша та ін.). В давнину Б.—кельтське поселення, в 1 ст. до н. е.—рим. колонія. В 12 ст. дістала права міської комуні.

БРЕЩА — річка у Волинській обл. УРСР. Див. Цир.

БРЖЕЗІНА (Březina) Отокар (справж. прізвище та ім'я — Євзавий Вацлав; 13.IX 1868, Початок — 25.II 1929, Яромержіце) — чеський поет, представник *символізму*. Збірник віршів «Таємничі далі» (1895), «Світанок на Заході» (1896), «Вітри з полонії» (1897) позначені містикою й індивідуалізмом. У збірках «Будівники храму» (1899) і «Руки» (1901) звучить мотив віри в життя, у високе поклоніння праці. Під впливом творчості Т. Г. Шевченка написав цикл поезій «З вістей про Україну» (1886).

БРИГ (англ. brig) — 1) Двоцьоголовий морський корабель з приміями вітрилами. 2) Військовий корабель 18—19 ст., що його використовували для розвідувальної, пошлюної і дозорної служб, а також для конвоювання торг. суден. Довж. Б. (мал.) бл. 30 м, шир. до 9 м, водоношіяність 200—400 т. 3) Річкове вітрильне судно, яким наприкінці 19 ст. перевозили вантажі по Дніпру нижче від порогів.

БРИГАДА (франц. brigade, від італ. brigata — громада, загін) — 1) Тактичне з'єднання в збройних силах. У сухопутних військах Б. складається з кількох батальйонів (дивізіонів) або полків і підрозділів спец. військ. Б. бувають моторизовані, артилерійські, ракетні, повітряно-десантні та ін. У ВМФ Б. — з'єднання кораблів одного класу (Б. торпедних катерів). 2) Група осіб, які разом виконують певний комплекс робіт у різних галузях виробничої або громадської діяльності.

БРИГАДА ВИРОБНИЧА — в СРСР колектив працівників однакових або різних професій, що спільно виконують єдине виробниче завдання і несуть колективну відповідальність за результати роботи. Очолює Б. в., як правило, незмінний бригадир, який за керівництво одержує додаткову оплату до свого осн. заробітку. Бригадна організація праці забезпечує раціональний розподіл робіт, використання робітників відповідно до їх вправності та виробничої кваліфікації. Розрізняють два основні види Б. в. — спеціалізовані (складаються з робітників однієї професії, які виконують однорідні технологічні процеси) та комплексні (з робітників різних спеціальностей для виконання робіт різних за технологією, але таких, що охоплюють повний процес виробн. продукції або закінчення його етапів). Спеціалізовані і комплексні бригади бувають зміни (якщо формуються з робітників однієї зміни) і *наскрізні* (куди входять робітники, що зайняті в кількох змінах, залежно від режиму роботи). Формою оплати праці Б. в. є бригадна відрядна заробітна плата, яку розподіляють між окремими членами бригади

залежно від часу, відпрацьованого кожним робітником, та його тарифного розряду. Б. в. можуть переводитись на *господарський розрахунок*. Б. в. — осн. форма організації праці в колективах і радгоспах, що являє собою постійний колектив працівників, які виконують на основі кооперації і *поділу праці* всі роботи на закріпленій дільниці виробництва. Вони також бувають спеціалізовані й комплексні. Спеціалізовані існують за галузями або виробн. окремими видів продукції (рілльничі, виноградарські, тваринницькі, кормодобувні тощо). Якщо за Б. в. закріплено трактори та ін. с.-г. машини — вона є комплексною тракторно-виробничою бригадою, куди входять також механізатори і працівники для виконання кінно-ручних робіт. Б. в. очолює бригадир.

БРИГАДНИЙ ПІДРЯД — форма бригадного господарчування в будівництві. Вперше застосований 1970 на спорудженні житл. будинку в м. Зеленограді бригадою М. А. Яковина. Суть Б. п. полягає в тому, що бригада на підставі укладеного з адміністрацією договору бере зобов'язання збудувати об'єкт або виконати етап робіт цілком у стріслі строки, високої якості та з найменшими затратами; адміністрація, в свою чергу, — забезпечити бригаду необхідними матеріалами, конструкційними та механізмами згідно з графіком будівництва. Б. п. сприяє ширшому залученню трудящих до управління виробн., створення єдності інтересів двох колективів й окремих працівників. Впровадження Б. п. дає змогу підвищувати продуктивність праці в бригадах на 20—25%, скорочувати строки будівництва об'єктів на 17—20% та заощаджувати витрати на доручені об'єкти робіт на 3—4%. Основним для застосування Б. п. є правильне планування завдань та визначення розрахункової вартості робіт, організація достовірного обліку. Метод Б. п. швидко поширився на будовах всієї країни. За цим методом у будівництві республіки 1977 працювало понад 15 тис. бригад. Висока ефективність Б. п. в будівництві сприяла впровадженню його і в ін. галузях госп. діяльності (автотранспорт, пром. підприємства будіндустрії тощо). О. В. Колубакін.

БРИГАНТИНА (франц. brigantine, італ. brigantino) — двоцьоголовий морський корабель з прямими вітрилами на носовій і косими на кормовій шоглах. Б. (мал.) менша за *бриг*. У 16—18 ст. Б. наз. легкі швидкохідні піратські судна. З 18 ст. Б. входили до складу військ. флотів як посилені й розвідувальні кораблі.

БРИДЕР (англ. breeder, букв. — виробник) — те саме, що й *реактор-розмножувач*.

БРИДКО Іван Іванович [п. 18 (31).V 1905, с. Іванівка, тепер Волноваського р-ну Донецької обл.] — український рад. шахтар, новатор у вугільній пром-сті. Член КПРС з 1940. В 1925—65 працював на шахті № 5—6 ім. Г. М. Димитрова Донец. обл. За активну участь у відбудові та будівництві вугіль-

них шахт Донбасу та заслуги в забезпеченні значного збільшення видобутку вугілля в лавах двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1948, 1957). Автор книг «Циклічність — основа високопродуктивної праці шахтарів» (1948), «Наш досвід циклічної роботи» (1951) та інших. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

БРИЗ (франц. brise) — місцевий вітер на берегах морів, великих озер, окремих річок, що змінює напрям двічі на добу. Утворення Б. пов'язане з добовими змінами т-ри і тиску повітря над суходолом і водним басейном. Вдень Б. дме з моря на узбережжя, над яким повітря більш нагріте й розріджене, вночі — з охолодженого узбережжя на море. Охоплює смугу завширшки 10—50 км по обидва боки від берегової лінії. Найкраще виявлені в тропіках; в УРСР спостерігаються на узбережжях Чорного та Азовського морів.

БРИЗАНТНІСТЬ (від франц. brisant — руйнівний) — здатність *вибухових речовин* (ВР) при *вибуху* чинити руйнівні дії на перешкоди, що містяться поблизу. Б. визначається тиском по фронту вибухової хвилі, яка досягає сотень тис. кг/см² і залежить від потужності заряду і швидкості *детонації*. Бризантні ВР (тротил, *гексоген*, *нітрогліцерин* та ін.), вибухове перетворення яких відбувається у формі детонації, застосовуються у вигляді сумішей для спорядження бойових частин різних ракет, снарядів реактивної і ствольної артилерії, мін, бомб, торпед, гранат та ін. *боспринасія*, а також при підіривних роботах.

БРИЗКУН (Toxotes jaculator) — риба ряду *окунеподібних*. Довж. тіла до 20 см. Живе в прісноводних басейнах Пд.-Сх.Азії, а також у прибережній зоні Індійського і Тихого океанів. Тримається біля поверхні води. Живиться переважно наземними комахами, яких добуває, викидаючи з рота на відстань понад 1 м краплі або струмінь води (звідси й назва).

БРИКЕТ (франц. briquette) — пресована цеглина, плитка, куляка геометрично правильної і в кожному випадку однакової форми з дрібного або пилоподібного матеріалу. Розрізняють Б. паливні, харчові, кормові тощо. Б. зручні для зберігання і транспортування.

БРИКЕТИ КОРМОВІ — корми, пресовані у вигляді круглих або прямокутних плиток. Б. к. довше зберігаються, зручні для транспортування і роздавання тваринам. Виготовляють Б. к. переважно на комбикормових заводах з грубих (сіню, солому) або концентрованих (макуха, шрот) кормів, а також з суміші цих кормів. Як зв'язуючий матеріал використовують мелясу. Поживність Б. к. залежить від використаних компонентів і становить 0,70—0,85 кормової одиниці та 85—120 г перетравного *протеїну*. Згодовують Б. к. подрібненими або після замочування.



Бриг.



Бригантина.

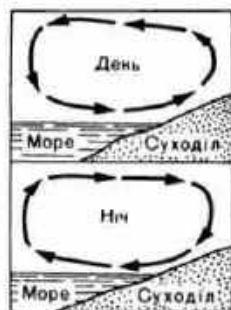
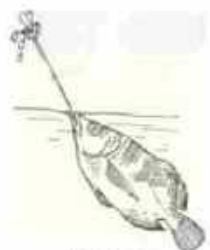


Схема бризів.



Бризкун.

БРИКЕТУВАННЯ

БРИКЕТУВАННЯ — виготовлення пресованої продукції — *брикетів*. Застосовується для раціонального використання дрібних паливних і сировинних матеріалів, пром. відходів (пили, шлаків, стружки), а також у виробництві харч. концентратів тощо. Для Б. використовують вальцові, штенпельні, кільцеві та ін. преси. Паливні брикети виготовляють з підсушеного і подрібненого (частинки не більше 6 мм) пісного вугілля, антрациту, старого бурого вугілля, напівкоксу. Процес відбувається при т-рі до 90° С і тискові 15—30 МПа (150—300 кгс/см²) у вальцових пресах з застосуванням зв'язуючих речовин (кам'яновугільного пеку, нафти, бітуму). Молоде буре вугілля брикетують без зв'язуючих під більшим тиском — 100—200 МПа (1000—2000 кгс/см²). Руду переробляють на брикети, вдаючись до дозування та змішування її із зв'язуючими (вапном, цементами та ін.), пресування і закріплення брикетів (випалу, сушіння тощо). Стружку, очищену від масла та ін. домішок, брикетують у гідралічних і мех. пресах. Харч. концентрати виготовляють з сумішей висушених рослинних і тваринних продуктів з додатком жирів, цукру, приправ. Кормові брикети виробляють із сіна, соломки, жнивів та ін. (зв'язуючою речовиною є меляс).
Літ.: Елешевич А. Т. Брикетирование угля со связующими. М., 1972.

БРИЛІВКА — селище міського типу Цюрупинського р-ну Херсонської обл. УРСР. Залізнична станція. 4,8 тис. ж. (1977). З-д залізобетонних виробів, елеватор, філіал Скадовського консервного з-ду, ткацький цех Цюрупинського комбінату побутового обслуговування тощо. Середня школа, лікарня. Будинки культури, клуб, 3 б-ки. Виникла 1943.

БРИЛЬ Янка [Іван Антонович; н. 22.VII (4.VIII) 1917, Одеса] — білоруський рад. письменник. Учасник партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни. Друкується з 1938. Перша збірка — «Оповідання» (1946). Тяжке минуле селянства, героїка партизан. боротьби, організація колгоспів і становлення нових суспільних взаємин у кол. Зх. Білорусії — осн. тема творів Б. За повість «У Заболотті світає» (1950) удостоєний Держ. премії СРСР (1952). Автор зб. статей «Роздуми і слова» (1963) — про суть мистецтва, книги ліричних мініатюр «Жменя сонячних променів» (1965). Перекладає твори Остана Вишні, П. Ковалюка та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Тв.: Збор творів, т. 1—4. Мінск, 1967—68; Укр. перекл. — У Заболотті світає, К., 1953; Оповідання, К., 1954; На Бистрянці, К., 1957; Праведники і злодії, К., 1959; Серце комуніста, К., 1960; Птахи і гузіла, К., 1968; Рос. перекл. — Избранное, М., 1957; Рассказы и повести, М., 1958; Мой край родной, М., 1960; Встречи, Мінск, 1974; Краюха хлеба, М., 1977.

Ю. С. Пишурков.

БРИЛЬЯНТ (від франц. *brillant* — блискучий), діамант — чистий про-

зорий алмаз, штучно огранований у формі двох зрізаних багатограничних пірамід, складених основами. При класичному огрануванні Б. має 56 граней і у відбитому світлі «грає» всіма кольорами райдуги. Заг. форма Б. — чотирикутна, округла, овальна, грушовидна тощо. Б. оцінюють за вагою (в каратах), формою, прозорістю, грою кольорів. Використовують у ювелірній справі.

БРІНЗА (рум. *brînză*) — сир з овечого, коров'ячого (інколи з суміші овечого й коров'ячого), кознього та іншого молока. Б. містить жирів (у сухій речовині) 30—45%, вологи до 54—57%, солі 6—8%.

БРІНСЬКИЙ Михайло Федорович (11.X 1883, с. Долина, тепер Тлумачського р-ну Івано-Франківської обл. — 10.I 1957, Прага) — український скульптор. У 1920—26 навчався в Академії образотворчих мистецтв у Празі, де жив і працював до кінця життя. Твори: пам'ятник робітникам, розстріляним під час голодних заворушень (Оттавський кладовище у Відні, 1912), «Ленін-учитель» (1924), «Ленін-оратор» (1949), «Ленін-мислитель» (1950). Брав участь у міжнар. конкурсах на проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Харкові (1931). В роки гітлерівської окупації був ув'язнений у концтаборі. Літ.: Гапак С. Скульптор Михайло Бринський. Пряшів, 1971.

БРИЦЕВА Марія Олександрівна [н. 6 (19) XII 1906, с. Отузи, тепер смт Шебетовка Феодосійської міськради Крим обл.] — новатор с.-г. виробництва, дівчі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1958). Член КПРС з 1957. З 1931 по 1941 працювала на виноградниках радгоспу «Судак» Крим, обл., з 1944 — у виноградарському радгоспі «Коктебель» (м. Феодосія), з 1945 — ланкова цього радгоспу, з 1959 — бригадир виноградарської бригади. Депутат XXIII з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань. Нагороджена 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

БРИТАЙ — річка в Харківській обл. УРСР, права притока Береки (бас. Сіверського Дінця). Довж. 84 км, пл. бас. 1180 км². По Б. від с. Надєждівки до гирла протягом 20 км проходиться траса каналу Дніпро—Донбас.

БРИТАНІЯ — одна з давніх назв сучасної Англії. Походить від найменування племен *бриттів*. Назва «Британія» утвердилася після завоювання цієї території Стародавнім Римом (1 ст. н. е.) і заснування рим. провінції Б. Спочатку Б. називали всі острови на Пн. від Галлії, пізніше — о. Великобританія (сучас. Англія, Уельс, Шотландія).

БРИТАНСЬКА БІБЛІОТЕКА — національна бібліотека Великобританії, одна з найбільших бібліотек світу. Засн. 1972 на базі 6-ки *Британського музею* в Лондоні (існує з 1753), Нац. довідкової 6-ки з природничих наук та винаходів, Нац. наук.-тех. 6-ки та Служби британської нац. бібліографії.

У фондах Б. б. — понад 15 млн. одиниць зберігання, зокрема 9,5 млн. книг, 10 тис. інкунабул, 200 тис. рукописів європ. та 38 тис. мовами народів Сходу; 500 тис. геогр. карт і бл. 1 млн. нот; бл. 17 млн. тех. патентів (1976). Тут одне з найбільших у Зх. Європі зібрань творів рос. і укр. л-ри, в т. ч. рад. періоду. Видає щорічні звіти, щотижневий «Британську національну бібліографію». Б. П. Кавецький.



Круглий читальний зал Британської бібліотеки.

«БРИТАНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» (*Encyclopedia Britannica*), «Британіка» — одне з найстаріших універсальних енциклопедичних видань світу. Перше видання «Б. е.» (1768 — 71) було в трьох томах. У 1929 вийшло 14-е видання «Б. е.» в 24 тт. Відтоді її щороку передрукуювали й частково поновлювали. У 1974 вийшло 15-е видання «Б. е.» в 30 тт. Статті, пов'язані, зокрема з історією СРСР, в т. ч. Української РСР, питаннями революц. теорії, подані з позицій бурж. ідеології. З 1938 виходить щорічник (окремо амер. та англ. видання).

Л. І. Голденбер.

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ — сукупність володінь Великобританії (колонії, *домініони*, протекторати, підмандатні й підопічні території), що склалися внаслідок колоніальних загарбав англійського імперіалізму протягом 16 — поч. 20 ст. Термін «Британська імперія» почали офіційно застосовувати в серед. 70-х рр. 19 ст. На поч. 20 ст. Б. і. мала площу 31 879 тис. км², її нас. становило 427 467,4 тис. чол. Після 1-ї світової війни тер. Б. і. розширилась. Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції почалася криза Б. і. Після 2-ї світової війни 1939—45 в умовах наростання нац.-визвольної боротьби і зміцнення позицій світового соціалізму Б. і. розпалася. Намагання англ. імперіалістичних кіл зберегти свій вплив у кол. складових частинах Б. і. привело до створення *Співдружності*, очолюваної Великобританією.

БРИТАНСЬКА КОЛУМБІЯ — провінція на Зх. Канади. Простягається уздовж узбережжя Тихого ок., включає ряд островів. Пл. 948,7 тис. км². Нас. 2247 тис. чол. (1972). Адм. центр — м. Вікторія. Рельєф переважно гірський (Скелясті гори, хребти Кордільєр — Береговий та ін.). Гол. ріки — Фрейзер, Колумбія. Масиви хвой-



Янка Бринь.



М. Ф. Бринський.



М. О. Брицева.

них лісів. Осн. галузі пром-сті: гірничодобувна (шинок, свинець, мідь, олово), лісопилна, целюлозно-паперова. Підприємства кольорової металургії, машинобудування (особливо суднобудування, виробн. устаткування для лісової і гірничодобувної пром-сті), хім. і харч. пром-сті. На гірських річках — ГЕС. У с. г. переважає молочне тваринництво, вирощування овочів і плодів. Рибальство. Осн. пром. центри і порти — *Ванкувер*, *Вікторія*.

БРИТАНСЬКА РАДІОМОВНА КОРПОРАЦІЯ (British Broadcasting Corporation; скорочено — BBC), Бі-бі-сі — радіо- та телекорпорація у Великобританії, підконтрольна урядові. Засп. 1927. Має монополію на право радіомовлення на тер. Великобританії. Веде передачі на закордон 40 мовами (1976). Є одним з найбільших пропагандистських центрів капіталістичного світу. Гол. управління Б. р. к. — в Лондоні.

БРИТАНСЬКА СПІВДРУЖИСТЬ — до 1947 офіційна назва *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією.

БРИТАНСЬКИЙ КОНГРЕС ТРЕД-ЮНІОНІВ (БКТ) — об'єднання англійських профспілок; керівний центр профспілкового руху Великобританії. БКТ утворений 1868. Ідейно й організаційно пов'язаний з *лейбористською партією*. Позиція БКТ визначається в основному реформістським керівництвом найбільших тред-юніонів, яке проводить політику угодовства з буржуазією. У 1949 БКТ вийшов з *Всеанглійської федерації профспілок*, членом якої був з 1945, і разом з амер. профспілками (див. *Американська федерація праці* — *Конгрес виробничих профспілок*) заснував реформістську *Міжнародну конфедерацію вільних профспілок*. Виконавчий орган БКТ — генеральна рада (до 1921 — парламентський к-т). До БКТ входило 113 профспілок (11 млн. членів; 1976).

В. О. Горбик.
БРИТАНСЬКИЙ МУЗЕЙ у Лондоні — один з найбільших музеїв світу. Засп. 1753, відкритий 1759. Будинок Б. м. споруджено 1823—47 арх. Р. Смерком. В музеї зберігаються зразки первісного мистецтва Британських островів, пам'ятки мистецтва Стародавнього Єгипту і Месопотамії, Стародавньої Греції і Риму, середньовічного мистецтва Європи, Азії та Африки,



Британський музей у Лондоні. 1823—47. Архітектор Р. Смерк.

пам'ятки культури народів Америки й Океанії. На основі унікальної 6-ки Б. м. створено *Британську бібліотеку*.

БРИТАНСЬКІ ОСТРОВИ — група островів в Атлантичному ок., на Пн. Зх. Європи. Пл. 325 тис. км². Від материка відокремлені протоками *Ла-Манш* і *Па-де-Кале*. Складаються з двох великих островів (Великобританія та Ірландія), невеликих архіпелагів (Гейбридські, Шетландські, Оркнейські о-ви) та о-вів Мен, Англісі, Малл, Скай та ін. Іноді до Б. о. відносять і Нормандські о-ви. Поверхня Б. о. переважно рівнинна, подекуди середньовисокі гори — Пеннінські, Грампіанські. Найвища вершина — г. Бен-Невіс на Пн.-Шотландському нагір'ї — 1343 м. Клімат морський. Річна т-ра повітря +8°, +14°. Опадів від 600 мм на Сх. до 2000 мм на Зх. Річки повноводні, не замерзають. Багато озер. Переважають луки, невеликі ліси. На Б. о. розташовані д-ви *Великобританія* та *Ірландія*.

БРИТТИ — кельтські племена, які з 8 ст. до н. е. по 5 ст. н. е. населяли *Британію*. Під час *англосаксонського завоювання* Британії (5—6 ст.) частину Б. було винищено, частину — вигнано до Уельсу, Шотландії і на п-ів Арморіка (сучас. *Бретань*). Б. що залишилися в Британії, становили один з елементів при формуванні англ. народності.

БРИАН (Briand) Арістід (28.III 1862, Нант — 7.III 1932, Париж) — французький держ. діяч, дипломат. За фахом адвокат. Прем'єр-міністр 1909—11, 1913, 1915—17, 1921—22, 1925—26, 1929. Не раз був міністром закорд. справ. Проводив курс на зближення *Антанти*. Активний провідник зовн. політики франц. імперіалізму. Б. — один з ініціаторів укладення *Локарнських договорів* 1925, *Келлога — Бриана пакту* 1928, проекту створення *Пан-Європи*.

БРИАНШОНА ТЕОРЕМА — одна з найважливіших теорем *проективної геометрії*. Б. т. стверджує, що в усякому шестикутнику, описаному навколо *конічного перерізу*, прями, які з'єднують протилежні вершини, перетинаються в одній точці (точці *Бріаншона*, мал.). Разом з *Паскаля теоремою* Б. т. встановлює осн. проективні властивості конічних перерізів. Названа за ім'ям франц. математика Ш.-Ж. Бріаншона (1785—1864). Лтм.: Четверухін М. Ф. *Вища геометрія*. К., 1952; Ефимов Н. В. *Вища геометрія*. М., 1971.

БРИГС (Briggs) Генрі (1561 — 26.I 1630) — англійський математик. Професор Оксфордського ун-ту (з 1619). Склавав перші таблиці десятичних (називаних на його честь *брігсовими*) *логарифмів*: 8-значні для чисел від 1 до 1000 (опублікував 1617) і 14-значні — для чисел від 1 до 20 000 і від 90 000 до 100 000 (опублікував 1624). У 1633 видав таблиці *логарифмів тригонометричних функцій*.

БРІДЖМЕН (Bridgman) Персі-Уільямс (21.IV 1882, Кембридж, Массачусетс — 20.VIII 1961, Рандолф,

Нью-Гемпшир) — американський фізик і філософ, член Національної АН. Закінчив (1904) Гарвардський ун-т, 1919—54 — його професор. Дослідження в галузі фізики надвисоких тисків. Завдяки його роботам створено *синтетичні алмази*. Працював над проблемами методології природничих наук, дав систематичний виклад аналізу *розмірностей*. У філософії був одним із засновників т. з. *операціоналізму* — різновиду суб'єктивного ідеалізму. Нобелівська премія, 1946.

БРІДЖТАУН — столиця держави *Барбадос*; порт на узбережжі Атлантичного океану, аеропорт. 115 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства харч. пром-сті (особливо цукрової, виробн. рому). Курорт. Коледж мистецтв і наук (частина Вест-Індського ун-ту), публічна б-ка, музей.

БРІЄДЕ (Briede) Олександра Яніна [н. 12(25).VII 1901, Лієпая, тепер Латв. РСР] — латвійський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1972), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). В 1923—31 навчалася в АМ у Ризі. Твори: «Юний скульптор» (1947), «Мир» (1960), «Антітекологосниці» (1965), «Моя земля» (1967), «Дошик» (1968), «Ленін-мрійник» (1969), «Мати-Батьківщина» (1972), «Легенда» (1975), «Синій птах» (1977). Нагороджена орденом Леніна і орденом «Знак Пошани». Лтм.: Карилінь Г. Н. *Олександра Брієде*. М., 1977.

БРИЄР (Brière) Жан (н. 28.IX 1909, Жерме) — гаїтянський поет і громадський діяч. Пише франц. мовою. Учасник антиімперіалістичної боротьби 20—30-х рр. Автор віршованих патріотичних драм «У серці штаделі» (1930), «Пранор прийдешнього» (1931), «Петіон і Болівар» (1955); «Прощання з Марсельєзою» (1955); поем «Чорна душа» (1947), «Витоки» (1956), «Відкриття» (1962). Збірку віршів «Збережемо бога» (1945) присвятив пам'яті передового діяча Гаїті Ж. Румена. З 1964 живе в еміграції в Сенегалі. Вірш Б. «Привітання Леніну» в перекладі укр. мовою надруковано в журн. «Всесвіт» (1976, № 4).

БРІЛЛЮЕН (Brillouin) Леон (7.VIII 1889, Севр — 1969) — французький фізик. Навчався у Мюнхенському і Паризькому університетах. Проф. Паризького ун-ту (1928—32) і Колеж де Франс (1932—39). У 1941 переїхав до США. Праці з квантової механіки, фізики твердого тіла, теорії інформації. Одночасно з ним, фізиком Г. Вентцелем і підпер. Г. Крамерсом розробив (1926) метод квазикласичного наближення в квантовій механіці (метод БВК). Виявив залежність намагніченості парамагнетика від напруженості магнітного поля і т-ри. Відкрив існування зон т. з. дозволених значень енергії електронів у твердому тілі, які названо зонами Бріллюена (див. *Зони енергетичні в кристалах*).

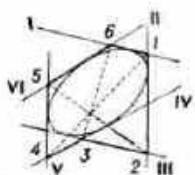
БРІЛЛЮЕНА ЗОНИ — зони т. з. дозволених значень енергії електронів у твердому тілі. Названі за



О. Я. Брієде.



О. Я. Брієде. Дошик. Граніт. 1968. Державний художній музей Латвійської РСР у Ризі.



Бріаншона теорема. Точка Бріаншона.

БРІНЕЛЛЯ МЕТОД

ім'ям франц. фізика Л. Бріллюєна. Див. Зони енергетичні в кристалах

БРИНЄЛЛЯ МЕТОД — метод визначення *твердості* матеріалу вдавленням в його поверхню кульки з загартован. сталі або твердих силікатів (діаметром 2,5; 5 або 10 мм). Число твердості за Брінеллем (*НВ*) є відношення заданого навантаження до одиниці площі поверхні відбитка. Випробування за Б. м. (мал.) проводять на стаціонарних тискомірах (пресах Брінелля), що забезпечують плавне прикладання навантаження до кульки і сталість його протягом певного часу (звичайно 30 с). Метод наз. за ім'ям швед. інженера Ю.-А. Брінелля (1849—1925).

БРІСБЕН — місто на Сх. Австралії, на р. Брісбені, біля впадіння її в зат. Мортон Тихого ок., адм. центр штату Квінсленд. Порт, доступний для мор. суден. Вузол з-щб і автошляхів. 940 тис. ж. (1974). Б.— великий індустріальний центр. Гол. галузі: маш.-буд. (судна, залізничне устаткування тощо), хімічна. Підприємства повсяної, нафтопереробної, харч. (м'ясохолодильна, м'ясо-овоче-консервна, цукр., потопилова), взут., текст. пром-сті. Ун-т. Б. засн. 1824.

БРИССО (Brissot) Жак-П'єр (15.I. 1754, Шартр — 31.X 1793, Париж) — діяч *Великої французької революції*, лідер *жирондистів*. У своїх історико-філософських творах виступав як учень Ж.-Ж. Руссо. З 1789 видавав газ. «Французький патріот». Після повстання 10.VIII 1792 і повалення монархії виступив проти *якобінців*, вимагаючи «закінчити революцію». Під час нар. повстання 31.V — 2.VI 1793 Б. виключено з *Конвенту*, заарештовано і за віроком революції трибуналу страчено.

Брісто́ль — місто на Пд. Зх. Великобританії, на р. Ейвоні, поблизу впадіння її в Брістольську зат. Атлантичного ок. Великий порт, залізничний вузол. 421,8 тис. ж. (1973). Б. — значний пром.

і торг. центр. Авіаційна та ін. галузі машинобудування, вироб. рак. Підприємства борошномельної, цукр., тютюнової, хім., нафтопереробної пром-сті, колгоспної металургії. Ун-т. Музей, художня галерея. Серед архіт. пам'яток: пізнобароко́вський госпіталь Сент-Пітер (12 ст.), собор (почато 1142, перебудовано в готичному стилі в 13—15 ст.), готична церква Сент-Мері-Редкліфф (13 ст. — 1475), біржа в стилі класицизму (1740—43, арх. Дж. Вуд) та ін. Б. засн. бл. 6 ст.

БРИСТОЛЬСЬКА ЗАТІКА — затока Атлантичного ок., біля пд.-зх. берегів Великобританії. Врізається в суходол на 230 км. Шир. біля входу 126 км, глиб. до 50 м. Гол. порти: *Бристоль*, Ньюпорт, Кардіфф.

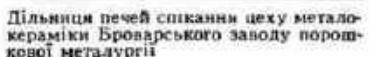
БРИТЕН (Britten) Бенджамін (22.XI 1913, Лоустофт, Англія — 4.XII 1976, Олдборо) — англійський композитор, піаніст, диригент, музично-громадський діяч. У 1929—33 навчався в Королівському муз. коледжі в Лондоні. Творчість Б. сприяла відродженню англ. муз. театру (опери «Пітер Граббс», 1945; «Альберт Герпінг», 1947; «Сон літньої ночі», 1960; балет «Принц пагод», 1957). Б. — автор симф. і вокально-симф. творів («Весняна симфонія», 1949; «Балада про героїв», 1939; «Воєнний реквієм», 1961), камерних композицій, обробок нар. пісень. Гаструлював в СРСР 1963, 1964, 1971.

БРІЦКЕ Ергард Вікторович [8 (20) I 1877, Рига—28.IX 1953, Москва]—російський рад. хімік металург, акад. АН СРСР (з 1932), 1936—39—II віце-президент, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1934). У 1923—38—директор Наукового ін-ту добрих. Осв. наук праці присвячений фіз. хімії і технології переробки металург. і мінеральної сировини, комплексній розробці хімізації нар. г-ва СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. В. І. Леніна, 1929. Держ. премія СРСР, 1942.

БРНО — місто в Чехословаччині, біля дельти річок Світави й Свратки (бас. Дунаю), адм. центр Південно-Моравської обл. (Чеська Соціалістична Республіка). Великий трансп. вузол. 359,5 тис. ж. (1975). Б.— значний пром. центр країни. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (хім. устаткування, гурбін, електротех. виробн., верстати, трактори, обчислювальні машини, точні прилади та ін.). Розвинута також текст., харч., деревообр., цем., поліграф. пром-сті. У Б. щорічно проводиться міжнар. пром. ярмарки. В місті — філіал Чехословацької АН, ун-т, Академія муз. мистецтв. Оперний театр. Музеї: Моравський, художньо-пром., Над. технічний та ін. Архіт. пам'ятки в стилі готики і барокко. Після 1945 виросли нові райони Б., адм. і громад. будівлі. Б. відоме з 11 ст. В період панування *Габсбургів* над чесь. землями (1526—1918) Б. (нім. Брюнн) — адм., госп. і культурний центр Моравії. З 1918 Б.— у складі Чехословаччини.

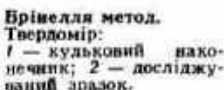
БРОВАРИ — місто обласного підпорядкування Київської обл. УРСР, райцентр, за 20 км на пн Сх. від Києва. Залізнична станція. 50 тис. ж. (1977). Відомі з 1628. Населення Б. брало участь у селянсько-повстаннях П. Павлюка (1637), Я. Остринянина і Д. Гука (1638). Рад. владу встановлено в січні 1918. На поч. лютого 1919 1-а Укр. рад. д-зія (у Б. містився штаб *богучівців*) в районі Б. розгромила петлюрівські банди. Під час Великої Вітчизн. війни, в липні—червні 1941, у Б. перебував командний пункт Пд.-Зх. фронту. В період тимчасової нім.-фашист. окупації Б. (19.IX 1941—25.IX 1943) в районі діяв Броварський партизанський загін ім. В. І. Леніна. В Б. —з-ди: порошкової металургії, цинноремонтний, пластмас, світло-технічний, ремонтно-мех., експериментальний торг. машинобудування, молочний; ф-ка верхнього дитячого трикотажу та Київська птахофабрика; комбінати: деревообробний, побутового обслуговування; райсільгосптехніка. В місті — Український науково-дослідний інститут розведення і штучного осмінення великої рогатої худоби, 11 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 16 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 2 будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 32 бібліотеки. У 1829—47 в Б. кілька разів бував Т. Г. Шевченко. У Б. народилися укр. рад. поет Д. І. Чепурний; 1936—37 тут працював А. С. Макаренко.

БРОВАРСЬКИЙ ЗАВОД ПОРОШКОВОЇ МЕТАЛУРГІЇ — спеціалізоване підприємство порошкової металургії в СРСР. Входить до всесоюзного виробнич. об'єднання «Союзспецсталь». Розташований у м. Броварах Київ. обл. Осн. продукція: заліз. порошок, різні деталі машин на його основі, фрикційні диски, електроди зварювальні стрічки, вироби з тугоплавких сполук. Будівництво з-ду почато 1961. Став до ладу 1964.



У 1976 обсяг виробн. продукції зріс проти 1970 в 2,4 раза. Технологія виробн. порошку заснована на відновленні окалини конвертованим природним газом. Освоюється новий технологічний процес одержання заліз порошку методом розпилення рідкого металу з наступним відновленням продукту розпилення та ін. Цехи заводу оснащено сучасними автоматичними і напівавтоматичними пресами та термічним устаткуванням.

А. К. Гайдученко.



БРОВАРСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 86,7 тис. чол. (1977). В районі — 42 населені пункти, підпорядковані селищній і 24 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Бровари. Б. р. розташований у межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: глина, пісок. Річки: Десна, Трубіж. Грунти дерново-підзолисті, дерново-глеєві, лучні та болотні. Пн. частина району лежить у зоні мішаних лісів, південна — в зоні лісостепу. Ліси (сосна, дуб, береза) займають 17,2 тис. га.

Осн. пром. і культ. центр — місто обл. підпорядкування Бровари. Найбільші підприємства в районі: Гоголівська стрічковка фабрика, Калитянський комбикормовий з-д і Літківська фабрика художніх виробів. Працюють районний комбінат побутових послуг (Бровари) та 4 буд. побуту. Осн. напрям розв'язу с.-г. — землеробство овоче-картоплярського і тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 81,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,1 тис. га, сіножаті — 13,2 тис. га. Осн. культури: овочеві (огірки, помідори, капуста), картопля, зернові. Розвинуті ягідництво і садівництво. ВБ. р. — 19 радгоспів, радгосп-комбінат «Калитянський» по відгодівлі свиней, риболовецький колгосп, племятхозавод, 4 птахофабрики, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Бровари, Вобрик, Заворичі. Автошляхи — 337 км, у т. ч. з твердим покриттям — 300 км. В районі — 30 заг.-освітніх шкіл, 38 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 21 будинок культури, 20 клубів, 31 кіноустановка, 64 бібліотеки.

Л. І. Павленко.

БРОВКА Пятрусъ [Петро Устинович; н. 12 (25) VI 1905, с. Путиловичі, тепер Ушацького р-ну Вітебської обл.] — білоруський рад. поет, громадський діяч, народний поет БРСР (з 1962), акад. АН БРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. Головний редактор Білоруської Рад. Енциклопедії. Друкуватися почав 1926. Перші збірки — «Роки як шпори», «Слово фактам» (обидві — 1930). Книжки 30-х рр. — «Прихід героя», «Весна Вітчизни» та поема «Катерина» — про соціалістичні перетворення у Білорусії, красу рідної природи. В роки Великої Вітчизни війни створив патріотичні вірші — «Кастусь Каліновський», «Надя-Наділка», «Могіла бійця», «Будемо сіяти, білоруси!», поєми «Білорусь», «Поєма про Смолячкова» та ін. Поєма «Хліб» (1946), вірші «Думи про Москву», «Народне спасіння», «Брат і сестра» та ін. удостоєні Держ. премії СРСР (1947). Збірки «У рідному домі» (1946), «Дорога життя» (1950); Держ. премія СРСР, 1951 — про трудовий подвиг народу, дружбу рад. людей, боротьбу за мир. Автор збірок «Пажне чебрець» (1959), «А дні ідуть» (1961, Ленінська премія, 1962), «Між червоних горобин» (1969), поєм «Завжди з Леніним» (1956) і «Голос серця» (1960), лібретто опер, роману «Коли зливаються ріки» (1957). Виступає а стат-

тями з питань л-ри і мистецтва. Перекладач творів Т. Шевченка, В. Маяковського, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, О. Твардовського та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Збір творів, т. 1—4. Мінск, 1965—66; Укр. перекл. — Вибране. К., 1957; Коли зливаються ріки. К., 1968; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1969; Дума о бессмертии. М., 1973; Путь о сердце человеком... М., 1974; Вместе с комиссаром. М., 1977.

БРОВЧЕНКО Володимир Якович (н. 1. VI 1931, с. Мала Виска, тепер Кіровоградської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1958. У 1958 закінчив Одес. технологічний ін-т харч. та холодної пром-сті. Працював механіком на з-ді, на комсомольській і парт. роботі, журналістом. Почав друкуватися 1953. Тематика творів Б. — подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні, творча праця на будовах комунізму, боротьба за мир. Автор збірок «Шумлять жита» (1956), «Зустрічайте сонце» (1959), «Нерозстріляні зорі» (1966), «В оркестрі світа» (1973) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тел.: Думна гора. К., 1975; Сурми. К., 1976; Вічний жайвір. К., 1977; Рос. перекл. — Стенная колыбель. М., 1974.

БРОДЗІНСЬКИЙ (Brodziński) Казімеж (8.III 1791, с. Крулювка, тепер Краківського воєводства, ПНР — 10.X 1835, Дрезден) — польський поет, перекладач, літературознавець, публіцист. У поємі «Веслав» (1820) вперше в польсь. л-рі змалював позитивний образ селянина, проте ідеалізовано зобразив панщину село. Статтю «Про класичність і романтичність, а також про дух польської поезії» (1818) розпочав боротьбу романтиків з класицистами в польсь. поезії. Один з перших перекладачів українських народних пісень польською мовою («Іхав козак за Дунай», 1818; «За горою високою голуби літають», 1826, та ін.).

Р. Я. Пиличук.

БРОДИ — місто Львівської обл. УРСР, районний центр. Залізнична станція. Відомі з 12 ст. З 13 ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. В серед. 14 ст. Б. захопила шляхетська Польща. В 1772—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 загарбані буржуазно-поміщицькою Польщею.

В 1939 Б. в складі Західної України воз'єднано з УРСР. З того самого року — місто. В липні 1944 у бродівському «котлі» рад. війська оточили і ліквідували велике угруповання нім.-фашист. військ (див. *Львівсько-Сандомирська операція 1944*). В Б. — швейна фабрика, консервний, сухого знежиреного молока, комбикормовий, мех., асфальтовий з-ди, харч. комбінат, лісопром. комплекс лісгоспазу, міжколгоспна буд. організація, райсільгосптехніка, птахохінокубаторна станція, комбінат побут. обслуговування тощо. 5 заг.-освітніх, музична та спортивна школи; пед. уч-ще, 3 лік. заклади. Будинки культури, 6 клубів, кінотеатр, 2

бібліотеки. У Б. народився нар. артист УРСР Я. А. Воцак.

БРОДИН Михайло Семенович (н. 30.IX 1931, с. Сивка-Войнилі, тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1960. Після закінчення Львів. ун-ту (1953) почав працювати в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Праці з спектроскопії кристалів, нелінійної кристалооптики, квантової електроніки напівпровідників. Ленінська премія, 1966 (разом з О. С. Давидовим, А. Ф. Прихотько, А. Ф. Лубченком, В. Л. Бродецьким). Державна премія УРСР, 1974 (разом з М. Т. Шаком, М. С. Соскіним та ін.).

БРОДІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 68,8 тис. чол. (1977). В районі — 103 населені пункти, підпорядкованих міській, селищній і 20 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Броди. Поверхня рівнинна, на Пд. Сх. — відроги Подільської височини. Корисні копалини: торф, бурі вугілля, вапняки, глини, кварцовий пісок, мергель тощо. На території району беруть початок річки Стир і його притоки Болдурка та Іква (бас. Прип'яті).

Грунти переважно темно-сірі, опідзолені, дерново-карбонатні й опідзолені чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, ялина, граб, бук, вільха, береза) займають 39,1 тис. га.

Підприємства в основному харч., буд. матеріалів, деревообр. та легкої пром-сті. Найбільші з них: бродівські швейна фабрика, консервний, сухого знежиреного молока та мех. з-ди. Працюють комбінат побутових обслуговування (Броди) та 6 будинків побуту. В с. г. провідне місце посідає землеробство зерно-буяківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 63,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 44,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 17,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, цукр. буряки, льон-довгунець, картопля, кормові. В Б. р. — 13 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція



Е. В. Бриакє.



П. Бровка.



БРОДІННЯ

Броди. Автошлях — 371 км, у т. ч. з тверд. покриттям — 303 км. У районі — 52 заг.-освітні, музична, спортивна школи, пед. уч-ще, 70 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 13 будинків культури, 66 клубів, 2 кінотеатри, 76 кіноустановок, 69 б-к, істор.-краєзнавчий музей (Броди). В с. Вишівському Б. р. народився укр. живописець І. І. Труш, в с. Поникві — укр. рад. письменник С. Гудор (на честь його відкрито тут меморіальний комплекс), у с. Голубчик — укр. рад. художник М. І. Федюк, у с. Чепелях — укр. поет Я. Ф. Головацький, у с. Бордуляках — укр. рад. письменник Т. Г. Бордуляк. О. П. Глазунов.

БРОДІННЯ — процес розкладу органічних речовин (переважно *углеводів*) мікроорганізмами в безкисневих (анаеробних) умовах. Б. здійснюється під впливом біокатализаторів-ферментів і є джерелом енергії для клітин у процесі їхньої життєдіяльності. При Б. складні молекули поступово розкладаються до простих. Найважливішими в енергетич. відношенні є *окислювально-відновні реакції* Б., в результаті яких водень (або електрони) з одних органічних речовин переносяться на інші. Ці реакції здійснюються найчастіше за участю специфічного переносника водню — *коферменту* Б. нікотинамідадениндинуклеотиду (НАД). Окислювально-відновні реакції Б. сприяють з синтезом багатьох на енергію (макроергічних) фосфатних зв'язків аденосинтрифосфорної к-ти. АТФ (див. *Аденосинтрифосфорні кислоти*), яка використовується далі в біосинтезі та ін. процесах клітинного обміну (див. *Біоенергетика*). Проміжні продукти Б. є вихідним матеріалом для утворення клітинної амінокислот, жирів та ін. компонентів. Кінцеві продукти Б. — відновлені органічні сполуки (спирти), а іноді — молекулярний водень і окислені продукти (органічні к-ти, вуглекислий газ) виділяються в середовище і нагромаджуються в ньому.

Бродіння виконує фізіол. функцію, подібну до *дихання*, проте характеризується значно меншою ефективністю використання енергії перетворених сполук. Від Б. треба відрізняти анаеробне дихання, при якому водень органічних сполук переноситься на неорганічні іони, такі, як нітрат або сульфат, а також неповне окислення (раніше його неправильно називали аеробним Б.), в процесі яких мікроорганізми нагромаджують в середовищі органічні речовини, подібні до продуктів Б.

Біологічна суть Б. була відкрита в серед. 19 ст. Л. Пастером, який визначив Б. як «життя без кисню». Пізніше Б. вдалося здійснити в неклітинних екстрактах мікроорганізмів під впливом виділень з них ферментів. За хім. природою продуктів Б. поділяють на спиртове, молочнокисле, маслянокисле, пропіонове, оцтове, метанове та деякі ін. Тип Б., а також кількісне співвідношення кінцевих продуктів залежать від природи збудника і умов його культивування. Серед мікроорганізмів збудниками Б. є дріжджі, бактерії

і деякі плісневі гриби. Процеси, аналогічні до окремих типів Б., виявлені у вищих рослин, тварин і людини (напр., *гліколіз*). Багато типів Б. мають велике практичне значення. Спиртове Б. використовується для виробництва етилового спирту, вина, пива, гліцерину; на його основі здійснюється виготовлення тіста в хлібопекарській пром-сті. Молочно-кисле Б. лежить в основі виробництва кисломолочних продуктів, масла, сирів, квашених овочів, силосування кормів, одержання молочної к-ти. Маслянокисле Б. використовується для одержання масляної к-ти, а близько споріднене з ним ацетобутилове Б. — для виробництва бутилового спирту. Пропіонове окисле Б. має велике значення для виробництва певних сортів сиру. Метанове Б. активно проходить при очищенні стічної води на водоочисних спорудах; при цьому метанутворюючі бактерії перетворюють спирти і органічні к-ти на метан і вуглекислоту. В процесі анаеробного розпаду білків під впливом бактерій (див. *Гниття*) відбувається зброджування компонентів білкової молекули — амінокислот до оцтової к-ти, молочної к-ти, аміаку і водню. Іноді термін «бродіння», або ферментація, використовують для позначення мікробіол. виробництва різних хім. продуктів: лимонної, оцтової, глюконової к-т, амінокислот, антибіотиків, вітамінів та деяких ін., незалежно від біохім. суті даних процесів. При такому застосуванні термін «бродіння» має в основному технічне, а не наук. значення.

Лит.: Кретович В. Л. Основи біохімії рослин. М., 1971; Савицький І. В. Біологічна хімія. К., 1973; Прескотт С., Ден С. Технічна мікробіологія. Пер. з англ. М., 1952; Пастер Л. Избранные труды. т. 1—2. Пер. с франц. М., 1960; Шлегель Г. Общая микробиология. Пер. с нем. М., 1972. Г. М. Шавловський.

БРОДЛАКОВИЧ Ілля (Вишневський; р. н. невід., м. Судова Вишня, тепер Львівської обл. — р. см. невід.) — український живописець 17 ст. Працював у Мукачевому. Твори: ікони — «Покрова» (1646), «Деїсус», «Архангел Михайл», «Св. Микола», «Христос Вседержитель» (1666), «Собор Архангела Михайла». Розбіжність манери виконання творів, що мали підпис Б., викликала думку про двох майстрів з таким ім'ям, можливо, батька й сина. Твори Б. зберігаються в музеях Львова і Ужгорода.

БРОДНИКИ — населення, вірогідно, сх.-слов'янського походження, яке в 12—13 ст. жило на берегах Азовського м. і нижнього Дону. Межували з *половцями*. Згадуються в давньорус. літописах під 1147 і 1216, а також у візант. та угор. джерелах. Загони Б. брали участь у міжусобній боротьбі давньорус. князів. У 1223 в битві на *Калці* Б. виступили на боці татар.

БРОДОВИЧ Теодосій (Феодосій; р. н. невід. — п. 22.V.1803) — церковний діяч. Походив з укр. дрібношляхет. роду. Був священником у Луцьку, обіймав високі по-

сади в луцькій греко-католицькій єпархіяльній адміністрації. Занепопирений у співучасті в підготовці сел. повстання, яке начебто мало початися весною 1789, зазнав переслідувань з боку польськ. влади. Автор твору про жорстоку розправу польськ. шляхти з укр. населення Волині (див. «*Волинська триада*» 1789).

БРОДСЬКИЙ Ісаак Ізраїльович [25.XII.1883 (6.I.1884), с. Софіївка, тепер Бердянського р-ну Запо-



І. І. Бродський. Ударник Дніпробуду. 1932. Музей-квартира І. І. Бродського в Ленінграді.

різької обл. — 14.VIII.1939, Ленінград) — російський рад. живописець і графік, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1932). Член АХРР з 1924. Навчався в Одес. художньому уч-щі (1896—1902) у К. Костанді та петерб. АМ (1902—08) у І. Рєпіна. У 1905—07 Б. виконав для сатиричних журналів карикатури, спрямовані проти царизму, та ескіз картини «Червоний похорон» (1906). У дожовтневий час працював переважно в галузі ліричного пейзажу та портрета. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції створив картини: «Урочисте відкриття II конгресу Комінтерну» (1920—24), «Розстріл 26 бакінських комісарів» (1925), «Виступ В. І. Леніна на Путиловському заводі» (1926), «Ленін у Смольному» (1930), «Виступ В. І. Леніна на провадах частин Червоної Армії на польський фронт 5 травня 1920 р.» (1933) та ін. Б. — автор багатьох портретів, зокрема О. М. Горького (1937). Брав участь в організації худож. освіти на Україні. Подарував м. Бердянську більшість творів зі своєї збірки, на базі яких у 30-х рр. засновано худож. музей, згодом названий його ім'ям. Намалював кілька картин на укр. тематику («Ударник Дніпробуду», 1932, та ін.). Твори зберігаються також в музеях Москви, Ленінграда та ін. Нагороджений орденом Леніна.

Лит.: Бродський І. А. Ісаак Ізраїльович Бродський. М., 1973.

БРОДСЬКИЙ Микола Леонтійович [15.(27).XI.1881, Ярославль — 5.VI.1951, Москва] — російський рад. літературознавець. Дійсний член АПН РРФСР (з 1947). У 1903—07 працював у Катеринославі. Дослідження Б. присвячені вивченню рос. л-ри 19 ст. Автор посібників з рос. л-ри для середньої школи, статей з історії театру тощо.

БРОДСЬКИЙ Олександр Ілліч [7(19).VI.1895, Катеринослав, те-



І. І. Бродський.



О. І. Бродський.



Л. де Бродий.



Ю. В. Бродський.

пер. м. Дніпропетровськ — 21.VIII 1969, Київ) — український рад. фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1969). З 1939 очолював Ін-т фіз. хімії АН УРСР. Праці Б. присвячені термодинаміці та електрохімії розчинів. Вивчав ізотопними методами механізм хім. реакцій та їхні напруги залежно від будови сполук. Уперше в СРСР (1934) добув воду важку. Розробив заг. теорію розділення ізотопів і методи аналізу їх; досліджував обмінні реакції водню, кисню, азоту та ін. Автор ряду підручників і монографій, серед яких «Хімія ізотопів» (1952) є першою у світовій лінії монографією в цій галузі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946. *Тел.: Фізическая химия, т. 1—2. М.—Д., 1948.*

Лит.: Грагерман И. П., Рекашева А. Ф., Луценко-Бурмакина В. А., Александр Павлов Бродский. К., 1965.

БРОДСЬКІ — родина капіталістів-цукроводчиків і банкірів на Україні, представники монополістичного капіталу. Б. були одними з гол. організаторів синдикату цукроводчиків (1887) і синдикату рафінерів (1903). Б., як і ін. євр., укр. та рос. капіталісти, нещадно експлуатували трудящих різних національностей. Зокрема, Б. фінансували контрреволюц. «уряди» на Україні в роки громадян. війни.

БРОЙЛЕР (англ. broiler, від broil — смажити) — відгодоване на м'ясо курча віком 60—70 днів, живого масою 1,6—1,8 кг. М'ясо Б. ніжніше, соковитіше з невеликим вмістом жиру. Для вирощування Б. найвигідніші помісті, одержані від схрещування м'ясних ліній курей, селекційованих за швидкістю росту, масою, м'ясністю. Вирощують Б. здебільшого у спеціалізованих г-тах з щільною інкубацією яєць, одержаних з ферм-репродукторів (див. *Птахофабрика*). З цеху інкубації добові курчата надходять у цех вирощування. Годують молодиків комбікормами. Забивають Б. у цеху версеровки. Бройлерна пром-сть розвинута в США, Англії, НДР, ФРН, Чехословаччині, Угорщині та ін. країнах. В СРСР створені бройлерні фабрики потужністю 2—3 млн. Б. на рік (радогосп «Красный» Крим. обл. виробляє 3 млн. Б. на рік).

БРОЙЛЬ ХВИЛІ — хвилі, пов'язані з рухом мікрочастинок (електронів, протонів тощо). Де Бройль (1924), виходячи з того, що світловим явищем у одних випадках відповідають уявлення про світло як про потік частинок — світлових квантів (див. *Фотоелектричний явище*, *Комптона явище*), а в інших — як про потік хвиль (дифракція, інтерференція), висунув гіпотезу, за якою кожна частинка повинна характеризуватися хвилювими властивостями. Довжина хвилі λ дорівнює h/p , де h — Планка стала, p — імпульс частинки. Гіпотеза Де Бройля була експериментально підтверджена 1927 відкриттям дифракції електронів. В основу сучас. *квантової механіки* лягли ідеї Де Бройля, уточнен-

ня яких привели до імовірнісної інтерпретації Б. х. Зокрема, М. Борн показав, що Б. х. описують стан мікрочастинок у тому розумінні, що їхня інтенсивність у будь-якій точці простору в будь-який час пропорційна до імовірності перебування частинки у цій точці в певний час.

Лит.: Див. до ст. Квантова механіка. С. І. Ієкар.

БРОЙЛЬ (де Бройль; Broglie) Луї де (н. 15.VIII 1892, Дьєпп) — французький фізик, один із творців *квантової механіки*, член Паризької АН (з 1933), її неодмінний секретар (з 1942), іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив 1913 Паризький ун-т, в якому працював 1926—62. Висунув ідею (1924) про хвилюві властивості матерії (див. *Бройля хвилі*), яка стала основою сучас. квантової механіки. Автор праць з питань релятивістської квантової механіки, будови атома, поширення хвиль у хвилюваннях, з історії фізики. Нобелівська премія, 1929.

Тел.: Рос. перекл. — Революция в физике. М., 1965.

БРОКА (Broca) Поль (28.VI 1824, Сент-Фуа-ла-Гранд — 9.VII 1880, Париж) — франц. анатом і антрополог, один з основоположників сучасної антропології, професор (1867). Б. — ініціатор створення в Парижі Антропологічного наук. т-ва (1859). Праці Б. присвячені вивченню тонкої будови головного мозку, питанням порівняльної анатомії приматів, загальної антропології, а також антропології сучас. і давнього населення Франції. Розробив перший у світі посібник з *антропометрії*, зокрема краніометрії (1865), опрацював питання методики антропометрії, винайшов ряд інструментів для антропологічних досліджень.

БРОКГАУЗ І ЄФРОНА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК — російська енциклопедія, видана 1890—1907 в Петербурзі видавничою фірмою Брокгауз — Єфрон. Перше видання складалося з 86 тт. (82 основні і 4 додаткові). У ньому співробітничали видатні вітчизняні вчені Д. І. Менделєєв, А. М. Бекетов, О. О. Ковалевський, В. І. Вернадський та ін. Писали до словника й укр. діячі І. Я. Франко, М. Ф. Сумцов, Д. О. Граве, Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, П. А. Тутковський. За багатством довідкового матеріалу і наук. рівнем, особливо з циклу фіз.-матем. і природничих наук, словник посідає чільне місце серед тогочасних енциклопедичних видань. Проте найважливіші проблеми філос., суспільного та природничонаукового характеру трактувалися часто з ідеалістичних позицій.

У словнику було вміщено багато статей, написаних представниками реакційного табору. Ряд статей, що стосувалися України, подано з позицій великодержавного шовінізму або укр. бурж. націоналізму. Внаслідок насиченості фактичним матеріалом, бібліографічними відомостями словник і досі не втратив значення довідкового видання. Друге видання під назвою «Новий енциклопедичний словник», розра-

ховане на 48 тт., припинилося на 29 томі.

Лит.: Кауфман И. М. Русские энциклопедии, в. 1. М., 1960.

БРОКЕРИ (англ. brokers) — у капіталістичних країнах посередники при укладанні різних угод на біржі. Див. *Біржові посередники*. **БРОКОЛИ**, спаржева капуста — підвид *цвітної капусти*, однорічна овочева рослина род. *хрестоцвітних*.

БРОМ (Bromum; від грец. βρῶμος — сморід) — хімічний елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 35, ат. м. 79,904; належить до групи *галогенів*. Природний Б. складається з двох стабільних ізотопів ^{79}Br (50,54%) і ^{81}Br (49,46%). Б. відкрив 1826 франц. хімік А.-Ж. Балар. Вміст Б. у земній корі $1,6 \cdot 10^{-4}\%$. Б. — темно-бура рідина з гострим запахом, отруйний; густ. 3102 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 58,8° С. Сильний окислювач. Сполучається майже з усіма металами і багатьма неметалами. Сполуки з киснем нестійкі. Б. добувають з бромідів металів, які містяться в мор. воді, в бурових водах нафтоносних районів, у деяких соляних озерах (Сакське озеро в Криму). Б. і його сполуки застосовують у вироб. *антидетонаторів* для бензину, фотоплівок і фотонаперу, в органічному синтезі, в медицині при захворюваннях нервової системи (бромід натрію). Див. також *Бромати*, *Броміди*, *Бромоводень*.

БРОМАТИ — солі бромоводної кислоти HBrO_3 . Стейкі у звичайних умовах, при нагріванні розкладаються з виділенням кисню: $2\text{KBrO}_3 = 2\text{KBr} + 3\text{O}_2$. Одержують електрохім. окисленням відповідних *бромідів*. Застосовують Б. переважно як окислювачі.

БРОМІДИ — хімічні сполуки *брому* з іншими елементами. Б. металів (напр., NaBr , AgBr) переважно типові солі. Б. неметалів (напр., CBr_4 , SiBr_4), а також металів III і IV груп періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва (напр., SnBr_4 , TiBr_4), як правило, легкоплавкі, легкі речовини. Одержують Б. безпосереднім сполученням бромів з ін. елементами, при взаємодії *бромоводню* HBr з металами, оксидами, гідроксидами, карбонатами. Деякі Б., напр., Б. натрію, застосовують у медицині, фотографії тощо.

БРОМЛЕЙ Юліан Володимирович (н. 21.II 1921, Москва) — рад. історик-медієвіст та етнограф, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ун-т (1950). З 1952 працює в системі АН СРСР. З 1966 — директор Ін-ту етнографії АН СРСР. Праці з середньовічної історії Хорватії та з етнографії. *Тел.: Етнос и этнография. М., 1973. Современные этнические процессы в СССР. М., 1975 [у співавт.].*

БРОМОВОДЕНЬ, бромистий водень, HBr — сполука бромів з воднем. Безбарвний газ, що димить на повітрі, $t_{\text{пл}}$ — 87,9° С, $t_{\text{кип}}$ — 68,7° С. Добре розчиняється у воді, утворюючи бромистоводневу к-ту, яка є однією з найсильніших мінеральних к-т. У пром-сті Б. одержують взаємодією



В. Броннєвський.



І. Л. Брокав-Соров.



Бронєавтомобіль періоду другої світової війни (Франція).



І. Бродякович. Деїсус. Ікона. Середина 17 ст.

БРОНЕАВТОМО- БІЛЬ



Бронза. Статуетка з зображенням кішки. Єгипет, 332—330 до н. е. Метрополітен-музей у Нью-Йорку.

Л. В. Позен. Ліпник, 1883. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

В. Г. Мухіна. Партизанка. 1942. Державна Третьяковська галерея в Москві.

О. П. Олійник. Герой Соціалістичної Праці Л. С. Водолуга. 1951. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

пари брону з воднем при високій т-рі. В лабораторії Б. добувають, діючи сірчанню к-тою на броміди або бромом на деякі органічні сполуки (нафталін, тетралін), а також ін. способами. Б. застосовують для одержання бромідів, органічних бромпрохідних тощо.

БРОНЕАВТОМОБІЛЬ — бойова броньована колісна машина, призначена для розвідки, охорони і зв'язку, ураження вогневих засобів і живої сили противника. Перші Б. збудовано в Англії на поч. 20 ст. В Росії виробництво Б. почалося 1914. Під час 1-ї та 2-ї світових воєн застосовувались у різних арміях. Сучас. Б. мають високу прохідність, забезпечені радіостанцією, приладами нічного бачення та ін. Корпус закритого типу з обертовою баштою має фільтраційне обладнання. Б. поділяються на легкі, середні та важкі, оснащуються кулеметами, автом. гарматами, іноді установками керованих реактивних снарядів. Екіпаж — 2—4 чол., швидкість руху — 90—105 км/г, на воді — 4—5 км/г. Іл. с. 39.

БРОНІВСЬКИЙ (Broniewski) Владислав (17.XII 1897, Плоцьк — 10.II 1962, Варшава) — польський поет. Перша зб. віршів — «Вітраки» (1925). Створив поетичні збірки «Дими над містом» (1926), «Сум і пісня» (1932), «Останній крик» (1939), поему «Парижська комуна» (1929, конфіскована цензурою). У 1939—45 жив в еміграції. До цього періоду належать збірки патріотичної та інтимної лірики «Примкнути багнет!» (1943), «Дерево відчаю» (1945), 3б. «Надія» (1951), поеми «Мазовія» (1951), «Вісла» (1953) присвячені темам історії та культури Польщі. Автор циклу «Нові вірші» (1957—62). Перекладач творів О. Корнійчука, Н. Вапшарова, Ф. Вольфа, Назима Хікмета. Укр. мовою поезії Б. перекладали М. Ірчан, М. Рильський, Л. Первомайський та ін. Портрет с. 39.

Текст укр. перекл. — Вибрані поезії. Х., 1935; [Вірші]. «Жовтень», 1968, № 3; [Вірші]. «Всесвіт», 1972, № 12. Рос. перекл. — Стихи. М., 1968; В мазовецьких открытиях. Варшава, 1973; Избранное. М., 1975.

Лит.: Корев В. А. Владислав Броневський. М., 1963; Кулик В. П. Владислав Броневський в Українській РСР. Бібліографічний покажчик. Львів, 1971.

БРОНІВСЬКИЙ (Broniewski) Марцін (р. н. невід., Семиградля — п. бл. 1593) — польський дипломат і письменник. Напередодні під час рос.-польськ. війни 1579—86 двічі (1578 і 1579) відвідав з дипломат. місією Крим (вів переговори про похід татар на Москву). Залишив опис *Кримського ханства* (виданий у Кельні 1595).

БРОНЕНОСЕЦЬ, панцерник — основний клас бойового корабля 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Мали потужну баштову артилерію калібру 305—452 мм; бортову і палубну броню від 79 до 610 мм завтовшки. Б. поділялися на 2 підкласи — ескадрені і берегові оборони. Після рос.-япон. війни 1904—05 у зв'язку з конструкт. недоліками Б. замість них почали будувати *лінійні кораблі*.

БРОНЕНОСЦЕВИ, армади (Dasyproctidae) — родина ссавців ряду *непарнозубих*. Тіло (довж. 12—100 см, довж. хвоста 2,5—50 см) вкрито зверху та з боків товстим панциром з скостенілх щитків. Б. — рилючі тварини, на лапах у них великі й мішні кігті. Живуть у степах, пустелях, саванах та на узліссях. Активні вночі. Живляться переважно безхребетними (здебільшого мурашками, термітами). Народжують 2—4 малят. Б. представлені 9 сучас. родами з 21 видом, пошир. в Пд. і Центр. Америці. У викопному стані відомі починаючи з палеогену Пд. Америки. Об'єкт полювання заради м'яса.

В. О. Топачевський.
БРОНЕПОІЗД — броньований залізничний состав, призначений для ведення бойових дій у смузі залізниць. Б. складається із сформованих у певному порядку броньованих локомотива, кількох броньованих і броньованих платформ, розміщених особового складу, арт. і кулеметного озброєння, засобів керування і приладів спостереження та ін., а також контрольних платформ, призначених для запобігання вищезгаданому в повітря. Вперше Б. з'явилися у франц. армії (1871).



Броньовані поїзди під час оборони Сталінграда. Серпень 1942.

широко застосовувались у 1-й світовій війні, громадян. війні в Росії. Під час 2-ї світової війни Б. використовували для ППО та оборони залізничних об'єктів, епізодично — для вогневої підтримки військ та ін.

БРОНЕТРАНСПОРТЕР — бойова броньована гусенична або колісна машина високої прохідності, призначена головним чином для транспортування мотострільців (10—20 чол.) до поля бою та для вогневої підтримки їх. Використовується також для розвідки, зв'язку, охорони військ та ін. спец. завдань. Б. з'явилися в Англії 1918; застосовувалися в 2-й світовій війні. Сучас. Б. мають герметизований протикільовий броньований корпус, забезпечений системою протитанкового захисту, приладами нічного бачення та ін. Оснащені 2 кулеметами або автоматичною гарматою. Швидкість руху на колесах — 100 км/г, на гусеницях — 65—75 км/г. Б. — авіатранспортбельні, плаваючі й десантовані бойові машини. На базі Б. створюють самохідні гармати, зенітні установки тощо. Іл. с. 43.

БРОНЗА (франц. bronze, з італ. bronzo) — 1) У техніці — сплав міді з оловом, алюмінієм, берилієм та іншими хімічними елементами, в якому або немає цинку, або він не є основним *легуючим*

елементом. Сплав міді з цинком наз. *латунню*. Розрізняють Б. олов'янисті, де осн. легуючим елементом є олово, і безолов'янисті (спеціальні). Безолов'янисті Б. бувають подвійними алюмінієвими, берилієвими, кадмієвими тощо і багатокомпонентними. Б. подляють на деформовані, що піддаються гарячій або холодній обробці тиском, і ливарні, яким властиві значна рідкотекучість, невелика усадка. Б. відзначаються високими антикорозійними й антифрикційними властивостями, пластичністю, значною міцністю і твердістю. Подвійні олов'янисті й алюмінієві Б. схильні до утворення крупнокристалічної структури і зворотної *ліквіації*.

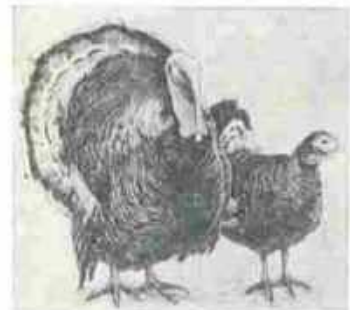
Крім того, подвійні алюмінієві Б. схильні до газопоглинання й окислення в розпаленому стані, до спінювання під час заливання в форму, важко піддаються паянню тощо. Щоб поліпшити властивості, подвійні Б. легують марганцем, залізом, нікелем, кремнієм та ін. елементами, одержуючи багатокомпонентні Б., а також змішують пластичним деформуванням і *термічною обробкою*. Вміст вісмуту, сурми, сірки і мш'яку, що утворюють легкоплавкі, крихкі *еутектики* і зменшують міцність, не повинен перевищувати тисячних і сотих часток процента. З деформованих і ливарних олов'янистих Б. виготовляють парову арматуру, підшипники, втулки, вкладиші, худ. вироби тощо, а безолов'янистих — вироби, що їх експлуатують в хімічно активних середовищах, при підвищеній т-рі, високих мех. навантаженнях. Б. використовують для декоративного *бронювання* поверхонь керамічних і металевих виробів.

В. В. Казарцев.
2) В мистецтві — багаті пластичні й декоративні властивості Б., порівняно легке виготовлення та обробка зумовили широке застосування її в монументальній, станковій пластичній й декоративному мистецтві. Художні вироби з Б. виготовляли ще в Месопотамії, Стародавньому Єгипті та Стародавній Греції, на Бл. Сході (в Китаї) Широко використовували Б. скульптори доби *Відродження*, в 17—18 ст. — майстри в Німеччині й Франції. Значного розвитку художнє литва з Б. досягло у народів СРСР. Прикраси й дрібну пластику з Б. знайдено в Сибіру, Серед. Азії, на Кавказі (2—1 тис. до н. е.); хороси — юстири відомі з часів Київської Русі. У Львові збереглися бронзові надгробки з 16 ст. До чудових зразків мистецьких виробів з Б. належать твори рос. скульпторів і ливарників У рад. час Б. широко застосовують в оздобленні інтер'єрів, монументальній і станковій скульптурі, зокрема й на Україні.

БРОНЗІВКИ (Cetoninae) — підродина жуків родини *пластинчатощитих*. Довж. тіла здебільшого 8,5—3,0 мм, у окремих видів, напр. жуків-голіафія, — до 110 мм. Для Б. характерна вирізка збоку кожного надкрила, яка дає змогу літати зі складеними надкрилами. Більшість Б. мають яскраве забарвлення з металічним блиском.

Понад 2600 видів, поширені переважно в тропіках. В СРСР — 58, у т. ч. в УРСР — 11 видів. Личинки живуть у трухлявих пнях і дуплах (Б. золотиста — *Cetonia aurata*), мурашниках (Б. металева — *Potosia metallica*), норах гризунів (Б. угорська — *P. hungarica*). Деякі види (напр., *оленька волохата*) в дорослій стадії завдають шкоди культурним рослинам.

Іл. с. 43.
БРОНЗОВА ХВОРОБА — те саме, що й *Аддісонова хвороба*.



Індиків бронзової широкогруді породи.

БРОНЗОВА ШИРОКОГРУДА ПОРОДА ІНДІКІВ — порода свійської птиці. Виведена в США вибором і добром бронзових ін-

диків за живою масою і широкогрудістю. Оперення чорне з бурими поперечними смугами. Жива маса дорослих індиків 16—19 кг, індичок 9 кг. Середня несучість бл. 90 яєць на рік. В СРСР Б. ш. п. і завезено 1946; добре акліматизується в пд. і центр. районах; схрещують їх з місцевими породами для одержання високопродуктивних помісей; використані при виведенні *північнокавказької породи індиків*.

БРОНЗОВ-ЄГІРОВ Іван Лаврентійович [24.ІІ (7.ІІІ) 1896, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 20.ІІ 1963, Харків] — український радянський співак (драматичний баритон), нар. артист УРСР (з 1946). Член КПРС з 1949. У 1925 закінчив Москов. ін-т театр. мистецтва. В 1925—59 працював в оперних театрах Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова. Провідні партії: Богдан Хмельницький, Мазепа, князь Ігор, Ріголетто (в однойменних операх Данькевича, Чайковського, Бородіна, Верді). Держ. премія СРСР, 1952. Портрет с. 39.

БРОНЗОВИЙ ВІК — період в історії людства, коли поширилися виробні з бронзи (сплав міді з мис'яком, оловом, рідше — з свинцем, цинком тощо). Перехід від міді (див. *Мідний вік*) до бронзи був зумовлений тим, що бронза твердіша за мідь і легковплавкіша. В різ-

них частинах земної кулі виникнення бронзи та поширення виробів з неї відбувалися не одночасно. В 4-му тис. до н. е. бронза вже була відома на тер. Ірану, Месопотамії, Малої Азії, в Єгипті, в 3-му тис. до н. е. — в Середземномор'ї, Індії, протягом 2-го тис. до н. е. — в усій Європі та Азії. Виникнення за Б. в. металург. центрів, поява майстрів по виготовленню бронзових знарядь (мотик, серпів, сокир, молотів, мечів, ножів тощо) зумовили виробничу спеціалізацію і прискорили процес другого великого поділу праці — відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Поширення виробів з бронзи спричинилося до розвитку обміну. А це вело до вдосконалення засобів пересування (суден на веслах і з вітрилами, колісних візків тощо). Виникнення нових знарядь праці сприяло розвитку орного землеробства і кочового скотарства. Нагромадження цінностей у руках окремих осіб, майнова нерівність призводили до поступового розкладу первіснообщинного ладу.

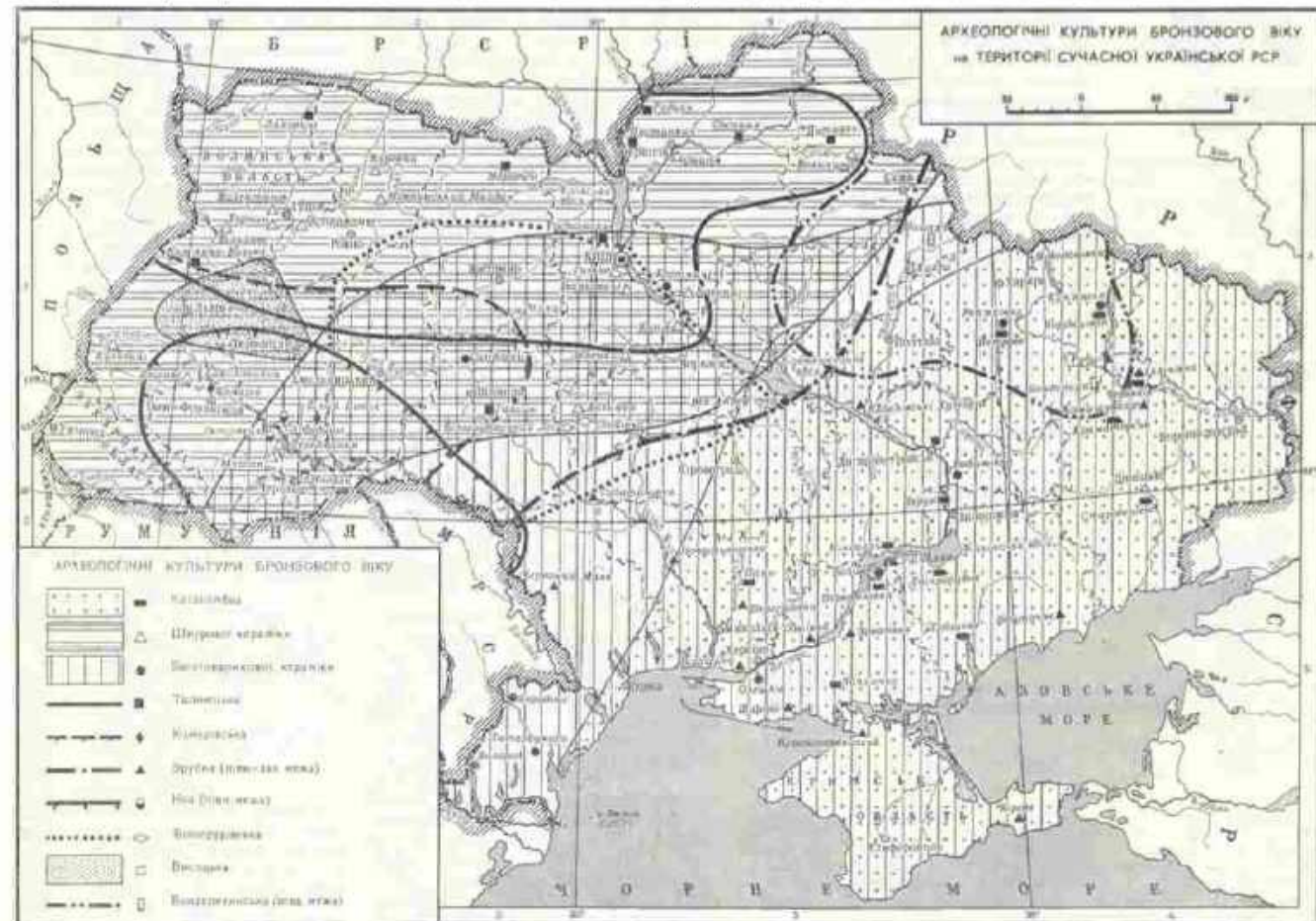
За Б. в. в Месопотамії та Єгипті виникли перші міста і д-ви, формувалися ранньокласові суспільства. На островах Егейського м. та прилеглих територіях Балканського п-ова і Малої Азії існувала високорозвинута кріто-мікенська культура (див. *Егейська культура*).



Ескадрений броненосець «Полтава».



Броненосці: 1 — ден'ятилопастний броненосець; 2 — велетенський броненосець.



БРОНЗОГРАФІТ



Бронзовий вік.
Розписна посудина
з острова Крит.



Бронзовий вік.
Бронзові сокири з тери-
торії Угорщини.



Бронзовий вік. Речі з пам'яток, досліджених на території СРСР: 1 — глиняний горщик; бронзові: 2 і 3 — кельти (сокири); 4 — сокира; 5 — браслет; 6 — застіжка; 7 — шпилька; 8 — серп; 9 — наконечник списа; 10 — кинджал; 11 — статуєтка оленя. 1, 2, 3, 5, 8 і 9 — з території УРСР; 4, 6 і 7 — з території Грузинської РСР; 10 — з території РРФСР; 11 — з території Вірменської РСР

ра). В Центр. Європі, племена якої перебували на стадії первісно-общинного ладу, послідовно змінювали одна одну великі археол. культури Б. в. — *улетичська культура*, *лужицька культура* та ін. Для культур альпійської зони характерні буди *пальові будівлі* і *терамари*. На тер. Прикарпаття і Трансильванії, де за Б. в. розвивався ряд археол. культур, зокрема *ноа культура*, знайдено великі скарби бронзових речей, пов'язані з місц. металург. центром. У Пн. Європі Б. в. тривав майже до серед. 1-го тис. до н. е.

На тер. СРСР в 3-му тис. до н. е. деякі племена Б. в. досягли високого на той час рівня розвитку. Значним металург. осередком став Кавказ. На Пн. Кавказі жили племена майкопської культури, пізніше — північно-кавказької, в кін. 2-го тис. — на поч. 1-го тис. до н. е. — племена кобанської культури. В Закавказзі в племен куро-аракської культури в 3-му тис. до н. е. з'явилися великі поселення з оборонними спорудами. В 2-му тис. до н. е. у племен тріалетської культури вже виділилася родоплемінна верхівка, про що свідчать багаті поховання під курганами. У 2-й пол. 2-го тис. — на поч. 1-го тис. до н. е. на тер. від Дніпра до Єнісея жили носії споріднених культур — *зрубної культури* і *андроновської культури*. Високорозвинута металургія бронзи цих племен базувалася на рудах Уралу, Казахстану, Серед. Азії, Пн. Кавказу. В лісостепових і лісових районах СРСР, де розвивалися фатьяновська, абашевська та ін. культури, металу було значно менше.

На тер. сучас. України Б. в. тривав бл. 1 тис. років. Умовно його поділяють на три періоди: ранній (19—16 ст. до н. е.), середній (16—12 ст. до н. е.), пізній (12—8 ст. до н. е.). Значна тер. степового Пд. України починаючи з 19 ст. до н. е. була заселена племенами *катакомбної культури*. Вони мали постійні зв'язки з Кавказом, а через нього з країнами Стародавнього Сходу. В 16—15 ст. до н. е. майже всю тер. України займали племена *багатовапнякової кераміки культури*, а згодом у степове Лівобережжя зі Сх. прийшли племена *зрубної культури*. Осн. заняття їх було орне землеробство.

Можна говорити про місцеве високорозвинуте бронзоліварне виробництво, яке базувалося, зокрема, на руді з копалянь поблизу сучас. Артемівська. Частина племен зрубної культури переселилася на тер. Правобережної України, вони мали певний вплив на культуру племен, що займали цю територію і були носіями т. з. сабатинської культури. Осн. частина металевих виробів надходила на тер. Правобережної України з Карпатського металург. центру. В кін. 2-го тис. до н. е. на Чорноморському узбережжі жили *кіммерійці*, які, ймовірно, й були носіями культур пізнього періоду Б. в. Майже всю лісостепову частину України населяли з кін. 3-го до серед. 2-го тис. до н. е. племена *шнурової кераміки культури*. Басейн верхнього і серед. Дніпра, Десни, Сейму населяли племена *середньодніпровської культури*, тер. Зх. України — племена *городоцько-здобницької* і *стжижовської* культур. У серед. 2-го тис. до н. е. на території майже всієї Пн. України жили землеробські племена *тишинецької культури*. В 12—8 ст. до н. е. існували кілька землеробсько-скотарських культур, серед яких найбільш значимі і досліджені є *білогрудівська культура* (на Дніпрі і Бугі) та *висоцька культура* на тер. Зх. України. У пн.-сх. частині України за раннього і середнього періодів Б. в. жили племена *мар'янівської культури*, за часів пізнього Б. в. — племена *бондарихинської культури*. Носії цих генетично споріднених культур займалися спочатку мисливством і рибальством, пізніше — землеробством і скотарством. У них було розвинуте і металург. виробництво. Деякі з племен, які за часів Б. в. жили на тер. України, в наступний період раннього залізного віку перестали існувати. Інші й далі жили на старих місцях і пізніше ввійшли до складу племен *Скіфії*. Літ.: Артеменко И. И. Племена Верхнього і Середнього Подніпров'я в епоху бронзи. М., 1967; История Сибири, т. 1. Л., 1968; Халиков А. Х. Древняя история Среднего Поволжья. М., 1969; Археология Украинской РСР, т. 1. К., 1971; Березанская С. С. Средний период бронзового века в Сессерной Украине. К., 1972; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; Свешников Г. К. История населения Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974; Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975; Энеолит и бронзовый век Украины. К., 1976.

С. С. Березанська.
БРОНЗОГРАФІТ — пористий спечений матеріал на основі міді з частинками графіту, вид *антифрикційного матеріалу*, у якого пори заповнені мінеральним або синтетичним маслом. Б. містить розчинні (напр., олово, цинк) і малорозчинні (свинцеві) в міді елементи. Наявність графіту і заповнення маслом пор зумовлює низький коефіцієнт тертя Б. по сталі (0,04—0,05), значну стійкість проти зношування, стійкість до підвищення швидкості ковзання і тиску. Пористість Б.

15—22%, границя міцності на розтяг 35—70 МПа (3,5—7 кгс/мм²), границя міцності на зріз 100—150 МПа (10—15 кгс/мм²), границя міцності на стиск 400—550 МПа (40—55 кгс/мм²), твердість за Брінеллем 25—50 (див. *Брінелля метод*). З Б. виготовляють втулки для підшипників ковзання, які використовують у вузлах тертя машин і приладів.

БРОНЗУВАННЯ — напеснення на поверхню металевих виробів захисного шару *бронзи* або надання їм бронзового відтінку. Б. наз. також надання неметалевим виробам металевого (бронзового) блиску за допомогою спец. порошків. Виконують електролітичним способом (див. *Гальванічні покриття*), *металізацією*, фарбуванням сумішшю бронзувальних порошків з масляними або спиртовими лаками та хім. обробкою поверхні. Бронзові покриття з 10—12% олова, одержані електролітичним осадженням, застосовують замість нікелю при захисно-декоративному *хромуванні*, а також для місцевого захисту від *дифузії* азоту в сталь при термічній обробці. Бронзові покриття з 40—45% олова наносять на деталі радіоапаратури, побутові металеві вироби тощо.

БРОНИЦЬКА ГУТА — селище міського типу Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. УРСР, за 58 км від залізничної ст. Новоград-Волинський. 1,6 тис. ж. (1977). Склоробний з-д, торфопідприємство. Середня школа, лікарня, амбулаторія. Клуб, 6-ка. Б. Г виникла 1909.

БРОНК (Bronk) Детлев-Вулф (13.VIII 1897, Нью-Йорк — 17.XI 1975, там же) — американський фізіолог, член Національної АН США (з 1945) та її президент (1950—75), іноземний член АН СРСР (з 1958). Осн. праці Б. присвячені питанням електрофізіології нервової системи, механізму синаптичної передачі збудження, вивчення зв'язків між обміном речовин і фізіол. станом нервової системи, проблемам біофізики тощо.

БРОНТЕ (Brontë) сестри Шарлотта, Емілі і Анна — англійські письменниці. 1) Шарлотта Б. (літ. псевд. — Карпер Белл; 21.IV 1816, Торнтон — 31.III 1855, Гоуорт). Разом з сестрами 1846 (під псевд. бр. Белл) видала збірку віршів. У 1857 вийшов її перший роман «Учитель». У романі «Джен Ейр» (1847) виступила проти системи бурж. виховання і безправного становища жінок. Роман «Шерлі» (1849) — про рух *луддитів*. 2) Емілі Б. (літ. псевд. — Еліс Белл; 20.VIII 1818, Торнтон — 19.XII 1848, Гоуорт) — автор віршів романтичного напрямку. У романі «Під горами буремних вітрів» (1847) реалістична тема поєднується з фантастичними мотивами. 3) Анна Б. (літ. псевд. — Актон Белл; 25.III 1820, Торнтон — 26.V 1849, Скарборо) — автор віршів і двох романів: «Агнес Грей» (1847) і «Орендатер Уайлфелд-Голла» (1848).

Літ.: Укр. верекл. — Бронте Ш. Джен Ейр. К., 1971; Р. о. с. перекл. — Бронте Э. Грозовой Перевал. М., 1956.

БРОНХИ (грец. βρόγχος — дихальне горло) — розгалуження дихального горла (трахеї), якими повітря надходить в легені (у плаунів, птахів, ссавців). У людини трахея на рівні 4—5-го грудних хребців розділяється на 2 головні Б., що в свою чергу по-свідно діляться на великі, осно-ву яких становлять непові хрящові кільця, й дрібні — з хрящовими пластинками, утворюючи т. з. бронхіальне дерево. Кінцеві розгалуження Б. — бронхіоли переходять в альвеолярні ходи легенів, що закінчуються альвеолами. Поверхня слизової оболонки Б. вистелена миготливим епітелієм, що разом з мускулатурою Б. сприяє виведенню з Б. сторонніх часточок. Б. супроводжується артеріями й венами, що розгалужуються разом з ними.

БРОНХІТ — запалення бронхів з переважним ураженням слизової оболонки. Одні з найчастіших захворювань органів дихання. У виникненні Б. значну роль відіграють вірусні та бактеріальні інфекції (грип, паратиф, коклюш, кір тощо), а також різні несприятливі фактори (охолодження, вдихання сухого повітря, подразників пилу, диму, різних хім. речовин тощо). Б. може виникати як гостре захворювання або розвиватися як хронічний процес з періодами загострення та загасання явищ (ремісія). Особливою формою Б. є т. з. капілярний Б. (бронхіоліт) — гостре запалення найдрібніших бронхів; буває переважно у дітей, а також у слабких та літніх людей. Відзначається важким перебігом. Для Б. характерні кашель, частіше з виділенням слизового чи слизово-гнійного мокротиння (див. *Харкотиння*), задишка, біль у грудях, підвищення т-ри, хрипи в легенях. Профілактика: лікування гострих і хронічних захворювань верхніх дихальних шляхів, різних інфекцій, загартовування організму. Лікування: вплив на збудників інфекції, відхаркувальні засоби, луги, засоби, що пригнічують кашльовий рефлекс і зменшують спазм бронхів, фізіотерапевтичне лікування, кліматолікування тощо.

Лит.: Бурчинський Г. І. Негнійні процеси в легенях. К., 1950; Євгенова М. В., Зерцалова В. И., Иванова И. С. Професіональні пилеві бронхіти. М., 1972.

Г. І. Бурчинський.

БРОНХІТ у тварин — спричинюється охолодженням організму, вдиханням пилу, газів, утриманням у вологих приміщеннях. Б. спостерігається і при *туберкульозі*, *дистікокульозі* тощо. Тварини кашляють, тяжко дихають, у них — нежить. Заходи боротьби: усувають причини, що викликали хворобу, призначають відхаркувальні засоби і *антибіотики*. Дотримують ветеринарно-сан. правил утримання тварин.

БРОНХОДЕНІТ (від *бронхи* і грец. δένειν — залоза) — запальне ураження бронхіальних лімфатичних вузлів. Б. найчастіше — туберкульозного походження, проте може виникати також при бронхіті, запаленні легень, інфекцій-

них захворюваннях (коклюш, кір), що перебігають з ураженням дихальних шляхів. Для Б. властиві болі у міжлопатковій ділянці, напади болючого кашлю. Лікування: загальноозміцнювальні засоби, протитуберкульозна терапія.

БРОНХОГРАФІЯ (від *бронхи* і грец. γραφή — пишу) — метод рентгенологічного дослідження бронхів, рідше трахеї, після введення в них контрастних речовин. Вперше застосована 1918. Б. проводять для діагностики різних захворювань бронхів, легень, середостіння. Див. також *Бронхоскопія*.

БРОНХОЕКТАЗИЙНА ХВОРОБА (від *бронхи* і грец. έκτασις — розтягнення) — захворювання органів дихання, що супроводжується розширенням бронхів (бронхоектазіями). Розрізняють вроджені і бронхоектазії (множинні бронхоектазії) і набуті, зумовлені запальними ураженнями стінок бронхів (при туберкульозі легень, коклюші, хронічних бронхітах та ін.). Б. х. властиві напади кашлю, задишка, гнійне мокротиння. Перебіг тривалий, може ускладнюватися. Лікування: загальноозміцнювальні засоби, кліматотерапія, іноді хірургічне втручання.

БРОНХОПНЕВМОНІЯ — форма запалення легень, яка характеризується ураженням дрібних бронхів і поширенням запального процесу на легеневу тканину. Див. *Пневмонія*.

БРОНХОСКОПІЯ (від *бронхи* і грец. σκοπέω — дивлюсь) — метод візуального дослідження внутрішньої поверхні трахеї та бронхів за допомогою спеціального приладу — бронхоскопа. Осн. частиною цього приладу є металева трубка, на верхньому або нижньому кінці якої укріплена електр. лампочка. Трубку вводять у дихальні шляхи через рот (верхня Б.) або через розріз трахеї (нижня Б.). Б. застосовують для діагностики, видалення сторонніх тіл або патологічного вмісту.

БРОНЮВАННЯ ЖИТЛОВОГО ПРИМІЩЕННЯ — в СРСР особливий порядок збереження права на користування житловою площею за наймачами та членами їхніх сімей за місцем постійного проживання у період їхньої відсутності. За цивільним законодавством (зокрема, ст. 292—294 ЦивК УРСР) право на Б. ж. п. надається: в разі відраження на роботу за кордон — на весь час перебування там, виїзду на роботу в районі Крайньої Півночі або в місцевості, прирівняній до них, — на час дії труд. договору, а також в ін. випадках, передбачених законодавством СРСР і постановами Рад Міністрів союзних республік. У разі виїзду лише наймача або окремих членів його сім'ї за ними бронюється відповідна частина житлової площі. Б. ж. п. здійснює виконком відповідної місцевої Ради народних депутатів, який видає наймачеві спец. охоронне свідоцтво (броню). Право на бронюване приміщення вважається втраченим, якщо протягом 6 місяців після закінчення строку

броні не буде пред'явлено вимоги про повернення приміщення.

Т. М. Лисиченко.

БРОНЯ — засіб захисту людей, військ, техніки, зброї та оборонних споруд від дії снарядів, куль та уражаючих факторів ядерного вибуху. Пром. виготовлення Б. почалося з серед. 19 ст. За призначенням Б. поділяється на проти снарядну (30—400 мм) — для захисту від снарядів, дії ударної хвилі, світлового і радіоактивного випромінювання (застосовується на кораблях, танках, оборонних спорудах); протикульову (до 30 мм) — для захисту від куль, дрібних осколків (застосовується на легких бойових машинах, літаках, вертольотах і ін.); конструкційну — для виготовлення окремих вузлів броньових конструкцій високої міцності; комбіновану (поєднання шарів сталі, легких сплавів, пластмас, скловолокна, кераміки та ін.) — для захисту від багатьох уражаючих факторів. Крім сталеної катаної та литої Б., застосовується й Б. з органічного і силікатного скла. На поч. 70-х рр. як Б. почали використовувати високоміцні легкі сплави.

БРОНЬЯР (Brongniart) Адольф-Теодор (14.I 1806, Париж — 18.II 1876, там же) — французький ботанік, член Паризької АН, фундатор *палеоботаніки*. Б. вважається одним із засновників «Аніалів природничих наук». Автор ґрунтовних праць з ембріології, фізіології рослин, палеоботаніки та історії ботаніки.

БРОУДЕ Володимир Львович (1.XII 1924, Москва — 22.VI 1978, там же) — український і російський радянський фізик, доктор фізико-математичних наук. У 1947—66 працював в Інституті фізики АН УРСР. З 1966 — зав. лабораторією в Ін-ті твердого тіла АН СРСР. Дослідження стосуються фізики кристалів (екситонні процеси), квантової електроніки. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1966 (разом з О. С. Давидовим, А. Ф. Прихотко, М. С. Бродимим і А. Ф. Лубченком).

БРОУН (Braun; Brown) Роберт (21.XII 1773, Монтроз — 10.VI 1858, Лондон) — англійський ботанік. Праці з морфології, ембріології й систематики рослин. Описав понад 100 нових родів і 1000 нових видів рослин; встановив осн. різницю між *голомасінними* і *покритомасінними*. Б. відкрив зародковий мішок у насінному зачатку, *археогонію*, *броунівський рух*. Вперше правильно описав ядра в клітинах рослин.

БРОУНІВСЬКИЙ РУХ, браунівський рух — хаотичний рух дрібних частинок, завислих у рідині або газі, зумовлений тепловим рухом молекул середовища. Явище відкрив 1827 англ. ботанік Р. Броун (R. Brown). Теорію Б. розробили 1905—06 А. Ейнштейн і М. Смолуховський; вона відіграла важливу роль в обґрунтуванні *статистичної фізики* і знайшла застосування в теорії точності вимірювальних приладів.



Р. Броун.



Броунівський рух частинки гумігугу у воді. Точками відмічено дослідовані положення частинки через кожні 30 с.

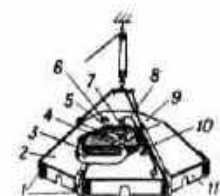


Бронетранспортер БТР-60 ПА (СРСР).



Броузіка золотиста.

БРОУНОВ



Брудер електричний:
1 — ніжка; 2 — зонтик; 3 — термореле; 4 — лампочка освітлювальна; 5 — нагрівальний елемент; 6 — сигнальна лампочка; 7 — конус обігрівача; 8 — електричний шнур з вишкою; 9 — кришка; 10 — контрольний термометр; 11 — шторка.



Брунька:
1 — верхня частина квітучої рослини і диск; 2 — стручок; 3 — корінь; 4 — столовий корінь.



Брунька (в розрізі):
1 — зачатки пазушних бруньок; 2 — зачаткові листки.

БРОУНОВ Петро Іванович [21.XII 1852 (2.I 1853), Петербург — 24.IV 1927, Ленінград] — вітчизняний метеоролог, основоположник с.-г. метеорології в Росії, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1914). В 1875 закінчив Петерб. ун-т. Професор Київ. (1890—95) і Петерб. (з 1899) ун-тів. Розробив метод визначення напрямку руху циклонів за зміною атм. тиску. Виявив у культ. рослин «критичні» періоди, коли вони особливо чутливі до нестачі вологи або тепла. Організував і очолював (1895) мережу с.-г. метеорологічних станцій на тер. Росії. Працюючи на Україні, Б. організував придніпровську мережу метеорологічних станцій. У 1925 підготував атлас ізокліматичних зон Землі.

Лит.: Максимов С. А. П. И. Броунов — основоположник сельскохозяйственной метеорологии. Л., 1952.

БРОШНІВ-ОСАДА — селище міського типу Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР. Залізнична ст. Брошнів. 5,8 тис. ж. (1977). Лісокомбінат «Осмолода» та Брошнівський, експериментальний з-д «Лісодеревмаш». Середня школа, профес.-тех. уч-ще, 4 лік. заклади. Будинки культури. 2-6 км. Відома з 16 ст.

БРОШУРА (франц. brochure) — друковане видання невеликого обсягу (від 5 до 48 сторінок), один із засобів друкованої пропаганди. Вперше з'явилась в період Реформації. Б. відіграла значну роль в історії революц. руху в Росії, зокрема в поширенні марксистських ідей. Особливо популярні в СРСР. Б. видаються масовими тиражами з різних галузей знання.

БРТАНЬ (Brtaň) Рудо (н. 9.X 1907) — словацький літературознавець і перекладач. Досліджує словачко-рос. та словачко-укр. літ. зв'язки. Переклав словацькою мовою деякі твори Т. Шевченка (поєми «Бретник», «Іван Підкова»), опублікував ряд статей про поета. **БРУГМАН** (Brugmann) Карл (16.III 1849, Вісбаден — 29.VI 1919, Лейпциг) — німецький мовознавець. Один з основоположників *молдовологізму*, принципи якого сформульовано в передмові до наук твору «Морфологічні дослідження в галузі індоєвропейських мов» (т. 1—6, 1878—1910, у співавторстві з Г. Остгофом). Осн. праця — «Основи порівняльної граматики індоєвропейських мов» (т. 1—5, 1886—1900, у співавторстві з Б. Дельбрюком).

БРУДЕР (англ. brooder, від brood — висиджувати пташенят) — обладнання для обігрівання молодня с.-г. птиці в перші тижні його життя після *інкубації*. На птицефабриках і комплексах застосовують електричні й газові Б. За будовою Б. бувають двох типів: зонтові (нагрівником є спіраль) і лампові (нагрівник — інфрачервоні лампи). Останні обігрівають молодня не нагрітим повітрям, а енергією інфрачервоного проміння, яке одночасно є і ефективним профілактичним та лікувальним засобом. Лампові Б. використовують і для обігрівання поросля.

БРУЄВИЧ Микола Григорович [н. 31.X (12.XI) 1896, Москва] —

російський рад. вчений у галузі машинознавства, акад. АН СРСР (з 1942). Член КПРС з 1921. Закінчив Моск. ун-т (1923) і Моск. авіаційний ін-т (1930). В 1929—61 викладав у Військ.-повітр. інженерній академії ім. М. Є. Жуковського. З 1951 працює в Ін-ті машинознавства АН СРСР. Б. — один із творців теорії точності і надійності машин і механізмів. Осн. праці присвячені теорії лічильно-розв'язувальних пристроїв, застосуванню обчислювальної техніки, зокрема для автоматизації проектування в галузі машинобудування. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. **Лит.:** Махрова И. А. Николай Григорьевич Бруевич. М., 1976.

БРУЗ Семен Григорович [7 (20).V 1905, Херсон — 2.VI 1942, Київ] — секретар Київського «запасного» підпільного міського КП (6)У під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1924. Нар. у робіт. сім'ї. В 1926 — секретар Щоринського райкому ЛКСМУ (Херсон. округ). Пізніше служив у Червоній Армії. Після демобілізації працював на журналістській і парт. роботі на Харківщині й Київщині, зокрема напередодні війни був першим секретарем Білоцерківського міського КП (6)У. Загинув у перестрілці з гестапівцями в окупованому Києві. Нагороджений орденом Леніна (посмертно).

БРУК (Brook) Пітер (н. 21.III 1925, Лондон) — англійський режисер. Працював у театрах Лондона, Парижа, Нью-Йорка. У 1945—65 поставив ряд шекспірівських спектаклів у Меморіальному театрі (Стратфорд-он-Ейвон, з 1961 — Королівський шекспірівський театр), зокрема «Гамлет» і «Король Лір» (1955, 1964 були показані в Москві). Серед ін. спектаклів Б. — опера «Борис Годунов» Мусоргського (театр «Ковент-Гарден», Лондон, 1948), «Ревізор» Гоголя (театр «Олдвік», Лондон, 1966).

БРУКВА (*Brassica napus* var. *capitata*) — дворічна овочева і кормова рослина роду *хрестоцвітних*. Походить із Середземномор'я. Поширена в Європі, Пн. Америці та Пн. Африці. В СРСР вирощують в пн. частині і центр. районах, на Україні — в районах Полісся і Карпат. Першого року розвиває розетку м'ясистих листків і коренеплід, другого року дає квітконосне стебло, цвіте і плодоносить. Квітки жовті, суцвіття — китиця. Плід — багатонасінний стручок. Коренеплоди кулясті або сплюснуті форми, білі, жовті, містять 12—13% сухих речовин, у т. ч. 0,7—0,9% перетравного протеїну, 5—6% цукру, вітаміни С і В₂. Культивують Б. кормову і столову. Урожай Б. столової 300—400 ц/га, кормової 500—600 ц/га. Поширені столові сорти Красносільська, Шведська та ін., кормові — Гофманська, Вишегородська, Бангольська та ін., а також гібрид Б. з кормовою капустою — *хузіку*. **БРУКНЕР** (Bruckner) Антон (4.IX 1824, с. Ансфельден, біля Лінца — 11.X 1896, Відень) — австрійський композитор, органіст і педагог.

З 1856 працював у Лінці, а 1868 викладав муз.-теоретичні дисципліни і гру на органі у Віденській консерваторії та ун-ті. Б. — автор дев'яти симфоній, багатьох хороших творів. Музика Б. ґрунтується на австр. фольклорі.

БРУКС (Brooks) Ван-Вік (16.II 1886, Плейнфілд, штат Нью-Джерсі — 2.V 1963, Нью-Йорк) — американський літературознавець. У книгах «Америка на порозі зрілості» (1915), «Муки Марка Твена» (1920), «Письменник в Америці» (1953) засуджував духовну деградацію та легумінізацію суспільства в США. Автор праць про амер. письменників: «Життя Р.-У. Емерсона» (1932), «Світ Вашингтона Грінга» (1944), «Часи Мелвілла і Уйтмена» (1947), «У.-Д. Гоулс» (1959, про вплив рос. л-ри на творчість У.-Д. Гоулса) тощо. Цікавився укр. л-рою, зокрема спадщиною Т. Шевченка. В 1921 в газ. «Фрімен» («Вільний громадянин») надрукував про укр. поета статтю, яку не раз передруковувала прогресивна преса 30—40-х рр.

Тел.: Рос. перекл. — Писатель и американская жизнь. т. 1—2. М., 1967—71.

БРУМЕЛЬ Валерій Миколайович (н. 14.V 1942, с. Разведка Читинської обл.) — рад. легкоатлет, стрибун угор, заслужений майстер спорту (1961), олімпійський чемпіон (1964; 2,18 м). Член КПРС з 1964. Тричі (1961, 1962, 1963) був визнаний найкращим спортсменом світу. Б. — неодноразовий чемпіон СРСР, установив 6 світових рекордів — 2,23; 2,24; 2,25 м (1961), 2,26; 2,27 м (1962) і 2,28 м (1963). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

БРУНЕЙ — султанат під протекторатом Великобританії, на Пн. о. *Калмантан*. Пл. 5,8 тис. км². Нас. бл. 160 тис. чол. (1976), гол. чин малайці, китайці; корінних жителів (кедаяни, дусуни та ін.) — 7%. Столиця — м. *Бандар-Сері-Бегаван*. З 15 ст. Б. — султанат. На поч. 19 ст. став одним з центрів піратства і работоргівлі. З 1888 — протекторат Великобританії. В 1941—45 Б. окупувала Японія. В 1946 відновлено владу англ. адміністрації. В 1959 в Б. введено конституцію, проте колоніальний режим зберігся. В 1962—63 в Б. відбулося нац.-визвольне повстання, яке придушили англ. війська.



В 1971 Б. здобув внутр. самоврядування. Поверхня низовинна, місцями заболочена. Клімат екваторіальний, пересічна річна т-ра повітря +26°, опадів 2000—5000 мм на рік. Понад 70% площі Б. покрито вічнозеленими тропічними лісами. Гол. галузь т-ва — видобування нафти (10 млн. т, 1974) та природного газу, значною мірою контролюється англ. монополіями. З-д зрізженого газу, лісопилни і деревообр. підприємства. Розвинуте кустарне виробн. (тканини, дерев'яні і срібні предмети, дерев'яні судна тощо). Вирощування каучуконосів, цукротростини, рису. Розводять буйволів, кіз, свиней; мисливство, рибальство. Автошляхів — 1100 км, в т. ч. бл. 400 км з твердим покриттям. Гол. мор. порт — Банда-Сері-Бегаван. Осн. статті експорту — нафта і нафтопродукти (бл. 97% його вартості), каучук, природний газ. Ввозять пром. і прод. товари, машини й устаткування тощо. Торг. партнери: Малайзія, Великобританія, Австралія та ін. Грошова одиниця — долар Брунею.

БРУНЕЛЛЕСКІ (Brunelleschi, Brunellesco) Філіппо (1377, Флоренція — 15.IV 1446, там же) — італійський архітектор, скульптор і вчений, основоположник архітектурного стилю Раннього Відродження. Вчився і працював у Флоренції. Твори: архітектурні — купол Флорентійського собору (діаметр бл. 42 м; 1420—36), Виховний будинок (1421—44), капела Пацци (почато 1429), церкви Сан-Дорейо (1422—46) і Санто-Спіріто



Ф. Брунеллескі. Виховний будинок у Флоренції. 1421—44.

(почато 1444); скульптурні — «Принесення в жертву Ісаака» (бронза, 1401, Нац. музей, Флоренція). Б. — один з творців теорії перспективи.

БРУНЕР (Bruner) Джером-Сеймур (п. 1.X 1915, Нью-Йорк) — американський психолог, професор, директор Центру по дослідженню пізнавальних процесів у Гарвардському ун-ті (з 1961). Осн. праці присвячено психології пізнавальних процесів, розв'язанню питань психології сприйняття, як розуміє як активну пізнавальну діяльність. Б. розробляє також питання психологічної готовності до навчання, можливості навчати дітей з раннього віку, вивчає психологічні механізми засвоєння основ наук.

Таб. Рос. перекл. — Процесуальне знання. М., 1962; Психологія пізнання. М., 1977.

БРУНІ Федір Антонович [10.VI 1799, Мідан — 30.VIII (11.IX) 1875, Петербург] — російський живописець, акад. петербурзької АМ (з 1834). Італієць за походженням. У 1809—18 навчався в петерб. АМ у О. І. Іванова. В 1818—36 і 1838—41 працював в Італії. Прихильник академізму. Твори: «Смерть Камілли, сестри Горація» (1824), «Мідний змія» (1827—41), монументальні розписи в Ісаакієвському соборі в Ленінграді, портрети.



Ф. А. Бруні. Смерть Камілли, сестри Горація. 1824. Російський музей в Ленінграді.

БРУНО (Bruno) Джордано-Філіппо (1548, Нола — 17.II 1600, Рим) — італійський філософ-матеріаліст, поет. Боровся проти католицизму, схоластики й реліг. мракобісся. В 15 років став ченцем. У 1575 залишив чернство і, переслідуваний за свої погляди церковниками, втік з Італії. Жив у Франції, Англії, Німеччині. В 1592 повернувся на батьківщину. Обвинувачений *імавізією* в *кресі* й вільнодумстві, після 8 років ув'язнення був спалений живим. Спираючись на геліоцентричну систему М. Коперника, доповнюючи її рядом нових положень, Б. доводив, що Всесвіт не обмежується сонячною системою, що існує безкінечна кількість світів, що Сонце не є абсолютним центром Всесвіту, а рухається і змінює своє положення щодо зірок. Єдиною субстанцією світу вважав *матерію*. Але матеріалістичні й діалектичні ідеї у Б. поєднувалися з *пантеїзмом* і *гілозоїзмом*. Розробляючи метод пізнання зовн. світу, Б. поєднував *емпіризм* із *раціоналізмом*. Найголовніші твори Б.: «Про причину, начало і єдине», «Про безконечність, Всесвіт і світи».

Лит.: Горфункель А. Джордано Бруно. М., 1973; Азаркін В. А., Горський В. С. Коперник. Бруно. Галілей. К., 1974.

БРУНЬКА — зачаток пагона, що перебуває в стані відносного спокою. Складається із зачаткового стебелця, що закінчується точкою росту, й зачаткових листків (листова, або вегетативна, Б.) або зачаткових квіток чи суцвіть (квіткова, або генеративна, Б.), або тих й інших (мішана Б.). Зверху т. з. *закрита* Б. *вкрита* лусочками, які виділяють смолисті речовини, захищаючи внутр. частини від холоду й висихання. Б., що не має покривних лусочок, наз. *відкритою*, або *голою*. Розрізняють Б. *верхівкові* (розміщені на верхівці стебла), *пазушні*, або *бічні* (сидять у па-

зухах листків), *додаткові* (в пазухах листків над пазушною Б. або збоку від неї) та *придаткові*, або *адвентивні* (виникають на будь-якій частині рослини з будь-якої групи живих клітин і є важливим резервом *вегетативного розмноження*). Пазушні бруньки, що перезимували, наступної весни проростають у бічні пагони або перетворюються на *сплячі бруньки*. У деяких рослин (т. з. *живородних*) формуються *виводкові бруньки*.

БРУНЬКУВАННЯ — один із способів нестатевого (вегетативного) розмноження рослини. Спостерігається в деяких сумчастих (напр., дріжджі) і базидіальних грибів та у печиночних мохів (розмножуються т. з. *виводковими бруньками*). При Б. на материнському організмі утворюється брунька — виріст, з якого розвивається нова особина. Див. також *Пуккування*.

БРУСИЛОВ Олексій Олексійович [19 (31).VIII 1853, Тбілісі — 17.III 1926, Москва] — російський і рад. військ. діяч, генерал від кавалерії (1912). Закінчив Пажеский корпус (1872). Учасник рос.-тур. війни 1877—78. Під час 1-ї світової війни — команд. 8-ю армією, потім — Пд.-Зх. фронтом, війська якого успішно здійснили наступальну операцію — т. з. *Брусиловський прорив* (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*). В травні — липні 1917 Б. — головнокомандуючий рос. армією. З травня 1920 — на службі в Червоній Армії. Працював в апараті Наркомвійськсправ та інспектором кавалерії РСЧА. З 1924 — у відставці. Автор мемуарів «Мої спогади» (видаю 1929).

БРУСИЛОВСЬКИЙ Євген Григорович [п. 30.X (12.XI) 1905, Ростов-на-Дону] — рад. композитор, нар. арт. Каз. РСР (з 1936). Один з засновників каз. профес. муз. мистецтва. Навчався в Моск. (1922—24) і Ленінгр. (1926—31) консерваторіях. Автор перших каз. опер («Киз-Жибек», 1934; «Жалбир», 1935; «Єр Таргин», 1936), балетів («Гуляндом», 1940; «Козі-Корнеш і Баия-Слу», 1966), симфоній, хорових, камерних вокальних та інструмент. творів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія РСР, 1948.

БРУСНІВ Михайло Іванович [13 (25).I 1864, станція Сторожева на Кубані — 1.VII 1937, Ленінград] — засновник однієї з перших у Росії марксистських організацій. В революц. русі з 1887. В 1891 закінчив Петерб. технологічний ін-т. В 1889 об'єднав робітн. і студентські гуртки Петербурга (див. *Бруснева група*). З 1891 працював у Москві. В квітні 1892 заарештований, після 4 років ув'язнення засланий на 10 років до Якутії. В 1904 повернувся до Петербурга, пізніше відійшов від політ. діяльності.

БРУСНЕВА ГРУПА — одна з перших марксистських соціал-демократичних організацій у Росії. Створена 1889 в Петербурзі внаслідок об'єднання революц. студентських і робітн. гуртків. Спо-



М. Г. Бруснев.



Дж. Ф. Бруно.



М. І. Бруснев.



Брусниця: пагін з плодами.

БРУСНИЦЯ



К. П. Брюллов.
Автопортрет. Фрагмент.
1848. Державна Третя
ковська галерея. Моск-
ва.



В. Я. Брюсов.



Брюгге.
Міська башта.
1283—1482.

чатку називалася «Центр. робітничим к-том», «Робітн. союзом», пізніше відома за іменем її організатора і керівника *М. І. Брусніца*. В 1890 створено к-т, який об'єднав бл. 20 гуртків. Б. г. пропала ідея марксизму серед передових робітників, встановила зв'язок із групою «Визволення праці», прийняла її програму, розповсюджувала її видання, видавала прокламації, гектографовану газ. «Пролетарий». У 1891 Б. г. взяла участь у проведенні демонстрації під час похорону *М. В. Шелгунова*, у робітн. страйках, встановила зв'язок з с.-д. гуртками Москви, Варшави, Харкова, Києва, Катеринослава та ін. міст, вперше в Росії організувала святкування 1 Травня. Розгромлена 1892.

БРУСНИЦЯ (*Vaccinium vitis-idaea*) — рослина род. вересових (за іншими джерелами — брусницевих). Вічнозелений слабий кущ вис. до 25 см. Листки еліптичні, шкірясті, квітки білі або блідо-рожеві, зібрані у верхівкові китиці. Плоди — червоні ягоди, їстівні. Поширена у Пн. і Серед. Європі, Азії, Пн. Америці. В СРСР — в лісовій зоні, у тундрі, в горах Кавказу; зокрема в УРСР — у лісових районах, на Пн. Листопа, в Карпатах. Ягоди Б. містять сахарин, лимонну, яблучну і бензойну к-ти, вітаміни, глікозид вакцинин тощо; споживають свіжими і переробленими (варення, повидло, соки та ін.). Відвар і настій листків Б. використовують у нар. медицині. Іл. с. 45.

БРУТ Марк Юній (Marcus Junius Brutus; 85—42 до н. е.) — римський політ. діяч, прихильник аристократичної республіки. З 46 до н. е. — намісник пров. Цизальпінська Галлія, з 44 до н. е. — претор у Римі. Разом з Кассієм очолює 44 до н. е. змову проти Юлія Цезаря і взяв участь у його вбивстві. Стояв на чолі республіканців у боротьбі проти 2-го триумвірату (Октавіан, Антоній, Лепід). Після поразки біля Філіпп (42 до н. е.) Б. покінчив життя самогубством.

БРУТАЛІЗМ, необроталізм (від англ. brutal — грубий) — один з напрямів сучасної архітектури. Виник у серед. 50-х рр. 20 ст. у Великобританії (архітектори А. і П. Смітсон). Поширився в країнах Зх. Європи, США, Японії. Чіткої теорії не має. Споруди бруталістів мають підкреслено важкі форми, оголені конструкції та системи інженерного устаткування (школа в Гантсентоні, 1949—54; будинок редакції журн. «Економіст» у Лондоні, 1964 архітектори А. і П. Смітсон; ін-т Марчолонджі в Мілані, 1959, арх. В. Вігано).

БРУТТО (від італ. brutto — грубий) — вага товару разом з упаковкою — *таро*.

БРУЦЕЛИ (*Brucellae*) — група нерухомих патогенних бактерій, що спричинюють у людини і тварин (переважно у рогатої худоби та свиней) *бруцельоз*. Б. мають кулясту або паличковидну форму, розміри 0,3—0,6 мкм. Відкриті 1886 англ. бактеріологом Д. Брюсом.

БРУЦЕЛЬОЗ, мальтійська гарячка — інфекційна хвороба тварин і людини, спричинювана мікроорга-

нізмами з групи *бруцел*. На Б. здебільшого хворіють велика рогата худоба, кози, вівці, свині. Перебіг хвороби хронічний, без характерних ознак. Хворі тварини виділяють бруцели з молоком, фекаліями і особливо багато під час абортів з плодом, плодовими оболонками, виділеннями з матки тощо. В організм здорових тварин бруцели потрапляють із зараженими кормами, водою, молоком, під час парубання. У самок захворювання призводить до абортів (у корів на 3—8 місяці вагітності, у кіз і овець — на 3—4 місяці, у свиней — на 1—2,5 місяці), у самців уражаються сім'яники. Часто спостерігається запалення суглобів. Заходи боротьби і профілактика: своєчасне виявлення та ізоляція хворих тварин, дезінфекція скотних дворів, незараження молока і молочних продуктів, щеплення та ін. Людина заражається Б. переважно при вживанні некип'яченого молока, молочних продуктів, а також при догляді за хворими тваринами. Найбільш небезпечними для людини є бруцели, виділювані козами та вівцями. Тривалість захворювання бл. 3-х місяців, іноді до 2-х і більше років. Ознаки Б. — тривала переміжна гарячка, яка супроводжується значним потінням; загальний стан хворого при цьому здебільшого задовільний. Якщо несвоєчасно почати лікування, то Б. може давати ускладнення (ураження нервової системи і суглобів). Лікування: антибіотики, вакцинотерапія, фізіотерапія та ін.

Літ.: Брюцелл. К., 1975.

БРЮГЕ — місто в Бельгії, адм. центр провінції Зх. Фландрія. Понад 118 тис. ж. (1971). Мор. порт, вузол судноплавних каналів та залізниць. Вперше згадується в 7 ст. В 11—14 ст. — одне з найважливіших торг. міст Зх. Європи, центр цехового ремесла. Металообробна, текст., судноремонтна пром-сть. Вироби, залізничного устаткування і вагонів, меблів. Різн. галузі харч. пром-сті. Старовинне кустарне виготовлення мережив і вишивок. Центр туризму. Серед архіт. пам'яток Б. своєрідної «Північної Венеції»: Сукольні ряди (1248—1364) з міської баштою (1283—1482), ратуша (1376—1421), капела Святої крові (бл. 1480), собори Сінт-Салвадор (12—18 ст.) і Онзе-ліве Вреуеркер (1210—1549 з «Мадонною» Мікеланджело й бронзовими гроб-

Бруталізм. Архітектори А. і П. Смітсон. Школа в Гантсентоні. 1949—54.



ницями Марії Бургундської та Карла Сміливого, 16 ст.). Академія живопису. Музеї підєрл. мистецтва, музей Г. Мендінга, Муніципальна худож. галерея.

«БРЮГГСКА УТРЕНЯ» — повстання ремісників на чолі з ткачем П. Кошінком у м. Брюгге проти французів, які захопили Фландрію (1300); відбулося 18.V 1302. Почалося під час утрєні (звідси й назва). Стало початком широкого антифранц. руху у Фландрії, який завершився поразкою франц. армії біля Куртре (1302), внаслідок чого Фландрія (за винятком невеликої частини) стала незалежною.

БРЮКНЕР (Brückner) Олександр (29.I 1836, Тернопіль — 24.V 1939, Берлін) — польський славіст, акад. Польської АН (з 1888), акад. Петербурзької АН (з 1890) та інших академій. Навчався у Львів. ун-ті (1872—75). Професор Берлінського ун-ту (1881—1924). Осн. праці: «Історія російської літератури» (1905), яку високо оцінив І. Франко (у статті «Нова історія російської літератури», 1905), «Історія старопольського письменства» (1922), «Етимологічний словник польської мови» (1926—27).

БРЮЛЛОВ Карл Павлович [12 (23).XII 1799, Петербург — 11 (23).VI 1852, Марчано, поблизу Рима] — російський живописець. У 1809—21 навчався в петерб. АМ у А. І. Іванова. В 1823—35 працював в Італії. У 1835 повернувся до Петербурга. З 1836 — професор петерб. АМ. З 1849 жив на о. Малейра, з 1850 — знову в Італії. Поєднуючи в своїй творчій практиці кращі традиції класицизму з романтичною піднесеністю й елементами реалізму, Б. виступав проти умовності академічного мистецтва, прагнув до більшого зв'язку мистецтва з життям. Усі ці риси притаманні як його раннім творам («Італійський полудень», 1828; «Вірсація», 1832), так і пізнішим. Найвідоміший твір Б. — «Останній день Помпеї» (1830—33, ДРМ). У Петербурзі Б. працював над істор. полотном «Облога Пскова» (1839—43, незакінчене), а також над романтичними, ефектними парадними портретами («Вершинія», 1832; «Портрет Ю. П. Самойлова з Амацілією Пачіні», бл. 1839). Майстерністю композиційного й психологічного вирішення відзначаються портрети діячів рос. культури: Н. Кукольника (1836), В. Жуковського (1838, Київ. музей Т. Г. Шевченка), І. Крилова (1839) та ін., автопортрет (1848). Б. визначний майстер акварелі і рисунка. Відомий і як педагог. У нього вчилися, зокрема, укр. художники І. Сошенко, Д. Безперчий та ін. Разом з В. Жуковським і О. Венеціановим брав діяльну участь у викупі з кріпацтва Т. Шевченка, який потім деякий час жив у Б. і був його учнем. Див. також Брюлловська школа. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Говля П. К. Брюллов и Т. Шевченко. В кн.: Русско-украинские связи в изобразительном искусстве. К., 1956; Азаркина Э. Н. Карл Павлович Брюллов. М., 1963; Леонтьева Г. К. Карл Брюллов. Л., 1976.

БРЮЛЛОВ Олександр Павлович [29.XI (10.XII) 1798, Петербург — 9(21). I 1877, там же] — російський архітектор і аквареліст. Представник пізнього класицизму. Брат К. Брюллова. В 1810—21 навчався в Петерб. АМ. Вивчав архітектуру в Італії (1822—26) та Франції (до 1830). Викладав у Петерб. АМ (1831—71), з 1831 — її академік. Споруди: Михайлівський театр (1831—33), Лютеранська церква (1833—38), будинок штабу гвард. корпусу (1837—43) — всі в Петербурзі, Пулковська обсерваторія (1834—39), церква в Парголові (1831). У 1833 Б. виконав проект пам'ятника на честь подвигу команди брига «Меркурій» (встановлений у тому ж році в Севастополі). Автор ряду акварельних портретів.

БРЮЛЛОВСЬКА ШКОЛА — група художників, учнів і послідовників К. Брюллова. Найвідоміші серед них — Я. Капков, П. Орлов, О. Тиранов, А. Мокрицький. До Б. ш. належав і Т. Шевченко, який продовжував країні традиції свого вчителя і заклавав основи укр. реалістичного мистецтва.

БРЮНІНГ (Brüning) Генріх (26.XI 1885, Мюнстер — 30.III 1970) — німецький політ. діяч. У 1930—32 — рейхсканцлер Німеччини. Уряд Б. надзвичайними законами обмежив екон. і політ. права трудящих, переслідував комуністів і цим сприяв приході фашизму до влади. В 1934 Б. емігрував у США; був професором Гарвардського ун-ту. З 1952 у ФРН — професор Кельнського університету.

БРЮНСВІК (Brunschvicg) Леон (10.XI 1869, Париж — 18.II 1944, там же) — французький філософ, представник т. з. критичного раціоналізму. Професор Сорбонни з 1909. Обстоюючи раціоналізм і наук. метод у філософії, Б. вбачав осн. сенс їх в активності розуму, який нібито сам встановлює принципи своєї діяльності. Звідси навколишній світ, що адекватно пізнається наукою, є, за Б., не об'єктивною реальністю, а лише несвідомим самообмеженням розуму. Борючись проти зростаючого впливу ірраціоналізму, Б., проте, залишався на позиціях ідеалістичного раціоналізму.

БРЮС (Bruce) Роберт (11.VII 1274, м. Торібері — 7.VI 1329) — король Шотландії з 1306. Очолював боротьбу шотл. народу за незалежність від Англії. Війська Б. 1314 розгромили англ. армію біля Баннокберна і спустошили Пн. Англію, 1315—17 подали допомогу антиангл. повстанню в Ірландії. В 1328 англ. уряд змушений був визнати незалежність Шотландії. Б. присвячено поему Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський».

БРЮС Яків Вілімович [1670—19(30).IV 1735, с. Глинки, тепер Шолоховського р-ну Московської обл.] — російський держ. діяч і учений, граф (з 1721), генерал-фельдмаршал (з 1726). Походив із знатного шотл. роду. Брав участь у Кримських (1687, 1689) і Азовських (1695—96) походах. Скла-

в карту (1696) земель від Москви до Малої Азії. В 1702 влаштував обсерваторію в Москві. З 1706 завідував рос. книгодрукуванням. Під час *Полтавської битви* 1709 командовав артилерією рос. армії, учасник *Прутського походу* 1711 Петра I. В 1717—26 — президент Берг-і Мануфактур-колегії (центральної державної установи, що відала гірничорудною і легкою промисловістю).

БРЮСОВ Валерій Якович [1(13). XII 1873, Москва — 9.X 1924, там же] — російський рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1920. Друкувався з 1894 (зб. «Російські символи»). Б. — один з зачинателів і лідерів символізму в Росії. Для перших збірок («*Chefs d'oeuvre*», 1895; «*Me eum esse*», 1897) характерне протиставлення мистецтва життю, шукання незвичайних тем і форм. У 1904—09 — редактор журн. «Весы». З наближенням революції 1905 і в наступні роки в творчості Б. все сильніше звучать соціальні мотиви; він славив труд і людину-творця («Робота», «Хвала людині»), віщував загибель бурж. цивілізації («Мляр», «Кинджал», «Прийдеши гуни»). Б. — автор оповідань та істор. романів («Вогненний ангел», «Олтар перемоги», «Юпітер повалений»). В роки 1-ї світової війни зблизився з М. Горьким, був співробітником журн. «Летопись» і в-ва «Парус». Виступав також як критик («Далекі та близькі», 1912), літературознавець, теоретик віршування, перекладач. Найцінніше в пожиттєвій поезії Б. — політ. лірика («Ленін», «Нам проба», «Товаришам-інтелігентам», «Третя осінь»). Перекладав твори Т. Шевченка, В. Самійленка, О. Маковея. Укр. мовою Б. перекладали М. Рильський, М. Терещенко, М. Зеров, О. Новицький, П. Філіппович, Д. Павличко, І. Драч, Б. Олійник.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1973—75; Укр. перекл. — Вибрані поезії. К., 1973.

Лит.: Луначарський А. В. Брюсов і революція. В кн.: Луначарський А. В. Статті о советской литературе. М., 1971; Бурлаков Н. С. Валерій Брюсов. М., 1975; Литературное наследие. Валерий Брюсов. М., 1976; Даниелян Э. С. Библиография В. Я. Брюсова. Ереван, 1976.

БРЮССЕЛЬ — столиця Бельгії, адм. центр провінції Брабант. Бл. 1,1 млн. ж. (1976, з передмістями). Б. вперше згадується в документах 11 ст. (в зв'язку з подіями кін. 7 ст.). З 12 ст. — один з гол. екон. центрів *Брабанту*, пізніше — центр *Фландрії* і *Бургундії*. З 16 ст. Б. в складі ісп. Нідерландів. Був одним з осередків *Нідерландської буржуазної революції* 16 століття. В 1714 Б. перейшов до Австрії; 1815—30 Б. входив до Нідерландського королівства; 1830 був осередком бельг. революції. Столиця Бельгії з 1830. В Б. 1845—48 жили К. Маркс і Ф. Енгельс. 17(30).VII — 24.VII (6.VIII) 1903 в Б. працював II з'їзд РСДРП. У 1914—18 і 1940—44 був окупований нім. військами. В Б. — штаб-квартира НАТО. Б. — найбільше місто країни, осн. пром. і кредитно-фін. центр. Найважли-

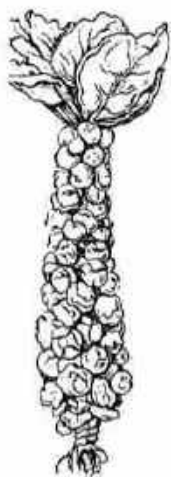
вішими галузями пром-сті Б. є машинобудування, особливо точне й електротех., вагоно- і приладобудування. Автоскладальні з-ди іноземних фірм — «Рено» (Франція), «Форд» (США), «Фольксваген» (ФРН). Хім., фармацевтична, харч., парфюмерна, поліграф., меблева пром-сть. Текст. і швейні підприємства. Кустарне виготовлення мережив, рукавич, тонких полотн, килимів тощо. Найбільші банки Бельгії, страхові компанії та контори осн. бельг. і багатьох



міжнар. трестів. Важливий трансп. вузол Зх. Європи (10 з-дв, включаючи міжнародні). Каналом сполучений з мор. портом Антверпен і пром. центром Шарлеруа. В Б. — ун-т (з 1834), Академія наук та мистецтв, Вища школа політ. і соціальних наук; ін-ти: Пастерівський, Географічний та ін. Королівські музеї мистецтв та історії, Константена Менне, музеї давнього мистецтва, сучасного мистецтва та ін. Оперний «Де ла Монне», Національний, Мольєра та ін. театри. Королівська, Центральна, університетська бібліотеки. Ботанічний сад.

Брюссель. Вид одного з районів міста.



БРЮССЕЛЬСЬКА
КАПУСТАБрюссельська
капуста.

Бубон.



Архит. пам'ятки Б. — готичні ратуша (1401—55) і собор Сен-Мішель-е-Гюдоль (1226—1490), «Королівський будинок» (1515—25), Королівський палац (18—20 ст.); парламент (1779—83, арх. Б. Гімар), Палац юстиції (1866—83, арх. Ж. Пуларт), Палац красних мистецтв (1922—28, арх. В. Орта). Нові будівлі — Палац віку (1935, арх. Ж. ван Нек), аероказал (1954, арх. М. Бренфо), споруди Всесвітньої виставки 1958 (арх. Ж. ван Дорселар); житл. комплекс в Гейселі.

БРЮССЕЛЬСЬКА КАПУСТА

(*Brassica oleracea* var. *gemmifera*) — дворічна овочева рослина род. *хрестовитих*. Утворює високе (в 1-й рік до 40—80 см, на 2-й рік до 1,5 м) пряме стебло, вкрите дожечковидними листками і з розеткою великих черешкових листків на верхівці. В пазухах листків на коротких пагонах розвиваються дрібні (2,5—5 см у діаметрі) голівочки (до 90 шт.), багаті на азотисті речовини і вітаміни С. На 2-й рік з верхівкової і бічних бруньок виростають квіткові пагони, на яких утворюються стручки з насінням. Голівочки споживають вареними і консервованими. Урожай 40—120 ц/га. На Україні поширений сорт Геркулес.

БРЮССЕЛЬСЬКА АСАМБЛЕЇ громадських сил за безпеку і співробітництво в Європі — 1) Перша Б. а. відбулася 2—5.VI 1972. В ній взяли участь бл. 800 делегатів з 27 країн Європи. Асамблея обговорила шляхи зміцнення миру і безпеки в Європі, прийняла Урочисту декларацію, в якій закликала об'єднати зусилля європ. народів в ім'я миру на континенті. Асамблея прийняла рішення про створення *Міжнародного комітету за європейську безпеку і співробітництво*, 2) Друга Б. а. відбулася 26—29.IV 1975. В її роботі взяли участь 500 делегатів з 29 країн Європи. Асамблея обговорила шляхи і засоби *розрядки міжнародної напруженості*. В Декларації, ухваленій асамблеєю, було визначено конкретні завдання

громад. сил, спрямованих на успішне завершення *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*.

БРЮСТЕРА ЗАКОН — закон, що встановлює зв'язок між показником заломлення діелектрика n і таким кутот падіння світлового променя ϕ , при якому відбите від поверхні діелектрика світло повністю поляризоване (див. *Поляризація світла*). За Б. з., $\lg \phi = n$. Кут між відбитим і заломленим променями при цьому становить 90° (мал.). Б. з. відкрив 1815 англ. фізик Д. Брюстер (1781—1868).

БРУХОВЕЦЬКИЙ Іван Мартинович [р. н. невід.] — 7 (18). VI 1668, біля Диканьки, тепер Полтавської обл.] — гетьман Лівобережної України 1663—68, обраний на *Чорній раді* 1663. З 1662 — кошовий гетьман Запорізької Січі. Підписав *Московські статті 1665*. В результаті поглиблення класових суперечностей на Україні 1666 і 1668 вибухнули нар. повстання проти козак. старшини і царських воявод (див. *Переяславського полку повстання 1666*). Ставши на шлях зради, Б. домовився з тур. султаном про перехід України під владу Туреччини. Проти Б. і його старшинської групи вибухнуло повстання, під час якого він був убитий.

БРУХОВИЧІ — селище міського типу Львівської обл. УРСР, підпорядковане Шевченківській райраді Львова. Залізнична станція. 6,2 тис. ж. (1977). Лісозавод, цех струганого шпону і столярних плит Львів. фанерного комбінату, 2 лісництва, астрономічна станція обсерваторії Львів. ун-ту. 3 заг.-освітні школи, Львів. технікум с.-г. будівництва, 2 лікарні. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки. Б. відомі з 1444.

БРУХОВИЧІ Сергій Сергійович [30.IV (12.V) 1890, м. Козлов, тепер м. Мічуринськ — 20.IV 1960, Москва] — російський рад. фізіолог, доктор мед. наук. Закінчив Моск. ун-т (1914). Працював у Москві, з 1958 — в Ін-ті експериментальної біології і медицини Сибірського філіалу АН СРСР. У 1920—25 розробив метод штучного кровообігу і створив перший у світі *штучного кровообігу апарат* — автожелектор, який використовував у дослідках по оживленню собак після клінічної смерті. Ленінська премія, 1965, посмертно.

БРЯНКА (до 1962 — район м. Кадіївки, перейменованої 1978 на м. Стаханов) — місто обласного підпорядкування Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Лозовій (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Авдакове. 67 тис. ж. (1977). В 1889 закладено вугільну шахту («Брянка»), що стала основою виникнення рудника, навколо якого виросло шахтарське селище.

Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1962 — місто. В Б. — 8 кам.-вуг. шахт, 2 центр. збагачувальні ф-ки, рудоремонтний, бурового устаткування з-ди, комбінат побутового обслуговування тощо. 19 заг.-освітніх і музична школи, 3 профес.-тех. уч-ща, технологіко-еко. технікум, 12 лік. закладів, у т. ч.

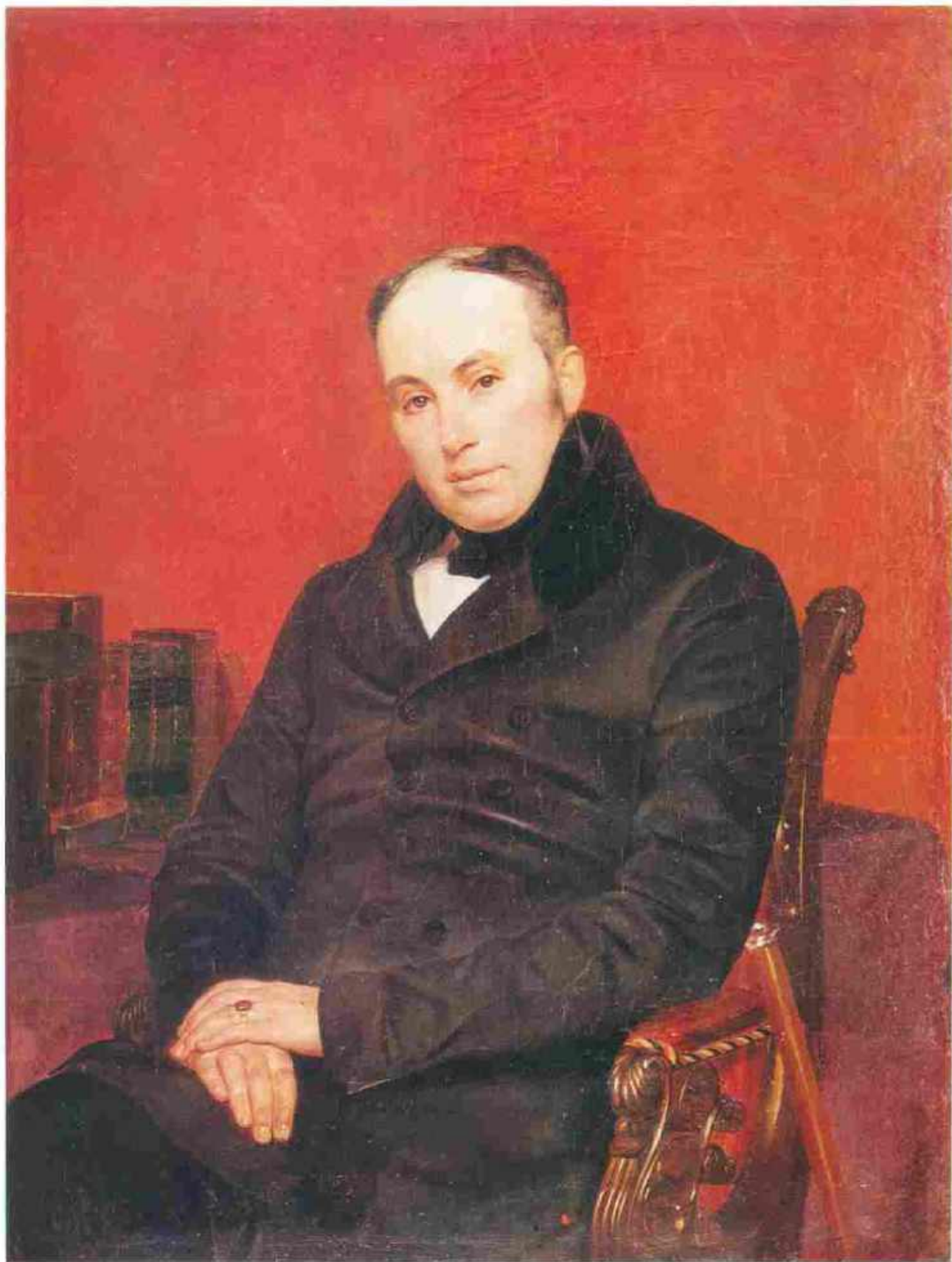
6 лікарень. 2 палаци культури, 10 клубів, 3 кінотеатри, 15 кіноустановок, 70 бібліотек.

БРЯНСЬК — місто, обласний і районний центр РРФСР, на р. Десні (притока Дніпра) Залізничний вузол. 385 тис. ж. (1977). Поділяється на 4 міські райони. Засн. як укріплений пункт під назвою Бринь, пізніше — Дебрянськ. Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1146. Надавав чернігівським князям. З 1356 був під владою Великої князівства Литовського. В 1500 ввійшов до складу Рос. д-ви. Ввійшов до складу Київ. губ. (1709—78). В 19 ст. став центром пром. району. В 1898—1900 було створено Орловсько-Брянський к-т РСДРП. Рад. владу в Б. встановлено 25.X (7.XI) 1917. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (6.X 1941—17.IX 1943) в брянських лісах діяло багато тисяч рад. партизанів. З 1944 — обл. центр.

Б. — великий індустріальний і культ. центр. Гол. галузі пром-сті — машинобудування (вироби. дизелів, тепловозів, вантажних вагонів, тракторів, великозантажних автомобілів, с.-г. машин, іригаційного устаткування тощо), розвинуті також електротех. машинобудування та приладобудування. Металообр. підприємства, виробн. буд. матеріалів (з-ди силікатної цегли, залізобетонних виробів, цегельно-вапняний і буд. деталей комбінати та ін.). Камвольний комбінат, швейні та взут. ф-ки; харч. і деревообр. пром-сть. Ін-ти: трансп. машинобудування, технологічний, педагогічний, філіал Моск. гідромеліоративного ін-ту, 13 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та ляльок; цирк, художній і краєзнавчий музеї.

БРЯНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 5.VII 1944. Пл. 34,9 тис. км². Нас. 1512 тис. чол. (на 1.1 1977), переважають росіяни, живуть також українці, білоруси; міськ. нас. — 58%. Поділяється на 24 райони, має 15 міст і 30 с-щ міськ. типу. Центр — м. Брянськ. У 1967 Б. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня Б. о. рівнинна. На Сх. і Пн. Сх. в межі області заходять відрогів *Середньоросійської височини* та *Смоленської височини*, на Пд. — частина *Північно-російської низовини*. Корисні копалини: фосфорити, буд. та керамічна сировина (вогнетривкі глини, мергелі, піски), торф, залізна руда. Клімат помірно континентальний. Пересічна г-ра січня — 8,8°, липня +18, +19°. Опадів до 600 мм на рік. Гол. ріка — Десна з притоками Болвою, Наволою, Нерусою та ін., в пд.-зх. частині протікає р. Іпуть (притока р. Сожу). Ґрунти підзолисті, дерново-підзолисті, лісові, темно-сірі та опідзолені чорноземи. Ліси (сосна, береза, осика, ялина) вкривають бл. 25% території Б. о. Велике госп. значення мають луки. Б. о. — район з розвинутою пром-стю і багатогалузевим с. г. Енергетика базується на місцевому торфі, довізному донецькому вугіллі та природному газі. Брянська ДРЕС. Розвинуті машинобудування (вироби. дизелів, тепловозів, вантаж-



До ст. Брюллов К. П. Портрет В. А. Жуковського 1838 Книзький державний музей Т. Г Шевченка



До ст. Брейгелъ II.

1. Повернення черід. 1565.
Художньо-історичний музей
у Відні

2. Селянський танок.
Близько 1567. Художньо-
історичний музей у Відні

них вагонів, с.-г. машин, устаткування для легкої та деревообробки (прес-сті тощо) та металообробки. На базі місцевої сировини — пром-сть буд. матеріалів (азбоцем, виробн. цемент, цегла, скло, скловолокно, ізоляційні матеріали тощо). Виробн. фосфатного борошна. З галузей легкої пром-сті розвинуті вовняна, шкіряно-ваз., швейна; харч. — консервна, крохмална, спиртова, м'ясна, цукрова, тютюнова та ін. Лісова і деревообр. пром-сть представлена меблевими, картонною, сірнковою ф.-ми. Гол. пром. центри: Бriansьк, Клиничі. Для с. г. характерні зерно-картоплярський напрям землеробства та молочно-м'ясне тваринництво. Вирощують зернові (жито, пшениця, гречка та ін.), картоплю, а також кормові культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, птицю. Гол. вид транспорту — залізничний, густа сітка автомоб. шляхів. Судноплавство по Десні.

В Б. о. — ін-ти: трансп. машинобудування, технологічний та пед., 26 серед. спец. навч. закладів; театри: драм. та ляльок; цирк, 5 краєзнавчих музеїв.

БРЯНСЬК Олександр Олександрович [2 (14) IV 1883, Петербург — 30 IX 1961, Ленінград] — російський рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1943. Основоположник і керівник (1922—61) театру юного глядача в Ленінграді. Постановив спектаклі: «Морська дружба» Вагнера (1945), «Син полку» Катаєва (1946), «Червоний галстук» Михалкова (1947), «Недоросток» Фонвізіна (1954) та ін. Автор праць з питань теорії і практики театру для дітей. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

БУАГІЛЬБЕР (Буагійбер; Boissguillebert) П'єр (17.II 1646 — 10.X 1714) — французький економіст, родоначальник класичної буржуазної політичної економіки у Франції. Б. був попередником фізіократів і одним з основоположників трудової теорії вартості. Критикуючи меркантилізм, вважав, що осн. багатство нації не в грошах, а в продуктах, гол. чин. с.-г. Твори Б., в яких він виступав проти феод. гніту і меркантилізму, високо цінував К. Маркс.

БУАЛО (Буало-Депред; Boileau-Despreaux) Нікола (1.XI 1636, Париж — 13.III 1711, там же) — французький поет і критик, теоретик класицизму. З 1663 почав друкувати ліричні вірші, а згодом сатири, в яких висміював пороки тогочасного суспільства. В 60—70-х рр. написав дев'ять сатир, «Трактат про прекрасне», іроїкомічну поему «Налой». Гол. твір — віршований трактат «Поетичне мистецтво» (1674; укр. мовою переклав М. Рильський), у якому викладено осн. естетичні принципи франц. класицизму. Б. стверджував об'єктивне відображення дійсності в мистецтві, виступав проти суб'єктивізму і дилетантизму, підкреслював виховну роль мистецтва. Поетика Б. мала вплив на європ. лір. 17—18 ст. Тв.: укр. перекл. — Мистецтво поетичне. К., 1967.

БУАСЬЕ (Boissier) П'єр-Едмон (25.V 1810, Женева — 25.IX 1885, Валер, кантон Во) — швейцарський ботанік (систематик і флорист). Досліджував ісп. та східно-середземноморську флору. Описав тисячі нових видів квіткових рослин і встановив багато нових родів рослин. У своїй праці «Східна флора» (тт. 1—5, 1867—84; додатковий том, 1888) описав і навідані про геогр. поширення майже 12 тис. видів рослин. За своїми поглядами — антидарвініст.

БУБІР — риба ряду окунеподібних. Те саме, що й *носар*.

БУБЛИКОВ Тимофій Семенович (справж. прізвище — Бубличенко; бл. 1748, Україна — бл. 1815, Петербург) — російський артист балету, балетмейстер і педагог. Основоположник рос. балетної школи. В 1763 закінчив петерб. театр. школу, 1763—85 — соліст придворної балетної трупи, з 1785 — придворний танцюрист, 1795—99 — викладач «театрального танцю» і постановник рос. балетів у кріпачькому театрі М. П. Шереметєва в Кускові під Москвою.

І. М. Лисенко.

БУБНІВКА — село Гайсинського р-ну Вінницької обл., один з центрів української художньої кераміки. Відомий з 17 ст. Значного розвитку промисел досяг у серед. 19 ст. Високим худож. рівнем відзна-



Вироби бубнівських гончарів.

чаються вироби сучас. митців Б. Це переважно посуд та керамічні іграшки, розписані рослинним орнаментом з ритмічним повторенням стилізованих квітів і вікріт полювою. Найвідоміші представники — брати Яким і Яків Герасименки.

БУБНОВ Андрій Сергійович [23. III (4.IV) 1883 — 12.I 1940] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Нар. в Іваново-Вознесенську (тепер Іваново) в сім'ї службовця. Навчався в Моск. с.-г. ін-ті. В 1905—17 в парт. роботу в Москві, Петербурзі, Харкові та ін. містах. На VI парт. конференції (1912) обраний кандидатом у члени ЦК, на VI з'їзді РСДРП(б) — членом ЦК. У жовтні 1917 — член Політбюро і Військ.-революційного центру ЦК РСДРП(б), член ВРК при Петроградській Раді. На поч. 1918 призначений до «Лівих комуністів». З березня 1918 працював на Україні, входив до складу Укр. Рад. уряду, Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету. З жовтня 1918 — голова підпільного Київ. обл. ревкому. Після розгрому Директорії — голова Київ. Ради робітн. депутатів, член уряду Рад. України, Реввійськради Укр. фронту, Ради Оборони

УРСР. З 1921 — на військ., парт. і рад. роботі, 1924—29 — нач. Політуправління РСЧА, 1929—37 — нарком освіти РРФСР. На VIII, XI, XII з'їздах РКП (б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XIII—XVII з'їздах — членом ЦК. Був членом бюро ЦК ВКП (б), ВЦВК і ЦВК СРСР. У 1918—20 — член ЦК КП(б)У, 1919—20 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

Лит.: Биневич А., Серебрянский З., Андрей Бубнов. М., 1964; Лиходат А. В. А. С. Бубнов на Україні. К., 1965.

БУБНОВСЬКИЙ Микита Дмитрович [н. 1 (14). IX 1907, с. Мавківці, тепер Барського р-ну Вінницької обл.] — партійний і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1951). Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення 1930 Вінн. с.-г. ін-ту — на рад. і парт. роботі. В 1951—52 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, 1952 — секретар ЦК Компартії України. В 1952—54 — перший секретар Вінн. обкому партії, 1954—63 — секретар ЦК Компартії України. В 1963—72 — перший секретар Хмельн. обкому партії. З 1972 — персональний пенсіонер. В 1956—71 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1949 — кандидат у члени ЦК, в 1952—72 — член ЦК Компартії України. В 1956—63 — кандидат у члени Президії ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 3—5-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

БУБОН — ударний музичний інструмент; дерев'яний або металевий обруч з натягнутою з одного боку шкірою. Деякі види Б. мають дзвіночки, брязкачці металеві кілця, пластинки. Поширений у багатьох народів, відомий у Київській Русі. Укр. Б. у прорізах обруча має металеві тарілочку, а всередині — навхрест натягнутий дріт з бубонцями та брязкальцями. Застосовується в оркестрах і в складі *троїстої музики*.

БУБОН (від грец. *βομβή* — пах, пухлина в паху) — запалення лімфатичних вузлів. Найчастіше Б. спостерігаються на шії, в паху. Б. супроводжує або ускладнює перебіг деяких венеричних захворювань, а також бубонної чуми, туберкульозу. Б. бувають болісними (при *шанкери м'якому*) або зовсім безболісними (напр., при сифілісі), різними за розміром, можуть нагноюватися, прориватися і загоюватися рубцем. Лік. у в. а. н. я.: усунення осн. захворювання, що спричинило Б., іноді — хірургічне втручання.

БУВАЛЬЩИНА — 1) у народній творчості усне оповідання (переважно побутового змісту), в осн. якого лежать незвичайні події, що трапилися або іст. самим оповідачем, або почуті ним від очевидців. У давніх записках Б. переважає фантастика, що зумовлене світоглядом нар. оповідачів, їхньою вірою в «нечисту силу». Такі Б. інакше назв. *блицями*.



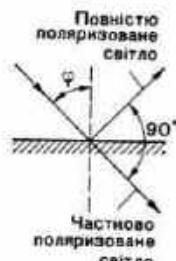
О. О. Бriansьк.



Н. Буало.



А. С. Бубнов.



Брюстера законом.

На укр. Б. істор. змісту першим звернув увагу П. Куліш («Українські народні перекази», 1847). Залежно від ступеня домислу, об'єкта зображення тощо Б. відносять до таких жанрових різновидів нар. прози, як усні оповідання (*приміт, факетіт*), *перекази й легенди*. 2) Цікава й повчальна пригода чи епізод (іноді фольклорного походження) з життя письменника, митця, вченого або іншої відомої людини. 3) Б. виступає і як літ. жанр (у творчості О. Стороженка, Остапа Вишні, Д. Бузька та ін.).

С. В. Мишанич.

БУВАРДІЯ (Bouvardia) — рід рослин род. маренових. Листопадні кущі, вис. до 1 м, рідше — багаторічні трави з цілокраїми супротивними вічнозеленими листками. Квітки білі, червоні або жовті, часто запашні, зібрані на кінцях пагонів у суцвіттях. Бл. 30 видів, поширених у Центр Америці. Введені в культуру як декоративні. В УРСР вирощують у кімнатах переважно Б. Гуттеана (B.houtteana) з кремовими і Б. жасминової (B. jasminiflora) з білими квітками.

БУГ, Західний Буг — права притока Вісли, тече в межах УРСР, БРСР та Польщі, на значному протязі по Б. проходить кордон між СРСР та Польщею. Бере початок на Подільській височині у Львів обл. УРСР, впадає у Віслу нижче від Варшави. Довж. 831 км (у межах УРСР — 350 км). Площа бас. 73 470 км². Головні притоки Б. в межах УРСР: ліви — Полтва, Кам'янка, Рата; праві — Нарев, Луга, Неретва, Мухавець. Замерзає в грудні, скресає в березні. В гідрологічному режимі добре виявлена весняна повінь; часто бувають осінні й зимові паводки. Середні багаторічні витрати води біля м. Кам'янки-Бузької — 11,2 м³/сек. Найбільші витрати води — в березні — квітні, найменші — переважно у вересні. Дніпрсько-Бузьким каналом Б. сполучений з річковою системою Дніпра, Августовським каналом — з системою Німану. Судноплавний на 315 км від гирла. Використовується для водопостачання. На Б. в межах СРСР — міста Буськ, Кам'янка-Бузька, Червоноград, Сокаль, Брест.

Г. І. Шевченко.

БУГ ПІВДЕННИЙ — річка в УРСР. Див. *Південний Буг*.

БУГАЄВ Борис Павлович (п. 29.VI.1923, с. Маньківка, тепер смт Черкаської обл.) — рад. військовий і держ. діяч. Головний маршал авіації (1977), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1946. В Рад. Армії з 1941. Учасник Великої Вітчизняної війни (льотчик, командир ланки авіазагону Центр штабу партизанського руху). З 1970 — міністр цивільної авіації СРСР. На XXIV і XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8 і 9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972.

БУГАТКА — селище міського типу Перевадського р-ну Вороши-

ловградської обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Комунарськ. 7,3 тис. ж. (1977). Кам.-вуг. шахта «Перевадська», кам'яний кар'єр, відділок птахорадгоспу. 3 заг.-освітні школи, 3 лік. заклади. Будинок культури, 3 б-ки. Б. виникла 1763.

БУГАЙ — плідник, самець великої рогатої худоби. Б. вищий і більший за корову (жива маса до 1600 кг). Має велике значення у відтворенні та якісному поліпшенні стада. Тому за племінними якостями та продуктивністю Б. мають бути кращими від корів, з якими їх спаровують. Статева зрілість Б. настає в 6—8 міс., у парування пускають у віці 14—18 міс. Вибираючи Б. для плем. використання, беруть до уваги їхню породу і породність, походження, екстер'єр, здоров'я, статеву активність, якість сперми і потомства. Якщо Б. дає потомство дочок, продуктивніших від своїх матерів, його вважають поліпшувачем стада і використовують якнайдовше (10—12 років). При ручному паруванні за рік один Б. покриває 150—200 корів. Кращим методом використання Б. є взяття у них сперми для штучного осіменіння корів. Спермою цінного Б. осіменюють 5000 і більше корів. Кастрованих Б. наз. *волами*.

БУГАЙ (Bataurus stellaris) — птах род. чаплених. Довж. тіла до 80 см, ноги відносно короткі, дзьоб прямий, стиснутий з боків, забарвлення вохристо-жовте з чорними та бурими плямами і рисками. Поширений в Європі, Азії, Африці. В УРСР прилітає в березні — квітні, відлітає в жовтні — листопаді; частина птахів зимує в пониззях Дунаю і Дністра. Селяться Б. в плавнях, на болотах, в заростях очерету, де весною і на початку літа чути своєрідне «бухання» самців, схоже на рев бика. Кладку з 3—5 яєць насиджують в умовах України 21—23 дні. Живляться жабами, пугловками, дрібною рибою, комахами. У викопному стані відомий з плейстоцену.

Л. Ф. Назаренко.

БУГАЙ — український нар. музичний інструмент. Являє собою дерев'яний циліндр. Одна з основ його обтягнута шкірою з прикріпленим до неї пучком кінського волосу, пошмикуванням за який видається звук. Використовується як басовий інструмент.

БУГАЙКО Тетяна Федорівна [13 (25).VI.1898, Брєван — 25.X.1972, Київ] — український рад. літературознавець-методист, засл. вчителька УРСР (з 1940). Член КПРС з 1944. Закінчила Полтавський ін-т соцівху (1931) та Ніжинський пед. ін-т (1935). З 1957 — зав. кафедрою методики мови і л-ри Київського пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Автор праць з літературознавства і методики викладання укр. л-ри, підручників для учнів і студентів, монографій про вивчення в серед. школі творчості Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. Грабовського. Нагороджена орденом Леніна.

Тв.: Українська література в середній школі. К., 1962 [у співавт.]; О взаємозв'язках в преподаванні русскої и укра-

инской литературы в школах УССР. К., 1969 [у співавт.]; Научения і виховання засобами літератури. К., 1973 [у співавт.].

БУГАЙЧЕНКО Іван Федорович [2 (15). VIII.1913, с. Михайлівка, тепер Первомайського р-ну Харківської обл. — 14.I.1943] — учасник підпільної боротьби на Житомирщині під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1939. Нар. в сел. сім'ї. З 1932 — на комсомольській роботі в Харків. обл. В 1934—39 — в Рад. Армії. В 1939 обраний секретарем Кам'янець-Подільського обкому ЛКСМУ; згодом — перший секретар Терноп. обкому ЛКСМУ. В липні 1941 направлений на лінію фронту, організував і очолював комсомольське підпілля в Потіївському р-ні (тепер на тер. Радомисльського р-ну Житомир обл.). В грудні 1942 його схопили гестапівці й після катувань живим закатали в землю.

БУГАЙЧИК (Ixobrychus minutus) — птах родини чаплених. Довж. тіла 40 см, дзьоб прямий тонкий, ноги короткі. У самця верх чорний, у самки й молоді — бурий. Б. поширений у Європі, Зх. Азії, Африці, Австралії та на о-вах Мадагаскар і Нова Зеландія. Прилітають Б. на Україну в квітні, селяться на болотах, по берегах річок, ставів. Гнізда роблять в очереті або на деревах. На зимівлю в країни Африки, Іран, Ірак відлітають у серпні — жовтні. Живляться комахами, жабами, дрібною рибою. У викопному стані відомий з плейстоцену. Л. Ф. Назаренко.

БУГЕНВІЛІЯ (Bougainvillea) — рід рослин род. нічницевих. Походить з тропічної і субтропічної Америки. Невисокі дерева або чагарники кущі, повзучі, лазячі або ліани. Листки чергові, цілокраї. Квітки невеликі, малопомітні з широкими яскравими приквітками, що визначають декоративну цінність Б. Бл. 15 видів. У культурі зустрічаються здебільшого Б. глаленська (B. glabra) і Б. чудова (B. spectabilis), що легко розмножуються черенками та швидко ростуть. В УРСР, зокрема в УРСР, розводять на півдні в садах, далі на північ — в оранжереях і кімнатах.

БУГЕНВІЛЬ — глибоководна заповідна на Зх. Тихого океану. Лежить біля пд.-зх. підніжжя о-ва Бугенвіля, у групі Соломонових о-вів. Довж. бл. 300 км, глб. до 9140 м. Район активного вулканізму. Названа на честь франц. мореплавця 18 ст. Л. А. Бугенвіля.

БУГЕР (Буге; Bouguer) П'єр (16.II.1698, Ле-Крузак, Бретань — 15.VIII.1758, Париж) — французький фізик, один із засновників *фотометрії*, член Паризької АН (з 1731). Праці з оптики, геодезії та гідрографії. Б. уперше ввів поняття кількості світла, відкрив (1729) закон ослаблення світла в середовищі (див. *Бугера — Ламберта — Бєра закон*). Автор важливих для розвитку корабельної справи трактатів з навігації. **БУГЕРА — ЛАМБЕРТА — БєРА ЗАКОН** — закон поглинання світла. За цим законом інтенсив-



Бувардія: пагін із суцвіттям та квіткою.



Бугай.



Бугай.



Бугенвілія глаленська.

ність I паралельного монохроматичного (одноколірного) пучка світла після проходження шару поглинаючої речовини товщиною d пов'язана з інтенсивністю I_0 на вході співвідношенням: $I = I_0 \times X \exp(-\mu d)$, де μ — показник поглинання, який залежить від частоти світла і хім. природи та стану речовини. Для розбавленого розчину речовини, що визначає поглинання, $\mu = \kappa c$, де κ — показник поглинання світла на одиницю її концентрації c ; κ є тільки приблизно сталою величиною, її значення при великих концентраціях поглинаючої речовини змінюється внаслідок фізико-хім. взаємодій молекул Б.—Л.—Б. а порушуються для великих інтенсивностей світлових пучків (поглинання світла зменшується внаслідок того, що значна частина молекул перебуває в збудженому стані). Закон названо за ім'ям франц. фізика П. Бугера, нім. математика і фізика Й.-Г. Ламберта та нім. фізика А. Бера.

Лит.: Шимловський А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961.

БУГИ — народність в Індонезії. Разом з спорідненими макасарами населяють пд.-зх. частину о. Сулавесі. Чисельність — 3,8 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — бугійська, належить до індонезійської мов. За релігією Б. — здебільшого мусульмани; зберігаються також пережитки анімістичних вірувань та ідуїзму. Осн. заняття — землеробство, мор. промисли, різні ремесла, торгівля. Б. — народ старод. культури (мають свою писемність, фольклор, літературу). **БУГИЛА** (*Anthriscus*) — під родина зонтичних. Багаторічні, одно- й дворічні трав'янисті рослини. Стебло високе, гранчасте, листки перисті. Квітки білі, іноді жовтуваті, зібрані в складний зонтик. Понад 20 видів, поширених в Європі, Пн. Африці і помірній зоні Азії. В УРСР — 12 видів, з них в УРСР — 6. В УРСР найпоширеніша Б. лісова (*A. silvestris*), стебло і листя якої отруйні, особливо для синіей. Б. кербель (*A. cerefolium*) подекуди вирощують як пряну рослину. Іл. с. 53.

БУГОВА Лія Ісаївна [н. 10(22).IV 1900, Немирів, тепер смт Вінницької обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1941. Сценічну діяльність почала 1920. Працювала в театрах Києва і Одеси (1922—38). З 1939 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. В. Іванова. Ролі: Раневська («Вишневий сад» Чехова), Софія («Останній» Горького), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Олена («Гли тай, або ж Панук» Кропивницького), Філумена («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо), мати («Гамлет» Чапек). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

БУГО-ДНІСТРОВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура часів неоліту, поширена на території Правобережної України і Молдавії з кін. 7-го до середини

4-го тис. до н. е. Пам'ятки Б.-д. к. вперше відкрито і досліджено 1949. Для Б.-д. к. характерні невеликі поселення в долинах річок. При розкопках пам'яток Б.-д. к. виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител, знаряддя праці (кайлоподібні мотики з рогу оленя, ножоподібні рогівні та дерев'яні серпи з крем'яними лезами), гостро- і плоскостонний посуд тощо. Племена Б.-д. к. займалися землеробством, скотарством, а також мисливством і рибальством. Вони мали зв'язки з племенами балкано-дунайського ареалу Б.-д. к. характеризуються формуванням осн. ознак *трипільської культури* Іл. с. 54.

Лит.: Даниленко В. Н. Неолит України. К., 1969; Буго-дністровська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

БУГО-СТИРСЬКА РІВНИНА — розташована у Львівській обл. УРСР. Лежить між річками Бугом і Стиром, у межах Галицько-Волинської синеклізи. На Пн. межуює з Волинською, на Пд. — з Подільською височинами. Максимальні висоти — 260—275 м. Рельєф переважно хвилястий, поверхня розчленована притоками Бугу та Стиру. Корисні копалини: торф, крейда, мергель та ін. В долинах річок та у знижених місцях є торфові болота, на межиріччі — піски, подекуди крейдові горби. Характерні поліські ландшафти (див. *Мале Полісся*). Посіви цукр. буряків, озимої пшениці, картоплі, плантації хмелю. Ю. Л. Грубин.



БУГРІМОВА Ірина Миколаївна [н. 28.II (13.III) 1910, Харків] — російська рад. артистка цирку, перша в СРСР жінка — дресировальниця хижаків, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1951. В цирку з 1929. З 1939 працює як дресировальниця левів. Гастролювала за кордоном. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Портрет с. 52.

БУГУЛЬМА — місто республіканського підпорядкування Татарської АРСР, райцентр, біля впадіння р. Бугульминки в р. Зай (бас. Волги). Залізничний вузол, аеропорт 82 тис. ж. (1977). Центр нафтодобувної і газової пром-сті Татарії. Виготовлення устаткування для нафт. пром-сті, сан.-тех. і залізобетонних виробів, підприємств

ва по обслуговуванню залізничного транспорту, мех., ремісничо-мех., фарфоровий заводи та ін. Розвинута харч. і легка пром-сть. Татарський н.-д. ін-т нафтової пром-сті, індустріально-пед. технікум, мед. уч.-ще. Театр, музеї (краснзавчий і Ярослава Гашека). Б. засн. 1736, місто — з 1781.

БУГУРУСЛАН — місто обласного підпорядкування Оренбурзької обл. РРФСР, райцентр, на р. Великій Кінелі (бас. Волги). Залізнична станція. 53 тис. ж. (1977). Швидко зростаючий центр нафтогазодобувної пром-сті (на базі Волго-Уральського нафтогазового району) 3-ди: «Радіатор» і залізобетонних виробів, підприємства по переробці с.-г. сировини, меблева, швейна ф.-ки. 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краснзавчий музей. Б. засн. 1748.

БУДА — поширене на Україні в 16—19 ст. кустарне виробництво для добування з деревної маси поташу, дьогтю і вугілля. З існуванням Б. пов'язане виникнення багатьох містечок і сіл. На тер. пн. частини УРСР збереглося бл. 80 похідних від Б. назв населених пунктів.

БУДАПЕШТ — столиця Угорської Народної Республіки. Лежить на обох берегах Дунаю. Правобережна частина міста (Буда) горбиста, лівобережна (Пешт) — рівнинна. 2065 тис. ж. (1975).

Б. складається з 3 частин, що історично створилися, — Пешта, Буди і Обуди, 1872 об'єднаних в одне місто. На тер. Буди і Обуди, що, як і Пешт, вперше згадується 1148, в давнину було поселення кельтів, у 1—4 ст. — рим. поселення Аквікум. До появи угорців (бл. 895) на місці Пешта існували (до 10 ст.) слов. поселення. В 11—13 ст. Пешт — значний торг. центр. У 1241 Буда, Обуду і Пешт зруйнували монголо-татари. З 1242 Буда — столиця, з 1350 — постійна резиденція угор. королів. У 1541—1686 Буда, Обуда і Пешт — під владою Османської імперії, з поч. 18 ст. — Габсбургів. Населення Буди і Пешта відіграло велику роль у революції 1848—49 в Угорщині. Після утворення Австро-Угорщини (1867) Б. — столиця Угорщини. З кін. 19 ст. Б. — центр робітн. революц. руху. Був столицею Угорської Радянської республіки 1919. В березні 1944 окупований нім.-фашист. військами. Визволений Рад. Армією 13.III 1945 (див. *Будапештська операція 1944—45*). До складу Б. 1949 включено передмістя Чепель, Уйпешт, Кішпешт, Будафок та ін. Б. — осн. пром. і торг. центр країни. Гол. галузь пром-сті — машинобудування, особливо транспортне (з-ди «Ганц» та «Ікарус» та ін.) і електротех., а також верстатно-і приладобудування, виробн. с.-г. машин. Значне місце посідають текст. (гол. чин. бавовняна), хім. (кислоти, мінеральні добрива, гумові вироби), харч., фармацевт. пром-сть. Розвинута поліграф. галузь. Б. — один з найбільших європ. трансп. вузлів (11 з-ць і 7 автошляхів), великий порт на Дунаї, міжнар. аеропорт — Ферігель. Метрополітен з 1896 (рекон-



Б. П. Бугас.



І. Ф. Бугайченко.



П. Бугер.



Л. І. Бугова.

БУДАПЕШТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944-45

струкція і буд. нових ліній за допомогою рад. спеціалістів).
У Б. — Угорська АН, ун-т, ін-ти: екон. ім. К. Маркса, політех., медичний, Нац. угорська музична академія ім. Ф. Ліста та ін. вищі навч. заклади, ряд н.-д. ін-тів Б-ки: Державна, університетська, Угорської АН, Центральна. Є 16 музеїв, у т. ч. Нац., образотворчих мистецтв, Нац. галерея. Театри, у т. ч. оперний, нац., драматичний, оперети. Буд. і Пешт сполучають 8 мостів (в т. ч. Ланцюговий, 1839—49, інж. У. Т. і А. Кларк, скульптор Я. Маршалюк). У Буд. збереглися залишки рим. поселення Аквінкума (1—4 ст., тепер музей), архіт. ансамбль Фортечної гори (13—17 ст.), готична церква Богоматері (13—15 ст.), королівський палац (13—18 ст., зруйнований під час 2-ї світової війни, відбудований 1967), житл. будинки в стилі барокко та ін.; на горі Геллерт на честь радянських воїнів, що загинули в боях за Б., — пам'ятник. Визволення (1947), скульптор Ж. Кішфалуді-Штробл). Серед споруд Пешта відзначаються: Нац. музей (1837—47, арх. М. Поллак), оперний театр (1875—84, арх. М. Ібль), парламент (1884—1904, арх. І. Штейндль), пам'ятник Тисячоліттю Угорщини (1894—1929, скульптор Д. Зала), Народний стадіон (1948—53, арх. К. Давід), готелі «Будапешт» (1968, арх. Д. Срог), «Інтерконтиненталь» (1970, арх. Я. Фінта). Споруджуються нові мікрорайони У Б. багато парків, зокрема мальовничий парк на о. Маргіт.

БУДАПЕШТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944—45 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 військ 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Р. Я. Малиновський) і 3-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Ф. І. Толбукін) Українських фронтів при підтримці кораблів Дунайської військової флотилії по розгрому будапештського угруповання фашистських нім.-угорських військ 29.X 1944 — 13.II 1945 Рад. військам протистояли майже всі сили групи армій «Південь», посиленої в ході Б. о. 35 д-зіями, переведеними з груп армій «А» і «Центр». 29.X війська 2-го Укр. фронту прорвали оборону ворога на р. Тиси в районі Сольнок — Байя і, продовжуючи наступ на Кечкемет і Будапешт, 10.XII вийшли на Дунай біля Ваца, перерізали всі шляхи на Будапешт з Пд. та Сх.

і підійшли до Будапешта. Війська 3-го Укр. фронту в той самий час переправилися через Дунай біля Батини й Апатина і, наступаючи на Естергом, 26.XII з'єдналися з військами 2-го Укр. фронту і завершили оточення угруповання ворога чисельністю 188 тис. чол. Під час Б. о. в січні 1945 рад. війська відбили 3 контрудари ворога, який намагався деблокувати оточене в Будапешті угруповання. 13.II після тривалих і запеклих боїв рад. війська визволили столицю Угорщини Будапешт, а 16.II повністю ліквідували будапештське угруповання ворога.

БУДАПЕШТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Лоранда Етвеша — найбільший вуз Угорщини. Засн. 1635 як духовний ун-т у м. Тирнавії. З 1773 — світський навч. заклад. У 1777 переведений до Буд. і, а 1784 — до Пешта. У 1949 ун-ту присвоєно ім'я видатного угор. фізика Л. Етвеша. В 1975/76 навч. р. мав 3 ф-ти: політ. наук та права, природничо-матем. наук, гуманітарних наук, на яких навчалося 6500 студентів. При ун-ті працюють ін-т права, ботанічний сад, біол.-експериментальна станція. В 6-ці ун-ту — понад 1,25 млн. тт., зокрема 1136 інкунабул, 2615 угор. стародруків (до 1711). Б. у. підтримує дружні зв'язки з деякими рад. вузами, зокрема з філол. ф-том Ужгород. ун-ту. Іл. с. 34.

БУДАЦЬКИЙ ЛИМАН, Шаболанське озеро — солона водойма на узбережжі Чорного м. в межах Одеської обл. УРСР. Лежить на Зх. від Дністровського лиману. Довж. 15 км, шир. 2,7 км, глиб. до 2 м. Від моря відокремлюється піщаною косою завширшки до 100 м. Живиться за рахунок фільтрацій мор. води, водообміну з Дністровським лиманом та поверхневого стоку. Рибальство. Лікувальні грязі.

БУДБАНК СРСР, Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень — кредитна установа, створена 1959 на базі Промбанку Союзу РСР.

Осн. функції: залучення коштів, призначених для фінансування капітальних вкладень; фінансування капітальних вкладень підприємств і орг-цій пром-сті, транспорту, зв'язку, держ. торгівлі та ін. галузей, а також витрат по будівництву за кордоном, пов'язаних з наданням СРСР тех. допомоги ін. країнам; короткострокове кредитування підприємств орг-цій і будов; довгострокове кредитування капітального будівництва та витрат на впровадження нової техніки, розширення випуску товарів нар. споживання, буд. матеріалів, довгострокове кредитування індивідуального та кооп. житл. будівництва в містах і робіт. селищах Банк, здійснюючи господарський розрахунок, здійснює контроль за правильним і ефективним використанням коштів, виконанням планів будівництва і завдань по введенню в дію виробничих потужностей. Очолює Будбанк СРСР Правління. Він має розгалужену мережу установ: респ. контори в союзних та авт.

республіках, крайові, обласні контори, відділення і пункти уповноважених при відділеннях Державного банку СРСР. На Україні Будбанк СРСР має Українську респ. контору, в підпорядкуванні якої перебуває (1977) 25 обл. контор, 13 міськ. управлінь, 97 відділень, 99 пунктів уповноважених та респ. обчислювальний центр.

БУДДА (санскр. Буддха, букв. — просвітлений) — у буддизмі істо-та, що нібито досягла найвищої святості. Б. наз. також напівлегендарного засновника буддизму Сіддхартху Гаутаму, який нібито жив у 7—6 ст. до н. е. Іл. с. 54.

БУДДИЗМ — одна з найпоширеніших релігій світу. Б. виник у Стародавній Індії в 6—5 ст. до н. е. Засновником Б. вважають Сіддхартху Гаутаму, який нібито першим досяг стану *нірвани* — блаженного небуття і став *буддою*. «Священні» книги Б. відомі під назвою «Тріпітака». Згідно з вченням Б., життя — це суцільна низка страждань, причиною яких є жадоба життя, потяг до існування. Смерть не веде до припинення цих страждань, бо за нею неминує настане нове народження. Звільнення від безконечного переродження, засобом врятування від страждань є заглиблення в нірвану. Одним із гол. догматів Б. є вчення про переродження душ (сансара) і закон відплати (карма) в загробному житті. Буддистські ідеали відмови від життєвих інтересів, непротивлення злу тощо сприяли зміцненню панування експлуататорських класів. У 1 ст. н. е. Б. розпався на дві течії: *махаяну*, яка з часом пішла на компроміс з *брахманізмом*, і *тіхнаю*, що зберегла осн. риси первинного Б. Поширився в країнах Центр. та Сх. Азії. В Монголії й Тибеті набрав форми *ламаязму*. В Індії на зміну Б. прийшов *індуїзм*. В СРСР Б. має певну кількість прихильників серед віруючих у Бурят., Калм. і Тув. АРСР.

Лит.: Кочетов А. Н. Буддизм. М., 1968.

БУДЕВСЬКА Адріана (справж. ім'я і прізвище — Адріана Киричова Ганчева; 13.XII 1878, Добрич — 9.XII 1955, Софія) — болгарська актриса, нар. арт. НРБ (з 1953). Після закінчення 1899 у Москові театр училища Малого театру (клас О. П. Ленського) протягом 1899—1904 і 1906—26 працювала в Софійському театрі «Сльоза і сміх» (з 1905 — Нар. театр). У 1899 створила образ Олени в п'єсі М. Кропивницького «Глигит, або ж Павук». Ролі: Рада (за романом Вазова «Під ігом»), Цена («Зміїне весілля» П. Тодорова), Ірена («Жінка з моря» Ібсена), Ніна, Соня («Чайка», «Дядя Ваня» Чехова); грала в п'єсах Л. Толстого, М. Горького, О. Островського, У Шекспіра та ін. Портрет с. 55.

БУДЖАК — історична область між гірлами Дунаю і Дністра в 16—19 ст. (тепер пд. частина Одеської обл.). На тер. Б. в 17—18 ст. були кочів'я Буджаської орди, або *Білгородської орди*, підвладної *Кримському ханству* і Туреччині. За умовами *Бухарест-*



І. М. Бугримова



Будапешт. Архітектурний ансамбль «Фортечна гора» (башта фортеці). 13—17 ст.

Будапешт. Панорама міста.



ського мирного договору 1812 Б.
у складі Бессарабії ввійшов до
Росії

БУДЖАЦЬКА ОРДА — див. Білгородська орда.

БУДЗИНОВСЬКИЙ Вячеслав (30.І 1868, с. Баворів, тепер Тернопільської обл. — 14.ІІ 1935) — український письменник та історик бурж.-демократичного напрямку. Вивчив у Львів. і Віден. ун-тах. У 1886—87 брав участь у редагуванні львів. соціалістич. газ. «Праця». Один з організаторів Укр. радикальної партії. Редагував газ. «Громадський голос» та ін. Автор оповідань, історичних повістей про боротьбу козацтва («Пригоди запорізьких скитальців», «Оселя Підкова»). Істор. праці: «Аграрні відносини Галичини» (1894), «Хлопська посілість» (1901), «Наші гетьмани» (1907), двотомна «Історія України» (1924) та ін. Розглядав істор. процес з позицій бурж. об'єктивізму.

БУДИ — селище міського типу Харківського р-ну Харківської обл. УРСР. Залізнична станція. 9,7 тис. ж. (1977). *Будяківський фаянсовий завод «Серп і молот»*, з-д буд. матеріалів, відділок радгоспу «Березізка». Середня та восьмирічна школи; 3 лік. заклади, в т. ч. лікарня; кінотеатр, 4 6-ки. Відомі з 70—80-х рр. 18 ст.

БУДИНИ — давнє плем'я, що, як писав Геродот, жило на Пн. від *Сарматії* у місцевості, вкритій лісом. Вчені локалізують Б. по-різному: від Серед. Придніпров'я до Прикам'я та Приуралля, вважаючи їх або слов'янами, або плем'ям іран. походження чи предками морави. У Б. були дерев'яні укріплення. Б. разом зі *скіфами* брали участь у війні проти *Латвія*.

БУДИНКИ І ПАЛАЦИ КУЛЬТУРИ — в СРСР клубні установи, що проводять масово-політичну і культурно-освітню роботу, спрямовану на комуністичне виховання і організацію дозвілля трудящих. Б. і п. к. пропagaють політ., наук. і вироб.-тех. знання, організують гуртки, виставки, усні журнали, кінофестивалі, сприяють розвитку усіх видів *народної творчості*. Б. і п. к. здійснюють методичне керівництво клубними закладами, узагальнюють і поширюють передовий досвід клубної роботи, організують підвищення кваліфікації клубних працівників. Б. і п. к. є держ. підприємствами, профспілкові, колгоспні тощо. На їхній базі працює більшість *народних університетів*.

БУДИНОК ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР — збудований 1936—39 за проектом В. Г. Заболотного у Києві (Держ премія СРСР, 1941). Відзначається чіткістю планового рішення, простотою і лаконічністю архіт. форм. В центрі будинку — восьмикутний у плані сесійний зал, перекритий металево-скляним куполом. До залу примикають просторі кулуари, парадний вестибюль з сюжетним розписом на стелі (роботи художників В. і Б. Шербакових) та службові приміщення. В обробці інтер'єрів використано мотиви і форми укр. народного мистецтва. В оформленні застосовано цінні поводи природи.

ного каменю і деревини. В 1949 до Б. В. Р. УРСР придбано напівкруглий корпус з внутрішнім двориком. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

Літ.: Моїсєнко В. П. Будівник Верховної Ради Української РСР. К., 1960.

БУДИНОК ВІДПОЧІНКУ — оздоровчий заклад зі встановленим режимом активного відпочинку практично здорових людей. Перший Б. в. створено за ініціативою В. І. Леніна 1920 в Петрограді. Б. в. забезпечує найсприятливіші умови для відновлення сил зміщених здоров'я трудящих. Ріжим в Б. в. передбачає раціональне використання відпочиваючими природних і кліматичних умов, культурно-масові, спортивні та санітарно-освітні заходи, раціональне харчування згідно з гігієнічними вимогами й науково обґрунтованими фізіол. нормами, створення належних умов для відпочинку з урахуванням віку і фіз. стану відпочиваючих. Харчування проводиться під контролем мед. персоналу. За часом функціонування Б. в. поділяють на цілорічні, сезонні та однокдені. Найбільш поширені перші два типи Б. в. з 12-денним і 24-денним строком перебування. Є також спеціалізовані Б. в.: колгоспні та міжколгоспні, молодіжні, для батьків і дітям та ін. Великого поширення набули бази відпочинку, пансіонати, туристські бази для бажаючих поєднувати відпочинок з екскурсіями і туристськими мандрівками. Б. в. розташовують у мальовничій або курортній місцевості, остеронь можливих джерел забруднення повітря, водойм та шуму. Вони мають благоустроєну територію, понад половина якої відводиться під зелені насадження. Будують Б. в. за спец. типовими проектами, розрахованими на різну кількість відпочиваючих. В 1976 в УРСР працювало 262 Б. в. на 84,6 тис. місць. За рік у них відпочивало понад 1,1 млн. чол. (1955—148 Б. в. на 25 тис. місць).

А. М. Седюков

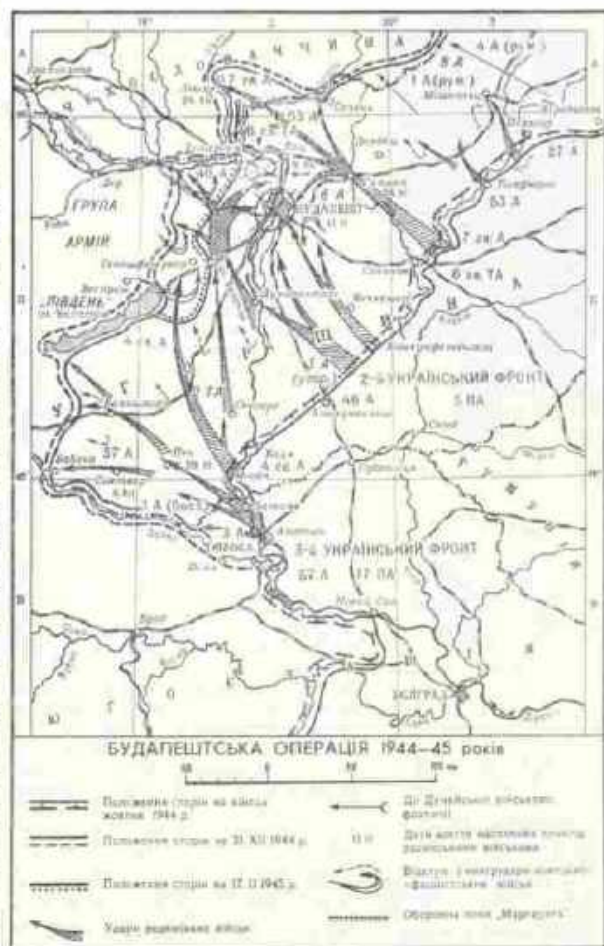
Будинок дитини — в СРСР заклад для виховання дітей — круглих сиріт, дітей одиноких матерів або громадян, позбавлених батьківських прав. У Б. д. дітей, поділених за віком на дві групи, виховують до 3 років, після чого їх переводять до дитячих будинків. Догляд здійснюють лікарі, мед. сестри, педагоги, няні. Керує Б. д. лікар, при кожному Б. д. діє опікуńska рада. Життя дітей у Б. д. підпорядковане режиму, вони забезпечуються жіночим молоком, спец. дитячим харчуванням, широко проводяться оздоровчі заходи. Б. д. перебувають у віданні органів охорони здоров'я.

БУДИНОК НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ — державний культурно-освітній заклад, який здійснює методичне і організаційне керівництво художньою самодіяльністю клубних закладів і сприяє розвитку нар. творчості трудящих. До 1939 на Україні цю функцію виконували Центр. станція і обл. бази самодіяльного мистецтва. За

рішенням Уряду УРСР 1939 їх реорганізовано у Центральний (Республіканський) і обласні Б. н. т. Воїни перебувають у віданні респ. м-в культури, управління культури краю, області тощо. У Києві працює також міський Б. н. т. Основ завдання Б. н. т.: сприяти підвищенню кваліфікації керівників худож. самодіяльності, організовувати видання методичних посібників і відповідних творів для репертуару худож. самодіяльності. Б. н. т. популяризує кращі зразки нар. творчості, сприяють виявленню нар. талантів, організовують огляди, конкурси, фестивалі, виставки тощо. Б. н. т. існують в усіх респ. СРСР.



Бугида лісова:
1 — верхня частина рослини з квітками (а) і плодами (б); 2 — листок.



БУДИНОК ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ



Будапештський університет. Центральний будинок.



Статуя Будди Гаутами. Південь. 5 ст. Музей Саднатх, Індія.



Буго-дністровська культура. Речі з пам'яток.
1 — глиняний горщик;
2 — кістяна проколка;
3 — кістяний рибальський гачок; 4 — кам'яний брусок.

що, видають брошури та плакати, влаштовують виставки, проводять ін. заходи. До лекційної та орг.-методичної роботи Б. н.-т. п. залучають вчених, інженерно-тех. працівників, робітників, госп. керівників. Громад. актив Б. н.-т. п. об'єднується в наук.-тех. секції або комісії. Діяльність Б. н.-т. п., як правило, відбувається в контакті з організаціями т.-ва «Знання», Всесоюзної Ради науково-тех. т.-ва та Всесоюзного т.-ва винахідників і раціоналізаторів, тер. центрами наук.-тех. інформації.

В. М. Барзилович.

БУДИНОК ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ — установа, що подає теоретичну й методичну допомогу пропагандистським кадрам КПРС. Створені 1956 на базі реорганізованих партійних бібліотек міських комуністів. Існують при ЦК Компартії союзних республік, крайкомів, обкомів, окружкомів, міських комуністів. В Б. п. о. для пропагандистів, лекторів, доповідачів, керівників агітколлективів проводяться лекції, семінари, теоретичні конференції, консультації. Під керівництвом парт. к-тів Б. п. о. організують підготовку й перепідготовку пропагандистів, ведуть роботу по вивченню й поширенню досвіду парт. пропаганди. В Б. п. о. є кабінети історії КПРС, філософії, політекономії та ін.; працюють методичні ради. Значну роботу по допомозі пропагандистам ведуть бібліотеки при Б. п. о. Поряд з Б. п. о. існують *кабінети політичної освіти*.

БУДИНОК ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ. Будинки учителів — культурно-освітній заклад в СРСР, який проводить роботу серед учителів, працівників педагогічних навчальних закладів, дошкільних, позашкільних та інших установ системи народної освіти. Організовано їх згідно з декретом РНК, підписаним В. І. Леніним 25 квітня 1921. Перший Б. п. о. на Україні засновано 1922 у Харкові. З 1934 по 1956 налічувалися Будинками учителів (деякі мають таку назву й досі). В УРСР на 1978 було 47 Б. п. о. Вони допомагають працівникам освіти у підвищенні ідейно-політ. рівня і пед. кваліфікації, пропагують кращий досвід шкіл, учителів, дошкільних дитячих закладів, організовують культурний відпочинок працівників освіти та їхніх сімей. При Б. п. о. є б-ки, проводяться семінари, наук.-пед. конференції, працюють нар. ун-ти, наук. гуртки, колективи худож. самодіяльності.

БУДИНОК САНІТАРНОЇ ОСВІТИ — санітарно-профілактичний заклад системи охорони здоров'я, що являє собою організаційно-методичний та координаційний центр *санітарної освіти* населення СРСР. Перший Б. с. о. на Україні відкрито 1920 в Харкові. В УРСР функціонує 86 Б. с. о. (республіканський, обласні, міські). Б. с. о. веде пропаганду гігієнічних та мед. знань, здійснює організаційно-методичне керівництво санітарно-освітньою роботою ін. мед. закладів. До складу Б. с. о. входить методичний кабінет, забезпечений спец. матеріалами на

допомогу організаторам санітарної освіти та пропагандистам, лекційне бюро, бібліотека-читальня. Як дорадчий орган при Б. с. о. працює методична рада у складі представників місцевих мед. та культ. установ, закладів нар. освіти, комітету т.-ва Червоного Хреста, професійних та ін. організацій.

В. О. Мовчанюк.

БУДИНОК УЧЕНИХ — в СРСР культурно-освітній заклад, організація наукової громадськості. Перший Б. у. відкрито 1921 в Петрограді при Центральній комісії в справі поліпшення побуту вчених, організований за ініціативою В. І. Леніна і при активному сприянні О. М. Горького. На Україні 1978 працювало 5 Б. у.: у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську. Б. у. сприяють працівникам науки і вузів у підвищенні їхніх ідейно-теоретичних і спец. знань, орг.-ції культ. відпочинку науковців та їхніх сімей, орг.-ції шестифахової роботи вчених тощо.

«БУДИТЕЛІ» (чес. *buditel* — той, хто пробуджує) — 1) Діячі чеського національного руху в кінці 18 — 1-й половини 19 ст., відомі як «чеське відродження». Боротьба за відродження чеської мови, науки і культури, які перебували в занепаді внаслідок політики нац. гніту і понемищення, що її проводили *Габсбурги*. Найвідоміші чес. «Б.» — історики і філологи Ф. Палацкій, П.-Й. Шафарик, В. Ганка, письменник Й.-К. Тил та ін. Діяльність «Б.» сприяла пробудженню нац. свідомості чеського народу. «Б.» мали тісні зв'язки з діячами культури Росії та України, вивчали рос. та укр. історію і культуру. 2) Літературно-громадські діячі на Закарпатській Україні в серед. 2-й пол. 19 ст. (О. В. Духнович, О. І. Павлович та ін.). «Б.» проводили культурно-освітню роботу — видавали книжки, альманахи, складали підручники для нар. шкіл, виступали проти мадяризації укр. населення. В той же час «Б.» ігнорували живу нар. мову, більшість з них писала т. з. «лізичем». Підтримуючи зв'язки з галицькими «*москофілами*», «Б.» в своїй громад.-політ. діяльності були прихильниками рос. царизму, заперечували необхідність революц. боротьби з трудящими.

БУДІВЕЛЬНА АКУСТИКА — наука про поширення шуму в будинках і на території забудови та засоби захисту від нього; розділ *будівельної фізики*. ґрунтується на теоретичних положеннях статичної і хвильової акустики. В Б. а. застосовують архіт.-планувальні і буд.-акустичні методи. До архіт.-планувальних методів належать: оптимальне (щодо захисту від шуму) планування приміщень, будинків, житл. р-нів і мікрор-нів, територій пром. підприємств; віддалення джерел шуму від об'єктів захисту. Буд.-акустичними методами є застосування матеріалів, конструкцій і пристроїв, що забезпечують ефективне зниження шуму (див. *Звукоізоляційні матеріали*, *Звукошумні матеріали*); вжиття заходів до зменшення шуму від *інженерного устаткування* будинків тощо. Дослідження з Б. а.

спрямовані також на розроблення нових акустичних матеріалів та методів акустичного контролю якості огорожувальних конструкцій.

В. М. М'єксин.

БУДІВЕЛЬНА ІНДУСТРІЯ — сукупність будівельних і монтажних організацій, в основному підприємств, які здійснюють індустриальним методом роботи по зведенню, реконструкції і розширенню будівель і споруд, а також монтаж устаткування. Становлення Б. і. в СРСР тісно пов'язане з *індустриалізацією* нар. т.-ва, що зумовило виділення Б. і. в самостійну галузь, перехід до індустриальних методів будівництва. Розвиток Б. і. є основою швидко зростаючих темпів і масштабів будівництва, засобом прискорення *науково-технічного прогресу*, підвищення якості буд. робіт і продуктивності праці в цій галузі. Початок створення потужної Б. і. припадає на першу п'ятирічку (1928/29 — 1932/33). Особливо швидкого розвитку набула вона в післявоєнні роки. Осн. фонди Б. і. СРСР зросли 1976 проти 1940 в 10 раз, заг. обсяг буд. і монтажних робіт збільшився за цей час у 12,8 раз, основним став підприємний спосіб будівництва, поглибилася спеціалізація буд. виробн. На кін. 1976 в країні налічувалося 28 632 первинних буд. і монтажних орг.-цій, у т. ч. державних — 24 436 (з них 13 809 спеціалізованих), кооперативних — 385, міжколгоспних — 3811, трестів — 2884; в УРСР відповідно — 4095 (3026), 1645, 57, 1012, 381.

Буд. і монтажні орг.-ції країни оснащені високоефективною технікою. На кін. 1976 в них налічувалося (тис.): екскаваторів — 145,2, скреперів — 42,5, бульдозерів — 154,5, кранів пересувних — 184,1 (1940 відповідно — 2,1, 1,1, 0,8, 1,1). На Україні парк буд. машин становив на цей час понад 50 тис. одиниць. Зростання тех. бази Б. і. дало можливість забезпечити високий рівень механізації в будівництві. На кін. 1977 в СРСР комплексно механізовано 98,1% земляних робіт, 93% бетонних і залізобетонних, 96,8% монтажу бетонних і залізобетонних конструкцій, в УРСР відповідно 98,7%, 91,5%, 96,8%. Споруджено потужні підприємства по виробн. збірних залізобетонних конструкцій і деталей, буд. металоконструкцій, деревобр. комбінати, з-ди по виробн. бетону і розчину, асфальтобетонні з-ди, підприємства по ремонту буд. машин і механізмів. Це дало змогу забезпечити істотне підвищення рівня індустриалізації будівництва, значно змінити виробничу базу міжколг. буд. орг.-цій. Застосування індустриальних методів будівництва, прогресивних об'ємно-планувальних та конструктивних рішень, удосконалення форм управління будівництвом, широкое використання буд. конструкцій індустриального виготовлення зумовили зростання обсягу індустриального повнізбірного будівництва, який досяг 1976 в СРСР 35% (в УРСР — 50,3%) заг. обсягу буд.-монтажних робіт, великопанельного та об'ємно-блоко-

вого житл. будівництва — відповідно 49,5%, 45,0% заг. площі будинків. Застосовуються ефективні буд. матеріали, конструкції та роботи з легких бетонів, впроваджуються прогресивні методи прискореного монтажу буд. конструкцій та технологічного устаткування. Б. і є одним з споживачів продукції багатьох галузей пром-сті, у т. ч. 80—90% продукції пром-сті буд. матеріалів. В СРСР успішно розвивається будівельна наука, яка включає будівельну механіку, буд. фізику та ін. теоретичні дисципліни, технологію буд. виробн., економіку будівництва тощо; створено ряд н.-д. ін-тів, широку мережу проектних, розвідувальних орг-цій в галузі будівництва (в СРСР кількість проектних і розвідувальних орг-цій 1976 становила 1727, у т. ч. в УРСР — 273).

Літ. див. до ст. Будівництво.

О. В. Колубакин.

БУДІВЕЛЬНА КЛІМАТОЛОГІЯ — наука про вплив кліматичних факторів на експлуатаційні якості і довговічність споруд; розділ будівельної фізики. Ґрунтуються на осн. положеннях фізики атмосфери і заг. кліматології. В Б. к. враховують сумісну дію кліматичних факторів (т-ри, атм. опадів, напрямки і сили вітру, інтенсивності сонячної радіації тощо) в найбільш несприятливих для даної місцевості умовах і встановлюють розрахункові показники, необхідні для проектування огороджувальних конструкцій будинків і споруд.

БУДІВЕЛЬНА МЕХАНІКА — наука про принципи та методи розрахунку споруд на міцність, жорсткість, стійкість та коливання. Методами Б. м. визначають внутр. зусилля і переміщення, що виникають в елементах буд. систем, досліджують стійкість і коливання споруд в різних температурно-часових умовах статичного і динамічного навантаження. Осн. об'єкти розрахунку Б. м.: стрижневі системи (ферми, арки, рами), тонкостінні системи (пластини, оболонки), комбінації стрижневих і тонкостінних систем та масивні тіла. Теорія розрахунку ґрунтується на методах теоретичної механіки, опору матеріалів, теорій пружності, пластичності і повзучості. Розрахунок проводять за допомогою розрахункової схеми, що являє собою спрощену схему реальної споруди і відображає її осн. властивості та навантаження. За методикою розрахунку всі системи у Б. м. поділяють на статично визначувані, в яких внутр. зусилля визначають за допомогою рівнянь статички, і статично невизначувані, для розрахунку яких, крім рівнянь статички, складають додаткові рівняння. Осн. методами розрахунку стрижневих статично невизначуваних систем є метод сил, метод переміщень та мішаний метод. У методі сил основну (розрахункову) систему одержують з заданої «випучкою» надлишкових зв'язків. Невідомими є реакції у вилучених зв'язках, визначають за канонічними рівняннями (виходячи з умов спільності деформування). Визначені зусилля разом з

заданим навантаженням «прикладують» до осн. системи і методами опору матеріалів розраховують внутр. зусилля і переміщення (мал.). В методі переміщень осн. систему одержують введенням додаткових зв'язків, що перешкоджають кутковим і лінійним переміщенням вузлів заданої системи. Невідомими, що їх визначають з умов рівноваги зв'язків, є переміщення у напрямі введених зв'язків. Мішаний метод — поєднання методів сил і переміщень. Для розрахунку тонкостінних статично невизначуваних систем складають диференціальні рівн., в яких невідомими є функції зусиль і переміщень. Стрижневі системи розраховують також на рухоме навантаження, застосовуючи ліній впливу (графічне зображення закону зміни будь-якого фактора при переміщенні по споруді одиничної сили). Задачі Б. м. розв'язують на аналогових електронних пристроях безперервної дії та цифрових обчислювальних машинах, вживаючи методи матричної алгебри. Використання електронно-обчислювальних машин зумовило впровадження ефективних методів розрахунку: варіаційно-різницього, скінченних елементів, статистичних випробувань та ін.

Літ.: Корноузов Н. В. Прочність і устійність стержневих систем. М., 1949; Дарков А. В. (та ін.). Строительная механика. М., 1976; Доценко И. С. Строительная механика. К., 1976. Г. В. Ісаканов.

БУДІВЕЛЬНА ТЕПЛОФІЗИКА, будівельна теплофізика — наука про процеси передачі тепла, вологи і повітря у приміщеннях та огороджувальних конструкціях будинків; розділ будівельної фізики. Методами Б. т. встановлюють закономірності взаємодії огороджень з внутр. і навколишнім середовищем, визначають тепло- і масообмін всередині конструкцій, «температурні поля» огороджень, довговічність споруд тощо. Дослідження з Б. т. проводять у натурних умовах або лабораторних кліматичних камерах, що імітують реальні температурно-вологісні режими експлуатації. У розрахунках застосовують засоби матем. та фіз. моделювання, аналітичні та ін. методи на основі теорії теплопередачі, масообміну, термодинаміки, теорії подібності тощо. Методи Б. т. спрямовані на створення огороджувальних конструкцій, оптимальних щодо гігієнічних, тех. та екон. вимог.

А. А. Альбіцкий.

БУДІВЕЛЬНА ФІЗИКА — наука про фізичні явища і процеси, пов'язані з експлуатацією будинків і споруд; прикладна галузь фізики. Осн. розділами Б. ф. є: будівельна акустика, будівельна теплофізика, будівельна світлотехніка, пов'язана з використанням промислої енергії сонця та штучних джерел світла в архітектурі і будівництві. До ін. розділів Б. ф. належать теорія довговічності буд. конструкцій і матеріалів, буд. аеродинаміка, будівельна кліматологія, а також термодинаміка необоротних процесів, в якій явища перенесення енергії і речовини в огороджувальних конструкціях

вивчають як єдиний процес. Методами Б. ф. розраховують опір буд. конструкцій фізико-кліматичним та фізико-хім. атмосферним впливам, визначають вимоги до матеріалів і конструкцій, щоб забезпечити оптимальні (найсприятливіші для праці і відпочинку людини) температурно-вологісні, акустичні і світлотехнічні умови. Цими методами досліджують явища тепло- і масоперенесення в огороджувальних конструкціях; визначають фазові переходи (випаровування і замерзання рідини, конденсація її пари) і хім. перетворення матеріалів (напр., твердіння бетону, окислення арматури). Дослідження з Б. ф. дають змогу коректувати технологію виготовлення буд. матеріалів з заданими властивостями, контролювати їхню якість тощо. Літ.: Гусев Н. М. Основы строительной физики. М., 1975.

В. М. М'який.

БУДІВЕЛЬНЕ І ШЛЯХОВЕ МАШИНОБУДУВАННЯ — галузь важкого машинобудування, підприємства якої виробляють машини та устаткування для механізації промислового та житлового будівництва, будівництва шляхів, а також для добування і виробництва будівельних матеріалів. Осн. продукція: екскаватори, бульдозери, канавокопачі, грейдери, скрепери, буд. крани, трубоукладачі, комплекти устаткування для швидкісного будівництва автомоб. шляхів, механізації процесів виробн. буд. матеріалів тощо. Б. і ш. м. виникло в 1-й пол. 19 ст., набуло розвитку на поч. 20 ст.

В дореволюц. Росії Б. і ш. м. фактично не існувало. В СРСР як галузь пром-сті Б. і ш. м. створено за роки довоєнних п'ятирічок. Перший рад. кішований екскаватор на гусеничному ходу виготовлено на Воткинському з-ді на Уралі 1932. Б. і ш. м. особливо розвинулось в післявоєнні роки. Вже 1947 було перевершено довоєнний рівень виробн. У 1976 в СРСР вироблено (тис. шт.) екскаваторів — 40,4, автогрейдерів — 6,8, бульдозерів — 49,1, скреперів тракторних — 14,1. За виробн. осн. видів продукції Б. і ш. м. Рад. Союз посідає одне з перших місць у світі. На Україні Б. і ш. м. в основному створено за роки довоєнних п'ятирічок. В післявоєнні роки стали до ладу нові підприємства, відбудовано й розширено на сучас. тех. базі діючі з-ди в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Нікополі, Прилуках, Слов'янську та в ін. містах. Серед них найбільші — Київський завод «Черний екскаватор», Миколаївський завод «Дормашин», Харків з-д шляхових машин, Бердянський завод шляхових машин, Одеський завод важкого кранобудування імені Січневого повстання та ін.

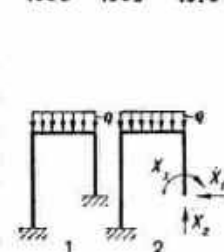
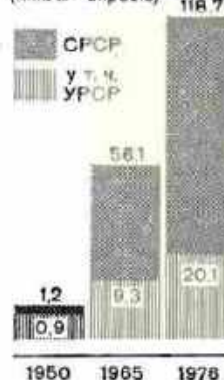
Виробництво основних видів продукції будівельного і шляхового машинобудування в УРСР (шт.)

Продукція	1940	1970	1976
Екскаватори	17	7741	9269
Бульдозери	100	16 202	23 431
Скрепери тракторні	209	3760	10037



А. Будевська.

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ЗАЛІЗОБЕТОННИХ КОНСТРУКЦІЙ (мал. м³ виробів)



Будівельна механіка. Розрахункова схема рами (метод сил)
1 — задана система; 2 — основна система; q — задане навантаження; X₁, X₂, X₃ — основні невідомі.

БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ

Зростання виробн. продукції галузі супроводиться розширенням номенклатури, підвищенням надійності і довговічності машин. Лише за 1971—75 створено й освоєно виробн. 148 нових типів машин і механізмів. У Б. і ш. м. систематично проводяться роботи щодо тех. переоснащення підприємств, впроваджуються нові технологічні процеси. З ін. соціалістичних країн розвинуте Б. і ш. м. мають НДР, Чехословаччина, Польща. Серед капіталістичних країн Б. і ш. м. найбільш розвинуте в США, Великобританії та ФРН.

М. Р. Марушенко.

БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ

— інструмент для будівельних робіт. Розрізняють Б. і.: за характером дії — різальний, шліфувальний, ударний, давильний, кріпильний і допоміжний; за технологічним призначенням — теслярський, мулярний, столярний, для земляних, арматурних, бетонних, покрівельних та ін. робіт. Б. і. поділяється на ручний і механізований. До ручного Б. і. належать: сокири, свердла, долота, струги (теслярський Б. і.); кельми, молотки-кирочки, розшивки, ковші-лопати (мулярний Б. і.); лопати, лом, кирки (для земляних робіт); кельми, правила, тертки (штукатурний Б. і.) та ін. Механізованим Б. і. є електрорубанки, електродовбачі, електропилки (деревообробний Б. і.), пневматичні бетоноломи, відбивні молотки (для розробки твердих і мерзлях ґрунтів), пістолети-фарборозпилювачі, фарбопульти, мех шпателі, штукатурні соплі (для опоряджувальних робіт) тощо.

Літ.: Інструменти, приспособления и механизмы для специальных и монтажных работ. К., 1974; Евдокимов В. А. Справочник по оборудованию, оснастке и средствам малой механизации для отделочных работ. Л., 1975. Ю. О. Ветров.

БУДІВЕЛЬНИЙ МАЙДАНЧИК — природна (земельна) або штучна (на палях, понтонах) ділянка, на якій споруджують будівельні об'єкти. На Б. м. розміщують вантажопідійомні машини і механізми, тимчасові адміністративно-побутові та підсобні виробничі приміщення й споруди (склади, ремонтно-мех. майстерні, бетоно-розчинні вузли, полігони для виготовлення збірних бетонних і залізобетонних виробів тощо). З розвитком індустріалізації будівництва кількість тимчасових виробн. приміщень зменшується. Б. м. перетворюється на монтажний майданчик, де будівельні роботи ведуть із застосуванням укрупнених елементів заводського виготовлення.

Виробництво основних будівельних матеріалів в УРСР

Види продукції	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1976
Цемент	млн. т	0,3	1,2	17,3	22,5
Цегла будівельна	млрд. шт.	0,6	1,6	9,7	10,6
Шифер азбестоцементний	млн. ум. плиток	—	42,4	919	1258
М'яка покрівля	млн. м²	5,4	40,1	378	360
Скло віконне (в натуральному обчисленні)	млн. м²	1,0	15,3	51,3	61,5

«БУДІВЕЛЬНИК» — видавничтво виробничо-технічної літератури з питань будівництва, архітектури і комунального господарства в УРСР. Засн. у Києві 1947 (до 1964 — Видавництво Академії будівництва і архітектури Української РСР). Видає укр. і рос. мовами теоретичну і масово-виробничу л-ру, довідники, реєсп. міжвідомчі тематичні наук.-тех. збірники і плакати. Випускає журн. «Строительство и архитектура» і «Сільське будівництво», а також збірники журнального типу «Промышленное строительство и инженерные сооружения» та «Строительные материалы и конструкции». За 1947—77 видано близько 3,5 тис. назв книг та брошур тиражем понад 32 млн. примірників.

В. В. Мусаков.

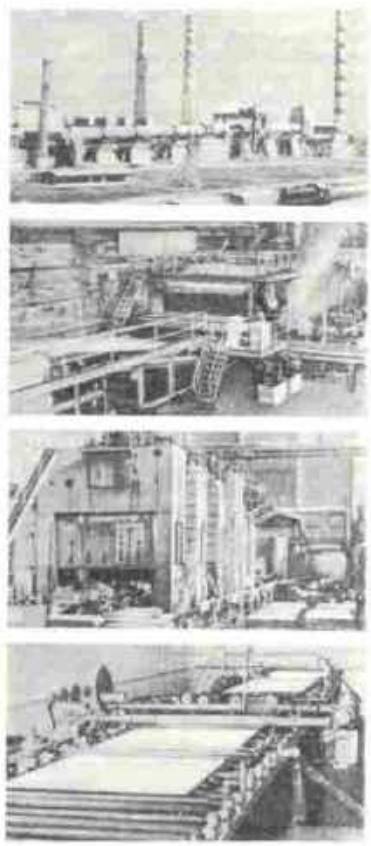
БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРОМИСЛОВОСТІ

— установка Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах будівництва. Організований 1957 у Києві. Філіали у Северодонецьку, Запоріжжі і Кременчуці. Відділи і лабораторії ін-ту розробляють методи розрахунку об'єктів, споруджуваних на осідлових ґрунтах та підроблюваних територіях; удосконалюють буд. конструкції для одно- і багатопверхових пром. будинків, створюють нові методи дослідження і контролю якості буд. конструкцій; досліджують питання об'ємно-блокового домобудівництва тощо. За розроблення і впровадження у виробн. збірно-монолітних просторових покриттів ін-ту присуджено Держ. премію СРСР (1969). Видає (з 1964) наук.-тех. збірник «Строительные конструкции».

А. Я. Бирюков.

БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРОМИСЛОВОСТІ — промисловість, яка включає ряд галузей, що виробляють будівельні матеріали для всіх видів будівництва. Осн. продукція: цемент, буд. скло, стінові, в'язучі, покрівельні, оздоблювальні, облицовувальні блоки, буд. кераміка, буд. фарфор, тепло- і гідроізоляційні матеріали, санітарно-тех. виробн., легкі наповнювачі бетону, буд. виробн. з полімерних матеріалів та ін. За екон. визначенням продукція Б. м. п. належить до виробн. засобів виробн. (група «А») і є найважливішою частиною матеріально-тех. бази будівництва. Розвиток виробн. буд. матеріалів великою мірою зумовлює рівень і обсяг капітального будівництва та його технічний прогрес. На буд. матеріали припадає в середньому 33% заг. вартості буд.-монтажних робіт. Б. м. п. має важливе значення для індустріалізації будівництва, зниження його вартості, заощадження металу й деревини, підвищення ефективності капітальних вкладень у нар. г-во. Окремі види буд. матеріалів — цегла, черепиця, гончарні труби, вапно, гіпс, керамічні плити — відомі з давніх часів. Випалювальні буд. матеріали застосовувалися в Київській Русі. Поява в 1-й чверті 19 ст. *портландцементу* зумовила виробн. й застосування в будівництві *бетону й залізобетону*. Б. м. п. в до-

революц. Росії характеризувалася низьким рівнем техніки і невеликими обсягами виробн., обмеженим асортиментом вироблюваних матеріалів, нерівномірністю геогр. розміщення підприємств. У 1913 було вироблено 1,8 млн. т цементу, 3,4 млрд. шт. цегли, 0,2 млн. т гіпсу. Швидкого розвитку набула Б. м. п. за роки Рад. влади, особливо в роки післявоєнних п'ятирічок. СРСР за виробн. таких найважливіших буд. матеріалів, як



Обертова піч на Балаклійському цементно-шиферному комбінаті. Харківська область.
Лінія по виготовленню азбестоцементних виробів на Київському комбінаті азбестоцементних виробів.
Автоматична лінія штампування валя на Ворошиловградському емалевому заводі.
Конвеєрна лінія по випуску листового шкловиталу на Костянтинівському заводі «Автоскло». Донецька область.

цемент, азбестоцементні листи та труби, буд. цегла, віконне скло тощо посідає 1-е місце в світі; по виробн. м'якої покрівлі, керамічних плиток, нерудних буд. матеріалів — 2-е місце. В 1976 в СРСР було вироблено 124 млн. т цементу, 47 млрд. шт. буд. цегли, 1885 млн. м² м'якої покрівлі, 8114 млн. ум. плиток шиферу азбестоцементного, 267 млн. м² віконного скла. Набуло розвитку виробн. ефективних матеріалів і виробн.: швидко тверднучого, декоративного та ін. спец. цементу, великорозмірних хвилястих і плоских азбестоце-

ментних листів, склоруберойду, кольорових керамічних плиток, фарфорових сан.-буд. виробів, склоблоків, теплоізоляційних і звукоізоляційних матеріалів, буд. матеріалів з полімер. сировини та ін. Сталася зміна і в структурі вироблюваної продукції Б. м. п. Збільшилася питома вага великорозмірних виробів у виробн. стінових матеріалів, зростає виробн. високоефективних виробів з мінеральної вати на синтетичному зв'язуючому, твердих плит легких огорожувальних конструкцій тощо. Для Б. м. п. характерна тенденція комбінування виробн. буд. матеріалів з металургією, хімією, енергетикою.

Промисловому виробництву буд. матеріалів на Україні покляли початок такі підприємства, як Харків. з-д метласких плиток (засн. 1854), Амвросіївський (1896) і Здолбунівський (1898) цем. з-ди, Костянтинівський склянозавод (1896). У 1913 тут налічувалося бл. 500 підприємств по виробн. буд. матеріалів, більшість з яких були дрібними, кустарного типу, з примітивним устаткуванням і переважно сезонним характером роботи. За довоєнні роки було споруджено такі підприємства, як Дніпродзержинський і Єнакіївський цем. з-ди, Артемівський з-д по виробн. керамічних труб та ін. Особливо великого розвитку набула Б. м. п. за післявоєнний час. Темпи розвитку її значно випереджали темпи зростання пром.-сті республіки в цілому і її найважливіших галузей, а також темпи зростання обсягів буд.-монтажних робіт. Це дало можливість повністю забезпечити будівництво багатьма видами буд. матеріалів. В усіх областях УРСР були збудовані нові потужні високоефективні підприємства. Серед них: Новоамвросіївський, Миколаївський (Львів. обл.), Новоздолбунівський, Балаклійський, Криворізький, Ольшанський, Кам'янець-Подільський та ін. цементні з-ди, Київський комбінат азбестоцементних виробів, Львівський з-д тех. скла, Київський, Запорізький, Білоцерківський, Ждановський і Донецький з-ди теплоізоляційних матеріалів. Пром.-виробничі фонди Б. м. п. 1976 зросли проти 1965 майже в 1,3 раза і становили 5,5% пром.-виробничих фондів усієї пром.-сті УРСР. В усіх галузях Б. м. п. проведено роботи по механізації й автоматизації технологіч. процесів та інтенсифікації їх. Більшість підприємств майже повністю технічно переозброєна. Оси. напрямками розвитку нар. г-ва на 1976—80 передбачено збільшити обсяг виробн. буд. матеріалів за десятиріччя приблизно в 1,3 раза. Передбачається розширити випуск нових буд. матеріалів, ефективних збірних буд. елементів, легких і економічних великорозмірних конструкцій і виробів поліпшеної якості; розширити асортимент і збільшити виробн. скла, великорозмірних конструкцій і оздоблювальних азбестоцементних виробів, руберойду, склоруберойду та ін. видів довговічних м'яких покрівельних матеріалів, а також

ефективних тепло- і звукоізоляційних матеріалів. По УРСР накреслено збільшити за 1976—80 виробн. осн. буд. матеріалів на 20—25%. З соціалістичних країн Б. м. п. найбільш розвинута в Чехословаччині, НДР, Польщі та НРБ; серед капіталістичних країн провідними в розвитку Б. м. п. є США, ФРН, Великобританія, Франція та Японія. Див. також *Азбестоцементна промисловість, Будівельної кераміки промисловість, Нерудна промисловість, Цементна промисловість*.

Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Давиденко О. П. Розвиток і розміщення основних галузей промисловості будівельних матеріалів Української РСР. К., 1972; Перспективи розвитку мінерально-сировинної бази промисловості будівельних матеріалів УРСР. К., 1976; Педан М. П., Сигель В. Г., Труханюк В. В. Проблеми розвитку і розміщення промисловості будівельних матеріалів. К., 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

Ю. О. Гриненко.

БУДІВЕЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ — основні конструктивні елементи будинків і споруд. Розрізняють Б. к. (мал.): несучі (див. *Несучі конструкції*), огорожувальні (див. *Огорожувальні конструкції*) і допоміжного призначення (напр., віконні рами-вітражі, сходові марші й площадки, внутр. перегородки). Огорожувальні Б. к. часто є водночас і несучими (несучі стіни й перегородки в цивільних будинках, резервуари для зберігання нафти і газу, оболонки, склепіння та ін.). Б. к. поділяють на *залізобетонні конструкції* (найпоширеніші), бетонні (див. *Бетонні виробн. і конструкції*), кам'яні (див. *Кам'яні матеріали і конструкції*), металеві конструкції, *дерев'яні конструкції*, азбестоцементні (див. *Азбестоцементні виробн. і конструкції*), пневматичні (див. *Пневматичні будівельні конструкції*). Застосовують також конструкції з *склопластиків* або з *склопластиків* у поєднанні з клеєною деревиною або фанерою та ін. Б. к. розраховують на міцність, стійкість і коливання, враховуючи зовн. навантаження, власну масу конструкції, вплив т-ри, усадки тощо, а також зусилля, які виникають під час їхнього транспортування та монтажу. Осн. метод розрахунку — за граничним станом. В СРСР значна увага приділяється *типизації* й *уніфікації* Б. к., зниженню трудомісткості й удосконаленню технології їх виробн. (виготовленню на *потокових лініях*), використанню легких ефективних матеріалів, впровадженню оптимальних конструктивних рішень.

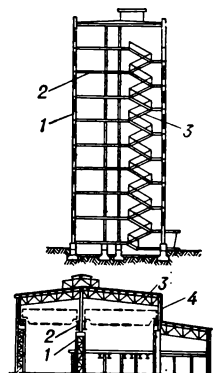
Лит.: Иванов В. А. Деревянные конструкции. К., 1962; Белея Е. И. [та ін.]. Металлические конструкции. М., 1973; Волк А. И., Иванов В. А., Попов В. Т. Строительные материалы, изделия и конструкции из стеклопластиков. К., 1974; Байков В. Н., Сигалов Э. Е. Железобетонные конструкции. М., 1978. М. М. Жербин.

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали (вироби), застосовувані у будівництві. До Б. м. належать:

природні кам'яні матеріали, *лісоматеріали*, керамічні матеріали і вироби, *в'язучі речовини*, бетони і буд. розчини, деякі метали, матеріали і вироби з мінеральних розплавів, полімерні матеріали, лаки і фарби, матеріали із спец. властивостями. Природними кам'яними матеріалами, одержуваними з *гірських порід*, є *щебінь, пісок*, *бутовий* і *булижний камінь*, *бортовий камінь*, *тесані*, *пиляні* або *поліровані облицьовувальні плити* та ін. Лісоматеріалами, що їх виготовляють здебільшого з хвойних порід дерев, є *круглі матеріали*, *пиломатеріали* (*дошки*, *бруски*, *теса* та ін.), *вироби* і *напівфабрикати* з деревини (напр., *столярні вироби*, *паркет*, *фанера*, *клеєні вироби*, *шпон*). До керамічних матеріалів і виробів, одержуваних з *глинистої сировини*, належать: *глиняна цегла*, *керамзит*, *облицьовувальні плити*, *черепиця*, *труби*, *санітехнічні вироби з фаянсу та фарфору* тощо (див. також *Кераміка*). Осн. в'язучі речовини — *портландцемент*, *ватно*, *гіпс*. Крім того, застосовують безклінкерні цементи, бітумні, дьогтеві і полімерні в'язучі (див. також *Цемент*). Бетони і будівельні розчини належать до штучних кам'яних Б. м. Найпоширенішими є *цементний бетон*, *залізобетон*, *сілікатний бетон*. Ефективні вироби з *легкого бетону*, *азбестоцементу* та ін. (див. також *Бетон*, *Будівельні розчини*). З металів застосовують гол. чин. сталевий *прокат*, *чапу* (рідше), *покрівельне залізо*, *сплави алюмінію* (див. також *Арматурна сталь*, *Металеві конструкції*). Матеріалами і виробами з мінеральних розплавів є *скло будівельне*, *кам'яне литве*, *ситали*, *шлакостали* тощо. До полімерних Б. м. належать матеріали і вироби на основі *пластичних мас*: *лінолеум*, *релін*, *полівінілхлоридні плитки*, *декорат. плівки* тощо. До огорожувальних Б. м. належать лаки і фарби — синтетичні, масляні та водоемульсійні матеріали для декоративних і захисних покриттів буд. конструкцій. Б. м. із спец. властивостями є *звукоізоляційні матеріали*, *звукоізоляційні матеріали*, *теплоізоляційні матеріали* та ін. Витрати на Б. м. становлять близько 60% заг. вартості будівництва. Зменшенню цих витрат і підвищенню якості будівництва сприяють впровадження ефективніших матеріалів, ширше використання місцевої сировини, утилізація відходів пром. виробн. тощо. Див. також *Будівельні матеріали промисловості*.

Лит.: Заїка І. М. Технологія виробництва цегли. К., 1971; Цементні камні України. К., 1974; Нагбин Г. В. Технология строительной керамики. М., 1975. Г. М. Бакланов.

БУДІВЕЛЬНІ МАШИНИ — машини для будівельних робіт. Осн. засіб комплексної механізації будівництва. Розрізняють Б. м. вантажопідійомні і монтажні (напр., *підйомники*, *баштові*, *стрілові* і *мостові крани*), транспортні (*вантажні автомобілі*, *трактори*) і вантажно-розвантажувальні (*автотранспортні вантажувачі*, *навантажувачі*).



Будівельні конструкції великопанельного житлового будинку (вгорі): 1 — стінова панель; 2 — панель перекриття; 3 — сходовий марш; 4 — стінове огородження.

чі тощо). Є машини для земляних робіт (напр., викорчовувачі, кушорізи, розпушувачі: бульдозери, грейдери, екскаватори, скрепери; ґрунтові насоси, гідромонітори), для пального робіт (віброзапорошувачі, вібромолоти тощо), для буріння та дорожньобудівних робіт (напр., автогрейдери, асфальтобетонозакладачі, бітумовози, гудронатори, котки дорожні). Кам'яні матеріали переробляють дробарками, грохотами, піскомийками тощо. Бетонну і розчинну суміш виготовляють, транспортують, укладають і ущільнюють за допомогою бетонозмішувачів, розчинозмішувачів, бетоноукладачів, бетононасосів, розчинонасосів, вібраторів, цемент-гармат. Для виготовлення залізобетонних конструкцій застосовують відцентрові формувальні машини, установки, якими напружують арматуру, зварювальне устаткування та ін. Крім того, є машини для опоряджувальних робіт (наприклад, штукатурно-затиральні, мозаічно-шліфувальні, паркетно-шліфувальні, фарботертки) тощо. Деякі Б м оснащують змінним устаткуванням, що сприяє універсальності машин і розширює галузь їхнього застосування

Лит.: Ветров Ю. А. [та ін.]. Машини для земляних работ. К., 1976; Луйк И. А. Теоретические основы планирования технической эксплуатации машинного парка. К., 1976; Строительные машины. Справочник, т. 1. М., 1976. Ю. О. Ветров.

БУДІВЕЛЬНІ НОРМИ І ПРАВИЛА. БНіП — в СРСР кодекс загальнообов'язкових нормативів у галузі проектування і будівництва. Вперше затверджені Державним комітетом Ради Міністрів СРСР у справах будівництва для застосування з 1.І 1955, з 1.ІV 1975 введено нову структуру БНіП. В БНіП викладено вимоги й правила, спрямовані на впровадження у будівництво прогресивних й економичних та індустріальних методів виробн., підвищення продуктивності праці, поліпшення умов праці і побуту, охорону навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів. БНіП складаються з 4 частин: загальні положення; норми проектування; правила проведення і прийняття робіт; кошторисні норми і правила. В першій частині встановлено систему нормативних документів, буд термінологію, класифікацію будинків і споруд. Друга частина містить вимоги з загальних питань проектування, пов'язаних з будівельною кліматологією, геофізикою, будівельною теплофізикою, протипожеж-

ними нормами, будівництвом у сейсмічних р-нах, навантаженнями тощо. В ній наведено норми проектування основ і фундаментів, буд. конструкцій, інженерного устаткування і зовн. мереж пром. підприємств, будинків і споруд зв'язку, трансп., гідротех. та енерг. споруд, споруд і пристроїв для охорони навколишнього середовища. Наведено також норми планування і забудови міст, селищ і сілсь. населених пунктів, проектування житлових, громадських, с.-г. та інших будинків і споруд. Третя частина містить вимоги щодо загальних питань організації будівництва, проведення всіх видів буд.-монтажних і спец. робіт та прийняття в експлуатацію готових об'єктів, правила техніки безпеки та ін. В четвертій частині вміщено вказівки щодо розробки елементних і укрупнених кошторисних норм на буд. роботи, норм на монтаж устаткування, лімітовані та ін витрати, а також визначення кошторисної вартості матеріалів, конструкцій, устаткування, експлуатації буд. машин тощо. Періодично структура БНіП переглядається (по главах) і вдосконалюється на основі новітніх досягнень буд. науки і техніки.

Д. В. Кулаков.

БУДІВЕЛЬНІ РОБОТИ — роботи по зведенню нових, а також реконструкції, відбудові і тех. переоснащенню існуючих будинків і споруд. Розрізняють Б р загальнобудівельні і спеціальні. Загальнобудівельними є земляні роботи, бетонні роботи, залізобетонні, кам'яні роботи, опоряджувальні роботи, теслярські роботи, монтаж буд. конструкцій тощо. До спеціальних належать гідроізоляційні (див. Гідроізоляція), теплоізоляційні (див. Теплоізоляція), пально-теплові роботи, підводно-технічні роботи, санітарно-технічні роботи та ін. Б р поділяють також на підготовчі (напр., розвідувальні, підготовка території), основні (всі види загальнобуд. робіт) і допоміжні (напр., встановлення риштувань, ушлівлення ґрунту). Кожний вид Б р складається з кількох взаємопов'язаних процесів: простих (напр., кладка цегли, монтаж панелей) або комплексних (напр., влаштування покрівлі, бетонування фундаменту). Для їх виконання застосовують будівельні машини, механізований будівельний інструмент тощо. Вимоги до якості Б р містяться в будівельних нормах і правилах, найраціональніші способи виконання окремих видів робіт — в технологічних картках. З розвитком індустріалізації будівництва Б р набувають характеру монтажних робіт, що полягають у комплексно-механізованому зведенні будинків і споруд зі збірних елементів високої заводської готовності (див. Повнозбірне будівництво). Застосування полегшених конструкцій і деталей зменшує масу будинків і споруд, сприяє зниженню трудно- і матеріаломісткості буд. робіт

Лит.: Литвиненко О. О. [та ін.]. Технологія строительного производства. К., 1973; Лубенец Г. К. Подготовка

производства и оперативное управление строительством. К., 1976.

М. С. Канюк, О. В. Розанов.

БУДІВЕЛЬНІ РОЗЧИНИ — будівельні матеріали, одержувані в результаті твердіння суміші в'язучої речовини (з водою, іноді без неї), дрібного заповнювача і добавок (в разі потреби). За об'ємною масою розрізняють Б р важкі, або звичайні (понад 1500 кг/м³), — на кварцових, польовошпатових та ін. пісках і легкі (до 1500 кг/м³) — на пористих пісках з пемзи, туфів, шлаків тощо. Є Б р на мінеральних в'язучих речовинах — цементні, вапняні, гіпсові, мішані (напр., цементно-вапняні, вапняно-гіпсові) і на органічних (напр., асфальтові). Крім того, Б. р. за призначенням поділяють на кладкові, опоряджувальні (для штукатурних робіт та декоративні) і спеціальні (гідроізоляційні, тампонажні, ін'єкційні, акустичні, рентгенозахисні тощо). Виготовляють розчини у розчинозмішувачах, перевозять в автоцистернах або самоскидах. На буд. майданчиках Б р переміщують розчинонасосами.

БУДІВЕЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Держбуд УРСР. Головний ін-т з питань організації, технології, механізації і економіки буд. виробництва. Організований 1957 у Києві. У складі ін-ту н.-д. відділи, лабораторії і проектно-конструкторське бюро. Філіали в Дніпропетровську, Ворошиловграді, відділи у Львові і Одесі. Осн. напрямки роботи: технологія і організація пром. і цивільного будівництва, комплексна механізація буд. процесів, економіка і наук. організація праці у будівництві. З 1973 видає тематичний збірник праць. Має аспірантуру.

М. С. Канюка.

БУДІВЕЛЬНОЇ КЕРАМІКИ ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь промисловості будівельних матеріалів, що об'єднує підприємства по виробництву керамічних плиток для підлог, облицювальних плиток, санітарно-будівельної, кислотостійкої та фасадної кераміки, каналізаційних, водопровідних та дренажних труб. Сировиною для Б. к. п. є легкоплавкі і вогнетривкі глини, каолін, кварцові піски, пегматити тощо. В Росії перший керамічний з-д збудовано 1880 у Харкові. В 1913 в країні діяло кілька невеликих підприємств галузі, які виробляли незначну кількість каналізаційних труб та керамічних плиток. За роки Рад. влади Б. к. п. набула великого розвитку; було відбудовано і значно розширено діючі підприємства, збудовано ряд потужних з-дів, освоєно виробн. нових видів продукції.

УРСР є однією з провідних баз керамічної пром-сті країни. Тут (1976) виробляється 46% кераміч. плиток для підлог, 23% облицювальних плиток, (1975) 48,9% фасадної кераміки, 24% сан.-буд. виробів заг. випуску в СРСР. У республіці діють великі механізовані підприємства — Слов'янський і Донецький керамічні комбінати, харківські з-ди метлаських

Виробництво найважливіших видів будівельної кераміки

Продукція	Одиниця виміру	1965		1976	
		СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Плитки керамічні для підлог (метлаські)	млн. м²	15,3	7,6	23,5	11,0
Плитки керамічні облицювальні		12,3	4,5	25,4	5,9
Кислотостійкі керамічні вироби	тис. т	364	123	622	20

плиток, кераміко-трубний і плитковий, Львівський керамічний, Артемівський з-д буд. кераміки, Славутський з-д санітарно-буд. фаянсу та ін. На підприємствах галузі освоєно принципово нові технологічні процеси, зокрема сушіння і випалювання керамічних плиток у швидкісному режимі та ін., що дало можливість впровадити поточно-автоматизовані лінії з розпилювальними сушарками, сушильно-глазурувальні конвейєри з шліфувальними роликowymi печами тощо. В десятій п'ятирічці (1976—80) в країні передбачено дальший розвиток виробництва буд. кераміки.

О. М. Байченко. **БУДІВНИЦТВО** — галузь матеріального виробництва, яка створює нові й реконструює діючі основні фонди виробничого і невиробничого призначення (будівлі, споруди та комплекси їх); процес спорудження будівель; об'єкт, що будується, разом з територією для виконання робіт; в широкому розумінні — процес творення. Залежно від призначення об'єктів розрізняють *промислове будівництво, енергетичне і гідротехнічне будівництво, транспортне будівництво, сільське будівництво, житлово-цивільне будівництво*. Б. має свої особливості. Його продукція (основні фонди) відзначається порівняно значними строками служби і використовується на місці її створення. Виробничий цикл у Б. триває від кількох місяців до кількох років. Спорудження об'єктів ведеться в основному просто неба в різних кліматичних умовах. Б. має тисячолітню історію, протягом якої людство створило числені унікальні будівлі та споруди, що своїми розмірами і конструкцією вражають сучасників (див. *Архітектура*). Проте техніка Б.



Будівництво сквища мінеральних добрив у м. Коростишіві. Житомирська область. 1976.

протягом віків залишалась надто відсталою. В дореволюцій Росії, в т. ч. на Україні, Б. проводили переважно приватні орг-ції; всі буд. роботи велися вручну, гол. чин. сезонними робітниками. Рівень механізації земляних робіт навіть на спорудженні великих об'єктів 1910—16 не перевищував 3%, бетонних — не досягав 1%. Осн буд. матеріалами були дерево і цегла.

В СРСР Б. — високорозвинута галузь нар. г-ва. Продукція його має важливе значення для створення *матеріально-технічної бази комунізму*; вона є необхідною умовою розширеного *відтворення* (при ефективному використанні *капітальних вкладень*, інтенсифікації буд. виробн.) і на цій основі під-

вищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Б. відіграє велику роль у розвитку всіх галузей нар. г-ва, у створенні матеріальної основи для підвищення життєвого рівня рад. народу. В 1976 в Б. Рад. Союзу створено 11,2% нар. доходу, працювало 10,3% загальної кількості робітників і службовців країни, в т. ч. на Україні відповідно — 9,4%, 10,3%. На всіх етапах комуністичного будівництва КПРС і Рад.

Капітальні вкладення, введення в дію основних фондів і обсяг виконаних будівельно-монтажних робіт (мрд. крб., у порівняльних цінах)

Періоди	Всього капітальних вкладень		Всього введено основних фондів		Обсяг виконаних будівельно-монтажних робіт (включаючи колгоспи) *	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
1918—28 (без 4-го кварталу 1928)	4.4	0.8	3.9	...	1.6	0.8
Перша п'ятирічка (1929—32, включаючи 4-й квартал 1928)	8.8	1.6	9.3	...	7.2	1.4
Друга п'ятирічка (1933—37)	19.7	3.3	17.2	...	15.7	2.8
Третя п'ятирічка (1938—1-е півріччя 1941)	20.4	3.0	18.3	...	15.6	2.5
1941 (2-е півріччя) — 1 січня 1946	20.5	2.5	18.9	...	15.1	2.0
Четверта п'ятирічка (1946—50)	47.4	9.2	42.2	8.1	30.0	6.7
П'ята п'ятирічка (1951—55)	89.8	14.8	79.9	13.4	57.6	10.8
Шоста п'ятирічка (1956—60)	168.0	28.5	155.8	26.6	104.0	20.2
Сьома п'ятирічка (1961—65)	243.5	41.3	228.4	39.3	148.9	26.9
Восьма п'ятирічка (1966—70)	347.9	57.4	319.0	53.2	209.9	35.5
Дев'ята п'ятирічка (1971—75)	493.0	78.5	460.8	75.2	291.0	47.6
1976	118.0	17.8	107.1	16.5	65.3	10.0

* Без робіт по індивідуальному житлу, будівництву

д-ва приділяла величезну увагу розвитку цієї галузі. В 1918 декретом Рад уряду створено Комітет по будівництву держ. споруд. Перший Всесоюзний з'їзд будівельників 1919 постановив організувати комітет будов, що стало початком соціалістичної організації Б. на Україні. В історично короткий строк в СРСР було створено потужну будівельну індустрію, яка є основою Б., проектні, н.-д. установи й орг-ції буд. профілю, ліквідовано сезонність у роботі, набагато розширено асортимент буд. матеріалів (див. *Будівельних матеріалів промисловість*). Лише за довшенні п'ятирічки введено в дію 9 тис. нових великих пром. підприємств, у т. ч. Магнітогорський і Кузнецький металург. комбінати, металург. з-ди «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь» та ін., «Уралмаш», Новокраматорський маш.-буд., Харків. і Сталінград. тракторні та багато ін. підприємств маш. буд., хім., нафтохім., паливної пром.-сті, електроенергетики, з-ц. та ін. важливих об'єктів нар. г-ва. В роки Великої Вітчизн. війни капітальні вкладення спрямовувались на створення виробничих потужностей, необхідних для потреб фронту. Величезних масштабів і високих темпів розвитку досягло пром. будівництво на Сх. країни. В міру визволення районів, тимчасово окупованих нім.-фашист.

загарбниками здійснювалися велетенські відбудовні роботи. За 1941—45 збудовано і введено в дію 3,5 тис. і відбудовано у визволених районах понад 7,5 тис. великих пром. підприємств. У післявоєнні роки завдяки широкому розмахові буд. робіт, великим капіталовкладенням у короткі строки було не лише повністю відбудовано зруйноване г-во, а й розгорнуто масштабне нове Б. в усіх галузях нар. г-ва СРСР. У 1954

відбулася Всесоюзна нарада будівельників, на якій прийнято рекомендації щодо корінного поліпшення буд. справи в країні. Велике значення мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1955) «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості і зниженню собівартості будівництва». Капітальні вкладення в нар. г-во СРСР за 1946—75 становили 1507,6 мрд. крб. (у т. ч. на Україні — 247,5 мрд. крб.), а лише за 1976 вони досягли в країні 118,0 мрд. крб., що в 2,2 раза більше, ніж за 1918—40. Було введено осн. фондів на 1393,2 мрд.

Транспортна розв'язка на Боршівському житловому масиві в Києві.



БУДКЕР

крб., виконано буд.-монтажних робіт на 906,7 млрд. крб., у т. ч. підрядним способом — на 758,9 млрд. крб.

За 1946—76 збудовано 21160 великих пром. підприємств, серед них такі гіганти, як Братська, Красноярска, Усть-Лімска ГЕС, Придніпровська, Лукомльська ДРЕС, Белоярська, Вірменська АЕС, Орське-Халіловський, Карагандинський металург. комбінати, Череповецький, Зх.-Сибірський металург. з-ди, Березниковський і Солігорський калійні, Черкаський хім. комбінати, Волзький і Камський автомоб. з-ди, «Атомшахт», метрополітени в Ленінграді, Києві, Харкові, Ташкенті, Баку тощо, а також багато ін. підприємств різних галузей. Швидкими темпами провадилося житл.-цивільне Б. За 1946—76 було введено в експлуатацію 2575,6 млн. м² заг. площі житл. будинків, у т. ч. в УРСР — 482,8 млн. м², багато соціальних, культ. і побутових об'єктів, виникли сотні нових міст і селищ міськ. типу. Поряд з інтенсивним Б. в СРСР удосконалювалась техніка буд. робіт, значно змінилися конструкції, матеріали й технологія виробн., Б. перетворювалось на висококомбінований монтаж будинків і споруд із збірних великорозмірних вузлів і деталей з високим ступенем заводської готовності. Велику роль відіграло поширення Б. за типовими проектами, об'єднання Б. ряду підприємств у пром. вузли з заг. транспортним, теплоенергетичним, комунальним г-вом. Вироби збірного залізобетону збільшилися з 1,2 млн. м³ 1950 до 118,7 млн. м³ 1976. Значно підвищився рівень комплексної механізації буд. робіт. Продуктивність праці в Б. СРСР зросла 1976 проти 1950 у 4,64 раза, у т. ч. в УРСР — в 4,27 раза. Для успішного розвитку Б. в Рад. Союзі, зокрема на Україні, створено розгалужену мережу н.-д. ін-тів і вузів у галузі Б. для підготовки висококваліфікованих кадрів (див. *Будівельного виробництва науково-дослідний інститут*, *Діпроміст*, *Діпротехнічний буд.*, *Київський інженерно-будівельний інститут* та ін.). Важливе значення має соціалістичне змагання за впровадження передових методів праці у виробн., освоєння нової техніки та ін. Широко застосовується в Б. госпрозрахунковий спосіб ведення буд. робіт (див. *Бриадний підряд*). Лише в УРСР 1975 на Б. працювало 9440 підрядних бригад. За рівнем типізації проектів, механізації, енергоозброєності праці, збірності і продуктивності праці СРСР посідає одне з перших місць серед зарубіжних країн. У Рад. Союзі за типовими і повторними проектами будується (1975) 71% пром., 96% с.-г. об'єктів, 98% житлових будинків і 85% культурно-побутових споруд. Важливе значення для дальшого розвитку Б. мали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню якості житлово-цивільного будівництва», «Про вдосконалення планування капітального будівництва і про поліпшення економічного стимулювання будівельного виробництва»

(1969). Великий обсяг буд. робіт здійснюється в десятих п'ятиріччі (1976—80). Передбачено вкласти за 5 років у нар. г-во країни 630 млрд. крб. (у т. ч. по УРСР — 92,5 млрд. крб.). Капіталовкладення направляються насамперед на будівництво об'єктів, що забезпечують прискорення науково-технічного прогресу і реконструкцію діючих підприємств. Здійснюватиметься розробка великих комплексних програм, розрахованих

Темпи зростання капітальних вкладень у зарубіжних соціалістичних країнах (в % до 1950)

Країни	1950	1970	1976
Болгарія	100	1061	1648
МНР	100	2584	6333
НДР	100	911	1188
Польща	100	531	1270
Румунія	100	1269	2364
Угорщина	100	438	619
Чехословаччина	100	461	720
Югославія	100	430	593

Темпи зростання капітальних вкладень у розвинутих капіталістичних країнах (в % до 1950)

Країни	1950	1970	1976
Великобританія	100	275	278
Італія	100	391	370
Канада	100	270	376
США	100	190	196
ФРН	100	442	442
Франція	100	393	480
Японія	100	1008	1259

1953

на дві—три п'ятиріччя, зокрема формування Зх.-Сибірського, Саянського та ін. територіально-виробничих комплексів, будівництво багатьох великих об'єктів — Камського комплексу з-дів по виробн. великогазових автомобілів, Байкало-Амурської магістрили та ін. В УРСР за п'ятиріччя передбачається ввести в дію потужностей на електростанціях 11 млн. кВт. з них бл. половини на атомних електростанціях (Чорнобильській, Ровенській, Пд.-Українській), завершити будівництво Кременчуцького, Лисичанського і почати спорудження Запорізького нафтопереробних з-дів, ввести в дію найбільший глиноземний з-д у районі Миколаєва. Капіталовкладення по М-ву легкої пром-сті УРСР зростуть за цей час в 1,4 раза. Намічається збудувати понад 100 підприємств харч. пром-сті республіки. В країні буде забезпечено інтенсивне Б. житл. будинків, лікарень, санаторіїв, шкіл, дитячих дошкільних закладів тощо. Найважливішим завданням у капітальному Б. є підвищення ефективності капітальних вкладень, забезпечення дальшого зростання і якісного вдосконалення осн. фондів, швидше введення в дію виробничих потужностей, скорочення тривалості будівництва та зниження його вартості. Особливого значення набере дальше під-

вищення рівня індустріалізації буд. виробн. Заплановано продовжувати тех. переозброєння буд. орг-цій, насамперед шляхом забезпечення їх потужними високопродуктивними буд. машинами та автотранспортом, підвищувати озброєність робітників механізованим інструментом і засобами малої механізації. Передбачається дальше вдосконалення методів планування та екон. стимулювання, системи критеріїв оцінки діяльності буд. орг-цій, зокрема розробка і впровадження генеральних схем управління, що передбачають перехід на 2 та 3-ланкову структуру управління, укрупнення буд. орг-цій та розвиток спеціалізації, широке впровадження автоматизованих систем управління (АСУ). Швидкими темпами розвивається Б. в ін. соціалістичних країнах.

Внаслідок соціалістичної економічної інтеграції, екон. і наук.-тех. співробітництва соціалістичних країн здійснюється їхня взаємна тех. допомога у проектуванні й спільному Б. пром. та ін. об'єктів. Велику екон. і тех. допомогу в спорудженні пром., транспортних, соціально-культурних та ін. об'єктів надають молодим незалежним країнам СРСР та ін. дві — члени РЕВ.

Б. — важлива галузь економіки в розвинутих капіталістичних країнах; воно ведеться тут як д-во, так і приватними фірмами. Див. також *Будівельна індустрія*, *Економіка будівництва*, *Містобудування* (д. між с. 448—449). *Лит.*: Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали ХХV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Стратегія в СССР. 1917—1967. М., 1967; Україна будівництвом. К., 1967; Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1977; Народное хозяйство Украинской РСР. Юбилейный статистический ежегодник. К., 1977; Бригадный подряд на стройках Украины. К., 1976; Загородний В. В., Битасов Е. Я. В ім'я комунізму будувати народ. Географія будов десяти п'ятиріччя 1976—1980. К., 1977.

Г. К. Забін.

БУДКЕР Герш Ісаківич (Андрій Михайлович; 1.V.1918, с. Мурафа, тепер с-ще Шаргородського р-ну Вінницької обл. — 4.VII.1977, Новосибірськ) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив Моск. ун-т (1941). З 1957 — директор Ін-ту ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР. Праці з теорії ядерних реакторів, фізики плазми, керування термоядерних реакцій, прискорювачів заряджених частинок та ін. Запропонував метод зустрічних пучків для досліджень у фізиці елементарних частинок. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1949, Ленінська премія, 1967.

БУДНИК Василь Сергійович [н. 11(24).VI.1913, Семенівка, тепер місто Чернігівської обл.] — український рад. вчений у галузі механіки і машинобудування, акад. АН УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1959). Член КПРС з 1941. Після закінчення (1940) Моск. авіаційного ін-ту працював конструктором на підприємствах і в установах: з 1972 — в Ін-ті меха-



Г. І. Букакер.



В. С. Будник



П. П. Будников.

ніки АН УРСР. Осн. галузь наук. діяльності — механіка літальних апаратів. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1960.

БУДНИКОВ Михайло Сергійович [24.V (6.VI) 1904, Київ — 6.III 1966, там же] — український рад. вчений у галузі технології та організації будівництва, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Після закінчення Київ. політех. ін-ту (1927) працював на підприємствах Донбасу, Харкова та ін. У 1935—41 і 1946—66 — викладач Київ. інженерно-буд. ін-ту (з 1952 — професор), у 1947—63 — директор Н.-д. ін-ту організації і механізації буд. виробн. (тепер Н.-д. ін-т буд. виробн.). Осн. праці стосуються теорії та практики поточної організації будівництва. Нагороджений 2 орденами Червоного Зірки, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» та медалями.

БУДНИКОВ Олександр Гаврилович [12(25).VIII 1914, ст. Верхній Баскунчак, тепер смт Астраханської обл.] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1946. В 1939—41 вчився в Харків. худож. ін-ті у М. Самокіна, 1944—47 — в Київ. худож. ін-ті у К. Трохименка.



О. І. Будников. Форсування Дніпра, 1974.

Працює переважно в галузі батального жанру: картини — «Стоять на смерті» (1949), «На захист Волзької твердині» (1954), «Перекоп узятий» (1962), «Кінець рейху» (1967), «На бойове завдання» (1972), «Форсування Дніпра» (1974), «Клятва гвардійців» (1975). Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями.

БУДНИКОВ Петро Петрович [9(21).X 1885, Смоленськ — 6.XII 1968, Москва] — український рад. учений, спеціаліст у галузі хімії і хімічної технології силікатів, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1965). Б. досліджував властивості і хім. перетворення силікатних систем з метою синтезу вогнетривких, керамічних та в'язких матеріалів. Розробив і впровадив у виробн. нові види цементів, високоякісних вогнетривів та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1950, 1952.

Тел.: Избранные труды. К., 1960; Химия и технология окисных и силікатных материалов. К., 1970. Лит.: Кукорев Г. В., Ведь Е. Н. Герой Социалистического Труда П. П. Будников. Х., 1973.

БУДРИН Петро Васильович [18(30).IV 1857, с. Нердва, кол. Соликамського пов. Пермської губ. — 27.III 1939] — рад. агроном-рослинник, один із організаторів с.-г. дослідної справи в Росії. В 1879 закінчив Петерб. ун-т. В 1885—1905 — проф. Новоалександрійського с.-г. і лісівництва (тепер Харків. с.-г.) ін-ту. В 1905—07 завідував Енгельсгардтівською дослідною станцією. В 1908—12 — директор Харків. селекційної станції. В 1913—39 — проф. Вищих с.-г. курсів у Ленінграді. Б. організував дослідн. по вивченню сівозміш і удобрення в них; організатор робіт з селекції польових культур в Росії, виступав за впровадження посівів зернобобових культур.

«БУДУЧІСТЬ» — літературно-науковий ілюстрований журнал ліберально-бурж. напрямку. Видавався у Львові 1909—10 за ред. М. Венгжина. В липні 1909 вийшов один номер під назвою «Будучина» (видавець Х. Алчевська). Далі виходив під назвою «Будучість». Друкував, зокрема, твори укр. письменників-реалістів, рецензії та літ.-наукові статті. О. І. Дей.

БУДЯК Юрій Якович (справж. прізвище — Покош; 1879, с. Красногірка, тепер Мамішівського р-ну Полтавської обл. — 1943) — український рад. письменник. Працював педагогом. Автор істор. поем «Невольниця-українка» (1907) і «Пан Базалей» (1911), «Записок вчителя» (1912). Після Великої Жовтн. соціаліст. революції видав ряд повістей, п'єс, оповідань, в яких відобразив життя Рад. України («Зима», 1928; «До великої брами», 1929). Належав до літ. орг-ції «Плуг». Автор віршів і драм. творів для дітей. Тел.: Маленьким діткам. Х., 1927; Хорообрі музики. К., 1962.

БУДЯК (Carduus) — рід рослин род. складноцвітних. Одно-, дво- і багаторічні трав'янисті рослини з крилатим стеблом і перисторозсіченими листками. Квітки трубчасті, двостатеві, пурпурові, іноді білі, зібрані в суцвіття — кошик. Плід — сім'янка з чубком. Бл. 120 видів, поширених у Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР — понад 30 видів, з них в УРСР — 12. Б. — переважно бур'яни, дуже виснажують ґрунт, ростуть на засмічених місцях, іноді на полях. В УРСР найбільш поширені: Б. кучерявий (C. crispus) — на всій території; Б. пониклий (C. nutans) — в лісових р-нах і Лісостепу; Б.

Жеребець будьонівської породи.



акантовидний (C. acanthoides) — по всій УРСР. Медонос. Заходи боротьби. Після-жнивне лушення стерні з наступною заблювою оранкою, своєчасна обробка парів і просапних культур, знищення Б. до утворення насіння. Літ. с. 63.

БУДЯНСЬКИЙ ФАЯНСОВИЙ ЗАВОД «СЕРП І МОЛОТ» — підприємство фарфоро-фаянсової промисловості. Входить до пром. об'єднання «Укрпромфарфор». Розташований у смт Будах Харків. обл. Осн. продукція — фаянсові посуд. Засн. 1887. У 1913 на з-ді вироблялось бл. 11 млн. шт. виробів. За роки Рад. влади Б. ф. з. реконструйовано, значно розширено й оснащено сучас. устаткуванням. Збудовано тунельні печі, а згодом переведено їх на природний газ, впроваджено безкапельне випалювання виробів у цих печах, здійснено тех. переоснащення ряду цехів. В 1976 випуск продукції з-ду становив 78,6 млн. шт. (1940—44 млн. шт., 1950 — 36,9 млн. шт.). Зразки виробів з-ду експонувались на Всесоюз. і міжнар. виставках та ярмарках. Л. А. Уманцева.

БУДЬОННИЙ Семен Михайлович [13(25).IV 1883, хутір Козарин, тепер Пролетарського р-ну Ростовської обл. — 26.X 1973, Москва] — рад. військовий і держ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1935), тричі Герой Рад. Союзу (1938, 1963, 1968). Член КПРС з 1919. Нар. в сім'ї селянина-бідняка. З 1903 — на військ. службі. Учасник рос.-японської і 1-ї світової воєн. Після Лютневої революції 1917 брав участь у роботі солдатських к-тів на фронті, а після Великої Жовтн. соціаліст. революції активно боровся за встановлення Рад. влади на Доні. В роки громадян. війни командував кав. частинами, з'єднаннями та 1-ю Кінною армією, що провела блискучі операції по розгромі військ Денікіна, білополяків та армії Врангеля. Після громадян. війни — на відповідальних посадах у Червоній Армії. У 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1940 — перший заст. наркома оборони СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. групою військ армій резерву Верховного Головнокомандування, головнокоманд. військами Пд.-Зх. і Пн.-Кавк. напрямів, команд. Пн.-Кавк. і Зх. резервним фронтом. В 1943—53 — команд. кавалерією Рад. Армії. З 1954 — в Групі генеральних інспекторів М-на оборони СРСР. З 1920 — член ВЦВК, з 1922 — ЦВК СРСР, депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань, з 1938 — член Президії Верховної Ради СРСР. З 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1939 — член ЦК, з 1952 — кандидат у члени ЦК КПРС. Нагороджений 8 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Тел.: Пройденный путь, кн. 1—3. М., 1959—73.

Лит.: Золототрубов А. М. Жизнь — подвиг. М., 1976.

БУДЬОНІВСЬКА ПОРОДА КОНЕЙ — вітчизняна порода верхових коней. Вивели її 1921—48



С. М. Будонний.



І. Ф. Бузанов.



В. П. Бузескый.

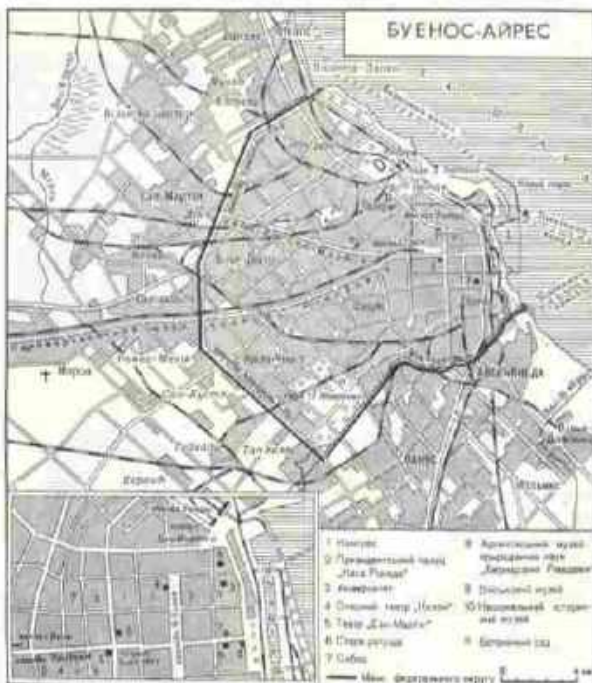


О. Г. Бузанецкий.

БУЕНАВЕНТУРА

кінні заводи Рост. обл. схрещуванням довської і чистокровної верхньої породи. Тварини великі на зріст, відзначаються гармонійністю форм. Осп. масть — руда, рідше бура, гніда, ворона. Б. п. к. відзначається енергійним темпераментом, міцним здоров'ям і витривалістю. Найкраща жвавість на 1200 м — 1 хв 14,4 сек; на 4000 м — 4 хв 43 сек. Використовують їх під сідлом і в упряжці, на легких транспортних роботах та в кінному спорті. Б. п. к. розводять на кінних заводах і в радгоспах Рост. обл. Жеребців використовують для поліпшення місцевих порід у Краснодар. і Ставрок. Калм. АРСР, Каз. РСР, УРСР, Молд. РСР, Кирг. РСР.

БУЕНАВЕНТУРА — місто на Зх Колумбії. Важливий порт країни на Тихому ок., залізнична станція 115,8 тис. ж (1973). Підприємства, пов'язані з обслуговуванням портового г-ва, по переробці с-г сировини, ф-ка по виготовленню дубильного екстракту з кори мангрових дерев. Експорт кави, бананів, бавовни, цукру, золота, платини



Буенос-Айрес. Панорама міста.



БУЕНОС-АЙРЕС — столиця Аргентини. Лежить на березі зат. Ла-Плата, при впадінні в неї р. Ріачуело (275 км від Атлантичного ок.). Разом з передмістями утворює Великий Б., населення якого 7,6 млн. чол. (1976). Б. засновано іспанцями 1536 (за ін. даними — 1535). З 1776 Б. — столиця віцекоролівства Ріо-де-Ла-Плата. Був одним з центрів війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26. В 1816—26 Б. — столиця об'єднаних провінцій Ла-Плати; з 1880 — столиця Аргентинської республіки. З поч. 20 ст. Б. — центр робітн. руху країни. В січні 1919 тут відбувалися збройні класові бої пролетаріату, 1950 — 70 — великі страйки. Б. дає майже половину всієї пром. продукції країни. Пром-сть представлена гол. чин. переробкою с-г сировини (м'ясохолодильної, маслоробної, сироварної, миловарної, борошномельної з-ди). Значного розвитку набули текстиль, шкіряно-взуттєва і швейна галузі. Підприємства по виробі синтетичних тканин. Є металург., нафтопереробні, маш.-буд. (зокрема електротех.) підприємства, гол. чин. філіали амер., італ. та західнонім. компаній. Б. — великий вузол з-ць і автошляхів. Мор. порт — один з найбільших у Латинській Америці. Аеропорт міжнар. значення (Есейса). Метрополітен (з 1913). У Б. — ун-т, Академія літератури, Нац. академія екон. наук, Нац. академія права і сусп. наук. Нац. б-ка, б-ка Конгресу. Понад 30 музеїв, у т. ч. Нац. історичний, Нац. музей красивих мистецтв, природничих наук, етногр., декоративного мистецтва, зброї. Бл. 40 театрів. Бот. сад. Архіт. пам'ятки: церкви Сан-Ігнасіо (1710—34, арх. Х. Краус, А. Бланкі) і дель Пілар (1716—32, арх. Бланкі, Х.-Б. Примолі); ратуша (1725—54). В 19—20 ст. Б. забудується еклектичними та сучас. стилем будівлями, особливо центр. магістралями — авеніда де Майо (1889), авеніда 9 Липня (1930-і рр.), авеніда Хенераль-Пас (1937—41). Серед споруд 20 ст. — будинок Конгресу (поч. 20 ст.), театр «Колон» (1909), обидві — арх. В. Маєно, Муніципальний театр (1958, арх. М. Альварес, М. Руїс) та ін. Численні пам'ятники, зокрема, Х. Колумбу (1916), аргент. політ. діячеві К. Альваресу (1915—23), Т. Г. Шевченку (1971).

БУЕР (голл. boeier) — кабіна чи платформа на трьох козлах або колесах, оснащена шоглою з вітрилами, для переміщення по льоду або суші. Керують Б. (мал.) за допомогою вітрила і одного з козлів (колес). Швидкість Б. понад 100 км/год. Осн. призначення Б. — спортивні перегони.

БУЖ (франц. bougie — свічка, зонд) — медичний інструмент для розширення деяких трубчастих органів людського організму (напр., сечівника, стравоходу) з метою дослідження або лікування. Б. різноманітної форми виготовляють з металу, гуми, пластмаси.

БУЖАНИ — одне із сх.-слов'янських племен (можливо, союз племен), згадуваних у давньоруських

літописах. Жили в бас. Бугу (звідки й назва). За даними невідомого середньовічного автора, т. з. Баварського аноніма (10 ст.), Б. мали 230 укріплених поселень (типу замків). Деякі дослідники вважають, що Б. і голяни раніше називалися *дулібами*. Після того, як у 9—10 ст. Б. авійшли до складу *Київської Русі*, в писемних джерелах більше не згадуються.

БУЖОК — річка в Хмельницькій обл. УРСР, ліва притока *Південного Бугу*. Довж. 75 км, пл. бас. 703 км². Тече в межах *Подільської височини*.

БУЖОР (Bujor) Михайл-Георгій (8 XI 1881, Ясси — 17 VI 1964, Бухарест) — діяч румунського робітничого руху. Чл. Компартії Румунії з 1921. В 1906—16 — редактор газ. «Румунський робітник». З 1910 — член виконкому Рум. с-д партії. Зазнав репресій влади. Навесні 1917 емігрував до Росії. В 1917—19 — один з керівників Рум. с-д. к-ту дії і секції румунських соціал-демократів Одеси. Як делегат румунських революціонерів, які перебували в Одесі, в грудні 1917 був прийнятий В. І. Леніним. У січні 1918 — член Верховної колегії в рос.-рум. і бессарабських питаннях. У 1920 повернувся на батьківщину. В 1920—33, 1934—35, 1938—44 за революц. діяльність перебував в ув'язненні. З 1956 обирався депутатом, членом Президії Великих нац. зборів Рум. Нар. Республіки.

БУЖОРА — гірська вершина в *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР. Вис. 1085 м — найвища точка Вигорлат-Гутинського (Ужгород-Хустського) хребта. На схилах — дубово-хвойні й букові ліси. Пам'ятка природи.

БУЖУМБУРА — місто в Центр. Африці, столиця *Бурунді*. Порт на оз. Танганьїка, вузол автошляхів, аеропорт. 90 тис. ж. (1974). Осн. екон. та торг. центр країни. Під-



Бужумбура. На вулиці П. Лумумби.

приємства по переробці с-г продукції (кавової та бавовноочисної, олійницької, пивоварної з-д), ф-ка по виготовленню ковдр, взуття, сіткоплетільної та ін. Вироби цементу. Кустарні промисли (шпильки, гончарні вироби). ТЕС. Рибальство. Університет, вища педагогічна школа, інститут інформації і документації.

БУЗАНОВ Іван Феоктистович [н. 29 IV (12 V) 1903, с. Нова Прага, тепер смт Олександрійського р-ну Кіровоград. обл.] — український рад. фізіолог рослин. Дійсний член ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1938. У 1928 закінчив Одеський с-г. ін-т. З 1930 працює у Всесоюзному н.-д. ін-ті цукрових буряків

(Київ); 1941—70 — директор. Праці Б. присвячені вивченню змін фізіол. процесів у цукрових буряках, пов'язаних із змінами зовн. середовища, розробленню прийомів підвищення врожайності цієї культури, поліпшенню якості врожаю, зокрема збільшенню цукристості коренів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями Ленінська премія, 1960 Портрет с. 61

БУЗДАЛІН Сергій Феоктистович (5.VI 1892 — 5.III 1943) — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1914 Н в с. Митрофановому (тепер Калуськ. обл.) в сел. сім'ї Робітник У 1914—17 вів революц. роботу в Ризі, Москві, Петербурзі, Харкові. Після Лютн. революції 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б). З листопада 1917 — голова виконкому Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів У 1918—21 — на керівній парт. і рад. роботі в Курську, Харкові, Луганську, Чернігові, Бахмуті та ін. містах. Під час боротьби проти денікінців — у Червоній Армії З 1921 працював у Наркомюсті УРСР, згодом — голова Верх. Суду УРСР З 1928 — на рад. і парт. роботі В 1924—30 — член ЦК КП(б)У

БУЗЕСКУЛ Владислав Петрович (8.III 1858, с. Попівка Харківської губ. — 1.VI 1931, Харків) — рос. і укр. історик античності, акад. АН СРСР (з 1922), акад. АН УРСР (з 1925) У 1880 закінчив Харків. ун-т З 1890 — професор цього ун-ту. Автор праць з історії старод. Греції, популяризатор античної історії. Перебуваючи під певним впливом бурж. історіографії, Б. в своїх дослідженнях часто ідеалізував афін. демократію, не бачив рабовласницької суті грец. суспільства. Портрет с. 61

Тв.: Перикл. Х., 1889; История афинской демократии. СПб., 1909; Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. ч. 1—2. Л., 1929—31.

БУЗЕУ — місто на Пд. Сх. Румунії, на р. Бузеу (бас. Дунаю), адм. центр повіту Бузеу. Вузол з-щ. і автошляхів 71,3 тис. ж (1970). В районі Б. — видобування нафти, кам. солі і бурого вугілля. Виробн. пластмас і кераміки, металобробка. Підприємства швейної і харч. промисловості

БУЗИНА (Sambucus) — рід рослин род. жимолостевих. Куці або дерева, рідше трав'янисті рослини з супротивними листками й дрібними правильними двостатевими квітками, зібраними у волотевидні, щитковидні або зонтиковидні суцвіття. Плід — соковита кістянка. Бл. 40 видів, поширених переважно в помірних і субтропічних зонах земної кулі В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 3. Найбільш поширена Б. чорна (S. nigra) — куш або невелике дерево з кримоваблними квітками, медонос. Квіткі, плоди і корі застосовують у народній медицині як сечогінний і потогінний засіб. Ростає по всій Україні. Використовують і як ґрунтозагінюючу рослину при лісорозведенні в лісостеповій і степовій зоні, культивують у садах. Б. червона (S. racemosa) — куш або невелике дерево з червоними плодами, росте майже повсюди в

УРСР; вирощують при лісорозведенні, в лісозахисних лісових смугах та вздовж залізниць і шосейних шляхів Обидва види Б. часто вирощують у парках

БУЗЛУК-КОБА, Великий Бузлук, Льодяна печера — карстова печера в Кримській обл. УРСР, на Карабі-яйлі (Головне пасмо Кримських гір) Довж. 100 м. З глиб. 35—40 м вкрита багаторічним льодом. Пересічна річна т-ра повітря в печері бл. 0° Льодяні *сталактити*, що звисають зі стелі, досягають 3 м завдовжки Зростаючись із *сталагмітами*, вони утворюють льодяні колони Дно печери також вкрите льодом Площа зледеніння шорую змінюється (найбільша — бл. 1000 м²) З 1947 Б.-К. оголошено пам'яткою природи В. Г. Єна.

БУЗНИЦЬКИЙ Олександр Григорович [16(29) I 1911, м. Канів, тепер Черкаської обл. — 16 I 1974, смт Миронівка Київської обл.] — новатор с-г виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958) Член КПРС з 1932 В 1932—52 — на керівній профспілковій і господарській роботі в МТС і районних орг-ціях Київщини З 1952 — голова колгоспу ім. Жданова смт Миронівки Київ. обл. В 1974 колгоспу присвоєно ім'я О. Г. Бузницького Б. — делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС та XXIV з'їзду Компартії України На XXIV з'їзді КПРС обирався членом Центральної ревізійної комісії, на XXIV з'їзді Компартії України — членом ЦК Компартії України Депутат Верховної Ради Союзу РСР 6—8-го скликань Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, трьома ін. орденами, медалями Портрет с. 61 Тв.: Миронівський меридіан. К., 1973

БУЗЬОК (Syringa) — рід рослин родини маслинових Куці або невеликі дерева з цілокрайми супротивними листками Квіткі двостатеві, запашні, зібрані у волоть Плід — коробочка Відомо 28 видів, пошир. у Європі й Азії. В СРСР — 4 дикорослі види, з них в УРСР — один: Б. у г о р с ь к и й (S. josikaea) з фіолетовими квітками, який росте в Карпатах. Б. займає одне з провідних місць у декоративному садівництві Пошир. Б. з в и ч а й н и й (S. vulgaris) родом з Балканського п-ва Виведено бл. 1000 декоративних сортів (з квітками різних кольорів і форм)

Розмножується насінням, висадками, живцями. В Центр. республіканському бот. саду АН УРСР зібрано велику колекцію декоративних Б. вітчизн. і зарубіжної селекції, виведено нові сорти, з них найкращі: «Вогні Донбасу», «Богдан Хмельницький» та ін.

БУЗОНІ (Busoni) Ферруччо-Бенвенуто (1 IV 1866, Емполі, Італія — 27 VII 1924, Берлін) — італійський піаніст, композитор, диригент, педагог і музичний письменник. У 15 років став членом Болонської філармонічної академії. Лауреат I-го Міжнар. конкурсу ім. А. Г. Рубінштейна (1890, Петербург). У 1890—91 викладав у Моск. консерваторії. Б. — автор опер (зокрема

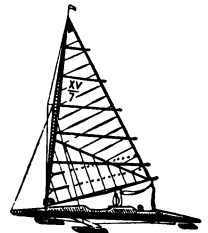
«Турандот», 1917), симф., камерних, фп. та ін. творів. Широко відомі його редакції й транскрипції творів Й.-С. Баха і Ф. Ліста. Під керівництвом Б. удосконалював майстерність укр. піаніст Г. Беклемішев.

БУЗУК Петро Опанасович [2(14). VII 1891, с. Терновка, тепер Слободзейського р-ну Молд. РСР — 7.X 1943] — білоруський рад. мовознавець. Закінчив Одес. ун-т. Професор Білорус. ун-ту (з 1925). Директор Ін-ту мовознавства АН БРСР (1931—33). Праці з історії праслов'янської мови, діалектології, лінгвістичної географії, білорус. літ. мови тощо («Нарис історії доісторичної епохи слов'янської фонетики», 1927; «Нарис лінгвістичної географії Білорусії», 1928) Чимало праць присвячено історії укр. літ. мови та її взаємозв'язкам з білорус. літ. мовою («Українські етимології», 1926; «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами», 1926; «Нарис історії української мови», 1927)

БУЗУЛУК — місто обласного підпорядкування Оренбурзької обл. РРФСР, райцентр, на р. Самарі (притока Волги), при впадінні в неї Бузулуку Залізнична станція. 76 тис. ж (1977) Підприємства машинобудування (виробн. доменного та бурового устаткування, тракторних запчастин), харч. пром-сті: швейна, шкіргалантерея, рукавична і меблева ф-ки. Поблизу Б. — родовища нафти й газу. 8 серед. спец. навч. закладів Краєзнавчий музей. Засн. 1736.

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

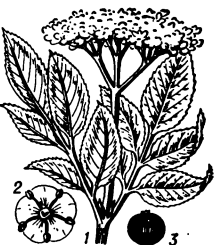
— військове формування на Пд. України в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Виникнення його пов'язане з козац. полком, сформованим 1769 з укр. козаків генералом О. О. Прозоровським Полк брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. Після її закінчення козаків полку 1775 було поселено на прикордонних землях по Пд. Бугу. Разом з ними були поселені т. з. арнаути, або волонтери, з молдаван, албанців, волохів, болгар, сербів, загони яких (арнаутські команди) під час війни перебували на рос. військ. службі. В 1785—86 за наказом Г. О. Потьомкіна з козаків і арнаутів створено 2 бузькі козац. полки, які 1787 ввійшли до Катеринославського козацького війська В 1788 їх об'єднали в один полк, до якого приписали 3796 укр. селян Бузький козац. полк у складі 1500 чол. під командуванням полковника П. М. Скаржинського, а потім — підполковника О. П. Орлова брав участь у рос.-тур. війні 1787—91 і відзначився в битвах під Очаковом, Бендерами, Акерманом (тепер м. Білгород-Дністровський), Кілією, Ізмаїлом та ін. В 1797 Б. к. в ліквідовано, а козаків перетворено на держ. селян. У 1803 його відновлено в складі 3 п'ятисотенних полків До Б. к. в. увійшли бузькі і красносільські станиці з адм. центром у м. Вознесенську В 1803 в Б. к. в. було 6383 чол., 1811 — 9448 чол. Козаки брали участь у війнах проти Туреччини 1806—12 і Франції 1812—14. В 1817 Б. к. в. остаточно ліквідовано, а козаків



Буєр.



Бузяк пониклий:
1 — верхівка рослини;
2 — сім'янка з летючою;
3 — квітка.



Бузина чорна:
1 — гілка з суцвіттям;
2 — квітка; 3 — плід.



Бузок звичайний.



30 ст. Васильківський С. І. І. Чумацький Ромоданівський шлях. 1901–08. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві. 2. Остара. Приватна збірка. Київ.



Дієго Веласкес. Портрет інфанти Маргарити, 1660. Київський музей західного та східного мистецтва.

БУКВА, літера — графічний знак для передачі на письмі звука (точніше *фонему*) та його різновидів. Б. позначає здебільшого один звук, рідше — два (напр., «я», «ю», «є», «і» на початку слова). Один звук може передаватися графічно кількома Б. (укр. «дж», «дз», англ. sh). Тією самою Б. можуть позначатися різні звуки [напр., в укр. мові буквою «г» позначають фарингальний цілинний дзвінкий приголосний звук (гора) і задньоязиковий зімкнений дзвінкий (гедзь)]. В українському алфавіті є літера «в», яка не позначає ніякого звука. В більшості сучас. алфавітів застосовують малі й великі букви.

БУКВАР — підручник для навчання грамоти, початковий посібник з розвитку мови і логічного мислення у дітей. Першими слов'яно-рус. Б. були букварі І. Федорова (Львів, 1574), букварі Л. Зизанія (Вільно, 1596), В. Бурцева (Москва, 1634), Лострований Б. Каріона Істоміна (1694). В 16—18 ст. Б. створювали за букваскладальним методом. У 1864 К. Ушинський у «Рідному слові» дав зразок Б., побудованого за звуковим аналітико-синтетичним методом. На Україні в серед. 19 ст. вийшли укр. мовою букварі К. Шейковського, П. Куліша, М. Гатчука, О. Строніна, Т. Шевченка. Над складанням Б. працювали О. Потебня, Б. Грінченко, Т. Лубенець та ін. В рад. школі до 1932 Б. створювалися гол. чин. за т. з. методом цілих слів. З 1932 осн. методом навчання грамоти став звуковий аналітико-синтетичний метод, що удосконалюється і тепер на основі нових даних психології та педагогіки. У школах УРСР укр. мову вивчали за букварями Л. П. Денісовича, Н. О. Гоголь-Яковського. З 1968 навчаються за букварем Б. С. Саженика і М. Т. Саженика.

БУКВАРЬ ЮЖНОРУССКИЙ, — посібник для навчання грамоти укр. мовою в *неділних школах*, що його уклад Т. Г. Шевченко. Вийшов у світ 1861 в Петербурзі. Виданням «Б. ю.» Шевченко прагнув полегшити народові шлях до здобуття знань. «Б. ю.» містить алфавіт, тексти для читання по складах та для суцільного читання. У розділі «Лічба» подано цифри й таблицю множення до 100. Половину книжки становлять фольклорні тексти. Незначну частину займають тексти реліг. змісту. Навчальний матеріал «Б. ю.» перейнятий демократичними й гуманістичними ідеями. Цензура, світська й духовна, дозволила видання «Б. ю.», однак перешкоджала його поширенню.

Лит.: Чавдаров С. Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К., 1953.

БУКВИЦЯ (Betonica) — рід трав'янистих багаторічних жорсткостелистих рослин родини *губоцвітних*. Бл. 15 видів, поширених переважно в Серед. і Пд. Європі, Малій і Серед. Азії. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР — один: Б. лікарська (B. officinalis) з прямостоячим стеблом до 60 см заввишки і видовжено-яйцевидними зубчастими листками. Квітки пурпурові, зібрані кільцями, зближеними в

густе колосовидне суцвіття. Росле в лісах, серед чагарників, на луках — майже на всій території УРСР. Використовують у народній медицині. Іл. с. 66.

БУКЕТУВАННЯ — агротехнічний захід догляду за просааними культурами; механізоване проріджування посівів цукр. буряків, кукурудзи, соняшнику та ін. культур в рядках. При Б. суцільні рядки сходів розрізують лапами культиватора на окремі букети, одночасно знищуючи бур'яни. Розбираючи букети вручну, залишають потрібну кількість рослин. На квадратно-гнездових посівах просааних культур потреба в Б. відпадає.

БУКИ — селище міського типу Маньківського р-ну Черкаської обл. УРСР, на р. Гірському Тіхичу (бас. Пд. Бугу), за 22 км від залізничної ст. Потап. 4,1 тис. ж. (1977). ГЕС, міжколгоспна буд. організація, виробниче відділення райлісгосптехліки, харчовий комбінат, 2 заг.-освітні школи, сільсь. профес.-тех. уч.-ц., лікарня. Будинок культури, 7 б-к. Відомі з кінця 16 ст.

БУКЛЕТ (франц. bouclette — кільце) — видання на одному аркуші, що складається паралельними згинами і не потребує розрізування під час читання. У формі Б. друкують путівники, програми, рекламні та дитячі видання.

БУКОВ Ємільян Несторович (н. 26 VII (8.VIII) 1909, м. Кілія, тепер Одеської обл.) — молдавський рад. письменник. Член КПРС з 1950. В ранніх творах виступав проти колоніального режиму боярської Румунії (зб. «Праця кипить», 1932; «Мова соція», 1937, та ін.). Після утворення 1940 Молд. РСР відображає соціалістичні перетворення в житті молд. народу (збірник віршів «Я бачу тебе, Молдавіє», 1942; «Весна на Дністрі», 1944; роман «Ростуть поверхні», 1952; роман у віршах «Місто Реут», 1956, та ін.). Автор казок, п'єс, оповідань, поем, роману «Мастраль» (1969) Україні присвятив поему «Мости дружби» (1954) та цикли віршів про Київ і Шевченка. Б. належать і статті про укр. Кобзаря, переклади його віршів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Андрієм К., 1954; [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл. — Стихотворення. М., 1972; Стихи огненных лет. Кишинев, 1975.

БУКОВЕЦЬКИЙ Євген Йосипович [5(17).XII 1866, Одеса — 27. VII 1948, там же] — український



Є. П. Буковецький. В суді. 1895. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві

рад. живописець. У 1890 закінчив Одес. рисувальну школу, де навчався у К. Костанді. Деякий час відвідував петерб. АМ та академію Жюльєна в Парижі. Член Товариства південноросійських художників, брав участь у виставках *передвижників*. Працював у галузі побутового жанру («У багатого родича», 1891; «В суді», 1895) та портрета (портрети К. Чуковського, 1903; І. Буніна, 1919; акад. В. Філатова, 1939). За ініціативою Б. було засновано Товариство художників імені К. К. Костанді в Одесі (1922—1929).

БУКОВИНА — див. Букovina Південна, Букovina Північна. **«БУКОВИНА»** — українська газета, видавалася в Чернівцях (1885—1910), пізніше — у Відні. Періодичність різна: від двох разів на місяць до щоденної. На її сторінках друкувалися твори укр. і рос. прогресивних письменників. Редагували газету Ю. Федькович (1885—87), О. Маковей (1895—97) та ін. З кінця 19 ст. газета стала речником реакційної австрофільської політики. Ф. П. Потебня.

БУКОВИНА ПІВДЕННА — істор. назва теперішнього Сучавського пов. СРР. З давніх часів територію Б. П. заселяли волохи, а також слов'яни. В 14 ст. Б. П. стала центром формування феод. Молдавського князівства (Молдову), що на поч. 16 ст. потрапило під владу Османської імперії. В 1774 Б. П. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Під впливом революції 1905—07 в Росії на Б. П. відбулися виступи робітників і селян. Трудящі Б. П. з ентузіазмом сприйняли ідеї Великого Жовтня. На поч. листопада 1918 в Сучаві, Кимпулунг-Молдовенеску, Ватрі-Дорней й Гурі-Гуморі (тепер Гура-Хуморулуй) повстали солдати. В селах вибухали повстання селян. Нац.-визвольний рух Б. П. поєднувався з класовою боротьбою трудящих. Внаслідок нар. повстань було повалено австр. владу на місяць. У листопаді 1918 Б. П. включено до складу боярської Румунії. Б. П. була одним з найвідсталіших районів країни. Трудящі Б. П. вели невпинну боротьбу проти капіталістичного і поміщицького гноблення. В 1929—33 на Б. П. прокотилася хвиля робітн. страйків, посилився сел. рух. В 1944 Б. П. була визволена Рад. Армією. За роки нар. влади Б. П. перетворилася на індустріально-агр. район СРР. У Сучаві збудовано целюлозно-паперовий і деревообр. комбінати. Відкрито пед. інститут.

Л. М. Галуцький, **БУКОВИНА ПІВНІЧНА** — історична назва території сучасної Чернівецької області УРСР. З давніх часів Б. П. заселяли слов'яни. У 10—11 ст. Б. П. перебувала в складі *Київської Русі*, в 12—14 ст. — *Галицького князівства* та *Галицько-Волинського князівства*. Після занепаду останнього в серед. 14 ст. відійшла до *Молдавського князівства*. В 1774 Б. П. (крім Хотинського пов., який відійшов до Росії за *Бухарестським мирним договором 1812*) була загарбана Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина; під її гнітом



П. М. Буйко.



Г. Т. Булишчук.



Бук лісовий:
1 — гілка з плодами;
2 — гілка з маточковими і тичинковими квітками.



Вуквиця лікарська.
Церхівка рослини.



Букцидум конлястий

Б. П. перебувала до 1918). В період панування *Габсбургів* трудящі Б. П. вели запеклу боротьбу проти соціального і нац. гніту (див. *Буковинське селянське заворушення 1838—39*, *Буковинське селянське заворушення 1843—44*, *Буковинське селянське повстання 1848—49*). Економіка Б. П. була вкрай відсталою. Укр. культура зазнавала переслідувань. Більшість укр. трудящих була неписьменною. З 1891 по 1910 з Буковини емігрувало бл. 49 тис. чол., гол. чин. українців. На поч. 20 ст. на Б. П. поширювалися марксистські ідеї, розповсюджувалися «Маніфест Комуністичної партії», лєнінські «*Искра*» та ін. революц. л-ра. У 1905—07 на Б. П. відбувалися масові робітн. страйки. Під впливом ідей Великого Жовтня на Б. П. посилювся революц. рух. У вересні 1917 створено більшовицьку орг-цію на Хотинщині. В січні 1918 там було встановлено владу Рад. У 1918 виникли комуністичні осередки в Чернівцях, Заставні, Васьківцях, Вижицї, Новоселіці та ін. В зв'язку з розпадом Австро-Угорщини було ліквідовано на Б. П. австр. адміністрацію. ЗХІ *Буковинське народне віче 1918* ухвалило рішення про возз'єднання Б. П. з Рад. Україною. Того самого дня було створено *Комуністичну партію Буковини*. Проте всупереч всенар. волеллявленню правлячі кола боярської Румунії за допомогою укр. бурж. націоналістів у листопаді 1918 окупували Б. П. й встановили там режим жорстокого соціального й нац. гноблення. В тяжких умовах масових репресій і терору на Б. П. розгорнувся під проводом комуністів визвольний рух. В січні вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді 1919 в Чернівцях спалахнуло повстання 2 тис. солдатів 113-го полку. В період рум. окупації економіка Б. П. задишалася вкрай відсталою. Стрижнемв напрямом революц. руху на Б. П. була боротьба за відновлення влади Рад, за возз'єднання з Рад. Україною. В 30-х рр. комуністи Б. П. розгорнули боротьбу за створення широкого народного фронту. Відбулися масові виступи проти наступу фашизму, загрозив війни, на захист РСРР. У 1940 Б. П. було возз'єднано з УРСР (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Див. також *Чернівецька область*.

Літ.: Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917—1941. Документи й матеріали. Чернівці, 1958; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих Б. П. в 1917—1918; Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Битва за Буковину. Ужгород, 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969; Курило В. М. (та ін.). Пішвічна Буковина. Її минуле і сучасне. Ужгород, 1969; Ярошенко А. Д., В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, 1969; Ботушанський В. М. Становище і класова боротьба селянства Пішвічної Буковини в період імперіалізму (1900—1914 рр.). К., 1975; Тимошук В. О. Слов'ян Пішвічної Буковини В.—ІХ ст. К., 1967.

А. М. Глизовский

**БУКОВИНСЬКЕ НАРІДНЕ ВІ-
ЧЕ 1918** — народні збори, що відбулися 3.XI в Чернівцях і проголо-
сили возз'єднання Пн. Буковини з
Рад. Україною. Робітники й селя-
ни — учасники віча, висловили во-
лю і прагнення трудящих краю
зв'язати навіки свою долю «не тіль-
ки з більшовицькою Україною, але
й з більшовицькою Москвою». Виз-
начну роль у згуртуванні револю-
цій на вічі відіграли буковинські
комуністи С. І. Канюк, Д. Канюк
та ін. Але законні прагнення бую-
винців тоді не здійснилися. В листо-
паді 1918 Пн. Буковину загарба-
ла боярська Румунія. Возз'єднан-
ня Пн. Буковини з Рад. Україною
відбулося 1940.

БУКОВИНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1838—39 — антикріпосницький виступ на Буковині в І-й пол. 19 ст. Почався в липні 1838 і швидко охопив майже всю Буковину. Селяни цілими громадами відмовлялися виконувати на в'язні поміщикам угоди про збільшення феодал. повинностей. Проти селян було кинуто військ. загопи, які й придушили виступ. Б. с. з. мало значний вплив на посилення антикріпосницької боротьби в Галичині, зокрема на *Чортківське селянське заворушення 1838*.

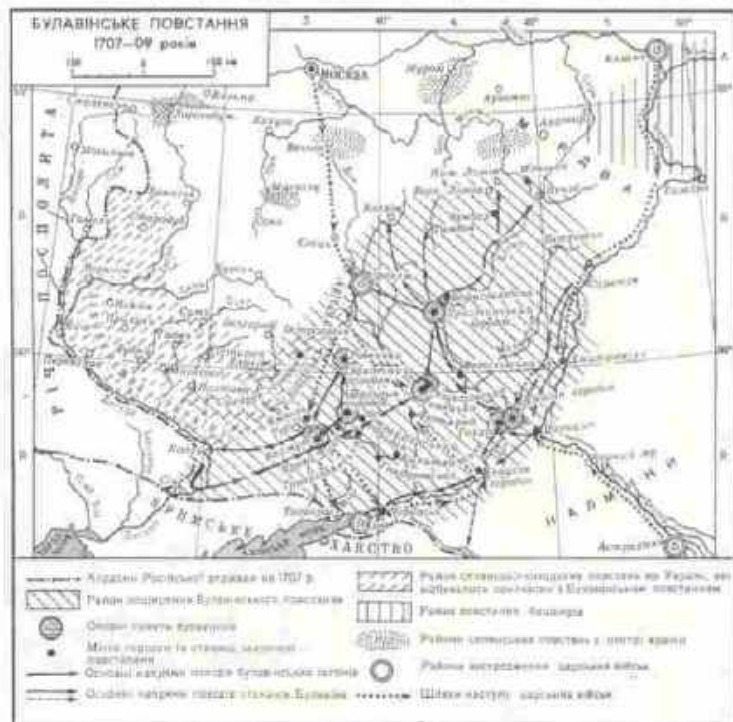
БУКОВИНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВРУШЕННЯ 1843—44 — антифеодалний виступ селян Русько-Довгопільського округу (Пн. Буковина). Після заборони селянам користуватися лісами, що їх австр. влада визнала власністю поміщиків, 22 громади округу восени 1843 силою захопили спірні ліси і пасовища, відмовилися визнавати поміщицьку владу і виконувати феод. повинності. Австр. влада кинула на придушення заворушення солдати. Було заарештовано

по більшість сел. керівників (серед них і Л. Кобиліаро) і кількості учасників виступу. Тимчасово владі вдалося придушити сел. виступ, але незабаром заворушення спалахнули з новою силою і вилилися в *Буковинське селянське повстання 1848—49*.

БУКОВИНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1848—49 — один з найбільших антифеодалних виступів селян Буковини під час революції 1848—49 в Австрії. Викликане обмеженим характером агр. реформи 1848. Очолив повстання Л. Кобилиця. Б. с. п. охопило гірські села Русько-Довгопільського округу і перекинулося на ін. округи. В повсталих селах організовувалися збройні загони. Під час виступу сел. депутати рейхсрату Л. Кобилиця та ін. розгорнули кампанію протесту проти відокремлення Буковини від Галичини, якого домагалися поміщики. Для придушення повстання уряд кинув війська. Проте весною 1849 воно розгорілося з новою силою. Лише в травні 1849 австр. влада придушила Б. с. п. за допомогою жорстоких репресій.

Літ.: Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. К., 1949. Ф. 1. Стеблій.

БУКОВИНСЬКИЙ АНСАМБЛЬ ПІСНІ І ТАНЦЮ — український рад. вокально-хореографічний колектив. Створений при Чернівцькій філармонії 1944 (1949 — 53 — Буковинський нар. хор). У його складі: хор, танц. група, оркестр нар. інструментів. Худож. керівник і гол. диригент — нар. арт. УРСР А. Кушніренко (з 1962). Ансамбль збирає, художньо обробляє і пропагує укр. нар. творчість Пн. Буковини, створює пісні, танці та муз.-хореографічні картини на су-



час. теми («Буковинське колосине весілля», «Пам'ять про них жива» — про комсомольців-підпільників Хотина, одноактна нар. опера «Буковинська весна», присвячена 30-річчю возз'єднання Пн. Буковини з Радянською Україною). В репертуарі ансамблю також твори укр. рад. композиторів, хорової класики та інструм. нар. музики, пісні й танці народів СРСР та народів країн соціалістичної співдружності. У 1969 колективу присвоєно звання заслуженого ансамблю УРСР. Ансамбль гастролював у багатьох республіках СРСР, а також за кордоном.

А. Я. Кос-Анатольський.

БУКОВИНСЬКИЙ ГОВІР — говір укр. мови, який належить до її південно-західного наріччя. Поширений у Чернівецькій обл. (крім гірських р-нів). Характерні риси: тверда вимова ц (палец, турецький) та с (лес, людський) у суфіксах і в кінці слів, перехід л > ʃ в кінці слова й складу (ореʃ, стр'їʃка); перехід м'якого т' в ж' (ск'їна); залишки перфекта в дієсловах (чу-ли-сте), форм двоїни іменника (три сел'ї), відсутність м'якої групи прикметників (давний, синій) та ін. Є своєрідна лексика (верем'є — «гарна погода», кливце — «молюток», вицришчати — «парубкувати»).

В. А. Прокопенко.

БУКОВИНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТР — український музично-драматичний напівпрофесійний театр у м. Чернівцях (1901—10). Спочатку існував як аматорський гурток укр. ремісничого г-ва «Зоря» (1901—1905), у 1905—1907 — як Руський сел. театр, 1907—1910 — як Б. н. т. Організатором і керівником був актор І. Захарко. В репертуарі Б. н. т. мав твори І. Котляревського, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Ю. Федьковича та ін.

Р. Я. Пилипчук.

БУКОВИНСЬКИЙ СТРАЙК БУДІВЕЛЬНИКІВ 1904 — загальний страйк робітників-будівельників Пн. Буковини. Почали страйк у першій дії серпня будівельники міст Сірета і Чернівців. 9 VIII переріс у заг. страйк, що охопив 6 тис. трударів різних міст Буковини. Робітники обрали страйковий к-т і висунули вимоги: підвищення заробітної плати, астановлення мінімальної денної оплати за вимушеної простой. Страйкарі одержали грошову допомогу від центр. страйкового к-ту у Відні. Виступ закінчився 29 VIII частковим задоволенням вимог будівельників.

БУКОВИНИЦЯ — територіальна група українців, яка живе в Чернівецькій області УРСР. Назва «буковинці» походить від найменування істор. області — Буковина. Незважаючи на багатовіковий іноз. гніт (див. Буковина Північна), Б. зберегли свою самобутність. За роки Радянської влади відсталий аграрний край перетворився на розвинуту індустріально-аграрну область.

БУКОВСЬКИЙ Лев Володимирович [н. 30.V (12.VI) 1910, Рига] — латиський рад. скульптор, нар. художник Латв. РСР (з 1976), чл.кор. АМ СРСР (з 1975). Автор пам'ятників (героям-комсомольцям

на кладовищі Райніса, 1954; борцям Революції 1905 на кладовищі Матіса, 1956—59 — обидва в Ризі; меморіальних ансамблів пам'яті жертв фашистського терору в Саласпілсі, 1961—67, та Єкабіпілсі, 1976, у співавторстві), станкових композицій («Герої громадянської війни Е. Берг і А. Железняк», 1957; «Земля», 1971), портретів (М. Келдіна, 1977, та ін.). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Ленінська премія, 1970.



Л. В. Буковський. Пам'ятник борцям Революції 1905 на кладовищі Матіса в Ризі. Фрагмент. Граніт. 1956—59.

БУКОЛІКА, буколічна поезія (від грец. βοῦκολικός — пастуший, пасторальний) — один із видів античної поезії. Поети-буколісти оспівували принади сільського життя на лоні природи. Ріановиди буколічної поезії — ідилія, еклога, в нові часи — пастораль. Засновником Б. був Феокрит (III ст. до н. е.), із лат. поетів цю традицію продовжував Вергілій. У зах.-європ. рахунок буколічна поезія поширилася в добу Відродження. В укр. лірі цей вид поезії не прищепився, деякі відгомони буколічних мотивів є в поезії 17—18 ст., зокрема у віршах Г. Сковороди.

БУКРЕЄВ Борис Якович [25.VIII (6.IX) 1859, м. Львов, тепер Курської обл. — 2.X 1962, Київ] — український рад. математик, професор Київ. ун-ту (з 1889), засл. діяч науки УРСР (з 1941). Осн. праці стосуються теорії функцій комплексної змінної, математичного аналізу, алгебри та геометрії (зокрема Лобачевського геометрії). Б. — один із засновників Київського фізико-математичного товариства. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Курс приложений дифференціального й інтегрального числення к геометрии. К., 1900; Вступ до вариационного числення. Х. — К., 1934; Неевклидова планиметрия в аналитическом изложении, ч. 1. К., 1947.

БУКСІРНЕ СУДНО, буксир (від голл. boegseren — тягти) — само-



Річкове буксирне судно.

хідне судно, яке буксирує інші судна, плоту або плавучі споруди (доки, крани тощо). За місцем плавання розрізняють Б. с. річкові (мал.), озерні, рейдові, портіві, морські й океанські; за типом рухів — гвинтові, з крильчастими або водометними рушійми; за типом двигунів — пароплавні, теплові й електродвиг. Б. с. поділяють також на буксирувальники (водіння на буксирному тросі), штовхачі (переміщення суден штовханням), кантувальники (допомога суднам при швартуванні до причалів), рятівники (допомога суднам, що зазнали аварій), і доставка їх у порт) тощо.

БУКСУС — рід рослин род. самшитових. Назва поширена в декоративному садівництві. Див. Самшит.

БУКЦИНУМ (Buccinum, синонім Tritonium) — рід червононогих молюсків. Раковина (вис. до 80 мм) висококонічна з опуклими оборотами. Устя (отвір) широке, овальне, з широким сифонним вирізом. Живуть у прибережжі морів Зх. Європи, Азії та Пн. Америки. Відомо 4 сучас. види, в СРСР — Б. синій (B. caeruleum), Б. охотський (B. ochotense) та Б. хвилястий (B. undatum), поширені в Пн. Льодовитому океані й далекосхідних морях; істівні. В деяких країнах (напр., в Англії) є об'єктом промислу. У викоп. стані Б. відомі з олігоцену.

А. Л. Путь.

БУКША — розмннна монета Йеменської Арабської Республіки, дорівнює 1/40 ріала.

БУЛАВА — стародавня холодна зброя ударної дії завдовжки бл. 0,5—0,8 м з державкою і головною. В період неоліту Б. мала кам'яну, а починаючи з бронзового віку — металеву головку у вигляді кулі, восьмигранника або груші. У римлян Б. з'явилася в 2 ст., в Зх. Європі — в 13 ст., на Русі була поширена в 13—17 ст. Характерна для народів Сходу і Серед Азії. Нерідко Б. — символ влади. В 16—18 ст. на Україні представники козацької старшини вручали Б. новообраному гетьманові. Меншу за розміром Б. (т. з. пернач або шестошер) мали й полковники укр. полків. Б., як символ влади, носили тур. паші, польс. гетьмани, козац. отамани в Росії.

БУЛАВІНСЬКЕ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Булавине. 5,0 тис. ж. (1977). Кам'яновуг. шахта, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та музична школи, лікарня, медичний пункт, клуб, 2 бібліотеки. Б. утворене 1947.

БУЛАВІН Кіндрат Опанасович [бл. 1660 — 7(18).VII 1708] — керівник масового антифеод. селясько-козацького виступу в Росії й на Україні (див. Булавинське повстання 1707—09). Походив з донських козаків. Не раз обирався похідним отаманом під час спільних походів донських козаків і запорожців проти кримських татар. У жовтні 1707 очолював повстання селян і козаків. Після поразок осн. сил повстанців під Тором (тепер



Л. В. Буковський.



Б. Я. Буксер.



Булава: а — пернач; б — булава; в — шестошер.

БУЛАВІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1707—09

м. Слов'янськ Донец. обл.) і Азовом загони під проводом Б. відступили до Черкаська. Там його вбила старшина (за офіц. версією, Б. застрелився).

БУЛАВІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1707—09 — антифеод. селянсько-козацький рух у Росії й на Україні. Приводом до Б. п. стала жорстока розправа з населенням Дону царських військ, посланих урядом для розшукування селян-втікачів. Почалося 9(20).X 1707 нападом 2 сотень козаків на чолі з К. О. Булавіним на каральний загін (1000 чол.). Повстання швидко охопило станиці верх течії Дону. Проте козацькі старшини за допомогою заможних козаків вдалося завдати повстанцям поразки. Повстанці відступили за р. Міус у запорізькі степи. На Запорізькій Січі до К. О. Булавіна приєдналася чимала частина сіроми. Ранньою весною 1708 К. О. Булавін разом з загонами повстанців (бл. 9000 чол.) вирушив на Дон. 1(12).V 1708 вони здобули центр донського козацтва м. Черкаськ. К. О. Булавін було обрано військом отаманом Повстання охопило Дон, частину Слобідської України і 43 повіти Пд. Росії. На Слобідську Україну було направлено загони М. Гоголя, С. Драного і С. Безпалого, на Волгу — загони І. Некрасова, Х. Хохлача та ін. Головні сили К. О. Булавіна кинули на Азов. Боротьбу проти царського уряду розгорнули й нерос. народності. Поволжя та Приуралля Запорожці розмахом Б. п., власті кинули проти повстанців 32 тис. солдатів під командуванням кн. В. В. Долгорукого. 2(13).VII 1708 царське військо й загони ізюмського полковника Ф. Шидловського біля Тора (тепер м. Слов'янськ Донец. обл.) завдали поразки загонам С. Безпалого. Незабаром під Азовом було розбито осн. сили повстанців. Рештки повстанців діяли на серед. і нижній Волзі до поч. 1709. Царські війська вчинили над ними жорстоку розправу. Десятки донських станиць, сотні сіл було знищено, тисячі полонених закатовано. Б. п., незважаючи на поразку, завдало серйозного удару феод.-кріпосницькому ладові. Карта с. 66

Літ.: Подъяпольская Е. П. Восстание Булавины. М., 1962.

І. Г. Рознер.
БУЛАВНИЦЯ, рогатик (Clavaria) — рід базидіальних грибів родини рогатикових. Плодові тіла коралоподібно розгалужені, рідше булавоподібні, більш-менш м'ясисті, переважно жовтуваті або білуваті, 3—5 або 15—20 см заввишки. *Saprophit*; росте в лісах на ґрунті, іноді на пенках. Деякі Б. (С. botritis, С. flava) їстівні.

БУЛАВОВУСІ, левні метелики (Rhopaloscega) — серія (група) роду метелики. Метелики великі або середніх розмірів, здебільшого яскраво забарвлені. Вусики (антени) на кінці булавоподібно потовщені (звідси й назва). Хоботок добре розвинений. Крила широкі, в спокої тримають піднятимі вгору. Черевце струнке, нерідко акрилате волосками. Метелики активні вдень. Гусениці голі, волосисті або

шипуваті. Лялечки кутасті, у більшості видів прикріплені. В світовій фауні бл. 22 тис. видів Б., у фауні України — 170. До Б. належать товстоголовкові (Hesperiidae), парусникові, біланові, голуб'якові, сатурові (Satyridae), німфалові та ін. родини. Серед Б. є шкідники культурних рослин (напр., білан капустяний). Переважна більшість Б. — красиві й помітні елементи ландшафту, що потребують охорони.

О. П. Кришталь.
БУЛАЄНКО Володимир Дмитрович (8.VI 1918, с. Сорокодуби, тепер Красилівського р-ну Хмельницької обл. — серпень 1944) — український рад. поет. Навчався в Дніпро ун-ті (1938—41). З перших днів Великої Вітчизн. війни — на фронті. Загинув у бою з нім.-фашист. загарбниками. У фронтових поезіях реалістично відтворив картини війни. Твори Б. пройняті пафосом незламності, вірою в неминучу перемогу над ворогом. Окремою книгою його творів вилено посмертно.

Тв.: Поезії. К., 1974.

БУЛАНЖИЗМ — реакційний, шовіністичний рух у Франції 1887—89. Виник в обстановці невдоволення дрібною і серед. буржуазією економічним, розчарування в політиці поміркованих республіканців і політ. кризи Третьої республіки. Рух очолював генерал Ж.-Е. Буланже. Прихильники Б. висували вимоги про перегляд конституції, розпуск парламенту, виступали з планами реваншистської війни проти Німеччини. Після того, як було викрито зв'язки Буланже з монархістами, рух почав занепадати.

БУЛАНКІН Іван Миколайович (21.I (3.II) 1901, с. Теньки, тепер Кам'ясько-Устьїнського р-ну Татарської АРСР — 31.X. 1960, Харків) — український рад. біохімік, акад. АН УРСР (1951), засл. діяч науки УРСР (1951). Член КПРС з 1924. Закінчив Харків ін-т нар. освіти (1926). З 1934 — професор, з 1945 — ректор Харків ун-ту. Основні праці присвячені вивченню хімії білків, зокрема проблеми оборотності денатураційних процесів у білках, питанням вікової й порівняльної біохімії тощо. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: У истоках этеостеинной науки о белках. «Успехи современной биологии», 1952, т. 34, в. 3; Физическая и коллоидная химия. Х., 1959.

БУЛАТ Іван Лазарович (1896 — 30.VII 1939) — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1912. Н у с. Жданах (тепер Лубенського р-ну Полтавської обл.) в сім'ї робітника. В 1917 вів революц. роботу в Катеринославі. В роки громадян. війни — в лавах Червоної Армії. В 1921—22 — секретар Південного ВІРПС. У 1922—25 — на партійній і профспілкової роботі, зокрема в 1924 — секретар ВІРПС. У 1925—26 — заст. голови Раднаркому УРСР та заст. голови Екон. Ради УРСР з 1927 — в апараті ЦК ВКП(б), потім — секретар Тульського губкому партії, з 1929 — зав. відділом. секретар Моск. к-ту ВКП(б)

В 1930—34 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). В 1923—25 — член ЦК КП(б)У, член Оргбюро ЦК КП(б)У, 1924—25 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

БУЛАТ (перс. пулат — сталь), була́тна сталь — сталь, що відрізняється високою твердістю, пружністю і в'язкістю. При згинанні клянок з Б. не ламастся, не знає залишкової деформації. Для Б. характерна узорчаста поверхня (мал.). Розрізняють узористі смугастий і струнистий (нижчі сорти Б.), хвилястий (середній сорт), сітчастий і колючастий (найвищі сорти). Вперше згадується Арістотелем (IV ст. до н. е.). Вироби Б. було відоме в Індії, Ірані, Сирії («дамаска сталь»), країнах Середньої Азії. В 14 ст. секрет виготовлення Б. було втрачено. Таємницю виробн. Б. розкрив П. П. Акосов, який протягом 1828—37 провадив з цією метою дослідні в Златоустівському металург. заводі.

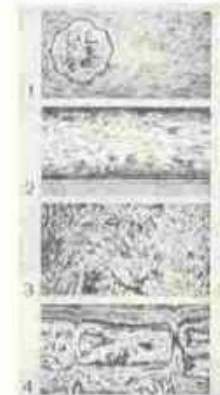
К. Ф. Стародубов.
БУЛАХОВСЬКИЙ Леонід Арсенійович [2(14).IV 1888, Харків — 4.IV 1961, Київ] — український і російський рад. мовознавець, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1946), засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив Харків ун-т (1910). Професор Пермського (з 1917), Харків (з 1921), Московського (з 1943) ун-тів. У 1944—61 — директор Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. 1946—60 — завідувач кафедри слов. філології Київ ун-ту. Автор праць із заг., рос та укр. мовознавства, слов. акцентології, методики викладання мови. Питанням укр. мови присвячено праці: «З історичних коментарів до української мови» (1946—52), «Питання походження української мови» (1956) та ін. Б. — автор проекту «Українського правопису» (1946), редактор і один з авторів «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1951—52). Створив наук. посібники для вузів: «Курс російської літературної мови» (1935), «Історичний коментарій до російської літературної мови» (1936). Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та двома орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Русский литературный язык первой половины XIX века, т. 1—2. К. — М., 1954—57; Нариси з загального мовознавства. К., 1959; Вибрані праці, т. 1—2. К., 1975—77.

Літ.: Білодід І. К. Леонід Арсенійович Булаховський. К., 1968.

І. К. Білодід.
БУЛВЕР-ЛІТТОН (Bulwer-Lytton) Едуард-Джордж (25.V 1803, Лондон — 18.I 1873, Торкі) — англійський письменник. Літ. діяльність почав у кінці 20-х рр. У романі «Пелем, або пригоди джентльмена» (1828) критикував буржуазно-аристократичне суспільство. Автор романів «Поль Кліффорд» (1830), «Юджин Арам» (1832), «Останні дні Помпей» (1834), «Кекстон» (1849), «Кенельм Чіллінглі» (1873), історичних драм «Герцогиня де ля Вальєр» (1836), «Рішельє» (1839) та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Несамовитий дід. Львів. 1929; Рос. пе-



Булат:
1 — зі смугастим узором;
2 — зі струнистим узором;
3 — з колючастим узором;
4 — штучний зварний.

рекл. — Пеллм, или Приключения джентльмена. Л., 1958; Песни. М., 1960; Кенелм Чиллинг, его приключения и взгляды на жизнь. М., 1965; Последние дни Помпей. М., 1965.

БУЛГАКОВ Михайло Опанасович (30.15 V 1891, Київ — 10.III 1940, Москва) — російський рад. письменник. Закінчив медичний ф-т Київ. ун-ту (1916). Друкуватися почав 1919. В 1925 вийшла збірка сатирич. оповідань «Дияволиада». У романі «Віла гвардія» (1925—27), п'єсах «Дні Турбіних» (пост. 1926), написаних за мотивами цього роману, і «Втеча» (1926—28, пост. 1957) зображено безперспективність бюрократизму та істор. неминучість й краху У комедій «Зойчина квартира» (пост. 1926) та «Багряний острів» (пост. 1928) висміяв життя, побут і звичай непедагогічного середовища У біографічній повісті «Життя пана де Мольера» (1932—33, вид. 1962), а істор. драмах «Кабала святошників» («Мольєр», 1930—36, пост. 1943), «Останні дні» («Пушкін», 1934—35, пост. 1943) Б. показав несумісність справжнього мистецтва з деспотизмом монархії. «Театральний роман» (1936—37), написаний значною мірою на автобіограф. матеріалі. У романі «Майстер і Маргарита» (1928—40) порушено філософ.-етичні проблеми життя людини і суспільства.

Тв.: Драми і комедії. М., 1965; Избранная проза. М., 1966; Белая гвардия. — Театральный роман. — Мастер и Маргарита. М., 1973.

І. Д. Бажинов.

БУЛГАКОВ Сергій Миколайович (16.VII 1871, м. Ливни, тепер Орловської обл. — 13.VII 1944, Париж) — російський бурж. економіст, філософ, теолог. У 90-х рр. належав до «легального марксизму». Виступав з ревізією вчення К. Маркса з агр. питання, підміняв марксову теорію реалізації концепцією пропорційного розподілу продукту; пропагував закон «спадної родючості ґрунту», теорію «стійкості дрібного селянського господарства». Вів боротьбу проти марксистської філософії й політ. економії з позицій неокантіанства і популізму. Реакційні погляди Б. було піддано різкій критиці в творах В. І. Леніна та Г. В. Плеханова. З 1922 — білоемігрант.

БУЛГАРИ, болгары — середньовічн. поркомовні племена Сх. Європи, які жили в степах Приазов'я та Волзько-Донського межиріччя. В 5 ст. входили до складу гути-ського племенного союзу. Б. згадуються в творах візант. авторів 5—6 ст. В 7 ст. утворився племенний союз — Велика Булгарія. У 2-й пол. 7 ст. під ударами хозарів він розпався. Частина Б. пішла на Дунай, де асимілювалася місцевими слов. племенами, ставши одним із компонентів болгар народу, що формувалася (див. *Болгари*). В той же час більшість Б. переселилася на Пн., на тер. Серед. Поволжя та Прикам'я, де змішалася з місцевими угро-фінськими племенами. Спочатку волзько-камські Б. перебували в залежності від хозарів. У 10 ст. після розгрому Хозарського каганату утворилася

феод. д-ва Булгарія. Осн. заняття Б. — землеробство, скотарство, мисливство; у них були розвинуті ремесла й торгівля. У Б. була своя писемність, д-ра і мистецтво. Значну роль у формуванні культури Б. відігравали зв'язки з Руссю. Панівною релігією був *анімізм*; на поч. 10 ст. поширилося мусульманство. Спадкоємцями культури Б. є казанські татари і чуваші. На тер. України й Поволжя археологи дослідили групу пам'яток Б., що виділена в т. з. *салтівську культуру*.

Лит.: Гейннг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. М., 1964.

Л. М. Рутковська.

БУЛГАРИН Фадей Венедиктович [24.VI (5.VII) 1789, Мінська губ. — 1 (13).IX 1859, поблизу Дерпта, тепер Тарту] — російський письменник. Автор псевдоістор. творів та морально-дидактичних романів. Видавав (разом з М. Грецем) реакційну газ. «Северная пчела» і журн. «Сын отечества». Виступав проти передової рос. д-ри, вороже ставився до укр. народу й укр. культури.

Лит.: Белинский В. Г. Воспоминания Фаддея Булгарина. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 9. М., 1953.

БУЛГАРІЯ, Болгарія Волзько-Камська — ранньофеод. д-ва булгар, в 10—14 ст. існувала в Серед. Поволжі. Виникла після розгрому (965) київ. кн. Святославом Ігоровичем Хозарського каганату. В утворенні Б. брали участь булгари, які переселилися з Пд., слов'яни, давні мордва, чуваші, удмурти та ін. Вигідне геогр. положення на перехресті торг. шляхів сприяло встановленню тісних екон. і культурних зв'язків Б. з Руссю, Серед. Азією, Кавказом, Іраном, Аравією.

В 10 ст. виникли міста — Булгар (столиця), Сувар, Біляр та ін., де були розвинуті ремесла й торгівля. Наприкінці 10 ст. в Б. становлять панівними феод. відносини. В 1006 було укладено торг. договір з Руссю. Поряд з цим між Б. і давньоруськими князями йшла збройна боротьба, що спонукало, зокрема, правителів Б. перенести столицю з Булгара в Біляр. У 1229 між Б. і Руссю було укладено мир. У 1241 Б. підкорили монголо-татари. До 14 ст. перебувала в складі *Золотої орди*. В 2-й чверті 15 ст. на її території виникло *Казанське ханство*.

Л. М. Рутковська.

БҮЛДУРІ — кліматичний приморський курорт Латвійської РСР, за 18 км від Риги, частина Юрмалы.

БҮЛЕВА АЛГЕБРА — непорожня множина A , в якій визначено операції додавання, множення та доповнення елементів, а також виділено два спеціальні елементи: 1 (одиниця алгебри) та 0 (нуль алгебри). Кожним двома елементами $a \in A$ та $a \in A$ відповідає єдиний елемент $a \vee a \in A$ (сума a та a), $a \wedge a \in A$ (добуток a та a) і кожному $a \in A$ відповідає єдиний елемент $a \in A$ (протилежний до a , доповнення до a). Введені операції задовольняють умови: комутативності ($a \vee b = b \vee a$, $a \wedge b = b \wedge a$), асоціативності

$[a \vee (b \vee c) = (a \vee b) \vee c]$, $a \wedge (b \wedge c) = (a \wedge b) \wedge c]$, *дистрибутивності* $[a \wedge (b \vee c) = (a \wedge b) \vee (a \wedge c)]$ та ідемпотентності: $a \vee a = a$, $a \wedge a = a$ (сума або добуток елемента з самим собою дорівнює цьому елементові). Для них виконуються *включеного третього закон* ($a \vee \bar{a} = 1$, $a \wedge \bar{a} = 0$), *подвійного заперечення закон* ($\bar{\bar{a}} = a$), правила де Моргана: $a \vee b = a \wedge \bar{b}$ (елемент, протилежний сумі двох елементів, дорівнює добутку елементів, протилежних даним) і $a \wedge b = a \vee \bar{b}$ (елемент, протилежний добутку двох елементів, дорівнює сумі елементів, протилежних даним). Одиниця та нуль алгебри мають властивості: $1 \vee 0 = 1$, $0 \vee 1 = 1$, $a \wedge 1 = a$, $a \vee 0 = a$, $a \wedge 0 = 0$. Найважливіші приклади Б. а. — алгебра логіки (множина з операціями алгебри логіки), алгебра множин (непорожня сукупність підмножин деякої множини, замкнена відносно об'єднання, перетину та утворення доповнення цих підмножин), алгебра випадкових подій (елементами множини є випадкові події). Кожна Б. а. ізоморфна (див. *Ізоморфізм у математиці*) деякій алгебрі множин. Б. а. застосовують у *математичній логіці*, *множинній теорії*, *імовірностей теорії*, теорії міри тощо. Б. а. названо на честь англ. математика і логіка Дж. Буля.

Лит.: Калужин Л. А. Что такое математическая логика. К., 1961; Владимирова Д. А. Булевы алгебры. М., 1969; Кузель О. В. Элементы теории множеств и математической логики. К., 1977; Сикорский Р. Булевы алгебры. Пер. с англ. М., 1969.

Ю. М. Рижов.

БУЛИГІНСЬКА ДҮМА — *Державна дума*, скликання якої передбачалося маніфестом від 6(19).VIII 1905. Проект Б. д. підготував міністр внутр. справ О. Г. Булігін (звідси й назва Думи). Згідно з законопроектом, повністю усувалася від виборів більшість населення — робітники, селяни-бідняки, жінки, військовослужбовці, студенти та ін. Для селян-домохазів встановлювалися чотириступеневі, а для поміщиків і буржуазії — двоступеневі вибори. В. І. Ленін оцінив Б. д. як «найзухваліше знущання з народного представництва» (Повне збір. тв., т. 11, с. 172). Більшовики закликали робітників і селян до активного бойкоту Б. д. і використали кампанію бойкоту Думи для мобілізації всіх революц. сил (див. *Бойкот Державної думи*). Вибори до Б. д. пірвав *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*.

БУЛИЧ Сергій Костянтинович [27.VIII (8.IX) 1859, Казань — 1921, Петроград] — російський мовознавець і історик музики. Працював у галузі рос., слов. та індоєвропейського мовознавства, експериментальної фонетики тощо. Осн. праця — «Нарис історії мовознавства в Росії, т. 1 (XIII ст. — 1825 р.)» (1904, незакінчена), де зібрано величезний матеріал, зокрема з історії укр. мовознавства. Автор праць з історії музики: «Піснїк і росій-



В. Д. Буласник.



І. М. Буланкін.



Л. А. Булаховський.

ська музика» (1900), «М. Ю. Лермонтов і російська музика» (1913) тощо.

БУЛЛА (лат. *bullā* — кулька) — за середньовіччя — прикріплені до документа мішечок чи капсула, в які клали печатку. Пізніше Б називали металеву печатку, згодом — сам документ (грамоту, постанову, послання тощо), скріплені печаткою. Ця назва збереглася в наш час тільки за найважливішими актами, що їх видають римські папи.

БУЛОНЬ, Булонь-сюр-Мер — місто на Пн. Франції. Порт на узбережжі прот. Па-де-Кале. Залізнична станція. Бл. 50 тис. ж. Риболовецький і рибпром. центр. Суднобудування. Підприємства металобор., цем., хім. і текст. промисловості. Архіт. пам'ятки 12 ст. Засн. римлянами бл. 50 до н. е. (під назвою Бононія).

БУЛЬ (Boole) Джордж (2.XI 1815, Лінкольн — 8.XII 1864, Балліт-темпл, поблизу Корка) — англійський математик і логік. Без спец. матем. освіти 1849 став проф. математики в Квінс-коледжі (Ірландія). У працях Б. «Математичний аналіз логіки», «Логічне числення» та ін. закладено основи *математичної логіки*. Ім'ям Б. пізніше названо множину спец. виду — г. з. *булеву алгебру*.

БУЛЬБА — потовщена м'ясиста частина пагона чи кореня, в якій відкладаються запасні поживні речовини (звичайно крохмаль, іноді ін. вуглеводи або олії). Розрізняють н а д з е м н і Б. — місцеві потовщення гол. стебла (кільрабі) або бічних надземних пагонів (деякі тропічні орхідеї) та п і д з е м н і Б. — потовщення підсім'ядольного коліна (редька), підземних звичайно багаторічних пагонів (картопля) або бічних чи додаткових коренів (жоржина, батат, чухва). Підземні Б. є органами вегетативного поновлювання (за рахунок бруньок) та *легетативного розмноження*.

БУЛЬБА — білоруська нар. танцювальна пісня; варіант польки. Темп жвавий, завнятий, муз. розмір 2/4. Відображає трудові процеси — садіння, вирощування й збирання картоплі. Як самостійний веселий жіночий танець набула поширення в редакції *Мойсева*.

БУЛЬБАШКОВА КАМЕРА — прилад для реєстрування слідів (треків) іонізуючих частинок. Першу Б. к. сконструював 1952 Д. Глезер (США). Як і *Вільсона камера*, Б. к. дає змогу встановити природу і властивості частинок, одержати повну інформацію про деталі їхньої взаємодії і розпаду. Дія Б. к. ґрунтується на закипанні перегрітої рідини вздовж треків частинок. Перегрів рідини досягається швидким зниженням тиску в Б. к. за допомогою мембрани або поршня П (мал.) Як робочу рідину найчастіше застосовують рідкий водень (кріогенні Б. к.) або пропан, фреон чи пропан-фреонову суміш (важкорідніні Б. к.). Рідина в перегрітому стані існує лише певний час. Іонізуючі частинки впускають у камеру в момент її макс. чутливості (перед закипан-

ням рідини). Вздовж треків частинок починають рости бульбашки, утворюючи ланцюжки. Коли бульбашки досягнуть розмірів 0,1—0,3 мм, камера освітлюється джерелом Л і сліди фотографуються за допомогою об'єктивів О₁ і О₂ (т. з. стереофотографування). Після цього тиск у камері збільшується, бульбашки зникають і камера знову готова до дії. Цикл роботи Б. к. — менше як 1 с. У сильному магнітному полі Б. к. дає змогу визначати імпульси заряджених частинок за радіусом кривини їхньої траєкторії. Найчастіше Б. к. застосовують при роботі з *прискорювачами заряджених частинок* високих енергій, тоді початок циклу роботи камери узгоджується з моментом входу в неї цих частинок.

Лит.: Александров Ю. А. (та ін.). Пузырьковые камеры. М., 1963.

БУЛЬБОЦИБУЛИНА — видозмінений підземний пагін, зовнішнім виглядом подібний до *цибулини*, а будовою — до *бульби*. У Б. листкові луски сухі, а запасні поживні речовини відкладаються в м'ясистій стебловій частині — денці. Б. характерна, напр., для шафрану, косариків.

БУЛЬБОЧКОВИЙ ДОВГОНОСИК (*Sitona*) — рід жуків родини *довгоносикових*. Тіло жуків (довж 3—8,5 мм) чорне, вкрите переважно сірим, коричневатими або білими лусочками, голівотрубка товста й коротка. Б. заважає шкоди бобовим культурам. Жуки ушкоджують надземні частини рослин. Личинки (довж 5—7 мм) живляться вмістом азотфіксуючих бульбочок (звідси й назва) та тканинами коренів бобових рослин. Бл. 90 видів, поширених скрізь, де вирощують бобові культури. В СРСР 46 видів, в УРСР — бл. 22, з них шкідливими є 12: еспарцетовий Б. д. (ушкоджує еспарцет, люцерну), смугастий і шетинистий Б. д. (ушкоджують майже всі бобові культури), конюшиний кореневий, жовтоногий, метеликовий Б. д. (в осн. конюшину) та ін. З а х о д и б о р о т ь б и: рання сіва одиорічних бобових культур, обов'язкова післязбиральна оранка полів, вапнування ґрунтів, обробка насіння та посівів *інсектицидами* тощо.

О. Я. Петриха.
БУЛЬБОЧКОВІ БАКТЕРІЇ — бактерії роду *Rhizobium*, здатні перебувати в *симбіозі* з бобовими

рослинами й фіксувати молекулярний азот повітря. Потрапивши на коріння бобових, Б. б. спричинюють утворення на них бульбочок, у яких вони й живуть. Б. б. постачають рослині азотисті сполуки, а рослина їм — цукри і мінеральні сполуки. Б. б. специфічні орг-ми: окремі види їх можуть існувати лише з певними видами бобових. У співжитті з бобовими Б. б. здатні швидко засвоювати 60—300 кг/га атм. азоту і збагачувати ґрунт на азотні сполуки.

БУЛЬВАР (франц. *boulevard*) — широка алея вздовж вулиці або берега моря, звичайно обсаджена деревами. В 15—16 ст. Б. називали прикритий мурованою стіною оборонний вал, пізніше — алею для прогулянок на місці міського валу.

БУЛЬДЕНЕЖ (*Viburnum opulus* var. *sterile*) — декоративна форма *каліни* звичайної. Від останньої Б. відрізняється великими кулястими суцвіттями, що складаються з безплідних білих квіток (франц. *boule de neige* — снігова куля, звідки й назва). Цвіте в травні — червні. Вирощують у садах і парках.

БУЛЬДОЗЕР (англ. *bulldozer*) — 1) Трактор або тягач, обладнаний відвалом (шпитом) з ножем. Розрізняють Б. (мал.) з відвалом неповоротним (найпоширенішим) і поворотним, з гідравлічним, канатним або електромех. керуванням відвалом. Б. зрізають і переміщують ґрунт, засипають котловани і траншеї, розподіляють по поверхні *дорожньообудовні матеріали* під час будівництва й ремонту шляхів тощо. 2) Горизонтальний прес (мал.), на якому гнуть, правлять і штампують деталі з сортового й листового прокату. Бувають кривошипні (див. *Кривошипний механізм*) і гідравлічні.

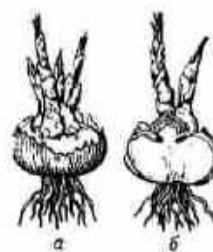
О. О. Каргов.
БУМ (англ. *boom*) — 1) Штучні поживлення, тимчасове піднесення капіталістичної промисловості й торгівлі, що проявляється в стрибкоподібному зростанні виробництва та *інвестицій*, підвищенні цін на товари й збільшенні прибутків. Супроводжується підвищенням курсів *цінних паперів*, розгулом біржової спекуляції та кредитного шахрайства. В імперіалістичних країнах Б. тісно пов'язаний з гонкою озброєнь і милітаризацією економіки. 2) П е р е н о с н о — штучно створене надмірне поживлення навколо будь-якого заводу, полії тощо, сенсация, галас.

БУМАЗЕЯ (франц. *bombazine*, від італ. *bambagia* — бавовна) — густа бавовняна тканина саржового (рідше полотняного) *переплетення* ниток з націсанням на одному боці ворсом. Буває вибивна, гладкофарбована, іноді вибілена. Дуже м'яка, пухната, добре зберігає тепло. З Б. шийють білизну, плаття, халати тощо.

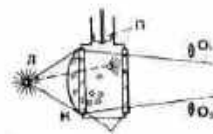
БУМЕДЬЕН Хуарі (в 16.VIII 1925, Гельма) — політичний, військ. і держ. діяч Алжиру. Нар. в сел. сім'ї. Здобув освіту в ун-тах Зігуна (Туніс) і аль-Азгар (Єгипет). За фахом учитель. З 1955 брав участь у збройній боротьбі алж. народу проти франц. колонізаторів. У



Булби: 1 — підземні кореневі (жоржина); 2 — підземні стеблові (картопля); 3 — надземні стеблові (а — цибуля, б — кольрабі).



Бulьбоцибулина шафрану: а — загальний вигляд, б — поздовжній розріз.



Булбашкова камера. Схема водневої булбашкової камери: П — поршень; І — скляний ілюмінатор; К — конденсор.

Булвар Шевченка в Києві.



1960—62 — член Нац. ради алж. революції і нач. генштабу Армії нац. визволення. З 1962 — міністр нац. оборони, 1963 — 65 — також перший заст. голови ради міністрів. З 1965 — голова Революц. ради, голова ради міністрів і міністр нац. оборони, з 1976 — президент Алжир.

БУМЕРАНГ (англ. boomerang, з австрал. мов) — вигнута дерев'яна металева палиця, найчастіше серповидної форми, яку застосовували як бойову й мисливську зброю багатьох австрал. племен. Деякі види Б., описавши замкнену криву, повертаються до металюка. Палиці, подібні до Б., були поширені в Старод. Єгипті, Пд. Індії, Пл.-Сх. Азії, Мексиці. Іл. с. 72.

БУМІ-ПАПА (Млобид Пала) Ріта (н. 27.XI 1906, о. Сірос) — грецька поетеса і перекладачка Учасниця *Руху Опору*. Опублікувала зб. «Пісні кохання» (1930), «Афіни» (1945), «Троянда зустрічі» (1960), «Світла осін» (1961), «Урожай квітів у пустелі» (1962), «Тисяча розстріляних дівчат» (1963), «Відважна амазонка» (1964). Переклала грец. мовою «Тихий Дон» М. Шолохова, вірші рос. поетів. Написала статтю про творчість Т. Шевченка, переклала кілька віршів для ювілейного видання його «Творів» (Афіни, 1964).

БУНАК Віктор Валеріанович [н. 10(22).IX 1891, Москва] — рад. антрополог, один із засновників вітчизняної антропологічної школи, доктор біологічних наук (з 1935), професор (з 1925). Осн. праці Б. — з питань морфології людини, расознавства, проблем антропогенезу, генетики людини, походження мови та ін. Ряд праць Б. присвячені антропологічній характеристиці українців. Запровадив нові методи антропологічного дослідження. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

БУНАКОВИ — родина українських іконописців 19 ст., які очолювали майстерню церковного живопису в м. Чугуєві на Харківщині. Представники родини Б. навчалися в Москві й перенесли на Україну традиції моск. школи іконопису. Розквіт майстерні Б. припадає на 50-і рр. Іван Михайлович Б. відомий як перший учитель І. Репіна. Він працював і в галузі портрету («Портрет З. Ф. Шаверської», «Портрет чугуєвської купчихи Є. П. Постеповой» — обидва 50-і рр. 19 ст.).

БУНГЕ Микола Андрійович [3(15).XII 1842, Варшава — 31.XII 1914 (13.I 1915), Київ] — український і російський хімік. У 1865 закінчив Київ ун-т, з 1871 — професор цього ж ун-ту. Досліджував будову нитроцелюлози і дав класифікацію їх. Вивчав електроліз спиртів, *меркантинів*, к-т і тіоксілов. Удосконалив методику *газового аналізу*. Великий наук. вклад Б. вніс у розвиток вітчизн. цукр. пром-сті, сприяв вивченню природних багатств України і розвиткові тех. знань. Проводив значну бібліографічну роботу з хімії та хім. технології. Був одним із засновників Російського фіз.-хім. т-ва, очолював Київ. відділення Росій-

ського тех. т-ва (1873—1905); брав активну участь в організації Київ. політех. інституту. Портрет с. 73. Тел.: Химическая технология, ч. 1—2. К., 1879—88; Курс химической технологии. К. — СПб., 1905.

Літ.: Очерки по истории органической химии в Киевском университете. К., 1954.

БУНГЕ Микола Христянович [11(23).XI 1823, Київ — 3(15).VI 1895, Парське Село] — російський економіст і держ. діяч, акад. Петерб. АН; один з представників *вільногосподарної політичної економії* в Росії. В 1850—80 — професор політ. економії і права Київ ун-ту, кілька разів займав посаду ректора цього ун-ту. В 1881—86 — міністр фінансів. 1887—95 — голова К-ту міністрів Твори Б. пройняті бурж. апологетикою, в них він дотримувався поглядів Т.-Р. Мальтуса, принижував значення рос. екон. думки, робив нападки на соціалізм, на вчення К. Маркса.

БУНГЕ Олександр Андрійович [24.IX (6.X) 1803, Київ — 6(18).VII 1890, Київ], тепер Ракверського р-ну Ест. РСР] — російський ботанік. Професор Казанського (1833—36) та Дерптського (1836—67) ун-тів. Праці Б. присвячені систематичній групі родів квіткових рослин. Досліджував флору Алтаю, Монголії, Персії (Ірану) і Китаю; описав багато нових видів. Б. — один з основоположників географоморфологічного методу в систематичній рослин.

БУНГЕ Христофор Григорович [12(23).XII 1781, Київ — 19(30).XII 1861, Москва] — один з основоположників вищої ветеринарної освіти в Росії, академік. Закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію (1801). Протягом 33 років (з 1809) завідував кафедрою ветеринарної дієтики, фармакології, патології й терапії в Моск. медико-хірургічній академії. Учасник ряду експедицій по ліквідації епідемічних захворювань серед тварин; зокрема, 1830 під керівництвом Б. було ліквідовано спалах чуми великого худоби в Полт. і Черніг. губ. Б. перший виявив і описав *сибірку*.

БУНД (мовою ідиш — союз), «Загалний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії» — дрібнобурж. націоналістична орг-ція, що об'єднувала напівпролетарські прошарки євр. ремісників на Україні, в Білорусії, зх. областях Росії. Виникла у вересні 1897 на установчому з'їзді євр. с.-д. груп у Вільносі. В 1898 на I з'їзді РСДРП Б. увійшов до складу РСДРП як авт. орг-ція, самостійна в питаннях, що стосувалися інтересів єврейського пролетаріату. З 1901 в Б. переважали націоналістичні й сепаратистські тенденції. Б. став на шлях відриву євр. робітників від робітників ін. національностей. На *Другому з'їзді РСДРП* (1903) Б. вимагав визнання його «федеративною частиною РСДРП», єдиним представником євр. робітників у Росії. Діставши рішучу відсіч з боку В. І. Леніна і більшості делегатів з'їзду, бундівці вийшли з РСДРП і, зімкнувшись з сіоністською течією *Поалей-ціон*, разом з меншовиками розгорнули боротьбу проти більшовиків. Під впливом заг.-рос.

революц. руху й під тиском євр. робітників Б. на IV (Об'єднано-му) з'їзді РСДРП (1906) вдруге увійшов до партії. Проте за продовження розколювальної, сепаратистської діяльності VI (Празька) Всерос. конференція РСДРП (1912) виключила бундівців з партії. В роки I-ї світової війни Б. займав соціал-шовіністичну позицію. В 1917 Б. підтримував бурж. тимчасовий уряд. На Україні керівники Б. входили до контрреволюц. *Центральної ради*, а згодом і до петлівської *Директорії*. В 1918 серед рядових членів Б. почали створюватися ліві групи, які вважали за необхідне відмовитися від тактики боротьби проти Рад. влади. В березні 1921 на своїй 13-й конференції у Мінську бундівці прийняли рішення про самоліквідацію. РКП(б) прийняла певну кількість кол. бундівців до своїх лав. Частина з них чесно здійснювала лінію партії, інші — прикинули до різних антипарт. угруповань і були викриті як вороги лєнінізму.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. З приводу заявл. Бунду. — Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріату?; т. 8. Становище Бунду в партії; т. 13. З'єднання Бунду з Російською соціал-демократичною робітничою партією; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

М. М. Литовченко.

БУНДЕСВЕР (нім. Bundeswehr — союзна оборона) — збройні сили Федеративної Республіки Німеччини.

БУНДЕСРАТ (нім. Bundesrat — союзна рада) — 1) *Верхня палата парламенту в Німецькій імперії* (1871—1918). 2) *Верхня палата парламенту у ФРН за конституцією 1949*. Формується з членів урядів 10 земель (від 3 до 5 представників) за призначенням цих урядів. 3) *Верхня палата парламенту в Австрії* (Федеральна рада), що обирається *ландтагами* 9 земель.

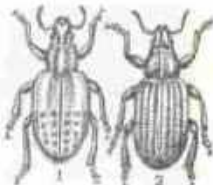
БУНДЕСТАГ (нім. Bundestag — союзні збори) — нижня палата парламенту Федеративної Республіки Німеччини. Обирається населенням строком на 4 роки. За конституцією ФРН 1949 Б. здійснює законодавчі функції, обирає главу уряду (Федерального канцлера), контролює діяльність міністрів тощо.

БУНЗЕН (Bunzen) Роберт-Вільгельм (31. III 1811, Геттінген — 16.VIII 1899, Гейдельберг) — німецький хімік, іноземний чл.-кор. Петерб. АН. З 1838 — професор ун-ту в Марбурзі, у 1852—89 — в Гейдельберзі. Досліди Б. лягли в основу спектрального та газового аналізу, сприяли створенню хімії металоорганічних сполук та розвитку електрохімії і фотохімії. Вперше одержав (1852—55) металеві магній, літій, кальцій, стронцій і барій. Спільно з Г.-Р. Кірхгофом розробив метод *спектрального аналізу*, за допомогою якого відкрив цезій (1860) та рубідій (1861). Автор багатьох лабораторних приладів. Портрет с. 73.

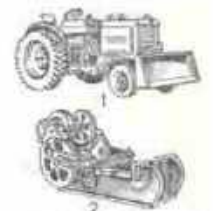
БУНІН Іван Олександрович [10(22).X 1870, Воронеж — 8.XI 1953,



Бульбаєж.



Бульбачковий довгоносик: 1 — шестипи́стий; 2 — смугастий; 3 — личинка; 4 — ушкодження листків гороху; 5 — ушкоджений корінь.



Бульдозири: 1 — з неповоротним підвалом; 2 — прес.

Париж] — російський письменник. В пресі вперше виступив 1887 як поет. В наступні роки видав кілька поетичних збірок. В ранніх оповіданнях — «На край світу», «Кострюк», «Танька» — показав жалкі умови життя розореного і голодного села. Серед кращих оповідань 90-х років — «Антоновські яблука». У повісті «Село» (1910) найяскравіше виявився критичний реалізм Б. Світлогляд і творчість Б. мали суперечливий характер. До Великої Жовтні соціалістич. революції поставився вороже. В 1920 емігрував. Твори, написані в еміграції, сповнені туги за минулим (оповідання «Далеке», «Митькове кохання»), роман «Життя Арсенія Своя». Перекладав твори Г.-У. Лонгфелло, Дж. Байрона, А. Міккелі, Т. Шевченка. Б. жив і працював у Полтаві, Харкові, був у Києві, Чигирині, Черкасах, Миргороді. У своїй творчості використав укр. мотиви та образи («Ліка», «На край світу», «Ліричні Родіони»). Зустрічався з М. Коцюбинським, листувався з В. Гнатюком. Нобелівська премія, 1933. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1965—67; Избранное. М., 1977; Укр. переклад. К., 1956; На край світу. К., 1963. Літ.: Іван Бунин, кн. 1—2. М., 1973. А. В. Кулінич.

БУНІН Костянтин Петрович [20.X (2.XI) 1910, м. Катеринодар, тепер Краснодар — 4.XI 1977, Дніпропетровськ] — український рад. вчений у галузі металознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Після закінчення (1932) Дніпропетровського ін-ту викладав у ньому (в 1948—64 працював у н.-д. ін-ті чорної металургії). Осн. праці стосуються дослідження фазових переходів у металах, закономірностей зміни структури сталі при хіміко-термічній обробці. Б. створив теорію кристалізації і вибілювання чавунів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

БУНКЕР (англ. bunker, нім. Bunker) — 1) Вміст для зберігання сипких, гудкових або рідких матеріалів. 2) В автоматичних робочих машинах — вміст, куди записують дрібні заготовки, що їх мають обробляти. 3) У військовій термінології — підземне сховище, вогнева точка.

БУНКІН Борис Васильович (н. 16.VII 1922, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1953. Закінчив 1947 Моск. авіаційний ін-т. З 1950 працює в Моск. фізико-тех. ін-ті. Праці з радіотехніки й електроніки. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

БУНОСТОМОЗ — гельмінтозна хвороба великої рогатої худоби, свей і кіз. Спричиняється неметодами роду Bunostomum. Тварини заражаються, проковтуючи інвазійні (див. Інвазія) личинки з кормом або водою, а також внаслідок проникнення збудника хвороби крізь ушкоджену шкіру. У тварин при малій інвазії перебіг хвороби непо-

мітний, при великій — зникає апетит, спостерігаються анемія, набряки, виснаження. Молодняк відстає у рості й розвитку, проновс чергується у нього із запором. Профілактика. Проводять дегельмінтизацію, регулярно очищають тваринницькі приміщення від гною, знезаражують його, стежать за чистотою шкіри тварин.

О. О. Шевцов.

БУНЧУК (тат.) — 1) Старовинна військ. регалія у вигляді палиці з кудею або вістрям на верхньому кінці, прикрашеному китицями чи волоссям переважно з кіського хвоста. Предмети, схожі на Б., були в ужитку багатьох давніх племен і народів, у т. ч. на тер. України (напр., скифські навершя, що, очевидно, мали магічно-ритуальні функції). Б. застосовували в укр. козац. війську в 16—18 ст. як гетьманську регалію (див. Клейноди). 2) У військ. оркестрах — прикраса або шумовий інструмент (з дзвіночками).

БУНЯКОВСЬКИЙ Віктор Якович [4.XII (16.XI) 1804, м. Бар, тепер Вінницької обл. — 30.XI (12.XII) 1889, Петербург] — російський математик, акад. Петербурзької АН (з 1830), її віце-президент (1864—89). Матем. освіту одержав у Парижі. Праці стосуються математичного аналізу (див. Буняковського нерівності), імовірностей теорії, чисел теорії, геометрії та ін. розділів математики. Б. сприяв виробленню рос. матем. термінології. Поряд з М. В. Остроградським і П. Л. Чебишовим Б. відіграв важливу роль у піднесенні наукового викладання математики у вищій школі, автор першого в Росії підручника з теорії імовірностей (1846). Портрет с. 74.

Літ.: Андреев К. А. Виктор Яковлевич Буняковский. Х., 1890; Прудников В. Е. В. Я. Буняковский — ученый и педагог. М., 1934.

БУНЯКОВСЬКОГО НЕРІВНІСТЬ — важлива нерівність з математичного аналізу:

$$\left(\int_a^b f(x)g(x)dx \right)^2 \leq \int_a^b f^2(x)dx \times \int_a^b g^2(x)dx$$

Доведена В. Я. Буняковським 1859. Іноді Б. н. помилково наз. нерівністю Шварца, хоча нім. математик Шварц опублікував її 1884.

БУОНАРРОТІ (Buonarroti) — італійський скульптор. Див. Мікеланджело.

БУОНАРРОТІ (Buonarroti) Філіппо-Мікеле (11.XI 1761, Піза — 17.IX 1837, Париж) — французький революціонер, комуніст-утопіст, соратник Г. Бабефа. Італієць за походженням. Учасник Великої французької революції, якобинець. Брав участь у «Змові рівних», після розкриття якої засуджений на довічне ув'язнення (1797), через 3 роки замінене засланням. У Франції Б. повернувся після липцевої революції 1830 і до кінця життя не припиняв революц.

діяльності. Мав великий вплив на революціонерів 30-х рр. 19 ст., зокрема Л.-О. Бланкі.

БУР — інструмент, за допомогою якого пробурюють шпур і вибухо-вого свердловини. Розрізняють Б. суцільні і складані. Суцільний Б. (мал.) являє собою сталевий стрижень шестигранної або циліндричної форми з загартованою чи армованою твердим сплавом коронкою (головкою) для руйнування породи і хвостовиком для з'єднання інструмента з бурильною машиною. В Б. є канал, яким подають до вибою повітря або промивальну рідину. В складаному Б. коронка, а іноді й хвостовик — знімні. Діаметр Б. 19—38, коронки 28—85 мм.

В. В. Большаков.

БУРА (від араб. бурак — селітра), $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ — сіль тетраборної кислоти $\text{H}_2\text{B}_4\text{O}_7$. Безбарвні кристали, малорозчинні у воді. Водні розчини Б. виявляють лужну реакцію. При нагріванні Б. втрачає воду і плавиться в прозору склоподібну масу. Застосовують для виробн. оптичного скла, емалей, при паянні металів, у с. г. як мікро-добрило, у медичні як антисептик.

Ф. Д. Шевченко.

БУРА КАРПАТСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напрямку. Виведена в Закарпатті в 1-й пол. 20 ст. Масть буро, від світлого до темного відтінків. Тварини Б. к. п. пропорційної будови тіла та міцної конституції. Жива маса бугаїв 700—1000 кг, корів 400—500 кг. Середньорічний надій молока понад 2300 кг (макс. 6480 кг), жирномолочність бл. 3,7%. Розводять Б. к. п. у Закарп. обл. і окремих гірських р-нах Ів.-Фр. обл. Використовують її для поліпшення місцевих порід вел. рог. худоби в Аз. РСР і Вірм. РСР.

В. Ю. Недова.



Корова бурої карпатської породи

БУРА ЛАТВІЙСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напрямку. Виведена в кінці 18 і на поч. 19 ст. в Латвії схрещуванням місцевої худоби з



Корова бурої латвійської породи.



Бумеранга.



Бур:
1 — хвостовик
2 — коронка



Бурячок Гмеліна.

ангельською і червоною датською. Маса червоно-бура різних відтінків. Жива маса корів 500 кг, бугаїв 850 кг. Середньорічний надій молока 3500 кг жирністю 3,9%. М'ясо якості задовільної. Тварини добре нагулюються. Розводять Б. л. п. в Латв. РСР, РРФСР, УРСР (Закарп. і Івано-Фр. обл.). Використовують для поліпшення місцевих порід худоби.

БУРАК Ярослав Йосипович (н. 15.III.1931, с. Підгородне, тепер Золочівського р-ну Львівської обл.) — український рад. вчений-механік, доктор фізико-матем. наук (з 1971), професор (з 1976). Чл. КПРС з 1975. Закінчив Львів. держ. ун-т (1953). З 1973 керує відділом у Львів. філіалі матем. фізики Інституту математики АН УРСР. Праці в галузі механіки деформованого твердого тіла, а також з теоретичних основ і методів оптимізації теплових режимів локальної термобробки зварних пластин та оболонок. Держ. премія УРСР, 1975.

БУРАЧЕК Микола Григорович (4.16.III.1871, Летичів, тепер смт



М. Г. Бурачек. Дорога до колгоспу, 1937. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Хмельницької обл. — 12.VIII.1942, Харків) — український рад. живописець-пейзажист, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). У 1905—10 навчався в Краків. академії красних мистецтв у Я. Станіславського, 1910—12 — у Парижі. Твори Б. позначені впливом імпресіонізму. У краєвих пейзажах Б. передано поетичність природи України: «Ранок на Дніпрі» (1934), «Колгоспне жито» (1935), «Яблуно у цвіту» (1936), «Дорога до колгоспу» (1937), «Реве та стогне Дніпр широкий» (1941). Б. — автор книжок: «Моя життя» (К., 1937) і «Великий народний художник» [Т. Г. Шевченко] (К., 1939). Працював як театральний художник.

Літ.: Доженко Ю. Микола Бурачек. К., 1967.

БУРАЧОК, алісум (Alyssum) — рід рослин род. *хрестоцвітних*. Одно-, дво- або багаторічні опушені трав'янисті рослини. Листки зужені до основи, квітки здебільшого жовті. Плід — стручечок. Понад 100 видів у Європі й Азії. В СРСР — бл. 40 видів, зокрема в УРСР — 17. Найбільш поширений Б. пустельний (A. desertorum), що росте на степових схилах, відслоненнях і як бур'ян при дорогах та на полях, і Б. Гмеліна (A. gmelini). Насіння деяких видів отруйне. Всі види Б. —

добрі медоноси. Худоба (вівці, кози) поїдає задовільно. Багато видів Б. — декоративні рослини.

БУРБАКІ (Bourbaki) Нікола — псевдонім групи французьких математиків (А. Картан, А. Вейль, Ж. Дьєдонне, Л. Шварц та ін.), в основному випускники Вищої нормальної школи, створеної 1937. Кількість учасників та особовий (повний) склад групи невідомий. Керуючись ідеєю, що виходить від Д. Гільберта, Б. взяли за мету створити трактат під назвою «Елементи математики», який би охопив осн. розділи сучас. математики з точки зору аналізу матем. структури на основі формального аксіоматичного методу. Осн. поняття аксіоматики Б. — це поняття *алгебраїчної системи*, упорядкованої множини та *топологічного простору*. За 1939—77 у Франції надруковано понад 40 книг Б., значну частину яких перекладено рос. та ін. мовами. Методологічні настанови Б. подані у вступі до «Теорії множин», в «Нарисах з історії математики» та додатку до них «Архітектура математики». Творчість Б. становить особливе явище в сучас. математиці. Найістотніших результатів досягнуто в *топології*, *топологічній алгебрі*, *алгебраїчній геометрії*, теорії функцій багатьох комплексних змінних, теорії алгебраїчних чисел та функціональному аналізі. Б. виступали у пресі, на з'їздах тощо від імені однієї особи. Б. оголосили 1968, що вони закінчили свою діяльність. Та: Рос. перекл. — Елементи математики. Очерки по истории математики. М., 1963; Начала математики. ч. 1. кн. 1. Теория множеств. М., 1965; Общая топология. Топологические группы. М., 1969.

Літ.: Бородин О. І., Бутай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1973; Дьедонне Ж. О деятельности Бурбаки. Пер. с франц. «Успехи математических наук», 1973, т. 28, в. 3.

О. І. Бородин, Б. В. Пасковський.
БУРБОНИ (франц. Bourbons, ісп. Borbones, італ. Borboni) — королівська династія у Франції 1589—1792, 1814—15, 1815—30; в Іспанії 1700—1808, 1814—68, 1874—1931 та з 1975 (король Хуан-Карлос Б.); Королівстві обох Сицилій (або Неаполітанському) 1735—1805, 1814—60; династія герцогів Парми і П'яченци 1748—1802, 1847—59. Найвідоміші представники: Генріх IV, Людовік XIV, Людовік XV, Людовік XVI, Людовік XVIII. У Франції та Іспанії Б. було скинуто в ході бурж. революцій, в Італії — під час нац.-держ. об'єднання в 60-х рр. 19 ст.

БУРГАС — місто в Болгарії, на узбережжі Бургаської зат. Чорного м., адм. центр Бургаського округу. Один з гол. портів країни. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 143,1 тис. ж. (1973). Гол. галузі пром-сті — нафтопереробна і нафтохімічна (комбінат, збудований за допомогою СРСР). Розвинута харч. (олійницька, плодо- та рибоконсервна, борошномельна, спирто-горілчана), текст., судно- і вагонобудівна, електротех. пром-сть. Рибальство. Курорт. Театри, в т. ч. оперний; картинна галерея; хім.-технологічний ін-т. Б. засн. у 3 ст.

БУРГБА Хаїб (н. 3.VIII.1903, Монастір) — політ. і держ. діяч Тунісу. Закінчив юрид. ф-т Сорбонни і Вищу школу політ. наук у Парижі (1927). В 1922 вступив до партії «Дустур». З 1934, після розколу партії, — ген. секретар, потім голова партії «Новий Дустур» (з 1964 — *Соціалістична дустурівська партія*). Брав активну участь у нац.-визвольному русі Тунісу. Після проголошення незалежності країни (1956) Б. очолював уряд. З 1957 — президент (одночасно до 1969 глава уряду). З 1974 — довільний президент.

БУРГОС — місто на Пн. Іспанії, на р. Арлансоні (бас. Дуєро), в обл. Стара Кастилія, адм. центр провінції Бургос. Вузол з-ць і автошляхів. 120 тис. ж. (1970). Гол. галузі пром-сті — текст. (особливо вовняна); виробн. штучних волокон. Підприємства харч., лісової, целюлозно-паперової пром-сті. Виробн. меблів. Торг. центр. Засн. наприкінці 9 ст. Архіт. пам'ятки: готичний собор (13—16 ст.), церква Сан-Естебан (1280—1350); палац Каса дель Кордон (кін. 15 ст.), ратуши (1791, арх. В. Родрігес). У палаці Каса дель Міранда (1545) — археол. музей.

«БУРГТЕАТР» (Burgtheater) — театр у Відні. Засн. 1741 під назвою «Королівський театр при дворі», або «Б.». У 40-х рр. 18 ст. в театрі йшли опери і балети, в яких виступали італ. та франц. актори. В 1751 вперше виступила австр. трупа, яка витіснила зарубіж. гастролерів. У 1776 театр перейменовано на «Придворний і національний театр». З цього часу «Б.» став центром театр. культури Австрії. Провідним актором його 1899—1910 був Й. Кайнц. У 1-й пол. 20 ст. основу репертуару «Б.» становили класична драматургія, зокрема російська («Живий труп» (1928), «Анна Кареніна» (1929) Л. Толстого, «Лихо з розуму» Грибоєдова (1946)). П'єси сучас. авторів поставлені на сцені філіалу «Б.» — н. «Академічному театрі». Серед провідних акторів — А. Схода, П. Весселі, А. Шмід, К. Дорш та ін. В 1967 «Б.» гастролював в СРСР.

БУРГУНДИ — плем'я східних германців. Імовірно, спочатку жили на о. Борнгольм. В перші віки н. е. проникли на континент. В 406 заснували на р. Рейні королівство *Бургундію* (436 знищено *гуннами*). В 443 Б. на правах рим. федератів поселилися на тер. *Савойї*. В 457 заснували в бас. р. Рони нове королівство, яке 534 захопила *Франкська держава*. Пізніше Б. влилися до під-франц. народності, що формувалася.

БУРГУНДІЯ — історична область на Сх. Франції. Назва походить від герм. племені *бургундія*, які заснували тут у 5 ст. королівство Б. В 6—9 ст. воно входило до *Франкської держави*. Згодом на тер. Б. існували ряд ін. держ. формувань. Зокрема, в 9 ст. утворилось герцогство Б. (центр — м. Діжон), яке найбільшою могутністю досягло в 14—15 ст. (приєднало *Фландрію*, *Артуа*, *Франш-Конте*, *Голландію*, *Брабант*, *Люксембург* та деякі ін. території). Після



М. А. Бунге.



Р. В. Бузнісін.



І. О. Бунін.



Б. В. Бункін.

«БУРГУНДСЬКИЙ ОТЕЛЬ»

поразки бургундського війська у війнах з Францією (1474—77) і загибелі герцога Карла Сміливого Б. увійшла до Франції, частково — до володінь Габсбургів.

«**БУРГУНДСЬКИЙ ОТЕЛЬ**» (Hotel de Bourgogne) — французький театр. Засн. у Парижі 1548. На сцені його спочатку ставилися світські *містериї, мораліте, фарси*, п'єси комедійно-сатиричного жанру, які критикували феод. верхівку — соті. З 1640-х рр. «Б. о.» — осн. театр класицистичного напрямку (театр Ж. Расіна, П. Корнея). Провідні актори — Флорідор, М. Шанмеле, З. Монфлері та ін. У 1680 на основі об'єднання «Б. о.» з трупамі Мольєра і театром «Маре» відкрито театр «*Комеді Франсез*».

БУРДЕЛЬ (Bourdelle) Еміль-Ангуан (30.X 1861, Монтбан — 1.X 1929, Ле-Безіне) — французький скульптор. У 1876—84 навчався в Тулузі, 1884—86 — в Парижі. Працював у майстерні О. Родена (1893—1908). Твори Б. відзначаються експресією і монументальністю форм; композиції «Геракл, що стріляє з лука» (1909), «Пенелопа» (1909—12), пам'ятники К. Альваресу в Буенос-Айресі (1915—23) і А. Міцкевичу в Парижі (1909—29), портрети Д. Енгса, О. Родена, А. Франка, Л. Бетховена. Твори Б. зберігаються в музеї його імені в Парижі та ін. колекціях.

БУРДЕНКО Микола Нилівич [22.V (3.VI) 1876, м. Каменка, тепер Пензенської обл. — 11.XI 1946, Москва] — російський рад. нейрохірург, акад. АН СРСР (з 1939), дійсн. чл. АМН СРСР (з 1944) і перший президент АМН СРСР (1944—46), генерал-полковник мед. служби. Член КПРС з 1939. Герой Соціалістичної Праці (1943). В 1906 закінчив мед. ф-т ун-ту в Юр'єві (тепер м. Тарту). З 1934 — директор організованого ним Центр. нейрохірургічного ін-ту (тепер Ін-т нейрохірургії ім. М. Н. Бурденка АМН СРСР), з 1937 — гол. хірург-консультант Рад. Армії. Б. — один з основоположників нейрохірургії. Велике значення мають його дослідження, присвячені вивченню пухлин і травматичних ушкоджень центр. та периферичної нервової системи, порушень мозкового кровообігу, набряку мозку, питанням воєнно-польової хірургії тощо. Особливу увагу приділяв Б. організації військово-мед. справи. Член ВЦВК 16-го скликання. Депутат Верх. Ради СРСР 1-го й 2-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ім'я Б. присвоєно Гол. військ. госпіталю Збройних Сил СРСР. АМН СРСР встановила премію ім. Бурденка за кращі праці з нейрохірургії та воєнно-польової хірургії. *Тв.*: Собрание сочинений. т. 1—7. М., 1950—52. *Літ.*: Багдасарян С. М. Н. Н. Бурденко. М., 1967.

П. М. Перехрестенко. **БУРЕ ВУГІЛЛЯ** — тверда горюча копалина, перехідна форма від торфу до кам'яного вугілля. Характеризується низьким ступенем вуглефікації, малою твердістю, низькою теплою згоряння, значною гігроскопічністю і вологістю

(вологі в робочому паливі від 20 до 71%). Здатне окислюватися й самозайматися. Колір від світло-бурого до чорного. За зовн. ознаками виділяють землісти, або пухке, і щільне Б. в. Елементарний склад: вуглець — 65—72%, водню — 4,5—6%, кисню і азоту — 18—30%. Вихід летких речовин залежно від складу Б. в. коливається від 41 до 67%, спиртобензольного екстракту — 3—20%, первинної смоли — 5—20% і більше, вміст гумінових к-т — понад 60%. Т-ра згоряння горючої маси 5900—7500 ккал/кг. Поклади Б. в. відомі у відкладах різного, здебільшого палеогенового й неогенового, віку. В СРСР родовища є в Підмосков'ї, на Далекому Сході, Уралі, в Сибіру, на Україні (*Дніпровський буровугільний басейн, Закарпатський буровугільний район, Прикарпаття, Дніпровсько-Донецька западина* тощо). Використовують як енергетичне паливо (гол. чин. після брикетування) і хім. сировину, для одержання рідкого палива, парафіну, фенолів, гірського воску, добивають тощо. Див. також *Вугілля виступне*. *В. Д. Войтовичев.*

БУРЕВІСНИК (Puffinus) — рід птахів родини буревісникових. Розміри середні (завбільшки з ворону або крука), оперення чорно або буро-біле. Поширений майже по всіх морях світу. У фауні СРСР 4 види, більшість з яких характерна для морів Далекого Сходу; в УРСР на Чорному м. трапляється Б. малий (P. puffinus), але гніздиться він за межами СРСР на островах і узбережжі Середземного моря.

М. А. Войтовичевський. **«БУРЕВІСНИК»** — всеосяжне добровільне студентське спортивне товариство. Створене 1957 (з 1936 по 1957 під цією назвою існувало інше т-во). В УРСР «Б.» об'єднує понад 386 тис. студентів (на 1 січня 1978). В т-ві культивується 49 видів спорту, серед них найпопулярніші — гімнастика, легка атлетика, різні спортивні ігри.

БУРЕВІСНИКОПОДІБНІ, трубконосі (Procellariiformes) — ряд птахів. Представлені чотирма родами з 23 родами (бл. 80 видів). Поширені на о-вах і узбережжях морів переважно Пд. півкулі; незначна кількість видів — в Пн. півкулі. В СРСР — 14 видів, в УРСР трапляється один вид — *буревісник малий*. Б. — птахи різних розмірів (маса від 20 г до 10 кг), з довгими гострими крилами, з характерною будовою носових трубочок, що сполучаються в одну суцільну з перетинкою всередині, оперення чорно-біле або буро-біле; добре плавають, деякі пірнають; живляться гол. чин. рибою і морськими безхребетними; моногами, гніздяться великими колоніями; в кладці 1 яйце. У викопному стані Б. відомі починаючи з еоцену.

М. А. Войтовичевський. **БУРЕЯ** — річка на Далекому Сході СРСР, в межах Хабаровського краю та Амурської обл. РРФСР, ліва притока Амуру. Утворюється від злиття Правой Б. і Лівой Б. Довж. 623 км, пл. бас. 70 700 км². У верхній течії гірська, нижче — рівнинна. Гол. притоки: праві —

Німан, Туюн; ліва — Тирма. Живлення переважно дощове. Сплавна, в нижній і серед. течії судноплавна. В бас. Б. — видобування бурого вугілля.

БУРЖУАЗІЯ (франц. bourgeoisie, від лат. burgus — укріплене місто) — пануючий клас капіталістичного суспільства, який є власником основних засобів виробництва та існує за рахунок експлуатації найманої праці. Джерелом нагромадження багатства Б. є привласнення *додаткової вартості*, яка створюється неоплаченою працею найманих робітників. За своїм складом Б. неоднорідна. Залежно від сфери застосування капіталу вона поділяється на пром., торг., банківську, сільс. та ін. У кожній сфері є великі, середні й дрібні капіталісти. Панівну роль відіграє велика Б. *Дрібна буржуазія* займає проміжне становище між осн. класами капіталістичного суспільства — Б. і *пролетаріатом*. Зародження Б. почалося в надрах феод. суспільства. Вона формувалася з найзаможніших верств — торговців, лихварів, багатих цехових майстрів, сільс. верхівки і феодалів. З розвитком пром.-сті, торгівлі, мореплавання Б. зосереджує в своїх руках усе більше багатства і грош. капіталу. Розвиваються виробн. і обмін товарів, формуються *світовий ринок*. Все це прискорило процес збагачення Б. і розорення значної частини дрібних виробників, які перетворювалися на найманих робітників. Відокремлення виробників від засобів виробн. і становлення Б. як класу, що відбувалося в епоху т. з. *первісного нагромадження капіталу*, супроводилися експропріацією землі і засобів праці у широких народних мас, колоніальними грабежами, масовим запровадженням нової, капіталістичної дисципліни праці. Це створило передумови для розвитку великої пром.-сті, яка стала екон. основою встановлення панівного становища Б. Розвиток капіталістичного виробн. вимагав усунення політ. панування феод. системи. Б. очолила рух нар. мас проти феодалізму і в результаті *буржуазних революцій*, що відбулися в розвинутих країнах 3х. Європи у 16 — 1-й пол. 19 ст., прийшла до влади і стала пануючим класом «Буржуазія менше ніж за сто років свого класового панування створила більш численні і більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі минулі покоління, разом узяті» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4., с. 414). Однак, Б. створила і свого могильника, антагоністичний їй клас — пролетаріат (див. *Робітничий клас*). В Росії в силу істор. обставин безпосереднє формування класу Б. почалося після *селянської реформи 1861*. Бурхливий розвиток капіталізму, насамперед в пром.-сті, поширився на всю тер. Рос. імперії, а т. ч. й на Україну, де склалися укр. Б. Остання в системі загальнорос. капіталізму брала активну участь в експлуатації трудящих різних національностей. В с. г. зріс клас сільської Б. — *куркульство*.

В розвитку класу буржуазії В. І. Ленін виділив три істор. епохи



В. Я. Буняковський.



М. Н. Бурденко.



Буревісник малий.

Перша (до 1871) — становлення і перемоги Б., друга (до 1914) — епоха повного переходу від прогресивної Б. до найреакційнішого фін. капіталу і третя епоха (після 1914), коли Б. стає низхідним занепадницьким, внутрішньо-мертвими реакційним класом (див. Повне збір. тв., т. 26, с. 134, 137). З розвитком капіталізму, особливо на його імперіалістичній стадії, Б. стала гол. перепорою на шляху соціально-еко. перетворень. Могутні *продуктивні сили* капіталізму прийшли в непримиренну суперечність з капіталістичними *виробничими відносинами* Б. підпорядковувала собі держ. машину, науку, техніку, пресу, школу, мистецтво, церкву, перетворивши їх на знаряддя свого панування, знаряддя гноблення трудящих. Імперіалізм вніс глибокі зміни в структуру й розстановку сил всередині класу Б. Відбувається процес концентрації й централізації капіталу в руках невеликої купки монополістів, зростає розорення дрібної і середньої Б. Пануючою стає велика й надвелика Б., яка виступає як сукупний експлуататор. Гол. роль починають відігравати фін. капітал і фін.-олігарх. групи, панівне становище яких значно посилюється за переростанням монополістичного капіталізму в *державно-монополістичний капіталізм*. Дедалі тісніше *олігархія фінансів* зростається з урядовим апаратом бурж. д-ви, об'єднані зусилля яких спрямовані на зміцнення політ. та еко. позицій Б., на подальше посилення експлуатації найманної праці, одержання надприбутків, збереження капіталізму. На це спрямовані зростаючі можливості виробництва, науки та техніки. Монополістичний капітал породжує специфічний соціальний прошарок сучас. бурж. суспільства — керуючих капіталістичними підприємствами — менеджерів (див. *Менеджеризм*). З посиленням значення функції управління виробн., зростанням його масштабі підвищується роль *технократії*. Б. проводить свою політику через політ. партії, систему держ. та ідеологічних установ (див. *Буржуазна держава*). Б. проводить і проводить агресивну зовнішню політику на міжнар. арені, вістря якої на сучас. етапі спрямоване проти соціалістичних країн, нац.-визвольного антиімперіалістич. руху. Монополістич. Б. тісно пов'язана з *мілітаризмом*, вона розв'язала виснажливу для народів юнку *озброєнь*. В галузі ідеології осн. знаряддям Б. є *антикомунізм*, методи якого підпорядковані єдиній меті — дискредитуванню ідеалів комунізму, захистові бурж. ладу й увічненню панування Б. (див. також *Националізм, Український буржуазний націоналізм*). З цієї метою Б. створила численні ідеологічні центри, на службу яких поставлені сучас. *засоби масової інформації*. Там, де Б. неспроможна забезпечити потрібний їй порядок в рамках бурж. демократії, вона вдається до встановлення тоталітарних режимів (див. *Фашизм*). Водночас стає дедалі очевиднішим, що політика сучас. Б. веде до

найглибшого занепаду культурних і моральних цінностей суспільства, зростання гангстеризму, аморальності, корупції. Суперечлива роль нац. Б. в країнах, що скинули колоніальне ярмо. З одного боку, вона бере участь в нац.-визвольному русі, в боротьбі за утвердження держ. суверенітету і створення незалежної нац. економіки; з другого — взявши політ. владу в ряді д-в, що розвиваються, верхівка нац. Б., керуючись класовими інтересами, чинить опір соціальному прогресу і проведенню послідовного антиімперіалістичного курсу (див. *Компрадорська буржуазія*). Іде на зговір з монополістичною Б., об'єднується з силами міжнар. реакції. На цьому ґрунті дедалі гостріше стає *класова боротьба*. Хід істор. розвитку підтвердив висновок класиків марксизму-ленізму про приреченість класу Б. Вперше його було остаточно ліквідовано в Росії в результаті Великої Жовт. соціалістичної революції і перемоги соціалізму; після 2-ї світової війни — і в ряді ін. країн Європи й Азії, де народ покінчив з бурж. ладом. Нині імперіалістичній Б. протистоять єдиним фронтом всі революц. сили сучасності, очолені комуністичними і робітничими партіями. Боротьба за повалення панування Б. в капіталістичному світі невіддільна від боротьби за кінець мету — завоювання робітничим класом політ. влади в союзі з усіма ін. загонами трудящих, за побудову соціалізму. Див. також *Класи суспільні*. Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Теорія: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії: т. 6. Маркс К. Буржуазія і контрреволюція: т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 33. Держава і революція; т. 41. Дитяча хвороба «ліквізації» в комунізмі; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977: Соціально-політичне славня в странах разантого капитализма. М., 1971. Л. Д. Кітський.

БУРЖУАЗНА ДЕРЖАВА — основне знаряддя політичної влади буржуазії, апарат її диктатури, що використовується для захисту її класових інтересів і придушення опору трудящих; один з типів експлуаторської держави. Еко. основу Б. д. становлять капіталістичні сусп. відносини, побудовані на приватній власності на засоби виробництва. В. І. Ленін підкреслював, що Б. д. є неомеженою владою «тих, у кого в руках фабрики, знаряддя виробництва, землі, залізниця, одним словом, всі матеріальні засоби, всі знаряддя праці, без володіння якими праця лишається в рабстві» (Повне збір. тв., т. 37, с. 423). Методи здійснення диктатури, до яких вдається Б. д., а також способи регулювання капіталістичних сусп. відносин залежать від конкретних істор. умов, від розстановки класових сил. Уже в період доімонополістичного капіталізму Б. д. поряд з відкритим придушенням опору трудящих почала використовувати й метод поступок в рамках буржуазної демократії і законності. Проте її функції в цей період зосереджувалися

переважно на військ.-поліцейській охороні інтересів пануючих класів як усередині країни, так і зовні. В епоху імперіалізму зростає вплив Б. д. на всі осн. сфери життя суспільства, розширюються її функції. Особливого розвитку в умовах *державно-монополістичного капіталізму* набуває еко. функція Б. д., яка все більше втручається в процес сусп. відтворення капіталу в інтересах монополій. Б. д. вдається до різних заходів по регулюванню капіталістичного г-ва з метою подолання хронічних еко. криз та «оздоровлення» бурж. системи. Це призводить до різкого збільшення апарату Б. д., його надзвичайного розгалуження. Загострення *класової боротьби* зумовлює зростання і тих ланок держ. механізму, завданням яких є здійснення безпосереднього примусу, насамперед армії, поліції, органів політ. розшуку тощо. Все більш вагомю в діяльності Б. д. стає роль *військо-промислового комплексу*, що поглиблює її реакц. і антинар. характер. Осн. рисою зовн. функції Б. д. в цей період продовжує залишатися властиве їй прагнення до експансії, що зумовлює посилення *мілітаризму*. Зростає й ідеологічна активність Б. д., спрямована як проти соціалістичних країн та національно-визвольних рухів у зовнішньополіт. галузі, так і проти прогресивних сил всередині капіталістичних країн. Однак Б. д. змушена враховувати нову міжнар. обстановку і пристосовуватися до зміни співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму і демократії. Держ.-монополістичний капіталізм поєднує силу монополій з силою Б. д. в єдиний механізм. Разом з тим соціальна база політ. панування капіталу дедалі звужується, оскільки Б. д. все більше виступає як апарат управління справами монополістичної буржуазії. Водночас стає більш явною корупція, навіть у найвищих ланках бурж. держ. машини. Форми Б. д. і зміна їх однієї одною визначаються розстановкою і співвідношенням класових сил, рівнем свідомості й політ. активності мас, а також зовнішньополіт. умовами. За формою правління розрізняють монархічні й республіканські Б. д. Проте в умовах загострення класової боротьби буржуазія часто відмовляється від респ. форми правління і заміняє її д-вою військ.-поліцейської диктатури (див. *Фашизм*). Суть усіх Б. д. одна: всі вони, за висловом В. І. Леніна, являють собою кінець кінець обов'язково диктатуру буржуазії (див. Повн. збір. тв., т. 33, с. 34).

Лит.: Ленін В. І. О государстве и праве. Л., 1961: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Исторические типы государства и права. М., 1971. Ф. Г. Бурлак.

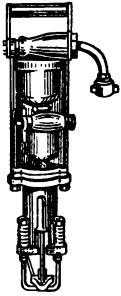
БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ — соціальна революція, спрямована проти феод. ладу, або його залишків, на встановлення політ. влади буржуазії. Причину Б. р. становить конфлікт між новими *продуктивними силами*, що розвиваються в надрах феод. суспільства, і феод. *виробничими відносинами*. Б. р.



Е.-А. Бурдель. Автопортрет. Бронза. 1908. Бріджстон-галерея, Токіо.



Е.-А. Бурдель. Пенелопа. Бронза. 1909 — 12. Музей Кроллер-Мюллер, Оттерло.



Бурвильний молоток.

розчищає шлях для розвитку *капіталізму*. Її осн. екон. завданням є ліквідація феод. зем. власності як основи феод. виробн. відносин і утвердження бурж. приватної власності — основи капіталістичних виробничих відносин, що відповідають новим потребам розвитку продуктивних сил. Політ. завданням Б. р. є ліквідація феод. монархії і передача влади буржуазії. Оскільки капіталістичні відносини склалися ще за феод. ладу, перехід влади до рук буржуазії завершує Б. р. Залежно від конкретних істор. умов розвитку різних країн Б. р. може мати й інші завдання — нац. об'єднання країни, завоювання нац. незалежності тощо. Нідерландська (16 ст.), англійська (17 ст.) Б. р., війна за незалежність у Пн. Америці і Франц. Б. р. (18 ст.), революції в Італії, Німеччині, Австрії (19 ст.) та ін. країнах Європи зробили капіталізм пануючим ладом. Історично період Б. р. закінчився в жовтні 1917, коли почалася епоха пролетарських революцій. Однак це не означає, що в новітній час неможливі Б. р. Вони здебільшого набувають характеру нац.-визвольних, демократичних, антиімперіалістичних революцій, спрямованих проти *світової системи капіталізму*. Рушійною силою в ранніх Б. р. виступали буржуазія і пригноблені феодализмом нар. маси, з яких саме тоді формувалася *пролетаріат*. З далішим розвитком капіталізму буржуазія втрачає свою революційність. В епоху *імперіалізму* тільки в колоніальних і залежних країнах нац. буржуазія при всіх своїх хитаннях ще може виступати як відносно революц. сила в боротьбі проти колоніалізму, залишків феодалізму всередині країни і засилля в ній іноз. монополій.

Форми й методи боротьби, властиві тій чи ін. Б. р., значимість її результатів, глибина викликаних нею соціальних змін залежать від активності різних сусп. сил, насамперед від участі й ролі в ній пролетаріату Б. р. має об'єктивно прогресивне значення, проте вона лише замінює одну форму приватної власності іншою, одну форму експлуатації іншою, не усуває антагоністичних сусп. суперечностей, які остаточно ліквідує лише *соціалістична революція*. Див. також *Буржуазно-демократична революція*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині.—Маркс К. Вісімнадцять брюмера Луї Бонапарта. Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 9. Революція типу 1789 чи типу 1848?; т. 11. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 33. Держава і революція; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977.

М. Я. Варшавчик.
БУРЖУАЗНЕ ПРАВО — система встановлених або санкціонованих *буржуазною державою* загальнообов'язкових правил поведінки (норм), що виражають волю бур-

жуазії як пануючого в капіталістичному суспільстві класу. Буржуазія використовує Б. п. для закріплення своєї екон. та політ. влади, для увічнення нерівноправного становища нар. мас, хоч Б. п. формально проголошує свободу і рівність усіх людей перед законом. В умовах імперіалізму в Б. п. повною мірою відбивається гол. тенденція розвитку бурж. суспільства — перехід буржуазії від бурж.-демократичних засобів панування до архіреакційних, диктаторських форм правління (див. *Фашизм*). Ця тенденція зумовлена процесом концентрації екон. і політ. влади в руках монополій, їхнім зрощуванням з держ. апаратом, боротьбою *державно-монополістичного капіталізму* проти революц. сил як на внутр., так і на міжнар. арені. Криза Б. п. знаходить відображення в порушенні його норм сучас. бурж. законодавством, яке обмежує права і свободи трудящих, прогресивних діячів та орг-цій. Дедалі частіше приймаються антиконституційні акти, які, урізаючи суверенітет *парламентів*, розширюють права виконавчої влади — президентів, урядів, суд. і карально-поліцейських органів; зростає питома вага позасуд. поліцейських репресій. Внаслідок цього порушення *прав людини* в капіталістичних країнах набрало масового характеру. Як зазначав В. І. Ленін, революц. битви між буржуазією і робітн. класом «посуті справи будуть руйнуванням в сії буржуазної законності, в сього буржуазного ладу, а по формі повинні початися (і починаються) розгубленими силкуваннями буржуазії позбутися законності, яку вона ж сама створила і яка для неї стала нестерпною» (Повн. збір тв., т. 20 с. 15).

Лит.: Ленін В. І. О государстве и праве, т. 1—2. М., 1958. Див. також *Лит. до ст. Буржуазна держава*.

Л. І. Коломенцева.

БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ — ідеологія і політика буржуазії в національному питанні. Див. *Націоналізм*, *Шовінізм*, *Український буржуазний націоналізм*, *Сіонізм*.

БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — тип *буржуазної революції*, в якій трудящі маси — робітники й селяни виступають із самостійними екон. й політ. вимогами. Для Б.-д. р., що відбувалися в епоху домонополістичного *капіталізму*, характерна гегемонія *буржуазії*, в період *імперіалізму* на чолі Б.-д. р. все частіше стає *пролетаріат*, який, згуртовуючи навколо себе демократичні верстви населення, передусім селянство, доводить революцію до перемоги, завоювання демократичних свобод і розчищає тим самим шлях до *соціалістичної революції*. За імперіалізму Б.-д. р. набирає не лише антифеодалного, а й антиімперіалістичного характеру, поєднує два потоки революц. руху: загальнодемократичний і пролетарсько-соціалістичний. Б.-д. р., здійснювана при *гегемонії пролетаріату*, завершується встановленням *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства* Першою Б.-д. р. епохи

імперіалізму була *революція 1905—07 в Росії*. Досвід цієї революції й *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* свідчить, що лише гегемонія пролетаріату, його союз з селянством можуть забезпечити перемогу Б.-д. р. Спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про *безперервну революцію*, В. І. Ленін розробив теорію переростання Б.-д. р. в революцію соціалістичну. Він довів, що в ході Б.-д. р. розгортається боротьба між пролетаріатом і буржуазією, яка намагається звузити розміри демократичних перетворень, прагне закінчити її досягненням угоди з монархією. Лише пролетаріат у союзі з селянством заінтересований у повній перемозі Б.-д. р., в здійсненні найповніших демократичних перетворень. Правильність цієї теорії підтверджує досвідом *Лютневої рос. революції 1917*, а також революцій, що відбулися після 2-ї світової війни в ряді країн Європи й Азії. Сучас. етап розвитку *світового революційного процесу* характерний особливо тісним переплетенням демократичних і соціалістичних завдань пролетаріату, різноманітністю форм загальнодемократичного руху. В сучас. епоху *національно-визвольний рух* породив особливий тип Б.-д. р. — нац.-демократичні революції, перемога яких привела до розпаду колоніальної системи імперіалізму. В колишніх колоніальних і залежних країнах пролетаріат і широка маса селянства своєю активною участю визначили успіх нац.-визвольної боротьби, створення незалежних д-в, перехід ряду країн на *некапіталістичний шлях розвитку*. Величезний вплив на хід Б.-д. р. справляють існування й даліше зміцнення СРСР, всієї *світової системи соціалізму*.

Лит. див. до ст. *Буржуазна революція*. **М. Я. Варшавчик.**

БҮРІ — народність у Пд. Африці. Див. *Африканери*.

БҮРІЙ ЗАЛІЗНЯК — природне скупчення гідроксидів заліза. До його складу входять *гетит*, *лімоніт* та ін. Утворюється внаслідок розкладу, окислення та *згірстатизації* сульфідів, карбонатів, силікатів, а також *коагуляцією* з розчинів у прибережних зонах мор. і озерних басейнів або в результаті життєдіяльності *залізобактерій*. Заліає в вигляді суцільних мас, оолітових (див. *Ооліти*) і бобових форм з радіально-волокнистою і волокнистою будовою Руда заліза. Б. з. вважається промисловим, якщо він містить заліза більше як 30% і незначний процент шкідливих домішок (сірки, фосфору, миш'яку). Родовища Б. з. є в РРФСР (на Уралі), на Україні (Керченський залізорудний басейн, Криворізький залізорудний басейн).

БУРІЛЬНИЙ МОЛОТОК, перфоратор — машина ударної дії, якою бурять *штури* і вибухові свердловини, а також руйнують штучні покриття (асфальт, бетон та ін.). Б. м. поділяють на ручні (масою до 30 кг), колонкові (75 кг) і телескопічні (48 кг). Розрізняють також Б. м. пневматичні, електро-

моторперфоратори. У пневматичних (найпоширеніших) Б. м. (мал.) бур рухається під дією стисненого повітря. Енергія удару 25—150 Дж (2,5—15 кгс·м), частота ударів 1800—3000 за хвилину, тиск 500 кПа (5 кгс/см²), питома витрата повітря 1,3 м³/хв.

БУРІЛЬНІ ТРУБИ — труби, якими в бурову свердловину спускають і з неї підіймають породоруйнуючий інструмент, доставляють на поверхню зразки породи (керна), підводять рідину або стиснене повітря до вибою. Розрізняють Б. т. звичайні, обважені і ведучі. Звичайні Б. т. виготовляють із сталі або алюмінієвих сплавів, круглого поперечного перерізу з товщиною стінки 4,75—11,0 мм, з різьбою на кінцях. Обважені Б. т. — сталеві, круглого або квадратного поперечного перерізу, з товщиною стінки 16—50 мм і більше; створюють осьове навантаження на буровий інструмент. Ведучі Б. т. — сталеві, багатогранного поперечного перерізу. Передають обертовий момент іншим Б. т. від ротора бурової установки.

І. Є. Шевченко.

БУРІНСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Сумської обл. УРСР. Утворений 1926. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 53,3 тис. чол. (1977). В районі — 70 населених пунктів, підпорядкованих міській і 21 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Буринь. Поверхня р-ну рівнинна. Незначні поклади торфу Гол. річки: Сейм з притокою Чашею та Терп (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, береза, ясен, в'яз, сосна) займають 1,6 тис. га.

В пром-сті провідне місце посідає переробка с.-г. продукції. Найбільші підприємства: буринський цукр. комбінат та з-д сухого знежиреного молока, овочесушильний і насінишний (одне з гол. підприємств на Україні по підготовці насіння цукр. буряків). Працюють комбінат побутового обслуговування (Буринь) та 10 будинків побуту. В с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 90,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, картопля та овочі. Розводять велику рогату худобу, сви-

ней, птицю. У Б. р. — 19 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Путинь, Путейська, Кошари. Автошляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 165 км.

В районі — 52 заг.-освітні та музична школи, 66 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 17 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 53 б-ки. В с. Клепалах Б. р. народився рад. військовий діяч А. Л. Гетьман.

Я. В. Нонік.

БУРІНЬ — місто Сумської обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Путинь. Відома з 1688. Рад. влада встановлено наприкінці січня 1918. З 1964 Б. — місто. Цукр. комбінат, сухого знежиреного молока, насінишний, овочесушильний з-д, хлібокомбінат, елеватор, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування 4 заг.-освітні та музична школи, 5 лік. закладів. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки. В Б. народилися нар. артистка УРСР Р. С. Колесник, чл.-кор. АМН СРСР М. П. Новаченко.

БУРІ ВОДОРОСТІ (Phaeophyceae, Phaeophyta) — відділ (тип) водоростей, у хроматофорах яких, крім хлорофілу, є ще ряд бурих пігментів. Клітини Б. в. одноклітинні; оболонка целюлозна, часто з домішкою пектинових речовин. Спори різних розмірів і форми — від невеликої нитковидної до велетенської (кілька десятків метрів), часто має листовидну і стебловидну частину (ламінарієві водорості), від оливково-зеленого до темно-бурого кольору. Розмноження нестатеве і статеве, зрідка вегетативне. У більшості Б. в. чергуються статеві і нестатеві покоління (див. Чергування поколінь). Відомо 240 родів (бл. 1500 видів), з них прісноводні, інші — морські. Поширені у прибережній зоні холодних і помірно холодних морів, в деяких частинах Атлантичного і Тихого океанів. Численні в Чорному і Азовському морях. З деяких Б. в. добувають йод, альгінові кислоти і їхні солі, а також виробляють кормове борошно, лікувальні препарати тощо. Є їстівні Б. в. (морська капуста). Б. в. використовують і для удобрення полів. Іл. див. на окремому аркуші до ст. «Водорості».

БУРІ ЛІСОВІ ҐРУНТИ, буроземи — ґрунти, що утворилися під лісовою рослинністю в умовах помірно теплого вологого клімату. У Б. л. г. зверху залягає сірувато-бурий гумусовий горизонт (15—30 см), під ним — бурий перехідний, який переходить у щільну материнську породу. Вміст гумусу в Б. л. г. 5—7%. Хім. властивості залежать від геогр. положення; зокрема, кислотність цих ґрунтів вища в пд. р-нах. Виділяють типові, опідзолені і глеєві Б. л. г. В СРСР Б. л. г. поширені на Пд. Далекого Сходу, на Кавказі; в УРСР — в Карпатах і в Криму. Б. л. г. мають добру вбирну здатність і дрібногрудкувату структуру. На цих ґрунтах вирощують виноград, тютюн, чай. Б. л. г. цінні також для лісівництва. Важливо берегти

їх від водної ерозії, а також відновлювати і всіляко охороняти природну рослинність на площах, де неможливе землеробство (див. Ерозія ґрунту).

Б. Д. Панасенко.

БУРІ ПУСТЕЛЬНО-СТЕПОВІ ҐРУНТИ — малогумусні (1,5—2,5%) карбонатні ґрунти пустельно-степової зони. Морфологічно розчленовані на 2 горизонти: чітко виділений верхній гумусовий — неглибокий (до 20 см), пухкий, сірувато-бурий; нижній ілювіальний — щільний, бурий, містить увібрані йони натрію. Б. п.-с.г. насичені калієм і магнієм; бувають слабосолонцюваті, солонцюваті та солончакуваті. Б. п.-с.г. займають в СРСР бл. 46 млн. га, простягаються від Пн. Прикаспію до кордонів з Китаєм і далі — до Гобі. При зрошенні Б. п.-с.г. можуть давати високі врожаї бавовни і багаторічних с.-г. культур. Дуже важливо захищати Б. п.-с. г. від вітрової ерозії.

БУРІАН (Burian) Еміль-Франтишек (11. VI 1904, Пльзень — 9. VIII 1959, Прага) — чеський режисер, композитор, драматург. Автор опер «Перед заходом сонця», 1924, «Маріша», 1938, балету «Фагот і флейта», 1925, симф., камерно-інструм. творів, музики до спектаклів, фільмів. В 1933 заснував у Празі політ. театр «Д-34», в якому поставив п'єси Брехта, Гашека, Чапека, Бомарше, а також «Егор Буличов та інші» (1934), «На дні» (1951) Горького, «Аристократи» Погголіна (1935), «Клоп» Маяковського (1956). В 1934, 1952 і 1958 (під час гастролей театру) приїздив в СРСР, зокрема на Україну.

БУРІННЯ — створення гірничої виробки циліндричної форми — бурової свердловини, шпура або шахтного стовбура. Полягає в поступовому подовженні стовбура виробки руйнуванням гірських порід. Від грудок породи свердловину очищають (залежно від конструкції бурової установки) інструментом — шнеком, желонкою або промивною рідиною, що безперервно циркулює по свердловині. В разі потреби стовбур закріплюють обсадними трубами. Розрізняють Б. безкернове (суцільне) і колонкове. При безкерновому Б. породу руйнують по всій площі вибою; при колонковому — тільки по кільцевій площі біля стінок свердловини; стовпчик породи (керна), що залишається при цьому, витягають на поверхню. Способи Б. поділяють на механічні (обертальні, ударні), коли буровий інструмент безпосередньо діє на породу, і немеханічні — без такого контакту (Б. гідравлічне, термічне, електрогідравлічне, вибухове, хімічне тощо). Б. розрізняють також за типом бурового інструменту (шнекове, шарошкове, твердосплавне, алмазне); за типом бурової машини (перфораторне, гідроударне, турбінне, електробуріння); за розміщенням свердловини (похиле, багатостовбурне, куцове) та ін. Б. застосовують з метою пошуку корисних копалин, видобування нафти, газу, води і розсолів, проведення буронідривних робіт, осу-



Е.-Ф. Буріан.



БУРКАЦЬКА

шення обводнених ділянок, спорудження паливових фундаментів, шахт тощо.

Літ.: Механіка та розрушення горючих порід, в. 1—4. М.—К., 1969—76; Белоруссов В. О., Скрынник В. И., Спунник буровика. К., 1972; Мирзалиев С. А., Сидоров Н. А., Ширинзаде С. А. Анализ и проектирование показателей бурения. М., 1976.

І. Б. Даниленко.

БУРКАЦЬКА Галина Євгенівна [н. 4(17). II 1916, с. Геронимівка, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.] — новатор с.-г. виробництва. Дівчі Герой Соціалістич. Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1946. У 1938 закінчила Харків. Комуністич. ун-т ім. Артема. В 1941—44 працювала в колгоспі «Серп і Молот» Первомайського р-ну Саратов. обл.; з 1944 — в колгоспі «Радянська Україна» Черкас. р-ну Черкас. обл. колгоспницю, 1949—67 — головою колгоспу. В 1956 заочно закінчила Укр. с.-г. академію. З 1967 — кандидат екон. наук. На XXII з'їзді КПРС Б. обирали членом Центр. ревізійної комісії, на XVIII—XIX, XXI і XXII з'їздах Компартії України — членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—6-го скликань. У 1958—62 Б. обиралась членом Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджена двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Як ми виконуємо головне завдання в сільському господарстві. К., 1953; Довіря народу. Черкаси, 1961.

БҮРКСЕР Євген Самійлович [23. VII (4.VIII) 1887, Одеса — 25. VI 1965, Київ] — український рад. геохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1925). У 1909 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. З 1910 завідував організованою ним радіологічною лабораторією. З 1926 — директор Хім.-радіологічного ін-ту (Одеса), з 1938 — зав. відділом ін-ту геол. наук АН УРСР. Праці присвячені вивченню радіоактивності природних об'єктів, методиці визначення абс. віку гірських порід, гідрохімії та геохімії мінеральних вод, соляних вододій і лікувальних грязей, хімії й технології рідкісних та розсіяних елементів. Б. заклад основи нового розділу геохімії — аерохімії.

БҮРКУН (*Melilotus*) — рід рослин род. *бобових*. Дво-, рідше однорічні галузисті трав'янисті рослини з трійчастими листками. Квітки дрібні, білі або жовті, зібрані в довгі багатоквіткові пазушні китиці. Плід — біб, здебільшого нерозкривний, 2—3-насіний. Коренева система розвинена, проникає в ґрунт на глибину до 2 м. Розмножується кореневими паростками і насінням (одна рослина дає до 17 тис. насіння). Бл. 20 видів, поширених в Європі, Азії і Пн. Африці, завезені в Австралію і Пн. Америку. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 7. Б. білий (*M. albus*) і Б. жовтий, або лікарський (*M. officinalis*), в СРСР, зокрема в УРСР, запроваджено в культуру як цінні кормові рослини, багаті на вітаміни і мінеральні речовини, та медоноси. Б. використовують як зелене добриво (збагачує ґрунт на азот), на зелений корм, сіно, силос (у суміші з ін. рослинами), для

виготовлення сінного борошна, в пд. р-нах — для закріплення пісків. Б. жовтий використовують для ароматизації потію, як фіксоатор запахів (у парфюмерії); з нього виготовляють витяжний пластр. Деякі з Б. — злісні бур'яни, з якими ведеться боротьба.

БҮРКУТ — місцева назва джерел вуглекислих мінеральних вод на Закарпатті та в Сх. Карпатах. Б. мають різний хім. склад. Одні з них подібні до кисловодського Нарзану, інші — до вод Боржомі, Арзни, Єсентуки. Відомі води карпатських Б. — Свалява, Поляна Квасова та ін.

БҮРЛАКА Федір Миколайович [справж. прізв. — Горшковський; 16(29). IX 1902, с. Довгаліське, тепер Рокитнянського р-ну Київської обл. — 10.III 1972, Київ] — український рад. письменник. Член КПРС з 1952. Перше оповідання опубліковано в журн. «Червоний шлях» 1932. Автор істор. повістей і романів про героїчне минуле укр. народу і боротьбу трудящих за владу Рад: «Кар'єра агронома Кучерявого» (1933), «Битва на Кодимі» (1945), «Остан Вересай» (1959).

Тв.: Маруся Гонта. К., 1959; Напередові. К., 1964; Потоплені порог. К., 1966.

В. П. Павловська.

БҮРЛАКИ — робітники, які пересували по воді вздовж берега річок та ін. водойм судна за допомогою ливни або весел. У Росії Б. з'явилися в кін 16 — на поч. 17 ст. Розвиток бурлацтва був зумовлений зростанням річкових перевезень при тех. недосконалості водного транспорту. Осн. маса Б. — кріпаки-втікачі і кріпаки, відпущені поміщиками на заробітки. Гол. районами бурлацтва були Волзький і Дніпровський водні шляхи. З часом, у зв'язку з тех. прогресом, застосування праці Б. втратило своє значення. На поч. 20 ст., з розвитком пароплавання, бурлацтво зникло.

БҮРЛАКИ — 1) в дореволюційній Україні заробітчани, переважно з селян, без постійного місця проживання. Тяжке життя Б. відображено в т. з. *бурлацьких піснях*. 2) Самотній, неодружений чоловік (бурлака).

БҮРЛАЦЬКІ ПІСНІ — українські народні пісні, в яких відображено життя й настрої *бурлак*. Б. п. виникли в період розкладу феод.-кріпосницьких відносин. Осн. мотиви: нарікання на тяжку долю, на жорстокість господарів («Та немає в світі гірш нікому»), на самотність («Та забіліли сніги»). Б. п. перекликаються з наймитськими піснями.

БҮРЛЕСК, бурлеска (франц. *burlesque*, з італ. *burlésco* — жартівливий) — жартівливий розповідний твір, в якому «висока» тема передається в зниженому пародійному тоні. Жанр Б. виник у л-рі доби *Відродження*. Найбільше поширився у 17—18 ст. В укр. л-рі 18 ст. побутували бурлескні вірші у формі пародій на церковні пісні й біблійні легенди. Традиції давнього укр. бурлеску використав І. Котляревський у поемі «Енеїда»; використовували їх також П. Гу-

лак-Артемівський, П. Білецький-Носенко та ін.

Літ.: Бурлеск і трагедія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1939.

П. К. Волинський.

БҮРЛАЙ Кіндрат Дмитрович (пр. н. і см. невід.) — гадяцький полковник (1648—49). Під час нар.-визвольної війни 1648—54 виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького; на поч. 1648 вів переговори з крим. ханом *Ісламом Гіреєм III* про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі, 1653 разом з С. *Мушкетером* очолював укр. посольство в Москву. В 1655 вдруге приїздив до Москви, щоб дістати від царського уряду дозвіл на спільний виступ з Швецією проти Польщі. Однак у зв'язку з загостренням відносин Росії з Швецією клопотання гетьманської адміністрації було відхилено.

БҮРМІСТЕНКО Михайло Олександрович (22. XI 1902, с. Александровка, тепер Ртищівського р-ну Саратовської обл. — 22. IX 1941) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1919. Нар. в сел. сім'ї. В 1919—22 працював в органах ЧК—ДПУ. Після служби в Червоній Армії — на рад. роботі в м. Енгельс. З 1924 навчався в Ленінгр. комуналіст. та Комуністичному ін-ті журналістики, з 1929 — на журналістській роботі. В 1932—36 — другий секретар Калмицького обкому ВКП(б), 1936—38 — на відповідальній роботі в апараті ЦК ВКП(б), з 1938 — другий секретар ЦК КП(б)У. З 1939 — член ЦК ВКП(б), з 1938 — член ЦК та Політбюро ЦК КП(б)У. Був Головою Верховної Ради УРСР 1-го скликання. В 1941, на початку Великої Вітчизн. війни, — член Військ. ради Пд.-Зх. фронту. Загинув у боях проти нім.-фашист. загарбників. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

БҮРМІСТЕР (польсь. *burmistrz*, від нім. *Bürgermeister* — начальник міста) — 1) в Рос. д-ві з 1699 виборні особи, які по черзі очолювали орган міськ. самоврядування — бурмістерську (земську) ізбу; те саме, що й бургомістр. Окремі Б. відали шинковими та митними зборами. Пізніше Б. називали призначуваних поміщиком *старосту* й управителя, після 1861 — інш. волостні старшин. 2) На Україні з 14 ст. в містах, що мали *магдебурзьке право*, — помічник *війта*.

БҮРМІСТРОВ Олександр Олександрович [н. 30. III (12. IV) 1909, м. Єнакієве, тепер Донец. обл.] — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1929. Нар. в сім'ї шахтаря. В 1926—30 працював на шахті прохідником, вибійником. Після закінчення Моск. гірничого інституту (1936) — на керівній роботі у вугільній пром-сті. В 1941 — секретар Єнакіївського міського комітету партії. В 1941—42 — в Рад. Армії. В 1942 — секретар Карагод. міського комітету партії. З 1943 — на відповідальній роботі в апараті ЦК Компартії України. З лютого 1968 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1956 — кандидат у члени ЦК, з 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верх. Ради



Г. Г. Буркацька.



М. О. Бурмістенко.



О. О. Бурмістров.



Е. Г.-С. Бурон.

УРСР 4—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

БУРОВА ВІШКА — споруда, яку встановлюють над устям *бурової свердловини* для підйому-спуску *обсадних труб*, *бурильних труб* бурового інструменту. Б. в. поділяють на баштові — пірамідальної форми з трьома або чотирма підпорами — і шоглові (мал.). Виготовляють Б. в. з профільного прокату або труб, рідше роблять з колод. Висота їх від 9 до 70 м. Б. в. переміщують у зібраному вигляді або перевозять окремими вузлами. Всередині Б. в. та поруч встановлюють борове устаткування.

БУРОВА СВЕРДЛОВИНА — циліндрична гірничо-виробка, створена за допомогою бурових інструментів. Початок Б. с. наз. устям, кінець — вибоєм, бічну поверхню — стінкою. Б. с. бурять з поверхні суші або моря і з підземних гірничих виробок у різних напрямках: вертикальному (вниз або вгору), горизонт. і похилому з постійним або змінюваним кутим нахилу. Розрізняють Б. с. геологорозвідувальні (пошукові, структурні, опорні та ін.), експлуатаційні (для добування нафти, газу, води, розсолів), допоміжні (спостережні, вентиляційні та ін.), вибухові (для розміщення зарядів вибухових речовин) і спеціальні (заморожувальні, дренажні та ін.). Діаметр Б. с. від 25 мм (вибухові Б. с.) до 6 м і більше (шахтні стовбури). Довжина (глибина) від кількох метрів до кількох кілометрів. В СРСР створюються (1978) Б. с. проектною глибиною 15 км.

БУРОВА УСТАНОВКА — установка для буріння свердловин. За способом буріння розрізняють Б. у. обертальні (найпоширеніші), ударні, вібраційні тощо. За призначенням: стаціонарні (мал. а) — для

буріння нафтових, газових та глибоких геологорозвідувальних свердловин (ротормим способом або за допомогою вибірного двигуна); пересувні — для геологорозвідувальних робіт і буріння на воді, для будівельно-шляхових досліджень та ін.; самохідні (на колісному або гусеничному ході, мал. б) — для буріння здебільшого вибухових свердловин; переносні — для пошукового буріння у важкодоступних районах. За типом приводних двигунів — електричні, дизельні, гідравлічні. За потужністю — легкі, середні, важкі. Осн. частини Б. у.: *бурова вишка*, *привід*, *коробка швидкостей*, *лебідка*, *обертач (ротор)*, *бурові насоси*, пристрої для приготування й очищення промивальних рідин (для Б. у. обертального буріння), пуско-регулююча і контрольна-вимірвальна апаратура. Для буріння геологорозвідувальних свердловин на морі застосовують плавучі Б. у. на підпорних колонах, з затоплюваним понтоном, на колонах із затоплюваним понтоном і бурові судна. В СРСР виготовляють і використовують Б. у. для буріння геологорозвідувальних свердловин глиб. до 2 км (проектуються — до 3 км), нафтових і газових свердловин глиб. до 8 км (створюють Б. у. для буріння на 10—15 км).

БУРОВИЙ НАСОС — насос, яким прокачують промивальну рідину під час буріння. Б. н. є джерелом енергії для вибірного двигуна (при турбінному бурінні) і для руйнування породи (при гідроударному бурінні). Найпоширеніші конструкції Б. н. поршневі (робочий орган — значайно поршень) і лопатеві (робочий орган — колесо з лопатями).

БУРОЗУБКА (Sorex) — рід комахоїдних ссавців родини *землерийкових*. Зовн. виглядом схожа на мишей, але морда витягнута в хоботок. Тіло (довж. від 30 до 80 мм) зверху темно-буре, знизу — світліше; зуби темно-бурі (звідки й назва). Відомо понад 60 видів, поширених в основному в тундровій, лісовій, лісостеповій зонах Пн. півкулі; в СРСР — 14 видів, з них в УРСР — 4. Б. тричі на рік виплоджують по 1—2 (найчастіше 7—8) малят. До Б. належить найменший ссавець — Б.-крихітка (*S. minutissimus*); довж. тіла бл. 4 см, маса 1,8—2,9 г.

БҮРОП (Burhop) Ерік-Генрі-Стонелі (н. 31.1 1911, Хобарт, Австралія) — англійський фізик і громадський діяч, член Лондонського королівського т-ва (з 1963). Закінчив Мельбурн. ун-т (1932). З 1960 професор Лондон. ун-ту. Праці з фізики атома, ядра й елементарних частинок. Б. — один із засновників Пагуошського руху (див. *Пагуошські конференції*), президент Всесвітньої федерації наук. працівників (з 1970), віце-президент Анг. к-ту захисту миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

БУРОПІДРИВНІ РОБОТИ — руйнування і відокремлення від масиву гірських порід з застосу-

ванням вибухових речовин, закладених у штучні заглиблення. До Б. р. належать *буріння* зарядних порожнин — *шпурів*, свердловин, камер, розміщення в них зарядів вибухових речовин (зарядження), забивання й збудження цих зарядів (ініціювання вибуху). Б. р. застосовують при розвідуванні та видобуванні корисних копалин, будівництві гребель та виїмок різного призначення тощо.

БҮРСА — місто на Пн. Зх. Туреччини, адм. центр ілу Бурса. Вузол автомобільн. 426,6 тис. ж. (1973, з передмістями). Розвинута текстильн. (особливо шовкова, вовняна), деревообр., овоче- та фруктоконсервна, буд. матеріалів пром-сть. Торговельний центр. Архіт. пам'ятки 14—15 ст. Засн. у 2 ст. до н. е. Була першою столицею Османської імперії.

БҮРСА (від лат. bursa — торба, гаманець) — спочатку гуртожиток для бідних студентів у середньовічних ун-тах. Вперше виникли у Франції, потім з'явилися в Німеччині. Б. утримувалися здебільшого на пожертвування. На Україні під назвою «бурса» був відомий гуртожиток при *Київській братській школі*. З 1632 Б. існувала при Києво-Могилянській колегії. Пізніше ця назва перейшла на всі гуртожитки при рос. духовних



Бурдок білий:
1 — пагір з квітками;
2 — корінь; 3 — пагір;
4 — квітка.



Колонія бурса. Софійський архітектурно-історичний заповідник у Києві.

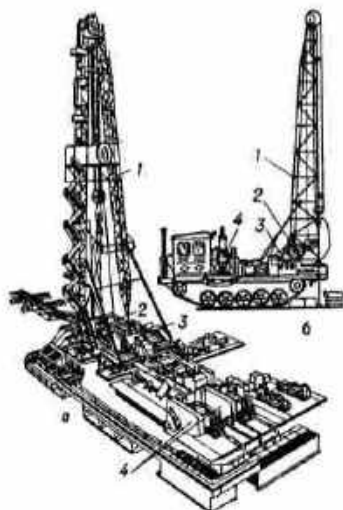
навч. закладах. У дореволюц. часи Б. називали духовні школи. Картину звичаїв, що панували в Б. в 19 ст., змальовано в повістях М. Гоголя, в романі «Любопытські» А. Свидницького і в «Нарисах бурси» М. Поміловського.

БҮРСИТ (від лат. bursa — торба, сумка) — запальне захворювання слизових сумок (утвір, розміщений навколо суглобів та над деякими кістковими виступами). Супроводжується підвищенням утворенням і накопиченням у порожнинах сумок *випоту*. За клінічним перебігом Б. поділяються на гострі, підгострі, хронічні, рецидивуючі. Причиною виникнення гострого Б. найчастіше буває травма, рідше — гостра чи хронічна інфекція, діатез. Хронічні Б. часто пов'язані з професією (колінного суглоба у натирачів підлог, літкового у шахтарів). Лікування: спокій суглоба, теплові процедури, ультразвук, проміння УВЧ; іноді — хірургічне.

Б. у тварин виникає від лежання на нерівній твердій підлозі, травм від зброї або інших пошкоджень та інфекц. хвороб. На Б. хворіє багато тварин, найчастіше — коні, велика рогата худоба. На місці ураження з'являється



Бурові вишки:
1 — баштова;
2 — шоглова.

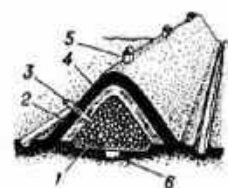


Бурові установки:
а — стаціонарна: 1 — бурова вишка;
2 — ротор; 3 — лебідка; 4 — буровий насос; б — самохідна: 1 — бурова вишка; 2 — лебідка; 3 — пульт керування; 4 — буровий насос.

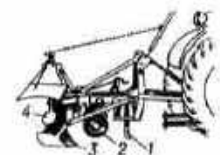


Бурозубка звичайна.

БУРТ



Бурт:
1 — картопля; 2 — со-
лома; 3 — термометр;
4 — земля; 5 — витяж-
на труба; 6 — річка
для вентиляції.



Буртонакривач
БН-100А:
1 — розпушувальна ла-
па; 2 — опорний коток;
3 — леміш; 4 — криль-
чатка.



Герб Бурунді.

БУРУНДІ

Площа — 27,8 тис. км

Населення —
понад 3,5 млн. чол.
(1975, оцінка)

Столиця — м. Бужумбура

болоча припухлість, тварина куль-
гас. Лікування. При гостро-
му перебігу Б. застосовують спо-
чатку холод і туго пов'язки, потім
— тепло, парафінові зігріваючі
компреси. При гнійному Б. ліку-
вання хірургічне, введення анти-
біотиків.

БУРТ (польс. *hurt*, від нім. *Bord* — край, борт) — найпростіший тип сезонних коренебульбосховищ. Б. являють собою видожені штабелі продукції, укладеної на поверхні ґрунту або в неглибоких котлованах, і вкриті від непогоди соломою та землею. Ширина Б. для картоплі 2—3 м, для овочів — 1,5—2 м, висота (залежно від продукції і від кліматичної зони) — 0,7—1,3 м, довжина — 10—20 м (для картоплі), 3—4 м (для моркви); глибина котлована 0,2—0,5 м.

БУРТОНАКРИВАЧ — машина для накривання землею *буртів* (кагатів) коренебульбосховищ, а також силосу, компостів, органічних добрив. В СРСР поширені роторні Б. (мал.) марки БН-100А. Робочі органи його — леміш, крильчатка, опорний коток і розпушувальна лапа. Б. агрегується з тракторами МТЗ-80/82, МТЗ-50/52 або ЮМЗ-6Л/М. При пересуванні агрегату вздовж бурта леміш виразає пласт ґрунту, в свою чергу крильчатка, обертаючись в кожусі з великою швидкістю, відкидає розпушений ґрунт в потрібному напрямку і на відрегульовану трактором висоту. Продуктивність Б. — 100 м³/год.

БУРУЛЬЧА — річка в Кримській обл. УРСР, права притока Салгиру. Довж. 76 км, пл. бас. 244 км². Бере початок на пн. схилах Кримських гір. У верхній течії має гірський характер. У посушливі роки влітку пересихає.

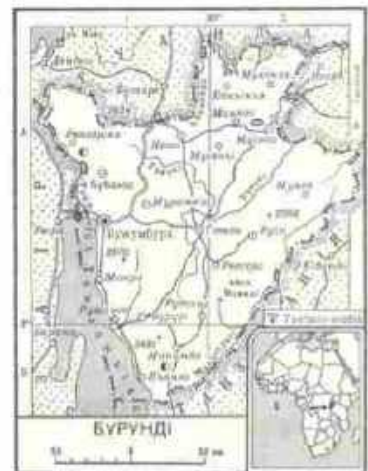
БУРУНДІ, Республіка Бурунді — держава в Центр. Африці.

В адм. відношенні поділяється на 8 провінцій. Державний лад. Б. — республіка. Орган держ. влади — Верховна революц. рада (ВРР), головою якої є президент республіки. Уряд очолює прем'єр-міністр. Після держ. перевороту 1976 дню конституції 1974 припинено.

Природа. Більша частина тер. Б. — плоскогір'я з пересіченими висотами 1500—2000 м (найвища точка — 2670 м). На крайньому Зх територію Б. перетинає Сх.-Африканська зона розломів. Клімат переважно субекваторіальний. Перепади місячна т-ра повітря від +15° до +25°. Опадів 800—1600 мм на рік. Найбільші річки: Рувуру, Аканьяру (бас. Нілу), Рузізі, Малагарасі (бас. Конго). З Пд. Зх тер. Б. омиває оз. Танганьїка. Переважають гірські червоні, в долині Рузізі — чорні тропічні ґрунти. Найпоширеніший тип природної рослинності — *савана*.

Населення. Осн. населення Б. — *рунді* (понад 3 млн. чол.; 1975, оцінка). Живуть також племена *пигмеї* — батва та ін. (понад 40 тис. чол.). Офіц. мови — кірунді (пн. група мовної сім'ї *банту*) і французька. Пересічна густота нас. — 135 чол. на 1 км². Найбільше місто: *Бужумбура*. Гітега.

Історія. В давні часи на тер. Б. жили *пигмеї*. Потім тут оселилися народи *банту*. В 15—16 ст. тер. Б. завоювало ефіопське плем'я, яке прийшло з Пн. У 18 ст. на тер. Б. склалося незалежне феодалне королівство Б. В 1903 Б. захопила Німеччина. Країну було включено до складу Нім. Сх. Африки. Після поразки Німеччини в 1-й світовій війні Б. за рішенням *Ліги націй* з 1923 стала частиною бельг. підмандатної тер. Руанда-Урунді.



(1946—62 — підопічна територія Бельгії). Спец. секція ООН скасувала опіку Бельгії з 1.VII 1962. На тер. Руанда-Урунді утворилися дві незалежні д-ви: Руандійська Республіка і королівство Б. Того ж року Б. встановила дипломатичні відносини з СРСР, стала членом ООН. У 1966 Б. проголошено республікою. 1.XI 1976 в Б. відбувся держ. переворот, до влади прийшли військові. Новий уряд поставив за мету забезпечити участь трудящих в управлінні пром-стю і с.г., ліквідацію безробіття, створення кооперативів. У сфері міжнар. відносин він зобов'язався поважати укладені раніше договори, розширювати співробітництво з ін. країнами на взаємовигідній і рівноправній основі. Б. — асоційований член *Європейського економічного товариства*, член *Організації африканської єдності*.

Політичні партії, профспілки. Партія єдності й національного прогресу, засн. 1959. Правляча єдина в країні партія. Спілка трудящих *Бурунді*, заснована 1967.

Господарство. Б. — агр. країна. В с.г. зайнято понад 95% населення. На с.г. продукцію припадає 75,5% валового нац. продукту (1975). Переважають дрібні напівнатуральні г-ва. Пром-сть переважно обробна, розвинута слабо. В економіці сильні позиції іноз. гол. чин. бельг. капіталу. В обробітку — 51% зем. фонду країни. Гол. експортні культури (товарна продукція 1976, тис. т): кава — 21,8, бавовна — 1,4, чай — 1,1. З прод. культур вирощують маниок, батат, ямс, кукурудзу, арахіс.

сорого і рис. Тваринництво товарного значення не має. Поголів'я (тис., 1974): великої рогатої худоби — 683, овець і кіз — 670. На оз. Танганьїка розвинуте рибальство (10—15 тис. т риби на рік). Більшу частину електроенергії Б. одержує з Заїру. Діють невеликі підприємства по переробці с.г. продукції (кавовичні, бавовноочисні, олійницькі, миловарні; чайна ф-ка та ін.), цем., цегельний, лісопилний з-ди, текст., хім. продуктів і взуттєва ф-ка, з-д по виробн. с.г. знарядь та металокопструкцій. Кустарні ремесла. В невеликій кількості видобувають олов'яну й тантал-ніобієву руду, золото. В 1974 почалася розробка родовищ нікелевої руди і торфу. Гол. пром. центр — Бужумбура. З-ць у Б. немає. Автошляхів — 7 тис. км, у т.ч. з твердим покриттям — 1 тис. км. Судноплавство на оз. Танганьїка. Гол. порт і міжнар. аеропорт — Бужумбура. Осн. статті експорту: кава (80% його вартості), бавовна, чай, мінеральна сировина, шкіра; імпорту — товари широкого вжитку, машини й устаткування, нафтопродукти. Осн. частка зони торгівлі припадає на США, Бельг., Люксембург, япон. союз, ФРН, Іран і Японію. Грош. одиниця — бурундійський франк. 90 бурундійських франків = 1 долару США (з травня 1976).

Медицина. **Обслуговування.** В 1972 в Б. налічувалося 4,2 тис. лікарняних ліжок (1,24 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу в 1973 подавали 80 лікарів (1 лікар на 45 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном, а т ч в СРСР.

Культура. В Б. бл. 80% нас. неписьменні (1971). Запроваджено безплатну поч. й серед. освіту, обов'язкового навчання немає. Багато шкіл належить місіонерським т-вам. У 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 130 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 12,3 тис., у вузах — 841 студент. У Бужумбурі — ун-т, вища нормальна (пед.) школа, 6-ки публічна та ун-ту, у м. Гітега — музей.

В Б. 15 періодичних видань. Найзначніші з них — щотижневий газет: «Фляш енформасьйон» («Екстрене повідомлення», франц. мовою, з 1970), «Убумве» («Єдність», мовами франц. й кірунді, з 1971) та двотижневий газета «Мажамбере» («Прогрес», мовою кірунді, з 1967). Радіомовлення — з 1961. Урядова радіостанція «Голос революції» веде передачі трьома мовами — франц., кірунді, суахілі.



Будинок парламенту в місті Бужумбурі.

В Б. здавна розвинені різні види ужиткового мистецтва: плетіння циновки з солом, різноманітних за формою кошиків, оздоблених геом. орнаментом білого, чорного й червоного кольорів. Такими ж візерунками прикрашають посудини, сагайдаки та щити.

Лит.: Перський Е. І. Бурунди. М., 1977.

БУРУНДУК (*Tamias*) — рід гризунів родини білячих. Довж. тіла до 18, хвоста — до 14 см. Вдовж спини 5 темних смуг на жовто-вохристом фоні. 18 видів, поширених у лісах Пн. Америки, Пн.-Сх. Європи, Пн., Центр. і Сх. Азії; в СРСР — 1 вид — Б. азійський (*T. sibiricus*). Денна тварина, добре лазить по деревах, гнізда влаштовує в норах. Самка раз на рік (у травні) народжує 4—10 малюк. Живиться Б. насінням хвойних, зерном злаків, грибами, ягодами, комахами; робить зимові запаси; впадає у сплячку. Подекуди шкодить посівам; є носієм вірусу кліщового енцефаліту. Шкурки заготовляють як малочисне хутро. Викопні рештки відомі з антропогенних відкладів.

БУРУНДУК-КАЯ — гірський нарис у Кримській обл. УРСР. Лежить у сх. частині *Внутрішнього пасма Кримських гір*, у межиріччі річок Кучук-Карасу та Індолу. Найбільша вис. 738 м (г. Куба-лач). На вершині збереглися широколистяні ліси та зарості чагарників (дуб скельний, липина, граб східний, кизил, шипшина та ін.).

В. Г. Бял.
БУРґУНОВ Караджа (2. VIII 1898, с. Аманша-Капан, тепер Тедженського р-ну Ашхабадської обл. — 23. III 1965, Ашхабад) — туркменський рад. письменник, перекладач, засл. діяч мист. Туркм. РСР (1943). Друкуватися почав 1924. Автор п'єс «Дакилма» (1927), «Бавошник», «Гвинти»; поеми «Тир'якеш» (1927) на соціально-побутові теми; п'єси «18 потоплених» (1929) — про події громадян. війни; істор. драми «Кеймир-Кор» (1941, у співавторстві з Б. Амановим). Перекладав п'єси О. Островського, М. Горького, О. Корнійчука. Нагороджений орденом Леніна.

БУРЧЕНКО Дмитро Тимофійович (н. 2 (15). V 1904, містечко Новгородка, тепер смт Кіровоградської обл.) — секретар Вінницького підпального обкому партії під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї робітників. В 1931 закінчив Ленінгр. комуністичний ун-т ім. Н. К. Крупської. До Великої Вітчизняної війни — на парт. роботі. З квітня 1943 — секретар Вінн. підпального обкому партії й комісар Вінн. партизан. з'єднання. В 1945—68 — на парт. і рад. роботі. З 1968 — пенсіонер. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

БУРЧІНСЬКИЙ Георгій Йосипович (н. 19. IV (2. V) 1908, Київ) — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (1968). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. мед. ін-т (1931), з 1954 — зав. кафедр.

рою цього ін-ту. Осн. праці присвячені питанням *пульмонології* (легеневим нагноєнням) та виразковій хворобі. Розробив концепцію про нервовотрофічну суть виразкової хвороби, на основі чого запровадив методи консервативного лікування цієї хвороби. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, 2 ін. орденами, медалями.

БУРШТИН — мінерал типу органічних сполук. Те саме, що й *янттар*.

БУРШТИН — селище міського типу Галицького р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Гнилий Ліп (бас. Дністра). Залізнична станція. 13 тис. ж. (1977). ДРЕС, з-д великопанельного домобудування, комбінати: побутового обслуговування та комунальних підприємств. З заг.-освітні, музична та спортивна школи, професійне торгово-кулінарне уч-ще, енергетичний технікум, 3 лік. заклади. Палац та Будинок культури, кінотеатр, 3 6-ки, пам'ятка архітектури — замок-фортеця (16 ст.). Б. відомий з 1554.

БУРШТИНСЬКА ДРЕС імені 50-річчя ГОЕЛРО — теплова електростанція виробничого енергетичного об'єднання «Львівенерго». Розташована біля смт Бурштина Івано-Фр. обл. Будівництво почато 1962. Перший енергоблок потужністю 200 тис. кВт став до ладу 1965. У 1969 введено в експлуатацію дванадцятий, останній енергоблок. Заг. потужність електростанції 2,4 млн. кВт. У 1976 ДРЕС виробила 16,3 млрд. кВт-год електроенергії (1965—715 млн. кВт-х год). Осн. технологічні процеси повністю механізовані й автоматизовані. Введено в дію автоматизовану систему управління станцією — одну з перших в країні на електростанціях такого типу. Б. ДРЕС лініями електропередач зв'язана з пром. центрами України, а також з рядом соціалістичних країн через енергосистему «Мир».

В. П. Павлюк.
«БҮРЯ Й НАТИСК» («Sturm und Drang») — літературний і суспільний рух у Німеччині 70—80-х рр. 18 ст. Назва походить від п'єси Ф. Клінгера «Буря й натиск» (1776). Теоретиком «Б. й н.» був Й.-Г. Гердер, представниками — молоді Й.-В. Гете і Ф. Шіллер, Г. Бюргер, Я. Лесс, Г. Вагнер та ін. У своїй творчості письменники — представники «Б. й н.» виступали проти тиранії та феод. моралі, але конфлікт між бюргерством і феодалізмом вони підміняли конфліктом між особистістю і суспільством. Звідси — трагічні образи самотніх героїв-бунтарів, «бурхливих геніїв». Представники руху надавали перевагу почуттям всупереч раціоналістичній провітальності, зверталися до нар. поезії, до творів У. Шекспіра, відкидаючи поетику класицизму. Найяскравіше риси «Б. й н.» відбилися в драматургії. Рух «Б. й н.», що прокладав шлях романтизму, відіграв важливу роль у формуванні нац. нім. л-ри, збагатив її новим демократичним змістом і новими худож. засобами.

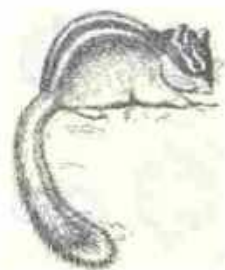
Н. О. Модестова.

БУРЯК Борис Спиридонович [24. VII (6. VIII) 1913, м. Рубжине, тепер Ворошиловградської обл.] — український рад. літературознавець і письменник. Член КПРС з 1945. Закінчив 1939 Київ. ун-т. Під час Великої Вітчизняної війни — військ. кореспондент. Праці з теорії та історії л-ри, кінематографії, естетики. Окремими виданнями вийшли книги «У сім'ї щасливий» (1949), «Літературні портрети» (1952), «За законами краси» (1963) та ін. Роман «Тарас Журба» (1951), зб. нарисів «Навколо Європи» (1957), сценарій документального фільму «Ярослав Галан» Лауреат всесоюзної (1972) і республіканської (1974) премій у галузі літературно-худож. критики. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

Тел.: Наука. Література. Герой. К., 1969; Художник і життя. К., 1973; Прогрес і світ прекрасного. К., 1974.

БУРЯК (*Beta*) — рід рослин род. лободових. Одно-, дво- й багаторічні рослини з прямостоячим галузистим квітконосним стеблом, що у деяких видів з'являється на 2-й рік життя, і здебільшого великими листками. Квітки двостатеві, зібрані по кілька штук. Плоди зростаються, утворюючи сулліддя (клубочки) з 2—6 насіннями. На Україні вперше в світі виведено одностатеву форму Б., плоди якої не зростаються, що полегшує догляд за посівами. Корінь Б. стрижневий, у багатьох видів здерев'янілий, у Б. звичайного коренеплідного — соковитий, м'ясистий 13 видів (11 дикорослих і 2 культурні), поширених в Європі, Середній Азії, Пн.-Зх. Африці. В СРСР — 5 видів (у т. ч. 2 культурні), зокрема в УРСР — 1 дикорослий вид: Б. трипримочковий — *B. trigyna* (за деякими джерелами — це й Б. багаторічний — *B. perennis*) і 2 культурні види (за деякими джерелами — підвиди): Б. листовий, або мангольд, — *B. cicla* (*B. vulgaris cicla*) і Б. звичайний коренеплідний — *B. vulgaris esculenta*, що походить від дикого виду. Б. звичайний коренеплідний об'єднує 2 підвиди: азійський (різновидностей з малорозвиненим коренеплідом) і європейський, до якого входять групи різновидностей з добре розвиненим коренеплідом (йх запроваджено в культуру заради коренеплодів різного призначення). Б. культивують здавна. В Ассирії, Вавилонії листові форми Б. вирощували за 1500—2000 р. до н. е. Коренеплідні форми в Передній Азії були відомі за 500—800 р. до н. е. На території України Б. почали вирощувати в 10—11 ст. Серед коренеплідних Б. розрізняють цукрові, кормові і столові форми.

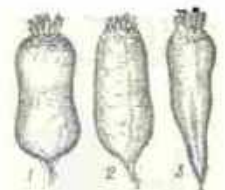
Цукровий буряк — найважливіша технічна культура, коренеплід якої досягає 500 г і більше, містить 19—22% цукру і більше і є основною сировиною для цукрової промисловості. Крім цукру, в процесі переробки коренів одержують цінні побічні продукти — *меласу* й *жом*. *Гичка* цукр. Б. — поживний корм для



Бурундук азійський.

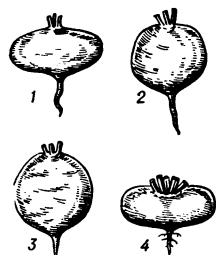


Буряк цукровий: 1 — рослина першого року життя; 2 — квітконосні пагози (а) і суцвіття (б) рослини другого року життя.



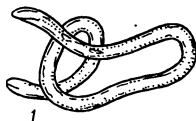
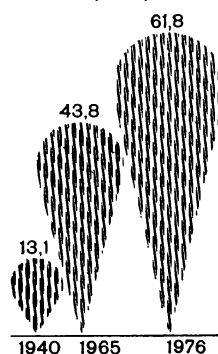
Буряк. Коренеплоди поширених сортів коренеплідного буряка: 1 — Екзотрофський жовтий; 2 — Барес; 3 — Натівцукровий білий.

БУРЯКІВНИЦТВО



Буряк. Коренеплоди поширених сортів столового буряка:
1 — Гривівський А-473;
2 — Незрівняний А-463; 3 — Бордо 237;
4 — Носівський плескатий.

ВАЛОВИЙ ЗБІР ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В УРСР (млн. т)



Бурякова нематода:
1 — самець; 2 — самки.

худоби. Цукр. Б. має також велике агротехнічне значення (сприятливо впливає на розвиток усіх культур у сівозміні, підвищує загальну її продуктивність). У сівозміні цукр. буряки розміщують після озимої пшениці, яку вирощували на угноєному чорному парі або по пласту багаторічних трав; застосовують *квадратно-гніздову сівбу*, *квадратну* і *пунктирну сівбу*, що дає можливість максимально механізувати догляд за посівами і прискорити його проведення. За площею посіву і виробн. цукр. буряків СРСР посідає перше місце в світі, а в межах Рад. Союзу більше половини всіх посівів цукр. буряків зосереджено на Україні, частка якої в союзному виробництві цукру перевищує 60%. Середній урожай (1976) цукр. буряків по республіці — 345 ц/га, майстри високих урожаїв одержують по 500—1000 ц/га коренів, а на зрошуваних землях — по 1500—2000 ц/га. В СРСР районано понад 32 сорти (в т. ч. 6 одонасінних) і 9 гібридів (7 одонасінних); із них на Україні поширені: Верхняцький 038, Верхняцький 031, Рамонський 06, Ялтушківський одонасінний, Білоцерківський полігібрид 1 і 2 та ін.

Кормовий буряк — цінна дієтична кормова культура для всіх видів с.-г. тварин 100 кг кормових буряків містять 10—13 кормових одиниць, 1,1 кг перетравного протеїну. На Україні вирощують в усіх районах, середня урожайність коренів 500—800, а на добре забезпечених вологою родючих ґрунтах — 2000 ц/га і більше. Найпоширеніші сорти — Екендорфський жовтий, Полтавський білий, Переможець та ін. Столовий буряк — овочева рослина. На Україні використовують в їжу: навесні молоді рослини, а восени і взимку — м'ясисті коренеплоди, що містять вуглеводи (14,4%), різні солі, вітаміни С, В, РР, органічні кислоти та ін. Урожайність 200—400 ц/га і більше. На Україні поширені сорти — Сківський плескатий, Раннє диво, Носівський плескатий, Бордо 237 та інші.

БУРЯКІВНИЦТВО — галузь сільського господарства, яка виробляє сировину для цукрової промисловості — *цукрові буряки*. Цукробурякове виробн. почало розвиватися з кінця 18 — поч. 19 ст. у зв'язку з зародженням *цукрової промисловості*. Перший цукровий з-д в Росії став до ладу 1802 (с. Аляб'єво Тульської губ.), на Україні — в 20-х рр 19 ст. У 1913 в Росії посіви цукр. буряків становили 676 тис. га, в т. ч. на Україні — 558 тис. га, або 83%. За роки Рад. влади на базі колективізації с. г. та індустріалізації країни Б. зазнало великих змін. Значно зросли посівні площі та валовий збір цукр. буряків. Їх почали вирощувати також у Киргизії, Казахстані, Грузії, Вірменії та Алтайському краю СРСР уже 1936 за площею посівів цукр. буряків і виробн. цукру з них вийшов на 1-е місце в світі Розгорнувся рух за 500-центнерний врожай бу-

ряків, ініціаторами якого були укр. буряководи М. С. Демченко, М. В. Гнатенко, Г. Д. Кошова та ін. У післявоєнні роки набагато розширили посіви цукр. буряків у старих районах вирощування їх, з'явилися нові зони бурякосіяння — Білорусія, республіки Прибалтики, майже заново їх створено в Молдавії, на Пн. Кавказі, Поволжі та ін. Внаслідок освоєння сівозмін, внесення належної кількості мінеральних та органічних добрив, впровадження високоефективних сортів і гібридів, поліпшення агротехніки, широкого механізації трудовитих процесів та застосування прогресивної технології значно підвищилася врожайність, зросли валовий збір і держ. закупівлі буряків. У 1976 посівна площа цукр. буряків у країні становила 3754 тис. га, врожайність — 266 ц/га, валовий збір — 99,9 млн. т, держ. закупівлі — 85,3 млн. т (1940 відповідно — 1226, 146, 18,0, 17,4). У 1977 на СРСР припадало 34% світового валового збору цукр. буряків. На Україні вирощується (1976) понад 60% загальносоюзного виробн. цукр. сировини. В республіці 1976 посівні площі цукр. буряків становили 1788 тис. га, врожайність — 345 ц/га, валовий збір — 61,8 млн. т, держ. закупівлі — 51,2 млн. т (1940 відповідно — 820, 159, 13,1, 12,7). Найбільші площі цукр. буряків у республіці мають Вінницька, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Сумська, Тернопільська, Київська області. Великих успіхів у вирощуванні цукр. буряків досягли ланки, очолювані двічі Героями Соціалістичної Праці С. Д. Виштак, О. К. Диттан, Є. О. Долинюк та ін. Основними напрямками розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки накреслено збільшити виробництво цукр. буряків, значно підвищити урожайність і цукристість їх. Передбачено далі поглиблення спеціалізації і концентрації виробн. цукр. буряків, завершення комплексної механізації Б. Над проблемами Б. працюють *Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут* (Київ) та ряд ін. наук. установ.

Серед ін. соціалістичних країн найбільш розвинуте цукробурякове виробн. в Польщі (1976 одержано 15,1 млн. т цукр. буряків), Чехословаччині (5,2), НДР (5), Румунії (6, 9); з капіталістичних країн — у США (26,7), Франції (21,0), ФРН (18,0).

Лит.: Каневський А. Ф. Экономика производства сахарной свеклы. М., 1973; Резерви бурякової ниви. К., 1976; Свекловодство на Левобережній Україні. Х., 1976; Сахарная свекла. К., 1972. О. П. Каневський.

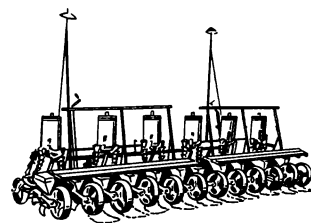
БУРЯКОВА ГІРКА — машина для очищення бурякового насіння Див. *Гірка насіннеочищувальна*.

БУРЯКОВА НЕМАТОДА, гетеродера бурякова (*Heterodera schachtii*) — паразитичний круглий черв'як род. *Heteroderidae*. Живе у ґрунті на коренях цукрових буряків, рідше шинату, рапсу, капуста, редиски, спричиняючи гелмін-

тозне захворювання рослин (див. *Гельмінтози*). Б. н. поширена в Європі, Австралії, Пн. Америці. Самки (довж. до 1,2 мм) нерухливі, лимоноподібної форми, самці (довж. до 1,6 мм) рухливі, ниткоподібні. Весною з'являється, що переживали в ґрунті, вилуплюються личинки, які проникають у молоді корені рослин і розвиваються до статевозрілої форми. Самка може дати за рік 2—4 покоління; зимують в стадії *цисти*. Під її захистом личинки можуть зберігатися життєздатність у ґрунті до 10 років. Уражені рослини повільно ростуть, у них спостерігається кучерявість листків, мичкуватість коріння, зменшується цукристість коренеплодів.

Заходи боротьби. Вирощування цукрових буряків на тому самому полі через 4—5 років; застосування підвищених доз фосфорних і калійних добрив.

Л. П. Погребняк.
БУРЯКОВА СІВАЛКА — машина для сіви цукрових буряків Б. с. марок ССТ-12А, ССТ-8, ССТН-6А і 2СТСН-6А (мал.) являють собою сівалки, призначені для висіву каліброваного насіння одонасінних цукр. буряків з одночасним внесенням у рядки мінеральних добрив Б. с., обладнані спец. пристроями, використовують також для сіви проса, гречки та сої. Б. с. агрегуються з тракторами Т-70С та «Беларусь». Сівалки цих марок при по-



Бурякова сівалка 2СТСН-6А.

требі за допомогою додаткових робочих органів переобладнують в культиватор-рослинороздільвач. Осн. вузли: рама, насінне-і туковисівні апарати, маркери і слідпоказчик, опорно-привідні пневматичні колеса, колісний регулятор глибини ходу сошників, підніжна дошка. Обслуга — тракторист і сівач.

БУРЯКОВИЙ ДОВГОНОСІК звичайний (*Bothynoderes punctiventris*) — жук род. *довгоносоких*. Найнебезпечніший шкідник в р-нах бурякосіяння. Жуки (довж. 10—15 мм) світло-сірі з косого темною плямою посередині надкрил; завдають шкоди сходом цукрових буряків; личинки ушкоджують коріння, що призводить до зниження врожаю коренів та вмісту в них цукру. Зимують жуки у ґрунті на глибині 15—30 см. Весною починають з'являтися на полях при середньодобовій т-рі 6—7° (з середини квітня). Яйця (100—120 шт.) відкладають у ґрунт. Розвиток яєць триває бл. 1,5 тижня, личинки — 45—65 днів, лялячок — 12—30 днів. За рік розвивається 1 покоління. **Заходи боротьби.**

т б н: знищення жуків за допомогою ловчих канавок; застосування інсектицидів навколо буряків; висока агротехніка, що забезпечує швидку появу сходів буряків.

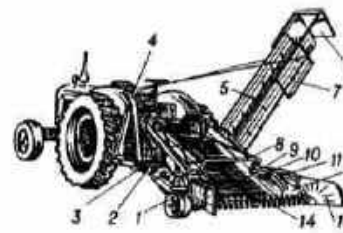
О. А. Петриха.
БУРЯКОЗБИРАЛЬНИЙ КОМБАЙН — машина для збирання цукрових буряків. В СРСР промислово випускає Б. к. брального типу: КСТ-3А та КСТ-2А, Б. к. КСТ-3А — причіпний, трирядний, агрегується з тракто-



Бурякозбиральний комбайн КСТ-3 А.

рами ДТ-75, ДТ-75М, Т-74 на вузьких гусеницях, робоча швидкість 7 км/год, підкопсує корені, витягає їх з ґрунту за гичку, зрізує головку з гичкою, очисає корені від землі і завантажує їх та гичку в транспортні засоби, призначений для поточкового та перевалочного способу збирання на багатриядних плантаціях з міжряддям 45 см Б. к. КСТ-2А — дворядний причіпний, призначений для поточкового збирання буряків у зонах поливного буряківництва на плантаціях з міжряддям 60 см; агрегується з тракторами Т-70С та ін. на вузьких гусеницях В СРСР, зокрема на Україні, створено комплекс машин для роздільного (двофазного) збирання цукрових буряків, в складі якого — шестирядна причіпна гичкозбиральна машина БМ-6А та шестирядні самохідні коренезбиральні машини КС-6 і РК-6, а для збирання буряків на зрошуваних і перезволожених землях — комплекс із чотирьох гичкозбиральних машин БМ-4А та чотирьох коренезбиральних машин РК-4. Продуктивність комплексів у 2—3 рази вища порівняно з комбайнами брального типу.

С. О. Карпенко.
БУРЯКОНАВАНТАЖУВАЧ — машина для підбирання коренів



Буряконавантажувач СНТ-2.1Б, навішений на трактор:

1 — колісальні колеса; 2 — основна рама; 3 — горизонтальний поперечний елеватор; 4 — кривоштан розтяжок елеватора; 5 — похилий вивантажувальний елеватор; 6 — відбійник; 7 — опорні ролики для бортів транспортних засобів; 8 — рухомою рама; 9 — позадонний транспортер; 10 — редуктор механічних валів; 11 — механічні валів; 12 — бокова площадка; 13 — напярні щитки; 14 — кулачковий живильник.

цукрових буряків та інших коренеплодів із кагатів і куп, доочищення їх від ґрунту і решток гички та вантаження в транспортні засоби. Б. поділяють на стаціонарні, що приводяться в дію електродвигунами, та пересувні, робочі органи яких приводить у дію вал відбору потужності трактора. В СРСР, зокрема на Україні, поширені пересувні буряконавантажувачі марки СНТ-2.1Б.

Осн. вузли Б. СНТ-2.1 Б — див. мал. Навішують його на трактори МТЗ-50/52, обладнані ходоменшувачами. Продуктивність Б. СНТ-2.1Б — до 45 т/год. Створено новий самохідний підбирач-навантажувач-очисник марки СПС-4.2, продуктивність якого — до 200 т/год.

БУРЯКОПІДІМАЧ — навісне знаряддя для підкопування цукрових та ін. коренеплодів. Застосовують на невеликих ділянках, де використання бурякозбиральних комбайнів неможливе або недоцільне. В СРСР поширені трирядні Б. марки СНУ-3Р (мал.), що їх використовують на полях з міжряддям 45 і 60 см, та дворядні Б. марки СНС-2М для роботи



Бурякопідіймачі: а — СНУ-3Р; б — СНС-2М. 1 — ліва підкопувальна лапа; 2 — права підкопувальна лапа; 3 — брус; 4, 5 і 10 — кривоштанні навіски; 6 — опорний коток; 7 — дисковий ніж; 8 — копач; 9 — підіймач гички

у зволожених районах. Їх агрегують з тракторами Т-25, Т-54С, Т-70С, «Беларусь». Осн. робочі органи — підкопувальні лапи (підкопують корені, які потім вибирають вручну).

БУР'ЯНИ — рослини, які не культивуються, а самі ростуть у посівах культурних рослин і на землях, не зайнятих ними. До Б. відносять також отруйні та неїстівні рослини природних лук і пасовищ та рослини, які ростуть на землях, що не оброблюються, на узбіччях шляхів, вздовж канав і зрошувальних каналів тощо. Б. глушать посіви, висуюють і виснажують ґрунт, утруднюють і ускладнюють його обробіток, перешкоджають доглядові за посівами, збиранню врожаю тощо. На території СРСР відомо бл. 1500 видів Б., в т. ч. на Україні понад 300 видів. Поширенню Б. сприяє їхня пристосованість до різних умов існування і величезна плодючість (табл.). Розрізняють Б. сегетальні, що засмічують культурні рослини (мишії, віслюк, осот), і рудеральні, що селяться на смітниках (петреба, чорношпир тощо). За характером живлення Б. поділяють на авто-трофі (зелені рослини, що самостійно синтезують органічні речовини з неорганічних) і гетеротрофі (паразити, що живляться за рахунок ін. рослин, напр.

вовчок, повитиця). За тривалістю життя Б. поділяють на малорічні й багаторічні. Малорічні Б. живуть 1—2 роки, розмножуються здебільшого насінням, плодоносять один раз, після чого відмирають. Малорічні Б., в свою чергу, поділяють на ярі (віслюк, гірчиця польова, лобода, ширіця, курай), озимі (метлюк, стоколос житній), зимуючі (грицики, талабан), дворічні (буркун, будяк). Серед малорічних Б. розрізняють ще й вегетативні малорічники, які розмножуються, поширюються та відновлюються насінням і вегетативно (чина бульбиста, чистець болотний, сухоребрик мінливий та ін.).

Багаторічні Б. живуть понад 2 роки, розмножуються не лише насінням, а й вегетативними органами. Після плодоносіння відмирають лише наземні органи, а підземні утворюють нові стебла та листя. З багаторіч. Б. виділяють кореневищні (пірій повзуний, гострець та ін.), коренепаросткові (осот польовий, жовтий осот, березка польова, гірчак рожевий), стрижнекореневі (петрові батоги, кульбаба) та ін. Заходи боротьби: правильне чергування культур у сівозміні, належний обробіток ґрунту, запобігання занесенню насіння бур'янів на поля з посівним матеріалом, ґноєм та ін., старанний догляд за посівами, знищення ростучих бур'янів до утворення в них насіння тощо. Застосовують також хімічні і біологічні засоби.

Лит.: Бур'яни України (Визначник-довідник). К., 1970.

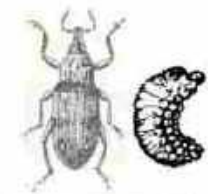
БУРЯТИ (самоанзва — бурят) — нація, корінне населення Бурятської АРСР. Населяють також Агинський бурятський авт. округ Читинської обл. РРФСР, Усть-Ординський бурятський авт. округ Іркутської обл. РРФСР. Групи Б. живуть також на Пн. МНР і на Пн. Сході КНР. За переписом 1970, чисельність Б. в СРСР — 314 671 чол. Мова — бурятська (див. Бурятська мова). Давні релігійні уявлення — шаманство, витіснене в Забайкаллі ламаїзмом. Більшість 3х. Б. формально вважалася православними, але зберігали шаманство. Тепер основна частина населення відійшла від релігії. Б. сформувалися в результаті змішання місц. евенкійських і тюркських племен з монголами. Осн. заняттями були кочове скотарство і мисливство. Добровільне приєднання до Росії в 2-й пол. 17 ст. сприяло госп. і культур. розвитку Б. В кін. 17—18 ст. майже завершилося формування бурят. народності. Б. перейняли в росіян та ін. народів, зокрема українців-переселенців, плужне землеробство, городництво, типи жител. Після Великої Жовт. соціалістич. революції в ході соціалістичного будівництва буряти в СРСР консолідувалися в соціалістичну націю.

Про історію, господарство і культуру див. ст. Бурятська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.

Лит.: Вяткина К. В. Очерки культуры и быта бурят. Л., 1969.

Середня плодючість найпоширеніших бур'янів

Вид бур'яну	Кількість насіння на одній рослині
Бромус житній	850
Кукулія звичайний	1500
Паслін колючий	5000
Митій сизий	5500
Волошка сніж	6500
Смілка широколиста	8200
Витка гречка березкоподібна	11 250
Кукулія біла	14 600
Грициця польова	15 000
Жонтозіла звичайна	20 000
Льоник звичайний	32 200
Осот рожевий	35 000
Триреберник непахучий	54 000
Грициця звичайна	73 000
Лобода біла	100 000
Вовчок соняшниковий	100 000
Полінь гіркий	102 000
Вовчок гіллястий	140 000
Блекота чорна	446 000
Ширіця звичайна	500 000
Кулярень Софії	750 000



Буряковий довгоносіх Жук і личинка.

БУРЯТСЬКА АРСР

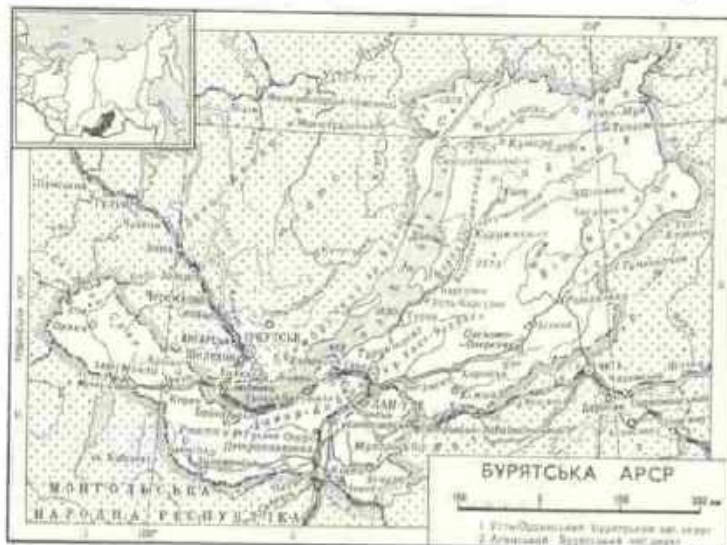
БУРЯТСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Бурятія — у складі РРФСР. Розташована в пд. частині Сх. Сибіру, в Забайкаллі. Утворена 30.V.1923. Поділяється на 19 районів, має 5 міст та 28 с-щ міськ. типу.

Природа. Б. — гірська країна. За характером рельєфу виділяють: Селенгінське середньогір'я (в Центр. та Пд. Б.; вис. до 1200—1700 м); Східний Саян (з найвищою вершиною Б. — г. Муңку-Сардик, 3491 м); Байкальську гірську область (хребти Хамар-Дабан, Улан-Бургаси, Баргузинський, Байкальський та ін.; вис. до 2000—2500 м); Вітімське плоскогір'я. Характерні міжгірні улоговини з степовими та лісостеповими ландшафтами. Корисні копалини: вольфрам, молібден, золото, поліметалеві руди, кам. та буре вугілля, заліз. руди, боксити, апатити, азбест, графіт тощо. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 24, — 25°, липня +17, +18°. Опадів — 250—300 мм, у горах — до 500 мм на рік. Густа сітка річок (Селенга, Баргузин, Верхня Ангара, Іркут, Вітім та ін.), більшість із яких впадає в оз. Байкал (макс. глибина — 1620 м). Ґрунти переважно гірські підзолисті, гірсько-лучні, гірсько-тундрові, чорноземні й каштанові. Поширена багаторічна мерзлота. 80% території Б. — під тайгою (сосна, модрина, кедр, ялина, смерека та ін.). В межах Б. — Баргузинський заповідник.

Населення. Корінне населення — буряти (178,7 тис. чол., перепис 1970). Живуть також росіяни, українці, татари та ін. Пересічна густота нас. — 2,5 чол. на 1 км². 57% нас. живе в містах. Найбільші міста: Улан-Уде, Кяхта, Бабушкін.

Історія. Тер. Б. була населена з часів палеоліту. На поч. 13 ст. Прибайкалля й Забайкалля зайняли монголомовні бурятські, а також евенкійські племена. В кін. 17 — 18 ст. складається бурят. нар-дість. В кін. 20-х рр. 17 ст. тут з'явилися перші загони рос. козаків і «служилих людей». До серед. 17 ст. завершилося входження до складу Росії Зх. Б., у 2-й пол. 17 ст. — забайкальської частини тер. Б. Приєднання до Росії позитивно вплинуло на екон., політ. і культ. розвиток Б. На поч. 20 ст. розгорнувся революц. рух проти царизму. В 1902—04 під керівництвом політ. засланих тут виникли с-д. групи. Революц. виступи

1905—07 очолювали верхньоудінська і мисовська більшовицькі групи, які входили до складу Забайкальського обл. к-ту РСДРП. Радян. владу встановлено в лютому 1918. В серпні 1918 Б. окупували япон., в квітні 1919 — амер. війська. В Б. почалася партизанська боротьба. 2.III.1920 частини Червоної Армії при підтримці партизанів визволили Верхньоудінськ (тепер Улан-Уде), 22.X — Читгу. 30.V.1923 утворено Бурят-Монг. АРСР.



(з 7.VI.1958 — Бурятська АРСР). Бурят. народ за допомогою всіх народів СРСР, об'їнувши стадію капіталізму, здійснив соціалістичне будівництво, консолідувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 буряти разом з ін. народами СРСР героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. Бл. 35 тис. воїнів-бурятів нагороджено орденами і медалями, 33 присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Сина бурят. народу Героя Рад. Союзу гвардії полковника В. Б. Борсоева поховано у Львові на Алеї Слави. У післявоєнні роки економіка і культура Б. продовжують розвиватися. Б. нагороджено орденом Леніна (1959). Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки Рад. влади провідне місце в структурі нар. г-ва Б. зайняла промисловість. Її валова продукція зросла в 1975 порівняно з 1940 у 12 раз. Осн. галузі — машинобудування

та металообробка, лісова, гірничо-легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Створено енерг. пром-сть (на базі місц. вугілля працюють Улан-Уденська, Тімлейська, Баян-Гольська, Селенгінська ТЕС, Гусиноозерська ДРЕС). Маш.-буд. та металообр. підприємства розміщені гол. чин. в Улан-Уде (з-ди: локомотиво-вагоноремонтний, «Електромашин», приладобудівний, мостових металевих конструкцій та ін.). Найбільшими підприєм-

ствами пром-сті буд. матеріалів є Улан-Уденський скляробійний, тімлейський з-ди цем. і азбестоцементних виробів, силікатної цегли та ін. Розвиваються лісозаготівля і переробка деревини (вироби, целюлози, картону, пиломатеріалів, стандартних будинок). Видобувають вольфрам, молібден, вугілля та ін. корисні копалини. В пром-сті республіки значна питома вага харч. (Улан-Уденський м'ясоконсервний комбінат та ін.) та легкої (тонкосуконний комбінат, трикотажна ф-ка та ін.) пром-сті. Гол. пром. центри: Улан-Уде, Гусиноозерськ, Бабушкін, Каменськ. В с-г провідними галузями є тонкорунне вівчарство, м'ясо-молочне і м'ясне скотарство. В 1976 в Б. було 100 радгоспів та 59 колгоспів. Поголів'я (тис., 1976): великої рогатої худоби — 493, свиней — 185,6.

Традиційною галуззю тваринництва є конярство, розвиваються свиначство, птахівництво та звірівництво (розведення сріблясто-чорних лисиць і норок). На Пн., в евенкійських колгоспах — оленярство. Землеробство має зерновий напрям, осн. культура — яра пшениця. Посівна площа всіх с-г культур 1976 становила 881 тис. га.

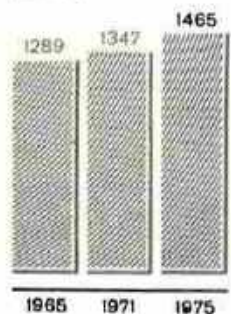
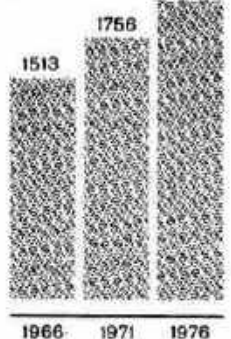
Осн. вид транспорту — залізничний (80% усього вантажообороту Б.). Територією Б. проходить Транссибірська залізнична магістраль з відгалуженням Улан-Уде — Наушки, будується лінія Байкало-Амурської магістралі. У внутр. і зовн. перевезеннях важливу роль відіграє автомоб. та

БУРЯТСЬКА АРСР

Площа — 351,3 тис. км²

Населення — 879 тис. чол. (на 1.I.1977)

Столиця — м. Улан-Уде

ВИРОБНИЦТВО
ПИЛОМАТЕРІАЛІВ
(тис. м³)ЗРОСТАННЯ
ПОГОЛІВ'Я
ОВЕЦЬ І НІЗ
(тис.)

Тваринницький комплекс у радгосп. «Юматовський» Уфимського району. Транспортування лісу на лісозаготівельному комбінаті «Забайкальськ»



повітряний транспорт. Судноплавство на оз. Байкал і річках Селенга, Чикой, Баргузин, Верхня Ангара та Вітім.

Осн курортів — Аршан, Горячинськ. Туризм по узбережжю оз. Байкал.

Б. Р. Букітська, Б. Л. Раднаєв. **Культура.** За Рад. влади в Б. створено нову нац. писемність, запроваджено заг. обов'язкове навчання, здійснено перехід до заг. обо-

в'язки з рос., укр. та ін. ярами. Успішно працювали письменники Б. Абидуєв, Ц. Галсанов, Д. Дамдінов, Ж. Тумунов, А. Шадаєв та ін. Після Великої Вітчизн. війни в бурят. л-рі значного розвитку набули прозові жанри: оповідання й повісті Ч. Цидендамбаєва, Ц. Галсанова, О. Жамбалдоржаєва; романи Ж. Тумунова, Б. Мунгонова, Д. Батожабая, І. Калашникова, А. Бальбуєва, Ш. Бадлуєва та ін. З постичними творами виступають Д. Жалсарєв, Ч. Намжилов, Д. Улантєєв, Д. Дамбаєв, О. Бадаєв, М. Дамдінов; драматургічними — Ц. Шагжин, Н. Балданов, Д. Батожабай та ін. Бурят. мовою перекладено твори У. Шекспіра, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Горького, О. Фадєєва, Т. Шевченка, М. Рильського, М. Островського, П. Тичини, О. Корнійчука, В. Василевської та ін.; укр. мовою — поезії Ч. Цидендамбаєва, М. Дамдінова, Ц. Жимбієва, Д. Жалсарєва та ін. Співка письменників — з 1934.

На тер. Б. є залишки поселень епохи *палеоліту* і *неоліту*, городище Іволгинське поблизу Улан-Уде (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) та могильники 6—10 ст. Житлом бурятів здавна були юрти з покр. У 18—19 ст. споруджуються дерев'яні та кам'яні будівлі класицистичних форм (Троїцький собор у Кяхті, гостиний двір в Улан-Уде та ін.). За рад. часу виросли нові міста й с-ща. Серед громад. споруд Улан-Уде — Будинок Рад (1928—31, арх. А. Оль); Бурят. театр опери та балету (1947—52, арх. О. Федоров), будинок Ради Міністрів (1965—68, арх. О. Вампілов, А. Галутдинов).

В Б. збереглися наскельні зображення тварин, людей і сцен полювання (т. з. писаниці). У 18—19 ст. ламістські монастирі (дадани) оздоблювались різьбленням на дереві та яскравими розписами. Здавна розвинені різні види нар. декоративно-ужиткового мист. (різьблення на дереві та кістці, карбування й гравірування на золоті та сріблі, вишивання, аплікація). За Рад. влади виникли станковий живопис (Ц. Сампілов, Р. Мердигєєв, О. Окладников), скульптура (М. Ердипєєв), графіка, театр.-декоративне мистецтво.

Бурят. нар. музика — трудові, обрядові, ліричні, істор. та ін. пісні, а також інструм. мелодії. Нар. муз. інструменти: духові — сур, лімба (тип флейти), аман хур (варган); смичкові — хур і хучир; шипкові — шанза та ін. Профес. муз. культура почала розвиватись після Вел. Жовт. соціалістич. революції. Серед бурят. композиторів — Б. Ямпілов (опери «Прозріння», 1967, «Чудовий скарб», 1970; балети «Красуня Ангара» — у спів-авт. з Л. Кніппером, 1959, «Патетична балада», 1967), Д. Аюшеев (опера трилогія «Побратими», 1958, «Брати», 1961, «Саян», 1967), Ж. Батуєв (балети «Квіти життя», 1962, «Джангар», 1971), Г. Дадуєв та ін. Серед діячів мист. — нар. арт. СРСР Л. Лінховоїн та Л. Сах'янова, нар. арт. РРФСР Б. Балдахов, Н. Петрова та П. Абашєєв. Муз. колективи: Бурят. те-

атр опери та балету, філармонія, ансамбль пісні й танцю «Байкал». Співка композиторів — з 1940. Джерела бурят. театру — в нар. піснях, танцях, ігрищах, обрядах. У 1928 створено бурят. театр. студію (з 1930 — технікум мистецтва). В 1932 з випускників технікуму в Улан-Уде організовано бурят. муз.-драм. театр (з 1950 — Бурят. театр драми, з 1959 — імені Х. Намсарєєва). В театрі йдуть п'єси нар. драматургів (Н. Балданов, А. Шадаєв, Ц. Шагжина, Б. Галсанова), твори зарубіжної, рос. та укр. (І. Франка) класики і рад. драматургів (О. Корнійчука). В Улан-Уде працює Рос. драм. театр. Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР Г. Цилинжапов, нар. арт. РРФСР Б. Вампілов, Н. Гендунова, М. Степанова, нар. арт. Бурят. АРСР Д. Дондуков.

С. Ж. Балданов (література).

Лит.: Шулунов Ф. И. Формирование промышленности Бурятии и ее развитие в послевоенный период. Улан-Удэ, 1969; Бурцев М. Т. Специализация хозяйства скотоводческой зоны Бурятской АССР. Улан-Удэ, 1974; Вилунов В. Е. БАМ и минеральные ресурсы севера Бурятии. Улан-Удэ, 1976; История Бурятской АССР. т. 1—2. Улан-Удэ, 1959; Очерки истории Бурятской организации КПСС. Улан-Удэ, 1970; Окладников А. П. История и культура Бурятии. Улан-Удэ, 1977; История бурятской советской литературы. Улан-Удэ, 1967; Найдаков В. П. Традиции и новаторство в бурятской советской литературе. Улан-Удэ, 1976; Соктосова И. И., Хабарова М. В. Художники Бурятии. Л., 1976; Музыкальная культура Бурятии. Улан-Удэ, 1967.

БУРЯТСКАЯ МОВА — мова бурятів. Належить до монгольських мов. Розмовляють нею буряти в СРСР (понад 291 тис. чол., 1970, перепис), а також у МНР та КНР. У Б. м. розрізняють дві групи короткі голосні, характерним є сингармонізм, граматична будова аглютинативна (з елементами аналітизму), вживаються *писемні* мови. З 18 ст. буряти користувались старомонг. писемом. У 1931—38 писемність базувалась на лат. графічній основі, а з 1939 створено алфавіт на основі російського.

Лит.: Грамматика бурятского языка. М., 1962. **БУРЯЧОК** Іван Мартинович (б.х. 1877, с. Лозувата, тепер Липовецького р-ну Вінницької обл. — 24.X. 1936, Київ) — український рад. театральний художник і графік. У 1899 закінчив Київ. рисувальну школу М. Мурашка, 1906 — Київ. академію красних мистецтв. У 1908—18 працював у театрі



Бурятська АРСР. Сцена з балету «Красуня Ангара» Л. Кніппера та Б. Ямпілова. Бурятський театр опери та балету.



Бурятська АРСР. С.-Ц. Цибиков. Гунтір. Дерев'яне різьблення, розпис. 19 ст. Бурятський краєзнавчий музей ім. М. М. Хангалова.



Улан-Уде. Площа Рад.

в'язкової серед освіти. У 1975/67 навч. році в загальноосв. школах усіх видів налічувалося 162,7 тис. учнів, у серед. спец. навч. закладах — 22,4 тис., у 4 вузах — технологічному, с.-г., мед. та ін-ті культури — 21,6 тис. студентів. У 1966 створено Бурят. філіал Сибірського відділення АН СРСР. У 1976 працювало 605 масових б-к, 662 клубні заклади, 781 кіноустановка, 3 музеї (Бурят. респ. краєзнавчий, Музей образотворчого мист. в Улан-Уде, Кяхтинський музей краєзнавства). В 1976 в республіці виходило 39 газет, зокрема «Правда Бурятини», «Бурят унєн» («Бурятська правда»), «Молодежь Бурятини» та ін. за-



Сцена з вистави «На роздоріжжі» Д. Намлага. Бурятський театр драми ім. Х. Намсарєєва. 1976.

галним річним тиражем понад 50 млн примірників, видано 131 назву книг і брошур, зокрема 46 бурят. мовою, заг. тиражем 673 тис. примірників. Виходить журн. «Байкал» рос. та бурят. мовами. Радіомовлення бурят. мовою з 1934; з 1961 працює телецентр в Улан-Уде.

До Рад. влади бурят. худож. л-ра була представлена літописами, істор. хроніками, перекладами тощо. Широко відомий бурят. варіант епосу «Гесер». Засновник бурят. рад. л-ри — Х. Намсарєєв. На поч. 30-х рр. перші бурятські повісті написав Ц. Дон (Дондубон), п'єси — Н. Балданов. В бурят. л-рі утверджувався метод соціалістичного реалізму, розширювались

Бурятська АРСР. В горах Хамар-Дабан. Озеро Байкал.



БУСИГІН

М. Садовського в Києві, де виконав оформлення до вистав «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1912), «Утоплена» М. Лисенка (1913), «Камінний господар» Лесі Українки (1914) та ін. Б. — автор ряду живописних робіт, книжкових ілюстрацій («Казки» Л. Глібова, 1910; «Арабські казки», 1911, та ін.) і карикатур у журналах «Шершень» (1906) та «Хрін» (1908), в газеті «Радянське село» (1924—25).

БУСИГІН Олександр Харитонович [н. 28.V (10.VI) 1907, с. Калеватське, тепер Горьковської обл.] — один з зачинателів стахановського руху в автомобільній промисловості СРСР. Член КПРС з 1938. У 1935, працюючи ковалем на Горьковському автомоб. з-ді, встановив рекорд, відкувавши 966 колінчастих валів за зміну при нормі 673 (пізніше довів виробіток до 1146 валів). З кінця 1942 — нач. ковальського цеху з-ду. Нині персональний пенсіонер. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки і Трудового Червоного Прапора.

БУСИДО (япон. бусідо — шлях воїна) — середньовічний кодекс поведінки японських *самураїв*. Вимагає вірності феодалові, визнання військ. служби єдиною справою, гідною самурая, обов'язкового самогубства (харакірі) в разі безчестя, виховував презирство до трудящих тощо. Положення Б. використовували реакційні сили сучас. Японії, які створили і фінансують сотні правих орг-цій, посилено культивують в армії ідеї рванізму і *антикомунізму*, пропагують відродження мілітаристських традицій.

БУСЛАВ Федір Іванович [13 (25). IV 1818, с-ще Керенське, тепер Вадинськ Пензенської обл. — 31. VII (12.VIII) 1897, с-ще Люблино, тепер у складі Москви] — російський філолог, академік Петербурзької АН (з 1860). Закінчив Моск. ун-т (1838), його професор з 1847. Автор праць із мовознавства, давньорус. л-ри, фольклору й мистецтва. Був прихильником порівняльно-істор. методу, історію мови розглядав у зв'язку з життям народу, його звичаями, віруваннями. Осн. мовознавчі праці: «Про викладання вітчизняної мови» (1844), «Про вплив християнства на слов'янську мову» (1848), «Нариси історичної граматики російської мови» (1858). Видав окремі давньорус. пам'ятки. У фольклористично-літературознавчих працях виступав прихильником т. з. міфологічної школи («Історичні нариси російської народної словесності й мистецтва», 1861), потім перейшов на позиції т. з. школи запозичень («Мандрівні повісті», опубл. 1886). Питання історії укр. мови і л-ри розглянуто в статті Б. «Про епічні вирази української поезії» (1850), яка є рецензією на «Збірник українських пісень», виданий М. О. Максимовичем, та в ін. працях. Автор кн. «Російський літературний апокаліпсис» (т. 1—2, 1884).

Тв.: Сочинения, т. 1—3. СПб. — Л., 1908—30; Историческая грамматика русского языка. М., 1939.

БУСОЛЬ (франц. boussole) — кутимірий геодезичний прилад. За допомогою Б. вимірюють горизонтальні кути між *меридіаном магнітним* і напрямом на будь-який предмет. Складається з рухомої магнітної стрілки, кільця з градусними позначками та оптичної труби для наведення на відповідний об'єкт. Б. застосовують при топографічних і геологічних роботах, у військ. справі тощо. Існують Б. різної конструкції (дзеркальні, коробчасті та ін.).

БУССЕНАР (Boussenard) Луї-Анрі (4.X 1847, Ескренн, департамент Луаре — 11.IX 1910, Орлеан) — французький письменник. Твори Б. гостросюжетні, багаті на географічний і природничо-істор. матеріал, пройняті гуманізмом. Автор романів «Через Австралію» (1879), «Гвіанські робінзони» (1882), науково-фантастичних романів «Таємниця доктора Синтеза» (1888), «Десять тисяч років серед криги» (1890) та ін. У пригодницьких романах «Палазові острови» (1898), «Капітан Зіринголова» (1901) висловив співчуття до поневолених народів.

Тв.: Укр. перекл. — Капітан Зіринголова. К., 1937; Рос. перекл. — Похитители бриллиантов. М., 1937.

БУССЕНГО (Boussingault) Жан-Батист (2.II 1802, Париж — 11.V 1887, там же) — французький учений, один з основоположників наукової агрохімії, член Паризької АН (з 1839). Під час революції 1848 був обраний членом Нац. зборів. Б. першим почав вивчати кругообіг речовин у землеробстві; встановив, що всі рослини, крім бобових, беруть азот з ґрунту, а бобові за допомогою бульбачкових бактерій самі здатні нагромаджувати його. Засновник вегетативного методу в агрономії. Автор багатьох праць з фізіології рослин і агрохімії.

БУССІ ДЕ АЛЬЕНДЕ (Bussi de Allende) Ортенсія (н. 1915) — чилійська громадська діячка, дружина С. Альєнде Госсенса. Закінчила пед. ф-т Чилійського ун-ту. В 1972 була обрана почесним віцепрезидентом *Міжнародної демократичної федерації жінок*. Після військ.-фашист. перевороту 1973 в Чилі Б. А. багато зробила для викриття злочинів військ. хунти і для об'єднання антифашист. сил країни. Брала активну участь у Всесвітньому конгресі миротворчих сил у Москві (1973), у роботі I і II сесій Міжнар. комісії по розслідуванню злочинів військ. хунти в Чилі. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1977.

БУСТАМАНТЕ КОДЕКС — кодекс *міжнародного приватного права*, названий за ім'ям його основного укладача — кубинського професора А. Санчеса де Бустаманте-і-Сірвена. Прийнятий у Гавані як конвенція на 6-й міжнар. конференції амер. д-в 1928 і ратифікований більшістю її учасників (США відмовилися брати участь у голосуванні). Б. к. складається з 437 ст., присвячених колізієним нормам з нарізними питаннями цивільного, торг., криміналь-

ного і процесуального права. Завданням кодексу — встановити ідентичність таких норм. Необхідність урегулювання цих питань викликала значною імміграцією в країни Центр. і Пд. Америки, розвитком екон. відносин між ними, проникненням іноз. капіталу, строгістю їхнього законодавства. Утверджуючи принцип рівності громадян даної країни та іноземців, Б. к. багато уваги приділяє випадкам, коли необхідно застосувати закон *громадянства* або закон *доміцилю* (постійного місцеперебування), напр., до сімейно-шлюбних відносин і спадкування, а також при визначенні становища іноз. юрид. осіб.

В. М. Корєцький.
БУСТЕР (англ. booster, від boost — підіймати, підтовхувати) — допоміжний пристрій, що збільшує силу або швидкість дії основного механізму *ти агрегату*. Б. в ракетній техніці — ракета-носії, перший ступінь багатоступінчастої ракети, стартовий прискорювач. Б. в авіації — електрич., гідравліч. або пневматичний пристрій в системі керування рулями літальних апаратів.

БУСЬК (кол. назва — Бузьк) — місто Львівської обл. УРСР, район, на р. Бузі, за 5 км від залізничної ст. Крассе.

В літописах Буськ вперше згадується під 1097 як центр Волинської землі. З 1100 — центр Буського князівства. З 13 ст. входив до

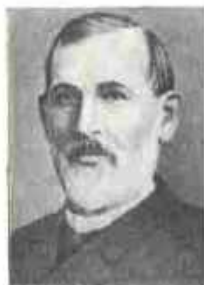


складу *Галицько-Волинського князівства*. З серед. 14 ст. — під владою феодалів. В 1772 Б. у складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 в складі Зх. України Б. возз'єднано з УРСР. З 1940 — місто. Пивоварний, 2 цегельні з-ди, харч. комбінат, лісгоспзг, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, комбінат комунальних підприємств тощо. З заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, бібліотека. В Б. народився укр. мовознавець І. С. Свенцицький.

БУСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1966. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 55,8 тис. чол. (1977). В районі — 85 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 18 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Буськ. Б. р. роз-



О. Х. Буєсін.



Ф. І. Буслася.



О. Буєсі де Альєнде.



Бусоль.

ташовані у межах Буго-Стирської рівнини. Корисні копалини: торф, вугілля, вапняки, мергель, піски. С. мінеральні джерела. Найбільші річки — *Буга* і *Стир*. Ґрунти дерново-підзолисті, чорноземні, лучно-болотні та болотні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, граб, вільха, осика, береза) займають 19,9 тис. га.

Переважають підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: буські пивоварний з-д та харч. комбінат, красненський цукр. та комбикормовий, Сторонібабинський спиртовий, Олександрівський мінеральної води з-д. Працюють комбінат комунальних підприємств (Буськ) та 14 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. і землеробство буряківничого напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 54,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 32,8 тис. га. Вирощують пшеницю, жито, ячмін, овес, гречку, цукр. буряки, льон, картоплю, овочі. Осн. напрям розвитку тваринництва — виробн. м'яса, молока, яєць. У Б. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспів, птахофабрика, районне м'ясокл. об'єднання по виробн. свинини, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Красне, Ожидів-Олександрів та Задвір'я. Автошляхів — 354 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км.

В районі — 44 заг.-осв. та музична школи, сім. профес.-тех. уч-ще, 54 лік. заклади, в т. ч. 7 лікарень, 12 будинків культури, 47 клубів, 3 кінотеатри, 59 кіноустановок, 55 б-к. В снт Олександрів р. — визначна пам'ятка архітектури 14—17 ст. *Олександрів замок*, поблизу цього селища 1975 встановлено монумент на честь 1-ї Кінної армії.

П. Д. Назарчук.
БУТ Павло — керівник селянсько-козацького повстання на Україні 1637. Див. П. М. Павлюк.

БУТАДІЕН, дивініл, $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}=\text{CH}-\text{CH}_2$ — ненасичений вуглеводень ряду $\text{C}_n\text{H}_{2n-2}$ з двома спряженими подвійними зв'язками. Безбарвний газ з характерним неприємним запахом, $t_{\text{пл}} = -108,92^\circ\text{C}$, $t_{\text{кип}} = -4,41^\circ\text{C}$. Б. не розчиняється у воді, важко розчиняється в спиртах, добре в хлороформі, бензолі та ін. вуглеводнях. Легко полімеризується з утворенням каучукоподібних речовин. Бутадиєн добувають каталітичним дегідруванням нормальних бутану або бутілену, які виділяють з попутних газів нафтодобування та з газів *крекінгу* нафтових продуктів, контактною розкладом етилового спирту (метод С. В. Лебедева) та з *ацетилену*. Застосовують Б. в *двимолекулярній синтезі* та для виробн. *каучуків*.

Лит.: Хімія алкенів. Пер. с англ. Л. 1969. В. Я. Починюк.

БУТАДІЕН-НІТРИЛЬНІ КАУЧУКИ, дивініл-нітрильні каучуки — синтетичні каучуки, сополімери *бутадиєну* та *акрилонітрилу* $[-\text{CH}_2-\text{CH}=\text{CH}-\text{CH}_2-]_n-[-\text{CH}_2-\text{CH}(\text{CN})-]_m$. Б.-н. к. —

СН

жовтуваті аморфні продукти, густ. 940—1020 кг/м^3 , розчинні в ке-

тонах, ароматичних вуглеводнях, хлороподібних вуглеводнів, практично нерозчинні в аліфатичних вуглеводнях. Гол. специфічні властивості Б.-н. к.: висока стійкість до дії тех. масел та підвищена стійкість до теплового старіння. Вулканізують Б.-н. к. сіркою, а також органічними дисульфідами або *пероксидами*, використовуючи як *наповнювачі* різні марки саж. Б.-н. к. одержують емульсійною полімеризацією при -5°C (низькотемпературна полімеризація) або при -30°C (високотемпературна полімеризація). Вміст зв'язаного акрилонітрилу 17—53%. Із збільшенням кількості акрилонітрилу підвищуються зносостійкість Б.-н. к., але зменшуються еластичність та морозостійкість. В СРСР Б.-н. к. випускають під назвою СКН. Б.-н. к. використовують для виготовлення масло-та бензостійких виробів.

Лит.: Синтетический каучук. Л. 1976. Ю. П. Гетьманчук.

БУТАДІЕНОВІ КАУЧУКИ, дивінілові каучуки — синтетичні каучуки, які добувають полімеризацією *бутадиєну*. Залежно від способу полімеризації одержують кілька різновидів Б. к., в т. ч. стереорегулярні Б. к. (вітчизняна назва СКД), які одержують за допомогою комплексних каталізаторів Циглера-Натта, напр. $\text{TiCl}_4-\text{Al}(\text{C}_2\text{H}_5)_3$, органічних комплексів нікелю та кобальту, напр. $\text{CoCl}_2-\text{AlR}_2\text{Cl}$ (де R — алкіл) та ін. Б. к. здатні зберігати еластичність при т-рах нижчих -100°C . Найпоширеніший серед Б. к. — натрій-бутадиєновий каучук (СКБ), його виробн. з етилового спирту (метод С. В. Лебедева) було вперше в світі організовано в СРСР 1932. З Б. к. виготовляють широкий асортимент *гумових виробів*.

Лит.: Синтетический каучук. Л. 1976. В. Я. Починюк.

БУТАДІЕН-СТИРОЛЬНІ КАУЧУКИ, дивініл-стирольні каучуки — синтетичні каучуки, сополімери *бутадиєну* та *стиролу* (або α -метилстиролу): $[-\text{CH}_2-\text{CH}=\text{CH}-\text{CH}_2-]_n-[-\text{CH}_2-\text{CH}(\text{C}_6\text{H}_5)-]_m$.

Б.-с. к. — біла або жовтувата аморфна маса, густ. 900—990 кг/м^3 ; розчинні в вуглеводнях. Відносно стійкі до дії масил, ацетону, розбавлених та концентрованих к-т. Б.-с. к. можуть містити від 8 до 45% зв'язаного стирола. Із збільшенням кількості стирола підвищуються їхня міцність та стійкість проти спрацювання, але зменшуються еластичність та морозостійкість. Б.-с. к. вулканізують гол. чин. сіркою. Одержують їх емульсійною полімеризацією при t -рі -5°C (низькотемпературні Б.-с. к.) або при -50°C (високотемпературні Б.-с. к.). Вітчизняна назва СКС або СКМС. Б.-с. к. — найпоширеніший універсальний тип каучуків. З Б.-с. к. виготовляють автомоб. покр.шки, камери та ін. *гумові вироби*.

Лит.: Синтетический каучук. Л. 1976. Ю. П. Гетьманчук.

БУТАКОВ Григорій Іванович [27. IX (9. X) 1820, Рига — 31. V (12. VI) 1882, Петербург] — рос. адмірал

(1878). Нар. в сім'ї мор. офіцера. Закінчив Мор. кадетський корпус (1836). В 1847—50 склав першу систематичну лоцію Чорного моря. Учасник *Кримської війни* 1853—56. З 1856 — гол. командир Чорномор. флоту і військ. губернатор Миколаєва і Севастополя. Праця Б. «Нові основи пароплавної тактики» (1863) мала вагомий значення для розвитку парового броненосного флоту і воєнно-мор. мистецтва.

БУТАКОВ Олександр Іванович [7 (19). II 1816, Крошштадт — 28. VI (10. VII) 1869, Швальбах, Німеччина] — рос. мореплавець і географ, контр-адмірал. У 1832 закінчив Мор. кадетський корпус. В 1840—42 брав участь у кругосвітньому плаванні на трансп. судні «Або». У 1848—49 очолював експедицію по вивченню Аральського моря. За клопотанням Б. до складу експедиції було включено як художника Т. Г. Шевченка, який перебував у той час у засланих. Експедиція дослідила береги й акваторію моря, склала перші карти та ілюстровані описи (малюнки виконав Шевченко), відкриває о. Відродження. В 1855 Б. вивчав пониззя Сирдар'ї, 1859 — дельту Амудар'ї. Був засновником пароплавання на Аральському морі. В 1857—59 як командуючий Аральською воєнною флотилією брав участь у походах проти Хіві.

БУТАН, Королівство Бутан — держава на Пд. Азії, в пд.-сх. частині Гімалаїв. Більшість нас. — народність бхотія та споріднені з нею групи. Офіц. мова — дзонгке (діалект тибетської мови). В адм. відношенні поділяється на 8 провінцій.

Державний лад. Б. — конституційна монархія. Глава д-ви — король. При ньому є радничий орган — королівська рада з 8 членів. Законодавчий орган — нац. асамблея, 1/4 складу якої призначається урядом, решта обирається заможним сільсь. населенням, монастирськими строком на 3 роки. Король здійснює виконавчу владу через уряд — раду міністрів.

Природа. Б. — високогірна країна, розчленована глибокими річковими долинами. Макс. вис. 7314 м, г. Джомолхарі. Родовища заліз. та мідної руд, кам. вугілля, слюди, графіту, буд. матеріалів. Річки (Амо, Санкош, Куру та ін.) належать до бас. *Брахмапутри*. Клімат мусонний, тропічний, у високогірних районах — холодний. На схилах гір — вічнозелені, листопадні та хвойні ліси, які вище переходять у високогірні луки. На



Г. І. Бутаков.



Герб Бутану.

БУТАН

Площа — 47 тис. км²

Населення — бл. 1,3 млн. чол. (1970)

Столиця — м. Тхімху



БУТАНИ



О. М. Бутлеров.



Бутан. Мечеть Калая. 12 ст., перебудована в 15—16 ст.

гірських вершинах — вічні сніги. Є льодовики.

Історія. Протягом тривалого часу Б. перебував у васальній залежності від Китаю. Після завоювання Індії Великобританія, внаслідок укладення ряду договорів з правителями Б. (зокрема 1841, 1865, 1910), встановила контроль над Б. До 1907 у Б. існувала дуалістична форма правління (поєднання світської й духовної влади). В 1907 створено монархічну дву (династія Вангчук). В серед. 50-х рр. 20 ст. в Б. скасовано рабство. Після проголошення незалежності Індії (1947) між Індією і Б. встановлено особливі договірні відносини (8.VIII 1949). Б., зберігаючи повну самостійність у внутр. справах, погодився керуватися на міжн. арені порадами Індії. З 1971 Б. — член ООН. В останні роки уряд Б. відмовився від традиційної політики самоізоляції. Основною метою є прискорення соціально-екоп. розвитку країни. Б. проводить політику неприєднання, мирного співіснування з ін. країнами.

Г. М. Хворостянський.
Господарство. Б. — агр. країна. 90% самодільного населення зайнято в с. г. Переважає натуральне г. в. збереглися феод. пережитки Гол. галузь — землеробство. Обробляють невеликі ділянки землі в долинах річок, на терасованих схилах гір. Вирощують рис, пшеницю, кукурудзу, ячмінь, картоплю, на Пд. Сх. — мандарини, апельсини, манго, банани та ін. Тваринництво має екстенсивний характер. Розводять яків, овець, кіз (переважно на Пн.). Заготівля цінної деревини, збирання лаку, воску. Пром-сть розвинута слабо. Традиційними є кустарно-ремісничі промисли (ткацтво, килимарство, виготовлення паперу, предметів домашнього вжитку, різьблення на дереві тощо). Є невеликі лісопильні з-ди, фруктові консерв. ф-ки, будуються (1978) цем. з-д. Видобувають кам. вугілля (бл. 30 тис. т на рік), заліз. руду, буд. матеріали. Залізниця у Б. немає. Автошляхів — 1,5 тис. км. Авіасполучення з Індією. 99% зовнішньоторг. обороту припадає на Індію, куди Б. вивозить фруктові консерви, деревину, мускус, лак, віск, слоновою кістку; авіозить пром. й прод. товари. Грош. одиниця — тикчунг. 1 тикчунг = 0,5 індійської рупії.

Літ.: Празвускас А. Бутан. — Сінк. ким. М., 1970. **Г. М. Биков**



Бутан. Монастир у горах.

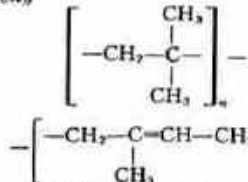
БУТАНИ, C_4H_{10} — насичені вуглеводні; гази без запаху і кольору. Відомі два ізомери: нормальний Б. $CH_3-CH_2-CH_2-CH_3$ ($t_{кип} = -0,5^\circ C$) та ізобутан $(CH_3)_2CHCH_3$ ($t_{кип} = -11^\circ C$). Б. містяться переважно в нафті і природних газах. В суміші з ін. вуглеводнями Б. застосовують як паливо, нормальний Б. — для виробн. *бутадієну*. **БУТАФОРІА** (від італ. buttafuori — помічник режисера) — предмети сценічної обстановки, підготовлені під справжній До Б. належать імітації скульптури, меблів, посуду, дерев, зброї тощо. Б. виготовляють з недорогих матеріалів. **Переносно** — показне, несправжнє.

БУТАШЕВИЧ-ПЕТРАШЕВСЬКИЙ Михайло Васильович (1821—66) — діяч російського визвольного руху 19 ст. Див. М. В. Петрашевський.

БУТЕНАНДТ (Butenandt) Адольф Фрідріх (н. 24.III 1903, Бремергафен-Ле) — німецький біохімік (ФРН). Директор ін-ту біохімії в Берліні (1936—44), Тюбінгені (1944—56) та Мюнхені (з 1956). Праці присвячені хімії статевих гормонів. Виділив із сечі людини *андростерон* та дегідроепіандростерон, виявив їх хім. будову; одержав у чистому вигляді *прогестерон*. Нобелівська премія (1939, разом з швейцарським вченим Л. Ружікою).

БУТЕНКО Зоя Андріївна (н. 1.IX 1928, с. Багата Чернечина Сахновщинського р-ну Харків. обл.) — український рад. онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. Закінчила Київ. мед. ін-т (1949). Осн. наук. праці присвячені з'ясуванню причин і механізмів розвитку *лейкозу*. Досліджує питання, пов'язані з молекулярними механізмами лейкогенезу. Ідентифікацію стовбурових кровотворних клітин і з'ясуванням їхньої ролі у вірусному *канцерогенезі*. Б. розробила та запровадила в практику нові методи ранньої діагностики лейкозу людини та с.-г. тварин.

БУТИЛКАУЧУК — синтетичний каучук, сополімер *ізобутилену* з невеликою кількістю (1—5%) *ізопрену*.



Б. — аморфна біла маса, густ. 920 kg/m^3 , розчинний в аліфатичних вуглеводнях і нерозчинний в більшості ін. органічних розчинників. Завдяки малій кількості ненасичених груп Б. стійкий до окислювання, до хім. агресивних середовищ, термостійкий, водостійкий та газонепроникний. Вулканізують Б. сіркою. Одержують катіонною полімеризацією в розчині хлористого метилу або етилу при наявності ініціатора — хлориду алюмінію при t -рі бл. $-100^\circ C$. Б. використовують для виробн. автомоб. камер, у харч. пром-сті.

Недоліком Б., порівняно з ін. каучуками, є низька еластичність.

Ю. П. Гетьманчук.
БУТИЛОВІ СПИРТИ, C_4H_9OH — одноатомні насичені спирти; безбарвні рідини з характерним спиртовим запахом. Відомо чотири ізомери Б. с.: нормальний первинний Б. с. (бутанол-1) $CH_3CH_2CH_2CH_2OH$, вторинний Б. с. (бутанол-2) $CH_3CH_2CH(OH)CH_3$, ізобутиловий спирт $(CH_3)_2CHCH_2OH$ і третинний Б. с. $(CH_3)_3COH$. Б. с. широко застосовують для виготовлення розчинників, пластифікаторів, лаків, смол, у синтезі мючих засобів тощо.

БУТЛЕРОВ Олександр Михайлович [25.VIII (6.IX) 1828, м. Чистополь, тепер Тат. АРСР — 5 (17). VIII 1886, с. Бутлерівка, тепер Олександрівського р-ну Тат. АРСР] — російський хімік, основоположник теорії хімічної будови, яка лежить в основі сучасної органічної хімії. Учень М. М. Зініна. Закінчив Казанський ун-т 1849 і там же викладав у 1850—68. Професор Петерб. ун-ту (з 1869), ординарний академік Петерб. АН (з 1874). Наук. діяльність Б. була спрямована на створення і утвердження теорії будови органічних сполук. За цією теорією властивості хім. сполук залежать від кількості і якості атомів, з яких складається молекула, від послідовності і характеру їхнього зв'язку та взаємного впливу. Б. вважав, що кожній молекулі речовини відповідає певна будова, яку можна виразити за допомогою формули, де більш-менш точно відображені реальні зв'язки та розташування атомів у молекулі. Теорія Б. пояснила явище *ізомерії*, дала можливість визначити будову органічних речовин і передбачити нові класи органічних сполук. Б. довів полімер формальдегіду (1859). Синтезував уротропін (1860), вперше довів штучну цукристу речовину (1861). Він синтезував третинні спирти, передбачені його ж теорією, довів ізобутилен і відкрив реакцію його полімеризації. В 1864—66 опублікував підручник «Вступ до повного вивчення органічної хімії», в якому теорія хім. будови була вперше поширена на всі класи органічних сполук. Б. — засновник школи хіміків-органіків.

Тел.: Сочинения, т. 1—3. М., 1953—58.
Літ.: Биков Г. В. Олександр Михайлович Бутлеров. М., 1961; Шокопляс Т. К. Олександр Михайлович Бутлеров. К., 1974.

І. В. Смирнов-Занков.
БУТТЯ — 1) Загальне поняття для позначення всього, що реально існує. У філософії поняття Б. набуло значення першооснови. *Матеріалізм* доводить, що таким Б. є природа, *матерія*; з погляду *ідеалізму* й релігії цим Б. є дух, мислення, бог.

Діалектичний матеріалізм визнає, що свідомість, мислення мають Б., але Б. свідомість, мислення породжене і визначене Б. матерії, природи. 2) В гносеології Б. представляється свідомість як об'єктивна реальність, що існує поза свідомістю і визначає її. Питання про відношення мислення до Б.



0 ст. Велика Жовтнева соціалістична революція.

Виступ В. І. Леніна на Другому з'їзді Рад. Картина художника В. О. Сєрова. 1955. Центральний музей В. І. Леніна. Москва.
 ідланську владу на Україні проголошено! Картина художників А. М. Константинопольського і О. А. Хмельницького. 1960.



1
2



3
4



До ст. Велика Житиєва соціалістична революція.

1. Демонстрація на Невському проспекті в Петрограді. Березень 1917.

2. Демонстрація революційних частин Петроградського гарнізону, які протестували проти ноти Мілюкова. Квітень 1917.

3. Робітники харківського заводу ВЕК (тепер ХЕМЗ) на першотравневій демонстрації. 1917.

4. Першотравнева демонстрація в Києві. 1917.

5. Першотравнева демонстрація в Луганську. 1917.

6. Першотравнева демонстрація революційних частин у Севастополі. 1917.

5
6





До ст. Велика Жовтнева соціалістична революція.

1. Червона демонстрація в Петрограді. 1917. 2. Чорнога демонстрація в Харкові. 1917. 3. Група робітників Юзівського заводу, які брали участь у червоній демонстрації. 1917. 4. Липнева демонстрація в Петрограді. 1917. 5. Мітинг протесту проти політики Гітчисона уряду. Москва, серпень 1917.





До ст. Велика Жовтнева
соціалістична революція.

1. Охорона Смольного. Жовтень 1917.

2. Червоногвардійці — учасники Січневого збройного повстання в Києві. 1918.

3. Кремль узятий. Москва, 1917.

4. Демонстрація за владу Рад у Владивостоці. 1918.

5. Загін червоногвардійців міста Єлисаветграда. Січень 1918.

6. Бронепоезд, сформований революційними моряками Чорноморського флоту. Севастополь. Січень 1918.

7. Червоногвардійський загін міста Євпаторії. Січень 1918.



є основним питанням філософії. «Матеріалізм взагалі визнає об'єктивно реальне буття (матерію), незалежне від свідомості, від відчуття, від досвіду і т. д. людства» (Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 18, с. 320). 3) Б. є суспільне — категорія істор. матеріалізму для позначення реального процесу життя людей, в основі якого лежить їхня матеріально-практична, виробнича діяльність тив *Суспільне буття і суспільна свідомість*.

БУТУРЛІН Василь Васильович (р. н. невід. — п. 1656) — російський військ. діяч, дипломат. Очолював рос. повноважне посольство в Переяславській раді 1654. В 1655 рос. армія на чолі з Б. разом з козац. полками Б. Хмельницького брала участь у поході в Галичину проти польс.-шляхет. війська. В грудні 1655 Б. був відкликаний до Москви.

БУТУР — розмінна монета Гамбії, дорівнює 1/100 даласі.

БУФЕРНИЙ РОЗЧИН, буферна система, буферна суміш — розчин слабких кислот або основ з їхніми солями, в якому майже не змінюється водневий показник рН, коли розчин розводять водою або додають до нього трохи кислоти чи лугу. Б. р. мають велике значення у фізіології живих організмів; використовуються в хім. аналізі.

І. В. П'ятицький.
БУФЕРНІСТЬ ґРУНТУ — здатність ґрунту протистояти підкислюванню або підлужуванню ґрунтового розчину від внесення добрив чи впливу інших факторів.

Б. ґ. залежить в основному від властивостей твердої фази ґрунту, кількості та якості його найдрібніших органічних та мінеральних частинок — колоїдів (див. *Колоїдні системи*), їхньої вибіркової здатності (див. *Вибірні здатності ґрунту*). Збагачення ґрунту на органічні речовини (гній, *компости*) посилює його буферність, підвищує родючість.

І. Г. Захарченко.

БУФОНАДА (італ. buffonata — блазнівство) — прийом акторського виконання (як правило, комедійний). Полягає в різкому перебільшенні, окарікатуренні персонажів, явищ. Елементи Б. зустрічаються на всіх етапах розвитку театру (в нар. театрі мімії і скоморохів, у драматургії Мольєра, Гольдони, Сухово-Кобиліна, Маяковського). Широко використовується в цирку, переважно в *клоунаді*. Буф (комік) — актор, який користується прийомами буфонати.

БУФАЛЬМ (від грец. βοῦς — бик і οὖς — око), бичаче око — патологічне збільшення очного яблука. Спричинюється підвищенням внутр. тиску. Буває гол. чин. у дітей (при народженні *глаукомі*). Зір при Б. погіршується або повністю втрачається. Лік. у в. а. я. я. гол. чин. хірургічне.

БУФАЛО — місто на Пн. Сх. США, в штаті *Нью-Йорк*. Порт на оз. Ері. Вузол з'єдн. автошляхів, аеропорт 1349 тис. ж. (1970, з передмістями). Б. — значний промисловий, фін. і торг. центр країни. Гол. галузі пром-сті: чорна металургія, машинобудування (особливо авіа- і автомобілебудування),

електротех., хім. Розвинута харч. пром-сть, зокрема виробн. м'ясних консервів. Ун-т (з 1846). Картина галерея. Природничий музей. Засн. наприкінці 18 ст.

БУХАРА — місто, обласний центр Узб. РСР, у нижній течії р. Зеравшану, в центрі Бухарського оазису. Залізнична станція 147 тис. ж. (1977). Засн. не пізніше 1 ст. н. е. В 9—10 ст. Б. — столиця *Саманідів держави*, пізніше місто здобули кочовики караханіди (кін. 10 ст.), *каракітани* (12 ст.). У 1220 Б. захопив *Чингісхан*, 1370 — *Тимур*.

У 13 ст. Б. — центр великих антифеод. повстань. На поч. 16 ст. ввійшла до складу узб. д-ви *Шейбанідів* і стала її столицею. З серед. 16 ст. Б. — столиця *Бухарського ханства*. В 1868 ввійшла до Рос. імперії. Рад. владу в Б. встановлено 2.XI 1920. В 1920—24 Б. — столиця *Бухарської народної радянської республіки*. З 1924 — в складі Узб. РСР. З 1938 — обл. центр. Пром-сть Б. спеціалізується на переробці с.-г. сировини: каракулевої (найбільшої в СРСР), олійницької, бавовноочисної, ремонтно-мех. з-дів, бавовн. комбінат, м'ясні, молочні, виноробні та ін. підприємства. ТЕС. Металобуд. та буд. матеріалів пром-сть.

Традиційні кустарні промисли: шовкоткацький, золотощейний, карбування на міді тощо. Поблизу Б. відкрито родовища газу. В місті — пед. ін-т, філіал Ташкентського політех. ін-ту, 11 серед. спец. навч. закладів Театр муз. драми і комедії, краєзнавчий музей. Б. — місто-музей, в якому збереглося бл. 140 пам'яток архітектури. Найголівніші: мавзолей Саманідів (т. з. мавзолей Ісмаїла Самані, кін. 9 — поч. 10 ст.), ансамбль Пої-Калян (12—16 ст.), мавзолей Сейфеддіна Бохарзі (13 ст., перебуд. в 14—15 ст.) й Буян-Кулі-хана (14 ст.), медресе Улугбека (1417) та Абдулазіз-хана (1652), численні будівлі 16 ст. На околицях Б. — ханак Бехзуддіна (1544—45), меморіальний ансамбль Чар-Бакар (1560—63) та ін. За рад. часу в Б. споруджено багато житл. та громад. будівель (Будинок зв'язу, 1966, арх. М. Чернов; публічна б-ка, 1969).

БУХАРЕСТ — столиця Соціалістичної Республіки Румунії. Лежить на р. Димбовіці в центр. частині Нижньодунайської низовини. 1,7 млн. ж. (1976). Під сучас. назвою Б. відомий з 14 ст. У 1459 вперше згадується фортеця Б., заснована для захисту Валахії від тур. нападів. З 1659 Б. — столиця Валахії, з 1861 — Румунії. Тут підписано *Бухарестський мирний договір 1812*. З 20-х рр. 19 ст. Б. — центр нац.-визвольного і революц.-демократичного руху. Під час 1-ї світової війни 6.XII 1916 — 17.XI 1918 окупований нім. військами. У 1918, 1921 і 1933 в Б. відбулися страйки і демонстрації пролетаріату. В червні 1941 в Б. були введені нім.-фашист. війська. 23.VIII 1944, в умовах рішучого наступу рад. військ, трудящі Б. під керівництвом компартії підняли повстання, повалили фашист. режим *Антонеску* і визволили місто від гітлерівських військ. 30.XII 1947 в Б. проголо-

шено Рум. Нар. Республіку, в серпні 1965 — СРР. Б. — найбільший індустріальний і культ. центр країни. Гол. галузі пром-сті: металобуд. і маш.-буд. (переважно транспортне, с.-г., електротех., устаткування для нафтової і хім. промисловості, верстатобудування тощо), хім. (пластмаси, шини, синтетичні волокна, лакофарбові, фарм. виробн.) та легка (гол. чин. текстильна, шкіряно-взут. і швейна). Розвинута також харчова



Бухарест. У центральній частині міста.

пром-сть. Підприємства чорної і кольорової металургії, скляної, фарфорової, деревообр., буд. матеріалів пром-сті. Б. — важливий транспортний вузол Європи (7 з'єдн. і 8 автомагістралей), міжнар. аеропорт. В Б. — Академія наук СРР (засн. 1879), ун-т (з 1864), політех. ін-т, консерваторія та ін. вузи. Музеї: мистецтв Румунії, нар. мистецтва, Нац. музей старожитностей та ін. Центральна держ. б-ка — одна з найбільших у світі. Бл. 20 театрів, в т. ч. оперний. Серед архіт. пам'яток Б. — церкви Куртя-Веке (1559, портик — 1715), Ставрополіс (1724—30), Михайл-Воде (1589—91) й Патріарша (1654—58). Гол. магістралі Б. (проспект Перемоги, що переходить в шосе Кисельова, бульвар ім. генерала Магєру, Белческу, 1848, та ін.) забудовані багатоповерховими будинками й особняками в дусі еклектики, нац. романтики, неокласици й функціоналізму (Атенеум, або Філармонія ім. Дж. Енеску, 1886—88, арх. А. Галлерон; Палац юстиції, тепер Центральна бібліотека, 1890—95, арх. А. Баллу; Нар. музей ім. доктора Мінковича, 1914, арх. К. Черкез; Палац Республіки,



Бухарест. Церква Ставрополіс. 1724—30.



1930—37, арх. М. Менчулєску). Після перемоги нар. влади місто реконструюється. Споруджено: будинок «Скитей» (1948—53, арх. Х. Майку, Н. Бедеску та ін.), театр опери та балету (1953, арх. О. Дойческу), Будинки радіо і телебачення (кін. 60-х рр.); нові житл. райони — Флорєска, Тиган (Балта-Албе), Букурешті-Ной (Новий Бухарест) та ін.

БУХАРЕСТЬСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1812 — договір між Росією і Туреччиною, підписаний 16 (28).V у Бухаресті; завершив російсько-турецьку війну 1806—12. Від Росії переговори вів головнокомандуючий рос. армією М. І. Кутузов. Договір анулював новий російсько-турецький кордон по р. Пруту (до того проходив по Дністру), в зв'язку з чим Бессарабія відходила до Росії. Згідно з договором Туреччині було повернуто всі завойовані під час війни населені пункти (Анапа, Поті, Ахалкалакі), територія, одержана внаслідок добровільного приєднання Зх. Грузії до Росії, залишалась у складі Рос. д-ви. Договір забезпечив привілеї Дунайським князівствам, автономію Сербії. Росії гарантувалося право торг. судноплавства по всьому Дунаю. Б. м. д. зміцнився міжнар. становище Росії напередодні Вітчизняної війни 1812.

БУХАРЕСТЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — засн. 1864. У 1948 реорганізований відповідно до закону про реформу нар. освіти в Румунії. В 1975/76 навч. р. в ун-ті було 11

ф-тів: філос., істор., рум. мови та л-ри, слов. мов (на якому з 1952 функціонує укр. відділення), романських, сх. і класичних мов, герм. мов, юрид., мех.-матем., фіз., біол., геол.-географічний. Навчалось бл. 20 тис. студентів. У 1920—24, утворена в результаті перемоги збройного повстання проти бухарського еміра в серпні — вересні 1920. БНРР проголосив 8.X 1920 1-й Всебухарський курултай (з'їзд); за своїм держ. ладом була революц.-демократичною диктатурою пролетаріату і селянства. 4.II 1921 між РРФСР і БНРР укладено союзний договір і екон. угоду про братерську дружбу, політ. та екон. допомогу. В 1920—23 на тер. БНРР розгорнулася запекла боротьба проти басмачів. 19.IX 1924 5-й Всебухарський курултай проголосив БНРР соціалістичною республікою. 27.X 1924 у зв'язку з національно-державним розмежуванням радянських республік Середньої Азії, за вільним волевиявленням її народів, БНРР було ліквідовано. Її тер. увійшла до складу Узб. РСР, Туркм. РСР і Тадж. РСР (з 1929 — Тадж. РСР).

БУХАРСЬКА ОБЛАСТЬ — у центральній частині Узб. РСР. Утворена 15.1.1938. Пл. 143,2 тис. км². Нас. 1178 тис. чол. (на 1.1.1977); переважають узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари, таджики, каракалпаки, туркмени, євреї та ін.; міськ. нас. — 34%. В Б. о. — 13 районів, 6 міст та 10 с-х міськ. типу. Центр — м. Бухара. Поверхня Б. о. рівнинна. Більша частина території області зайнята піщаною пустелею Кизилкум з окремими останцями заввишки до 1000 м. На Пд. Сх. заходять відроги Зеравшанського хр. і гір Актау. Корисні копалини: газ, нафта, графіт, азбест, золото, мармур тощо. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —2, —3°, липня +28, +30°. Опадів 125—175 мм на рік. Головна ріка — Зеравшан, на Зх. — р. Амудар'я, води яких використовують для зрошування. Багато солоних озер. Ґрунти піщані й супіщані сіроземні, в оазисах — окультурені сіроземні. Рослинність пустельна і напівпустельна (джузгун, астрагал, саксаул та ін.), в оазисах — тополя, карагач, шовковиця, плодні дерева. Б. о. — один з найважливіших в СРСР районів бавовництва, каракуліництва і шовківництва з розвинутою паливно-енерг., хім. та добувною пром-стю. Відкрито нові родовища природного газу (Газлинське, Учкирське, Джаркаске, Уртабулакське та ін.) та нафти, на яких базується паливно-енерг. пром-сть; видобувають також дорогоцінні метали (зокрема золото), буд. матеріали. Навоїнська ДРЕС. У Б. о. працюють бавовноочисні з-ди, шовкомотальні, трикотажні, швейні, взут. та ін. підприємства легкої пром-сті. Харч. пром-сть представлена плодоовочеконсервною, виноробною, м'ясо-мол. та ін. галузями. Ви-

робн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Бухара, Навої, Зарафшан, Каган. Землеробство поливне, гол. чин. у Зеравшанській долині. Збудовано сітку зрошувальних каналів (найбільший — Аму-Бухарський), Куймазарське водосховище. Провідна галузь с. г. — бавовництво. Вирощують зернові, гол. чин. кукурудзу, люцерну, овочеві, баштанні, картоплю. Садівництво, виноградарство. Область посідає провідне місце в СРСР по розведенню каракульських овець. Крім них, розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, коней. Розвинуте шовківництво. Територією Б. о. проходить залізниця Алма-Ата — Красноводськ з відгалуженням Навої — Учкудук, автошляхи. Газопроводи на Урал, у Центр, Пд. Казахстан і Киргизію. У Б. о. — пед. ін-т, 12 серед. спец. навч. закладів, театр муз. драми і комедії, краєзнавчий музей, пам'ятки середньовісності культури.

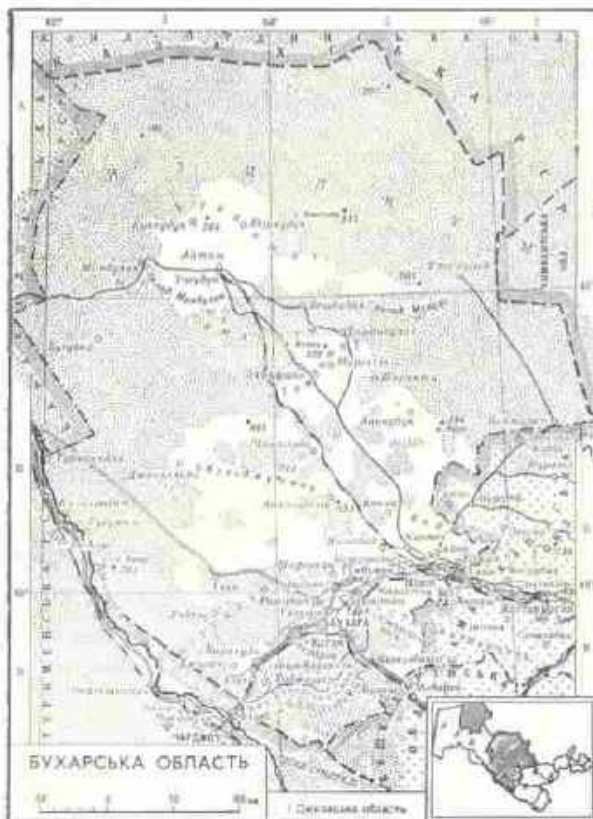
БУХАРСЬКЕ ХАНСТВО — феодальна держава в Середній Азії в 16 — на поч. 20 ст. Засн. Шейбанидами. В 16 ст. Б. х. завоювало Балх і Фергану (1573), Ташкент (1576), Хорасан і Герат (1582—83), Хорезм (1593—94), встановило торг. і дипломатичні відносини з Рос. д-вою. В 19 ст. відбувся ряд нар. повстань. У 1868 Б. х. було приєднане до Росії на правах вассальної д-ви. У 1918 створено Бухарську комуністичну партію. 2.IX 1920 трудящі Бухари при підтримці частин Червоної Армії скинули владу еміра. 8.X 1920 було проголошено Бухарську народну радянську республіку.

БУХВІЦ (Buchwitz) Отто (27.IV 1879, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 9.VII 1964, Дрезден) — діяч німецького робітничого руху. Член с.-д. партії Німеччини з 1898. Учасник Листопадової революції 1918. В 1919—33 — секретар окружної орг-ції с.-д. партії в Нижній Саксонії, 1924—33 — депутат рейхстагу. З 1933 — в еміграції. В 1940 заарештований і засуджений на 8 років каторги. В 1945 — голова с.-д. орг-ції Саксонії. З 1946 — член ЦК СЕПН; депутат Народної палати НДР (з 1949). Герой Праці НДР (1954). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1959.

Тал. Рос. перекл. — 50 лет функционированием германского рабочего движения. М., 1939.

БУХГАЛТЕРІЯ (від нім. Buch — книга і halten — тримати) — 1) Ведення бухгалтерського обліку. 2) Структурний підрозділ підприємства, установи, орг-ції, який здійснює бухг. облік і звітність, контроль за додержанням фін. і кошторисної дисципліни.

БУХГАЛТЕРСЬКА ЕКСПЕРТИЗА — дослідження спеціалістом-бухгалтером або групою спеціалістів правильності відображення фактів та явищ господарської діяльності підприємства, організації або установи в документах бухгалтерського обліку, звітах, балансах. Б. е. найчастіше застосовують органи слідства, суду та держ. арбітражу під час розслідування та розгляду кримінальних і цивільних справ та госп. спорів.



Б. е. призначають у випадках, коли для розв'язання окремих питань при веденні справи потрібні дані бухгалтерського обліку. Проведення Б. е. у кримінальних і цивільних справах в СРСР покладено на Бюро держ. бухгалтерської експертизи при М-ві фінансів СРСР і м-вах фінансів союзних республік. Права, обов'язки й відповідальність бухгалтерів-експертів визначено інструкцією по застосуванню «Положення про Бюро держ. бухгалтерської експертизи», затвердженою Радами Міністрів республік.

БУХГАЛТЕРСЬКА ЗВІТНІСТЬ — сукупність узагальнених підсумкових показників бухгалтерського обліку, що характеризують рівень виконання плану і господарсько-фінансовий стан підприємства, організації або установи. В умовах соціалістичного господарювання за даними Б. з. здійснюються планове керівництво г-вом і контроль за виконанням плану. В СРСР Б. з. є єдиною для кожної галузі нар. г-ва і взаємно погодженою в межах усього нар. г-ва. Для кожної галузі нар. г-ва ЦСУ СРСР розробляє певну систему показників, яка відтворюється в формах Б. з., що їх затверджують ЦСУ СРСР і М-во фінансів СРСР. Показники Б. з. мають бути достовірними і точними, погодженими з системою показників плану, простими, доступними широкому колу населення, своєчасно складеними. Б. з. буває періодична (місячна і квартальна) і річна. Б. з. підписують керівник і гол. (старший) бухгалтер підприємства, організації або установи і подають вищестоящій організації в такі строки: періодичну — не пізніше як 15 числа наступного за звітним місяцем, річну — не пізніше як 25 січня наступного року.

БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК — певна система безперервного, суцільного, взаємопов'язаного і документального спостереження і контролю за господарською діяльністю всіх ланок народного господарства в грошовій формі. В соціалістичному суспільстві для Б. о. характерні єдність методології і заг. принципи організації, порівняльність показників обліку з показниками плану, точність і достовірність, своєчасність, економічність тощо. Здійснюється Б. о. як у масштабі окремих галузей, так і нар. г-ва в цілому. Б. о. — важлива складова частина обліку народно-господарського. Предметом Б. о. є процеси створення, розподілу, руху і використання сусп. продукту, наявність і рух нап. майна (засоби виробн., обігу і невиробничого споживання), закріпленого за ланками нар. г-ва, а також грош. розрахункові і кредитні відносини, що виникають у зв'язку з цим. Метод Б. о. включає систему способів і прийомів: *баланс бухгалтерський, рахунки бухгалтерського обліку*, подвійне відображення госп. операцій, документація, *инвентаризація*. В СРСР застосовують єдині осн. положення щодо обліку й звітності. В кожній ланці нар. г-ва всі госп. операції фіксують у документах встановленого змісту й форми. На підставі цих

документів усі госп. операції групують і узагальнюють у рахунках в екон. односторонні групи. Систему рахунків Б. о. визначають єдиним для кожної галузі нар. г-ва *планом рахунків*. Б. о. є засобом контролю за виконанням планів, за збереженням та доцільним використанням соціалістичної власності, він сприяє впровадженню і зміцненню *господарського розрахунку*, виявленню і використанню внутрішніх ресурсів. Крім того, Б. о. забезпечує об'єктивну інформацію, потрібну для керівництва як окремими підприємствами, організаціями, установами, так і нар. г-вом у цілому. Сучасний Б. о. ведеться за допомогою машиннолінійної техніки.

Лит.: Німеченов П. П. Загальна теорія бухгалтерського обліку. К., 1977. П. П. Німеченов.

БУХЕНВАЛЬД — німецько-фашистський концтабір біля м. Веймара (Сх. Німеччина) 1937—45. В'язнями Б. були бл. 239 тис. чол. різних національностей, з них 56 тис. антифашистів і військовополонених (у т. ч. майже 8,5 тис. радянських) було закатовано. Влітку 1943 в Б. утворився Інтернаціональний к-т (ІТК), що очолював антифашист. рух у Б. та його філіях.



Бухенвальд. Пам'ятник героям і жертвам Бухенвальда.

У Б. 18.VIII 1944 гітлерівці вбили Е. Тельмана. 11. IV 1945, в умовах розгрому нім.-фашист. військ Рад. Армією, за 2 дні до приходу військ союзників в'язні Б., очолені ІТК, повстали і захопили Б. та прилеглі селища. В 1958 на місці табору відкрито пам'ятник героям і жертвам Бухенвальда (скульптор Ф. Кремер, 1958).

БУХНЕР (Buchner) Едуард (20. V 1860, Мюнхен — 13.VIII 1917, Фокшані, Румунія) — німецький хімік. У 1893 — 1911 — професор ун-тів у Кілі, Тюбінгені, Берліні, Бреславі та Вюрцбурзі. Вивчав реакції між діазоотвним ефіром і ненасиченими та ароматичними сполуками. Відкрив (1889) одну з *гетероциклічних сполук* — піразол. Осн. наук. дослідження Б. — розробка методу безклітинного бродиння, з'ясування його біохімії, а також вивчення ферментного комплексу дріжджових клітин. Встановив, що соки дріжджів та ін. мікроорганізмів вільні від живих клітин, здатні здійснювати енергійне бродиння. Ці праці спростували твердження неовіталістів, які вважали, що бродиння можливе тільки за участю живих нижчих організмів. Нобелівська премія, 1907.

БУХТА (нім. Bucht) — частина океану, моря чи озера, яка неглибоко вдається в сушу і відокремлюється від водойми мисами або островами. Розрізняють зовн. і внутр. бухти. Б. використовують як місця стоянки для суден.

БУЦЕНКО Панас Іванович (30. I 1889, с. Таранівка, тепер Готвальдського р-ну Харківської обл. — 21.III 1965) — рад. державний і партійний діяч. Член КПРС з 1909. Працював на підприємствах Луганська і Харкова, брав участь у революц. виступах, деякий час примикав до лівих укр. соціал-демократів. На I з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК. В 1918 — на підпільній роботі в Харкові, 1920 — 23 — на керівній рад. роботі на Полтавщині та Поділлі, 1923 — 28 — секретар ВУЦВК. Не раз обирався членом ЦК КП(б)У та ЦВК СРСР. З 1929 — на рад. роботі в РРФСР. З 1955 — персональний пенсіонер.

БУЦИНСЬКИЙ Дмитро Тимофійович [9 (21). II 1855, с. Дроновка, тепер Глушковського р-ну Курської обл. — 4 (16). VII 1891, Шліссельбурзька фортеця] — революційний народник. Народився в сім'ї священника. Навчався на мед. ф-ті Харків. ун-ту, звідки (1878) виключений за участь у студентському русі. В 1877—79 — керівник народницького гуртка (див. *Буцинського гурток*) в Харкові, член гуртка Є. М. Ковальської. В 1879 переїхав до Києва, вступив до партії «Народна воля». Агент Виконавчого к-ту на півдні; член Київ. об'єднаного гуртка народовольців і чорнопреділіців (див. «Чорний переділ»). У 1880 Б. заарештовано й засуджено на 20 років каторжних робіт. Каторгу відбував на Кавк. В 1882 Б. переведено до Петропавлівської, а потім до Шліссельбурзької фортеці.

БУЦИНСЬКОГО ГУРТОК — революційний народницький гурток, що існував 1877—79 у Харкові; відомий також під назвою «гурток полтавців». Члени: Д. Т. Буцинський, Р. А. Стеблін-Каменський, Н. В. Яцевич, В. С. Єфремов та ін. (всього бл. 40 чол.). За політ. програмою Б. г. був близький до орг-ції «Земля і воля», діставав від неї допомогу. Члени гуртка розповсюджували нелегальну л-ру, підтримували зв'язки з народницькими групами ін. міст, особливо Києва. Після розколу «Землі і волі» більшість членів Б. г. поділяла програмні і тактичні погляди народовольців. Восени 1879 Б. г. в зв'язку з масовими арештами його членів припинив існування.

БУЦЬКИЙ Анатолій Костянтинович [21.VII (2.VIII) 1892, с. Розсошівка, тепер Лівеського р-ну Орловської обл. — 27.VII 1965, Ленінград] — український та російський рад. музикознавець і композитор. Член КПРС з 1941. У 1915 закінчив Київ. ун-т. Навчався у Муз.-драм. школі М. В. Лисенка, 1916—18 — в Київ. консерваторії. В 1918 брав участь в організації муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (1920—25 — викладач). З 1925 викладав у Ленінград. консерваторії. Б. музично



О. Бухин.

оформляв вистави театру «Бере-ліз» («Газ», Кайзера, «Джінні Хігінс» за Сінклером та ін.).
Тв.: Непосредственные данные музы-ки (Опыт введения в музыку). Х., 1925; Структура музыкального произ-ведения. Л.—М., 1948.

БУЧА — селище міського типу Ки-ївської обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді. Заліз-нична станція. 24,5 тис. ж. (1977). Експериментальний тарний та склотарний заводи, цех Боярської швейної ф-ки, радгосп тощо. Укр. філіал Всесоюзного ін-ту склово-лока і склопластиків. 4 заг.-освітні та санаторно-лісна школи, лікарня, поліклініка. 3 будинки культури, 8 бібліотек. Засн. 1900. Б. та її околиці — зона відпочинку. В Б. деякий час жив художник М. І. Мурашко, 1923—25 жила і лікувалась артистка М. К. Зам-ковецька, 1923—30 проживала спі-вачка З. М. Гайдай.

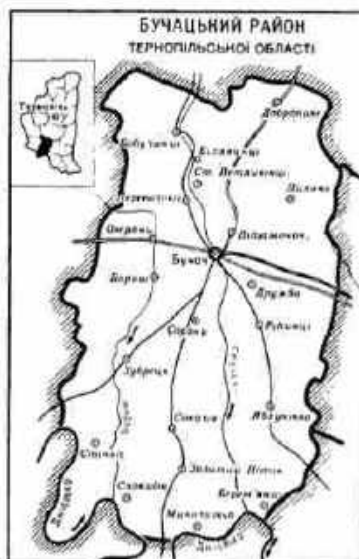
БУЧАЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ — па-м'ятка давньоруської церковної мови. Див. *Городиське євангеліє*.

БУЧАЦЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1672 — договір між Польщею і Туреччиною, укладений 18 (29). X 1672 в м. Бучачі (тепер Терноп. обл.). Поразка у війні з Туреччиною, втрата Кам'янця-Подільського, наступ турків і крим-ських татар на Галичину змусили польс. уряд укласти Б. м. д., за яким Польща віддавала Туреч-чині Поділля, Брацлавщина і Пд.-Київщина переходили під владу тур. ставленника гетьмана П. Дор-ошенка, Польща сплачувала Туреч-чині контрибуцію і зобов'язувалася щорічно платити їй хар-ч (данину). Проте під тиском магнатів і шляхти, які втратили маєтки на захопленій Туреччиною території, польс. сейм у квітні 1673 відмовився ратифікувати Б. м. д. Польс.-тур. війна точилася до укладення *Журавенського мирного договору 1676*.

БУЧАЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Тернопільської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 70, тис. чол. (1977). В районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській і 19 сіль-ським Радам народних депутатів. Центр — м. Бучач. Б. р. розта-шований у межах *Отілля*. Поверх-ня рівнинна, розчленована глибо-кими річковими долинами. Корисні копалини: торф, крейда, вапняк, гіпс, мергель тощо. Річ-ки: *Стрипа* та *Барш* (притоки Дністра). Ґрунти чорноземні, світ-ло-сірі і сірі опідзолені та дерно-во-лізолисті. Лежить у лісосте-повій зоні. Ліси (граб, ясен, ли-па, дуб, осика, береза) займають 12,6 тис. га. Підприємства в основ-ному харч. пром.-сті, виробн. буд-матеріалів. Найбільші з них: буча-цький цукр., сироробний, спирто-вий, комбикормовий з-ди, вироб-ниче об'єднання металовиробів, комбінати хлібопродуктів та хліб-ний. Працює комбінат побутового обслуговування (Бучач) та 9 буд-инків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяків-ничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 55,7 тис. га, в т. ч. орні

землі — 49,8 тис. га. Гол. куль-тури: озима пшениця, цукр. бу-ряки, картопля, ячмін, горох. Розвинуті скотарство, вівчарство та птахівництво.

У Б. р. — 16 колгоспів, птахохінку-баторна станція, міжгосподарські підприємства по виробн. синини та вівчарству, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Бучач, Пиш-ківці. Автошляхів — 294 км, у т. ч. з твердим покриттям — 262 км.



В районі — 54 заг.-освітні, музич-на, художня та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, Бучаць-кий радгосп-технікум, 54 лік. за-клади, в т. ч. 4 лікарні, 15 будинків культури, 47 клубів, 2 кінотеат-ри, 56 кіноустановок, 58 б-к. На території Б. р., крім райцентру, збереглися арх. пам'ятки: у с. Яб-лунівці — руїни фортеці (15—16 ст.), костюл (16 ст.) та вірменська церква (16 ст.); у с. Золотому По-тоці — залишки замку (17 ст.) і костюл (1634); у с. Підзамочку — замок (16 ст.). У с. Пиляві Б. р. народився укр. рад. актор М. М. Кришеляницький, у с. Біля-винцях — укр. співак і педа-гог С. А. Кришеляницька.

В. М. Гавришко.
БУЧАЧ — місто Тернопільської обл. УРСР, райцентр, на р. Стри-пі (бас. Дністра). Залізнична стан-ція. Б. вперше згадується в доку-ментах 1397. В 16—17 ст. був фортецею, що захищала Сх. Гали-чину від навалів кримських та-тар і турків. У 1515 дістав *магдебурзьке право*. В 1672 Б. захоп-лений тур. військом. Тут було укладе-но *Бучацький мирний договір 1672*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Б. у складі Сх. Галичини загарба-ла Австрія (з 1867 — Австро-Угор-щина), 1919 — бурж. — поміщицька Польща. В серпні 1920 Червона Ар-мія визволила Б. За *Ризьким мир-ним договором 1921* відійшов до Польщі. В 1939 Б. у складі 3х. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Б. — місто. В Б. — гол. підприємство виробни-чого об'єднання металовиробів, цех переробки деревини лісгоспзагу.

хлібний та хлібопродуктів комбі-ната, спиртовий, цукр., комбі-кормовий, сироробний, консерва-ний з-ди, олійниця, райсільгосп-техніка, станція птахівництва та інкубації, міжколгоспна будівель-на організація, комбінат побутово-го обслуговування тощо. Школи: 6 заг.-освітніх, музична, спортивна, художня та уч-ще, радгосп-тех-нікум, 2 лік. заклади. Два будинки культури, клуб, кінотеатр, 14 бі-бліотек.

Архіт. пам'ятки — залишки зам-ку (14—16 ст.), Миколаївська три-конхова церква (1610) з високо-художнім різьбленням (іконостас) і живописом; ратуша в стилі *барокко* (1751, арх. Б. Меретин; іл. див. до ст. Барокко, т. 1, с. 224—225), оздоблена скульптурами на міфологічні сюжети роботи *Пінзеля*; костюл і Покровська церква (1751). В Б. вчилися етног-раф В. М. Гнатюк, освітній діяч І. М. Вагилевич, поет І. М. Гу-шакевич.

БУЧІНСЬКИЙ-ЯСКОЛЬД Олек-сандр (пр. н. і. см. невід.) — ук-раїнський поет-панегірист 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Автор поеми «*Чи-гирин*» (написана польс. мовою), присвяченої описові завойовни-цького походу тур. війська 1678 на Чигирин, де воно зазнало поразки від об'єднаних сил укр. козаків і рос. ратників. Поему було надру-ковано 1678 в Новгороді-Сіверсь-кому, пізніше її майже повністю використав літописець С. Величко.

Ф. Я. Шолом.

БУЧМА Амвросій Максиміліанович (14.III 1891, Львів — 6.I 1957, Київ) — український рад. актор, режисер, театральний педагог, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1942. Акторську діяль-ність почав 1910 в *Театрі товари-ства «Руська бесіда»* у Львові. Після Великої Жовт. соціалістич. революції навчався в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка й одно-часно працював актором у *театрі Миколи Садовського*. В 1919 — один з організаторів «Нового Львів-ського театру», 1920 — один із засновників і керівників Київ. драм. театру ім. І. Франка. В 1923—26 Б. працював у театрі «Березіла». У цей час він створив яскраві образи, в яких розкри-лась самобутність його таланту (Джінні Хігінс у п'єсі за од-ноименним романом Сінклера, Ле-йба в «Гайдамаках» за Шевченком, Калєа у «Пролозі» С. К. Бондар-чука і Курбаса, брат Жан у «Жа-керії» за Меріме, Блазень у «Мак-беті» Шекспіра та ін.). З 1923 Б. почав зніматися у кіно («Макло-нальд», «Вендетта», «Сон курку-ля», «Україна» та ін.). У 1926—30 працював тільки в кіно; створив образи Джінні Хігінса, Миколи Джері, Тараса Трясила, Тараса Шевченка, Сашка-музиканта в од-ноименних фільмах, німецького солдата в «Арсеналі», Гордія Яро-щука у фільмі «Нічний візник». У 1930 Б. повернувся до «Бере-зіла» і не припиняв роботи в кіно. Його творчість цього періоду по-значена психологічною загостре-ністю характерів (Кришка в «Пла-дармі» Ірчана, Дудар у «Диктату-



А. М. Буча.

рі) Микитенка, Пузир у «Хазяїні» Карпенка-Карого, Гайдай у «Загибелі ескадри», Кречет у «Платоні Кречеті» і Роман Круча в «Банкірі» Корнійчука, Павло Желізняков у «Васі Железнякові» Горького). В 1936—54 Б. працював актором і режисером у Київ театрі ім. І. Франка, знімався в кіно. Серед кращих його ролей цих років: Макар Діброва («Макар Діброва» Корнійчука), Іван Коломійцев («Останні» Горького), Микола



А. М. Бучма в ролях: Терентія Пузиря («Хазяїн» Карпенка-Карого), Джімі Хітінса (за однойменним романом Сінклера), Платона Кречета («Платон Кречет» Корнійчука) і Тараса Шевченка (фільм «Тарас Шевченко», 1926).

Задорожний («Украдене щастя» Франка); Басманов, Тарас Яценко, боцман Дзюба (кінофільми «Іван Грозний», «Нескорені», «В далекому плаванні»). Бучма був одним з перших акторів, які втілювали на сцені образ В. І. Леніна (1937, «Правда» Корнійчука). Режисерські роботи Б.: кінофільм «За стіною» (1928); вистави «Назар Стодоля» Шевченка (Київ драм. театр ім. І. Франка, 1942 — самостійно, 1951 — у співавторстві з Л. Дубовиком), «Наталка Полтавка» Котляревського (Київ, театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, 1953, у співавторстві з В. Манзілем) та ін. У 1946—48 Б. — художній керівник Київ кіностудії художніх фільмів. Творчість Б. відзначалася мистецтвом переілюстрування, майстерністю і неповторністю. Він з однаковою досконалістю створював гостро комедійні, драматичні й трагедійні ролі. З 1940 Б. викладав у Київському ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Він автор теоретичних статей з питань акторського мистецтва. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949.

Із див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.
Див.: З глибини душі. К., 1959.
Лит.: Піскун І. А. М. Бучма. К., 1956; Львов-Анохін Б. Амаросій Максиміліанович Бучма. М., 1959; Бабишин О. Амаросій Бучма в кіно. К., 1966; Косач Ю. Амаросій Бучма. К., 1978.

БУШ (Bush) Алан-Дадлі (н. 22.XII 1900, Далуті) — англійський композитор, диригент, піаніст, письменник, громадський діяч. Член Комуністичної партії Великої Британії з 1935. В 1918—22 учився в Лондоні в Королівській академії музики. Організатор (1936) і перший голова Робітничої муз. асоціації, з 1941 — її президент; керівник муз. секції Брит. т-ва культурного зв'язку з СРСР. Б. — автор опер («Уот Тайлер», 1950; «Збирачі цукрової тростини», 1962), фп. концерту, хорових творів, масових пісень. Не раз відвідував СРСР.

БУШ (Busch) Ернст (н. 22.I 1900, Кіль) — німецький співак (баритон) і драматичний актор (НДР). Пропагандист пролетарської пісні, член Нім. академії мистецтв. Член СЕПН. Створив свій виконавський стиль, позначений революц. пафосом, ораторською виразністю. У співдружності з поетами Б. Брехтом та Е. Вайнертом, композиторами Г. Ейслером і К. Вейлем створив ряд популярних пісень («Пісня про єдиний фронт», «Комінтерн» та ін.). Як антифашист 1933 емігрував з Німеччини. З 1946 — один з провідних акторів «Німецького театру», з 1950 — театру «Берлінер ансамбль». Виступав в СРСР 1936, 1949, 1957. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

Лит.: Шнейерсон Г. М. Ернст Буш в його время. М., 1971.

БУША — село Ямпільського р-ну Вінницької обл. В серед. 17 ст. була місцевим-фортецею *Брацлавського полку*. Вела військову оборону проти польсько-шляхетських загрозників. Двічі — в лютому і березні 1654 — вони намагалися оволодіти Б., але зазнали невдачі. В листопаді 1654 60-тисячне польсько-шляхет військо знову оточило Б. Козаки і місц. населення Б. мужньо захищалися. Коли більшість захисників фортеці полягла в бою і шляхти захопила замок, дружина сотника Зависного, щоб не потрапити в полон, підпалила пороховий льох. М. П. *Старицький* присвятив подіям у Б. драму «Оборона Буші» та повість «Облога Буші».

БУШЕ (Boucher) Франсуа (29.IX 1703, Париж — 30.V 1770, там же) — французький живописець, представник стилю *рококо*. З 1734 — член Королівської академії живопису і скульптури в Парижі. з 1765 — її директор. Роз-



Ф. Буше, Амурі. 1763. Київський музей західного та східного мистецтва.

писував плафони, малював панно, картини на пасторальні та міфологічні сюжети, пейзажі, портрети придворних дам; виконував ескізи для фарфорових виробів і gobelens. Працював також у галузі театрально-декораційного мистецтва. Окремі твори Б. зберігаються в музеях СРСР: «Геркулес і Омфала» (Москва), «Туалет Венери» (Ленінград), «Амури» (Київ).

БУШІР — місто на Пд. Ірану. Порт у Перській зат., вузол автошляхів. 40 тис. ж. (1970). Розвинута текст. пром-сть (особливо вовняна, вироб. килимів). Рибальство. Б. засн. 1736.

БУШМА Іван Іванович (н. 26.IV 1933, с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл.) — новатор у житловому будівництві, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1969. З 1965 — бригадир монтажників буд. управління № 3 Домобудівного комбінату № 1 Головнімськбуду. Застосовуючи передові методи праці (*бригадний підхід* та ін.), бригада Б. забезпечує дострокове спорудження об'єктів при високій якості робіт. У десятих п'ятиріччя (1976—80) — один з ініціаторів руху «Кожному дню п'ятиріччя — найвищу віддачу». Наставник молоді. Член ЦК КП України. Делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна. В. І. Бондаренко.

БУШМЕНІ (англ. bushmen, від голл. bosjesman, букв. — лісова людина) — корінне населення Пд. і Сх. Африки. Живуть у пустелях Калахарі і Наміб, у районі западини Етоша в Намібії, в суміжних з нею районах Ботсвани, Ангולי і ПАР; незначна кількість — у Танзанії. Заг. чисельність — бл. 85 тис. чол. (1975, оцінка). Говорять бушменськими мовами і мовами *банту*. В результаті голландської, англ. і нім. колонізації (17—19 ст.) більшість Б. винищена; ті, що залишилися, ведуть кочовий спосіб життя, займаються мисливством і збиранням їжі. Збереглися записи фольклору окремих, винищених уже племен Б., багатокольорові наскельні малюнки, які відтворюють сцени полювання, воєнних сутичок, побуту.

БУШТИНА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарпатської обл. УРСР, на р. Тисі (бас. Дунаю). Залізнична станція. 7,1 тис. ж. (1977). Лісокомбінат, садорядгосп «Верховина» тощо. 3 заг.-освітні школи, 3 лік. заклади, міжнар. піонерський табір. Будинок культури, 2 клуби, 5 б-к. Б. виникла в серед. 14 ст.

БУШТУЛ — гірська вершина хребта Привододільні (Внутрішні) Горган в *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. Вис. 1691 м. Схили вкриті ялиново-смерековими лісами. На вершині — кам'яні осипища.

БУШУЄВ Костянтин Давидович [н. 10 (23).V 1914, с. Чертець, тепер Мосальського р-ну Калузької обл.] — російський рад. вчений у галузі механіки і машинобудування, чл.-кор. АН СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1941. Закінчив (1930) Моск. авіац. ін-т. Працював



Е. Буш



І. І. Бучма.



К. Д. Бушуєв.

БУЯЛЬСЬКИЙ

нач. проектного бюро (з 1948), заст. гол. конструктора конструкторського бюро (з 1954). Технічний директор проекту «Союз — Аполлон». Осн. праці стосуються прикладної механіки, проблем міцності, проектування літальних апаратів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1976. Ленінська премія, 1960.

БУЯЛЬСЬКИЙ Ілля Васильович [26.VII (6.VIII) 1789, с. Вороб'ївка, тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. — 8 (20). XII 1866, Петербург] — вітчизняний хірург і анатом. Закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі (1814), з 1821 — професор цієї академії. Викладав пластичну анатомію в Академії мистецтв, був обраний (1842) академіком АМ. Б. — один із засновників топографічної анатомії в Росії, основоположник вчення про індивідуальну мінливість. Б. склав широко відомі посібники (атласи) з хірургічної анатомії, розробив кілька нових хірургічних операцій та метод заморожування трупів.

БХАГАВАТІЧАН ВАРМА (н. 30.VIII 1903, с. Шафіпур, округ Уннао) — індійський письменник.

Пише *гінді мовою*. Літ. творчість почав з любовної лірики (збірки «Крапля меду», 1931; «Пісня кохання», 1937). Широку популярність Б. В. принесли роман «Чітралекха» (1934) і зб. віршів «Людина» (1940), які мали соціальну значимість. Романи «Остання ставка», «Свої ігшки» (1957) та ін. спрямовані проти бурж. суспільства. В кн. «Забуті картини» (1959) висвітлює ставлення пануючих класів країни до нац.-визвольного руху 1880—1930. Пише також п'єси, оповідання. Автор сатиричного роману «Всі ми ляльки в руках божих» (1970).

БХІЛАІ — місто в Центр. Індії, в штаті Мадх'я-Прадеш. 245,1 тис. ж. (1971, з передмістями). Б. — центр чорної металургії країни. У Б. — великий держ. металург. комбінат, збудований за допомогою СРСР (у його спорудженні брали участь 400 підприємств Рад. Союзу, в т. ч. 88 з України). Першу чергу комбінату потужністю 1 млн. т сталі на рік введено в дію 1959; 1975 — 76 він виплавив 2,2 млн. т сталі і 1,8 млн. т прокату.

БХОПАЛ — місто в Центр. Індії, адм. центр штату Мадх'я-Прадеш. Залізнич. вузол. Бл. 385 тис. ж. (1971). Виробн. устаткування для важкої промисловості. Підприємства текст., зокрема бавовняної, пром-сті та по переробці с.-г. сировини. Поширені старі промисли (ювелірні виробн., фарбування тканин та ін.). Значний торг. центр. **БЮДЖЕТ** (англ. budget, букв. — торба, гаманець) — 1) Затверджений у законодавчому порядку розпис доходів і витраток держави на певний строк. Див. *Бюджет державний*. 2) План доходів і витраток підприємства, організації, установи або окремої особи (в грошовому виразі) на певний період. 3) Б. ч а с у — розподіл затрат часу (добі, місяця, року) за видами його використання.

БЮДЖЕТ ДЕРЖАВНИЙ — виражений у грошових сумах кошторис (розпис) майбутніх доходів і витраток держави, який складається щороку; головна ланка фінансової системи країни. Соціально-економ. зміст Б. д., структура його доходів і витраток, характер взаємовідносин між окремими бюджетами визначаються екон. ладом суспільства, природою і функціями д-ви. В капіталістичних країнах, де панує приватна власність, Б. д. є знаряддям перерозподілу доходів на користь пануючих класів і на шкоду інтересам трудящих мас. Розвиток його зумовлюється стихійним характером капіталістичного виробн. Осн. частина всіх доходів бюджетів бурж. д-в формується з податків, тягар яких лягає на плечі трудящих. Витрати ж спрямовано гол. чин на непродуктивні витрати — військ. потреби, управління, різні субсидії. В період *загальної кризи капіталізму* характерною рисою Б. д. є його хронічний дефіцит, що веде до зростання податків, збільшення випуску позик, посилення *інфляції* і погіршення становища трудящих. На сучас. етапі розвитку капіталізму величезне зростан-

ня Б. д. імперіалістичних д-в зумовлюється мілітаризацією їхньої економіки, фінансуванням агресивних блоків, зростанням адм.-держ. апарату. В бюджетах провідних капіталістичних д-в на 1976/77 надходження від податків становлять 90—95%. На військ. потреби з суми витраток виділяється понад 30%, на соціально-культ. заходи — лише 15—18%. Б. д. капіталістичних країн властива антидемократична побудова, що виявляється в обмеженні бюджетних прав і повноважень місц. органів влади та посиленні бюрократичного контролю за їхньою фін.-госп. діяльністю з боку центр. уряду. За центр. бюджетом закріплюються найбільш сталі доходи джерела, з яких фінансуються осн. держ. витрати. Витрати на освіту і культуру, охорону здоров'я, комунальне г-во та ін. соціальні потреби здійснюються в основному з розпорощених і економічно слабких доходів місц. бюджетів.

Держ. бюджети більшості країн, що визволилися з-під колоніальної гніту і стали на шлях незалежного розвитку, використовуються гол. чин для розвитку нац. економіки і культури. Найважливіші заходи д-ви — розвиток пром-сті, піднесення с. г. і культ. будівництва — фінансуються в цих країнах з Б. д. Разом з тим, центр. органи влади залучають до госп. і культ. будівництва грош. ресурси органів місц. самоврядування.

В соціалістичних країнах держ. бюджет виступає як важливе знаряддя планового розподілу і перерозподілу *сукупного суспільного продукту і національного доходу* між галузями соціалістичного г-ва, районами країни, а також між *сферою матеріального виробництва і невиробничою сферою*. Держ. бюджет СРСР є осн. фін. планом утворення і використання загальнодерж. фонду грош. засобів соціалістичної д-ви. На противагу бюджетам капіталістичних д-в, екон. основою держ. бюджету СРСР є соціалістична система г-ва і сусп. власність на засоби виробн. Державний бюджет СРСР — бюджет усього нар. г-ва. Цю роль він зберігає і в період розвинутого соціалізму, забезпечуючи коштами створення *матеріально-технічної бази комунізму* і неухильне зростання матеріального і культ. добробуту рад. людей. Кошти держ. бюджету СРСР утворюються переважно з доходів від соціалістичного г-ва, які постійно зростають внаслідок збільшення і вдосконалення сусп. виробн., підвищення його ефективності. В утворенні доходів бюджету беруть безпосередню участь також трудящі, які сплачують податки і платежі, встановлені законами СРСР і союзних республік, з своїх особистих доходів і вносять у бюджет різні добровільні внески. В заг. розмірі доходів держ. бюджету СРСР частка держ. податків з населення 1977 становила лише 8,7%. Зростання доходної частини бюджету забезпечує збільшення витраток на розвиток нар. г-ва, на підвищення мате-

Структура доходів і витраток державного бюджету СРСР (млрд. крб.)

	1965		1977 (план)	
	сума	в % до підсумку	сума	в % до підсумку
Доходи	102,3	100	238,9	100
з них:				
від соціалістичного господарства	93,9	91,8	216,8	90,7
надходження від населення	8,4	8,2	22,1	9,3
Витатки	101,6	100	238,7	100
з них:				
на фінансування народного господарства	44,9	44,2	123,4	51,7
на фінансування соціально-культурних заходів	38,2	37,6	83,9	35,1
на фінансування заходів по обороні	12,8	12,6	17,2	7,2
на фінансування витраток по управлінню	1,3	1,3	2,0	0,8

Структура доходів і витраток державного бюджету УРСР (млрд. крб.)

	1965		1977 (план)	
	сума	в % до підсумку	сума	в % до підсумку
Доходи	10,2	100	18,1	100
з них:				
від соціалістичного господарства	9,3	91,3	16,1	89,0
надходження від населення	0,9	8,7	2,0	11,0
Витатки	10,2	100	18,1	100
з них:				
на фінансування народного господарства	5,1	50,1	8,3	45,6
на фінансування соціально-культурних заходів	4,6	45,1	9,3	51,2
на фінансування витраток по управлінню	0,2	1,6	0,2	1,3

ріального добробуту і культ. рівня трудящих. Понад 3/4 держ. бюджету СРСР спрямовується на фінансування нар. г-ва та соціально-культ. потреб. Більша частина цих коштів спрямована на капітальні та ін. витрати, пов'язані з будівництвом нових, розширенням і тех. оновленням діючих підприємств, ін. витратами на розвиток г-ва, на фінансування нар. освіти і охорони здоров'я, на пенсійне забезпечення трудящих тощо. Частину коштів бюджету країни витрачають на зміцнення оборони та утримання органів держ. влади і управління. Держ. бюджет СРСР об'єднує союзний бюджет, бюджети союзних республік та бюджет держ. соціального страхування. В Б. д. втілено лєнінські принципи нац. політики і демократичного централізму, які забезпечують дотримання суверенних прав союзних і авт. республік та місцевих Рад народних депутатів, єдність фін. політики і бюджетної системи Рад. д-ви. Цим принципам відповідають і бюджетні права, надані різним органам держ. влади і управління. Усі союзні й авт. республіки, краї, області, округи, райони, міста, села та селища мають свої бюджети, що їх затверджують відповідні Ради народних депутатів. Ці бюджети входять як складові частини до держ. бюджету СРСР, що його затверджує Верховна Рада СРСР. Структура держ. бюджету СРСР, роль його окремих ланок і взаємні зв'язки між окремими бюджетами визначені Конституцією Союзу РСР і «Законом про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік» від 30.Х.1959, прийнятим третьою сесією Верховної Ради СРСР 5-го скликання. Об'єднання в держ. бюджеті СРСР союзного бюджету і держ. бюджетів союзних республік дає можливість організувати найефективніше фінансування заходів, передбачених планом розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, і залучати союзні республіки до здійснення заходів, які мають загальносоюзне значення. Разом з тим, через союзний бюджет здійснюється перерозподіл частини фін. ресурсів д-ви між союзними республіками в інтересах всебічного розвитку їхньої економіки та підвищення матеріального добробуту і культ. рівня життя населення. Провідне місце в держ. бюджеті СРСР належить союзному бюджетові, питома вага якого 1977 становить 55,8% бюджетних ресурсів. Бюджети союзних республік на 1977 встановлено в сумі 105,6 млрд. крб., або 44,2% усіх бюджетних коштів Рад. Союзу. Держ. бюджет СРСР є стабільним. Гарантією стабільності його доходів є динамічність і планомірний розвиток економіки, невинне зростання ефективності сусп. виробн. План доходів і витраток бюджету складається відповідно до плану розвитку нар. г-ва на рік і затверджується як «Закон про Державний бюджет» Верховною Радою Союзу РСР. Плановий характер соціалістичного господарювання не лише виключає бюджетний дефіцит.

а й дає можливість утворювати фін. резерви. Так, держ. бюджет СРСР на 1977 передбачає перевищення доходів над видатками на 0,2 млрд. крб. Осн. джерелом держ. бюджету УРСР, як і бюджету СРСР, є надходження від соціалістичних підприємств і орг-цій у вигляді платежів від прибутку і податку з обороту. Разом з прибутковим податком з колгоспів і підприємств споживчої кооперації вони становлять бл. 90% усіх доходів бюджету республіки. Держ. податки з населення в бюджеті УРСР на 1977 визначено в сумі 1,8 млрд. крб. Структура видатків держ. бюджету УРСР відображає його справжній нар.-госп. характер. Витрати на нар. г-во складаються з асигнувань на розвиток пром-сті, будівництва, с. г., транспорту, зв'язку, торгівлі, побутового обслуговування. Важливою ланкою бюджетної системи СРСР є бюджети місцевих Рад народних депутатів (див. *Місцеві бюджети*). Бюджети ін. соціалістичних країн за своєю суттю і функціями схожі з держ. бюджетом СРСР. Гол. джерелами доходів (80—94% усіх доходів бюджету) є доходи від соціалістичного г-ва, а у витратах гол. місце посідають витрати на розвиток нар. г-ва і соціально-культурні заходи. *Лит.*: Законы о бюджетных правах Союза ССР, союзных и автономных республик и местных Советов депутатов трудящихся. М., 1962; Государственный бюджет СССР. М., 1975; Народное хозяйство СССР за 60 лет. М., 1977; Народное хозяйство Украинской РСР. Ювлейний статистичний щорічник. К., 1977; Василько О. Д., Глушенко Н. Я. Государственный бюджет Украинской ССР. М., 1978. А. М. Барановський.

БЮДЖЕТ СПОЖИВЧИЙ — баланс доходів і витратків сім'ї, що характеризує рівень життя, який склався (Б. с. фактичний), або розрахунковий рівень (Б. с. нормативний) сімей різних сусп. груп. Див. *Баланс грошових доходів і витратків населення, Бюджетні обстеження*.

БЮДЖЕТ ЧАСУ населення — система показників, що характеризують розподіл затрат часу (добі, тижня, місяця, року) за видами його використання як окремим працівником і його сім'єю, так і певною групою населення. В СРСР дані одержують за допомогою спец. обстежень, які проводять органи ЦСУ, відповідні н.-д. ін-ти та орг-ції (див. *Спостереження статистичне*). Б. ч. містить відомості про величини й структуру *робочого часу* та *позаробочого часу* Вивчення Б. ч. дає можливість звести і порівняти різні процеси життя населення, дослідити ті його сторони, які не охоплює звітність. Має велике значення для вдосконалення методології і методики складання *балансів трудових ресурсів*, для розробки конкретних заходів щодо поліпшення роботи в тих галузях нар. г-ва, які безпосередньо пов'язані з задоволенням постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб населення. Дані Б. ч. використовують для вдосконалення *організації праці* та визначення механізму зворотного впли-

ву *вільного часу* на підвищення *продуктивності праці*. Порівняльний аналіз Б. ч. міськ. і сільс. населення сприяє розв'язанню важливого соціального завдання — подоланню суттєвих відмінностей між містом і селом, зближенню рівня життя сільс. і міськ. населення А. Л. Яблочник.

БЮДЖЕТНЕ ПРАВО — сукупність правових норм, що регулюють бюджетний устрій країни (див. *Бюджет державний*), визначають взаємовідносини між окремими ланками бюджетної системи; частина *фінансового права*. Рад. Б. п. на основі лєнінської нац. політики, принципу *демократичного централізму* регулює побудову бюджетної системи СРСР, визначає взаємовідносини при розподілі доходів і витратків між окремими її ланками, порядок складання, розгляду і затвердження та виконання бюджету й звіту про його виконання. Норми Б. п. містяться в Конституції СРСР, конституціях союзних та авт. республік, бюджетно-правових і спец. нормативних актах, зокрема в законі «Про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік» 1959 і прийнятих на його основі в союзних республіках законів про бюджетні права (в УРСР — «Закон про бюджетні права УРСР і місцевих Рад депутатів трудящих» 1960) та в «Правилах складання й виконання Державного бюджету СРСР» (1974). Норми Б. п. поділяють на матеріальні, які регулюють відносини, пов'язані з бюджетним устроєм (різні види бюджетів, співвідношення між ними тощо), та процесуальні, що визначають порядок складання, розгляду, затвердження та виконання бюджету. Бюджетноправові відносини здійснюють відповідні органи Рад. д-ви протягом *бюджетного року*, який збігається з відповідним госп. роком. *Лит.*: Пискотин М. И. Советское бюджетное право. М., 1971; Воронова Л. К. Бюджетноправовое регулирование в СРСР. К., 1975. Л. К. Воронова.

БЮДЖЕТНИЙ РІК — період, що дорівнює 12 місяцям, на який затверджується *бюджет державний* країни. В СРСР усі елементи держ. бюджету пов'язані з показниками держ. нар.-госп. плану, і тому Б. р. збігається з відповідним госп. роком. В СРСР та ін. соціалістич. країнах Б. р. починається з 1 січня і закінчується 31 грудня. В капіталістичних країнах Б. р. встановлюється по-різному (в США — з 1 жовтня, у Великобританії — з 1 квітня тощо).

БЮДЖЕТНІ ОБСТЕЖЕННЯ — вид вибіркового статистичного дослідження сімейних бюджетів, що є джерелом інформації про життєвий рівень різних суспільних груп населення. Б. о. здійснюють методом поточних записів, які систематично роблять члени обстежуваних сімей, та методом опитування громадян, за яким реєстратор записує дані в бланки обстеження. В СРСР осн. мета Б. о. — одержати статистичні дані, що характеризують рад. спосіб життя, ступінь задоволення матеріальних та духовних потреб різних груп населення. Б. о. керує ЦСУ СРСР

Матеріали Б. о. розробляють за територіальними одиницями та за сусп. групами населення, а в цих межах — за групами сімей, що мають різний рівень доходів. Дані Б. о. використовують при плануванні заходів щодо дальшого піднесення рівня життя трудящих, розподілу національного доходу за сусп. групами населення, складанні балансів грошових доходів і видатків населення, балансів праці, с.-г. продуктів, при плануванні споживання, товарообороту і грош. обігу, розрахунках реальних доходів населення тощо. Див. також *Спостереження статистичне* М. В. Дарган.

БЮІССОН (Buisson) Фердинанд (20.XII 1841, Париж — 16.II 1932, там же) — французький педагог і громадський діяч. У 1879—96 керував поч. освітою у Франції. З ім'ям Б. пов'язані шкільні реформи 80-х рр. 19 ст. (закони про безплатну обов'язкову поч. освіту, світську школу тощо). З ініціативи Б. було організовано дві вищі нормальні школи і запроваджено викладання курсів педагогіки на кількох гуманітарних ф-тах. З 1896 Б. очолював кафедру педагогіки Сорбонни. На його пропозицію у Парижі створено Пед. музей (пед. центр Франції). За редакцією Б. видано «Словник педагогіки та початкової освіти» в 4 книгах. Б. — один із засновників «Ліги прав людини». Нобелівська премія миру, 1927.

БЮЛЕТЕНЬ (франц. bulletin) — 1) Термінове коротке повідомлення в пресі про важливі події суспільно-політ. характеру і держ. значення. 2) Назва окремих періодичних видань, наукових та ін. матеріалів (напр., «Бюлетень Верховного Суду РСРР»). 3) Короткий інформаційний звіт про хід різних зборів, з'їздів тощо. 4) Б. в історичній — в РСРР документ для голосування з іменами кандидатів, що видається виборцям. 5) Огляд цін на товари, курсу цінних паперів тощо на біржах. 6) Поширена назва *Листка непрацевздатності*.

БЮЛЕТЕНЬ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ЮСТИЦІЇ — офіційний орган Наркомату юстиції УСРР, що видавався укр. та рос. мовами. З 1924—34 (з 1930 перейменовано на «Бюлетень Народного Комісаріату Юстиції та Найвищого Суду УСРР») в Харкові. В бюлетені друкувалися накази, інструкції, циркуляри, розпорядження, обов'язкові для органів юстиції республіки, публікації про розірвання шлюбів, про дострокове звільнення з місць ув'язнення тощо.

БЮЛЕТЕНЬ БОЄВОГО СТАЧЕЧНОГО КОМІТЕТА — орган Катеринославського бойового страйкового комітету 1905. Виходив з 24.XII 1905 по 8.I 1906. Випущено 8 номерів. У бюлетені публікувалися постанови, розпорядження к-ту, Катеринославської Ради робітн. депутатів, бойових страйкових к-тів Катеринославської з-ці про організацію бойових дружин та про хід політ. страйку, повідомлялося про встановлення революц. порядку. Бюлетень роз-

повсюджувався в Катеринославській, Харків., Херсон і Київ губерніях.

БЮЛОВ (Bülow) Бернгард (3.V 1849, Клайн-Флотбек — 28.X 1929, Рим) — німецький держ. діяч, дипломат, князь. У 1900—09 — рейхсканцлер Німеччини і міністр-президент Пруссії. У зовнішній політиці Б. проводив курс на переділ світу і створення великої нім. колоніальної імперії; докладав зусиль, щоб розколоти Антанту і зміцнити *Троїстий союз*. Б. здійснював політику милитаризації, підготувавши до війни, вдавався до жорстоких заходів проти робітн. руху в Німеччині, придушував нац.-визвольний рух у колоніях.

БЮЛЬ-БЮЛЬ [справж. ім'я та прізвище — Маргуза Мешаді Рза-огли Мамедов; 10 (22) VI 1897, м. Шуша — 26.IX 1961, Баку] — азербайджанський рад. співак (лірико-драматичний тенор) і музикознавець-фольклорист, нар. арт. РСРР (з 1938). Один з основоположників азерб. муз. театру. В 1927 закінчив Бакинську консерваторію. З 1920 — соліст Азерб. держ. театру (тепер Азерб. театр опери та балету ім. М. Ф. Ахундова), виконавець і пропагандист народних пісень. Партії: Кер-огли («Кер-огли Гаджибекова»), Алеко («Алеко Рахманінова»), Кавардосі («Тоска Пуччіні»). В концертному репертуарі співака були й укр. нар. пісні. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія РСРР, 1950.

БЮНЮЕЛЬ (Буньюель; Buñuel) Луїс (н. 22.II 1900, Каланда) — іспанський кінорежисер. З 1924 жив у Парижі, був учасником руху «Авангард». Перші самостійні роботи — «Андалузський пес» (1928, сценарій разом з С. Далі), «Золотий вік» (1930) — сюрреалістичного напрямку. В 1932 в Іспанії зняв реалістичний документальний фільм «Земля без хліба». В 1946—55 працював переважно в Мексиці: «Забуті» (1950), «Назарін» (1958, за романом Б. Переса Гальдоса). В 1960 повернувся до Іспанії, поставив фільми: «Відрідана» (1960), «Ангел змищення» (1962), «Щоденник покійниці» (1963), «Сімеон-пустельник» (1964), «Денна красуня» (1967), «Скромна чарівність буржуазії» (1972) та ін. Творчість Б. сповнена протесту проти реліг. ліквідації, соціальної несправедливості бурж. суспільства.

БЮРГЕРСТВО (від нім. Bürger — громадянин) — в широкому розумінні всі жителі західноєвропейських середньовічних міст, у вузькому — середній прошарок міського населення (гол. чин ремісники і торговці). Б. сформувалося у процесі боротьби (11—13 ст.) проти феодалів-сеньйорів за визволення від феодал. експлуатації. Для захисту своїх прав ремісники об'єднувалися в *цехи*, купці — в *гільдії*. В 16—18 ст. заможна частина Б. взяла участь у формуванні *буржуазії*, збудувала — поповнила міське плебейство. На Україні в період середньовіччя ремісники і купці називалися *міщанами*.

БЮРНЕЛЬ (Burnelle) Ернест (12.VII 1908, Льєж — 6.VIII 1968, там

же) — діяч бельгійського робітничого руху. Член Компартії Бельгії (КПБ) з 1938. Вчитель за фахом. Активний учасник *Руху Опору*. Після визволення Бельгії — гол. редактор, а потім директор видавництва ЦО КПБ газ. «*Драго руж*», з 1946 — член ЦК КПБ. В 1951—53 — перший секретар Льежської федерації КПБ. З 1954 — член Політбюро, нац. секретар, з 1961 — голова КПБ. В 1946—49 та з 1965 — депутат парламенту.

БЮРО (франц. bureau) — 1) Колегіальний орган, який обирається для виконання певної, гол. чин. керівної, роботи (напр., партійне Б.). 2) Назва деяких установ (напр., *Бюро по трудової організації та інформації населення*). 3) Вид письмового столу з додатковими обладнаннями — полицями і скриньками над робочим місцем тощо.

БЮРО ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП (6) ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ — керівний орган військ. організацій більшовиків 7-ї, 11-ї і Окремої армій Пд.-Зх. фронту. Утворено на фронтівій конференції більшовиків у вересні 1917 в м. Бердичеві. Було підпорядковане к-тові *обласної організації РСДРП (6) Південно-Західного краю*. Постійну допомогу бюро подавав ЦК РСДРП (6). Значну увагу бюро приділяло встановленню тісних зв'язків з тилочними більшовицькими орг-ціями, поширенню ленінських ідей серед солдатів і населення Волині та Поділля. Відіграло важливу роль у зміцненні більшовицьких організацій Пд.-Зх. фронту, в мобілізації солдатських мас на боротьбу за владу Рад.

БЮРО КОМІТЕТІВ БІЛЬШОСТІ (БКБ) — всеросійський організаційний більшовицький центр, утворений 1904 з ініціативи В. І. Леніна для підготовки і скликання *Третього з'їзду РСДРП*. Необхідність у такому центрі була викликана розколюючою діяльністю меншовиків, що захопили після II з'їзду РСДРП керівні органи партії (ЦК, ЦО, Рад). Початок створенню БКБ поклала *нарада 22-х більшовиків 1904* в Москві. У вересні — грудні 1904 відбулися нелегальні конференції більшовиків — Південна (за участю Одеського, Миколаївського і Катеринославських к-тів та Пд. бюро ЦК), Кавказька і Північна. Конференції прийняли рішення про необхідність скликання III з'їзду РСДРП і обрання БКБ. До складу БКБ увійшли О. О. Богданов, С. І. Гусев, Р. С. Землячка, П. А. Красиков, М. М. Литвинов, М. М. Лядов та ін. Поряд з БКБ у січні 1905 засновано орган більшовитів — газ «*Вперед*». У лютому 1905 БКБ звернулося до партії з повідомленням про скликання III з'їзду РСДРП у березні 1905 з 25 к-тів РСДРП. 21 висловився за скликання з'їзду. В цих умовах викликання ЦК РСДРП змусивший був поступитися й асистувати в переговорах з БКБ. 12 (25).III 1905 створено оргкомітет з представників БКБ і ЦК, однак у підготовці та роботі з'їзду ЦК участі не брав. БКБ перестало



Бюль-Бюль.



Е. Бюрнелль.

діяти після обрання на з'їзді ЦК на чолі з В. І. Леніним.

Літ.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965.
БЮРО ПАРТИЙНЕ — колегіальний виконавчий орган, що згідно з Статутом КПРС керує поточною роботою парт. організації. Створюється в первинних орг-ціях, які налічують не менше як 15 членів партії. Бюро обирається й ЦК компартій союзних республік (у Компартії України — Політбюро ЦК), крайовими, обласними, окружними, міськими й районними к-тами партії.

БЮРО ПО ТРУДОВЛАНСТВУВАННЮ ТА ІНФОРМАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ — в УРСР орган, який здійснює трудовлаштування працездатних громадян за їхнім бажанням та інформує населення про наявність вільних місць на підприємствах, будовах і в організаціях. Створене для допомоги трудящим в підшукуванні роботи, що відповідає їхнім покликанням, здібностям, профес. підготовці, освіті, з урахуванням суспільних потреб. Бюро також консультує громадян, які бажають вийти на роботу в ін. місцевості. В УРСР такі бюро створені на підставі постанови Ради Міністрів УРСР, опубл. 31.X.1972. «Про поліпшення використання трудових ресурсів у республіці» при відділах по використанню трудових ресурсів виконкомів міст респ. і обл. підпорядкування та у великих пром. центрах. В ін. місцевостях функції бюро виконують уповноважені обл. відділи по використанню трудових ресурсів при виконкомах районних Рад народних депутатів.

БЮРОКРАТИЗМ (від франц. bureau — бюро, контора і грец. κράτος — влада) — 1) Система управління державою, що характеризується відірваністю влади та її апарату від широких мас, спирається на розгалужений прошарок чиновництва. Б. притаманний експлуататорському суспільству. Осн. рисою Б. в період імперіалізму є підпорядкування держ. механізму монополіям, які використовують Б. для зміцнення своїх екон. та політ. позицій, придушення прогресивних рухів, обмеження демократії, порушення прав людини. 2) Характерні для класово-антисоціалістич. суспільства канцелярищина, зневажливе ставлення до суті справи під виглядом або заради додержання формальності. Соціалістична держава з перших днів свого існування веде непримиренну боротьбу проти проявів бюрократизму. В. І. Ленін указував, що вирішальним у боротьбі з Б. є розвиток і зміцнення пролетарської демократії, залучення трудящих до управління д-вою, встановлення лієвого робіт-сел. контролю над виробництвом і розподілом та діяльністю апарату управління (див. Повне збір. тв., т. 38, с. 90—91, 165—167, т. 45, с. 350). Важливим засобом боротьби проти Б. і формалізму є критика і самокритика, міцна трудова і держ. дисципліна.

БЮРОКРАТІЯ — в класово-антисоціалістичних державах привілейова

вана і відірвана від народу каста вищих урядовців, діяльність якої підпорядкована інтересам пануючого експлуататорського класу. Гол. рисами Б. є ідейно-політ. і моральний конформізм, безпринципність, формалізм, стандартизація потреб та інтересів особи, бюрократизм тощо. Вперше наук. розуміння природи Б. дав К. Маркс, який показав, що в основі Б. лежить прагнення правлячих верхів підпорядкувати роботу держ. апарату збереженню і зміцненню свого панування. В УРСР та ін. соціалістичних країнах соціальний ґрунт і корені Б. ліквідовано.

БЮСТ (франц. buste), порцуддя — погрудне зображення людини в скульптурі, найпоширеніший вид скульптурного портрета. Відомий у Старод. Єгипті, Старод. Греції і, особливо, в Римі. Високого мистецького рівня скульптурний портрет досяг у творчості майстрів італійського Відродження (Донателло),



Бюст. Портрет Філіппа Аравитанца. Мармур. Римська робота. 244—249. Ермітаж у Ленінграді. Ф. І. Шубін. Портрет М. В. Ломоносова. Гіпс. 1792. Державний Російський музей у Ленінграді. Є. В. Вучетич. Портрет двічі Героя Радянського Союзу І. Д. Черняховського. Гіпс. 1945. Київський музей російського мистецтва. М. Г. Лисенко. Портрет І. Я. Фрацька. Гіпс. 1959.

франц. скульпторів Ж.-А. Гудона, О. Родена і Е.-А. Бурделя. В Росії великою майстерністю відзначаються портрети Б. роботи Ф. Шубіна, М. Антокольського. Серед радянських майстрів—авторів портретних Б.: М. Андрєєв, В. Мухіна, С. Меркуров, М. Томський, З. Азгур; на Україні — І. Севера, І. Кавалерідзе, Г. Кальченко, М. Лисенко, В. Бородай, О. Ковальов, Г. Петращевич, О. Скоблицов, І. Шановал та ін. Зразки портретних Б. створили також художники країн соціалістичної співдружності Ж. Кішфалуді-Штробль — в Угорщині, А. Ніколов — в Болгарії, К. Дуніковський — у Польщі.

БЮФФОН (Buffon) Жорж-Луї-Леклерк (7.IX 1707, Монбар — 16.IV 1788, Париж) — французький природознавець, член Паризької АН (з 1733). Осн. праця — «Природничі історія» (36 т., 1749—88), в якій описав багато тварин і висловив прогресивні думки про єдність тваринного і рослинного світу. На противагу К. Ліннею, який у своїй класифікації додержувався погляду про постійність видів, Б. виклав міркування про змінюваність видів під впливом умов навколишнього середовища. Опрацюючи питання геології, висунув свою гіпотезу (дещо фантастичну) еволюційного розвитку Землі, висловив думку про послідовність утворення гірських порід.

БЮХЕР (Bücher) Карл (16.II 1847, Кірберг — 12.XI 1930, Лейпциг) — німецький бурж. економіст, історик нар. господарства і статистик; представник нової історичної школи в політ. економії. Висунув тріступінчасту схему розвитку г-ва, в основу якої покладено шлях, що проходить продукт від виробника до споживача («замкнуте домашнє г-во», «міське г-во» і «нар. г-во»). Основою екон. розвитку Б. вважав обмін, а не виробн., ігнорував характер власності, заперечував сусп. екон. формації. В. І. Ленін критикував погляди Б. у кн. «Розвиток капіталізму в Росії».

БЮХНЕР (Büchner) Георг (17.X 1813, Годделлау — 19.II 1837, Цюріх) — німецький письменник і революційний діяч. Брат Л. Бюхнера. В 1834 в Гессенському уні-ті, де він навчався, створив таємне «Товариство прав людини» і видав революц. прокламацію «Гессенський сільський вісник». В ній Б. закликав народ до боротьби за соціальне визволення. В істор. драмі «Смерть Дантона» (1835), сатиричній комедії «Леонс і Лена» (вид. 1839), незакінченій драмі «Войдек» викривав реакцію і відстоював думку про активну роль нар. мас в історії.

Тел.: Рос. перекл. — Сочинения. М.—Л., 1935: Пьесы, проза, письма. М., 1972.

Літ.: Таран-Зайченко П. В. Георг Бюхнер. М., 1963. Н. М. Матусова.

БЮХНЕР (Büchner) Людвіг (29.IX 1824, Дармштадт — 1.V 1899, там же) — німецький фізіолог та філософ. Відстоював ідеї вульгарного матеріалізму, мальтузіанства і соціального дарвінізму. Поняття матеріальності зводив до поняття речовинності, процес мислення — до суто фізіол. процесів у мозку тварин і людини тощо. В теорії пізнання певною мірою дотримувався агностицизму, вважачи справжню природу речей невідомою. Класики марксизму-ленізму піддали критиці вульгарний матеріалізм Бюхнера.

БЯДУЛЯ Зміток (справж. прізви. та ім'я — Плавник Самуїл Юхимович; 23.IV 1898, с. Посадець, тепер Логойського р-ну Мінської обл. — 3.XI 1941, похований в Уралському) — білоруський рад. письменник. Перша збірка ліричних оповідань — «Образки» (1913). У ранніх творах переважають песимістичні настрої. Після встановлення Рад. влади включився у



Ж.-Л.-Л. Бюффон.



З. Бядуля.

громад. і культур. роботу. Перша післяреволюційна зб. — «Під рідним небом» (1922). Писав оповідання про громадянську війну і життя дореволюц. села. Автор істор. повісті «Соловей» (1927), роману «Язеп Крушинський» (1928—32) та автобіографіч. творів «Наближення» (1935) й «У дрімучих лісах» (1939). Писав також твори для дітей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тел.: Укр. перекл. — Соловей. Х., 1929; Оповідання. К., 1952; Пуджит. К., 1960; Рос. перекл. — Избранное. М., 1957.

БЯЗЬ — густа бавовняна тканина полотняного переплетення ниток. Буває сурова й білена, вибрана й гладкофарбована. Білену Б. звичайно наз. полотном. З Б. виготовляють нагільну й постільну білизну, плаття, робочий одяг.

БЯКОВ Іван Іванович (н. 21.X 1944, м. Кірово-Чепецьк Кіровської обл.) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1974 виступає за «Авангард»). Олімпійський чемпіон з біатлону (1972, 1976) в естафеті 4 × 7,5 км. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

БЯЛИК Хаїм-Нахман (9.I 1873, с. Ради на Волині — 4.VII 1934, Відень) — єврейський поет. Жив в Одесі. Почав друкуватися у 90-х рр. Писав старосєв. мовою. Автор поем «Мерці пустелі» (1902), «Розповідь про погром» (1904), «Вогняна картія» (1905), у яких сіоністсько-націоналістичні погляди поєднувалися з песимізмом. Брав участь в упорядкуванні зб. «Єврейські легенди» (вийшло 4 томи). В 1921 емігрував у Зх. Європу. З 1924 жив у Палестині.

БЯЛИНИЦЬКИЙ-БІРУЛЯ Вітольд Каєтанович [31.I(12.II) 1872, с. Крипик, тепер Могильовської обл. — 18.VI 1957, Москва] — білоруський рад. живописець-пейзажист, нар. художник БРСР (з 1944) і РРФСР (з 1947), дійсн. член АМ СРСР (з 1947). В 1889 — 97 навчався в Київ. рисувальній школі і Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури. Член Т-ва передвижників (з 1904), АХРР (з 1922). Серед творів: «Весняний день»



В. К. Бялиницький-Біруля. Весняний день. 1902. Державний Російський музей у Ленінграді.

(1902), «Весна» (1911), «Нивогес» (1936—37), «Білорусія. Знову зацвіла весна» (1947). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

БЯЛИСТОК, Белосток — місто на Пн. Сх. Польщі, на р. Бялій, адм. центр Бялистоцького воєводства.

Залізничний вузол. 195,9 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — текст. (гол. чин. вовняна і бавовняна). Підприємства харч., деревообр., машинобудівної галузей. Виробн. кераміки. Мед. ін-т, інженерна школа. Архіт. пам'ятки Б. — бароковий палац Браніцьких (тепер Медичний ін-т; 1691—97, арх. Тільман з Гамерена), пізньоготична ратуша (тепер Окружний музей; 1745—46, арх. Г. Клемм), пізньобароковий особняк (тепер Музей революц. руху; 1771). Б. засн. 1320.

БЬОЛЛЬ (Белль; Böll) Генріх (н. 21.XII 1917, Кельн) — німецький письменник (ФРН). З 1939 по 1945 був солдатом. Почав друкуватися 1947. Повісті «Поїзд прибуває вчасно» (1949), «Де ти був, Адаме?» (1951) спрямовані проти війни. Романи «І не сказав жодного слова» (1953), «Дім без господаря» (1954), «Більярд о пів на десяту» (1959), «Очіма клоуна» (1963), повісті «Хліб ранніх років» (1955), «Кінець одного відрядження» (1966), зб. сатиричних новел «І настав вечір і настав ранок» (1955), «Неждана гостя» (1956) тощо.

Тел.: Укр. перекл. — Смерть Лосєвська. К., 1960; Очіма клоуна. К., 1965; Дім без господаря. К., 1968; Груповий портрет з дамою. «Всесвіт». 1972. № 3—7; Рос. перекл. — І не сказав жодного слова... — Хліб ранніх лет. М., 1959; Где ты был, Адам? М., 1963.

В

В — третя буква українського алфавіту. Є й у всіх ін. алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — відомініна кирилична буква, яка походить з грец. β. У сучас. укр. мові буквою «В» позначають губно-губний щільний сонорний приголосний звук «в», а на поч. слова перед приголосним, після голосного перед приголосним і в кінці слова — й нескладове («впау», «лаука»).

«В МИРЕ ИСКУССТВ» — літературно-мистецький журнал, що виходив у Києві 1907—10. Перші два роки — двотижневик, останній — місячник. Виразного напрямку не мав. Поряд з друкуванням статей промодерністичного характеру багато місця приділяв укр. реалістичному живопису, корифеям укр. театру та укр. музики.

ВААЛ, Баал (семіт. ба'ал — пан) — в релігії багатьох народів Стародавнього Сходу (Фінікія, Сирія, Палестина) бог сонця, родючості, землеробства, вод, війни тощо.

ВААЛЬ — ріка в Пд.-Африканській Республіці, права притока р. Оранжевої. Довж. бл. 1250 км. Бере початок у Драконових горах. Несудноплавна. Використовується для водопостачання і зрошування.

ВААЛЬС Ян-Дієрік ван дер — див. Ван дер Ваальс Ян-Дієрік.

ВААРАНДІ Дебора Юліанівна [н. 18.IX (1.X) 1916, м. Виру, тепер Ест. РСР] — естонська рад. поетеса, нар. письменниця Ест. РСР (з 1971). Член КПРС з 1940. Перша зб. «Під палаючим небом» (1945), до якої увійшли вірші періоду Великої Вітчизн. війни. Збірки «Під шум прибою» (1948), «Мрійний біля вікна» (1959), «Хліб прибережних рівнин» (1965), «Вибрані вірші» (1966) — про соціалістичне будівництво в Естонії, істор. минуле ест. народу. Автор публіцистичних творів і дорожніх нотаток. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В. кн.: Сузір'я. в. 5. К., 1971; Рос. перекл. — Мечтатель у окна. М., 1960; Хліб прибережних рівнин. М., 1967; Люди смотрят на море. Таллин. 1968; Избранное. М., 1975.



Замок Вавель у Кракові. Сучасний вигляд.

ВАВЕЛЬ — пагорб у Кракові, на лівому березі р. Вісли, на Пд. від Старого міста. Архіт. пам'ятки: королівський замок, в якому збереглися аркадне внутр. подвір'я (1502—16), готичний зал (ренесансна перебудова 1502—36, архітектори Ф. Фйорентіно, Б. Берреччі, Бенедикт із Сандомира), «Посольський зал» (1529—35, розписи — 1532—35, Г. Дюрер, Антоній із Вроцлава; дер. «Вавельські голови» в кесонах стелі, 1531—35, С. Тауербах та ін.), кутові башти (бл. 1600). На Зх. від замку — готичний кафедральний костіол — усипальня польсь. королів та ін. істор. діячів з романською крпштою св. Леонарда (бл. 1110), ренесансною капелюю Свигізунда I (1517—33) й численними надгробками (скульптори Ф. Штос, Я. Михалович та ін.).

ВАВИЛОВ Микола Іванович [13 (25).XI 1887, Москва — 26.I 1943, Саратов] — рад. генетик, рослинник, географ, основоположник сучасної наукової селекції, громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1929), акад. АН УРСР (з 1929), дійсн. член ВАСГНІЛ (з 1929; 1929—35 — її президент, 1935—1940 — віцепрезидент). В 1926—35 — член ЦВК СРСР. Брат С. І. Вавилова. Науково-прикладну роботу почав (1910) на Україні (Полт. дослідн. станція). В 1911 — учасник I-го з'їзду селекціонерів у Харкові. У 1911 В. закінчив Моск. с.-г. ін-т. З 1921 завідував Відділом прикладної ботаніки і селекції (Петроград), що 1924 був реорганізований у Всесоюзний ін-т прикладної ботаніки і нових культур, а 1930 — у Всесоюзний ін-т рослинництва (ВІР), яким В. керував до 1940. В 1930—40 — директор Ін-ту генетики

АН СРСР; 1931—40 — президент Всесоюзного геогр. т-ва. Організатор і керівник численних експедицій для вивчення культурної флори СРСР (у т. ч. в західні райони України 1940) та різних країн світу. Розробив учіння про імунітет у рослин до різних хвороб, сформулював *гомологічний ряд законів* у спадковій мінливості, що дало можливість зрозуміти шляхи еволюції рослинного світу; створив учіння про центри походження культурних рослин. Премія ім. В. І. Леніна, 1926.

Тв.: *Избранные труды*, т. 1—5. М.—Л., 1959—65; *Избранные произведения*, т. 1—2. Л., 1967; *Українська вибірка*. К., 1970. *Лит.*: Николай Иванович Вавилов. Библиографический указатель. Л., 1974.

ВАВИЛОВ Сергій Іванович [12 (24).ІІІ 1891, Москва — 25.І 1951, там же] — російський рад. фізик, держ. і громадський діяч, акад. (з 1932) і президент (1945—51) АН СРСР. Брат М. І. Вавилова. У 1914 закінчив Моск. ун-т. З 1932 — директор Фіз. ін-ту АН СРСР.

Дослідження з фіз. оптики, зокрема природи *люмінесценції* і практичного її застосування; під його керівництвом розроблено технологію виробн. ламп «денного світла». Роботи В. з люмінесценції зробили можливим відкриття особливого світіння чистих речовин від дії янтарного радіоактивного випромінювання (див. Черенкова — Вавилова випромінювання). В. — один із засновників *нелінійної оптики*. Автор праць з філос. питань природознавства та історії науки. Перший голова (1947) Всесоюзного т-ва поширення політ. і наук. знань (тепер т-во «Знання»). В. був членом редколегії «Технической энциклопедии», 1-го видання «БСЭ», з 1949 — гол. редактор 2-го видання «БСЭ». Нагороджений 2 орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Державна премія СРСР, 1943, 1946, 1951. В 1951 встановлено золоту медаль ім. С. І. Вавилова, яку АН СРСР щорічно присуджує за видатні роботи з фізики.

Тв.: *Собрание сочинений*, т. 1—4. М., 1952—56; *Українська вибірка*. К., 1953; *Микроструктура света*. К., 1956. *Лит.*: Левшин Л. В. Сергей Иванович Вавилов. М., 1977.

ВАВИЛОН — в давнину місто в Месопотамії. Руїни В. — поблизу м. Хілли в Іраку. Археол. розкопки проводилися 1899—1917. Вперше згадується в 3-му тис. до н. е. З 19 ст. до н. е. — столиця Вавілонії. З 732 до н. е. входив до складу Ассирії. Один з центрів *вавилонно-ассирійської культури*. В 539 до н. е. був завойований військом перс. царя Кіра II, 331 до н. е. — військом Александра Македонського. В 312 до н. е. перейшов під владу одного з його полководців — Селевка, який переселив більшу частину жителів В. в м. Селевкію. З того часу В. втратив істор. значення.

ВАВИЛОНІЯ — давня рабовласницька держава в Месопотамії (територія сучасного Іраку), що існувала з поч. 2-го тис. до н. е. до 539 до н. е. Назву дістала від столиці — м. Вавілона. За царю-

вання Хаммурапі (1792—1750 до н. е.) В. завойовала більшу частину Двюріччя і перетворилася на велику централізовану рабовласницьку деспотію. Вона стала володарем торг. шляхів, які зв'язували Месопотамію з сусідами, що сприяло піднесенню її екон. могутності. У В. було створено широку іригаційну систему, досягнуто значних успіхів в обробці металів. Зросла питома вага грош. г-ва. Про сусп. відносини у В. того часу відомо гол. чин. з *Хаммурапі закону*. З 2-ї пол. 18 ст. до н. е. почалося ослаблення В. На тер. В. почалися вторгнення зі Сх. каситів, з Пн. Зх. — хетитів. У 1518—1204 до н. е. В. перебувала під владою каситів. Нове короткочасне посилення В. відбулося за правління Навуходоносора I (1146—1123 до н. е.).

З кін. 12 ст. до н. е. тер. В. постійно спустошували війська Ассирії та Еламу. В 626 до н. е. ассирійський намісник Набопаласар (родом халдей) відокремився від Ассирії і проголосив себе царем В. (правив 626—604 до н. е.). За Набопаласара В. в союзі з Мідією розгромила ассирійську армію. Тер. Ассирії було поділено між В. і Мідією. За Навуходоносора II (604—562 до н. е.) В. вела успішні війни проти Єгипту та його азіат. союзників. У 586 до н. е. було зруйновано Єрусалим, *Іудейське царство* перетворено на провінцію Вавілонії. В 574 до н. е. владу В. визначило фінікійське місто Тір. За Набопаласара і Навуходоносора II економіка В. досягла високого рівня. В. стала осн. торг. центром Передньої Азії. В той час у В. поглибилися соціальне розшарування, великого значення набули торг.-лихварські елементи, зросла роль жерців. Після смерті Навуходоносора II у В. відбулося кілька палацових переворотів. У 539 до н. е. Вавілон захопило військо перс. царя Кіра II. В. втратила політ. незалежність. Про розвиток у В. культури див. *Вавілонно-ассирійська культура*, про вивчення історії В. — *Ассиріологія*.

Лит.: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.—Л., 1937; Николайский Н. М. Частное землевладение и землепользование в Древнем Вавилоне. Минск, 1948; Струве В. В. Борьба с рабством-должничеством в Вавилонии и Палестине. «Палестинский сборник», 1938, в. 3; Беляевский В. А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. М., 1971.

Г. І. Підлучицький

ВАВИЛОНО-АССІРІЙСЬКА КУЛЬТУРА — культура давніх народів Месопотамії в 4—1-му тис. до н. е. Була результатом творчої діяльності і взаємного забагачення культур. досягненнями шумеро-аккадського, вавилонського і ассирійського суспільств (див. *Шумер, Аккад, Вавілонія, Ассирія*). Представлена матеріальними пам'ятками, писемністю, літературою, мистецтвом, деякими наук. знаннями в галузі математики, астрономії, хімії, медицини, фармакології, географії, філології, історії. Найзначнішими центрами В.-а. к. були жерцькі й світські школи, держ., храмові і приватні б-ки. Для неї характерне

проникнення майже в усі сфери реліг. ідеології.

Матеріальна культура народів Двюріччя досягла досить високого рівня. З серед. 3-го тис. були відомі лиття, кування, карбування, філігрань. У військ. техніці застосовували колісництво (на поч. 2-го тис.), панцири з мідних блях (з серед. 2-го тис.), мечі, кам'яні й наплавні мости тощо. На межі 2-го і 1-го тис. до н. е. як зрушувальні засоби застосовували водопідйомні колеса й «безконечні» вірвоки з шкіряними відрами. В 7 ст. до н. е. збудовано (в Ассирії) перший кам'яний акведук. Важливим фактором розвитку науки була госп. практика, для потреб якої насамперед необхідно було виробити систему мір, розробити методи визначення площі полів, об'єму зернохвищів і штучних водойм тощо; це сприяло створенню шумеро-вавилонської математики. Вавилонська математика користувалась шістдесятковою позиційною системою числення; на її основі були складені таблиці ділення та множення чисел, квадратів і кубів чисел та їх квадратних і кубічних коренів тощо. Вавілонія розв'язувала *квадратні рівняння*, задовго до *Піфагора* користувалась теоремою, яка зараз відома як *Піфагора теорема*, креслили різні плани (але, як правило, не в масштабі).

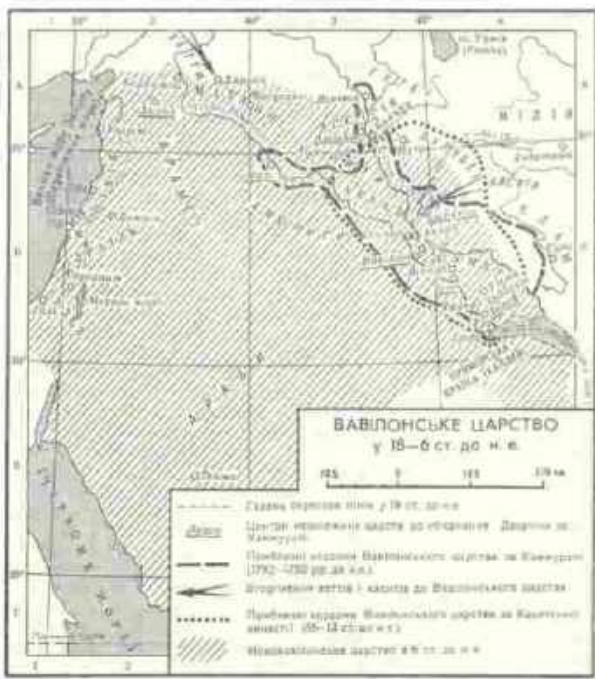
Хімія у вавілоніях мала суто прикладний характер. Так, зберглося багато рецептів виготовлення бронзи, відомі глазури та багатокольорові поливи на кераміці. В зв'язку з розвитком мореплавства, необхідністю встановлювати строки тих або ін. госп. робіт тощо розвивалась *астрономія*. Вавілоніяни вміли розрізняти *планети і зорі*. Кожна планета (крім *Меркурія*) мала свою назву. В 1-му тис. до н. е. почалися спосте-



М. І. Вавилов.



С. І. Вавилов.



БАВІЛОНО- АССІРІЙСЬКА МОВА



А. Я. Ваганов.



І. М. Вагилевич.

реження руху планет; зокрема, збереглися тексти про рух *Венери*. Бавілонські астрономи відкрили сарос — проміжок часу, через який сонячні та місячні затемнення повторюються у певній послідовності. Відносно високого рівня розвитку досягли вавілоняни у галузі медицини. Вони робили операції, в т. ч. ампутації, зрощення кісток, видалення біляма на очі та ін. У мед. описах від 2-ї пол. 2-го тис. — 1-ї пол. 1-го тис. до н. е., які дійшли до нас, частини людського тіла вже було об'єднано в анатомічну систему. Було також систематизовано деякі хвороби і ліки.

Історичні знання у народів Месопотамії існували у зародковій формі (в осн. фіксація та нагромадження фактів). У 3-2-му тис. до н. е. істор. дійсність фіксувалась як записи, що прославляють діяльність царів (написи Уруккаїни, Гудеї, Рімуша), або як т. з. списки царів, де повідомлялося про послідовність окремих царювань (напр., «список царів» з Ніппуру). В написах відображалася зовн. і деякою мірою внутр. політика Ассирії (написи Салманасара III, Саргона II, Сінаххериба, Асаргаддона, Ашурбанапала). Багато написів на глині, кам'яні та металеві з відомостями про будівництво храмів, палаців та ін. події дійшли від вавілонських царів *Навуходоносора II* і Набоніда. Списки ассирійських службових осіб ліму (охоплюють з перервами період 12—7 ст. до н. е.) про гол. події кожного року дають змогу скласти хронологічну основу історії Ассирії. З 8 ст. до н. е. у Вавілонії з'явилися хроніки (відомі хроніки періодів 745—668, 626—623, 616—595, 538—538 до н. е.). В 3 ст. до н. е. з'явився перший твір з історії і культури народів Месопотамії узагальнюючого характеру, написаний вавілонським жерцем *Беросом*.

Релігія стародавніх племен Двюріччя пройшла складну еволюцію від первісних культів — *фетишизму*, *тотемізму*, *анімізму* через *політеїзм* до формування *монотеїзму*. У віруваннях шумеро-аккадських племен переважали спочатку общинні культи. Під час утворення рабовласн. Аккадської д-ви виникли культи загальнодерж. богів Ан, Еїліль і Енкі. З утвердженням Вавілона центром д-ви гол. богом став *Мардук*. В Ассирії був поширений той самий пантеон богів, доповнений окремими місц. божествами, серед яких верховним божеством вважався Ашшур — покровитель одноименого міста Ассирії. Разом з тим вавілоно-ассирійська релігія включала в себе землеробські культи, зокрема культ вмираючого і воскресаючого бога *Думузі* (*Таммуза*), в ній були поширені *демонологія*, *магія*, астральні культи тощо. З вавілоно-ассирійськ релігій багато запозичили наступні релігії, зокрема *йудайзм* і *християнство*. У старод. Двюріччі першими творами наук. характеру в галузі філології були складені бл. 3000 до н. е. списки знаків письма й переліки термінів. На поч. 2-го

тис. з'явилися шумеро-аккадські загальні й термінологічні, а пізніше — й багатомовні словники. Створювали й граматичні. Міфі, що дійшли до нас, відображають здебільшого уявлення народів, які займалися мисливством, землеробством і скотарством. Цеміфи про створення світу, про потоп, про богиню Іштар. Найцікавішою є епічна поема про *Гільгамеша* (кін. 3 — поч. 2-го тис. до н. е.). В 1-й пол. 3-го тис. до н. е. література народів Двюріччя була усною й переважно віршованою. Саме в той час, очевидно, виникла частина шумерських епічних пісень, що дійшли до нас у записах 19—18 ст. до н. е. Період розквіту історико-героїчного епосу шумерською і аккадською мовами припадає на 24—21 ст. до н. е. Напевно, в кін. 3-го тис. до н. е. з'явилася і дидактична л-ра, відома з записів 18 ст. до н. е. і більш пізнього часу. Формування класичної аккадської л-ри відбувалося, мабуть, в 16—12 ст. до н. е. З літ. пам'яток Ассирії до нас дійшли наслідувальні поеми, гімни і мотиви у вавілонських жанрах. Пам'ятки старої вавілонської, почасти й шумерської, гол. чином культурної, л-ри переписувались до 1 ст. до н. е. живою *арамейською мовою*.

Вавілоно-ассирійське мистецтво — одна з найважливіших і найвідоміших культур Стародавнього Світу. Найдавніші художні пам'ятки Месопотамії (вишліплені від руки культові посудини з глини з геометричним візерунком, глиняні статуетки) належать до 5—4-го тис. до н. е. З серед. 4-го тис. до н. е. розвивається будівництво храмів, у період Джемдет-Наср (кін. 4 — поч. 3-го тис. до н. е.) — кругла скульптура, скульптурний рельєф, *ліпінка*. В епоху створення міст-держав і піднесення Шумера (поч. 3-го тис. до н. е.) знову провідної ролі набула храмова архітектура (величкі прямокутні в плані храми з цегли-сирцю на насипних платформах, *зигурати*). Суворий схематизм і верозчленованість форм властиві дрібній пластичній і різьбленим печаткам Шумера. Чудові золоті предмети з царських гробниць Ура. В період об'єднання Месопотамії під владою династії Аккада (24—22 ст. до н. е.) в пам'ятках мистецтва відчувається посилення культу володаря, в рельєфах зростає спрямованість до більшої вільності композиції, до об'ємності постатей, в круглій скульптурі — спрямованість до портретності рис. Високої досконалості досягає техніка худож. обробки бронзи. Найвідоміша пам'ятка епохи піднесення м. Вавілона (18 ст. до н. е.) — діоритова стела зі зведенням законів царя Хаммурапі. У 2-му тис. до н. е. склалися власне ассирійське мистецтво. В період розквіту (9—7 ст. до н. е.) його осн. темами були війни, уславлення царів-переможців; споруджувалися палаці ассирійських царів, де в оздобленні гол. роль відігравали рельєфи з вапняку й алебастру, розміщені фризові полібно (особливої експресії образів досягнуто в рельєфах 7 ст.). Після падіння Ассирії (кін. 7 ст. до н. е.)

короткочасний розквіт знову пережило мистецтво Вавілона (в 7—6 ст. до н. е.). Особливо пишністю відзначався ансамбль м. Вавілона. В результаті завоювання Вавілона двою *Ахеменідів* (539 до н. е.) і його входження у д-ву *Селевк. д-ва* (кін. 4 ст. до н. е.) на вавілонській худож. культурі позначився вплив перського, а пізніше елліністичного мистецтва.

Лит.: Флентнер Н. Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. Л.—М., 1958; Матье М. Э. [та ін.]. Искусство Древнего Востока. М., 1968; Всеобщая история архитектуры. т. 1. М., 1970.

В. С. Шилова (історичні знання).
БАВІЛОНО-АССІРІЙСЬКА МОВА — див. *Аккадська мова*.

БАВІЛОНСЬКЕ СТОВПОТОВРІННЯ — крилатий вислів, що означає безладдя, метушню, відсутність єдиної підпорядкованості. Цей вираз походить з біблійної легенди, в якій розповідається, що люди після «всесвітнього потопу» намагалися збудувати башту, щоб її верх сягав небес. Бог, мовляв, розгнівався на таку зухвалість і змішав людські мови, внаслідок чого люди перестали розуміти один одного й розсіялися по всій Землі.

ВАВРА (Vávra) Емануел (1839—91) — чеський літературознавець і перекладач творів О. Пушкіна, М. Некрасова, Т. Шевченка. Деякі дослідники укр.-чеськ. літ. зв'язків вважають В. автором розвідки «Тарас Шевченко, малоросійський поет», опублікованої в журн. «Квети» («Квіти»), 1865—66, № 35—37), в якій уперше в чеській критиці подано докладні відомості про укр. поета.

ВАВРА (Vávra) Отакар (н. 28. II 1911, Брно) — чехословацький кінорежисер, сценарист, нар. арт. ЧССР. Роботу в кіно почав 1929 як кінорежисер. Засновник монументально-істор. фільму в Чехословаччині. Постановив фільми: документальний «Шлях до барикад» (1945), художній — «Німа барикада» (1949), «Ян Гус» (1955), «Ян Жишка» (1956), «Громадянин Брїх» (1958), «Опівничий м'ясо» (1962), «Золотий рапел» (1965), «Романс для корнета» (1966), трилогію: «Дні зради» (1974), «Соколов» (1975), «Визволення Праги» (1976). З 1957 — професор Академії мистецтв у Празі.

ВАГА — сила, з якою тіло у полі притягання Землі діє на в'язь (підвіс, опору тощо). За другим законом Ньютона (див. *Ньютона закони механіки*) В тіла $P = m(g - a) = F(1 - a/g)$, де m — маса тіла, g — прискорення вільного падіння, a — прискорення, надає тілу зовн. силами, F — сила тяжіння, яка є геом. сумою сили притягання і сили, що виникає внаслідок добоного обертання Землі. При $a = 0$ В дорівнює силі тяжіння. Якщо $g = a$ В дорівнює нулеві — настає стан невагомості. В — змінна величина, залежить від геогр. широти (на полюсі вона більша, ніж на екваторі). В і сила тяжіння не можуть бути характеристиками тіла. Величиною, що характеризує тіло, є його *маса*. В Міжнародній системі одиниць

(СІ) одиницею маси є кілограм (кг), а ваги, як і сили тяжіння, — ньютон (Н).

ВАГАНОВА Агрипина Яківна [24 VI (6 VII) 1879, Петербург — 5.XI 1951, Ленінград] — російська радянська артистка балету, балетмейстер і педагог, нар. арт. РРФСР (з 1934). В 1897—1916 виступала на сцені Маріїнського театру (Петербург). З 1917 — на пед. роботі. В 1931—37 — худож. керівник Ленінгр. театру опери та балету, 1946—51 — зав. кафедрою хореографії при Ленінгр. консерваторії. Автор книги «Основи класичного танцю» (1934). Серед учнів В — Г. Уланова, М. Семенова, Н. Дудинська та ін. Їм'я В. присвоєно Ленінгр. хореографічному уч-щу (1957). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ВАГИЛЕВИЧ Іван Миколайович (2.IX 1811, с. Ясені, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. — 10.VI 1866, Львів) — український поет, філолог, етнограф, громадський діяч. Закінчив Львів духовний семінарію. Разом з М. Шашкевичем і Я. Головацьким був одним з організаторів літ. угруповання «Руська тріада». Почав друкуватися 1836. Брав активну участь у підготовці альманаху «Русалка Дністровая», де опублікував проїняті визвольними мотивами поему «Мадей», віршовану казку «Жулин і Калина» (1837) та свою передімову до добірки укр. нар. пісень. Надрукував «Замітки о руській літературі» (1848) — один з перших оглядів укр. письменства, переклав укр. і польсь. мовами «Слово о полку Ігоревім», додавши наук. коментар. У 1848 прислався до антиавстрійської політ. орг-ції «Руський собор», редагував її орган «Дневник Kuskij» («Щоденник руський»), де надрукував ряд матеріалів про Т. Шевченка і Кирило-Мефодіївське товариство. Проводив істор. та археол. дослідження. Зазнав переслідувань австр. влади та уніатської церкви.

Тв.: [Твори]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965.

Дит.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Білецький О. «Русалка Дністровая». В кн.: Русалка Дністровая. К., 1950; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962. Ф. П. Погребенник.

ВАГІНІТ (від лат. vagina — піхва), кольпіт — запалення слизової оболонки піхви. У жінок В. спричиняється мікробами або паразитами (гонококи, трихомонади, гостриці), хім. або мех. подразниками; виникає також при недотриманні правил особистої гігієни. Лікування: усунення причини В.; при трихомонадному В. (див. Трихомонадоз) одночасно лікують подружжя.

У тварин В. виникає внаслідок ушкодження слизової оболонки піхви під час тяжких родів, парування, проникнення хвороботворних мікроорганізмів (див. Вібріоз, Трихомонадоз). Лікування призначають залежно від причини захворювання.

ВАГІТНІСТЬ — фізіологічний процес, в результаті якого із заплідненої яйцеклітини в організмі людини і тварин розвивається плід. В. у жінок триває в середньому 280 днів. Початком В. вважається момент запліднення сперматозоїдом яйцеклітини (зачаття). Звичайно за початок вагітності приймається перший день останньої менструації у жінок. З моменту запліднення розвивається зародок, який після закінчення 2 місяців наз. плодом. При нормальній, або фізіол., В. в організмі жінки ніяких патологічних змін не спостерігається. Така В. завершується у строк нормальними половами, народженням живої доношеної дитини. Іноді організм вагітної недостатньо знешкоджує і виводить продукти життєдіяльності плоду (патологічна В.), внаслідок чого виникають токсикози першої (нудота, блювання, слинотеча) і другої (гіпертонія, водянка вагітних, нефропатія тощо) половини В. При перенесеній В. (що триває 41—42 тижні) акушери повинні живити відповідних заходів, спрямованих на запобігання смерті плоду (див. Акушерство). При позаматковій В. (коли зародок розвивається не в матці, а в матковій трубі, яєчнику чи черевній порожнині) необхідне хірургічне втручання.

З метою охорони материнства і дитинства рад. законодавство надає ряд пільг і захищає особисті та майнові права вагітної жінки. Так, спец. норми трудового законодавства (в УРСР — ст. 176—186 КЗпП УРСР) надають вагітним оплачувану відпустку по В. і родах тривалістю 112 календарних днів, передбачають переведення на легшу роботу вагітних жінок тощо. Закон забороняє відмовляти в прийнятті на роботу або звільняти з ініціативи адміністрації за мотивами вагітності.

Дит.: Сиркін М. М. Діагностика вагітності і визначення її строку. К., 1964; Волкова Л. С. Иммунобиологические взаимоотношения организмов матери и плода. М., 1970; Практическое акушерство. К., 1976.

ВАГІТНІСТЬ ТВАРИН — фізіологічний стан самки від запліднення до народження плоду або абортів. Тривалість В. т. різних видів неоднакова (табл.), при належному живленні строк її трохи зменшується, а при недостатньому — подовжується. При заплідненні у грудні — травні В. т. триваліша, ніж при відповідному процесі в літньо-осінні місяці. Бички і жеребчики виношуються на кілька днів довше, ніж самки. При двійнятах у корів і кобил період вагітності дещо зменшується. На тривалість В. т. впливає скороспілість, спадковість, стан і розвиток самки. У великих тварин вагітність здебільшого одноплідна, у дрібних — багатоплідна. Розрізняють три періоди В. т.: період яйця — після запліднення (бл. 10—11 днів), ембріональний — коли розвивається тканини і органи (від 11 до 40 днів), фетальний період — ріст і розвиток плоду до родів. Незадовільне живлення тварин і хвороби призводять до передчасного припинення В. т. Коли запліднене яйце розвивається не

в матці, а в черевній порожнині або яйцепроводі, настає *позаматкова вагітність*.

Дит.: Андрієвський В. Я., Смирнов І. В. Ветеринарное акушерство, гинекология и штучное осеменение. К., 1971; Ветеринарное акушерство и гинекология. Л., 1977.

ВАГНЕР (Wagner) Вільгельм Ріхард (22.V 1813, Лейпциг — 13.II 1883, Венеція; похований у Байреїті) — німецький композитор, диригент, музичний письменник, публіцист. У 30—40-х рр. — композитор і капелмейстер у Магдебурзі, Кенігсберзі, Ризі (1837—39), Парижі, Дрездені. З 1872 жив у Байреїті, де 1876 був збудований театр спеціально для виконання його опер. Учасник дрезденського антиурядового повстання 1849, політ. вигнанець (1849—58 — у Швейцарії). Однак у деяких візіях публіцистичних праць виявляв реакційні, суб'єктивістсько-клерикальні погляди. В. — реформатор оперного жанру. Опері «Летучий голландець» (1841), «Тангейзер» (1845) і «Лоенгрін» (1850) — зразки нім. романтичної драми; в тетралогії «Перстень Нібелунгів» («Золото Рейну», 1869, «Валькірія», 1870, «Зігфрід», 1876, та «Загибель богів», 1876), знайшли вияв осн. принципи його оперної реформи: симфонізація опери, заміна «номерів» (арій, ансамблів) вільно побудованими (на основі системи лейтмотивів) монологами й діалогами, наскрізний розвиток музично-сценічної дії. Окремо стоять опери В. «Трістан та Ізольда» (1865) і «Нюрнберзький майстерзингер» (1868). В. — автор 13 опер, симф. творів (у т. ч. увертюри «Польща», 1832, остаточна ред. 1836, і «Фауст», 1840, остаточна ред. 1855, та симфонії, 1832), вокальних, інструм. композицій. Був видатним оперним і симф. диригентом (виступав з концертами, зокрема 1863 — в Москві та Петербурзі). З 16 томів виданих його літ. праць найважливіші: «Мистецтво і революція» (1849), «Опера і драма» (1851), «Про диригування» (1869), «Мое життя», «Бетховен» (обидві — 1870). Опери В. — в репертуарі рад., зокрема укр., театрів «Лоенгрін», «Тангейзер», «Валькірія», «Зігфрід», «Летучий голландець».

Тв.: Рос. перекл. — Статті та матеріали. М., 1974.

Дит.: Кенігсберг А. К. Ріхард Вагнер. Л., 1972. Л. Б. Архімович. **ВАГНЕР** Володимир Олександрович [17(29).III 1849 — 8.III 1934] — російський рад. біолог і психолог, засновник вітчизняної *порівняльної психології*. Професор Петерб., згодом Ленінгр. ун-ту (1906—31). Один з організаторів Психоневрологічного ін-ту та Музею еволюції нервової системи й психіки при Ін-ті мозку в Ленінграді. Вперше запровадив об'єктивний еволюційний метод при дослідженні поведінки тварин, піддавав критиці механістичні погляди в зоопсихології.

Тв.: Биологические основания сравнительной психологии (Био-психология), т. 1 — 2. СПб., 1910 — 13; Биопсихология и смежные науки. Пг., 1923; Возникновение и развитие психических способностей, в. 1 — 9. Л., 1924 — 29.



В.-Р. Вагнер.

Тривалість вагітності тварин (у середньому)

Тварини	Кількість днів
Слон	660
Кит	456
Жирафа	420
Осел	380
Верблюди	365
Кінь	340
Буйвол	307
Косуля	300
Дельфін	300
Велика рогата худоба	285
Собака	265
Як	250
Лось	225
Олень	225
Велюль	200
Тигр	154
Вівця, коза	150
Нутрія	137
Дика свиня	130
Домашня свиня	114
Лев	110
Бобер	106
Норка	64
Собака	62
Вовк	62
Морська свинка	60
Кіт	58
Лисиця	52
Білка	35
Кріль	30
Миша	20

ВАГНЕР

ВАГНЕР Єгор Єгорович [29.XI (11.XII) 1849, Казань — 14 (27).XI 1903, Варшава] — російський хімік-органік. У 1874 закінчив Казанський ун-т. Професор (з 1882) Новоолександрійського с.-г. ін-ту (тепер м. Пулави, ПНР), Варшавського ун-ту (з 1886). Розробив методи синтезу вторинних спиртів і метод окислення ненасичених сполук перманганатом калію (Вагнера реакція), відкрив камфенне перегрупування. Класичними є роботи В. з питань будови *терпеної* (зокрема α -пінену — складової частини соснових скипидарів).
Літ.: Старосельський П. И., Някуліна Е. П. Єгор Єгорович Вагнер. М., 1977.

ВАГОВИЙ АНАЛІЗ — те саме, що й *гравіметричний аналіз*.

ВАГОН (англ. wagon — візок) — транспортний засіб, яким перевозять пасажирів або вантажі по рейкових коліях. Розрізняють В. (мал.) пасажирські і вантажні; для широкої (1520 мм) і вузької (750, 900 та 1060 мм) колії; дво-, чотири-, шести- і багатовісні. В. бувають несамохідні й самохідні (автоматриси, В. метро, трамваю, моторвагонні секції). До пасажирських належать В. заг. призначення (для перевезення пасажирів, пошти, багажу, В.-ресторани) і спеціальні (напр., службові, лабораторії, клуби). Пасажирські В. бувають далекого слідування, міжобласного сполучення і приміські. За внутр. плануванням їх поділяють на купейні і некупейні. До вантажних належать універсальні В. (криті, *піввагони*, *платформи*, *цистерни*, *вагони ізотермічні*) і спец. призначення (для перевезення худоби, бітуму, борошна, транспортні — багатовісні платформи, бункерні піввагони, вагони відбуксовних і пожежних поїздів, В.-майстерні тощо). За умовами експлуатації вантажні В. поділяють на магістральні (загальнісвітлові) і пром. транспорту (напр., *думпкери*, *вагонетки*, *чавуновози*, *шлаковози*). Осн. складові вузли В.: колдова частина (колесні пари, букси, ресорні підвіски), рама, кузов, тальмові й ударно-тягові пристрої. На залізницях СРСР найчастіше використовують чотиривісні В. вантажопідйомністю 50—65 т.

Ю. О. Єфімов.
ВАГОН ІЗОТЕРМІЧНИЙ — вагон, яким перевозять вантажі, що швидко псуються. Розрізняють В. і (мал.) універсальні, що їх використовують для вантажів усіх видів, і спеціальні, якими транспортують молоко, живу рибу, вино, В. і. обладнують автом. холодильними установками (вагони-рефрижератори), пристроями електр. опалення, що забезпечують т-ру від +12 до -20° С при т-рі зовн. повітря від -45 до +30° С. В. і. формують поїзди (23 або 21 вагон) для маршрутних перевезень, секції (12 або 5 вагонів), якими перевозять вантажі невеликими партіями. Крім того, застосовують автономні ізотермічні вагони.

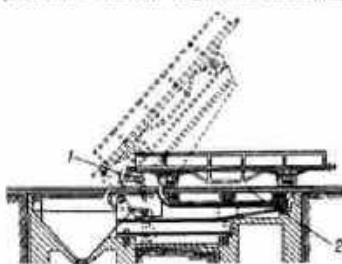
Ю. О. Єфімов.
ВАГОН-ВАГИ — самохідний електричний вагон з механічним або електромеханічним ваговим пристроєм. Вантажопідйомність В.-в. до

40 т. В.-в. застосовують в основному на металург. з-дах для наповнення з бункерів, зважування і транспортування до доменних печей складових частин *шихти*.

ВАГОНЕТКА (франц. wagonnet, зменш. від wagon — вагон) — невеликий відкритий вагон, що ним по вузькоколіїшних шляхах перевозять на невелику віддалі вантажі, а іноді й людей. Складається з кузова, підпорої рами (шасі), колесних скатів і *автостопів* (рідше зчепів). Для поштучних вантажів заг. призначення використовують В.-платформи, для наливних вантажів — В. з жорстко закріпленням або перекидним кузовом, з відкидними стінками тощо. Розрізняють В. самохідні й несамохідні (причеплені до локомотивів). Місткість їх звичайно 0,5—6 м³. В. застосовують на кар'єрах, заводах, буд. майданчиках, у шахтах тощо.
ВАГОНБУДУВАННЯ — галузь залізничного машинобудування, підприємства якої виробляють різні види залізничних вагонів, зокрема вантажні й піввагони, звичайні та спеціальні цистерни, *думпкери* тощо. Див. *Транспортне машинобудування*.

ВАГОНОБОРІТ — сума прибулих і відправлених за добу місцевих і транзитних вагонів, обчислена в умовних двохвісних вагонах.

ВАГОНПЕРЕКИДАЧ — пристрій, яким розвантажують криті або відкриті вагони з насипним вантажем. Розрізняють В. бокові, торцеві (або лобові) і комбіновані. Бокові В. повертають встановлений на платформі вагон навколо поздовжньої осі симетрії (роторні В.) або паралельної їй осі. Вантаж висипається через верх або бокову стінку вагона. Торцеві В. (мал.) повертають вагон навколо поперечної осі. Вантаж висипається через торцеву стінку. Комбіновані В. багаторазово повертають або нахилляють вагон спочатку навколо поперечної, а потім навколо поздовж-



Вагоноперекидач торцевий:
1 — пристрій для закріплення вагона; 2 — платформа

ньої осі. Бокові і торцеві В. бувають пересувними і стаціонарними, комбіновані — тільки стаціонарними. Час розвантажування піввагона і платформи 2—3 хв, критого вагона 6—8 хв. В. застосовують на залізницях, коксохімі. і металург. з-дах, у мор. і річкових портах.

Ю. О. Єфімов.
ВАГРАМ — село поблизу Відня, біля якого 5—6.VII 1809 під час австро-французької війни відбулася вирішальна битва між армією *Наполеона I* і австрійським військом. Результат битви вирішився на

користь Наполеона I. 14.X 1809 було укладено Шенбрунський мир, за яким Австрія змушена була віддати Франції ряд територій. Зх. Галичина переходила від Австрії до *Варшавського герцогства*, а Тернопільський округ Галичини — до Росії (як компенсація за її позицію під час війни, мязичену *Тильзітським миром* 1807). Умови миру було анульовано *Віденським конгресом* 1814—15.

ВАГРАНКА — вертикальна циліндрична плавильна піч; різновид *шахтної печі*. Основною частиною В. є *горно* з льотками (отворами) для випуску металу і *шлаку* та *фурмаки*, через які подають *дутья*. Перероблювані матеріали (металевий брухт, паливо, *флюси* тощо) завантажують через заваляче вікно краном або вручну (якщо В. невелика) в шахту печі. Трубою з іскрогасником відводять газоподібні продукти горіння. В середній В. викладена вогнетривкою цеглою. Продуктивність В. 1—30 т/год. У В. виплавляють переважно чавун. Рідше в ній переробляють сировину і шлак, щоб виготовити *мінеральну вату*, або випалюють руду, *вапняк* чи *доломіт*. В. такий В. сталевий кожух роблять порожнистим, охолоджуваним водою. Літ. с. 104. К. І. Ващенко.

ВАГРИ — плем'я *полабських слов'ян*, що населяло територію між Балтійським м., р. Тріавною і оз. Фемарн (т. з. Вагрію). Входили до союзу племен, очоленого *бодричами*. бл. 1140 Вагрію захопило графство Гольштейн. В. було винищено або поглинено.

ВАДАТ, Вадаті — держава в Центральному Судані, що існувала на території сучас. Чад. Засн. на поч. 2-го тис. н. е. на базі народності *маба*. З 17 ст. у В. запроваджено *іслам*. Д-ва поділялася на провінції. В 19 ст. феодально залежні селяни сплачували ренту. Застосовувалася праця рабів. Немусульманське населення сплачувало данину. В 1908—11 тер. В. була завойована Францією і включена до складу колонії Убангі-Шарі-Чад (Франц. Екваторіальна Африка).

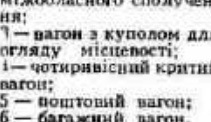
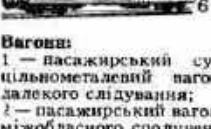
ВАДІ (араб.) — замкнена долина з крутими схилами. Дно вкрите численними уламками порід. Інколи заповнюється водою. Довжина В. досягає кількох сотень кілометрів. Поширені в областях з посушливим кліматом (на Аравійському п-ові, в Пн. Африці).

ВАДКОВСЬКИЙ Федір Федорович [1800 — 9(20).I 1844, с. Ойок, тепер Іркутського р-ну Іркутської обл.] — декабрист, прапорщик Ніжинського полку. Член Північного (1823) і Південного (1824) т-в декабристів. Був прихильником повалення самодержавства, скасування кріпацтва, встановлення в Росії республіки. Засуджений до страти, заміненій довічною каторгою, яку було скорочено до 20 років. Відбував її на Петровському Заводі. З 1839 — на поселенні в Ірк. губернії.

ВАДОДАРА (до 1977 — Барода) — місто на Зх. Індії, в штаті Гуджарат. Залізничний вузол. 467,4 тис. ж. (1971). Один з найбільших центрів тексти (особливо бавовня-



Важа Пшавела.



Вагони:
1 — пасажирський суцільнометалевий вагон далекого слідування;
2 — пасажирський вагон міжобласного сполучення;
3 — вагон з куполом для огляду місцевості;
4 — чотиривісний критий вагон;
5 — поштовий вагон;
6 — багажний вагон.

ної) пром-сті Індії. Підприємства хім. (вироби. добрив, кислот, барвників, гуми), нафтопереробної і металобор. пром-сті; машинобудування. Кустарні промисли

ВАДОЗНІ ВОДИ (лат. vadousus — мілководний) — підземні води, які утворюються внаслідок випадання і проникнення в пористі гірські породи атмосферних опадів. Мають велике значення для с. г., особливо в районах з посушливим кліматом.

ВАДУЦ — столиця князівства Ліхтенштейн. Лежить у верхов'ї Рейну, біля підніжжя хр. Ретікон. 4 тис. ж. (1973). Підприємства точного і теплотехнічного приладобудування, текст. і харч. (у т. ч. виноробної) галузей. Ф-ка по виготовленню штучних зубів (на експорт). Кустарні промисли (сукення, гончарні вироби). Торг.-фін. центр. Поштовий музей, виставка фламанд. художників, істор. музей. Нац. школа. Архіт. пам'ятки, в т. ч. замок 9 ст. В. засн. 1342.

ВАЖКА ПШАВЕЛА [справж. прізви., ім'я — Раїкашвілі Лука Павлович; 14(26).VII 1861, с. Чаргалі Душетського пов. — 27.VI (10.VII) 1915, Тифліс] — грузинський письменник. У 1883—84 — вільний слухач Петербурського ун-ту. Вчителював. Друкуватися почав 1879. У творах В. П. відображено побут і психологію горців, їхню боротьбу за свої права. Літ. спадщина В. П. — 36 епічних поем («Алуда Кетеллаурі», 1883; «Бахтріоні», 1892; «Гість і господар», 1893; «Змієжер», 1901), 400 віршів, драм, нарисів, оповідань, критико-теоретичні та публіцистичні статті. Укр. мовою твори В. П. перекладав П. Тичина та інші.

Тв.: Укр. перекл. — Гість і господар. Уривок з поеми. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К.: 1962; Лірика. К., 1968; Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—2. М., 1958.

ВАЖКА АТЛЕТИКА — вид спорту, який полягає в підніманні ваги (штанги). Осн. вправи В. а. (з 1972) — ривок і поштовх штанги обома руками. Під час ривка спортсмен піднімає штангу з помостою (розмір 4 × 4 м) вгору одним безперервним рухом, під час поштовху — за два послідовні рухи — спочатку на груди, а потім вгору на витягнуті руки.

Важкоатлетів (з 1977) поділяють на 10 вагових категорій (до 52 кг — понад 110 кг). Початком змагань з В. а. вважають 60-і рр. 19 ст. З 1896 В. а. входить до прог-

рами Олімпійських ігор (крім 1900, 1908, 1912). У 1896 відбувся 1-й чемпіонат Європи, 1898 — 1-й чемпіонат світу. В Росії В. а. існує з 1885, коли В. Ф. Краєвський у Петербурзі створив гурток аматорів В. а. Серед найсильніших штангістів — володарів світових рекордів того часу були кміт. атлети С. Гонський, П. Латушкін, Ф. Гриненко. В СРСР з 1933 щорічно проводяться чемпіонати країни. В 1946 рад. важкоатлети вступили до Міжнар. федерації В. а. (ІВФ, засн. 1920), 1969 — до Європ. федерації В. а. (засн. 1969). Серед неодноразових чемпіонів країни, Європи, світу та Олімпійських ігор — А. Воробйов, В. Куренцов, Ю. Власов, Я. Тальте, Д. Ригерт, В. Алексєєв, з України — Я. Купченко, Г. Новак, Л. Жаботинський, І. Рибак, В. Беляєв, П. Король та інші.

ВАЖКА ПРОМИСЛОВІСТЬ — сукупність галузей промисловості, які виробляють переважно засоби виробництва. До складу В. п. входять *добування промисловості* і *частина галузей обробної промисловості*. В. п. включає електроенергетику, паливну пром-сть, чорну й кольорову металургію, машинобудування й металообробку, хім. і нафтохім., лісову, деревообробку і целюлозно-паперову пром-сть, пром-сть буд. матеріалів та ін. Засоби виробн. (група «А») виробляють і деякі ін. галузі пром-сті (легка, харчова). В той же час деякі види продукції В. п. (паливо, електроенергія для побутових послуг) використовують як предмети споживання (група «Б»). Тому сума продукції В. п. не збігається з виробн. засобів виробництва. В. п. відіграє вирішальну роль у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, прискоренні *науково-технічного прогресу*, підвищенні ефективності соціалістичного виробництва. Вона є основою розширеного соціалістичного відтворення, оборонної могутності країни та неухильного підвищення рівня життя рад. народу. В дореволюц. Росії В. п. була слабкорозвинутою галуззю. Зосереджувалась в основному на Уралі, в Петербурзі та на Україні. Більшість підприємств В. п. належала іноз. капіталові. Незважаючи на те, що для Росії, в т. ч. й України, був характерний найвищий у світі рівень *концентрації виробництва*, частка засобів виробн. у валовій пром. продукції становила 35,1%.

На низькому рівні було машинобудування. На Росію 1913 припадало лише дещо більше як 4% світового пром. виробництва.

За Рад. влади завдяки *індустріалізації* в країні створено потужну В. п. Комуністична партія і Рад. д-ва послідовно проводили ленінську політику переважного зростання виробн. засобів виробн., розвитку галузей, що визначають науково-тех. прогрес — машинобудування, електроенергетики, хім. пром-сті та ін. Збудовано тисячі потужних пром. підприємств, створено ряд нових галузей В. п. — авіа-, автомобіле-, тракторобудування, верстатобудування, хім. і металург. машинобудування, електроніку, нафтохім. пром-сть та багато ін. Якщо валова продукція всієї пром-сті СРСР 1976 зросла проти 1913 у 137 раз, то виробн. засобів виробн. збільшилося за цей час у 328 раз, у т. ч. продукція машинобудування і металообробки — у 1589 раз, хім. і нафтохім. пром-сті — 832 рази, електроенергії — у 555 раз. Значно змінилася структура промислового виробництва. За заг. обсягом виробн. осн. видів продукції В. п. (пугілля, нафти, заліз. руди, чавуну, сталі, мінеральних добрив, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, тепловозів і електровозів магістральних, цементу тощо) СРСР 1976 посідав 1-е місце в світі.

Швидкі темпи розвитку важкої пром-сті СРСР супроводилися високим темп. рівнем виробн., підвищенням якості продукції Підприємства В. п. розміщені в усіх союзних республіках. Значно зросла питома вага сх. районів країни у валовій продукції В. п. Створено ряд нових індустріальних баз і *територіально-виробничих комплексів*. Україна є одним з осн. районів В. п. країни. Тут виробляється (1976) 30,7% загальносоюз. видобутку вугілля, 52,9% заліз. руди, 18,8% виробн. електроенергії, 36,7% сталі, 42,2% металург. устаткування, 95,5% тепловозів магістральних, 21,1% мінеральних добрив, 23,6% стінових матеріалів тощо. Осн. підприємства В. п. зосереджені в Донбасі, Придніпров'ї, Приазов'ї, в Харкові, Києві, Одесі, Львові та в ін. районах і містах. Як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, у десятиріччя 1976—80) повністю зберігається визначальне становище важкої індустрії, особливо в прискоренні науково-тех. прогресу. Якщо вся продукція пром-сті СРСР має зрости за п'ятирічку на 36%, то виробництво засобів виробництва — на 38%, в УРСР відповідно — на 33% та 36,7%. Зростає В. п. в ін. соціалістичних країнах. У 1976 на всі країни соціалізму припадало більше як 40% заг. обсягу пром. продукції світу. Найбільш розвинута важка індустрія в НДР, Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії, Угорщині та Болгарії; серед капіталістичних країн — у США, Японії, ФРН, Великобританії, Франції та Італії. Див. також статті про окремі галузі В. п.

Літ. див. до статей *Промисловість*, *Індустріалізація*.
М. Г. Чумаченко.

Рекорди світу з
важкої атлетики
(на 1. I 1978)

Впра- ва	Маса штан- ги, кг	Країна
Вагова категорія до 52 кг		
Ривок	109	СРСР
Поштовх	141	СРСР
Сума	247,5	СРСР
Вагова категорія до 56 кг		
Ривок	120,5	Япон.
Поштовх	151,0	Іран
Сума	262,5	Болг.
Вагова категорія до 60 кг		
Ривок	130,0	Болг.
Поштовх	165,0	Болг.
Сума	287,5	Болг.
Вагова категорія до 67,5 кг		
Ривок	142,5	Куба
Поштовх	177,5	СРСР
Сума	315,0	СРСР
Вагова категорія до 75 кг		
Ривок	157,5	СРСР
Поштовх	195,0	СРСР
Сума	347,5	СРСР
Вагова категорія до 82,5 кг		
Ривок	170,0	Болг.
Поштовх	207,5	ФРН
Сума	372,5	Болг.
Вагова категорія до 90 кг		
Ривок	180,0	СРСР
Поштовх	221,0	СРСР
Сума	400,0	СРСР
Вагова категорія до 100 кг		
Ривок	175,5	СРСР
Поштовх	—	—
Сума	387,5	СРСР
Вагова категорія до 110 кг		
Ривок	185,0	Болг.
Поштовх	237,5	Болг.
Сума	417,5	Болг.
Вагова категорія понад 110 кг		
Ривок	200,0	Болг.
Поштовх	255,5	СРСР
Сума	443	СРСР

Виробництво основних видів продукції важкої промисловості

Продукція	Одиниця виміру	1913		1940		1976	
		СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Електроенергія	млрд. кВт-год	2,0	0,5	48,6	12,4	1111,4	209,0
Залізна руда (то- варна)	млн. т	9,2	6,9	29,9	20,2	239,1	126,5
Вугілля	млн. т	29,2	22,8	165,9	83,8	711,5	218,2
Сталь	"	4,3	2,4	18,3	8,9	144,8	53,1
Верстати металорі- зальні	тис. шт.	1,8	0,07	58,4	11,7	233,0	35,3
Мінеральні добрива в умовних одиницях	тис. т	89	36	3290	1012	92 244	19 426



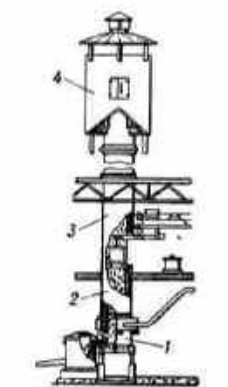
Вагон ізотермічний ав-
томобільний.

ВАЖКЕ МАШИНО- БУДУВАННЯ

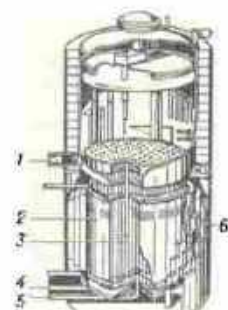


1913 р. 1976 р.

Питома вага виробництва засобів виробництва (група «А») і виробництва предметів споживання (група «Б») в загальному обсязі продукції промисловості в СРСР (у відсотках).



Вигляда: 1 — горно; 2 — шахта; 3 — труба; 4 — іскрогасник.



Важководний реактор: 1 — вихід теплоносія; 2 — бак з важкою водою; 3 — канал з теплоізольованими елементами; 4 — трубопровід для подавання теплоносія; 5 — трубопровід для подавання важкої води; 6 — графітовий відбивач.

ВАЖКЕ МАШИНОБУДУВАННЯ

— сукупність галузей машинобудування, які виробляють машини і устаткування для металургійної, вугільної й гірничорудної пром-сті, залізничного транспорту, підйомно-транспортне устаткування, важкі гідравлічні преси, великі екскаватори, роторні комплекси, турбіни, дизелі і дизель-генератори та ін. металоємне устаткування. В. м. є основою важкої індустрії. Розвиток В. м. визначає технічний рівень виробництва і темпи науково-технічного прогресу в галузях важкої промисловості. В. м. відіграє важливу роль у розв'язанні вузлових нар-госп завдань, розвитку продуктивних сил, підвищенні ефективності сусп. виробн. Для В. м. характерні дрібносерійне і одиничне виробн., виготовлення машин і устаткування великих розмірів і значної металоємності. В дореволюції Росії В. м. виникло в 2-й пол. 19 ст. в зв'язку з розвитком металург., вуг. пром-сті і залізничного транспорту. На тер. України підприємства В. м. виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. в районах Донбасу, Придніпров'я і в Харкові. Проте вони виробляли незначну кількість малопотужних парових турбін і котлів, паровозів, локомотивів і дизелів. В СРСР, у т. ч. й на Україні, В. м. почало розвиватися швидкими темпами в період реалізації плану ГОЕЛРО та індустріалізації країни. Було реконструйовано старі маш.-буд. підприємства і збудовано багато потужних нових. На Україні за роки перших п'ятирічок виросли з-ди: Новокраматорський машинобудівний, Харківський турбінний, Дніпропетровський металург. устаткування, реконструйовано на новій тех. базі Старокраматорський машинобудівний з-д, Харківський і Ворошиловградський паровозобудівний з-ди, підприємства по виготовленню устаткування для металург., вугільної та гірничорудної пром-сті в Донецьку, Горлівці, Слов'янську, Дебальцевому, Кривому Розі, Дружківці та ін.

Дальшого розвитку В. м. набуло в післявоєнні роки. В 1975 випуск продукції В. м. країни збільшився проти 1960 в 2,9 раза. Створено сучасні види машин і устаткування великої потужності і продуктивності — устаткування для доменних печей об'ємом 5000 м³, парові турбіни потужністю 500 і 800 тис. кВт, магістральні тепловози потужністю 4000 к. с. у секції, залізничні цистерни теплоізоляційністю 120 т, роторні комплекси для гірничорудної пром-сті продуктивністю 5000 м³ на годину, механізовані комплекси для видобування вугілля тощо.

Одне з провідних місць у В. м. країни посідає УРСР. Так, республіка 1976 випустила 97,7% вуг. комбайнів, 95,5% магістраль. тепловозів, 53% вантажних вагонів (у т. ч. 100% цистерн), 42% металург. устаткування в загальносоюзному виробництві їх. Підприємства В. м. СРСР оснащені сучас. високопродуктивною технікою, на них впроваджуються найновіші технологічні процеси, нові ефективні форми

організації праці і виробн. із застосуванням електронної обчислювальної техніки; значно зріс рівень механізації й автоматизації виробн. Шляхи дальшого розвитку В. м. накреслено в Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. Передбачається створення потужного устаткування для чорної металургії, технологічного устаткування і засобів механізації для кольорової металургії, розширення

ра. Йому властиві значна питома потужність, глибоке вигорання ядерного пального при мінімальній його витраті і низька пализна складова вартості електроенергії. Недоліки В. р.: необхідність повної герметизації контурів з важкою водою і висока вартість цієї води. Перший експериментальний В. р. побудовано (1944) в США (Арґонні) В. р. діють в СРСР, Канаді, Англії, Швеції, Індії та ін. країнах.

В. Б. Климченко

Виробництво основних видів продукції важкого машинобудування

Продукція	Одиниця виміру	1940		1970		1976	
		СРСР	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР
Турбіни	млн. кВт	1,2	0,1	16,2	4,4	19,6	6,3
Металургійне устаткування	тис. т	23,7	16,0	314,1	146,4	365,0	154,1
Вугільні комбайни	шт.	22	22	1130	1083	1197	1170
Тепловози магістральні	секції	5	1*	1485	1390	1455	1389
Вагони вантажні магістральні	тис. шт	30,9	10,3	58,3	29,6	71,9	38,6

* Тепловозів

виробн. устаткування для підземного видобування руди, організація виробн. нових типів дизелів, освоєння випуску потужних тепловозів та ін. Значно підвищиться якість, надійність і довговічність продукції. З ін. соціалістичних країн В. м. найбільш розвинуте в Чехословаччині та НДР, серед капіталістичних країн — у США, Японії, Великобританії, ФРН. Див. також *Енергетичне машинобудування, Підйомно-транспортне машинобудування, Транспортне машинобудування*.

В. С. Сокирко.
ВАЖКИЙ БЕТОН — бетон з об'ємною масою 2200—2500 кг/м³. В'язучою речовиною у В. б. є *портландцемент*, цементу на його основі, глиноземистий цемент; крупний *заповнювач* — щебінь або гравій з щільних гірських порід, рідше — шлаковий та цегляний щебінь. В. б. використовують для збірних і монолітних бетонних і залізобетонних конструкцій, деталей будинків і споруд. Спец. видами В. б. є *гідротехнічний бетон*, *дорожній бетон*, *декоративний бетон*, *жаростійкий бетон*, бетон для захисту від радіоактивного випромінювання — особливо важкий бетон (напр., *баритобетон*) з об'ємною масою понад 2500 кг/м³.

ВАЖКИЙ ШПАТ — мінерал класу сульфатів. Те саме, що й *барит*.
ВАЖКОВОДНИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, в якому сповільнювачем нейтронів, що приводять до ланцюгової ядерної реакції поділу, є *вода важка*; вид *теплового реактора*. Перетворення у В. р. (мал.) швидких нейтронів на теплові практично без їх поглинання у важкій воді забезпечує перебіг ланцюгової ядерної реакції з меншою, ніж в ін. теплових реакторах, витратою *ядерного пального*. Розміри В. р., що його експлуатують на природному урані, менші, ніж розміри *уран-графітового реакто-*

ВАЖПРОМЕЛЕКТРОПРОЄКТ — проектний інститут Головного управління електромонтажних робіт Міністерства монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР. Організований 1922 у Харкові на базі Харків. проектно-монтажного відділення Електротехнічного тресту В складі ін-ту: Центр. виробництво у Харкові з проектними відділами в Донецьку, Жданові, Запоріжжі, Одесі та Севастополі, а також Київ. відділення з проектним відділом у м. Калущі. Ін-т розробляє проекти електр. частини об'єктів капітального будівництва важкої пром-сті (гол. чин. чорної металургії) УРСР, ін. союзних республік і деяких зарубіжних країн, здійснює *авторський нагляд* за будівництвом таких об'єктів (у т. ч. за рубежом).

М. О. Каченів.
ВАЗА, Васа (швед. Wasa, польсь. Waza) — династія королів Швеції (1523—1654) і Польщі (1587—1668). Найвідоміші представники дина. В. у Швеції: *Густав I* (засновник династії) і *Густав II Адольф*; у Польщі: *Сигізмунд III*, *Владислав IV*, *Ян II Казимир*.

ВАЗА (франц. vase, від лат. vas — посудина, посуд) — посудина, виготовлена з глини, металу, скла, дерева та інших матеріалів. У країнах Старод. Сходу, в Єгипті, Греції, Пд. Америці В. спочатку застосовували переважно для зберігання рідких і сицих харчових продуктів, потім вони стали декоративними речами В. відзначаються багатством худож. форм, їх прикрашають розписом (див. *Вазони античний*), широко використовують в оформленні садово-паркових ансамблів і громад. споруд.
ВАЗАРІ (Vasari) Джорджо (30. VII 1511, Арєнцо — 27. VI 1574, Флоренція) — італійський архітектор, живописець, історик мистецтва, представник *маньєризму*. В 1562 заснував у Флоренції академію рисунка. Найзначніші спо-

руди: ансамбль вулиці Уффіці у Флоренції (1560—85), Палаццо деї Кавальєрі в Пізі (1562), Палаццо делле Лодже в Арєццо (1573—81). Живописні твори: фрески в Палаццо Веккьо у Флоренції (з 1555), в Залі Реджа у Ватикані в Римі (1571—73) та ін. В — автор життєписів італ. художників (1530), важливих своїм фактичним матеріалом, а також оцінкою прогресивної ролі мистецтва епохи Відродження.



Дж. Назарі і Б. Буонталенті. Вулиця Уффіці у Флоренції. 1560—85.

Тв.: Укр. перекл. — Життєписи найсвітліших живописців, скульпторів та архітекторів. К., 1970; Рос. перекл. — Життєписання найближчих знаменитих живописців, ваятелів і золотників, т. 1—5. М., 1936—71.

ВАЗЕЛІН (франц. vaseline, від нім. Wasser — вода і грец. ελαιον — маслинова олія) — суміш *масла мінерального* і твердих парафінових *вуглеводнів*. Однорідна мазеподібна біла або жовтувата маса без запаху і смаку, густ. 870—885 кг/м³. В. добувають, розтоплюючи тверді вуглеводні (парафин, церезин, петролатум) та їхні суміші з мінеральним маслом з наступним очищенням сірчаною к-тою і вибіловою глиною. Залежно від застосування виготовляють різні марки вазеліну. Використовують В. у косметичній, медичній як основу при виготовленні мазей (мас пропизальну дію, пом'якшує шкіру), для просочування тканин і паперу, в електротехніці, в лабораторній практиці, в техніці як антифрикційне і захисне мастило.

ВАЗЕХ (справж. ім'я — Мірза Шафі; 1796, Гянджа, тепер Кіровабад — 28.XI 1852, Тифліс) — азербайджанський поет-просвітитель. Був учителем. Зазнавав переслідувань з боку духовництва за волелюбність. Виступав із критикою тогочасної дійсності, реліг. фанатизму («Тамерлан» та ін.). Поезії В. пройняті любов'ю до життя («Зулеха», «Гафіз», «Прощання з Тифлісом»). Зб. «Пісні Мірзи Шафі» перекладена багатьма мовами.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное. Баку, 1977.

Лит.: Рафілі М. Мірза Шафі в міжнародній літературі. Баку, 1958; Сеїдадзе А. А. Мірза-Шафі Садяк-оглы Вазах. Баку, 1969.

ВАЗИРИСТАН — історична область у Зх. Пакистані. Населена *пуштунками*. До 2-ї пол. 19 ст. В. зберігав незалежність. У 1893 включений до складу Брит. Індії. Населення В. вело постійну боротьбу проти колонізаторів. З 1947 — в складі Пакистану.

ВАЗОВ Іван Минчов (9.VII 1850, Сопот, тепер м. Вазовград — 22.IX 1921, Софія) — болгарський письменник і громадський діяч. Учасник *Квітневого повстання 1876*, після поразки якого емігрував до Румунії. В 1887—89 жив в Одесі. Почав друкуватися 1870. Збірник поезій «Прапор і гусла» (1876), «Горе Болгарії» (1877), «Визволення» (1878), цикл «Епопея забутих» (1881—84) присвячені боротьбі болгарського народу за незалежність. Вірші «Панагюрський повстання», «Свобода чи смерть!» стали бойовими піснями болгар. патріотів. Роман «Під ігом» (1889—90) — про Квітнєве повстання болгарського народу 1876. Автор соціальних романів «Нова земля» (1896), «Казарська парція» (1903), реалістичних оповідань — збірки «Бачене й чуто» (1901), «Строкатий світ» (1902), комедій «Кандидати слави» (1901), «Шукачі доходних місць» (1903), історико-патріотичних драм «До пріри» (1908), «Борислав» (1909), «Івайло» (1911). Творчість В. — найвищий етап у розвитку критичного реалізму в болгар. літ. В. творчості В. помітний вплив поезії Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова.

Твори Вазова перекладали П. Грабовський. У 1891 і 1908 в укр. перекладі були опубліковані оповідання В. «Чи йде» та «Павло». Першим перекладцем роману «Під ігом» був В. Шурат (1901). За рад. часу твори В. укр. мовою перекладали П. Тичина, О. Копиленко, О. Кундзіч.

Тв.: Сбрани съчинения, т. 1—20. София, 1935—57; Укр. перекл. — Укр. м. Х., 1930; Болгарка. К., 1952; Оповідання. К., 1954; Під ігом. К., 1957; Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—6. М., 1956—57; Избранное, т. 1—2. М., 1977.

Лит.: Тичина П. Іван Вазов. В кн.: Тичина П. Вибрані твори, т. 3. К., 1957; Вълчев В. Іван Вазов. София, 1968; Гольберг М. Я. Іван Вазов. К., 1976; Лихачева Л. П. Іван Вазов. Визначальний указатель. М., 1962.

ВАЗОПИС античний — розпис античних керамічних посудин. Розвивується ще в кріто-мікенському мистецтві (див. *Егейська культура*). Великого розквіту В. досяг у давньогрец. мистецтві. Вази розписували т. з. чорним лаком, білою і пурпурною фарбами. Композиція розпису органічно поєднувалася з формою посудини. В. дає уявлення про живопис Стародавньої Греції. В історії В. відомі *геометричний стиль* (9—8 ст. до н. е., горизонтальні смуги ритмічних лінійних візерунків), *килимний стиль* (7 ст. до н. е., поліхромні зображення тварин у поєднанні з рослинними візерунками), *чорнофігурний стиль* (6 ст. до н. е., майстер Клітій) і *червонофігурний стиль* (остання чверть 6 — поч. 4 ст. до н. е., майстри *Бакхроній*, *Дуріс*). В. поширився в грец. містах Пд. Італії, Малої Азії, на пн. узбережжі Чорного м. (в Херсонесі та Ольвії). Зразки В. зберігаються в Ермітажі, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї західного та східного мистецтва, в ін. музеях. Іл. с. 109.

Лит.: Блаватский В. Д. История античной расписной керамики. М., 1933; Античне мистецтво. Альбом. К., 1977.

ВАЗОПРЕСИН (від лат. vas — судина і pressio — тисну) — гормон, що виробляється нейрогипофізарними клітинами гіпоталамуса. По нервових волокнах надходить у *гіпофіз* (див. *Нейросекреція*). За хім. будовою поліпептид (див. *Пептиди*). Має антидіуретичну (є одним з факторів, що підтримує сталість *водно-сольового обміну* в організмі) та вазопресорну (звужує кровоносні судини і підвищує кров'яний тиск) дію. Нестача В. спричиняє *нецукровий діабет*. Препарати, що містять В., одержують із задньої частинки гіпофіза.

ВАЙГАЧ — острів у Пн. Льодовитому ок., між Карським і Баренцевим морями, входить до складу Архангельської обл. РРФСР. Від материка відокремлений прот. *Югорський Шар*, від Нової Землі — прот. *Карські Ворота*. Пл. 3383 км². Береги невисокі, на Зх. дуже розчленовані. Поверхня рівнинна (вис. до 170 м). Рослинність тундрова. Багато боліт. Водяться псець, водоплавні птахи. Осн. населені пункти — с-ща Вайгач і Варнек.

ВАЙГЕЛЬ (Weigel) Гелена (12.V 1900, Відень — 6.V 1971, Париж, похована в Берліні) — німецька актриса (НДР). На ній сцені — з 1918. З 1933 — в еміграції. Повернувшись 1948 до НДР, разом з своїм чоловіком Б. Брехтом заснувала театр «*Берлінер ансамбль*». З 1956 до кінця життя — його худож. керівник. В 1951 в «Берлінер ансамблі» створила образ Пелагії Власової («Мати» Брехта за мотивами повісті Горького), 1958 що роль зіграла в однойменному нім. фільмі. Інші ролі в п'єсах Брехта: Матінка Кураж («Матінка Кураж та її діти»), Волумія («Коріолан» за Шекспіром, обробка), Нателла Абашвілі («Кавказьке крейдяне коло»). Портрет с. 106.

ВАЙДА (Isatis) — рід рослин род. *хрестоцвітних*. Одно-, дворічні й багаторічні трав'янисті рослини з цілокрайми, іноді трохи зубчастими листками і жовтими квітками. Плоди — звисаючі нерозкривні однонасінні стручки. Бл. 60 видів, поширених в Європі й Азії. В СРСР — 37 видів, з них в УРСР — 8. Найвідоміша В. *фарбувальна* (I. tinctoria) — однорічна рослина до 1 м вис. Ростає в степах на вапнякових схилах (в УРСР — в Степу, рідше — в Лісостепу), як бур'ян на полях і вздовж доріг. Раніше В. фарбувальну культивували як рослину, з листя якої здобували синю фарбу (індіго). В. — кормова рослина. Іл. с. 108.

ВАЙЗЕНБОРН (Weisenborn) Гюнтер (10.VII 1902, Фельберг — 26.III 1969, Зх. Берлін) — німецький письменник (ФРН). З 1937 — учасник антифашистського руху. В 1928 опублікував антивоєнну п'єсу «Підводний човен С-4», 1931 разом з Б. Брехтом інсценізував роман М. Горького «Мати». В 1942 В. було ув'язнено. З концтабору звільнений 1945 Рад. Армією. В 1948 відвідав Рад. Союз. П'єси



І. М. Вазов.



Ваза.

1. І. І. Аполлонов. Декоративна ваза. Кришталі, алмазна обробка, гравірування. 1972. 2. Г. І. Павленко-Черненко. Декоративна ваза. Фарфор, підглазурний розпис. 1971. Обидві — в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва в Києві.

ВАЙНЕРТ

«Підпільники» (1945), «Вавилон» (1946), романи «Третій погляд» (1956), «Месник» (1961) тощо мають соціально-критичне спрямування. Автор зб. оповідань і нарисів «Розколотий обрій» (1965).

Тв.: Укр. перекл. — Месник. К., 1964; Рос. перекл. — Потерянное лицо. М., 1959; Построено на песке. М., 1960; Преследователь. М., 1963; Мемориал. М., 1973.

ВАЙНЕРТ (Weinert) Еріх (4.VIII 1890, Магдебург — 20.IV 1953, Берлін) — німецький поет (НДР), член Німецької академії мистецтв. Член Компартії Німеччини з 1929. Літ. діяльність почав 1921. Перші збірки «Балаган» (1925), «Еріх Вайнерт говорить» (1930) — сатиричного спрямування. В 1933—46 перебував в еміграції, з 1935 — в СРСР. У 1935 подорожував по Україні (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків). Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39, Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Збірки тих років «До німецьких солдатів» (1942), «Проти справжнього ворога» (1944), «Samaradas» (1951, сюди ввійшли вірші ісп. циклу) присвячені антифашист. боротьбі в Іспанії, визвольній місії Рад. Союзу у Великій Вітчизн. війні. В 1946 повернувся на батьківщину. Провідною (ідеєю післявоєнної поезії) є заклик до миру. Перекладав твори рос. (М. Лермонтов), укр. поетів. Значне місце серед його перекладів посідають твори Шевченка («Гайдамаки», цикл «В калематі» тощо). В 1951 в Берліні видано в його перекладі поетичні збірки Т. Шевченка та І. Франка. Окремі твори В. в перекладі укр. мовою опубліковано в ряді збірок, у періодич. виданнях.

Тв.: Укр. перекл. — ... Німеччина. Х., 1937; [Вірші]. «Веселі», 1958. № 4; Рос. перекл. — Избранное. М., 1965.

Лит.: Девекін В. Еріх Вайнерт. М., 1965; Лук'янова В. П. З історії радянсько-німецьких літературних взаємин. К., 1977; Троянскер В. С. Еріх Вайнерт. Библиографический указатель. М., 1953.

Н. М. Матузова.

ВАЙНО Карл Генріхович (н. 28.V 1923, Томськ) — партійний і державний діяч Естонської РСР. Член КПРС з 1947. Нар. в сім'ї службовця. Закінчив Томський електро-механічний ін-т інженерів залізничного транспорту (1947), Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1957). З 1948 — на парт. роботі, 1952 — секретар Таллінського обкому КП Естонії, 1952 — 57 — зав. відділом пром-сті і транспорту ЦК Компартії Естонії, 1957—60 — заст. голови Раднаргоспу Ест. РСР; з 1960 — секретар, з 1978 — перший секретар ЦК Компартії Естонії. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

ВАЙНОНЕН Василь Іванович (8 (21).II 1901, Петербург — 23.III 1964, Москва) — російський рад. балетмейстер, засл. арт. РРФСР (з 1939). У 1919 закінчив Петрогр. хореографічне уч-ще. У 1919—38 — артист, потім балетмейстер Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, 1946—50 і 1954—58 — балетмейстер Великого театру

СРСР. Вистави: «Полум'я Парижа» Асаф'єва (1932, Ленінград; 1933, 1947 — нові ред., Великий театр), танці в опері Сметани «Продана наречена» (1948), «Берег щастя» Спадавеккіа (1952). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947, 1949.

ВАЙНШТЕЙН Борис Костянтинівич (н. 10.VII 1921, Москва) — радянський кристаллограф, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Закінчив Моск. ун-т (1945) та Ін-т сталі (1947). З 1949 працює в Ін-ті кристаллографії АН СРСР, з 1962 — директор цього ін-ту. Осн. праці присвячені питанням структурного аналізу кристалів, теорії дифракції електронів і рентгенівського проміння, дослідженню біологічних макромолекул. Розробив теор. основи методу структурної електронографії. Рентгенографічно визначив будову ряду глобулярних білків. Розробив метод тривимірної реконструкції в електрон. мікроскопії. Нагороджений орденом Леніна і 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

ВАЙОМІНГ — штат на Зх. США. Пл. 253,6 тис. км². Нас. 359 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Шайєн. На Пн.-Сх. — Великі рівнини, решту території займають Скейлст гори. В економіці штату провідне значення має с. г., зокрема — пасовищне тваринництво; характерні великі тваринницькі г-ва. Розвинуте поливне землеробство. Вирощують траву, цукр. буряки, овес, ячмінь. Лісозаготівлі (гол. чин. хвойних дерев). Є поклади вугілля, нафти, уранової руди, природного газу, заліз. руди, буд. матеріалів. У пром-сті виділяються видобування нафти та її переробка, а також виробн. уранових концентратів. Інші галузі мають місцеве значення. На тер. В. — відомий Йеллоустонський національний парк.

ВАЙСЕНФЕЛЬС — місто на Пд. НДР, в окрузі Галле. Лежить на р. Заале. 42,8 тис. ж. (1975). Центр азут. пром-сті. Невеликі підприємства маш.-буд., паперової, харч. галузей. Виробн. устаткування для азут. пром-сті. Музей азуття. Засн. в 12 ст.

ВАЙСКОПФ (Weisskopf) Віктор-Фредерік (н. 19.IX 1908, Відень) — американський фізик-теоретик, член Національної АН (з 1954), іноземний член АН СРСР (з 1976). Закінчив 1931 Геттінгенський ун-т. Переїхав 1937 до США. У 1960—65 — директор Європ. центру ядерних досліджень (CERN). Осн. праці з ядерної фізики, фізики елементарних частинок і квантової електродинаміки. Розвинув теорію поляризації вакууму, дослідив лембівський зсув — зміну енергії атома водню, пов'язану з квантовою природою електромагнітного поля, сформулював разом з Г. Фешбахом, Дж. Блаттом та ін. оптичну і статистичну моделі ядра.

Тв.: Рос. перекл. — Статистическая теория ядерных реакций. М., 1952; Теоретическая ядерная физика. М., 1954 [у співавт.].

ВАЙШЕШИКА — одна з систем давньоіндійської філософії. Засновником її за традицією вважають філософа Канаду (бл. 3 ст. до н. е.). Вчення В. пройшло складну еволюцію від дуалізму до ідеалізму. Згідно з ним, світ складається з якісно різнорізних, олівічно існуючих неподільних атомів (ану) води, землі, повітря і вогню. Всі комбінації ану, внаслідок яких здійснюється процес виникнення і зникнення конкретних речей, підпорядковані адришті, тобто світовій душі. За В. все існуюче відображується в категоріях: субстанції, якості, дії, загального, особливого, притаманного, заперечення (небуття). Гол. категорією є субстанція, яка виражає сутність речі. Елементи матеріалізму, атомізм В. відіграли значну роль у розвитку філос. думки країн старод. світу. Пізніше вчення В. набуло ідеалістичного, теологічного змісту.

ВАЙЯН (Vaillant) Андре (3.XI 1890, Суассон — 23.IV 1977, Париж) — французький мовознавець. Професор Вищої школи в Парижі. Автор праць з істор. граматики, лексикології й етимології слов. мов: «Граматика сербськохорватської мови» (1924, у співавторстві з А. Мейє), «Порівняльна граматики слов'янських мов» (т. 1—3, 1950—66) та ін.

Тв.: Рос. перекл. — Руководство по старославянскому языку. М., 1952.

ВАЙЯН (Vaillant) Роже-Франсуа (16.X 1907, Асі-ан-Мольте, деп. Уаза — 12.V 1965, побл. м. Бурк-ан-Бреса) — французький письменник і громадський діяч. Член Франц. компартії з 1952. Учасник Руху Опору. Твори В. 20-х рр. позначені впливом модернізму. Романи «Дивна гра» (1945), «Самотній молодики» (1951) присвячені боротьбі франц. підпільників проти гітлерівців. У романі «Тверда хода, вірне око» (1950) відтворив політ. обстановку повстання Фланції, наступ реакції. П'єса «Полковник Фостер визнає себе винним» (1952) викриває «брудну війну» США в Кореї. У романі «Бомас» (або «П'єрета Амабль», 1954) відображено боротьбу робітн. класу за свої права. Після 1956 у творчості В. помітний різкий спад. Натуралістичні романи «Закон» (1957), «Свято» (1960), «Форець» (1964) проповідують аполітизм та індивідуалізм.

Тв.: Укр. перекл. — Полковник Фостер визнає себе винним. К., 1953; П'єрета Амабль. К., 1956.

В. І. Пащенко.

ВАЙЯН-КУТЮР'Е (Vaillant-Couturier) Поль (8.I 1892, Париж — 10.X 1937, там же) — французький письменник і політ. діяч. Один із засновників Франц. компартії (1920), з 1921 — член ЦК ФКП. Брав участь у роботі 3-го конгресу Комінтерну (1921). В 1926—35 — редактор, 1935—37 — головний редактор центр. органу ФКП — газ. «Юманіте». З першими творами виступив 1913. У зб. оповідань «Солдатська війна» (1919, у співавторстві з Р. Лефевром) викривав імпералістичну сутність світової війни. Зб. віршів «Червоні поїзди» (1922) належить до



Г. Вайгель.



Е. Вайнерт.



Б. К. Вайнштейн.



К. І. Вайно.

кращих зразків революції поезії. Широко відомі книга публіцистики В.-К. «Нещастя бути молодим» (1935) і автобіографічний твір «Дитинство» (1938, посмертно). Успіхам соціалістичного будівництва в СРСР присвятив книгу «Будівництво нового життя» (1932).

Тв.: Укр. перекл. — Нещастя бути молодим. К., 1936. Рос. перекл. — Избранное. М., 1956.

В. І. Пащенко.
ВАК СРСР — див. Вища атестаційна комісія СРСР.

ВАКАЛЮК Марія Михайлівна (16.XI 1901, с. Тулухів, тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. — 1973, Бел'ю, Канада) — українська робітничка поетеса в Канаді. В 1924 за участь у першотравневій демонстрації в Коломиї була ув'язнена польсь. владою. В 1925 виїхала до Канади. Член Товариства об'єднаних українських канадців. Друкувалася в газ. «Українське слово», «Українське життя» та ін.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Поети Канади. К., 1958.

ВАКАНСІЯ (франц. vacance, від лат. vacans — вільний) — 1) Не зайнята посада в установі, вільне місце в навчальному закладі. 2) Один з дефектів у кристалах, коли у вузлі кристалічних ґраток немає атома. В. є у всіх кристалах. Виникають внаслідок теплових коливань атомів, при радіаційному опроміненні, пластичній деформації. Обмінюючись місцями з сусідніми атомами, В. безладно рухаються по кристалу. В. у кристалах можуть істотно впливати на їхні електр., магнітні та механічні властивості. Рух вакансії є осн. причиною переміщення атомів у кристалі (самодифузія) та взаємної дифузії контактуючих кристалів (гетеродифузія). В. можуть об'єднуватися, утворюючи ді- і тривакансії та складніші асоціації (кластери), а також з'єднуюватися з домішками, утворюючи комплекси вакансія-домішка.

Літ.: Баранський П. І., Ключков В. П., Петякєвич І. В. Полупроводниковая электроника. Справочник. К., 1975. К. Д. Глиничук.

ВАКАРОВ Дмитро Онуфрійович (літ. псевд. — Діма; 3.XI 1920, с. Іза, тепер Хустського р-ну Закарпатської обл. — 7.III 1945) — революційний поет на Закарпатті. Писав рос. мовою. Кращі поезії створив, навчаючись у Будапештському ун-ті (1941—42). Викривав фашизм, боровся за визволення Закарпаття. Вірші В. поширювалися в рукописах, закликаючи до боротьби проти окупантів. У 1944 фашисти кинули В. до в'язниці. Через рік його закатовано в концтаборі Нацивалер.

Тв.: Избранное. Ужгород, 1970; Укр. перекл. — Вибрані поезії. К., 1957. Літ.: Я навчили прийшов до життя. Ужгород, 1975. Д. В. Павличко.

ВАКАЯМА — місто в Японії, на Пд. Сх. о. Хонсю, адм. центр префектури Вакаяма. Порт в Осацькій зал. Тихого ок., залізничний вузол 383,9 тис. ж. (1973). Гол. галузі пром-сті — текст. (особливо бавовняна) і швейна. Підприємства деревообр., хім. (вироби. штучного шовку), нафтопереробної, металург., рибоконсервної промисловості.

ВАКЕЛІ [справж. прізвищ. ім'я та по батькові — Мегрелідзе Іона Лукич; н. 15(28).XI 1900, с. Ваке, тепер Махарадзевського р-ну Груз. РСР] — грузинський рад. поет і драматург. Друкуватися почав 1920. Перша зб. поезій — «Орел» (1922). У своїх віршах оспівував соціалістичну індустріалізацію в Грузії, досягнення колгоспного ладу, дружбу народів. Комедія «Апракуне Чимчимелі» (1934), трагедія «Шаміль» (1934), істор. драми «Задздрість» (1937), «Георгій Саакадзе» (1940), «Царица Тамар» (1948), «Руставелі» (1959) та ін. Поеми «Ширак'яні», «Залмхан», «Арсен Джорджішвілі» та ін. написані мовою, близькою до народної.

ВАКС Борис Йосипович [н. 12(25).V 1912, Житомир] — радянський живописець, заслужений художник УРСР (з 1973). В 1944—48 навчався у Харків. худож. ін-ті у М. Дерев'я. Праці в галузі станкового і монументального живопису. Твори: картини — «Журавлі» (1957), «На ціліні» (1961), «В бій — комуністом» (1965), триптих «Хліб» (1967—68), «Весна» (1968), «Тиша» (1969), «Ранок Донбасу» (1970), «Юність міста» (1973), «Відпочинок шахтарів» (1976); живописний фриз для Горлівського палацу культури «Вугільний Донбас» (1960, у співавторстві), панно «Будівельники» для Краснодонського будинку культури (1966, у співавторстві).

ВАКУЛЕНЧУК Григорій Микитович [1877, с. Великі Коровинці, тепер смт Чуднівського р-ну Житомирської обл. — 14(27).VI 1905] — учасник революційного руху на Чорноморському флоті. Член РСДРП з 1903. Походив з сел. сім'ї. Служив комендором на броненосці «Потемкін», де очолював с.-д. орг-цію. В 1904—05 В. — один з керівників «Матроської централки» (Центр флотського к-ту Севастопольської військової орг-ції РСДРП), за дорученням якої готував разом з П. Матюшенком, А. Петровим і Ф. Крижанівським повстання на броненосці. На поч. повстання був смертельно поранений. Похорон. що відбувся в Одесі 16(29).VI, перетворився на політ. демонстрацію робітників і матросів проти царського самодержавства. В 1956 у с. Великих Коровинцях відкрито пам'ятник Вакулєнчуку.

Літ.: Лосєв Ф. Є. Герой броненосця «Потемкін» Г. Вакулєнчук і О. Матюшенко. К., 1967.

ВАКУЛОВИЧ Віктор Овсійович (н. 7.XI 1921, с. Довгалівка, тепер Талалаївського р-ну Чернігівської обл.) — український рад. хор. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). У 1965 закінчив Харків. ін-т мистецтв. З 1953 — худож. керівник самодіяльної засл. хор. капели Донец. залізнич. (з перервами: 1971—73 — худож. керівник та гол. диригент Шахтарського ансамблю пісні і танцю «Донбас»). Нагороджений орденом Червоної Зірки, орденом «Знак Пошани», медалями.

ВАКУОЛІ (франц. vacuoles, від лат. vacuus — порожній) — порожнини, заповнені рідиною (клі-

тинним соком), у протоплазмі рослинних і деяких тваринних клітин. У клітинах безкребетних (губки, кишковопорожнинні, війчасті черви, деякі молюски), багатьох одноклітинних організмів та у фагоцитах вищих тварин утворюються травні В., що містять травні ферменти. У багатьох одноклітинних організмів є ще й пульсуючі В., які, періодично скорочуючись, виводять з клітин продукти розпаду та регулюють осмотичний тиск. У рослин В. утворюються в процесі росту клітин. Дрібні й численні В., поступово збільшуючись, зливаються одна з одною, утворюючи одну велику В., що займає майже всю клітину. Речовини клітинного соку, що заповнює В., сприяють живленню рослин і створюють мех. напруження клітин і тканин — тургор.

ВАКУУМ (лат. vacuum — пусто) — 1) Стан розрідженого газу, що має тиск, нижчий від атмосферного. Поведінка газу в вакуумних установках визначається співвідношенням між довжиною вільного пробігу l молекул (атомів) і лінійним розміром d , характерним для даного приладу чи процесу (напр., віддалі між стінками посудини, віддалі між електродами тощо). Залежно від співвідношення l і d розрізняють В. низький ($l \ll d$), середній ($l \approx d$) і високий ($l \gg d$). Див. також Вакуумна техніка. 2) Простір, у якому немає речовини і який являє собою поле фізичне в незбудженому стані. В квантовій теорії поля В. — основний, тобто енергетично найнижчий стан поля. У цьому стані немає реальних квантів поля, а є лише т. зв. вакуумні коливання. Ці коливання можна інтерпретувати як народження і знищення віртуальних частинок. Взаємодія віртуальних частинок з атомами й окремими частинками приводить до ряду ефектів: лембівського зсуву рівнів атомних, аномального магнітного моменту електрона тощо.

П. І. Фомін.
ВАКУУМ-КІВШ — щільно закритий ківш, яким, використовуючи розрідження (вакуум), вилучають розплавлений метал з ванни. Розрідженню у В.-к. створюється вакуумним насосом, а метал з ванни засмоктується у ківш по трубці, що проходить через спец. покриття. В.-к. найчастіше застосовують при електролізі алюмінію, магнію тощо.

ВАКУУМЕТР, вакуумний манометр — прилад, яким вимірюють повний тиск розріджених газів (вакуум). Розрізняють В. механічні, рідинні, компресійні, в'язкісні, теплові та іонізаційні. Мех. В. вимірюють силу, з якою молекули газу діють на чутливу частину (спіральної трубки, мембрану). Ними визначають вакуум $133 \cdot 10^2$ — $133 \cdot 10^{-1}$ Па (10^2 — 10^{-1} мм рт. ст.). Тиск у рідинних В. встановлюють за різницею рівнів рідини в сполучених посудинах. Такими В. вимірюють вакуум $133 \cdot 10^2$ — $133 \cdot 10^{-3}$ Па (10^2 — 10^{-3} мм рт. ст.). Для компресійних В. ґрунтується на ізотермічному (при постійній т-рі) стисненні ідеального (уявно-



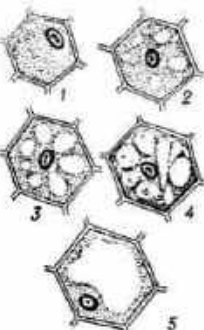
П. Вайн-Кутюр'є.



Д. О. Вакаров.

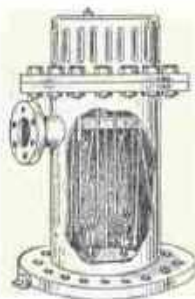


Г. М. Вакулєнчук.

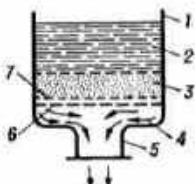


Вакуолі. Утворення вакуолі у рослинних клітинах (1—5).

ВАКУУМЕТРИЯ



Вакуумний насос термодіодний.

Вакуум-фільтр періодичної дії:
1 — резервуар; 2 — суспензія; 3 — осад; 4 — фільтрат; 5 — шпатель, з'єднаний зі збірником фільтрату і вакуумним насосом; 6 — ґратки; 7 — поверхня фільтруючого матеріалу.

Вагди ребриста: стебло, верхівка шид.

го) газу (див. *Бойля — Маріотта закон*). Ними вимірюють вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 10^{-5}$ Па ($10^{-3} - 10^{-5}$ мм рт. ст.). У в'язкісних В. вихористають залежність внутр. тиску газів від їхнього тиску. Такими В. визначають вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-5}$ Па ($10^{-3} - 10^{-5}$ мм рт. ст.). Для теплових В. ґрунтуються на залежності *теплопроводності* газу від тиску. Складаються вони з датчика (манометричної лампи) і вимірювального блока. Чутливою частиною датчика є дріт, що розжарюється електр. струмом. Теплові прилади поділяються на термопарні В. (мал.), т-ру дроту яких вимірюють приєднаною до нього *термопарою*, і В. опору, т-ру дроту яких визначають за його електр. опору. Тепловими В. вимірюють вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-4}$ Па ($10^{-3} - 10^{-4}$ мм рт. ст.). Для іонізаційних В. ґрунтуються на залежності іонного струму (В. з контрольованою іонізацією молекул газу) або струму розряду (В. з не контрольованою іонізацією) від тиску. У В. з контрольованою іонізацією датчик являє собою металевий або скляний балон, всередині якого є *катод* — випромінювач електронів, *анод*, що їх прискорює і відводить, і колектор — збирач іонів. Іони газу іонізують альфа-частинками, які випромінює полоній, нанесений на катод (див. *Альфа-трон*). У В. з неконтрольованою іонізацією (електророзрядних, магнітних електророзрядних) тліючий розряд (між колодонним катодом і анодом) підтримується внаслідок стикання електронів з молекулами газу і бомбардування поверхні катода іонами. Іонізаційними В. вимірюють вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-14}$ Па ($10^{-3} - 10^{-14}$ мм рт. ст.). В. застосовують в енергетиці, електроніці, *вакуумній металургії*, хімічній і харчовій пром-сті тощо.

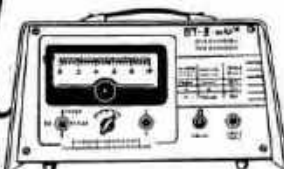
В. І. Силантьєв.

ВАКУУМЕТРИЯ — сукупність методів вимірювання тиску розріджених газів. В. ґрунтуються на фіз. закономірностях, зумовлених залежністю певної фіз. величини (напр., теплопроводності), яку можна виміряти, від тиску. Повний тиск залишкових газів вимірюють *вакуумметрами*, *парціальний тиск* компонентів газу — *мас-спектрометрами* (див. *Мас-спектрометрія*).

ВАКУУМНА МЕТАЛУРГІЯ — металургія, що ґрунтується на використанні *вакууму*. Дас можливість одержувати високоякісні метали і сплави, оскільки вакуум захищає їх під час виплавлення і термічної обробки від високотемпературної взаємодії з газами навколишнього середовища. У вакуумі найповніше відбуваються процеси *дегазації*, *дистильованого розкислення* металів і *рафінування* від легколетких домішок, зменшується т-ра відновлення й інтенсивного розкладання хім. сполук, що містять метали, і *неметалевих включень*. Методами В. м. одержують реакційно-активні й тугоплавні метали, виплавляють спец. сплави на основі чорних і кольорових металів у вакуумних індукційних печах. Ці методи застосовують також при

рафінуванні металів і сплавів у твердому стані і під час *вакуумно-дугового переплаву* в вакуумних дугових і електроннопроменевих печах. Крім того, методи В. м. використовують у процесах позапечної вакуумної обробки і розливання рідкої сталі (див. *Вакуумування сталі*), вакуумної термічної обробки, *вакуумного лиття*, зварювання, нанесення декоративних і захисних *вакуумних покриттів* тощо.

О. Л. Тихоновський.



Вакуумметр тепловий термопарний.

ВАКУУМНА ТЕХНІКА — техніка, пов'язана з створенням і використанням *вакууму*. ґрунтуються на законах фізики й хімії щодо газів, явищ у них і взаємодії між газоподібною та ін. фазами. Осн. засобами В. т. є металеві (рідше скляні) вакуумні установки: ємності (вакуумні робочі камери), з'єднані вакуумними кранами і трубопроводами з *вакуумними насосами*. Їх обладнують *вакуумметрами*, печами, електричними, електронними та ін. пристроями. Установки розрізняють за методами створення вакууму, конструкцією деяких частин та за використовуваними пристроями. Щоб створити в установці високий ($133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-7}$ Па, або $10^{-3} - 10^{-7}$ мм рт. ст.) та надвисокий вакуум ($133 \cdot 10^{-7} - 133 \cdot 10^{-15}$ Па, або $10^{-7} - 10^{-15}$ мм рт. ст.), застосовують насоси різних типів: форвакуумними насосами тиск знижують від атмосферного до $133 \cdot 10^{-2} - 133 \cdot 10^{-3}$ Па ($10^{-2} - 10^{-3}$ мм рт. ст.), дифузійними (див. *Дифузія*) створюють високий вакуум, сорбційними (див. *Сорбція*) — надвисокий вакуум. В. т. використовують у фізиці твердого тіла та плазми, ядерній фізиці, електроніці, в *вакуумній металургії*, при зварюванні і паянні металів, сушінні методом *сублимації* термочутливих речовин (напр., білка, яйця, антибіотиків, вакцин). У великих вакуумних камерах імітують умови космічного простору.

Лит.: Даниленко Б. С., Минайчев В. Е. Основы конструирования вакуумных систем. М., 1971.

В. І. Силантьєв.

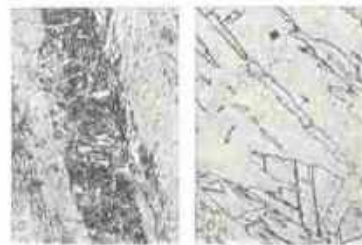
ВАКУУМНЕ ЛИТТЯ — заповнення ливарної форми рідким металом у *вакуумі*. Здійснюється вакуумним засмоктуванням металу в форму, розміщену над розплавленим металом, або вакуумним засмоктуванням з використанням металостатичного тиску в форму, що міститься під розплавленим металом. Крім того, застосовують вакуумно-відцентрове заливання, лиття у вакуумі під тиском, заливання форм вільнопадаючим струменем у

вакуумній камері тощо. В процесі В. л. заповнення форми металом супроводиться видаленням з неї газів, що сприяє одержанню щільних, високоякісних відливок. Щоб виготовити тонкостінні відливки, які швидко тверднуть, вдаються до попередньої *дегазації* в ковші, вакуумній камері тощо. В. л. застосовують у виробі титану, цирконію, урану, берилію та ін. металів і сплавів. В. л. в поєднанні з вакуумною плавкою поширене при виготовленні відливок з спец. сплавів і сталей.

ВАКУУМНИЙ МАНОМЕТР — прилад; те саме, що й *вакуумметр*. **ВАКУУМНИЙ НАСОС** — апарат, яким видаляють (поглинають) гази або пару з замкненого об'єму, щоб створити і підтримати *вакуум*. Розрізняють В. н. проточні, які видаляють гази назовні, й сорбційні (див. *Сорбція*), що поглинають гази. Проточні В. н. поділяють на механічні й струминні. До механічних належать В. н. масляні форвакуумні (пластинчасто-роторні, пластинчасто-статорні, золотникові) і молекулярні (турбомолекулярні). В. масляні форвакуумних В. н. газ стискається і виштовхується у навколишнє середовище. Такі В. н. створюють вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-6}$ Па ($10^{-3} - 10^{-6}$ мм рт. ст.). В молекулярних В. н. молекули газу набувають додаткової швидкості в напрямі їхнього руху. Такими В. н. створюють вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-8}$ Па ($10^{-3} - 10^{-8}$ мм рт. ст.). У струминних (водо-, масло-, газо- і пароструминних) В. н. газ видаляється спрямованим струменем рідини або газів чи пари. До струминних належать і дифузійні В. н., в яких використовують *дифузію* молекул газу в парі ртуті чи масла. Водоструминні В. н. створюють вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-4}$ Па ($10^{-3} - 1$ мм рт. ст.), струминні паромасляні — $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-3}$ Па ($10^{-3} - 10^{-3}$ мм рт. ст.), дифузійні — $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-7}$ Па ($10^{-3} - 10^{-7}$ мм рт. ст.). Сорбційні В. н. поділяють на криогенні (низькотемпературні), цеолітові (див. *Цеоліти*), сублимаційні (див. *Сублимація*) та іонні (див. *Іонізація*). В криогенних В. н. газ конденсується на поверхнях, охолоджених до дуже низьких т-р. Вакуум, створений такими В. н., становить $133 \cdot 10^{-4} - 133 \cdot 10^{-14}$ Па ($10^{-4} - 10^{-14}$ мм рт. ст.). В цеолітових В. н. молекули газу поглинаються цеолітом при охолодженні. Вони створюють вакуум $133 \cdot 10^3 - 133 \cdot 10^{-6}$ Па ($10^{-3} - 10^{-6}$ мм рт. ст.). В сублимаційних В. н. газ поглинається поверхнями, вкритими напильними пилками металів (найчастіше титану). Особливо ефективні сублимаційні В. н., у яких поглинальні поверхні ще й охолоджуються рідкими газами. Сублимаційні В. н. створюють вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-12}$ Па ($10^{-3} - 10^{-12}$ мм рт. ст.). Для іонних (іонно-сорбційних) або гетероіонних, магнітних електророзрядних) В. н. (мал.) ґрунтуються на іонізації газу сильним електричним розрядом і поглинанні іонізованих молекул поверхнями, вкритими титаном. Такі В. н. створюють вакуум $133 \cdot 10^{-3} - 133 \cdot 10^{-15}$ Па

(10^{-5} — 10^{-10} мм рт. ст.). В. н. застосовують у вакуумній металургії, енергетиці, електроніці, в хім. і харч. пром-сті тощо.

В. І. Силантьєв.
ВАКУУМНІ ПОКРИТТЯ — покриття, нанесені на поверхню металевих і неметалевих виробів у вакуумі. Найпоширенішими є вакуумні захисні покриття. Розрізняють В. п. металеві і неметалеві. При формуванні В. п. (мал.) матеріал, що його наносять, розпилюють або випаровують, створюючи



Вакуумні покриття. Мікроструктура: а — температура матеріалу основи 873К; б — температура матеріалу основи 1033К.

направлений потік його частинок, а потім осаджують на поверхні виробу (матеріалу основи). Зчеплення матеріалу покриття із матеріалом основи зумовлене т-рою, способом підготовки й очищення поверхні виробу, енергією частинки, що їх наносять, різницею коефіцієнта термічного розширення матеріалів основи і покриття тощо. В. п. наносять гол. чин. катодним розпиленням, термічним і електроннопроменевим випаровуванням, а також послідовно ці способи. Під час катодного розпилення матеріал, що його наносять, «бомбардують» іонами різних елементів. Найпошир. є катодне розпилення у гліючому розряді, який збуджується в аргоні або ін. інертних газах при тиску $2,66$ — $13,3$ Па, або $(20$ — $100) \cdot 10^{-2}$ мм рт. ст. і напрузі 1 — 5 кВ. Термічне випаровування провалять за допомогою різних джерел нагрівання і відповідних пристроїв у вакуумі 133 — 10^{-3} — 133 — 10^{-2} Па, або 10^{-2} — 10^{-1} мм рт. ст. При електроннопроменевому випаровуванні використовують електроннопроменеві гармати, що генерують електрони з великими швидкостями. Випаровуючи водночас кілька матеріалів, одержують багатокомпонентні і багатофазні покриття (у т. ч. дисперснозмичні). В. п. використовують у машинобудуванні, мікроелектроніці, обчислювальній техніці.

В. О. Мовчан.
ВАКУУМНО-ДУГОВИЙ ПЕРЕПЛАВ — переплав (повторна плавка) металу у вакуумній дуговій печі. Найпоширенішим є В.-д. п. у дугових печах з витягуваним електродом, який виготовляють з металу, що підлягає переплаву. В процесі В.-д. п. електрод розплавляється теплом електр. дуги, і рідині метал стікає в охолоджуваній водою кристалізатор. Вакуум, створюваний у печі вакуумними насосами, становить 133 — 10^{-2} — 133 — 10^{-3} Па (10^{-2} — 10^{-3} мм рт.

ст.). Потужність електр. дуги встановлюють таку, щоб утворити щільну бездефектну макроструктуру (див. *Структура металу*). Метал, одержаний В.-д. п., відзначається високими в'язкістю і пластичністю, підвищеною міцністю проти втомленості, ізотропією (див. *Ізотропія*) мех. властивостей. Крім того, такий метал містить незначну кількість газових домішок і неметалевих включень. Вакуумно-дуговим способом переплавляють сталь, сплави на основі нікелю, а також титан, цирконій, молибден та ін. тугоплавкі метали.

Г. В. Карсанов, О. Г. Фрідман.
ВАКУУМУВАННЯ СТАЛІ — обробка сталі вакуумом. У процесі такої обробки видаляються шкідливі гази, легкі домішки, неметалеві включення. Крім того, вона сприяє розкисленню металів. Розрізняють В. с. позапічне (розрідження $66,5$ Па, або $0,5$ мм рт. ст.) і В. с., здійснюване під час виплавки (переплаву) сталі методами вакуумної металургії (розрідження 133 — 10^{-2} — 133 — 10^{-3} Па, або 10^{-2} — 10^{-3} мм рт. ст.). Позапічне вакуумування провалять у ковшах і спец. камерах. Його застосовують до сталей, випалених у конверторах, маренівських та електр. печей. Позапічне є також обробка струменю сталі при відливанні зливків, переливанні в ківші тощо, а також комбінована вакуум-шлакова обробка. Вакуумування методами вакуумної металургії (вакуумною індукційною плавкою, електроннопроменевим і вакуумно-дуговим переплавом) забезпечує одержання особливо високоякісних сталей.

С. В. Ладохін.
ВАКУУМ-ФІЛЬТР — фільтр, у якому під шаром фільтруючого матеріалу створюється вакуум. В.-ф. (мал.) бувають періодичної і безперервної дії. За допомогою В.-ф. розділяють суспензії, які прокачують вакуумним насосом через фільтруючий матеріал (тканину, сітку або керамічні плитки).
ВАКУУМ-ФОРМУВАННЯ — формування виробів з листових матеріалів на основі термопластичних полімерів за допомогою вакууму. В процесі обробки лист нагрівають до т-ри розм'якшення, а потім формують, створюючи вакуумним насосом між листом і поверхнею форми розрідження. В.-ф. буває позитивне (матеріал формується на поверхні опуклої форми) і негативне (матеріал всмоктується в заглиблені форми). Крім того, є метод вільного В.-ф. (без форми), яким одержують оптично прозорі вироби (напр., ковпаки літакових кабін). В.-ф. виготовляють вироби напівсферичної форми, ємкості, деталі холодильників тощо.

ВАКХ (грец. Βαχχος) — в античній міфології одно з прізвиськ бога виноградарства й виноробства Діоніса. Лат. форма слова В.— *Бахус*.

ВАКХАНАЛІІ (лат. Bacchanalia) — у Стародавньому Римі містерії на честь бога виноробства Діоніса (Вакха). Спочатку у В. брали участь лише жінки, пізніше — й чоловіки. З 2 ст. до н. е. набули характеру оргій. У 186 до н. е.

спец. постановою рим. сенату В. було заборонено. Перепосно — дика пиятика, розгульне безкетування.

ВАКХАНКИ — в античній міфології супутниці бога Діоніса (Вакха).

ВАКЦИНАЦІЯ — застосування вакцин для запобігання інфекційним хворобам шляхом створення імунітету. Проводиться через рот, надрізи на шкірі або шприцами підшкірно чи внутрішньом'язово.

ВАКЦИНИ (лат. vaccinum — коров'ячий, від vacca — корова) — препарати, призначені для запобігання інфекційним хворобам чи для лікування їх. Виготовляють з мікроорганізмів або продуктів їхньої життєдіяльності. В. бувають убиті (інактивовані), у яких активність збудника спричинювати захворювання ліквідується обробкою слабкими розчинами формаліну, фенолу або прогріванням. Їх застосовують проти дифтерії, коклюшу, правця, холери, висипного та черевного тифів, лептоспирозу, бруцельозу тощо. Живі вакцини одержують, ослаблюючи збудників захворювань і відбираючи популяції, які втрачали патогенні властивості. Це В. проти віспи, поліомієліту, кору, грипу, чуми, туляремії, туберкульозу. Є ще В. хімічні — їх виготовляють шляхом вилучення тих частин мікробної клітини, які мають антигенні (див. *Антигени*) властивості (В. проти висипного та черевного тифів, паратифів, холери, дифтерії, правця тощо), та антитоксини.

Усі В. мають спільну властивість — при вакцинації спричинювати імунітет. Проте живі В. зумовлюють напруженіший і триваліший імунітет. Оскільки В. властива висока специфічність, тобто здатність викликати імунітет проти такого збудника, з якого виготовлено препарат, В. існує багато. Щоб зменшити кількість щеплень, у практику впроваджують комбіновані В. (В. проти коклюшу, дифтерії, правця тощо). В. в СРСР виготовляють на заводах бактеріальних препаратів. Контроль за впровадженням у практику нових В., удосконаленням і виготовленням їх здійснює Комітет вакцин та сироваток при М-ві охорони здоров'я СРСР і Держ. н.-д. ін-т стандартизації і контролю лікувальних засобів, а В. для тварин — Держ. науково-контрольний ін-т ветеринарних препаратів.

Лит.: Биологические и химиотерапевтические ветеринарные препараты. М., 1963; Васильев К. Г. Живые вирусные вакцины. К., 1969; Справочник по применению бактериальных и вирусных препаратов. М., 1975.

К. М. Синяк.
ВАЛ — 1) У техніці — деталь, що передає обертаючі зусилля і є підпорою для інших обертових деталей. За конструкцією розрізняють В. прями (гладенькі, скідчасті, шліцьові, кулачкові), колінчасті вали, гнучкі вали тощо. За призначенням бувають В. передачі, що несуть шківні, зубчасті колеса, зірочки, і корінні В., на яких, крім деталей машин, закріплюють робочі органи (напр., кривошипні колеса турбін). Розрахунок В. провалять на міцність, жорсткість



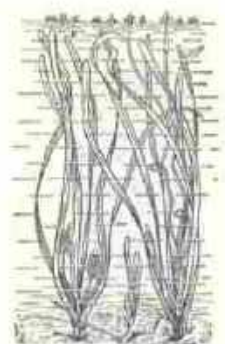
Вакх. Статуя роботи Мікеланджело 1496—97. Мармур. Національний музей, Флоренція.



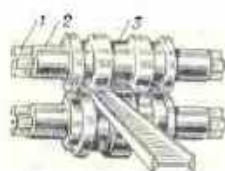
Вазопіс. Чорнофігурна амфора з зображенням Геракла і німфського лева. 6 ст. до н. е. Самоський аск із зображенням танцюристів. 6 ст. до н. е. Червонофігурний кратер. 4 ст. до н. е. Всі — в Книпискому музеї західного та східного мистецтва.



Валеріана висока:
1 — стебло і верхня
рослина; 2 — стебло;
3 — пагі.



Валеріана спіральна:
1 — загальний вигляд;
2 — тичинкова квітка;
3 — маточкова квітка.



Вали прокаті:
1 — привидний кінець;
2 — шийка; 3 — бочка.

і колювання. 2) В архітектурі (в дрібномащштабних профілях — валик) — криволінійний архітектурний облом (див. *Архітектура обломів*) напівкруглого перерізу. 3) У військовій справі — високий земляний (у горах кам'яний) насип з ровом попереду, що є перешкодою для атакуючого противника, а також бойовою позицією стрільців та артилерії, які перебувають в обороні; прикриття від прицільного вогню і спостереження ворога. В Давній Русі на валах будували частоколи та спостережні башти. В старод. часи і за середньовіччя В. широко застосовували для укріплення населених пунктів і кордонів (напр. *Трапезні вали* римлян, *Змієві вали* на тер. УРСР). Під час 2-ї світової війни використовували як противагові загороження, а також як систему укріплених смуг і позицій («Східний вал»). 4) У геології — полого антиклінальна структура в осадній товщі земної кори (див. *Антикліналь*). Довжина В. досягає сотень кілометрів, ширина — десятків кілометрів. В. об'єднує кілька окремих антиклінальних підняття, які періодично бувають нафтогазоносними. 5) В географії — відносно вузьке, довге й невисоке підняття. За походженням виділяють В.: берегові, прируслові, моренні, селені (див. *Село*) та ін.

ВАЛА (Vala) Катрі (справж. ім'я та прізвище) — Карін-Алісе Валестрем; 11.IX.1901, Муоніо, Фінляндія — 28.V.1944, Стокгольм, похована в Хельсінкі) — фінська поетеса і публіцист. Літ. діяльність почала в 20-х рр. (збірки романтичних віршів «Далекий сад», 1924; «Сині двері», 1926). Була одним з організаторів т-ва прогресивних письменників «Кійла» (1936). У зв'язку з переслідуваннями виїхала до Швеції, де жила й під час 2-ї світової війни. В творах 30—40-х рр. (збірки віршів «Повернення», 1934; «Рідне гніздо палає», 1942; стаття «Дух і матерія, або Пилосос самітньої жінки», 1945) виступала на захист робітників, проти фашизму і реакції. Деякі вірші В. перекладено укр. мовою (журн. «Всесвіт», 1975, № 2).

Та: Рос. перекл. — Далекий сад. М., 1966.

ВАЛАМАТ-ЗАДЕ Гафар Рустамович [н. 26.IV (9.V) 1916, Ходжент, тепер Ленінград Тадж. РСР] — таджицький рад. артист балету, балетмейстер, режисер, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1942. У 1951 закінчив Ін-т театр. мист. ім. А. В. Луначарського в Москві. У 1951—63 — гол. балетмейстер театру опери та балету ім. С. Айні (Душанбе), з 1963 — директор і худож. керівник тадж. філармонії, з 1965 — керівник Тадж. ансамблю танцю «Дола». Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями Держ. премії СРСР, 1949.

ВАЛАНЖІНСЬКИЙ ВІКІЯРУС (від назви замку Валанжен у Швейцарії) — ранній від ранньокрейдової епохи та відклали, що утворилися в той час. На тер. України відклади В. я. (вапняки, пісковики, глини, аргіліти, алевро-

літи) поширені в Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, у Карпатах, на Закарпатті, Кримському п-ові. Потужність їх — до 1000 м. Відклади В. я. перспективні на нафту й газ. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

ВАЛАХІЯ — історична область на Пд. Соціалістичної Республіки Румунії.

ВАЛБЖИХ — місто на Пд. Зх. Польщі, в Сувотках, адм. центр Валбжихського воєводства. Залізничний вузол. 128,1 тис. ж. (1975). Центр Нижньосілезького кам.-вуг. басейну (видобування коксівного вугілля і виробн. коксу). Підприємства важкого машинобудування (гол. чин. гірниче устаткування), хім., скляної, фарфоро-фаянсової пром-сті. ТЕС. Руїни замку Новий Двур (14 ст.); музей (геологічні колекції та зібрання фарфору). Пам'ятка паркової архітектури.

ВАЛГАЛА (давньосканд. valhöll — палац загиблих) — у скандинавській міфології палац бога Одіна, своєрідний «рай» для душ воїнів, що полягли в бою. Герої у В. весь час розважаються, щодня б'ються на поєдинках і бенкетують.

ВАЛДАЙСЬКА ВИСОЧИНА — височина на Пн. Зх. Руської рівнини, в межах РРФСР Довж. понад 600 км. Переважні висоти 150—250 м, найбільша — 343 м. Являє собою асиметричне пасмо — *куесту* з пологими пд.-сх. й крутими пн.-зх. схилами Рельєф горбистий, моренний, поширений *карст*. На В. беруть початок Волга, Зх. Двіна, Дніпро. Багато озер (Селігер, Веселуг, Валдайське та ін.), боліт. Район туризму.

ВАЛЕК Антон Якович (1887, Харків — 8.IV.1919) — професійний революціонер. Член Комуністичної партії з 1903. Нар. в сім'ї робітника. Працював у Харків залізничному депо. Учасник збройного повстання 1905 в Харкові. Не раз зазнавав арештів, був на заслання. В 1917 — член Петроград. Ради робітн. і солдат. депутатів. З 1918 — на парт. роботі в Омську, Тюмені, Катеринобурзі. Відпідліну діяльність у козачківському тилу на Уралі. 1.IV.1919 групу В. розкрила білогвардійська контррозвідка, усіх членів групи було страчено поблизу Верх-Ісетського заводу.

ВАЛЕНСІЯ — історична область в Іспанії на узбережжі Середземного м. З 2 ст. до н. е. В. — під владою Старод. Риму, з 5 ст. — королівства *вестготів*, у 8—11 ст. — *Кордонського халіфату*. В 1094 визволена на короткий час з-під влади арабів військами *Сіда Кампеадора*, остаточно — 1238 (з того часу — королівство В.). В 1319 В. приєднано до королівства *Арагон*. Після об'єднання Арагону та Кастилії в єдине ісп. королівство В. перетворено на провінцію. Під час *Іспанської революції 1931—39 В.* — один з опорних пунктів республіканців (1936—38 у м. *Валенсія* перебував респ. уряд). В. — один із центрів робітн. руху Іспанії.

ВАЛЕНСІЯ — місто на Сх. Іспанії, центр історичної області та

провінції Валенсія. Порт на Середземному м., в гирлі р. Турії. Залізничний вузол. 653,7 тис. ж. (1970). В. засн. в 2 ст. до н. е. римлянами. З листопада 1936 до березня 1938 В. була місцем перебування уряду ісп. республіки. Пром-сть пов'язана в осн. з переробкою та вивозом с.-г. продукції (виробн. фруктових-овочевих консервів, соків, обробка потону тощо). Підприємства текст., зокрема джутової, та хім. пром-сті. Виробництво моторів; судноверфі. Розвинуті кустарні ремесла. Ун-т (засн. бл. 1500). Архит. пам'ятки: готичний собор (13—14 ст.), шкорова біржа «Лонха де Седа» (15 ст.), палац Агуас (серед. 18 ст., тепер Музей кераміки). Музей красних мистецтв (засн. 1753).

ВАЛЕНСІЯ — місто на Пн. Венесуели, адм. центр штату Карабобо. Лежить на зх. узбережжі оз. Валенсія. Вузол автошляхів, з-цією сполучена з узбережжям Карибського моря і м. *Каракас*м. 367 тис. ж. (1975). Розвинута харч. пром-сть, є підприємства нафтохім., цем., текст., паперової, шкіряно-вуг. пром-сті. Ун-т. Архит. пам'ятки ісп. часів, зокрема собор 18 ст., Капітолій і Муніципальний театр. В. засн. 1555. В 19 ст. двічі була столицею країни.

ВАЛЕНТИСТЬ (від лат. valentia — сила) — властивість атомів утворювати хімічні сполуки певного складу. Валентність атома характеризує кількість атомів водню, які він може замінити або приєднати, утворюючи молекулу. В. є основною хім. властивістю елемента і визначається місцем його в періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва. В. водню прийнята рівною одиниці. Наприклад, у молекулі води H₂O один атом кисню приєднує два атоми водню, тому В. кисню дорівнює 2. Поняття В. ввійшло в науку у 2-й пол. 19 ст. і пов'язане з іменами англ. хіміка Е. Франкланда, нім. хіміка Ф. Кекуле та ін. Сучасна наука поглибила поняття В. Зокрема, квантова теорія електронної будови речовини показала, що склад сполук, а значить і В. атомів, що їх утворюють, визначаються всією сукупністю взаємодій між електронами і ядрами. Кількісно взаємодію характеризують рівняннями *квантової хімії*. Разом з цим існують наближені глауначення В. з точки зору електронної будови атомів і молекул, зокрема для іонних і ковалентних сполук. Так, атоми в іонних сполуках характеризуються електровалентністю. Кількісно електровалентність визначається числом електронів, які атом віддає (позитивна В.) або приєднує (негативна В.), утворюючи сполуку. Напр., в CaF₂ атом Са віддає 2 електрони атомом фтору; при цьому утворюється катіон Ca²⁺ і аніон F⁻. Атоми у ковалентних сполуках характеризуються ковалентністю, що кількісно визначається числом неспарених електронів, які може дати атом для утворення *хімічних зв'язків*. Напр., атом кисню має 2, а азоту — 3 неспарених електронів, що й пояснює виникнення сполук H₂O, OF₂, NH₃, NF₃. При

утворенні сполук атоми можуть збуджуватись, тобто поглинати енергію. Цим визначається, напр., наявність 4 неспарених електронів у атомі вуглецю і 2 — у атомі берилію і утворення сполук CH_4 , BeCl_2 та ін. При написанні окислювально-відновних реакцій замість поняття В. використовують *окислювальний ступінь*, як чисто формальне поняття, що характеризує заряди на атомах у молекулі за іонною моделлю будови сполук. Кількісний ступінь окиснення не обов'язково дорівнює В. і має знак \pm чи —. Для сполук не визначеного складу і координаційних сполук не можна застосувати поняття В. як характеристику їхнього складу. Здатність атомів проявляти ту чи іншу В. залежить від фіз.-хім. умов протікання реакцій. Одні й ті самі речовини, напр., кремній і кисень, утворюють при достатньо високих т-рах монооксид SiO , який із зниженням т-ри розкладається на діоксид SiO_2 і кремній. Це показує, що В. як характеристика атома в молекулі, описує властивості не ізоляованих атомів, а атомів у даному хімічному середовищі в конкретних фізико-хім. умовах.

Лит.: Савранський Л. І. Хімічний зв'язок і будова речовин. К., 1970; Татевський В. М. Классическая теория строения молекул и квантовая механика. М., 1973; Развитие учения о валентности. М., 1977.

ВАЛЕНТНІСТЬ у мовознавстві — здатність мовних елементів (фонем, морфем, слів тощо) поєднуватися з ін. елементами, переважно того самого рівня (див. *Рівні мови*). Визначення В. — поширений метод формального аналізу мов. Розрізняють В. індивідуальну (напр., слово «поталяни» може поєднуватися з іменниками — назвами живих істот у загальному відмінку) й категорійну — поєднуваність класів слів (напр., прикметників-означених з іменниками-підметами). В. буває проста, коли якийсь мовний елемент поєднується лише з одним елементом, і комплексна — одночасно з кількома елементами (напр., присудок може поєднуватися одночасно з додатком і обставиною).

ВАЛЕР (франц. *valeur*, букв. — цінність) у живописі — послідовна градація відтінків тону в межах одного кольору. Один із засобів передачі глибини й багатства колориту, тонкості кольорних співвідношень і переходів.

ВАЛЕРІАНА (*Valeriana*) — рід рослин родини валеріанових. Багато річні трав'янисті рослини заввишки до 160 см і більше. Листки перисто-розсічені або цілокраї. Квітки білі, рожеві, зібрані в щитковидні або головчасті суцвіття. Плід — одногіздат сім'янка. Понад 200 видів, пошир. у Європі, Азії, Пд. Америці та Пн. Африці. В СРСР — бл. 30 видів, у т. ч. в УРСР — 13. Найпошир. В лікарська (*V. officinalis*). На Україні в культурі пошир. В пагононосна (*V. stolonifera*). В російська (*V. rossica*) та В блискуча (*V. nitida*). Кореневища й корені містять ефірну олію, валеріанову, оштову та мурашину к-ти, алкало-

иди (хатинін, валерин), крохмаль, дубильні та ін. речовини. Препарати В. застосовують у медицині як заспокійливий засіб при нервовому збудженні, болях, безсонні тощо. **ВАЛЕРІЙ АНЦІАТ** (*Valerius Antias*; рр. н. і с. м. невід.) — римський історик I ст. до н. е. Належав до *анналістів*. Походив з рим. патриціанського роду Валеріїв. Автор «*Анналів*» (75 кн.), які охоплюють події від часу заснування Риму до 78 до н. е. В своєму творі (збереглася незначна частина), прославляв Рим, вихваляв роль Валеріїв у рим. історії.

ВАЛЕЦЬКИЙ (*Walecki*) Генрік (справж. прізвище ім'я — Горвіц Максиміліан; 6.IX 1877 — 1938) — діяч польського робітничого руху. Н. у Варшаві в бурж. сім'ї. В 1895 вступив у Польську соціалістичну партію (ППС), 1904—05 — один з лідерів її лівого крила, член Центр. робітн. к-ту ППС (1905). Після розколу ППС (1906) обраний членом ЦВК ППС-лівиці. Після утворення Компартії Польщі (грудень 1918) був членом її ЦК (1918—19 і 1923—25). У 1921—25 — представник КПП у Комінтерні. З 1925 працював в апараті ВККІ. В 1925 був переведений з членів КПП у членів ВКП(б) (зі стажем з 1905). На 7-му конгресі Комінтерну (1935) обраний членом Інтернаціональної контрольної комісії. В 1935—37 — редактор журн. «Комуністичний Інтернаціонал».

ВАЛІН, α -амінозавалеріанова кислота, $(\text{CH}_3)_2\text{CHCH}(\text{NH}_2)\text{COOH}$ — моноамінокарбонова *амінокислота*, Мол. м. 117,16. Належить до незамінних амінокислот. Входить до складу майже всіх білків. Так, вміст В. в желатині — 2%, казеїні, альбуміні сироватки крові людини та ісуліні — 7—8%, в глобулінах — понад 9%, в антибіотиках граміцидині — 22,2%. Порушення *перемішування* В. внаслідок нестачі ферменту валінтрансмінази призводить до аномалій розвитку і розумової відсталості.

ВАЛІСНЕРІЯ (*Vallisneria*) — рід багаторічних водяних дводомних рослин род. жабурникових. 2 види, пошир. у прісних водах тропіч., субтроп. і помірної області обох півкуль. В СРСР, зокрема на Україні, найбільш відома В. спіральна (*V. spiralis*) — з лінійними листками, зібраними в прикореневу розетку. Жіночі квітки одиночні, на довгих, спіральні закручених ніжках; чоловічі — дрібні (0,5 мм у діаметрі), зібрані в суцвіття — клубочки, обгорнені покривалом, з яким вони відриваються і спливають на поверхню води. Після запліднення, що відбувається над водою, квітконосні жіночих квіток спіральні скручуються і квітка занурюється у воду, де й розвивається плід. Часом утворює суцільний килим на дні водойми. Є кормом для риб і водоплавної птиці; розводять в акваріумах.

ВАЛІТОВ Рафкат Амірханович [н. 22.I(3.II) 1912, Челябинськ] — український рад. фізик, засл. діяч науки УРСР (з 1965), доктор фізико-математичних наук (з 1955). Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. електротех. ін-т (1936). У 1955—69 — професор Харківського

ун-ту. Праці в галузі радіовиміральної техніки та напівпровідникової електроніки. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома орденами Червоної Зірки, медалями.

ВАЛІХАНОВ Чокан Чингісевич (1835, урочище Кушмурун, тепер у Семіозерному р-ні Кустанайської обл. Каз. РСР — жовтень 1865, урочище Алтинемель, тепер на території Талди-Курганської обл. Каз. РСР) — казахський вчений, просвітител-демократ, історик, етнограф і фольклорист. Закінчив Омський кадетський корпус (1853), служив у Зх.-Сибірському губернаторстві В 1860—61 жив у Петербурзі. Погляди В. формувалися під впливом рос. революц. демократів. Автор досліджень з історії та культури Середньої Азії, Казахстану й Зх. Китаю: «Нариси Джунгарії» (1861), «Аблай» (1861), «Записки про судову реформу...» (вид. 1904) та ін. Зробив перший літ. запис киргиз. нар. епосу «Манас». В. виступав за екон. і культурне співробітництво з рос. народом. Відстоював світську освіту для казахів. Ідеї В. набули розвитку в працях *Алтынсаріна*, *Абая Кунанбаєва* та ін. казах. просвітителів.

ВАЛКИ — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Мок (бас Сіверського Дінця), за 10 км від залізничної станції Ков'яги. Засн. 1646 як Можайський острог — фортеця на пд. кордоні Рос. д-ви В березні—квітні 1902 у В. і Валківському пов. відбулося сел. повстання. Рад. владу у В. проголошено в кін. листопада 1917. З 1938 В. — місто. З-д буд. матеріалів, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки. У В. народилися математик А. Ф. Павловський, укр. рад. письменник П. Й. Панч, нар. артист УРСР М. А. Частий. В 1885—86 у В. перебував на військ. службі укр. поет-революціонер П. А. Грабонський.

ВАЛКИ ПРОКАТНІ — валки *прокатного стану*, між якими деформується метал, набуваючи необхідних розмірів і форм. В п (мал.) складаються з двох приводних кілців (трівів), двох шийок і бочки (середньої частини). Металеві листи та стрічки прокатують у валках з гладенькою бочкою циліндричної форми (листів В. п.). Фасонний метал круглого і квадратного перерізу, двотаврові балки тощо обробляють у валках з бочкою, на поверхні якої є різьчики, що відповідають профілю прокатуваного металу (сортів В. п.). В. п. бувають чавунні і сталеві, суцільноволіті і збірні; маса їх від 0,1 до 50 т. Стійкість проти зношування і міцність чавунних валків забезпечують *легуванням*, а також регулюванням у мікроструктурі кількості *карбідів*, формуванням пластичного або кулястого графіту. Стійкість проти зношування та міцність литих або кованих сталевих валків підвищують збільшенням вмісту вуглецю, легуванням, *термічною обробкою*, а також наплавленням на поверхню



Г. Р. Валамат-ов.



Ч. Ч. Валіханов

ВАЛКІВСЬКИЙ РАЙОН



Ж. Б. М. Валлен-Деламот. Малий Ермітаж у Ленінграді. 1764—67.

бочки або річаків твердих і надтвердих сплавів Збірні В. п. відзначаються стійкою проти зношування чавунною бочкою і сталеву або висококомірною чавунною віссю.

А. С. Кривошеєв.
ВАЛКІВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 53,3 тис. чол. (1977). В районі — 144 населені цукки, підпорядковані міській, 3 селищам та 18 сілсь Радам народних депутатів. Центр — м. Валки. Поверхня В. р. — хвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, подекуди — ярами і балками. Осн. корисна копалина — торф. Річки: *Мож* (бас. Сіверського Дінця), *Коломак* і *Орчик* (бас. Дніпра). Грунти гол. чин. чорноземні. Лежить на Пд. лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, ясен, береза, вільха, сосна) займають 14,6 тис. га. Підприємства легкої, харч. і деревообр. пром-сті. Найбільші з них: Валківська швейна ф-ка, Новоіванівський цукр з-д (смт Коломак) і Мерчиківська меблева ф-ка. Працюють комбінат побутових послуг (Валки) та 3 будинки побуту. Район спеціалізується на вирощуванні пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, овочів та виробн. м'яса і яєць. Площа с.-г. угідь 1977 становила 93,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 78,3 тис. га, сіножаті і пасовища — 13,4 тис. га. У В. р. — 18 колгоспів, 3 радгоспів, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Ков'яги, Огульці, Мерчик. Авто-



шляхів — 401 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. В районі — 36 заг.-осв. шкіл, 40 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, 13 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 26 кіноустановок, 40 б-к. В с. Минківці В. р. народився укр. рад. письменник В. П. Митко, в с. Костів — укр. рад. письменник Г. М. Коцюба.

О. С. Масельський.
ВАЛКУВАННЯ ГРУНТУ — агротехнічний захід боротьби з водною ерозією ґрунту — спорудження водозатримувачів або водовідвідних валів. Проводять В. г. на схилах крутизною понад 3—4° гол. чин. під час зяблевої оранки (для цього у передостанньому корпусі плуга подовжують полицю на 35—40 см), а також після оранки (за допомогою валкоутворювачів).

ВАЛЛА (Valla) Лоренцо (1405 або 1407, Рим — 1.VIII 1457, там же) — італійський філософ-гуманіст. Критикував «священні книги» католицтва, довів, що документ «Кон-

стантинос дар» є підробкою, сфабрикованою папством. У питаннях етики відстоював епікуреїзм, виправдовуючи прагнення людини до чуттєвих насолод і радощів. Викривав лицемірний характер аскетизму, проповідував церковю, заперечував необхідність чернецтва. За свої погляди зазнав переслідувань інквізиції.

ВАЛЛАТХОЛ Нараяна Мейон (26. X 1878, Ченнара, штат Керала — 13.III 1958) — індійський поет. Писав малайською мовою і санскритом. Осн. теми творів — нац.-визвольний рух в Індії (вірші «Дитячі подвиги Крішні», «Пісня селянина», «Плач Індії» тощо); боротьба за мир («Вітер повіяв», «Війна майбутнього»). Вірш «Сьоме листопада» присвятив Великій Жовтій соціалістич. революції. Поезія В. відіграла важливу роль у розвитку малайської л-ри. Виступав і як літ. критик та історик л-ри. В 1951 відвідав Рад. Союз. Вірш В. «Мавзолей Леніна» в перекладі укр. мовою опубліковано у збірнику «Ленін іде по планеті» (К., 1969).

Тв.: Рос. перекл. — Індійские стихи. М., 1954.

ВАЛЛАХ (Wallach) Отто (27.III 1847, Кенігсберг — 26.II 1931, Геттінген) — німецький хімік-органік Закінчив (1869) Геттінгенський ун-т. Професор Боннського (з 1876) і Геттінгенського ун-тів (з 1889 по 1915). Осн. праці В. стосуються хімії *терпенів*, зокрема він відкрив і вивчив лимонен, феландрен, фенхон, метилгептанон та ін., а також вкалав (1891) на зв'язок терпенів з ізопреном. Відкрив реакцію відновного амінування альдегідів і кетонів первинними і вторинними амінами та мурашиною к-тою. Нобелівська премія, 1910.

ВАЛЛЕН-ДЕЛАМОТ (Vallin de la Mothe) Жан-Батіст-Мішель (1729, Ангулем, Франція — 7.V 1800, там же) — французький та російський архітектор. У 1759—75 працював у Росії, переважно в Петербурзі, де спорудив Гостиний двір (1761—85), католицьку церкву Катерини (1763—83), Малий Ермітаж (1764—67). Брав участь у проектуванні будинку АМ (1764—88, з О. Кокоріновим) і складів «Нова Голландія» (1765—80, з С. Чевакінським). Для творчості В.-Д. характерне поєднання рис раннього рос. класицизму і барокко. Серед учнів В.-Д. — В. Баженов, І. Старов.

ВАЛЛЕНТИН (Vallentin) Максим (н. 9.X 1904, Берлін) — німецький режисер і театральний діяч. Працює в НДР. Член КПН (тепер СЕПН) з 1926. У 1925 організував самодіяльний агітпропколектив «Червоний рупор». У 1933 В. емігрував до СРСР, був режисером на радіо. У 1950 в Берліні створив студію «Молодий ансамбль» (з 1952 — театр ім. М. Горького). Поставив спектаклі: «За тих, хто в морі» Лавренкова (1952), «Достигаєв та інші» Горького (1954), «Розбійники» Шіллера (1955) та ін.

ВАЛЛЕНШТЕЙН (Wallenstein) Альбрехт-Венцель-Евгеній (24.IX 1583, біля м. Кенігтреша — 25.II 1634, Егер) —

полководець «Священної Римської імперії». За походженням чесь. дворянин. Під час Тридцятилітньої війни 1618—48 у 1625—30 і 1632—34 — імперський головнокомандуючий. У 1626 В. завдав поразки протестантам біля Дессау, 1626—27 — дат. королю Крістіану IV, проте 1632 біля Лютцена був розбитий шведами. Обвинуваченого у зраді В. було усунуто від командування і незабаром вбито. В. — герой відомої трилогії Й.-Ф. Шіллера — «Табір Валленштейна», «Пікколоміні» та «Смерть Валленштейна».

ВАЛЛЕР (Waller) Макс [також Зібель (Siebel)] — псевдонім; справж. ім'я та прізвище — Моріс Варломен, 24.II 1860, Брюссель — 6.III 1889, там же] — бельгійський письменник. Писав франц. мовою. Очолював групу письменників 80-х рр. «Молода Бельгія». Боровся за нац. самобутність бельг. л-ри. Збірники новел «Химери кохання» (1883) і «Поцілунок» (1888) — про життя брюссельських обивателів. Автор романів «Дурне життя» (1883), «Грета Фрідман» (1885), «Дезі» (1892, посмертно), п'єс «Жанна Біжу» (1886), «Отрута» (1888), зб. віршів «Флейта Зібеля» (1891), розвідки про «Фауста» Й.-В. Гете.

ВАЛЛЕС (Vallés) Жюль (10.VI 1832, Пуї, департамент Верхня Луара — 14.II 1885, Париж) — французький письменник і політ. діяч. З 1849 брав участь у революц. русі. Був членом 1-го Інтернаціоналу, в 1871 — членом Паризької комуни, боровся на барикадах, видавав газети «Ла рю» («Вулиця»), «Ле крюд непл» («Крик народу»). Потім емігрував до Англії, був заочно засуджений до страти, повернувся в Париж після амністії 1880. Перша книга — памфлет «Гроші» (1857), в якому В. викривав жорстокість капіталістичної дійсності. Найвідоміший літ. твір — автобіографічна трилогія «Жак Вентра» («Дитина», 1879; «Бакалавр», 1881; «Інсургент», 1886), присвячена історії Паризької комуни.

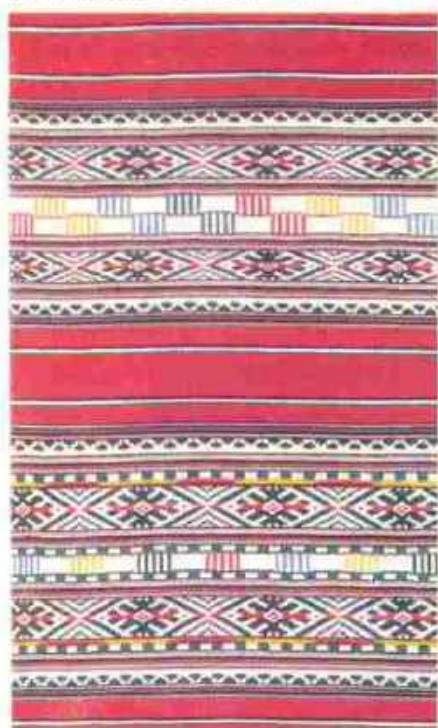
Тв.: Укр. перекл. — Інсургент. 1871. К., 1954; Рос. перекл. — Собрание сочинений. М.—Л., 1936.

ВАЛЛЕТТА, Ла-Валлетта — столиця Республіки Мальта. Лежить на пн.-сх. узбережжі о. Мальта. Порт міжнар. значення, вузол середземноморських сполучень 14 тис. ж. (1974). Торг.-пром. центр країни. Тут зосереджена майже вся пром-сть Мальти: бавовняна, сирникова, тютюнова ф-ки, пиварний з-д, судноверф, кустарне виготовлення мережив, худож. виробів тощо. Центр туризму Ун-т (з 1592). Нац. музей Мальти. Нац. б-ка, Худож. галерея. Архіт. пам'ятки і фортифікаційні споруди (16 ст.), культові і палацові будівлі в стилі Відродження, барокко, класицизму. В. засн. в 60-х рр. 16 ст.

ВАЛЛІЙСЬКА МОВА, уельська мова, кімрська мова — мова *валлійців*, В. м. належить до бритської підгрупи кельтської групи індоєвропейської сім'ї. Веде початок від спільнобритської мови. В історії В. м. виділяють давній (8—11 ст.), середній (12—14 ст.) і новий (з 15 ст.) періоди. В сучас. В. м. виділяють 4 діалекти. Харак-



До ст. Власенко П. І. Сирій птах. 1949–50. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.



До ст. Верес Г. І. Рушник тканый. 60-і рр. 20 ст. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.



До ст. Василяшук Г. В. Верета зелена і рушник «Два кольори». 60-і рр. 20 ст. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.





До ст. Врубель М. О. Дівчинка на тлі перського килима. 1886. Київський музей російського мистецтва

терні риси В. м.: розвинута система мутацій (пересуви) приголосних і чергувань голосних. Граматична будова аналітична (є й залишки даних синтетичних форм). Література В. м. багата віків залишалася усною. Найвидатніша пам'ятка писемної л-ри — епос «Мабіногон» (11 ст.). В період пізнього середньовіччя розвивалася драматургія, представлена *містеріями*, *міракліями* і *мораліте*. Родоначальник валлійської поезії Давід ап Гуїлім (14 ст.) заклав основи літ. валлійської мови. З 16 ст. розвивається проза. Найвищого рівня л-ра досягла в серед. 18 ст. (поети Льюїс Моріс, Горноу Оуен та ін.). В л-рі 19 ст. переважала поезія (Дж. Блекуїлл, Сейріог, Іслуйн). Розвивалася також проза (Данієл Оуен) і драматургія (Д.-Т. Дейвіс, Р. Беррі, С. Льюїс та ін.). Письменники 20 ст.: Томас-Гуїні Джонс, У.-Дж. Груфіт, Тегла Дейвіс, Т. Роуланд Х'юз, Кейт Робертс та інші.

ВАЛЛІЙЦІ, уельські — народ, який живе переважно на півні Уельсу у Великобританії. Чисельність — 0,8 млн. чол. (у т. ч. бл. 100 тис. чол. в США і Канаді; 1975, оцінка). Мова — валлійська. Майже всі В. говорять і англ. мовою. Значна частина віруючих В. належить до англіканської церкви. Предками В. були кельтські племена кімрів і *бриттів*, витіснені англосаксами в гори Уельсу (7 ст.). Протягом кількох століть В. чинили опір завойовникам, які остаточно підкорили В. лише в кін. 13 ст. У Пд. Уельсі більшість В. працює на вугільних шахтах, на Пн. осн. заняття В. — тваринництво. З галузей нар. ужиткового мистецтва розвинуті різьблення на дереві й вишивання. В. відомі хоромним співом.

ВАЛЛІС (Uollic; Wallis) Джон (23 XI 1616, Ашфорд, графство Кент — 28 X 1703, Оксфорд) — англійський математик. Проф. Оксфордського ун-ту (з 1649), один з засновників (1662) Лондонського королівського т-ва. Його праці відіграли важливу роль у передісторії інтегрального числення. В. знайшов

формулу
$$\frac{4}{5} = \frac{3}{2} \cdot \frac{4}{3} \cdot \frac{5}{4} \times \frac{5}{6} \cdot \frac{7}{6} \cdot \frac{7}{8} \dots$$
, яка є одним з перших прикладів нескінченного добутку, ввів загальноприйнятий знак для нескінченності (∞).

ВАЛЛОН (Wallon) Анрі (15.III 1879, Париж — 1.XII 1962, там же) — французький психолог, громадський діяч. Член Франц. компартії з 1942. Учасник Руху Опору. Спеціаліст з дитячої та генетичної психології, працював також в галузі *патопсихології* і прикладної психології. В своїх дослідженнях виходив з позицій діалектичного матеріалізму.

Тв.: Рое, перекл. — От детства к мысли. М., 1956; Психическое развитие ребенка. М., 1967.

ВАЛЛОНІ — народ, який становить значну частину населення Бельгії Чисельність — 4,1 млн. чол. (1975, оцінка). Живуть у пд. провінціях Бельгії і на Пн. Сх. Франції. Говорять валлонським діалек-

том франц. мови. Л-ра В. бере початок у 9 ст. Період її піднесення — 13—16 ст. В 17 ст. занепада. Відомі діячі, які виступали за відродження валлонської л-ри в 19—20 ст., — Байо, Дорі, Енен, Сімон та ін. За релігією В. — католики. Предки В. — кельтські племена белги, які в перших століттях н. е. були романізовані. Більшість В. працює в пром-сті, частина — в с. г. Див також *Бельгія*.

ВАЛЛОТТОН (Vallotton) Фелікс (28.XII 1865, Лозанна — 29.XII



Ф. Валлоттон. Демонстрація. Гравюра на дереві. 1893.

1925, Париж) — швейцарський графік і живописець. Працював у Франції. Учився в академії Жюльєна в Парижі. Створював психологічно виразні портрети («Достоевський», 1895), сцени з життя парижан (серія «Історія одного злочину»), пейзажі тощо. У колористичному вирішенні своїх творів В. застосовував різке сполучення білих і чорних площин.

ВАЛОВА ПРОДУКЦІЯ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА — обсяг продукції, виготовленої на промисловому підприємстві за певний період у грошовому виразі; частина *сукупного суспільного продукту*, створена на підприємстві.

В СРСР показник В. п. п. визначає підприємство (вищестоящою організацією не затверджується); цей показник використовують у плані як розрахунковий для екон. аналізу динаміки виробн. продукції та ін. екон. розрахунків. В. п. п. обчислюють заводським методом, тобто без вартості продукції власного виробн., витраченої на потреби всередині даного підприємства. У В. п. п. входять: вартість готових виробів, виготовлених за звітний період; вартість реалізованих за межами підприємства напівфабрикатів, інструментів та приладів власного виготовлення на складах підприємства та вартість послуг пром. характеру, що їх виконало підприємство на замовлення ін. орг-цій тощо. Планування і облік виконання плану по В. п. п. проводиться в *оптових цінах* на 1.VII 1967.

ВАЛОВА ПРОДУКЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ — частина сукупного суспільного продукту, створена в промисловості. Облічують у вартісному виразі як заг. результат осн. виробничої діяльності всіх пром. підприємств за певний період. В. п. п. в СРСР — сума валової продукції окремих пром. підприємств (див. *Валова продукція промислового підприємства*), яку обчислюють за т. з. заводським методом обліку, тобто без виключення

елементів повторного рахунку (внутрішн. обороту). Заг. обсяг В. п. п. обчислюють як в *оптових цінах* підприємств, так і в *оптових цінах* пром-сті. Щоб визначити динаміку заг. обсягу пром. виробн., В. п. п. облічують у *порівнянних цінах* на 1.I 1975. Облік В. п. п. проводять також у фактично діючих оптових цінах. Показник В. п. п. використовують для визначення рівня і динаміки пром. виробн., пропорцій і структурних зрушень у пром-сті, розрахунку ефективності пром. виробництва.

М. В. Дарган.

ВАЛОВА ПРОДУКЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА — частина сукупного суспільного продукту, створена в сільському господарстві. Обчислюють за методом валового обороту, тобто як суму валової продукції землеробства і тваринництва, виробленої за певний період, у грош. виразі. Валова продукція землеробства складається з усіх продуктів рілляництва, луківництва, садівництва і виноградарства. Крім того, додається приріст (або вираховується зменшення) вартості незавершеного виробн. за рік і вартість вирощування молодих і багаторічних насаджень. Валова продукція тваринництва включає всі сирові продукти скотарства, свинарства, птахівництва, конярства, оленярства, кролівництва, хутрового звірівництва, бджільництва, шовківництва, рибиства; включає вартість приплоду і приросту вирощеного молодняка всіх видів с.-г. тварин, вартість приросту ваги тварин, які відгодовуються, вартість продуктів, одержаних у результаті госп. використання тварин (молоко, вовна, яйця тощо). Продукти первинної переробки тваринницької продукції (масло, сир, м'ясо, сало, шкіра), а також сирові продукти, одержані в результаті рибної ловлі не в культ. водоймах, збирання диких плодів, ягід та ін. до складу В. п. с. г. не входять. Заг. обсяг В. п. с. г. обчислюють в СРСР у поточних та *порівнянних цінах*, прийнятих на 1.I 1973. За допомогою даних про В. п. с. г. в порівнянних цінах визначаються зміни обсягу с.-г. виробн., продуктивності праці та ін. показники.

М. В. Дарган.

ВАЛОВИЙ ДОХІД КОЛГОСПІВ — частина вартості виробленої *валової продукції сільського господарства* (в грошовому виразі), яка залишається після відрахування і покриття всіх матеріальних затрат. В. д. к. і р. є заново створена працею колгоспників (або робітників радгоспу) *вартість*. Вона складається з двох осн. частин: фонду оплати праці і чистого доходу. Сума В. д. к. і р. в розрахунку на 100 га всіх с.-г. угідь, на 100 га ріллі, на одного працюючого колгоспника характеризує ефективність використання землі, матеріальних цінностей, робочих рук.

ВАЛОВИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОДУКТ — статистичний показник, що його застосовують у ряді капіталістичних країн і міжнародних організацій; являє собою сукупну вартість кінцевих товарів і послуг.



Ж. Вадлес.

ВАЛОВИЙ ОБОРОТ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА



Вальторна.



Валудь.

виражену в ринков. цінах. В. н. п. охоплює вартість спожитих населенням товарів і послуг, держ. закупівель, капітальні вкладення і сальдо балансу платіжного, а також непрямі податки, що входять у ціну; обчислюється за кінцевим використанням, а не за виробом і розподілом. Величина В. н. п. наближається до нац. доходу, обчисленого за методикою бурж. статистики, перевищуючи його на величину амортизації осн. капіталу і непрямих податків.

З нац. доходом і валовим сусп. продуктом соціалістич. країн не порівнянний. Щоб порівняти його з нац. доходом соціалістич. країн, необхідно вирахувати амортизацію і невиробничі послуги (що зменшує його приблизно на одну третину), щоб порівняти з валовим сусп. продуктом — вирахувати невиробничі послуги і додати матеріальні затрати у виробництві.

А. Г. Селіваненко.

ВАЛОВИЙ ОБОРОТ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА — сума вартості всіх видів продукції, виробленої всіма виробничими цехами та відділами підприємства за певний період, незалежно від того, що частина цієї продукції могла бути використана (перероблена) на тому самому підприємстві. В. о. п. п. перевищує валову продукцію, обчислену заводським методом, на величину *внутрішньозаводського обороту* (тобто на сумарну вартість тих продуктів, які йдуть на дальшу переробку на тому ж самому підприємстві), або на повторний рахунок.

ВАЛОВИЙ ПРИБУТОК у соціалістичних країнах — вартісний вираз загального фінансового результату (ефективності) діяльності підприємства, тобто частина виручки підприємства, яка залишається у нього за вирахуванням усіх витрат. В. п. обчислюють як різницю між виручкою підприємства за реалізовану за *оптовими цінами* продукцію і затратами на її виробн. та реалізацію. В. п. є джерелом створення всіх *фондів стимулювання* підприємства. Див. також *Прибуток*.

ВАЛОВИЙ СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ — див. *Сучасний суспільний продукт*.

ВАЛОРИЗАЦІЯ (франц. valorisation) — 1) У капіталістичних країнах сукупність заходів для штучного підвищення ціни будь-якого товару (головним чином через скорочення виробництва цього товару). 2) Заходи для підвищення курсу грошей паперових.

ВАЛТАСАР (Белшарусур; р. н. невід., н. с. 339 до н. е.) — син останнього вавилонського царя Набоніда (556—539). Був фактичним правителем м. Вавилону. Вбитий під час загарбання міста перс. військами Кіра II. У Біблії в «Книзі Даниїла» міститься опис бенкету В., в ході якого він дізнався з пророчтва, що незабаром загине. Визнавши «Валтасарів бенкет» вживають щодо становища приреченої людини.

ВАЛТОРНА (від нім. Waldhorn, букв. — лісовий ріг) — мідний духовий інструмент тенорово-альто-

вого діапазону. Застосовується в оркестрі з 17 ст.

ВАЛУА (Valois) — династія французьких королів 1328—1589 (з молодшої лінії *Kapetins*). За правління В. завершився процес тер. об'єднання Франції, почав складатися абсолютизм. Найбільш відомими представниками В. були Людовік XI, Франциск I, Маргарита В. (1553—1615) — перша дружина (1572—99) Генріха IV Бурбона. Династія припинила існування після загибелі Генріха III під час релігійних воєн між католиками і гугенотами.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 — розпорядження царського уряду про заборону друкування літератури українською мовою. Автор циркуляра — міністр внутр. справ П. О. Валуєв твердив, нібито «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Циркуляром заборонялося друкувати укр. мовою будь-яку л-ру, крім художньої, проте царська цензура під різними приводами обмежувала і її друкування. З 1863 видання книжок укр. мовою в межах Рос. імперії майже припинилося. В. ц. — один з проявівшовіністичної політики царського самодержавства, спрямованої на посилення нац. гноблення укр. та ін. народів країни.

ВАЛУЙ (Russula foetens) — базидіальний гриб роду *сироїжка*. Шапинка до 15 см у діаметрі, жовтувата або брудно-рудувата, клейка. Ніжка білувата, товста. М'якуш їдкий, з неприємним запахом. Плодові тіла утворює в ліпні — жовті. Зустрічається в мішаних і листяних лісах; умовно їстівний гриб: в їжу вживають засоленням (після вимочування у воді й відварювання).

ВАЛУНІ — обкатані уламки гірських порід розміром від 10 до 50 см (за ін. класифікаціями — до 1 м). Утворюються внаслідок руйнування гірських порід *виетриванням*, водою, льодовиками та ін. Характерні для гірських районів та областей поширення давніх і сучасних аледнів. Використовують для мостів шляхів; подірюються В., одержують шибін.

ВАЛУХ — кастрований баран. В. краще нагулюються і дають м'ясо вищої якості, ніж некастровані барани. В. взимку задовольняються малоцінними грубими кормами. При скороспілому м'ясо-вовновому напрямі вівчарства В. забивають на м'ясо на 1-му році життя; при тонкорівному — їх тримають протягом 5—6 років, бо вони дають на 1,5—2 кг більше вологи, ніж матки, і до того ж кращої якості. Як правило, баранчиків, яких не лішають на плем'я, каструють у 10—15-денному віці.

ВАЛЮТА (італ. valuta, від лат. valeo — коштує) — 1) Національна В. — грошова одиниця країни (напр., карбованець — валюта СРСР, долар — валюта США) та її типи — золота, срібна, паперова. 2) Іноземна В. — грошові знаки іноземних держав, а також кредитні засоби обігу й платежу, виражені в іноземних грошових одиницях (векселі, чеки, грошові акредитиви тощо), які вико-

ристовуються в міжнародних розрахунках. У широкому розумінні — кошти на рахунках в іноз. банках, що належать центр банку, казни та комерційним банкам. До епохи капіталізму і на початку його розвитку в обігу перебували срібна і золота, а в деяких країнах лише срібна В. З розвитком капіталізму все більшого значення набувають банкноти (див. *Банківські білети*). З кінця 18 ст. у Великобританії, а з останньої третини 19 ст. і в ін. країнах в обігу в основному залишається золото, а також розміни на золото банкноти. Для загальної кризи капіталізму, яка охопила і валютну систему, характерним є паперова В. — нерозмінні на золото банкноти, які постійно знецінюються. Сучасному розвитку капіталізму притаманні хронічна інфляція і спричинені нею систематичні девальвації В., що супроводжуються постійним зниженням її золотого вмісту, країни нестійкістю валютних курсів та неурівноваженістю балансів платіжних капіталістичних країн. В. капіталістичних країн поділяють на оборотні, частково оборотні і необоротні. Оборотними (конвертованими) наз. В. тих країн, де немає валютних обмежень. Такі В. вільно обмінюються на В. ін. країн. До них належать долар США, канад. долар, швейц. франк, марка ФРН та ін. Частково оборотні В. — ті, що вільно обмінюються тільки по окремих валютних операціях (гол. чин. по поточних розрахунках) або дозволяється такий обмін тільки для нерезидентів (іноз., фіз і юрид. осіб). До таких В. відносять В. більшості країн Зх. Європи, які з кінця 50-х рр. 20 ст. скасували валютні обмеження для нерезидентів. Необоротними (неконвертованими) замкнутими наз. В., обмін яких на В. ін. країн обмежений по всіх операціях як для резидентів (фіз. і юрид. осіб даної країни), так і для нерезидентів. Необоротними є В. майже всіх слаборозвинутих в екон. відношенні країн, яким властива хронічна пасивність платіжних балансів.

Валюта СРСР та ін. соціалістичних країн характеризується стабільністю, що зумовлюється перевагами соціалістичної системи г-ва, в основі якої лежить соціалістична власність на засоби виробн. і плановий розвиток економіки, що ґрунтується на ній. Стійкість В. забезпечується масою товарів, що надходить в оборот за плановими сталими цінами з урахуванням попиту населення. Цьому служать і золотий запас, який, зокрема, використовують для закупівлі засобів виробн. і предметів споживання в капіталістич. країнах, збільшуючи пропонування товарів на внутр. ринку. Планові ціни і планування зовнішніх економічних зв'язків між соціалістичними країнами забезпечують стабільність валютних курсів соціалістичних країн. Між соціалістичними країнами в рамках валютної монополії і монополії зовнішньої торгівлі існує планова оборотність валют.

Лит.: Валюти стран мира. Справочник. М., 1976; Павлов В. В. Регуля-

рвання валютних відношень сучасного капіталізму. М., 1977.

В. М. Федоренко.

ВАЛЮТНА КРИЗА — властивий періодові загальної кризи капіталізму надзвичайно гострий розлад грошово-валютної системи капіталістичних країн. Характеризується крахом золотого стандарту, нестійкістю курсів нац. валют, дефіцитністю балансів платіжних, девальвацією і ревальвацією валют, введенням «плаваючих» курсів валют, посиленням нерівномірності розподілу валютних резервів тощо. Показниками В. к. є також застосування валютних обмежень, відсутність вільної конвертовності валют, переливання спекулятивного грош. капіталу з однієї країни в інші, створення валютних блоків і валютних зон та боротьба між ними, підпорядкування валютам кількох гол. капіталістичних країн більшості валют ін. д-в. Важливою рисою В. к. є процес розпаду єдиної світової валютної системи у зв'язку з розпадом єдиного світового ринку на світовий капіталістичний ринок і світовий соціалістичний ринок. На сучас. етапі В. к. породжена поглибленням нерівномірності розвитку капіталістичних країн і структурними зрушеннями, що відбулися в капіталістичному світі. Це призвело до кризи «резервних» валют, що виявилось в девальвації англ. фунта стерлінгів (1967) і амер. долара (1971, 1973). В умовах соціалістичної системи світового господарства плановий розвиток економіки є основою стійкості й постійного удосконалення грош.-кредитних систем соціалістичних країн

Лит.: Зарифьян Ф. Інфляція і валютний кризис. Пер. с франц. М., 1977.

В. П. Степаненко.

ВАЛЮТНА МОНОПОЛІЯ — виключне право держави проводити всі операції з іноземною валютою, дорогоцінними металами та ін. валютними цінностями. В Рад. Союзі введена з встановленням монополії зовнішньої торгівлі. Виключне право на проведення операцій з валютними цінностями надано Держбанку СРСР, а за його дорученням — Банку для зовнішньої торгівлі СРСР; право скуповувати золото, платину та метали цієї групи — Міністерству фінансів СРСР. В. м. поширюється на операції з іноз. валютою, чеками, векселями, дорогоцінними металами у зливках чи монетах, з іноз. фондними цінностями (акціями, облигаціями) та ін. В. м. в СРСР та ін. соціалістичних країнах сприяє зосередженню в руках д-ви всіх валютних цінностей, які використовуються для прискорення планомірного розвитку нар. г-ва, здійснення міжнародних розрахунків, концентрації валютних ресурсів; сприяє захисту соціалістичної економіки від стихії капіталістичного ринку, міжнар. валютних спекуляцій. З 1963 СРСР є членом Міжнародного банку економічного співробітництва і через нього здійснює валютні відносини з країнами РЕВ, координує плани розвитку нар. г-ва, проводить розрахунки по зовнішній торгівлі, що сприяє

зміцненню нац. грош. систем країн соціалістич. співдружності.

В. М. Линников.

ВАЛЮТНА ПОЛІТИКА — сукупність заходів, які проводять держави та центральні банки в сфері грошового обігу і валютних відносин з метою впливу на купівельну силу грошей, валютні курси і на економіку країни в цілому. В. п. зумовлюється сусп. ладом і безпосередньо пов'язана із зовнішньою торгівлею, зовнішньоторг. політикою та грош. обігом у країні. В капіталістичних країнах В. п. в основному спрямована на підтримання купівельної сили грошей і зміцнення курсу нац. валют, проте цього не завжди вдається досягти в зв'язку з частими валютними кризами та інфляцією. Самостійність у проведенні В. п. більшості капіталістичних д-в обмежена участю їх у Міжнародному валютному фонді. В. п. здійснюється гол. чия. у формі девізної політики — купівлі-продажу валют ін. країн або дисконтної політики. В сучас. умовах В. п. часто набуває форми валютної інтервенції — прямого втручання бурж. д-ви в операції з іноз. валютою, в установленні валютних курсів при одночасному введенні обмежень у сфері валютних операцій. Мета цих заходів — сприяння зовнішньоекономічній експансії монополій, їхній боротьбі за ринки збуту та нові сфери застосування капіталу. В. п. країн, що розвиваються, є екон. інструментом розширення їхньої зовн. торгівлі, поліпшення платіжного і торг. балансів з метою розвитку нац. економіки. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. п. здійснюється на основі держ. валютної монополії. Завдання В. п. соціалістичних країн — забезпечення планомірної організації міжнародних розрахунків, розширення міжнар. екон. зв'язків, захист соціалістичної економіки від впливу стихії капіталістичного ринку і валютної спекуляції та неухильне зміцнення грош. системи країни.

В. І. Савчук.

ВАЛЮТНЕ ЗАКОНОДАВСТВО — в СРСР сукупність нормативних актів, які визначають порядок здійснення операцій з валютними цінностями при міжнародних розрахунках, зовнішній торгівлі, а в межах країни — при оплаті товарів і послуг у спеціалізованих магазинах та організаціях. Найважливіші акти В. з.: Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про угоди з валютними цінностями на території СРСР» від 30 XI 1976 і Митний кодекс СРСР. Актами В. з. є також відповідні постанови Уряду СРСР, інструкції М-ва фінансів СРСР та Держбанку СРСР — органу держави, що здійснює валютну монополію. Розрахункові та кредитні зовнішньоторг. операції за дорученням Держбанку СРСР виконує Зовнішторгбанк; з країнами — членами РЕВ — Міжнародний банк економічного співробітництва. Скуповування та продаж за кордон і на тер. СРСР золота, срібла, ін. дорогоцінних металів у монетах, зливках, ломі й сирому вигляді проводить Держбанк СРСР; у підприємств золотого

платинової пром-сті скуповує М-во фінансів СРСР. Вивіз за кордон СРСР рад. валюти заборонено. Як правило, не обмежується ввіз, пересилання тощо валютних цінностей з закордону в СРСР. Порушення норм В. з. тягне за собою адм. або кримінальну відповідальність (див. Валютні операції).

Л. К. Воронова.

ВАЛЮТНИЙ КЛІРИНГ — розрахунки між двома або кількома країнами, які здійснюються шляхом зарахування зустрічних вимог, а платежі наявною валютою і золотом проводяться лише на суму різниці в товарних поставках і наданих послугах. Див. Кліринг.

ВАЛЮТНИЙ КУРС, вексельний курс, інтервалютний курс — ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошових одиницях іншої країни. Основою В. к. є співвідношення грош. одиниць щодо їхнього золотого вмісту в різних країнах. Розрізняють офіційний і вільний курс іноз. валют. В умовах загострення загальної кризи капіталізму, яка характеризується в сфері грош. обігу валютними кризами, курси капіталістичних валют остаточно втратили свою відносну стійкість, є формальними і не завжди відображають дійсну вартість відповідних валют щодо золота й товарів. Більшість країн капіталістичного світу вибрала на сучас. етапі курс «плаваючих валют», який поки що дає їм можливість якоюсь мірою пристосовуватися до екон. кон'юнктури, що швидко змінюється. Сталість В. к. карбованця, як і ін. валют соціалістичних країн, зумовлена неухильним розвитком економіки цих країн, плануванням грош. обігу й зовнішніх економічних зв'язків СРСР, монополією зовнішньої торгівлі, валютною монополією. Курс іноз. валют у карбованцях встановлює Держбанк СРСР на базі золотого вмісту карбованця і фактичного В. к. відповідної валюти за кордоном і щомісяця публікує у вигляді курсового бюлетеня.

ВАЛЮТНИЙ РИНОК — особлива сфера економічних відносин за капіталізму, пов'язана з проведенням операцій з іноземною валютою і платіжними документами в іноземних валютах (чеки, вексели, телеграфні й поштові перекази, акредитиви). У країнах, в яких немає валютних обмежень, існують вільні В. р., там, де такі обмеження є, — не вільні. В деяких країнах поряд з офіційними В. р. є неофіційні, на яких курси валют дещо відрізняються від офіційних курсів. Існують також «чорні» В. р., де валютні операції проводяться поза законом. Внаслідок напливу в кінці 50-х рр. в Європу доларів США виник т. з. ринок євродоларів. На поч. 70-х рр. внаслідок кризи енергетики з'явився т. з. ринок нафтодоларів, які сконцентрувалися в країнах — експортерах нафти.

Поряд з В. р. є також ринки золота у Великобританії, США, ФРН, Швейцарії та ін. Міжнар. грош. розрахунки, пов'язані з зовнішньою торгівлею, інвестиціями, туризмом тощо здійснюються на світовому В. р. через корес-

ВАЛЮТНИЙ СОЮЗ ЕКВАТОРІАЛЬНОЇ АФРИКИ І КАМЕРУНУ



Валькірія. М. О. Врубель. 1899. Одеський художній музей.

понтентські зв'язки між банками різних країн. В. р. в соціалістичних країнах не існує.

В. М. Линников.

ВАЛЮТНИЙ СОЮЗ ЕКВАТОРІАЛЬНОЇ АФРИКИ І КАМЕРУНУ

— валютне угруповання країн Екваторіальної Африки (включаючи Камерун), які входять у валютну зону франка. Див. Валютні зони. **ВАЛЮТНІ БЛОКИ** — угруповання капіталістичних д-в, які створилися для зміцнення валютно-економічних позицій країни, що очолила даний блок, шляхом прикріплення валют країн-учасниць до її валюти. В. б. виникли під час світової екон. кризи 1929—33 у зв'язку з загостренням валютної війни між імперіалістичними країнами. Осн. В. б. були стерлінговий, очолюваний Великобританією (1931), доларовий, очолюваний США (1933), і золотий (Франція та ін. країни, 1933). Під час 2-ї світової війни та після неї В. б. розпалися і на їхній основі утворилися валютні зони.

ВАЛЮТНІ ЗОНИ — валютні угруповання капіталістичних держав, створені під час та після 2-ї світової війни на базі довоєнних валютних блоків для проведення узгодженої політики в галузі міжбанк. валютних відносин. Як правило, В. з. охоплюють країни, які перебувають у фін. екон. і політ. залежності від більш могутньої імперіалістичної д-ви, що очолює певну зону. Ці країни підтримують курс своїх валют щодо валюти країни-гегемона і можуть змінювати їхні паритети лише за згодою цієї країни; повинні тримати свої осн. золотовалютні резерви в банках країни, що очолює зону; купувати її держ. цінні папери, які є забезпеченням валют країн-учасниць зони; здійснювати міжнародні розрахунки і платежі через банки країни-гегемона. Для країн — учасниць В. з. створюються більш пільгові умови обміну (оборотності) валют порівняно з валютами, що належать країнам, які не входять до В. з., запроваджується єдина система валютного контролю, який насамперед поширюється на валютний обіг країн-учасниць з ін. країнами світу. Для учасників В. з. встановлено єдиний митний і зовнішньоторг. режим, що забезпечує провідний імперіалістичний д-ві сприятливіші умови для боротьби за ринки, джерела сировини та сфери застосування капіталу як у межах зони, так і поза нею. Найбільшими В. з. є стерлінгова, доларова і зона франка. Стерлінгова зона, яку очолює Великобританія, налічує понад 40 країн різних континентів, гол. чин. країни Співдружності. Осн. валюта зони — англ. фунт стерлінгів. Доларова зона охоплює країни Північної, Центральної та Південної Америки. Осн. валюта — долар. Зона франка охоплює понад 30 країн (створена на базі кол. колоніальних володінь та історично усталених торг.-валютних зв'язків); очолює зону Франція. Осн. валюта — франк. Створено також два валютні союзи (в межах зони франка) — Західно-

Африканський валютний союз — регіональне угруповання країн Зх. Африки (створене 1962), осн. валюта — франк Африканського фінансового співтовариства (франк КФА); Валютний союз Екваторіальної Африки і Камеруну — угруповання країн Екваторіальної Африки (створене 1960), осн. валюта — франк КФА. При укладанні учасниками цих союзів торг., екон. і фін. угод з третіми країнами потрібна згода Франції. Створення В. з. призвело до загострення суперечностей між великими капіталістичними д-вами, що очолюють В. з., і між країнами кожної В. з., до поглиблення кризи світової валютної системи капіталізму та загострення міжімперіалістичних суперечностей.

В. П. Степаненко.

ВАЛЮТНІ ОПЕРАЦІЇ (правовий статус) — здійснення різного роду угод щодо валютних цінностей у межах держави чи при проведенні міжбанк. розрахунків. За рад. законодавством виключне право на вчинення угод з валютними цінностями надано Держбанку СРСР (див. Валютне законодавство). В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 30.XI.1976 «Про угоди з валютними цінностями на території СРСР» визначено вичерпний перелік цих цінностей (іноземна валюта; платіжні документи і фінансові цінності в іноземній валюті; банківські платіжні документи в карбованцях, які купуються за іноземну валюту з правом обертання їх на таку валюту; дорожочинні метали; природні дорогоцінні камені). Угоди, пов'язані з ними, між приватними особами на тер. СРСР заборонено, крім випадків: дарування, заповіту і набуття їх за правом спадкування, колекціонування одиничних екземплярів монет тощо. Скуповування, продаж і обмін валютних цінностей тощо, вчинені на порушення встановлених правил обігу цих цінностей, тягнуть за собою адм. або кримінальну відповідальність. За скуповування, продаж та обмін у невеликому розмірі валюти або цінних паперів (коли ціна предмета незаконної операції не перевищує 25 крб.) встановлено штраф у розмірі до 50 крб. з конфіскацією цих цінностей. Усі ін. порушення правил В. о. розглядаються як державний злочин, спрямований на підірив рад. грошово-кредитної системи (ад. УРСР — ст. 80 КК УРСР).

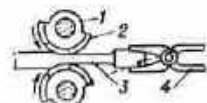
П. С. Матішевський.

ВАЛЮТНІ РЕЗЕРВИ — запаси іноземної валюти і золота, що є в розпорядженні урядових органів або центральних банків для проведення міжнародних розрахунків та поточних платежів. З 1970 у В. р. включено спеціальні права запозичення (СДР). Офіційно Міжнародний валютний фонд (МВФ) та ін. валютні органи відносять до В. р. золото, СДР, квоти в МВФ, іноз. валюту. Внаслідок валютних криз, інфляції тощо частка золота, як осн. В. р., невинно знижується. В. р. створюються в кожній країні, від них залежить і з міжбанк. ліквідності, тобто здатність безперервно проводити платежі за зовн.

розрахунками. В сучас. умовах держ.-монополістичного капіталізму постійно зростає розрив між сумою В. р. капіталістичних країн і темпами зростання обсягу зовн. торгівлі. В 1976 заг. експорт промислово розвинутих капіталістичних країн становив 596,5 млрд. дол., а сума В. р. — лише 113,5 СДР (1 СДР дорівнює приблизно 1,2 дол.). Постійне зростання цього розриву пов'язане з підвищенням цін, інфляцією, а також нерівномірним розподілом золотовалютних резервів між різними країнами. У соціалістичних країнах В. р. використовують у зовн.-торг. відносинах з капіталістичними країнами. Між соціалістичними країнами не існує проблем ліквідності, тому що розрахунки проводяться шляхом взаємних поставок товарів та послуг на основі планового ведення г-ва. При взаємних розрахунках використовується *перевідний карбованець*. В окремих випадках ці країни використовують В. р. для надання кредитів одна одній у золоті або в іноз. оборотній валюті.

В. М. Линников.

ВАЛЯВКО Василь Антонович (1885, с. Магдалинівка, тепер у складі с. Успенки Миколаївського р-ну Одеської обл. — 1930) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї шахтаря. В 1905 — один з керівників криворізьких більшовиків, 1910—16 вів нелегальну парт. роботу на Катеринославщині. В 1917 — член Катеринославського к-ту РСДРП(б). Брав участь у боротьбі проти нім. окупантів та в обороні Чарниша (1918). З 1920 — на рад. і парт. роботі. Обирався членом ЦКК КП(б)У. В Кривому Розі ім'я В. названо шахту і робітн. селище. **ВАЛЯННЯ**, валка — виготовлення воєнних виробів та їх ущільнення способом зчеплення і переплетення між собою волокон воєни. У В. використовують особливості будови воєнних волокон (наявність луски на поверхні) та їхні фіз.-мех. властивості (пластичність, високі пружність та розтягуваність, здатність скорочуватися, звинуватися тощо). В процесі В. воєну розпушують, замаслюють і змішують, з суміші утворюють вату, а з неї нашаровуванням готують основу за формою виробу. Основу ущільнюють, просочують розчином сірчаної к-ти і звальють, після чого адаються до опоряджувальних операцій (шліфування і чистення ворсу, пресування тощо). **ВАЛЯШКО** Микола Авксентійович [20.IV.1871, м. Куп'янськ Харківської обл. — 25.I.1955, Харків] — український рад. хімік-органік, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Професор Харків. ун-ту (з 1909) і Харків. політех. ін-ту (1919—55). Осн. праці присвячені хімії лікарських речовин і дослідженню будови ароматичних та гетероциклічних сполук методами ультрафіолетової спектроскопії. Вивчав вплив розчинників на спектр розчищеної речовини. Створив (1910) першу в Росії спектроскопічну лабораторію. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.



Вальцювання:
1 — валок; 2 — секторний штамп; 3 — заготовка; 4 — кліш.

ВАЛЬВАТА — рід червононогих молосків. Те саме, що й *затупка*.
ВАЛЬДБРЮЛЬ (Waldbrühl) Вільгельм (справж. прізвище — Пуккамальйо; 1803—69) — німецький поет. За походженням італієць. Деякий час жив у Росії; подорожував по Україні. Перекладав нім. мовою рос., укр., і польсь. нар. пісні. Видив зб. «Слов'янська баладайка» (1843), де вміщено понад 100 укр. пісень. На той час це була найповніша збірка укр. пісень нім. мовою.

ВАЛЬДЕМАР I Великий (Valdemar Stora; 14.I 1131—12.V 1182) — датський король 1157—82. Правник (по матері) кн. *Володимир Мономах*. Заклав основи централізованої феод. монархії в Данії. Здійснив ряд походів проти *полабських слов'ян*, завоював бл. 1169 о. Руяну (Rügen). Вів війни (безуспішно) з Норвегією, намагаючись посадити на її престол свого сина Магнуса. Був одружений з новгородською князівною Софією.

ВАЛЬДЕНСІ, «ліонські бідняки» — прихильники ереси, що виникла в 12 ст. й поширилася в країнах Пд.-Зх. Європи. Назва походить від імені ліон. купця П. Вальдо, який 1176 створив першу громаду В. Останні заперечували деякі догмати католицизму, виступали проти приватної власності, соціальної нерівності, вимагали вести богослужіння не лат., а рідною мовою тощо. Рух В. був виявом протесту селянства проти феод. гноблення. Невеликі громади В. збереглися у Франції, Швейцарії, Аргентині й Уругваї.

ВАЛЬДЭС (Valdez) Фреді (р. н. невід. — п. 27.I 1950) — засновник комуністичного руху в Домініканській Республіці. З 1930 брав активну участь у боротьбі проти військ. диктатури Трухільйо. З 30-х рр. — в еміграції. В 1939 повернувся на батьківщину, провів орг. роботу по створенню (1944) Домініканської революц.-демократичної партії (з 1946 — Домініканська народно-соціалістична партія, з 1965 — *Домініканська комуністична партія*). Зазнав переслідувань. Убитий у тюрмі.

ВАЛЬДХАЙМ, Вальдгайм (Waldheim) Курт (н. 21.XII 1918, Санкт-Андре, Нижня Австрія) — австрійський держ. діяч. Закінчив Віденський ун-т. Доктор права. Член *Австрійської народної партії*. В 1945—47 — співробітник МЗС, 1948—51 — перший секретар австр. місії у Франції, 1951—55 і 1960—64 — керівник відділу МЗС. У 1956—60 — посолник, потім — посол у Канаді. В 1955—56 — постійний спостерігач, 1964—68 і 1970—71 — постійний представник Австрії при ООН. У 1968—70 — міністр закорд. справ. З 1.I 1972 — генеральний секретар ООН.

ВАЛЬДШНЕП — птах род. сивкових; те саме, що й *слуква*.

ВАЛЬЕ ІНКЛАН (Valle-Inclán) Рамон-Марія дель (28.X 1870, Публа-де-Караміньяль, Галісія — 5.I 1936, там же) — іспанський письменник. Друкуватися почав 1894 (зб. новел «Жінки: шість любовних історій»). Цикл об'єднаних одним задумом повістей «Сонати»

(«Осінія», «Зимова», «Літня», «Весняна», 1902—05) спрямований проти міщанства. Автор трилогії «Варварські комедії» (1907—08) і «Карлістська війна» (1908—09), роману-памфлета «Тиран Бандерас» (1926). Істор. роман «Двір чудес» (1927), «Хай живе мій володар» (1928) мають сатиричне спрямування. Очолював (1933) ісп. Товариство друзів СРСР.

Тол. Рос. перекл. — Сонати. М.—Л., 1966; Избранное. Л., 1969; Тиран Бандерас. М., 1973.

ВАЛЬЕХО (Vallejo) Сесар (16.III 1892, Сантьяго-де-Чуко, Перу — 15.IV 1938, Париж) — перуанський письменник. Член Компартії Перу з 1930. Перша зб. віршів «Чорні герольди» (1918) спрямована проти декадентства. У зб. «Трильсе» (1923) відбито антибурж. настрої В. Переслідуваний реакційною владою, 1923 емігрував (Франція; з 1931 — в Іспанії). У 1928 і 1931 відвідав СРСР. Автор книги «Росія 1931 року» (1931). У романі «Вольфрам» (1931) відображено пробудження революц. свідомості трудящих Перу. В 1937 створив цикл антифашист. віршів Поезії 1923—38 (опубл. в кн. «Людські вірші», 1939) сповнені віри в силу народу.

Тол. Укр. перекл. — Вольфрам. Х., 1933; Пако Юнке. В кн.: Діти миру. К., 1959; Рос. перекл. — Чёрные герольды. М., 1966.

ВАЛЬКІРІЯ (нім. Walküre, від давньносканд. Valkurja — та, що вибирає вбитих) — у скандинавській міфології дівч.-воєводи, які за велінням бога *Одіна* розподіляли на полі бою переможу й смерть. Після бою В. супроводили душі героїв у *Валгалу* і там частували їх. Образ В. використав Р. Вагнер в опері «Валькірія».

ВАЛЬМІ — селище в департаменті Марна (Франція), поблизу якого 20.IX 1792 війська революційної Франції здобули перемогу над військами австро-пруських інтервентів і французьких емігрантів. Перемога була переломним етапом у боротьбі франц. народу проти європ. реакції, яка намагалася відновити абсолютизм у Франції.

ВАЛЬПАРАІСО — місто в Чилі, адм. ц. провінції Вальпараісо. Найбільший у країні порт на Тихому ок., вузол автошляхів, початковий пункт з-ці В. — Сантьяго — Буенос-Айрес. 250,4 тис. ж. (1971). В. — один з центрів робітнич. руху Чилі. Пром. центр країни — ремонт суден, підприємства металообр., хім., легкої й харч. пром-сті. Торг. центр. Ун-т, політех. ін-т, морська академія. Засн. іспанцями 1536. Лежить у сейсмічно активній зоні.

ВАЛЬПґРІЄВА НІЧ — у давніх германців поганське свято початку весни — ніч на 1-е травня. Католицька церква пов'язала В. н. з нар. повір'ями про «відомський шабаш», який нібито в цю ніч відбувається на г. Броккен (у Гарці). Свято названо за ім'ям католицької «святої» Вальпурґії. Нар. перекази про В. н. використали в своїх творах Й.-В. Гете, Г. Гейне та ін.

ВАЛЬРАС (Вальра; Walras) Леон-Марі-Еспрі (16.XII 1834, Евре — 5.I 1910, Монтре) — швейцар-

ський бурж. економіст. Професор Лозаннського ун-ту (1870—92). Засновник *математичної школи* в бурж. політ. економії; один з родоначальників «*граничної корисності*» теорії. На противагу ін. представникам цієї теорії, негативно ставився до приватної власності на землю і засоби виробництва. В. створив заг. статистичну економікоматем. модель нар. г-ва, відому як система заг. екон. рівноваги.

ВАЛЬС (франц. valse, з нім. Walzer, від walzen — кружляти) — парний танець тридольного (3/4, 3/8, 6/8) розміру. Темп помірно швидкий. Походить від австр. і нім. народних танців. У 19 ст. став популярним муз. жанром. Особливо інтенсивно розвивався у Відні (творчість Й. Ланнера, Й. Штрауса-батька та Й. Штрауса-сина). Відомі вальси Ф. Шопена, Ф. Шуберта, Ш. Гуно, М. Глінки, П. Чайковського, М. Лисенка, а також рад. композиторів С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, А. Хачатуряна, Л. Ревуцького, П. Майборди.

ВАЛЬТЕР Антон Карлович (11.24.XII 1905, Петербург — 13.VII 1965, Харків) — український рад. фізик, академік АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1953). Член КПРС з 1941. Закінчив 1926 Ленінгр. політех. ін-т; з 1930 працював у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР, одночасно — у вузах Харкова. Праці з фізики діелектриків і напівпровідників, фізики атомного ядра, техніки високих напруг та техніки вакууму, прискорювальної техніки й фізики високих енергій. У 1932 спільно з О. І. Лейпунським, К. Д. Симельниковим та Г. Д. Латішевим уперше в СРСР розщепив атомне ядро штучно прискореними частинками. Брав участь у створенні прискорювачів, зокрема лінійного прискорювача електронів на 2 ГеВ (Харків).

ВАЛЬТЕР Олександр Петрович (29.XII 1817 (9.I 1818), Таллін — 23.IX (4.X) 1889, Варшава, похований в Києві) — вітчизняний анатом і фізіолог. Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуського) ун-ту (1841), де навчався у М. І. Пирогова. З 1846 — професор анатомії Київ. ун-ту; з 1874 — інспектор лікарень у Варшаві. Праці В. мали анатомо-фізіолог. напрям. Довів здатність симпатичних нервів регулювати просвіт кровоносних судин. Деякі його праці присвячені теплорегуляції тваринного організму.

ВАЛЬТЕР СКОТТ (1771—1826) — англійський письменник. Див. *Скотт Вальтер*.

ВАЛЬЦЮВАННЯ (від нім. Walze — валок, коток) — 1) Обробка металів тиском у спец. валках; різновид *прокатки* металів. В процесі В. (мал.) валки з секторними *штампами* захоплюють заготовку, встановлену кліщами, після чого рівняки (заглиблення на поверхні штампів) надають їй належної форми. Нову заготовку подають тоді, коли валки звернені один до одного неробочими частинами. В. відзначається високою продуктивністю, дає змогу економити метал, але точність обробки не завжди достатня. Валь-



М. А. Валишко.



К. Вальдхайм.



А. К. Вальтер.

ВАЛЬЦОВИЙ
ВЕРСТАТ

цюванням виготовляють заготовки шатунів, ланок гусениць, гайкових ключів, мед. інструменту та ін. 2) Кріплення труби в отворах металевих стінок, що полягає в розкочуванні її спец. інструментом — вальцювкою до щільного стискання зі стінкою. Використовують у виробі парових котлів та ін. теплообмінних апаратів. В наз. також розвальцюванням.

ВАЛЬЦОВИЙ ВЕРСТАТ — верстат, основними робочими органами якого є дві пари вальців, що ними подрібнюють сипкі матеріали. Розрізняють В. в. (мал.) з вальцями нарізаними (для грубого подрібнення) або гладенькими (для тонкого подрібнення), що обертаються з різною швидкістю назустріч один одному. Нижній валець В. в. автоматично вмикається і вимикається. Проміжок між вальцями встановлюють залежно від величини частинок перероблюваного продукту та ступеня подрібнення. За допомогою В. в. виготовляють борошно різних видів і подрібнюють сілв., мінеральні добрива, маюрку, какао-продукти тощо.

ВАЛЬДОЛІД — місто в центральній частині Іспанії, адм. ц. провінції Вальдолід. Лежить на р. Пісугерга (прит. Дуеро) та Кастильському каналі. Вузол з-щ. і автошляхів. 236,3 тис. ж. (1970). Центр авто- і тракторобудування. Алюмінієвий з-д, підприємства хім. (вироби. добрив), харч. (гол. чин. борошномельної), текстильної та ін. галузей пром-сті. Виготовлення шкiрсированих, ювелірних виробів Ун-т (з 1346). В минулому — резиденція кастильських королів. Архiт. пам'ятки 11—18 ст. Пам'ятник Х. Колумбу В. відомий з 10 ст.

ВАМПІР (франц. vampire, нім. Vampir, з сербохорватської) — у міфології слов'ян та ін. народів мрець, який виходив із могили, щоб ссати людську кров. Див. Упир.

ВАН — безісточне озеро на Вірменському нагір'ї, в межах Туреччини. Лежить на вис. 1720 м над р. м. Площа бл. 3,7 тис. км², глиб. понад 145 м. Солоність 19,1‰. Озерна улоговина має тектонічне походження. Судноплавний. Рибальство. Поширене солеваріння. На сх. березі В. — м. Ван. **ВАН** — стародавнє місто Закавказзя. Тепер В. — на тер. Туреччини. В 9—8 ст. до н. е. на місці В. була столиця держави Урарту — Тушпа. В давнину і за середніх віків В. — торг.-ремісничий центр Вірменії. Його не раз руйнували іноз. завойовники (візант. війська, араби, турки). В період 1-ї світової війни 1914—18 населення В. було винищено тур. владою.

ВАНАГ Юлій Петрович [25.VI (8.VII) 1903, Меднінська волость, тепер Єкабпілського р-ну Латв. РСР] — латвійський рад. письменник. Член КПРС з 1963. Друкується з 1927. Твори 30-х рр. сповнені протесту проти бурж. диктатури. Перша поетична зб. — «У воротах сонця» (1946). Зб. «Глибока оранка» (1950) — про колективізацію в латиському селі. Автор збір. віршів «Срібні рейки» (1951), «Гіркі квіти» (1960), «Роки» (1973),

п'єс «Зустріч на березі» (1948), «Кораблі виходять в море» (1955), кіносценарію «Розповідь латиського стрільця» (1958). Твори для дітей і юнацтва. Україні присвятив вірш «Каховка». Оpubлікував статті про Т. Шевченка та Лесю Українку. Перекладач творів Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Гончара.

Тв.: Укр. перекл. — Великі справи малого Мікія. К., 1957; Кульгавий вояк. К., 1963; Р. о. с. перекл. — Стихи. Рига, 1951; Земля. М., 1955; Вспомни, молодості моя. М., 1976. Б. К. Зайцове.

ВАНАДАТИ — солі ванадієвих кислот, похідних геміпентоксиду ванадію V₂O₅. Зустрічаються у природі у вигляді таких мінералів: *ванадініту*, *каріотиту* та ін. Безбарвні метаванадати лужних металів, магнію та амонію добре розчинні у воді. В. одержують розчиненням геміпентоксиду в лугах, а також сплавленням його з оксидами, карбонатами і нітратами відповідних металів. Застосовують як каталізатори, протраву при фарбуванні бавовняних тканин. В. входять до складу *глазурі* тощо.

ВАНАДІНІТ — мінерал класу фосфатів і їх аналогів. Pb₃Cl (VO₄)₂. Сингонія гексагональна. Густ. 6,66—7,10. Твердість 3,5. Колір жовтий, бурий, іноді червоний. Блиск алмазний. Утворюється в зоні окислення свинцево-цинкових родовищ. Руда *ванадію*. В СРСР є в Казахстані.

ВАНАДІЄВІ РУДИ — мінеральні утворення, які містять *ванадій* у такій кількості, що його економічно доцільно добувати за сучасного стану розвитку виробництва. Осн. мінералами В. р. є *ванадініт* (містить 19% V₂O₅), *деклуазит* (22%), *каріотит* (20%), *роскоеліт* (21—29%). Ванадій у вигляді домішок є також у рудних мінералах: *титаномангнетиті* (до 8,8% V₂O₅), *магнетиті* (0,6%), *рутилі* (1%), *ільменіті* (0,4%). Найбільші родовища В. р. — в СРСР, ПАР, США, Канаді, Швеції, Фінляндії, Намібії, Замбії.

ВАНАДІЙ (Vanadium; від імені давньосканд. богині краси Ванадіс), V — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. в. 23, ат. м. 50,9414. Природний В. складається з стабільного ізотопу ⁵¹V (99,75%) і радіоактивного ⁵⁰V (0,25%). Відкрив В. 1801 мекс. мінералог А. М. дель Ріо. Назву дав 1830 швед. хімік Н.-Г. Зедерстрем В. — рідкісний елемент, вміст у земній корі 1,5 · 10⁻²%. Є в мінералах *ванадініті*, *каріотиті* та ін., в заліз. рудах, бокситах тощо. В. — твердий метал сірого кольору, густ. 6110 кг/м³, t_{пл} 1917° С, t_{кип} 3400° С. Не взаємодіє з водою, водними розчинами лугів і кислот-неокислювачів; розчиняється у плазмовій к-ті, концентрований азотній к-ті, «царській воді». При т-рі 600—700° С В. інтенсивно взаємодіє з киснем, утворюючи оксид V₂O₅, з азотом при т-рі вище 700° С — нітрид VN, з вуглецем — карбід VC. Геміпентоксид В. розчиняється в лугах і утворює *ванадати*. Всі сполуки В. токсичні. Добувають В. у вигляді ферованадію з шлаків

від переробки заліз. руд, чистий метал одержують металотермічним відновленням геміпентоксиду V₂O₅. Застосовують у виробн. легованих сталей, жаро- та корозійостійких сплавів.

Лит.: Хімія і технологія рідких і розсіяних елементів, ч. 3. М., 1976. В. Д. Павлов.

ВАН АНЬ-ШІ (Ван Цзе-фу; 1021—1086) — китайський держ. діяч-реформатор, учений і письменник. У 1070—74 і 1075—76 — перший міністр. Запропонував і частково здійснив (з 1069) ряд реформ: запровадив систему держ. кредитування селян під заставу майбутнього врожаю, держ. паншину замінив грош. податком, замість найманого війська звів рекрутський набір тощо. Реформи проводилися в основному в інтересах дрібних і серед поміщиків. Внаслідок протидії великих феодалів більшу частину реформ 1085 було скасовано. В. А. ш. — автор праць з теорії та історії кит. л-ри, ряду худож. творів. За філософ. поглядами — матеріаліст.

ВАН ГЕЙТ (van Gheyt) Луї (н. 24.IX 1927, Антверпен) — діяч робітничого руху Бельгії. Член Компартії Бельгії (КПБ) з 1948. За фахом економіст. У 1952—55 — співробітник центр. органу ЦК КПБ — газ «Драго руж». З 1957 — член ЦК КПБ, з 1960 — член Політбюро ЦК КПБ; з 1971 — секретар ЦК КПБ, з грудня 1972 — голова Компартії Бельгії. Депутат бельг. парламенту з 1971. Нагороджений орденком Дружби народів.

ВАН ГОГ (van Gogh) Вінсент (Вінсент-Віллем; 30.III 1853, Грот-Зюндерт, Голландія — 29.VII 1890, Овер-сюр-Уаз, Франція) — голландський живописець, представник *постімпресіонізму*. Відвідував Академію мистецтв у Брюсселі (1880—81) та Антверпені (1885—86). Живучи в Голландії, змальовував тяжке життя робітників, шахтарів Борінажа, селян («Селянка», «Ділять картоплю» — обидва 1885). З 1886 працював у Франції, там зазнав впливу *імпресіонізму* («Міст через Сену», «Портрет папаші Тангі», обидва — 1887). У 1888 В. Г. переїхав у м. Арль. Твори цього періоду відзначаються експресією, контрастними сполученнями кольорів, вільним пастозним мазком («Житва, Долина Ла-Кро», 1888; «Зоряна ніч», 1889, та ін.). Картини В. Г. останніх років життя, у зв'язку з душевною хворобою, позначені екстатичною одер-



Ю. П. Ваннаг.



А. ван Дейк.



Я.-Д. Ван дер Вальс.



А. О. Ваншев.



В. ван Гог. Зоряна ніч. 1889. Музей сучасного мистецтва в Нью-Йорку.

жмістю, загостреною експресією кольорових сполучень, різкими змінами настрою.

Л.: Рос. перекл. — Письма. Т. — М., 1966.
Лит.: Перрюто А. Жизнь Ван Гога. Пер. с франц. М., 1973.

ВАНДАЛИ — група племен сх. германців. Спочатку жили на Скандинавському п-ові. На межі 2 і 1 ст. до н. е. переселилися на пд. узбережжя Балтійського м., до 3 ст. н. е. — на Дунай. У 335 оселилися в Паннонії як рим. федерати (союзники). На поч. 5 ст. разом з аланами спустошили Галлію і 409 оселилися в Іспанії. В 429 переправилися через Гібралтар і до 439 завоювали рим. пров. Африка, де заснували Вандальське королівство. Звідси здійснили спустошливі напади на береги й острови Зх. Середземномор'я (455 пограбували Рим). Безглузде знищення культ. цінностей згодом дістало назву «вандалізму». В 533—534 королівство В. завоювала Візантія.

ВАН ДЕ ГРААФА ГЕНЕРАТОР — електростатичний генератор постійної високої напруги до 15 мВ. В. Застосовують для прискорення електронів, протонів та ін. заряджених частинок. Названий ім'ям амер. фізика Р. Ван де Граафа (1901—68). Див. *Прискорювачі заряджених частинок*.

ВАН ДЕЙК (van Dyck) Антоніс (22.III 1599, Антверпен — 9.XII 1641, Лондон) — фламандський живописець. З 1609 навчався у Г. ван Балена, 1615—16 мав власну майстерню. Бл. 1618—20 працював помічником у П.-П. Рубенса. В цей час писав полотна на реліг. і міфологічні теми («Розп'яття св. Петра», бл. 1615—17; «Юпітер і Антиопа», бл. 1617—18). З кін. 1620 — поч. 1621 і 1632 — 41 жив в Англії при королівському дворі. Найкращіше кисть художника виявилася у портретному жанрі. З кінця 1621, живучи в Італії, В. Д. писав парадні портрети (портрет кардинала Г. Бентівольйо, бл. 1623, та ін.). Після повернення 1627 до Антверпена створив свої найкращі портрети, які відзначаються виразною психологічною характеристикою, вишуканістю зображення («Автопортрет», 20-і рр. 17 ст., портрет Марії-Луїзи де Тассіс). Гл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

Лит.: Смольская Н. Ф. Антонис Ван-Дейк. Альбом. М.—Л., 1963.

ВАНДЕЙСЬКІ ВІЙНИ — збройні дії, які вели французькі уряди періоду *Великої французької революції*, *Директорія* і *Наполеон I* проти контрреволюційних роялістських заколотів у пн.-зх. департаментах Франції. Центром заколотів був деп. *Вандея*. Почалися 1791, найбільшого розмаху набули 1793. Організаторами виступів, спрямованих на відновлення феод. монархії, було католицьке духовенство, емігранти-монархісти, які втягнули в заколот значну частину селянства. Велику підтримку заколотникам надав англ. уряд. Після прийняття *якобінцями* агр. законодавства (червень 1793) значна частина бідного селянства відійшла від заколотників. Восени 1793 респ. армія розбила загони ван-

дейців. Виступи повторювалися 1794—96, 1799, 1813, 1815.

Т. Г. Солтанівська.
ВАНДЕР (Wander) Карл-Фрідріх-Вільгельм (27.XII 1803, Фішбах, Сілезія — 4.VI 1879, Квірль, там же) — німецький педагог-демократ. Виступав за створення єдиної школи та єдиної системи нар. освіти, від дит. садка до вищої школи, для дітей усіх верств населення незалежно від віросповідання, стану й майнового становища батьків. Автор багатьох підручників, пед., філологічних і політ. праць. У період революції 1848—49 став на бік демократичних сил. У НДР на честь В. встановлено медаль.

ВАН ДЕР ВААЛЬС (van der Waals) Ян-Дідерік (23.XI 1837, Лейден — 9.III 1923, Амстердам) — нідерландський фізик. У 1877—1907 — професор Амстердамського ун-ту. Осн. праці стосуються мол. фізики. Вивів (1873) рівняння стану реального газу, яке враховує об'єм молекул та сили взаємодії між ними (т. з. *Ван-дер-Ваальса сили*). Розробив теорії критичних явищ, неперервності рідкого та газоподібного станів, термодинамічну теорію капілярності. Нобелівська премія, 1910.

ВАН ДЕР ВААЛЬСА СИЛИ — поширена назва сил міжмолекулярної взаємодії.

ВАНДЕРВЕЛЬДЕ (Vandervelde) Еміль (25.I 1866, Іксель — 27.XII 1938, Брюссель) — бельгійський політ. діяч. Один з правих лідерів 2-го Інтернаціоналу, з 1900 — голова його органу — Міжнар. соціалістичного бюро. Під час 1-ї світової війни 1914—18 — соціал-шовініст. У 1914—37 не раз обіймав міністерські пости. В 1917 відвідав Росію з метою агітації за війну «до переможного кінця». Брав участь у розробці й підписанні *Версальського мирного договору 1919* і *Локарнських договорів 1925*. В 1922 виступав захисником на процесі правих есерів у Москві. Вороже ставився до СРСР.

ВАНДЕЯ — департамент на Зх. Франції. Під час *Великої французької революції* і в наступні роки — центр контрреволюц. заколотів *роялістів*, підтримуваних Великобританією (див. *Вандейські війни*). Пізніше термін «Вандея» почали вживати для позначення вогнищ контрреволюції.

ВАНДРИЄС (Vendryes) Жозеф (13.I 1875, Париж — 30.I 1960, там же) — французький мовознавець, член Академії наук і л-ри в Парижі (з 1931) і кількох европ. АН. Професор Паризького ун-ту (Сорбонні) з 1907. Представник т. з. соціологічної школи в лінгвістиці. Праці з заг. мовознавства, порівняльно-істор. граматики грец., лат. й кельтських мов: «Мова» (1921), «Трактат з порівняльної граматики класичних мов» (1924, у співавторстві з А. Мейє) та ін.

ВАНДУРСЬКИЙ (Wandurski) Вітольд (1891—1937) — польський письменник, режисер і громад. діяч. Член Компартії Польщі. Почав друкуватися 1921. Разом з В. Броневським і С.-Р. Станею вдав програмний «поетичний бюлетень» «Три залпи» (1925). Автор

гостросатиричних політ. п'єс «Смерть на груші» (1923), «Вистава про Ірода» (1926), «В готелі „Імперіалізм“» (1929). У 1929 емігрував до СРСР. У 1929—31 керував польсь. театром у Києві. Статті і поезії В. друкувалися в журн. «Життя і революція», «Вікна» та ін. З 1931 жив у Москві. Драма «Рабан» (поставлено 1932) — про боротьбу робітн. класу і Компартії Польщі проти санітарного режиму в Польщі.

ВАН ЕЙК (van Eyck) Ян [бл. 1390, Маасейк (?), Лімбург — похований 9.VII 1441, Брюгге] — нідерландський живописець і мініатюрист доби *Відродження*. Найвідоміший твір В. Е. — «Гентський вівтар» (поліптих у соборі св. Бавона в Генті). Згідно з пізнішим написом на рамі його розпочав живописець Губерт ван Ейк і закінчив Ян 1432. Губерт, старший брат Яна, працював у 20-х рр. 15 ст. в Генті, де й помер 1426. Участь Губерта в роботі над «Гентським вівтарем» сумнівна. Серед ін. творів В. Е. — «Портрет подружжя Арнольфіні» (1434), «Богоматір канцлера Ролена» (бл. 1436) та ін. В. Е. вдосконалив техніку олійного живопису. Велике значення в його картинах відігравав пейзаж, інтер'єр.

Лит.: Никулин Н. Н. Ян ван Ейк. Альбом. Л., 1967.



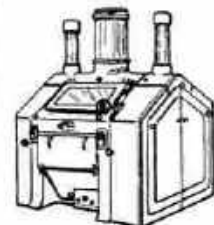
Ян ван Ейк. Богоматір канцлера Ролена. Близько 1436. Лувр. Париж.

ВАНЄВ Анатолій Олександрович [26.II (9.III) 1872, Нижній Новгород — 8(20).IX 1899, с. Ермаковське, тепер район центр Красноярського краю] — учасник революційного руху в Росії. Н. в сім'ї чиновника. В 1893—95, навчаючись у Петерб. технологічному ін-ті, брав участь у створенні й діяльності *петербурзького Союзу боротьби за визволення робітничого класу*, у підготовці видання газ. «Робоче дело». В 1895 заарештований і 1897 засланий до Сх. Сибіру. В 1899 в числі 17 рос. соціал-демократів підписав складений В. І. Леніним «Протест російських соціал-демократів», спрямований проти «економізму». Помер на засланні.

ВАНІЛІН, 3-метокси-4-оксибензальдегід — органічна сполука; безбарвні кристали з запахом ванілі, $t_{пл}$ 81—83° С, $t_{кип}$ 284—285° С (в середовищі CO₂), сублімуються



В. ван Гог. Автопортрет з відразами вухом. 1889. Приватна збірка. Чикаго.



Вальєрстат.

ВАНІЛЬ

(див. *Сублимация*), розчинні у воді, спирт, ефірі, хлороформі тощо. Містяться у вигляді глюкозиду у плодах ванілі. В. добувають синтетично з гваяколу, еugenolu та хім. переробкою деревної маси. Застосовують у парфюмерній і харч. пром-сті, а також для виготовлення фарм. препаратів.

ВАНІЛЬ (*Vanilla*) — рід рослин род. орхідних. Відомо бл. 50 видів, поширених у вологих тропічних лісах Центр. Америки й Африки. В культурі відома *V. planifolia* — багаторічна ліана із Сх. Мексики. Плоди В. містять ванілін, цукри, ефірні олії, жири та ін. речовини; використовуються як прянощі. Плоди збирають нестиглими і піддають спец. обробці (ферментації), після чого вони набувають темно-коричневого кольору і своєрідного запаху. В. культивують у тропіках часто разом з культурою дерев какао, до яких В. прикріплюється додатковими коренями.

ВАНІН Василь Васильович [1(13). I 1898, Тамбов — 12.V 1951, Москва] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1949). В 1924—49 — актор Театру ім. Мосради, 1950—51 — гол. режисер Моск. театру ім. О. Пушкіна. Ролі: Віленчук («Шторм» Білль-Білоцерковського), Чапаєв (одноіменна п'єса за повістю Фурманова) та ін. Поставив спектаклі: «Обрив» Сурова (1948), «Укрдене щастя» Франка (1950) та ін. Знімався в кіно: Матвеев («Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918»), Кочет («Секретар райкому»), Фаюнін («Навала»). Нагороджений орден. Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946, 1949.

ВАНІНІ (*Vanini*) Джуліо-Чезаре (псевд. — Лючіо; 1585, Туризано, поблизу Неаполя — 9.II 1619, Тулуза) — італійський філософ. Виступав з критикою осн. догм релігії: уявлення про бога як творця світу, безсмертя душі, божественності Ісуса Христа та ін. Прихильник пантеїзму, який у В. був своєрідним вираженням матеріалізму. В. страчений інквізицією. Осн. твори: «Амфітеатр вічного провидіння» (1615), «Про дивні таємниці природи, царіці й богині смертних» (1616).

Лит.: Рутенбург В. И. Великий итальянский атеист Ванни. М., 1959.

ВАНКУВЕР — острів на Сх. Тихого ок., біля ах. берегів Пн. Америки, частина території Канади. Пл. 32,2 тис. км². Рельєф гористий, вис. до 2200 м. Вкритий переважно хвойними лісами. Поклади залізної руди, кам. вугілля та ін. Рибальство. Туризм. Гол. місто і порт — Вікторія.

ВАНКУВЕР — місто на Пд. Зх. Канади, в провінції Британська Колумбія. Порт у зат. Баррард Тихого ок. Вузол з-п'ї автошляхів, поблизу — аеропорт. Сі-Айленд 1,1 млн ж (1974, з передмістями). Важливий пром., торг і фін. центр країни. Розвинута лісообр. і харчова пром-сть; підприємства суднобудування, металлообр. і нафтопереробної галузей. Вироб. устаткування для лісової і гірничодобув.

ної пром-сті. Ун-т. Художня галерея, Міський музей (зібрання мистецтва Канади, зокрема індіанців та ескімосів). Засн. 1886; названий ім'ям англ. мореплавця 18 ст. Дж. Ванкувера.

ВАН МАН (45 до н. е. — 6.X 23 н. е.) — давньокитайський держ. діяч, імператор з 9 н. е. Засновник дин. Сінь. Прагнути ослабити класові суперечності в країні, В. М. здійснив ряд реформ: ліквідував приватну власність на землю, заборонив купівлю-продаж землі і рабів, запровадив монополію на карбування монети тощо. Проте під тиском багатих землевласників він 12 н. е. скасував зем. реформу і заборону на купівлю-продаж рабів. Заходи В. М. не ослабили класових суперечностей. У 15 н. е. в країні почалося нар. повстання, під час якого В. М. було вбито.

ВАН МІН (Чень Шао-юй; 9.IV 1904, провінція Аньхой — 27.III 1974, Москва) — діяч комуністичного руху Китаю. Член Компартії Китаю (КПК) з 1925. В 1931 обраний членом Політбюро і секретарем ЦК КПК. У 1932—37 — представник КПК у Комінтерні, член Президії ВККІ (1932—43). У 1937—45 — голова відділу ЦК КПК, секретар Чанцзянського Бюро ЦК КПК; один з організаторів боротьби проти японських загарбників. На VII (1945) і VIII (1956) з'їздах КПК обирався членом ЦК КПК. У своїй діяльності В. М. викривав контрреволюц. суть маоїзму, реакційний курс внутр. і зовн. політики маоїст. керівництва КПК; зазнав переслідувань кит. властей. З 1956 жив у Москві.

Тв.: Рос. перекл. — О событиях в Китае. М., 1969; Ленин, ленинизм и китайская революция. М., 1970; Полвека КПК и предательство Мао Цзюна. М., 1975.

ВАННИ медичні — процедури, що їх застосовують для лікування водного, повітряного, гризового та ін. середовища на оголене тіло чи частину його з лікувальною, профілактичною або гігієнічною метою. Найчастіше користуються загальними водними В. Залежно від т-ри води розрізняють В.: холодні (до 22°), холоднуваті (33—36°), теплі (37—39°), гарчі (40—42°). За складом В. поділяють на прісні (з прісної води), газові (вуглекислі, кисневі, азотні, перляні), мінеральні (хлоридно-натрієві, сірководневі, йодобромові, радонові; див. *Бальнеотерапія*), лікарські (гірчичні, крохмальні, з домішками марганцевокислого калію), ароматичні (найчастіше хвойні). В. бувають із лікувальних джерел, штучно приготувані з додаванням солей і насиченням вуглекислою, сірководнем або радоном, а також загальні морські В. Механізм дії В. зумовлений впливом на організм температурного, мех. та хім. факторів. Крім того, дія загальної В. часто поєднується з дією вібрації, масажу, електрики та ін. Тривалість В. — від 5—10 хв. до кількох годин. Залежно від води, яку використовують для В., т-ри, їх довготривалості та частоти В. можуть виявляти заспокійливу, або тонізуючу, дію на нервову

систему, знижувати або підсилювати обмін речовин та ін. Їх призначають хворим з порушенням обміну речовин, ураженням органів руху різного походження, для лікування деяких серцево-судинних, легеневих і шкірних захворювань, хвороб нирок та ін. Див. також *Леротерапія*, *Водолікування*, *Грязелікування*.

ВАННИКОВ Борис Львович [26.VIII (7.IX) 1897, Баку — 22.II 1962, Москва] — рад. партійний і держ. діяч, генерал-полковник інженерно-артилерійської служби, тричі Герой Соціалістичної Праці (1942, 1949, 1954). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї робітника. Учасник громадян. війни. З 1920 — на відповідальній роботі, зокрема з 1939 — нарком оборонної пром-сті СРСР, з червня 1941 — заст. наркома озброєння СРСР, 1942—46 — нарком боєприпасів СРСР. З 1939 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1953.

ВАНТАЖНИЙ АВТОМОБІЛЬ — автомобіль, яким перевозять вантажі. Розрізняють В. а. особливо малої вантажопідйомності (до 1 т), малої (1—2 т), середньої (2—5 т), великої (понад 5 т) і особливо великої вантажопідйомності (до 75 т). В. а. бувають заг. призначення (кузови неперекидний) і спеціалізовані (самоскиди, *рефрижератори*, *цистерни* тощо). В. а. класифікують також за компоновальною схемою (капотною — кабіна за двигуном і безкапотною — кабіна над двигуном), за кількістю осей (2, 3, 4) та кількістю ведучих осей (1, 2, 3), за прохідністю (звичайною і підвищеною). *Автомобілі*, що їх експлуатують за *призначенням* або *напівпризначенням*, наз. автомобілями-тягачами. Для В. а. вантажопідйомністю до 500 кг використовують шасі *легкових автомобілів*. Щоб полегшити вантажно-розвантажувальні роботи, між кабіною і неперекидним кузовом В. а. встановлюють стріловий неповоротний кран. Максимальна швидкість В. а. 70—100 км/год, витрата палива 16—50 л на 100 км шляху, потужність *автомобільних двигунів* переважно 55—184 кВт (75—250 к.с.), деяких — 590—960 кВт (800—1300 к.с.). В. а. використовують у містах, сільсь. місцевості, для міжміських і міжнар. перевезень. В. а. виготовляють *Білоруський автомобільний завод*, *Московський автомобільний завод*, *Кременчуцький автомобільний завод*, *Камський автомобільний завод* та ін. Див. також *Автомобільна промисловість*. Іл. див. на окремому аркуші, т. 1, с. 224—225.

ВАНТАЖОБОРОТ — основний умовно-натуральний економічний показник продукції транспорту як особливої галузі матеріального виробництва. Визначають як добуток ваги вантажів на віддалі перевезення їх; вимірюють у тонно-кілометрах нетто (на мор. транспорті — тонно-милях). В. СРСР розрізняють В. внутрішній (з-ч., баєсейнів, трансп. вузлів, портів) і зовнішній (експорт, імпорт, між-



В. В. Ванін.



Б. Л. Ванніков.



Я.-Г. Вант-Гофф.



Vanilla (*Vanilla planifolia*).
1 — стебло;
2 — цвітуча гілка; 3 — плоди.

нар. транзит). За 1966—76 В. усіх видів транспорту СРСР зріс майже в 2 рази.

ВАНТАЖОПІДЙОМНІСТЬ — максимальне корисне навантаження, на яке розраховано залізничний вагон, вантажний автомобіль, судно, літак тощо. Використовують у тонах. У суден розрізняють В. повну (*беднейт*) і корисну (чисту), яку визначають вагою корисного вантажу та пасажирів в багажні.

ВАНТ-ГОФФ (van't Hoff) Якоб-Гендрік (30 VIII 1852, Роттердам — 1.III 1911, Берлін) — нідерландський хімік, один із засновників сучасної фізичної хімії і стереохімії. Член Пруської АН; іноземний чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). В 1871 закінчив Політехнічну школу в Делфті. У 1874—75 вперше сформулював теорію просторового розташування атомів у молекулах органічних сполук. Йому належить одне з осн. рівнянь хім. термодинаміки, що зв'язує константу хім. рівноваги з тепловим ефектом реакції, сформулював закон осмотичного тиску в розчинах (закон Вант-Гоффа). Нобелівська премія, 1901.

ВАНТОВА СИСТЕМА (від голл. *want* — відтяжка, ванта) — гнучкий розтягнутий елемент, звичайно у вигляді сталеного троса; див. *Висяча система* в будівельній металургії.

ВАНТОВИЙ МІСТ — див. *Висячі мости*.

ВАНТОВІ КОНСТРУКЦІЇ — див. *Висячі конструкції*.

ВАНТУХ Мирослав Михайлович (18.I 1939, с. Великосілка Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.) — український рад. хореограф, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1968. З 1962 — худож. керівник Заслуженого самодіяльного ансамблю танцю УРСР «Юність» Палацу культури ім. Ю. Гагаріна (Львів). Поставив хореографічні композиції: «Цих днів не змовкне слава», «В сім'ї єдиний», «Гіми труду», «Російська святкова сюїта», «Топак», «Угорська рапсодія».

ВАН ФЛЕК (van Fleck) Джон-Гасбрук (п 13.III 1889, Мідлтаун) — амер. фізич.-теоретик, член Нац. АН США (з 1935). Закінчив Вісконсинський (1920) і Гарвардський (1922) ун-ти. У 1923—63 працював у Мінесотському та Гарвардському ун-тах. В. Ф. — один із творців сучас. вчення про *магнетизм*. Розробив квантову теорію діамagnetизму і парамагнетизму атомів і молекул. Зробив вагомий внесок у розвиток квантової теорії хім. зв'язку. Нобелівська премія, 1977.

ВАН ЧУН (27—104) — китайський філософ-матеріаліст і атеїст. Виступав з критикою реліг. догм *конфуціанства*, заперечував священність неба, безсмертя душі, природженість моральних понять. Світ, за В. Ч., є породженням єдиної всеосяжної матеріальної субстанції, і та притаманних їй протилежних начал *ян-ці* та *ін-ці*. Свідомість є продуктом життєдіяльності тіла (кровотоку) і зникає разом із смертю істоти. Всі людські знання мають досвідний характер. Розум людини, наука, спираючись на досвід, здатні розкрити всі таємниці природи. Соці-

ально-етичному вченню В. Ч. притаманний *фаталізм*. Матеріалізм В. Ч. справив великий вплив на розвиток філос. думки в Китаї.

ВАНЧУРА (Vančura) Владислав (26.VI 1891, Гай, поблизу Опави — 1.VI 1942, Прага) — чеський письменник. Комуніст. Автор зб. оповідань «Течія Амазонки» (1923), повістей і романів, патріотичної трилогії «Картина з історії чеського народу» (1939—40). У творі «Пекар Ян Маргоуль» (1924) викривав капіталістичну дійсність. Написав роман з життя закарпатських українців — «Страшний суд» (1929). В. — учасник антифашист. боротьби; розстріляний гітлерівцями.

Тел.: Рос. перекл. — Три реки. М., 1969; Пекар Ян Маргоуль — Маркета Лазарова — Конєц старих премій. Л., 1975.

Лит.: Бардігола Я. К. Чеський історичний роман. Історична проза Владислава Ванчури. К., 1971.

ВАН ЯН-МІН (Ван Шоу-жень; 1472—1528) — китайський філософ, суб'єктивний ідеаліст, педагог. Стверджував, що поза свідомістю ніщо не існує. Відкидав досвід як джерело пізнання, процес пізнання зводив до *інтуїції*. Схилявся до визнання існування природжених ідей та моральних якостей людини, що суперечило його ж пед. поглядам. Вчення В. Я.-м. відновлювало в *неоконфуціанстві* лінійну *суб'єктивного ідеалізму*.

ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) — 1) Літературна організація на Україні (1925—28). Фактичне керівництво у В., яка відразу ж посіла буржуазно-націоналістичні позиції, здійснював М. Хвильовий. Погляди «ваплітів» в основному зводилися до протиставлення рос. і укр. культур, до орієнтації на «психологічну Європу», до проповіді формалізму й «активного романтизму». Хвильовий та його прибічники виступали проти політики Комуністичної партії, намагалися відірвати Радянську Україну від Рад. Росії.

До В. входили різні за своїм світоглядом письменники, і частина з них не поділяла націоналістичних позицій керівництва В. Після рішучого засудження лінії В. укр. рад. громадськість, Комуністичною партією України орг-ція на поч. 1928 самовідкидалася. Колишні учасники В. згодом ввійшли до нової літ. орг-ції «*Пролітфронт*», яка фактично продовжувала ліній В. 2) Журнал «Вапліте», що видавався організацією В. 1927. Лит.: Історія української літератури. т. 6. К., 1970.

С. А. Крижанівський.
ВАПНИСТІ ДОБРИВА — різні вапнисті (багаті на вуглекислий кальцій) матеріали, що їх використовують у с. г. для *вапнування ґрунтів*. В. д. нейтралізують шкідливу для с.-г. культури *кислотність ґрунту* і поліпшують умови живлення рослин кальцієм та ін. елементами. Велике практичне значення мають насамперед вапнисті гірські породи (*вапнякові туфи*, *приворне-доломітне борощо*, *озерне вапно*, *мергель*), які не треба розмелювати. *Вапняки*, *доломіти* і *крейди* вносять у ґрунт після розмелювання на борошно. Цін-

ним В. д. є дефека́т (відходи цукроз-дів), попіл торф'яний, відходи виробництва сірки, паперової, шкіряної, цементної та содової пром-сті тощо. В. д. вносять у ґрунт під оранку або під культивування за допомогою спец. розкидачів відповідно до рекомендацій агрохімслужби.

Х. С. Співак.
ВАПНО — речовина, одержувана *випалом* кальцієво-магнієвих гірських порід — *вапняків*, *крейди*, *доломітів* тощо. Випал проводять у шахтних і обертових печах та ін. агрегатах при т-рі 1000—1200° С. В., що складається гол. чин. з окису кальцію (СаО), наз. негашеним вапном, або вапном-кип'яком. З водою негашене В. утворює гідроксид кальцію Са(ОН)₂ — гашене вапно. В. використовують у будівництві (як *в'язучу речовину*), металургії, хім., цукр. і паперовій пром-сті, у виробн. скла, с. г. тощо.

ВАПНУВАННЯ ҐРУНТІВ — застосування вапнистих добрив на кислих ґрунтах для нейтралізації надмірної *кислотності ґрунту*, шкідливої для багатьох с.-г. культур. Нейтралізація кислотності сприяє підвищенню життєдіяльності корисних мікроорганізмів, нагромадженню легкодоступних для рослин поживних речовин (особливо фосфору); в результаті В. г. поліпшуються фіз. властивості ґрунту (структура, водопропускність тощо), створюється запас необхідного для рослин кальцію, а при внесенні доломітового борошна — ще й магнію. В. г. забезпечує зростання врожаю (табл.).

За сприятливих співвідношень між кальцієм і магнієм та ін. елементами живлення рослин у ґрунті В. г. значно поліпшує якість врожаю — зростає вміст білків і вітамінів у сіні та зерні, цукру і крохмалю — в коренеплодах. На Україні є бл. 8 млн. га ґрунтів, які потребують вапнування. Щороку в УРСР вапнують 1,2—1,3 млн. га ґрунтів. Найефективніше діє вапно на 2-й або 3-й рік після його внесення і зберігає післядію протягом 10—12 років. Лит.: Довідник по удобрюванню сільськогосподарських культур. К., 1975. І. Г. Захарченко.

ВАПНУВАННЯ СОЛОМІ — обробка соломі вапном для підвищення її перетравності й поживності. Те саме, що й *кальціювання соломі*.

ВАПНЯК — осадочна гірська порода, що складається головним чин. з *кальциту* або кальцитових скелетних решток організмів. За походженням розрізняють В. біогенні (*черпакишник*, *крейда*, рифові, літотамнієві та ін.), хемогенні (утворюються при осадженні кальциту з води) та уламкові (продукт руйнування давніших В.). Залегає у вигляді пластів серед відкладів усіх геол. систем. В. використовують у металург., хім., цукр., скляній, поліграф. пром-сті, в будівництві, в с. г. (для виготовлення *вапнистих добрив*) тощо. З В. випалують *вапно*.

ВАПНЯКОВИЙ ТУФ, *травертин* — порувата осадочна гірська порода, що складається з *кальциту*. Нерідко містить відбитки



М. М. Вантух.



В. Ванчура.

Зростання
врожайності
с.-г. культур від
вапнування ґрунтів

Культура	ц/га
Озима пшениця	3—4
Озиме жито	2—4
Ячмінь	3—7
Кукурудза	7—9
Картопля	15—40
Цукрові буряки	25—40
Столові кормові буряки, столова капуста	80—100
Сіно багаторічних трав	2—3

ВАПНЯКОВИЙ ШПАТ

рослин, органічні рештки. Утворюється внаслідок осадження кальциту з карбонатних джерел. Використовують як буд. матеріал, декоративний камінь та для випалювання *ватна*. На Україні В. т. є на Поділлі.

ВАПНЯКОВИЙ ШПАТ — мінерал класу карбонатів. Те саме, що й *кальцит*.

ВАПНЯКОВІ ГУБКИ (Calcispongia, синонім Calcareia) — клас безхребетних тварин типу *губок*. Одиночні або колоніальні тварини. Тіло (здебільшого вис. до 7 см) джкоподібної або трубчастої форми. Скелет В. г. складається з три-, чотирипроменевих і одновісних вапнякових голок. Живуть виключно в морях, переважно на мілководді. Бл. 100 видів, в РСР — понад 10. Найпоширеніші роди сикон (*Sycon*) та лейкосоленія (*Leucosolenia*).

ВАПНЯРКА — селище міського типу Томашівського р-ну Вінницької обл. УРСР. Залізнич вузол. 8,5 тис. ж. (1977). Виникла в 70-х рр. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, комбінат хлібопродуктів, райсільгосптехніка тощо. 3 середніх школи, 3 лік. заклади. 2 клуби, 8 6-к. У В. навчався в школі І. Д. Черняховський.

ВАПЦАРОВ Никола Йонков [24. XI (7. XII) 1909, м. Бансько — 23. VII 1942, Софія] — болгарський поет і революц. діяч. Член Болгарської компартії з 1934. За участь у робітн. русі і антифашист. боротьбі зазнав репресій. Друкуватися почав 1926. Автор зб. «Пісні мотора» (1940). До неї увійшли цикл «Пісні про одну країну», в якому оспівано героїзм іспанських республіканців, вірші «Ботев», «Пушкін», «Горький», «Побудуємо», «Весна» тощо.

Твори В. пройняті революц. романтикою, вірою у визволення народу, вони є новим етапом у розвитку соціалістичного реалізму в болг. лір. Розстріляний за антифашист. діяльність. Міжнар. премія Миру, 1953. Українською мовою поезії В. перекладали П. Тичина, Д. Павличко та ін. Героїчний образ поета-комуніста В. створив у поемі «Поєдинок» П. Воронько.

Тв.: Укр. перекл. — Пісні про людину. Львів, 1961; Ро с. перекл. — Стихотворения. М., 1964; Избранное. М., 1976.

Лит.: Стефанович В. Н. Никола Йонков Вапцаров. Биобиографический указатель. М., 1953.

О. Д. Кетков.

ВАР, вольт-ампер реактивний — одиниця *реактивної потужності* змінного електричного струму в Міжнародній системі одиниць (СІ). Дорівнює реактивній потужності змінного електр. струму при діючих значеннях напруги 1 В і сили струму 1 А, коли $\sin \varphi = 1$, де φ — зсув фаз між струмом і напругою. Позначається вар або var.

ВАРАНАСІ, Бенарес — місто на Пн. Індії, в штаті Уттар-Прадеш. Лежить на р. Гангу. Вузол з-ць і автошляхів. 606,7 тис. ж. (1971, з передмістями). Виникло бл. 7 ст.

до н. е. В 1781 було центром масового антиангл. повстання. Підприємства бавовняної, харч., скляної, хім. пром-сті. Виробництво тепловозів.

В. відоме худож. кустарними промислами (тканини, килими, ювелірні виробы тощо). Культур. та істор. центр країни. Університет, найбільша 6-ка книг мовою гінді Реліг. центр *індуїзму*, *буддизму*. Бл. 1500 храмів (у т. ч. «Золотий храм Шіви»).

ВАРАНОВІ (Varanidae) — родина великих хижих *ящірок*. Включає 1 рід (бл. 30 видів). Серед них найбільші ящірки світу — індійський смугастий варан (*Varanus salvator*) і велетенський індонез. варан (*V. comodoensis*) — довж. відповідно 2,5 і 3 м. Тіло В. мускулисте, шия дуже довга, товста, кінцівки добре розвинені, хвіст сильний, не ламкий. Луска дрібна. Язик довгий, роздвоєний. Ведуть наземний, напівводний і деревний спосіб життя. Хижак, живляться різними тваринами. Розмножуються, відкладаючи яйця (у кладці різних видів від 7 до 35 яєць). В. поширені в Африці, Пд.-Зх і Пд. Азії, на Малайському архіпелазі та в Австралії. В РСР (Серед. Азія) — 1 вид: варан сірий (*V. griseus*). Викопні В. відомі починаючи з пізньої крейди. У деяких країнах м'ясо В. вживають в їжу, шкіру використовують для галантерейних виробів тощо.

В. І. Таращук.
ВАРАХША — городище за 40 км на Зх. від Бухари в Узб. РСР. Археол. дослідження В. провадилися з 1937. Поселення виникло за античного періоду, досягло розквіту в 7—8 ст., існувало до 11 ст. Виявлено залишки палацу 7—8 ст., приміщення якого були оздоблені кольоровим монументальним живописом. Збереглися малюнки, виконані клейовими фарбами, і рельєфи, на яких зображено сцени битв, полювання на слонах, кіного бою тощо. Живопис В. характеризує високий рівень культури розвитку народів Серед. Азії до араб. завоювання.

Лит.: Шишкін В. А. Варахша. М., 1963.

ВАРБУРГ (Warburg) Отто-Генріх (8. X 1883, Фрайбург, Баден — 1. VII 1970, Зх. Берлін) — німецький біохімік і фізіолог. Навчався в ун-тах Берліна й Гейдельберга. З 1915 — професор біології в Берлінському ун-ті, з 1931 — директор Ін-ту фізіології клітини в Далемі (поблизу Берліна). Праці присвячені механізму окислювально-відновних процесів у живих організмах, обміну речовин у пухлинних клітинах, фотосинтезу, хімії бродіння тощо. Нобелівська премія, 1931.

ВАРВА — селище міського типу Чернігівської обл. УРСР, район. центр, на р. Удаю (бас. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Прилуки. 7,4 тис. ж. (1977). В. виникла на місці давньоруського міста Варин, яке згадується в літописі під 1079.

В 1240 зруйнована монголо-татарами. В 1648—1781 В. — сотенне містечко *Прилуцького полку*. В 1658 під В. відбулися бої між російсько-українськими військами

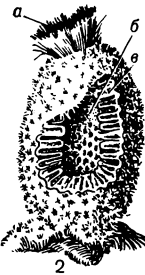
і заганами зрадника гетьмана І. Виговського. Населення В. чинило запеклий опір війську *Карла XII*. В січні 1918 у В. було проголошено Рад. владу. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (17. IX 1941 — 17. IX 1943) в селі діяла підпільна парт. орг-ція, в районі В. — партизанський загін. З 1960 В. — с-ще міськ. типу. У В. — цех по переробці молока Прилуцького сироварову, міжколг буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Поблизу В. — видобування і переробка нафти й газу. Середня та музична школи, лікарня. Будинки культури, 6 6-к. У В. народився укр. вчений О. М. Бодянский.

ВАРВАРИ (грец. *βάρβαροι*, лат. *barbari*) — звуконаслідувальне слово, яким давні греки, а потім і римляни називали іноземців, що говорили незрозумілою їм мовою і були далекими елліністич. та римськ. культурі. Для греків В. були перси, скіфи, для римлян — кельтські, германські і слов'янські племена. Завоювання «варварських племенами» римських володінь відіграли велику роль у знищенні рабовласницького ладу і формуванні феод. відносин у Зх. Європі (див. *варварські правди*), Переносно — жорстокі, грубі, некультурні люди.

ВАРВАРИВСКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення 4—3 ст. до н. е. на правому березі Пд. Бугу (залишки його в с. Варварівці, тепер в околицях Миколаєва). Досліджували В. п. 1938—39. Під час розкопок виявлено залишки наземних кам'яних жител і понад 70 ям різного призначення. Численні гончарні вироби використовували гол. чин. для зберігання зерна. Знайдено уламки глиняного посуду, кам'яні зернотерки, кістки тварин тощо. Поблизу В. п. відкрито могильник скіфського часу.

ВАРВАРСТВО — в періодизації історії людського суспільства, запропонованій у 60-х рр. 18 ст. шотландським філософом А. Фергюсоном і усталеній в європейській науці 18—19 ст., другий період після *дикості* перед *цивілізацією*. Обґрунтував таку періодизацію Л.-Г. Морган на основі етнографічних матеріалів. За його концепцією, В. починалося з виникнення гончарства і закінчувалося появою писемності. Цю періодизацію використав у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс, відзначивши, однак, її умовність. Більшість сучас. дослідників не користується схемою Морган.

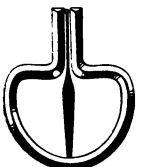
ВАРВАРСЬКІ ПРАВДИ (лат. *Leges barbarorum*, букв. — закони варварів) — записи *звичаєвого права* германських племен ранньофеод. періоду (5—9 ст.), які утворили свої д-ви. Характеризували сусп. відносини того часу — зародження великого землеволодіння та перетворення вільних общинників на залежних селян. В. п. пристосували звичаєве право до потреб панування великих землевласників, а також для завоювання нових зе-



Вапнякові губки.
1. Лейкосоленія (*Leucosolenia botryoides*).
2. Сикон веретеновидний (*Sycon garbanus*):
а — устія; б — порожнина тіла; в — канали.



Варанові. Варан сірий.



Варган.

мель і утримання в покорі завойованого населення. Зважаючи на нар. маси, які нерідко повставали, правлячі кола складали В. п. у формі «народних правд», намагалися тим самим надати своїй політиці вигляду народності. В міру розвитку феод. суспільства все більшу роль у записках звичай відігравали знатні особи племен, яких розглядали як «охоронців звичаїв». Спираючись на них, королі (особливо Карл Великий, за якого були видані «найлютіші» правди — Саксонська, Тюрингська, Фризська) змінювали, доповнювали В. п. в інтересах світських і церк. магнатів. Найраніша (з відомих) В. п. — Вестготська (2-а пол. 5 ст.), в якій найяскравіше виявився римський вплив; далі — Салічна (кін. 5 ст.), Бургундська (поч. 6 ст.), Річардська (6—7 ст.), Баварська (серед. 7 ст.), Алеманська (7—8 ст.). В. п. мали форму судобників, трактували гол. чин. питання суду і покарання.

ВАРВІНСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Сх. Чернігівської обл. УРСР. Утворений 1966. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 23,2 тис. чол. (1977). В районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 10 сіл. Радам народних депутатів. Центр — смт Варва. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф, глина, пісок. Найбільша річка — Удай. Ґрунти чорноземні, трапляються торфові та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні Ліси (дуб, береза, липа, клен, берест) та чагаринки займають бл. 10% площі району. Гол. галузі пром-сті — нафтова та газова (гідроліфтні з-ди: по стабілізації нафти і впроби зрізаних газів



та газопереробний). Комбінат побутового обслуговування (Варва). В с. г. переважає землеробство зерново-булярнічного і тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 42,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 38,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, цукр. буряки, кукурудза. Серед галузей тваринництва розвинуті мол.-м'ясне скотарство, птицевіництво, відрігство. У Варвинському районі — 12 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Автошляхів — 310 км, у т. ч. з твердим покриттям — 71 км. В районі — 16 заг.-освітніх та музична школа, 17 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 9 будинків культури, 13 клубів, 25 кіноустановок, 19 б-к. В с. Журавці В. р. народився український математик Г. Ф. Вороний.

А. П. Боровик.

ВАРГА (Varga) Балінт (23.VI 1856 — 16.IX 1943) — угорський письменник, літературознавець і перекладач. Праці з історії угор. і франц. л-р, стилістики угор. мови. Переклад «Слово о полку Ігоревім» (у співавторстві) і кілька творів Т. Г. Шевченка (поему «Наймичка» та ін., 1916).

ВАРГА Євген Самуїлович (6.XI 1879, Будапешт — 7.X 1964, Москва) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1939), діяч міжнар. комуністичного і робітничого руху. Член КПРС з 1920. Навчався в Будапешт. ун-ті; 1918 — професор політ. екон. цього ун-ту. Активний діяч Угорської Радянської республіки. В 1919 емігрував в СРСР. Зустрічався і переписувався з В. І. Леніним, був делегатом 4, 5 і 6-го конгресів Комінтерну. В 1927—47 очолював Ін-т світового г-ва і світової політики АН СРСР; гол. редактор журн. «Мировое хозяйство и мировая политика». Праці з питань політ. екон. капіталізму. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1963.

Тв.: Укр. перекл. — Капіталізм і соціалізм за 20 років. К., 1938; Основные вопросы экономики и политики империализма (после второй мировой войны). М., 1957; Капіталізм двадцатого века. М., 1961; Очерки по проблемам политической капитализма. М., 1965; Начало общего кризиса капитализма. М., 1974.

ВАРГАН (від лат. organum, грец. βρυγανον — зоряння; муз. інструмент) — музичний інструмент у вигляді пластинки з дерева, кістки або металеві дуги з язичком посередній. Грають на В., притупляючи його до зубів і зашпинуючи язичок пальцем, ниткою або паличкою. Відкритий рот — одночасно й резонатор і апарат для зміни висоти звуку. Поширений у багатьох народів світу. На Україні відомий під назвою дрімбля.

ВАРГАС ЛЬОСА (Vargas Llosa) Маріо (п. 1936, Ліма) — перуанський письменник. Перша книга — зб. оповідань «Вожаки» (1959). Романи «Місто і пси» (1963); побудовано на автобіографічному матеріалі, «Зелений дім» (1966), повість «Щенята» (1967) мають соціально-критичне спрямування. Автор роману-фарсу про недавнє минуле Перу «Панталеон і відвідувачки» (1973) та книги про Г. Гарсія Маркеса («Гарсія Маркес: історія одного боговбивства», 1971).

Тв.: Укр. перекл. — Гість. «Всесвіт», 1976, № 2; Рос. перекл. — Город и псы. М., 1965; Зелёный дом. М., 1971.

ВАРДЗІА — печерний монастирський комплекс у долині р. Кури, за 70 км на Пд. від м. Боржомі, в Груз. РСР. Пам'ятка груз. середньовічного пластичного мистецтва. Створений 1156—1205. Включає кілька сотень житл., культових і госп. приміщень, висічених ярусами в скелі. В центрі монастиря — гол. храм загального типу з фресковими розписами з зображеннями царя Георгія III і цариці Тамари (80-і рр. 12 ст., майстер Георгій). З 1938 В. — музей-заповідник.

ВАРЕЙКИС Йосип Михайлович [6(18).X 1894 — 29.VII 1938] —

рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в с-щі Павінкня (тепер Лит. РСР) у робітн. сім'ї. Вів парт. роботу в Моск. губернії. З серпня 1917 працював на Україні, був членом Катеринославського міського, потім секретарем Донецько-Криворізького обласних к-тів РСДРП(б), був наркомом (1918) соціалізація Донецько-Криворізької радянської республіки, секретарем Київ. губкому партії (1923—24). Згодом працював в ін. парт. орг-ціях країни. У 1923—24 — кандидат у члени ЦК РКП(б); 1924—30 — кандидат у члени ЦК, з 1930 — член ЦК ВКП(б). Був членом ВПВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

Літ.: Лапко Д. Д. Йосиф Варейкис. М., 1966.

ВАРЕЛА (Varela) Альфредо (п. 24.IX 1914, Буенос-Айрес) — аргентинський письменник і громад. діяч. Член Компартії Аргентини з 1934. Член Всесвітньої Ради Миру. Не раз зазнавав арештів з боку аргентинської влади. В романі «Темна ріка» (1943) відтворив життя й революційну боротьбу батраків. Автор книг «Аргентинський журналіст у Радянському Союзі» (1948), «Куба революційна», (рос. переклад, 1960), документальних повістей «Гуемес і війна гаучо» (1944) та «Хорхе Кальво, героїчна молодь» (1952). Осн. теми публіцистики В. — боротьба за мир, демократію і соціалізм, за передову культуру.

Тв.: Укр. перекл. — Темна ріка. К., 1976; Рос. перекл. — Хорхе Кальво. М., 1974; Стихи. М., 1976.

ВАРЕЛА (Varela) Хосе-Педро (19.III 1848 — 24.X 1879, Монтевідео) — уругвайський педагог і діяч народної освіти; 1875—76 президент республіки. Засновник Т-ва нар. освіти (1868). Автор закону 1877 про загальну обов'язкову безплатну початкову освіту, ініціатор видання «Педагогічного енциклопедії» (1878). Педагогічні погляди В. викладені в творі «Виховання народу» (1874).

ВАРЕНИЦІ ПОВСТАННЯ 1664—65 — селянсько-козацький виступ проти шляхетської Польщі на Правобережній Україні під проводом В. Варениці. За Слободийським трактатом 1660 шляхет. Польща юридично оформила загарбання Правобережної України, відновлювала соціальний, нац. і реліг. гніт, який існував тут до нар.-визвольної війни 1648—54. Це викликало хвилю нар. повстань. Зокрема, 1663 стався виступ у Павлоцькому полку на чолі з І. Поповцем. Згодом нар. опір поширився на Подніпров'я. В 1664 повстання охопило всю Правобережну Україну. Центром його були Лисянка (тепер смт Черкас. обл.) і Ставище (тепер смт Київ. обл.). У повстанні брали участь 30 тис. селян і козаків, очолюваних козаком Сулимкою і калницьким полковником В. Вареницею. Поширення повстання сприяла підтримка з боку запорожців під проводом кошового отамана І. Д. Сірка, а також допомога рос. військ під командуванням воеводи Г. Косагова. Польсь.-шляхет. війська придушили В. п. і вчи-



Н. Н. Вапцаров.



Г. С. Варга.



Вардзіа. Печерний монастир 12 ст. Інтер'єр храму.

нили криваву розправу над повсталим населенням. Сулинка потрапив у полон і був страчений. Варениця загинув 1665 в бою під Калнином.

ВАРЕС Йоганнес Якович (псевд. — Барбарус; 12.I 1890, с. Кізі, волость Хеймталі Вільяндського повіту — 29.XI 1946, Таллін) — естонський рад. поет, держ. діяч. Член ВКП(б) з 1940. В 1940—46 — Голова Президії Верховної Ради Ест. РСР. Закінчив Київ. ун-т (1914); за фахом лікар. Друкуватися почав 1910. Перша зб. — «Фата моргана» (1918). Критикував бурж. лад у збірках «Трикутник» (1921), «Відносини» (1922), «Естонська республіка» (1932), «Кульмінація» (1932—34), «Через поріг» (1939). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші (збірки «Озброєні вірші», 1943; «На фронтних дорогах», 1944). До кн. «Відродження Радянської Естонії» (1945) увійшли публіцистичні статті й виступи. Нагороджений орденом Леніна.

ВАРЕЦЬКА Валентина Федорівна (дівоче прізвище — Софієнко; н. 4(17).XII 1900, с. Івано-Кешиє, тепер Снігурівського р-ну Миколаївської обл.) — українська рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1929). Творчу діяльність почала 1919 в Херсоні. В 1922—31 — актриса Київ. театру ім. І. Франка; 1931—35 — Харків. театру Революції; 1935—50 працювала в театрах Києва, Полтави, Харкова, Дрогобича. Ролі: донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки), Діана («Полум'я» Луначарського), Ольга («Макар Діброва» Корнійчука), Марія Антонівна («Ревізор» Гоголя).

ВАР'ЄТЕ (франц. variété, від лат. varietas — різноманітність, строкатість) — театр, у виставах якого поєднуються різні жанри муз.-естрадного й циркового мистецтва. Вистави В. мають переважно розважальний характер. Назва походить від театру «Вар'єте», заснованого в Парижі 1720.

ВАРЗАР (Варзер) Василь Єгорович (1851, Люблін — 29.IX 1940) — рад. статистик і економіст. У 1875 закінчив Петерб. технологічний ін-т. Почав початок розв'язку пром. статистики в Росії. Значний інтерес становлять праці В. про статистику страйків у Росії. Після 1917 працював у ВРНГ, ЦСУ, викладав у вузах. У 1925—27 вийшло теоретичне дослідження В. «Нариси основ промислової статистики» (ч. 1—2).

ВАРІВОДА Петро Семенович (н. 12.VII 1928, станиця Старошербиновська, тепер Шербиновського р-ну Краснодарського краю) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1958. У 1954 закінчив Свердлов. консерваторію. З 1960 працював в оперних театрах Харкова, Донецька, Саратова, Душанбе; з 1974 — гол. диригент Дніпроп. театру опери та балету. За диригуванням В. поставлено опери: «Князь Ігор» Бородіна, «Кармен» Бізе, «Тихий Дон» Держинського, «Богдан Хмельницький» Давнькевича, балет «Лебедине озеро»

Чайковського. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ВАРИКАП [від англ. vari(able) — змінний і cap(acity) — ємність] — напівпровідниковий електричний конденсатор, що його електроємність залежить від прикладеної напруги. Відзначається відносно високою добротністю (незначними втратами електр. енергії), низьким температурним коеф. ємності, стабільністю параметрів у часі і незалежністю від частоти. Виготовляють В. (мал.) на основі кремнію, германію, арсеніду галію (див. *Напівпровідники*). В. застосовують в обчислювальній техніці, радіоелектроніці тощо.

Б. І. Курятін.

ВАРИКОЗНЕ РОЗШИРЕННЯ **ВЕН** (від лат. varix — розширення вен) — захворювання, що проявляється нерівномірним розширенням вен, збільшенням їхньої довжини, зміною форми з утворенням вузлоподібної звивистості. Найчастіше уражаються вени в легкостискуваних, рухливих тканинах: нижніх кінцівках, прямій кишці (див. *Геморої*), сім'яному канатику (див. *Варикоцеле*) та підшлунковому шарі стравоходу. Сприяють виникненню В. р. в. приврожденна слабкість венозних стінок і неповноцінність клапанів їх, що спричиняється до утруднення течії крові і підвищення внутрішньосудинного тиску. Внаслідок цих причин нерівномірно розширюється просвіт вен. Всі ці обставини часто призводять до *тромбофлебиту*, а порушення живлення тканин — до утворення трофічних виразок. Одна з гол. причин В. р. в. — утруднений відтік крові внаслідок тромбозу глибоких вен, запорів, здавлення тазових вен вагітною маткою чи пухлиною. Професійний фактор (фіз. праця ковалів, вантажників тощо або тривале перебування на ногах кухарів, продавців тощо) не має вирішального значення, а тільки сприяє розвитку захворювання. В. р. в. гомілки викликає почуття тяжкості й болу в ногах, швидку стомлюваність і набряклість. Лікування в них: на початкових стадіях хвороби — носіння еластичного бинта, лік. фізкультура, фізіотерапевтичні процедури і лікарські засоби. При виражених формах — лікування хірургічне. *Профілактика*: лік. фізкультура, загартовування організму (купання, ванни), вітамінотерапія.

О. В. Рибичева.

ВАРИКОНД [від англ. vari(able) — змінний і cond(enser) — конденсатор] — сегнетокерамічний електричний конденсатор з різко вираженою неспропорційною залежністю електроємності від напруженості електричного поля. Характеризується значною мех. міцністю, стійкістю до вібрації. Водночас відзначається часовою і температурною нестабільністю ємності, втратами електр. енергії. Строк експлуатації В. практично необмежений. Виготовляють В. (мал.) у вигляді дисків, плівок, трубок, циліндрів з великою кількістю електродів. У пристроях автоматики, електроніки, обчислювальної техніки, радіоелектроніки В. перетворюють і підсилюють електр. сигнали, стабілі-

зують струм і напругу, підвищують потужність тощо.

Є. А. Якорнов.

ВАРИКОЦЕЛЕ (від лат. varix — розширення вени і грец. κήλη — пухлина) — вузлувате розширення вен сім'яного канатика. Здебільшого виникає у віці 15—30 років. Спричиняється порушенням тонусу судин сім'яного канатика, а також посиленням припливу крові до статевих органів і утрудненням її відливу тощо. Виявляється у припухлості мошонки, тупому болю і відчутті тяжкості в ній. Лікування: усунення причини В., носіння підтримуючої пов'язки — суспензорія, іноди — хірургічне.

ВАРИНСЬКИЙ (Waryński) Людвік (24.IX 1856, с. Мартинівка, тепер Канівського р-ну Черкаської обл. — 13.II 1889, Шліссельбурзька фортеця) — діяч польс. революц. руху. Н. у дворян, сім'ї. Закінчивши білоцерківську гімназію, 1874 вступив до Петерб. технологічного ін-ту, звідки 1875 його виключили за участь у студентському русі. Продовжував революц. діяльність у Варшаві і Лодзі. В 1878 брав участь у створенні першої програми польс. соціалістів. Того самого року емігрував до Австро-Угорщини (перебував у Львові, потім у Кракові). У Львові співробітничав з І. Франком і М. Павликом у польс. робітн. газ. «Праца» («Правда»), брав участь у революц. русі в Галичині. В 1880—81 жив у Швейцарії. В 1881 повернувся до Варшави. В 1882 заснував першу польс. революц. партію — «Пролетаріат». У 1883 заарештований царським урядом; 1885 заслужений до 16 років каторги.

ВАРИСТОР [від англ. vari(able) — змінний і (resi) stor — опір] — напівпровідниковий *резистор*, що його електропровідність залежить від прикладеної напруги. Відзначається високими надійністю і швидкодією. Витримуює значні електр. перевантаження, але змінює свої параметри залежно від часу і т-ри. Виготовляють В. (мал.) з порошкоподібного карбиду кремнію (див. *Напівпровідники*). В. застосовують в електротех. і електронних пристроях, в лініях зв'язку, високочастотних лініях і приладах та ін.

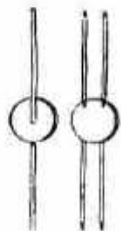
Б. І. Курятін.

ВАРІАТОР (від лат. vario — змінюю) — пристрій, яким плавню змінюють передаточне відношення між приводом і виконавчим механізмом. Основною частиною пристрою є *безступінчаста передача* (одна або кілька). В. забезпечує оптимальну швидкість машини або механізму при різних умовах експлуатації. На ескалаторат метрополітену, напр., за допомогою В. узгоджують швидкість руху поручнів і сходів. Найпоширенішими є мех. фрикційні В. (на основі тертя), рідше використовують В. гідравлічні. В. застосовують у машинах і механізмах хім., паперової, текст. пром-сті, на транспорті тощо.

ВАРІАЦІЯ (лат. variatio — зміна) — музична форма, що ґрунтується на відомій темі шляхом розвитку і перетворення її елементів (мелодії, ритму, гармонії).



Варикап.



Вариконд дисковий.



Варистори: а — стрижневий, б — дисковий.



Варіометр авіаційний.

Джерела варіації — у нар. творчості, у змінах пісенної форми при куплетних повтореннях. У 17—18 ст. В. поширилися у профес. музиці. У формі В. написано «Персидський хор» в опері «Руслан і Людмила» М. Глінки, відомі В. на купальську тему для струнного квартету П. Козницького, обробки нар. пісень укр. та рос. композиторами.

ВАРІАЦІЙНА СТАТИСТИКА — розділ математичної статистики, що вивчає розподіл, розмір і характер кількісних ознак у статистичних сукупностях та фактори, що зумовлюють їх. Кількісні ознаки в сукупностях змінюються (варіюють), тобто набувають різних значень (напр., урожайність с.-г. культур на різних ділянках у даному колгоспі, продуктивність праці на різних підприємствах однієї галузі тощо). Групування однієї досліджуваної статистичної сукупності за значеннями варіюючої ознаки дає ряди розподілу, або варіаційні ряди. Ці ряди і є предметом вивчення В. с. Вона встановлює певні характеристики їх: середню арифметичну, моду, медіану (див. *Середні величини* в статистичній), середнє квадратичне відхилення тощо. В. с. розглядає й питання побудови т. з. теоретичних розподілів, вимірювання зв'язку між варіюючими ознаками, кількісні критерії оцінки достовірності одержаних показників. Методи В. с. використовують в екон. дослідженнях, при контролі якості продукції, обробці результатів експерименту в біології та ін. науках тощо.

Літ.: Деркач М. П., Гумецький Р. Я., Чабан М. Г. Курс варіаційної статистики. К., 1977.

ВАРІАЦІЙНЕ ЧИСЛЕННЯ — розділ математики, в якому вивчаються методи знаходження найбільших і найменших значень певного вигляду функціоналів (див. *Функціональний аналіз*). Осн. теорема В.

ч. щодо функціоналу $\int_a^b f(x, y, y') dx$

свердить, що функція y , для якої цей функціонал має максимум або мінімум, задовольняє диференціальне рівняння $\frac{d}{dx} f_{y'}(x, y, y') - f_y(x, y, y') = 0$. Класичний метод В. ч. полягає в дослідженні розв'язків цього рівняння або його узагальнень на випадок складних функціоналів. При такому дослідженні розглядають функцію піддають малим змінам — а-варіаціям (звідси й назва).

Поряд з класичним методом велику роль відіграють т. з. прямі методи В. ч., які полягають у безпосередньому дослідженні функціоналу і побудові послідовності допустимих функцій, на якій функціонал наближається до своєї верхньої або нижньої грані. За допомогою прямих методів одержують наближені розв'язки *рівнянь математичної фізики*. Зокрема, в теорії пружності та інженерних науках застосовують варіаційні методи В. Рітца і Б. Г. Гальоркіна. Великого розвитку набула теорія *оптимального управління*, предметом якої

є складні задачі, що потребують нових методів.

Як самостійна матем. дисципліна В. ч. почало оформлятися в працях Л. Ейлера (1744) і Ж. Лагранжа (1762). Перша заг. побудова В. ч. в галузі *крайних інтегралів* належить М. В. Остроградському (1834). Прямі методи заснував Г. Ріман (1851). Значний вклад в їх теорію внесли М. М. Крилов, М. М. Боголюбов, Л. А. Люстерник.

Літ.: Лаврентьев М. А., Люстерник Л. А. Курс вариационного исчисления. М.—Л., 1950; Болтянский В. Г. Математические методы оптимального управления. М., 1969; Вычислительные методы выбора оптимальных проектных решений. К., 1977; Янг Л. Лекции по вариационному исчислению и теории оптимального управления. Пер. с англ. М., 1974.

Н. І. Ахізер.

ВАРІАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ МЕХАНІКИ — клас загальних положень, що мають фундаментальне значення для широкого кола питань механіки (механіки дискретних систем, механіки суцільних середовищ, механіки систем змінного складу тощо) і фізики (електро- і термодинаміки, релятивістської механіки, квантової механіки та ін.). Принципи у механіці наз. аксіоматичне положення, з якого випливають осн. рівняння мех. систем. В. п. м. встановлюють ознаки, які дозволяють відділити істинний рух системи від дією заданих сил від тих чи ін. кінематично можливих її рухів. Критерієм істинності руху системи є умова екстремуму деякої фіз. величини (*функціоналу*), яка залежить від мех. характеристик системи. Класичніми прикладами В. п. м. є *можливі переміщення принцип* і *Д'Аламбера—Лагранжа принцип*. Принцип Гамільтона — Остроградського пов'язаний із знаходженням умов стаціонарності функціоналів при порівнянні можливих рухів за кінцевий проміжок часу. За цим принципом істинним серед кінематично можливих рухів системи між двома її положеннями є той, для якого дія має стаціонарне значення. Сформульовано ряд узагальнених варіаційних принципів, з яких поряд з рівняннями руху (рівноваги) випливають ін. рівняння і співвідношення (рівняння стану тощо).

Літ.: Кільчевський М. О. Курс теоретичної механіки. т. 2. К., 1957; Полак Л. С. Вариационные принципы механики, их развитие и применения в физике. М., 1960; Седов Л. И. Механика сплошной среды, т. 1. М., 1970.

ВАРІАЦІЯ — 1) Видозміна, різновид чогось. 2) Видозміна музичної теми, мелодії або її супроводу (див. *Варіації*). 3) В балеті — сольний класичний технічно ускладнений танець. 4) В біології — те саме, що й *варієтет*. 5) В математиці — основне поняття *варіаційного числення*. 6) В астрономії — періодична зміна швидкості руху Місяця по орбіті, що спричиняється притягальною дією Сонця. Внаслідок В. орбіта Місяця неперервно деформується. Максимальне значення В. — 39'29.9"

ВАРІЄТЕТ (від лат. *varietas* — відміна), різновид — застарілий термін, під яким розуміли внутрішньовидові сукупності особин, що відрізняються неспадковими відхиленнями від ідеального морфологічного типу *виду*. В сучас. систематичній поняття «варієтет» майже не вживається через нечіткість визначення його змісту.

О. П. Маркович.

ВАРІНГ (Уерінг; Waring) Едуард (1734, Олд-Хіт, поблизу Шрусбері — 15.VIII 1798, Лілі в Понтебері) — англійський математик. Професор Кембріджського ун-ту (з 1760), член Лондонського королівського т-ва (з 1763). Осн. праці — з *алгебри (симетричні функції, теорія резольвент тощо), теорії алгебр. кривих, чисел теорії (зокрема, поставив Варінга проблему).*

ВАРІНГА ПРОБЛЕМА — проблема доведення твердження: для кожного цілого $n \geq 2$ існує ціле число m таке, що всяке ціле $N > 0$ можна зобразити у вигляді $N = a_1^n + \dots + a_m^n$, де a_1, \dots, a_m — цілі невід'ємні числа. Сформулював 1770 Е. Варінг. Перший заг. розв'язок В. п. (з дуже грубою оцінкою числа m) знайшов 1909 Д. Гільберт. Найкращий результат належить (1934) І. М. Виноградову. Елементарний розв'язок В. п. дав 1942 Ю. В. Лінник. Пошуки розв'язків В. п. привели до створення нових методів, важливих для *чисел теорії* та ін. розділів математики.

ВАРІНЬОН (Varignon) П'єр (1654 — 22.XII 1722, Париж) — французький механік і математик. Член Паризької АН (з 1688). Осн. праці В. присвячені теоретичній механіці, аналізу нескінченно малих та геометрії. Найбільше значення мають його праці з геом. статистики. В. сформулював закон паралелограма сил, систематично виклав вчення про додавання і розклад сил, про моменти сил і правила оперування ними. В. одержав ряд результатів у питаннях про збіжність рядів, вивчав різні спец. криві, зокрема ввів термін «логірфічна спіраль».

ВАРІОЛІД (від лат. *variola* — віспа і грец. *εἶδος* — вигляд) — легка форма *віспи* натуральної.

ВАРІОМЕТР (від лат. *vario* — змінюю і грец. *μετρέω* — вимірюю) — 1) Радіотехнічний В. — пристрій, яким плавно змінюють *індуктивність* коливальних контурів. Являє собою котушку індуктивності, всередині обмотки якої переміщується осердя з магнітодіелектрика. 2) Авіаційний В. — прилад, яким вимірюють швидкість підйому й зниження літального апарата. Дія В. (мал.) ґрунтується на різниці *атмосферного тиску* і тиску в корпусі приладу (корпус сполучений капіляром з навколишнім середовищем). 3) Гравітаційний В. — прилад, яким вимірюють зміну горизонтальної складової *прискорення* вільного падіння та кривину поверхні рівного потенціалу сили тяжіння. Дія В. ґрунтується на зрівноваженні моменту сил тяжіння моментом пружних сил закрученої нитки, на якій підвішене легке го-



Н. Я. Варес.



Л. Варинський.



К. О. Варламов



О. С. Варламов.

ВАРЛАМОВ

ризоніальне або похиле коромисло з масами. В., яким визначають тільки зміну сили тяжіння, наз. градієнтометри. Застосовують В. у *гравіметрії*. 4) Магнітний В. — прилад, яким вимірюють зміну *магнітного поля* у часі. У В. застосовують чутливі магнітні стрілки, магнітнонавантажувачі або квантові датчики (див. *Магнітометр*). Розрізняють В. стаціонарні, використовувани в магнітних обсерваторіях, і експедиційні — для магніторозвідувальних робіт та ін.

ВАРЛАМОВ Костянтин Олександрович [11(23).V.1849, Петербург — 2(15).VIII.1915, там же] — російський актор. Син композитора О. Є. Варламова. Сценічну діяльність почав 1867 в Крошадті, виступав у провінційних трупах (Вільно, Саратов, Казань, Нижній Новгород та ін.). З 1875 — в Александринському театрі в Петербурзі. Ролі: Юсов, Куросленов («Тепленьке місце»), «Гаряче серце» О. Островського, Горюничий («Ревізор» Гоголя), Сганарель («Дон-Жуан» Мольєра) та ін. Портрет с. 125.

ВАРЛАМОВ Михайло Лукич [н. 29.X (11.XI) 1905, Єлисаветград, тепер Кіровоград (УРСР)] — український радянський учений, доктор технічних наук (з 1957), професор, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1948. Закінчив 1930 Одеський хім.-ін-т. Завідувач кафедри технології й автоматизації хім. виробництва Одеського політех. ін-ту з 1952. Дослідження в галузі виробн. мінеральних добрив, сан. очистки відхідних газів хім. виробн., а також оптимального керування хім. технологічними процесами.

ВАРЛАМОВ Олександр Єгорович [15(27).XI.1801, Москва — 15(27).X.1848, Петербург] — російський композитор, співак (тенор), педагог-вокаліст і диригент. З 1811 — співак придворної співацької капели в Петербурзі; з 1823 — викладач співу в Петербурзі й Москві; 1832—44 — диригент і композитор моск. театрів. В. — автор бл. 200 романсів і пісень. Деякі з них стали народними («Красный сарафан», «Вдоль по улице метелица метет»). Написав музику до кількох драм, вистав, 2 балети, хори, вокальні ансамблі. Обробив укр. нар. пісні «Ой під вишнею», «Ой не відгіль місяць світлий», «Іхав козак за Дунай». Портрет с. 125.

ВАРЛЕН (Varlin) Луї-Ежен (5.X.1839, Кле-Суйї — 28.V.1871, Париж) — французький революціонер, учасник *Парижкої комуні* 1871, за поглядами — лівий прудоніст. Нар. в селянськ. сім'ї. Працював палітурником з 1852, брав активну участь у створенні профспілок, організації страйків, заснуванні газет «Ля Трібун уяріє» («Робітничий трибуна», 1865) і «Марсельєз» («Марсельєз», 1869). У 1870 В. очолював Федерацію Парижських секцій 1-го Інтернаціоналу. В 1871 — член ЦК Нац. гвардії, активний учасник повстання 18.III. У Комуні — член фін., продовольчої, потім (з 5.V) військ. комісії. У травні 1871 очолював оборону 6-го і 11-го округів. Розстріляний *версальцями*.

Лит.: Лурье А. Я. Портреты деятелей Парижской Коммуны. М., 1956.

ВАРНА — місто в Болгарії, адм. ц. Варненського округу. Порт на Чорному м., вузол з-ць і автошляхів міжнар. значення. 253,9 тис. ж. (1973). Заснована в 6 ст. до н. е. як грец. колонія Одрессос; з 7 ст. має сучас. назву. Під час рос.-тур. воєн 18—19 ст. рос. війська тричі вели облогу В. (1773, 1810, 1828) і 29.IX (11.X) 1828 здобули місто. Суднобудування і судноремонт. Підприємства текст. (гол. чин. бавовняної) і харч. (м'ясної, консервної, виноробної) пром.-сті. ТЕС. Рибальство. Ін-ти: нар. г-ва, мел., електротех., вище мор. училище, п.-д. ін-т океанографії і рибного г-ва. Музей: народний, нац. відродження, революц. руху, мор. і військ.-мор., археол., Худож. галерея, акваріум. Драм. і оперний театри. Курорт. Показання: захворювання органів дихання, бронхіальна астма, деякі хвороби системи кровообігу, нирок, шлунково-кишкового тракту, функціональні порушення нервової системи, обміну речовин. У В. збереглися залишки античного й ранньовізант. міста («Римська башта», терми і адм. споруди, житл. будинки часів тур. завоювання. Поблизу В. — скельний монастир Аладжа, а також міжнар. курортні комплекси: Дружба (з 1955, арх. К. Николов та ін.), Златні Пясини (з 2-ї пол. 1950-х рр., арх. Г. Ганев та ін.), Албена (арх. Н. Ненов та ін.).

ВАРНАК Охрім [справж. прізвище — Василенко Онопрій Омелянович; 3(15).VI.1861, с. Коврай, тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл. — 20.XII.1921, м. Золотоноша] — укр. письменник. Перебуваючи на військовій службі у Бресті брав участь у революц. подіях 1906. Почав друкуватися 1890. Свої поезії й оповідання публікував у журн. «Дзвінок», «Зоря», «Літературно-науковий вісник», «Маяк», газ. «Буковина», в рад. час — у золотоніській газ. «Вісті», де 1920—21 був співробітником. Автор подорожніх нотаток «Від Севастополя до Золотоноші» (1892). В 1907—08 створив у Бресті хор і труну, яка ставила п'єси Т. Шевченка, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого та ін.

Тв.: Мусій Кріпичка, або правда крику веревачить. Севастополь. 1893.

ВАРНАК — у царській Росії віткач з сибірської каторги чи заслання. Більшість з них було засуджено за виступи проти експлуататорів. Образи В. — нар. месників змалював Т. Шевченко в поемі й повісті «Варнак».

ВАРНАЛІС (Varnalis) Костас [14(26).II.1884, Бургас, Болгарія — 16.XII.1974, Афіни] — грецький письменник і громадський діяч. Перша зб. віршів — «Стільники» (1905). Під впливом Великого Жовтня у сатирично загострених віршах (збірки «Світло, яке обляло», 1922; «Обложени раби», 1927), повістях-памфлетах «Справжня апологія Сократа» (1931), «Щоденник Пенелопіди» (1947), зб. памфлетів «Диктатори» (1954) викривав бурж. мораль, релігію, філософію. Автор статей з питань есте-

тики і літ. критики («Естетика — критика», 1958). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1959; Эстетика — критика. М., 1961.

Лит.: Мочос Я. Костас Варналіс в литературе греческого Сопротивления. М., 1968.

ВАРНКЕ (Warnke) Герберт (н. 24.II.1902, Гамбург) — діяч німецького робітничого руху, політ. і громадський діяч НДР. З 1923 — член Компартії Німеччини. В 1932—33 — депутат рейхстагу. Після встановлення фашист. диктатури перейшов на нелегальне становище, продовжуючи активну боротьбу проти фашизму. В 1936—45 — в еміграції. Член Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН) з 1946. З 1948 — голова центр. правління вільних ім. профспілок. З 1948 — член ЦК СЕПН, з 1953 — кандидат і з 1953 — член Політбюро ЦК СЕПН. З 1953 — віце-голова Всесвітньої федерації профспілок. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1967.

ВАРОАТОЗ — інвазійна хвороба бджіл, яку спричинює кліщ вароа. Дорослі кліщі вароа та їхні німфи живляться *гемолімфою* бджіл, личинок і лялечок, внаслідок чого ті гинуть. При В. на грудях і черевці бджіл кліщі видно неозброєним оком. Мертвих кліщів вароа знаходять на дні вулика, на восковому дрібняку біля льотка. На лялечках бджіл, особливо трутнів, паразитують німфи кліщів. Поширюють хворобу заражені В. бджоли, хворі сім'ї і матки. Заходи боротьби. Всі бджолосім'ї неблагополучної шодо В. пасіки кілька разів весною і восени обкурюють *аерозолом* фенофітину або обробляють препаратом «Вароатин». На пасіку накладають карантин.

ВАРСЬКИЙ (Warski; справж. прізвище — Варшавський-Варський) Адольф-Ежи (20.IV.1868, — 21.VIII.1937) — діяч польського робітнич. руху, публіцист. Нар. у Варшаві в сім'ї торг. службовця. В 1889 — один з організаторів *Союзу польських робітників*. У 1893 брав участь в організації Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПІЛ). Учасник революц. подій 1905—07 у Польщі. Після вступу СДКПІЛ у РСДРП (1906) увійшов до складу ЦК РСДРП. В 1918 — один з організаторів об'єднання СДКПІЛ та ППС-лівців в Компартію Польщі (КПП). В 1919—29 — член ЦК КПП. В 1923 обраний членом Політбюро ЦК КПП, в 1926 — депутат сейму від КПП. У 1929 емігрував до СРСР, працював в Ін-ті Маркса — Енгельса — Леніна.

ВАРТІСТЬ — втілена й уречевлена в товари *абстрактна праця*; економічна категорія, яка виражає суспільно-виробничі відносини товаровиробників, зв'язаних суспільним *поділом праці* і обміном товарів. Суть цих відносин в різних суспільно-еко. формаціях різна. За капіталізму категорія В. виражає відносини експлуатації найманої праці *капіталом*. За соціалі-



Л.-Е. Варлен.



К. Варлаам.



Г. Варакє.



А.-Є. Варський.

зму В. відображає відносини товарного співробітництва вільних від експлуатації трудівників, які спільно володіють усіма засобами виробн. В. — одна з властивостей товару, яка на відміну від *споживної вартості* робить всі товари порівнянними і є основою їх мірної вартості, тобто кількісних пропорцій в обміні одних товарів на інші. Величину В. товару визначають кількістю суспільно *необхідної праці*, потрібної для його виготовлення за середніх суспільно нормальних умов виробн. і за середнього в даному суспільстві рівня амінія та інтенсивності праці виробників. Чим більше затрачується сусп. необхідної праці, тим вища В. товару, і навпаки. Величина В. товару залежить також від *продуктивності праці*. Чим вища продуктивність праці, тим менше *робочого часу* потрібно для виготовлення одиниці товару, тим нижча його В. Отже, В. товару змінюється прямо пропорційно до кількості робочого часу, затраченого на виробництво товару, і обернено пропорційно до продуктивності праці.

В умовах приватної власності на засоби виробн. В. товару і грош. вираз — *ціна* складаються стихійно, в процесі конкурентної боротьби. За соціалізму величину суспільно необхідного часу і В. товару, а також його ціну визначають планово, на основі свідомого врахування вимог *вартості закону* та ін. об'єктивних законів екон. розвитку. Піднесення *продуктивних сил* соціалістичного суспільства, підвищення продуктивності праці та ефективності виробн. ведуть до зниження *собівартості* і В. продукції, що, в свою чергу, є основою зниження цін і зростання *реальних доходів населення*.

Літ. див. до ст. *Вартості закон*.

В. О. Хилко.

ВАРТОСТІ ЗАКОН — об'єктивний економічний закон *товарного виробництва*, суть якого полягає в тому, що *вартість* товарів визначається не індивідуальними, а суспільно необхідними затратами праці на виготовлення їх; закон еквівалентного обміну *товарів* на основі рівності затрат суспільної праці, уречевленої в різних *споживних вартостях*. Осн. формою прояву В. з. є *ціна*, що являє собою грош. вираз вартості товару. Саме через механізм цін, їхнє відхилення від вартості діє цей закон. В. з. — один із заг. екон. законів, властивих не одній, а кільком сусп. формаціям, в яких існує товарне виробн. Але характер і наслідки його діяння в різних формаціях неоднакові. За капіталізму В. з. виступає як стихійний регулятор усього сусп. виробн., породжуючи диспропорційність сусп. виробн., диференціацію і розорення виробників, загострює антагоністичні суперечності капіталізму.

В умовах розвинутого капіталізму В. з. модифікується в закон *ціни виробництва*. В. з. зберігає свою силу й продовжує виконувати роль регулятора виробн. і в епоху імперіалізму, хоч монополії продають свої товари не за цінами виробн., а за монополюними цінами.

В. з. діє й за соціалізму, де перестає бути стихійним регулятором виробн. Використання В. з. і системи товарно-грош. форм особливого значення набуває в сучас. період боротьби за прискорений розвиток економіки, підвищення ефективності виробн., поліпшення якісних показників роботи. Велику роль при цьому відіграє застосування таких інструментів розвитку економіки, як *господарський розрахунок, гроші, ціна, собівартість, прибуток, торгівля, кредит, фінанси*. В. з. підпорядкований системі екон. законів соціалізму, зокрема основному економічному закону соціалізму і планового, пропорційного розвитку *народного господарства закону* і свідомо використовується соціалістичною державою.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. Ше одне зникнення соціалізму; т. 26. Карл Маркс: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Агафонов А. К. Товарне виробництво і закон стоимости при социализме. К., 1975; Политическая экономия, т. 1—2. М., 1976.

ВАРФОЛОМІВСЬКА Ніч — вживана в літературі назва масової різни *гугенотів* (франц. протестантів) католиками вночі проти 24.VIII 1572 (дня «святого» Варфоломія) в Парижі. Була організована королевою *Катериною Медічі* та *Гізами*. В Парижі було вбито понад 3 тис. гугенотів. Різня тривала по 3.X в провінціях: в Ліоні, Орлеані, Руані, Мо, Бордо та ін. містах. В. н. привела до відновлення *релігійних воєн*. Перенісно — організоване масове вбивство.

ВАРЧЕНКО Василь (р. н. невід. — п. 1770) — український бандурист. Брав участь у нар. повстанні 1768 на Правобережній Україні — *Коліїщині*. До гайдамацького загону Ремези прийшов із Звенигородки (тепер місто Черкас. обл.). Супроводив гайдамаків у походах, грою на бандурі й піснями піднімав бойовий дух повстанців. За вироком шляхетської військової комісії В., як і П. Скригу та Сокового зняв *Михайла*, було страчено в Кодні. Літ.: К. Ф. У. О. Колесняк книга і три бандуристи. «Киевская старина», 1882, № 4.

ВАРШАВА — столиця Польщі, основний політ., економічний і культурний центр країни. Лежить на р. Віслі, 1,5 млн. ж. (1976). Перші поселення на тер. сучас. В. належать до 10 ст. З 1413 В. — столиця Мазовецького князівства, після 1596 — Польщі. В 2-й пол. 18 ст. стала екон., культурним і освітнім центром країни. В. — один з осередків *польського повстання 1794*. Після 3-го поділу Польщі (1795) В. загарбана Пруссією. В 1807—13 — столиця *Варшавського герцогства*. Після *Віденського конгресу 1814—15* — столиця Королівства (Парства) Польського в складі Рос. імперії. В 1830—31 і 1863—64 В. — центр повстань проти гніту царизму. З кін. 19 ст. В. — осередок робітн. руху. У В. 1882 створено першу польсь. робітн. партію «*Пролетаріат*». Населення В. брало активну участь у революц.

подіях 1905—07. Під час 1-ї світової війни окупована нім. військами 1915—18. Після відновлення незалежності Польщі (1918) В. — столиця країни. В 1920 відбулися демонстрації і страйки протесту проти нападу панської Польщі на Рад. країну. 28.IX 1939 — 17.I 1945 В. окупована нім.-фашист. військами. Населення В. виявило масовий героїзм під час *Варшавського повстання 1944*, в ході придушення якого місто було майже дощенту зруйновано. Визволена в ході *Вісло-Одерської операції 1945* рад. військами і 1-ю армією Війська Польського. У В. підписано *Варшавський договір 1955*. Гол. галузі пром-сті — металообробка і машинобудування, особливо виділяються електротех., радіоелектронне, автомобілебудування (легкових автомобілів). Хім. пром-сть представлена гол. чин. фарм. та фотохім. галузями. Розвинута поліграфічна пром-сть. Підприємства харч., легкої (шкіряно-взувальної, швейної) пром-сті. Виробн. якісної сталі (з-д «Варшава»), буд. матеріалів, скла і фарфорових предметів. Важливий транспорт. вузол Зх. Європи. Від В. відходять 7 з-ць і 8 автомоб. магістралей (у т. ч. Москва—Берлін). Річкові порти: один — на Віслі, другий — на Жеранському каналі (з'єд.



Варшава. Палацово-парковий ансамбль Лазенки. Палац. 18 ст.



Варшава. Панорама центральної частини міста.



ВАРШАВСЬКА УГОДА 1920



Г. С. Васецький. Хліб—
Петрограду. 1968.

ує Вісду з Наревом). Міжнар. аеропорт (в Окенце). У В.— Польська АН та її численні н.-д. ін-ти, 13 вузів (у т. ч. ун-т, політех. ін-т). Найбільші 6-ки: Публічна, Народна, Польської АН, університетська та ін. Музеї: Національний, історії польсь. революц. руху, Війська Польського, історії Варшави, Музей В. І. Леніна, археологічний, музей А. Міцкевича, Ф. Шопена, геологічний, зоологічний та ін. Зоопарк. Бот. сад. «Театр Велькі» (опери та балети), «Театр Народови» та ін., філармонія. В числі архіт. пам'яток В.: костіоло — готичний св. Яна (14 ст.), бароковий сакраменток (1688—92, арх. Тильман Гамерський), Св. хреста (1682—1754, арх. Ю. Беллотті та Я. Фонтана); палаши (Тішкевичів, 1785—92, арх. Я. Камзетцер та ін.), Королівська садиба Вілянв (1679—1731, арх. А. Лочі та ін.), палацово-парковий ансамбль Лазенки (18 ст.). З 19 ст. формується новий центр міста за регулярною системою; будинки у стилі класицизму («Театр Велькі», 1820—32, арх. Х.-П. Агнер і А. Кораші), у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. еклектичні та в стилях «модерні» і функціоналізму. У післявоєнні роки відбудовано визначні архіт. пам'ятки, створено нові ансамблі В., будуються житлові р-ни. Серед сучас. споруд — Палац культури і науки (1952—55, рад. арх. Л. Руднев), стадіон Десятиліття (1954—55, арх. Е. Хриневський та ін.). Серед пам'ятників: М. Копернику (1828—30, скульптор Б. Торвальдсен), А. Міцкевичу (1898, скульптор Ц. Гудебський), Ф. Шопену (1907—26, скульптор В. Шимановський), меморіальний ансамбль кладовища воїнів Рад. Армії (1950, арх. Б. Ляхерт, скульптори Е. Яришкевич та С. Лісовський), героям Варшави (1964, скульптор М. Кошечний).

ВАРШАВСЬКА УГОДА 1920 — договір петлюрівської Директорії з урядом буржуазно-поміщицької Польщі. Підписана 21.IV у Варшаві. Практично поставила Директорію в цілковиту залежність від польсь. уряду. В. у. була укладена напередодні нападу бурж.-поміщицької Польщі на Рад. Україну (див. *Радянсько-польська війна 1920*), складалася з політ. і військ. конвенцій. Директорія в обмін на визнання її «верховною владою» на Україні зрікалася Зх. Волині і Сх. Галичини на користь Польщі, зобов'язувалася зберегти зем. власність польсь. поміщиків на Україні, забезпечити окупаційні війська продовольством і транспортом. В. у. зазнала цілковитого краху в результаті розгрому польсь. інтервенції рад. військами влітку — восени 1920.

ВАРШАВСЬКЕ ГЕРЦОГСТВО, Варшавське князівство — васальна держава, створена *Наполеоном І*, у системі володінь Французької імперії з польських земель, відібраних у Пруссії згідно з *Тільзитським миром 1807*. У 1809 В. г. розширене за рахунок польсь. земель, які перебували під владою Австрії. *Наполеон І* розглядав В. г. як об'єкт експлуатації. резерв

франц. армії і плацдарм для нападу на Росію. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* тер. В. г. було поділено між Росією, Пруссією та Австрією.

ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1944 — антифашистський збройний виступ 1.VIII — 2.X у Варшаві. Почався за наказом польсь. емігрантського уряду в Лондоні. При допомозі *Армії Крайової* та ін. підпорядкованих йому підпільних реакційних сил він розраховував до вступу рад. військ і *Війська Польського* у Варшаву захопити політ. владу і проголосити в столиці бурж.-поміщицький уряд на противагу *Польському комітетові національного визволення*. Тисячі варшав'ян, які прагнули виступити проти окупантів, не знаючи справжньої мети повстання, піднялися на нерівну боротьбу з ворогом. Оскільки відвернути В. п. стало неможливим, Польська робітничка партія віддала наказ всім членам *ППР* і *Армії Людової* стати до лав повсталих з тим, щоб спрямувати цей збройний виступ на боротьбу за нову, демократичну Польщу. Кинувши проти повстанців переважачі сили, танки та літаки, нім.-фашист. командування почало жорстоку розправу. Рад. командування зробило все можливе для подання допомоги варшав'янам. У несприятливих умовах на фронті було розпочато наступальні операції на підступах до Варшави. Рад. авіація протягом 13.IX — 1.X здійснила понад 5000 літако-вильотів і скинула повстанцям чимало зброї, продовольства, медикаментів. В. п. зазнало поразки. Бл. 200 тис. варшав'ян загинуло. Місто було перетворено на руїни. В. п. — приклад мужності і героїзму польсь. народу в боротьбі проти гітлерівських загарбників. У той же час В. п. — свідчення авантюристичної політики емігрантського бурж. кабінету, який заради своїх класових цілей приніс у жертву сотні тисяч жителів міста. 17.I 1945 війська 1-го Білорус. фронту і частини Війська Польського визволили Варшаву.

Г. С. Бабичев, Л. А. Пашиковський. **ВАРШАВСЬКИЙ** Борис Якович [н. 5(18).IX 1902, кол. м. Ново-Георгіївськ Херсонської губ., тепер м. Світловодськ Кіровоградської обл.] — рад. вчений у галузі агро-техніки цукрових буряків, доктор с.-г. наук (з 1967), засл. діяч науки Української РСР (з 1977). Член КПРС з 1928. Після закінчення (1928) Харків. с.-г. ін-ту працював у парт. рад. та с.-г. органах УРСР. З 1949 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті цукр. буряків (Київ). Осн. дослідження В. з питань розробки та вдосконалення технології механізованого вирощування цукр. буряків. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

С. В. Лавренюк. **ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1955** про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу — підписаний 14.V Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, Румунією, СРСР, Угорщиною і Чехословаччиною на Варшавській нараді європейських соціалістичних держав про гарантуван-

ню миру і безпеки в Європі. Албанія з 1962 фактично, а з 1968 офіційно вийшла з В. д. Мав чинність 20 років з автоматичним продовженням на 10 років для д-в, які за рік до закінчення строку не заявили про денонсацію договору. Набрав чинності 5.VI 1955 (країна-депозитарій — Польща). В. д. відкритий для вступу ін. країн, що погоджуються з його принципами. Договір має оборонний характер. Укладення В. д. було викликано загрозамі миру в Європі, що виникла після ратифікації зх. д-вами *Паризьких угод 1954*, які передбачали створення *Західноєвропейського союзу*, відраження мілітаризму в ФРН, приєднання її до НАТО. На основі В. д. було створено *Організацію Варшавського Договору*. В. д. складається з преамбули, 11 статей і заключної частини. В документі рішуче засуджується метод погроз і сили в міжнар. відносинах, проголошено демократичні засоби розв'язання спірних проблем у новій відповідності з принципами Статуту ООН. Учасники В. д. зобов'язалися брати найактивнішу участь у всіх міжнар. акціях, спрямованих на заборону ядерної зброї, скорочення озброєнь і армій та зменшення заг. миру. Згідно з Договором організовано Об'єднане командування збройними силами, які виділяються державами-учасницями, і штаб з місцеперебування у Москві. Для періодичного обговорення принципово важливих військ.-політ. питань створено *Політичний консультативний комітет*. Передбачено, що в разі створення системи *колективної безпеки* в Європі В. д. автоматично втрачає силу. В. д. гарантує суверенітет та істор. завоювання країн соціалістичної співдружності.

Г. С. Бабичев, Л. А. Пашиковський. **ВАРШАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ** — засн. 1816. Після придушення польсь. визвольного повстання 1830 — 31 ун-т було закрито. У 1862 відновив діяльність як Головна школа, що відіграла істотну роль у розвитку польсь. науки і культури. В 1869 знову відкрито ун-т з викладанням рос. мовою. З 1917 став польсь. ун-том. З 1945 в умовах нар. влади В. у. широко розгорнув навч. і наук. діяльність. Має 11 ф-тів: біол., хім., філологічний (з відділеннями польсь. і слов.), адм.-правовий, соціальних наук тощо. Понад 13 тис. студентів на стаціонарі, 7,7 тис. заочників (1976). При ун-ті працюють школа підняття кваліфікації викладачів, Центр африкознавства, Ін-т географії. Видає «Шорічники Варшавського університету» Б-ка налічує бл. 1.8 млн. томів.

А. В. Санцевич. **«ВАРШАВ'ЯНКА»** — революційна пісня польського, а згодом російського пролетаріату. Автор польсь. тексту — В. Свенціцький, який склав його, будучи ув'язнений у Варшавській цитаделі (1878—79), на мелодію польсь. повстанської пісні 1863 «Марш зуавів» В. Вольського. Текст «В.» було опубліковано 1883 у нелегальному польсь. журн. «Пролетаріат». Після цього «В.» набула поширення в Польщі.



До ст. Васнецов В. М. Три царівни підземного царства. 1884. Київський музей російського мистецтва.



До ст. Васнецов А. М. Сутінки. 1889. Київський музей російського мистецтва.



До ст. Ван Дейк А. Автопортрет. 20-е гг. 17 в. Державный Эрмитаж у Ленинград.

У 1897 Г. Кржижановський переклав цей текст рос. мовою, збагативши його зміст ідеєю пролет. інтернаціоналізму, посиливши революц. мотиви. «В.» особливо поширилась з часу революції 1905—07. Укр. мовою її перекладено 1905. Обробляв «В.» Я. Степовий, М. Леонтович, гармонізував Л. Ревуцький. «ВАРЯГ» — крейсер російської І-ї Тихоокеанської ескадри, команда якого відзначилася героїзмом під час російсько-японської війни



Крейсер «Варяг»

1904—05. 27.I (9.II) 1904 «В.» разом з канонерським човном «Корєць» біля о. Йодолмі прийняв бій з япон. ескадрою (6 крейсерів і 8 міноносців). Під час бою крейсер «В.» було пошкоджено. Щоб не допустити захоплення кораблів, команда «В.» за наказом командира В. Ф. Рудисва, в кор. порту Чемульпо висадилася в повітря канонерку і потопила крейсер. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.II 1954 живі учасники бою «В.» за виявлений героїзм нагороджені медалями «За відвагу».

ВАРЯГИ (від давньосканд. *vaerigjar* — норманські воїни, що служили у візантійських імператорів) — жителі Скандинавії згідно з давньоруськими джерелами. Вперше згадуються у «Повісті временних літ», де вміщено легенду про «закликання варягів». Легенда стала основою для створення у 18 ст. антинаук. *норманської теорії* походження давньорус. д-ви. У 9—11 ст. в Київській Русі, за свідченням літопису, «Руської правди» та ін. джерел, було чимало варязьких воїнів-дружинників, що служили в давньорус. князів, а також варязьких купців, які займалися торгівлею на «шляху з варяг до греків». Безпідставність концепції норманістів (нім. історик Г.-З. Байер, Г.-Ф. Міллер, А.-Л. Шлеєр та ін.) показав ще у 18 ст. М. В. Ломоносов. Рад. істор. наука остаточно додела антинауковість, неспроможність теорії норманістів. Істор. факти свідчать, що давньорус. д-ва виникла ще задовго до появи В. на Русі в результаті екон. і суспільно-політ. розвитку сх. слов'ян. Літ.: Геленков С. А. Варяги в Русі, т. 1—2. СПб. 1876; История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966.

ВАСАДЗЕ Акакій Олександрович [25.VII (6.VIII) 1899, Кутаїсі — 23.II 1978, Тбілісі] — грузинський радянський актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1936). Член КПРС з 1939. З 1920 працював у Театрі ім. Ш. Руставелі (Тбілісі), в 1935—55 гол. режисер. З 1958 — гол. режисер театру ім. Л. Месхішвілі (Кутаїсі). З 1969 — актор Руставеліського драм. театру. Ролі: Ана-

ній Глаха («Зрада» Сумбатова), Берест («Платон Кречет» Корнійчука), Яго («Отелло» Шекспіра). Постановив спектаклі: «Арсен» Панішавілі (1937), «Богдан Хмельницький» Корнійчука (1940), та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1951. **ВАСАЛ** (франц. *vassal*) — в середні віки в Зап. Європі феодал, особисто залежний від іншого феодала — сеньйора. Відносини між В. і сеньйором створювали систему *васалітету*

ВАСАЛІТЕТ (франц. *vassalité*) — система відносин особистої залежності одних феодалів (*васалів*) від інших (*сеньйорів*) у середні віки. В Зап. Європі сформувався у 8—9 ст. Матеріальною основою В. були, як правило, поземельні відносини. Васал за службу в сеньйора одержував від нього зем. наділ (спочатку довільний *бенефіцій*, а пізніше спадковий — *феод*, *лен*). Великі феодали були васалами верхнього сеньйора — короля. Васал був зобов'язаний відбавувати військ. службу, брати участь у суді й раді сеньйора, вносити ряд платежів тощо. Сеньйор, крім зем. наділу, мав надавати васалові покровительство і захист. Закріплюючи феодал. ієрархію, В. був формою політ. організації класу феодалів для панування над залежним селянством. З утворенням централізованих д-в В. поступово втрачав значення. В *Київській Русі* васальні відносини існували між великими і удільними князями.

ВАСЕЦЬКИЙ Григорій Степанович (н. 28.XI 1928, с. Новоіванівка, тепер Хорольського р-ну Полтавської обл.) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). У 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в О. Шовкуненка. Автор картин: «До мирної праці» (1960), «Остання борозна» (1961), «Гість» (1964), «Тривожна молодість» (1965), «Перші комунари» (1967), «Хліб — Петроград» (1968), «Опалене дитинство» (1971), «В годину відпочинку» (1972), «Йшли війна» (1975), «Коли батьки, чоловіки на фронті» (1977). **ВАСИЛАЩУК** Ганна Василівна (н. 21.XI 1924, с. Шешори, тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) — український рад. майстер художнього ткацтва. Створює декоративні рушники («Ой чого ти поchorило, зеленее поле?», 1966—67; «Реве та стоїть Дніпр широкий», 1967, та ін.), веретні («У горах Карпатах», 1967), записки, наволочки, які за колоритом і орнаментом характерні для Гуцульщини. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

ВАСИЛЕВ Орлин (справж. ім'я і прізвище — Христо Петков Василев; 4.XII 1904, с. Враняк, Врачанський округ — 2.IV 1977, Софія) — болгарський письменник. Герой Соціалістичної Праці (1974). Член Болг. компартії з 1924. Учасник революц. руху і антифашист. боротьби. Почав друкуватися 1927. Роман «Біла стежка» (1929) і повість «Вогняний обруч 1923» (1933) — про Версезне антифашист. повстання 1923 у Болгарії. Істор.

романи «Гайдук матір не годує» (1937), «Зуб за зуб» (1944). Автор соціально-психологічних драм «Тривога» (1948; 1953 поставлена Київ. театром ім. І. Франка під назвою «Земний рай» в перекладі П. Тичини), «Любов» (1952), «Щастя» (1954), «Острів прокажених» (1965) тощо.

Тв.: Укр. перекл. — Любов. К., 1955; Дикий ліс. К., 1958; Зуб за зуб. К., 1958; Рос. перекл. — Щастя. М., 1955; Упрямец и другие рассказы. М., 1958.

О. Д. Кетков.
ВАСИЛЕВСЬКА Ванда Львівна (21.I 1905, Краків — 29.VII 1964, Київ) — польська і радянська письменниця та громадська діячка. Член КПРС з 1941. Врала участь в польс. революц. русі. З 1939 жила в СРСР, працювала на Україні. Писала польською мовою. Організувала у Львові польс. літ.-худож. і політ. журн. «Нове відкреті» («Нові горизонти»). В роки Великої Вітчизняної війни — в лавах Радянської Армії (член редколегії фронтової газети «За Радянську Україну!», пропагандист Політуправління Рад. Армії). В 1943 — голова Спільки польс. патріотів в СРСР, один з організаторів Вісника Польського. В післявоєнний період — активний борець за мир. У армії виступила 1921 як поетеса. Перший прозовий твір — документальна повість «Обличчя дня» (1934). В романах «Вітчизна» (1935), «Земля в ярмі» (1938) змальовано боротьбу польс. селян і робітників проти експлуататорів. Трилогія «Пісня над водами», романи «Вогні на болотах» (1940), «Зорі в озері» (1945), «Ріки горять» (1951) — про класову боротьбу трудящих Польщі, в т. ч. українських селян, в період правління Пілсудського; про соціалістичне будівництво на возз'єднаннях з Рад. Україною землях Зап. України, про дружбу польс. і рад. народів. У повісті «Райдуга» (1942, поставлено однойменний фільм) відтворено подвиги рад. людей у Великій Вітчизн. війні. Автор повістей «Просто любов» (1944), «Коли запалає світло» (1947), «В тяжкій боротьбі» (1958), книг нарисів, лібретто опери «Богдан Хмельницький» (разом з О. Корнійчуком). Після війни провадила широку громад. діяльність. Була членом Всесвітньої Ради Миру. Нагороджена орденом Леніна та ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946, 1952.

Тв.: Укр. перекл. — Твори, т. 1—8. К., 1966—68; Райдуга. — Просто любов. К., 1974; Дорога до весни. К., 1975; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1954—55. Літ.: Усєвєвич Е. Ванда Василевская. М., 1953; Венгеров Л. Ванда Василевская. М., 1955; Вахан М. Сторінки спогадів. «Вітчизна», 1976, № 3.

ВАСИЛЕВСЬКА Людмила Олександрівна (1861—1927) — українська письменниця. Див. *Дніпрова Чайка*.
ВАСИЛЕВСЬКИЙ Олександр Михайлович [18(30).IX 1895, с. Нова Гольчиха, тепер с. Новопокровське Кінешемського р-ну Івановської обл. — 5.XII 1977, Москва] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1943), лідчій Герой Рад. Союзу (1944, 1945).



А. О. Василевський.



В. Л. Василевський.



О. М. Василевський.



А. О. Василевський.

Член КПРС з 1938. Учасник 1-ї світової і громадянської воєн. У Рад. Армії з 1919. Закінчив 1937 Академію Генштабу. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. начальника, з 1942 — нач. Генштабу і 1-й заст. наркома оборони СРСР. З лютого 1945 — команд. 3-м Білорус. фронтом. З червня 1945 — головнокоманд. рад. військами на Далекому Сході. З 1946 — нач. Генштабу й 1-й заст. міністра Збройних Сил СРСР, 1949 — міністр Збройних Сил СРСР. У 1950—53 — військ. міністр СРСР, 1953—57 — заст. міністра оборони СРСР. У 1957—59 — у відставці. З 1959 — на керівній роботі в М-ні оборони СРСР. На XIX і XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами «Перемога», ін. орденами, медалями. *Тв.:* Дело всей жизни. М., 1976. *Лит.:* Люди бессмертного подвига. кн. 1. М., 1975.

ВАСИЛЕВСЬКИЙ Радомир Борисович (н. 27.IX 1930, Челябинськ) — український рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Закінчив ВДІК. З 1954 — працював на Кишинівській, з 1955 — на Одеській кіностудіях. Зняв фільми: «Молдавські наспіви» (1955), «Весна на Зарічній вулиці» (1956) — обидва разом з Т. Тодоровським, «Зелений фургон» (1960), «Повернення» (1961), «Приходьте завтра» (1963). Поставив фільми: «Погоня» (1965, разом з В. Ісаковим), «Діброва» (1967), «Крок з даху» (1971), «Увімкніть північне світло» (1973), «Квіти для Олі» (1976), «Втеча» (1977).

ВАСИЛЕВСЬКИЙ Сергій Петрович (н. 8(21).III 1917, с. Хотин, тепер смт Сумського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1945. У 1947 закінчив Харків. інж.-буд. ін-т. Гол. архітектор Запоріжжя. Серед архіт. споруд: металург. технікум (1954); проект перебудови центру міста, у співавторстві (1960) — всі в Запоріжжі; комплекс житл. будівель та парк у м. Осипенко (1952), квартал триповерхових житл. будинків у м. Токмаку (1953).

ВАСИЛЕВСЬКИЙ Теофан Олександрович [літ. псевд. — Софрон Круть, р. н. невід. — п. 31.III (13.IV) 1905] — український письменник і публіцист. За фахом — статистик, працював у Херсоні. Як добровольць брав участь у нап. визвольній війні сербів проти загарбників (1875—78). У статтях і спогадах, опублікованих 1878—81 в галицьких періодичних виданнях, виступав за визволення південнослов'янських земель від тур. гніту.

Тв.: Залиски українця з побуту між полудневими слов'янами [Передмова І. Франка]. Львів, 1905.

ВАСИЛЕНКО Анатолій Петрович (н. 7.XI 1938, с. Нижня Ланка Карлівського р-ну Полтавської обл.) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1977). Навчався в Миргородському керамічному технікумі ім. М. В. Гого-

ля. Працює в галузі книжкової ілюстрації, плакату й карикатури. Оформив книжки: «Веселинки» Г. Бойка (1975), «Якось у чужому лісі» Я. Стельмаха (1977) та ін. З 1960 співробітничав в журналах «Перець», «Крокодил», «Піонерія». **ВАСИЛЕНКО** Андрій Овер'янович [23.X (4.XI) 1891, с. Біленьке, тепер Запорізького р-ну Запорізької обл. — 5.VII 1963, Київ] — український рад. вчений у галузі машинознавства і с.-г. техніки; акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1939). Закінчив Київ. політех. ін-т (1923). З 1924 провадив науково-пед. роботу в ін-тах с.-г. машинознавства і механізації с. г. у Москві (1928), Києві (1929—30 і з 1944), Харкові (1930—36) та ін. Праці з питань теорії, дослідження і конструювання с.-г. машин. З групою співробітників розробив і впровадив у виробництво комбіновану бурякову сіялку (1930), ряд причіпних (1933) і навісних (1935) бурякопідіймачів, 4-корпусний навісний плуг для Полісся. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 129.

ВАСИЛЕНКО Віктор Іванович (1839 — р. см. невід.) — український статистик і етнограф ліберально-бурж. напрямку. Жив і працював на Полтавщині. Вивчав історію укр. міст, ремесел і нар. знання з с. г. Автор праць «Про звичаєве право в землеробстві в Малоросії» (1881), «Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії» (в 1—2, 1885—87), «Вжитки селянські на Полтавщині» (1906), «Посполиті Гадяцького козачого полку за описом 1785 р.» (1909).

ВАСИЛЕНКО Володимир Харитонович (н. 25.V (6.VI) 1897, Київ) — український та російський рад. терапевт, дійсний член АМН СРСР (з 1957). Герой Соціалістичної Праці (1967). В 1922 закінчив Київ. мед. ін-т, з 1935—41 — зав. кафедрою Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Під час Великої Вітчизн. війни — головний терапевт Північно-Кавказького, потім 1-го Укр. фронтів. З 1948 — зав. кафедрою 1-го Моск. мед. ін-ту та директором (1967—74) Всесоюзного НДІ гастроентерології. Праці присвячені вивченню хронічної недостатності кровообігу, пороків серця, хвороб шлук, легень, шлунково-кишкового тракту. Разом з М. Д. Стражеском запропонував нову класифікацію недостатності серцево-судинної системи. Нагороджений 3 орденами Леніна, 5 ін. орденами, медалями.

Тв.: Внутрішні хвороби. К., 1966; Приобретенные пороки сердца. К., 1972; Пропагандистка внутренних болезней. М., 1974 [у співавт.].

ВАСИЛЕНКО Дмитро Оверкійович [27.X (8.XI) 1883, с. Біленьке, тепер Запорізького р-ну Запорізької обл. — 20.VIII 1960, Дніпропетровськ] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1953). Член КПРС з 1946. Закінчив мед. факультет Одес. ун-ту (1918). З 1922 працював у Дніпропетров. мед. ін-ті (з 1950 — професор). Праці присвячені питанням невідкладної хірургії, травматології, захворюванням шлунковидної залоз.

зи тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

ВАСИЛЕНКО Іван Андрійович (н. 8.VIII 1927, с. Купеволівка, тепер Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.) — передовик виробництва в металургійній промисловості, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1960. Працюючи на Дніпроп. з-ді металург. устаткування, виступив ініціатором суміщення робітничих професій, досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

В. М. Чернов. **ВАСИЛЕНКО** Іван Хомич [12 (24).XI 1894, с. Феськівка, тепер Менського р-ну Чернігівської обл.] — рад. вчений у галузі механізації сільського господарства, Герой Соціалістичної Праці (1974), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Член КПРС з 1951. З 1930—60 — професор, зав. кафедрою збірально-них машин Моск. ін-ту інженерів с.-г. виробн. Акад.-секретар Відділення механізації і електрифікації с. г. ВАСГНІЛ. Праці з питань теорії і конструкції зернозбиральних і зерноочисних машин. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, 2 ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

М. Ф. Прохорова. **ВАСИЛЕНКО** Матвій Іванович [13 (25).XI 1888 — 1.VII 1937] — рад. військовий діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1932. Нар. в с. Підставках (тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Академію Генштабу (1917). Штабс-капітан старої армії. У Червоній Армії з 1919. В 1919—20, командуючи 11-ю, 9-ю Кубанською і 14-ю арміями, брав участь у боях проти денікінців, арангелівців і військ бурж.-поміщицької Польщі, латвіяків і тур. інтервентів. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі; нач. д-ції, командир корпусу, інспектор піхоти РСЧА (1931—35), заст. команд. військами Уральського військ. округу (з 1935). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович (1.IV 1877 — 1935) — український історик держави і права, акад. АН УРСР (з 1920). Очолював 1920 Постійну комісію для вивчення ах.-руської та укр. права, видав ряд праць, присвячених розвитку правових установ та інститутів права на Україні. Праці В. написані з бурж.-націоналістичних позицій.

ВАСИЛЕНКО Олена Михайлівна (н. 18.V 1930, с. Максимково Єршівського р-ну Смоленської обл.) — українська рад. вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1976). Член КПРС з 1955. З 1948 — на Решетилівській ф-ці худож. виробів ім. К. Пекієв (з 1967 — творний майстер ручної вишивки). Серед виробів: блузки жіночі, сорочки чоловічі — «Солоні очі», «Українка», «Чумачка»; рушники, скатерті, покривала. Користується різноманітною



В. Х. Василенко.



І. А. Василенко.



П. М. Василенко.

О. М. Василенко.
Чоловіча сорочка,
Вишівка. 20 ст.

технікою вишивання — листвою, напівхрестом, хрестом, зерновим виводом, вирізуванням. Роботи В експонувалися на респ., всесоюзних та зарубіжних виставках.

ВАСИЛЕНКО Петро Мефодійович [н. 5(17).X.1900, с. Мигія, тепер Первомайського р-ну Миколаївської обл.] — український рад. вчений в галузі машинознавства і с.-г. механіки. Дійсний член ВАСГНІЛ (з 1956), чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Луганський с.-г. ін-т (1923) і Київ. с.-г. ін-т (1929). З 1937 — проф. Київ. с.-г. ін-ту. Праці з питань теорії та методів розрахунку ґрунтообробних, посівних і зернозбиральних машин та в галузі динаміки та стійкості руху с.-г. машин.

ВАСИЛЕНКО Сергій Никифорович [18(30).III.1872, Москва — 11.III.1956, там же] — російський рад. композитор, диригент, педагог, нар. арт. РРФСР (з 1940) та Узб. РСР (з 1939). У 1901 закінчив Моск. консерваторію (з 1906 — викладач, з 1907 — професор). З перших років Рад. влади пропагував нову муз. культуру. Автор 6 опер, 8 балетів, оперет, симфоній, сюїт (в т. ч. «Україна», 1945, «Балетна», 1946), інструм. та ін. творів, обробок нар. пісень. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ВАСИЛИНА Петро Кирилович [11(23).VIII.1899, с. Леськи, тепер Черкаського р-ну Черкаської обл. — грудень 1941] — керівник партійного підпілля на Кіровоградщині під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1926. Н. у сел. сім'ї. З 1923 — на рад. роботі. З 1938 — перший секретар Кам'янського райкому партії, з 1939 — зав. с.-г. відділом Кіровоградського обкому КП(б)У. В серпні 1941 затверджений секретарем Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У. В липні — серпні організував підпільні парт. групи в Чигиринському, кол. Златопільському й Кам'янському р-нах. У лісах Холодного Яру створив партизан загін і став його командиром. Закатований у гестапо. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (посмертно).

ВАСИЛИХА — український сольний (іноді груповий) жіночий народний танець-пісня. Хореографічний малюнок імпровізаційного характеру. На першій частині мелодії помітний вплив ритміки *мазурки*, муз. розмір 3/8, друга частина споріднена з мелодіями *котачка*, розмір 2/4.

ВАСИЛІАНИ, базиліани (лат. basiliani) — 1) Ченці створеного в 4 ст. католицького ордену, який прийняв за основу статут, складений богословом Василієм Великим. Виник орден у Візантії. У 16 ст. монастирі В. поширилися в Італії та Іспанії. 2) Ченці уніатського ордену, заснованого на сх.-укр. і сх.-білорус. землях після *Брестської унії* 1596 з метою поширення там уніатства і викоринення православ'я. На з'їздах 1739 у Львові та 1743 в Дубно утворилась конгрегація укр. В., що став-

вила завданням навернення сх.-слов'янських народів до католицизму. Протягом 1828—65 на укр. землях, що входили до складу Росії, осередки В. було ліквідовано. Після 1917 монастирі В. на сх.-укр. землях використовувалися як бази для підпільної роботи проти СРСР. Антирадянський характер діяльності В. особливо виявився в роки Великої Вітчизн. війни. З 1946 на сх.-укр. і сх.-білорус. землях орден В. припинив своє існування. Частина В. перейшла в православ'я або переселилась до Зх. Європи та Америки. Орг. центр ордену В. — в Римі.

ВАСИЛІАНСЬКІ ШКОЛИ

створені в 17 ст. на Україні уніатським орденом *basilian*. У 18 ст. В. ш. діяли в містах Барі, Умані, Каневі, Острозі, Овручі, Терембовлі, Бучачі та ін. На Зх. Україні існували до часу возз'єднання її з УРСР. У В. ш. панували схоластично-єзуїтські методи навчання, учнів виховували в дусі реліг. фанатизму і покори перед панівними класами.

ВАСИЛІВ — давньоруське місто на правому березі Дністра (залишки його на території с. Василева Заставнівського р-ну Чернівецької обл.). Вперше згадується в літописі під 1229. Археол. дослідження проводилися 1958—59. При розкопках виявлено залишки дерев'яної церкви 12—13 ст., руїни чотиристовпного однокупольного храму, стіни якого були оздоблені різьбленими білокам'яними деталями. Біля храму розкопано 12 кам'яних саркофагів і виявлено багато ін. поховань. В. був одним з торг. центрів на Дністровському торг. шляху, про що свідчать численні знахідки привізних речей. Після монголо-тат. навали 1240 місто занепало.

ВАСИЛІВКА — місто Запорізької обл. УРСР, райцентр, на лівому березі Каховського водосховища. Залізнична ст. Тавричеськ. Заснована 1784. Радянську владу встановлено в грудні 1917. З 1957 — місто. У В. — взуттєва ф-ка; з-ди: авторемонтний, металопобутових виробів, цегельний, маслобробний; хлібокомбінат, райсільгосптехніка, комбінат побут. обслуговування тощо. 4 заг.-освітні, музична школи; профес.-тех. уч.-ще, радгосп-технікум, 4 лік. заклади. 2 будинки культури, 4 кінотеатри, 2 б-ки, краєзнавчий музей.

ВАСИЛІВСЬКИЙ РАЙОН — у ах. частині Запорізької обл. УРСР.



Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 71,1 тис. чол. (1977). В районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським та 9 сільським. Рад. народних депутатів. Центр — м. *Василівка*. Повітряний В. р. лінійний. Поклади заліз. (частини Білозерського залізничного району) та марганцевої руди; є буд. матеріали. На Зх. район омиває Каховське водосховище. ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В районі підприємства гірничої, металообр., харч. пром.-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: Запорізький залізничний комбінат та з-д залізобетонних конструкцій (м. Дніпрорудне), василівські з-ди: металопобутових виробів, авторемонтний, маслобробний; хлібокомбінат. Працюють комбінат побутових послуг (Василівка) та 11 будинків побут. Спеціалізація с. г. району — виробн. зерна, олійних культур, овочів на базі зрошуваного землеробства, а також м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1977 становила 104,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 92,7 тис. га. Зрошуваних земель — 31,9 тис. га. Осн. культури: пшениця, кукурудза, соняшник, картопля, овочі. Розвинуте садівництво. У В. р. — 15 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з виробн. відділенням. Залізничні станції: Тавричеськ, Каховське, Море, Дніпрорудна, Мала Білозерка, Плавні. Автошляхів — 303 км, у т. ч. з твердим покриттям — 268 км. В районі — 36 заг.-осв. та 2 муз. школи, 2 профес.-тех. уч.-ща, гірничий та ветеринарний технікуми; 40 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 8 будинків культури, 45 клубів, 4 кінотеатри, 34 кіноустановки, 34 б-ки, 3 краєзнавчі музеї.

В. М. Шакалов.

ВАСИЛІВСЬКІ МОГИЛЬНИКИ — могили часів *мезоліту* та *неоліту*, виявлені 1950 біля с. Василівки Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. У мезолітичних могилах досліджено поодинокі й групові поховання з посипаними вохрою скорченими кістяками; знайдено крем'яні наконечники стріл і списів. У могилах неолітичного часу виявлено численні поховання з випростаними кістяками, знайдено підвіски із зубів оленя, зуби риб, кістяні браслети з геометричним орнаментом.

ВАСИЛІЙ I (1371—1425) — великий князь московський з 1389. Син Дмитрія Донського. Приєднав до Моск. великого князівства Нижегородське і Муромське князівства (1392). Вступив у союз з Литвою (1392), але після захоплення лит. великим князем Вітовтом Смоленська і Вязьми (1403—04) відмовився від цього союзу. В кін. 14 ст. припинив сплату данини *Золотій орді*, проте після нашествия Єдигея (1408) був змушений 1412 знову її сплачувати.

ВАСИЛІЙ II (Василь Васильович Темний; 1415—62) — великий князь московський з 1425, син *Василія I*. За князювання В. II тривалий час відбувалася міжусобна феод. війна. В ході її В. II був захоплений у полон князем



Вадим Петрович Васильєв.



Василь Павлович Васильєв.



В. В. Васильєв.



Ф. О. Васильєв.

ВАСИЛІЙ II

Дмитрієм Шем'якою (1446) і осліплений (звідси й прізвисько «Темний»). Звільнившись з полону, В. II на поч. 50-х рр. приєднав майже всі дрібні уділи, зміцнив великокнязівську алауду. Його централізаторську політику підтримували дворянство і міста. Велику допомогу йому подавала руська православна церква, яка за ініціативою В. II була введена з-під влади константинопольського патріарха. Боротьба В. II проти феод. роздробленості сприяла створенню Рос. централізованої держави.

ВАСИЛІЙ II Болгаробійця (958, Константинополь — 15.XII 1025, там же) — візантійський імператор з 976. Прагнув обмежити зростання великого світського землеволодіння. Придушив заколоти провінціальної феод. знаті на чолі з Варлою Скліром (976—979) і Варлою Фокою (987—989). Зокрема, останнього переміг за допомогою київ. князя Володимира Святославича (згодом — чоловік сестри В. II Анни). За правління В. II Візантія розширила свої кордони за рахунок територій, відвоєваних в арабів, та вірмен і грузин. земель, 1018 підкорила Зх.-Болгарське царство. За жорстоку розправу з болгарями прозваний Болгаробійцею.

ВАСИЛІЙ III (1479—1533) — великий князь московський з 1505. Син Івана III Васильовича і Софії Палеолог. Боровся за централізацію Рос. д-ви і зміцнення самодержавної влади. В. III завершив приєднання до Москви Пскова (1510), Рязанського (бл. 1521) і Новгород-Сіверського (1522) князівств. В 1508 підтримував повстання укр. і білорус. феодалів на чолі з М. Л. Глинським за визволення укр. і білорус. земель з-під влади феод. Литви. Внаслідок рос.-лит. воєн 1507—08 і 1512—22 повернув захоплений феод. Литвою Смоленськ (1514). За правління В. III зросла політ. роль дворянства, було обмежено привілеї князівсько-боярської аристократії. Відав успішну боротьбу проти агресії Крим. і Казанського ханств.

ВАСИЛІЙ ШУЙСЬКИЙ [1552—12 (22).IX 1612] — російський цар 1606—10. Походив з роду суздальських князів. Посаджений боярами на престол після вбивства *Лжедмитрія I*. За В. Ш. посилюється закріпачення селян («Уложення 1607»), було жорстоко придушено *селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. Для боротьби проти польс.-шляхет. інтервенції уряд В. Ш. в лютому 1609 уклав угоду з Швецією, за якою віддав їй частину рос. території. Політика В. Ш. викликала невдоволення серед бояр і дворян, внаслідок чого його було скинуто з престолу і пострілено в ченці. У вересні 1610 В. Ш. видано польс. урядові. Вивезений до Варшави, помер в ув'язненні (Гостинський замок).

ВАСИЛІЯ БЛАЖЕННОГО ХРАМ (Покровський собор «что на рву») — пам'ятник рос. архітектури. Споруджений в Москві на Красній площі 1555—60 будівни-

цями *Бармою* і *Постником* на честь Казанського походу *Івана IV* Грозного і визволення Поволжя. Архит. композиція В. Б. х. складається з 9 стовпоподібних храмів, об'єднаних заг. фундаментом, обхідною галереєю і внутр. склепінчастими переходами; асиметричні прибудови — 14—17 ст. Тепер В. Б. х. — філіал Держ. істор. музею.

Літ.: Снегирев В. Л. Пам'ятник архітектури храм Василя Блаженного. М., 1953



Василя Блаженного храм у Москві. 1555—60. Будівничі Барма і Постник.

ВАСИЛІОВИЧ Лев Іванович (літ. псевд. — Лев Сапогівський; 11.IV 1858, м. Скала-Подільська, тепер смт Борщівського р-ну Тернопільської обл. — 8.V 1883, с. Целів, тепер Гусятин. р-ну Тернопільської обл.) — український письменник. Працював учителем. Автор оповідань, гуморесок, критичних статей, збірач фольклору. Писав укр. і польс. мовами, друкувався у львів. журн. «Зоря». В оповіданнях «Марійка», «Безневинні» та ін. подав реалістичні картини з життя зх.-укр. селянства.

Ф. П. Погребенник.
ВАСИЛЬЕВ Вадим Петрович [18(31).XII 1912, Одеса] — український рад. ентомолог, академік АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1942. Після закінчення Харків. с.-г. ін-ту (1935) працював в Укр. н.-д. ін-ті виноградарства і винобробства, а в 1936—53 — в Укр. н.-д. ін-ті плодівництва. З 1953 — директор Ін-ту ентомології і фітопатології АН УРСР (з 1956 — Укр. н.-д. ін-т захисту рослин). Праці з питань захисту рослин. Розробив систему заходів боротьби з шкідниками плодових культур для різних зон УРСР, керував розробкою ефективних способів боротьби з буряковим довгоносиком та дослідями по удосконаленню хім. методу захисту рослин. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома орденами Червоної Зірки, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976. Портрет с. 131.

ВАСИЛЬЕВ Василь Павлович [20. II (4.III) 1818, Нижній Новгород — 27.IV (10.V) 1900, Петербург] — російський китаєзнавець, академік Петербурзької АН (з 1886). В 1837 закінчив Казан. ун-т. У 1840—50 був прикомандирований до рос. духовної місії в Пекін, де вивчав санскрит, кит., монг., тибетську і маньчжурську мови. З 1851 — професор Казанського, з 1855 — Петерб. ун-тів. Автор досліджень з історії, релігії, географії, мови і л-ри Китаю. Гол. праці: «Буддизм, його догмати, історія та література» (ч. 1 і 3, 1857—69), «Історія та старожитності східної частини Середньої Азії від X до XIII століть» (1857), «Аналіз китайських ієрогліфів» (ч. 1—2, 1866—84), «Нарис історії китайської літератури» (1880). Уперше зробив спробу укласти кит.-рос. словник (1867). Портрет с. 131.

ВАСИЛЬЕВ Василь Юхимович [8 (20).III 1890, Єлисаветград, тепер Кіровоград — 14.VIII 1956, Київ] — український рад. вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення (1914) Київ. політех. ін-ту працював на з-дах Уралу; з 1918 викладав у Київ. політех. ін-ті. В 1939—49 працював у Ін-ті чорної металургії, з 1950 — в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. Під керівництвом В. досліджено і впроваджено у виробн. хімічно стійкі сплави, магнізальні шлаки. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Доменная плавка на устойчивых шлаках. К., 1956.

ВАСИЛЬЕВ Володимир Вікторович (н. 18.IV 1940, Москва) — російський рад. артист балету і балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1973). У 1958 закінчив Моск. хореографічне уч.-ще. З 1959 — соліст балету Великого театру СРСР. Партії: Базіль («Дон Кіхот» Мінкуса), Ромео, Іван Грозний («Ромео і Джульєтта», «Іван Грозний» Прокоф'єва), Спартак («Спартак» Хачатуряна). Вистави: «Ці чарівні звуки» (1978) на музику Кореллі, Тореллі, Рамо, Моцарта. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1977. Портрет с. 131.

ВАСИЛЬЕВ Лев Львович [11 (24). II 1906, містечко Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київської обл. — 3.V 1931, с. Демидів, тепер Вишгородського р-ну Київської обл.] — український рад. учитель, сільський активіст. Член Комуністичної партії. З 1926 на пед. роботі у Димерському р-ні Київ. обл. Брав активну участь у громадсько-політ. житті району. По-звірячому вбитий куркулями під час виступу на пленумі Демидівської сільради. Ім'ям В. названо місцевий радгосп.

ВАСИЛЬЕВ Михайло Калинович (1863, м. Лебедін, тепер Сумської обл. — 10.V (1912) — український етнограф і фольклорист. Закінчив Петерб. технологічний ін-т. Працював інженером на цукроварнях. Видав ряд праць з технології цукроваріння, природознавства, етнографії й фольклору. Один із



А. І. Васильєва.



Г. М. Васильєв.



С. Д. Васильєв.



М. Т. Васильєв-Сягове́нко.

перших дослідників побуту й духовної культури робітників на Україні. Йому належать записи нар. переказів про Т. Шевченка, дослідження про рекрутські пісні й нар. театр: «Дві цукрозаводські пісні» (1886), «Рекрутчина в малоруській пісні» (1889), «До питання про нові мотиви в малоруській народній поезії» (1897).

ВАСИЛЬЄВ Петро Васильович [13 (25).VIII 1899, с. Стайки, тепер Калуської обл. — 22.V 1975, Москва] — російський рад. живописець і графік, нар. художник РРФСР (з 1970). В 1926 закінчив



П. В. Васильєв. Засада партизан. Рисунок, 1918.

Одес. худож. ін-т, де вчився у К. Костанді та П. Волокидіна. До 1931 працював в Одесі. Автор творів: «Штаб партизанів під Луганськом», «Партизани», «Рибалки» (всі — 1928), широко відомих графічних і живописних серій, присвячених життю і діяльності В. І. Леніна. Держ. премія СРСР, 1947.

ВАСИЛЬЄВ Федір Олександрович [10 (22).II 1850, м. Гатчина, тепер Ленінградської обл. — 24.IX (6.X) 1873, Ялта] — російський живописець-пейзажист. Учився в Рисувальній школі Т-ва заохочування мистецтв у Петербурзі, пізніше в петерб. АМ (1871). Був у близьких стосунках з І. М. Крамським, І. Ю. Рєпніним, І. І. Шишкіним. У його творах образи природи



Ф. О. Васильєв. Відліг. 1871. Державна Третьяковська галерея в Москві

набули особливої поетичності, натхненності й романтичності. Серед найзначніших картин: «Вид на Волзі. Баржі» (1870), «Відліг» (1871), «Мокрий луг» (1872), «У Кримських горах» (1873). Життєвість і емоційність творчості В. зумовили його значення в розвитку нар. рос. пейзажу. Портрет с. 131 **ВАСИЛЬЄВА** Антоніна Іванівна [н. 14(27).XII 1910, Петербург] — українська рад. балерина, нар. арт. УРСР (з 1946). У 1930 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще. Працювала солісткою балету в театрах опери та балету: Ленінградському (з 1930), Одеському (з

1935), Київському (1937—56). У 1950—72 — на педагогічній роботі в Київ. хореографічному уч-щі. Партії: Лілея («Лілея» Данькевича), Мавка («Лісова пісня» Скорулського), Одетта-Оділія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського).

ВАСИЛЬЄВИ (однофамільці; псевд. — брати Васильєви) — російські радянські кінорежисери. Георгій Миколайович В. (25.XI 1899, Вологда — 18.VI 1946, Любляна, Югославія) — засл. діяч мист. РРФСР (з 1940). Навчався в студії «Молоді майстри». Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоної Зірки. Сергій Дмитрович В. [22.X (4.XI) 1900, Москва — 16.XII 1959, Ленінград] — нар. арт. СРСР (з 1948). В 1924 закінчив Ленінгр. ін-т екранного мистецтва. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами. Перший спільний фільм — «Подвиг серед криги» (1928, документальний). Режисери худож. фільмів «Чапаєв» (1934), «Володимирські дні» (1937), «Оборона Царицина» (1942), «Фронт» (за однойменною п'єсою О. Корнійчука, 1943). Сергій Дмитрович В. створив кінотвір: «Герої Шипки» (1955, спільно з болг. кінорежисерами), «У дні Жовтня» (1958). В. були авторами сценаріїв більшості своїх картин. Держ. премія СРСР, 1941, 1942.

ВАСИЛЬЄВ-СВЯТОШЕНКО Матвій Тимофійович [18(30).VIII 1863, Смоленськ — 14.II 1961, Чернівці] — український рад. композитор і диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). З 1882 — диригент у трупах М. Кропивицького, М. Садовського, Л. Сабініна; з 1921 — у театрах Донецька, Харкова, Чернігова; 1935—48 (з перервами) — зав. муз. частиною Чернівців, укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. В. С. — автор музики до укр. класичних п'єс: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка (обидві — 1882), «Лімерівна» П. Мирного (1884), «Беззаланна» І. Карпенка-Карого (1887), «Циганка Аза» М. Старицького (1892), а також до п'єс рад. драматургів: «Правда» (1939), «В степах України» (1943) О. Корнійчука. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВАСИЛЬЄВСЬКИЙ Василь Григорович [21.I (2.II) 1838 — 13 (25).V 1899, Флоренція] — російський історик-візантист, академік Петербурзької АН (з 1890). В. поклав початок розробці агр. історії Візантії. Довів значне поширення у візант. селі 8—9 ст. вільної сел. общини і правильно зв'язав це явище з колонізацією тер. Балканського п-ова слов'янами. На працях В. позначилася його ідеалістична, позитивістська методологія (розглядав агр. історію у відриві від класової боротьби, ідеалізував монархічну д-ву, аважав феодалізм сукупністю юрид. категорій). Тр.: Труды. т. 1—4. СПб.—Л., 1908—30.

ВАСИЛЬЄВ-ЮЖИН Михайло Іванович [29.X (10.XI) 1876 — 8.XI 1937] — професіональний революціонер, рад. державний діяч, публі-

цист. Н. в П'ятигорську в сім'ї робітника. Член Комуністичної партії з 1898. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. Учасник революції 1905—07. Влітку 1905 за дорученням В. І. Леніна їздив до Одеси для встановлення зв'язку з повсталими матросами броненосця «Потьомкін». У 1906—17 вів парт. роботу в Баку, Петербурзі, Саратові. Співробітничав у більшовицьких газетах «Вперед», «Пролетарий». Делегат VI з'їзду РСДРП(б). Після Великої Жовтн. соціаліст. революції — на відповідальній роботі в органах прокуратури, 1924—37 — заст. голови Верховного Суду СРСР.

ВАСИЛЬКИ (Ocimum) — 1) під трав'янистих, куштових або напівкуштових рослин род. губоцвітних. Понад 150 видів, пошир. у тропіч. і субтропічних країнах. В р-нах помірного клімату — тільки в культурі, здебільшого як ефіроолійні рослини (деякі види як прянощі). В СРСР вирощують в пд. р-нах, у т. ч. в УРСР. У Нікітському бот. саду введено форму В. з підвищеним вмістом ефірної олії та евгенолу (гібрид *O. gratissimum* × *O. menthaefolium*), використовуваних в медицині та парфюмерній пром-сті. 2) Народна назва шавлії гайової та близьких до неї видів, *волонки*, *щирини* та ін.

ВАСИЛЬКІВ — місто обласного підпорядкування Київської обл. УРСР, райцентр, на р. Стугні (притока Дніпра), за 36 км від Києва. Залізнична станція. За літописом, В. (під назвою Василів) засновано в кін. 10 ст. У 11 ст. у В. збудовано фортецю. З 1157 — центр удільного князівства. З 12 ст. має сучас. назву. Під час монг.-тат. навали В. було зруйновано. З 1654 В. — у складі Рос. д-ви. В 20-х рр. 19 ст. В. — один з осередків руху декабристів на Україні, тут перебувала *Васильківська управа* Пд. т-ва декабристів. У кін. грудня 1825 у В. спалахнула *Чернігівського полку повстання*. Рад. владу встановлено в січні 1918. За роки Рад. влади В. став значним пром. центром. 3-дні: холодильників, 2 шклярні, майоліковий, «Електрообутрилад», комбикормовий, комбінат хлібопродуктів, харч., побут. обслуговування, райлісгосптехніка. 13 загальноосв., музична та спортивна школи; 6 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Будинки культури, 3 клуби, 2 кінотеатри, 6 б-к. Пам'ятка архітектури — церква Антонія і Феодосія з дзвіницею (1756—59, арх. С. Ковнір, іл. див. до ст. Барокко, т. 1, с. 448—449). На честь 150-річчя з дня повстання декабристів у В. встановлено пам'ятний знак. У В. народився *Феодосій Печерський* — давньорус. церк. письменник-поет.

ВАСИЛЬКІВКА — селище міського типу Дніпропетровської обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчий (бас. Дніпра), за 5 км від залізничної ст. Улянівка. 14,4 тис. ж. (1977). Засн. у 18 ст. як запорізький зимівник. Рад. владу у В. встановлено в січні 1918. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (18.X 1941 — 17.IX 1943) у В.



М. І. Васильєв-Южин



Васильків. Пам'ятний знак декабристам.



Васильки егенольні: 1 — верхня частина рослини; 2 — коріння; 3 — листок.

ВАСИЛЬКІВСЬКА УПРАВА



С. І. Васильківський.

діяв підпільний райком партії. З 1957 В. — с-ще міськ. типу. У В. — сиробробний, консервний, комбикормовий, луб'яний з-ди, міжколгоспне будівельно-монтажне управління, райсільгосптехніка, комбінати: пром. буд. матеріалів, побутового обслуговування та комунальних підприємств. 5 заг.-осв. та музична школи, 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 2 клуби, 7 б-к, музей історії району.

ВАСИЛЬКІВСЬКА УПРАВА — філія Південного товариства декабристів. Заснована 1823 у м. Василькові (тепер Київ, обл.) С. І. Мурашовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюміним. Члени В. у. схваливали респ. ідеї «Руської правди» П. І. Пестеля, радикальні революц. переворот з допомогою військ. Керівники В. у. 1823—25 висували плани прискорення повстання в армії, 1823 встановили зв'язки з польськ. «Патріотичним товариством». У вересні 1825 до В. у. приєдналося Товариство об'єднаних слов'ян. В. у. стала центром підготовки повстання, яке намічалось почати влітку 1826. Члени В. у. проводили революц. агітацію серед солдатів, а її керівники очолили Чернігівського полку повстання.

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ Сергій Іванович [7 (19).X 1854, м. Ізюм, тепер Харківської обл. — 24.IX (7.X) 1917, Харків] — український живописець. У 1876—85 навчався у п.терб. АМ у М. Клодта й В. Орловського. З 1886 як пенсіонер Академії перебував за кордоном. З 1888 жив у Харкові. Автор численних пейзажів («Козача левада», 1893; «Дніпровські плавні», 1896; «По Дніпро», 1901), епічних творів на істор. тематику («Бій за порожців з татарами», «Козаки в степу», «Похід козаків», 1917), жанрових картин («Козак і дівчина», 1894; «Ярмарок у Полтаві», 1902). В 1901—08 працював над картинами («Чумацький Ромоданівський шлях», «Козак Голота», «Вибори полковником Мартина Пушкаря», загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45) для оформлення будинку Полтавського земства. Твори В. поетичні, відзначаються багатством кольорової гамми, цілісністю композиції. Разом з М. Самокішем створив альбом «З української старовини» (СПБ, 1900) та «Мотиви українського орнаменту» (СПБ, 1912). Картини В. зберігаються в ДТГ, музеях Києва, Харкова, Сум, Одеси, Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65, а також до ст. Анімалістичний жанр. Т. 1, с. 448—449.

Лит.: Безкутий М. М. С. І. Васильківський. К., 1954; Виставка творів С. І. Васильківського. Каталог. К., 1955; Сергій Васильківський. Альбом. К., 1970. Г. В. Огієвська.

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Дніпропетровської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 46,9 тис. чол. (1977). В районі — 91 населений пункт, підпорядкований 3 селищним і 8 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — смт Васильківка. Поверхня В. р. рівнинна. Корисні копалини: граніти, гли-

ни. Річки: *Вовча* з прит. *Верхньою Терсою* (бас. Дніпра). Ґрунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Найбільші з них: васильківський сиробробний, консервний, комбикормовий, луб'яний з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Васильківка) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зернового і тваринництва мол.-



м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 122,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 96,2 тис. га, сади і ягідники — 1,5 тис. га. Зрошується 3,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, коноплі. Розвинуте садівництво. У В. р. — 17 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка.

Залізничний вузол Чаплине, залізничні станції: Улянівка, Письменна. Автошляхів — 383 км, у т. ч. з твердим покриттям — 278 км. У районі — 47 заг.-осв. та музична школи, сільсь. профес.тех. уч.-ще, 54 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень, 11 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр, 47 кіноустановок, 35 бібліотек, музей історії району (Васильківка).

М. В. Коваль.
ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 88,3 тис. чол. (1977). В районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 33 сільсь. Радам народних депутатів.



Центр — м. *Васильків*. Поверхня району переважно рівнинна, в його межі заходять підйоги *Південно-росовської височини*. Корисні копалини: керамічні й цегельні глини, граніти, піски. Річки: *Стугна*, *Протока* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні, сірі та світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, вільха) займають 16,2 тис. га. Осн. пром. і культ. центр — місто обл. підпорядкування Васильків. У районі переважають підприємства харч. пром.-сті та виробн. буд. матеріалів (Саливонківський цукр., Васильківський комбикормовий, гребінківський молочний та асфальтовий з-ди тощо). Працюють комбінат побутового обслуговування та 9 будинків побуту. Спеціалізація с.-г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 71,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ярий ячмінь, овес, цукр. буряки, овочі. Розвинуте садівництво (1,6 тис. га садів). У В. р. — 17 колгоспів, 5 радгоспів. Васильківське птахооб'єднання у складі 3 птахофабрик, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Все-союзний н.-д. ін-т по випробовуванню машин і устаткування для тваринництва і кормовиробництва (с. Дослідницьке), Укр. філіал Всесоюзного н.-д. технологічного ін-ту ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку та Укр. н.-д. ін-т механізації та електрифікації с. г. (смт Глеваха). Залізничні станції: Васильків I, Васильків II, Устимівка. Автошляхів — 281 км, у т. ч. з твердим покриттям — 204 км.

У районі — 48 заг.-осв., 2 муз. школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 22 будинки культури, 30 клубів, 46 кіноустановок, 59 б-к. У с. Гвоздові В. р. народився укр. будівничий С. Д. Кошарі, укр. будівничий — укр. і рос. співак І. С. Козловський, у с. Кодаках — двічі Герой Соціалістич. Праці О. К. Дмитар, в с. Лосятині — двічі Герой Соціалістич. Праці С. Д. Височак.

Г. М. Паламарчук.
ВАСИЛЬКО — ім'я кількох давньоруських князів. Василько Костянтинович (1209—38) — удільний князь ростовський. У 1238 його взято в полон монголами в битві на р. Сіті. В. відмовився від пропозиції хана *Батия* служити орді і був страчений. Василько Романович (1199—1271; за іншими даними, 1203—1269) — князь володимиро-волинський. Разом з братом *Данилом Галицьким* боровся проти інтервенції на Галицько-Волинське князівство угор. і польс. феодалів. У 1241 остаточно утвердився у Володимирі (Волинському). Після смерті *Данила Галицького* (1264) фактично правив Галицько-Волинським князівством. Василько Ростиславич (р. н. невід. — п. 1124) — князь теребовльський з 1092. Разом з братом *Володарем* успішно боролися проти феодалів угорщини і Польщі, підтримкою яких зару-



Веточник сірийський. Гілка з квітками та плодів

чився великий київ. князь Святополк Ізяславич, що прагнув підкорити Теребовль. У 1097 Святополк і володимиро-волинський князь Давид Ігорович підступно осліпили В. Р., але їм не вдалося захопити його володіння. В а с і л ь к о Ю р і й о в и ч (р. н. невід. — п. після 1162) — князь суздальський з 1149, син Юрія Долгорукого. З 1154 князував на Поросі (землі по р. Посі). Віа боротьбу проти половців.

ВАСИЛЬКО (справжнє прізвище — Милев) Василь Степанович [26.III (7.IV) 1893, с. Бурти, тепер Шполянського р-ну Черкаської обл. — 18.III 1972, Одеса] — український рад. режисер, актор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1944). Творчу діяльність почав 1912 у театрі Миколи Садовського в Києві. Працював у «Молодому театрі» (1916—19), «Київдрамте» (1920—21), театрі «Березіль» (1922—26). В 1926—28, 1938—41 і 1948—56 очолював Одес. держ. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої Революції (до 1930 — Держдрама), 1928—33 — Харків. Червонозаводський театр (у 1933—38 — Донецький укр. драм. театр), 1944—48 — Чернів. укр. драм. театр. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Осноп'яненка), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя), Глоба («Російські люди» Симонова), Банко («Макбет» Шекспіра) та ін. Постановив спектаклі: «За двома зайцями» за Старицьким (1925), «Любов Ярова» Треньова (1927), «Ревізор» Гоголя (1937), «Богдан Хмельницький» Корнійчука (1939),



В. С. Василько в ролях Шельменко-денщика («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Осноп'яненка) та Бублика («Платон Кречет» О. Корнійчука)

«Земля» (1947) та «У неділю рано зілля копала» (1956) — у власній інсценізації повістей Кобилянської, «Гайдамаки» за Шевченком (1961), «Макбет» Шекспіра (1938) та ін. У 1929—32 викладав у Харків. муз.-драм. ін-ті. Один з ініціаторів створення (1924) театр. музею в Києві, організатор ряду театр. студій. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Ф. В. Левицький. К., 1958; Микола Садовський та його театр. К., 1962; Фрагменти режисури. К., 1967; Народний артист УРСР О. С. Курбас. В кн.: Лесь Курбас. К., 1969; З корифеями поруч. «Вітчизна», 1978, № 2—4.

Літ.: Незабудський А. В. Василь Степанович Василько. К., 1960. В. В. Гаксбути.

ВАСИЛЬЧЕНКО Степан Васильович [справж. прізвище — Панасенко; 27.XII 1878 (8.I 1879), м. Ічня, тепер Чернігівської обл. — 11.VIII 1932, Київ] — український рад. письменник. Після закінчення Коростинської вчительської семінарії (1898) вчителював на Київщині й Полтавщині. У 1904 навчався в Глухів. учит. ін-ті. За виступи проти місцевих властей зазнав переслідувань. Під час революції 1905 переїхав на Донбас, брав участь у робітничих демонстраціях. У тому ж році був заарештований. Після виходу з Бахмутської тюрми (1908) повернувся до Ічні. Тут створив свої краєді оповідання з життя селянства: «Волошки», «На чужину», «Мужичка арифметика», «У папі», «Перша зб. — «Ескізи» (1911). В оповіданнях «Антін Вова», «Вечеря», «З самого початку», «Над Росією», «Записки вчителя» В. змальовував тяжке становище вчителів у дореволюційній Росії, висловив протест проти схоластичної системи навчання. Жахи імперіалістичної війни 1914—18 рр. відобразив у творах «Окопний щоденник», «Чорні маки», «Отруйна квітка». В. — автор п'єс «Чарівники», «На першій гулі», «В холодку» та ін. Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції В. одним із перших став до лав творців соціалістичної культури. В 1920 подорожував із хоровою капелю по містах і селах України. В роки відбудови нар. г-ва працював учителем у Києві. У цей період вийшли твори «Прибулда» (1922), «Червоний вечір» (1924), «Авіаційний гурток» (1924), «Олив'яний перстень» (1926), в яких В. оспівував романтику колективної праці, відтворив процес зародження нової етики і моралі. Помітне місце в поштовху до творчості В. належить циклу «Осінь новели», присвяченому подіям революції 1905. Протягом ряду років В. працював над повістю про Т. Шевченка (завершив першу частину «В бур'янах»). Писав драми («Минають дні», «Під Тарасове свято», «Кармелюк»), кіносценарії («Бондарівна», «Ой, не ходи, Грицю», «Петруня»). Творам В. властиві ліризм, іскристий гумор, пісенність. Перекладав укр. мовою твори М. Гоголя, В. Короленка, М. Лескова, О. Серафимовича.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1959—60; Твори, т. 1—3. К., 1974; Вибрані твори. К., 1976; П'єси. К., 1959; Р о с . п е р е к л . — Избранное. М., 1956.

Літ.: Деркач Б. Степан Васильченко. К., 1957; Костюченко В. А. Степан Васильченко. К., 1965; Гаурилов П. Т. Назустріч бурі. Х., 1970.

Б. А. Деркач.

ВАСИЛЬЧИКОВ Дмитро Федорович [26.X (7.XI) 1884, Ростов-на-Дону — 20.II 1960, Харків] — український рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1945). Член КПРС з 1946. З 1906 працював у пересувних укр. трупах. Один із засновників Харків. театру муз. комедії, в якому був актором 1929—40, актором та директором 1945—47. Працював також у Харків. театрі рос. драми та Московському камерному театрі. Ролі: Черевик. дід

Нечипір («Сорочинський ярмарок»), «Весілля в Малинівці» Рязова), Акон («Керо і Кот» Додізе), Волашок («Сільва» Кальмана); драматичні: Лука («На дні» Горького) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВАСИЩЕВ — селище міського типу Харківського р-ну Харківської обл. УРСР, на р. Уди (бас. Дону), за 3 км від залізничної ст. Теріове. 5,5 тис. ж. (1977). Два радгоспи, лісництво. Середня школа, лікарня, клуб, б-ка, турбаза. Засн. 1647. На околицях селища знайдено давні поселення, зокрема неолітичні (4 тисячоліття до н. е.), скіфського часу (5—3 ст. до н. е.). **ВАСКО ДА ГАМА** — португальський мореплавець 15—16 ст. Див. Гама.

ВАСКУЛІТ (від лат. vasculum — невелика судина) — запалення стінок кровоносних судин. Може спричинюватись інфекційними (висипний тиф, скарлатина, сепсис та ін.), системними (ревматизм, системний червоний вовчок тощо), а також токсико-алергічними захворюваннями (грип, ангіна тощо). Для В. характерні гарячка (нерідко хвилюподібна, приступи якої збігаються зі спалахами свіжих судинних уражень), крововиливи, висипи, осередки змертвіння на шкірі. В судинах можуть виникати тромби (тромбоваскуліт), некрози і гангрені. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинилося до васкуліту.

ВАСНЕЦОВ Аполлінарій Михайлович [25.VII (6.VIII) 1856, с. Рябова, тепер Кіровоської обл. — 23.I 1933, Москва] — російський живописець і графік, академік петерб. АМ (з 1900). Член Т-ва передвижників (з 1899). Автор монументальних епічних пейзажів і серії історичних полотен, присвячених Москві. Твори: «Батьківщина» (1886), «Сутінки» (1889), «Таїга на Уралі. Синя гора» (1891), «Кама» (1895), «Вулиця в Китай-городі. Початок 17 ст.» (1900) та ін. У 1885 відвідав Київ і виконав тут ряд картин («Бровари», 1886, «Дніпро перед бурєю», 1888) і малюнків («Київ часів Ярослава Мудрого», 1885—88). Твори В. зберігаються в ДТГ, ДМУОМ. Іл. див. на окремому арк., с. 128—129.

Літ.: Беспалова Л. Аполлінарій Михайлович Васнецов. 1856—1933. М., 1956; Васнецов В. А. Страницы прошлого. Л., 1976.

ВАСНЕЦОВ Віктор Михайлович [3(15).V 1848, с. Лоп'ял, тепер Кірової обл. — 23.VII 1926, Москва] — російський живописець, дійсн. член петерб. АМ (з 1893). Брат А. Васнецова. Навчався у Петербурзі в школі Т-ва заохочування мистецтва (1867—68) у І. Крамського та в АМ (1868—74). З 1878 — член Т-ва передвижників. У ранній період творчості виконував малюнки для журналів і нар. видань («Тарас Бульба» М. Гоголя, вид. 1874), писав картини з життя бідних міщан («З квартири на квартиру», 1876; «Читання військової телеграми», 1878). З 80-х рр. гол. темою творчості В. стали епос та рос. нар. казки («Після побойша Ігоря Святославича з по-



В. С. Василько.



С. В. Васильченко.



А. М. Васнецов.



В. М. Васнецов.

ВАССАЛО



Г. А. Васько. Портрет юнака з сім'ї Томари. 1847. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.



А. Ватто. Савояр з баком. 1716. Ермітаж у Ленінграді.



В. О. Ватагін. Білий ведмідь. Фаянс. 1947.



Ватметр.

ловцями», 1880; «Альонушка», 1881; «Три царини підземного царства», 1884; «Богатирі», 1881—98). В 1885—96 В. працював над розписами Володимирського собору в Києві. Незважаючи на певну стилізацію і заг. офіційний характер розписів, герої давньорус. історії, зображені на стінах собору (Михайло Тверський, Андрій Боголюбський, Олександр Невський, Нестор-літописець), сприймаються як реальні, конкретні особи. В Києві брав участь в організації періодичних виставок творів місцевих художників. В. відомий також як театр. художник, портретист та автор ілюстрацій до книжок. Іл. див. на окремому аркуші. с. 128—129.

Літ.: Моргунов Н. С. Моргунова-Рудницька Н. Д. Виктор Михайлович Васнецов. М., 1962; Васнецов В. А. Страницы прошлого. Л., 1976.

ВАССАЛО (Vassalo) Антоні (н. 26.II 1924) — діяч мальтійського робітничого руху, один із засновників (1969) Компартії Мальти (КПМ). Н. в робітничій сім'ї. Закінчив Тех. ін-т Мальти. Протягом ряду років викладав у ньому теорію і технологію зварювання. Брав участь у діяльності профспілк. об'єднання трудящих Мальти — Заг. робітн. союзу, був одним з його секретарів; заст. гол. редактора профспілк. газ. «Торі». Включив до складу виконкому Лейбористської партії Мальти. З 1969 — голова КПМ, з квітня 1976 — генеральний секретар ЦК КПМ.

Ю. О. Лепанов

ВАССЕРМАНА РЕАКЦІЯ — серологічна реакція, що її застосовують для розпізнавання сифілісу. Названа за ім'ям нім. вченого А. Вассермана. Ступінь вираженості реакції позначають кількістю хрестів (від + до +++++). Позитивна В. р. свідчить про наявність у хворого сифілісу. В. р. дають також деякі ін. хвороби (малярія, поворотний тиф та ін.).

ВАСЮГАН — ріка в Томській обл. РРФСР, ліва притока Обі. Довж. 1082 км, пл. бас. 61 800 км². Тече Васюганською рівниною. Течія спокійна, русло звивисте, в пониззі багато островів і мілин. Живлення снігове та дощове. Пересічна річна витрата води 381 м³/сек. У нижній течії судноплавний. В басейні В. — поклади нафти і газу.

ВАСЮТИНСКИЙ Анатолій Георгійович (II(23).III 1875, м. Лохвиця, тепер Полтавської обл. — 20.V 1946, Київ) — український рад. офтальмолог, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Закінчив мед.-ф-т Київ. ун-ту (1898). З 1929 і до кінця життя — професор Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці присвячені вивченню трахоми, травматичних ушкоджень ока, лікуванню катаракти, питанням оперативної техніки в офтальмології тощо.

ВАСЯКІН Олександр Васильович (н. 27.X 1925, с. Стрельниково Атюрівського р-ну Мордовської АРСР) — український рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1949. У 1953 закінчив Ленінгр. художнє уч-ще. Твори: «Жіночий портрет» (1958), «Портрет Героя Соціалістичної Пра-

ці Б. Мурзака» (1960), «Т. Шевченко на заслання» (1961), «Горновий» (1963), «Данко» (1966), «Старий гірник» (1968), «Сталева» (1971), «Юрій Гагарін» (1973), «М. В. Ломоносов» (1975). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ВАСЬКО Гаврило Андрійович (1820, с. Корол, тепер смт Чернігівської обл. — бл. 1865) — український живописець. У 1844 закінчив петерб. АМ. В 1847—63 — вчитель малювання та зав. живописним кабінетом Київ. ун-ту. Працював у галузі портрета. Його твори відзначаються точним рисунком і вишуканою кольоровою гамою («Портрет юнака з сім'ї Томари», 1847, ДМУОМ). Для музею В. Тарновського в Чернігові створив серію портретів істор. діячів України (не збереглися).

ВАТ, Вт, W — одиниця потужності в Міжнародній системі одиниць (СІ). В. — потужність, при якій протягом 1 с виконується робота в 1 Дж. Як одиниця активної потужності дорівнює потужності незмінного електр. струму силою 1 А при напрузі 1 В. У техніці часто аживають кратні одиниці: кіловат (1 кВт = 10³ Вт), мегават (1 МВт = 10⁶ Вт). Названа за ім'ям англ. винахідника Дж. Уатта (1736—1819).

ВАТА (нім. Watte) — пухнута маса слабо переплетених між собою волокон. Виробляють В. у вигляді полотна. Розрізняють В. природну (вовняну, шовкову, пухову, бавовняну, льняну, конопляну, соснову, азбестову) і штучну (целюлозну, скляну, металеву, шлакову, базальтову). Природну В. поділяють на одягову, меблевую, прокладкову, технічну, листову, класну і медичну (гігроскопічну, для компресів). Штучну В. застосовують у будівництві — як тепло- і звукоізоляційний матеріал, в хім. пром-сті — для фільтрації рідин і газів. Різноманіт. В. є ватилин (В., проклеєна з одного або з двох боків клейовою емульсією), що його використовують при пошитті одягу, як прокладковий матеріал тощо.

ВАТАГІН Василь Олексійович [20.XII 1883 (1.I 1884), Москва — 31.V 1969, там же] — російський рад. скульптор і графік, анімаліст; нар. художник РРФСР (з 1964), дійсний член АМ СРСР (з 1957). У своїх роботах відтворював характер і поведінку звірів, птахів. Твори: скульптурні — «Моржі» (1909), «Тигр» (1925—26), «Пінгвін з пташеням» (1960); графічні — альбом літографій «Індія» (вид. 1922), ілюстрації до творів Кіплінга, Дж. Лондона, Сетона Томпсона. Дл. див. також до ст. *Анімалістичний жанр*. т. 1, с. 448—449.

ВАТАНАБЕ Дзюндзо (10.IX 1894, префектура Тоьма — 26.II 1972) — японський поет. У 20-х роках виступав з віршами і критич. працями в демократич. журналах, брав участь у роботі прогрес. літ. орг-цій. Один з активних діячів літ. напрямку «вролетарська література». Після 2-ї світової війни очолював т-во поетів-демократів. Найвідоміші збірки: «Пісні бідноти» (1924), «Оспівую життя»

(1927), «Нові часи» (1946), «Карта Японії» (1954). Автор кількох праць про Такубоку Ісикаву, досліджень про сучасну япон. поезію («Історія сучасної танки», 1963).

Б. П. Яценко.

ВАТАНАБЕ Масаносе (7.IX 1899, м. Ітікава — 6.X 1928, Цзілун, Тайвань) — діяч комуністичного і робітничого руху Японії. З 1922 — член Компартії Японії. В 1927—28 — генеральний секретар ЦК КПЯ. Підступно вбитий япон. поліцією.

ВАТ-ГОДИНА, Вт. год. W·h — позасистемна одиниця енергії або роботи; дорівнює роботі, виконаній протягом 1 год при незмінній потужності 1 Вт. 1 Вт·год = 3600 Дж. У техніці часто аживають кратні одиниці: гектоватгодина (1 гВт·год = 10² Вт·год), кіловат · година (1 кВт·год = 10³ Вт·год), мегават · година (1 МВт·год = 10⁶ Вт·год).

ВАТЕРЖАКЕТНА ПІЧ (англ. water-jacket, від water — вода і jacket — сорочка, кожух) — піч, стіни якої складені з охолоджуваних водою порожнистих металевих коробок (кесонів); різновид шахтної печі. У В. п. виплавляють з рудної сировини мідь, свинець, нікель і олово.

ВАТЕРЛІНІЯ (голл. water-lijn, від water — вода і lijn — лінія) — лінія стикання поверхні води з корпусом судна. Розрізняють В. теоретичну і вантажну. Теоретичну В. одержують перетинанням поверхні корпусу судна горизонтальними площинами. Вантажна В. збігається з площиною спокійної водної поверхні при повному завантаженні судна і вказує на максимальну дозволу його осадку. Відмічається вантажною маркою, нанесеною на борти судна.

ВАТЕРЛОО — селище за 20 км на Пд. від Брюсселя (Бельгія), в провінції Брабант. Понад 10 тис. ж. Тут 18.VI 1815, в період «Ста днів», відбулася битва між армією Наполеона I і англо-голландсько-прусськими військами під командуванням А.-У. Веллінгтона і Г.-Л. Блюхера. Сподівалося розгромити союзників по частинах, Наполеон I повіз фронтальний наступ гол. силами (72 тис. чол.) на армію Веллінгтона (68 тис. чол.), але підхід армії Блюхера, що збільшило сили союзників до 130 тис. чол., затримка франц. підкріплень призвели до поразки французів. В результаті розгрому під В. наполеонівська імперія зазнала остаточного краху.

ВАТЕРПОЛО (англ. water-polo) — вид спорту; те саме, що в водне поло.

ВАТИ (нім. Watten, із голл. wadden — прибережні мілини) — смуги низовинних морських берегів, що затоплюються водою під час припливів і осушуються під час відпливів. Поширені на узбережжях Північного, Білого, Охотського та ін. морів.

ВАТИН — основов'язальне полотно з начисаним ворсом з одного або двох боків. Буває бавовняним, вовняним і напіввовняним. Використовується замість вати при виготовленні теплої одягу.

ВАТИКАН. Держава-місто Ватікан — у зах. частині Рима — столиці Італії. Політ., адм. та ідеологічний центр католицької церкви, резиденція її глави — папи. Офіц. мови — лат. та італійська.

Державний лад. В. — абсолютна теократична монархія. Конституційні акти В. прийняті 1929. Глава д-ви — *папа римський*, який обирається довічно колегією кардиналів — *конклавом* (з жовтня 1978 — Іоанн-Павло II). Папи належить верховна законодавча, виконавча і судова влада; він представляє В. у міжнар. відносинах.

Історія. За раннього феодалізму В. — місцеперебування, з 1377 — постійна резиденція римських пап. Як церк. д-ва існує з 8 ст. В 1870 у зв'язку з об'єднанням Італії В. включено до Італ. королівства. В 1929 за *Латеранськими угодами* між папою і фашист. урядом Італії відновлено д-ву В. Будучи міжнар. центром католицької церкви, В. здійснює вплив на сусп. життя в багатьох країнах світу через розгалужений апарат церкви, а також через зв'язані з нею реліг. та світські орг-ції (найбільші: Всесвіт. союз жінок, католицькі орг-ції, Всесвіт. федерація католицької молоді, Всесвітня конфедерація праці). В. володіє широкою мережею засобів масової інформації, що діють в руслі бурж. пропаганди. В. прагнув підкорити своєму впливові сх.-слов. народи, в т. ч. українців. За допомогою В. польськ. феодали насаджували на укр. землях католицизм, уніатство (див. *Брестська унія 1596*). Нар. маси, передові діячі України вели тривалу боротьбу проти експансії рим. пап. Полум'яни борючись проти католицизму виступали Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка. З 1917 В. зайняв ворожу позицію щодо Країни Рад.

В 1930 папа Пій XI оголосив «хрестовий похід» проти СРСР. За завданням В. уніатський митрополит А. Шенгелійський створив на Зх. Україні контрреволюц. антирад. орг-цію «Український католицький союз». У 1933 В. уклав договір (конкордат) з гітлерівським режимом. У роки 2-ї світової війни В. був на боці реакц. імперіалістичних сил. Після війни В. розгорнув відверну діяльність проти соціалістичних країн. У В. існує «Колегіум русікум» (засн. 1929) та ін. установи, що готують кадри для антикомуністичної пропаганди. В 1949 В. спрямував руку вбивці українського радянського письменника Я. Галана. У 70-х рр. В. зіткнувся з опозицією ряду нац. відгалужень церк. ієрархії, що вимагали перегляду окремих доктрин католицизму, а також із зростаючим протестом світової громадськості (в т. ч. віруючих мас) проти міжнар. курсу папського престолу. Зміна співвідношення сил на користь табору миру і демократії, всесвітній рух народів проти загрози ядерної війни, масовий відхід від церкви спонукали В. пристосувати свою політику до нової обстановки на земній кулі. Папи Іоанн XXIII і Павло VI не раз робили заяви про підтримку роззброєння, боротьби за

мир та мирне співіснування д-в з різним суспільним ладом. Ці кроки не означають відмови від антикомуністичного курсу в ідеології. В. ажиться ряд заходів для зміцнення своїх позицій у країнах, що розвиваються.

А. В. Санієвич. **Економіка** В. осн. на прибутках від капіталовкладень, надходженнях від віруючих тощо. В. — один з найбільших у світі капіталовласників. Він володіє капіталом в 15 млрд. дол. (1975). Його золоті й валютні запаси оцінюються приблизно в 12 млрд. дол. Має акції у великих міжнар. корпораціях, одержує значні прибутки з капіталів, вкладених у підприємства ряду галузей пром-сті в Італії, Великобританії, Швейцарії, Франції, Іспанії, а також у США та країнах Латинської Америки. В. тісно пов'язаний з найбільшими італ. та міжнар. банками. Йому належать великі зем. площі в Італії, ФРН (бл. 250 тис. га в кожній), Іспанії та ін. країнах. Важливою статтею доходів є іноз. туризм і випуск поштових марок. Грош. одиниця — італ. *ліра*.

Архітектура. До архіт. комплексу В., який почав складатися за раннього середньовіччя, входить палацовий ансамбль В. (пл. 35 тис. м²) з численними спорудами, в основному 15—16 ст. (*Сікстинська капела* з фресками Мікеланджело, П. Перуджіно, С. Боттічеллі, Д. Гірандайо; капела Миколи V з фресками Беато Анджеліко; дошки та стани (зали) з розписами Рафаеля; двори в стилі Високого Відродження — Бельведер, 1503—45, і Сан-Дамазо, бл. 1510, обидва — арх. Д. Браманте; парадний вхід у стилі барокко — Скала Реджа, 1663—66, арх. Б. Берніні; корпуси б-ки, 1587—90, музеї Піо-Клементіно, 1769—74, і К'ярамонті, 1817—22). В садах В. — Ватиканська бібліотека (зібрання італ. живопису до 17 ст.) та ін. До комплексу В. прилягає собор св. Петра (1506—1614, архітектори Браманте, Мікеланджело, К. Мадерна та ін.), колонада пл. Навона (1657—63, архітектор Берніні).

Літ.: Ковальський Н. А. Католицизм і дипломатія. М., 1969; Кантерон І. Я. Ватикан под натиском атеизма. М., 1972; Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР. 1917—1968. Пер. с нем. М., 1977.

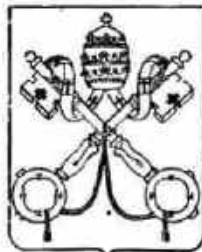
ВАТИН (справж. прізвище — Бистрянський) Вадим Олександрович [1(13).V 1886 — 13.XII 1940] — професіональний революціонер, рад. історик, публіцист. Член Комуністичної партії з 1907. Н. в Петербурзі в сім'ї інженера. Навчався в Петерб., а згодом у Цюрихському ун-тах. В 1907—09 — на парт. роботі в Петербурзі, член Петерб. к-ту РСДРП. З 1916 проводив парт. роботу в Києві. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), редколегії газ. «Голос социал-демократів», редактор катеринослав. газ. «Звезда». На 2-му Всерос. з'їзді Рад (1917) обраний членом ВІВК. В 1918—21 — редактор ряду газет у Петрограді. В 20—30-х рр. — на педагогічній і науковій роботі в Ленінграді.

ВАТМЕТР (від *vati* грец. *metrō* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють потужність постійного або змінного електричного струму. Найпоширенішими є ватметри (мал.) електродинамічні. Застосовують також в. феродинамічні, індукційні, термоелектричні й електростатичні. В. бувають переносні і штові, багато- і однограничні. В електр. коло високої напруги в. вмикають через вимірювальні *трансформатори* (напруги і струму), що зумовлює безпеку і більший діапазон вимірювань.

ВАТОЧНИК, асклепій (*Asclepias*) — рід трав'янистих рослин родини ваточникових. Понад 100 видів в Америці і кілька в Африці. Найвідоміший в. сірійський (*A. syriaca*). Стебло пряме, заввишки до 2 м. Листки видовженоеліптичні. Квітки дрібні, запашні, зібрані в багатоквіткові зонтикоподібні суцвіття. Плід — лисянка. Культивують у Пд.-Зх. Європі й СРСР (зокрема на Україні). Зустрічається як дичаківий. Молочний сік В. містить каучук, а насіння — олію, придатну для тех. використання. Медонос, подекуди росте як бур'ян. Іноді вирощують як декоративну рослину. *Лл. с. 134*.

«ВАТРА» — літературно-науковий збірник, присвячений пам'яті Т. Шевченка і 24-річчю літ. діяльності Ю. Федьковича. Вийшов 1877 у Стрию. Видав В. Лукич. У збірнику вперше надруковано оповідання Панаса Мирного «Лови» та І. Франка «Місія», казка І. Неуча-Левинського «Два брати» та ін. Поезія представлена творами Ю. Федьковича, П. Куліша, Гетьманця (М. Старицького), Сивенського (В. Самійленка), С. Руданського, О. Маковея, У. Кравченко. До наук. розділу увійшли, зокрема, праця М. Драгоманова «Із історії вірші на Україні», рецензія І. Франка на оповідання Данила Мордовця, стаття В. Лукича «Угорська Русь».

ВАТТО (Watteau) Антуан (Жан-Антуан; хрещений 10.X 1684, Валансьєн — 18.VII 1721, Ножансьюр-Мари, поблизу Парижа) — французький живописець, академік (з 1717). Працював також у галузі графіки й декоративного живопису. Писав жанрові картини



Герб Ватикану.

ВАТИКАН

Площа — 0,44 км²

Населення — бл. 1 тис. чол. (1976)



(«Вібак», Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Савояр з бабаком», 1716, Ермітаж у Ленінграді, та ін.) Пізніше у творчості на теми «галантних свят» і театральних сцен («Скрутне становище», Ермітаж; «Товариство в парку», «Жиль» та ін.) остаточно сформувався своєрідний стиль В., який характеризується витонченою граціозністю образів та інтимними настроями. Поетичністю відзначаються його малюнки. Іл. с. 136.

Літ.: Чегодаєв А. Д. Антуан Ватто. Альбом. М., 1963.

ВАТУЛЯ Олексій Михайлович [2(14).VIII 1891, с. Трубиця, тепер Хорольського р-ну Полтавської обл. — 20.V 1955, Київ] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1940). Закінчив Київ. муз.-драм. школу ім. М. Лисенка (1913—16). Працював у «Молодому театрі» (1917—19), 1920—55 — Київ. театрі ім. І. Франка, одним із засновників якого він був. Ролі: Гонта («Гайдамаки» за Шевченком), Гайдай («Загибель ескадри» Корнійчука), Горюничий («Ревізор» Гоголя), Яків («Останні» Горького), Матвій Шульга («Молода гвардія» за Фадеевим), Креон, Едіп («Цар Едіп» Софокла), Уріель Акоста (одноименна п'єса Гюґо). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Літ.: Олексій Ватюля. К., 1975.

ВАТУТІН Микола Федорович [3(16).XII 1901, с. Чепухіно, тепер Валуйського р-ну Белгородської обл. — 15.IV 1944] — рад. військ. діяч, генерал армії (1943), Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1921. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. В 1922 закінчив Полтав. піхотну школу, 1926 — Київ. вищу об'єднану військ. школу, 1929 — Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1937 — Академію Генштабу. В 1937 — заст. начальника, 1938 — нач. штабу Київ. особливого військ. округу, 1939—41 — заст. нач. Генштабу Рад. Армії. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пн.-Зх. фронту. З 1942 — команд. Воронежським фронтом, потім Пд.-Зх. фронтом, війська якого брали участь у Сталінгр. битві (1942—43). З липня 1943 — команд. військами Ворон. (з жовтня — 1-го Укр.) фронту, які відзначилися в Курській битві, при визволенні Белгород, Харкова, в битві за Дніпро, у визволенні Києва, Лівобережної та Правобережної України. Помер після важкого поранення. Похований у Києві, де йому споруджено пам'ятник (скульптор Є. Вучетич). Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора та ін. орденами.

Літ.: Брагін М. Шлях генерала. К., 1954; Полководці в воєначальники Великої Вітчизняної війни. М., 1971. І. В. Артімов.

ВАТУТІНЕ — місто Звенигородського р-ну Черкаської обл. УРСР, на р. Шпоці (бас. Пд. Бугу). Залізнична ст. Багачеве. Засноване 1946 як робітн. с-ще Шахтинське. З 1949 має сучас. назву (перейменоване на честь рад. полководця генерала армії М. Ф.

Ватутіна). З 1952 — місто, видобування бурого вугілля, граніту, каоліну. Брикетна ф-ка, виготовлення матеріалів, ремонтно-механічний з-д, м'ясний, хлібний та побутових послуг комбінат. 4 заг.-освітні, музична та спортивна школи, профес.-тех. та мед. уч-ща, лікарня. Палац культури, кінотеатр, клуб, 5 бібліотек. Пам'ятник М. Ф. Ватутіну.

ВАТЧЕНКО Олексій Федосійович [н. 12(25).II 1914, с. Єлизавто-Кам'янка, тепер у складі м. Дніпропетровська] — партійний і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1940. Н. в сел. сім'ї. Після закінчення фіз.-матем. ф-ту Дніпропетров. держ. ун-ту (1938) працював учителем, зав. навчальною частиною, директором серед. школи в м. Дніпропетровську. В 1941—45 — в Рад. Армії. В 1945—48 — заст. зав., зав. відділом нар. освіти Дніпропетров. міськвиконкому. З 1948 — на парт. роботі: другий секретар Жовтневого (Дніпропетровського), перший секретар Нікопольського (Дніпропетровської обл.) райкомів партії, зав. відділом парт. організації Дніпропетров. обкому партії. В 1954—55 — секретар, 1955—59 — другий секретар Дніпропетров. обкому партії. В 1959—63 — перший секретар Хмельницького, 1963—64 — перший секретар Дніпропетров. обкому партії. В червні 1976 обраний Головою Президії Верховної Ради УРСР. З жовтня 1976 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1961 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1966 — член ЦК КПРС. З 1960 — член ЦК Компартії України. З березня 1966 — член Президії, з липня 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 5, 7—9-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, медалями.

ВАУЕРМАН (Вауерманс; Wouwerman, Wouwermans) Філіпс (хрещений 24.V 1619, Гарлем — похований 23.V 1668, там же) — голландський живописець. Вчився у Ф. Гальса, постійно працював у Гарлемі. Автор жанрових картин і пейзажів: «Кузня», «Вершники на березі моря», «Відпочинок під час прогулянки верхом», «Штурм фортеці» та ін. Окремі твори В. зберігаються в ДЕ та Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві.

ВАХНЯНИН Анатоль (Наталь) Климентович (19.IX 1841, Сенява, поблизу Перемишля, тепер ПНР — 11.II 1908, Львів) — український композитор, письменник, муз.-теоретичний діяч. Один з лідерів партії «народовців». Муз. освіту здобув у школі пілчів при духовній семінарії в Перемишлі, а також у І. Лаврівського та М. Вербицького. У 1868 закінчив Віденський ун-т. В. — організатор і керівник муз.-хорових т-в «Торбан» (1870) і «Воян» (1891) у Львові, ініціатор створення й директор Вищого му-

зичного інституту імені М. Лисенка (Львів, 1903). Твори: опера «Купало» (за власним лібретто, поставлена 1929, повністю — 1931, Харків), музика до драм «Назар Стодоля» Шевченка та «Бондарівна» Заревича, хорі, пісні, обробки нар. пісень. На мелодію «Хору норманнів» В. покладено революц. пісню «Шалійте, шалійте, скажені кати» (слова О. Колесни). З літ. творами виступав з 60-х рр. («Три недолі»). В 1902 опублікував зб. «Оповідання і гуморески».

Літ.: Гриневецький І. О. А. К. Вахнянин. К., 1961.

ВАХРУШЕВ — місто Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Краснотульській міськраді, за 9 км від залізничної ст. Красний Луч. Утворене 1954 з 4 шахтарських с-щ. Назване на честь рад. держ. діяча В. В. Вахрушева. З 1963 В. — місто. У місті — 2 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, ремонтно-мех. з-д, цех Краснотульської швейної ф-ки, Краснолуцьке рудоуправління, комбінат побутового обслуговування, 7 заг.-освітніх та музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 11 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинки культури, 4 клуби, 4 бібліотеки.

ВАХТАНГ VI (1675 — березень 1737, Астрахань) — намісник, потім грузинський (картлійський) цар 1703—24 (1712—19 був усунений від влади шахом Ірану), політ. діяч, історик і письменник. Прихильник об'єднання Грузії з Росією. За правління його розроблено законодавство (див. *Вахтанга VI закони*), відкрито школи, 1709 за ініціативою В. VI засновано першу в Тбілісі друкарню, в якій 1712 видано поему Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі». В 1724 внаслідок тур. агресії був позбавлений трону й емігрував до Росії. Виступав також як поет. Переклади його творів українською мовою вміщено в книзі «Поезія грузинського народу» (т. 1. К., 1961).

ВАХТАНГ VI ЗАКОНИ, «Звід законів грузинського царя Вахтанга VI» — збірник феодального права Грузії, складений 1705—08. Юридично оформили *кріпосне право* в країні. Ця кодифікація була зумовлена загостренням класових суперечностей, а також завданням зміцнення царської влади в боротьбі з великими феодалами. В. VI з. діяла на тер. всієї Грузії, а деякі з них — і після її приєднання до Росії аж до середини 19 ст.

ВАХТАНГОВ Євгеній Багратіонович [1(13).II 1883, Владикавказ, тепер м. Орджонікідзе — 29.V 1922, Москва] — російський рад. режисер, актор і педагог. Учень і послідовник К. С. Станіславського. З 1913 — актор і режисер І-ї студії МХТ, яка 1921 стала 3-ю студією МХАТУ (з 1926 — *Вахтангова імені театру*). Постановки спектаклів: «Свято миру» Гаунтмана (1913), «Потоп» Бергера (1915), «Росмерсгольм» Ібсена (1918), «Весілля» Чехова (1920), «Чудодія святого Антонія» Метерлінка (1921), «Принцеса Турандот» Гоцці (1922). Ро-



О. Ф. Ватченко



М. Ф. Ватутін



О. М. Ватуля

лі: Текльтон («Цвіркун на печі» за Дікенсом), Фрезер («Потоп» Бергера), Блазень («Дванадцять ніч» Шекспіра). Учні В.: режисери Р. Симонов, Б. Захава, актори — Б. Шукін, В. Марецька, П. Мансурова, О. Грибов та ін.

ВАХТАНГОВА (ІМЕНІ ТЕАТРА), Державний орден Леніна і орден Трудового Червоного Прапора академічний театр імені Євг. Вахтангова — один з провідних рад. театр. Засн. в Москві 1921. Б. Вахтанговим як 3-я студія МХАТУ (з 1926 — театр імені Вахтангова). Становив переважно п'єси рад. драматургів: «Вірніша» Сейфулліної та Прудухіна, «Борсуки» Леонова, «Розлом» Лавренкова, «Аристократи», «Людина з рушницею» Погодіна, «Я син трудового народу» Катаєва, в яких глибоко реалістичні образи створили Б. Захава, П. Мансурова, Р. Симонов, Б. Шукін та ін. У 1941—43, перебуваючи в Омську, театр здійснив ряд патріотич. вистав, зокрема «Російські люди» К. Симонова, «Фронт» Корнійчука. Серед кращих післявоєнних спектаклів: «Великий государ» Солюйова, «На золотому дні» Маміна-Сибіряка, «Хомя Гордєєв» за Горьким, «Ідіот» за Достоевським, «Куховарка» Софронова, «Іркутська історія» Арбузова. Театр не раз звертався до заруб. драматургів («Чудо святого Антонія» Метерлінка, «Принцеса Турандот» Гоцці, «Багато галасу даремно» Шекспіра, «Філумена Мартурано» Е. де Філіппо). В репертуарі театру — п'єси укр. драматургів: «Макар Діброва», «Пам'ять серця», «Загибель ескадри» Корнійчука, «Правда і Кривда» Стельмаха, «Планета сподівань» Коломійця. В групі театру: актори — нар. арт. СРСР Ю. Борисова, М. Грищенко, М. Плотников, Й. Толчанов, М. Ульянов, Ю. Яковлев; режисери — нар. арт. СРСР Е. Симонов, нар. арт. РРФСР О. Ремізова.

Лит.: Государственный академический театр имени Евг. Вахтангова. Пятидесят селенов. 1921—1971. М., 1971. Г. Ф. Коваленко.

ВАХТЕРОВ Василь Порфирівич [13(25).І 1853, Абрамас — 3. IV 1924, Москва] — російський педагог, методист-мовознавець, діяч нар. освіти. Пед. діяльність почав 1872. Брав участь в організації шкіл для робітників, сприяв створенню ряду позашкільних закладів. Один з організаторів Всерос. спілки учителів. Пед. твори присвячені теорії і практиці поч. навчання, проблемам позашкільної освіти, навчання дорослих («Предметний метод навчання», 1907, «Основы новой педагогики», 1913). «Російський буквар...» В. (1898) витримав 126 видань.

Лит.: Вахтерева Э. О. В. П. Вахтерова, его жизнь и работа. М., 1961.

ВАХШ — ріка в Таджикиській РСР, права притока Амудар'ї. Довж. 324 км, пл. бас. 39 100 км². Утворюється від злиття річок Кизилсу і Муксу, у верхів'ї наз. Сурхоб. У верхній і середній течії має гірський характер, у пониззі — рівнинний. Живлення льодовиково-снігове. Пересічна річна витрата води — 660 м³/с. Використовує-

ться для зрошування (Вахшський канал). На В. та Вахшському каналі — Головна, Нурекська, Перепадна, Центральна та ін. ГЕС. На ріці — м. Нурек. У долині В. — заповідник Тигрова балка.

ВАЦЕТ Петро Іванович [н. 26.VIII (7.IX) 1911, с. Загор'є, тепер Великолуцький р-н Псковської обл.] — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1976). Член КПРС з 1942. У 1938 закінчив Іркутський ун-т, з 1946 — у Фізико-технічному інституті АН УРСР (Харків). Праці з ядерної фізики (поділу ядер важких елементів нейтронами і фоторозщеплення легких ядер). Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Держ. премія СРСР, 1953, 1977.

ВАЦЕТИС Йоаким Йоакимович [11(23).XI 1873 — 28.VII 1938] — рад. військовий діяч, командир 2-го рангу (1936). Н. в Лутринській волості Латвії (тепер Салдуський р-н) в сім'ї наймита. В 1909 закінчив Академію Генштабу. Учасник 1-ї світової війни, полковник (1915). Під час Великої Жовт. соціалістич. революції разом з полком перейшов на бік Рад. влади. Один з організаторів і керівників Збройних Сил Рад. республіки. З квітня 1918 — командир д-зії Латиських стрільців. Очолював рад. війська під час придушення лівоесерівського заколоту 1918 в Москві. В липні — вересні 1918 — команд. Сх. фронтом. З вересня 1918 до липня 1919 — головнокоманд. Збройними Силами Рад. республіки. З 1922 — професор Військ. академії РСЧА (згодом академії ім. М. В. Фрунзе). Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки.

ВАЦЕТИС Ояр Оттович (н. 13.XI 1933, хутір Думіт Трапезької волості, тепер Валкського р-ну) — латиський рад. поет. Член КПРС з 1966. Друкується з 1950. У зб. віршів «Вітер дальних мандрівок» (1956), «У вогні» (1958), «Пороги обходять ніколи» (1960), «Дихання» (1966), «Час зозуль» (1968), «Години різної довжини» (1974), «Гама» (1976) порушує проблеми сучасності. Автор повісті з життя юнацтва «Очіма тих днів» (1958). Ряд збірок вийшло рос. мовою. Перекладач латис. мовою віршів Д. Павличка та ін. укр. поетів.

Тв.: Укр. перекл. — Відземське шосе, К., 1965; [Вірші]. В кн.: Сувійр, в. 1. К., 1967; Рос. перекл. — Часы разной длины, М., 1977. Б. К. Зайцев.

ВÁЦЛАВ IV (Václav IV; 26.II 1361 — 16.VIII 1419) — чеський король з 1378, імператор «Священної Римської імперії» 1378—1400. За його правління посилюлися сепаратистські виступи феодалів, у Чехії почався Гуситський революційний рух. В. IV деякий час підтримував реформаторську діяльність Я. Гуса.

ВАЧНАДЗЕ Наталія (Нато) Георгіївна [1(14).VI 1904, Варшава — 13.VI 1953, Тбілісі] — грузинська рад. кіноактриса, нар. арт. Груз. РСР (з 1950). Член КПРС з 1943. Одна з відомих актрис німого кіно. Ролі: Ніно («Розбійник Арсен».

1924), Нуну («Біла ганебного стовпа», 1924), Джемма («Овод», 1928), Дора (укр. фільм «Квартали передмістя», 1930); у звукових фільмах: Тамара («Останній маскарад», 1934), Нані («Золотиста долина», 1937), Єлизавета Ломідзе («Підкорювачі вершин», 1952). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1941.

ВАШ Іван Михайлович (4.X 1904, с. Лоза, тепер Іршавського р-ну Закарп. обл. — 29.IX 1966, м. Ужгород) — діяч революц. руху на Закарпатті. Н. в сім'ї селянина-бідняка. У 1924 вступив до Компартії Чехословаччини (КПЧ). В 1933—36 — інструктор Закарпат. крайкому, 1936—38 — перший секретар Михайловецького обкому КПЧ. В 1938—40 на підпільній парт. роботі. Брав участь у Великій Вітчизн. війні в складі Чехословачького корпусу. Після возз'єднання Закарпаття з УРСР — на рад. парт. роботі. З 1952 — перший секретар Закарпат. обкому Компартії України. В 1952—66 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. М. П. Якименко.

ВАШЕТКО Микола Памфілович [6(18).II 1880, с. Миколаївка, тепер Борзнянського р-ну Чернігівської обл. — 6.IX 1960, Київ] — український рад. патофізіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1960). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1908). В 1918—21 — зав. кафедрою Київ. ун-ту, з 1921 — Київ. мед. ін-ту; 1931—36 — Донец. мед. ін-ту; з 1936 — Київ. ветеринарного ін-ту, 1957 — Укр. с.-г. академії. Праці В. з проблем токсикозів, патології нирок та сечоутворення, патології опорно-рухового апарату, про роль нервової системи в регуляції обмінних процесів.

ВАШІНГТОН (Washington) Букер-Тальяферро (бл. 1858 — 14.XI 1915, Таскігі) — політичний діяч США, ідеолог негрівської буржуазії, що складалася. Виступав за поширення серед негрів професійної освіти, одночасно закликав їх відмовитися від боротьби за політ. і соціальні права. Пропаганда В. ідейно розбурхувала негрівських трудящих.

ВАШІНГТОН (Washington) Джордж (22.II 1732, Брідж-Крік, Вірджінія — 14.XII 1799, Маунт-Вернон) — американський держ. діяч. Багатий плантатор з Вірджинії. В 1752—59 — учасник воєн проти франц. володінь у Пн. Америці і походів проти індіанців. Головнокомандуючий амер. армією під час війни за незалежність у Північній Америці 1775—83. В. брав найактивнішу участь у створенні конституції США. В 1789 обраний першим президентом США, 1792 переобраний. У відомому «Прощальному посланні» заповів США додержуватися політики ізоляціонізму. Портрет с. 140.

ВАШІНГТОН — штат на Пн. Зх. США. Пл. 176,6 тис. км². Нас. 3,5 млн. чол. (1974). Адм. центр — м. Олімпія. На Зх. — Берегові хреб-



С. Б. Вахтангов.



Й. А. Вацетис.



Н. Г. Вацнадзе.



А. К. Вахьяни.

ВАШІНГТОН

ти та Каскадні гори, на Сх. — Колумбійське плато з лісостеповою рослинністю. Гол. річки — Колумбія і Снейк. Найбагатший на гідроресурси штат США. Збудовано ряд ГЕС. Осн. галузь пром-сті — авіаційна (з-ди «Бойнг» у Сіетлі та його передмістях). Розвинуті чорна та кольорова металургія, електро- і нафтохімія, атомна пром-сть. Суднобудування, в т. ч. військове. Вироби. фанери й паперу. Підприємства харч. (гол. чин. консервної) пром-сті.

На Зх. — молочне тваринництво і городництво, на Сх. — значні площі посівів пшениці. На зрошуваних землях — садівництво. Важливе значення мають лісозаготівлі. Рибальство. Найбільше місто і порт — Сіетл.

ВАШІНГТОН — столиця США. Розташований у нижній течії р. Потомак. В адм. відношенні В. виділено в окремий федеральний округ Колумбія. 3 млн. ж. (1974, з передмістями, оцінка). В. засн. 1791. Названий на честь першого президента США Дж. Вашингтона. В 1800 у В. з Філадельфії переведено урядові установи США. Дістав статус міста 1802. У В. відбувалися міжнар. конференції

(в т. ч. *Вашингтонська конференція 1921—22*), підписано *Декларацію 26 держав 1942*, 4.IV 1949 — агресивний Північноатлантичний пакт (див. *НАТО*). Тут розміщені керівні органи *Організації американських держав*. У В. зосереджені осн. урядові установи США. Розвинута поліграф. пром-сть (великі урядові друкарні), з ін. галузей — харч. пром-сть для обслуговування місцевих потреб. Розвивається радіоелектроніка, виробн. наук. і спец. електронної апаратури. Важливий трансп. вузол (річковий порт, 6 з-ць і 10 автоматизованих), кілька аеропортів. У В. — Нац. АН, Військова академія, ряд наук. установ та товариств, 5 ун-тів (зокрема Джорджтаунський, Говардський). *Бібліотека конгресу*, Нац. музей США, Нац. музей повітроплавання і космонавтики. Нац. галерея мистецтва, Нац. колекція красних мистецтв, Нац. портретна галерея тощо. Планування В. (прямокутна сітка вулиць з діагональними проспектами) здійснено у 1790—93 франц. інж. П.-Ш. Ланфан за участю Т. Джефферсона. В архітектурі урядових і адм. споруд домінують риси європ. класицизму (Капітолій, 1793—1865, арх. У. Торнтон, Б. Латроб, Т. Уолтер; Білий дім, 1792—1829, арх. Дж. Хобан, Б. Латроб). Серед будівель 20 ст. — Податковий суд США (1967, арх. В. Ланді), Управління житл. і міськ. будівництва (1968, арх. М. Брейер, Г. Бекгард), театральний центр ім. Дж. Кеннеді та ін. Пам'ятники: Дж. Вашингтону (1848—84), А. Лінкольна (1914—22), Т. Джефферсона (1939—41), Т. Г. Шевченкові (1964), Т. Косцюкові.

«ВАШІНГТОН ДЕЙЛІ НЬЮС» («Washington Daily News» — «Вашингтонські щоденні новини») — газета, що виходить у Вашингтоні (США). Засн. 1921. Належить газетному концерну Скріппса — Говарда. Видання правого напряду.

«ВАШІНГТОН ПОСТ» («Washington Post» — «Вашингтонська пошта») — щоденна газета, що виходить у Вашингтоні (США). Засн. 1877. Видає її газетно-журнальне угруповання «Вашингтон пост енд геральд компані», що його контролює родина Грехем.

ВАШІНГТОНІЯ (Washingtonia) — рід рослин родини *пальмових*. Дерева заввишки до 30 м, з товстим стовбуром, великими кронами і віяловими листками на довгих черешках. 3 види, поширені в Мексиці, Пд. Каліфорнії і Арізоні (США). Вирощуються як декоративні в кімнатах, оранжереях і ґрунті (в СРСР — на Кавказі). Найвідоміші види В. — *W. robusta* і *W. filifera*.

ВАШІНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1921—22. Учасники — представники Британської імперії (Великобританія, домініони та Індія), Бельгії, Голландії, Італії, Китаю, Португалії, США, Франції і Японії. Сликана за ініціативою уряду США з метою перерозподілу сфер впливу на Далекому Сході і в Тихому океані, а також боротьби

проти нац.-визвольного руху народів цього району. В. к. була спрямована проти інтересів Рад. Росії. Відбулася 12.XI 1921 — 6.II 1922. В. к. разом з *Паризькою мирною конференцією 1919—20* завершила створення т. з. *Версальсько-Вашингтонської системи*. Найважливішими рішеннями В. к. були: 1) Договір п'яти д-в про обмеження і співвідношення мор. озброєнь (практичних наслідків не мав). 2) Договір чотирьох д-в (США, Британська імперія, Франція та Японія) про спільний «захист» прав і острівних володінь на Тихому океані. 3) Договір дев'яти д-в про політику щодо Китаю. В документі проголошено «відкритих дверей» доктрину, спираючись на яку, США розраховували обмежити вплив Японії в Китаї та захопити там панівне становище. На конференції не вдалося згладити гострі суперечності між імперіалістичними країнами на Далекому Сході. Рішення В. к. не змогли перешкодити зростанню нац.-визвольного руху народів у цьому районі Тихого океану.

Р. Г. Симоненко, **ВАШКІВЦІ** — місто Вижицької обл. УРСР, на р. Черемоші (бас. Дунаю). Залізнична станція. В документальних джерелах В. вперше згадується 1431. В 1433—1774 В. — в складі *Молдавського князівства*, 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Населення В. брало участь у сел. русі 1848—49 під проводом Л. Кобилиці. В 1918 у В. виникла одна з перших на Буковині комуністичних груп. У 1918 місто окупувала боярська Румунія. В липні і жовтні 1919 відбулися нар. віча (збори) населення повіту, спрямовані проти рум. окупації. 28.VI 1940 В. в складі Пн. Буковини повернуто СРСР і воз'єднано з УРСР. З 1940 — місто. У В. — спиртний, консервний, хлібний з-д, харч. комбінат, цех Чернівецької ф-ки художньо-сувенірних виробів «Буковина», комбінат комунальних підприємств. 3 заг.-освітні та музична школи, мед. уч-ще, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. У В. тривалий час працював письменник І. М. Бажанський.

ВАЩЕНКО Григорій Іванович (п. 6.I 1920, м. Валки, тепер Харківської обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Харків. машинобудівний технікум (1938). Весоюзний заочний політех. ін-т (1955). Працював на інж.-тех. посадах на підприємствах Харкова і Нижнього Тагіла. З 1958 — на парт. роботі. В 1959 — секретар, 1959—63 — другий секретар Харків. обкому, 1963 — перший секретар Харків. пром. обкому партії, 1964—72 — перший секретар Харків. обкому Компартії України. З червня 1972 — перший заст. голови Ради Міністрів УРСР. З 1966 — член ЦК КПРС. В 1960—65 — кандидат у члени ЦК Компартії України, з січня 1965 — член ЦК Компартії України. З березня 1966 — кандидат у члени Президії ЦК Компартії



Дж. Вашингтон



Вашингтон. На передньому плані — Капітолій.



гії України, з червня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. З березня 1971 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 5, 6, 8 і 9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Знак Пошани» та ін. нагородами.

ВАЩЕНКО Костянтин Ілліч [н. 26. XII 1900 (7. I 1901), Козелець, тепер смт Чернігівської обл.] — український рад. вчений у галузі ліварного виробництва, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1930) Київ. політех. ін-ту викладав у ньому. Осн. праці стосуються хімічно стійких сплавів, чавунного та коллового литва, формувальних матеріалів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ВАЩЕНКО-ЗАХАРЧЕНКО Михайло Єгорович [31. X (12. XI) 1825, с. Малішків, тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл. — 14(27). VIII 1912, Київ] — український математик. Проф. Київ. ун-ту (з 1867). Вперше систематично виклав *оперативне числення* і застосував його до розв'язування *диференціальних рівнянь* (1862). Його докторська дисертація «Рішання теорії функцій складеної змінної» (1866) — одна з перших вітчизн. праць з цього питання. В. з. відомий також як історик математики. Автор підручників з *аналітичної геометрії* і *проективної геометрії, алгебри, параболічного числення*. Літ.: *Історія отечественной математики*, т. 2. К., 1968.

ВАЯНСЬКИЙ (Vajanský) Светозар (справж. прізвище — Гурбан; 16. I 1847, Глибоке — 17. VIII 1916, Турчанські-Светі-Мартін) — словацький письменник, публіцист. Перша зб. віршів «Татри і море» (1880) присвячена боротьбі балканських слов'ян проти Туреччини. У зб. оповідань «Бесіди й думи» (1883), зб. поезій «З-під ярма» (1884), у романі «Летючі тіні» (1883) та повісті «Сухе гілля» (1884) відобразив пад.-визвольний рух словацького народу. Пропагував рос. д-ру. Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. Перекл. М. Бажана. В кн.: *Словацька поезія*. К., 1964.

ВБИВСТВО — злочин, що полягає в протиправному намісному або з необережності позбавленні життя іншої людини. За рад. правом намісне В. — один з найтяжчих злочинів. За ступенем громад. небезпеки намісні В. поділяються на В., вчинені за обставин, що обтяжують відповідальність, В. без обтяжливих або пом'якшувальних обставин і В. за обставин, що пом'якшують відповідальність. В., вчинені за обтяжливих обставин, тобто з корисливих або хуліганських мотивів (див. *Хуліганство*), В. у зв'язку з виконанням потепілим службового або громад. обов'язку, В. жінок, яка завідомо для винного була в стані вагітності, В., вчинені з особливою жорстокістю, поєднані із *звільненням* тощо карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років або смертною карою (ст. 93

КК УРСР). В. без обтяжливих або пом'якшувальних обставин (зокрема В. під час бійки) карається позбавленням волі на строк від 7 до 15 років (ст. 94 КК УРСР). В. за пом'якшувальних обставин — вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 95 КК УРСР), В. матір'ю дитини під час пологів або відразу після пологів (ст. 96 КК УРСР), при перевищенні меж *необхідної оборони* (ст. 97 КК УРСР) карається позбавленням волі строком до 5 років або виправними роботами на строк до 1 року. В. держ. або громад. діяча чи представника влади, вчинене в зв'язку з його держ. або громад. діяльністю, а також В. представника іноземної д-ви є *терористичним актом*. В. чи замах на В. працівника міліції або нар. дружинника в зв'язку з їхньою діяльністю по охороні громад. порядку карається позбавленням волі строком від 5 до 15 років чи смертною карою (ст. 190¹ КК УРСР). В. з необережності карається позбавленням волі на строк до 3 років або виправними роботами на строк до 1 року (ст. 98 КК УРСР). Враховуючи високий ступінь громад. небезпеки В., рад. кримінальне законодавство передбачає відповідальність і за реальну погрозу вчинити В. Відповідальність за В. настає з 14 років.

ВБИРАЇ ЗАДІТНІСТЬ ГРУНТУ — здатність ґрунту вбирати газ, рідин, розчинені речовини, а також затримувати тверді частинки з рідини, що просочуються крізь ґрунт, тощо. Основи сучасного вчення про В. з. г. розроблені на поч. 20 ст. рад. вченим К. К. *Гедроїцем*. Розрізняють 5 видів В. з. г.: механічну, фізичну, хімічну, фізико-хімічну і біологічну. Під механічною В. з. г. розуміють аластивість ґрунту затримувати дрібні тверді частинки і бактерії, що в легких за мех. складом підзолистих ґрунтах значно поліпшує водний режим. До фізичної В. з. г. належать процеси молекулярної *адсорбції* розчинених речовин, газів, водяної пари та ін. В результаті змінюється концентрація ґрунтового розчину; утворюються ділянки різної концентрації поживних речовин, що сприятливо впливає на живлення рослин. При хімічній В. з. г. розчинена речовина вступає з ін. речовинами ґрунту в хім. реакцію, переходить у малорозчинний стан і фіксується ґрунтом. **Фізико-хімічна В. з. г.** (т. з. *обмінна адсорбція*) — обмін між катіонами твердої фази і ґрунтового розчину має велике значення у розвитку ґрунту. Його фізико-хім. властивостей. Явище обмінної адсорбції широко використовують при вилученні кислот і гіпсуванні солончоватих ґрунтів. **Біологічна В. з. г.** зв'язана з діяльністю рослинності і мікроорганізмів ґрунту. Рослини, збираючи корінням з ґрунту поживні речовини, переносять їх з глибоких шарів у верхні, що підвищує родючість ґрунту; мікроорганізми, використовуючи для своєї життєдіяльності не тільки органічні, а й мінеральні сполуки, тимчасово переводять їх в орга-

нічну форму, перешкоджаючи вимиванню їх з ґрунту; при внесенні нітратів вони закріплюються в ґрунті тільки завдяки біол. вбиранню.

Ф. В. Лисенко. ВБИРАЇ ЕЛЕМЕНТИ — конструктивні елементи *ядерного реактора*, які, збираючи надлишок нейтронів, дають можливість керувати ланцюговою *ядерною реакцією* поділу ядер важких елементів. Являють собою, як правило, охолоджувани водою або іншим *теплоносієм* стрижки або пластини (в сталевих оболонках), які містять хім. елементи (бор у складі карбиду бору, чисті кадмій і гафній та ін.), що вбирають нейтрони. В. е. розміщують в *активній зоні*. Змінюючи за допомогою *приводів* положення В. е. щодо ядерного пального, зменшують або збільшують інтенсивність нейтронного випромінювання, що сприяє зміні потужності реактора. Для *аварійного захисту* використовують В. е. з високим вмістом найефективніших елементів (напр., бору). Для плавного регулювання потужності реактора використовують суцільні сталеві стрижки.

В. С. Карасев. ВВЕДЕНКА — селище міського типу Чугуївського р-ну Харківської обл. УРСР. Розташована на р. Уди (бас. Дону), біля залізничної ст. Мохнач. 4,0 тис. ж. (1976). Радгосп. Середня школа, клуб, 6-ка. Відома з 1647.

ВВЕДЕНСЬКИЙ Борис Олексійович [7(19). IV 1893, Москва — 1. VI 1969, там же] — російський рад. радіофізик, академік АН СРСР (з 1943). Герой Соціалістичної Праці (1963). Після закінчення Моск. ун-ту (1915) працював у н.-д. орг-ціях, у 1946—51 — академік-секретар Відділення тех. наук АН СРСР, у 1944—53 — голова секції по науковій розробці проблем радіотехніки АН СРСР. Осн. праці в галузі ультракоротких хвиль. В. — основоположник рад. радіометрології, а також теорії радіохвильоводів. Один із керівників енциклопедичної справи в СРСР. З 1951 — гол. редактор 2-го вид. «БСЗ», під його керівництвом проведено підготовчі роботи до 3-го вид. «БСЗ» та ін. видань. Золота медаль АН СРСР ім. О. С. Попова (1949). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ВВЕДЕНСЬКИЙ Микола Євгенович [16(28). IV 1852, с. Кочково Тотемського повіту кол. Вологодської губ. — 16. IX 1922, там же] — російський фізіолог, громадський діяч, чл.-кор. Петерб. АН (з 1909). Учень І. М. *Сеченова*. Осн. праці В. з нейро- та електрофізіології. В. сформулював учення про оптимум та песимум подразнень, яке лягло в основу закону відносної функціональної рухливості (лабільності) збудливих тканин. Відкрив і дослідив явище *парабіозу*. Тел.: *Полное собрание сочинений*, т. 1—7. Л., 1931—63. Літ.: Воронцов Д. С. Видючийся русский физиолог Н. Е. Введенский. К., 1953.

ВВЕДЕНСЬКИЙ Олександр Іванович (1856, Тамбов — 7. III 1925, Ленінград) — російський філософ-ідеаліст і психолог, представник



Г. І. Ващенко.



М. Г. Ващенко-Захарченко.



Б. О. Введенський.



М. Г. Введенський.

ВГОДОВАНІСТЬ



К.-М. Вебер.

рос. неокантіанства. Послідовно розвивав ідеї філософії І. Канта, поглиблюючи дуалізм віри та знання. Стерджував, що психічний світ людини не має ніяких об'єктивних ознак, а тому непіддаваний («психіфізичний закон В.»). Вважав, що наук. психологія можлива лише як описова наука. В. скептично ставився до можливостей експериментальної психології. Виступав проти атеїзму. В логіці В. — послідовний ідеаліст. Осн. твори: «Логіка як частина теорії пізнання» (1909), «Психологія без усієї метафізики» (1914).

ВГОДОВАНІСТЬ — ступінь розвитку м'язів і накопичення жиру. В. залежить від умов вирощування, годівлі й утримання тварин, їх породи, тисну, віку й стану здоров'я. Категорії В. визначають оглядом тварини й промацуванням жирової тканини на певних ділянках тіла; у забитих — за забійним виходом. Показники В. зазначені в держ. стандартах для кожного виду тварин. Вел. рог. худоба (крім бугаїв), вівці, кози, коні мають три категорії В. — вищу, середню, нижчу за середню; свині — жирну, беконну й м'ясну; бугаї, телята, поросята — 1-у і 2-у категорії. Тварин, у яких показники В. нижчі за середні або менші 2-ї категорії, відносять до худих. У великої рогатої худоби промацують жирову тканину в основі хвоста, на клубках і двох останніх ребрах біля лопатки, на шупі; свиней — на остистих відростках спинних хребців: коней — на верхній частині ший та ребрах; овець і кіз — на попереку, спині й ребрах (у курдючних овець — курдюк). За В. тварин встановлюють їхню вартість, якість і вихід продуктів забою — м'яса, жиру, шкури та ін. Чим вища В. тварини, тим більший забійний вихід. Див. також *Відгодівля сільськогосподарських тварин, Нагул тварин*.

ВЕББ, Уебб (Webb), подружжя з 1892: Беатріса (22.I.1858, Глостер — 30.IV.1943, Ліпгук) і Сідней (13.VII.1859, Лондон — 13.X.1947, Ліпгук) — англійські громадські і політ. діячі. В. 1884 заснували реформістське «Фабіанське товариство». Автори праць з брит. робітн., профспілкового і кооп. руху. В. рос. переклади видані «Теорія і практика англійського гред-юнізму» (т. 1—2, 1900—01). В. І. Ленін переклав 1-й том, а переклад 2-го тому відредагував. У 1932 відвідали СРСР. У книгах «Радянський комунізм — нова цивілізація?» (т. 1—2, рос. переклад 1937) і «Правда про Радянську Росію» (1942) відобразили істор. успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, героїзм рад. народу.

ВЕБЕР (Weber) Альфред (30.VII.1868, Ерфурт — 2.V.1958, Гейдельберг) — німецький бурж. економіст і соціолог. Професор економіки і соціології в Празі (1904—07) і Гейдельберзі (1907—58). Автор теорії «штандорта», згідно з якою капіталістичне розміщення пром-сті підпорядковується нібито не гонити за найбільшим прибутком, а прагненням капіталістів до найменшого витрат на транспорт, до спрямування і пункти з найдешевшою ро-

бочою силою, в центрі скупчення підприємств. Ця теорія розглядає розміщення пром-сті у відношенні від осн. закономірностей розвитку капіталізму.

ВЕБЕР (Weber) Вільгельм-Едуард (24.X.1804, Віттенберг — 23.VI.1891, Геттінген) — німецький фізик. Закінчив 1826 ун-т у Галле. Професор ун-тів у Галле (1828—31), Геттінгені (1831—37 і з 1849) та Лейпцігу (1843—49). Осн. наук. праці — з електромагнетизму. В. спільно з К.-Ф. Гауссом розробив абс. систему електр. і магнітних одиниць. У 1856 визначив *електродинамічну сталу* (спільно з Р. Кольраушем) і встановив, що за числовим значенням вона дорівнює *швидкості світла*. Побудував перший у Німеччині електро-телеграф (1833). Його ім'ям названо одиницю магнітного потоку *вебер*.

ВЕБЕР (Weber) Карл-Марія фон (18 або 19.XI.1786, Ейтін — 5.VI.1826, Лондон) — німецький композитор, диригент, піаніст, муз. письменник. Творець нім. романтичної опери, організатор нац. муз. театру. З 1804 був диригентом в оперних театрах (Бреславль, Карлсруе, Штутгарт та ін.), у 1813—17 очолював оперний театр у Празі, з 1817 керував нім. муз. театром у Дрездені. Представник демократичного напрямку в зх.-європ. муз. романтизмі.

Найпопулярнішим твором В. є опера «Вільний стрілець» («Фрейшцц», 1820), яка відіграла значну роль в історії європ. муз. театру. В. належать також опери «Евріанта» (1823), «Оберон» (1826) та ін., інструм. п'єси, концерти, сонати, музика до драм, вистав, пісні, хори, вокальні ансамблі. В. — автор муз.-критичних і літ. праць.

Літ.: Кеннісберг А. Карл-Марія Вебер. М. — Л., 1965.

ВЕБЕР (Weber) Макс (21.IV.1864, Ерфурт — 14.VI.1920, Мюнхен) — німецький бурж. соціолог, історик, економіст і юрист. Був близький до неокантіанства, позитивізму, «філософії життя». Висунув систему суб'єктивно-ідеалістичного розуміння історії, яка полягає в розробці соціологічних понять — «ідеальних типів», які покликані впорядкувати емпіричні дані про дійсність. Ці соціологія поняття, за В., виробляються на базі цінностей культури, якими керується соціолог. Принципи, висунуті В., обґрунтовували методологічний *плуралізм* і були спрямовані проти матеріалістичного *монізму* марксистського розуміння історії.

Літ.: Корф Г. Критика теорій культури Макса Вебера і Герберта Маркузе. Пер. с нем. М., 1975.

ВЕБЕР, Вб, Wb — одиниця магнітного потоку в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). В. — магнітний потік, при спаданні якого до нуля у зчепленому з ним контурі опором 1 Ом через поперечний переріз провідника проходить кількість електрики 1 Кл. $1 \text{ Вб} = (1 \text{ Кл}) \cdot (1 \text{ Ом}) = (1 \text{ В}) \cdot (1 \text{ с})$. Названа за ім'ям нім. фізика В. Вебера.

ВЕБЕРА—ФЕХНЕРА ЗАКОН, основний психофізичний закон —

закон про співвідношення між величиною зміни інтенсивності подразника і силою відчуття, викликаного цим подразником; якщо сила подразника збільшується в геометричній прогресії, то інтенсивність відчуття зростає в арифметичній. Закон названо на честь нім. учених 19 ст. фізіолога Е. Вебера і фізика Г. Фехнера, які вперше його відкрили. Дійсний лише для подразників середньої сили. В. — Ф. з. використовуються у фізіології *чутливих органів*.

ВЕБЕРІВ АПАРАТ — система кісточок, які з'єднують передню частину плавального міхура в риб з перетинчастим лабиринтом внутр. вуха. За його допомогою зміни обсягу плавального міхура, пов'язані зі змінами положення риб в товщі води, передаються до внутрішнього вуха. Ступінь розвитку слуху у риб пов'язаний з наявністю або відсутністю В. а. Риб, що мають В. а. (напр., коропові, сомові), здатні сприймати звуки з частотою до 13 кгц; риби без В. а. — до 2,5 кгц.

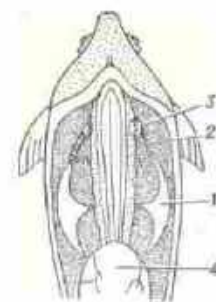
ВЕБЕРН (Webern) Антон (3.XII.1883, Відень — 15.IX.1945, Міттеральд, поблизу Зальцбурга) — австрійський композитор і диригент; представник т. з. нової віденської школи. Вивчав композицію у А. Шенберга (1904—08). З 1908 був диригентом у містах Австрії, Німеччини, а також у Празі. В. 1923—34 — керівник хору Віденського робітничого співачого т-ва; 1928—38 — диригент австр. радіо. Автор оркестрових та камерно-інструм. творів, пісень, кантат і хорів.

ВЕБІ-ШЕБЕЛІ, Уабі-Шебелле — ріка на Сх. Африки, в межах Ефіопії і Сомалі. Довж. бл. 2000 км. Бере початок на плато Сомалі, губиться в болоті за 40 км від берега Індійського ок. Використовують для зрошування.

ВЕБЛЕН (Veblen) Торстейн (30.VII.1857, графство Манітоуек, штат Вісконсин — 3. VIII.1929, поблизу Менло-Парка, штат Каліфорнія) — американський економіст, соціолог. Один із засновників т. з. школи *інституціоналізму*. Професор економіки Чиказького, Станфордського і Міссурійського ун-тів. Представник критичного напрямку в амер. політ. економії. Погляди В. суперечливі, поєднують критику деяких сторін капіталізму з дрібнобурж. утопізмом. Йому належить ідея передачі влади *технократії*. Шукав шляхів розв'язання соціальних проблем за допомогою перетворень, які б не зачіпали основ капіталістичного ладу.

ВЕБСТЕР (Уебстер, Webster) Чарльз-Кінгслі (25.IV.1886—21.VIII.1961) — англійський історик і політ. діяч. Професор нової історії і міжнар. відносин у Ліверпульському (1914—22), Уельському (1922—32), Гарвардському (США) ун-тах і Лондонській екон. школі (1932—53). У 1950—54 — президент Брит. академії наук. Був прихильником розвитку зв'язків між ученими різних країн, у т. ч. між рад. і брит. істориками.

ВЕВЕРІЦЯ, вевка — найдрібніша, неподільна грошова одиниця Давньої Русі. Інколи рівноцін-



Веберів апарат (схема будови). 1 — важіль; 2 — проміжна кістка; 3 — покришка; 4 — плавальний міхур

ним замішником В. була шкурка білки. Вперше згадується в «Повісті ерменних літ» під 859. В пн.-руській грошовій системі 10 — поч. 13 ст. В. дорівнювала 1/6 куні; 100—150 В. становили 1 рахункову гривню. В. була еквівалентна 0,33 г срібла.

ВЕГА, α Ліри — зоря 0, 0-ї візуальної зоряної величини, одна з найяскравіших в усій Пн. півкулі неба. Віддаль В. від Сонця — 8 пк. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВЕГА КАРПІО (Vega Carpio) Лопе-Фелікс де (25.XI 1562, Мадрид — 27.VIII 1635, там же) — іспанський драматург, поет і прозаїк епохи Відродження. Залишив велику літ. спадщину. Автор поем «Пісня про дракона» (1598), «Ісідор» (1599), «Краса Анжеліки» (1602), «Завойований Єрусалим» (1608), віршів (книги «Вірші», 1600; «Священні вірші», 1614), романів «Ла Аркадія» (1598), «Мандрівник на своїй батьківщині» (1604), «Дорога» (1632), новел. У трактаті «Нове мистецтво складати комедії в наш час» (1609) виклав осн. принципи національної ісп. драматургії, виступив проти застарілих норм класицизму. У своїй творчості спирався на традиції ісп. нар. театру. Чільне місце в літ. спадщині В. К. посідають п'єси. Істор. драми охоплюють історію Іспанії та ін. країн від стародавніх часів до епохи, в яку жив письменник. У п'єсах «Ойлачена дружба» (1604), «Останній готський володар Іспанії» (1617), «Славні астурийці» (1618), «Граф Фернанд Гонсалес і звільнення Кастілії» (1623) та ін. відображено боротьбу ісп. народу проти іноземних завойовників. Драма з рос. історії «Великий князь московський і гніаний імператор» (1617) — про Лжедмитрія I. Антифеод. пафос і глибокий демократизм притаманні п'єсам «Саламейський алькаль» (написано до 1610), «Фуенте овехуна» (1619), що являє собою найвище досягнення національної ісп. драми, та ін. У багатьох комедіях про кохання — «Собака на сіні» (1618), «Закохана витівниця» (1618), «Селянка з Хетафе» (1620), «Дівчина з глечиком» (посмертно, 1646), «Учитель танців» (посмертно, 1653) та ін., — блискучих за формою, пройнятих життєрадісністю, гумором, виступає за свободу почуттів, рівноправність жінки у шлюбі. Писав також релігійні драми. Багато п'єс В. К. поставлено на рад. сцені, зокрема на українській («Фуенте овехуна», «Собака на сіні», «Дівчина з глечиком», «Закохана витівниця» та інші).

Тв.: Укр. перекл. — Овеча крижана. — Собака на сіні. К., 1962; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1962—65.
Лит.: Плавський З. И. Лопе де Вега. Л.—М., 1960; Хорол В. О. Лопе де Вега — великий іспанський драматург. К., 1961; Плавський З. И., Хельцова В. Г., Шур Л. А. Лопе де Вега. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1735—1961. М., 1962.

Р. Ф. Вестрел-Льонте.

ВЕГЕНЕР (Wegener) Альфред-Лотар (I.XI 1880, Берлін — листопад 1930, Гренландія) — німецький геофізик. Професор Грац-

ського ун-ту. Працював у галузі термодинаміки атмосфери, палеокліматології, тектоніки. Висунив гіпотезу горизонтального переміщення материків (див. також *Глобальна тектоніка*). Протягом багатьох років досліджував Гренландію, де проводив сейсмічні, метеорологічні та магнітні спостереження. Загинув під час третьої гренландської експедиції.

ВЕГЕР Євген Ілліч (21.IX 1899 — 10.VII 1938) — партійний і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Лисцове Костромської губ. в сім'ї службовця. Учасник громадян. війни. Після закінчення Вищого моск. тех. уч-ща — на парт. роботі в Свердловську, Брянську, в Криму, в апараті ЦК ВКП(б). В 1930—33 — перший секретар Кримського, 1933—37 — Одес. обкомів партії. З 1934 — канд. у члени ЦК ВКП(б), з 1933 — член ЦК КП(б)У. В 1933—37 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ВЕГЕТАРІАНСТВО (англ. vegetarian, від лат. vegetabilis — рослинний) — система харчування виключно продуктами рослинного походження (т. з. сுவоре, або чисте, В.) чи рослинними продуктами та продуктами, що їх одержують від живих тварин (т. з. не чисте В.). Вегетаріанство відоме з давніх часів. У багатьох країнах Сходу (Індія, Бірма, Непал та ін.) В. — наслідок релігійних вірувань, в зах. країнах — часто данина моді. Прихильники В. вважають, що організм людини і його травна система фізіол. більше пристосовані до харчування рослинною їжею. Сучасна наука про харчування до т. з. чистого В. ставиться негативно. При харчуванні виключно рослинною їжею в організм надходять недостатня кількість життєво необхідних харчових речовин, зокрема білків і жирів, вміст яких у рослинних продуктах обмежений. Крім того, біол. цінність рослинних білків за їхніми амінокислотним складом (див. *Білковий обмін*) набагато нижча, ніж тваринних. При т. з. не чистому В., яке допускає в їжу продукти тваринного походження (молокопродукти, яйця птиці), можлива побудова раціонального харчування. Проте не доцільно виключати з повсякденного раціону м'ясопродукти та рибу, які багаті на повноцінні білки й жири. До В. відносять також сиродієство — споживання продуктів рослинного походження, які не піддавали термічній обробці. Вегетаріанське харчування, в т. ч. сиродієство, нерідко застосовують з лікувальною метою — для лікування ожиріння, подагри, деяких хвороб серця і судин, нирок.

Лит.: Лифшиц М. И. Проблемы сыроедения. Х., 1932; Покровский А. А. Беседы о питании. М., 1968.

В. І. Смоляр.

ВЕГЕТАТИВНА НЕРВОВА СИСТЕМА — частина нервової системи, що регулює діяльність внутрішніх органів, залоз, кровоносних і лімфатичних судин, глибоких та частково поперечносмугастих м'язів і обмін речовин у хребетних тварин і людини. Термін «вегетатив-

на нервова система» запровадив француз. лікар М. Біша (1801), який запропонував поділити нервову систему на анімальну, або соматичну, та вегетативну, або вісцеральну. Англ. фізіолог Дж. Ленглей (1903) назвав В. н. с. «автономною нервовою системою», оскільки функції, які вона регулює, не можуть бути довільно викликані або припинені. В. н. с. включає центральні відділи, які складаються з комплексу нервових клітин та волокон, закладених у головному і спинному мозку, і периферичні відділи, представлені великою кількістю автономних вузлів, нервів і нервових сплетень. В. н. с. поділяється на симпатичну і парасимпатичну, кожна з яких має свої центральну і периферичну частини. Симпатична нервова система іннервує (див. *Іннервація*) усі органи і тканини організму. Її функція полягає в прискоренні серцевої діяльності, збудженні кровоносних судин, гальмуванні виділення слюни, шлункового соку та ін., у підвищенні тону поперечносмугастих м'язів, розширенні зіниць тощо. Центри симпатичної нервової системи розміщені у бічних стовбурх спинного мозку на протязі від VIII шийного (I грудного) до II—III поперекового сегментів у вигляді бічного проміжного ядра. Периферична частина симпатичної нервової системи представлена парним симпатичним стовбуром та його сполучними гілочками, симпатичними нервами, автономними нервовими сплетеннями і превертебральними автономними вузлами. Парасимпатична нервова система іннервує нечисленні органи і тканини. Її дія на них здебільшого протилежна дії симпатичної нервової системи. Осн. її функція полягає в уповільненні ритму серцевих скорочень, розширенні деяких кровоносних судин, посиленні секреторної функції слинних і травних залоз, посиленні перистальтики кишечника, збудженні зіниць тощо. Центри парасимпатичної нервової системи містяться у середньому мозку, дорсальній частині моста і довгастому мозку та в сірій речовині II—IV крижових сегментів спинного мозку. Периферична частина представлена передвузловими волокнами, які входять до складу ококорового, проміжного, ланцюгоподібного, блукаючого нервів, інтрамуральними вузлами, нутрощевими крижовими нервами і вузлами та їхніми зв'язками. Центри, що об'єднують та регулюють функції симпатичної і парасимпатичної В. н. с., містяться в мозочку, ядрах підгорбової ділянки й у смугастому тілі. Вищі центри, що координують діяльність усієї В. н. с., — в корі великих півкуль *головного мозку*. Іл. див. с. 352—353.

Лит.: Кнорре А. Г., Лев И. Д. Вегетативная нервная система. Л., 1977.

А. Д. Лаута.

ВЕГЕТАТИВНЕ РОЗМНОЖЕННЯ — тип нестатевого розмноження, при якому з частини материнського організму утворюються ідентичні йому за своїми спадковими ознаками нові особини. В. р. дуже поширене серед усіх груп рослин



Л.-Ф. де Вега Карпю.

ВЕГЕТАТИВНІ
ОРГАНИ

та низькоорганізованих тварин. Відомі такі форми В. р.: *подія* (гол. чин. одноклітинні рослини і тварини); *брунькування* (дріжджі, деякі гриби, печинкові мохи); *тупкування* (найпростіші, губки, кишковопорожнинні, моховатки, крилоброви, покритники) та *фрагментація* — крайній вираз *регенерації*, коли з частини організму відтворюється цілий організм (багатоклітинні нижчі та багатошкітні рослини, черви, морські зірки).

В. р. за допомогою *вегетативних* органів широко використовують у рослинництві. Цибулинами і бульбами розмножують овочеві культури і декоративні рослини; надземними повзучими пагонами («вусами») — суніці й полуниці; гілками-відсадками, що акоріюються, — агрус та ін.; кореневими паростками — ряд дерев і кущів. У садівництві широко застосовують укорінення *живців* та *щеплення рослин*.

ВЕГЕТАТИВНІ ОРГАНИ — органи рослин, що служать для підтримання індивідуального життя рослинного організму. У вищих рослин В. о. є *корінь, стебло, листок*, у нижчих — *тіло* (талом, або *слань*), не почленоване на органи, крім деяких водоростей, у яких помітні диференціювання на органи, зовні подібні до стебла і листка вищих рослин. В. о. можуть служити для *вегетативного розмноження*.

ВЕГЕТАЦІЙНИЙ МЕТОД — лабораторний метод дослідження рослин, який полягає у вирощуванні їх у спеціальних посудинах, розміщених у скляних, т. з. вегетативних, будинках, теплицях, кліматичних камерах та інших спорудах. При застосуванні В. м. рослини перебувають в однакових умовах; неоднаковим є лише фактор (напр., т-ра, вологість тощо), вплив якого досліджують. За допомогою В. м. вивчають фізіол. роль позитивних речовин та їх надходження в рослину, ступінь родючості ґрунтів, реакцію рослин на т-ру, світло, вологість, хім. засоби захисту рослин тощо. В. м. найповніше розроблений у працях вітчизн. учених К. А. Тімірязєва, П. С. Коссовича, Д. М. Прянишникова, К. К. Гедройца. Див. також *Водні та тісні культури*.

ВЕГЕТАЦІЙНИЙ ПЕРІОД, вегетация — час, протягом якого рослина активно росте і розвивається (вегетує). Розрізняють заг. В. п. для рослин певної місцевості — період року, протягом якого за метеорологічними умовами даної місцевості можлива вегетация рослин, та В. п. окремих видів або сортів рослин — час, необхідний для проходження повного циклу розвитку рослин. У с.-г. практиці під терміном «вегетативний період» розуміють період від посіву рослини до настання тех. стиглості й збирання врожаю. Тривалість заг. В. п. залежить від природних умов для окремих рослин — від виду або сорту, до якого вони належать та умов навколишнього середовища. Серед культурних рослин розрізняють сорти з довгим і коротким В. п., тобто пізньостиглі й ран-

ньостиглі. Тривалість В. п. озимих культур варіює прибіл. від 260—280 до 340—360 днів, ярих — від 60—90 до 150—170 днів.

ВЕГЕЦІЙ Флавій Ренат (Flavius Vegetius Renatus; рр. н. і см. невід.) — римський військ. історик і теоретик кін. 4 — поч. 5 ст. Автор трактату «Про військову справу» (4 кн.), написаного 390—410 на основі рим. джерел (не дійшли до нашого часу). В трактаті виклав систему навчання, організації та тактики рим. війська. Праця В. була поширена в серед. віки.

ВЕДАНТА (санскр. — кінець, завершення *Вед*) — поширена в Індії течія об'єктивно-ідеалістичної філософії. Осн. положення В. викладені у «Веданта-сутрі» і приписуються Бадараяні (4—3 ст. до н. е.). У В. існують два напрями: адвайта, засновником якої є Шанкара (8—9 ст.), і вішніштадвайта, заснована Рамануджею (11—12 ст.). За адвайтою, в світі не існує жодної реальності, крім бога. Уявлення про багатоманітність світу — ілюзія (майя), викликана необізнаністю. За вішніштадвайтою, існують три реальності — матерія, душа і бог. Головною з них є бог, оскільки матерія і душа без нього існують лише як поняття, а не як дійсність. Осн. методом пізнання є божественна *інтуїція*. Як реліг. світогляд В. включає поняття про спокутування, яке нібито полягає в повному злитті з богом і досягається в релігії через жертвоприношення, піст, у філософії — шляхом повного відходу від реальності й заглиблення в чисте мислення. В. й досі посідає важливе місце в філософії *індуїзму*.

ВЕДЕКІНД (Wedekind) Франк (24.VII 1864, Ганновер — 9.III 1918, Мюнхен) — німецький письменник. У сатиричних віршах 90-х рр. критикував вілгельмівську імперію, в драмі «Пробудження весни» (1891) висміював звичаї та мораль буржуа. Деякі твори (діалог «Дух землі», 1895, «Скрипка Пандори», 1904; драма «Замок Веттерштейн», 1910) позначені впливом філософії Ф. Ніцше. Найзначніша з п'єс — «Маркіз Кейт» (1901) — має гостре соціально-критичне спрямування. Драми «Самсон» (1914) і «Геракл» (1917) — на теми біблійської й античної міфології. В. — один з попередників *експресіонізму*.

ВЕДЕЛЬ Артемій Лук'янович (1767, за ін. даними — 1770, 1772, Київ — 14.VII 1808, там же) — український композитор, хоровий диригент, співак (тенор). Учився в Київ. академії (до 1787), де був солістом (пізніше регентом) хору і першим скрипалем студентського оркестру. З 1787 — регент і капелмейстер капели моск. генерал-губернатора. В 1790 організував і очолював у Києві хор з «солдатських дітей і вільних людей», у 1796—98 вів клас вокальної музики Харків. колегіуму й одночасно керував хорами церковних півчих. З 1798 жив у Києві. В. — автор 29 церковних хорових концертів, краці з яких своєю виразністю і мелодійним колоритом близькі до укр. нар. наспівів. У деяких тво-

рах, особливо тенорових соло, видатним виконавцем яких був сам В., відчутно вплив укр. романсу.

Літ.: Боровик М. Про вплив народної пісні на мелодику А. Веделя. «Українське музикознавство», 1971, № 6; Петрушевський В. До біографії А. Л. Веделя. «Українське музикознавство», 1971, № 6.

ВЕДЕНЄВ Борис Євгенович [21.XII 1884 (2.I 1885), Тифліс — 25.IX 1946, Москва] — радянський учений в галузі гідротехніки і гідроенергетики, академік АН СРСР (з 1932). Після закінчення Петерб. ін-ту інженерів шляхів (1909) брав участь у проектуванні і будівництві мор. портів на Далекому Сході та в Мурманську. Разом з іншими розробляв план ГОЕЛРО, був одним з керівників будівництва Волховської і Нижньосвірської ГЕС, *Дніпрогесу* ім. В. І. Леніна. Запропонував розрахунок вартості будівництва ГЕС за методом «приведеного бетону», метод визначення вартості енергії ГЕС тощо. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, іншими орденами, Держ. премією СРСР, 1943. Ім'я В. присвоєно Всесоюзному н.-д. ін-ту гідротехніки. Встановлено стипендії ім. В. Є. Веденєва.

Літ.: Адамович А. Н., Склядєв М. Ф. Академік Борис Євгенович Веденєв. М., 1976.

ВЕДЕРНИКОВ Олександр Пилипович (н. 23.XII 1927, с. Мокіно, тепер Советського р-ну Кіровоградської обл.) — російський рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. У 1955 закінчив Моск. консерваторію. У 1955—58 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1958 — Великого театру СРСР. Партий. Мельник («Русалка» Даргомижського), Сусанін («Іван Сусанін» Глінки), Борис Годунов (в однойменній опері Мусоргського), Васков («Зорі тут тихі» Молчанова) та ін. Концертна діяльність Держ. премія СРСР, 1969.

ВЕДЖВУД (Уеджвуд; Wedgwood) Джозайя (12.VII 1730, Берслем, Стаффордшир — 3.I 1795, Етрурія, поблизу Берслема) — англійський кераміст, син гончара. У 1769 в с-щі Етрурія відкрив фабрику худож. фаянсових виробів, на якій виготовляли посуд і декоративні пластини з рельєфними композиціями на античній темі. Худож. виробу фабрики В. (чорного, коричневого, світло-зеленого та голубого кольорів) відзначалися простотою й благородством форм. Автором багатьох із них був англ. скульптор Дж. Флаксеман.

ВЕДИ (санскр. веда, букв. — знання) — найдавніші пам'ятки стародавньої Індії, написані *санскритом*. Створювалися у кін 2-го тис. — 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Складаються з 4 збірок: Рігведа — книга гімнів; Самаведа — книга пісень; Яджурведа — книга молитов і жертвних церемоній; Атхарваведа — книга заклинань. **ВЕДИЧНА РЕЛІГІЯ** — релігія Стародавньої Індії епохи розкладу первіснообщинного ладу і формування класового суспільства. Осн.



В. Є. Веденєв.



Дж. Веджвуд. Портландська ваза. Завод Веджвуда. 1789. Музей кераміки в Кускові (Москва).

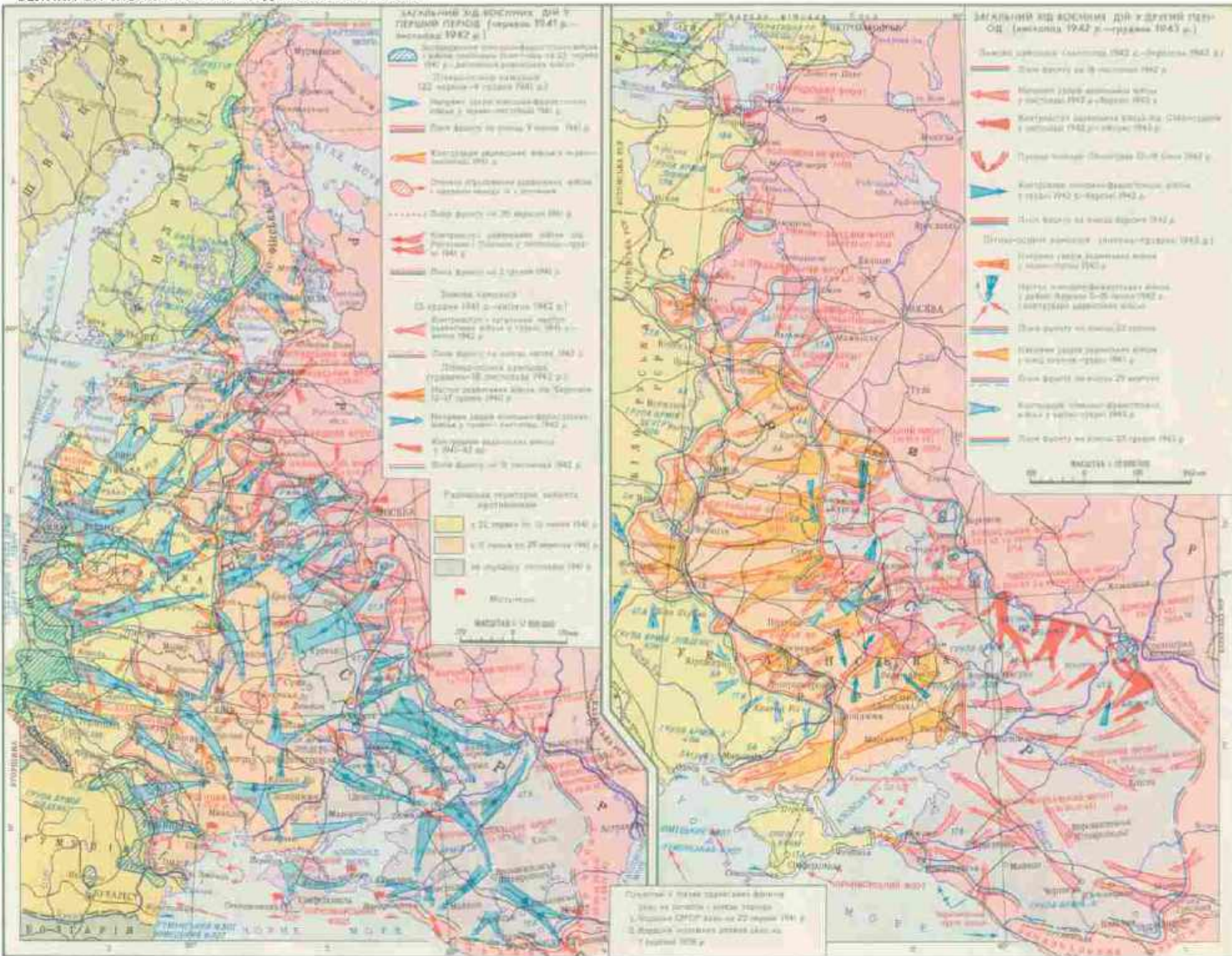


Ведмедичеві, Ведмедича значайна: метелик і гусениця.

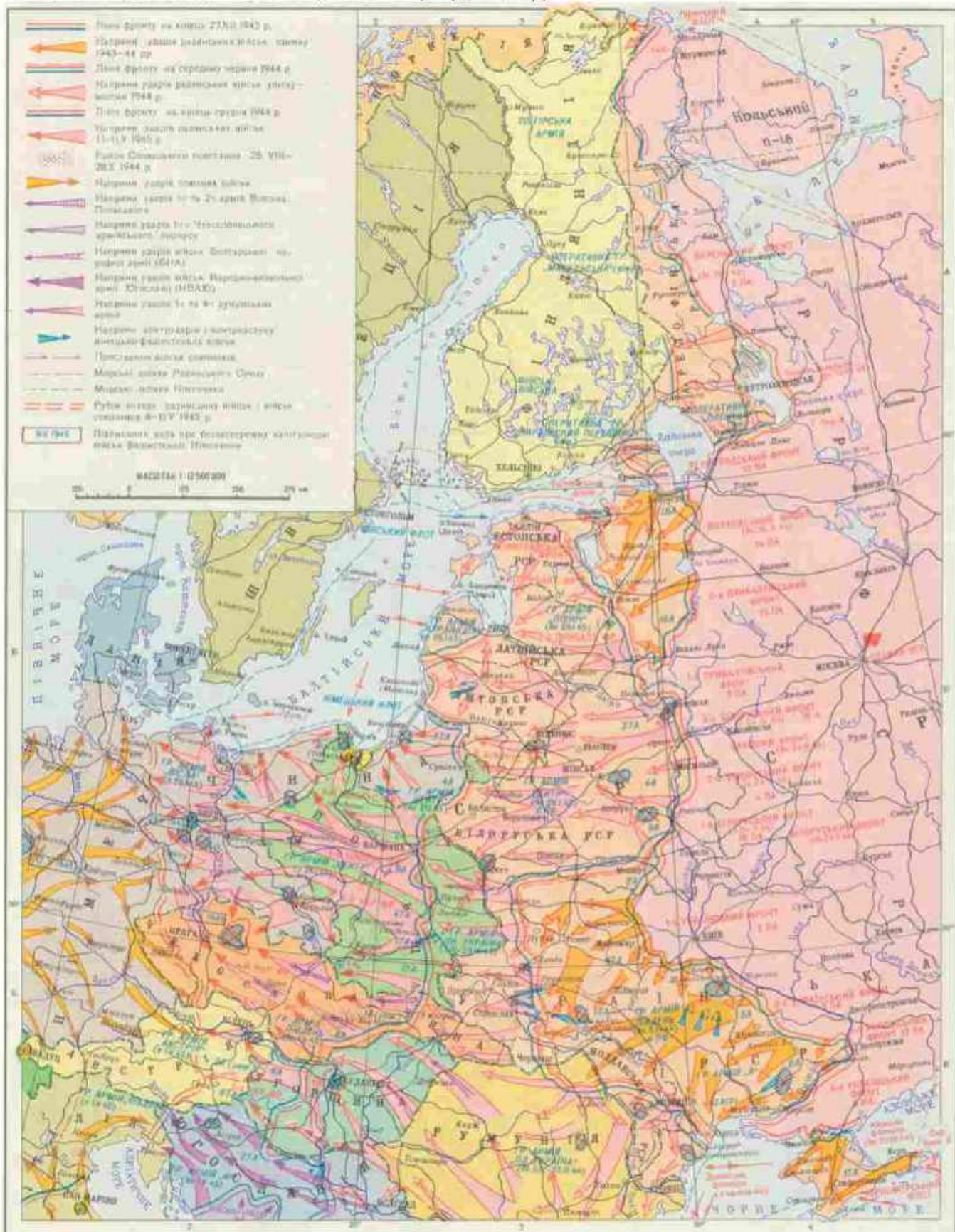


Ведмідь бурій.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ



ЗАГАЛЬНИЙ ХІД ВОЄННИХ ДІЙ У ТРЕТІЙ ПЕРІОД (січень 1944 р. — травень 1945 р.)



уявлення В. р. відобразились у *Ведах*. Характерною особливістю В. р. є обожнювання сил природи (бог неба — Варуна, бог вогню — Азі, мати-земля — Прітві, боги сонця — Сур'я, Савітар, Мітра, Вішну та ін.). Важливе значення мав також культ предків. З часом обожнювання сил природи у В. р. доповнилося обожнюванням сусп. сил, передусім держ. влади — князів, царів (*Індра* — спершу бог грому, потім вождь, цар усіх богів). Пізньоведичну релігію називають *брахманізмом*.

ВЕДМЕДІ, ведмежі, ведмеді (Ursidae) — родина ссавців ряду *тварин*. Найбільші серед сучас. хижаків. Тіло масивне (довж. до 3 м, маса 60—1000 кг), голова велика, видовжена, кістки п'ятипалі, стопоохідні, озброєні негнучими кігтями, хижі зуби невеликі, різці та ікла добре розвинені, кутні зуби мають жувальні поверхні. Хутро густе з розчепи-ним підшерстям, досить грубе, білого, бурого або чорного кольору. За характером живлення рослино-їдні або всеїдні. Більшість В. живуть в лісах, рідше на відкритих високогір'ях, один вид — на крижаних просторах Арктики. Розмножуються з 3—4-річного віку, народжують 1—2, іноді до 6 малат. Тривалість життя 30—40 років. У родині 4 роди (деякі зоологи виділяють 7) з 7 (за ін. авторами, 9) видами. Поширені переважно у Пн. півкулі, зокрема у Євразії, Пн. Америці, Пн. Африці. В СРСР — 3 види: *ведмідь бурій*, *гімалайський ведмідь*, *білий ведмідь*, в УРСР — *ведмідь бурій*. В. — промислові тварини (використовують м'ясо, жир, шкіру), але у зв'язку із зменшенням чисельності у багатьох країнах, зокрема в СРСР, взяті під охорону. Викопні рештки В. (напр., печерний ведмідь) відомі з міоценових відкладів Євразії.

ВЕДМЕДИЦЕВІ (Arctidae) — родина *метеликів*. Передні крила (розмах 3—8 см) видовжені, трикутні, задні — широкі, заокруглені; в спокійному стані складаються дахоподібно; забарвлення переважно яскраве з плямистим малюнком. Гусениці густо вкриті довгими волосками. Бл. 5000 видів, поширені по всьому світу, в СРСР — бл. 200, у т. ч. на Україні — бл. 50. Деякі В. (напр., *американський білий метелик*) ушкоджують с.-г. та лісові рослини.

ВЕДМЕЖЕ ВУШКО — 1) Рослина родини вересових (див. *Муніца зичайна*). 2) Народна назва рослин з родів *дишна* (Verbascum), *шалія* (Salvia), *оман* (Inula).

ВЕДМІДЬ БУРІЙ (Ursus arctos) — хижий ссавець родини *ведмежових*. Довж. тіла до 2 м (іноді до 2,5 м), висота в холці 125 см, маса до 250 кг (іноді до 750 кг). Ведмідь бурій — лісовий звір, живиться рослинною і тваринною їжею; взимку перебуває в неглибокій сплячці. Самка раз на 2 роки після 6—8-місячної вагітності народжує 1—2 (іноді до 5) ведмежат В. б. пошир. в Європі, Пн. Африці, Азії і Пн. Америці; в СРСР — в лісовій зоні та в горах Серед. Азії

і Кавказу; найбільше В. б. зберігається на Камчатці. На Україні — в Карпатах, іноді трапляється на території Сум. області. Як рідкісний звір охороняється законом.

І. Т. Сокур.

ВЕДМІДЬ-ГОРА — гора в Кримських горах. Див. *Аюдаг*.

ВЕДМІЦЬКИЙ Олександр Микитович [літ. псевд. — Метеорний, Ол. Метеор; 10(22).XII 1894, м. Прилуки, тепер Чернігівської обл. — 18.X 1961, м. Орськ, Оренбурзької обл.] — український рад. поет і літературознавець. У 1918 закінчив Полтав. учительський ін-т. Працював педагогом, журналістом. Належав до літ. орг-ції «*Плауг*». Автор поетичних збірок «*Під загравами повстань*» (1923), «*Шумить тополя*» (1927), «*Покося*» (1929), «*Вугіль*» (1931), монографії «*Т. Шевченко в Оренбурзькому засланні*» (1960) та ін. праць.

ВЕДУТА Павло Пилипович [н. 4(17).VI 1906, с. Журівка, тепер Миколаївського р-ну Одеської обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949 і 1958). Член КПРС з 1951. Голова колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Березівського р-ну Одеської обл. з січня 1955 до лютого 1977. Потім — на пенсії; обраний почесним головою цього колгоспу. Делегат XXII, XXIII і XXIV з'їздів Компартії України та XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, Дружби народів, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВЕРТ (Верт; Weerth) Георг (17.II 1822, Детмольд — 30.VII 1856, Гавана) — німецький письменник. Член *Союзу комуністів*. Друг і соратник К. Маркса і Ф. Енгельса. Під час революції 1848—49 входив до складу редакції «*Новой Рейнської газети*». Автор ліричних, політ. і сатиричних віршів, «*Начерків соціального і політичного життя британців*» (1843—47), повісті «*Гумористичні начерки німецького торгового життя*» (1847—48). Роман «*Життя і подвиги славетного лицаря Шнапанського*» (1849) — сатира на прусське дворянство.

Тв.: Укр. перекл. — Життя і подвиги славетного лицаря Шнапанського. К., 1958; Рос. перекл. — Избранные произведения. т. 1—2. М., 1957. **Лит.:** Матузова Н. М. Проза Георга Верта // «*Новая Рейнская газета*». К., 1957; Кочеткова М. А. Георг Верт — друг и соратник Маркса и Энгельса. М., 1974.

Везувій. На передньому плані — місто Неаполь.



ВЕЗАЛІЙ (Vesalius) Андреас (31. XII 1514, Брюссель — 15.X 1564, о. Занте) — природодослідник епохи *Відродження*, основоположник сучасної анатомії. Навчався в Лувені, Монпельє і Парижі. З 1539 — проф. ун-ту в Падуї. Вперше застосував розтин трупів при викладанні анатомії. В найважливішій своїй праці «*Про будову людського тіла*» (1543) В. вперше в історії природознавства дав науковий опис будови людського тіла, що ґрунтується на експериментальних даних. Спостереження В. створили передумову для відкриття *У. Гарвеєм* кровообігу. Праці В. сприяли звільненню природознавства від пут релігії і схоластики. Наук. погляди В. переслідувала католицька церква; *інквізиція* присудила йому до паломництва в Єрусалим з метою замолювання «гріхів». Під час цієї подорожі В. помер.

ВЕЗИР, візір (араб.) — 1) Титул міністрів у багатьох мусульманських державах Середньої і Пд.-Сх. Азії та Індії в середні віки. 2) В *Османській імперії* титул багатьох сановників і намісників провінцій, а також першого міністра (великий В.), який мав право видавати закони від імені султана, підписувати мирні договори. За конституцією 1876, великий В. — голова ради міністрів (до 1922). 3) Міністр в ряді сучас. араб. країн.

ВЕЗІРОВ Наджаф-бек Фаталі-бек-огли [5(17).II 1854, Пуша — 9.VII 1926, Баку] — азербайджанський драматург, театральний діяч. Закінчив с.-г. академію в Москві (1878). Один із засновників азерб. театру. Друкуватися почав в азерб. газ. «*Екіні*» («*Плугатар*», 1875—77). В своїх творах викривав пороки бурж. суспільства, критикував патріархальні та феод. звичаї (трагедія «*Горе Фахреддіна*», 1896). П'єса «*Початок нової ери*» (1924) — про встановлення Рад. влади в Азербайджані. Відомий і як публіцист.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные произведения. Баку, 1958.

Лит.: Алиева А. А. Н. Везиров — азербайджанский театр. Баку, 1967.

ВЕЗУВІАН — мінерал класу *силікатів*. $\text{Ca}_{10}(\text{Mg}, \text{Fe})_2\text{Al}_4[(\text{OH}, \text{F})_2(\text{SiO}_4)_2(\text{Si}_2\text{O}_7)_2]$. Силікати тетрагональна. Густ. 3,34—3,44. Твердість 6,75. Колір зеленувато-жовтий, бурій, зелений різних відтінків. Блиск скляний, жирний. В СРСР В. є на Уралі, в Якутії. Відміни В. зеленого кольору використовують для виготовлення худож. виробів.

ВЕЗУВІЙ — діючий вулкан на Пд. Італії, поблизу м. Неаполя. Утворює три конуси; внутрішній, найвищий і наймолодший з них, — власне В. заввишки до 1277 м. Складається з лави, вулканічного туфу та попелу. Перше зафіксоване істор. документами катастрофічне виверження В. відбулося 79, коли загинули міста *Помпеї*, *Геркуланум* і *Стабії*. Сильні виверження В. були 1631, 1794, 1822, 1872, 1906 і 1944.

ВЕЙДЕМЕЙЕР (Weydemeyer) Йосиф (1818 — 26.VIII 1866, Сент-Луїс) — діяч німецького і американського робітничого руху; учень і друг К. Маркса і Ф. Енгельса. З 1847 — член *Союзу комуністів*.



О. П. Ведерников.



П. П. Везута.



Г. Весерт.



А. Везаліє.

ВЕЙЕРШТРАСС

Учасник революції 1848—49 в Німеччині. В 1851 емігрував до США, де став одним із перших пропагандистів марксизму, засновником робіт. товариств і їхніх друкованих органів. Під час громадян. війни в США 1861—65 — полковник армії штатів.

Лит.: Поспелова В. Йосиф Вейерштрасс. В кн.: Маркс і Енгельс і перші пролетарські революціонери. М., 1961.

ВЕЙЕРШТРАСС (Weierstraß) Карл-Теодор-Вільгельм (31.X 1815, Остенфельде — 19.II 1897, Берлін) — німецький математик. Член Берлінської АН (з 1857), професор Берлін. ун-ту (з 1856). Праці В. стосуються математичного аналізу, варіаційного числення, теорії аналітичних функцій, лінійної алгебри і диференціальної геометрії. В основу теорії аналітичних функцій В. поклав степеневі ряди. В. створив теорію *еліптичних функцій*, взявши за основу запроваджені ним спец. функції. Серед учнів В. — С. В. Ковалевська.

ВЕЙМАР — місто на Пд. НДР, в окрузі Ерфурт, на р. Ільмі (бас. Ельби). Залізничний вузол. 63,1 тис. ж. (1975). Вперше В. згадується 975. Вироби. комбайнів, вимірвальних приладів; підприємства поліграф., фарфорової, хім., паперової, харч. пром-сті. Консерваторія, пед. ін-т. Туризм. Серед архіт. пам'яток В. — численні будівлі 16—18 ст. (Будинок Кранаха, бл. 1526; Герцогський палац, перебудований 1790—1803 в стилі класицизму; палац Бельєдер, 1726—32); Нім. нац. театр (1906—08), Вища школа архітектури і будівництва (1904—07, арх. Г.-К. ван де Велде); мальовничі парки (найбільший — парк Гете). Пам'ятники: Й. В. Гете, Й.-Ф. Шіллера (обидва 1857, скульптор Е. Річель), Е. Тельману (1958, скульптор В. Арнольд). Нац. музей Гете, мемор. будинки Шіллера і Ліста, худож. музей та ін. На Пн. від В. — *Бухенвальд*, де 1958 відкрито монумент борцям Опору фашизму (скульптор Ф. Кремер). У В. жили і творили Й.-С. Бак (1703 і 1708—17), К.-М. Вільд (1772—1813), Й.-В. Гете (1775—1832), Й.-Г. Гердер (1776—1803), Й.-Ф. Шіллер (1799—1805), Ф. Ліст (1848—61).

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА — термін, вживаний в історичній літературі для означення політ. устрою Німеччини 1919—33. Виникнення назви пов'язане з м. Веймаром, в якому 31.VII 1919 Установчі збори прийняли нову нім. конституцію. В. р. перестала існувати з встановленням нацистської диктатури.

ВЕЙМУТОВА СОСНА (*Pinus strobus*) — швидкоростуче дерево род. соснових. Ство́бур прямий, досягає до 60 м заввишки і до 1,5 м у діаметрі; крона широкопірамідальна. Росте в Пн. Америці. В Європі культивують із 17 ст. В СРСР, у т. ч. й на Україні, — як лісову й декоративну породу. Деревина В. с. — жовтувато-біла, використовується як будівельний матеріал та для виготовлення меблів, олівців, сірників тощо.

ВЕЙНБЕРГ Гаврило Давидович (червень 1891, с. Майдан, тепер Летичівського р-ну Хмельницької обл. — 26.VI 1946, Москва) — рад. партійний і профспілковий діяч. Член Комуністичної партії з 1906. В 1910—11 і 1914 віз парт. роботу в Києві й Катеринославі. У жовтні 1917 — член Петроград. ВРК; потім на парт. і профспілковій роботі; зокрема 1929—37 — секретар ВЦРПС. З 1943 на пенсії. Був членом ЦКВК і кандидатом у члени ЦКВК На XIV і XV з'їздах обирався членом ЦК ВКП(б), на XVI—XVIII — кандидатом у члени ЦК ВКП(б).

ВЕЙС (Weiss; Weissius) Годофред (рр. н. і с. м. невід.) — німецький історик 17 ст. Автор «Історичної дисертації про козаків» (лат. мовою), яку захистив 1684 на філос. ф-ті Лейпцигського ун-ту (того самого року її видано окремою брошурою). Віддаючи свої симпатії пануючим класам Речі Посполитої, В., однак, відзначив волелюбність укр. козаків, підкреслив їхні заслуги в захисті європ. країн від тур.-тат. агресії, згадав про участь козаків в обороні Відня від турків 1683. Козак.-сел. повстання кінця 16 ст. в праці В. висвітлено на основі тенденційної книги Р. Гейдештейна.

ВЕЙСМАН (Weismann) Август (17.I 1834, Франкфурт-на-Майні — 5.XI 1914, Фрайбург) — німецький біолог, теоретик еволюційного вчення. Закінчив Геттінгенський ун-т (1856). Професор Фрайбурзького ун-ту (1873—1912). Праці В. присвячені захисту, обґрунтуванню та розвитку вчення Ч. Дарвіна. Засновник *неодарвінізму*. Своїми теоріями про спадковість та індивідуальний розвиток В. завбачив осн. принципи сучас. уявлення про *хромосоми* як носії спадкової інформації, відкривши шляхи для сформулювання *хромосомної теорії спадковості*.

ВЕЙТЛІНГ (Weitling) Вільгельм (5.X 1808, Мардбург — 25.I 1871, Нью-Йорк) — діяч німецького робітничого руху, один з теоретиків утопічного, «зрівняльного» комунізму. За фахом краєвець. У 1835—41 — учасник таємних революц. орг-цій нім. ремісників у Парижі, в т. ч. «Союзу справедливих» (1836). У 1841—43 перебував у Швейцарії. В 1842 видав осн. працю «Гарантії гармонії і свободи» (рос. пер. 1962) — перший значний твір нім. соціалістичної л-ри. Учасник революції 1848—49 в Німеччині. В кін. 1849 вдруге емігрував до США (вперше — 1846). В. визнавав необхідність революц. встановлення комуністич. ладу, проте недооцінював значення революц. теорії і провідну роль робітнич. класу.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1—4, 19—21, 37 [див. Показчик імен].

ВЕЙЦ (Weitz) Поль (н. 25.VII 1932, Ері, шт. Пенсільванія) — астронавт США. Закінчив ун-т шт. Пенсільванія. У групі астронавтів — з 1966. Разом з Ч. Конрадом і Дж. Кервіном здійснив (25.V—22.VI 1973) політ на космічному кораблі «Аполлон», що в ході виконання програми стикувався з

орбітальною наук. станцією «Скай-леб». В. виходив у відкритий космос.

М. Я. Орлов.

ВЕКЛИЧ Максим Федорович (н. 23.II 1924, с. Первомайське, тепер Машівського р-ну Полтавської обл.) — український рад. геоморфолог, палеогеограф, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1961), професор (з 1974). Член КІРС з 1963. У 1950 закінчив Київ. ун-т. Протягом 1949—71 працював в Ін-ті геол. наук АН УРСР, з 1971 — зав. відділом палеогеографії Сектора географії АН УРСР. Праці присвячені питанням палеогеографії, геоморфології, четвертинної геології, вченню про корисні копалини. Держ. премія УРСР, 1975.

ВЕКСЕЛЬ (нім. Wechsel) — вид *цінної папери*; являє собою письмове боргове зобов'язання суворо встановленої законом форми, що дає його власникові (векселедержателю) безспірне право вимагати від боржника (векселедавця) сплати зазначеної у векселі суми грошей у вказаний в ньому строк. У капіталістичних країнах В. є одним із засобів обігу. В СРСР В. застосовували 1922—30 під час купівлі-продажу товарів і надання послуг у кредит держ., кооп. і приватними підприємствами. Внутр. обіг В. ліквідовано кредитною реформою 1930—32. В. використовують лише в зовнішньоторг. розрахунках з капіталістичними країнами у зв'язку з приєднанням СРСР 1936 до Женевської вексельної конвенції 1930.

ВЕКСЛЕР Володимир Йосипович (19.II (4.III) 1907, Житомир — 22.IX 1966, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1958). Член КІРС з 1937. Закінчив Моск. енерг. ін-т (1931). З 1930 працював у Всесоюзному електротех. ін-ті АН СРСР, з 1937 — у Фіз. ін-ті АН СРСР, одночасно (з 1949) — в м. Дубна, де очолював (з 1954) лабораторію фізики високих енергій. Осн. роботи — з фіз. принципів прискорення заряджених частинок, фізики високих енергій, космічного проміння. У 1944 запропонував принцип *автофазування*, який покладено в основу дії багатьох сучас. *прискорювачів заряджених частинок*. Керував створенням *синхрофазотрона* на 10 Гев в Дубні (1957). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР. Портрет с. 148.

ВЕКТОР (лат. vector — той, що несе) — одне з основних понять сучасної математики, фізики тощо. Термін ввів 1846 У. Гамільтон. У тривимірному евклідовому просторі вектор виступає як напрямлений відрізок (мал.). Довжина такого відрізка наз. *модулем* (або довжиною) вектора. В., модуль якого дорівнює нулю, наз. *нуль-вектором* (вважають, що він не має напрямку або йому можна надати будь-який напрям). В., довжина якого дорівнює 1, наз. *одичинним вектором* (о р т о м). В. позначають латинськими літерами жирного (*a*) або звичайного (зі стрілкою



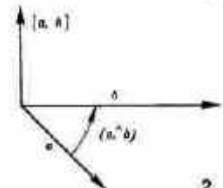
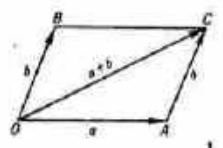
Веймар. Герцогський палац, перебудований 1790—1803 (тепер художній музей).



Веймутова сосна. Гілка з шишками.



Позначення вектора.



Векторне числення:
1 — сума двох векторів;
2 — векторний добуток двох векторів.

зверху) шрифту, його модуль — символами $|a|$, a , $|a|$, Кожний напрямлений відрізок цілком визначається своїм початком і кінцем, отже В. можна розглядати як упорядковану пару точок. Тому його ще позначають символами

\overrightarrow{AB} , \overrightarrow{AB} (на першому місці — початок), відповідно позначають і його

модуль: $|\overrightarrow{AB}|$, $|\overrightarrow{AB}|$. Два В. вважаються рівними, якщо вони мають той самий напрям, а їхні модулі рівні. Якщо при рівності модулів їхні напрями протилежні, В. наз. протилежними. В., протилежний вектору \vec{a} , позначається $-\vec{a}$. Будь-які В., паралельні одній прямій, наз. колінеарними. В., паралельні одній площині, наз. компланарними. Якщо в просторі введено декартову систему координат, кінці В. матимуть координати x_1, y_1, z_1 і x_2, y_2, z_2 . Три числа $a_1 = x_2 - x_1$, $a_2 = y_2 - y_1$, $a_3 = z_2 - z_1$ цілком визначають вектор. Тому В. означають ще як упорядковану трійку чисел. Поширюючи це означення на багатомірний простір, вектором в n -вимірному просторі наз. будь-яку упорядковану сукупність чисел a_1, \dots, a_n (координати В. в якомусь базисі). В. є матем. еквівалентом багатьох величин (фізичних, механічних тощо), які характеризуються не лише своїми числовими значеннями, а й напрямом (сила, шлях, швидкість). Про дії над В. див. Векторне числення.

ВЕКТОРНЕ ЧИСЛЕННЯ — розділ математики, в якому вивчають дії над векторами. Ці дії відображають ті взаємовідношення, які є між реально існуючими векторними величинами (силами, швидкостями тощо). Розрізняють векторну алгебру і векторний аналіз.

Векторна алгебра вивчає дії над векторами, не пов'язані з поняттям граничного переходу: додавання векторів, множення вектора на число (скаляр), скалярне, векторне і мішане множення векторів. Якщо \vec{a} і \vec{b} — два вектори, їхньою сумою (позначається $\vec{a} + \vec{b}$) наз. вектор, що збігається з діагоналю паралелограма, побудованого на векторах \vec{a} і \vec{b} як на сторонах (мал. 1). Початок цього вектора збігається з початком векторів \vec{a} і \vec{b} . Сума не залежить від вибору спільного початку векторів.

Оскільки $\vec{AC} = \vec{b}$, суму можна ще означити як замикальну ламану лінію ОАС, яка утворюється аналітиком сумишнього початку другого доданка з кінцем першого. Аналогічно додають будь-яку кількість векторів. Напрям суми — від початку першого до кінця останнього вектора. Додавання векторів підпорядковується двома законами: $\vec{a} + \vec{b} = \vec{b} + \vec{a}$ (комутативність), $(\vec{a} + \vec{b}) + \vec{c} = \vec{a} + (\vec{b} + \vec{c})$ (асоціативність). Добуток вектора \vec{a} і скаляра λ наз. вектор (позначають $\lambda\vec{a}$ або $\vec{a}\lambda$), який є колінеар-

ним до \vec{a} і має той самий напрям, що й \vec{a} (при $\lambda > 0$), або протилежний при $\lambda < 0$; його довжина дорівнює $|\lambda| \cdot |\vec{a}|$. Множення вектора на число підпорядковується таким законам: $\lambda\vec{a} = \vec{a}\lambda$;

$\lambda(\mu\vec{a}) = (\lambda\mu)\vec{a}$; $(\lambda + \mu)\vec{a} = \lambda\vec{a} + \mu\vec{a}$; $\lambda(\vec{a} + \vec{b}) = \lambda\vec{a} + \lambda\vec{b}$.

Скалярним добутком двох векторів \vec{a} і \vec{b} [позначається $\vec{a}\vec{b}$ або (\vec{a}, \vec{b})] наз. скаляр, який визначається за формулою $(\vec{a}, \vec{b}) = |\vec{a}| |\vec{b}| \cos(\angle \vec{a}, \vec{b})$ [символом (\vec{a}, \vec{b}) позначено кут між векторами, менший від розгорнутого]. Скалярне множення підпорядковується таким законами: $(\vec{a}, \vec{b}) = (\vec{b}, \vec{a})$ (комутативність); $(\vec{a} + \vec{b}, \vec{c}) = (\vec{a}, \vec{c}) + (\vec{b}, \vec{c})$ (дистрибутивність); $(\lambda\vec{a}, \vec{b}) = \lambda(\vec{a}, \vec{b})$.

Векторним добутком двох векторів \vec{a} і \vec{b} наз. вектор (позначається $[\vec{a}, \vec{b}]$), який перпендикулярний до векторів \vec{a} , \vec{b} ; його напрям визначається за правилом правої руки, тобто якщо вказівний палець правої руки направити по вектору \vec{a} , середній — по вектору \vec{b} , то відігнутий великий палець вкаже напрям векторного добутку (мал. 2); його довжина визначається за формулою $|\vec{a}, \vec{b}| = |\vec{a}| |\vec{b}| \sin(\angle \vec{a}, \vec{b})$.

Векторне множення підпорядковується таким законами: $[\vec{a}, \vec{b}] = -[\vec{b}, \vec{a}]$ (антикомутативність); $[\vec{a} + \vec{b}, \vec{c}] = [\vec{a}, \vec{c}] + [\vec{b}, \vec{c}]$ (дистрибутивність); $[\lambda\vec{a}, \vec{b}] = \lambda[\vec{a}, \vec{b}]$. Інколи напрям векторного добутку визначають за правилом лівої руки. Мішаним (потрійним) добутком трьох векторів, взятих у певному порядку, наз. скаляр [позначається символом $\vec{a}\vec{b}\vec{c}$ або $(\vec{a}, \vec{b}, \vec{c})$], який визначається формулою $\vec{a}\vec{b}\vec{c} = (\vec{a}, \vec{b}, \vec{c})$. Геом. зміст мішаного добутку — об'єм паралелепіпеда, побудованого на векторах \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} як на ребрах, взятих із певним знаком.

Векторний аналіз — розділ В. ч., де викладено матем. апарат, за допомогою якого вивчають векторні та скалярні поля (див. Поля теорія).

Лит.: Кочин М. Е. Векторное исчисление и начала тензорного исчисления. М., 1963; Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии. М., 1968; Кованцов М. І. Диференціальна геометрія. К., 1973; Борисенко А. І., Тапалов І. Е. Векторний аналіз і начала тензорного исчисления. Х., 1978.

М. І. Кованцов.

ВЕКТОРНИЙ ПРОСТІР — узагальнення поняття сукупності векторів тривимірного евклідового простору. В. п. наз. сукупність об'єктів будь-якої природи (векторів) \vec{a}, \vec{b}, \dots , для яких встановлено

операції додавання і множення на числа (скаляри) α, β, \dots , що належать деякому полю P ; властивості цих операцій визначаються певною системою аксіом: 1) $\vec{a} + \vec{b} = \vec{b} + \vec{a}$; 2) $(\vec{a} + \vec{b}) + \vec{c} = \vec{a} + (\vec{b} + \vec{c})$; 3) рівняння $\vec{a} + \vec{x} = \vec{b}$ має єдиний розв'язок, якщо $\vec{b} = \vec{a}$, цей розв'язок наз. нульовим вектором (позначається $\vec{0}$) або нуль-вектором; при $\vec{b} = \vec{0}$ він називається протилежним до \vec{a} (позначається $-\vec{a} = (-1) \cdot \vec{a}$); 4) $\alpha(\vec{a} + \vec{b}) = \alpha\vec{a} + \alpha\vec{b}$; $(\alpha + \beta)\vec{a} = \alpha\vec{a} + \beta\vec{a}$; 5) $(\alpha\beta)\vec{a} = \alpha(\beta\vec{a})$; 6) $1 \cdot \vec{a} = \vec{a}$ (1 — одиниця поля P). Якщо існує n лінійно незалежних векторів $\vec{e}_1, \dots, \vec{e}_n$, тобто таких, для яких рівність $\alpha^1\vec{e}_1 + \dots + \alpha^n\vec{e}_n = \vec{0}$ виконується лише при $\alpha^1 = \dots = \alpha^n = 0$, а будь-який вектор \vec{a} можна представити у вигляді їх лінійної комбінації: $\vec{a} = x^1\vec{e}_1 + \dots + x^n\vec{e}_n$, то В. п. наз. n -вимірним. Вектори $\vec{e}_1, \dots, \vec{e}_n$ утворюють базис В. п., числа x^1, \dots, x^n наз. координатами вектора \vec{a} в цьому базисі. Прикладом n -вимірного В. п. є сукупність многочленів, степені яких не перевищують $n-1$, якщо додавати ці многочлени і множити їх на числа за звичайними правилами. Нуль-вектором у цьому просторі є многочлен, тотожно рівний нулеві. За базис можна взяти *одночлени* $x^{n-1}, x^{n-2}, \dots, 1$. В. п. наз. дійсним евклідовим, якщо в ньому введено операцію скалярного множення векторів, а поле P є полем дійсних чисел. Скалярний добуток двох векторів \vec{a}, \vec{b} наз. дійсне число [скаляр, позначається $\vec{a}\vec{b}$ або (\vec{a}, \vec{b})], яке збігається з векторами \vec{a}, \vec{b} так, що при цьому виконуються рівності: $(\vec{a}, \vec{b}) = (\vec{b}, \vec{a})$; $(\lambda\vec{a}, \vec{b}) = \lambda(\vec{a}, \vec{b})$; $(\vec{a} + \vec{b}, \vec{c}) = (\vec{a}, \vec{c}) + (\vec{b}, \vec{c})$; $(\vec{a}, \vec{a}) \geq 0$ (нуль — лише для $\vec{a} = \vec{0}$). Якщо скалярний добуток дорівнює нулеві, вектори наз. ортогональними. Квадратний корінь з скалярного квадрата вектора наз. *нормою* або довжиною цього вектора (позначається $|\vec{a}|$ або $\|\vec{a}\|$). Кут між векторами наз. числом (\vec{a}, \vec{b}) , яке визначається рівністю $\cos(\angle \vec{a}, \vec{b}) = (\vec{a}, \vec{b}) / |\vec{a}| |\vec{b}|$.

Поняття скалярного добутку векторів можна поширити на В. п. над полем комплексних чисел (тоді мають унітарний простір). Теорія В. п. є зручним і ефективним інструментом для вивчення різноманітних явищ навколишньої дійсності. В. п. наз. ще лінійним простором.

Лит.: Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии. М., 1968; Калужин Л. А., Вишневский В. А., Шуб П. О. Линейные пространства. К., 1971; Ефимов Н. В., Розендорн Э. Р. Линейная алгебра и многомерная геометрия. М., 1974. М. І. Кованцов.

ВЕКУА Ілля Несторович [23.IV (6.V) 1907, с. Шешелети Гальського р-ну Абх. АРСР — 2.XII 1977, Тбілісі] — грузинський рад. математик, акад. АН СРСР (з 1958) і АН Груз. РСР (з 1946, її президент з 1972), Герой Соціалістичної Праці (з 1969). Член КПРС з 1943. Закінчив Тбіліський ун-т (1930). Праці В. присвячені застосуванням теорії аналітичних функцій до розв'язування рівнянь ма-



Ф. Вейдмейер.



К.-Т.-В. Вейерштрасс



В. Вейлінгер.



П. Вейн.

ВЕКШИНСЬКИЙ

тематичної фізики. Вивчив заг. властивості розв'язків широкого класу еліптичних рівнянь і розробив методи дослідження заг. крайових задач. Одержані ним результати застосовуються в теорії пружності і геометрії (теорія згинання поверхонь). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1963.

Тв.: *Обобщенные аналитические функции*. М., 1959.

ВЕКШИНСЬКИЙ Сергій Аркадійович [15 (27).X.1896, Псков — 20.IX.1974, Москва] — російський рад. вчений у галузі електровакуумної техніки, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1940. Працював (1922—46) на інженерних посадах на підприємствах Ленінграда і Новосибірська. З 1947 — директор н.-д. ін-ту. Осн. галузь наук. діяльності — розробка методів дослідження сплавів, створення електронних приладів. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951, 1955. Ленінська премія, 1962. Золота медаль ім. О. С. Попова, 1962.

ВЕЛАСКЕС (Rodríguez de Silva Velázquez; Diego (4 або 5.VI.1599, Севілья — 6.VIII.1660, Мадрид) — іспанський живописець. Учився в Севільї у Ф. де Еррери Старшого та у Ф. Пачеко (1610—16). В ранніх творах В. відображав життя селян і ремісників («Сніданок», 1617, ДЕ; «Водонос», близько 1620, Музей Уеллінгтона, Лондон); навіть у реліг. композиціях художник переносив дію в реальні обставини («Христос у домі Марфи та Марії», 1620—22, Нац. галерея, Лондон). Ставши з 1623 придворним живописцем, В. не втратив інтересу до навколишнього життя, що виявилось, зокрема, в його картинах на міфологічні теми («Вакх», до 1630; «Кузня вулкана», 1630 — обидві в Прадо у Мадрид; «Венера з дзеркалом», 1651, Нац. галерея, Лондон). Картина В. «Здача Бреді» (1634—35, Прадо) заклала основи істор. живопису в мист. Зх. Європи. У портретах, яким належить осн. місце в творчості В., художник створив типові образи представників різних суспільних прошарків. В офіц. портретах вдало поєднував подібність з гострою психологічною характеристикою й традиційною парадністю (портрети — герцога Олівареса, інфанта Бальтасара Карлоса, обидва — 1634—35, Прадо; Хуана Матеоса, бл. 1632, Дрезденська картинна галерея; герцога Олівареса, бл. 1638, ДЕ; Хуана Парехи, 1650, зб. Радіор, Солсбері; інфанти Маргарити, 1660, Київ. музей зх. та сх. мистецтва, та ін.). В останні роки життя В. створив дві найважливіші картини: «Лас Менінас» («Фрейліни», 1656) та «Прялі» (1657) — обидві в Прадо.

Лт. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Лит.: Малицька К. Веласкес. Альбом. М., 1960; Кемцов В. Картини Веласкеса. М., 1969.

Л. П. Логинська.

ВЕЛДЕ ван де (van de Velde) — родина голландських живописців 17 ст. 1) Есаяс ван де В. (бл. 1590—91, Амстердам — похований 18.XI.1630, Гаага) — писав пейзажі й картини на батальні та побутові теми («Вид Зірікзе», 1618; «Товариство у парку», бл. 1620; «Пейзаж з вершинами», 1623). 2) Віллем ван де В. (хрещений 18.XII.1633, Лейден — 6.IV.1707, Лондон). Малював морські краєвиди («Штиль», 1657; «Парусники на морі»). 3) Адриан ван де В. (хрещений 30.XI.1636, Амстердам — похований 21.I.1672, там же). Брат Віллема ван де В. Автор пейзажів, жанрових картин, портретів («Зупинка в дорозі», 1660; «Пейзаж з родиною групою», 1667; «Зима», 1668). Окремі твори В. зберігаються в Ермітажі й Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві.

ВЕЛЕС. Волос — давньослов'янське поганське божество, покровитель скотарства, багатства й торгівлі. Запровадження на Русі християнства витіснило культ В. Покровителем скотарства почали вважати «святого Власа». В. — давня українська народна назва групи зірок Плеяд (див. Волосожар).

ВЕЛЕТ, велетень, волот — персонаж східнослов'янської міфології. В українських народних казках В. (Вернигора, Вернидуб, Котигорошко) — богатирі неймовірної сили.

ВЕЛЕТЕНСЬКИЙ ОЛЕНЬ (Megaloceros giganteus), ірландський олень — найменший ссавець родини оленевих. Існував у плейстоцені і ранньому голоцені. Мав великі (до 4 м у розмаху), на кінцях лопато-подібно розширені роги. В. о. мешкав у вологих лук. Був поширений у помірній зоні Європи, Азії і Пн. Африки. Найбільша кількість знахідок В. о. відома з торфовищ Ірландії. На тер. СРСР викопні рештки В. о. відомі з Моск., Рязан., Свердлов. обл., Пн. Кавказу та ін. На Україні зустрічаються повсюди в антропогенових відкладах, особливо численні в долинах Дніпра, Десни і Дністра.

Н. Л. Корнієв.

ВЕЛИКА АВСТРАЛІЙСЬКА ЗАТОКА — затока Індійського ок. біля пд. узбережжя Австралії. Пл. 484 тис. км². Глибина затоки до 5080 м. Найбільший порт — Аделаїда.

ВЕЛИКА БАГАЧКА — селище міського типу Полтавської обл. УРСР, райцентр, на р. Пслі (притока Дніпра), за 13 км від залізничної ст. Яреськи. 4,2 тис. ж. (1977). Перші письмові згадки про с-ще Багачку припадають на кін. 16 — поч. 17 ст. З 1649 — сотенне містечко Миргородського полку, козакі його брали участь у боротьбі проти зрадників укр. народу гетьмана І. Виговського; під час Північної війни 1700—21 в складі російськ. військ боролися проти швед. загарбників. Рад. владу в с-щі встановлено у січні 1918. З 1925 має сучас. назву. З 1959 В. Б. — с-ще міськ. типу. Ф-ка госп. виробів, комбікормовий з-д, млин, 2 міжколг. буд. орг-ції, комбінат побутового обслуговування. Середня

та музична школи; лікарня, поліклініка, санаторій. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. У Великій Багачці народився і жив відомий радянський кобзар Ф. Д. Кисилерик.

ВЕЛИКА БІЛА ПОРОДА СВИНЕЙ — порода скороспілих сваней універсальної продуктивності. Найпоширеніша в СРСР. Виведена в 19 ст. в Англії. У 80-х рр. завозилась в Росію. З 1921 на Полтав. і Носівській с.-г. дослід. станціях з кращими тваринами цієї породи і місцевими свиньми була проведена племінна робота, в результаті якої створено по суті нову вітчизняну В. б. п. с., представлену трьома типами: м'ясним, м'ясо-саліним і саліним. Жива маса кнурів — до 350 кг, маток — 250 кг. Підсвинки в 6-місячному віці досягають 100 кг. Плодючість — 11—12 поросят на опорос. На Україні найкращі стада В. б. п. с. вирощуються у племінних заводах ім. М. О. Щорса (Микол. обл.), «Велика Бурінка» (Черкас. обл.), «Василівка» (Сум. обл.) і на багатьох фермах колгоспів і радгоспів. В. б. п. с. використовують для чистопородного розведення і поліпшення місцевих



Свинотатка великої білої породи.

пород свиней, а також при виведенні нових порід. Свинотаток В. б. п. с. широко використовують для пром. схрещування з кнурами ін. порід.

ВЕЛИКА ВЕДМЕДИЦЯ, Великий Віз — сузір'я Пн. півкулі неба. Сім яскравих зір В. В. утворюють фігуру, що нагадує кіш (див. карту до ст. *Зоряне небо*). За двома крайніми зорями цієї фігури (α і β) можна знайти *Полярну зорю*. Сузір'я Великої Ведмедиці видно на території УРСР протягом усього року.

ВЕЛИКА ВИСЬ — річка в Кіровоград. обл. і на її межі з Черкаською обл. УРСР, лівий витік р. Синюхи (бас. Пд. Бугу). Довж. 166 км, пл. бас. 2860 км². На В. В. — м. Новомиргород.

«ВЕЛИКА ВІЙНА» 1409—11 — між *Тевтонським орденом*, що намагався загарбати польські і литовські землі, з одного боку, та Польським королівством і Великим князівством Литовським, з другого. У складі польсь.-лит. армії боролися рос., укр., білорус., чеські і молд. загопи. В *Грюнальдській битві* 1410 військовому ордену було розгромлено. Незважаючи на те, що за *Торунським миром* 1411 орден відмовлявся лише від частини своїх претензій (від Жемайтії і Добжинської землі), «В. в.» сприяла припиненню ним експансії на Схід.



В. П. Беккер.



І. Н. Векуа.



С. А. Векшинський.



Д. Веласкес.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941—45 — визвольна війна радянського народу проти фашистської Німеччини та її союзників: найважливіший, вирішальний фронт *другої світової війни 1939—45*. Нав'язана їм, фашизмом війна була найбільшим воєнним виступом ударних сил світового імперіалізму проти соціалізму. Вступ СРСР у 2-у світову війну змінив її політ. характер, зумовив переростання війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блоку, в антифашистську, визвольну. СРСР став гол. оплотом народів у боротьбі проти фашизму.

Вважаючи розгром Рад. країни вирішальним етапом боротьби за світове панування, нацисти готувалися до війни проти СРСР з часу свого приходу (1933) до влади в Німеччині. Спираючись на щедру допомогу амер. і англ. монополій і використовуючи недалекоглядну політику потурання фашист. агресії з боку бурж. урядів зх. країн, фашист. Німеччина створила величезний воєно-екоп. потенціал. Воєнне виробництво з 1934 по 1940 збільшилося в 22 рази, чисельність збройних сил — у 35 раз. Гітлерівці використали й виробничі потужності д-в-сателітів та окупованих країн. Навесні 1941 збройні сили фашист. Німеччини налічували бл. 8,5 млн. чол. Нім.-фашист. армія мала на озброєнні 5639 танків і штурмових гармат, понад 10 тис. літаків, 61 тис. гармат і мінометів. Військ.-мор. флот на червень 1941 мав 5 лінокорів, 8 крейсерів, 43 есмінці, 161 підводний човен. Безпосередню підготовку війни проти СРСР фашист. Німеччина почала влітку 1940, після розгрому Франції. В основу стратегічного плану війни проти СРСР (див. «*Барбаросса*» план) гітлерівці поклали концепцію «блискавичної» війни. Вони готувалися завдати кілька нищівних ударів концентрованими силами танкових і моторизованих військ з метою роз'єднання, оточення і знищення гол. сил Червоної Армії, що дислокувалися в зх. районах СРСР, і просунулися в глибокі країни до ліній Архангельськ — Астрахань. Для нападу на СРСР було виділено (разом із збройними силами Італії, Фінляндії, Румунії й Угорщини) 190 д-зій (у т. ч. 153 німецькі) — всього 5,5 млн. чол. Вони мали на озброєнні бл. 4300 танків, 47,2 тис. гармат і мінометів, 4980 бойових літаків і 192 бойові кораблі. Проти СРСР було сконцентровано 83% сухопут. сил *вермахту*, в т. ч. 86% танкових і 100% моторизованих д-зій, 4 із 5 повітряних флотів. Усі ці сили зосереджувалися в трьох осн. стратегічних угрупованнях. Група армій «Північ» мала діяти в напрямі Ленінграда, група армій «Центр» — на Московському, група армій «Південь» — на Київському напрямках. Крім того, на Пн. було зосереджено групу «Норвегія» і 2 фінл. армії. Комуністична партія і Рад. уряд передбачали можливість збройної боротьби з силами імперіалізму і в роки мирного соціалістичного будівництва вживали необхідних за-

ходів по зміцненню обороноздатності СРСР. Завдяки здійсненню соціалістичної індустріалізації країни й колективізації с. г. за роки передвоєнних п'ятирічок було закладено могутню матеріально-тех. базу для захисту Рад. Союзу. Особливе значення мало створення пром. бази в сх. районах країни. У передвоєнні роки було здійснено важливі заходи по організації оборонної пром.-сті, розгортанню і тех. переозброєнню Рад.



Загін народного ополчення вирушає на передові позиції. Київ. 1941.

Збройних Сил. Чисельність їх на червень 1941 становила 5373 тис. чол. На території зх. прикордонних військ. округів (Ленінгр., Одеського, Особливих — Прибалтійського, Зх. та Київського) дислокувалися 170 д-зій і 2 бригади, які налічували 2680 тис. чол., 37,5 тис. гармат і мінометів (без 50-міліметрових), 1475 танків нових типів (KB і Т-34), 1540 бойових літаків останніх конструкцій та значну кількість танків і літаків застарілих зразків. Але не всі накресли-



Атака морської піхоти в районі Севастополя. 1941



На Схід евакуюються устаткування підприємств. 1941.



Виробництво боєприпасів на евакуйованому з України військовому заводі.

ні партією заходи по зміцненню оборони країни вдалося здійснити до поч. війни. Агресор мав перевагу над рад. військами на ряді напрямів у 3—4 рази. Відіграли свою роль і прорахунки в оцінці можливого часу нападу фашист. Німеччини на СРСР і пов'язані з цим упущення в підготовці до відсічі перших ворожих ударів. У таких невідповідних умовах рад. війська були змушені вступити в війну з сильним і досвідченим ворогом. Перший період війни (22. VI 1941 — 18. XI 1942). На світанку 22. VI 1941 фашист. Німеччина без оголошення війни, віроломно порушивши договір про ненапад, почала воєнні дії проти СРСР. На боці гітлерівців виступили також Італія, Румунія, Фінляндія й Угорщина. Над Рад. країною нависла смертельна небезпека. Вже в перший день війни Комуністична партія і Рад. уряд у своєму зверненні закликали народ дати відсіч агресорові й висловили тверду впевненість у перемозі. У 14 військ. округах було оголошено мобілізацію, в більшості районів Європ. частини Рад. Союзу запроваджено воєнний стан, прикордонні військ. округи реорганізовано у Пн.-Зх., Зх., Пд.-Зх. і Пд. фронти. Для стратегічного керівництва Збройними Силами 23. VI було створено Ставку Головного Командування, 8. VIII 1941 її перетворено на Ставку Верховного Головнокомандування.

В запеклій боротьбі проти ворога рад. війська всюди виявляли безприкладну хоробрість, вели активну оборону, намагалися утримати кожну п'ядь землі. Взірцем героїзму були бойові дії прикордонників, оборона Лисна, Перемишля та Брестська оборона 1941. Однак, використовуючи раптовість нападу і чисельну перевагу, фашист. війська за три тижні просунулися на 350—600 км, захопили Прибалтику, Білорусію, значну частину України, Молдавію й зх. області РРФСР. У винятково тяжких умовах Комуністична партія зуміла мобілізувати рад. народ на боротьбу проти загарбників. Розроблену партією програму організації відсічі ворогові було викладено в Директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) парт. і рад. орг-ціям при фронт. областей від 29. VI 1941. Зміст її виклав у виступі по радіо 3. VII 1941 голова утвореного 30. VI 1941 *Державного Комітету Оборони* (ДКО) Й. В. Сталін. Вся повнота влади зосереджувалась у руках ДКО. Гол. зусилля партія спрямувала на зміцнення Збройних Сил. На 1. VII 1941 було мобілізовано 5,3 млн. чол. З 22. VI по 1. XII 1941 люда армія поповнилася 291 д-зією і 94 бригадами. Створювалися загони народного ополчення (див. *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45*) і *винищувальні батальйони*. В перших лавах бійців були комуністи і комсомольці. На фронті перебувала майже третина членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), 500 секретарів ЦК компартій республік, крайових, обласних, міських і район. комітетів, 270 відпові-



Спорудження барикад на вулицях Одеси. 1941.



Льодова дорога на Ладозькому озері в блокований Ленінград. 1942.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА



Бійці робітничого батальйону заводу «Красный Октябрь» виходять на передові позиції. Сталінград. Кінець 1942.

дальних працівників ЦК ВКП(б). Всього в ряди Збройних Сил за перші півроку війни влилося понад 1,1 млн. комуністів. У липні 1941 в армії було запроваджено інститут військових комісарів. Здійснювався комплекс воєнно-екоп. заходів по перебудові наг-ва на воєнний лад. З прифронтових районів на Схід було евакуйовано 1360 великих пром. підприємств, понад 10 млн. чол. 18.VII 1941 Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Створювалася мережа партійного підпілля. Під керівництвом Комуністичної партії в тилу фашист. окупантів розгорнулася всенар. боротьба. Її важливою складовою частиною став масовий партизанський рух (див. *Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45*).

Разом з усіма народами СРСР одностайно піднялися на захист соціалістичної Батьківщини трудящі Рад. України. 7.VII 1941 Президія Верховної Ради УРСР, Радпарком УРСР і ЦК КП(б)У звернулися до всіх робітників, колгоспників та інтелігенції республіки з закликом стати на захист Вітчизни. У перші місяці війни з УРСР до Збройних Сил пішло 2,5 млн. чол. В армію і на флот у перший рік війни влилося 240 тис. комуністів республіки. На керівну роботу в Збройні Сили, гол. чин. членами військ. рад і начальниками політ. органів фронтів, армій і з'єднань, були направлені партійні і держ. працівники УРСР: Л. І. Брежнєв, М. О. Бурмистенко, С. І. Бутирін, К. С. Грушевський, І. С. Грушецький, О. О. Єпішев, Н. Т. Кальченко, А. П. Кириленко, Л. Р. Корнієць, М. С. Хрущов та багато інших. В 12 областях України в нар. ополчення вступило бл. 1,3 млн. чол. У будівництві оборонних рубежів взяли участь понад 2 млн. трудящих. Самовіддано трудилися для фронту робітники, колгоспники й інтелігенція республіки. З липня по жовтень 1941 було евакуйовано 3,5 млн. жителів республіки, перебазовано на Схід 500 великих пром. підприємств, майже тисяч колгоспів, радгоспів і МТС, наукові та культ.-осв. заклади Укр. РСР. Колективи їх, гостинно зустрінуті трудящими братніх рад. республік, своєю героїчною працею внесли значний вклад у справу перемоги над фашизмом.

Під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в червні — вересні 1941 було сформовано 23 підпільні обкоми, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 підпільних парт. орг-цій і осередків, 9 підпільних обкомів ЛКСМУ, 213 міськкомів і райкомів комсомолу, 286 комсомольських орг-цій, 883 партизанські загони, понад 1700 диверсійних і розвідувальних груп. Опір Червоної Армії наступаючому ворогові наростає. Особливого значення набирали бойові дії на зх. (Московському) напрямі. Тут понад 2 місяці тривала *Смоленська оборонна операція 1941*. Гітлерівцям не вдалося з ходу вийти до Москви. Під час Смоленської операції народилася *гвар-*

дія радянська. Під Оршею вперше було застосовано нову рад. зброю — реактивні міномети («катюші»). Напружений характер мали бойові дії рад. військ на пд.-зх. напрямі. З 10.VII по 20.IX тривала героїчна оборона Києва (див. *Київська оборонна операція 1941*), з 5.VIII по 16.X — *Одеська оборона 1941*. Незважаючи на героїчний опір рад. військ, гітлерівці восени 1941 захопили майже всю Лівобережну Україну, частину Донбасу і май-



Заступник начальника політуправління Південного фронту, бригадний комісар Л. І. Брежнєв вручає партійний квиток Район Тьупсе. Вересень 1942.

же весь Крим. Гол. військ.-мор. базу Чорноморського флоту Севастополь було заблоковано з суші. 250 днів тривала героїчна *Севастопольська оборона 1941—42*. На пн.-зх. напрямі фашист. війська вийшли на підступи до Ленінграда (див. *Ленінградська битва 1941—44*), на зх. напрямі — до Москви.



Партизани з'єднання під командуванням О. М. Сабурова форсують річку Ворожний тил. Осінь 1942.



Міст через річку Горинь, підпалений в повітря партизанами. Ворожний тил. 1943.



Форсування Дніпра радянськими військами в районі Букринського плацдарму. Вересень 1943.

на Півдні — до Ростова-на-Дону. На окупованій території гітлерівці встановили режим кривавого терору. Проте у ворожому тилу розгорнулася всенар. боротьба. На кінь. 1941 за лінією фронту діяло понад 2 тис. партизанських загонів, у яких було 90 тис. чол. Восени 1941 почали бойові дії партизанські загони С. А. Копяка, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова та ін. Ще влітку 1941 почала складатися *антигітлерівська коаліція*, яка 1942 налічувала 28 д-в на чолі з СРСР, США й Великобританією.

В кінці вересня 1941 гітлерівське командування відновило наступ на Московському напрямі. Рад. війська зх. фронту й трудящі столиці в оборонних боях під Москвою стримали натиск фашист. д-зій. Успіхові битви під Москвою сприяв контрнаступ рад. військ під Тихоном і Ростовом-на-Дону, що почався в середині листопада. 5—6.XII 1941 війська зх. і Калінінського фронтів перейшли під Москвою в контрнаступ. Це була перша велика наступальна операція рад. військ, що переросла в заг. наступ Червоної Армії, який тривав протягом січня — квітня 1942. Рад. війська просулися на зх. на 350—400 км. Під час зимового наступу було розгромлено 50 ворожих д-зій. Поразка нім.-фашист. військ під Москвою і зимовий наступ Червоної Армії мали величезне воєн.-політ. значення. Було остаточно поховано гітлерівський план «блискавичної» війни й розвінчано міф про непереможність нім.-фашист. армії. *Московська битва 1941—42* поклала початок корінному повороту в ході війни. Але, скориставшись з відсутності *другого фронту*, гітлерівці на 1.V 1942 зосередили на Сх. фронті 6,2 млн. солдатів і офіцерів, 3229 танків і штурмових гармат, 3395 бойових літаків, бл. 57 тис. гармат і мінометів. Рад. війська (ліюча армія) налічували на той час 5,1 млн. чол., 44,9 тис. гармат і мінометів, 3882 танки, 2221 бойовий літак. Не маючи змоги вести одночасно наступальні дії на всьому фронті, гітлерівське командування зосередило осн. сили на Пд. з метою вийти в нафтові райони Кавказу й захопити Сталінград (тепер Волгоград), щоб перерізати рад. комунікації на Волзі. В травні 1942 після запеклих боїв противник оволодів Керченським п-овом. Ще більше ускладнилася обстановка після невдалого наступу рад. військ під Харковом у кінці травня 1942 (див. *Харківська операція 1942, 1943*). 4.VII 1942 рад. війська залишили Севастополь. Ворог знову оволодів ініціативою і перейшов у наступ на Сталінградському і Кавказькому напрямках. Внаслідок цього влітку 1942 Рад. Союз знову опинився в надзвичайно тяжкому становищі. Ворог захопив територію, на якій до війни вироблялось 33% всієї валової пролукції пром-сті, було 47% посівних площ і проживало 45% населення СРСР. Окуповано було всю територію України. Партія поставила перед Червоною Армією завдання будувати зупинити ворога. 17.VII почалася *Сталінградська битва 1942—*

43. На Кавк. напрямі гітлерівці захопили Пн. Кавказ, Таманський п-ів, вийшли до передгір'їв Гол. Кавк. хребта й оволоділи деякими перевалами. На поч. листопада 1942 рад. війська зупинили ворога. В запеклих боях зросла бойова майстерність командирів і всього особового складу Рад. Збройних Сил. Це дало змогу в жовтні 1942 скасувати інститут військ. комісарів і перейти в армії до повної єдиначальності. Зміцнів тил країни. Значно посилювалася воєнно-економічна база, що забезпечило швидке зростання виробн. військ. техніки і озброєння. Виробн. літаків 1942 зросло в 3,3 раза, танків, артилерії, кулеметів — майже вдвоє. Героїчними діями на фронті і труд. подвигами в тилу рад. народ на кін. 1942 створив умови для корінного перелому в ході війни.

Другий період В. В. в. (19.XI 1942 — кінець 1943) почався контрнаступом радянських військ під Сталінградом. 23.XI вони завершили оточення великого угруповання ворога (22 д-зії заг. чисельністю 330 тис. чол.) і 10.I—2.II 1943 розгромили його. Фашист. Німеччина та її союзники втратили у Сталінградській битві 1,5 млн. чол.—бл. чверть сил, що діяли на рад.-нім фронті. Перемога під Сталінградом знаменувала початок корінного перелому в ході війни, заг. наступу Червоної Армії на всьому фронті й масового вигнання ворога з рад. землі. В січні — березні 1943 рад. війська прорвали блокаду Ленінграда, успішно провели наступальні операції на Верхньому Дону в районі Воронежа, визволили більшу частину Пн. Кавказу, ліквідували Ржевсько-Вяземський і Дем'янський виступи

Міловського р-ну Ворошиловградської обл., згодом частину Ворошиловградської (зокрема 14.II 1943 Ворошиловград), Сталінської (тепер Донецька) і Харків. областей. Улітку 1943 фашист. командування перекинуло із Заходу на рад.-нім. фронт 33 д-зії та 3 бригади і, зосередивши свої осн. сили на цей раз у районі Курського виступу, 5.VII 1943 почали наступ. Рад. війська на завчасно підготовлених оборонних рубежах вислажили й



Будинок Київського університету, підпалений німецько-фашистськими загарбниками. 6 листопада 1943.

анекривили противника, а потім перейшли в контрнаступ. 5.VIII 1943 вони визволили від ворога Белгород і Орел, 23.VIII — Харків. Після Курської битви 1943 стратегічна ініціатива остаточно перейшла до радянського командування.

Контрнаступ під Курськом переріс у заг. наступ на широкому фронті. Війська Центр., Воронежського і Степового фронтів завдали противникові ряд нищівних ударів і вигнали його з Лівобережної України. 2.IX було визволено Суми, 21.IX — Чернігів, 23.IX — Полтаву, до кінця вересня завершено розгром гітлерівців у Донбасі. Розвиваючи наступ, рад. війська 14.X визволили Запоріжжя, 25.X — Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. 16.IX було визволено Новоросійськ, а до 10.X очищено від ворога Таманський п-ів (див. *Новоросійсько-Таманська операція 1943*). У 2-й пол. вересня 1943 рад. війська вийшли до Дніпра на 750-кілометровому рубежі від міста Лосева до Запоріжжя, з ходу в багатьох місцях форсували ріку і захопили плацдарми на правому березі. За героїзм у битві за Дніпро 1943 бл. 2,5 тис. воїнів удостоєно звання Героя Рад. Союзу. 6.XI 1943 війська 1-го Укр. фронту визволили Київ (див. *Київська наступальна операція 1943*). Створилися передумови для розгортання наступу рад. військ на Правобережній Україні. Всього протягом другого періоду В. В. в. було визволено майже 2/3 окупованої гітлерівцями рад. території. Поразка гітлерівської Німеччини на рад.-нім. фронті ослабила її тил. Вийшла з війни Італія. Почався розпад фашист. блоку. Успіхи рад. військ стали можливими завдяки героїчній праці трудівників тилу, величезній орг. роботі партії по озброєнню Червоної Армії новою технікою. В 1943 в СРСР було вироблено 34,9 тис. літаків, 24,1 тис. танків і самохідних арт. установок, 130,3 тис. гармат і

69,4 тис. мінометів, тоді як у Німеччині — 25,3 тис. літаків, 11,9 тис. танків і штурмових гармат, 73,5 тис. гармат, 23 тис. мінометів. Значно посилювалася всенар. боротьба у ворожому тилу. Більше ніж удвоє зросла кількість партизанів, які контролювали понад 200 тис. кв. км території (див. *Партизанські краї і зони*). Рад. патріоти зривали політ., екон. та воєнні заходи окупантів, дезорганізовували роботу ворожого тилу. З метою поширення партизанського руху здійснювалися великі партизанські рейди, зокрема з'єднань С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника та ін., що діяли на Україні. Український штаб партизанського руху координував дії 7 великих партизанських з'єднань і 155 загонів. На окупованій території під керівництвом ЦК КП(б)У діяли нелегальний ЦК КП(б)У, понад 250 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів партії, кілька тисяч партійних, а також комсомольських орг-цій, у т. ч. «Молода гвардія» (м. Краснополь Ворошиловгр. обл.), «Партизанська іскра» (с. Кримка Микола. обл.). Рік корінного перелому ознаменувався значним зростанням антифашист. руху в усіх окупованих країнах, зміцненням антигітлерівської коаліції. На Тегеранській конференції 1943 було досягнуто домовленості про відкриття в 1944 другого фронту.



Командир ескадрилі «Нормандія» Ж.-Л. Тюльон ставить льотчанку завдання (1943).



Перед бойовим вильотом. У кабіні літака — І. М. Кожудуб. 1944.



Представники київських підприємств передають Червоній Армії літаки, збудовані на кошти трудящих Києва в 1944

Третій період В. В. в. (січень 1944 — 9.V 1945). На поч. 1944 фашист. Німеччина мала ще значні ресурси для ведення війни. З 314 д-зій і 8 бригад вона тримала на рад.-нім. фронті 198 д-зій і 6 бригад, а також 38 д-зій і 18 бригад своїх сателітів (усього 4906 тис. чол., 54,6 тис. гармат і мінометів, 5400 танків і штурмових гармат і більше як 3 тис. літаків). Противник запекло оборонявся



Наступ на Львів. Війська 1-го Українського фронту форсують Буг (липень 1944).



Салют на честь визволення Криму від німецько-фашистських загарбників. Травень 1944.

як противника. Внаслідок зимової кампанії 1942—43 рад. війська просунулись на 3х. на деяких напрямках на 600—700 км, визволивши від фашист. загарбників територію в 480 тис. км².

Узимку 1942—43 почалося визволення тер. УРСР. 18.XII 1942 першим було визволено с. Півнівку

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА



Біля скинутої фашистської емблеми. Берлін. Травень 1945.

Комуністична партія поставила перед збройними силами завдання завершити визволення рад. землі від ворога, подати допомогу народам Європи у визволенні від фашизму, закінчити війну повним розгромом вермахта на тер. самої Німеччини.

Радянські війська продовжували наступ. У січні 1944 вони завдали ворогові нищівних ударів під Ленінградом і Новгородом, вступили на тер. Естонії. 24.1 — 17.11 було здійснено *Корсунь-Шевченківську операцію 1944*, яка завершилася оточенням і знищенням великого угруповання противника, майже одночасно — *Ровно-Луцьку операцію 1944*. В ході боїв у січні — лютому рад. війська визволили Житомир, Кіровоград, Ровно, Луцьк, Нікополь, Кривий Ріг, у березні — квітні — Херсон, Вінницю, Чернівці, Миколаїв, Одесу (див. *Одеська операція 1944*, *Чернівецька операція 1944*). 26.11 1944 Червона Армія вишлася на кордон СРСР і Румунії. В квітні — травні внаслідок успішного здійснення *Кримської операції 1944* і *Севастопольської наступальної операції 1944* рад. війська очистили від фашист. загарбників Крим, у червні — липні в результаті наступальної *Білоруської операції 1944* — Білорусію, в липні — серпні після *Львівсько-Сандомирської операції 1944* — майже всю Зх. Україну. 8.X 1944, оволодівши населеним пунктом Ланцюж, рад. війська завершили визволення Рад. України. Влітку 1944 було повністю вигнано ворога з території Молдавії (див. *Яссько-Кишинівська операція 1944*). У вересні — жовтні рад. війська визволили майже всю тер. Прибалтики.

В ході війни, на визволеній рад. території, незважаючи на величезні руйнування, заподіяні нім.-фашист. загарбниками, пром. і с.-г. виробництво відновлювалися, а в сх. районах країни зростали. Протягом 1944 виплавка чавуну в країні збільшилася на 31%, сталі — на 29%, виробництво прокату — на 28%, вироботок вугілля — на 31%, виробн. електроенергії — на 20%.

За допомогою Уряду Союзу РСР і трудящих братніх республік відновлювалося нар. господарство Укр. РСР. Рад. Україна 1944 дала країні 605 тис. т чавуну, 494 тис. т сталі, 317 тис. т прокату, 17071 тис. т вугілля, 1245 млн. кВт-год електроенергії. В сільському господарстві було освоєно 71% довоєнної посівної площі.

Воєнні успіхи Червоної Армії яскраво свідчили, що СРСР спроможний сам розгромити фашист. Німеччину і визволити поневолені нею народи Європи. Це змусило уряди США і Англії 6.VI 1944 висадкою великого десанту в Пн. Франції відкрити другий фронт у Європі. Внаслідок бойових дій 1944 Червона Армія просулася на Зх. на 550—1100 км. Рад. кордон було відновлено на всьому його протязі — від Баренцового моря до Чорного. Рад. війська почали безпосередньо допомагати народам Європи у визволенні від фашист. рабства. З серпня 1944 до поч. 1945 Червона

Армія при підтримці народів поневолених гітлерівцями країн визволила від фашист. ярма Румунію, Болгарію, значні частини Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії (див. *Белградська операція 1944*), Пн. Норвегії. В січні — травні 1945 Рад. Збройні Сили завершили визволення від фашизму народів Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Сх. Австрії (див. *Сандомирсько-Сілезька операція 1945*, *Віденська операція 1945*).

Під могутніми ударами Червоної



Жителі передмістя Варшави — Праги вітають своїх визволителів — воїнів Червоної Армії. Вересень 1944.

Армії розпався гітлерівський блок. Вийшла з війни Фінляндія. Болгарія і Румунія почали бойові дії проти гітлерівців. Фашист. Німеччина опинилася в повній ізоляції. Значно посилювався *Рух Опору* в загарбаних фашистами країнах Європи. В ході зимового наступу 1944—45 рад. війська вийшли на Віслу й завдали ворогові нищівних ударів у Сх. Пруссії, Сілезії й Угорщині (див. *Вісло-Одерська операція 1945*, *Балатонська операція 1945*) і навесні 1945 перейшли в наступ на Берлінському напрямі. Внаслідок успішного здійснення *Берлінської операції 1945* рад. війська 2.V 1945 оволоділи Берліном. 8.V гітлерівська Німеччина капітулювала. 9.V рад. війська завершили розгром нім.-фашист. військ, які оточували повсталу столицю Чехословаччини — Прагу, і визволили місто (див. *Прагська операція 1945*). День 9.V назавжди увійшов в історію як День Перемоги.

Виконуючи свої союзницькі зобов'язання, СРСР 8.VIII 1945 оголосив війну мілітаристській Японії (див. *Радянсько-Японська війна 1945*). 19. VIII рад. війська завершили розгром гол. ударної сили Японії — мільйонної *Квантунської армії*, а потім очистили від окупантів пн.-сх. провінції Китаю, міста Дальній і Порт-Артур, Пд. Сахалін, Курільські о-ви, визволили Пн. Корею. 2.IX 1945 Японія підписала акт про беззастережну капітуляцію. В. В. в. і 2-а світова війна закінчилися. Перемога рад. народу у В. В. в. була всесвітньо-істор. подією, що справила найглибший вплив на весь хід світового розвитку. Вона показала, що Рад. Союз — найнадійніший оплот миру, демократії і соціалізму. Перемога СРСР у В. В. в. переконливо довела життєздатність і переваги рад. сусп. і держ. ладу, соціалістичної економіки, ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності рад. суспільства, неперушної дружби народів СРСР. Рад.-нім.

фронт з першого до останнього дня був гол. вирішальним фронтом 2-ї світової війни. З червня 1941 по січень 1944 тут діяло від 153 до 201 нім.-фашист. д-зії, тим часом як проти амер. і англ. військ — від 2 до 21. В липні 1944 Червоної Армії протистояли 174 нім. д-зії й 60 д-зій гітлерівських сателітів, а союзникам — 135 нім. д-зій. Перед завершальною кампанією 1945 проти рад. військ діяло 179 нім. і 16 угорських, а проти англо-амер. — 106 нім. д-зій.

В. В. в. була найтяжчою з усіх воєн у світовій історії. Під час цієї війни загинуло понад 20 млн. рад. людей, у т. ч. багато мирних жителів. Тільки на окупованій тер. України гітлерівці знищили понад 5 млн. чол., більш як 2 млн. чол. вивезли в фашист. рабство. Окупанти зруйнували сотні рад. міст, понад 70 тис. сіл, бл. 32 тис. пром. підприємств, 98 тис. колгоспів, 1876 радгоспів, 2890 МТС, у т. ч. на Україні — 714 міст і с-щ, більш як 28 тис. сіл, 16 тис. пром. підприємств, понад 27 тис. колгоспів, 872 радгоспи, бл. 1300 МТС. Перемогу у В. В. в. забезпечив героїзм Рад. Збройних Сил, які протягом війни розгромили 506 нім. д-зій і 100 д-зій сателітів фашист. Німеччини. За подвиги на фронтах В. В. в. 11 603 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, 104 з них — двічі, а 3 — тричі. Немеркнучим символом бойової єдності і братерства народів СРСР, їхнього героїзму і стійкості стали подвиги захисників *міст-героїв* Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Сталінграда, Одеси, Севастополя, Новоросійська, Керчі, Тули та фортеці-героя Бреста. Небувалий героїзм і стійкість продемонстрували сини і дочки всіх народів СРСР у битві за Рад. Україну. Бл. 4 тис. представників більш як 40 національностей присвоєно звання Героя Рад. Союзу за мужність і відвагу в боях за Україну. Понад 2 тис. синів і дочок укр. народу удостоєні цього звання за мужність і відвагу в боях на різних фронтах війни. В. В. в. продемонструвала перевагу рад. воєн. мистецтва. Величезний вклад у перемогу внесли партизани й підпільники. За героїзм і відвагу вони одержали 184 тис. орденів і медалей, 234 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, з них 2 — двічі. Опір рад. патріотів, що залишилися за лінією фронту, набрав всенар. характеру. Лише на Україні діяло 60 з'єднань і бл. 2 тис. партизанських загонів і груп, у яких боролося 500 тис. партизанів. Підпільники і партизани республік вручено 63,5 тис. урядових нагород, 95 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, а командирів партизанських з'єднань С. А. Ковалка і О. Ф. Федорова — двічі. Під керівництвом підпільних парт. к-тів на тер. України боролися з ворогом 3,5 тис. орг-цій і груп комуністичного підпілля, в яких налічувалося понад 100 тис. комуністів, комсомольців і безпарт. рад. патріотів.

Великий подвиг звершили трудящі рад. тилу — робітн. клас, колгоспне селянство, інтелігенція.



Зустріч радянських військ у місті Дальньому. Серпень 1945.



До ст. Велика
Вітчизняна війна
Радянського Союзу
1941–45.

Чорномор'я. Картина
В. Г. Пузіркова. 1947.
Державний музей
українського
образотворчого
мистецтва в Києві.

Перемога. Картина
Н. О. Кривоногова
1948.
Центральний музей
Збройних сил СРСР
у Москві.





До ст. Велика Вітчизняна війна
Радянського Союзу 1941-45.
Перший період війни (червень
1941 - листопад 1942).

1. У боях за Київ. Літо 1941.
2. Трудящі Києва споруджують
протитанковий рів. Липень 1941.
3. На найближчих підступах до
Одеси. Літо 1941.
4. Радянська піхота при підтримці
танків веде бій на підступах
до Москви. 6 грудня 1941.
5. «Помремо, але не підемо
звідси!» - наші, що зберігся на
стіні Брестської фортеці.
6. Загін Балтійських моряків ви-
рушає на передові позиції в ра-
йоні Ленінграда. Вересень 1941.
7. Висадка морського десанту
радянських військ на узбережжі
Криму. Квітень 1942.
8. Лінкор «Паризька комуна» ве-
де вогонь по фашистських вій-
ськах. Район Севастополя. Осінь
1941.
9. Підготовка ампул з кров'ю для
підправки на фронт у Централь-
ному інституті по переливанню
крові. Серпень 1942.
10. Захисники Сталінграда: гвар-
дійці з'єднання генерала
С. С. Гур'єва клянуться пере-
прапором стояти на смерті. Осінь
1942.
11. Бійці Червоної Армії в бою
в передпр'ях Кавказу. Осінь 1942.
12. Складання танків на одному
з уральських заводів. 1942.





До ст. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–45.
Другий період війни (листопада 1942–грудень 1943).

1. Рвотром ворожих військ під Сталінградом. Зустріч воїнів двох фронтів. 1 лютого 1943.
2. Німецько-фашистські танки, підбиті під час Курської битви. Серпень 1943.
3. Наступ радянських військ на Лівобереж'ї України. Вересень 1943.
4. Воїни 89-ї гвардійської Бєлгородсько-Харківської дивізії підносять червоний прапор у визволеному Харкові. 25 серпня 1943.

5. Вступ частин Червоної Армії в Донецьк. Вересень 1943.

6. Радянські війська форсують Дніпро в районі Києва. Осінь 1943.

7. Радянські війська на Хрещатику в Києві. 7 листопада 1943.

8. Партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака під час Карпатського рейду. Станіславська (тепер Івано-Франківська) область. Літо 1943.

9. Селяни колгоспу «Вірний шлях» Івано-Франківської області привезли зерно у фонд Червоної Армії. Січень 1943.

10. Виробництво літаків Іл-2 на одному з авіаційних заводів. 1942.



1
2

3
4

5
6
7

8

9
10

1
2
34
5
67
8
910
11
12

До ст. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–45.

Третій період війни (січень 1944 — травень 1945).

1. Корсунь-Шевченківське поле після розгрому німецько-фашистських військ. Лютий 1944. 2. Мітинг трудящих Києва на честь визволення Київської області від фашистських загарбників. Березень 1944. 3. Бійці встановлюють прикордонний стовп на кордоні з Румунією. Березень 1944. 4. Частини Червоної Армії проходять вулицями визволеної Одеси. 10 квітня 1944. 5. Наступ підрозділу радянських воїнів на Графський пристані в Севастополі. Травень 1944. 6. Наступ піхоти у

взаємодії з танками. Район Мінська. Липень 1944. 7. Населення Бухареста зустрічає частини Червоної Армії (Румунія). Серпень 1944. 8. Зустріч радянських військ у Софії (Болгарія). 12 вересня 1944. 9. Війська Червоної Армії проходять вулицями Белграда (Югославія). Жовтень 1944. 10. Радянські й чехословацькі війська переходять кордон Чехословаччини біля перевалу Дукля (Карпати). Вересень 1944. 11. Прапор Перемоги піднесено над рейхстагом. Травень 1945. 12. Воїни Червоної Армії на параді Перемоги кидають трофейні прапори до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна. Москва, 24 червня 1945.

Протягом усієї війни фронт і тил становили єдиний бойовий табір. За роки війни звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно 199 трудящих тилу, орденами і медалями нагороджено понад 204 тисяч трудящих — робітників, колгоспників, представників інтелігенції.

Натхненником і організатором боротьби рад. народу проти фашист. Німеччини була Комуністична партія. В роки війни незмірно зріс авторитет партії, ще тісніше згуртувались її ряди, міцнішою стала єдність партії і народу. Бл. 75% усіх Героїв Рад. Союзу — комуністи. За роки війни в ім'я перемоги віддали своє життя бл. 2 млн. комуністів — більш як половина складу ВКП(б) на початок війни. За час В. В. в. зросли ряди партії. В кандидати партії було прийнято понад 5 млн., в члені партії — бл. 3,3 млн. чол. Бойовим помічником партії в суворі роки війни був Ленінський комсомол. За активну участь у боротьбі проти фашизму ВЛКСМ нагороджено орденом Леніна. Орденом Червоного Прапора відзначено бойові заслуги комсомольських організацій України, Білорусії, міст-героїв Москви, Ленінграда, Волгограда, Києва, Одеси, Севастополя. Цей нагорода удостоєні також комсомольці міст Краснодону і Шепетівки. Орденом Вітчизняної війни I-го ступеня нагороджено Первомайську районну комсомольську орг-цію Микола. обл. В. В. в. наочно показала незламну силу пролет. інтернаціоналізму рад. людей при здійсненні благородної місії визволення народів Європи і Азії з-під гніту ім. фашизму і япон. милітаризму. Пліч-о-пліч з рад. військами боролись партизани й воїни братніх народів Югославії, Польщі, Чехословаччини, а на заключному етапі війни — Болгарії і Румунії. В спільну перемогу над ворогом внесли свій вклад народи і армії держав антигітлерівської коаліції.

Розгром ім. фашизму і япон. милітаризму привів до падіння реакційних режимів у ряді країн Європи і Азії, створив сприятливу обстановку для боротьби трудящих мас за соціалізм. Внаслідок успішного здійснення революцій у ряді європ. і азійських країн виникла *світова система соціалізму*, поглибдилась заг. криза капіталізму, прискорився розвиток *світового революційного процесу*. Карти див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Лит.: Ленин В. И. О защите социалистического Отечества. М., 1975; Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (Июнь 1941 г. — 1945 г.). Документы и материалы. М., 1970; Тридцатилетие Победы советского народа в Великой Отечественной войне. Документы и материалы. М., 1975; Брежнев Л. И. Великий подвиг радянського народу. К., 1975; Брежнев Л. И. Мала земля. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1. К., 1974; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія Великої Вітчизняної війни Советского Союза. 1941—1945, т. 1—6. М., 1960—65; Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1970; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 1—9. М., 1973—78; Українська РСР

у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Во главе защиты Советской Родины. М., 1975; Великая победа советского народа. 1941—1945. М., 1976; Деборин Г. А., Тельпуховский В. С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. М., 1975; Клоков В. И. Всемирно-исторический подвиг. К., 1975; Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. К., 1975; Григорович Д. Ф., Денисенко П. И., Нематий В. Н. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976; Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944. М., 1976; Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. М., 1976; Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. М., 1977; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977; У пам'яті народній. К., 1975; Курган М. М., Лозовий В. Д. Великий подвиг радянського народу. Рекомендаційний покажчик літератури. К., 1975; Киреева М. Е. (та ін.). Великая Победа. Рекомендательный указатель литературы. М., 1975; О войне, о товарищах, о себе. Великая Отечественная война в воспоминаниях участников боевых действий. Указатель военно-мемуарной литературы 1941—1975 гг. М., 1977.

В. І. Клоков, В. М. Нематий.

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — перша в історії людства переможна соціалістична революція, яку здійснив робітничий клас Росії в союзі з найбільш бідним селянством під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним. В результаті перемоги В. Ж. с. р. було повалено владу буржуазії, встановлено *диктатуру пролетаріату*, створено новий тип держ. — *Радянську соціалістичну державу*. В. Ж. с. р. відкрила епоху заг. революц. оновлення світу — епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму. Перемога Жовтня — головна подія 20 століття, яка

докорінно змінила хід розвитку всього людства, — підкреслено у Постанові ЦК КПРС «Про 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції». В. Ж. с. р. була закономірним наслідком сусп. розвитку в умовах імперіалізму, переможним завершенням боротьби пролетаріату Росії, яка на поч. 20 ст. стала центром міжнар. революц. руху, вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму і водночас найслабшою ланкою в його системі. Вирішальними передумовами В. Ж. с. р. були зростання свідомості й організованості робітн. класу, керівництво створеної й очоленої В. І. Леніним більшовицької партії — першої в історії дійсно марксистської партії нового типу (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Генеральною репетицією В. Ж. с. р. стала бурж.-демократична революція 1905—07 в Росії, приспоровачем — *перша світова війна 1914—18*, яка край загостріла осн. суперечності імперіалізму. Важливим етапом на шляху до В. Ж. с. р. була *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917*, яка поклала самодержавство.

Після Лютневої революції в країні встановилась *дволаддя* — своєрідне переплетення диктатури буржуазії, уособленої *Тимчасовим урядом*, і *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства* в особі *Рад робітничих і солдатських депутатів*. В єдиному контрреволюц. таборі з *Тимчасовим урядом* перебувала укр. бурж.-націоналістична *Центральна рада*, яка представляла інтереси укр. буржуазії, що намагалась використати наростання нац.-визвольного руху в своїх вузько класових інтересах. *Тимчасовий уряд*, підтримуваний меншовиками й есерами, що захопили ключові позиції в Радах робітн. і солдат. депутатів, продовжував імперіалістичну політику царизму, захищав інтереси буржуазії й поміщиків.

У новій політ. обстановці на чергу стало питання про нову стратегію і тактику більшовицької партії, яка після повалення самодержавства вийшла з підпілля. Документом істор. ваги, що визначив курс партії на переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну, стали *Квітневі тези В. І. Леніна*. В них В. І. Ленін виступив проти будь-якої підтримки *Тимчасового уряду*, накреслив чергові завдання пролетаріату і більшовицької партії в період мирного розвитку революції, відкрив держ. форму диктатури пролетаріату — *Республіку Рад*. Висунув В. І. Леніним лозунг «Вся влада Радам!» був спрямований на ліквідацію *дволаддя* і встановлення повновладдя Рад, на завоювання більшовицькою партією більшості в Радах. *Квітневі тези* лягли в основу рішення *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)*, яка відбулася 24—29.IV (7—12.V) 1917 в Петрограді. Озброєні *Квітневими тезами В. І. Леніна* і постановами конференції, більшовики розгорнули активну організаційну і агіт.-пропагандистську роботу в нар. масах. У свою чергу, буржуазія на-

К. Грандінський. Росія.

Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 року в Росії. В. Ж. с. р. була закономірним наслідком сусп. розвитку в умовах імперіалізму, переможним завершенням боротьби пролетаріату Росії, яка на поч. 20 ст. стала центром міжнар. революц. руху, вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму і водночас найслабшою ланкою в його системі. Вирішальними передумовами В. Ж. с. р. були зростання свідомості й організованості робітн. класу, керівництво створеної й очоленої В. І. Леніним більшовицької партії — першої в історії дійсно марксистської партії нового типу (див. Комуністична партія Радянського Союзу). Генеральною репетицією В. Ж. с. р. стала бурж.-демократична революція 1905—07 в Росії, приспоровачем — перша світова війна 1914—18, яка край загостріла осн. суперечності імперіалізму. Важливим етапом на шляху до В. Ж. с. р. була Лютнева буржуазно-демократична революція 1917, яка поклала самодержавство.

Звернення Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів 25 жовтня (7 листопада) 1917 «До громадян Росії» написав В. І. Ленін.



Мітинг солдатів Південно-Західного фронту в зв'язку з поваленням самодержавства. Березень 1917.



Розстріл лінійної демонстрації в Петрограді. 1917.

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

магалася активізувати і зміцнити свої політ. партії, насамперед партію *кадетів*. Фактично підтримували владу буржуазії дрібнобурж партії. На Україні, зокрема, активно діяли не тільки меншовики й есери, а й укр. та євр. бурж.-націоналістичні партії: *Бунд*, *Українська партія соціалістів-революціонерів* (УПСР), *Українська соціал-демократична робітничка партія* (УСДРП). Усім бурж. і дрібнобурж. партіям протистояла єдина послідовно революц. партія, що стійко захищала інтереси робітників і трудящих селян, — *ленінська партія більшовиків*. Яскравим свідченням підвищення її авторитету в нар. масах було швидке зростання чисельності партії. У березні — квітні 1917 в її рядах налічувалося 80 тис. чол., у серпні — 240 тис., у жовтні — 400 тис. На Україні кількість членів партії більшовиків зросла з 10 тис. у квітні 1917 до 70 тис. у грудні. Зміщувалися їхні позиції у Радах, у робітн. орг-ціях — *професійних спілках* і *фабрично-заводських комітетах*. Здобувши більшість у Радах Івано-Вознесенська, Орехово-Зуєва, Кропивницького і ряду міст Уралу, більшовики перетворили їх на фактичні органи місц. влади. Вже навесні 1917 стали більшовицькими Горлівська і Щербинівська Ради в Донбасі. На великих з'їздах фабзавкомів, як правило, йшли за більшовиками (напр., Путіловський з'їзд у Петрограді, «Арсенал» у Києві, ВЕК у Харкові, Бriansький з'їзд у Катеринославі). Наполегливо працювала партія над створенням збройних сил соціалістичної революції — *Червоної гвардії*. В армії — на фронті і в тиллових гарнізонах виникли солдатські к-ти. Для роботи в армії були створені *Військова організація при ЦК РСДРП(б)* і військ. орг-ції при місц. більшовицьких к-тах, зокрема в Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Катеринославі. Значну увагу більшовики приділяли нац. питанню, викриваючи як великодерж. політику Тимчасового уряду, так і бурж. націоналізм, зокрема укр. Центр. ради. Величезну допомогу більшовицьким орг-ціям України подавав В. І. Ленін, який в опублікованих у «Правді» статтях «Не демократично, громадянське Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії» виступив на захист нац. прав укр. народу. Найважливішими подіями періоду мирного розвитку революції були *каїтиса криза 1917*, *червона криза 1917*, що свідчили про стрімке наростання загальнонац. кризи. Антинар. політика Тимчасового уряду поставила країну перед екон. катастрофою, що проявилася у транспортній розрусі, голоді, зростанні до рожнечі, нестачі палива й сировини для пром. підприємств, занепаді виробництва (валова продукція 1917 скоротилася проти 1916 на 36,5%, лише на Україні в травні не працювали 108, а в червні — 250 з-дів). Уряд став на шлях грошової емісії та нових зовн. позик. Держ. борг Росії на жовтень 1917 досяг 50 млрд. руб., у т. ч. понад 11,2 млрд. руб. — іноземним д-вам.

5(18).V 1917 створено перший коаліційний уряд, до складу якого ввійшли поряд з представниками бурж.-поміщицьких партій меншовики й есери, ставши тим самим на шлях відкритої зради революції. Зростання антивоен. настроїв трудящих, що посилюлися у зв'язку з рішенням Тимчасового уряду про наступ на Пд.-Зх. фронті, проявилось у масових демонстраціях і мітингах, які відбулися у червні 1917 по всій країні, зокрема в Пет-



Представники Балтійського флоту матрос-більшовик на мітингу в Севастополі закликає моряків-чорноморців і солдатів до боротьби за владу Рад. 1917

рограді, Москві, Києві, Харкові, Луганську та ін. містах. 4(17).VII за наказом Тимчасового уряду було розстріляно мирну 500-тисячну демонстрацію трудящих Петрограда.

Липневі дні 1917 означали кінець двовладдя на користь буржуазії, яка перейшла у відкритий наступ проти революції, проти більшовицької партії. В. І. Ленін був змушений піти в підпілля. Меншовики і есери остаточно перейшли в табір контрреволюції. Завдання партії в нових умовах визначив *Шостий з'їзд РСДРП(б)*, який проходив напівлегально 26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917 в Петрограді. В основу рішення з'їзду лягли настанови В. І. Леніна й спеціально під-



Революційні солдати 3-го авіапарку, які брали активну участь у Жовтневому збройному повстанні в Києві. 1917



Радянські війська, направлені з Москви на каледінський фронт, на марші в районі міста Микитівки. Донбас. 1917.

готовлені ним тези. З'їзд тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радамі!», оскільки вони перетворилися на беззастовний прилаток Тимчасового уряду, і взяв курс на підготовку збройного повстання. Буржуазія готувалася до встановлення в країні військ. диктатури. 12(25).VIII 1917 Тимчасовий уряд скликав у Москві т. з. *Державну нараду*, під прикриттям якої 25.VIII (7.IX) почався контрреволюц. замах на ген. Корнілова. Революц. маси, очолювані більшовицькою партією, придушили *корніловщину*. Під розгром ознаменував новий поворот у подальшому розвитку революції. Зріс авторитет більшовицької партії, що знайшло вияв у бурхливій *більшовизації Рад 1917*, яка розгорнулася по всій країні. Слідом за Петроградською Радою, яка 31.VIII (13.IX) 1917 прийняла більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад, подібні резолюції ухвалили понад 250 Рад, у т. ч. Москви, Києва, Одеси, Казані, Мінська, Самари, багатьох міст Донбасу і Уралу. Партія знову висунила лозунг «Вся влада Радамі!», який тепер націлював маси на збройне повстання. Під керівництвом більшовиків формувалися нові і зміцнювалися існуючі загони Червоної гвардії. В жовтні 1917, зокрема в Харкові, Києві, Одесі налічувалося понад 3000 червоногвардійців (у кожному з міст).

У вересні — жовтні в країні загострилася загальнонац. криза. Екон. розруха, дальше зростання дорожнечі і безробіття посилювали страйкову боротьбу пролетаріату. В єдиний потік з соціалістичним за змістом робітн. рухом зливалися сел. рух, який восени 1917 набрав характеру сел. війни. В серпні 1917 відбулося 690 сел. виступів, у вересні — жовтні — понад 1300. Лише на Україні з липня по середину жовтня зареєстровано 325 сел. виступів.

Посилилася революційна боротьба в армії. Широкого розмаху набрав нац.-визвольний рух пригноблених народів. Здійснюючи ленінський план завоювання пролетаріатом держ. влади, більшовицька партія на той час сформувала політ. армію соціалістичної революції, з'єднавши в єдиний потік боротьбу робітн. класу за соціалізм, загальнонац. рух за мир, боротьбу селян за землю, нац.-визвольну боротьбу пригноблених народів Росії. В країні створилася революц. ситуація. В своїх листах до ЦК РСДРП(б) В. І. Ленін у вересні 1917 всебічно обґрунтував необхідність взяття Радями влади шляхом збройного повстання. Контрреволюція аживала заходів проти наростаючої революції. Прямими пособниками буржуазії виступили меншовики й есери. Щоб відвернути маси від революції, вони скликали 14(27).IX у Петрограді т. з. *Демократичну нараду*, яка мала підмінити Всерос. з'їзд Рад. Більшовики бойкотували створений нарадою т. з. *передпарламент*, відкликавши з нього своїх представників.

10(23).X під керівництвом В. І. Леніна відбулося істор. засідання ЦК РСДРП(б), яке прийняло ле-

нінську резолюцію про негайну підготовку збройного повстання. 12 (25).X при Петроградській Раді було створено штаб повстання — *Військово-революційний комітет (ВРК)*. 16(29).X 1917 розширене засідання ЦК РСДРП(б) остаточно затвердило ленінський план збройного повстання й обрало Військ.-революц. центр для керівництва повстанням, який увійшов до складу ВРК як його керівне ядро. Проти ленінської лінії ЦК виступили опортуністи Зінов'єв і Каменев. яких фактично підтримав Троцький, запропонувавши відкласти повстання до скликання 2-го Всерос. з'їзду Рад, що на ділі означало зрив збройного повстання, оскільки меншовики й есери могли відстрочити початок з'їзду, давши змогу Тимчасовому урядові зосередити сили для розгрому виступу революц. мас. У цей відповідальний момент більшовицька партія ще тісніше згуртувалася навколо В. І. Леніна, який особисто керував підготовкою повстання. Для надання допомоги місцевим партійним організаціям ЦК направив на місця своїх представників, зокрема на Україну — Г. І. Петровського, на Закавказзя — Г. К. Орджонікідзе.

24.X (6.XI) під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна почалося повстання. Революц. загони зайняли важливі стратегічні пункти й установи в Петрограді. 25.X (7.XI) о 10-й годині ранку написана В. І. Леніним відома «До громадян Росії!» сповістила країну про повалення Тимчасового уряду і перехід влади до рук Рад. Вночі проти 26.X (8.XI) штурмом було взято Зимовий палац і заарештовано Тимчасовий уряд. Увечері 25.X (7.XI) відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад*, який від імені трудового народу проголосив перехід всієї влади в країні до Рад. З'їзд прийняв запропоновані В. І. Леніним *Декрет про мир* і *Декрет про землю*, обрав ВЦБК і сформував перший Рад. уряд — Рад. Нар. Комісарів на чолі з В. І. Леніним. З'їзд висловив волю всіх народів країни, зокрема українського. Делегация України, що брала участь у з'їзді, налічувала понад 120 чол. (бл. 20% складу з'їзду) і представляла майже 70 Рад. З перемогою В. Ж. с. р. яка була справжнім торжеством ленінської стратегії і тактики, почався *триумфальний похід Радянської влади*, яку протягом жовтня 1917 — лютого 1918 було встановлено майже по всій країні. Вже 25—31.X (7—13.IX) влада перейшла до Рад у 17 губернських центрах, на кінець листопада — в 28 губернських центрах і важливих пром. містах, у більшості армій на фронтах. Після запеклих боїв, які тривали з 25.X(7.XI) по 2(15).XI Рад. влада перемогла в Москві. Величезне значення для розвитку соціалістичної революції в країні мала прийнята Рад. урядом 2(15).XI 1917 ленінська *Декларация прав народов Росії*, що проголосила рівність і суверенність усіх народів країни, *право націй на самовизначення* аж до відокремлення і утворення незалежних д-в.

Боротьба за встановлення Рад. влади на Україні була невід'ємною складовою частиною єдиного процесу боротьби за перемогу соціалістичної революції в усій країні. В авангарді боротьби за владу Рад на Україні йшов героїчний пролетаріат Донбасу, Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси та ін. пром. центрів. В перші дні після перемоги революції в Петрограді Рад. влада було встановлено в Микіївці, Луганську, Горлівці, Краматорську та ін. містах. Прямою допомогою збройному повстанню в Пет-



Демонстрація трудящих Харкова на честь 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Грудень 1917.

рограді були *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917* [28—30.X (10—12.XI)] та *Київське жовтневе збройне повстання 1917* [29—31.X (11—13.XI)]. Вони перешкодили контрреволюц. генералітетові Пд.-Зх. фронту подати допомогу Тимчасовому урядові. Хоч збройне повстання в Києві закінчилося перемогою повсталих, наслідками його підступно скористалася Центр. рада, що проголосила свою владу на Україні. Вона зберегла старі урядові установи, визнавала обов'язковими закони і розпорядження царського і Тимчасового урядів, заборонила робітн. контроль над виробництвом, не дозволяла селянам ділити поміщицькі землі, виступала за продовження імперіалістичної війни, розганяла Ради робітн. і сел. депутатів, роззброювала революц. військ. частини. Встановивши контакт з білогвардійським ген. Каледініним та рядом контрреволюц. «урядів», Центр. рада стала одним з центрів загальнорос. контрреволюції. Її антинародна діяльність викликала опір укр. робітників і селян, які під керівництвом більшовиків піднялися на боротьбу проти укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції. Велике значення для посилення цієї бо-



Вступ червоногвардійських загонів у Київ після вигнання Центральної ради. 26 січня (8 лютого) 1918.

ротьби мав ленінський Маніфест до укр. народу з ультимативними вимогами до Центр. ради [3(16).XII 1917], яким Раднарком підтвердив право укр. народу на самовизначення. Водночас Рада Нар. Комісарів зажадала від Центр. ради припинити дезорганізацію фронту, роззброєння революц. частин і робітн. Червоної гвардії, підтримку кадетсько-калєдінської контрреволюції.

Протягом дуже короткого часу Центр. рада опинилася в повній ізоляції. Переобрання Рад завершилися в багатьох містах перемогою більшовиків. Більшовицькі орг-ції очолили боротьбу трудящих за створення єдиного всеукр. рад. центру. Зірваний Центр. радою в Києві Всеукр. з'їзд Рад переніс свою роботу в Харків, де 9(22).XII відкрився 3-й з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів. Внаслідок об'єднання з'їздів було проведено *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* [11—12(24—25).XII 1917], який проголосив Україну Республікою Рад, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) і сформував перший робітн.-сел. уряд України — *Народний Секретаріат*.

Всі розпорядження Центр. ради та Генерального секретаріату було оголошено недійсними. З'їзд прийняв рішення про встановлення найтісніших братерських відносин з Рад. Росією і доручив ЦВК негайно поширити на Україну дію ленінських декретів. У рішеннях Першого Всеукр. з'їзду Рад відігнали корінні інтереси і воля укр. народу, була закріплена перемога соціалістичної революції на Україні. Утворення Укр. Рад. Республіки зустріло повне схвалення і підтримку трудящих Рад. Росії. 16(29).XII Раднарком Рад. Росії у відповідь на телеграму ЦВК Рад України від 13(26).XII про проголошення Рад. влади писав: «Вітаючи утворення в Харкові справді народної Радянської влади на Україні, убачаючи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, — Рада Народних Комісарів обіцяє новому урядові братньої республіки цілковиту і всіляку підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудовому народові України» («Известия ЦИК», 17.XII 1917). З метою чіткішої координації дій обох рад. республік Раднарком 19.XII 1917 (1.I 1918) призначив Г. К. Орджонікідзе своїм представником на Україні, а 6(19).I 1918 Народний Секретаріат призначив В. П. Затонського представником Рад. України при Раднаркомі Російської Федерації. Братній російський народ подав всебічну допомогу соціалістичній революції на Україні. В грудні 1917 — лютому 1918 внаслідок успішних бойових дій рад. військ (червоногвардійців Донбасу і Харкова, загонів харків. робітників, *Червоного козацтва України*, червоногвардійських загонів Петрограда і Москви, підрозділів балтійських і чорноморських матросів) та збройних повстань трудящих Рад. влада перемогла майже на всій

ВЕЛИКА ІНТЕГРАЛЬНА СХЕМА

тер. України. 29.XII 1917 (11.I 1918) після *Катеринославського збройного повстання 1917* Рад. владу було проголошено в Катеринославі. В результаті успішного *Одеського січневого збройного повстання 1918* 17(30).I було встановлено владу Рад в Одесі, 16(29).I почалося *Київське січневє збройне повстання 1918*, яке полегшило становинце рад. військ, що наступали на Київ. 26.I (8.II) 1918 Київ було визволено. 30.I (12.II) ЦВК Рад України і Нар. Секретаріат переїхали з Харкова до Києва, який став столицею Рад. України. В січні 1918 Рад. влада перемогла в Криму. Перемога соціалістичної революції на Україні стала торжеством ленинських принципів інтернаціоналізму, торжеством нац. політики партії більшовиків. В результаті В. Ж. с. р. виникла перша в світі соціалістична держава. Комуністична партія стала правлячою партією, а робітн. клас — пануючим класом. «Перемога Жовтня ознаменувала історичний поворот у долі народів нашої країни. Вона врятувала нашу Батьківщину від катастрофи, яка насувалася і до якої її штовхала злочинна політика правлячих експлуататорських класів — поміщиків та буржуазії, вивела її на шлях справді незалежного розвитку, всебічного соціально-економічного і культурного прогресу», — наголошено у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». В. Ж. с. р. вперше в історії ліквідувала капіталізм, знищила владу капіталістів і поміщиків, експлуататорів людини людської, встановила диктатуру пролетаріату, відкрила шлях для будівництва соціалізму і комунізму. В. Ж. с. р. принесла соціальне і нац. визволення всім народам нашої країни. З Жовтнем, — підкреслено у Постанові ЦК Компартії України «Про 60-річчя встановлення Рад. влади на Україні», — нерозривно зв'язані якнайглибші перетворення в усіх сферах життя укр. народу. Слідом за робітн. класом Росії, вірні інтернац. обов'язку, трудящі України підняли ся на боротьбу за перемогу В. Ж. с. р., за встановлення Рад. влади на Україні. Завдяки перемозі В. Ж. с. р., братерський допомозі рос. народу, непорушній дружбі всіх націй і народностей нашої країни, укр. народ став повновладним господарем своєї долі. Перемога В. Ж. с. р. вивела Рад. країну в авангард соціального прогресу. Її безпосереднім наслідком було утворення першої в історії людства багатонац. соціалістичної д-ви — *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, в якому вперше в світі побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*. В. Ж. с. р. мала величезне міжнар. значення, викликала піднесення революц. руху в капіталістичних країнах і нац.-визвольного руху в залежних і колоніальних країнах, поклати початок *світовому революційному процесові*, який привів до виникнення *світової системи соціалізму*, розколола світ на дві докорінно відмінні системи — капіталістичну і соціалістичну. Перемога

В. Ж. с. р. поставила в центрі сучас. епохи робітн. клас, ознаменувала дальший величезний розвиток *міжнародного комуністичного руху*. Карту див. на окремому аркуші, с. 160—161. Іл. див. на окремому аркуші, с. 88—89.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про соціалістичну революцію. К., 1976; Ленін В. І. Про соціалістичну революцію, т. 1—2. К., 1977; Ленін В. І. До роковин Жовтневої революції. 1918—1922. Промови, доповіді, статті. К., 1977; Ленін. Партия. Октябрь. Документы и материалы. М., 1977; Ленин об Октябре. М., 1977; Ленин В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—2. М., 1970; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1970; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История СССР, т. 7. М., 1967; Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. 1—4. М., 1957—61; Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. М., 1977; Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г.—февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий, ч. 1. К., 1977; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2. К., 1967; Мицк І. І. Історія Великої Жовтневої революції. 1—3. М., 1967—73; Королевский С., Рубач М., Супруненко Н. Победа Советской власти на Украине. М., 1967; Коммунизм І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970; Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень—грудень 1917 р.). К., 1971; Нагорна Л. О. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні. К., 1971; Гамецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Шусь О. Й. Ради України у 1917 р. К., 1974; Грищенко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917—січень 1918 рр.). К., 1975; Більшовицькі організації України в боротьбі за геґемонію пролетаріату у трьох російських революціях. К., 1976; Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції (березень 1917 р.—березень 1918 р.). К., 1976; Верхось В. П. Красная гвардия в Октябрьской революции. М., 1976; Смирнов А. С. Большевики и крестьянство в Октябрьской революции. М., 1976; Непароков А. П. 1917. Великий Октябрь: краткая история, документы, фотографии. М., 1977; Партия и Великий Октябрь. М., 1976; Аникиев В. В. Документы Великого Октября. М., 1977; В борьбе за власть Советов на Украине. К., 1977; Гапоненко Л. С. Решающая сила Великого Октября. М., 1977; Хміль І. В. Трудящее сельство Украины в борьбе за власть Рад. К., 1977; Влияние Великого Октября на разви-

тие мирового коммунистического движения. М., 1977; Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии. М., 1977; Революция, изменившая мир. Слово прогрессивных людей мира о Великом Октябрьской социалистической революции. М., 1977; Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Рід Дж. Десять днів, що потрясли світ. Пер. з англ. К., 1977; Словник революції. К., 1977; Чемериский І. А. [та ін.]. 60 лет Великого Октября. Рекомендательный указатель литературы. М., 1977.

М. І. Супруненко.

ВЕЛИКА ІНТЕГРАЛЬНА СХЕМА — функціональний вузол електронної апаратури, що складається з 10^3 — 10^5 мікромініатюрних елементів, виготовлених разом із сполучними провідниками на спільній платівці (основі) в єдиному технологічному циклі. Застосування В. і. с., яке розпочалося у 70-х рр. 20 ст., сприяє підвищенню надійності та швидкодії апаратури при одночасному зменшенні її вартості, габаритів і ваги. За принципами побудови і технології розрізняють напівпровідникові та гібридні В. і. с. У напівпровідникових схем усі осн. елементи сформовані в об'ємі і (або) на поверхні одного або кількох кристалів напівпровідника, розміщених і з'єднаних на спільній платівці (одно- або багатокристалні). У гібридних В. і. с. одна частина елементів сформована у вигляді плівок на діелектр. платівці, друга (*транзистори*, напівпровідникові *інтегральні схеми* малого ступеня інтеграції) — в об'ємі кристалів напівпровідника, змонтованих на цій же платівці. У вигляді напівпровідникових В. і. с. виготовляють звичайно вузли ЦОМ (суматори, *мікропроцесори*, *реєстри* та ін.), а у вигляді гібридних — вузли контролю-вимірювальної і радіоапаратури, *аналогових обчислювальних машин* і *аналого-цифрових перетворювачів*. В. М. Корсунський.

ВЕЛИКА КАМ'ЯНКА — річка в Ворошиловградській обл. УРСР, права притока *Сіверського Дінця*. Довж. 100 км, пл. бас. 1810 км². Використовується для водопостачання. На В. К. — м. *Краснодон*.

ВЕЛИКА КИТАЙСЬКА СТИНА — споруджена в 4—3 ст. до н. е. у Китаї для захисту пн.-зх. кордонів від нападів кочовиків і безпеки торгових шляхів на захід. Довжина В. к. с. — 4 тис. км, вис. — 6,6 м, ширина в нижній частині — 6,5 м, у верхній — бл. 5 м. Уздовж стіни розташовано монументальні сторожові башти вис. до 12 м (з 60 000 башт збереглося 20 000), а на головних шляхах до Монголії — фортеці. Спочатку В. к. с. була споруджена з щебеню та землі, пізніше її облицьовували камінням і цеглою.

ВЕЛИКА КОРЕНІХА — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, підпорядковане Заводській райраді Миколаєва. Пристань на правому березі Бугу, за 8 км від залізничної ст. Миколаїв. 4,1 тис. ж. (1977). Значна частина населення працює на пром. підприємствах Миколаєва. У В. К. є два відділеня Варварівської птахофабрики.

Середня школа, мед. пункт. Будинок культури, 6-ка. В. К. засн. наприкінці 14 ст.

ВЕЛИКА ЛЕПЕТИХА — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр. Розташована на лівому березі Каховського водосховища, за 51 км від залізничної станції Сірогози. Річковий порт. 10,7 тис. ж. (1977). Заснована 1792. Радянську владу встановлено в січні 1918. З 1956 В. Л. — с-ще міськ. типу. Маслозавод, харч. комбінат, елеватор, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. 2 палати культури, клуб, 10,6-к. музей історії району.

ВЕЛИКА МИХАЙЛІВКА — селище міського типу Одеської обл. УРСР, райцентр, на р. Кучургані (бас. Дністра), за 17 км від залізнич. ст. Веселий Кут. 5,6 тис. ж. (1977). Засн. в кін. 18 — на поч. 19 ст. як село Сергусове. Тут відбулося сел. завершення проти грабницької селянської реформи 1861. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1945 має сучас. назву. З 1961 — с-ще міськ. типу. Харч. комбінат, райсільгосптехніка, будинок побуту, 4 заг.-освітні школи, 3 лік. заклади. Будинки культури, 3 бібліотеки.

ВЕЛИКА НОВОСІЛКА (до 1946 — Великий Янисоль) — селище міського типу Донецької області УРСР, райцентр, на р. Мокрих Ялах (бас. Дніпра), за 45 км від залізничної ст. Род. 6,8 тис. ж. (1977). Засн. 1779. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 В. Н. — с-ще міськ. типу. Хлібокомбінат, консервний та молочно-з-ди, райсільгосптехніка, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. 3 заг.-освітні, музична школа. Лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 8 6-к. краєзнавчий музей.

ВЕЛИКА ОЛЕКСАНДРІВКА — селище міського типу Херсонської області УРСР, райцентр, на р. Інгульці (бас. Дніпра), за 9 км від залізничної ст. Біла Кришниця. 8,4 тис. ж. (1977). Засн. 1784 як с. Новоолександрівка. З поч. 19 ст. має сучас. назву. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 В. О. — с-ще міськ. типу. Харч. (у т. ч. консервний з-д, виноробний і олійницький цехи) та побутового обслуговування комбінат, райсільгосптехніка, міждержавна будівельна орг-ція тощо. 4 заг.-освітні, санаторно-лісова та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр.

ВЕЛИКА ОРДА — татарська феодальна держава, що виникла 1433 на причорноморських землях між Доном і Дніпром у процесі розпаду *Золотої орди*. Осн. заняттям населення В. о. було кочове скотарство, яке поєднувалося з землеробством. В. о., що мала армію чисельністю 100 тис. чол., відігравала важливу політ. роль у Сх. Європі серед 15 ст. Після поразки, завданої В. о. крим. ханом Хаджі-Гіреєм 1455—56, центр її перемістився на береги Волги. В 1465 від В. о. відокремилось *Астраханське ханство*. В 1486—91 В. о. розгро-

мив крим. хан Менглі-Гірей. В 1502 В. о. перестала існувати як самостійна держава.

ВЕЛИКА ПИСАРІВКА — селище міського типу Сумської обл. УРСР, райцентр, на р. Ворсклі (бас. Дніпра), за 33 км від залізничної ст. Кирилівка. 5,8 тис. ж. (1976). Вперше В. П. згадується в документах 1773. В листопаді 1903 у селі стався сел. виступ. Рад. владу встановлено в січні 1918.

З 1939 В. П. — с-ще міськ. типу. В селищі — крохмальний, комбикормовий з-ди, хлібокомбінат, цехи охтирських маслозаводу і харч. комбінату, міждерж. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, лісництво. 3 заг.-освітні та музична школи, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

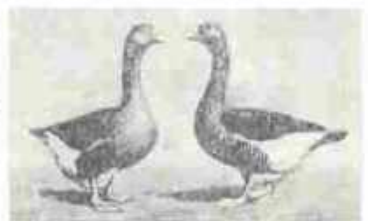
ВЕЛИКА ПІЩАНА ПУСТЕЛЯ — пустеля на Пн. Зх. Австралії. Пл. 360 тис. км². Пересічна вис. 300—500 м. Поширені пасмові піски, серед яких є глинисто-солончакові рівнини. Солоні тимчасові озера (Маккай, Діспойнтмент). Річок немає. Переважають колючі злаки, чагарники з акації, евкаліпта. **ВЕЛИКА ПОЛЬЩА** — історична область у Польщі. В 9—11 ст. до В. П. відносили територію басейну річок Варта і Нотень, пізніше — територію, що межувала на Зх. з Силезією і Люблінською землею, на Пн. — з Помор'ям, на Сх. — з Мазовією, на Пд. — з Малою Польщею; з 16 ст. — пн.-зх. землі Польщі. В. П. стала ядром Польс. д-ви. Після поділів Польщі (1772, 1793, 1795) більша частина В. П. відійшла до Пруссії. З 1918 — в складі Польщі.

ВЕЛИКА ПУСТЕЛЯ ВІКТОРІЯ — пустеля на Пд. Австралії. Пл. 300 тис. км². Довж. 1200 км, максимальна шир. 550 км (на Сх.), середня вис. 150—300 м. Переважають пасмові піски, витягнуті в напрямку пануючих вітрів, частково закріплені колючими злаками. Опадів 125—250 мм на рік. Важкодоступна, майже позбавлена джерел і поверхневих вод.

ВЕЛИКА РОГАТА ХУДОБА — група видів тварин родини бичачих (бик свійський, буйвол, бівон, зубр, бантенг, гаял, як, зебу). Найпоширенішим видом є *бик свійський* (або власне В. р. х. — *Bos taurus*), який походить від тура і одомашнений кілька тисячоліть тому. Розведення В. р. х. є важливою галуззю тваринництва. В. р. х., поїдаючи рослинні корми, відходи рільництва та харч. пром-сті (днг). *Годівля сільськогосподарських тварин*, дає молоко, м'ясо — цінні продукти харчування людей і сировину для харч. пром-сті, шкури, вовну — сировину для легкої пром-сті. Від В. р. х. одержують органічні добрива, крім того, її використовують як тяглову силу (переважно волів). З боєнських відходів одержують м'ясне, кісткове й кров'яне борошно, ендокринні препарати, стеарин, клей, мило тощо. Порівняно з ін. видами с.-г. тварин В. р. х. відзначається найвищою молочністю — 3—4 тис. кг молока за рік з вмістом 3,5—4% жиру і більше. Від окремих тварин молочних порід (голландська) одержують за рік до

26 тис. кг молока. Максимальний добовий надій 82,2 кг (корова ярославської породи), а протягом життя — 120 247 кг (корова костромської породи за 13 лактацій). М'ясо на продуктивність вище у худобі спеціалізованих м'ясних порід. Тривалість життя особин В. р. х. 20—36 років, строк використання бл. 12 років. Ріст тварин триває до 5 років, пізньоспілих — 6—7. Вперше бугаїв пускають у парування у віці 14—18 місяців, телиць — у 16—18 місяців. Вагітність триває в середньому 285 днів. Маса телят 18—45 кг, бичків на 1—2 кг більше від теличок. Маса корів — 200—600 кг, найбільша 1000 кг; бугаїв 300—900 кг, найбільша 1600 кг. Системи утримання В. р. х. — прив'язна, безприв'язна та в боксах. Розводять В. р. х. в усіх країнах світу. На Україні В. р. х. представлена породами: червоною степовою, сіментацькою, лебединською, білоголовою українською, сірою українською, чорно-рябою, червоною польською, бурою карпатською та ін. Для поліпшення якості худоби організовано широку мережу плем. з-дів, держ. станцій, плем. рад госпів і колгоспних плем. ферм. Широко застосовується штучне осіменіння худоби. Див. також *Тваринництво*, *Скотарство* і статті про породи великої рогатої худоби. В. Ю. Недава.

ВЕЛИКА СІРА ПОРОДА ГУСЕЙ — порода свійської птиці. Виведена в Укр. н.-д. ін-ті птахівництва та в радгоспі «Арженка» Тамб. обл. схрещуванням ромейських гусей з тулузкими. Тулуб у



Гуси великої сірої породи.

В. с. н. г. грохи підняття, глибокий, довгий; на животі дві складки; голова коротка з оранжевим дахом; шия товста і коротка; груди опуклі; ноги короткі, середньої товщини; оперення сіре, груди і нижня частина тулуба білі. Середня жива маса гусаків 8 кг, гусок 6 кг. Несучість 40 яєць за рік. Гуси швидкоспілі, легко й добре відгодуються. Розводять у Харків., Запоріж., Херсон. областях УРСР та ін. республіках СРСР.

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ — буржуазно-демократична революція 1789—94 у Франції. Була результатом кризи феод.-абсолютистської системи. Виявом її стали глибокі суперечності між третім станом (буржуазія, селянство, робітники мануфактур, міська біднота) і пануючими привілейованими станами — дворянством та духовництвом. Провідною силою третього стану виступала буржуазія, яка була на той час революц. класом. Осн. суперечності суспільства поглибилися



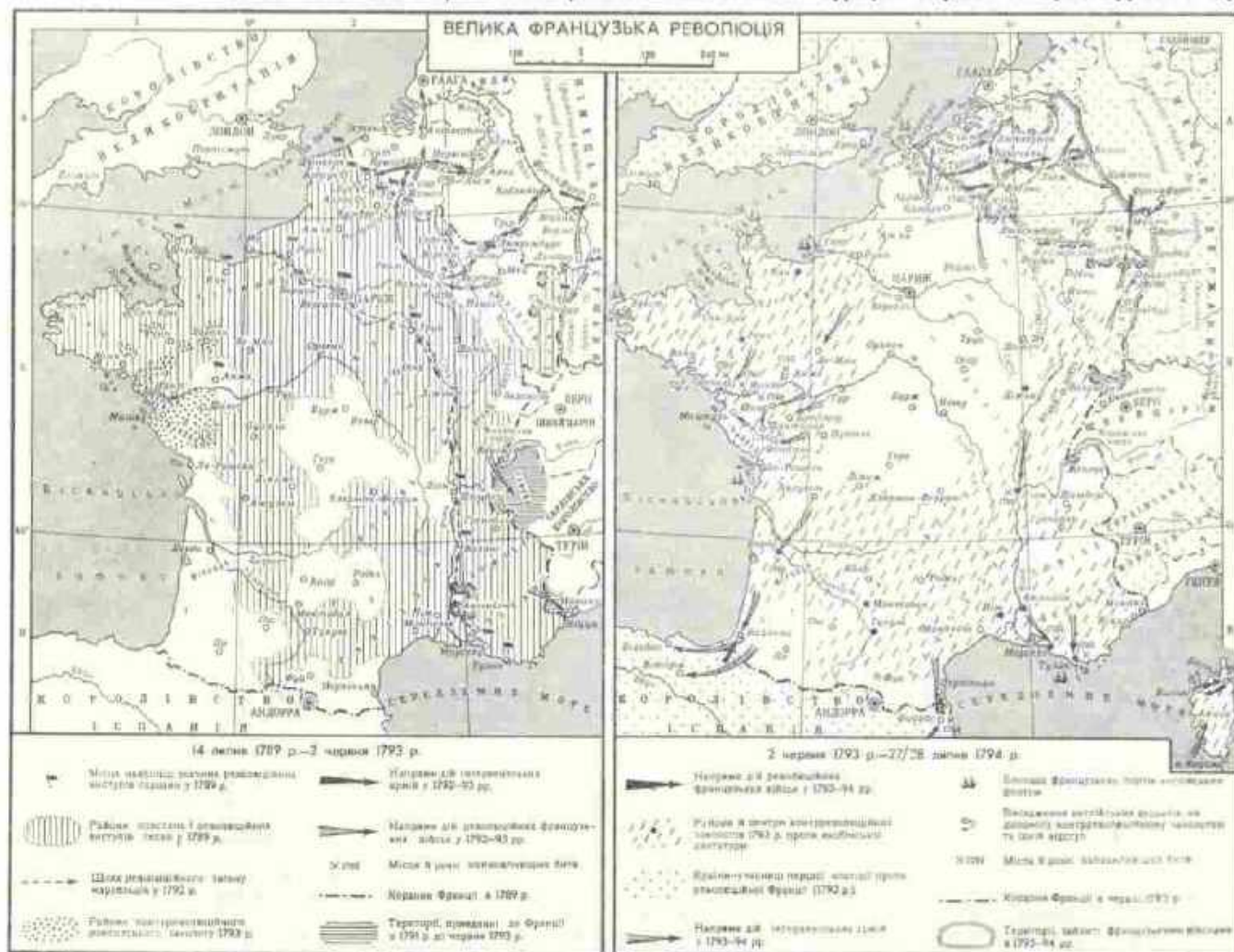
Велика китайська стіна. 4—3 ст. до н. е.

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

фінансовою, торг. і пром. кризою, а також неврожаєм і голодом попередніх років. У 1788—89 в країні склалася революц. ситуація. За цих умов монархія змушена була піти на поступки: скликати збори вотаблів (представників вищого дворянства, духовництва і чиновництва), а 5.V.1789 — *Генеральні штати*. Депутати третього стану, обрані в Генеральні штати, і ті, що приєдналися до них від перших двох станів, 17.VI оголосили себе Національними зборами, а 9.VII — Установчими зборами. Відкрита підготовка реакційних кіл на чолі з королем *Людовіком XVI* до розгону Установчих зборів стала приводом до революц. виступу нар. мас 13—14.VII у Парижі. Перший етап революції (14.VII 1789—10.VIII 1792), 14.VII 1789 повсталі маси столиці штурмом оволоділи *Бастилією* — держ. тормною-фортецею. Нечабаром революція охопила всю країну. В містах народ замінив старі органи влади новими, бурж. муніципальними органами. В Парижі та ін. містах буржуазія створила свої збройні сили — *Національну гвардію*. Результатом революц. піднесення в країні стала

Декларація прав людини і громадянина, прийнята 26.VIII 1789 Установчими зборами. Перший етап революції — період панування великої буржуазії та її партії — партії конституціоналістів (керівники — *О.-Г. Мірабо*, *М.-Ж. Лафайєт*, *Ж.-С. Байї*) і ліберал-дворянства. Однак ряд декретів, проголошених Установч. зборами, виражав інтереси всього третього стану, мав прогресивний характер (про скасування поділу населення на стани, про передачу церк. майна нації, про контроль д-ви над церквою, про поділ країни на 83 департаменти, про знищення цехів, про ліквідацію обмежень пром. виробництва і торгівлі). Установчі збори 1791 прийняли конституцію, за якою Франція стала конституційною монархією. Проте буржуазія не ліквідувала осн. феод. повинностей, прагнула стримати розмах революц. руху, усунути нар. маси від участі в політ. житті (декрети про запровадження цензової виборчої системи і поділ громадян на «активних» і «пасивних»). *Ле Шательє законом* (1791) заборонялось проведення страйків і створення робіт. спілок. Антидемократична політика великої буржуа-

зії викликала невдоволення широких нар. мас. Все більшу роль відігравали політ. клуби (*якобінці*, *кордельєри* та ін.). Зростає вплив демократичних газет, зокрема газ. *«Друг народу»*, яку видавав *Ж.-П. Марат*. Людовік XVI, не маючи змоги власними силами придушити революцію, вступив у таємні переговори з монархами Європ. д-в, які готувалися до інтервенції проти Франції. 17.VII 1791 на *Марсовому полі* в Парижі відбулася демонстрація трудящих, які вимагали встановлення республіки. За наказом Установчих зборів Нац. гвардія розстріляла демонстрантів. Це свідчило про те, що велика буржуазія перетворилася на контрреволюц. силу. 1.X 1791 зібралися Законодавчі збори, обрані замість Установчих зборів на основі нової конституції. Більшість місць у цьому органі належала *феліянам* (конституціоналістам), меншість — *якобінцям*, із складу яких незабаром виділилися *жирондисти*. Між ними утворюваннями розгорнулася боротьба особливо в питанні війни проти Європ. коаліції монарх. д-в. У 1792 у війну проти революц. Франції вступили Австрія, Пруссія і Сар-



лінське королівство, 1793 — Великобританія, Нідерланди, Іспанія, Неаполітанське королівство та ін. д-ви. В єдиний табір об'єднались внутр. і зовн. контрреволюція. Патрістичне піднесення франц. народу вилилося у повстання 10.VIII 1792, яке повалило тисячолітню монархію і усунуло від влади велику буржуазію та ліберальне дворянство.

Другий етап революції (10.VIII 1792 — 2.VI 1793) характеризувався далішим піднесенням В. ф. р. Респ. франц. армія здобула перемогу над австро-прусськими військами під Вальмі (20.IX 1792) і біля Жемапе (6.XI 1792). 21.IX 1792 на основі заг. виборчого права (для чоловіків) був обраний Конвент, який прийняв рішення про ліквідацію монархії, а 22.IX проголосив Францію республікою. В Конвенті розгорнулася боротьба між жірондистами (Ж.-П. Бріссо, П. Верньо та ін.), які прагнули не допускати дальшого розвитку революц. процесу, і якобінцями (М.-М. Робесп'єр, Ж.-П. Марат, Ж.-Ж. Дантон, Л.-А. Сен-Жюст та ін.), що відображали прагнення серед. і нижчих прошарків буржуазії, селянства і плебейства до поглиблення і розширення революції. Якобінці домоглися віддати Людовіка XVI до суду і вислати йому смертний вирок. 21.I 1793 короля було страчено. Навесні 1793 погіршало екон. і воєнне становище країни; посилюлися сел. рух і виступи міської бідноти. Це привело до дальшого загострення класової боротьби у Франції. Виразниками інтересів плебей виступили «шалені», які вимагали встановлення максимумів (твердих цін на продукти харчування) і боротьби проти спекуляції. Враховуючи вимоги мас і політ. обстановку, якобінці пішли на союз з «шаленими». В цей час франц. війська зазнали поразки в Бельгії. Командуючий Центр. армією ген. Ш. Демур'є, який був тісно зв'язаний з жірондистами, зрадив революцію. Роялісти організували контрреволюц. повстання у Вандеї (див. *Вандейські війни*), яке поширилось на всю Бретань. За цих умов якобінці, незважаючи на опір жірондистів, домоглися, щоб Конвент 4.V 1793 прийняв декрет про максимуми. Жірондисти послали репресії проти нар. рухів, зблизилися з відкрито контрреволюц. елементами. Така політика жірондистів викликала нар. повстання 31.V — 2.VI 1793, яке завершилося переходом влади до рук якобінців.

Третій етап революції (2.VI 1793 — 27/28.VII 1794) — найвищий в її розвитку, етап революц.-демократичної диктатури якобінців. Останні прийшли до влади в критичний для країни момент. Бл. 2/3 тер. Франції було охоплено контрреволюц. повстаннями. Війська інтервентів вторглись з Пн., Сх. і Зх. Країна зазнавала голоду. Якобінці, розв'язавши революц. ініціативу мас і очоливши їх, відстояли завоювання народу, відбили сили інтервентів, підготували перемогу республіки. Якобінський Конвент передав се-

лянам общинні землі та землі емігрантів, повністю ліквідував феод. права й привілеї, розв'язавши тим самим агр. питання на демократич. основі. Завдяки цьому сел. маси стали на бік якобінців. 24.VI 1793 Конвент затвердив нову конституцію, за якою Франція проголошувалась демократичною республікою. Але критичне становище республіки примусило якобінців відкласти запровадження конституції і встановити режим революц.-де-



Велика французька революція. Взяття Тюїльєр 10 серпня 1792. Гравюра Гельмана. Виступ народу в Законодавчих зборах 10 серпня 1792 з вимогою проголошення республіки. Гравюра А. Жіраде. Страта Людовіка XVI. Гравюра невідомого художника. Прийняття конституції 1793. Гравюра Бейто.

мократичної диктатури. Влада була зосереджена в руках Конвенту, Комітету громадського порятунку (гол. орган революц. уряду) та Комітету громадської безпеки, які спиралися на орг-ції революц. нар. мас. У відповідь на контрреволюційні виступи і терористичні акти внутр. реакції (вбивство Ж.-П. Марата, Ж. Шалля та ін.) якобінська диктатура запровадила терор і репресії проти контрреволюціонерів, спекулянтів і сабо-

тажників. У серпні 1793 якобінці розгромили «шалених», які вимагали задоволення соціальних вимог найбідніших верств населення, введення в дію конституції 1793. Але під тиском плебейських мас 29.IX 1793 Конвент прийняв декрет про заг. максимум. За короткий час якобінці створили масову армію, налагодили воєнне виробництво, на командні посади в армії висунули талановитих людей з низів. 26.VI 1794 в битві поблизу Флеруса франц. армія завдала поразки інтервентам. З поч. 1794 в якобінському блоці розгорнулася внутр. боротьба. В березні — квітні 1794 робесп'єристи, що очолювали революц. уряд, розгромили ебертистів (ліві якобінці), в квітні — дантоністів (праве крило якобінського блоку, представники нової буржуазії). Внутр. боротьба ослабила якобінську диктатуру. 9 термідора (27/28.VII 1794) внаслідок контрреволюц. перевороту її було повалено (див. *Термідоріанський переворот*). До влади знову прийшла велика буржуазія.

В. ф. р., ліквідувавши феод.-абсолютистський лад, розчистила шлях до розвитку вищої і прогресивнішої на той час соціально-екон. формації — капіталізму. Вона заклала основи революційно-демократичних традицій французького народу. Революція мала великий вплив на розвиток громадсько-політ. думки країн Європи. Посилились антикріпосницькі настрої в Росії. Свідченням цього були виступи О. М. Радищева, П. І. Челищева, Ф. В. Кречетова, М. І. Новикова та ін. Ідеї В. ф. р. знайшли своє відображення в програмах декабристів. На Україні під впливом її ідей І. П. Котляревський у поемі «Енеїда», В. В. Катіст у комедії «Ябеда» і «Оді на рабство» піддали критиці феод.-абсолютистський лад. В. Н. Каразін склав ряд ліберальних проєктів перебудови держ. управління і т-ва Росії. Велика французька революція позначилася на творчості українського філософа Я. П. Козельського, просвітительській і культурній діяльності К. Пузини, О. О. Палицина, І. С. Рижського та ін.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство. Твори, т. 2; Маркс К. Боротьба якобінців з жірондистами. Маркс К. і Енгельс Ф. Сочинення, т. 3. М.—Л., 1929; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. В хвості у монархічної буржуазії чи на чолі революційного пролетаріату і селянства? т. 32. Війна і революція.— Чи можна залучати робітничий клас «якобінством»? Французька буржуазна революція. 1789—1794. М.—Л., 1941; Манфред А. З. Велика французька буржуазна революція XVIII века. 1789—1794. М., 1956; Тарле Е. В. Робочий клас во Франції в епоху революції. В кн.: Тарле Е. В. Сочинення, т. 2. М., 1957; Из истории якобинской диктатуры. Одесса, 1962; Дзеджула К. Е. Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII века. К., 1972; Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. К., 1973; Жорес Ж. История Великой французской революции, т. 1—3. Пер. с франц. М.—Пг., 1920—23.

К. О. Дзеджула

**ВЕЛИКА
ХАРТІЯ
ВІЛЬНОСТЕЙ**



ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВІЛЬНОСТЕЙ (лат. Magna Charta Libertatum) — законодавчий акт, підписаний англійським королем Іоанном Безземельним 15.VI 1215 внаслідок угоди між ним і повстаними феодалами. В. х. в. містить 63 статті, викладені лат. мовою (її оригінал у длох примірниках зберігається в Британському музеї, ще два первісні примірники — в церк. архівах). В. х. в. — перша кодифікація англ. феодал. права. Символічно вважається частиною неписаної англ. конституції. В. х. в. захищає привілеї феодалів, обмежує владу короля в інтересах церк. і світських феодалів. Незначні поступки було зроблено в ній городянам, лицарям і верхівці вільного селянства. Основний масі англ. населення того часу — кріпакам-віланам В. х. в. не дала ніяких прав.

Ряд положень цієї хартії в умовах феодалної Англії сприяв переходові до станово-представницької монархії в 13—14 ст. і був використаний політ. діячами 17 ст. в період Англійської буржуазної революції 17 століття в інтересах ліквідації абсолютизму

Ю. Л. Нипорко.

ВЕЛИКА ЧОРНА ПОРОДА СВИНЕЙ — скороспіла, універсальної продуктивності порода. Виведена в Англії скрещуванням місцевих довгохвостих великих свиней з неаполітанськими і чорними китайськими. Поширена в ч. п. с. в Південній Америці, Африці та Європі.

Масть чорна, без відмітин. Тулуб

масивний, вкритий густою щетиною. Жива маса хвириў 300–400 кг, маток — 220–300 кг. Підсвинки в 7-місячному віці досягають 100 кг. Плодючість — 10–12 поросят в опоросі. Схрещуючи В. ч. п. с. із свини́ми м'ясних період, одержують поросят, які добре відгодовуються на бекон. На Україні Велику чорву породи свиней розводять в племінних господарствах і акористовують для промислового схрещивання.



Синюматка великої чорної породи.

ВЕЛИКА ЧУЧЕЛЬ — гора в центральній частині Головного пасма Кримських гір (хребет Синаб-Даг). Вершина утворює купол заввишки до 1337 м, що підноситься з Пд. Зх. над Центр. улоговиною Кримського заповідно-мисливського господарства. Вкрита старими буковими лісами. Тут водяться олені, козулі, муфлони. В роки громадянської і Великої Вітчизни воєни В. Ч.— район дії партизанських загонів. О. В. Єна

O. B. End

ВЕЛИКДЕНЬ — релігійне свято.
Лив. *Пасха*.

ВЕЛИКЕ ВЕДМЄЖЕ ОЗЕРО — озеро в Канаді. Пл. 30 тис. км²

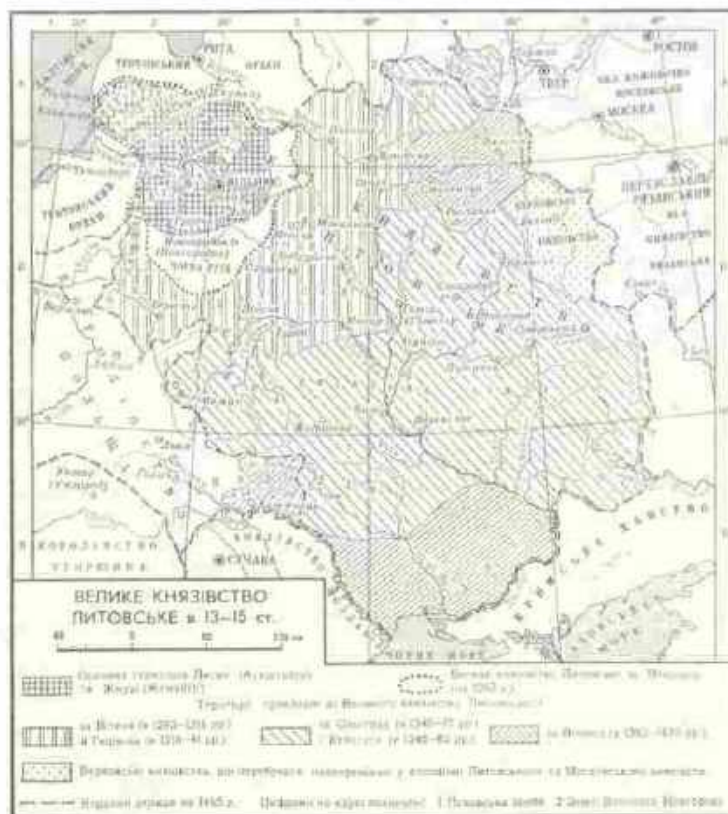
глиб. до 137 м. Береги скелясті, високі. Багато заток. Острівці мало. З В. Б. о. витікає р. Велика Ведмежа (прит. *Маккензі*). З жовтня до червня відкриті кригою. Судноплавство. Рибальство. На сх. узбережжі — м. Порт-Радій.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ — феодальна держава, що існувала з 30—40-х рр. 13 ст. по 1569 на території сучасних Литви, Білорусії та України. Об'єднання більшості лит. земель відбулося за кн. *Миндовга*, який, скориставшись з феод. роздробленості Русі, привів до В. к. Л. деякі білорус. землі (*Чорну Русь*). У 14 ст. за князювання *Гедиміна*, *Ольгерда* і *Кейстута* В. к. Л. значно розширилося за рахунок загарбання укр. і білорус. земель. У 13—14 ст. литовці боролися проти вступу нім. лицарів. З метою об'єднання сил для боротьби з агресією *Тевтонського ордену* литовський великий кн. *Ягайло* уклав з Польщею *Кревську унію* 1385. Ця боротьба завершилася розгромом війська ордену в *Грюнвальдській битві* 1410. Прагнення лит. феодалів утримати укр. і білорус. землі та загарбати рос. землі викликало численні повстання на Україні і в Білорусії (*Бакотське повстання* 1431—34, *Канівське міське повстання* 1536, *Черкаське міське повстання* 1536) та воєнні конфлікти з Рос. д-вою (війни 1500—03, 1507—08, 1512—22, 1534—37). В результаті воєн В. к. Л. втратило Смоленщину, Чернігово-Сіверщину, Брянськ та ін. рос. і укр. землі. Загострення класових суперечностей, численні антифеод. виступи на землях В. к. Л. (1418, 1536—37, 1545), а також невдачі в *Лівонській війні* 1558—83 привели до об'єднання В. к. Л. і Польщі за *Люблинською угодою* 1569 в єдину д-ву — *Річ Посполиту*.

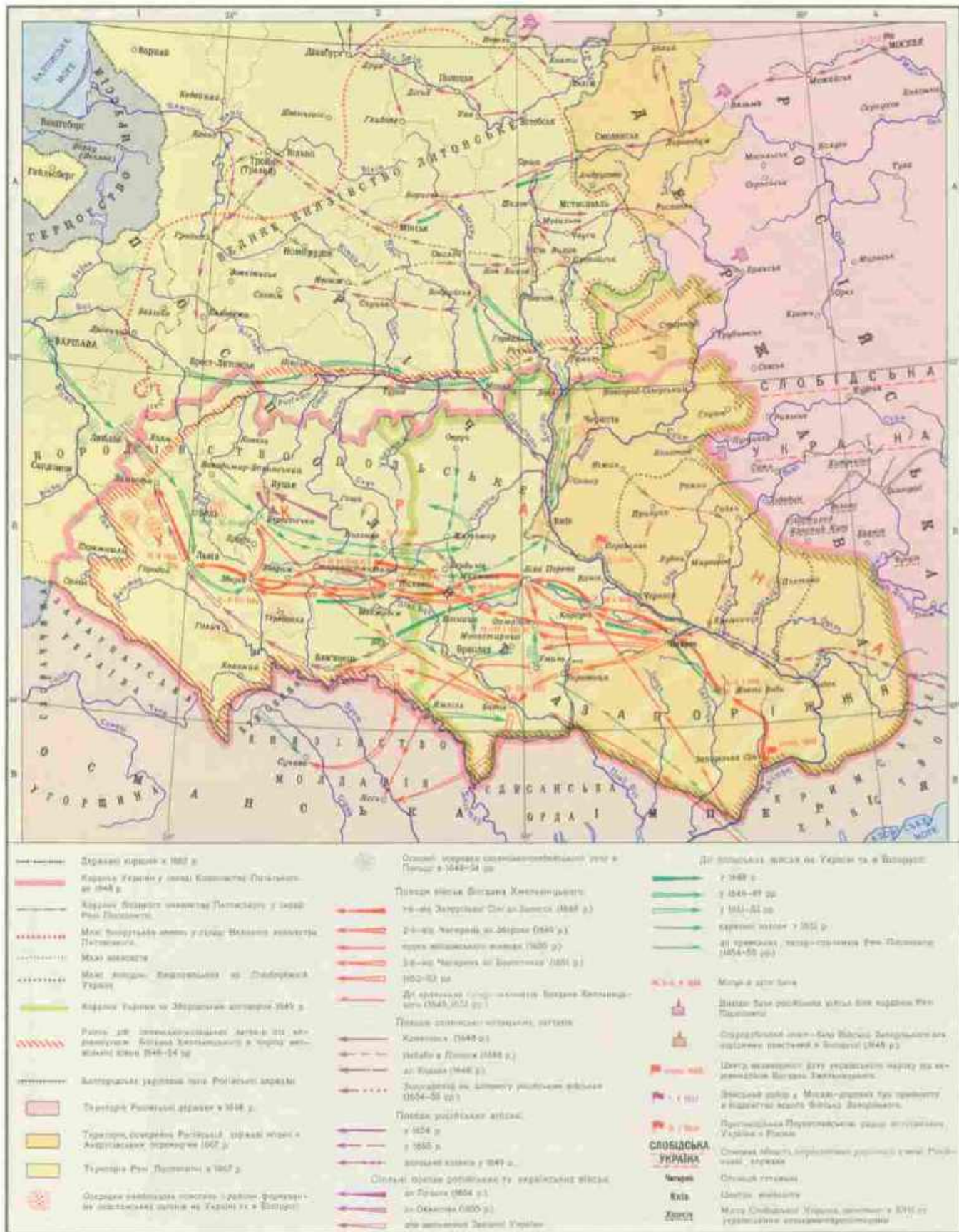
Лит.: Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967

ВЕЛИКЕ НЕВІЛЬНИЧЕ ОЗЕРО — озеро в Канаді. Пл. 28,6 тис. км², найбільша глиб. 150 м. Зх. береги низькі, сх. і північні — горбисті, розчленовані затоками. В сх. частині озера багато невеликих островів. З В. Н. о. витікає р. Маккензі. З жовтня до червня акриге криголе. Судноплавне. Гол. порти — Іллунавік, Форі-Резольюшен.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ — сукупність етнічних переміщень в Європі 4—7 ст., головним чином з периферії на територію Римської імперії. Причинами В. п. н. були соціальні зрушення в племенах, які переміщувалися (розклад родоплеменного ладу, формування класового суспільства), і кризована ситуація, що склалася в Римській імперії. Бл. 370 тис. гуннів перейшли Волгу і разом з аланами рушили на герм. племена *готів*, які займали Пн. Причорномор'я. Восени 376 пд. п. н. е. частина гуннів оселилася на тер. Римської імперії. Протягом 5 ст. герм. племена розселилися по тер. *Західної Рим-*







ської імперії, утворивши ряд королівств: *вандали* у Пн. Африці (429–439), *бурбундія* у Пн.-Сх. Галлії (457), *франкі* у Пн. Галлії (476; див. *Франкська держава*), *вестготів* у Пд.-Зх. Галлії (480; пізніше поширилося на Іспанію), *остевти* в Італії (493). Англі, *сакси*, *юти* в 5–6 ст. завоювали *Британію* (див. *Англосаксонське завоювання*). В 368 *дангобарди* утвердилися в Пн. і Серед. Італії. В 6–7 ст. *слов'яни* заселяли Балканський п-ів. Велике переселення народів сприяло падінню Зх. Римської імперії та заміні рабовласницького ладу феодальним на всій території кол. Римської імперії.

ВЕЛИКЕ СОЛОНЕ ОЗЕРО — безстічне солоне озеро на Зх. США. Лежить на вис. 1282 м. Площа змінюється від 2,5 до 6,0 тис. км², глибина від 3 до 15 м. Солоність 137—300‰/о. У Б. с. о. добувають кухонну і глауберову солі. Через озеро прокладено дамбу завдовж 40 км, по якій проходить з-я. На узбережжі — міста Огден, Солт-Лейк-Сіті.

ВЕЛИКИЙ АГАЙМАНСЬКИЙ
ПІД — зніження в рельєфі на ліво-
му березі р. Дніпра, в Херсон-
ській обл. УРСР. Витягнутий з
Пн. на Пд. на 17 км, шир. до 8 км,
глиб. до 22 м. Пл. 100 км². При та-
машні спігу та в дощові роки під
заповнюється водою, вілкіу пере-
сикає. Використовується як с.-г.,
угіддя.

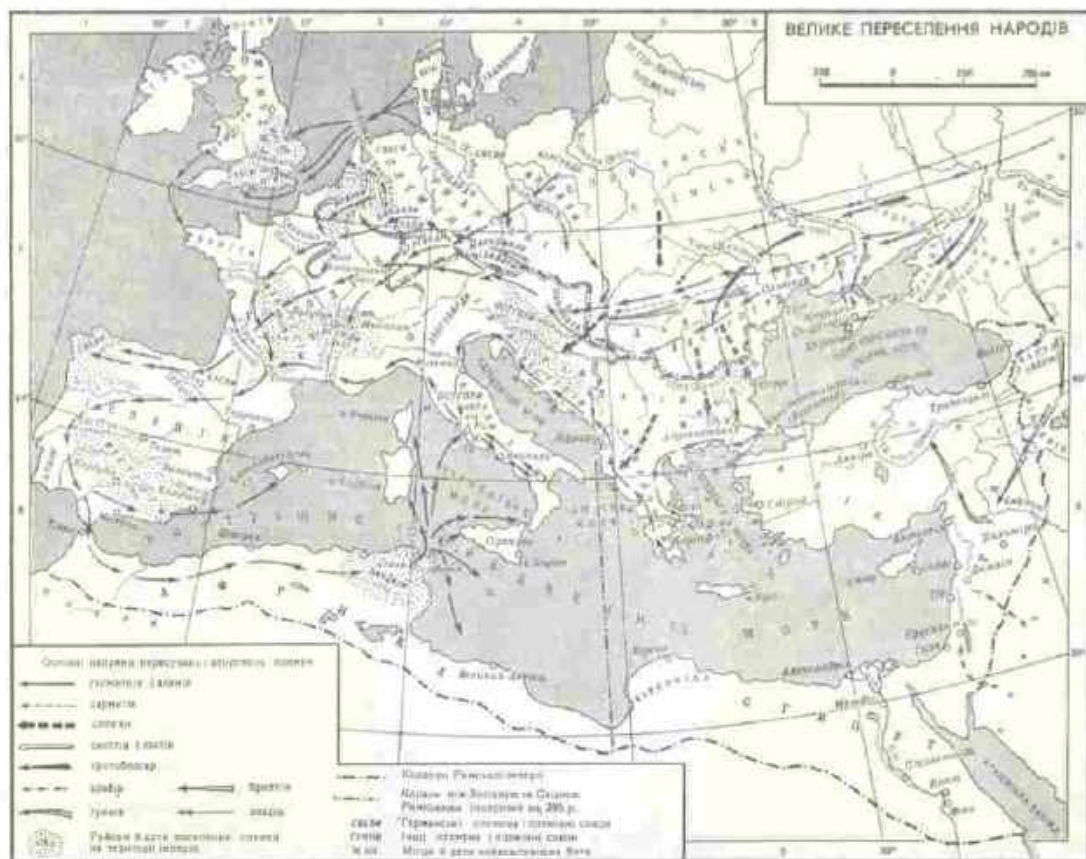
ВЕЛИКИЙ БАР'ЄРНИЙ РИФ — пасмо коралових рифів і островів уздовж пн.-сх. узбережжя Австралії. Довж. бл. 2300 км, шир. від 2 до 150 км. Потужність коралових споруд становить 135—220 м. Більша частина рифів виступає з води лише під час відливу. Відокремлюється від материка смугою води завширшки від 20 до 150 км.

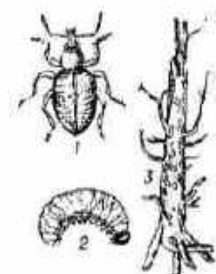
ВЕЛИКИЙ БАСЕЙН — безстічне нагір'я на Зх. Північній Америці, в *Кордільєрах* (у межах США). Пл. 550 тис. км². Характерне чергування коротких хребтів (вис. до 3980 м, г. Уїлер-Пік) і замкнених улоговин з солоними озерами (*Велике Солоне озеро* та ін.) і солончаками. Западає *Долина Смерті* лежить на 85 м нижче від р. м. Рослинність пустельна й напівпустельна. Родовища міді, молибдену, поліметалів, отуті, калійних солей.

ВЕЛИКИЙ БЕРЕЗНИЙ — село, міського типу Закарпатської обл. УРСР, райцентр, на р. Уж (бас. Дунаю), за 43 км від Ужгорода. Залізнична станція, 5,3 тис. ж. (1977). Вперше В. Б. згадується в документах 1427 як сільське поселення (на той час під владою Угорщини). З кін. 17 ст. під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Селяни В. Б. брали участь у нац.-визвольному русі угор. народу 1703—11 проти панування Габсбургів (див. *Ракочи Ференц 11 ру 1703—11*). В 1919 в складі Закарп. України В. Б.

окупований бурж. Чехословаччиною, 1939 — хортистською Угорщиною. В 1932 і 1933 у В. Б. відбулися демонстрації трудящих проти безробіття і голоду, 1937 з ініціативи комуністів — маніфестації проти фашизму й загрози нової війни. Під час 2-ї світової війни В. Б. 26.X 1944 визволено рад. військами, 29.VI 1945 у складі Закарпатської України возз'єднано з УРСР. З 1947 В. Б. — с-ще міськ. типу. Лісокомбінат, соко-винний з-д, міжколгоспна будівельна організація, райлісгосптехніка, пром. та побутового обслуговування комбінати, будинок побуту, 3 заг.-освітніх та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 6-ка. Старий парк з рідкісними для Закарпаття породами дерев.

ВЕЛИКИЙ БІЧКІВ — селище міського типу Равицького р-ну Закарпатської обл. УРСР, на р. Тисі (бас. Дунаю). Залізнична станція, 8,6 тис. ж. (1977). Лісо-хімкомбінат, лісокомбінат, соколинська та цегельний з-ди, Равицька ф-ка худож. виробів, хлібний, комунальних підприємств та побутового обслуговування комбінати. 3 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 4 лік. заклади, 2 ч. лікарня. Будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 9 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В. Б. відомий з кінця 14 ст. Тут народився учасник революц. руху на Закарп. Україні І. П. Локотка.



ВЕЛИКИЙ
БУРЛУК

Великий люцерновий довгоносик: 1 — жук; 2 — личинка; 3 — ушкоджений корінь люцерни.

ВЕЛИКИЙ БУРЛУК — річка в Харківській обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 93 км, пл. бас. 1130 км². Бере початок на пд. відрозі Середньоросійської височини. Частково використовується для водопостачання.

ВЕЛИКИЙ БУРЛУК — селище міського типу Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Великому Бурлуку (бас. Дону), за 3 км від залізничної ст. Бурлук. 3,7 тис. ж. (1977). Перші згадки про В. Б. припадають на 70—80-і рр. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1963 В. Б. — с-ще міськ. типу. Маслозавод, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування.

4 заг.-освітні та музична школи, лікарня; кінотеатр, 4 б-ки. Архит. пам'ятка — церква (30-і рр. 19 ст., арх., ймовірно, В. Стасов).

ВЕЛИКИЙ ВЕРХ, Руський Верх — гірська вершина на Боржавській полонині Полонинського хребта в межах Закарпатської обл. УРСР. Вис. 1598 м. На схилах до вис. 1200 м — ялинові й букові ліси, вище — полонини. Район туризму.

ВЕЛИКИЙ ВОДОДІЛЬНИЙ ХРЕБЕТ — гірське пасмо, що простягається вздовж сх. узбережжя Австралії. Довж. бл. 4 тис. км. Пересічна вис. 1000—1500 м, найбільша — 2230 м (г. Косцюшко). Багатий на корисні копалини (нафта, газ, олово, поліметали, золото, кам. вугілля та ін.). На схилах пн. частини хребта — листопадн.-вічнозелені вологі ліси, на Пд. — евкаліптові тропічні ліси. На сухих сх. схилах — савани, ксерофітні чагарники. В пд. частині В. В. х. — заповідник Маунт-Косцюшко.

ВЕЛИКИЙ ДІЛ — гірський вулканічний масив Ужгород-Хустського хр. (Вигорлат-Гутинського) Карпат Українських, в межах Закарпатської обл. УРСР. Лежить між річками Латорицею і Боржавою. Найвища вершина — г. Бужора (1085 м). На гірських схилах — букові ліси. Біля підніжжя — виноградарські, сади. Район туризму.

ВЕЛИКИЙ КАВКАЗ — система хребтів в основній частині Кавказької гірської країни. Простягається між Чорним і Каспійським морями від Таманського п-ова (на Пн. Зх.) до Ашперонського п-ова (на Пд. Сх.). Довж. 1500 км, шир. 180 км. В. К. поділяють на Західний, Центральний (найвищий, з вершинами понад 5000 м) і Східний. Найвищі вершини — Ельбрус (5642 м) і Казбек (5033 м). Корисні копалини: нафта, природний газ, кам. вугілля, свинець, цинк, поліметалеві руди та ін. Термальні й мінеральні джерела. На В. К. беруть початок річки Кубань, Терек, Кума та ін. Озера: Велика Ріца, Мала Ріца, Голубе та ін. Снігова лінія проходить на вис. від 2700 до 3400 м. Льодовики (бл. 1400) займають понад 1780 км². На схилах — дубові, букові, вище — хвойні ліси, що переходять у чагарники й гірські луки. Заповідники: Кавказький, Тебердинський, Рішинський та ін. Див. також Кавказ. П. Г. Шищенко

ВЕЛИКИЙ КАНЬЙОН — ущелина в середній течії р. Колорадо, на Пд. Зх. США. Довж. 320 км, глиб. до 1800 м (один з найглибших каньйонів світу), шир. на поверхні до 25 км, внизу біля річки — 120—1000 м. Схили урвисті, мальовничі. Місце туризму. Нап. парк.

ВЕЛИКИЙ КАНЬЙОН КРИМУ — ущелина в Кримських горах, на пн. схилі Ай-Петринської яйли. Довж. понад 3 км, глиб. від 250 до 320 м. Шир. в окремих місцях не перевищує 2—3 м. По дну тече р. Аузуз-Узень, на якій є пороги, водоспади. На схилах — ліси (кримська сосна, граб, бук, ясен, липа та ін.; у підліску — кизил, крушина, барбарис). Збереглися рослини *ендемки* — ягідний тис, папороті та ін. Оголошений пам'ятком природи (з 1947). Об'єкт туризму.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ — 1) Титул князя, що очолював феодальну ієрархію удільних князів у Давній Русі. З 10 ст. його мали київські, з кін. 12 ст. — владимиро-суздальські князі. В 13—14 ст. титул В. к. присвоювали собі галицько-волинські, тверські, рязанські та ін. князі; після утворення Рос. централізованої д-ви (2-а пол. 15 — поч. 16 ст.) титул В. к. мали тільки моск. князі. 2) В 14—16 ст. титул феодальних володарів Литви. 3) З 1797 до Лютевої бурж.-демократичної революції 1917 В. к. іменувалися члени російської імператорської родини.

ВЕЛИКИЙ КОТЕЛ — гірська вершина в Карпатах, на масиві Свидовець, в межах Закарпатської обл. УРСР. Вис. 1774 м. Пн. схили вкриті ялиновими лісами, південні — буковими, вище — луки. Через В. К. проходять туристські маршрути.

ВЕЛИКИЙ КУЯЛЬНИК — річка в Одеській обл. УРСР, впадає в Куяльницький лиман Чорного моря. Довж. 150 км, пл. бас. 1860 км². У посушливі роки влітку пересихає, утворюючи окремі плеса.

ВЕЛИКИЙ ЛОГ — селище міського типу Краснодарського р-ну Ворошиловград. обл. УРСР, на р. Великий Кам'яні (бас. Дону), за 12 км від залізничної ст. Сімейкине. 0,9 тис. ж. (1977). Відділок Краснодарського птахорадгоспу. Восьмирічна школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Засн. у 60-х рр. 18 ст.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ — назва в 16—18 ст. дніпровських плавнів нижче



Великий Каньйон на р. Колорадо

від порогів у понизі Дніпра. Див. також Запорізька Січ.

ВЕЛИКИЙ ЛЮБІНЬ — селище міського типу Городоцького р-ну Львівської обл. УРСР, поблизу р. Верещиці (притока Дністра). Залізнична ст. Любін Великий. 5,8 тис. ж. (1977). Спиртовий з-д, рибогосп, млин, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні та музична школи, лікарня. Будинки культури, 5 б-к, музей історії селіща. Бальнеокардіологічний курорт. Відомий з поч. 13 ст.

ВЕЛИКИЙ ЛЮЦЕРНОВИЙ ДОВГОНОСИК, люцерновий скосар, люцерновий слоник (*Otiorynchus ligustici*) — жук родини довгоносикових. Ушкоджує люцерну, пукр, буряки, коношини, хміль, смородину, агрус та ін. рослини. Жук (довж. 9—14 мм) чорний, личинка жовто-біла з бурою головою. Жуки живляться наземними частинами рослин, личинки — корінням. Розмноження партеногенетичне (див. *Партеногенез*). Яйнекладка розтягнута (іноді до трьох місяців). Личинки зимують і наступного року перетворюються на лялечок. Жуки виходять з ґрунту навесні лише через рік. Заходи боротьби: обробка посівів інсектицидами, дотримання сівозмін, обкопування посівів крайовими ловчими канавками.

С. О. Грибелі.
ВЕЛИКИЙ НАРОДНИЙ ХУРАЛ — найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Монгольської Народної Республіки (МНР). Обирається населенням строком на 4 роки.

ВЕЛИКИЙ ПЕС — сузір'я Пд. півкулі неба. Найяскравіша зоря В. П. і всього зоряного неба — *Сіріус*. На території УРСР В. П. найкраще видно взимку.

ВЕЛИКИЙ ПОХІД — передислокація військ китайської Червоної армії 1934—36 в період боротьби з гомінданом. Див. *Північно-західний похід*.

«ВЕЛИКИЙ ПОЧИН (Про героїв робітників у тилу. З приводу „комуністичних суботників“)» — праця В. І. Леніна, присвячена проблемам формування нових виробничих відносин, новій дисципліні праці в процесі соціалістич. будівництва. Вперше статтю опубліковано окремою брошурою в липні 1919 в Москві. Укр. мовою вперше надруковано 1920 в Києві. Роботу над нею В. І. Ленін розпочав після того, як дізнався про перший комуністичний суботник. Відзначаючи величезне істор. значення комуністичних суботників, В. І. Ленін вказував, що вони є першими паростками комунізму, великим свідомим і добровільним почином робітників у розвитку продуктивності праці, яка є кінцем кінцем найважливішою й найголовнішою умовою перемоги нового сусп. ладу. В. І. Ленін пов'язував питання про суботники з корінними завданнями диктатури пролетаріату, глибоко проаналізував питання про класи і класову боротьбу в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Стаття «В. п.», в якій В. І. Ленін передбачав неминучість широкого роз-

нитку комуністичних форм праці в майбутньому, зберігає своє велике значення для розвитку масового змагання і в період будівництва комунізму.

О. М. Кисілевський.
ВЕЛИКИЙ ТЕАТР СРСР. Державний академічний Великий театр Союзу РСР (ДАВТ) — провідний рад. театр опери та балету, один з визначних світових центрів музично-театральної культури. В. т. відіграв видатну роль в утвердженні російських нац. реалістич-



Великий театр СРСР. Москва.

них традицій оперного й балетного мист., в історії вітчизняної муз.-сценічної виконавської школи, у формуванні демократичної муз. культури. В. т. засн. 1776 у Москві. На його сцені йшли перші рос. опери («Мельник-чаклун, дурисвіт і сват» Соколовського). В репертуарі театру утверджуються твори вітчизняної музичної драматургії: опери-водевілі та балети-дивертисменти, а згодом твори великої форми («Аскольдова могила» О. Верстовського, 1835). Істор. етапом у розвитку В. т. і формуванні реалістичних принципів вокального сценічного мист. були постановки опер М. Глінки («Іван Сусанин» (1842) та «Руслан і Людмила» (1846). Пізніше тут було поставлено опери «Русалка» О. Даргомижського (1859), «Борис Годунов» М. Мусоргського (1888), «Снігуронька» М. Римського-Корсакова (1893), «Князь Ігор» О. Бородіна (1898), балет О. Глазунова «Раймонда» (1900). Величезне значення для розвитку виконавської культури мала опера й балетна спадщина П. Чайковського (опери «Євгеній Онегін», 1881; «Мазепа», 1884; «Черевички», 1887; «Пікова дама», 1891; «Іоланта», 1893; балети «Лебедине озеро», 1877, та «Спляча красуня», 1899). Поряд з російськими В. т. ставив кращі твори зарубіж. композиторів — В. А. Моцарта, Дж. Россіні, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Р. Вагнера, Ш. Адама та ін. Серед майстрів В. т. 19 ст. — співаки К. Семенов, О. Александрова-Кочетова, М. Дейша-Сіонішвілі, П. Хохлов та ін.; артисти балету П. Лебедєва, О. Санковська; балетмейстери А. Глушковський, М. Петіпа. Розквіт рос. вокальної школи припадає на поч. 20 ст. і пов'язаний з іменами А. Нежданової, Л. Собінова та Ф. Шаляпіна. Традиції рос. нац. балету продовжували К. Гельцер, В. Тихоміров, Л. Рославлева, О. Горський та ін. У створенні оперних і балетних вистав брали участь диригенти В. Сук, С. Рахманінов, художники О. Головін, К. Коровін та ін. На поч. 20 ст. було створено вистави «Псковитян-

ка», «Моцарт і Сальєрі» (обидві 1901), «Садко» (1906) М. Римського-Корсакова, «Скупий лицар» С. Рахманінова (1906), «Хованщина» М. Мусоргського (1912) та ін. Велика Жовт. соціалістич. революція визначила дальший творчий розквіт В. т. В 1919 йому було присвоєно звання академічного. Поряд з переглядом і переосмисленням класичної спадщини В. т. з поч. 20-х рр. активно працює над сценічним втіленням творів рад. авторів. Після 1917 на його сцені поставлено понад 90 опер та балетів рад. композиторів. Серед них балети «Червоний мак» Р. Глієра (1927), «Полум'я Парижа» Б. Асаф'єва (1933), «Попелюшка» (1945), «Ромео і Джульєтта» (1946) та «Кам'яна квітка» (1959) С. Прокоф'єва, «Гаяне» А. Хачатуряна (1957); опери «Тихий Дон» (1936) та «Піднята цілина» (1937) І. Дзержинського, «Броненосець «Потьомкін»» О. Чішка (1938), «Декабристи» Ю. Шапоріна (1953), «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1959), «Жовтень» В. Мураделі (1964). Серед постановок 60—70-х рр. — опери «Гравець» С. Прокоф'єва (1974), «Зорі тут тихі» К. Молчанова (1975), «Викрадення місяця» О. Тактакішвілі (1977), «Мертві душі» Р. Шедріна (1977); балети «Легенда про любов» А. Мелікова (1965), «Спартак» А. Хачатуряна (1968), «Іван Грозний» на муз. С. Прокоф'єва (1975), «Ангара» А. Ешпа (1976), «Калина червона» Е. Светланова (1978). У В. т. працювали видатні рад. співаки — Н. Обухова, В. Барсова, О. Катюльська, О. Пирогов, М. Рейзен, С. Лемешев, М. Макасова, М. Михайлова, І. Петров; артисти балету — М. Семелова, Г. Уланова, О. Лепешинська, О. Ермолаєва, А. Мессерер; диригенти — А. Павловський, М. Голованов, С. Самосуд, О. Мелік-Пашаєв, Ю. Файер, Б. Хайкін; режисери — В. Лоський, Л. Баратов; балетмейстери — В. Вайнонен, Р. Захаров, Л. Лавровський; художники — Ф. Федоровський, П. Вілльямс, В. Риндін. У трупі театру (1977) нар. арт. СРСР: співаки — І. Архіпова, Т. Милашкіна, О. Образцова, В. Атанітов, О. Ведерников, Ю. Мазурок, Є. Нестеренко, О. Огнінцев, А. Ейзен; артисти балету — Н. Безсмертнова, М. Кондратьєва, К. Максимова, М. Пілісцька, Р. Стручкова, Н. Тимофєєва, В. Васильєв, М. Лавровський, М. Ліппа; художник — С. Вірсаладзе. Гол. диригент — нар. арт. РРФСР Ю. Симонов, гол. режисер — нар. арт. СРСР Б. Покровський, гол. хормейстер — нар. арт. СРСР О. Рибнов, гол. балетмейстер — нар. арт. СРСР Ю. Григорович, гол. художник — нар. художник РРФСР М. Золотарьов. У 1937 та 1976 Великий театр було нагороджено орденами Леніна.

Творче життя В. т. пов'язане з укр. театр. культурою. На його сцені було поставлено оперу С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (1864, 1915). Серед відомих майстрів В. т. — відкідці з України і вихованці укр. консерваторій і театрів: С. Гу-

лак-Артемовський, І. Алчевський, А. Боначич, І. Бутенко, М. Цибушенко, К. Держинська, А. Іванов, І. Козловський, О. Кривченя, Г. Нелепп, П. Норцов, І. Масленникова, Л. Масленникова, Г. Олійниченко, В. Борисенко, Б. Руденко, Ю. Гуляєв. Майстри В. т. сприяли розвитку укр. оперного й балетного мист., працюючи в театрах України. М. Мюрдін був гол. балетмейстером у Київ. театрі «Музична драма» (1919). На сценах Київ. та Харків. оперних театрів співав Л. Собінов, у цих колективах багато років працювали режисери І. Лапицький, М. Смолич, балетмейстер Р. Захаров, В. Олес. оперному театрі працював В. Лоський. Художники Ф. Федоровський та В. Дмитрієв робили ескізи оформлення вистав в укр. театрах опери та балету. В свою чергу укр. художник А. Петрицький оформляв вистави В. т. («Черевички» П. Чайковського, «Декабристи» Ю. Шапоріна, «Тарас Бульба» В. Соловйова-Седого). На сцені В. т. йшли вистави Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка під час гастролей у Москві (1936, 1951, 1960, 1967, 1976). З великим успіхом майстри В. т. виступали в Києві (1954, 1976). У В. т. відзначаються видатні події громад.-політ. життя рад. народу: проводяться урочисті збори, з'їзди, декади мистецтв, зокрема проходили декади укр. мист. і л-ри (1936, 1951, 1960, 1967). Тут 36 раз виступав з промовами й доповідями В. І. Ленін.

В. т. — пам'ятка архітектури рос. класицизму. Сучас. його будинок з п'ятирусним залом для глядачів на 2150 місць існує з 1856 (арх. А. Кавос); з 1961 театр має й нову сценічну площадку — *Кремльський Палац з'їздів*.

Літ.: Большой театр СССР, кн. 1—2. М., 1976. В. І. Зарубін.

ВЕЛИКИЙ УСТЬЮГ — місто у Вологодській обл. РРФСР, на р. Сухоні. Серед підприємств В. У.: суднобуд.-судноремонтний з-д, шетинно-шпінков. ф-ка; виробництво муз. інструментів, меблів тощо. Автошляховий, с.-г. та бібліотечний технікуми; річкове, мел. та пед. уч-ща. Краєзнавчий музей. Вперше згадується 1207. В. У. — батьківщина землеробів С. Дежньова, Е. Хабарова, В. Атласова. Численні архіт. пам'ятки: Вознесенська церква (1648), апсамбі Троїцько-Гледенського і Михайло-Архангельського монастирів (17 ст.); собори — Успенський (1619), Прокопівський (1668); церкви — Дмитрія Солунського (1700—08), Спасо-Преображенська (1725—30), Сергія Радонезького (1739—47) та ін.; ряд будівель у стилі барокко і класицизму. З 17 ст. В. У. — центр худож. ремесел (різноколірна емаль, срібна філігрань, різьблення на бересті, карбування, а також худож. обробка срібла чорнінням).

ВЕЛИКИЙ УТЛЮК — річка в Запорізькій обл. УРСР, впадає в Утлюцький лиман Азовського моря. Довж. 83 км, пл. бас. 810 км². Частково використовують для тех. водопостачання.



Великий Устюг.
Прокопівський собор.
1668. Великоустюзька
фініфть.

ВЕЛИКИЙ ФЕРГАНСЬКИЙ КАНАЛ

Великі озера

Назва	Площа, тис. км ²	Найбіль- ша гли- бина, м
Верхнє	82 400	393
Гурон	59 600	228
Мічіган	58 100	281
Ері	25 700	64
Онтаріо	19 500	237

ВЕЛИКИЙ ФЕРГАНСЬКИЙ КАНАЛ імені У. Юсупова — канал у пд. частині Ферганської долини, на території Узбецької РСР (283 км) і Таджикиської РСР (62 км). Починається від р. Нарину, закінчується біля р. Сирдар'ї, в районі м. Ленінабада. Збудований 1939—40 методом нар. будови для поповнення річок Нарину та Карадар'ї і зрошування. На каналі 1000 гідротех. споруд, з них 50 — великі. Поряд з Великим Ферганським каналом 1940 збудовано ще Пн. Ферганський та Пд. Ферганський канали.

ВЕЛИКИХ ЦИКЛІВ ТЕОРІЯ — одна з вульгарних бурж. концепцій криз і економічного циклу. Спрямована на затушовування осн. суперечності капіталізму, яка є причиною економічних криз, повторення яких зумовлює циклічний характер розвитку капіталістичного виробн. Вперше сформульована рос. економістом М. Д. Кондратьєвим у 30-х рр. 20 ст. Дальшого розвитку набула в працях К. Кларка (Великобританія), І. Мітчела, А. Бернса (США), Ф. Сіміана, Л. Допре (Франція) та ін. На противагу марксистському положенню про існування одного виду циклів (8—12 років) прихильники В. ч. т. твердять, що нібито існують «великі цикли» (40—50 і більше років), які характеризуються зміною фаз (хвиль) підвищення і зниження екон. активності. В основі цих фаз лежать тривалі коливання товарних цін. Оскільки в коливаннях великих хвиль зникає дія дійсних екон. циклів та їх гол. фази — кризи, апогеї капіталізму роблять висновок про можливість «безкризового розвитку» капіталістичного г-ва. Таким чином, В. ч. т. намагається затушувати нерозв'язні суперечності капіталістичної економіки, а загострення їх в епоху загальної кризи капіталізму показати як результат чергової фази, після якої обов'язковонастане екон. піднесення. Кризи надвиробництва, які були і лишаються постійним супутником економіки капіталізму, повністю спростовують цю антинауку: концепцію.

ВЕЛИКИХ ЧИСЕЛ ЗАКОН — 1) В математиці — загальна закономірність, в силу якої сумарна дія великого числа малих слабозалежних випадкових факторів майже не залежить від випадку. В. ч. з., як гранична теорема імовірностей теорії, вивчає умови, при яких для послідовності випадкових величин ξ_1, ξ_2, \dots з математичними сподіваннями a_1, a_2, \dots послідовності серед. арифметичних $(\xi_1 + \dots + \xi_n)/n$ зближується з послідовністю $(a_1 + \dots + a_n)/n$ при $n \rightarrow \infty$. В. ч. з. вперше довів Я. Бернуллі, потім узагальнив С. Пуассон (який і ввів цей термін). В сучас. розумінні В. ч. з. для незалежних випадкових величин з обмеженою дисперсією довів П. Л. Чебишов. Наступні дослідження були присвячені в основному послабленню обмежувальної умови незалежності доданків. В. ч. з. застосовують у техніці, фізиці, економіці та ін. галузях знань.

Е. М. Сільвестрова.

2) В статистиці — властивість багатьох закономірностей об'єктивного світу формуватися і чітко проявлятися лише в масов. процесі й лише за достатньо великого числа елементів сукупності. Застосування В. ч. з. дає можливість виявляти закономірності там, де на перший погляд все здається на випадковим, не підлягає вивченню, впливу та плануванню. Напр., планування лікувальних, дитячих і шкільних закладів базується на показниках захворюваності, смертності та народжуваності не окремих осіб і сімей, за якими не можна виявити заг. риси масових явищ, а населення районів, областей, тобто великої сукупності осіб і сімей. У цій і подібних сукупностях кризь масу випадковостей проявляється необхідність, внутр. закон явища. Саме у великих сукупностях чітко проявляється діалект. зв'язок між випадковістю і необхідністю (див. *Необхідність і випадковість*). В. ч. з. не є регулятором масових процесів і явищ. Велика кількість елементів сукупності — лише необхідна умова для чіткого прояву внутр. закону явища. В статистиці В. ч. з. розглядають як форму зв'язку між чисельністю досліджуваних явищ і ступенем (повнотою) прояву заг. закономірностей, властивих цим явищам. На планомірному виконанні діяння В. ч. з. ґрунтується статистичний метод вибіркового спостереження (див. *Спостереження статистичне, Вибірковий метод у статистиці*).

Й. С. Пасхвер.
ВЕЛИКІ КОРОВІНЦІ — селище міського типу Чуднівського р-ну Житомирської обл. УРСР, за 2 км від залізничної ст. Михайленки. 4,7 тис. ж. (1977). Відомі з 1585. В 1941—43 у В. К. діяла підпільна антифашист. орг-ція. Цукровий та цегельний заводи, виробничі відділення райсільгосптехніки, 3 заг.-осв. школи, лікарня, 2 будинки культури, 5 б-к. У В. К. народився один з організаторів повстання на броненосці «Потьомкін» 1905, член РСДРП Г. М. Вакуленчук; у селищі йому встановлено (1971) пам'ятник та створено музей.

ВЕЛИКІ ЛУКИ — місто обласного підпорядкування Псковської обл. РРФСР, райцентр, у верхів'ї р. Ловати. Залізничний вузол. 103 тис. ж. (1977). В місті — підприємства машинобудування і металообр. (виробн. приладів, машин для лісової і торфової пром-сті, електропобутових приладів, реостатів, високовольтної апаратури, локомотиворемонтний з-д та ін.), легкої і легкокомбінат, швейна і трикотажна ф-ки, деревообр. (меблевий комбінат та картонна ф-ка) і харч. пром-сті. С.-г. ін-т, філіали Ленінгр. ін-ту інженерів залізничного транспорту та Ін-ту фізичної культури, 4 серед. спец. навч. заклади; драм. театр, краєзнавчий музей, музей О. Матросова і пам'ятник йому, могила Героя Рад. Союзу 86-річного колгоспника Матвія Кузьміна, який в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 повторив подвиг Івана Сусаніна, і обеліск на його честь. У В. Л. народився

двічі Герой Рад. Союзу К. К. Рокоссовський. Відомі з 1166.

ВЕЛИКІ МОГОЛИ — династія правителів Індії (1526—1858). Засн. Бабуром (походив з Моголістану, звідки назва династії). Найбільшого розквіту д-ва В. М. досягла в 1-й пол. 17 ст. (включала майже всю Індію, частину тер. Афганістану, в т. ч. Кабул). У кін. 17 — на поч. 18 ст. д-ва В. М. розпалася під ударами нар. рухів, нападів персів та афганців. В серед. 18 ст. В. М. володіли лише районом Делі. В 1858 англ. колоніальна влада ліквідувала цю династію. Гол. представники В. М.: Бабур, Акбар, Аурангзеб.

ВЕЛИКІ МОСТІ — місто Сокальського р-ну Львівської обл. УРСР, на р. Раті (притока Бугу), за 16 км від залізничної ст. Гірник. Населений пункт вперше згадується 1472 як село Мостки в Галицькій землі (на той час у складі феодальної Польщі). З 1559 має сучасну назву. Тоді ж дістали *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. стали значним торг. центром. За 1-м поділом Польщі (1772) В. М. відійшли до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1895 на нар. вічі у В. М. виступав з промовою І. Я. Франко. В 1919 В. М. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 у складі Зх. України возз'єднані з УРСР. З 1940 В. М. — місто. Ф-ка галантереїно-побутових виробів, цегельня, виробничі відділення райсільгосптехніки. В місті загальноосвітня та музична школи, 2 лік. заклади. Будинки культури, кінотеатр, бібліотека.

ВЕЛИКІ НАЦІОНАЛЬНІ ЗБОРИ — найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Соціалістичної Республіки Румунії (СРР). Великі Національні Збори обираються населенням строком на 5 років.

ВЕЛИКІ ОЗЕРА — система великих прісноводних водойм у сх. частині Пн. Америки, в межах США і Канади. Включає *Верхнє озеро, Гурон, Мічіган, Ері, Онтаріо*. Загальна площа В. о. 245,2 тис. км² (один з найбільших прісноводних басейнів світу). В. о. з'єднані між собою короткими багатководними порожистими річками; стік з озер до Атлантичного ок. відбувається через *Святого Лаврентія ріку*. Улоговини В. о. утворилися внаслідок *тектонічних рухів*. Замерзають В. о. у грудні (переважно в прибережній зоні), скресають у квітні. З ріб, які водяться в В. о., найбільше пром. значення мають сиг, форель, коропи. В. о. сполучені судноплавними каналами в єдину трансп. систему протяжністю понад 1870 км. Річний вантажооборот по В. о. перевищує 150 млн т. По р. Св. Лаврентія та судноплавних каналах пролягає суцільний водний шлях з В. о. до Атлантичного ок. заг. протяжністю бл. 3000 км, доступний для мор. суден. Каналами В. о. сполучаються також з басейнами Міссісіпі та Гудзону. Найбільші порти: в США — Чікаго, Дулут, Мілуокі, Буффало, Клівленд, Детройт; у Канаді — Торонто.

І. О. Речмедін.

ВЕЛИКІ РІВНИНИ — плато, що прилягає зі Сх. до гірської системи Кордильєр Пн. Америки, в межах США і Канади. Довж. 3600 км. Вис. до 2207 м (хр. Блек-Хілл). Поклади нафти, кам. і бурого вугілля, природного газу, заліз. руди та ін. Клімат посушливий, континентальний (помірний на Пн. і субтропічний на Пд.). Влітку — сильні вітри, пилові бурі, руйнівні вихори (торнадо). Ріки — Міссурі, Платт, Арканзас, Колорадо — використовують для зрошування. Сухі степи — на Пд., лісостеп — на Пн. Скотарство та землеробство на зрошуваних землях. У пн. частині В. р. — заповідник Вуд-Баффало.

ВЕЛИКІ СОРОЧИНЦІ — село Миргородського р-ну Полтавської обл. УРСР, на р. Пселі, за 18 км від залізничної ст. Гоголеве. За офіційними документами В. С. віомі з 20-х рр. 17 ст. Під час революції 1905 у В. С. відбулася кривава розправа царських військ над повсталими селянами (див. *Сороцька трагедія 1905*). На цьому місці споруджено обеліск. Ф-ка худож. виробів, мішкол. ГЕС, 2 заг.-осв. школи, лікарня, кістково-туберкульозний санаторій, клуб, 6-ки, музеї: літ.-меморіальний М. Гоголя та істор.-краєзнавчий У В. С. народилися письменники — М. Гоголь, якому в центрі села споруджено пам'ятник (1911, скульптор І. Я. Гінцбург), В. Саміленко, О. Донченко, кобзар М. Кравченко. Визначна архіт. пам'ятка — Преображенська церква (1732) в стилі барокко з різьбленим дерев'яним іконостасом.

ВЕЛИКОАНАДЛЬСЬКИЙ ЛІСОВИЙ МАСИВ — штучно створений степовий масив лісу в Донецькій обл. УРСР. Розташований поблизу ст. Великоанадоль, за 50 км від м. Донецька. Заг. пл. В. л. м. 2919 га, в т. ч. під лісом 2220 га (1973). Ґрунт — важкий глинистий чорнозем на лесовидному суглинку; підґрунті води на глибині 6—20 м і більше. Створення В. л. м. пов'язано з діяльністю лісничого В. Є. Граффа, який 1843 — 66 працював в даній місцевості над проблемою заліснення підвищеного безводного степу, підбору придатних для цього деревних та чагарникових порід і розробкою надійних і дешевих способів лісорозведення. Застосувавши садовий спосіб посадок, В. Є. Графф заклад 5—6-річними саджанцями ліс (ясен, клен, в'яз, дуб) на площі понад 150 га (окремі дерева і ділянки цього лісу збереглися до наших днів). Наступник Граффа Л. Г. Барк замінив саджанці сіянцями (13 200 шт. на 1 га), але цей тип посадок не виправдав себе — насадження скоро почали вихати. Малостійким виявився також запропонований лісничим Х. С. Полянським т. з. «нормальний» тип посадок. Найстійкішими в степових умовах виявились розроблені Г. М. Висоцьким деревно-чагарниковий, а потім (разом з М. Я. Дахновим) деревно-тінновий типи насаджень. В. л. м. входить тепер до складу Великоанадольського лісгоспу і є учбово-дослідною базою Великоанадольського лісового технікуму.

Лит.: Крайнев Д. К. Столетний опыт степного лесоразведения в Велико-Анадолье. М.—Л., 1949; Рена М. Л., Рена Н. Н., Азбукин Ю. М. Велико-анадольский лес. Донецк, 1976.

ВЕЛИКОБАГАЧАНСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1925. Пл. 1 тис. км². Нас. 37,2 тис. чол. (1977). В районі — 108 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — смт Вели-



ка Багачка. Поверхня — хвиляста рівнина. Зх. частина В. р. більш підвищена, східна — низинна. З Пн. на Пд. район перетинає р. Псел. Гол. корисні копалини: нафта і газ. Ґрунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) разом з чагарниками і полезахисними смугами займають 12% території району. Видобування нафти і газу; великобагачанський ф-ка госп. виробів, комбикорм з-д та млин. Працює комбінат побутового обслуговування (Велика Багачка). С. г. району спеціалізується на виробн. зерня, цукр, буряків, сояшки, картоплі, овочів, а також молока, м'яса, яєць та вовни. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 77,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 63,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 12,6 тис. га.



У В. р. — 13 колгоспів, 4 радгоспів, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція — Гоголеве. Автошляхів — 253 км, у т. ч. з твердим покриттям — 144 км. В районі — 37 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, 37 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій-профілакторій, 14 будинків культури, 26 клубів, 39 кіноустановок, 35 6-к. В с. Устивині В. р. народилися рос. письменник В. Т. Наріжний та укр. хірург О. Т. Богавський, в с. Багаччі Першій — укр. письменник М. Т. Шаповал, у с. Псільському — укр. художник Г. І. Псвол; в с. Мар'янському — укр. нар. майстер-різьбяр Я. О. Усик; в цьому селі 1845 бував Т. Г. Шевченко.

ВЕЛИКОБЕРЕЗНЯНСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Зх. Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1947. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 31,5 тис. чол. (1977). У районі — 31 населений пункт, підпорядкований селищний і 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт Великий Березний. Рельєф В. р. гірський. Район лежить у межах Карпат Українських (Верховинський Вододільний хребет, Половинський хребет). Корисні копалини: вапняки, сланці, буд. матеріали. Є мінеральні джерела. Найбільша річка — Уж з притоками Уличанкою та Ублянкою. Ґрунти бурі лісові, гірсько-підогісті, гірсько-лучні. В горах і передгір'ях — великі масиви лісів (бук, граб, дуб, осика, сосна, ялина), які займають 50,2 тис. га. З висоти 1000 м — субальпійські луки — полонини. Гол. галузь пром.-сті — лісова; є також підприємства харч. та легкої пром.-сті. Найбільші з них: великобerezнянський лісокомбінат, соко-винний з-д, пром. комбінат. Працюють комбінат побутового обслуговування (Великий Березний) та 3 будинки побуту. Провідна галузь с. г. — тваринництво м'ясо-мол. напрямку (скотарство, вівчарство). В землеробстві переважає картоплярство. Площа с.-г. угідь 1977 становила 15 тис. га, у т. ч. орні землі — 4,2 тис. га, сіножаті та пасовища — 10,7 тис. га. У В. р. — 8 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Великий Березний, Кострині, Жорнава, Ставне, Волосинка, Закарпатська. Автошляхів — 172 км, у тому числі з твердим покриттям — 158 км.

В районі — 38 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, 38 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 11 будинків культури, 26 клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 37 6-к. В районі ряд архіт. пам'яток, зокрема дерев'яні церкви 17 (с. Гусиний) і 18 ст. **ВЕЛИКОБИЧКІВСЬКИЙ ЛІСОХІМІЧНИЙ КОМБІНАТ** імені І. П. Локоти — підприємство лісохімічної промисловості. Входить до об'єднання «Закарпатліс». Розташований у смт Великий Бічків Рахівського р-ну Закарп. обл. Осн. продукція: оцтова к-та (харч. і тех.), формалін, карбамідні смоли, метиловий спирт, деревне вугілля, шліфувальна шкурка, полірувальна паста тощо. Засн. 1863.



Великі Сорочинці. Пам'ятник М. В. Гоголю. 1911. Скульптор І. Я. Гінцбург.



Великобerezнянський район. Миколаївська церква в селі Гусиний. 1655.

ВЕЛИКОБЛОКОВІ
КОНСТРУКЦІЇ

Герб Великобританії.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Площа—244,1 тис. км²

Населення —
33,9 млн. чол. (1975)

Столиця — м. Лондон

першу продукцію дав 1868. На поч. 20 ст. на з-ді було організовано лісохім. виробн. Після возз'єднання Закарп. України з Українською РСР (1943) підприємство розвивалося швидкими темпами. В 1957 з-д перетворено на комбінат. У 1976 на В. л. к. вироблено харч. оттової кислоти 1464 т, формаліну — 9190 т, карбамідних смол — 15 495 т (1970 — відповідно 1007, 4605, 6204). Комбінат оснащено новою вітчизн. технікою. Оттову к-ту одержують тут азетропним методом. У 1968 В. л. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. **Д. Ф. Комарковська**

ВЕЛИКОБЛОКОВІ КОНСТРУКЦІЇ — збірні будівельні конструкції з штучних або природних каменів — блоки. З В. к. монтують фундаменти, зовн. та внутр. стіни, перегородки та ін. частини будинків і споруд. Залежно від призначення В. к. виготовляють з важкого бетону, легкого бетону (шліного та піздроватого), цегли, керамічних каменів, а також викилюють з кам'яних порід — черепашнику, туфу тощо. Стінові блоки бувають перемичкові, простінкові, підвіконні та спец. призначення (напр., вентиляційні). Товщина зовнішніх стін з В. к. 30—60, внутр. 30—40 см. Ширину та висоту блоків вибирають залежно від прийнятої розрізки (дво-, три- або чотирирядної) стін (кількості рядів блоків у межах висоти одного поверху). З В. к. будують житлові, пром. та громад. споруди висотою до 12 поверхів. На Україні впровадження В. к. у будівництво почалося 1929, з 1957 настало їх масове застосування.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ — великий острів в Атлантичному ок. Пл. 230 тис. км². Див. *Великобританія* (держав).

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії — держава на Пн. Зх. Європи. Розташована на о. Великобританія, в пн.-сх. частині о. Ірландія та на прилеглих островах. В. включає 4 стор.-геогр. області: *Англію, Уельс, Шотландію, Північну Ірландію*. В адміністратив. відношенні поділяється на 47 графств, 7 метрополітенських графств (у т. ч. Лондон), 12 областей, 26 округів. **Державний лад**. В. — парламентарна монархія. Єдиної писаної конституції В. не має, найважливішими парламентарними актами є *Велика хартия вільностей* 1215, *Габеас корпус акт* 1679, *Вестмінстерський статут* 1931, *Акт про народне представництво* 1969 та ін. Глава д-ви — король (жоргове), повноваження і прерогативи якого фактично в руках уряду, що формується правлячою партією Законодавча влада належить королю і парламенту у складі верхньої палати — *палати лордів* і нижньої — *палати громад*. Палата лордів складається зі світських і духовних перів; палата громад обирається населенням строком на 5 років. Виконавчу владу здійснює уряд (кабінет міністрів), очолюваний прем'єр-міністром. Авт. частина Сполученого Королівства — Пн. Ірландія, що має свій парламент.

до якого входять призначуваний королем губернатор, сенат і палата громад; з липня 1976 знову перебував під безпосереднім управлінням уряду Великобританії. В. очолює *Співдружність* — об'єднання країн і територій, що входили раніше до складу *Британської імперії*. **Природа**. Берегова лінія В. розчленована численними затоками та бухтами. В рельєфі пн. частини країни переважають гори, на Пд. Сх. — рівнини. Гори невисокі (500—1000 м), зі згладженою платоподібною поверхню. На Пн. о. Великобританія підносяться Північно-Шотландське нагір'я (г. Бен-Невіс, 1343 м — найвища точка В.) та Південно-Шотландська височина, в серед. частині острова — Пенінський й Камберлендські гори, на п-ові Уельс — Кембрійські гори. Найбільші рівнини: Південно-Східна (Лондонський бас.), Мідлендська і Середньшотландська. Рельєф Пн. Ірландії переважно низовинний. Надра В. багаті на кам. вугілля, заліз. руду, кам. сіль, каолін, кольорові метали; відкрито значні поклади природного газу й нафти (на шельфі Північного моря). Клімат помірний, океанічний, дуже вологий, з м'якою зимою і прохолодним літом, часто бувають тумани, дощі й сильні вітри. Пересічна т-ра січня +3, +7°, липня +16, +17°. Опадів 1000—3000 мм на рік, на Пд. Сх. 600—750 мм. Ріки короткі, повноводні, не замерзають, гол. з них: Темза, Север, Трент, Уз. Найбільші озера: Лох-Ней, Лох-Ломонд, Лох-Несс. ґрунти на Пн. й Зх. переважно гірсько-лісові й підзолисті, на Сх. й Пд. Сх. — бурі лісові, в пд.-сх. частині Англії — значні площі перегнійно-карбонатних та алювіальних ґрунтів. Переважають окультурені ландшафти. Лише в горах та на узбережжях значні ареали природної рослинності — луки, вересові пустощі. Під лісами — бл. 6% площі країни. **Населення**. 78,4% нас. становлять англієць (44 млн. чол., 1975, оцінка), які живуть в Англії, більшість частини Уельсу і на Пд. Шотландії; решта — шотландець (бл. 5 млн. чол.), гол. чин. у Шотландії; ірландець (2250 тис. чол.) — у Пн. Ірландії та пром. р-нах Англії. У Пн. Ірландії живуть також (бл. 1 млн. чол.) нащадки англ. і шотл. переселенців 16—18 ст., які змішалися з корінним ірл. населенням і називають себе англо-ірландцями і шотландо-ірландцями (в л-рі інколи мають назву ольстерців). П-ов Уельс населяють уельські, або *валлійці* (700 тис. чол.), Пн. Шотландію й Гебридські о-ви — гелі (100 тис. чол.). Крім того, у В. живуть євреї (у великих містах), іммігранти з Європи (поляки, німці, французи, італійці та ін.) та з азіат., латиноамериканських й афр. країн. Держ. й розмовна мова — англійська, частина ірландців, уельців і гелів користується також своїми мовами. Пересічна густота нас. — 229 чол. на 1 км². 76,3% нас. живе в містах. Найбільші міста: Лондон, Глазго, Ліверпуль, Манчестер, Шеффілд, Лідс. **Історія**. В 1-му тис. до н. е. територію В. заселяли кельт. племена

(*бритти*), які в 40—60-х рр. 1 ст. н. е. підпали під владу Риму. В 5—6 ст. тер. В. (за винятком Уельсу і Шотландії) захопили герм. племена *англосакси* (див. *Англосаксонське завоювання*). Більша частина утворених ними ранньофеод. д-в 829 об'єдналася в єдине королівство — Англію. З 1016 до 1042 її підкорили *нормани* (датчани), 1066 завоював герцог Нормандії, згодом англ. король *Вільгельм I Завойовник* (див. *Нормандське завоювання Англії 1066*). В 11 ст. завершувалося становлення феод. ладу і централізованої д-ви. Цей процес відбувався в умовах загострення класової боротьби та феод. міжусобиць. Політика королівської влади викликала опозиційні виступи, зокрема 1215 повстання баронів, підтримане лідарями та населенням міст, проти *Іоанна Безземельного*. Останній був змушений видати Велику хартию вільностей, яка надавала феодалам значних привілеїв. У 1265 в Англії створено парламент (з 1295 став постійною установою, в серед. 14 ст. поділився на дві палати — лордів і громад). В 14 ст. загострилася класова боротьба в містах та в селі. *Столітня війна 1337—1453* і посилення експлуатації селян викликали *Уотта Тайлера повстання 1381* та ряд ін. виступів. Протягом 15 ст. великі феодала занепадали, особиста кріпосна залежність селян майже зникла. Процес *огороджування* (масове відбирання землі в селян і відведення її під пасовища для овець), що розгорнувся в кін. 15 ст., прискорив виникнення капіталістичних продуктивних сил. Поява значної кількості малоземельних та безземельних селян, змушених продавати свою робочу силу, сприяла виникненню в 16 ст. капіталістичної *мануфактури*. В 1455—85 в країні спалахнула боротьба феодалів за владу (див. *Червона і Біла троянда війна*), під час якої значна частина англ. знаті загинула. За правління *Тюдорів* (1485—1603) остаточно склався англ. абсолютизм. Було нещадно придушено ряд нар. рухів (*Кета Роберта повстання 1549* та ін.), видано жорстокі закони проти нар. мас — «криваві закони», за висловом К. Маркса. У 30-х рр. 16 ст. *Реформація* звільнила англ. церкву від папської влади, здійснила секуляризацію церк. земель і поклала початок *англіканській церкві*. Перші територіальні загарбання Англії належать до 12 ст., коли почалося завоювання Ірландії. З визріванням капіталістичних відносин у 2-й пол. 16 ст. почалася активна англ. колоніальна експансія. Гострі суперечності між капіталістичними продуктивними силами, які зміцнювалися, і феодал. виробничим відносинами, що стояли на перешкоді їх розвитку, призвели до *Англійської буржуазної революції 17 століття* (1640—60). Внаслідок її було повалено абсолютизм *Стоартів* (1603—49), і влада перейшла до буржуазії та нового дворянства — джентрі. Їхні інтереси виражав протекторат О. Кромвеля (з 1653). Невдовзі після його смерті (1658) було відновлено монархію

Споартів (1660—88). Невдоволення її феод.-абсолютистською політикою (в ході боротьби виникли дві політ. партії — *торі* й *візлі*) призвело до держ. перевороту — «*Славної революції*», в результаті якої владу захопила верхівка дворянства та буржуазія.

В 17—18 ст. розширилися колоніальні володіння Англії, яка з 1707, після укладення унії з Шотландією, дістала офіц. назву Великобританія. Захопивши у боротьбі з Францією після *Семилітньої війни 1756—63* величезні території в Індії та Пн. Америці, В. перетворилася на найбільшу колоніальну державу світу — Британську імперію. В кін. 18 ст. 13 англ. колоній у Північній Америці здобули незалежність (див. *Війна за незалежність у Північній Америці 1775—83*).

Внаслідок *промислового перевороту* (60-і рр. 18 — 1-а пол. 19 ст.) В. перейшла від мануфактури до промислового (фабричного) капіталізму; виник індустріальний пролетаріат. В результаті поразки Франції під час наполеонівських воєн позиції В. значно зміцніли, посилюлась її колоніальна експансія. У 30-х рр. 19 ст. за рівнем екон. розвитку В. вийшла на 1-е місце в світі. В 30—40-х рр. 19 ст. у В. розгорнувся перший масовий, політично організований пролетарсько-революц. рух — *чартизм*. Значний вплив на англ. робітн. рух мав заснований у Лондоні 1864 *Інтернаціонал 1-й*.

У 19 ст. Великобританія захопила Нову Зеландію, Бірму (див. *Англо-бірманські війни 19 століття*), острів Сянган у Китаї (див. *Англо-китайська війна 1840—42*), завершила в серед. 19 ст. підкорення Індії. В. вела загарбницькі війни в Афганістані (1838—42, 1878—80), 1878 оволоділа Кіпр, 1882 окупувала Єгипет, у кін. 80 — на поч. 90-х рр. розширила свої володіння у Пд. і Сх. Африці, 1898 захопила Сх. Судан, 1899—1902 — тер. бурських республік в Африці (див. *Англо-бурска війна 1899—1902*). У 2-й пол. 19 ст. у В. виникли масові профспілки (1868 створено Брит. конгрес тред-юніонів), 1884 організовано Соціалістичну лігу, С.-д. федерацію, «*Фабіанське товариство*», 1893 — Незалежну робітн. партію, 1900 — Лейбористську партію. В епоху імперіалізму В. вступила як одна з найрозвинутіших в екон. відношенні країн. Проте за темпами зростання пром. виробн. вона вже відставала від Німеччини та США. На поч. 20 ст. загострилися англо-нім. імперіалістичні суперечності. Угоди В. з Францією (1904) та з Росією (1907) призвели до створення *Антанти*. В 1909—14 В. пережила загальнополіт. кризу, яка значно загострила соціальні суперечності. Це був період значного піднесення робітн. руху. 4.VIII 1914 В. вступила в *першу світову війну 1914—18*. З війни вона вийшла в числі країн-переможниць, здобувши за *Версальським мирним договором 1919* значну частину колишніх нім. колоній в Африці та Азії, а також більшу частину те-

риторій, відвоєнованих у Туреччині. Проте війна і *загальна криза капіталізму* значно погіршили екон. й політ. становище В. Правлячі кола В. були в числі гол. організаторів воєнної інтервенції проти Рад. Росії. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції почалося революц. піднесення у В. Створена 1920 Компартія В. очолила боротьбу проти антирад. інтервенції під назвою «*Руки геть від Росії*». В країні розгорнувся масовий страйковий рух (див. «*Червона п'ятниця*»). В Ірландії вибухнула визвольна війна проти англ. панування (1919—21). За *англо-ірландським договором 1921* більша частина тер. Ірландії здобула права домініону (6 графств Ольстеру лишилися у складі В.). В 1924 до влади у В. прийшов перший лейбористський уряд Дж.-Р. Макдональда, який під тиском робітн. руху визнав СРСР, але загалом продовжував політику консерваторів. При консервативному уряді С. Болдуїна (1924—29) життєвий рівень робітн. класу значно погіршився. Це викликало *загальний страйк 1926*. В 1927 уряд В. розірвав дипломатичні відносини з СРСР (відновлені 1929). Світова екон. криза 1929—33 тяжко позначилася на економіці В., погіршила становище робітн. класу. Реакційна політика «заощадження», яку проводив кабінет Дж.-Р. Макдональда (1931—35), викликала активний протест мас, особливо безробітних, що провели кілька «голодних походів». Уряди В., зокрема Н. Чемберлена (1937—40), проводили політику потурання фашист. агресії, намагаючись спрямувати її проти СРСР. В 30-х рр. В. уклала мор. угоду з гітлерівською Німеччиною, підтримала війну фашист. Італії проти Абіссинії, зайняла ворожу позицію щодо уряду респ. Іспанії. В. була одним із гол. організаторів *Мюнхенської угоди 1938*, активно сприяла розв'язанню *другої світової війни 1939—45*, в яку вступила 3.IX 1939. Спочатку В. фактично не вела воєнних дій проти Німеччини (т. з. «дивна війна»); у травні — червні англ. війська зазнали поразки у Франції (див. *Дюнкерська операція 1940*). У 1941 В. стала учасником *антигітлерівської коаліції*, уклала з СРСР *радянсько-англійські угоди 1941, 1942*. Уряд У. Черчілля (1940—45), розраховуючи на знесення Німеччини й СРСР, відтягував відкриття *другого фронту*. Війна значно ослабила екон. й політ. позиції В., незважаючи на порівняно невеликі людські втрати (245 тис. убитих і 278 тис. поранених). Після війни В. потрапила в екон. й політ. залежність від США. Взяла участь у «*Маршалла плані*». З 1945 В. — член ООН. Лейбористський уряд К.-Р. Еттли (1945—51) провів націоналізацію і реконструкцію ряду галузей економіки за рахунок д-ви. Під тиском нац.-визвольного руху почався розпад Брит. імперії: здобули незалежність Індія і Пакистан (1947), Бірма і Цейлон (1948). У сфері зовн. політики правлячі кола В. сприяли розв'язанню «холодної

війни». В. взяла активну участь у створенні НАТО (1949), у збройній інтервенції разом із США в Кореї (1950—53). Консервативні кабінети У. Черчілля (1951—55), А. Ідена (1955—57), Г. Макмільлана (1957—63) та А. Дугласа-Х'юма (1963—64) повели наступ на життєвий рівень і права трудящих, продовжували гонку озброєнь. Уряд В. сприяв ремілітаризації Зх. Німеччини і укладенню *Парижських угод 1954*, внаслідок чого ФРН було включено до НАТО. Тим самим В. фактично розірвала англо-рад. союзний договір 1942, що змусило СРСР 7.V 1955 денонсувати його. В. була одним з організаторів СЕАТО (1954) та Багдадського пакту (1955, з 1959 — СЕНТО); взяла участь в *англо-франко-ізраїльській агресії проти Єгипту 1956*; 1958 здійснила інтервенцію в Йорданії. Розпочаті за ініціативою СРСР 1958 рад.-амер.-англ. переговори завершилися 1963 підписанням договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою. Ведучи боротьбу за збереження своїх екон. і політ. позицій у Зх. Європі, В. створила *Європейську асоціацію вільної торгівлі* — ЄАВТ (1960), що мала протистояти *Європейському економічному товариству* (ЄЕТ — «Спільному ринкові»). З 2-ї пол. 60-х рр. В. охопила валютно-фінансова криза. Намагаючись розв'язати екон. труднощі за рахунок трудящих, лейбористський кабінет Дж.-Г. Вільсона (1964—70) прийняв закон про заморожування зарплати (1966), підвищив оподаткування трудящих, скоротив витрати на соціальні потреби. Разом з тим він сприяв дальшому посиленню концентрації капіталу і гонці озброєнь. Консервативний уряд Е. Хіта (1970—74), проводячи «антиінфляційну» політику, здійснював антиробітн. законодавство, вів наступ на профспілки (закон «Про відносини в промисловості», 1971). З метою забезпечення своїх інтересів у Пд.-Сх. Азії В. 1971 створила воєнне угруповання АНЗЮК. В кін. 60—70-х рр. імперіалізм В. посилив репресії проти нац.-визвольного руху трудящих Пн. Ірландії. В. прагне зберегти свої провідні позиції в Співдружності (див. *Валютні зони*). В умовах поглиблення екон. кризи до влади прийшли лейбористи (уряди Дж.-Г. Вільсона — 1974—76; Дж. Каллагана — з квітня 1976), які, намагаючись подолати кризу, збільшили непрямі податки на споживчі товари, скоротили держ. витрати на соціальне забезпечення, освіту і культуру. Разом з тим зріс військ. бюджет. Реакційні кола В. намагаються загальмувати процес розрядки міжнар. напруженості. Під впливом позитивних змін у міжнар. обстановці в 70-х рр. В. уклала з СРСР ряд угод про екон. міцне, науково-технічне і пром. співробітництво (див. *Радянсько-англійські угоди 1975, 1977*), про запобігання випадковому виникненню ядерної війни 1977. 1.VIII 1975 В. підписала в Хельсінкі *Заключний акт наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*. В. —

член *Беронейської ради* (з 1949), з 1973 — *Європейського екон. товариства, Євратому, Беронейсько-го об'єднання вугілля і сталі.*

А. К. Мартиненко.
Політичні партії, профспілки. *Лейбористська партія*, засн. 1900. *Консервативна партія*, засн. в серед. 19 ст. Відображає інтереси монополістичного капіталу, урядовців та зем. аристократії. *Ліберальна партія*, засн. в серед. 19 ст. Виражає інтереси серед. та дрібної буржуазії і частини інтелігенції. *Комуністична партія Великобританії*, засн. 1920. Перші профспілки (тред-юніони) утвор. в 60-х рр. 18 ст. Існує понад 500 галузевих профспілок. Найбільший профспілковий центр — *Британський конгрес тред-юніонів*, створений 1868. Об'єднує 113 профспілок. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*. *Шотландський конгрес тред-юніонів*, засн. 1897. Об'єднує 81 профспілку. В Пн. Ірландії дрібні політ. партії, у т. ч. *Комуністична партія Ірландії*.

Господарство. В. — одна з найбільш розвинутих індустриальних країн, яка за обсягом валового нац. продукту 1975 посідала 5-е місце в капіталістичному світі після США, ФРН, Японії та Франції. В 1975 на В. припадало 5,4% пром. виробн. і 5,6% експорту товарів капіталістичних країн. Характерний високий рівень концентрації капіталу і виробн. «Велика четвірка» банків («Барклейз банк», «Нейшенал Вестмінстер банк», «Мідленд банк» та «Ллойдс банк») зосереджує понад 90% всіх банківських вкладів країни. 100 компаній (серед найбільших — «Роял датч-Шелл», «Брітіш петролеум компані», «Юнілевер», «Імперіал кемікал індастріз») контролюють понад 50% випуску пром. продукції. Зросла роль держ.-монополістичних об'єднань, у сфері яких перебувають, зокрема, націоналізовані на капіталістичній основі галузі г-ва (чорна металургія, вугільна, атомна, енерг., більша частина транспорту і зв'язку). В умовах заг. кризи капіталізму 70-х рр. економіка В. розвивається повільними темпами і зазнає періодичних спадів. Проти попереднього року пром. виробн. скоротилося за 1974 на 3,6%, за 1975 — на 4,6%. Інфляція та безробіття стали хронічними явищами. В 1976 вартість життя зросла проти попереднього року на 15,8%, чисельність безробітних досягла 1300—1500 тис. чол. (5,5—6,4% робочої сили). Екон. труднощі В. значною мірою пов'язані з милітаризацією і величезними воєнними витратами (5,6 млрд. ф. ст. 1976/77 фін. р.). В економіку В. посилено проникає амер. капітал. Характерними рисами г-ва В. є значне переважання пром-сті над сільс. г-вом, велика роль сфери послуг, значний фін. і наук.-тех. потенціал, а також слабка забезпеченість власними сировиною і продовольством. Промисловість В. дає бл. 50% валового нац. продукту і 90% вартості експорту. Після 2-ї світової війни в її структурі сталися значні зміни: зменшилася частка

таких галузей, як гірничодобувна, чорна металургія, легка й харч., а також судно- та автомобілебудування; зросла частка енергетики, електромашинобудування й хім. пром-сті. Важливого значення набули атомна, електронна, аерокосмічна, нафтопереробна галузі та нафтохімія. Осн. енергоресурси В. — кам. вугілля (Йоркширський, Нортамберленд-Даремський, Південно-Уельський і Шотландський басейни), нафта і природні



Сховище для нафти, яку добувають на шельфі Північного моря

газ Північного м. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, особливо виділяється виробн. автомобілів, літаків, суден, комплексного устаткування для пром. підприємств, наук. апаратури та інструментів і продукції електроніки та електротехніки. Більшість машинобуд. центрів міститься в Пд. та Центр. Англії, гол. з них — Лондон, Бірмінгем, Ковентрі, Лутон, Шеффілд. Осн. райони чорної металургії — Пд. Уельс, Йоркшир і Гамберсайд, Пн. Англія й Шотландія. Підприємства кольорової металургії — в Мідленді, Пд. Уель-

сі, Тайнсайді та Лондоні. Атомна пром-сть розміщена на Пн. Зх. Англії (Уінскейлс, Спрінгфілд) і навколо Лондона. В хім. пром-сті значного розвитку набуло виробн. ліків і фарм. препаратів, пластмас і синтетичних матеріалів, мінеральних добрив, гербіцидів, барвників. Хім. підприємства зосереджені у Великому Лондоні, Ланкаширі, Чешірі та в нових центрах нафтопереробки, особливо на узбережжях Північного м. і Брістольської зат. В 1976 річна потужність нафтопереробних з-дів становила 144 млн. т, до 1975 вони працювали виключно на імпортованій сировині. Традиційними районами текст. пром-сті залишаються Ланкашир і Йоркшир. Розвинуті швейна, трикотажна і взут. галузі. Харч. пром-сть тяжіє до великих портів. Перебудова структури пром-сті В. супроводжується посиленням регіональних диспропорцій. Нові галузі розміщуються переважно в Пд. і Центр. Англії. Старі пром. райони Шотландії, Уельсу, Ольстеру і Пн. Англії перебувають у стані депресії.

Сільське господарство В. відзначається високим рівнем інтенсифікації, продуктивності та механізації. Воно забезпечує бл. 50% потреб країни у продовольстві. Більша частина землі належить великим землевласникам — лендлордам, які здають її в оренду фермерам. Понад 65% зайнятих у с. г. — наймані робітники. Характерні концентрації виробн. і масове розорення дрібних ферм. Гол. галузь с. г. — тваринництво (бл. 70% вартості всієї с.-г. продукції). У 1973 з 18,6 млн. га с.-г. угідь 6,6 млн. га становили грубі пасовища, 7,2 млн. га — культурні луки й сіяні трави. Поголів'я (млн., пересічно за 1971—75): великої рогатої худоби — 14,1, овець — 27,5, свиней — 8,5, птиці — 140. У 1976 виробн. м'яса становило 2,1 млн. т, молока — 13,6 млрд. л, масла тваринного — 88,8 тис. т, яєць — 13,7 млрд. шт., вовни — 47 тис. т. Збір (млн. т, пересічно за 1971—75): ячменю — 8,9, пшениці — 5,0, вівса — 1,1, картоплі — 6,3, цукр. буряків — 6,4. Розвинуті овочівництво, садівництво і квітництво. Важливими землеробськими районами є лише Пд. і Сх. Англії. Щорічний вилов риби — бл. 1 млн. т.

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільша частка припадає на автотранспорт (понад 60%). Автошляхів (1976) — 345 тис. км, з-ць — 18,9 тис. км; тоннаж мор. флоту — 49,5 млн. дедвейт (одне з перших місць у світі). Гол. мор. порти: Лондон, Саутгемптон, Ліверпуль, Дувр (пасажирський); Мілфорд-Гейвен і Фіншарт (танкерні). Найбільший залізничний і повітряний вузол — Лондон. Зовнішня торгівля. Експортується понад 30% пром. продукції (переважно машинне та енергосилове устаткування, автомобілі, літаки, судна, хім. продукти, текст. виробн.). В. — один із найбільш у світі імпортерів продовольства і кормів, руд, металів, текст. сировини, лісу, нафти. В останні роки характерний дефіцит

Виробництво деяких видів промислової продукції (млн. т)

	1973	1976
Електроенергія, млрд. кВт·год	296,5	290,3*
Кам'яне вугілля	132	124
Нафта	0,4	12
Природний газ, млрд. м³	29,6	38,4
Нафтопродукти	105,9	90,3
Чавун	16,8	13,8
Сталь	26,7	22,2
Алюміній (вторинний)	0,2	0,2
Сірчана кислота (100%-на)	3,9	3,3
Пластмаси й синтетичні смоли	1,9	1,6*
Штучні волокна	0,7	0,6
Азотні добрива	0,7	0,8
Фосфорні добрива	0,5	0,4
Складні добрива	2,8	2,9
Цемент	20,0	15,8
Торговельні судна (збудовано), тис. брутто регістрових т**	1069	1460
Водяні тканини, млн. м²	192	143
Водовійні тканини, млн. м	453	374
Тканини зі штучних волокон, млн. м	503	494

* — 1975

** — Тоннаж суден 100 брутто регістрових т. та більше

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ ТА ІРЛАНДІЯ



торг. і платіжного балансу і знецінення фунта стерлінгів. У 1976 52,2% експорту і 51,2% імпорту припадало на Західну Європу, переважно країни СЕТ. З окремих країн найбільший товарообмін зі США. Розвиваються торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грошова одиниця — фунт стерлінгів. За курсом Держбанку СРСР 1 ф. ст. = 1,31 крб. (серпень 1978).

В. М. Юрківський.

Медичне обслуговування. В 1974 в нац. системі охорони здоров'я В. налічувалося 460 тис. лікарняних ліжок (8,3 ліжка на 1 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 75 тис. лікарів (1 лікар на 745 ж.). Фінансується нац. система охорони здоров'я гол. чин. за рахунок держ. й місц. бюджетів, частково — за рахунок внесків населення на охорону здоров'я. В лікарнях є й платні ліжка та палати. Лікарів готують у 32 мед. школах. Відомі курорти: Бат, Бакстон, Брайтон, Істборн, Богнор-Ріджис, Борнмут, Торкі.

Освіта та культурно-освітні заклади. В країні фактично існує дві системи освіти — державна, що охоплює 94% дітей, і приватна. обов'язкове навчання дітей віком від 5 до 16 років (з невеликою різницею між Англією і Уельсом, Шотландією, Пн. Ірландією) безплатне. Система нар. освіти складається з трьох ступенів — поч., серед. і т. з. наступної освіти. В держ. системі навчання у поч. школі триває 6 років: від 5 до 7 років — у школі для малят, від 7 до 11 — у власне поч. школі. В 1974 у В. було 20,7 тис. поч. шкіл (5 млн. учнів). Серед. ступінь освіти представлено школами трьох типів: *граматичною школою* (тривалість навчання 7 років, від 11 до 18), *неповною серед. сучасною* (тривалість навчання 5 років, від 11 до 16) та *найбільш поширеною* — *об'єднаною*, де навчання триває 5—7 років, від 11 до 16—18 років. У 1974 в країні налічувалося майже 5,6 тис. серед. шкіл (понад 3,8 млн. учнів). У приватній системі поч. освіти набувають у підготовчих школах (від 5 або 7 до 13 років). 3-поміж серед. шкіл виділяються привілейовані школи-інтернати — публіч. шкіл (Ітон, Гарроу, Уінчестер та ін.), де навчання триває 5—7 років (від 11—13 до 18 років). У 1974 в таких школах навчалася понад 436 тис. учнів, а в усіх заг.-осв. школах — понад 9,5 млн. учнів. Ступінь т. з. наступної освіти включає загальноосв. і профес. навч. заклади з повним і неповним навч. днем, а також різноманітні курси для молоді, що працює. Нижчу профес. освіту здобувають у системі фаб.-зав. учнівства (тривалість навчання з 5 років) та індивідуальним навчанням. Серед. спец. освіту дають молодші відділення спец. коледжів із 2-річним строком навчання: тех., худож., с.-г. тощо. Багато коледжів мають курси з 4—5-річним навчанням і дають освіту, що наближається до вищої. В 1974 у В. налічувалося понад 7,4 тис. закладів наступної освіти (бл. 2,7 млн. студентів).

Вищу освіту здобувають гол. чин. в ун-тах, а також у 30 політех. ін-тах. З 45 ун-тів В. (281,9 тис. студентів; 1974) найбільш відомі *Оксфордський університет*, *Кембріджський університет*, *Лондонський університет*, *Едінбурзький ун-т* (засн. 1578). Учителів готують пед. коледжі (в 1974 — 160 коледжів; 112,2 тис. студентів). Найбільші б-ки: *Британська бібліотека*, *Кембріджського ун-ту*, б-ка Бодлі (Оксфордського ун-ту).



Будинок університету в місті Йорку.

Лондонського ун-ту, Нац. б-ка Шотландії в Едінбурзі. У В. — понад 100 музеїв: *Британський музей*, *Брит. музей природничої історії*, *Національна галерея*, галерея Тейт, музей Вікторії та Альберта, науковий (усі — в Лондоні), *Шотл. королівський музей* в Едінбурзі, *меморіальний музей Шекспіра* в м. Стратфорд-он-Ейвон та ін.

В. П. Лапчинська.

Наука та наукові установи. З кін. 9 ст. почала складатися «Англо-саксонська хроніка». Значного поширення набула *схоластика*. В 12—13 ст. важливими наук. центрами стали Кембріджський та Оксфордський ун-ти. В 13 ст. прогресивну роль відіграли праці філософа і природознавця Р. Бекона. Великі геогр. відкриття, розвиток капіталістичних відносин сприяли прогресу різних галузей наук. знань, зокрема природничих і технічних наук. В 1556 лікар і математик Р. Рекорд створив посібник з астрономії та математики. В 1600 У. Гільберт видав праці з магнетизму й електрики. В 1665 Р. Гук відкрив і описав клітинну будову рослин. У. Гарвей відкрив кровообіг. Р. Бойль запровадив поняття «хімічний елемент» та був одним із засновників якісного аналізу. У 17 ст. у В. закладено основи теоретичної механіки, зокрема небесної. І. Ньютон сформулював осн. закони динаміки, відкрив закон всесвітнього тяжіння, винайшов (незалежно від Г.-В. Лейбніца) *інтегральне числення* й *диференціальне числення*. У 18 ст. створено наук. т-ва: матем. (1707), бот. (1721), лінійне (1788) та ін. В. Гершель побудував потужний телескоп, відкрив планету Уран і супутники Сатурна (1781—89). В 1734 Дж. Уатт винайшов парову машину подвійної дії, У. Ранкін і У. Томсон (одночасно з Р. Клаузіусом) розробили принципи *термодинаміки*. У 19 ст. досліді Дж.-П. Жоржя обґрунтували закон збереження енергії. М. Фарадей і Дж.-К. Максвелл відкрили *електромагн. поле* та осн. його закони. Т. Юнг розробив хвильову теорію світла. Дж. Рейлей у праці «Теорія звуку» узагальнив класичну акустику. Ч. Дарвін створив еволюційне

вчення (див. *Дарвінізм*). Одним із основоположників біогеографії став А. Уоллес. Видатним пропагандистом теорії Ч. Дарвіна був Т.-Г. Гекслі. Важливу роль відіграли вчені країни в наук.-тех. революції 20 ст. Праці Е. Резерфорда з радіоактивності привели до створення теорії радіоактивного розпаду, відкриття атомного ядра. У В. розроблялися проблеми *квантової механіки* (П. Дірак), матем. логіки (Б. Рассел та ін.), обчислювальної математики, акустики тощо. В 1941 здійснено перший політ турбореактивного літака конструкції Ф. Уйтла. Фундаментальні дослідження з ядерної фізики та енергетики проводяться в Гаруеллі, з фізики високих енергій — в лабораторії Чілтона й Дерсбері, щодо здійснення керованих термоядерних реакцій — у Колемський лабораторії. В 1956 в Колдер-Холлі почала діяти атомна електростанція.

Відомі досягнення вчених В. у розвитку біохімії: бактеріолог А. Флемінг відкрив пеніцилін (Нобелівська премія, 1945); А. Тодд встановив будову вітаміну В₁₂ (Нобелівська премія, 1957); Ф. Сангер дослідив будову молекули білка інсуліну (Нобелівська премія, 1958); Дж. Кендрю й М. Перуц встановили повну структуру молекули гемоглобіну й міоглобіну (Нобелівська премія, 1962). Розвиток генетики у В. пов'язаний з працями Дж.-Д. Бернала про походження життя, розвиток нейрофізіології — з працями Е. Едріана. С.-Н. Гіншелеуд розробив теорію ланцюгових хім. реакцій (визначений Нобелівською премією разом із М. М. Семеєвим, 1956). Одним із основоположників *утопічного соціалізму* був Т. Мор. Істотний внесок у філос. науку зробили Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк, Д. Толанд та ін.

Великий вплив на розвиток суспільних наук мала Англ. бурж. революція 17 ст. Дж. Уінстедлі висловив у поч. формі ідеї класової боротьби. В 17 ст. зародилася *класична буржуазна політична економія* (праці А. Сміта та Д. Рікардо). У 18 ст. в сусп. науках визначились риси *раціоналізму* (Е. Гіббон та ін.). Ідеалістична тенденція у філософії 18 ст. виявилася у суб'єктивному ідеалізмі Дж. Берклі та *скептицизмі* Д. Юма. На 1820 сформувалися погляди соціаліста-утопіста Р. Оуена. Для філософії та історіографії доби утвердження капіталізму у В. характерним було формування позитивізму (Г. Спенсер). Довгий час у В. працювали основоположники теорії *наукового комунізму* К. Маркс і Ф. Енгельс.

У філософії В. 20 ст. поширилася течія *неопозитивізму*, зокрема *логічного позитивізму*, в політ. економії — концепція кембріджської школи, що намагалася пояснити екон. категорії з суб'єктивно-психологічних позицій за допомогою матем. методів. У 30-х рр. виникла одна з гол. сучас. течій бурж. екон. думки — *кейнсіанство*, відповідно до нових умов розвивалася концепція *неокейнсіанства*. Сучас. бурж. філософи, економісти, юрис-



Кадр з фільму «Річард III». Режисер Л. Олі'є, 1955.



Собор у місті Ілі. 11 ст. Західний фасад.

ти висувають апологетичні доктрини «трансформації капіталізму», «держави загального добробуту», «дифузії власності», в бурж. історіографії впливовою є концепція циклів розвитку історії (А.-Дж. Тойнбі). Особливе місце в галузі суспільних наук займають праці вчених-марксистів (Дж. Голлан, П. Датт, А. Мортон, Е. Ропштейн). Найбільші наукові установи В.: Лондон. королівське т-во по розвитку знань про природу, Грінвічська обсерваторія, Королівська академія мистецтв, Брит. академія, Королівський ін-т В. з природничим ухилом, Брит. рада для поширення знань про Англію і англ. мову (усі — в Лондоні), Королівське т-во Единбурга.

А. В. Савицький.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 у В. виходило 111 щоденних газет заг. тиражем бл. 22 млн. примірників і 1092 ін. періодичні видання. У пресі панує невелика група газет, монополій. Поширюють консервативних кіл В. виражають газ. «Дейлі телеграф» і «Дейлі мейл» («Щоденний телеграф» і ранішня пошта, з 1855), «Дейлі експрес» («Щоденний експрес», з 1900), «Санді експрес» («Недільний експрес», з 1918), «Дейлі мейл» («Щоденна пошта», з 1896), «Санді таймс» («Недільні часи», з 1822), журн. «Економіст» (з 1843). Політику керівництва Лейбористської партії В. підтримують газ. «Дейлі міррор» («Віддзеркалювач», з 1903), «Санді міррор» («Недільне дзеркало», з 1915), журн. «Трібюн» («Трибуна», з 1937). Виразниками поглядів ліберальної інтелігенції є газ. «Гардіан» («Охоронець», з 1821), «Обсервер» («Спостерігач», з 1791). Газ. «Таймс» («Часи», з 1785) — рупор офіц. кіл країни. Видання Компартії В. — газ. «Morning star» («Ранкова зоря», з 1930), щотижневик «Коммент» («Коментар», з 1921), журн. «Марксизм тудей» («Марксизм сьогодні», з 1957). Провідні інформаційні агентства В. (приватні): Рейтер (засн. 1851), Пресс асошіейшен (засн. 1868), Експейндж телеграф (засн. 1872). Радіомовлення ведеться з 1922, телебачення — з 1936. Діють 364 радіостанції, 173 осн. і 423 допоміжні телестанції. Див. також *Британська радіомовна корпорація* О. В. Ткачов.

Література. Зародження англ. л-ри належить до 5—6 ст. У 5—11 ст. на англосаксонських діалектах були створені нар. перекази й пісні, на основі яких приблизно у 8 ст. виникла героїчна поема «Беовульф». Після нормандського завоювання країни (1066) англ. література розвивалася франц., лат. та англ. мовами. Франц. мова стала мовою пануючого класу й держави; нею створювалася куртуазна поезія і лицарський роман. Лат. лишалася мовою клерикальної л-ри, «вченої» писемності та історіографії. Водночас відбувалося формування англ. літ. мови, якою було написано поему «Видіння про Петра-орача» У *Ленгленда* (1362), «Кентерберійські оповідання» Дж. Чосера (1386—1400) та ін. Наприкінці 15 ст. почався період англ. *Відро-*

дження. Перший англ. гуманіст — Т. Мор, автор відомої «Утопії» (1516). На поч. 16 ст. формувалася ренесансна поезія (Т. Уайет, Г. Саррі, Е. Спенсер, Д. Скейтон). Важливу роль у її піднесенні відіграв Ф. Сідні, який виступив із трактатом «Захист поезії» (1583) — теоретичним маніфестом англ. гуманістичної л-ри. Проза розвивалася спочатку лат. (Т. Мор, Т. Еліот, Р. Аксем), а потім і англ. мовою (Дж. Лілі, Т. Неш). Того часна драматургія синтезувала античні традиції з нар. драмою й театром середньовіччя (Т. Кід, Р. Грін, К. Марло). Вершиною ренесансного реалізму стала драматургія У. Шекспіра. На поч. 17 ст. в англ. л-рі утвердився стиль *барокко*. Криза ренесансного гуманізму знайшла вираження в реліг.-містичних настроях, а також в ускладненості поетичної мови й стилю (Дж. Довн, Д. Герберт, Р. Креш, Е. Марвелл, Дж. Бенджамін). Риси барокко позначена й творчість Дж. Мільтона, видатного поета англ. бурж. революції. В кін. 17 ст. зародився *класицизм* (Дж. Драйден).

Ідеї *Просвітництва* вплинули на розвиток трьох осн. напрямів у л-рі 18 ст.: *класицизму*, *реалізму* й *сентименталізму*. Класицизм переважав на ранньому етапі *Просвітництва* (А. Поп, Дж. Свифт, Д. Арбетнот). Риси реалізму виявилися в творчості Д. Дефо, повніше — у романах Г. Філдіна й Т. Дж. Смальстета, в драматургії Р.-Б. Шерідана й поезії Р. Бернса. Сентименталізм виник і поширився у 2-й пол. 18 ст., його попередником був С. Річардсон, видатний представник — О. Голсміт, Л. Стерн. Значне місце посів він у поезії Д. Томсон, Т. Грей, Д. Юнг. В кін. 18 ст. утвердився *романтизм*, пов'язаний з творчістю поетів «озерної школи» (У. Вордсворт, С.-Т. Коллідж, Р. Саут). Революц. романтизм представлений видатними поетами Дж. Байроном і П.-Б. Шеллі та близьким до них Дж. Кітсом. Одним із досягнень романтизму став істор. роман (В. Скотт). У 30-х рр. 19 ст. виступила група письменників — представників критичного реалізму, за визначенням К. Маркса, «блискавча плеяда сучасних англійських романістів, які... розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж усі професійні політики, публіцисти й моралісти, разом взяті» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, с. 620). До них належали Ч. Діккенс, У.-М. Теккерей, Ш. Бронте та Е. Гаскелл. Поезія в осн. дотримувалася романтичних традицій (А. Теннісон, Р. Браунінг). На новому етапі (кін. 19 — поч. 20 ст.) традиції критичного реалізму продовжили Дж. Мередіт, С. Батлер, Т. Гарді, пізніше — Дж. Голсуорсі, Дж.-Б. Шоу, Г.-Дж. Уеллс, У.-С. Моєм. Значне місце посів неоромантизм (Р.-Л. Стівенсон, Д. Конрад, Е.-Л. Войнич, Р.-Д. Блейкмор). Розвивалася л-ра, пов'язана з соціалістичним рухом (У. Морріс, Р. Трессел). З другого боку, посилюлися декадентські течії (О.-Ф. Уайльд), деякі письменники відверто виступили на захист імперіалізму (Дж.-Р. Кілінг). Страхоття 1-ї світової війни викривали поети У. Оуен, З. Сассун. Новітній період англ. л-ри характеризувався посиленням боротьби прогресивних і реакційних течій. Піднялася хвиля модернізму (Дж. Джойс, В. Вулф, Т.-С. Еліот), водночас одним з осн. напрямів лишався критичний реалізм. У 20—30-х рр. виступили письменники-реалісти Р. Олдінгтон, А. Кронін, Дж.-Б. Прістлі; після 2-ї світової війни — І. Во, Ч. Сноу, Г. Грін, Дж. Кері. З письменників молодшого покоління до сусп. проблем звертаються С. Чаплін, Д. Стюарт, Д. Пейн, А. Мердок, У. Голдінг, А. Сіллітоу. У формуванні й розвитку соціалістичного реалізму в англ. л-рі важливу роль відіграли теоретичні праці Р. Фокса і К. Кодуелла, творчість Х. Макдіарміда, Г. Гіббона, Ш. О'Кейсі, в останні роки — Дж. Ліндсея, Дж. Олдріджа та ін.

Д. С. Наливайко.

Архітектура. На тер. В. від епохи міді-бронзи збереглися т. з. *мегалітичні споруди* (*Стонендж*, Ейвбері), від 1—5 ст. — залишки рим. будівель (античні храми, базилики, лазні, вілли тощо), від часів раннього середньовіччя — невеликі муровані храми (церква в Ерлс-Бартоні, 10 ст.). В 11 ст. у В. склався англ. романський стиль (собори у Норвічі, Уінчестері, Ілі; замок *Taquer* у Лондоні, будівництво розпочато бл. 1078). З 12 ст. для архітектури В. стала характерною *готика* (перша в Європі готична конструкція — собор у Даремі, бл. 1130—33; собори в Солсбері, 1220—85; Уелсі, 1290—1319, та ін.; капели — Сент-Джордж у *Віндзорі*, 1474—1528; Генріха VII у Вестмінстерському абатстві в Лондоні, 1503—19). В епоху *Відродження* склався класичний тип англ. замського будинку-садиби та замку-паладу з великим центр. холом, внутр. сходами й галереями (палацовий ансамбль Гемптон-корт, з 1515). Під впливом італ. архітектури, зокрема творчості А. Палладіо, з'явилися споруди арх. І. Джонса, основоположника англ. класицизму (Банкетний зал у Лондоні, 1619—22). Серед споруд в стилі класицизму 17 — поч. 18 ст. відомі — Грінвічський госпіталь у Лондоні (1616—1728, арх. К. Рен та ін.); пл. Шарлотти в Единбурзі (1792—1807, арх. Р. Адам); собор св. Павла в Лондоні (1675—1710, арх. Рен); 2-й пол. 18 і 19 ст. — будівлі Дж. Неша; Брит. музей в Лондоні (1823—37, арх. Р. і С. Смерк). В кін. 19 ст. в англійській архітектурі панували неоготика (будівля парламенту в Лондоні, 1840—68, арх. Ч. та Е. Беррі, О. Пюджін) та еkleктика. У 20 ст. бурхливо зростали міста з хаотичною забудовою, виникли «міста-супутники», «міста-сади» (арх. Е. Гоуард), великі житл. комплекси (Холлфілд у Лондоні, 1949—56, арх. Л. Дрейк, Д. Лесден та ін.), пром. й трансп. споруди тощо. Серед визначних будівель — Королівський концертний зал у Лондоні (1949—51, арх. Р. Метью, Л. Мартін), со-

бор у Ковентрі (1954—62, арх. Б. Спенс), репертуарний театр у Бірмінгемі (70-і рр. 20 ст., арх. Г. Уінтерінгем, Дж. Модслі).

Образотворче мистецтво. З 7—12 ст. збереглися мініатюри, що відзначаються тонким візерунком і багатобарвистістю. В 12 ст. готичні собори оздоблювалися скульпт. декором, настінними розписами. У 16 ст. виник станковий живопис. У той час розвивалися різні види декоративно-ужиткового мист. (вишивання, килимарство, різьблення, ювелірна справа). В 16—17 ст. у В. працювали художники з ін. країн — Г. Гольбейн і А. Ван Дейк, які заклали основи портретного живопису. Їхні традиції продовжували місц. живописці А. Олівер, С. Купер, У. Добсон, Дж. Райлі. У 18 ст. цикли сатиричних картин виконав У. Гогарт. В галузі портрета працювали Дж. Рейнольдс, Т. Гейнсборо, Г. Реберн; пейзажу — Р. Уілсон; жанрові картини писав Дж. Морленд. Високого розвитку досягла репродукційна гравюра (Т. Б'юїк), декор. мист. (меблі Т. Чиппендейла, фаянс Дж. Веджвуда). В 1-й пол. 19 ст. працював графік У. Блейк, майстер пейзажу Дж. Констебл, істор. живописець Р.-П. Бонінгтон та ін. В серед. 19 ст. група митців об'єдналася в «Братство прерафаелітів» (художники Д.-Г. Россетті, Г. Хант, Дж.-Е. Міллес та ін.). У 2-й пол. 19 ст. у В. з'явилися художники, які за характером своєї творчості близькі до імпресіонізму (Дж.-М. Уїтслер). 20 ст. — період розквіту реалістич. напрямку в живописі (Ф. Бренчінг, О. Джон, У. Орпен). Поряд з цим розвиваються різні модерністичні течії — *фовізм* (М. Сміт, А. Гітченс), *кубізм* (У. Льюїс), абстракціонізм (Б. Ніколсон), *сюрреалізм* (Г. Мур). Серед митців, що пов'язали свою творчість з пролетаріатом, — графіки П. Гогарт, Е. Ардизон, живописець Л. Лаурі, скульптори Б. Рі, Б. Шоу.

Музика. Нар. музика В. багатоголоса. Носіями старовинних усних нар.-піснених традицій були нар. співці — *барди*. В 11—12 ст. розквітло мист. *менестрелів*. З 6 ст. розвивалася церк. й пов'язана з нею профес. музика. У 1-й пол. 15 ст. склалася англ. школа поліфоністів (Дж. Данстейбл). В епоху Відродження виникли придворні вокальні капели, перші форми оркестрів, розвивалися інструм. жанри (композитор Дж. Дауленд).

Поширилися клавирні муз. інструменти — малий орган, верджинал, клавесин. Серед композиторів 16 ст. — У. Берд, Т. Морлі, Т. Уїлкс і Дж. Уїлбі, 17 ст. — Г. Перселл. У 18 ст. у В. жили й творили Г. Ф. Гендель, Й.-К. Бах, Ф.-Й. Гайдн, М. Клементи. Створювалися муз. заклади (театр «Ковент-Гарден», 1732) і т-ва (Королівське муз. т-во, 1762), муз. видавництва (1778). Композитори 19 ст. працювали переважно в оперному жанрі. У Лондоні було відкрито Королівську академію музики (1822), «Трініті-коледж» (1872), Королівський муз. коледж (1883), створено Нар. концертне т-во (1878), численні хоро-

ві т-ва тощо. На музиці 20 ст. позначилися різні модерністичні течії. У 20 ст. особливе місце в муз. мист. В. посідає творчість Б. Бріттена. А. Бюї та ін. прогресивні музиканти прагнуть наблизити муз. мист. до запитів нар. мас. Серед муз. колективів — лондонські філармонічний і симфонічний оркестри, оркестр Манчестера, оперний театр «Ковент-Гарден». Серед визначних музикантів 20 ст. — диригенти Дж. Барбіролі, А.-С. Боулт; піаністи Дж. Мур, М. Лімпай, Дж. Огдон, Дж. Лілл; скрипалі А. Камполі, Г. Темьянка; співаки Дж. Мак-Кормак, П. Пірс; співаки Дж. Вівієн, Дж. Гаммонд, К. Шеклок, К.-А. Новелло. Митці В. гастролювали на Україні (гобоїст Л. Гуссенс, скрипаль А. Камполі, співак Дж. Вівієн, піаніст Дж. Мур, балерина Б. Грей).

Театр. Джерела театру В. — ігри та обряди, пов'язані з побутом і працею людини. За часів феодалізму зародився церк. театр — *літургійна драма* (10—13 ст.), пізніше — *містерія й мораліте* (14—15 ст.). Початок профес. театру В. пов'язаний з появою гуманістичного світосприйняття епохи Відродження (драматурги К. Марло, Т. Кід, Дж. Лілі, У. Шекспір). Найпопулярніший театр — «Глобус» (з 1599), де грала і трупа У. Шекспіра. У 18 ст. театр став виразником просвітницької думки, у 19 ст. перейшов від романтизму до утвердження реалістичних позицій. Найвидатніші актори 18—19 ст. — Д. Гаррік, Г. Іраїнг, Е. Террі, Е. Кін, У. Макреді та ін. Виникають «*Олд Вік*» театр у Лондоні (1818), Меморіальний шекспірівський театр у м. Стратфорд-он-Ейвон (1879, з 1961 — Королівський шекспірівський театр), «Незалежний театр» (1891) та ін. Проти натуралістич. театру виступив режисер-новатор Е.-Г. Крег. Посиленню реалістич. течії в театр. мист. сприяла творчість Дж.-Б. Шоу. У 30—40-х рр. 20 ст. репертуар театрів збагатився творами Дж.-Б. Прістлі. Поява п'єси Дж. Осборна «Оглянься у гніві» (1956) поклала початок драматургії «сердитих молодих людей». У 1963 в Лондоні відкрився Нац. театр, який очолив Л. Олів'є (з 1973 — П. Холл). У його репертуарі — п'єси сучас. драматургії і світової класики, зокрема рос. («Дядя Ваня» і «Вишневий сад» Чехова, «Ідіот» за Достоевським та ін.). Театр «Юніті» (1936) обслуговує робітн. глядача. Він ставить п'єси й рад. драматургів (Погодіна, Афіногенова, Симонова, Кор-

нійчука та ін.). Серед видатних акторів — П. Скофілд, Л. Олів'є, В. Лі, П. О'Тул, Д.-А. Гілгуд, Р. Річардсон; серед режисерів — П. Брук, П. Холл, Дж. Літлауд. Театр. навч. заклади: Королівська академія драм. мист. (з 1904), театр. ф-т при Брістольському ун-ті, ряд драматичних шкіл. У 1958, 1964 Королівський шекспірівський театр, 1965 Національний театр гастролювали в СРСР.

І. Г. Посудовська.



Кадр з фільму «Олівер!». Режисер К. Рід. 1968.

Кіно. Кіновиробництво у В. почалося 1896. У 1929 знято перший звуковий фільм «Шантаж» (режисер А. Хічкок). В 1932 А. Корда заснував фірму «Лондон фільм», де було поставлено фільми: «Привид іде на Захід» (реж. Р. Клер, 1935), «Рембрандт» (реж. А. Корда, 1936), «Обличчя прийдешнього» (реж. У.-К. Мензіс, 1936). Широко відомою стала англ. школа документального кіно, представлена фільмами «Рибальські судна» (1929, реж. Дж. Грірсон), «Нічна пошта» (1935, режисери Г. Уотт і Б. Райт) та ін. У роки 2-ї світової війни посилюлися прогресивні тенденції (фільми: «В якому ми служимо», 1942, реж. Н. Коуард, Д. Лі; «Сан Деметріо — Лондон», 1943, реж. Ч. Френд). У повоєнні роки випускалися фільми-екранізації: «Великі сподівання», «Олівер Твіст» (реж. обох — Д. Лі), «Генріх V», «Гамлет» (реж. обох — Л. Олів'є). Під впливом творчості режисерів-документалістів групи «Вільне кіно» («Марш на Олдермастон», реж. Л. Андерсон) вийшли худож. фільми прогресивного спрямування: «Оглянься у гніві» (1958), «Самотність бігуна на далеку дистанцію» (1962, реж. обох — Т. Річардсон), «В суботу ввечері, у неділю вранці» (1960, реж. К. Рейс). У 60-х рр. зросла залежність англ. кіно від Голлівуду. Серед кращих фільмів 60—70-х рр.: «Це спортивне життя» (1963), «Якщо...» (1968), «О, щасливчик!» (1972), «В час святкування» (1975, реж. усіх — Л. Андерсон), «Дорога» (реж. Д. Шлезінгер, 1965), «Людина на всі часи» (реж. Ф. Ціннеман, 1966), «Нещасний випадок» (реж. Д. Лозі, 1967), «Олівер!» (реж. К. Рід, 1968), «Кес» (реж. К. Лоач, 1970). Відомі актори: Л. Олів'є, В. Лі, М. і В. Редгрев, А. Гіннесс, Д. Богард, Р. Гарріс, А. Фінні, П. Фінч, Р. Ташінгем.

О. Б. Шулик.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

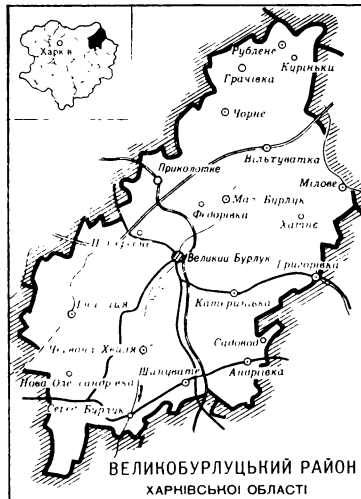
Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об Англич. М., 1953; Ленін В. І. Поширення творів: т. 24. Англіїські ліберали і Ірландія: т. 25. Конституційна



Будинок Королівського шекспірівського театру в місті Стратфорд-он-Ейвон.

криза в Англії; т. 41. Лист до англійських робітників; Трухановський В. Г. Новейшая история Англии. М., 1958; Слуцкий В. Д. Марксизм и рабочее движение в Англии конца XIX — начала XX вв. К., 1972; Штокмар В. В. История Англии в средние века. Л., 1973; Рыжиков В. А. Советско-английские отношения 1917—1977 гг. М., 1977; Савело К. Ф. Раннефеодалная Англия. Л., 1977; Мортон А. Л. История Англии. Пер. с англ. М., 1950; Дарт Р. П. Кризис Британии и Британской империи. Пер. с англ. М., 1959; Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Пер. с англ. М., 1959; Голлан Дж. Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм. Пер. с англ. М., 1968; Ротштейн Э. В. И. Ленин и социалистическое движение в Великобритании. Пер. с англ. М., 1970; Сэмсон А. Новая анатомия Британии. Пер. с англ. М., 1975; Байкова А. Н. История Англии и Ирландии. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР за 1918—1962 гг. М., 1963; Пичутин Б. Ф. Рабочий класс и профсоюзы Великобритании в условиях научно-технической революции. М., 1976; Горбик В. А. Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии. К., 1977; Польская Н. М. Великобритания. М., 1974; Мачихин Ф. М., Юрківський В. М., Яценко Б. П. Економічна географія зарубіжних країн. Капіталістичні країни. К., 1975; Дробозина Л. А., Можайсков О. В. Финансовая и денежно-кредитная система Англии. М., 1976; Лапчинская В. П. Средняя общеобразовательная школа современной Англии. М., 1977; Аникин Г. В., Михальская Н. П. История английской литературы. М., 1975; Венгеров Л. М. Зарубіжна література. 1871—1973. К., 1974; Савицкий Ю. Ю. Архитектура Великобритании. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973; Виппер Б. Р. Английское искусство. М., 1945; История западноевропейского театра, т. 1—6. М., 1956—74; Современный английский театр. Пер. с англ. М., 1963; Кино Великобритании. М., 1970.

ВЕЛИКОБУРЛУЦЬКИЙ РАЙОН — в пн.-сх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 32,4 тис. чол. (1977). В районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищ. і 12 сільс. Радам народ. депутатів. Центр — смт *Великий Бурлук*. Поверхня рівнинна. Найбільша річка — *Великий Бурлук* (прит. Сіверського Дінця). Ґрунти переважно чорноземні. В. р. розташований у степовій зоні



ВЕЛИКОБУРЛУЦЬКИЙ РАЙОН
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів (приколотенський олійниця та з-д буд. матеріалів, Великобурлуцький маслобробний з-д). Працює комбінат побутового обслуговування (Великий Бурлук). У с.г. переважають землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 103 тис. га, в т. ч. орні землі — 81,7 тис. га. Вирощують пшеницю, ячмінь, кукурудзу, овес, гречку, просо, горох, цукр. буряки, соняшник, мак. Розвинуте садівництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, птицю. У В. р. — 14 колгоспів, 4 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Бурлук, Приколотне, Шипувате. Автошляхів — 555 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км.

В районі — 41 заг.-освітня і музична школи, 40 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 10 будинків культури, 28 клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 34 бібліотеки. В с. Шипуватому народився укр. радянський письменник О. А. *Сісаренко*.

ВЕЛИКОГО БІЗНЕСУ ТЕОРІЯ — буржуазна апологетична концепція, спрямована на обґрунтування та виправдання влади і політики великих монополій. Останні (названі «великим бізнесом»), відповідно до В. б. т., видаються за нібито необхідний фактор суспільного прогресу і задоволення потреб сучасного суспільства.

В. б. т. виникла в 40-х рр. 20 ст. у США; її пропагували бурж. економісти Г. Мултон, Д. Лілієнталь, А. Д. Каплан, К. Рендолл, Дж. Уорсі та ін. Прихильники В. б. т. намагаються представити величезне зростання екон. могутності монополій, їхнє дальше злиття з держ. апаратом як встановлення гармонії дрібного й великого виробн. у т. з. державі великої корпорації. У зв'язку з цим монополістичні об'єднання розглядаються як носії екон. і тех. прогресу, як основа зміцнення й увічнення капіталізму. В дійсності, підмінюючи питання про панування монополій питанням про переваги великого виробн., бурж. економісти зображують бізнес у повному відриві від факту капіталістичної власності на засоби виробн. Оснований на власності невеликої групи капіталістів, «великий бізнес» використовує велике виробн. і втручання д-ви в економіку в своїх корисних інтересах і тому фактично обмежує, гальмує тех. прогрес і розвиток виробн., розорює дрібних виробників, призводить до дальшого зниження життєвого рівня трудящих, загострення всіх суперечностей капіталізму.

ВЕЛИКОГОМІЛЬШЬКЕ ГОРОДИЩЕ — скіфське городище 5—3 ст. до н. е. на місці лівого берега р. Гомільші в с. Великий Гомільш Готвальдівського р-ну Харківської обл. Досліджували його 1949 і 1967—68. Площа городища 7 га. Під час розкопок знайдено уламки ліпного посуду, зернотерки, точильні бруски, пращеве каміння, бронзові наконечники стріл, прясельця, уламки грец. амфор

тощо. Поблизу В. г. — великий курганний могильник. Розкопано кургани з похованнями скіфського часу

ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ШОВІНІЗМ — різновид *націоналізму*, ідеологія і політика правлячих експлуатарських класів націй, які в процесі істор. розвитку стали пануючими в багатонац. країнах. Виник в епоху утворення бурж. націй, нац. і багатонац. д-в, колоніальних імперій. В. ш. спрямований на поневолення і пригноблення ін. націй, дискримінацію їх в екон., політ. і культ. житті. Проявляється насамперед у пропаганді *расизму*, в політиці *колоніалізму* і *неоколоніалізму*, в насадженні розбрату між народами, в цькуванні нац. меншостей (див. також *Шовінізм*). В. ш., прикриваючись «загальнонац.» лозунгами, гальмує розвиток класової самосвідомості і класової боротьби трудящих усіх націй.

Найпотворнішим втіленням В. ш. є *фашизм*. В. ш. знаходить прояв у політиці пануючих класів ряду капіталістичних країн: у спрямованому проти негріванського населення *расизмі* в США, в *апартеїді* в ПАР, у держ. політиці *сіонізму* в Ізраїлі тощо. В. ш. — одна з характерних рис *маоїзму*. Марксистсько-ленінські партії протиставляють В. ш., як і ін. формам бурж. націоналізму, послідовний пролет. *інтернаціоналізм*. За Конституцією СРСР громадяни різних рас і національностей мають рівні права. Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі рад. *патріотизму* і соціалістич. інтернаціоналізму. Будь-яке пряме чи посереднє обмеження прав, встановлення прямих чи посередніх переваг громадян за расовою чи нац. ознаками, так само як і всяка проповідь расової чи нац. винятковості, ворожнечі або зневаги, караються за законом.

ВЕЛИКОДОЛІНСЬКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка, виявлена 1955 на правому березі р. Акажжі поблизу смт Великодолинського Овідіопольського р-ну Одеської обл. Досліджували її 1959 і 1961. Під час розкопок зібрано бл. 19 тис. оброблених кременів і багато кісток дикого бика (зубра або тура). Серед знарядь праці переважають скребки, різці, мініатюрні пластинки з затупленим краєм, проколки. В. с. свідчить про заселення Пн.-Зх. Причорномор'я в пізньопалеолітичний час.

ВЕЛИКОДОЛІНСЬКЕ (до 1944 — Велика Акажжа) — селище міського типу Овідіопольського району Одеської обл. УРСР, за 2 км від залізничної ст. Акажжа. 11,1 тис. ж. (1977). З-ди: залізобетонних виробів, залізобетонних конструкцій, Одеський експериментальний легких бетонів, виноробний; харч. комбінат. 2 середні школи, лікарня, 2 будинки культури, 2 клуби, 3 б-ки. Засн. 1803. Біля В. виявлено пізньопалеолітичну стоянку (див. *Великодолинська стоянка*).

ВЕЛИКОЛЕПЕТІСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1930. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 23,2 тис. чол. (1977). В районі — 14 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 5 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Лепетиха*. В. р. розташований у межах Причорноморської низовини. На заході омивається водами Каховського водосховища. Осн. корисна копалина — вапняк. Ґрунти чорно-

депутатів. Центр — смт *Велика Михайлівка*. В. р. розташований у межах Причорноморської низовини. На Пн. — відроги *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, глини, піски. Найбільша річка *Кучурган*. Переважають чорноземні ґрунти.

Розташований у степовій зоні. Осн. галузь пром-сті — харчова. Найбільші підприємства: великомихайлівські харч. та хлібний комбінати, Веселодукський комбінат хлібопродуктів. Працюють комбінат побутових послуг (Велика Михайлівка) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 118,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 88,5 тис. га. Осн. культури: пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, овочеві та баштанні. Розвинуте виноградарство. У В. р. — 18 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з двома виробничими відділеннями. Залізничні станції Веселий Кут, Іванівка, Мигасве. Автошляхів — 322 км, у т. ч. з твердим покриттям — 222 км. В районі — 31 заг.-освітня, муз. школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, 38 лік. закладів, в т. ч. 4 лікарні, 19 будинків культури, 27 клубів, 2 кінотеатри, 33 кіноустановки, 41 бібліотека.

З. П. Антонова.

ВЕЛИКОМОРАВСЬКА ДЕРЖАВА, Моравське (Великоморавське) князівство — ранньофеодальна держава слов'ян у 9 — на поч. 10 ст. До складу її в період розквіту входила тер. *Моравії*, *Словаччини*, *Чехії*, *Паннонії*, *Малої Польщі*, землі *Лужицької*. Археол. розкопки свідчать про високу культуру землеробства, розвиток ремесел і торгівлі у В. д. (існували, зокрема, торг. зв'язки з Київською Руссю і чорномор. містами). За правління кн. Моймира I (830—846) у В. д. почало поширюватися християнство. Кн. Ростислав (846—870) вів активну боротьбу проти нім. агресії, уклав союз з Візантією (862). В той час у В. д. діяли *Кирило* і *Методій*, які створили тут незалежний від нім. єпископату слов. церкву. В 906 В. д. розгромили кочовики-угорці.

ВЕЛИКОМОРАВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1959. Пл. 1,9 тис. км². Нас. 55,3 тис. чол. (1977). В районі — 72 населені пункти, підпорядковані селищній і 15 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Новосілка*. Поверхня В. р. переважно рівнинна. Корисні копалини: глини, піски, вапняки, граніти. Річки: *Вовча* з прит. *Мокрими Ялами* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Підприємства маш.-буд. і харч. пром-сті. Найбільші з-ди: Краснополяський сільсько-госп. машин, великоновосілівський консервний і молочний; хлібний комбінат. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового та тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 168,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 142,8 тис. га. Гол. культури: пшениця, соняшник, овочеві,

баштанні. Розвинуте садівництво. У В. р. — 24 колгоспи, 10 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Довжина автошляхів 436 км, у т. ч. з твердим покриттям — 406 км. У районі — 38 заг.-освітніх та музична школи; 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 14 будинків культури, 25 клубів, 2 кінотеатри, 62 кіноустановки, 41 б-ка. В с. Улаки В. р. народився двічі Герой Соціалістичної Праці *С. Е. Башуля*. М. П. Сердюк.



землі. Лежить у степовій зоні. Підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: великолепетиські маслозавод, харч. комбінат. Працює комбінат побутового обслуговування (Велика Лепетиха). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83 тис. га, в т. ч. орні землі — 80 тис. га. Зрошується 3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, горох, кукурудза, соняшник. У тваринництві розвинуті молочне скотарство, свинарство, птахівництво. У В. р. — 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Річковий порт у Великій Лепетихі. Автошляхів — 158 км, у т. ч. з твердим покриттям — 145 км. В районі — 21 заг.-освітня і музична школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, 21 лік. заклад, у т. ч. 2 лікарні. Палац і 6 будинків культури, 6 клубів, 18 кіноустановок, 15 б-к, 2 музеї.

Н. Г. Тищенко.

ВЕЛИКОМИХАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Одеської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 39,0 тис. чол. (1977). В районі — 84 населені пункти, підпорядковані 2 селищній і 14 сілсь. Радам народних



ВЕЛИКООЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 35,0 тис. чол. (1977). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 селищній і 12 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Олександрівка*. В. р. розташований у пн. частині Причорноморської низовини, у степовій зоні. Гол. корисна копалина — вапняк. Найбільша річка — *Ігулець*. Ґрунти в основному чорноземні. Переважають підприємства харч. пром-сті (біокриницький комбінат хлібопродуктів та маслосиробиний з-д, Великоолександрівський харч. комбінат); Біокриницький вапновий з-д. Працюють комбінат побутових послуг та будинок побуту (Велика Олександрівка). Спеціалізація с. г. району — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь



ВЕЛИКОПАНЕЛЬНІ
КОНСТРУКЦІЇ

М. К. Велічко.

1977 становила 124 тис. га, в т. ч. орні землі — 111 тис. га, сіножаті і пасовища — 10,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, горох, соя, соняшник, кукурудза, овочеві та баштанні. У В. р. — 16 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням.

Залізнична станція Біла Криниця. Автошляхів — 249 км, у т. ч. з твердим покриттям — 214 км. В районі — 37 заг.-освітніх та музична школи, 43 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні. Палац культури, 14 будинків культури, 48 клубів, кінотеатр, 54 кіноустановки, 37 бібліотек.

В. І. Полонський. ВЕЛИКОПАНЕЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції з великорозмірних плит (панелей). З В. к. монтують осн. частини панельних (без каркасу) і каркасно-панельних (див. *Каркасно-панельні конструкції*) будинків: зовн. і внутр. стіни, перекриття, покриття та ін. Розрізняють В. к. несучі (див. *Несучі конструкції*) і несучі (див. *Огороджувальні конструкції*). В. к. зовн. стін бувають одношарові (з легкого бетону, порожнистих керамічних каменів та ін.) та багатошарові. Зовн. шар багатошарових В. к. виготовляють з легкого або важкого бетону, азбестоцементу, алюмінію тощо. Для теплоізоляційного шару використовують мінеральну вату, піноскло, іздрюватий бетон та ін. Висота зовн. стінових панелей дорівнює висоті 1—2 поверхів, ширина 1—3 кімнат. Панелі внутр. несучих стін виготовляють з легкого бетону, армоцементу та ін., несучих — з важкого або легкого бетону. Висота їх дорівнює ви-



Великопанельні конструкції стін і перекриттів промислової споруди.

соті поверху, ширина — глибини або ширині кімнати. Для перекриттів і покриттів застосовують щільні або пустотні залізобетонні панелі (плоскі, шатрові, ребристі та ін.). Маса В. к. 1,5—10 т і більше. З В. к. будують житлові, промислові (мал.) і громадські багатопверхові споруди. Їх застосовують у дорожньому, аеродромному та гідротех. будівництві. На Україні масове впровадження В. к. почалося 1958—60 при будівництві житлових масивів у Києві, Харкові, Донецьку та ін. містах, Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату, каналу Сіверський Донець — Донбас та ін.

А. Я. Буракас. ВЕЛИКОПАНЕЛЬНИЙ РАЙОН — на Пд. Сх. Сумської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1977). В районі — 43 населені пункти,

підпорядковані 2 селищним і 13 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Писарівка*. Поверхня В. р. рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, гончарні глини, пісковики, піски, торф. Найбільша річка *Ворскла* з прит. *Ворсклицею*. Ґрунти переважно чорноземні, трапляються також лучні. Розташований у лісостеп. зоні. Ліси (липа, клен, сосна, ясен) займають 6,1 тис. га. В пром-сті переважає переробка с.-г.



сировини. Найбільші підприємства: Кириківський цукр. та Лукашівський крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Велика Писарівка). Спеціалізація с. г. — землеробство зернобуриківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 64,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 53,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 10,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, жито, гречка, цукр. буряки, соняшник. У В. р. — 14 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізнична станція Кириківка. Автошляхів — 269 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. В районі — 30 заг.-освітніх і музична школи, 43 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 12 будинків культури, 28 клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 34 б-ки, 2 істор.-краєзнавчі музеї.

С. М. Танчик. ВЕЛИКОРОСИ, великоруси — назва росія, яка поширилася в літературі з середини 19 ст. В рад. наук. л-рі термін «великоруси» зберігається в сполученнях «північно-великоруський», «південно-великоруський» і «середньовеликоруський» для позначення трьох осн. діалектів рос. мови. Див. *Росіяни*. **ВЕЛИКО-ТИРНОВО** (до 1965 — Тирново) — місто на Пн. Болгарії, адм. центр Великотирновського округу. Розташоване на берегах р. Янтри (притока Дунаю), вузол з-ць і автошляхів. 47 тис. ж. (1971).



Пагорб «Царевець». Руїни кам'яного палацу, фортеці з баштами й хресто-во-купольної церкви.

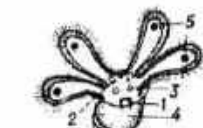
Вперше згадується бл. 1185 як центр повстання болгар проти візант. панування. У 12—14 ст. — столиця Болгарського царства. Один з осередків антитур. *Каймаковського повстання 1876*. В лютому — квітні 1879 Установчі збори прийняли у В.-Т. *Тирновську конституцію 1879*. В кін. 19 ст. — значний центр соціалістичного руху в Болгарії. 22.IX 1908 у В.-Т. проголошено незалежність Болгарії. Підприємства текст., радіотех., деревообр., харч. (особливо пивоварної) пром-сті. Вироби. моторів. У В.-Т. — педагогічний ін-т, театр, музеї. Стара частина В.-Т. 1935 перетворена на музей-заповідник. На пагорбі «Царевець» збереглися руїни: кам. палацу 12—14 ст. (в якому були паралелі зали з розписами й мозаїкою); фортеці з баштами; хресто-купольної церкви.

На пагорбі «Трапезиця» — залишки кам. укріплень і 17 церков (12—14 ст.). Серед ін. пам'яток — будівлі арх. Н. Фичева — постійний двір Хаджі Николи (1858—62), церква Константина та Єлени (1872—74), Конач (1872, тепер будинок міськ. Нар. ради), житл. будинки Болг. Відродження. Центр туризму.

ВЕЛИЧА́ННЯ — народна обрядова пісня, що прославляє людину, до якої звернена ця величальна пісня. Класичною величальною поезією укр. народу є *колядки, щедривки*, деякі обжинкові пісні. Величальні мотиви притаманні окремим *весільним пісням*. В. характерне для традиційних нар. обрядів рос. («виноградьє»), білорус. («володобні» пісні) та ін. народів.

ВЕЛИЧИ́НА — одне з основних математичних понять, зміст якого узагальнюється з розвитком математики. Розрізняють початкове поняття В., скаляр, вектор, тензор тощо. Початкове поняття В. (додатна скалярна В.) є узагальненням довжини, площі, об'єму, маси та ін. конкретних понять, які можна виразити додатним відношенням до одиниць ім. В., обраних за одиницю виміру. Ці величини можна порівнювати між собою, а також виконувати з ними певні дії (додавання, віднімання, множення на числа). Крім додатних, розглядають ще нуль та від'ємні скалярні В. Їх широко застосовують у фізиці та механіці (напр., при вимірюванні т-ри, електр. потенціалу, роботи тощо). Всі властивості скалярних В. має система *дійсних чисел*; тому самі дійсні числа також називаються В. Узагальненням скалярних В. є вектори і тензори. Їх можна додавати, але відношення нерівності ($a < b$) для них не має змісту. Див. також *Зміни і сталі величини*, *Сумісні і несумісні величини*.

ВЕЛИ́ЧКО Максим Костянтинович (н. 8.III 1922, м. Катеринослав) — перодик виробництва в машинобудуванні, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1943. Працюючи бригадиром розмітників механоскладального цеху Смілянського маш.-буд. з-ду, досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. Делегат XXI і XXIV з'їздів КПРС. Нагородже-



Велігер (схема будови): 1 — «нога»; 2 — очі; 3 — органи рівноваги (статоцисти); 4 — ембріональна черепашка (протоконх); 5 — велум.



Веліччя дівча.

ний орден Леніна, Жовтневої революції, бойовими орденами слави трьох ступенів, ін. орденами, медалями. *Г. М. Зудина.*

ВЕЛИЧКО Самійло (Самойл) Васильович (1670, Полтавщина — п. після 1728, с. Жуки, тепер Полтавського р-ну Полтавської обл.) — український козацько-старшинський літописець. Освіту здобув у Київській колегії. Володів лат., нім. і польською мовами. Служив у Генеральній військовій канцелярії. В. — автор літопису, що охоплює істор. події на Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 18 ст. (текст літопису до нашого часу дійшов не повністю). 1-й том висвітлює події 1648—59, 2-й — 1660—86 і 3-й — 1687—1700. Найбільш важливою за вірогідністю і точністю інформаційного матеріалу є частина літопису, присвячена періоду 1687—1700. В літописі обґрунтовується панівне становище козацької старшини на Україні, висловлюється вороже ставлення до антифеод. рухів. Разом з тим В. позитивно оцінював нар.-визвольну війну 1648—54 і возз'єднання України з Росією, славив Б. Хмельницького як політ. діяча і видатного полководця. Літопис В. є цінним істор. джерелом, визначною пам'яткою укр. історіографії 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст.

Тел.: Літописи подій в Юго-Западной России в XVII-м веке, т. 1—4. К., 1848—64; Сказание о войне козацкой с поляками. К., 1926.

ВЕЛИЧКО Юрій Олексійович [п. 24.I (6.II) 1917, м. Бендери, тепер Молд. РСР] — український і російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1949. Після закінчення 1941 драм. студії при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка — актор цього театру. В 1944—65 — в Чернів. укр. муз. драм. театрі ім. О. Кобилянської, з 1966 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Михайло («Земля» за однойменним твором Кобилянської), Устим Кармелюк («Устим Кармелюк» Сухомлинського), Жадон («Тепленьке місце» О. Островського), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Олексій («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Фердинанд («Підступність і кохання» Шіллера). Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ Іван (Іоанн; р. н. невід. — 1701) — український поет. Представник стилю барокко. Працював у Чернігові в друкарні Л. Барановича; згодом — священик у Подставі. Автор пане-

гірників, епіграм, курйозних та ліричних віршів релігійного і світського змісту; перекладач; теоретик фігурного віршування («Вірші до Лазаря Барановича», 1683—84; «Вірші до Івана Самойловича», 1687; «Зетар з полугезгарком», 1690; «Мяско, от овцы пастыру належное», 1691).

Тел.: Твори. К., 1972.

В. І. Кречетень.

ВЕЛІГЕР (від лат. velum — парус і gero — несу), парусник — личинкова стадія розвитку багатьох морських молосків (з прісноводних тільки тригранки). У деяких молосків В. — стадія, наступна за трохофорою, у інших — розвивається відразу з яйця. В. плаває в товщі води. Після осідання на дно перетворюється на дорослого молоска.

ВЕЛІВ Алі Кара-огли (п. 27.II 1901, с. Агулі, тепер Сісінський р-н Вірм. РСР) — азербайджанський рад. письменник. Член КПРС з 1925. Друкуватися почав 1924. Перша кн. — «Бабусина прадка» (1930). Романи «Гакраман» (1941), «У нашому Чічелі» (1951), «Дорога в Тураджлі» (1958—59), повісті «Гюльшен» (1949) — про соціалістичні перетворення в азерб. селі. Автобіографічний роман «Спогади Будага» (1963—64). Автор ряду творів для дітей.

Тел.: Укр. перекл. — Лиск. «Дніпро», 1957, № 1; Дорога ім'я. В кн.: Вінок Івану Франкові. К., 1957; У нашому Чічелі. К., 1958; Рос. перекл. — Я нашел свою молодость. М., 1971; Пензание. Баку, 1976.

ВЕЛІНГТОНІЯ — рід хвойних дерев род. таксодієвих. Те саме, що й *секвоїадендрон*.

ВЕЛІХОВ Євген Павлович (п. 20.I 1935, Москва) — російський рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1971. Закінчив Моск. ун-т (1958). З 1958 працює в Ін-ті атомної енергії. Наук. дослідження з фізики плазми і проблем керованого термоядерного синтезу, магнітогідродинамічного методу перетворення енергії, квантової електроніки. Під керівництвом В. створено потужні імпульсні джерела енергії на основі магнітогідродинамічних генераторів, розроблено основи створення лазерів, які знайшли широке застосування в металобробі.

ВЕЛКОВ Крум (16.XII 1902, Перник — 18.IV 1960, Белово) — болгарський письменник. Член Болгарської компартії з 1922. За участь у революц. русі зазнавав переслідувань. Почав друкуватися 1924. Роман «Село Борове» (1932) — про діяльність болг. комуністів у Вересневому повстанні 1923. Автор істор. роману «Ватажок» (1940) та роману «Життя Петра Дашева» (1946) — про участь болг. інтелігенції в революц. боротьбі після 1-ї світової війни. Окремі вірші В. укр. мовою переклав П. Тичина.

Тел.: Рос. перекл. — Село Борово. М., 1948.

ВЕЛЛАНСЬКИЙ (Кавунник) Данило Михайлович (11.XII 1774, Борзна, тепер Чернігівської обл. — 15.III 1847, Петербург) — вітчизняний вчений-медик і філософ-ідеаліст. Навчався в Київській академії, потім у Петерб. мед.-хірургічній академії. З 1819 — академік.

В. — прихильник натурфілософії Ф.-В.Й. Шеллінга; заперечував пізнавальне значення досвіду. Рациональними в натурфілософських поглядах В. були ідеї розвитку, визнання наявності *взаємозв'язку* між явищами, погляд на природу як на єдине ціле.

Лит.: Татарик П. Й. Велланський Данило Михайлович. «Український медичний архів», 1931, т. 7, № 1; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.

ВЕЛЛІНГТОН (Уеллінгтон; Wellington) Артур-Уелслі (1.V 1769, Дублін — 14.IX 1852, замок Уормер, Кент) — англійський військовий і держ. діяч, фельдмаршал, герцог. У війні проти Наполеона I командував союзними військами на Піренейському п-ові (1808—13) і в битві під Ватерлоо (1815). В 1826 — посол у Росії; 1827—52 — головнокоманд. англ. армією; 1828—30 — прем'єр-міністр Великобританії; 1834—35 — міністр закорд. справ; 1841—46 — міністр без портфеля. Належав до партії *торі*.

ВЕЛЛІНГТОН, Уеллінгтон — столиця Нової Зеландії. Порт на пд. узбережжі о. Північного, в бухті Порт-Ніколсон. Вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. 333,7 тис. ж. (1975, з передмістями). Гол. галузі пром-сті — харчосмакова (гол. чин. молочна, м'ясна, пивоварна), машинобуд. та маш.-буд. (у т. ч. суднобудування). Підприємства деревообр., легкої, металообр., хім. галузей. Ун-т, політех. ін-т, ряд наук. закладів, Королівське т-во Нової Зеландії (виконує функції АН). Національна та публічна б-ки, Нац. музей. Поселення на тер. В. виникло 1840. Столиця — з 1865.

ВЕЛОСИПЕД (франц. velocipede, від лат. velox — швидкий і pes — нога) — машина, що її складовими частинами є рама з сідлом, яка спирається на 2 (іноді 3) колеса; один із засобів пересування людини. Рухається завдяки *ланцюговій передачі* від ножних педаль до заднього колеса. Є В. з підвісним двигуном. Прототипи В. (4-колісні візки-самокати) з'явилися в 17 ст. (Німеччина, Франція). В Росії перший двоколісний суцільнометалевий В. збудував 1801 кріпак Ю. М. Артамонов. Сучас. тип В. склався в основному з 90-х рр. 19 ст. В. поділяють на дорожні (чоловічі і жіночі), універсальні, спортивно-турист., спортивні, підліткові, дитячі і спеціальні (циркові, вантажні, велоколяски та ін.). В. (мал. с. 176) розрізняють за конструк-

Характеристика велосипедів

Велосипед	Розмір колес, мм	Маса, кг
Дорожний для чоловіків	708×42	16,5
Дорожний для жінок	645×40	16,0
Універсальний для дорослих і підлітків	406×40	14,5
Підлітковий для хлопців і дівчат	611×37	12,5
Спортивно-туристський	694×32	14,0
Спортивно-шосейний	690×28	11,0
Спортивно-трековий	681×22	9,0



Ю. О. Величко.



Е. П. Веліхов.



Веллінгтон. Панорама частини міста.

ВЕЛОСИПЕДНИЙ СПОРТ



Перші велосипеди: 1 — Артамонова; 2 — безпечний двоколісний; 3 — триколісний.

цією рами (закритого або відкритого типу), розмірами коліс і шин, масою (табл. с. 175) тощо. Перші рад. В. виготовлено 1923 на Харківському велосипедному заводі ім. Г. І. Петровського. Див. також *Велосипедний спорт*. В. Г. Ковков.

ВЕЛОСИПЕДНИЙ СПОРТ — вид спорту; включає різні змагання, що проводяться на однісних дорожніх, напівгоночних, гоночних та двоколісних (тандемах) велосипедів на шосе, треку та пересіченій місцевості. До В. с. входять: шосейні гонки — одноденні та багатоденні на різні дистанції; трекові гонки — спринтерські гонки на 1 км або на 2—3 кола, гонки на тандемах на 2 км, гонки переслідування (особисті й командні), парні й групові гонки з проміжними фінішами, групові та командні гонки з вибуванням (на фініші кожного кола вибуває останній), гіти (змагання, в яких перемагає той, хто подолає дистанцію найшвидше; гонщики стартують по одному з місця на 1 км та ін.; гонки з лідером (мотоцикліст) — на дистанції від 15 до 100 км; фігурна їзда — виконуються різні гімнастичні та акробатичні вправи (під час руху або на місці); велобол — гра з м'ячем. Перше змагання з В. с. відбулося у Франції 1869, в Росії (Москва) — 1883. З 1923 проводиться першість СРСР з В. с. У 1896 В. с. включено до програми Олімпійських ігор. Рад. спортсмени завоювали звання олімпійських чемпіонів на XVII (1960) Олімпійських іграх — у груповій гонці на шосе, на XX (1972), XXI (1976) — в командних гонках на шосе та на XX — в гонках на тандемах. У складі рад. команд були укр. велосипедисти В. Семенець, І. Целовальников, А. Чуканов. Проводяться першість світу для аматорів і професіоналів. У 1900 було засновано Міжнар. союз велосипедистів (UCI), до складу якого рад. велосипедисти ввій-

шли в 1952. У 1965 в складі УСІ створено Федерацію аматорського (ФІАК) та професійного В. с. (ФІСП).

Д. А. Поліщук.

ВЕЛОТРЕК (від лат. *velox* — швидкий і англ. *track* — слід, стежка), велодром, циклодром — відкрита або закрита спортивна споруда для змагань і тренування з велосипедного спорту. В. складається з треку — вкритої бетоном або асфальтом замкненої доріжки завширшки 4—9 м і завдовжки до



Велотрек.

500 м, підвищеної по краях на закругленнях, що створює віражі з кутом нахилу від 20 до 35°; трибуни для глядачів та допоміжних приміщень.

ВЕЛУМ (лат. *velum*), парус — 1) Кільцева перетинка з внутрішнього краю зонтика у гідромедуз (див. *Гідрозой*) та *сифонофор*, орган руху. 2) Особливі лопатеві вирости, вкриті війками, у *вельгера* (личинки більшості морських молосків). В. виконують функцію руху і захоплення їжі. 3) Перетинка з ротовим отвором у *ланцетника*, яка відмежовує передротну лещу від глотки.

ВЕЛЮГІН Анатолій Степанович (н. 27.XII 1923, с. Мошкани, тепер Сенітського р-ну Вітебської обл.) — білоруський рад. поет. Друкується з 1938. Перша зб. — «Салют у Мінську» (1947). Провідна тема лірики В. — воєнні і трудові подвиги рад. людей, патріотизм, дружба народів. СРСР. Автор зб. «Негарельська арка» (1949), «На зорю займається» (1958), «Адреса любові» (1964), «Вересовий взяток» (1974). Поєми: «Батько Дніпро» (1955) — про дружбу укр., білорус. і рос. народів у визвольній боротьбі під проводом Б. Хмельницького; «Вітер з Волги» (1963) — про дитячі та юнацькі роки В. І. Леніна. У доробку кіноспекарії, вірші для дітей. Перекладач творів рос., лит., польс., укр. поетів, зокрема Л. Українки, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, Т. Масенка, П. Воронька, М. Нагнибіди та ін.

Тв.: *Вибрані твори*, т. 1—2. Мінск. 1973; *Укр. перекл.* — А в полі верба. К., 1960; *Вітер з Волги*. К., 1970; *Рос. перекл.* — Співий вереск. М., 1975.

В. Я. Бурла.

ВЕЛЮР (франц. *velours* — оксамит) — 1) Чистововняна ворсована тканина з прями апаратного прядіння або валяна тканина з пуху з низьким дуже густим і м'яким ворсом. Найціннішим є драп-В., який виробляють з мериносової вовни крапшх сортів. З В. шийть верхній одяг та головні убори. 2) М'яка, схожа на замшу шкіра хромового дублення переважно для вироб. верх. одягу і взуття.

ВЕЛЬВЕТ (англ. *velvet* — оксамит) — густа, схожа на оксамит

тканина з бавовняним густим ворсом *підбиття* на лицьовому боці. Виготовляють її з порівняно тонкої пряжі. В. буває однотонним або вишивним з малюнком у вигляді клітинок, смужок та ін. В. використовують для пошиття верхнього одягу.

ВЕЛЬВЕТОН — густа гладкофарбована тканина з начісаним густим коротким ворсом. *Основа* В. с. кручена бавовняна пряжа, *підбиття* — пряжа бавовняна або вискозна. З В. шийть спортивний одяг.

ВЕЛЬВІЧІЯ (*Welwitschia mirabilis*, синонім *Tumboa bainesii*) — дводомна голонасінна рослина родини вельвічієвих. Відкрита у 1860 мандрівником і ботаніком В. Вельвічем. Роста тільки в прибережних пустелях Пд.-Зх. Африки. Короткий стовбур В. лише трохи виступає над поверхню ґрунту і має до 1 м у діаметрі; на верхівці він сідоподібно розділений на 2 частини, від кожної з яких відходять по одному простертому на ґрунті реміноподібному шкірястому листку, завдовжки до 3 м. В. живе понад 100 років. В. — стародавня рослина; ізолювано стоїть в системі рослинного світу. Іл. с. 174.

ВЕЛЬДЕ ван де — родина голландських живописців 17 ст. Див. *Велде* ван де.

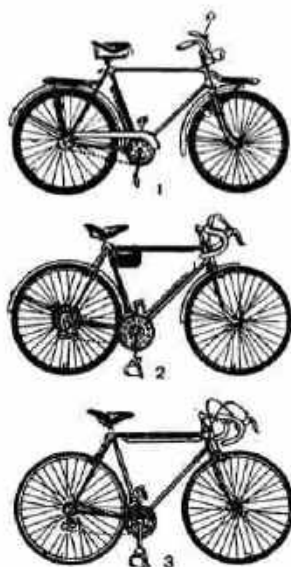
ВЕЛЬЗЕВУЛ — у ранньохристиянській міфології князь злих духів, *диявол*, глава демонів (*Новий завіт*). У *Старому завіті* йому відповідав філістимлянський бог Баал-Зебуб.

ВЕЛЬЦОВАННЯ (від нім. *wälzen* — котити, перекочувати) — переробка поліметалевих відходів металургійного виробництва для додаткового добування з них металів. У процесі В. відходи змішують з подрібненим вуглецевим паливом (напр., коксом, *антрацитом*) і нагрівають в обертових горизонт. трубчастих печах до т-ри 1100—1200° С. Під впливом т-ри легкі метали (насамперед цинк) відновлюються з оксидів (див. *Відновлення металів*), випаровуються і в пароподібному стані знову окислюються киснем повітря і вуглекислим газом. Далі окиси уловлюють, після чого з них виділяють метали. Нелеткі метали (мідь, залізо тощо), які залишаються в твердому стані, виплавляють.

ВЕНГЕР Микола (пр. н. і см. невід.) — російський та український письменник 30—60 рр. 19 ст. Жив у Миколаєві та Одесі. Повість В. «Микола Коваль» (Миколаїв, 1832) — один з перших зразків худож. прози в новій укр. лір. У поетичних і прозових творах рос. та укр. мовою В., зокрема, відобразив життя і побут укр. народу — повість рос. мовою «Юрба зівак» (1835), «Одеська ярмарка» (1859), поєми «Чумаки в Одесі» (1858), «Червоний жупан» (1859) та ін.

Лит.: *Історія української літератури*. т. 2. К., 1967. Р. Я. Пилипчук.

ВЕНГЕРОВ Семен Панасович [5(17).IV 1855, Лубин — 14.IX 1920, Москва] — російський історик літератури, бібліограф. У своїх працях утверджував самотність і світове значення рос. лір. Заперечував класову боротьбу.



Велосипеди: 1 — дорожній чоловічий; 2 — спортивно-туристський; 3 — спортивний.

що привело В. до однобічного розгляду творчості письменників, без урахування соціальних відмінностей. Автор ряду біографічних праць, в т. ч. шеститомного «Критико-біографічного словника російських письменників і вчених» (1886—1904); підготував до видання перше повне зібрання творів В. Бєлінського. Організатор (1917) і перший директор Російської книжкової палати. Листувався з укр. письменниками, підтримував дружні взаємини з І. Франком.

ВЕНДЕТА (італ. vendetta — помста) — звичай кривавої помсти. Існував гол. чин. на о. Корсіка і о. Сардинія.

ВЕНДИЛОВИЧ Іван (н. бл. 1810 — р. см. невід.) — український художник-самоук, священик. Жив на Львівщині. В 50-х рр. 19 ст. виконав вітвр св. Анни для костелу в Дрогобичі. Автор портретів (О. Криницького, 1837, В. Левницького та ін.), картин на батальні теми, ілюстрацій до книжки «Патрістичні пісні часів польської революції» (вид. 1834), оформлення Службеника (вид. 1852).

ВЕНДИЛОВИЧ Мирон Дем'янович (н. 26.VIII 1919, с. Солинка, тепер Пшемисльського воєводства ПНР) — український рад. архітектор. У 1949 закінчив Львів. політех. ін-т. Споруди: фізичний



М. Д. Вендилович. Інститут прикладного і декоративного мистецтва у Львові. Лабораторний корпус. 1972.

корпус Львів. ун-ту (1967), обчислювальний центр (1968), спортивний корпус т-ва «Динамо» (1970), ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1972) — всі у Львові; пансіонат у Трускавці (у співавтор. з В. Луцьовим, Л. Королівним); монумент Слави Рад. Армії у Львові (у співавтор. з арх. А. Огравовичем, скульптори — Д. Кравчик, Е. Миско, Я. Мотика, О. Пирожков, 1970). Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Зображення поверхні планети **Венера** на місці посадки спускового апарату станції «Венера-9» («Венера-10»). Світлий сегмент унизу — частина посадочного пристрою.



ВЕНДСЬКА ДЕРЖАВА — ранньофеодальна держава *полабських слов'ян*. Існувала з 40-х рр. 11 ст. до 1-ї третини 12 ст. на узбережжі Балтійського м. між гірлами рік Лабі (Ельби) і Одри (Одери). За правління князів *Готшалка* (1044—56) і Крутого (1066—93) вела успішну боротьбу проти нм. агресії. Бл. 1129 розпала внаслідок внутр. чвар. У 12 ст. землі В. д. загарбали нм. феодалі.

ВЕНЕВІТІНОВ Дмитро Володимирович [14(26).IX 1805, Москва — 15(27).III 1827, Петербург, похований у Москві] — російський поет. Почав писати 1821, друкуватися — 1825. У деяких поезіях відобразив ідеї і настрої декабристів; оспівав новгородську волюницю («Новгород»), відстоював громадянське призначення поета («Смерть Байрона», «Визволення скальда»). Після поразки повстання декабристів у поезію В. проникають песимістичні настрої. В. відомий також як критик, перекладач, художник, музикант.

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л.: 1960; Стихотворения. Поэмы. Драммы. М.: 1976; Укр. перекл. Чого. Парасю, ти блідна? В кн.: Гравоский П. Зібрання творів. т. I. К., 1959.

ВЕНЕДИ, венети, венди (лат. Veneti, Veneti) — найдавніша назва слов'ян, під якою їх згадували античні автори 1—2 ст. н. е. (*Пліній Старший, Тацит, Птолемей*). Згідно з Пейтінгеровими таблицями (історико-геогр. джерело 3 ст.), В. жили між Дністром і Дунаєм та біля Зх. Карпат. За писемними, археологіч. і лінгвістичними даними територія, яку населяли В в 2 ст. до н. е. — 3 ст. н. е., охоплювала лісостепову зону та Полісся між Дніпром і Карпатами, а також пд. частину Польщі до р. Одри. З В. пов'язують *пшеворську культуру та зарубинецьку культуру*. Історик Йордан (6 ст.) повідомляв, що В. частіше називались *антими* і *склавінами*, але разом з тим він перелічував В., антів і склавінів як три великі групи давньослов'янських племен. В. були спільною етнічною основою формування сх. і зх. слов'ян.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Історія Української РСР, т. I. кн. 1. К., 1977.

ВЕНЕДІКОВ В. І. *Біблія*. **ВЕНЕДІКОВ** Анастасій Васильович [18(30).VI 1887, с. Зирган, тепер Башк. АРСР — 9.VIII 1959, Ленінград] — радянський вчений, юрист, акад. АН СРСР (з 1958). Викладацьку діяльність почав 1910, а 1944 — проф. Ленінгр.

ун-ту. Автор праць переважно з питань цивільного права та економіки, у т. ч. «Державна соціалістична власність» (1948), «Цивільно-правова охорона соціалістичної власності в СРСР» (1954), «Організація державної промисловості в СРСР» (т. 1—2, 1957—61). Був членом Рад. к-ту захисту миру (1952—59). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1949.

ВЕНЕДІКОВ Лев Миколайович (н. 6.X 1924, Тамбов) — український рад. хорівий диригент, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. У 1949 закінчив Київ. консерваторію, з 1959 — її викладач. В 1941—53 працював у фронтових ансамблях та *Ансамблі пісні і танцю КВФ*, з 1953 — гол. хормейстер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Катерина Ізмайлова» Шостаковича, «Пікова дама» та «Євгеній Онегін» Чайковського, «Борис Годунов» Мусоргського. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

ВЕНЕЛІН Юрій Іванович (справж. прізвище — Гуца; 22.III (3.IV) 1802, с. Тибава, тепер Свалявського р-ну Закарпатської обл. — 26.III (7.IV) 1839, Москва) — російський і український історик-славист, етнограф і філолог. Навчався на філософ. ф-ті Львів. ун-ту, 1829 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. В. — один із засновників болгаристики в Росії. В своїх працях доводив слов. походження болгар, виступав проти норманської теорії походження Київ. Русі, був прибічником єднання рос. і укр. народів. У своїх публікаціях розробив ряд питань з історії закарпат. українців. Незважаючи на некритичне ставлення В. до деяких істор. фактів, його праці мали значний вплив на розвиток вітчизняної і болг. істор. науки. В. споруджено пам'ятник в Одесі (1842) та Софії.

Тв.: Древние и нынешние болгары... т. 1—2. М., 1829—41. *Лит.*: Байцур Т. Юрій Іванович Венелін. Братислава, 1968.

ВЕНЕП'УНКЦІЯ, венопункція (від *вени* і лат. punctio — укол) — введення голки у вену через шкіру для взяття крові або вливання лікарських препаратів, крові, кровозамінників тощо.

ВЕНЕРА (лат. Venus) — в римській міфології спочатку богиня весни й садів, одне з найдавніших італійських божеств. Пізніше її отождествили з грец. *Афродітою* і вшановували як богиню кохання і вроди. Римляни вважали її праматір'ю імператорського роду Юліїв. У мистецтві В. — втілення ідеальної жіночої вроди. Іл. с. 178.

ВЕНЕРА — друга за віддаллю від Сонця планета Сонячної системи. Середня віддаль Венери від Сонця — 0,723 астр. одиниці (бл. 108,1 млн. км). Ексцентриситет орбіти — 0,0068, період обертання навколо Сонця — 224 доби 14 год 49 хв 26 с, а навколо осі — 243 ± 0,18 доби (напрямок руху зворотний рухові планет навколо Сонця). Серед. радіус В. 6050 км, відхилення її форми від сферичної ± 3 км, маса становить 0,9528 ма-



Д. В. Венетінов.



А. І. Венедиктов



Л. М. Венедиктов.



Ю. І. Венелін.

«ВЕНЕРА»



Венера (Афродіта). Кийська. Римська копія з оригіналу Праксітеля середини 4 ст. до н. е. Мармур. Рим.

си Землі. Серед. густ. $5,27 \text{ г/см}^3$, прискорення сили тяжіння на екваторі 885 см/с^2 , друга космічна швидкість $10,3 \text{ км/с}$. Макс. яскравість $B_v = 4,4$ зоряної величини. Природних супутників В. не має. Орбіта її лежить всередині земної, кутова віддаль від Сонця не перевищує 48° . Тому В. спостерігається або увечері після заходу («вечірня зоря») або вранці перед сходом Сонця («ранкова зоря»). В., як і Місяць, спостерігається в різних фазах, що їх відкрив 1610 Г. Галілей. У своєму русі навколо Сонця В. іноді проєктується на його диск — це т. з. проходження В. по диску Сонця. На основі цього явища М. В. Ломоносов (1761) встановив наявність на В. атмосфери. За сучасними уявленнями атмосфера Венери складається з діоксиду вуглецю (97%), кисню, водяної пари, оксиду вуглецю, фтористого водню (слід). Поверхня її вкрита суцільним шаром хмар. Згідно з даними вимірювань автоматичних міжпланетних станцій «Венера-9» і «Венера-10» (див. «Венера») хмари лежать на висоті $49-62 \text{ км}$. Як встановлено в місці посадки станцій густ. породи $2,8 \pm 0,1 \text{ г/см}^3$; відбивна здатність не більше 0,2; атм. тиск біля поверхні 99 кг/см^2 ; т-ра поверхні $450-470^\circ \text{ С}$; серед. градієнт т-ри 7 град/км ; швидкість вітру на вис. понад 50 км дорівнює 60 м/с , а біля поверхні — до 1 м/с . Перепад висот рельєфу до 3 км , мілкі кратери. За параметрами породи поверхні В. нагадують земні базальти. Дослідження В. проводилися і за допомогою амер. АМС «Mariner» та ін.

Лит.: Кузьмін А. Д., Маров М. Я. Фізика планети Венера. М., 1974; «Космические исследования», 1976, т. 14, в. 5; Філіпов Г. М. Всесвіт. Земля, життя. К., 1977. О. В. Мороженко. «ВЕНЕРА» — назва серії рад. автоматичних міжпланетних станцій (АМС) для дослідження планети Венера і міжпланетного простору. Здійснення програми «В.» розпочалося 1961 запуском АМС «В.-1». АМС «В.» оснащені наук. апаратурою, системами орієнтації, енергоживлення, коригуючою рушійною установкою, радіосистемою далекого зв'язку та ін. «В.-2» і «В.-3» здійснили (1965) перший спільний політ двох АМС у міжпланетному просторі. Починаючи з «В.-3», АМС складаються з орбітального відсіку і спускного апарата. «В.-3» вперше досягла поверхні Венери, доставивши туди наук. прилади, а також вивел з Гербом Радянського Союзу. «В.-4» (1967) — перша АМС, що безпосередньо досліджувала властивості атмосфери ін. планети. «В.-5» і «В.-6» (1969) вперше провели майже одночасно її дослідження. «В.-7» (1970) і «В.-8» (1972) здійснили м'яку посадку на поверхню планети і передали дані про стан атмосфери Венери. «В.-9» і «В.-10» (мал.) було виведено (1975) на орбіти штучних супутників Венери, а їхні спускні апарати здійснили посадку у заданих районах планети. З місць посадки апарати передали наук. інформацію (т-ру, тиск, швидкість вітру тощо), а за допомогою панорамної телевізій-

ної системи — зображення поверхні в цих місцях. Крім того, від орбітальних відсіків АМС одержано знімки великої смуги венеріанських хмар у фіолетових та ультрафіолетових променях, уточнено вміст водяної пари в атмосфері та ін. 9. IX 1978 здійснено запуск АМС «Венера-11» а 14. IX 1978 — «Венера-12». О. А. Рубашевський.

ВЕНЕРИН ВОЛОС (*Adiantum capillus-venere*) — багаторічна трав'яниста рослина родини багатоніжкових. Належить до роду *adiantum*. Вирощують як декоративну в оранжереях і кімнатах.

ВЕНЕРИНІ ЧЕРЕВІЧКИ, черевички (*Surgipedium*) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. орхідних. Мають повзуче кореневище. Листки еліптичні багатожилкові. Квітки неправильні (зигморфні), великі, двостатеві, яскраво забарвлені. Один з листочків оцвітіння (т. з. губа) нагадує черевич, звідки й назва. Бл. 50 видів, пошир. у Пн. півкулі (переважно в тропіках). В. СРСР 4 види, з них в УРСР — 1: В. ч. з о з у л и н и (*C. calceolus*) ростуть у світлих лісах і на чагарниках. Деякі види В. ч. — декоративні.

ВЕНЕРІЧНІ ХВОРОБИ — група інфекційних захворювань, що передаються переважно статевим шляхом. До В. х. належать *сифіліс*, *шанкер м'який*, *гонорея*, *паховий лімфогрануломатоз*, або *четверта венерична хвороба* (хвороба Нікола — Фавра); ряд авторів відносить до В. х. також сечостатевий трихомоніаз (див. *Трихомоніаз*). В. х. були відомі з давніх-давен. Згадки про них зустрічаються в кит. джерелах бл. 2500 р. до н. е., в єгипет. папірусах, у творах Геродота, Гіппократа, Цельса, Плутарха, Галена та ін. В. х. — одна з соціальних і психологічних проблем, породжених соціально-економічними умовами експлуатації ладу. Економічна криза і незабезпеченість мільйонів людей, масове безробіття, безправ'я і нерівноправність жінок в матеріальному, політ. і правовому відношенні, наркоманія й алкоголізм, розтлінний вплив бурж. моралі — все це зумовлює в капіталістич. суспільстві велике поширення В. х. Ці хвороби спричиняють тяжкі ускладнення: діти, народжені від батьків, хворих на В. х., як правило, фізично та розумово неповноцінні. При несвоєчасному лікуванні В. х. вони можуть уражати будь-які органи та тканини. Методи вивчення В. х. — клінічні

в поєднанні з лабораторно-експериментальними: бактеріоскопічним, мікробіологічним, серологічним (див. *Серодіагностика*), гістологічним, імунобіологічним, статистичним та ін. В перші роки Рад. влади в нашій країні була створена загальнодерж. система охорони здоров'я. Одним з досягнень її є дерматовенерологічна служба, що має мережу шкірно-венерологічних диспансерів, кабінетів, профілакторіїв, н.-д. ін-тів. В СРСР протягом останніх 25 років не зареєстровано жодного випадку м'якого шанкеру та пахового лімфогрануломатозу. Дерматовенерологічна служба розробила осн. принципи боротьби з В. х.: обов'язкова реєстрація та облік кожного хворого на В. х.; активне виявлення джерел зараження та статевих і родинних контактів (обстеження всієї сім'ї хворого); безплатні загальнодоступні кваліфіковані обстеження та лікування всіх венеричних хворих; диспансерний нагляд та контроль за лікуванням аж до часу зняття хворого з обліку; госпіталізація всіх заразних хворих; регулярні масові профілактичні огляди працівників установ харчування, дитячих закладів та ін.; профілактика раннього природженого сифілісу; обов'язкове серологічне обстеження всіх хворих у стаціонарах (терапевтичних, неврологічних, акушерських, гінекологічних); постійна санітарно-освітня робота серед широких верств населення (див. також *Венерологія*).

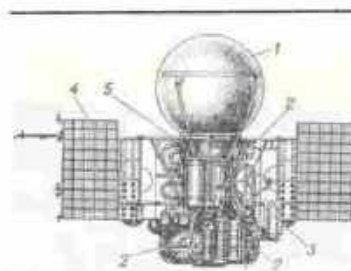
Рад. законодавство (в УРСР — ст. 108 КК УРСР) визнає злочинним зараження В. х. іншою особою, вчинене особою, яка знала про наявність у себе В. х. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1. X 1971 «Про посилення відповідальності за поширення венеричних захворювань» встановив за цей злочин такі покарання: позбавлення волі на строк до 5 років або виправні роботи на строк до 1 року чи штраф до 100 крб. З метою зменшення небезпеки поширення В. х. рад. законодавство передбачає кримінальну відповідальність і за ухилення від лікування венеричних хвороб.

1. В. Шуклий. **ВЕНЕРН** — озеро на Пд. Швеції, найбільше в Зх. Європі (5550 км^2). Глиб. до 100 м. Береги низькі, розчленовані затоками, багато островів. Западає озеро тектонічного походження. У В. впадає бл. 30 річок. Взимку замерзає. Судноплавний. Каналами сполучений з прот. *Kattegat* та оз. *Vettern*.

ВЕНЕРОЛОГІЯ — галузь клінічної медицини, яка вивчає етіологію, прояви, методи лікування венеричних хвороб. В. тісно пов'язана з соціальною гігієною, акушерством, гінекологією, дерматологією, герпатою, психіатрією, інфекційними хворобами, педіатрією та ін. Наприкінці 15 — на початку 16 ст. *сифіліс* (термін запровадив 1530 італійський вчений Дж. Фракасторо) і *гонорея* вважали одним захворюванням. У 1838 франц. венеролог Ф. Рікор встановив, що вони є самостійними хворобами. З розвитком бактеріології було встановлено етіологію гонореї (1879, А. Нейссер), *шанкеру м'я-*



Венерині черевички зозуліни: верхня частина рослини з квітками та нижня частина рослини.



Міжпланетна станція «Венера-9» («Венера-10»): 1 — спускний апарат; 2 — наукова апаратура; 3 — антена; 4 — сонячна батарея; 5 — орбітальний апарат.

кого (1887, О. В. Петерсен і 1889, А. Дюкре), сифілісу (1905, Е. Гофман і Ф. Шаудін). Нім. вчений А. Бассерман (1906) вперше розробив серологічну реакцію з метою діагностики сифілісу (див. *Серодіагностика*). Значний внесок у експериментальну В. зробили вітчизняні вчені І. І. Мечников, Д. К. Заболотний, М. А. Членов, О. І. Поспелов та ін. На поч. 19 ст. в Європі сформувався ряд наук. венерологічних шкіл. В Росії засновником наук. В. є В. М. Тарновський, який у 1869 створив кафедру сифілідології при Медико-хірургіч. академії в Петербурзі й перше в Європі (1885) сифілідологічне т-во. Такі ж т-ва були створені 1900 в Харкові й Києві, 1902 — в Одесі. В кін. 19 ст. склалася кий. школа дерматовенерологів, заснована М. І. Стуковенковим. Координуючим центром з питань В. на Україні є Харків. шкірно-венерологічний ін-т (з 1924). Значний внесок у розвиток В. зробили рад. вчені О. О. Боголепов, П. В. Кожеников, С. Т. Павлов, О. М. Підвисоцька, М. Г. Мегеберов, П. С. Григор'єв, М. М. Туранов, М. О. Торсуєв; серед них українські — А. І. Карташнев, К. А. Калантаєвська, І. І. Потоцький та ін. Перший журнал з венерології в Росії вийшов 1901. З 1924 виходить «Вестник дерматологии и венерологии».

Лит.: Зенін О. С., Торсуєв М. О. Шкірні та венеричні хвороби. К., 1967; Студиница А. А., Стоянов Б. Г. Кожні та венерическі болізни. М., 1975; Потоцький І. І. Справочник дерматовенеролога. К., 1976.

ВЕНЕСЕКЦІЯ (від *вени* і лат. *sectio* — розтин) — розтин просвіту вени з метою введення в неї голки, канюлі або катетера для внутрішньовенної терапії (лікування) або діагностичних досліджень. До В. вдаються, коли потанов виявлені підшкірні вени.

ВЕНЕСУЕЛА, Республіка Венесуела — держава на півночі Пд. Америки. Омивається Карибським м. і Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на федеральний (столичний) округ, 20 штатів, 2 території та федеральні володіння — 72 острови в Карибському морі.

Державний лад. В. — республіка. За формою держ. устрою — федерація. Діючу конституцію прийнято 1961. Глава д-ви й уряду — президент, обраний населенням строком на 5 років; має широкі повноваження. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент — нац. конгрес у складі сенату та палати депутатів, які обираються населенням строком на 5 років.

Природа. Узбережжя Карибського м. в межах В. розчленоване затоками та лагунами. Частина території, що прилягає до Атлантичного ок., зайнята дельтою р. *Оріноко*. На Пн. і Пн. Зх. країні простягаються хребти Анд — Сьерра-де-Періха, Кордільєра-де-Меріда з найвищою вершиною В. — піком Болівар, 5007 м. Карибські Анди. Між ними — тектонічна западина оз. *Маракайбо*. У центр. частині В. — Орінокська рівнина (Льянос Оріноко). На правобережжі р.

Оріноко — Гвіанське плоскогір'я. В. багата на нафту і газ, є поклади заліз. і марганцевої руд, алмазів, золота, срібла, нікелю, вольфраму, фосфоритів тощо. Клімат субекваторіальний, жаркий з дощовим літом і сухою зимою, на Пд. Зх. — екваторіальний. Пересічні місячні т-ри повітря +25, +29°, опадів — від 280 мм у посушливих пн.-зх. р-нах до 3000 мм на схилах гір. Гол. ріка — Оріноко з притоками Каурою, Кароні та ін.; у верхів'ях вони порожисті, утворюють багато водоспадів; у межах В. — найвищий у світі водоспад *Ангель*,



Ла-Гуайра. Портова частина міста.

розташований на р. Чурун (система р. Кароні). Ґрунти переважно червоні латеритні, на низовинах — лучно-лісові та болотні. Переважають вічнозелені ліси, *савана*.

Населення. 90% населення — *венесуельці* (бл. 10,8 млн. чол.; 1975, оцінка); живуть також індіанці (племена *варау*, *чибча*, *кариби*, *араваки*), переселенці з Іспанії, Італії, Португалії та ін. Державна мова — іспанська. Пересічна густина населення — 13 чол. на 1 км². 74,4% населення живе в містах. Найбільші міста: *Каракас*, *Маракайбо*, *Баркісімето*.

Історія. З давніх часів тер. В. на-

селяли індіан. племена, які перебували на різних стадіях первісно-общинного ладу. В 1498 узбережжя В. відкрив Х. Колумб. У 16 ст. почалася ісп. колонізація країни, що супроводилася винищенням місц. населення. Внаслідок війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 В. 1811 проголосила незалежність. У 1819 В. разом з Новою Гранадою утворила республіку Велика Колумбія, 1830 стала самостійною республікою. З 70-х рр. 19 ст. почалося проникнення у В. іноз. капіталу. В 1909—35 в країні панувала реакційна диктатура Х.-В. Томеса. З початком пром. розробки нафти у 20-х рр. 20 ст. в економіці В. все більшу роль почали відігравати амер. нафт. компанії. Розвиток нафт. пром-сті зумовив формування роботи. класу. В 1931 в підпільї утворилася Компартія В. (КПВ). В роки 2-ї світової війни В. виступала на боці антигітлерівської коаліції. В 1945 В. встановила дипломат. відносини з СРСР з того самого року В. — член ООН. У 1945 внаслідок держ. перевороту до влади прийшла партія Демократична дія (ДД, засн. 1941). В 1947 на президентських виборах переміг її кандидат Р. Гальєгос. Новий уряд прийняв демократичну конституцію (1947), ажив ряд прогресивних заходів. Але 1948 реакційна воляччина при підтримці амер. нафт. монополій здійснила держ. переворот і встановила військ. диктатуру, яка скасувала демократичні свободи, анулювала конституцію 1947, оголосила поза законом опозиційні партії, розірвала 1952 дипломатичні відносини з СРСР. Зросла політ. і екон. залежність В. від амер. імперіалізму. В 1957 у В. почалося піднесення демократичного руху. За ініціативою КПВ створено підпільну Патріотичну хунту. До її складу ввій-



Герб Венесуели.

ВЕНЕСУЕЛА

Площа — 916,5 тис. км²

Населення — 12,5 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Каракас



ВЕНЕСУЕЛА

шли представники КПВ, ДД, Республікансько-демократичного союзу і Соціал-християнської партії (КОПЕЙ). Внаслідок організованого Патріотичною хунтою заг. політ. страйку, що переріс у збройне повстання (січень 1958), диктатуру було повалено. До влади прийшла партія ДД. Проте її представники — президент Р. Бетанкур (з 1959) та Р. Леоні (з 1963) не розв'язали жодної з гострих соціально-економ. проблем. Спирючись на підтримку місц. та іноз. монополій, вони повели наступ на права трудящих, активно виступали разом із міжнар. реакцією проти соціалістичної Куби. В 1962 заборонено діяльність КПВ. На виборах 1968 перемогу здобула партія КОПЕЙ. Сформований нею уряд Р. Кальдері здійснив ряд прогресивних соціально-економ. перетворень, зміцнив нац. і економ. незалежність В., легалізував КПВ, відновив дипломатичні відносини з СРСР (1970). На виборах 1973 переміг кандидат партії ДД К.-А. Перес. Уряд В. проводить політику демократизації внутр. життя, зміцнення суверенітету країни. Підтримує політику розрядки міжнар. напруженості, виступає за розвиток відносин з соціалістичними країнами, за зміцнення співробітництва з країнами Лат. Америки. В 1976 підписано рад.-венесуельську угоду про економ. і пром. співробітництво. В. — член Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Андського пaktu, Латиноамериканської економічної системи. **Б. Г. Лашев.**

Політичні партії, профспілки. Демократична дія. засн. 1941. Правляча, буржуазна, націонал-реформістська партія. Соціал-християнська партія (КОПЕЙ), засн. 1946. Виражає інтереси католицького духовництва, буржуазії, користується впливом серед частини робітників і селян. Виборчий рух народу, засн. 1967 в результаті виходу з ДД її лівого крила. Об'єднує гол. чин. міські серед. верстви,

студентство. Республікансько-демократичний союз, засн. 1946. Дрібнобурж. партія. **Комуністична партія Венесуели**, засн. 1931. Конфедерація трудящих Венесуели, засн. 1936, заборонена 1937, відновлена 1959. Входить до **Міжамериканської регіональної організації трудящих**. Єдиний центр трудящих Венесуели, засн. 1963. Входить до ВФП. Конфедерація автономних профспілок Венесуели, засн. 1964. Входить до Латиноам. конфедерації християнських профспілок. **Селянська федерація Венесуели**, засн. 1959.

Господарство. В. — одна з найбільш економічно розвинутих країн Лат. Америки, г-во якої спеціалізується на видобуванні й переробці нафти (3-є місце в світі за видобутком і 3-є за експортом). У 70-х рр. під контроль д-ви перейшли нафт. і газова пром-сть, електроенергетика, видобування заліз. руди, нафтохімія. У 1975 частка держ. сектора в економіці В. становила 19,3%. Монотоварна спеціалізація економіки й залежність її від іноз. капіталу (гол. чин. США), цін на нафту й сировину, що експортуються, та імпорту багатьох видів пром. і прод. товарів призводять до кризових явищ в економ. житті країни і зростання цін на товари широкого споживання.

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1971	1976
Залізна руда (млн. т)	19,6	18,1
Золото (кг)	577	487
Алмази (тис. каратів)	499	833
Чавун (тис. т)	510	535
Сталь (тис. т)	927	1075
Автомобілі й автобуси (тис. штук)	бл. 70	143,3

Промисловість. У 1976 видобуто 119 млн. т нафти і 37,1 млрд. м³ газу (гол. чин. у бас. оз. Маракайбо та в пн.-сх. штатах). Нафт. пром-сть забезпечує 94% валютних надходжень. Діють 12 нафтопереробних з-дів заг. потужністю 77 млн. т нафти на рік. У 1976 в країні перероблено 41,8% добутої нафти. Розробляють також родовища природного газу, високоякісних заліз. руд (Серро-Болівар, Ель-Паво), бокситів, золота й алмазів. Зростає значення нафтохім. пром-сті (найбільший у Лат. Америці нафтохім. комплекс у Мороні). Розвивається чорна металургія (1-а черга металург. з-ду в м. Сан-Томе-де-Гуаяна). Підприємства автоскладальної і електротех. галузей. Розвинуті харч., текст., шкіряно-взуттєва, цем. пром-сть. У 1976 вироблено 21,2 млрд. кВт-год електроенергії. Осн. пром. центри: Каракас, Маракайбо, Валенсія, Маракай, Пуерто-Кабельйо, Ла-Гуайра. На Пд. Сх. країни створюється новий пром. комплекс націоналізованої пром-сті з центром у Сан-Томе-де-Гуаяна.

Сільське господарство. де зайнято 25% самодіяльного нас. В., не забезпечує потреб країни у продовольстві. Частка с. г. у валовому нап. продукті становить 6—7%. В обробку — лише бл. 2% зем. площі. Більша частина земель належить великим землевласникам. Здійснюється агр. реформа, спрямована на створення великих і серед. капіталістичних г-в. Переважає екстенсивне тваринництво; осн. райони його розвитку — льянос бас. Оріноко й території навколо оз. Валенсія. Поголів'я (1975, тис.): великої рогатої худоби — 8900, свиней — 1750, кіз і овець — 1530. Землеробство розвинуте переважно в передгір'ях і на узбережжі. Гол. прод. культури (1975, збір, тис. т): кукурудза — 739, рис — 369; товарні: кава — 57, какао-боби — 20. Вирощують також картоплю, бобові, цукротростину, на зрошуваних землях — бавовник. Вилос риби — 175 тис. т (1975).

Транспорт. Осн. роль у внутр. перевезеннях відіграє автомоб. транспорт. Автошляхів — 58,6 тис. км, у т. ч. 21,2 тис. км з твердим покриттям (1976). 3-ць — 375 км. Довж. трубопроводів — бл. 10 тис. км. Тоннаж торг. флоту — 486 тис. брутто реєстрових т. Осн. зовнішньоторг. перевезення здійснюють іноз. судна. Гол. мор. порти: Маракайбо, Ла-Гуайра, Пуерто-Кабельйо.

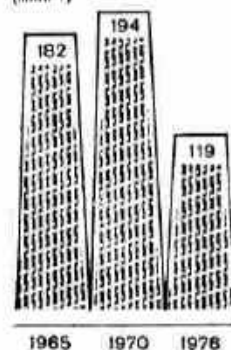
В. експортує нафту й нафтопродукти, залізну руду, каву, какао; імпортує машини, устаткування, пром. і прод. товари. Гол. торг. партнери: США, Канада, Великобританія, ФРН, Японія. Грош. одиниця — болівар. 4,2—4,3 болівара = 1 доларові США (1976).

Медицина. **Обслуговування.** В 1974 в країні налічувалося 34,26 тис. лікарняних ліжок (2,9 ліжка на 1 тис. ж.). У 1973 мед. допомогу подавали 13 тис. лікарів (1 лікар на 870 ж.). З них бл. 25% практикують приватно. Лікарів готують 7 мед. ф-тів ун-тів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1974 бл. 30% дорослого населення В. були неписьменні. В країні проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей ніком від 7 до 14 років. Строк навчання в поч. школі — 6 років, у серед. — 5. Поряд з держ. є приватні навч. заклади. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 2156 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 810 тис., у 44 вузах — 254,8 тис. студентів. Найбільші вузи — Центр. ун-т у Каракасі (засн. 1725; понад 40 тис. студентів, 1976), ун-т у Валенсії, Маракайбо, Мериді. Нац. академії мови (засн. 1882), історії (засн. 1888), медицини (засн. 1904), понад 60 інших н.-д. установ та 60 наук. т-в. Нац. б-ка в Каракасі (засн. 1883). Музеї: об'єднані мист., істор., С. Болівара в Каракасі та ін.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 у В. виходили 49 щоденних газет та 44 ін. періодичні видання. Осн. щоденні газети: «Насьональ» («Националь», з 1943), «Ультимас нотісіас» («Ос-

ВИДОБУТОК НАФТИ (млн. т)



танні вісті», з 1941), «Універсаль» («Загальна», з 1909), орган ЦК Компартії В. «Трибуна популяр» («Народна трибуна», з 1948). Щопливе журналі: «Еліте» («Еліта», з 1932) і «Момент» («Мит», з 1959). Інформаційне агентство ІНАКК — акціонерне т-во, засн. 1958. Радіомовлення ведеться з 1930 ісп. мовою (окремі програми англ., франц., нім., італ., португ. і галісійською мовами). Телебачення — з 1952. Налічується 235 радіо- і 39 телевізійних станцій. Радіомовлення й телебачення контролюють урядові служби: Нац. радіо і Нац. телебачення, а також ряд комерційних телевізійних компаній.

О. В. Ткачов.
Література. Фольклор індіанців В. періоду до іспанського завоювання до наших часів не дійшов. Ліра розвивається в основному ісп. мовою. На поч. 19 ст. в творчості сатирика В. Саласа, поета Х.-А. Монтенегро, драматурга Х.-Д. Діаса, в публіцистиці Ф. Міранди і С. Болівар знайшли відображення просвітительські ідеї. В роки війни за незалежність 1810—20-і перші післявоєнні десятиліття в лірі утвердился просвітительсько-класицистичний напрям (поети А. Бельйо, Р.-М. Баральт, прозаїки Ф. Торо, Х.-В. Гонсалес та ін.). В 2-й пол. 19 ст. (до кін. 80-х рр.) панував романтизм (твори А. Лосано, Д.-Р. Ернандеса, Х.-Р. Еспеса, Р. Аррело та ін.). В кін. століття зародився реалізм (романи М.-В. Ромеро Гарсії, М.-Е. Пардо та ін.). На поч. 20 ст. припадає розквіт прози (соціальні романи Р. Бланко Фомбони та ін.). У 20—30-х рр. посилюється критико-реалістичний напрям, найвизначніший представник якого — Р. Гальєгос. Романи й оповідання М. Отеро Сільві, Г. Менесеса, Е. Мухіки, вірші поетеси Л. Веласкес, поетів К.-А. Леона, А. Ламелі, П. Лайї та ін. відображали тяжке життя трудящих і їхню боротьбу проти реакції. Центр. тема творів прогресивних письменників кін. 50—60-х рр. — боротьба нар. мас проти засилья амер. монополій і реакційних диктатур.

Архітектура. У індіанців збереглось традиційне житло — хатини, кріті пальмовим листям. З 16 ст. іспанці почали містобудування. Від часів ісп. колонізації у Каракасі зберігся собор (1614—74, арх. П. де Медіна) і п'ятинефна базиліка (1710—13, приписують Ф.-А. де Менесесу). Після проголошення республіки будівництво розширюється (громад. і житл. будинки в дусі неокласицизму і неоготики, арх. Л. Урданета, Х. Муньйос-Тевар та ін.). У 20 ст. інтенсивно розвивається сучас. архітектура із залізобетонних конструкцій (арх. К.-Р. Вільянуева, Г. Бермудес, Х.-М. Галія).

Образотворче мистецтво. На тер. В. до ісп. завоювання розвивалося індіанське мистецтво (керамічні посудини, наскальні розписи). За колоніального часу поширився живопис реліг. змісту. У 18 — на поч. 19 ст. виник портретний живопис (Х. Довера). Мист. В. досягло розквіту в роки боротьби за незалежність (художники К. Фер-

нандес, А.-Х. Карранса). Наприкінці 19 ст. митці звернулися до зображення рідної природи, героїв своєї вітчизни (живописець М. Товар-і-Товар, скульптори М. Гонсалес, Е. Паласіос-і-Кавельйо). Серед сучас. митців: живописець Е. Полео, скульптор Ф. Нарваес, графік П.-А. Гонсалес. Поряд з реалістичними поширені й різні модерністські течії.

Театр. Сценіч. мист. зароджується в 16 ст. В Каракасі влаштува-



Венецуела. М. Товар-і-Товар. Битва при Карабобо. Фрагмент. 1887—88. Паласіо Федераль. Каракас.

валися театр. видовища — ауто, інтермедії, пасос та ін., створювалися театр. трупи. У 1853 в Маракайбо вперше поставлено нац. комедію «Безсвісний, скулий та лінивий» М. Фернандеса. У 1-й пол. 20 ст. з'являється жанр муз. комедії — сайнєте. В Каракасі діють театри: «Театро мунісіпаль», «Театро пасьяональ», «Полієдро», «Атенео», комедії; є театри в Маракайбо, Баркісіме, Меріді та ін. містах. У 1954 відкрито Нац. школу сценічного мистецтва.

Кіно. Нац. кінопродукування у В. виникло на поч. 30-х рр. 20 ст. Формування нац. кінематографії сприяла діяльність кіностудії «Болівар-фільм» (1948—54). З 1968 розвивається прогресивний напрям «Терсер сіне», представлений фільмами: «Куди не доходить лікар», «Жерстяне селище» (обидва — реж. Л.-Е. Гедес), «Коли хочеться плакати — не плачу» (реж. М. Валдертейн), «Покірна пісня для бравого народу» (1976, реж. Д. Каррер), «Забирайтесь!» (1977, реж. Я. Саньїнес). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

О. Б. Шулк.
Літ.: Коалов Ю. К., Ткаченко В. Г. Венецуела. М., 1976; Нетобург Э. Л. Венецуела после второй мировой войны. 1945—1958. М., 1969; Фигероа Ф. Б. Венецуела XX века. Пер. с исп. М., 1969; Стригалева А. А. Архитектура Венецуелы. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973.

ВЕНЕСУЕЛЬЦІ — нація, основне населення Венецуели. Чисельність 10,8 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять ісп. мовою. За релігією — католики. Осн. ядро В. склалося в результаті змішання різних етнічних груп: іспанських і баскських переселенців; аборигенів-індіанців (араваків, чибча, карібі та ін.), негрів-рабів, привезених з Африки або з Вест-Індії. Більшу частину В. становлять іспано-індіанські метиси, бл. 10% — негри, мулати і самбо, 12—15% — біле населення. Осн. заняття — тваринництво, землеробство. Значна кількість робітників працює на

нафтопромислах. Про історію, економіку і культуру В. див. *Венецуела*.

ВЕНЕЦІА́НОВ Олексій Гаврилович (7(18).ІІ 1780, Москва — 4(16).ХІІ 1847, с. Поддуб'є, тепер Калінінської обл.) — російський живописець і графік, академік петерб. АМ (з 1811). Учився у В. Боровиковського. В ранній період творчості написав ряд портретів, малював карикатури. У 1819 оселився в с. Сафонковому Тверської губ., де працював у галузі побутового сел. жанру («Тік», 1822—23; «Ранок поміщиці», 1823; «Пастушок спить», 1824, «Женці», бл. 1825; «На ниві. Весна», «На жнивах. Літо» (обидва — 1820-і рр.), і заснував (бл. 1824) приватну школу художників (див. *Венеціановська школа живопису*). Картини В. зберігаються в ДРМ і ДТГ. У творч. В. вперше в рос. мистецтві правдиво й поетично показано простих селян у буденному оточенні. В. брав активну участь у визволенні Т. Шевченка з кріпацтва. Серед учнів В. — художники Є. Крендовський і А. Мокрицький.

Літ.: Кузнецова Э. В. А. Г. Венецианов. Альбом. М., 1976.

ВЕНЕЦІА́НОВСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПІСУ — група російських художників, учнів і послідовників О. Г. Венеціанова. Більшість з них — кріпаки й вільновідпущені селяни — вихованці школи Венеціанова (засн. бл. 1824) в селі Сафонковому Тверської губ. Серед них: С. Заряно, Є. Крендовський, Л. Плахов, Ф. Славянський, Г. Сорока, О. Тиранов та ін. Дотримуючись ідейно-художніх принципів вчителя, вони зображували сцени з життя і побуту трудящих міста і села, інтелігенції, малювали пейзажі й натюрморти. Їхня творчість розширила тематику рос. живопису і сприяла демократизації вітчизн. образотворчого мистецтва.

Літ.: Алексеева Т. В. Художники школы Венецианова. М., 1958; Голубева Э. И. Школа Венецианова. Л., 1970.

ВЕНЕЦІА́НСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПІСУ — одна з головних живописних шкіл Італії. Найбільшого піднесення набула в 15—16 ст. Провідне місце в тематич. в. м. ж. належало історичному, монументально-декоративному живопису, а також портрету й пейзажу. Серед представників: Дж. Белліні, Б. Беллотто, П. Веронезе, Ф. Гварді, Дж.-Б. Тьєполо, Тіціан, Я. Тинторетто.

ВЕНЕЦІ́Я — місто на Пн. Сх. Італії, адм. центр провінції Венеція. 365,4 тис. ж. (1974). В. виникла на о. Ріальто на поч. 9 ст. і стала центром ранньофеод. республіки. У 9—10 ст. стала ремісничим і торг. містом. В 10—12 ст. В. перетворилася в мор. д-ву — республіку (з 13 ст. — олігархічна), на чолі якої стояли дожі. Особливо змінилася в період *хрестових походів*. Захопила ряд територій на Адріатичному та Егейському морях. Велатривалі війни проти *Дубровницької республіки*, Генуї (14—15 ст.), Туреччини (15—18 ст.). В «Слові о полку Ігоревім» (кін. 12 ст.) згадуються «венедипі» — венеціанські



О. Г. Венеціанов.



О. Г. Венеціанов. Женці. Близько 1825. Державний Російський музей у Ленінграді.



Венеція. Один з каналів міста.

купці в Києві. Торгувала з кримськими містами Воспюром (Керч), Калітрою (Коктебель), Кафою (Феодосія). Через Тану (Азов) В. підтримувала торг. зв'язки з Пд. Сх. Рос. д-ви. Мала торг. відносини з укр. містами (в 15 ст. діяло постійне представництво В. у Львові). У 17—18 ст. В. занепадає. В 1797 її окупували війська Наполеона Бонапарта. Рішенням *Віденського конгресу 1814*

вишівки тощо). Туризм. В. — значний культ. центр: Академія красивих мистецтв, ін-ти (комерційний, по вивченню Адріатики). Численні музеї: Галерея Академії, Музей Коррер (мистецтво 14—16 ст.), Міжнар. галерея сучасного мистецтва, археол., Галерея Дж. Франкетті, музей скла та ін. У В. проводяться Міжнар. худож. виставки — Б'єннале (з 1895).

З В. пов'язані життя і творчість письменників П. Аретіно, К. Гольдоні, К. Гоцці, музикантів Дж. Царліно, К. Меруло та ін. Найзначніші архіт. площі — П'яцца Сан-Марко з собором (829—832, перебудований 1073—95, фасад 15 ст.) і дзвіницею (888—1517); П'яцетта з *Палацом дожі* (9, 14—16 ст., тепер музей з картинями Я. Тінторетто, П. Веронезе та ін.) і Бібліотекою Сан-Марко (1536—54, арх. Я. Сансінто, завершена 1583); П'яцца Санті-Джованні е Паоло з одноімешною готичною церквою (1246—1430), будівлем Скуола Гранде ді Сан-Марко (1488—90) і пам'ятником кондоттеру Б. Коллеїні (1479—88, скульптор А. Верроккйо). Інші пам'ятки: палаци Ка д'Оро (1422—40, арх. Дж. і Б. Бон), Вендramи-Калерджі (1481—1509, закінчений арх. П. Ломбардо), Редоніко (1660), Пезаро (закінчений 1710) та ін.; церкви Санта-Марія Глоріоза деї Фрарі (1338—1443, в інтер'єрі візантійські картини *Тіціана*), Іль Реденторе (закінчена 1592, арх. А. Палладіо), Скуола Гранде ді Сан-Рокко (1517—50, з картинами Тінторетто); церква і монастир Сан-Джорджо Маджоре (1565—80, арх. Палладіо). У 20 ст. збудовано новий індустріальний і житловий район *Магерра*.

ВЕНИ (лат. *vena* — кровопосна судина, жила) — судини, що несуть венозну кров від органів і тканин до серця. Виняток становлять легеневі В., які несуть з легень артеріальну кров. Починаючись в тканинах від сітки капілярів, В. поступово укрупнюються, утворюючи два великі венозні стовбури — верхню і нижню порожнинисті В. (див. мал. Кровообіг на вкладці до ст. *Анатомія*). Кров від непарних органів черевної порожнини надходить у ворітну В., яка несе кров у печінку. Порожністі В. несуть кров, зібрану на кісень, насичену вуглекислим газом, продуктами обміну речовин та ін., з легень В.— кров, очищену від вуглекислого газу, збагачену на кісень. На відміну від артерій стінки В. тонкі, з слабо розвинутими м'язовими та еластичними елементами. На внутр. поверхні деяких В. знаходяться клапани, що забезпечують рух крові тільки в напрямі серця. Швидкість

кровотоку у В. мала, тиск низький. Про хвороби В. див. *Варикозне розширення вен, Тромбофлебіт*. **ВЕНЛОКСЬКИЙ ВІК І ЯРУС** (від назви місцевості Венлок в Англії) — другий вік силурійського періоду та відкладі, що утворилися в той час. На Україні відклади В. я. (залинки, мергелі) поширені на Волино-Подільській плітці та в пд.-зх. частині Причорноморської западини. Потужність їх до 75 м. З ними пов'язані поклади буд. матеріалів. Див. також *Силурійський період і силурійська система*.

ВЕНСАН (Vincent) Жан (н. 8.VII 1906, Женева) — діяч міжнар. комуністичного руху. Член Компартії Швейцарії (КПШ) з 1924. Юрист за фахом. Після заборони діяльності КПШ (1937) — член орг-ції лівих соціалістів — Соціалістичної федерації Швейцарії (СФШ). В 1941—44 очолював ряд підпільних видань КПШ та СФШ, проводив роботу по відродженню робіт. орг-ції Швейцарії. З 1944 — член ЦК і Керівного к-ту (тепер Політбюро) *Швейцарської партії праці* (ШППП). З 1974 — голова, з 1978 — почесний голова ШППП.

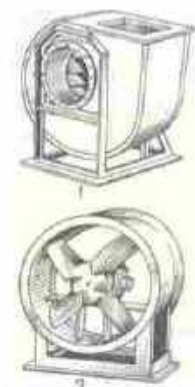
ВЕНСТРЕ-ЛІБЕРАЛЬНА ПАР.
ТІЯ Данії (дат. «Venstre» — «Ліва») — заснована 1870. Виражає інтереси великих і серед. земле-
власників, а також частини пром.
буржуазії. Налічує 113 тис. членів
(1975). Друкований орган — газ.
«Фюнс тіденне» («Фюнські відомо-
сті»).

ВЕНТИЛЯТОР (від лат. ventilo — дму, провітрюю) — машина, якою під тиском подають повітря або інший газ. В. бувають низького тиску (до 1 кПа, або 100 кгс/м²), середнього (до 3 кПа, або 30 кгс/м²) і високого (до 12 кПа, або 1200 кгс/м²); відцентрові, осеві і діаметральні. У відцентрових В. (мал., 1) повітря або ін. газ надходить через вхідний отвір, переміщується в каналах між лопатками колеса, що обертається, збирається спіральним кожухом, а потім виходить через вихідний отвір; їхній ккд 0,8—0,84. В осевих В. (мал., 2) повітря або ін. газ переміщується між вхідним і вихідним отворами в осьовому напрямі. Їхній ккд 0,6—0,76. У діаметральних В. потік повітря або ін. газу двічі проходить між лопатками колеса в діаметальному напрямі і виходить через дифузор. Ккд 0,64. В. використовують для *вентиляції* приміщень, шахт, гірничих виробок, відсмоктування димових газів, подачі повітря в топкові агрегати, охолодження електродвигунів, пневматичного транспортування сипких матеріалів, сушіння зерна тощо.

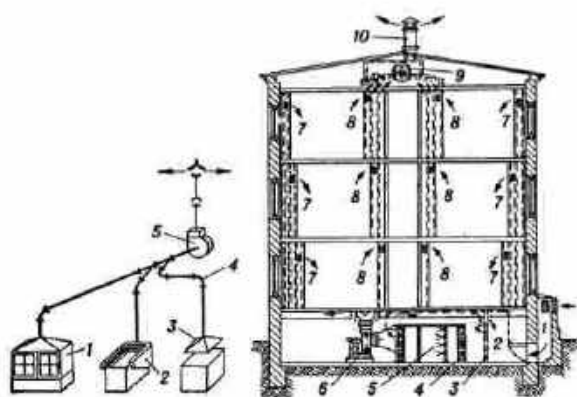
ВЕНТИЛЯЦІЯ (лат. ventilatio — провітрювання) — регульований обмін повітря у приміщеннях, спорудах тощо. Створює умови, сприятливі для здоров'я людини і проведення виробничих процесів, для збереження устаткування, продуктів та ін. Вдаючись до вентиляції, видаляють забруднене повітря, а також повітря з надлишками тепла і вологи (витяжна В.) і подають свіже (принилювна В.). Сукупність цих устаткувань, яким транспорт



15 В. було приєднано до Австрії. В 1866 В. увійшла до складу Італ. королівства. Під час нім.-фашист. окупації 1943—45 В., один з центрів *Риху Опору*. Розташована на 118 островах Венеціанської лагуни Адріатичного м., розділених 150 каналами, через які прокладено бл. 400 мостів. Територія, яку займає В., особливо центр міста, поступово осідає. Розробляються плани захисту міста від затоплення морем. В. — важливий торг., і військ. порт, вузол авіації. Пром-сть сконцентрована переважно на узбережжі — в передмістях В. — Маргері, Фузіні, Местре. Тут зосереджені підприємства алюмінієвої, цинкової, нафтопереробної, хім. і нафтохім., маш.-буд., текст. та харч. пром-сті. У власне В. — суднобудування та судноремонт, паперова, шовкова, поліграф. пром-сть. Розвинуті художні промисли (скляні вироби, мережина.



Вентилятори:
1 — відцентровий;
2 — осьовий.



тують, подають, видаляють та обробляють повітря, наз. системою В. Розрізняють В. природну і штучну; загальнообмінну і місцеву; безканалну і каналну. Природна В. відбувається внаслідок різниці т-ру внутр. і зовн. повітря і тиску вітру. Для штучної В. застосовують *вентилятори, ежектори* тощо. В разі потреби повітря підігрівають або охолоджують, зволожують чи висушують, очищають від газу і пилу, активують *рециркуляцію*. Щоб підтримувати у приміщенні певні умови (т-ру, вологість, швидкість руху повітря), вдаються до *кондиціонування повітря*. Загальнообмінною В. створюють потрібні умови в усьому приміщенні або в робочій зоні його. Місцева В. передбачає виділення шкідливих домішок безпосередньо з місця їхнього виникнення витяжними шафами, зонтами та ін. і подавання повітря в певні місця приміщення (використовуючи повітряні завіси, душі тощо). При безканалній В. переміщення повітря відбувається через вікна, отвори, аераційні ліхтарі (див. *Аерація*) та нещільності огорожувальних конструкцій (інфільтрація), при каналній В. — по сітці повітроводів. В. (мал.) застосовують у житл., громад., пром. та с.-г. приміщеннях, у підземних спорудах (шахтах, тунелях, метро), на транспорті та ін. Вибір системи та ефективність В. пов'язані з зовн. метеорологічними умовами, теплотех. властивостями огорожувальних конструкцій, особливостями виробничих процесів тощо.

Лит.: Богословский В. Н. [та ін.]. Отопление и вентиляция. ч. 2. М., 1976; Справочник по теплотехнике и вентиляции. кн. 2. К., 1976.

ВЕНТИЛЬ (нім. Ventil — клапан, від лат. ventilo — дму, провітрюю) — 1) Пристрій у трубопроводах, яким перекривають або регулюють потоки рідини, газу чи пари. У великих В. (мал.) є моволітні літні корпуси з *фланцями*. Малі В. приєднують до труб, насосів та ін. за допомогою різьби. 2) Пристрій, що забезпечує протікання електричного струму в певному напрямі. Найпоширенішими є напівпровідникові В. (напр., напівпровідниковий діод, тиристор, транзистор). Однобічна *електропровідність* забезпечується властивостями використаних у пристроях *напівпровідників*. Напівпровідникові В. застосовують в енергетиці, перетворювальній техніці тощо. Є також В. іонні й електронні, що їх використовують в радіотехніці. 3) Пристрій у камері пневматичної шини, що допомагає накачувати повітря в камеру і перешкоджає його виходу з швид. 4) Механізм, яким змінюють (звичайно збільшують) довжину каналу духових музичних інструментів (напр., *валторни, труби*).

ВЕНТРАЛЬНИЙ (лат. ventralis, від venter — живіт, черевно), черевний — термін, що застосовується в анатомії на позначення органа, його частини чи поверхні, розташованих на черевній боці або ближче до нього.

ВЕНТРИКУЛОГРАФІЯ (від лат. ventriculus — шлунок і грец. γρα-

φο — пишу) — метод рентгенологічного дослідження головного мозку. Полягає у введенні в шлуночки мозку за допомогою канюли (спец. порожнистої трубки) контрастних речовин (кисно, повітря та ін.), які дають чітку тінь на рентгеновських знімках. При радіоізотопній В. вводять *радіоактивні ізотопи*. Застосовується для діагностики органічних уражень мозку.

ВЕНТУРІ (Venturi) Ліонелло (25.IV 1885, Модена — 14.VIII 1961, Рим) — італійський мистецтвознавець. Професор ун-тів у Турині (1915—32) і Римі (з 1945). Відоміся принесі присягу на вірність фашизму; емігрував. У 1932—39 жив у Франції, 1939—44 — в США. Головні праці: «Джорджоне і Джорджонізм» (1913), «Історія художньої критики» (1936), «Сезанн» (1936), «Живопис і живописці» (1945), «Італійський живопис» (т. 1—3, 1950—1952); «Художники нового часу» (1956), «Від Мане до Лотрека» (1958).

ВЕНУОЛІС (справж. прізвище — Жукаускас) Антанас Юліанович [26.III (7.IV) 1882, с. Ужужеряй, тепер Анікшайського р-ну — 17.VIII 1957, Анікшай] — литовський рад. письменник. Нар. письменник Лит. РСР. В лит. д-ру увійшов як письменник-реаліст демократичного напрямку (нарис «В тюрмі», 1905; «Кавказькі легенди», 1905—06). У своїх творах викривав куркулів, міщан та буржуазію («Рак», 1920; «Палата інтелігентів», 1921; «Перед днем», 1925; п'єса «Сутінки», 1936). На істор. тему написані роман «На роздоріжжі» (1932) та п'єса «1831 рік» (1936). Роман «Садіба Пуоджонас» (1949) — про класову боротьбу на селі. В 1957 опублікував книги «З моїх спогадів» та «Перекази і легенди».

Тв.: Укр. перекл. — Садіба Пуоджонас. К., 1957; Рос. перекл. — Избранное. М., 1959; Тайна озера Палатая. Вильнюс, 1972.

ВЕНУС (Venus, синонім Chione) — рід *двостулкових моллюсків* род. *венеридових*. Раковина (довж. до 36 мм) овальна, округла або трикутна, гладенька або з концентричною чи радіальною скульптурою, рівностулкова, нерівностороння, з трьома замковими зубами і зовн. зв'язкою (лігаментом). Живе в у прибережній зоні (на глибинах до 50—70 м), закопуючись у поверхневий шар ґрунту. Бл. 400 видів, поширених у всіх морях. У Чорному морі 1 вид — венусівник (V. gallina). У викопному стані В. відомі починаючи з крейдяного періоду.

ВЕНЦЛОВА Антанас Томасович (7.I 1906, с. Тремпиляй, тепер Капсухського р-ну — 28.VI 1971, Вільнюс) — литовський рад. письменник. Народний письменник Лит. РСР (1965), чл.-кор. АН Лит. РСР (1949). Член КПРС з 1950. Літ. діяльність почав 1925. У творах 30-х рр. викривав міщанство і буржуаз. Темі Великої Вітчизн. війни присвячені зб. віршів «Клич Вітчизни» (1943), «Там, де яблуна висока» (1945); збірки післявоєнних років — «Молодість країни» (1948), «Боротись, племінні, дерзати»

(1953). За зб. поезій «Вибране» (1951) удостоєний Держ. премії СРСР, 1952. Автор роману «День народження» (1959), автобіографічної трилогії «Весняна річка» (1964), «У пошуках молодості» (1966) і «Буря опівдні» (1969), а також літ.-критичних праць, нарисів, статей про Т. Шевченка, П. Тичину, М. Рильського. Україні присвятив поезії «Тарас Шевченко», «Радянській Україні» та ін. Переклав лит. мовою твори Т. Шевченка, О. Довженка, О. Пушкіна, М. Горького. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — У хуртовину. К., 1952; Вибране. К., 1953; Непогрозні творчі зав'язки. «Вітчизна», 1954, № 5; День народження. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 5. К., 1971; Рос. перекл. — Избранное. М., 1957; Стихотворения. М., 1966; Лирика. Вильнюс, 1970; Весенняя река. — В поисках молодости. М., 1977.

ВЕНЮКОВ Павло Михайлович [21.V (2.VI) 1856, Петербург — 24.XII 1915 (6.I 1916)] — російський геолог, палеонтолог-стратиграф. У 1879 закінчив Петерб. ун-т. З 1889 — професор Київ. ун-ту. Осн. праці присвятив дослідженню стратиграфії і фауни девонських відкладів центр. і пн.-зх. частин Європ. Росії та стратиграфії і палеонтології характерніших силурійських відкладів Поділля. Провів дослідження Кузнєцького вуг. басейну, визначив його геол. вік. Працював також у галузі петрографії.

ВЕНЯВСЬКИЙ (Wieniawski) Генрик (10.VII 1835, Люблін — 31.III 1880, Москва, похований у Варшаві) — польський скрипаль, педагог і композитор. Представник романтичної школи. Закінчив консерваторію в Парижі. З 1848 виступав з концертами (1851 у Києві). В 1862—68 — професор Петерб., 1875—77 — Брюссельської консерваторій. Сприяв розвитку рос. скрипкової школи. Був почесним членом *Галицького музичного товариства*. Автор творів для скрипки: «Спогади про Москву», «Російський карнавал» (обидва — 1853), «Скерцо-тарангела» (1855), «Легенда» (1860). Ім'я В. носять міжнар. муз. конкурси (скрипалів — у Варшаві з 1935, відновлені з 1952 у Познані; композиторів і скрипкових майстрів — з 1957 у Познані).

ВІПРИЦЬКА ОБОРОНА 1708—09 — героїчний захист російськими солдатами і українськими козаками від шведських загарбників містечка Венрица (тепер село Галицького р-ну Полтавської обл.) під час *Північної війни 1700—21*. Залога (1100 рос. солдатів, кількості козаків Харків. полку), спираючись на допомогу місц. селян, протримала 19(30).XI 1708—7(18).I 1709 мужньо відбивала запеклі атаки ворога. Переважаючи сили швед. військ ціною великих втрат (бл. 1200 вбитих) захопили Венрику. За наказом швед. короля *Карла XII* містечко було спалене.

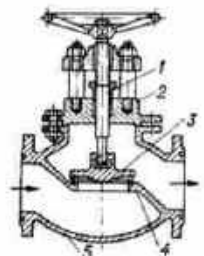
ВІПСИ (самоназва — вепса, бепса, лудинка) — народ, близький до *карелів*. Живуть в Карельській АРСР, невеликими групами — серед рос. населення у Калінінській і



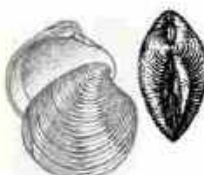
А. Т. Вендлови.



Г. Венявський.



Вентиль трубопровідний:
1 — шпиндель; 2 — кришка; 3 — клапанна тарілка; 4 — сідо-клапан; 5 — корпус.



Венус-півник:
Вигляд збоку та вигляд зверху (праворуч).

ВЕРАКУС



Верба ламка
1 — гілка з тичинковими
сережками; 2 — плід;
3 — маточкова сережка.



Вербена Етна.



Верблюди (одногорбий
і двогорбий).

Вологодській області. Чисельність — 8,2 тис. гол. (1970, перепис). Мова — вепська, належить до фінно-угорських мов, говорять також рос. мовою. В. — нащадки давнього фінського племені *весь*. Переважає більшість В. працює в сільсь. господарстві.

ВЕРАКУС — місто на Сх. Мексики, в штаті Веракус. Порт на березі Мексиканської зат. Вузоз-ць і автошлях; аеропорт. 253,6 тис. ж. (1974). Підприємства алюмінієвої, суднобудівної, тексти. (особливо бавовняної), харчосмакової пром-сті. Вироби. безшовних труб. Поблизу В. — ТЕС. Засн. 1519. Архіт. пам'ятки: фортеця на о. Сан-Хуан де Улуа (1528—17 ст., арх. Х. Фарфан та ін.), ратуша Аютан'єнто (будівництво розпочато 1627, арх. Фарфан, А. Рейес), церкв. 18 ст.

ВЕРБА Прохор Іванович (н. 7.VII 1919, с. Токарівка Дергачівського р-ну Харківської обл. УРСР) — український рад. економіст, член-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1942. Закінчив Харків. фіз.-екон. ін-т (1941), Ленінгр. фіз. академію (1952). З 1966 — зав. кафедрою фінансів і кредиту Харків. держ. ун-ту. Осн. праці присвячені проблемам підвищення ефективності пром. виробн. та посилення стимулюючої ролі таких екон. важелів, як фінанси і кредит. Тел.: Рентабельність промислового підприємства і пути ее повышения. Х., 1967; Эффективность и качество. Х., 1977.

ВЕРБА (*Salix*) — рід рослин родини вербових. Дерева, куші, кущики заввишки від 30 см до 30—40 м. Листки чергові, цілісні, черешкові, з прилистками. Квітки одностатеві дводомні, з редукованою оцвіткою, зібрані в сережки. Плід — однокліткова багатонасінна коробочка. Понад 500 видів, пошир. майже по всій земній кулі, переважно в холодній та помірній смугах Євразії та Пн. Америки. В СРСР — 173 види, в т. ч. в УРСР — 30, з них 3 в культурі; найпошир. В. біла (*S. alba*), В. ламка (*S. fragilis*), В. гостролистка, або *целюга*, В. тритичинкова, або *білолоз*, В. попеляста, або *вухката* (*S. aurita*), та В. розмаринолиста (*S. rosmarinifolia*), що росте на болотах. На піщаних ґрунтах росте В. пурпурова (*S. purpurea*). У лісах і на болотах — В. п'ятитичинкова, або *верболіз*; у лісах і на узліссях — В. козяча (*S. carnea*). Насадження В. відіграють важливу лісомеліоративну й водоохоронну роль. Деревину використовують у будівництві, для виробн. целюлози тощо. Всі види В. — медоноси. Кора містить від 5 до 12 (20)% танінів (див. *Дубильні речовини*) і використовується для вичинювання шкір. Деякі види декоративні.

ВЕРБАЛЬНА НОТА (від лат. *verbalis* — словесний) — вид *ноти* дипломатичної, що використовується в поточних питаннях міжпар. відносин. Скріплюється печаткою, але не підписується.

ВЕРБЕНА (*Verbena*) — рід рослин родини вербенових. Багато-

річні трав'янисті рослини та напівкущі заввишки 10—40 см. Понад 200 видів, що дико ростуть переважно в тропіч. і субтропіч. зонах Пд. Америки. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — 3, з них один у культурі — В. гібридна (*V. hybrida*) — декоративна рослина. Листки яйцевидно-овдовжені шпороподібні, короткочерешкові, верхні сидячі, надрізано-зубчасті або цілокрай. Квітки в колосах, здебільшого зібрані у волоті. Плід — кістянка. Використовують для клумб, рабатов, багаторічних насаджень та груп на газонах. На Україні дико ростуть В. лікарська (*V. officinalis*) і В. лежача (*V. supina*).

ВЕРБИЦЬКИЙ Андрій Андрійович (1788—27.IV 1859) — український вчений, літератор, педагог. У 1816—39 — професор Харків. ун-ту. В 1811—29 видавав перші на Україні календарі («Харківський календар» і «Подарок на Новий рік селянським і городським жителям»), в 1817—18 — щотижневий газ. «Харьковские известия». Автор підручників з рос. л-ри й граматики, лат. віршування та ін. Літ.: Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. в. 1. К., 1959.

ВЕРБИЦЬКИЙ Микола Андрійович [літ. псевд. — Миколайчик, Білокопний; 13(25).II 1843, Чернівці — 10(23).XII 1909, там же] — український поет і педагог. Вчився в Київ. ун-ті. Близько 40 років — на педагогічній роботі в Полтаві, Чернігові, Рязані, Орлі. Друкуватися почав у журн. «Основа» (1862). На творчості В. позначився вплив Т. Шевченка й пісенної нар. поезії. Осуджував паразитизм панства й соціальний гніт («Невольник», «Паняночі» та ін.). Публікувався в антологіях «Вік», «Українська муза» й альманасі «З потоку життя».

Тел.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії. т. 2. К., 1957.

ВЕРБИЦЬКИЙ Михайло Михайлович (1815, с. Улюч, поблизу Перемишля — 7.XII 1870, с. Млини, тепер ПНР) — український композитор, хорівий диригент і музичний діяч. Один з перших композиторів-професіоналів у Галичині. Муз. освіту здобув у школі півчих у Перемишлі та у Львів. духовній семінарії. В 40-х рр. — регент церк. хорів у Львові й Перемишлі. З 1852 жив у с. Млини. Автор музики хорової («Заволі» на слова Шевченка, «Поклін» — слова Федьковича, «Жовнір» — слова Гушалева), інструментальної (2 полонези, вальс, «симфонію-увертюру»), до драм. вистав (бл. 20).

О. М. Вербицький. Залізничний вокзал у Києві. 1928—33



Відома побутова мелодрама В. «Підгор'яни» (пост. 1864). Склад збірку п'єс для гітари.

Літ.: Загайкевич М. П. М. М. Вербицький. К., 1961.

ВЕРБИЦЬКИЙ Олександр Матвійович (27.IX 1875, Севастополь — 9.XI 1958, Київ) — український рад. архітектор, педагог. У 1898 закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів. У 1901—33 — архітектор управління Пд.-Зх. залізничн. Споруди: Київ. залізничний вокзал (1928—33), елеватор в Одесі, цукровий завод у Верхнячій Черкаської області, паперова фабрика в Малині Житомирської області. Літ.: Кохан С. В., Кісесо С. К. О. М. Вербицький — архітектор і педагог. К., 1966.

ВЕРБИЦЬКИЙ Тимофій Олександрович (р. н. невід. — бл. 1642) — український друкар, видавець, письменник. Працював у Києво-Печерській друкарні, згодом заснував власну друкарню. До «Часослова» (К., 1625, 2-е вид. 1626) включив тексти пісменів на честь князя Володимира Святославовича, Бориса і Гліба, першого моск. митрополита Петра Волниці. Керував з 1638 держ. друкарню у Володимні, зробив значний внесок у зміцнення культ. зв'язків України з східноєвропейськими народами. Я. Д. Ісаєвич.

ВЕРБЛЮД (*Camelus*) — рід ссавців ряду *мозолоногих*. Відомо кілька викопних і 2 сучас. види: двогорбий, або бактриан (*C. bactrianus*), довж. тіла 250—360 см, вис. 180—210 см, маса 450—690 кг, забарвлення темно-буре, та одногогорбий, або дромедар (*C. dromedarius*), розміри дещо менші, забарвлення рудувато-сіре. Одомашнені В. поширені в пустельних і степових р-нах Сх. Європи, Азії, Африки; в СРСР — в середньоазійських республіках, Вірм. РСР і на Пд. Сх. РРФСР.

У дикуму стані відомий лише двогорбий В. (пустел. Центр. Азії). В. добре пристосовані до життя в безводних р-нах; живляться рослинами-ксерофітами; можуть довго витримувати відсутність кормів і води; мозолі на ногах і грудях дозволяють В. легко пересуватися по сипучих пісках та лягати на розжарений ґрунт. Дикі В. живуть стадами по 5—9 голів. Статевозрілі тварини стають у 3—5 років. Раз на два роки після 13-місячної вагітності самка народжує і верблюденя. Дикий В. як рідкісна тварина перебуває під охороною. Свійських В. використовують як в'ючних тварин та для одержання вовни, молока, м'яса. Викопні В. відомі з неогену і антропогену Азії, Африки і Пд. Європи, зокрема з пліоценових відкладів Пд. України. В. О. Топачевський.

ВЕРБЛЮДКА (*Corispermum*) — рід рослин родини лободових. Однорічники, з черговими вузькими листками; квітки двостатеві, дрібні, сидять у пазухах приквітів, плоди плоскі, здебільшого крилаті. Бл. 60 видів, поширених переважно в Євразії. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 9. Деякі види В., напр. В. лясуча (*C. nitidum*) та В. східна (*C. orientale*), — бур'яни; окремі В. добре поїдають верблюди, візці, кози.

ВЕРБЛЮДКОПОДІБНИЙ (Raphidioptera) — ряд сітчастокрилих комах. Довж. 10–20 мм, мають дві пари прозорих крил, передньогруді довгі, зігнуті й рухливі, дещо подібні до шиї верблюда (звідси й назва). Живуть у листяних та хвойних лісах. Хижак; дорослі В. і личинки живляться рослинними комахами, знищуючи шкідників лісу (напр., личинок жуки-короеди, яйця непарного шовкопряда та ін.). В. поділяють на 2 родини, що включають бл. 100 видів, поширених скрізь, крім Австралії. В СРСР — кілька видів, з них в УРСР — 4. Викопні рештки В. відомі з пермських відкладів. Іл. с. 186. В. М. Єрмоленко.

ВЕРБОЗІЛЛЯ (Lysimachia) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. первоцвітних. Листки цілокраї, квітки здебільшого жовті. Плід — коробочка. 200 видів, поширених переважно в помірних обл. Пів. півкулі. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніше В. лучне, або лучний чай (L. nummularia), з тонким повзучим стеблом, округлими супротивними листками і поодинокими пазушними квітками на довгих квітконосках. Раніше використовували в нар. медицині та як сурогат чаю, звідки й друга назва. Зустрічається В. з вичаїне (L. vulgaris) — висока рослина з золотевидними суцвіттями, росте по берегах річок, боліт тощо. Іл. с. 186.

ВЕРБОЛІЗ, верба п'ятилисточкова (Salix pentandra) — високий кущ або невелике дерево з роду верба. Кора стовбура темно-сіра, гілки блискучі жовтуваті або чорно-бурі, листки загострені, яйцевидно-ланцетні, плодові сережки залишаються на рослині всю зиму. Поширений по всій території СРСР, крім арктичної зони, Криму і пд. р-нів Серед. Азії. Росте по вологих луках, в лісах, на болотах. В. — цінний медонос. Гілки його йдуть на грубе плетиво, деревина — на різні вироби; з листя В. одержують жовту фарбу, з кори добувають глюкозид саліцин, що має лікар. значення. Іл. с. 186.

ВЕРВ — сільська община в Давній Русі та в пд. слов'ян (хорватів). У В. зберігалися пережитки родових відносин. Це було приводом для деяких дореволюц. і рад. істориків вважати її родовою орг-цією. Але більшість статей «Руської правди» зображають В. як тер. общину, в яку входило одне або кілька сіл і яка об'єднувала селян, що вели самостійний г-ва. Органом управління В. була кола (копні збори) або віче. Члени В. спільно володіли лісами, випасами та ін. угіддями і несли взаємну відповідальність за сплату феодальної данини та за злочини, вчинені на її території.

ВЕРВЕС Григорій Давидович (н. 15.IV 1920, с. Петрове, тепер райцентр Кіровоград. обл.) — український рад. літературознавець-славіст. Чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. Заст. голови Укр. к-ту славістів. У 1942 закінчив Об'єднаний Український ун-т в м. Каїл-Орді (Каз. РСР). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941–45. Друкується з 1946. Автор досліджень з історії слов. л-р, сучас. літ. процесу країн соціалістичної співдружності й міжслов. літ. зв'язків. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки та медалями. Тел.: Адам Міцкевич в українській літературі. К., 1955; Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських зв'язків 70–90-х років XIX ст. К., 1957; Т. Г. Шевченко і Польща. К., 1964; Про традиційне і новаторське в слов'янській поезії XX ст. К., 1968; Максим Рильський в колі слов'янських поетів. К., 1972; Tam, gdzie kwie srebro fale rzuła. Warszawa, 1972; В інтернаціональних літературних зв'язках. К., 1976.

ВЕРВ'Є — місто на Сх. Бельгії, в провінції Лєжж. Лежить на р. Ведрі. Залізнич. вузол. 35 тис. ж. (1969). Гол. галузь пром-сті — воння, є підприємства скляної і фарфорово-фаянсової, маш.-буд., шклярно-взут., харч. пром-сті. Публічна б-ка. Картина галерея.

ВЕРГА (Verga) Джованні (31.VIII 1840, Катанія — 27.I 1922, там же) — італійський письменник. Родиначальник *веризму*. Серед творів В. — повість «Недда» (1874), збірки новел «Життя полів» (1880), «Сільські новели» (1883), романи «Родина Малаволья» (1881), «Майстер дон Джезуальдо» (1889), у яких правдиво показано тяжке життя селян і наймитів, наступ капіталізму на селі.

Тел.: Укр. перекл. — Таврований рудий. Х., 1928; Історія осла святого Йосифа. К., 1957; Рос. перекл. — Драми. М.—Л., 1941; Новелли. М., 1957. Літ.: Данченко В. Т. Джованні Верга. Бібліобліографічний указатель. М., 1966. А. Х. Галічевський.

ВЕРГЕЛАНН (Vergeland) Генрік-Арнольд (17.VI 1808, Крістіанія, тепер Осло) — норвезький письменник. Один із основоположників нової норв. л-ри. В поемі «Світлобуда, людина і місяць» (1830) виклав свою мрію про демократич. республіку. У збірках «Вірші, перший цикл» (1829), «Вірші, другий цикл» (1833), спрямованих проти своп. реакції, виступав на захист полс. революціонерів, негрів США, норв. трудящих. Автор фарсів «Ох!» (1827), «Пануга», «Останній розумник» (обидва — 1835), драми «Гірська хижка» (вид. 1848). Вірші В. в українському перекладі опубліковано в зб. «Співець» (К., 1972).

ВЕРГІЛІЙ Марон Публій (Publius Vergilius Maro; 15.X 70 — 21.IX 19 до н. е.) — римський поет. Автор зб. «Буколіки» (42–38 до н. е.) — творів з життя пастухів (див. *Буколіка*) і дидактичних поем «Георгіки» (36–29 до н. е.), де, унікаючи питання соціально-політ. життя, зображував світ сільс. ідилії, оспівував любов до природи і землеробства. Осн. твір — епічна поема «Енеїда» розповідає про мандрівки й війни троянина Енея, міфічного засновника Римської імперії. В багатьох літературах світу відомі *травестії* (пародійні переробки) цієї поеми, зокрема «Енеїда» І. Котляревського. Твори В. укр. мовою перекладали С. Руданський, М. Зеров.

Тел.: Укр. перекл. — Енеїда. Переклад М. Білика. К., 1972; Рос. перекл. — Буколіки.—Георгіки.—Енеїда. М., 1971.

ВЕРДЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1916 — наступальні дії німецької армії під час *першої світової війни* 1914–18 в районі Вердена (21.II–2.IX) і контрудари французьких військ (3.IX–18.XII). Об'єктом наступу нім. військ був т. з. Верденський виступ — опора 3х. фронту. Створивши чисельну перевагу, нім. війська за 70 днів (лютий — квітень) кровопролитних боїв просунулися лише на 7 км. Згодом воєнні дії набрали характеру позиційної війни. Успішний наступ рос. військ на Пд.-Зх. фронті (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*) і англо-франц. з'єднань на р. Соммі змусили нім. командування перейти під Верденом до оборони. 21.X франц. війська перейшли в контрнаступ і до 18.XII вийшли на рубіж, який вони займали 25.II. У В. о. нім. війська втратили до 600 тис., французькі — 358 тис. чоловік.

ВЕРДЕНСЬКИЙ ДОГОВІР 843 — угода про поділ імперії Карла Великого, укладена у м. Вердені його онуками Лотарем, Людовіком Німецьким і Карлом Лисим. Лотар, зберігши імператорський титул, одержав Італію і землі вздовж Рейну і Рони. Людовік Німецький дістав землі на Сх. від Рейну, Карл Лисий — землі на Зх. від Рейну. Поділ земель за В. д. поклав початок існуванню трьох д-в — Франції, Німеччини, Італії.

ВЕРДИКТ (від лат. *verdictum* — вірно сказане) — рішення присяжних засідателів у бурж. суді з приводу винності чи невинності підсудного. На підставі В. постійні суди виносять *вирок*. Незважаючи на зовнішню демократичний порядок винесення В., він, в силу класового характеру бурж. юстиції, не забезпечує справжньої незалежності присяжних від політич. постійних суддів.

ВЕРДІ (Verdi) Джузеппе-Фортуніо-Франческо (10.X 1813, Ронколе, пров. Парма — 27.I 1901, Мілан) — італійський композитор. Музики навчався з 7 років. З 15 років виступав як диригент і піаніст. Творчість В. тісно пов'язана з нац.-визв. рухом італ. народу; його естетичні погляди формувалися під впливом італ. революц. романтизму. Визнання принесли В. істор.-патріотичні опери «Набукко» («Навуходоносор», 1841), «Ломбардці в першому хрестовому поході» (1842) та «Ернані» (1844, за однойменною драмою Гюґо). Героїко-революц. пафосом пронята музика В., створена в період боротьби патріотів Італії проти австр. панування (гімн «Звучи, сурма», 1848; опера «Битва при Леньяно», 1849). Творчість В. — вершина розвитку італ. опери 19 ст. Реалізмом і глибоким психологізмом позначені його оперні твори «Ріголетто» (1851, за драмою Гюґо «Король бавиться»), «Трубадур» (1852) і «Травіата» (1853, за драмою Дюма-сина «Дама з камеліями»). На замовлення паризької «Гранд-Опера» В. написав «Сіпільську вчечерню» (1854), «Дон Карлос» (1867); петерб. Маріїнського театру — оперу «Сила долі» (1862); у зв'язку з її постановкою приїздив у Росію 1861. 1862); Каїрського



М. М. Вербицький.



О. М. Вербицький.

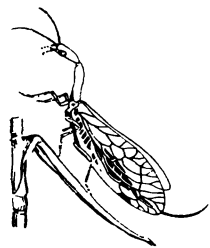


Верігай.

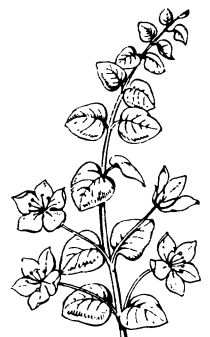


Дж. Верді.

ВЕРДУМ



Вербулюкоподібні.
Вербулюка жовтонога
(*Raphidia flavipes*).



Вербозілля лучне.



Вербозілля:
1 — гілка з листками
і тичинковими суцвіт-
тями; 2 — гілка з лист-
ками і маточковими су-
цвіттями; 3 — тичинко-
ва квітка.

театру — «Аїду» (1870). Новаторськими рисами відзначається реалістична муз. драма «Отелло» (1886) — один з найвизначніших творів оперної драматургії В. Здійснив реформу і в традиційному жанрі італ. комічної опери («Фальстаф», 1892). В. — автор 26 опер, вокально-симф. творів, у т. ч. «Реквієму» для солістів, хору й оркестру (1874), бл. 20 романсів і пісень, струнного квартету (1873), інструм. творів. Опері В. — постійно в репертуарі рад. оперних театрів, зокрема Києва, Харкова, Одеси та ін.

Лит.: Асафьев Б. В. Верди. Ескиз монографії. В кн.: Асафьев Б. В. Избранные труды, т. 4. М., 1955; Соловцова Л. А. Джузеппе Верди. М., 1969; Каринцев М. О. Верди. К., 1970.

Т. П. Булат.

ВЕРДУМ (Werdum) Ульріх фон (І.І 1632—20.III 1681) — німецький мандрівник. Походив з Сх. Фрісландії. В 1670—72 подорожував по Зх. Україні і Поділля. У своїх мемуарах (нім. мовою, вперше опубліковано Й. Бернулі 1786—88, польс. переклад видав К. Ліске 1876) подав опис багатьох міст і сіл України, навів відомості про побут укр. населення. В. підкреслював справедливий характер визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького. Склавав також діарій (шоденник), в якому відображено воєнні дії восени 1671 між польс. армією і військами П. Дорошенка та крим. татар (опубліковано К. Ліске 1877).

ВЕРЕЇСЬКИЙ Георгій Семенович [18(30).VII 1886, Проскурів, тепер м. Хмельницький — 18. XII 1962, Ленінград] — російський рад. графік, нар. художник РРФСР (з 1962), дійсний член АМ РСФР (з 1949). Навчався в худож. студії Є. Шрейдера у Харкові (1895, 1900—04) і в Петербурзі. Працював переважно як портретист. У 1920 на засіданні II конгресу Комінтерну зробив з натури замальовки В. І. Леніна. Твори: альбоми літографій «Портрети російських художників» (1922 і 1927), «Наші сучасники. Російські письменники» (1927 і 1929). Виконав портрети видатних діячів Рад. д-ви, військових, робітників, представників культури. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Іл. с. 188.

ВЕРЕНКА (Werenka) Даниель (н. 2.VIII 1847 — р. см. невід.) — австрійський і румунський бурж. історик кінця 19 — поч. 20 ст. Оpubлікував у Відні нім. мовою нарис і підбірку документів про загарбання Буковини Австрією 1774 («Виникнення і розквіт Буковини», ч. 1, 1892), а також статистичні відомості про населення Буковини в кін. 18 ст. («Топографія Буковини під час приєднання її до Австрії», Чернівці, 1895). В цих працях ідеалізував австр. панування на Буковині, припускався необґрунтованих тверджень про етнічний склад населення і походження географічних назв Буковини.

ВЕРЕС Ганна Іванівна (н. 21.XII 1928, с. Обуховичі, тепер Іванківського р-ну Київської обл.) — ук-

раїнський рад. майстер художнього ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Вчилася у своєї матері М. Посабчук. Серед творів В.: декоративні рушники «Україно, мати моя» (1956), «Женці жнуть» (1962), «Золота осінь» (1966), «Цвіті, Україно» (1967), «Радянська Україна» (1971); декоративні тканини — «Наша дума, наша пісня» (1965), «Квіти Полісся» (1967). Зберігаються в Держ. музеї укр. нар. декоративного мистецтва у Києві. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Іл. див. між. с. 112—113.

ВЕРЕС (Calluna) — рід рослин родини вересових. Вічнозелений розгалужений кущик 30—60 (100) см заввишки. Листки супротивні, дрібні, коротколанцетні. Квітки дрібні, численні, лілово-рожеваті, зібрані в однобічні китиці. Плід — чотиригнізда опушена коробочка. 1 вид — В. звичайний (С. vulgaris), пошир. здебільшого в Європі, Азії, Пн. Африці, Пн. Америці. Ростає в СРСР; на Україні — в лісових р-нах і на Пн. Лісостепу. Медонос. Подекуди утворює суцільні зарості — вересовища.

ВЕРЕСАЄВ (справж. прізвище — Смідович) Вікентій Вікентійович [4(16).I 1867, Тула — 3.VI 1945, Москва] — російський рад. письменник. Здобув історико-філологічну (1888, Петерб. ун-т) та мед. (1894, Дерптський ун-т) освіту. Друкуватися почав 1885. У повістях і оповіданнях 90-х рр. 19 ст. і початку 20 ст. відбив настрої і шукання демократичної інтелігенції, тяжку долю рос. селян, міських ремісників. В основу «Записок лікаря» (1901) покладені автобіографічні матеріали. В. — учасник рос.-япон. війни. Викривав її антинародний характер («Оповідання про війну», 1906; «На війні», 1907). За рад. часу вийшли романи «У безвиході» (1922), «Сестри» (1933), цикл коротких новел «Невигадані оповідання про минуле» (1940), літ.-критичні праці — «Пушкін у житті» (1926—27), «Гоголь у житті» (1933) та ін. Перекладач «Іліади», «Одісеї», «Гомерові гімни». В. 1890 та 1892 жив на Україні (на Донбасі в Юзівці). Написав серію нарисів «Підземне царство» (1892) — про тяжке життя донецьких шахтарів, статтю «Любити Україну — любити Шевченка» (1939). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1945.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5, М., 1961; Укр. перекл. — Записки лікаря. Х., 1929; Життя О. С. Пушкіна. Вінниця, 1937; Твори, т. 1—2. К., 1956; На повороті. К., 1969.

ВЕРЕСАЙ Остап Микитович (1803, с. Каложинці, тепер Срібнянського р-ну Чернігівської обл. — квітень 1890, с. Сокиринці, тепер Срібнянського р-ну Чернігівської області) — український кобзар. Нар. у кріпакський сім'ї. Жив у с. Сокиринцях. На 4-му році життя осліп. У 15 років пішов у науку до кобзарів. У репертуарі В. думи, які він виконував у манері імпровізованої речитативної декламації в супроводі ко-

зи, а також істор., побутові, жартівливі й сатиричні пісні. Улюбленим твором В. була сатирична нар. пісня «Про правду й неправду», за виконання якої його не раз заарештовували. Пісні В. добре знав Т. Г. Шевченко, який подарував В. свого «Кобзаря» (1860) з дарчим написом. У 70-х рр. майстерність В. привернула увагу багатьох учених, композиторів і художників. У 1873 В. виступив у Києві на засіданні Пд.-Зх. відділу Рос. Географічного т-ва, де реферат про музичні особливості укр. дум і пісень, які виконував В., виголосив М. В. Лисенко. У 1875 було організовано кілька прилюдних концертів В. у Петербурзі. Традиції творчості В. розвивали М. С. Кравченко та ін. укр. кобзарі. В Сокиринцях 1959 засновано кіннату-музей Вересая, 1978 йому відкрито пам'ятник.

Лит.: Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая. К., 1978; Лавров Ф. І. Кобзар Остап Вересай. К., 1955; Тичина П. Остап Вересай. В кн.: Тичина П. Твори, т. 5. К., 1962.

Ф. І. Лавров.

ВЕРЕСНЄВЕ — селище міського типу Волинської обл. УРСР, підпорядковане Луцькій міськраді, за 5 км від Луцька. 4 тис. ж. (1977). У селищі — Гнідавський цукр.-з-д; середня школа, поліклініка, Будинок культури. Виникло 1955.

ВЕРЕСНЄВЕ АНТИФАШИСТСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1923 в Болгарії — спрямоване проти реакційного бурж. режиму Цанкова. Рішення про підготовку збройного виступу з метою повалення фашист. влади прийняв ЦК БКП 6.VIII 1923. Між Болг. компартією і керівництвом сел. партії — Болгарського землеробського народного союзу було досягнуто домовленості про єдність дій. На заклик військ.-революц. к-ту, очолюваного Г. Димитровим, В. Коларовим і Г. Генювим, трудящі в ряді районів Болгарії почали збройну боротьбу. Кульмінаційним моментом В. а. п. були збройні виступи 23.IX в Пн.-Зх. Болгарії. Незважаючи на героїчні зусилля повстанців, у перших рядах яких були робітники, уряд 29.IX придушив повстання. Було вбито і замучено понад 20 тис. чоловік. В. а. п. сприяло зростанню класової свідомості болг. трудящих, зміцненню революц. союзу пролетаріату і селянства.

І. М. Кулінич.

ВЕРЕСНЄВЕ НАРОДНЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1944 в Болгарії — антифашистське збройне повстання, яке за формою було народно-демократич., а за змістом — соціалістич. революційне і поклало початок новому періоду в історії країни. В. н. з. п. — завершальний етап нар. руху за над. і соціальне визволення, що розгорнувся в роки 2-ї світової війни в обстановці, створеній перемогами Рад. Армії над нім.-фашист. загарбниками. В кін. серпня — на поч. вересня 1944 в Болгарії склалася революц. ситуація. В умовах, коли болг. реакційний режим переживав кризу, а СРСР змушений був оголосити війну монархо-фашист. Болгарії, Політбюро ЦК

Болг. робітн. партії (БРП) разом з Нац. к-том Вітчизняного фронту почали підготовку повстання. Вночі проти 9.IX партизанські загони, бойові групи робітників і патріотично настроєні військ. частини захопили держ. установи і важливі об'єкти в Софії та ін. містах. 9.IX фашист. уряд було повалено. В результаті В. н. з. п. влада в центрі і на місцях фактично перейшла в руки робітн. класу і трудящого селянства в особі к-тів Вітчизн. фронту, в яких провід на роль належала БРП. В Болгарії було встановлено нар.-демократичний лад. 1. М. Козінич.

ВЕРЕСНЯ — річка в Київській обл. УРСР, права притока Ужу (бас. Дніпра). Довж. 58 км. пл. бас. 373 км².

ВЕРЕСОВИЩЕ, вересове пустиське — тип рослинності, предсталений вічнозеленими чагарниками і напівчагарниками. У В. переважають рослини з родини вересових (верес, ерика). Їм супутні чорниця, водянка, брусниця та ін. На поверхні ґрунту В. багато мохів і лишайників. Поширені В. в Європі, Пн. та Пд. Америці, Африці (Капська земля), на Фолклендських о-вах; в СРСР — гол. чин. у Прибалтиці, є й на Україні (переважно у високогір'ях Карпат). Меліоровані після звільнення від В. площі перетворюють на культурні землі.

ВЕРЕТЕННИК (Limosa) — рід птахів родини сивкових. Дзьоб і ноги довгі, оперення строкате, переважно рудого кольору. Живляться безхребетними. Перелітні. 4 види, пошир. у Пн. півкулі. На Україні (у Поліссі і Лісостепу) пошир. В. в е л и к и й (L. limosa) — мисливський птах. Довж. тіла бл. 40 см, маса 250—350 г. Гніздиться на луках і відкритих болотах. Кладку з 5 яєць насиджує протягом 21—23 днів. Весняний переліт у квітні, осінній — у серпні — вересні. Зрідка на Україну залітає В. м а л и й (L. lapponica), який гніздиться в тундровій зоні Європи, Азії та Зх. Аляски. У викопному стані В. відомі з пліоцену. Іл. с. 191.

О. В. Кістакієвський.

ВЕРЕТЕНО — 1) Основний робочий орган машин текстильного виробництва, який служить для закручування і намотування пряжі на котушку, шпулю, бобіну тощо. Розрізняють В. рівничних, прядильних, крутильних, прядильно-крутильних і мотальних машин. Крім того, веретена бувають для натуральних (бавовняних, лляних, вовняних) та хім. волокон. Швидкість обертання шпинделя В. прядильних машин до 15 000 об/хв і більше. 2) Довгастих дерев'яний пристрій, що його вживали для прядіння за минулих часів. Іл. с. 188.

ВЕРЕТЕНО ПОДІЛУ КЛІТИНИ, ахроматинове веретено — утвір, що виникає в тваринній або рослинній клітині під час мітозу чи мейозу і бере участь у розходженні хромосом у анафазі. В. п. к. у тварин складається з полюсів — центріолів, що виникають при поділі центросоми, та ниток веретена, утворених пучками мікротрубочок. Розрізняють нитки: цент-

ральні, які з'єднують обидва полюси клітини, і хромосомальні, що з'єднують центромери хромосом з полюсом або з центральними нитками. У рослинних клітин на відміну від тваринних нема центростом. Іл. с. 188.

ВЕРЕТІЛЬНИЦЯ ЛАМКА, веретільниця лямка (Anguis fragilis) — безнога ящірка род. веретільницьких. Тіло (довж. до 60 см) змієвидне, вкрите гладенькою лускою, схожою на риб'ячу. Голова не відмежована від тулуба, хвіст закінчується тупо й надзвичайно ламкий (звідси й назва). Поширена в Європі, Пн.-Зх. Африці та Зх. Азії; на Пн. подекуди заходить за полярне коло. В УРСР — у Карпатах, на Поліссі та в Лісостепу. Живе на узліссях, в кущах, на галявинах і т. п. Живиться дрібними безхребетними; корисна.

ВЕРЕЦЬКИЙ ПЕРЕВАЛ, Ворітський перевал — через Верховинський Володільний хр. Карпат Українських, на межі Львівської та Закарпатської обл. УРСР. Лежить на вододілі річок Стрию і Латориці, на вис. 839 м. Через перевал прокладено шосе Мукачеве — Стрий. Мальовничі ландшафти.

ВЕРЕШ (Veres) Петер (6.I 1897, с. Бальмазуйварош — 16.IV 1970, Будапешт) — угорський письменник. Літ. діяльність почав у 30-х рр. Автор збірки оповідань «Дерновий ряд» (1940), повістей «Неврожайний рік» (1942), «Яблунецький сад» (1953). Роман-трилогія «Історія сім'ї Балог» (1951—57) — про життя угор. селян-бідняків на поч. 20 ст. і під час хорватського режиму, твори «Випробування» (1949), «Залізничники» (1951) — про нову Угорщину. Кн. нарисів «По землі України» (1951).

Тв.: Укр. перекл. — Випробування. Ужгород, 1955; Рос. перекл. — Испытание. М., 1954; Дураная жена. М., 1956.

ВЕРЕШ (Weßres) Шандор (н. 22.VI 1913, Сомбатей) — угорський письменник і перекладач. Автор багатьох поетичних і прозових збірок, праць з питань естетики. Перекладач творів рос. (О. Пушкіна, М. Лермонтова), укр. (І. Франка, Лесі Українки), груз. (Ш. Руставелі), англ. (У. Шекспіра) та ін. письменників. У 1953 в Будапешті видано «Кобзар» Т. Шевченка, в якому вміщено 122 твори (зокрема, «Прицинна», «Катерина», «Гайдамаки», «Кавказ», «Неофіти») укр. поета в перекладі В. У 1964 під час відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка прийняв на Україну. Перу В. нале-

жуть кілька статей і віршів про укр. поета. Деякі вірші В. перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1972, № 6).

Літ.: Лебедев А. К. Василий Васильевич Верещагин. М., 1972.

ВЕРЕЩАГІН Леонід Федорович [16(29).IV 1909, Херсон — 20.II 1977, Москва] — український та російський рад. фізик, академік АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1963). Закінчив (1928) Одес. ін-т нар. освіти. В 1934—39 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР, 1939—54 — в Ін-ті органічної хімії АН СРСР, з 1954 — директор Лабораторії висо-

жаль кілька статей і віршів про укр. поета. Деякі вірші В. перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1972, № 6).

ВЕРЕШМАРТИ (Vörösmarty) Мігай (I.XII 1800, Капољнашк — 19.XI 1855, Пешт) — угорський поет, драматург, критик. Представник романтизму. Один з основоположників нової угор. л-ри. В 1825 вийшла патріотична поема В. «Втеча Залана». У творях 30-х рр. відбито громадян. й патріотич. мотиви.

Під час революції 1848 — депутат парламенту. Вірші 50-х рр. «Передмова», «Старий циган» сповнені смутку у зв'язку з поразкою революції, але в них висловлено й віру в щасливе майбутнє країни. Широко відомі драми В. «Чонгор і Тюнде» (1831), «Ціллеї і Гуяяді» (1844), поема «Руїни» (1831), «Пробудження Арпада» (1837), балада «Прекрасна Лонка» (1832). Вірші В. в перекладі укр. мовою опубліковано в зб. «Співець» (К., 1972) і в кн. Ю. Шкребинця «Угорська арфа» (Ужгород, 1970).

Тв.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1956.

ВЕРЕЩАГІН Василь Васильович [14 (26).X 1842, Череповець, тепер Вологодської обл. — 31.III (13.IV) 1904, Порт-Артур, загинув під час вибуху броненосця «Петропавловськ»] — російський живописець і рисувальник. В 1860—63 навчався в петерб. АМ у О. Маркова та О. Бейдемана, 1864—65 — в паризькій АМ у Ж.-Л. Жерома. В. багато подорожував по Росії, країнах Зх. Європи, Близького і Далекого Сходу, США. Брав участь у туркестанській, рос.-тур. та рос.-япон. війнах. Створив кілька серій картин на теми війни в Туркестані («Апофеоз війни», 1871—72; «Нападають знеацька», 1871), життя Індії («Придушення індійського повстання англійцями», 1884), рос.-тур. війни 1877—78 («Під Плевною», 1878—79; «Після атаки», 1881), Вітчизняної війни 1812 року («Не займай — дай підійти», 1887—95) та ін. Твори В. — новий, прогресивний етап у розвитку рос. батального жанру. На противагу офіційному мистецтву В. у своїх картинах показав увесь жах війни, страждання народу від неї. Гол. дійовою особою воєнних подій в полотнах В. виступає народ. З метою пропаганди антиімлітаризму В. постійно влаштовував виставки своїх картин у Росії й ін. країнах. Творчість В. дістала схвалення демократичної громадськості і викликала нападки реакційних кіл. Твори В. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мист. та ін.

Літ.: Лебедев А. К. Василий Васильевич Верещагин. М., 1972.

ВЕРЕЩАГІН Леонід Федорович [16(29).IV 1909, Херсон — 20.II 1977, Москва] — український та російський рад. фізик, академік АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1963). Закінчив (1928) Одес. ін-т нар. освіти. В 1934—39 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР, 1939—54 — в Ін-ті органічної хімії АН СРСР, з 1954 — директор Лабораторії висо-



В. В. Вересай.



О. М. Вересай.



B. V. Vereshagin.



Л. Ф. Верещагин.

ВЕРЕЩАГІН

ких тисків АН СРСР, з 1958 — ін-ту фізики високих тисків АН СРСР. Осн. праці стосуються фізики надвисоких тисків і методів вимірювання фіз. величин при цих тисках, а також дослідження фіз. властивостей твердих тіл. У 1960 під керівництвом В. вперше в СРСР одержано синтетичні алмази. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1952.

ВЕРЕЩАГІН Федір Григорович (п. 17(30).V.1910, м. Миколаїв) — український рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1941 Київ. ін-ту театр. мистецтва працював худож. керівником фронтового Червоноармійського театру 21-ї армії (1941—43). З 1943 — режисер Кіровоградського, з 1945 — Ізмайльського муз.-драм. театрів, з 1948 — Вінн. муз.-драм. театру ім. М. Садівського. Поставив спектаклі: «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого (1951), «Сон князя Святослава» І. Франка (1957), «Мертвий бог» (1960), «Таке довге, довге літо» (1974) М. Зарудного, «Розлом» Б. Лавренюва (1943), «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського (1957, 1976), «Емілія Галотті» Г. Лессінга (1955). Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ВЕРЕЩАК Вадим Семенович [п. 22.IV (6.V) 1914, м. Прилуки, тепер Чернігів. обл.] — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). У 1947 закінчив ВДІК. У 1947—53 працював на Ризькій кіностудії, був учнем Е. Тіссе. Брав участь у створенні фільмів «Повернення з перемоги» (1948), «Райніце» (1949). З 1953 — на Київ. кіностудії худож. фільмів (з 1957 — ім. О. П. Довженка), де зняв картини: «Загибель ескадри» (1966), «Секретар парткому» (1970), «Юркові світанки» (1975, обидва — телефільми), «Час — московський» (1977), «Рідні» (1978, телефільм) та ін. Премія імені Миколи Островського, 1976.

ВЕРЕЩІЦЯ — річка у Львівській обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 91 км, пл. бас. 955 км². Майже на всьому протязі зарегульована невеликими греблями. На В. — м. Городок.

ВЕРЖЕС (Verges) Поль (п. 5.III.1925, Убон, Таїланд) — діяч комуністичного руху на о. Реюньйон. Навчався на юрид. ф-ті Паризького ун-ту. В 1945—59 — член Франц. компартії. З 1957 — гол. редактор органу комуністів о. Реюньйон газ. «Темуньяж» («Свідчення»). З утворенням Реюньйонської комуністичної партії (1959) обраний її першим секретарем, з 1967 — ген. секретарем.

ВЕРИЗМ (італ. verismo, від vero — правдивий) — реалістичний напрям в італійській літературі, музиці, образотворчому мистецтві кінця 19 ст. В л-рі письменники-веристи зверталися до гострих соціальних тем, відображали тяжке життя зведених до сел. мас у період наступу капіталізму (романи й новели Дж. Вергі, Л. Капуана та ін.). Творчість веристів позначена впливом критичного реалізму франц. і

рос. л-р. Разом з тим веристи перебували під впливом натуралізму, що виявлялося в мотивах приреченості й песимізму, перебільшенні ролі фізіол. чинників. Крайні традиції В. продовжуються в сучас. прогресивній італ. літературі.

У музиці В. поширився в оперному мистецтві («Сільська честь» Масканьї, пост. 1890; «Паяци» Леонкавалло, пост. 1892; «Манон Леско», пост. 1893, «Богема», пост. 1896, «Тоска», пост. 1900, «Чіо-Чіо-сан», пост. 1904, — всі Пуччіні). Композитори-веристи гол. увагу приділяли побутовим драмам, любовним колізіям, герої їхніх творів — сільс. жителі, бідні городяни, представники божми. Музика опер веристів наспівно-мелодійна, підкреслено емоційна. Проте натуралістичні тенденції, мелодраматизм деякою мірою знижували цілісність муз. образів.

В образотворчому мист. В. характеризується інтересом до життя селян і робітників, значимими соціально-критичними тенденціями. Твори окремих митців мали песимістичні риси. В образотворчому мистецтві В. позначився на творчості живописця Ф.-П. Мікетті й Дж. Пелліша да Вольтредо; скульпторів В. Вела і В. Джемито.

ВЕРИКІВСЬКИЙ Михайло Іванович [8(20).XI.1896, м. Кременець — 14.VI.1962, Київ] — український рад. композитор, диригент, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1944). У 1923 закінчив Київ. консерваторію. З 1921 брав участь у роботі Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича, 1928—39 — Всеукраїнського т-ва революц. музикантів. У 1926—28 — диригент Київ., 1928—35 — Харків. оперних театрів. Викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті та Київ. консерваторії (з 1946 — професор). Автор опер («Діла небесні», 1934; «Сотник», 1939, «Наймичка», пост. 1943 в Іркутську — обидві за Т. Г. Шевченком; «Слава», 1961; «Втікачі», виконана 1957, Київ. радіо), першого укр. балету «Пан Канювський» (пост. 1931) і перших укр. рад. симф. композицій (сюїт — «Веснянки», 1924, «Татарська сюїта», 1928; релігійні — «Лемківська», 1935, «Закарпатська», 1945), ораторій, кантат («Жовтнева», 1936), хорів (понад 40), романсів, дуетів, обробок нар. пісень. Музики до драм. вистав.

Літ.: Герасимова-Персидська Н. М. І. Вериківський. К., 1959; Шурова Н. Михайло Вериківський. К., 1972.

ВЕРИФІКАЦІЙНИЙ ПРИНЦИП (від лат. verus — істинний і facio — роблю) — принцип встановлення осмисленості висловлювань, висунений представниками логічного позитивізму. Сформульований М. Шліком та Л. Вітгенштейном і розвинутий у працях Віденського гуртка. Згідно з В. п., висловлювання вважаються осмисленими, якщо можна встановити його істинність чи хибність шляхом підтвердження або спростування його змісту даними відчуттів. Якщо ж цього неможливо прямо встановити, В. п. припускає непряму перевірку, а саме: логічне зведення висловлювань до ін. висловлювань,

зміст яких можна зіставити з даними відчуттів. В основу В. п. покладено переконання, що все знання можна звести до «безпосередньо даного» і що людське пізнання не виходить за межі даних відчуттів. Проте, оскільки наук. твердження і насамперед закони науки безпосередньо не зводяться до даних відчуттів, а їхній зміст виходить за межі чуттєвого досвіду, то В. п. через його суб'єктивно-ідеалістичну сутність непридатний для науки.

О. З. Панкратов.

ВЕРІГО Броніслав Фортунатович (1860, Вітебська губ. — 13.VI.1925, Перм) — російський фізіолог. Професор Новоросійськ. ун-ту в Одесі (1897—1914), з 1917 — професор Перм. ун-ту. Праці переважно з електрофізіології. В. відкрив і описав явище катодичної депресії (тривале зниження збудливості, що розвивається після підвищення її у місці накладання катода). У 1892 В. встановив вплив кисню на здатність крові зв'язувати вуглекислий газ (ефект Веріго).

ВЕРІСІМУ (Verissimo) Еріку (п. 17.I.1905, Крус-Алта) — бразильський письменник. Соціально-психологічні романи «Перехресні шляхи» (1935), «Місце під сонцем» (1936), «Сага» (1940) — про участь бразильців у громадян. війні в Іспанії, істор. диалогія «Час і вітер» (1949—62) — з життя пл. штатів Бразилії. Романи «Далі — мовчання» (1943) і «Ніч» (1954) позначені впливом фрейдизму. Романи «Пан посол» (1965), «Полонений» (1967) спрямовані проти експансіоністської політики США в Лат. Америці і Азії. В сатиричному романі «Пригода в Антаресі» (1971) виступає проти імперіалізму і реакції. Мемуарна кн. «Соло на кларнеті» (1976). Автор «Нарису бразильської літератури» (1945). Твори для дітей.

Тел.: Рос. перекл. — Господин посол. М., 1969; Пленник. М., 1972.

ВЕРКОР (Vercors; справж. прізвище — Жан Брюллер; п. 26.II.1902, Париж) — французький письменник і художник. У повістях «Мовчання моря» (1942), «Шлях із зорею» (1943), романі «Зброя п'яни» (1946) і в книзі спогадів «Битва мовчання» (1967) відображено героїку Руху Опору, учасником якого був В. Автор романів «Люди чи тварини» (1952), «Сільва» (1961), «Квота, або Прихильники достатку» (1966), циклу повістей «На цьому березі» (т. 1—3, 1958—60) та ін. У деяких творах В. розв'язання соціальних і морально-етичних проблем набуває абстрактного або натуралістичного характеру. В. — винахідник нового способу друкування творів живопису і графіки — шовграфії.

Тел.: Рос. перекл. — «Молчание моря» і другие рассказы. М., 1959.

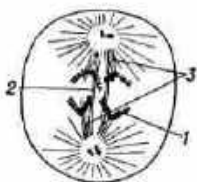
ВЕРЛАН (пр. н. і см. невід.) — один з керівників визвольної боротьби укр. народу проти польсько-шляхет. гніту на Правобережній Україні в 1-й пол. 18 ст. Був сотником надвірних козаків князя Любомирського у м. Шаргороді (тепер смт Вінн. обл.). На поч. 1734 очолював масове повстання гайдама-



Г. С. Верейський. Портрет Т. Н. Яблонської. Літографія. 1954.



Вереско для прядіння натуральних волокон: 1 — шпіндель; 2 — роликовий підшипник; 3 — втулка; 4 — підшипник.



Вереско поділу клітин (схема): хромосоми (1), центральні (2) та хромосомальні (3) цитоплазматичні нитки.

ків, яке охопило майже все Поділля і поширилося на Зх. Україну. Повстали захопили Жванець, Кременець, Броди. Влітку 1734 загони В. діяли біля Львова і Кам'яниці-Подільської. Після придушення повстання В. із частинною повстанців відступив у Молдавію. Дальша доля його невідома.

ВЕРЛЕН (Verlaine) Поль (30.III 1844. Мец — 8.I 1896, Париж) — французький поет. Один з основоположників *символізму*. У зб. віршів «Сатурнічні поезії» (1866), «Випукані свята» (1869), «Добра пісня» (1870), «Романси без слів» (1874), «Мудрість» (1881), «Любов» (1888) тонкий ліризм поєднується з мотивами смутку, самотності і релігійної містики. У 1871 служив у бюро преси Паризької комуни. До теми революції звертався в зб. «Колишні й недавні» (1884). М. Горький, Леся Українка, І. Франко, віддаючи належне поетичній майстерності В., осуджували відірваний від життя суб'єктивістський зміст його поезії.

Укр. мовою вірші В. перекладали І. Франко, П. Грабовський, М. Вороний, М. Рильський та ін.
Тв.: Укр. перекл. — Лірика. К., 1968; Рос. перекл. — Лірика. М., 1969.

Лит.: Франко І. З чужих літератур. В кн.: Франко І. Літературно-критичні статті. К., 1950.

ВЕРЛІБ (франц. vers libre — вільний вірш) — див. Вільний вірш.

ВЕРЛЬОФА ХВОРОБА (за прізвищем німецьк. лікаря П.-Г. Верльофа) — захворювання крові; те саме, що й *пурпура тромбоцитопенічна*.

ВЕРМАХТ (нім. Wehrmacht, від Wehr — зброя, оборона і Macht — сила) — збройні сили (сухопутна армія, ВПС і ВМС) фашистської Німеччини. Створені 1935 на порушення Версальського мирного договору 1919 при потуранні зх. д-в. З 1940 у В. входили й половини війська СС. В. був розгромлений у ході 2-ї світової війни при вирішальній ролі Рад. Армії.

ВЕРМЕНИЧ Андрій Андрійович (н. 22.VI (4.VII) 1897, с. Градизьк, тепер смт Глобінського р-ну Полтавської обл.) — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1944. До 1934 працював в укр. пересувних театрах, з 1934 — в Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Крамарюк («Життєське море» Карпенка-Карого), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Платон Кречет, Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Горюничий («Ревізор» Гоголя). Нагороджений орденем Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952.

ВЕРМЕНИЧ Володимир Михайлович (н. 3.VIII 1925, с. Борис, тепер Глобінського р-ну Полтавської обл.) — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Закінчив Київ. консерваторію — диригентсько-хоровий (1954) та композитор. (1970) ф-ти. Твори: кантата «Пісня про Буревісника» (1970), хорв. пісні («Чорнобривці», «Зірочка донецька»).

ВЕРМЕР Делфтський (ван дер Мер; Vermeer або van der Meer, van Delft) Ян (хрещений 31.X 1632, Делфт — похований 15.XII 1675, там же) — голландський живописець. У ранній період творчості писав картини на релігійні й міфологічні теми. В 2-й половині 30-х рр. звернувся до зображення побутових сцен і створив свої найкращі твори («Дівчина з листом», «Жінка біля вікна», «Служниця з глечиком молока», «У звідниці» 1656, та ін.), а також пейзажів. Кращі твори В. зберігаються в Дрезденській картинній галереї та Держ. музеї в Амстердамі. Іл. с. 190.

Лит.: Ротенберг Е. Ян Вермер Делфтський. Альбом. М., 1964.

ВЕРМІКУЛІТ (від лат. vermiculus — черв'ячок) — мінерал класу *силікатів*. $Mg_{0,3}-0,5 (H_2O)_3-5 (Mg_{1,8}-2,5 Fe_{0,1}-0,2 Fe_{0,1}-0,8 Al_{0,1}-0,5) 2,8-3,0 [(Si_2 Al)_4 O_{10}]$. Сингонія моноклінна. Густ. 2,4—2,7. Твердість 1—1,5. Колір бурий, жовтувато-бурий, золотисто-жовтий. Блиск перламутровий або жирний. Пром. родовища В. в СРСР є на Кольському п-ові, на Уралі, в Україні — в Приазов'ї, на Побужжі й Волині. Використовують як термо- і звукоізоляційний матеріал, для виготовлення легких бетонів тощо; в с. г. застосовують для поліпшення структури ґрунту.

ВЕРМІКУЛІТОБЕТОН — бетон, у якому заповнювачем є спучений вермікуліт, вид легкого бетону. Для В. застосовують вермікуліт з зернами розміром 5—10 мм, *в'язучі речовини* — цемент, бітум, розчинне скло, синтетичні смоли тощо. Теплоізоляційний В. характеризується об'ємною масою 250—400 кг/м³, міцністю на стиск до 0,5 МПа (5 кгс/см²) і коеф. теплопровідності 0,08—0,1 Вт/(м·К), або 0,07—0,09 ккал/(м·год·°С). Об'ємна маса конструктивно-теплоізоляційного В. 600—900 кг/м³, міцність на стиск до 3,5 МПа, або 35 кгс/см², теплопровідність до 0,19 Вт/(м·К), або 0,16 ккал/(м·год·°С). Вермікулітобетон застосовують для теплоізоляції *огорожувальних конструкцій*, високотемпературної теплоізоляції пром. устаткування і трубопроводів.

ВЕРМОНТ — штат на Пн. Сх. США. Пл. 24,9 тис. км². Нас. 470 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Монтіпелієр. Значну частину тер. В. займають Зелені гори (система Аппалачів) заввишки до 1338 м. Гол. річка — Коннектікут. Рослинність переважно лісова. Основа економіки — с. г., особливо молочне тваринництво. Посіви трав, вирощують кукурудзу на силос, овес, картоплю. Підприємства деревообр., паперової, текст., металообр. пром-сті. Видобування азбесту, мармуру і граніту, мідних руд. Найбільше місто — Берлінгтон.

ВЕРМОРЕЛЬ (Vermorel) Огюст-Жан-Марі (21.VI 1841, Денісе — 20.VI 1871, Версаль) — французький журналіст, громадський і політ. діяч, лівий прудоніст (див. Прудонізм). У публіцистичних статтях виступав проти режиму Наполеона III. За ра-

дикальні погляди і революц. діяльність В. не раз ув'язнювали. Був обраний членом Ради *Паризької комуни 1871* і її комісії — виконавчої, юридичної та громад. безпеки. Тяжко поранений на барикадах Парижа, помер в полоні у *версальців*.

ВЕРН (Verne) Жюль (8.II 1828, Нант — 24.III 1905, Ам'єн) — французький письменник, автор науково-фантастичних і пригодницьких романів. За освітою юрист. Літ. діяльність почав 1849 як драматург. Загальне визнання здобув після опублікування першого ж роману «П'ять тижнів на повітряній кулі» (1863). Всього В. написав понад 65 романів. Герої його творів — сильні й кмітливі діячі науки, відважні мандрівники. Вони людяні й безкорисливі, часто протестують проти нац. і колоніального гніту («Діти капітана Гранта», 1868; «Двадцять тисяч лье під водою», 1870; «Навколо світу за 80 днів», 1872; «Таємничий острів», 1874; «П'ятнадцятилітній капітан», 1878). В. виступав проти використання науки в інтересах пануючих класів («Плавучий острів», 1895; «Володар світу», 1905, та ін.). У своїх творах В. передбачив винаходи і відкриття, які наука здійснила значно пізніше. Кращі його романи перекладено укр. мовою. Для популяризації творів письменника в Росії багато зробила Марко Вовчок, переклавши рос. мовою чимало його романів. Тв.: Укр. перекл. — П'ятнадцятилітній капітан. К., 1957; Плавучий острів. К., 1964; Діти капітана Гранта. К., 1967; Двадцять тисяч лье під водою. К., 1970; Рос. перекл. — Собрание сочинений. т. 1—12. М., 1954—57.

Лит.: Андреев К. К. Три жизни Жюль Верна. М., 1960; Брандес Е. П., Лазарев М. Х. Жюль Верн. Библиографический указатель. М., 1955.

ВЕРНА Петро Петрович [24.XII 1876 (5.I 1877), хутір Гора, тепер село Бориспільського р-ну Київської обл. — 3.IV 1966, там же] — український рад. різьбяр на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Виконав портрети (Т. Шевченка, 1912; О. Пушкіна, 1936; М. Щорса, 1938; В. І. Леніна, 1946, та ін.), а також композиції на теми літ. творів М. Гоголя («Тарас Бульба з синами», 1913), Т. Шевченка («Мені тринадцятий минало...», 1947), І. Котляревського («Енеїда», 1948); «Німіція прогнала» (1945). Іл. с. 191.

Лит.: Промисловий К. К. Петро Петрович Верна. К., 1958.

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир Іванович [28.II (12.III) 1863, Петербург — 6.I 1945, Москва] — радянський природознавець, основоположник *геохімії* і *біогеохімії*, акад. АН СРСР (з 1909), акад. АН УРСР (з 1919). Перший президент Академії наук УРСР (1919—21). У 1885 закінчив фіз.-матем. ф-т Петерб. ун-ту. В 1888—90 навчався за кордоном. З 1890 — приват-доцент, 1898—1911 — проф. Моск. ун-ту. В цей час досліджував поклади заліз. руд Криворіжжя. З 1914 — директор Геол. і мінералогічного музею Петерб. АН. З ініціативи В. та під його керівництвом почала працювати з 1915 Ко-



Ф. Г. Верещагин.



М. І. Верхівський.



А. А. Верменич.



Ж. Вері.

місія по вивченню природних продуктивних сил Росії. З червня 1917 В. жив на Україні. У 1920—21 — професор Таврійського ун-ту в Сімферополі. У 1922 переїхав до Петрограда. За його активною участю в складі АН СРСР були створені: Держ. радівський ін-т (1922), Комісія з історії знань (1926), Відділ живої речовини (1927) та ін. наук. установи. В. збагатив науку глибокими ідеями, що стали основою нових провідних напрямів у сучас. геології, мінералогії, гідрогеології; висунув наук. проблеми важливого практичного значення: геологію рідкісних та розсіяних елементів, пошуків радіоактивних мінералів, ролі живих організмів у геохім. процесах, визначення абсолютного віку гірських порід та ін. Значну роль відіграли дослідження В. про будову силікатів і алюмосилікатів. В. — основоположник вчення про біосферу та ноосферу. В. заснував всесвітньовідомі школи радянських мінералогів і геохіміків. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943. У 1943 АН СРСР встановила премію, а 1963 — золоту медаль ім. В. І. Вернадського.

Тв.: *Избранные сочинения*, т. 1—5. М., 1954—60; *Размышления натуралиста*, кн. 1—2. М., 1975—77; *Укр. перекл.* — *Вибрані праці*, К., 1969. *Літ.*: Академіку В. І. Вернадському к п'ятидесятиліттю наукової і педагогічної діяльності, т. 1—2. М., 1936; *Питання геології, мінералогії і петрографії*. До 100-річчя з дня народження першого президента Академії наук Української РСР академіка В. І. Вернадського. К., 1963; *Гумилевський Л. І. Вернадський М.*, 1967. **ВЕРНАДСЬКИЙ** Іван Васильович (24.V.1821, Київ — 27.III.1884, Петербург) — російський економіст. Батько В. І. Вернадського. Професор політичної економії Київ., потім Моск. ун-тів, пед. ін-ту та Олександрівського ліцею в Петербурзі. Засновник і редактор журналу «Экономический указатель» і «Экономист». Виступав у період підготовки сел. реформи 1861 проти кабальних умов звільнення селян. Праці з питань політ. економії, історії екон. думки, статистики та митно-тарифної політики. Прихильник розвитку великої капіталістичної пром-сті в Росії. В. підтримував творчі зв'язки з кий. економістами свого часу — М. Х. Бунге та ін.

ВЕРНАДСЬКОГО ГОРИ — гірська система в сх. част. Антарктиди, продовження Гамбурцева гір. Довж. 2500 км, вис. понад 2000 м. Вкриті потужним льодовиковим

покривом. На поверхню виходять лише на узбережжі. В. г. відкрили учасники 9-ї рад. антарктичної експедиції 1964. Названі на честь рад. академіка В. І. Вернадського. **ВЕРНЕР** Абраам-Готліб (25.IX.1750, Верау, поблизу Герліца — 30.VI.1817, Дрезден) — німецький геолог, викладач Фрейбурзької гірничої академії. За поглядами — катастрофіст (див. *Катастрофізм*), представник *нептунізму*. В. вважав, що всі гірські породи утворилися на дні океану внаслідок осадження з води. Розробив класифікацію мінералів за зовн. ознаками з урахуванням хім. складу.

ВЕРНЕР (Werner) Альфред (12.XII.1866, Мюльгаузен, Ельзас — 15.XI.1919, Цюрих) — швейцарський хімік, один із засновників хімії комплексних сполук. У 1889 закінчив вищу політех. школу в Цюриху. З 1893 — професор Цюрихського ун-ту. Розвинув уявлення про *валентність*, створив координаційну теорію валентності (1893). Всі дальші роботи В. були присвячені обґрунтуванню цієї теорії. Виявив 9 типів *ізомерії* комплексних сполук, систематизував комплексні сполуки й створив номенклатуру їх, розробив свою теорію к-ті основ. Здобув оптично активні комплексні сполуки. Нобелівська премія, 1913.

ВЕРНЕР Костянтин Антонович (9.II.1850 — 31.VII.1902) — російський земський статистик і агроном. З 1895 — професор с.-г. економії Моск. с.-г. ін-ту. Працював у статистичному бюро Моск. і Таврійської земських управ. Автор і редактор праць про сел. г-ва та кустарні промисли. Вперше, разом з статистиком С. Харизоменовим, застосував групування сел. дворів за величиною посіву.

В. І. Ленін високо оцінив метод таврійських земських статистиків, разом з тим критикував деякі ненаукові групування матеріалу у виданій 1889 В. «Памятній книжечке Таврической губ.» (див. Повне збір. тв., т. 3, с. 71, примітка).

ВЕРНЕР (Werner) Рут (п. 15.V.1907, Берлін) — німецька письменниця і журналістка (НДР). Член Компартії Німеччини з 1926. Учасниця боротьби проти фашизму. Автор романів «Незвичайна дівчина» (1958), «Рибки і рибини» (1973), репортажів і оповідань про міжнародні робітничі рух. Найпопулярніші книги — «Ольга Бенаріо. Історія мужнього життя» (1961); художня біографія нім. революціонерки О. Бенаріо та «Повідоляє Соня» (1977); про діяльність антифашист. розвідувальної орг-ції в Японії на чолі з Р. Зорге; побудована на автобіографічному матеріалі Рад. уряд нагородив В. орденом Червоного Прапора.

Тв. Рос. перекл. — Ольга Бенаріо. Історія отаажної життя. М., 1964. К. О. Шахова.

ВЕРНИГОРА — 1) Образ богатира в українських героїчно-фантастичних казках. Наділений величезною силою, В. могутнім плечем валить гори, долає всі перешкоди, прокладаючи шлях до щастя. В образі В. втілено прагнення народу перемогти природу, підкорити її своїй волі. 2) Легендарний образ лірника-

віщуна у творах польс. письменників Ю. Словацького, С. Виспянського й художника Я. Матейка.

ВЕРНИДУБ — образ богатира в українських героїчно-фантастичних казках. З В. пов'язана нар. уява про велета надзвичайної сили, який златний кризь усі перепони (вириваючи з корінням дуби) прокладає людям шлях до щастя. В. у казках виступає разом з ін. богатырями — *Вернигорою*, *Котигорошком*.

ВЕРНІСАЖ (франц. vernissage — лакування) — у минулому — день напередодні відкриття художньої виставки, коли робилися останні приготування й проводилося лакування картин. У сучас. розумінні — урочисте відкриття художньої виставки, на якому присутні запрошені особи.

ВЕРОНА — місто на Пн. Сх. Італії, в обл. Венеція, адм. центр провінції Верона. Лежить на р. Адіже, в передгір'ях Альп. Вузол з-ць і автошляхів. 263,6 тис. ж. (1971). Маш.-буд., текст., зокрема вовняна, шкіряно-взуткова пром-сть. Підприємства деревообр., паперової, харч., хім. галузей. Міжнарод. с.-г. ярмарки. Індустріальний ін-т. Музей: археол., Маффеяно, Кастельвеккіо, Галерея сучас. мистецтва. Відома з 89 до н. е. як рим. колонія.

Архит. пам'ятки В.: рим. будівлі (брама, 1 ст. до н. е.—1 ст. н. е.; арена, 1 ст. н. е.), романська церква (5 ст.), перебуд. у 9 ст. і 1120—38). Площі й споруди 12—17 ст., зокрема палаци — дель Комуне (поч. буд. 1193), Скалігерів (кін. 13 ст.), Помпеї (1530), Маффеї (1668) та ін.; церкви — Сант-Анастасія (1291—1323 і 1422—81, в інтер'єрі — фрески Пізанелло) та ін., замок Кастельвеккіо (1354—75). В. — батьківщина П. Веронезе. У місті 1858 перебував Ю. Федькович і у вірші «У Вероні» оспівував царську воляччину.

ВЕРОНЕЗЕ (Veronese; Кальварі, Calvari) Паоло (1528, Верона — 19.IV.1588, Венеція) — італійський живописець, представник Пізнього Відродження. Твори В. відзначаються широтою охоплення і оптимістичним сприйняттям дійсності, світським трактуванням реліг. та міфологічних сюжетів, композиційним і колористичним багатством («Тріумф Мардохея», 1556; «Христос в Еммаусі», бл. 1560; «Мадонна на троні зі святыми», «Шлюб у Кані» — обидва 1563; «Сім'я Куччина, що вклоняється малолітнім і святам», 1571, «Тріумф Венеції», 1580—85, та ін.; фрески на віллі Барбаро-Вольпі в Мазері поблизу Віченци, бл. 1565). Твори В. зберігаються в Луврі, Дрезденській картинній галереї, ДЕ та ін. збірниках. Творчість В. мала великий вплив на зх.-європ. живопис, особливо монументальний. Літ.: Антонова І. Паоло Веронезе. М., 1963.

ВЕРОНІКА (Veronica) — рід рослин род. ранникових. Одно- або багаторічні трав'янисті рослини, рідше півкушники. Листки, як правило, супротивні. Квітки голубі, білі, рожеві, одиночні або зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, пошир. на всіх кон-



В. І. Вернадський.



Я. Вермер. Служниця з глечником молока. 17 ст. Державний музей. Амстердам.

П. Веронезе. Бенкет у будинку Левія. 1573. Аппаломія у Венеції.



тинентах (переважно в Європі й Азії). В СРСР понад 140 видів, з них на Україні — 43. Ростуть в лісах, на луках і болотах. Деякі види вирощують як декоративні. Іл с. 192.

ВЕРРОККІО (Verrocchio; Андреа ді Мікеле Чоні, Andrea di Michele Cioni) Андреа дель (1435 або 1436, Флоренція — 7.X 1488, Венеція) — італійський скульптор, живописець і ювелір доби Відродження. Твори: картини — «Мадонна» (бл. 1470), «Хрещення» (після 1470); скульптура — надгробок Джованні і П'єро Медічі в церкві Сан-Лоренцо у Флоренції (1472), статуя «Давид» (1473—75), кінний пам'ятник кондотьєру Б. Коллеоні у Венеції (1479—88). В. — учитель багатьох італ. художників, зокрема Леонардо да Вінчі, Перуджіно.

ВЕРСАЛЬ — місто у Франції, пд.-зх. передмістя Парижа, адм. центр департаменту Івелін. Понад 90 тис. ж. у 1682—1789 В. — гол. резиденція франц. королів. З В. пов'язані визначні істор. події Великої французької революції. Під час Паризької комуні 1871 В. був оплотом франц. реакції (див. Версальці). Тут підписано ряд міжнар. договорів, зокрема Версальський мирний договір 1783 і Версальський мирний договір 1919. В 17—18 ст. у В. склався визначний паладово-парковий ансамбль — величний палац (1661—68, арх. Л. Лево; 1670—74, арх. Ф. д'Орбе; 1678—89, арх. Ж. Ардуен-Мансар) і регулярний парк (60-і рр. 17 ст.,



Версаль. Королівський палац. Архитектори Л. Лево, Ф. д'Орбе, Ж. Ардуен-Мансар. 17—18 ст.

арх. А. Ленотр), де вдало поєднуються стилі барокко і класицизму. До палацу входять: королівські апартаменти — Великі (1661—80, арх. Лево та ін.) і Малі (1779—83, арх. Р. Міке), анфілада прийомних залів, Дзеркальна галерея, зали Війни і Миру (1678—86, арх. Ардуен-Мансар, живописець Ш. Лебрен), театр (1777, арх. Ж.-А. Габріель, скульптор А. Пажу). В парку з чіткою сіткою прямих алей, численними павільйонами, фонтанами, скульптурою (скульптори Ф. Жирардон, А. Кузевков та ін.) — Великий канал, Водна алея з басейном Невтуна, палади Великий Трианон (1687, арх. Ардуен-Мансар; інтер'єри, поч. 19 ст.) і Малий Трианон (1762—64, арх. Габріель). У 1830 ансамблі В. перетворено на Нац. музей Версаля й Трианонів.

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1783 — між США та їхніми союзниками — Францією,

Іспанією і Голландією, з одного боку, і Великобританією — з другого. Підписаний 3.IX у Версалі після переможного завершення війни за незалежність у Північній Америці 1775—83. За В. м. д. Великобританія визнавала США незалежною і суверенною д-вою і відмовлялася від усіх претензій до них у майбутньому. На Зх. кордон США встановлювався по р. Міссісіпі, на Пн. — по Великих озерах і р. Св. Лаврентія. Крім того, Великобританія поступалася деякими територіями на користь Франції (о. Тобаго, Сенегал) та Іспанії (о. Менорка). Великобританія дістала голл. факторію в Індії — Негатапам.

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1919 — зафіксував результати першої світової війни 1914—18. Укладений між державами-переможцями (див. Антанта), з одного боку, та Німеччиною, з другого. Вироблений у ході 6-місячних, переважно таємних, переговорів між главами урядів США, Великобританії, Франції та Італії, а також представниками Японії на Паризькій мирній конференції 1919—20 і підписаний 28.VI 1919 у Версалі (Франція). Текст В. м. д. складався з 440 статей, поділений на 15 частин, і одного протоколу. За В. м. д. створювалася Ліга націй — зваждала політики найбільших імпералістич. д-в. В. м. д. передбачав максимальне ослаблення позицій Німеччини, повернення Франції Ельзасу й Лотарингії, передачу їй вугільних шахт Саару, який на 15 років переходив під управління Ліги націй; округи Ейпен, Мальмеді, а також Морене віддавалися Бельгії; пн. частина Шлезвігу — Данії (після плебіситу). По-іншому розв'язував В. м. д. питання щодо сх. кордонів Німеччини. Данії (Гданськ) оголошувалася «вільним містом» під захистом Ліги націй. Мемель (Клайпеда) переходив у відання д-в-переможниць (1923 приєднаний до Литви). Одвічні польсь. землі (100 тис. км²) на правому березі Одери, Нижня Сілезія, більша частина Верхньої Сілезії залишалися в складі Німеччини. В. м. д. сприяв відродженню нім. реваншизму і створював умови для спрямування нім. агресії на Сх. В процесі розроблення В. м. д. д-ви-переможниці, зневажаючи нац. прагнення укр. народу, санкціонували загарбання Сх. Галичини і Зх. Волині Польщею, анексію Закарпаття Чехословаччиною, Пн. Буковини й Бессарабії — Румунією. Імпералістам активно допомагали укр. бурж. націоналісти, які використовували антирад. спрямованість В. м. д. для дальшої активізації ворожого щодо укр. народу діяльності. В статтях В. м. д. виразно виявився його імпералістичний характер. Рішення В. м. д., спрямовані на усунення Німеччини як суперника країн Антанти від активної участі в боротьбі за світове панування, водночас сприяли зміцненню позицій нім. капіталізму всередині країни. Німеччина позбавлялася колоній, поділений в основному між Великобританією, Францією, Бельгією та Японією. Їй заборонялося тримати армію чисельністю понад 100 тис. чол., військ.-повітряний і підводний флот. Згідно з рішенням спец. комісії, Німеччина була змушена сплачувати репарації. Однак обмеження, встановлені В. м. д. для Німеччини, фактично перекреслювалися намірами міжнар. імпералістич. (таємний додаток до ст. 433 В. м. д.) використати нім. війська в антирад. інтервенції. Це також створювало широкі можливості для відродження нім. милітаризму (див. Дауєса план, Юнга план). СРСР, усі прогресивні сили світу постійно викривали грабіжницький, імпералістичний характер В. м. д. Після приходу фашистів до влади Німеччина одностороннім актом 1935 відмовилася від воєнних обмежень В. м. д., 1938—39 захопила припотураних ах. д-в Австрію і Чехословаччину та розв'язала 2-у світову війну. Цим самим В. м. д. був остаточно ліквідований (див. також Версальсько-Вашингтонська система).

Видання: Версальський мирний договір. Пер. с франц. М., 1925. Літ.: Ленин В. І. II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р. — Промова на з'їзді робітників і службовців швейного виробництва 2 жовтня 1920 р. — Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовтня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 41: Симоненко Р. І. Імпералістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. К., 1962. Р. Г. Симоненко.

ВЕРСАЛЬСЬКО - ВАШИНГТОНСЬКА СИСТЕМА — система договорів, укладених державами-переможцями, головним чином Великобританією, Францією, США і Японією, після першої світової війни 1914—18 між собою та з країнами австро-німецького блоку. Метою В.-В. с. було закріплення переділу світу, який відбувся в результаті війни, об'єднання зусиль імпералістичних д-в для боротьби проти Рад. д-ви, революц. руху в капіталістичних д-вах і нац.-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. В.-В. с. складалася на основі Версальського мирного договору 1919 та пов'язаних з ним Сен-Жерменського мирного договору 1919 (з Австрією), Нейського мирного договору 1919 (з Болгарією), Трианонського мирного договору 1920 (з Угорщиною), Севрського мирного договору 1920 (з Туреччиною) та угод, укладених на Вашингтонській конференції 1921—22. Ці договори зафіксували нове співвідношення сил імпералістичних д-в у Європі, Африці й на Далекому Сході. В.-В. с. ще більше загострила суперечності між імпералістичними країнами. 2-а світова війна привела до остаточного розпаду Версальсько-Вашингтонської системи.

ВЕРСАЛЬСЬКО - ВАШИНГТОНСЬКА СИСТЕМА — система договорів, укладених державами-переможцями, головним чином Великобританією, Францією, США і Японією, після першої світової війни 1914—18 між собою та з країнами австро-німецького блоку. Метою В.-В. с. було закріплення переділу світу, який відбувся в результаті війни, об'єднання зусиль імпералістичних д-в для боротьби проти Рад. д-ви, революц. руху в капіталістичних д-вах і нац.-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. В.-В. с. складалася на основі Версальського мирного договору 1919 та пов'язаних з ним Сен-Жерменського мирного договору 1919 (з Австрією), Нейського мирного договору 1919 (з Болгарією), Трианонського мирного договору 1920 (з Угорщиною), Севрського мирного договору 1920 (з Туреччиною) та угод, укладених на Вашингтонській конференції 1921—22. Ці договори зафіксували нове співвідношення сил імпералістичних д-в у Європі, Африці й на Далекому Сході. В.-В. с. ще більше загострила суперечності між імпералістичними країнами. 2-а світова війна привела до остаточного розпаду Версальсько-Вашингтонської системи.

ВЕРСАЛЬСЬКО - ВАШИНГТОНСЬКА СИСТЕМА — система договорів, укладених державами-переможцями, головним чином Великобританією, Францією, США і Японією, після першої світової війни 1914—18 між собою та з країнами австро-німецького блоку. Метою В.-В. с. було закріплення переділу світу, який відбувся в результаті війни, об'єднання зусиль імпералістичних д-в для боротьби проти Рад. д-ви, революц. руху в капіталістичних д-вах і нац.-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. В.-В. с. складалася на основі Версальського мирного договору 1919 та пов'язаних з ним Сен-Жерменського мирного договору 1919 (з Австрією), Нейського мирного договору 1919 (з Болгарією), Трианонського мирного договору 1920 (з Угорщиною), Севрського мирного договору 1920 (з Туреччиною) та угод, укладених на Вашингтонській конференції 1921—22. Ці договори зафіксували нове співвідношення сил імпералістичних д-в у Європі, Африці й на Далекому Сході. В.-В. с. ще більше загострила суперечності між імпералістичними країнами. 2-а світова війна привела до остаточного розпаду Версальсько-Вашингтонської системи.



П. П. Верна. «Мені триннадцятий минуло...». Дерево. 1947. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.



А. Верроккьо. Давид. Бронза. 1473—75. Національний музей у Флоренції.



Веретенник великий.

ВЕРСИФІКАЦІЯ

ВЕРСИФІКАЦІЯ (лат. *versificatio* — віршування) — мистецтво будувати віршовану мову за певними правилами. Див. *Віршування*.

ВЕРСІЯ (від лат. *verso* — глумачу, зважую) — 1) Один з кількох, відмінних один від одного, викладів або пояснень якого-небудь факту, події. 2) В слідчій і суд. практиці — одне з можливих припущень з приводу вчиненого злочину. В рад. кримінальному судочинстві висунення всієї сукупності можливих В. і перевірка кожної з них забезпечують виконання вимоги закону (в УРСР — ст. 22 КПК УРСР) щодо всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи.

ВЕРСТА — давня міра великих віддалей у Росії, на Україні, в Білорусії і Польщі. Величина В. не раз змінювалася залежно від кількості сажнів у ній (від 500 до 1000) та величини сажня. З кінця 18 ст. до введення метричної системи мір 1 В. = 500 сажням = 1066,8 м.

ВЕРСТАННЯ — один з процесів виготовлення друкарської форми, що полягає в складанні сторінок (полос) книг, журналів або газет з гранок тексту (металевого набору), елементів оформлення та ілюстративних елементів (кліше).

ВЕРСТАТ — машина для обробки матеріалів, залежно від яких розрізняють металорізальні верстати, деревобробні верстати тощо (див. *Верстатобудування*). Є В. для обробки каменю (див. *Каменеобробка*), пластмас та ін. В. наз. також машини, пристрої або апарати для виготовлення виробів (напр., ткацький верстат), виконання креслярських (див.

Креслярський верстат) і фотограф. (копіювальний В.) робіт тощо.

ВЕРСТАТІВ ТА ІНСТРУМЕНТІВ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР. Організований 1961 в Одесі. У складі ін-ту 6 наук.-тех. відділів. Осн. напрямки роботи: розроблення програмного керування металорізальними верстатами, дослідження верстатної електроавтоматики й електропривода, комплексна автоматизація мех. обробки, створення кульково-винтових передач, дослідження надійності прецизійних верстатів тощо.

В. В. Тимченко.

ВЕРСТАТОБУДУВАННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої випускають металообробні й деревобробні верстати, автоматичні й напівавтоматичні лінії, комплексно-автоматичні виробництва для виготовлення машин і виробів з металу, ковальсько-пресове та ливарне устаткування. В. — серйозна машинобудування; рівень розвитку В. визначає науково-технічний прогрес у машинобудуванні, а також в ін. галузях пром-сті. Вироби найпростіших верстатів відомі ще за давніх часів. Поява досконалиших металообр. верстатів тісно пов'язана з розвитком великого капіталістичного виробн. і організацією пром. підприємств заводського типу. Значний вклад у розвиток В. вніс рос. механік А. К. Нартов. У 30-х рр. 18 ст. він сконструював верстат з мех. супинтом. Пром. виробн. металообр. верстатів у Росії почалося 1790 на з-ді Берда в Петербурзі. В 1913 в Росії було вироблено

1,8 тис. металорізальних вітчизн. верстатів. В. як галузь пром-сті створено в країні по суті за роки Рад. влади. Першими почали випускати металоріз. верстати з-ди «Красный пролетарий» у Москві, ім. Я. М. Свердлова в Ленінграді та ін. За довоєнні п'ятиріччя введено в дію ряд великих підприємств галузі, значно розширено номенклатуру продукції, зокрема почали виробляти верстати-автомати й напівавтомати. В 1940 випуск металорізальних верстатів в СРСР зріс проти 1913 в 32 рази. У післявоєнні роки в країні створено потужну базу В. Відбудовано, реконструйовано й технічно переоснащено існуючі підприємства галузі, збудовано багато нових. Спеціалізовані підприємства В. країни випускають широку номенклатуру універсальних і спец. верстатів — бл. 3000 типорозмірів. Освоєно виробн. унікальних верстатів: токарних для обробки виробів діаметром до 5 м, токарно-карусельних для обробки виробів діаметром до 20 м, горизонтально-розточувальних з діаметром шпинделя до 320 мм, поздовжньо-фрезерних та ін., пресів зусиллям 70 тис. т. Успішний розвиток електроніки дав змогу організувати виробн. верстатів з числовим програмним керуванням (ЧПК), що характеризує новий напрям розвитку В. Верстати з ЧПК є одним з осн. видів устаткування, за допомогою якого можна автоматизувати технологіч. процес на підприємствах з різними типами виробн. На верстатобудівних з-дах постійно вдосконалюються технологія й організація виробн., застосовується потокове виробн. Делалі ширше впроваджуються електрофіз. і електромех. процеси обробки металу, розмірна обробка світловим променем та ін. У 1976 в країні було вироблено 730 комплектів автоматичних і напівавтоматич. ліній для машинобудування і металообробки (1950—10). СРСР за виробн. металорізальних верстатів посідає одне з перших місць у світі. На Україні до 1917 В. фактично не існувало. В 1913 тут було вироблено тільки 65 металорізальних верстатів. У 1924 на Одеському з-ді ім. В. І. Леніна було організовано виробн. болторізальних, а згодом свердильних верстатів (див. *Одеський завод радіально-свердильних верстатів* ім. В. І. Леніна); з 1926 Лубенський з-д «Комунар» почав випускати токарні верстати; ковальсько-пресові машини в цей час випускав маш.-буд. з-д у м. Краматорську. Значного розвитку на Україні В. набуло за роки п'ятирічок. У республіці працюють десятки спеціалізованих з-дів галузі. Серед них найбільші: Київський завод верстатів-автоматів ім. О. М. Горького, Харківський верстатобудівний завод ім. С. В. Косіора, Краматорський завод важкого верстатобудування ім. В. Я. Чубаря, одеський з-д — радіально-свердильних верстатів і пресів та автоматів, Дніпропетровське виробниче об'єднання по випуску важких пресів, Житомирський завод верстатів-автоматів та ін. Україна виробляє (1976) понад



Вероніка степова
1 — верхня і нижня частини рослини; 2 — квітка; 3 — пилік



1. У складному цеху Київського заводу верстатів-автоматів ім. О. М. Горького. 2. Верстат з числовим програмним керуванням типу «машинний оброблюючий центр» Одеського заводу прецизійних верстатів. 3. Автоматична лінія для шліфування циліндричних поверхонь Харківського верстатобудівного заводу ім. С. В. Косіора. 4. Важкий токарний верстат для обробки роторів турбін вагою до 200 т для атомних електростанцій. Краматорський завод важкого верстатобудування ім. В. Я. Чубаря.

15% металорізальних верстатів і ковальсько-пресових машин загальносоюзного випуску їх. В. Україна займає провідне місце в СРСР по виробн. багатопиндильних токарних автоматів і напівавтоматів, радіально-свердлильних верстатів, алмаздорозточувальних, круглошліфувальних, зубодовальних, важких токарних верстатів та ін. Основними напрямками розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено збіль-

Виробництво основних видів продукції верстатобудування (тис. шт.)

Продукція	1940		1976	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Верстати металорізальні	58,4	11,7	233,0	35,3
Ковальсько-пресові машини	4,7	1,7	51,9	7,9

шити виробн. металорізальних верстатів і ковальсько-пресових машин в СРСР у 1,5—1,6 раза. Розвиток здійснюватиметься за рахунок поліпшення структури виробляваного устаткування. Випереджачими темпами розвиватиметься виробн. устаткування з числовим програмним керуванням, комплексів, що керуються електронними обчислювальними машинами, високопродуктивних спец. верстатів і автоматичних ліній, автоматизованих ливарних і ковальсько-пресових машин; буде організовано серійне виробн. автоматичних маніпуляторів з програмним керуванням. Значного розвитку В. набуло в ін. соціалістичних країнах — Польщі, Чехословаччині, Румунії, НДР, Болгарії, Угорщині та ін. Серед капіталістичних країн В. найбільш розвинуте в США, ФРН і Японії.

Лит. Науково-технічний прогрес в Українській ССР. 1961—1970. К., 1971; Совершенствование специализации межотраслевых производств в машиностроении УССР. К., 1975; Памула Н. Т., Грищенко П. Ф. Пятилетка машиностроителей. К., 1976; Костоусов А. И. Станкостроительная и инструментальная промышленность в девятую пятилетку. М., 1976.

Ю. П. Солянник.

«ВЕРСТАТОФРАНС» — радянсько-французька фірма для продажу металорізальних і деревообробних верстатів, ковальсько-пресового устаткування, алмазного й ельборного інструменту та підприємств. Засн. 1971. Акціонерами «В.» є всесоюзне об'єднання «Верстатимпорт», мішані рад.-франц. фірми «Актив-Авто», «Соко», «Росбуа». В 1975—76 через «В.» Рад. Союзом було поставлено консорціуму «Інтерфорж» і встановлено на з-ді в м. Іссурі найбільший у Зх. Європі гідравлічний прес. Керівні органи — Збори акціонерів і Правління. Президент — представник Франції. Генеральний директор — представник СРСР. Місцеперебування — м. Лонжюмо (поблизу Парижа), відділення в Ліоні.

С. І. Соколенко.

ВЕРСТВА в геології — форма залягання однорідної осадової гірської породи. Являє собою здебільшого плоске тіло, обмежене більш-менш паралельними площинами — нижньою, що наз. підосвою, та верхньою — покрівлею. За умов нормального залягання (не порушеного пізнішими тектонічними рухами) В. лежать горизонтально, в послідовності часу їхнього утворення.

ВЕРСТВА СОЦІАЛЬНА — проміжна група соціальна, що охоплює сукупність людей, об'єднаних схожістю в найважливіших, найістотніших рисах, які характеризують їхній соціальний стан у масштабах усього суспільства. Марксизм-ленінізм вважає основним у соціальній структурі суспільства клас (див. *Класи суспільні*), а В. с. розглядає як підпорядковану класові.

ВЕРСТВУВАТІСТЬ ПРСЬКИХ ПОРІД — будова гірських порід у вигляді чергування *верств*, що різняться мінералогічним складом, особливостями частинок, з яких складається порода, кольором тощо. В. г. п. — одна з найважливіших генетичних ознак більшості осадових гірських порід. Розрізняють верствуватість осадових товщ і верствуватість усереднених верств породи. Верствуватість осадових товщ (стратифікація або напластування) утворюють переважно версти або пласти гірських порід, різні за складом, текстурою та ін. особливостями. Верствуватість усереднених верств однієї породи виявляється в чергуванні тонких прошарків (завтовшки до 1—2 см). За формою прошарків та розміщенням їх В. г. п. може бути горизонтальною, діагональною і хвилястою.

ВЕРСТКА — зверстаний металевий набір або відбитки із складених у процесі *верстання* полос набору. На відміну від *гранки* В. містить елементи внутр. оформлення видання (напр., *титул*, *колонтигули*, *сигнатури*, порядкові номери сторінок), таблиці, ілюстрації (див. *Кліше*). Користуючись В., контролюють точність і правильність відтворення текстових та ілюстративних оригіналів на різних стадіях виготовлення друкарських форм.

ВЕРСТОВСЬКИЙ Олексій Миколайович [18.II (1.III) 1799, маєток Селіверстова Тамбовської губ. — 5(17). XI 1862, Москва] — російський композитор і театральний діяч. Муз. освіту здобув у Петербурзі (жив там з 1816). З 1823 жив у Москві, де з 1825 був інспектором музики, з 1830 — інспектором репертуару Моск. імператорських театрів, у 1848—60 — керуючий конторою Дирекції Моск. імператорських театрів. Твори: 6 опер («Іван Твардовський», 1828, «Вадим», 1832, «Аскольдова могила», 1835, та ін.), понад 30 водевілів, кантати, балади («Чорна шаль», слова Пушкіна; «Бідний співець», слова Жуковського), пісні, музика до драм вистав.

ВЕРТГЕЙМЕР (Вертгаймер; Wertheimer) Макс (15.IV 1880, Прага — 12.X 1943, Нью-Йорк) — німецький психолог, один із засновників

і теоретиків *гештальтпсихології*. З 1922 — проф. Берлін. ун-ту, з 1929 — ун-ту у Франкфурті-на-Майні, 1933 з приходом до влади фашистів емігрував у США. На матеріалах експериментального вивчення сприймання руху (1912) вперше висунув гіпотезу про цілісність психічних процесів, однак пояснював це явище не об'єктивно існуючою цілісністю предметів, а внутрішньою специфікою самих психічних процесів. В. помирив цей ідеалістичний принцип і на ін. психічні процеси, зокрема на мислення, не враховував соціально-істор. природи мислительної діяльності.

ВЕРТЕБА — карстова печера на вододільному плато лівобережжя р. Серету, за 2 км від с. Більче-Золотого Борівського р-ну Тернопільської обл. УРСР. Утворилася в гіпсових відкладах. Заг. протяжність лабіринтової системи підземних порожнин становить 7820 м. Відома численними археол. знахідками кам'яної доби, які зберігаються в музеї Ягеллонського ун-ту (м. Краків, ПНР). Нові дослідження печери проведені 1963—67. Пам'ятка природи.

В. О. Радзівівський.

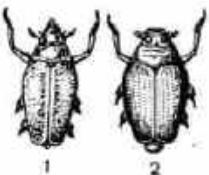
ВЕРТЕП — старовинний ляльковий театр на Україні. Зародився в 17 ст., поширився у 18—19 ст. В. являв собою поєднання релігійної різдвяної драми й світської гри, елементів усної народно-поетичної творчості. Перша документальна згадка про В. належить до 1667. Вистави В. відбувалися в спец. скриньці, яка зовн. виглядом схожа на макет двоповерхового будинка, на своєрідну двоярусну сцену. Вертепник, пересуваючи на дрютках дерев'яні ляльки, змінюючи відповідно голос, говорив за кожну діючу особу. Вистави показували на ярмарках, міських площах, по хатах селян і міщан. Починалося дійство на верхній сцені біблійними легендами, потім переходило на нижню сцену, де розігрувалися комічні народнопопулярні сцени з реального життя. В них гостро висміювалися лицеміри-попи, чванькуваті польські панки, багатії, урядовці тощо. Ця світська частина вистави була пропята жартами, елементами сатири, яка мала вплив і на канонічну частину, що відбувалася на верхній сцені. Персонажі В. — цікаві соціально-побутові типи — розмовляли соковитою нар. мовою, були вдягнені в нар. одяг. Найпопулярнішими серед них були: Запорожець, Москаль (тобто Солдат), Циган, Баба, Дяк, Шинкар та ін. Відомо кілька варіантів укр. вертепної драми: Сокиринський, або Галаганівський (1771), Волинський (1788—91), Куп'янський (1823), Славутинський (1897), Батуринський і Хорольський (кін. 19 ст.). У 1924—25 існував Межигірський В., в якому йшли вистави на сучасну тематику. На Україні був відомий ще т. з. живий В., в якому ролі діючих осіб виконували не ляльки, а люди [вистава «Різдвяний вертеп» (1918) у «Молодому театрі»]. Укр. В. тісно споріднений з рос. Петрушкою, білорус. батлейкою, польською шоп-



О. М. Верстовський.



Вертеп. Т. зв. Галаганівський вертеп. 18 ст. Село Сокиринці, Чернігівщина. Персонажі Сокиринського вертепу.



Вертепкові: 1 — вертепка попелюк (*Gyrinus natator*); 2 — вертепка присмеркова (*Orectochilus villosus*).

«ВЕРТЕПНИКИ»

кою. Світська частина вертепної драми — одне з джерел, з якого взяла початок реалістична українська комедія 19 ст.

Лит.: Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. Львів, 1906; Марковський Є. Український вертеп. К., 1929; Український драматичний театр, т. 1. К., 1967; Кисіля О. Український театр. К., 1968.

Я. П. Білошань.

«ВЕРТЕПНИКИ» — гурток різночинної інтелігенції, що діяв 1835—58 в Москві. До його складу входили гол. чин. студенти-українці Моск. ун-ту. В суперечках із слов'янофілами під впливом праць О. І. Герцена, Л. Фейербаха, П. Прудона, Ш. Фур'є в гуртку формувалися демократичні та утопічні соціалістичні погляди. «В.» виїздили в села збирати фольклорний та етнографічний матеріал. На поч. 60-х рр. гурток припинив існування, частина кол. «В.» зблизилася з народниками.

ВЕРТИКАЛЬ (від лат. verticalis — прямовисний) — велике коло небесної сфери, яке проходить через зеніт і довільну точку цієї сфери. В., що проходить через точки Сх. і Зх., наз. першим меридіаном, а через точки Пн. і Пд. — небесним меридіаном.

ВЕРТИКАЛЬ (від лат. verticalis — прямовисний) — лінія, по якій розміщується цитка від ділення ваги

«ВЕРТИКАЛЬ» — радянська геофізична ракета для вивчення верхніх шарів земної атмосфери (мал.). Запуск «В.» (1970—77) проводився відповідно до програми наук співробітництва соціалістичних країн (НДР, НРБ, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР). Головна частина «В.» складається із спускового та приладового відсіків. У обох відсіках розміщують апаратуру, яка під час польоту ракети досліджує явища в сонячній атмосфері, вплив на земну атмосферу ультрафіолетового та рентгенівського випромінювання Сонця, розподіл іоносферної речовини в навіолоземному просторі тощо. Дослідження за допомогою «В.» доповнюють дані експериментів за програмою «Інтеркосмос». На 1. IX 1978 запущено 6 ракет, які досягли висот 487, 463, 502, 1512, 500 і 1500 км. О. А. Рубачевський.

ВЕРТИКАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ — форма організаційного об'єднання с.-г. і промислових підприємств, а також сфер допоміжної діяльності, яка забезпечує єдність і безперервність відтворного і технологічного процесів (починаючи від ви-

робн. сировини й кінчаючи випуском і доставкою споживачеві готового продукту). Суть В. і. в високорозвинутих капіталістичних країнах полягає в підпорядкуванні фермерського виробн. великому пром. і торг. капіталові. В. і. посилює концентрацію й централізацію виробн. і капіталу в с. г., призводить до монополізації виробн. і збуту ряду с.-г. товарів, приносить монополіям величезні надприбутки й веде до масового розорення фермерів. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. і. має принципово інший соціальний характер. Вона здійснюється в інтересах розвитку всього суспільства на основі зростання обсягу виробн., підвищення його ефективності (див. *Агропромислова інтеграція*).

ВЕРТИКАЛЬНА ПОЯСНИСТЬ — закономірна зміна ландшафтів у горах залежно від висоти. Див. *Висотна поясність*.

ВЕРТИКАЛЬНИЙ КРУГ — астрономічний інструмент для вимірювання зенітних віддалей небесних світил.

ВЕРТІВКА (до 1930 — Берківка) — селище міськ. типу Ніжинського р-ну Чернігівської обл. УРСР. Залізнична станція. 5,9 тис. ж. (1972). Хлібозавод, виробн. відділення райсільгосптехніки, будинок побуту, 4 заг.-осв. школи, лікарня. Будинок культури, 2 6-клас. істор.-меморіальний музей М. П. Кирпонос. Виникла на поч. 17 ст.

ВЕРТОВ Дзига (справж. ім'я та прізвище Аркадійович Кауфман, 21. XII 1895 (2. I 1896), Бялисток — 12. II 1954, Москва) — російський рад. режисер, один із засновників рад. і світового документального кіно. Перші фільми: «Річниця революції» (1919), «Агітпоїзд ВЦВК» (1921), «Історія громадянської війни» (1922), документальний тематичний кіножурнал «Кіноправа» (кращий номер — «Ленінська кіноправа») — 1922—24.

В 1926 поставив «Крокуй, Раді!» у ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), де створив фільм «Одинадцятий» (1928), «Людина з кіноапаратом» (1929) та «Симфонія Донбасу» (1930), які лягли в основу укр. кінопубліцистики. Вершина творчості В. — «Три пісні про Леніна» (1934). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Портрет с. 197

Та.: Статті. Дзєвники. Замисли. М., 1966.

ВЕРТОЛАЄВ Іван (пр. н. і см. невід.) — селянин с. Жуків біля Полтави, ватажок партизанського загону, створеного в травні 1709 на Україні під час *Північної війни* 1700—21. Разом з ін. сел. загонами партизани, очолені В., діяли в тилу швед. загарбників.

ВЕРТОЛІТ, гелікоптер — важкий за повітря літальний апарат з вертикальним зльотом і посадкою, в якого підйомну силу і тягу для горизонтального польоту створюють лопаті одного або кількох несучих гвинтів. Несучий гвинт В. (мал.) приводиться в рух від поршневого або турбовального двигунів через систему мех. трансмісії, іноді — безпосередньо реактивними двигунами, встановленими на кінцях

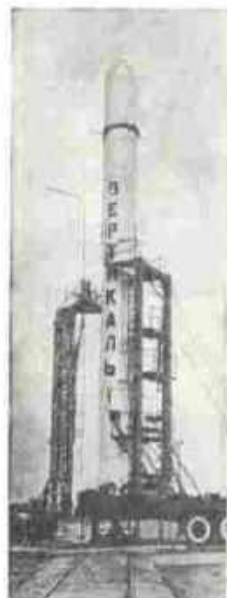
лопате. Швидкість обертання кінцевої ділянки лопаті, яка рухається за напрямом польоту, дорівнює сумі окружної швидкості цієї ділянки і швидкості польоту самого апарата. Швидкість же кінця лопаті, яка рухається проти напрямку польоту, дорівнює різниці цих швидкостей. Внаслідок цього лопаті при обертанні роблять складні коливальні рухи у вертикальній і горизонтальній площинах. Водночас вони безперервно повертаються відносно поздовжньої осі, створюючи (за допомогою автомату перекосу) горизонтальну складову тяги несучого гвинта. Розрізняють В.: одногвинтові (найпоширеніші) з рульовим гвинтом (цей гвинт забезпечує шляхове керування, а також зрівноважує реактивний момент від несучого гвинта); двогвинтові поздовжньої і поперечної схем, співвісні і з перехреснуваними осями несучих гвинтів (гвинти для зрівноваження реактивних моментів обертання в різні боки); три- і багатогвинтові. Швидкість В. — до 355 км/год, висота польоту — до 12,5 км, дальність — до 3400 км, вантажопідйомність — до 40 т. В СРСР створено В. Мі-1, Мі-2, Мі-4, Мі-6, Мі-8, Мі-10 (вертоліт-край) і В-12 (найбільш вантажопідйомний у світі) конструкції М. Л. Міля, Ка-15, Ка-18 і Ка-26 конструкції М. І. Камова. В. застосовують для транспортних і пасажирських перевезень, будівельно-монтажних, геологорозвідувальних і с.-г. робіт, у військ. справі тощо. Див. також *Авіація*.

О. С. Радн.
ВЕРТОЛІТНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає вправи на точність пілотування вертольотів. У 1958 відбулося перше всесоюзне змагання з В. с. в Калугі. Проводилися першості світу з В. с.: 1971 — в ФРН; 1973 — у Великобританії; 1978 — в СРСР. Команда СРСР — чемпіон світу 1978; серед чемпіонів світу — В. Смирнов (у чоловіків), Л. Приходько (у жінок).

ВЕРТЯЧКА — хвороба овець і кіз (рідше інших тварин). Те саме, що й *целюроз*.

ВЕРТЯЧКОВІ, вертикові (Gyrinidae) — родина водяних жуків. Тіло (довж. 5—7 мм) овальне, темне, блискуче. Очі розділені перегородкою на шийну і верхню частини (для підводного і надводного бачення); передні ноги довгі — хватальні, середні й задні короткі — плавальні. Крила добре розвинені. Личинки живуть у мулі, жуки — на поверхні води, крутяться та бачаються, часто пірнають; літають у темний період доби. Живляться дрібними водяними червами, членистоногими, личинками малювального комара та ін. Бл. 1000 видів, поширених гол. чин. у тропіках, в СРСР — 21, у т. ч. на Україні — 7. Іл. с. 193.

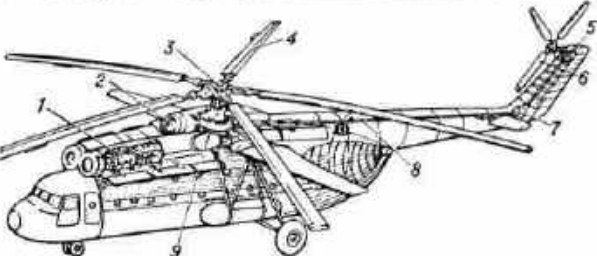
О. П. Крип'яко.
ВЕРФ (голл. werf) — підприємство, де будують або складають судна. Розрізняють В. суднобудування морського, озерного і річкового; дрібного, середньотонажного і великого; військового і цивільного; металевого (найпоширенішого), залізобетонного, пластмасового і дерев'яного. Є й В. мішаної спеціалізації. На суднобудів-



Геофізична ракета «Вертикаль-1» на стартовому майданчику.



Вертольоти:
1 — Мі-10К; 2 — В-12.



Вертоліт: 1 — турбовальний двигун; 2 — вентилятор; 3 — втулка несучого гвинта; 4 — лопаті несучого гвинта; 5 — редуктор рульового гвинта; 6 — рульовий гвинт; 7 — проміжний редуктор; 8 — трансмісійний вал привода рульового гвинта; 9 — головний редуктор.

них В. виготовляють корпуси суден, монтуєть устаткування, яке надходить з ін. підприємств, тощо. На деяких В. продають лише складальні роботи, використовуючи частини корпусів суден і окремі деталі, що їх виготовляють на ін. підприємствах. До складу суднобудівної В. входять цехи корпусні (корпусобробний, складальний, зварювальний), монтажні-обудовні й допоміжні, сталелітні з спеціальним устаткуванням, доки, а також транспорт., складське та енерг. господарство. На Україні до найбільших належать В. Київського суднобудівного заводу «Ленінська кузня», Чорноморського суднобудівного заводу, суднобуд. з-дів у Херсоні та ін.

ВЕРХАРН (Вергарі; Verhaeren) Еміль (21.V.1855, Сент-Аман, обл. Антверпен — 27.XI.1916, Руан) — бельгійський поет, драматург і критик. Писав франц. мовою. Перша зб. — «Фламанди» (1883), у якій поетично відображено життя сільської Фландрії. На поч. 80-х рр. зблизився з літ. групою «Молода Бельгія». В збірках символістських віршів «Вечори» (1887), «Чорні смолоскипи» (1890), пройнятих настроєм відчаю, показав жорстоку дійсність капіталістичного ладу в Бельгії. З 90-х рр. був близьким до партії соціалістів. Збірки віршів «Примарні села», «Містаспруті» (обидві — 1895), драма «Зорі» (1898; йшла на сценах рад. театрів) — революц. спрямування. В збірках «Закривавлена Бельгія» (1915), «Червоні крила війни» (1916) гнівно засудив загарбницьку політику нім. імперіалізму. В. належать праці про художників (П. Рубенса, Г. Рембрандта), письменників (У. Шекспіра, Ж. Расіна, В. Гюґо). В. І. Ленін, за свідченням Н. К. Крупської, «зачитувався Верхарном». У вірші «Хвала вітрові» із зб. «Безмежне сяйво» (1906), в якій відбито враження від рос. революції 1905, В. із симпатією писав про Україну. Портрет с. 197. Тв.: Укр. перекл. — Поезія. К., 1922; Поеми. Х., 1927; Вибрані поезії. К., 1946; Вибране. К., 1966; Рос. перекл. — Драми і проза. М., 1936; Избранное. М., 1955; Стихотворения. — Зорн. М., 1972.

ВЕРХАЇНСЬКИЙ Михайло Полієвтович [4(17).V.1904, м. Лохвиця, тепер райцентр Полтавської обл. — 16.II.1973, Київ] — український рад. режисер, педагог і театрознавець. Член КПРС з 1943. Закінчив 1930 Харків. муз.-драм. ін-т. Працював режисером у театрах: «Березіль» (1926—34), в 30—40-х роках — «Веселий пролетар», ТЮГ у Харкові, рос. драм. театр (Ташкент), ТЮГ (Коканд). Викладав у Харків. (1930—33), Ташкент. (1945—52), Київ. (1952—72) театр. ін-тах; з 1962 — професор. Праці з історії укр. та узб. театрів, про режисерську та акторську майстерність.

Тв.: Робота актора над образом и самодіяльність театру. К., 1956.

ВЕРХІВЦЕВЕ — місто Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізничний вузол. Засн. 1884 як залізнична ст. Любомирівка. З 1904 має сучас. назву. Рад. владу встановлено у В. в січні

1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації В. (12.VIII.1941 — 23.X.1943) на станції діяла підпільна патріотична група «Набат». З 1956 В. — місто. Значна частина населення міста працює на пром. підприємствах м. Дніпродзержинська. У В. — підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, виробничі відділення райсільгосптехніки. 2 загальноосвітні та музична школи; 2 лікарні. 2 клуби, кінотеатр, 8 бібліотек. Пам'ятник герою громадян. війни матросу А. Г. Железнякову (1966), який загинув тут 1919.

ВЕРХНЕ ОЗЕРО — в системі Великих озер, на кордоні США і Канади. Пл. 82,4 тис. км² (найбільше прісноводне озеро світу), глб. до 393 м. Запалина озера тектоніч. походження. В. о. лежить на вис. 183 м над р. м. Прибережна частина замерзає (грудень — квітень). Рибальство. Має важливе транспортне значення, через р. Сент-Меріс сполучене з оз. Гурон (в обхід порогів на річці збудовано канали). Береги низькі, на Пн. — місцями стрімкі, скелясті, розчленовані бухтами. Є острови. Найбільші порти — Дулут (США), Танлер-Бей (Канада).

ВЕРХНЕ СИНЬОВІДНЕ (до 1946 — Синьовидське-Вижнє) — селище міського типу Сколівського р-ну Львівської обл. УРСР. Лежить біля впадіння р. Опору в р. Стрий (бас. Дністра), за 2 км від залізничної ст. Верхнє Синьовиднє. 4,2 тис. ж. (1977). Відоме з 1241. В 1926, 1936 і 1939 під керівництвом комуністів відбулися страйки деревообробників. Деревообр. підприємства, пластмасовий та асфальтовий з-ди, комбінат побут. обслуговування. 3 загальноосвітні школи, лікарня. Клуб, кінотеатр, бібліотека. Збереглися залишки слов'янського городища 8—9 ст.



Верхній замок у Луцьку. Вид з півночі. 13—14 ст. Перебудова 15—16 ст.

ВЕРХНІЙ ЗАМОК у Луцьку — пам'ятка середньовічного укр. фортифікаційного мистецтва. Закладений на поч. 13 ст. за князювання Мстислава, сина Данила Галицького. Башти замку вдало контрастують з невеликими отворами бійниць і вікон, оздоблених готичними цегляними валиками та поясами *поребрику* в завершенні. Гол. башта має багатопрофільований *наличник*, а Стирова башта — блокам'яний, стрілочастий форми. В муруванні стін використано цеглу з поливою на сторчках. На тер. В. з., крім палацу господаря, були ще житл. приміщення, списковський палац та кафедральний собор. У 15—16 ст. В. з. перебудову-

вали. Тепер на його тер. — дві споруди: т. з. шляхетний будинок, у якому розміщено худож. відділ Волин. обл. краєзнавчого музею, та двоповерхова будівля в стилі *ампір*.

ВЕРХНІЙ НАГОЛЬЧИК (до 1900 — хутір Осипівка) — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, біля злиття річок Водяної і Нагольчика (бас. Міусу), за 5 км від залізничної ст. Антрацит. 2,5 тис. ж. (1977). Більшість населення працює на підприємствах і в установах м. Антрацита. Початкова школа, мед. пункт, клуб, бібліотека. Засн. в 2-й пол. 17 ст.

ВЕРХНІЙ РОГІЧИК — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр, за 40 км від залізничної ст. Сірогози. 7,1 тис. ж. (1977). Перша писемна згадка про В. Р. належить до 1793. В роки першої рос. революції в місц. поміщицькій економіці відбувся один з найбільших у Таврійській губ. сел. виступів. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1967 В. Р. — с-ще міськ. типу. Маслоробний та комбикормовий з-ди, птахівникубаторна станція, міжкол. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, 4 клуби. 7 бібліотек.

ВЕРХНЯ ВОЛЬТА, Республіка Верхня Вольта — держава в Зх. Африці. В адм. відношенні поділяється на 10 департаментів. Державний лад. В. В. — республіка. В 1974 дію конституції, прийнятої 1970, припинено, парламент розпущено. Глава д-ви — президент, який також очолює уряд — нап. раду оновлення.

Природа. Поверхня В. В. — хвилясте плато заввишки 200—500 м, окремі гори мають вис. до 750 м. Виявлено родовища золота, марганцевих, мідних та уранових руд, буд. матеріалів. Клімат екваторіальний, мусонний, вологий улітку й посушливий узимку. Пересічна т-ра грудня +24, +26°, квітня +30, +35°. Опадів 500—1000 мм на рік. Гол. ріки — Біла Вольта та Чорна Вольта. Поширені червоні та червоно-бурі ґрунти. В рос-



Герб Верхньої Вольти.

ВЕРХНЯ ВОЛЬТА

Площа — 275 тис. км²

Населення — 5,74 млн. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Уагадугу



линому покриві переважає савана, бл. 9% тер. країни вкрито лісами.

Населення. 80% нас. належать до мовної групи гур: мосі, лобі, догон, бобо, гусі, гурма, сенуфо. Живуть також народи, які говорять мовами манде (буса, сонінке, діула та ін.), атлантичної сім'ї (фульбе) та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас. — 20,8 чол. на 1 км². Найбільші міста: Уагадугу, Бобо-Діулассо, Кодугу.

Історія. Перші держ. утворення на тер. В. В. склалися в 11—14 ст. (найзначніші з них — д-ви Мосі, Ятенга і Гурма). З кін. 19 ст. почалася колонізація цієї тер. Францією. В 1904 тер. В. В. включено до складу франц. колонії Верхній Сенегал—Нігер. 1919 — до Франц. Зх. Африки, а 1932 поділено між колоніями Берег Слонової Кості, Нігер і Франц. Судан. Колоніальна експлуатація викликала опір афр. населення (повстання 1916—17 та ін.). Враховуючи зростання нац.-визвольн. руху після 2-ї світової війни, франц. уряд 1947 відновив В. В. в її сучас. кордонах і надав їй статус «заморської території» Франції. З 1958 В. В. — республіка в складі Співпраці, очолюваної Францією. 5.VIII 1960 проголошено незалежність В. В. З того ж року країна — член ООН. У 1967 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У 1966 до влади прийшов військ. уряд. У 1974, після проведення заг. виборів, армія мала передати владу цивільному уряду. В зв'язку з загостренням міжпарт. боротьби 8.II 1974 президент С. Ламізіана розпустив нац. збори, припинив чинність конституції, заборонив діяльність політ. партій і сформував уряд з осіб, що підтримують його політику. Уряд В. В. виступав за досягнення нац. єдності, екон. розвиток країни, зміцнення її суверенітету. В. В. — член Ради згоди, Загальної афро-маєрікійської організації, Організації африканської єдності, асоційований член Європейського економічного товариства. У 1975 засн. Міжпрофспілковий комітет вольтійських трудящих. Об'єднує осн. профспілки Верхньої Вольти.

М. Д. Несук.

Господарство. В. В. — економічно слабо розвинута агр. країна, в господарстві якої значні позиції зберігає іноз., переважно франц. капітал. За рівнем нац. доходу на душу населення посідає одне з останніх місць серед країн Африки. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 93% самодіяльного насе-

лення і створюється бл. половини валового нац. продукту. Воно забезпечує майже 90% вартості експорту країни. С.-г. виробн. має напівнатуральний характер, збереглися пережитки феод. і родоплемінних відносин. Провідною галуззю с. г. є екстенсивне пасовищне тваринництво. Розводять велику рогату худобу (поголов'я 1975 — 2,2 млн.), овець і кіз (4,5 млн.), домашню птицю (6,5 млн.). Землеробство малопродуктивне, з відсталою технікою обробітки землі. Гол. с.-г. культури (тис. т. збір 1975/76):



На плантації цукрової тростини



Зерносховище борошномельного комбінату в місті Бамфорі.

просо і сорго — 980, кукурудза — 68, рис — 36, ядра карите — 9, арахіс — 62,8, бавовник — 30,6. Вирощують також маниок, батат, овочі. Великої шкоди с. г. завдають посухи. Пром.-сть представлена дрібними підприємствами, гол. чин. по переробці с.-г. продукції (холодильної, молочної і цукр. з-ди, бавовноочисні ф.-ки, текст. комбінат). Є велосипедний з-д, взуттєва ф.-ка, лісопильні. Розвинуті кустарні промисли (калімарство, обробка шкіри тощо). Виробн. електроенергії 1975 становило 53,2 млн. кВт·год. Гол. пром. центри: Уагадугу, Бобо-Діулассо, Кудугу. Єдина з-ця сполучає Уагадугу з Абіджаном (Берег Слонової Кості), довжина її в межах В. В. — 517 км. Автошляхів — 17,5 тис. км, у т. ч. 9 тис. км з твердим покриттям. Осн. статті експорту — худоба, продукти тваринництва, бавовна, арахіс; імпорту — споживчі та прод. товари. У зв'язі торгівлі осн. роль відіграють Франція, Японія, США, ФРН, Гана, Берег Слонової Кості. Грош. одиниця — афр. франк: 233,5 афр. франка = 1 доларові США (1976).

О. І. Полоса.

Медичне обслуговування. В 1971 в країні було 4675 лікарняних лі-

жок (8,5 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 99 лікарів (1 лікар на 59,6 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина населення В. В. неписьменна. Поч. освітою охоплено менше як одну чверть дітей. Поряд з держ. школами, де навчання безплатне, є приватні. Навчання франц. мовою. В 1975/76 навч. р. у поч. школах було 134 тис., у серед. навч. закладах — 17,8 тис. учнів, в ун-ті м. Уагадугу (засн. 1969) — 450 студентів. При ун-ті є 6-ка. Наук. установи: бюро наук. і тех. досліджень з 6-кою (понад 3,5 тис. шт.), ін-т бавовни й текст. пром.-сті, геол. служба, центр тропічного лісу, тропічний ін-т агрономічних досліджень, центр екон. і соціальних наук з 6-кою (понад 4,5 тис. томів).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. У В. В. видаються франц. мовою «Бюльєтен котідьєн д'інформасьйон» («Щоденний інформаційний бюлетень», з 1957), щотижнева газета «Обсерватор» («Спостерігач», з 1973) і двотижнева «Карфур африкен» («Африканське перехресття», з 1960) та ін. Заг. тираж усіх видань — 10 тис. приписників. Інформаційне агентство Ажанс де пресс Вольтаїк, засн. 1963. Радіомовлення і телебачення контролює урядова орг.-ція Радіодіффузіон-телевізіон Вольтаїк (Вольтійське радіомовлення-телебачення), засн. 1959. Радіомовлення ведеться з 1959 франц. і 13 місц. мовами (працюють 4 радіостанції). Телебачення — з 1963 О. В. Ткачов.

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житла В. В. круглі або прямокутні в плані, з конічними або плоскими дахами, іноді прикрашені розписами чи керамічними барельєфами з зображеннями людини і тварин. В Уагадугу — палац Моро наба (феод. правителя Мосі), збудований в афр. традиції. Здавна поширена ритуальна скульптура (маски, статуєтки). Меблі оздоблюються різьбленням. Розвинена ювелірна справа (металеві прикраси), художнє ткацтво. **Кіно.** Першу документальну стрічку «Опівночі: незалежність» випущено 1960. Знімаються переважно хронікальні й навч.-популярні короткометражні фільми. Перший худож. фільм «Кров нездолених» вийшов 1972 (реж. Д.-М. Колла). В 1974 укр. реж. І. Грабоваський поставив документальний фільм про В. В. «Ранок республіки». З 1969 в Уагадугу щороку відбуваються міжнар. кінофестивалі країн Африки.

Літ.: Верня В. П. Вчора і сьогодні Верхньої Вольти. М., 1962; Авліоніна Л. А. Современная Верхняя Вольта (Справочник). М., 1976.

ВЕРХНЯ МАНТІЯ Землі — одна з оболонок земної кулі; верхня частина мантиї Землі, що лежить під зовнішньою корою. Межею між ними є шар, який характеризується стрибкоподібним зростанням швидкості поширення поздовжніх сейсмічних хвиль — *Мохоровичича поверхня*. Глибина залегання верхньої мантиї Землі від 5 до 75 км; підшоша її лежить на глибині бли-



На одній з вулиць міста Уагадугу.

зько 1000 км. В. м. поділяється (зверху вниз) на субстрат, шар порід зниженої твердості і в'язкості, або *астеносферу*, і *Голіцину шар*, у якому спостерігається інтенсивне зростання швидкості поширення сейсмічних хвиль. Субстрат разом з земною корою становить *літосферу*. Вважають, що В. м. складає переважно з ультраосновних (перидотит) і основних (еклогіт) порід. Будова В. м. неоднорідна під різними тектонічними зонами, що проявляється в неоднакових значеннях швидкості сейсмічних хвиль, теплового потоку, густини в покриві В. м., наявності вогнищ рідкої *мазми* тощо. В багатьох тектонічних гіпотезах В. м. відводиться важлива роль. Вважають, що земна кора утворилася внаслідок виплавлення з речовини В. м., що тектонічні, магматичні, метаморфічні та ін. процеси значною мірою зумовлені явищами, які відбуваються не лише в земній корі, а й у верхній мантії Землі.

Лит.: Магнітний В. А. Внутреннее строение и физика Земли. М., 1965; Свейн Ф. Д. Физика Земли. Пер. с англ. М., 1972. В. Б. Соллогуб.

ВЕРХНЯ ПАЛАТА — одна з палат у двопалатному парламенті бурж. держав. Формується здебільшого шляхом призначення або спадкоємства (*палата лордів*) чи непрямих виборів (напр., *сенат* у Франції). Це відбиває антидемократичний характер бурж. парламентської системи.

ВЕРХНЯ САЛДА — місто обласного підпорядкування Свердловської обл. РРФСР, райцентр, на р. Салді (притока Тагілу). Залізнична станція. 52 тис. ж. (1977). Розвинуті металургійна й металообр. пром-сть. Засн. 1778, місто з 1938.

ВЕРХНЯ ТА НИЖНЯ ГРАНІ — важливі характеристики множин дійсних чисел. Верхньою гранню множини E (позначається $\sup E$) наз. найменше з чисел A , для яких виконується нерівність $x \leq A$, де x — елемент множини E . Для існування верхньої грані необхідно і достатньо, щоб множина E була обмежена зверху, тобто щоб існувало таке число A , що $x \leq A$ при будь-яких $x \in E$. Нижньою гранню множини E (позначається $\inf E$) наз. найбільше з чисел B , для яких виконується нерівність $x \geq B$. Аналогічно поняттям \sup та \inf для числових множин вводяться поняття \sup та \inf для будь-яких частково впорядкованих множин (див. *Множини теорія*).

Іноді верхню (нижню) грань множини наз. точною верхньою (нижньою) гранню, розуміючи при цьому під терміном «верхня (нижня) грань множини» будь-яке число, що обмежує її зверху (знизу).

ВЕРХНЯ ТЕСА — річка в Запорізькій і Дніпропетровській областях УРСР, ліва притока *Вовчої* (бас. Дніпра). Довж. 113 км, пл. бас. 1680 км². Частково використовується для водопостачання.

ВЕРХНЯЧКА (кол. Яворець) — селище міського типу Христинівського р-ну Черкаської обл. УРСР. Лежить у верхов'ї р. Умань (бас.

Пд. Бугу), за 5 км від залізничної станції Христинівка. 6,2 тис. ж. (1977). Заснована наприкінці 16 — на поч. 17 ст. Рад. владу встановлено в лютому 1918. Цукр. та цегельний з-д, відгодівельне об'єднання по вироб. яловичини, дослідно-селекційна станція. Середня і восьмирічна школи, філіал Христинівської муз. школи, лікарня. 2 будинки культури, клуб, 5 6-к. **ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬК** — місто Дніпропетровської обл. УРСР, райцентр. Лежить на р. Самоткані біля впадіння її в Дніпро, за 13 км від залізничної ст. Верхньодніпровськ. Виник у кін. 17 ст. як запорізький зимівник. У 1780 на його місці засновано слободу Григорівку, яку 1785 названо Новогригорівкою. З 1806 має сучас. назву. Під час революції 1905—07 у В. відбулися революц. виступи робітників і сел. заворушення. В січні 1918 у В. встановлено Рад. владу. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (21.VIII 1941—22.X 1943) у місті діяв підпільний райком партії. У В. — з-д: паперового устаткування, чавуноливарний, хлібний, молочний; пром. та побутового обслуговування комбінату, райсельгосптехніка.

4 загальноосвітні, музична та спортивна школи, с.-г. технікум бухгалтерського обліку, лікарня та поліклініка, будинок відпочинку. Палац культури, клуб, кінотеатр, 15 бібліотек. У В. бували О. С. Пушкін (1820), Т. Г. Шевченко (1843). У В. народився діяч Комуністичної партії і Рад. д-ви В. В. Щербіцький.

ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬКИЙ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМБІНАТ — підприємство металургійної промисловості. Розташований у м. Вільногірську Дніпроп. обл. Осн. продукція: цирконієвий, рутіловий, ільменітовий концентрати, цирконій знезалізнений, двоокис цирконію. Будівництво комбінату почато 1956 на базі Малинівського родовища титанових пісків. Першу чергу гірничо-збагачувального комплексу введено в дію 1961, другу — 1968. Обсяг вироб. продукції підприємства 1976 збільшився проти 1970 на 76,5%. В. г.-м. к. оснащено найновішим устаткуванням, яке забезпечує комплексне використання сировини. На комбінаті впроваджені конусні сепаратори для розподілу зернистих мінеральних сумішей, освоєно нові технологічні процеси, в т. ч. одержання знезалізненого циркону безкислотним способом на струминних млинах та ін.

В. А. Сторожко. **ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬКИЙ КРОХМАЛЕ-ПАТОКОВИЙ КОМБІНАТ** — підприємство крохмале-патокової промисловості по комплексній переробці кукурудзи на харчові, медичні та хімічні продукти. Розташований у смт Дніпропетровську Дніпроп. обл. Осн. продукція: крохмальна патока, кристалічна та мед. глюкоза, зелена патока (рідка глюкоза), крохмаль, гідрол. олія, кукурудзяні сухі корми, кукурудзяний агучений екстракт, рідкий кукурудзяний глотет — з кукурудзяного зерна, тех. фурфурол — з кукуруд-

зяного стрижня. Будівництво В. к.-п. к. почато 1953. Введено в дію 1960. До складу комбінату входять з-ди: крохмальний, патоки і глюкози, кормів і олії, гідролізо-фурфуролний. У 1976 на комбінаті було вироблено (тис. т): патоки — 93,3, глюкози — 14,0, сухого крохмалю — 15,9, фурфуролу — 2,8. Підприємство оснащено сучас. технікою, рівень механізації і автоматизації осн. виробничих процесів 1976 становив 68%. Комбінат — безвідходне підприємство з високою екон. ефективністю виробництва.

Е. Г. Бондар. **ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬКИЙ РАЙОН** — на Пн. Дніпропетровської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 87 тис. чол. (1977). В районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 9 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Верхньодніпровськ. В. р. лежить у межах Придніпровської височини. Корисні копалини: буре вугілля, буд. матеріали тощо.

Річки: *Омельник*, *Домоткань*, *Самоткань* (притоки Дніпра). Територію району на Пн. Сх. омиває Дніпроздеське водосховище. Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Підприємства гірничодобувної, маш.-буд., харч., скляної пром-сті. Найбільші з них: верхньодніпровський гірничо-металург. комбінат (м. Вільногірськ), з-д паперового устаткування; Вільногірський з-д електровакуумного скла, Верхньодніпровський крохмале-патока. комбінат (смт Дніпропетровське). Комбінат побут. послуг (Верхньодніпровськ) та 12 будинків побуту. В с. г. переважають землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 82,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 67,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 14,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, багаторічні трави. Розвинуті овочівництво, баштанництво.

У В. р. — 12 колгоспів, племзавод, племптахордгосп, птахофабрика, райсельгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Верхньодніпровськ, Верхівцеве,



Д. Верхов.



Е. Верхарі.



ВЕРХНЬО-ЛИПИЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ



В. М. Верховинець.

Вільногірськ. Автошляхів—342 км, у т. ч. з твердим покриттям—329 км. В районі — 39 заг.-освітніх, 3 муз. і спортивна школи; металург. та с.-г. бухгалтерського обліку технікуми; 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, кістково-туберкульозний санаторій, будинок відпочинку. 12 будинків культури, 18 клубів, 3 кінотеатри, 35 кіноустановок, 88 б-к. У с. Мишурино Розі В. р. народився один з передовиків с. г. Рад. України М. О. Озерний.

ВЕРХНЬОЛИПИЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення 1—2 ст. біля с. Верхньої Липиці Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. Виявлене 1960, досліджували його 1962—64. Відкрито залишки земляних і напівземляних жител, госп. ям. Знайдено уламки глиняного, переважно ліпного, посуду, залізні ножі, шила, шпори, бронзові фібули (застібки), срібні монети рим. імператриці Фаустини Молодшої (2 ст.), гему з зображенням Гермеса, намистини, кістяні ковзани, обгоріле зерно тощо. Поблизу с. Верхньої Липиці в кін. 19 ст. досліджено одностовпний поселення могильник, від якого дістала назву *липицька культура*.

ВЕРХНЬОРОГАЧИЦЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Сх. Херсонської обл. УРСР. Утворений 1966. Пл. 1 тис. км². Нас. 16,3 тис. чол. (1977). В районі — 22 населені пункти, підпорядковані селищній та 5 сілським Радам народних депутатів. Центр — смт *Верхній Рогачик*.

Поверхня рівнинна, розчленована густою сіткою ярів. Корисні копалини: пісок, глина. На Зх. район омивається Калковським водосховищем. Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: верхньорогачицький маслозавод, харч. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Верхній Рогачик). Осн. напрям розвитку с. г. — вироб. зерна, м'яса та молока. Площа с.-г. угідь 1977 становила 68,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 64,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, ріпизна. У В. р. — 10 колгоспів, у т. ч. риболовецький, радгосп, райсільгосптехніка.

Автошляхів — 158 км, у т. ч. з твердим покриттям — 124 км. У В. р. — 18 заг.-освітніх та музич-

на школи, 17 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 7 будинків культури, 11 клубів, 2 кінотеатри, 23 кіноустановки, 20 бібліотек.

ВЕРХНЬОТОРЕЦЬКЕ (до 1978 — Скотувата) — селище міського типу Ясинуватського р-ну Донецької обл. УРСР. Залізнична станція, 4,2 тис. ж. (1978). Колгосп, комбінат побутового обслуговування Середня школа, лікарня, поліклініка. Палац культури, б-ка. Засн. 1772.

ВЕРХНЬОУДІНСЬК — колишня (до 1934) назва м. Улан-Уде. **ВЕРХНЬОШЕЛЕПНА ПАЗУХА**, гайморова порожнина — придаткова порожнина носа, розміщена в тілі верхньошелепної кістки (див. мал. до ст. *Череп*). Отвором, який міститься у верхній частині внутр. стінки, сполучається з порожниною носа. Вистелена слизовою оболонкою, що вкриває окістя. Див. також *Гайморит*.

ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ, пріоритет закону — принцип, що визначає провідну, визначальну роль закону в правовій системі, забезпечує його вищу юридичну силу щодо будь-яких ін. актів. Реальність і повнота В. з. зумовлюються гол. чин. класовою суттю д-ви і права. За монополістичного капіталізму В. з. нерідко перетворюється на фікцію. В соціалістичному суспільстві В. з. є необхідним засобом забезпечення повновладдя трудящих, становить складовий елемент *соціалістичної демократії*; в правовому відношенні воно є неодмінною вимогою і водночас гарантією *соціалістичної законності*. В СРСР пріоритет закону забезпечується тим, що його видають виключно найвищі органи держ. влади — *Верховна Рада СРСР*, Верховні Ради союзних і авт. республік. Закон не потребує затвердження з боку будь-якого ін. органу д-ви, не може бути зупинений, змінений або скасований будь-яким органом, крім того, що видав його. У разі розбіжності між законом та ін. внутрідерж. правовим актом останній скасовується або приводиться у відповідність із законом. Закони СРСР мають пріоритет щодо законів союзних і авт. республік.

ВЕРХОВИНА — народна назва високогірної зони в межах *Карпат Українських*. Являє собою вододільну область у верхніх річках Стрию, Дністра, Ужу і Латориці. Малолісна, з невисокими перевалами (Ужодзький, Верещий).

ВЕРХОВИНА (до 1962 — Жаб'є) — селище міськ. типу Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр, на р. Чорному Черемші (бас. Пруту), за 31 км від залізничної станції Ворохта, 5,2 тис. ж. (1977). У писемних джерелах с. Жаб'є вперше згадується 1424 (перебувало під владою феодальної Польщі); з 1772 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Жителі села брали участь в антифеод. русі *отришків*, зокрема в складі загонів О. *Довбуша*, В. *Байрака*, І. *Бойчука* тощо. В 1919 Жаб'є загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі села були учасниками сел. повстання 1920 за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад.

Україною. В 1939 в складі Зх. України возз'єднано з Українською РСР. З 1962 — с-ще міського типу. Лісокомбінат, сироворний цех Косівського маслозаводу, з-д мін. вод; побутового обслуговування та комунальних підприємств комбінат, виробниче відділення Косівської райсільгосптехніки, міжколгоспна буд. організація. 8 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 9 лік. закладів. Будинки культури, 6 клубів, 6 б-к. В селі бували укр. письменники І. Я. Франко, В. С. Стефаник, О. Ю. Кобилянська, Марко Черемшина, О. С. Маковея, М. М. Коцюбинський і Леся Українка.

«ВЕРХОВИНА», Заслужений Прикарпатський ансамбль пісні і танцю УРСР — професійний вокально-хореографічний колектив. Створений 1946 в Дрогобичі з учасників худож. самодіяльності нафтовиків. У 1946—70 колектив очолював засл. діяч мист. УРСР О. Корчинський, з 1970 худож. керівник — засл. арт. УРСР О. Воллинець. У складі «В» — хор, тап. група й оркестр. Колектив збирає і пропагує муз. фольклор Прикарпаття (вокально-хореографічна композиція «Ми з Прикарпаття», хореограф. картина «Ранок Верховини», прикарпатський танок з дзвіночками та ін.); виконує укр. нар. пісні і танці, твори рад. композиторів. У 1972 «В.» присвоєно звання засл. колективу УРСР.

ВЕРХОВІНЕЦЬ Василь Миколайович (справж. прізвище — Костів; 3.I.1880, с. Старий Мизув, тепер Долинського р-ну Івано-Франківської обл. — 11.IV.1938) — український рад. етнограф, хореограф, диригент, етнограф, педагог. У 1899 закінчив Самбірську учительську семінарію. В 1899—1906 — хорист і актор у театрі товариства «Руська бесіда» у Львові; 1906—19 — актор, хормейстер і диригент у Театрі *Миколи Садівського*. В 1919—32 — викладач співу в Полт. пед. ін-ті і в муз.-драм. ін-ті в Києві.

Автор першого укр. посібника з хореографії «Теорія українського народного танцю» (1919), збірки дитячих ігор з піснями «Весняночка» (1925), етнограф. запису «Весілля в с. Шпиченці» (1912), а також масових революц. пісень, хорів, романсів, обробок нар. пісень.

«ВЕРХОВІНСКА ГОСПОДАРСЬКА АКЦІЯ» — економічна політика, яку в кін. 19 — на поч. 20 ст. проводив на Закарпатській Україні угорськ. бурж. уряд в інтересах посилення мадяризації укр. населення. Керівництво «В. г. а.» очолював Е. Еган. Щоб привернути до себе куркульство, перетворити його на опору колоніальної політики, угор. уряд подавав йому екон. допомогу, здавав в оренду землі, насаджував зразкові куркульські г-ва, відкривав кредити, споживачі й молочарські спілки та ін. Землю орендували 4303 куркульські г-ва. «В. г. а.» мала своїм завданням відвернути селянство від революц. боротьби, а також зменшити еміграцію селян і тим збергти в краї дешеву робочу силу для зем. магнатів.



ВЕРХОВИНСЬКИЙ ВОДОДІЛЬНИЙ ХРЕБЕТ — гірський хребет у *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР. Простягається від р. Ужу до верхів'я р. Ріки. Вис. від 800 до 1405 м. Хребет має звивисті лінії гребенів, дуже розчленовані схили, багато зручних перевалів (Ужодський, Верецький, Воловецький та ін.). На крутих схилах — ялиновий і буковий ліси. Район туризму.

ВЕРХОВИНСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 32,2 тис. чол. (1977). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований селищній і 16 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Верховина*.



Рельєф гірський. Район лежить у межах *Карпат Українських* (масив Чорногора, *Покутсько-Буковинські Карпати*, *Чивчинські гори*, *Гриняєв*). Корисні копалини: вапняки, пісковики, мергель, гравій, графіт, галеніт; є мінеральні джерела. Найбільші річки — *Чорний Черемош* і *Білий Черемош*. Ґрунти бору лісові, гірсько-підзолисті, гірсько-лучні та ін. Ліси (ялина, смерека, бук, береза, вільха) займають 87,5 тис. га. З вис. 1000—1200 м — гірські луки (полонини).

Осн. галузь пром-сті — лісова, є підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: верховинський лісокомбінат і 3-д мінеральних вод. Допоміжні промисли (вироби з дерева, вовни, шкіри). Працюють комбінат побутового обслуговування (Верховина) та 9 будинків побуту. Гол. галузь с. г. — тваринництво (скотарство м'ясо-мол. напрям, вівчарство). У В. р. — 6 колгоспів, вівцеплемзавод, міжгосподарське об'єднання по відгодівлі овець, виробниче відділення Косівської райлісгосптехніки. Автошляхів — 295 км, у т. ч. 256 км з твердим покриттям. В районі — 35 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 47 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 15 будинків культури, 23 клуби, 41 кіноустановка, 37 6-к. У с. Криво-

рівні В. р. — літ.-меморіальний музей І. Я. Франка, який часто відвідував це село, в с. Красноілові — музей атеїзму.

ВЕРХОВИНЦІ — українці, які живуть на Верховині, тобто на обох схилах Українських Карпат, і частково на *Пряшівщині* (ЧССР). В. поділяються на три етнографічні групи: *гуцулі, бойків і лемків*.

ВЕРХОВНА РАДА СРСР — найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган СРСР. Створена відповідно до Конституції СРСР 1936. Складається з двох рівноправних палат — *Ради Союзу* і *Ради Національностей*. За Конституцією СРСР 1977 обирається на 5 років усіма громадянами СРСР, які досягли 18 років, шляхом загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Депутатами В. Р. СРСР можуть бути обрані громадяни СРСР, які досягли 21 року. Обидві палати складаються з рівної кількості депутатів. Рада Союзу обирається по *виборчих округах* з рівною кількістю населення. Рада Національностей обирається за нормою: 32 депутати від кожної союзної республіки, 11 депутатів від кожної *автономної радянської соціалістичної республіки*, 5 депутатів від кожної *автономної області* та один депутат від кожного *автономного округу*. До В. Р. СРСР обираються кращі представники робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, держ. і парт. діячі. В. Р. СРСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені ст. 73 Конституції СРСР до відання Союзу РСР. При цьому прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін, прийняття до складу СРСР нових республік, затвердження утворення нових авт. республік і авт. областей, затвердження держ. планів економічного і соціального розвитку СРСР, Державного бюджету СРСР і звітів про виконання їх, утворення підзвітних В. Р. СРСР органів СРСР здійснюються виключно В. Р. СРСР. Верховна Рада СРСР обирає *Президію Верховної Ради СРСР*, утворює Уряд — *Раду Міністрів СРСР*, обирає *Верховний Суд СРСР*, утворює Комітет народного контролю

СРСР, призначає *Генерального прокурора СРСР*. В. Р. СРСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй держ. органів. Коли вона визнає за необхідне, вона створює слідчі, ревізійні та інші комісії в будь-якому питанні. Кожна палата В. Р. СРСР обирає Голову і чотирьох його заступників, а також обирає з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання В. Р. СРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів СРСР та ін. рішень В. Р. СРСР і її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і організацій (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*). Засідання В. Р. СРСР проводяться в сесійному порядку. Сесії В. Р. СРСР скликаються двічі на рік Президією В. Р. СРСР. Позачергові сесії скликаються Президією В. Р. СРСР з її ініціативи, а також на пропозицію союзної республіки або не менш як третини депутатів однієї з палат (див. *Сесії Рад народних депутатів*). Сесії В. Р. СРСР складаються з роздільних і спільних засідань палат, а також засідань постійних комісій палат або комісій В. Р. СРСР, що проводяться в період між ними. Голови палат керують засіданнями відповідних палат і видають їхнім внутрішнім розпорядком. Спільні пленарні засідання Палат В. Р. СРСР ведуть по чергові голови Ради Союзу і Ради Національностей. Порядок діяльності В. Р. СРСР та її органів визначається *регламентом Верховної Ради СРСР* та ін. законами СРСР, які видаються на основі Конституції СРСР

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних республік. К., 1977; Брежнев Л. І. О Конституції СССР. М., 1977.

Я. Я. Колотуха.

ВЕРХОВНА РАДА УРСР — найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган Української РСР. Створена відповідно до Конституції УРСР 1938. За Конституцією СРСР 1977 та Конституцією УРСР 1978 обирається на 5 років усіма громадянами республіки, які досягли 18 років, шляхом загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Депутатами В. Р. УРСР можуть бути обрані громадяни УРСР, які досягли 18 років. В. Р. УРСР обирається в складі 650 депутатів з кращих представників робітн. класу, колгоспників, інтелігенції, держ. і парт. діячів республіки. Вибори проводяться по *виборчих округах* з рівною кількістю населення. В. Р. УРСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені *Конституцією СРСР* і *Конституцією УРСР* до відання республіки. При цьому прийняття Конституції УРСР, внесення до неї змін, затвердження держ. планів економічного і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету УРСР та звітів про виконання їх, утворення підзвітних В. Р. УРСР органів здійснюється виключно В. Р. УРСР. Вона обирає *Президію Верховної Ради УРСР*, утворює Уряд республіки — *Раду Міністрів УРСР*, обирає *Верхов-*

Вибори до Верховної Ради УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
26.VI 1938	1-е	304
9.II 1947	2-е	415
25.II 1951	3-е	421
27.II 1955	4-е	435
1.III 1959	5-е	457
3.III 1963	6-е	469
12.III 1967	7-е	469
13.VI 1971	8-е	484
16.VI 1975	9-е	570

Вибори до Верховної Ради СРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів		
		До Ради Союзу	До Ради Національностей	Всього
12.XII 1937	1-е	569	574	1143
10.II 1946	2-е	682	657	1339
12.III 1950	3-е	678	638	1316
14.III 1954	4-е	708	639	1347
16.III 1958	5-е	738	640	1378
18.III 1962	6-е	791	652	1443
12.VI 1966	7-е	767	750	1517
14.VI 1970	8-е	767	750	1517
16.VI 1974	9-е	767	750	1517

ВЕРХОВНА СОЦІАЛІСТИЧНА ІНСПЕКЦІЯ УКРАЇНИ



О. С. Верховод.



П. П. Вержгора.

ний Суд УРСР, утворює Комітет народного контролю УРСР. В. Р. УРСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй держ. органів. В. Р. УРСР обирає на строк своїх повноважень Голову В. Р. УРСР та чотирьох його заступників. Голова В. Р. УРСР керує засіданнями В. Р. УРСР та видає її внутрішній розпорядок. Для попереднього розгляду і підготовки питань, що відносяться до видання В. Р. УРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів УРСР та інших рішень В. Р. УРСР та її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і організацій В. Р. УРСР обирає з числа депутатів постійної комісії В. Р. УРСР (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*). У разі, коли В. Р. УРСР визнає за необхідне, вона створює слідчі, ревізійні та інші комісії в будь-якому питанні. Засідання В. Р. УРСР проводяться в сесійному порядку. Сесії В. Р. УРСР скликаються її Президією двічі на рік. Позачергові сесії скликаються Президією за її ініціативою, а також на пропозицію не менш як третини депутатів В. Р. УРСР. Сесії В. Р. УРСР складаються з засідань Верховної Ради, а також засідань постійних комісій або інших комісій В. Р. УРСР, що проводяться в період між ними (див. *Сесії Рад народних депутатів*). Порядок діяльності В. Р. УРСР та її органів визначається *регламентом Верховної Ради УРСР* та ін. законами УРСР, що видаються на основі Конституції СРСР і Конституції УРСР.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1978. Див. також літ. до ст. *Верховна Рада СРСР*.

Я. Я. Колотуха.
ВЕРХОВНА СОЦІАЛІСТИЧНА ІНСПЕКЦІЯ УКРАЇНИ (ВСІУ) — найвищий контрольний орган республіки; створений урядом України в січні 1919. До травня 1919 існувала в орг. єдності з Наркоматом держ. контролю УРСР, на чолі якого М. О. Скрипник був одночасно головою ВСІУ. 5.V 1919 перетворена на самостійний Наркомат соціалістичної рад. інспекції України, який об'єднував Вищу адм.-політ. інспекцію, *Вищу військову інспекцію України*, Вищу інспекцію нар. г-ва і Вищу інспекцію шляхів і зв'язку. ВСІУ інспектувала й контролювала відповідність діяльності всіх установ республіки загально-політ. курсові Рад. алади. В 1920 створено елітний орган держ. контролю — Наркомат РСІ (див. *Робітничо-селянська інспекція*).

Л. М. Майнєскулов.
ВЕРХОВНИЙ ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧИЙ — найвищий керівник збройними силами держави (коаліції д-в), звичайно у воєнний час, а іноді й у мирних умовах. У Росії посаду В. г. вперше запроваджено в липні 1914. В Рад. Республіці першим В. г. був М. В. Криленко [9 (22).XI 1917 — 5.III 1918]. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 В. г. 8.VIII 1941 призначено Й. В. Сталіна — Генерального секретаря ЦК ВКП(б) і Голову РНК СРСР. За конституційним рядом д-в В. г. є глава держави

ВЕРХОВНИЙ КАСАЦІЙНИЙ СУД УРСР — судовий орган, створений декретом РНК УРСР, опублікованим 16.IV 1919, для розгляду скарг на вироки *революційних трибуналів*. Діав у складі голови і чотирьох членів суду на правах відділу Наркомату юстиції УРСР. Мав право скасовувати оскаржені вироки, повертаючи справи до ревтрибуналу або приймаючи їх до свого провадження. В 1921 був перетворений на Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК, який існував до створення *Єдиного Верховного трибуналу УРСР*.

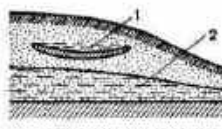
ВЕРХОВНИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТРИБУНАЛ ПРИ ВУЦВК — судовий орган для розгляду справ про контрреволюційні злочини. Утворений 15.IV 1919. Найважливіші справи до В. р. т. передавалися ВУЦВК, РНК УРСР і Народним комісаріатом юстиції. Вироки В. р. т. були остаточними. 27.IV 1921 був створений Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК, який, діючи водночас з В. р. т., об'єднував і спрямовував діяльність усіх революц. трибуналів УРСР. У червні 1921 Верховний революційний трибунал і Верховний касаційний трибунал було об'єднано в *Єдиний Верховний трибунал УРСР*.

ВЕРХОВНИЙ СУД — найвищий судовий орган у ряді держав. Функції і повноваження В. с. визначаються конституцією. В соціалістичних країнах організація і діяльність В. с. відповідають демократичним принципам соціалістичного правосуддя. В. с. у цих країнах здійснюють розгляд особливо важливих справ по суті; судовий нагляд за діяльністю всіх судів д-ви; видають роз'яснення з питань суд. практики тощо (див., зокрема, *Верховний Суд СРСР*, *Верховний Суд УРСР*). В. с. бурж. д-в є одним із знарядь здійснення і зміцнення панування експлуататор. класів. До компетенції сучас. бурж. В. с. входить розв'язання спорів між складовими частинами д-ви (штатами, землями, кантонами), розгляд справ про злочини найвищих чиновників, розгляд *апеляцій* на рішення ін. судів країни. Крім того, в деяких д-вах (США, Японія) В. с. здійснює функції тлумачення конституції та ін. держ. актів.

ВЕРХОВНИЙ СУД СРСР — найвищий судовий орган СРСР, що здійснює нагляд за судовою діяльністю судів СРСР, а також судів союзних республік у межах, встановлених законом. Уперше створений 1924 відповідно до *Договору про утворення СРСР*, яким передбачалась організація В. С. СРСР при ЦВК СРСР. За конституцією СРСР (ст. 152, 153) В. С. СРСР обирається *Верховною Радою СРСР* у складі Голови, його заступників, членів і нар. засідателів строком на 5 років. До складу Верховного Суду СРСР входять за посадою голови Верх. Судів союзних республік. Організація і порядок діяльності В. С. СРСР визначаються Законом про Верховний Суд СРСР. В. С. СРСР діє в складі Пленуму та суд. коле-

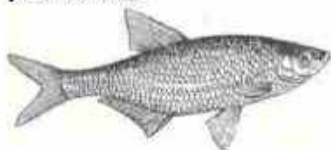
гій (у цивільних, кримінальних справах, військовій). Пленум розглядає протести на рішення, вироки і ухвали суд. колегій В. С. СРСР, а також на постанови пленумів, президій Верх. Судів союзних республік, дає судам керівні роз'яснення щодо застосування законодавства при розгляді конкретних справ, розглядає матеріали узагальнення суд. практики тощо. Колегії як суди 1-ї інстанції розглядають справи виняткової ваги, віднесені законом до їхньої *підсудності*. Колегії В. С. здійснюють *перегляд у порядку судового нагляду* по протестах на рішення, вироки і ухвали Верховних Судів союзних республік, а також на вироки військ. трибуналів. В. С. СРСР користується правом законодавчої ініціативи. При ньому існує наук.-консультаційна рада. В. С. СРСР видає «Бюлетень Верховного Суду СРСР».

О. Н. Якименко.
ВЕРХОВНИЙ СУД УРСР — найвищий судовий орган республіки, що здійснює нагляд за судовою діяльністю всіх судових органів УРСР у межах, встановлених законом. Уперше створений відповідно до Положення про судострій республіки, прийнятого 16.XII 1922. Попередником В. С. УРСР був *Єдиний Верховний трибунал УРСР*. За *Конституцією УРСР* В. С. УРСР обирається *Верховною Радою УРСР* у складі Голови, його заступників, членів і нар. засідателів строком на 5 років. Порядок організації й діяльності В. С. УРСР визначається Законом про нього. В. С. республіки діє в складі Пленуму (здійснює *перегляд у порядку судового нагляду* по протестах на рішення, вироки й ухвали суд. колегій В. С. УРСР) та суд. колегій у цивільних і кримінальних справах. Колегії, як суди 1-ї інстанції, розглядають особливо важливі справи, віднесені законом до їхньої *підсудності*; здійснюють перегляд касаційних скарг і протестів на рішення, вироки та ухвали обл. судів, протестів у порядку суд. нагляду, а також протестів на постанови президій обл. судів. В. С. УРСР користується правом *законодавчої ініціативи*. Для розгляду орг. питань роботи В. С. УРСР діє Президія В. С. УРСР у складі Голови, заступників Голови і членів Верховного Суду УРСР. О. Н. Якименко.
ВЕРХОВІД Олександр Олександрович (н. 17.VII 1932, с-ще Кринична, тепер у складі м. Макіївки Донецької обл.) — новатор виробництва в хімічній промисловості, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1960. Працюючи старшим апаратником на виробничому об'єднанні «Азот» м. Северодонецька Ворошиловгр. обл., виступив ініціатором руху за введення нових технологічних процесів в оптимальних режимах, досяг високих показників у виконанні виробничих планів, соціалістичних зобов'язань. Делегат XXV з'їзду Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна. О. М. Семченко.
ВЕРХОВІДКА, уклея (*Alburnus alburnus*) — риба родини *коропові*. Тіло (довж. до 20 см, маса до 50 г) видовжене, стиснене з боків;



Водопроникні верстви (зверху вниз):
1 — поверховий;
2 — ґрунтові води.

рот кінцевий, звернений угору. Луска відносно тонка, при дотику легко відпадає й приклеюється до рук (звідки й друга назва). Поширена в прісних водах Зх. Європи і Європ. частини СРСР, у т. ч. в УРСР. Живиться переважно зоопланктоном (див. *Планктон*). Статевозрілою стає на 2—3-му році життя. Ікру відкладає в травні — липні. Малоцінна пром. риба. Має значення як корм для судака, щуки, білизни.



Верховодка.

ВЕРХОВОДКА — тимчасове або сезонне згущення безпалірих приповерхневих підземних вод. Утворюється періодично на невеликих за площею ділянках водопроникних або слабо водопроникних гірських порід (див. *Водопроникність гірських порід*) внаслідок інфільтрації атм. опадів і поверхневих вод, а також конденсації водяної пари, що в теплу погоду надходить у верхні горизонти порід. В. — одне з джерел живлення *грунтових вод*.

ВЕРХОЯНСЬКИЙ ХРЕБЕТ — гірська країна на Сх. Азіатської частини СРСР, в Якутській АРСР. Довж. 1200 км, шир. від 100 до 250 км. Вис. до 2389 м. Складається з осадочних порід. Є виходи гранітів, діабазів тощо. В. х. розчленований численними річками басейнів Лени, Омолю, Яни та ін. По долинах річок — модринові, соснові, березові ліси. На схилах — зарості чагарникової вільхи, полярної верби, берези, вище — гірська тундра. На найвищих вершинах — холодна арктична пустеля. Поширена *багаторічна мерзлота*. Родовища золота, олова тощо.

ВЕРХРАТСЬКИЙ Іван Григорович (26.IV 1846, с. Більче, тепер Більче-Золоте Боршівського р-ну Терноп. обл. — 29.XI 1919, Львів) — український філолог, письменник і природознавець. Дійсний член Наукового т-ва ім. Шевченка і перший голова його математико-природничо-медичної секції. Закінчив філологічний ф-т Львів. ун-ту (1868) і природничі курси в Кракові (1874). В. належали праці з укр. діалектології й лексикології («Про говір галицьких лемків», 1902; «Дещо до говору буковинсько-руського», 1908; «Говір батюків», 1912). Автор ліричних віршів, перекладів з польс. мови (Ю. Словацького та ін.). Написав укр. мовою підручники для серед. шкіл із зоології, ботаніки й мінералогії. *Тв.*: Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної, в. 1—6. Львів, 1864—79; Знадоба до словаря южноруського. Львів, 1877; Знадоба для пізнання уторсько-руських говорів, ч. 1—2. Львів, 1899—1901.

ВЕРШІГОРА Петро Петрович [3(16).V 1905, с. Северинівка, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР — 27.III 1963, Москва] — російський рад. письменник, Герой Радян-

ського Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Закінчив Одес. консерваторію (1930), працював актором, з 1938 — режисер Київ. кіностудії. В роки Великої Вітчизн. війни — один з командирів у партизанському з'єднанні С. А. Ковпака, генерал-майор. Книжки «Люди з чистою совістю» (1946; Держ. премія СРСР, 1947), «Карпатський рейд» (1950), «Рейд на Сан і Віслу» (1959) — присвячені партизанській боротьбі. В. — автор зб. оповідань і повістей «Переправа. Невидадані пригоди» (1961), роману «Рідний дім» (1962). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Люди з чистою совістю. К., 1975.

ВЕРШІНА ГІРСЬКА — найвища частина гірського хребта або гори. Найвищі В. г. світу — *Джомолунгма* (8848 м) у Гімалаях, Чогорі (8611 м) у Каракорумі; в СРСР *Комунізм пік* (7495 м) на Памірі та ін., на Україні — *Говерла* (2061 м) в Карпатах Українських.

ВЕРШИНІН Костянтин Андрійович [21.V (3.VI) 1900, с. Боркіно, тепер Санжурського р-ну Кірово-ської обл. — 30.XII 1973, Москва] — рад. військ. діяч, Головний маршал авіації (1959), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. В 1941—45 командував ВПС і повітр. армією Пд. фронту (з 1941), ВПС Закавказ. фронту (з 1942), 4-ю повітр. армією (1942—43). В 1946—49 — головнокоманд. ВПС, заст. міністра оборони СРСР. З 1949 командував військами Бакінського округу ППО, потім — ППО країни. З 1957 — головнокоманд. ВПС і заст. міністра оборони СРСР. З 1969 — на відповідальній роботі в М-ні оборони СРСР. На XIX з'їзді партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XXII і XXIII з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликання. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЕРШИНІНА Людмила Іванівна (н. 22.I 1928, Дніпропетровськ) — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1961. У 1943 закінчила Дніпроп. театр. уч-ще. В 1948—54 — актриса Дніпроп. обл. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка, 1956—58 — Львів. академічного укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. З 1958 — в Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Офелія («Гамлет» Шекспіра), Олена («Мішанин Горького»), Зінка («Макар Діброва» Корнійчука), Мотя («Рим, 17, до запитання» Зарудного), Емілія Марті («Засіб Макропулоса» Чапека). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ВЕРШКИ — молочний продукт з великим вмістом жиру. Одержують сепаруванням (розділенням) свіжого молока на вершки і знежирене молоко. В. містять білки, молочний цукор, мінеральні речовини, вітаміни. Випускають В. жирністю 10, 20 і 35%, а також згу-

щені і сухі. Осн. масу В. переробляють на *масло вершкове*. В. використовують також для виготовлення сметани, морозива тощо.

ВЕРШНИКИ — один з привілейованих станів у Стародавніх Афінах, Стародавньому Римі та інших античних державах. В. з'явилися у війсьکو верхи на конях. У Стародавніх Афінах стан В. оформили *Солона реформи* (поч. 6 ст. до н. е.), в Римі — *реформа Сервія Туллія* (6 ст. до н. е.). З кін. 1 ст. до н. е. звання В. стало спадковим. З 1 ст. н. е. з В. комплектувався командний склад армії, вони обіймали також ряд посад по управлінню провінціями. Стан В. у Римі існував до 4 ст.

ВЕРЬОВКА Григорій Гурійович [13(25).XII 1895, м. Березна, тепер смт Менського р-ну Чернігів. обл. — 21.X 1964, Київ] — український рад. композитор, хоровий диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. У 1918—21 вивчав теорію композиції у Б. *Яворського* в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка, який закінчив екстерном 1933 як диригент. Викладав хорове диригування у муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка 1923—27, з 1931 — у консерваторії (з 1947 — професор). У 1943 організував і до 1964 був худож. керівником і гол. диригентом *Українського народного хору* (з 1964 — його імені). Автор хорових масових пісень, кантат, обробок укр. нар. і революц. пісень, інструм. композицій, музики до драм. вистав (зокрема, «Назар Стодоля» Шевченка, 1941). Стилістика творів В. близька до нар. багатоголосся («Ой як стало зелено», «Ой чого ти, земле, молодіти стала», «Комсомольці, вперед!» та ін.). Серед творів великої форми — кантата «Ми ковалі своєї долі» (слова П. Тичини). Нагороджений орденом Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968.

Лит.: Григорій Верьовка. К., 1972. **ВЕС** — скорочена назва *вітроелектричної станції*.

«ВЕСЕЛА БРИГАДА» — журнал для піонерів і школярів. Орган ЦК ЛКСМУ та Наркомосу УРСР. Виходив у Харкові 1931—37. Завданням журналу було допомагати піонерам і учням в організації позашкільної роботи. В 1937 «В. б.» об'єднано з журналом «Піонерія».

ВЕСЕЛЕ — селище міського типу Запорізької обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Нововесела. 10,3 тис. ж. (1977). Засн. 1812. Рад. владу проголошено в січні 1918. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (18.IX 1941—26.X 1943) у В. діяв підпільний райком партії. З 1957 — с-ще міськ. типу. З-ди: сухого знежиреного молока, прод. товарів, госп. товарів, «Продмаш», комбікормовий, консерв., залізобетон. виробів, асфальтовий; елеватор, міжкол. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична та спортивна школи, лікарня. Будинки культури, 5 клубів, кінотеатр, 8 бібліотек.



К. А. Верминін.



Л. І. Вершиніна.



Г. Г. Верьовка.

ВЕСЕЛИНІВ- СЬКИЙ РАЙОН

ВЕСЕЛИНІВСЬКИЙ РАЙОН — на Зх. Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 31,9 тис. чол. (1977). В районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 10 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Веселинове*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: вапняки, піски, глини. Найбільша річка — Чичиклія — притока Південного Бугу, який тече вздовж пн.-сх. межі району. Ґрунти черно-



землі. Розташований у степовій зоні.

Пром-сть спеціалізується на переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства: веселинівські сухого знежиреного молока, комбикормовий та конопляний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Веселинове). У с. г. переважає виробн. зерна, м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1977 становила 100,9 тис. га, в т. ч. орні землі — 82,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, просо, соняшник. Розвинуті садівництво і виноградарство. У цьому районі — 12 колгоспів, 4 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол Колодівка та залізничні станції Веселинове, Новокатеринівка, Перевінець. Автошляхів — 304 км, у т. ч. з твердим покриттям — 145 км. В районі — 26 заг.-осв., музична та спортивна школи, сільсь. профес.-тех. уч-ще, 33 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 12 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 32 бібліотеки.

М. П. Подима.
ВЕСЕЛИНОВЕ — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр, на р. Чичиклії (прит. Пд. Бугу). Залізнична станція. 6,4 тис. ж. (1977). Засн. в кін. 18 ст. (в 2-й пол. 19 ст. — с. Олександрівка). Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 В. — с-ще міськ. типу. З-ди: сухого знежиреного молока, комбикормовий, конопляний та хлібний, млин, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Дві заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

«ВЕСЕЛІ БОКОВЕНЬКИ» — дендрологічний парк. Розташований у Долинському р-ні Кіровоградської обл. в долині р. Бокovenьки. Закладений у 1893 р. М. Л. Давидовим за проектом укр. художника-пейзажиста І. І. Падалки: в оформленні брав участь також відомий рос. парковод-ботанік О. Є. Регель. Парк розбитий у ландшафтному стилі на пл. 116 га. За

Рад. влади «В. Б.» взято під охорону держави як пам'ятник садово-паркового мистецтва. На базі дендропарку створено (1962) селекційно-дендрологічну станцію «В. Б.» (заг. площа 543 га), яка є наук.-експериментальною базою Укр.-д. ін-ту лісового г-ва і агроліс.-меліорації. У «В. Б.» налічується понад 960 видів і форм дерев та чагарників, серед них такі рідкісні, як дуб гірський, кипарисовик нутканський, тюльпанне дерево та ін. види рослин з різних континентів. За роки Рад. влади у парку виведено змистові форми горіха волоського, різні сорти фундука, а також ряд гібридних форм дуба і тополі.

П. П. Бадалов.
ВЕСЕЛІВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 26,1 тис. чол. (1977). В районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Веселе*. В. р. розташований у межах Причорноморської низовини. Поверхня рівнинна. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Підприємства харч. і маш.-буд. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: веселівські з-ди прод. товарів, сухого знежиреного молока, консервний, залізобетонних виробів, асфальтовий, «Продмаш». Працює комбінат побуто-



го обслуговування (Веселе). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 101,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 98,2 тис. га. Зрошується 10 тис. га (Пн.-Рогацька зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, просо, соняшник, ріпича. В тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство і свинарст-

«Веселі Бокovenьки». Вид центральної частини парку з боку греблі Великого ставу.



во, У В. р. — 13 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізнична станція Нововесела. Автошляхів — 120 км (усі з твердим покриттям). У районі — 25 заг.-осв., музична та спортивна школи, 30 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 12 будинків культури, 13 клубів, кінотеатр, 32 кіноустановки, 22 б-ки, 2 музеї.

О. Н. Кириченко.
ВЕСЕЛКА, райдуга — велика кольорова дуга на фоні дощової хмари, що утворилася внаслідок заломлення соняч. променів в краплинах води. Див. *Оптична явища в атмосфері*.

«ВЕСЕЛКА» — видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Випускає книги для дітей дошкільного, молодшого й серед. шкільного віку. Засн. 1934 як Дитвидав УРСР. У 1964 перейменовано на «В». Видає твори вітчизн. та зарубіжної класичної л-ри, худож. і наук.-худож. твори рад. авторів, письменників країн соціалістичної співдружності та ін. зарубіжних країн.

ВЕСЕЛОВСЬКА Мирослава Іванівна (н. 5.III 1937, с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1968. З 1958 працювала в ланці буряководів колгоспу «Вільне життя» (с. Йосипівка), в 1959 — 69 очолювала ланку буряководів цього ж колгоспу. З 1969 — ланкова колгоспу ім. Мічуріна (с. Йосипівка). Середньорічна врожайність цукрових буряків у ланці В. за дев'ять п'ятиріччя (1971—75) — 637 ц/га. Нагороджена двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

П. Д. Назарчук.

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ Костянтин Степанович (20.V 1819 — 3.XI 1901) — російський економіст і статистик, акад. (з 1859), секретар Петерб. АН (1857—90). У 40-х рр. очолював групу економістів, які виступили з проектом бурж. реформ. В. критикував поміщицький г-в і зменшення прибутковості їх повноважень системою примусової праці. Осн. твори пов'язані з проблемами політ. економії і статистики Росії. Автор першої в країні карти ґрунтів Європейської Росії (1855).

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ Микола Іванович (листопад 1848, Москва — 12.IV 1918, Петроград) — російський археолог, сходознавець. У 1873 закінчив Петерб. ун-т. З 1890 — професор цього ун-ту, один з керівників Археологічної комісії в Петербурзі. Проводив розкопки стародавніх городищ на тер. Серед. Азії, зокрема *Афрасіаба*; розкопав сотні курганів, у т. ч. *Майкопський курган* на Пн. Кавказі і *Солоху* в районі Нікополя на Україні. В 1890—91 вперше дослідив наскельні зображення *Кам'яної Могили*. **ВЕСЕЛОВСЬКИЙ** Олександр Миколайович [4(16).II 1838, Москва — 10(23).X 1906, Петербург] — російський історик літератури, акад. Петерб. АН (з 1880). Представник *порівняльно-історичного методу*. Дослідник рос., а також слов'янських, візантійської та зах.-європ. л-р, стародавнього та нового фольк-



Веселові ракоподібні: 1 — *Cyclops bohateri*; 2 — *Salmacina nordmanni*.

лору й етнографії. Праці з теорії ліри. Автор книг — «Слов'янські оповіді про Соломона та Катюра» (1872), «Південноруські билини» (1881), «З історії роману та повісті» (1886), «Три розділи з історичної поезії» (1898), монографії про Дж. Боккаччо, В. Жуковського та ін., досліджень про л-ру Київ. Русі, рецензій на фольклорно-етнографічні праці В. Антоновича, М. Драгоманова та П. Чубинського.

Та: «Собрание сочинений», т. 1—6, 8, 16. СПб.—М.—Л., 1908—38; Избранные статьи. Л., 1939; Историческая поэтика. Л., 1940.

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ Степан Борисович [4(16).IX 1876, Москва — 23.I 1952, там же] — радянський історик, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1902). Професор Моск. ун-ту (1917—25). Історико-архівного ін-ту (1938—41). З 1936 працював в Ін-ті історії АН СРСР. Перші дослідження В. присвячені історії права, нар. г-ва і фінансів Моск. л-ви 16—17 ст. В рад. час досліджував історію феод. землеволодіння і селянства 14—17 ст., політ. історію Росії кін. 15 — поч. 17 ст. Опублікував ряд джерел з історії феод. землеволодіння.

ВЕСЕЛУХА — річка у Волинській і Рівненській областях УРСР, права притока Прип'яті. Довж. 69 км, пл. бас. 940 км². Тече Поліською низовиною.

ВЕСІЛЛЯ — народні обряди та звичаї, пов'язані з укладенням шлюбу. Укр. дореволюц. весільний обряд виник на основі давньоруського і має багато спільного з рос. і білорус. обрядами. При всій різноманітності весільних обрядів на Україні в них чітко виділялися такі спільні складові частини: сватання, заручини, гільце, коровай і саме В., що супроводжувалося театралізованими діями, *весільними піснями* тощо. Для сватання характерні були традиційна розмова старостів з батьками нареченої, обмін хлібом, перев'язування нареченого хусткою, а старостів — рушниками на знак згоди укласти шлюб. Це підтверджувалося під час заручин в присутності всіх родичів молодих. Поетичним звичаєм було гільце — прикрашання зеленої гілки квітами, стрічками, колосками, яке символізувало красу, молодість, а також прощання нареченої з дітьми.

За гільцем збиралися пекти коровай — обрядовий хліб. У В., крім родичів молодого та молоді, брали участь їхні друзі — бояри, дружки, світлиці, приданки. Вони разом з музикантами становили весільний поїзд. Весільні обряди мали світський характер, лише вішання в церкві було привнесене релігій. Традиційне нар. В. широко побутує і в наш час. Однак в умовах рад. дійсності обряди В. набули нового змісту. Найбільш архаїчні форми В. відійшли в минуле. На основі кращих нар. традицій з'явилися нові форми В. У перші роки Рад. влади було поширене т. з. червоне В., дею пізніше виникла ще одна орма В. — *весірка*. В останні роки в побут робітників і колгоспників усе більше входить комсомольське В. Су-

часні весільні обряди і звичаї включають урочисту церемонію реєстрації шлюбу з участю представників громадськості, грудного колективу в Паладі урочистих подій, Паладі одруження, Паладі культури, клубі чи сільраді.

Літ.: Весілля, кн. 1—2. К., 1970. **ВЕСІЛЬНІ ПІСНІ** — найчисленніший цикл родинно-обрядової народної поезії; органічний складник *весілля*. Найдавніша писемна згадка про весільні пісні у східних слов'ян належить до часів Київської Русі (1096). Перша публікація окремих зразків укр. В. п. — 1820. За функцією в обряді укр. В. п. несуть різне навантаження. Частина їх тісно пов'язана з конкретним етапом обряду (коровайні, при покриванні молодої тощо). В них найбільше відбилися матриархальні й патріархальні елементи, поганські дохристиянські вірування. Інша група пісень обслуговує кілька етапів весілля. Несучи на собі основне художнє й емоційне навантаження обряду, вони створюють ліричну атмосферу і відображають тугу молодої за дітьми, родиною, родом, передчуття тяжкої долі в чужій родині. Багато В. п. ніби з'єднують окремі етапи весілля. Осп. стильовою рисою їх є розмовно-питальні й розмовно-окличні інтонації, часто діалогічна форма. Особливо різноманітні жартівливі В. п., т. з. пересмішки, або перекори, — пісенні змагання між учасниками весілля. Деякі В. п., зв'язки яких з обрядами ослаблені, переходять у звичайні ліричні родинно-побутові пісні. Для В. п. характерні циклічність, пісенні періоди, наявність драм. елементів, оригінальні записи, приспіву тощо.

Укр. В. п. генетично й типологічно споріднені з В. п. рос. та білорус. народів. Найкращі з В. п. побутують і за рад. часу.

Літ.: Сухобрус І. С. Весілля обрядова поезія. В кн.: Українська народна поетична творчість. Т. 1. К., 1958; Весілля, кн. 1—2. К., 1970; Лафарг П. Свадебные песни и обряды. В кн.: Лафарг П. Очерки по истории культуры. Пер. с франц. М.—Л., 1928.

М. М. Шибравська. **ВЕСЛОВИЙ СПОРТ**, веслування — вид спорту, швидкісне пересування на човнах за рахунок опори лопатями весел об воду на задалегідь визначену віддалі. Розрізняють два види В. с.: на човнах з кочетами (*академічні судна*, народні, військово-морські яли) та на безкочетових (*байдарки й каное*). Академічне веслування здійснюється 1, 2, 4 або 8 веслярами на човнах з рульовим або без рульового з рухливими сидіннями і вносними кочетами; кожний весляр працює одним (розпашне веслування) або двома веслами (парне).

Змагання проводяться гол. чин. на дистанції 1000 м (для жінок) та 2000 м (для чоловіків). З 1923 проводиться першість СРСР з В. с. У 1900 змагання чоловіків, а в 1976 — жінок включено до програми Олімпійських ігор. Веслування на байдарках здійснюється сидячи, двоплатевим веслом (1, 2, 4 весляри), а на каное — стоячи на коліні, одноплатевим вес-

лом (1 або 2 весляри, тільки чоловіки). Першість СРСР на байдарках проводиться з 1928, а на каное — з 1953. Дистанції змагань: 500, 1000 та 10 000 м. До програми Олімпійських ігор входить з 1936. З 1952 рад. веслярі входять до Міжнар. федерації академічного веслування (ФІСА, засн. 1892) та Міжнар. федерації каное (ІКФ, засн. 1924). Народне веслування — веслування на удосконаленнях 1—2-місних нар. човнах, шлюпках. Першість СРСР проводилася з 1928 до 1952, а з 1953 — першість республік. Веслування на військово-морських ялах проводиться на 4- (для жінок, юнаків та дівчат) і 6-місних (для чоловіків) човнах з рульовим як окремий вид спорту і як вид морського багатоборства. Дистанція змагань 1000 і 2000 м. До В. с. належить також водний слалом на байдарках та каное по бурхливій воді з течією. Дистанції змагань 400—800 м з проходженням «воріт». Серед олімпійських чемпіонів рад. спортсмени — Ю. Тюкалов (1952), В. Іванов (1956, 1964, 1968), Ю. Малішев (1972) — академічне веслування; у т. ч. з України О. Шапаренко (1968, 1972), В. Морозов (1964, 1968, 1972), Ю. Рябчицька (1972), Ю. Філатов (1972, 1976), С. Нагорний (1976), С. Петренко (1976), С. Чухрай (1976) — веслування на байдарках і каное. **М. В. Жмариш.**

ВЕСЛОНОГІ ПТАХИ — ряд водоплавних птахів. Те саме, що й *пеліканоподібні*.

ВЕСЛОНОГІ РАКОПОДІБНІ (Copepoda) — ряд безхребетних тварин класу *ракоподібних*. Тіло (довж. 0,1—320 мм) поділяється на головний, грудний відділи і черевце, що закінчується вилючкою. В. р. мають довгі антени — органи ширяння у воді, невеличкі *антени*, двоцільні плавальні кінцівки, які нагадують весла (звідси й назва). Самки виношують яйця найчастіше в 1—2 «мішках»; розвиток з *метаморфозом*. Відомо бл. 7 тис. вільноживучих, комменсалів (див. *Комменсалізм*) та паразитичних видів В. р., у фауні СРСР — до 400 видів, з них в УРСР — до 300. Більшість видів живе у морях, значна частина — в прісних водах. Океанічні В. р. становлять основну масу *планктону* і є осн. поживою багатьох пром. риб і *китоподібних*. Багато В. р. — паразити риб, китоподібних, безхребетних; вони спричиняють масові захворювання і загибель цих тварин у природних умовах та в аквакультурі (пугуче розведення водних тварин у відгороджених ділянках водойми). **В. І. Маченко.**

ВЕСНА — пора року, що в Пн. півкулі триває від дня весняного рівнодення (20—21 березня) до дня літнього сонцестояння (21—22 червня). Весняними значимо наз. місяці березень, квітень і травень. У Пд. півкулі В. припадає на час з 23 вересня по 22 грудня.

ВЕСНІВКА (Majanthemum) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і прямим стеблом, що має 2—3 серцевидні листки. Квітки



М. І. Веселовський.



С. Б. Веселовський.



Веснівка дволистя. Нижня і верхня частини рослини та плоди

ВЕСНИНИ

двостватів, дрібні, запашині, з білою оцвіткою, зібрані в суцвіття — китицю. Плід — червона ягода. 3 види, пошир. в помірній смузі Пн. півкулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1: *В. дволиста* (*М. bifolium*) — на Поліссі, в Лісо-степу, в Карпатах зустрічається до верхньої межі лісу.

ВЕСНИНИ — російські рад. архітектори, брати, які працювали в творчій співдружності: 1) Леонід Олександрович [28.XI (10.XII) 1880, Нижній Новгород — 8.X.1933, Москва] — навчався у Петерб. АМ (1901—09). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. 2) Віктор Олександрович [28.III (9.IV) 1882, Юр'євськ, тепер Іваново-обл. — 17.IX.1950, Москва] — академік АН СРСР (з 1943), перший президент Академії архітектури СРСР (1939—49). В 1901—12 навчався в Ін-ті цивільних інженерів у Петербурзі. Один з авторів архіт. частини комплексу Дніпрогосу. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. 3) Олександр Олександрович [16(28).V.1883, Юр'євськ — 7.XI.1959, Москва] — почесний член Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1956). В 1901—12 навчався в Ін-ті цивільних інженерів у Петербурзі. Голова Об'єднання сучас. архітекторів (1925—31). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Серед дореволюц. творів В. — будинок теперішнього худож. музею в Горькому (1913), банк на Кузнецькому мосту в Москві (1913). Після революції — автори проєктів Палацу праці (1923), Палацу Рад (1932) — в Москві; театру масових дій (1931) — у Харкові; Урядової площі (1934) — в Києві. За їхніми проєктами споруджено кол. будинок Т-ва політаторжан (тепер Театр кіноактора, 1928—32), Палац культури Пролетарського р-ну (тепер Палац культури ЗІЛу, 1930—34) — у Москві; станцію Моск. метрополітену «Павелецька» (1939); робітничі клуби в Баку та ін. *Літ.*: Чиняков А. Г. Братя Веснини. М., 1970.

ВЕСНЯНКИ — вид народно-обрядової творчості в східнослов'янських народів. В. — хоріві пісні з іграми і танцями, в яких органічно поєднані слово, рух і мелодія. У В. оспівуються пробудження природи, кохання, висловлюються надії на добрий урожай. У зх. областях України В. називають гаїлками, гаїлками, маїлками, віївками тощо. Як поетичний жанр В. є у творчості І. Я. Франка, П. А. Грабовського. В. обробляли укр. композитори М. В. Лисенко, К. Г. Стеценко, М. Д. Леонтович, Ф. М. Колесса та ін. Осн. збірки В. — Б. Д. Грінченка, В. М. Гнатюка, В. М. Верховинця.

ВЕСНЯНКОПОДІБНІ (Plescoptegae) — ряд комах. Крила прозорі (розмах 10—80 мм), перетинчасті; складаючись, прикривають черевце, на кінці якого є 2 хвостові нитки (церки). Понад 2 тис. видів, пошир. гол. чин. у Пн. півкулі; в СРСР — бл. 220, з них в Європ. ч. — бл. 70. Дорослі В. живуть поблизу проточних водоем. літають

переважно навесні (звідки й назва); личинки розвиваються у воді, здебільшого — хижками (поїдають личинок, комарів, мошок, одноденок тощо); самі вони є поживою для риб. Викопні рештки відомі з пермських відкладів. *Літ.* с. 206.

О. П. Кристаль.
ВЕСОЛІВСЬКИЙ (Wesolowski) Броніслав-Еузебіуш (парт. псевд. — Смутний, Ян із Києва; 14.VIII.1870, с. Фавори Равського пов. — 2.I.1919, біля с. Вилини-Русь Мазовецького пов., тепер ПНР) — діяч польського і російського революційного руху, один з організаторів і керівників Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПЛ). З 1904 вів революц. роботу в Києві. В 1917 брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді; згодом працював у секретаріаті ЦК РКП(б) і в апараті ВІСВК. У грудні 1918 на чолі делегації рад. Червоного Хреста виїхав до Варшави для переговорів про обмін військовополоненими, разом з ін. членами делегації був по-злочинницькому вбитий польс. жандармами.

ВЕСОЛІВСЬКИЙ Ярослав (літ. псевд. — Олег Сатир, Охрім Будяк; 1881, родом з Прикарпаття, тепер Івано-Франківської обл. — 1917, Львів) — український публіцист, критик, культурно-освітній діяч бурж.-ліберального напрямку. Навчався у Львів. ун-ті. Редагував газети «Поступ» (1902—04), «Буковина» (1904—06), з 1907 — популярні видання «Прогресисти», журнал «Неділя» (1911—12). Переклав укр. мовою ряд творів А. П. Чехова.

ВЕСПАСІАН Тит Флавій (Titus Flavius Vespasianus; 9. Peate — 79, там же) — римський імператор з 69, засновник династії Флавіїв. За правління В. було придушено антирим. рух в *Іудейському царстві* (див. *Іудейська війна* 66—73), повстання *Цівіліса в Галлії* (69—70), Анікета — в *Понтийському царстві* (69—79). Запровадив нові податки, скоротив армію, встановив режим економії у витраті держ. коштів, створив великий фонд імператорських і держ. земель. Зміцнив і розширив соціальну базу імперії завдяки включенню багатьох представників провінціальної знаті до сенату і до стану *верників*, поширенню на провінціалів прав рим. громадянства.

ВЕСПРЕМ — місто в Угорщині, поблизу оз. *Балатон*, адм. центр меде (області) Веспрем. Важливий трансп. вузол. 35 тис. ж. (1970). Металообр., текст., деревообробна, харч. пром-сть. Наук. центр: хім.-технологічний ін-т, м.-д. ін-ти хім., нафтової і газової пром-сті. Архит. пам'ятки, в т. ч. готична капела Пзеллі (13 ст.), палац єпископа (1765—76) та ряд ін. будівель в стилі *барокко*; Баконський музей з пам'ятками давньоримського, народного і декоративно-ужиткового мистецтва. Веспрем засн. на початку 11 ст.

ВЕСПУЧЧИ (Vespucci) Америго (2.III.1451, Флоренція — 22.II.1512, Севілья) — мореплавець, іменем якого називали Америку, за походженням італієць. В 1499—1504 брав участь в експедиціях до бере-

гів Нового Світу. Своє подорожжє описав у листах, що стали відомими у багатьох країнах. Спираючись на ці листи, лотарингський картограф М. Вальдземюллер дав новому материкові (відкритому 1492 Х. Колумбом) назву «Америка» («Вступ до космографії», 1507), оскільки вважав, що саме В. відкрив цей континент.

ВЕСТА (Vesta) — в римській міфології богиня домашнього вогнища й культового «священного» вогню, який підтримували *весталки*. В Стародавній Греції — Гестія.

ВЕСТА — найяскравіша мала планета № 4 (6,5 зоряної величини в протистоянні). Діаметр 385 км. Серед. віддаль від Сонця 2,36 астрономічної одиниці. В. відкрив 1807 нім. астроном Г. Ольберс.

ВЕСТАЛКИ (Vestales) — жриці богині *Вести* в Стародавньому Римі, які підтримували в її храмі вічний «священний» вогонь і виконували інші культові обряди. Обирали В. жеребкуванням із лічачок аристократичного походження; служили вони богині 30 років. За порушення обітниць дівочої незайманості В. живцем закопували в землю.

ВЕСТГОТИ, візиготи, тервінги — плем'я германців, західне відгалуження *готів*. У 3—4 ст. жили на Сх. від Дністра, в 70-х рр. 4 ст. під тиском *гунів* перейшли через Дунай і оселилися (за дозволом рим. влади) в рим. провінції *Мезії*. В 418 заснували у Пд.-Зх. Галлії своє королівство. У 2-й пол. 5 ст. завоювали більшу частину Іспанії, яка стала, після захоплення 507 Пд. Галлії *франками*, осн. територією королівства В. Поступово змішались з місц. іспан.-рим. населенням і були асимільовані ним. У 711—718 державу В. завоювали *араби*.

ВЕСТЕРН (англ. western, букв. — західний) — фільми, п'єси, повісті, сюжет яких будується на історії заселення західних земель США; один з видів кінопродукції *Голлівуду*. Завдяки динамічності дії здобув популярність ще в роки німого кіно, хоч худож. рівень В., як правило, був невисоким. Розрізняють ковбойський і переселенський В. Останній тяжіє до зображення конкретного істор.-побутового матеріалу («Критий фургон», реж. Д. Крюзе, 1924; «Дилжанс», реж. Д. Форд, 1939). У 70-і рр. кращі зразки В. («Маленька велика людина», реж. А. Пенн; «Голубий солдат», реж. Р. Нельсон, обидва — 1972) наповнюються реальним життєвим змістом, показують, як винищувалося корінне населення Америки, відходять від традицій «класичного» вестерну. *Літ.*: Карцева Е. Вестерн. Еволюція жанра. М., 1976.

ВЕСТЕРОС — місто в серед. частині Швеції, адм. центр лену Вестманланд. Порт на оз. Меларен. 117,9 тис. ж. (1973). Один з пром. центрів країни. Головні галузі пром-сті — електротех. (виробництво устаткування для атомної пром-сті), кольорова металургія (прокат). ТЕС. Архит. пам'ятки, в т. ч. замок (12 ст.), собор (13 ст.) та ін.



В. О. Веснин.



Д. О. Веснин.



О. О. Веснин.



Б.-Е. Весоловський.

ВЕСТЕРФЕЛЬД (Westerveld, або Westerfeldt) Абрагам (р. н. невід. — п. 24 або 30.IV 1692, Роттердам) — голландський художник. Служив при дворі лит. гетьмана Януша Радзівілла. У 1649—51 був свідком подій нар.-визв. війни на Україні, які відтворив у своїх малюнках, що частково збереглися в копіях 18 ст. («Козацькі посли у Радзівілла», «Загальний вид Києва з боку Дніпра», «Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі» та ін.). В. належить низка замальовок визначних пам'яток київської архітектури (Золоті ворота, Софійський собор, Києво-Печерська лавра). Є припущення, що за малюнком В. гравер Гондіус виконав портрет Богдана Хмельницького.

ВЕСТИБУЛЯРНИЙ АПАРАТ (від лат. vestibulum — передпорог, вхід) — орган рівноваги тіла людини і хребетних тварин. Міститься у внутр. вузі. Складається з переддвер'я і трьох пірколових каналів, що знаходяться в трьох різних площинах. Пірколові канали реагують на зміни положення голови і тулуба в просторі та напрямів руху тіла. При сильних подразненнях В.а. (напр., обертання тіла, качка на морських суднах, на літаках) розвиваються т. з. вестибулярні розлади (запаморочення, нудота, блювання тощо). При частому повторенні подразнень В. а. вестибулярні розлади послаблюються.

ВЕСТ-ІНДІЯ (англ. West Indies, букв. — Західна Індія) — група островів в Атлантичному ок. між Північною і Південною Америкою. Включає Багамські, Великі Антільські й Малі Антільські о-ви (див. *Антильські острови*). Належить до Пн. Америки. Заг. площа бл. 240 тис. км². Рельєф переважно гірський, поширений карст. Найвища вис. до 3175 м (о. Гаїті). Багато діючих вулканів, часто бувають землетруси. Родовища марганцевих, хромітових, заліз. руд, нафти, асфальту, бокситів, фосфоритів. Клімат тропічний. На схилах гір — лаврові й хвойні ліси, папороті, бамбук. У долинах — культурна рослинність. На островах В.-І. — держави Куба, Гаїті, Домініканська Республіка, Тринідад і Тобаго, Ямайка, Барбадос, Багамські Острови, Гренада, а також володіння Великобританії, Нідерландів, Франції і США.

ВЕСТМІНСТЕР. Уестмінстер (англ. Westminster, букв. — Західний монастир) — один з історич. районів Лондона, на лівому березі Темзи; частина одноїменного столичного округу Лондонського графства. У В. містяться гол. урядові установи Великобританії — парламент (у Вестмінстерському палаці, 1840—68, арх. Ч. і Е. Беррі, з Палацом холлом, 1097—99, і готичним дерев'яним перекриттям, 1394—1402), міністерства (на вул. Уайтхолл), резиденції прем'єр-міністра (на *Даунінг-стріт*) та короля (у Бакінгемському палаці, 1825—1913, арх. Дж. Неш та ін.). У Вестмінстерському абатстві (готична церква 1245—1745 і капела Генріха VII 1503—19) — усапальниця королів (від Генріха III до Георга II), держ. діячів, визначних людей, в

т. ч. Дж. Чосера, Е. Спенсера, І. Ньютона, А. Теннісона, Р. Брунінга, Ч. Дарвіна, Ч. Дікенса.

ВЕСТМІНСТЕРСЬКІ СТАТУТИ — 1) Ряд законів, виданих в Англії в 13—14 ст. Назва — від Вестмінстерського палацу — тодішньої королівської резиденції. Найвідоміші В. с. 1275, 1285, 1290 і 1295, які регулювали питання кримінального, цивільного й процесуального права і були спрямовані на зміцнення великого феодал. землевладіння. 2) Прийнятий англ. парламентом 11.XII 1931 закон про правовий статус *домініонів* та їхні взаємовідносини з Великобританією. В. с. підтверджував суверенітет домініонів і здійснення ними самостійно своєї законодавчої влади. Закони Великобританії поширювалися на домініони лише за згодою останніх. В. с. юридично оформив створення Брит. співдружності (з 1947 — *Співдружність*, очолювана Великобританією).

М. А. Нудель.

ВЕСТФАЛІЯ — історична область на Зх. Німеччині, між річками Рейном і Везером. У період раннього середньовіччя — місце розселення зх. відгалуження *саксів* (вестфалів, частково — *енгів*). З кін. 9 ст. до 1180 тер. В. входила до Саксонського герцогства. В 1180 В. розпалася на ряд феодалних володінь. У 1807—13 частина тер. В. входила до складу утвореного *Наполеоном I* т. з. Вестфальського королівства. З 1815 В. — провінція Пруссії. Після розгрому фашист. Німеччини (1945) В. увійшла до англ. окупаційної зони. З 1949 — в складі ФРН.

ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ МИР 1648 — два договори, підписані «*Священною Римською імперією*» з Францією та її союзниками в м. Мюнстері і з Швецією та її союзниками в м. Оснабрюку після закінчення *Тридцятилітньої війни 1618—48*. Франція дістала Верхній і Нижній Ельзас та ствердила свій суверенітет над єпископствами Мец, Туль, Верден. Швеція одержала о. Рюген, зх. частину Сх. Померанії, м. Вісмар, архієпископство Бремен і єпископство Верден. Нім. князівства — союзники Франції і Швеції — значно розширили свої території і стали повністю незалежними від імперії. В. м. визнав суверенітет Швейцарії і Голландії. За В. м. в Німеччині були зрівняні в правах кальвіністи (реформатори) з католиками і протестантами.

ВЕСЬ — 1) Одне з фінських племен, яке жило в районі Білого озера і по річках Шекени та Молозі; вело мінуву торгівлю з *булгарами*. У 9—10 ст. більшість В. асимілювалася слов. населенням. Нашадками В. є сучас. *венси*. 2) Назва невеликого сільс. поселення у слов'ян. У росіян та українців цей термін вийшов з ужитку; у білорусів (весь, вьосьма, вьоска — село) і зх. слов'ян існує досі.

ВЕТЕРАН (лат. veteranus — старий, досвідчений) — 1) У Стародавньому Римі професійний солдат, звільнений за віком з армії з правом земельного і грошового забезпечення від держави. 2) Людина, яка багато років прослужила

в армії, учасник війни в минулому (В. громадян. війни). 3) Переносно — людина, яка тривалий час працювала в галузі виробн., науки, культури тощо.

ВЕТЕРИНАРІЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — головний науково-методичний центр ветеринарної науки республіки (Харків). Засн. 1921 на базі бактеріологічної станції Харків. вет. ін-ту під назвою Держ. ін-т наук та практич. ветеринарії (сучас. назва з 1956). Ін-т має 18 відділів; йому підпорядковані 4 зональні н.-д. вет. станції, Відділ по вивченню незаразних хвороб с.-г. тварин (Кіровоград) і Опорний пункт по вивченню лейкозів (Вороніж). Основ. завданням ін-ту є розробка методів профілактики і заходів боротьби з хворобами с.-г. тварин та бджіл. Ін-т вивчає ряд вакцин, сироваток, антигенів та ін. ефективних засобів боротьби з хворобами тварин. Проводить роботу по підготовці наук. кадрів і підвищенню кваліфікації практич. вет. працівників. При ін-ті є аспірантура. Видає респ. міжвідомчий тематичний наук. збірник «Ветеринарія».

І. М. Гладенко.
ВЕТЕРИНАРІЯ (від лат. veterinarius — той, що лікує худобу), ветеринарна медицина — система наук, що вивчає хвороби тварин, способи підвищення продуктивності, методи захисту людей від *зоонозів*. В. — це також комплекс держ. і громад. заходів, спрямованих на збереження здоров'я тварин і запобігання хворобам людей. До В. відносять систему держ. вет. органів, служб і установ, що виконують і проводять в життя вет. заходи, здійснюють контроль за сан. якістю тваринних продуктів харчування людей. Як система наук В. об'єднує загальнобіологічні (анатомію, фізіологію та ін.) і спеціальні (*зоогієну, епізоотологію, ветеринарно-санітарну експертизу* та ін.) науки. Завдання В. виникли, коли людина навчилася приручати тварин. Виникнення профес. В. на Русі припадає на 10—13 ст. У 16—17 ст. з'явилися перші законодавчі акти боротьби з *епізоотіями*. Першу вет. школу в Росії засн. 1733 в с. Хорошово поблизу Москви. В 19 ст. вітчизн. вет. кадри готувалися на вет. відділеннях при Петерб., Моск. та Віленській мед.-хірургічних академіях, у Варшав., Дерп. і Харків. (з 1851) вет. училищах, які пізніше були реорганізовані у вет. ін-ти (Харків. — з 1873). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції було організовано центр. вет. відділ, і вет. заходи стали здійс-



Вестмінстер. Вестмінстерське абатство. Церква. 1245—1745.

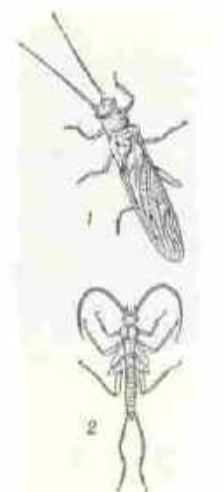


Вестибулярний апарат: 1 — пірколовий канал; 2 — вестибулярна частина вестибулярно-завиткового нерва; 3 — завиткова частина вестибулярно-завиткового нерва.

А. Вестерфельд. Загальний вид Києва з боку Дніпра. 1651.



ВЕТЕРИНАРНА ДІЛЬНИЦЯ



Веснянководібі.
Веснянка *Nemata avicularis*:
1 — доросла комаха;
2 — личинка.

споватися плавно. Значного розвитку набула підготовка висококваліфікованих кадрів; зокрема в УРСР фахівці у галузі В. готують в Укр. с.-г. академії, Харків, Львів, зовет. ін-тах і на ф-тах Одес. та Білоцерківського ін-тів. Широко розгорнулася н.-д. робота у створеній мережі галузевих зональних станцій і н.-д. ін-тів (див. *Ветеринарія експериментальної української науково-дослідницької інституції, Ветеринарний український науково-дослідницький інститут*). Значний вклад у розвиток рад. В. внесли укр. вчені М. В. Рево, І. О. Поваженко, Т. П. Слабошпицький, А. К. Скороходько, І. І. Лукашов та ін. В результаті вжитих заходів ліквідовано такі спустошливі епізоотії, як чума і перипневмонія великої рогатої худоби, сип і парувальна хвороба коней та ін. Удосконалено систему боротьби з інфекційними хворобами тварин на пром. комплексах і в спеціалізованих господарствах, винайдено ряд ефективних лік.-профілактичних засобів. Створено вет.-біологічну пром-сть, яка випускає препарати для аерогенної вакцинації і дегельмінтизації, комплексної імунізації тварин та діагностики хвороб, різні інструменти. Щоб запобігти поширенню епізоотій, в СРСР здійснюється ветеринарно-санітарний нагляд. Завдання і діяльність держ. В. визначаються *Ветеринарним статутом СРСР*, обов'язком для всіх організацій і громадян країни. СРСР входить у Всесвітню вет. асоціацію, є членом Міжнар. служб епізоотії, постійним учасником Міжнар. вет. конгресів. Досягнення науки і практики з В. висвітлюються на Україні в збірниках наукових праць, журн. «*Вісник сільськогосподарської науки*», «*Тваринництво України*» та в респ. збірнику «*Ветеринарія*».

Лит.: Петренко Б. Г. Досягнення радянської ветеринарії. К., 1958; Бондаренко Г. Ф., Дідовець С. Р. Організація ветеринарної справи. К., 1972.

ВЕТЕРИНАРНА ДІЛЬНИЦЯ — державний ветеринарно-лікарський стаціонарний заклад, що обслуговує тваринництво кількох (1—6) господарств і населених пунктів та провадить профілактичні, лікувальні й вет.-санітарні заходи.

ВЕТЕРИНАРНА ЛІКАРНЯ — 1) Лікувально-профілактичний заклад для амбулаторного і стаціонарного лікування тварин та проведення вет. заходів. Розрізняють В. л. районні (з 1963 реорганізовані в станції по боротьбі з хворобами тварин), дільничні та міські. 2) Осн. виробнича будівля вет. служби в колгоспах і радгоспах. **ВЕТЕРИНАРНИЙ КАРАНТИН** — комплекс санітарних і адміністративних обмежувальних заходів проти занесення і поширення інфекційних хвороб тварин. Див. *Карантин*.

ВЕТЕРИНАРНИЙ СТАТУТ СРСР — загальносоюзний правовий акт, який регулює діяльність держ. і громадських органів та орг-цій, ветеринарних працівників і громадян у галузі запобігання й лікування захворювань тварин. Затверджений Радою Міністрів СРСР

22.XII 1967. Складається з 9 розділів, які містять 62 статті. Розділи 1—3 визначають завдання, функції й організації вет. справи, обов'язки власників тварин і вет. працівників. Розділи 4—5 встановлюють порядок запровадження і скасування карантину в зв'язку з інфекційними захворюваннями тварин. Розділи 6—7 передбачають порядок встановлення вет.-сан. нагляду за перегоном, перевезенням, заголівлю і забоєм тварин. Розділ 8 регламентує застосування лікувальних біол. препаратів у тваринництві й ветеринарії. Розділ 9 встановлює відповідальність за порушення законодавства з питань ветеринарії.

ВЕТЕРИНАРНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — підпорядкований *Південному відділенню Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна*. Засн. в липні 1977 в Києві на базі філіалу *Ветеринарії експериментальної української науково-дослідницької інституції*. Має 5 відділів з 20 лабораторіями і 3 опорні пункти. Ін-ту підпорядковані Полт. і Житомир. н.-д. вет. станції та експеримент. база. Осн. завданням ін-ту є розробка і впровадження заходів по охороні пром. тваринницьких комплексів і спеціалізованих г-н від інфекційних хвороб тварин та микотоксикозів сільськогосподарських тварин; розробка методів ветеринарно-санітарної експертизи і методів оцінки продуктів тваринництва. Ін-том розроблено заходи проти інфекц. захворювань на свинокоплексах; вакцино-профілактику ящуру, удосконалено лабораторну діагностику сибірки та ін. А. І. Собко.

ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНА ЕКСПЕРТИЗА — наука, що вивчає методи дослідження і принципи ветеринарно-санітарної оцінки харчових продуктів (м'яса, молока, риби, яєць, рослинних продуктів, меду та виробів з них; ковбас, концентратів, консервів тощо) і сировини тваринного походження (шкур, вовни та ін.); комплекс спец. заходів запобігання зараженню або отруєнню людей недоброякісними продуктами і поширенню хвороб. Як наука В.-с. е. сформувалась в 20 ст. В.-с. е. здійснюється вет. спеціалістами згідно з правилами, затвердженими Головним управлінням ветеринарії МСГ СРСР і погодженими з М-вом охорони здоров'я СРСР. Правила обов'язкові для всіх відомств і громадян СРСР. Див. також *М'ясо-молочна і харчова контрольна станція*.

Лит.: Загаєвський П. С., Жерновський Ф. А. Ветеринарно-санітарна експертиза і технологія продуктів тваринництва. К., 1967. М. К. Білецька.

ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНИЙ НАГЛЯД — система заходів, що забезпечує благополуччя ветеринарно-санітарний стан країни. В.-с. н. передбачає охорону людей від хвороб, спільних людині й тваринам, захист тварин від захворювань. У В.-с. н. входить вет. обслуговування м'ясоперероб. підприємств; контроль за продуктами тваринництва і рослинництва, що

надходять на колгоспні ринки; нагляд за транспортуванням тварин; контроль за експортом та імпортом тварин і продуктів тваринництва. Об'єктами В.-с. н. є також пасовища, місця волоцю, корми. В.-с. н. здійснюють повсякденно усі вет. установи країни. Наук. розробку проблем В.-с. н. здійснюють Всесоюзний н.-д. ін-т вет. санітарії (Москва), зональні н.-д. установи, вет. ін-ти, вет. ф-ти вузів. **ВЕТЛУГА** — річка в Кировській, Костромській, Горьковській областях РРФСР і Марійській АРСР, ліва прит. Волги. Довж. 889 км, пл. бас. 39 400 км². Утворюється злиттям річок Ветлужки і Чорної. Річнина. В заплаві багато озер і старич. Гол. притоки: ліві — Ней, Велика Капка; праві — Вохма, Люнда. Живлення переважно снігове. Сплавна. Судноплавна на 700 км від гирла. На В.—м. Ветлуга.

ВЕТО (від лат. veto — забороняю) — 1) В буржуазному держ. праві остаточна чи умовна заборона, яку може накласти вищий держ. орган на рішення нижчого. Право В. в ряді бурж. д-в надається главі д-ви щодо рішень парламенту, а також *верхній палаті* парламенту щодо законопроектів, прийнятих *нижньою палатою*. 2) В міжнар. праві застосуванням В. часто називають відсутність односторонності (див. *Одногосподарстві принципів ООН*) постійних членів *Ради Безпеки ООН*. 3) У Старод. Римі право *трибунів народних* накладати заборону на постанови патриціанських *магістратів і сенату*.

ВЕТТЕРН — озеро на Пд. Швеції. Лежить на вис. 88,5 м. Пл. 1,9 тис. км², найбільша глиб. 119 м. Береги високі, мальовничі. Западає В. тектонічного походження. Живиться озеро джерелами. На Сх. бувають *сейши*. Замерзає не щороку. Через невеликі річки й канали сполучається з Балтійським морем і озером *Венерн*.

ВЕТТШТЕЙН (Wettstein) Ріхара (30.VI 1863, Відень — 10.VIII 1931, Трінс, Тіроль) — австрійський ботанік. Почесний чл. АН СРСР (з 1927). Праці з морфології, систематики й географії рослин. В. розробив філогенетичну систему рослин на основі створеної ним теорії походження двостатевої квітк. покритонасінних, установив наявність сезонного *диморфізму* в квіткових рослин тощо.

ВЕХ (Sium) — рід рослин род. *зонтичних*. Багаторічні трави заввишки до 150 см, з перисторозсіченими листками. Квітки дрібні, білі, зібрані в складний зонтик. Плоди — яйцевидні або овальні, стиснуті з боків. Відомо до 15 видів, пошир. в Євразії, Пн. Африці і Пн. Америці. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 2: В. широкolistий (*S. latifolium*), пошир. на болотах, у воді біля берегів водойм по всій Україні, крім Карпат і Криму. В.—отруйний, особливо коріння. Плоди та квітки містять ефірну олію. Вирощують для одержання насіння, яке використовують для виробл. лімомену, та В. сизаровидний (*S. sisaroides*), пошир. по всій УРСР, крім Карпат.

«ВЕЧЕРНІЙЦІ» — перший на Галичині укр. громадсько-літературний щотижневий журнал. Виходив у Львові 1862—63 під редакцією і за участю Ф. Заревича, В. Шашкевича та К. Климковича. Видання було помірквано-ліберальним, «народовським». Журнал відіграв певну роль у розвитку укр. культури, л-ри і мови; піднісв ідею єдності населення Галичини з «наддніпрянськими братами». У «В.» надруковано ряд творів Т. Шевченка («Неофіти», «Відьма», «Гамалія», «Русалка» та ін.), Марка Вовчка («Козачка», «Пройди-світ»), Ю. Федьковича, Л. Глібова, О. Афанасєва-Чужбинського, М. Костомарова та ін. Журнал сприяв зростанню літ. сил Галичини.

ВЕЧІРНИЦЯ (Nucifraga) — рід ссавців родини гладконосих кажанів. Розміри дрібні або середні, забарвлення буре. Вуха короткі, широкі, крила довгі й вузькі, загострені на кінцях. В. за деякими авторами, 8) видів В., пошир. у листяних лісах Євроазії, з них в СРСР, у т. ч. й в УРСР, 3 види. Селяться зграями у дуплах дерев. Самки народжують по 2 малят. Полюють смерком і на світанку. Живляться хрущами, метеликами та ін. великими комахами. В. руду (N. noctula) використовують як лабораторну тварину при вивченні деяких питань з біології (міграції тварин, ехолокації, терморегуляції та ін.). Випокні рештки В. відомі з міоцену Пд. Франції.

ВЕЧІРНИЙ КИЇВ — газета Київського міського комітету Компартії України і міської Ради народних депутатів. Виходить з 1.VI 1951 6 раз на тиждень. Раніше друкувалась під назвами «Вечерний Киев» (1927—30) і «Більшовик» (1932—39). В 1977 «В. К.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ВЕЧІРНИЙ ХАРКІВ — газета Харківського міського комітету Компартії України і міської Ради народних депутатів. Виходить з 1.I 1969 6 раз на тиждень.

ВЕЧІРНЯ ОСВІТА — одна з форм підготовки спеціалістів з вищою і середньою освітою, кваліфікованих робітників, а також навчання молоді та дорослих у середній загальноосвітній школі без відриву від трудової діяльності. В СРСР В. о., як і *заочна освіта*, є складовою частиною заг. системи *народної освіти*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції В. о. відіграла значну роль у справі *ліквідації неписьменності* та *малописьменності*. В 20-х рр. організовувалися різного типу вечірні школи для дорослих і підлітків, *школи селянської молоді*, різні курси, *робітничі факультети*, *робітничі університети* тощо. Під час Великої Вітчизн. війни було створено *школи робітничої молоді* (1943) і *школи сільської молоді* (1944). З 1958 в СРСР існує один тип — *вечірні (змінні) заг.-осв. серед. школи* (нині працюють, як правило, у складі 9—11 класів). Середню спец. В. о. здобувають у *вечірніх технікумах* і на *вечірніх відділеннях серед. спец. навч. закладів*, вищу освіту — у *вечірніх ву-*

зах чи на *вечірніх ф-тах*, що існують у більшості вузів. Для здобуття *вечірньої проф.-тех. освіти* з 1962 створено *вечірні (змінні) профес.-тех. училища* і *вечірні (змінні) відділення при денних профес.-тех. училищах* в багатьох пром. і с.-г. центрах країни. Для всіх, хто успішно поєднує трудову діяльність з *вечірнім навчанням*, Радянською д-вою встановлено пільги: скорочений робочий тиждень (для учнів шкіл), оплачувана відпустка на період сесій (для студентів вузів і серед. спец. навч. закладів) тощо. За системою В. о. працюють різні курси, *народні університети*, *університети марксизму-ленізму* та ін. В УРСР у 1976/77 навч. р. було 1820 *вечірніх (змінних) та заочних шкіл*. В них — бл. 1 млн. учнів. У 80 *вечірніх профес.-тех. уч-щах* і відділеннях при денних уч-щах навчалось 36,1 тис. чол. У серед. спец. навч. закладах на *вечірньому відділенні* — 91,2 тис. учнів; у вузах — 110 тис. студентів. Див. також *Вища освіта*, *Професійна освіта*, *Середня освіта*.

ВЕЧІРНИЦІ (Hesperis) — рід дво- або багатоквіткових рослин род. *хрестоцвітних*. Квітки лілові, білі або жовтувато-зеленуваті. Плід — стручок. Бл. 30 видів, поширені в Європі (гол. чин. Середземномор'ї) та Серед. Азії. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 4. Найпошир. — нічна фіалка (H. matronalis) з ліловими квітками, що пахнуть увечері; культивують у садах. У культурі відомі декоративні форми з білими і пурпуровими квітками. В субальпійському поясі Карпат ростуть В. сніжні (H. nivea) з білими квітками.

ВЕЧІРНИЦІ, досвіткі — в українському дореволюційному селі одна з форм *вечірнього дозвілля* молоді восени та взимку. Сільська молодь об'єднувалася (часто за соціальними ознаками) в невеликі т-ва — молодіжні громади, які збирались у спеціально найманій хаті. В будні на В. дозвілля (співу, оповіді, жарти) поєднувалось з роботою: дівчата прали, шили, вишивали; парубки робили постолі, плели личаки (на Поліссі). У святкові дні влаштовувались гуляння із святковим столом, музикою і танцями. В іноді тривали до світанку (звідси їхня друга назва). За рад. часу, з появою на селі широкої мережі клубних закладів, де організовано культурне дозвілля сільс. населення, звичай молоді збиратися на В. зник.

ВЕШИН Ярослав [23.V 1860 (або 1859), Вранє, Чехія — 9 (або 8). V 1915, Софія] — болгарський живописець. За походженням чех. У 1876—80 навчався в празькій, 1880—82 — мюнхенській АМ. З 1897 жив у Болгарії. Автор картин на батальні («Відступ турків при Люлебургазі», 1913; «Обоз біля річки Єркене», 1914) та жанрові («Повернення з базару», 1898) теми. Твори В. зберігаються в Нац. художній галереї в Софії.

ВЕШНЯК Федір Якубович (р. н. невід. — п. 1650) — полковник *Чигиринського полку* з 1648. Виконував дипломатичні доручення Б.

Хмельницького. Влітку 1648 керував козацьким посольством, що вело переговори у Варшаві. В квітні — травні 1649 очолював укр. посольство до Москви. Брав участь у боях проти польс.-шляхет. військ в період *визвольної війни українського народу 1648—54*. Прихильник воз'єднання України з Росією. **ВЕЯН** Андріс (справж. прізвище — Калнач Донат Геронімович; н. 20.IV 1927, волость Нірза, тепер Лудзенського р-ну Латв. РСР) — латиський рад. поет. Член КПРС з 1966. Друкується з 1946. У збірках віршів «Молодість» (1953), «Школа біля озера» (1957), «Роки і сліди» (1964), «Білий пароплав в блакитних водах» (1974), нарисів «Шукачі свого солов'я» (1969) змальовує розквіт рідного краю, оспівує дружбу народів. Т. Шевченкові присвятив поезії «Кобзар» (1957), «Розмова Райніса з Тарасом у засланні» (1965); нарис «Так розмовляють з батьком» (1969), статті «Безсмертя великого Кобзаря» (1961) та «Прометей України» (1964). Перекладач творів Лесі Українки, П. Тичини та ін. укр. письменників і поетів.

Тв.: Укр. перекл. — Бурштинові краплі. К., 1965; Нічна розмова Райніса з Тарасом у засланні. «Сузір'я», 1968, в. 2; Рос. перекл. — Половодье. Рига, 1970. **Б. К. Звайзгне.**

«ВЕДОМОСТІ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК» — офіційне видання *Верховної Ради СРСР*; видаються з квітня 1938 у Москві. Виходять щотижня мовами всіх союзних республік. Публікують закони СРСР, постанови Верховної Ради СРСР, укази й постанови нормативного характеру *Президії Верховної Ради СРСР* (див. *Опублікування закону*). «Відомості» публікують також міжнар. договори, угоди й конвенції, ратифіковані Президією Верховної Ради СРСР, різні інформаційні матеріали про діяльність Верховної Ради СРСР та її Президії, про діяльність Парламентської групи СРСР і Міжпарламентського союзу, про роботу постійних комісій, про зміни в адм.-тер. поділі союзних республік та ін. матеріали.

«ВЕЛИКОРУСС» — перші нелегальні друковані листки, видані 1861 в Петербурзі революційно-демократичною групою, що мала таку саму назву. Вийшло три листки, які закликали до боротьби проти самодержавства, критикували *селянську реформу 1861*, вимагали конституції, незалежності Польщі і надання Україні права на самовизначення. Листки провіщали сел. повстання. Їх передрукувала газ. «Колокол». Члени групи «В.» були зв'язані з журн. «Современник». Після утворення орг-ції «Земля і воля» частина діячів «В.» приєдналася до неї. В 1862 члени польс. революц. партії «червоних» передрукували в друкарні Києво-Печерської лаври листки «В.» і бл. 100 примірників їх розповсюдили.

В'ЄНТЬЯН — столиця Лаосу. Порт на р. Меконгу, вузол автошляхів, аеропорт. 220 тис. ж. (1974). Осн. екон. центр країни. Переважають кустарні підприємства: ри-



Вех широколистяний.
Верхівка рослини.



Вечірниця мала (Nucifraga leucomela).



Вечірниця плакуча:
пагіт з квітками та пагіт з плодами (праворуч).

соочисні, текст. (зокрема, бавовняні, шовкоткацькі), мебелі; виробн. буд. матеріалів. Худож. ремесла (карбування на золоті та сріблі, ручне ткацтво, обробка деревини тощо). У В. — ун-т, ін-т права й адміністрації. Нац. б-ка, археол. музей. Архіт. пам'ятки: храми (1565, 1820), комплекс святилища Тхат Луанг (1586) тощо. В. засн. у 13 ст.

ВЕРКІН Борис Іеремійович (н. 8.VIII 1919, Харків) — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1945. Закінчив 1940 Харків. ун-т. З 1940 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР. Один з організаторів і директор (з 1960) Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР. Наук. праці присвячені фізиці і техніці низьких т-р, зокрема дослідженню квантових осциляційних явищ у металах, магнітних властивостей сплавів, тунельної спектроскопії, слабкої надпровідності, а також питанням низькотемпературного й космічного матеріалознавства, фізики мол. кристалів, кріогенної медицини й біофізики. В. розробив ряд нових приладів кріогенної електроніки. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани».

ВЕРНИЙ — колишня (до 1921) назва м. Алма-Ати.
ВЕРНОВ Сергій Миколайович [н. 28.VI (11.VII) 1910, Сестрорєцьк] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1952. Закінчив (1931) Ленінгр. політех. ін-т. З 1936 працює у Фізичному ін-ті АН СРСР, з 1946 — також в Ін-ті ядерної фізики Моск. ун-ту (з 1960 — його директор). Осн. наукові праці з фізики космічного проміння та космічної фізики. В. організував широкі стратосферні дослідження космічних променів (1945), відкрив і дослідив (1958) зовн. зону радіаційного поясу Землі. Здійснені В. дослідження космічної радіації на трасах Земля — Місяць і Земля — Венера дали можливість детально вивчити радіаційну обстановку у міжпланетному просторі. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями, Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1949.

«ВІСНИК ВОСПІТАННЯ» — педагогічний журнал бурж.-демократичного напрямку. Видавався у Москві 1890—1917. У «В. в.» публікувалися статті з питань історії і теорії педагогіки, психології, прогресивної методики навчання й трудового виховання дітей та ін. проблем нар. освіти. Значне місце приділялося пед. бібліографії. Журнал друкував повідомлення про діяльність шкіл, комітетів

письменності, вчительських з'їздів і курсів на Україні; висловлювався за навчання в поч. школі укр. мовою.

«ВІСНИК ЖІЗНИ» — легальний більшовицький наук.-літ. і політ. журнал. Виходив з 30.III (12.IV) 1906 до вересня 1907 в Петербурзі. Вийшло 20 номерів. До редакції входили М. С. Ольмінський, П. П. Румянцев. У журн. опубліковано дві статті В. І. Леніна (в 6 і 12-му номерах), статті В. Д. Бокч-Бруевича, В. В. Воровського, А. В. Луначарського. Видання «В. ж.» припинено 1907 за постановою Петерб. суд. палати.

«ВІСНИК ЗООЛОГІЇ» — науковий журнал, орган Зоологічного інституту АН УРСР. Засн. у 1967. «В. з.» публікує статті, що висвітлюють проблеми фауністики, систематики, екології і морфології тварин, палеозоології, паразитології та прикладної зоології тощо. Видається у Києві раз на 2 міс.

В'ЕТАН (Vieux-Tan) Аурі (17.II 1820, Вев'е — 6.VI 1881, Мустафа, Алжир) — бельгійський скрипаль, композитор і педагог. У 1838 вперше відвідав Росію, 1845—52 — придворний соліст у Петербурзі. За цей період В. створив свої кращі твори (4-й концерт для скрипки з оркестром, фантазію на теми «Аскольдової могили» О. Верстовського). У 1871—73 — професор Брюссельської консерваторії. Майстерність В. — скрипаль-віртуоза високо цінував, зокрема, Т. Г. Шевченко.

В'ЄТНАМ, Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ) — держава в Пд.-Сх. Азії, на півні Індокитай. В адм. відношенні поділяється на 35 провінцій і 3 міста центр. підпорядкування: Ханой, Хайфон, Хошімін (кол. Сайгон).

Державний лад. В. — соціалістична держава. Діє осн. закон Демократичної Республіки В'єтнам 1959 (до прийняття Конституції СРВ). Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатні Нац. збори, які обираються населенням строком на 4 роки. Постійно діючим органом Нац. зборів є обраний ними Постійний комітет. Глава держави — президент, що обирається Нац. зборами строком на 4 роки; він же голова Ради нац. оборони. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади є урядова рада (уряд) на чолі з прем'єр-міністром. **В. Н. Денісов.**

Природа. Понад 80% тер. країни — гори і плоскогір'я. На Пн. простягаються пд. відрогі Юньнанського нагір'я, розчленовані глибокими річковими долинами; в центр. і пд. частинах — окремі масиви системи Аніамських гір (Контум, Дарлак, Мнюнг та ін.) з найвищою точкою В. — 3280 м. Вздовж узбережжя — низовини, найбільші з них — у дельтах річок Хонгха на Пн. та Меконгу на Пд. В надрах В. — поклади кам. вугілля, заліз., марганцю і мідних руд, бокситів, золота, молібдену, рідкісноземельних елементів, апатитів та ін. Клімат мусонний субекваторіальний з чергуванням сухого (взимку) і дощового (влітку) сезонів. Пересічна

т-ра липня +27, +29°, січня від +14, +17° на Пн. до +24, +26° на Пд. Опадів 1500—3000 мм. У червні й серпні бувають тайфуни. Ріки повноводні, найбільші з них — Меконг і Хонгха. На підвищеннях і в горах переважають червоно-жовті латеритні ґрунти, в дельтах річок — алювіальні. Бл. 30% поверхні В. (переважно в горах) вкрито лісами; на нижніх схилах гір — вічнозелені тропічні ліси, які з висотою переходять у вічнозелені субтропічні. В долинах — зарості бамбуку, на узбережжі — подекуди мангрові ліси.

Населення. 88% нас. В. становлять в'єтнамці (1976, оцінка). Живуть також китайці, тай, кхмери, мео, або мяо, ман, або яо, лао та ін. Пересічна густина нас. — понад 150 чол. на 1 км². Офіц. мова — в'єтнамська. Понад 25% нас. живе в містах. Найбільші міста: Ханой, Хошімін, Дананг, Хайфон, Нам-Дінг.

Історія. Предки в'єтнамців населяли тер. сучас. В. з серед. 1-го тис. до н. е. В 1-й пол. 3 ст. до н. е. на Пн. країни склався союз племен — Ванланг, який 257 до н. е. увійшов до складу ранньокласової д-ви Аулак. У III до н. е. Аулак захопила імперія Хань. Панування феод. Китаю тривало 10 століть, протягом яких в'єтнам. народ вів боротьбу за незалежність. В 11—14 ст. оформилася централізована феод. д-ва Дайв'єт. До 30-х рр. 17 ст. вона фактично розпалася на 2 феод. родові володіння: Чінь на Пн. і Нгуєн на Пд. Міжусобні війни між ними викликали посилення антифеод. боротьби, найвищим проявом якої стало Тейшонів по-



Б. І. Веркін

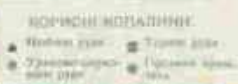
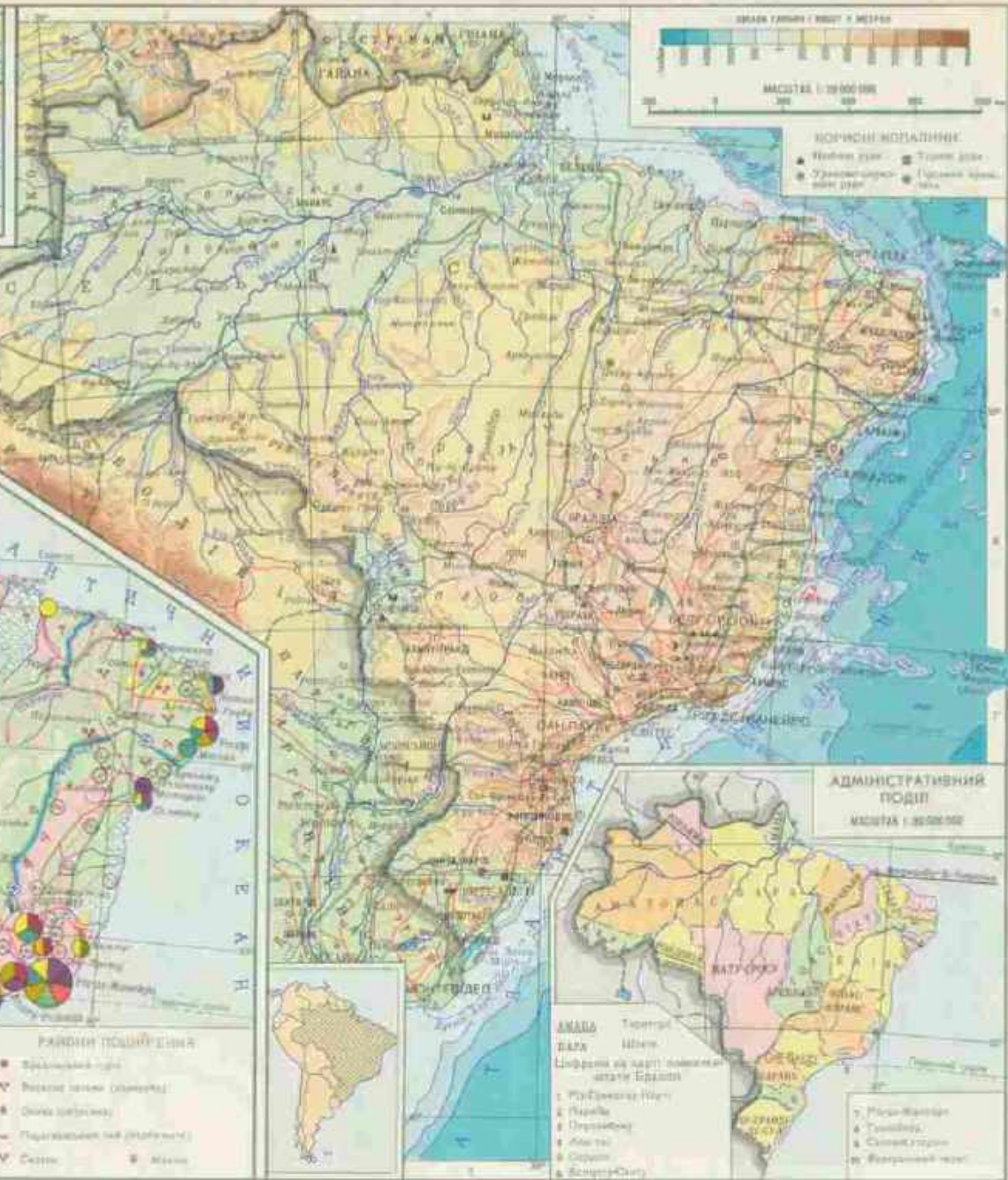
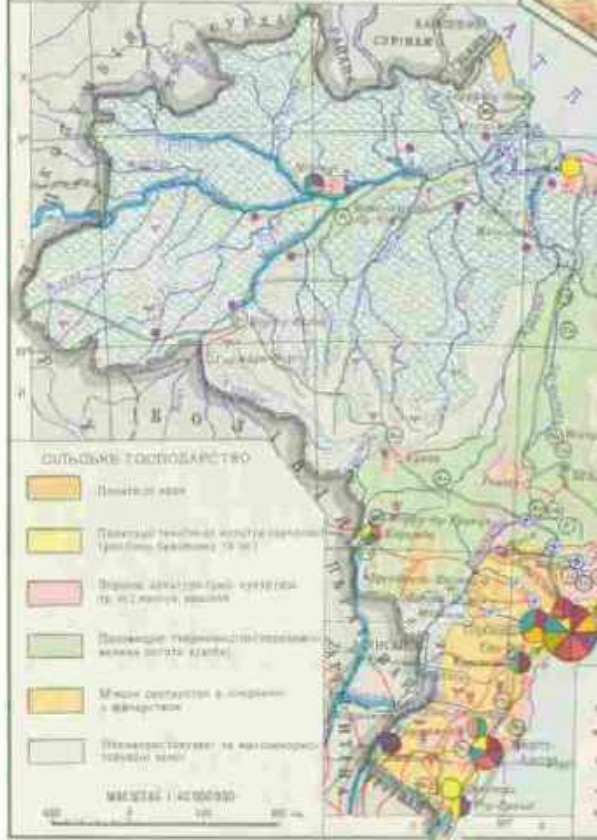


С. М. Вернов

В'єтнієн. На одній з вулиць міста.



БРАЗИЛІЯ



встання (1771—1802). У 1802 у В. до влади прийшла династія Нгуєнів (правила до 1945). В 1804 країна дістала назву В'єтнам із столицею в м. Хює. В 1-й пол. 19 ст. у В. склалася абс. монархія. Протягом 1858—84 В. захопила Франція і перетворила його на свою колонію. Офіційно В. було поділено на 3 частини: колонію Кохинкіну (Пд. В.) і протекторати Аннам (Центр. В.) і Тонкін (Пн. В.). Протягом усього колоніального періоду в'єтнам. народ боровся проти іноз. панування. Під впливом Великого Жовтця у В. широко розгорнувся нац.-визвольний і революц. рух. З утворенням Комуністичної партії В. (жовтень 1930, в жовтні 1930 переіменована на Компартію Індокитаю — КПІК) ця боротьба вступила у якісно новий етап. У роки 2-ї світової війни тер. В. 1941—45 була окупована япон. мілітаристами. В 1941 під керівництвом КПІК було створено єдиний нац. фронт — В'єтмінь для боротьби проти япон. окупантів і франц. колонізаторів. Перемога *Серпневої революції 1945* у В'єтнамі поклала край франц. колоніальному режиму в країні. 2.IX 1945 в Ханой *Хо Ши Мінь* проголосив створення незалежної Демократичної Республіки В. (ДРВ). Нар. алада і КПІК приступили до здійснення перших демократичних перетворень. Проте франц. колонізатори, які намагалися відновити своє панування у В., перейшли до відкритої агресії проти ДРВ. Почалася війна Опору в'єтнамського народу проти франц. колонізаторів (1946—54). В результаті самовідданої боротьби, допомоги з боку соціалістичних країн і солідарності всіх прогресивних сил світу в'єтнам. народ здобув перемогу. Цей успіх закріпили *Женевські угоди 1954*, що передбачали створення у В. двох зон перегрупування військ обох воюючих сторін (на Пн. від 17-ї паралелі встановлювалася зона Нар. армії ДРВ), виведення зголом франц. експедиційного корпусу з В., проведення 1956 заг. вільних виборів з метою об'єднання країни. У Пн. В. було створено умови для будівництва соціалізму. В 1956 завершено агр. реформу, на кінець 1957 при допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн трудящі ДРВ в основному відбудували економіку. В 1959 прийнято нову конституцію (вступила в силу 1.I 1960). III з'їзд Партії трудящих В. — ПТВ (КПІК 1951 на II з'їзді партії переіменовано на ПТВ), який відбувся 1960, взяв курс на соціалістичну індустріалізацію, визначив генеральну лінію партії в перехідний період до соціалізму у Пн. В. Було прийнято 1-й п'ятирічний план розвитку нар. г-ва (1961—65). Пн. В. приступив до створення матеріально-тех. бази соціалізму. Разом з тим ДРВ вела послідовну боротьбу за виконання Женевських угод з метою об'єднання країни. Проте пд.-в'єтнам. власті при підтримці США, які з 1954 відверто втручалися в справи В., вели лінію на закріплення його розколу. В 1955 на тер. Пд. В. проголошено т. з. Республіку В. — д-ву, що спирала-

ся на екон. в військ. допомогу США. В 1965 амер. імперіалізм вчинив відкритою збройною агресією проти В. (див. *Агресія США у В'єтнамі*). Трудящі В. розгорнули боротьбу проти маріонеткового режиму Пд. В. і амер. інтервентів. Організатором і керівником боротьби патріотів Пд. В. став Національний фронт визволення Пд. В. (НФВПВ, засн. 1960). У визвольних р-нах Пд. В. утворилася нар.-революц. адміністрація. В 1968 внаслідок успіхів, здобутих в'єтнам. народом у боротьбі проти агресорів, під тиском прогресивних сил світової громадськості, і насамперед СРСР, уряд США був змушений припинити бомбардування ДРВ і погодитися на переговори в Парижі по мирному врегулюванню в'єтнам. проблеми. Одночасно США приступили до здійснення політики в'єтнамізації війни у Пд. В.: зміцнивши маріонеткову армію, вони перетворили її на гол. ударну силу в боротьбі проти в'єтнам. патріотів. Рад. Союз та ін. соціалістичні країни наполегливо добивалися припинення війни у В. В 1969 у визвольних районах Пд. В. відбувся Конгрес нар. представників, який проголосив Республіку Пд. В. (РПВ) і створив Тимчасовий революц. уряд, визнаний СРСР та багатьма ін. д-вами. Внаслідок послідовного курсу ДРВ і уряду РПВ, спрямованого на припинення війни і політ. врегулювання в Пд. В., незмінної підтримки цього курсу Рад. Союзом, ін. соціалістичними

країнами, прогресивними силами світу було підписано *Паризьку угоду 1973* (27.I) про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі. Народ Пн. В. приступив до відбудови нар. г-ва. У Пд. В. сайгонський маріонетковий режим пішов по шляху порушення угод, збройн. військ. провокацій проти визвольних районів. 30.IV 1975 в результаті наступу Нар. збройних сил визволення Пд. В. і всенар. повстання реакц. режим у Сайгоні було ліквідовано. 25.IV 1976 відбулися заг. вибори в Нац. збори єдиного В. В'єтнаму. Народ одностайно проголосував за нац. єдність, за соціалістичний шлях розвитку. На 1-й сесії Нац. зборів (24.VI—3.VII 1976) було об'єднано ДРВ і РПВ та проголошено Соціалістичну Республіку В'єтнаму (СРВ), її столицею — м. Ханой. В. вступив у новий етап розвитку — етап будівництва соціалізму в масштабах усієї країни. IV з'їзд Комуністичної партії В'єтнаму (КПВ) відбувся 1976, переіменував ПТВ на КПВ) визначив курс дальшого розвитку соціалістичної революції та будівництва соціалізму, ухвалив рішення про гол. напрями і завдання 2-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва (1976—80). З 1977 В. — член ООН. З 1978 В. — член Ради Економічної Взаємодопомоги. СРВ виступає за мир і розрядку міжнар. напруженості, за розвиток рівноправного співробітництва з усіма країнами.

О. В. Новакова.
Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. Комуністична партія В'єтнаму, засн. 1930. Демократична партія В'єтнаму, засн. 1944. Об'єднує представників дрібної буржуазії, кустарів, торговців. Соціалістична партія В'єтнаму, засн. 1946. Об'єднує частину інтелігенції. Загальна федерація профспілок В'єтнаму, засн. 1977. Спілка комуністичної молоді Хо Ши Міня, засн. 1931. Федерація в'єтнамської молоді, засн. 1946. Входить до ВФДМ. Всі політ. партії й орг-ції В. входять до *Вітчизняного фронту В'єтнаму*, засн. 1977.

Народне господарство. Після закінчення війни Опору (1946—54) у Пн. В. проведено агр. реформу, здійснено кооперування сел., а також дрібних кустарних і ремісничих г-в, закладено основи важкої пром-сті, створено ряд нових галузей. Економіка країни почала розвиватись на планових засадах. На кінь. першої п'ятирічки (1961—65) частка соціалістич. сектора становила 95% у пром-сті і 85% у с. г. Великої школи зазнало г-во Пн. В. в результаті бомбардувань тер. країни протягом 1965—73 авіацією США та відкритої воєнної агресії. Було знищено більшість пром. підприємств. Вже до кін. 1975 відновлено довоєн. рівень виробництва. Економіка Пд. В. мала неоколоніальний характер, перебувала в залежності від США, зовн. поставок сировини й напівфабрикатів. С. г. було багатокладним, монокультурним. Внаслідок тривалої війни, зокрема екологічної, частина с.-г.



Герб В'єтнаму.

В'ЄТНАМ

Площа — 332,6 тис. км²

Населення — бл. 50 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Ханой



угідь стала непридатною. Після визволення Пд. В. 1975 почато відбудову г-ва; вже на кін. 1976 працювали всі пром. підприємства. Комуністична партія В'єтнаму та уряд СРВ проводять велику роботу по перебудові економіки пд. р-нів, створенню матеріально-тех. бази соціалізму на тер. республіки. Виконується держ. план 1976—80, за яким виробн. продукції галузей групи «А» має збільшитися в 3 рази, а групи «Б» — в 2 рази. Велику допомогу в розвитку економіки СРВ подають Рад. Союз та ін. соціалістичні країни. При наук.-тех. сприянні СРСР введено в дію 176 великих підприємств та об'єктів (на поч. 1977).

Промисловість. В галузевій структурі промисловості В. переважають легка та харч. галузі (на них разом із продукцією кустарних промислів та дрібних підприємств ін. галузей припадає майже 75% вартості пром. виробн.). Працюють численні невеликі рисочисні, цукр., цукрово-консервні з-ди, чайні й тютюнові ф-ки. В Ханой, Намдін, Хайфоні, Хошіміні та ін. — текст. комбінати, трикотаж. ф-ки. Після об'єднання крайнішми темпами розвивається важка пром-сть. У 1976 вироблено понад 3 млрд. кВт-год електроенергії, переважно на ТЕС. За тех. допомогою СРСР будується найбільший у Пд.-Сх. Азії гідровузол на р. Да (Чорній). Гірничодоб. пром-сть представлена видобуванням вугілля (3,5 млн. т, 1976, переважно в пров. Куангбін), олова (пров. Каолап), хромітів (Кодін), апатитів — найбільший у Пд.-Сх. Азії рудник у Лаокаї (1,2 млн. т, 1976). Вишлавляють олово (Каобанг), алюміній (Лангшон), сталь (Тхайнгуен, Б'єнхоа, 1976 в Луиса закінчено будівництво сталеплавильної печі потужністю 50 тис. т сталі на рік). Частка машинобудування становить бл. 20% вартості пром. продукції. Виробляють верстати, с.-г. машини, гірничі устаткування, насоси, радіоприймачі, телевізори, трансп. засоби тощо. Гол. центри машинобудування — Ханой, Хошімін, Б'єнхоа, Камфа, Хайзонг і Халонг. У 1977 у Метхуоті став до ладу мех. з-д по випуску с.-г. знарядь. Судноверфі в Хайфоні та Хошіміні. Хім. пром-сть представлена підприємствами в Ханой, В'єтчі, Ламтхюа та на Пд. країни. Розвивається пром-сть буд. матеріалів. Заготівля деревини (бл. 1,5 млн. м³, 1976).

Сільське господарст- в о. В. с. г. зайнято майже 75% економічно активного населення краї-

ни. Обробляється бл. 5 млн. га землі. На Пн. країні налічується припл. 20 тис. виробничих с.-г. кооперативів (1975), які обробляють понад 90% с.-г. угідь. 5% посівних площ обробляється держгоспами (1976 їх у СРВ — бл. 160), які спеціалізуються на вирощуванні гол. чин. тех. культур і виробн. продукції тваринництва. Освоюються цілині землі. Велика увага приділяється відбудові і створенню нових іригаційних систем, відновленню значних площ с.-г. угідь (особливо плантацій гевеї на Пд. країні). Гол. прод. культура — рис (1976 зібрано 12 млн. т). Вирощують також батат, маниок, кукурудзу, овочі; з тех. культур — цукр. тростину, чай, тютюн, а також ананаси, банани, ефіроолійні культури. Гол. галузь тваринництва — свиноварство (11,5 млн. голів, 1977). Розводять велику рогату худобу (4,1 млн. голів), птицю. Заг. вилов риби — 1 млн. т (1977). **Транспорт.** У 1974 довж. автошляхів з твердим покриттям становила 35 тис. км, з-ць — 2,2 тис. км. Розвинутий річковий транспорт. Гол. мор. порти: Хайфон, Хонггай, Хошімін, Вунгтау, Камрань і Дананг.

Зовнішні економічні зв'язки. Осн. частина зовнішньоторг. обороту В. припадає на соціалістичні країни (гол. чин. на СРСР). Серед капіталістич. країн осн. торг. партнер — Японія. В експорті переважає сировина: вугілля, апатити, деревина, руди кольорових металів; вивозять і швейні, кустарні та худож. виробн. Імпортують машини, устаткування та напівфабрикати, нафту, сировину для текст. пром-сті. Грош. одиниця — донг. За курсом Держбанку СРСР 100 донгів = 30,6 крб. (серпень 1978).

Б. П. Яценко.
Охорона здоров'я. У ДРВ було введено безплатну мед. допомогу. В 1976 було 35 450 лікарів, 55 954 мед. сестри, 14 917 акушерок, 5587 фармацевтів, працювали 1637 лікарень, амбулаторій, курортно-лікувальних установ, 10 467 медпунктів та пологових будишків. Існує широка мережа лікувально-фармацевтичних кооперативів при Асоціації працівників східної медицини; значна кількість їх мають свої лікарні. Крім того, є бл. 400 повітових поліклінік та багато диспансерів.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На Пн. країні всі діти у віці від 7 до 14 років навчаються, все доросле населення письменне. З 1976 тут запроваджено нову структуру 10-річної заг.-осв. школи: $8(4+4)+2$. На Пд. країні успішно здійснюється заг. обов'язкове навчання дітей, розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослих (у 1975 80% нас. становили неписьменні). У 1976 в заг.-осв. школах республіки (поч. і серед.) налічувалося 12 млн. учнів, у 223 серед. спец. навч. закладах — 100,1 тис., у 57 вузах — 105,8 тис. студентів. Найбільші вищі навч. заклади: ун-ти в Ханой (засн. 1918), Хошіміні (засн. 1917); політех., збудований та обладнаний за допомогою СРСР, літ. та медико-фарм. ін-ти. У 1975 у В. діяло 60 н.-л. установ:

Держ. комітет з науки й техніки СРВ (відділи математики й фізики, тех. наук, медицини та ін., н.-л. ін-ти хімії, лісівництва, риборозведення), Держ. комітет сусп. наук СРВ (н.-л. ін-ти л-ри, історії, етнографії, економіки, права), н.-л. центр «Нгіадо», створений 1977 за допомогою СРСР, в якому будуть провадитися дослідження в галузі математики, фізики, хімії, біології й наук про землю та ін. У 1977 урядом республіки прийнято рішення про створення Академії наук СРВ. Найбільші 6-ки — Центр. та наук. в Ханой, Хошіміні, 6-ки ун-тів. 25 музеїв: істор., в'єтнам. Нар. армії, Революції (Ханой). Нац. у Хошіміні, «Злочини американських агресорів у Хошіміні» та ін.

В. З. Клепиков

Преса, радіомовлення, телебачення. У В. видається бл. 200 газет і журналів. Осн. газети: щоденні — центр. орган КПВ «Ням зан» («Народ», з 1951), «Куан дой ням зан» («Народна армія», з 1950), «Ханой мой» («Новий Ханой», з 1968); щотижневі — орган Вітчизняного фронту В'єтнаму «Киу куок» («Врятування Батьківщини», з 1951), «Док лап» («Незалежність», з 1953), «То куок» («Батьківщина», з 1946). Осн. журнали: теоретичний і політ. орган ЦК КПВ «Хок тап» («Навчання», з 1956), «Сей зинг Данг» («Партійне будівництво»), «В'єтнам» (з 1954). **В'єтнамське інформаційне агентство.** Державна служба радіомовлення «Голос В'єтнаму» (засн. 1945) веде передачі в'єтнам., франц., англ., лаоською, тайською і кхмерською мовами. Телебачення — з 1971 (передачі ведуться в'єтнам. мовою).

О. В. Ткачов.

Література. У В. здавна існувала усна нар. творчість. Ранні пам'ятки писемності датуються 10—14 ст. Середньовічна л-ра формувалася під впливом буддизму, пізніше — конфуціанського світогляду. Найдавніша літ. пам'ятка розмовною в'єтнам. мовою, що дійшла до нас, — «Збірка віршів рідною мовою» (15 ст.) Нгуєн Чая. Л-рі 18—поч. 19 ст. притаманні тенденції, близькі до традицій Відродження, посилені увага до людської особистості. Видатні твори в'єтнам. класичної л-ри — поема Нгуєн Зу «Стогін змученої душі», лірич. вірші поетеси Хо Суан Хюнг. В поезії 2-ї пол. 19 ст. переважали патріотичні мотиви (Нгуєн Дінь Тьєу), посилювся сатиричний напрям (Нгуєн Кхюєн, Ту Сюнг). Поезія й публіцистика поч. 20 ст. відображали ідеї просвітництва і громадян. пафос. Створювалися сучас. прозові жанри: новела, драма, роман. У 30-х рр. виник рух «Нової поезії», що сприяв перебудові системи віршування і був спрямований на звільнення людини від пережитків феод. свідомості. Почала зароджуватися революц. л-ра — творчість поета То Хіу, комедія «Бамбуковий дракон», зб. віршів «Тюремний щоденник» та оповідання і публіцистика Хо Ші Міна. Реалістичний напрям, що формувався у 20—30-х рр. 20 ст., представлено в усіх жанрах: оповідання і роман «Останній крок» (1938) Нгуєн Конг Хоана, роман «Злодій-

У порту Хайфона.



ка» (1938) Нгуєн Хонга та ін. Після Серпневої революції 1945 л-ра Пн. В. йде по шляху соціалістичного реалізму, відтворює становлення людини нового суспільства, зокрема в романах «Вугільний басейн» (1951) і «Шахтарі» (1961) Во Хюї Тама, «Штурм» (1951) і «Руйнуються береги» (т. 1—2, 1962—70) Нгуєн Дінх Тхі, «Брукований двір» (1959) Дао Ву, «Ворота моря» (т. 1—3, 1961—73) Нгуєн Хонга та ін. У романах «Боець» (1966—73) Нгуєн Ххая, «Слід солдата» (1972) Нгуєн Мінх Теу, повістях «Вогні» (1966) і «Лінія фронту прокреслює небо» (1967) Нгуєн Дінх Тхі та ін. створено образи захисників батьківщини. В поезії переважають образи будівників соціалістичного суспільства. Перших успіхів досяг л-ра нац. меншостей. У 1977 в Ханой видано антологію «В'єтнамська поезія 1945—1975 років», у якій представлено 100 поетів. Це літопис цілої доби в житті народу.

М. І. Нікулін.
Архітектура. Від 7—13 ст. у містах Мішоні і Донгзюнг збереглися руїни буддистських і брахманських цегляних баштоподібних храмів-каланів (Бо-Ххат-Ре-Соа в Мішоні, 7—10 ст., «Золота башта», «Срібна башта», «Мідна башта» — всі поблизу сучас. м. Куїньона, 11—12 ст.); багаторусні башти (в Бінхсоні, поблизу В'єнх'єна, в Гусе), храмові ансамблі («Храм літератури», присвячений Конфуцію, в Ханой, 11 ст.); унікальна дерев'яна пагода Дьєн-Бо в Ханой (1049, відбудована 1955). Серед архіт. пам'яток наступних часів — храмові комплекси Бут-Тап поблизу Ханоя (до 14 ст.), Кео в провінції Тхайбінх (17 ст.), багатоконна споруда типу «дінх» у с. Дінхбанг поблизу Ханоя (18 ст.). Палаці кін. 18 — поч. 19 ст. багато оздоблені різьбленням і лаком («Палац досконалої гармонії» в м. Хюе, 1805—33). Під час панування франц. колонізаторів (з серед. 19 ст.) у містах споруджувалися будівлі у стилях модерн і функціоналізму. В 60—70-х рр. 20 ст. у В. відбудовують і зводять пром. (з-ди в Ханой, Каобангу та ін. містах) і громад. споруди (Політех. ін-т, 1965, за проектом рад. архітекторів; Мавзолей Хо Ші Міна — обидва в Ханой); житл. комплекси. Серед відомих архітекторів В. — Нгуєн Ван Нінх, Нгуєн Као Луєн, Хоанг Ти Тьєп, Чан Хи Тьєм.

Образотворче мистецтво. Оригінальна й самобутня худож. творчість народів В. належить до перших століть до н. е. Монументальна скульптура 9—12 ст. відзначалася багатством пластики (горельєфні зображення танцюристів й музиканта з Чак'є), для скульптури 11—15 ст. були характерними витончені зображення тварин. У 15—18 ст. розвивався портретний живопис. Здавна у В. поширилися різні види декоративно-ужиткового мист.—худож. обробка металу, кераміка, різьблення на слов'яністці, вишивання, вироби з лаку тощо. Сучас. образотворче мист. В. відображає боротьбу за соціалістичні перетворення в країні. Розвиваються живопис і графіка (Ліонг Суан Ньї, Фан Ке Ан, Нгуєн

Ван Ті, Нгуєн Дик Нунг, То Нгюк Ван та ін.), скульптура (Чан Ван Лам).

Музика. На профес. музиці В. позначився вплив кит., а також тямської та буддистської, гол. чин. ритуальної, муз. культури. У нац. опері поєднуються спів, речитатив, мова, танець, міміка й жест. Муз. інструменти: духові — бамбуковий кхен, флейти (шао бау), тип гобоя (пи рам ланг); струнні (від 1 до 42 струн) — стародавній однострунний бау, тип цитри (тхап лук); ударні — барабани, гонги, бубни, тріскачки, дзвіночки тощо. Після створення ДРВ (1945) на Пн. країні почалося піднесення нац. муз. культури. Поширилася масова патріотична пісня, що виникла на основі революц. фольклору, розвивалася профес. музика великих форм (ораторія, кантата, симфонія). Популярним жанром стала опера (композитори До Ньюан, Ньят Лай, Нгуєн Суан Хоат, Нгуєн Ньєо Туї). У 1960 зародився балет (композитори Чан Куї, Хоан Ван, Нгуєн Дінх Тан та ін.). В Ханой — консерваторія, муз. школи, оперний театр, оркестри симфонічний та нар. інструментів, держ. хор, ансамбль пісні і танцю (гастролював у СРСР 1955, 1959).

Театр. Джерела театру В. — в нар. обрядах, з яких зародилися нар. театр тео, театри тьонг і кайліонг. Засобами виразності в них є пластичні танці, музика, спів. На поч. 20 ст. в Ханой виник сучас. драм. «розмовний» театр кить-ноя, у якому надавалася перевага слову і життєвій достовірності. В його репертуарі — твори нац. драматургів («Суд совісті», «Могила дівчини Фуонг») та світової класики (Шекспір, Мольєр). В період війни 1946—54 актори кить-ноя виступали у військ. частинах Нар. армії із злободенними п'єсами («Клятва вірності», «Вмерти за батьківщину» та ін.). У 60—70-х рр. 20 ст. активізувалася діяльність театрів гео, тьонга, кай-лионга і особливо кить-ноя. Цьому сприяло знайомство митців В. з театром СРСР. Актори й режисери кить-ноя проходили школу майстерності, вивчають Станіславського систему в рад. вузах (зокрема в Київ. ін-ті театр. мистецтва). В репертуарі театрів — твори нац. драматургів (Хаук Фі, Тх'єт Ву, Біу Тієні, Кім Хунг, Зунг Хієп, Ліонг Та), рад. (Арбузова, Погодіна, Тренюва, Корнійчука, Салінського та ін.). В 1961 відкрилася вища драматична школа. **І. Г. Посудовська.**

Кіно. Серед засновників в'єтнам. документального кіно — оператори Хуанг Ме, Май Лок, Куанг Туї, Фен Нгієм. У 1953 організовано нац. об'єднання по керівництву кіновиробництвом. У 1958 створено кіностудію в Ханой, 1959 — нац. кіношколу. Серед фільмів: «Дівчина Ти Хао» (реж. Фам Кі Нам, 1963), «17-а паралель» (1973), «Дівчина з Ханоя» (1977), обидва — реж. Хай Нінх, «Серпнева зоря» (1977, реж. Чан Дак). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449

Лит.: Борисковский П. И. Первобытное прошлое Вьетнама. М.—Л., 1966; Чешков М. А. Очерки истории феодального Вьетнама. М., 1967; Новако-

ва О. В. Основные буржуазные течения во Вьетнаме в 20-х годах и политика Франции. В кн.: Страны Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии. М., 1967; История Вьетнама в новейшее время (1917—1965). М., 1970; Демократическая Республика Вьетнам. М., 1975; Исаев М. П., Чернышев А. С. Советско-вьетнамские отношения. М., 1975; Юханов Ю. А. Народ-герой. К., 1975; Скворцов В. Н. Вторая весна Вьетнама. М., 1977; Воронин А. С. Вьетнам: независимость, единство, социализм. М., 1977; Летягин Д. В. Рабочий класс Южного Вьетнама. М., 1977; Осотов И. А. Социалистическая Республика Вьетнам. М., 1978; Дивильковский С. Огнетов С. Путь к победе. М., 1978; Ильинский М. М. Вьетнам — единый от Каолаंगा до Камау. М., 1978; Во Нгуєн Знап. Национально-освободительная война во Вьетнаме. Пер. с вьет. Ханой, 1971; Воронин А. С., Огнетов И. А. Социалистическая Республика Вьетнам. М., 1976; Шмелева Г. В. Очерки культурного строительства в Демократической Республике Вьетнам. М., 1976; Никулин Н. И. Вьетнамская литература. М., 1977; Никулин М. Поезия, музыка і думка. «Всесвіт», 1977, № 12; Шмелева Г. В. Станковская лаковая живопись Демократической Республики Вьетнам. М., 1970.

В'ЄТНАМСЬКА МОВА, аннамська мова — мова в'єтнамців. Генетичні зв'язки В. м. з ін. мовами остаточно не з'ясовано. Одні мовознавці відносять її до *китайсько-тибетських мов*, інші — до *австроразітських мов*. Розмовляють В. м. близько 38 млн. чол. (1975, оцінка). Характерні фонетичні риси сучас. В. м.: голосних фонем 11, приголосних — 22, є також напівголосні *дифтонги* і *трифтонги*. Звукослого будова характеризується наявністю 6 складових тонів. Граматичний формотвір у В. м. аглютинативний. За типологічними ознаками належить до *ізолюючих мов*. Порядок слів у реченні сталий.

Лит.: Быстров И. С., Нгуєн Тай Кан, Станкевич Н. В. Грамматика вьетнамского языка. Л., 1975.

В'ЄТНАМСЬКЕ ІНФОРМАЦІОНЕ АГЕНТСТВО (ВІА; Việt-Nam-thông tấn xã; VNTTX) — агентство преси Соціалістичної Республіки В'єтнам. Засн. 1945 при уряді Демократичної Республіки В'єтнам. Після об'єднання країни ВІА, за рішенням ЦК *Комуністичної партії В'єтнаму* від 15.VI 1976, злилося з Агентством преси Визволення Пд. В'єтнаму (засн. 1960). ВІА має кореспондентські пункти в ряді міст СРВ, а також кореспондентів у всіх соціалістичних і деяких капіталістичних країнах світу. Центр — у Ханой. **О. В. Новакова**

В'ЄТНАМЦІ (самоназва — в'єт) — нація, основне населення В'єтнаму. Заг. чисельність — 38 млн. чол. (1975, оцінка); з них 98,7% — у В'єтнамі. Живуть також у Кампучії, Тайланді й Лаосі. Говорять в'єтнамською мовою. Серед віруючих поширені *буддизм*, який тісно переплітається з *даосизмом*, *конфуціанством* і культотом предків, а також *католицизм*. Етнічною основою В. були давньв'єтнамські племена, які входили до складу племінної групи в'єт (ює). Вже в перших століттях н. е. почався процес формування єдиної в'єтнамської народності. В 11—15 ст. В. асимілювали частину населення д-ви Тьямпа (або Чампа). На поч. 20 ст. склались у націю. Осн. за-

ляття сілськ. жителів — поливне землеробство і рибальство. Частина населення працює в пром-сті і водному транспорті. У В. розвинуті худож. ремесла: поліхромний лаковий розпис, гончарство, латунно-карбувальне виробн., обробка кістки, рогу та ін. Різноманітне нар. муз., хореографічне і театр. мистецтво. Про історію, г-во і культуру В. див. *В'єтнам*.

Лит.: Народы Юго-Восточной Азии. М., 1966; Мухлинов А. И. Происхождение и ранние этапы этнической истории вьетнамского народа. М., 1977.

ВЕТОШКІН Михайло Кузьмич (5.XI 1884, с. Усольє, тепер м. Усольє-Сибірське Ірк. обл. — 2.II 1958, Москва) — учасник революційного руху в Росії та на Україні, рад. партійний і держ. діяч, історик. Член КПРС з 1904. Н. в родині сільс. Працював у Сибір, союз РСДРП, був членом с.-д. к-тів у Красноярську, Томську, Читі, Харбіні; 1907—18 — проводив підпільну парт. роботу в Петербурзі, Псковській і Вологодській губ. В 1920 — член Крим. ревкому і обкому РКП(б), згодом — голова Київ. губревкому і член губкому КП(б)У. З січня 1922 — нарком юстиції, потім — нарком РСІ України. З 1925 — на рад., наук. і пед. роботі. Був членом ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна.

ВЕТРОВ Петро Сидорович [н. 29.VI (12.VII) 1911, Армавір, тепер місто Краснодар краю] — російський і український рад. режисер і актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1944. Після закінчення 1935 Ленінгр. театр. ін-ту працював у театрі ім. Ленінського Комсомолу (Ленінград), з 1937 — в театрах України (Ворошиловград, Кіровоград, Жданов). З 1963 (з перервою) — у Ворошиловградському укр. муз.-драм. театрі. Постановив спектаклі: «Маккар Діброва» Корнійчука, «Безприданниця» О. Островського, «Інтервенція» Славина, «Слуга двом панам» Гольдони. Ролі: Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським), Фурманов («Заколот» за Фурмановим), Уріель Акоста («Уріель Акоста» Гуккова). Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВЕТРОВ Юрій Олександрович [н. 23.X (4.XI) 1916, Могильов] — український рад. учений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив (1940) Київ. інженерно-буд. ін-т. У 1941—45 — в лавах Рад. Армії. З 1946 працює в Київ. інженерно-буд. ін-ті (з 1961 — ректор). Осн. праці з механізації будівництва і теорії різання ґрунтів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЕТРОВА Марія Феодосіївна [1870, с. Солонівка, тепер Городнянського р-ну Чернігівської обл. — 12 (24).II 1897, Петербург] — революційна народниця. Дочка селянина. З 1894 навчалася на Вищих жіночих курсах у Петербурзі, незабаром вступила до «Групи народовольців». У грудні

1896 В. заарештовано і ув'язнено до Петропавлівської фортеці. На знак протесту проти жорстокого тюремного режиму В. покінчила життя самогубством. У відповідь на трагічну загибель В. у Петербурзі, Києві та ін. містах було видано прокламації, організовано політ. демонстрації.

«ВЕЧЕРНІЙ ДОНЕЦЬ» — газета Донецького міського комітету Компартії України і міської Ради народних депутатів. Виходить з 1.VII 1973 6 раз на тиждень.

«ВЕЧЕРНЯЯ ОДЕССА» — газета Одеського міського комітету Компартії України і міської Ради народних депутатів. Виходить з 1.VII 1973 року 6 раз на тиждень.

ВЖЕШ (Wrzeszcz) Євген Ксаверійович (1853, Київ, губ. — 5.IV 1917) — польський живописець. Учився в Житомирській гімназії, з 1884 — в петерб. АМ, пізніше — в мюнхен. АМ. Жив у Києві, брав участь у виставках *передвижників* (1885—88) і Т-ва південно-російських художників. Автор пейзажів: «Хата», «Поле», «Дніпро», «Українська хата», «Маки», «При заході сонця», «Хата, освітлена сонцем».



Є. К. Вжеш. Хата, освітлена сонцем. Кінець 19 ст.

ВЗАЄМНА ІНДУКТИВНІСТЬ — величина, що характеризує магнітний зв'язок електричних контурів. Якщо є два контури 1 і 2 (мал.), що проводять електр. струм, то частина *магнітного потоку* Φ , створеного струмом I_1 в першому контурі, буде пронизувати площу другого і дорівнювати $\Phi_{12} = M_{12}I_1$. Коef. пропорційності M_{12} , що залежить від розмірів, форми і взаємного розташування контурів, а також від середовища, в якому вони розміщені, наз. *взаємною індуктивністю* або коef. взаємної індуктивності контурів 1 і 2. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею В. і. є *генрі*.

ВЗАЄМНА ІНДУКЦІЯ, *взаємодія* — явище магнітного зв'язку електричних контурів, яке проявляється у виникненні електро-рушійної сили індукції в одному з них при зміні струму в іншому. Явище В. і. широко використовується в електро- і радіотехніці, зокрема, воно лежить в основі дії *трансформатора*. Кількісною характеристикою магнітного зв'язку електр. контурів є *взаємна індуктивність*.

ВЗАЄМНЕ НАВЧАННЯ — система організації і методів навчання в початковій школі. Полягає в одночасному навчанні грамоти великої кількості дітей за допомогою помічників учителя з числа старших, найпідготовленіших учнів. Учитель виступає в ролі спостерігача й ін-

структора. Навчання при такій системі має формально-догматичний характер. Розроблена англ. священиком А. Беллом і вчителем Дж. Ланкастером (белл-ланкастерська система В. н.). Вперше застосовано в Індії, в кінці 18 ст. — в Англії, на поч. 19 ст. поширилася в ін. країнах. В Росії В. н. було запроваджено в деяких церковнопарафіяльних школах та військ. училищах. В 1818 декабрист М. Ф. Орлов відкрив школу з В. н. у Києві.

ВЗАЄМНО ОДНОЗНАЧНА ВІДПОВІДНІСТЬ — відповідність між елементами двох множин, при якій кожному елементові 1-ї множини відповідає один і лише один елемент другої множини і навпаки. Множини, між якими можна встановити В. о. в., наз. *еквівалентними*. Еквівалентними є, напр., множини всіх цілих чисел і всіх парних чисел, бо відповідність $n \leftrightarrow 2n$ є В. о. в. Див. також *Множини теорії*.

ВЗАЄМНОСТІ ПРИНЦИП — один з принципів відносин між державами. Полягає у взаємному поважанні незалежності і територіальної цілісності д-в, законів і звичаїв кожної д-ви, в утримуванні від нападів і втручання у внутр. справи одна одної, будуванні міждерж. відносин на основі принципів і норм сучас. *міжнародного права*.

В. н. був висунутий Рад. країною після Великої Жовт. соціалістич. революції. Утвердився в результаті зміни співвідношення сил у світі на користь соціалізму, боротьби РСРП, а згодом ін. соціалістичних держав за мир і безпеку народів. Найповнішого втілення набув у принципі взаємної вигоди. В. н. закріплено в міжнар. договорах і міжнар. звичаях. В. н. широко відомий у *міжнародному приватному праві*, де під ним розуміють задання громадянам і юрид. особам іноземної д-ви певних прав, пільг і привілеїв за умови, що громадянин та юрид. особи країни, яка надає ці права, користуються аналогічними правами у відповідній іноземній країні. М. К. Михайловський.

ВЗАЄМОДІЯ ЕЛЕМЕНТАРНИХ ЧАСТИНОК. Існує 4 типи В. е. ч.: електромагнітна, сильна, слабка і гравітаційна. Вони різняться т. з. константами взаємодії, інтенсивностями, радіусами дії сил та законами збереження *квантових чисел*. Розмірність константи взаємодії дорівнює розмірності електр. заряду e , а інтенсивність — безрозмірній величині відношення квадрата константи взаємодії до добутку $\hbar c$, де \hbar — *Планка стала*, c — швидкість світла у вакуумі. Електромагнітній взаємодії підлягають усі заряджені, а також нейтральні, з відмінним від нуля магнітним моментом, елементарні частинки і *фотони*; вона обумовлює структуру атомів і молекул. Радіус дії електромагнітної взаємодії нескінченний. Інтенсивність *силької взаємодії* приблизно в тисячу разів більша за інтенсивність електромагнітної, а радіус дії дорівнює бл. 10^{-15} м. Сильній взаємодії підлягають *адрони*, вона визначає структуру атомного ядра. *Слабка взаємодія* проявляється в повільному розпа-



Взаємна індуктивність.

ді елементарних частинок. Так, напр., внаслідок слабкої взаємодії *нейтрон* розпадається на *протон*, *електрон* і *нейтрино*, причому час життя нейтрона становить 15 хв. Інтенсивність слабкої взаємодії у 10^{10} разів менша за інтенсивність сильної. Слабка взаємодія короткодіюча, радіус її дії 10^{-19} м. Найменш інтенсивною є гравітаційна взаємодія, яка в 10^{39} разів слабша за електромагнітну. Вона не відіграє скільки-небудь помітної ролі у світі елементарних частинок. Гравітаційний взаємодії підлягає вся матерія в цілому, вона визначає структуру *Всесвіту* і рух макроскопічних тіл. В. е. ч. характеризуються певними властивостями симетрії. Найбільш симетричною є сильна взаємодія. Це значить, що в процесах, обумовлених нею, зберігаються всі відомі до цього часу квантові числа. В усіх взаємодіях зберігається енергія, імпульс, кутовий момент, а також електр. заряд і баріонний заряд; у сильній, крім цього, — *спін* *ізотопічний*, *дивність*, просторова і зарядова парність. Із зменшенням інтенсивності взаємодії зменшується кількість квантових чисел, що залишаються сталими. Так, в електромагнітній взаємодії не зберігається ізотопічний спін, а в слабкій — крім нього, ще й дивність та просторова парність. Носіями електромагнітної взаємодії є фотони, носіями різного роду мезони. Носіями слабкої взаємодії, можливо, є гіпотетичні, до цього часу експериментально не виявлені, заряджені і нейтральні векторні бозони з дуже великими масами. Див. також *Квантова теорія поля*.

Літ.: Новожилов Ю. В. Введение в теорию элементарных частиц. М., 1972; Ахизер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К., 1977.

О. І. Ахизер, М. П. Рекало.

ВЗАЄМОДІЯ у фізиці — діяння матеріальних об'єктів один на одного, що призводить до зміни їхнього стану. Тривалий час у фізиці панувала думка, що В. між тілами відбувається миттєво через пустоту, яка не бере в ній ніякої участі. Після відкриття і дослідження *електромагнітного поля* уявлення про характер В. змінилися. Було встановлено, що кожна електрично заряджена частинка створює електромагнітне поле, яке діє на ін. частинки. Швидкість поширення електромагнітного поля дорівнює *швидкості світла* у вакуумі. Інтерпретація механізму В. між електрично зарядженими тілами була поширена і на ін. види В. (напр., всесвітнє тяжіння здійснюється гравітаційним полем). З появою *квантової теорії поля* поняття поля було уточнено. За цієї теорії, будь-якому полю відповідають частинки — кванти поля, кожному полю — свої кванти (напр., квантом електромагнітного поля є *фотон*, гравітаційного — *гравітон*). Різні види В. виникають у результаті обміну частинок квантами відповідних полів. Будь-які В. тіл можна звести до *взаємодії елементарних частинок*. В системах, що складаються з однакових, тотожних частинок, їхній взаємний вплив проявляється як особливий вид

В., т. з. *обмінна взаємодія*. Процеси, що відбуваються в системах з великою кількістю взаємодіючих частинок і проявляються в їхньому узгодженому русі, описують *колективними взаємодіями*.

ВЗАЄМОДІЯ у філософії — одна з загальних форм *взаємозв'язку* між явищами, суть якої полягає в зворотному діянні одного предмета чи явища на інше. В. відбувається в просторі й часі й є специфічною для кожної з форм руху матерії. Матеріалістична діалектика доводить, що В. є виявом єдності *протилежностей*, двобічним процесом, у якому кожна з взаємодіючих сторін зумовлює іншу, виступає і як причина, і як наслідок (див. *Причинність*). Діалектичний характер В. виявляється у взаємоперетворюваності протилежностей. В. і взаємоперетворюваність є заг. формою руху і розвитку і одним з виразів матеріальної єдності світу. Світ являє собою універсальну В. всіх явищ і процесів. «Взаємодія є істинною *causa finalis* (кінцевою причиною — ред.) речей... Тільки виходячи з цієї універсальної взаємодії, ми приходимо до дійсного каузального відношення» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 508).

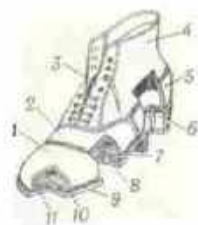
ВЗАЄМОДІЯ ВІЙСЬК — узгоджені щодо завдання, напрямку, рубежів і часу дії підрозділів, частин, з'єднань і об'єднань різних видів збройних сил, родів військ, сил флоту та спец. військ в інтересах досягнення мети бою, операції, воєнної кампанії чи війни в цілому. В. в. — один з осн. принципів ведення бойових дій, важливий обов'язок командирів і штабів усіх ступенів. В. в. поділяється на тактичну, оперативну і стратегічну. **Тактична В. в.** — узгодження вогню, удару і маневру з'єднань, частин, підрозділів і екіпажів (обслуг), які беруть участь у заг.-військ., морському чи повітр. бою. **Оперативна В. в.** — узгоджені дії в межах фронтоних операцій оперативних об'єднань і з'єднань різних видів збройних сил і родів військ. **Стратегічна В. в.** — узгоджене використання фронтів і оперативних об'єднань різних збройних сил, що ведуть операції на одному або кількох стратегічних напрямках для досягнення мети стратегічної операції, кампанії або війни.

ВЗАЄМОЗАМІННІСТЬ у техніці — властивість однойменних і однотипних виробів (деталей, вузлів, *агрегатів* чи *апаратів*), що дає змогу замінювати ними такі самі вироби в машинах і установках, зберігаючи необхідні показники їхньої роботи. Розрізняють В. повну і неповну. Повна В. виключає додаткову обробку виробів. Неповна В. пов'язана з припасуванням, доббором, сортуванням та регулюванням виробів за геом., електр. та ін. параметрами. Відхилення геом. розмірів і фіз. властивостей взаємозамінюваних виробів обмежують відповідно з *допусками* і тех. нормами, що визначаються ГОСТами, нормальними і *технічними умовами*. В. дає змогу незалежно виготовляти окремі частини складних виробів на різних спеціалізованих

підприємствах, а також однойменні й однотипні вироби на підприємствах з масовим або великосерійним виробн. В., що є основою *уніфікації* і *стандартизації*, сприяє зниженню собівартості виробів, підвищенню продуктивності праці і якості продукції. Ю. О. Почечко. **ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК** — філософська категорія, яка відображає закономірні взаємовідношення різних предметів і явищ, взаємозумовленість компонентів дійсності в процесі руху й розвитку матеріального світу. Діалектичний матеріалізм виходить з визнання об'єктивної реальності В. як моменту, минулого результату й умови універсального руху *матерії*. Заг. В. явищ, який виявляється у *взаємодії*, взаємовпливі, взаємопереходах одного в друге, є одним з виразів матеріальної єдності світу. В процесі пізнання необхідно розрізняти зв'язки зовнішні і внутрішні, істотні та неістотні, необхідні і випадкові. Основою пізнання людиною В. в природі, суспільстві й мисленні є суспільно-істор. *практика*, яка являє собою визначальний тип В. людини і природи, людини з людиною, мислення і буття.

ВЗВОД — тактичний підрозділ, що входить до складу *рот*, *батареї*. Вперше В. створено в кін. 17 ст. у піхоті та кавалерії, потім в артилерії. З появою нових родів військ В. (2 — 4 *відділення*) увійшов до їхньої структури.

ВЗУТТЄВЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво *взуття* механізованим способом. Полягає у розкроюванні матеріалів на деталі, оброблянні деталей, виготовленні заготовок верху і формуванні верху на колодці (моделі стопи), прикріпленні низу до верху та опорядженні взуття. Взуттєві матеріали (шкіру, тканину, гуму, картон) розкроюють на деталі різакими на електрогідравлічних або мех. пресах. Вдаються до автом. розкroювання листових і рулонних матеріалів у кілька шарів, розкroювання двох шарів (напр., верху і підкладки) з одночасним зварюванням їх струмами високої частоти. За допомогою електрон. обчислювальних машин розраховують оптимальні варіанти укладання деталей на площі матеріалу. Деталі низу взуття далі клеймують (на спец. машинах), виривають за товщиною, фрезерують (зрізаючи зайвий матеріал ножами-фрезами), скошують, шліфують (алмазним абразивним інструментом) тощо. Для виконання цих операцій, крім спеціалізованих машин, використовують напівавтоматичні й *автоматичні лінії*. Деталі верху взуття клеймують, скошують і загинають та опоряджують. Оброблені деталі верху з'єднують у плоскі заготовки нитками (на швейних машинах), клеєвими та клеєзварними (струмами високої частоти) швами (*безниткове з'єднання*). Щоб надати заготовці об'ємної форми, її зоволожують (іноді нагрівають), обтягують у поздовжньому і поперечному напрямі (для щільного облягання колодки), затягують, прикріплюючи краї заготовки до устілки цвяхами або клеєм, та фіксують



Взуття рантове (черевик):

1 — носок; 2 — союзка; 3 — ядичок; 4 — береза; 5 — задник; 6 — підбор; 7 — устілка; 8 — простилка; 9 — рант; 10 — підшова; 11 — основна підкладка.



Взуття стародавнє українське: 1 — постолі; 2 — личаки; 3 — чоботи жіночі.

нагріванням з наступним охолодженням. Ці операції виконують на агрегативних машинах з одночасним обігрівом, подаванням розплавленого клею, автомат. регулюванням зусиль при витягуванні тощо. Низ взуття (підшова і підбор) кріплять до верху дерев'яними шпильками, цяхами або дрітцями гвинтами (шпилькові методи), нитками (рантовий, прошивний, сандальний, напівсандальний та комбінований методи), клеями (клеювий метод), гарячою вулканізацією та литтям. В СРСР уперше в світі розроблено і впроваджено у вироб. (у т. ч. в УРСР) напів-автом. лінії для складання взуття клейовим методом. Остаточними є операції по опоряджуванню взуття (видалення зайвого матеріалу, фарбування, полірування тощо).

Лит.: Бабенко Е. О. [та ін.]. Основи техніки та технології взуттєвого виробництва. К., 1971; Зыбин Ю. П. [та ін.]. Технологія изделий из кожи. М., 1975. Р. С. Тимченко. **ВЗУТТЯ** — виробн. що захищають ноги людини від шкідливого зовнішнього впливу, а також полегшують її рух і працю; частина одягу людини. В. було відоме ще у пізньому палеоліті, коли людина обмотувала ноги шкірою. Пізніше шматки шкіри почали зшивати, обробляти (вичиновати, дубити). Застосування гуми, картону, тканин змінило зовн. вигляд В., його конструкцію і способи виготовлення. У дореволюц. Україні повсякденним В. були постолі, личаки, холаки, черевики, чоботи та ін. Сучасне В. поділяють на побутове (повсякденне, літнє, домашнє), виробниче, спортивне і мед. (ортопедичне). За конструкцією заготовок (скріплених між собою деталей верху) розрізняють чоботи, черевики, напівчеревики і туфлі. В. буває без підбора, на низькому (8—25 мм), середньому (30—45), високому (50—60) і особливо високому (понад 60 мм) підборі. Відповідно до віку і статі споживачів виготовляють 9 груп В. розмірами від 9 до 30,5 (табл.). Розмір В. означає довжину сліду (козочки, устілки) в сантиметрах (метрична нумерація) або в штихах (1 штих — 2/3 см, штихмасова нумерація). Внутр. об'єм В. (повнота) характеризується величиною обхвату стопи і позначається цифрами 1—9. Для людей похилого віку виготов-

ляють В. з урахуванням особливостей їхньої стопи. Ося. частини В. — верх, що прикриває стопу, і низ, який захищає її від тертя та ударів об ґрунт. Верх і низ В., що складаються з зовн., внутр. та проміжних деталей (мал.), з'єднують нитками, шпильками, цяхами, клеями (переважно синтетичними) тощо (див. *Взуттєве виробництво*). Зовн. деталі верху виготовляють з натуральної та штучної шкіри, текст. матеріалів; деталі низу — з шкіри, гуми (пористої, непористої, шкіроподібної), пластичних мас (напр., полівінілхлориду, поліуретану, капрону) та ін. Гігієнічна характеристика В. визначається фіз.-хім. властивостями матеріалів, які використовуються для його виготовлення, конструкцією й формою В., станом стопи, опорно-рухового апарату, навантаженням під час експлуатації, родом занять людини, сезоном року. В. повинно мати теплозахисні властивості, бути водостійким, повітря- і паропропускним. Широке застосування полімерних матеріалів для виготовлення В. зумовило розробку профілактичних заходів, створення системи санітарного контролю за їх застосуванням. Лит. див. до ст. *Взуттєве виробництво*.

Р. С. Тимченко (заг. характеристика),
В. С. Сидер (гігієн. характеристика).

ВЗЯТОК — збір нектару (меду) і квіткового пилку (див. *Перга*) бджоляною сім'єю за певний час (день, сезон). Зібраний нектар бджоли переробляють на мед бджоляний. В. залежить від сили сім'ї бджіл, кількості медоносних рослин та їх нектаровиділення, віддалі до медоносів, від погоди тощо. В. коливається від кількох грамів на день до 8 кг і більше. Протягом сезону В. поділяють на ранній, або весняний (з верби, ліщини, весняних квітів, ягідників, плодів дерев), літній, або головний (з липи, гречки, соняшнику, конопшини та ін.), і пізній, або осінній (з вересу, пізніх посівів гречки та спец. медонос. рослин). Якщо принесений у вулик нектар витрачається в основному на живлення бджіл і розплоду, то В. називають підтримуючим; якщо крім цього нагромаджується і товарний мед, то В. називають продуктивним. Під час гол. В. створюються осн. товарна продукція пасіки і запас меду для зимівлі бджіл. Інтенсивність і величину В. визначають за зміною маси (ваги) контрольного вулика за день. Абсолютна прибавка маси контрольного вулика в кінці сезону дає уявлення про величину медозбору на пасіці. Сильні бджолосім'ї можуть заготовити за сезон по 100—200 кг меду, рекордистки — 300 кг і більше.

ВИБІВАННЯ ТКАНИН — нанесення (вибивання) на тканину візерунчастих одно- або багатокольорних малюнків. Перед вибиванням тканину піддають промиванню, відварюванню, вибілюванню, хлоруванню тощо. В. т. (мал.) полягає у нанесенні фарби, сушінні й обробці тканини у вологому середовищі при високій т-рі та пов-

торному промиванні. За способом нанесення малюнка розрізняють В. т. пряме, резервне і витравне. При прямому В. т. полягає у нанесенні малюнка на нефарбовану або слабофарбовану тканину. При резервному В. т. на тканину попередньо наносять суміш, яка запобігає взаємодії волокна з фарбою при подальшому фарбуванні («резервують» волокно). В. разі витравного В. т. на тканину в окремих місцях (відповідно до малюнка) наносять витравну суміш, що руйнує попередньо нанесену фарбу. Для В. т. використовують активні, кубові, прями, кислотні, дисперсні та ін. барвники. Загусниками фарб є різні види крохмалю, альбінату натрію та ін. Поширені також емульсійні загусники типу «масло у воді» і «вода в маслі». Фарбу на тканину наносять ручним способом, сітчастими шаблонами, способом аерографії (розпилюванням стисненим повітрям) або за допомогою циліндричних вибивних машин. Ручне та аерографічне В. т. застосовують при виготовленні поштучних або індивідуальних високохудож. виробів. Тканини масового асортименту обробляють сітчастими шаблонами або на вибивних машинах. Ж. С. Татюк.

ВИБІЙ — 1) Місце, де розробляють корисні копалини або покрити (пусті) породи. В шахтах і рудниках В. бувають горизонтальні, вертикальні та похилі; очисні, де власне видобувають корисні копалини, і підготовчі, або прохідницькі. На відкритих розробках розрізняють В. бічні (торцеві) і фронтальні. 2) Торцеву бурову свердловину, поверхню якої в процесі проходки руйнується буровим інструментом.

ВИБІЙКА, вибиванка, друкованиця, мальованка, димка — тканина з візерунком, який друкується вручну за допомогою різьбленої або наборної дерев'яної дошки. В. буває олійна, кубова і запарна. У 2-й пол. 18 ст. механічне виробн. (ситцедрукування) почало витісняти ручну В. Застосовується для одягу, оббивки меблів і стін, для завіс тощо. На Україні в сел. побуті найпоширенішою була олійна В. на дмотканому полотні з синім або чорним геометричним чи рослинним орнаментом. Мотиви нар. В. широко використовуються для оформлення декоративних тканин.

ВИБІЛЕНИЙ ЧАВУН — сплав, поверхневий шар якого до певної глибини являє собою білий чавун. Буває нелегований, низько-, середньо- і високолегований (нікелем, хромом, марганцем тощо) та модифікований (напр., магнієм, церієм). Характеризується поєднанням високої твердості і стійкості проти зношування вибіленого (робочого) шару з заг. і втомленією міцністю внутр. частини. З В. ч. виготовляють барабани для лебідок, облицювальні плити кульових млинів, валки і вали різного призначення тощо.

ВИБІЛЮВАННЯ, біління — усунення небажаного забарвлення матеріалів (тканин, деревної маси тощо) з метою налати їм білого кольору або підготувати до фарбування. При В. видаляють домішки (напр.,

Типи і розміри взуття

Взуття	Розмір взуття, см
Пінетки (для дітей до 1 року)	9—10
Гусарикки (для дітей 1—2 років)	10,5—13
Малодитяче (для дітей 2—4 років)	13,5—16,5
Дитяче (для дітей 5—7 років)	17—19
Шкіляне (для дітей 7—10 років)	19,5—22
Дівоче (для дівчаток 11—16 років)	21,5—24
Хлопчаче (для хлопчиків 11—14 років)	22,5—24,5
Жіноче	21,5—27,5
Чоловіче	24,5—30,5

рештки бавовни, коробочок), речовини, нанесені під час виробу. Ітканини, природні барвники. Найпоширеніше у текст. пром-сті В. — з застосуванням вибілових агрегатів, що складаються з апаратів безперервної дії для запарювання тканин і мийних машин. На таких агрегатах тканини обробляють розчинами к-т, лугів, окислювачів (напр., гіпохлоритом натрію або кальцію, перекисом водню) або відновників (сірчистим газом, гідросульфідом натрію). Між операціями В. і після них тканини промивають водою. При В. застосовують також оптичні (здатні поглинати ультрафіолетове проміння) вибілювальні речовини.

ВИБІЛЬНІ ГЛИНИ — глини, що мають здатність вбирати жири, смоли, пігменти, сліз. Складаються гол. чин. з глинистих мінералів монтморилоніту, бейделіту, сапоніту з різними домішками. Утворюються з вулканогенних порід внаслідок діагенетичних змін їх (див. *Діагенез*) у водних, переважно морських, басейнах. Найпоширеніші серед відкладів крейдової, палеогенової і неогенової систем Кавказу, Криму, Закарпаття та ін. районів. Використовують В. г. для знежирювання та вибілювання тканин, пом'якшення води, очищення нафтопродуктів, тваринних жирів і масел, оцгу, вина, як наповнювачі тощо. Див. також *Бентоніти*.

ВІБІР ГРОМАДЯНСТВА — добровільний вибір громадянства особою. Здійснюється в порядку, встановленому міжнар. договором між заінтересованими д-вами. При переході частини території від однієї держави до іншої населенню надається право В. г. будь-якої з цих д-в. В. г. може здійснюватися і при одруженні з іноземцем або у випадку подвійного громадянства.

ВИБІРКОВЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ в статистиці — один з видів несумісного спостереження статистичного.

ВИБІРКОВИЙ МЕТОД у статистиці — метод статистичного дослідження, що застосовується для вивчення загальних властивостей всієї сукупності явищ або фактів (генеральної сукупності) на основі вивчення властивостей лише їхньої частини (вибіркової сукупності), відібраної за науково розробленими принципами. При достатній кількості відібраних одиниць і правильній організації відбору середні і відносні показники вибіркової сукупності дають достатньо точну характеристику сукупності в цілому. На основі формул *ймовірностей теорії* можна обчислити серед. помилку вибірки, визначити можливі відхилення показників вибіркової сукупності від відповідних показників всієї сукупності. Теорія В. м. заснована на великих числах закону. В. м. застосовують, якщо суцільне спостереження неможливе або неможливе, а також для перевірки результатів вже проведеного суцільного спостереження. В СРСР за допомогою В. м., зокрема, здійснюють контроль за якістю продукції, вивчають бюджети робітників, службовців і колгоспників, одержують поперед-

ні дані про врожайність с.-г. культур тощо.

ВИБІРКОВІСТЬ РАДІОПРИЙМАЧА — здатність радіоприймача з багатьох сигналів виділяти потрібні; те саме, що й *селективність радіоприймача*.

ВІБОРГ — місто обласного підпорядкування Ленінградської обл. РРФСР, районний, розташований на березі Виборзької зат. (част. Фінської зат.). Порт, залізничний вузол. 72 тис. ж. (1977). В 12 ст. на місці сучас. В. новгородці заснували торг. поселення. В 1293 шведи на захопленій ними території 3х Карелії збудували фортецю. За *Ніштадтським мирним договором* 1721 В. закріплено за Росією. У вересні — жовтні 1917 у В. в підпіллі перебував В. І. Ленін. У 1918—40 В. — у складі Фінляндії. За мирним договором між СРСР і Фінляндією від 12.III 1940 В. відійшов до СРСР. Виборзька операція 1944 була однією з завершальних битв за Ленінград у період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Розвинуті машинобудування, зокрема суднобудування, виробн. електроінструментів та пром. устаткування; харч., легка та буд. матеріалів пром-сть. Авіатех. і мед. уч-ща, краєзнавчий музей. Будинки музею В. І. Леніна. Замок (1293, перебудований 1891—94), споруди 15—16 ст., пам'ятник Петру I та ін.

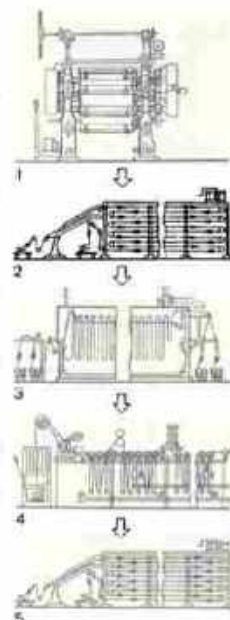
ВІБОРНІ КОЗАКИ — привілейована група українського козацтва у 18 ст. Створена на підставі указу «Правління гетьманського уряду» 1735, затвердженого царським урядом, про поділ укр. козацтва на В. к. і *підомічківців*. Цей документ юридично закріпив існує майнове розшарування укр. козацтва. Козак. привілеї зберігалися лише за В. к., які звільнялися від повинностей, але зобов'язані були особисто відбувати військ. службу з власним спорядженням, зброєю та кіньми. В. к. укр. слобідських полків були позбавлені козац. привілеїв 1765 (див. *Військові обивателі*), на Лівобережній Україні 1783. Втративши козац. привілеї, В. к. формально залишилися особисто вільними і за сусп. станом наближалися до *державних селян*.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Слодарський А. Г. Слобідська Україна. Х., 1954.

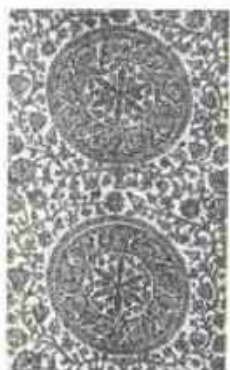
ВІБОРНІСТЬ СУДДІВ — принцип радянського правосуддя, суть якого полягає в тому, що всі суди в СРСР утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів. В. с. законодавчо закріплена в ст. 152 Конституції СРСР, конституцій союзних (в УРСР — ст. 150 Конституції УРСР) і авт. республік, *Основах законодавства про судоваустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік*. Судді до всіх ланок суд. системи обираються на 5 років: *народні судді* громадянським р-ну (міста) на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні; судді до вишестоящих судів — відповідними Радами нар. депутатів; судді військ. трибуналів — Президією Верховної Ради СРСР. *Народні засідателі* будь-якого суду

обираються на зборах трудящих (військовослужбовців) відкритим голосуванням строком на 2,5 роки. Судді і нар. засідателі відповідальні перед виборцями або органами, які їх обрали, й їм підзвітні. **ВИБОРЧА СИСТЕМА** — 1) Порядок обрання представників до виборних органів, насамперед представницьких органів держ. влади (в СРСР — *Рад народних депутатів*), та здійснення громадянами своїх виборчих прав. Регулюється нормами *виборчого права*. В. с. має класовий характер. Хоч В. с. в бурж. країнах формально базується на принципах заг. і рівного виборчого права, ці принципи здебільшого обмежуються різними *цензами виборчими*, спрямованими проти інтересів трудящих. Вибори можуть бути *прямыми*, коли громадяни безпосередньо обирають депутатів представницького органу, або *непрямими*, коли депутати представницького органу обирають нижчестоящі виборні органи або виборчі колегії, до складу яких входять обрані населенням *виборщики*, або депутати представницьких органів (або і ті, і другі). Вибори в соціалістич. країнах, як правило, *прямі*. В. с. країн соціалістичної співдружності ґрунтується на принципах *соціалістичної демократії*, загальності і рівності, *праві відкликання депутата* тощо. Порядок організації і проведення виборів в СРСР, починаючи від виставлення кандидатів у депутати й кінчаючи визначенням результатів голосування, спрямований на те, щоб кожний виборець міг узяти участь у виборах і вільно виявити свою волю під час виборів. Рад. В. с. визначена главою 13 Конституції СРСР, конституцій союзних (в УРСР — гл. 10 Конституції УРСР) і авт. республік; сприяє зменшенню ідеїно-політ. єдності рад. народу (див. *Блок комуністів і безпартійних* в СРСР). Всі витрати по проведенню виборів в соціалістичних країнах бере на себе д-ва. 2) Система розподілу місць у представницьких органах після встановлення наслідків голосування. Розрізняють *мажоритарну систему* та *пропорційну систему*.

ВИБОРЧЕ ПРАВО — 1) Сукупність правових норм, що регулюють порядок виборів до держ. органів; одна з найважливіших частин *державного права*. Осн. принципи В. п. визначено в конституції д-ви, спец. виборчих актах. В. п. має класову спрямованість (див. *Виборча система*). Е СРСР норми В. п. визначено в главі 13 Конституції СРСР, відповідних главах конституцій союзних (в УРСР — гл. 10 Конституції УРСР) та авт. республік, законах про вибори до Верховних Рад, місцевих Рад народних депутатів, а також положеннях про вибори нар. суддів. Рад. В. п. відзначається послідовним соціалістичним демократизмом. Воно встановлює коло осіб, що мають В. п. (див. *Загальне виборче право*), порядок виборів (див. *Рівне виборче право*, *Пряме виборче право*), таємне голосування, відповідальність депутатів перед своїми виборцями аж до пра-



Вибивання тканин:
1 — нанесення фарби;
2 — сушіння; 3 — обробка у вологому середовищі при високій т-рі; 4 — промивання;
5 — сушіння.



Вибійка.
Село Дроздівка на Чернігівщині. Близько 1923

ва відкриття депутата тощо. 2) Право громадян обрати (активне виборче право) і бути обраними (пасивне виборче право).

Е. А. Тихонова.

ВИБОРЧИЙ ОКРУГ — в СРСР територіальна одиниця, утворювана для проведення виборів до представницьких органів і виборів нар. суддів. Відповідно до ст. 101 Конституції СРСР В. о. створюються для виборів до всіх ланок Рад народних депутатів. Порядок утворення В. о. визначається законами про вибори до відповідних Рад. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. о. рівні за кількістю населення для виборів даного органу влади, що є однією з гарантій рівного виборчого права. В капіталістичних країнах, з метою обмеження проголошеного в бурж. конституціях рівного виборчого права, правлячі кола вдаються до різних маневрів, зокрема до створення В. о., що значно різняться за кількістю виборців, приєднання частини В. о., де виборці традиційно голосують за ліві партії, до округів, в яких сильнішими є позиції правих, тощо.

В. С. Анджеєвський. **ВИБОРЩИКИ**, колеги виборщиків — у бурж. державах особи, які згідно з т. з. непрямою системою виборів обирають президента (США, Франція) або депутатів до верхньої палати парламенту. Інститут В. спрямований на усунення широких верств населення від безпосередньої участі у виборах; за своїм характером є антидемократичним.

ВИБУХ — процес швидкого вивільнення великої кількості енергії в обмеженому об'ємі. Внаслідок В. речовина, яка наповнює об'єм, перетворюється на дуже нагрітий газ з великим тиском та енергією рухомих частинок. В. зумовлює утворення вибухових хвиль і сильну руйнівну дію на навколишнє середовище. В. може відбуватися внаслідок виділення хім. або ядерної енергії, вивільнення енергії стиснених газів або перетворення електр., радіаційної чи кінетичної енергії на теплову. Для військ. цілей використовують хім. і ядерну енергію (звичайні і ядерні боеприпаси). Руйнівна дія В. залежить від його тривалості та віддалі між місцем В. та об'єктом ураження, а також від середовища. З 70-х рр. 20 ст. в ряді країн проводять дослідні з об'ємного В. (вибух аерозольної хмари-суміші горючих газів та рідинного пального). В. широко застосовують з нар.-господарською метою.

Лит.: Физика взрыва. М., 1975.

ВИБУХОБЕЗПЕКА у гірничій справі — стан шахт і рудників, при якому небезпеку вибуху в них (через велике скупчення метану або вугільного пилу) усунуто. В. в осн. забезпечують, застосовуючи рудникову вентиляцію, вибухозахищене електроустаткування, запобіжні вибухові речовини під час підвних робіт. Крім того, контролюють стан електроустаткування, правильне ведення підвних робіт, вміст метану в рудниковому середовищі і скупчення пилу у виробках. Небезпеці

вибуху запобігають, обмежуючи т-ру нагрівання машин і апаратів, використовуючи матеріали, що не іскрять при ударі, застосовуючи засоби захисту від атмосферної і статичної електрики. Велике значення має додержання правил і норм техніки безпеки. В СРСР встановлено (1976) критерій оцінки В.: імовірність вибуху (на будь-якій ділянці шахти, де може бути речовина, здатна утворювати вибухонебезпечне середовище) протягом року не повинна перевищувати 10^{-8} . Значну роботу в галузі В. провадить Безпека праці в гірничорудній промисловості всесоюзний науково-дослідний інститут, Матківський н.-д. ін-т з безпеки праці у гірничій пром.-сті. Див. також Дегазизація, Пиловибухозахист у шахтах.

П. Ф. Ковальов.

ВИБУХОВЕ ШТАМПУВАННЯ

— штампування металів, переважно листових заготовок, з використанням енергії вибуху; вид імпульсної обробки металів. Найпоширеніший спосіб В. ш. (мал.) полягає в швидкому і міцному притискуванні (від діяння вибуху) листової заготовки до штамп (матриці), зануреного в ємність (напр., басейн) з водою. Тиск створюється енергією вибуху бризантної вибухової речовини, тривалість процесу — 300 мс. Ін. способи В. ш.: тиском води (енергія вибуху порошку передається циліндру з бойком, а далі воді, яка й тисне на заготовку), металем води, вибухом горючих газів (на основи метанових або пропан-бутанових сумішей з киснем). В. ш. відзначається значною економічністю, швидкістю дії, високою продуктивністю. Цей спосіб обробки металів розроблено (в 40-х рр.) в Харків. авіац. ін-ті. В. ш. застосовують для виготовлення виробів великих розмірів, а також деталей з міцних малопластичних матеріалів, обробка яких на пресах неможлива або недоцільна.

В. Г. Кононенко.

ВИБУХОВІ РЕЧОВИНИ — хімічні сполуки або суміші речовин, здатні до швидкого самопоширюваного хімічного перетворення (вибуху) з виділенням великої кількості газів і теплової енергії. У складі В. р. є достатня кількість кисню, тому вибухове перетворення відбувається без участі кисню повітря. До В. р. належать нітросполуки, в основному ароматичні (напр., тринітролуол, пікринова к-та), органічні ефіри азотної к-ти (нітрогліцерин, піроксилін, нітрогліколь), солі азотної к-ти (нітрат амонію), солі гримучої к-ти (гримуча ртуть), солі азотистоводневої к-ти (азид свинцю) та ін. Чорний димний порох є сумішшю калійної селітри, сірки та вугілля. Для виникнення вибуху необхідна зовн. дія (початковий імпульс): нагрівання, іскра, удар, тертя. Важливою характеристикою В. р. є стійкість, тобто здатність не змінювати свої властивості при тривалому зберіганні. За способом використання розрізняють В. р.: металні, або порохи (бездимні піроксилінові та нітрогліцеринові, чорні димні), які застосовують як заряди у вогнепальній зброї та реактивних зарядах: бризантні, або роз-

дроблювальні (тол, пікринова к-та, піроксилін, динаміти, амоніалі, аматолі), що їх вживають для боеприпасів і в підвних роботах; ініціюючі (гримуча ртуть, азид свинцю), що вибухають від невеликого мех. або тепл. імпульсу і тому використовуються для виробн. капсул-запальників і капсул детонаторів. В. р. широко застосовують у військ. справі, гірничій справі, будівництві тощо.

Лит.: Горст А. Г. Пороха и взрывчатые вещества. М., 1972; Орлова Е. Ю. Химия и технология бризантных взрывчатых веществ. Л., 1973; Багал Л. И. Химия и технология иницирующих взрывчатых веществ. М., 1975.

Н. С. Юм.

ВИВЕРЖЕНІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ

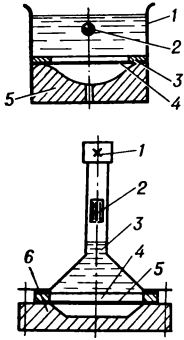
— породи, що утворилися внаслідок охолодження і кристалізації магми. Див. Магматичні гірські породи.

ВИВИХ — стійке зміщення суглобових кінців кісток, яке призводить до різкого порушення функції суглоба і деформації його зовнішніх контурів. В. поділяють на с в і ж і (до 3 днів), не с в і ж і (до 2 тижнів) і з а с т а р і л і (понад 2 тижні); п р и р о д ж е н і (зумовлені вадами утробного розвитку) і н а б у т і — травматичні (зумовлені мех. uszkodженнями), звичні (як наслідок неправильного лікування), патологічні (виникають внаслідок захворювань, що уражають суглобові кінці кісток або зв'язки м'язів) й ускладнені (ті, що ускладнюються розривами капсули суглоба, uszkodженнями сухожиль, м'язів тощо). З природжених В. найчастіше зустрічається В. тазостегнового суглоба, з травматичних — ключиці, плеча, передпліччя, кисті, стопи та ін., із звичних — плечового суглоба. Травматичні В. часто супроводяться переломами. Л і к у в а н н я: перша допомога до лікарня — фіксація uszkodженої кінцівки. Далі — негайне вправлення вивиху лікарем, в разі неможливості — оперативне втручання. Після зростання uszkodжених тканин — функціон. терапія.

Лит.: Каплан А. В. Закрытые повреждения костей и суставов. М., 1967; Бабич Б. К. Травматические вивихи и переломы. К., 1968. К. С. Терновий.

ВИВІДНІ ПРОТОКИ — канали, які служать для виведення продуктів, що їх утворюють шкірні, травні, статеві залози тварин і людини, а також органи виділення.

ВИВІЗ КАПІТАЛУ — вміщення капіталу за кордоном з метою одержання монополно високого прибутку шляхом експлуатації трудящих країн, до яких капітал ввозиться. Одна з осн. екон. ознак імперіалізму. В. к. здійснюється у формі функціонуючого (підприємницького) капіталу — вкладення його в пром.-сть, с. г., транспорт тощо, або в позичковій формі — надання позик, субсидій і кредитів урядам, банкам і корпораціям ін. країн. У сучас. процесі В. к. дедалі більшу роль відіграють експорт патентів і ліцензій на нові наук.-тех. відкриття. В. к. є знаряддям екон. і політ. підкорення провідними капіталістичними державами економічно слаборозвинутих країн, формою неоколоніалізму. Боротьба за ринки В. к. призводить до загост-



Вибухове штампування: у воді (зверху):

- 1 — ємність з водою;
- 2 — заряд вибухової речовини; 3 — притискач;
- 4 — заготовка; 5 — штамп (матриця);
- 6 — штамп (матриця);
- 7 — тиском води;
- 1 — заряд порошку; 2 — циліндр з бойком; 3 — ємність з водою; 4 — притискач; 5 — заготовка; 6 — штамп (матриця).

рення міжімперіалістичних суперечностей. Міжнарод. імперіалізм, надаючи позики та всіляку «допомогу» за різноманітними програмами, намагається зміцнити свої позиції в найважливіших центрах світового капіталізму, зберегти свій вплив у країнах, що розвиваються. Суми процентів, дивідендів та прибутків, переведених до найбільших капіталістичних д-в, набагато перевищують їхні інвестиції. Гол. експортерами капіталу і гол. фін. експлуаторами після 2-ї світової війни стали США, країни Європейського економічного товариства, Японія.

ВІВІЛЬГА, іволга (Oriolus) — рід птахів ряду горобцеподібних. Розміри середні. Поширена в Пд. і Серед. Європі, в Азії, Пн.-Зх. Африці. В СРСР — 2 види, у т. ч. в УРСР — 1 вид: В. з в и ч а й н а (O. oriolus), що зустрічається по всій території республіки. Довж. тіла бл. 25 см, маса 70—85 г. Оперення самців яскраво-жовте з чорним, самок — оливково-зелене з плямистим малюнком, дзьоб прямий, гострий. Живиться переважно комахами, іноді ягодами. Розмножується 1 раз на літо. Кладку з 4—5 яєць насиджують 14—16 днів. Пташенята в умовах України вилітають в кінці червня — на початку липня. Зимують в Африці. Осінній переліт починається в серпні.

А. П. Федоренко.

ВІВІТРИВАННЯ — процес руйнування і зміни гірських порід і мінералів під впливом механічної і хімічної дії компонентів атмосфери і гідросфери, за участю живих організмів. Залежно від середовища, в якому відбувається В., розрізняють атмосферне й підводне В. (див. Гальміорліз). Залежно від характеру впливу на гірські породи чи мінерали виділяють фіз., хім. і органічне В., які перебувають у тісному взаємозв'язку. Ф і з и ч н е В. відбувається під впливом змін температури, замерзання і розмерзання води в тріщинах, механічного дії тваринних і рослинних організмів тощо і полягає в мех. руйнуванні гірських порід на уламки, розширенні існуючих у них тріщин і розвитку нових. Х і м і ч н е В. включає процеси окислювання, розчинення, гідратації від дії хімічно активних чинників атмосфери і гідросфери (води, кисню, вуглекислого газу). О р г а н і ч н е В. відбувається внаслідок життєдіяльності організмів, особливо бактерій. Інтенсивність В. залежить від мінералогічного складу, структури, текстури (див. Текстура гірських порід) та тріщинуватості гірських порід, фізико-географічних умов, тривалості В. Процеси В. приводять до утворення різних осадових гірських порід та кори вивітрювання, в межах якої внаслідок гіпергенних процесів виникають нові мінерали. З продуктами В. пов'язані родовища багатьох корисних копалин: каолінів, бокситів, вохр, вогнетривких глин, пісків, руд заліза, марганцю, нікелю, платини, розсіпів золота тощо.

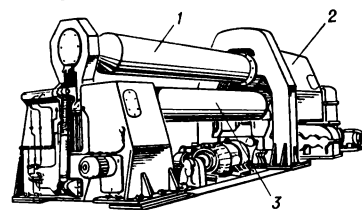
Е. Т. Палієнко.

ВІВІДКОВІ БРУНЬКІ — бруньки, які можуть відокремлювати-

ся від материнської рослини і, потрапивши на ґрунт, укорінюватись і розвиватись у нову рослину. Розмноження В. б. є одним з видів природного вегетативного розмноження. В. б. властиві деяким листостебловим рослинам, у яких вони можуть утворюватись як додаткові бруньки на листках або в пазухах листків чи суцвіть. У сланцевих рослин (див. Слань) В. б. наз. одно- чи багатоклітинні утвори, що, як і В. б. листостеблових рослин, служать для вегетативного розмноження.

ВІВІДКОВІ ПТАХІ (nidifugae, або graecoses) — група птахів, пташенята яких відразу після вилуплення з яйця мають добре розвинений пуховий покрив, відкриті очі й вушні отвори, а також здатні як-би не знаходити, то підхлюпувати вказувану батьками поживу і самостійно пересуватись. До В. п. належать з гусеподібних — качки, усі куроподібні, куликподібні, журавлеподібні та ін. Див. також Нагізні птахи.

ВИГІНАЛЬНА МАШИНА — машина, на якій вигинають листовий або сортовий прокат і труби в холодному чи гарячому стані. До найпоширеніших належать В. м. (мал.)



Вигинальна машина тривалкова: 1 — середній валок; 2 — корпус привода; 3 — бічний валок (таких валків два).

з трьома (одним середнім і двома бічними) валками. Середній валок обертається вільно, його положення за висотою і кутном нахилу регулюється самостійним приводом. Бічні валки набувають руху від електр. двигуна. Під час обертання бічних валків лист, затиснутий між трьома валками, вигинається по дузі, набуваючи трубочастої форми. На тривалкових В. м. вигинають листи завширшки до 9 м і завтовшки до 50 мм, лінійна швидкість переміщення листа при вигинанні 4—6 м/хв. Є й чотиривалкові В. м. Для вигинання труб застосовують спец. (трубовигинальні) машини. Крім того, вигнуті деталі виготовляють на листовигинальних вертикальних пресах і горизонтальних В. м. — т. з. бульдозерах (кривошипних і гідралічних). Незначні вигинальні роботи виконують на правильних машинах. В. м. застосовують у котло- і суднобудуванні, хім. і нафт. пром-сті.

І. П. Тартаковський.

ВИГОВСЬКИЙ Іван Остапович [р. н. невід. — 16 (26). III 1664] — гетьман України 1657—59. За гетьмана Б. Хмельницького був генеральним військ. писарем. Після його смерті (1657) домігся проголошення себе гетьманом. Пропольс. політика В. викликала обурення нар. мас, а також переважної більшості козац. старшин. В 1657 проти В. вибухнуло повстання (див.

Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58). За допомогою крим. татар В. жорстоко придушив його і відкрито виступив проти Росії. Він уклав з польс. урядом Гадяцький договір 1658, за яким на Україні відновлювалося польс.-шляхет. панування. На зраду В. укр. народ відповів повстанням, яке очолили І. Богун, І. Іскра та І. Д. Сірко. Зазнавши поразки, В. і його група почали переговори з султанською Туреччиною про прийняття України в її підданство. Проти В. з новою силою спалахнув нар. рух. В. 1659 втік до Польщі, де йому присвоїли титули сенатора і кн. воеводи. Згодом звинуваченого в зраді Польщі В. за вироком польс. польового суду було розстріляно.

К. І. Стецюк.

ВІГОДА — селище міського типу Долинського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, в передгір'ї Карпат, на р. Свічі (бас. Дністра). Залізнична станція, 2,9 тис. ж. (1977). Лісокомбінат, філіал районного комбінату побутового обслуговування. Дві заг.-осв. школи, лікарня. Будинки культури, 7 б-к. Засн. 1883.

ВИГОДОВСЬКИЙ Павло Хомич [справж. прізвище — Дунцов; 1802 — 12(24). XII 1881, Іркутськ] — декабрист. Син селянина Подільської губ. Служив у канцелярії волин. губернатора. Член Товариства об'єднаних слов'ян (1825). Прихильник революц. повалення самодержавства і знищення кріпацтва. Засуджений до двох років каторжних робіт, які відбував у Читинському острозі, з 1828 — на поселенні в Наримі (тепер Том. обл.). Писав трактати антиурядового і атеїстичного змісту, за що 1855 був засланий у Вілюйськ. У 1871 переведений до Іркутська.

ВИГОДОВУВАННЯ ДІТИНИ — раціональне харчування грудної дитини. Розрізняють В. д. п р и р о д н е (грудним молоком, матері чи іншої жінки), м і ш а н е (не тільки молоком жінки, а й молочними сумішами) і ш т у ч н е (тільки молочними сумішами або коров'ячим чи козячим молоком). Природне вигодовування — найкращий спосіб харчування дітей з перших днів їхнього життя, оскільки материнське молоко містить усі необхідні для життя і розвитку дитини речовини, що задовольняють потреби її організму і відповідають його віковим фізіол. особливостям.

ВИГОДСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ ЛІСОКОМБІНАТ — підприємство лісової та деревообробної промисловості. Входить до об'єднання «Прикарпатліс». Розташований у смт Вигоді Долинського р-ну Івано-Фр. обл. Осн. продукція: деревноволокнисті плити, пиломатеріали, тара, чорнові мебелі заготовки, піддони, деревне вугілля, конденсована сульфатно-спиртова барда та ін. Засн. 1873. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано, розвиток його здійснюється на новій тех. базі. В. д. л. одним з перших перейшов до комплексного раціонального ведення лісового г-ва й переробки деревини. До складу лісокомбінату (1977) входять: 13 лісництв, 3 лісопункти.



Вівільга звичайна: 1 — самець; 2 — самка.

ВИГОЗЕРО

Видання книг і брошур
в Українській РСР

Роки	Кількість видач	Тираж (тис. прим.)
1938—40	13 729	181 484
1941—45	5156	58 054
1946—50	17 590	297 954
1951—55	19 800	403 351
1956—60	33 114	526 981
1961—65	39 373	581 662
1966—70	38 110	599 465
1971—75	41 978	714 431
1976—77	17 540	319 998

Провідні видавництва
Української РСР

Назва видавництва	Рік засн.
Політвидав України	1922
«Наукова думка»	1922
«Техніка»	1930
«Будівельник»	1947
«Урожай»	1925
«Радянська школа»	1919
«Вища школа» (видавниче об'єднання)	1973
«Дніпро»	1919
«Радянський письменник»	1933
«Молодь»	1923
«Веселка»	1934
«Мистецтво»	1919
«Здоров'я»	1923
«Музична Україна»	1966
Головна редакція Української Радянської Енциклопедії	1957
«Реклама»	1964
«Таврія»	1921
«Донбас»	1922
«Каменяр»	1939
«Маяк»	1945
«Прапор»	1945
«Карпати»	1946
«Промінь»	1954

склад, деревообробний, деревноволокнистий плит та хімічний з-ди. Обсяг виробн. продукції В. д. л. 1976 збільшився проти 1970 в 1,6 раза. Підприємство оснащено сучас. деревообробним устаткуванням, повністю оновлено складське г-во, в осн. цехах впроваджено напівавтоматичні лінії, високопродуктивні верстати, баштові крани тощо. На В. д. л. впроваджено комплексну систему управління якістю. В 1973 лісокомбінат нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. С. К. Горішко.

ВИГОЗЕРО — озеро в Карельській АРСР. Пл. 560 км², разом з Вигозерським водосховищем — 1250 км², глибина бл. 24 м. В пн. частині В. — численні острівці. Рибальство. Входить в систему Біломорсько-Балтійського каналу.

ВИГОНКА РОСЛИН — агротехнічний прийом вирощування овочів, плодів, ягід і квітів у неsezонний для них час. В. р. ґрунтуються на використанні поживних речовин, нагромаджених рослинами (в цибулинах, коренеплодах, бульбоплодах, коренях і кореневиках) за час вегетації. В. р. провадять восени, взимку і рано навесні в теплицях, оранжереях, рідше — в парниках та у відкритому ґрунті, де є можливість змінювати умови зовн. середовища в потрібному для проростання і розвитку рослин напрямку. Щоб вивести рослини із стану спокою і прискорити їх розвиток, ріст та цвітіння, штучно регулюють освітлення, т-ру та вологість ґрунту й повітря, застосовують ефіризацию, обкурювання рослин димом, впливають на них паром, ацетиленом тощо.

Т. М. Черевченко.
ВИГОРЯННЯ ПОСІВІВ — передчасне в'янення з наступним засиханням і загибеллю рослин від тривалої ґрунтової і атмосферної посухи. Заходи боротьби: нагромадження і раціональне використання вологи (*снігозатримання, зрошення, правильна система обробітку ґрунту*), створення полезахисних лісосмуг, добір посухостійких сортів. Див. *Посуха, Залат хліба*.

ВИГОТСЬКИЙ Лев Семенович [5 (17).XI 1896, Орша — 11.VI 1934, Москва] — російський рад. психолог. Закінчив (1917) Моск. ун-т. З 1924 працював у Моск. ін-ті експериментальної психології, потім у заснованому ним Ін-ті дефектології, пізніше читав курси лекцій в вузах Москви, Ленінграда, Харкова. Автор експериментальних і теоретичних досліджень у галузі загальної, дитячої, педагогічної і клінічної психології. Розробляв психологічні проблеми свідомості, мислення і мови, навчання і розвитку дитини. В. — один з основоположників т. з. культурно-істор. теорії в психології.

Тв.: Избранные психологические исследования. М., 1956; Развитие высших психических функций. М., 1960; Психология искусства. М., 1968.

ВИГУК — незмінна частина мови, яка виражає почуття, волевияви чи настрої людини. За походженням і способом творення В. можуть бути первинні (ол огол тьху!) і похідні, утворені від ін. частин мови (леле-

чко! спасибі! пробачте!). До похідних В. відносять і цілі словосполучення (де там! на добраніч! от тобі й на!). Від В. можуть утворюватися повнозначні частини мови (цвірічати, ойкання).

ВИД у біології — об'єктивно реальна, репродуктивно (відтворювально) відособлена, внутрішньо суперечлива динамічна система близько споріднених організмів, що складається з однієї чи кількох популяцій. В. характеризується специфіч. внутрішньовидовою організацією, тільки йому властивими спадково закріпленими морфо-фізіол., фіз.-хім., генетичними та екологічними особливостями, своєрідним типом зв'язків із зовн. середовищем, певним ареалом. В. з перехресним заплідненням притаманна ще й здатність до вільного схрещування належних до нього особин (*панміксія*) та плідність їхніх нащадків. За територіальними взаємовідношеннями розрізняють В. алопатричні, що мають ареали, географічно розмежовані, та симпатричні, ареали яких частково перекриваються чи збігаються. В. є осн. класифікаційною одиницею *таксономії*. В процесі *диференціації* формуються внутрішньовидові угруповання організмів (популяції, *екотипи, підвиди*), які завдяки наявності поряд із загальновидовими специфічними (звичайно пристосованими) ознак забезпечують його існування в різних умовах.

Вчення про вид — ейдологія (від грецького *είδος* — вид і *λόγος* — слово, вчення) зароджувалося в глибокій давнині з виникненням потреби відрізняти групи схожих між собою рослин і тварин, зокрема тих, що відігравали важливу роль у житті людини. Термін «ейдос» вперше був використаний *Арістотелем*, проте перше досить чітке визначення поняття «вид» дає лише в 1693 англ. природодослідник Дж. Рей, який запропонував для нього термін *species*. Під В. він розумів сукупність особин, які різняться одна від одної не більше, ніж діти від батьків, і здатні давати подібне до себе потомство. Пізніше К. Лінней (18 ст.) доповнив це поняття, висловивши думку про В. як нібито незмінну, виразно відособлену класифікаційну одиницю. Він визначив місце В. серед ін. таксономічних категорій, запровадив *бінарну номенклатуру*. Це мало позитивний вплив на розвиток біології, зокрема на побудову системи органічного світу. Помилковий погляд Ліннея про незмінність В. був панівним у 18 і 1-й пол. 19 ст. З критикою цього погляду виступали прогресивні біологи. Серед них особливо важливу роль відіграв Ж.-Б. Ламарк, який заперечував ідею незмінності В. (див. *Ламаркізм*). Остаточної поразки доктрина незмінності В. зазнала з появою твору Ч. Дарвіна «Походження видів» (1859). У ньому «Дарвін поклав край поглядам на види тварин і рослин, як на нічим не зв'язані, випадкові, „богом створені“ й незмінні, і вперше поставив біологію на цілком науковий ґрунт, встановивши змінність видів і наступність між ними...» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, с. 130). Наступні

успіхи біології, зокрема досягнення *генетики* у вивченні механізмів *спадковості* й *мінливості*, дали можливість розвинути далі дарвінівську концепцію В. і *видоутворення*, глибше зрозуміти структуру В., внутрішньовидові взаємовідношення, значення середовища і характеру ареалу в процесі видоутворення тощо. Опрацювання проблеми В. і видоутворення є одним з найактуальніших завдань теоретичної біології, зокрема *еволюційного вчення*. Ця проблема безпосередньо пов'язана з раціональним використанням ресурсів *біосфери*, з вирішенням теоретичних і практичних завдань генетики та *селекції*, з опрацюванням раціональних заходів боротьби з інфекційними хворобами тощо.

Лит.: Дарвін Ч. Походження видів. Перекл. з англ. К.—Х., 1949; Комаров В. Л. Учення о виде у растений. М.—Л., 1944; Завадский К. М. Вид и видообразование. Л., 1968; Шкорохов Г. Л. Вид в природе и в науке. Х., 1976; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974.

О. П. Маркевич.

ВИД ДІЄСЛОВА — граматична категорія дієслова, яка узагальнено виражає характер перебігу дії. Категорія виду властива багатьом мовам. В укр. мові, як і в ін. слов'янських мовах, протиставляють два В. д. — доконаний і недоконаний. Доконаний вид означає дію в якийсь момент, вказуючи на її межу (покласти, відчинити). Недоконаний вид означає дію в перебігу, не вказуючи на її межу (класти, відчиняти). Категорія виду тісно пов'язана з категорією *часу дієслова*. Дієслова недоконаного виду мають форми теперішнього, минулого й майбутнього часу; доконаного — форми теперішнього часу не мають.

ВИД НА ПРОЖИВАННЯ — документ, який підтверджує право на проживання особи на даній території. В СРСР В. на п. видають органи МВС *іноземцям* та особам без громадянства (див. *Безгромадянство*), які постійно живуть в СРСР чи прибули на роботу за договорами або по в'їзних візах у приватних справах тощо. В. на п. в СРСР видаються іноземцям на строк дії національного паспорта або документів, що заміняють його, але не більш як на 2 роки, а особам без громадянства — до 2-х років. Іноземці чи особи без громадянства повинні протягом 24 годин оформити документ на проживання в СРСР. За порушення іноземцями або особами без громадянства встановлених правил проживання, прописки і пересування на території СРСР до них можуть бути застосовані заходи адм. та кримінальної відповідальності.

Г. П. Бондаренко.

ВИДАННІЧА СПАВА — галузь культури та виробництва, пов'язана з підготовкою, випуском і розповсюдженням книг, журналів, газет, образотворчих матеріалів та інших видів друкованої продукції. Рівень, обсяг і напрям В. с. визначаються матеріальними, соціальними, політ. і культ. умовами сусп. життя. В усі часи В. с. мала класовий характер, була зброєю ідеологічного впливу. В соціалістич.

країнах видавництва — держ. чи громадські, у капіталістичних — здебільшого приватні. Залежно від видів друкованої продукції поділяються на книжкові, книжково-журнальні, газетно-журнальні тощо; залежно від читачського призначення — на наукові, масові, юнацькі, дитячі тощо; тематика видань визначає профіль вид-ва — універсальне й галузеве (спеціалізоване). В СРСР та ін. соціалістичних країнах переважають спеціалізовані вид-ва. Власне В. с. виникла в Європі 15 ст. з видавництва *книгодрукування*. Перші слов. друковані книги кирилицею були випущені Ш. *Філом* у Кракові наприкінці 15 ст. У Росії В. с. бере початок з 1563—64, на Україні — з 1574, коли І. Федоров видав у Львові «Апостол» і «Буквар». Поширення В. с. набула лише з поч. 18 ст. В 1708 запроваджено *громадянський шрифт*. Крім уряду, В. с. займалися церква, наук. установи і т-ва, окремі особи. В період швидкого розвитку капіталізму в Росії з'явилися капіталістичні видавничі конторги, фірми. Незважаючи на суворі цензурні обмеження, вийшов ряд творів революц.-демократичного напрямку. З появою перших марксистських гуртків у Росії пов'язане поширення марксистської л-ри. Через великодержавницьку політику царського уряду книги нац. мовами багатьох народів Росії або не видавалися зовсім, або видавалися в незначній кількості (в 1913 було видано лише 1575 назв книг тиражем 4,3 млн. примірників 25 мовами народів Росії). Всього в Росії 1913 видано 30,1 тис. назв книг тиражем 99,2 млн. примірників. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції видання укр. книжок утруднювали всілякі заборони і перешкоди, що їх чинили рос. царизм і австро-угор. монархія.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції В. с. в країні зазнала докорінних змін і набула великого розвитку. Вперше в історії забезпечено справжню свободу друку для всіх і народів. 29 грудня 1917 (11 січня 1918) було прийнято підписаний В. І. Леніним декрет РНК про держ. вид-во. На Держвидав покладалася обов'язки регулювання всією В. с. в країні. На Україні діяло Всеукр. вид-во, створене декретом ВУЦВК від 9 травня 1919. XIII з'їзд РКП(б) у програмній резолюції «Про пресу» (1924) визначив перспективи розвитку книговидавничої справи та її завдання в галузі виховання і організації трудящих мас. В Українській РСР склалася така структура вид-ва: ДВУ — універсальне вид-во широкого профілю; «Пролетар» — вид-во соціально-екон. л-ри; «Книжослівка» — вид-во кооператив. та ін. л-ри; «Наукова думка» — мед. л-ри; ряд видавництв для випуску худож. л-ри.

В країні зростає випуск книг як за назвами, так і за тиражами, розширювалася тематика видань. У 1927 книги виходили вже 61 мовою народів СРСР. Значних масштабів набула В. с. в роки довоспів'ятиріччя. Перед Великою Вітчизн. війною в країні працювало

170 вид-в і 50 редакційно-видавничих відділів при міністерствах, навч. і наук. закладах та ін. установах. Середньорічний випуск книг в СРСР становив 44 тис. назв (тираж понад 450 млн. примірників). У 1940 в УРСР видано 4836 книг і брошур тиражем 51 370 тис. примірників. Після Великої Вітчизн. війни Комуністична партія і Рад. уряд вжили заходів щодо відбудови та зміцнення матеріально-тех. бази видавництва, забезпечення їх висококваліфіков. кадрами, зміцнення організаційної структури видавничої системи. У 50—60-х рр. в СРСР стало до ладу понад 100 нових поліграф. підприємств, зокрема в УРСР — комбінат друку «Радянська Україна», Київ, поліграф. комбінат та ін. В 1963 ЦК КПРС прийняв постанову про поліпшення В. с. в країні. Створено Держ. комітет Ради Міністрів СРСР по пресі; з 1965 — Комітет по пресі при Раді Міністрів СРСР; з 1972 — Держ. комітет Ради Міністрів СРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі; з 1978 — Держ. комітет СРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, а в УРСР — Держ. комітет Української РСР у справах видавництва, поліграфії і книжков. торгівлі. В 1977 в СРСР діяло понад 200 вид-в. За роки Рад. влади книги в СРСР видано 151 мовою, зокрема 89 мовами народів СРСР, у т. ч. 43 — мовами народностей, писемність яких створено після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Протягом 1918—76 в СРСР надруковано понад 2,8 млн. назв книг, заг. тираж яких перевищує 46,2 млрд. примірників. Крім власне видавництва, видавничою діяльністю займаються різні редакційно-видавничі відділи науководослідних установ, б-ки, вузи тощо. В УРСР 1977 працювало 26 вид-в, які випускали всі види л-ри, зокрема сусп.-політ., природничо-тех., худож., дитячу, мистецтвознавчу, енциклопедичну (див. табл. «Провідні видавництва Української РСР»). Всього в республіці 1977 було видано 8430 назв книг заг. тиражем 160,6 млн. примірників. Протягом 1918—76 в УРСР вийшло 314 592 назви книг і брошур тиражем 4518, 6 млн. прим. Матеріально-тех. базою В. с. є поліграфічна промисловість, виробн. паперу та поліграф. матеріалів. Підготовку кадрів В. с. здійснюють на ф-тах журналістики ун-тів, у поліграфічних інститутах, зокрема Українському поліграфічному інституті імені Івана Федорова, видавничо-поліграфіч. технікумах. Н.-д. робота в галузі В. с. проводиться Всесоюзною книжковою палатою, Книжковою палатою УРСР імені Івана Федорова й ін. наук. установами.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. О печати. М., 1963; Ленин В. І. Про пресу. К., 1975; В. І. Ленин, КПСС о печати. М., 1974; Материали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1—2. К., 1959—61; Назаров А. И. Книга в советском обществе. М., 1964; Українська книга. К., 1965; Поліграфія і видавничі справи, т. 1—13. Львів, 1964—77; Преса Укра-

їнської РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник. Х., 1976; Печать СССР в 1976 году. Статистический сборник. М., 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

ВИДАВНИЧИЙ ДОГОВІР — один з видів авторських договорів. За В. д. автор передає видавництву право друкувати твір, а видавництво повинно видати його, розповсюдити і виплатити авторові гонорар. У В. д. вказується характер твору (літ.-худож., політ., науковий, твір образотворчого мистецтва тощо), який видається (перевідається), тираж, строк випуску твору в світ, розмір авторської винагороди, наслідки в разі невиконання сторонами договірних умов тощо. В. д. укладається відповідно до загальносоюзних типових В. д. Його умови не можуть погіршувати становище автора порівняно з тим, що передбачено в законі або типовому договорі. В. д. має бути укладений у письмовій формі, яка, проте, не обов'язкова при опублікуванні творів у періодич. та енциклопед. виданнях. *Є. М. Грищенко.*

ВИДАННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА. Поряд з літературною спадщиною К. Маркса і Ф. Енгельса твори геніального провідного діяча їхньої справи В. І. Леніна становлять цінну ідейну скарбницю марксистсько-ленінської, невичерпне джерело знань про закони революц. оновлення світу. В працях В. І. Леніна вчення марксизму набуло дальшого розвитку стосовно до нових істор. умов епохи імперіалізму і пролет. революцій, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства. До Великої Жовтн. соціалістич. революції твори В. І. Леніна виходили переважно за кордоном. Незважаючи на жорстокі переслідування, в дореволюц. Росії твори В. І. Леніна (здебільшого нелегально) видалися 212 раз тиражем 573,9 тис. примірників. Найбільш ранньою ленинською працею, що дійшла до нас, є написана 1893 (надруковано 1924) стаття «Нові господарські рухи в селянському житті». Через рік вийшла в світ книга «Що таке „Дружні народи“ і як вони воюють проти соціал-демократів?» — перша надрукована праця В. І. Леніна. Визначним вкладом у революц. теорію є такі класичні ленинські праці, як «Що робити?» (видано 1902), «Крок вперед, два кроки назад» (1904), «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905), «Матеріалізм і емпіриокритицизм» (1909), «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1917) та ін. В 1907 вперше було зроблено спробу випустити збірання творів В. І. Леніна в 3-х тт. під заг. назвою «За 12 років» (1895—1906). Але здійснити це видання повністю не вдалося. 1-й том з підзаголовком «Збірання статей. Два напрямки в російському марксистському і російській соціал-демократії» вийшов наприкінці 1907 (на обкладинці позначено 1908). Незабаром на том було накладено арешт. На поч. 1908 вийшла лише 1-а частина 2-го тому під назвою «Аграрне питання». Велику роль у

До ст. Видання творів В. І. Леніна.



Останні статті В. І. Леніна, в яких він розвинув план побудови соціалізму і комунізму в СРСР. 1923 р.



1-й та 2-й томи Повного збірання творів В. І. Леніна російською мовою.



1-й том Повного збірання творів В. І. Леніна українською мовою.

ВИДАННЯ ТВОРІВ К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА

До ст. Видання
творів К. Маркса
і Ф. Енгельса.



43-й том 2-го видання
творів К. Маркса і
Ф. Енгельса російською
мовою.



12-й і 14-й томи творів
К. Маркса і Ф. Енгельса
українською мовою.



Титульний аркуш 2-го
тому творів К. Маркса
і Ф. Енгельса українською
мовою. Київ, 1977.

розповсюджені лєнінські праці 1900—17 відіграла нелегальна і легальна більшовицька преса: газ. «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Социал-демократ», «Правда» та ін., журн. «Заря» (в грудні 1901 в ньому вперше з'явився під однією з праць підпис — Н. Ленін), «Просвещение» та ін. З 1902 деякі твори В. І. Леніна виходять за кордоном іноземними мовами. Після перемоги Великого Жовтня видання творів В. І. Леніна стало держ. справою. Велике значення для обґрунтування плану побудови соціалізму в СРСР мали лєнінські праці «Чергові завдання Радянської влади» (1918), «Великий почин» (1919), «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» (1919), «Про кооперацію», «Сторінки з щоденника», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще» (всі — 1923) та ін. Твори В. І. Леніна виходили окремими книгами і брошурами, друкувались у формі листівок, на сторінках газет і журналів. Було перевидано багато дореволюц. лєнінських праць, повністю видано збірник «За 12 років». За постановою IX з'їзду РКП(б) (1920) було почато 1-е видання творів В. І. Леніна (1920—26) у 20 т. (26 кн.) серед. тиражем 133 тис. примірників. За 1925—32 здійснено 2-е і однакове з ним щодо змісту 3-є видання творів В. І. Леніна в 30 т. серед. тиражем 103 і 557 тис. примірників. Порівняно з 1-м ці видання були значно доповнені й розширені. В 1941, 1946—1951 вийшло 4-є видання творів В. І. Леніна в 35 томах; у 1957—67 було випущено додатково 10 тт. (36—45); всього в 4-му виданні опубліковано 6900 лєнінських праць, листів, записок і телеграм. Серед. тираж 4-го видання — 664 тис. примірників. У 1958—65 вийшло мовою оригіналу 5-є видання — Повне зібрання творів В. І. Леніна в 55 т. Воно включає близько 9 тис. праць і документів, з яких понад 1 тис. опубліковано вперше. Щоб задовольнити зростаючий попит на лєнінські праці, здійснено випуск 2-х додаткових тиражів 5-го видання, а згодом — 3-го додаткового. Серед. тираж томів 5-го видання 600 тис. примірників (включаючи додаткові випуски). Крім того, видано 38 тт. «Ленинских сборников», ряд тематичних збірників, вибраних творів і окремих праць. Усі видання творів В. І. Леніна здійснено під керівництвом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Праці В. І. Леніна стали найпоширенішими книгами. За даними Всесоюзної книжкової палати на 1.1.1978, в Рад. Союзі з 1918 здійснено 13 473 видання (книг і брошур) творів В. І. Леніна заг. тиражем понад 517 млн примірників, з них рос. мовою — 3271 видання, бл. 394 млн. примірників, 62 ін. мовами народів СРСР — відповідно 6445, бл. 75 млн.; 44 мовами народів зарубіжних країн — 3757, бл. 49 млн. Так, укр. мовою вийшли 2-е (1928—33), 3-є (1935—37), 4-е (1948—56; 1958—70) видання творів В. І. Леніна; протягом 1969—75 здійснено випуск Повного зібрання творів В. І. Ле-

ніна. Крім того, виходили й виходять тематичні збірники, напр., «В. І. Ленін про Україну» в 2-х тт. (1969), вибрані твори й окремі лєнінські праці. Серед перших видань укр. мовою «Проект аграрної програми» (1910), доповідь В. І. Леніна на VIII з'їзді РКП(б) про роботу на селі під назвою «Як комуністи-більшовики ставляться до середнього селянства», «Великий почин» (1919). Роботу по виданню творів В. І. Леніна на Україні проводив Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Якщо до 1917 окремі праці В. І. Леніна видавались на Україні лише 32 рази тиражем трохи більше як 100 тис. примірників, то за роки Рад. влади вони (за даними Книжкової палати УРСР на 1.1.1978) виходили 1275 раз тиражем бл. 34 млн. примірників, у т. ч. укр. мовою — 928 раз (бл. 32 млн. прим.). Великого поширення набуло видання творів В. І. Леніна за рубежом. За даними ЮНЕСКО, вони видані 128 мовами в 63 країнах і займають серед перекладної ліри перше місце в світі. У більшості країн соціалістичної співдружності здійснено переклад 4-го видання творів В. І. Леніна, в ряді з них перекладено чи перекладається Повне зібрання творів. Літературна спадщина В. І. Леніна стала надбанням усього рад. народу, усього прогресивного людства. Див. В. І. Ленін, Марксизм-ленінізм. Літ.: Издание и распространение произведений В. И. Ленина. М., 1960; Сокровищница великих идей ленинизма. М., 1968; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Х., 1971; Ленин в печати 1894—1970. М., 1972.

П. М. Шморгул.

ВИДАННЯ ТВОРІВ К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА — почалося в 40-х рр. 19 ст. і було пов'язане з революційною діяльністю основоположників наукового комунізму. В 1848 в Лондоні вийшов «Маніфест Комуністичної партії». Визначним вкладом у революц. теорію стали праці К. Маркса «До критики політичної економії» (1859), 1-й т. «Капіталу» (1867), «Громадянська війна у Франції» (1871), «Критика Готської програми» (написана 1875, видана Енгельсом 1891) та ін.; праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886) та ін. Численні статті Маркса і Енгельса друкувались у прогресивних періодичних виданнях країн Європи та в США. Після смерті Маркса було видано доопрацьовані Енгельсом 2-й і 3-й тт. «Капіталу» (1885, 1894). Більшість значних творів основоположників наук. комунізму вийшла за їхнього життя. Винятком становлять «Діалектика природи» Ф. Енгельса (надрукована 1925), «Німецька ідеологія» К. Маркса і Ф. Енгельса (1932) та ін. В Росії, в т. ч. на Україні, твори К. Маркса і Ф. Енгельса іноземними мовами з'явилися в 40—50-х рр. 19 ст. У виданні й поширенні творів Маркса і Енгельса рос. мовою велику роль відіграли Рос.

секція 1-го Інтернаціоналу, революц. діячі Г. О. Донатин, П. Л. Лавров, М. Ф. Даніельсон і група «Визволення праці», члени якої перекладали і видали «Маніфест Комуністичної партії», «Злиденність філософії», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Наймана праця і капітал» тощо. Окремі праці переливали марксистські гуртки й організації. Першим перекладачем творів Маркса і Енгельса укр. мовою був І. Я. Франко. Йому належить переклад 24-го розділу «Капіталу» і 3-х розділів «Анти-Дюрінга». За його участю в Сх. Галичині опублікована частину праці Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1892) і повністю видано праці «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1899) та «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1899, 1900). Новий етап в історії видання і розповсюдження творів Маркса і Енгельса в Росії пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна і створеною ним більшовицької партії. Під редакцією В. І. Леніна вийшли в світ «Громадянська війна у Франції» (1903), «Бакуністи за роботою» (1905 і 1906), листи Маркса до Кугельмана, листи Маркса і Енгельса до Ф. Зорге (1907). На поч. 20 ст. велику роль у популяризації творів Маркса і Енгельса відіграли лєнінські «Искра» і місцеві с.-д. організації. Значного поширення видання праць Маркса і Енгельса набуло в період революції 1905—07. В Петербурзі, Москві, Києві, Одесі та ін. містах було видано бл. 160 творів, з них 41 — на Україні. Масового характеру набрало видання літ. спадщини Маркса і Енгельса після перемоги Великої Жовтня. соціалістич. революції. Трудящі нашої країни дістали широкі можливості для ознайомлення з їхніми творами в перекладі на рідну мову. Так, 1919 на Україні вийшла праця Ф. Енгельса «Основи комунізму», 1920 — «Маніфест Комуністичної партії». В 1921 з ініціативи В. І. Леніна в Москві створено Ін-т К. Маркса і Ф. Енгельса (згодом Ін-т Маркса—Енгельса—Леніна, тепер — Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ІМЛ при ЦК КПРС)), який став першим у світі наук. центром по збиранню, вивченню і публікації творів основоположників наук. комунізму. Велике значення для поширення марксистських ідей мало 1-є видання творів Маркса і Енгельса рос. мовою, здійснене в СРСР за постановою XIII з'їзду РКП(б) протягом 1928—46 в 28 томах (в 33-х книгах, 20 т. не вийшов). Одночасно здійснювалась публікація підготовчих матеріалів у томах «Архива Маркса і Енгельса» (продовжується й тепер). Паралельно з рос. виданням було здійснено міжнар. видання творів Маркса і Енгельса мовами оригіналу, 1927—35 вийшло 8 томів творів, 4 томи листування, а 1939 — окремий том, що містить економічні рукописи Маркса 1857—58. Не раз у 30—50-х рр. видавались вибрані твори, листи та ін. літ. спадщина Маркса і Енгельса. Ін-т марксизму-ленінізму за постановою ЦК КПРС протягом 1955—66 опублі-

кував 2-е рос. видання Творів Маркса і Енгельса в 39 томах (у 42 книгах), тиражем 103—200 тис. примірників. Порівняно з попереднім це видання значно вдосконалено, доповнено і розширено. Воно є найповнішою публікацією їхньої літ. та епістолярної спадщини. Якщо 1-е видання містило бл. 4,5 тис. праць і листів, то 2-е — 5,5 тис., з них бл. 400 праць і понад 600 листів опубліковано вперше. Було здійснено також випуск додаткових томів до цього видання (т. 40—43, т. 45—47, 49). З 2-го рос. видання здійснено переклад укр. мовою (1958—68) та нім. мовою (НДР, 1956—68). На базі 2-го видання випускаються тематичні збірники — «Про релігію» (1955), «Про колоніальну систему капіталізму» (1959) та ін., вибрані твори, окремі праці. Всього за роки Рад. влади Всесоюзна книжкова палата (на 1.1.1978) зареєструвала 3073 видання (книг і брошур) творів К. Маркса і Ф. Енгельса загальним тиражем бл. 115,5 млн примірників, з них рос. мовою — 1012 видань, бл. 89,5 млн. примірників; ін. мовами народів СРСР — відповідно 1145, понад 11 млн; мовами народів зарубіжних країн — 916, понад 14,6 млн. За даними Книжкової палати УРСР на 1.1.1978 твори Маркса і Енгельса на Україні виходили з 1918 273 рази тиражем 4 853 тис., у т. ч. укр. мовою 226 раз тиражем бл. 4,6 млн. примірників. ІМЛ при ЦК КПРС спільно з Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН здійснюють академічне видання Повного зібрання творів Маркса і Енгельса мовою оригіналу (MEGD) в 100 томах; розпочато випуск 50-ти томів творів Маркса і Енгельса англ. мовою, який готується ІМЛ при ЦК КПРС спільно з видавництвами «Прогресс» (Москва), «Лоренс енд Ушарт» (Лондон) та «Інтернейшенал паблішерс» (Нью-Йорк).

Лит.: Великое наследие. М., 1968; Литературное наследство К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1969; Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Х., 1965; Прижизненные издания и публикации произведений К. Маркса и Ф. Энгельса. Библиографический указатель, ч. 1—2. 1837—1895. М., 1974—77.

ВИДАЧА ЗЛОЧИНЦІВ, екстрадиція — в міжнародному праві передача злочинця державою, на території якої він перебуває, державі, громадянином якої він є чи на території якої вчинив злочин. В. з. здійснюється для притягнення їх до відповідальності або для відбуксування покарання відповідно до вироку суду. Питання В. з. регламентуються міжнар. договорами або спец. прийнятим нац. законом. Як правило, особи, які переслідуються з політ. мотивів, видачі не підлягають (див. *Право притулку*). Питання В. з. в СРСР вирішуються як на підставі двосторонніх угод про подання правової допомоги, укладених між соціалістичними д-вами, так і багатосторонніх міжнар. конвенцій по боротьбі з окремими видами злочинів (*угол повітряного судна* тощо). В. з. може здійснюватися і на основі взаємно-

сті шляхом дипломатичних переговорів. Див. також *Воєнні злочинці*.

ВИДИМІСТЬ, позірність — філософська категорія для позначення прояву сутності предметів і явищ матеріального світу в випадкових, нестійких зв'язках і відношеннях, а також неадекватного, іноді спотвореного відображення, зумовленого однобічністю чуттєвого пізнання та соціальною обмеженістю практики в класово-антагоністичних формаціях. «Позірне, — вказував В. І. Ленін, — є сутність в од-ном у її визначенні, в одній з її сторін, в одному з її моментів» (Повне збр. тв., т. 29, с. 112). Пізнання, не обмежуючись В., спрямоване на розкриття сутності явищ.

ВИДІЛЕННЯ, екскреція — процес видалення з організму шкідливих і непотрібних продуктів обміну речовин, надлишку води, солей тощо. Всі ці речовини (газоподібні, рідкі та тверді) безперервно надходять у кров, лімфу і міжклітинну рідину. Звідси В. їх відбувається через *видільну систему, дихання органи, печінку*, залози шлунково-кишкового тракту тощо. Видільні процеси відіграють важливу роль у підтримці сталого складу внутр. середовища організму — *гомеостазу*.

ВИДІЛЬНА СИСТЕМА, екскреторна система — система органів, основна функція яких полягає у виведенні з організму тварин і людини лишків води, кінцевих продуктів обміну, солей та отруйних речовин. У найпростіших видів В. здійснюється шляхом *дифузії* або за допомогою скоротливих *вакуоль*. У найпримітивніших водних багатоклітинних — губок, кишковопорожнинних та у голкошкірих спец. органів В. с. немає і виділення здійснюється всією поверхнею тіла через стінки порожнин, зв'язаних з навколишнім середовищем. У більшості ж безхребетних цю функцію виконують спец. видільні трубочки — *нефридії*, які у нижчих черв'як, пріапулід та ін. представлені *протонефридіями*, у більшості кільчастих черв'як — *метанефридіями*, у ракоподібних, молосків та ін. — видозміненими метанефридіями. У комах роль В. с. виконують т. з. *мальпігіїв судини*, що впадають у кишковий канал. У хребетних з великої кількості покручених нефридіальних трубочок формується парний орган виділення — *нирки*. Протоки нирок у більшості хребетних відкриваються в *клоаку*; у ссавців, у т. ч. людини, сечоводи впадають безпосередньо в *сечовий міхур*.

ВИДОК — за «Руською правдою» очевидець якої-небудь події, що виступав як свідок у суді. В. могли бути лише бояри, купці, княжі дружинники та ін. вільні люди.

ВИДОТИПОВА ПОВЕДІНКА ТВАРИН — форми поведінки, що здійснюються більш або менш однаковим способом всіма тваринами того самого *виду*. Охоплюють усі сфери їхньої життєдіяльності. Навіть такі прості стани або дії, як сон, почухування, кожен вид виявляє по-своєму. Найбільшою різноманітністю і складністю відзна-

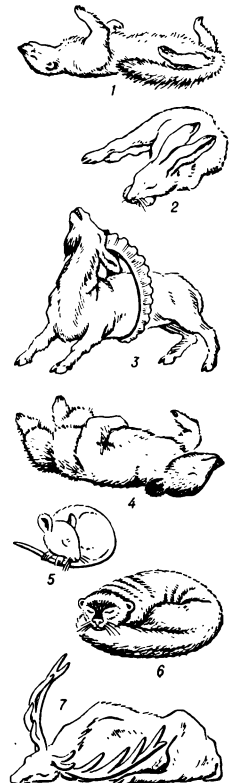
чаються ритуальні рухи, пов'язані з розмноженням (напр., «заличання» самців до самок у птахів; «шлюбні танці» риб, ссавців, плазунів, комах та ін.). Ці рухи забезпечують знаходження партнера того ж виду і виключають можливість зближення представників різних видів. Багато які рухи тварин мають інформативне значення (напр., відстрашувальні рухи різних видів дятлів; «танок» бджіл тощо). В. п. т. є стереотипною (див. *Стереотип поведінки видовий*). Вивчення рис подібності та відмінності деталей В. п. т. допомагає вченим з'ясувати філогенетич. зв'язки між різними видами, групами тварин.

ВИДОУТВОРЕННЯ — процес утворення нових *видів* організмів з інших внаслідок тривалого еволюційного розвитку (див. *Дарвінізм, Еволюційне вчення*). Осн. рушійними силами В. є *мінливість, спадковість і добір природний*. Основою процесу В. є спадкова мінливість, що охоплює певну *популяцію*; внаслідок мінливості всередині виду виникають групи особин, відмінні морфологічними, фізіол. властивостями, поведінкою тощо (див. *Мікроеволюція*). Під дією природного добору нові корисні особливості успадковуються наступними поколіннями, поступово закріплюючись і підсилюючись, що сприяє дедалі більшому відособленню нової форми. Т. ч., природний добір є провідним і спрямовуючим фактором В. За сучас. уявленнями, існує два осн. способи В. — *алопатрія* і *симпатрія*. Процеси В. не автономні, а є лише одним з проявів еволюційного розвитку *біосфери*, в якій безперервно відбуваються складні процеси обміну речовин і енергії, що є формами еволюційного розвитку, безперервного поступального руху органічної і неорганічної матерії.

Лит.: Дарвін Ч. Сочинения, т. 1—9. Пер. с англ. М.—Л., 1935—59; Завадський К. М. Вид и видообразование. Л., 1968; Тимофеев-Ресовский Н. В., Воронцов Н. Н., Яблоков А. В. Краткий очерк истории эволюции. М., 1969; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974.

ВИДОШУКАЧ — оптичний пристрій фото- і кіноапаратів, яким визначають межі зображення (*кадру*) об'єкта знімання. Розміщують В. всередині апарата, над ним або збоку. Найпоширеніші В. (мал.) рамкові (складаються з візирної рамки і рамки кадру), дзеркальні (сукупність дзеркала, лінзи і луни), оптичні, або телескопічні (система розсіювальної і збиральної лінз), телевізійні. У багатьох В. є діоптрійний пристрій — лінза, що компенсує вади зору. В. часто поєднують з *далекоміром*. Іл. с. 222.

ВИДРА ЗВИЧАЙНА (*Lutra lutra*) — хижак родини *куницевих*. Тіло (довж. 55—95 см, маса 6—10 кг) гнучке, видовжене, голова плеската з тупою мордою, хвіст (довж. до 46 см) сплюснутий, кінцівки короткі, пальці з'єднані плавальними перетинками. Хутро блискуче, коротке, густе, зверху темно-буре, знизу сірувате. Поширена в Європі, Пн. Америці; в



Видотипова поведінка тварин. Пози сну:
1 — норка; 2 — заць; 3 — гірський козел; 4 — бурій ведмідь; 5 — миша; 6 — видра; 7 — олень.



Видра.

ВИДУБИЦЬКИЙ
МОНАСТІР

СРСР — майже повсюдно, на тер. України немає лише в Криму. Селиться по берегах річок, озер, живе у норах. Добре плаває й пливе. Живиться переважно рибою. У квітні—травні раз у 2 роки народжує 2—4 малят. В. з. — цінний хутровий звір. Нечисленний; перебуває під охороною закону. У викопному стані В. з. відома з верхнього міоцену. О. П. Кормєв.

ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТІР. Видубецький монастир — пам'ятка архітектури 11—18 ст. Заснований у 2-й пол. 11 ст. князем Всеволодом Ярославичем як родинний монастир на пд. околиці Києва у Видубичах, де, за літописом, був перевіз на лівий берег Дніпра. У 1070—88 на тер. В. м. споруджено кам'яний (спочатку шестистовпний, пізніше добудовано *нартес*) Михайлівський собор (збереглася тільки його зах. частина, відбудована 1766—69 арх. М. Юрасович). Фасади собору було прикрашено орнаментальними багатоступінчастими перспективними нішами. У 1096 монастир зруйнували половці. В 1199—1200 під стінами собору київський архітектор П. Милонег збудував велику підпірну стіну. Сучас. вигляд і ансамбль В. м. склався в кін. 17—на поч. 18 ст., коли було споруджено Георгіївський собор і трапезну (1696—1701), а пізніше — дзвіницю (1727—33) в стилі укр. бароко. В приміщенні В. м. містяться *Археологічний інститут* АН УРСР. На тер. В. м. поховані рос. педагоги К. Д. Ушинський, укр. анатом В. О. Бец, рос. інженер-гідротехнік М. С. Лялевський та ін. Своєрідні особливості споруд В. м. відтворив Т. Г. Шевченко на рисунку «Видубицький монастир у Києві» (1844).

ВИДУВАННЯ, дефліція — процес руйнування вітром гірських порід та розвіювання продуктів *виwitterування* їх. Внаслідок В. утворюються специфічні форми рельєфу («гриби», «столни», «карнизи» тощо). Найінтенсивніше В. — у пустельних областях. У степових зонах під час *пилкових бур* відбувається видування ґрунту, яке завдає великої шкоди посівам.

ВИДУВАННЯ ПОСІВІВ — здування, винос сильними вітрами (*пилотними бурями*) з поверхні поля часточок ґрунту разом з висіяним насінням іноді й зі сходами; у розвинених сходах оголюється коренева система і рослини гинуть. На Україні В. п. спостерігається в степовій зоні і на еродованих ґрунтах в Лісостепу. Заходи боротьби: застосування системи ґрунтозахисного обробітку орної землі та впровадження ґрунтозахисних сівозмін, впровадження куліс, насаджування лісових вітрозахисних смуг, зрошування.

ВИЖИВАНІСТЬ — середня для виду (*популяції*) імовірність збереження організмів даного віку. Виражається відношенням числа особин того чи іншого віку до числа особин, що народилися, або до числа відкладених яєць, ікринок тощо. В. пов'язана з такими показниками, як смертність у кожній віковій групі, тривалість життя кожної особини. В. визначається

генетичними (спадковими) особливостями організмів і їх взаємодією з зовнішнім середовищем. У несприятливих умовах В. знижується, в сприятливих — зростає; ця закономірність визначає динаміку чисельності популяції. В процесі прогресивної еволюції внаслідок дедалі зростаючої *адаптації* (приспосовування) організмів В. підвищується. Так, В. бактерій та одноклітинних рослин і тварин становить 10⁻²—10⁻⁸%, а багатоклітинних організмів — 10—30%. Зі збільшенням В. в процесі еволюції організмів знижується їхня плодючість. В. є критерієм для оцінки ефективності дії факторів зовн. середовища на організм.

Г. Д. Бердичев.

ВИЖІВКА — річка у Волинській обл. УРСР, права притока Прип'яті. Довж. 81 км, пл. бас. 1272 км². Різнинна, долина місцями заболочена.

ВИЖИЦЯ — місто Чернівецької обл. УРСР, райцентр, біля впадіння р. Виженки в Черемош (бас. Дунаю). Кінцевий пункт з-ці Чернівці — Вижиця. В. вперше згадується в документальних джерелах кін. 15 ст. До 1774 В. — в складі *Молдавського князівства*, 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1817—30 у районі В. діяв загін *отричків*. Населення В. брало участь у сел. русі 1848—49 під проводом Л. Кобилиці. В 1918 В. окупувала боярська Румунія. В роки окупації у місті діяла (з 1926) підпільна комуністична орг-ція. В 1929 у В. відбувся страйк робітників. У 1940 В. в складі Пн. Буковини повернуто СРСР і воз'єднано з УРСР. З того самого року В. — місто. У В. працюють деревообр. комбінат, маслозавод, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 5 заг.-освітніх, музична і художня школи, уч-ще ужиткового мистецтва, лікарня, Будинок культури, кінотеатр. 2 б-ки, турбаза «Черемош».

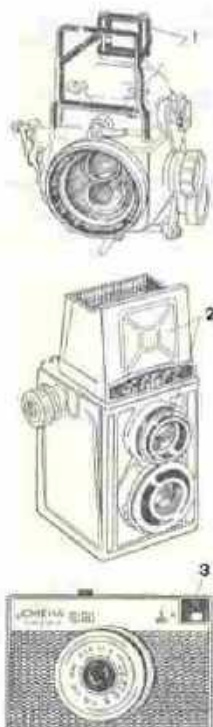
В. — один з центрів декоративно-ужиткового мистецтва. В 1905—15 тут існував «Крайовий науковий заклад для різьбярства і металевої орнаментики», в якому викладали відомі народні майстри В. Девдюк, В. Шкрібляк, 1920—40 — Школа художнього промислу. За Рад. влад у В. організовано уч-ще ужиткового мистецтва з аіділами худож. обробки дерева, металу, килимарства і ткацтва. У В. жили і працювали укр. художник К. М. Устиянович (1839—1903), укр. письменник Ю. А. Федькович (1869—72), бували Леся Українка (віткну 1901—03), І. Я. Франко, В. С. Стефаник, О. Ю. Кобилянська, укр. художник І. І. Труш. У В. народилися польс. художник Ю. Коссака (див. *Коссаки*). Пам'ятка дерев'яної архітектури — церква Миколи (1746).

ВИЖИЦЬКИЙ РАЙОН — у зах. частині Чернівецької обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 58,1 тис. чол. (1977). В районі — 34 населені пункти, підпорядковані 2 міським, селищній та 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Вижиця. Більша частина району гориста, лежить у

межах *Карпат Українських (Покутсько-Буковинських Карпат)*. На Пн., в передгір'ях — погорбований рельєф. Корисні копалини: бурі аугілля, нафта, горючий газ, сланці, кам'яна сіль, вапняки, гравій. Річки: *Сірет, Черемош* (бас. Дунаю). Ґрунти дерново-підзолисті (в передгір'ях), бурі лісові та дерново-буроземні (в горах). Ліси (ялина, бук, смерека, вільха) займають 50,8 тис. га.

Осн. галузь пром-сті — лісова (Берегометський лісокомбінат, Вижицький деревообр. комбінат). Є підприємства харч. пром-сті. Народні промисли (вишивання, ткацтво, художня обробка дерева та металу). Комбінат побут. обслуговування (Вижиця), 17 будинків побуту. Осн. напрям розвитку с. г. району — льоноросло-тваринницький. Площа с.-г. угідь 1977 становила 26,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 16,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, льон, картопля, люпин, кормові коренеплоди. Серед галузей тваринництва розвинуті скотарство м'ясо-мол. напрямку, вівчарство. У В. р. — 13 колгоспів, відділення Чернівецької держ. с.-г. дослідної станції, міжколг. об'єднання по виробн. тваринницької продукції і кормів, райлісгосптехніка. В межах району — залізничні станції Вижиця, Берегомет, Вашківці та ін. Майже всі автошляхи (303 км) з твердим покриттям.

В районі — 37 заг.-освітніх, 3 музичні, художня і спортивна школи, Вижицьке уч-ще ужиткового мистецтва та Вашківське мед. уч-ще, 43 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні; будинок відпочинку, 10 будинків культури, 32 клуби, 3 кінотеатри, 40 кіноустановок, 76 б-к, турбаза «Черемош». У м. Вашківцях — музей засл. майстра нар. творчості Г. О. Гараса. На тер. району — місця, пов'язані з антифеод. боротьбою загонів *отричків* під керівництвом О. Довбуша, М. Штолюка, з діяльністю Л. Кобилиці. В с. Волоці В. р. народилися брати Штери: Манфред Штерн (Еміль Клебер) — діяч міжнар. робітн. руху, Вольф Штерн — один із засновників Компартії Австрії і



Видоукачі:
1 — рамковий; 2 —
дзеркальний; 3 — оп-
тичний.

Лео Штері — нм. історик (НДР). Пам'ятки дерев'яної архітектури: Миколаївська церква, 1784 (у с. Волоці), Іванівська церква, 1792 (у с. Виженці).

«ВИЗВОЛЕННЯ» — легальна масова організація трудящих Пн. Буковини, яка перебувала під впливом комуністів. Створена 17. II 1929. Боролася за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною, мала масові орг-ції в Заставнівському, Вишнівському, Садгірському, Кішманському, Сторожинському та ін. повітах. Центр. органом була газ. «Борець». Робітн.-сел. блок, утворення якого брали участь члени «В.», добився значного успіху на виборах у місц. органи самоврядування в березні 1930 і на парламентських виборах 1931. Окупаційна влада 1930 провела масові арешти, суд. процеси, заборонила видання газ. «Борець» і діяльність орг-ції «В.». Проте комуністи й у підпіллі продовжували боротьбу проти окупаційного режиму за возз'єднання з Рад. Україною.

«ВИЗВОЛЕННЯ ВІТЧИЗНИ» — підпільна антифашист. організація, що виникла і діяла під проводом комуністів в Глинянському (тепер у складі Золочівського) р-ні Львів. обл. з жовтня 1942 до липня 1944. Очолювали комуністи В. Я. Дорожко, І. Ф. Головченко, М. В. Коваль та ін. Об'єднувала понад 50 чол. перебувала в тісному контакті з патріотичною підпільною організацією «Народна гвардія» та партизан. загonom Д. М. Медведєва. Проводила антифашист. агітацію, надрукувала і розповсюдила бл. 10 тис. прим. листівок (укр. і польс. мовами). Допомогла визволити сотні рад. військовополонених, здійснювала диверсійні акти, знищила багато ворожих солдатів і офіцерів, активно боролася проти укр. бурж. націоналістів.

М. К. Івасюта.
ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—54 — війна українського народу за визволення від польсько-шляхетського панування і за возз'єднання України з Росією. В. в. у. н. була наслідком жорстокого феодал.-кріпосницького й нац. гніту, який загрожував самому існуванню укр. народу. Нар. маси України вели невпинну боротьбу проти феодал. гноблення польс. і укр. магнатів та шляхти. В 16 — 1-й пол. 17 ст. сталися великі антифеод. повстання (див. *Косинського повстання 1591—93*, *Надвиська повстання 1594—96*, *Жмайла повстання 1625*, *Павлюка повстання 1637*, *Острянського повстання 1638*, *Федорова повстання 1639*). В середині 40-х рр. 17 ст. склалися сприятливі умови для нового піднесення боротьби проти польс.-шляхет. загарбників. Наприкінці січня 1648 на Запорізькій Січі під проводом Б. Хмельницького вибухнуло повстання проти шляхет. Польщі, яке стало початком В. в. у. н. Повсталі козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом. Уклали союз з кримським ханом Іслямом-Гіреєм III і забезпечили собі таким чином тил. Б. Хмельницький у квітні 1648 на чолі 2-тисячного війська виру-

шив на Правобережну Україну. Проти повстанців виступив коронний гетьман М. Потоцький з великими силами, в складі яких були й *реєстрові козаки* на чолі з І. Барабашем та І. Караїмовичем. 24.IV (4.V) 1648 реєстрові повстали і приєдналися до запорожців. 6(16). V 1648 на р. Жовті Води повстанське військо знищило польс. авангард. Дізнавшись про поразку в *Жовтківській битві 1648*, М. Потоцький з гол. силами відступив. В урочищі Горохова Діброва (за 10 км від Корсуня) відбулася *Корсунська битва 1648*. Козаки вицент розбили польс. військо, а його гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський потрапили в полон. Близьку перемогу на Жовтх Водах і під Корсунем стали сигналом до повсюдного повстання на Україні селян, міщан і козаків, до яких приєдналися й козацька старшина та частина дрібного укр. шляхетства і нижчого православного духовництва. Влітку 1648 почалась визвольна боротьба білорус. народу. На допомогу повсталим в Білорусії було відправлено загони на чолі з М. Кричевським, М. Небабою, І. Голотою та ін. Польс. уряд, наляканий поширенням визвольного руху, почав переговори з Б. Хмельницьким, який з гол. силами розташувався під Білою Церквою. В період переговорів повстанські частини на чолі з М. Криновом та І. Ганжогом, розгромивши війська магнатів Я. Вишневецького і Я. Тишкевича, протягом червня — липня 1648 визволили *Брацлавщину*. Значну допомогу козакам надало місцеве населення. Водночас зживалися заходи щодо посилення й реорганізації сел.-козац. війська. На визволеній Лівобережній і Правобережній Україні було ліквідовано польс.-шляхет. адміністративну й запроваджено новий адм.-тер. устрій (створено адм.-тер. одиниці — *пошки*, які поділялися на сотні), різні органи управління і суду на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Вони виконували функції військ.-адм. влади. Головною силою в нар.-визв. війні був найпригнобленіший клас укр. суспільства — селянство. Проте керівництво визв. боротьбою захопила козац. старшина і зв'язана з нею укр. дрібна шляхта. Якщо селянство, маси козацтва і міщанства боролися за знищення кріпосницьких порядків і нац. гніту, то козацька старшина й укр. шляхетство, а також близькі до них соціальні групи (заможні міщани, православне духовництво) обмежували програму повстання цілями нац. визволення. Феодал. верхівка укр. суспільства намагалася зберегти кріпосницькі порядки і в результаті повалення влади шляхет. Польщі перетворитися на правлячий клас України. Це й зумовило гостру внутр. боротьбу в загальнонапр. русі, яка не відчувалася протягом усієї нар.-визв. війни. Щоб придушити В. в. у. н., Польща протягом літа 1648 сформувала велике військо під командуванням магнатів Д. Заславського, М. Остророга і О. Коненпольського. У вересні 1648 сел.-козац. і польс.-шляхет. війська зустрілися під Пилявцями (те-

пер с. Пилява Старосиняського р-ну Хмельн. обл.). Близьку перемогу в *Пилявецькій битві 1648* відкрила сел.-козац. військові шляхи до визвольного походу на Зх. Україну. В жовтні 1648 сел.-козац. військо дійшло до Львова й оточило його, згодом було обложено м. Замостя (тепер ПНР). Наступ сел.-козац. війська сприяв розгортання визвольн. руху на Прикарпатті (див. *Покутське повстання 1648*), де повсталі селяни під проводом С. Височана визволили майже всі населені пункти Галицької землі від польс. шляхти. Окремі козац. загони діяли й на Закарпатті. Новобраний король Ян II Казимир не мав змоги швидко зібрати військо і запропонував мир, обіцяючи значні поступки. Б. Хмельницький погодився на припинення воєнних дій, оскільки сел.-козац. військо потребувало перепочинку. До того ж у ньому спалахнула епідемія чуми, що косила сотні людей. На визволеній території посилюлась антифеод. боротьба селянства, і старшина, боячись за цілість своїх маєтків, прагнула якомога скоріше закінчити похід. Залишивши гарнізони на Волині й Поділлі, козацьке військо відійшло на Придніпров'я. 23.XII 1648 (2.I 1649) козаки на чолі з Б. Хмельницьким урочисто вступили в Київ. На Лівобережній і Правобережній Україні влада фактично перейшла до рук козац. старшини. Але керівники нар.-визвольної війни разом з тим усвідомлювали, що без воєнної допомоги Рос. держави переможе завершення визвольної боротьби неможливе. Відображаючи віковічне прагнення широких мас укр. народу возз'єднатися з братнім рос. народом, Б. Хмельницький і його соратники протягом всієї нар.-визвольної війни наполегливо добивалися прийняття України до складу Росії (посольства С. А. Мужиловського, К. Д. Буриля, Ф. Я. Вешняка до Москви).

Позиція царського уряду щодо України зумовлювалася рядом причин. Царський уряд з побоюванням поставився до визвольної боротьби укр. народу, яка мала також антифеод. спрямування. У В. в. у. н. брали участь загони *донських козаків* і російські служилі люди. Крім того, прийняття України до

Видубицький монастир у Києві. Сучасний вигляд.



складу Рос. д-ви означало б неминує війну з шляхет. Польщею. Однак, утримуючись від прийняття України до складу Росії, царський уряд вступив у дипломатичні відносини з Україною й почав подавати їй дипломатичну та екон. допомогу. Воєнні успіхи сел.-козак. війська високо піднесли міжн. авторитет України. В лютому 1649 в Переяслав для мирних переговорів з гетьманською адміністрацією прибули польс. комісари. Але вона відкинула вимоги шляхет. Польщі, яка невдовзі знову почала воєнні дії. В *Зборівській битві 1649* польс. військо зазнало розгрому. Проте зрадинська політика крим. хана змусила Б. Хмельницького припинити воєнні дії. Було укладено *Зборівський договір 1649*, за яким Польща втрачала свій вплив на Правобережній і Лівобережній Україні.

На поч. 1651 польс. військо віроломно вдерлося на Правобережну Україну. Зрачки мужності виявили козаки під керівництвом полковників Д. Нечая, І. Богуня, М. Пушкаря і Й. Глуха. В *Берестецькій битві 1651* крим. хан зрадив козаків, кинув поле бою і захопив в полон Б. Хмельницького. Козаки мужньо боролися під керівництвом І. Богуня і після тяжких втрат відійшли на Сх. Гетьманська адміністрація змушена була укласти *Білоцерківський договір 1651*, за яким козац. реєстр скорочувався до 20 тис. чол., а козац. територія обмежувалася тільки Київ. воєводством, польс. пани поверталися в свої маєтки на Україні.

В травні 1652 Б. Хмельницький рушив з військом на Молдавію (див. *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*). Не бажаючи допустити воєн. союзу України з Молдавією, польс. уряд наказав коронному гетьманові М. Калиновському виступити проти Б. Хмельницького. Але в *Батозькій битві 1652* козаки здобули блискучу перемогу над польс.-шляхет. військом. Молд. господар В. Луту уклав союз з Україною.

Восени 1653 польс.-шляхет. військо (60 тисяч) на чолі з Яном Казимиром рушило на Львів, а звідти на Кам'янець-Подільський. Дійшовши до м. Жванця (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельн. обл.), король став табором. Лит. гетьманові Я. Радзивілу було наказано відвертись на Україну з Пн., захочити Київ і йти на з'єднання з королем. Наприкінці 1653 до Жванця підійшло військо під проводом Б. Хмельницького і його союзників — крим. татар на чолі з Ісламом-Гіреєм III. Козаки і крим. татарі оточили польс. табір. Однак Іслам-Гірей підступно припинив воєнні дії й без участі козаків уклав з Яном Казимиром перемир'я, чим врятував польс.-шляхет. військо від поразки (див. *Жванецька облога 1653*). Зрада крим. татар під Жванцем, відступ козак. загонів з Молдавії, загроза нападу коаліції в складі Польщі, Трансильванії, Валахії та Молдавії створили для України вкрай несприятливу воєнну обстановку. В таких умовах

Земський собор 1653 і (11). Х прийняв рішення розірвати мир з шляхет. Польщею і прийняти Україну до складу Росії. На Україну було відправлено з Москви повноважне посольство на чолі з В. В. Бутурліним, за участю якого на *Переяславській раді 1654* було оформлено видатний істор. акт — *возз'єднання України з Росією 1654*. В. а. у. н. проти шляхет. Польщі мала великий вплив на посилення антифеод. боротьби в Польщі, Молда-



Битва під Берестечком. Картина В. В. Полтава. 1967. Музей-заповідник «Козацькі могили», с. Пляшева Червоноармійського району Рівненської області.

вії, Угорщині. Возз'єднання України з Росією мало велике значення для економіч., політич. і культурного розвитку укр. народу. Карту див. між с. 160—161. Іл. див. між с. 224—225.

Лит.: Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). К., 1954; Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; Восєдєдєніє України з Росією. Документи і матеріали, т. 1—3. М., 1954; Документи до Освободительной війни українського народу 1648—1654 гг. К., 1985; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Голобуцький В. А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Бібліографічний покажчик. К., 1953.

В. О. Голобуцький. **ВИЗИЧКАНИЧ** Гафія Петрівна (н. 22.1.1912, с. Ганич, тепер Тячівського р-ну Закарпатської обл.) — український рад. майстер худож. ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Виготовляє килими («Дзвіночок», 1966, та ін.), ліжники, декоративні доріжки, рушники. Твори зберігаються в ДМУНДМ.

ВИЗНАННЯ в міжнародному праві — акт держави, яким вона визнає факт утворення нової держави або створення «неконституційним шляхом» нового уряду в тій або тій країні. Крім цих двох видів В., існують, зокрема, В. органів *Руху Опору* (напр., *Палестинського руху опору*), нац. визволення та воюючої сторони. В. нової д-ви (шляхом спец. документа чи діями, що фактично реалізують В.) свідчить, що вже існуючі д-ви вважають нову д-ву незалежною і суверенною, повноправним суб'єктом міжн. права. В. нового уряду означає, що д-ва, яка цей уряд визнає, вважає лише його урядом суверенної д-ви. Залежно від обсягу встановлених відносин розрізняють повне В. (де-юре), при якому завжди встановлюються дипло-

матичні відносини, та обмежене (де-факто). В. створює сприятливі політ. і юрид. умови для нормальних відносин між стороною, яка визнає, та стороною, яку визнають, і зміцнює міжн. позиції останньої. СРСР та ін. соціалістичні країни, на противагу імперіалістичним д-вам, які намагаються використати В. для боротьби проти небажаних їм д-в, урядів та орг-цій, застосовують В. в інтересах міжн. співробітництва, вільного руху пригноблених народів і справи миру. *І. І. Лукашук.*

ВИЗНАЧЕНІСТЬ і **НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ** — категорії, які відображають одну з закономірностей процесу становлення й розвитку будь-якого явища. Визначеність характеризує однозначну спрямованість процесу. Для позначення неоднозначної спрямованості, що виявляється в наявності кількох можливостей, використовується категорія невизначеності. В. і н. властиві як людському пізнанню, так і об'єктивному світові. До серед. 19 ст. у науці та філософії панував стиль мислення, відомий під назвою «жорсткого лапласівського детермінізму» (див. П.-С. Лаплас), який відкидав будь-яку невизначеність в об'єктивному світі. Обмеженість цього стилю мислення уперше виявилась у біології з виникненням дарвінізму та у фізиці з появою квантової механіки. У філософії односторонність концепції визначеності лапласівського детермінізму подола *діалектичний матеріалізм*. Сучас. наука, особливо фізика і кібернетика, широко використовує категорії В. і н., сприяє їх розробці. *Л. М. Курчикова.*

ВИЗНАЧЕННЯ — логічна дія, за допомогою якої певний об'єкт відрізняють від інших об'єктів шляхом встановлення його специфічних і типових ознак чи такого розкриття змісту терміна, що позначає даний об'єкт, яке замінює опис його властивостей. У змістовному плані В. є встановленням істотних ознак об'єкта. Оскільки ці ознаки відображаються в *поняттях*, В. виступає як розкриття й формулювання, за певними правилами, змісту понять у формі *суджень*. Поширенням є В. понять через вказівку на їхній найближчий рід і видову ознаку. В науці живають також генетичне В. (характеризує об'єкт через встановлення правил його створення), операційне В. (є описом експериментальних ситуацій фіксації об'єкта чи операцій вимірювання величин) та спеціальні види В., пов'язані з аналізом мовного аспекту логічних характеристик предмета думки.

С. Б. Кримський. **ВИЗНАЧЕННЯ СТАТІ** — механізм, що визначає можливість належності особини до чоловічої чи жіночої статі. Найпоширенішим є *хромосомне* В. с., що пов'язане з наявністю двох *статевих хромосом* і відбувається переважно в момент злиття статевих клітин — *замет* (с и н г а м н е В. с.). Одна із статей, що наз. гомогаметною, містить дві однакові статеві хромосоми (напр., XX); усі гамети такого організму містять X-хромосому. Гетерогаметна стать, як пра-



До ст. Визвольна війна українського народу 1648–54.

1. Богдан з полками. Картина невідомого художника, 17 ст. 2. Облога козаками Львова 1648. Офорт К. Небблоніча. Кінець 17 ст. 3. Бій козацької флотилії з литовською флотилією Я. Радзівілла під Києвом 1651. Кошич з малюнка А. Вестерфельда, 1651. 4. Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. Картина М. С. Саможукіна, 1934. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.



вило, містить різні статеві хромосоми (напр., XY), а її гамети — X- або Y-хромосому. В усіх ссавців, включаючи людину, більшість комах і земноводних, усіх молюсків, ракоподібних і чervів гетерогаметною є чоловіча стать; у птахів, плазунів, метеликів, багатьох риб — жіноча, і статеві хромосоми самки у них позначають ZW, самця — ZZ. У деяких клопів чоловіча стать має лише X-хромосому без Y-хромосоми (XO). У роздільностатевих рослин омогаметною частіше буває жіноча стать. Внаслідок однакової імовірності потрапляння кожної із статевих хромосом у гамету і випадкового поєднання гамет при заплідненні кількість народжуваних особин чоловічої і жіночої статі буває практично однаковою. Порушення розходження хромосом у мейозі може спричинитися до появи організмів зі збільшеним числом статевих хромосом, що впливає на ступінь виживу статі, а в людини може стати причиною ряду *спадкових хвороб*. У попелиць, коловерток і деяких чervів відзначено В. с. ще в період формування яйцеклітин (програме В. с.). У морського чervяка бонелії В. с. відбувається під впливом зовн. умов у процесі індивідуального розвитку (епігамне В. с.).

В. А. Труханов.

ВИЗНАЧНИК матриці, детермінант матриці — сума всіх добуток вигляду $(-1)^s a_{1k_1} a_{2k_2} \dots a_{nk_n}$ (серед чисел k_1, k_2, \dots, k_n нема однакових), де a_{ik_i} ($i = 1, 2, \dots, n$) — елементи квадратної матриці

$$A = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix}.$$

s — число *інверсій* в перестановці (k_1, k_2, \dots, k_n) . В. матриці A позначається $\det A$ або

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix} \quad (1)$$

Якщо в (1) вилучити i -ий рядок і k -ий стовпець, то одержимо В. порядку $n-1$. Добуток його на $(-1)^{i+k}$ наз. алгебраїчним доповненням елемента a_{ik} . Сума добуток усіх елементів будь-якого рядка (стовпця) В. (1) на їхні алгебр. доповнення дорівнює цьому В. Отже, обчислення В. порядку n зводять до обчислення В. порядків $n-1$. Теорія В. виникла в зв'язку з дослідженнями систем лінійних рівнянь (*Крамера правило*, теорема Кронекера — Капеллі) і тепер широко використовується майже в усіх розділах математики.

Лит.: Сухевич А. К. Вища алгебра, ч. 1. Х., 1964; Дідик В. З., Воробець Б. Д. Елементи аналітичної геометрії, матриці, визначники. Львів, 1972; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 1–2. К., 1974–76; Курш А. Г. Курс вищої алгебри. М., 1975.

Ю. М. Шмандін.

ВИКА — кілька видів трав'янистих рослин роду *gorochov* род. бобових. Листки складні, парноперисті. Квітки майже сидячі, в пазухах

листіків. Боби здебільшого багатонасінні. На корінні живуть бульбочкові бактерії, які засвоюють вільний азот повітря. Культивують понад 12 видів В. На Україні найбільше значення мають В. посівна, або яра (*V. sativa*), та В. волохата, або озима (*V. villosa*). В. — цінна кормова культура, здатна нагромаджувати в ґрунті азот і глушити бур'яни, тому вона добрий попередник для хлібів. В. посівають у вирощують на Україні в Лісостепу і на Поліссі у суміші з вівсом на сіно, зелений корм, силос і зерно, а В. о л о х а т у — у лісостепових районах у суміші з озимим житом; у степових районах вирощують озиму В. п а н н о н с ь к у (*V. pannonica*) — однорічну кормову рослину, посухостійкішу, ніж В. волохата. На Україні пошир. сорти: Львівська 31-292, Білоцерківська, Дніпровська, Бергівська місцева та ін. Медонос. Середній урожай зеленої маси суміші В. з ін. культурами 150–200 ц/га і зерна — 20–25 ц/га (при чистому посіві — 30–40 ц/га).

Ф. П. Юхимчук.

ВИКИДЕНЬ — самовільне переривання *вагітності* (без будь-якого втручання). Спричинюється нейро-ендокринними порушеннями, інфекційними хворобами, інтоксикаціями, захворюваннями та вадами розвитку статевих органів, ізоантисгенною (див. *Антигени*) несумісністю крові матері й плоду тощо. Жінки, у яких трапляються В., перебувають на обліку в жіночій консультації й підлягають мед. обстеженню. Виявлення причин В. має важливе значення для його лікування й профілактики.

ВИКЛИНУВАННЯ — поступове зменшення грубизни (величини поперечного перерізу) геол. тіла до повного зникнення його. Буває первинне і вторинне В. При первинному В. зменшення грубизни є результатом нерівномірного нагромадження відкладів або розмиву їх під час утворення самого тіла. Вторинне В. виникає внаслідок діяння різних тектонічних сил (див. *Тектонічні рухи*) та руйнування (*денудації*) ґрунських порід. Розв'язання питання про причини В. має велике значення для розвідки корисних копалин і обчислення запасів їх.

ВИКЛИЧНИЙ ПРИЛАД — електромеханічний прилад, за допомогою якого абонент викликає (через автоматичну телеграфну станцію) іншого абонента. В. п. обладнаний номеронабірним диском, аналогічним телефонному, або клавіатурою телеграфного апарату; з'єднаний (звичайно телефонним кабелем) з розміщеним поруч телеграфним апаратом і з лінією до абонентської телеграфної станції. Застосовується при *абонентському телеграфуванні*.

ВИКЛЮЧЕНОГО ТРЕТЬОГО ЗАКОН — один з основних законів *формальної логіки*, згідно з яким для кожного судження істинне або воно саме, або його заперечення. В сучас. логіці В. т. з. обмежується сферою оперування кінцевими множинами об'єктів думки та її двозначною оцінкою в термінах «істинність» і «хибність».

Завдяки цьому В. т. з. виступає лише одним з багатьох ін. аспектів діалектичної багатоманітності мислення, який фіксує таке уточнення думки, коли можна здійснити вибір між її ствердженням і запереченням, виключаючи щось посереднє. Правило такого вибору набуло характеру афоризму: «tertium non datur» (третього не дано), який вживається й для проголошення вимоги принципового, безкомпромісного вирішення справи, засудження будь-якої «третьої лінії» в ситуації «роздвоєння», загострення боротьби полярних протилежностей.

С. Б. Кримський.

ВИКЛЮЧНІ ПРАВА — права, що належать лише певній, визначеній законом, особі, в силу чого виключається можливість здійснення відповідних прав будь-ким іншим. В СРСР таким правом є насамперед право виключної власності Рад. д-ви на землю, надра, ліси тощо. В. п. є й права автора, винахідника (див. *Авторське право*, *Винахідницьке право*).

ВИКОЛОШУВАННЯ — фаза посиленого розвитку і виходу колоса у злаків. Те саме, що й *колосіння*.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА — за буржуазною доктриною самостійний вид *влади*, яка за своїми функціями відмінна від законодавчої і судової влади. Відповідно до конституцій бурж. д-в В. в. притаманна урядові, який має виконувати закони, що приймаються *парламентом*, і здійснювати поточне управління в межах і на підставі закону. Однак для держ.-монополістичного капіталізму характерні криза парламентаризму, звуження прав парламентів, значне посилення В. в., яка дедалі більше підміняє законодавчу владу, а часто бере активну й вирішальну участь у здійсненні її. Цього В. в. досягає, зокрема, завдяки парламентській більшості, яка підтримує уряд, здійсненню законодавчих функцій в порядку т. з. делегованого законодавства, тобто за прямим уповноваженням парламенту. В соціалістичних країнах протиставлення В. в. законодавчій не має місця. Найвищим *виконавчим та розпорядчим органом* держ. влади в Рад. країні є *Рада Міністрів СРСР*. Див. також *Влада державна*.

Р. В. Бершеда.

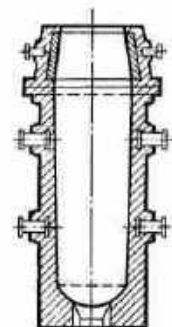
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ (ВККІ) — керівний орган *Комуністичного Інтернаціоналу* у період між його конгресами. Спочатку склад ВККІ формувався на базі представництва компартій, а з IV конгресу Комінтерну (1922) — шляхом виборів на конгресах з урахуванням побажань його секцій. Мав постійно діючі органи: Президію ВККІ (до вересня 1921 — Мале бюро), Секретаріат та Оргбюро, функції яких з 1926 виконував Політсекретаріат [після VII конгресу (1935) — Секретаріат на чолі з генеральним секретарем Г. Димитровим]. ВККІ мав спеціальні комісії та служби зв'язку. Для встановлення тісніших контактів з секціями Комінтерну ВККІ створював регіональні бюро (лендер-секретаріати) — Західноєвропейське, Південноафриканське,



Вика яра.

ВИКОНАВЧИЙ
ЛИСТ

Викопні організми:
1 — відбиток листка папороті *Lepidopteris forbesii*; 2 — фосилізований череп викопної черепахи *Macrocephalochelys pontica*; 3 — адридоніт *Pavlovina hyporhantica*.



Видилення для розливання сталі.

Східне та ін. (існували до жовтня 1935). За 24 роки існування ВККІ провів 13 розширених пленумів, численні засідання з актуальних питань світового комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, відіграв величезну роль у втіленні в життя рішень багатьох конгресів Комінтерну. Припинив існування 10.VI 1943 після розпуску Комінтерну. ВККІ видавав багатомовними мовами теоретичний й політ. органи: «Комуністичний Інтернаціонал», «Інтернаціонале пресекорреспонденці» («Міжнародна пресінформація»), «Рундшау» («Огляд») та ін. *Б. М. Забарко.*

ВИКОНАВЧИЙ МЕХАНІЗМ, сервомотор — 1) Пристрій, що, відповідно до подачих на його вхід сигналів, переміщує регулюючий орган, який змінює режим об'єкта регулювання. Складається з двигуна, передачі (гідравлічної, пневматичної або електричної) та елементів керування, контролю, сигналізації, блокування і зворотного зв'язку. За видом використовуваної енергії розрізняють гідравлічні, пневматичні, електричні та комбіновані В. м. Застосовують у системах автомат. регулювання, дистанційного керування тощо. 2) Механізм, що безпосередньо виконує задану операцію у технологічному процесі.

ВИКОНАВЧИ КОМІТЕТИ МІСЦЕВИХ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ, виконкоми — виконавчі і розпорядчі органи крайових, обласних, окружних, районних, міських, районних у містах, селищних і сільських *Рад народних депутатів*. Обирають їх відповідні місц. Ради з числа депутатів у складі голови, його заступників, секретаря і членів. Виконкоми безпосередньо підзвітні цим Радам, а також вищестоящому виконавчому і розпорядчому органам. Виконкоми керують усіма галузями держ., госп. і соціально-культ. будівництва на відповідній території. Розв'язують питання, віднесені до відання Рад, за винятком тих, які мають розглядатися і вирішуватися на сесіях Рад. Вони скликають сесії Рад і організовують попереднє обговорення питанням проєктів рішень Рад у найважливіших питаннях; координують роботу постійних комісій місц. Рад; подають допомогу нар. депутатам у виконанні їхніх обов'язків. Осн. орг.-правовою формою діяльності виконкомів є регулярні засідання. Виконкоми приймають рішення та розпорядження. Вони систематично, не рідше одного разу на рік, звітують про свою роботу перед відповідними Радами, а також на зборах трудящих, здійснюють керівництво і контроль за діяльністю створюваних при виконкомах комісій (адміністративних, спостережних, у справах неповнолітніх). Для управління окремими галузями госп. і соціально-культ. будівництва створюються

відділи і управління виконавчих комітетів. *В. Б. Бражников.*
ВИКОНАВЧІ ТА РОЗПОРЯДЧІ ОРГАНИ — частина радянського держ. апарату, яка організовує практичне виконання законів та ін. актів органів державної влади в усіх сферах держ. життя. В. та р. о. є *Рада Міністрів СРСР*, *Ради Міністрів союзних (в УРСР — Рада Міністрів УРСР)* та авт. республік, *виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів*. Створюються відповідними Радами нар. депутатів, яким вони підпорядковуються. Правове становище В. та р. о., їхню систему, компетенцію, форми та методи діяльності визначено в Конституції СРСР, конституціях союзних та авт. республік, спец. законах (напр., Законі про *Раду Міністрів СРСР*) та ін. держ. актах. Система В. та р. о. будується відповідно до *державного устрою СРСР* і адм.-тер. поділу союзних республік. За характером діяльності розрізняють загальні, галузеві та міжгалузеві В. та р. о.; за масштабом діяльності — вищі, центральні і місцеві; залежно від способу розв'язання питань — колегіальні і єдиноначальні; за джерелами фінансування і способом розпорядження матеріальними засобами — бюджетні і госпрозрахункові. *О. Ф. Фрицький.*

ВИКОНАННЯ ВИРОКУ — заключна стадія рад. кримінального процесу (див. *Процесуальні стадії*), на якій реалізується вирок суду в конкретній кримінальній справі. Здійснюється відповідно до ст. 54 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 33 КПК УРСР). Негайовно виконанню підлягають виправдувальні вирок і такі, що звільняють підсудного від покарання. Обвинувальний вирок виконується після набрання ним законної сили (тобто після закінчення строку касаційного оскарження та опротестування). В. в. є обов'язковим для всіх держ. і громад. установ, підприємств і орг-цій, службових осіб та громадян. Допускається відстрочка В. в. — щодо неповнолітніх, особи, вперше засудженої до позбавлення волі строком до 3-х років, при тяжкій хворобі засудженого, при вагітності засудженої та ін. підставах, передбачених законом. Нагляд за законністю В. в. здійснює прокурор. *Генеральний прокурор СРСР*, Голова Верховного суду СРСР, їхні заступники, прокурори республік і голови Верховних Судів союзних республік у випадках порушення закону мають право припинити В. в. до перегляду у порядку судового нагляду.

Ф. К. Глух.
ВИКОПНІ ОРГАНІЗМИ — організми минулих геологічних періодів, рештки і сліди життєдіяльності яких зберігаються в товщі осадкових порід земної кори. В. о. можуть бути представлені повністю нимерлими (напр., *ринії, динозаври*), зниклими в певному районі (напр., для Європи — болотний кипарис, страуси та ін.) або сучасними формами, які жили і в давнюманулі часи (сосни, дуби, дикі свині, річкові молюски тощо). Вивчення В. о. є предметом

палеонтології. Має велике значення для формування правильних уявлень щодо історії розвитку органічного світу, для встановлення віку осадкових порід, послідовності нашарування їх (*геохронологія, стратиграфія*), особливостей ландшафтів та кліматичних умов минулого (*палеогеографія*). Найдавніші В. о. відомі з протерозойської ери (бактерії, синьо-зелені водорості, найпростіші, а пізніше — й багатоклітинні безхребетні тварини). Відповідно до розвитку органічного світу збільшується різноманітність В. о. у пізніших (молодших) нашаруваннях порід. Розрізняють такі найголовніші форми збереження В. о.: скам'янілі, або фосилізовані рештки, в яких органічні речовини замінені мінеральними (скам'янілі спори, пилко тощо); відбитки тіла В. о. (напр., водоростей) на вісних породах; т. з. ядро-зцементована вісність порода, що вивопно порожнини В. о. (напр., середину раковини молюсків); цілі або фрагментовані мінеральні скелетні утвори, заховані в товщі осадкових порід (корали, молюски); сліди життєдіяльності В. о. (сліди тіла або кінчиків на вісній поріді, скам'янілі екскременти тощо). Закономірності процесів заховання (утворення місцевих знаходжень) решток В. о. в осадкових породах вивчає *тафономія*.

В. І. Тарашук.
ВІКРИВЛЕННЯ ХРЕБТА — аміна нормальної конфігурації хребта, що призводить до порушення постави. Найчастіше зустрічається бокове В. х. (*сколіоз*), яке періодічно поєднується з викривленням у передньозадньому напрямі. В. х. вперд (*лордоз*) розвивається в поперековій ділянці, поглиблюючись по лінії фізіол. вигину. В. х. назад (*кіфоз*) буває здебільшого в грудному відділі, посилюючи фізіол. вигин, але може бути і в ін. відділах хребта. В. х. в передньозадньому напрямі (*горб*) зустрічається рідше. В. х. може виникати від порушень внутрішньоробного розвитку, внаслідок деяких захворювань (рахіту, туберкульозу, поліомієліту тощо), травм, а також при постійній неправильній позі (у школярів, скрипалів, годинників та ін.). Лікувати В. х. гімнастика, масаж, специфічне лікування. Проте найважливіше — попередити В. х. заходами профілактики.

К. С. Терновий.
ВИКУПНА ОПЕРАЦІЯ — держ. кредитна операція, проведена цар. урядом в інтересах поміщиків за рахунок селянства після скасування *кріпосного права* (1861). Здійснювалася згідно з Положенням про викуп. Виділені селянам наділи переходили в їхню власність лише після сплати викупних платежів, що у 2—3 рази перевищували ринкову ціну землі. Викупну суму разом з процентами селяни мали виплачувати д-ві протягом 49 років. Під тиском революції 1905—07 царський уряд змушений був сплатити зменшені викупні платежі, а з 1 (14). I 1907 скасувати їх. На той час тільки кол

поміщицькі селяни вже виплатили царському уряду бл. 2 млрд. крб., тоді як ринкова ціна землі, що перейшла до селян, не перевищувала 344 млн. крб. Вартість надільної сел. землі на Україні за ринковими цінами 1854—58 дорівнювала 128 млн. крб., а за неї було нарахувано викупних платежів понад 503 млн. крб. За оцінкою В. І. Леїна, В. о. була величезним за своїми масштабами пограбуванням селян поміщиками і царським урядом (див. Повне збір. тв., т. 20, с. 161—170). М. Н. Леїченко.

ВИЛИВНИЦЯ — металева (переважно чавунна) форма для розливання металу і утворення зливків. Розрізняють В. вертикальні та горизонтальні; прямокутної, круглої, квадратної або ін. поперечної перерізу: з діном або без діна (наскрізні). Заповнюють В. металом зверху або знизу. Найпоширенішими є вертикальні В. (мал.), у які розливають сталь. У горизонтальні В. (мудля), що їх використовують на розливних машинах, розливають чавун, у В., що являють собою невисокі ванни з вертикальними перегородками, — феросплави і деякі кольорові метали. Щоб запобігти утворенню в зливках усадочних раковин (порожнин), В. обладнують спец. пристроями — наливковими.

ВИЛКОВЕ — місто Кілійського р-ну Одеської обл. УРСР. Розташоване на Кілійському гирлі р. Дунаю, на острівцях, за 18 км від Чорного м. Місто перетинають канали і протоки, з чого воно має назву «Українська Венеція». Засн. 1746 як поселення Липованське на тер. Пд. Бессарабії, яка була під владою Туреччини. На межі 18—19 ст. поселення почали називати Вилків. За Бугарестським мирним договором 1812 Вилків відійшов до Росії. Рад. владу встановлено в січні 1918. В лютому 1918 у В. відбулися заплески бої Дунайської міської флотилії і загонів Червоної гвардії на чолі з А. Г. Желмаком проти рум. окупантів. У 1918—40 окуповане боярською Румунією. Трудящі В. брали участь у Татарбунарському повстанні 1924. В 1940 у складі Бессарабії В. повернуто СРСР і включено до УРСР. У В. — рибобудівний та судноремонт. філіали Чорноморського рибпром. виробничого об'єднання «Антарктика», з-д пресів, вузлів і деталей, риболов. артілі, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. 2 заг.-освітні школи, Вилківська наук.-експериментальна база Ін-ту гідробіології АН УРСР, лікарня, поліклініка, палац культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ВИЛОК — селище міського типу Виноградівського р-ну Закарпатської обл. УРСР, на р. Тисі (бас. Дунаю). Залізнична станція. 4,0 тис. ж. (1977). Деревообр. та хлібний комбінати, взут. ф-ка, асфальтобетонний, комбикормовий з-ди, комбінат побутового обслуговування тощо. 4 заг.-освітні школи, лікарня, 3 клуби, 6-ка. В. засн. 1304. **ВИЛОЧКОВА ЗАЛОЗА**, зобна залоза, тімус — парний залозистий орган внутрішньої секреції у хребтних тварин і людини. В

людина розташована у грудній клітці, у верхньому відділі переднього середостіння. Звичайно добре розвинена у дітей. Після статевого дозрівання поступово зникає зворотного розвитку. В. з. належить провідна роль у розвитку імунітету. Перебуває в тісній взаємодії з функціонуванням ін. залоз внутр. секреції; бере участь у регуляції росту, мінерального і вуглеводного обміну.

ВИЛУГОВУВАННЯ — 1) В т е х н і ц і — добування складових частин твердих матеріалів за допомогою розчинника. Грунтується на здатності речовини, що її добувають, розчинятися в рідині краще, ніж ін. складові частини оброблюваного матеріалу. Розчинниками є вода, водні розчини к-т (в основному сірчаної і соляної), лугів (аміаку, їдкого натру) і солей (вуглекислого натрію або алюмінію), ціаніди. В. проводять в чанах з мех., пневматичним або пневмо-мех. перемішуванням при атм. тиску; в чанах без перемішування; в трубах реакторах і автоклавах. Застосовують у гідрометалургії, гірничій справі, хім. пром-сті тощо. 2) В. гірських порід — процес розчинення та вимивання водами деяких компонентів гірських порід. Інтенсивність його залежить від природи речовини, яка розчиняється, складу та т-ри розчину. В. г. п. сприяє забагаченню рудних родовищ, утворенню мінеральних вод, зумовлює розвиток карстових процесів (див. Карст) та суфозійних явищ — просідання ґрунту з утворенням невеличких западин, блядечок тощо. 3) В. ґрунту — вимивання з верхніх шарів ґрунту водорозчинних сполук і пересування деякої частини колоїдів (див. Колоїдні системи) у нижні горизонти або підґрунтову породу. В. г. відбувається під впливом низхідної, а на схилах також і бічної течії води. Внаслідок вилугування ґрунт збагачується на елементи живлення рослин. Заходи боротьби: правильна система обробітку ґрунту і внесення достатньої кількості органічних добрив.

ВИЛУЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ — в СРСР одна з форм повного або часткового припинення права землекористування. Застосовується лише в разі виникнення держ. або громадської потреби в зем. ділянці, що перебуває в користуванні. Порядок здійснення В. з. визначено Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — глава 8 ЗК УРСР) та ін. держ. актами. В УРСР вилучати зем. ділянки мають право: Рада Міністрів УРСР — з усіх земель незалежно від розміру зем. ділянки; виконкоми обл. Рад нар. депутатів — у межах 3 га з усіх земель, крім зрошуваних і осушуваних, ріллі та ряду ін. (ст. 41 ЗК УРСР), вилучення яких здійснюється тільки Радою Міністрів УРСР; виконкоми міських (селищних) Рад нар. депутатів — з земель населених пунктів незалежно від розміру ділянки, крім земель, закріплених за колгоспами, радгоспами та ін. с.-г. підприємствами у безстрокове користу-

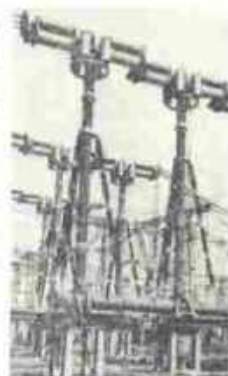
вання, вилучення яких здійснюється обласними виконками або Радою Міністрів. Див. також Вилучення земель. А. І. Пшеничний.

ВИМАГАТЕЛЬСТВО — злочин, що за кримінальним законодавством СРСР полягає у вимаганні передати майна чи права на майно або надання майнових вигід, поєднаному з погрозою застосувати насильство до потерпілого чи близьких йому осіб або знищити належне їм майно чи розголосити відомості, що ганьблять їх. Кримінальну відповідальність передбачено лише за В. особою власності громадян (ст. 144 КК УРСР). В. карається позбавленням волі на строк до 3-х років або виправними роботами на строк до 1 року. В. є також обставиною, що обтяжує відповідальність службової особи, винної у вимаганні хабара (див. Хабарництво). В. В. Скибицький.

ВИМЕРЗАННЯ РОСЛИН — загибель рослин або їхніх частин від утворення в тканинах льоду, кристалів якого механічно ушкоджують тканини листків, стебла і коріння, зневоджують цитоплазму клітин, що порушує її структуру і призводить до денатурації білків та загибелі клітин. В. р. може бути також від порушення обміну речовин, яке спричинюється різким коливанням т-ри. Найбільше терплять від вимерзання посіви озимих хлібів і багаторічних трав. Заходи боротьби: снігозатримання, добір морозостійких сортів, висока агротехніка (особливо своєчасна сілка озимих), загартування рослин.

ВИМИКАЧ електричний — апарат або пристрій, яким вмикають чи вмикають коло електричне. Осн. частини В.: система рухомих і нерухомих контактів; пристрої (клеми) для з'єднування з проводами; привод (ручний, пружинний, електромагнітний або пневматичний). Потужні В. високої напруги обладнують пристроями, що гасять електр. дугу, яка виникає між контактами під час вмикавання кола з струмом. Розрізняють В. низької (до 1000 В) і високої (понад 1000 В) напруги; постійного і змінного струму; ручної і автом. дії; одно- і багатополосні. До В. низької напруги належать рубильники, спец. автомати, контактори, магнітні пускачі. В. високої напруги поділяють за способом або середовищем, застосовуваним для гасіння електр. дуги, на електромагнітні (дуга втягується електромагнітними силами в дугогасні камери, де охолоджується і згасає), розраховані на напруги до 15 кВ, вакуумні (35 кВ), масляні (380 кВ), елегазові (з середовищем шестифтористої сірки — елегазу) — на напруги до 750 кВ, повітряні (мал.) — на напруги до 1150 кВ та ін. Маса потужних В. до 9 тис. кг, висота до 12 м. За допомогою В. вмикають і вмикають електр. машини, лінії електропередач, двигуни електротранспорту, електропобутові прилади і пристрої тощо. О. М. Костюк.

ВИМИРАННЯ ОРГАНІЗМІВ — часткове або цілковите зникнення окремих видів, груп рослин і тва-



Вимикачі повітряні на електричній підстанції.



Вимикач електричний. Триполосний рубильник.

рин (напр., *кордаїтів, трилобітів*) або цілих *флор і фаун* з певної території чи акваторії протягом геологічної історії Землі. В. о. є однією з сторін еволюції органічного світу (вимирання одних форм супроводжується прогресивним розвитком інших). Про причини В. о. існує ряд гіпотез. Деякі з них пояснюють В. о. з хибних позицій, вбачаючи причини цього явища в дії зовнішніх (катастрофи, космічні випромінювання тощо) або внутр. (певна, наперед визначена тривалість існування організмів, особлива «життєва сила», філогенетичне старіння та ін.) факторів. Загальне обґрунтування проблеми В. о. на підставі вчення про мінливість видів та про єдність і взаємозв'язок організмів з навколишнім середовищем дав у своїх працях Ч. Дарвін. За його теорією, процес вимирання одних форм пов'язаний з виникненням інших (внаслідок *добору природного*) і пояснюється зміною тісно пов'язаних між собою *біотичних факторів* та *абіотичних факторів*. В. о. передувало скорочення їхнього ареалу і різке зменшення чисельності їх. На ділянках ареалу, що не знайшли значних змін, можуть зберігатись окремі представники вимерлих груп рослин і тварин — *релікти* давніх флор і фаун. Теорія Дарвіна набула дальшого розвитку в працях В. О. Ковалевського, який вважав однією з найважливіших умов В. о. інадаптивну еволюцію (див. *Інадаптація*). З появою людини серед багатьох факторів, що спричинюють В. о. на Землі, дедалі більшого значення набуває її діяльність (*антропічні фактори*), яка веде до зміни природних умов існування тварин і рослин. Тому в наш час велика увага приділяється *охороні природи*, зокрема розробці заходів запобігання вимиранню організмів.

Н. Л. Корнієць.

ВИМІРЮВАЛЬНА ТЕХНІКА — техніка, пов'язана з побудовою, проектуванням, виготовленням і застосуванням засобів вимірювань. Найпоширенішими є електровимірювальні засоби В. т. (*амперметри, ватметри, вольтметри, гальванометри, омметри* та ін. вимірювальні *електричні прилади*), оскільки кожну фіз. величину можна перетворити на зручний для вимірювання електр. сигнал. Застосовують також засоби В. т. механічні (напр., *глибиноміри, кутоміри, мікрометри*), оптичні (*інтерферометри, локсметри* та ін. *оптичні прилади*), пневматичні (див. *Пневматичний прилад вимірювальний*) тощо. Ними вимірюють силу електр. струму, розміри оброблених заготовок, деталей, лінійні і кутові переміщення, параметри технологічних процесів. Засобами В. т. з нормованими метрологічними властивостями є *міри* фіз. величин (див. також *Еталон, Міри довжини, Міри електричних величин, Міри кутів, Міри місткості*), *вимірювальні перетворювачі* і *вимірювальні прилади*, а також складені з них вимірювальні установки і системи. За службовим призначенням розрізняють засоби робочі, якими

здійснюють практичні вимірювання, і зразкові, що ними атестують і перевіряють робочі і менш точні зразкові засоби, прагнучи забезпечити єдність вимірювань. Залежно від форми вимірюваної інформації, яку несуть вихідні сигнали, засоби В. т. бувають аналогові й цифрові (див. *Аналогова обчислювальна машина, Цифрові вимірювальні прилади*). В. т. поступово перетворюється на інформаційно-вимірювальну техніку, яка через узагальнення теорії вимірювань об'єднує ділянки В. т., що сформувалися в різних галузях науки, техніки і нар. г-ва. Посилюються зв'язки В. т. з *обчислювальною технікою*, технікою зв'язку й *автоматикою*, відбувається її кібернетизація (див. *Кібернетика технічна, Телемеханіка*). Набуває розвитку імовірнісна (стохастична) В. т. (див. *Імовірностей теорія*). Удосконалюються засоби *дилатометрії, дозиметрії, мас-спектрометрії, рефрактометрії* тощо. В СРСР засоби В. т. розробляють, враховуючи їх конструктивну, технологічну, інформац. і метрологічну сумісність у Держ. системі пром. приладів і засобів автоматизації та агрегатному комплексі засобів електровимірювальної техніки. На цій основі можливий перехід до машинного проектування й автоматизації виготовлення засобів В. т., особливо в разі використання *інтегральних схем*. Див. також *Приладобудування*.

Лит.: Орнатський П. П. Теоретические основы информационно-измерительной техники. К., 1976.

С. С. Обозовський.

ВИМІРЮВАЛЬНИЙ ПЕРЕТВОРЮВАЧ — пристрій, що перетворює будь-яку вимірювану величину (або сигнал, функціонально зв'язаний з нею) на сигнал, зручний для передавання, подальшого перетворення або обробки обчислювальними пристроями, але непридатний для безпосереднього сприймання; засіб *вимірювальної техніки*. Найпоширеніші В. п. масштабні і функціональні. Масштабні В. п. (напр., вимірювальні *трансформатори, подільники напруги*) змінюють масштаб вимірюваної величини, не змінюючи її фіз. природи. Вони дають змогу розширювати межі вимірювань засобів вимірювальної техніки. Функціональні В. п. (напр., *термопары*) перетворюють вимірювану величину тієї чи ін. фіз. природи на функціонально зв'язаний з нею сигнал (звичайно електричний). За допомогою таких В. п. електр. вимірювальними засобами можна вимірювати найрізноманітніші неелектр. величини. Окремий клас становлять т. з. операційні В. п., які виконують над досліджуваними величинами певні матем. операції, напр. інтегрування і диференціювання. За формою вихідного сигналу функціональні В. п. бувають аналоговими (вихідний сигнал є фіз. аналогом вимірюваної величини) або аналого-цифровими (вихідний сигнал — у вигляді цифрового коду).

Є. С. Поліщук.

ВИМІРЮВАЛЬНИЙ ПРИЛАД — прилад, за допомогою якого одер-

жують інформацію про значення вимірюваної фізичної величини. Розрізняють В. п. для електричних (див. *Електричний прилад вимірювальний*, *Електродинамічний прилад вимірювальний*, *Електростатичний прилад вимірювальний*, *Термоелектричний прилад вимірювальний*, *Феродинамічний прилад вимірювальний*), механічних, оптичних (див. *Оптичний прилад вимірювальний*), магнітних, теплових та ін. вимірювань. Іноді застосовують комбіновані В. п., які дають змогу вимірювати кілька фіз. величин, напр. електричні і магнітні. За формою інформації В. п. поділяють на аналогові та цифрові (див. *Цифрові вимірювальні прилади*). В аналогових В. п. значення вимірюваної величини найчастіше відлічується оператором на шкалі, в цифрових В. п. інформація відображується на спец. цифровому *індикаторі*. В. п. бувають автоматичні і з ручним керуванням. За типом відлікового пристрою розрізняють В. п. показуючі (результати вимірювань відображуються на шкалі або цифровому індикаторі) та реєструючі (результати вимірювань записуються у вигляді графіків, діаграм або числового друку). Точність одержуваної інформації зумовлюється допустимими похибками приладу тощо.

С. С. Обозовський,

В. С. Скрайнівський.

ВИМІРЮВАННЯ — знаходження значення фізичної величини дослідним шляхом за допомогою спеціальних технічних засобів. Розрізняють статичні і динамічні В. При статичних В. вимірювана величина не змінюється, при проведенні динамічних В. — змінюється. З точки зору заг. прийомів одержання результатів В. поділяють на прямі і непрямі. При прямому В. значення фіз. величини знаходять безпосередньо з дослідних даних (тиск вимірюють манометром, температуру — термометром і т. д.); при непрямому В. — на основі відомої залежності між невідомою величиною та величинами, визначеними прямим В. (напр., знаходження площі на основі прямих В. лінійних розмірів). В., основою якого є пряме В. однієї або кількох осн. величин і використання фіз. сталей, наз. абсолютним В. відношення величини до одиниці, яка береться за одиницю, або зміни величини відносно іншої, взятої за вихідну, наз. відносним В. Оскільки результати В. завжди дещо відрізняються від істинного значення вимірюваної величини через наявність похибок, вони звичайно супроводяться оцінкою похибки (див. *Похибка вимірювання*).

Лит.: Бурдун Г. Д., Марков Б. Н. Основы метрологии. М., 1975.

Ю. В. Рижков.

ВИМІРЮВАННЯ ТВАРИН — обмір окремих частин тіла (статей) тварин, визначення промірів. Проводиться для встановлення розмірів і живої маси тварин; контролю за ростом і розвитком молодняка; при записуванні тварин до племянних книг; для оцінки екстер'єру тварин; встановлення типу будо-

ви тіла й напрямку продуктивності та ін. Основні проміри: висота в холці, коса довжина тулуба, обхват грудей за лопатками, обхват п'ястка та ін. В. т. провадить спец. інструментами: вимірвальною палицею, циркулем і сантиметровою стрічкою. На підставі одержаних протягом ряду років даних роблять висновки про зміни екстер'єру тварин (прогресує чи деградує стадо), встановлюють стандарти для порід тощо.

ВИМОКАННЯ РОСЛІН — загальне озимих хлібів та інших зимуючих культур (напр., багаторічних трав) від застою на полі води. В. р. буває навесні в знижених місцях з безструктурними глинистими і суглинними ґрунтами. Вода в таких місцях при тривалих відлигах стоїть тяжкими, вкриває не тільки коріння, а й листя, внаслідок чого свіже повітря не надходить до рослин і ґрунту, порушується фотосинтез, і рослини гинуть. Заходи боротьби: створення міцної грудчоватої структури ґрунту, відведення з поля води, борознування посівів, влаштування дренажу та ін. агро-технічні прийоми.

ВИМОРОЧНЕ МАЙНО — в цивільному праві майно, яке після смерті власника не переходить до його спадкоємців. За рад. правом (в УРСР ст. 555 ЦивК УРСР) майно вважається виморочним, якщо у спадкодія немає спадкоємців ні за законом, ні за *заповітом*; коли всі спадкоємці відмовилися від *спадщини* або позбавлені законом права на неї. В. м. переходить до д-ви, яка стає власником цього майна.

ВИМУШЕНЕ ВИПРОМІНЮВАННЯ, індуковане випромінювання — випромінювання квантовими системами (напр., атомами) електромагнітного проміння під дією зовнішнього електромагнітного поля. Імовірність В. в. пропорційна інтенсивності зовн. випромінювання, а частота, напрям поширення і поляризація випромінюваного й падаючого зовн. *фотона* збігаються. Після кожного акту В. в. замість одного фотона з'являються два ідентичні. Якщо зовн. фотон потрапляє в середовище, де кількість квантових об'єктів, які перебувають на вищому енергетичному рівні E_2 , більша за кількість тих, що перебувають на нижчому E_1 , а його частота $\nu = (E_2 - E_1)/h$, де h — *Планка стала*, то процес В. в. нових фотонів розвиватиметься лавиноподібно. Явище В. в. використовують для генерування і підсилювання електромагнітних хвиль (див. *Квантові генератори і підсилювачі*).

Лит.: Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Машкевич В. С. Квантова електроніка. Основи і досягнення. К., 1974. В. М. Пузач.

ВИМУШЕНІ КОЛИВАННЯ — коливання у фізичних системах, які виникають внаслідок діяння зовнішніх змінних сил. Характер В. к. залежить від характеру діючих сил і властивостей системи. Під час діяння періодично змінної сили через деякий час (тим менший, чим більше згасання *власних коливань* системи) встановлюються

В. к. з частотою цієї сили (у заг. випадку з деяким зсувом по фазі). Амплітуда В. к. зростає із збільшенням амплітуди діючої сили і зменшується при збільшенні її частоти. При наближенні частоти зовн. сили ω до частоти власних коливань системи ω_0 настає *резонанс* — різке зростання амплітуди А В. к. (мал.). У *нелінійних системах* спостерігаються специфічні явища: випередження або запізнення резонансу, поява резонансу при деяких дробових співвідношеннях частот В. к. і власних коливань тощо.

Лит.: Берклевський курс фізики, т. 3. М., 1976. В. О. Грбов.

ВИНА — психічне ставлення правопорушника до своїх дій та їхніх наслідків, виявлене у формі умислу або необережності. В. є елементом суб'єктивної сторони складу будь-якого *правопорушення*, і тому юрид. відповідальність, за заг. правилом, можлива, коли особа винна у вчиненні забороненого діяння *юридичного*. Тільки в цивільному праві в окремих передбачених рад. законом випадках (напр., при заподіяній шкоді *джерелом підвищеної небезпеки*) можлива відповідальність без В. У кримінальному праві відповідальність без В. неможлива. Ст. 3 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* встановлює, що кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні *злочину*, тобто така, що умисно або з необережності вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. Злочин визнається вчиненням у формі умислу, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання їх. Різне волюве (див. *Воля у праві*) ставлення особи до наслідків свого суспільно небезпечного діяння дозволяє розрізняти прямий і непрямий умисел. У тих випадках, коли особа бажала настання шкідливих наслідків свого суспільно небезпечного діяння, йдеться про прямий умисел; коли ж вона, вчиняючи таке діяння, прямо не бажала цих наслідків, але свідомо допускала настання їх, — йдеться про непрямий (евентуальний) умисел. Злочин вважається вчиненим з *необережності*, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на відвернення їх (т. з. злочинна самовпевненість), або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була передбачити їх (т. з. злочинна недбалість). Злочинна самовпевненість як форма необережності В. наближається до непрямого умислу. В обох цих випадках особа повинна передбачити суспільно небезпечні наслідки своїх дій, але якщо при непрямому умислі вона, свідомо допускаючи їхнє настання, байдуже ставиться до цього, то при злочинній самовпевненості легковажно розраховує запобігти

їхньому настанню. В. особи при цьому полягає в тому, що вона, плануючи свої дії і знаючи, що вони можуть призвести до шкідливих наслідків, легковажно буде свої розрахунки на можливості відвернення їх. Особливість злочинної недбалості як форми необережності В. полягає в тому, що особа не передбачає можливості настання шкідливих наслідків своїх дій, хоч, усвідомлюючи або будучи зобов'язаною усвідомлювати небезпечний характер свого діяння за своїми індивідуальними здібностями чи життєвим досвідом, повинна була і могла передбачити їх. Якщо ж особа не повинна була чи не могла передбачити настання цих наслідків, вона вважається невинною, а ці наслідки розглядаються як випадок (*casus*).

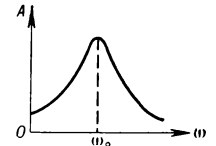
Є злочини, які можуть бути вчинені лише умисно (80% усіх складів злочинів, передбачених КК). Визначення умислу і необережності дається лише в кримінальному праві. При притягненні особи до юрид. відповідальності за ін. види правопорушень поняття навмисної чи необережної В. встановлюється відповідно до цих визначень.

Ф. Г. Бурчак.

ВИНАХІДНИЦТВО — творчий процес, що веде до нового розв'язання того чи ін. завдання в будь-якій галузі нар. господарства, культури, охорони здоров'я чи оборони й дає позитивний ефект. У країнах соціалізму В.—одна з важливих форм безпосередньої участі трудящих у *науково-технічному прогресі*. Має масовий характер; в тех. творчості широку участь беруть робітники, інженери, техніки, вчені та спеціалісти різних галузей нар. г-ва. В СРСР В. має плановий характер: розробляються перспективні й поточні тематичні плани його розвитку, проводяться тех. конкурси, організовується широка інформація про винаходи й раціоналізаторські пропозиції тощо. З 1956 керівництво розвитком В. в країні покладено на Державний комітет Ради Міністрів СРСР у справах винаходів та відкриттів. Авторська винагорода і преміювання за сприяння винахідництва і раціоналізації регулюються Положенням про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції, затвердженим постановою

Винахідництво і раціоналізація в народному господарстві СРСР

Показники	1965		1970		1976	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Кількість винахідників і раціоналізаторів, які подали пропозиції, тис.	2935	535	3659	682	444	850
Кількість впроваджених у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій, тис.	2841	516	3414	634	4030	787
Сума економії від впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у розрахунку на рік, млн. крб.	1908	416	3004	608	4910	927



Вимушені коливання.

Ради Міністрів СРСР від 21.VIII 1973. Особливе значення в справі В. має постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20.VIII 1973 «Про дальший розвиток винахідницької справи в країні, поліпшення використання у народному господарстві відкриттів, винаходів і раціоналізаторських пропозицій та підвищення їх ролі у прискоренні науково-технічного прогресу».

Для заохочення трудящих, які беруть участь у В., широко застосовують різні форми *морального стимулювання праці і матеріального стимулювання праці*. Див. також *Винахідницьке право, Раціоналізація виробництва*.

В. Ф. Рябоконов.
ВИНАХІДНИЦЬКЕ ПРАВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють особисті й майнові відносини, зв'язані зі створенням і використанням винаходів і раціоналізаторських пропозицій. В. п. заохочує тех. творчість, ефективне використання її досягнень, охорона держ. інтереси в галузі *винахідництва* та інтереси авторів. Осн. положення В. п. визначено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — розділ VI Цивільного УРСР) та Положенням про відкриття, винаходи і раціоналізації (1973). В. п. встановлює поняття винаходу і раціоналізації, порядок посвідчення їх, використання та визначення авторства на них, правову охорону рад. винаходів за кордоном, права і пільги авторів. Винахід посвідчується авторським свідоцтвом або *патентом*, раціоналізація — посвідченням. У разі видання авторського свідоцтва право використання винаходу належить Рад. д-ві і здійснюється зацікавленими соціалістичними підприємствами та організаціями. Авторам при цьому виплачуються винагорода, надаються ін. права і пільги. Коли за бажанням автора видано патент, на використання такого винаходу потрібно мати дозвіл патентовласника. На деякі винаходи видаються лише авторські свідоцтва (напр., на речовини, одержані хім. шляхом або шляхом розщеплення атомного ядра). У багатьох зарубіжних країнах сукупність норм, що регулюють пов'язані з винаходами правові відносини, становить так зв. патентне право. У капіталістичних країнах воно служить насамперед засобом підпорядкування науково-тех. досягнень інтересам монополістичного капіталу.

Є. Ф. Мельник
ВИНИЩУВАЛЬНА АВІАЦІЯ — рід військово-повітряних сил країни. В. а. поділяється на фронтову, військово-морського флоту і (в СРСР) війська ППО країни. Призначена для знищення літаків і безпілотних засобів противника з метою завоювання панування в повітрі, прикриття своїх військ та об'єктів тилу, забезпечення бойових дій ін. родів і видів авіації. В. а. застосовується й для знищення наземних (морських) об'єктів (ціль) і ведення повітр. розвідки. В. а. зародилася у період

1-ї світової війни, оформилася напередодні 2-ї світової війни в рід авіації. Сучас. В. а. має на озброєнні реактивні надзвукові, всепогодні літаки. Осн. її зброєю є керовані ракети та швидкісні гармати. Керування В. а. і наведення літаків на ціль здійснюється за допомогою радіоелектронних засобів і систем. Див. також *Авіація, Автоматичне супроводження цілі, Війська протиповітряної оборони, Військово-повітряні сили*.
ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ — допоміжні добровільні збройні формування трудящих у період Великої Вітчизняної війни, створені за постановою РНК СРСР від 24.VI 1941 в ряді зх. областей РРФСР, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, Карелії, Молдавії і Зх. Грузії для сприяння органам Рад. влади і Червоної Армії в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Комплектували В. б. райкоми партії. В кожному районі створювався один батальйон чисельністю від 150 до 500 бійців. На Україні в період оборонних боїв діяли 657 В. б. Вони допомагали знешкоджувати фашист. десанти, диверсантів і шпигунів, патрулювати залізничні, охороняти мости тощо. В разі необхідності В. б. підпорядковувалися частинам Червоної Армії. В. б. героїчно захищали Москву, Ленінград, Київ, Севастополь, Одесу та ін. міста. Залежно від обстановки В. б. вливалися в ряди Червоної Армії або перетворювалися на партизанські загони. На основі В. б. виникли, зокрема, такі укр. партизанські загони, як Путивльський, Носівський, Слов'янський та багато ін. Під час наступу Червоної Армії на визволеній рад. території для охорони тилу діючої армії було знову створено В. б. (на Україні їх було 776). В. б. трудящих зх.-укр. областей відіграли важливу роль у знищенні залишків створених гітлерівцями банд укр. бурж. націоналістів.

М. Б. Погребінський.
ВИНИЩУВАЛЬНО-БОМБАРДУВАЛЬНА АВІАЦІЯ — рід фронтової авіації *військово-повітряних сил*, призначений для безпосередньої підтримки в бою сухопутних військ шляхом знищення важливих малорозмірних і рухомих цілей противника, які або важко знищувати вогневыми засобами сухопутних військ, або дія по яких ракетами недоцільна. В.-б. а. веде боротьбу й проти літаків і безпілотних засобів нападу противника, застосовується для повітр. розвідки. В.-б. а. як рід фронтової авіації оформилася після 2-ї світової війни. На озброєнні В.-б. а. перебувають універсальні літаки винищувачі-бомбардувальники, на яких можуть застосовуватися сучас. авіац. вогневі засоби: гармати, авіац. бомби, реактивні снаряди, ракети (керовані і некеровані) та ін.

ВИННА МОНОПОЛІЯ — виключне право держави на виробництво або продаж (або на те і друге) спиртних напоїв. У капіталістичних країнах В. м. використовується в інтересах казни і власників винокурних з-дів. В Росії разом з винними відкупам В. м. існувала

в 17 — 1-й половині 18 ст. Остаточно затвердилася в кінці 19 ст. До Великої Жовтн. соціалістичної революції В. м. використовувалася в інтересах збільшення прибутків держ. бюджету. В СРСР та ін. соціалістичних країнах виробн. і торгівля спиртом та виробами з нього планується та регулюється д-вою, як і виробн. й реалізація ін. товарів держ. промисловості.
ВИННИЙ СПИРТ — те саме, що й *етиловий спирт*.

ВИННИКИ — місто Львівської обл. УРСР, підпорядковане Червоноармійській райраді Львова, за 6 км від Львова. Місто, за літописними даними, засн. в 2-й пол. 13 ст. З 1349 — у складі феод. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) В. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1918 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 місто у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У В. — тютюнова ф-ка, три цехи Львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність», ливарний та інструментальний цехи Львів. виробничого об'єднання «Полонина», консервний цех Львів. з-ду «Харчопродукт», цегельний з-д тощо. 4 заг.-освітні школи, лікарня. Будинки культури, кіно театр, 2 б-ки. Пам'ятники: Т. Г. Шевченкові (1914, скульптор О. Лушчинський) та І. Я. Франкові (1957, скульптор В. І. Сколоса). У В. народився укр. радянський письменник Л. Д. Дмитерко.

ВИНИЧЕНКО Володимир Кирилович [26.VII (7.VIII) 1880, Херсонська губ. — 1951, Париж] — один з ідеологів укр. бурж. націоналізму та лідерів *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП), письменник. Навчаючись в Київ. ун-ті (з 1901), взяв участь у діяльності дрібнобурж. націоналістичної «Революц. укр. партії» (РУП), яка згодом була перейменована на УСДРП. У 1907—14 — в еміграції. Був у числі редакторів журн. «Дзвін» (виходив 1913—14). В 1917 В. — один з керівників контрреволюц. *Центральної ради*, голова її т. з. уряду — Генерального секретаріату. В листопаді 1918 — лютим 1919 — голова бурж.-націоналістичної *Директорії*. Після розгрому її емігрував (1920) за кордон, де проводив антирад. діяльність. Літ. творчість почав 1902. В оповіданнях і повістях 1902—06 реалістично змалював життя сільс. бідноти і сезонних робітників. Більшість його романів, повістей і п'єс, написаних після поразки революції 1905—07, сповнені мотивами індивідуалізму й еротики, проповідували класовий мир, у спотвореному вигляді зображували революц. боротьбу на Україні. Один з його романів — «Заповіт батьків» був підданий нищівній критиці В. І. Леніним (див. Повне зібр. тв., т. 48, с. 289—290). Твори В. періоду еміграції пройняті націоналізмом.

ВИННІ КИСЛОТИ (діоксіантарні) — двоосновні органічні кислоти $\text{HOOC}-\text{CH}(\text{OH})-\text{CH}(\text{OH})-\text{COOH}$. Існують у трьох стереоізомерних формах. D-В. к. (виннокислота, або звичайна винна),

з $t_{пл}$ 170° С, одержують її з виноного каменю, що утворюється при бродінні виноградного соку і являє собою кислу калієву сіль D-В. к.; легко утворює комплексні сполуки. L-В. к. є оптичним антиподом D-В. к. Суміш однакових кількостей (рацемат) D- і L-В. к. становить виноградну к-ту, $t_{пл}$ 205° С. Третій ізомер — мезовинна к-та, оптично неактивна, її молекули мають площину симетрії; кристалогідрат $C_4H_6O_6 \cdot H_2O$, $t_{пл}$ 140° С; одержують при нагріванні ін. форм В. к. з соляною к-тою. Найбільше значення має D-В. к. та її солі (тартрати), які широко використовують у харч. пром-сті, у медицині, в аналітичній хімії, для фарбування тканин (див. *Сегнетова сіль*). В. к. зіграли важливу роль у вивченні явища оптичного ізомерії. М. Ю. Корнілов.

ВИНО — алкогольний напій з *винограду*, плодів або ягід; продукт *виноробства*. Виноградні В. поділяють на сортові (вироблені з одного сорту винограду) і купажні (виготовлені з різних його сортів); «тихі» (без надлишку вуглекислого газу), ігристі (насичені вуглекислим газом внаслідок природного бродіння) і шипучі (в них вуглекислий газ введено штучно). До «тихих» належать сухі (без цукру), напр. закарпатські і херсонські, напівсухі (до 3% цукру) і напівсолодкі (3—8% цукру) столові В. (напр., рислінг), що містять спирт лише природного бродіння. Крім того, «тихими» є В., в які додають спирт-ректифікат: кріплені (*портвейн*), мадера, херес тощо), напівсолодкі і солодкі десертні (напр., кагор, малага), лікерні (напр., кримські мускати) й ароматизовані (вермут). Марки ігристих В. (радянського *шампанського* білого); брют, найсухіше, сухе, напівсухе, напівсолодке і солодке. Є також ігристі В. рожеве, червоне і мускатне. Шипучі В.—біле, рожеве і червоне напівсухе. Міцність плодоягідних В. (з певних плодів і ягід) підвищують додаванням спирту-ректифікату. Деякі з них (напр., *сидр*) насичують вуглекислим газом. Див. також *Виноробна промисловість*, *Виноградарство*. О. П. Деменков.

ВИНОГРАД (*Vitis*) — рід рослин родини виноградових. Кущові й лазячі ліаноподібні рослини, заввишки 1—8 м. Листки чергові, черешкові, цілісні або 3—5—7-лопатеві. Квітки правильні, дрібні, двостатеві; рідше одностатеві, зібрані в складні китиці, зелені. Плід — м'ясиста соковита ягода різного забарвлення з 1—4 насіннями. Ягоди зібрані в грона. Бл. 70 видів, пошир. переважно в зонах помірного й субтропічного клімату. На Україні — 5 видів В., у т. ч. В. європейський, або культурний, В. амурський та ін. Найбільше госп. значення має В. європейський, або культурний (V. vinifera), до якого належать усі культурні європ. й азійські сорти. В СРСР культура В. пошир. на Кавказі, в Серед. Азії, Молдавії, на Дону, Ниж. Поволжі. На Україні пром. виноградарство зосереджене в Крим., Одес., Херсон., Запоріж. обл. і на Закарпатті. В ін.

р-нах УРСР вирощують лише столові сорти ранніх строків достигання. Урожайність В.—60—120 ц/га, а на зрошуваних землях—до 300—400 ц/га. Серед сортів В. розрізняють середземноморські (Мурвел, Морастель та ін.) з округлими ягодами; середньоевропейські (Рислінг, Орлеанський, Фурмінт та ін.) з видовженими або кулястими ягодами; західноазійські (типу Шасла, Мускатний, Дамські пальчики та ін.) з видовженими або кулястими ягодами і частіше з своєрідним мускатним присмаком. Сік ягід В. містить (у %): цукри (15—30), органіч. к-ти (0,5—1,5), мінеральні речовини (бл. 0,5%), вітаміни В, В₂, В₆, С, РР, провітаміни А (каротин) та ін. В. використовують для лікування (ампелотерапія). Ягоди споживають свіжими, з них виготовляють вина, соки, ізом, компоти тощо. З відходів виноробства добувають винококам'яну к-ту, винний камінь, насіння переробляють на олію, з вищавок роблять етиловий спирт. Відомо понад 4000 сортів В., з них бл. 2000 культивують в СРСР, у т. ч. 1200 місцевих. В СРСР районано бл. 200 сортів. На Україні в стандартному сортименті є 67, з них 44 технічних і 23 столових. З тех. сортів найпошир. Тербаш, Ркаїтелі, Рислінг, Кокур білий, Аліготе та ін.; із столових — Шасла, Шабаш, Чауш, Сенсо, Карабурну, Перлина Саба, Мускат гамбурзький та ін. В. а м у р с ь к и й (V. amurensis) походить з Маньчжурії і Далекого Сходу, витримує без зкиснення морози до —40°; є однією з кращих підщеп при створенні морозостійких сортів В. Його використав І. В. Мічурін для виведення сортів Буйтур, Російський Конкорд та ін. Див. також *Амелографія*, *Виноградарство*, *Виноробство*, *Виноробна промисловість*.

Лит.: Сорти винограду та їх визначення. К., 1972; Мишуренко А. Г., Шерер В. А., Овчинникова Л. Ф. Зимостійкість винограду. К., 1975; Сортне районування винограду та спеціалізація районів виноградарства і виноробства по областях Української РСР. К., 1976.

ВИНОГРАДАРСТВО І ВИНОРОБСТВА УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені В. Є. Таїрова — головна науково-дослідна установа науково-виробничого об'єднання по виноградарству і виноробству Головлплдвинпрому УРСР; розробляє питання *виноградарства і виноробства*.

Міститься в Одесі. Засн. 1931 на базі Центр. н.-д. виноробської станції, яку створив 1905 В. Є. Таїрова. Ін-т має 7 відділів, 7 лабораторій. Йому підпорядковані Донецька зональна дослідна ст. виноградарства й виноробства (м. Докучаєвськ) і 2 опорні пункти (у Новій Хавковці, Миколаєві). Оsn. напрями роботи ін-ту: розміщення й спеціалізація виноградарства, виведення нових і поліпшення існуючих сортів винограду, розроблення ефективних прийомів агротехніки виноградної лози й технології виробн. вин, комплексна механізація робіт у виноградарстві. Ін-том виведено нові сорти виногра-

ду, запроваджено методи освоєння Нижньодніпровських пісків під виноград, створено ряд спец. машин тощо. Ін-т видає тематичний збірник «Виноградарство і виноделіе» (рос. мовою).

Л. І. Литвинов.
ВИНОГРАДАРСТВО — 1) Галузь с. г., що займається вирощуванням *винограду*. У нар. г-ві виноград використовують гол. чином як сировину для *виноробної промисловості*. З відходів *виноробства* добувають винококам'яну кислоту, винний камінь, дубильні речовини тощо. Свіжий виноград та ізом, а також виноградний сік — цінні продукти харчування, що мають лікувальні властивості. На тер. СРСР В. зародилося кілька тисячоліть тому. В дореволюц. Росії площа виноградників 1913 становила 215 тис. га; в СРСР вона зросла у 5,9 раза і 1976 становила 1258 тис. га. Оsn. райони В. країни: Молд. РСР, УРСР, РРФСР (Пн Кавказ), Аз. РСР, Груз. РСР, Узб. РСР, Вірм. РСР. В СРСР бл. 85% заг. площі виноградників займають винні сорти винограду, 12% — столові і 3% — кишишно-ізомні. Промислова культура винограду на тер. УРСР виникла в кін. 18 — на поч. 19 ст. В 1913 площа виноградників на Україні дорівнювала 54 тис. га; 1976 — 265 тис. га (2-е місце в країні після Молд. РСР). Понад 50% усіх виноградників республіки зосереджено на Пд. степовій зоні УРСР, де вирощують сорти винограду майже всіх строків достигання. Бл. 25% виноградників міститься в р-нах Центр. степу. Найсприятливішим р-ном для вирощування винограду є Пд. узбережжя Криму, де вирощують сорти від ранніх до найпізніших строків достигання. Невеликі площі виноградників є на Закарпатті, а також у придністровських р-нах лісостепової зони. В республіці в стандартному сортименті є 67 сортів винограду, з них 44 технічні і 23 столові.

При правильній організації спеціалізованих г-в В. успішно поєднується з ін. галузями с. г. У В. широко застосовуються механізація багатьох трудовітських робіт і найпереводіші агротех. методи. 2) Наука (розділ *рослинництва*) про біол. особливості винограду і способи його вирощування. До В. входять: загальне В., що вивчає біологію та екологію винограду, розробляє агротехніку; спеціальне В.—вивчає особливості культури винограду в районах його вирощування при різних напрямках виробництва та ін.; *амелографія*; селекція винограду (виведення нових сортів) Н.-д. роботу з В. і виноробства на Україні провадять: *Виноробство і виноградарство всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач»*; *Виноградарство і виноробство український науково-дослідний інститут* ім. В. Є. Таїрова; кафедри виноградарства Одеськ. та Крим. с.-г. ін-тів; спеціалізовані дослідні станції, опорні пункти та відділи виноградарства держ. с.-г. станцій пд. областей України.

Валовий збір та державні закупівлі винограду в УРСР (тис. т)

Роки	Валовий збір	Державні закупівлі
1940	161	52
1965	958	711
1975	1187	936



Виноград культурний: 1 — гілка з листками і суцвіттям; 2 — грона.

ВИНОГРАДІВ



А. П. Виноградов.



В. В. Виноградов.

ВИНОГРАДІВ (до 1946 — Севлюш) — місто Закарпатської обл. УРСР, райцентр. Вузол автомобільних шляхів. Залізнична станція Виноградове-Закарпатське. Виник у 9 ст. навколо слов'ян. фортеці-замку Каньковград. У кін. 11 ст. підпав під владу Угорщини. Дістав назву Севлюш (по-угор. Szőlős — «Виноградий»). З кін. 17 ст. В. — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). На поч. 18 ст. жителі В. брали участь у нац.-визвольній боротьбі проти Габсбургів (див. *Ракочи Ференца II рух 1703—11*). Після соціалістичної революції в Угорщині у місті 21.III 1919 встановлено Рад. владу. В 1919 Закарп. Україну, в т. ч. й В., загартала бурж. Чехословаччина. В 20—30-х рр. у В. відбувалися революц. виступи, страйки, мітинги робітників-виноградарів. У березні 1939 В. разом з усім Закарпаттям захопила хортистська Угорщина. В період фашист. окупації у місті діяв підпільний опір зброєю партії (1939—43) та підпільні антифашист. групи. 24.X 1944 В. визволили рад. війська. 29.VI 1945 В. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. У В. — харч. і легка пром.-сть. Швейна, взут. ф.-ки, консервний, плодоконсервний і пластмасових сан.-тех. виробів, залізобетонних виробів з-ди, винорадгосп, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Школи: 7 заг.-освітніх, музична; торг.-кооп. уч.-ще, політехнікум; лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 кінотеатри, 16 клубів, 26 б-к. Пам'ятник воинам та партизанам, що загинули у боях проти фашист. загартників. У В. на поч. 20 ст. виступав з своїм першим концертом видатний угор. композитор Б. Барток, жив і працював в останні роки життя угор. художник І. Ревес. Серед архітектурних пам'яток В. — середньовічний Угоцький замок, палац і парк (17 ст.), костіли (14—16 ст.; 18 ст.) та інші.

ВИНОГРАДІВСЬКИЙ РАЙОН — в пд. частині Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1953. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 105 тис. чол. (1977). В районі — 50 населених пунктів, які підпорядковані міській, 2 сільським і 24 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Виноградів. Розташований в основному в межах *Закарпатської низовини*. На Пн. — відроги *Вулканічних Карпат*. Корисні копалини: андезити, бентонітові та ін. глиня, пісок,



гравій; є поклади бурого вугілля. Найбільші річки — *Тиса* з прит. *Боржавою*. Ґрунти дернові, лучні, болотні та бурі лісові. Ліси (дуб, бук, граб, липа, осика) займають 11,6 тис. га. Провідними в пром.-сті району є легка і харчова галузі. Найбільші підприємства: швейна та взут. ф.-ки, консервний, плодоконсервний з-ди, комбінат побутового обслуговування (всі — у Виноградіві) та 16 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво; розвинуті овочівництво, тютюництво, садівництво і ягідництво. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 42,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 27,2 тис. га, сади і виноградники — 3,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 11,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, озимий ячмінь.

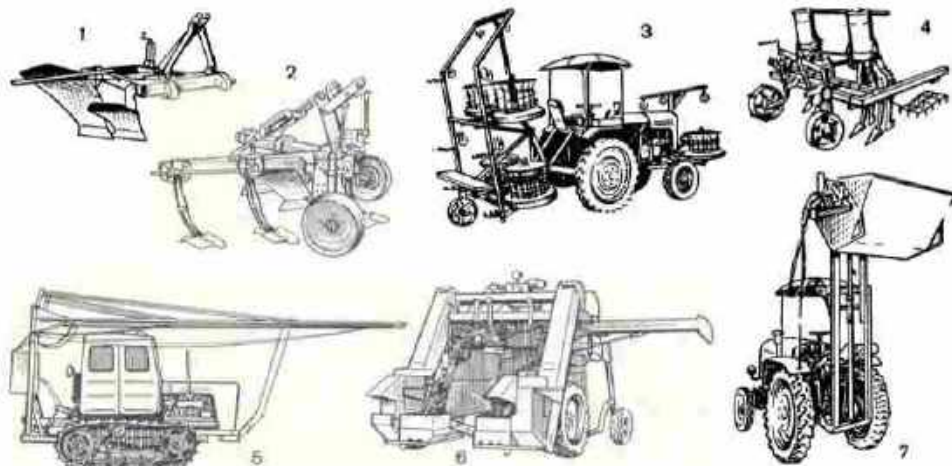
кукурудза, овочеві (капуста, помідори, перець, цибуля) тощо. У В. р. — 11 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка. В межах району залізничні станції Виноградове-Закарпатське, Вилоч, Королєве, Чортисів. Автошляхи — 281 км, у т. ч. з твердим покриттям — 245 км. В районі — 51 заг.-освітня, 2 муз. та спортивна школи, торг.-кооперативне профес.-тех. уч.-ще, політехнікум, 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 22 будинки культури, 39 клубів, 4 кінотеатри, 57 кіноаудиторій, 61 б-ка, 2 музеї. У с. Великих Ком'ятах народився український радянський поет Ю. В. Боршак-Кум'ятський. У с. Новоселиці архіт. пам'ятка 18 ст.

П. Г. Левчук.

ВИНОГРАДНИЙ ЦУКОР — те саме, що й *глюкоза*.

ВИНОГРАДНИКОВІ МАШИНИ — машини, механізми, устаткування для виконання комплексу робіт на виноградниках. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі В. м. Розпушник РН-80Б — для передпосадкового обробітку ґрунту на глибину до 80 см. Плуги плантажні: ППН-50 (навісний) і ППУ-50А (прічипний) для плантажної оранки на глибину до 60 см. Машина ВПН-2 — для посадки винограду. Стівністас ВЗВ-2 — для установки шпалерних опор. Агрегат УНП-6 — для розмотування і натягування шпалерного дроту. Універсальний копач КРК-60 — для ремонту виноградників і заміни шпалерних опор. Універсальна ґрунтообробна машина ПРВМ-3 з набором пристроїв для культивування і чищення (суцільного розпушування) ґрунту в міжряддях з одночасним обробітком у рядках; оновлення плантажу; нарізання польових борозен; оранки ґрунту в міжряддях; укриття кушів; викопування саджанців; внесення мінеральних добрив. Пневмомеханічне знаряддя ПММ-2,5 — для розкривання виноградних кушів. Машина УОМ-50 — для глибокого (до 50 см) внесення органічних і мінеральних добрив. Агрегат АПЖ — для виготовлення розчинів отрутохімікатів. Обприскувач ОН-400.5 і обпилювач ОШУ-50 — для захисту виноградників від шкідників і хвороб. Агрегат пневматичних секаторів ПАВ-8 — для обрізування виноградних кушів. Граблі ЛНВ-1,5 — для видалення обрізків лоз з міжряддя. Агрегат АВН-0,5 — для вивезення з міжряддя і навантаження в трансп. засоби виноградних грон, зібраних вручну. Комбайн «Болгар» КГ-1 і КГ-2 (виробництво НРБ) — для механізованого збирання тех. сортів винограду. Машина прищеплювальна МП-7А — для нарізування і шпелення виноградних чубуків. Універсальна машина УП-2,2 — для обробітку ґрунту на виноградній шкідлі та машина ХБШ-1 для посадки виноградних щеп у шкідку.

Н. Д. Смілянський.



Виноградникові машини. 1. Плантажний плуг ППН-50. 2. Універсальна ґрунтообробна машина ПРВМ-3. 3. Агрегат УНП-6 для розмотування і натягування шпалерного дроту. 4. Універсальна машина УП-2,2 для догляду за шкідкою. 5. Агрегат пневматичних секаторів ПАВ-8. 6. Виноградозбиральний комбайн «Болгар». 7. Агрегат АВН-0,5 для вивезення винограду.

ВИНОГРАДОВ Андрій Павлович (2(14).X 1875, м. Суздаль, тепер Владимирської обл. — 2.XI 1933, Донецьк) — український рад. вчений у галузі металознавства і металургії. Закінчив (1903) Катеринославське вище гірниче уч-ще (тепер Дніпроп. гірничий ін-т ім. Артема), де навчався у М. О. Павлова. Працював на металург. заводах України. В 1908—31 викладав у Дніпроп. гірничому ін-ті, з 1931 — в Донецькому металург. ін-ті. В. розкрив природу і властивості *булату*, вивчив смугасту структуру сталі, виконав важливі теоретичні дослідження в галузі прокатного виробн., зокрема створив теорію деформування металу під час прокатки. Автор посібника з калібрування прокатних валків («Калібрування валків», 1933).

Лит.: Шелченко Б. П. Андрій Павлович Виноградов і його вклад у металургійну науку. К., 1951.
ВИНОГРАДОВ Віктор Володимирович (31.XII 1894 (12.I 1895), м. Зарайськ — 4.X 1969, Москва) — російський рад. мовознавець і літературознавець, акад. АН СРСР (з 1946). Професор Ленінгр. (1920—29) і Моск. (1930—69) ун-тів. Директор Ін-ту мовознавства АН СРСР (1950—54). Ін-ту рос. мови АН СРСР (1958—68). Автор праць з рос. мови («Російська мова», 1947), стилістики й поетики («Про мову художньої літератури», 1959; «Сюжет і стиль», 1963), про мову й стиль рос. письменників 19—20 ст. («Гоголь і натуральна школа», 1925; «Стиль Пушкіна», 1941) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Из истории изучения русского синтаксиса. М., 1958; Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963; Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития. М., 1967; Исследования по русской грамматике. М., 1975.

ВИНОГРАДОВ Іван Матвійович [н. 2(14).IX 1891, с. Милолобово, тепер Великолуцький р-н Псковської обл.] — російський рад. математик, акад. АН СРСР (з 1929), двічі Герой Соціалістичної Праці (1945, 1971). Закінчив Петерб. ун-т (1914). З 1932 — директор Математичного ін-ту ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — з аналітичної теорії чисел, в галузі якої він розв'язав ряд вузлових проблем (оцінка тригонометричних сум, розподіл дробових частин значень функцій, *Варінга проблема*, *Гольдбаха проблема* тощо). Створив В. методи стали класичними і широко використовуються в різних розділах математики. Золота медаль АН СРСР ім. М. В. Ломоносова. Нагороджений 6 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1972.

Тв.: Избранные труды. М., 1952; Особые варианты методов тригонометрических сум. М., 1976; Укр. перекл. — Основы теории чисел. К., 1952.

Лит.: Иван Матвеевич Виноградов. Материалы к биобиблиографии учёных СССР. М., 1978.

ВИНОГРАДОВ Олександр Павлович (9(21).VIII 1895, Петербург — 16.XI 1975, Москва) — рад. геохімік, акад. АН СРСР (з 1953),

віце-президент АН СРСР (з 1967), двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1975). Закінчив Військ.-мед. академію і хім. ф-т Ленінгр. ун-ту (1924). Учень В. І. Вернадського. З 1947 — директор Ін-ту геохімії і аналітичної хімії АН СРСР. Праці В. присвячені вивченню закономірностей розподілу хім. елементів у верхній частині *земної кори*, з'ясуванню складу первинних гірських порід. Створив новий напрям у геохімії — геохімію *ізотопів*. Дав характеристику вмісту рідкісних і розсіяних хім. елементів у ґрунтах різних природних зон СРСР. Працював над визначенням абс. віку Землі, зокрема гірських порід *Українського щита*. Вивчав склад *метеоритів*. За даними, що їх одержано за допомогою міжпланетних космічних станцій, встановив наявність базальтичних порід на поверхні Місяця, досліджував склад атмосфери Венери, а також зразки місячного ґрунту, доставлені апаратом «Луна-16». Проводив радіохімічні дослідження і брав безпосередню участь у створенні вітчизн. атомної пром-сті. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами. Премія ім. В. І. Леніна, 1934. Держ. премія СРСР, 1949, 1951 (двічі). Ленінська премія, 1962.

Тв.: Геохимия редких и рассеянных химических элементов в почвах. М., 1957; Химическая эволюция Земли. М., 1959; Химия планет. В кн.: Наука и человечество. М., 1968.

Лит.: Елифанова А. П., Фролова Г. И. Александр Павлович Виноградов. Материалы к биобиблиографии учёных СССР. М., 1977.

ВИНОГРАДОВА Марія Олександрівна (літ. псевд. — Козачка, Маруся Полтавка; 1878, Харківщина — р. см. невід.) — українська поетеса. Друкуватися почала 1901. Під впливом революц. подій 1905 написала пісню «Зісланою борцями за робітницьку справу», а також соціально-викривальні поезії «З приводу розрухів», «Роби й роби». В. належать переспів «Пісню про Сокола» та переклади оповідання «Макар Чудра» і поеми «Міщани» М. Горького.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

ВИНОГРАДОВИ Євдокія Вікторівна і Марія Іванівна — ініціатори стахановського руху в текстильній промисловості. Працюючи ткалями на Вігурській ф-ці ім. В. П. Ногіна, в лютому 1935 першими в СРСР перейшли на роботу з 26 на 40 верстатів, у листопаді почали обслуговувати 216 автоматів, а в 1938 працювали на 284 автоматах. Методи праці В. широко запроваджувались на текст. підприємствах Рад. Союзу, в т. ч. і в УРСР. Євдокія Вікторівна і В. [19.VII (1.VIII) 1914, м. Вічуга, тепер Івановської обл. — 7.IX 1962]. Член КПРС з 1939. Закінчила Промакадемію (1941). В 1948—52 працювала в. Відділення майстрів-технологів М-ва легкої пром-сті. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна. Марія Іванівна і В. [н. 22.V (4.VI) 1910, м. Вічуга] — Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1939. За-

кінчила Промакадемію (1941). В 1948—63 — заст. директора Моск. бавовняної ф-ки ім. М. В. Фрунзе, з 1963 — заст. директора ЦНДІ пром-сті луб'яних волокон. Депутат Верховної Ради РРФСР 1-го скликання. Нагороджена 3 орденами Леніна, медалями.

ВИНОГРАДСЬКИЙ Віталій Михайлович [н. 24.X 1925, м. Лебедя, тепер Сумської обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1958 закінчив Вищу парт. школу при ЦК Компартії України. Провів тему творчості В. — трудові подвиги рад. людей, дружба народів. Автор повістей «Глибинні шляхи» (1966), «Катрусіна доля» (1967), «Чекай мене на світанку» (1973), «Двічі народжена» (1976) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

ВИНОГРАДСЬКИЙ Олександр Миколайович (24.VII (5.VIII) 1855, Київ — 4 (17).X 1912, там же) — український і російський музичний діяч, диригент і композитор. У 1876 закінчив Київ. ун-т, 1882 — Петерб. консерваторію. З 1888 — голова Київ. відділення Російського муз. т-ва, з 1889 — диригент симф. концертів т-ва; пропагував кращі твори рос. і зарубіжних композиторів. Підготував (разом з В. Пухальським) реорганізацію київ. муз. уч-ща в консерваторію (відкрита 1913). Автор симф., камерно-інструм., вокальних творів.

ВИНОГРАДСЬКИЙ Сергій Миколайович [1(13).IX 1856, Київ — 24.II 1953, Париж] — російський мікробіолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1894), почесний член АН СРСР (з 1923), член Французької АН та Лондонського королівського т-ва. Закінчив фіз.-матем. ф-т Петерб. ун-ту (1881). В 1891—1912 працював в Ін-ті експериментальної медицини в Петербурзі. З 1922 і до кінця життя — зав. відділом Пастерівського ін-ту в Парижі. Праці з питань ґрунтової і заг. мікробіології. В. відкрив явище *хемосинтезу* в культурах безхлорофільних мікроорганізмів; одержав багато нових даних щодо аеробної фіксації вільного азоту, нітрифікації, аеробного розкладу целюлози тощо. Вперше запровадив у мікробіол. практику метод вибірних поживних середовищ. Портрет с. 234.

ВИНОКУР Григорій Осипович (5(17).XI 1896, Варшава — 17.V 1947, Москва) — російський рад. мовознавець і літературознавець. Закінчив Моск. ун-т (1922). Професор Моск. ун-ту (1942—47), член Пушкінської комісії АН СРСР (з 1933). Автор праць з питань культури мови, історії рос. літ. мови, текстології, про мову й творчість російськ. письменників, зокрема О. Пушкіна («Критика поетичного тексту», 1927; «Маяковський — новатор мови», 1943; «Російська мова», 1945, та ін.). Керував роботою над укладанням «Словника мови Пушкіна». Досліджував говори укр. мови («Замітки з фонетики одного українського говору»).

Тв.: Русское словенческое произношение. М., 1948; Избранные работы по русскому языку. М., 1959.



І. М. Виноградов.



О. П. Виноградов.



М. І. Виноградова.



С. В. Виноградова.

ВИНОРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ



С. М. Виноградський.

ВИНОРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь харчової промисловості, що виробляє виноградні та плодоягідні вина, шампанське, коньяки, міцні напої з яблучного спирту (кальвадос, мерішор та ін.). Виготовлення вина відоме з давніх часів у районах розвинутого виноградарства. В дореволюційній Росії пром. виробн. вина виникло в 2-й пол. 19 ст. і зосереджувалося переважно на Пд. України, в Бессарабії та на Закавказзі. За роки Рад. влади В. п. перетворилася на велику галузь промисловості, оснащену сучасною технікою. Основні райони виноградарства і виноробства СРСР: пд. області РРФСР, Україна (Крим, Микол., Одеська, Закарпатська, Херсонська, Запорізька області), Молдавія, республіки Закавказзя, Середньої Азії.

УРСР 1975 за виробн. вина посідала 2-е місце в СРСР, після РРФСР. Особливо розвинулась В. п. у республіці за післявоєнні роки. Найбільші виноробні підприємства УРСР: Кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра», винокомбінати «Таврія» (Херсон. обл.), «Жовтєва хвиля» (Запорізька обл.), 3-дні шампанських вин в Артемівську (див. Артемівський завод шампанських вин). Одесі, Харкові, Києві, винозаводи в Дніпропетровську, Сімферополі, Херсоні, Києві та ін. У 1975 виробничі потужності по переробці винограду зросли проти 1960 у 3,6 раза, виробництво виноградних вин — у 4,8 раза, шампанського — у 3,9 раза.

Змінився й асортимент продукції галузі, зросло виробн. марочних вин, а також столових вин, питома вага яких у заг. виробн. вина становить понад 20% (в цілому по СРСР — до 12%). Всього в республіці виготовляється вино 120 назв, з них 60 марочних. За 1955—76 підприємства Головлісхвинпрому УРСР здобули на міжнародних конкурсах 341 медаль, з них 184 — золоті. На підприємствах В. п. діють потокові автоматизовані лінії комплексної переробки винограду і виробн. вина, цехи-автомати для витримування та обробки вина з дистанційними пультами керування та ін. З інших соціалістичних країн розвинуто виноробну промисловість мають Болгарія, Угорщина, Румунія та Югославія. Серед капіталістичних країн найбільше виробляють вина в Італії, Франції, Іспанії та Аргентині.

О. М. Лучицька.

ВИНОРОБСТВА І ВИНОГРАДАРСТВА ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «МАГАРАЧ» — центральна науково-дослідна установа, яка координує і вивчає осн. питання виробництва в СРСР виноградної сировини і виноградних вин. Підпорядкований М-ву харч. пром-сті СРСР. Засн. 1940 в Ялті. В ін-ті є 13 відділів, 7 лабораторій, дослідно-виробнича база з виноградарствами, винозаводом і ампелографічною колекцією, в якій налічується понад 1200 сортів винограду. До складу ін-ту входять: Моск. філіал, опорний пункт Степовий (Красногвардійський р-н Крим. обл.) і 3 дослідні г-ва. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка прогресивних технологій виробництва вин і устаткування для виноробних підприємств; створення нових і поліпшення існуючих типів вина; виведення нових цінних столових і тех. сортів винограду; розробка прогресивних прийомів агротехніки виноградної лози; економічні дослідження в галузі виноградарства і виноробства; механізація і автоматизація виробничих процесів та ін. Ін-т видає наукові праці. І. О. Сумінов.

ВИНОРОБСТВО — виготовлення вина спиртовим бродінням виноградного, плодового або ягідного соку. Осн. операціями виробн. виноградного вина є переробка винограду на виноматеріали й обробка виноматеріалів на спец. установках (мал.). Спочатку виноград, що надійшов на пром. переробку, роздавають, відокремлюючи ягоди від гребенів (плодоніжок). Для шампанського його подрібнюють разом з гребенями. Далі, щоб виготовити столове або шампанське вино, роздавлені ягоди (мезгу) і грона піддають пресуванню, а сік (сусло) — бродінню. Перед бродінням у сік додають консервуючу речовину — сірчистий ангідрид (процес сульфитації), очищають сік бентонітом та ін. Для виготовлення кріпленого або десертного вина роздавлені ягоди разом з соком зброджують або настоюють (при виготовленні вина типу кагор їх ще й нагрівають), а потім пресують. У виробн. столових і деяких шампанських вин сік зброджують повністю, у виробн. кріплених і десертних вин — частково. У зброджені виноматеріали для ароматизованих вин додають цукор, спирт-ректифікат, настої полину, м'яти, шафрану тощо. Після відокремлення дріжджового осадку виноматеріали обробляють за спец. технологією залежно від типу і марки вина: очищають (прояснюють) від непотрібних домішок фільтруванням або додаванням спец. речовин (операція обклеювання), обробляють холодом (знижуючи т-ру до -12°C) або теплом (підвищуючи т-ру до $+80^{\circ}\text{C}$), що поліпшує якість вина. В разі потреби виноматеріали піддають пастеризації. «Тихе» вино, що його витримують до 1 року, а потім розливають у пляшки, наз. ординарним. Марочне «тихе» вино витримують у винних підвалах протягом 2—3 років. Колекційним є «тихе» вино особливо високої якос-

ті, без обмеження тривалості витримування. Ігристе вино виготовляють із сухих виноматеріалів класичним (у пляшках) або акратоформним способом. За класичним способом усі технологічні операції виконуються у пляшках протягом 3 років. Цими операціями є: тираж — розливання шампанських виноматеріалів у пляшки з додаванням спец. (тиражного) лікєру; бродіння, що супроводжується природним насиченням вина вуглекислим газом; витримування; ремоаж — нагромадження дріжджового осадку на корку; дегоржаж — видалення дріжджового осадку з-під корки і додавання спец. (експедційного) лікєру. За акратоформним (продуктивнішим) способом вторинне бродіння виноматеріалів і природне насичення вуглекислим газом відбуваються у великих емальованих ємностях — акратофорах. Шипучі вина насичують вуглекислим газом у сатураторах. Продуктивність ліній переробки винограду становить 20—30 т/год, ліній розливання вина 6—12 тис. пляшок на рік. У виробництві плодоягідного вина, на відміну від виноградного, подрібнені плоди і ягоди не настоюють, а відразу пресують. Питання В. досліджують у Виноградарстві і виноробстві українському науково-дослідному інституті імені В. Є. Таїрова, Виноробстві і виноградарстві всесоюзному науково-дослідному інституті «Магарач» та ін. Див. також Виноробна промисловість. Виноградарство.

Літ.: Охременко Н. С. Виноделие и вина Украины. М., 1966; Сборник технологических инструкций, правил и нормативных материалов по винодельческой промышленности. М., 1973; Технология поточной обработки виноматериалов. Симферополь, 1974. О. П. Демченко.

ВИНСЬКИЙ Григорій Степанович (1752, м. Почеп, тепер Брянської обл. — п. після 1818) — російський письменник-мемуарист, просвітител-демократ. Навчався в Київ. академії. Більшу частину життя В. проживав у Оренбурзькій губ., де зблизався з діячами дворянсько-революц. орг-ції «Оренбурзьке таємне т-во». Автор спогадів (написані бл. 1815), у яких викривається показний лібералізм Катерини II, засуджується кріпосницька сваволя поміщиків, картаються духовництво і релігійне мракобісся, показано повну безправність селян. Спогади містять цінність з тогочасного життя України.

Тв.: Мое время. СПб, 1914.

ВИОРОВАННЯ ЛЬОДОВИКОВЕ, екзарцація — руйнування льодовиком свого ложа та перенесення уламкового матеріалу, який при цьому утворюється. В пухких породах льодовик виорює глибокі жолоби й улоговини; там, де трапляються щільні породи, залишаються підвищення (див. Баранчий лоб).

ВИПАДІННЯ МАТКИ — захворювання, що полягає в частковому або повному випадінні матки зі статевої шийки. Зумовлюється слабкістю підвищувального апарату матки. Частіше спостерігається

Виробництво основних видів продукції виноробної промисловості

Продукція	Одиниця виміру	1940		1970		1975	
		СРСР	У. п. УРСР	СРСР	У. п. УРСР	СРСР	У. п. УРСР
Вино виноградне	млн. дал	19,7	5,1	268,4	65,0	315	58,9
Шампанське	млн. пляшок	8	1,3	86,7	26,1	130,4	38,4
Вино плодоягідне	млн. дал	8,9	2,6	49,0	10,6	142,7	49,9

у жінок похилого віку; виникає під впливом ослаблення м'язів тазового дна, підвищення внутрішньочеревного тиску, недорозвинення статевих органів, ускладнень родового акту, заг. зниження еластичності тканин організму тощо. В. м. створює незручність при ходьбі, спричиняється до болю у крижах, виділень із піхви, утруднення сечовиділення, іноді до запальних уражень матки та утворення трофічних виразок на її шийці. Лікування В. м. консервативне або хірургічне.

ВИПАДІННЯ ПРЯМОЇ КИШКИ

— хворобливий стан, при якому через відхідниковий отвір виходить пряма кишка, здебільшого нижня її частина. Спричиняється надмірним напруженням черевного преса при тяжких родах, важкій фіз. праці, проносах, запорах, коклюші та ін. захворюваннях, які призводять до ослаблення зв'язок, що підтримують пряму кишку, та м'язів тазового дна. Найчастіше спостерігається у дитячому та літньому віці. В. п. к. може бути повним (виходять усі шари її стінки) або неповним (виходить лише слизова оболонка). Лікування у дітей здебільшого консервативне, у дорослих при безуспішності консервативного лікування — хірургічне.

ВИПАДКОВА ВЕЛИЧИНА — величина, яка набуває залежно від випадку тих або інших значень з певними ймовірностями. Так, число очок, що випадають на верхній грані гральної кості, є В. в., яка набуває значення 1, 2, 3, 4, 5, 6 з ймовірністю $1/6$ кожне. В. в. ξ характеризується функцією розподілу $F_{\xi}(x) = P\{\xi \leq x\}$, яка

є ймовірністю нерівності $\xi \leq x$. За допомогою функції розподілу можна визначити ймовірність того, що В. в. набуває значення з довільного інтервалу, а саме $P\{a \leq \xi \leq b\} = F_{\xi}(b) - F_{\xi}(a)$. Якщо В. в. набуває скінченної або злісної множини значень, вона називається дискретною. В. в., для якої існує густина ймовірності $P_{\xi}(x)$ така,

$$\text{що } F_{\xi}(x) = \int_{-\infty}^x P_{\xi}(u) du, \text{ наз. не-}$$

перервною. Найважливішими характеристиками В. в. є математичне сподівання і дисперсія. Див. також *Ймовірностей теорія*.

ВИПАДКОВИЙ ПРОЦЕС, ймовірнісний, або стохастичний — функція дійсного параметра t (який звичайно тлумачать як час), значення $\xi(t)$ якої при кожному t є випадковими величинами. В. п. описує еволюцію системи, стани якої в кожний момент часу залежать від випадку, причому визначено ймовірності тих або ін. станів. Приклади В. п.: *броунівський рух*: протікання струму в електр. ланцюгу при наявності неупорядкованих флуктуацій напруги та сили струму. Для матем. дослідження В. п. необхідно, щоб стан системи в даний момент часу можна було подати у вигляді точки деякого фазового простору (простору станів) Ω ; при цьому В. п.

буде випадковою функцією $\xi(t)$ часу t зі станами з Ω . Існує багато спец. класів В. п. До них належать *марковські процеси*, стаціонарні В. п., розгалужені процеси (введені при розгляді задач зміни поколінь та ядерного розпаду), процеси відновлення (для деяких задач теорії надійності) та ін. Під впливом ідей керування якістю продукції в процесі виробництва розвивається новий напрям теорії В. п. — керувані випадкові процеси. Теорію В. п. почали розробляти в 30-х рр. 20 ст. А. М. Колмогоров, О. Я. Хінчин та Н. Вінер. Серед рад. учених великий внесок зробили вчені України — М. М. Боголюбов, М. М. Крилов, Б. В. Гнеденко, Й. І. Гіхман, В. С. Корольок, А. В. Скороход та інші.

Лит. див. до ст. *Ймовірностей теорія*. Б. В. Гнеденко.

ВИПАДКОВІСТЬ — філософська категорія, одна з форм всезагальноного зв'язку між явищами дійсності. Див. *Необхідність і випадковість*.

ВИПАЛ — термічна обробка матеріалів, що полягає в нагріванні їх, витримуванні при максимальній температурі й охолодженні до кімнатної температури. Супроводжується реакціями розкладання (при обробці природної сировини, що містить структурну воду, карбонати і сульфати), окислення або відновлення (під час вигорання органічних домішок, напр., в глинах, взаємодії з вуглецем і активними газами — воднем, киснем тощо), а також мінералоутворення. Крім того, в процесі В. відбуваються фазові перетворення, часткове плавлення матеріалів, випаровування та ін. В. проводять в окислювальному, відновному або нейтральному газовому чи твердому середовищі (в разі потреби поєднуючи їх), а також у вакуумі. Застосовують В. для перетворення дрібнозернистих і порошкоподібних матеріалів на грудкові. Руди випалюють, щоб перевести корисні складові частини або непотрібні і шкідливі домішки в зручну для використання чи видалення форму. В. нерудних матеріалів (див. *Нерудні корисні копалини*) зумовлює утворення щільного, однорідного або активнішого продукту чи напівфабрикату. Кермети і кераміку випалюють, щоб одержати вироби певної форми і розмірів з необхідними міцнісними, фіз. і хім. властивостями. В. М. Павлюков.

ВИПАРНИК — 1) Теплообмінний апарат, в якому випаровують рідину. У В. теплових електростанцій одержують пару, що надходить для поповнення втрат конденсату (див. *Конденсація*). Такі В. звичайно вертикальні трубчасті. Випаровувана вода проходить всередині труб; відпрацьована в турбіні обігрівна пара (або відхідні з парогенератора димові гази) — в міжтрубному просторі. У В. холодильних машин випаровують охолоджуючу речовину. Є В. (в опріснювачах атомних водоелектричних станцій та мор. суден), в яких випаровують мор. воду. За допомогою В., що їх наз.

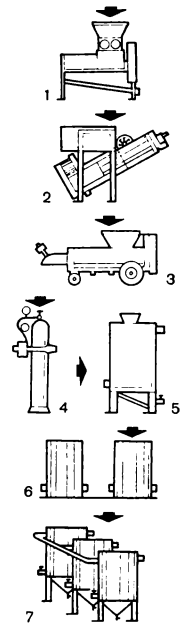
випарними апаратами, розділяють рідини, концентрують розчини або виділяють з них розчинені тверді речовини. 2) Прилад, яким вимірюють випаровування з поверхні водойм або ґрунту. Застосовують у метеорології.

ВИПАРОВУВАННЯ — процес переходу речовини з рідкого або твердого агрегатного стану в газовий стан. В. твердих тіл наз. *сублімацією*. Для того, щоб В. відбувалося при сталій t -рі, до рідини необхідно підводити зовні додаткове тепло — т. з. теплоту пароутворення. З підвищенням t -ри теплота пароутворення зменшується і стає рівною нулеві при критичній t -рі (див. *Критичний стан*). На швидкість В. рідин впливають розчинені в ній речовини, стан і склад співіснуючого газу, а також кривина границі між рідиною і газом. Якщо тиск газової фази над поверхнею рідини дорівнює тискові насиченої пари, спостерігається *кипіння*. В. широко застосовується у техніці (напр., у холодильних установках, парогенераторах, при сушінні речовин тощо). У природних умовах В. є невід'ємною ланкою кругообігу води на Землі.

Ю. І. Шиманський.

ВИПЕРЕДЖАЮЧОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИНЦИП — спільний для фізіології і психології принцип, сформульований рад. ученим П. К. Анохіним. В. в. п. є далішим розвитком вчення І. П. Павлова про умовні рефлекси. У змісті цього принципу фіксується об'єктивний факт випереджаючого відображення мозком людини чи вищих тварин явищ і подій зовн. світу. Явище випереджаючого відображення сформувалося і закріпилося у процесі еволюції живих організмів. Боротьба живих істот за виживання об'єктивно потребувала випереджаючого відображення ними навколишнього середовища і вироблення на цій основі орієнтувальних рефлексів. На вищих ступенях еволюції органом випереджаючого відображення виступила *центральна нервова система*, зокрема в людини — мозок, у діяльності якого нерозривно пов'язані минуле, сучасне і майбутнє. Конкретним виявом В. в. п. у діяльності інтелекту людини є його здатність завбачувати, вирішувати наперед, очікувати, ставити мету, приймати рішення, яке відповідно відображає вимоги ситуації. Випереджаюче відображення є універсальною властивістю живого, яка виробилася внаслідок ритмічності просторово-часових явищ, багаторазового повторення послідовності певних впливів зовн. середовища на поведінку живих істот. В. І. Войтко.

ВИПЕРЕДЖАЮЧОГО (ПЕРЕВАЖНОГО) ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА ЗАКОН — об'єктивний економічний закон розширеного відтворення, який зумовлює необхідність випереджаючого розвитку виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання. Наук. обґрунтування суті закону, характеру його діяння дала марксистсь-



Випаровування. Приготування білого столового вина: 1 — дробарка-гребеневідокремлювач; 2 — стікач; 3 — прес; 4 — сульфатор; 5 — дозатор бензоту; 6 — резервуари для устоювання соку; 7 — установка для безперервного зброджування соку.

ко-ленінська політична економія. Вона довела, що при розширеному відтворенні швидше має зростати випуск засобів виробн. для виготовлення засобів виробн., потім — виробн. засобів виробн. для виробн. предметів споживання, повільніше — виробн. предметів споживання. Відповідно до цього у складі *сукупного суспільного продукту* зростає частка засобів виробн., частка ж предметів споживання скорочується, хоч абсолютна маса їх також зростає. За капіталізму, заснованому на приватній власності на засоби виробн., де виробн. підпорядковане одержанню капіталістами якнайбільших прибутків, цей закон діє стихійно, призводить до постійних диспропорцій у г-ві, криз надвиробн., до поглиблення суперечностей сусп. відтворення. В умовах соціалізму закон випереджаючого розвитку виробн. засобів виробн. діє в системі економічних законів і свідомо використовується в плановому управлінні нар. г-вом для забезпечення високих темпів зростання сусп. виробн. і на цій основі досягнення найповнішого задоволення потреб народу. Для періоду *розвитку соціалістичного суспільства* характерним є зближення темпів розвитку виробн. засобів виробн. і виробн. предметів споживання на основі зростання ефективності сусп. виробн. при збереженні випереджаючих темпів виробн. засобів виробн. Якщо за 1961—65 пріріст виробн. засобів виробн. становив 40%, а предметів споживання — 28%, то в дев'ятій п'ятирічці (1971—75) відповідно — 41% і 37%, у десятій п'ятирічці — 38% і 32%. Особливу роль у розвитку виробн. засобів виробн. відіграє важка індустрія, яка є фундаментом соціалістичної економіки, вирішальним фактором створення *матеріально-технічної бази комунізму*, невинного зростання виробн. предметів споживання, зміцнення обороноздатності країни, позицій соціалізму в екон. змаганні двох світових систем.

О. М. Васильєв.

ВИПИРАННЯ РОСЛИН — обрив кореневої системи у зимуючих рослин і витиснення їх з ґрунту на поверхню. При В р оголюються вузол кущіння, коренева шийка і корені. Відбувається взимку або навесні. Осн. причинами В. р. є висівання озимих у розпушений ґрунт, який не встиг осісти після глибокого обробітку і осідає пізніше; багаторазове поперемінне замаркування і відтавання ґрунту. Заходи боротьби: сіявка озимих в найкращі агротехнічні строки в добре осілий після оранки ґрунт; весняне прикопування посівів, які зазнали випирання, тощо.

ВИПИСНІ КОЗАКИ, випищики — козаки, виключені з козацьких реєстрів (списків) польсько-шляхетським урядом у 17 ст. Див. також *Регестри козаки*.

ВИПІТ, ексудат — рідина, що збирається в тканинах чи порожнинах тіла людини і тварин при *запаленні*. Виникає внаслідок порушення проникності стінок дрібних судин у вогнищах запалення і виходу з них складових частин крові. До

складу В. входять білок, *лейкоцити*, *еритроцити*, мінеральні речовини, клітинні елементи і часто мікроби, які спричинили запальний процес. За співвідношенням цих складових частин розрізняють В.: серозний, геморагічний, гнійний, фіброзний. Лікуванн я спрямоване на усунення осн. джерела запалення. Див. також *Трансудат*, *Набряк*.

ВИПІРОТОК — недоношений плід, ви́йнятий з утроби вимушено забитих або загиблих вагітних вівців, оленя та деяких інших тварин. Шкурки, зняті з каракульських В. або викиднів віком від 115 до 145 днів, залежно від ступеня розвитку волоссяного покриву, завитків, наз. голяком, *каракульчею* або *каракуль-каракульчею*. Шкурки, зняті з В. та викиднів ін. порід овець, наз. муаре і клям.

ВИПРАВНІ РОБОТИ — в СРСР один з видів *покарання*, примусово притягнення засуджених до праці без позбавлення волі за *вироком* суду на строк від одного місяця до одного року (ст. 29 КК УРСР). Протягом цього строку з заробітку засудженого до В. р. проводиться відрахування в дохід д-ви у розмірі, встановленому судом, але не більш як 20% (суд ураховує при цьому майнове та сімейне становище засуджених). В. р. — гуманна, властива тільки соціалістичному праву, міра покарання. Закон розрізняє В. р. за місцем роботи засудженого або в ін. місцях у районі його проживання (коли він не перебуває на постійній роботі або за характером вчиненого злочину не може залишатися на попередній роботі). Час відбування В. р., у т. ч. за місцем роботи засудженого, не зараховується до заг. та безперервного *трудоного стажу*. Однак при сумлінній праці й зразковій поведінці час відбування В. р. може бути включений до заг. *трудоного стажу* за рішенням суду (ст. 103 ВТК УРСР). У разі злісного ухилення засудженого від відбуття В. р. суд за законом може замінити їх *позбавленням волі* (ст. 30 КК УРСР).

І. М. Ланшин.

ВИПРАВНІ СПОРУДИ — гідротехнічні споруди, за допомогою яких виправляють (регулюють) русла річок. Те саме, що й *регуляційні споруди*.

ВИПРАВНО-ТРУДОВЕ ПРАВО — галузь рад. права, норми якої регулюють порядок і умови відбування покарань, пов'язаних з застосуванням до засуджених заходів виправно-трудоного впливу. Осн. джерелами В.-т. п. є *Основні виправно-трудоного законодавства Союзу РСР і союзних республік* і виправно-трудоного кодекси союзних республік (див. *Виправно-трудоного кодекс УРСР*). В. т. п. регламентує діяльність установ і органів, які виконують вироки судів щодо *позбавлення волі*, заслань, вислань, *виправних робіт* без позбавлення волі. В нормах В.-т. п. реалізуються вимоги рад. виправно-трудоного політики, спрямованої на виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів і правил соціалістичного співжиття, а також за-

побігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і ін. особами. В.-т. п. тісно пов'язане з *кримінальним правом* і *кримінально-процесуальним правом* у розв'язанні завдань по викорененню злочинності в СРСР. Осн. засобами виправно-трудоного впливу на засуджених є режим відбавлення покарання, суспільно корисна праця, політико-виховна робота, заг.-освітнє і проф.-тех. навчання. В ін. країнах соціалістичної співдружності В.-т. п. ґрунтується, як і в СРСР, на принципах *соціалістичної законності*, гуманізму, суспільно корисної праці тощо. В капіталістичних д-вах тюремне законодавство, яке за своєю суттю є реакційним і антинародним, має переважно репресивний характер. Про це свідчить існування довичного ув'язнення, застосування жорстоких способів впливу на ув'язнених, приниження їхньої людської гідності тощо.

Літ.: Ткачевський Ю. М. Советское исправительно-трудоное право. М., 1971; Комментарий к основам исправительно-трудоного законодательства Союза ССР и союзных республик. М., 1972; Криминология. — Исправительно-трудоное право. М., 1977.

Ю. Ю. Фомін.

ВИПРАВНО-ТРУДОВИЙ КОДЕКС УРСР (ВТК УРСР) — єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано норми *виправно-трудоного права*, що регулюють відповідно до *Основ виправно-трудоного законодавства Союзу РСР і союзних республік* порядок і умови виконання кримінального покарання на території УРСР. ВТК УРСР затверджений Верховною Радою УРСР 23.XII 1970; набрав чинності з 1.VI 1971. ВТК містить 135 статей. У перших двох розділах визначено завдання виправно-трудоного законодавства, викладено заг. положення щодо виконання покарань. У наступних п'яти розділах (3, 3-а, 4, 5 і 6) встановлено порядок і умови виконання покарань у вигляді *позбавлення волі*, заслань, вислань, *виправних робіт* без позбавлення волі, а також виконання умовного засудження до позбавлення волі та умовного звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці. Визначено види *виправно-трудоного установ*, де відбувають покарання особи, засуджені до позбавлення волі, врегульовано режим у цих установах. Встановлено порядок залучення засуджених до суспільно корисної праці, проведення з ними політ.-виховної роботи, заг.-освітнього і професійно-тех. навчання. У 7-му розділі викладено підстави і порядок звільнення засуджених від відбування покарання. У 8-му розділі визначено форми участі громадськості у виправленні і перевихованні засуджених.

Ю. Ю. Фомін.

ВИПРАВНО-ТРУДОВІ КОЛОНИ — вид *виправно-трудоного установ* в СРСР, на які покладено виконання судових вироків про покарання осіб, засуджених до *позбавлення волі*, які досягли повноліття. За законом (в УРСР — ст. 13 ВТК УРСР), В.-т. к. поліляються на колонії заг., посиленого,

суворого й особливого режиму та колонії-поселення, в які засуджених переводять з колоній ін. видів, а також колонії-поселення для осіб, які вчинили злочини з необережності. В процесі відбування покарання у В.-т. к. ув'язнені можуть бути переведені, залежно від їхньої поведінки, на легший або суворіший режим.

ВИПРАВНО-ТРУДОВІ УСТАНОВИ — спеціальні державні органи, на які в СРСР покладено виконання вироку у вигляді позбавлення волі. Гол. завданням В.-т. у. є не тільки забезпечення виконання покарання, а й виправлення та перевиховання засуджених, повернення їх до корисної діяльності. До В.-т. у. належать *виправно-трудова колонія*, тюрми (див. *Тюрмне ув'язнення*), а також *виховно-трудова колонія*. Діяльність В.-т. у. провадиться на основі суворого додержання норм *соціалістичної законності*. Осн. засобами виправлення і перевиховання засуджених у В.-т. у. є режим відбування покарання, суспільно корисна праця, політ.-виховна робота, заг.-освітнє і профес.-тех. навчання. У В.-т. у. встановлено роздільне утримання ув'язнених, залежно від статі, віку, тяжкості злочину, кол. судимості, поведінки в місцях позбавлення волі тощо (в УРСР — ст. 21 ВТК). Нагляд за додержанням соціалістичної законності у В.-т. у. покладено на органи прокуратури; громад. контроль — на спостережні комісії і комісії в справах неповнолітніх при виконкомах Рад нар. депутатів.

ВИПРАВЛЕННЯ РОСЛИН — сильне ослаблення або загибель озимих хлібів і багаторічних трав під глибоким снігом від виснаження й ураження рослин паразитичними грибами (сніговою плісню). На Україні В. р. найчастіше спостерігається на Поліссі й у зх. частині Лісостепу. **З а х о д и б о р о т ь**: сіва озимих у найкращі строки з передпосівним внесенням фосфорно-калійних добрив; добір снігостійких сортів; ущільнення котами снігу, що випав на непромерзлу землю; розкидання весною снігу, ранньовесняне боронування і підживлення посівів.

ВИПРОБУВАЛЬНИЙ СТРОК, випробування при прийнятті на роботу — за рад. трудовим законодавством перевірка відповідності робітника або службовця роботи, яку йому доручають, обумовлена при укладанні *трудоого договору*. Строк випробування не може перевищувати для робітників — одного тижня, для службовців, крім відповідальних працівників, — двох тижнів, для відповідальних працівників — одного місяця. Для окремих працівників встановлено триваліші строки випробування (напр., для тих, що підлягають *атестації*, до 3-х місяців). У період випробування на працівника повністю поширюється законодавство про працю і колективний договір. Працівника, що не витримав випробування, адміністрація має право звільнити з роботи без згоди ФЗМК. Випробування не встановлюється для

осіб, які не досягли 18 років, *молодих робітників, молодих спеціалістів*, інвалідів Великої Вітчизн. війни 1941—45, направлених на роботу в рахунок броні. Випробування не встановлюють також робітникам і службовцям, яких приймають на роботу в ін. місцевої або переводять на ін. підприємство, в установу, організацію.

ВИПРОБУВАННЯ МАШИН І ОБЛАДНАННЯ ДЛЯ ТВАРИНИЦТВА І КОРМОВИРОБНИЦТВА ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — див. *Науково-дослідний всесоюзний інститут по випробуванню машин і обладнання для тваринництва і кормовиробництва*.

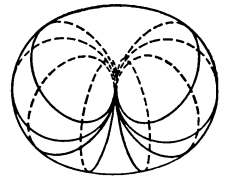
ВИПРОМІНЮВАННЯ ЗЕМЛІ — променіста енергія, випромінювана Землею в навколишній простір. Розрізняють випромінювання земної поверхні і випромінювання Землі як планети. Випромінювання земної поверхні є наслідком вбирання і трансформації нею сонячної радіації. Його обчислюють за формулою $E = \delta \sigma T^4$, де E — енергія, випромінювана земною поверхнею в діапазоні хвиль 3—80 мкм, з максимумом енергії у межах хвиль завдовжки 10—13 мкм, T — абсолютна т-ра, σ — стала Стефана Больцмана (дорівнює $8,13 \times 10^{-11}$ кал/см² · хв. · град⁴), δ — відношення випромінювання відповідних ділянок земної поверхні до випромінювання абсолютно чорного тіла за тих самих умов (залежно від стану ділянки поверхні коливається в межах від 0,800 до 0,999). Випромінювання земної поверхні становить 0,2—0,8 кал/см² · хв. Вдень воно перевищується надходженням сонячної радіації й зустрічним випромінюванням атмосфери; останнє значною мірою компенсує випромінювання земної поверхні вночі. Під випромінюванням Землі як планети розуміють випромінювання земної поверхні разом з частиною випромінювання атмосфери у світовий простір. Воно становить 57% від заг. надходження сонячної радіації. Вивчення питання про В. З. спрямоване на розробку теорії теплового та радіаційного балансу. В практиці відомості про В. З. дають змогу визначити термічний режим різних ділянок суходолу й океану та верхніх частин хмарних і пилових зон, на основі чого можна оцінювати й прогнозувати інтенсивність трансформації повітряних мас.

ВИПРОМІНЮВАННЯ І ПРИЙМАННЯ РАДІОХВІЛЬ — перетворення енергії джерела електричного струму (заряду) на енергію біжучих *електромагнітних хвиль* (радіохвиль) і подальше перетворення енергії цих хвиль на енергію змінного електричного струму. Здійснюється за допомогою передавальних і приймальних *антен*. Кожна складна передавальна антена є сукупністю елементарних випромінюючих елементів, напр. електр. *диполів*, навколо яких у просторі виникає й поширюється (віддаляючись від диполів) *електромагнітне поле*. Диполь випромінює сферичні хвилі, однак

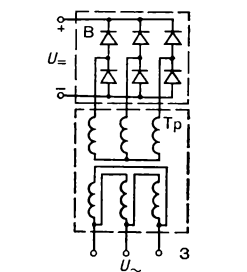
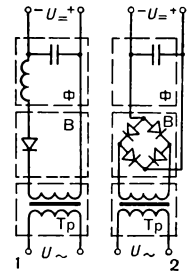
на досить великій віддалі від нього їх можна вважати плоскими. Розподіл випромінюваної ним енергії за *амплітудою* залежить від напрямку *поширення радіохвиль* і визначається діаграмою напрямленості, що має вигляд тороїда (мал.). До елементарних випромінюючих елементів належать також магнітні диполі, невеликі рамки з струмом, випромінюючі шілини невеликих розмірів тощо. Щоб випромінювання зробити спрямованішим, використовують кілька випромінюючих елементів, добиваючись *інтерференції хвиль*. Дедалі ширше застосовують, напр., фазовані *антенні ґратки*, де є до 10 тис. цих елементів. Такі пристрої дають змогу одержувати діаграми напрямленості будь-якої форми. Передавальна антена може бути і приймальною, в електр. диполях якої під впливом електромагнітних хвиль збуджуються коливання електр. струму. Оскільки діаграми напрямленості диполя в режимах В. і п. р. однакові, за характеристиками передавальної антени можна визначити і характеристики приймальної антени такого самого типу. Див. також *Радіохвилі*, *Антенний ефект*.

ВІПРЯМЛЯЧ СТРУМУ — пристрій, що перетворює змінний електричний струм на постійний. Складається звичайно з власне випрямляча (блока електр. *вентилів*) і (якщо необхідно) погоджувачого *трансформатора та фільтра електричного*, який згладжує пульсацію випрямленої напруги. За типом вентилів розрізняють випрямлячі електроконтактні, кенотронні (див. *Кенотрон*), газотронні (див. *Газотрон*), тиратронні (див. *Тиратрон*), ртутні та напівпровідникові (див. *Напівпровідникові прилади*). В. с. (мал.) бувають одно- і двопівперіодні (за способом випрямлення); одно-, три- і багатofазні (за фазністю випрямлюваної напруги). У найпростішому (однопівперіодному однофазному) В. с. є один вентиль, що пропускає змінний струм лише в одному напрямі. Такого типу В. с. застосовують у малопотужних пристроях (напр., побутових). До досконаліших (з кращим згладжуванням пульсації напруги) належать двопівперіодні однофазні В. с. Їх застосовують гол. чин. у системах живлення пристроїв з споживаною потужністю не вище кількох кіловат (радіоапаратури, пристроїв автоматики і телемеханіки та ін.), іноді — для живлення потужних (до 1000 кВт) пристроїв (напр., тягових двигунів електровозів). Двopівперіодні трифазні В. с. дають змогу уникати несиметричності навантаження на мережу електропостачання. Застосовують їх у потужних установках підприємств *електрометалургії, електромашин* тощо. Збільшенням числа вторинних обмоток трансформатора та певним з'єднанням їх одержують багатofазні В. с., які значно знижують пульсацію вихідної напруги.

ВІПУСК НЕДОБРОЯКІСНОЇ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ — один з *господарських злочинів*.



Випромінювання і приймання радіохвиль. Просторова діаграма напрямленості диполя.



Випрямлячі струму: 1 — однопівперіодний однофазний; 2 — двопівперіодний однофазний; 3 — двопівперіодний трифазний (Тр — трансформатор; В — випрямляч; Ф — електричний фільтр).

К. О. Липовський.

що полягає в систематичному або у великих розмірах випуску промисловим підприємством недоброякісної продукції (див. *Якість продукції*). За В. н. п. п. відповідають перед законом директор, гол. інженер, нач. відділу тех. контролю, а також ін. працівники, які виконують функції вказаних службових осіб. Відповідно до рад. кримінального законодавства (в УРСР — ст. 147 КК УРСР) В. н. п. п. карається позбавленням волі на строк до 3 років або вправними роботами на строк до 1 року.

ВИР — річка в Сумській обл. УРСР, ліва притока Сейму (бас. Десни). Довж. 62 км, пл. бас. 1250 км². Частково використовують для водопостачання. На В. — м. Білопілля.

ВИР, коловорот — вихровий рух води у поверхневих шарах морів, озер, річок тощо. Виникає здебільшого внаслідок стикання зустрічних течій. Великі морські В. небезпечні для судноплавства.

«ВИР РЕВОЛЮЦІЇ» — літературно-художній альманах, виданий у липні 1921 в Катеринославі. В альманасі вміщено вірші В. Чумака, В. Поліщука, М. Терешенка, Г. Шкурупи, оповідання В. Гавзіцького, статті, присвячені розвитку нової революц. поезії і мистецтва, зокрема «Динамізм у сучасній українській поезії» В. Поліщука, «Сучасне мистецтво і малювання» А. Петрицького. В альманасі була «робітничка сторінка» — трибуна для початкуючих письменників-робітників, відділ бібліографії та ін.

ВИРАЖЕННЯ — див. *Зображення і вираження*.

ВИРАЗКА — дефект шкіри або слизової оболонки, який повільно гоїться. Має різні форми і розміри. Може бути наслідком як заг. захворювань (авітавінози, порушення з боку центр. нервової системи, інфекційні захворювання тощо), так і місцевих впливів і порушень (хім. і термічні опіки, мех. подразнення, порушення кровообігу, ушкодження периферичних нервів, опромінення, інфекція). Швидкість розвитку В. залежить від співвідношення процесів розпаду і загоєння. Дуже швидко утворюється В. слизової оболонки, яка перебуває під подразнюючим впливом травного соку, перетравлюваних мас і мікроорганізмів (див. *Виразкова хвороба*). Ускладненнями В. може бути кровотеча, вторинна інфекція, а при В. слизової оболонки — перфорація (прорив). В., що довго не гоїться, небезпечна щодо злоякісного переродження. Діагноз В. можливий за зовн. її виглядом або за допомогою спец. методів дослідження. Лікування В. спрямоване на усунення причин виникнення В., іноді — хірургічне.

ВИРАЗКОВА ХВОРОБА — запальне хронічне захворювання з рецидивним перебігом, при якому під впливом різних факторів виникає виразка в шлунку або в дванадцятипалій кишці. В. х. трапляється здебільшого у людей віком від 25 до 50 років, частіше у чоловіків. Розвиткові В. х. сприяє

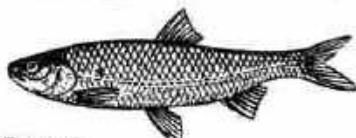
багато різних факторів, серед яких провідне місце посідають порушення функції нервової системи (тяжкі психічні переживання, перестрома та ін.), а також порушення режиму харчування, куріння, зловживання алкоголем, спадкова схильність. В. х. шлунка і дванадцятипалої кишки відрізняються як за механізмом виникнення, так і за перебігом. Осн. ознаками В. х. є болі (при виразці дванадцятипалої кишки — голодні, або нічні, шлунка — ранні, через 30—60 хв після прийняття їжі), печія, відрижка, нудота і блювання. При В. х., особливо дванадцятипалої кишки, спостерігається підвищення кислотності шлункового соку. Для перебігу захворювання характерна сезонність — загострення настає навесні чи восени. Осн. методами діагностики В. х. є рентгенологічне дослідження і огляд слизової оболонки шлунка і дванадцятипалої кишки через спец. прилад (ендоскоп). Лікування В. х.: консервативне — постійний режим, лікувальне харчування, фізіотерапевтичне, медикаментозне і санаторно-курортне (Боржомі, Єсентуки, Железноводськ, Моршин, Миргород, Трускавець); при ускладнених формах В. х. (прорив виразки, кровотеча, звуження виходу з шлунка, переродження виразки в рак), а також у випадках безуспішного консервативного лікування — хірургічне.

Лит.: Шалимов А. А., Саєнко В. Ф. Хирургия желудка и двенадцатиперстной кишки. К., 1972; Бурчинский Г. И., Кушнир В. Е. Язвенная болезнь. К., 1973; Актуальні питання андрології. К., 1973.

ВИРГАН Іван Онисієвич (справж. прізвище — Вергун; (14) VI 1908, с. Матвіївка, тепер с. Кліщиці Чорнобайського р-ну Черкаської обл. — 12 I 1975, Харків) — український рад. поет. У 1940 закінчив Харків. ун-т. Друкуватися почав 1927. Перша зб. поезій — «Озброєна лірика» (1934). Творам В. властиві філософська заглибленість, тонке проникнення у внутр. світ людини. Автор збірок: «Сад дружби» (1935), «Щастя-доля» (1938), «Поворот сонця на літо» (1947), «Квітучі береги» (1950), «Країна щастя» (1951), «Питиме зілля» (1967) та ін. Виступав і як прозаїк. Працював у галузі перекладу, уклад (разом з М. Пилинською) фразеологічний словник укр. мови.

Тв.: Над Судом шумлять явори. К., 1960; Вибрані твори. К., 1965; Крає. К., 1966; Поезії. К., 1976; Ріс. перекл. — Цеглине берега. Л., 1956.

ВИРЕЗУБ, вирозуб (*Rutilus frisii*) — риба роду *плітка* родини *коро-*



Вирезуб.

Тіло (довж. до 60 см, маса 4—6 кг) валькувате, луска відносно дрібна. Спинний і хвостовий плавці темні, всі інші — сіруваті. В. — напівпрохідна риба, нагулюєть-

ся в лиманах, розмножується в річках; деякі В. постійно живуть у річках. Статевої зрілості досягає на 4—6-му році життя. Нерест в квітні — травні; самка відкладає до 270 тис. ікринок. Живиться молосками, ракоподібними, личинками комах, червами та водоростями. Поширений у бас. Чорного і Азовського морів. У бас. Каспійського м. водиться підвид В. — *кутум* (*R. f. kutum*). В. — цінна пром. риба, але ареал її чисельності її дуже скоротились через порушення умов розмноження.

Ю. Н. Мончан.

ВИРІВНОВАННЯ РІВНІВ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН — процес подолання різниці в рівнях економічного й культурного розвитку країн; піднесення менш розвинутих у минулому країн до рівня передових соціалістичних держав при загальному прогресі економіки і культури усіх країн; закономірність розвитку світової соціалістичної співдружності. В *Комплексній програмі* соціалістичної екон. інтеграції відзначається, що поступове зближення і вирівнювання рівнів екон. розвитку країн соціалістичної співдружності є об'єктивним істор. процесом. Основою такого процесу є соціалістичні виробничі відносини, які утвердилися в цих країнах, поглиблення політ., екон. і наук.-тех. співробітництва між ними. Процес зближення і вирівнювання рівня екон. розвитку охоплює найважливіші елементи соціалістичного відтворення і проявляється в матеріально-тех. умовах виробн., показниках ефективності використання переваг соціалістичного г-ва, в кінцевих нар.-госп. результатах, у рівні споживання матеріальних і культ. благ, у розвитку соціалістичного способу життя. Для досягнення екон. і культ. піднесення країн соціалізму всебічно використовуються насамперед внутр. джерела й резерви кожної соціалістичної країни, переваги соціалістичної індустріалізації, кооперування с. г., культ. революції. Поряд з цим велику роль відіграє поглиблення екон. співробітництва, широке використання переваг міжнародного соціалістичного поділу праці. Велике значення має також розробка і виконання довгострокових цільових програм, координація нар.-госп. планів, розвиток міждерж. спеціалізації і кооперування, розширення співробітництва в галузі науки, освіти і культури, що в комплексі дає можливість використати переваги соціалістичної економічної інтеграції для формування оптимальних пропорцій розширеного соціалістичного відтворення в екон. сфері. Все це сприяє подоланню істотних відмінностей у рівні розвитку продуктивних сил соціалістичних країн, сприяє зближенню структур нар. г-ва, забезпечує неухильне збільшення рівня нац. доходу, пром. і с.-г. продукції на душу населення на основі систематичного підвищення продуктивності сусп. праці.

Лит.: Деніс В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Пов-



І. О. Вирган.

не зібрання творів, т. 41; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1971.

Д. П. Богиня.

ВІРОБНІ КАМІННЯ — мінерали та гірські породи з цінними властивостями (гарне забарвлення або структурний рисунок, в'язкість), внаслідок чого їх використовують для виготовлення художніх і декоративних виробів. В. к. за його цінністю поділяють на 3 класи. До першого класу відносять нефрит, лазурит, содаліт, родоніт, малахіт, авантюрин, рожевий кварц, агат, яшму, іризуючий лабрадорит, везувіан; до другого — лепідоліт, серпентин, селеніт, обсидіан (див. Вулканічне скло), діатоміт, флюорит, янтар тощо; до третього — кам'яну сіль, гіпс, мармур, ангідрид, порфіри, брекчі та ін. Кращі відміни агату, янтарю та деяких ін. мінералів є дорожочіними камінням. На Україні родовища виробного каміння є в Донбасі, Карпатах, в Криму та ін. р-нах.

ВІРОБНИЦТВО матеріальне — процес створення матеріальних благ, необхідних для існування й розвитку людського суспільства, що відбувається на всіх його ступенях. Процес взаємодії людини з природою є процесом праці. Він передбачає три моменти: працю людини, предмети праці, тобто все те, на що спрямована доцільна діяльність людини; засоби праці, насамперед знаряддя В. Вирішальним фактором є праця як виключна властивість людини, що опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між людиною і природою. Засоби праці і предмети праці становлять *засоби виробництва*. Головну роль відіграють знаряддя праці, в яких втілюються досягнення людського суспільства, успіхи людини в оволодінні силами природи. Засоби В. і люди з їхнім виробничим досвідом та знаннями в сукупності становлять *продуктивні сили* суспільства. Між цими елементами продуктивних сил існують глибокий взаємозв'язок і взаємозумовленість. Людина, яка не тільки приводить у рух засоби В., а й виробляє і вдосконалює їх, є гол. і визначальною силою. Рівень розвитку продуктивних сил характеризується ступенем розвитку техніки, знарядь праці, виробничого досвіду і наук. знань людей. «Економічні епохи, — за висловом К. Маркса, — різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177). В процесі взаємодії засобів В. і праці людини, тобто в процесі В., створюються матеріальні блага, які є єдиним джерелом задоволення людських потреб. Виготовляючи матеріальні блага, люди вступають у певні зв'язки і відносини — *виробничі відносини*. Тому В. є завжди суспільним. Воно має дві сторони: продуктивні сили і виробничі відносини. Для того, щоб міг початися процес В., має відбутися з'єднання *робочої сили* і засобів В.

Спосіб такого з'єднання визначають форми *власності* на засоби В. Сусп. В. в цілому охоплює як безпосереднє В., так і *розподіл, обмін і споживання*. Визначальна роль у їхній взаємодії належить В., оскільки тут створюється об'єкт споживання, а ін. стадії активно впливають на нього. Важлива роль у розвитку В. належить науці. Швидке й широке застосування у В. її досягнень (див. *Науково-технічний прогрес*) веде до того, що наука дедалі більшою мірою стає безпосередньою продуктивною силою. Сусп. В. складається з двох великих підрозділів: виробн. засобів виробн. (І підрозділ) і виробн. предметів споживання (ІІ підрозділ; див. *Відтворення*). В. розвивається відповідно до діяння об'єктивних *економічних законів*, гол. з яких є осн. економічний закон, притаманний певному способу виробництва. Як єдність продуктивних сил і виробничих відносин В. становить *спосіб виробництва* матеріальних благ, який визначає характер певного суспільства. За капіталізму приватна власність на засоби В. об'єктивно зумовлює підкорення В. інтересам збагачення класу власників засобів В., експлуатацію тих, хто позбавлений засобів В. Гонитва за наживою породжує конкуренцію та *анархію виробництва*, антагонізм експлуататорів та експлуатованих, класову боротьбу, *економічні кризи*, диспропорції сусп. В. За соціалізму сусп. власність на засоби В., що є основою його екон. системи, створює сусп.-екон. відносини, для яких характерна екон. рівність людей, відсутність експлуатації людини людиною, панування відносин товариського співробітництва та соціалістичної взаємодопомоги. В. підпорядковане *основному економічному закону соціалізму*, планові, пропорційному розвитку економіки.

В умовах розвинутого сусп. *поділу праці* В. складається з великої сукупності різних спеціалізованих галузей, розвивається на основі *науково-технічної революції*, гол. змістом якої є *автоматизація виробництва*. Автоматизація докорінно змінює працю людини і її місце у В., забезпечує необмежене зростання *продуктивності праці*. Розвиток В. в СРСР та ін. соціалістичних країнах, його інтенсифікація і підвищення екон. ефективності підпорядковані завданням створення *матеріально-технічної бази комунізму*, побудові розвинутого соціалізму. Екон. програма КПРС спрямована на побудову комуністичного суспільства на основі динамічного і пропорційного розвитку сусп. В., прискорення науково-тех. прогресу, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва, дедалі повнішого задоволення матеріальних і культ. потреб людей.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Медведєв В. А. Социалистическое производство. М., 1976; Пахомов Ю. Н. Производственные отношения развитого социализма. К., 1976; Экономические проблемы развитого социалистического общества. К., 1977. А. А. Чухно.

ВІРОБНИЦТВО ПРОДУКЦІЇ НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ — показник, що характеризує досягнутий рівень розвитку нар. господарства і дає можливість порівнювати виробництво продукції країн, які значно відрізняються обсягом виробництва і кількістю населення. Найповніше визначає ступінь розвитку *продуктивних сил* і *продуктивності праці*. Обчислюють показник виробн. *сукупного суспільного продукту*, за продукцією пром-сті, с. г., окремими виробами, продуктами та послугами. Визначають його, ділячи абс. розміри виробн. на середньорічну чисельність населення. Модифікаціями такого розрахунку можуть бути обчислення на 100, 1000 і більше чоловік залежно від масштабів виробництва.

ВІРОБНИЧА ГІМНАСТИКА — комплекси фізичних вправ, що виконуються під час робочого дня з метою оздоровлення і підвищення продуктивності праці людини. Осн. формами В. г. є вступна *гімнастика*, фізкультурна пауза та фізкультхвилинка. Вступна *гімнастика* (проводиться на початку робочого дня) прискорює підготовку людини до робочого дня, сприяючи швидкому розвитку стану оптимальної збудливості центр. нервової системи і досягненню звичайного робочого ритму трудових операцій. Комплекс вступної гімнастики триває 5—8 хв, включає 5—7 вправ для м'язів рук, ніг, тулуба і закінчується вправами, які імітують робочі рухи. Фізкультура пауза (в періоді, що передують стомленню) протидіє несприятливому впливові одноманітності виробничого процесу, прискорює відновлення сил стомленого організму. Залежно від співвідношення у виробничому процесі фіз. та нервово-емоційного навантажень пропонуються різні варіанти комплексів фізкультурної паузи. Кожен комплекс триває 5—7 хв і включає 5—9 вправ. Фізкультхвилинка проводиться через кожні 1—1½ год роботи, тривають 1—2 хв; виконуються 2—4 вправи. І. В. Муравов.

ВІРОБНИЧА ДІЛЬНИЦА — ланка у виробничій структурі промислового підприємства (цеху), призначена для виконання технологічно або предметно однорідних робіт; сукупність *робочих місць* на єдиній території. На підприємствах з цеховою структурою кілька дільниць входять до складу цеху. При *безцеховій структурі управління виробництвом* В. д. є адміністративно відокремленою одиницею підприємства. Очолює В. д. нач. або майстер, який повністю відповідає за її виробничо-госп. діяльність. В. д. є одним з осередків впровадження *господарського розрахунку*.

ВІРОБНИЧА ЕСТЕТИКА — комплекс заходів, спрямованих на естетичну організацію виробничого середовища. Включає роботи щодо створення оптимальних світлоколірних і мікрокліматичних умов у виробничих, побутових і службових приміщеннях, розробки і розміщення засобів візуальної комунікації і наочної агітації, озе-

лення і упорядкування інтер'єрів і пром. територій, підвищення естетичного і споживчого рівня технологічного устаткування і орг.-тех. оснащення. В. є розділом *технічної естетики*, що вивчає закономірності формоутворення виробів, виготовлених пром. способом, і особливості естетичної організації предметного середовища для життя і діяльності людини. В дослідженнях з В. є беруться до уваги дані фізіології, психології, ергономіки, естетики, наукової організації праці, світлотехніки, акустики тощо, а також конкретні технологічні особливості і умови експлуатації певного підприємства (архітектура, функціональні особливості трудової діяльності тощо). В. є забезпечує поліпшення умов праці, сприяє зростанню її продуктивності, підвищенню якості вироблюваної продукції, а також є одним із заходів естетичного і морального виховання трудящих.

Л. Я. Жоголь
ВИБРОБНИЧА НАРАДА (ПДВН) — в СРСР одна з форм соціалістичної демократії, громадського контролю, практичного залучення трудящих мас до управління виробництвом. Виникли 1923. Грудневий пленум ЦК КІРС (1957) з метою дальшого поліпшення роботи нарад визнав за доцільне перетворити їх на постійно діючі. Положення про ПДВН затверджено постановою Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 18.VI 1973. Організують ПДВН на підприємствах і в установах з кількістю працюючих 100 чол. і більше. Кількісний склад їх визначається заг. зборами робітників і службовців. Членами ПДВН є новатори, передовики виробн., робітники, інженерно-тех. працівники і службовці, представники госп. органів, партійних, комсомольських і профспілкових оргцій, наук.-тех. т-в і т-в винахідників і раціоналізаторів. ПДВН працюють під керівництвом профспілкових к-тів. Скликаються в міру потреби, але не рідше одного разу на квартал. ПДВН бере участь у розробці та здійсненні заходів, спрямованих на розвиток виробн., виявлення і використання резервів підвищення ефективності і якості роботи, збільшення випуску продукції і зниження її собівартості на основі повнішого використання виробничих потужностей, впровадження нової техніки і модернізації устаткування; сприяє всебічному розвитку творчої ініціативи робітників і службовців, посиленню заінтересованості працівників у результатах своєї праці і заг. підсумках роботи підприємства, залучення трудящих до здійснення контролю за виробн. За станом на 1.I 1977 на підприємствах, будовах і в орг-ціях СРСР діяло понад 130 тис. загальнозаводських і цехових ПДВН, у с. ч. в УРСР — 20 883. В роботі їх взяла участь в СРСР 40 млн. робітників, інженерно-тех. працівників і службовців. у т. ч. в УРСР — 8,3 млн.

Р. І. Бондаренко
ВИБРОБНИЧА ПЛОЩА — частина заг. площі підприємства, на якій відбувається технологічний процес

виготовлення продукції. Розрізняють В. п. корисну, де розміщено технологічне устаткування і проводяться осн. виробничі процеси, та площу допоміжних приміщень. Ступінь використання корисної В. п. визначається кількістю продукції в натуральному чи вартісному виразі, що припадає на 1 м² площі.

ВИБРОБНИЧА ПОТУЖНІСТЬ — максимально можливий випуск продукції галузю промисловості, підприємством, окремими його ділянками в певній номенклатурі й асортименті за одиницю часу (звичайно — рік). Величину В. п. визначають, виходячи з повного використання устаткування і *виробничих площ*, відповідно до встановленого режиму роботи підприємства й застосування прогресивної технології та передових методів праці. Обчислюють В. п. в натуральному і вартісному виразах та ін. показниках, що їх приймають, розраховуючи потужність. В. п. — величина динамічна, вона змінюється під впливом тех. прогресу і вдосконалення організації праці та виробництва.

ВИБРОБНИЧА ПРАКТИКА — 1) Складові частини навчальної роботи в спеціальних навчальних закладах в СРСР та ряді інших країн, необхідна для підготовки спеціалістів. В. п. сприяє зміцненню й перевірки набутих студентами та учнями теоретичних знань, встановленню тісного зв'язку навч. закладів з виробництвом. В СРСР В. п. організується на підприємствах, оснащених сучас. устаткуванням, у радгоспах, колгоспах, школах, лікарнях та ін. Обсяг, зміст і строки В. п. передбачені навч. планами та програмами навч. закладів. Під час В. п. студенти та учні, як правило, перебувають на робочих місцях, обіймаючи посади (що оплачуються) за спеціальністю. У вузах на В. п. відводиться 6—7 місяців, у серед. спец. навч. закладах — до 9 місяців. Існує 3 види В. п.: загальноозначеної (навчальна), технологічна та переддипломна. В технікумах В. п. включає *виробниче навчання* для одержання розряду з робіт. професії. В системі *професійно-технічної освіти* виробниче навчання з передвипусковою В. п. є основою профес. підготовки кваліфікованих робітників. 2) В середній загальноосвітній школі В. п. — важлива складова частина навчально-виховного процесу в системі трудової підготовки учнів, запроваджена з метою удосконалення практичних умінь і залучення учнів до суспільно-продуктивної праці, а також для закріплення теоретичних знань, набутих у процесі політехнічного трудового навчання. Під час В. п. учні знайомляться з конкретним пром. чи с.-г. виробництвом, виконують трудові процеси разом з робітниками та колгоспниками, засвоюють заг. відомості про виробн., його структуру і організацію, про технологічні процеси виготовлення продукції тощо. В. п. здійснюється в 9-х кл. у школах і *міжшкільних навчально-виробничих комбінатах* трудового навчання і про-

фесійної орієнтації учнів, в учнівських таборах праці і відпочинку, в с.-г. виробничих бригадах, як правило, в червні, під час літніх канікул. Постановою ЦК КІРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загально-освітніх шкіл і підготовку їх до праці» (1977) накреслено шляхи поліпшення трудового навчання і профес. орієнтації учнів.

В. М. Мадзигон,
Д. М. Тарнопольський.

ВИБРОБНИЧА СТРУКТУРА ПІДПРИЄМСТВА — комплекс виробничих підрозділів, їхні співвідношення і взаємозв'язки в процесі виготовлення продукції. Залежить від характеру продукції підприємства, рівня його спеціалізації та кооперування з ін. підприємствами, технології і масштабів виробн., забезпеченості кваліфікованими кадрами тощо. Пром. підприємство звичайно складається з осн. цехів, у яких безпосередньо виробляють продукцію, та допоміжних і обслуговуючих цехів і ділянок, що виготовляють продукцію, споживану в осн. виробництві. Спеціалізовані пром. підприємства мають просту виробничу структуру, універсальні — складну. На невеликих підприємствах можлива *безцехова структура управління виробництвом*, а на великих — цехи об'єднуються в корпуси. С.-г. підприємства (радгоспи і колгоспи) складаються з окремих внутрігосп. підрозділів, частина яких виробляє осн. с.-г. продукцію (відділки, ферми, бригади), а інші мають обслуговуючий або підсобний характер (ремонтні майстерні, автопарки, електростанції та підприємства, що переробляють сільськогосподарську продукцію).

Удосконалення В. с. п. відповідно до зростання рівня виробн. та потреб управління є важливим засобом підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

ВИБРОБНИЧЕ НАВЧАННЯ — 1) Підготовка кваліфікованих працівників масових професій для різних галузей нар. господарства і культурно-побутового обслуговування трудящих. Здійснюється в системі *професійно-технічної освіти* і *середньої спеціальної освіти*, а також у процесі індивідуально-бригадного навчання та на різних короткострокових курсах. 2) В середній загальноосвітній школі — форма *трудоного навчання* в старших (9—10) класах з метою підготовки учнів до виробничої діяльності. Введено 1958 відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР». За постановою ЦК КІРС і Ради Міністрів СРСР «Про часткову зміну в трудовій підготовці в середній загальноосвітній школі» (1966) серед. загальноосвіт. школа має давати заг. і політех. освіту та забезпечити трудове виховання. Щоб ознайомити учнів з трудовими процесами і змістом праці робітників на підприємствах, підготувати їх до свідомого вибору професії та навчити початковим навич-



До ст. Волчок Марко.

Ілюстрації українських художників
до творів Марка Вовчка:

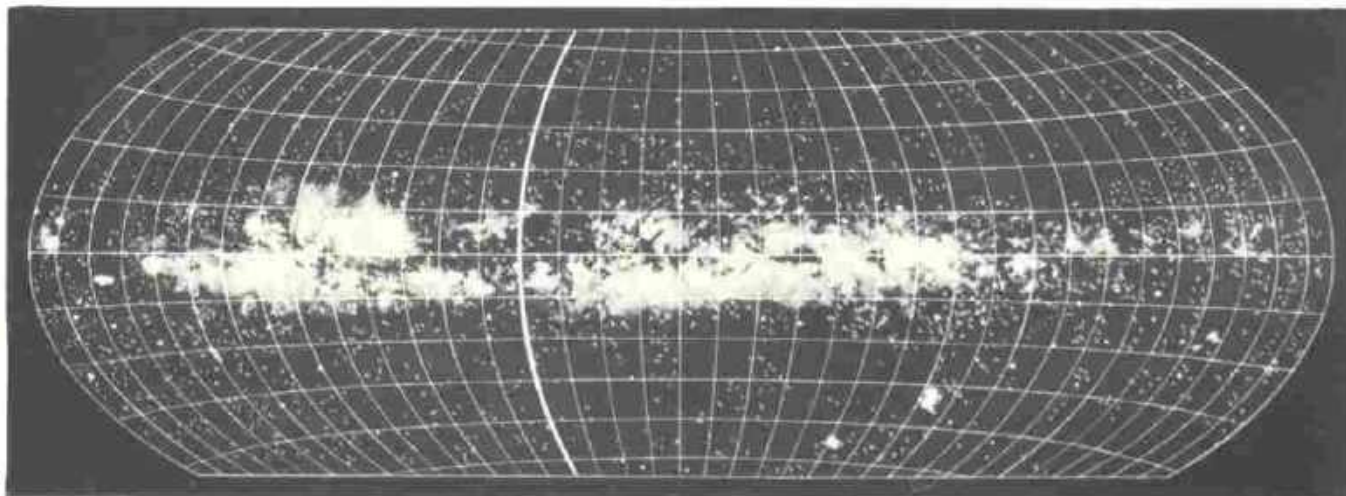
1. «Чумак». К. О. Трутовський. 1860.
2. «Свекруха». М. Г. Дерев'як. 1958.
3. «Два сини». С. Т. Адамович. 1965.
4. «Записки причетника».
А. Д. Базиленко. 1957.
5. «Козачка». М. І. Іванов. 1955.
6. «Кармелюк». Ф. Т. Глушук. 1955.
7. «Викуп». В. А. Ульянова. 1977.
8. «Інститутка». З. Ш. Толкачов. 1935.



1
2
3

4
5

6
7
8



До ст. Галактики.

1. Молочний Шлях на небозоді. 2. Частина Молочного Шляху в сузір'ї Змієносця. 3. Кульове скупчення зір.

До ст. Галактики.

4. Спіральна галактика в сузір'ї Волосся Вероніки, видима з ребра. 5. Велика спіральна туманність у сузір'ї Андромеди. 6. Неправильна галактика — Велика Магелланова Хмара.



кам праці за обраною професією. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР з 1974 створюються *міжшкільні навчально-виробничі комбінати* трудового навчання і професійної орієнтації учнів. У 1977 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці», зумовлену зростаючими вимогами сусп. виробництва і науково-тех. прогресу. На В. н. в 9—10 класах серед. шкіл УРСР за навч. планом визначено 4 години на тиждень і 132 години для літньої навч.-виробничої практики в 9 класах. Система В. н. поєднує теоретичні і практичні заняття. Після закінчення В. н. учні можуть складати кваліфікаційні іспити. Ті, що успішно витримали їх, одержують свідоцтво про присвоєння виробничої кваліфікації. У 1976/77 навч. р. в УРСР працювало 4,5 тис. серед. шкіл з виробничим навчанням.

В.М. Мадзігон,
Д.М. Тянопольський.

ВІРИБНИЙ ЦИКЛ — період перебування предметів праці у виробничому процесі — від першої виробничої операції до одержання готової продукції. Складається з часу, потрібного для технологічних операцій, підготовки заклочних робіт, природних процесів, тех. контролю, транспортування предметів праці (робочий період) і часу міжопераційних (міжопераційний період) та міжзмінних (напр., вихідні й святкові дні) і внутрішньозмінних (обід, відпочинок на важких роботах тощо) перерв. Скорочення В. ц. прискорює випуск продукції та сприяє кращому використанню виробничих фондів і прискоренню оборотності оборотних засобів. Найважливішими факторами скорочення В. ц. є впровадження передової технології та автоматизації виробничих процесів.

ВІРИБНИЧІ ВІДНОСИНИ — суспільні відносини між людьми, що виникають у процесі матеріального виробництва. Вони охоплюють також сферу розподілу, обміну та споживання. Тип В. в. зумовлюється формами власності на засоби виробн., залежить від рівня розвитку *продуктивних сил*. У суспільстві, де засоби виробн. перебувають у приватній власності, В. в. мають антагоністичний характер, являють собою відносини експлуатації трудящих, які позбавлені засобів виробн. В соціалістичному суспільстві, заснованому на сусп. власності (див. *Соціалістична власність*) на засоби виробн., В. в. є відносинами співробітництва та взаємної допомоги вільних від експлуатації, рівноправних людей. Розвиток соціалістичних В. в. і переростання їх у комуністичні відбувається на основі створення *матеріально-технічної бази комунізму*. В. в. є формою розвитку продуктивних сил і разом вони становлять дві сторони кожного *способу виробництва*. Якщо В. в. відповідають характерові й рівню продуктивних сил, створюється простір для піднесення останніх (див. *Відповідності виробничих*

відносин характерові й рівню продуктивних сил закон) і, навпаки, відставання В. в. гальмує розвиток продуктивних сил. В. в. становлять екон. базис суспільства, на якому вирастає сусп. надбудова (див. *Базис і надбудова*). Вони визначають відносини класів, націй даного суспільства, його *ідеологію*, право, мораль тощо.

А.К. Покритан.
ВІРИБНИЧІ ОБ'ЄДНАННЯ — єдиний виробничо-господарський комплекс, до складу якого входять заводи, фабрики, науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні та інші виробничі організації, пов'язані між собою виробничими зв'язками і централізованим обслуговуючим виробництвом. В СРСР виробничі одиниці, що входять до складу В. о., не є юрид. особою і на них не поширюється Положення про *соціалістичне державне виробн. підприємство*. Виникнення В. о. зумовлене зростанням масштабів виробн., прискореними темпами *науково-технічного прогресу*, вдосконаленням форм управління. В. о. в країні почали створюватися у 60-х рр. у вигляді фірм. В. о. як осн. (первинна) ланка пром.-сті діє на основі поєднання централізованого керівництва з госп. самостійністю та ініціативою згідно з Положенням про виробничі об'єднання (комбінати), затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР від 27.III 1974. В. о. можуть входити до складу всесоюзних або респ. *промислових об'єднань*. Очолює В. о. генеральний директор або директор. На правах консультативного органу існує *рада директорів*, куди входять керівники всіх виробничих одиниць. Осн. завдання В. о.: розвиток і вдосконалення виробн. для найповнішого задоволення потреб нар. г-ва і населення в різних видах продукції; розробка оптимальних планів; виконання завдань по виробн. продукції та ін. показників держ. плану. В. о. (комбінат) на основі використання досягнень науки, техніки і передового досвіду забезпечує раціональну організацію виробн., високу якість вироблюваної продукції, всебічне підвищення продуктивності праці та ефективності виробн. шляхом концентрації, спеціалізації, кооперування і комбінування виробн., максимального використання внутр. резервів, комплексного використання сировини, впровадження прогресивних технологічних процесів і систем управління ними. В. о. здійснює раціональне використання й підвищення ефективності капітальних вкладень, скорочення строків і зниження собівартості будівництва, введення в дію виробничих потужностей і повне використання їх. В. о. відповідає за виконання зобов'язань по поставках продукції згідно з договорами і замовленнями — нарами зовн.-торг. організацій; за вдосконалення планування, управління, впровадження *наукової організації праці*; за здійснення заходів по соціальному розвитку колективу, створення найбільш сприятливих умов праці. В. о. існують і в ін. соціалістичних

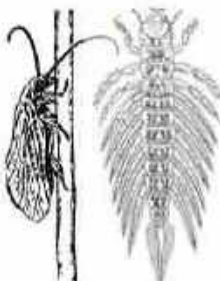
країнах; формуються за принципом технологічної однорідності або послідовності технологічного процесу, єдиної сировинної бази. Див. також *Науково-виробничі об'єднання*.

Лит.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; О некоторых мероприятиях по дальнейшему совершенствованию управления промышленностью. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 2 марта 1973 г. «Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик», 1973, № 7; Об утверждении Положения о производственном объединении (комбинате). Постановление Совета Министров СССР от 27 марта 1974 г. «Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик», 1974, № 8; Андрианов Н. И. Правовые вопросы деятельности производственных объединений. К., 1977; Силенко В. О. Развитие производственных объединений. М., 1977; Субоцкий Ю. В. Развитие объединений в промышленности. М., 1977.

Г. І. Манцуров.

ВІРИБНИЧО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ — економічні взаємовідносини між територіально розділеними виробниками — підприємствами, об'єднаннями, галузями, *територіально-виробничими комплексами*, економічними районами та країнами. В.-т. з. виникають і розвиваються на основі сусп., зокрема геогр., *поділу праці* для забезпечення ефективності сусп. виробн. і постачання населенню предметів споживання, досягнення мінімуму нар.-госп. затрат на виробн. і доставку споживачам продукції. В СРСР такі зв'язки здійснюються за єдиним нар.-госп. планом. В.-т. з. бувають по постачанню і збуту сировини, палива, комплектуючих деталей машин і устаткування (поставки по кооперуванню) та ін. компонентів виробн., а також по обміну готовою продукцією. Розрізняють внутрішньогалузеві та міжгалузеві зв'язки; за тер. організацією кожний вид зв'язків може бути внутрішньорайонним (у межах пром. вузла, області) або міжрайонним. До останнього типу належать і міжреспубліканські та міжнар. В.-т. з. В умовах розвинутого соціалізму, зростаючих масштабів виробн., поглиблення спеціалізації та комплексного розвитку екон. районів, дальшої концентрації пром.-сті і створення об'єднань, *агропромислової інтеграції* широкого розвитку набувають усі види В.-т. з.; характерним є планомірне поєднання внутрішньорайонних зв'язків з міжрайонними. Розвиток В.-т. з. відбувається на основі всеосяжної спеціалізації районів з використанням їхніх сприятливих природних і екон. умов і ресурсів в інтересах *єдиного народно-господарського комплексу СРСР* і союзних республік у поєднанні з комплексним розвитком даного району. Цей тип зв'язків характеризується розгалуженістю і великими віддалами перевезень. УРСР має тісні В.-т. з. з усіма республіками і екон. районами країни і особливо з РРФСР, на яку припадає 2/3 вивозу і з якої в УРСР надходить 4/5 усіх вантажів ввезу (див. карту, с. 242). В.-т. з.

ВИРОВНИЧО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ



сприяють піднесенню економіки всіх республік і є вираженням взаємодопомоги братніх народів у комуністич. будівництві. Рішеннями XXV з'їзду КПРС передбачено даліше нарощування екон. потенціалу сх. районів країни й підвищення їхньої ролі в загальносоюз. виробн., формування там нових територіально-виробничих комплексів і промислових вузлів; обмеження зростання великих міст і розвиток економічно перспективних малих і середніх міст; вказано на необхідність раціоналізації транспортно-екон. зв'язків, розвитку магістральних транс. комунікацій, спорудження нафто- і газопроводів з пн.-зх. районів Сибіру і Серед. Азії в Європ. частину СРСР і до нафтопереробних заводів сх. районів. Велике значення для раціоналізації В-т. з. має поліпшення планування їх, зокрема застосування методів оптимального планування. В-т. з. між соціалістичними країнами розвиваються на основі міжнародного соціалістичного поділу праці, розвитку соціалістичної економічної інтеграції.

В капіталістичних країнах В.-т. з. мають стихійний характер і підпорядковані ринковій кон'юктурі, гонитві за надприбутками монополій.

Л. М. Коваченко

ВИРОБНИЧО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ (ВТК) — економічно доцільні територіальні поєднання виробничих підприємств і їхніх систем. Об'єктивними основами формування ВТК є високий рівень розвитку *продуктивних сил*, усуцільнення *в територіальну концентрацію виробництва*. Процеси утворення ВТК нерозривно пов'язані з сусп., особливо *тер., поділом праці*. Осн. рушійною силою цих процесів є *науково-технічний прогрес*, який зумовлює виникнення нових виробництв та їхню інтеграцію з уже існуючими. За соціалізму сусп. власність, єдине наук. управління нац. г-вом

відкривають широкі можливості для цілеспрямованого формування ВТК різних масштабів і типів. В країні сформувалася єдиний *національно-господарський комплекс РСРС*, який складається з тісної пов'язаних між собою тер., багатогалузевих і спеціалізованих ВТК. Виробничо-тер. комплекси поділяють на *територіально-виробничі комплекси* і *виробничо-територіальні системи*. Див. також *Виробничо-територіальні зв'язки*.

М.М. Паламарчук.

ВИРОБНИЧО - ТЕРИТОРІАЛЬНІ СИСТЕМИ — сукупність виробничих підприємств, що характеризуються тісним взаємопов'язаним функціонуванням на основі інтеграції і певної територіальної єдності; один з типів *виробничо-територіальних комплексів*. В.т. с. — явище розміщення продуктивних сил в умовах широкого розвитку процесів усупільнення виробл. — спеціалізації, концентрації, кооперування, встановлення прямих виробничих зв'язків між підприємствами. В умовах високого розвитку продуктивних сил взаємопов'язане функціонування підприємств поширюється на великій території. В економіці розвинутого соціалізму тер. взаємозв'язки підприємств зростають, В.т. с. пов'язуються між собою в системи більших масштабів, розвивається тенденція до об'єднання ланок матеріального виробл. всієї країни в єдину В.т. с. В СРСР сформувалась єдина трансп. система, значна територія охоплена єдиною електроенергетичною системою тощо. Масштаби створення В.т. с. розширюються в результаті здійснення рішень КПРС про посилення концентрації і кооперування виробництв, спеціалізації підприємств і раціоналізації госп. зв'язків між ними, створення великих об'єднань. Важливе значення має визначення оптимальної структури В.т. с. в галузевому, функціональному, тер. і організаційному

аспектах. В-т. с. розрізняють за спеціалізацією (маш.-буд., енергетичні, хім., агропромислові, лісопромислові тощо) і за видами терспільностей (елементарні, районні, міжрайонні, міждержавні). Формування раціональних В-т. с. дуже важливе для вдосконалення управління нар. г-вом, зокрема тер. планування і ритмічної діяльності пром. підприємств. Вони мають важливе значення для забезпечення комплексного екон. і соціального розвитку союзних і автономних республік, визначеного Конституцією СРСР, для встановлення тер. пропорцій г-ва, раціоналішого використання природних, трудових та ін. ресурсів, формування систем розселення з сприятливими умовами для життя і праці населення. *М. М. Павлаченко*

ВИРОДЖЕННЯ у квантовій механіці — подіяє в тому, що фізична величина квантової системи (електрона, атома, молекули, кристала) має однако-ве значення для різних її станів. Кількість незалежних *хвильових функцій*, що описують стани квантової системи з однаковим значенням даної характеристики, наз. *крайностю виродження*. Помістивши систему в зовн. поле, можна добитися зняття (повного або часткового) В. даної фіз. величини. Існування різних станів квантової системи з однаковим значенням енергії означає В. енерг. рівнів. Явище розщеплення енерг. рівнів (зняття В.) при накладанні на таку систему зовн. електр. поля має назву *Штарка явища*. Розщеплення енерг. рівнів квантової системи в магнітному полі відоме як *Зеемана явище*. Б. М. Нісінський

ВИРОДЛИВОСТІ людини і тварин — природжені порушення нормальної будови організму людини і тварин, які змінюють або роблять неможливим здійснення однієї чи багатьох його функцій. Нагромадженням відомостей про В. сприяв розвиток анатомії та експериментальної *ембріології*, зокрема праці вітчизн. учених — К. Ф. Вольфа, К. М. Бера, І. Я. Тура та ін. В. виникають внаслідок істотних порушень зародкового розвитку при несприятливих впливах на організм матері і плода деяких факторів зовн. середовища (іонізуючої енергії, травм, високої т-ри, різник заховорювань матері і плода тощо). Розрізняють В. одиночні та множинні. До одиночних В. належать вади розвитку окремих органів або частин тіла (кінцівок, черепа, головного мозку, серця, статевої системи та ін.). Ці органи за певних умов розвиваються ненормально або їх зовсім немає. Можливі і В. найчастіше виникають внаслідок ненормального розвитку 2—3 одночасно запліднених яйцеклітин, рідше — 1, що поділялась на відокремлені частини. До цієї групи В. належать різні форми подвоєння частин організму (двоголові вродки, зрослені близнята тощо). Деякі типи В. досить ефективно лікують хірургічним шляхом. *Літ.*: Шахов С. Д. Аномалії розвитку зародків людини. К., 1950; Мехенина Е. П. Врожденные уродства. К., 1974.

ВІРОК — рішення суду першої інстанції про винність (див. *Вина*) чи невинність підсудного і про застосування або незастосування до нього *покарання*. Ст. 160 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 158 Конституції УРСР) визначає, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за В. суду й відповідно до закону. В. є актом соціалістичного правосуддя, яким рад. д-ва дає громадсько-політ. оцінку даному злочині і особі, яка його скоїла. В. постановляється ім'ям республіки, на території якої його винесено, а В. Верховного Суду СРСР та військ. трибуналів — ім'ям Союзу РСР. В. має точно відповідати вимогам кримінально-процесуального і кримінального законодавства, бути законним, справедливим, мотивованим, ґрунтуватися на доказах, розглянутих у суд засіданні, з тим, щоб усі зроблені в ньому висновки відповідали істині. В. суду може бути обвинувальним або виправдальним. В разі обвинувального В. суд признає підсудного покарання, передбачене відповідною статтею кримінального кодексу. Виправдальний В. повністю реабілітує підсудного. Аналогічні, за деякими винятками, правила, що стосуються характеру, видів, порядку постановлення В., визначені законодавством европ. соціалістичних країн. Див. також *Виконання вироку*.

М. І. Бажанов.

ВИСАДКА в металообробці — обробка металів тиском, що полягає в *осадці* лише частини заготовки, щоб створити на цій частині потовщення, зменшивши водночас її довжину. При куванні (в індивідуальному і дрібносерійному виробн.) В. піддають нагрітій заготовці, застосовуючи кувальні молоти і преси (див. *Кувальна машина*). В разі штампування (в серійному і масовому виробн.) заготовки (нагріті або холодні) обробляють у штампах на горизонтально-кувальних машинах, *холодно-висадних автоматах*, кривошипних і гвинтових пресах, електровисадних машинах. Така В. відзначається високою продуктивністю (30—800 виробів за хвилину), забезпечує добру макроструктуру, високу точність обробки (4—3-го класів) і чистоту поверхні (6—8-го класів). Висадкою виготовляють вироби типу стрижень з потовщенням (на кінці або посередині) — вали, осі з фланцями, болти тощо.

В. В. Іващенко.

ВИСАДКОСАДИЛЬНА МАШИНА — машина для садіння висадків (коренів маточних цукрових буряків і моркви). В СРСР застосовують В. м. марки ВПУ-4. Її осн. вузли (розпушувачі, висаджувальні апарати, підйомні механізми і механізм приводу, бункер) змонтовані на рамі, яка спірається спереду на 2 металевих коліс, а ззаду — на 8 пневматичних коліс. На рамі садильного апарата прикріплено 2 диски з порожнистими конусами. Під час роботи В. м. розпушувачі утворюють борозни в ґрунті, а два робітники подають корені в конуси: конуси висаджу-

ють висадки в борозни, де їх засипають ґрунтом загортачі; ущільнюють цей ґрунт пневматичні колеса. Продуктивність В. м. — 0,5—1 га/год; агрегують її з тракторами Т-70С і Т-74.

ВИСАДНИКИ, підривники — обладнання, яке передає початковий вибуховий імпульс розривному зарядові боеприпасів (*ракетам, снарядам, бомбам, фугасам, торпедам, мінам, гранатам* та ін.). За принципом дії В. поділяються на ударні, дистанційні (піротехнічні, механічні, гідростатичні, електричні) і неконтактні (радіолокаційні, інфрачервоні, оптичні, акустичні, магнітні, гідродинамічні та ін.); за розташуванням у боеприпасі — на головні, донні, бокові та комбіновані. В. можуть спрацювати при зустрічі з ціллю, в районі цілі (в зоні її ураження), на заданій глибині під водою та в ін. умовах. В. виникли з розвитком підривної справи, створенням розривних снарядів (16 ст.).

ВИСАЧКІВСЬКИЙ ГОРБ — горбисте підняття на Придніпровській низовині, біля с. Висачок Лубенського р-ну Полтавської обл. УРСР. Походження пов'язане з переміщенням глибинних соляних мас (соляною тектонікою).

ВИСИП — різноманітні зміни шкіри і слизових оболонок у вигляді окремих або злитих один з одним елементів (плям, вузликів, пухирців, гноячків). В. виникає внаслідок впливу на організм різних факторів зовн. (різні фіз. та хім. подразнення шкіри) та внутр. (деякі інфекційні захворювання, інтоксикації, порушення обміну речовин, *алергії*, кропивниця тощо) середовища. В основі В. лежать переважно судинні порушення, запальні процеси і розлади пігментації. За характером, розміром, формою, кольором, локалізацією, консистенцією В. можна розпізнати захворювання.

ВИСИПНИЙ ТИФ — гостре інфекційне захворювання з групи *риккетсіозів*, спричинюване мікроорганізмом *риккетсією* Провачека. Уражає переважно нервову та судинну системи. Передається від хворої людини до здорової через вошу, яка ссе кров хворого. Після *інкубаційного періоду* (в середньому 14 днів) захворювання починається раптово. Ознаки: підвищення т-ри тіла до 38—39°, головний біль, безсоння, іноді потьмарення свідомості. На 5-й день захворювання на руках, животі, тулубі з'являється висип. У постановці діагнозу В. т. важливу роль відіграє метод *серодіагностики*. *Епідемія* В. т. спостерігаються найчастіше під час воєн, голоду. Багато зробив для вивчення В. т. укр. вчений О. О. Мочутковський, який ще 1876 дослідював на собі дові, що збудник В. т. міститься в крові хворих; ту саму думку висловлював його сучасник проф. Київ. ун-ту Г. М. Міх. Лікування В. т.: антибіотики, серцево-судинні та заспокійливі засоби, повноцінне харчування. *Профілактика*: дотримання правил особистої гігієни, знищення вошей. Спостереження за усіма, хто проживає

в епідемічному вогнищі. За епідемічними показаннями — *імунізація* (імунпрофілактика) живою *вакциною*.

Лит.: Заболотний Д. К. Висипний тиф. Х., 1931; Лобан К. М. Епідемічний сыпной тиф. В кн.: Руководство по инфекционным болезням. М., 1977. Б. Л. Угермов.

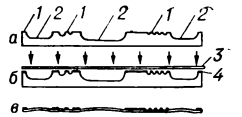
ВИСІВКИ — відходи борошномельного виробництва, до складу яких входять розтерті оболонки зерна і залишки борошна. Найбільше кормове значення мають В. пшеничні й житні. Пшеничні висівки — високопоживний дієтичний корм для тварин, особливо молодняка, лактуючих і вагітних самок. В 1 кг пшеничних В. міститься 0,78 корм. од. і 113 г перетравного протеїну. Добова даванка В. коровам — до 6 кг, свиням — 2 кг.

ВИСІВКОВИДНИЙ ЛИШАЙ, різноколірний лишай — хвороба шкіри, спричинювана грибом *Microsporon furfur*. Найчастіше спостерігається у виснажених людей та осіб, які надмірно пітніють. Уражає шкіру грудей, спини, шиї, плечей, де з'являються дрібні буровато-жовтого кольору плями, які поступово збільшуються, а їхня поверхня висівковидно лущиться. Захворювання, якщо його не лікувати, триває довго (десяти років), заразність невелика. Лікування — місцеве, засобами, що сприяють лущенню шкіри. *Профілактика*: ретельний догляд за шкірою, боротьба з пітливістю.

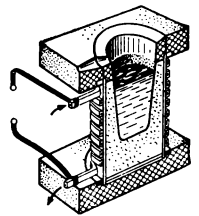
ВИСКОВА КІСТКА, скронева кістка — одна з парних кісток мозкового черепа (див. мал. до ст. *Череп*). Складається з 4 частин: кам'янистої (т. з. пірамідка, що входить до складу основи черепа), сосковидної, барабанної і лускавої. Пірамідка є вмістилищем *слуху органа* і органа рівноваги; через неї та поряд з нею проходять кровоносні судини і нерви (сонна артерія, яремна вена, 7—11-а пара черепномозкових нервів).

ВИСЛАННЯ — 1) Вид *покарання*, що полягає у видаленні засудженого з місця його проживання з заборонаю жити в певних місцевостях. За законом (в УРСР — ст. 28 КК УРСР) застосовується за *вироком* суду як основне і як додаткове покарання на строк від 2 до 5 років. В. не застосовується до осіб, які під час вчинення злочину не досягли 18 років. Засуджений до В. не пізніше 10 днів з дня вступу вироку в законну силу повинен залишити місцевість, в якій йому заборонено проживати, і за свій рахунок виїхати в ін. місцевість. В. передбачено законодавством більшості країн світу. 2) Примусове виделення *іноземця* за межі країни або якого-небудь її району за постановою компетентних органів влади у визначений строк. Таке В. є невід'ємним правом будь-якої д-ви. В СРСР та ін. соціалістичних країнах воно допускається, якщо діяльність іноземців порушує законні країни. Реакц. кола імперіалістичних д-в практикують В. прогресивних діячів, а також т. з. небажаних іноземців.

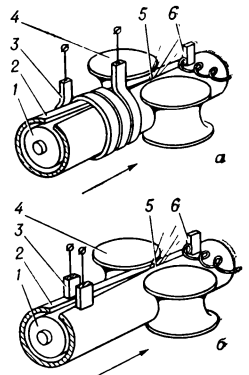
В. М. Бризгалов.



Високий друк:
а — друкарська форма без фарби; б — друкарська форма з фарбою; в — відбиток; 1 — виступаючий елемент; 2 — заглиблення; 3 — папір; 4 — шар фарби.



Високочастотна піч індукційна: стрілками показано вхід і вихід охолодної води.



Високочастотне зварювання труби:
а — з індукційним підведенням струму (1 — магнітопровід; 2 — заготовка; 3 — індуктор; 4 — валок зварювальної кліті; 5 — місце зварювання; 6 — різець, що знімає витиснений метал); б — з контактним підведенням струму (1 — магнітопровід; 2 — заготовка; 3 — зварювальний контакт; 4 — валок зварювальної кліті; 5 — місце зварювання; 6 — різець, що знімає витиснений метал); стрілкою показано напрям руху заготовки.

ВИСЛОКРИЛКОПОДІБНІ

ВИСЛОКРИЛКОПОДІБНІ (Megalopectera) — ряд комах. Мають дві пари перетинчастих крил (розмах 2—18 см) з рідкою сіткою жилок. Передньогруді рухомі. Ротові органи гризучі. Личинки живуть у воді, хижачки. Самі вони є кормом для риб. В. відкладають яйця і залягають на берегах водойм. У ряді 2 родини: вислокрилкові (Sialidae) і коридалові (Corydalidae). Поширені здебільшого в Пн. і Пд. Америці, в Австралії, на Тасманії й Мадагаскарі, в СРСР — 4 види, з них найбільш поширена (у т. ч. й на території УРСР) вислокрилка звичайна (Sialis lutaria). Іл. с. 242.

ВИСЛОЦЬКИЙ Дмитро Федорович (4.XI 1888, с. Лабова, тепер ПНР — 27.XII 1968, Львів) — діяч української прогресивної еміграції. За виступи проти соціального та нац. гніту зазнав переслідування з боку австро-угор. реакції та бурж. урядів Польщі й Чехословаччини. В 1916 на судовому процесі у Відні його було засуджено до смертної кари (згодом амністовано). З 1922 жив у Канаді і США. Засновник «Лемко-Союзу», протягом тривалого часу — редактор газ. «Лемко», а пізніше — «Карпатська Русь» (виступав під псевдонімом Батько Гулянка). Автор статей, оповідань, нарисів, віршів і п'єс на лемківському діалекті. Після відвідання СРСР 1934 написав брошуру «Правда про Росію». З 1946 жив у СРСР.

В. Л. Чорний.

ВИСЛУГА РОКІВ — за рад. трудовим правом період трудової діяльності в деяких галузях народного господарства чи в окремих місцевостях на певних посадах, або за певною професією, який за відповідних умов дає працівникові право одержувати спеціальні пільги і переваги у вигляді заохочувальних виплат, додаткових відпусток і пенсій. Одноразова щорічна винагорода в певних розмірах за В. р. надається працівникам, зайнятим на підземних роботах, лісозаготівельних, лісосплавних і лісоперевалочних підприємствах та хімлісгоспах, на підприємствах Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі і прирівняних до них місцевостях, а також працівникам осн. підприємств найважливіших галузей важкої пром-сті. Розмір щорічної винагороди за В. р. залежить від тривалості трудової діяльності. Додаткові відпустки за В. р. встановлено для робітників, безпосередньо зайнятих на виробі. в гірничій, металург., машинобудівній, хім., текстильній і буд. матеріалів пром-сті, на великих будовах, водному і залізничному транспорті, для працівників лісової пром-сті і лісового г-ва. Пенсії за В. р. призначаються незалежно від стану здоров'я, віку, перерв у роботі працівникам освіти та охорони здоров'я, агрономам і ветеринарам, деяким категоріям артистів театрів та ін. театральновидовищних орг-цій і колективів; працівникам льотно-підйомного складу цивільної авіації, в т. ч. ДТСААФ, військовослужбовцям.

А. Р. Машук.

ВИСЛУХОВУВАННЯ

— метод мед. дослідження. Те саме, що й *аускультация*.

ВИСНАЖЕННЯ — стан, що характеризується зниженням функцій органів, систем або діяльності всього організму. Спричинюється дією надмірно сильних подразників, занадто інтенсивною або тривалою діяльністю без періодів спокою, достатніх для розвитку процесу відновлення, деякими захворюваннями. При здійсненні будь-якої функції організму посилюється розпад аденозинтрифосфорної кислоти (АТФ) з вивільненням енергії, яка при цьому й використовується. Перевищення витрат (АТФ) над її утворенням в організмі може призвести до В. Оскільки при роботі органів і систем зношуються їхні функціональні елементи, в основі відновлення яких лежить синтез нуклеїнових к-т і білків, то синтез недостатньої кількості цих речовин в організмі також спричинюється до В. Розвиткові В. сприяють стомлення, неправильне харчування та різні захворювання, а також недостатність функціональних навантажень на органи та системи. Лікування спрямоване на усунення причин виснаження.

ВИСОКА МОГИЛА — великий курган 2-ї половини 3 — початку 1-го тисячоліття до н. е. біля с. Балок Василівського р-ну Запорізької обл. Досліджений 1971. Курган вміщував 25 різночасних поховань *ямної культури, катакомбної культури* та кіммерійської культури. Інтерес становить поховання землероба 1-ї пол. 2-го тис. до н. е. В ньому знайдено дерев'яне рало (найдавніше з досі відомих орних знарядь на тер. Європи), крем'яні пластини, кам. шліфовані сокири і дерев'яну посудину. В похованнях військ. знаті кіммерійських племен 8—7 ст. до н. е. знайдено бронзові та залізні кинджали, золоту бляху від пояса, золоте окуття піхов кинджала, дерев'яну чашу, оздоблену золотими платівками на вінцях, золоту литу сережку, глиняний посуд, точильні бруски, мідний ніж, колчачи з бронзовими та кістяними наконечниками стріл.

В. І. Бідзіля.

ВИСОКИЙ — селище міського типу Харківського р-ну Харківської обл. УРСР. Залізнична ст. Октябрська. 16,8 тис. ж. (1977). Більшість населення працює на пром. підприємствах і в установах м. Харкова. 4 заг.-осв. школи, поліклініка, 3 дит. санаторії, будинок відпочинку. Будинок культури, 3 б-ки. Засн. 1903.

ВИСОКИЙ АТЛАС — хребет у гірській системі Атлас на Пн. Зх. Африки, в межах Марокко. Довж. бл. 700 км, вис. до 4165 м (г. Тубкаль). Складається з вапняків, гранітів, сланців. На схилах — ліси з вічнозелених дерев (оливкове і рожеве дерева, олеандр) та кам'яного дубу, зарості ялівцю: вище — луки.

ВИСОКИЙ ДРУК у поліграфії — спосіб друку, за яким фарба передається на папір (або ін. матеріал) друкарськими рельєф-

ними елементами, що височать над заглибленими елементами *друкарської форми*. В процесі друкування на *друкарських машинах* високого друку (плоскодрукарських і ротаційних) на виступаючі елементи друкарської форми безперервно (для кожного відбитка) наноситься спец. валиком фарба (в заглиблення вона не потрапляє через значну густину), а форма з фарбою послідовно притискується до паперу (мал., с. 243). Друк. форми В. д. виготовляють складанням (див. *Складальні процеси*), способами *стереотипії*, *цинкографії* або *ксилографії*. Застосовують також фотополімерні друкарські форми. Відбитки, виконані способом В. д., відзначаються чіткістю, різкістю і кольоровою насиченістю елементів зображення. В. д. застосовують для друкування газет, книг, багатокольорних репродукцій тощо. Див. також *Авто-*

ВИСОКИЙ ТАУЕРН — гірський хребет в Сх. Альпах, в межах Австрії. Довж. понад 120 км, вис. до 3797 м (г. Гросглокнер). Складений з гранітів і гнейсів. Багато льодовиків. На схилах — хвойні ліси, що з високою змінювані заростями чагарників та луками. Через В. Т. прокладено залізничний тунель.

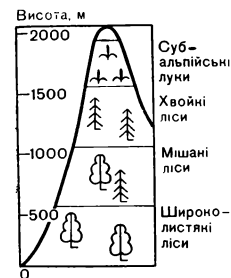
ВИСОВ Василь Федорович [30.IX (12.X) 1892, Вільнось — 25.IX 1969, Миколаїв] — російський рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1953). Спленічну діяльність почав 1912 в трупі М. Сивельникова. В 1915—1940 працював у театрах Мінська, Києва, Харкова, Москви, Баку, Одеси та ін. міст. У 1940—62 — в Микол. рос. драм. театрі ім. В. Чкалова. Ролі: Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Карандишев («Безприданниця» О. Островського), Забелін («Кремльські куранти» Погодіна), Лизогуб («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Юліан («Любов на світанні» Галана), Отелло (одномісний трагедія Шекспіра), Фігаро («Весілля Фігаро» Бомарше). Поставив спектаклі: «Аристократи» Погодіна, «Маскарад» Лермонтова. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Ф. Калайніков.

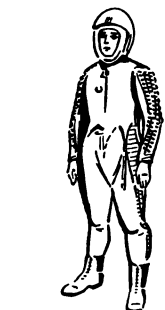
ВИСОКОВИЧ Володимир Костянтинович [16(28).I 1854, м. Гайсин, тепер Вінницької обл. — 13(26).V 1912, Київ] — український патологоанатом, бактеріолог і епідеміолог. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1876). З 1895 — професор Київ. ун-ту. Праці присвячені експериментальному вивченню інфекц. хвороб, *імунітету*. Разом з І. І. Мечниковим створив вчення про захисну *ретикuloендотеліальну систему*. Неодноразово очолював боротьбу з епідеміями чуми і холери в Харкові (1892), Бомбеї (Індія, 1896), Києві (1906), Одесі (1902, разом з Д. К. Заболотним; 1910).

ВИСОКОМІЦНА СТАЛЬ — сталь, що відзначається високою (до 1500 МПа, або 150 кгс/мм²) міцністю. Належить до легированих конструкційних сталей (див. *Конструкційні матеріали*). Міцність

Висота в геометрії. Висота трикутника (1), трапеції (3) та зрізаного конуса (4)



Висотна поясистість в Українських Карпатах (північні схили).



Висотно-компенсуючий костюм.

сталі підвищується внаслідок *мартенситного перетворення, наклепу, утворення твердих розчинів* тощо. Звичайно В. с. одержують комбінуванням способів зміцнення. Для поліпшення властивостей деякі В. с. виплавають з чистої шихти, піддають вакуумуванню (див. *Вакумування сталі*) і термомеханічній обробці. Мартенситностаріючі сталі зміцнюються внаслідок мартенситного перетворення при *гартуванні* і особливо — дисперсійного тверднення при відпуску. Крім високої міцності, вони відзначаються значною в'язкістю. З В. с. виготовляють валли, шестерні, муфти тощо.

О. П. Гуляєв.
ВИСОКОМІЦНИЙ ЧАВУН — чавун з кулястим графітом — чавун, що відзначається високими міцністю і пластичністю. Розрізняють В. ч. феритний (див. *Ферит*), феритоперлітний, перлітний (див. *Перліт* у металознавстві), аустенітний (див. *Аустеніт*), трооститний (див. *Троостит*), мартенситний (див. *Мартенсит*) та ін. Наявність кулястого графіту, який одержують *модифікуванням* рідкого чавуну магнієм, церієм, ітрієм тощо, незначна кількість сірки та ін. домішок зумовлюють високі міцнісні (границя міцності на розтяг 400—1500 МПа, або 40—150 кгс/мм²) і пластичні властивості (вдовження 2—30%, ударна в'язкість 150—1500 кДж/м², або 1,5—15 кгс·м/см²). В. ч. відзначається також значними стійкістю проти зношування, корозійною стійкістю, технологічністю і високими ливарними властивостями. Добре піддається мех. обробці. З В. ч. виготовляють поршніві кільця, гільзи, шестерні, деталі двигунів, компресорів, виливний, прокатні валки, труби тощо. В. ч. використовують замість сталі, сірого і ковкого чавунів, деяких кольорових сплавів.

М. В. Волощенко.
ВИСОКОМОЛЕКУЛЯРНІ СПОЛУКИ — органічні та неорганічні речовини, що їх молекули побудовані у вигляді ланцюгів з великої кількості малих структурно схожих або однорідних ланок, з'єднаних між собою ковалентними зв'язками. Залежно від хім. складу В. с. поділяють на карбонланцюгові (в основному ланцюгу містяться тільки атоми вуглецю), гетероланцюгові (в ланцюгу, крім атомів вуглецю, є атоми кисню, азоту, сірки, фосфору), елементарноорганічні (в ланцюгу — атоми кремнію і кисню, а також можуть бути атоми бору, алюмінію, титану, нікелю тощо). Молекули В. с. мають лінійну або розгалужену будову. Властивості В. с. залежать від їхнього складу, структури і мол. маси. Гетероланцюгові В. с. гідролізуються к-тами або лугами, а для карбонланцюгових В. с. такі реакції не характерні. В. с. з лінійною структурою здебільшого розчинні в органічних речовинах, плавляться, утворюють міцні волокна і плівки; вони пластичні й еластичні. Елементарноорганічні В. с. відзначаються жаростійкістю, негорючістю, морозостійкістю та ін. властивостями. В. с. добувають з природних продуктів або синтезом з

низькомолекулярних сполук — мономерів за допомогою реакцій *полімеризації* і *поліконденсації*. Окремі види синтетичних В. с. (*полімерів*) дуже легкі, мають високу мех. міцність та хім. стійкість, цінні оптичні та тепло-, звуко- і електроізоляційні властивості. Практичне застосування мають В. с. з мол. м. 5000—1 000 000. З В. с. виробляють *пластичні маси*, штучні волокна, лаки, електроізоляційні і будівельні матеріали. Окрему групу становлять природні В. с. — *целюлоза, крохмаль, білки, нуклеїнові кислоти* та ін. Див.: Лосев И. П., Троицкая Е. Б. Химия синтетических полимеров. М., 1971; Оудан Дж. Основы химии полимеров. Пер. с англ. М., 1974.

К. Я. Матковський.
ВИСОКОПІЛЛЯ — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 4,6 тис. ж. (1977). Засн. 1869 під назвою Кронау. З 1915 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 В. — с-ще міськ. типу. Маслоробний, цегельний, комбікормовий з-д, харчовий та хлібопродуктів комбінат, райсільгосптехніка, міжколгоспна буд. орг-ція, будинок побуту. Гри заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ВИСОКОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Херсонської обл. УРСР. Утворений 1926. Пл. бл. 0,7 тис. км². Нас. 20,6 тис. чол. (1977). В районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 10 сільським Радам народних депутатів. Центр — смт *Високопілля*. В. р. розташований на Пн. *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: вапняк, боксити, пісок. Гол. річка — *Ігульця*. Ґрунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: високопільський маслоробний, комбікормовий з-д, харч. комбінат. Працює будинок побуту (*Високопілля*). Площа с.-г. угідь 1977 становила 61,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, соняшник, ріпчина, баштанні та овочеві (помідори, огірки). Розвинуте садівництво. Тваринництво спеціалізується на виробн. молока, м'яса, яєць, вовни, розводять тутового шовкопряду. У В. р. — 12 колгоспів, відомі велике господарство «Високопільське», райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні



станції: *Високопілля* та *Блакитне*. Автошлях — 154 км, у т. ч. з твердим покриттям — 144 км. У районі — 21 заг.-осв. та музична школи, в с. *Архангельському* сіль. профес.-тех. уч-ще (одне з найстаріших на Україні; засн. 1884), 26 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 11 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 34 кіноустановки, 23 бібліотеки.

В. П. Дяконенко.
ВИСОКОСНИЙ РІК — календарний рік, який складається з 366 діб (на одну добу більший від звичайного). В. р. є рік, число якого ділиться на 4 без остачі (напр., 1876, 1972), за винятком тих років, що їхнє число закінчується 2 нулями, але не ділиться на 400 (напр., 1300, 1900). Див. також *Рік, Календар*.

ВИСОКОЧАСТОТНА ПІЧ — індукційна електрична піч, що живиться від генератора високої частоти (понад 10⁴ Гц). У таких печах плавлять і спікають різні матеріали, нагрівають заготовки для кування, штампування та ін. технологічних операцій. Іл. с. 243.

ВИСОКОЧАСТОТНЕ ЗВАРЮВАННЯ — зварювання з нагріванням металів або пластмас струмами високої частоти. Розрізняють В. з. металів тиском і плавленням; безперервно послідовне (шовне) і одночасне. Зварювання тиском буває власне високочастотне (радіочастотне) з індукційним або контактним підведенням струму (найпоширеніше) і високочастотне індукційне. При високочастотному (радіочастотному) шовному зварюванні використовується ефект близькості — витиснення аустрично напрямлених струмів на зварювані поверхні. Створене струмом високочастотне магнітне поле проникає в проміжок між кромками, які оплавляються і стискаються. Швидкість процесу 1 м/сек і більше; робочі частоти 0,01, 0,44 і 1,76 МГц. Таким способом зварюють сплави заліза, алюмінію, міді тощо. Застосовують його у виробн. труб, кабелів, балок, для з'єднання листів, стрічок тощо. Високочастотне індукційне зварювання полягає у глибинному індукційному нагріві зварюваних торців і стискуванні. З'єднують таким способом маловуглецеві і низьколеговані сталі. Використовують його для стикування труб, де зберігається внутр. переріз. При В. з. плавленням (безперервно послідовним або одночасним) відносять до сумісного оплавлення спец. пристроєм (індуктором) відігнутих або невідігнутих кромок заготовок. Цим способом виготовляють корпуси металевих виробів, з'єднують труби з листами. Пластмаси зварюють, нагріваючи їх в змінному електр. полі робочого конденсатора (див. *Діелектричний нагрів*), що є водночас і зварювальним пресом. Таким способом В. з. виготовляють вироби з листових і плівкових термопластиків. Іл. с. 243.

Ю. М. Скачко.
ВИСОКОЧАСТОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК — зв'язок за допомогою струмів високої частоти; вид *електрозв'язку*. Вперше (20-і рр. 20 ст.) почав застосовуватись для *радіотелеграфного зв'язку*, згодом для



В. Ф. Високов.



В. К. Високович.



С. Висоцька.

ВИСОКОЧАСТОТНИЙ НАГРІВ

зв'язку ін. видів по повітряних, кабельних і радіорелейних лініях (див. *Радіорелейний зв'язок*) з використанням модуляторів (перетворювачів сигналів низької частоти на високочастотні), демодуляторів, фільтрів електричних тощо. Допускає одночасне і незалежне передавання по одній лінії зв'язку багатьох повідомлень, напр. по одній кабельній лінії 1920, 3600 і 10 800 телефонних розмов (див. також *Багатоканальний зв'язок*), дає змогу встановлювати зв'язок на велику відстань і високої якості. В. з. застосовують у телефонному і телеграфному зв'язку, в *передачі даних*. Ним користуються на міжміських, внутрішньообласних і внутрішньорайонних лініях, а також на міських лініях для зв'язку між окремими міськими автом. телефонними станціями.

ВИСОКОЧАСТОТНИЙ НАГРІВ — нагрів матеріалів струмами високої частоти. Розрізняють В. н. діелектричний (див. *Діелектричний нагрів*) та індукційний (див. *Індукційний нагрів*).

ВИСОКОШВИДКІСНЕ КІНОЗНІМАННЯ — кінознімання з швидкістю понад 300 кадрів на секунду. В. к. проводять на плівку, що рівномірно рухається, або на нерухому плівку при переміщенні зображення (на відміну від *швидкісного кінознімання* на плівку, що переміщується уривчасто). Розрізняють кадрове і безкадрове В. к. При кадровому В. к. зображення фіксують у вигляді серії послідовних кадрів. Найпоширенішим кадровим В. к. на рухому плівку є знімання з оптичною компенсацією. За цим способом, щоб уникнути нечіткості оптичного зображення під час експонування (див. *Експозиція*), його зміщують в напрямку руху плівки за допомогою оптичних пристроїв. Є також В. к. з мінімальним часом експозиції, при якому плівка не встигає помітно просушитись (знімання з імпульсним освітленням, шліпінними апаратами та комбіноване). При безкадровому В. к. зображення фіксують на рухомій плівці безперервно, без поділу на кадри, у вигляді розгортки оптичної. За цим способом використовують спец. камери, де в умовах взаємного зміщення оптичного зображення і плівки фотогр. способом фіксують зміну або рух об'єкта в межах шліпін. За допомогою В. к. досліджують швидкі рухи об'єктів та швидкоплинні процеси в балістиці, зоології, ботаніці, медицині та ін. Див. також *Надшвидкісне кінознімання*.

ВИСОТА в геометрії — відрізок перпендикуляра h , опущеного з вершини геометричної фігури (напр., *трикутника*, *піраміди*, *конуса*) на її основу або на продовження основи, а також його довжина. В. *трапеції*, *призми*, *циліндра*, *кульового шару* (див. *Куля*), *зрізаної піраміди*, *зрізаного конуса* — відстань між їхніми основами. Іл. с. 244.

ВИСОТА ЗВУКУ — якість музичного, тобто періодичного або майже періодичного звуку, яка визнача-

ється людиною на слух і залежить в основному від частоти коливань — чим більша частота, тим вищий тон (висота) звуку. Висота складних звуків визначається частотою осн. тону, тобто коливаннями найменшої частоти. В невеликих межах В. з. залежить від гучності звуку і тембру.

ВИСОТА СВІТЛА — одна з координат небесних в горизонтальній системі: кут між напрямом на світило і площиною математичного горизонту.

ВИСОТНА ПОЯСНИСТЬ — закономірна зміна геогр. ландшафтів утворах залежно від висоти. Найчастіше виявляється в змінах клімату, ґрунтів і рослинності, подібних до змін у ландшафтах широтних зонах (див. *Зональність географічна*). Характер висот. поясності насаперед залежить від положення гір у системі широтних зон, висоти гір, експозиції схилів тощо. Ландшафт нижнього висотного поясу звичайно є типовим для широтної зони, в межах якої лежить відповідна гірська країна. Іл. с. 244.

ВИСОТНА ХВОРОБА — захворювання, що виникає внаслідок зменшення насиченості артеріальної крові киснем (кисневого голодування — *гіпоксії*), зумовленого значним і швидким зниженням парціального (часткового) тиску кисню у вдихуваному повітрі. Спостерігається у людей при сходженні на гірські висоти, висотних польотах або підйомах в барокамерах та ін. Розвиток її пов'язаний з порушенням функцій окремих органів і в першу чергу вищих відділів центральної нервової системи. Перебіг В. х. гострий; виникають головний біль, нудота, блювання, психічні розлади, запаморочення, іноді непритомність. В. х. розвивається дуже швидко і відразу після підйому на велику висоту (за кілька хвилин або секунд). Від В. х. треба відрізняти *гірську хворобу*. Лікування — спуск з висоти, спокій, серцеві засоби, міцний чай, кава, в тяжких випадках — вдихання кисню. Профілактика — тренування до висотних польотів, використання кисневих приладів, *акліматизація*.

ВИСОТНО - КОМПЕНСУЮЧИЙ КОСТЮМ — костюм, що захищає льотчика від згубної дії швидкого барометричного тиску (в разі порушення герметичності кабіни або катапультування) на висоті понад 12 км. Являє собою комбінезон з кисневою маскою або герметичним шоломом, по боках якого розміщені натяжні пристрої з гумовими пневматичними камерами всередині. В аварійній ситуації в камери з спеціального балона на борту літака або з парашютного пристрою надходить кисень, вони розправляються і щільно нагнітують тканину, створюючи на поверхні тіла льотчика протитиск, який зрівнює залишковий тиск кисню в організмі В.-к. використовують і як протиперевантажувальний костюм. Іл. с. 244.

ВИСОТОМІР авіаційний — прилад, яким вимірюють висоту польоту літального апарата. Розрізняють В. барометричні і радіоло-

каційні (див. *Радіовисотомір*). Принцип дії барометричного В. (мал.) ґрунтується на вимірюванні статичного атм. тиску, що його сприймає анероїдна коробка і, деформуючись, повертає стрілку прилада. Спец. ручкою В. можна встановлювати на показання абс. висоти (над рівнем моря), відносної висоти (над місцем зльоту) і справжньої висоти (над місцевістю, де знаходиться літальний апарат). Похибка В. на нульовій висоті становить 5–10 м, на висоті 10 тис. м — 50 ± 100 м.

ВИСОЦЬКА (Wysocka) Станіслава (7.V. 1877, Варшава — 17.I. 1941, там же) — польська актриса, режисер, педагог. Сценічну діяльність почала 1895 в Петербурзі. У 1914–19 жила і працювала в Києві. Організувала тут польсь. експериментальний театр «Студія», в якому 1916–18 поставила спектаклі: «Баладина» Словацького, «Сестра Беатріса» Метерлінка, «Примари» Ібсена, «Сід» Корнелія та ін. Згодом у театрах Познані, Варшави, Кракова, Лодзі грала головні ролі у п'єсах Горького, Толстого, Чехова, Ібсена, Словацького, Софокла. Була послідовницею творчих принципів К. С. Станіславського. Портрет с. 245.

Лит.: Івашкевич Я. Театр «Студія» Станіслави Wysockiej в Києві. В кн.: Вопросы театра. М., 1965.

ВИСОЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура кінця бронзового — початку залізного віку (10–6 ст. до н. е.), пам'ятки якої поширені на тер. Львів і Тернопільської обл. Віділена в 30-х рр. 20 ст. Назва походить від с. Висоцького (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.), поблизу якого досліджувалися могильники цієї культури. Відомі неукріплені поселення з напівземлянковими жителями, могильники і скарби металевих виробів В. к. Для поховального обряду характерні трупопокладання (відомі й трупоспалення). Під час розкопок В. к. знайдено ліпний глиняний посуд, глиняні скульптурні зображення птахів, вироби з бронзи і заліза, кам'яні знаряддя праці й предмети озброєння. Осн. заняття носіїв В. к. — землеробство та скотарство. Вони жили первіснообщинним ладом, що був на стадії розкладу. Іл. с. 249.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

ВИСОЦЬКИЙ (Wysocki) Валерій (4.VI 1835, Радомське, поблизу Лодзі — 12.X 1907, Львів) — польський співак (бас) і вокальний педагог. Навчався у Варшаві. В 1861 дебютував в Одесі, удосконалював своє мистецтво в Мілані. З 1863 виступав у різних містах Італії. З 1868 викладав спів у Львові в приватних школах, з 1885 — професор Львів. консерваторії. Серед його учнів — О. Мишуга, Я. Королевич-Вайдова, С. Крушельницька та ін. Партії: Дон Базілю («Севільський цирюльник» Россіні), Ораві («Норма» Белліні) та ін.

ВИСОЦЬКИЙ (Wysocki) Владзімеж (1846, с. Романів, тепер Рожненського р-ну Волинської обл. — 11.VIII 1894, Київ) — польський поет. Майже все життя пра-



Г. М. Висоцький.



М. К. Висоцький.



О. С. Висоцький.



С. Висняський.

ВИСТАВКА ДОСЯГНЕНЬ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР

цював у Києві. Був віце-президентом Київ. тех. г-ва. Твори В. пройняті любов'ю до України. В істор. поемі «Ляха» (1883) відтворив боротьбу укр. і польс. народів проти татар, у поемі «Оксана» — події, що відбувалися на Правобережній Україні під час польс. визвольного повстання 1863—64. У збірках «Нові дні» (1884), «Всі за одного» (1887), «Сатири і байки» (1894) змалював побут польс. шляхти на Україні, висміював окремі сторони її життя. Творчість В. високо цінували І. Франко, Е. Ожешко.

В. Т. Полек.
ВИСОЦЬКИЙ Георгій Миколайович [7(19).ІІ 1865, с. Микитівка, тепер Ямпільського р-ну Сумської обл. — 6. IV 1940, Харків] — український рад. вчений в галузі лісівництва, ґрунтознавства, геоботаніки та гідрології, акад. АН УРСР (з 1939), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1934). В 1890 закінчив Петровську с.-г. академію в Москві. У 1892—1904 завідував Велико-аналодською дільницею експедиції Лісового департаменту (з 1899 — Маріупольське дослідне лісництво), якою керував В. В. Докучаєв; з 1917 — приват-доцент Київського ун-ту; з 1919 — професор Таврійського ун-ту, згодом Кримського с.-г. ін-ту; професор Білоруського (1923) та Харківського (1926) ін-тів с. г. і лісівництва; з 1930 — консультант Всесоюзного (тепер Українського) н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісництвострої (Харків). Праці В. — про вплив лісу на водний режим місцевості, про добір лісових порід для степового лісорозведення і типи лісонасаджень; заклад основи ґрунтової гідрології посушливих районів СРСР, розробив орокліматичні основи класифікації ґрунтів, запровадив поняття про мікрорельєф, плакор, глей, іловий; розробив теорію трансгресивної ролі лісів, класифікацію лісів та ін.

М. І. Поляков.
ВИСОЦЬКИЙ Михайло Костянтинівич [19. XI (1. XII) 1885, с. Недра, тепер Барішівського р-ну Київської обл. — 6. X 1950, Київ] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1943). Після закінчення театр. школи П. Мочалова в Одесі (1913) працював у театрах Києва, Саратові, Самарі, Горького; 1940—50 — в Київ. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоедова), Сганарель («Камінний господар» Лесі Українки), Бублик, Перкін («Платон Кречет»), Місія містера Перкінса в країні більшовиків («Корінчук») Знімався в кіно («Богдан Хмельницький», «Нескорені», «Тарас Шевченко», «В далекому плаванні»). Нагороджений орденем «Знак Пошани».

ВИСОЦЬКИЙ Олександр Степанович (н. 19. VII 1934, с. Кульчи, тепер Ківерцівського р-ну Волинської обл.) — передовий виробництва залізничної промисловості, буриник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1960. Працюючи з 1957 підземним буриником на шахті «Саксагань» виробничого об'єднання «Кривбасстуд» у Кривому Розі, добився значних успіхів у виконанні виробничих планів. Депутат Верховної Ради СРСР

7—9-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. **В. М. Чернов.**
ВИСОЦЬКИЙ Семен (Сень) Гнатович (р. н. невід. — п. 1666) — один з керівників *Покутського повстання 1648*, яке вибухнуло під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*. Восени 1648 очолював нар. рух у Галицькій землі. Опорним пунктом повстанців було м. Отиця (тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.). З допомогою прибулих частин сел.-козак. армії В. Хмельницького під час її визвольного походу 1648 на зах.-укр. землі В. здобув найбільшу шляхет. фортецю на Прикарпатті — м. Пнів (тепер село Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.). Діючи в тилу польс.-шляхет. військ, повстанці оволоділи майже всіма селами та містами Галицької землі. В грудні 1648, після відступу сел.-козак. війська, В. з частинною повстанців під тиском польс. військ відійшов на *Брацлавщину*. В 1651 відзначився під час оборони військом І. Богуна Вінниці. В 1659 дістав звання козац. полковника. Брав участь у *Вареницькому повстанні 1664—65* на Правобережній Україні, діючи разом з запорожцями І. Сірка. В 1665 мужньо захищав від польс. шляхти м. Лисянку (тепер Черкас. обл.). Загинув у бою проти польс.-шляхет. військ.

В. В. Грабовський.
ВИСОЧИНА — 1) Підвищена частина поверхні суходолу з абсолютною вис. від 200 до 600 м. За морфологічними ознаками розрізняють В. горбисті, хвилясті, плескаті та ін. За походженням виділяють височини тектонічні, денудативні, ерозійні, акумулятивні. На Україні найбільшими В. є: *Волинська височина*, *Подільська височина*, *Придніпровська височина*, *Приазовська височина*. 2) Ділянка земної поверхні, що лежить вище від навколишніх просторів.

ВИСПЯНСЬКИЙ (Wyspiański) Станіслав (15. I 1869, Краків — 28. XI 1907, там же) — польський письменник, художник, театральний діяч. Учень Я. Матеука. Належав до лівого крила групи «*Молода Польща*». Драматичні твори В. присвячені давньому минулому Польщі, життя простих людей. В істор. драмах «Варшав'янка» (1898), «Легіон» (1900), «Листопада ніч» (1904) оспівував нац.-визвольний рух. У драмі «Весілля» (1901), в політ. драмах «Звільнення» (1903), «Акрополь» (1904) відтворено процес розпаду польс. бурж. суспільства. Був знайомий з В. Стефаником, укр. художником М. Жуком. Вивчав народне мистецтво і архітектуру Галичини. Як художник працював у галузі графіки, живопису і театральнорекордаційного мистецтва. Деякі вірші В. перекладено укр. мовою («Жовтень», 1970, № 11).

Тв.: Рос. перекл. — Драм. М. 1963.
ВИСТАВА — твір театального мистецтва, що створюється колективом митців (актори, художники, декоратор, композитор, балетмейстер та ін.) під керівництвом режисера-постановника. В основі

В. — п'єса, лібретто, сценарій. Див. також: *Балет, Опера, Оперета, Естрадне мистецтво, Цирк, Театр, Режисерське мистецтво, Акторське мистецтво*.

ВИСТАВКА ДОСЯГНЕНЬ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР (ВДНГ СРСР) — постійно діюча всесоюзна виставка в Москві; демонструє досягнення пром-сті, транспорту, с. г., будівництва, науки, культури та охорони здоров'я. Завданням виставки є активна пропаганда і впровадження в усі галузі нар. г-ва новітніх досягнень науки, техніки, культури і передового досвіду; навчання працівників усіх галузей нар. г-ва передових методів виробн. ВДНГ створено за рішенням Ради Міністрів СРСР від 28 травня 1958 на базі колишніх всесоюзних виставок — промислової, с.-г. і будівельної. Відкрито 16 червня 1959. Виставка займає тер. 300 га, де розміщено (1977) 78 павільйонів (заг. експозицій на площі — понад 150 тис. м²). У 1977 виставка мала такі тематичні розділи: пром-сть і транспорт (22 павільйони), будівництво (11), с. г. (30), наука і культура (15). Найбільші павільйони ВДНГ — «Машинобудування», «Космос», «Атомна енергія», «Радіоелектроніка», «Металургія», «Транспорт СРСР», «Електрифікація СРСР», «Тваринництво», «Радянська культура», «Народна освіта» та ін. У павільйонах виставки — бл. 100 тис. експонатів. Особливе місце посідає Центральний павільйон, у якому показано досягнення СРСР у галузі економіки, науки, техніки й зростання добробуту народів, міжнар. зв'язки Рад. Союзу. Учасниками ВДНГ є передові підприємства всіх галузей нар. г-ва, навч. заклади, н.-д. ін-ти, заклади культури та охорони здоров'я, а також винахідники, раціоналізатори, новатори виробн. За особлив. виробничі досягнення кращих учасників виставки нагороджують дипломами, медалями, цінними подарунками і грошовими преміями. Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, прийнятої 1975, на ВДНГ 1976 відкрито всесоюзну Дошку пошани, на яку заносяться колективи підприємств і об'єднань та їхніх виробничих одиниць, н.-д., проєктних та ін. орг-цій і установ та вузів, які домоглися високих і стійких показників у виконанні напружених зустрічних планів і підвищення соціалістичних зобов'язань. Важливою формою роботи ВДНГ СРСР є короткострокові тематичні виставки і огляди з актуальних проблем розвитку нар. г-ва. На їхній базі проводяться науково-тех. конференції, наради, семінари, курси і школи передового досвіду, зустрічі з новаторами та ін. заходи по обміну досвідом роботи і навчання спеціалістів. Щороку тут відбувається до 300 тематичних виставок і оглядів з різних важливих проблем, зокрема підвищення ефективності виробн., якості продукції, соціалістичного змагання, вдосконалення управління, передових методів праці, прогресивної технології та ін. На тер. ВДНГ проводяться й



Виставка досягнень народного господарства СРСР.

Павільйон «Центральний». Ракета «Восток», павільйон «Космос».



Висотомір аніатичний (барометричний).

ВИСТАВКА ДОСЯГНЕНЬ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР

міжнар. виставки. В середньому за рік ВДНГ СРСР відвідує бл. 11 млн. чол., у т. ч. бл. 500 тис. відвідувачів з зарубіжних країн. Генеральний план виставки розробив колектив проектувальників під керівництвом арх. А. Ф. Жукова. Понад 30 проектних орг-цій союзних республік, у т. ч. й УРСР, брали участь у проектуванні павільйонів. Зокрема, сучасний павільйон «Землеробство» збудовано за проектом укр. архітекторів О. О. Тація й М. К. Іванченка. ВДНГ СРСР нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Іл. див. між с. 448—449.

ВИСТАВКА ДОСЯГНЕНЬ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (ВДНГ УРСР) — постійно діюча республіканська виставка в Києві, яка демонструє досягнення пром-сті, транспорту, с. г., будівництва, науки, культури та охорони здоров'я. Завданням виставки є узагальнення й активне сприяння впровадженню в усі галузі

нар. г-ва досягнень науки і техніки, прогресивної технології та передових методів праці, що допомагає підвищенню ефективності соціалістич. виробн. Відкрита 6.VII 1958 згідно з постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР (березень 1956). Займає 337 га. Являє собою складний комплекс павільйонів (1977 їх було 28), споруд, відкритих майданчиків для натурного показу експонатів, будинків культурно-побутового призначення і місць відпочинку. Виставка має (1977) три основні розділи: пром-сть, будівництво і транспорт (13 павільйонів), наука і культура (7) і с. г. (8). У Головному павільйоні, який є центральним, експонуються досягнення в усіх галузях економіки і культурного життя, яких домогів укр. народ у братній сім'ї народів СРСР. Серед ін. павільйонів найбільші: «Машинобудування і приладобудування», «Електрифікація», «Вугільна промисловість», «Металургія», «Хімічна промисловість», «Промисловість товарів народного споживання», «Авіація», «Будівництво», «Наука», «Науково-технічний прогрес у народному господарстві УРСР», «Зернові та олійні культури», «Технічні культури», «Тваринництво», «Багатства моря», «Народна освіта», «Освіта і комуністичне виховання молоді» та ін. З 1974 на тер. ВДНГ працює респ. постійно діюча виставка наочної агітації. В 1976 досягнення і передовий досвід на виставці демонстрували бл. 3 тис. пром. підприємств, буд. орг-цій, 450 колгоспів і радгоспів, 300 н. д. установ, понад 1300 новаторів, передовиків і організаторів виробн. та наставників молоді. Учасників виставки, що особливо відзначились, нагороджують дипломами та грошовими преміями. Разом з дипломами передовим г-вам вручають цінні подарунки. На тер. виставки споруджено республіканську Дошку пошани і Алею трудової слави, на які заносять переможців соціалістичного змагання. Особливе місце в роботі виставки відводиться навчанню передових методів праці спеціалістів усіх галузей нар. г-ва. Провідною стала тема соціалістичного змагання за виконання і перевиконання виробничих завдань. Систематично влаштовуються тематичні виставки, проводяться наук.-тех. конференції, семінари, школи передового досвіду, зустрічі з вченими, спеціалістами та новаторами виробн. ВДНГ УРСР стала традиційним місцем проведення іноз. та міжнар. виставок. У 1976 виставку відвідало понад 1,8 млн. чол., у т. ч. бл. 73 тис. зарубіжних гостей. Проект виставки розробив авторський колектив архітекторів та інженерів Діпромісту УРСР. Іл. див. між с. 448—449.

Лит.: Путівник по Виставці досягнень народного господарства УРСР. К., 1977.

ВИСТАВКИ ХУДОЖНІ — публічний показ творів мистецтва з метою ідейного та естетичного виховання глядачів, пропаганди сучасного мистецтва та художньої спадщини; в ряді випадків — з метою продажу творів. В. х. розрізняють

за територіальним масштабом (всесвітні, міжнародні; в СРСР — всесоюзні, республіканські, обласні та ін.), за часом організації (весняні, осінні), за числом учасників (групові, персональні), за видом мистецтва (живопису, графіки, скульптури, нар. мистецтва), за жанром (портрета, пейзажу тощо). У Старод. Греції існували з 6 ст. до н. е., в Італії — з 15 ст., в Голландії — з 17 ст., у Росії — з серед. 18 ст. (регулярні В. х., влаштовувалися в петерб. АМ). З 2-ї половини 19 ст. виникли неофіційні виставочні об'єднання. Значну виховну роль відіграло Т-во передовиків. На Україні перші В. х. були організовані наприкінці 19 ст. (В. х. Товариства південноросійських художників, Товариства київських художників та ін.). Широка виставочна діяльність почалася за Рад. часу. З кін. 20-х рр. систематично влаштовуються В. х. в усіх республіках нашої країни, зокрема в УРСР. Існує широкий обмін В. х. СРСР з зарубіж. країнами.

ВИСУНСЬКА РЕСПУБЛІКА 1919 — партизанський район з центром у пос. Висуньку (тепер село Березнегуватського р-ну Миколаїв. обл.), де у вересні 1919 під керівництвом Миколая, підпільного більшовицького к-ту було встановлено Рад. владу в тилу денікінських військ. Внаслідок перемоги повстання, в якому разом з селянами брали участь робітники Миколаєва і Херсона, було визволено пн. частину Херсон. повіту. Після тривалих боїв денікінці, які змушені були перекинутися з фронту кілька подків проти В. р., вдалося придушити повстання. 21.XI 1919 карателі захопили Висуньск і вчинили жорстоку розправу над місц. населенням. Ос. сили повстанців відступили і, з'єднавшись з загонами *Баїтанської республіки 1919*, продовжували боротьбу проти денікінців до визволення Херсонщини в січні 1920 частинами Червоної Армії.

ВИСУНЬ — річка в Миколаївській обл. УРСР, права притока Інгульця (бас. Дніпра). Довж 201 км, пл. бас 2670 км². Частково використовують для водопостачання і зрошування.

ВИСЯЧА СИСТЕМА в будівельній механіці — система конструкцій, основні несучі елементи якої (троси, кабелі, ланцюги, листові елементи) сприймають головним чином розтягуючі зусилля. Розрізняють В. с. плоскі (напр., одно- і багатопоясні висячі *ферми*) і просторові (*мембрани*, висячі *оболонки*). Розрахункові схеми В. с. зображують у вигляді гнучких ниток, шарнірно-стрижневих многокутників, гнучких оболонок. Вони бувають статично визначуваними і статично невизначуваними (див. *Будівельна механіка*). В. с. відзначаються малою жорсткістю і наявністю розпору (горизонтальних реакцій підпору). Різновид В. с. (мал.) — вантова система, де осн. несучими елементами є ванти (троси). Див. також *Висячі конструкції*.

Г. В. Ісаханов.
ВИСЯЧИЙ МІСТ — міст, основними несучими елементами яко-

Виставка досягнень народного господарства УРСР. В одному із залів Головного павільйону. У павільйоні «Науково-технічний прогрес у народному господарстві УРСР». У павільйоні «Народні художні промисли».



го є сталеві кабелі, ланцюги, що сприймають гол. чин розтягуючі зусилля. Порівняно з ін. мостами В. м. (мал.) менш жорсткі. Прізн. частину в таких мостах розташовують на балці жорсткості, підвищеній до кабелів (ланцюгів), які підтримуються пілонами. Розрізняють В. м. розпірні, що передають зусилля від вертикального навантаження на ґрунт або стояни, і безрозпірні, в яких розпір (горизонтальну складову зусилля в кабелі) сприймає балка жорсткості. Різновид В. м. — вантовий міст, де осн. несучими елементами є ванти (троси).

В. м. Хом'як.
ВІСЯЧІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції, основні несучі елементи яких (стрижки, канати, кабелі тощо) сприймають переважно розтягуючі зусилля. Розрізняють В. к. гнучкі (напр., проводи ліній електропередачі) і жорсткі (напр., трубопровідні переходи в вигляді провисаючої нитки); плоскі (напр., канатні дороги) і просторові (висячі покриття). Поверхня В. к. буває угнутаю, опуклою, комбінованою або ін. форми з обрисом у плані круглим, еліптичним, мно-гокутним тощо. В. к. легкі, економічні, архітектурно виразні, відзначаються малою чутливістю до сейсмічних впливів, осідання підпор тощо. Їх зводять переважно без ґрунтування, у короткі строки. Недоліками В. к. є наявність розпору (горизонтальних реакцій підпор) і значна деформативність під дією місцевого навантаження. Щоб сприймати розпір, споруджують зовнішні фундаменти, «контурні» конструкції — замкнені кільця або рами. Деформативність В. к. зменшують попереднім напруженням несучих елементів, використовуючи стабілізуючі конструкції — додаткові пояси, відтяжки, балки жорсткості. В. к. (мал.) застосовують у покриттях громад. і пром. будинків, мостах (див. **Висячий міст**), ліній зв'язку, кабель-кранів та ін. Різновид В. к. — вантові конструкції, осн. несучими елементами яких є ванти (троси).

В. м. Шимановський.
ВИТВИЦЬКИЙ Йосип Хомич [1813, Волинь—8 (20). II 1866, Київ] — польський та український композитор, піаніст і муз. педагог. Навчався музики у батька — органіста в Бердичеві. Працював учителем музики на Поділлі та Волині. В 1840—65 вів класи фортепіано й асамблею в Київ. ін-ті шляхетних дівчат. Автор фп. п'єс і танців, зокрема на польсь., рос. та

У національному парку **Витоша**.



укр. теми, варіації на теми укр. нар. пісень «Зібрався всі бурлаки», «У сусіда хата біла», «Чумак».

В. Я. Пилипчук.
ВИТВИЦЬКИЙ Софрон (1819, тепер Івано-Франківська обл.—1879) — український письменник і етнограф. Був священником. У 1861 — посол до крайового сейму, виступав на захист знедоленого селянства. Писав укр. і польс. мовами. Автор драм, творів «Братня негода» (1862), «Два голуби воду пили, а два колотили» (1863); поезій (опубл. в газ. «Слово» і «Буковинська зоря»), етнографічних досліджень про гуцулів.
Тел.: О huculach. Lwów, 1873.

ВІТЕЧІВ — давньоруське місто на правому березі Дніпра за 40 км від Києва (тепер с. Витачів Обухівського р-ну Київ. обл.). Вперше згадується в праці візант. імператора **Константина VII** Багрянородного «Про управління імперією» (серед. 10 ст.). Згадується також у давньорус. літописах 12 ст. Тут відбувся **Витчевський з'їзд 1100** давньорус. князів. На городищі, що є залишками В., археол. дослідженнями 1961—62 встановлено, що місто складалося з двох укріплених частин — північної (10 ст.) і південної (11—13 ст.). Під час розкопок валу виявлено залишки дерев'яних зрубів, двох бант, жител та навісів для воїнів тощо.

ВІТЕЧІВСЬКИЙ З'ІЗД 1100 — з'їзд удільних князів Київської Русі, скликаний у м. **Витчеві** з ініціативи **Володимира Мономаха**. На В. з. обговорювалося питання про припинення князівських міжусобиць, щоб згуртувати сили для боротьби проти половців. Князя Давида Ігоровича, який порушив перемир'я, укладене на **Любечькому з'їзді 1097**, і був призвідником тогочасних князівських міжусобиць, В. з. 30 VIII позбавив **Володимира** Волинського князівства.

ВИТІК — місце, звідки річка бере свій початок. В. може бути джерело, озеро, болото, льодовик тощо. Для великих річок іноді за початок умовно вважають місце злиття двох приток. Нерідко головне русло річки та її В. мають різні назви (напр., Брахманутра у верхів'ї має назву Мацагін і Цангіо). **ВИТКІ РОСЛИНИ** — трав'янисті або дерев'янисті рослини, стебла яких обвиваються навколо якоїсь опори (переважно інших рослин) і, піднімаючись угору, виносять листя в краще освітлені яруси. Налягають до ліан. Обертальний рух стебла В. р. зумовлюється швидшим ростом зовн. боку стебла порівняно з внутр. (див. **Тропізм**). За напрямком обвивання навколо опори (за годинниковою стрілкою чи проти неї) розрізняють відповідно В. р. з праворуч (напр., хміль) або ліворуч (напр., квасоля) закручуванням стеблом. В. р. з стеблом, що може закручуватися як праворуч, так і ліворуч, наз. нейтральними (напр., паслін солодко-гіркий). Іноді В. р. неправильно наз. **лазячими рослинами**. В. р. часто культивують як декоративні.

ВИТОША — народний парк в зах. частині Болгарії. Створений 1933 для охорони гірсько-лісових ландшафтів на околиці Софії. Пл.

22,8 тис. га. В складі В. — 2 зап. відняки, що охороняють пралесі і гірське болото. Величні ущелини, водоспади, круті схили з реліктовою рослинністю неогенового та палеогенового періодів. Центр туризму.

О. К. Ющенко.
ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА — затрати живої та уречешеної праці на виготовлення продукції. В умовах **товарного виробництва** В. в. мають вартісний вираз. Розрізняють суспільно необхідні та індивідуальні (окремих підприємств) В. в. За капіталізму В. в. складаються з витрат на купівлю засобів **виробництва** і **робочої сили**. Те, у що обходиться виробн. товару **капіталістам**, вимірюється затратною капіталу; а те, у що обходиться дійсне виробн., — затратами сусп. праці. Капіталістичні В. в. менші за **вартість** товару на величину **додавкової вартості**, привласненої капіталістом. Вони виражають капіталістичні **виробничі відносини**. За соціалізму В. в. виражають соціалістичні виробничі відносини, набувають безпосередньо сусп. характеру. Зниження сусп. В. в. є однією з найголовніших умов економії часу, до економії якого, за вказівкою К. Маркса, в кінцевому підсумку зводиться всяка економія. Суспільні В. в. слід відрізняти від безпосередніх затрат окремих підприємств, які виступають у вигляді **собівартості** продукції, що є складовою частиною сусп. В. в. Систематичне зниження заг. рівня В. в. є об'єктивним закономірністю соціалістичного виробн. Воно проявляється в зниженні вартості і собівартості продукції, підвищенні **рентабельності** підприємств, що відображає реальну економію живої праці, матеріальних і грош. ресурсів. Зниження В. в. — одне з осн. джерел підвищення **економічної ефективності соціалістичного виробництва**.

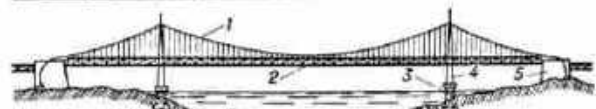
Д. В. Гак.
ВИТРАТИ ОБІГУ — затрати, пов'язані з процесом обігу товарів. Поділяються на чисті В. о., безпосередньо пов'язані з процесом купівлі-продажу товарів, змінюю форм власності в процесі реалізації їх (утримання продавців, реклама, ведення обліку тощо; В. о. такого характеру мають непро-



Висоцька культура.
1 — глиняна фігурка черепахи; бронзові: 2 — браслет; 3 і 4 — персні; 5 — гривна; 6 — шпилька; 7 — глиняна миска.



Вантова висяча система



Висячий міст: 1 — кабель; 2 — балка жорсткості; 3 — проміжна підпора; 4 — пілон; 5 — анкерний стоян.

Висячі конструкції — покриття діаметром 160 м автобусної станції в Києві.



дуктивний характер), та до да т ко в і В. о., пов'язані з продовженням процесу виробн. в сфері обігу (транспортування товарів, зберігання їх, сортування, пакування та ін.). Праця, затрачена на ці операції, збільшує *вартість* товару і виступає як продуктивна праця. За капіталізму значну питому вагу становлять чисті В. о., які безперервно зростають; відшкодовуються вони із *додаткової вартості* і перекладаються на трудящих як покупців. Соціалістичний спосіб виробн. докорінно змінює сферу обігу. В умовах соціалізму В. о. є суспільно необхідними затратами праці, вони пов'язані з доведенням товарів до споживачів. Переважну частину їх становлять додаткові В. о. Переваги соціалістичної системи г-ва зумовлюють безперервне зниження рівня В. о. В СРСР В. о. організацій оптової і роздрівної торгівлі становили: 1940 — 8,34%, 1970 — 7,12; 1975 — 6,76% заг. суми роздрібного товарообороту. Зниження рівня В. о. є джерелом підвищення *рентабельності* торг. орг-ції і рівня ефективності їхньої роботи. Д.В. Гак.

ВИТРАТОМІР — прилад, яким вимірюють витрату речовини. В. для рідин, пари або газів бувають змінного перепаду тиску (найпоширеніші), обтікання (ротаметри, поршневі та ін.), тахометричні (турбінні, кулькові), силові (гіроскопічні — див. *Гіроскоп*, коріолісові — див. *Коріоліса сила*), теплові, електромагнітні, акустичні, оптичні та ін. Дія В. змінного перепаду тиску ґрунтується на залежності між витратою речовини і перепадом тиску, що виникає у звужуючому пристрої (напр., діафрагмі, соплі), встановленому в контрольному потоці. Витрату сипких речовин вимірюють конвейерними вагами. В. застосовують для контролю й обліку речовин при їх виробленні і споживанні, в наук. дослідженнях тощо.

Є.Р. Гудрйт.

ВИТРИВАЛІСТЬ в опорі матеріалів — властивість матеріалів і конструкцій чинити опір руйнуванню або пошкодженню від втомленості. Характеризується числом повторних (циклічних) навантажень до виникнення макротріщини (див. *Дефекти металів*) або до повного руйнування при діянні змінних напружень з амплітудою (або макс. напруженням циклу), що перевищує границю витривалості. Залежить від властивостей матеріалу, виду навантаження, наявності концентраторів напружень, стану поверхні, розмірів деталі або конструкції тощо.

ВИТАГАННЯ — один з методів лікування ушкоджень (*переломи, вивихи*) і захворювань кісток, хребта та міжхребцевих дисків. В. буває короточасним (одномоментним) і тривалим (постійним). К о р о т ч а с н е В. здійснює лікар руками або спец. апаратами; мета його — тільки вправлення відламків кісток. Т р и в а л е В. здійснюється за допомогою спец. матеріалів, інструментів, апаратів і тягара; мета — вправлення відламків і утримання їх у досягнутому положенні

ВИТЯЖКА — форма фармацевтичних препаратів. Те саме, що й *екстракт*.

ВИТЯЖКА в м е т а л о о б р о б ц і — витягування металу заготовки для одержання порожнистої деталі з суцільним дном; операція листового *штампування*. Розрізняють В. одноопераційну — з листовою плоскою заготовкою та В. багатоопераційну, де заготовкою є напівфабрикат попереднього витягування. Буває В. без потоншення і з потоншенням стінок заготовки. В. без потоншення стінок провадять у витяжних штампах жорстким *пуансоном* у жорстку *матрицю*, жорстким пуансоном в еластичну матрицю або еластичним пуансоном у жорстку матрицю. Для В. з потоншенням стінок використовують штампи із зазором між пуансоном і матрицею, меншим за товщину металу заготовки. В. застосовують при виготовленні деталей машин, корпусів приладів, посуду тощо.

В. М. Смирнягин.

ВИТЯЖНИЙ ПРІЛАД — прилад, яким витягують пряжу до заданої товщини з одночасним розпрямленням і паралелізацією *волокон*. В. п. є однією з осн. частин *прядильних машин, рівничних машин, стрічкових машин* та ін. Складається з двох (і більше) витяжних пар — металевих рифлених циліндрів, на які зверху натискують валики з еластичним покриттям. Під час витягування колові швидкості циліндрів збільшуються; волокна, що рухаються послідовно під різними витяжними парами, теж підвищують свою швидкість, внаслідок чого проковзують і розпрямляються. Відношення довжини витягнутої пряжі до її початкової довжини становить звичайно від 10 до 200. Створено В. п., де це відношення становить 200—800.

ВИХВОСТІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 1905 — звірча розправа куркулів над активними учасниками селянського руху в с. Вихвостіві (тепер Городнянського р-ну Чернігівської обл.) в роки першої рос. революції. У 2-й пол. жовтня 1905 в с. Вихвостіві було розгромлено поміщицькі економію та горілчаний з-д. Місцева сільс. біднота, очолювана братами Потапенками, готувалася до поділу поміщицької та куркульської земель, с.-г. реманенту тощо. Скориставшись з того, що до села наближався каральний загін, місц. куркулі 31.X (13.XI) скликали сільс. сход, на якому влаштували самосуд і вбили 11 активних учасників виступу. 2(15).XI вони закатавали ще 4 чол. Київська судова палата виправдала вбивць, мотивуючи своє рішення тим, що підсудні виступали на захист «законного порядку» і приватної власності. Події В. т. лягли в основу повісті М. М. Коцюбинського «Fata morgana».

Лит.: Історія селянства Української РП., т. 1. К., 1967. М. Н. Леценко.

ВИХІД СЕЛЯНСЬКИЙ — право селян у Росії 11—17 ст. переходити від одного землевласника до іншого. Це право поступово обмежувалося державою (див. *Юріїв день*, «Заповідні літа»). *Соборне уложення 1649* остаточно скасувало його. На укр. землях гетьманська

адміністрація в кін. 17 ст. почала різною мірою регулювати В. с. У 1783 царський уряд, офіційно запровадивши на Лівобережній Україні *кріпосне право*, заборонив вихід селянський.

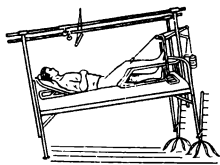
ВИХІДНІ ДНІ — дні щотижневого відпочинку трудящих. За рад. трудовим законодавством (зокрема ст. 70 КЗпП УРСР) тривалість щотижневого безперервного відпочинку повинна бути не меншою за 42 години. При 5-денному *робочому тижні* робітникам і службовцям надаються два В. д. на тиждень, а при 6-денному — один. Заг. В. д. є неділя. На безперервно діючих підприємствах (електростанції, транспорт) В. д. надають у різні дні тижня кожній групі робітників і службовців за графіком, погодженим з ФЗМК.

В закладах, пов'язаних з обслуговуванням населення, вихідні дні встановлюються місцевими Радами нар. депутатів. Робота у В. д. забороняється. Працівника можна залучити до роботи у В. д. лише у виняткових випадках (для ліквідації аварії тощо) і тільки з дозволу ФЗМК, за письмовим наказом (розпорядженням) адміністрації. За роботу у В. д. надається, як правило, ін. день відпочинку протягом найближчих 2-х тижнів (г. з. відгул). Див. також *Святкові дні*.

ВИХОВАННЯ — процес цілеспрямованого, систематичного формування *особистості*, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Глибокий вплив на В. мають *спосіб виробництва*, пануючі сусп. відносини, *ідеологія і мораль*. весь уклад життя людей.

В широкому розумінні В. — це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громад. і культ. житті суспільства. Сюди входить як спеціально організований вплив виховних закладів, так і соціально-еко. умови, що діють певною мірою стихійно. У вузькому розумінні В. — цілеспрямований, навмисний і систематичний вплив вихователя на вихованців з метою формування якостей, бажаних для вихователя.

В. — загальна і постійна категорія, властива всім *суспільно-економічним формаціям*. За допомогою В., яке здійснюється через систему *інститутів соціальних* (сім'я, навч. заклади, трудові колективи, засоби масової інформації, л-ра, мистецтво тощо), забезпечується підготовка нових поколінь до діяльності в різних сферах сусп. життя, їх спадкоємність і зв'язок. Осн. види В. — *сімейне виховання* і *суспільне* (суспільно-організоване). Значне місце займає *самовиховання*. В основі кожної системи В. лежить певна концепція, яка визначається *світоглядом* того чи ін. класу. Тому В. має класовий характер; воно тісно пов'язане з *навчанням і освітою*. Маркс, Енгельс і Ленін науково розкрили суть і закономірності В., його справжню роль в сусп. житті і формуванні людини. Розглядаючи В. в органічній єдності з сусп. практикою.



Витягання.

1. Скелетне витягання при переломі стегна.

2. Одномоментне витягання переліпця за допомогою цугапарата.

марксизм-ленінізм пов'язує його з революційною боротьбою трудящих, з їхньою активною участю в побудові нового суспільства.

Піддавши критиці бурж. концепції В., відкинувши уявлення про В. як незмінну категорію, класики марксизму-ленінізму озброїли пролетаріат конкретною програмою боротьби в галузі В. За роки соціалістичного будівництва в СРСР марксистсько-ленінське вчення про В. далі розвинуто у Програмі КПРС, у рішеннях з'їздів, постановках пленумів ЦК партії. В. — одна з осн. ділянок *ідеологічної роботи КПРС*, спрямованої на *комуністичне виховання* всіх членів соціалістичного суспільства. Таке В. особистості здійснюється не лише безпосереднім впливом вихователів на виховуваних, а й завдяки поєднанню цього впливу з виховним впливом середовища і колективу, де й розгортається різноманітна індивідуальна та колективна діяльність людини. В умовах соціалізму немає суперечності між В. в сім'ї і В., яке здійснює держава. Школа, сім'я, соціалістичне суспільство в цілому виховують підрастаюче покоління відповідно до вимог *морально-ю кодексу будівника комунізму*. Їхні зусилля спрямовані на формування у рад. людини комуністичного ставлення до праці, на вироблення високої політ. культури, активної життєвої позиції, на прищеплення молоді правильного розуміння громадян. обов'язку (див. *Моральне виховання*), почуття колективізму, непримиренності до споживацької психології, глибокої поваги до рад. законів і правил соціалістичного співжиття.

Одним з найважливіших завдань партії, Рад. держави, комсомолу та ін. громад. орг-цій є утвердження в свідомості трудящих, насамперед підрастаючого покоління, ідей дружби народів, гордості за свою країну, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму (див. *Інтернаціональне виховання*) й готовності стати на захист завоювань соціалізму (див. *Військово-патріотичне виховання*), формування у рад. людей ідейної переконаності, класового підходу до явищ сусп. життя, непримиренності до бурж. ідеології. Гармонійний розвиток рад. людини невід'ємний від *естетичного виховання*, всебічного використання фіз. культури і спорту (див. *Фізичне виховання*). Процес В., який по суті триває все життя людини, вимагає комплексного підходу до постановки цієї справи, що передбачає тісну єдність всіх форм В. з урахуванням особливостей різних груп населення.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании. М., 1957; Ленин В. И. Про виховання та освіту. К., 1973; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; КПРС о формировании нового человека. М., 1976; Брежнев Л. И. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; Калинин М. И. Про комуністичне виховання. К., 1955; Луначарский А. В. О комуністическом воспитании. К., 1977; Крупская Н. К. Воспитывать достойную смену. М., 1973; Макаренко А. С. О комуністическом воспитании. М., 1956; Сухомлин-

ский В. О. Народження громадянина. К., 1970.

ВИХОВАТЕЛЬ — людина, яка здійснює цілеспрямований виховний вплив на іншу особу. У вузькому значенні — особа, яка обіймає посаду в навч.-виховних закладах. В СРСР у дошкільних закладах, дитячих будинках, школах-інтернатах, школах і групах з подовженням та повним днем, навч. закладах Держ. комітету СРСР з проф.-тех. освіти, суворовських і нахімовських училищах затверджено штатні посади В., права й обов'язки яких визначаються спец. положеннями. В. відповідає за виховання, за здоров'я й фіз. розвиток своїх вихованців, провадить з ними ідейно-політ. і культурно-масову роботу тощо. В заг.-осв. школі та середніх спец. навч. закладах виховні функції виконують усі педагоги. Крім того, у середніх заг.-осв. школах запроваджено посаду організатора позакласної та позашкільної виховної роботи (на правах заступника директора школи).

ВИХОВНІ БУДИНКИ — заклади для виховання підкинутих, осиротілих і безпритульних дітей. В. б. виникли на Сході, в Зх. Європі відомі з 787 (Італія). У Росії перший В. б. було відкрито 1706 при монастирі поблизу Новгороду. В СРСР створено *будинки дитини* й *дитячі будинки*.

ВИХОВНО-ТРУДОВА КОЛОНІЯ — в СРСР спеціальна *виправно-трудова установа*, на яку покладено виконання вироків про покарання неповнолітніх, яких засуджено до позбавлення волі. За законом (в УРСР — ст. 18 ВТК УРСР) В.-т. к. поділяються на колонії заг. і посиленого режиму. Завданням В.-т. к. є досягнення на ефективніших результатів у виправленні й перевихованні засуджених неповнолітніх осіб.

ВИХОР ВЕКТОРНОГО ПОЛЯ, ротор — векторна «обертальна складова» поля $\vec{A}(x, y, z)$ (див. *Поля теорія*), задана в кожній точці поля рівністю

$$\text{rot } \vec{A} = \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z} \right) \vec{i} + \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x} \right) \vec{j} + \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \right) \vec{k}.$$

де $P(x, y, z)$, $Q(x, y, z)$, $R(x, y, z)$ — компоненти поля $\vec{A}(x, y, z)$, $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ — координатні орти (див. *Вектор*). Характеризує, напр., обертальний рух частинки рідини в потоці, для якого поле $\vec{A}(x, y, z)$ є полем швидкості.

ВИХРОВІ СТРУМИ, струми Фуко — індукційні електричні струми, які виникають у металевих масивних провідниках при зміні *магнітного потоку*, що їх пронизує. Так, В. с. виникають у осердях *трансформаторів*, у різних частинах електр. машин тощо. Енергія, що витрачається для збудження В. с., перетворюється на тепло. В. с. знижують ккд машин і спричиняють їх перегрівання. Для зменшення В. с. металеві частини масивних провідників складають з пластинок, які покривають тонким

ізоляційним шаром. Властивість В. с. протидіяти будь-якій зміні магнітного поля не тільки в часі, а й у просторі використовують при створенні магнітогідродинамічних насосів для перекачування розплавлених металів. В. с. гальмують рух металевих тіл, які переміщуються у постійному магнітному полі. Цю властивість використовують в електровимірювальних приладах для швидшого згасання коливань їхньої рухомої частини.

Ф. Б. Григор'єв.

ВИХУХІЛЬ ЗВИЧАЙНИЙ — тварина ряду комахоїдних. Те саме, що й *хохуля звичайна*.

ВИЧЕГДА — ріка в Комі АРСР і Архангельській обл. РРФСР, права притока Пн. Двіни. Довж. 1130 км, пл. бас. 121 тис. км². Бере початок з Тиманського краєва. У верхів'ї місцями порожиста, нижче широка, в заплаві багато стариць, озер. Осн. притоки: ліві — Пн. Кельтма, Сисола, праві — Вішера, Вим. Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна річна витрата води в гирлі — 1100 м³/сек. Судноплавна на 959 км від гирла.

На В. — м. *Сиктивкар*.

ВИЧУЛКОВСЬКИЙ (Wyczółkowski) Леон (11.IV 1852, Гута-Мястковська, Варшавське воєводство — 27.XII 1936, Варшава) — польський живописець і графік.



Л. Вичулковський. Оранка на Україні. 1892. Національний музей в Кракові.

Навчався у Варшав. рисувальній школі (1869—73) у В. Герсона, в мюнхен. АМ (1875—77) і краків. академії красних мистецтв (1877—79) у Я. Матейки. Один із засновників т-ва «Штука» («Мистецтво»). Автор психологічних портретів, пейзажів, жанрових картин («Рибалки», 1891; «Копання буряків», бл. 1895; «Оранка», 1903, та ін.). У 1883—93 жив на Україні, де створив картини і серію літографій («Український альбом») з життя селян. Творчість В. позначена рисами імпресіонізму.

ВИШГОРОД — місто Київської обл. УРСР, райцентр, на правому березі Дніпра, за 18 км від Києва. Вперше згадується в літописі під 946 як резиденція княгині Ольги — «Ольжин град». В 11—13 ст. В. — центр удільного князівства. В. був важливим стратегічним пунктом, що захищав Київ з Пн. від нападів *половців*, які трічі (1093, 1136 і 1146) намагалися оволодіти ним, але зазнавали поразки. В 1240 під час монг.-тат. навали В. було зруйновано. В документах 15—16 ст. згадується як село, що належало Межигірському монастирю. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Вишгороді — Київська ГЕС, ГАЕС (гідроакумулявальна електростанція, перша в країні), 3-д залізобетонних виробів, буд. організа-

ВИШГОРОДСЬКИЙ РАЙОН



Л. М. Вишеславський.

ції, райсільгосптехніка, будинок побуту, комбінат побутового обслуговування тощо. З заг.-осв. та музичної школи, поліклініка. Будинки культури, 2 бібліотеки. В 1843 у В. бував Т. Г. Шевченко.

ВИШГОРОДСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Київської обл. УРСР. Утворений 1973. Пл. 2 тис. км². Нас. 71 тис. чол. (1977). В районі — 59 населених пунктів, які підпорядковані міській, селищній і 26 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Вишгород. В. р. розташований у межах Поліської низовини. На Пд. Зх. рельєф подекуди погорбований. Корисні копалини: торф, цегельно-черепищної глини, буд. піски. Річки — Ірпін, Десна, Здвиж. Територію р-ну перетинає Київське водосховище. Ґрунти переважно дерново-підзолисті й супіщані; є також болотні і торфяно-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика) займають 83,1 тис. га.

Підприємства енергетичної (київські ГЕС та ГАЕС), маш.-буд. (Димерський експеримент.-мех. з-д, що випускає нестандартне устаткування для меблевої пром.-сті), буд. матеріалів, торфодобувної, харч. пром.-сті тощо. Працюють комбінат побутового обслуговування (Вишгород) та 6 будинків побуту. Положення В. р. біля Києва визначає спеціалізацію с. г. району: виробн. молока, овочів, картоплі, ягід. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 45,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 25,8 тис. га, сінокосячі і пасовища — 18,4 тис. га. У В. р. — 10 радгоспів, 2 риболовецькі колгоспи, птахофабрика, н.-д. станція дуківництва Українського н.-д. ін-ту землеробства (с. Литвинівка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 281 км, у т. ч. з твердим покриттям — 236 км.

В районі — 38 заг.-осв., 2 муз. школи, профес.-тех. уч.-ще, 48 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 2 санаторії, численні бази відпочинку на

берегах Київського водосховища і Десни. 8 будинків культури, 35 клубів, 57 кіноустановок, 44 б-ки. Держ. пам'ятник-музей визволителям Києва (с. Нові Петрівці); на місці форсування Дніпра восени 1943 (район Лютежа) встановлено меморіальний комплекс.

ВИШЕНСЬКИЙ Іван (н. між 1545—50, Судова Вишня, тепер місто Львівської обл. — після 1620, Афон) — український письменник. Відомостей про його життя збереглося мало. Був високоосвіченою людиною свого часу. Жив у Луцьку, Острозі. Приблизно у 70-х рр. 16 ст. переселився на Афон (Греція), де загалом прожив бл. 40 років аскетом-пустельником. В 1604—06 приїжджав на Україну. В. — представник т. з. *полемічної літератури*. В своїх творах, з яких гол.: «Обличеніє діавола-миродержца», «Послание к утѣхшим от православное вѣры епископом», «Послание до всѣх обрѣ в Лядской землі живущих», «Краткословный отвѣт Петру Скарзіе», В. виступав проти польсько-католицької реакції, уніатства, викривав польськ. і укр. феодалів-кріпосників, гостро критикував тогочасний суспільно-екоп. лад. Особливо активно літ.-публіцистична діяльність В. стала після *Брестської унії 1596*. У світогляді В. помітні матеріалістичні тенденції, що випливали з його демократизму і антиклерикалізму. В. — майстер ораторсько-викривального стилю, його твори позначені простотою, емоційністю, публіцистичною гостротою, використанням фольклору. Часто під теологічною оболонкою В. проголошував ідеї соціальної рівності. Творчість В. вплинула на розвиток жанру сатири в укр. лір. І. Франко написав поему «Іван Вишенський». Тв.: Твори. К., 1959; Вибрані твори. К., 1972; Рос. перекл. — Сочинения. М.—Л., 1935.

Літ.: Франко І. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895; Іван Вишенський. В кн.: Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. 1. К., 1960; Пашук А. І. Суспільний ідеал І. Вишенського. В кн.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972.

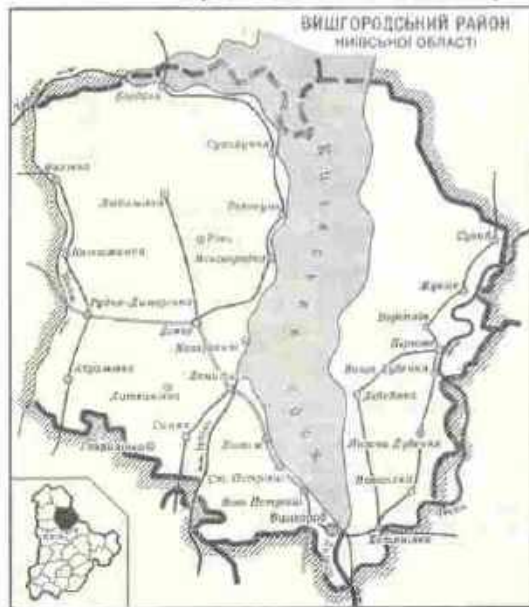
ВИШЕСЛАВСЬКИЙ Леонід Миколайович [н. 18(31).ІІІ 1914, м. Миколаїв] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1943. В 1938 закінчив Київ. ун-т. Друкуватися почав з 1931. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працює на Україні. Автор зб. поезій, перекладів, літературознавчих досліджень. В. належать книги віршів: «Здрастуй, сонце!» (1938), «Чайка» (1946), «Молодість світу» (1951), «Лірика і героїка» (1957), «Це — Вітчизна моя!» (1961), «Сонети і балади» (1966), «Ковток часу» (1970) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського та ін. За збірку поезій «Основа» та зб. «Поезії» 1975 удостоєний премії ім. Павла Тичини — «Чуття єдиної родини». Нагороджений орденом Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступеня, орденом «Знак Пошани» та медалями. Тв.: Путиями правди. К., 1951; Шедость. К., 1960; Лето. М., 1972; Основа, т. 1—2. К., 1974; Река. К., 1975; Укр. перекл. — Грушев. К., 1973.

ВИШИВАЛЬНА МАШИНА — ма-

шина для створення *вишивки*. В масовому виробн. поширені вишивальні напівавтомати, що складаються з кількох звичайних *швейних машин* (човникового стібка) з заг. приводом.

ВИШИВКА — вид народного декоративного мистецтва; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині, шкірі, повсті, виконане різними ручними або машинними швами. Осн. матеріалом для В. є нитки (льняні, конопляні, бавовняні, шовкові), вовняні, металеві та ін.), в окремих випадках — різні, часом дорогі, матеріали (золото, срібло, самоцвіти, намистини, бісер, блискітки, монети тощо). В. застосовуються для прикрашання одягу (жіночі блузки, чоловічі сорочки, кресетки, кинтари, кожухи, плаття та ін.), речей побутового вжитку (рушники, скатерті тощо), інтер'єрів житлових і громадських приміщень (декоративні панно), а також можуть бути самостійними творами (картина, портрет). В. виникла з появою шиття на примітивному одязі людини кам'яного віку. Уже в I-му тис. до н. е. вона досягла високого художнього рівня у народів Вавилону, Старод. Греції і Риму, Китаю, Індії, Ірану. Особливо пишністю відзначалася В. Візантії, яка справила великий вплив на цей вид мист. в середньовічній Європі. За часів *Відродження* В. набула тех. досконалості в багатьох європ. країнах.

На тер. України В. (за даними літописів) існувала з часів Київ. Русі. При всій своїй нац. своєрідності укр. В. має багато спільних рис з В. ін. народів СРСР (особливо рос., білорус., молдавською) та народів Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії. В попередні епохи В. виконувалася на матеріалах, виготовлених у натуральному г-ві (льняних, конопляних, вовняних тканинах, шкірі). Вишивали нитками, нефарбованими (сирими, білими, воскованими) або фарбованими органічними барвниками (переважно рослинними). З кін. 19 ст. в укр. нар. В. застосовуються фабричні матеріали (шовкові і металеві нитки, гарус, бісер тощо). Нар. В. відзначається багатством і різноманітністю геом. елементів, зображенням тварин і рослин. На Україні є близько 100 видів і різноманітних тех. прийомів вишивання (основні — мережання, вирізування, низь, гладь, хрестик та ін.), нерозривно пов'язаних з характером орнаменту. Традиційні місцеві особливості В. різних районів відрізняються гол. чин. колоритом, а також орнаментом, технікою виконання і композиційною будовою. Багатий колорит і складні геом. узорі, що густо заповнюють тло тканини, властиві В. Галичини, Буковини. Закарпаття; рослинний орнамент червоного, чорного й синього кольорів, ніколи в поєднанні з зображенням тварин, характерний для Полтавщини, Київщини, Чернігівщини; двокольорово В. властива для Полісся. Укр. рад. майстри-вишивальники об'єднані в худ.-пром. ф-ки. Найбільш й найвідоміші осередки В. на Україні — в селах Решетилівці Полтавської обл., Городківці, Зозові і



Клембівці Вінницької обл., Космачі Івано-Франківської обл.; в містах — Вишніці, Косові, Дрогобичі, Мукачеві, Полтаві, Харкові й Києві. Серед найвідоміших майстрів В. — засл. майстри нар. творчості УРСР Г. Герасимович і П. Березовська; О. Василенко, а також Л. Ванхальська, Г. Гринь, Г. Кольченко, С. Кульчицька, М. Пірляк, М. Федорчук-Ткачова та ін. Твори укр. вишивальниць зберігаються в Держ. музеї нар. декоративного мистецтва у Києві, у Львів. музеї худож. промислу, в Черніг. істор. музеї та в ін.; вони експонуються на обласних, респ. і міжнар. виставках, де неодноразово удостоювалися вищих нагород. Іл. дав. на окремому аркуші, с. 368 — 369.

Лит.: Українські народні вишивки. Альбом. К., 1957; Українське народне мистецтво. Ткавини та вишивки. Альбом. К., 1960.

ВИШНЯВСЬКИЙ Андрій Януарович [28.XI (10.XII) 1883, Одеса — 22.XI 1954, Нью-Йорк, США, похований у Москві] — рад. державний діяч, юрист, дипломат, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1920. З 1903 — мешковик. Після закінчення 1913 юрид. ф-ту Київ. ун-ту займався літ. діяльністю. З 1931 — в органах юстиції, 1935—39 — прокурор СРСР. У 1939—44 — заст. голови РНК СРСР, одночасно 1940—53 займав посади заст. міністра і міністра закордонних справ СРСР. З 1953 — постійний представник СРСР в ООН. На XVIII й XIX з'їздах партії обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликання. Осн. праці: «Теорія судових доказів у радянському праві» (1941), «Питання теорії держави і права» (1949). В. розглядав рад. право як засіб примусу, відкидаючи його виконув. роль, переоцінював значення визнання обвинувачення своєї вини в справах про держ. злочини тощо. Ці тенденції на практиці призводили до серйозних порушень соціалістичної законності.

ВИШКІВСЬКИЙ ПЕРЕВАЛ, Торунський перевал — гірський прохід у *Карпатах Українських* через хр. Привододільні Горгани. Лежить у межах Ріки і Мизунки, на межі Івано-Франк. і Закарп. областей УРСР. Вис. 941 м. Через перевал прокладено автошлях Долина — Хуст.

ВИШКОВЕ — селище міського типу Хустського р-ну Закарпатської обл. УРСР, на р. Тиси (бас. Дунаю), за 25 км від залізничної ст. Хуст. 11,7 тис. ж. (1977). Закарп. розвідувально-експлуатаційний ртутний комбінат, кар'єри по видобуванню туфу та буд. каменю, цех Буштинського ліскокомбінату, цехи Хустської ф-ки худож. виробів, 2 млини, консервний завод, 9 заг.-освітніх шкіл, лікарня, санаторій. Будинки культури, 4 клуби. 10 6-к. Відоме з 1271.

ВИШНІВЕ (до 1961 — Єрастівка) — селище міського типу П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР. Залізнична ст. Железнякове. 2,8 тис. ж. (1977). Шебенівський з-д, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи. Заг.-освітня школа, Єрастівський с.-г. технікум,

лікарня, мед. пункт, 3 клуби, 5 6-к. Засп. 1925.

ВИШНІВЕ — місто Києво-Святошинського р-ну Київської обл. УРСР, за 12 км від Києва. Залізнична ст. Жуляни. Заводи: експериментальний художньої кераміки, залізобетонних виробів, асфальтобетонний, Київ. міськ. молочний № 3, м'ясопереробний, Києво-Святошинська райсільгосптехніка. В місті — Укр. н.-д. ін-т фарфору і скла з дослідним з-дом, обл. станція по очищенню насіння трав тощо. 4 заг.-освітні та музична школи, мед. амбулаторія, клуб, бібліотека.

ВИШНЕВЕЦЬКА (Могилянка) Раїна (1589—1619) — мати магната Я. Вишневецького, двоюрідна сестра київ. мітрополита П. Могили. Н. в сім'ї молд. боярина Ієремії Могили (1595—1606 — молд. господар). Була дружиною київ. кастеляна князя М. Вишневецького. Підтримувала православне духовництво, зокрема Ісаю Копинського, який виступав проти засилля католицької та уніатської церков на Україні.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Дмитро Іванович (р. н. невід. — п. 1663, Стамбул) — український магнат; князь. У 50-х рр. 16 ст. — черкаський і канівський староста. Бл. 1554—55 збудував на о. Мала Хортиця замок. В 1558 перейшов на службу до рос. царя Івана IV. Одержав від нього зем. маєтності поблизу Москви; брав участь у поході рос. війська на Крим. ханство. В 1561 вернувся на Україну в Черкаси. В 1563 втрутився в боротьбу за молд. трон, був взятий в полон, виданий тур. урядові і страчений. Ряд дворянських і бурж. істориків всупереч дійсності оголосили В. засновником Запорізької Січі і намагалися ототожнити його з *Байдю* — героєм відомої укр. нар. пісні.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема (Ієремія; 1612 — 20.VIII 1651) — один з магнатів Лівобережної України. Походив з укр. князівського роду, син київ. кастеляна М. Вишневецького і Р. Вишневецької. Навчався в єзуїтському колегіумі у Львові, потім вивчав військ. справу в Італії та Іспанії. Один з керівників магнатського угруповання, яке боролось проти централізації держ. влади в шляхет. Польщі. Брав участь на боці Польщі у рос.-польс. війні 1632—34, у придушенні селян. повстань на Україні в 30-х рр. 17 ст. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 жорстоко розправлявся з укр. населенням. Після розгрому польс.-шляхет. війська в *Пилипецькій битві* 1648 В. втік до Львова. Дістав 1649 звання коронного гетьмана. Боровся за відновлення польс.-шляхет. панування на Україні.

ВИШНІВСЬКИЙ Всеволод Віталійович [8(21).XII 1900, Петербург — 28.II 1951, Москва] — російський рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1937. Учасник громадян. війни на Україні. Почав друкуватися 1920. П'єси: «Перша кімната» (1929), «Оптимістична трагедія» (1933), «Незабутній 1919-й» (1949; Держ. премія СРСР, 1950) і кіносценарій «Ми з Крошштада» (1933) присвячені громадянській

війні. В оповіданнях «Взяття Акимовки», «Справа минулого», «Бронепоезд „Спартак“», «Похорон» відображено події на Україні 1918—19. Автор незакінченої документально-худож. епопеї «Війна» (опубл. 1954), над якою В. працював з перервами понад 20 років. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1954—60; Укр. перекл. — Перша кімната. Х., 1932; Незабутній 1919-й. К., 1950; Оптимістична трагедія. К., 1957.

Лит.: Бородин О. К. Всеволод Вишневецький. К., 1958; Азаров В. Б. Всеволод Вишневецький. Л., 1970.

ВИШНІВСЬКИЙ Карл Флоріанович [30.IX (11.X) 1805 — 22.III (3.IV) 1863, с. Верба, тепер Летичівського р-ну Хмельницької обл.] — укр. вчений у галузі ветеринарії 1-ї пол. 19 ст. У 1830 закінчив Віленський ун-т. З 1837 — професор Харків. ун-ту, де організував (1839) практику ветеринарну школу. Праці (рос., польс., лат. мовами) про чуму рогатої худоби, сальмонеллозу тощо. Вперше в Росії порушив питання (1843) про необхідність страхування худоби.

ВИШНІВСЬКИЙ Олександр Васильович [23.VIII (4.IX) 1874, аул Чир-Юрта, Дагестан — 13.XI 1948, Москва] — російський рад. хірург, дійсний член АМН СРСР (з 1947), засл. діяч науки РРФСР (з 1934). Закінчив мед. ф-т Казанського ун-ту (1899), 1912—34 — професор цього ун-ту. З 1934 — професор Ін-ту удосконалення лікарів у Москві, з 1947 — директор Ін-ту хірургії АМН СРСР, який тепер носить його ім'я. Праці В. присвячені питанням клінічної та експериментальної хірургії, зокрема вивченню трофічної функції нервової системи. Всесвітнє визнання здобули розроблені В. методи місцевого знеболювання способом повзучого інфільтрату, запропонований В. метод *блокади новоканіної*, яку він успішно застосовував у поєднанні з масляно-бальзамичною пов'язкою для лікування запальних процесів, ран, травматичного шоку. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

ВИШНІВСЬКИЙ Олександр Олександрович [11(24).V 1906, Казань — 19.XI 1975, Москва] — російський рад. хірург, дійсний член АМН СРСР (з 1957), засл. діяч науки РРФСР (з 1956), генерал-полковник мед. служби, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1950. Учень, найближчий соратник і син О. В. Вишневецького. Закінчив мед. ф-т Казан. ун-ту (1929). Директор Ін-ту хірургії АМН СРСР (з 1948) і одночасно (з 1956) — головний хірург Рад. Армії. Опрацював у широкому застосуванні методи місцевого знеболювання і *блокади новоканіної*, за що йому присвоєно міжнар. премію ім. Леріша, 1955. Зробив значний внесок у розвиток рад. воєнно-польової хірургії. Вивчав механізми компенсації порушених функцій органів і систем. Численні праці В. в галузі хірургії присвячені знеболюванню в хірургії серця, легень, середостіння, операціям на відкритому серці за допомогою



В. В. Вишневецький.



О. В. Вишневецький.



О. О. Вишневецький.

ВИШНЕГРАДСЬКИЙ



Вишня звичайна:
1 — пагін з квітками;
2 — плоди; 3 — квітка
в розрізі.

штучного кровообігу апарата, застосування кібернетики й електроніки, а також полімерів у хірургії. Нагороджений 2 орденами Леніна, 6 ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1970.

Г. В. Книшов.
ВИШНЕГРАДСЬКИЙ Іван Олексійович [20.XII 1831 (1.I 1832), Вишній Волочок, тепер місто Калінінської обл. — 25.III (6.IV) 1895, Петербург] — російський вчений в галузі механіки, один з основоположників теорії автоматичного регулювання, держ. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1888). У своїх працях «Про регулятори прямої дії» і «Про загальну теорію регуляторів» (1877) В. сформулював осн. правила конструювання та налагодження регуляторів. Створив першу рос. школу по конструюванню машин. Одним з його учнів був В. Л. Кирпичов. З кін. 70-х рр. В. відійшов від наук та інженерної діяльності. В 1888—92 — міністр фінансів Росії.

ВИШНЕВЕЦЬ — селище міського типу Збарзького р-ну Тернопільської обл. УРСР, на р. Горині (бас. Дніпра), за 16 км від залізничної ст. Карначівка. 6,1 тис. ж. (1977). Плодоовочоконсервний, цегельний, сироробний, хлібний з-ди, галантерейна ф-ка, міжколг. будівельна організація, виробничі відділення райсільгосптехніки, плодорозсадницький радгосп. Середня школа, профес.-тех. уч-ще, 2 лік. заклади. Будинки культури, кіно-театр, 2 б-ки. Відомий з 1395. В 16—18 ст. — резиденція укр. магнатів Вишневецьких. Пам'ятка архітектури — палац 18 ст. У 1846 у В. побував Т. Г. Шевченко, 1848 — франц. письменник О. де Бальзак.

ВИШНІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ФОРМУВАЛЬНИХ ПІСКІВ

родовище в Шевченківському і Куп'янському р-нах Харків. обл. УРСР. В геол. будові родовища беруть участь відклади палеогенової, неогенової і антропогенової систем. Формувальні піски пов'язані з відкладами верхнього палеогену (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) і неогену (див. *Неогеновий період і неогенова система*). Гідрогеологічні умови сприятливі для розробки пісків. Піски родовища використовують підприємства маш.-буд. і металург. промисловості.

К. О. Суходольський.
ВИШНІЙ ВОЛОЧОК — місто обласного підпорядкування Калінінської обл. РРФСР. Пристань на Вишньоволоцькій водній системі, залізнична станція. 75 тис. ж. (1977). Розвинута легка (бавовняний комбінат, прядильно-ткацька, трикот., швейна ф-ки) і харч. (м'ясний, молочний комбінати) промисловість. Склоробний, деревообр., механічний, дубильних екстрактів, залізобетонних виробів, льонообробний з-ди; ф-ки: дзеркально-багетна, по виробн. піаніно та ін. Текст. технікум, мед. уч-ще, драм. театр, краєзнавчий музей. Засн. 1293, місто — з 1770.

ВИШНЯ Остап [літ. псевд. Павла Михайловича Губенка; 31.X (11.XI) 1889, с. Грунь, тепер Охтирського р-ну Сумської обл. — 28.IX 1956.

Київ] — український рад. письменник, сатирик і гуморист. В 1907 закінчив Київ. військ.-фельдшерську школу, навчався в Київ. ун-ті. Почав друкуватися 1919. З 1921 працював у рад. пресі. В газ. «Вісті ВУЦВК», «Селянська правда» та ін. виданнях виступав з численними фейлетонами, усмішками, памфлетами, гумористичними оповіданнями. В 20—30-х рр. видав зб. «Діли небесні» (1923), «Вишневі усмішки (сільські)» (1923), «Кому веселе, а кому й сумне» (1924), «Лицем до села» (1926). Перше 4-томне видання «Усмішок» вийшло 1928. Основна тема творчості В. в ці роки — пореволюц. село і його люди. В висміював залишки дрібноласницької психології, пристосовництво, безкультур'я, релігійні забобони, викривав ворогів Рад. влади. В роки Великої Вітчизн. війни широкою популярністю набула гумореска В. «Зенітка» (1944). Створив цикл памфлетів «Самостійна дірка» (1945), де висміював найманців міжнар. імперіалізму — укр. бурж. націоналістів. У післявоєнні роки В. відображав мирну творчу працю рад. народу, оновлене життя у возз'єднаних областях України (зб. «Весна-красна», 1949; «Вишневі усмішки», 1950; «Мудрість колгоспна», 1952). Герой його гумористичних оповідань — мудра, збагачена досвідом людина, будівник і воїн-переможець, яким дорожі завоювання Рад. влади, мир на землі, рідна природа, ідеали комунізму. Великою популярністю користуються «Мисливські усмішки» В.; їм властива не тільки нар. дотепність і колоритна мова, але й справді поетичне відтворення природи. В. постійно звертався до багатющої скарбниці нар. гумору, майстерно використовував зображальні засоби фольклорної поетики і лексики. Створені В. образи і вислови широко увійшли в мовний вжиток.

Тв.: Твори, т. 1—7. К., 1963—65; Твори, т. 1—5. К., 1974—75; Усмішки, т. 1—2. К., 1969; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—3. М., 1967.

Літ.: Рильський М. Т. Остап Вишня. В кн.: Рильський М. Твори, т. 9. К., 1962; Дзевєрін І. О. Остап Вишня. В кн.: Українські радянські письменники, в. 3. К., 1958; Дузь І. М. Остап Вишня. К., 1965; Гончарова І. С., Дорошенко В. О., Шапіро Е. М. Остап Вишня. Бібліографічний покажчик. Х., 1959.

ВИШНЯ — річка у Львівській обл. УРСР, права притока Сану (бас. Вісли), в яку впадає в межах Польщі. Довж. 79 км, пл. бас. 1200 км². Бере початок на Передкарпатті. Частково використовують для водопостачання. На В. — місто *Судова Вишня*.

ВИШНЯ (Cerasus) — рід рослин родини *розових*. Дерева і кущі, заввишки 2,5—6 (7) м. Листки цілісні, чергові з прилистками. Квітки зібрані в зонтикоподібні або гронавидні суцвіття. Плід — соковита кістянка. Бл. 150 видів, пошир. у Пн. півкулі. В СРСР — 21 вид, у т. ч. в УРСР — 4. Найпошир. В. звичайна (C. vulgaris) — родоначальниця більшості культурних сортів і В. степова (C. fruticosa). До роду В. належить також *черешня*. В СРСР культура В.

пошир. в чорноземній смузі (Поволжі, Білорусії), на Пн. Кавказі, в Молдавії; на Україні — повсюди. Свіжі плоди кисло-солодкі, містять 7—13% цукрів, 0,1—2,5% органіч. к-т, до 0,8% дубильних речовин, вітамін С, каротин та ін. Плоди споживають свіжими й консервованими, з них виготовляють соки, сиропи, варення, вина тощо. Урожайність В. висока — до 80—100 кг з дерева. В. з темнозбарвленими кислуватими плодами наз. *гриотами*, кислі В. з безбарвним або блідо-рожевим соком — *склянками*, а В. з великими, солодкими блідозабарвленими плодами — *шпанками*. Пошир. на Україні сорти: Гріот український, Гріот Лігелея, Любська, Шпанка рання, Українка, Канівчанка, Мелітопольська десертна, Уманська скороспіла та ін.
Літ.: Панасюк М. Г. Вишня. К., 1960; Александрова Г. Д. Вишня. Л., 1974; Вишня і черешня. К., 1975.

І. Н. Гегельський.

ВИШТАК Степанида Демидівна (н. 17.X 1918, с. Лосятин, тепер Васильків р-ну Київської обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова (з 1937) колгоспу «Радянська Україна» Васильківського району Київ. області, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949 і 1952). Член КПРС з 1950. Майстер високих врожаїв цукрових буряків, кукурудзи та ін. с.-г. культур. Делегат XX—XXV з'їздів КПРС і XIX—XXV з'їздів КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Нагороджена шістьма орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудової Слави III ступеня, медалями.

ВИЩА АТЕСТАЦІЙНА КОМІСІЯ при Раді Міністрів СРСР (ВАК СРСР) — загальносоюзний орган, що присуджує *вчені ступені* й надає *вчені звання* науковим та науково-педагогічним працівникам усіх галузей науки, техніки, освіти й культури. Запроваджена 1932, почала працювати 1934; з 1975 — при Раді Міністрів СРСР. Завдання ВАКУ СРСР: керівництво атестацією наук. та наук.-пед. кадрів вищої кваліфікації та забезпечення єдності вимог до осіб, які здобувають учені ступені й звання; контроль за якістю *дисертацій*. ВАК СРСР створює спеціалізовані ради по захисту дисертацій та присудженню вчених ступенів при вузах, н.-д. установах, наук.-виробничих об'єднаннях; бере участь у плануванні підготовки наук. кадрів, аналізує тематику та зміст дисертацій. Для наук. експертизи подають дисертації, а також для розгляду клопотань про присвоєння вчених звань ВАК СРСР створює експертні ради з галузей наук, які діють протягом трьох років. Очолює ВАК СРСР голова. Осн. питання, пов'язані з діяльністю ВАКУ, вирішують: Пленум ВАКУ, який заслуховує звіти про діяльність Президії, розглядає нормативні документи; Президія ВАКУ — його керівний орган в період між пленумами; присуджує ступінь доктора наук та надає звання професора, розглядає апеляції, звіти рад. Колегії ВАКУ розглядає питання його поточної дія-

льності, присуджує ступінь кандидата наук, надає звання доцента, старшого наук. співробітника. Виходить бюлетень ВАКУ СРСР.

В. Г. Кирилов-Угрюмов.
ВИЩА ВІЙСЬКОВА ІНСПЕКЦІЯ УКРАЇНИ (ВВІУ) — один з контрольних органів республіки; створена 23.1 1919 урядом України. ВВІУ організовувала та інспектувала військ. роботу, перевіряла стан постачання і г-ва в армії тощо. Складалася з інспекції піхоти, кавалерії, артилерії, інженерних військ, постачання тощо. Діяльність ВВІУ сприяла створенню регулярних боєздатних частин. У травні 1919 ВВІУ включено до складу Наркомату соціалістичної рад. інспекції України (див. *Верховна соціалістична інспекція України*). Активну допомогу ВВІУ подавала ВВІ РРФСР.

Л. М. Маймескулов.

ВИЩА НЕРВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ — діяльність вищих відділів центральної нервової системи (кори великих півкуль головного мозку і найближчої підкірки), яка забезпечує акти поведінки тварин та людини і взаємодію їх із зовнішнім середовищем. Основи наук. вчення про В. н. д. заклали І. М. Сеченов, а саме вчення створив І. П. Павлов. Основу В. н. д. становлять умовні рефлекси. З безумовних рефлексів значне місце у В. н. д. займають рефлекси типу інстинктів та емоцій. Важливі елементи В. н. д. — аналіз і синтез даних на організм різноманітних подразнень (здійснювані взаємодією підкіркових процесів). Це дає можливість тваринам і людині, з одного боку, відрізнити подразнення за властивостями та значенням для організму, з другого — внаслідок об'єднання елементарних подразників у складні їх комплекси вірно оцінювати різноманітні явища зовн. середовища та доцільно реагувати на них. В. н. д. здійснюється за допомогою двох осн. нервових процесів: збудження й гальмування. Під час дії умовних і безумовних подразників ці процеси виникають в корі мозку, де вони можуть поширюватися або концентруватися в обмеженій ділянці. Формування і характер В. н. д. різних тварин залежить від їхнього типу нервової системи. В. н. д. забезпечує найтонше й найдосконаліше пристосування організму до умов його існування. В основі механізму пристосування лежить здатність кори головного мозку із зміною умов існування тварини швидко створювати нові та припиняти старі тимчасові зв'язки. Внаслідок цього умовні рефлекси зберігають своє життєво важливе значення тільки доти, поки вони сприяють нормалізації взаємодію між організмом та зовн. середовищем. В. н. д. лежить в основі всіх життєво важливих навичок тварин (напр., розшукування і здобування їжі, обладнання житла, захист від нападу та ін.). Закономірності В. н. д., встановлені в дослідках на тваринах (за І. П. Павлова, закономірності *першої сигнальної системи*), властиві і В. н. д. людини. Однак В. н. д. людини має ряд особливостей. Для неї ха-

рактерна краще виражена і досконаліша синтетична діяльність мозку. Мозок людини здатний створювати умовні рефлекси не тільки у відповідь на конкретні сигнали, а й на «сигнали сигналів» у вигляді почуттів та прочитаних слів (за І. П. Павлова, *друга сигнальна система*), що забезпечує можливість абстракцій та узагальнень. Останні становлять основу нашого мислення та свідомості.

Вчення про В. н. д. має велике теоретичне і практичне значення. Воно є природничо-наук. основою матеріалістичного розуміння психіки та поведінки людини, доводить правильність марксистсько-ленінської *відображення теорії*. Вчення про В. н. д. покляло початок новій епош в розвитку фізіології, має велике значення для медицини, психології, педагогіки, кібернетики, біоніки, а також для наук. організації праці і спорту та багатьох ін. галузей практичної діяльності людини.

Лит.: Орбели Л. А. Вопросы высшей нервной деятельности. М.—Л., 1949; Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 3, кн. 2. М.—Л., 1951; Воронин Л. Г. Курс лекций по физиологии высшей нервной деятельности. М., 1965; Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. М., 1968; Трошихин В. А. (та ін.). Формирование и развитие основных свойств типа высшей нервной деятельности в онтогенезе. К., 1971.

П. М. Серков.
ВИЩА ОСВІТА — сукупність систематизованих знань і практичних навичок, які дають змогу вирішувати теоретичні й практичні завдання за профілем підготовки з урахуванням вимог сучасного виробництва, науки, техніки й культури та перспектив їхнього розвитку. Під терміном «вища освіта» розуміють також систему підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для різних галузей управління, нар. господарства та культури. В. о. будується на основі середньої (заг. або спец.) освіти.

Велика Жовтн. соціалістич. революція створила політ., екон. і соціальні умови для розвитку В. о. в нашій країні. В СРСР В. о. є частиною єдиної системи освіти, яка служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, підготовці її до суспільно корисної праці і громадської діяльності. Згідно з Конститу-

цією СРСР всі громадяни мають право на освіту, яке забезпечується безплатністю всіх її видів, здійсненням заг. обов'язкової серед. освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, серед. спец. та В. о., наданням держ. стипендій та ін. підйом учням і студентам тощо. Орг-ція В. о. проводиться відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту (1973) і Закону Укр. РСР про народну освіту (1974). В. о. здобувають в ун-тах, ін-тах, академіях та ін. вищих учбових закладах, віднесених у встановленому порядку до вузів, шляхом денного (з відривом від виробництва) навчання, *вечірньої освіти та заочної освіти* (без відриву від виробництва). Осн. завдання В. о. в СРСР в період будівництва комунізму визначені Програмою партії, документами ХХІІІ—ХХV з'їздів КПРС, постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи по дальшому удосконаленню В. о. в країні (липень 1972), постановою ЦК КПРС про роботу в Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана і Саратов. держ. ун-ті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання сусп. наук (червень 1974) та ін. Характерним для сучас. системи В. о. в СРСР є підготовка спеціалістів відповідно до вимог *науково-технічної революції*, глибоке вивчення фундаментальних дисциплін; спец. підготовка на рівні сучас. потреб виробництва та практики, широкий розвиток в-д. роботи та використання її як форми навчання студентів; наук. орг-ція і управління навч. процесом, його інтенсифікація та застосування тех. засобів навчання, розвиток і вдосконалення форм самостійної роботи студентів. Це забезпечується розвитком наук. досліджень у вузах, підвищенням кваліфікації викладацького складу. У вузах працює понад третина всіх наук. працівників країни, в т. ч. більше половини з ученими ступенями і званнями. В Українській РСР на 10 тис. чол. населення припадає 388 спеціалістів з В. о. і 172 студенти вузів (1977). Згідно з Основними напрямами розвитку народного г-ва СРСР на 1976—80 рр. у десятиріччя п'ятиріччя буде підготовлено 3,7 млн. спеціалістів, зокрема 665,4 тис. у вузах УРСР.

Лит.: Ленин В. И. О науке и высшем образовании. М., 1971; Материали ХХV з'їзду КПРС. К., 1977; Материали ХХV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Брежнев Л. И. Программа на Всесоюзном з'їзді студентів 19 жовтня 1971 р. К., 1971; Шербицкий В. В. ХХV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образования и формировании нового человека. М., 1977; Вишняя школа СССР за 30 лет. М., 1967; Вишняя школа Украинской РСР за 50 років, ч. 1—2. К., 1967—68; Елютин В. П. Развитие высшей школы в СССР (1966—1970). М., 1971.

Г. Г. Єфіменко.
ВИЩА ПАРТІЙНА ШКОЛА ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ (ВПШ) — вищий партійний навчальний заклад в Українській РСР. Створена 1946 як Республіканська



І. О. Вишнеградський.



Остап Вишня.



С. Д. Вишняк.

**Випуск спеціалістів вищими
учбовими закладами УРСР по
галузевих групах учбових закладів**

	1960	1977
Всього (тис.)	67,0	137,2
по галузевих групах учбових закладів:		
промисловості та будівництва	18,1	56,5
транспорті та зв'язку	4,0	8,8
сільського господарства	6,3	11,7
економіки і права	4,5	11,6
охорони здоров'я, фізичної культури і спорту	5,8	9,5
освіти	28,0	37,9
мистецтва та кінематографії	0,3	1,2
В розрахунку на 10 000 чол. населення	16	28

ВИЩА ПАРТІЙНА ШКОЛА ПРИ ЦК КПРС

парт. школа зі строком навчання слухачів 2 роки на базі серед. освіти. З 1949 перейшла на трирічні навчальні програми, стала давати вищу освіту; дістала сучас. назв. у. в 1956 строк навчання було збільшено до 4 років. З 1962 у ВПШ приймаються парт., рад. і комсомольські працівники, працівники засобів масової інформації та пропаганди з вищою освітою. Навчаються в ній 2 роки й здобувають вищу партійно-політ. освіту. Прийом слухачів провадиться ЦК Компартії України за рекомендаціями обкомів партії. 11 кафедр ВПШ проводять навч.-методичну і наук.-дослідну роботу. У ВПШ функціонують заочне відділення з 3-річним строком навчання, міжреспубліканські (для України й Молдавії) курси підвищення кваліфікації керівних парт. і рад. працівників.

В. І. Загородній, А. Ф. Синельников.

ВИЩА ПАРТІЙНА ШКОЛА ПРИ ЦК КПРС (ВПШ) — вищий партійно-політичний навчальний заклад в СРСР. Створена в Москві 1939. Потерпідприємство — Комуністичний ун-т ім. Я. М. Свердлова, курси агітаторів - інструкторів при ВЦВК, створені 1918, Вища школа пропагандистів ім. Я. М. Свердлова. Здійснювала підготовку і перепідготовку керівних парт., рад. і журналістських кадрів. У ВПШ здобув освіту ряд керівних парт. і госп. працівників з соціалістичних країн. З 1978 постановою ЦК КПРС на базі ВПШ, Академії сусп. наук та Заочної Вищої парт. школи при ЦК КПРС створено єдиний, якісно новий навчальний заклад — *Академію суспільних наук при ЦК КПРС*.

ВИЩА РАДА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (ВРНГ) — перший центральний рад. орган по регулюванню й управлінню основними галузями нар. господарства. Створена за ініціативою В. І. Леніна декретом ВЦВК та РНК від 2(15).XII 1917 для організації всього нар. г-ва і держ. фінансів. ВРНГ мала комітети та центри, які зосереджували в собі всі лінії виробн. і розподілу, забезпечували виконання воєнних замовлень, постачали Червону Армію зброєю, боеприпасами тощо. Після створення наприкінці 1918 Ради Праці і Оборони ВРНГ перейшла на становище Наркомату пром-сті. З утворенням Союзу РСР (1922) було організовано ВРНГ союзних республік, у т. ч. й в УРСР. Осн. ланкою в управлінні пром-стю став госпрозрахунковий трест. ВРНГ присвоєно права об'єданого наркомату. В безпосередньому її віданні залишались підприємства союзного значення. Пром-сть респ. і місцевого значення передавалась ВРНГ союзних і авт. республік та місцевих рад нар. г-ва. З переходом до непу (див. *Нова економічна політика*) на ВРНГ покладалося здійснення перебування управління пром-стю на госпрозрахункових засадах. Для керівництва виробничою діяльністю трестів у ВРНГ створюється центр. управління держ. пром-стю як екон. орган регулювання і планування — Гол. екон. управління. ВРНГ провела велику роботу щодо

здійснення соціалістичної *індустриалізації* країни. В зв'язку з новими завданнями, що стали перед пром-стю, 1932 ВРНГ було розукрупнено і на її основі створено Наркомважпром, Наркомлегпром і Наркомліспром. У 1963—65 існувала Вища рада нар. г-ва СРСР Ради Міністрів СРСР (ВРНГ СРСР) — вищий держ. орган по керівництву пром-стю і будівництвом в країні.

«ВИЩА ШКОЛА», видавниче об'єднання системи Держкомвидаву УРСР — редакційно-видавничий і виробничо-економ. комплекс, в якому зосереджено випуск навчальної, методичної, довідкової, наукової л-ри та наочних посібників для вищої, середньої спеціальної та професійно-тех. освіти в республіці.

Засн. 1973. До його складу ввійшли: респ. спец. в-во «Вища школа» (створене 1968, тепер Головне), в-ва при Київ., Львів. і Харків. ун-тах. Головне в-во має книжкові редакції при Донец. і Одес. ун-тах. Книги об'єднання розповсюджуються на Україні, в інших республіках СРСР, експортуються в зарубіжні країни. Керівництво об'єднанням здійснює генеральний директор. Діють Рада об'єднання, редакційна і художня ради.

В. А. Борисенко.

ВИЩИЙ МУЗИЧНИЙ ІНСТИТУТ імені М. Лисенка — перший український музичний навчальний заклад у Львові. Засн. 1903 «Союзом співацьких і музичних товариств» (з 1907 — *Музичне товариство імені М. Лисенка*), на кошти якого він існував (у 1912 ін-тові присвоєно ім'я М. Лисенка). Його філії було створено у Стрию (1913), Станіславі (1921), Дрогобичі, Бориславі (1923), Коломиї, Яворові (1929) та ін. містах; у 30-і рр. — Личаківську філію у Львові; поодинокі класи — в Городку, Чорткові, Раві - Руській, Ходорові. В 30-х рр. в ін-ті були інструм. та вокальний відділи, диригентські й пед. курси; викладалася композиція; навчалось (в т. ч. і в філіях) понад 600 учнів, працювало 60 педагогів. Директорами ін-ту були: *А. Вахнянин* (1903—08), *С. Людкевич* (1910—15; 1925—39 — інспектор філій), *В. Барвінський* (1915—39). Після воз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві на базі В. м. і., консерваторій Польського музичного товариства та ім. К. Шимановського 1939 організовано *Львівську консерваторію*. На базі філій в Дрогобичі, Станіславі й Тернополі 1939 створено муз. уч-ща, в ін. містах — муз. школи.

Л. З. Мазепа.

ВИЩІ ЖІНОЧІ КУРСИ — вищі навчальні заклади для жінок; виникли в Росії в результаті революційно-демократичного руху 60-х рр. 19 ст. Перші В. ж. к. відкрито 1869 в Петербурзі і Москві. У Києві 1870 т-во природодослідників організувало для жінок безплатні курси з природничих наук. У 1878 в Петербурзі було відкрито *Бестужевські курси*. У 1878—89 в Києві працювали В. ж. к. (мали фіз.-матем. та істор.-філол. ф-ти). Курси засновувались з ініціативи й на

кошти приватних осіб та благодійних орг-цій. Царський уряд вбачав в організації таких закладів небезпеку поширення революц. настроїв і протидіяти розвитку жіночої освіти. В кінці 80-х рр. 19 ст. більшість курсів було закрито. Свою діяльність вони відновили лише на поч. 20 ст. Протягом 1905—16 В. ж. к. було створено в ряді міст Росії. В Києві існували вечірні жіночі курси (з 1905), жіночі курси іноз. мов та ін. Одеські В. ж. к. (1906) мали істор.-філол., фіз.-матем., юрид. ф-ти. Харківські (1913) — істор.-філол., юрид. і мед. відділення (відкриті т-вом взаємодопомоги трудящим жінкам). В. ж. к. відіграли позитивну роль у поширенні освіти і культури в Росії і на Україні. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли жінки одержали широкий доступ у всі вузи, В. ж. к. як окремих тип вищого навч. закладу перестали існувати.

О. Я. Синюкова.

ВИЩІ ПОЧАТКОВІ УЧИЛИЩА — навчальні заклади підвищеного типу в дореволюційній Росії; створені 1912. В. п. у. мали 4-річний курс навчання (після 3-4-річної школи) існували чоловічі, жіночі й мішані.

Навчання було переважно платне і провадилося рос. мовою. Учні В. п. у., які пройшли курс 1-го і 2-го класів, мали право вступити відповідно до 2-го і 3-го класів серед. загальноосв. школи (гімназії, реального училища, комерційного училища). При В. п. у. іноді відкривалися додаткові професійні класи різного профілю або курси з строком навчання 1—2 роки. На 1.І 1914 на Україні таких училищ було 241.

ВИЩІ РОСЛИНИ, листостеблові рослини (Embryobionta) — група найбільш високоорганізованих рослин; одне з двох підцарств рослинного світу. В сучасній класифікації В. р. поділяють на 8 відділів: псилофіти, або ринієві (Rhyniophyta), мохоподібні (Bryophyta), псилюфити (Psilophyta), плавуноподібні (Lycopodiophyta), хвощеподібні (Equisetophyta), папоротнеподібні (Polypodiophyta), голонасінні (Pinophyta, Gymnospermae), квіткові, або покритонасінні (Magnoliophyta, Angiospermae). Сучасних В. р. відомо 250—300 тис. видів; перше місце серед них займають квіткові, на другому місці — печиночники і мохи, на третьому — папороті. За своєю роллю в рослинному покриві суші та значенням для людини друге місце після покритонасінних займають голонасінні. На відміну від *нижчих рослин*, В. р. — це складнодиференційовані багатоклітинні орг-ми, пристосовані до життя на суші, але серед них є й вторинноводні форми. Вегетативне тіло більшості В. р. поцленоване на корені й пагони; останні, в свою чергу, складаються зі стебел і листків. Для всіх В. р. характерне правильне *чергування поколінь* — статеве (*гаметофіта*, або гаметофази) і безстатевого (*спорофіта*, або спорофази). Типовий для В. р. жіночий статевий орган — *архегоній* спостерігається у мохоподібних,

папоротеподібних, хвощеподібних і більшості голонасінних. У найбільш молодій групі В. р. — квіткових від архегонія залишилась лише *яйцеклітина*, яка розвивається в *зародковому мішку*. В. р. походять, найімовірніше, від морських водоростей.

Лит.: Тахтаджян А. Л. Высшие растения, т. 1. М.—Л., 1956; Шостакович С. А. Систематика высших растений. М., 1971; Шляхи експериментального дослідження морфогенезу вищих рослин. К., 1972; Жизнь растений, т. 1. М., 1974; Флора Европейской части СССР, т. 1—2. Л., 1974—76; Новости систематики высших и низших растений. 1976. К., 1977.

В. І. Чолик.

ВИЩІ УЧБОВІ ЗАКЛАДИ, вузи — готують спеціалістів вищої кваліфікації, наукові й педагогічні кадри для різних галузей народного господарства, науки та культури (див. *Вища освіта*). До В. у. з. належать *університети*, політех. й індустр. ін-ти, галузеві ін-ти різного профілю, вищі військові й партійно-політ. навч. заклади та ін. Деякі вузи наз. *академіями*, *консерваторіями*, *школами*, *вищими уч-щами*, в ряді країн — *коледжами* тощо. В багатьох країнах поряд із світськими вузами існують різного типу вищі *духовні навчальні заклади*. В. у. з. виникли в 5—3 ст. до н. е. в Афінах та Римі, першим ун-том наз. філосо. школа в Константинополі (425). Як тип вузу ун-ти з'явилися: в 11—12 ст. в Італії (Салерно та Болонья), у Франції (Париж, поч. 12 ст.), наприклад 12 — поч. 13 ст. в Іспанії (Саламанка) та Англії (Оксфорд). На території СРСР першими вищими школами були Колхідська — 4 ст., груз. академії — 11—12 ст. У 16 ст. відкрито академію у Вільносі. На Україні засн. 1632 *Київську академію*, 1661 — Львів. ун-т, у Росії 1686 — *Слов'яно-греко-латинську академію*, 1755 — Моск. ун-т та ін. На Україні в 1-й пол. 19 ст. відкрито Харків. ун-т (1805), гімназію вищих наук у Ніжині (1820), Київ. ун-т (1834). З поч. 18 ст. у Росії набули розвитку технічні В. у. з. В 60-х рр. 19 ст. в країні починає розвиватися вища жіноча освіта (див. *Вищі жіночі курси*). В 1914/15 навч. р. в Росії налічувалося 105 В. у. з., в яких навчалось 127,4 тис. студентів, в т. ч. на Україні — 27 В. у. з.: 35,2 тис. студентів. Законодавством Союзу РСР і Української РСР про нар. освіту визначено головні завдання В. у. з.: підготовка висококваліфікованих, ідейно загартованих спеціалістів, виховання у студентів високих моральних якостей радянського громадянина, виконання н.д. робіт, що сприяють підвищенню якості підготовки спеціалістів, сусп. і наук.-тех. прогресові тощо. В. у. з. діють на основі Положення про В. у. з. СРСР, затвердженого Радом Міністрів СРСР, і статутів, які відповідно до зазначеного Положення розробляються кожним вузом та затверджуються міністерством або відомством, у підпорядкуванні якого перебуває В. у. з. Вузи організовують учбовий процес за учбовими плана-

ми й програмами, які затверджуються М-вом вищої і середньої спец. освіти СРСР. Деякі найбільш значні В. у. з. країни працюють за індивідуальними планами. Навчальний рік (42 тижні) складається з двох *семестрів*, які закінчуються *сесіями екзаменаційними*. Навчання у вузах (4—6 років) завершується складанням держ. іспитів або захистом *дипломних проектів* (робіт). У деяких вузах поряд з держ. іспитами захищаються і *дипломні роботи*. Підготовка фахівців у СРСР здійснюється більш як з 400 спеціальностей (практично всі вони представлені у В. у. з. УРСР), оменклатура яких розширюється і змінюється згідно з вимогами наук.-тех. прогресу. Невід'ємною частиною заг. діяльності В. у. з. є н.д. робота, що розвивається в тісному зв'язку з навч. процесом. Сучас. В. у. з. є наук. центрами, при яких функціонує *аспірантура* з 300 спеціальностей. Вузи займаються також підвищенням кваліфікації спеціалістів. У 1977/78 навчальному році в СРСР налічувалося 861 В. у. з., в них — 3036,1 тис. студентів. В Українській РСР — 143 вузи, де навчалось 857,1 тис. студентів, крім того 15,2 тис. громадян 111 зарубіж. країн (1977). Див. також статті про окремі вузи СРСР, в т. ч. УРСР, та розділи «Освіта» в ст. про республіки, країни.

Г. Г. Єфіменко.
ВІАДУК (від лат. *via* — шлях і *ducere* — весту) — міст на високих підпорах через глибокий яр або ущелину. Найчастіше В. (мал.) будують багатопрогновими, переважно арковою конструкції. Застосовують у залізничн. і дорожньому будівництві. В. відомі з часів Старод. Риму.

ВІАНУ (Vianu) Тудор (8.I 1898, Джурджу — 21.V 1964, Бухарест) — румунський літературознавець, академік Рум. академії (з 1955). Почав друкуватися 1916 як поет. Займався питаннями естетики — книги «Мистецтво і прекрасне» (1931), «Естетика» (т. 1—2, 1934—36); дослідженням письменницької майстерності — «Проблеми стилю і літературного мистецтва» (1955); вивченням історії західноєвроп. л-ри — «Все-світня література і література національна» (1956), «Ідеї Стендаля» (1959) тощо.

Тов. Рос. переклад: Исследования по эстетике. Бухарест. 1972.

ВІАРДО-ГАРСІА (Viardot-Garcia) Мішель-Полина (18.VII 1821, Париж — 17 або 18.V 1910, там же) — французька співачка (меццо-сопрано), вокальний педагог і композитор. За походженням іспанка. Дочка й учениця М. Гарсія. Близький друг І. Тургенєва. У 1839—63 — солістка Італ. опери в Парижі. Співала в різних театрах Європи, в т. ч. в Петербурзі (вперше 1843). З 1863 вела пед. діяльність. В 1871—75 викладала в Паризькій консерваторії. Партії: Філес («Пророк» Мейєрбера), Норма («Норма» Белліні), Донна Анна («Дон Жуан» Моцарта). Твори: романи, комічні опери («Занадто багато жінок», 1867; «Відлюдько», 1868; «Останній чак-

лун», 1869; всі — за лібретто Тургенєва).

Лит.: Розанов А. С. Полина Виардо-Гарсия. М., 1973.

ВІБРАФОН (від лат. *vibro* — коливаю(сь) і грец. *φωνή* — звук) — ударний муз. інструмент з визначеною висотою звучання. Винайдений на поч. 20 ст. Складається з металевих пластинок різної довжини й резонаторів. Виконавець грає на В. з допомогою паличок з м'яким наконечником.

ВІБРАЦІЙНА МАШИНА — машина, робочому органу якої надають *вібрації*, щоб здійснити або інтенсифікувати певний процес. В. м. бувають технологічні (наприклад, *віброзанурювачі*, *вібромолоти*, *віброплощадки*, *вібраційні* гратки для вибивання *опок*), транспортуючі (див. *Вібраційне транспортування*), дозуючі (напр., *вібраційні дозатори*) та випробувальні (напр., *вібростенди*, машини для випробування будинків при штучних сейсмічних навантаженнях). За типом *приводу* їх поділяють на механічні, електромагнітні, гідравлічні та пневматичні. Колювання в них можуть бути моно- і полігармонічними, прямолінійними, коловими, еліптичними та ін. За співвідношенням частоти вимушених і власних коливань розрізняють В. м. *дорезонансні*, *резонансні*, *зарезонансні*. Є машини ударно-вібраційні і безударні. В. м. застосовують у будівництві, машинобудуванні, гірничій пром-сті, сільському г-ві, медицині, комунальному г-ві тощо.

В. Є. Любимов.

ВІБРАЦІЙНА ОБРОБКА — обробка матеріалів з використанням *вібрації*. Під час В. о. різальному, деформуючому, абразивному або ін. інструментові поряд з осн. робочими рухами надають один або кілька коливань рухів різної частоти (від 2 Гц до 200 кГц) і амплітуди (від 3 мм до 5 км). До В. о. належать *вібраційне різання*, *вібраційне пресування*, *вібраційне* поверхневе деформування (за допомогою *віброкатників*), мех. або хіміко-мех. обробка в абразивному середовищі та ін. Спец. видом В. о. є *ультразвукова обробка*. В. о. дає змогу значно полегшувати деформування і руйнування оброблюваного матеріалу, підвищувати продуктивність праці, поліпшувати якість оброблюваної поверхні, одержувати поверхні складної форми. Такій обробці піддають важкооброблювані та крихкі матеріали (напр., нержавіючу сталь, сплави титану, скло, кераміку).

В. Є. Любимов.

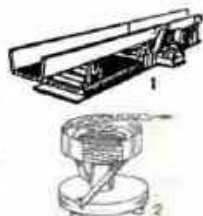
ВІБРАЦІЙНА ТЕХНІКА — техніка, пов'язана з використанням засобів і методів, якими збуджують *вібрацію*, керують нею, вимірюють її параметри, а також захищають від її шкідливого впливу. Засобами В. т., в яких вібраторами збуджують мех. коливання, є *вібраційні машини*, спец. *стенди*, пристрої, прилади й інструменти. За їхньою допомогою формують залізобетонні вироби (див. *Віброплощадка*), ущільнюють ґрунт (використовуючи *вібрац. котки дорожні*), переміщують матеріали (див. *Вібраційне транспорту-*



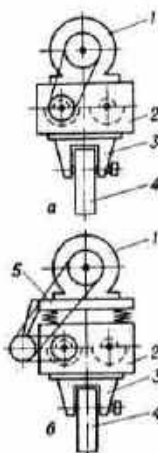
П. Віардо-Гарсія.



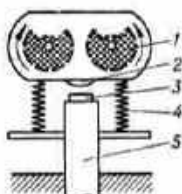
Віадук арковий у Мадристі.



Засоби вібраційного транспортування: 1 — вібраційний конвейер; 2 — вібраційний бункер.

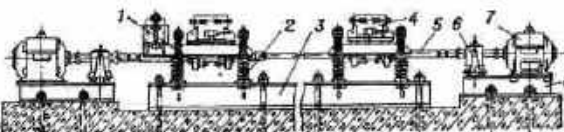
ВІБРАЦІЙНА
ХВОРОБА

Вібранурювачі:
а — простої дії; б — з піддресорною плитою;
1 — електродвигун; 2 — вібробуджувач; 3 — наголовник; 4 — паля; 5 — плита.



Вібромолот:
1 — вібробуджувач;
2 — бойок; 3 — ковал-
ло; 4 — пружна під-
віска; 5 — паля.

Віброплощадка:
1 — двохвалний вібра-
тор; 2 — пружинна під-
пора; 3 — опорна рама;
4 — електромагніт;
5 — карданний вал;
6 — синхронізатор;
7 — електродвигун;
8 — рама ґрунтова.



вання) тощо. До засобів В. т., якими вимірюють параметри вібрації (переміщення, швидкість, прискорення, частоту, амплітуду та ін.) машин, конструкцій або споруд, належать датчики, перетворювачі, аналізатори, реєструючі та сигнальні пристрої. Застосовують їх при вібропробуваннях літальних апаратів, автомобілів, турбоагрегатів, електродвигунів, металобор. верстатів, буд. конструкцій та ін. Керування вібрацією полягає у підсилюванні, гасінні або стабілізації коливань, змінюванні їхньої траєкторії та форми. Здійснюють його, як правило, підбором осн. параметрів (жорсткості, маси тощо) коливної системи з зміною конструкції вібраторів та ін. підпорних елементів. Для захисту від шкідливого впливу вібрації використовують пасивні й активні пристрої. Пасивними віброзахисними пристроями є демпфери «сухого» та в'язкого тертя, динамічні гасителі коливань тощо. До активних віброзахисних пристроїв належать системи автомат. керування рухом коливних тіл. За принципом дії виконавчого механізму такі пристрої бувають гідравлічними, пневматичними, електромеханічними та ін. Застосовують їх гол. чин. для захисту високоточного технологічного й випробувального устаткування.

Лит.: Быховский И. И. Основы теории вибрационной техники. М., 1969; Быховский И. И. Синхронизация динамических систем. М., 1971; Колосовский М. З. Автоматическое управление виброзащитными системами. М., 1976. Р. Ф. Ганієв, П. С. Ковальчук.

ВІБРАЦІЙНА ХВОРОБА — професійне захворювання, що спричиняється тривалою дією вібрації на організм людини. Час прояву і характер розвитку В. х. залежать від частоти та кількості коливної енергії, яка передається усьому людському тілу (загальна вібрація) або його обмеженій ділянці (локальна вібрація). Факторами, які сприяють розвитку В. х., є зворотний удар від ручного інструмента, вимушене неправильне положення тіла, холод, шум. В. х. проявляється болями і жвавістю у кінцівках, підвищеною чутливістю до охолодження, головними болями, швидкою стомлюваністю і дратливістю, порушеннями з боку серцево-судинної системи та ін. Лікування: комплексна терапія, фізіотерапевтичні методи, курортне лікування.

ВІБРАЦІЙНЕ РІЗАННЯ — різання матеріалів з використанням вібрації. При В. р. на один або кілька осн. робочих рухів інструмента (різця, свердла та ін.) накладають додатково коливні рухи. Інструмент коливається звичайно в напрямі подачі, рідше — в напрямі осн. робочого руху. Джерелом коливань найчастіше є гідравлічні, мех. або електр. вібратори, що їх монтують у механізми вер-

стата (напр., вібратори для періодичного переривання чи змінювання величини подачі) або встановлюють безпосередньо в місці кріплення інструмента, напр. на різцетримачі токарного верстата. Коливання дають змогу значно полегшувати деформування металу в зоні різання і забезпечувати надійне подрібнення стружки. В. р. підлягають важкооброблювані матеріали — нержавіючу сталь, високолеговані сплави, пластмаси тощо. В. Є. Любимов.

ВІБРАЦІЙНЕ ТРАНСПОРТУВАННЯ — транспортування із застосуванням вібрації рідких, сипких і грудкових матеріалів, а також різного роду виробів. Здійснюється вібраційними транспортними, конвеєрами, підйомниками, бункерами і насосами, які переміщують вантаж у горизонтальному, вертикальному або похилому напрямі на віддалі до 100 м і більше. Осн. частини засобів В. т. — вантажонесучий лоток на пружинних підпорах (у насосах — мембрана) і вібраційний привод. В. т. застосовують у будівництві, машинобудуванні, сільс. г-ві, харч., гірничій пром-сті тощо. Іл. с. 257.

В. Є. Любимов.
ВІБРАЦІЯ (лат. vibratio — коливання, дрижання) — механічні коливання пружних тіл. Буває корисною, якщо її будують вібраторами, і шкідливою. Корисну В. використовують у технологічних операціях (напр., при вібраційному транспортуванні, вібраційному різанні, віброуцільнюванні бетону), в машинах і пристроях (віброанурювачах, вібромолотах, віброперетворювачах та ін.). Шкідлива В., що виникає під час руху транспорту, експлуатації машин і інструментів, викликає порушення режиму їхньої роботи, руйнування конструкцій, згубно впливає на здоров'я людини (див. Вібраційна хвороба). Для зменшення шкідливої В. вдаються до віброізоляції, застосовують динамічні гасителі тощо. В. О. Гробов.

ВІБРИСИ (лат. vibrissae, від vibro — коливаюсь, звиваюсь) — довгі жорсткі чутливі волосини у більшості ссавців. Розташовані здебільшого пучками на різних частинах голови (у тварин т. з. вуса, брови тощо), іноді на нижній частині шиї та тулубі, а у деяких лазаючих деревних форм (напр., у білки) на череві. Виконують функцію *дотику органів*.

про наявність В. свідчать часті *вагітні, аборти і яловість*. Остаточний діагноз ставлять бактеріологічно. Заходів боротьби полягають в ізоляції та лікуванні хворих тварин антибіотиками і недопущенні до парування хворих на В. бугаїв, дезінфекції приміщень.

Лит.: Лукатюк І. І. Загальна і спеціальна епізоотологія. К., 1969; Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971.

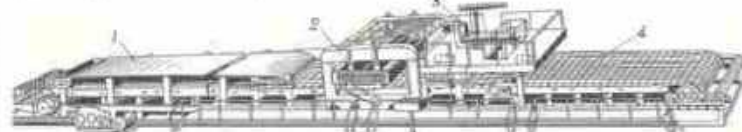
ВІБРІОН (Vibrio) — рід неспороносних бактерій родини Vibrionaceae. Відомо понад 100 видів. Мають форму коротенької (довж. 1—5 мкм), спірально зігнутої палички з одним або кількома джгутиками. Для В. характерний *поліморфізм*. Розмножуються поперечним поділом. Живуть у воді, ґрунті, в організмі людини і тварин. Багато як В. патогенні (напр., Vibrio comma — збудник холери).

ВІБРОЗАНУРЮВАЧ — вібраційна машина, якою занурюють у ґрунт (здебільшого піщаний водонасичений) або витягують з нього палі та ін. вироби. Розрізняють В. (мал.) простої дії та з піддресорною плитою. Застосовують гол. чин. у гідротек. будівництві.

ВІБРОКОТОК — машина з віброуючим вальцем, якою ущільнюють дорожній покриття; див. *Коток дорожний*.

ВІБРОМОЛОТ — вібраційна машина, якою занурюють у ґрунт та витягують з нього палі (шпунти, труби та ін.) сумісною дією вібрації й удару. Розрізняють В. з одним або двома електродвигунами. Порівняно з віброанурювачем вібромолотом (мал.) забивають палі на більшу глибину і з більшою швидкістю. Ним також ущільнюють ґрунт, розпушують мерзлі матеріали тощо.

ВІБРОПЛОЩАДКА — стаціонарна вібраційна машина для віброуцільнювання бетону. Розрізняють В. (мал.) з круговими, вертикальними, горизонтальними коливаннями й удари; різного і кількості типів. Коливання від В. передаються закріплений на ній (електромагнітними, пневматичними, гідравлічними або мех. притискувачами) формі з ущільнюваною бетонною сумішшю. Вантажопідйомність В. 4—40 т. Застосовують В. при виготовленні бетонних і залізобетонних виробів і конструкцій.



Вібропрокатний стан одноресний: 1 — секція теплової обробки; 2 — калібруюча секція; 3 — секція бетонування й ущільнювання бетону; 4 — секція армування.

ВІБРІОЗ, вібрійний аборт — інфекційне захворювання великої рогатої худоби та овець. В СРСР В. вперше виявлено 1930; збудник — Vibrio foetus. Найчастіше інфекцію поширюють бугаї при паруванні. Можливий контактний спосіб зараження. Специфічних ознак захворювання на В. немає, тому

ВІБРОПРОКАТНИЙ СТАН — прокатний стан, на якому з застосуванням вібрації виготовляють залізобетонні вироби. Розрізняють В. с. одноресний (конструкції М. Я. Козлова) і дворесний. На одноресному стані (мал.) вироби виготовляють на рухомій стрічці конвеєра. швидкість руху якої

15–30 м/год. Бетонну суміш ущільнюють вібробрусом з наступним пресуванням (калібруванням) прокатними валками. В секції теплової обробки за 2–4 год виробі вже набувають значної (40–50% проєкційної) міцності. Двоюрисний стан являє собою вертикально замкнений конвеєр з формами-вагонетками, що переміщуються по рейках уздовж постів верхнього і нижнього ярусів. Тривалість операцій на кожному посту (ритм конвеєра) 18–25 хв. На верхньому ярусі формують та попередньо нагрівають (до т-ри 40–45° С) відформовані вироби, на нижньому ярусі їх піддають остаточній тепловій обробці (тривалість її 8 год). На В. с. виготовляють тонкостінні панелі зовн. і внутр. стін та перекриттів.

Н. Г. Русакова.

ВІБРОУЩІЛЬНОВАННЯ БЕТОНУ — ущільнювання бетону *вібрацією*. В процесі В. б. під впливом збуджувачів коливань — вібраторів зменшується внутр. тертя між частинками бетонної суміші, вона набуває властивості «важкої» рідини і щільно заповнює форму або *опалубку*. Розрізняють В. б. об'ємне, або станкове (на *вібротолкачках*), внутрішнє (глибинне), поверхнєве і комбіноване (напр., вібропресування, *віброштампування*). Ефективність В. б. характеризується амплітудою і частотою коливань, а також тривалістю вібравання.

М. А. Новгородський. **ВІБРОШТАМПУВАННЯ** — штампування залізобетонних виробів за допомогою *вібрації* і навантаження (тиску) від віброштампу. Під час В. (мал.) віброштамп, закручуючись у бетонну суміш, ущільнює її і надає виробу певної форми. Спосібом В. виготовляють ребристі панелі, сходові марші та ін. вироби складної конфігурації.

ВІВАЛЬДІ (Vivaldi) Антоніо (4.III 1678, Венеція — поховано 28.VII 1741, Відень) — італійський композитор, скрипаль, педагог. З 1714 керував оркестром і хором консерваторії «делла Пієта» у Венеції. В. — засновник жанру сольного інструм. концерту, майстер ансамблево-оркестрового концерту. Автор бл. 40 опер, кантат, симфоній, понад 460 концертів, зокрема 4-частинного «Пори року», концертів «Полування», «Ніч» та ін.; церк. музики.

ВІВАРІЙ (лат. vivarium, від vivus — живий) — приміщення для утримання або розведення живих тварин з навчальною та експериментальною метою.

ВІВЕКАНАНДА Свамі (справж. прізвище — Нарендранатх Датт; 12.I 1863, Калькутта — 4.I 1902, Белур) — індійський мислитель-гуманіст, релігійний реформатор та громадський діяч. Учень *Рамакришні*. В. — ідеолог т. з. інд. Відродження, що відображало прагнення Індії до нац. незалежності. Виступав проти реліг., кастової та нац. нерівності; був прихильником реформ без зміни соціальної структури. У нар. масах вбачав осн. силу, здатну боротися проти соціальної несправедливості.

ті, але не шляхом революц. дій, а за допомогою виховання особи в дусі *веданти*, релігії та освіти. Літ.: Костюченко Б. С. Вівекананда. М., 1977.

ВІВЕРОВІ (Viverridae) — родина *хижих звірів*. За зовн. виглядом і способом життя нагадують *кунцих*. Тіло довж. 17–98 см, маса 0,5–13 кг) видовжене, гнучке, вкрите густою шерстю, хвіст довгий, здебільшого пухнастий. Забарвлення плямисте, смугасте, рідше одноколірне. Багато В. виділяють пахучу речовину — *цибет*. Бл. 75 видів, поширених в лісах тропіч. і субтроп. країн Африки, Азії, Пд.-Зх. Європи. Характерними представниками В. є *вівери* (цивети) африканська і азійська (*Viverra civetta* і *V. zibetha*), *генета звичайна* (*Genetta genetta*), *іксевмон* та ін. *мангуст*. В. — мисливі тварини (використовують хутро і *цибет*); окремі види приносять користь, знищуючи шкідливих гризунів і отруйних змій. Викопні рештки В. відомі з еоцену та міоцену Європи, у т. ч. України. Іл. с. 260.

ВІВЕС (Vives) Хуан-Луїс (6.III 1492, Валенсія — 6.V 1540, Брюгге) — іспанський філософ, гуманіст і педагог. Філософ. ідеї В., в яких перепліталися матеріалістичні та реліг. тенденції, були спрямовані проти реліг. схоластики. Долаючи теорію «*двоїстої істини*», В. визначав філософію як «знання про божественні й людські справи» і вважав *теологію* лише частиною філософії. Пропонував дослідження природи шляхом експерименту, обґрунтував *емпіричну психологію*. Заклав основи нової, гуманістичної педагогіки, вважаючи її наукою про всебічне виховання особистості. В. — автор багатьох праць, у т. ч. «Про причини занепаду мистецтва», «Про душу і життя», «Про науки» та ін.

ВІВ'ЄН Леонід Сергійович (17.29. IV 1887, Воронеж — 1.VIII 1966, Ленінград) — російський рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1954). Член КПРС з 1945. У 1910–13 навчався в Петерб. театр. училищі (клас В. М. Давидова). З 1913 — актор Александринського театру (тепер Ленінгр. акад. театр драми ім. О. Пушкіна). З 1937 — гол. режисер цього театру. Ролі: Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Петро («Міщани» Горького), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука) та ін. Постанови спектаклів: «Дядя Ваня» Чехова, «Пугачовщина» Треньова, «Диктатура» Микитенка, «Життя в цвіт» Довженка, «Платон Кречет» Корнійчука, «Дума про Британку» Яновського. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ВІВІАНІ (Viviani) Раффаеле (10.I 1888, Каstellамаре-ді-Стабія — 22.III 1950, Неаполь) — італійський драматург, актор і режисер. Написав бл. 60 п'єс (переважно неаполітанським діалектом): «Рибалки» (1924), «Цигани» (1926), «Шахрай мимоволі» (1932), «Муляри» (1942). Реалістичні твори В. побудовані на гострих соціаль-

них конфліктах, відтворюють життя народу.

ВІВІАНІТ — мінерал класу фосфатів. $Fe_3(PO_4)_2 \cdot 8H_2O$. Сингонія монокліна. Густь. 2,71–2,95. Твердість 1,5–2. Прозорий, безбарвний, з часом набуває синього або темно-зеленого кольору. Блиск скляний. Зустрічається разом з бурим залізняком і *сидеритом* у торфовищах; на Україні, зокрема, в Керченському залізрудному басейні, торфовищах Волині і Закарпаття. Використовують як фосфорне добриво, іноді — для виготовлення синьої фарби.

ВІВІПАРІЯ (від лат. viviparus — живородний) — те саме, що й *живородіння*.

ВІВІСЕКЦІЯ (від лат. vivus — живий і sectio — розсікання), *живорозтин* — операція, що проводиться на живій тварині з метою наукового дослідження. При В. вивчають фізіол. особливості органів і тканин у природному їх положенні, функції організму після видалення якого-небудь органа або ділянки нервової системи, роботу ізольованих або тимчасово пересаджених органів. В. гострою до досліді спостереження проводяться під час операції, що призводить до загибелі тварини; в хронічному досліді (запропонованому І. П. Павловим) операція лише підготує тварину для експерименту.

ВІВСЮГ ЗВИЧАЙНИЙ (*Avena fatua*) — однорічна рослина род. *злакових*. Вис. до 1,2 м. Суцвіття — розлога волоть. Квітки з'єднані з віссю колоска зчленуванням, завдяки чому зернівки після дозрівання легко випадають. Розмножується насінням. Поширений в Європі, Азії, Пн. Африці; як заносна рослина — в Америці та Пд. півкулі. Зустрічається в СРСР, зокрема на Україні. Злісний бур'ян ярих зернових посівів, здебільшого вієса, трапляється у посівах льону, просапних культур. Перемелене зерно і насіння В. з надає борошну темнуватого кольору і терпкого смаку. Заходи боротьби з В. з: очищення посівного насіння, запровадження правильних сівозмін. Іл. с. 260.

ВІВСЮНЕЦЬ (*Helictotrichon*) — рід рослин род. *злакових*. Багаторічні, здебільшого степові та лучні трави. Суцвіття — волоть. Бл. 50 видів, пошир. у помірній смузі Пн. півкулі та в Африці. В СРСР — 17 видів, з них у УРСР — 8. В. Шелла (*H. schellianum*), В. пустельний (*H. desertorum*) та деякі ін. види — кормові рослини. Іл. с. 260.

ВІВСЯНИЦЯ — рід багаторічних трав'янистих рослин род. *злакових*. Те саме, що й *костриця*.

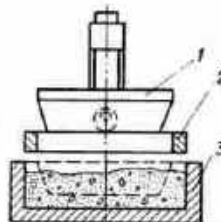
ВІВСЯНКА (*Emberiza*) — рід птахів род. *вівсянкових* ряду *горобцевидних*. Довж. тіла 12,5–20 см. Забарвлення переважно буревате, жовтувате й коричнювате. Хвіст довгий з виїмкою на кінці, вершини крайніх рульових пер білі. Відомо 37 видів В., пошир. в Європі, Азії та Пн. Африці. В СРСР — 27 видів, у т. ч. в УРСР — 10, з них найпоширеніші *просіянка* (*E. calandra*), В. звичайна (*E. citrinella*), В. садова (*E. hor-*



А. Вівальді.



Л. С. Вів'єн.



Віброштампування залізобетонних виробів: 1 — віброштамп; 2 — притисна рама; 3 — бортова оснастка.

ВІВЦЕБИК

tulana), В. очеретяна (*E. schoenoclus*); у Карпатах і Крим. горах — В. гірська (*E. cia*). Гніздяться переважно на землі або в розгіллі дерев і кущів; кладку з 4—6 яєць насиджують 11—13 днів. В. знищує шкідливих комах і поїдає насіння бур'янів.

ВІВЦЕБИК, мускусний бик (*Ovis moschatus*) — ссавець родини бичачих. Довж. тіла 2,5 м, вис. в холці 1,1 м, маса до 300 кг. Шия коротка і товста, кінцівки і хвіст короткі. Шерсть густа і довга, темно-бурого кольору. Роги є в обох статей; в основі вони сплюснені, дуже широкі, у самців майже зовсім прикривають лоб. В. — стадна полігамна тварина. Самка після 9-місячної вагітності, здебільшого в квітні, народжує 1 теля. Живиться В. переважно травами, лишайниками, мохами. Поширений на о-вах Канадського Арктич. архіпелагу та в Гренландії. Перебуває під суворою охороною. Останнім часом провадиться реакліматизація В. на о-вах Шпіцберген, Нунівак, Нельсон і на Алясці. В. плейстоценний був дуже поширений в Європі, Азії та в Пн. Америці. На Україні знахідки кісток В. відомі з плейстоценових і голоценових відкладів.

Н. Л. Корнієць.

ВІВЦЯ, дикий баран (*Ovis*) — рід жуйних ссавців род. бичачих. Довж. тіла до 200 см, вис. в плечах до 125 см, маса до 200 кг. Роги великі, масивні (маса до 30 кг), у самців розвинені краще, ніж у самок; самки іноді безрогі. Тривалість життя 12—15 років; статеві зрілість на 2-му році життя, гін в листопаді — грудні, вагітність бл. 5 міс.; малят 1—2. В. — стадні тварини; живуть переважно на відкритих схилах гір, плато, гірських луках. Живляться трав'янистими рослинами. Відомо 2 види диких овець: *архар* і *чубук*. До роду В. належить також одна з найважливіших с.-г. тварин — *овецька свійська*. Дикі В. — об'єкти мисливства і гібридизації з свійськими В. У багатьох місцях ареалу нечисленні і перебувають під державною охороною. Висопні В. відомі з антропогенних відкладів Європи і Пн. Азії.

ВІВЦЯ СВІЙСЬКА (*Ovis aries*) — жуйна парнокопитна тварина родини бичачих; походить від одомашнених *муфлону* і *архара*. За ознаками породи В. с. поділяють на короткоухових, довгоухових, жирноухових і курдючних; за виробничим напрямом — на вовнові, м'ясні, м'ясо-сальні, шубні, смушкові, молочні та ін.; за якістю вовни — на *тонкорунні* *вівці*, *напівтонкорунні* та *грубововні* *вівці*. Мать біла, чорна, руда, сіра. Від В. с. одержують вовну, смушки, м'ясо, сало і молоко. Живуть вівці 10—15 років; господарське використання 6—7 років. Вперше парують овець віком 12—20 міс. Вагітність 145—155 днів. В. окоті 1—2, зрідка більше ягнят. Жива маса овець, яких розводять на Україні, — маток 30—70 кг, баранів 40—110 кг (макс. 183 кг). Настриг вовни залежно від породи становить 1,5—7 кг від маток, 2—14 кг від баранів (рекорд 31,7 кг). В. с. — переважно

пасовищні тварини. Див. також *Вівчарство*.

ВІВЧАРИК (*Phylloscopus*) — рід птахів родини *славкових*. Довж. тіла 10—14,5 см. Дзьоб тонкий з щетинками при основі. Оперення зеленувате і зеленувато-сіре з жовтим. 30 видів, поширених переважно в Європі, в СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 5, з них частіше трапляються В.: ковалик (*Ph. collybitus*), весняний (*Ph. trochilus*), жовтобровий (*Ph. sibilatrix*). Гнізда на землі. Кладку з 5—8 яєць насиджують 12—13 днів. Живиться переважно комахами.

ВІВЧАРНЯ — приміщення для утримання овець. Те саме, що й *кошара*.

ВІВЧАРСТВО — галузь тваринництва, що займається розведенням овець для одержання сировини для легкої пром-сті (вовна, смушки, овчини) та продуктів харчування (овецьке м'ясо, сало, молоко). Гол. продукцією В. є *овна*. В. веде початок ще з доістор. часу. В дореволюц. Росії В. було в основному грубововним. Пром. розведення мериносових овець в Росії розпочалося наприкінці 18 — на поч. 19 ст. У 1916 заг. поголів'я овець становило 89,7 млн., у т. ч. на Україні — 6,8 млн. Докорінні зміни у В. країни почалися після видання 1919 декрету РНК РРФСР «Про охорону і розвиток тонкорунного (мериносового) вівчарства» та наступних постанов Комуністичної партії і Рад. уряду про держ. план розвитку тонкорунного В. Було створено сітку держ. плем. розплідників і плем. вівчарських радгоспів, широко впроваджено розроблений в СРСР метод штучного осіменіння овець тощо. В роки Великої Вітчизн. війни В. зазнало великих втрат, особливо тонкорунне і напівтонкорунне. У післявоєнні роки було вжито заходів до швидкого відновлення В. і дальшого зростання кількості та якості вовни й ін. видів продукції цієї галузі.

Поголів'я овець і виробництво вовни

Показники	1940		1976	
	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР

Поголів'я овець, млн. голів

80,0 6,7 139,8 8,7

Виробництво

вовни, тис. т

161,1 13,5 433 25,0

Гол. р-ни В. в СРСР — Поволжя, Пн. Кавказ, Середня Азія, Казахстан, УРСР. Осн. напрямками В. в СРСР є тонкорунне, напівтонкорунне, напівгрубововне, грубововне (смуккове, м'ясо-сальне, шубне, м'ясо-вовнове, м'ясо-вовномолочне). Розвиток всіх цих напрямів В. в СРСР, у т. ч. на Україні, визначається держ. планом породного районування, що враховує потреби нар. г-ва в продукції цієї галузі, природні умови зон та особливості різних порід овець. В СРСР налічується бл. 70 порід та породних груп овець, з них 24 тонкорунні, 22 напівтонкорунні. Питаннями В. на Україні

займаються *Тваринництво степових районів український науково-дослідний інститут «Асканія-Нова»* імені М. Ф. Іванова, *Тваринництво Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут*, державні обласні н.-д. с.-г. станції в зонах розведення овець. На Україні розводять асканійську (степові області Пд. України), прекос (Полісся, Лісостеп), цигайську (Донець, Крим, Одес. області), каракульську (Полт., частково Одес. і Чернів. обл.), сокольську (Полт. обл.) та ін. породи овець (див. статті про окремі породи овець). Інтенсифікація В. в СРСР, у т. ч. на Україні, здійснюється в напрямі спеціалізації вівчарських г-в, концентрації в них поголів'я, створення комплексно-механізованих ферм.

Лит.: Вівчарство. К., 1971; Целютін В. К., Кротов А. А. Вівчарство. К., 1978; Дорошенко Н. Я., Куц Г. А., Симонов М. Ф. М'ясо-вовнове вівчарство. К., 1972. Д. К. Михновський.

ВІГВАМ (алгонкінське) — житло північноамериканських індіанців — *алгонкінів*; на відміну від конічного намету — «тіпі» — має форму купола. Споруджують В. з жердин, товсті кінці яких встромляють у землю по колу чи овалу, а тонкі згинають до центра, утворюючи склепіння. Каркас В. покривають гіллям, корою, циновками, шкурами тварин тощо.

ВІГИ (англ. Whigs) — 1) Політ. партія в Англії 17—19 ст. Виникла як парламентське угруповання, що відображало інтереси великої торг. і фін. буржуазії та нового дворянства. У 18 — 1-й пол. 19 ст. В. не раз були при владі, чергуючись із партією *торі*. В серед. 19 ст. партія В. реорганізована в *Ліберальну партію*. 2) Бурж. партія в США 1834—54, виступала проти посилення федеральної влади. В 1840 і 1848 перемогла на президентських виборах.

ВІГНЕР (Wigner) Юджин-Пол (17.XI 1902, Будапешт) — американський фізик-теоретик, член Національної АН США. Закінчив Вище тех. уч-ще в Берліні (1925). У 1930 почав працювати в Прінстонському ун-ті в США. Праці з квантової механіки й електродинаміки, ядерної фізики та фізики елементарних частинок. В. одним з перших застосував методи теорії груп до атомних і ядерних проблем. Разом з Г. Брейтом 1936 запропонував дисперсійну формулу для величини ефективного перерізу захоплення і розсіяння нейтронів (формула Брейта — Вігнера). У складі групи Е. Фермі брав участь у спорудженні першого ядерного реактора в Чикаго. Нобелівська премія, 1963. Портрет с. 262.

ВІГО (Vigo) Жан (22.IV 1905, Париж — 5.X 1934, там же) — французький кінорежисер. Роботу в кіно розпочав 1928. Перша самостійна постановка — документальний фільм-ламплет «З привиду Ніцци» (1929). Худож. фільми: «Нуль за поведінку» (1932), «Атланта» (1934). В 1935 Франц. кіноакадемією встановлено премію ім. Віго, яка присуджується за кращі твори молодим кінематографістам



Вівєрові:
1 — генета звичайна; 2 — африканська цивета.



Вівіон звичайний:
1 — частина стебла;
2 — квітка; 3 — суцвіття; 4 — колосок.



Вівіонцев Шелла.
Загальний вигляд рослини та колосок.

ВІДГОДІВЛЯ СІЛЬСЬКОГОС- ПОДАРСЬКИХ ТВАРИН

ВІГО — місто на Пн. Зх. Іспанії, в істор. області Галісія, в провінції Понтеведра. 197,1 тис. ж. (1970). Порт на Атлантичному ок. Найбільший центр рибальства та рыбоконсервної пром-сті країни. Розвинуті суднобудування (особливо рибацьких суден) та автомобілебудування (гол. чин. вантажні автомобілі). Виробн. алюмінію. Старовинна церква в грецькому стилі. Відоме з часів Римської імперії.

ВІГОНЬ — ссавець роду лама. Те саме, що й *вікунья*.

ВІД (Бід, або Більд) Антоній (рр. н. і см. невід.) — литовський географ 16 ст. Склад і 1555 надрукував рос. та лат. мовами одну з перших карт Російської держави, на яку наніс територію від Балтійського м. до р. Обі, в т. ч. частину території України. Відомості для складання карти одержав від росіянина Івана Ляцького, який перейшов у Литву 1534.

ВІДАЛЯ РЕАКЦІЯ — реакція *аглютинації*, що її застосовують для діагностики черевного тифу, а також інших тифо-паратифозних захворювань. Запропонована франц. лікарем Ф. Відалем (1896). Див. *Серодіагностика*.

ВІДАЛЬ ДЕ ЛА БЛАШ (Vidal de la Blache) Поль (22.I 1845, Пезнас — 5.IV 1918, Тамаріс) — французький географ. Основоположник франц. геогр. школи, в якій велику увагу приділено географії людини. Проводив також дослідження в галузі фіз. географії. Засновник франц. журналу «Географічний літопис», автор праць з все-світньої географії, атласу з географії та історії світу, а також ін. праць.

ВІДБИВНА ПІЧ — полуменева *плавильна піч*, де тепло матеріалу, що нагрівається, передається безпосередньо від продуктів згоряння палива, а також відбиванням від розжареної вогнетривкої кладки. В. п. бувають періодичної і безперервної дії. До В. п. належать також електр. *нагрівальні печі* з порожнистими водоохолоджуваними металевими стінками, у яких високий коеф. відбивання. В. п. застосовують у кольоровій металургії (одержання металів і напівпродуктів), в ливарному виробн. (розплавлення чорних та кольорових металів і сплавів) і в скляній пром-сті (варіння скла).

ВІДБИТТЯ В ПАМ'ЯТІ, імпринтинг в етології — вид навчання тварин, фіксація в їхній пам'яті відмітних ознак об'єктів деяких природжених поведінкових актів. До таких об'єктів належать батьківські особини, брати та сестри того самого виплоду (виводка), харчові об'єкти, постійні вороги та ін. Найкраще вивчена форма В. в п. — «реакція слідування» пташенят *вишодкових птахів* або малат ссавців за батьками чи одним за одним. В. в п. відбувається на ранніх етапах життя, найчастіше незабаром після народження. Для В. в п. особливе значення мають зорові подразники, проте у більшості видів і звукові подразники можуть набути сигнального значення, якщо вони надходять одночасно з відмітними в пам'яті зоровими ознаками об'єкта. Період,

коли можливе В. в п., короткий, але у тварин різних видів і навіть одного й того самого виду варіює. Кінець його не пов'язаний з певним віком, а залежить від умов існування тварин. Напр., період В. в п. у курчат збільшується, якщо їх вирощувати в ізоляції, у каченят — в умовах розсіяного освітлення. В. в п. нерозривно пов'язане з утворенням *умовних рефлексів*. У психології В. в п. — це фіксація певної інформації в пам'яті.

Лит.: Слоним А. Д. Экологическая физиология животных. М., 1971; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975.

ВІДБИТТЯ СВІТЛА — явище повернення світла в оптичне середовище, в якому воно поширювалось, при попаданні на межу розділу з іншим оптичним середовищем. Якщо нерівності поверхні розділу менші за довжину падаючої хвилі λ , спостерігається дзеркальне В. с. При цьому виконуються закони: 1) відбитий промінь S' лежить у одній площині з падаючим S і нормаллю ON до поверхні розділу середовищ у точці падіння; 2) кут відбиття α' дорівнює куту падіння α (мал.). У випадку, коли нерівності приблизно дорівнюють λ або значно більші за неї і розміщені безладно, відбувається дифузійне В. с., при якому світло розсіюється поверхнею у всіх напрямках у межах півсфери. Можливе також змішане В. с., коли частина світла відбувається дзеркально, а частина дифузійно. Окремим випадком В. с. є *повне внутрішнє відбиття*. Явище відбиття властиве всім *хвилям*. Див. також *Світло, Поляризація світла*. *Лл.* с. 263.

Лит.: Загальний курс фізики, т. 3. Ландсберг Г. С. Оптика. К., 1961.

ВІДБІЙНИЙ МОЛОТОК — ручний інструмент ударної дії, яким відбивають від масиву неміцні гірські породи, розпнувають тверді і мерзлі ґрунти тощо. Робочим органом В. м. є піка, долото або лопата, по хвостовій частині яких вдаряє бойок (з частотою 1000—1500 ударів за хвилину), рухаючись усередині інструмента. Найпоширенішими є пневматичні В. м. з підведенням стисненого повітря по гнучкому шлангу від компресорів, балонів тощо. Робота одиночного удару таких В. м. 38—45 Дж (3,8—4,5 кгс · м). Створено також електричні й бензинові В. м. (з приводом від бензинового двигуна внутр. згоряння). *Лл.* с. 263.

ВІДВАЛЬНІ РОБОТИ — роботи, пов'язані з переміщенням в спеціальні місця і раціональним розміщенням у них покривних (пустих) порід, з яких утворюються насипи — відвали. Виконуються при *відкритій розробці родовищ* корисних копалин. Іноді у відвалах розміщують некондиційні корисні копалини при *гірничих роботах*, а також відходи збагачувальних ф-к і металург. заводів. Для В. р. використовують консольні відвалоутворювачі, *транспорто-відвальні мости, бульдозери, відвальні плуги і екскаватори* тощо.

ВІДВАР, декокт — лікарська форма, що виготовляється нагріван-

ням залитих холодного водою подрібнених *лікарських рослин* на водяній бані до кипіння. Одержаний В. охолоджують і проціджують.

ВІДВЕДЕННЯ ЗЕМЕЛЬ — в СРСР порядок надання земель у користування. Правила В. з. визначено *Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, зем. кодексами союзних республік (глава 4 ЗК УРСР) та ін. актами земельного законодавства.

В УРСР В. з. в первинне *землекористування* провадиться на підставі постанови Ради Міністрів УРСР або рішення виконкомів місц. Рад нар. депутатів; у вторинне — за рішенням органу управління первинного землекористувача (колгоспу, радгоспу й ін.). У постанові чи рішенні про надання зем ділянки обов'язково зазначаються мета, для якої вона надається, та основні умови користування. Надання зем. ділянки, що перебуває в користуванні, провадиться тільки після вилучення її у встановленому законом порядку (див. *Вилучення земель*).

ВІДВІД у судочинстві — усунення чи самоусунення (самовідвід) окремих осіб від *судового розгляду справи* при наявності сумніву в їхній об'єктивності. В. за рад. законом може бути заявлений судді, нар. засідателям, прокурорів, захисників, експертів, слідчому, перекладачеві, секретареві суд. засідання та ін. особам. Підставами для В. (в УРСР — глава 4 КПК УРСР і глава 2 ЦПК УРСР) є наявність родинних чи ін. особливих стосунків у цих осіб з тими, які беруть участь у справі; якщо вони особисто, прямо чи побічно, заінтересовані в результаті справи тощо. В. є одним з процесуальних засобів забезпечення всестороннього і об'єктивного розслідування, розгляду і вирішення справ по суті.

Ф. Г. Тарасенко.

ВІДГОДІВЛЯ СІЛЬСЬКОГОС- ПОДАРСЬКИХ ТВАРИН — посилена годівля призначених для забою тварин з метою одержання найбільшої кількості м'яса і жиру високої якості. В умовах України відгодовують вел. рог. худобу, свиней, овець, птицю та ін. Залежно від виду, віку й стану вгодованості молодяк відгодовують здебільшого 3—4 міс., дорослих тварин — 75—80 днів.

З великої рогатої худоби на відгодівлю ставлять молодяк, вибраканих корів і волів. Найкраще відгодовуються тварини м'ясного і м'ясо-молочного напрямів та їхні помісі. Застосовують відгодівлю телят, щоб одержати дієтичну білу телятину (лікарську) і гастрономічну телятину: «Бєбі-біф» — найпоширенішу відгодівлю молодяка, щоб одержати високопоживну молоду яловичину; відгодівлю для одержання столової яловичини та ін. Залежно від корму розрізняють відгодівлю на жомі, барді, силосі, коренебурльоплодах, пасовищу (див. *Нагул тварин*). На 1 кг приросту живої маси витрачають 8—11 корм. од. Для дорожчання, нагулу і відго-



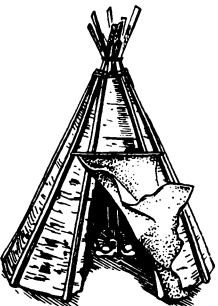
Вівсянки:
1 — вівсянка звичайна;
2 — вівсянка очеретяна.



Вівцебик.



Вівчарик жовтобровий.



Вівтам.

ВІДАЛЬ



Ю. П. Вігнер.

ділі великої рогатої худоби створюють окремі спеціалізовані г-ва і ферми та міжгосп. відгодівельні пункти при цукрових і спиртових заводах. Свиней відгодовують за беконним, м'ясним і жирним типами. При беконній відгодівлі одержують нежирну свинину з великим вмістом соковитого, мармурового м'яса. Для цього найпридатніший молодняк скороспілих порід та їх помісі. На 1 кг приросту живої маси витрачають 4—5 корм. од. і на кожну корм. од. дають 100—120 г перетравного протеїну. Закінчують відгодівлю свиней у віці 6—7 міс. з живою масою підсвинків 70—100 кг. М'яси відгодівлю провадять майже так само, але на дешевших кормах. Закінчують відгодовувати свиней у віці 6—8 міс. і при масі 80—120 кг. До жирних кондицій відгодовують вибраканих дорослих тварин, рідше молодняк. Відгодовують 3 міс. до досягнення живої маси у молодняка 100—130 кг, а дорослих свиней — 250—300 кг. Овечів на відгодівлю ставлять дорослих і молодняк. Відгодівлю здебільшого провадять шляхом пасовищного нагулу протягом 2—3 міс.

Птицю відгодовують двома способами: природним (самокльовом) і примусовим (спец. машинами). Птицю формують у групі одного віку, породи і статі. Чим молодша птиця, тим ефективніша відгодівля (див. *Бройлер*). В спеціалізованих господарствах для відгодівлі птиці на промисловій основі

використовують комбікорми, премікси, гранульовані корми. Літ.: Свечин К. Б. Производство говядины и свинины. К., 1971; Вєжних А. С. [та ін.]. Производство продуктов животноводства на промышленной основе. М., 1976.

ВІДАЛЬ, відстань — невід'ємне число d , що відповідає довільній парі точок метричного простору. В. між двома множинами точок дорівнює нижній грані (див. *Верхня та нижня грані*) віддалей між довільними точками цих множин. В *євклідовому просторі* В. між двома точками — довжина відрізка прямої, що сполучає ці точки; між точкою і прямою (площиною) — довжина відрізка перпендикуляра (мал., 1), опущеного з точки на пряму (площину); між двома прямими (площинами), що не перетинаються, — довжина відрізка спільного перпендикуляра (мал., 2, 3) до цих прямих (площин). Див. також *Багатомірний простір*. *Функціональний аналіз*. *Внутрішня геометрія*.

ВІДАННЯ ДО СУДУ — самостійна стадія радянського кримінального судочинства, на якій суддя одноособово або суд у розпорядкому засіданні перевіряє наявність усіх необхідних підстав для розгляду справи по суті в судовому засіданні. Передусім *судовому розглядові справи* В. до с. визначено ст. 36 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — глава 23 КПК УРСР). На якій стадії з'ясовують: питання про *підсудність* справи даному судові; наявність підстав для її закриття або зупинення; чи зібрана необхідна сукупність доказів, що підтверджують пред'явлене обвинувачення, не вирішуючи наперед питання про винність обвинуваченого (див. *Вина*); чи правильно кваліфіковано дії обвинуваченого за статтями кримінального закону тощо. В разі віддання обвинуваченого до суду (з цього моменту він стає підсудним) розв'язують орг. питання, пов'язані з підготовкою справи до розгляду в суд. засіданні. Інститут В. до с. існує в кримінальному процесі ін. соціалістичних країн. У різних формах він відомий і в бурж. кримінальному процесі. В. В. *Леоненко*.

ВІДІЛ — 1) У геології — підрозділ стратиграфічної шкали. Включає комплекс гірських порід, які утворилися протягом певної геол. епохи і характеризують відповідний природний етап в історії розвитку Землі. Геол. відділи поділяють на *яруси*. Див. також *Стратиграфія*. 2) У систематиці рослин — найвищий таксон, що об'єднує споріднені класи рослин. 3) У біогеографії — позначення найбільших підрозділів *Голарктичної біогеографічної області* — Неарктики і Палеарктики. 4) В анатомії і морфології — ділянка тіла або його частини (напр., передній, задній В. тощо).

ВІДІЛЕННЯ — військовий підрозділ чисельністю 6—12 чол. Входить до складу *взводу* — мотоциклетського (піхотного), розвідувального, саперного, зв'язку та ін.

В. є в збройних силах більшості держав.

ВІДЕНСЬКА БЛАКИТНА ПОРОДА КРОЛІВ — скороспіла порода кролів м'ясо-шкуркового напрямку; виведена в Австрії в 19 ст. схрещуванням чорного *фландр* з моравським блакитним кролем. Жива маса дорослих тварин 4,5 кг. В приплоді 4—8 кроленят. Хутро сіро-блакитне з світлим або темним відтінком, блискуче та еластичне. Шкурка високої якості. П.



Кроль віденської блакитної породи.

використовують у натуральному вигляді або імітують під цінні види хутра. В СРСР, зокрема на Україні, розводять скриві.

К. В. *Калмиков*.

ВІДЕНСЬКА ДЕРЖАВНА ОПЕРА (до 1918 — Віденська придворна опера) — один з центрів муз. культури Австрії. Створена в серед 17 ст. з 80-х рр. 19 ст. стала одним з кращих європ. оперних театрів (з 1869 має своє приміщення, арх. А. Зіккард фон Зіккардсбург та Е. ван дер Нооль). Тут було поставлено опери К.-В. Глюка, В.-А. Моцарта, Л. Бетховена, Р. Вагнера, Дж. Верді, П. Чайковського; на поч. 20 ст. виконували твори Р. Штрауса, А. Шенберга, І. Стравинського та ін. Під час фашистської окупації (1938—44) театр занепадав, приміщення В. д. о. зазнало руйнувань (1955 відбудовано). На сцені В. д. о. виступали і виступають кращі співаки та музиканти Австрії й ін. країн (зокрема співаки О. Міншуга, С. Крушельницька, М. Мендінський, О. Носалевич та ін.). У 1971 В. д. о. гастролювала в СРСР. Іл. с. 264, а також на окремому аркуші до ст. *Австрія*. т. 1, с. 224—225.

ВІДЕНСЬКА КЛАСИЧНА ШКОЛА — напрям у музиці, що склався в Австрії в 2-й пол. 18 — 1-й чверті 19 ст. Представники — Й. Гайдн, В.-А. Моцарт, Л. Бетховен. Естетичні засади В. к. ш. пов'язані з нім. і австр. просвітительством та ідеями Великої франц. революції; муз. джерела — нар. музика тодішньої австрійської Австрії (у т. ч. і слов'янська), досягнення т. з. ранньої віденської та мангеймської шкіл, традиції італ. опери. В мистецтві представників В. к. ш. остаточно сформувалася класичний тип чотирьохчастинного сонатно-симфонічного циклу з єдиною ідейно-образною концепцією; визначилися жанри класичної симфонії, сонати, концерту, квартету. Композитори В. к. ш. сприяли розвитку ораторії (Гайдн), заклали основи різних типів класичної опери — комедії, комедії-драми, нар. муз. казки (Моцарт), героїчної опери (Бетховен). Вони збагатили лексику й струку-



турні засоби муз. виразності, утвердили форму сонатного алерго, стабілізували склад симфоніч. оркестру. В. к. ш. — одна з вершин світового муз. мистецтва — мала великий вплив на дальший розвиток музики, становлення різних нац. шкіл, у т. ч. й української. Літ.: Левик Б. С. История зарубежной музыки, в. 2. М., 1974.

М. П. Загайкович.

ВІДЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1945 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 військ 3-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Ф. І. Толбухін) і лівого крила 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Р. Я. Малиновський) Українських фронтів за участю 1-ї Болгарської армії та кораблів Дунайської військової флотилії по визволенню столиці Австрії м. Відня; проведена 16.III—15.IV. Рад. військам протистояла група нім.-фашист. армій «Південь». Відбивши контрнаступ нім.-фашист. військ у районі оз. Балатон (див. *Балатонська операція 1945*), рад. війська 16.III перейшли в наступ на Віденському напрямі. Протягом 16—25.III вони прорвали оборону во-

рога на глибину 40—50 км, розгромили естергомсько-таварошське і балатонське угруповання ворога. 26.III—13.IV рад. війська зламали опір противника на р. Рабі, вийшли на підступи до Відня, завершили оточення віденського угруповання, визволили столицю Словаччини м. Братиславу і 13.IV здобули столицю Австрії Відень. 15.IV вони закріпилися на досягнутому рубежі. Рад. війська розгромили 32 д-ії противника, взяли в полон понад 130 тис. чол., захопили багато військ. техніки та зброї. Внаслідок В. о. було завершено визволення Угорщини, визволено східну частину Австрії й частину Чехословаччини і відкрито шляхи для наступу в південні райони Німеччини.

Д. Ф. Григорович.

ВІДЕНСЬКА ШКОЛА — див. *Австрійська школа*.

ВІДЕНСЬКИЙ ГУРТОК — філософський гурток, діяльність якого поклала початок *логічному позитивізму*. Виник 1922 у Відні. До В. г. входили його засновник М. Шлік, О. Нейрат, Ф. Кауфман, К. Гедель та ін., з 1926 — Р. Карнап. Філософ. концепція В. г.

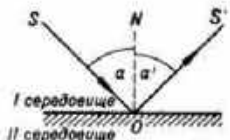
склалася під впливом Е. Маха, Л. Вітгенштейна, Б. Рассела, емпіричних і раціоналістичних, панлогістських тенденцій попередньої філософії і становила різновид *суб'єктивного ідеалізму*. В. г. прагнув звести філософ. проблематику до формально-логічної, дати логічний аналіз мови науки. Як засіб аналізу пропонувався апарат *математичної логіки*. Логічний емпіризм, що його висував як метод дослідження В. г., був спробою поєднати емпіризм з *раціоналізмом*. Існував до 1939. Філософ. засади логічного емпіризму виявилися теоретично і методологічно неспроможними.

М. М. Вершиков.

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1814—15 — міжнародний конгрес, що завершив війну коаліції європ. держав проти наполеонівської Франції; відбувся протягом вересня 1814 — червня 1815 у Відні. Керівну роль на конгресі відігравали Росія, Великобританія й Австрія. Осн. метою В. к. була боротьба проти революц. і визвольного рухів, відновлення феод. порядків і колишніх династій в європ. країнах та перегляд політ. карти Європи в інтересах держав — переможців наполеонівської Франції. Підписаний на В. к. заключний (генеральний) акт, що підсумував усі договори, конвенції і декларації, укладені на конгресі, передбачав позбавлення Франції всіх її завоювань і відновлення кордонів 1792. Бельгія і Голландія об'єднувалися під зверхністю останньої під заг. назвою Нідерландське королівство. Герцогство Люксембурзьке передавалося Голландії. Швейцарія проголосувалася вічно нейтральною д-вою. Великобританія закріплювала за собою колоніальні володіння, захоплені у Франції та Голландії, і о. Мальта. На престоли італ. герцогств були зведені монархи гол. чин. з династії Габсбургів. З ним д-ві частково австр. володіння створювався Нім. союз (35 монархій і 4 вільні міста) під зверхністю Австрії. До Австрії приєднувалися Зальцбург, Венеція, Ломбардія, поверталися відібрані в неї під час наполеонівських воєн території, а також *Тернопільський округ*. Краків було проголошено самостійною державою-республікою. Розширила свої кордони Пруссія. Норвегію було відділено від Данії і передано Швеції. До Росії відійшли частина Варшавського герцогства (Царство Польське), Фінляндія, Бессарабія. В. к. закріпив нове співвідношення сил в Європі, а також провідну роль Росії та Великобританії в міжнар. відносинах, що зберігалася протягом кількох десятиліть.

ВІДЕНСЬКИЙ МИР 1809 — мирний договір між Францією і Австрією, підписаний у Шенбрунському замку. Див. *Шенбрунський мир 1809*.

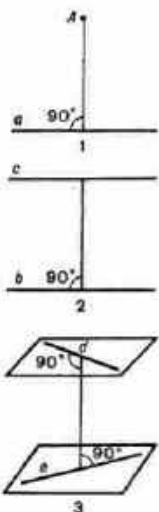
ВІДЕНСЬКИЙ РЕГЛАМЕНТ — перше положення щодо єдиної класифікації *дипломатичних рангів*, зафіксоване 1815 в додатку до заключного акта *Віденського конгресу 1814—15*. В. р. встановлював такі ранги: послы, *легати* і нун-



Відбиття світла.



Відбивний молоток пневматичний.



Відаль: 1 — між точкою A і прямою a; 2 — між паралельними прямими b і c; 3 — між двома біжними прямими d і e.



ВІДЕНСЬКІ АРБІТРАЖІ 1938 і 1940



Віденська державна опера. Архітектори А. Зікард фон Зікардсбург та Е. ван дер Нюль. 1861—69. Інтер'єр.

ції; посланники і повноважні міністри; повірені у справах. В. р. з часом схвалила більшість д-в, він став загальновизнаним.

ВІДЕНСЬКІ АРБІТРАЖІ 1938 і 1940 — арбітражні рішення фашистських урядів Німеччини та Італії, підписані у Відні; були результатом таємної змови їх з хортискою Угорщиною про відторгнення на її користь частини території Чехословаччини і Румунії. На підставі цих рішень 2.XI 1938 було відторгнуто від Чехословаччини пд. райони Словаччини і *Закарпатську Україну*, а 30.VIII 1940 — від Румунії Пн. Трансильванію. Згідно з мирним договором 1947 з Угорщиною рішення В. а. було скасовано.

ВІДЕНСЬКІ КОНВЕНЦІЇ 1961 і 1963 — конвенції, що кодифікували норми посольського і консульського права. Віденська конвенція 1961 про дипломатичні відносини кодифікує норми міжнар. права щодо діяльності дипломатичних представництв, регулює порядок встановлення дипломатичних відносин, визначає порядок призначення і відкликання глави і персоналу представництва, встановлює три класи глав дипломатич. представництва (посли, посланники і повірені у справах). Конвенція розрізняє й дипломатичні привілеї та імунітети і особисті привілеї та імунітети дипломатичного і тех. персоналу представництва. Учасниками конвенції 1961, зокрема, є СРСР, БРСР і УРСР. Віденська конвенція 1963 про консульські відносини (набрала чинності 1967) регулює порядок встановлення консульських відносин і відкриття консульських установ, визначає їхні завдання, привілеї та імунітети. Конвенція встановлює класи глав консульських установ (див. *Консульські ранги*), порядок призначення і допущення

їх до виконання функцій у д-ві перебування, а також призначення працівників консульського персоналу.

ВІДЕНЬ — столиця Австрії. Розташована у середній течії Дунаю. 1593 тис. ж. (поч. 1977). В. вперше згадується в джерелах 881. У 1221 дістав права міста. В 1276 В. захопили Габсбурги, з 16 ст. — столиця їхньої багатонац. імперії (до 1918). В. відіграв важливу роль у боротьбі проти турків (був об-



Відень. Панорама міста.

ложений 1529 і 1683). У відсічі тур. військам 1683 брали участь і загони укр. козаків. У В. засідав *Віденський конгрес 1814—15*. В. був центром подій революції 1848—49 в Австрії (повстання в березні, травні і жовтні 1848). З розвитком капіталізму В. став осередком робітн. руху країни. Незважаючи на політику утисків, яку проводив австр. уряд щодо населення зх.-укр. земель, В. відіграв певну роль у літ. і громад. житті українців. У В. навчалися, жили і працювали І. Франко, В. Стефаник, М. Черемшина, М. Вороний, О. Маковей, А. Вахнянин, О. Терлецький, С. Крушельницька, О. Мисюга, А. Кохановська, П. Війтович, Я. Галан, В. Гудзінський; в австр. парламенті з антикріпосницькими промовами виступав Л. Кобилиця. Тут видавалися деякі укр. альманахи («*Вінок русинам на обжинки*», 1846—47), газети і журнали (гумористичний журн. «*Стракопуд*», 1864, газ. «*Наука*», 1886, газ. «*Букovina*», поч. 20 ст.). Створене у В. під керівництвом О. Терлецького укр. культ.-освіт.-во «*Січ*» в 60—70-х рр. 19 ст. об'єднувало прогресивні кола укр. інтелігенції, вело революц. пропаганду. Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції у В. відбувалися революц. події (в січні 1918 — заг. страйк, в листопаді 1918 повалено монархію, проголошено республіку). 12—14.II 1934 В. став центром збройного виступу австр. пролетаріату проти профашист. диктатури Дольфуса. З березня 1938 В. — під владою фашист. Німеччини, яка здійснила *аншлюс Австрії* 13.IV 1945 визволений Рад. Армією. В 1945—55 у В. перебували окупаційні війська 4 союзних д-в. Тут був підписаний *Державний договір про відновлення незалежності і демократичної Австрії* (1955). В. — великий фін. і пром. центр країни. Розвинуті машинобудування (трансп., приладо- і вер-

статобудування), електротехнічна, радіоелектронна, нафтохім., хім., текст., швейна, поліграфічна, деревообр., харч. пром-сть, точна механіка й оптика. Вироби муз. інструментів, іграшок тощо. В. — один з найбільших трансп. вузлів Європи — 12 з-ць (гол. чин. транс-європейські магістралі), 7 автошляхів, великий річковий порт, аеропорт (Швехат). Метрополітен. У В. — ун-т, Вища техн. школа, Інститут світової торгівлі, *Австрійська академія наук*. Нац. 6-ка. Музеї: Природничо-історичний, Художньо-історичний, Австрійська галерея, будинки-музеї Л. Бетховена, Й. Гайдна, В. Моцарта, Ф. Шуберта. Театри, у т. ч. *Віденська державна опера*. Архіт. пам'ятки: романський і готичний собор св. Стефана (12—15 ст.), кол. резиденція Габсбургів — Гофбург («Швейцарські ворота», 1552; «Новий Гофбург», 1881—1913, арх. Г. Земпер, К. Газенауер; Нац. 6-ка, 1723—35, арх. Л. Б. Фішер фон Ерлах); бароккові — ансамбль Бельведер (1714—22, арх. Гільдебрандт), Шварценберг (1697—1704, арх. Гільдебрандт; 1720—23, арх. Фішер фон Ерлах), Шенбрун (1695—1700, арх. Фішер фон Ерлах; 1744—49, арх. Н. Пакассі). Серед будівель еkleктичної архітектури — Опера (1861—69), парламент (1873—83, арх. Т. Е. Гансен), «Бургтеатр» (1874—88, арх. Г. Земпер і К. Газенауер). Споруди 20 ст.: висотний будинок Рінгтур (1953—55, арх. Е. Больтенштер), універсальний зал Штатгалье (1955—58, арх. Р. Райнер); аеропорт (1960, арх. Ф. Пфеффер та ін.).

ВІДЕО... (від лат. video — дивлюсь, бачу) — частина складних слів, що вказує на належність поняття до зображення телевізійних, радіолокаційних та ін. складних електричних сигналів на екрані *електроннопроменевої трубки* тощо (напр., *відеоманітофон*, *відеофонограма*).

ВІДЕО-АРТ (від *відео...* та *англ. art* — мистецтво) — напрям в американському й зх.-європейському мистецтві 2-ї пол. 60 та 70-х рр. 20 ст., що використовує методи телебачення і відеозапису. На відміну від власне *телевізійного мистецтва*, мистецтво В.-а створюється поза офіційними телестудіями шляхом цілеспрямованого викривлення традиційних процесів розгорнення телезображення, застосування *замкнених телевізійних систем*, відеозапису різних видів, сцен, *хептенінгів* (часом соціально-критичного характеру), які потім демонструють на мон. і поліекранних установках у спец. залах. В.-а. — один з видів *авангардизму*; разом з тим він є своєрідним протестом проти засилья традиційних засобів буржуазної масової інформації.

М. М. Соколов.

ВІДЕОЗАПИС — запис *відеофонограм*. Найпоширенішим є В. магнітний і механічний. Магнітний В. ґрунтується на властивості *ферромагнетиків* зберігати залишкову намагніченість відповідно до електр. сигналів зображення й звуку; здійснюють його за допо-



- | | | |
|--------------------------------------|--------------------------------------|--|
| 1. Державна опера | 7. Нова Галерія, «Електронний музей» | 18. Палац Євгенія Савойського (уни-верситет) |
| 2. Палац Шенбрун | 8. Палац Шенбрун | 19. Палац Шенбрун |
| 3. Палац Шенбрун | 9. Палац Шенбрун | 20. Палац Шенбрун |
| 4. Академія образотворчого мистецтва | 10. Академія наук | 21. Палац Шенбрун |
| 5. Вільгельм-Стефан | 11. Савойський палац | 22. Палац Шенбрун |
| 6. Ст. Габсбург, нац. бібліот. | 12. Палац Шенбрун | 23. Палац Шенбрун |

могою **відеоманітофона** на магнітній стрічці або магнітному барабані. В разі механічного В. на відеодиску прорізують спіральну борозенку, форма якої відповідає записуваному електр. сигналу. Після технологічної обробки відеодиска одержують відеопластинки, з яких відтворюють зображення й звук на відеопроєкторі. Є також В. електронний (на кіноплівку) та термопластичний (на термопластичну плівку). В. застосовують у телебаченні, зв'язку, кінотехніці тощо.

В. В. Єгоров, В. С. Юрасов.

ВІДЕОКОНТРОЛЬНИЙ ПРИСТРІЙ, монітор — пристрій для візуального контролю якості телевізійного зображення. Осн. частини В. п.: **кінескоп**, **відеопідсилювач**, **блоки розгортки** (див. **Телевізійна розгортка**) та живлення. Підключають В. п. в різних точках відеотракту (на виході передавальної камери, апаратури формування й підсилення **відеосигналу** та ін.). В. п. (мал.) поділяють на стаціонарні, переносні та універсальні. Схеми В. п. виконують на **транзисторах**. Використовують В. п. на телецентрах для підготовки, встановлення і контролю тракту передачі, вибору під час передачі одного з кількох зображень (при експлуатації кількох передавальних камер), у пром. телевізійних установках тощо.

І. С. Комар.

ВІДЕОМАГНІТОФОН (від *відео...* й *магнітофон*) — апарат для записування **відеофотонаграм** та подальшого відтворення з них електричних сигналів зображення й звукового супроводу. Перші В. було створено у 2-й пол. 30-х рр. 20 ст. в США, а на початку 60-х рр. — в СРСР. Осн. частини В. є стрічкопротяжний механізм з обертовими відеоголовками (однією, двома або чотирма), канал записування — відтворення сигналів, системи автом. регулювання швидкості переміщення стрічки та частоти обертання відеоголовок, блок керування. Розрізняють В. побутові (мал.), професійні та спец. призначення; стаціонарні й переносні; з відтворенням кольорового і чорно-білого зображення. В процесі записування електр. сигнали зображення й звукового супроводу з телевізійного приймача (або ін. пристрою) надходять у В., а далі записуються на магнітну стрічку. При відтворенні електр. сигнали зображення та звукового супроводу з магнітної стрічки потрапляють у телевізійний приймач, на екрані якого виникає зображення з одночасним звуковим супроводом. В. забезпечує також відтворення стоп-кадра. В. застосовують у телебаченні, наук. дослідженнях, в медичній, спорті, навчанні тощо.

В. В. Єгоров, В. С. Юрасов.

ВІДЕОПІДСИЛЮВАЧ — ширококоштовий підсилювач **відеосигналу**. Складається в осн з **лампи електронних** або **напівпровідникових приладів**, **резисторів**, електричних **конденсаторів** та котушок **індуктивності**. Діє в широкому діапазоні частот (0—7 МГц), зберігаючи форму відеосигналу без

помітних фазових викривлень. Розрізняють В. одно- та багатокаскадні. Каскади бувають з корекцією амплітудно-частотної характеристики та без корекції, з корекцією на низьких чи високих частотах або низьких і високих одночасно. Найпоширеніші В. на резисторах з корекцією амплітудно-частотної характеристики. В. застосовують у передавальних та приймальних системах телебачення, радіолокаційних, осцилографічних та ін. пристроях.

І. С. Комар.

ВІДЕОСИГНАЛ — змінний електричний сигнал, яким створюють зображення. Осн. параметри В. є ширини спектра (діапазон частот), динамічний діапазон (відношення найбільшої його миттєвої потужності до найменшої) і тривалість. У телебаченні В. (телевізійний сигнал) являє собою електр. коливання, параметри яких пропорційні якостям окремих ділянок зображуваного об'єкта. Одержують такий сигнал за допомогою світлоелектричних перетворювачів (напр., **відікона**, **супероріткона**). В. використовують також у фотоелектрографії і радіолокації.

В. В. Єгоров.

ВІДЕОТЕЛЕФОН (від *відео...* й *телефон*) — засіб зв'язку, за допомогою якого абоненти чують і бачать один одного. Апаратура В. складається з **телефонного апарату**, пульта керування і телевізійного блоку. Основним елементом передавального частини телевізійного блоку є передавальна трубка (напр., **відікон**), а приймальною — **кінескоп**. В. встановлюють у переговорній кабінці або на робочому столі абонента. Виклик і розмова здійснюються як у телефоні, передача зображення (кожного з абонентів по індивідуальному каналу зв'язку) — як у телебаченні. Телевізійний сигнал передають переважно по **коаксимальному кабелю** (без випромінювання енергії у простір). Конструкції В. почали розробляти в різних країнах в серед. 30-х рр. 20 ст.; в експлуатацію В. введено 1936 в Німеччині. У 1961 в СРСР для відеотелефонного зв'язку між Москвою, Ленінградом і Києвом було використано діючі телевізійні канали міжміських ліній зв'язку. З 60—70-х рр. 20 ст. набувають розвитку системи В., що передають зображення по групових трактах систем **далекого зв'язку** з часовим і частотним розділенням каналів та по ширококоштових каналах за допомогою штучних супутників Землі. Використовують В. для міжміських переговорів, зв'язку з автоматизованими сховищами інформації та довідковою службою на базі ЕОМ, нагляду за потоком транспорту і пішоходів тощо. Іл. с. 266.

В. К. Стеклов.

ВІДЕОФОНОГРАМ (від *відео...*, грец. *φώνη* — звук і *γράμμα* — запис) — носій запису, на якому зафіксовано електричні високочастотні сигнали зображення (відеограму) та низькочастотні сигнали звукового супроводу (фонограму). Одержують В. (у вигляді магнітної стрічки, кіноплів-

ки тощо) в процесі **відеозапису** (напр., на **відеоманітофоні**). В. застосовують для зберігання та подальшого відтворення телевізійної, кінотелевізійної та ін. інформації.

В. С. Юрасов.

ВІД'ЄМНІ ЧИСЛА — дійсні числа, менші за нуль, напр. —2, —1 тощо. Див. **Число**.

ВІДЖАЯВАДА — місто в пд.-сх. частині Індії, в штаті Андхра-Прадеш, поблизу Бенгалської зат. Вузол з-ць і автошляхів. 344,6 тис. ж. (1971). Підприємства маш.-буд., текст., харч., цем. промисловості.

ВІДЗНАКИ ДЕРЖАВНИ — орден, медалі, нагрудні знаки та нагрудні значки, що існують у всіх країнах світу. Відповідно до Конституції СРСР право встановлювати **ордени СРСР** та **медалі СРСР**, а також **знаки почесні** Союзу РСР надано Президії Верховної Ради СРСР. В СРСР є також ін. відзнаки, зокрема **знаки нагрудні** та **значки нагрудні**. Кожна союзна республіка має свої відзнаки. В УРСР відповідно до Конституції УРСР Президія Верховної Ради УРСР встановила почесні звання УРСР і заснувала нагрудні знаки до них, **Почесну Грамоту Президії Верховної Ради УРСР**, **Грамоту Президії Верховної Ради УРСР** та нагрудні знаки до них. Ряд держ. відзнак УРСР встановила Рада Міністрів УРСР.

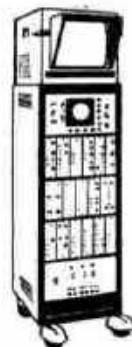
ВІДІКОН (від *відео...* і грец. *είκων* — зображення) — перетворювач світлового сигналу на електричний; **передавальна телевізійна трубка** з нагромадженням зарядів, що, розряджаючись електронним променем, утворюють **відеосигнал**. Осн. частини В. є мішень (напівпрозора металізована сигнальна пластина з фоточутливим шаром на одному боці) та електронний прожектор (випромінювач електронів). Дія В. ґрунтується на зміні опору фоточутливого шару під впливом світла. В. нескладні за конструкцією, малогабаритні, відзначаються порівняно високою чутливістю та малими власними шумами. Недоліком В. є їхня велика інерційність. В. застосовують у студійних передавальних телевізійних камерах, пром. і спец. установках.

І. С. Комар.

ВІДКЛИКАННЯ ДЕПУТАТА — в СРСР право виборців у будь-який час відкликати депутата, який не виправдав довіри виборців, з представницького органу; один із принципів радянського виборчого права. В. д. гарантує відповідальність народного депутата перед своїми виборцями. Право В. д. встановлено ст. 107 Конституції СРСР, конституціями союзних (в УРСР — ст. 96 Конституції УРСР) і авт. республік, а також Законом СРСР про статус депутатів (ст. 6) і законами про місцеві Ради нар. депутатів. Процедура В. д. регулюється законами про порядок В. д. Верховної Ради СРСР, Верховної Ради союзної республіки і місц. Рад депутатів трудящих, прийнятими 1959. Право порушувати питання про В. д. надано громадським організаціям і т-вам, а також заг. зборам трудя-



Відень.
Церква св. Карла Борромея. 1716—22. Архітектор І. Б. Фішер фон Ерлах.



Відеоконтрольний пристрій стаціонарний.



Відеоманітофон побутовий.

ВІДКЛИЧНА
ГРАМОТА

Відеотелефон:
1 — приймальна частина відеоблока; 2 — телефон з пультом керування.

ших. В. д. здійснюється шляхом відкритого голосування на зборах виборців відповідного виборчого округу. Депутат вважається відкликаним, якщо за його відкликання проголосувала більшість виборців. Бурж. виборче право не передбачає відкликання депутата.

В. С. Анджиєвський.

ВІДКЛИЧНА ГРАМОТА — документ, у якому уряд однієї держави повідомляє уряд відповідної держави про відкликання свого дипломатичного представника. В. г. підписується главою держави і вручається главі ін. д-ви. За Конституцією СРСР (п. 12, ст. 121) та конституціями союзних республік (в УРСР — п. 14, ст. 108 Конституції УРСР) відкликання повноважних представників з іноземних д-в входить до компетенції Президії відповідної Верховної Ради.

ВІДКРИТА РОЗРОБКА РОДОВИЩ корисних копалин, відкриті гірничі роботи — видобування корисних копалин безпосередньо з земної поверхні. Проводиться в кар'єрах. В. р. складається з підготовки поверхні землі, осушення (в разі потреби) і розкриття родовища, розкриття і видобування корисних копалин. Підготовка поверхні полягає в основному у видаленні родючого шару (з подальшим насенням його на поверхню відвалів з метою відновлення родючості ґрунту) і відведенні поверхневих вод. Для осушення родовища (поверхневого і підземного, попереднього і паралельного — під час ведення робіт) використовують водозлизувальні і вибірні свердловини, закриті дрени (див. *Дренаж*), спец. фільтри тощо. Розкриття родовища передбачає спорудження капітальних розрізних і трансп. траншей для забезпечення доступу до масиву корисних копалин і трансп. зв'язку з земною поверхнею. Розкриття роботи включають відокремлення від масиву і транспортування у відвали покривних порід (див. також *Розкриття роботи*, *Відвальні роботи*), видобувні роботи — відокремлення корисних копалин від масиву (див. *Буріння*, *Буропідривні роботи*, *Підривні роботи*) з подальшим переміщенням їх на склади або місця переробки. Тех. засобами В. р. є екскаватори безперервної дії, транспортно-відвальні мости, консоліди відвалоутворювачі, кар'єрні самоскиди, бульдозери та ін. Впроваджується гідромеханізація. Переваги В. р. перед підземною розробкою родовищ ко-

рисних копалин: більша безпека праці і кращі виробничі умови; менші втрати корисних копалин; можливість застосування потужнішої техніки; вища (в 3—6 разів) продуктивність праці і нижча (в 2—3 рази) собівартість продукції; менші (в 2—3 рази) питомі капіталовкладення і строки будівництва кар'єрів. Осн. недоліком В. р. є значний вплив на навколишнє середовище, який усувають частково або повною рекультивуацією земель. В УРСР відкритим способом (мал.) видобувають буре вугілля, залізну руду, вапняки, глини, формувальний пісок, буд. матеріали, торф (див. *Торфовидобування*) тощо.

В. І. Таран.

ВІДКРИТЕ МІСТО — за міжнародним правом місто, яке під час війни одна з воюючих сторін оголошує незахищеним, тобто таким, що не має військ, об'єктів, військ і засобів оборони. Цей акт має на меті запобігти знищенню істор. і культ. цінностей міста та його жителів. Заборону атакувати і бомбардувати В. м. передбачено ст. 25 додатку до Гаазької конвенції (IV) про закони і звичай сухопутної війни 1907.

ВІДКРИТЕ МОРЕ — морський простір, що не входить ні до територіальних, ні до внутрішніх вод будь-якої держави. В. м. можуть користуватися всі країни. Воно вільне для судноплавства, рибальства, прокладання підводних кабелів і трубопроводів, перельоту літаків над ним, проведення мор. наук. досліджень та ін. не заборонених міжнародним правом видів використання В. м. Жодна д-ва не має права поширювати свій суверенітет на будь-яку частину В. м. або на судна, які плавають у В. м. під прапором ін. д-ви. Режим В. м. регулюється Женевською конвенцією 1958 про В. м. та ін. міжнар. угодами. Див. також *Територіальні води*. Літ.: Очерки міжнародного морського права. М., 1962; Мировой океан. М., 1973.

Г. Ф. Висоцький.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ — 1) Документ відомства закордонних справ або дипломатичного представництва за кордоном, адресований митній і прикордонній службі своєї країни, з проханням сприяти іноземцеві, якому видано В. л., під час його переїзду через кордон. Особа, яка має В. л., як правило, звільняється від митного огляду (хрім випадків, коли на таку особу падає підозра в порушенні мит-

них правил країни перебування). 2) Документ на право проведення розкопок і розвідок археологічних пам'яток в СРСР. Видається відповідними наук. закладами АН СРСР і академії наук союзних республік.

«ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» ДОКТРИНА — концентрований вираз американської експансіоністської політики в Китаї. Проголошена 1899 США в потах урядом Великобританії, Німеччини, Росії, Франції, Італії і Японії. Під виглядом визнання рівних можливостей у торгівлі і пром-сті для всіх імперіалістичних д-в «В. д.» мала забезпечити сприятливі умови для встановлення переважного впливу США в Китаї. На Вашингтонській конференції 1921—22 США домоглися, щоб у Договорі 9 д-в про політику щодо Китаю було проголошено «В. д.» д. Перемога кит. народу 1949, здобута при всебічній підтримці СРСР, поклала край імперіалістичним домаганням.

С. В. Ісаківич.

ВІДКРИТІ І ЗАМКНЕНІ МНОЖИНИ — класи множин (див. *Множини*). Множина наз. в і д к р и т о ю, якщо вона разом з кожним своєю точкою містить і деякий її окіл, і з а м к н е н о ю, якщо вона містить усі свої граничні точки (див. *Топологія*). Так, інтервал на прямій буде відкритою множиною, відрізок — замкненою. Об'єднання довільного числа і переріз скінченного числа відкритих множин є відкритою множиною, переріз довільного числа і об'єднання скінченного числа замкнених множин є замкненою множиною.

ВІДУП — система збирання з населення податків та інших державних доходів, при якій держава за певну плату передає право їх збирання приватним особам (відкупникам). В. притаманні в основному докапіталістичним формациям. З розвитком капіталізму вони зберігалися в своєрідних формах (напр., у вигляді передачі права на стягування деяких податків приватними банками, оподаткування касами).

ВІДЛИГА — короткочасне підвищення температури повітря взимку. Виникає внаслідок горизонтального перенесення теплого повітря з ін. районів або нагрівання Сонцем місцевих повітряних мас.

ВІДМАН (Widmann) Йозеф-Віктор (20.II 1842, Ненновіц — 6.XI 1911, Берн) — швейцарський письменник. Писав нім. мовою. Перша збірка — «Вірші юності» (1862). Автор драм «Еразм Роттердамський» (1865), «Королева Сходу» (1878), «По той бік добра і зла» (1893, спрямована проти філософії Ф. Ніцше), романів «Редатор» (1884), «Патрістіанка» (1888), поеми «Святий і тварини» (1905) У зб. «Вірші» (вид. 1912) оспівував життя, кохання, приросту. Співачував рос. революції 1905—07.

ВІДМІННІСТЬ — категорія діалектичного матеріалізму. Див. *Тотожність і відмінність*.

ВІДМІНОК — граматична категорія іменних частин мови, яка виражає відношення того, що по-



Відкрита розробка родовища бурого кар'єр. Кіровоградська обл.).

значено ними, до інших предметів, явищ чи ознак. Це відношення у *флексивних мовах* передається закінченнями самостійно або в поєднанні зі службовими словами, інтонацією та порядком слів. Кількість В. у різних мовах неоднакова (в араб. мові їх 3, естонський — 14, табасаранський — 46 В.). У сх.-слов. мовах — рос., укр. та білоруській — розрізняють 6 В. (в укр. мові є ще й *клична форма*). В укр. мові В. такі: називний (прямий В.), родовий, давальний, знахідний, орудний та місцевий (непрямі В.). Зміна іменних частин мови, займенників і дієприкметників за В. називається *відмінюванням*.

ВІДМІНЮВАННЯ — зміна іменних частин мови й займенників та дієприкметників за *відмінками*. Залежно від граматичної будови мови форми В. виражають різні граматичні значення. У синтетичних мовах, до яких належить і українська, відмінкове закінчення може виражати значення відмінка, числа й роду (напр., закінчення -у в іменникові «книгу» вказує на знахідний відмінок, однину, жіночий рід). Системи В. в різних мовах неоднакові і змінюються в процесі істор. розвитку мов. Так, у давньоруській мові, яка є основою сх.-слов мов — рос., укр. та білоруської, — виділяють здебільшого 5 (іноді 6) відмін. У сучасних рос. та білорус. мовах розрізняють 3 типи В., а в українській — 4.

ВІДМОРОЖЕННЯ — ушкодження тканин організму низькими температурами. У людини найчастіше спостерігається В. кінцівок, обличчя, вушних раковин тощо. Якщо опірність організму знижена (втома, виснаження, сп'яніння, крововтрата тощо), В. може статися і при невеликому морозі (—3—5°С) і навіть при плюсовій т-рі. Виникненню В. сприяє підвищена вологість повітря та вітряна погода. Перша допомога при В. спрямована на швидке відновлення кровообігу у відмороженій частині тіла.

ВІДНОВЛЕННЯ — хімічна реакція, що полягає в приєднанні електронів до атомів або іонів. Див. також *Окислювально-відновна реакція*.

ВІДНОВЛЕННЯ ЛІСУ — утворення молодого лісу на знесичених місцях (вирубках, пожарах, прогалинах) або під пологом доплілих насаджень. Розрізняють В. л. природне і штучне. За природного В. л. насаджень утворюються з підросту деревних порід під пологом лісу до його вирубки (попереднє В. л.) і з самосіву, що виник після рубки лісу (наступне В. л.). За штучного В. л. висівають насіння або висаджують сіянці чи саджанці, вирощені в лісових розсадниках. Найвигіднішим є природне В. л., лісостан якого біологічно стійкий і високопродуктивний. На Україні його широко застосовують для вирощування сосни, дуба, ялини, ялиці та ін. Процес В. л. закінчується після утворення молодого зімкнутого насадження.

С. А. Генсірук.

ВІДНОВЛЕННЯ МЕТАЛІВ — добування металів з руд, рудних концентратів та інших хімічних сполук за допомогою відновника. Грунтується на приєднанні електронів відновника до атомів або іонів відновлюваного металу. Розрізняють В. м. карботермічне, металотермічне та В. м. за допомогою газів (вуглеводнів, водню). При карботермічному способі відновниками є модифікації вуглецю. Таким способом одержують залізо з його окисів та ін. Металотермічним способом відновлюють деякі метали з їхніх окисів, хлоридів та ін. хім. сполук активними легкоокислюваними металами (напр., хром та ванадій — алюмінієм, титан — магнієм, цирконій та ніобій — натрієм або кальцієм). За допомогою газів відновлюють залізо в доменних печах, вольфрам та германій з їхніх окисів та ін. В. м. полегшується, якщо кінцевим продуктом є розчин металу (розчинення зменшує вільну енергію), напр., при одержанні з деяких особливо міцних окисів відповідних сплавів (феросплавів, силікоалюмінію тощо). До В. м. належить також електролітичний (див. *Електроліз*) спосіб добування металів з солевих розплавів та водних розчинів. Полягає він у приєднанні електронів до іона відновлюваного металу. В процесі електролізу метал виділяється на катоді. Так відновлюють алюміній з криолітоноглиноземного розплаву, мідь, цинк, нікель, срібло тощо.

М. Г. Дешевих.

ВІДНОСНА ВИСОТА, відносна відмітка — перевищення однієї точки земної поверхні над другою, що відлічується по вертикалі. Дорівнює різниці абсолютних висот цих точок.

ВІДНОСНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ — додаткова вартість, створена на основі скорочення необхідного робочого часу і відповідного збільшення додаткового робочого часу в результаті підвищення продуктивності праці.

ВІДНОСНА ІСТИНА — див. Абсолютна і відносна істини.

ВІДНОСНА ПОХИБКА — частка від ділення абсолютної похибки на наближене значення числа. Див. також *Похибка* в математиці.

ВІДНОСНЕ Й АБСОЛЮТНЕ ПОГІРШЕННЯ СТАНОВИЩА ПРОЛЕТАРІАТУ — зумовлена загальним законом капіталістичного нагромадження тенденція до погіршення становища трудящих за капіталізму. Як відносне погіршення проявляється в зниженні життєвого рівня пролетаріату порівняно з класом капіталістів і відповідне зменшення його частки в національному доході й національному багатстві; як абсолютне — в зниженні життєвого рівня робітників порівняно з тим чи ін. попереднім періодом, зростання незабезпеченості на майбутнє. Найхарактернішими проявами В. й а. п. с. п. в сучас. умовах є масове хронічне безробіття, зростання інтенсифікації праці та нервово виснаження, невпевненість у завтрашньому дні, зниження реальної заробітної плати внаслідок інфляції, зростан-

ня дорожнечі, підвищення кватирної плати, збільшення податків тощо. Динаміка життєвого рівня не однакова в усіх країнах капіталу. Вона залежить від рівня розвитку *продуктивних сил*, змін фаз *капіталістичного циклу*, розвитку класової боротьби та ін. Тенденції до В. й а. п. с. п. нині протистоять могутній і організований міжнародний робітничий рух капіталістичних країн, сила якого значно зросла під впливом соціальних і екон. завоювань соціалізму. Успіхи країн *соціалістичної співдружності* стимулюють боротьбу робітників країн капіталу за свої життєві інтереси і водночас змушують капіталістів під загрозою загострення соціальних конфліктів йти на певні поступки трудящим. Усунути тенденцію до В. й а. п. с. п. можливо лише шляхом ліквідації капіталістичного ладу.

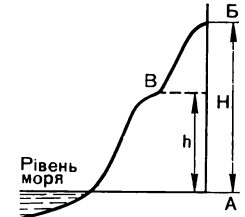
М. Й. Лозюк.

ВІДНОСНІ ВЕЛИЧИНИ в статистиці — показники, що характеризують міру співвідношення двох порівнюваних між собою статистичних показників, один з яких прийнято за базу порівняння. В. в. виражаються в коефіцієнтах, процентах, промілле та ін., в деяких випадках — іменованими числами. За змістом і характером взаємозв'язку порівнюваних показників В. в. поділяють на кілька видів. В. в. виконання плану характеризує ступінь виконання виробничих завдань В. в. планового завдання показують його перспективний рівень. В. в. структури характеризують питому вагу (частку) складових частин підсумкової величини (напр., питома вага вироб. пром. продукції даного підприємства в заг. обсязі вироб. її в галузі). В. в. координаті відображають співвідношення між складовими частинами підсумкової величини і доповнюють величини структури (напр., кількість допоміжних робітників на 100 виробничих робітників). В. в. динаміки показують зміни рівня однойменних явищ у часі. В. в. інтенсивності характеризують ступінь поширення або розвитку явища в певному середовищі (напр., густота населення — кількість жителів на 1 км²). В. в. порівняння відображають однойменні показники різних об'єктів (напр., вироб. продукції за той самий час у різних країнах). В. в. — один з найважливіших засобів аналізу госп. діяльності окремих підприємств, галузей і нар. г-ва в цілому.

ВІДНОСНІ ЧИСЛА — застаріла спільна назва для додатних і від'ємних чисел і числа 0. Див. *Число*.

ВІДНОСНОСТІ ПРИНЦИП — один з фундаментальних принципів сучасної фізики. В. п. стверджує, що всі фіз. процеси, які розглядаються відносно деякої системи відліку, не залежать від швидкості рівномірного і прямолінійного руху цієї системи (див. *Відносності теорія* і *Галілея принцип відносності*).

П. І. Фомін.



Відносна висота.
H — абсолютна висота точки B; h — абсолютна висота точки B; H-h — відносна висота точки B.

ВІДНОСНОСТІ ТЕОРІЯ — фізична теорія, яка встановлює фундаментальний зв'язок між простором, часом і рухом. Поділяється на спец. теорію відносності (СТВ) і заг. теорію відносності (ЗТВ). В. т. сформувалась на поч. 20 ст. у роботах Г.-А. Лоренца, Ж.-А. Пуанкаре, А. Ейнштейна, Г. Мінковського та ін., осн. внесок у її розвиток зробив А. Ейнштейн. СТВ створювалась на основі експериментальних досліджень з електродинаміки рухомих середовищ франц. фізика І.-Л. Фізо (1819—1896), А.-А. Майкельсона та ін. і теорії електромагнетизму Максвелла — Лоренца (див *Електродинаміка класична*). Виникнення СТВ пов'язане з узагальненням *Галілея принципу відносності*. В основу СТВ покладено два постулати Ейнштейна: 1) всі закони, за якими відбуваються фіз. процеси, однакові в усіх інерціальних системах відліку — системах, що рухаються рівномірно і прямолінійно (ІСВ) 2) *швидкість світла* c у пустоті не змінюється при переході від однієї ІСВ до іншої, тобто не залежить від відносного руху джерела світла і спостерігача. Ці постулати задовольняють *Лоренца перетворення*, які визначають осн. властивості просторово-часових зв'язків у СТВ. Перетворення Лоренца зручно виражати у термінах геометрії 4-вимірного простору Мінковського. Точка у цьому просторі задається радіус-вектором x_μ ($\mu = 0, 1, 2, 3$), однією з компонент якого є час фіз. події ($x_0 = ct$), а ін. три збігаються з її просторовими декартовими координатами ($x_{1,2,3} = x, y, z$). При переході між двома ІСВ компоненти x_μ виражаються одні через інші за допомогою перетворень Лоренца. При цьому незмінною (Лоренц-інваріантною) залишається квадратична комбінація $s^2 = c^2 t^2 - x^2 - y^2 - z^2$, яка наз. квадратом 4-вимірного інтервалу і узагальнює поняття віддалі в *евклідовому просторі*. Величина s^2 може набувати додатних, від'ємних і нульових значень, у зв'язку з цим геометрію простору Мінковського наз. псевдоевклідовою. З перетворень Лоренца випливає, що просторово розділені події, одночасні в одній ІСВ, будуть неодноразові в іншій. При переході від ІСВ, в якій стрижень і годинник верхові, до ІСВ, що рухається відносно першої з швидкістю V довжина стрижня l_0 в напрямі руху зменшується за законом $l = l_0 \sqrt{1 - V^2/c^2}$, а темп ходу годинника уповільнюється за законом $\Delta t = \Delta t_0 / \sqrt{1 - V^2/c^2}$. Закон подовження швидкостей Галілея $v' = v + V$ замінюється ейнштейнівським $v' = (v + V) \times \frac{1}{1 + Vv/c^2}$, який забезпечує необхідну за другим постулатом СТВ інваріантність швидкості світла (при $v = cv' = c$ для будь-яких V). СТВ, або релятивістська теорія (лат. *relativus* — відносний) вимагає, щоб усі фіз. рівняння, які виражають зв'язок між локальними (вимірними у даній точці) величинами були лоренц-коварі-

антними, тобто щоб при перетвореннях Лоренца ліва і права частини рівн. перетворювались однаково. Найзручніше цього можна досягти, сформулювавши рівн. у тензорній формі. Тоді, залежно від законів перетворення, всі фіз. величини, що входять у рівн., поділяються на 4-вимірні *тензори*, *вектори* і *скаляри*. Тривимірний вектор *імпульсу* \vec{p} і енергія E тіла об'єднуються в 4-вимірний вектор енергії-імпульсу p_μ ($E/c, \vec{p}$), компоненти якого перетворюються за законом, подібним до перетворень Лоренца для радіус-вектора точки x_μ . Лоренц-інваріантною комбінацією, подібною до квадрату 4-вимірного інтервалу, є квадрат вектора p_μ , який дорівнює $(E/c)^2 - (\vec{p})^2 = m_0^2 c^2$. З точністю до множника c^2 він збігається з квадратом маси спокою тіла m_0 (m_0 вимірюється у тій ІСВ, де тіло перебуває у стані спокою). Зв'язок енергії й імпульсу тіла з його швидкістю v у релятивістській механіці має вигляд:

$$E = \frac{m_0 c^2}{\sqrt{1 - v^2/c^2}}, \quad \vec{p} = \frac{m_0 v}{\sqrt{1 - v^2/c^2}}$$

З першої формули випливає, що при $v \rightarrow c$ енергія тіла наближається до нескінченності, а це значить, що тіло з ненульовою масою спокою неможливо прискорити до швидкості світла c . У системі спокою ($v = 0$) енергія тіла $E = m_0 c^2$. Це визначне співвідношення Ейнштейна стверджує, що у будь-якому тілі масою m_0 прихована внутр. енергія $m_0 c^2$. Оскільки множник c^2 великий, ця енергія виявляється дуже великою навіть для легких тіл. Вона може бути виділена (частково або повністю) при перетвореннях з даним тілом або частинкою (напр., при *ядерних реакціях, анігіляції*). Всі осн. висновки СТВ підтверджені експериментально, деякі лягли в основу дії тех установок (напр., в *атомній електростанції*). Об'єднання принципів квантової механіки і СТВ привело до побудови *квантової теорії поля*, яка є основою сучас. теорії *елементарних частинок*.

ЗТВ узагальнює теорію простору, часу і руху СТВ і разом з тим є релятивістським узагальненням ньютонівської теорії гравітації (див *Тяжіння*). Вона спирається на фундаментальний факт рівності гравітаційної та інертної мас будь-якого тіла. ЗТВ припускає, що у присутності матеріальних тіл і полів 4-вимірний простір-час стає викривленим, і гравітація є одним з проявів цього викривлення. Властивості викривленого простору-часу описуються не псевдоевклідовою геометрією, а *рімановою геометрією*. Сформульовані А. Ейнштейном рівн ЗТВ є узагальненням рівн ньютонівської теорії гравітації і переходять в них у граничному випадку слабких гравітаційних полів і малих швидкостей руху ЗТВ передбачає ефекти, яких немає в СТВ і класичній теорії гравітації. Деякі з них (гра-

вітаційне зміщення частоти світла, відхилення променів світла у полі тяжіння, обертання *перигеліїв* планетних орбіт) експериментально підтверджені, інші чекають перевірки (трудність перевірки пов'язана з малою величиною ефектів ЗТВ у звичайних умовах). ЗТВ передбачає існування гравітаційних хвиль і надгустих космічних тіл — т. з. *чорних дір*, гравітація яких настільки велика, що не випускає навіть світлових променів. Створення В. т. стало визначною віхою у розвитку фіз. науки в цілому і багато в чому визначило напрям її подальшого розвитку. Поряд з квантовою механікою В. т. є фундаментом сучас. фізики. Важливе філософ. значення В. т. зумовлене тим, що вона істотно збагатила наук., діалектико-матеріалістичний світогляд, є одним з природничо-наук. підтвердженьчення діалектичного матеріалізму про *матерію, рух, простір і час, причинність* тощо. Принципове розв'язання гносеологічних проблем (див. *Пізнання теорія*), які постали у природознавстві на межі 19—20 ст. у зв'язку з новими відкриттями і кризою старих уявлень про матеріальний світ, було зроблено у праці В. І. Леніна «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

Лит.: Ейнштейн А. Собрание научных трудов, т. 1. Пер. с англ. М., 1965; Паули В. Теория относительности. Пер. с нем. М.—Л., 1947; Фок В. А. Теория пространств, времени и тяготения. М., 1961; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 2. М., 1973; Сутаков В. И., Верлан Е. М. Основы специальной теории относительности. К., 1977. П. І. Фомін

ВІДНОШЕННЯ — 1) У філософії — категорія, яка відображає один з об'єктивних моментів *взаємозв'язку* речей, зумовленого матеріальною єдністю світу В речей так само об'єктивні, як і самі речі. В кожному В. виявляється певна властивість речі. Якісна визначеність речі зумовлюється сукупністю її властивостей, які виявляються у В. Тому пізнання сутності речей неможливе поза рухом, поза розглядом їхніх взаємоділень. Всебічний розгляд речі у сукупності її В є однією з важливих методологічних вимог діалектико-матеріалістичної теорії пізнання. Особливий тип В становлять *сусільні відносини*.

2) У логіці — спосіб упорядкування певної сукупності об'єктів. Найчастіше В ототожнюється з наборами тих об'єктів, в яких воно має місце (напр., В «більше» — з множиною пар тих чисел, з яких одне більше другого) Теорія В. узагальнила поняття *силосітики* і розширила її можливості. Див. також *Предикат*. 3) У математиці В. двох чисел — частка від ділення першого числа на друге. В двох однакових величин — число, яке дістанемо, вимірюючи першу величину другою, прийнятою за одиницю міри. В двох сумірних величин (див. *Сумірні і несумірні величини*) виражається *раціональним числом*, несумірних — *іраціональним числом* (див. також *Подвійне відношення*) Розгляда-

ють також В. порядку, рівності, тотожності, еквівалентності тощо, під якими розуміють відповідний зв'язок між матем. поняттями. Зокрема, В. порядку наз. правило передування між двома елементами однієї множини (див. *Множини теорія*); для двох дійсних чисел a та b це правило виражається так: $a \leq b$, якщо $a - b \leq 0$.

ВІДОБРАЖЕННЯ — філософська категорія, що позначає загальну властивість матерії, яка полягає в тому, що за певних умов *взаємодії* одна матеріальна система відтворює в специфічний для неї форми певні сторони іншої системи, яка взаємодіє з нею. Результат цього процесу — відтворення, «відбиток», що фіксує особливості відображуваного явища. Існують різні форми В., що відповідають різним рівням структурної організації матерії (В. в неживій і живій природі, в суспільстві). Вищою формою В. є людська *свідомість*. Суттєва єдність усіх форм В. полягає в заг. закономірності виникнення будь-якого В., вторинності В. щодо відображуваного предмета, певній формі подібності між В. і відображуваним, залежності В. від природи відображуваної системи. В. і взаємодія — дві взаємопов'язані сторони єдиного процесу руху матерії. Див. також *Відображення теорія*.

М. Л. Злотіна.

ВІДОБРАЖЕННЯ в математиці — відповідність, за якою кожному елементу x множини X відповідає певний елемент $y = f(x)$ множини Y . Елемент y при цьому наз. образом елемента x , а x — прообразом елемента y . Якщо y відповідність елементів x ставиться підмножини $f(x) \subset Y$, В. наз. *многочисним*. Окремими випадками В. є *функції*, *оператор*, *перетворення*. В. множини Y на множини X [позначається $x = f^{-1}(y)$], яке ставить у відповідність образам сукупність його прообразів, наз. *оберненим до f* . Більшість задач математики по суті полягає в знаходженні цих вивчених тх або ін. В. Як спосіб дослідження, В. дає можливість замінити вивчення співвідношень між елементами множини X вивченням співвідношень між елементами множини Y . З цієї точки зору важливі ті властивості, які не порушуються при даному В. Для вивчення В. виділили цілі розділи математики: *топология*, *геометрія*, *алгебра*, *математичний аналіз*, *функціональний аналіз* тощо. Див. також *Множини теорія*.

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕОРІЯ — в марксистсько-ленінській філософії — вчення про найзагальніші закономірності, походження, образний характер і пізнавальну суть людських психічних форм відтворення дійсності на основі *відображення*. Розробка і цілісний виклад В. т. належать В. І. Леніну. За В. т., відображення є заг. властивістю матерії і полягає в здатності будь-якого матеріального об'єкта відтворювати й фіксувати в своїх специфічних змінах особливості впливу на нього ін. об'єк-

тів. Відображення є аспектом універсальної *взаємодії* явищ світу. Різним рівням організації матерії — неорганічному, органічному і соціальному — властиві специфічні форми відображення, що різняться за складністю, функціями і мірою активності. На вищих ступенях еволюції живої природи виникає *психіка*, як регулятор поведінки тварин. З виникненням людини й появою суспільства з'являється *свідомість*, *мислення*, тобто ідеальна (духовна) форма психічного відображення дійсності. Будучи зв'язаною з вищим продуктом еволюційного ускладнення матерії — людським мозком, свідомість є результатом і аналогом суспільно-практичного перетворення дійсності людиною. Отже, всупереч висновкам *ідеалізму* і *дуалізму*, людська психіка є не окремою від матерії субстанцією, а похідною від неї формою відображення, що забезпечує життєдіяльність суспільного суб'єкта. Ідея первинності матерії, що спирається на знання всієї передісторії свідомості, є вихідним матеріалістичним принципом В. т. Вторинність людських відчуттів, сприйняття, уявлень і свідомості означає, що вони є суб'єктивними образами об'єктивної дійсності. Образність становить визначальну особливість свідомості, яка забезпечує можливість пізнання світу, здобуття *об'єктивної істини*. На противагу *агностицизму* марксистська В. т. стверджує принцип пізнаваності світу, а також активності як самого пізнання, так і практичного перетворення дійсності. Осн. висновки В. т. становлять заг. основу діалектико-матеріалістичної *пізнання теорії*. Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Копиш П. В. Введення в марксистську геоологію. К., 1966; Вдовиченко Г. Г. Ленінська теорія відображення і сучасна наука. К., 1976; Ленинская теория отражения и современная наука, т. 1—3. София, 1973.

В. П. Іванов.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ — принцип, згідно з яким *церква* повністю усувається від втручання в політичне, господарське та культурне життя країни, а держ. органи як в центрі, так і на місцях не втручаються у внутрішні (канонічні, обрядові) справи церкви. Декрет про В. ц. від д. і школи від церкви прийнято Раднаркомом РРФСР 2.ІІ 1918. Аналогічний декрет в УРСР видано 22.І 1919. Цей принцип набув дальшого розвитку в наступному законодавстві, зокрема в *Адміністративному кодексі УРСР* 1927 і Положенні про релігійні об'єднання в УРСР 1976. Реліг. об'єднання повинні займатися лише діяльністю, спрямованою на задоволення реліг. потреб віруючих. Вони не мають права втручатися у справи д-ви, привласнювати собі функції, здійснювані держ. органами та громад. орг-ціями. Водночас забороняється прийняття будь-яких постанов, розпоряджень або рішень, які обмежували б *свободу совісті*, зокрема свободу сповідувати будь-яку ре-

лігію. Вси зареєстровані реліг. об'єднання і орг-ції за своїм становищем, правами і обов'язками рівні перед законом. Жодне з них не користується будь-якими перевагами, не одержує підтримки з боку д-ви. Виконуючи свої функції, Рад. д-ва, не втручаючись у внутр. справи церкви, визначає, зокрема, порядок утворення та функціонування реліг. об'єднань, здійснює контроль за тим, щоб вони діяли в межах, встановлених законом. Порушення законів про В. ц. від д. і школи від церкви тягне кримінальну або адм. відповідальність. В. ц. від д. закріплено *Конституцією СРСР* (ст. 52) і конституціями союзних (в УРСР — ст. 50 Конституції УРСР) і авт. республік. Повне здійснення цього принципу забезпечено в соціалістичних д-вах. У багатьох капіталістичних країнах церква не відокремлена від д-ви, в інших, незважаючи на формальне проголошення В. ц. від д., воно послідовно не проводиться.

Лит.: Голодний М. О. Радянське законодавство про релігійні культ. К., 1974; Гольст Г. Р. Релігія і закон. М., 1975; Куроедов В. А. Советское государство и церковь. М., 1976.

М. О. Голодний.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ШКОЛИ ВІД ЦЕРКВИ — принцип, згідно з яким відбувається розірвання всіх зв'язків між школою (в широкому розумінні цього слова) і церквою. Полягає у звільненні школи від адм., фін., ідеологічного та будь-якого ін. впливу релігії, позбавленні реліг. орг-цій права керувати навчальними закладами (крім спец. богословських), повному невтручанні церкви у справу навчання та виховання молоді. В. ш. від ц. в СРСР проголошено декретом Раднаркомом РРФСР 2.ІІ 1918 (декрет Уряду УРСР від 22.І 1919).

Навчальні заклади перейшли у відання Наркомату освіти. Було заборонено виконання реліг. обрядів у школі, викладання там реліг. віровчень. Цим самим було покладено край примусовому прилученню дітей до релігії. В. ш. від ц. закріплено у ст. 52 Конституції СРСР і конституціях союзних і авт. республік (в УРСР — ст. 52 Конституції УРСР). Одним з осн. принципів освіти в СРСР є «світський характер освіти, що виключає вплив релігії» (ст. 4 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*). Реліг. об'єднання не мають права організувати спец. дитячі, юнацькі молитовні та ін. збори, дитячі майданчики. Заборонено також примушувати неповнолітніх до відвідування молитовних будинків, виконання реліг. обрядів. Див. також *Відокремлення церкви від держави*.

М. О. Голодний.

«ВІДОМОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ» — офіційне видання *Верховної Ради УРСР*; видаються з лютого 1941 в Києві. Виходять щотижня укр. і рос. мовами. Публікують закони УРСР, постанови Верховної Ради УРСР, укази й постанови нормативного характеру

Президії Верховної Ради УРСР. «Відомості» публікують також між-нар. договори, угоди й конвенції, ратифіковані Президією Верховної Ради УРСР, інформаційні матеріали про роботу постійних комісій Верховної Ради УРСР, про зміни в адм.-тер. поділлі республіки та ін. матеріали про діяльність Верховної Ради УРСР і її Президії.

ВІДОМСТВА СПЕЦІАЛЬНІ — центральні органи держ. управління, що утворюються *Радою Міністрів СРСР* або Радами Міністрів союзних і авт. республік у справах госп., соціального, культурного і оборонного будівництва, які не входять до компетенції міністерств та державних комітетів. В. с. є: Комітети, Головні управління та ін. відомства при Раді Міністрів СРСР або Радах Міністрів союзних і авт. республік (напр., К-т по фізкультурі і спорту, Гол. управління річкового флоту, К-ти по Держ. преміях, Радіо-телеграфне агентство України, Гол. архівне управління тощо). Керівники В. с. не входять до складу уряду й на засіданнях Ради Міністрів користуються правом дорадчого голосу. У межах наданої їм компетенції В. с. видають нормативні акти, мають право інспектування і контролю. Більшість В. с. має, крім центр. установ, місц. органи.

В. В. Мрига. **ВІДОМСТВО** — складова частина системи держ. установ, які відносять певною галуззю держ. управління і підпорядковані центральному галузевому, територіальному або спеціальному держ. органам.

Див. *Відомства спеціальні*. **ВІДОР** (Vidor) Кінг-Уолліс (н. 8.II 1896, Галвестон) — американський кінорежисер. Навчався у військовій академії в Техасі. В кіно працює з 1913. У 1918 дебютував як режисер у фільмі «Поворот дороги». Створив фільми: «Великий парад» (1925), «Натовп» (1928), «Хліб наш насущний» (1934), «Цитадель» (1938), за однойменним романом А. Кроїна, в яких порушив соціально значущі проблеми. У 1956 поставив фільм «Війна і мир» за романом Л. Толстого (разом з італ. кінематографістами).

ВІДОРТ (Widort) Гжегож (Григорій Адамович; 12.III 1764, с. Нещани, тепер ПНР — 1834, с. Кузьмин, тепер Красилівського р-ну Хмельницької обл.) — польський та український поет, співавтор-банист. Брав участь у польськ. визвольному повстанні 1830—31. У репертуарі В., крім польськ. та укр. нар. пісень, були його власні та пісні В. Жевуського на слова Т. Падури й Я. Комарницького («Спів Ревухи», «Подорож Вацлава Жевуського», «Пісня Відортова», «Золота борода» та ін.). Традиції В. продовжили його син Кастан В. (1804—52) і онук Франц В. (1831—після 1890), від якого М. В. Лисенко записав слова й мелодії кількох пісень.

Лит.: Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955.

Р. Я. Пилипчук. **ВІДПАЛ** — термічна обробка, що полягає в нагріванні металів і сплавів (гол. чин. сталей і чавунів)

до певної температури, витримувани при цій т-рі і повільному (безперервному або ступінчастому) охолодженні. Розрізняють відпал гомогенізуючий (див. *Гомогенізація* в металургії), або дифузійний, рекристалізаційний (див. *Рекристалізація*), релаксаційний (див. *Релаксація*), перекристалізаційний (див. *Перекристалізація*), сфероїдизаційний (див. *Сфероїдизація*) і графітизаційний (див. *Графітизація*). Гомогенізуючий В. полягає в *нагріві металів* до високої т-ри і тривалому витримуванні їх при цій т-рі. Така термообробка дає змогу усунути або послабити внутрішньокристалічну *ліквіацію*. Під час рекристалізаційного В. холоднодеформований наклепаний метал нагрівають до т-ри, що становить приблизно половину його т-ри плавлення. При такій т-рі зникають точкові *дефекти металів* і частина лінійних дефектів, відбуваються *полігонізація* і рекристалізація. Релаксаційний В. полягає в нагріванні і тривалому витримуванні металів при підвищеній т-рі. Чавунні і сталеві вироби відпалюють, напр., при т-рі 450—550° С. Внаслідок такого В. значно зменшується границя текучості, а внутр. напруження зникають під впливом місцевого пластичного деформування. Перекристалізаційний В. проводять при т-рі, що перевищує т-ру фазового переходу металу, наприклад т-ру поліморфного перетворення (див. *Поліморфізм*). У процесі такої термообробки одержують більш дрібнозернисту структуру, поліпшуючи тим самим мех. властивості металу. При сфероїдизаційному В. метал нагрівають до т-ри, що приблизно дорівнює його нижній *критичній точці*, а потім охолоджують після перетворення нерівновісних (пластинчастих і голчастих) кристалів на рівновісні (найчастіше сферичної форми). Такий В. дає змогу зменшити твердість і збільшити пластичність. Графітизаційний В. полягає в повному або частковому розпаді *карбідів*, утворених у металевих сплавах (напр., нікель-вуглець), з виділенням *графіту*. В. підвищує стійкість виробів проти зношування.

[К. П. Бунін], Ю. М. Таран

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення класів, соціальних груп чи особи до вимог суспільної необхідності, громадського обов'язку, соціальних завдань, норм і цінностей. В. означає усвідомлення смислу і значення *діяльності*, її наслідків для суспільства і соціального прогресу, виників особи з погляду інтересів суспільства. Відповідно до сфер прояву розрізняють політичну, моральну, правову, партійну та ін. В., а залежно від суб'єкта (носія) — особисту (персональну) та колективну. На противагу абстрактному розумінню В. у бурж. філософії марксизм-ленізм розглядає проблему В. конкретно-історично, у зв'язку зі ступенем соціальної зрілості суспільства, рівнем досягнутої свободи. За соціалізму

різко зростає значення В. Вона становить невід'ємну рису *соціалістичного способу життя*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* поєднання реальних прав і свобод громадян з їхніми обов'язками і В. перед суспільством є конституційним принципом. Виховання у кожного трудівника почуття високої В. за доручену справу КПРС вважає однією з необхідних умов успішного здійснення завдань комуністичного будівництва.

Б. О. Рутковський.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДМІНІСТРАЦІЇ ЗА ПОРУШЕННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА — заходи впливу, що застосовуються в СРСР до *службових осіб*, винних у порушенні законодавства про працю, правил по охороні праці, в невиконанні зобов'язань за колективними договорами і угодами по охороні праці чи в перешкоджанні діяльності професійних спілок. Передбачена ст. 105 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР ст. 45, 147, 265 КЗпП УРСР) та ін. нормативними актами. Винні несуть дисциплінарну або адм., матеріальну чи кримінальну відповідальність. На вимогу профспілкового органу (не нижчого за районний к-т) керівний працівник, який порушує законодавство про працю, не виконує зобов'язань за колективним договором, може бути усунений з посади або звільнений з роботи *Адміністративні стягнення* на винних службових осіб у вигляді штрафу накладаються правовими інспекторами праці — за порушення законодавства про працю і тех. інспекторами праці — за порушення правил по охороні праці. До матеріальної відповідальності притягають, зокрема, за звільнення або переведення працівника на іншу роботу з явним порушенням закону та затримку виконання рішення нар. суду про поновлення його на роботі. Кримінальну відповідальність представників адміністрації встановлено ст. 133—135 КК УРСР.

З. К. Симорот.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ — відповідальність, що виникає внаслідок порушення державою норм *міжнародного права* чи договірних зобов'язань. Див. *Міжнародноправова відповідальність держави*.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДИСЦИПЛІНАРНА — відповідальність працівників за порушення *дисципліни трудової*. До В. д. притягаються особи лише при наявності *вини* в разі протиправного виконання або неналежного виконання ними трудових чи службових обов'язків. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодекси союзних республік про працю, типові правила внутр. труд. розпорядку передбачають заг. порядок В. д. робітників і службовців. *Правила внутрішнього розпорядку колгоспу* — В. д. колгоспників В. д. у порядку підлеглості встановлено для певних категорій працівників за спец. переліком (напр., для ке-

рівних і відповідальних працівників. У деяких галузях нар. г-ва (авіація та флот, залізничний транспорт тощо) В. д. передбачено *статутами про дисципліну*. В. С. Беззуб.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КРИМІНАЛЬНА — відповідальність особи за діяння (дію або бездіяльність), які чинне кримінальне законодавство визнає злочинними. В СРСР В. к. настає лише при наявності вини особи, яка вчинила злочин, за вироком суду. До В. к. можна притягати осудних осіб (див. *Осудність*), які досягли 16 і, в особливих, передбачених законом, випадках, 14 років. Порядок притягнення до В. к. і можливість звільнення від неї встановлено кримінальним і кримінально-процесуальним законом, що є важливою гарантією забезпечення прав і законних інтересів громадян.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЦИВІЛЬНА — майнова відповідальність громадянина чи організації, що виникає в разі їхніх неправомірних дій, невиконання договірних зобов'язань, заподіяння майнової чи особистої шкоди й у випадках порушення обов'язків, що їх за законом повинна виконувати дана особа (позадовірна відповідальність). В. ц. передбачена *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цив. кодексами союзних республік та ін. нормативними актами. Інститут В. ц. покликаний сприяти зміцненню і розвитку соціалістичних сусп. відносин, зміцнювати *дисципліну державу*, догівірні відносини між соціалістичними орг-ціями, забезпечувати високу якість продукції. В. ц. — один із засобів охорони інтересів рад. громадян у випадках заподіяння шкоди їм або їхньому майну. В. ц. може мати місце лише при наявності вини зобов'язаної особи і причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і шкодою. В деяких випадках передбачається В. ц. без вини для орг-цій і громадян, діяльність яких пов'язана з *джерелом підвищеної небезпеки*. Формою В. ц. за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, як правило, є відшкодування збитків, завданих боржником кредиторіві.

О. Г. Павшуківа.

ВІДПОВІДАЧ — у цивільному судочинстві сторона, якій пред'явлено *позов*. В. у суді може бути як громадянин, так і *юридична особа*; в *арбітражі* в СРСР — лише юрид. особи. В. має рівні процесуальні права з *позивачем*.

ВІДПОВІДНОСТІ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН ХАРАКТЕРОВІ Й РІВНО ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ЗАКОН — об'єктивний економічний закон розвитку суспільства, відкритий К. Марксом; визначає взаємодію *продуктивних сил* та *виробничих відносин*, відображає загальноістор. зв'язок між цими двома сторонами *способу виробництва* матеріальних благ. К. Маркс показав, що виробничі відносини є формою розвитку продуктивних сил, залежать від їхнього рівня й характеру, але мають пев-

не самостійне значення, справляють активний вплив на розвиток продуктивних сил. В єдності цих сторін визначальну роль відіграють продуктивні сили. Якщо виробничі відносини відповідають рівневі й характеру продуктивних сил, вони прискорюють їхній розвиток, якщо така відповідність порушується — гальмують розвиток виробн. і мають бути замінені новими, більш прогресивними. На основі цього закону відбувається заміна однієї суспільно-екон. форми іншою. У класово-антагоністичному суспільстві невідповідність між продуктивними силами і виробничими відносинами набуває характеру конфлікту між класами й розв'язується через соціальну революцію. Нові виробничі відносини, що виникають внаслідок заміни однієї форми іншою, виступають гол. фактором дальшого розвитку продуктивних сил. Так, заміна виробничих відносин феод. суспільства капіталістичними відкрила простір для розвитку продуктивних сил, виникнення системи великого машинного виробн. тощо. У той же час розвиток продуктивних сил капіталістичного суспільства, особливо на його імперіалістичній стадії, що супроводився гігантським усуспільненням виробн., призвів до виникнення конфлікту між зрослими продуктивними силами і приватнокапіталістичними виробничими відносинами. Внаслідок цього виникла об'єктивна потреба заміни капіталістичних виробничих відносин соціалістичними (див. *Соціалістична система світового господарства*). Закон відповідності зберігається і в умовах комуністичної форми, але дія його істотно змінюється. Сусп. *власність* на засоби виробн., планомірний розвиток сусп. виробн. і підпорядкування його забезпеченню повного добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства виключає конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами. Однак, це не означає, що між ними не можуть виникати невідповідності. Але соціалістична д-ва на основі пізнання і врахування вимог екон. законів і проведення науково обгрунтованої *економічної політики* має можливість своєчасно усувати суперечності. В СРСР, напр., цьому сприяє зміна форм управління сусп. виробн., зумовлена зрослими масштабами його, необхідністю розвитку ініціативи колективів підприємств для підвищення ефективності виробн. тощо.

А. К. Покритан.

ВІДПОВІДНОСТІ ПРИНЦИП — положення, згідно з яким закономірності нової, більш загальної фізичної теорії у відповідних граничних випадках повинні переходити в закономірності старої, менш загальної. При цьому нова теорія має приводити до попередніх фізичних результатів у тих областях зміни фізичних величин, в яких ці результати справедливі і перевірені на досліді. В. п. задовольняють, напр., *відносності теорія*, *квантова механіка*, *квантова теорія поля*. Так. реляти-

вістська механіка переходить у класичну (ньютонівську) в граничному випадку малих швидкостей (набагато менших від швидкості світла); результати квантової механіки наближаються до результатів класичної, якщо розглядати поведінку макрооб'єктів, мікрочастинок з великою енергією в повільно змінюваних зовн. полях тощо. В. п. відіграє евристичну роль (див. *Евристика*) під час пошуку і побудови нових теорій, оскільки накладає певні обмеження на їхню структуру. Для квантової теорії В. п. сформулював Н. Бор (1918). П. І. Фомін.

ВІДПОЧИНОК — стан спокою або діяльності, що відновлює працездатність, знижену під впливом роботи (див. *Втоми*). За фізіол. природою — особливий вид діяльності, який відновлює нормальний склад і функцію клітин, тканин, органів, організму в цілому. Основи вчення про активний В. закладено І. М. Сеченовим. Значний внесок у галузь фізіології праці і В. зробили укр. вчені М. К. Вітте, М. В. Лійник та ін. Характер В. визначається особливостями виконуваної роботи, віком та ін. факторами. В умовах механізованого й автоматизованого виробництва найефективнішим є активний В. (легка фіз. праця, фізкультура). В період В. важливо забезпечити переключення навантаження з утомлених нервових центрів і органів на ті, що були бездіяльні або менш навантажені в процесі роботи. Пасивний В. доцільний після праці, що супроводилася великими витратами енергії. В СРСР регламентовано режим праці протягом робочого дня, тижня, року. Перерви на В. (паузи) є складовим елементом норми робочого часу. Крім того, є тривала (40—60 хв) перерва — на обід. При однаковій заг. тривалості результат коротких і частих пауз звичайно кращий, ніж довгих, але рідких. Паузи підтримують працездатність на високому рівні. Рациональне використання *вихідних днів* і *відпустки* забезпечує високу працездатність організму протягом робочого тижня, року. В Рад. країні *право на відпочинок* гарантовано Конституцією СРСР. Для В. грудящих створено широку мережу профілакторіїв, курортських баз, *будинків відпочинку*, *санаторіїв*. Див. також *Охорона здоров'я*. Ю. І. Кундієв.

ВІДПОЧИНОК КРИСТАЛІВ — часткове відновлення фізичних і хім. властивостей змінених кристалів, що не супроводиться зміною їхньої мікроструктури. Є наслідком перемищення і часткової *анігіляції* дефектів кристалічної ґратки. Відбувається в процесі змінення кристалів (т. з. динамічний В. к.) або подальшого нагрівання нижче т-ри *рекристалізації* (для легкоплавких металів при кімнатній т-рі і нижче, для технічно чистого заліза при т-рі 200—300° С). Під час В. к. частково знижуються електр. опір, гермоелектрорушійна сила, швидкість розчинення в к-тах і границя текучості. В. к. використовують для підвищення пластичності *конст-*

рукційних матеріалів без істотного зниження їхньої міцності.

Л. Н. Лариков.

ВІДПУСК МЕТАЛУ — термічна обробка загартованих сплавів, що полягає в нагріванні їх до температури, нижчої за критичну точку (нижню), витримуванні при цій температурі і наступному охолодженні з заданою швидкістю. Термін «В. м.» застосовують переважно до сталей. Відпуск кольорових сплавів звичайно наз. штучним старінням (див. *Старіння металів*). За допомогою В. м. досягають необхідного комплексу мех. властивостей сплаву, гол. чин. найкращого поєднання міцності і пластичності. Розрізняють відпуск низький (120—250° С), середній (250—450° С) і високий (450—650° С). Низький відпуск застосовують для знімання внутр. напружень у виробках з інструментальної вуглецевої і низьколегованої сталі, що мають відзначитися високою поверхневою твердістю. Середній відпуск використовують гол. чин. для обробки пружинних і ресорних сталей, щоб надати їм високої пружності, необхідної міцності і в'язкості. Високому відпуску піддають деталі конструкцій і машин, виготовлені з конструкційних сталей. Після такого відпуску сталь набуває високої ударної в'язкості в поєднанні з достатніми міцністю і твердістю.

М. В. Білоус.

ВІДПУСТКИ в СРСР — встановлений законом безперервний час на відпочинок, що надається щороку трудящим протягом певної кількості днів із збереженням середнього заробітку й місця роботи (посади). Встановлення щорічних оплачуваних відпусток для робітників і службовців — одна з конституційних гарантій права на відпочинок. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, кодекси законів про працю союзних республік* розрізняють щорічні основні і додаткові В. Осн. щорічну В. надають усім робітникам і службовцям тривалістю не менше як 15 робочих днів. Робітникам і службовцям, молодшим за 18 років, щорічну В. надають на один календарний місяць. Додаткову В. надають у певних галузях нар. г-ва або в ін. випадках, передбачених законом (напр., громадським вихователям неповнолітніх, членам добровільних нар. дружин). До цих В. не включають В. по вагітності і родах та В. творчі. Забороняється не надавати щорічної В. протягом 2-х років підряд, а також працівникам, молодшим за 18 років, і працівникам, які мають право на додаткову В. у зв'язку з шкідливими умовами праці. Не допускається заміна В. грошовою компенсацією, крім випадків звільнення робітника або службовця, який не використав В. Щорічну В. можна перенести на ін. строк або продовжити в разі тимчасової непрацездатності працівника, виконання ним держ. або громад. обов'язків та в ін. випадках, передбачених законом. Як виняток, за згодою працівника, за погодженням з ФЗМК допускається

перенесення В. на наступний робочий рік. Черговість надання В. встановлює адміністрація за погодженням з ФЗМК профспілки відповідно до графіка відпусток. За 1-й рік роботи В. надають, як правило, після закінчення 11 місяців безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації. Поділ В. на частини допускається лише як виняток на прохання працівника, за умови, щоб кожна частина такої В. була не менша як 7 днів для дорослих і 15 днів — для осіб, молодших за 18 років. Звільняти працівника під час його В. заборонено. *Лит.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.*

О. І. Процевський.

ВІДРАХУВАННЯ ВІД ПРИБУТКУ — вирахування частини прибутку держ. госпрозрахункових підприємств і організацій в доход Державного бюджету СРСР і бюджетів союзних республік; джерело утворення фін. ресурсів соціалістичної держави (див. *Платежі від прибутку*).

ВІДРІЖКА — мимовільне викидання через рот повітря, що знаходиться в шлунку або стравоході. Виникає внаслідок скорочення м'язів шлункової стінки, діафрагми і черевних м'язів та спазму пілоруса (воротаря) шлунка. В. буває при захворюваннях шлунка, печінки, жовчного міхура тощо, а також при розладах діяльності серцево-судинної системи, неврозах тощо; у здорових людей — після їди або пияття газованої води, у немовлят — внаслідок перегодовування. Разом з ін. ознаками В. має діагностичне значення.

ВІДРІЗКИ — землі, відрізані від селянських наділів на користь поміщиків під час проведення в Росії *селянської реформи 1861*. В результаті Великої Жовтн. соціалістичної революції всі землі царської сім'ї, поміщиків і церкви, а також колишні В. були конфісковані і передані у всенародну власність.

ВІДРІЗОК — множина точок на прямій, розташованих між двома точками, включаючи й ці точки. Інакше кажучи, В. — множина точок на прямій, *координати* яких задовольняють умову $a \leq x \leq b$, де a і b — координати кінців; В. на числовій прямій наз. також *сегментом*; його позначають $[a, b]$.

ВІДРОБІТКИ — кабальна форма найму селян з їхнім тяглом і реманентом до поміщика або куркуля (В. за позички, випаси, орендовану землю та ін.). Оплата праці при В. була значно нижчою, ніж при «вільному» наймі. В Росії В. особливо поширилися після *селянської реформи 1861* як прямий пережиток панщини. З дальшим розвитком капіталізму замість В. застосовувалась в основному більш продуктивна наймана праця.

ВІДРОДЖЕННЯ. Ренесанс — епоха в історії культури країн Зх. і Центр. Європи, перехідна від середньовічної культури до культури нового часу (в Італії 14—16 ст., в ін. країнах — кін.

15—16 ст.). Тенденції В. поступово наросли ще в середньовіччі в 11—12 ст. (див. *Передвідродження*). Виникнення Відродження пов'язане з розкладом феодалізму і зародженням ранньокapіталістичних відносин. В цей час розвинулась нова, бурж. ідеологія, виник новий світогляд, який дістав назву *гуманізму*. Його виразники — гуманісти піддали критиці всю систему феодал. світогляду. Вони відкинули церк. догми, виступили проти контролю церкви над діяльністю людини, заперечували церк. проповідь *аскетизму*, стверджували право людини на земне щастя. В боротьбі проти феодалізму і феодал. ідеології гуманісти виступали деякою мірою як виразники інтересів народу, а найпередовіші з них виходили за межі бурж. ідеології. Стверджуючи новий світогляд, вони звертались до античної спадщини, в якій шукали норм моральності, основаних на вивченні природи і людини.

Філософія В. за ідейною спрямованістю мала антифеод. і антицерк. характер. Вона переставала бути «служницею богослов'я». Переосмислювалася антич. філос. спадщина. Популярними стали ідеї *пантеїзму* і *неоплатонізму*, відродились етичні вчення *стоїцизму* й епікуреїзму. Одним з гол. надбань філос. думки В. стала *натурфілософія*. В боротьбі проти *схоластики* й *теології* вперше з часів античності почало переважати матеріалістичне розуміння природи. Об'єктивною тенденцією розвитку філософії В. було прагнення пояснити існування єдиного нескінченного матеріального світу, виходячи з його власної основи, незалежно від бога, спираючись на атомістичну (Л. Валла, М. Монтень, П. Шаррон) або пантеїстичну (Д. Кардано, Микола Кузанський, Дж. Бруно та ін.) концепції. Однією з найістотніших особливостей філософії В. була її діалектичність, що виявилась у визнанні вічного руху і змінюваності буття, в ученні про «збіг протилежностей» (М. Кузанський, Дж. Бруно) та їхню боротьбу як причину всього, що відбувається в світі (Б. Телезіо). Загалом філософський матеріалізм В. поступово набрав форми механістичного матеріалізму. Філософи В. в основному стверджували пізнаваність світу, обґрунтовували досвідний метод пізнання дійсності, заперечували *природжені ідеї*, визнавали велику силу розуму. Демократичні тенденції, властиві частині філософів-гуманістів, відобразилися в концепціях *утилічного соціалізму* (Т. Мор, Т. Кампанелла). Як породження перехідної за своїм характером епохи філософія В. була суперечливою і поряд з матеріалістичними тенденціями містила елементи теологічного світогляду й наївної фантастики. Філософія В. розчистила шлях наук, знанню й підготувала матеріалізм 17—18 ст. Діяльність М. Коперника, Леонардо да Вінчі, Дж. Бруно, Г. Галілея, Х.-Л. Вієса, Я.-А. Комєнського, Еразма Роттердамського завдала удару церк. вчен-



До ст. Відродження. Леонардо да Вінчі. Мадонна Літта. Близько 1485–90. Державний Ермітаж у Ленінграді.



До ст. Відродження.

1. Ф. Брунеллескі. Капела Пани у Флоренції. Будівництво почато 1429.
2. М. Руффо і П. А. Соларі. Грановита палата в Москві 1487-91.
3. Б. Беренчі та ін. Капела Сигізмунда I в соборі на Вавелі в Кракові. 1517-33.
4. Я. Сансовіно. Стара бібліотека Сан-Марко у Венеції. 1536-54.
5. Мікеланджело. Давид. Мармур 1504. Академія красних мистецтв у Флоренції.

6. Рафаель. Мадонна Конєстабле. Близько 1500. Державний Ермітаж у Ленінграді.

7. Дж. Спаччо та ін. Літній палат Вельведер у Празі. 1535-63.

8. П. Римлянин. Каплиця Кампані в Львові. 1619.

9. Тіціан. Виховання амура. Близько 1565. Галерея Боргезе в Римі.

10. Замок у Старому Селі біля Львова. 16 - середина 17 ст.

11. Ф. Сенькович. Портрет Івана Даниловича 17 ст. Замок-музей у селищі міського типу Олеську Львівської області.



ню про Всесвіт і природу. В при-
родознавстві філософ думка
В. заклала основи наук-дослідного методу. Найвидатнішими
досягненнями в галузі астрономії
були створення М. Коперником
геліоцентричної системи світу й
відкриття Й. Кеплером законів
руху небесних тіл. У фізиці роз-
в'язано ряд задач механіки, ви-
найдено підзорну трубу, мікроскоп
та ін. Новими здобутками зба-
гатилася математика, зокрема ал-
гебра (праці Дж. Кардано, Ф. Віє-
та та ін.). Однією з особливостей
науки В. був зв'язок з мистецтвом,
що виявилось, зокрема, в твор-
чості Леонардо да Вінчі. Великі
географічні відкриття (подорожі
Х. Колумба, Васко да Гами, Ф.
Магеллана та ін.) на практиці
довели, що Земля має форму ку-
лі, розширили знання про неї.
Зародилася заг. теорія хімії. Ви-
значний крок уперед було зробле-
но в геології, ботаніці та ін. галу-
зях знань. Вчені-анатомі Па-
дуанського ун-ту (А. Везалій та
ін.) заклали основи наук. анатомії.
В медицині було створено нові ме-
тоди лікування хвороб (накладен-
ня пов'язок, збирання *анамнезу*
тощо).

Значного прогресу набула тех-
ніка. Найбільших успіхів було
досягнуто в галузі гірничої справи,
металургії і кораблебудування.
Розвинулися прядіння, ткацтво,
гончарство, склопліфкування.
У виробництво впроваджуються
гідравлічні двигуни, токарні вер-
стати для обточування металу,
гірничі машини й механізми для
піднімання вантажів, водовідли-
ву й вентиляції рудників. Значний
інтерес становлять проекти лі-
тальних апаратів, парашута й
великих гідротех. споруд Леонар-
до да Вінчі. У серед. 15 ст. Й. Гу-
тенберг винайшов спосіб *книго-
друкування*, що відіграло велику
роль у поширенні гуманістичних
ідей. У межах нового світоглядного
почала розвиватися й гуманістич-
на історіографія. Істори-
ки часу В. порвали з феод.-геоло-
гічним тлумаченням істор. роз-
витку. Рушійну силу сусп. проце-
су вони вбачали в політ. боротьбі
партей і соціальних груп. Діяль-
ність політ. діячів намагалися по-
яснювати раціональними мотива-
ми. Н. Макиавеллі зробив спробу
розкрити закони сусп. розвитку.
Його гол. рушійними силами він
вважав політ. боротьбу (розумів
її як боротьбу соціальну, класову)
й матеріальні інтереси. По-новому
досліджуючи істор. джерела, що
стало можливим завдяки успіхам
філології, історики часу В. від-
кинули богословську періодиза-
цію історії. З доби В. (після пра-
ці Ф. Бйондо «Історія з часу за-
непаду Римської імперії») виник
поділ історії на давню, середньо-
вічну і нову. На відміну від кон-
цепцій часів середньовіччя, в
яких суспільство розглядалося як
сполука станів і корпорацій, істо-
рики В. вважали суспільство су-
мою індивідів, які становлять єди-
не ціле. Відображаючи інтереси
буржуазії, що народжувалася,
більшість з них відстоювала утво-
рення централізованих д-в з силь-

ною верховною владою, захищала
приватну власність, вороже стави-
лася до напівпролет. мас, до
плебсу, засуджувала нар. рухи.
Н. Макиавеллі, А. Моджєвський
та ін. виступили за нац. об'єднан-
ня, проти сепаратизму феод. знаті,
засилля папства й католицької
церкви; Ж. Боден у Франції —
на захист *абсолютизму*. Твори
істориків В. прийняли нац. само-
свідомістю, патріотизмом. З'яви-
лося багато праць, присвячених
історії країн і міст («Історія Фло-
ренції» Н. Макиавеллі, «Історія
Італії» Ф. Гвіччардіні тощо).

Характерні риси гуманістичного
світогляду епохи В. відобразили-
ся й у поглядах гуманістів на
виховання та в пед. практи-
ці кращих навч. закладів. Най-
важливіші пед. ідеї доби В. ви-
кладено в працях П. Верджеріо,
М. Веджіо, Е. Пікколоміні, Л.
Бруні, Х.-Л. Вівеса, Т. Мора,
Ф. Рабле, М. Монтеня, Р. Агрі-
коли, Еразма Роттердамського та
ін. Найвидатнішим педагогом-
практиком доби В. був *Вітторіо-
но да Фельтре*. Гуманісти піддали
різкій критиці всю середньовічну
схоластичну систему освіти й
протиставили їй виховання, що роз-
виває людину розумово й фізично,
формує в неї високі моральні
якості. За доби В. зміст освіти й
навчання збагатився на нові наук.
знання — з природознавства, фі-
зики, географії, історії та ін. Гу-
маністи вважали, що в процесі
виховання й навчання діти мають
набувати здатності мислити, піз-
навати навколишній світ. Вони
відзначали необхідність врахову-
вати особливості дитячого віку,
індивідуалізувати виховання й на-
вчання, виступали проти тілесних
покарань дітей тощо. Найдемок-
ратичніші ідеї доби В. в галузі пе-
дагогіки висунули ранні соціалі-
сти-утопісти Т. Мор і Т. Кампа-
нелла. Пед. ідеї доби В. значно
вплинули на подальший розвиток
теорії й практики виховання й на-
вчання.

В літературі аскетичному
ідеалові клерикалізму гуманізм
В. протиставляв ідеал гармонійно
розвинутої особи, в якій гуманісти
вбачали вищу цінність і вищу ме-
ту буття. Осн. об'єктом зображен-
ня стає людина, звідси — поси-
лений розвиток реалістичних еле-
ментів і тенденцій (ренесансний
реалізм). З'являється не тільки нова
тематика, а й створюється нова
поетика. В літ. пам'ятках В. ор-
ганічно поєднуються дві тради-
ції — нар. поезії і книжної антич-
ної вченості. В боротьбі з засил-
лям латини формується жива літ.
мова. Провідна роль у розвитку
л-ри В. належала Італії. Прямим
попередником цієї л-ри був Данте,
безпосередніми зачинателями —
Ф. Петрарка й Дж. Боккаччо.
В 16 ст. настає розквіт л-ри нац.
мовами. До найвищих досягнень
італ. ренесансної поезії належить
творчість Л. Аріосто. Тривалий
час у л-рі В. розвивалися лише
поетичні (любовна й пастораль-
на лірика, героїчна поема, коміч-
на поема та ін.) й прозові (побуто-
ва новела, «авантюри» роман)
жанри. У 2-й пол. 16 ст. завер-

шується формування ренесансної
драматургії, яка досягає особли-
во високого рівня в Іспанії й
Англиї. Вершинами ренесансної
л-ри є: у Франції — творчість
Ф. Рабле і поетів «Плеяди» (П.
Ронсар, Ж. Дю Белле та ін.), в
Англиї — поезія Е. Спенсера і
особливо драматургії У. Шекспі-
ра, в Іспанії — творчість М. Сер-
вантеса, Л.-Ф. де Веги Карпіню.
Значного розвитку набула л-ра В.
і в ряді слов. країн — у Хорватії
(Далмації), Чехії та Польщі. В
Далмації, особливо в *Дубровниць-
кій республіці* розквітла рене-
сансна поезія, виступив із своїми
комедіями М. Држич. До набутоків
польс. В. належить поезія Я. Ко-
хановського і публіцистика А.
Моджєвського. Східнослов. л-ри
в 15—16 ст. в основному ще збе-
рігали свій середньовічний харак-
тер, але і в них відбувалися важ-
ливі зрушення, які знаменували
поворот до нової доби.

Архітектура доби В. ха-
рактеризується зверненням до
естетичних засад, прийомів і форм
античної греко-рим. архітектури.
Провідне місце в ній відводиться
світським будівлям (палади, віл-
ли, громад. будинки). Для куль-
тового будівництва характерні ку-
польні споруди з висотно розкри-
тим простором в інтер'єрі. Для
утвердження в архітектурі стилю
В. важливу роль відіграли теоре-
тичні трактати Л.-Б. Альберті,
Дж. Вінньйоли, А. Палладіо. Ар-
хітектура В. досягла найвищого
рівня й класичної завершеності
в Італії. Перші елементи архітек-
тури В. в Італії спостерігаються
ще в 2-й пол. 13 — на поч. 14 ст.
(т. з. Проторенесанс). У період
Раннього В. (15 ст.) італ. архітек-
тура В. розвивається в рамках ло-
кальних шкіл: флорентійської,
венеціанської, ломбардської та ін.
Запроваджуються нові принци-
пи *містобудування*, створюються
нові типи споруд (палади Медічі-
Ріккарді, 1444—60, арх. Мікелоц-
цо; Виховний будинок, 1421—44,
та капела Пацці, буд-во почато
1429, арх. Ф. Брунеллескі — всі у
Флоренції). Для архітектури пе-
ріоду найвищого розвитку італ.
мистецтва, т. з. Високого В. (кін.
15 — 1-а чверть 16 ст.; у Венеції —
до 70-х рр. 16 ст.) характерні по-
шуки досконалих типів централь-
нокупольних будівель, монумент-
альність і врівноваженість архіт.
образів, органічний зв'язок споруди
з природним середовищем
(церква Санта-Марія делле Гра-
ціє в Мілані, 1492—97, арх. Д.
Браманте). Італ. архітектурі піз-
нього В. (з 16 ст.) властиві раціона-
лізм, прагнення до точного наслі-
дування греко-рим. зразків, еле-
менти мистецтва маньєризму та бар-
окко (Стара бібліотека Сан-Мар-
ко у Венеції, 1536—54, арх. Я. Сан-
совіно; внутр. подвір'я палаццо
Пітті, 1558—70, арх. Б. Амманаті;
будівлі арх. Палладіо у Віченці).
В. за межами Італії, яке умовно
називають «північним», розвину-
лося в 15 ст. Творчо переосмислю-
ючи традиції *готики*, митці йшли
шляхом емпіричного сприйняття
окремих явищ. У Нідерландах і
Німеччині розвиток архітектури



А. Дюрер.
Портрет молодого чоловіка. 1521. Дрезденська картинна галерея.

В. припадає на період розквіту пізньої готики (ратуша в Антверпені, Нідерланди, 1561—63, арх. К. Флоріс; палац у Гейдельберзі, Німеччина, 1556—59). У Франції в серед. 16 ст. формується свій архіт. стиль, який орієнтується на античність, а також на надбання італ. архітектури епохи В. (замок Шамбор, 1519—40, арх. Т. і Д. Сурдо, П. Нево та ін.). Сворідні нац. особливості мала архітектура В. в Іспанії, Чехії, Польщі, Угорщині (капела Св. Гізмунда і при кафедральному соборі на *Vavelsi* в Кракові, Польща, 1517—33, арх. Б. Береччі та ін.; Літній палац Бельведер у Празі, 1535—63, арх. Дж. Спачо та ін.). Образотворче мистецтво В. найбільшого розвитку набуло в Італії. Творчо використовуючи античну спадщину, спираючись на нові наук. досягнення, італ. художники того часу прагнули правдиво зобразити людину й навколишню дійсність. Вони збагатили мистецтво точним знанням будови людського тіла, розробкою перспективи, світла й тіні, об'єму, ракурсів тощо. Перші ознаки нового сприйняття життя простежуються в творчості митців 13—14 ст. (скульптор Н. Пізано, живописець Джотто). На поч. 15 ст. новий художній світогляд яскраво виявився у творчості живописця Мазаччо, скульптора Донателло. Мистецтво Італії періоду Високого В. представлено психологічно виразними творами Леонардо да Вінчі, сповненими ясною гармонією полотнами Рафаеля, пройнятими пафосом боротьби скульптурами й розписами Мікеланджело, багатими на колорит життєстверджуючими картинами Джорджоне, Тіціана та ін. За межами Італії, в країнах Зх. і Центр. Європи, починаючи з 15 ст., визначальним став великий інтерес до індивідуального образу людини та її оточення. Відомі нідерл. художники 15 ст. Я. Ван Ейк, Г. ван дер Гус, пізніше — Лука Лейденський багато уваги приділяли образам простих людей. Особливо яскраво демократичні традиції виявились у 2-й пол. 16 ст. в творчості П. Брейгеля Старшого. В Німеччині в умовах гострої політ. та ідеологічної боротьби значного поширення набули графіка і живопис, які часто мали гострий соціальний характер (А. Дюрер, Г. Гольбейн Молодший та ін.). У Франції розвинувся найбільш гармонійний, пройнятий світським змістом варіант «північного» В. Тут поширились жанр психологічного портрету й монументально-декоративна скульптура (живописці — Ф. Клуе і Ж. Фуке, скульптори — Ж. Гужон і Ж. Пілон). Риси, властиві В., виявились і в мистецтві Іспанії, Чехії, Польщі та ін. країн.

В епоху В. профес. м у з н к а зазнавала впливу народної, проймає гуманістичним світосприйманням. Це виявилось у творчості представників прогресивного напрямку в музиці — «Нового мистецтва», який склався в Італії (Ф. Ландіно) і Франції (Г. де Машо) в 14 ст., у нових поліфоніч-

них школах — англ. (Д. Данстейбл, 15 ст.), нідерл. (О. Лассо, Жоскен Депре, 15—16 ст.), римській (Палестріна), венеційській (А. і Дж. Габріелі), франц. (К. Жанкей, К. Гудімель), німецькій (Г. Ізаак, Л. Гаслер) та ін. Після формування гомофонно-гармонічного складу музики розвинулись сольні вокальні й інструм. п'єси з супроводом, опера («Дафна», «Еврідика» Пері та Каччіні, «Аріадна» К. Монтеверді) і кантата («Перемога», ораторія «Валтасар» Дж. Каріссімі). Прогресивні демократичні тенденції проникали і в культову музику (*гуситські пісні* в Чехії, реформа церковного співу Т. Мюнцера і М. Лютера в Німеччині). В Польщі на основі польск. текстів створювались псалми (М. Гомулка). Розвивалося виконавське мистецтво; удосконалено скрипку та споріднені з нею інструменти; виникла спец. муз. л-ра, винайдено нотодрук (Італія, кін. 15 ст.). Основи муз. естетики В. викладено в теоретичних трактатах Маркетто Падуанського, Філіппа де Вітрі, Глареана, Дж. Карліно, В. Галілея. Театр доби В. вважали дзеркалом життя, видовищем, у якому розкриваються багатогранні людські характери. Використовуючи досвід античного театру, ділячі театру В. розвивали традиції нар. мистецтва — пісня, музика й танець органічно вліталися в театр, дійство. Яскравого розвитку театр доби В. досяг в Італії, Іспанії й Англії. Наприкінці 15 — на поч. 16 ст. під впливом античної драми і її теорії (Арістотель) з'являються спроби світських п'єс, позначених радісним сприйняттям земного життя (Л. Аріосто, А. Поліціано, Н. Макіавеллі та ін.). Нар. почало театр. мистецтва найвиразніше виявилось в італ. комедії *дель арте*. В Іспанії розвиток театру В. пов'язаний з драматургією Л.-Ф. де Веги Карйю, в Англії — з творчістю У. Шекспіра. Високого рівня досягло мист. актора, виявляючись в епічній силі й виразній декламації.

В 16 ст. гуманістичні ідеї й культура В. проникли далеко на Сх. Європи (в Румунію, на Україну, в Литву). На межі 15 і 16 ст. вплив В. знайшов вияв і в Росії завдяки праці італ. архітекторів у Москві (Кремль (Успенський собор, 1475—79, арх. А. Фіорованті; Грановита палата, 1487—91, арх. М. Руффо і П. Соларі). В рос. мистецтві стильові ознаки, споріднені з В., помітні й у книжковій мініатюрі та гравюрі. Важливе значення мала діяльність засновника книгодрукування в Росії й на Україні І. Федорова.

Деякі вчені (М. Й. Конрад та ін.) не обмежують В. територією Європи, розглядаючи його як все-світньо-істор. явище.

Значного поширення набули гуманістичні ідеї на Україні. Цьому сприяли зародження тут бурж. відносин і встановлення зв'язків укр. земель з країнами Зх. Європи. Укр. вчені й письменники були об'єднані з творами европ. гуманістів. М. Г. Смотрицький у своїх працях цитував Ф. Петрар-

ку, З. Копистенський писав про Дж. Боккаччо, І. Галаятовський використовував твори Н. Макіавеллі. *Київська академія*, що була одним із значних осередків науки і культури в Європі, в підручники з філософії вводила уривки з творів Дж. Піко делла Мірандола й Дж. Бруно. Староукр. мовою було перекладено новели Дж. Боккаччо, роман про Трістана, Андалота і Бову, поему Т. Тассо «Визволення Єрусалима» (у скороченому вигляді) та ін. Під впливом гуманістичної укр. письменницько-полемістики І. Вишнєвського, М. Г. Смотрицького, З. Копистенського, І. Галаятовського, М. Андрелла, В. Суразького, Х. Філаєт та ін., спираючись на зростаючу самосвідомість нар. мас та їхню нац.-визвольну боротьбу, виступали проти польск.-католицької реакції й уніатства, гостро критикували феод.-кріпосницький гніт, боролися за возз'єднання укр. народу з братнім рос. народом. Провідниками гуманістичних ідей були братства. Об'єднані навколо братств укр. вчені (П. Беринда, Л. Зизний та ін.), прагнучи протистояти польск. політичній денационалізації укр. народу, дбали про розвиток укр. культури, мови і книгодрукування. На той час припадають перші спроби наблизити книжку церковно-слов. мову до живої загальнонар. мови («Пересопницьке євангеліє», 1556—61). Поширюються нові форми мистецтва, які відповідали ідеології міськ. ремісничо-торг. населення. Художні прийоми доби В. в укр. мистецтві творчо переосмислювалися, поєднуючись з давніми місц. традиціями. Для мистецтва й архітектури України того часу характерне поступове звільнення від реліг. канонів, проникнення в усі його сфери світських засад, життєлюбних тенденцій.

Стиль Відродження виявився в багатьох спорудах на Україні, зокрема в оборонній (замки в Бережанах, 1554; Старому Селі, 16 — серед. 17 ст.; Збаражі, 1631, арх. В. Скамочі; Підгір'ях, 1635—40, арх. дель Акка та ін.), культовій та цивільній архітектурі [кафедральний собор у м. Нестерові (хол. Жовків), 1604—09, арх., ймовірно, П. Шасливи; будинок Корнякта, 1580, арх. П. Барбон; т. з. Чорна кам'яниця, кін. 16 ст., арх. П. Красовський; каплиця Кампанія, 1619, арх. П. Римлянин; каплиця Бойнів, 1609—11; ансамбль споруд Львівського братства, 16—17 ст., архітектори Римлянин, А. Прихильний, В. Кулишов, Барбон та ін. споруди у Львові]. В них орієрдна система, архітектоніка фасадів, деталі й форми декоративних окрас майстерно поєднані з заг. композицією споруд, які в цілому збудовані за давніми місц. традиціями. Вплив окремих рис В. помітний і в укр. живописі та графіці, в декоративно-ужитковому мистецтві (килимач та виробів з металу й дерева). В живописі спостерігався більший інтерес до зображення реального життя; з'являється портрет, в релігійні сюжети включаються елементи побуту

й пейзажу (роботи художників Ф. Сеньковича, М. Петраховича, В. Стефановича, І. Рутковича). В 17 ст. в умовах гострих класових конфліктів, перебоїв в одних країнах феод.-католицької реакції, в ін. — *протестантизму* (такого ж нетерпимого до вільнодумства) наставла криза гуманістичної культури В. Не справдилися сподівання її представників — гуманістів на те, що бурж. суспільство, яке формувалося, сприятиме вільному розвитку людини. В. стало втрачати свої зв'язки з нар. традиціями, антифеод. і антиклерикальне спрямування. В культурі В. почали переважати аристократичні традиції (див. *Маньєризм*); на зміну їй прийшли нові напрями (див. *Барокко*). В. мало значний вплив на розвиток ідеології, науки та мистецтва в країнах Європи у 17—18 ст., пов'язаний із утвердженням бурж. відносин, і підготувало нову епоху в ідейному розвитку — епоху *Просвітництва*.

Лит.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Від Вишенського до Сквороди. (З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.). К., 1972; Рутенберг В. Титани Возрождения. М., 1976; Горфункель А. Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения. М., 1977; Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков. М., 1963; Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963; Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967; Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Л., 1973; Бояджиев Г. Н. Вечно прекрасный театр эпохи Возрождения. Л., 1973; Колен В. Д. Проблемы Возрождения в музыке. В кн.: Ренессанс. Барокко. Классицизм. М., 1966; Бенеш О. Искусство Северного Возрождения. Пер. англ. М., 1973; Алпатов М. В. Художественные проблемы итальянского Возрождения. М., 1976; Виппер Б. Р. Итальянский Ренессанс XIII—XVI века, т. 1—2. М., 1977; Бартевев И. А. Золотое итальянского Ренессанса. Л., 1936; Милева Л. С., Логвин Г. Н. Украинське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., 1963; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; Наливайко Д. Україна і європейське Відродження. «Вітчизна», 1972, № 5; Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1972.

А. О. Паикова (філософія), Д. С. Наливайко (література), Г. Н. Логвин (архітектура), Л. М. Сак (образотворче мистецтво), М. М. Гордійчук (музика), Я. П. Білоштан (театр).

ВІДРЯДЖЕННЯ — поїздка працівника за розпорядженням керівника підприємства, установи або організації для виконання службового доручення поза місцем постійної роботи. Розпорядження про В. є обов'язковим для працівника, і невиконання його вважається порушенням *дисципліни трудової*. Трудове законодавство (в УРСР ст. 176, 177 КЗпП) зобов'язує направляти у В. *неповнолітніх*, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 1 року, а тих жінок, які мають дітей віком до 8 років, — без їхньої згоди. Закон гарантує компенсацію витрат, пов'язаних з В. (добові за весь час перебування у В., вартість проїзду та витрати по найму житла). За період перебування у В.

робітникам і службовцям гарантуються збереження місця роботи (посади) і середній заріток. Строк службових В. — до 30 днів. Наукові В. надаються для вивчення матеріалів за темами наук, досліджень, для обміну досвідом, впровадження наук. досягнень. Порядку і умови таких В. регулюються спец. актами. Л. П. Розумняк.

ВІДРЯДНА ОПЛАТА ПРАЦІ — форма оплати праці робітників відповідно до кількості виготовленої ними продукції встановленої якості. В СРСР основою В. о. п. є відрядні розцінки. Величина їх залежить від *тарифної ставки*, складності і умов праці, *норми виробітку* або *норми часу* на виконання відповідної роботи. В межах відрядної форми оплати праці розрізняють відрядно-преміальну, відрядно-прогресивну, пряму відрядну, посередньо-відрядну та акордну системи *заробітної плати*. В. о. п. відіграє значну роль у підвищенні *продуктивності праці*, сприяє матеріальній зацікавленості робітників у виконанні планових завдань, поєднанню їхніх особистих інтересів з суспільними; стимулює підвищення *кваліфікації* робітників, розвиток нових форм *соціалістичного змагання*.

ВІДСАДОК — пагір, який до відокремлення від материнської рослини укорінюється на місці, де його прикривають землею. Див. *Вегетативне розмноження*.

ВІДСЛОНЕННЯ гірських порід — виходи гірських порід на земну поверхню. Природні В. утворюються внаслідок дії текучих вод, морського прибою, *виштрювання*, льодовиків тощо. Природні В. найчастіше зустрічаються в горах, долинах річок і балок, у ярах, на берегах морів, озер, лиманів. Штучні В. утворюються під час геол. та ін. робіт. Вивчення В. є важливим методом польових геол. досліджень.

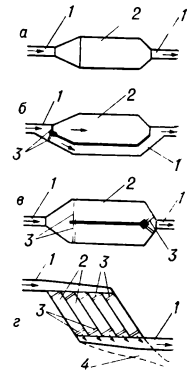
ВІДСТАВКА — 1) В дореволюційній Росії у 18 ст. — звільнення від держ. служби (військ. і цивільної), в т. ч. й на прохання особи, яка звільняється. 2) В Рад. Збройних Силах — один з видів звільнення від служби офіцерів, генералів і адміралів (за досягненням граничного віку, за хворобою, іноді за власним бажанням) із зняттям з військового обліку. 3) В. у бурж. д-вах — складання своїх повноважень урядом або окремим його членом у зв'язку з винесенням *вотуму* недовіри, внутр. суперечностями в уряді тощо.

ВІДСТІЙНИК — 1) Споруда, де вода чи інша рідина, що повільно тече або перебуває у нерухомому стані, відстоюється, очищаючись від завислих речовин під дією сили тяжіння. Розрізняють В. (мал.) однокамерні (послідовно чи паралельно з'єднані з каналом) і багатокамерні; з мех. очищенням від наносів, гідравлічним промиванням та комбіновані; безперервної та періодичної дії. Споруджують В. з бетону, залізобетону, каменю або дерева. В. запобігають проникненню завислих речовин у турбіни ГЕС та зрошувальні

канали, очищають воду в системах *водопостачання*, а також стічні води. Див. також *Водоочищення*. 2) Пристрій в машинах і установках, в якому відстоюються масло, бензин тощо.

ВІДТВОРЕННЯ — процес безперервного відновлення суспільного *виробництва* матеріальних благ і послуг. В. є необхідною умовою існування суспільства за будь-якої сусп.-екон. формації. Воно включає В. *сукупного суспільного продукту*, *робочої сили*, *виробничих відносин*, а також окремих видів природних ресурсів і навколишнього середовища. В сучас. умовах, коли наука все більше перетворюється на безпосередню продуктивну силу, важливе місце у відтворному процесі набуває В. *потенціалу науково-технічного*. Процес В. у своєму русі послідовно проходить фази виробн., розподілу, обміну і споживання. Визначальним є виробн. Теорію сусп. В. створив К. Маркс. Особливе значення має поділ Марксом всього сусп. виробн. на два підрозділи — виробн. *засобів виробництва* (I) і виробн. предметів споживання (II). Саме це дало можливість розв'язати проблему реалізації сукупного сусп. продукту.

Соціальний характер В. визначається *способом виробництва*, панівним типом виробничих відносин. В. буває простим, якщо обсяг виробн. не змінюється, розширеним, коли масштаби сусп. виробн. збільшуються, і звуженим, коли обсяг виробн. зменшується. Просте В. характерне для докапіталістичних формацій, розширене — для капіталізму й соціалізму. Але мета розширення виробн. і шляхи її досягнення за капіталізму й соціалізму зовсім різні. За капіталізму у розширене відтворення завжди підпорядковане гонити буржуазії за збільшенням прибутку, відбувається циклічно (див. *Капіталістичний цикл*) через *економічні кризи* і спади виробн. В процесі розширеного капіталістичного В. відновлюються, з одного боку, матеріальні умови життя капіталістичного суспільства, з другого — капіталістичні відносини — створення багатства, яке зосереджується в руках капіталістів. В ході капіталістичного В. зростає *органічна будова капіталу*, відбуваються концентрація і централізація капіталу. Виробн. набуває все більш сусп. характеру, внаслідок чого загострюється осн. суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. В. робочої сили за капіталізму відбувається як необхідний момент В. *капіталу* і відносин капіталістичної експлуатації. Відношення експлуатації при цьому не лише поновлюються, а й розширюються. Виразженням цього є розвиток способів виробн. *додаткової вартості*, збільшення її норми. В умовах *імперіалізму* і *загальної кризи капіталізму* характерним є зниження темпів розширеного В., неповне використання продуктивних сил, хронічне



Відстійники:
а — однокамерний, послідовно з'єднаний з каналом; б — однокамерний, паралельно з'єднаний з каналом; в — двокамерний періодичної дії; г — п'ятикамерний; 1 — канал; 2 — камера; 3 — затвор; 4 — промивний канал.

ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

недовантаження виробничого апарату капіталістичної пром-сті і хронічне безробіття. В умовах екон. змагання двох систем — соціалістичної і капіталістичної — бурж. д-ва намагається проводити різні заходи, спрямовані на інтенсифікацію розширеного В. Здійснюються великі капіталовкладення з держ. бюджету, надаються держ. позики монополіям на розвиток нових галузей, пов'язаних з наук.-тех. революцією, гонкою озброєнь та утриманням держ. апарату. Мілітаризація економіки, характерна для сучас. капіталізму, деформує весь процес капіталістичного В. і загострює його суперечності, призводить до порушення пропорцій в розвитку г-ва, руйнує продуктивні сили. Все це свідчить про те, що капіталізм давно перевернувся на величезне гальмо розвитку суспільства. На відміну від капіталістичного розширене В. за соціалізму, що ґрунтується на сусп. соціалістичній власності на засоби виробн., характеризується постійним і неухильним зростанням сусп. виробн. Воно не знає криз, розвивається планомірно, за єдиним нар.-госп. планом і підпорядковане *основному економічному закону соціалізму*. Соціалістична д-ва на основі використання економічних законів соціалізму свідомо регулює процес соціалістичного В., планомірно розподіляє засоби виробн. і робочу силу між галузями нар. г-ва, визначає обсяг соціалістичного нагромадження і споживання, забезпечує централізоване управління народним господарством, пропорційний і збалансований розвиток усіх ланок економіки. Пропорції В. встановлюються в інтересах безперервного розвитку соціалістичного виробн. на базі дедалі вищої техніки, з метою найповнішого задоволення зростаючих потреб суспільства, неухильного підвищення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства. Матеріальною основою і джерелом задоволення постійно зростаючих сусп. і особистих потреб трудящих в СРСР є В. сукупного сусп. продукту і *національного доходу*. Темпи їх зростання в соціалістичних країнах набагато перевищують темпи зростання в капіталістичних країнах. Для забезпечення розширеного соціалістичного В., безперервного науко-тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва перевага надається В. засобів виробництва і, насамперед, знаряддям праці [див. *Випереджаючого (переважного) зростання виробництва засобів виробництва закон*]. В процесі соціалістичного В. здійснюється і В. робочої сили. Високі темпи соціалістичного В. реально забезпечують заг. зайнятість працездатного населення у виробничій та невиробничій сферах, підвищення життєвого і культ.-тех. рівня трудящих. Задоволення потреб у робочій силі відповідних кваліфікацій і спеціальностей забезпечується широким розвитком держ. системи підготовки кваліфікованих кадрів і навчанням нових спеціальностей. Все це позитивно позначається на зро-

станні *продуктивності праці*, підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, матеріального добробуту трудящих. В ході соціалістичного В. відбувається В. виробничих відносин. Це означає, насамперед, примноження і зміцнення соціалістичної власності у двох її формах — державній (загальнонародній) і колгоспно-кооперативній, зближення цих форм. Безперервно відтворюються і зміцнюються відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей; відбувається процес поступового подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фіз. працею, що забезпечує досягнення більшої соціальної однорідності соціалістичного суспільства. Дедалі більшого значення набуває *відтворення природних ресурсів* (лісових, земельних та ін.) разом з охороною навколишнього середовища. В десятій п'ятирічці на ці цілі двою передбачено значні капіталовкладення. Особливістю соціалістичного В. в СРСР в сучас. умовах є все більша орієнтація на інтенсивне В. за рахунок зменшення екстенсивних факторів і тенденцій. Воно підпорядковується розв'язанню завдань по створенню *матеріально-технічної бази комунізму*, формуванню комуністичних сусп. відносин і *комуністичного виховання* людини. Процес соціалістичного В. здійснюється в умовах поглиблення екон. співробітництва країн *соціалістичної співдружності* і розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 23—24. Маркс К. Капітал, т. 1—2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 4. Ще до питання про теорію реалізації; Брежнев Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Багрий П. И. Динамика и структура общественного производства при социализме. К., 1971; Лось О. П. Суперечності розвитку капіталізму в країнах «третього світу» (Проблеми розширеного відтворення). Львів, 1972; Краснокутская Е. И. Важнейшие пропорции социалистического воспроизводства. К., 1976; Пропорции воспроизводства в период развитого социализма. М., 1976.

П. І. Багрий.

ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ — відновлювання ресурсів природи, що відбувається без втручання людини або за її участю. Розрізняють вичерпні й невичерпні природні ресурси. До вичерпних відносять невідтворювані (більша частина корисних копалин), частково відтворювані (напр., ґрунти) та відтворювані (рослинність, тваринний світ та окремі види мінеральної сировини) природні ресурси.

Характерною властивістю відтворюваних ресурсів є те, що за умови раціональної експлуатації вони можуть через відповідний час частково або повністю відновлювати свій кількісний та якісний стан, напр., ґрунти — родючість, рослинність — видовий і кількісний склад, властивий певній ландшафтно-географічній зоні, тварин-

ний світ — склад і чисельність, властиві кожному видові. Проте масштаби й темпи витрачання відтворюваних ресурсів не завжди відповідають можливостям відтворення їх. Надмірна експлуатація природних ресурсів, особливо в капіталістичних країнах, призводить до часткового або повного виснаження їх. За останнє тисячоліття лісистість Землі зменшилася майже на одну третину, меншими стали рібні ресурси річок, озер і навіть *Світового океану*, сотні видів тварин перебувають на грані зникнення. Для запобігання цим явищам велике значення, зокрема, має ґрунтовне вивчення природних екологічних систем, планування тих чи інших госп. заходів лише на основі знання закономірностей існування і розвитку цих систем. Природні екологічні системи вивчає *біогеоценологія*, яка є по суті наук. основою сучасного природокористування. Одним з найважливіших завдань сучасної науки є розробка методів і форм госп. діяльності, що сприяють не лише збереженню природних ресурсів, а й частковому відновленню їх.

Напрямок природокористування визначається соціальними факторами. У деяких капіталістич. країнах (США, Японія, ФРН та ін.) виснаження природних ресурсів набуло катастрофічного характеру. У соціалістич. країнах В. п. р. проводиться планово, у держ. масштабах і дає відчутні екон. наслідки. В СРСР завдяки *рекультивації земель* с.-г. виробн. повернуто сотні тисяч гектарів порушених земель, щороку збільшується площа лісонасаджень, запроваджуються інтенсивні методи ведення лісового, рибного, мисливського г-в тощо. В усіх союзних республіках прийнято закони про охорону природи (в УРСР — 1960), в яких велике місце приділяється В. п. р. У 1968 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік», 1972 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів». У 1977 прийнято «Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік». Проблеми захисту навколишнього середовища та поліпшення використання природних ресурсів велику увагу приділено в документах XXV з'їзду КПРС. У новій Конституції Радянського Союзу, прийнятій 1977, виявляється всебічне піклування Рад. д-ви про охорону і науково обґрунтоване раціональне використання всіх природних ресурсів, яке передбачає і В. п. р. У липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС».

Питання В. п. р. мають глобальне, загальносвітове значення. Рад. Союз та ін. соціалістичні країни виступили ініціаторами ряду міжнар. угод, пов'язаних з цією проблемою (міжнар. конвенції по ря-

бальству, 1946; по китобійному промислу, 1948; по боротьбі з забрудненням морів нафтовідходами, 1954; по охороні птахів, 1957, та ін.). Різнопланову роботу в справі В. п. р. проводить Міжнар. спілка охорони природи (МСОП), членом якої є і СРСР. Рациональне природокористування та В. п. р. є справою всього прогресивного людства.

Лит.: Лаптев И. П. Научные основы охраны природы. Томск, 1970; Географічні ландшафти і охорона природи. К., 1976; Природа України та її охорона. К., 1975.

М. А. Воїнственський.
ВІДТВОРЕННЯ СТАДА — безперервний процес відновлення або збільшення чисельності поголів'я стада розмноженням і вирощуванням тварин замість тих, що вибули. Розрізняють просте В. с., при якому чисельність поголів'я у стаді за певний період (рік) не змінюється, та розширене — яке передбачає збільшення поголів'я. В. с. в кожному г-ві визначається конкретними природними і екон. умовами, а також зоотех. вимогами до тварин. Необхідними умовами успішного В. с. є своєчасне осіменіння чи парування ремонтного молодняка, ліквідація неплідності самок та інфекц. хвороб тварин, повне збереження молодняка. Плануючи розширене В. с., враховують забезпеченість кормами і приміщенням для тварин. Щоб одержати ремонтний молодняк, у товарних г-вах виділяють племінні групи або ферми з кращих тварин, закупають племінний молодняк, застосовують штучне осіменіння маток. Планування В. с. знаходить своє конкретне відображення в складанні плану обороту стада та визначенні раціональної структури стада.

Лит.: Скотарство. К., 1973.

І. В. Смирнов.
ВІДХАРКУВАЛЬНІ ЗАСОБИ — група лікарських речовин, що сприяють розрідженню і видаленню мокротиння. За механізмом дії розрізняють В. з. рефлекторної (настої трави термопсису, коренів іпекакуани, алтеї тощо) і прямі (ефірні олії, терпінгідрат, йодиди калію та натрію, гідрокарбонат натрію тощо) дії. Призначають при запальних захворюваннях дихальних шляхів і легень, що супроводяться кашлем з густим, важко відхаркуваним мокротинням.

ВІДХІД — дії військ, які застосовуються для відведення підрозділів, частин чи з'єднань з-під удару противника й зайняття вигідного рубежу для оборони, проведення контратаки та ін. В. може бути з виходом з бою або без зіткнення з противником. В. гол. сил прикривається діями *ар'єргарду* з забезпеченням скритності. В. виконується тільки за наказом старшого начальника.

ВІДХІДНИЦТВО — у дореволюційній Росії масовий тимчасовий відхід селян з свого господарства на заробітки в р-ни розвинених промисловості й сільського господарства. В найбільше поширилося в кін. 19 ст. (в Росії кількість відхідників перевищувала 6млн. чол.). На Україні гол. районами відходу селян на заробітки були Полт.,

Черніг., Київ., Подільська і Волин. губернії. З зх.-укр. земель багато селян щороку шукало роботу за кордоном в Рад. Союзі соціалістичні перетворення в с. г. ліквідували причини, що породжували відхідництво.

ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА — залишки сировини, матеріалів або палива, що утворюються під час різних виробничих процесів. Напр., В. в. є колошниковий або борошняний пил, деревна або металева стружка, відрізки тканин чи шкіри тощо. Кількість відходів залежить від прийнятої технології виробн., якості вихідної сировини, розмірності матеріалів, організації виробничих процесів. Тех. прогрес дає змогу різко скоротити В. в., а також використовувати значну частину їх як сировину для одержання побічної продукції. В СРСР заходи, пов'язані зі зменшенням В. в. або їхнього утилізації, включають у плани виробн. і матеріально-тех. постачання. Див. також *Комплексне використання сировини*.

ВІДЦЕНТРОВА СИЛА — сила, з якою рухоме тіло діє на інші тіла (в'язі), що обмежують свободу його руху і змушують рухатись криволінійно. В. с. спрямована від центра кривини траєкторії тіла і чисельно дорівнює: $F = mv^2/R$, де m — маса тіла, v — його швидкість, R — радіус кривини траєкторії.

ВІДЦЕНТРОВІ НЕРВОВІ ВОЛОКНА, еферентні нервові волокна — нервові волокна, по яких збудження передається від *центральної нервової системи* до робочих органів. В. н. в. по-різному впливають на органи і тканини, що ними іннервуються (див. *Іннервація*); одні В. н. в. збуджують діяльність органів, другі гальмують, треті (трофічні) впливають на обмін речовин і живлення тканин.

ВІДЧУЖЕННЯ — філософсько-соціологічна категорія, що відбиває перетворення в класово-антагоністичних формаціях діяльності людей та її результатів на самостійну, чужу і пануючу над ними силу. Воно зумовлене стихійним соціально-антагоністичним поділом праці й пов'язане з приватною власністю на засоби виробництва. Основу всіх видів В. марксизм-ленінізм вбачає у В. праці, що виявляється в таких моментах: 1) внаслідок стихійного поділу праці й соціально-класового розшарування певний вид і спосіб діяльності не обирається людиною вільно, а примусово нав'язується їй силою зовнішніх обставин. Така праця поневолює працівника, однією формою його здібності, внаслідок творчої сили; 2) змушений продавати свою робочу силу капіталістові, робітнику під час процесу праці потрапляє в цілковите розпорядження експлуататора; тому він ставиться до своєї діяльності як до чогось чужого, йому не належного; 3) створений працею продукт, що являє собою опрідметнені сили трудівника (див. *Опрідметнення і розпродметчування*), стає власністю експлуататора, вступає як ворожа робітникові сила

капіталу, засіб дальшого його поневолення. Оскільки праця становить основу і спосіб буття сусп. людини, а продукт праці є олюднена природа, то В. їх означає разом з тим В. від людини її людської сусп. сутності та природи. В галузі сусп. відносин В. знаходить свій вираз, насамперед, в *уречевленні* їх, тобто в опосередкуванні відносин між людьми товарним обміном та грошима. За цих умов людина зводиться до рівня знеособленого представника свого товару, а речі (товар), навпаки, персоніфікуються (див. *Фетишизм*). У сучас. капіталістичному суспільстві людина потрапляє в цілковиту залежність від стихії товарного ринку, стихійного ходу істор. розвитку, бюрократизованих соціальних інститутів (насамперед, *буржуазної держави*), що панують над людьми, диктують їм цілі і характер діяльності. В сфері духовної культури В. виявляється у створенні хибної ідеологічної свідомості, що набуває панівної сили (напр., *релігії*), в зростанні влади реакційних бюрократично-політ. інститутів над *духовним виробництвом*, у заміні справді гуманістичної культури її ерзацями — т. з. «масовою» та «елітарною» культурою, в розповсюдженні за допомогою *засобів масової інформації* ідеологічних штампів, стереотипів несамостійного мислення, фальшивих духовних цінностей, конформізму. На відміну від бурж. ідеологів та ревізіоністів, які проголошують вічність і нездоланність В., марксизм-ленінізм доводить, що воно є історично-минулим. В. усувається шляхом революц. перебудови суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах.

Лит.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. Маркс К. і

Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 годов. Маркс К. і Енгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1—2.

О. І. Яценко.

ВІДЧУТТЯ — відображення властивостей предметів об'єктивної дійсності, які безпосередньо впливають на *чуттів органи*. Природничонаукове обґрунтування матеріалістичної теорії В. дав І. П. Павлов у вченні про *вищу нервову діяльність*. В. людини є процес перетворення енергії зовн. подразнення у факт *свідомості*. Як психічний процес В. — результат тривалого істор. розвитку живих організмів, їхньої здатності активно реагувати на зовн. впливи. В. є функцією нервової системи. Ступінь довершеності В. залежить від ступеня розвитку нервової системи і органів чуттів. Специфіка людських В., їхня складність і досконалість зумовлені соціальними причинами, трудовою діяльністю. За допомогою В. здійснюється безпосередній зв'язок свідомості з зовн. світом. Як *відображення об'єктивних властивостей речей* В. є засобом *пізнання* дійсності. Разом з іншими формами чуттєвого відображення (*сприйманням* та *уявленням*) В. є вищим ступенем пізнання. Правильно відображуючи об'єктивну реальність,

ВІДШАРУВАННЯ
СІТКІВКИ

Ф. Віст.

проходять перевірку *практикою*, В. забезпечують орієнтування людини в навколишньому середовищі. *Відображення теорія* розглядає В. як копію, знімок з дійсності, як суб'єктивний образ властивостей об'єктивного світу. Діалектико-матеріалістичне вчення про В. протилежне ідеалістичному, яке розглядає В. у відриві від валіву матеріальних об'єктів, що спричинюють його.

В. досягають значного розвитку у тварин, відіграючи велику роль у їх взаємодії з оточенням. У людини внаслідок суспільно-виробничої практики та опосередкування психічних процесів словом В. набувають значно більшої чіткості та різноманітності. Окремими видами В. є *зір, слух, смак, нюх* та ін.

Лит.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіриокритицизм. Позов зібрання творів, т. 18; Афанасьєв Б. Г. Теорія опущений. Л., 1961. Д. Г. Елькін.

ВІДШАРУВАННЯ СІТКІВКИ — захворювання ока, при якому порушується зв'язок між сітківкою та прилеглим до неї з зовнішнього боку шаром пігментного *епітелію*. Первинне В. с., що є самостійним захворюванням, виникає раптово внаслідок травми, здебільшого в осіб із значною короткозорістю. При цьому утворюється розрив сітківки, куди потрапляє скловидне тіло, яке відшаровує сітківку. Вторинне В. с. спричинюється запальними, пухлинними захворюваннями ока, переродженням сітківки тощо. При вторинному В. с. звичайно розриву сітківки не буває. Лікування первинного В. с. — тільки хірургічне, вторинного — усунення осн. захворювання, що спричинило відшарування сітківки.

ВІДШЕП в археології — уламок, відбитий рукою людини від шматка кременя або крем'яного *пеклеуса*. Має різні форми і розміри. За кам'яного, мідного і бронзового віків з В. виготовляли знаряддя праці.

ВІДЬМА — за народними повір'ями, зла чаклунка, прислужниця *диявола*, яка нібито володіє надприродною здатністю завдавати шкоди живим істотам. Перекази про В. знайшли відображення в фольклорі та худ. лірі (В. Шекспір, Й.-В. Гете, М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та ін.).

ВІДЬМИНИ МІТЛИ — захворювання рослин, що супроводжується ненормальним кущоподібним розростанням гілок (здебільшого безплідних). Виникають внаслідок ураження рослин деякими голосумчастими грибами (В. м. вишні, граба), *іржастими грибами* (В. м. хвойних порід), *вірусами* (В. м. картоплі) або комахами. З метою боротьби із захворюваннями рослин обробляють бордовою рідиною, обрізають хворі гілки. Іноді знищують цілі рослини.

ВІЕЙРА УАЙТ (Vieira White) Хільберт (п. 5.IV 1911, Медельїн) — діяч комуністичного і робітничого руху Колумбії. В 1930 брав участь у заснуванні Компартії Колумбії (КПК). Журналіст за фахом. У 1939—47 — голова КПК.

У 1947—58 і з 1966 — генеральний секретар ЦК КПК. В 1958—66 — політ. секретар ЦК КПК. В 1937—47 — депутат парламенту. За революц. діяльність зазнавав переслідувань властей. Автор статей з питань нац.-визвольного руху. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1976).

ВІЕЛЬГОРСЬКИЙ — російські музичні діячі, брати, графи. 1) Михайло Юрійович [15(26). IV 1794, Петербург — 21.II (5.III) 1866, Ніцца, похований в Петербурзі] — віолончеліст. Один з організаторів Симф. (40-і рр.) і Концертного (1850) т-в у Петербурзі, а також один з керівників і перших директорів Рос. муз. товариства (1859). 2) Михайло Юрійович [31.X (11.XI) 1788, Петербург — 28.VIII (9.IX) 1856, Москва] — композитор. Влаштував концерти класичної музики, в яких виступали Ф. Лист, Г. Берліоз, Р. Шуман. В. надавав значну підтримку М. Глінці, А. Рубінштейну та М. Рубинштейну, сприяв організації лотереї, на кошти від якої було викуплено з кріпачства Т. Шевченка. Автор опери «Цигани» (1838) та інструм. музики.

ВІЕРУ Григоріє Павлович (п. 14.II 1935, с. Перепіт Брітанського р-ну Молд. РСР) — молдавський рад. поет. Друкуватися почав 1954. Перша зб. «Тривога» (1957). Осн. мотив творчості В. — любов до життя, землі, праці, пісні (зб. «Добрий день, сніжинки», 1961; «Вірші», 1965; «Ім'я твоє», 1968 та ін.). Співавтор «Букваря» (1970) для молдавських шкіл. Видав кілька збірок творів для дітей.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл. — Ім'я твоє. «Дружба народів», 1967. № 1.

ВІЕТ, Ві'ет (Viète) Франсуа (1540, Фонтене-ле-Конт — 13.XII 1603, Париж) — французький математик. За освітою юрист. У 1591 запровадив буквені позначення для коеф. рівнянь (подібно до позначень невідомих величин), що дозволило виразити властивості рівнянь та їх коренів заг. формулами. Розробляв методи розв'язування *алгебраїчних рівнянь* 2-го, 3-го і 4-го степенів, знайшов залежність між коеф. і коренями алгебр. рівнянь. В. розв'язав задачу про визначення всіх елементів плоского або сферичного *трикутника* за трьома даними, розклав $\cos x$ та $\sin x$ за степенями $\cos x$ і $\sin x$. В. першим розклав $2/\pi$ у нескінченний *добуток*.

ВІЖЕНЕР (Vigener) Блез де (1523—96) — французький історик і дипломат. Автор «Опису Польського королівства і суміжних з ним країн» (1573). Крім відомостей про кордони, населення, держ. устрій тощо Польщі та її сусідів (Рос. д-ви і татар), у праці вміщені матеріали й про Галичину (з містами Львів, Перемишль, Кросно, Ярослав, Стрий), Волинь (Кременець, Брест, Луцьк, Володимир) та Поділля з м. Кам'янцем. В. склав перелік волинських міст 16 ст. Найбільш вірогідними в «Описі» є відомості з географії й

етнографії та про характер г-ва цих територій.

ВІЗ ВЕЛИКИЙ І ВІЗ МАЛИЙ — народна назва двох сузір'їв пн. півкулі зоряного неба: *Великої Ведмедини* та *Малої Ведмедини*.

ВІЗА (франц. *visa*, від лат. *visus* — побачення, переглянутий) — 1) Наліс на документі, що надає йому юридичної сили, свідчить про його справжність. 2) В міжнар. праві — відмітка в закордонному паспорті чи документі, що його замінює, про дозвіл особи, якій він належить, в'їздити на тер. певної д-ви, перебувати на ній або проїздити через неї, а також виїжджати за її межі.

ВІЗАНТИНОЗНАВСТВО, візантиністика — галузь *медієвістики*, що являє собою комплекс гуманітарних наук, які вивчають історію, економіку, право, культуру, мистецтво і мову *Візантії*. Як особлива галузь знання В. оформилася в 2-й пол. 19 ст. Спочатку В. зводилося до видання, коментування і перекладу візант. писемних пам'яток. У кін. 19 — на поч. 20 ст. інтенсивно розвивалося вивчення історії та мистецтва Візантії. Найзначнішими представниками рос. дореволюц. В. були В. Г. Васильєвський і Ф. І. Успенський.

Розвиток рад. марксистського В. почався в 30-х рр. 20 ст. Рад. візантиністи вивчають широкі проблеми соціально-екоп. і політ. історії Візантії (Н. В. Пигулевська, М. Я. Сюзюмов, А. П. Каждан, Г. Л. Курбатов, З. В. Удальцова та ін.), відносини Візантії з Руссю і слов'янами, народами Кавказу (М. В. Левченко, Г. Г. Литвин, С. Г. Каухчишвілі та ін.). Значний внесок у вивчення візантійського мистецтва зробив В. М. Лазарев. У 1967 видано «Історію Візантії» (М., тт. 1—3). Видається «Візантійський вісник» (з 1894 до 1927 вийшло 25 томів, нова серія виходить з 1947, вийшло 38 томів).

Лит.: Удальцова З. В. Советское византинизмведение за 50 лет. М., 1969; Курбатов Г. Л. История Византии (Историкография). Л., 1975.

З. В. Удальцова.

ВІЗАНТІЙ — давньогрецький поліс на європейському боці протоки *Босфор*. Засн. бл. 660 до н. е. В 330 став столицею *Східної Римської імперії* і перейменований на *Константинополь*. З 1453 називається *Стамбул*.

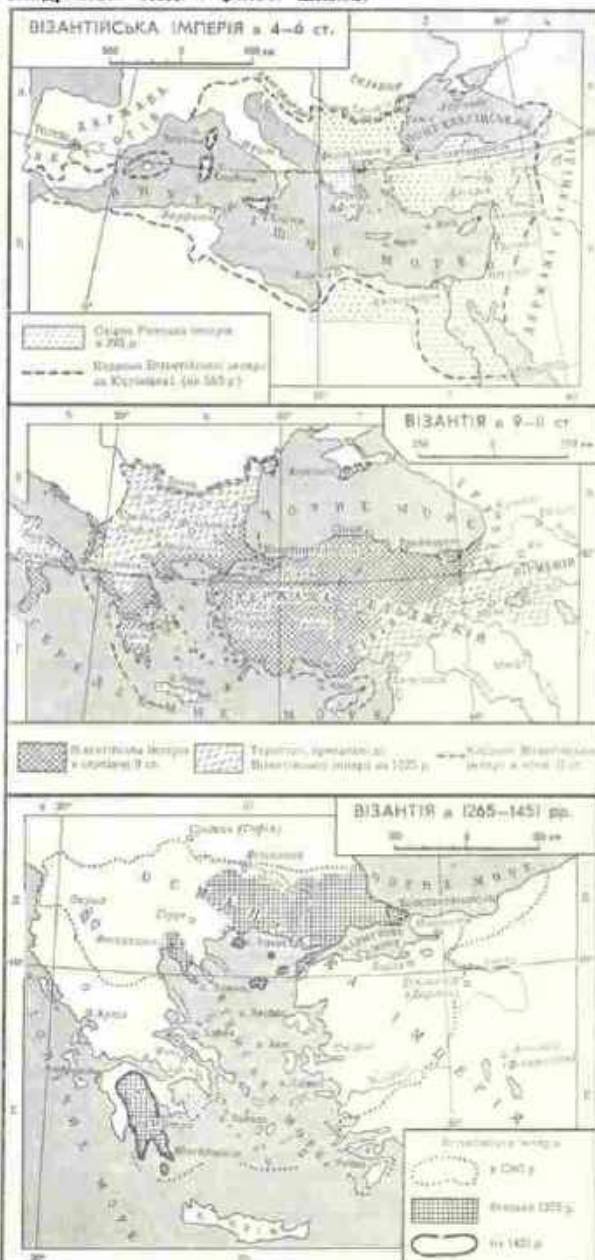
ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВО — право, що діяло у Візантії (6—15 ст.). Склалося на основі *римського права*. Осн. джерела В. п. — закони імператорів, насамперед *кодекс Юстиніана*. Для В. п. характерним було те, що в ньому діяли паралельно норми церк. і світського права. Вони об'єднувалися у збірниках «*Номоканохи*» (з 6 ст.). До офіц. збірників В. п. належать *Еклога* та видані в 9 ст. Прохирон, Епанатога, Василіки. Слов'янська колонізація Візантії зумовила видання *Землеробського закону* (7—8 ст.), де норми В. п. поєднувалися із слов'янським *звичаєм* *правом*. Серед приватних збірок В. п. особливу популярність здобуло *Шестикнижжя Арменопула* (1345). Норми В. п. були запозиче-

ні багатьма феод. країнами. Воно діяло у Греції, Молдавії, Волощині, було одним з джерел феод. права Вірменії та Грузії. В Росії В. п. діяло на території Бессарабії аж до 1917.

ВІЗАНТІЯ, Візантійська імперія — держава, що виникла в 4 ст. під час розпаду Римської імперії в її сх. частині та існувала до серед. 15 ст. Назву дістала від давньогрец. міста на узбережжі Босфору — *Візантія*, який імператор *Константин I* 330 перетворив на столицю д-ви — Константинополь. До складу В. в період її найвищого розквіту входили значна частина Балканського п-ова, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіпр, Італія, частина Месопотамії, Зх. Вірменія і Грузія, Херсонес Таврійський, о-ви Кіпр і Крит. У В. держ. мовою в 4—6 ст. була латинська, потім грецька. Історію В. поділяють на три осн. періоди. 1-й період (4—серед. 7 ст.) характеризувався розкладом рабовласницького ладу і початком формування феод. відносин. Особливостями агр. устрою В. у порівнянні з Зх. Європою було збереження вільного селянства і сел. общини, поширення *коллату* і довгострокової оренди, застосування нових форм рабської праці. В. мала торг. зв'язки з багатьма країнами. За рівнем розвитку ремесла і торгівлі, ступенем інтенсивності міськ. життя В. в той період значно випереджала країни Зх. Європи. За правління імператора *Юстиніана I* (527—565) було проведено адм. і законодавчу реформи, зміцнено централізацію д-ви, створено сильну армію. Це дало можливість В. 533—534 завойовувати д-ву *вандалів* у Пн. Африці, 555 — королівство *остготів* в Італії, Пд.-Сх. Іспанію. В останні десятиліття 6 — на поч. 7 ст. В. вступила в смугу внутр. занепаду і зовнішньополіт. невдач. Загострилася класова боротьба, що вилилася в повстання в армії, до якого приєдналися широкі нар. маси. В 602 імператор *Маврікія* (582—602) було страчено, престол зайняв начальник *центурії* *Фокс*. За його правління (602—610) у В. почалася громадян. війна, яка ослабила імперію. В кін. 6 — на поч. 7 ст. значну частину тер. В. заселили *слов'яни*. У 70-х рр. 7 ст. на пн.-зх. кордоні В. виникла велика слов. і протоболгарська д-ва — Болгарія. В 636—642 *араби* завойовували у В. Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію і Єгипет, 693—698 — володіння в Пн. Африці. В Італії *лангобарди* захопили у В. значну частину її території. 2-й період історії В. (серед. 7 — поч. 13 ст.) був часом інтенсивного розвитку феодалізму. В. стала грецькою, а з 11—12 ст. (після тимчасового приєднання Болгарії) — греко-слов. д-вою. Незважаючи на тер. втрати, вона залишалася однією з наймогутніших д-в Середземномор'я. У 8—9 ст. в зв'язку з поселенням на тер. В. слов'ян, у яких панували общинні відносини, значно посилювалася вільна сел. община, близька до *марки*. Проте до 10 ст. зміцніло велике феод. землевладіння, і феодалі

почали наступ на вільну общину. Спроби деяких імператорів *Македонської династії* (867—1056), що спиралася на чиновницьку знать і торг.-ремісничі кола Константинополя, затримати процеси обезземелення общинників, розклад сел. общини і утворення феод. язичин успіху не мали. До 10 ст. феодалізація В. в основному була завершена. Відбувалося закріпачення селян і перетворення їх на *париків* (феодално залежних селян). Поступово зникала рабська праця. Експлуатація селян феодалами поєднувалася із збиранням централізованої ренти на користь д-ви. Візант. міста після занепаду в 7—серед. 9 ст. знову відродилися. Центр, фігурою в ремісничому виробництві став вільний ремісник. Утворилися торг.-ремісничі корпорації, діяльність яких регламентувала д-ва. Візант. мореплавання і торгівля, незважаючи на конкуренцію арабів і *норманнів*, все ще відігравали провідну роль у басейні Середземномор'я. В 9—10 ст. значно зросла торгівля В. з країнами Балканського п-ова і Причорномор'я. В серед. 10 ст. В. відвоювала у арабів Верхню Месопотамію, частину Малої Азії і Сирії, о-ви Кіпр і Кіпр. Посилився вплив В. у Вірменії і Грузії. За *Василія II* Болгаробійди (976—1025) В. завойовувала Зх.-Болгарське царство (1018). В 9—11 ст. велику роль у зовн. політиці В. відігравали взаємовідносини з *Київською Руссю*. Після облоги Константинополя військами киян, князя *Олега* (907) візантійці змушені були 911 укласти вигідний для Русі торг. договір. Він сприяв розвитку торг. зв'язків між двома д-вами по *чилаху з варягів у греки*. В 941 і 944 киян, князь *Ігор* здійснив походи на В., внаслідок яких 944 було укладено договір, що забезпечував інтереси Русі на Чорному м. В останній третині 10 ст. між В. і Києвом (за князя *Святослава Ігоровича*) точилася боротьба за Болгарію. За правління *Володимира Святославича* з В. було укладено союз з метою допомогти візант. імператору *Василію II* придушити феод. заколот всередині В. *Василій II* змушений був погодитися на шлюб своєї сестри *Анни* з киян, князем *Володимиром*. Цей акт, а також *хрещення Русі* в кін. 10 ст. посилили її політ. і культ. зв'язки з В. Після розквіту, яким позначилося правління дин. *Комнінів* (1057—59, 1081—1185), В. в останні десятиліття 12 ст. за дин. *Ангелів* (1185—1204) назавжди втратила свою могутність. 3-й період історії В. (1204—1453) характеризувався посиленням феод. роздробленості, занепадом центр. влади, постійною боротьбою проти іноз. завойовників. З'явилися елементи розкладу феод. господарства. Частину тер. В. захопили *хрестоносці* і утворили на ній *Латинську імперію*. Поряд з цим на тер. В. виникли незалежні грец. д-ви: *Нікейська імперія*, *Трапезундська імперія*, *Епірська держава* (див. *Епір*). В 1261 нікейський імператор *Михайл VIII Палеолог* відновив Візант.

імперію. На престолі утвердилася дин. *Палеологів* (1261—1453). Проте В. не відродила своєї колишньої могутності. В останні роки існування вона була невеликим феод. князівством. У 1453 Константинополь завойовували турки-османи. На поч. 60-х рр. 15 ст. Візант. імперія припинила своє існування, її територія увійшла до складу *Османської імперії*. В. була центром своєрідної культури, яка складалася під впливом римської, грецької і елліністичної (див. *Еллінізм*) традицій. Освіта. Поч. освіту у В. здобували в приватних школах граматистів з 6—8 років. Розвинута була й домашня освіта, в т. ч. жіноча. Центрами освіти і культури (до 7 ст.) були Афінянська школа, александрийські мед. і філос. школи.





Архієпископ Максиміан. Фрагмент мозаїки «Імператор Юстиніан з першим Сан-Віталем в Равенні. До 547».

риторичні школи Гази й Кесарії, Школа права в Бейруті. Всі вони мали 6-кн. Після 7 ст. на перше місце вийшла Константинопольська вища школа (засн. 425). В серед. 9 ст. в столиці було відкрито Магнавську школу, у серед. 11 ст. — юрид. і філософ. школи — держ. установи, що готували чиновників. У кін. 11 ст. було організовано вищу богословську Патріаршу школу. Богословські заклади були й в ін. містах. У 12 ст. церква взяла опіку над вищою школою і поклала на неї обов'язок боротися з ересями. Після 1204 вища школа у В. перестала існувати. Держ. навч. заклади почали витіснятися школами при монастирях. Математика та природничі науки. Візант. математика 4—6 ст. зводилася в основному до коментування античних класиків. Прокл Діодах (410—485) прокоментував 1-у книгу «Начал» Евкліда, намагався довести його аксіому про паралельність. Ісидор Мілетський (5—6 ст.) розмовно-жив творив Архімеда (з коментарем Евтокія Аскалонського, 6 ст.). Значна увага приділялася задачам *квадратури круга* та *подвоєння куба*. В деяких питаннях візант. наука пішла далі від античної. Так, Іоанн Філопон (6 ст.) прийшов до висновку, що швидкість падіння тіл не залежить від їхньої ваги; Анфімій з Тралл запропонував нове пояснення дії запальвальних дзеркал. Піднесення природничих наук почалося з серед. 9 ст., особливо вони розвинулися в 13—14 ст. Так, учений-енциклопедист Лев Математик (9 ст.) уперше застосував літери як алгебр. символи. В серед. 13 ст. коментатор *Діофанта* Максим Плануд написав «Арифметику за взірцем індійців» і в цій роботі використав *арабські цифри*. Його учень Мануїл Москопулос досліджував *матірні квадрати*, при побудові яких застосував циклічні перестановки (див. *Комбінаторний аналіз*). У 14 ст. Іоанн Пеліасіс написав «Геометрію» і трактат про подвоєння куба, а Ісак Аргір — «Геодезію» і трактат про добування квадратних коренів. Пізньовізант. вчені цікавилися досягненнями араб. та перс. математики і природознавства, що стимулювало, певною мірою, появу їхніх власних творів («Астрономія в трьох книгах» Феодора Мелітінюта, 1361). В космології панували традиційні уявлення, одні з яких були пов'язані з біблійною концепцією, інші відображали досягнення селівістичної науки, зокрема поняття про кулястість Землі. В 14 ст. Никифор Григора пропонував реформу календаря і переставляв *затемнення Сонця*. Астр. спостереження були підпорядковані запитами поширеної у В. *астрономії*. В хімії візантійці мали практичні навички, потрібні для виробн. *баранків*, кольорової поливи, скла тощо. *Алхімія* була поширена в ранньовізант. періоді і, можливо, з нею пов'язане найвидатніше хім. відкриття того часу — винахід у кін. 7 ст. «грецького вогню» (займистої суміші нафти, селітри тощо, яку

використовували для обстрілу ворожих кораблів та укріплень). Зоологія, ботаніка й агрономія у В. були описовими.

В. мала розвинуту медицину. В 4 ст. лікар Орібасій з Пергама склав мед. енциклопедію, лікар Нікіта — підручник з хірургії. В Константинополі існували лікарні з спец. відділеннями (хірургічним і жіночим), а також мед. училища, створені при цих лікарнях. У 11 ст. Симеон Сіф написав книгу про властивості їжі, Ніколай Міренс склав посібник з фармакопії (13 ст.), Іоанн Актуарій (14 ст.) у мед. творах висвітлював свої практичні спостереження. Філософія В., як і всі інші сфери духовного життя, перебувала під опікою церкви й набрала схоластичного характеру. В 4—7 ст. розвивався *неоплатонізм* (Ямвлік, Прокл), який, з одного боку, був використаний для інтерпретації християнського віровчення (Псевдо-Діонісій Ареопагіт), з другого, — став ідейним джерелом ересей. У 8—9 ст. поширилися еретичні вчення *іконоборства* і павликіанства (див. *Павликіани*), в яких відобразилися антифеод. настрої селян і міських низів. У кін. 9 — на поч. 13 ст. розвинулося вчення богомилів про боротьбу доброго і злого начал, в якому відбилися уявлення про класову боротьбу в феод. суспільстві; розгорнулася боротьба між *номіналізмом* й *реалізмом*, розвивався *раціоналізм* (учення Михайла Пселла, Іоанна Італа). В 13—15 ст. загострилася боротьба між прогресивними раціоналістичними течіями, які відстоювали право з позицій розуму критикувати положення віри (Варлаам), і реакційно-містичним учінням Григорія Палами про внутр. споглядання як засіб досягнення вічного блаженства в потойбічному світі.

У В. значно розвинулася історична наука. *Евсевій Кесарійський* зробив спробу викласти всесвітню історію з найдавніших часів до 324 до н. е., в т. ч. старод. історію Пн. Причорномор'я. *Проклій Кесарійський* і *Агафій* висвітлювали історію В. за правління імп. Юстиніана. Разом з тим в їхніх творах подано відомості про слов'ян. У кін. 6—10 ст. істор. жанром візант. істориків (Іоанна Малали, Феодана Сповідника, *Феофілакта Сімокатти*, Георгія *Амартола*) стали всесвітньо-істор. *хроніки*. В творах цих істориків значне місце відведено історії слов'ян (зокрема їхньому вторгненню та розселенню на тер. В.). В серед. 11—12 ст. візант. історики (*Лев Діакон*, Нікіта Хоніат та ін.) прагнули описати події, свідками яких вони були. Деякі з них (Нікіта Хоніат) виступили проти культу імператорської влади. З 13 ст. почався занепад візант. істор. науки. Початок візантійської *юридики* — і *науки* було покладено систематизацією *римського права*, до якого додано ряд положень, характерних для доби феодалізму. Візант. юрид. наука вивчала також *канонічне право*. Особливо вона почала розвиватися з серед.

11 ст., з часу заснування в Константинополі вищої юрид. школи. Значного розвину у В. набула кодифікація норм права, найбільшим досягненням якої було створення 529—534 зводу законів імп. Юстиніана. Оси. складовими частинами цієї кодифікації були *дигести*, *інституції* та *кодекс Юстиніана*. Див. також *Візантійське право*.

Література В. відзначається самобутністю, багатством нових форм і жанрів. Її історію ділять на три осн. періоди. В першому періоді (4—6 ст.) вона продовжувала традиції античної л-ри, водночас на ній позначилися християнська ідеологія; поети Нонна (4—5 ст.), Агафій, Павло Сіленціарій (6 ст.). В перк. ліриці уславився Ромей Солідоскопів (5—6 ст.). Розвивалася *агіографія*. У другому періоді (7—9 ст.) з посиленням ролі церкви почали переважати жанри церк. л-ри (Андрій Критський, Іоанн Дамаск, Феодор Студіт). Світські твори писали поети Касія, Іоанн Граматик, Ігнатій, патріарх Фотій. Розвивалася нар. творчість. В останньому, третьому періоді (10—15 ст.) були поширені різні жанри церк. і світської худож. і наук. л-ри. Найвідоміші письменники того періоду: імп. *Константин VII Багрянородний*, Свіда, Симеон Метафраст та ін. Представники придворної л-ри — Михайл Пселл, Христофор Мітіленський (11 ст.), Мануїл Олобол, Мануїл Філа (13—14 ст.). Була поширена сатира, переважно анонімна: «Тілартон», «Поріколог» (12 ст.).

Архітектура В. формувалася на ґрунті художньої спадщини Старод. Риму й розвивалася у взаємозв'язках з архітектурою країн Європи і Бл. Сходу. Високого рівня досягли техніка цегляного мурування й склепінчастих перекриттів, оздоблення інтер'єрів храмів *мозаїками та фресками*. Для 5—8 ст. характерні великі споруди й комплекси, базилікальні (церква Іоанна Студита, бл. 463; *базиліка* в Херсонесі та ін.) й центрально-купольні (церква Сан-Віталем в Равенні, 526—547) типи християнських храмів. Найвидатнішою пам'яткою того періоду є *Софійський храм* у Константинополі (532—537, архітектори Анфімій з Трал та Ісидор з Мілети). В 9—12 ст. поширювався хрестово-купольний тип споруд (монастирські храми в *Дадії* поблизу Афінів, 11 ст.; церква св. Феодора (Кілісе-Джамі) в Константинополі, 11 ст.; Хосіос Лукас у Фокілі, 10—11 ст.; церква Іоанна Предтечі в Керчі, 10—13 ст.). У 13—15 ст. будували невеликі споруди з багатою орнаментальною фасадів (монастирський комплекс Містра на Пелопоннесі, 13—15 ст.; церква Апостола у Салоніках, 1312—15). Візант. архітектура відіграла значну роль у розвитку архітектури країн Сх. та Пд. Європи, Бл. Сходу, Кавказу, про що свідчать пам'ятки 6—8 ст. на тер. Вірменії та Грузії.

Образотворче мистецтво В. в ранній період своєї історії зберігало античні традиції, які пізніше були витіснені середньові-

вічною системою худож. образності. Провідну роль у мист. відіграв живопис, що поєднував площинність зображення з гострою емоційною виразністю. Широко розвивалося мист. настінних розписів (мозаїка з застосуванням *смаєти*, в т. ч. золотої, і фреска, яку часто закінчували *темперою*), в яких уже в 6 ст. визначилося абстрактне (духовне) начало (напр., мозаїки церкви св. Віталія в Равенні). До 10 ст. склалася послідовна система розміщення сюжетів на стінах і склепіннях хресто-



Церковні вистави. Частина диптиха. Слонова кістка. 317. Державний Ермітаж. Ленінград.

во-купольного храму. Відомі мозаїки, що збереглися в храмі Софії в Константинополі (9—12 ст.), церкві монастиря Дафні поблизу Афін (11 ст.), церкві монастиря Хора (Кахріс-Джамі) в Константинополі (14 ст.). Гол. видом станкового живопису став *іконопис*. Ранні ікони виконувалися восковими фарбами, пізніше — темперою на дошках (ряд таких творів зберігається в Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва та ін.). Книжкова *мініатюра*, яка набула великого розвитку, представлена творами церковного й світського змісту — спочатку на сувоях («Сувій Ісуса Навіна», копія 7 або 11 ст. з більш раннього твору), а потім в кодексах (візантійськ. «Книга буття», 6 ст.; «Хлудовський псалтир», 9 ст.). У скульптурі В. зникла кругла статуя, переважало мист. рельєфу й дрібна пластика. Велику роль у худож. культурі В. відігравало декоративно-ужиткове мист. (перегородчаста емаль, ювелірна справа, різьблення на слонової кістки, худож. ткацтво й склоробство), яке довго зберігало традиції античного худож. ремесла і дало нові технічні й стилістичні вирішення.

Світський театр у В. був спадкоємцем античного театру. В 4 ст. у Константинополі існувало 4 театри, в яких виставлялися *міми* й *пантоміми*, а також злободенні огляди. Церква знищила традиції античного театру у В., бо вважала лицедійство язичницьким елементом, ворожим християнській релігії. Згідно з соборними рішеннями й апостольськими постановами 6 ст. акторів виключали з християнських общин, руйнували театр. споруди, знищували рукописи з текстами драм. творів. Особливо жорстоко церква розправлялася з мімами, проте їхні

традиції продовжували жити в нар. масах. З метою реліг. пропаганди візант. церква культивувала в храмах біблійну та *літургійну драму*. Біблійні драми: «Диалог про самовласть» (поч. 4 ст.), «Сусанна» Іоанна Дамаскіна (8 ст.), «Христові страждання», приписувані Григорію Назіанзану або Богослову (13 ст.). Найдавніші зразки літургійної драми — «Омовіння ніг», відоме на Русі з 12 ст., та «Піснє дієство», поширене в Росії з 17 ст. З візант. театром ознайомились руська княгиня Ольга та її придворні в Константинополі 957. Під впливом візант. придворного побуту виступи нар. акторів — *скоморохів* культивувалися і на княжому дворі в Києві.

У світській професійній музиці, яку виконували при імператорському дворі, були поширені акламації, в т. ч. ефемії, — вітальні вигукі й славослів'я, що становили частину *літургії*; в культовій — молитовне читання речитативного складу й молитовний спів — псалмодія. Пізніше, під впливом народнопісенної творчості, в церк. спів було введено пісенно-поетичні імпровізації — тропарі, які розкинувалися в *гімни* — рід реліг.-філос. пісенної лірики. Поет Роман Солодкоспівець (6 ст.) створював т. з. кондакі — складні композиції з гімнів з хоромним рефреном. Видатними творцями багатострофних пісенно-гімнічних композицій — канонів (7—8 ст.) були Андрій Критський, Іоанн Дамаскін, Косма Майомський, співацька і поетеса Касія (9 ст.). З 9—10 ст. муз. культура В. поступово занепадала.

Культурна спадщина В. стала предметом спец. вивчення (див. *Візантиністика*). Наука, мистецтво, освіта й література В. справили значний вплив на розвиток культури багатьох країн Азії, Пн. Африки, Європи, зокрема Болгарії, Чехії, Польщі, Румунії, Київської Русі. Після запровадження християнства в давньорус. д-ві творчо використовували культурні досягнення В. для розвитку власної культури. На Русі були відомі твори візант. учених і письменників, зокрема хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, житія святих («Четві-Мінеї»), *апокрифи*, повість «Александрия». В церк. співі використовували деякі теоретичні основи культового співу В. (напр., осьмогласіє). Давньорус. архітектори в 10—11 ст. творчо опанували досягнення буд. техніки і худож. майстерності візант. архітектури, що позначилося на таких спорудах, як *Десятинна церква* й *Софійський собор* у Києві, *Спаский собор* у Чернігові, *Софійський собор* у Новгороді (1045—50). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Історія Візантії, т. 1—3. М., 1967; Кулаковський Ю. А. Історія Візантії, т. 1—3. К., 1910—15; Удальцова З. В. Італія й Візантія в VI вік. М., 1939; Левченко М. В. Очерки по історії русско-візантійських відносин. М., 1956; Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967; Удальцова З. В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии. М., 1974; Курбатов Г. Л. История Византии (Историкография).

Л., 1975; Каждан А. П. Византийская культура (X—XII вв.). М., 1968; Памятники византийской литературы, т. 1—2. М., 1968—69; Византийская литература. М., 1974; Всеобщая история архитектуры, т. 3. Л.—М., 1966; Лазарев В. Н. История византийской живописи, т. 1—2. М., 1947—48; Искусство Византии в собраниях СССР, ч. 1—3. М., 1977; Асафьев Б. Византийская музыкальная культура. В кн.: Неф К. История западно-европейской музыки. Пер. с франц. М., 1938.

З. В. Удальцова (історія), Я. О. Матвійчик (наука), А. О. Пащенко (філософія), Ю. С. Асєєв (архітектура), В. М. Полевий (образотворче мистецтво), Р. Я. Пилипчук (театр). **ВІЗЕ** Володимир Юлійович [21.II (5.III) 1886, Царське Село, тепер м. Пушкін — 19.II 1954, Ленінград] — російський рад. учений, полярний дослідник, чл.-кор. АН СРСР (з 1933). З 1928 працював у Арктичному ін-ті; з 1945 — професор Ленінгр. ун-ту. Учасник полярної експедиції Г. Я. Седова (1912—14), експедиції на «Малігіні» 1924, 1928, 1931. Наук. керівник рад. арктичних експедицій на «Георгії Седові» (1930), «Літке» (1934) та ін. Розробляв питання прогнозів льодовитості, океанографії арктичних морів, циркуляції атмосфери. Ім'ям В. названо острів у Карському м., льодовик, мис і бухту на о. Нова Земля. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Літ.: Буйницький В. Х. Володимир Юлійович Візе. Л., 1969.

ВІЗЕЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Візе в Бельгії) — другий вік ранньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. У межах України відклади В. я. (вапняки, пісковики, мергелі, глини тощо) поширені в Донбасі, на пд. схилі Воронезького кристалічного масиву, в Дніпровсько-Донецькій западині. Потужність їх від 150 до 1300 м. З ними пов'язані родовища нафти й газу, вугілля, флюсових вапняків і доломітів. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

ВІЗИР (нім. Visier — забрало, прищип) — 1) Прищипний пристрій з прорізом. 2) Рідко жививала назва *видишувача*. 3) Оптичний прилад, яким визначають відхилення літального апарата від заданого курсу під впливом вітру. 4) Прилад для визначення — суміщення візирної (оптичної) лінії астрономічних або геодезичних інструментів з напрямом на обрану точку віддаленого предмета або на небесне світло. 5) Візір, або візер (араб.) — титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах.

ВІЗИТАЦІЯ (лат. visitatio — огляд) — у міжнародному праві примусовий огляд у відкритому морі судна та перевірка його документів військ. кораблем іншої держави. В мирний час В. можна здійснювати лише у випадках, передбачених міжнар. угодами. У воєнний час В. допускається тоді, коли торг. судно нейтральної д-ви підозрюється в намаганні допомогти воюючій стороні.

районів. У 1816 почався 2-й етап війни за незалежність, коли війсьсько під командуванням С. Болівара розбило іспанців у Венесуелі й Новій Гранаді. В 1816 було проголошено незалежність Ла-Плати, 1818 — Чілі, 1821 — Нижнього Перу і Мексики. 9.XII 1824 в битві при Аякучо (Верх. Перу) армія А.-Х. Сукре остаточно розбила залишки ісп. військ у Пд. Америці. В січні 1826 в перуанському порту Кальяо капітулював останній ісп. гарнізон. Війна за незалежність створила сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин у Пд. Америці.

Н. М. Маркіна.

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ 1775—83 — революційна, визвольна війна 13 брит. колоній, у ході якої було утворено Сполучені Штати Америки. Осн. передумовою війни були суперечності між екон. зростанням колоній і політикою Великобританії, яка намагалася утримати їх на становищі сировин. придатку і ризику збуту. Збройну боротьба колоній проти Великобританії почалась у квітні 1775. Русійною силою революц. війни були фермери та трудящі міста. Керівництво рухом здійснювали представники буржуазії і плантаторів. У 1775 головнокомандуючим армією колоній призначено Дж. Вашингтона. Декларація незалежності 1776 проголосила відокремлення колоній від Великобританії і утворення США. Спочатку війна йшла з перевагою англійців. Але 17.X 1777 колоністи здобули перемогу над Саратоґою, що зміцнило міжнар. позиції США. На їхньому боці у війну вступили Франція (1778), Іспанія (1779), Голландія (1782). Росія відмовилась послати війська для придушення повстання в брит. колоніях. Боротьбу американців підтримали бл. 7 тис. добровольців з Європи (в т. ч. Лафайет, Сен-Сімон, Т. Косцюшко). 19.X 1781 англійці зазнали поразки під Йорктауном. Великобританія змуснена була почати мирні переговори, що завершилися підписанням Версальського мирного договору 1783, за яким вона визнала повну незалежність США. Війна за незалежність колоній мала характер бурж. революції й сприяла розвитку капіталізму в США.

Лит.: Фурсенко А. А. Американская буржуазная революция XVIII века. М.—Л., 1960; Болховитинов Н. Н. Россия и война США за независимость. 1775—1783. М., 1976.

Н. М. Маркіна.

ВІЙОН (Вільйон; Villon) Франсуа (справж. прізвище — Монкорб'є або де Лож; н. між 1.IV 1431 і 19.IV 1432, Париж — р. і місце см. невід.) — французький поет. Магістр мистецтв в Сорбонні. Вів богемне життя, не раз був ув'язнений. В 1463 засуджений до страти, яку замінено вигнанням. З 1464 про його життя нічого не відомо. Написав поеми «Малий заповіт», (1456) і «Великий заповіт» (1462), у яких подав реалістичні сценки з життя паризької бідноти, засадами сатири і гумору викривав лихварів, багатіїв, ченців, нечес-

них суддів. Автор балад, які відзначаються глибиною почуття, багатством поетичних засобів.

Текст.: Укр. перекл. — Великий Тестамент та інші поезії. К., 1973; Рос. перекл. — Стихи. М., 1963.

Н. О. Модестова.

ВІЙСЬКА ЗВ'ЯЗКУ — спеціальні війська, призначені для забезпечення зв'язку і управління військами. В. з. входять до складу всіх видів збройних сил і родів військ. Рад. В. з. складаються з частин і підрозділів зв'язку та органів постачання і ремонту. В рос. армії підрозділи зв'язку з'явилися в серед. 19 ст. (в *Кримській війні 1853—56* застосовували перший військ. похідний телеграф). В 1899 сформована перша в світі військ. радіочастина. Під час рос.-япон. війни 1904—05 в рос. армії застосовували дротаний телеграф, радіотелеграф і телефон. В Червоній Армії з 1919 В. з. стали спец. родом військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 першорядну роль відіграв радіозв'язок. Рад. В. з. самовіддано діяли на фронтах; 296 зв'язківців присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Сучас. В. з. оснащені мобільними радіостанціями, радіотелевізійною, фототелеграфною і телефоною апаратурою, а також пересувними засобами зв'язку.

ВІЙСЬКА ПРОТИПОВІТРНОЇ ОБОРОНИ (ППО) — частина збройних сил держави, призначена для ведення боротьби проти засобів повітряного нападу противника. Виникнення ППО пов'язане з початком бойового застосування авіації в 1-й світовій війні. У Збройних Силах СРСР розрізняють: Війська ППО країни та Війська ППО сухопутних військ (СВ). В і в і с ь к а П П О к р а ї н и — вид Збройних Сил СРСР, створений 1941 для захисту адм.-політ. центрів, пром. районів та ін. важливих об'єктів країни від засобів повітр. нападу. В своєму складі мають зенітні ракетні війська, авіацію та радіотех. війська. Своє завдання виконують самостійно та у взаємодії з ін. видами збройних сил, а також із силами і засобами ППО д-в — учасниць *Варшавського договору* 1955.

В і в і с ь к а П П О С В — рід сухопутних військ, призначених для прикриття від ударів противника з повітря військ і об'єктів їхнього тилу. Створені 1958 і складаються з зенітних ракетних і зенітних артилерійських та радіотех. частин і підрозділів. Діють самостійно та у взаємодії з силами і засобами ППО ін. видів збройних сил.

Лит.: Войска противовоздушной обороны страны. М., 1968.

Б. Д. Парафейников.

ВІЙСЬКО ПОЛЬСЬКЕ — регулярні польські військові формування на території СРСР під час Великої Вітчизняної війни Рад. Союзу 1941—45; збройні сили ПНР. Були створені з дозволу Рад. уряду за ініціативою Спілки польс. патріотів в СРСР. Першим польс. військ. з'єднанням була д-зія ім. Т. Косцюшка, сформована 1943 поблизу Рязані. З серпня 1943 за рішенням Держ. К-ту Оборони СРСР почав формуватися 1-й

польс. корпус в СРСР. До нього ввійшли: 1-а д-зія ім. Т. Косцюшка, 2-а д-зія ім. Я. Домбровського, 3-я д-зія ім. Р. Траугутта, 4-а д-зія ім. Я. Кілінського, арт. бригада ім. Ю. Бема, 1-а танк. бригада ім. Героїв Вестерплатте, авіац. полк винишувачів, офіцерська школа та ін. 12—13.X 1943 1-а д-зія і танкісти вперше вступили в бій проти нім.-фашист. загарбників біля с. Леніно (тепер Горьцького р-ну Могильов. обл. БРСР). Дата 12.X в ПНР відзначається як День Війська Польського. 16.III 1944 1-й польс. корпус було перетворено на 1-у Польс. армію в СРСР (команд. — ген. З. Берлінг, потім — ген. С. Поплавський). Рад. Союз, вірний своєму пролет. обов'язкові, безплатно оснастив В. П. новітньою зброєю, бойовою технікою, спорядженням тощо. 21.VII 1944 на підставі декрету *Крайової Ради Народової* В. П. в СРСР і *Армія Людова*, яка діяла в окупованій ворогом Польщі, об'єдналися в єдине Військо Польське. В. П. разом з Червоною Армією брало участь у визволенні польс. земель від нім. фашистів і в боях з ними на тер. Німеччини і Чехословаччини. За активну спільну участь у боротьбі проти гітлерівців Уряд СРСР нагородив рад. орденами 11 з'єднань і частин В. П. 4 польс. воїнів було удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Понад 5 тис. польс. солдатів і офіцерів нагороджено бойовими орденами СРСР.

Лит.: Очерки истории народной Польши. М., 1965; Братство по оружию. М., 1975.

П. М. Калениченко.

ВІЙСЬКОВА АДМІНІСТРАЦІЯ — 1) Сукупність військово-адміністративних органів держави, їхня діяльність по будівництву збройних сил і управлінні ними. 2) Військ. управління територією, зайнятою в ході воєнних дій. 3) Наукова дисципліна, яка вивчає питання загальної організації і будівництва збройних сил, військ. управління, комплектування та військ. служби. Висновки й положення В. а. закріплюються військ. законодавством.

ВІЙСЬКОВА ГЕОГРАФІЯ — прикладна галузь географії. Вивчає воєнно-політ., воєнно-екон., природні і воєнні умови в країнах і окремих районах з точки зору впливу їх на підготовку та проведення воєнних дій. Аналізує політ. спрямованість воєнних блоків, осередки політ. напруження, зовнішню і внутр. політику д-в, мобілізаційні й трудові ресурси, стан економіки, можливості викори-стання місцевих екон. ресурсів тощо.

ВІЙСЬКОВА ГЕОЛОГІЯ — прикладна галузь геології. Вивчає геол. будову і гідрогеологічні умови (див. *Гідрогеологія*) місцевості, виходячи з вимог інженерного забезпечення бойових дій військ, обґрунтування розміщення різних військових споруд, оцінки прохідності місцевості різними родами військ, а також пошуків і розвідки підземних вод і буд. матеріалів. Забезпечує складання військово-геологічних карт.

ВІЙСЬКОВА ДЕМОКРАТІЯ

ВІЙСЬКОВА ДЕМОКРАТІЯ — термін, запроваджений Л.-Г. Морганом для означення форми організації суспільної влади в стародавніх греків на стадії переходу від родової демократії до держави. В такому значенні цей термін використали К. Маркс у «Конспекті книги Льюїса Г. Моргана „Стародавнє суспільство“» (1880—81) і Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884). В рад. історіографії цим терміном позначають не тільки певну форму організації влади, а й відповідний їй період у розвитку первісного суспільства — час його розкладу. В археол. періодизації часові В. д. відповідають *бронзовий вік* і *ранній залізний вік*.

ВІЙСЬКОВА МЕДИЦИНА — галузь медицини, яка являє собою систему наукових знань і практичних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я військовослужбовців, а також запобігання бойовим ушкодженням та захворюванням і їх лікування. Умови бойової діяльності військ, в яких здійснюється робота військово-мед. служби, а також особливості бойових уражень і захворювань, що є їх наслідком, унеможливають цілковите перенесення у В. м. теорії і практики цивільної медицини. В. м. як окрема галузь медицини зародилася у 17 ст. Основоположниками російської В. м. є М. Я. Мудров, М. І. Пирогов, М. О. Вельямінов, Б. К. Леонардов, З. П. Соловйов, Ю. І. Смирнов та ін. В. м. включає такі розділи: організація і тактика медичної служби, *воєнно-польова терапія*, *воєнно-польова хірургія*, *воєнна епідеміологія*, фізіологія військової праці та ін., а також військові розділи майже усіх галузей теоретичної та клінічної медицини.

Лит.: Очерки истории советской военной медицины. Л., 1968. *І. Н. Польща.*
ВІЙСЬКОВА МУЗИКА — музика, пов'язана з навчальними, бойовими та культурними потребами армії. Виконується духовими оркестрами під час стройових занять, походів, урочистих церемоній, здійснює також функції звукової сигналізації. Охоплює інструм. музику (марші, симфонії, увертюри, попури, церемоніальну музику, танц. п'єси тощо), сигнали (вечірня зоря, розвід караулу та ін.), хорові похідні пісні, гімни. Покликана виховувати патріотичні почуття, піднімати бойовий дух воїнів. В. м. сповнена героїко-патріотичного звучання, характеризується метро-ритмічною чіткістю. На Україні була поширена в загонах нар. повстанців, у Запорізькій війську. В. м. писали О. Аляб'єв, М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, М. Лисенко, Р. Глієр, М. Іполитов-Іванов, М. Іванов-Радкевич, С. Чернецький, укр. рад. композитори Б. Лягошинський, О. Зноско-Боровський, Є. Юцевич та ін.

Б. М. Филь.
«ВІЙСЬКОВА ОПОЗИЦІЯ» — група делегатів *Восьмого з'їзду РКП(б)* (1919), що виступила проти лінії ЦК партії у військ. будівництві. До її складу входили

деякі колишні *«ліві комуністи»*, а також окремі члени партії, які раніше не належали ні до яких опозиційних груп. «В. о.» виступала проти запровадження в регулярній армії централізації та залізної дисципліни, проти використання досвіду старих військ. спеціалістів, відстоювала партизанщину, захищала помилкові погляди з питань парт. роботи в армії, зокрема, вимагала скасування в ній політ. органів й розширення прав парт. орг-цій аж до надання їм керівництва всією бойовою діяльністю. З ряду питань позиція «В. о.» була реакцією на антипарт. дії керівника військ. відомства Л. Троцького, який не рахувався з армійськими парт. орг-ціями. Військ. питання було складним і певною мірою новим для партії. Правильне розв'язання його вказав з'їздові В. І. Ленін. У виступі він різко засудив «В. о.», підкресливши школу, якої навчає Червоній Армії партизанщина, відзначив необхідність для захисту завоювань революції високої дисциплінованої регулярної армії, використання знань і досвіду військ. спеціалістів при дійшовому контролі їхньої діяльності з боку представників партії — комісарів. З'їзд повністю схвалив *ленінську політику* у військ. питанні. *Ю. Ю. Кондуфор.*

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИ ЦК РСДРП(б) — військовий центр партії більшовиків, що 1917 — на поч. 1918 керував революц. роботою в армії і на флоті. Створена в квітні 1917 на базі військ. орг-ції при Петерб. к-ті РСДРП(б). У своїй діяльності керувалася настановами ЦК РСДРП(б), вказівками В. І. Леніна. Осн. увагу приділяла створенню і зміцненню військ. орг-цій партії в армії, налагодженню їхньої діяльності. Уповноважені В. о. при ЦК РСДРП(б) часто виїжджали на місця, в т. ч. на Україну (Київ, Харків, Катеринослав, Одеса) з метою подання практичної допомоги парт. орг-ціям, доставки більшовицьких газет і л-ри в діючу армію. Видавала газ. «*Солдатська правда*». За дорученням ЦК партії підготувала і скликала в червні *Всесоюльську конференцію фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б)* 1917. В. о. при ЦК РСДРП(б) провела велику роботу по згуртуванню парт. орг-цій в армії, створенню збройних сил соціалістичної революції, мобілізації солдат. мас на боротьбу за владу Рад. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції керівні діячі В. о. при ЦК РСДРП(б) В. О. Антонов-Овсієнко, М. В. Криленко, П. Ю. Дибенко ввійшли до складу Рад. уряду. Припинила свою діяльність за рішенням ЦК партії від 15.III 1918.

ВІЙСЬКОВА ОСВІТА — спеціальна підготовка військових кадрів для збройних сил. Становлення В. о. в Європ. країнах відноситься до кін. 17 — поч. 18 ст. і тісно пов'язане з розвитком *воєнної науки* і *воєнного мистецтва*. В СРСР створено систему різних

за рівнем і профілем підготовки *військових навчальних закладів*. В. о. поділяється на вищу, середню і початкову. В ній у В. о. офіцерські кадри здобувають у вищих командних, військ.-політ., військ.-інженерних і військ.-спец. навч. закладах (академіях, ін-тах і деяких вищих уч-щах) всіх видів Збройних Сил, родів військ і спец. військ. Середня командна, військово-тех. і військ.-спец. освіта здійснюється в системі загальновійськ., командно-тех. і спец. військ. уч-щах. Особам, які закінчили військ.-навч. заклади (вищі, середні), видають диплом загальносоюзного зразка. Початкова В. о. складається з початкової військ. підготовки (вищення статутів, матеріальної частини зброї, бойової та спец. техніки), засобів застосування її в бою) шкільної молоді 9—10 класів заг. осв. шкіл, профес.-тех. і спец. навч. закладів, а також допризовної і призовної молоді, яка працює в нар. г-ві, та воїнів у період проходження військ. служби. Початкова В. о. здійснюється, поряд з повною заг. серед. освітою, в сувороських і вихованському училищах. *І. В. Архипов.*

ВІЙСЬКОВА ПОВИННІСТЬ — система комплектування армії, за якою чоловіки певного віку згідно з законом зобов'язані відбувати військ. службу в збройних силах своєї країни. За середньовіччя В. п. здійснювалась у формі лицарських і нар. ополчень. Існували також *наймані армії*. Заг. В. п. уперше було запроваджено у Франції (1793). З 19 — поч. 20 ст. заг. В. п. з призовним віком у 19—20 років існує в більшості країн світу. В Росії в 1-й пол. 17 ст. були створені т. з. полки «нового строю», які поступово витіснили феод. ополчення і покладали початок *регулярному військові*. В 1699—1705 було запроваджено *рекрутську повинність*, а в ході проведення військ. реформ 1860—70-х рр. — заг. В. п. з призовним віком у 21 рік. Комплектування Рад. Збройних сил проводиться на підставі *загального військового обов'язку*.

ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка вивчає закономірності формування й роботи психіки людини в процесі військ. служби, особливо в умовах бою. Як окрема дисципліна склалася на поч. 20 ст. Рад. військ. психологія будується на засадах марксистсько-ленінської методології, висновках рад. воєнної науки, а також фізіології, заг. психології, психології особистості тощо. Актуальні проблеми В. п. — морально-психологічний дух армії, психологічна готовність солдатів і командирів, складні взаємини солдата з сучасною військ. технікою. До В. п. входять також питання, пов'язані з формуванням емоційної стійкості, високих волевих якостей бійця, вплив умов сучас. бою на психіку воїна й психологію військ. колективу, виявлення їхньої здатності долати труднощі похідно-бойового життя, встановлення психологічних критеріїв добору особового складу за

родами військ і для спец. завдань та ін. Чільне місце в дослідженнях В. п. належить вивченню впливу, який справляє на перебіг психічних процесів, дії та вчинки людини стан перенапруження (стресу).

Лит.: Военная психология. М., 1972.

ВІЙСЬКОВА РАДА — колегіальний орган керівництва військами. В Рад. Збройних Силах В. р. є у видах збройних сил, у військ. округах, групах військ, на флотах, в арміях, флотиліях та ін. В. р. розв'язують усі питання, пов'язані з життєдіяльністю військ, і несуть відповідальність за їхній стан. В. р. склалися в період громадян. війни. Вони відіграли велику роль у створенні Червоної Армії та в керівництві військами. В 1941—45 В. р. належала вся повнота держ. влади в смузі дій військ того чи ін. фронту. До складу В. р. входять керівні представники командування військ. округу і респ. та обл. парт. організацій. Склад В. р. затверджує ЦК КПРС на подання М-ва оборони СРСР і Гол. політ. управління Рад. Армії і Військ.-Мор. Флоту. **ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА** в СРСР — вид державної служби, що полягає у виконанні громадянами військ. обов'язку в складі Збройних Сил СРСР. В. с. — почесний обов'язок рад. громадян. Закон про загальний військовий обов'язок та ін. нормативні акти регулюють порядок зарахування на В. с., проходження її, тривалість тощо. В. с. складається з дійсної В. с. і служби в запасі. На дійсну службу призиваються юнаки віком 18 років. Строк дійсної В. с. залежно від виду Збройних Сил — від 2 до 3 років. Офіцери, генерали, адмірали перебувають на дійсній В. с. до граничного віку, встановленого законом. Військовозобов'язані запасу періодично призиваються на навчальні збори. Військовослужбовці користуються всіма правами і виконують усі обов'язки громадян, передбачені Конституцією СРСР. Крім того, вони мають і спец. права і обов'язки, пов'язані з особливостями В. с. (див., зокрема, *Статуту військові*). І. М. Пахомов.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА — охоплює в широкому розумінні всі питання, пов'язані з воєнною теорією і практикою, будівництвом, підготовкою та дією збройних сил д-ви в мирний і воєнний час, а також з підготовкою захисту населення на випадок війни.

ВІЙСЬКОВА ТАЄМНИЦЯ — відомості військ. характеру, що їх спеціально охороняє держава (про організацію, чисельність, дислокацію, безздатність збройних сил, про військ. винаходи тощо). Найважливіша частина *державної таємниці*. За рад. правом розголошення В. т., втрата документів, що містять В. т., при відсутності ознак зради батьківщини є одним з *військових злочинів* (в УРСР ст. 253 КК УРСР). Винні у вчиненні цього злочину можуть бути позбавлені волі на різні строки. Розголошення військ. відомостей, які не становлять В. т., карається позбавленням волі на строк до 1 року,

а за пом'якшуючих обставин тягне за собою дисциплінарну відповідальність.

ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА — організаційно самостійна бойова адм.-господарська одиниця в усіх видах збройних сил. До В. ч. Збройних Сил СРСР належать усі полки, кораблі 1, 2 і 3-го рангів та окремі батальйони, дивізії й ескадрилі, які не входять до складу полків. За призначенням В. ч. поділяються на бойові, бойового забезпечення, навчальні й тилові. В. ч. складається з органу управління (штабу), бойових, спец. і тилових підрозділів, має печатку і штамп. Бойові В. ч. мають *прапори військові*. В. ч. входять до складу *військових з'єднань* чи об'єднань або підпорядковуються Гол. командуванню. Див. також *Військовий підрозділ*.

ВІЙСЬКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО — система державноправових актів, які регулюють суспільні відносини в організації та в управлінні всіма видами військ. В. з. є частиною правової системи д-ви. В СРСР В. з. визначає організацію і повноваження органів військ. управління, порядок розробки планів будівництва і розвитку *Збройних Сил СРСР*, вдосконалення організації військ, озброєння, бойової техніки, керівництва бойовою підготовкою військ, проходження військ. служби, правове становище *військовослужбовців* і військовозобов'язаних тощо. Норми В. з. містять: *Конституція СРСР* (зокрема, глава «Захист соціалістичної Вітчизни»), конституції союзних та авт. республік; закон «Про загальний військовий обов'язок»; військ. статуту, а також положення (напр., положення про *військові трибунали*), настанови, інструкції, накази тощо. До В. з. належать і норми кримінальноправового (див. *Військові злочини*) і процесуального характеру, які визначають порядок, підстави й особливості притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності. В. з. забезпечує додержання *дисципліни військової*, охорону *військової таємниці*, сприяє високій бойовій готовності військ, закріплює принцип політ. і громадянської рівноправності військовослужбовців, *соціалістичну законність* у військ. управлінні.

В капіталістичних країнах В. з. виражає волю буржуазії. Як за своїм змістом, так і за практикою застосування має реакційний характер; його мета — відокремити армію від народу, підпорядкувати її інтересам монополій. В. з. капіталістичних країн не гарантує солдатам і матросам навіть формальної демократії і законності. Лит.: Основы советского военного законодательства. М., 1973.

І. М. Пахомов.
ВІЙСЬКОВИЙ ПІДРОЗДІЛ — військові одиниці постійної організації і одного роду в кожному роді військ. Входять до більших військ. підрозділів або частин. До В. п. належать: у стрілецьких військах (піхоті) — *відділення, взвод* (2—4 відділення), *рота* (кілька взводів), *батальйон* (кіль-

ка рот); в артилерії — гармата на обслуга, взвод, *батарея, дивізіон*; у ВПС — *ланка, ескадрилья* (кілька ланок). Призначення В. п. — ведення бойових дій, а спец. і тилових підрозділів — бойове та матеріально-тех. забезпечення військ. Окремі батальйони, дивізії й ескадрилі є *військовими частинами*.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВАРИШ — почесний титул (ранг), який у 18 ст. гетьман України присвоював представникам козацької верхівки за військ. заслуги. Ранг В. т. дорівнював рангові *сотника*.

ВІЙСЬКОВИЙ ТРИБУНАЛ — спеціальний суд, що діє у Збройних Силах; входить до єдиної судової системи СРСР. Згідно з Конституцією СРСР (ст. 152) судді В. т. обираються Президією Верховної Ради СРСР строком на 5 років, нар. засідателі — зборами військовослужбовців строком на 2,5 роки. В. т. підсудні справи про всі злочини *військовослужбовців*, а також військовозобов'язаних під час проходження ними навч. зборів; осіб офіцерського, сержантського та рядового складу органів держ. безпеки; справи про злочини проти встановленого порядку несення служби, що їх вчинили особи начальницького складу *виправно-трудових установ*, прапорщики і особи рядового складу конвойної охорони МВС, укомплектованого за призовом; всі справи про *шпиунство* Положення про В. т. затверджене Верховною Радою СРСР 25.XII 1958. В. т. створюються і діють в округах, групах військ, флотах, арміях, флотиліях, військ. з'єднаннях і гарнізонах.

ВІЙСЬКОВІ З'ЄДНАННЯ — тактичні військові формування постійного складу. До В. з. усіх родів військ і видів Збройних Сил СРСР належать *бригади, дивізії, корпуси та ескадри* (у ВМФ).

ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ — злочини, спрямовані проти встановленого порядку несення *військової служби* в СРСР, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних зборів. Відповідальність за такого роду злочини передбачено Законом про кримінальну відповідальність за В. з., прийнятим 25.XII 1958 і включеним самостійною главою в кримінальні кодекси союзних республік (в УРСР — гл. XI КК УРСР). В. з. поділяються на злочини: проти порядку підлеглості та воїнської честі (непокоря, невиконання наказу та ін.); проти порядку проходження військ. служби, несення караульної і внутр. служби (дезертирство тощо); проти порядку користування і зберігання військ. майна та експлуатації військ. техніки; розголошення *військової таємниці*; військ. службові злочини (зловживання владою та ін.), злочини, що порушують міжнар. конвенції (зокрема щодо поводження з військовополоненими) тощо. За В. з. передбачено покарання: *позбавлення волі*, направлення в дисциплінарний батальйон тощо. В. з. вва-

жаються й злочини проти порядку несення військ. служби, вчинені особами офіцерського, сержантського та рядового складу органів держ. безпеки та особами, відносно яких є спец. вказівки в законодавстві СРСР. О. Й. Ляхович.

ВІЙСЬКОВІ МАЄТНОСТІ — земельні угіддя, рудні, буди, гуральні, млини тощо на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17 — 18 ст., що належали укр. козацькому військові. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 всі держ. маєтності шляхет Польщі (королівщини), старостинські землі (держ. землі, що надавалися польс. урядовцям у тимчасове користування за службу) та приватновласницькі маєтки польс. магнатів і шляхти, вигнаних з України, були оголошені В. м. З розвитком і зміцненням феодал.-кріпосницьких відносин В. м. поступово стали власністю пануючих класів. Частина їх було перетворено на *рангові маєтності*. З ліквідацією на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків політ. автономії Лівобережної України царський уряд зрівняв укр. *козацьку старшину* з рос. дворянством і перетворив *посполитих селян*, які жили в її маєтках, на кріпаків В. м., що не потрапили до рук поміщиків, було оголошено власністю д-ви, а посполитих селян у цих маєтках зрівняно з державними селянами.

ВІЙСЬКОВІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — мережа середніх та вищих навчальних закладів, призначених для підготовки командних, інженерно-технічних та спеціальних кадрів для збройних сил. В. н. з. існують у всіх розвинутих країнах світу. В СРСР до В. н. з. належать військ. академії, вищі і серед. військ. уч-ща (командні, політ., інженерно-тех. та ін.), військ. ін-ти, військ. ф-ти при цивільних вузах, курси, *Суворовські училища* і *Нахімовські училища*. В Росії перші В. н. з. з'явилися в кін. 17 — на поч. 18 ст. Виникнення В. н. з. в СРСР пов'язано зі створенням і розвитком Рад. Збройних Сил. Осн. принципи підготовки військ. кадрів розробив В. І. Ленін. У період громадян. війни і військ. інтервенції 1918—20 було організовано мережу вищих і серед. В. н. з. (військ. академії, школи) та різні курси. В мирний час склалася струнка система вищих і серед. В. н. з. До 1941 було 203 серед. військ. уч-ща, 19 академій, 10 військ. ф-тів при цивільних вузах і 7 військ.-мор. уч-щ. У післявоєнний час гол. особливістю в розвитку В. н. з. було перетворення серед. військ. уч-щ на вищі (за винятком деяких уч-щ будівельних та ВПС) зі строком навчання 4—5 років, випускники одержують диплом загальносоюзного зразка. Переглянуто структуру і строки навчання у військ. академіях. Радянські В. н. з. пройшли сувору перевірку по підготовці офіцерських кадрів для Збройних Сил СРСР, які з честю витримали всі випробування при захисті Вітчизни. *Лит.*: Камков І. А., Конопляник В. М. Военные академии и училища. 1974. В. І. Носков.

ВІЙСЬКОВІ ОБИВАТЕЛІ — становна група на Україні в 18—19 ст., що склалася з колишніх козаків слобідських полків. За царським указом 1765 укр. слобідські козац. полки — Харків., Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острозький — переформовувалися в регулярні гусарські полки, а козаки та *підпомічники* (понад 300 тис. чол. з сім'ями) позбавлялися козац. привілеїв і перетворювалися на В. о. На них було поширено реформи 60—80-х рр. 19 ст. щодо державних селян.

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ — особлива організація частини військ у Росії, при якій солдати поєднували військову службу з веденням сільського господарства. В. п. в Рос. д-ві почали засновувати з 2-ї пол. 16 ст. на засічних (оборонних) лініях для захисту сх. і пд. кордонів країни від нападів кримських та ногайських татар. Інший характер мали В. п., запроваджені на поч. 19 ст. при Олександрі І. Вони організовувалися з метою створення резерву навчених військ без збільшення витрат на армію. Царизм намагався використати військ. поселенців і для боротьби з антикріпосницьким рухом. Насадження В. п. в Росії в 1-й чверті 19 ст. очолив військ. міністр О. А. Аракчєєв. Перше В. п. було створено 1810 в Могильовській губ. Особливо вони поширилися з 1816. На Україні В. п. почали створюватися 1817 на тер. Слобідсько-Української (пізніше — Харківської) губ. Протягом 1817—25 В. п. в Росії налічували 375 тис. чол. (понад 160 полків). В укр. губерніях розташовувалося 3 полки піхоти, 16 полків кінноти (в т. ч. *Бузьке козацьке військо*). В 1836—37 В. п. виникли на Київщині і Поділлі. В. п. формувалися з поселенців-господарів (солдатів, які прослужили в армії не менше 6 років, і частини місцевих жителів-селян) та їхніх помічників. Дітей поселенців з 7 років зараховували до *кантоністів* (військовозобов'язаних). Нестерпне становище поселеня — постійна муштра, тілесні покарання, жорстока експлуатація, знущання офіцерів-кріпосників (див. *Аракчєєщина*) — викликало ряд повстань поселенців (див. *Бузьких козаків повстання 1817*, *Чугуївське повстання 1819*, *Шебелінське повстання 1829*, «*Холерні бунти*» та ін.). В умовах народження сел. руху царський уряд змушений був 1857 ліквідувати В. п., перевівши поселенців на становище державних селян. *Лит.*: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

ВІЙСЬКОВІ ТА БОЙОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ БІЛЬШОВИКІВ — організації партії, що керували створенням і навчанням бойових загонів робітн. класу, а також революц. роботою в армії і на флоті з метою підготовки збройних сил революції. Принципи побудови та діяльності цих орг-цій розробив В. І. Ленін. Початок широкій роботі революц. с.-д. в армії і на флоті поклала ленінська газ.

«*Искра*». Під її впливом 1901—03 в гарнізонах найбільших міст країни виникли перші с.-д. гуртки і групи. Військ. діяльність більшовиків активізувалася під час революції 1905—07. Якщо напередодні революції в армії діяли тільки 3 військ. орг-ції, то 1907 їхня кількість зросла до 51. На Україні військ. с.-д. орг-ції в роки революції 1905—07 діяли в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та ін. містах, вони керували збройними повстаннями на броненосці «*Потьомкін*», у Свеаборзькій фортеці тощо. В ході революції 1905—07, спочатку в Петербурзі й Москві, а потім і в ін. пром. містах при парт. к-тах створювалися й спец. бойові орг-ції, які керували формуванням, озброєнням і навчанням бойових робітн. дружин, що стали гол. збройною силою революції (див. *Бойові дружини 1905—07*). Військ. орг-ції більшовиків видавали брошури, газети, листівки. Після поразки революції 1905—07 бойові орг-ції згорнули свою роботу. Їхня діяльність знову активізувалася під час 1-ї світової війни й *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Найбільшого розмаху військ.-бойова робота партії набула в період підготовки й проведення *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. Осн. увага приділялася організації робітн. *Червоної гвардії*. Напередодні Жовтн. повстання заг. чисельність червоногвардійців становила 200 тис. чол., у т. ч. на Україні — бл. 18 тис. Одночасно створювалися й зміцнювалися військ. орг-ції. У березні 1917 почала діяти військ. орг-ція при Петерб. к-ті РСДРП(б) [з квітня 1917 — *Військова організація при ЦК РСДРП(б)*], яка очолила всю революц. роботу в армії і на флоті. За неповними даними, в серед. червня в армії налічувалося не менше як 60 орг-цій РСДРП(б), у т. ч. в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі. У вересні оформилася військ. орг-ція більшовиків Пд.-Зх. фронту. Важливе значення для посилення військ.-бойової роботи на місцях мала *Всеросійська конференція фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) 1917*. До військ. і бойової роботи партії залучалися кращі парт. працівники. В різні часи цією справою займалися В. О. Антонов-Овсієнко, К. Є. Воропильов, Ф. Е. Дзержинський, П. Ю. Дибенко, Й. Ф. Дубровінський, С. М. Кіров, М. С. Кедров, М. В. Криленко, В. В. Куйбішев, О. Ф. Мясников, М. І. Подвойський, С. Г. Рошаль, Я. М. Свердлов, Ф. А. Сергєєв (Артем), М. В. Фрунзе та ін. Військ.-бойова діяльність партії відіграла важливу роль у перемозі Великого Жовтня. У зв'язку з демобілізацією старої армії всі військ. орг-ції за рішенням ЦК РКП(б) від 15.III 1918 було ліквідовано.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 10. Революційна армія і революційний уряд; т. 11. До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті; т. 13. Уроки московського повстання; т. 34. Марксизм і повстання. — Поради стороннього; КПСС в

резолюцій та рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. М., 1970; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1903—1907 рр.). К., 1958; Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы. 1903—1917. М., 1974; Якушев Н. М. Борьба за армию в 1917 году. М., 1975.

ВІЙСЬКОВО-ГРУЗИНСЬКА ДОРОГА — проходить через Головний Кавказський хребет (Хрестовий перевал, 2384 м); з'єднує м. Орджонікідзе (Пн.-Осет. АРСР) з м. Тбілісі (Груз. РСР). В.-Г. д. споруджено рос. військами і відкрито 1799 для постійного руху. Її належала значна роль у розвитку екон. зв'язків між Росією і Закавказзям. За роки Рад. влади В.-Г. д. реконструйовано. Вона відіграла велику роль у період битви за Кавказ 1942—43. Вдвоє усієї траси — пам'ятки старовини: фортеці, храми та ін. Важлива автомагістраль, один з туристських маршрутів.

ВІЙСЬКОВО-ІНЖЕНЕРНЕ МИСТЕЦТВО — галузь *воєнного мистецтва*, яка об'єднує теорію і практику військово-інженерної підготовки держави до війни і забезпечення ведення воєнних дій. В.-і. м. включає *фортифікацію*, загородження, *маскування*, підправу справу, будівництво військ. аеродромів, шляхів, мостів і переправ, подопостачання, інженерне забезпечення базування ВМФ, десантних операцій та ін. (див. *Інженерні війська*). В.-і. м. зародилося в рабовласницьких д-вах: знешення укріплень навколо міст (Карфаген, Вавилон та ін.) і держ. кордонів (*Троянські вали*, *Велика китайська стіна*). В період феодалізму, з винаходом пороку (14 ст.), розвинулась підризна справа. В 17 ст. основи наук. обґрунтування В.-і. м. розробив у своїх працях франц. інженер С. Вобан. В даний час, д-ві В.-і. м. розвивалося в напрямі будівництва *диптичів*, фортець (Новгородський, Московський, Псковський кремлі та ін.). В 16 ст. в Рос. д-ві застосовували рухомі укріплення (*пуля-город*), висадження фортечних стін порохом вибухом. Своєрідні елементи В.-і. м. були притаманні запорізьким та донським козакам (земляні укріплення, сигнальні «вежі», «фігури»). За Петра I в російській армії створено було регулярні інженерні війська (згодом було розроблено принципи інженерного забезпечення прискореної атаки і штурму фортець), у Вітчизн. війні 1812 застосовувалися польові укріплення. У 19 — на поч. 20 ст. розвиток рос. В.-і. м. пов'язаний з іменами військ. інж. А. З. Теляковського, Е. І. Тотлебен, Р. С. Кондратенка, Ц. А. Кюї, Ф. Ф. Ласковського, К. І. Величка та ін. У 1-у світову війну В.-і. м. розвивалося в напрямку створення глибокошелюхованих смуг позиційної оборони та забезпечення прориву їх. Рад. В.-і. м. зародилося в період громадян. війни. В лютому 1918 почала діяти Колегія інженерної оборони Республіки. Відомим представником рад. В.-і. м. був Д. М. Карбишев. У підготовці д-в до 2-ї світової

війни гол. місце займали питання створення довгочасних ліній, укріплень, будівництво військ. аеродромів, аеродромів, баз тощо. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 набуло розвитку рад. інженерне забезпечення глибокошелюхованої позиційної оборони, масованого прориву оборони, форсування водних перешкод, штурмування міст, закріплення плацдармів та ін. Сучас. рад. В.-і. м. спрямовано на забезпечення постійної бойової готовності військ, захисту об'єктів тилу від ядерної зброї та ін. засобів ураження.

Лит.: Плєскін В. Я., Лысухін І. Ф., Рувицький В. А. Інженерне забезпечення общевойскового боя. М., 1972. А. М. Демидов.

ВІЙСЬКОВО-МЕДИЧНА СЛУЖБА — спеціальна служба тилу Збройних Сил СРСР, яка здійснює охорону здоров'я військово-службовців, систематичне медичне забезпечення їх в умовах мирного і воєнного часу. Організаційно В.-м. с. складається з органів управління, різних мед. частин, підрозділів та установ. Існує й у збройних силах ін. держав. Виникнення В.-м. с. в Росії пов'язане з формуванням регулярної армії і припадає на кін. 17 — поч. 18 ст. Наукову систему мед. забезпечення військ, яка визначала шляхи розвитку і тактику В.-м. с. в 19 та на поч. 20 ст., розробив М. І. Пирогов. Заснування 4 (17). XII 1917 колегії Гол. військ.-санітарного управління декретом Ради Народних Комісарів РРФСР поклало початок рад. військ. охороні здоров'я. Бойовий досвід Рад. Армії та наступні соціалістичні перетворення Рад. країни істотно відобразилися на всій організації охорони здоров'я Збройних Сил. Значний вклад у розвиток В.-м. с. внесли Ю. І. Смирнов, М. Н. Бурденко, В. М. Шамоєв, М. М. Петров, О. О. Вишневський та ін. Успішному розв'язанню завдань В.-м. с. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 сприяла її тех. оснащеність і озброєність єдиною рад. військ.-медичною доктриною: системою етапного лікування з евакуацією за призначенням. Заслуги військ. медиків високо оцінені Рад. д-вою: 44 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, понад 116 тис. нагороджено орденами та медалями. В 60—70-х рр. поява нових видів зброї, засобів ведення воєнних дій визначають і відповідні методи мед. забезпечення військ. Див. також *Військова медицина*.

А. А. Борисов.

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ФЛОТ (ВМФ); у рад. держав — військово-морські сили) — вид збройних сил держави, призначений для ведення бойових дій на водних просторах. ВМФ проводить операції самостійно й у взаємодії з ін. видами збройних сил. До осн. завдань ВМФ належать: знищення сил флоту противника на морі і в базах, завдання ударів по наземних об'єктах, сприяння на приморському фронті сухопутним військам, висаджування мор. і повітр. десантів, захист своїх комунікацій, блокування мор. райо-

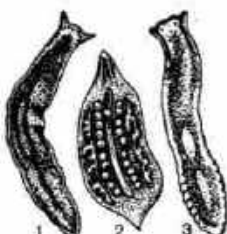
нів ворога. Гол. властивості ВМФ: ракетно-ядерне озброєння, автономність, раптовість, висока маневреність кораблів і авіац. угруповань, здатність діяти в будь-яких районах світового океану. ВМФ великих д-в складається з кількох флотів і флотилій; включає, крім надводних кораблів і підводних човнів, авіацію ВМФ, берегові ракетно-артилерійські війська, морську піхоту, війська ППО, допоміжні сили флоту та різні частини спец. призначення. ВМФ має свої військ.-мор. та авіац. бази. Гол. ударною силою ВМФ є *підводні човни та морська авіація*. ВМФ виник у глибоку давнину і являв собою спершу гребний флот (див. *Галеас*, *Галера*), який згодом був замінений парусним флотом. Застосування в 19 ст. парової машини як судинового двигуна, гребних коліс, а з 40-х рр. 19 ст. — гребних гвинтів дозволило перейти до парового флоту, будівництва залізних і бронзованих кораблів. Використання парових турбін, нафтового палива, розвиток радіо- та електротехніки, змагання між броньовим захистом і озброєнням привели до появи кораблів різних класів: *броненосців*, *дредноутів*, *лінійних кораблів*, *крейсерів*, *міноносців*, *авіаносців*, допоміжних кораблів та ін. Вітчизняний ВМФ має свою давню історію. В 907 військо кн. князя Олега блокувало Константинополь з Чорного м. В 18 ст. запорізькі та донські козаки на *байдаках* і чайках не раз здобували перемогу над тур. флотом. Регулярний ВМФ в Росії створено в кін. 17 ст. В боротьбі за виходи до морів та нац. незалежність рос. флот прославився численними перемогами на морі — під Гангутом, Гренгамом, Чесною, Тендрою, Корфю, Наварином, Сінопом та ін. Рос. флот має багаті революц. традиції. У 1905—07 на флоті відбулося 30 революц. виступів і 6 збройних повстань. Революц. моряки брали активну участь у Великій Жовт. соціалістич. революції, в боротьбі за встановлення Рад. влади. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 моряки *Радянського Військово-Морського Флоту* відіграли велику роль у перемозі Рад. Збройних Сил над фашист. загарбниками. На озброєнні сучас. ВМФ перебувають найновіші надводні кораблі, підводні човни, літаки, вертольоти, оснащені різними видами ракетної, торпедної, арт., міноної зброї, радіоелектронним обладнанням. Див. також *Балтійський флот*, *Північний флот*, *Тихоокеанський флот*, *Чорноморський флот*.

Лит.: Горшков С. Г. Морська мощь государства. М., 1976. Н. Д. Сергеев.

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВІ ТОВАРИСТВА (ВНТ) — добровільні організації Збройних Сил СРСР. Перше ВНТ було створено в жовтні 1920 при Військ. академії РСЧА для вивчення досвіду громадянської війни 1918—20. Пізніше діяльність ВНТ поширилась на командний склад запасу та вищі військ.-навч. заклади. У березні 1926 ВНТ було перейменовано на Тов. сприяння обороні СРСР



Військово-Грузинська дорога біля селяща Казбегі.



Вішчачі черви: 1 — багатоочка пората (Polycelis cornuta); 2 — мезостомат Еренберга (Mesostoma ehrenbergii); 3 — мезостомат планарія (Dendrocoelum lacteum).

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ



П. Вітович.
Після купелі. Бронза.
1888. Національний музей у Кракові.

(ТСО; див. *Тсоавіахтм*). У листопаді 1956 ВНТ знову відновлено. Вони є в частинах, на кораблях, у військ.-навч. закладах, у з'єднаннях, округах (флотах), у М-ві оборони СРСР, а також при окружних (флотських) та гарнізонних будинках офіцерів. Діяльністю ВНТ керують відповідні штаби і органи політуправління. ВНТ сприяють вивченню питань воєнної теорії та бойового досвіду; поліпшенню озброєння, методів навчання, виховання і організації військ та ін. Вищий орган ВНТ — заг. збори членів, які обирають виконавчий орган — раду.

І. В. Архипов.

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ — цілеспрямоване, планомірне формування у рад. людей, особливо у молодого покоління, високих морально-політ. і психологічних якостей, необхідних для виконання священного обов'язку — захисту соціалістичної Вітчизни. В.-п. в. — складова частина комуністичного виховання. В.-п. в. покликане виховувати ідейно переконаних борців за справу комунізму, патріотів-інтернаціоналістів; сприяти набуттю військ.-тех. знань і фіз. загартовуванню трудящих тощо. В.-п. в. здійснюється з усіма категоріями і соціальними групами населення з урахуванням їхнього віку, професії та ін. особливостей в процесі навчання в загальноосв. школах, спец. навч. закладах, вузах, в системі парт. і комсом. освіти. Значна роль у процесі В.-п. в. належить ДТСААФ, Всесоюзному спорт. комплексу ГПО, військ.-спорт. іграм «Зірниця» та «Орля». В.-п. в. активно сприяють Ради народних депутатів, Всесоюзне товариство «Знання», Рад. к-т ветеранів війни, творчі спілки, культурно-освітні установи, засоби масової інформації.

Літ.: Нестеренко Г. Д. Військово-патріотичне виховання учнів. К., 1969; Ангелов Г. В., Соколова Г. І. Зростання ролі військово-патріотичного виховання молоді в сучасних умовах. К., 1976.

М. Д. Васильєвський.

ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНІ СИЛИ (ВПС) — вид збройних сил держави, призначений для дій разом з іншими видами збройних сил і самостійно при виконанні оперативних і стратегічних завдань. На ВПС покладаються завдання: боротьба за панування в повітрі, сприяння своїм військам і ВМФ, завдання масованих і ракетних ударів по авіац., ракетних, сухопутних та мор. угрупованнях, руйнування важливих військ. об'єктів глибокого тилу противника, здійснення десантування та повітр. перевезень своїх військ, ведення повітр. розвідки. ВПС мають високу мобільність і маневреність, здатність застосовувати різні засоби ураження, можливість уражати великі й малорозмірні об'єкти. ВПС у більшості економічно розвинутих країн були створені ще до поч. 1-ї світової війни, а в період 2-ї світової війни різко зросли, виникли великі авіац. об'єднання. Рад. ВПС, створені разом з Червоною Армією, під час громадян. війни вели ак-

тивні бойові дії. Високу бойову якість рад. авіація показала у Великій Вітчизн. війні 1941—45. За мужність і відвагу 2420 авіаторам присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 65 льотчиків удостоєні цього звання двічі, а О. І. Покришкін і І. М. Кожедуб — тричі. Рад. ВПС 70-х рр. оснащені сучас. авіац. технікою та зброєю. ВПС СРСР складаються з далекосяжної, фронтової та військово-транспортної авіації. Морська авіація і авіація ППО входять відповідно до складу ВМФ та Військ. протиповітряної оборони країни. До ВПС США, Великобританії та Франції належать і з'єднання балістичних ракет. На озброєнні сучас. ВПС є реактивні, надзвукові і всепогодні ракетоносці й бомбардувальники, винищувачі-бомбардувальники, винищувачі та бойові вертольоти, оснащені ракетами й радіоелектронним обладнанням. Організаційно ВПС країни складаються з авіаційних з'єднань і частин, з частин тилу, авіац. та радіотехнічного забезпечення. Див. також *Авіація*, *Винищувальна авіація*, *Винищувально-бомбардувальна авіація*, *Повітряно-десантні війська*.

Літ.: Шинтов Л. М. Советские Военно-Воздушные Силы. М., 1974; Вооруженные силы капиталистических государств. М., 1971. О. І. Куйбін.

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ — особи, належні до складу збройних сил (у т. ч. партизани, учасники *Руху Опору* та ін.) воюючої держави, які під час війни потрапили під владу противника. Режим В. визначено в *Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 про закони і звичаї війни* та в Женевській конвенції 1949 про поводження з В. За нормами сучас. міжнародного права В. перебувають під владою ворожої д-ви, а не окремих осіб чи військ. частин, що взяли їх у полон. Неприпустимим є посягання на життя, честь і гідність В. Вони повинні користуватись захистом від будь-яких актів насильства, залякування, тортур. В. забезпечується потрібний мед. догляд. Їх не можна змушувати працювати на об'єктах воєн. характеру; вони мають право листування тощо. В. підлягають законам, статутам і наказам, що діють у збройних силах д-ви, під владою якої вони перебувають. В. звільнюються й репатріюються негайно після закінчення війни. В СРСР і УРСР, які є учасниками Женевських конвенцій 1949, передбачено покарання за порушення норм поводження з В. (в УРСР — ст. 262 КК УРСР).

В. А. Васильєнко.
ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЦЕНТР — партійний орган, обраний за пропозицією В. І. Леніна на розширеному засіданні ЦК партії більшовиків 16 (29).X.1917 для безпосереднього керівництва підготовкою і практичним проведенням збройного повстання проти бурж. тимчасового уряду. До В.-р. ц. входили члени ЦК А. С. Бубнов, Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін і М. С. Урицький. За рішенням ЦК партії В.-р. ц. увійшов як керівне ядро до складу *Військово-рево-*

люційного комітету при Петроград. Раді робітн. і солдат. депутатів.

ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ (ВРК) — органи підготовки і проведення збройного повстання, створені напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції за ініціативою і під керівництвом більшовицьких орг-цій при Радах робітничих і солдатських депутатів. Першим штабом збройного повстання став ВРК Петроград. Ради, створений 12 (25).X.1917 за пропозицією В. І. Леніна. 25.X (7.XI) організовано Моск. ВРК. На місцях за ініціативою більшовиків ВРК було утворено при губернських, міських, повітових і деяких волосних Радах. На Україні ВРК виникли в кін. жовтня — на поч. листопада 1917. 26.X (8.XI) 1917 ВРК було створено у Харкові, 27.X (9.XI) — у Києві. Активно діяли вони також в ряді ін. міст і пром. районів, особливо в Донбасі. У багатьох випадках ВРК ставали першими органами влади пролетаріату. В міру зміцнення рад. держ. апарату ВРК, виконавши свої осн. функції, передавали владу Радам робітн., солдатських і сел. депутатів. Досвід ВРК було використано в організації й діяльності *революційних комітетів*.

Л. Д. Петарикіна.

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ — особа, яка перебуває на дійсній військ. службі. Кожному В. присвоюється відповідне військ. звання (див. *Звання військові*) в Рад. Збройних Силах В. поділяються на солдатів, матросів, сержантів, старшин, прапорщиків, мічманів і офіцерський склад (молодший, старший і вищий). Усі В. Збройних Сил СРСР приймають присягу *військову* на вірність Рад. Батьківщині. Див. *Військова служба в СРСР*.

ВІЙСЬКОВО - ТРАНСПОРТНА АВІАЦІЯ — один з видів військ. авіації, що входить до складу збройних сил держави. Призначена для виконання (висадки) повітр. десантів, транспортування на значну віддаль військ, бойової техніки (ракет, танків, артилерії), боеприпасів, пального та ін. В СРСР В.-т. а. як самостійний вид авіації сформована 1955. Для перекидання військ і вантажів широко використовуються й транспортно-десантні вертольоти. Див. також *Військово-повітряні сили*.
ВІЙТ — особа, що очолювала місцеве управління або самоврядування в середньовічній Німеччині, Литві, Польщі й на Україні 15—18 ст. Міські й сільські В. (на Лівобережній і Слобідській Україні — *старости*) обирались із заможного населення. Після нар. воєн війни 1648—54 В. у містах затверджував гетьман. Посада В. у селах існувала до 18 ст., а в містах — до скасування *магдебурзького права* на поч. 19 ст.

ВІЙТИВЦІ — селище міського типу Волоцького р-ну Хмельницької обл. УРСР. Залізнична станція. 1,6 тис. ж. (1977). Кукурудзо-переробний та комбикормовий з-ди, державна племенна станція, виробнич. відділення райсельгосптех-

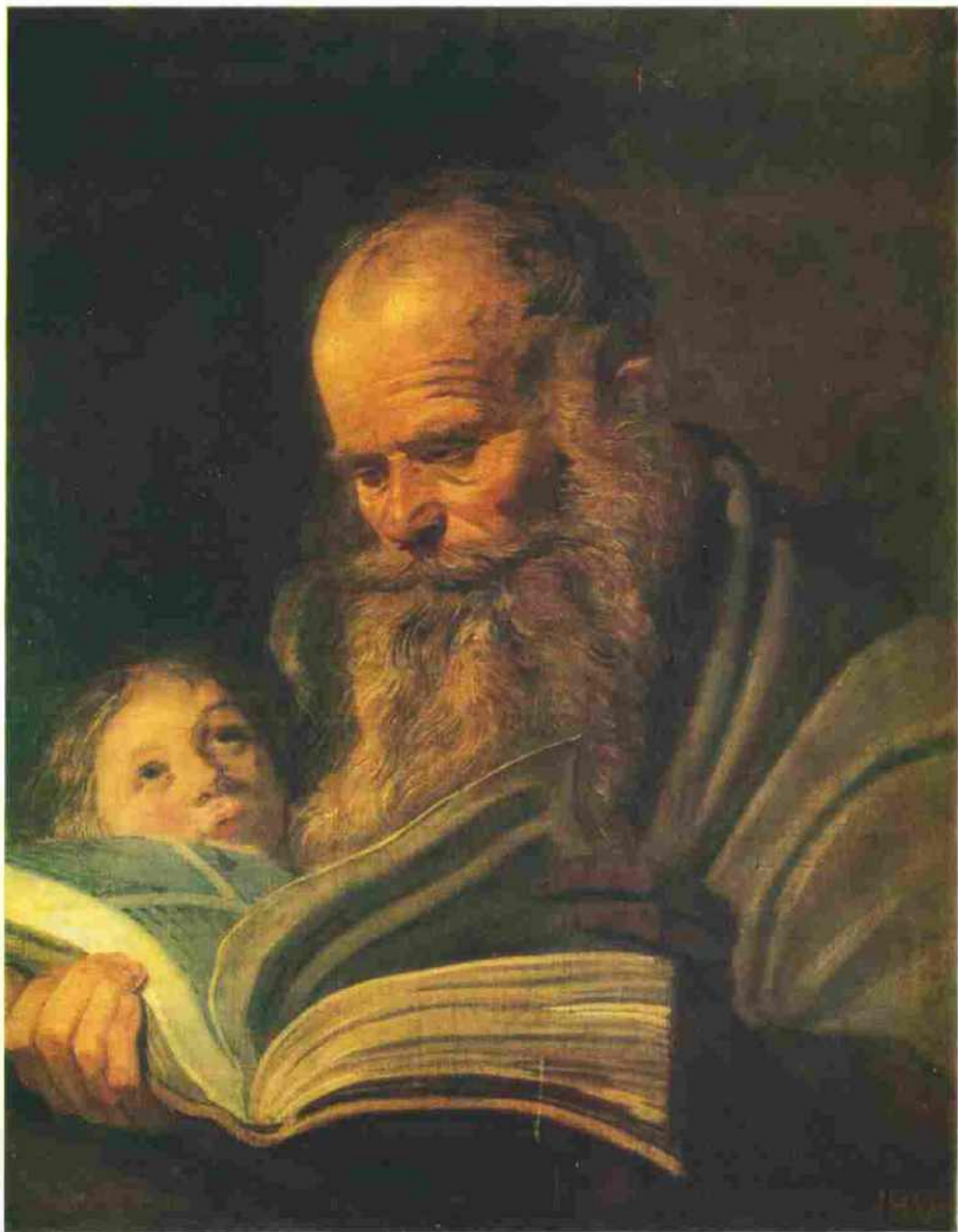
Вік рослин

Рослина	Роки
Верба	до 60
Топола	до 60
Яблуня	до 100
Каштан	до 250
Вишня	до 300
Черешня	до 300
Шипшина	до 300
Чорниця	до 300
Брусниця	до 300
Сосна	до 400
Ялина	до 400
Дуб	до 1000
Ліпа	до 1000
Яловець	до 1000
Груша	до 1000
Понд	понад 1000
Фісташка	1000
Тис	до 2000
Кедр	до 3000
Секвойден-дров гігантський	до 5000
Баобаб	до 5000
Ботанічний кил-парис	до 6000



до ст. Ге М. М.
 , О. С. Пушкін у селі Михайлівському
 875 Харківський художній музей
 , Портрет К. І. Зібіли 1874 Київський
 музей російського мистецтва
 , Флоренція 1864 Київський музей
 російського мистецтва





До ст. Гальс Ф. Євангеліст Матфій. 17 ст. Одеський художній музей.

ніки. Восьмирічна школа, лікарня, Будинок культури, 6-ка. Утворені 1947.

ВІТОВИЧ Петро (1862, Перемишль — 1936, Львів) — український скульптор. У 1890 закінчив віденську АМ. Серед ранніх творів: «Викрадення сабіянки», «Після купелі» (обидва — 1888), «Персей», «Раб». У 1894 оселився у Львові, де виконав значну кількість декоративних скульптур для фасадів та інтер'єрів будинків (алегоричні постаті «Торгівля» і «Праця» для фасаду Головного залізничного вокзалу, обидві — 1900—04; «Слава» для Оперного театру та ін.). Один з перших в укр. скульптурі звернувся до образу трудівника (статуя «Робітник» для фасаду Львів. училища худож. промислу).

ВІЙЧАСТІ ЧЕРВИ, турбеларії (Turbellaria) — клас плоских червів. Тіло (довж. 0,2—20 мм, іноді до 35—60 см) вкрито війками, здебільшого плескате, листовидної або стовжовидної форми, іноді веретеновидне або циліндричне. Шкірно-мускульний мішок у В. ч. добре розвинений. Проміжки між внутр. органами заповнені *паренхімою*. Ротовий отвір здебільшого на черевній поверхні тіла. Задньопрохідного отвору немає; у примітивних В. ч. (Ascoela) відсутній і кишковий канал (травлення лише внутрішньоклітинне). Дихання шкірне. Кровоносна система немає. Органи виділення — *протонефриди*. Нерв. система у примітивн. груп В. ч. нагадує дифузну нерв. систему *кишковопорожнинних*, у вищих — являє собою парний головний ганглії (нервовий вузол) з парними нервовими стовбурами. Гермафродити. Розмноження переважно статеве. Відомо бл. 3000 видів, об'єднаних в 12 рядів. Попирені по всій земній кулі (живуть в морях, прісних водах, у вологих місцях на суші). Серед В. ч. відомо багато симбіонтів (див. *Симбіоз*), бл. 100 видів — паразити риб та безхребетних тварин. Іл. с. 287. О. П. Маркевич.

ВІК — тритомна антологія української літератури, присвячена століттю з дня виходу «Енеїди» І. Котляревського (1798—1898). Видана у Києві 1900—02. 1-й т. — поезія, 2—3 тт. — проза. В антології вміщено твори понад 70 укр. письменників, серед них — Т. Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Ю. Федьковича, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Лесі Українки та багатьох ін. Антологію високо оцінив І. Франко, визнавши, що вона вперше об'єднала в одному виданні письменників Наддніпрянської України, Галичини й Буковини.

ВІК у біології — період часу від моменту народження організму до даного або будь-якого іншого відлічуваного моменту, а також характеристика цього періоду (тобто життя організму), що відображає його ріст, розвиток, дозрівання й старіння.

В. л. у д. н. и. Розрізняють календарний (період часу від народження до певного відлічуваного моменту) і біологічний. Біол. В. визначається станом *обміну ре-*

човин і функцій організму, а також відповідністю цих процесів віковим нормам даної *популяції*. Разом із збільшенням тривалості життя, розвитком *акцелерації* змінюються уявлення про вікові рубежі.

Вікові періоди життя людини

Новонароджений	1—10 днів;
Немовля	10 днів — 1 рік
Раннє дитинство	1—3 роки;
Перше дитинство	4—7 років;
Друге дитинство	8—12 років, хлопчики, 8—11 років, дівчатка;
Підлітковий вік	12—16 років, хлопчики, 12—15 років, дівчатка;
Юнацький вік	17—21 рік, юнаки, 16—20 років, дівчата;
Зрілий вік	22—35 років, чоловіки, 21—35 років, жінки;
I період	36—60 років, чоловіки, 36—55 років, жінки;
II період	61—74 роки, чоловіки, 56—74 роки, жінки;
Похилий вік	75—90 років, чоловіки і жінки;
Старечий вік	90 років і більше.

Верхньою видовою межею для людини вважають 115—125 років. Якщо біол. В. значно випереджає календарний, це свідчить про передчасне старіння. На В. людини впливають також соціально-економічні умови. В результаті численних заходів Рад. держави серед тривалості життя населення в СРСР і віковій можливості людей значно збільшилися.

В. В. Фролькіс. **В. т в а р и н.** У диких тварин вік встановлюють на основі спостережень у неволі (зоопарках), кільцюванням. В с. г. визначення В. тварин ґрунтується на реєстрації народження і на *мічених тварин*. Вік багатьох ссавців визначають також за стиранням зубів, по рогах, вік риб — по лусці, птахів — по пір'ю. (Див. табл. Тривалість життя тварин). В. р о с л и н визначається проміжком часу від початку розвитку рослини до моменту визначення її віку. Залежить від виду й умов, у яких вона росте. Є рослини, життя яких обчислюється кількома тижнями (напр., ерофіла весняна) і кількома тисячами років (напр., австралійська мікрозамія). Великим довголіттям відзначається багато деревних рослин (див. табл. Вік рослин).

ВІК у геології — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові утворення відкладів одного *ярусу*. Абсолютна тривалість геологічних В. неоднакова. Див. також *Геохронологія*.

ВІК у п р а в і — за рад. законодавством період у розвитку людини, з яким закон пов'язує настання певних правових наслідків. З певного В. настає *дієздатність*, проходження *військової служби*, *право на освіту*, одержання *пенсії* тощо. З досягненням повноліття, тобто 18 років, особа набуває політ. прав і обов'язків (право обирати і бути обраною до представ-

ницьких органів та ін.). В. має значення і для ін. правовідносин. Так, для вступу в *шлюб* в УРСР для жінок встановлено В. 17 років; спеціально регулюються питання щодо В. *неповнолітніх* у трудових правовідносинах. В. враховується при стягненні певних податків (напр., податків на одиноків). Кримінальний закон (в УРСР ст. 10 КК УРСР) встановлює, що за вчинення злочин відповідальності підлягають особи, яким минуло 16 років; у віці від 14 до 16 років — ті, що вчинили вбивство, зґвалтування, крадіжку, злісне хуліганство тощо. Підтвердженням певного В. людини є свідчення органів ЗАГС про реєстрацію народження. В разі його відсутності, коли діючим законодавством не передбачено ін. порядку, питання про В. розглядаються судом.

ВІКАРІЙ (лат. vicarius — заступник, намісник) — 1) Правитель адм. округу в Римській імперії. 2) Заступник або помічник *архієрея* в православній церкві; *єпископа*, священника — в католицькій. **ВІКАРЮЧІ ВИДИ**, вікарні види, заміщувачі види — споріднені види рослин або тварин, що заміщують один одного в різних областях їхнього поширення (*ареалах*) або в межах одного ареалу, але в різних екологічних умовах. Прикладами В. в., що мають різні ареали, можуть бути бук лісовий, що росте в Зх. Європі, бук східний, що заміщує його на Кавказі, і бук кримський — у Криму; соболь, поширений у сибірських лісах, та куница, що живе в європейських лісах. Прикладами В. в. в межах одного ареалу є тимोфіївка степова та тимофіївка лучна, мохноногий тушканчик (живе в піщаних пустелях) та малий тушканчик (у глинистих пустелях). **ВІКАСОЛ**, вітаміни К₃ — синтетичний водорозчинний аналог вітаміну К (див. *Філохінони*). Присприяє зсідання крові, сприяючи підвищенню вмісту в ній *протромбіну*. В. синтезовано укр. вченим О. В. Палладіном 1941—44.

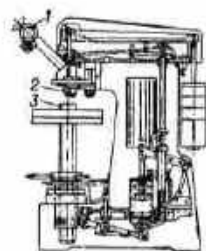
ВІКЖЕДОР, Всеросійський виконавчий комітет залізничників — центральний орган спілки залізничників, обраний у січні 1918 на Надзвичайному Всеросійському з'їзді залізничників, який проходив під керівництвом більшовиків. Був найвищим рад. виборним органом управління залізницями. В. боровся проти саботажу вищих службовців на залізниці, проводив роботу по завоюванню мас залізничників на бік Рад. влади, сприяв упорядкуванню роботи залізничного транспорту. З листопада 1918, після передачі управління залізницями Наркоматові шляхів, став найвищим профспілковим органом, що контролював виконання рішень Рад. уряду на транспорті. В лютому 1919 з створенням ЦК профспілки залізничників В. ліквідовано.

ВІКЖЕЛЬ, Всеросійський виконавчий комітет залізничної профспілки — керівний орган профспілки залізничників, створений у липні — серпні 1917 на 1-му Всеросійському установчому з'їзді

Тривалість життя тварин

Тварина	Роки
Африканський крокодил	понад 200
Щука	до 175
Черепахи	100—150
Папуга	140
Короп, сом	до 100
Лебідь	100
Сокіл	100
Слон	70—100
Крук	70
Кінь	50—67
Людиноподібні мавпи	понад 60
Осел	40—50
Тигр, ведмідь	50
Велика рогата худоба	20—40
Носорог, бегемот	40
Верблюд	35—40
Білуга, севрюга	35—40
Страус	40
Качка	до 36
Собака	10—35
Бобер	35
Лев	30
Змії	30
Олень	25—30
Буйвол	25—30
Гусак	10—30
Золота рибка	30
Качка	10—25
П'явка	25
Канарка, шпак	25
Свиня	15—20
Курка	10—20
Річковий рак	20
Вовк	20
Вівця	10—20
Коза	10—17
Індичка	10—15
Засць	15
Кріль	6—12
Білка	12
Дошовий черв'як	10
Бджола медоносна (матка)	3—5
Миша	3
Муха	15—25 днів
Амеба, інфузорія	кілька годин

«ВІКІНГ»



Віккерса метод. Твердомір: 1 — вимірний мікроскоп; 2 — алмазний наконечник; 3 — досліджувані зразок.



«Вікна». Обкладинка журналу. (1930, № 1).



«Вікна УкрОСТА». О. В. Хвостенко-Хвостов. Плакат «У послідній черг» 1920.

залізничників. Есеро-меншовицька більшість В. перетворила його на контрреволюц. орган, який після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрито виступив проти Рад. влади. Антинар. дії В. зустріли опір робітників-залізничників, зокрема робітників залізниць України. В січні 1918 В. розпущено Надзвичайним Всеросійським з'їздом залізничників, який обрав новий центр. орган спілки залізничників — **Вікжодор**.

«ВІКІНГ», **«Вайкінг»** (**Viking**) — назва американських автоматичних міжпланетних станцій, що здійснили м'яку посадку на Марс для його дослідження з поверхні і пошуку позаземних форм життя. **«В.-1»** і **«В.-2»** (запущено 20.VIII і 9.IX 1975) складаються з орбітального відсіка (ОВ) і спускового відсіка (СВ) (мал.). Стартує вага **«В.»** — 3460 кг. На борту ОВ розміщено телевізійну та інфрачервону апаратуру. Під час польоту ОВ здійснює корекцію траєкторії, телеметричний зв'язок із Землею, уточнює район посадки на Марс. На борту СВ встановлено прилади для вивчення властивостей атмосфери і поверхні Марса, а також комплекс приладів для пошуку органічних речовин і біол. активності на планеті. З районів посадки **«В.»** одержано кольорові телевізійні панорами місцевості. В ґрунті Марса знайдено значну кількість льоду. Проведені дослідженнями наявність біол. активності на Марсі не доведено. *Лит.: Современные достижения космонавтики. М., 1976; Кондратьев К. Я. «Вікис» на Марсе. Л., 1977.*

О. А. Рубанський, **ВІКІНГИ** (давньосканд. vikingr, одн.) — учасники морських походів скандинавів у кін. 8 — серед. 11 ст., здійснюваних з метою переселення, торгівлі та **пиратства**. Користуючись політ. роздробленістю феод. Європи, В. вчинили напади на країни, розташовані на узбережжі Північного й Середземного морів і Атлантичного океану. На Пн. Франції вони заснували герцогство **Нормандію** (911), підкорили пн.-сх. Англію. В 10 ст. вони відкрили Гренландію (заселили окремі її райони), звідки здійснили морські походи до Пн. Америки. В **Київській Русі** В. були відомі під назвою **варяги**, у Зх. Європі — **нормани**.

ВІККЕРСА МЕТОД — метод визначення твердості матеріалу вдавленням у його поверхню алмазного наконечника у формі чотиригранної піраміди. Число твердості за Віккерсом є відношення навантаження на алмазний наконечник до площі поверхні відбитка. Навантаження при вдавленні залежить від товщини і твердості досліджуваного зразка і становить 50, 100, 200, 300, 500 і 1000 Н, або 5, 10, 20, 30, 50 і 100 кгс. Випробування за В. м. (мал.) проводять на твердомірах, де кожну з двох діагоналей відбитка визначають за допомогою вимірального мікроскопа.

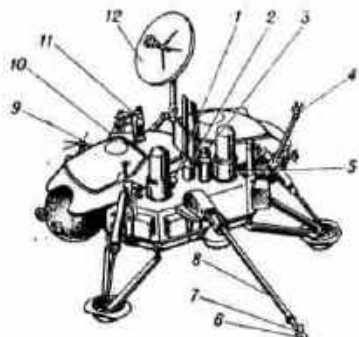
ВІКЛІФ Джон — англійський релігійний реформатор 14 ст. Див. **Уікліф** Джон.

«ВІКНА» — щомісячний громадсько-політ. і літературно-художній журнал, орган літературної групи революційних письменників Західної України — **«Горно»**. Видавався 1927—32 у Львові. З політичними, прозовими й публіцистичними творами у **«В.»** виступали Я. Галан, В. Бобинський, С. Тудор, О. Гаврилюк, П. Козланюк, Мисослава Сопілка, Д. Осічний, С. Масляк, Я. Кондра та ін. Журнал пропагував ідею возз'єднання Зх. України з Рад. Україною, вів боротьбу проти укр. бурж. націоналістів. Редакція підтримувала зв'язки з письменниками Рад. Союзу, популяризувала їх твори. У вересні 1932 **«В.»** закрито цензурою шляхетської Польщі.

Лит.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970; Трофимук С. М. Розвиток революційної літератури в Західній Україні. К., 1957; Кізілик О. Д. «Вікна». 1927—1932. Систематичний покажчик змісту. Львів, 1956.

«ВІКНА УКРОСТА» — політичні плакати, виконані від руки або технікою трафарету, які випускало 1920—21 Українське відділення **«РОСТА»** (Російське телеграфне агентство) в Харкові та Києві. В Одесі виходили **«Окна ЮгРОСТА»** (згодом — **«Окна ОдукРОСТА»**). Створення **«Вікон»** було зумовлене потребою швидко реагувати на злободенні події, звідси — лаконізм зображень і тексту. Активну участь у випуску їх брали художники В. Бєфімов, Ю. Ганф, Б. Косарев, О. Хвостенко-Хвостов, письменники Е. Багницький, Ю. Олеша, В. Катаев.

ВІКО (Vico) Джамбаттіста (23.VI 1668, Неаполь — 21.I 1744, там же) — італійський філософ і соціолог. Висунув ідею істор. розвитку суспільства на основі незалежних від волі людей об'єктивних закономірностей, яка відіграла певну роль у становленні історизму. Проте пояснення В.



Спусковий відсік космічного апарата **«Вікінг»**: 1 — приймальний пристрій рентгенівського флуоресцентного спектрометра; 2 — приймальний пристрій блока біологічних приладів; 3 — приймальний пристрій газового хроматографа і мас-спектрометра; 4 — метеорологічні прилади; 5 — телекамери; 6 — магніти; 7 — пробовідбирник; 8 — телескопічна штанга ґрунтозабірного механізму; 9 — антени зв'язку з орбітальним відсіком; 10 — сейсмометр; 11 — сталон для калібрування телестановки та збільшувальне дзеркало; 12 — гостронаправлена антена для зв'язку з Землею.

шляхів сусп. розвитку має ідеалістичний і метафізичний характер, оскільки воно ґрунтується на його ж історичного колориту теорії, згідно з якою суспільство, пройшовши стадії розвитку дитинства, юності і зрілості, знову ніби «падає в дитинство» й історія починається спочатку. На сучас. етапі ця теорія стала однією з найпоширеніших бурж. концепцій, що заперечують істор. прогрес. **ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ** — галузь психології, що вивчає розвиток психіки людини, її особливості на різних вікових ступенях. В. п. склалася в 20 ст., включивши в себе передусім **дитячу психологію**, а також психологію розвитку дорослої людини та **геронтопсихологію**. В. п. як наука розвивається в тісному зв'язку з педагогічною психологією, оскільки психічний розвиток окремої людини здійснюється в процесі навчання й виховання, засвоєння нею соціального досвіду. При дослідженні вікових особливостей психіки дітей і дорослих використовують метод «поперечних» зрізів (виявляють велику групу людей різного віку, щоб порівняти одержані дані про психічні особливості кожного віку) і метод т. з. **подовжнього вивчення** (довготривале вивчення одних і тих самих людей з метою простеження за віковими змінами у їхній психіці).

Лит.: Леонтьєв А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Возрастная и педагогическая психология. М., 1975; Вікова психологія К., 1976.

ВІКОВЕ РІВНЯННЯ — те саме, що й **характеристичне рівняння матриці**.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ — анатомічні, фізіологічні і психічні особливості, властиві дітям певного віку. В. о. д. виникають у процесі розвитку, вони є результатом тих кількісних і якісних змін, які відбуваються в організмі і психіці дітей під впливом внутр. і зовн. факторів, насамперед суспільних умов їхнього життя. Ці особливості дають підставу для поділу всього дитинства на періоди — **переддошкільний вік**, **дошкільний вік**, **шкільний вік** (молодший шкільний, середній шкільний та старший шкільний). Визначення вікових періодів і характеристика їхніх особливостей мають важливе теоретичне і практичне значення. Їх треба враховувати при організації правильного режиму праці й відпочинку дітей, при астановленні посильності навч. завдань тощо.

ВІКОННИЦІ — дерев'яні щитки для захисту вікон зовні в житлових будинках сільського типу. Поширені в ряді країн, переважно Європи; на Україні — одностулкові (здебільшого) або двостулкові. В. сприяють збереженню тепла в приміщеннях взимку і прохолоди влітку, відіграють також декоративну роль. Фарбують їх контрастним до кольору стіни тоном або оздоблюють малюванням орнаментом чи різьбленням.

ВІКРАМАСІНГХЕ Мартін (1891—1976) — письменник і громад. діяч Шрі-Ланки. Писав **сінгалською мовою**. Один з основополож.

ників жанру роману і короткого оповідання. Як член гуртка прогресивної інтелігенції виступав за відродження нац. культури. Почав друкуватися 1910. Найвідоміші романи «Марево» (1925), «Сіга», «Кінець віку», «Часи богині Калі» мають соціальне спрямування. Автор п'єс, зб. оповідань «Наше село» (1940), літературознавчий праць (частина з них об'єднана в монографію «Сингальська література», кн. «Піднесення Країни Рад»).

Тя: Укр. перекл. — На Зміїному острові. К., 1964; Рос. перекл. — Рассказы. М., 1958; Тайна Зміяного острова. М., 1959; Последний век. М., 1965.

ВІКРЕМАСІНГХЕ Сугісвара Абейвардена (н. 13.IV 1901, містечко Атурадія, р-н Матара) — діяч шріланкійського і міжнарод. комуністичного та робітн. руху. З 1920 — учасник нац.-визвольної боротьби у Шрі-Ланці (Цейлон). У 1928 закінчив мед. ф-т Лондон. ун-ту. В 1935 — один з організаторів соціалістичної партії «Ланка сама самадж». Перебуваючи в Англії 1936—38, став членом Компартії Великобританії. Один з організаторів (1943) *Комуністичної партії Шрі-Ланки* (КПШЛ), до 1972 — Компартія Цейлону. В 1943—48, 1955—72 і з 1975 — голова КПШЛ, 1950—55 і 1972—75 — генеральний секретар ЦК КПШЛ. В 1945—50 — голова Федерації профспілок Цейлону. У 1949—53 — член Виконкому Всесвітньої Федерації Профспілок. Нагороджений орденом Дружби народів (1976).

ВІКТИМОЛОГІЯ (від лат. *victim* — жертва і грец. *logos* — вчення) — вчення про жертву злочину, згідно з яким особа і поведінка потерпілого розглядаються як зовнішній привід до скоєння злочину; галузь кримінології. В. вважає, що поведінка особи може бути не тільки злочинною, але й небажаною, легковажною, провокаційною тощо, тобто небезпечною для самої особи, що створює підвищену можливість зазіхання на неї. Рад. кримінологія, виходячи з теорії причин злочинності, неправомірну поведінку потерпілого вважає однією з обставин, яка може впливати на виникнення і здійснення злочинного наміру. Вивчення і дослідження особи і поведінки потерпілого має на меті розробку засобів запобігання окремим злочинам, щоб виявити шляхи профілактики злочинності, а також розробку системи рекомендацій для захисту життя й законних інтересів громадян, класифікацію окр. груп потерпілих тощо.

ВІКТОР-ЕММАНУІЛ II (Vittorio Emanuele; 14.III 1820, Турин — 9.I 1878, Рим) — король П'ємонт-Сардинського королівства 1849—61 і перший король об'єднаної Італії з 1861. Походив з *Савойської династії*. Враховуючи інтереси поміщицько-бурж. блоку, В.-Е. II 1852 призначив прем'єр-міністром К.-Б. Каура. Використав слабкість бурж.-демократичного табору для об'єднання Італії на монархічній основі навколо П'ємонт.

ВІКТОРІА (Victoria; 24.V 1819, Лондон — 22.I 1901, Осборн) — королева Великобританії з 1837. У 1876 В. була проголошена імператрицею Індії. Для Великобританії періоду правління В. характерні екон. панування брит. буржуазії на світовому ринку, колоніальна експансія в Африці й Азії та жорстока експлуатація нас. *Британської імперії*. Період її правління бурж. історики називають «вікторіанським віком».

ВІКТОРІА (Victoria) — в римській міфології богиня перемоги. Відповідає грец. богині *Ніке*.

ВІКТОРІА — озеро в Екваторіальній Африці, на території Танзанії, Кенії та Уганди. Лежить на вис. 1134 м над р. м. Пл. 68,8 тис. км² (2-е за величиною прісноводне озеро світу). Глиб. до 80 м. Багато островів. Береги переважно високі, розчленовані затоками та бухтами. У В. впадає кілька річок (найбільша — Кагера), втікає ріка Вікторія-Ніл. Характерні штормові вітри. Судноплавне. Гол. порти: Ентеббе (Уганда), Мванза, Букоба (Танзанія), Кісуму (Кенія). Залізницею озеро сполучене з узбережжям Індійського ок. Рибальство.

ВІКТОРІА — острів у Пн. Льодовитому ок., один з найбільших серед островів *Канадського Арктичного архіпелагу*. Пл. 221 тис. км². Береги розчленовані численними бухтами. Поверхня переважно рівнинна, вис. до 500 м. Багато озер. Рослинність тундрова. Осн. нас. пункт — Кембрідж-Бей.

ВІКТОРІА — водоспад на р. Замбезі в Пд. Африці, на кордоні між Пд. Родезією і Замбією, один з найбільших у світі. Шир. 1800 м. Вис. 120 м. Невелика ГЕС. Відкритий 1855 Д. Лівінгстоном.

ВІКТОРІА — місто в Канаді, адм. центр провінції Британська Колумбія. Лежить на о. Ванкувер. Порт на Тихому ок. 203 тис. ж. (1973). Будівництво і ремонт суден. Підприємства деревообр. пром-сті. Вивіз лісоматеріалів, рибпродуктів. Розвинутий туризм. В. засн. 1849.

ВІКТОРІА — місто, столиця Республіки Сейшельські Острови; порт на о. Мае в Індійському ок. 14,5 тис. ж. (1976). Рибальство, вилос молосків. Вивіз копир, кориці, ванілі. Центр туризму.

ВІКТОРІА — штат на Пд. Сх. Австралії. Пл. 227,6 тис. км². Нас. 3,6 млн. чол. (1973). Адм. центр — м. Мельбурн. На Пд. Сх. — Австралійські Альпи, на Пн. і Пн. Зх. — алювіальна рівнина р. Муррей. Гол. галузі пром-сті — металообробка і машинобудівна. Підприємства хім., нафтопереробної, військово-авіаційної, взут., швейної, вовняної пром-сті. Розвинута харч. (гол. чин. виноробна, консервна, маслоробна) пром-сть. Гол. промисловий центр — м. Мельбурн. У В. зосереджено бл. 20% усієї посівної площі країни. Осн. культури — пшениця, овес, ячмінь, картопля. Розвинуті виноградарство і плодівництво. Тваринництво молочного і м'ясо-вовнового напрямку. В. посідає провідне місце в країні за виробн. масла, сиру, настригом вовни.

Гол. порти — Мельбурн і Джиллонг.

ВІКТОРІА (Victoria) — рід багаторічних водяних рослин родини лататтевих. Налічує 2 види, пошир. у тропіках Пд. Америки. З них найвідоміша В. амазонська (царська), або В. регіа (V. amazonica, або V. regia), з плаваючими на поверхні води великими (до 2 м у діаметрі) округлими листками із загнутими краями. Листки В. амазонської витримують масу до 50 кг. Квітки запашні, до 40 см у діаметрі; розпускаються увечері, цвітуть 1,5 доби. Пелюстки білі, наприкінці цвітіння темно-пурпурові. Відділившись, квітка занурюється у воду, де утворюється бокаловидний плід з чорним істінним насінням. В. амазонська дико росте по тихих заводях рік Амазонки і Оріноко. Як декоративну рослину вирощують у бот. садах.

ВІКТОРОВ Михайло Володимирович [24.XII 1893 (3.I 1894) — 1.VIII 1938] — рад. військовий діяч, флігель флоту 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1932. Н. в Ярославлі в сім'ї офіцера. Учасник 1-ї світової війни. Після Великої Жовт. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. В 1918—20, командуючи кораблями Рад. Військ.-Мор. Флоту, брав участь у боях проти англ. та нім. інтервентів і білогвардійців. З травня 1921 — команд. мор. силами Балт. моря. В 1924 закінчив курси удосконалення при Військ.-мор. академії. Був командуючим Мор. силами Чорного (1924), Балт. (1926—32) морів і Далекого Сх. (1932—35), Тихоокеанським (1935—1937) флотом. З серпня 1937 по квітень 1938 — нач. Мор. Сил РСЧА. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки.

ВІКУНЬЯ, вігось (Lama vicugna) — ссавець роду *лама*. Тіло (довж. 125—190 см, маса до 50 кг) вкрите короткою, дуже ніжною шерстю рудувато-жовтого кольору, що складається переважно з пухового волосся. Руно важить 800—1000 г. В. поширені лише у високогір'ї Анд. Живуть стадами з 6—15 голів. Після 10—11-місячної вагітності самка народжує 1 маля. В результаті хижацького знищення ареал В. різко скорочується, у зв'язку з чим її взято під охорону. Іл. с. 292.

ВІЛ — кастрований самець великої роїстої худоби. Використовують як м'ясну й робочу тварину для прифрмських робіт і одержання цінних (підшовних) шкур. Бичків, призначених для забою на м'ясо, каструють у віці 2—3 міс. і відгодовують (нагулюють) до 1,5—2-річного віку. Забілий вихід бичків-кастратів становить 60% і більше. Призначених до роботи В. каструють у віці 8—12 міс. і прив'язують до роботи з 2-річного віку, запрягаючи парами. Після 8—9-річного віку В. ставлять на відгодівлю.

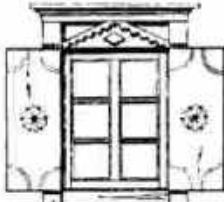
ВІЛА — місто, адм. центр *Нових Гебридів*; порт на о. Ефате в Тихому ок. 13 тис. ж. (1974). Невеликі підприємства харч. і лісо-



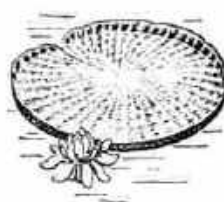
Дж. Віко.



Водоспад Вікторія.



Віконниця.



Вікторія амазонська.

обр. пром-сті. Вивіз копри, кави, какао.

ВІЛА ЛОБОС (Villa-Lobos) Ейтор (5.III 1887, Ріо-де-Жанейро — 17.XI 1959, там же) — бразильський композитор, диригент, фольклорист, педагог, музично-громадський діяч. Розробив систему муз. виховання, заснував муз. школи, хорові колективи, Нац. консерваторію хорового співу (1942), Браз. муз. академію (1945). Проводив широку концертну діяльність. Автор понад 1200 творів: опер, балетів, симфоній, симф. поем, інструм. концертів.

ВІЛАНД (Wieland) Генріх (4.VI 1877, Пфорцгайм, Баден — 5.VIII 1957, Штаріберг) — німецький хімік-органік і біохімік. Хімію вивчав у Штутгарті, Берліні й Мюнхені. В 1921—25 — директор Хім. ін-ту при ун-ті у Фрейбургу, 1925—53 — професор і директор Хім. ін-ту Мюнхенського ун-ту. Праці присвячені вивченню азотистих органічних сполук, алкалоїдів, стеринів, жовчних к-т тощо. Разом з О. В. Палладінім запропонував теорію, що пояснювала механізм біол. окислення. Нобелівська премія, 1927.

ВІЛАНІ (лат. villani, від villa — садиба, маєток) — різні категорії феодально залежного селянства в країнах Зх. Європи в середні віки. У Франції, Німеччині, Італії В. існували з 9—10 ст. У 13—15 ст. В. почали називати всіх селян в цих країнах. В Англії інститут В. існував з серед. 12 до 15—16 ст.

ВІЛАР (Vilar) Жан (25.III 1912, Сет, на Пд. Франції — 28.V 1971, там же) — французький режисер і актор. Творчу діяльність розпочав 1933 (театр «Ательє» — в Парижі). В 1943 заснував «Театр сьєн», 1951 очолив Нац. нар. театр (Париж). Постановив спектаклі: «Річард III» Шекспіра, «Генріх IV» Піранделло, «Дон Жуан» Мольєра, «Кар'єра Артуро Уї» Брехта, в яких виконував головні ролі. В. вважав, що мета театр. мистецтва визначається духовними запитами демократичного глядача.

Тв.: Рос. перекл. — О театральній традиції. М., 1956.

ВІЛЕМІТ — мінерал класу силікатів. $Zn_2[SiO_4]$. Сингонія тригональна. Густ. 3,89—4,18. Твердість 5—6. Безбарвний, іноді зеленувато-жовтий, зелений, червонуватий. Блиск скляний, жирний. В. одержується і штучно. В СРСР є в РРФСР (Сх. Забайкалля, Приморський край), Серед. Азії, на Україні. Руда цинку; прозорі забарвлені кристали — *дорогоцінне каміння*. Штучний В. використовують як *люмінофори*.

ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМІР'Я 1656 — укладене у Вільні (м. Вільнюс, тепер Лит. РСР) про припинення війни між Росією і Польщею. Переговори тривали з серпня по жовтень 1656. Сторони домовилися припинити на один рік військові дії і не вступати в переговори про мир з Швецією. Осн. питання — про обрання *Олексія Михайловича* польськ. королем, встановлення держ. кордонів — не було розв'язано, бо шліхет. Польща не відмовилася від зазіхань на терито-

рію України і Білорусії. Зрада гетьмана І. Виговського (див. *Гадяцький договір 1658*) посилила позиції Польщі, яка в жовтні 1658 відновила військові дії проти Росії.

ВІЛЕНСЬКИЙ Зиновій Мойсейович [н.3(15).X 1899, м. Корюківка, тепер Чернігівської обл.] — російський рад. скульптор-портретист, нар. художник РРФСР (з 1969), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Навчався в моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі (1922—28). Твори: портрети — піаніста К. Ігумнова (1939), авіаконструктора С. Лавочкина, П. Чайковського (обидва — 1947); Б. Рассела (1966), скрипаль Л. Когана (1976); погруддя Героїв Рад. Союзу С. Артеменка в с. Рацуловому (тепер с. Малинівка Одеської обл.) та І. Михайличенка в с-щі Алмазному (тепер у складі м. Стаханова) Ворошиловградської обл. (обидва — 1948—49), пам'ятник В. І. Леніну в Сочі (1957). Держ. премія СРСР, 1948.

ВІЛЕНСЬКИЙ Ілля Аркадійович [2 (14).III 1896, Кременчук — 28.II 1973, Київ] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). Член КіпрС з 1944. У 1914—18 навчався в Петроград. консерваторії. Твори: опери («Горбокопик», 1936; «Івасик-Телесик», 1949, 2-а ред. 1971), муз. комедії («Сорочинський ярмарок», 1935; «Літа молодії», 1958; «Шельменко-денщик», 1962), симф. та хорові твори, масові пісні, композиції для фортепіано, скрипки, музика до кінофільмів.

ВІЛИ — в міфології південних слов'ян фантастичні жіночі істоти — діви-красуні (у західних болгар — самовили, в східних — самодиви). За нар. повір'ями й піснями, В. живуть у річках, лісах, горах і можуть робити людям добро або шкоду. В сх. слов'ян до В. багато в чому подібні *русалки* й *мавки*. Образ В. використала Леся Українка в поемі «Віла-посестра».

ВІЛІНСЬКИЙ Микола Миколайович [2 (14).V 1888, містечко Голта, тепер у складі м. Первомайська Миколаївської обл. — 9.IX 1956, Київ] — український рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). В 1919 закінчив Одес. консерваторію, з 1920 — її викладач, з 1926 — професор. Викладав у Ташк. та Київ. (1944—56) консерваторіях. Автор вокально-симф. (кантата «Молдавія»), оркестрових та інструм. творів, романсів і пісень («Вождеві» — пам'яті В. І. Леніна) та обробок нар. пісень. Відрагував 2 томи фп. творів М. В. Лисенка. Нагороджений орденом Леніна та орденом «Знак Пошани».

ВІЛІЯ — річка в Білоруській РСР та Литовській РСР (де має назву Ньріс), права притока Німану. Довж. 510 км, пл. бас. 25 тис. км². У верхній течії протікає серед рівнинної заболоченої місцевості, в середній та нижній має пороги. Живлення мішане. Замерзає в грудні, скресає в березні. На окремих ділянках судноплавна. Водами В. живиться Вілійсько-Мінська водна система. На В. міста *Вільнюс* і *Каунас*.

ВІЛІЯ — річка у шанічно-захід. частині УРСР, у Тернопільській і Рівненській областях, ліва притока Горині (бас. Прип'яті). Довж. 77 км, пл. бас. 1810 км². Частково використовується для тех. водопостачання. На В. — м. *Остроп*.

ВІЛЛА (лат. villa — садиба, маєток) — тип замківського будинку з садом або парком. Перші В. з'явилися в Італії у 3 ст. до н. е. Найпоширенішими типами В. були: villa rustica — архіт. комплекс



Вілла «Ротонда» у Віченці. Італія. 1551—67. Арх. А. Палладіо. 1580—91. Арх. В. Скамоцці.

житл. і госп. будівель, villa urbana — для розваг і відпочинку, а також великі В., оточені парком з павільйонами, статуями й фонтанами. У 19 ст. В. — комфортабельний приватний будинок з садом або парком у привілейованих р-нах міста або пригороді, а також у курортній місцевості; в 20 ст. — будь-який комфортабельний замківський будинок.

ВІЛЛЕМС (Willems) Ян-Франс (11.III 1793, Бухаут — 24.VI 1846, Гент) — бельгійський письменник. Писав фламандською мовою. Ідеолог руху за відродження фламандської нац. культури (вірш «До бельгійців», 1818). Вірші В. позначені впливом нар. поезії. Автор романтичної поеми «Марія Брабандська» (1828). Видав нар. сатиричну кн. «Райніке-Лис» (1836).

ВІЛЛЕМСТАД — місто, адм. центр Нідерландських *Антильських Островів*. Порт на о. *Кюрасао* в Карибському м. 50 тис. ж. (1972). Переробка нафти (з Венесуели); вивіз нафтопродуктів. Тютюнові ф-ки, цем. завод.

ВІЛОНОВ Никифор Єфремович [9 (21).II 1883, м. Моршанськ, тепер Тамбовської обл. — 18.IV (1.V) 1910, Давос, Швейцарія] — діяч революційного руху в Росії. Член РСДРП з 1902. Н. в сім'ї робітника. Революц. діяльність почав 1901. В 1902 — член Київ. орг-ції РСДРП, прихильник «Іскри». В 1903 висланий під нагляд поліції до Катеринослава, де ввійшов до складу місцевого іскрівського к-ту. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1903 заарештований і засланий до Єнісейської губ., звідки здійснив втечу 1904 і працював у с.-д. орг-ціях Казані, Самари, Катеринобурга, Москви. З 1908 — за кордоном. Помер від сухот.

ВІЛТ (від англ. wilt — «вянути»), в'янення рослин — захворювання рослин, спричинювані найчастіше



Вікунья.

фітопатогенними бактеріями і мікрококковими грибами з родів *Fusarium*, *Verticillium* та ін. В. характеризується втратою рослинними *тургором* власнілок ураження грибами або бактеріями *судинно-волоконистих пучків*. При цьому рослини в'януть або й зовсім засихають. На В. хворіють бавовник, картопля, кукурудза, огірок, картопля, кісточкові плоди дерева та ін. Джерелом інфекції є заражені рослинні рештки, насіння, ґрунт. Заходи боротьби: добір стійких проти В. сортів, протруювання насіння, правильна система обробітку ґрунту, внесення добрив та ін. **ВІЛЮЙ** — ріка в Якут. АРСР та Красноярському краї РРФСР, найбільша ліва притока Лени. Довж. 2650 км, пл. бас. 454 тис. км². У верхів'ї рівнинний, у межах Середньосибірського плоскогір'я звивистий, місцями порожистий. В нижній течії русло поділяється на рукави, багато островів. Найбільші притоки — Марха і Тюнг (праві). Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна річна витрата води в гирлі — 1700 м³/сек. Замерзає в жовтні, скресає в травні. Судноплавний на 1170 км. На В. — Вілюйська ГЕС, велике водосховище. Значні рибні запаси. В бас. В. — поклади алмазів, вугілля, природного газу.

ВІЛЬГЕЛЬМ I (Wilhelm) Гогенцоллерн (22.III 1797, Берлін — 9.III 1888, там же) — король Пруссії з 1861 та імператор Німеччини з 1871. За час правління В. I керівництво зовн. і внутр. політикою дві зосередилося в руках Ф. Вісмарка.

ВІЛЬГЕЛЬМ I Завойовник (William the Conqueror; 1027 або 1028, Фалез, Франція — 9. IX 1087, Руан) — англійський король з 1066. Будучи герцогом *Нормандії* (з 1035), після смерті англосаксонського короля Едуарда Сповідника оголосив себе його спадкоємцем. 14.X 1066 в бою під Гастінгсом розбив армію англосаксонського короля Гарольда й став англ. королем. Конфіскував землі англосаксонської знаті на користь нормандських феодалів. У 1086 за наказом В. I було проведено зем. перепис, за яким частину вільних селян було перетворено на кріпаків.

ВІЛЬГЕЛЬМ I ОРАНСЬКИЙ (Willem van Oranje) Мовчазний (24.IV 1533, Ділленбург, Німеччина — 10.VII 1584, Делфт, Голландія) — діяч *Нідерландської буржуазної революції 16 століття*, принц оранський, граф нассауський. На поч. 60-х рр. 16 ст. очолював опозицію нідерландської знаті ісп. режимові. Після вступу 1567 до Нідерландів ісп. армії емігрував до Німеччини, звідки організував походи проти іспанців 1568 і 1572, що закінчилися невдачею. В 1572 перейшов на бік революції. З ініціатиною голл. великої торг. буржуазії став намісником пн. провінцій. Намагався вести війну проти Іспанії, спираючись на консервативні сили та іноз. допомогу, придушуючи нар. повстання. Вбитий ісп. агентом.

ВІЛЬГЕЛЬМ II (Wilhelm; 27.I 1859, Потсдам — 4.VI 1941, пров. Утрехт, Нідерланди) — імператор Німеччини і король Пруссії (1888—1918). Онук *Вільгельма I* Гогенцоллерна. Будучи виразником інтересів нім. конерсько-бурж. імперіалізму, В. II активізував колоніальну політику й посилив озброєння Німеччини для боротьби за переділ світу. В боротьбі проти робітн. руху В. II вдавався як до терору, так і до соціальної демagogії. В. II — один з винуватців 1-ї світової війни. Прагнув підкорити Україну нім. імперіалізму (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині втік до Нідерландів. 28.XI 1918 зрікся престолу.

ВІЛЬГЕЛЬМСТАДЕН — місто на Пн. ФРН, у землі Нижня Саксонія. Порт на Північному м. та каналі Емс-Яде, залізнич. станція. 104,3 тис. ж. (1974). Підприємства маш.-буд. (вироби. друкарських і обчислювальних машин, підйомних кранів, дизель-локомотивів), швейної, текст., деревообр. пром.-сті. Судноверф. Нафтова гавань. Рибальський центр. Засн. 1853 як військ.-мор. база.

ВІЛЬДЕ Едуард Юрійович (4.III 1865, Сімуна, тепер в Ракверському р-ні Ест. РСР — 26.XII 1933, Таллін) — естонський письменник. Брав участь у нелегальних марксистських гуртках (1893—97), революц. подіях 1905—07. В останні роки життя активно виступав проти фашизму. В численних романах, повістях, нарисах, п'єсах, провінціях духом соціального протесту, викривав дворянство та буржуазію. Автор істор. трилогії «Війна в Махтра» (1902), «Ходаки з Анія» (1903), «Пророк Мальсвет» (1905—08), зб. оповідань і нарисів «Усмішки» та п'єси «Домовик» (обидві — 1913), психологічного роману «Молодчик з Мьякюлі» (1916).

Тв.: Укр. перекл. — В суворий край. К., 1953; Домовик. К., 1955; Ходаки з Анія. К., 1957; Війна в Махтра. К., 1970; Р. о. с. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1958; На заре. Таллін, 1964. Літ.: Пяллінг В. Едуард Вільде. Указатель литературы. Таллін, 1957.

ВІЛЬДЕ Ірина (літ. псевд. Дарини Дмитрівни Полотнюк; н. 5. V 1907, Чернівці) — українська рад. письменниця. Дочка нар. вчителя і письменника Д. Я. Макогона. В 1928—33 вчилася у Львів. ун-ті. Працювала вчителькою, співробітником журн. «Жіноча доля» в Коломиї (1933—39), спецкором газ. «Правда України» (1945—49). Друкуватися почала 1930. У перших повістях В. «Метелики на шпильках», «Б'є восьма» (обидві — 1936) та «Повнолітні діти» (1939) змальовано світ «маленької людини». Після воз'єднання зх.-укр. областей в єдиній Укр. Рад. державі В. вступила з якісно нових ідейно-естетичних позицій. Книги повістей, оповідань і нарисів «Історія одного життя» (1946), «Ті, з Ковальської» (1947), «Ії портрет» (1948), «Стежинами життя»,

«Яблуні зацвіли вдруге» (обидві — 1949), «Нова Лукавця» (1953), «Життя тільки починається», «Людське тепло» (1964); зб. ліричних мініатюр «Окрушини» (1969). Панорама міжвоєнного двадцятиріччя в Галичині постає в романі В. «Сестри Річинські» (кн. 1—2, 1958—64, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1967—68. Літ.: Вальо М. А. Ірина Вільде. К., 1962.

ВІЛЬДРАК (Vildrak) Шарль (справж. прізвище — Мессаже; 22.XI 1882, Париж — 25.VI 1971, там же) — французький письменник. У ранніх віршах порушував соціальні проблеми, виражає співчуття до знедолених (зб. «Образ і марева», 1907; «Відкриття», 1912; «Книга кохання», 1914). У 1920 вийшла зб. антивоєнних віршів «Пісні відчаю». Автор зб. «Оповідання» (1926) і п'єс «Пароплав „Тінесіті“» (1919), «Три місяці тюрми» (1938). Вхолодів до групи «Кларте», очолюваної А. Барбюсом. Учасник Руху Опору, написав «Гімн Свободи» («Париж, 1943»). Виступав як лівий пропагандист досягнень Рад. Союзу (кн. «Нова Росія», 1937; стаття «П'ятдесят років», 1967). Був членом Національної ради миру.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Р. о. с. перекл. — Пароход «Тінесіті». М., 1936.

ВІЛЬКІЙСЬКОГО ПРОТОКА — протока між півостровом Таймир і Північною Землею. Сполучає Карське м. з морем Лаптевих. Довж. бл. 130 км, найменша шир. 56 км, глиб. до 210 м. Протягом всього року вкрита плаваючою кригою. Названа на честь рос. гідрографа Б. А. Вількінського.

ВІЛЬМОРЕН Левек де (Vilmorin, Léveque de) — сім'я французьких селекціонерів Філіпп-Віктору В. (22.IX 1746, Ландрекур — 6.III 1804, Париж) — заснував 1774 селекційно-насінницьку фірму «Вільморен-Андріє», впроваджував нові с.-г. і декоративні рослини. Андре В. (30.XI 1776, Париж — 21.III 1862, м. Бар) — син Філіппа-Віктора В.; займався селекцією, зокрема кормових буряків. При ньому насінницька справа фірми В. стала всесвітньою. Луї В. (18.IV 1816, Париж — 21.III 1860, там же) — син Андре В., учений-генетик, методом індивідуального добору і гібридизації вивів нові сорти цукр. буряків, підвищивши їх цукристість з 10 до 16%. Анрі В. (26.II 1843, Париж — 23.VIII 1899, Верьер) — син Луї В.; вперше застосував штучне схрещування (гол. чин. пшениці) для практичної мети (вивів 18 високоврожайних сортів пшениці); в селекційно-насінницькій роботі виходив з визначення спадковості ознак, набутих рослинами в процесі пристосування до умов зовн. середовища. Роже де В. (н. 12.IX 1905) — чл. С.-г. академії Франції, пре-



Ж. Вілар.



Ірина Вільде.

«ВІЛЬНА БУКОВИНА»



Н. Б. Вільшчак.

зидент Ботаніч. т-ва Франції, президент Над. т-ва по акліматизації та охороні природи, іноземний чл.-кор. ВАСНІЛ з 1957. Під його керівництвом виведено високотрожайні сорти озимої пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, бобових та ін. культур. Селекційно-наслідницька фірма В., яку очолює (з 1927) Роже де В., ввела в культуру у Франції понад 450 видів і різновидностей рослин.

«ВІЛЬНА БУКОВИНА» — літературно-мистецький альманах, орган літературного об'єднання у Чернівцях. Вийшло два номери — в листопаді 1940 і травні 1941. Альманах ставив за мету сприяти розквітові нар. талантів, пропагувати досягнення укр. рад. л-ри. У «В. Б.» виступили з творами О. Кобилінська, нар. співці Д. Ботушанська, Г. Клемпуш та ін., з рад. письменників — П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко, П. Дорошко та ін. В альманах друкувалися також статті з історії культури Північної Буковини, нар. пісні. Ф. П. Погребенчик.

ВІЛЬНА ГАВАНЬ, порто-франко — морський порт або частина порту, в якій дозволялося вільно, не сплачуючи мита, завозити товари і зберігати їх для наступних оптових торг. і кредит. операцій. В. г. було організовано в ряді країн в останній чверті 19 ст. Одну з перших В. г. засн. в Генуї (1876), пізніше — в Гамбурзі (з 1882), Трієсті (з 1891) та ін. В. г. сприяли скороченню простою суден і прискоренню обороту капіталу в сфері торгівлі. В сучас. умовах міжнар. торгівлі, коли мор. торг. флот в основному є перевізником вже проданих товарів, В. г. втрачають своє значення.

ВІЛЬНА ЕНЕРГІЯ — одна з характеристичних функцій термодинамічної системи. В. е. F визначають через внутрішню енергію U, ентропію S і абс. т-ру T рівністю $F = U - TS$. У рівноважному ізотермічному процесі, що відбувається при сталому об'ємі, зменшення В. е. дорівнює повній роботі, виконуваній системою. Див. також *Термодинамічні потенціали*.

«ВІЛЬНА ЄВРОПА» — радіостанція, яка веде імперіалістичну пропаганду проти соціалістичних країн. Засн. 1950. Фінансується США. Гол. завдання «В. Є.» — фабрикація наклепів на соціалізм. Зв'язана з розвідками імперіалістичних д-в. Міститься в Мюнхені.

ВІЛЬНА РОСІЙСЬКА ДРУКАРНЯ — заснована 1853 в Лондоні О. І. Герценом для друкування забороненої в Росії літератури. В її організації допомогли представники польсь. демократичної еміграції З 1856 у В. р. д. працював також М. П. Огарьов Першим у В. р. д. було надруковано прокламацию Герцена В друкарні видавалися щорічник *«Полярная звезда»*, газ. *«Колокол»*, *«Голоса из России»* (1856—67), *«Общее вече»* (1862—64), окремі книжки, брошури тощо (*«Записки декабриста»*, вірші К. Ф. Рилєєва та ін.). У виданнях В. р. д. приділялася значна увага укр. народові, ви-

кривалася гнобительська політика царизму і австр. уряду щодо України, засуджувалися зазіхання польсь. шляхти на укр. землі. В друкарні працював складачем А. О. Гончаренко.

Видання В. р. д. високо цінив Т. Г. Шевченко. Розповсюджували їх, зокрема, члени *Харківсько-Київського тавматого товариства*, революц. демократи А. О. Красовський, С. С. Сильов та ін. У квітні 1865 В. р. д. було переведено до Женеви і незабаром передано у власність польсь. емігранту Л. Чернецькому (існувало до 1872).

А. З. Барабой.

«ВІЛЬНА УКРАЇНА» — газета, орган Львівського обкому та міськомкому Компартії України, обласної й міської Рад народних депутатів. Виходить у Львові 5 раз на тиждень укр. мовою. Створена після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Перший номер газети вийшов 25.IX 1939. В 1941 (з кінця червня) — 43 не видавалась. Видання відновлено в 1944.

«ВІЛЬНА ФРАНЦІЯ» («La France libre») — офіційна назва (до липня 1942) руху за визволення Франції від німецько-фашистських окупантів та їхніх ставленників, що склався під час 2-ї світової війни. В липні 1942 прийняв назву «Франція, що бореться». Рух «В. Ф.» очолював Ш. де Голль. Керівний центр руху містився у Лондоні.

ВІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — концепція в буржуазній педагогіці 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Полягає у вимозі повної свободи розвитку дитини без будь-якого примусу і керування з боку дорослих. Прибічники В. в., виступаючи проти насильства над особистістю дитини й методу фіз. покарання, відкидали і форми правильно організації навч.-виховної роботи (школу, клас, урок), які нібито теж притіснюють дітей. Ідеї В. в. висувались у творах Ж.-Ж. Руссо, пед. статтях Л. Толстого та ін. У 20-х рр. вони деякою мірою вплинули на теорію і практику виховання в рад. школі. На Україні ці ідеї пропагували О. Музиченко, А. Володимирський, Я. Чепіга. Проти В. в. виступав А. Макаренко. Марксистсько-ленінська педагогіка відкидає ідеї і авторитарного і В. в. і розглядає виховання як процес цілеспрямованого й систематичного формування всебічно розвинутої особистості.

ВІЛЬНЕ ЕКОНОМІЧНЕ ТОВАРИСТВО (ВЕТ) — перше в Росії і одне з найстаріших у світі економічне товариство. Засн. 1765 в Петербурзі. Виразало інтереси дворян-поміщиків, що ставали на шлях капіталістич. господарювання, а після реформи 1861 — інтереси ліберальних поміщиків і буржуазії. ВЕТ вивчало продуктивні сили Росії і шляхи їхнього розвитку. На основі статистично-екоп. досліджень розроблялися теоретичні і практичні питання нар. г-ва, особливо с. г. й агрономії, зовн. торгівлі та ін., видало понад 280 томів *«Праць»* (1765—

1919). ВЕТ поширювало свою діяльність і на тер. України. За ініціативою т-ва на Харківщині, Чернігівщині і Херсонщині було відкрито кілька навч. закладів та б-к. У роботі ВЕТ брали участь відомі громад. діячі, видатні вчені та ін. представники ліберальної інтелігенції Росії, у т. ч. й України. На поч. 20 ст. діяльність т-ва значно звузилася, а з 1919 воно припинило своє існування.

«ВІЛЬНЕ ЖИТТЯ» — газета, орган Тернопільського обкому та міськомкому Компартії України, обласної й міської Рад народних депутатів. Виходить у Тернополі 5 раз на тиждень укр. мовою. Створена після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Перший номер вийшов 3.X 1939. В кін. червня 1941 видання було припинено, в 1944 відновлено.

ВІЛЬНЕР Володимир Бертольдич (9 (21). III 1885, м. Гродно — 9.VIII 1952, Київ) — український і російський рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1940) Творчу діяльність почав 1911. Працював у театрах Москви, Одеси, Ленінграда, Києва — рос. драм. (1928—30), тепер ім. Лесі Українки), укр. драм. ім. І. Франка (1938—41), оперети (1945—50). Поставив спектаклі: *«Ревізор»* Гоголя, *«Остання жертва»* О. Островського, *«Вільний вітер»* Дунаєвського, *«Трембіта»* Мілютіна, *«Багато галасу даремно»* Шекспіра. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВІЛЬНЕР Меїр (н. 23.X 1918) — діяч комуністичного і робітн. руху Ізраїлю. За освітою історик. Член Компартії Палестини (КПП) з 1940. У 1943—65 член Політбюро і секретар ЦК КПП (з 1948 — компартія Ізраїлю; КПП). В 1965—69 — секретар Політбюро, з 1969 — генеральний секретар ЦК КПП. З 1949 обраний депутатом кнєсету (парламенту). Автор статей з питань комуністичного і робітн. руху, арабсько-ізраїльських відносин.

ВІЛЬНИЙ Володимир Микитович (н. 13.II 1921, с. Великомихайлівка, тепер Покровського р-ну Дніпропетровської обл.) — український рад. письменник. Член КППРС з 1950. У 1946 закінчив Київ. пед. ін-т. Перша збірка віршів — *«Люблю життя»* (1949). Автор поетичних збірок, прозових творів, присвячених героїчній праці радянських людей, боротьбі за мир. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Тв.: *Заповітне*. К., 1974; *Вогняні троянди*. К., 1976; *Кому співають жайвори*. К., 1976; *Рос. перекл.* — *Ты на свете одна*. М., 1969.

ВІЛЬНИЙ ВІРШ, верлібр — система віршових рядків, ритмічна єдність яких ґрунтується лише на інтонаційній подібності. Рядки можуть відрізнятися один від одного і числом складів, і розміщенням наголосів. Твори, написані В. в., часто не мають поділу на строфи, інколи позбавлені рим. Приклад В. в.: *«Осін така мила, // осін // слава: // Осін матусі їсти несе...»* (П. Тичина). Зразки В. в. є в А. Фета, О. Блока,

В. Брюсова, використовують його рад. поети: Е. Межелайтіс, І. Драч, М. Танк, В. Солоухін та ін.

ВІЛЬНИЙ ЧАС — частина позаробочого часу (в межах календарного фонду), що залишається після необхідних, неминучих витрат на задоволення потреб людини. Тривалість В. ч. залежить від довжини робочого часу і раціонального використання позаробочого часу. Зменшення робочого часу залежить від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил і особливо рівня продуктивності праці. К. Маркс передбачав, що з побудовою комунізму багатство вимірюватиметься не робочим, а вільним часом, який сам перетворюється на продуктивну силу (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 3, с. 248).

Структура вільного часу залежить від самого способу життя, культурно-освітнього рівня людини та можливостей раціонального здійснення дозвілля. В розвинутих капіталістичних країнах поряд з позитивною тенденцією збільшення В. ч. неминуче існує негативна тенденція заповнення дозвілля тим, що дає капіталістична «масова культура», яка призводить до зростання явищ антикультури (алкоголізм, злочинність тощо). Соціалістичне суспільство зацікавлене у збільшенні В. ч., який витрачається на навчання, інтелектуальний і фіз. розвиток людини, громад. діяльність, виховання дітей та товариське спілкування. За даними міжнар. порівняльного дослідження *бюджету часу* населення, проведеного 1968 в СРСР, кількість людей, що поєднують працю з навчанням, у 3–6 раз більша, ніж у найбільш розвинутих капіталістичних країнах. Гол. шляхи збільшення В. ч. є розвиток і вдосконалення служб побутової, впровадження більш раціональних принципів міськ. і пром. будівництва, розселення, підвищення ефективності організаторської та ідеологічної роботи з трудящими та ін. Забезпечення раціонального використання В. ч. відповідно до вимог комуністичного будівництва — тривалий процес, що залежить від розвитку і удосконалення світогляд людини, культури мас, зального підвищення активності особи в екон., політ. та духовному житті суспільства. В. Є. Козак.

ВІЛЬНІ КОЛИВАННЯ — коливання, які відбуваються у фізичній системі без зовнішнього діяння на неї. Див. *Власні коливання*. **ВІЛЬНІ ХЛІБОРОБИ** — категорія селян у дореформеній Росії, які дістали волю на основі царського указу 1803. Указ дозволяв поміщикам за викуп звільняти кріпаків поодинокі або цілими с-лами з обов'язковим наділенням їх землею на правах власності. В. х. платили *подушну подать*, виконували рекрутські та земські повинності. Кількісно вони становили незначний прошарок селянства. В 1848 В. х. було включено до складу *державних селян*, після бурж. реформ 60-х рр. 19 ст. зрівняно з усім селянством.

ВІЛЬНО — колишня назва м. Вільнюс.

ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИКИ — в Стародавній Греції, Стародавньому Римі, а також у германців та в ранньфеодальних «варварських» державах Зх. Європи раби, відпущені на волю (за ласки патрона або за гроші). У Старод. Греції В. ставали *метеками* під патронатом колишнього власника, в Старод. Римі — набували прав обмеженого громадянства. У германців та у «варварських» д-вах В. залишалися особисто залежними від колишнього господаря.

ВІЛЬНОГІРСЬК — місто Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Вільні Хутори. Виник 1956 як робітн. с-ще. З 1958 має сучас. назву. З 1964 В. — місто. Гірниче-металург. комбінат; з-ди: електровакуумного скла, залізобетонних виробів, силікатної цегли, «Буддетааль», консервний, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні, музична та спортивна школи; металург. технікум, лікарня, поліклініка. Палац культури, клуб, кінотеатр, 10 бібліотек.

ВІЛЬНОДУМСТВО — течія суспільної думки, пов'язана з критичним ставленням до релігії та церкви, аж до заперечення релігії взагалі. Виникнення В. пов'язане з зародженням матеріалістичних філософ. поглядів у стародавньому світі. В. в Зх. Європі поширилося в період *Відродження* та в нові часи у формі *деїзму*, *пантеїзму* і навіть *атеїзму*. Під час бурж. революцій 18—19 ст. В. знайшло свій вираз у вимозі *свободи совісті*. У 18 ст. велику роль у розвитку і пропаганді В. відіграв *Вольтер* (див. також *Вольтер'янство*). Зародки В. в Росії відносяться до 14—16 ст. і пов'язані з виникненням «єретичних» рухів (див. *Єресь*). Особливого розвитку В. досягло тут у просвітительській думці, передовій худ. лірі та журналістиці 18 — поч. 19 ст. В сучас. умовах т. з. В., поряд з *раціоналізмом*, представлено антиклерикальним настроєм інтелігенцією бурж. країн, об'єднаною в нац. і міжнар. спілки, зокрема «Всесвітній союз вільнодумних» (засн. 1880), «Міжнародну гуманістичну та етичну спілку» (засн. 1952).

І. П. Головаха.

ВІЛЬНЮС (кол. Вільно, Вільна) — місто, столиця Литовської РСР. Розташований в долині річки Наріс (Вілії) при впадінні в неї р. Вільні (бас. Нямунасу). Вузол залізничних і автомоб. шляхів аеропорт. 458 тис. ж. (1977). Поділяється на 4 міські райони Засн бл. 1323. З 14 ст. В. — столиця Литовської феод. д-ви. В 1794, 1831 і 1863 В. — один з центрів визвольних повстань у Польщі і Литві. В 1795 В. приєднано до Росії. У 80-х рр. 19 ст. у В. створюються марксистські гуртки. У вересні 1895 В. відвідав В. І. Ленін, який встановив зв'язок з місц. марксистами. В 1895—96 в роботі віленської с.-д. орг-ції брав участь Ф. Е. Дзержінський. У В. був пункт для пересилання ленінської

«Іскри» з-за кордону. В 1904 тут оформився Пн.-Зх. к-т РСДРП. 15.XII 1918 у В. проголошено Рад. владу. В. став столицею Лит. Рад. республіки. В 1920—39 В. — у складі бурж. Польщі. 10.X 1939 за договором між СРСР і Литвою В. і Віленська обл., визволені рад. військами, були передані Лит. республіці. З липня 1940 В. — столиця Лит. РСР. Місто нагороджено орденом Леніна (1970). За роки Рад. влади В. став значним пром. і культ. центром Прибалти-



ки. Провідна галузь пром-сті — машинобудування й металообробка (вироби. металообр. верстатів, фарбувальних апаратів, с.-г. машин та ін.); точне приладобудування, електротех. пром-сть, ТЕЦ. Створено нові галузі — радіоелектроніку та хімічну. Значне місце посідає легка промисловість (текст., швейна, куртова, трикот., вузт., галантереїва). Харч. пром-сть представлена м'ясо-мол., кондитерською, тютюв. галузями та ін. Вироби. буд. матеріалів та меблів.

В. — важливий культурний центр. У 1975/76 навч. р. було 84 загальноосв. школи (68,1 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (19,2 тис. учнів), 5 вузів і ф-т Моск. кооперативного ін-ту (всього — 29,4 тис. студентів). Найбільші вузи: *Вільнюський університет* імені В. Капсукаса, інженерно-буд. ін-т, консерваторія, *Академія наук Литовської РСР*. У місті працюють 82 масові б-ки, 39 клуб. закладів, 27 стаціонарних кіноустановок, 6 музеїв (револю-

Вільнюс. У центральній частині міста.



ВІЛЬНЮСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ



Вільнюський
університет.
Старий будинок.



Вільха чорна:
1 — гілка з суцільними;
2 — гілка з тичинковими
і маточковими су-
цвіттями; 3 — плід.



Вільшча справжнє.
Верхівка рослини.

ції, істор.-етногр., худож., Музей Вільнюсу, замку тощо), 5 театрів (Академіч. театр опери та балету, Академіч. театр драми, театр молоді й ін.), філармонія, Литов. кіностудія худож. і хронікально-документальних фільмів. Палац п'єрсів, будинки п'єрсів, станції юних техніків, натуралістів, туристів, дитячі спорт. школи тощо. У В. виходить 10 респ. і одна міська газети, журнали лит., рос. та польсь. мовами. Респ. радіо і телебачення, телецентр. Архіт. пам'ятки В.: залишки Верхнього замку (14—15 ст.), готична церква Миколая (14 ст.), церква і монастир бернардинців (16 ст.), церкви Онос (16 ст.) і Микола (16—17 ст.), ансамбль ун-ту (2-а пол. 16—1-а пол. 19 ст.), барокові церкви — Казімеро (1604—18), Тересес (1634—30), Петро ір Полю (1668—75), Котрінос (кін. 17 — серед. 18 ст.), будівлі арх. Л. Ступо-Гуцянчоса в стилі класицизму (кафедральний собор, 1777—1801; ратуша, 1786—99). За рад. часу виросло багато нових житл. районів (Лаздінай, з 1967, арх. В. Чеканавас, В. Бредіс та ін.; Жірмунай, з 1968, арх. Б. Касперавічене, Б. Крумініс) і громад. споруд (готель «Няріна», 1960, арх. А. і В. Насвітіс; Палац спорту, 1971, арх. Й. Крюкяліс та ін.; Театр опери та балету, 1973, арх. Е. Бучюте). У Вільнюському ун-ті навчалися польсь. поети А. Міцкевич і Ю. Словацький. В 1829—31 у місті перебував Т. Г. Шевченко.

ВІЛЬНЮСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Капсукаса. Засн. 1579 як Віленська академія. З 1773 існував як Гол. школа; 1803 його перейменовано на Віленський ун-т. Тут здобули освіту А. Міцкевич і Ю. Словацький. У 1832 вуз закрито, а на базі мед. ф-ту створено мед.-хірургічну академію, яку 1842 переведено до Києв. ун-ту як мед. ф-т. В 1919 В. у. знову відкрито. В зв'язку з окупацією Вільнюса польською Польшею протягом 1919—39 був польсь. ун-том. З 1939 почав працювати як литовський вуз. У 1955 В. у. присвоєно ім'я діяча революц. руху Литви В. Капсукаса. В 1977 мав 13 ф-тів: філол., істор., пром. економіка, торгівлі, екон. кібернетики та фізичні, юрид., матем., фіз., хім., природнич. наук, мед., удосконалення лікарів, крім того — вечірній у Каунасі. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура. В 1977/78 навч. р. налічувалося 16 400 студентів. При ун-ті — наук. 6-ка (засн. 1570; 3,5 млн. одиниць зберігання), н.-д. лабораторії, астр. обсерваторія, ботаніч. сад, виварій. За 1945—78 рр. В. у. підготував 35 тис. спеціалістів. Видав збірники наук. праць 14 серій, щотижневик «Тарбініс студентас» («Радянський студент») та ін. У 1971 В. у. нагороджено орденем Трудового Червоного Прапора.

ВІЛЬНЯНСЬК (до 1935 — Софіївка, 1935—66 — Червоноармійське) — місто Запорізької обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція Засп. 1840 під назвою Софіїв-

ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1966 — місто. З-ди: ім. Т. Г. Шевченка (столові посуд і прибори), пластмасових виробів, маслоробний, комбікормовий; райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 6 лік. та мед. закладів. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 9 бібліотек.

ВІЛЬНЯНСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Запорізької обл.



УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 51,5 тис. чол. (1977). В районі — 120 населених пунктів, підпорядкованих міській і 15 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Вільнянськ. Поверхня району рівнинна, подекуди порізана ярами та балками. Поклади бурого вугілля, гранітів, польового шпату, каоліну. На зах. межі району тече Дніпро з прит. *Мокрою Московкою*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — у Вільнянську (з-ди: ім. Т. Г. Шевченка, що виготовляє столові посуд і прибори; пластмасових виробів та комбікормовий). Працюють комбінат побутових послуг (Вільнянськ) та 10 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерноовочеве і тваринництво молочного напрямку. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 128,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,5 тис. га. Вільнянською зрошувальною системою зрошується 10,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, овес, горох, просо, соняшник, овочеві.

У В. р. — 11 колгоспів, 8 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вільнянськ, Новогупалівка, Янцеве. Автошляхів — 363 км, у т. ч. з твердим покриттям — 330 км. В районі — 52 заг.-освітні, музична та спортивна школи, 46 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 15 будинків культури, 36 клубів, кінотеатр, 64 кіноустановки, 88 6-к. У с. Петро-Свистуновому В. р. народився укр. рад. співак І. С. *Паторжницький*.

ВІЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Джеймс-Гарольд (н. 11.III 1916, Гаддерсфілд, Йоркшир) — держ. і політ. діяч Великобританії. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Оксфордський ун-т. З 1937 — член *Лейбористської партії* Великобританії. З 1945 — член парламенту. В 1947—51 — міністр торгівлі в лейбористському уряді

К.-Р. *Еттли*. З 1963 — лідер Лейбористської партії. В 1964—70 і 1974—76 — прем'єр-міністр Великобританії. В 1966, 1968 і 1975 віддавав Рад. Союз як головног. уряду. Під впливом позитивних змін у міжнар. обстановці уряд В. 1974—75 підписав з СРСР угод про екон., наук.-тех. і пром. співробітництво. В. — автор праць і досліджень з екон. питань.

ВІЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Томас-Вудро (28.XII 1856, Стантон — 3.II 1924, Вашингтон) — державний діяч США. Н. в сім'ї пресвітеріанського пастора. Закінчив Принстонський ун-т (1879). Член *Демократичної партії* США. В 1913—21 — президент США. Внутр. і зовн. політика уряду В. сприяла зміцненню позицій монополістичного капіталу. При уряді В. США вступили у 1-у світову війну на боці *Антанти* (1917). На *Парижській мирній конференції* 1919—20 В. був одним з ініціаторів імперіалістичного перебудування світу і боротьби проти революц. руху. Один з натхненників і організаторів інтервенції проти Рад. Росії. Активно підтримував антирад. діяльність контрреволюц. сил в Росії, в т. ч. укр. бурж. націоналістів. Був одним з творців *Версальсько-Вашингтонської системи*.

ВІЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Чарльз-Томсон-Піс (14.II 1869, Гленкорс — 15.XI 1959, Елінбург) — англійський фізик, член Лондонського королівського товариства (з 1900). Освіту здобув в Манчестерському і Кембріджському ун-тах. В 1900—34 працював у Кембріджі. ун-ті (з 1925 — професор). Досліджував конденсацію пари під дією різних агентів, зокрема заряджених частинок. В 1912 винайшов т. з. *Вільсона камеру*, за допомогою якої можна спостерігати і фотографувати сліди (треки) мікрочастинок. Нобелівська премія, 1927.

ВІЛЬСОНА КАМЕРА — прилад для реєстрування слідів (треків) заряджених частинок. Дія В. к. ґрунтується на властивості іонів ставати центрами конденсації в перенасиченій парі. При проходженні зарядженої частинки через об'єм В. к. утворюється ланцюжок крапельок рідини. Трек частинки стає видимим. Природу і властивість частинок визначають за довжиною пробігу і величиною імпульсу. Імпульс частинки обчислюють за мікрояскравістю її трека у зоні магн. полі. Винайдена 1912 Ч. *Вільсоном*. В. к. відіграла важливу роль у вивченні будови речовини і властивостей елементарних частинок. За її допомогою було відкрито *позитрон*, *мезони*, *гіперони*. Останнім часом В. к. поступилася місцем *бульбашкової камери* та *іскровий камери*.

ВІЛЬХА (Alnus) — рід рослин родини березових. Однодомні дерева й кущі заввишки від 0,5—2 до 10—20 м і більше. Листки чергові з привідками. Квітки одностатеві, зібрані в сережки, зацвітають навесні до розпускання листя, запилюються вітром. Плід — однонасінний горішок. Бл. 30 ви-

дів, пошир. переважно в Пн. півкоші. В СРСР — 10—15 видів, у т. ч. в УРСР — 3. Найпоширеніша В. к л е й к а, або В. ч о р н а (*A. glutinosa*) — вологолюбне, швидко росте дерево вис. до 35 м, з темною тріщинуватою корою і клейкими листками. Росте гол. чин. у лісових районах, іноді утворює чисті насадження — вільшняки. Дає середньолегку, м'яку і стійку в воді деревину. Використовують у будівництві гідротехн. споруд, для виготовлення колодазних зрубів, фанери, гнутих меблів. Кору використовують для дублення шкур тощо. Настій з шишок застосовують у медицині як в'яжучий засіб.

ВІЛЬЧА — селище міського типу Поліського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,5 тис. ж. (1977).

Деревообр., лісопилний, асфальтобетонний з-ди; лісгоспз-д, лісництво. 2 заг.-освітні школи, філіал Поліської муз. школи, мед. амбулаторія. Будинки культури, 2 бібліотеки.

ВІЛЬШАНА — селище міського типу Городищенського р-ну Черкаської обл. УРСР, на р. Вільшанці (бас. Дніпра), за 23 км від залізничної ст. Городище. 5,6 тис. ж. (1977). Відоме з 1598. Під час тимчас. нім.-фашист. окупації В. (28.VII 1941—5.II 1944) в селі діяла підпільна партійна організація. У В. — цукр. та хлібний з-ди, виробничі відділення райлісгосптехніки; комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств; спеціалізоване г-во по відгодівлі великої рогатої худоби. 3 заг.-освітні школи, лікарня. Будинки культури, клуб, 3 б-ки. У В. 1829 жив Т. Г. Шевченко, тут він бував 1843, 1845, 1859. Поет згадав В. в поезії «Гайдамаки» та ін. творах. Протягом певного часу у В. жив укр. художник І. М. Сошенко. Тут народився полсь. художник Я. Станіславський.

ВІЛЬШАНИ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харківської обл. УРСР, біля р. Удї (бас. Дону), за 6 км від залізничної ст. Пересічна. 9,9 тис. ж. (1977). Засн. у 50-х рр. 17 ст. У В. — меблева, швейна ф-ка, цехи харків. швейних ф-к «Україна» і «Динамо» та Дергачівського харч. комбінату, комбінат комунальних підприємств. Середня школа, 2 лік. заклади. Будинки культури, 2 б-ки. У В. народився нар. артист УРСР А. І. Крамаренко.

ВІЛЬШАНКА — народна назва кількох дрібних птахів з родів славка (*Sylvia*), віячарик (*Phylloscopus*) і малинівка (*Erithacus*). **ВІЛЬШАНКА**, Вільшана — річка в Черкаській обл. УРСР, права притока Дніпра (впадає в Кременчуцьке водосховище). Довж. 100 км, пл. бас. 1260 км². Частково використовується для водопостачання і зрошування. На В. — м. *Городище*.

ВІЛЬШАНКА — селище міського типу Кіровоградської обл. УРСР, районний центр, на р. Синюх (басейн Південного Бугу), за 7 км від залізничної станції Синюха. 5,9 тис. ж. (1977). Засн. в 17 ст.

як поселення Маслове. З 40-х рр. 18 ст. має сучас. назву. З 1817 село стало військ. поселенням. Вільшанці брали участь у *бузьких козацьких повстанні 1817*. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1967 — с-ще міськ. типу. У В. — пром. та харч. комбінати, хлібо-завод, птахоінкубаторна станція, микроб. буд. орг-ція, райлісгосптехніка, комбінат побутового обслуговування.

Заг.-освітня та муз. школи, лікарня. 3 будинки культури, 2 бібліотеки.

ВІЛЬШАНЬСЬКА УГОДА 1617 — укладена гетьманом реєстрового козацтва П. К. Сагайдачним з командуючим польсько-шляхетським військом С. Жолкевським у жовтні 1617 в урочищі Суха Вільшанка поблизу Тараши (тепер місто Київ. обл.). За В. у. козацький реєстр скорочувався, кількість реєстрових козаків мав визначити польс. сейм; реєстровим козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував король; козац. верховна зобов'язувалася виключити з війська тих міщан, що вступили в козаки за останні 5 років; *нереєстрові козаки* мали вернутись у підданство шляхти. В. у. передбачала підпорядкування *Запорізької Січі* польс.-шляхет. урядові. Нерестрове козацтво не визнало В. у.; шляхет. Польщі не вдалося її здійснити.

ВІЛЬШАНСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1934. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 20,2 тис. чол. (1977). В районі — 28 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 7 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Вільшанка*. Поверхня В. р. рівнинна, розчленована річковими долинами, балками. Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки: *Синюха*, *Чорний Ташлик* (бас. Пд. Бугу). Ґрунти переважно чорноземні. Майже вся територія району — у межах степової зони.

Підприємства харч. пром-сті, найбільше — Вільшанський сокоєкстракційний з-д (с. Синюха). Працює комбінат побутового обслуговування (Вільшанка). Спеціалізація с. г. — вирощування зернових культур, цукр. буряків, соняшнику та м'ясо-мол. тваринництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 54,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,4 тис. га, пасовища й сіножаті — 3,2 тис. га. Осн. куль-

тури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, багаторічні трави. Розвинуте садівництво. У В. р. — 9 колгоспів, птахо-фабрика, райлісгосптехніка. Автошляхів — 244 км, у т. ч. з твердим покриттям — 117 км. У районі — 17 загально-освітніх, музична школа, 23 лікувальні заклади, в т. ч. 3 лікарні. 12 будинків культури, 12 клубів, 26 кіноустановок, 22 бібліотеки.

П. О. Касмон.

ВІЛЬШІНА Остап (літ. псевд. Юрія Пантелейчука; 1899, с. Рогізна, тепер Чернів. обл. — 15.V 1924, м. Чернівці) — український поет. Вчився у Чернів. учительській семінарії. Виступив з поетичними творами 1921. Друкувався в учительській газ. «Каменярі», журн. «Промінь», «Світ дитини» та ін. виданнях. Автор циклу революц. віршів «Веснянки», ліричних поезій, в яких оспівував рідний край («Лист до сина», «З Чорногор» та ін.), поетич. творів для дітей. Виступав проти повенелого боярського Румунією Буковини, пропагував українську радянську літературу. Зазнав переслідувань сигуранці.

ВІЛЬШТЕТТЕР (Willstätter) Ріхард (13.VIII 1872, Карлсруе — 2.VIII 1942, Локарно, Швейцарія) — німецький хімік і біохімік. Закінчив Мюнхенський ун-т. В 1905—25 — професор вищих учбових і наук. закладів Цюриха, Берліна, Мюнхена. В 1939 емігрував у Швейцарію. Осн. дослідження у галузі хімії рослинних барвних речовин, асиміляції вуглекисл. газу рослинами і хімії ферментів. В. з'ясував будову *хлорофілу*, вивчав будову і синтез *кокаїну* тощо. Працював також над вивченням *фотосинтезу*. Нобелівська премія, 1915.

ВІЛЬЯ (Villa) Франсіско (справж. прізвище — Доротео Аранго; 4.X 1877, Ріо-Гранде, шт. Дуранго — 20.VII 1923, Ідальго-дель-Параль, шт. Чіуауа) — керівник селянського руху під час *Мексиканської революції 1910—17*. В грудні 1914 війська В. разом з сел. загонами Е. Санами захопили Мекіко, але в грудні 1915 під натиском урядових військ залишили столицю. В 1916—17 В. брав активну участь у боротьбі проти амер. інтервентів, до 1920 вів боротьбу проти поміщиків і уряду. Вбитий реакціонерами.

ВІЛЬВЕРДЕ (Villaverde) Сіріло (28.X 1812, Сан-Дієго-де-Нуїес, Іспанія — 23.X 1894) — кубинський письменник, журналіст і політ. діяч. У 1823 переїхав до Куби. Почав друкуватися 1837. Автор романтичних повел («Мертвий птах», «Клятвопорушення», обидві — 1837), романів («Два кохання» та ін.), публіцистичних статей. У 1848 за участь у сепаратистській змові був заарештований і засуджений до смертної кари. В 1849 утік до США. Жив у Нью-Йорку. Видавав журнали, в яких пропагував ідею боротьби за незалежність. Найважливіший з творів В. роман «Сесілія Вальдес, або Горб Ангела» (ч. 1—2, 1839—82), що заклав основи кубинської



Ф. Вілья.



А.-Р. Вільямс.



В. Р. Вільямс.



В. Вілья.



ВІЛЬЯМС

над. прози, спрямований проти рабоволодіння.

Тв.: Рос. перекл. — Сесилія Вальдер, илл. Холм Ангела. Л., 1973.

ВІЛЬЯМС (Уільямс; Williams) Альберт-Ріс (28.IX 1883, Грінвич — 27.II 1962, Оссінінг) — американський письменник і публіцист. З червня 1917 по серпень 1918 був кореспондентом соціалістичної преси США в Росії. Не раз зустрічався з В. І. Леніним, виступав на 1-му (червень 1917) і 3-му (січень 1918) Всеросійських з'їздах Рад. Брав участь у створенні Інтернаціонального легіону на допомогу Червоній Армії. Повернувшись до США, видав книги: «Ленін — людина і його справа» (1919), «Через російську революцію» (1921). Потім ще кілька разів приїздив до СРСР (востаннє 1959). Автор книг «Російська земля» (1928), «Ради» (1937). У період 2-ї світової війни виступав із статтями проти фашизму. Опублікував кн. «Росіяни. Країна, народ і за що він бореться» (1943). У творах останніх років життя знову звертався до подій Жовтня і образу В. І. Леніна. Фрагменти з книги «Ленін — людина і його справа» в перекладі укр. мовою опубліковано в збірнику «Ленін іде по планеті» (К., 1969). Портрет с. 297.

Тв.: Рос. перекл. — О. Леніне і Октябрьской революції. М., 1960; Путешествие в революцию. М., 1977.

ВІЛЬЯМС Василь Робертович — [27.IX (9.X) 1863, Москва — 11.XI 1939, там же] — рад. ґрунтознавець, акад. АН СРСР (з 1931), АН БРСР (з 1929), дійсний чл. ВАСГНІЛ (з 1935). Член Комуністичної партії з 1928. В 1887 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). З 1891 почав читати в цій академії курс загального землеробства (в 1906—08 і 1922—25 — ректор). Основоположник агрономічного ґрунтознавства. Дослідження В. — за питань ґрунтоутворення, родючості ґрунту і його структури, травосіяння. В ґрунтоутворенні В. надавав великого значення живим рослинам і тваринним організмам, а також землеробській діяльності людини, під впливом якої формуються культурні варіанти ґрунтів. В. розробив травопільну систему землеробства, окремі теоретичні положення якої не позбавлені і деяких помилок тверджень. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання, член ВЦВК (1928). Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами. Премія ім. В. І. Леніна 1931. В 1968 встановлена золота медаль імені В. за видатні наукові роботи і відкриття в галузі с.-г. Портрет с. 297.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1948—53; Укр. перекл. — ґрунтознавство. К., 1953.

ВІМПЕРГ (нім. Wimperg) — високий шпильчастий декоративний фронтон, що завершує портали й віконні прорізи в готичних спорудах. Поле В. звичайно прикрашалося ажурним або рельєфним різьбленням, край — кам'яними пластичними деталями.



Н. Вімер.



В. П. Вінайкін, В. В. Гречаник. Пам'ятник загиблим радянським громадянам і військовополоненим у Дарницькому районі м. Києва. Бронза, граніт, 1970.



Вімпєрг на фасаді собору в Кельні.

ВІН (Wien) Вільгельм (13.I 1864, Гафкен, Сх. Пруссія — 30.VIII 1928, Мюнхен) — німецький фізик. Закінчив Берлін. ун-т (1886). Наук. праці — з термодинаміки, гідродинаміки, оптики, електр. розрядів у газах. У 1893 теоретично вивів закон випромінювання абсолютно чорного тіла і показав (1896), що з підвищенням т-ри максимум випромінювання зміщується у бік коротких хвиль (див. Віна закон випромінювання). В. — перший виміряв довжину хвилі рентгенівського проміння (1907). Нобелівська премія, 1911. Портрет с. 297.

ВІНА ЗАКОН ВИПРОМІНЮВАННЯ — закон розподілу енергії в спектрі випромінювання абсолютно чорного тіла залежно від температури. Теоретично вивів В. Віна закон випромінювання (1893). За В. з. в., залежність густини енергії випромінювання U_ν , що відповідає частоті випромінювання ν , від абс. т-ри T в виражається формулою: $U_\nu = \nu^3 f(\nu/T)$. де f — невідома функція відношення ν/T . З В. з. в. випливає т. з. закон зміщення Віна, за яким довжина хвилі $\lambda_{\text{макс}}$, на яку припадає максимум енергії у спектрі випромінювання абс. чорного тіла, обернено пропорційна до його абс. т-ри: $\lambda_{\text{макс}} \cdot T = b$, де b — стала, що дорівнює $2,897 \cdot 10^{-3}$ м К. Слід зауважити, що значення сталої, а значить і положення максимуму в спектрі випромінювання, залежить від вибору одиниць (шкал). В. з. в. відіграв велику роль у створенні квантової теорії випромінювання (див. Планка закон випромінювання).

ВІНАЙКІН Василь Павлович (н. 9.I 1924, с. Шамкіно, тепер Чуваської АРСР) — український рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). В 1947—53 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. Г. Лисенка. Твори: «Богдан Хмельницький» (1954), «Юність» (1957), портрет двічі Героя Соціалістичної Праці Є. Долинко (1960), «Арсеналець» (1965); пам'ятники — М. Кузнецову в Ровно (у співавторстві з І. Шаповалом, 1961), монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією в Переяслав-Хмельницькому (у співавторстві з В. Гречаником і П. Кальницьким, 1961), пам'ятник загиблим рад. громадянам і військовополоненим у Дарницькому р-ні м. Києва (у співавторстві з В. Гречаником, 1970). Іл. див. також до ст. Арсеналець, т. 1, с. 80—81.

ВІНБАРГ (Wienburg) Лудольф (25.XII 1802, Альтона — 2.I 1872, Шлезвіг) — німецький журналіст і теоретик літератури. Книга В. «Естетичні походи» (1834) стала маніфестом літ. течії «Молода Німеччина». Сформулював положення реалістичної естетики про зв'язок л-ри з життям, про виховну роль мистецтва. В 1835 союзн. нім. сейм заборонив твори В. Пізніше редагував ряд газет у Гамбурзі.

ВІНГРАНОВСЬКИЙ Микола Степанович (н. 7.XI 1936, м. Первомайськ, тепер Миколаївської

обл.) — український рад. поет і кінорежисер. Закінчив Всесоюзний держ. ін-т кінематографії у Москві (1961). Як поет виступав з 1957. Автор збірок «Атомні предлюди» (1962), «Сто поезій» (1967) та ін. Пише твори для дітей: збірки віршів «Андрійко-Говорілко» (1970), «Мак» (1973), повість «Первінка» (1971). У кінофільмі «Повість полум'яних літ» (за сценарієм О. Довженка) виконав головну роль — Івана Орлюка. На кіностудії ім. О. Довженка поставив фільми «Берег надії» (1967), «Дума про Британку» (1969) та ін. Працює в галузі перекладу. Тв.: Поезії. К, 1971; Рос. перекл. — Третя книга. М., 1972; Козерог. М., 1977.

ВІНДАУС (Windaus) Адольф (25.XII 1876, Берлін — 9.VI 1959, Геттінген) — німецький біохімік і хімік-органік. Навчався на мед. ф-ті в Берліні. З 1913 — директор ін-ту мед. хімії в Інсбруку, 1915—44 — професор і директор Хім. ін-ту в Геттінгені. Основні праці з хімії стеринів, вітамінів, серцевих глікозидів, імідазолу. Нобелівська премія, 1928.

ВІНДУК — місто в Пд.-Зх. Африці, адм. центр Намібії. Транспортний вузол; з-цею сполучений з портом Уолфіш-Бей на узбережжі Атлантичного ок. 64,7 тис. ж. (1974). Відомий центр торгівлі каракульськими шкурками. Вироби. вин і лікери; підприємства ін. галузей харч., а також швейної промисловості.

ВІНДЕЛЬБАНД (Windelband) Вільгельм (11.V 1848, Потсдам — 22.X 1915, Гейдельберг) — німецький філософ-ідеаліст, засновник баденської школи неокантианства. Метафізично протиставляючи одиничне загальному (див. Одиничне, особливе, загальне), В. вважав, що природничі науки досліджують загальне, закономірне, тому їхній метод «генералізуючий» (узагальнюючий). Істор. наука, навпаки, користується «індивідуалізуючим» методом пізнання, який дає лише опис одиничних, неповторних подій, що нібито не підлягають ніяким заг. закономірностям і створюють незалежний від людини ідеальний світ. Ця концепція В. широко використовувалася різними напрямками бурж. філософії для заперечення істор. закономірності. І. В. Бичко.

ВІНДЗОР — місто у Великобританії (графство Беркшир). Розташований на р. Темзі, за 37 км від Лондона. Понад 27 тис. ж. Головна літня резиденція англійських королів. Серед архітектурних



Віндзор. Замок. Будувався з 11 ст.

пам'яток В.—королівський замок 11 ст. (теперішній ансамбль його — результат перебудов 13—19 ст.) з колекцією картин, малюнків, gobelенів, зброї; капела Сент-Джордж у стилі англ. пізньої готики (1474—1528), ратуша (Корт-гаус; бл. 1686—89, архітектори Г. Фіч та К. Рен).

ВІНДЗОР — місто в Канаді. Див. Уінсор.

ВІНДИКАЦІЯ (лат. vindicatio — охорона прав, позов) — вимога власника про витребування свого майна з чужого незаконного володіння. В СРСР є найважливішим засобом захисту права соціалістичної та особистої власності. Умови В. передбачено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільним законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 144—148 ЦивК УРСР). Якщо майно перебуває в незаконного й одночасно недобросовісного набувача (тобто такого, який знав або повинен був знати, що придбав майно в особи, яка не мала права його відчужувати) чи хоч і в добросовісного, але такого, що придбав майно безоплатно, власник має право витребувати своє майно в усіх випадках. З метою підвищеного захисту соціалістичної власності встановлено, що неправомірно одержане держ. майно, а також майно колгоспів та ін. кооперативних і громад. орг-цій може бути витребуване відповідними орг-ціями від будь-якого набувача (принцип необмеженої В.). Не є предметом В. у добросовісного набувача гроші та цінні папери на пред'явника, будинок, придбаний з торгів, тощо. Правила про В. застосовуються і для захисту прав особи, яка не є власником, але володіє майном в силу закону або договору (напр., наймача у житлового найму договорі).

О. А. Пушкін.

ВІНЕР (Wiener) Норберт (26.XI 1894, Колумбія, штат Міссурі — 19.III 1964, Стокгольм) — американський вчений, засновник кібернетики. У 18 років — доктор філософії Гарвардського ун-ту. З 1915 викладав математику і логіку в амер. ун-тах, з 1919 — викладач (з 1932 — професор) Масачусетського технологічного ін-ту. Осн. праці — з теорії функцій, теорії імовірностей, квантової механіки, теорії відносності, обчислювальної техніки. Сформулював осн. положення кібернетики і сприяв її оформленню в самостійну науку. Підкреслював моральну відповідальність вчених за збереження миру, виступав проти використання їхніх ідей і праць імперіалістичними колами для створення зброї масового знищення.

Тв.: Рос. перекл. — Кібернетика и общество. М., 1958; Кібернетика, или Управление и связь в животном и машине. М., 1968.

ВІНИЧЧЯ (Kochia) — рід рослин родини лободових. Належить до *галіфітів*. Однорічники, рідше напівкущі, заввишки до 50 см. Листки вузькі, чергові. Квітки переважно двостатеві. Насіння гладеньке. Бл. 90 видів, пошир. в Європі, Азії, Австралії. Центр.

Америці, Пн. Африці. В СРСР — 8 видів, у т. ч. в УРСР — 3 види. Найпошир. В. справжнє, або віничкове (K. scoraria), заввишки до 1,5 м з пірамідально розгалуженим стеблом використовують на віники, садову форму В. справжнього впровадують як декоративну рослину. В. сланке (K. prostrata) в посушливих районах СРСР має кормове значення, культивують в Узб. РСР і Каз. РСР. Ін. с. 296.

ВІНІЛ — одновалентний залишок (радикал) етилену $\text{CH}_2=\text{CH}-$.

ВІНІЛАЦЕТАТ. $\text{CH}_3\text{COOCH}=\text{CH}_2$ — *вініловий ефір оцтової кислоти*. Безбарвна рідина з запахом ефіру, $t_{\text{пл}} = 100,2^\circ \text{C}$, $t_{\text{кип}} = 72,5^\circ \text{C}$, добре розчиняється в органічних розчинниках. Легко полімеризується з утворенням *полівінілацетату*. В. одержують з ацетилену й оцтової к-ти. Полімери В. застосовують для одержання пластмас, лаків, клею тощо.

ВІНІЛАЦЕТИЛЕН, $\text{H}_2\text{C}=\text{CH}-\text{C}\equiv\text{CH}$ — ненасичений вуглеводень. Безбарвний газ, легко зріджується; $t_{\text{кип}} 5,5^\circ \text{C}$. В. надзвичайно реакційноздатний, легко окислюється і полімеризується. Одержують його, пропускаючи ацетилен крізь кислий водний розчин хлориду міді і хлориду амонію. Застосовують для виготовлення клею і як сировину у виробн. *хлоропренових каучуків*.

ВІНІЛОВІ ЕФІРИ — ненасичені ефіри, прості $\text{CH}_2=\text{CHOR}$ і складні $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{OCOR}$ (R — алкіл або арил). Безбарвні рідини, мало розчиняються у воді, добре — в органічних розчинниках. В. е. — хімічно активні сполуки, легко реагують з *галогенами*, *озоном*, *галогенопохідними* тощо. Одержують їх приєднанням спиртів або к-т до ацетилену. Продукти полімеризації та співполімеризації В. е. застосовують у виробн. пластмас, клеїв тощо.

ВІНІЛХЛОРИД, вініл хлористий, $\text{CH}_2=\text{CHCl}$ — моноклорзаміщений етилен. Безбарвний газ з характерним запахом; $t_{\text{пл}} = 153,8^\circ \text{C}$, $t_{\text{кип}} = 13,8^\circ \text{C}$. В. добре розчиняється в органічних розчинниках, мало — у воді. Полімеризується та співполімеризується з *вінілацетатом* та *вініліденхлоридом*. У пром-сті його одержують з ацетилену, етилену або *дихлоретану*. Застосовують В. для виробн. *полівінілхлориду* та ін. важливих пром. матеріалів.

ВІНІТАР (пр. н. і см. невід.) — король *готів*. У 70-х рр. 4 ст. вів війни проти *антів*, очолюваних

Божем. Зламавши опір *антів*, В. жорстоко розправився з їх знаттю (розп'яв Божа з його синами та 70 можновладцями). Загинув під час боротьби проти *гунів*.

ВІНКЕЛЬМАН (Winckelmann) Йоганн-Йоахім (9.XII 1717, Стендаль — 8.VI 1768, Триєст) — німецький історик античного мистецтва. Головна праця «Історія стародавнього мистецтва» (1763; рос. вид. — 1888, 1890). Твори В. справили значний вплив на творчість багатьох зх.-європ. художників (А.-Р. Менгса, А. Тішбейна, Ж.-Л. Давіда, Б. Торвальдсена, А. Канови).

Тв.: Рос. перекл. — Избранные произведения и письма. М.—Л., 1935.

ВІННИЦЯ — місто, обласний та районний центр УРСР. Розташована на берегах Пд. Бугу при впадінні в нього правої притоки — р. Вишнеї та лівої — р. Вінички. Вузол залізничних та автомобільних шляхів. Аеропорт. 297 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується під 1363 як лит. фортеця. Назву пов'язують з давньорус. словом «вино» — викуп, посяг. Після Люблінської унії 1569 В. загарбала шляхет. Польща. З 1598 В. — центр Брацлавського воєводства. В 1640 дістала *магдебурзьке право*. Населення В. брало участь у сел.-козац. повстаннях проти польс. шляхти в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. У 1648 В. визволили козац. загони М. Кривоноса. В 1651 козаки, очолювані І. Божуном, героїчно захищали В. від польс.-шляхет. військ. У 1653—67 В. — центр *Віницького полку*. За Андрусівським перемир'ям 1667 місто відійшло до Польщі. Населення В. брало участь у нар. повстанні С. Палія 1702 — 04, гайдамацьких рухах 30—60-х рр. 18 ст. У 1793 В. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97



Вінниця. Площа Перемоги.

**ВІННИЦЬКА
ОБЛАСНА
ПАРТІЙНА
ОРГАНІЗАЦІЯ**

В. — центр Брацлавського намісництва. В 1905—07 у В. прокотилася хвиля робітн. страйків. У квітні 1917 в місті утворилася більшовицька орг-ція. Під її керівництвом відбулося *Вінницьке жовтневе збройне повстання* 1917. Рад. владу в В. встановлено 4 (17).XI 1917. В 1919 біля В. Богунський і Тарашанський полки під командуванням М. О. Щорса розгромили петлюрівські банди. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації (19.VII 1941—20.III 1944) у місті діяла *Вінницька підпільна партійна організація*, яку очолював І. В. Безз.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції В. була торг. центром Поділля з порівняно розвинutoю харч. і кустарною пром-стю. За роки Рад. влади місто перетворилося на значний індустріальний центр Правобережної України. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. та металообр. (з-ди: 18-й держ. підшипниковий, *Вінницький інструментальний завод* електротех., тракторних агрегатів, радіотех. апаратури, радіоламповий та ін.). Хім. пром-сть представлена *Вінницьким хімічним заводом* ім. Я. М. Свердлова. Серед численних підприємств харч. пром-сті — олійно-жировий комбінат, *Вінницький м'ясокомбінат*, консервний, хлібний комбінати, кондитерська ф-ка, спиртовий, молочний, пивоварний з-ди тощо. Розвинута легка пром-сть. Найбільшими є швейні ф-ки — гол. підприємства швейних об'єднань ім. В. Володарського та «Поділля», виробниче взут. об'єднання ім. М. Щорса, гол. підприємство виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка», шкіряно-галантерейна ф-ка тощо. Значного розвитку досягла пром-сть буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних конструкцій, «Будіндустрія», буд. деталей, керамзитового гравію, цегельні тощо). Є підприємства деревообр. пром-сті (меблева ф-ка, деревообр. комбінат).

У Вінниці 36 загальноосвітніх шкіл, у яких навчається 34,3 тис. учнів, у 9 серед. спец. навч. закладах — 12,1 тис. учнів, в 11 профес.-тех. уч-щах — 4,7 тис. учнів. У В. — три вузи: *Вінницький педагогічний інститут* імені М. Островського, *Вінницький медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Вінницький політехнічний інститут* і філіал Київ. торг.-екон. ін-ту, в яких навчається понад 14,7 тис. студентів. Працюють 135 б-к різних відомств і орг-цій (фонд понад 5 млн. оди-

ниць зберігання). В місті є *Вінницький український музично-драматичний театр* імені М. Садовського, театр ляльок, обл. філармонія. 35 клубних закладів, 22 кінотеатри і кіноустановки, три держ. музеї — краєзнавчий, літ.-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, який 1864 тут народився і жив з перервами до 1897; музей-садиба М. І. Пирогова; 37 музейних кімнат на громад. засадах. Позашкільні заклади: палац піонерів, 3 будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська, 3 спортивні школи. Виходять дві обл. газети — «Вінницька правда» та «Комсомольське плем'я», 4 багатотиражні газети. Обл. радіомовлення і телебачення, у В. — один з найбільших у Європі телевізійних ретрансляторів. Архіт. пам'ятки: дерев'яні церкви Миколи (1746) і Юрія (1726), комплекс будівель кол. єзуїтського, домініканського і капуциньського монастирів (17—18 ст.). За рад. часу у В. збудовано багато нових громад. і житл. будівель (залізничний вокзал, муз.-драм. театр, палац піонерів, поштамт, спорт. комплекс) та житл. масивів (Вишенька). У В. похований революціонер-марксист П. К. Запорожець. У місті народилися держ. і військ. діяч Ю. М. Коцюбинський, кінорежисер І. А. Садовченко, театральний художник М. І. Драк.

А. Я. Дідковський (культура).

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Її історія починається з перших марксистських орг-цій, які виникли і діяли на тер. Подільської губ. на поч. 20 ст. Під час першої рос. революції 1905—07 оформились с.-д. орг-ції в Балті, Вінниці, Козятині, Жмеринці. Вони підтримували тісний зв'язок з Київ. і Одес. більшовицькими орг-ціями. Активну роботу 1905—07 проводила *Вінницька орг-ція РСДРП*. У березні 1906 вона видала листівку з закликом бойкотувати Держ. думу та листівку до 1 Травня. Після поразки революції 1905—07 орг-ції РСДРП у Подільській губ. було розгромлено. Діяльність більшовиків на Поділлі активізувалася напередодні й під час Лютневої бурж.-демократичної революції 1917. В квітні 1917 у Вінниці створено більшовицьку групу. На поч. травня збори більшовиків міста обрали тимчасовий к-т РСДРП(б). У липні 1917 *Вінницька організація РСДРП(б)* налічувала вже 400

членів партії. Було створено більшовицькі орг-ції в Барі, Жмеринці, Могильові-Подільському, Гайсині, Проскуріві, Летичеві, Літині, Брацлаві, Немрові, Тульчині, Ямполі та ін. містах і селах губернії. *Вінницька орг-ція РСДРП(б)* розповсюджувала серед трудящих міста і солдатів гарнізону більшовицькі газ. «Правда», «Соціал-демократ», «Голос соціал-демократа» та революц. листівки. 21.VIII (3.IX) 1917 почала виходити перша на Поділлі більшовицька газ. «Борьба». В період Великої Жовтн. соціалістич. революції більшовицькі орг-ції очолили боротьбу трудящих за перемогу Рад. влади на Поділлі, підготовку й проведення *Вінницького жовтневого збройного повстання* 1917. ЦК більшовицької партії, В. І. Ленін приділяв велику увагу парт. орг-ціям Подільської губернії. В активізації їхньої діяльності брали участь досвідчені революціонери Г. І. Чудновський, Є. Б. Бош, А. В. Іванов та ін. Під час громадян. війни більшовики Поділля очолили повстанський рух у губернії проти іноземних окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. У вересні 1918 відбулась 1-а Подільська губ. партконференція, на якій було створено підпільний губком КП(б)У. Вона відіграла важливу роль у згуртуванні парт. рядів, мобілізації революц. сил на боротьбу за відновлення Рад. влади на Поділлі. Після закінчення громадянської війни трудящі Подільської губ. під керівництвом парт. орг-ції розгорнули роботу по відбудові нар. г-ва, здійсненню ленінського плану побудови соціалізму. В зв'язку з адм.-тер. реформами 1922—30 структура парт. орг-ції Вінниччини зазнавала відповідних змін. У 1923 замість повітових парт. орг-цій було створено Вінницьку, Тульчинську й Могильов-Подільську окружні парт. орг-ції, 1925 ліквідовано губ. парт. орг-цію, 1930 — окружні, а на поч. 1932 утворено В. о. п. о. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У подавали постійну допомогу місцевим парт. організаціям, особливо під час колективізації с. г. За короткий строк на Вінниччині, як і в ін. місцевостях республіки і країни, було здійснено великі соціалістичні перетворення. В 1937 Вінн. область було розукрупнено. З частини її районів утворено Кам'янець-Подільську (тепер Хмельницьку) область. Балтський район відійшов до Одес. області. В роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупований нім.-фашист. загарбниками тер. Вінн. області діяли підпільний обком, 23 райкоми і міжрайкоми партії, підпільні парт. і комсомольські орг-ції. Проти фашистських окупантів боролись 6 партизан. з'єднань, 10 загонів, 268 підпільних орг-цій і груп, більше як 18 тис. партизан і підпільників, третину яких становили комуністи і комсомольці. Багато з них нагороджено орденами і медалями. Керівник *Вінницької підпільної партійної організації* І. В. Безз удостоєний звання Героя Рад. Союзу, секре-

Вінницька область. Південний Буг. Вінниця. Вулиця Дзержинського.



гар Вінн. підпільного обкому партії Д. Т. Бурченко — ордену Леніна. Після визволення Вінниччини від фашист. загарбників трудящі області під керівництвом парт. орг-цій, при допомозі братніх рад. народів за короткий час відбудували зруйноване окупантами господарство. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція, яка складається з 3-х міських і 26 районних парт. орг-цій і налічує в своїх рядах 93 253 комуністи (на 1.1.1978), спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення політ. і трудової активності робітників, колгоспників, інтелігенції, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В області високими темпами розвиваються машино- і приладобудування. Партійні організації багато уваги приділяють розвитку с. г., віднесенню економіки колгоспів і радгоспів. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соціалістичне змагання трудящих області з трудящими інших областей УРСР та братніх республік. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. В післявоєнні роки 159 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а чотирьом це звання присвоєно двічі. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали М. О. Алексєєв, М. Д. Бубновський, М. М. Стахурський, В. І. Чернявський, Г. І. Шевчук та ін. За час існування В. о. п. о. відбулося 22 обл. парт. конференції. Бойовим помічником парт. орг-ції є обласна двохсоттисячна ком-

сомольська організація. Більше як 5 тис. молодих патріотів Вінниччини брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель, 2,5 тис. комсомольців і молоді виїхали на роботу в Донбас, на БАМ та ін. ударні комсомольські будови.

Органом В. о. п. о. є газ. «Вінницька правда». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. *Вінницька область*.

Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса, 1972. В. М. Таратута.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27. II 1932. Розташована в центральній частині Правобережної України. Поділяється на 25 р-нів, 621 сільраду, має 10 міст, 29 с-щ міськ. типу. В 1958 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. між с. 304—305.

Природа. За характером рельєфу В. о. — хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. Зх. на Пд. і Пд. Сх. На Пд. Зх. області — Подільська височина (вис. до 362 м), на Пн. Сх. — Придніпровська височина (вис. до 322 м). Поверхня розчленована глибокими (у Придністров'ї — каньйоноподібними) долинами річок, подекуди — ярами та балками. Корисні копалини: граніти, гнейси, магматити, пісковики, вапняки, глини, каолін, кварцові піски, фосфорити, торф. Є мінеральні джерела (Хмільницька мінеральна вода з високим вмістом родону та інші).

Клімат області помірно континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Пересічна т-ра січня —4, —6°, липня +18,6, +20,5°.

Період з т-рою понад +10° становить 155—180 днів, вегетаційний період — бл. 200 днів. Річна

кількість опадів 480—590 мм, з них за теплий період випадає 375—400 мм.

У В. о. — густа мережа річок, що належать до басейнів Пд. Бугу (тече в центр. частині області; притоки: Згар, Рів, Краснянка, Шпиківка, Сельниця, Дюхна, Соб, Снівода, Удич), Дністра (Мурафа, Лядова, Немія, Русава, Марківка) та Дніпра (Рось із Роською, Гнилоп'ять, Гузіва). У місцях перетину кристалічних порід долини вузькі, з крутими схилами, в руслах є пороги. Річки В. о. використовують для одержання електроенергії та зрошування, Дністер і Пд. Буг — для місц. судноплавства. В межах області бл. 2600 ставків, їх використовують для риборозведення. Ґрунти області переважно опідзолені (до 65% тер.). На Пн. Сх. переважають чорноземи, є лучні ґрунти, в центр. частині — сірі, темно-сірі та світло-сірі; на Пд. Сх. і в Придністров'ї — глибокі чорноземи та опідзолені ґрунти. Ґрунтово-кліматичні умови В. о. сприятливі для вирощування озимої пшениці, кукурудзи, гороху, тех. культур, особливо цукр. буряків, а також для овочівництва, садівництва й виноградарства.

В. о. розташована в лісостеповій зоні. Розорано понад 66% її території. Під лісами (дуб, граб, липа, ясен, клен, в'яз) — 344,7 тис. га. В долинах річок — природні сіножаті й луки. На тер. В. о. водяться козуля, борсук, дика свиня, вовк, лісова куниця, білка, лисиця, заєць, ховрах, ко-м'як, польова миша; на берегах річок — видра, норка; по водоймах — дикі качки, гуси; в річках і ставках — короп, лящ, окунь, лин, щука тощо. Для охорони природи в області створено 7 держ. заказників (Буго-Деснянський, Володимирська Дубина, Маркова Дубина, Коростовецький, Грабарківський, Бронницький та Горьківська Дача). На околиці Вінниці на р. Вишні закладено бот. сад «Поділля».

Населення. Осн. нас. — українці (бл. 92%); живуть також росіяни, євреї, поляки та ін. Пересічна густина нас. — 77,6 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені придністровські та вінницький р-ни. Міське нас. становить 33% (1977). Найбільші міста: Вінниця, Жмеринка, Могилів-Подільський, Козятин, Гайсин, Хмільник, Ладимир.

Народне господарство. В дореволюційний період більша частина тер. сучас. В. о. входила до складу Подільської губ., що була агр. районом. Тоді тут були розвинуті лише цукр. та спиртова галузі пром-сті. За роки соціалістичного будівництва в області створено нові галузі пром-сті: маш.-буд., в т. ч. електротехнічну, хімічну, швейну, взуттєву, консервну та ін.; на соціалістичній основі перебудовано с. г.

Промисловість. Провідне місце в пром. виробн. належить харч. пром-сті, яка розвинулася на базі місц. с.-г. сировини, проте питома вага її серед галузей пром-сті зменшилась з 66,7% 1965 до

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

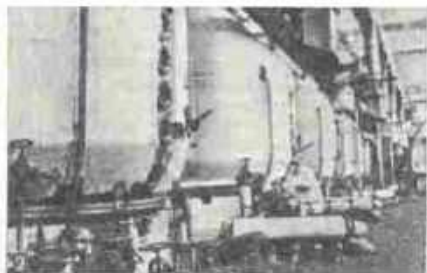
Площа — 26,5 тис. км²

Населення —

2055,1 тис. чол. (1977)

Центр — м. Вінниця

Вінницька область. 1. На Могилів-Подільському машинобудівному заводі імені Кірова. 2. Кирівський цукропрод № 2 в Тульчинському районі. 3. В машинному залі Ладимирської ДРЕС. 4. В цеху Барського консервного комбінату.



ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ
СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР
(1977, %)



Сільськогосподарські культури
Зерно
Технічні
Інші

Парк основних
сільськогосподарських
машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	15,1	21,2
Зернозбиральні комбайни	4,3	5,1
Електродвигуни	19,5	109,6

46,6% 1976. Водночас збільшилася питома вага машинобудування й металообробки — відповідно з 12,9 до 20,6%, легкої пром-сті — з 8,6 до 10,7%. Швидкими темпами зростало за цей час виробн. електроенергії. Енергетичне господарство області представлене *Ладизиською ДРЕС* імені 50-річчя СРСР та електростанціями ряду міст і районів області. Вінниччина — один з найбільших у країні р-нів цукроваріння (851,8 тис. т цукру-піску 1977 — бл. 12% респ. випуску). В області діє 39 цукрових заводів, найбільші з них — Гайсинський, Кирнасівський-2, Бершадський та Погребищенський заводи. Відходи цукроваріння використовує спиртowa пром-сть, яка представлена 13 з-дами (*Барський спиртовий завод*, *Калинівський*, *Тростянецький* та ін.). Потужні консервні заводи і комбінати у Вінниці, Могилеві-Подільському, Барі, Гайсині, Ямполі. Значне місце посідає м'ясо (Вінницький м'ясокомбінат та м'ясокомбінат у Тростянці, Гайсині, Тульчині, а також птахокомбінати у Барі, Козятині) та молочна (осн. продукція — масло тваринне, яке виробляють на 17 підприємствах, а також сироваріння — на 4, виробн. сухо-го молока — на 7 підприємствах) пром-сть. Широкого розвитку набуло борошномельно-круп'яне виробн. (Вінниця, Вапнярка, Гайсин, Сорока), кондитерське (Вінниця), пивоваріння (Вінниця, Могилів-Подільський, Бершадь, Тиврів, Чернятин). Найбільшим підприємством по виробн. жирів та олії в області є Вінницький олійно-жировий комбінат. Машинобудування й металообробка представлені рядом підприємств, які обслуговують в основному потреби с. г. і харч. пром-сті. Найбільші з-ди: Вінницький тракторний агрегатів (вузли та запасні частини до тракторів і комбайнів), Калинівський (устаткування для цукр. з-дів), Могилів-Подільський та Барський машинобудівні, Сутиський автоелектроапаратури, *Вінницький інструментальний завод*, 18-й державний підшипниковий, радіотех. апаратури, радіоламповий (всі — у Вінниці). Серед галузей легкої пром-сті провідною є швейна — виробничі швейні об'єднання ім. В. Володарського й «Поділля» (Вінниця, Могилів-Подільський, Ободівка, Забужжя) та швейні ф-ки (Гайсин, Браїлів, Хмільник, Козятин). Розвинуті також взут. (Вінни-

ця, Тульчин, Хмільник), бавовняно-ткацька (Хмільник), трикотажна та шкіряно-галантерейна (Вінниця), хутрова (Жмеринка) галузі пром-сті. Широко відома продукція Вінницького виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка» з філіалами у с. Клебівці та с. Горюхівці.

Діє велике підприємство по виробн. фосфатних добрив — *Вінницький хімічний завод* імені Я. М. Свердлова. Значного розвитку досягла пром-сть буд. матеріалів: Гніванський, Жежелівський та Губниківський гранітні кар'єри, Джуриїнський комбінат (виробн. вапнякових блоків), з-ди залізобетонних конструкцій у Вінниці, Гнівані, Ладизині, ряд цегельних з-дів. Далеко за межами області відомі каолін Глуховецького комбінату та Турбівського з-ду. Виробн. меблів зосереджено у Вінниці, Хмільнику, Барі, Бершаді, Гайсині; паперу — в Россоші, деревностружкових плит — у Калинівці, контейнерів — у Погребищі. Сільське господарство. Високорозвинута галузь економіки області є сільське господарство, що спеціалізується на землеробстві зерново-буяківничого і тваринництві м'ясо-мол. напрямів.

У 1976 в області було 348 колгоспів, 72 радгоспи, 46 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. Осн. роботи в с. г. механізовані (див. таблицю). В. о. відзначається високим рівнем с.-г. освоєння земель: з 2344,5 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2042,4 тис. га під с.-г. угіддями, з них 1860,4 тис. га орних земель (1976). Провідні культури серед зернових — озима пшениця, ячмінь, зернобобові, кукурудза на зерно; серед тех. — цукр. буряки. Вирощують також овес, просо, гречку, соняшник, картоплю, топін тощо. Серед кормових культур поширені коношина, люцерна тощо. Розвинуті садівництво (яблуни, груші, вишні, сливи) і ягідництво; у Придністров'ї — виноградарство. Площа плодоягідних насаджень 1977 становила 82,1 тис. га, у т. ч. 60,2 тис. га в плодonoсному віці; виноградних насаджень відповідно 1,6 тис. га та 1,4 тис. га. У тваринництві переважає молочнo-м'ясне скотарство і свинарство. Розвинуті птахівництво, ставкове рибицтво та бджільництво. Тваринництво В. о. має сприятливу кормову базу, яку, зокрема, за-

безпечують відходи харч. пром-сті (цукр., спиртової та плодоовочеконсервної), вирощування кормових культур (коренеплодів, кукурудзи, однорічних та багаторічних трав) та продукція комбикормової пром-сті (1977 — 20 з-дів). Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — симентальська, свиней — велика біла, овець — прерос В 1978 у В. о. діяло 34 спеціалізовані г-ва по виробн. яловичини. 33 — по відгодівлі сви-



Збирання цукрових буряків у колгоспі імені Т. Шевченка Гайсинського району. На птахофабриці колгоспу імені І. Мичуріна Хмільницького району. Спудування міждряд у саду Подільської зональної дослідної станції садівництва.

ней, 19 комплексів по виробн. молока, 8 районних міжколг. об'єднань по виробн. м'яса, 18 птахофабрик.

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-щ заг. користування 1976 становила 1230 км. Головні лінії: Київ — Одеса (через Козятин і Жмеринку), Київ — Львів (через Козятин — Жмеринку — Гречани — Тернопіль), а також Вапнярка — Знам'янка, Козятин — Бердичів — Калишківці, Вінниця — Гайворон, Вапнярка — Ямпіль. Залізничні вузли: Козятин, Жмеринка, Вапнярка, Калинівка, Вінниця. Автошляхів — 9,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,9 тис. км (1976), осн. з них: Київ — Вінниця — Хмельницький, Вінниця — Немирів — Могилів-Подільський, Бердичів — Уланів — Хмільник. Судноплавство по Південному Бугу та Дністру.

Палац піонерів у Вінниці. Будинок відпочинку «Авангард» у місті Немірові. Сцена з спектаклю «Сон князя Святослава» І. Франка у Вінницькому українському М. К. Садовського.



Аеропорт у Вінниці. Територією області проходить газопровід «Союз».

Будівництво в області набуло значного розвитку. Капітальні вкладення в нар. г-во (в порівняльних цінах) 1946—76 становили 6451 млн. крб., у т. ч. 1976—456 млн. крб. У В. о. діють 74 держ. і кооп. первинні підприємств буд. і монтажні орг-ції та 54 міжколг буд. орг-ції. Широко розгорнуто житл. будівництво. У повоєнні роки (1946—76) держ. й кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків площею 19 581 тис. м², у т. ч. 624 тис. м² 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. В області на кінець 1976 налічувалося 8869 підприємств роздрібно-торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ.

й кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1976 зріс проти 1965 в 2 рази. В області 1976 діяло 2653 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 1459 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг на душу населення 1976 зріс проти 1965 у 5,7 рази.

Охорона здоров'я. У 1976 в області налічувалося 24,7 тис. лікарняних ліжок — 120,0 ліжок на 10 тис. ж.; мед. допомогу подавали понад 5,5 тис. лікарів — 1 лікар на 370 ж. та 19,0 тис. факівців із серед. мед. освітою. В містах селах В. о. — 253 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. Відомий бальнеологічний курорт Хмільник.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 1268 загальноосвіт. шкіл (340,6 тис. учнів), 27 серед. спец. навч. закладів (26 тис. учнів), 28 профес.-тех. уч-щ (14,2

тис. учнів), 3 вузи — Вінницький педагогічний інститут імені М. Островського, Вінницький медичний інститут імені М. І. Пирогова, Вінницький політехнічний інститут і філіал Київ. торг.-екон. ін-ту (всього 14,7 тис. студентів). Працює Спеціальне конструкторське бюро по конструюванню АСУ для харчової промисловості та ін. н.-д. установи. Діють відділення творчих спілок: журналістів (з 1957), письменників (з 1971), художників (з 1976), Вінницький український музично-драматичний театр імені М. К. Садовського і театр ляльок, обл. філармонія, 1488 масових б-к з фондом понад 15 млн. одиниць зберігання, 1431 клубний заклад, 1412 кіноустановок, 7 держ. музеїв (Вінницький краєзнавчий музей, літ.-меморіальний М. М. Коцюбинського (Вінниця), музей-садиба

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ

1. Літ.-меморіальний музей Я. Г. Шпиріва.
2. Братська могила таращанців.
3. Пам'ятник Героїв Рад. Союзу В. В. Порики.
4. Місце народження І. Я. Падеревського.
5. Музей С. В. Руданського.
6. Пам'ятник С. В. Руданському.
7. Парк-пам'ятка садово-паркового будівництва 18 ст.
8. Обеліск на місці прориву 1920 військами 1-ї Кірової армії фронту білополюк.
9. Пам'ятник В. Кошубо та І. Іскри на місці страти їх 1708.
10. Пам'ятник на братській могилі рад. військовополонених, розстріляних фашистами 1943.
11. Погруддя дівчи Героя Соціалістичної Праці Н. К. Романенка.
12. Тут пройшли дитячі роки М. О.

ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВІННИЦЬКОЇ

13. Некрасова.
14. Пам'ятник В. І. Леніну.
15. Місце народження Ю. М. Коцюбинського.
16. Місце народження І. А. Савченка.
17. Краєзнавчий музей.
18. Худож. музей.
19. Літ.-меморіальний музей М. М. Коцюбинського.
20. Музей-садиба М. І. Пирогова.
21. Пам'ятники на могилах героїв громадян. й Великої Вітчизн. воєн та на честь перемог над польс.-шляхет. військами 1651.
22. Архит. пам'ятки 17 й 18 ст. — комплекс будівель колишніх єзуїтського, домініканського й капучинського монастирів, Миколаївська церква й дзвіниця.
23. Пам'ятники героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн.

ОБЛАСТІ

24. Місце народження П. А. Тютковського.
25. Місце народження В. Я. Буняковського.
26. Пам'ятник У. Я. Кармалюку.
27. Будинок, у якому 1878—82 жив П. І. Чайковський.
28. «Скеля Чайковського».
29. Архит. пам'ятка 18 ст. — Троїцький собор із келіями.
30. Протягом 1869—76 тут жив О. Ф. Можайський.
31. Нар. музей історії авіації.
32. Місце народження П. І. Ніцінського.
33. Пам'ятник учасникам повстання проти австро-нім. окупантів 1918.
34. Будинок, у якому 1905—06 містився пункт передачі газ. «Искра».
35. Місце народження О. С. Пашенка.
36. Погруддя дівчи героїв Рад. Союзу І. Н. Бойка.
37. Обеліск на місці бою партизанів з нім.-фашист. загарабниками 1943. Відноплена табір і землянки партизанів.
38. Пам'ятник Д. Немцю.
39. Пам'ятник М. О. Некрасову.
40. Протягом 1855—58 тут жив О. В. Маркович.
41. Музей Марка Вовчка.
42. Пам'ятники борцям за Рад. владу і патріотам, страченим гітлеріацями 1943.
43. Палац і парк 18 ст.
44. Пам'ятник П. М. Кішці.
45. Пам'ятник І. І. Касіяненко.
46. Пам'ятник О. І. Яценку.
47. Архит. пам'ятка 18—19 ст. — палац і парк-заповідник.
48. Місце народження Я. Д. Качури.
49. Краєзнавчий музей.
50. Музей історії декабрист. руху.
51. Пам'ятник О. В. Суворову.
52. Пам'ятник М. Д. Леонтовичу.
53. Будинок, у якому 1818—25 жив декабрист П. І. Пестель.
54. Місце народження А. П. Свидницького.
55. Могила М. Д. Леонтовича.
56. Протягом 1804—21 тут жив В. А. Троїцький.
57. Пам'ятник І. Гонти.
58. Музей О. В. Суворова.
59. Пам'ятник О. В. Суворову.
60. Обеліск на місці Батозької битви 1652 під час визвольної війни українського народу 1648—54.
61. У 70-х рр. 19 ст. тут учителював Г. О. Мачет.
62. Краєзнавчий музей.
63. Погруддя дівчи Героя Соціалістичної Праці Т. П. Маріам.
64. Меморіальний музей Д. К. Заболотного.
65. Пам'ятник Д. К. Заболотному.
66. Пам'ятник Г. І. Котовському.
67. Парк 19 ст.
68. Місце народження М. П. Трубілати.



Пам'ятник Устиму Кармалюку в селі Кармалюковому Жмеринського району. Скульптор Я. Д. Красножон. 1965.



Пам'ятник М. І. Пирогову у Вінниці. Скульптор Н. М. Дерзгеус і Л. Д. Сабанцева. 1971.



**ВІННИЦЬКА
ОРГАНІЗАЦІЯ
РСДРП(б)**

М. І. Пирогова (Вінниця), меморіальний музей Д. К. Заболотного (с. Заболотне) та ін.; 82 музеї на громад. засадах, кімнати бойової й трудової слави тощо. При культ.-осв. закладах працюють 12 тис. драм., муз., хорових та ін. колективів, у яких беруть участь 220 тис. аматорів. 38 колективів удостоєно звання народних: Могилів-Подільський ансамбль танцю



Пам'ятник військовополоненим, розстріляним гітлерівцями. Встановлено поблизу села Коло-Михайлівки Вінницького району. Скульптори В. В. Сухенко і О. П. Вітрик.

«Дністрове гроно», Тульчинська хорово капела ім. М. Д. Леопольдича, сільс. драм. театри Соболівки й Чернівців та ін. Вінниччина здавна славиться виробами декоративно-ужиткового мист. Осередком гончарства є с. Бубнівка, худож. вишивки — села Клембівка й Городківка, ткацтва й килимарства — с. Ямпіль. Серед пошаківських закладів — 32 палаци та будинки піонерів, 16 станцій юних техніків і юних натуралістів, 18 спортивних шкіл тощо. Виходять дві обл. газети — «Вінницька правда» та «Комсомольське плем'я», 25 районних і міських газет. Між В. о. та Келецьким, Тарнобжецьким і Радомським воєводствами Польщі існують дружні зв'язки. Обл. радіомовлення й телебачення. Тер. В. о. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. Бл. 1500 пам'яток історії та культури Вінниччини взято державою під охорону. У В. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Вінницької області, окремі статті про райони, райцентри, ін. населені пункти В. о.).

Лит.: Бурдейний П. А., Рубін М. Б. Вінницька область. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972; Жовтневі зорі над Поділлям. Одеса, 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977. П. А. Бурдейний, І. О. Пішук.

ВІННИЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — створена 26. IV 1917. Після Лютневої бурж.-демократич. революції 1917 у Вінниці виникла ініціативна група РСДРП, яка 8.V 1917, після наради РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, скликала організаційні збори В. о. РСДРП(б). Було обрано к-т

РСДРП(б) на чолі з М. П. Тарногородським. Його ж було призначено представником орг-ції у виконкомі Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів. Ядро орг-ції становили робітники ф-ки «Яструб», з-ду «Молот», члени профспілки булочників, солдати місцевого гарнізону. В. о. РСДРП(б) поширила свій вплив на навколишні міста і села. На липень 1917 вона зросла до 400 чол. (у т. ч. 300 солдатів); наприкінці листопада у Вінниці було 500 більшовиків. Орг-ція видавала листівки, надрукувала в червні промову В. І. Леніна на 1-му Всерос. з'їзді Рад, у серпні видала два номери газ. «Борьба», в листопаді — декрети 2-го Всерос. з'їзду Рад. Орг-ція підготувала і очолила *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*. Мала зв'язок з ЦК РСДРП(б) і працювала під безпосереднім керівництвом обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю. Вінницькі більшовики взяли діяльну участь в організації КП(б)У. Див. також *Вінницька обласна партійна організація*.

Б. І. Корольов.
ВІННИЦЬКА ПІДПІЛЬНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — діяла в м. Вінниці під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Почала діяльність у серпні 1941. Об'єднувала підпільні групи, що були створені і діяли на швейній ф-ці, м'ясокомбінаті, залізнич. станції, на ряді ін. підприємств. Для керівництва підпільними групами було створено підпільний парт. центр на чолі з І. В. Бевзом. На поч. 1942 центр об'єднував 19 підпільних груп, що налічували понад 300 чол. Центр налагодив зв'язки з підпіллям Немирівського, Турбівського, Вороновинського, Шаргородського, Жмеринського, Козятинського, Гайсинського районів. Орг-ція проводила політ. і агіт. роботу серед населення, здійснювала диверсії, організовувала трудових на саботаж політ. і екон. заходів окупантів. У кінці серпня 1942 гестапо натрапило на слід орг-ції. І. В. Бевза разом з товаришами було заарештовано і в січні 1943 розстріляно.

В. О. Замлинський.
«ВІННИЦЬКА ПРАВДА» — газета, орган Вінницького обласного і міського комітетів Компартії України, обласної та міської Рад народних депутатів. Виходить у Вінниці 6 раз на тиждень укр. мовою. Веде початок від газ. «Борьба» — органу Вінн. к-ту РСДРП(б), перший номер якої вийшов 21.VIII (3.IX) 1917. Кілька разів змінювала назву. В 1942—43 газета не видавалась. Сучас. назва з січня 1944. В 1967 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

ВІННИЦЬКЕ ЖОВТНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1917 — повстання робітників і солдатів Вінниці під керівництвом більшовиків проти бурж. тимчасового уряду 28—30.X (10—12.XI). Повстанню передували виступи революц. солдатів розташованого у Вінниці 15-го запасного піхотного полку, які 23.X (5.XI) вийшли на демонстрацію протесту проти наказу командування Пд.-Зх. фронту про

розформування полку. Того самого дня за ініціативою більшовиків Вінницької Ради робітн. і солдатських депутатів було створено ревком на чолі з керівником місц. більшовицької орг-ції М. П. Тарногородським. Ревком оголосив недейсними всі розпорядження місц. влади, не погоджені з ним. Він ухвалив не допускати відправки на фронт 15-го полку та ін. революційно настроєних частин, розташованих у Вінниці, заборонив видавати зброю з військ. складів.

Каральні частини, які прибули до міста, поставили перед Вінницькою Радою ультиматум: відправити 15-й полк на фронт, видати зброю з складів для фронту, заарештувати всіх більшовиків. Рада відхилила ці вимоги і запропонувала карателям залишити місто. 28.X (10.XI) почалося повстання. Проти карателів виступили робітники-червоногвардійці та ряд військ. частин (бл. 6 тис. чол.). Контрреволюційне командування Пд.-Зх. фронту, зосередивши великі військ. сили, змусило повстанців 30.X (12.XI), після запереків боїв, відступити за місто. Проте на допомогу їм прийшли із Жмеринки 2 полки 2-го гвард. корпусу, які вибили карателів з Вінниці. 4(17).XI 1917 у місті було встановлено Рад. владу. Але закріпленню Рад. влади у Вінниці перешкодила Центр. рада, яка підступно розброяла революційні частини і тимчасово захопила місто.

Лит.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967. П. П. Гудзенко.

ВІННИЦЬКИЙ Омелян Маркович (н. 23.X 1922, м. Кременчук, тепер Полтавської обл.) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1955. У 1950 закінчив Свердлов. консерваторію. Працював у Ялті та Пятигорську. З 1956 — диригент Одес. театру муз. комедії і симф. оркестру Одес. філармонії. Вистави: «Трембіта» Ю. Мільотіна, «Біла рідного причалу» В. Соловйова-Седого, «Десь на Півдні» Е. Кеміні, «Летюча миша» Й. Штрауса, «Моя чарівна леді» Ф. Лоу. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

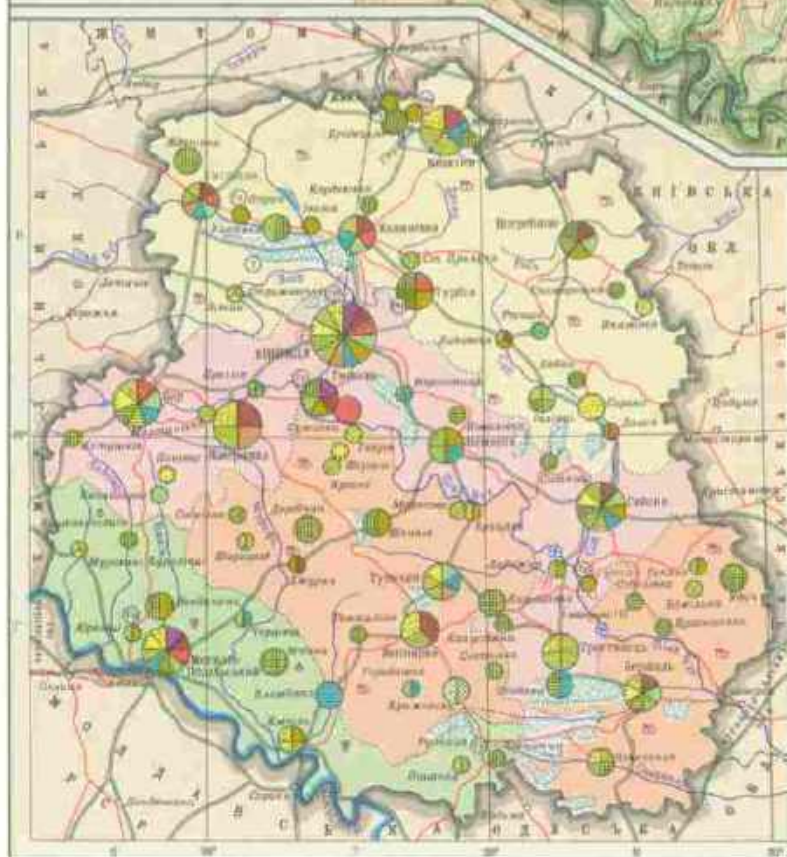
ВІННИЦЬКИЙ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ ЗАВОД — підприємство інструментальної промисловості. Розташований у Вінниці. Створений 1946. Осн. продукція: металорізальний інструмент — фрези, розвертки, зенкивки, спец. інструмент (понад 1500 типорозмірів), товари нар. споживання. За 1958—67 підприємство докорінно реконструйовано, оснащено найновішою технікою. Обсяг виробн. продукції 1976 збільшився проти 1965 у 3,8 раза. На з-ді впроваджено найновіші технологічні процеси: вишліфовування стружкових канавок металорізального інструменту, електрохім. клеймування тощо. Діють агрегати для термічної обробки інструменту, автоматизовано процес консервації та упакування готової продукції. І. П. Підсяжнюк.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ



МАСШТАБ 1:500 000

ВІСЬМА ВІСІТ' У МЕТРАХ



ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ГАЗЕТИ (ПРОМИСЛОВОСТІ)

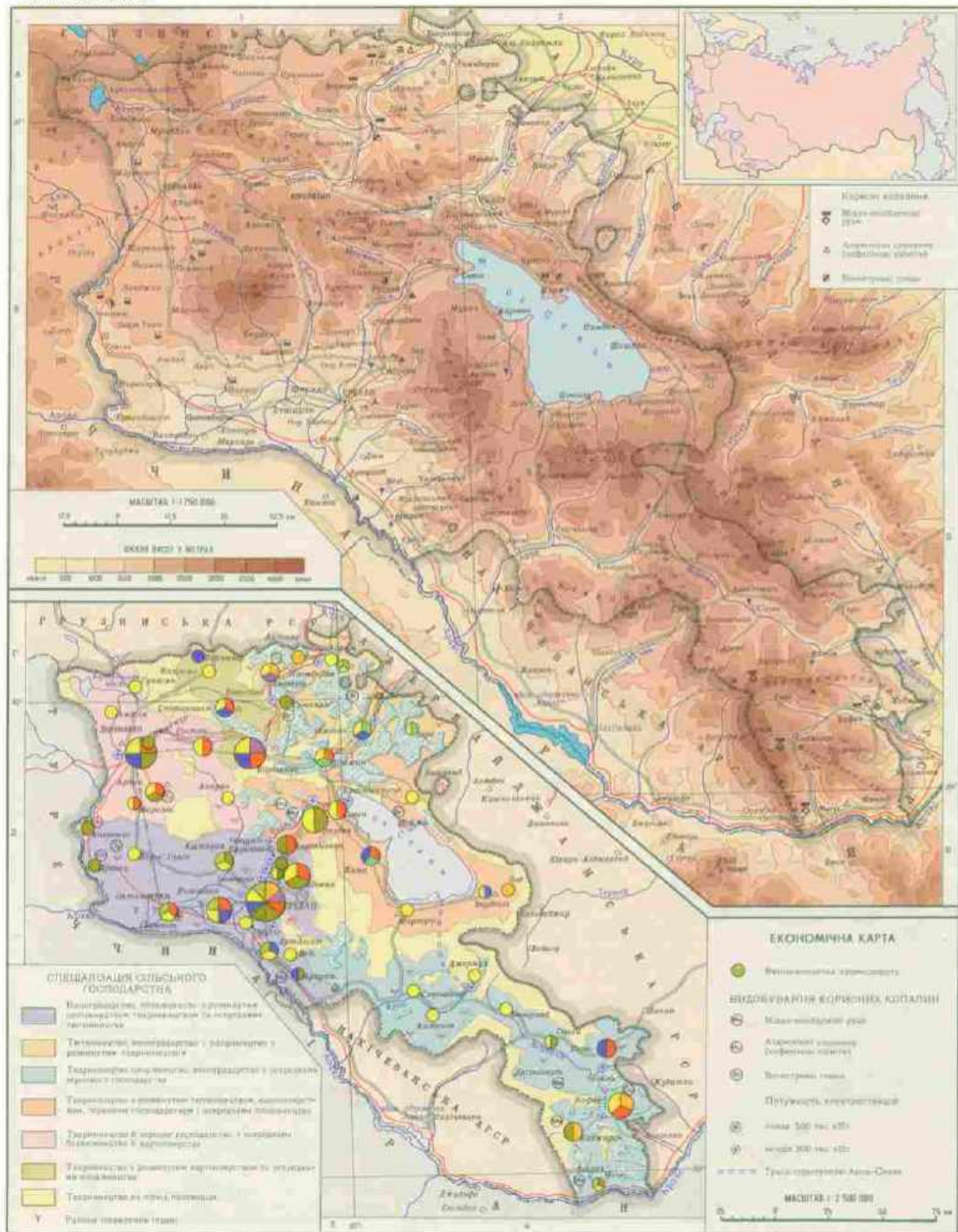
- Витоплення металургія і дрюкарня
- Різн. галузі машинобудування
- Текстильна і швейна
- Сукняна
- Інші галузі важкої промисловості

ВІСНОВИЩНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

- Вирощування зернових культур, зерно-масличних культур та картоплі
- Вирощування зернових культур з розведенням свиней-молочних порід, птиці-м'ясної породи, тваринництва
- Вирощування зернових культур, зерно-масличних культур, тваринництва, птиці-м'ясної породи, тваринництва та картоплі
- Вирощування зернових культур, зерно-масличних культур, тваринництва з розведенням свиней-молочних порід, птиці-м'ясної породи, тваринництва та картоплі

МАСШТАБ 1:500 000





ВІННИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Заснований 1919. Має відділи природи, історії доживт. періоду, історії рад. суспільства, художній, а також історії декабристського руху (м. Тульчин) та музей В. В. *Порика* (с. Порик Хмельницького р-ну). Фонди його налічують бл. 50 тис. експонатів (1978). Музей має філіал — Могилів-Подільський краєзнавчий музей.

О. С. Завкін.

ВІННИЦЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ імені М. І. Пирогова — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931. Має лікувальний і педагогічний ф-ти, аспірантуру, є підготовче відділення. На 1.1.1978 в ін-ті навчалось 3500 студентів, працювало 390 викладачів, з них 47 докторів і 183 кандидати наук. 47 кафедр ін-ту обладнані сучас. наук. та діагностичною апаратурою; 6-ка налічує бл. 400 тис. томів. Науковці ін-ту вивчають стан здоров'я робітників та колгоспників відповідно до їхньої професії та умов праці.

В. Д. Білик.

ВІННИЦЬКИЙ М'ЯСОКОМБІНАТ — підприємство м'ясної промисловості. Розташований у Вінниці. Осн. продукція: м'ясо, ковбасні вироби, консерви, м'ясні напівфабрикати, кулінарні вироби, мед. препарати, сухі корми та ін.

Збудований 1928—30. Першу продукцію одержано 1931. У 1934 підприємство перетворено на комбінат. У 1977 до складу комбінату входили: з-д первинної переробки худоби, мед. препаратів, консервний; цехи ковбасний, птахозабійний, холодильний та ін. В. м. випускає (1977) 260 видів продукції. В 1976 виробн. продукції на комбінаті зросло проти 1940 в 5,9 раза, продуктивність праці — у 2,6 раза. Рівень механізації на консервному з-ді становить 82%, в ковбасному цеху — 71%, в цеху тех. виробів — 91%. Впроваджується комплексна система управління якістю продукції. В 1971 В. м. нагороджено орденом Жовтневої Революції.

М. М. Пащенко, М. В. Шугаєв.

ВІННИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені М. Островського — вищий навчальний заклад Міністерства освіти УРСР. Як В. п. і. існує з 1938. У 1912—20 — учительський ін-т, 1921—30 — пед. технікум, 1930—34 — ін-т соціального виховання, 1934—38 — учительський ін-т. У 1937 присвоєно ім'я М. Островського. Ін-т має 7 ф-тів: істор., філологічний, фізико-ма-

тем., англ. мови, природничо-геогр., муз.-пед., фіз. виховання. Є заочне й підготовче відділення. В 1976/77 навч. р. було 4260 студентів, зокрема на стаціонарі — 2660. Ін-т має сучас. навч. матеріальну базу: 40 кабінетів, 38 лабораторій, майстерні. В 6-ці ін-ту — 469,2 тис. одиниць зберігання. За час існування вуз підготував понад 23,3 тис. спеціалістів.

Н. М. Шурда.

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1974 на базі філіалу Київ. політех. ін-ту. У В. п. і. — 6 ф-тів: енергетичний, машинобудівний, автоматика та обчислювальної техніки, радіотех., інженерно-будівельний і загальнотех. При ін-ті є вечірнє й заочне відділення, аспірантура. На денному відділенні ін-т готує інженерів з 10 спеціальностей, на вечірньому і заочному — з 17 спеціальностей. В 1977/78 навч. р. кількість студентів становила 6594. В 1977/78 навч. р. ін-т підготував 924 спеціалісти.

І. В. Кузьмін.

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛК, Калыницький полк — адм.-територіальна й військ. одиниця в 40—60-х рр. 17 ст. на Правобережній Україні. Створений 1648 під назвою Калыницький полк з центром у Калынку (тепер село Іллінецького р-ну Він. обл.). На кін. 1649 полк складався з 19 сотень і налічував 2046 реєстрових козаків. У 1653 полковим містом стала Вінниця, і полк було перейменовано на Вінницький. Козаки В. п. брали участь у Пиливецькій, Зборівській, Берестецькій, Батозькій, Жванецькій та ін. битвах визвольної війни українського народу 1648—54. В 1651—58 полк очолював І. Богун. У 1667 В. п. було об'єднано з Брацлавським полком.

ВІННИЦЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Вінницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 73,7 тис. чол. (1977). В районі — 54 населені пункти, підпорядковані селіщій і 29 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Вінниця.

В. р. лежить у межах Подільської височини. Корисні копалини: торф, граніти, глини, пісок. Гол. річка — *Південний Буг*. Ґрунти переважно сірі лісові. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 10,6 тис. га.

Оси. пром. і культурний центр — місто обласного підпорядкування Вінниця. Серед пром. підприємств району переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Найбільш з них: Степанівський цукр. з-д (смт Вороновиця), два вінницькі комбінати хлібопродуктів та комбикормовий з-д. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Вінниця) та 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 58,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 52,3 тис. га, сіножаті і пасовища — 4 тис. га. Гол. куль-

тури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох, овочеві. В тваринництві розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У В. р. — 19 колгоспів, 3 радгоспи, звірогосподарство, експериментальне г-во Укр. н.-д. ін-ту кормів (с. Бохонички), Вінницька держ. дослідна с.-г. станція (с. Агрономічне), Подільська зональна дослідна станція садівництва (с. Мелвеже Вушко), Вінницька обласна державна племенна станція (с. Якушинці), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вінниця, Вороновиця, Гумени, Тюшки. Автошляхів — 221 км, у т. ч. з твердим покриттям — 159 км.

В районі — 57 заг.-освітніх шкіл, 55 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень, 25 будинків культури, 22 клуби, 41 кіноустановка, 55 6-к. У с. Некрасовому (кол. с. Юзвині) В. р. пройшло раннє дитинство рос. поета М. О. Некрасова, в с. Пироговому (кол. с. Шереметці), 1973 — увійшло до складу Вінниці) 1861—81 жив рос. хірург М. І. Пирогов, у с. Кордівщині народився рад. письменник І. Ф. Стадник, у селі (тепер смт) Вороновиці — укр. рад. поет К. О. Андрушечук, тут же в будинку, де 1869—76 жив і працював О. Ф. Мокішський, створено музей авіації.

М. А. Дідик.

ВІННИЦЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені М. К. Садовського. Заснований 1940. В 1957 театрові присвоєно ім'я М. К. Садовського. В репертуарі театру класичні й сучас. твори укр. драматургії («Сава Чалий» Карпенка-Карого, «Катерина» за Шевченком, муз. Аркаса, «Сон князя Святослава» Франка, «Платон Кречет», «Пам'ять серця» Корнійчука, «Мертвий бог», «Веселка», «Тил Заручного та ін.), рос. драматургії («Останні» Горького, «Ліс» О. Островського, «Любов Ярова» Тренява, «Оптимістична трагедія» Вишневського), п'єси письменників братніх республік («Перевертень» Кіцберга, «Пома про любов» Мусрепова), твори зарубіж. авторів («Перед заходом сонця» Гауптмана, «Кавказьке крейдиане коло» Брехта, «Собор Паризької богоматері» за Гюґо). В театрі працювали: нар. арт. УРСР



Будинок Вінницького українського музично-драматичного театру ім. М. К. Садовського.



Будинок Вінницького педагогічного інституту імені М. Островського.



ВІННИЦЬКИЙ ХІМІЧНИЙ ЗАВОД



«Вінок русинам
на обжинки»
(1846). Обкладинка.



Віночка роботи
Г. І. Нарбути. 1919.



Віола да гамба



Віолочель

І. І. Садовський, І. Сікало, М. Педо-шенко, С. Омишко, засл. діяч мист. Молд. РСР Д. Бондаренко, засл. арт. УРСР М. Овчаренко, Ф. Трегуб, А. Молдован, Н. Шановська, Я. Глиб. У складі театру (1978): нар. артист СРСР Ф. Верещакін (з 1944 — гол. режисер і директор), нар. арт. УРСР В. Сиротатко, Г. Тищенко, І. Таратата, засл. артисти УРСР М. Анищенко, В. Немченко, В. Хрещенко, А. Овчаренко, В. Матковський, Н. Кондратюк, В. Селезньов, засл. арт. Кабардино-Балкарської АРСР К. Норсєв, гол. художник — засл. працівник культури УРСР К. Вітавський, зав. муз. частиною — засл. діяч мистецтв Кабардино-Балкарської АРСР Д. Немченко, балетмейстер — засл. арт. Молд. РСР М. Грищенко. С. О. Телятникова.

ВІННИЦЬКИЙ ХІМІЧНИЙ ЗАВОД імені Я. М. Свердлова — підприємство хімічної промисловості. Розташований у Вінниці. Осн. продукція: сірчана к-та, мінеральні фосфатні добрива, кормові фосфати, фосфорні солі і солі фтору, синтетичні мийні засоби, гумотех. вироби тощо. Засн. 1912 як суперфосфатний з-д — невелике напівкустарне підприємство. За роки Рад. влади з-д було реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено, перетворено на велике сучасне підприємство по виробн. мінеральних добрив. В. х. з. (1977) виробляє хімічну продукцію 20 найменувань. В 1977 на з-ді вироблено 817 тис. т мінеральних добрив (1950 — 274,8, 1960 — 400,6). На з-ді вперше в СРСР було освоєно виробн. суперфосфату в гранульованому вигляді; встановлено вітчиз. камери для виробн. суперфосфату безперервним способом. Осн. виробничі процеси майже повністю механізовані, деякі автоматизовані. Освоєно виробн. нових видів мінеральних добрив (суперфосфат з вмістом бору та ін. мікроелементів, кормовий монокальційфосфат, складномішані добрива та ін.) і синтетичних мийних засобів. Впроваджено нові технологічні процеси: одержання алкілсульфатів натрію, триполіфосфату натрію, ступінчаста нейтралізація фосфорної к-ти содою, фосфорної к-ти у напівгідратному режимі. В 1976 В. х. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. І. П. Худолій.

ВІННІПЕГ — озеро на Пд. Канади. Лежить на вис. 217 м над. р. м. Пл. 24,3 тис. км², глиб. до 28 м. Сх. береги низькі, зх. — скелясті. В озеро впадає кілька річок (Саскачеван та ін.), витікає р. Нельсон. Замерає в листопаді, скресає у квітні. Рибальство. Судноплавство.

ВІННІПЕГ — місто на Пд. Канади, на р. Ассінібойні, біля її впадіння в Ред-Рівер; адм. центр провінції Манітоба. Великий вузол трансканадських зч. і автошляхів, аеропорт (у передмісті Сент-Джеймс). 570 тис. ж. (1974, з перемісними). Перше поселення європейців на місці В. виникло 1738; сучас. назву місто має з 1873. З кін. 19 ст. у В. почали селитися укр. емігранти-робітники. В 1907

засн. одну з перших укр. соціалістичних орг-цій Канади. Тут видавалися соціалістичні газети «Червоний прапор», а згодом — «Робочий народ», 1943 — 65 — газета укр. трудової еміграції «Українське слово» (див. «Життя і слово»). В 1918—46 у В. існувала масова прогресивна орг-ція укр. трудящих Товариство Українських Робітничо-Фермерський дім. У 1919 у В. відбувся заг. страйк, в якому активну участь взяли укр. робітники. В 1936 споруджено пам'ятник І. Франкові і відкрито музей його імені.

В. — один з центрів торгівлі зерном світового значення. Харч. (м'ясо-консерви, борошномельна, молочна, олійницька), швейна, машбуда, меблева, буд. матеріалів, скляна (з-д по виготовленню виробів з скловолокна) пром-сть. Підприємства хім., нафтопереробної, металообр. галузей.

ВІНОК — 1) У багатьох народів (зокрема в українців) дівоча прикраса з живих або штучних квітів, колосків, кольорового пір'я тощо. Був обов'язковим у вбранні молодіжної на всесіль, а також у деяких ін. звичаях та обрядах. Як символ молодості й краси оспіваний в укр. нар. ліричних піснях. 2) В. лавровий — у стародавніх греків і римлян символ перемоги, тріумфу, слави. Ним нагороджували переможців в Олімпійських змаганнях, видатних військ. і політ. діячів. Від лат. laureatus — увінчаний лавровим вінком — походить слово «лауреат».

«ВІНОК РУСИНАМ НА ОБЖИНКИ» — літературно-науков. збірники, упорядковані Іваном та Яковом Головацькими. Вийшло 2 книжки (Відень, 1846—47). Кошти від видання були роздані галицьким селянам, які потерпіли від поволю. Збірники відіграли позитивну роль у розвитку укр. мови і ліри. В 1-й книжці опубліковано невідомі твори М. Шашкевича, статтю Я. Головацького та його переклади серб. пісень; у 2-й книжці — твори І. Вагилевича, Я. Головацького, І. Головацького, укр. і серб. загалки, нар. казки та анекдоти.

ВІНОЧОК КВІТКИ — внутрішнє коло листочків (пелюсток) подвійної оцвітчини квітки. В. к. різняється між собою забарвленням, кількістю і формою пелюсток, будовою і розмірами. За будовою є В. к. вільнопелюсткові (пелюстки не зростаються між собою) і зрослопелюсткові (пелюстки зростаються); за формою — правильні, або актиноморфні (через В. к. можна провести кілька площин симетрії), та неправильні, зигоморфні (можна провести одну площину симетрії) і асиметричні (не можна провести жодної площини симетрії). Осн. функції В. к. — захист внутр. частини квітки, особливо андроцея і гинецея, та привабливання комах.

ВІНТЕР (Winter) Едуард (н. 16.IX 1896, м. Гроттау, тепер Градек, ЧССР) — німецький історик-славіст (НДР), академік Німецької АН у Берліні (з 1948). Нар. в сім'ї робітника. Закінчив Інсбрун-

кий і Празький ун-ти. З 1929 — професор Празького ун-ту. З 1946 — професор, 1948—51 — ректор ун-ту в Галле. З 1950 — професор Берлінського ун-ту. Автор праць з історії і культури народів Сх. Європи, зокрема Росії і України. Осн. праці: «Візантія та Рим у боротьбі за Україну» (1945), «Росія і Ватикан в епоху імперіалізму» (1945), «Росія і слов'янські народи в дипломатії Ватикану. 1878—1903» (1950). Підготував публікацію «Німецькі твори Івана Франка з історії та культури України» (1968). Нац. премія НДР, 1956.

Тр.: Рос. перекл. — Палство в царизм. М., 1964; Політика Ватикана в отношении СССР. 1917—1968. М., 1977.

ВІНТЕР Олександр Васильович [28.IX (10.X) 1878, с. Старосельці, тепер Бялостоцького воєводства, ПНР — 9.III 1958, Москва] — рад. учений у галузі енергетики, акад. АН СРСР (з 1932). Навчався в Київ. політех. ін-ті (з 1899). За участь у студентських заворушеннях 1900 був виключений з ін-ту. Закінчивши (1912) Петерб. політех. ін-т, керував будівництвом першої в Росії районної електростанції на торф'ї («Електропередача», тепер ДРЕС ім. Р. Е. Классона). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нач. будівництва Шатурської ДРЕС, нач. Дніпробуду і будівництва заводів Дніпровського пром. комбінату (1927—32). З 1944 — заст. директор Енерг. ін-ту АН СРСР. Досліджував енерг. ресурси СРСР, працював над питаннями раціоналізації структури енерг. систем СРСР, узагальненням досвіду експлуатації потужних електростанцій тощо. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Літ.: Маркин А. Б. Александр Васильевич Винтер. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ВІНЦЕНЗ (Vincenz) Станіслав (30.XI 1888, с. Слобода-Рунгурська, тепер Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. — 28.I 1971, Лозанна) — польський письменник. Закінчив Коломийську гімназію і Віденський ун-т. Тривалий час жив у с. Криворіччя на Гуцульщині. Вивчав історію, побут, звичаї і нар. творчість верховинців. Видав кн. «На високій пологині» (1936) — про життя і побут гуцулів. Уривки з неї перекладено укр. мовою і надруковано в журналах «Радянський Львів» (1946, переклад П. Козланюка) та «Жовтень» (1969—71). З 1939 жив у Швейцарії.

Літ.: Проконів І. Іван Франко і Станіслав Вінценз. «Народна творчість і етнографія». 1968, № 3; Полек В. Зачарований Гуцульщиною. «Жовтень». 1968, № 11. В. Т. Полек.

ВІНЦІ — райдувні ореоли навколо світил. Див. Оптичні явища в атмосфері.

ВІНЬЕ (Vinge) Осмун-Улафсен (6.IV 1818, Телемарк — 30.VII 1870, Гаделанд) — норвезький поет і журналіст. Після революції 1848 приєднався до норв. робіт. руху. Автор кн. «Спогади про подорож влітку 1860 р.» (1861), романтичної поеми «Великий хло-

вещь» (1866). Тяжкі нестатки, звільнення зі служби за антиурядовий вірш «Моя конторка» (1870) призвели В. до самотубства.

ВІНЬЕТКА (франц. vignette, від *vigne* — виноград) — графічна прикраса в книжках, журналах та інших друкованих виданнях. Для В. характерний зв'язок з заг. композицією сторінки і текстом твору. В. застосовується також як оздоблена початкова літера або заставка на початку і в кінці книжки.

ВІНЬ (Vigny) Альфред-Віктор де (27.III 1797, Лом — 17.IX 1863, Париж) — французький поет-романтик. Перша зб. — «Поєми» (1822). Творчість В. пройнята песимізмом, герої його творів не піднімаються до бунту, але й не бажають миритися з дійсністю, обираючи горде мовчання або смерть (романи «Сен-Мар», 1826; «Стелло», 1832; драма «Чаттертон», 1835; зб. новел «Рабство і Велич солдата», 1835; збірки віршів «Долі», 1864; «Щоденник поета», 1867).

Тв.: Укр. перекл. — Мойсей. В кн.: Шурат В. Поезія XIX віка, ч. 1. Львів, 1903; Рос. перекл. — Чаттертон. Л.—М., 1957; Сен-Мар. Или Заговор во времена Людовика XIII. М., 1964; Неволя и Величие солдата. Л., 1968. А. А. Розанова.

ВІНЬОЛА (Vignola) Джакомо да (справж. прізвище — Бароччі; 1. X 1507, Вінйола, Емілія-Романья — 7.VII 1573, Рим) — італійський архітектор, інженер-фортифікатор. Представник Пізнього Відродження. Навчався в Римі з 1534 у Б. Перуцці й А. да Сангалло Молодшого. Найзначніші споруди: вілла папи Юлія III (1550—55) та церкви Сант-Андреа на Віа Фламінія (1555) й Іль Джезу (1568—84) — в Римі; палаццо Фарнезе в Капрароле (1558—73). Після смерті Мікеланджело (1564) В. керував будів-

2-го поділу Польщі (1793) В. в складі Поділля воз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 у В. відбувалися сел. виступи. Рад. владу встановлено наприкінці грудня 1917. Під час Великої Вітчизняної війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (11.VII 1941—27.III 1944) у В. діяв підпільний райком партії. З 1957 — с-ще міськ. типу.

У В. — консервний, сироробний, хлібний, комбикормовий з-ди, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Дві заг.-освітні та музична школи, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня, Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ВІНЬКОВЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 44,1 тис. чол. (1977). В районі — 36 населених



пунктів, підпорядкованих селищній і 15 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Вінківці*. В. р. розташований на Подільській височині. Рельєф долино-балковий. Корисні копалини: глини, в т. ч. гончарні, вапняки, пісковики, глауконіт. Річки: *Ушиця*, *Калос* (притока Дністра). Ґрунти опідзолені та лучні і лучно-болотні. Лежать у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, клен, осика, ясен) займають 9,5 тис. га. Підприємства харчової пром-сті. Найбільші з них: віньковецькі консервний, сироробний та комбикормовий з-ди. Гончарне виробн. (с. Адамівка). Працюють комбінат побутового обслуговування (Вінківці) та 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-технічного, тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 44,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 38,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, овес, цукр. буряки, картопля, овочі. Розвинуті садівництво та ягідництво. У В. р. — 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 284 км, у т. ч. з твердим покриттям — 170 км. У районі — 34 заг.-освітні та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 40 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 13 будинків культури, 23 клуби, кінотеатр, 25 кіноустановок, 36 бібліотек.

В. М. Тесляк.

ВІОЛИ (італ. *viola*) — сімейство смичкових музичних інструментів

15—17 ст. вертикального (ножного) способу тримання. Мали 3—7 струн, настроєних квінтами і терціями. Звук В. ніжний, матовий. Види В.: дискантова, альтова, тенорова (мала басова, В. да гамба), велика басова і контрбасова. В. використовували як сольні, ансамблеві й оркестрові інструменти. З поширенням сімейства скрипок у 17 ст. В. почали виходити з ужитку.

ВІОЛЛЕ ЛЕ ДЮК (Viollet-le-Duc) Ежен-Емманюель (27.I 1814, Париж — 17. IX 1879, Лозанна) — французький архітектор, історик і теоретик архітектури. Один з основоположників теорії та практики реставрації пам'яток архітектури. Реставрував собори (в т. ч. Собор Паризької богоматері, з 1845, у співстворстві з Ж.-Б. Ласю; Ам'єнський, Ланський), замки (Кусі, П'єр-фон), укріплення Каркассона. Історико-теоретичні праці В.: «Глумачний словник французької архітектури», 10 тт. (1854—68), «Бесіди про архітектуру», 2 тт. (1858—72, рос. переклад 1937—38), «Російське мистецтво» (1877, рос. переклад 1879).

ВІОЛОНЧЕЛЬ (італ. *violoncello*, від *violone* — контрабас) — смичковий інструмент скрипкового сімейства. Має 4 струни, настроєні за квінтами. З'явився в кін. 15 — на поч. 16 ст. в результаті розвитку й удосконалення аналогічних нар. інструментів басовотенорного регістру. На Україні відомий нар. інструмент типу В. — *басола*.

ВІППЕР Роберт Юрійович [2(14).VII 1859, Москва — 30.XII 1954, там же] — рад. історик, акад. АН СРСР (1943). В 1880 закінчив Моск. ун-т. Був професором Новоросійського ун-ту в Одесі (1894—97), Моск. (1897—1922, 1943—50), Латв. (1924—41), Середньозахід. (1941—43) ун-тів. З 1943 працював в Ін-ті історії АН СРСР. Автор монографій і підручників з історії античності, серед. віків і нової історії. В. приділяв увагу вивченню екон. і соціальних відносин. Працю В. «Виникнення християнства» (1918) піддав критиці В. І. Ленін.

Тв.: Історія середніх віків. М., 1947; Укр. перекл. — Стародавня історія. К., 1924; Середні віки. К., 1924; Всесвітня історія, в. 1—3. Х., 1924—25. Лит.: Сафонов В. Г. Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время. М., 1976.

ВІР Джон (Вив'юрський Іван Федорович; н. 23.X 1906, Брод-Беллі, Канада) — діяч української прогресивної еміграції і робітничого руху Канади, журналіст, письменник, перекладач. Народився в сім'ї лісоруба, емігранта з України. З 1927 — член Комуністичної партії Канади (КПК), з 1934 — член ЦК КПК. Журналістську діяльність почав 1927: редактор журн. «Світ молоді» — 1927—29, газет «Уоркер» («Робітник») — 1935—36, «Дейлі кларіон» («Щоденна сурма») — 1936—39, «Мідвест кларіон» («Середньозахідна сурма») — 1939, «Канейдіан трібюн» («Канадська трибуна») — 1943—46 і 1970—73, «Юкрейніан канейдіан» («Український канадець») — 1947—54. В 1958—61 — секретар Слов.



О. В. Бінер.



Р. Ю. Бінер.



Дж. Вінйола. Палаццо Фарнезе в Капраролі поблизу міста Вітербо. 1558—73.

ництвом собору св. Петра в Римі. Автор класичного трактату «Правило п'яти ордерів архітектури» (1562; рос. переклад 1709). Творчість В. відіграла важливу роль у становленні архіт. стилю *барокко*.

ВІНЬКІВЦІ — селище міського типу Хмельницької обл. УРСР, районний, на р. Калосі (прит. Дністра), за 40 км від залізничної ст. Дунаївці. 6,4 тис. ж. (1977). Село Вінківці відоме з 1493. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 в районі В. розгорнувся повстанський рух проти польс.-шляхет. панування. В 1672—97 В. — під владою Туреччини. Після

ВІРА

к-ту Канади. В 1961—64 і з 1974 — кореспондент газ. «Канейдін трібун» у Москві; перекладач у вид-вах Москви і Києва. Автор публіцистичних нарисів, віршів, оповідань укр. і англ. мовами, перекладів англ. мовою творів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, ін. укр. письменників.

В. Л. Чорний.

ВІРА — 1) Ставлення до даних знання — певних понять, суджень, уявлень чи ідей, яке полягає в сприйнятті цих даних як істинних, без попередньої перевірки їх пізнавальною діяльністю. 2) В. релігійна — віра в надприродне, яка є істотною і невід'ємною ознакою всякої релігії, протилежна науці.

ВІРА — в Давній Русі грошова плата на користь князя, що стягувалася за вбивство вільної людини (40 гривен). За вбивство осіб з князівської адміністрації (огнищанина, *тиуна* тощо) В. сплачувалась у подвійному розмірі. Якщо винуватця не вдалося розшукати, то В. (т. з. *дик у В.*) сплачувала сім'я громада (*верв*), на території якої знаходилися вбитого. В. вперше згадується в «Руській правді».

ВІРАГ Юлій Георгійович (13.IX 1880, м. Хуст, тепер Закарпатської обл. — 22.III 1949, Мукачеве) — український рад. живописець. У 1898—1903 навчався в мюнхенській АМ, пізніше — в академії Жюльєна в Парижі. Твори: «Не буду ченцем!» (1911), «Портрет матері» (1929), «Старий у шапці» (1932); «Дядечко Балінт», «З ярмарку» (обидва — 1937), «Стахановець» (1947), «Декламаторка» (1949).

ВІРАЖ (франц. *virage*, від *virer* — повертатися, змінювати забарвлення) — 1) Поворот. 2) Фігура вищого пілотажу — замкнена крива (коло) в горизонтальній площині, виконувана з постійним або змінним креном. 3) Ділянка з однобічним поперечним нахилом на повороті автомобільного шляху, на закругленні *автодрому*, велотреку тощо. 4) Розчин, яким забарвлюють фотографічне зображення.

ВІРГАЦІЯ (від лат. *virga* — гілка) — віялоподібне розгалуження складок гірських порід. Відбувається при опусканні складчастої зони і затуханні складчастості. Найчастіше В. складок спостерігається в місцях закінчення гірських систем (напр., хребти Чукотський, Каратау. Чаткальський у Серед. Азії).

ВІРГІНІЯ (Virginia) Юлія (справжнє прізвище — Шойерман-Фулль-Ленгсдорф; 1.IV 1878, Франкфурт-на-Майні — 23.IV 1942) — німецька письменниця, художниця, скульпторка і перекладачка. Автор ліричних збірок «Перший ужинок» (1903), «Бура і вірка» (1905), упорядник антології «Сучасна жіноча лірика» (1907). В 1911 в Лейпцигу видала у своєму перекладі зб. «Вибрані вірші Тараса Шевченка», до якої ввійшло 30 творів поета, зокрема «Кавказ», «Бетіка», «Заповіт», написала до неї передмову і вступну статтю. З її передмовою 1912 опубліковано ним. мовою також Шев-

ченкову повість «Художник» (перекл. А. Зєліба). Деякі мистецькі твори В. зберігаються в музеях Мюнхена, Франкфурта-на-Майні. **ВІРГІНІЯ**, Вірджинія — штат на Сх. США. Пл. 105,7 тис. км². Нас. 4,91 млн. чол. (1974), понад 20% — негри. Адм. центр — м. Річмонд. На Сх. — Прип'яття на низовині, на Зх. — хребти Аппалачів (вис. до 1743 м), в центрі — плато Підмонт. На схилах Аппалачів — хвойні та модринові ліси. В. — індустріально-аграрний штат. Видобування вугілля (Аппалачський кам.-вуг. басейн), а також свинцю, цинку, буд. матеріалів. Гол. галузь пром-сті — хімічна (вироби. целюлозного і синтетичного волокна, добрив тощо). На базі хім. волокон розвинута текстильна швейна пром-сть. Підприємства суднобудування, електротех., радіоелектронної, тютюнової, харч., паперової, меблевої галузей. Осн. с.-г. культура — тютюн; вирощують також шпинат, арахіс, картоплю. Овочівництво і садівництво. Розводять велику рогату худобу; птахівництво. На узбережжі виловлюють устриць та креветки. Осн. порти — Норфолк, Ньюпорт-Ньюс.

ВІРГІНСЬКІ ОСТРОВИ, Британські Віргінські Острови — володіння Великобританії в Карибському м., в групі Великих Антильських о-вів. Включають 36 островів. Заг. пл. 153 км². Нас. 10,4 тис. чол. (1973), гол. чин. афр. походження. Адм. центр — м. Род-Таун. У 1493 відкриті Х. Колумбом. З 1762 — колонія Великобританії. В 1967 В. о. здобули деякі права на самоврядування. Політ. партії: Об'єднана партія, Демократична партія і Партія Віргінських Островів. Програми партій передбачають боротьбу за екон. розвиток островів. У 1973 діяла одна профспілка. Клімат тропічний, жаркий. Більша частина території — під с.-г. угіддями, подекуди вічнозелені тропічні ліси. Вирощують цукр. тростину, кокосову пальму, овочі. Тваринництво, рибальство. Невеликі підприємства по виробн. рому, цементу та ін. Кустарні промисли. Туризм. Автошляхів — 64 км. Вивозять продукти тваринництва, фрукти, рибу, ром. Осн. торг. партнери: Віргінські о-ви (США) та Пуерто-Ріко (США). Грош. одиниця — долар США.

ВІРГІНСЬКІ ОСТРОВИ — володіння США у Карибському м., в групі Великих Антильських о-вів. Включають 84 острови. Заг. пл. 344 км². Нас. близько 100 тис. чол. (1975), з них 80% — негри. Адм. центр — м. Шарлотта-Амалія. У 1493 відкриті Х. Колумбом. Тривалий час переходили від однієї колоніальної д-ви до іншої. В 1917 США купили ці острови в Данії. Пізніше США створили тут військ.-мор. базу. Політ. партії: Демократична партія, Прогресивна республіканська партія Віргінських островів, Рух незалежних громадян. У 1973 засн. Об'єднану народну партію, яка виступає за надання островам незалежності. Клімат тропічний, жаркий. Масиви вічнозелених тропічних лісів. Ос-

нова економіка — іноз. туризм. Землеробство розвинуто мало, вирощують овочі, фрукти, цукр. тростину. Є невеликі підприємства по виробн. цукру, рому, годинників, алюмінію, а також нафтопереробні Автошляхів — 505 км. Осн. мор. порт — Шарлотта-Амалія. Вивозять цукор, цитрусові, фрукти, каву; ввозять продукти харчування, пром. товари. Гол. торг. партнери: США, Великобританія, Канада. Грош. одиниця — долар США.



ВІРЕСАЛІНГ Камдукурі (16.IV 1848, Раджамаандрі — 27.V 1919) — індійський письменник. Основоположник сучас. л-ри *телугу* мовою. Автор першого роману на телугу — «Життя Раджасекхари» (на сюжет роману О. Голдсмита «Вексільний священик»). Переклав «Шакунталу» Калідаси. «Історія поезії телугу» та ін. праці В. поклали початок літературознавству на телугу. Автобіографія В. — перший твір інд. мемуарної л-ри. Видавав перші журнали на телугу. Виступав за соціальні реформи, проти кастової нерівності, безправності жінок.

ВІРЕ-ТУОМІНЕН (Vire-Tuominen) Мар'ям (н. 15.VIII 1919, м. Кухмойнен, Фінляндія) — фінська громадська діячка. Член Компартії Фінляндії з 1946. В 1946 закінчила Хельсінкський ун-т, здобула звання магістра філософії. З 1949 — генеральний секретар орг-ції Прихильники миру Фінляндії. В 1955—69 — член *Все-світньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1966.

ВІРИНА Олександра Іванівна (справж. прізвище — Колтановська; р. н. невід., Тирасполь — 4.IV 1926, с. Куховичі, Менського р-ну Чернігівської обл.) — українська артистка. Творчу діяльність почала 1882 в групі М. Кропивницького, пізніше грала в трупах М. Старицького, П. Саксаганського, В. Грицака та ін. Ролі: Вустя, Солюха, Настя («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечоринці»), «Різдвяна ніч», «Юрко Довбний» Старицького), Терпилиха («Наталка Полтавка» Котляревського), Тетяна («Суета» Карпенка-Карого). Є. С. Хлібцевич.



М. Віре-Туомінен.



О. І. Вірина.



Ю. Г. Віраг.
Дядечко Балінт. 1937.

ВІРІАТ (Viriathus; р. н. невід. — п. 139 до н. е.) — керівник народного повстання 147—139 до н. е. в римській провінції Лузітанія (пд.-зх. частина Піренейського п-ова), спрямованого проти панування Риму. Простий пастух, В. виявив здібності талановитого полководця і організатора. Успіхи повстанців змусили римлян 141 до н. е. визнати В. царем лузітан. Убитий зазломниками.

ВІРІОН — зріла позаклітинна вірусна частинка. Має складну геометричну правильну структуру, складається з спадкового (генетичного) матеріалу (дезоксирибонуклеїнової кислоти або рибонуклеїнової кислоти), оточеного білковою оболонкою (капсидом). У В. вірусів складнішої організації у зовн. оболонках є також ліпіди, вуглеводи, ферменти.

ВІРМЕНІ (самоназва — хай) — нація, основне населення Вірм. РСР. Живуть також в ін. республіках СРСР (гол. чин. в Грузії, Азербайджані і РРФСР) й за рубежом (у Туреччині, Ірані, араб. країнах, США, Канаді, Франції, країнах Латинської Америки, Австралії та ін. країнах). Заг. чисельність — 4,7 млн. чол. (1975. оцінка); з них в СРСР — 82%. За переписом 1970, в УРСР живе 33 439 В. Мова — вірменська. Віруючі В. — християни-монофізити (належать до *вірменської апостольської церкви*). Вірм. народність склалася у 7—6 ст. до н. е. в межах давньовірм. д-ли в результаті змишання місц. малодзівських (хайських) і прийшлих індоєвропей. (арійських) племен з урартами та ін. племенами Вірм. нагір'я. В 5 ст. н. е. створено вірм. писемність. Вірм. народ вів тривалу боротьбу за незалежність проти римлян, візантійців, персів, сельджуків, монголів, турків та ін. завоюників. Внаслідок *геноциду* відбувалося масове переселення В. у країни Європи (зокрема, виникли *вірменські колонії на Україні*), Азії, а пізніше й Америки. Приднання 1828 Сх. Вірменії до Росії сприяло виникненню і розвитку у Сх. Вірменії капіталістичних відносин; вона стала центром формування вірм. бурж. нації, яка остаточно склалася в кін. 19 ст. В. в СРСР у ході соціалістичних перетворень консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. За роки Рад. влади в житті В. відбулися корінні соціально-екоп. зміни. Переважна більшість В. працює у пром-сті (високого рівня досягли кольорова металургія, хімічна, маш.-буд., енергетична, легка пром-сть та ін.) і колективізованому с. г. (землеробство і тваринництво). У В. зберігся окремі традиційні кустарні промисли (килимарство, виготовлення вовняних і шовкових тканин, шкряпних і ювелірних виробів). Докорінно змінився побут В. Старі житла (гяхати) поступилися місцем житлам міськ. типу, а нац. одяг — сучасному. Починаючи з 1920 відбувається репатріація В. із зарубіжних країн у

Рад. Вірменію. Див. також *Вірменська Радянська Соціалістична Республіка*.

ВІРМЕНСЬКА АЕС — атомна електростанція поблизу Єревана, на схилах г. Арагац. Будівництво почато 1970. Перша черга В АЕС складається з двох енергоблоків заг. потужністю 815 тис. кВт. Щорічно вона вироблятиме більше як 6 млрд. кВт·год електроенергії. У грудні 1976 введено в експлуатацію перший блок станції потужністю 407,5 тис. кВт. Джерелом теплової енергії блока є ядерний гетерогенний водо-водяний реактор на теплових нейтронах. В АЕС — перша в СРСР станція, збудована в районі високої сейсмічності (8 балів). Розрахункова сейсмічність станції — 9 балів. Основними напрямками розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено закінчити будівництво першої черги станції до кінця десятиліття.

ВІРМЕНСЬКА АПОСТОЛСЬКА ЦЕРКВА — одна з найдавніших християнських церков. Називається також григоріанською від імені єпископа Григорія Партява (Провсвітителя), з діяльністю якого пов'язують визнання у Вірменії християнства держ. релігією (301). В 506 В. а. ц. відокремилася від візантійської церкви, що відображало прагнення панівних класів Вірменії покінчити з екон. і політ. залежністю від Візантії. В. а. ц. додержується **монофіситства**: на відміну від протеставт'я й католицизму визнає не двоїсту, боголюдську, а єдину, божественну природу Христа. Центром В. а. ц. є Ечміадзінський монастир (Вірм. РСР), де міститься резиденція верховного патріарха і католикоса всіх вірмен (з 1955 — Вагнен І). Ечміадзінському католикосу підпорядковані вірмено-григоріанські громади СРСР, Єрусалимська та Константинопольська патріархії, Кілійський католикосат та деякі єпархії Європи, Азії й Америки.

В. Х. Арутюнов, Ю. М. Зиган.

ВІРМЕНСЬКА МОВА — мова вірмен. Становить самостійну гілку індоєвропейської сім'ї мов. Говорять нею в СРСР понад 3,2 млн. чол. (1970, перелік), за кордоном — понад 1 млн. чол. В. м. — давньоіроменська (вірм. алфавіт створив 405—406 Месроп Маштоц). В історії літ. В. м. розрізняють давньовірменську (5—11 ст.), середньовірменську (11—17 ст.) і нововірменську (з 17 ст.) мову. Нап. В. м. сформувалася на основі двох діалектичних груп — східної й західної. Для літ. мови характерна розвинута система приголосних звуків. Іменник має 2 числа. Граматичний рід зник. Розрізняють 7 відмінків і 8 типів відмінювання. Дієслово має категорії р. стану, виду, числа, особи, способу, часу. За граматич. будовою В. м. аглутинативна (з елементами аналітизму). Наголос здебільшого на останньому складі.
Літ.: Гарібян А. С. Краткий курс армянского языка. Ереван, 1960; Туманян Э. Г. Древнеармянский язык. М., 1971.

**ВІРМЕНСЬКА РАДЯНСЬКА
СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІ-
КА, Вірменія.**

Загальні відомості. Вірменська РСР утворена 29.XI 1920. Розташована у пд. частині Закавказзя. На Пн. межує з Груз. РСР, на Сх. — з Аз. РСР, на Пд. — з Іраном, на Зх. — з Туреччиною. В республіці — 36 районів, 24 міста і 33 селища міськ. типу. Карти див. між с. 304—305.

Державний лад. Вірм. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, яка входить до складу СРСР. Діючи Конституцією Вірменської РСР прийнято 14.IV 1978 позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Вірменської РСР дев'ятого скликання.

Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Вірм. РСР — однапалатна Верховна Рада Вірм. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховний Раді підвизтна обирана мею Президія Верховної Ради Вірм. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки. Верховна Рада Вірм. РСР утворює уряд Вірм. РСР — Раду Міністрів Вірм. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в районах, містах, селищах і селах Вірм. РСР є відповідні Ради народних депутатів, що обираються строком на 2,5 роки. Всі Ради народних депутатів Вірм. РСР обирають громадяни, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий судовий орган республіки — Верховний Суд Вірм. РСР, обирають Верховною Радою Вірм. РСР строком на 5 років.

Природа. В. — гірська країна зі складним, дуже розчленованим рельєфом. Бл. 90% її території лежить на висоті понад 1000 м над р. м. На Пн. і Пн.-Сх. республіки підносяться хребти *Малого Кавказу* (Сомхетський, Базумський, Гурац, Шахдагський та ін.), на Пд. від них — *Вірменське нагір'я* (в межах В. — пн.-сх. його частина) — Джавахетський, Гегамський, Варденіський, Зангезурський хребти, масив Арагац (4090 м — найвища точка В.). Між гірськими хребтами — Памбакська й Ширакська долини, Сепанська улоговина. В межах В. заходить лівобережна частина Середньоараксинської міжгірної западини, її пн.-зх. частина наз. Аларатською рівниною.

Осн. корисні копалини: мідно-молібденові, мідно-копальові, поліметалеві руди, золото. Є родовища заліз. руд, нефелінових сієнітів, бентонітових глин, кам. солі. Значні поклади буд. матеріалів (мармур, доломіти, туф, пемза, обсидіан, перліт) та ін. Мінеральні джерела. Клімат В. відрізняється великою різноманітністю. Республіка розташована в субтропічному поясі. На формування клімату великий вплив мають особливості рельєфу. Клімат на рівнинах і в передгір'ях – сухий континентальний (пересічна т-ра липня +24, +26°, січня –5°), в середьгір'ї – помірний (пересіч-



Герб Вірменської РСР

ВІРМЕНСЬКА
РАДЯНСЬКА
СОЦІАЛІСТИЧНА
РЕСПУБЛІКА

Площа —
29,8 тыс. км²
Населения —
2893 тыс. чел. (1977)
Столица — м. Бремен

Форма булг.	Транскрипция	Форма булг.	Транскрипция
Б	б	В	в
В	в	Г	г
Г	г	Д	д
Д	д	Е	е
Е	е	Ж	ж
Ж	ж	З	з
З	з	И	и
И	и	Й	й
Й	й	К	к
К	к	Л	л
Л	л	М	м
М	м	Н	н
Н	н	О	о
О	о	П	п
П	п	Р	р
Р	р	С	с
С	с	Т	т
Т	т	У	у
У	у	Ф	ф
Ф	ф	Х	х
Х	х	Ц	ц
Ц	ц	Ч	ч
Ч	ч	Ш	ш
Ш	ш	Щ	щ
Щ	щ	Ъ	ъ
Ъ	ъ	Ы	ы
Ы	ы	Э	э
Э	э	Ю	ю
Ю	ю	Я	я
Я	я		

Вірменське письмо.

на т-ра липня — серпня $+18^{\circ}$, січня від -2 до -8° , у високогір'ї — холодний (пересічна т-ра липня від $+10$ до $+15^{\circ}$, січня від -9 до -14°), на крайньому Пд. Сх. і Пн. Сх. — сухий субтропічний. Середньорічна кількість опадів від 200—300 мм на Араратській рівнині до 800 мм у горах. Ріки В. належать до бас. Араксу (Ахурян, Раздан, Арпа, Ворган та ін.) і Кури (Дебед, Агстев та ін.). Вони несудноплавні, їх використовують для зрошування та як джерело гідроенергії. В республіці понад 100 гірських озер, найбільше з них — *Севан*. У ґрунтовому покриві переважають гірські чорноземи, гол. чин. на вулканічних плато. В Середньоараксинській западині (до вис. 900 м) поширені світло-бурі ґрунти (майже всюди розорані й окультурені) з ділянками засолених ґрунтів; у передгір'ях до вис. 1400 м — темно-бурі, до вис. 1800 м (на Сх. — до 800 м) — каштанові; в лісових районах — коричневі та бурі лісові, у верхньому поясі гір — гірсько-лучні ґрунти.

Рослинність В. характеризується різноманітністю видового складу (бл. 3200 видів). На Араратській рівнині — напівпустельна полинова й пустельна, в степах — ковила й типчакова рослинність. На кам'янистих схилах — колючі чагарники *фрігана*. Під лісами (сх. бук, дуб, граб) і чагарниками — бл. 13% тер. В. (в основному в пн.-сх. й пд.-сх. районах). У верхній частині гірських схилів — субальпійська й альпійська рослинність. У межах республіки налічується понад 450 видів хребетних (у т. ч. 70 видів ссавців, 40 видів плазунів), до 10 тис. видів комах. В очеретяних заростях водяться кабан, очеретяний кіт, шакал, в гірських степах і високогір'ях — гризуни, перев'язка, в горах — безоарова коза, муфлон. У лісах — козуля, дикий кабан, сірийський ведмідь, білка. В передгір'ях багато плазунів, у т. ч.

гюрза, кавк. гадюка та ін. У В. акліматизовано сніговидного собаку, нутрію, плямистого уссурийського оленя. На тер. республіки створено *Хосровський заповідник* і *Діліжанський заповідник*. Населення. Осьн. населення — *вірмени* (88,6%; 2208,3 тис. чол., перепис 1970). Живуть також азербайджанці, росіяни, курди та ін. Пересічна густота населення — понад 97 чол. на 1 км². 64% населення (1977) живе в містах. Найбільші міста: *Єреван, Ленікан, Кіровакан*.

Історія. Тер. В. населена з часів раннього палеоліту. В 2-й пол. 2-го тис. до н. е. в зх. частині Вірм. нагір'я, що входило до складу Хеттського царства (див. *Хетти*), виникли племінні союзи. На основі цих союзів у 9 ст. до н. е. склалася д-ва *Урарту* з адм. центром Еребуні (Єреван). Відсутність єдності, внутр. суперечності, а також натиск *схїфів* і Мідійської д-ви (див. *Мідія*) привели на поч. 6 ст. до н. е. до падіння Урартського царства. В 2-му тис. до н. е. у пд.-зх. і сх. районах Вірм. нагір'я жили вірм. племена, які згодом створили держ. об'єднання. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. в основному завершився процес формування вірм. народності. В кін. 6 ст. до н. е. В. підкорили *Ахемідиди*. В останній чверті 4 ст. до н. е. вірм. царства у верхів'ях рік Евфрату, Лікусу, Галісу (Мала Вірменія), в Айратській долині (Айрат) стали незалежними. Бл. 220 до н. е. Пд. і Центр. В. було об'єднано з Айратським царством. Об'єднана територія стала називатися Великою Вірменією (столиця — м. *Армавір*). До кін. 3 ст. до н. е. Велика Вірменія потрапила у васальну залежність від *Селевкідів*. Після поразки останніх у боротьбі проти римлян Велика Вірменія і Софена в 189 до н. е. стали незалежними царствами. Тер. вірм. д-ви за *Тиграна II* повністю включала царство Селевкідів. З 1 ст. до н. е. тер. В. перетворилася на арену жорстокої боротьби між Римом і *Парфянським царством*. У 2-й пол. 3 ст. н. е. Велика Вірменія потрапила в залежність від Ірану. В 301 державною релігією Великої Вірменії оголошено християнство (див. *Вірменська апостольська церква*). В 387 Візантія та Іран поділили між собою Велику Вірменію (Зх. В. відійшла до Візантії, Сх. В. — до Ірану). Країна надовго втратила держ. самостійність. Вірм. народ мужньо боровся проти поневолювачів. Серед численних виступів нар. мас найзначнішими були повстання на чолі з полководцем Варданом Маміконієм (450—451) і Вааном Маміконієм (481—484). В 571 почалося загальнонаціональне повстання, що набуло характеру тривалої війни. Очолив його Вардан Маміконієв Кармір. У кін. 6 ст. більша частина В. потрапила у васальну залежність від Візантії. В серед. 7 ст. В. завоювали араби. Опір вірмен арабському пануванню (повстання 703, 748—750, 774—775, 850—855) ускладнювався тривалою класовою боротьбою між селянами й вірм. феодалами. Особливо прославилися горці Сасуна. Повстанці розгромили араб. військо. Це привело до остаточного повалення владі араб. *Халіфату* у В. і відновлення вірм. державності. В 7—9 ст. поширилося антифеод. вчення *павліанів*, які висували ідею заг. рівності і виступали проти великого землеволодіння, реліг. обрядів і церк. ієрархії. Управління країною зосередилося в руках династії вірм. *Багратидів*. Період розвинутого феодалізму охоплює 9 — середину 13 ст. З 10 ст. В. підтримувала торг. й культ. зв'язки з *Київською Руссю*. Поділена на дрібні феодалію, В. не могла протистояти загарбницькій політиці Візантії. В 1-й пол. 11 ст. Візантія поступово приєднала всі вірм. землі. В серед. 11 ст. почалося вторгнення на тер. В. *сельджуків*. До 1065 вони завоювали майже всю В., напівно спустошили країну, знищили міста, населення. Значна частина вірмен змушена була тікати до зх. районів Візантії. Кілікійське вірм. царство (1080—1375, див. *Кілікія*) витримало навалу завойовників-кріпаків. Це створило умови для відновлення вірм. державності. З кінця 11 ст. почався розпад *Сельджуцької держави*. Протягом 2-ї пол. 12 — поч. 13 ст. груз. й вірм. війська визволяли більшу частину В. і відновили під захистом груз. д-ви самостійність вірм. феодал. князівства Захаридів. Пд. і зх. райони В. залишалися під владою сельджуків. У 1236—43 Закавказзя завоювали монголо-татари. В кін. 13—14 ст. вірмени масами емігрували в Зх. Європу, Індію, на землі Русі. Вірменські колонії виникли в Кізілярі, Астрахані, Казані та інших містах: на тер. України — у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському (див. *Вірменські колонії на Україні*). Вони стали осередками розвитку дружніх зв'язків між укр. і вірм. народами. У кін. 14 ст. В. була спустошена під час походів *Тохтаміша*, а потім *Тимура*. На поч. 15 ст. її захопили кочові туркм. племена. В 14—16 ст. посилювалась еміграція вірмен до ін. країн. В 16—18 ст. В. стала об'єктом жорстокої боротьби між Туреччиною та Іраном. У 1639 тер. Зх. В. відійшла до Туреччини, Сх. В. — до Ірану. Жорстокий політ., соціальний і нац.-реліг. гніт викликав у 18 ст. масовий рух вірм. народу за своє визволення. Одним з керівників нар. повстання проти іран. та тур. завойовників у 1722—28 став *Давид-бек*. З кін. 17 ст. зовнішньополіт. опорою вірм. нац.-визвольного руху стала Росія. В 17—18 ст. поширилися рос.-вірм. екон., політ. й культурні зв'язки. В їх амплітуді велика роль належала видатному діячеві нац.-визв. руху вірм. народу Ісраелові Орі. В рос. армії на службі перебували деякі воєначальники-вірмени. Представники вірм. народу (Й. Емін та ін.) не раз зверталися до рос. уряду з проханням захистити В. від агресії Туреччини та Ірану. В 1801 до Росії разом із Сх. Грузією приєднано пн. райони Сх.



г-во є складовою частиною єдиного народного господарського комплексу СРСР. В. район розвинутої кольорової металургії, машинобудування, хім., харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів, виноградарства, пл. плідництва, овочівництва. В 1976 у валовому сусп. продукті республіки частка пром-сті становила 67,2%, с.г. — 12,5%, будівництва — 11,9%, транспорту і зв'язку — 2,4%. Капіталовкладення в нар. г-во республіки 1976 порівнювали 949 млн. крб. (1940 — 50 млн., 1965 — 523 млн. крб.). Продуктивність праці 1976 зросла проти 1965: в пром-сті — в 1,74, у колгоспах — в 1,5, у радгоспах — в 1,6, у будівництві — в 1,96 раза. Нац. дохід республіки збільшився за 1966—76 у 2,44 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—76 на 45%, роздрібний товарооборот — на 52%. За цей час введено в дію 7569 тис. м житл. площі. Промисловість характеризується високими темпами розвитку (диф. графік) і значним капітальним будівництвом. Провідні галузі: маш.-буд. й металообр., хім. та нафтохім., легка й харчова, кольорова металургія та виробн. буд. матеріалів. Електроенергетика представлена Разданською ДРЕС, Єреванською, Кіроваканською ТЕЦ, Севано-Разданським каскадом ГЕС (6 стан-

цій) та ін.; будуються Ворганський каскад ГЕС і Вірменська АЕС (1976 став до ладу перший енергоблок першої черги). Створено машинобудування, яке характеризується розвитком трудомістких неметаломістких галузей (електропона, радіотех., приладобудівна, електротех. пром-сть, точне верстатобудування), а також автомобілебудування, виробн. компресорів, гідронасосів, пасажирських ліфтів. Осн. центри: Єреван, Ленінакан, Чаренцаван, Кіровакан, Абовян, Спітак, Діліжан, Раздан. Такі нові галузі пром-сті, як хім. і нафтохімічна, виробляють синтетичний каучук, латекси, хім. волокна, азотні добрива, сірчану кислоту тощо (Єреван, Кіровакан, Алаверді). Кольорова металургія представлена виробн. міді, алюмінію, концентратів молибдену, свинцю, золота та ін. Осн. центри: Каджаран, Алаверді, Агарак, Кафан, Єреван, Зод, Арагат. Пром-сть буд. матеріалів базується на використанні унікальних вулканогенних порід — туфів, перліту, пемзи, а також вапняків, гранітів і мармуру. Велике значення має виробн. легких напівпровідників та виробів із них, облицювальних і стінових блоків із туфів, цементу, виготовлення виробів, збірних залізобетонних і бетонних конструкцій тощо (Єреван, Артік, Аніпемза, Арагат, Туманян, Раздан, Нурнус і Арагат). Є підприємства, що виробляють скло і фарфор (Єреван, Арзні, Бюраган). З галузей харч. пром-сті загальносоюзне значення мають винокопачна і плодоовочеконсервна (Єреван, Арташат, Октемберян, Ечміадзін, Аштарак, Айрум, Мері). Діють підприємства м'ясо-мол., цукр. та тютюнової пром-сті. Вироби. швейсирів, розливання мінеральних вод. У легкій пром-сті виділяються текстиль, особливо трикотажна, швейна і взуттєва (Єреван, Ленінакан, Кіровакан, Камо, Горіс, Степанаван). Розвинуте виробн. килимів. Сільське господарство. Сукупність екон. і природних умов (при обмеженій території) визначає багатогалузевий характер сільс. г-ва В. Заг. обсяг продукції с. г. 1976 зріс проти 1913 в 6,6 раза. На поч. 1977 в республіці налічувалися 371 колгосп і 384 радгосп. Важливе значення для с. г. має зрошування. Найбільші канали: Арташатський, Октемберянський, Арзні-Шамірамський, Нижньоразданський та ін. Площа зрошування земель 1976 порівнювала 258 тис. га. У рослинництві переважають виноградарство та плідництво, вирощування тех. (тютюну, герані, цукр. буряків) та овочевих культур. У 1976 площа плодоносних насаджень досягла 54 тис. га (1940 — 17 тис. га), виноградарства — відповідно 36 і 16. Тваринництво В. спеціалізується на розведенні великої рогатої худоби молочно-м'ясного напрямку та вівчарстві м'ясо-вовнового напрямку. Поголів'я (тис., на 1.1.1977): великої рогатої худоби — 721 (у т. ч. корів — 279), свиней — 173, овець і кіз — 2290. У 1976 вироб-

лено: м'яса (в забійній вазі) — 72 тис. т, молока — 434 тис. т, яєць — 373 млн. шт., повни — 4,7 тис. т. У с. г. 1976 працювало 12 тис. тракторів (фіз. одиниць), 1,5 тис. зернозбиральних комбайнів. У республіці широко здійснюється спеціалізація й концентрація с.-г. виробн. на основі міжгосподарського кооперування та агропромислової інтеграції. На кін. 1976 у В. створено 43 міжгосп. підприємства та об'єднання, у т. ч. будівельних — 6, тваринницьких — 24.

Транспорт. У заг. вантажообороті республіки понад 36% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1976 становила 0,71 тис. км, які майже повністю електрифіковано. Осн. лінії: Баку — Єреван, Єреван — Тбілісі. Довжина автошляхів (1976) — 8,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,1 тис. км. Авіації сполучають В. з багатьма містами СРСР. Діє міжнар. авіалінія Єреван — Бейрут. По газопроводах у республіку надходить газ з Аз. РСР (Карадаг — Аксафа — Єреван), з РРФСР (через Тбілісі з Грозного), а також з Ірану через тер. Аз. РСР. В. Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено збільшити за п'ятирічку обсяг пром. продукції в республіці на 43—47%, продовжити вдосконалення галузевої структури пром-сті, підвищивши частку трудомістких виробництв; здійснювати дальший розвиток неметаломістких галузей машинобудування — електронної, радіотех., електротех., верстатобудівної та інструм. пром-сті і приладобудування; забезпечити дальше зростання електроенергетики, кольорової металургії, хім., легкої та харч. пром-сті; розміщувати підприємства в серед. і невеликих містах; завершити будівництво першої черги Вірменської атомної електростанції та залізничної лінії Масіс — Нурнус; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 22—25%; забезпечити зростання виробн. винограду, фруктів, ефіроолійних культур, продукції тваринництва; вести в експлуатацію 20 тис. га зрошуваних земель, обводнити 60 тис. га пасовищ; розробити заходи по с.-г. освоєнню засоленних земель Арабатської долини.

Л. А. Валєєв. Охорона здоров'я. В 1976 у В. налічувалося 24,5 тис. лікарняних ліжок — 84,8 ліжка на 10 тис. ж. (1913 було всього 212 ліжок — 2,1 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 10,2 тис. лікарів — 34,8 лікарів на 10 тис. ж. (1913—73 лікарі, тобто 1 лікар на 13,7 тис. ж.) та 22,5 тис. фавіців серед. мед. персоналу. Лікарські кадри готує Єреванський мед. ін-т. У 1975 у 2,9 тис. колективів фізкультури республіки — 431,3 тис. чол. Відомі бальнеологічні курорти — Арзні, Аякан, клімато-бальнеологічний — Джермук, кліматичний — Діліжан.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До Великої Жовтн. соціалістич. революції

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1976
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,005	0,4	6,1	9,7
Трансформатори силові	тис. кВт·А	—	—	4804	5766
Металорізальні верстати	тис. шт.	—	—	11,5	14,5
Мінеральні добрива (в ум. одиницях)	тис. т	—	—	253	385
Цемент	»	—	95,0	730,4	1828,2 *
Стінові блоки з природного каменю	млн. шт. ум. цегли	—	—	699,1	939,0 *
Тканини бавовняні	млн. погонних м	—	26,8	94,5	95,6
Тканини шовкові	»	—	0,2	12,1	18,5
Тканини вовняні	»	—	0,02	5,2	5,3
Взуття шкіряне	млн. пар	—	0,9	10,3	11,2
Годиночки побутові	млн. шт.	—	—	3,2	4,5
Вино виноградне	тис. дал	188	1117	8158	9335
Консерви	млн. ум. банок	1,0	17,3	241,4	347,2

* 1975

В головному цеху Ленінаканського текстильного комбінату імені Травневого повстання.



письменність серед населення В. становила 9,2%. У 1914/15 навч. р. функціонувало 459 загальноосв. шкіл усіх видів, один серед. спец. навч. заклад. Видиш навч. закладів не було. За роки Рад. влади В. стала республікою суцільної писемності, запровадженню заг. обов'язкову серед. освіту. В 1976/77 навч. р. у 1535 загальноосв. школах усіх видів навчалося 650,7 тис. учнів, у 63 серед. спец. навч. закладах — 53,7 тис., у 13 вузах — 55,5 тис. студентів. Вузи: *Ереванський університет*, ін-ти політех., мед., нар. г-ва, пед. російської та іноз. мов тощо. В 1976 профес.-тех. учня підготували 23,9 тис. кваліфікованих робітників. У республіці — *Академія наук Вірменської РСР* (42 академіки, 49 чл.-кореспондентів), ряд н.-д. ін-тів, проблемних лабораторій та конструкторських бюро при міністерствах і вузах. Усього у В. — 17,6 тис. наук. працівників, серед них 700 докторів, 5,1 тис. кандидатів наук (1976). З 1000 чоловік, зайнятих у нар. г-ві, 786 мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту (1975). У В. — 1,3 тис. масових 6-к (11,9 млн. одинок. зберігання), 14 театрів, бл. 1,2 тис. клубних закладів; 800 кіноустановок, 37 музеїв, зокрема картинна галерея, музеї історії В., революції, геології; позашкільні заклади — палаци й будинки піонерів, дитячі та юнацькі спортивні школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитяча залізниця в Еревані тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. У 1976 видано 1165 назв книг (заг. тираж — 10,2 млн. примірників), з них 812 вірм. мовою (тираж — 8,7 млн. примірників). Виходить 81 газета (річний тираж — 246,4 млн. примірників), 91 журнал та ін. періодичні видання заг. річним тиражем 20 млн. примірників (1976). Друкований орган ЦК Компартії Вірменії — журн. «Ленінський шлях». Друковані органи ЦК Компартії Вірменії, Верховної Ради та Ради Міністрів Вірм. РСР: газ. «Советская Абастан» («Радянська Вірменія», вірм. мовою), «Коммунист», «Ріатаза» («Новий шлях», курдською мовою), «Совет Ермистани» («Радянська Вірменія», азерб. мовою). В 1926 в Еревані почалася радіопередача, з 1956 працює респ. телецентр.

Література В. — одна з найдавніших л-р народів СРСР (збереглися рукописи поч. 5 ст.). Вершиною вірм. нар. творчості є героїчний епос «Давид Сасунський». Відродження вірм. л-ри пов'язане з ім'ям поета 10—11 ст. Григора Нарекаці; тенденції Відродження характерні для творчості поетів 11—13 ст. Нерсеса Шноралі, Міхтара Гоша, Вардана Айгекаці та виразника соціального протесту Фріка. В 16 ст. виникає вірм. книгодрукування (на Україні — Львів, 1616). Літ. процес 16—17 ст. характеризується поглибленням світських мотивів, всебічним інтересом до особи. Представники вірм. середньовічної лірики — Константи́н Ерзнкаці, Ованес Тлкурянці. Мкртич Нагаш,

Григор Ахтамарці, Наапет Кучак, Нагаш Овнатан. У 18 ст. в л-ру вийшов поет-ашуг *Саят-Нова*. Родоначальник нової вірм. л-ри — просвітитель-демократ *Х. Абовян*, що утвердив як провідні напрями прогресивний романтизм і реалізм. Демократичні тенденції його творчості продовжував вождь революц.-демократичного руху *М. Налбандян* — ідейний соратник *М. Чернишевського*, *О. Герцена*, *М. Огарьова*, *Т. Шевченка*. Вірменська поезія 60—80-х рр. 19 ст. в Сх. В. представлена *Р. Патканяном* і *С. Шахазізом*, у 3х. В. — *М. Пешикташляном* і *П. Дуряном*. Традиції *Х. Абовяна* в жанрі роману продовжили *П. Прошян* і *Г. Агаян*. Значитель реалістичної драматургії — *Г. Сундукян*, реалістичної прози та драматургії зх. вірмен — *А. Паронян*. Осн. зміст вірм. л-ри 70—80-х рр. — нац.-визвольна боротьба (романтич. Церенц і Раффі). У 80—90-х роках провідним напрямом став критичний реалізм (*Шіранзаде*, *Нар-Дос*, *Г. Мурацян*, *А. Арпіярян*, *Т. Камсаракан*, *Г. Зограб*, *Е. Отян* та ін.). Новий етап в історії вірм. л-ри ознаменувала творчість *О. Іоаннісяна*, *А. Шагуряна* та ін. Синтезом кращих традицій вірм. л-ри 19 ст. була творчість *О. Туманяна*. Найвидатнішим поетом нової вірм. л-ри був *А. Ісаакян*. Представники поезії зх. вірмен — *М. Мецаренц*, *Д. Варужан*, *Р. Севак*, *Сіаманто* та ін. Нова східна вірменська поезія пов'язана з творчістю *В. Теряна*.

Основоположник вірм. пролет. поезії — *А. Акопян*. Значительними марксистською критики та естетиками були *С. Шаумян* і *С. Спандарян*. Після встановлення у В. Рад. влади (1920) створилися умови для справжнього розквіту л-ри й мистецтва. У формуванні вірм. рад. л-ри велику роль відіграли пролет. письменники *А. Акопян*, *Ш. Кургінян*, *М. Аразі* та ін. Визначні твори в 20-і рр. написали *Е. Чаренц*, *А. Бакунін*, *С. Зорян*, *Д. Демірчян*, *Г. Маарі*, *Г. Сарян*, *Н. Зарян* та ін. Перейшли на бік революції і кращі представники демократичної інтелігенції — *О. Іоаннісян*, *О. Туманян*, *А. Ісаакян*, *О. Шіранзаде*, *Нар-Дос*. Розвиток нової л-ри сприяла марксистська літ. критика (*А. Мяснікян*, *А. Карівян*, *П. Макінчан* та ін.). В 30-х рр. вірм. л-ра збагатилася творами *О. Шіраза*, *Г. Боряна*, *А. Граші*, *В. Алазана*, *С. Таронці*, *Р. Кочара*. Під час Великої Вітчизн. війни патріотичні мотиви звучать у публіцистиці *А. Ісаакяна*, нарисах *Р. Кочара*, оповіданнях *С. Зоряна*, віршах *Т. Гуряна*, *Г. Боряна*, *О. Шіраза*, *С. Капутікян*, романах *Р. Кочара*, *Д. Демірчяна*, *Н. Заряна*. В повоєнні роки опубліковано романи *Г. Севунца*, *А. Сірса*, *Х. Дантєна*, *В. Аваняна*, п'єси *Н. Заряна*, *Г. Боряна*, *Г. Тер-Григоряна*, вірші та поеми *Г. Еміна*, *А. Сагіяна*, *П. Севака*, *С. Капутікян*, *В. Давтяна*, *М. Маркарян*. Серед сучас. прозаїків відомі *Г. Матевосян*, *В. Петросян*, *М. Галсоян*, серед поетів — *Р. Давоян* та ін.

Вірмено-українські літературні зв'язки встановились у 2-й пол. 19 ст. У Вірменії деякий час жив і працював укр. письменник *О. Навроцький*, який вивчав вірм. л-ру та фольклор. Укр. поет *П. Грабовський* — перший перекладач творів вірм. поетів *Р. Паткаляна*, *О. Іоаннісяна*, *О. Туманяна* та ін. В періодичних виданнях В. публікувалися статті про *Т. Шевченка*, переклади його віршів. За рад. часу у розвиток укр.-вірм. зв'язків великий вклад вніс *П. Тичина*. Укр. мовою перекладено вірм. нац. епос «Давид Сасунський», твори *Х. Абовяна*, *Г. Сундукяна*, *О. Туманяна*, *А. Ісаакяна*, *Е. Чаренца* та ін. Поет *Г. Сарян* переклав вірм. мовою «Кобзар» *Т. Шевченка*. Вірм. поети (*Т. Гурян*, *О. Шіраза*, *С. Капутікян*, *Г. Борян* та ін.) написали ряд творів, присвячених Україні. В 1932 засн. Спілку письменників Вірменії.

Архітектура. Найдавніші пам'ятки архітектури на тер. В. належать до неоліту. Від епохи Урарту (9—6 ст. до н. е.) збереглися руїни міст-фортець *Тейшебаїні* та *Еребуні* (Ереван, засн. 782 до н. е.), від античних часів — залишки міст *Арташата*, *Тігранакерта*, храму *Гарні* (1 ст. н. е.). Нар. житло — глхатун (прямокутне в плані, зі східчастим дерев'яним куполом), прототип якого описаний ще Ксенофонт (4 ст. до н. е.), традиційно зберігалося до 20 ст. З прийняттям християнства (301) споруджували церкви (кафедральний собор в *Ечміадзіні*, 5 ст.), замки-фортеці, патріарші та князівські палаци (*Звартноц* та в *Аручі*, *Дейні*); осн. типами культових споруд були базилікальні одноступні (Лернакер, 5 ст.) та триступні (Касах, 4 ст.; Ерерук, 5 ст.) церкви. Розроблялися різні типи центричних купольних храмів (у Зораварі, церкви Ріпсіме й Гаяне в Ечміадзіні, всі — 7 ст.). Високого рівня досягла архітектура В. у 9—12 ст. В містах здійснювалося широке цивільне та культове будівництво. В *Ані* було споруджено могутні оборонні мурі (989), палаци, кафедральний собор, церкву *Гагікашен* (989—1010; зодчий *Трдат*); на о. Ахтамар зведено палац і церкву Святого хреста (915—921; зодчий *Мануел*); формувалися монастирські комплекси (*Татев*, *Ахпат*, *Санаїн*, *Хіцонк*). Для 12—14 ст. характерна цивільна архітектура (готелі, *караван-сарай*, мости

Черда корів бурі кавказької породи на пасовищі. Єхегнадзорський район.



Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

	1940	1976
Уся посівна площа	434	419
Тютюн	5	7*
Пшениці буряки (фабричні)	2	5
Зернові культури	340	165
Овочі	5	17
Картопля	13	18
Кормові культури	38	200

* 1975

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

	1940	1976
Виноград	66	201
Плоди та ягоди	29	145
Тютюн	3	15,6*
Пшениці буряки	17	168
Зернові	223	314
Овочі	33	432
Картопля	97	207

* 1975



Архітектурний комплекс у селі Бужні Разданського району. 7—13 ст.



Пам'ятник Х. Абовяну. 1950. Скульптор С. Степанян.

та ін.). Зберегіся вирубані у скелі монастир Гегард (Айріванк, 12—13 ст.). З другої половини 14 ст. почався занепад архітектури Вірменії. Але в цей час розвивалося будівництво за участю вірм. майстрів у вірм. колоніях, зокрема в Криму (вірм. храми у Феодосії), Львові (вірм. церква 14 ст.), Кам'янці-Подільському, Луцьку, Язловці та ін. Після приєднання В. до Росії монументальна архітектура набула рис рос. класицизму. Архітектура рад. В. розвивається на основі творчого використання традиційної нац. архітектури з врахуванням природних і нових соціально-побутових умов. Реконструюються старі міста й с-ща (Кіровакан, Алаверді та ін.). Серед будівель 30-х рр.— Будинки уряду Вірм. РСР, театр опери та балету (обидва — арх. О. І. Таманян) та ін.; 50-х рр.— будівлі на площі В. І. Леніна (арх. М. В. Григорян, Е. А. Сараян, С. А. Сафарян), лінійні підвали тресту «Арат» (арх. Р. С. Ісраелян), Матнадаран (сховище старол. рукописів; арх. Григорян). У 60—70-х рр. побудовано: театр ім. Г. Сундукяна (арх. Р. Б. Алавердіан), стадіон «Раздан» (арх. К. А. Аюкян, Г. І. Мушегіан) в Єревані, ін-т радіофізики в Аштаракі (арх. С. А. Гурзаян, М. М. Манвелян), курортні комплекси в Арані та ін. В Октемберні споруджено меморіальний пам'ятник героям Сардарпатавської битви 1918 (арх. Ісраелян, скульптори А. А. Арутюнян, С. М. Манасян, А. А. Шагінян). 1933 в Єревані створено Спілку архітекторів Вірм. РСР.

М. М. Асратян.

Образотворче мистецтво. Плем'яна й народи, які жили на Вірменському нагір'ї, пройшли всі етапи первісної культури. Збереглися наскельні малюнки епохи неоліту (область Сюнік, Гегамські гори). З часів Урарту до нас дійшли зразки декоративно-ужиткового мист., рельєфи на різних предметах, настінний живопис (Єребуні, нагорб Кармір блур). За середньовіччя, з прийняттям християнства, поряд з архітектурою розвивалося й монументально-декоративне мист. (рельєфами й фресками оздоблювали будинки та інтер'єри церков і світських будівель). Досягла розквіту мініатюра (Т. Рослін, С. Пішак). У 18 ст. розвивався живопис (художники М. Джульфинський, О. Мркуз, С. Леаці, сім'я Овнатянів). Приєднання В. до Росії відіграло велику роль у дальшому розвитку мист. В. У живопису виникли нові жанри: портретний (А. Овнатян, С. Нерсисян), побутовий (А. Шамшян, Г. Габрієлян), історичний (В. Суренський), пейзажний (І. Айвазовський, М. Магдєсян, В. Махоян, А. Шабалян, Г. Башинджян). На поч. 20 ст. виросло покоління талановитих художників (живописці А. Арцатбачян, С. Агаджанян, Ф. Терлемезян, Е. Татевосян; графіки Е. Шаїн, Т. Полат; скульптори Е. Воскан, А. Тер-Марукян, А. Гюрджян). Після встановлення Рад. влади до В. повернулося живописці М. Сар'ян, С. Аракелян, Г. Гюрджян,

А. Коджоян, М. Арутюнян; скульптори С. Степанян, А. Саркисян, А. Урарту, Е. Кочар, які стали засновниками рад. вірм. мистецтва. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 і в повоєнні роки ряди художників поповнилися новими майстрами (живописці М. Абеґян, Д. Налбандян, Е. Ісабеґян, О. Зардарян, Г. Ханджян, С. Мурадян, А. Аветісян; скульптори Г. Агаронян, Г. Чубарян, А. Арутюнян, С. Багдасарян, Е. Варданян; майстри декоративно-ужиткового мист. Р. Шавердян, Р. Симонян та ін.). У 1932 засн. Спілку художників Вірменії.

Є. А. Мартікян.

Музика. Стародавня й середньовічна вірм. музика — монодична, але з елементами багатоголосся — має тисячолітні традиції. Видатними представниками муз. культури минулого були Комітас (6—7 ст.) і Нерсес Шноралі (12 ст.) — автори духовних гімнів, параканів, Г. Нарекаци (10 ст.) — автор тагів. З кін. 17 ст. розвивається мист. *ашугів* (Саят-Нова). У 2 і пол. 19 ст. склалася нова композиторська школа. У 1868 Т. Чухаджян створив першу вірм. оперу «Аршак II». Формувався самобутній нац. стиль шляхом поєднання нар. мелодики з європ. композиційними засобами (композитори Х. Кара-Мурза, М. Екмалян, Н. Тігранян, Комітас, О. Спендіаров, Р. Мелікян, А. Тігранян та ін.). Муз. інструменти (солоні й ансамблеві): струнні — кеманча, кямані (смичкові), саз, чонгур, уд, тар, канон (шинкові), сантур (ударний); духові — блуд, параканзук, дудук, зурна; ударні — доол, даф. Найбільшого розвитку вірм. муз. культура досягла після Великої Жовт. соціалістич. революції. Серед перших творів вірм. рад. музики — «Єреванські студії» (1925) та опера «Аласт» (1928, поставлено 1930) О. Спендіарова, вокальні цикли Р. Мелікяна. Розвивалися нові для вірм. музики жанри: симфонія, балет, симфонічна поема, камерно-інструментальна музика, масова пісня, музика до спектаклів і кінофільмів. У 30—40-х рр. зросла кількість творів на сучас. рад. та істор.-революц. тематику (композитори А. Тер-Гевондян, Р. Мелікян, А. Степанян, Г. Єгіазарян, Т. Тер-Мартіросян, М. Мазманиян). Особлива роль належить А. Хачатуряну, творчість якого (балети, концерти, симфонії тощо) є внеском у скарбницю всієї рад. муз. культури. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 найпоширенішим жанром була героїко-патріотична пісня. У післявоєнний період розвивалися вокально-симфонічна музика («Кантата про Батьківщину», 1948, «Оновіди про вірменський народ», 1961, О. Арутюнян), опера («Давид-бек», 1950, А. Тігранян), «Орліна фортеця», 1957, А. Бабаєва), балет («Спартак», 1956, А. Хачатуряна; «Севан», 1956, Г. Єгіазаряна), оперета, муз. комедія, камерно-інструм. та вокальна музика. Серед сучас. вірм. композиторів — А. А. Бабаджанян, Л. Ходжа-Ейнатов, О. Арутюнян, Д. Тер-Татевосян, Е. Ога-

несян, Е. Мірзоян, К. Орбелян, А. Тертерян, О. Аджемян, Т. Мансурян та ін. Високого рівня досягла вокальна майстерність. Серед вокалістів — нар. арт. СРСР А. Даніелян, Т. Сазандарян, Г. Гаспарян, П. Лісіян, Н. Ованнисян, нар. арт. РРФСР і Вірм. РСР З. Долуханова; диригентів — нар. арт. СРСР О. Мелік-Пашаєв, М. Таврізян; скрипалів — нар. арт. Вірм. РСР А. Габрієлян, Ж. Тер-Мергерян, Р. Агаронян; піаністів — Ю. Айрапетян, С. Навасардян та ін. В Єревані працюють театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова, театр муз. комедії ім. А. Пароняна; в складі філармонії — симфонічний, камерний та естрадний оркестри, хорова капела, квартет ім. Комітаса, ансамбль пісні й танцю, ансамбль нар. танцю; консерваторія. При Ін-ті мистецтв Вірм. РСР — відділення музики та нар. муз. творчості. Вірм.-укр. муз. зв'язки взаємно збагачили вірм. й укр. музику. В 1873 М. Кроніцький гармонізував для багатоголосого хору вірм. літургію, Г. О. Козаченко обробив для голосу з супроводом вірм. нар. пісні, а О. Спендіаров — укр. нар. пісні для голосу з супроводом і хору; А. Штогаренко, використавши мелодію вірм. нар. пісень, написав струнний квартет. На сценах укр. театрів виконувалися твори вірм. композиторів, у Вірменії — українських. Вірм. композитори створили вокальні твори про Україну («Моя Україна» А. Тер-Гевондіана, «Пісня дружини» В. Тіграняна), пісні про Україну (О. Аджемян і С. Джербашян). Укр. композитори написали пісні на слова вірм. поетів (Г. Вергоєва на слова О. Туманяна), вірм. композитори — на вірші укр. поетів (А. Тертерян на слова Т. Шевченка). В 1933 засн. Спілку композиторів В. М. Г. Арутюнян. **Театр.** Виникнення вірм. театр. мист. належить до 1 ст. до н. е. (в 69 р. до н. е. споруджено театральну будівлю в Тіграканерті). В 4—11 ст. існував театр фольклорно-хорового й синкретичного типу (імпровізація, пантоміма, цирк). У 12 ст. виникли церк., пізніше — шкільний театр; у 18 ст. — пересувні трупи. В 17—19 ст. театр розвивався у вірм. колоніях у Львові (шкільний театр), у Москві, Венеції, Відні, Мадраці, Калькутті та ін. Перші постійно діючі вірм. профес. театри виникли в Константинополі (1861), Тифлісі (1863) та ін. містах. Реалістичний напрям у вірм. театрі стверджувався в творчості нац. драматургів М. Пешикташяна, С. Екім'яна, М. Патканяна, Е. Тер-Григоряна, Г. Сундукяна, акторів Г. Чмик'яна, М. Амрік'яна, К. Арамяна, П. Адамяна. У 90-і рр. 19 ст. розвиток вірм. театру був пов'язаний з драматургією А. Пароняна, А. Ширванзаде, Л. Шанта, з іменами майстрів сцени О. Абеґ'яна, Сірануш'яна; на поч. 20 ст. у вірм. театр прийшли О. Севу-мян, О. Заріф'ян, А. Восканян та ін. В роки Рад. влади створено велику мережу вірм. театрів: у 1921 — держ. театр Вірменії в

Еревані (з 1937 — ім. Г. Сундукяна), 1920 — Бакінський вірм. держ. театр, 1922 — вірм. театр у Тбілісі (тепер ім. С. Шаумяна), 1929 — юного глядача в Тбілісі та Еревані, 1928 — театр ім. А. Мравяна в Ленінграді, 1931 — театр ім. О. Абеляна в Кіровограді та ін. В Еревані працюють Азерб. театр ім. Дж. Джабарлі (1929), Рос. драм. театр ім. К. С. Станіславського (1937), Ереванський вірм. драм. театр (1969), ляльковий театр (1935), цирк (1956). В репертуарі театрів — п'єси нац. драматургів, зарубіжних і рос. класиків, рад., зокрема українських, авторів (О. Корнійчука, І. Микитюка, М. Куліша, І. Кочергі). Серед театр. діячів — нар. арт. РСРР Р. Нерсисян, В. Патакян, В. Аджемян, А. Аветисян, Г. Джанібекян, нар. арт. Вірм. РСР Г. Аюбян, Л. Алавердян, О. Буніатян, В. Вардесян, О. Гулазян, Т. Ділакан та ін. В 1944 відкрито Театр. ін-т. У 1940 в Еревані засновано Вірм. театр. товариство.

І. А. Бабалян.

Кіно. Перші хронікальні кінозйомки в здійсненні в 1907. В 1923 організовано «Держкіно» Вірменії (тепер кіностудія «Вірменфільм» ім. А. І. Бек-Назарова). Худож. фільми почали випускати з 1925. Серед них — «Намус» (1925), «Хас-Пуш» (1928) і перший звуковий фільм «Пепо» (1933, реж. устх — А. Бек-Назаров), «Особисто відомий» (1958) і «Надзвичайне доручення» (1963, режисери обох фільмів — С. Кеворкян та Е. Карамян), «Здрастуй, де я!» (1966, реж. Ф. Довлатян), «Місце під сонцем» (1976, реж. А. Бабалян) та ін. Найбільш популярні вірм. актори: А. Джигарханян, Г. Тонунц, М. Симонян, М. Мкртчян. У 1958 засн. Спільн. кінематографістів Вірм. РСР. Іл. дія. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит. Левін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. Про маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів»; т. 11. Про так звану вірменську соціал-демократичну робітничу організацію; т. 26. Під чужим прапором; т. 42. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.; т. 43. Телеграма Реввійськраді XI армії; т. 52. Телеграма Г. К. Орджонікідзе; Советский Союз. Армения. М., 1966; Советская Армения. Альбом. Ереван, 1971; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т. 1—3. Ереван — К., 1961—71; Очерки истории Коммунистической партии Армении. Ереван, 1967; Арутюнян Н. Х. Вірменська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Валесан Л. А. Производственно-территориальный комплекс Армянской ССР. Ереван, 1970; Советская Армения за 50 лет. Ереван, 1970; Стасов В. В., Веселовский А. Н., Луначарский А. В., Горький А. М. Об Армении и армянской культуре. Ереван, 1970; Кирилюк Е. П. Українсько-вірменські літературні взаємини. В кн.: Чуття єдиної родини. К., 1972; Аветян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975; Налбандян В. С., Саринян С. Н., Агабабян С. Б. Армянская литература. М., 1976; Армянская литература. Биобиблиографический указатель, в. 1—2. Ереван, 1969—72; Амիրян С. Г. Армяно-українські літературні зв'язки. Библиографія. Ереван, 1976; Токарський Н. М. Архитектура Армении IV—

XIV вв. Ереван, 1961; Арутюнян В. М., Асратян М. М., Меликян А. А. Архитектура Советской Армении. М., 1972; Искусство Армянской ССР. Альбом. Л., 1972; История музыки народов СССР, т. 1—4. М., 1966—73; Говян Г. 2000 лет армянского театра, т. 1—2. М., 1952; История армянского советского театра. Ереван, 1967.

ВІРМЕНСЬКЕ НАГІР'Я — вулканічне нагір'я на Пд. Зх. Азії, в межах Туреччини, частково РСРР та Ірану. Пл. разом з крайовими хребтами бл. 400 тис. км². В. н. — система лавово-туфових плато і тектонічних западин, відокремлених одна від одної складчасто-бриловими та вулканічними хребтами. Найвища гора — Великий Арабат (5165 м). Родовища хромітових, мідних, заліз., поліметалевих руд, кам. вугілля, алунітів та ін. На В. н. беруть початок р. Кура, Аракс, Бафрат. Великі озера — Севан, Ван, Резайе. Мінеральні джерела. Рослинність степова, напівпустельна, на схилах — дубово-орчове рідколісся, гірські луки, на найвищих вершинах — сніги, льодовики.

ВІРМЕНСЬКІ КОЛОНІЇ на Україні — поселення вірмен у містах України в добу феодалізму. Еміграція вірм. населення з Закавказзя в різні країни світу й, зокрема, на територію України, була наслідком спустошливих нападів сусідніх держав на тер. Вірменії, тяжкого екон. і нац.-релігійного гніту іноз. загарбників, під владою яких вона перебувала. Згідно з писемними джерелами, в 11 ст. існувала В. к. в Кафі (Феодосія), з поч. 12 ст. — в Києві. Протягом 13—18 ст. вірмени оселилися в багатьох містах і містечках України (всього відомо понад 70 В. к.). У 14 ст. В. к. існували в Солдєї (Судаку), Сурхаті (Старому Криму), у Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі, Луцьку. В 15—17 ст. в зв'язку з посиленням тат. гніту в Криму та нападами турків В. к. утворилися на пд.-зх. тер. України: в Барі, Студениці, Балті, Рашкові, Тисменині, Бродях, Язлівці, Золочеві, Снятині, Ярославі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ) та ін. містах. Найбільшими були В. к. у Львові і Кам'янці-Подільському.

Внаслідок тур. агресії в 70-х рр. 17 ст. вірмени з Поділля емігрували на зх.-укр. землі. В середині В. к. відбувався процес класового розшарування. Вірм. поселенці займалися торгівлею і ремеслами, подкуди — с. г. Товарний обмін здійснювався з країнами Сходу, з Росією. Широко славилася с.-п. янові, ювелірні, зброярські, шевські, різьблені вироби вірм. майстрів. Уряді В. к., зокрема у Львові, Кам'янці-Подільському, Язлівці й Могилеві, ремісники були об'єднані в окремі цехи. В цих самих містах В. к. діяли самоврядування, мали свої судово-адм. органи, що їх очолювали «старші вірменського народу» — війти, радники (див. також Гоша Мхитар судєбник, Статут львівських вірмен). Їх обирали з числа вірм. патріциату, багатих купців і ремісників. У кін. 18 ст. самоврядування у В. к. було ліквідовано,

а самі колонії в більшості міст України занепали.

У В. к. високого рівня досягла культура; розвивалися історіографія, літописання (половецькою і вірм. мовами), нар. творчість, книгодрукування (вірм. друкарня 1616—18 у Львові), освіта. У Львові діяла школа вищого типу — вірм. колегія (1664—1781, з 1701 — вірм.-укр. колегія), вірм. бібліотеки, театри (зокрема в 2-й пол. 17 ст. протягом п'яти років діяв вірм. шкільний театр). Збудовані вірменами культові й цивільні споруди, що збереглися до нашого часу, відзначаються високим рівнем архітектури (Вірм. собор у Львові, 1363; церква Сархіса в Феодосії, 14 ст., та ін.). Шедеври різьблення на камені у В. к. мають багато спільного з укр. орнаментальними мотивами. За багато років життя на Україні поселенці з Закавказзя внесли значний вклад у розвиток істор. зв'язків і дружби українського і вірм. народів.

Лит. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т. 1—3. Ереван — К., 1961—71; Украинско-армянские связи в XVII веке. К., 1969. В. В. Гривовицкий.

ВІРНИК Давид Федорович [н. 9 (22).VII 1898, с. Уяринці, тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.] — український рад. економіст-історик, заслужений діяч науки (з 1969), доктор екон. наук, професор. Член КПРС з 1947. Закінчив Київ. кооперативний ін-т (1926). З 1931 — на пед. роботі у вузах Києва. У 1936—68 — зав. відділом Ін-ту економіки АН УРСР. З 1968 — проф. кафедр політ. економії Укр. с.-г. академії. Праці з питань екон. історії та історії екон. думки на Україні, розвитку продуктивних сил УРСР.

ВІРОГІДНЕ І ЙМОВІРНЕ — філософські категорії, що відображають об'єктивний ступінь можливості певної події; міру суб'єктивної впевненості в наявності чи можливості певного явища; ступінь істинності знання та усвідомлення цієї істинності суб'єктом. Подія, ймовірність якої дорівнює 100%, є вірогідною. Ймовірність масових явищ, які підлягають статистичним закономірностям, вивчається в математиці ймовірностей теорією. В пізнанні теорії В. і й. поряд з категоріями можливості та необхідності відображають способи існування істини для суб'єкта. Вірогідність означає, що відповідність знання об'єктові та знання цієї відповідності виступають для суб'єкта як повністю встановлені. Оскільки істина є процес, то вірогідні знання виступають як крупніти абсолютної істини (Див. Абсолютна і відносна істини) в поступальному розвитку пізнання.

О. І. Яценко.

ВІРСАЛАДЗЕ Симон Багратович [н. 31.XII 1908 (13.I 1909), Тифліс] — грузинський рад. театр. художник, нар. художник РСРР (з 1976), дійсн. член АМ РСРР (з 1975). У 1927—28 навчався в моск. ВХУТЕІНІ. Оформив вистави в Театрі опери та балету ім. З. Палашвілі в Тбілісі (опера «Даїсі» З. Палашвілі, 1936; балет



С. Б. Вірсаладзе.



Вірменські колонії на Україні. Вірменський собор у Львові. 1363. Архитектор Дарко.

«Отелло» А. Мачаваріані, 1957), в Театрі опери та балету ім. С. М. Кірова в Ленінграді (опера «Сім'я Тараса» Д. Кабалецького, 1950; балет «Раймонда» О. Глазунова, 1948), у Великому театрі СРСР (балет «Лускунчик» П. Чайковського, 1966; «Спартак» А. Хачатуряна, 1968). Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1977.

ВІРСЬКИЙ Павло Павлович [12 (25).II 1905, Одеса — 5.VII 1975, Київ] — український рад. балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. У 1927 закінчив Одес. муз.-драм. уч.-ще, 1927—28 навчався в Моск. театр. технікумі. Працював у театрах Одеси, Москви, Харкова, Києва, Дніпропетровська. В 1942 — керівник Ансамблю пісні і танцю КВФ, 1942—55 худож. керівник балетної групи Ансамблю пісні і танцю Радянської Армії ім. О. В. Александрова. В 1937 організував Ансамбль танцю УРСР, до 1940 і 1955—75 — його худож. керівник (в 1977 ансамбль присвоєно ім'я В.) Спираючись на нар. традиції, В. створив яскраві кореографічні композиції з минулого і сучас. життя укр. народу та ін. («Чумацькі радощі», «Гопак», «Новорічна метелиця», «Колгоспна полька», «Шахтарська святкова», «Моряки флотилії „Советская Украина“»). Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденом Дружби народів, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1950, 1970. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965.

Лит.: Станішевський Ю. О. Павло Павлович Вірський. К., 1962.

ВІРТ (Wirth) Карл-Йозеф (6.IX 1879, Фрайбург — 3.I 1956, там же) — німецький політ. і держ. діяч. Закінчив Фрайбурзький ун-т. У 1914—18 і 1920—33 — депутат рейхстагу, 1919—20 — Веймарсь-

ких нац. зборів. У 1921—22 — спочатку рейхсканцлер, потім також міністр закорд. справ. Уряд В. підписав рад.-нім. Рапальський договір 1920. В 1930—31 В. — міністр закорд. справ. Після приходу фашистів до влади (1933) емігрував. Повернувшись 1948 з еміграції, виступав за відновлення єдиної Німеччини на демократичній основі. Брав активну участь у *Русі прихильників миру*. З 1952 — член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955. Портрет с. 318.

ВІРТА Микола Євгенійович [6 (19).XII 1906, с. Велика Лазівка, тепер Токаревського р-ну Тамбовської обл. — 9.I 1976, Москва] — російський рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Перший роман «Самотність» (1935, Держ. премія СРСР, 1941) і романи «Вечірній дзвін» (1951), «Круті гори» (1956), «Степ та степ кругом...» (1960), п'єси «Земля» (1937), «Хліб наш повсякденний» (1947, Держ. премія СРСР, 1948), «Далі неозорі» (1957) — про долю селства. Автор романів «Закономірність» (1937), «Швидкоплинні дні» (1964), повістей «Катастрофа» (1962), п'єс «Солдати Сталінграда» (1944), «Змова приречених» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Влітку небо високе» (1959), кіносценарії «Сталінградська битва» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), та ін. За романом В. «Самотність» Т. Хренников написав оперу «В бурю» (пост. 1939). Нагороджений орденом Леніна, медалями. Портрет с. 318.

Тв.: *Избранные произведения*, т. 1—2. М., 1973; *Побег*, М., 1973; *Всегда молодое*, Воронеж, 1976; *У кр. перекл. — Самотність*, К., 1938; *Земля*, Х., 1938; *Змова приречених*, К., 1949; *Далі неозорі*, К., 1962.

ВІРТАНЕН Ялмарі Ерікович (8.I 1889, с. Майнімі, Фінляндія — 2.IV 1939) — карельський рад. пост. Член ВКП(б) з 1920. Учасник Лютневої революції і Великої Жовт. соціалістич. революції. Почав друкуватися 1906. Ранні поезії присвятив революц. боротьбі робітн. класу («Заклик», 1907; «Бажання», 1910; «Прометей праці», 1918). В 30-х рр. писав про життя трудящих Рад. Карелії («Пісня карела», «Старий і колгосп», «Північ» та ін). Автор зб. «На довіллі» (1930, вступна стаття М. Горького). Портрет с. 318. Тв.: *Рос. перекл. — Избранные стихи*, Петрозаводск, 1973.

ВІРТУАЛЬНІ ПЕРЕМІЩЕННЯ (лат. *virtualis* — сильний, здатний) — те саме, що й можливі переміщення. Див. *Можливі переміщення принцип*.

ВІРТУАЛЬНІ ПЕРЕХОДИ — переходи фізичної мікросистеми з одного стану в інший, пов'язані з народженням або знищенням *виртуальних частинок*.

ВІРТУАЛЬНІ ЧАСТИНКИ — короткоживучі збудження квантованих полів, що переносять енергію, імпульс, заряд тощо між елементами частинками при їхній взаємодії. На відміну від реальних частинок, для них не виконується зв'язок між енергією E

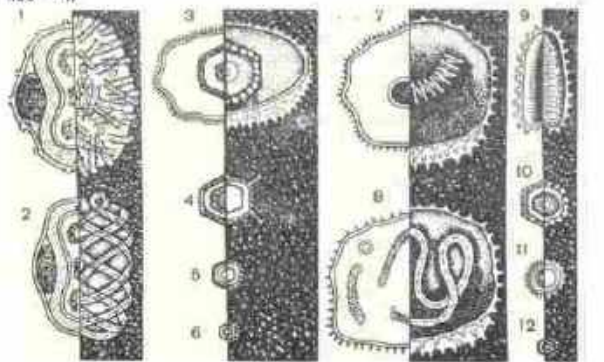
імпульсом p і масою m частинки: $E^2 = p^2 c^2 + m^2 c^4$, де c — швидкість світла у вакуумі. За сучас. *квантовою теорією поля* реальні частинки взаємодіють між собою шляхом обміну *В. ч.* Так, електрон розсіюється на електроні (позитроні, нуклоні тощо) шляхом обміну з ним віртуальними фотонами, нуклонами взаємодіють один з одним через обмін віртуальними мезонами і т. д. Окрема елементарна частинка обгорнута «хмаркою» *В. ч.*, які вона безперервно випромінює і поглинає. Крім того, *В. ч.* можуть у межах, допустимих *невизначеностей співвідношенням* народжуватися і зникати у *вакуумі*, зумовлюючи т. з. вакуумні флуктуації квантованих полів. П. І. Фофін.

ВІРУЛЕНТНІСТЬ (від лат. *virulentus* — отруйний) — ступінь хвороботворності (патогенності) даного *штаму* інфекційного агента (мікроба або вірусу) для інфікованого організму. Властивість лише функціонуючим мікробам (вірусам), що розмножуються в організмі хазяїна, і може змінюватися у широких межах. В. залежить від властивостей інфекційного агента, а також від резистентності (опірності) інфікованого організму: визначається здатністю мікроба проникати в організм, розмножуватися, поширюватися у ньому, виробляти отруйні речовини (*токсини*) і ослаблювати захисні властивості організму. Штучне зниження вірулентності (нагріванням, опромінюванням тощо) застосовують при виготовленні т. з. живих вакцин для запобіжних щеплень.

ВІРУСИ (лат. *virus* — отрута), фільтранні віруси — паразитичні живі системи доклітинної будови, виділені в самостійне царство *Vira*.

В відкриті російськими вченими М. Ф. Гамалєю, який встановив (1886) проходження збудників чуми рогаатої худоби крізь бактеріальні фільтри, і Д. І. Івановським, який довів (1892) фільтранність збудника мозаїчної хвороби тютюну (ВТМ). В. — це найдрібніші збудники багатьох інфекційних хвороб; вони є облигатними (обов'язковими) внутрішньоклітинними паразитами і не здатні розмножуватися поза клітиною-хазяїном. Розмірами В. значно менші від бактерій і майже всі проходять крізь бактеріальні фільтри. Прості В. складаються з *нуклеїнової кислоти* (НК) тільки одного типу — *дезокситрибонуклеїнової кислоти* (ДНК) або *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) — та білка; складні В. містять ще й ліпіди, вуглеводи та іони металів. НК В. є їхньою генетичною субстанцією. У простих В. розрізняють два морфологічні компоненти: *капсид* — білкова оболонка, що складається з окремих субодиниць, та внутр. вміст утвореного капсидом каналу — НК. У складних В. розрізняють ще зовн. оболонку (у деяких В.) та хвостові відростки (у бактеріофагів, або фагів). Форма В. досить різноманітна — прямокутна, округла, овальна, паличковидна, пуголово-

Віруси. Схематичне зображення структури віріонів деяких вірусів людини та тварин (світле поле — ультратонкий зріз, темне — негативне контрастування поверхні віріону): 1 — вірусу нієси (1500 × 2000 × 3000 Å), 2 — вірусу парваквінни (1700 × 3000 Å), 3 — вірусу герпесу (1500 × 3000 Å), 4 — аденовірусу (800 Å), 5 — папанавірусу (450—500 Å), 6 — парвовірусу (200 Å), 7 — вірусу грипу (800—2000 Å), 8 — вірусу Сендай (1500—5000 Å), 9 — вірусу везикулярного стоматиту (650 × 1750 Å), 10 — реовірусу (600—700 Å), 11 — вірусу енцефаліту (400—450 Å), 12 — вірусу поліомієліту (250—300 Å).



подібна, ниткоподібна тощо. В. притаманна правильна геометрична будова. Розрізняють В. із гвинтовою (спіральною) симетрією, до яких належать паличко- чи ниткоподібні В. рослин, деякі прості фаги, та В. з крапковою симетрією, до яких відносять В. з симетрією куба та правильного багатогранника (В. поліомієліту, реовіруси, парвовіруси, паповавіруси, аденовіруси, деякі В. рослин та фаги). Репродукція (розмноження) В. — складний і своєрідний процес формування зрілих позаклітинних часток їх — віріонів з нарізно синтезованих НК і білка. В цьому процесі розрізняють такі послідовні стадії: адсорбція В. (осідання на поверхні клітини-хазяїна), проникнення в клітину, депротейнізація вірусної НК (втрата білкової оболонки), латентний (прихований) період, коли в клітині відбуваються реплікація, транскрипція вірусної НК і синтез вірусних білків, потім — формування В. і вихід їх з клітини. Синтез компонентів В. і формування їх можуть відбуватися неодноразово в різних місцях клітини за участю різних клітинних структур; це — т. з. «дис'юнктивний» (роз'єднаний) спосіб репродукції (відтворення) В. притаманні такі властивості живого, як *спадковість* і *мінливість*. В. всюдисущі: вони уражують рослини, тварин та людину, спричинюючи *вірусні хвороби*.

Існують різні способи поширення В.: повітряно-краплинний (з краплинами слини при кашлі, чханні), фекально-оральний (зараження відбувається через руки, забруднені фекаліями хворого; притаманний кишковим інфекціям), трансмісивний (В. переселяється кровосисними членистоногими; аластичний *арбовірусам*) тощо. В. нечутливі до відомих антибіотиків, тому розробляються засоби хіміотерапії вірусних інфекцій. Для профілактики вірусних захворювань широко застосовують *вакцини*. В. як найпростіші з відомих форм життя є зручним об'єктом молекулярної біології та генетики, зокрема на В. були розкриті *генетичний код*, можливість зворотної передачі *генетичної інформації* від РНК до ДНК. Див. також *Вірусологія*.

Лит.: Авакян А. А., Быковский А. Ф. Атлас анатомии и онтогенеза вирусов человека и животных. М., 1970; Агоя В. И. (и др.). Молекулярная биология вирусов. М., 1971; Дяченко С. С., Синяк К. М., Дяченко Н. С. Патогенні віруси людини. К., 1974; Мэтьюс Р. Вирусы растений. Пер. с англ. М., 1973; Биология вирусов животных. т. 1—2. Пер. с англ. М., 1977.

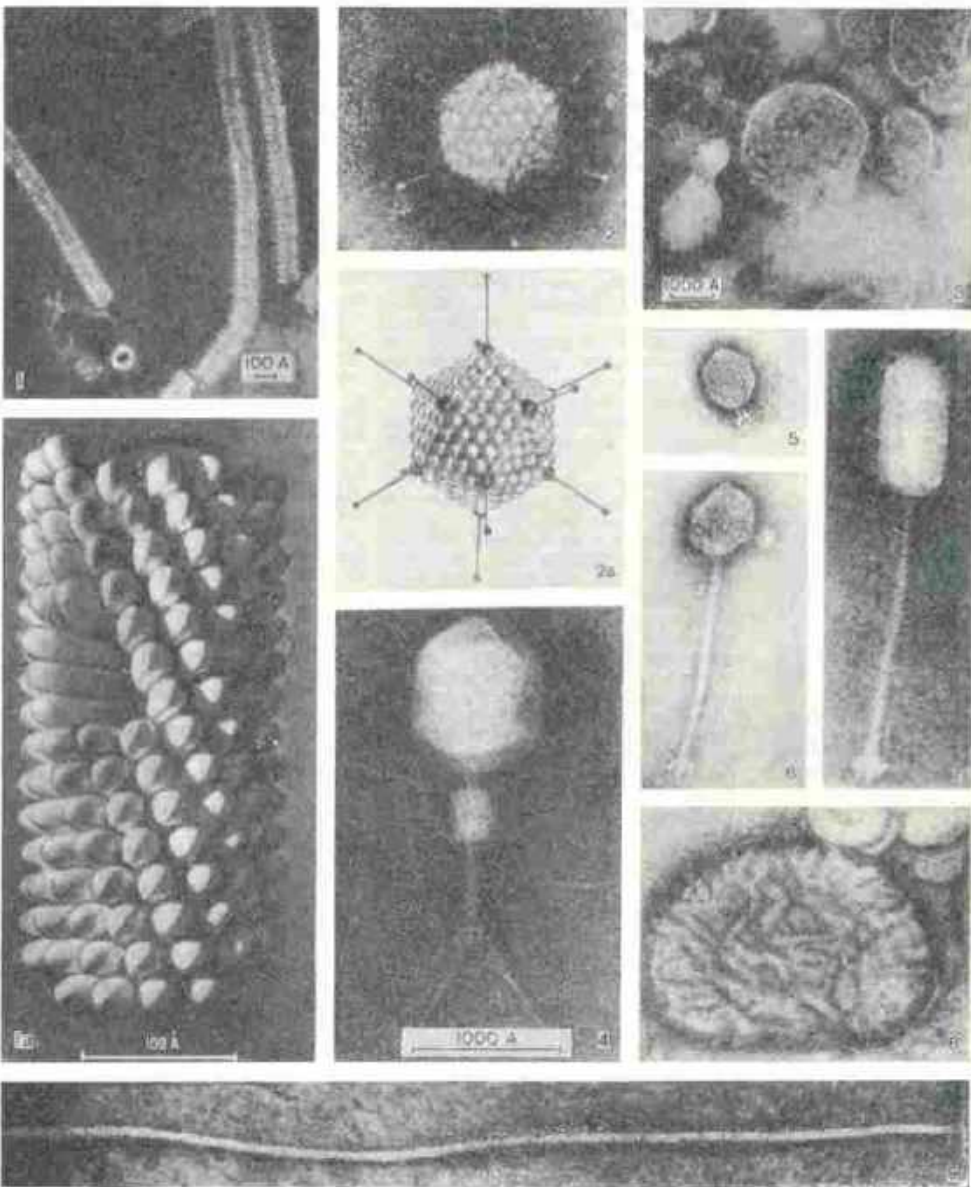
ВІРУСНІ ХВОРОБИ — група захворювань, збудниками яких є *віруси*. До В. х. належить велика кількість інфекційних хвороб людини, тварин і рослин. Найкраще вивченими В. х. людини є *грип*, *кір*, *вітряна віспа* і *віспа* натуральна, *гепатит вірусний*, *поліомієліт*, *енцефаліт*, *сказ*, *геморагічні гарячки* та ін. Доведено також вірусну *етиологію* багатьох шкірних хвороб, деяких

пухлин (*бородавки*, *папіломи* тощо). В. х. тварин є *ящура*, інфекційна *анемія*, *чума* рогатої худоби, свиней, птиці тощо. *Патогенез* і клініка В. х. різноманітні, як і при ін. інфекційних захворюваннях. Розроблено ряд заг. методів профілактики В. х. та боротьби з ними. Див. також *Вірусні хвороби рослин*.

ВІРУСНІ ХВОРОБИ РОСЛИН, вірози — хвороби, що їх спричинюють *віруси*. Уражають як вищі (квіткові, голонасінні, папоротеподібні), так і нижчі рослини (гриби, водорості). Найхарактернішими симптомами В. х. р. є зміна забарвлення і форми листків та

ін. зелених частин рослин. На уражених органах нерівномірно чергуються темно-зелені, ясно-зелені або жовті ділянки, часто спостерігається заг. хлороз, який супроводять некрози (змертвіння) та деформація органів. Збудник здебільшого передається при пораненні соком рослини, через ґрунтообробні знаряддя, іноді — з рештками рослин та через ґрунт, через садивний матеріал, при щепленні тощо. Під час вегетації більшість фітопатогенних вірусів переносять сисні комахи (попеліці, трипси), деяких — гризучі комахи (коніки, гусінь, совки-гами), паразитичні черви — *нематоди*.

Віріони вірусів під електронним мікроскопом: 1 — паличковидний вірус мозаїки тютюну в поздовжній та поперечній орієнтації, 1а — його модель; 2 — ікосаедричний капсид аденовірусу (збільшено в 600 000 раз); 2а — його модель; 3 — вірус паротиту; 4 — віріон фага T₂ з укороченим відростком; 5, 6, 7 — фаги фітопатогенних бактерій *Pseudomonas* sp., які розрізняються за структурою головки та відростка (збільшено відповідно в 100 000, 200 000 та 180 000 раз); 8 — вірус віспопації (збільшено в 400 000 раз); 9 — ниткоподібний х-вірус картоплі (збільшено в 320 000 раз).



ВІРУСОЛОГІ І ЕПІДЕМІОЛОГІ ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО- ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ



К. І. Вірт.



М. Г. Вірга.



Я. Е. Віртанен



Р. Вірхов.

Визначають В. х. р. візуально (наглядно) за сукупністю зовн. ознак захворювання або за допомогою електронномікроскопічного методу, *індикаторних рослин* тощо. В. х. р. (мозаїчні хвороби рослин, скручування листя тощо) дуже поширені, можуть завдавати значної шкоди в Степу та Лісостепу УРСР, уражаючи картоплю, тютюн, овочеві, злакові, бобові, плодово-ягідні та ін. культури. Втрати врожаю від В. х. р. становлять від 0,5 до 1, в окремих випадках, 50%, погіршується якість врожаю. Заходи боротьби. Рациональні строки сівби, дотримання сівоозміни, підживлення рослин, належний обробіток ґрунту, знищення комах — переносників вірусів обприскуванням рослин фосфамом, фосфамідом, хлорофосом тощо. Л. див. на окремому аркуші до статті *Хвороби рослин*.

В. М. Лопатин.

ВІРУСОЛОГІЯ І ЕПІДЕМІОЛОГІЯ ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені І. І. Мечникова — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. І. І. Мечниковим (1886) як Одес. бактеріологічна станція; 1920 на її базі організовано ін-т. У складі ін-ту (1978) — 5 відділів, 10 лабораторій. Гол. напрям наук. досліджень — проблема грипу; розробляються засоби його профілактики, діагностики і лікування. Видається щорічний збірник наук. праць «Віруси і вірусні захворювання». В різні роки в ін-ті працювали М. Ф. Гамалія і Д. К. Заболотний.

С. М. Поляков.

ВІРУСОЛОГІЯ (від *віруси* і грец. λόγος — вчення), інфрамікробіологія — наука про віруси. Виділяється з мікробіології в серед. 20 ст. Початок В. поклав праці вітчизн. вчених М. Ф. Гамалія та Д. Й. Івановського.

В. вивчає віруси і спричинювані ними в організмі хазяїна процеси з метою обґрунтування профілактичних і лікувальних заходів при вірусних інфекціях. В. поділяють на загальну В., осн. завданням якої є вивчення принципів організації віріонів, властивостей та функцій окремих компонентів їх, молекулярних процесів при репродукції (розмноженні) вірусів, латентної (прихованої) інфекції та трансформації клітини; медичну В., ветеринарну В. та фітовірусологію, що вивчають віруси, хвороботворні для людини, свійських тварин і культурних рослин. Рад. В. досягла значних успіхів у вивченні багатьох вірусів, дослідженні молекулярних механізмів репродукції вірусів, зокрема вірусів комплексу кліщового енцефаліту, вірусу грипу, створенні вірусно-генетичної теорії розвитку пухлин, впровадженні багатьох протівірусних живих вакцин тощо. Ці успіхи пов'язані з іменами рад. вчених О. Г. Анджаридзе, В. М. Жданова, Л. О. Зільбера, А. О. Смородишцева, В. Д. Соловйова, М. П. Чумакова, А. К. Шубладзе та ін. Значний вклад у розв'язання багатьох питань заг. В., вивчення ряду вірусів, розробку і організацію

профілактичних заходів у боротьбі з багатьма вірусними інфекціями людини та рослин внесли, зокрема, укр. вчені — С. М. Гершензон, Н. П. Корнюшенко, С. М. Москоvecь та ін. На Україні питаннями В. займаються Ін-т мікробіології та вірусології АН УРСР, Одес. н.-д. ін-т вірусології та епідеміології МОЗ УРСР, Київ. н.-д. ін-т інфекційних хвороб МОЗ УРСР та ряд ін. В СРСР праці з питань вірусології друкуються у виданнях «Вопросы вирусологии» (Москва) та «Микробиологический журнал».

Лит.: Гамалія Н. Ф. Филтрующие вирусы. М.—Л., 1930; Зильбер Л. А. Учение о вирусах. М., 1956; Жданов В. М., Гайдамович С. Я. Вирусология. М., 1966; Методические проблемы вирусологии. М., 1975; Эпидемиология вирусных инфекций. К., 1977; Лурия С., Дарнелл Дж. Общая вирусология. Пер. с англ. М., 1970.

Н. С. Димченко.

ВІРХОВ (Virchow) Рудольф (13.X 1821, Шіфельбайн — 5.IX 1902, Берлін) — німецький вчений-патолог і громадський діяч. Закінчив Берлін. ун-т (1843), з 1856 — професор цього ж ун-ту та директор Ін-ту патології, почесний член майже всіх наукових мед. т-в та академій світу. В. — засновник сучасної патологічної анатомії й теорії *целюлярної патології*. Дав опис патологічної картини майже всіх відомих на той час захворювань, вивчив механізми розвитку більшості з них. В. зробив великий внесок у науку, проте, поряд з цим, висловлював антиматеріалістичні ідеї, був войовничим антидарвіністом. За політ. поглядами В. спочатку наближався до ліберальної буржуазії, а з 1871 перейшов на позиції реакції.

ВІРЧА ГРАМОТА — документ, що посвідчує призначення дипломатичного представника в певну державу. В. г. складається за встановленою формою, підписується главою акредитованої л-ни і адресується главі д-ви перебування. Під час вручення В. г. додержують відповідного церемоніалу (див. *Протокол дипломатичний*). За *Конституцією СРСР* (п. 13, ст. 121) та конституціями союзних республік (в УРСР — п. 15, ст. 108 Конституції УРСР) прийняття В. г. акредитованих дипломатич. представників іноз. д-в входить до компетенції відповідної Президії Верховної Ради. Див. також *Акредитування*.

ВІРШ (від лат. versus — рядок, вірш) — 1) Найменша одиниця ритмізованої мови — окремий рядок у віршованому творі, який має ознаки ритмічності, інтонаційної і звукової закінченості. Іноді В. ділять на кілька рядків («східні» В. Маяковського). 2) Невеликий поетичний твір (див. також *Поезія*). 3) Ритмічно організована, яскраво емоційна мова, якій притаманні особливі засоби художньої виразності: виділення окремих слів, повтори, паузи тощо. Див. також *Віршування*.

ВІРШ ПРОЗОЮ — невеликий за розміром літературний твір, написаний прозою, але своєю емоційністю, ліризмом і особливим рит-

мом мови близький до вірша. Широко відомі В. п. І. Тургенева («Російська мова», «Поріг», «Горець» та ін.). В укр. л-рі в цьому жанрі виступали Дніпрова Чайка (цикл «Морські малюнки»), В. Стефанік («Амбіції»), М. Черемшина («Симфонія»), О. Кобилянська («Рожі»), з укр. рад. письменників — Є. Гуцало, В. Симоненко та ін.

ВІРШУВАННЯ — мистецтво побудови ритмічно організованої мови, що поділяється на певні мовні відтинки — віршові рядки (див. *Вірш*). Розрізняють такі системи В.: метричну, силабічну, силаботонічну й тонічну. Метрична система В. ґрунтується на впорядкованому чергуванні довгих і коротких складів. Властива античним л-рам — старогрец. і латинській, а також араб. і перській. У сучас. зах.-європ. л-рах поширена силабічна система В., в основі якої — однакова кількість складів у віршових рядках. Силабічне В. властиве мовам з постійним наголосом (романським, польським, тюркським та ін.). У 17 ст. складання силабічних віршів практикувалося в серед. та вищих школах України й Росії. У силаботонічному В. в основу ритмічної організації покладено закономірність чергування наголошених і ненаголошених складів, залежно від чого у віршових рядках розрізняють розміри (див. *Стопа* у віршуванні): двоскладові — хорей (—) і ямб (—) та трискладові — дактиль (—) і амфібрахій (—) і анапест (—). В укр. поезії утвердилось починаючи з «Енеїди» І. Котляревського. Тонічна система В. ґрунтується на більш-менш однаковій кількості ритмічних наголосів у віршових рядках, причому кількість ненаголошених у рядку і розміщення їх між наголошеними можуть бути різні. Зразки тонічного акцентного вірша дали П. Тичина, В. Маяковський. У поезії 20 ст. поширився т. з. *вільний вірш*, або верлібр. Своєрідною є ритміка нар.-пісенного вірша. В основі її лежить мелодія пісні, музичний ритм. Багато укр. поетів користувалися ритмікою *коломийкового вірша*. У звучанні вірша велику роль відіграють рими, хоч є вірші й без рим (див. *Більш вірш*), та звукові повтори в рядку або в сусідніх рядках (див. *Алітерація*, *Асонанс*).

Лит.: Ковалевський В. В. Ритмічні засоби українського літературного вірша. К., 1960; Ковалевський В. В. Рима. Ритмічні засоби українського вірша. К., 1965; Сидоренко І. К. Українське віршування від найдавніших часів до Шевченка. К., 1972; Жирмунський В. М. Теорія стиха. Л., 1975; Кунина А. А., Сахарова Е. М. Рождение стиха. Рекомендательный указатель литературы. М., 1973.

ВІСАЯ — найчисленніший народ Філіппін. Населяють о-в центр. частину Філіппінського архіпелагу. Живуть в Індонезії. Заг. чисельність — 19 млн. чол. (1975). Мова належить до пн. групи *індонезійських мов*. Більшість В. — католики. Осн. заняття — землеробство, розвинуте та-

кож рибальство, з ремесел — плетіння.

ВІСБ'АДЕН — місто у ФРН, адм. центр землі Гессен. Порт на Рейні, залізнич. вузол. 252,5 тис. ж. (1974). Підприємства хім., фармацевтичної, маш.-буд. (електротех. устаткування, оптика тощо), поліграфічної пром.-сті. Вироби шампанських вин. Гол. держ. архів. Бальнеологічний і кліматичний курорт. Мінеральні гарячі джерела, воду яких використовують для питного лікування, інгаляцій і ванн. Грязелікування, а також виноградне лікування. Показання: порушення обміну речовин, захворювання кісток у суглобів, органів травлення, периферичної нервової системи, хронічні катар вертхніх дихальних шляхів. У В. — бальнеологічний ін-т. Поселення на місці В. відоме з античних часів.

ВІСЕНТЕ (Вісенті; Vicente) Жіл (ісп. Хіль; бл. 1470, Гімараїнш чи Лісабон — бл. 1536, Евора) — португальський драматург і актор. Засновник португ. нац. театру. Автор 42 п'єс, найвідоміші з яких — «Відвідини, або Монолог пастуха» (1502), «Кузня кохання» (1524), «Фарс про погонича мулів» (1526) та ін. Оси. увагу в них приділено життю городян, солдатів, селян. У деяких п'єсах висміював католицьке духовенство («Священник із Бейри», 1526; «Дійство про ярмарок», 1527). Писав і ісп. мовою.

ВІСІМНАДЦЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ ВКП(б) — відбулася 15—20.ІІ 1941 в Москві. В її роботі брали участь 456 делегатів з ухвальним і 138 — з дорадчим голосом, що представляли 2515 481 члена партії і 1 361 404 кандидатів. Порядок денний: 1) Про завдання парт. орг-цій у галузі пром-сті і транспорту; 2) Госп. підсумки 1940 і план розвитку нар. г-ва СРСР на 1941; 3) Орг. питання. Конференція проходила в складній міжнар. обстановці, в умовах розгортання 2-ї світової війни. Конференція накреслила заходи по дальшому посиленню екон. могутності і зміцненню обороноздатності Рад. д-ви, поставила перед парт. орг-ціями конкретні госп.-політ. завдання: забезпечити ритмічність роботи підприємств і своєчасне виконання ними виробничих планів; встановити сувору дисципліну в технологічному процесі на підприємствах; забезпечити випуск доброякісної і комплектної продукції; невининно працювати над вдосконаленням і освоєнням нової техніки; зміцнити трудову дисципліну та єдиноначальність і поліпшити тех. керівництво виробництвом; вивчати і старанно добирати кадри. Госп. та інж.-тех. працівників тощо. Визначаючи орг. завдання парт. орг-цій у галузі пром-сті і транспорту, конференція визнала за необхідне, щоб у містах, областях, краях і республіках з розвиненою пром-стю було запроваджено посади секретарів міськкомів, обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік по осн. галузях пром-сті і транспорту. Конференція схвалила прийнятий ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР план

розвитку нар. г-ва на 1941, спрямований на дальше зростання всіх галузей нар. г-ва, особливо металургії та машинобудування, на збільшення матеріальних резервів, значне посилення оборонної могутності Рад. Союзу. Конференція поповнила склад ЦК ВКП(б) і Центр. ревізійної комісії. Результати здійснення рішень конференції повною мірою виявилися під час війни і довели, що система парт. керівництва пром-стю і транспортом була підготовлена до розв'язання воєнно-господарських завдань.

Лит.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5. М., 1971; Соловьев О. Вісімнадцята конференція ВКП(б). К., 1957. А. Т. Чеканюк.

ВІСІМНАДЦЯТЕ БРЮМЕРА VIII року республіки (за республіканським календарем *Великої французької революції* 18 ст.) — державний контрреволюц. переворот 9.XI 1799 у Франції, організований великою буржуазією при підтримці заможного селянства та дворянства і здійснений Наполеоном Бонапартом (див. *Наполеон І*). Привів до повалення уряду *Директорії* і встановлення військ. диктатури у формі *Консульства*, а з 1804 — імперії.

«ВІСІМНАДЦЯТЕ БРЮМЕРА ЛУІ БОНАПАРТА» — твір К. Маркса, в якому з позицій *історичного матеріалізму* дано науковий аналіз класової боротьби у Франції 1848—51. Написаний у грудні 1851 — березні 1852, вперше опублікований у травні 1852. Вихідним принципом аналізу істор. подій у Франції 1848—51 для К. Маркса був відкритий ним закон істор. розвитку, згідно з яким будь-яка боротьба, що відбувається в політ., реліг., філософ. та ін. сферах ідеології класового суспільства, в підсумку є відображенням *класової боротьби*, яка, в свою чергу, зумовлена екон. ладом суспільства. Узагальнивши досвід класової боротьби 1848—51 у Франції, К. Маркс розвинув і конкретизував ідею *диктатури пролетаріату*, зробивши важливий теоретичний і політ. висновок про необхідність злам бурж. держ. машини в результаті *соціалістичної революції*. В І. Ленін назвав цей висновок головним, основним в ученні марксизму про д-ву (див. Повне збір. тв., т. 33, с. 27). Велике значення має викладена в праці соціальна характеристика *селянства*. Розкриваючи двоїсту природу й притаманний селянству тенденції екон. і політ. розвитку, К. Маркс сформулював надзвичайно важливе положення про необхідність *союзу робітничого класу і селянства* при керівній ролі *пролетаріату* в боротьбі за соціалістичну революцію. Значне місце в творі посідає аналіз особливостей розвитку бурж. і пролет. революцій. У праці викладено ряд важливих думок про збройне повстання як містечтво, про справжній зміст бурж. демократії, про ставлення пролетаріату до дрібної буржуазії, конкретизовано закони і принципи матеріалістичного розуміння історії.

Видання: Маркс К. Вісімнадцяте брюме́ра Луї Бонапарта. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8.

Лит.: Енгельс Ф. Передмова до третього німецького видання праці К. Маркса «Вісімнадцяте брюме́ра Луї Бонапарта». Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21.

В. С. Горський.

ВІСІМНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б) — відбувся 10—21.ІІІ 1939 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 1569 делегатів з ухвальним і 466 — з дорадчим голосом, що представляли 1 588 852 членів і 888 814 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звітні доповіді: ЦК ВКП(б), Центр. ревізійної комісії, делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 2) Третій п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР; 3) Зміни в Статуті ВКП(б); 4) Вибори Комісії по зміні Програми ВКП(б); 5) Вибори центр. органів партії. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) було дано аналіз змін, що сталися в міжнар. і внутр. становищі країни за останні 5 років, вказано перспективи її розвитку. Нова екон. криза, що охопила 1937 капіталістичні країни, привела до дальшого загострення боротьби між імперіалістичними д-вами за переділ світу. В капіталістичних країнах посилювалися класові суперечності. Зміцнювалося міжнар. комуністичний і робітн. рух. У такій обстановці агресивні країни (Німеччина, Італія, Японія) розгортали 2-у світову війну. Правлячі кола США, Англії та Франції потурали агресорам, маючи намір використати їх як ударну силу проти СРСР. З'їзд схвалив зовн. політику Рад. уряду і дав директиву послідовно й неухильно проводити політику миру і розширення ділових зв'язків з усіма країнами, викривати підступи агресорів, всемірно зміцнювати бойову могутність Збройних Сил Радянського Союзу і дружні зв'язки з трудящими зарубіжних країн. Для СРСР ці роки були часом зростання і зміцнення. З'їзд відзначив, що соціалістичний спосіб виробництва став панівним, що соціалізм в СРСР в основному побудовано і країна вступила в смугу завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму. З'їзд накреслив осн. екон. завдання СРСР — наздогнати і випередити гол. капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення. Першим кроком на цьому шляху був затверджений з'їздом 3-й п'ятирічний план розвитку нар. госп-ва СРСР на 1938—42. З'їзд розглянув деякі питання марксистсько-ленінської теорії. Виходячи з ідей В. І. Леніна, в звітній доповіді ЦК ВКП(б) було висунуто положення про можливість побудови комунізму в одній країні. З'їзд засудив шкідливі, помилкові погляди про відмірання д-ви при соціалізмі і вказав на необхідність дальшого зміцнення соціалістичної д-ви як знаряддя диктатури пролетаріату в побудові комунізму. З'їзд обговорив питання про рад. інтелігенцію, засудивши зневажливе ставлення до неї, яке ще подекуди мало місце. Враховуючи успіхи соціалістичного

ВІСІМНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

будівництва і зміни в класовій структурі СРСР, з'їзд прийняв нову редакцію Статуту ВКП(б). З'їзд встановив єдині для всіх вступаючих до партії умови прийому і однаковий однорічний кандидатський стаж. Скасовувалися масові чистки партії. До Статуту було внесено доповнення про права членів партії, виробничим парт. орг-ціям надавалось право контролю за діяльністю адміністрації. В Статуті відображено зростаючу роль партії в керівництві масовими орг-ціями. Вперше було внесено розділ «Партія і комсомол». Велику увагу з'їзд приділяв марксистсько-ленінському вихованню кадрів, ідеологічній роботі, поліпшенню добору, розстановки і виховання керівних кадрів. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію. Постанови з'їзду мали велике значення в боротьбі Комуністичної партії за дальший розвиток соціалістич. економіки, за зміцнення військово-еко. могутності Рад. ви. Документи з'їзду мали міжнар. значення; вони націлили діяльність комуністичних і робітн. партій на дальше посилення боротьби за мир, демократію і соціалізм.

Лит.: XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 10—21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М., 1939; История Коммунистической партии Радянского Союза. К., 1977.

Ю. В. Бобко.

ВІСІМНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 23—26.III 1954 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 878 делегатів з ухвальним і 66 — з довідним голосом, які представляли 780 615 членів і 53 162 кандидати у члени партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК Компартії України; 2) Звітна доповідь Ревізійної комісії Компартії України; 3) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд відбувся в обстановці великого політ. і трудового піднесення, викликаного 300-річчя возз'єднання України з Росією. Цей ювілей був ознаменований передаванням Крим. області з РРФСР до складу УРСР. До Компартії України влилася 32-тисячна парт. орг-ція Крим. області. Її делегати взяли участь у роботі з'їзду. З'їзд відзначив, що трудящі республіки під керівництвом парт. орг-цій добилися дальших успіхів у здійсненні програми завершення побудови соціалістичного суспільства в Рад. країні. В усіх галузях пром-сті збільшилася виробничі потужності, підвищилася продуктивність праці, знизилася собівартість продукції. Поряд із завданнями неухильного розвитку важкої промисловості

з'їзд зосередив увагу на питаннях розвитку с. г., поклавши в основу рішення Вересневого (1953) і Лютнево-березневого (1954) пленумів ЦК КПРС. З'їзд визначив завдання парт. орг-цій по дальшому розвитку зернового господарства і тваринництва в республіці. Особлива увага зверталася на вдосконалення структури посівних площ, піднесення культури землеробства і продуктивності тваринництва, виконання всіх агротех. заходів, дальше орг.-госп. зміцнення колгоспів, збільшення їхнього громад. багатства. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції та госп. органи добитись дальшого збільшення виробництва товарів нар. споживання, посилити увагу до житлового і культ.-побутового будівництва. З'їзд визначив завдання дальшого поліпшення внутріпарт., орг. та ідеологічної роботи, зосередив увагу на необхідності підвищення беззадатності первинних парт. орг-цій, ширшого розгортання критики і самокритики, посилення контролю і перевірки виконання директив партії і уряду. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції посилити пропаганду марксизму-ленізму, виховання трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, рад. патріотизму і дружби народів, домагатися, щоб уся ідеологічна робота сприяла мобілізації рад. людей на виконання завдань госп. будівництва, забезпечення дальшого зростання могутності СРСР. З'їзд обрав ЦК Компартії України і Ревізійну комісію.

Лит.: XVIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1954; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Матвійчук М. М. Вісімнадцятий з'їзд КП України. К., 1982.

Л. Ю. Березинський.

ВІСК БДЖОЛЯНИЙ — продукт (секрет) воскових залоз *бджол медоносної*, з якого вона будує *стілники бджоляні* для меду. В. б. — легкоплавка, пластична органічна речовина жовтого кольору, питомі маса 0,946—0,975, t_p плавл. 60—65°, розчинна в ацетоні, скипидарі та ін. До складу В. б. входять складні ефіри, жирні кислоти, насичені вуглеводні, мінеральні, барвні, ароматичні та ін. сполуки. Із стільників (сушняка) та обрізків вошени одержують віск найвищої якості — *пасічний*. З витопок і пасічної мерви (відходів) на воскозаводах пресуванням одержують *пресовий* В. б., а з відходів воскозаводу розчинниками добувають *екстракційний* віск. Із пасічного і пресового воску виготовляють штучну вошину, його використовують також у медицині, харч. пром-сті, парфюмерії тощо, екстракційний віск використовують на технічні потреби.

ВІСКОЗА (від лат. *viscosus* — в'язкий) — концентрований розчин ксантогенату *целюлози* (натрієвої солі складного кислого ефіру *целюлози* і *тіовугільної кислоти*) в розведеному розчині їдкого натру. В'язка рідина жовтого або коричневого кольору. Одержують В. послідовним дінням на целюло-

зу розчином їдкого натру і сіркоуглецем. Використовують у виробн. штучного волокна (штапельне волокно, штучний шовк та ін.) і плівки (целлофан тощо).

ВІСКОЗИМЕТР — прилад для *віскозиметрії*. До найпоширеніших В. (мал.) належать капілярні, якими в'язкість речовини вимірюють за часом її витікання через капіляр з об'єму, обмеженого мітками. В'язкість можна визначити й за об'ємом речовини, що витікає через капіляр за певний час. У приладах ін. конструкції в'язкість вимірюють за швидкістю падіння кульки в трубку, заповнену досліджуваною речовиною (кулькові В.), за крутним моментом або кутовою швидкістю обертання одного з співвісних циліндрів, проміжок між якими заповнено речовиною (ротатійні В.), а також за швидкістю зменшення амплітуди коливання маятника в досліджуваній речовині (маятникові В.). Є й вібраційні, в т. ч. ультразвукові. В. За допомогою В. визначають в'язкість при різних t -рах металів, буд. матеріалів, хім. і харч. продуктів тощо.

О. О. Панасенко.

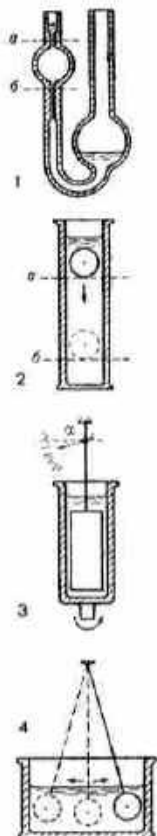
ВІСКОЗИМЕТРІЯ (від лат. *viscosus* — в'язкий і грец. *metreo* — вимірюю) — розділ фізики про методи вимірювання *в'язкості*. Найпоширенішими з них є методи, оснований на законах протікання газів і рідин, а також на законах руху тіл у в'язкому середовищі. Вимірювання в'язкості проводять за допомогою *віскозиметрів*.

ВІСКОНСІН — штат на Сх. США. Пл. 145,4 тис. км². Нас 4,6 млн. чол. (1974). Адм. центр — м. Мадісон. Поверхня рівнинна. Поширені хвойно-широколисті ліси. Видобування цинкової руди. Розвинуті металобробка й машинобудування (виробн. с.-г. і шляхо-вих машин, тракторів, котлів, турбін, двигунів та ін.). Підприємства паперової, деревообр., харч. і меблевої пром-сті. Осн. пром. центр — м. Мільуокі. Гол. галузь с. г. — тваринництво, переважно молочного напрямку. В. — один з провідних штатів за виробн. сиру, вершкового масла, молока. Землеробство спеціалізується гол. чин. на вирощуванні корм. культур. Садівництво, городництво. Судноплавство до Великих озер.

ВІСКОНТИ (Visconti) Луїно (2.XI 1906, Мілан — 17.III 1976, Рим) — італійський режисер театру і кіно, сценарист. У кіно з 1936. Як критик виступав проти офіційної фашист. кінематографії. Під час війни брав участь у Русі Опору. Один із засновників *неореалізму*. Фільми: «Одержимість» (1942), «Земля гремит» (1948), «Найкрасивіша» (1951), «Рокко і його брати» (1960), «Леонард» (1962), «Родинний портрет в інтер'єрі» (1975), «Безневинні» (1976) та ін. З 1945 працював і як театр. режисер. Серед вистав: «Три сестри» (1952) і «Дядя Ваня» (1956) Чехова; опери «Травіата» і «Трубадур» Верді.

Лит.: Шитова В. В. Луїно Висконти. М., 1965.

ВІСЛА — найбільша ріка Польщі. Довж. 1068 км, пл. бас. 194 тис. км². Бере початок у Зх. Карпа-



Віскозиметри
1 — капілярний; 2 — кульковий; 3 — ротатійний; 4 — маятниковий; а і б — мітки; α — кут закручування.

Вісла в районі міста Плоцька.



«ВІСНИК РАДЯНСЬКОЇ ЮСТИЦІЇ»

у найважливіших галузях сусп., природничих і тех. наук, а також наук. огляди і повідомлення. Вміщує звіти про Загальні збори АН УРСР та її відділень, найважливіші постанови Президії АН УРСР, повідомлення про наук. з'їзди, конференції, симпозиуми, експедиції, про співробітництво з Академією наук СРСР, академіями наук братніх республік та ін. Відображує наук.-орг. діяльність Президії АН УРСР, її секцій, відділень, наук. центрів Академії наук УРСР, міжнар. зв'язки АН УРСР. Журнал друкує інформацію про пам'ятні дати, а також рецензії на нові книги.

А. В. Хідекелі.

«ВІСНИК РАДЯНСЬКОЇ ЮСТИЦІЇ» — журнал Народного комісаріату юстиції УРСР і юридичного товариства УРСР. Уперше вийшов 1922 під назвою «Вестник советской юстиции на Украине». З 1929 видавався укр. мовою. Журнал висвітлював теоретичні питання рад. права, публікував офіц. матеріали органів влади і уряду республіки, інформацію з місць про роботу органів юстиції, прокуратури, адвокатури тощо. В 1931 на базі «В. р. ю.» і журналу «Червоне право» створено журнал «Революційне право» (з 1938 — «Радянське право»).

«ВІСНИК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКИ» — щомісячний науковий журнал, орган Міністерства сільськогосподарства УРСР (до 1962 — орган Укр. академії с.-г. наук). Виходить у Києві з грудня 1957. У журналі висвітлюються актуальні проблеми з усіх галузей с. г. Осн. призначення журналу — висвітлення найновіших досягнень с.-г. науки і передового досвіду, зміцнення зв'язків науки з виробництвом.

В. Г. Колодзько.

«ВІСНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ» — газета, орган Центрального Виконавчого Комітету Рад робітн., солдатських і сел. депутатів України. Виходив з 19.XII 1917 по 20.IV 1918 в Харкові. У «Віснику» публікувалися офіц. документи першого Рад. Уряду України. Газета закликала робітників і селян до боротьби проти контрреволюції за зміцнення влади Рад, до братерського союзу народів Рад. країни. Вийшло 52 номери. Видавався укр. і рос. мовами.

ВІСПА — гостра інфекційна хвороба людини і тварин; спричинюється вірусами. Віруси В. (відкриті 1906 нім. вченим Е. Пашеном) відзначаються високою вірулентністю, що зумовлює тяжкий перебіг захворювання і велику смертність. Захворювання людей на натуральну В. спостерігалися з глибокої давнини. Значні спалахи В. були в багатьох країнах світу. Поворотним моментом у боротьбі з В. було відкриття в 1926 англ. лікарем Е. Дженнером методу *віспощення*. Висока захворюваність мала місце в до-революц. Росії (щороку на В. хворіло 100—150 тис. чол.). На території СРСР В. ліквідовано. Джерело інфекції є лише хвора на В. людина. Збудник інфекції передає-

ться повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні хворого тощо). Захворювання починається після 9—12-денного прихованого (інкубаційного) періоду раптовим підвищенням т-ри до 40°, сильним головним болем; болять крижі, можливі судома, нудота, *галюцинації*. На 2—3-й день хвороби на обличчі з'являється *висип* у вигляді червоних плям, який потім поширюється на тулуб і кінцівки. На 9-й день пухирці нагноюються, на 11—12-й день — підсихають, утворюючи кірочки, які відпадають на 30—40-й день, залишаючи після себе рубці (віспини). Тривалість хвороби 5—6 тижнів. Специфічних засобів лікування нема. *Про ф і л а к т и к а*: систематичне віспощення, негайна ізоляція хворих, дезинфекція і *карантин* у вогнищі спалаху хвороби.

З т в а р и н до В. найсприятливіші віви, кози і птиця, менше — вел. рог. худоба, свині й коні, які уражуються специфічними видами вірусів. Збудник В. проникає в організм тварин через дихальні й травні органи. У хворі на В. тварини підвищується т-ра до 41°, на шкірі утворюються почервоніння, а потім висипи з пухирців та струпи. Через 3—4 тижні струпи відпадають і на їхньому місці залишаються віспини. Ускладнена форма В. закінчується смертю тварини. *З а х о д и б о р о т* — би: противіспяні щеплення, обмежувані заходи; хворих ізолюють і лікують, приміщення очищають і дезинфікують.

Літ.: Бургасов П. Н., Николаевский Г. П. Натуральная оспа. М., 1972.

О. В. Павлова (Віспа у людини).

ВІСПОЩЕННЯ, щеплення віспи — метод профілактики натуральної *віспи*, що полягає у введенні людини живих збудників хвороби, ослаблених культивуванням їх в організмі корови, з метою створення активного *імунітету*. В. як метод профілактики віспи запропонував наприкінці 18 ст. англ. лікар Е. Дженнер. В СРСР 10.IV 1919 р. вийшов декрет Ради Народних Комісарів «Про обов'язкове віспощення». Згідно з існуючим тепер законодавством В. роблять усім здоровим дітям у віці від 1 до 2 років і повторно — у 8 та 16 років. З 1951 р. в СРСР для вакцинації користуються сухою вакциною, запропонованою рад. вченим М. Я. Морозовим. В. провадять на шкірним і внутрішньожірним методами за допомогою безгроздових ін'єкторів. Вакцинацію вважають успішною, коли на 7—8-й день розвинеться хоч одна пуста (гнійний пухирець).

О. В. Павлов.

«ВІСТІ ВУЦВК» — українська республіканська газета. Видавалася з березня по серпень 1919 в Києві як орган ВУЦВК Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів і Виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. З 1920 виходила в Харкові як орган ВУЦВК і Харків. губвиконкому, з 1921 — як орган ВУЦВК. З червня 1934 видавалися в Києві. З липня 1938 виходили під назвою «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР». У га-

зеті публікувалися офіц. повідомлення ВУЦВК, а з 1938 — Президії Верховної Ради і Уряду УРСР, матеріали про соціалістичне будівництво в країні, статті про дружбу народів СРСР, закордонна інформація тощо. 14.V 1941 «Вісті ВУЦВК» об'єднано з газ. «Комуніст».

«ВІСТІ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БІЛЬШОВИКІВ) УКРАЇНИ» — інформаційний журнал. Видавався з квітня 1921 в Харкові. До березня 1928 (з перервою 1924) виходив рос. мовою, з № 4 (26) від 12.III 1928 — українською. В журналі публікувалися постанови, директивні листи, інструкції та звіти ЦК КП(б)У, вміщувалися статті з актуальних питань парт. роботи. В березні 1930 «Вісті ЦК КП(б)У» реорганізовано, і журнал почав виходити під назвою «Партактивіст».

«ВІСТНИК УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛУ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ СПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ» — журнал, орган українського відділу Народного Комісаріату в справах національності РРФСР. Видавався укр. мовою в Москві з 23.VII 1918 по 18.II 1919. Вийшло 10 номерів. Тут друкувалися декрети, постанови, звернення та ін. документи Раднаркму РРФСР, зокрема вперше надруковано укр. мовою Конституцію РРФСР 1918. Публікувалися й офіц. документи Рад. Уряду України та ЦК КП(б)У, подавалися інформація про боротьбу трудящих України за владу Рад, проти австро-нім. окупантів і укр. бурж. націоналістич. контрреволюції.

ВІСЦЕРАЛЬНИЙ (від лат. *viscera* — нутроші) — нутроцевий, належний до внутрішніх органів тварин або людини. Напр., В. листок *очеревини*, що вкриває органи черевної порожнини; В. мускулатура — мускулатура внутр. органів, зябрового апарату у риб і амфібій, а також мускулатура, що походить від мускулатури зябрового апарату (мімічні та деякі ін. м'язи голови у ссавців); В. с к е л е т — частина *черепи* (В. череп), що оточує передній (зябровий) відділ кишкової трубки, зокрема скелет зябрових дуг.

ВІСЮЛІНА Олена Дмитрівна [17 (29).V 1898, Київ — 19.X 1972, там же] — український рад. ботанік, доктор біологічних наук (з 1956). Осн. праці — з питань морфології і систематики рослин; описала 13 нових видів, 15 різновидностей і 10 форм рослин. В. — один з авторів 12-томного видання «Флори УРСР», «Визначника рослин України». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952. Держ. премія УРСР, 1969.

А. І. Барбарич.

ВІСЬ — деталь (звичайно видовженої циліндричної форми), що спирається на підпори і підтримує інші обертові частини або деталі машин. На відміну від *вала*, В. не передає крутного моменту і витримує лише напруги згину. Розрізняють В. нерухомі (закріплені у підпорах) і рухомі (які обертаються в підпирних підшипниках).

ВІСЬ СВІТУ — уявна пряма, що проходить через центр *небесної сфери* паралельно до осі обертання Землі. Точки перетину осі світу з *небесною сферою* наз. *полюсами світу*. Навколо осі світу проходить видиме добове обертання *небесної сфери*.

ВІТАЛІ Іван Петрович [1794, Петербург — 5(17).VII.1855, там же] — російський скульптор, академік петерб. АМ (з 1840). За походженням італієць. Працював у галузі монументально-декоративної та портретної скульптури: колоніація Слави і рельєф «Визволення Москви» для Триумфальних воріт у Москві (1827—34), фонтани — на Лубянській площі (тепер перед будинком Президії АН СРСР, 1835) і Театральній площі (тепер площа Свердлова, 1835) — у Москві; композиція «Венера» (1852), статуї та рельєфи для Ісааківського собору (1841—55) в Петербурзі, портрети — О. Пушкіна, К. Брюллова (обидва — 1836).

ВІТАЛІЗМ (від лат. *vitalis* — життєвий) — ідеалістична течія в біології, відповідно до якої живою природою управляє особлива автономно існуюча непізнана нематеріальна життєва сила. Осн. положення В. зароджувалися ще в античному світі. *Арістотель* розвивав уявлення, ніби в основі життя лежить нематеріальне динамічне начало — «ентелехія», або душа. В 17 ст. гол. вчений Ван-Гельмонт стверджував, що діяльність організмів і всього організму управляють духовні сили, або «археї». Детальнішу віталістичну концепцію запропонував у кін. 18 ст. нім. лікар Г. Шталь, який твердив, що узгодженість у будові й функціональних відправленнях організмів організму визначається нематеріальним началом — душею. «Старий» В. ґрунтувався гол. чин. на уявленні про неможливість штучного синтезу органічних речовин, оскільки, на відміну від неорганічних сполук, утворення їх пов'язане з діяльністю душі, отже, можливе лиш в організмі.

Значні успіхи природознавства в кін. 18 — на поч. 19 ст., зокрема хімії (штучний синтез *сечовини* та ряду ін. органічних речовин), довели хибність віталістичних уявлень про суттє життя, завдаючи їм нищівного удару. Проте в кін. 19 — на поч. 20 ст. в зв'язку з соціально-еко. особливостями розвитку суспільства, посиленням ідеалістичних течій В. відроджується у формі *неовіталізму*, основні положення якого базуються на ідеалістичному ґрунті органічної *доцільності*, цілісності біол. систем та причин їхнього розвитку. Прояв різних модифікацій віталізму, що їх об'єднує визнання нематеріальності специфіки життєвості організму, має місце і в сучас. біології. Значна роль у подоланні віталістичних уявлень належить діалектичному матеріалізму, зокрема працям Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також передових вчених. К. А. Тимирязєв різко критикував В. і підкреслював, що він завжди був перешкодою для прогресу науки.

Лит.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Тимирязєв К. А. Віталізм і наука. В кн.: Тимирязєв К. А. Избранные сочинения, т. 3. М., 1949.

ВІТАЛЬНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ (лат. *vitalis* — життєвий, живий), прижиттєве забарвлення — метод забарвлення живих тваринних і рослинних клітин і тканин спеціальними барвниками, при якому клітина лишається живою. Цей метод для тваринних об'єктів уперше розробили укр. вчений Н. А. Хржонцевський (1864) і рос. вчений О. О. Ковалевський (1889). За допомогою В. з'ясували надходження, скучення і виділення речовин, фізіологічний стан клітин тощо.

ВІТАМІНИ (від лат. *vita* — життя) — низькомолекулярні природні органічні сполуки різної хім. структури, обов'язкові учасники обміну речовин у живих організмах. Початок вивченню В. було покладено дослідженнями рос. лікаря М. І. Луїна (1880), який встановив, що в природних продуктах є в невеликій кількості особливі органічні речовини, потрібні для життєдіяльності людини і тварин.

Вітаміни, розчинні у воді, та добова потреба в них людини

Вітаміни	к-та	Добова норма	
		дітям	дорослим
Аскорбінова (вітамін С)	к-та	30—70 мг	50—100 мг
Біотин (вітамін Н)			150—200 мкг
Кобаламін, ціанкобаламін (вітамін В ₁₂)		0,5—2 мкг	2 мкг
Нікотинінова к-та, нікотинамід (вітамін РР, вітамін В ₃)	к-та	5—20 мг	14—25 мг
Пантотенова к-та (вітамін В ₅)	к-та		бл. 10 мг
Піридоксин (вітамін В ₆)		0,5—2 мг	1,5—28 мг
Рибофлавін (вітамін В ₂)		1—3 мг	1,9—3,0 мг
Тіамін (вітамін В ₁)		0,5—2,0 мг	1,4—2,4 мг
Фолієва к-та (вітамін В ₉)	к-та	50—400 мкг	400 мкг

В СРСР вивчення В. продовжив О. В. Палладін. В міру виявлення В. (тепер їх відомо бл. 30) їх позначали буквами лат. алфавіту, а коли визначили їхню хім. природу — за хім. назвами. За фіз. хім. властивостями В. поділяють на розчинні в жирах — ліпосолубні (табл.) та розчинні у воді — гідросолубні (табл.). Переважна більшість В. групи В входить до складу *коферментів* і являє собою необхідні компоненти для синтезу активних груп багатьох ферментів. Ліпосолубні є ініціаторами синтезу певних специфічних білків, сприяють засвоєнню кальцію в кішках, беруть участь у таких фізіол. функціях, як зсідання крові, фоторецепція ока тощо. Не всі відомі В. — обов'язкові учасники обміну речовин усіх живих організмів. Напр., ві-

таміни А потрібні лише вищим тваринам, а вітамін Д — лише хребетним, вітамін В₁₂ синтезують деякі мікроскопічні гриби, він не потрібний вищим рослинам. Доводиться вважати, що за часів формування тваринного типу живлення первинні тварини позбулися *генетичної інформації*, яка забезпечує синтез більшої В. Саме тому В. є обов'язковими незамінними складовими частинами харчового раціону людини і тварин. На відміну від білків, жирів і *углеводів* В. потрібні в дуже обмеженій кількості. Звичайними джерелами В. і провітамінів (сполук, з яких утворюються В.) є повсякденно вживані харчові продукти: овочі (картопля, морква, петрушка, цибуля, часник, капуста), фрукти і ягоди (чорна смородина, чорноплодна горобина, яблука), молоко, яєчний жовток, коров'яче масло, рослинні олії, м'ясо і печінка жуйних тварин (табл., стор. 324).

Теплова кулінарна обробка продуктів і консервування руйнують вітаміни В. і С; заморожування, додавання цукру зберігають їх в овочах і фруктах. Недостатнє забезпечення тваринного організму В. з їжею та кормами спричинює виникнення *вітамінної недостатності*, а надлишок, що в десятки або в сотні разів перевищує потреби організму, — гіпервітаміноз. Однак буває й так, що організм одержує достатню кількість В., та захворювання, які порушують обмін В., спричинюють недостатнє засвоєння їх. Тоді виникають явища вторинної вітамінної недостатності. Оптиміальне забезпечення організму В., поряд з ін. складовими частинами їжі, є передумовою нормального його розвитку, працездатності, підвищення опірності до інфекційних захворювань. В. сприяють одужанню після виснажливих захворювань навіть тоді, коли відсутні будь-які ознаки вітамінної недостатності. Особливої уваги заслуговує забезпечення В. жінок під час вагітності й годування, дітей та підлітків, людей, які працюють з підвищеним напруженням нервової та м'язової систем, у гарячих цехах, шахтах тощо.

Велике значення має забезпечення вітамінами с.-г. тварин у зв'язку з переходом тваринництва на пром. основу й обмеженням випасу. Основною кормовою речовиною для тварин є продукти рослинництва. Проте вміст у них В. не може цілком задовольнити потреби с.-г. тварин. Жуйним дають препарати су-



І. П. Віталі. Фонтан на Театральній площі (тепер площа Свердлова) в Москві. 1835.

Вітаміни, розчинні в жирах, та добова потреба в них людини

Вітаміни	Добова норма	
	дітям	дорослим
Кальціферолі (вітамін Д)	500 МО (12,5 мкг холекальціферолу)	100 МО (2,5 мкг холекальціферолу)
Каротиноїди (провітаміни А)	Немає точних даних	
Ретинол (вітамін А)	1650—5000 МО (0,5—1,5 мкг)	5000 МО (1,5 мкг)
Токоферолі (вітамін Е)	0,5 мг на 1 кг ваги	20 мг
Філохінон, менахіон (вітамін К)	Новонародженим 1—12 мкг	0,2—0,3 мг

ВІТАМІННА НЕДОСТАТНІСТЬ

мішей вітамінів А, Д, Е і В₁₂, яких майже немає в складі рослинних кормів. Решту В. у них синтезують мікроорганізми рубця шлунка. Свиням і птиці готують складніші вітамінів набори, що входять до складу *преміксів*. Вітамін С не включають до кормів, бо тварини всіх с.-г. тварин здатні його синтезувати. Препарати В. випускає *вітамінна промисловість*; вона використовує методи хім., органіч. і мікробіологічного синтезу, а та-

зу білків і нуклеїнових кислот (не-стача вітамінів В₆, В₁₂ та ін.). В. н., що є наслідком нестачі вітамінів у продуктах харчування, наз. *екзогенною* (первинною, або аліментарною); спричинювана порушенням процесів засвоєння і використання вітамінів в організмі при достатньому вмісті їх у їжі (хвороби органів травлення, серцево-судинної системи, ендокринні, вірусні, інфекційні та ін.) — *ендогенною* (вторинною). Лікування комплексне — введення в організм необхідних вітамінів препаратів і лікування осн. захворювання. В. н. у тварин виникає від нестачі вітамінів у кормах і як наслідок захворювань. Найчастіше уражаються молодняк, вагітні й високопродуктивні тварини. Від таких тварин одержують біологічно неповноцінні продукти харчування (молоко, м'ясо, яйця) і низької якості сировину (шерсть, хутро, шкури). Заходи боротьби — вітамініотерапія, контроль за якістю кормів.

Лит.: Вітаміни в предупреждении и лечении преждевременного старения. К., 1966; Шилов П. И., Яковлев Т. Н. Основы клинической витаминологии. Л., 1974. Ю. В. Хмелевский

(Вітамінна недостатність у людини).

ВІТАМІННА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь мед. промисловості, підприємства якої виробляють синтетичні *вітаміни*, *коферменти* та їхні препарати (таблетки, драже, ампули, капсули, гранули, концентрати), а також вітамінів препарати з рослинної й тваринної сировини. Пром. виробництво вітамінів в СРСР організоване на поч. 30-х рр. 20 ст. Спочатку вітамінів препарати виготовляли з природної сировини (див. *Вітаміноносні рослини*), згодом було освоєно вироб. синтетич. вітамінів С, Д₂ і К₂. З 1949 за технологією, розробленою рад. вченими, освоєно пром. вироб. вітаміну В₁. До 1955 в СРСР було розроблено технологію всіх відомих осн. вітамінів. Найбільші підприємства В. п. країни розміщені в Белгороді, Болохові (Тул. обл.), Красnodарі, Ленінграді, Уфі, Єревані та ін., на Україні — в Києві, Одесі, Умані. В 1976 обсяг вироб. вітамінів продукції в СРСР збільшився проти 1960 майже в 28 раз, у т. ч. в УРСР — у 16 раз, значно розширився асортимент виробленої продукції. Вітамінів комбівати і з-ди — спеціалізовані підприємства. До спеціалізованих особливостей В. п. належать: багатостадійність процесів, значна матеріалоємність, що зумовлює необхідність розміщення підприємств поблизу сировинних баз, застосування спец. устаткування для роботи з агресивними середовищами, висока чистота виробленої продукції. У В. п. широко впроваджуються предметна спеціалізація, механізація і автоматизація виробництва. Значного розвитку набуло вироб. вітамінів і в ін. соціалістичних країнах — Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині. Серед капіталістичних країн В. п. найрозвинутіша в США, Японії,

Великобританії, ФРН, Франції та Швейцарії. М. Г. Єна.

ВІТАМІНОНОСНІ РОСЛИНИ — рослини, які містять значну кількість вітамінів або провітамінів (сполук, з яких можуть утворюватися вітаміни). Вміст окремих вітамінів у різних рослинах неоднаковий (див. табл. до ст. *Вітаміни*); вони можуть нагромаджуватися у зелених частинах рослин, генеративних органах (плодах, насінні) або в окремих частинах їх (оболонках насіння, зародках).

Провітамінів А (каротинів), що їх синтезують майже всі вищі рослини, найбільше в коренеплодах моркви, плодах помідорів, гарбуза, зеленого горошку, шпинату, чорної смородини, обліпихи, листках салату, петрушки, шпинату, цвяху, цибулі, в деяких кормових рослинах (люцерна, конюшина та ін.) тощо. На вітамінів групи В (тіамін, рибофлавін, нікотинова і фолієва к-ти та ін.) багаті дріжджі, а також насіння жита, пшениці, рису й кукурудзи, гриби, деякі водорості, зелені частини багатьох овочів. Вітамін С (аскорбінова к-та) міститься в багатьох рослинах, зокрема майже в усіх овочах і плодах. Особливо багаті на нього нестигли плоди волоського горіха, плоди чорної смородини, шпинату, цвітної капусти, хвоя сосни і ялини, листки суніць, кропиви тощо. Вітамін К (філохінон) багато в листках люцерни синої, капусти, кропиви, в плодах горобини, помідорів тощо. Провітамінів D (стерини) в значній кількості містяться в дріжджах, грибах, плодах олійних рослин; вітамін Е (токоферол) — у насінні (особливо зародках) деяких злаків, зеленому листі багатьох овочів, у плодах олійних рослин. Вітамін Р (біофлавоноїди) є в плодах шпинату, цитрусових тощо. В. р. є джерелом вітамінів для людини й тварин і широко використовуються у *вітамінній промисловості*.

Лит.: Заверуха Б. В. Дикорослі рослини — джерело вітамінів. К., 1966; Овчаров К. Е. Вітаміни растений. М., 1969; Сало В. М. Вітаміни и жизнь. М., 1969.

ВІТВЕР Іван Олександрович [13 (25).ІІ 1891, с. Ільїно, тсепер Калінінської обл. — 15.VІІІ 1966, Москва] — російський рад. географ, професор (з 1935), доктор геогр. наук (з 1938), засл. діяч наук РРФСР (з 1961). В 1921 закінчив Моск. ун-т, працював там з 1934. Автор праць з екон. географії зарубіжних країн; підручник «Економічна географія зарубіжних країн» відзначено Держ. премією СРСР (1951). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ВІТВІЦЬКИЙ (Witwicki) Стефан (літ. псевд. — Подольнян та ін.; 13 ІХ 1802, Янів, тепер Іванів Калінінського р-ну Вінницької обл. — 15 ІV 1847, Рим) — польський письменник і публіцист. Навчався у Вінниці й Кременці, з 1820 — у Варшавському ун-ті В 1832 емігрував до Франції. Перебував у дружніх відносинах з А. Міцкевичем. Автор двотомної зб. «Балади і романи» (1824—25), збірок пуб-

Вміст вітамінів (у мг на 100 г)

Рослини, продукти	Каротиноїди (провітаміни А)	Вітаміни				
		А	В ₁	В ₂	РР	С
Картопля	Следи	—	0,1	0,05	0,9	10
Капуста білоголова	»	—	0,06	0,05	0,4	30
Капуста цвітня	»	—	0,11	0,1	0,6	70
Морква	9	—	0,06	0,06	0,4	5
Цибуля	0,03	—	0,03	0,04	0,2	10
Помідори	2	—	0,06	0,04	0,5	40
Яблука	0,1	—	0,04	0,03	0,2	7
Вишні	0,3	—	0,05	0,06	0,4	15
Виноград	—	—	0,06	0,04	0,2	3
Суніць садові	—	—	0,03	0,06	0,3	60
Смородина чорна	0,7	—	0,06	—	—	300
Лимони	0,4	—	0,04	—	0,1	40
Шпинат	До 4	—	—	—	—	300—4500
Хліб житній	—	—	0,15	0,13	0,45	—
» пшеничний білий	—	—	0,10	0,07	0,67	—
Крупн гречані	—	—	0,5	—	4,4	—
» вівсяні	—	—	0,6	0,14	1,0	—
Горох	—	—	0,72	0,15	2,4	—
Яловичина	—	0,01	0,1	0,19	4,2	—
Свинина	—	—	0,4	0,16	2,7	—
Печінка яловича	—	15,0	0,4	1,61	22,0	31,6
Тріска	—	—	0,04	0,05	2,3	—
Молоко	—	0,05	0,05	0,19	0,1	1,0
Масло коров'яче	—	0,06	—	—	—	—
Сир	—	0,45	0,03	0,45	0,1	—
Яйця (1 шт.)	—	0,65	0,07	0,16	0,12	—
Дріжджі пивні (сухі)	—	—	5,00	4,00	40,0	—

кож одержує вітамінів концентрати з природних джерел (шпинат, смородина, чорноплідна горобина, рослинні олії, риб'ячий жир) для задоволення потреб у В. медицини, ветеринарії, комбикормової та харчової пром-сті. Див. також *Вітаміноносні рослини* і статті про окремі В. за їхніми хім. назвами.

Лит.: Рось І. Ф. Вітаміни у тваринництві. Довідник. К., 1972; Вітаміни. М., 1974; Подорожний П. Г., Томашевський Я. И. Клиническая витаминология. К., 1977. Р. В. Чаговец.

ВІТАМІННА НЕДОСТАТНІСТЬ, гіповітаміноз — хворобливий стан, що розвивається при повному припиненні (авітаміноз) або частковому зменшенні (гіповітаміноз) надходження одного чи кількох *вітамінів* в організм. У людини авітамінози виявляються у вигляді захворювань (*цинга*, *гемералопія*, *рахіт* та ін.). При В. н. порушуються реакції обміну речовин, активність деяких окислювально-відновних ферментів, що беруть участь у процесі енергетичного обміну (нестача вітамінів В₁, В₂, РР, С, Е та ін.), процеси *біосинте-*

лірич. статей «Вечори пілігрима» (2 т., 1833—35) та «Листи з-за кордону» (1832). Зб. «Сільські пісенки» (1830) створено на матеріалі укр. і польс. фольклору. Деякі з цих поезій поклали на музику Ф. Шопен і С. Монюшко («Гулянка», «Весна» та ін.). У творі «Слуга та пан» В. відобразив події Коліївщини. У 1852 видав зб. прозових творів В. «Галу-балуд».

ВІТГЕНШТЕЙН (Wittgenstein) Людвіг (26.IV 1889, Відень — 29.IV 1951, Кембридж) — австрійський філософ і логік. З 1929 працював в Англії. В «Логіко-філософському трактаті» (1921) розробив філософію логічного атомізму, згідно з якою штучна мова, побудована засобами матем. логіки, відображає атомарні (елементарні) факти дійсності. Філософ. метод В. еволюціонував від логіко-позитивістського (див. Аналітична філософія) до лінгвістично-позитивістського, викладеного в «Філософських дослідженнях», виданих 1953 (див. Лінгвістична філософія).

Тв.: Рос. перекл. — Логіко-філософський трактат. М., 1958.
Лит.: Заиченко Г. А. К пошуку о критике современного английского позитивизма. Х., 1971; Козлова М. С. Философия и язык. М., 1972.

ВІТЕБСЬК — місто, обласний і районний центр Вітебської обл. БРСР, на берегах Зх. Двіни, при впадінні в неї річок Вітеби і Лучеси. Залізничний вузол, пристань. 286 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується в літописах під 1021. В 11 ст. входив до складу Полоцького князівства; з 12 ст. — центр Вітебського князівства. В 1-й третині 14 ст. ввійшов до Великого князівства Литовського, після Люблінської унії 1569 — до Речі Посполитої. З 1772 — в складі Росії. Рад. владу у В. встановлено 28.X (10.XI) 1917. З 1938 В. — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974).

В. — один з великих пром. і культ. центрів БРСР. Провідні місця посідають легка (текстильна, швейна, трикот. і шкіряно-взут. галузі, хутровий та килимовий комбінати), маш.-буд. (верстатобудівні, електромірювальних приладів та ін. з-ди) та харч. (олієекстракційний з-д, м'ясо-, молоко- та млинкомбінати) промисловість. Розвивається деревообр. та буд. матеріалів пром.-сть. Ін-ти: технологічний легкої пром.-сті, ветеринарний, мед. та пед., 10 серед. спец. навч. закладів; 2 музеї, Білоруський драм. театр. Архіт. пам'ятки: руїни Благовіщенської церкви (12 ст.), губернаторський палац у стилі класицизму (до 1772), ратуша (1775). За роки Рад. влади будовано нові житл. р-ни, міст через Зх. Двіну (1953—55), вокзал (1950-і рр.), Білорус. драм. театр ім. Я. Коласа (1960-і рр.).

ВІТЕБСЬКА ОБЛАСТЬ — на Пн. Білоруської РСР. Утворена 15.I 1938. Пл. 40,1 тис. км². Нас. 1390,8 тис. чол. (на 1.I 1977); переважають білоруси, живуть також росіяни, поляки та ін.; міськ.

нас. — 55,1%. У В. о. — 21 район, 19 міст та 26 с-щ міськ. типу. Центр — м. Вітебськ. У 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна. Поверхня області переважно рівнинна, пн.-зх. та центр. частини зайняті Полоцькою та Чашницькою низовинами, подекуди невисокі морські пасма і височини (Вітебська заввишки до 296 м, Городоцька, Оршанська). Корисні копалини: торф і буд. матеріали (вапняки, доломіти, піски, глини). Клімат помірно континентальний.



Пересічна т-ра січня — 7,5°, липня +17,5°. Опадів 550—600 мм на рік. Головні ріки: Західна Двіна та Дніпро. Багато озер — Освейське, Дрисвяти, Сіуди та ін. Переважають дерново-підзолисті та торфяно-болотні ґрунти. Лісами вкрито понад 33,4% тер. області (сосна, ялина, береза, вільха, осика та ін.). На тер. області — частина Березинського заповідника.

У В. о. розвинуті текстильно-трикот., маш.-буд., хім., паливна та харч. галузі пром.-сті. Паливно-енергетична пром.-сть базується на торфі (підприємства — Осінторф, ім. Даумана та ін.), працюють Білоруська й Лукомльська ДРЕС та Вітебська, Полоцька й Оршанська ТЕЦ. Підприємства легкої пром.-сті виробляють для шовкові тканини, пряжу, панчішно-трикот., швейні та шкір.-взут. вироби, килими тощо. Верстатобудування, приладобудування та ін. Є ряд підприємств деревообр., меблевої, а також буд. матеріалів (домобудівний, вапняних матеріалів комбінат, з-д силікатної цегли) пром.-сті. Розвивається хім. (нафтопереробний з-д на довільній сировині, хімічний та біохім. з-ди) та харч. пром.-сть. Гол. пром. центри: Вітебськ, Полоцьк, Орша, Лепель, Новополоцьк.

У с. г. області провідну роль відіграє молочно-м'ясне тваринництво, вирощування льону та картоплі. Вирощують також зернові (жито, ячмін, овес, пшеницю), кормові та овочеві багаторічні культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Розвинуте птахівництво. В річках і озерах — рибальство.

во, в межах області — найбільше озерне рибне г-во республіки — Браславський рибний з-д. Осн. вид транспорту — залізничний. Тер. В. о. перетинають залізничні (Ленінград — Київ, Москва — Брест та ін.) і автомобільні (Москва — Орша — Мінськ — Брест, Ленінград — Вітебськ — Орша — Київ — Одеса та ін.) магістралі. Судноплавство по Зх. Двіні й Дніпру. До Новополоцька прокладено відгалуження нафтопроводу «Дружба».

У В. о. — 5 вузів, 25 серед. спец. навч. закладів; драм. театр, 11 музеїв, серед яких меморіальний музей К. С. Заслонова в Орші.

ВІТЕКС (Viteks) — рід листопадних або вічнозелених рослин род. вербових. Древа і куші заввишки від 1,5—4 до 10 м. Квітки запашні, дрібні, численні, зібрані в колосовидно-волотевидні суцвіття. Понад 250 видів, пошир. здебільшого в тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР і вид — В. священний, або агрус дерево (V. agnus-castus). Дико росте в Причорномор'ї, Криму, на Кавказі й у Серед. Азії. Плоди містять ефірні олії, вживаються як прянощі. Деякі види дають цінну деревину, інші вирощують як декоративні. Медонос.

ВІТЕР — рух повітря відносно земної поверхні. Виникає внаслідок нерівномірного розподілу атмосферного тиску на земній поверхні, що зумовлюється в свою чергу неоднаковим прогріванням її Сонцем. На В. впливають і відхилення сила обертання Землі, сила тертя (в нижніх шарах атмосфери) та ін. В. характеризується напрямом і швидкістю. Напрям В. визначають за тією частиною світу, звідки він дме: пн., пд., зх., сх., пн.-зх., пд.-сх. тощо; швидкість В. — у метрах за секунду або кілометрах за годину. Їх вимірюють флюгером, анемометром та ін. приладами; швидкість В. оцінюють за Бофорта шкалою. Напрям і швидкість В. у високих шарах атмосфери визначають за допомогою куль-зондів. В. над значними площинами земної поверхні

утворюють великі повітряні течії, які є складовими загальної циркуляції атмосфери. Існує багато В., що властиві лише певним невеликим територіям (вітри місцеві). Див. також Вітроенергетика. **ВІТЕРИТ** — мінерал класу карбонатів. Ва [CO₃]. Сингонія ромбічна. Густ. 4,2—4,3. Твердість 3—3,75. Колір сіруватий, жовтуватий, іноді білий або безбарвний. Блиск скляний. В СРСР є в Туркменії, Узбекистані, Закавказзі, РРФСР (Челяб. обл.), на Україні (Прикарпаття, Закарпаття, Поділля, Донбас тощо). Руда для одержання барію. Використовують у гумовій і паперовій пром-сті, для виготовлення високоякісної ділої фарби тощо.

ВІТИЛГО (лат. vitiligo — на шкірні хвороба, лишай), песь — хронічне захворювання, головним проявом якого є розвинення на шкірі (переважно на обличчі, шні, кистях) людини різних за формою і розміром знебарвлених плям (тобто порушення пігментації), які можуть поширюватись і зливатися. Суб'єктивних відчуттів немає. Причину захворювання остаточно не з'ясовано. Вважають, що вирішальну роль у виникненні В. відіграють порушення діяльності нервової та ендокринної систем. Лікування спрямоване на усунення нервово-ендокринних розладів; зовнішнє — малоєфективне.

ВІТІМ — ріка в Забайкаллі, в межах Бурятської АРСР, на її межі з Читинської обл. та в Иркутській обл. РРФСР, права притока Лени. Довж. 1837 км, пл. бас. 225 тис. км². Утворюється від злиття річок Вітімкану й Чини. В верхній і серед. частинах (в межах Станового нагір'я) тече глибокою ущелиною, в пониззі — рівнинний. Гол. притоки: праві — Конда, Карента, Бодайбо; ліві — Цина, Муя, Мама Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі — бл. 2000 м³/сек. Замерзає в листопаді, скресає в травні. Судноплавний до м. Бодайбо. В бас. В. — поклади золота, слюди.

ВІТКОВСЬКИЙ Іван Матвійович (1777 — п. бл. 1844, Харків) — український композитор, скрипаль, диригент, музичний педагог. Навчався у Відні у Ф. Й. Гайдна. В 1805—13, 1821—30 викладав музику в Харків. ун-ті та в ін-ті шляхетних дітей. Організовував перші публічні концерти, підкрив першу муз. крамницю (1812) і першу фп. фабрику (1813) в Харкові. Автор ораторії (1805), 6 фантазій для скрипки і фортепіано (1807) та ін.

Літ.: Миклашевський Я. М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст. К., 1967. Р. Я. Пилипчук.

ВІТОВТ (Vitautas; 1350 — 27.X 1430) — великий князь литовський з 1392, син Кейстута. Після Кревської унії 1385 боровся за незалежність Литви від Польщі. За угодою 1392 з польс. королем Ягайло В. було визнано довільним правителем (на правах намісника) Великого князівства Литовського. Проводив політику загарбання і поневолення укр. і білорус. зем-

ель. Перешкоджав об'єднаним політич. Моск. князів. Ліквідував на тер. України і Білорусії удільні князівства. За В. володіння Литви були розширені до чорноморського узбережжя. В 1404 захопив Смоленськ. У Грюнвальдській битві 1410 очолював війська Литви.

ВІТОЛ Язеп [Вітолс, Вітоль Йосип Іванович; 14 (26).VII 1863, Валмієра — 24.IV 1948, Любек] — латиський композитор і музичний критик. Один з основоположників латис. профес. музики. В 1886 закінчив Петерб. консерваторію, 1886—1918 — її викладач. У 1918 — директор оперного театру в Ризі, 1919 заснував Латв. консерваторію (до 1944 — ректор і професор з перервою 1935—37). Очолював латис. свята пісні. Автор хороших і сольних пісень, вокально-симф. та інструм. музики, обробок нар. пісень.

ВІТРАЖ (франц. vitrage, від vitre — віконне скло) — твір монументально-декоративного мистецтва з кольорового чи безбарвного скла або іншого прозорого матеріалу, на який наноситься малюнок спец. фарбами, гравіруванням або витравлюванням. Шматочки скла, з яких складається В., монтуються в єдине ціле (орнаментальну або сюжетну композицію) за допомогою двотаврових балочок, що спаюються оловом. В. відомий з 2 тис. до н. е. (Стародавній Єгипет), особливо поширився в 13—15 ст. в готичних спорудах (соборах, костельках) у різних західноєвропейських країнах. В. застосовують і в рос. і укр. архітектурі, як зовні, так і в інтер'єрах. У рад. час В. оздоблюють палаци культури, музеї, станції метрополітену, павільйони виставок.

ВІТРЕН (від лат. vitrum — скло) — одна з основних, найменш зольних, складових частин *вуґля викотного*. Утворюється при розкладанні рослин у водному середовищі без доступу кисню. Характеризується підвищенням вмістом вуглецю, зменшенням кількості кисню, водню і легких речовин у міру переходу від бурого *вуґля до антрациту*.

ВІТРИ МІСЦЕВІ — повітряні потоки, властиві певним невеликим територіям. Виникають внаслідок термічного і механічного впливу місцевих кліматоутворюючих факторів на загальну циркуляцію атмосфери. Звичайно мають струмінний вертикальний профіль. Розвиваються при нерівномірному нагріванні суміжних ділянок (напр., суходолу і водойми, схилів і долин) або при деформації повітряного потоку в складних формах рельєфу. До перших належать В. м. з добовою періодичністю: б р з и (вдень дмуть з водойми на суходіл, уночі — в зворотному напрямі), гірськ о д о л и н н і (вдень — утору по прогрітій сонцем долині, вночі — вниз по схилах) та ін. До другої групи відносять б о р у, що виникає звичайно в місцевостях, де невисокий гірський хребет межує з морем (напр., у Новоросійську), ф с н, який спостерігається в усіх гірських системах (на Україні на

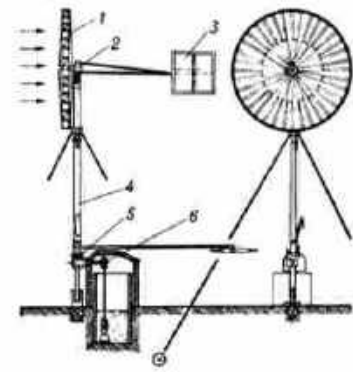
Закарпатті в долинах Ломинці, Тисьмениці, Передкарпатті та ін.). Місцевини є й сухі вітри рівнин, передгір'їв, пустель (напр., буран, суховій, афганець, хамсин, сирокко, ха б у б та ін.), що утворюються в результаті прояву особливостей певного району властивостей загальної циркуляції атмосфери. Л. З. Прох.

ВІТРИФІКАЦІЯ (від лат. vitrum — скло і facio — роблю, перетворюю) — перехід рідини в склоподібний стан при зниженні температури. В рослинних і тваринних організмах, а також у їхніх ізольованих органах і тканинах В. відбувається при швидкому штучному зниженні т-ри нижче — 20° С; при цьому тканини застигають у вигляді аморфної склоподібної маси. Якщо вітрифіковані організми обережно розморозити, їхня життєздатність відновлюється. Див. Анабіоз.

ВІТРОВА ПЕЧЕРА — карстова печера на правому березі р. Нічлави, в межах Борщівського р-ну Тернопільської обл. УРСР. Утворилася в тріщинуватих гіпсах внаслідок карстових процесів (див. Карст). Заг. протяжність ходів печери становить 6170 м. Досліджена 1962—77.

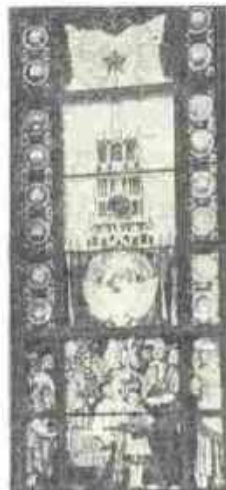
В. О. Радзієвський.
ВІТРОВАЛ — ліс, повалений ураганим вітром. Древа у В. вивернуті разом з корінням. На Україні В. бувають у гірських районах, зокрема на крутих схилах *Карпат Українських*.

ВІТРОДВИГУН — двигун, що перетворює енергію *вітру* на механічну енергію обертального вала; за-



Вітровий двигун: 1 — вітроколось; 2 — головка; 3 — хвостове оперення; 4 — шестерня; 5 — нижній редуктор; 6 — робочий пристрій.

сіб *вітроенергетики*. Теорію швидкохідного В. розробив на поч. 20 ст. М. Є. Жуковський. Осн. частиною В. (мал.) є вітроколось (або барабан з лопатями як *роптор*), що його автоматично встановлює за напрямом вітру хвостове оперення. Енергія обертання вітроколеса через головку (двоступінчастий *редуктор*) передається за допомогою приводної штанги (всередині щогли) ниж. редукторові, а від нього — робочому пристрою (наприклад, водопідйомачу). Розрізняють вітрові двигуни (за числом лопатей вітроколеса) швидкохідні



Вітраж роботи художника О. В. Мисіна в Палаці культури в Новій Каховці. 1956.



Вітраж. Мадонна з немовлям. Фрагмент. Собор в Шартрі. 12—13 ст.

(менше як 4 лопаті), середньої швидкодії (4–8 лопатей) і тихохідні (понад 8 лопатей). В. застосовують на вітроелектричних станціях, для підняття води з колодязів тощо.

Д. С. Чубов.

ВІТРОЕЛЕКТРИЧНА СТАНЦІЯ, ВЕС — станція, де енергія вітру перетворюється на електричну енергію. Осн. частини В. с. (мал.): швидкохідні вітрогенератори; електр. генератори; розподільний щит. На деяких В. с. є й тепловий двигун, що діє під час безвітря. Малопотужні (до 3 кВт) В. с. застосовують гол. чин. для заряджання акумуляторів і точкового освітлення, потужніші — для живлення електродвигунів невеликої потужності тощо. В. с. використовують у місцевостях, де середньорічна швидкість вітру перевищує 3 м/сек і де немає централізованого електропостачання (напр., в Арктиці, гірських районах, пустелях).

ВІТРОЕНЕРГЕТИКА — енергетика, пов'язана з вивченням і використанням енергії вітру, що її перетворюють на механічну, електричну або теплову енергію. Енергія вітру практично невичерпна, її можна використовувати скрізь, хоч вона й не постійна за часом і застосування її дещо обмежується труднощами утилізації. Складовими частинами В. є вітротехніка і вітровикористання. Вітротехніка пов'язана з розробленням теоретичних основ і практичних способів проектування вітроенергетичних агрегатів (див. Вітроенергетика) та установок, вітровикористання — з питаннями раціональної експлуатації цих агрегатів та установок, а також оптимальним використанням енергії вітру. На території СРСР потенціальні запаси енергії вітру оцінюють в 10,7 ГВт. Пром. виробн. засобів В. було налагоджено на початку 20 ст. В СРСР першою стала до ладу (1930) вітроелектрична станція в Курську потужністю 8 кВт. На Україні (поблизу Севастополя) 1931 було збудовано вітроелектричну станцію потужністю 100 кВт. На поч. 50-х рр. у Казахстані дала перший струм вітроелектрична станція потужністю 400 кВт. Наприкінці 60-х рр. в СРСР створено уніфіковані швидкохідні вітроенергетичні агрегати (ВБЛ-3, ВПЛ-4, «Беркут» та ін.), застосовували гол. чин. для механізації підняття води на тваринницьких фермах, віддалених пасовищах тощо. В країнах, де В. набула значного розвитку, заг. кількість вітроенергетичних установок (дані ЮНЕСКО за 1967) становить понад 600 тис. В СРСР їх налічується до 9 тисяч. Літ.: Кармашин О. В. Вітер та його використання. К., 1952; Шефтер Я. И. Ветроэнергетические агрегаты. М., 1972.

Д. С. Чубов.

ВІТРУВІЙ (Vitruvius) — римський архітектор та інженер 2-ї половини I ст. до н. е. Автор «Десяти книг про архітектуру» — античного трактату з будівництва і архітектури, що дійшов до наших днів. У ньому висвітлено інженерно-тех. й художньо-естетичні питання містобудування, узагалі-

нено теоретичний і практичний досвід архітекторів Старод. Греції й Риму.

Тал. Рос. перекл. — Об архитектуре, кн. 1–10. СПб., 1790–97; Десять книг об архитектуре, т. 1. М., 1936. Літ.: Михайлов Б. П. Витрувий и Эллада. М., 1967.

ВІТРУК Андрій Никифорович [25.VI (8.VII) 1902, с. Андрушки, тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл. — 2.VI 1946, Москва] — рад. військовий льотчик, гвардії генерал-майор авіації, Герой Рад. Союзу (1942), Народний Герой Югославії (1945). Член Комуністичної партії з 1926. Брав участь у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії (1939), у рад.-фінл. війні 1939–40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941–45 — командир штурмових авіаполків і 10-ї гвардійської штурмової авіадивізії (з лютого 1944). Відзначився, зокрема, в боях на тер. Югославії. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований в Києві в Парку Вічної Слави. Портрет с. 328.

ВІТРАК — вітряний млин. В. відомі в Європі з 11 ст. На Україні були поширені в минулому, подекуди є й тепер, переважно в лісовій та лісостеповій смугах. В., як правило, — дерев'яна споруда (зруб, обшальований дошками каркас). Крыла мають досить легку каркасну конструкцію. За допомогою спец. важеля вони повертаються проти вітру разом з усім корпусом В. або лише з його верхньою частиною.

ВІТРИНА ВІСПА — інфекційна хвороба, спричинювана вірусом. Уражає здебільшого дітей віком до 10 років. Передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі та чханні хворого). Прихований період — 2–3 тижні. Ознаки: підвищення т-ри тіла до 39–39,5°, поява на шкірі тіла, в зіві, на слизовій оболонці носоглотки висипу у вигляді червоних плям різної форми, на місці яких швидко утворюються виповнені рідиною пухирці, які підсихають і перетворюються на кірочки. Профілактика: ізоляція хворих на В. в. до відпадання в них кірочок; дітей, що були в контакті з хворими, — на 21 день; ін'єкція гамма-глобуліну. Лікування: постільний режим, гігієнічне утримання хворого тощо.

ВІТТЕ Микола Карлович [2 (14).V 1899, м. Черкаси — 9.II 1969, Київ] — український рад. фізіолог праці, заслужений діяч науки УРСР (з 1967), доктор мед. наук (з 1946), професор (з 1946). Член КПРС з 1945. Наук. праці В. присвячені питанням фізіології та гігієни праці в пром-сті й с. г. В. висі значний вклад у вивчення проблеми теплообміну людини в умовах високої температури. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ВІТТЕ Сергій Юліович [17 (29).VI 1849, Тбілісі — 28.II (13.III) 1915, Петроград] — російський держ. діяч, граф (з 1905). Н. в сім'ї чиновника. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. В 1892–

1903 — міністр фінансів, 1903–05 — голова к-ту міністрів, 1905–06 — голова ради міністрів. З ініціативи В. здійснено ряд екон. заходів: введено винну монополію (1894), розгорнуто будівництво залізниць (90-і рр.), у т. ч. Сибірської магістралі, проведено грошову реформу (1897). Залучав іноз. капітал у пром-сть і торгівлю. В 1905 В. підписав Портсмутський мирний договір, яким завершилася Російсько-японська війна 1904–05. Проводив політику лавірування: за пропозицією В. було опубліковано маніфест 17 (30).X 1905, в той же час він був одним з організаторів каральних експедицій до Сибіру, Прибалтики й Польщі, розправи над учасниками Моск. збройного повстання (див. Грудневий збройний повстання 1905). Уряд, очолюваний В., проводив вгладкодерж. політику гноблення нац. меншостей, зокрема заборонив відкриття укр. та ін. нац. шкіл, не дозволяв друкувати укр. видання тощо. В 1906 пішов у відставку. Написав «Воспоминания» (т. 1–3. М., 1960).

ВІТТЕНБЕРГ Соломон Якович [1852, Миколаїв — 11 (23).VIII 1879, там же] — революціонер-народник. Н. в сім'ї ремісника. В 1876 в Миколаєві він розповсюджував пропаганду серед робітників і матросів, за що на поч. 1877 був заарештований і ув'язнений. Після звільнення брав участь у демонстрації в Одесі під час винесення смертного вироку І. М. Ковалевському (1878). У серпні 1878 разом з матросом І. І. Логонськом готував замах на царя Олександра II, був заарештований і за вироком Одес. військ.-окружного суду страчений.

ВІТТОВА ХВОРОБА — захворювання нервової системи, що виявляється у мимовільних безладних рухах. Див. Хорея.

ВІТТОРІНІ (Vittorini) Еліо (27.VII 1908, Сракуза — 12.II 1966, Милан) — італійський письменник. Перша збірка оповідань «Мішани» (1931) мала антифашистське спрямування. Протест проти фашизму посилювався в наступних творах («Сіцилійські бесіди», 1941). Роман «Люди і нелюди» (1945) присвячений героям Руху Опору. Автор повісті «Еріка і її брати» (1956) — з життя міської бідноти в період фашизму, збірки публіцистичних статей «Шоленник, відкритий для публіки» (1957).

Тал. Укр. перекл. — Еріка та інші твори. К., 1969; Рос. перекл. — Эрика. «Иностранная литература», 1960, № 9; Люди и нелюди. М., 1969.

ВІТТОРІНО ДА ФЕЛЬТРЕ (Vittorino da Feltre; 1378–2.II 1446) — італійський педагог-гуманіст епохи Відродження. В 1424 організував у Мантуї школу інтернатного типу «Будинок радощів». Крім давніх мов і л-ри, велику увагу приділяв вивченню математики, природознавства, астрономії, а також фіз. вихованню. Запроваджував нові методи в навчанні: насичість, практичні заняття тощо. В. да Ф. називали першим шкільним учителем нового типу.

ВІТЧЕНКО Степан Степанович [н. 14 (27).VIII 1909, ст. Лозова,



Я. Вітяк.



Вітряк. Подтащина. Початок 20 ст.



Вітроелектрична станція: 1 — вітрогенератор; 2 — електричний генератор; 3 — розподільний щит.

тепер Харківської обл.] — ініціатор руху наставників, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1931. В 1931—55 перебував на службі в прикордонних військах, полковник. У 1959—76 працював на Ленінгр. з-ді «Електросила» ім. С. М. Кірова, як бригадир-наставник комсомольсько-молодіжної бригади підготував з учнів 150 молодих робітників. Автор книги «Побачення з юністю» (1972). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

В. І. Науменко.

ВІТЧИЗНА, батьківщина — країна, що історично належить даному народові; географічне середовище, освоєне цим народом і відображене в його матеріальній і духовній культурі; економічне, політичне, соціальне та культурне середовище, яке історично склалося на базі певного способу виробництва. Марксизм-ленінізм розглядає В. як істор. категорію. Різні класи вкладають у поняття В. різний зміст. Ставлення пролетаріату до В. зумовлюється рівнем його класової свідомості і класовими завданнями в даних істор. умовах. Він заперечує бурж. В. як форму папування буржуазії, але не заперечує В. взагалі. Саме трудящі є патріотами своєї В. Марксистсько-ленінське розуміння В. передбачає органічне поєднання інтернат. і нац. завдань, пролет. інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму. Якісно нового соціально-політ. змісту набуває поняття В. після перемоги соціалістичної революції. В умовах СРСР — багатонац. соціалістичної д-ви — поняття В. переросло нац. межі і охоплює всю тер. країни, яку населяють народи, що спільно повалили царизм і капіталізм і під керівництвом Комуністичної партії побудували новий сусп. лад, нове екон., соціальне, політ. і культ. середовище, отже і нову В. — Союз РСР, де склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Див. також *Загальнонаціональна гордість радянських людей*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1975; Ленін В. І. Про національну гордість великоросів. Повне зібрання творів.

т. 26; Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973.

В. С. Костенко.

«ВІТЧИЗНА» — літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. Засн. 1933 в Харкові під назвою «Радянська література». З 1934 виходив у Києві. З 2-ї пол. 1941 під назвою «Українська література» видавався в Уфї, з листопада 1943 — в Москві, а з березня 1944 — знову в Києві. Під назвою «Вітчизна» виходить з січня 1946. Редакторами журналу були І. Кулик, І. Микитенко, Ю. Яновський, О. Гончар, Л. Новиченко, Д. Кошчи, Л. Дмитерко та ін. Журнал популяризує країні твори укр. рад. л-ри. На його сторінках друкуються публіцист. та літ.-критичні матеріали, культурно-мистецька хроніка, а також переклади творів письменників братніх республік СРСР і літературів зарубіжних країн.

Д. Г. Гринько.

ВІТЧИЗНАНА ВІЙНА 1812 — національно-визвольна війна народів Росії на чолі з російським народом за свою політ. і національну незалежність проти агресії наполеонівської Франції. Загарбницька зовн. політика *Наполеона І*, здійснювана в інтересах великої франц. буржуазії, викликала протидію європ. країн, у т. ч. й Росії. Після поразки в рос.-пруськ.-франц. війні 1806—07 Росія змушена була підписати *Тільзитський мир 1807* й приєдналася до згубної для неї *континентальної блокади*. З кін. 1810 Наполеон почав підготовку війни проти Росії, яка практично являла собою єдину силу на континенті, що стояла на перешкоді завойовницьких планів франц. імператора. Для рос. походу було створено т. з. Велику армію (бл. 640 тис. чол. і 1372 гармат), більше як половину її становили іноз. формування (з поляків, австрійців, італійців, іспанців, швейцарців, хорватів та ін.). У військ.-стратегічних і політ. планах Наполеона важливе місце було відведено Пд. Росії — Україні, Криму та чорноморському узбережжю. Захоплення їх мало ослабити військ. могутність Росії, її екон. потенціал. У зв'язку з загрозою нападу Росія вжила ряд заходів для оборони країни. Російські дипломати напередодні війни уклали союзні договори з Швецією (5.IV 1812), Англією (18.VII 1812) та ін. Перемога Росії в російсько-турецькій війні 1806—12 і укладення *Бухарестського мирного договору 1812* включали можливість участі Туреччини у війні на боці Франції. В тилу рос. армій, розташованих на зх. рубежах, створювалися великі запаси зброї і продовольства, ремонтувалися старі й будувалися нові фортеці. Значну увагу було звернуто на будівництво фортифікаційних споруд навколо Києва. Заг. чисельність збройних сил рос. армії на березень 1812 становила 590 973 чол. Головні сили рос. військ — 1-а Зх. армія (127 тис. чол., 550 гармат) під командуванням ген. М. Б. Барк-

лая-де-Толлі, розташована на лінії Росієни — Ліда, і 2-а Зх. армія (45—48 тис. чол., 168 гармат) на чолі з ген. П. І. Багратионом, розташована між Німаном і Зх. Бугом, заступили шлях ворогові на Петербург і Москву. 3-я армія (43—46 тис. чол., 168 гармат) під командуванням ген. О. П. Тормасова, розташована в районі Луцька, прикривала квіт. напрям. Вночі проти 12 (24).VI 1812 без оголошення війни франц. війська форсували р. Німан і почали похід на Москву. 1-а і 2-а рос. армії змушені були з боями відступати вглиб країни. На військ. раді було вирішено об'єднати 1 і 2-у армії, що й було здійснено в районі Смоленська. Відсутність підготовлених резервів змусила царя Олександра І звернутися до народу. 6 (18).VII він підписав маніфест про скликання нар. ополчення. 4—6 (16—18).VIII рос. війська під стінами Смоленська мужньо билися проти переважаючих сил ворога (200 тис. чол.). Втративши 20 тис. чол., французи захопили Смоленськ, але їм не вдалося розгромити рос. війська, які в повному порядку відійшли до Дорогобужа, завдаючи військам Наполеона відчутних ударів. На квіт. напрямі, переборюючи мужній опір рос. військ, австр. корпус ген. К. Шварценберга (35 тис. чол.) і корпус саксонських і польск. солдатів під командуванням ген. Ж. Реньє (17 тис. чол.) захопили значну частину Волин. губ. Вторгнення іноз. загарбників викликало патріотичне піднесення серед різних верств рос. та ін. народів Росії. Селяни добровільно вступали в нар. ополчення й партизанські загони. З самого початку війна набрала нар. характеру. Під тиском громад. думки 8 (20).VIII головнокомандуючим рос. збройними силами було призначено М. І. Кутузова. 26.VIII (7.IX) відбулася *Бородинська битва 1812*, в якій війська загарбників було знекровлено. Але й рос. армія зазнала великих втрат. Не маючи потрібних резервів, М. І. Кутузов 1 (13).IX на військ. раді у Філах під Москвою, щоб зберегти сили армії, прийняв рішення залишити Москву без бою, що й було виконано 2 (14).IX. З першого дня вступу франц. військ у Москву в ній почалися пожежі, що спустошили 2/3 міста. З Москви рос. армія рушила Рязанською дорогою, а потім непомітно для ворога повернула на Пд. Зх. і закріпилася в районі Тарутіна, прикривши пд. райони Росії й почавши інтенсивну підготовку до переходу в контрнатуп. Разом з тим рос. збройні сили блокували ворога в Москві й контролювали єдину його комунікаційну лінію від Москви до Смоленська. В розпорядженні М. І. Кутузова було 120 тис. солдатів, 200 тис. ополченців (див. *Народне ополчення у Вітчизняній війні 1812*). В тилу ворога діяли сел. партизанські загони Васильєва, Єременка, Василіса Кожині, Є. В. Четвертака та ін. Широкого розмаху набула бойова діяльність армійських партизанських загонів Д. В. Дагидова, О. С. Фішера, О. М.



А. Н. Вітрук.



С. С. Вітчекко.

Вітчизняна війна 1812. Перехід французької армії через Березину (Втеча французької армії з Росії). З картини художника П. Гесса.



Сеславина, І. С. Дорохова та ін. В їх складі діяли й бузьні укр. козацькі полки (див. Партизанський рух у Вітчизняній війні 1812). Активну участь у розгромі загарбників брали разом з рос. народом й ін. народи Росії, в т. ч. український. Лише на Полтавщині й Чернігівщині було створено 15 кінних козак. полків для допомоги 3-й армії. Протягом літа в ополчення і в козак. загони добровільно записалося понад 70 тис. чол. У формуванні укр. ополчення 1812 брав участь І. П. Котляревський. Невмирущою славою відкрили себе під Бородіно Охтирський, гусарський, Чернігів, та Київ. драгунські полки. Подвиги козак. полків не раз відзначалися в наказах по рос. армії (див. Українські ополченські полки, Лівські козаки). Населення укр. губерній з власної ініціативи поставило армії коней, волів, вози і фураж. На оборону країни з України надійшло понад 13,5 пудів срібла, чимало золота. Становище франц. військ у Москві з кожним днем гіршало. Три спроби Наполеона укласти мир з Росією Наполеон не мав. Армія загарбників розкладалася. Рос. армія 6 (18).X біля Тарутіна завдала удару франц. військам. Тарутинський бій знаменував початок наступальних дій рос. армії. 7(19).X наполеонівська армія залишила Москву. Намір Наполеона пробитися у пд. райони країни успіху не мав. 12 (24).X рос. війська в районі Малоярославця перекрили франц. військам шлях на Пд. і змусили ворога повернути на спущеному ним Смоленську дорогою. Рос. командування організувало переслідування відступаючого ворога. На шляху від Москви до Смоленська половину франц. солдатів було знищено або захоплено в полон. Під час переправи через р. Березину 14 — 16 (26 — 28).XI франц. армія зазнала великих втрат. Усі гармати і обози потрапили до рук росіян. За час походу в Росію Наполеон втратив 350 тис. чоловік. Втрати рос. армії становили 200 тис. чоловік. У січні 1813 рос. війська почали похід у Зх. Європу. До них приєдналися армії Пруссії та Австрії. Однак, організуючи похід на Зх., союзники мали реакційні цілі. У Франції було відновлено династію Бурбонів. З ініціативи Олександра I створено «Священний союз», спрямований проти революційного й визвольного руху в Європі. У В. в. народи Росії та її армія виявили героїзм, мужність і не тільки відстояли свою честь і держ. незалежність, а й допомогли багатьом народам Європи визволитися від франц. панування. В. в. відіграла важливу роль у формуванні революц. ідеології декабристів, сприяла розвитку визвольного руху, зростанню нац. свідомості нар. мас. Події В. в. стали темою численних істор. досліджень, їх відображено в творчості багатьох письменників, художників і композиторів, зокрема в романі Л. М. Толстого «Війна і мир», у вірші М. Ю. Лермонтова «Бородіно», повісті Т. Г. Шевченка «Близькість», поемі І. П. Котляревського «Енеї-

да» та ін. Карту днів, на окремо-му аркуші, с. 336—337.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Барклай-де-Толлі. — Беннінгсен — Енгельс Ф. Бородіно. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Ленін В. І. Про брошуру Юніуса. Полне зібрання творів, т. 30; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948; М. И. Кутузов. Сборник документов, т. 4, ч. 1—2. М., 1954—55; Тарле Е. В. 1812 год. М., 1959; Буцук А. К., Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг. (Участь українського народу в Вітчизняній війні 1812 р.). К., 1962; Жилин П. А. Гибель наполеоновской армии в России. М., 1974; Геллер И. Л. Бессмертный подвиг народа. Рекомендательный указатель литературы. М., 1963.

А. К. Буцук.
ВІТЧИЗНЯНИЙ НАРОДНИЙ ФРОНТ (ВНФ) Угорщини — масовий рух, що охоплює всі верстви суспільства, виражає політичний союз комуністів і позапартійних у справі будівництва соціалізму. Засн. 1954. Об'єднує громадські організації і культур. заклади. Діє під керівництвом Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП). Веде початок від заснованого в травні 1944 за ініціативою комуністів антифашист. Угор. фронту (УФ). 2.XII 1944 замість УФ створено політ. об'єднання антифашист. демократичних сил Угорщини — Угор. нац. фронт незалежності (УНФН). У 1949 УНФН реорганізовано на Угор. нар. фронт незалежності, який 1954 перетворено на ВНФ. Програма ВНФ базується на політиці УСРП. ВНФ бере активну участь у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства в Угорщині. Керівний орган ВНФ — Загальноугорська рада. ВНФ видає газ. «Мадяр немез» («Угорська нація», виходить з 1945).

Л. М. Ніжкоський.
ВІТЧИЗНЯНИЙ ФРОНТ (ВФ) Болгарії — масова громадсько-політ. організація НРБ. Створена за ініціативою Болг. робітн. партії 1942 як об'єднання патріотичних і демократичних антифашист. сил народу. На 2-му з'їзді ВФ у лютому 1948 його було реорганізовано; ВФ став громад.-політ. організацією з індивідуальним членством; на правах колективних членів до ВФ входять профспілки, Димитровська Комуністична спілка молоді (ДКСМ), громад., культурні, спортивні та ін. масові організації. Найвищий орган — з'їзд, що обирає Нац. раду, в округах і околицях обираються окружні і околіїні к-ти, в Софії — районні і міські. Під керівництвом компартії ВФ веде широку патріотично-виховну, культ.-осв. і політ. роботу по мобілізації мас на соціалістичне будівництво. В рядях ВФ — бл. 4 млн. членів (1976). Друкований орган — щоденна газ. «Отечествен фронт», з 1942.

П. С. Сохачь.
ВІТЧИЗНЯНИЙ ФРОНТ В'ЄТНАМУ (ВФВ) — масова патріотична організація Соціалістичної Республіки В'єтнам. Створена 4.II 1977 на установчому з'їзді в Ханой в результаті злиття Вітчизн. фронту В'єтнаму (1955—77), Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму (1960—77), Союзу нац. демократичних і миротворчих сил В'єтнаму (1968—77). У ВФВ входять Кому-

ністична партія В'єтнаму, Заг. федерація профспілок В'єтнаму, Союз комуністичної молоді Хо Ші Міна, Союз жінок В'єтнаму, Федерація молоді В'єтнаму, Демократична партія, Соціалістична партія та ін. організації, що представляють всі соціальні і нац. групи, людей різних реліг. переконань. Керівною силою ВФВ є компартія. Головною метою ВФВ є згуртування народу для будівництва мирного, незалежного, єдиного, соціалістичного В'єтнаму.

ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ОРДЕН — радянський військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 20.V 1942 для нагородження осіб, які особливо відзначилися у Великій Вітчизняній війні. Орденом нагороджувались особи рядового і командного складу Рад. Армії, ВМФ, військ НКВС і партизан. загонів, що виявили хоробрість, стійкість і мужність у боях, а також військово-послужбовці, які своїми діями сприяли успішній бойових операцій. В. в. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Усього В. в. о. нагороджено бл. 1,5 млн. чол., а також 7 частин і з'єднань Рад. Армії, Керченську міську та Первомайську райони (Миколаїв. обл.) організації ЛКСМУ та ін.

ВІФІНІЯ — історична область на Пн. Зх. Малої Азії (тер. сучас. Туреччини). Назву дістала від фінів (або віфінів) — племені фракційців, що проникло сюди з Європи бл. 700 до н. е. В 8—7 ст. до н. е. на узбережжі В. було засновано грец. колонії (Гераклею та ін.). В 7—6 ст. до н. е. В. була під владою Лідії, в 6—4 ст. до н. е. — Ахеменідів. У 327 до н. е. В. піддала напад військ Александра Македонського. З 297 до н. е. В. — незалежна д-ва (столиця Нікомедія, засн. 264 до н. е.). З 74 до н. е. — в складі Старод. Риму, з 4 ст. — Візантії. В 14 ст. В. увійшла до складу Османської імперії.

ВІХА — рід рослин родини зонтичних; те саме, що й *цикута*.

ВІЦЕ (від лат. vice — замість) — частина складних слів, тотожна слову «заступник» (напр., віцепрезидент).

ВІЦИНАЛІ (від лат. vicinus — сусідній, близький, подібний) — грані на кристалах мінералів, які за своїм положенням дещо відхиляються від граней, що підлягають усім кристалографічним законам. Утворюються на кристалах з недосконалою внутр. будовою під час росту їх.

ВІЧЕ — 1) Народні збори в Давній Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися важливі громадські справи. Виникло з племенних зборів сх. слов'ян. В літописі вперше згадується в Білгороді під 997, Новгороді — 1016, Києві — 1068. Почало відігравати помітну роль з ослабленням князівської влади в 2-й пол. 11—12 ст. З екон. та політ. піднесенням великих міст і посиленням ролі купців, ремісників зростало й значення вічових зборів. В. розглядало питання війни й миру, закладання або вигнання князів, обирало або усу-



Орден Вітчизняної війни.



Віченца. Церква ді Монте-Беріко. Середина 17 ст.

вало представників адм., суд. та військ. управління тощо. Іноді городяни — учасники В. виганяли з міста або карали смертю найнезасидливіших гнобителів (напр., під час Київського повстання 1157). Найбільшого значення В. набуло в Новгородській та Псковській феод. республіках. 2) Масові збори трудящих на зх.-укр. землях в кін. 19 — на поч. 20 ст. Див. **Вішовий рух**.

ВІЧЕ — назва представницьких органів держ. влади Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ). До складу верховного органу держ. влади СФРЮ — **Скупщини** входять 2 палати: Союзне В. та В. республік і країн; в республіках та автономних краях СФРЮ діють виконавчі В. Див. також **Югославія**, розділ Державний лад.

ВІЧЕНЦА — місто на Пн. Сх. Італії, в області Венеція, адм. центр провінції Віченца. Лежить в передгір'ях Альп, на р. Баккільйоне. Залізнич. вузол. 115,7 тис. ж. (1971). Підприємства металург., маш.-буд. (текст. і с.-г.; виробл. автомобільних шасі), хім., харч., взуттєвої, буд. матеріалів пром-сті. Виготовлення кераміки. Залишки рим. будівель. Численні архіт. пам'ятки, в т. ч. церкви Сан-Лоренцо (1280—1344), палаці в стилі венеціанської готики та ренесансу, будівлі арх. А. Палладіо: Базиліка (1549—1614), палаці Тьєне і К'ерікаті (тепер Міський музей, обидва споруджувалися з 1550) та ін.

ВІЧКО — 1) Брунька на підземних **бульбах** рослини. 2) У дерев і кущів холодного та помірного клімату **сплячі бруньки**, або зимуючі (спочиваючі) бруньки. 3) Орган у рухливих водоростей і в зооспор нерухоливих одноклітинних водоростей, яким вони сприймають світло. 4) У садівництві — пазушна брунька, яку вирізають з частиною прилеглих до неї тканин з рослини-прищепи і прищеплюють до рослини-підщепи.

ВІЧНА МЕРЗЛОТА — див. **Багатодісна мерзлота**.

ВІЧНИЙ ДВИГУН — перпетуум мобіле. 1) В. д. першого роду — уявна машина, яка, пущена в дію, виконувала б роботу як завгодно довго, не беручи енергії ззовні. Ідея такої машини неадієсивна, бо вона суперечить осн. закону природи — **енергії збереження і перетворення закону**. 2) В. д. другого роду — уявна машина, **коefficient користної дії** якої дорівнював би 100%, тобто машина, яка перетворювала б у роботу все тепло, взяте від навколишніх тіл В. д. 2-го роду побудувати неможливо, бо він суперечить 2-му **термодинамічному закону**. Від В. д. слід відрізняти механізми, які нічого спільного з ідеєю В. д. не мають і можуть працювати тривалий час за рахунок природних запасів енергії (сонячної, ядерної тощо).

«ВІЧНИЙ МИР» 1686 — мирний договір між Росією і Польщею, підписаний у Москві 6 (16). V. Складався з 33 статей. Підтверджуючи умови **Андрусівського перемир'я**

1667, «В. м.» остаточно закріпив за Рос. д-вою Лівобережну Україну, Київ з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом та Смоленськ з околицями. За Київ Польща дістала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина і пд. Київщина мали стати незаселеною нейтральною зоною між Рос. д-вою і Польщею. Зх. Україна, Волинь і пн. Київщина відходили до Польщі (Полілля перебувало під владою Туреччини, 1699 знову приєднане до Польщі). «В. м.» гарантував свободу віросповідання православного населення Польщі і визнавав за Рос. д-вою право його захисту. Рос. д-ва уклала з Польщею воєнний союз і розірвала договори з Туреччиною та Крим. ханством.

«ВІЧНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР» — українська революційна пісня-гімн. Створена 1905 М. В. Лисенком на слова І. Франка, вона була безпосереднім відлукком композитора на події першої рос. революції. Динамічна мелодія, чіткий



М. В. Лисенко. Початок гімну «Вічний революціонер». Автограф.

маршовий ритм яскраво передають революц. піднесення мільйонних мас. Пісня набула широкої популярності.

ВІЧНІСТЬ — нескінченна тривалість існування світу в просторі і часі, зумовлена нестворюваністю і незнищуваністю матерії. В. притаманна лише всій природі в цілому, кожна конкретна форма матерії є мимовільною в часі і просторі. Разом з тим В. — не одноманітне існування матерії в одному й тому ж самому стані, вона, навпаки, передбачає безконечні якісні зміни й взаємопереходи матерії. Стародавні інд. та грец. філософи уявляли В. як застиглу статичну структуру космосу. За сучасною наукою В. розуміли як спрямованість безконечного істор. прогресу, й це зрештою привело до усвідомлення принципу **історизму**. І. Кант розглядав проблему В. на основі **антиномії** **количності** і **безколичності** як проблему виникнення світу в просторі і часі. За Кантом, суперечність між **количним** і **безколичним** виникає тільки в нашій свідомості як суперечність між спогляданням і розумом. Критикуючи це твердження І. Канта як метафізичне і суб'єктивно-ідеалістичне, Г.-В.-Ф. Гегель вперше показав, що В. — це об'єктивно існуюча єдність **количного** і **безколичного**, але розумів її ідеалістично: як безконечне розгортання в просторі і часі **абсолютної ідеї**. За вченням діалектичного матеріалізму, В. — це реально існуюча єдність

количного і безколичного, яка виявляється в існуванні конкретних форм руху матерії.

О. Б. Ільченко.

ВІЧНОЗЕЛЕНІ РОСЛИНИ — рослини, у яких листя зелене протягом цілого року. Зустрічаються в усіх кліматичних зонах земної кулі — від тропіків до тундри, але переважають у тропіках та субтропіках. Листки здебільшого шкірясті. До В. р. належать хвойні рослини (крім модрина), а також значна кількість широколистяних: верес, брусниця, барвінок, камелія, лавр, маслина та ін. Листки В. р. живуть кілька років, опадають поступово, також поступово розвивається і нове листя. Багато В. р. є декоративними.

ВІЧОВИЙ РУХ — масово-політичний рух трудящих зх.-укр. земель проти своїх гнобителів у формі проведення зборів (віч). Перше віче влаштували львів. робітники 1879, потім селяни 1885. В кін. 19 ст. в Галичині відбулося 59 віч. В. р. особливо поширився під впливом **революції 1905—07 в Росії**. Трудящі Галичини, борючись за новий виборчий закон, на поч. 1906 провели 541 віче, в яких взяли участь понад 800 тис. чол. Віча проходили під революц. гаслами, з вимогами заг. виборчого права, демократичних свобод. 8-годинного робочого дня, поділу поміщицьких земель та лісів між селянами. Учасники В. р. вітали революцію й посилали братерський привіт робітникам і селянам Росії.

Лит.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

ВІЧУГА — місто обласного підпорядкування Івано-Франківської області РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 52 тис. ж. (1977). Розвинута текст. пром-сть: маш.-буд., целюльній, асфальтовий, молочний з-ди, швейна ф-ка. Вечірній текстильний технікум.

ВІШАКХАП'АТНАМ — місто в Індії, в штаті Андхра-Прадеш. Великий мор. порт на березі Бенгальської зат. 363,5 тис. ж. (1971). Суднобудування та ін. галузі машинобудування, нафтопереробна, нафтохім., джутова і харчосмакова промисловість.

ВІШАПИ — кам'яні статуї (до 5 м заввишки), що зображають риб, або стовпи з розтягнутою на них шкурою бика. Час їх виготовлення, можливо, — 2-е тис. до н. е. Вперше знайдені 1909 у Вірменії. В. знаходять біля русел давніх каналів і озер. У давнину ці статуї, як вважають учені, були пов'язані з культом божества родючості й води. Пізніше вірмені вважали їх зображеннями злих духів і називали В., тобто драконів, зміями. В. виявлені також у Грузії, на Пн. Кавказі і в Монголії.

ВІШІ — місто в Центр. Франції, в департаменті Альє. Залізничний вузол. Понад 35 тис. ж. Під час 2-ї світової війни В. (з липня 1940 по серпень 1944) — резиденція колабораціоністського франц. уряду. Підприємства електротехніч., фармацевтичної, скляної



Вішап, знайдений у Вірменії

пром-сті. В. — бальнеологіч. курорт. Мінеральні джерела різної т-ри, воду яких використовують для літнього лікування, зрошень, інгаляцій, ванн, душів. Воду також експортують. Показання: хвороби шлунково-кишкового тракту, печінки, жовчних шляхів, порушення обміну речовин.

«ВІШ» — прогітлерівський режим, що існував у пд. частині Франції в період німецько-фашистської окупації країни (липень 1940 — серпень 1944). Дістав назву від м. Віші, де з 2.VII 1940 містилася резиденція колабораційністського уряду А. Ф. Петена. Після визволення Франції 1944 маріонетковий режим було ліквідовано, а керівників «В.» відано до суду як зрадників Франції.

ВІШНУ (санскр.) — в індуїзмі та брахманізмі найвище божество поряд з Брахмою і Шивою; першове божество у вішнуїзмі. В. — бог-охоронець, уособлення вічної живої природи. В. вшановують в основному у двох аватарах (втіленнях) — божествах Рама (герой епосу «Рамаяна») і Кришна (герой епосу «Махабхарата»).

ВІШНУІЗМ — один з головних напрямів індуїзму, в основу якого покладено культ Вішну. Основно склався за раннього середньовіччя. В. являє собою систему реліг. вірувань, яка сформувалася на основі злиття в культі Вішну перших анімістичних, тотемістичних і фетишистських вірувань (див. Анімізм, Тотемізм, Фетишизм), ведичних землеробських культів (див. Ведична релігія) та ідей брахманізму й буддизму. В. у вигляді багатьох сект поширений у Пн. Індії.

ВІЯЛОВУСІ ЖУКИ (Rhipidophoridae) — родина комах. Довж. тіла 3—12 мм. Вусики 10—11-членикові, у самців віялоподібні (звідси й назва) або гребенеподібні, у самок — пилчасті. Бл. 100 видів, що зустрічаються в усіх частинах світу, крім Антарктики. В. ж. з родів Metoecus і Macrosiaon в личинковій і дорослій стадії паразитують на різних видах бджіл і ос, з роду Rhipidius — в тілі тарганів. О. П. Кришталь.

ВІЯЛОКРИЛІ (Strepsiptera) — ряд комах. Самці В. (довж. тіла 1—6 мм) мають дві пари крил, з яких передні рудиментарні, задні добре розвинені, широкі, віялоподібні (звідси й назва). Вони ведуть вільний спосіб життя, швидко літають. Самки (довж. до 17 мм) личинкоподібні, не мають кінцівок; тіло їх складається з головогрудей і черенця. Все життя проводять у тілі тварин-хазяїнів (бджіл, ос, клопів, цикад), виставивши назовні головогруді. Бл. 300 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктики; в СРСР — бл. 170 видів. В УРСР — нечисленні. О. П. Кришталь.

ВКЛАДИ — кошти підприємств, організацій та населення, що зберігаються в банках та ощадних касах. У капіталістичних країнах В., що наз. також *депозитами*, являють собою форму позичкового капіталу; вносяться переважно пром., торг. і грош. капіталіста-

ми; більшу частину В. зосереджено в надбавках банках, які використовують їх в інтересах монополістичного капіталу. На В. в банки і особливо в *ощадні каси* надходять також заощадження і тимчасово вільні кошти різних верств населення, насамперед дрібної і серед. буржуазії. Значна частина цих коштів використовується для вкладення в держ. *цінні папери*, фінансування військових витрат і покриття бюджетних дефіцитів. Рух В. підпорядкований стихійним законам капіталізму, найрізкіше проявляється під час екон. криз; масове вилучення В. супроводжується банкрутствами банків. Розміри процентних ставок на В. встановлюють з урахуванням кон'юктурних коливань, що впливають на стан ринку капіталів. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. мають велике значення як трудові заощадження населення, що вносяться на зберігання в ощадні каси та Держбанк СРСР. Збільшення В. свідчить про безперервний розвиток соціалістичної економіки, постійне підвищення життєвого рівня народу, зростання реальних доходів населення. Залучення В. населення сприяє зміцненню грошового обігу і служить потребам розширеного соціалістичного відтворення. Рад. законодавство передбачає право громадян вільно розпоряджатися В., одержувати по них доходи у формі процентів або вигащів та проводити безготівкові розрахунки. В. та доходи по них звільнені від оподаткування. Ощадні каси приймають В. до запитання, строкові, умовні, вигащні. Сума вкладу і строк його зберігання не обмежуються. Цілість В. гарантується д-вою. Суворо охороняється таємниця В. Кошти, залучені ощадними касами як В., крім необхідного резерву касової готівки, використовуює Держбанк СРСР для кредитування нар. господарства.

ВКЛЮЧЕННЯ В МІНЕРАЛАХ — сторонні тверді, рідкі й газоподібні тіла в кристалах мінералів. Наявність включень іноді надає мінералам якостей, завдяки яким їх можна використовувати, зокрема, як виробне каміння (напр., *авантюрин*). Дослідження В. в м. допомагає вивчати умови, за яких утворилися мінерали.

ВКЛЮЧЕННЯ КЛІТИНИ — тимчасові утвори, які то виникають, то зникають у процесі життєдіяльності клітини. Основне місце локалізації В. к. — *цитоплазма*. В. к. являють собою продукти клітинного метаболізму. Вони нагромаджуються гол. чин. у формі гранул, крапель або кристалів. До В. к. належать поживні речовини, жир, крохмаль, пігменти, секреторні гранули тощо.

ВКП(б), Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

ВКРАПЛЕНИКИ — великі кристали або зерна мінералів, що виділяються в гірській породі своєю величиною і формою. Характерні для порід порфірової і порфірової видної структур. Див. також *Структура гірських порід*.

ВЛАДА — цілеспрямований вплив класу, групи або людини (носіїв влади) за допомогою певних засобів (знарядь влади) на підвладних (класи, групи, особу). Внаслідок чого підвладна сторона змушена виконувати волюносія В. Термін «влада» застосовується в різних аспектах (напр., військова В., законодавча В., виконавча В., верховна В. тощо). Див. *Влада державна*.

ВЛАДА ДЕРЖАВНА — організоване політ. панування класу, який здійснює держ. керівництво суспільством. Виникає в класовому суспільстві як політ. влада одного класу над іншим. В. д. втілюється в системі держ. органів, які в сукупності створюють держ. механізм. Своєї веління В. д. формулює у вигляді загальнообов'язкових правил поведінки членів суспільства — *норм права*. Кожний пануючий клас організує В. д. так, щоб вона якнайкраще забезпечувала його інтереси. В експлуаторському суспільстві осн. сила В. д. зосереджена в її примусовому апараті — в армії, поліції та ін. органах безпосереднього насильства над трудящими (див. *Буржуазна держава*). В соціалістичному суспільстві В. д. ґрунтується на соціалістичній екон. основі, виражає волю трудящих мас на чолі з робітничим класом. Її головною суттю є творча господарсько-організаторська та культ.-виховна робота. В соціалістичних країнах уся повнота В. д. зосереджена в представницьких органах (в СРСР — у *Радах народних депутатів*), яким підконтрольні й підзвітні всі інші держ. органи. В міру успіхів соціалістичного і комуністичного будівництва в соціалістичних країнах здійснюється постійне вдосконалення апарату В. д., його подальша демократизація, зміцнення правової основи з метою найефективнішого управління суспільством в інтересах трудящих. Див. також *Державна, Соціалістична держава*.

Є. В. Назаренко.

ВЛАДИВОСТОК — місто, центр Приморського краю РРФСР. Лежить на п-ові Муравйова-Амурського, навколо бухти Золотий Ріг, вздовж сх. узбережжя Амурської зат. Кінцевий пункт Сибірської залізнич. магістралі, великий порт на Тихому ок., аеропорт. 536 тис. ж. (1977). Поділяється на 5 міських районів. Засп. 20.VI (2.VII) 1860 як військ. пост. З 1862 — порт, з 1880 — місто, з 1888 —



Скульптурне зображення Вішну.



Владивосток. Панорама частини міста.

ВЛАДИГЕРОВ



П. Владигеров.



В. С. Владимиров.

центр Приморської обл. На поч. 20 ст. створено с.-д. групу. Робітники, солдати, матроси брали активну участь у владивостоцьких повстаннях 1905, 1906, 1907. Рад. владу встановлено 18.XI (1.XII) 1917. В квітні 1918 В. захопили іноз. окупанти. Після визволення В. народно-революц. армією Далекосхідної республіки під командуванням І. П. Удовєвича і партизанами 25.X 1922 в місті відновлено Рад. владу. З 1938 В. — центр Приморського краю. В. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1970).

В. — значний адміністративний, промисловий та культ. центр. Розвинуте машинобудування (з-ди: інструментальний, «Радіоприлад», ремонтно-мех., судноремонтні, по виробн. машин для обробки риб та крабів, «Металіст» (гірничо-шахт. устаткування). Створені буд. індустрія і деревообр. пром-сть (меблеві фабрики, фанерний з-д та ін.). Харч. пром-сть представлена м'ясним і рибним з-дами, комбінатом хлібопродуктів, кондитерською ф-кою. Фарм. ф-ка, фарфоровий з-д. ТЕЦ. В. — база далекосхідного китобійного, краболовного, рибного промислів та рефрижераторного флоту. В місті — 8 вузів, у т. ч. університет, 13 серед. спец. навч. закладів; Далекосхідний філіал Сибірського відділення АН СРСР, Тихоокеанський н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії, Приморський філіал Географічного г-ва Союзу РСР, Далекосхідний н.-д. гідрометеорологічний інститут та ін. 3 театри, філармонія, музеї: Червонопрапорного Тихоокеанського флоту, краєзнавчий, картина галерея. Телецентр.

Серед визначних будівель — морський вокзал (1965, арх. П. Бронніков та ін.), готель (1965, арх. Ю. Арият та ін.), Будинок культури (1967, арх. В. Карелов та ін.), широкоформатний кінотеатр (1969, арх. Г. Мачульський та ін.). Пам'ятник «Борцям за владу Рад» (бронза, граніт, 1961, скульптор О. Тенета).

ВЛАДИГЕРОВ Панчо (н. 1. III 1899, Дюріх) — болгарський композитор, піаніст, диригент і педагог, нар. арт. НРБ (з 1949). З 1932 — професор Держ. муз. академії у Софії. У своїй творчості В. спирається на болг. нар. муз. мистецтво, поєднує фольклорну основу з сучас. європ. композиційською технікою. Твори: опера «Цар Калоян» (1936), балет «Легенда про озеро» (1946), 2 симфонії, Геройчна увертюра «9 вересня», симф. поеми, інструм. концерти, камерні твори, пісні, обробки нар. пісень. Не раз гастролював в СРСР (вперше 1945).

Літ.: Павлов Е. Панчо Владигеров. Пер. с болг. М., 1964.

ВЛАДИКА (пр. н. і см. невід.) — український живописець кінця 14 ст. Працював у Перемишлі й різних містах Польщі. В 1393—94 брав участь у розписах костіолу Чесного Хреста на Лисій Горі поблизу Кракова, а також спочивальні (1394) короля Владислава Ягайла у Вавельському замку в Кракові.

ВЛАДИКАВКАЗ — колишня (до 1932) назва м. *Орджонікідзе*.

ВЛАДИЛЕНА — мала планета № 852, відкрита 1916 С. І. Беляським (Сімеїз). Названа так 1924 на честь В. І. Леніна. Діаметр її бл. 38 км. Див. *Малі планети*.

ВЛАДИМИР — місто, обласний центр РРФСР, на лівому березі Клязьми (притока Оки). Вузол залізниць і автошляхів. 284 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Заснований 1108 кн. *Володимиром Мономахом* як фортеця для захисту Ростово-Суздальської Русі, з 1157 — столиця *Владимира-Суздальського князівства*. З 1238, після руйнівної навали монголо-татар, В. втратив своє екон. і політ. значення. З 1796 — центр Владимирської губ. В 1838—40 у В. був на заслання О. І. Герцен. У вересні 1893 до В. приїздив В. І. Ленін для зустрічі з М. Е. *Федосєєвим*. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. З 1944 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). В. — значний індустріальний центр. Гол. галузі пром-сті — машинобудування (заводи: тракторний, електромоторний, «Автоприлад» та ін.) та хім. Підприємства трикотаж., швейної, деревообр., буд. матеріалів, харч. пром-сті. У В. — політех. та пед. ін-ти, факультет Всесоюзного заочного фін.-економічного ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-т синтетичних смол та ін. Театри: драм. та ляльков. філармонія. Владимир-Суздальський історико-художній та архіт. музей-заповідник.

Архіт. пам'ятки: Золоті ворота (1158—64, перебудовані в 17—18 ст.); собори — Успенський (1158—60, перебудований 1185—89); в інтер'єрі — фрески 12—13 ст. і 1408 А. *Рубльова* та *Данила Чорного*; Дмитріївський (1194—97); церква Успенська (1649) та ін.; будівлі 18 ст. в стилі *класицизму*. В Рад. час створено нові вулиці, сквери, площі. Пам'ятник 850-річчю В. (1960), скульптор Д. Рябичев, арх. О. Душкін). У В. народилися рос. адмірал М. П. *Лазарев*, фізик О. Г. *Столетов*, композитор С. І. *Танєєв*.

«ВЛАДИМИРКА» — народна назва етапного шляху, яким у 19 — на поч. 20 ст. переганяли в'язнів з Москви через Владимир на заслання і каторгу в Сибір. «В.» згадується в нар. піснях, у творах М. В. Гоголя, М. О. Некрасова та ін. письменників, відома картина І. І. *Левітана* «Владимирка» (1892). В пам'ять ка-



Владимирка. Картина художника І. І. Левітана. 1892.

торжан-революціонерів *Владимирське* шосе в Москві 1919 перейменовано на шосе Ентузіастів.

ВЛАДИМИРОВ Василь Сергійович (н. 9.I 1923, с. Дагалево Волховський р-н Ленінградської обл.) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. ун-т (1948), після чого почав працювати в Математичному ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — з *чисельних методів*, матем. фізики, теорії функцій багатьох комплексних змінних, теорії *узгаальнених функцій*. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Золота медаль ім. О. М. Ляпунова АН СРСР (1971).

Тв.: Уравнения математической физики. М., 1976; Обобщенные функции в математической физике. М., 1976. Літ.: Календар В. Л., Ярина Т. В. Библиографический указатель литературы. М., 1973.

ВЛАДИМИРОВ Мирон Костянтинович [15(27).XI 1879, Херсон — 20.III 1925, Нерві, поблизу Генуї] — радянський держ. і парт. діяч. Член РСДРП з 1903. Н. в сім'ї зем. орендаря. В 1898 закінчив Херсон. с.-г. уч-ще, де був одним з організаторів революц. гуртка. Вія парт. роботу в Гомелі, був членом Польського комітету РСДРП. В 1905—07 — на підпільній парт. роботі в Петербурзі, Одесі, Луганську, Катеринославі. В 1911 читав лекції в партійній школі в Лонжюмо. В 1917 разом з «міжрайонцями» був прийнятий у партію більшовиків. У 1921 — нарком продовольства, потім нарком землеробства УРСР. У 1922—24 — нарком фінансів РРФСР і заст. наркома фінансів СРСР. З 1924 — заст. голови ВРНГ СРСР. З 1925 — член ЦВК СРСР і ЦВК. Похований у Москві на Красній площі біля Кремльської стіни.

ВЛАДИМИРОВ Михайло Іванович [н. 18.XI (31.XII) 1914, с. Афанов, тепер Рамешковського р-ну Калінінської обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни. Член КПРС з 1942. З 1936 — в Рад. Армії. В 1941—42 — на Ленінгр. фронті. В травні — грудні 1942 навчався у Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. З квітня 1943 — уповноважений *Українського штабу партизанського руху* у порожньому тилу, нач. штабу з'єднання Я. І. *Мельника*. З січня по квітень 1944 командував партизанською бригадою ім. В. І. Леніна, яка діяла на тер. Він. обл. Потім — на парт. і адм. роботі. Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЛАДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКА ШКОЛА — один з напрямів у давньоруському мистецтві 12—13 ст., що склався на Пн. Сх. Русі в період феодальної роздробленості. Швидкий розквіт В.-с. ш. був обумовлений зміцненням до серед. 12 ст. *Владимира-Суздальського князівства*. Мист. В.-с. ш. базувалося на традиціях *Київської Русі*, але водночас мало деякі

риси **романського стилю**. Майстри В.-с. ш. залучали до спорудження будівель галицьких та зах.-європ. майстрів. Вони створили білосніжні кам'яні споруди з чітко виявленими пропорціями, оздоблені ажурним різьбленням, в якому велику роль відіграють казкові, часом близькі до фольклору образи: церква у Кідекші, 1152; князівська резиденція Боголюбів, 1158—65; *Покрови на Нерлі церква*, 1165 (іл. див. до ст. *Архітектура*, т. 1, стор. 224—225); Успенський, 1158—60, добуд. 1185—89, і Дмитрівський, 1194—97, собори у Владимирі; Різдва собор у Суздалі, 1222—25; Георгіївський собор у Юр'єво-Польському, 1230—34, та ін. Крайні зразки живопису В.-с. ш. — розписи Дмитрівського собору та ікона «Дмитро Солунський» (кін. 12 — поч. 13 ст., Третьяковська галерея) — характеризуються майстерними сюжетними й орнаментальними композиціями, пластичною виразністю, натхненними образами, святковою кольоровою гамою. Худож. досягнення В.-с. ш. стали одним з гол. джерел розвитку мистецтва ранньої Москви.

Літ.: Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV веков, т. 1—2. М., 1961—62; Вагнер Г. К. Мастера древнерусской скульптуры. М., 1966; Ростово-Суздальская школа живописи. М., 1967.

ВЛАДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — феодальне держ. утворення в Пн.-Сх. Русі 10—13 ст., у межиріччі Оки і Волги. Колонізація цієї території словенями новгородськими і **хривичами** почалася в кін. 10 ст. Згодом цей край став одним із центрів формування рос. народності. В 10—11 ст. з розвитком феод. відносин були засновані міста Ростов, Суздаль, Муром, Ярославль, Белозерськ. Столицею В.-С. к. з 1157 стало м. Владимир на Клязьмі, засноване 1108 **Володимиром Мономахом**. За князювання **Юрія Долгорукого** (1125—57) В.-С. к. остаточно відокремилася від Києва. В той час значно зросла екон.

і політ. могутність князівства, виникли міста Переяславль-Залеський, Юр'єво-Польський, уперше згадується Москва (1147). Ще більшого піднесення досягло В.-С. к. за князювання **Андрія Боголюбського** (1157—74), **Всеволода Велике Гніздо** (1176—1212) та **Юрія Всеволодовича** (1218—38). Воно стало політ. центром, навколо якого почалося об'єднання феодально роздроблених пн.-сх. руських земель. Високого рівня у В.-С. к. досягли культура, живопис, архітектура (див. *Владими́ро-суздальська школа*). В 1238 В.-С. к. спустошили орди **Батия**. В 2-й пол. 14 ст. В.-С. к. увійшло до складу **Московського великого князівства**.

ВЛАДИМИРСЬКА ОБЛАСТЬ — в складі РРФСР. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Утворена 14.VIII 1944. Пл. 29,0 тис. км². Нас. 1558 тис. чол. (на 1.1 1977), переважають росіяни; міськ. нас. — 74%. Поділяється на 16 районів, має 20 міст та 35 с-п міськ. типу. Центр — м. **Владимир**. В 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня В. о. рівнинна. В пн.-зх. частині — відрог Московської височини з вис. понад 200 м, на Пд. від неї — **Владимирське Опілля** (вис. до 170—200 м), на Пд. та Сх. до Опілля прилягають заболочені **Мещерська** та **Нерльська низовини**. Корисні копалини: кварцові піски, вапняки, мергель, керамічні глини, торф тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 11°, —12°, липня +18°. Опадів 480—580 мм на рік. Гол. ріки — Ока та її притока Клязьма. На Мещерській низовині багато озер та боліт. Переважають дерново-підзолисті, болотні і сірі лісові ґрунти. Більша частина області зайнята лісами (сосна, береза, осика, ялина). Енергетика області базується на довізаному паливі (донецьке і кузнецьке вугілля, природний газ, мазут), а також на місцевому торфі. ТЕЦ (Владимир). Гол. галузі г-ва — машинобудування та мета-

лообробка (виробництво тракторів і деталей до них, електромоторів, автоприладів, екскаваторів, мотоциклів, тепловозів, холодильників, радіоапаратури, телевізорів, та ін.). Розвинута легка промисловість, гол. чин. текстильна (область займає одне з провідних місць в СРСР за виробництвом лляних та бавовняних тканин), а також трикотажна і швейна. Хім. пром-сть представлена виробн. пластмас, синтетичних смол, поліефірів; скляна — тех. та колірного скла, кришталю, посуду. Підприємства харч., деревообробної та буд. матеріалів пром-сті. Художні промисли — вишивання, виготовлення ювелірних виробів, мініатюр. Гол. пром. центри: Владимир, **Ковров**, **Александров**, **Кольчугіно**, **Вязники**, **Муром**, **Гусь-Хрустальний**.

С. г. спеціалізується на тваринництві молочно-м'ясного напрямку, вирощуванні зернових і картоплі. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. В посівах переважають зернові (жито, овес, пшениця, гречка, зернобобові). Вирощують також льон, картоплю та ін. овочі. В районі Опілля — садів. На тер. В. о. густа сітка залізниць, більшість їх електрифіковано. Гол. магістралі Москва — Владимир — Горький, Москва — Муром — Казань, Москва — Александров — Іваново. Судноплавство по Оці і Клязьмі (в ниж. течії). Розвинута сітка автошляхів. У В. о. — 2 вузи, факультет Всесоюзного заочного фінансово-економічного ін-ту (Владимир), 29 серед. спец. навч. закладів, театри: драм. та ляльк. філармонія. Владимир-Суздальський істор.-художній та архіт. музей-заповідник, Мстюрський художній музей, меморіальний Будинок-музей М. Є. Жуковського (сел. Орехово) та ін.

ВЛАДИМИРСЬКА ПОРОДА КОНЕЙ — вітчизняна порода ваговозних коней. Виведена в колгоспах Юр'єво-Польського та Суздальського р-нів Владимирської обл. і Гаврило-Посадського р-ну Івановської обл. РРФСР схрещуванням місцевих запряжених коней з ваговозними (клеїдесдалями, шайрськими і суфольськими). Затверджена порода 1946. В. п. к. мають масивний видовжений тулуб, глибокі й широкі груди. Масть гніда або кара з білими відмітинами на голові та ногах. Окремі жеребці під час випробування на вантажопідйомність вивозили 16 т вантажу. Жеребців В. п. к. використовують для поліпшення місцевих порід у багатьох районах СРСР. Іл. с. 334.

ВЛАДИМИРСЬКИЙ Борис Яремович [15 (27).II 1878, Київ — 12.II 1930, Москва] — рос. рад. живописець і графік. Член АХРР з 1922. У 1901—09 навчався в Київ. худож. уч-щі у М. Пимоненка, пізніше — в Мюнхені у А. Ахбе та в Ам. Твори: «На Дніпрі», «Робітники» (1913), «Майка у лісі», «Слухають радіо» (обидва — 1924), «Виступ В. І. Леніна на заводі Міхельсона» (1925), «Біла спуска до шахти» (1931), «Грудневе повстання 1905 р. у Москві»



Владимир. Золоті ворота. 1158—64.



Владими́ро-Сузда́льська школа. Дмитрі́вський собор у Влади́мирі. 1194—97. Георгі́ївський собор у Юр'єво-Польському. 1230—34.



(1937), «Кабінет В. І. Леніна у Кремлі» (1940). У 1922—31 виконував малюнки для газети «Правда».

ВЛАДИМИРСЬКИЙ Лев Анатолійович [14 (27). IX 1903, Гур'єв — 7.IX 1973, Москва] — рад. військовий діяч, адмірал (1954). Член КПРС з 1937. У ВМФ з 1921. Служив у Чорномор. флоті: командувач есмінем-лідером, ескадрою. З травня 1943 по березень 1944 — команд. Чорномор. флотом. З травня 1944 по 1946 — команд. ескадрою Балт. флоту. У 1947—48 — начальник Управління військ.-мор. навчальними закладами, 1948—51 — заст. гол. інспектора Збройних Сил по ВМС. Після закінчення Вищої військової академії (1952) — на керівних посадах у ВМФ. З 1970 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЛАДИМИРСЬКИЙ Михайло Федорович [20.II (4.III) 1874, Арзамас — 2.IV 1951, Москва] — радянський парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1895. Н. в сім'ї священика. Вчився на мед. ф-ті Моск. ун-ту. З 1895 — учасник марксистських гуртків у Нижньому Новгороді й Москві, брав участь у створенні *московського «Робітничого союзу»*, працював у закордонній орг-ції «*Искры*». В 1903—05 вів парт. роботу в Нижньому Новгороді. Учасник Грудневого збройного повстання 1905 в Москві. Не раз зазнавав арештів. У 1908—17 — в еміграції. В 1917 — один з керівників Жовтн. збройного повстання в Москві. З 1919 на парт. і рад. роботі, зокрема 1923 — заст. голови Раднаркому УРСР, 1924 — секретар ЦК КП(б)У, 1925 — голова ЦК КП(б)У. В 1926—27 — заст. голови Держплану СРСР, 1927—51 — голова Центр. ревізійної комісії ВКП(б). В 1918—19 — член ЦК РКП(б), 1925—27 — член ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання. В 1923—25 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений 2 орденами Леніна. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ВЛАДИМИРСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД імені А. О. Жданова — підприємство тракторобудування.

Розташований у Владимирі. Осн. продукція: універсальні просапні трактори, дизелі для тракторів та ін. машин, предмети широкого вжитку. Будівництво з-ду почато 1942, першу продукцію одержано 1944. Випускав колісні трактори «Універсал», трактори ДТ-24, Т-28, трактори бавовняної модифікації. З 1971 з-д виробляє трактори, призначені для міжрядного обробітку овочевих культур, садів, передпосівного обробітку, сівби, садіння овочів, транспорт. робіт тощо; дизелі з повітряним охолодженням. Всі види дизелів удо-стоєні держ. Знака якості. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1970 у 1,53 раза. Рівень механізації й автоматизації робіт становить 80—85%. З-д нагороджено орденами Трудового

Червоного Прапора (1966), Жовтневої Революції (1976).

ВЛАДИМИРСЬКИЙ-БУДАНОВ Михайло Флегонтович [1838, с. Бороздіно, Тульської губ. — 25.III (7.IV) 1916, Київ] — вітчизняний бурж. історик права, чл.-кор. Петерб. АН (з 1903). Закінчив 1864 Київ. ун-т. З 1875 — проф. історії рос. права Київ. ун-ту; з 1882 — гол. редактор київ. *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів*. Осн. праці — «Хрестоматія з історії російського права» (1872—75), «Історія університету св. Володимира» (т. 1, 1884), «Огляд історії російського права» (1886). В своїх дослідженнях, фактичний матеріал яких не втратив свого значення, В.-Б. дотримувався формально-юрид. методу.

ВЛАДИМИРСЬКИЙ Борис Якович [20.VII 1884, Калуга — 17.VIII 1931, ст. Сіверська Ленінградської обл.] — радянський монголознавець, акад. АН СРСР (з 1929). В 1909 закінчив Петерб. ун-т. З 1921 — проф. Петрогр. (з 1924 — Ленінгр.) ун-ту. Учасник кількох експедицій по Монголії. Автор праць з філософії, етнографії та історії монг. народів, найважливіші з яких «Порівняльна граматики монгольської писемної мови і халхаської говірки» (1929), «Буддизм у Тибеті і Монголії» (1919), «Чингісхан» (1922), «Суспільний лад монголів. Монгольський кочовий феодализм» (1934).

ВЛАДИСЛАВ І Локетек (Władysław I Łokietek; між 3.III 1260 і 19.I 1261 — 2.III 1333, Краків) — король Польщі з 1320 з династії *Пістів*. Прагнув до об'єднання польсь. земель і ліквідації феод. роздробленості. Спираючись на лицарство і почасті городян, об'єднав *Малу Польщу, Помор'я і Велику Польщу*. Придушив повстання нім. патриціату польсь. міст Познані (1310) і Кракова (1311), що протидіяли об'єднанню країни. Вів війни проти *Бранденбургу* (1316—17 і 1326—29) і *Тевтонського ордену* (1327—32), розгромив військо ордену біля с. *Пловців* (1331).

ВЛАДИСЛАВ ІІ Ягайло (Władysław II Jagiełło; п. бл. 1348 — п. 1344) — король Польщі з 1386. Див. *Ягайло*.

ВЛАДИСЛАВ ІІІ Варненчик (Władysław III Warneńczyk; 31.X 1424 — 10.XI 1444, біля Варни) — король Польщі з 1434 і Угорщини (під ім'ям Ласло V) з 1440. Син *Ягайла*. За його правління посилюлася польсь. шляхта, зміцніли зв'язки

Жеребець владимирської породи.



Польщі з Литвою; на укр. землях, що входили до складу Литви, було обмежено право переходу селян (1435) від одного поміщика до іншого. В. ІІІ вів успішну боротьбу проти турків, які загрожували Угорщині й Польщі. Загинув у битві під Варною під час походу проти Туреччини (див. *Владиславів похід 1443—44*).

ВЛАДИСЛАВ ІV Ваза (Władysław IV Waza; 19.IV 1595, с. Лодзеве біля Кракова — 20.V 1648, Мереч, тепер с. Мяркіне Варенського р-ну Лит. РСР) — король Польщі з 1632. Син *Сигізмунда ІІІ*. Під час польсь. інтервенції в Росії (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*) був проголошений частиною рос. боярства царем (1610). Домогався рос. престолу під час рос.-польсь. воєн 1617—18 і 1632—34. Намагаючись використати в цих війнах укр. реєстрове козацтво, пішов на тимчасові поступки укр. шляхті і православним духовництву. В 1633 уряд В. ІV видав т. з. «*Статті для заспокоєння руського народу*», які узаконили існування на тер. України і Білорусії православної церкви.

ВЛАДИСЛАВІВ ПОХІД 1443—44 — похід об'єднаного польсько-угорського війська на чолі з польським королем *Владиславом ІІІ* і угорським воєначальником Яношем Гуняді проти Туреччини. Результатом цього походу було підписання 1444 у м. Сегеді 10-річного перемир'я, що спинило на деякий час наступ турків на Балканах. У битві з турками під м. Варною (1444) армію Владислава ІІІ було розгромлено, а сам він загинув. У цій битві брали участь і укр. загони, про що збереглася згадка в укр. нар. «Пісні про битву під Варною» (надрукована 1928 у праці І. Франка «*Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.*»).

ВЛАДИСЛАВСЬКИЙ Володимир Олександрович [1 (13).VI 1891, Київ — 5.X 1970, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1951. Творчу діяльність почав 1912 в Одесі, працював у театрах Києва, Харкова, Житомира, Владикавказа. З 1925 — в Москві, з 1933 — в Малому театрі. Ролі: Чугунов («Вовки та вівці» О. Островського), Земляника («Ревізор» Гоголя), Кутов («Любов Ярова» Тренова), професор Лепицький («Бійці» Ромашова). Знімався в кіно. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ВЛАДИМІРЕСКУ (Vladimirescu) Тудор (бл. 1780, с. Владимир, Олтенія — 27.V 1821) — керівник народного повстання 1821 в Дунайських князівствах проти османського панування та феод. гніту. Н. в сел. сім'ї. Під час рос.-тур. війни 1806—12 командував загonom рум. волонтерів, що діяв у складі рос. військ. Підготував і очолював (1821) повстання в Дунайських князівствах. 21.III 1821 військо повстанців астунило в Бухарест. У своїй діяльності В. був



В. Я. Владимирцов.



В. О. Владиславский.

з'ясований з грец. тасмним т-вом (див. Гетерії). У травні 1821 В., прагнучи виграти час для організації відсічі туркам, почав з ними переговори. Запідозрений гетеристами в зраді і вбитий.

ВЛАДКО Володимир Миколайович [26.XII 1900 (8.I 1901), Петербург — 21.IV 1974, Київ] — український рад. письменник. Член КПРС з 1944. Вчився у Ворон. ін-ті нар. освіти. Працював педагогом, журналістом. Почав друкуватися 1917. Перша книга «Донбас — золота країна» (1930) присвячена темі індустріалізації. Автор наук.-фантастичних романів та повістей «Ідуть роботари» (1931), «Чудесний генератор» (1934), «Аргонавти всесвіту» (1935), «Напалки скіфів» (1939), «Синий капітан» (1959), «Фіолетова загибель» (1965), «Залізний бунт» (1967) та ін. Виступав як театральний критик і перекладач. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1970—71. Рос. перекл. — Аргонавти Всесвіту, М., 1958; Фіолетова загибель, М., 1971.

ВЛАДОМІРСЬКИЙ (справж. прізвище — Малейко) Володимир Йосипович [6 (18).X 1893, Каунас — 24.I 1971, Мінськ] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1941. З 1924 — в Білорус. театрі ім. Я. Купали. Ролі: Бризгалін («Кар'єра товариша Бризгаліна» Мировича), Дриль («Партизани Крайни»), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Іван Коломійцев («Останні» Горького), Часник, Горлов («В степах України»), «Фронт» Корнійчука. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВЛАЙКОВ Тодор Генчов [літ. псевд. — Веселин; 13 (25).II 1865, Пирдоп — 28.IV 1943, Софія] — болгарський письменник і громад. діяч. Один із засновників Радикальної партії. У 1885—88 вчився в Моск. ун-ті. Перші оповідання надруковано 1885. В повістях «Оука дїда Славчо» (1888), «Тїтка Гена» (1891), оповіданнях «Дядько Стайко» (1890), «Батрак» (1892), «Старости» (1897) та ін. відтворив тяжке життя селян. У 1902—26 редагував журнал «Демократический преглед» («Демократичний огляд»). Автор спогадів «Етапи життя письменника і громадського діяча» (1935) і «Пережито» (3 т., 1934—42).

Тв.: Рос. перекл. — Избрание, М., 1956. О. Д. Кетков.

ВЛАСЕНКО Андрій Романович (пр. я. і см. невід.) — рос. винахідник. Управляв маєтком в Бежецькому повіті Тверської губернії (тепер Калінінської обл.). В 1868 сконструював першу в світі зернозбиральну машину типу комбайна, названу ним «живварка-молотарка».

ВЛАСЕНКО Василь Михайлович (н. 16.IX 1921, с. Яблунька Києво-Святошинського р-ну Київської обл.) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). В 1948 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1948 по 1953 працював на

Дніпродзержинському хім. комбінаті, 1953—58 — у Держ. ін-ті азотної пром-сті (Москва), з 1958 — в Ін-ті фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Наук. діяльність В. стосується пром. каталізу, зокрема технології каталітичних процесів і пром. каталізаторів. Більшість досліджень присвячена фундаментальним питанням підбору й виготовлення гетерогенних каталізаторів, а також розкриттю механізму важливих каталітичних процесів.

ВЛАСЕНКО Наталія Андріївна (н. 3.I 1929, Харків) — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1977). Член КПРС з 1966. Закінчила Харків. ун-т (1952). З 1966 керує відділом Ін-ту напівпровідників АН УРСР. Праці з фіз. оптики, гол. чин. дослідження фото- і електролюмінесценції напівпровідників. Запропонувала ряд приладів на основі п'єзових електролюмінесцентних джерел світла, зокрема п'єзовий електролюмінесцентний лазер з ударним механізмом збудження. Держ. премія УРСР, 1973.

ВЛАСЕНКО Параска Іванівна (10.XI 1900, с. Скопці, тепер с. Веселинка Баршівського р-ну Київської обл. — 6.X 1960, Київ) — український рад. майстер декоративного розпису, майстер нар. мист. УРСР (з 1936). За ескізами В. виконано численні килими, декоративні панно, кахлі, вази тощо. В. брала участь в оформленні павільйону УРСР на ВСГВ у Москві (1939), Палацу культури в Новій Каховці та ін. Розписам В. властиві декоративність, яскравість кольору і монументальність. У 1937 її роботи здобули срібну медаль на Всесвітній виставі в Парижі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

ВЛАСЕНКО Степан Наумович (1888, с. Прасков'їні, тепер Рославльського району Смоленської області — 24.III 1963) — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, рад. держ. діяч. Член КПРС з 1913. Н. в сел. сім'ї. З червня 1913 — на парт. роботі в Катеринославі. У квітні 1916 заарештований і засланий до Сибіру. Після повернення до Катеринослава в квітні 1917 — голова виконкому Катеринославської з-ці, з грудня 1917 — гол. комісар цієї з-ці. Під час громадян. війни — заст. нарком внутр. справ УРСР, військ. комісар Туркестанських з-ць. З 1921 — голова Катериносл. і Черніг. губернських виконкомів, секретар ВУЦВК, на відповідальній госп. роботі.

ВЛАСІВКА — селище міського типу (з 1960) Кіровоград. обл. УРСР, підпорядковане Світословський міськраді, за 10 км від Кременчука, вантажна пристань на Дніпрі, 5,8 тис. ж. (1977). Підприємства виробничого об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія» (головний з-д, кар'єроуправління тощо), з-д вапняково-кремнеземистих конструкцій, 2 заг.-освітні та музична школи, мед. амбулаторія. Будинки культури, 4 бібліотеки.

ВЛАСНІ КОЛИВАННЯ, вільні коливання — коливання, що від-

буваються в системі при відсутності зовнішніх впливів за рахунок початкового відхилення її від положення стійкої рівноваги або надання їй початкової швидкості. Характер В. к. визначається параметрами (маса, пружність, електроємність, індуктивність тощо), а інтенсивність — запасною енергією коливальної системи. В реальних коливальних системах, де існує розсіювання енергії, зумовлене тертям або активним електричним опором, В. к. — завжди згасаючі коливання.

ВЛАСНІ НАЗВИ — слова або словосполучення, які називають одиничні предмети, виділені в ряду однорідних. В. н. індивідуалізує предмет і є для нього однозначною незалежно від контексту. В. н. пишуться з великої букви (напр., Петро, Гончар, річка Сула, село Червоні Партизани). Всі В. н. за походженням є загальними назвами. Див. також *Географічні назви, Ономастика, Топоніміка*.

ВЛАСНІ РУХИ ЗІР — видимі кутові переміщення зір на небесній сфері за рік; складаються з проекції на небесну сферу дійсних рухів зір у просторі та з паралактичних переміщень, які відбуваються рух Сонячної системи відносно зір. Паралактичне переміщення залежить від положення зорі на небесній сфері. Внаслідок величезних віддалей до зір їхні кутові переміщення дуже малі і становлять в середньому кілька сотих часток секунди дуги за рік. Для точного визначення В. р. з. слід повторювати вимірювання координат зір через значні проміжки часу (в кілька десятиріч). В. р. з. потрібно знати при визначенні геогр. координат на Землі, для служби часу тощо. Відомі власні рухи більш як 250 000 зір.

ВЛАСНІСТЬ — історично зумовлена суспільна форма розподілу (привласнення) матеріальних благ, яка виражає суспільно-виробничі відносини між людьми, класами в процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання. Речовим проявом відносин В. є матеріальні блага, які становлять об'єкт В. Її суб'єктом виступають окремі індивідууми, групи або колективи людей, класи, суспільство. Між суб'єктами В. складаються певні речові відносини, які, будучи закріпленими в законах, виступають як правові, юридичні відносини. В усій сукупності історично зумовлених відносин В. вирішальна роль належить В. на засоби виробництва, яка виражає суть, характер певного способу виробництва. Відносини В. на засоби виробн., виражаючи характер, спосіб з'єднання робочої сили з засобами виробн., визначають характер усіх інших сфер виробничих відносин, виступають одним з вирішальних факторів, що зумовлює становище у сусп. виробн. тих або інших класів і різницю між ними, характер праці в даній суспільно-еко. формі. Ці відносини визначають зміст властивих даному способу виробн. об'єктивних економічних законів, зумовлюють специфічну мету виробн., зміст екон. інтересів



Т. Владіміреску.



В. М. Власко



В. Ф. Вlazdomirський.

сів індивідів, соціальних груп, класів, суть і характер організації і управління виробництвом. Кожному способу виробн. властиві специфічні форми В., що відповідають характеру і рівню продуктивних сил даної епохи. Перехід від однієї форми В. до іншої, а значить і всяка зміна сусп. ладу здійснюється шляхом соціальної революції. Першою формою В. була община В., яка становила основу первіснообщинного ладу, базувалася на спільній праці, рівному відношенні членів общини до засобів виробн. і зрівняльному розподілі; експлуатації людини людиною не існувало. Дальше піднесення продуктивних сил, виникнення і розвиток сусп. поділу праці, підвищення продуктивності праці привели до появи додержавного ладу, приватної В. на засоби виробн., класів. На зміну первіснообщин. приходять рабовласницький лад, оснований на рабовласницькій приватній формі В., де не лише засоби виробн., а й раби були об'єктами В. Ця форма В. породжує експлуатацію людини людиною, антагоністичні класи і класову боротьбу. Основу феод. способу виробн. (див. *Феодалізм*) становила феодальна приватна В. феодалів-поміщиків на землю. Кріпосні селяни, які перебували в особистій залежності від феодалів, користувалися невеликими ділянками землі, що було джерелом їх існування. Вони без будь-якої винагороди обробляли поміщицькі землі, виконували ін. роботи. Феодали безоплатно привласнювали результати праці підвельних кріпосних селян. На зміну феод. ладу прийшов капіталістичний спосіб виробн. (див. *Капіталізм*), який базується на приватній капіталістичній (буржуазній) формі В. на осн. засоби виробн., а безпосередні виробники — пролетарі позбавлені В. на ці засоби. Будучи формально (юридично) вільними, пролетарі перебувають в екон. залежності від буржуазії. Пролетар, найманий робітник в умовах капіталізму має лише одну можливість отримати засоби для існування — продавати свою роботу силі капіталісту. Таким чином змінюється тільки форма експлуатації, а сама експлуатація залишається і стає ще більш витонченою і жорстокою. З переходом до імперіалізму, з розвитком державно-монополістичного капіталізму розвинулась держ.-капіталістична форма В., яка за своєю суттю є колективною В. монополістичної буржуазії. Держ.-монополістична В. не змінює природи капіталістичного ладу, приватнокапіталістичної В. і породжуваної нею експлуатації праці капіталом. Більше того, держ.-монополістичний капіталізм широко використовується капіталом для подальшого посилення і поглиблення експлуатації робітничого класу, широких мас трудящих. Сучас. капіталістична дійсність переконливо підтверджує висновок марксизму про те, що бурж. д-ва, «якою б не була її форма, є по своїй суті капіталістична

машина, держава капіталістів, ідеальний сукупний капіталіст. Чим більше продуктивних сил візьме вона в свою власність, тим повніше буде її перетворення в сукупного капіталіста і тим більше число громадян буде вона експлуатувати. Робітники залишаться найманими робітниками, пролетарями. Капіталістичні відносини не зникнуть, а, навпаки, доведуться до крайності, до найвищої точки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 274). Істор. розвиток показав, що «є тільки один засіб покласти край експлуатації праці капіталом, а саме: знищити приватну власність на знаряддя праці, передати всі фабрики, заводи, рудники, а також усі великі маєтки і т. п. до рук усього суспільства і вести спільне соціалістичне виробництво, яке б спрямовувалося самими робітниками» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 2, с. 94). Перемога Великої Жовт. соціалістичної революції переконливо підтвердила це положення. З перемогою пролетарської революції, в процесі соціалістичного будівництва ліквідується приватнокапіталістична В., утверджується панування сусп. В. на засоби виробн. (див. *Соціалістична власність*). Сусп. В. на засоби виробн. стає міцною основою екон. системи соціалістичного суспільства. Вона виражає відносини між трудящими по спільному привласненню матеріальних умов і результатів виробн. В соціалістич. суспільстві, що базується на засадах колективізму, на спільному розпорядженні, користуванні та володінні засобами виробн., зникає експлуатація людини людиною, утверджується екон. рівність всіх членів суспільства, вільна творча праця колективних виробників, їх товариська співдружність, взаємодопомога, найбільш справедливий на даному істор. етапі принцип розподілу по праці (див. *Розподіл по праці за законом*), справжнє народовладдя, всеосяжна соціалістична демократія. В сучасних умовах, на етапі розвинутого соціалізму (див. *Розвинутий соціалістичний суспільство*), в процесі комуністичного будівництва, соціалістична сусп. В. дістає свій дальший розвиток, що законодавчо закріплено в новій Конституції СРСР. Див. *Державна (загальнонародна) власність*, *Колгоспно-кооперативна власність*, *Право власності*, а також *Особиста власність*. Досвід СРСР, інших соціалістичних країн переконливо підтверджує, що лише сусп. В. зумовлює планову організацію всього виробн. для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства, відкриває безмежний простір для швидкого, динамічного розвитку продуктивних сил. Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23, 25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, т. 1, 3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 33. Державна і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Про державу; т. 45.

Про кооперацію; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнев Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975. В. І. Загородній. ВЛАСОВ Володимир Григорович (н. 5.II 1927, Одеса) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). У 1953 закінчив Моск. художній ін-т ім. В. І. Сурикова. Твори: «Одинока гармонь» (1957), «До трудового життя» (1958), «Підводники» (1960), «Січ» (1963—67), «Прикордонники» (1965), «Дари моря»

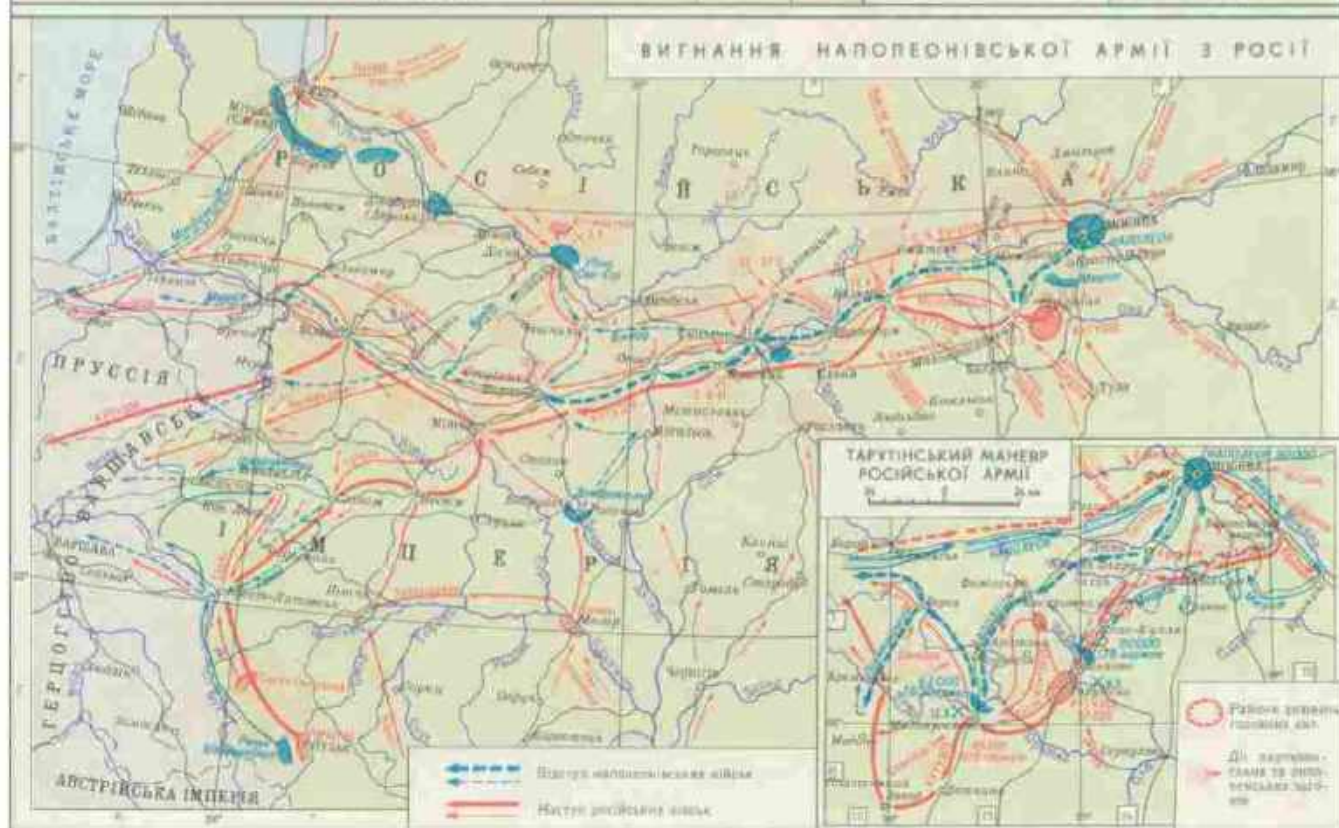
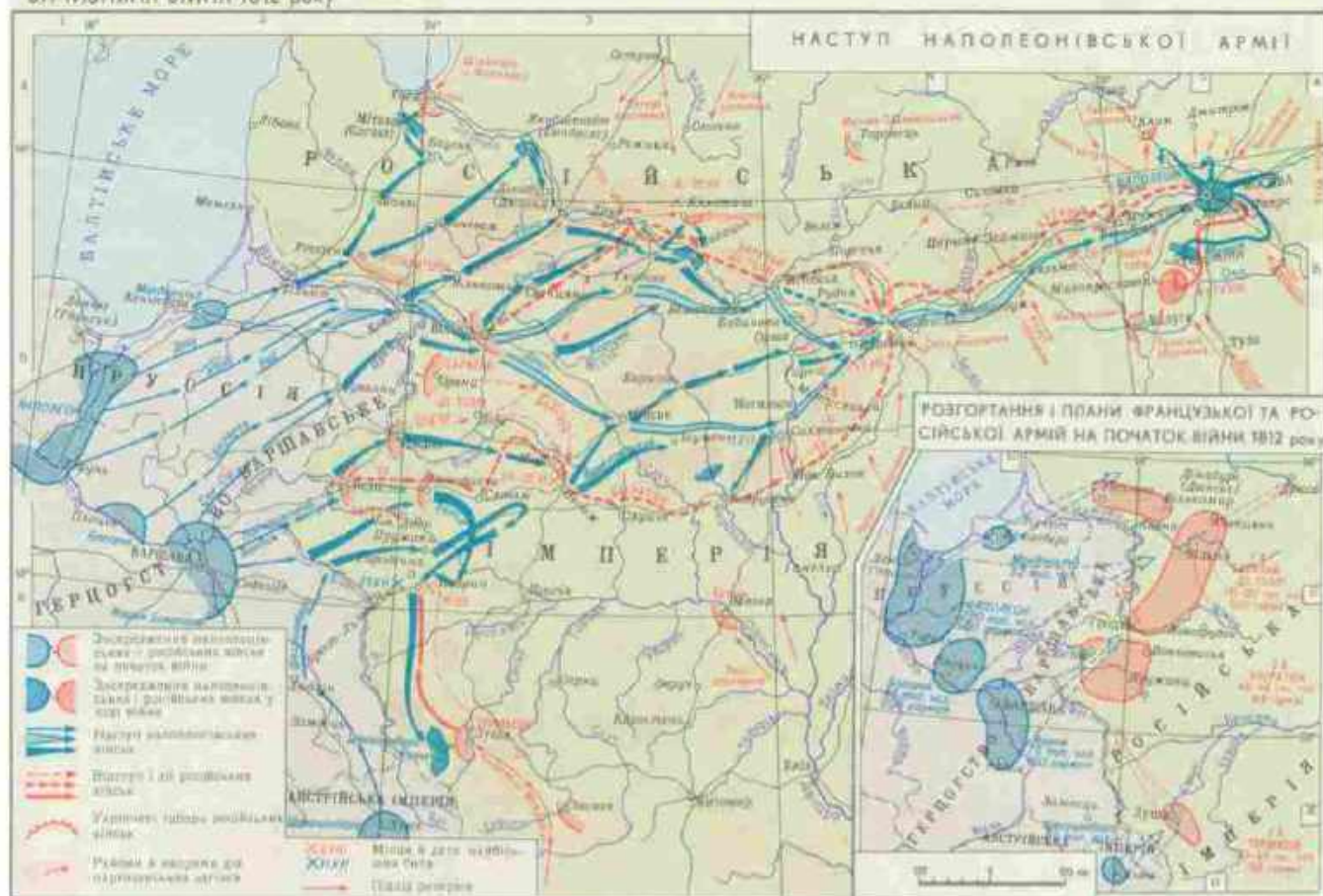


В. Г. Власов. На майдані. 1968—72.

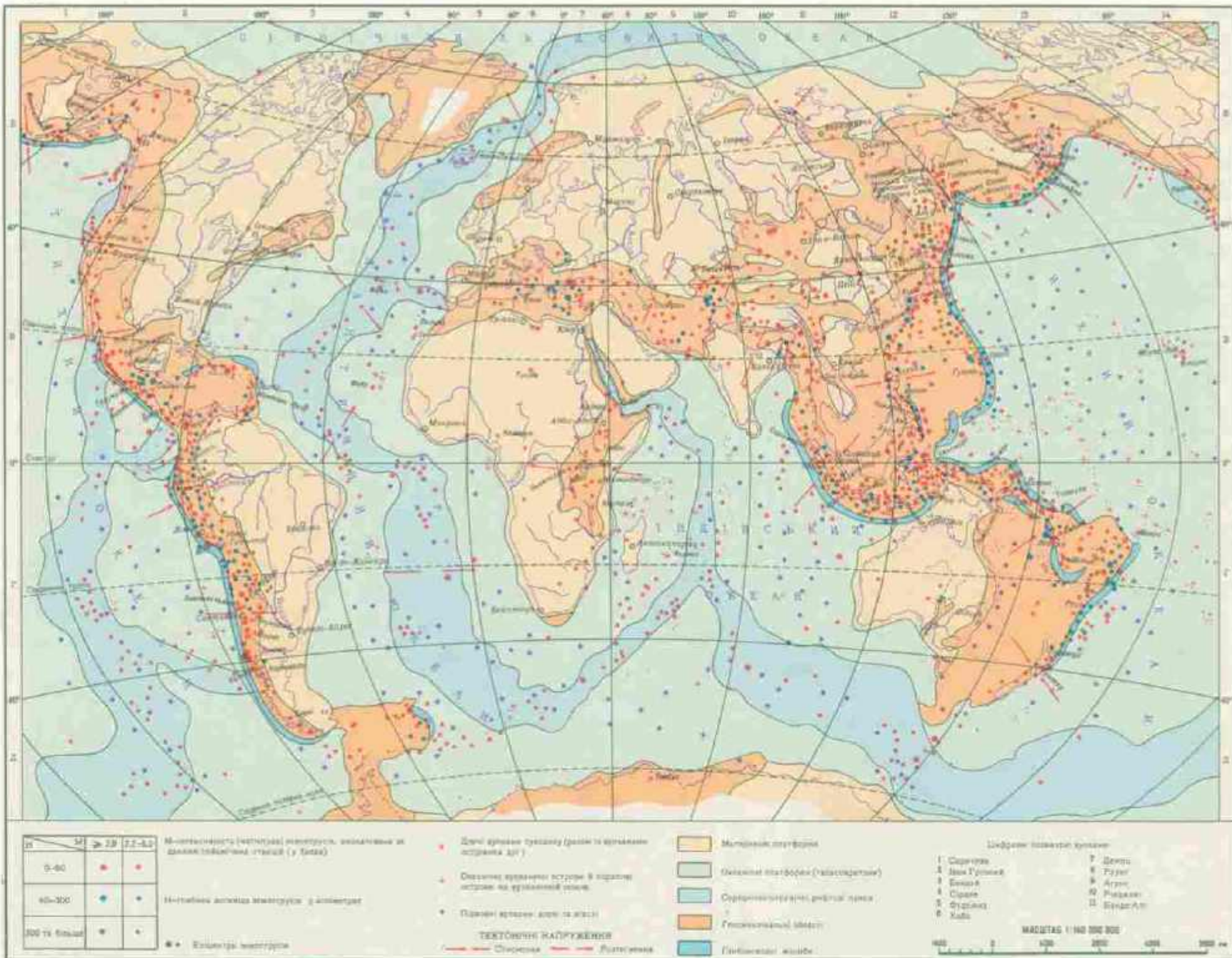
(1968), «Сталінград» (1971), «На майдані» (1968—72), «Батьківщина» (1972—75), «Вечір» (1976). ВЛАСОВ Олександр Васильович [19.X (1.XI) 1900, с. В. Коша, тепер Селіжаровського р-ну Калінінської обл. — 25.IX 1962, Москва] — російський і український рад. архітектор. Член КПРС з 1949. У 1928 закінчив Моск. вище тех. уч-ще. В 1929—32 — член ВОПРА (див. *Всеросійське об'єднання пролетарських архітекторів*), 1944—50 — гол. архітектор Києва, 1950—55 — Москва, 1955—56 — президент Академії архітектури СРСР. Найважливіші споруди: Кримський міст у Москві (1936—38, інж. Б. Константинов), забудова Хрещатика в Києві (план 1945—47, будівництво з 1947, у співавторстві), Центр. стадіон ім. В. І. Леніна у Москві (1955—56, у співавторстві). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Державна премія СРСР, 1950.

ВЛАСОВ Юрій Петрович (н. 5.XII 1935, м. Макіївка) — рад. важкоатлет, заслужений майстер спорту СРСР (з 1959). Член КПРС з 1960. Олімпійський чемпіон 1960 (537,5 кг); чемпіон світу 1959, 1961—63 у триборстві. Чемпіон СРСР 1959—63. Встановив для свого часу 28 світових рекордів у важкій категорії. Найвищі з них: у триборстві — 580 кг, у жимі — 199 кг, у ривку — 172,5 кг, у поштовху — 215,5 кг. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

ВЛАСОВЦІ — зрадники Радянської Батьківщини, учасники антирад. військових формувань, які діяли на боці фашистської Німеччини під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Названі за ім'ям ген.-лейтенанта А. А. Власова, який, командуючи 2-ю Ударною армією Волховського фронту, в



ВУЛКАНИ Й ЗЕМЛЕТРУСИ



липпі 1942 здався в полон і перейшов на службу до гітлерівців. У травні 1945 рештки частин В. було ліквідовано рад. військами на тер. Чехословаччини. Власова та його близьких співників за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР страчено.

ВЛАСТИВІСТЬ — філософська категорія, яка виражає один з моментів виявлення сутності речі у відношеннях з іншими речами; те, що характеризує її подібність до інших предметів або відмінність від них. Кожна окрема річ має багато В., єдність яких виражає її якість (див. *Якість і кількість*). У В. предмета відображається внутр. сутність не тільки предмета, а й системи зв'язків і відношень, у якій цей предмет функціонує. В. бувають найзагальніші (*атрибути*), специфічні, головні й неголовні, істотні й неістотні, необхідні й випадкові, зовнішні і внутрішні тощо. Діалектичний матеріалізм стверджує, що В. об'єктивно притаманні речам.

ВЛАСЬЮК Петро Антипович [н. 3 (16).ІІ 1905, с. Чемериси, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.] — український рад. агрохімік, ґрунтознавець і фізіолог рослин. Акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1939), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1926 закінчив Уманський, 1930 — Ленінградський с.-г. ін-ти. В 1931 — 47 — проф. Уманського с.-г. ін-ту; в 1947—56 — проф. Київ. ун-ту; в 1948—56 — голова Відділення с.-г. наук АН УРСР. Праці з питань агрохімії, фізіології рослин і ґрунтознавства. У вироб. застосовують запропоновані В. нові види добрив з мікроелементами. В. — делегат XX і XXI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтєвої Революції та Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЛИВАННЯ в медицині — метод введення в організм різних розчинів, зокрема лікарських речовин, крові, кровозамінників, не через шлунково-кишковий тракт. В. бувають підшкірні, внутрішньом'язові, внутрішньочеревні та ін. В. звичайно призначають при надмірній втраті організмом рідини і зниженні артеріального тиску (див. *Кров'яний тиск*) тощо.

ВЛИЗКО Олександр Федорович [4. (17).ІІ 1908, с. Коростень, тепер Новгородської області — 16.XII 1934] — український рад. поет. Вчився у Київ. ін-ті нар. освіти. Вхолов до літ. орг-цій «Молодія» та ВУСНП. Перша зб. віршів «За всіх скажу» (1927) відзначена урядовою премією на конкурс до 10-річчя Жовтня. У зб. «Живу, працюю», «Книга балад» (обидві — 1930) помітні впливи укр. футуристів. Твори 30-х рр. присвячені темам соціалістичного будівництва.

Тв.: Мій друг Дон-Жуан. К., 1934; Вибрані поезії. К., 1963; Вогонь любові. К., 1968.

ВЛКСМ — див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*.

ВЛЬОРА — місто на Пд. Зх. Албанії. Порт на Адріатичному морі, вузол автошляхів. 53,2 тис. ж. (1973). Гол. галузь пром-сті — харчосмакова (оливкова олія, консерви, тютюнові вироби, переробка риби тощо). Підприємства цем., хім. (гол. чин. содової) пром-сті, біля В. — родовище бітуму. Поблизу В. збереглися руїни античного м. Орік, середньовічні фортеця Каніна та церква; фортеця Порто-Палермо (кін. 18 — поч. 19 ст.).

ВНУТРІВІРОБНИЧІ РЕЗЕРВИ — невикористані можливості підвищення економічної ефективності соціалістичного виробництва за рахунок кращого використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів виробничих об'єднань, підприємств, цехів і дільниць. В. р. утворюються внаслідок нерівномірного розвитку окремих підрозділів підприємств; неможливості в деяких випадках одночасної комплексної автоматизації всіх ланок виробн.; невичерпних можливостей впровадження нової техніки і прогресивної технології; невикористаних можливостей удосконалення управління виробництвом. За змістом резерви бувають трудові, сировинні, технологічні, енергетичні, використання виробничих потужностей, підвищення якості продукції, зменшення виробничих запасів та скорочення тривалості *виробничого циклу*. В. р. поділяють також на поточні резерви, що їх використовують у найближчий плановий період, та перспективні, використання яких пов'язане з тривалішим часом і капітальними вкладеннями. Використання В. р. має велике нар.госп. значення, воно сприяє зростанню *продуктивності праці*, зниженню собівартості продукції та поліпшенню її якості, підвищенню рентабельності та збільшенню прибутків виробн. Виявляють В. р. шляхом аналізу всіх чинників виробництва з застосуванням сучас. статистичних та економіко-матем. методів і моделей. Для цього вивчають витрати робочого часу, ефективність існуючих форм поділу і кооперування праці, професійно-кваліфікаційний склад працівників, ефективність методів матеріального і морального стимулювання праці, використання виробничих фондів, сировинних та енерг. ресурсів, прогресивність застосовуваної технології та показники якості продукції. Використання внутривиробничих резервів передбачається планом, зокрема планом впровадження нової техніки та вдосконалення організації виробн. і праці.

Найголовнішими умовами виявлення і ефективного використання існуючих резервів є послідовне й повне використання досягнень *науково-технічної революції*, поєднання цих досягнень з перевагами соціалістичного способу виробн., боротьба з різного роду втратами на виробн., удосконалення організації виробн., поліпшення управління виробничо-госп. діяльністю підприємств, залучення

до процесу управління широких мас трудящих.

В. М. Дашук
ВНУТРІЗАВОДСЬКИЙ ОБОРОТ — продукція підприємств певної галузі пром-сті, спожита в процесі виробництва іншими підприємствами цієї самої галузі. Облік В. о., як і *внутрізаводського обороту*, провадиться в грош. вимірі; обчислюється на підприємствах-споживачах. Обсяг В. о. є різницею між валовою продукцією галузі, обчисленою заводським (за яким з пального обороту підприємства виключають внутрізаводський оборот) і галузевим методами. Продукція підприємств певної галузі пром-сті, спожита підприємствами ін. галузей, є внутріпром. оборотом.

ВНУТРІГОСПОДАРЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ — організація території окремих с.-г. підприємств з метою раціонального впорядкування їхнього г-ва. Див. *Землеупорядкування*.

ВНУТРІЗАВОДСЬКЕ ПЛАНУВАННЯ — складова частина *планування народного господарства* СРСР, що включає перспективне, поточне й оперативне виробниче планування на соціалістичних підприємствах і виробничих об'єднаннях. В. п. є комплексним плануванням, що охоплює розвиток техніки, технології та організації виробн. і праці, соціальний розвиток колективу, випуск і реалізацію продукції та фінанси. В перспективних планах (на п'ять років) визначають спеціалізацію виробн., ступінь поділу праці й кооперування з ін. підприємствами та об'єднаннями, програму освоєння нової продукції, розмір і напрями капітальних вкладень та ін. Поточне планування передбачає складання річних планів підприємств і об'єднань — *техпромпіланів*. Оперативні виробничі плани складаються на квартал, місяць, тиждень та ін. Цими планами, зокрема, передбачається час запуску у виробн. заготовок і матеріалів та час випуску готових виробів відповідно до *техпромпілану* або угод із споживачами цієї продукції. Вихідними матеріалами В. п. є показники держ. нар.-госп. плану, контрольні цифри і завдання вищестоящих орг-цій на плановий період, *господарські договори* на поставку продукції й виконання послуг, попит споживачів та ін. Централізоване планування поєднується з широкою ініціативою колективів трудящих, які беруть активну участь в обговоренні проектів планів і додаткові зобов'язання (колективні та індивідуальні), що включаються до *зустріжних планів*.

ВНУТРІЗАВОДСЬКИЙ ОБОРОТ — вартість продукції власного виробництва, що її використовують усередині підприємства для виробничих потреб. До В. о. належать вартість напівфабрикатів власного виробн., переданих для обробки на цьому самому підприємстві; вартість деталей власного виготовлення, що ввійшли у зібрану продукцію; вартість продукції допоміжних цехів і діль-



О. В. Власов.



П. А. Власюк.

ВНУТРІШНЄ

ниць; вартість інструментального оснащення власного виготовлення та виробничих послуг. В. о. визначають як різницю між *валовим оборотом* промислового підприємства і *валовою продукцією промислового підприємства*, обчисленою заводським методом.

ВНУТРІШНЄ — філософська категорія, що відображає сутність, свєрідну специфічність існування предметів і явищ об'єктивної дійсності. Див. *Зовнішнє і внутрішнє*.

ВНУТРІШНЄ МОВЛЕННЯ — мовлення про себе, не розраховане на безпосереднє сприймання іншими людьми. В. м. виникає на основі зовнішнього мовлення. За допомогою В. м. здійснюється думання — підготовка мовного спідкування і розуміння мови ін. людей. В. м. характеризується прихованою артикуляцією мовних звуків, стислістю, уривчастістю, значною предикативністю, великим смисловим навантаженням окремих слів тощо. Вивчення та експериментальна реєстрація В. м. сприяють дослідженню зв'язків між мовою і мисленням, мовою і мовленням, форм мислення і проблем сприймання мовлення. Внутрішнє мовлення досліджують у мовознавстві, психології й фізіології. Див. також *Мовлення*.

ВНУТРІШНЄ МОРЄ — море, береги якого належать одній державі. В. м. може бути повністю оточене суходолом (напр., Аральське м.) або з'єднане з ін. морем (Азовське м.) чи океаном (Біле м.). В. м. є частиною території д-ви і перебуває під її суверенітетом. Правовий режим внутрішнього моря такий самий, як і *внутрішні води*.

ВНУТРІШНЄ ПАСМО КРИМСЬКИХ ГІР — гірське пасмо в Кримській обл. УРСР, частина *Кримських гір*. Простягається від м. Білокам'янська (на Зх.) до м. Старий Крим (на Сх.) Пересічна вис. 500 м, найбільша — 738 м, г. Кубала.

Вялеє собою *куєсту* з уривистими пд. і пологими пн. схилами. Річки перетинають пасмо в ущелинах — каньйонах (Бельбекські Ворота, Качинський каньйон та ін.). Поширені оригінальні форми вивітрювання: природні сфінкси, печери-готи та ін. На схилах — широколистяні ліси й чагарники. Істор. пам'ятки — печерні міста *Мангуш*, *Тепе-Кермен*, *Чуфут-Кале*, *Бакла* та ін. Район туризму. О. В. Сна.



Внутрішнє пасмо Кримських гір поблизу Бахчисарая.

ВНУТРІШНЄ ЯПОНСЬКЕ МОРЄ, Сето-Найкай — система водних басейнів між островами Хонсю, Кюсю і Сікоку. Протоками Кіі і Бунге сполучається з Тихим океаном; Сімоносекською протокою — з Японським морем. Довжина 445 км, шир. до 55 км; переважні глб. 20–60 м (найбільша 241 м). Найважливіший внутр. водний шлях Японії. Гол. порти: Кобе, Осака, Модзі, Сімоносекі і Куре (військово-морська база).

ВНУТРІШНІ ВОДИ — річки, канали і озера, які містяться на території даної держави; *внутрішні моря*, мор. порти і рейди, а також бухти і затоки, що їхні береги належать одній д-ві і ширина входу до яких не перевищує 24 морські милі, а також історичні затоки (напр., затока Петра Великого в СРСР). За міжнар. правом В. в. є складовою частиною д-ви і перебувають під її суверенітетом. Встановлення режиму судноплавства, рибного або ін. промислу у В. в., а також польотів над ними цілком належить до компетенції д-ви, якій належать внутрішні води.

ВНУТРІШНІ ХВОРОБИ — група захворювань внутр. органів (серцево-судинної системи, системи органів дихання, травлення, сечовиділення тощо), вивчення й лікування яких є завданням лікарів-терапевтів Див. *Терапія*.

ВНУТРІШНЯ ГЕОМЕТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчають метричні простори з так званою внутрішньою метрикою (у такій метриці віддалі між двома довільними точками простору дорівнює точній нижній грані довжин ліній, що з'єднують ці точки). *Евклідову геометрію*, *Лобачевську геометрію*, *сферичну геометрію* можна розглядати як В. г. Об'єктами дослідження В. г. є *доєжники кривих*, кути між ними, їхні *кривини*, найкоротші й *геодезичні лінії*, кривина простору, його метричні й топологічні характеристики тощо. Класична В. г. вивчає властивості *поверхні*, що визначаються лише довжинами належних до неї ліній, тобто першою квадратичною *формою* поверхні. В. г. тісно пов'язана з *зовнішньою геометрією*. Початок В. г. як теорії поклав К.-Ф. Гаусс. Класичну В. г. було поширено на ріманові многовиди, нерегулярні поверхні, загальніші *метричні простори*.

Лит.: Александров А. Д. Внутренняя геометрия выпуклых поверхностей. М.—Л., 1948; Погорелов А. В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969; Бузман Г. Геометрия геодезических. Пер. с англ. М., 1962.

А. Д. Міла.

ВНУТРІШНЯ ЕНЕРГІЯ — енергія системи, яка залежить лише від її внутрішнього стану. Складається з енергії теплового руху всіх мікрочастинок системи (молекул, атомів, електронів тощо), енергії їхньої взаємодії, енергії електронних оболонок атомів та іонів, внутр. ядерної енергії тощо. В. е. *U* є однозначною функцією незалежних змінних (параметрів), що визначають стан системи (температура *T*, об'єм *V*, густина ρ). Її зміна ΔU при переході системи із

стану 1 в стан 2 не залежить від виду процесу і визначається лише значеннями В. е. в початковому й кінцевому станах: $\Delta U = U_2 - U_1$. Величина ΔU визначається з рівняння 1-го термодинаміки *начала*: $Q = \Delta U + A$, де Q — теплота, яку одержує або віддає система; A — сума всіх робіт, виконаних під час взаємодії системи із зовн. тілами. Для *кругового процесу* ($\Delta U = 0$) — $Q = A$. При *адиабатному процесі* ($Q = 0$) — $\Delta U = -A$. Для *ідеального газу* зміна В. е. є зміною серед. кінетичної енергії молекул, яка обумовлюється температурою: $\Delta U = \nu \Delta T$, де ν — ізохорна теплоємність (див. *Ізохорні процеси*), ΔT — зміна абсолютної температури.

Лит.: Кирилли В. А., Сычев В. В., Шейдлин А. Е. Техническая термодинамика. М., 1974. Г. М. Шоголов.

ВНУТРІШНЯ ЛІНГВІСТИКА, мікролінгвістика — розділ мовознавства, який вивчає мовні одиниці й відношення між ними. Не враховує зовнішньолінгвістичних (екстралінгвістичних) факторів (їх розглядає *зовнішня лінгвістика*). В. л. досліджує мову як систему відношень, що складається з ряду підсистем (мікросистем). На виробленні такого підходу позначилося вчення Ф. де Соссюра, за яким мова є системою суто лінгвістичних відношень. На сучасну систему будову В. л. впливає *мозжирна теорія*. Вивчення мови без урахування екстралінгвістичних чинників і навіть смислу аналізованих текстів характерне для деяких представників *дескриптивної лінгвістики* (З. Гарріс) і *дат. структуралізму* (Л. Ельмслев). Лит.: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Пер. с франц. М., 1977. Ф. О. Нікітіна.

ВНУТРІШНЯ МОНГОЛІЯ — автономний район на Пн. Китаю. Пл. 450 тис. км². Нас. 6,2 млн. чол. (1972). Адм. центр — м. Хух-Хото. Див. *Монголія Внутрішня*.

ВНУТРІШНЯ СЕКРЕЦІЯ — процес утворення й виділення ендокринними залозами (залозами внутрішньої секреції) тварин і людини біологічно активних речовин (*гормонів*) безпосередньо в кров або лімфу. Поняття «внутрішня секреція» запровадив 1855 К. Бернар. До залоз В. с. належать *гіпофіз*, *щитовидна залоза*, *паращитовидні залози*, *вилочкова залоза*, *інсулярний апарат підшлункової залози*, *надниркові залози*, *статеві залози* та *плацента*. Гормони, що їх виділяють залози В. с., регулюють *обмін речовин*, *ріст* і *розвиток організму*, процеси *розмноження*, беруть участь в утворенні *імунітету* й у пристосованні до захисних реакцій організму. Вміст гормонів у крові та ін. рідинах організму коливається в певних межах і залежить від стану обміну речовин та функціональної активності органів. *Секреція* гормонів змінюється з віком. У похилому віці знижується гормональна функція шитовидної, статевих, вилочкової та ін. залоз В. с. Разом з тим у цей період життя чутливість тканин до дії гормонів підвищується. Регуляція процесів В. с.

здійснюється нейрогуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*) та за участю т. з. тропних гормонів гіпофіза. Виділення їх регулюється спец. низькомолекулярними пептидними речовинами (рилізинг-факторами), що їх виробляє гіпоталамус (ділянка головного мозку). Як підвищення, так і зниження секреторної діяльності залоз В. с. призводить до розладу обміну речовин, а звідси — до тяжких ендокринних захворювань (*diabet* цукровий, *тиреотоксикоз*, *гіпотиреоз*, хвороба Іценка — Кушинга та ін.).

Літ.: Комиссаренко В. П. Введение в клинику заболеваний желез внутренней секреции. К., 1950; Руководство по эндокринологии. М., 1973; Руководство по клинической эндокринологии. Л., 1977. В. П. Комиссаренко.

ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ — галузь нар. господарства, що здійснює купівлю-продаж товарів на внутр. ринку країни, забезпечуючи тим самим екон. зв'язок між виробництвом і споживанням. Суть В. т. та її роль в екон. житті суспільства визначаються способом виробн. В. т. за капіталізму розвивається на базі приватної власності на засоби виробн., є сферою прикладення торг. капіталу. Однією з відмітних рис В. т. капіталістичних країн є стихійний характер її розвитку. В. т. за соціалізмом розвивається планово на основі сусп. соціалістичної власності на засоби виробн. та продукції праці і є важливою підмогою підвищення добробуту трудящих.

В. т. обслуговує соціалістичне товарне виробн. Вона відіграє велику роль як форма екон. зв'язку соціалістичної пром-сті і с. г., міста й села і сприяє зміцненню союзу робітн. класу та колт. селянства. Залежно від функцій, що їх виконує торгівля на шляху товарів від виробн. до споживачів, розрізняють оптову й роздрібну торгівлю. Осн. завданням оптової торгівлі в СРСР є реалізація товарів для дальшого продажу або перероблення їх. Розрізняють оптову торгівлю товарами нар. споживання (її здійснюють оптові бази м-в торгівлі союзних республік), торгівлю засобами виробн. (або *матеріально-технічне постачання підприємств нар. г-ва*) й торгівлю с.-г. продуктами та сировиною (або закупівлі с.-г. продуктів). Функцією роздрібно торгівлі є реалізація товарів безпосередньо населенню, а також установам, орг-ціям і підприємствам для невиробничого споживання. В зв'язку з наявністю двох форм сусп. власності існують різні форми торгівлі: державна, кооперативна і колгоспна. *Державна торгівля* серед них є провідною (1976 на неї припадало 69,4% заг. обсягу роздрібного товарообороту СРСР). *Кооперативна торгівля* (відповідно 28,2%) здійснюється споживчою кооперативом, що є добровільним об'єднанням трудящих як споживачів. Діяльність споживчої кооперативної зосереджена в основному в сілс. місцевості. *Колгоспна торгівля* (2,4%) здійснюють колгоспи і колгоспники, які продають лишки

своїх продукції на колг. ринку. До системи В. т. входить і *громадське харчування*. Рад. В. т. характеризується невпинним зростанням обсягу роздрібного товарообороту й вдосконаленням його структури (зокрема, зростанням продажу непродовольчих товарів порівняно з продовольчими), розширенням торг. мережі. Так, обсяг роздрібного товарообороту СРСР зріс з 36 млрд. крб. 1950 до 220,1 млрд. крб. 1976, кількість держ. підприємств торгівлі і громад. харчування — відповідно з 511,2 тис. до 970,6 тис., чисельність торг. працівників і працівників громад. харчування — з 1967 тис. до 6750 тис. Швидкими темпами розвивається В. т. на Україні. *Науково-технічний прогрес* у В. т. спрямований на механізацію й автоматизацію праці, розширення матеріально-тех. баз, мережі сучас. універсальних і спеціалізованих магазинів, у тому числі фірмових, підвищення культури й естетики торгівлі, впровадження прогресивних методів продажу товарів (самообслуговування, торгівля за зразками, продаж за замовленнями) тощо.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку торгівлі» (1977) наголошено на важливому значенні розвитку і поліпшенню торгівлі як невід'ємної умови успішного виконання завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС у галузі дальшого піднесення добробуту рад. людей.

Літ. див. до ст. *Торгівля*. В. К. Загородний, Я. Н. Бергер.

ВНУТРІШНЯ ФЛЕКСІЯ — вираження граматичних значень зміною складу кореня (напр., укр. «випити» — «випити», англ. foot — «нога», feet — «ноги», нім. die Tochter — «дочка», die Töchter — «дочки»). Див. також *Флексія*.

ВНУТРІШНЬОМАТЕРИКОВЕ МОРЕ, внутрішньоконтинентальне море — море, що глибоко вдається в суходіл у межах одного материка; різновид *середземних морів*. Утворюється внаслідок опускання й затоплення суходолу океанськими водами. До внутрішньоматерикових морів відносять Азовське, Балтійське, Біле та ін. моря.

ВОБАН (Vauban) Себастьян Ле Претр де (1.V 1633, Сен-Леже-де-Фулер, Ніверне — 30.III 1707, Париж) — французький військовий інженер і економіст, маршал Франції (1703), маркіз, почесний чл. Франц. АН (1699). Один з основоположників наук. фортифікації, теорії міномітдривної справи, поклав початок корпусу військ. інженерів. Учасник облог 53 фортець. Був прихильником системи *бастионів*, які зводив з урахуванням умов місцевості; збудував 33 і перебудував понад 300 фортець. Розробив метод поступової атаки фортець («атака Вобана»), застосовуваний в 18—19 ст. В. належить ряд праць з військ.-інженерних та екон. питань.

ВОБЛА — промислова назва кількох форм *плітки*. Розрізняють В. каспійську (*Rutilus ruti-*

lus caspicus), поширену в бас. Каспійського м., і В. аральську (*R. g. aralensis*), поширену в бас. Аральського м. Довж. тіла до 30 см, маса до 800 г. Живиться переважно молюсками, ракоподібними, червами. Нагулюється в солонуватих водах, для розмноження заходить у пониззя річок. Нерест — у квітні — травні. Плодючість — до 200 тис. ікринок. Промислова риба (вживають у їжу солону, копченою, в'яленою). Чисельність В. скорочується через порушення умов розмноження, зимівлі та нагулу у зв'язку з падінням рівня води в Каспійському морі.

ВОБЛИЙ Костянтин Григорович (27.V 1876, Паричанка, тепер смт Дніпропетровської обл. — 12.IX 1947, Київ) — український рад. економіст, статистик, економіс-географ; акад. АН УРСР (з 1919), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). Закінчив Київ. духовну академію (1900) і Варшав. ун-т (1904). З 1906 — приват-доцент політ. економії і статистики Київ. ун-ту, пізніше — професор Київ. комерц. ін-ту (тепер КІНГ). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював у системі АН УРСР, віце-президентом якої він був 1928—30; 1943—47 — директор Ін-ту економіки АН УРСР. В. — автор досліджень з проблем розвитку продуктивних сил України, зокрема цукробурякової пром-сті, комплексного освоєння Великого Дніпра, внутр. і зовн. торгівлі, підручників з статистики і екон. географії, організації праці науковців. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ВОВК Наталія Юхимівна (13.X 1896, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баршівського р-ну Київської обл. — 16.X 1970, Київ) — українська рад. килимарниця, майстер нар. мист. УРСР (з 1936). Створювала орнаментальні й тематичні килими за ескізами відомих укр. художників: «В. І. Ленін» (у спів-авторстві з М. Шур, 1935), «К. Е. Ворошилов та С. М. Будьоний приймають парад Червоного козацтва» (1936), «Т. Г. Шевченко» (1938), «Збирання врожаю» (у спів-авторстві з Ф. Іванець), «300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954).

ВОВК (Волков) Федір Кіндратович [5 (17).III 1847, с. Крячківка, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл. — 30.VI 1918, Жлобін, тепер райцентр Гомельської обл.] — український бурж. етнограф, антрополог і археолог. Навчався в Новоросійському (в

ЗРОСТАННЯ ПРОДАЖУ ТОВАРІВ НАРОДНОГО СПОЖИВАННЯ В ДЕРЖАВНІЙ ТА НООПЕРАТИВНІЙ ТОРГІВЛІ, ВКЛЮЧАЮЧИ ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ, В СРСР (у порівняльних цінах; 1940=1)



Вобла каспійська.

Основні показники розвитку торгівлі в УРСР

Показники	1940	1950	1976
Обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, млн. крб.	3203	5731	38 486
Кількість підприємств роздрібно торгівлі і громадського харчування, тис.	111	99	202
Чисельність працівників роздрібно торгівлі й громадського харчування в середньому за рік, тис. чол.	...	317	1297



Вовк.



Вовнишка.



Вовче лико:
1 — гілка з плодами;
2 — кісточка; 3 — квіт-
ка в розрізі; 4 — гіл-
ка з квітками.



Вовчок.
Вовчок звичайний.

Одесі) та Київському ун-тах. За участь в укр. нац. русі зазнавав переслідувань з боку царського уряду. В 1879—1903 — в еміграції (Франція). Опублікував франц. мовою працю «Шлюбний ритуал та обряди на Україні». Брав участь у виданні «Кобзаря» (Прага, 1876), в якому були надруковані безцензурні твори Т. Г. Шевченка, а також «Матеріали до україно-руської етнології» (з 1899), які випускала Етнографічна комісія Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові. З 1907 — приват-доцент, з 1917 — професор Петрогр. ун-ту. В. був одним з перших дослідників палеолітичних пам'яток на тер. України, зокрема Мизинської стоянки. У кн. «Український народ в його минулому і сучасному» (т. 2, 1916) опублікував дві праці, в яких недооцінював спільність культур укр., рос. і білорус. народів, висунув науково безпідставну думку, нібито українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, різко відмінний від рос. і білорус. народів. Це хибне, націоналістичне твердження В. спростували Д. М. Анучин та ін. вітчизняні вчені.

ВОВК (*Canis lupus*) — хижий ссавець родини *собачих*. Довж. тіла 105—160 см, маса здебільшого 35—50 кг. На відміну від звичайних собак має широколобу голову з масивною підвищеною мордою та могутні ікла і хижі зуби. Забарвлення в осн. сіре. В. поширений у Європі, Азії та Пн. Америці, в СРСР — майже по всій території, в УРСР нема лише в Крим. обл. Живуть в лісах, горах, степових балках, чагарниках, на лісових болотах тощо. Живляться дикими і свійськими тваринами. У період розмноження живуть парами, на зиму збираються у зграї до 10—12 особин. Раз на рік після 62—64-денної вагітності в квітні—травні повнача народжує 4—6 сліпих малят, які прозірають на 12—13-й день. Ростуть вони швидко: трижильні повченята активно рухаються і вилазять з лігва, в місячному віці підгодовуються відришкою батьків, восени вже виходять на полювання разом з батьками. В. завдають збитків тваринництву і мисливському г-ву, а також поширюють сказ і гельмінтози. Полювання на В. дозволено протягом цілого року.

О. П. Корнєва.

ВОВК — річка в Хмельницькій обл. УРСР, права притока Південного Бугу. Довж. 71 км, пл. бас. 915 км². Бере початок на Подільській височині. Частково використовується для водопостачання, в долині є торфовища.

ВОВКОВИНЦІ — селище міського типу Деражнянського р-ну Хмельницької обл. УРСР. Залізнична ст. Комарівці. 4,2 тис. ж. (1977). Відомі з 1559. В 1813—35 в районі В. діяв сел. повстанці під проводом У. Кармалюка. У В. — мебл. цех Шенетівського деревообр. комбінату, молочний цех Хмельницького молокозаводу, млин, лісництво, виробниче відділення райлісгосптех-

ніки тощо. З загальноосвітньої школи, лікарня, Будинок культури, 4 бібліотеки.

ВОВНА — тип волоссяного покриття ссавців. З В. виробляють пряжу, тканини, ковсти та ін. В. — один з осн. видів натуральних волокон для текст. пром-сті. Є утворами шкіри з складною білковою будовою. Першорядне значення для пром-сті має овеча В., менше — з кіз, верблюдів, лам, яків, кролів, зайців, коней, корів, оленів, собак. Волокна В. поділяють на пух, ость, перехідний, покривний, мертвий і сухий волос та песигу (довгі грубі волокна). Овечу В. ділять на однорідну й неоднорідну (що має пух, ость та ін.). За тех. якостями однорідну В. поділяють на тонку, напівтонку, напівгрубу і грубу. Тонку В. дають *тонкорунні віаци* та їхні поміси, напівтонку — *напівтонкорунні віаци* та їхні поміси з однорідною вовною (кросбредна). Напівгрубу В. одержують від тонкорунно-грубововних і напівтонкорунно-грубововних помісних овець, а грубу — від *грубововних овець*. Найціннішою є тонка В. З неї виготовляють високоякісні вовняні тканини, трикотаж та ін. речі.

ВОВНІЗЬКІ МОГИЛЬНИКИ І ПОСЕЛЕННЯ — пізньонеолітичні могили (кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е.) і поселення *бронзового віку* (кін. 2-го тис. до н. е.) біля с. Вовнигів Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Могили на лівому березі Дніпра (досліджені 1949) мав 31 поховання. При розкопках правобережного могилища (провадиліся 1952) виявлено 130 поховань. У похованнях знайдено крем'яні знаряддя, уламки глиняного посуду, підвіски з зубів оленя тощо. На поселенні виявлено кам'яну загорожу, в якій, можливо, утримували худобу. Серед знахідок — бронзовий серп.

ВОВНОЇ ОВЕЧІЙ — паразитична безкрила комаха род. кровососових: те саме, що й *рунець овець*.

ВОВНЯНА ТКАНІНА — тканина з чистововняної або мішаної (з вовняних та ін. волокон) пряжі. Виробляють її головним, складним, дрібно- або великозізерунистим *переплетенням ниток*. Розрізняють В. т. камвольні (напр., *бостон*, *трико*, *шевіот*), тонко-суконні (*сукно*, *бран*) і грубо-суконні (гол. чин. грубе сукно); гладкофарбовані, вибілені, вибівині, строкаті та ін. меланжеві. В. т. відаються високими теплозахисними властивостями, пружністю. З В. т. шиють плаття, костюми, пальта, виготовляють ковдри, хустки тощо. В СРСР 1976 виготовлено 567 млн. м вовняної тканини. Див. також *Текстильна промисловість*.

ВОВНЯНКА (*Lactarium tormiposus*) — базидіальний гриб з роду *хрящів-молочників*. Шапинка до 12 см у діаметрі, посередині ввігнута. М'якуш і молочний сік — пекуче їдкий. Зовні В. схожа на рижика. Трапляється в листяних, переважно березових, лісах помірної зони Пн. півкулі. Умовно їстів-

ний гриб. Споживають засоленою, після попереднього вимочування або відварювання.

ВОВЧА — річка в Белгородській обл. РРФСР та Харківській обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 88 км, пл. бас. 1340 км². Бере початок на пд. відрогах Середньоросійської височини. Частково використовується для водопостачання і зрошування. На В. — м. *Вовчанськ*.

ВОВЧА — річка в Донецькій і Дніпропетровській областях УРСР, ліва притока Самари (бас. Дніпра). Довж. 323 км, пл. бас. 13 300 км². Має 19 приток завдовжки понад 10 км. Більша частина їх улітку пересихає. Головні притоки: Гайчур, Мокрі Яли (ліві), Солона (права). Живлення снігове (переважно) та дощове. Використовується для зрошування та пром. водопостачання. На В. — м. *Павлоград*.

ВОВЧА ЛАПА — народна назва рослини роду *купальниця* і деяких видів роду *герань*.

ВОВЧА ПАША — природжена вада розвитку верхніх губ і щелепи та твердого піднебіння. Виникає, коли в процесі зародкового розвитку один чи обидва щелепні відростки не зростають з міжщелепною кісткою. В. п. — це шліма, що йде вздовж твердого піднебіння і сполучає носову й ротову порожнини. Наявність В. п. призводить до розладів живлення, дихання та мовлення. Лікування хірургічне або за допомогою протезування.

ВОВЧАК ТУБЕРКУЛЬОЗНИЙ — тяжка хронічна форма *туберкульозу* шкіри людини. Виникає переважно в дитячому або юнацькому віці внаслідок потрапляння і розмноження туберкульозних паличок у шкірі. Ознаки виникнення на шкірі (найчастіше обличчя) бурвато-рожевих круглих горбиків м'якої консистенції, на місцях яких шкіра згодом рубцюється або атрофується (див. *Атрофія*). У хворих на В. т. звичайно спостерігається й туберкульоз легень або ін. органів. Лікування: специфічне (проти-туберкульозне), а також опромінювання ртутно-кварцовою лампою.

ВОВЧАК ЧЕРВОННИЙ — захворювання, причину виникнення якого недостатньо з'ясовано. Для В. ч. типовим є червоний (еритематозний) висип на щоках і спинці носа. Висип часто виникає й на долонях, особливо на *фалангах* пальців (де нерідко утворюються дрібні крововиливи і виразки), на вухах, волосистій частині голови, тулубі, губах, у порожнині рота, у стравоході (останнє значно утруднює ковтання). Іноді в місцях висипу спостерігаються легка *атрофія* або пігментація. Лікування: специфічне (гормональні препарати або саліцилати), його завжди необхідно починати в стаціонарних умовах.

ВОВЧАНСЬК — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчий (бас. Дону). Залізнична станція. Засн. 1674 укр. козаками як

слобода Вовчі Води. Рад. владу у В. встановлено 21.XII 1917. Під час громадян. і Великої Вітчизн. воєн у районі В. діяли партизанські загони. У місті — об'єзний, буд. матеріалів, асфальтовий, оліе-екстракційний, хлібний і масло-робний з-ди; взут., бавовнянка-цка і меблева ф-ки; м'ясний та хлі-бопродуктів комбінат; райсіль-госптехніка і комбінат побутового обслуговування.

Школи: 8 загальноосвітніх та му-зична; мед. і авіаційні уч-ща, тех-нікум механізації с. г., 3 лік. за-клади. Будинки культури, 6 клу-бів, кінотеатр, 14 бібліотек. В 1907—09 у В. жив рос. рад. письменник К. А. Трен'юв.

ВОВЧАНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,9 тис. км². Нас. 67,4 тис. чол. (1977). В районі — 109 населених пунк-тів, підпорядкованих міській, се-лищній та 23 сільс. Радам народ-них депутатів. Центр — м. *Вовчанськ*. Поверхня рівнинна. На Пн. — відроги Середньоросійської височини. Поклади заліз. руди, крейди, пісків, глини. Річки: *Сверський Донець* (на ньому збудовано Печенізьке водосховище) та прит. *Вовча*. Ґрунти чорноземні. Біль-ша (сх.) частина району лежить у степовій зоні, решта — в лісисто-вопій. Переважають підприємства харч. та легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: вовчанський взут. і бавовнянка-цка ф-ки, оліе-екстракційний, масло-робний заводи, м'ясокомбінат. Працюють комбінат побутового об-слуговування (Вовчанськ) і 3 бу-динки побуту. Осн. галузі с. г. — вирощування зернових і технічних культур та тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1977 становила 126,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 105,3 тис. га, лу-ки і пасовища — 20,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, куку-рудза, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочі. Розвинуте садів-ництво.

У В. р. — 17 колгоспів, 6 рад-госпів, райсільгосптехніка з 2 виробничими підрозділами. За-лізничні станції: Вовчанськ, Білий Колодязь. Автошляхів — 474 км, у т. ч. з твердим покрит-тям — 224 км. У районі — 58 заг.-освітніх, музична, спортивна шко-ля, мед. і авіаційне уч-ща, техні-кум механізації с. г.; 78 лік. за-кладів, у т. ч. 8 лікарень. 17 бу-динків культури, 42 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 62 б-ки, музей історії району. В с. Бакшеї-ві В. р. народився рос. рад. пись-менник К. А. Трен'юв, у с. Ра-дизькому — укр. рад. співачка Є. С. Мірошніченко. Поблизу с. Верхнього Салтова виявлено археологічні пам'ятки *салтівсь-кої культури*. М. С. Коштенко.

ВОВЧЕ ЛЯКО, вовчі ягоди зля-чайні (*Daphne mezereum*) — листо-падні кущі з роду *вовчі ягоди*, ро-дини тимелевих. Листки з корот-кими черешками, обернено-яйце-видно-ланцетні. Квітки двостате-ві, здебільшого ясно-рожеві, за-пахні, з'являються до появи лист-ків, розквітають пучками по 3—5 у пазухах торішніх листків. Плід —

кістянка, овальний яскраво-черво-ного кольору з кулеподібним блис-кучим насінням. Трапляється май-же по всій Європі, зокрема в Євро-пейській частині СРСР (у т. ч. УРСР). Усі частини В. л., особ-ливо кора й плоди, містять дуже отруйну речовину — дафнін, що навіть у малих дозах може спри-чинити тяжке отруєння людей і худоби.

В. л. називають і інші кущі і трав'янисті рослини з червоними та чорними ягодоподібними неісти-вими плодами — бузину черпону, жостір ламкий, а також жимолость лісову, актею, вороняче око та деякі пасльонові.

ВОВЧЕ ТІЛО (*Sonchum*) — рід багаторічних трав'янистих рослин і напівкущів родини *розових*. Ко-ренище повзуче. Листки непар-ноперисті. Квітки великі, зібрані в щитковидне суцвіття. Плід — сім'-янка. 2 види, пошир. у Пн. пів-кулі; обидва ростуть в СРСР. В УРСР — 1 вид — *В. т. болотя-не* (*S. palustre*) — рослина з дов-гим галузистим висхідним стеблом, коренище містить *дубильні речо-вини*. Здебільшого на болотах, берегах річок, вологих луках, пере-важно на Поліссі й у Лісостепу, зрідка в Степу. Медонос і перго-нос. В. т. використовують як бар-вну рослину.

ВОВЧИЙ ГРОТ — печерна стоян-ка первісних мисливців часів се-реднього палеоліту на р. Бештере-ху біля с. Нової Мазанки Сімфе-ропольського р-ну Кримської обл. Відкритий 1880, досліджувався 1936—37. Розкопано осн. житло стоянки, де виявлено залишки во-ниці, знайдено крем'яні знаряддя (гостроконечники, скребла та ру-бильця), кістки мамонта, дикого ко-ня, печерного ведмедя, печерної гієни тощо.

ВОВЧІ ЯГОДИ (*Daphne*) — рід рослин род. тимелевих. Листки чергові, цілокраї, яйцевидно-ланцетні з короткими черешками або сидячі. Квітки двостатеві, по-одинокі або зібрані в пучки у па-зухах листків. Плід — м'ясиста кістянка. Бл. 100 видів, пошир. у помірній зоні Азії та Європи. В СРСР — 18 видів, у т. ч. в УРСР — 3. В Карпатах, на Поліссі та в Правобережному Лісостепу рос-туть *В. я. звичайний*, або *вовче ляко*. В соснових лісах на Поліссі та в Лісостепу ростуть *В. я. па-хучий*, або *га йовий* (*D. sphegum*) — невеликий кущ з рожевими квіт-ками і жовто-бурими плодами. От-руйна рослина. В Лісостепу Лісостепу трапляються *В. я. Со-фії* (*D. sophia*) — реліктовий вид третинного періоду.

ВОВЧКОВІ (*Gryllotalpidae*) — ро-дина *прямокрилих* комах. Довж-тіла 35—50 мм. Передні ноги при-стосовані до копання. Надкрила вкорочені, крила довгі й широкі. Бл. 45 видів, пошир. на всіх кон-тинентах. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: *вовчок звя-чайний* (*Gryllotalpa gryllotalpa*), шкідник різних с.-г. і лісо-вих рослин. Живе в ґрунті пере-важно вологих або багатих на пере-гній ділянок, на поверхню вихо-дить рідко, перельоти робить пізно ввечері і вночі. Самка відкладає до

60 яєць. Повний цикл розвитку — до 2,5 років. Заходи боро-тьби. Вилучення за допомо-гою канавок, затрусних гексахлора-ном; знищення за допомогою отруйних принад, загорнутих у ґрунт.

ВОВЧОК Марко [літ. псевд. Ві-лінської Марії Олександрівни; 10 (22). XII 1833, с. Єкатеринишське, тепер Єлеського р-ну Липецької обл. — 28.VII (10.VIII) 1907, хутір Долинськ, тепер у межах Нальчика] — українська і російська письмен-ниця революційно-демократичного напрямку. В 1845—46 виховувалась у приватному пансіоні в Харкові. До 1851 жила в Орлі. В 1851 одру-жилася з О. В. Марковичем і ви-їхала з ним на Україну. Жила в Чернігові (1851—53), Києві (1853—55), Немирові (1855—58). Разом з чоловіком збирала усну нар. твор-чість, вивчала побут селян. У 1857 у Петербурзі вийшла друком «На-родні оповідання Марка Вовчка» (рос. перекл. І. Тургенева, 1859). В 1859 опублікувала «Оповідання з народного російського побуту», написані рос. мовою. Твори В. стали видатним явищем укр. і рос. прози 19 ст. У них правдиво відо-бражено духовну красу народу, відтворено реалістичні картини з життя селян-кріпаків, особливо жі-нок, висловлено мрії про краще майбутнє. Вони дістали високу оцінку прогресивної громадськості, зокрема представників революц.-демократичної думки — Т. Шев-ченка, М. Добролюбова, О. Гер-цена, Д. Писарева, М. Чернішевсь-кого. Поряд з поезіями Т. Шевчен-ка твори В. справили помітний вплив на розвиток соціальної і нац. свідомості укр. народу, його куль-тури, лри і мови, мали вагомє значення й для розвитку нац. л-р усіх слов. народів. У 1859 В. жила в Петербурзі, перебувала в товаристві Т. Шевченка та І. Тургенева, познайомилася з багатьма діячами рос. та укр. культури. Спількуван-ня з Т. Шевченком остаточно ут-вердило В. на революц.-демократи-чних позиціях. У Петербурзі В. за-кінчила антикріпосницьку повість «Інститутка» (1860), присвятивши її Кобзареві. За оцінкою І. Фран-ка, цей твір «належить до найкра-



Марко Вовчок.

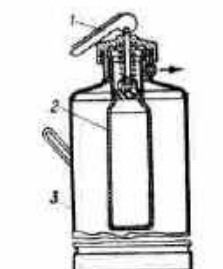




Пам'ятник
Марку Вовчку
в м. Нальчику



Титульна сторінка
«Кобзаря», що його по-
дарував Марку Вовчку
Т. Г. Шевченко.



Вогнегасник
хімічний пінявий: 1 —
рукоятка; 2 — стакан
з кислотним зарядом;
3 — корпус (стрілкою
показано вихід хімі-
чної піни).

ших перлин нашої літератури». З квітня 1859 до лютого 1867 В. жила за кордоном (у Німеччині, Швейцарії, Італії й гол. чтом у Франції), де зустрічалася з М. Добролюбовим, О. Герценом, Л. Толстим, Д. Менделєєвим, І. Сеченовим та ін., зблизилася з польською та чеською політ. еміграцією й прогресивними діячами франц. культури. У творах, написаних за кордоном, В. продовжувала антикріпосницьку тематику, відображала боротьбу народу проти гнобителів та іноземних загарбників («Три долі», 1861; «Кармелюк», 1865).

У рос. повістях і романах В. створила галерею сатиричних образів звороднілих провінційних кріпосників («Червогий король», 1860; «Тюлева баба», 1861; «Глухе містечко», 1862). У Парижі в «Журналі виховання й розваг» (1866—71) В. опублікувала франц. мовою сім казок і оповідань для дітей, у співавторстві з П.-Ж. Сталем написала повість для юнацтва «Слизкий шлях». Створений П. Ж. Сталем франц. варіант повісті В. «Маруся» витримав у Франції понад 30 видань, твір було відзначено премією французької академії. Вернувшись із-за кордону, В. разом з Д. Писаревим, М. Некрасовим і М. Салтиковим-Шchedріним та ін. брала участь у виданні журн. «Отечественные записки», де були опубліковані її романи і повісті «Жива душа» (1868), «Записки причетника» (1869—70), «Полдорж всередину країни» (1871), «Тепле гніздячко» (1873), «В глушині» (1873). В 1874 вийшла збірка її сатиричних казок «Казки і бувальщина». В цих творах В. відобразила невдоволення селян реформою 1861, показала антинародну сутність і облудну мораль духівництва, змалювала образи борців проти соціальної несправедливості й самодержавно-поміщицького ладу. В кін. 60—70-х рр. В. багато перекладала з франц., нім., датської мов. У 1871—72 видавала журн. «Переводы лучших иностранных писателей», навколо якого об'єднала значну групу жінок-перекладачок. В. уперше переклала рос. мовою 15 романів Жюль Верна, казки Х. Андерсена, книги «Життя тварин» А. Брема і «Походження людини» Ч. Дарвіна (останні здійснено у творчій співдружбі з Д. Писаревим). У 1878 В. залишила Петербург і жила в місцях служби свого другого чоловіка М. Д. Лобача-Жученка (Ставрополь, Новоросійськ, Богуслав, Саратов). У 80—90-х рр. написала повість «Відпочинок на селі» й оповідання «Чортова пригода» та «Гайдамаки», переклала рос. мовою ряд творів Б. Пруса і К. Ююні. Із співчуттям зустріла революцію 1905—07. На поч. 1906 В. оселилася в околиці Нальчика на Пн. Кавказі, де минули останні місяці її життя. Тепер у будинку В. — літ.-меморіальний музей-бібліотека, в Нальчику письменниці споруджено пам'ятник. Іл. між с. 240—241.

Лит.: Засенко О. Е. Марко Вовчок. К., 1964; Крутікова Н. Е. Сторінки творчого життя. Марко Вовчок в житті і праці. К., 1965; Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. К., 1969; Брандіс Е. П. Марко Вовчок. К., 1975.

О. Е. Засенко.

ВОВЧОК — рід осавців ряду гризунів. Те саме, що й *вовчок*.
ВОВЧОК, заразика (*Grobancha*) — рід рослин родини вовчкових. Одно-, дво- й багаторічні паразитні рослини. Стебла м'ясисті, прості або галузисті, 10—45 см заввишки з зачатками листків, у яких майже немає *хлорофілу*. Квітки зібрані в колосовидні або китицевидні суцвіття. Плід — коробочка. Насіння дуже дрібне (до 2 тис. у коробочці), розсіюється вітром. Проростки проникають у тканини кореня-хазяїна і живляться його соками. Бл. 150 видів, пошир. переважно в субтропіч. та помірних зонах Пн. півкулі. В СРСР — 80 видів, з них в УРСР — 29. В. — спеціалізовані паразити: кожний вид паразитує на певних групах рослин. Особливо небезпечний В. соняшниковий (*O. citanpa*) — ушкоджує соняшник, помідори, тютюн, махорку; В. гіллястий (*O. ramosa*) паразитує на тютюні, махорці, помідорах, коноплях, картоплі; В. капустаний (*O. brassicae*) ушкоджує капусту, помідори, рапс, тютюн. Заходи боротьби. Дотримання правильних сінозмінь, з розміщенням на попередньому місці рослини, на яких паразитують В., не раніше, як через 8—9 років; виповнення в посівах і знищування квітконосів В. до утворення насіння; агротехнічні заходи, запровадження стійких до В. сортів с.-г. культур тощо.

ВОВЧОЯРІВКА — селище міського типу Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Біленькій (притока Сіверського Дінця), за 5 км від залізнич. ст. Лоскутівка, 2,2 тис. ж. (1977). Крейлярний кар'єр (постачає крейду Лисичанському содовому з-ду), відділення радгоспу «Мирна долина». Восьмирічна школа, 2 медпункти, 2 клуби, 36-кв. В. засн. 1783.

ВОВЧУГ (*Ononis*) — рід рослин род. *бобових*. Багаторічні трав'янисті рослини або кущі. Бл. 75 видів, поширених у Європі, а також у помірному поясі Азії і Пн. Африки. В СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них найпоширеніший В. польовий (*O. arvensis*) — багаторічна трав'яниста рослина. Стебло пряме, опушене. Нижні листки з трьох, верхні — з одного листочка з прилистками. Квітки рожеві, пурпурові, жовті, зрідка білуваті. Утворюють на кінцях гілок густі колосовидні суцвіття. Плід — біб. В. польовий культивують як лікарську рослину. Настойку й відвар з коренів застосовують як протигеморойдальний засіб. Медонос.

ВОВНЕГА ПІДГОТОВКА (атаки, наступу) — масовані удари ядерною, ракетною зброєю, артилерією, авіацією та ін. вогневиими засобами по обороні противника перед початком наступу і в ході його з метою придушення й знищення живої си-

ли, вогневих засобів і бойової техніки, зруйнування оборонних споруд противника і позбавлення його можливості чинити організований опір наступаючим військам. В. п. всіма видами зброї відіграє вирішальну роль у досягненні успіху бою. Див. також *Атака*, *Артилерійський наступ*. Біб.

ВОВНЕГАСНИК — апарат для гасіння пожеж. Залежно від способу вогнегасіння є В. хім. піняві, повітряно-піняві, вуглекислотні, рідинні, аерозольні (див. *Аерозолі*) та порошкові. У найпоширеніших — хім. пінявих В. (мал.) використується реакція між водними розчинами луку й сірчаної к-ти з утворенням хім. піни, якою й гасять пожежу. Розрізняють В. ручні малолітражні (до 5 л) і промислові (до 10 л); пересувні й стаціонарні (понад 25 л). Застосовуючи В., враховують властивості матеріалу й особливості об'єктів: хім. піняві В. використовують для гасіння горючих рідин і твердих матеріалів; вуглекислотні — для електроустановок, двигунів внутр. згоряння, книгосховищ; рідинні — для матеріалів, що погано змочуються (напр., бавовни, вати); порошкові — для газів, легкозаймистих рідин, електроустановок під напругою (до 380 В).

О. О. Добровольський.

ВОВНЕЗАХИЩЕНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали (конструкції), горючі яких зменшено вогнезахисними покриттями або *антипиренами*. Вогнезахисні покриття наносять на матеріали й конструкції з деревини, деякі полімерні матеріали та металеві конструкції. Такі покриття (тонкий шар фарб, розчинів або обмазок) бувають атмосферостійкими (напр., на основі перхлорвінілової смоли і парафіну), вологостійкими (на слянистій смолі) і невологостійкими (на основі рідкого скла, суперфосфату, вапна з глиною тощо). Дерев'яні конструкції захищають і покриттями, які спучуються (під дією вогню на поверхні матеріалу утворюється спінений розплав, що перешкоджає нагріву). Антипиренами прощочують деревинні матеріали, полімерні матеріали і тканини. Є й полімерні матеріали (напр., фенольні й поліуретанові пінопласти, склопластики на поліефірних смолах), що їх захищають, додаючи сполуки хлору, фосфору, бромов. бору в суміші з сурмєю.

І. О. Пешков.

ВОВНЕПІАЛЬНА ЗБРОЯ — зброя, в якій для вильоту кулі (снаряда) з каналу ствола використовується енергія хімічного розкладу вибухових речовин (напр., пороку). Сучасна В. з. поділяється на артилерійську (*гаубиці, гармати, міномети*), призначену для зруйнування об'єктів, розташованих на значній віддалі або в укриттях, та стрілецьку (*пістолети, автомати, гвинтівки, кулемети* та ін.) — для знищення відкрито розташованих цілей. Див. *Артилерія*, *Автоматична зброя*, *Зброя*.

ВОВНЕПОКЛОНСТВО — культ, обожнювання вогню, поклоніння йому як таємничій силі природи, як символів її видимого образів у надприродних істот. В. було поширене в багатьох народів на

ранніх ступенях їхнього культур. розвитку, зокрема в народів давнього Сходу, в давніх литовців, німців, слов'ян та ін. Деякі форми В. збереглися в Індії у парсів, а також в Ірані (Див. *Зороастризм*). **ВОГНЕСТІЙКІСТЬ** — властивість матеріалу (конструкції) протистояти діянню вогню без руйнування. Характеризується границею В. — тривалістю (в годинах) опору впливові вогню до втрати міцності. Визначається випробуванням зразків у спец. камерах. Границю В. металевих конструкцій підвищують, облицьовуючи їх цеглою та порожнистою керамікою, шпугатуркою; у залізобетонних конструкціях потовщують захисний шар бетону, роблять їх з більшою площею поперечного перерізу, змінюють склад бетону. В. — важлива характеристика конструкційних матеріалів.

ВОГНЕТРИВІВ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства чорної металургії СРСР. Організований 1932 у Харкові на базі Н.-д. ін-ту силікатної пром-сті УРСР. У складі ін-ту лабораторії, відділи та дослідний з-д. Ін-т розробляє *вогнетривкі матеріали* для доменних печей, допоміжні пристрої (напр., повітрянапрівники, чавуновозні ковші, міксери) коксових, мартенівських, двоханних та скловарних печей, досліджує технологію виробн. вогнетривів. Держ. премії СРСР — за освоєння виробн. високовогнетривких виробів з місцевої сировини для чорної металургії (1943); за створення оригінальної конструкції розпірно-підвісних хромомагнетитових склепінів і впровадження їх у мартенівських печах (1950). Видає (з 1932) наук.-тех. збірник, має аспірантуру.

ВОГНЕТРИВКИХ МАТЕРІАЛІВ ПРОМИСЛОВОСТІ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють шамотні, dinasові, магнетитові, хромомагнетитові, форстеритові та ін. вогнетривкі й високовогнетривкі вироби та порошкові матеріали. Продукція В. м. п. використовується при будівництві й експлуатації теплових агрегатів в металургійній і цементній пром-сті, енергетиці та ін. галузях. Природні *вогнетривкі матеріали* (вогнетривкі глини, пісковик, тальковий камінь та ін.) застосовували з найдавніших часів. Шамотні вогнетриви почали виробляти в Росії з серед. 18 ст., dinasові та магнетитові — з кін. 19 ст. На Україні перші спеціалізовані вогнетривні з-ди збудовано в Часовому Ярі (1887) і Красногориці (1896). В 1913 в Росії було вироблено 582 тис. т вогнетривких виробів. За роки Рад. влади В. м. п. в країні перетворено на потужну високомеханізовану галузь. Обсяг виробн. вогнетривів в СРСР 1976 зріс проти 1913 в 15,6 раза, проти 1940 — в 3,8 раза.

На Україні (1977) працює виробниче об'єднання «Укрвогнетривне-руд». У його складі 17 спеціалізованих з-дів В. м. п., 7 гірничих підприємств, 3 вогнетривні підприємства в ін. галузях. Найбільші під-

приємства: *Часовоярський завод вогнетривких виробів*, Микитівський, Северський та Докучаєвський доломітні, Червоноармійський динасовий, Кондратівський і Велико-анадольський шамотні з-ди, Комсомольське, Дружківське й Новотроїцьке рудоуправління — в Донбасі, *Запорізький вогнетривний завод*. Для видобування сировини використовуються потужні роторні екскаватори, дробарки та ін. устаткування. На вогнетривних з-дах діють сучас. обертові й тунельні печі, впроваджено напівсухе пресування, сумісний помел шихти, перевезення вогнетривів у контейнерах, пакетах, піддонах тощо. Освоєно виробн. нових прогресивних видів вогнетривів, які дали змогу значно інтенсифікувати технологічні процеси в металург. промисловості. М. О. Терещенко.

ВОГНЕТРИВКІ ГЛИНИ — глини, що їх використовують у виробництві *вогнетривких матеріалів*. Складаються переважно з мінералів: *каолініту*, *моноктерміту*, *іліту*, *діаспору*. Вміст шкідливих компонентів має бути незначним (Fe_2O_3 не більше як 3—4%, TiO_2 — 1—2%, CaO — до 0,8%, SO_3 — 0,2—0,3%). Для В. г. характерна висока вогнетривкість — понад 1580°. Із збільшенням вмісту каолініту вогнетривкість глин зростає. В. г. використовують у виробництві цегли, тиглів, керамічних виробів, електрокераміки тощо. На Україні родовища В. г. є в Запоріж., Дніпроп. і Донец. областях.

ВОГНЕТРИВКІ МАТЕРІАЛИ, вогнетриви — матеріали (вироби), що відзначаються значною (понад 1580° С) *вогнетривкістю*. Розрізняють В. м. власне вогнетривкі — з вогнетривкістю 1580—1770° С (дinasові, кварцові, напівкислі, шамотні), високовогнетривкі — 1770—2000° С (високоглиноземисті, доломітові, карбонудові, форстеритові, хромітові) та вищої вогнетривкості — понад 2000° С (магнетитові, хромомагнетитові, шпінельні, цирконієві, коксові, графітові, з чистих окисів та на основі безкисневих тугоплавких сполук). В. м. бувають з пластичних (що містять глини) і непластичних мас; випальні, безвипальні, плавлені і випалені з гірських порід; особливо щільні (пористість менша за 3%), високощільні (10—20%), звичайні (20—30%) і теплоізоляційні, або легковагі (45—85%). Є вогнетриви формовані (напр., фасонна і норм. цегла, труби, плити) і неформовані (напр., порошки, розчини, обмазки, бетони). В. м. застосовують при спорудженні металургійних, скловарних, тунельних та ін. печей. З них виготовляють тиглі, реторти, деталі сталерозливних ковшів тощо. Див. також *Вогнетривких матеріалів промисловість*.

ВОГНЕТРИВКІСТЬ — властивість матеріалу (виробу) протистояти, не розплавляючись, діянню високих температур. Показником В. є т-ра, під впливом якої зразок «конус» (у формі зрізаної тригранної піраміди, вис. якої 30, ребра—8—2 мм) розм'якшується і деформується так, що його вершина торкається поверхні підставки. Визначається

порівнянням з В. стандартного конуса (піроскопа). В. — основна характеристика *вогнетривких матеріалів*.

ВОГНІВКОВІ (Pyralidae) — родина метеликів. Тіло (розмах крил 1—5 см) тонке, ноги довгі, з добре розвиненими шпорами. Передні крила трикутні або видовжені, задні широкі з короткою бахромою. Забарвлення яскраве і строкате з оксамитним блиском. Гусінь більшості видів В. розвивається в згорнутих листках, у стеблах, коренях та плодах різних рослин. Поширена повсюди. Відомо понад 40 тис. видів, з них в СРСР — 1500, зокрема в УРСР — 500. Багато В. відомі як шкідники с.-г. та лісових рослин. В умовах УРСР небезпечними шкідниками є *лучний метелик*, *стебловий кукурудзяний метелик*, *ефестія млинова* (*Ephestia kühniella*) та інші.

О. П. Кришталь.
ВОГНЯНА ЗЕМЛЯ — архіпелаг біля пд. окраїни Пд. Америки, від материка відокремлюється *Магеллановою протокою*. Східна частина належить Аргентині, західна — Чилі. До архіпелагу входять: о. Вогняна Земля (пл. 48 тис. км²) і багато невеликих островів і скель. Загальна пл. 72 тис. км². Поверхня переважно гориста (вис. до 2469 м). На схилах (до вис. 500 м) — листопадно-вічнозелені низькорослі ліси, вище — степова рослинність. На вершинах — льодовики. Осн. заняття населення — вівчарство, рибальство. Родовища нафти й газу. В. З. відкрив 1520 Ф. Магеллан.

ВОГОНЬ — одна з сил природи, хімічне явище, що супроводиться виділенням тепла і світла. Справив величезний вплив на розвиток заг. культури людства, особливо науки і техніки. Користування В. археологічно засвідчене з найдавніших часів — у *архантропів*, зокрема у *синантропів*. Тривалий час використовували природний В. (від блискавок, вулканічних лав, samozagorannya дерев та ін. рослин тощо). Винайдення способу добування В. тертям сухого дерева сягає епохи *палеоантропів* (*неандертальців*), тобто часу бл. 100—40 тис. років тому. Вживався цей спосіб до поч. *залізного віку* (бл. 2,5—3 тис. років тому), коли був замінений добуванням В. з кременю за допомогою залізного (сталевго) кресала (огнива) і трута. Добування кресалом тривало аж до винайдення сірників (з'явилися лише в 19 ст.). Спершу В. використовували для обігрівання й освітлювання природних (печерних) і штучних жител, приготування їжі, облавного полювання на тварин і захисту від хижих звірів, пізніше — для обробки дерева (випалювання човнів з колод), випалювання глини (виготовлення посуду і будівельних матеріалів), випалювання і обробки металів, розчищення лісів під посіви. В. відіграв і значну соціальну роль в історії суспільства: добування його і зберігання згуртовувало давні людські колективи, а вогнища були центрами їхніх госп. і громад. життя та побуту. Важливе значення В. зумовило виникнення майже в усіх народів



Вовчок соняшниковий:
1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка;
3 — насіння.



Вовчук польовий:
1 — гілка з квітками;
2 — корінь; 3 — плід з чашечкою.

Виробництво основних видів вогнетривких виробів в УРСР (тис. т)

Продукція	1940	1976
Вогнетривкі вироби, у т. ч.	1224	3834
алюмосилікатні	840	2636
дinasові	384	318
магнетитові і хромомагнетитові	—	828
інші види	—	52

різнорічних вірувань і обрядів, пов'язаних з ним (див. *Вогнепоклонство, Зороастризм*). Пережитки шанування В. зберігалися довго і на Україні.

І. Г. Шовкопляс.

ВОГУ́ЛИ — застаріла назва народу мансі.

ВОДА, оксид водню, H_2O — найпростіша найпоширеніша на Землі хімічна сполука водню з киснем. Оскільки є п'ять ізоотопів водню і дев'ять кисню, може бути 135 ізоотопних різновидів води, з яких дев'ять містяться у природній В., серед них — *вода важка*. В. є гол. складовою частиною *гідросфери*, що вкриває близько 360 млн. км², тобто 70,8% поверхні Землі. В. — безбарвна рідина без запаху і смаку. При норм. тиску т-ра тверднення її 0°С, $t_{\text{кип}}$ 100°С. При твердненні об'єм В. збільшується. Найбільша густ. (при 3,98°С) дорівнює 1000,00 кг/м³, теплота плавлення 332,4 кДж/кг; теплота паротворення 2834,0 кДж/кг; критична т-ра 374,15°С; критичний тиск 221,43 бар; критична густ. 325,00 кг/м³; питомо теплопровідність (Вт/м × град): льоду (0°С) ~ 2,340; води (45°С) 0,645; пари (100°С) ~ 0,0231; питомо теплоємність (кДж × кг × град): льоду (0°С) 2,039; води (15°С) 4,187; в'язкість при 0°С дорівнює $1,792 \cdot 10^{-3}$, при 100°С — $0,284 \cdot 10^{-3}$ Па·с. Деякі фіз. властивості В. (зокрема, зміна густини при нагріванні) є аномальними. Ця аномалія зумовлена полярністю молекул води і *водневим зв'язком* між ними. В. — термічно стійка. З багатьма хім. речовинами В. утворює *гідрати*. Сполуки В. з основними оксидами наз. *основами*, а з кислотними оксидами — *к-тами*. Лужні метали, напр. натрій, калій, магній, кальцій, розкладають В., виділяючи *водень* і утворюючи *гідроксиди*. В. — добрий розчинник багатьох речовин. Газі розчиняються у В. добре лише в тому разі, коли вони вступають з нею в хім. реакції. В природі В. перебуває в безперервному круговороті. Пара В. з поверхні океанів, морів, снігового покриву тощо надходить в *атмосферу*. У високих шарах атмосфери вона конденсується в дрібні краплі й випадає на землю у вигляді атм. опадів, а вони потрапляють у природні водойми, а також у ґрунт і гірські породи, живлячи ґрунтові й підземні води. Впливаючи механічно й хімічно на гірські породи, В. сприяє руйнуванню їх, утворюючи осадові відклади. В природній В. завжди є розчинені мінеральні солі. Найменше солей у дощових і снігових В., значно більше їх у прісних В. річок і озер. У В. океанів вони становлять 3,5% (гол. чин. хлориди натрію і магнію та сульфати магнію і кальцію). В. широко використовують у всіх галузях нар. г-ва, для сан. та госп.-побутових потреб.

У сучас. умовах бурхливого зростання пром. виробн., *урбанізації*, розширення с.-г. площ тощо питання про забезпеченість та збереження В. у ряді країн набуло особливої гостроти, стало однією з важливих соціально-еко-н. і наук. проблем. Капіталістичному суспільству

притаманне хижацьке використання природних, зокрема водних, ресурсів. В СРСР та ін. соціалістичних країнах ведуться значні планомірні роботи щодо *охорони природи*, в т. ч. водних ресурсів, а також доцільного використання їх. Здійснюються заходи по комплексному й раціональному використанню та охороні земельних, водних і лісових ресурсів (див. *Водний кадастр, Водокористування, Єдиний державний водний фонд, Охорона вод*).

Проблема збереження і очищення В. водойм, морів і океанів має міжнар. значення. СРСР та ін. соціалістичні країни послідовно виступають за розвиток міжнар. співробітництва в галузі збереження і розумного використання ресурсів *біосфери*. Див. також *Водопостачання, Водне господарство, Очищення води, Водний баланс, Водні ресурси*.

Л. А. Кульський. В. в організмі є середовищем, де відбуваються процеси обміну речовин. При нестачі В. порушуються процеси життєдіяльності рослин, тварин і мікроорганізмів. Проте в процесі еволюції деякі організми (див. *Посухоустійкість рослин, Ксерофіти, Мезофіти*) пристосувалися до існування при нестачі В. Більшість тварин і людина, які довго можуть жити без їжі, швидко гинуть без В. Потреба дорослої людини у В. в середньому становить 2,5 л (питна В. та В., що надходить з їжею) на добу. Стільки ж В. виділяється з організму — з видихуванім повітрям, з потом, сечею, випорожненням та ін. За допомогою В. з організму видаляються шкідливі продукти обміну речовин. У рідині відбувається перетравлювання їжі та *всмоктування* харчових речовин. Див. також *Водно-сольовий обмін*.

О. М. Федоров. Санітарно-гігієнічні вимоги. В. за своєю фіз.-хім. та біол. складом різна і не завжди придатна для пиття та побутових потреб. В окремих випадках вона може стати джерелом як інфекційних, так і неінфекційних хвороб (при несприятливих для організму співвідношеннях вмісту у В. мікроелементів, а також якщо В. забруднена хім., радіоактивними та канцерогенними речовинами тощо). Нормативи доброякісності В. щодо хім. складу та вмісту збудників захворювань (гол. чин. кишкових) регламентовані ГОСТом «Вода питна» 2874—73 (див. також *Знезаражування води*). Удосконалена техніка водопостачання населення та *санітарна охорона водойм* забезпечують епідеміологічну безпеку щодо кишкових захворювань, доброякісність природного хім. складу, відсутність шкідливих домішок відходів пром. та с.-г. виробництв.

Н. М. Квітницька. Літ.: Фердман Д. Л. Біохімія. М., 1966; Кульський Л. А. Теоретическі основні і технологія кондиціонування води. К., 1971; Водний кодекс Української РСР. К., 1973; Кульський Л. А., Даль В. В. Проблемы чистой воды. К., 1974; Павлов А. Н. Геологический круговорот воды на Земле. Л., 1977.

ВОДА ВАЖКА, HDO , D_2O — ізоотопний різновид *води*, в якому

один або обидва атоми звичайного водню 1H заміщені його важким ізоотопом 2H — *дейтерієм* D. У природній воді на один атом дейтерію припадає 5000—7000 атомів звичайного водню. Властивості В. в. відмінні від властивостей звичайної води: густина D_2O на 10,8%, а в'язкість — на 23,8% вище (при 25°С) порівняно з H_2O ; $t_{\text{кип}}$ 101,43°С, $t_{\text{пл}}$ = 3,813°С. В. в. гірше розчиняє більшість речовин, уповільнює хім. реакції та біохім. процеси. В. в. застосовують як сповільнювач нейтронів у *ядерних реакторах*, як вихідний продукт для добування дейтерію та приготування мішеней для одержання швидких нейтронів. У природній воді міститься й незначна кількість (усього на Землі 19—20 кг) надважкої води, яка замість атомів 1H містить його радіоактивний ізоотоп 3H — тритій Т. Воду, в якій атоми кисню ^{16}O заміщені важкими ізоотопами ^{17}O і ^{18}O , також наз. В. в. або важкокисневою. В СРСР уперше добув В. в. 1934 О. І. Бродський в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР.

Літ.: Бродський А. И. Химия изотопов. М., 1957.

О. Ф. Немець. **ВОДЕВІЛЬ** (франц. vaudeville) — жанр драматичного твору і театральної вистави легкого комедійного змісту з музикою, куплетами й танцями. Оформився у Франції наприкінці 18 ст. В рос. та укр. драматургії В. зародився на поч. 19 ст. Авторами рос. були: О. Грибоедов, М. Хмельницький, О. Шаховської, О. Писарев, Ф. Коні, Д. Ленський, П. Каратигін, М. Некрасов та ін. Найпопулярніші укр. В.: «Москаль-чарівник» І. Котляревського (1819), «Простак, або Хитроці жінки, перехитрені солдатом» В. Гоголя (Яновського, бл. 1813—14 або 1823—25), «Бой-жінка» Г. Квітки-Осн.-чарівника (1841), «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» Д. Дмитренка (1850), «По ревізії» М. Кропивницького (1882), «По-модному» М. Старицького (1887) та ін.

Літ.: Український водевіль. К., 1965. **ВОДЕНЬ** (Hydrogenium), H — хімічний елемент І групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 1, ат. м. 1,0079. Природний В. складається з 2 стабільних ізоотопів: легкого В., або протію 1H (99,9855%), і важкого В., або дейтерію 2H або D (0,0145%). Штучно добуто радіоактивний ізоотоп В. — тритій 3H або Т та 4H і 5H . Англ. вчений Г. Кавендіш 1766 уперше одержав чистий В. і описав його хім. властивості. Вміст В. в земній корі — бл. 1%. В. входить до складу води, нафти, майже всіх органічних та багатьох неорганічних сполук. Вільний В. трапляється у вулканічних та деяких ін. природних газах. В. — безбарвний горючий газ, без запаху і смаку, $t_{\text{пл}}$ — 259,193°С, $t_{\text{кип}}$ — 252,77°С, $t_{\text{крит}}$ — 239,506°С при критичному тиску 12,797 атм. Густ. В. при т-рі 0°С і 1 атм дорівнює 0,08988 кг/м³. В. — найлегший з газів, має найбільшу швидкість *дифузії* й найбільший коеф. теплопровідності. В. енергійно взаємодіє при нагріванні з киснем, галогенами й сіркою, утворюючи воду, галогеноводні й сірководень. При нагрів-

ванні з азотом (при наявності каталізаторів і під тиском) В. дає аміак; з активними металами утворює *гідриди*. В техніці В. одержують з природних газів, а також електролізом води, в лабораторіях — взаємодією розведеної сірчаної к-ти з цинком або цинку чи алюмінію з концентрованим розчином лугу. В. застосовують для синтезу аміаку, добування металів з їхніх оксидів, для реакцій *гідрогенізації*, синтезу метанолу, для зварювання та різання металів тощо.

В. Л. Павлов. В організмі. Організм людини і тварин містить бл. 10% В. Основна маса його перебуває в зв'язаному стані у вигляді різних сполук, серед яких найбільш поширена — вода. В. — неодмінна частина всіх органічних сполук. Входить до складу *білків, нуклеїнових кислот, жирів, вуглеводів* та ін. За участю атомів В. в організмі відбуваються численні *окислювально-відновні реакції*.

О. М. Рожманова. Літ.: Лук'яничов В. С. Елемент № 1. К., 1970; Некрасов В. В. Основы общей химии, т. 1. М., 1973; Глинка Н. Л. Общая химия. Л., 1977.

ВОДИ НАВКОЛОПЛІДНІ — рідина, що заповнює навколоплідний міхур у вищих хребетних тварин і людини. Утворюється внаслідок секреторної діяльності епітеліальних клітин *амніона*. В. н. — світла прозора рідина, яка містить білок, жир, виноградний цукор, різні солі, гормони і радіоактивні речовини. Оточуючи плід з усіх боків, В. н. дають йому можливість вільно рухатись і правильно розвиватись, захищають від зовн. травм і забезпечують нормальний перебіг родового акту. Кількість В. н. залежить від строку вагітності. При *пологах* навколоплідний міхур розривається, а В. н. виливаються назовні. Див. також *Плід*.

ВОДНА СТАНЦІЯ — комплекс споруд на водоймі (річці, морі, озері) для занять з водного спорту: плавання, веслування, парусного, водномоторного. До складу В. с. входять: відкритий басейн, вишка і трамплін для стрибків у воду, місце (причал) для стоянки суден, еліт — приміщення для зберігання гробних човнів, яхт, бусів та ін.; майданчики для підготовчих занять з плавання і спортивних ігор, *солярії*, трибуни для глядачів тощо.

ВОДНЕ ГОСПОДАРСТВО — галузь, завданнями якої є вивчення, облік і планування комплексного використання та охорони водних ресурсів країни, а також боротьба зі збитками, заподіяними внаслідок руйнівної дії води. Осн. завдання В. г. — забезпечити всі галузі нар. г-ва водою в необхідній кількості і відповідної якості. Споживачами води є населення, пром-сть, с. г. і комунальне г-во, водокористувачами — *гідроенергетика*, водний транспорт, рибництво тощо. Досвід СРСР показав, що найефективнішим є метод комплексного використання *водних ресурсів* для потреб різних галузей нар. г-ва, заснований на принципах соціалістичного планування. Це дає змогу найраціональніше задовольняти

потреби у воді кожної галузі нар. г-ва, оптимально поєднувати інтереси всіх водоспоживачів і водокористувачів (див. *Водокористування*). Рациональне розв'язання комплексних водогосп. проблем забезпечується докладними екон. і тех. розвіданнями й дослідженнями району майбутнього *гідротехнічного будівництва* з урахуванням можливих змін у режимі поверхневих і підземних вод. При проектуванні водогосп. об'єктів одночасно намічаються і заходи по охороні природи.

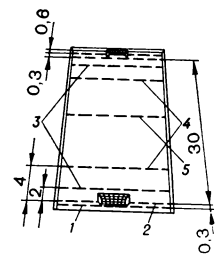
Первістком рад. гідротех. будівництва був Волховський гідровузол (див. *Волховська ГЕС* імені В. І. Леніна). Важливими енергетично-транспортними комплексами стали *Дніпрогес* імені В. І. Леніна на Україні, Біломорсько-Балтійський канал, канал ім. Москви з каскадом гідроелектростанцій, Рибінська ГЕС на Волзі та ін. Пізніше було створено водогосподарські комплекси: Фархадський гідровузол і Чирчикський каскад у Середній Азії, Невинномиский канал на Пн. Кавказі, Мінгечаурський гідровузол в Азербайджані, Волго-Донський судноплавний канал ім. В. І. Леніна, реконструйовано Волго-Балтійський водний шлях та ін., які розв'язали ряд народногосп. завдань. Особливо великого розвитку набуло В. г. в післявоєнні роки, коли Рада Міністрів СРСР прийняла ряд постанов про будівництво великих комплексних гідровузлів на Волзі, Дніпрі, ріках Сибіру, в р-нах Серед. Азії та ін. Осн. компонентами водних ресурсів країни є річковий стік та запаси підземних вод. Поверхневий середньорічний стік річок Рад. Союзу дорівнює 4700 км³, запаси підземних вод становлять 1100 км³, по УРСР — відповідно 83,5 км³ і 15,2 км³. В зв'язку з нестачею водних ресурсів в окремих районах країни виникає необхідність регулювати стік великих і середніх річок (для чого створюють водосховища), перерозподіляти його між басейнами й транспортувати воду на великі віддалі. Так, напр., по *Каражумському каналу* імені В. І. Леніна води Амудар'ї перекидаються в басейн Мургабу і Теджену, з введенням в експлуатацію каналу Іртиш—Караганда почалося перекидання вод річок бас. Пн. Льодовитого ок. в посушливі райони Казахстану.

В УРСР здійснено значні водогосп. роботи по регулюванню стоку річок. Насамперед збудовано великі водосховища на Дніпрі — Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське й Каховське з корисним об'ємом 18,4 млрд. м³, що дало змогу на Півдні республіки здійснювати зрошування земель, забезпечити водою потреби значної кількості промислових підприємств і населених пунктів, розташованих у бас. Дніпра, а також здійснити подавання води в найменш забезпечені водою райони — Донбас, Криворіжжя і Крим. *Дніпровський каскад ГЕС* забезпечив використання гідроенергії Дніпра та створення глибоководного судноплавного шляху в нижній і се-

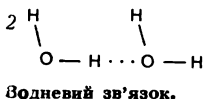
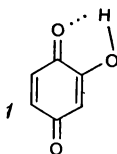
редній течії Дніпра заг. довжиною 1023 км. За роки післявоєнних п'ятирічок збудовано водосховища й на багатьох середніх і малих річках у лісостеповій і степовій зонах республіки. В УРСР широкого розвитку набуло будівництво каналів комплексного призначення для перерозподілу водних ресурсів між басейнами річок. Збудовано *Сіверський Донець — Донбас канал* та *Дніпро—Кривий Ріг канал* для водопостачання Донбасу та Криворіжжя, Інгулецький канал — для зрошування 70 тис. га земель і водопостачання м. Миколаєва. В 1975 введено в дію першу чергу *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України від Каховки до Керчі завдовжки 400 км, що забезпечило зрошування 185 тис. га земель і подавання дніпровської води в міста Керчі і Феодосію, а також водопостачання населених пунктів по трасі каналу. Закінчується (1978) будівництво першої черги *Дніпро—Донбас каналу* (263 км) для водопостачання Донбасу, забезпечення водою Харкова і зрошування 165 тис. га земель у зоні каналу та Каховського каналу завдовжки 125 км для зрошування й водопостачання г-в Херсон. і Запоріж. обл. Все настійнішою стає потреба перекинути частину стоку Дунаю в Дніпро, збільшити водні ресурси України за рахунок перекриття Дніпро-Бузького і Дністровського лиманів і підвищення водовіддачі водосховищ Дніпровського каскаду ГЕС. Здійснення цих заходів у цілому має задовольнити потребу республіки у воді на перспективу до 2000 р. Одним з осн. завдань В. г. є охорона вод від забруднювання пром. і побутовими стоками. На з-дах і ф-ках споруджуються і реконструюються очисні споруди (див. *Водоочищення*). По УРСР понад 70 тис. га земель (1976) зрошуються стічними водами, які пройшли механічне і біологічне очищення. Великі заходи проводяться по раціональному використанню підземних вод.

Відносини між В. г. та іншими галузями, що виникають у зв'язку з використанням вод, регулюються водним законодавством СРСР і союзних республік, а також водними кодексами союзних республік (див. наприклад, *Водний кодекс УРСР*). В країні передбачено провести наукові дослідження і здійснити на цій основі проектні роботи, пов'язані з проблемою перекидання частини стоку північних і сибірських рік у Середню Азію, Казахстан і в басейн ріки Волги; прискорити впровадження досягнень науки і техніки в *меліорацію*; забезпечити дальшу індустріалізацію водогосподарського будівництва і експлуатаційних робіт, застосування прогресивної техніки поливу, автоматизацію і механізацію управління меліоративними системами; ефективніше використовувати водні ресурси, поліпшити технічний стан діючих меліоративних систем. По УРСР передбачено почати будівництво Дунай—Дністровської та продовжити роботу по будівництву Каховської зрошувальних систем; почати під-

ВОДНЕ ПОЛО



Водне поло. Майданчик для гри: 1 — лінійна лінія; 2 — лінійні воріт; 3 — дво-метрова лінія; 4 — чотири-метрова лінія; 5 — середня лінія.



Водневий зв'язок.

готовці роботи по будівництву Приазовської зрошувальної системи; завершити будівництво перших черг каналу Дніпро—Донбас і вододоводу до м. Харкова, почати будівництво другої черги Північно-Кримського каналу.

В липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці. В постанові, зокрема, вказано на необхідність прискорити впровадження наук. розробок, нових прогресивних технологій виробн., які б сприяли ефективно використанню водних ресурсів. *Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Водогосподарські проблеми на Україні. К., 1972; Меліорація і водне господарство Української РСР. К., 1976. М. А. Гаркуша.*

ВОДНЕ ПОЛО, ватерполо — командна спортивна гра з м'ячем на воді. Відбувається на водному майданчику 30 × 20 м з глиби басейну не менш як 2 м. На коротких боках поля укріплюються ворота 3 × 0,9 м. У грі, яка триває 20 хв чистого часу (з 3 перервами по 2 хв), беруть участь 2 команди по 7 чол. кожна. Виграє команда, що забила більшу кількість м'ячів у ворота суперників. В. п. з'явилося у Англії в кін. 19 ст. У 1900 В. п. включено до програми Олімпійських ігор. У Росії у В. п. грають з 1908. З 1925 провадяться чемпіонати СРСР. З 1948 рад. ватерполісти — члени Міжнар. аматорської федерації плавання (ФІНА). Збірна команда рад. ватерполістів — чемпіони Олімпійських ігор (1972), світу (1975) і Європи (1966, 1970). Серед рад. олімпійських чемпіонів — укр. ватерполіст О. Баркалов; серед чемпіонів світу — О. Захаров і В. Рожков. Команда України — чемпіон з В. п. 5-ї Спартакіади народів СРСР.

ВОДНЕ ПРАВО — сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з водокористуванням. Рад. В. п. базується на праві держ. власності на води, закріпленому в Конституції СРСР (ст. 11). Ця власність визначає зміст і характер норм В. п., спрямованих на забезпечення планового і комплексного водокористування в інтересах усього суспільства. Регулюючи порядок і умови використання *єдиного державного водного фонду*, норми В. п. мають своїм завданням забезпечити раціональне використання вод і охорону їх від забруднювання, замішування та вичерпання, запобігати шкідливому діянню води і ліквідувати наслідки його, а також охороняти права підприємств, установ і громадян. Осн. джерелами В. п. є *Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* і водні кодекси союзних республік, у т. ч. *Водний кодекс УРСР*. В. п. ін. соціалістичних країн за своїми завданнями і принципами аналогічне рад. В. п. Осн. його джерелами є, як правило, комплексні природоохоронні закони та галузеві акти водного законодавства. В основі В. п. капіталістичних країн лежить концепція «нічий» власності на проточні во-

ди та приватної власності на замкнуті водойми, яка в поєднанні з правом приватної власності на землю практично відкриває шлях до безконтрольної експлуатації водних ресурсів підприємцями.

ВОДНЕВІЙ ЗВ'ЯЗОК — вид взаємодії, який виникає при наявності в системі полярного зв'язку А—Н (А — атом електронегативного елемента: кисню, азоту, галогенів, Н — атом водню) та ін. електронегативного атома В. Позначається В. з. А—Н... В. В. з. може бути внутрішньомолекулярним (мал. 1) або міжмолекулярним (мал. 2). Енергія В. з. досягає величини порядку 10 ккал/моль. В. з. дуже поширений і зумовлює фіз.-хім. властивості багатьох систем, зокрема асоціацію молекул і підвищення т-ри плавлення і кипіння багатьох речовин. В. з. відіграє важливу роль у біохім. процесах, оскільки визначає макроструктуру білків та нуклеїнових кислот. Властивості В. з. не можна пояснити, виходячи з класичних електростатичних взаємодій. Уявлення про В. з. істотно доповнюються квантовою теорією *хімічного зв'язку*. *Л. І. Савранський.*

ВОДНЕВІЙ ПОКАЗНИК, рН — десятковий логарифм концентрації (або активності) водневих іонів, взятий з протилежним знаком: $pH = -\lg [H^+]$. В. п. характеризує кислотність розчинів. У нейтральному середовищі $pH = 7$, у лужному $pH > 7$, у кислому $pH < 7$. В. п. визначають електрохім. способом і за допомогою кислотно-основних індикаторів. При експериментальному визначенні рН вимірюють фактично *активність* водневих іонів, яка лише в розведених розчинах дорівнює їхній концентрації (на практиці ці поняття часто не розрізняють). За допомогою В. п. зручно позначати концентрацію водневих іонів, яка відіграє велику роль у біохімічних процесах, у хім. технології тощо.

Лит.: Измайлов Н. А. Электрохимия растворов. М., 1976; Бейтс Р. Г. Определение рН. Теория и практика. Пер. с англ. Л., 1972. А. Т. Пилипенко.

ВОДНЕВІ БАКТЕРІЇ — бактерії, що одержують необхідну для життя енергію за рахунок окислювання молекулярного водню (див. *Хемосинтез*). Окислювання водню В. б. відбувається за такою схемою: $2H_2 + O_2 = 2H_2O + 138 \text{ кал.}$ В. б. — *аероби*, розвиваються на мінеральному і органічному субстраті (тобто є *міксотрофами*); належать до різних систематичних груп бактерій. Здатність В. б. використовувати в процесі окислювання водню менше кисню, ніж його виділяється під час електролізу води, запропоновано застосовувати для регенерації повітря в кабіні космонавтів.

ВОДНИЙ БАЛАНС — співвідношення між надходженням і витратами *води* (з урахуванням її запасів) за певний інтервал часу для будь-якого об'єкта. В. б. земної кулі характеризується рівнянням, за яким кількість *опадів атмосфери*, що випадають на поверхню океанів і суходолу (1020 мм), дорівнює сумарному випаровуванню

з поверхні океанів (880 мм) і суходолу (140 мм). В. б. для будь-якої території суходолу за багаторічний період виражається рівнянням, за яким кількість атмосферних опадів, що випадають на поверхню суходолу, дорівнює сумі величин випаровування і стоку з тієї самої поверхні. Пересічні багаторічні значення елементів В. б. для території СРСР: атм. опади — 531 мм, випаровування — 333 мм, стік води — 198 мм. Дані для складання В. б. одержують внаслідок

Середні багаторічні значення елементів водного балансу для території УРСР

Територія	Атмосферні опади, мм	Випаровування, мм	Стік, мм
УРСР (в цілому)	609	526	83
Полісся	654	561	93
Лісостеп	635	542	93
Степ	496	473	23
Українські Карпати	1142	600	542
Кримські гори	563	465	98

спостережень на гідрометеостанціях. Аналіз цих даних має велике значення для розв'язання питань водопостачання та ін. госп. розрахунків.

Лит.: Великанов М. А. Водный баланс суши. М., 1940; Водные ресурсы и водный баланс территории Советского Союза. Л., 1967; Онуфриенко Л. Г. Водные ресурсы и баланс вод Украины и Молдавии. В кн.: Вопросы гидрологических прогнозов и расчетов. М., 1969. Л. Г. Онуфриенко.

ВОДНИЙ КАДАСТР — зведення систематизованих відомостей про водні ресурси країни. Включає дані, що характеризують річки, озера, болота, моря, льодовики та підземні води за кількісними і якісними показниками, реєстрацію водокористувань, а також дані обліку використання вод В. к. застосовують для оцінки *водних ресурсів* та складання планів забезпечення потреб різних галузей нар. г-ва при проведенні водогосп. заходів. В. к. складається з трьох розділів (поверхневі води, підземні води, використання вод). Порядок ведення Державного В. к. СРСР встановлює Рада Міністрів СРСР. Роботи по складанню повного В. к. СРСР, розпочаті 1931, тривають.

ВОДНИЙ КОДЕКС УРСР (ВК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому відповідно до *Осн водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* систематизовано норми *водного права*, що діють на території УРСР. Затверджений 9.VI 1972 Верховною Радою УРСР; введений у дію з 1.XI 1972. Складається з вступної частини, 6 розділів і 31 глави, які об'єднують 148 статей. 1-й розділ містить заг. положення водного законодавства УРСР. Осн. з них є положення, які закріплюють виключне право держ. власності на води і визначають поняття *єдиного державного водного фонду*, зав-

дання водного законодавства, компетенцію органів держ. влади і держ. управління в галузі використання і охорони вод, а також контролю за цим. 2-й розділ містить норми, що встановлюють правила *водокористування*, зокрема його види, порядок і умови надання водних об'єктів у користування. Норми цього розділу визначають і особливості водокористування для певних нар.-госп. та ін. цілей (напр., для питних, побутових та ін.). 3-й розділ регламентує заходи щодо охорони вод від забруднювання, засмічування і вичерпання, а також щодо запобігання їхньому шкідливому діянню. 4-й розділ визначає порядок держ. обліку і планування використання вод. Розділ 5-й встановлює правила вирішення спорів про водокористування. Розділ 6-й містить положення про відповідальність за порушення водного законодавства.

ВОДНИЙ РЕЖИМ ҐРУНТУ — сукупність явищ, пов'язаних з надходженням, витратами, переміщенням і зміною стану вологості в ґрунті. В. р. г. залежить від кліматичних та погодних умов, властивостей і умов залягання ґрунту, характеру його рослинного покриття, а на орних землях — від біол. особливостей культурних рослин і агротехніки вирощування їх. Основою джерелом поповнення води у ґрунті є атм. опади. На Україні їх найбільше (550—700 мм) випадає в пн. і зх. областях і значно менше (300—400 мм) в пд. і пд.-сх. Не вся кількість опадів, яка здатна впливати на В. р. г., потрапляє в ґрунт: частина їх затримується надземними органами рослин і випаровується в атмосферу, а частина витрачається на поверхневий стік. Нагромадження і утримання води ґрунтом залежить і від його фіз. та водних властивостей, зокрема водопроникності, *вологоємності* ґрунту та його водопідйімальної здатності (властивості ґрунту піднімати вологу у верхній горизонт). Наявність води в ґрунті є однією з найважливіших умов *родючості ґрунту*. Нестача води в ґрунті, як і надмірне зволоження його, негативно позначається на розвитку рослин і значно знижує врожай. Створення сприятливого для культурних рослин В. р. г. є одним з осн. завдань *землеробства*. Враховуючи особливості В. р. г., застосовують відповідні заходи щодо його поліпшення і регулювання. Збільшення запасів вологості в ґрунті забезпечують *агролісо-меліорацією*, зрошенням ланів, застосуванням відповідних способів обробки та боротьби з *ерозією ґрунту*. Для зниження надмірних запасів вологості в ґрунті застосовують *гончарний дренаж* (див. *Меліорація*), вузькозагібну оранку в напрямі схилу, гребеневі посіви тощо.

Лит.: Докучаев В. В. Наши степи потеряли и теперь. К.—Х., 1949; Справочник агрогидрологических свойств почв Украинской ССР. Л., 1965; Роде А. А. Основы учения о почвенной влаге. т. 1—2. Л., 1965—69; Рубин С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Руденко І. С. [та ін.]. Основы агрономии. К., 1977; Козин М. А. Водный режим почвы и урожай. М., 1977. І. Г. Захарченко.

ВОДНИЙ РЕЖИМ РОСЛИН — постійний водообмін між рослинами та навколишнім середовищем, завдяки якому рослини забезпечуються водою в кількості, необхідній для їхньої нормальної життєдіяльності. В. р. р. здійснюється шляхом поглинання води коренями рослин з ґрунту, причому розвивається *кореневий тиск* силою 2—4 ат і навіть більше (т. з. нижній кінцевий двигун водної течії), пересування і розподілу води в рослині та *транспірації* (випаровування), внаслідок якої в клітинах листків виникає *сисна сила*, що сприяє підйманню води від кореня до листя (т. з. верхній кінцевий двигун водної течії). Рослини за *вегетаційний період* випаровують велику кількість води (напр., одна рослина кукурудзи — до 200 кг) і потребують у кожній фазі розвитку певної кількості води, що забезпечує *тургор* (стан напруження клітинної оболонки) та високу інтенсивність фізіологіко-біохімічних процесів. Нестача води в ґрунті та посилені транспірація спричиняються до змін у В. р. р., які призводять до в'янення рослин, порушення перебігу процесів синтезу, а потім до відмирання рослин. Щоб запобігти утворенню водного дефіциту у рослин, покращити умови В. р. р. та одержувати високі й сталі врожаї, вживають ряд заходів, спрямованих на нагромадження, зберігання і раціональне використання вологості в ґрунті, створюють *полезахисні лісові смуги*, впроваджують зрошення посівів с.-г. культур тощо. С. І. Слухай.

ВОДНИЙ ТРАНСПОРТ — див. *Морський транспорт. Річковий транспорт*.

ВОДНИК (Vodnik) Валентин (З.ІІ 1758, Згор'яна-Шинка — 8.І 1819, Любляна) — словенський поет, діяч національного відродження, просвітител. Один з основоположників словен. л-ри. Почав друкуватися 1781. Видавав нар. календарі («Великі святці», 1795—97; «Малі святці», 1798—1806). У 1797—1800 редагував першу словен. газету «Люблянське новіце...» («Люблянські новини...»). Автор багатьох поем, військ. пісень, сатиричних байок, загадок (збірки «Пісенні спроби», 1806 — перша друкована поетична збірка словен. мовою; «Пісні народного ополчення», 1809), у яких широко використав нар. творчість. В оді «Відроджена Іллірія» (1811) вітав початок нац. відродження Словенії Перу В. належить кілька шкільних підручників, зокрема граматики словен. мови.

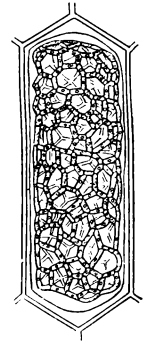
«ВОДНИК» — всесоюзне добровільне спортивне товариство, що об'єднує спортсменів — працівників річкового та морського транспорту. Створене 1938 внаслідок об'єднання добровільних спортивних товариств «Моряк» та «Вимпел». Спортсмени т-ва «В.» — одні з найсильніших в СРСР в плаванні, гребному та парусному спорті.

ВОДНІ РЕСУРСИ — поверхневі і підземні води відповідної території, що використовуються або можуть бути використані для потреб нар. г-ва. До В. р. відносять шорично поновлювані поверхневі води і

запаси підземних вод, які поновлюються практично значення мають поверхневі води. Поверхневий середньорічний стік на Землі становить 47 тис. км³, у Рад. Союзі—4700 км³, у т. ч. на Україні (без стоку прикордонних рік Дунаю, Тиси, Пруту, Бугу) — 83,5 км³, а в маловодний рік — 53,2 км³. Понад 47% поновлюваних вод. ресурсів формується за межами республіки. Із заг. кількості В. р. України бл. 4 км³ припадає на вікові запаси підземних прісних вод. Інтенсивний розвиток пром-сті і с. г., зростання населення, іригація, *меліорація* земель тощо значно впливають на стан В. р. За 1966—76 в республіці споживання чистої води зросло більш ніж у два рази. На одного жителя в республіці припадає 1 тис. м³ прісної води, в той час як у цілому по СРСР — 18 тис. м³. Тому такого великого значення набуває проблема комплексного використання В. р. У 1963—65 ін-ти «Укрдіпроводгосп» та «Укрдіпропроект» розробили Генеральну схему комплексного використання й охорони водних ресурсів у республіці, а також регіональні схеми. На основі їх проводять роботи щодо регулювання річкового стоку, перекидання частини його в посушливі райони за допомогою зрошувальних систем та ін. З метою збільшення В. р. у республіці поряд з раціональним використанням їх передбачено спрямовувати частину води з Дунаю до пд. районів УРСР і Молд. РСР, а також води з пн. річок — у бас. Дніпра. В умовах обмежених В. р. великого значення набуває охорона їх від виснаження та забруднення. В 1970 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік». У 1972 затверджено *Водний кодекс УРСР*. На Україні широко розгорнулося будівництво очисних споруд і систем оборотного водопостачання. В СРСР, зокрема на Україні, значну увагу приділяють також охороні підземних вод. У 1959 Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про посилення державного контролю за використанням підземних вод і про заходи по їх охороні». Відповідна постанова прийнята і в УРСР. У липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС». Див. також *Водне господарство*.

Лит.: Львович М. И. Мировые водные ресурсы и их будущее. М., 1974. О. О. Русинюк.

ВОДНІ ТА ПІЩАНІ КУЛЬТУРИ — метод вирощування рослин на рідкому (водному) поживному середовищі або в спеціально обробленому кварцовому піску з додаванням (у певному співвідношенні) солей, необхідних для живлення рослин. Щоб запобігти перегибленню кореневої системи та діянню на неї світла, посудини, в яких вирощують рослини, обгортають спочатку чорною, а потім білою тканиною. Посудини з рослинами вміщують у спец., т. з. вегетаційні, бу-



Водяна сіточка.
Клітина з молодого колосію всередині.



Водяна сосонка.

ВОДНІ ШЛЯХИ

динокки зі скляними стінами й дахом. При застосуванні методу підвішання культур нашія висівають в пісок. Для водних культур використовують порошкове насіння, яке закріплюють у посудинах з водою на кришках спец. конструкції за допомогою вати. Для постачання рослин киснем у водних культурах водяне середовище щодня продувають повітрям. Застосування В. та п. к. дозволяє регулювати концентрацію і склад поживних речовин, реакцію середовища, осмотичний тиск тощо, що має значення для розв'язання питань живлення, росту і розвитку рослин. Див. також *Гідропоніка*.

ВОДНІ ШЛЯХИ — водні простори, які використовуються для судноплавства і сплаву лісу. В. ш. бувають зовнішні і внутрішні; за характером використання — судноплавні й сплавні. До зовн. В. ш. відносять океани, зовн. моря, затоки та ін. Внутр. В. ш. розподіляють на природні (внутр. моря, озера й річки) і штучні (шлюзовані річки, судноплавні канали, водосховища). У зв'язку з порівняно незначними експлуатаційними витратами В. ш. більш економічні для перевезення вантажів і пасажирів, ніж ін. види шляхів. Див. також *Морський транспорт*, *Річковий транспорт*.

ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЄКТНО-РОЗВІДУВАЛЬНИЙ І НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ, Укрдирводгосп — установа М-ва меліорації та водного г-ва УРСР. Організований 1936 у Києві на базі Проектно-розв'язувальної контори Укрмеліоргосту Нар. комісаріату зем. справ УРСР. У складі ін-ту розв'язувальна, проєктна та наук. частини; що об'єднують понад 50 відділів; філіали у м. Вінниця, Житомир, Дніпропетровську, Луцьку, Ровно, Симферополі, Черкасах, Херсоні, Чернівцях. Ін-т розробляє проєкти зрошувальних та осушувальних систем, гідротех. споруд, систем с.-г. водопостачання, водосховищ тощо. Разом з ін. установами видає (з 1972) наук. ж. «Меліорація та водне господарство».

ВОДНОЛИЖНИЙ СПОРТ — вид спорту, що полягає в русі спортсмена по воді на водних лижах за допомогою буксирного катера. В. с. почав розвиватися в 20-х рр. 20 ст.; перший чемпіонат світу відбувся у Франції в 1949. Змагання проводяться з трьох видів сучас. воднолижного триборства: зі слалому, стрибків з трампліна та фігурного катання. Слаломна дистанція 235 м з поворотами, позначеними шістьма буями. За пропуск буя нараховується штрафний час. Для стрибків використовують трамплін завдовжки 6—6,5 м, завширшки 1,8 м, заввишки 1,8 (для чоловіків) і 1,5 м (для жінок). Фігурне катання проводять за вільною програмою. З 1958 в СРСР відбуваються змагання з В. с., з 1965 — щорічні всесоюзні чемпіонати. У 1964 організована Всесоюзна федерація воднолижного спорту; 1976 вона стала членом Всесвітнього союзу воднолижного спорту (створений 1946).

І. В. Соколов.

ВОДНО-МОТОРНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає різні змагання і туризм на моторних суднах. Судна поділені на типи, а типи — на класи (див. табл.). Гонки проводяться по замкнених (кільцевих) трасах, позначених буями, зі стартом та фінішем у тому самому місці. Змагання проводяться між суднами однієї категорії. Розрізняють такі основні види водно-моторних змагань: змагання на швидкість (на 1 км з ходу по

Основні типи та класи моторних суден, прийняті в СРСР

Тип	Клас	Робочий об'єм двигуна, см ³
Галсери	R1	до 1000
	R2	1000—1500
	R4	1500—2500
Моточовни	SA	175—250
	SB	250—350
	SC	350—500
Скутери	O1	до 175
	OA	175—250
	OB	250—350
	OC	350—500

прямий) та на дистанції 5, 10, 15 миль (відповідно 8,0465 км, 16,0930 км, 24,1395 км). В.-м. с. зародився на поч. 20 ст. в Європі, Америці й Австралії. В Росії перші гонки на моторних суднах відбулися в Петербурзі в 1904. У 1925 в СРСР (Москва) створено секцію В.-м. с. З 1936 щороку проводиться командна першість СРСР з В.-м. с. Збірна команда України — неодноразовий призер чемпіонату країни. Серед чемпіонів країни — українські спортсмени Ю. Любимов (1956, 1958, 1960, 1963, 1965), М. Василенко (1969, 1974), Е. Голубицький (1973—74, 1977), Є. Ковальов (1976), В. Кусков (1976—77). В.-м. с. в СРСР керує Федерація водно-моторного спорту, що входить до Бюро федерації військово-тех. видів спорту ДТСААФ і з 1969 — до Міжнародного союзу водно-моторного спорту (УІМ).

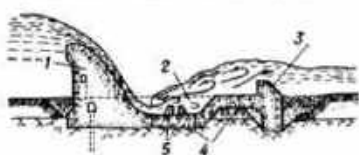
ВОДНО-СОЛЬОВИЙ ОБМІН — сукупність процесів осмотування, розподілу, споживання і виділення води та солей в організмі тварин і людини. В організм наземних тварин і людини вода та солі надходять при питті або з їжею. Деяка кількість води утворюється в самому організмі при окисненні ряду речовин (жирів, білків, вуглеводів). Вода розноситься кров'ю або лімфою по тілу і затримується в різних органах. Як джерело води в організмі істотно значення мають м'язи та шкіра. Виділяється вода з організму (у вигляді розчину, який містить солі) через видільну систему, дихання органи, через шкіру тощо. Солі організму впливають на затримку води в крові і тканинах. За їх рахунок створюється в клітинах осмотичний тиск. Поза і внутрішньоклітинний сольовий склад різнний. У клітинах переважають іони K^+ , Mg^{++} та сульфати, поза клітинами — Na^+ , Ca^{++} , Cl^- . Ця різниця підтримується в осн. діяльністю мембран біологічних. В організмі існують сольові депо: печінка та кісткова тканина. Водний обмін тісно пов'язаний з мінеральним, тому й наз.

В.-с.о. Регулюється В.-с. о. нервово-гормональним шляхом (див. *Нейрогормональна регуляція*) і забезпечує сталість внутр. середовища організму (*гомеостаз*).

ВОДНО ПЕРОКСИД, водню перекис, H_2O_2 — сполука водню з киснем. Безбарвна, сиропоподібна рідина, густ. 1470 кг/м³, $t_{пл} = 0,43^\circ C$, $t_{кип} 150,2^\circ C$, змішується у всіх співвідношеннях з водою, спиртом і етиловим ефіром. В. п. — слабка кислота, нестійка; для надання стійкості при зберіганні додають фосфорну к-ту або пірофосфат натрію. В. п. — сильний окислювач, легко віддає активний кисень (при нагріванні — з вибухом). Може виявляти властивості відновника. В. п. одержують електролізом сірчаної к-ти або з пероксиду металів дію к-т. Використовують в органічному синтезі, для відбілювання тканин, вовни, хутра, для консервування; в медицині — 3%-ий розчин — для дезинфекції.

Ю. П. Назаренко.

ВОДОВІЙ — масивна частина кріплення річчи, що захищає дно за водоскопидною греблею від динамічної дії потоку. Залежно від типу греблі і ґрунту, який захищають, В. роблять у вигляді бетонної плити, в дерев'яних греблях будують дерев'яні підлоги. Щоб посилити



Водовій: 1 — гребля; 2 — водовійний колодаз; 3 — водовійна стінка; 4 — водовій; 5 — гаситель енергії потоку.

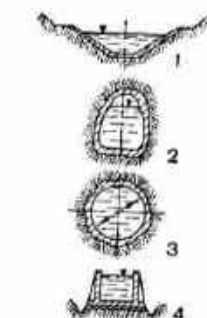
гасіння енергії потоку, в межах В. (мал.) розміщують водовійні колодази, водовійні стінки та спец. гасителі його енергії (напр., шашки).

ВОДОБОЯЗНЬ — інфекційне захворювання. Те саме, що й сказ.

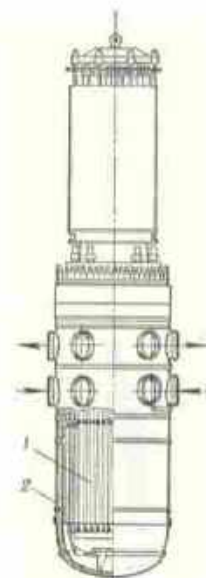
ВОДОВІД — споруда, якою переміщують воду від місця забирання до місця споживання. Розрізняють В. енергетичні — турбіни (подають воду на робочі колеса турбін) і дериваційні (див. *Дериваційна гідроелектростанція*), якими вода надходить до гідроелектростанцій, а також зрошувальні та систем водопостачання. В. (мал.) бувають наземні (канали, потоки) і підземні (трубопроводи, гідротехнічні тунелі); напірні і безнапірні. В. споруджують із сталі, залізобетону, азбестопемента, дерева тощо.

ВОДОВІДАЧА — властивість гірської породи, насиченої водою, віддавати певну кількість її при наявності вільного стоку. Величина В. визначається відношенням об'єму води, яка стікає, до об'єму породи, що містить воду, і залежить від розмірів частинок, тріщинуватості і закарстованості гірських порід (див. *Карст*). Визначення величини В. необхідне при гідрогеологічних розрахунках.

ВОДО-ВОДЯНИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до



Водоводи: 1 — канал; 2 — безнапірний тунель; 3 — напірний тунель; 4 — лоток.



Водо-водяний реактор енергетичний з водою під тиском: 1 — активна зона з тепловидільними елементами; 2 — корпус (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

ланцюгової ядерної реакції поділу, і теплоносій є вода; вид теплового реактора. Являє собою заповнений водою циліндричний корпус з компактною активною зоною, що містить тепловідільні елементи. Ядерним паливом В.-в. р. є двоокис урану, збагачений ізотопом ^{235}U (2–5%). Розрізняють В.-в. р. енергетичні і дослідні. Деякі енерг. В.-в. р. (мал.) діють під тиском з примусовою циркуляцією води, т-ра якої менша за т-ру кипіння. З таких В.-в. р. вода надходить у парогенератор, де охолоджується, віддаючи тепло воді другого (паротурбінного) контуру. Є енерг. В.-в. р. з кипінням води в активній зоні і *сепарацією* пари в самому реакторі або поза ним. Пара з такого реактора безпосередньо надходить у турбіну. В.-в. р. малогабаритні, нескладні й надійні в експлуатації, у них висока питома потужність. Недоліки В.-в. р.: істотне захоплення нейтронів воднем, необхідність збагачувати паливе ізотопом ^{235}U . В.-в. р. великої потужності застосовують на атомних електростанціях, В.-в. р. малої потужності (менше 100–150 МВт) — на судах та пересувних енерг. установках. Дослідні В.-в. р. — басейнового типу з природною або примусовою циркуляцією води без тиску. В СРСР перші трансп. В.-в. р. встановлено (1959) на атомному криголамі «Ленін», перший енерг. В.-в. р. встановлено (1964) на Нововоронезькій АЕС. Потужність серійних В.-в. р. 440 та 1000 МВт. В. Б. Климечев.

ВОДОВОЗ Василь Іванович [27.IX (9.X) 1825, Петербург — 17(29).V 1886, там же] — російський педагог і методист-словесник, послідовник К. Д. Ушинського. З 1847 викладав у навч. закладах Варшави та Петербурга. В 60-х рр. керував недільною школою в Петербурзі. Осн. методичні праці: «Словесність у прикладах і розборах» (1868), «Книга для початкового читання» (ч. 1, 1871; ч. 2, 1879), «Книга для вчителів» (1871) та ін. В. цікавився укр.-рою, пропонував учителям словесності використовувати твори Т. Шевченка й Марка Вовчка.

ВОДОДІЛ — простір, який розділяє суміжні водні системи. Лінія, що розділяє стік води по протилежних схилах, наз. вододільною. Вона здебільшого збігається з найвищими відмітками місцевості. Розрізняють головний В. Землі (між басейнами Атлантичного і Пн. Льодовитого та Індійського і Тихого океанів) і другорядні В. (між окремими морями, озерами, річками).

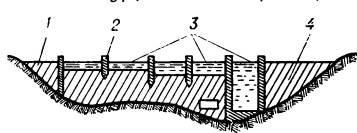
ВОДОЗАБІРНА СПОРУДА, водозабір — гідротехнічна споруда, якою забирають воду з джерела живлення (наземного або підземного) у *вододіл*. Розрізняють В. с. (мал.) безгребельні, що забирають воду з водотоку, не підпертого *греблею*, і гребельні; поверхневі (ними забирають воду з поверхневих шарів водотоку) і глибинні. Безгребельні поверхневі В. с. бувають берегові — ділянка відкритого каналу, що відходить від річки, з регулятором (т. з. головною спорудою) і *гідротехнічними затво-*

рами; шпорні (на річках із значною швидкістю течії) — із шпорою-дамбою, висунутою в річище; ківшові — з широким басейном-ковшем у голові каналу, де внаслідок незначної швидкості течії осідають завислі у воді домішки. З ковшів вода перекачується насосами у систему *водостачання*. Безгребельні глибинні В. с. поділяють на трубчасті самопливні — із забірними отворами у річці на глибині 2–2,5 м; берегові (якщо глибина біля берегів достатня) і плавучі (при значних коливаннях рівня води та високих нестійких берегах) — у вигляді насосної станції на понтоні або баржі. Гребельні В. с. (у тілі греблі або на березі) забирають воду з верхнього б'єфа (ділянки водойми перед греблею) і входять до складу *гідровузла*. Поверхневі В. с. споруджують при греблях з невеликим напором води (до 10 м), глибинні В. с. — в *гідровузлах* середнього (10–40 м) і великого (понад 40 м) напорі із значним коливанням рівня води у б'єфі. Для забирання підземних вод застосовують вертикальні (у вигляді *бурових свердловин* та шахтних колодязів) і горизонтальні (траншейні, галерейні) водозабори, а також каптажні споруди (див. *Каптаж*). В. с. застосовують для потреб гідроенергетики, водопостачання, зрошення тощо.

Б. І. Стрілець.

ВОДОЗБІР — ділянка земної поверхні, з якої вода стікає в річку, озеро чи ін. водойму. Розрізняють В. поверхневий і підземний. Обмежений *вододілом*.

ВОДОЗЛИВНА ГРЕБЛЯ — гребля з переливанням зайвої (паводкової) води по всій довжині гребеня; вид *водоскидної споруди*. На гребені В. г. (мал.) споруджують водозливні отвори: проміжні обмежують *биками*, крайні — *стоянами*, що з'єднують греблю з ін. спорудами *гідровузла* або берегами. Відкриття отворів регулюють (залежно від витрати і рівня води перед греблею) *гідротехнічними затворами*. У В. г. на нескельній основі є *понур*, *водобій* та *рисберма*.



Водозливна гребля: 1 — стоян; 2 — бик; 3 — водозливний отвір; 4 — глуха частина греблі.

В. г. будують з бетону, залізобетону, каменю або дерева. Крім води, через водозливні отвори В. г. пропускають кригу, наноси, іноді ліс, при допустимих швидкостях течії — судна.

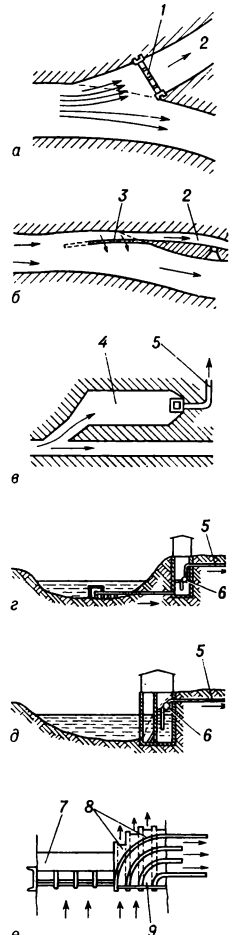
ВОДОЙМА — скупчення води в зниженнях земної поверхні або під землею. Бувають природні (озера, моря, болота) і штучні (водосховища, стави). Розрізняють течучі В. (річки, канали) і безтечіні або з затриманим стоком (озера, водосховища, болота). Залежно від вмісту у воді мінеральних солей В. поділяють на прісні й солоні.

ВОДОКОРИСТУВАННЯ — користування водними об'єктами, що

входять до *єдиного державного водного фонду СРСР*. Відповідно до *Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, водних кодексів союзних республік (див. *Водний кодекс УРСР*) та ін. актів в основу В. покладено принципи цільового, раціонального і комплексного використання вод в інтересах нар. г-ва. Водні об'єкти надаються в користування насамперед для задоволення питних і побутових потреб населення. Водокористувачами можуть бути держ., кооп. та громад. підприємства, організації, установи і громадяни. За видами розрізняють В.: залежно від застосування тех. засобів (заг. і спеціальне В.); за умовами надання водних об'єктів у користування (спільне і відособлене В.); за підставами виникнення права В. (первинне і вторинне). В. здійснюється на підставі дозволів, що їх видають відповідні держ. органи, і може бути безстроковим або тимчасовим. В. в СРСР, як правило, безплатне. Оплати може підлягати тільки спец. В. (здійснюване з застосуванням споруд чи пристроїв) у виняткових випадках і в порядку, встановленому Радою Міністрів СРСР.

А. І. Пшеничний.

ВОДОЛАЗНА СПРАВА — діяльність людини, що полягає у виконанні нею спеціальних робіт під водою. Такими роботами є підймання затонулих суден, будівництво і ремонт підводних частин споруд, прокладання і ремонт під водою трубопроводів або кабелів, розчищення фарватеру річок від підводних перешкод, дослідження підводного світу тощо. В. с. займалися з давніх-давен, спочатку без будь-якого спорядження, а потім використовуючи дихальні трубки, шкіряні мішки з запасом повітря та ін. У 19 ст. набув поширення *водолазний скафандр*. В СРСР розвиток В. с. почався зі створення (1923) спец. Експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОПу). В. с. пов'язана з застосуванням спеціальних засобів (спорядження, компресорів, спуско-підймальних пристроїв, спец. інструментів, засобів зв'язку і сигналізації, пристроїв для подавання повітря тощо), професійною підготовкою водолазів, гігієною й охороною водолазної праці (див. *Баротравма*, *Кесонна хвороба*). Найпоширенішим засобом є водолазне спорядження (мал., с. 350), яке буває автономне й неавтономне, з вентиляцією спорядження або з *регенерацією* дихальних газових сумішей (кисневих, повітряних, азотно-кисневих, геліо-кисневих та ін.). Кисень використовують для дихання під водою на глибинах не більш як 20 м. В разі занурення на глибину до 60 м застосовують стиснене повітря, на більших глибинах (до 300 м і більше) — штучні газові суміші. Для виконання водолазних робіт на малих глибинах призначені *акваланди* і кисневі дихальні апарати, на більших глибинах — глибоководне водолазне спорядження, для глибоководних досліджень — *батиланди*, *батискафи*, батисфери та *гідростати*. Дедалі ширше застосовують



Водозабірні споруди: а — безгребельна поверхнева берегова; б — безгребельна поверхнева шпорна; в — безгребельна поверхнева ківшова; г — безгребельна глибинна часта самопливна; д — безгребельна глибинна берегова; е — гребельна поверхнева з донними промисловими галереями в тілі греблі; 1 — регулятор із затворами; 2 — канал; 3 — шпора з водозливами; 4 — ківш; 5 — трубопровід; 6 — насос; 7 — гребля; 8 — промивна галерея; 9 — водозабірний отвір у греблі.

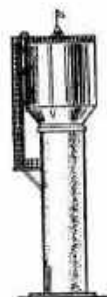
ВОДОЛАЗЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1864—71



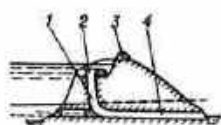
Водолазна справа.
Легке водолазне спорядження: 1 — ізолюючий дихальний апарат; 2 — гідрокомбінезон.



Водолюбів.
Водолюб великий темний.



Водонапірна башта
залізобетонна із сталевим резервуаром місткістю 800 м³.



Водоскадна споруда.
Береговий шахтний водоскид: 1 — шахта; 2 — воронка; 3 — гребля; 4 — тунель.

т. з. підводні житла-лабораторії, де людина-гідронавт може працювати тривалий час. Розвиток В. с. сприяє дальшому вивченню й освоєнню Світового океану.

ВОДОЛАЗЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1864—71 — виступ селян с. Водолаз (тепер Сумського р-ну Сумської обл.) проти грабівницької селянської реформи 1861. Селяни відмовилися сплачувати викуп за польові наділи, виділені їм з непродуктивних земель, і звернулися до мирового з'їзду з проханням дозволити їм викупити лише присадибну землю. За подання цього прохання 10 селян було покрано різками. 14(26).VIII 1864 в село введено війська. Під час сутички 5 селян було вбито, 15 поранено. Військ.-судова комісія засудила 2 селян до 15 років каторги, 43 — до побиття різками. Незважаючи на репресії, селяни відмовлялися від польових наділів. Багато селян розійшлося по сусідніх селах, ковалось у лісах. У 1871 влада змушена була переселити частину селян на держ. землі.

ВОДОЛІЙ — одне з сузір'я в зодіаку. В серед. широтах СРСР видно влітку й восени. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВОДОЛІКУВАННЯ, гідротерапія — зовнішнє використання води різної температури з лікувальною або профілактичною метою. Способи В. різноманітні: купання, ванни, душі, обливання, обтирання. Показання до В. надзвичайно широкі: безсоння, порушення судинного тону, хронічні запальні процеси, розлади серцево-судинної системи, вегетативної нервової системи та опірно-рухового апарату, деякі шкірні захворювання, ожиріння тощо. В. застосовується також для *загартування організму*.

ВОДОЛЮБОВІ (Hydrophilidae) — родина жуків. Тіло (довж. 1—50 мм) овальне або круглясте, зверху дуже опукле, чорного кольору, знизу плоске, частково вкриті густими немочуваними волосками. Жуки живуть переважно у воді (звідси й назва В.), добре літають і плавають; живляться рослинною їжею. Личинки розвиваються у воді, у багатьох видів є зяброві вирости на черевці; живляться дрібними водними тваринами. Понад 4000 видів, що зустрічаються в усіх зоогеографічних областях; в СРСР — понад 200, у т. ч. в УРСР — бл. 120, з яких найпоширеніший водолюб великий і темний (Hydrous piceus) — один з найбільших водних жуків.

ВОДОНАПІРНА БАШТА — споруда, за допомогою якої регулюють напір і витрату води у водопровідній мережі та врівнюють (регулюють) дію насосних станцій. Осн. частини В. б. (мал.): резервуар для води (переважно з залізобетону або сталі) і опорні конструкції (із залізобетону, сталі, іноді цегли). Місткість резервуарів від десятків (для малих водопроводів) до кількох тис. кубічних метрів (у великих міських і пром. водопроводах). Висота В. б. (віддалі від поверхні землі до низу резервуара)

здебільшого до 25 м. В. б. обладнують трубами для подачі та відведення води, переливними пристроями, що запобігають переповненню резервуара, сигналізацією та системою замірювання рівня води.

ВОДОНОСНІСТЬ гірських порід — властивість гірських порід вміщувати в порах і порожнинах воду при можливості вільного витікання її. Зумовлюється водопроникністю їх (див. *Водопроникність гірських порід*). За однакових умов найбільш водонасними можуть бути грубозернисті піски, гравійно-галечникові породи, тріщинуваті вапняки й пісковики, вивітрілі граніти, менш водонасними — дрібнозернисті піски, суглинки, сланці. Вивчення В. допомагає вирішенню нар.-госп. проблем *водопостачання*, зрошування тощо.

ВОДООХОРОННІ ЛІСИ — ліси, основним призначенням яких є регулювання водного режиму місцевості. Під лісовим покривом значно зменшується витрата води на поверхневий стік і помітно уповільнюється весняне танення снігу. В результаті вода поступово проникає у ґрунт і поповнює запаси підземних вод, які живлять річки. В. л. також охороняють природні й штучні водойми від забруднення, обміління, а джерела від замулювання та пересихання, захищають береги від обвалювання, змиву та розмиву. Особливо велике значення мають гірські ліси, які відіграють важливу водоохоронну, водорегулюючу та протирозійну роль. В УРСР до водоохоронної зони включено ліси *Карпат Українських*, а також ліси в басейнах Дніпра, Дністра, Сіверського Дінця та їхніх приток.

ВОДООЧИЩЕННЯ — очищення води, що надходить з природних джерел у водопровідну мережу. Поверхневі води природних джерел до подавання у водопровід просянують, видаляючи завислі та колоїдні частинки (*коагуляцією*, відстоюванням, фільтруванням), знебарвлюють та знезаражують (рідким хлором, хлорним вапном, озоном).

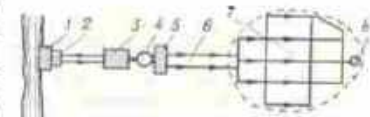
Підземні води при задовільному хімічному складі тільки знезаражують хлором або ультрафіолетовим промінням. Зм'якшують воду (видаляють надлишки солей кальцію і магнію), обробляючи її вапном, содою або пропускаючи через іоніти (див. *Іоніти*) фільтри. Кількість солей заліза у воді зменшують *аерацією* з наступним фільтруванням. Щоб видалити з води газ (вуглекислий, сірководень, метан, надлишки фтору) та радіоактивні речовини, вдаються до аерації, фільтрування через активований окис алюмінію, *дезактивації*. *Дезодорацію* води здійснюють активованим вугіллям, озоном, двоокисом хлору або перманганатом калію. Для В. застосовують реагенти та дезинфекційні установки, змішувачі, відстійники, просянювачі, контактні *градирні* та ін. Див. також *Водопідготовка*, *Водопостачання*.

В. Д. Семенюк.

ВОДОПЕРІЦЯ — рід рослин родини столисникових. Те саме, що *Я уруть*.

ВОДОПІДГОТОВКА — підготовка води, що надходить з природних джерел, до використання в технічних пристроях або технологічних процесах. Полягає в очищенні води від мех. домішок (*коагуляцією*, відстоюванням, фільтруванням), окисів заліза і міді (іонообмінним методом або фільтруванням) або розчинених газів (термічною і хім. обробкою), у її зм'якшенні (видалянню солей кальцію і магнію) тощо. В. запобігає *корозії металів*, утворенню накипу, забрудненню оброблюваних матеріалів. До В. відносять на пром. підприємствах, транспорті, підприємствах комунального г-ва та ін.

ВОДОПОСТАЧАННЯ — постачання води належної якості населенню, пром. підприємствам, транспорту, сільс. г-ву та іншим споживачам. Джерелами В. є природні води поверхневі (з річок, озер, водосховищ, морів) та підземні (грунтові, артезіанські). Розрізняють В. господарсько-питне, або комунальне (міське, селищне, сільське), та технічне. Воно буває централізоване (всім споживачам міста), групове, або районне (кільком населеним пунктам у великому р-ні), та локальне (окремим об'єктам). Інженерні споруди і пристрої В. наз. системою В., або водопроводом. Їх споруджували ще у старод. часи в Єгипті, Греції, Римі. В Росії водопроводи відомі з кін. 11 — поч. 12 ст. (у давньому Новгороді). До системи В. (мал.)



Система водопостачання: 1 — водозабірні споруди; 2 — насосна станція першого підйому; 3 — водочисна споруда; 4 — резервуар чистої води; 5 — насосна станція другого підйому; 6 — водовід; 7 — водопровідна мережа; 8 — водонапірна башта.

належать водозабірні споруди, насосні станції першого підйому (подають воду по напірних водоводах до водочисних споруд), водочисні споруди (див. *Водоочищення*), водонапірні башти і резервуари для очищеної води, насосні станції другого підйому (перемішують воду у водопровідну мережу) і водопровідна мережа. Воду для господарсько-питних потреб додатково знезаражують хлором, хлорним вапном та озоном, воду для тех. потреб обробляють методами *водопідготовки*. Є системи тем. В. прямоточні (з одноразовим використанням води), оборотні (з багаторазовим її використанням) та повторно-прямоточні (коли вода від одного споживача направляється у систему В. іншого).

ВОДОВПРІДНА МЕРЕЖА — мережа трубопроводів, якими подають воду до місця її споживання; складова частина системи водопостачання. У В. м. розрізняють магістральні трубопроводи, якими

В. Д. Семенюк.

переміщують воду транзитом у віддалені р-ни, і розподільні трубопроводи, по яких вода надходить окремих споживачам або групі споживачів. В. м. обладнують запірною арматурою (вентильми, засувками), що викликає аварійні ділянки мережі, пожежними гідрантами та (іноді) водопровідними колонками. Запірну арматуру і гідранти розмішують у спец. колодязях. Для В. м. застосовують залізобетонні, азбестоцементні, сталеві та чавунні труби, що їх укладають у землю нижче глибини промерзання на 0,2—0,5 м.

В. Д. Семенюк.

ВОДОПРОНИКНІСТЬ гірських порід — властивість гірських порід пропускати крізь себе воду. За ступенем водопроникності гірські породи поділяють на 3 групи: водопроникні — галька, гравій, добре відсортовані піски, закарстовані вапняки та тріщинуваті породи; напівпроникні — глинисті піски, торф, лес; практично непроникні, або водотривкі, — глини та масивно-кристалічні породи. В. досліджують при пошуках і розвідці підземних вод, проектуванні гідроспоруд, осушувальних і зрошувальних систем тощо.

ВОДОП'ЯНОВ Михайло Васильович [н. 6(18).XI 1899, с. Стульонка, тепер у складі м. Липецька] — рад. льотчик, один з перших Героїв Рад. Союзу (1934), генерал-майор авіації (1943). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1919. Брав участь у врятуванні екіпажу пароплава «Челоскін» (1934), у повітряній експедиції на Пів. полюс (1937). У 1941—45 командував д-зією бомбардувальників далекого дії. Автор роману «Кирсани» (1956), кн. «Поларний льотчик» (1952) і «Валерій Чкалов» (1954) та повістей і оповідань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВОДОРОСТІ (Algae) — група (сукупність) відділів (типів) нижчих (слабких) одноклітинних, багатоклітинних та колоніальних, звичайно автотрофних, хлорофілосисних рослин. Розмір В. від тисячних часток міліметра до кількох десятків метрів. Справжніх листків, стебел та коріння не буває, але у деяких найскладніших форм тіло поцленоване на частини, які зовні їх нагадують. В. властиве *нестатеове розмноження* (вегетативне і аласне нестатеове) та *статеове розмноження*. Нерідко спостерігається зміна форм розвитку (чергування поколінь). Основні типи статевого процесу — *зоогамія*, *кон'югація*, *ізогамія*, *гетерогамія* та *оогамія*. Відомо понад 35 тис. видів, що належать до відділів: синьо-зелені (Cyanophyta), пірофітові (Pyrophyta), золотисті (Chrysophyta), діатомові (Bacillariophyta), жовто-зелені (Xanthophyta), бурі (Phaeophyta), червоні (Rhodophyta), криптономові (Cryptophyta), еугленові (Euglenophyta), хлоромові (Chloromonadophyta), зелені (Chlorophyta, Chlorophycophyta) та харові (Charophyta) водорості. Усі В., за винятком синьо-зелених, належать до еукаріотичних (див. *Еукаріоти*) організмів; синьо-зелені — до прокаріотичних (див. *Прокаріоти*).

первиннодерних або доядерних. Поширені по всій земній кулі. Зростають переважно в різноманітних континентальних водоймах та морях, але зустрічаються також поза ними (в ґрунті, на скелях, стовбурах дерев тощо). Деякі В. є автотрофним компонентом *лишайників*. В. відіграють значну роль у житті водойм (зокрема, для живлення багатьох водних тварин) та в процесі ґрунтоутворення, належать до геологічних факторів. Масовий розвиток у водоймах деяких форм водоростей призводить до т. з. «цвітіння» води. Водорості беруть участь у процесах *біологічного самоочищення водойм*. Є їстівні (наприклад, ламинарія — *морська капуста*), токсичні, азотфіксуючі форми. Морські В. використовують як добриво, корм для худоби, сировину для добування калійних солей, йоду, агару та ін. Деякі культивують. Останнім часом велику увагу приділяють масовому культивуванню одноклітинних В. (насамперед *хлорели*) з метою їх використання як компонента замкнених екологічних систем життєзабезпечення (що має значення для космічних польотів), а також з метою пошуку ефективних шляхів використання їх у с. г., дослідження можливості введення процесу фотосинтезу у промислове виробництво та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Лит.: Визначник прісноводних водоростей Української РСР, в. 1 (ч. 2), 2—5, 11. К., 1938—77; Определитель пресноводных водорослей СССР, в. 1—8. М.—Л., 1951—62; Топачевський О. В., Макаренко М. Ф. Короткий визначник прісноводних водоростей УРСР. К., 1955; Александрова А. Д. Определитель зеленых, бурых и красных водорослей южных морей СССР. М.—Л., 1967; Возжикская В. Б. [та ін.]. Промысловые водоросли СССР. Справочник. М., 1971; Асаул З. І. Визначник сільководних водоростей Української РСР. К., 1975; Кондратьєва Н. В., Коваленко О. В. Краткий определитель видов токсических синезеленых водорослей. К., 1975; Голдербак М. М. [та ін.]. Водоросли. Листайники. В кн.: Жизнь растений, т. 3. М., 1977; Седова Т. В. Основы цитологии водорослей. Л., 1977; Голдербак М. М., Красавина Л. К. Водоросли. Сводный указатель к отечественным библиографиям по водорослям за 1737—1960 гг. Л., 1971.

Н. В. Кондратьєва.

ВОДОСВІЙКА (Hydrochoerus) — рід ссавців родини водосвинок. Найбільш з сучас. гризунів (довж. понад 1 м, маса до 50 кг). Тіло вкрите буроватою щетиноподібною шерстю, пальці сполучені плавальними перетинками, мають конікоподібні нігті. В. добре плаває і пірнає. 2 види: В. звичайна (H. hydrochaeris) і В. мала (H. isthmus). Живуть по берегах водойм у тропіч. лісах Центр. і Пд. Америки. Самка після бл. 4 міс. вагітності народжує по 2—8 малят. Живиться водними й наземними рослинами. Подекуди шкідить городом і садом. Об'єкт спорт. мисливства (використовують м'ясо і шкуру).

ВОДОСКИДНА СПОРУДА, водоскид — гідротехнічна споруда для скидання зайвої (наподкової) води з водосховища, а також ко-

рисного перепускання води через *греблю*. В. с. бувають з отворами поверхневими — на гребені греблі (водозлив) і глибинними — у тілі греблі (водоспуск), а також комбінованими — двоярусні В. с. Водоскиди (мал.), споруджені поза тілом греблі, наз. береговими. Перепуск води через В. с. регулюють *гідротехнічними затворами*. Споруджують В. с. з бетону, залізобетону, каменю або дерева.

ВОДОСПАД — падіння води на місці уступу русла річки або потоку. Існують 3 типи В.: ніагарський — вода падає широким потоком; каскадний — вода падає вузьким струмком з великої висоти; карельський — вода падає по крутому скелястому руслу на великому протязі. При руйнуванні уступу В. перетворюється на пороги. Іноді використовують як джерело енергії (напр., ГЕС на Ніагарському водоспаді).

Великі водоспади світу

Водоспад	Місцеположення	Висота падіння, м
Ангель	Пд. Америка	1054
Тугела	Африка	933
Йосемітський	Пн. Америка	727,5
Кукекан	Пд. Америка	610
Утігард	Європа	610
Уолломомбі	Австралія	519
Гаварні	Європа	422
Ілля Муромець	Азія	141
Вікторія	Африка	120
Мерчисон	Африка	120
Ігуасу	Пд. Америка	72
Ніагарський	Пн. Америка	51

ВОДОСПУСКНА СПОРУДА, водоспуск — напірна *гідротехнічна споруда* з отворами для опорожнювання водосховищ, промивання їх від донних наносів та корисного перепускання води через греблю. Розрізняють В. с. трубчасті (мал.),



Трубчаста водоспускна споруда: 1 — башта з гідротехнічним затвором; 2 — службовий місток; 3 — земляна гребля; 4 — водоспускна труба.

розміщувати в тілі бетонних *гребель*, в основі кам'яних та земляних *гребель* або в обхід їх, і тунельні, споруджувані в берегових масивах за межами греблі. Пропускання води через В. с. регулюють *гідротехнічними затворами*. Див. також *Водоскидна споруда*.

ВОДОСТІЙКІСТЬ — здатність матеріалу, насиченого водою, зберігати фізико-механічні властивості. В. визначається відношенням границі міцності матеріалу на стиск після насичення водою (протягом 72 год.) до його поч. міцності. У водостійких матеріалах, напр. *гідроізоляційних матеріалів*, скла, фарфору, це співвідношення 0,8—1. В. підвищують додаванням сполук (напр., кремнійорганічних),



М. В. Водоп'янов.

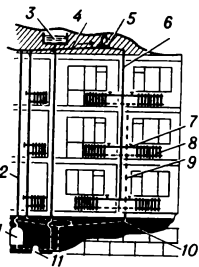


Водосвійка звичайна.



Водосвійка поліська.

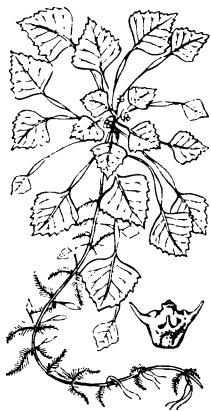
ВОДОСХОВИЩЕ



Система водяного опалення з механічним спонуканням і верхнім розподілом води: 1 — водонагрівник; 2 — головний стояк; 3 — розширювальний бак; 4 — подавальна магістраль; 5 — повітрязбірник; 6 — подавальний стояк; 7 — регулювальний кран; 8 — нагрівальний прилад; 9 — зворотний стояк; 10 — зворотна магістраль; 11 — насос.



Водяна курочка.



Водяний горіх лудайський. Згаляльний вигляд рослини і плід.

які утворюють на поверхні частинок матеріалу тонкі плівки, що запобігають длянню на нього води. **ВОДОСХОВИЩЕ** — штучна водойма, що утворюється головним чином після спорудження греблі в долині річки. Призначене для регулювання річкового стоку, поліпшення умов судноплавства, нагромадження запасів води для роботи гідроелектростанцій, водопостачання і зрошування, розведення риби і водоплавної птиці. На Україні великі В. утворено у зв'язку з будівництвом Дніпровського каскаду ГЕС (Каховське водосховище, Дніпровське водосховище, Дніпродзержинське водосховище, Кременчуцьке водосховище, Канівське водосховище, Київське водосховище).

ВОДОТОННАЖНІСТЬ судна — кількість води, витиснутої плаваючим судном. В. за масою (згідно з Архімедом законом) дорівнює масі води, що вміщується у підводну частину судна. В. за об'ємом визначає об'єм підводної частини судна нижче ватерлінії, залежить від густини води. Найбільш припустимою є В. з осадкою судна по т. з. вантажну марку (знак), найменшою — В. порожнього (без екіпажу, вантажів, витрачених запасів). В. — експлуатаційно-технічна характеристика, яка визначає відповідність судна певним умовам експлуатації. Див. також *Дедвейт*.

ВОДОТРИВКІ ПОРОДИ — гірські породи, що не пропускають воду. До В. п. належать *глини*, масивні безтріщинні кристалічні та осадочні породи (*граніти*, *знейси*, *сланці* тощо). В. п., які перекривають водоносну породу, є для неї водотривкою покрівлею; підстилаючи В. п. — водотривким ложем.

ВОДЯНА БЛОХА — рід нижчих ракоподібних. Те саме, що й *дафнія*.

ВОДЯНА КУРОЧКА (*Gallinula chloropus*) — птах родини пастушкових. Довж. тіла 30—35 см, маса 200—350 г. Забарвлення на спині темно-буре, живіт сірий, голова чорна, на лобі — червона пляшка. В. к. поширена на всіх материках, крім Австралії. В СРСР, зокрема в УРСР, п'янітиється майже скрізь на водоймах із заростями болотної рослинності. Кладку з 8—9 або більше яєць насиджує 19—22 дні. За літо має два виводки. Живиться комахами, моллюсками та ін. безхребетними. В пн. частинах ареалу — перелітний, на пд. — осілий птах. Малоцінний об'єкт мисливства.

О. Б. Кістяківський.
ВОДЯНА НАСТУРЦЯ — рід рослин родини *хрестоцвітних*. Те саме, що й *настурція*.

ВОДЯНА ПОЛІВКА, водяний шур (*Arvicola terrestris*) — гризун родини *мишачих*. Довж. тіла 13—21 см. Хутро темно-буре. В. п. поширена в Європі, Передній та Серед. Азії. В СРСР зустрічається скрізь, крім Сх. Сибіру і Пд. Казахстану; на Україні всюди, крім Криму. обл. Веде напівводний спосіб життя, добре плаває. Живе в норах, які риє в берегах водойм. Живиться рослинами. Розмножується з квітня по листопад, даючи

до 4 виплодів, здебільшого по 6—7 малят у кожному. В. п. — пшкідник садових, городніх і польових культур та переносник збудника *туляремії*. Шкурки В. п. використовують як другорядну хутрову сировину. Іл. с. 351.

І. Т. Сокур.
ВОДЯНА СІТОЧКА, гідроцикліт (*Hydrodictyon*) — рід зелених водоростей порядку протококовидних. 3 види, поширені у прісних водоймах; в СРСР, в т. ч. й УРСР, — 1 вид: В. с. звичайна (*H. reticulatum*). Має вигляд мішковидної (довж. до 1 м) сіточки, що складається з великої кількості клітин. При нестатевому розмноженні зооспори утворюють у материнській клітині нову сіточку, яка після руйнування оболонки материнської клітини вивільнюється. Статевий процес — *ізогамія*. Іл. с. 347.

ВОДЯНА СОБОНКА, хвосняк (*Hippuris*) — рід трав'янистих водяних рослин род. водяносонкових. Багаторічник з повзучим почленованим кореневим і численними міцними порожнистими, здебільшого простими стеблами. Листки цілісні, лінійні, розміщені кільцями. Квітки дрібні, дво- або одностатеві, в пазухах листків; нижні квітки жіночі, верхні — чоловічі. Плід — кістянка. 2 види, пошир. у помірних і холодних областях Європи і Пн. Америки. В СРСР, зокрема в УРСР, — 1 вид — В. с. звичайна (*H. vulgaris*). Зустрічається по всій УРСР, крім Пд. Степу. Іл. с. 347.

ВОДЯНА ЧУМА — народна назва рослини роду *елodeя*.

ВОДЯНЕ ОПАЛЕННЯ — опалення теплом гарячої води. Осн. частина системи В. о.: водонагрівник, в якому вода нагрівається (паливом, електр. струмом, паром або гарячою водою), *нагрівальні прилади* (радіатори, конвектори, панелі), трубопроводи (подавальні магістралі та стояки) та запірно-регульовальна *арматура*. Розрізняють В. о. центральне (з теплопостачанням від ТЕЦ, котельні) та місцеве; з природною циркуляцією (тільки в невеликих будинках), коли вода рухається внаслідок різниці її густини в гарячому та охолоджену станах, і з мех. спонуканням, де вона переміщується за допомогою циркуляційних насосів. Є системи В. о. з верхнім (мал.) і з нижнім розподілом води; дво- і однотрубні, та проточні; кільцеві і тупикові. Системи В. о. довговічні, нескладні, надійні в експлуатації і безпечні щодо пожежі.

Р. В. Шекін.

ВОДЯНИЙ ГАЗ — суміш оксиду вуглецю CO і водню H₂, що утворюється при пропусканні водяної пари крізь розжарене вугілля. Використовують як паливо і для синтезу різних хім. продуктів, напр. *метилового спирту*.

ВОДЯНИЙ ГОРІХ (Трапа) — рід однорічних водяних рослин род. водяногоріхових. Стебло напівзанурене у воду; верхня частина його несе розетку плаваючих ромбічних листків. Підводні супротивні лінійні листки рано опадають, замість них розвиваються волосоподібні, перисторозсічені органи, що

їх дехто вважає додатковими коренями. Квітки дрібні, двостатеві, розміщені у пазухах листків; плід — кістяковидний «горіх» з роговидними виростами. Бл. 25 видів, пошир. у водоймах майже всієї земної кулі. На Україні 9 видів, які ростуть переважно в басейнах Дніпра, Пд. Бугу, Дністра, Дунаю. Найпошир. В. г. плаваючий (Т. patans). Насіння істівне, містить бл. 15% білків, 7,5% жиру, 52% крохмалю і 3% цукру; споживають сирим, печеним, переробляють на борошно й крупу.

ВОДЯНИЙ ОСЛИК (*Asellus aquaticus*) — безхребетна тварина ряду *рівноногих ракоподібних*. Довж. тіла до 20 мм. Пошир. в Європі (крім Піренейського п-ова). Живе на дні прісних водойм серед водної рослинності; при пересиханні водойми може закопуватися в мул. Живиться залишками рослин або тварин. В. о. — пожива риб, великих личинок *бабок* тощо.

К. О. Виноградов.

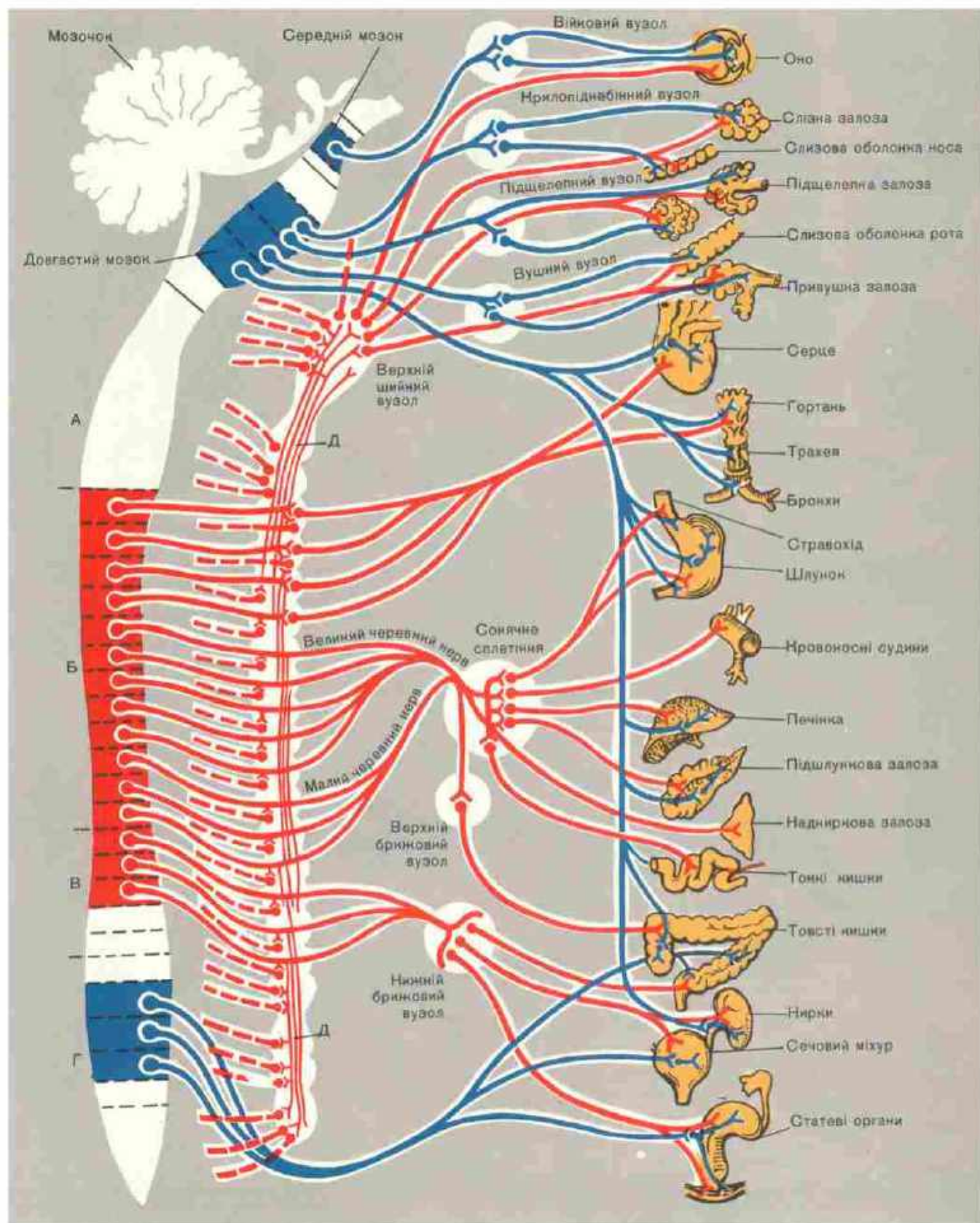
ВОДЯНИЙ ПАВУК, срібник (*Argyroneta*) — рід безхребетних тварин ряду *павуків*. Найбільш поширений В. п. звичайний (*A. aquatica*). Розмір самців 15—20 мм, самок — 12 мм. Головогруди червонувато-бурі, черевце бурувато-чорне, вкрите незмочуваними волосками; на ньому розміщені отвори дихального апарата. В. п. дуже поширений у стоячих і слабопроточних водоймах Європи. Серед заростей у воді В. п. будує з паутини дзвоникоподібне гніздо, яке заповнює повітрям. У гнізді ховається, відкладає яйця, в ньому тримається молодь. Живиться *водяними осликами*, а також личинками *комах*.

ВОДЯНИЙ ПЕРЕЦЬ (*Polygonum hydropiper*) — однорічна трав'яниста рослина родини *гречкових*. Листки овальні або лінійно-ланцетні. Квітки рожеві або зеленувато-рожеві, зібрані в довгі переривчасті суцвіття. Плід — горішок. Всі частини рослини на смак гірко-кастичні, наче перець (звідси і її назва). Пошир. в Європі, у помірній смузі Азії, в Пн. Америці і Пн. Африці, на Україні — майже по всій території — по берегах, луках, у вогких лісах. Лікар. рослина (кровооспинний засіб). При виварюванні з В. п. одержують жовтий барвник.

ВОДЯНИЙ РІЗАК (*Stratiotes*) — рід багаторічних водяних трав род. *жабурникових*. Включає 1 вид — В. р. а л о в и д н и й, або з в и ч а й н и й (S. aloides), — дводонна рослина із укороченим стеблом, росте у воді, під час цвітіння спливає. Листки мечовидні, утворюють великі розетки. Квітки одностатеві, великі, з трьома білими пелюстками, зібрані в суцвіття. Плід — ягодоподібний. В. р. росте в Європі, Передкавказзі і Зх. Сибіру в стоячих і повільно текучих водах, на Україні — спорадично по всій території. Листя використовують для годівлі свиней. Іл. с. 355.

ВОДЯНИЙ ШУР — тварина ряду *гризунів*. Те саме, що й *водяна полівка*.

ВОДЯНИЙ, Водяний — міфологічний персонаж у слов'ян та ін.



До ст. **Вегетативна нервова система.**

Схема будови і зв'язків вегетативної нервової системи людини. Синім позначено парасимпатичну систему, червоним — симпатичну. А — шийний, Б — грудний, В — поперековий, Г — крижовий відділи спинного мозку; Д — пограничний симпатичний стовбур.



До ст. Водорості.

Синьо-зелені водорості: 1 — мікроцистис (*Microcystis*); 2 — глеокапса (*Gleocapsa*); 3 — хамесифон (*Chamaesiphon*); 4 — анабена (*Anabaena*); 5 — лінгбія (*Lyngbya*); 6 — фішерела (*Fischerella*). Зелені водорості: 7 — хламідомонада (*Chlamydomonas*); 8 — педіаструм (*Pediastrum*); 9 — хлорела (*Chlorella*); 10 — драпарналія (*Draparnaldia*); 11 — ульва (*Ulva*); 12 — кладофора (*Cladophora*); 13 — ацетабулярія (*Acetabularia*); 14 — каулерпа (*Caulerpa*); 15 — спірогіра (*Spirogyra*); 16 — мікрастерій (*Micrasterias*); 17 — кластерій (*Closterium*); 18 — хара (*Chara*). Діатомові водорості: 19 — мелозіра (*Melosira*);

20 — дидимосфенія (*Didymosphenia*). Жовто-зелені водорості: 21 — трибонема (*Tribonema*); 22 — ботридій (*Botrydium*). Золотисті водорості: 23 — синкрипта (*Syncritypa*). Пірофітові водорості: 24 — цератій (*Ceratium*). Криptomonадні водорості: 25 — криптомонас (*Cryptomonas*). Евгленові водорості: 26 — трахеломонас (*Trachelomonas*); 27 — евглена (*Euglena*). Хлоромонадні водорості: 28 — меротрихія (*Merotrichia*). Бурі водорості: 29 — макроцистис (*Macrocystis*); 30 — ламінарія (*Laminaria*). Червоні водорості: 31 — філофора (*Phyllophora*); 32 — делесерія (*Delesseria*).

народів. Його уявляли злим духом в образі сивобородого лідугана, що живе в річках, озерах, кобанах, колодязях, чортюрах біля водних млинів і приносить людям нещастя. В. викликав заобов'язаний страх. У билинах, рос. та укр. народних казках В. виступає і як морський цар (разом зі своєю жінкою Водяницею).

ВОДЯНИЙ КИШ Володимир Олексійович [25.XII (6.I) 1893, м. Костянтинівград, тепер м. Красноград Харківської обл. — 30.XI 1971, Севастополь] — український рад. зоолог-гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1958. Закінчив Харків. ун-т (1916). Заснував Новоросійську біол. станцію (1921). В 1939—42 і 1944—45 — професор ун-ту в Ростові-на-Дону. У 1945—62 — директор Севастопольської біол. станції АН СРСР, у 1963—68 — Ін-ту біології підводних морів АН УРСР. Праці В. присвячені проблемам гідробіології, іхтіології та океанографії. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медаллю

ВОДЯНІ КЛОПИ, сховановці (Cryptosecata) — підряд комах ряду клопи. Об'єднує 6 родів: греблякові (Corixidae), водяні скорпиони (Nepidae), плавателі (Naisidae), хребтоплави (Notonectidae), афелохірові (Aphelochiridae), плеїди (Pleidae). Тіло (довж. 2—120 мм) плоске, яйцевидне, овальне або сфгровидне. Вусики сховані в ямки на нижній поверхні голови (звідси й 2-а назва). Ноги плавальні, передні здебільшого хватальні. В к. зустрічаються повсюдно. В СРСР — бл. 30 видів, зокрема в УРСР — 36, з них найпоширеніші плавателі звичайний (Psephenus micoides), водяний скорпион звичайний (Nepa cinerea) та ін. Живуть у стоячій та повільно текучій воді. Дорослі здатні літати. За типом живлення — переважно хижаки, знищують водних безхребетних, а багато з них (напр., плавателі хребтоплави) — і мальків риб, завдаючи шкоди рибному господарству. Іл с. 355.

ВОДЯНІ ПАПОРОТІ, різноспорові папороті (Hydropteridaceae) — підклас класу папоротеподібних. Водяні, плаваючі або болотні рослини. До В. п. належать 2 родини: сальвінієві з родинами сальвінія і азолла (Azolla) та марсілієві з родинами марсілія і пілоларія (Pilularia). В. п. пошир. по всій земній кулі, переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 4 види В. п., з них в УРСР — 2: сальвінія плаваюча (Salvinia natans) і марсілія чотирилиста (Marsilea quadrifolia).

ВОДЯНІ РОСЛИНИ — рослини організму, що живуть у воді. Серед В. р. є представники усіх груп рослинного світу. У водоймах СРСР В. р. представлені понад 10 000 видів водоростей, чисельною групою водних грибів, деякими лишайниками (колена, верухарія та ін.), рядом мохів (фонтаналіс, калітергон, річчя тощо), плаунами (молочайник озерний та ін.), хвощами річковими та болотними, папоротями (сальвінія, марсілія) та бл. 260 видами квіткових рослин. При-

стосованість В. р. до існування у водному середовищі виявляється в збільшенні поверхні тіла рослини, яке досягається почленуванням листової пластинки та розвитком великих тонких листків, що полегшує поглинання кисню та ін. газів; в різнолітності (гетерофілії); посиленому розвитку міжклітинних порожнин в тканинах, що забезпечує легкість і плавучість рослини; в розташуванні мех. тканин в стеблах і листках ближче до їхнього центру, що надає гнучкості рослинам і зменшує можливість їхнього розриву; в здатності до інтенсивного вегетативного розмноження тощо. В. р., зокрема водорості й вищі рослини, відіграють важливу роль у житті водойм, збагачуючи воду на кисень і органічну речовину. Багато В. р. є кормом різних водних тварин та багатьох птахів. Велику роль відіграють В. р. у самоочищенні водойм, хоч іноді при значному розмноженні вони й самі можуть бути шкідливими, особливо у водосховищах (див. «Цвітіння» води, снігу, льоду). Вищі В. р. поділяють на гідатофіти і гідрофіти; іноді їх об'єднують під заг. назвою «макрофіти», яка застосовується також до великих багатоклітинних мор. водоростей.

ВОДЯНІ ТВАРИНИ, гідробіоти — тварини, які живуть у воді. Первинноводні тварини (багато безхребетних, риб та ін.) все життя проводять у воді й дихають усією поверхнею тіла або зябрами. Вторинноводні (походять від наземних) у воді проводять усе життя (напр., кити) або лише його частину (гетеротопи; напр., водяні комахи) і дихають легенями або трахейними зябрами. За місцем проживання В. т. поділяють на планктонних (див. Планктон), нектонних (див. Нектон), плейстонних (див. Плейстон) і бентосних (див. Бентос). Серед останніх є форми, що прикріплюються до дна або підводних предметів. Запліднення у більшості В. т. (безхребетних, риб) зовнішнє. Воно, як і розселення личинок, забезпечується рухомістю води. Тільки серед В. т. є такі, що розмножуються поділом (напр., найпростіші) та партеногенезом (губки, моховатки та ін.). В. т. поділяють на дві осн. групи — морські й прісноводні. Вважають, що сучас. прісноводні тварини походять від морських, а давні прісноводні форми дали початок наземним. Багато В. т. (молоски, риби, ракоподібні та ін.) є об'єктами промислу, окремі (див. Сбродання) завдають шкоди гідротех. спорудам.

ВОДЯНКА (Eupetrum) — рід рослин родини водянкових. Вічнозелені сланкі куштики. Листки дрібні, ланцетні, густо розміщені на гілках. Квітки дрібні поодинокі. Плід — ягодоподібна кістянка, водянистий (звідки й назва рослини). Відомо 9 видів, пошир. у Пн. і Серед. Європі, Азії (Зх. Сибір, Урал), в Гренландії, Пн. і Пд. Америці; в СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 1: В. чорна (E. nigrum) з червоними квітками і чорними плодами. Росте на болотах, у соснових лісах (Зх. Полісся, Карпати). Плоди міс-

ять вітамін С, іноді їх споживають. Іл с. 355.

ВОДЯНКА — хворобливий стан, що характеризується скупченням рідини (транссудату) в тканинах, порожнинах, органах, суглобах і оболонках організму людини внаслідок посиленого просочування рідинних частин крові та лімфи при недостатньому зворотному всмоктуванні їх тканинами. За г а л ь н а В. є наслідком збільшення набряків у хворих з ураженнями серцево-судинної системи (рідина скупчується в нижніх частинах тіла — серцеві набряки), ураженням нирок, а також у хворих з явищами виснаження та білкової недостатності. Місцева В. виникає при стисненні вен певної ділянки тіла (закупорці або стисненні порітної вени — В. черевної порожнини — асцит, стегнові вени — набряк нижніх кінцівок та ін.). Перебігає В. із значними порушеннями всіх видів обміну речовин в організмі, призводить до дистрофії і навіть до розривання тканин. Лікування спрямоване на усунення осн. причини, що призвело до В.; при скупченні великої кількості рідини у порожнинах тіла — хірургічне.

ВОДЯНОЙ Михайло Григорович (н. 23.XII 1924, Харків) — український рад. актор, нар. артист СРСР (з 1976). Член КПРС з 1947. Навчався у Ленінгр. театр. ін-ті. Працював у П'ятигорському театрі муз. комедії (1943—45), Львів. філармонії (1945—46) й театрі муз. комедії (1947—53). З 1954 — в Одес. театрі муз. комедії. Ролі: Галушка («Кому посміхалися зорі» Б. Александрова), Яшка Буксир («Біла акація» І. Дунаєвського), Мишка Япончик («На світанку» Сандлера), Попандуполо («Весілля в Малинівці» Рєвова), Боні («Сільва» Кальмана). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Портрет с. 354.

ВОДЬ — прибалтійсько-фінське плем'я, яке жило на Пд. від Фінської затоки на території Новгородської землі. Мова В. близька до нн.-сх. говорів естонської мови. Процес асиміляції В. слов'янами, який почався в давнину, завершився в 19 ст.

ВОЄВОДА — 1) Начальник князівської дружини або керівник народного ополчення. Згадується в давньорус. літописах починаючи з 10 ст. У 15—17 ст. В. очолювали полки й загони рос. військ. Петро І на поч. 18 ст. скасував посаду В. 2) Городові В. — начальники військ. і цивільного управління в ряді міст Рос. д-ви з 16 ст. до 1775. 3) В лит. і польс. феод. д-вах — службова особа, що очолювала воєводство. В. були відомі також у Валахії в 15—16 ст. 4) В бурж.-поміщицькій Польщі В. очолював орган заг. адміністрації воєводства — воєводське управління. 5) У ПНР особа, яка очолює адм.-тер. одиницю, що зберегла традиційну назву — воєводство.

ВОЄВОДИНА — автономний край в складі Соціалістичної Республіки Сербії в Югославії. Пл. 21,5 тис. км². Нас. 1952 тис. чол. (1971), гол. чин. серби й хорвати,



Водяний клоп.



Водяний павук.



Водяний перець. Верхня й нижня частини рослини та квітка.

ВОЄВОДИН

угорці, живуть також українці. Адм. центр — м. *Новий Сад*. Лежить на Середньодунайській рівнині. Осн. ріки — *Дунай*, *Сава*, *Тиса*. Переважає степова рослинність. В. — важливий с.-г. район країни. На значних площах проведено меліоративні роботи. Осн. культури — цукр. буряки, кукурудза; вирощують також соняшник, хміль, коноплі, овочеві. Садівництво, виноградарство. Тваринництво м'ясо-молочного напрямку. Пром-сть базується на місцевій сировині. В. займає провідне місце в Югославії за виробн. цукру, розвинуті також плодоовочеві консерви, маслоробна, борошномельна, пивоварна та ін. галузі. Підприємства хім., металообробної, електротех., текст., целюлозно-паперової, цементної пром-сті. Гол. пром. центри — *Новий Сад*, *Суботиця*. В. — один з осередків укр. населення в Югославії. Українці (русини) поселилися тут у середині 18 ст. У місцях їх розселення діють укр. культур.-освітні т-ва (зокрема, у Новому Саді, *Руському Кресту*, Коцурі, Врбасі, Кулі), працюють школи з рідною мовою навчання. У Новому Саді діє видавництво «Руське слово», ведуться радіо-та телепередачі укр. мовою. Див. також *Банка*.

М. Г. Водяной.



П. І. Воєводін.



В. В. Воєводський.



О. І. Воєвока.

ВОЄВОДИН Петро Іванович [30. VI (12. VII) 1884, м. Суми — 25. XI 1964, Москва] — професійний революціонер, рад. держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1964). Член КПРС з 1899. Н. в сім'ї робітника. Проводив революц. роботу в Катеринославі, Саратові, Самарі, Читі, Томську, Омську, Баку та ін. містах. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції В. — голова крайової прод.-екон. Ради Зх. Сибіру в Уралі. В 1918 — голова обл. Ради нар. г-ва Зх. Сибіру. З 1920 — на госп. і журналістській роботі, потім працював у Наркомосі РРФСР тощо. З 1940 — персональний пенсіонер. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Автор спогадів про В. І. Леніна.

ВОЄВОДСТВО — 1) Адм.-тер. одиниця в Лит. і Польс. феод. державах 15—18 ст., очолювана *воєводою*. На укр. землях, що перебували під владою шляхет. Польщі в цей час існували Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське та Руське. В. 2) Адм.-тер. одиниця в бурж.-поміщицькій Польщі 1921—39. Загальна нею тер. Зх. України поділялась на Волинське, Львівське, Станіславське і Тернопільське. В. 3) Органи місц. управління Рос. д-ви переважно у прикордонних місцевостях: на тер. України (2-а пол. 17 — кін. 18 ст.) підпорядковувались *Малоросійському приказу* і особисто цареві. 4) В ПНР — адм.-тер. одиниця.

ВОЄВОДСЬКИЙ Владислав Владиславович [12(25). VII 1917, Петроград — 20. II 1967, Новосибірськ] — рад. фізик-хімік, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1964. Закінчив (1940) Ленінгр. політех. ін-т. З 1955 В. працював в Ін-ті хім. кінетики і горіння Сибірського відділення АН СРСР (у Новосибірську). Розробив ряд принципо-

вих питань теорії окислення водню, першу кількісну теорію *крекінгу* олефінових вуглеводів, істотно розвинув уявлення про природу і механізм гетерогенно-каталітичних процесів. Працював також в галузі дослідження будови, властивостей і реакцій вільних радикалів у різноманітних хім. процесах за допомогою радіоспектроскопії. Держ. премія СРСР, 1968 (помертв.).

ВОЕЙКОВ Олександр Іванович [8(20). V 1842, Москва — 27. I (9. II) 1916, Петроград] — рос. кліматолог і географ, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Навчався у Петерб. ун-ті (1860). Здобув ступінь доктора філософії (1865) у Геттінгені, 1880 — почесного доктора фіз. географії в Московському ун-ті. З 1885 — професор Петерб. ун-ту. Подорожував по Кавказу, Криму, Серед. Азії. Відвідав багато країн Зх. Європи, Азії, Америки. У монографії «Клімат земної кулі, зокрема Росії» (1884) В. висвітлює структуру складних кліматичних процесів та вплив клімату на ін. компоненти природи. В. розробив класифікацію рік за гідрологічним режимом, заклад основи вчення про сніг, розробляв наук. основи меліорації земель і засобів підвищення врожайності с.-г. культур тощо. В. — один з засновників *палеокліматології*. В. є фундатором першого рос. журналу з питань кліматології та метеорології «Метеорологічний вісник» (1891—1935). У 1892—1904 — редактор відділу географії Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона. Передові ідеї В. покладено в основу рад. кліматології. Ім'ям В. названо Головну геофізичну обсерваторію СРСР.

Тв.: *Избранные сочинения*, т. 1—4. М. — Л., 1948—57.

ВОЄННА НАУКА — система знань про засоби підготовки і ведення війни державою, коаліціями держав або класами для досягнення політичної мети. В. н. досліджує збройну боротьбу у війні, узагальнює її досвід, вивчає закони війни, процеси її підготовки та ведення, розробляє теоретичні основи й практичні рекомендації з питань будівництва та підготовки збройних сил; визначає шляхи розвитку нових засобів боротьби, найефективніші форми і способи ведення воєнних дій та принципи *воєнного мистецтва*. Структура і зміст В. н. залежать від класової сутності д-ви й пануючої в ній ідеології. Рад. В. н. базується на марксистсько-ленінському вченні — діалектичному та істор. матеріалізмі. Найважливішими складовими частинами рад. В. н. є: теорія воєнного мистецтва (*стратегія*, оперативне мистецтво і *тактика*) — розробляє положення та рекомендації по підготовці і веденню воєнних дій; теорія військового будівництва — вивчає питання складу та організаційної структури Збройних Сил, відомобілізовування їх, комплектування, розгортання і тех. оснащення; теорія військового навчання та виховання — розробляє форми і методи підготовки, навчан-

ня і виховання особового складу Збройних Сил; теорія воєної економіки і тилу — досліджує питання нагромадження та використання матеріальних засобів для оборони країни й забезпечення діяльності Збройних Сил. До складових частин рад. В. н. належать також воєнна географія, воєнна історія та військ.-тех. науки. В. н. широко використовує наслідки досліджень суспільних, природничих і тех. наук. В. н. зародилася ще в рабовласницькому суспільстві. Виникнення бурж. В. н. відносять до 18 — поч. 19 ст. Вирішальний вплив на воєн. теорію цього періоду зробив досвід Великої франц. революції. Владитими воєн. теоретиками були *Наполеон I*, *К. Клаузевіц*, *Г.-К.-Б. Мольтке*, *А. Шліфен*. Розвиток рос. В. н. пов'язаний з іменами *Петра I*, *П. О. Румянцева*, *О. В. Суворова*, *Ф. Ф. Ушакова*, *М. І. Кутузова* та ін. В 2-й пол. 19 ст. закладаються основи пролет., соціалістич. В. н. Основоположниками її були *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Рад. В. н. почала складатися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Засновником її був *В. І. Ленін*, який у нових істор. умовах вніс великий вклад у марксистське вчення про війну та армію; створив вчення про захист соціалістичної Вітчизни. У передвоєнний період важливу роль в розвитку рад. В. н. відіграли рішення і постанови ЦК КПРС з питань військ. будівництва. Значна заслуга в її піднесенні на новий ступінь належить *М. В. Фрунзе*, *Б. М. Шапошникову*, *М. М. Тухачевському* та ін. Велика Вітчизн. війна 1941—45 показала, що розроблені рад. В. н. погляди на характер і засоби ведення війни були в основному правильні. В складних умовах війни розв'язувалися стратегічні питання оборони й контрнаступу, військ. будівництва та воєної економіки тощо. Перемога Рад. Збройних Сил над фашист. Німеччиною та мілітаристською Японією була перемогою й рад. В. н. В ході війни партія і народ виховали плеяду рад. полководців: *О. М. Василевського*, *М. Ф. Ватутіна*, *Г. К. Жукова*, *І. С. Конєва*, *Р. Я. Малиновського*, *І. Ю. Петрова*, *К. К. Рокоссовського*, *Ф. І. Толбухину*, *І. Д. Черняховського* та ін. В післявоєнні роки рад. В. н. розробила нові теоретичні погляди на характер війни, на роль і значення видів Збройних Сил та засобів і збройної боротьби. Агресивна політика імперіалістичних д-в потребує від рад. В. н. постійного розвитку й, що має забезпечувати високу бойову готовність Рад. Збройних Сил. В капіталістичних країнах найширшого розвитку сучас. В. н. набула в США, Великобританії, Франції й ФРН.

Лит.: Енгельс Ф. *Избранные военные произведения*. М., 1958; Ленин В. И. *О войне, армии и военной науке*. М., 1965; КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы. 1917—1968. М., 1969. А. Г. Прудко. **«ВОЄННА ПРОГРАМА ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»** — стаття В. І. Леніна, в якій він розвиває марксистську теорію *соціалістичної революції*, розкриває пер-

спективу розгортання революц. боротьби робітн. класу в умовах імперіалізму. Написана ним. мовою у вересні 1916, опубл. в журн. «Jugend Internationale» (1917, № 9 і 10) — органі Міжнар. спілки соціалістичних орг-цій молоді. Розвиваючи положення, висловлені в статті «Про лозунг Сталінізму Штатів Європи», В. І. Ленін дійшов висновку про неможливість в умовах нерівномірного розвитку капіталізму одночасної перемоги соціалізму в усіх країнах, указав на неминучість періоду, коли соціалізм переможе в одній або кількох країнах, а інші протягом певного часу залишаться бурж. або добуржуазними, тобто на неминучість періоду співіснування д-в з різним сусп. ладом. В. І. Ленін з'ясував суть воєн справедливих і несправедливих, показав, що свідомий пролетаріат ніколи не був і не може бути ворогом революц. воєн, викрив соціал-нацистів, які заперечували всякі війни, в т. ч. й нац.-визвольні.

Видання: Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції. Повне зібрання творів, т. 30.

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО — теорія і практика підготовки і ведення воєнних дій на суші, морі та в повітрі; основна галузь воєнної науки. Складовими частинами рад. В. м. є воєнна стратегія, оперативне мистецтво і тактика, які тісно пов'язані між собою і взаємозалежні. Стратегія — вища галузь В. м., яка охоплює теорію і практику підготовки збройних сил до воєнних дій, планування та ведення війни і стратегічних операцій, використання видів збройних сил і керівництво ними. Вона зумовлена політикою д-ви і підпорядкована їй. Оперативне мистецтво о займається питаннями підготовки і ведення операцій. Тактика являє собою теорію і практику підготовки і ведення бою підрозділами, частинами та з'єднаннями. Вивчає суть і характер сучас. заг.-військ. бою, засоби організації і ведення різних його видів: наступу, оборони, зустрічного бою. В. м. поділяють на види залежно від видів збройних сил і родів військ, які входять до них: В. м. сухопутних військ; ракетних військ; військ ППО країни; військ-повітр. сил та військ-мор. мистецтво. В. м. деяких родів військ, які входять у кілька видів збройних сил, можна об'єднати заг. поняттям, напр. *військово-інженерне мистецтво*. В. м. розвивається залежно від рівня виробн., економіки й характеру відповідного ім сусп. ладу. На нього впливають і особливості істор. розвитку країни, геогр. умови, нац. традиції та ін. фактори. Рад. В. м. почало складатися під час громадян. війни. За роки перших п'ятирічок відбулася докорінна реорганізація Рад. Армії. На базі нової техніки рад. В. м. розв'язало питання взаємодії видів Збройних Сил. Осн. видом воєнних дій вважалося стратегічний наступ, не заперечувалася оборона. В цей період в самостійну галузь відокремилася оперативне мистецтво, була розроблена теорія глибокої операції; теорія і прак-

тика глибокого бою, що визначив способи дії всіх родів військ при прориві оборони противника. Найважливішим етапом у розвитку рад. В. м. була Велика Вітчизн. війна 1941—45, в ході якої розв'язувалися складні стратегічні проблеми розгортання Збройних Сил, ведення оборони і наступу. Рад. В. м. збагатилося досвідом підготовки й проведення великих операцій, проведення наступу при оточенні і знищенні великих ворожих угруповань. Розгром фашист. Німеччини та мілітаристської Японії став підтвердженням високого рівня рад. В. м. В післявоєнний період воно спрямоване на подальше підвищення бойової могутності Рад. Збройних Сил.

Лит.: Історія воєнного мистецтва. М., 1966. *І. Д. Єршов.*

ВОЄННИЙ БЛОК — воєнно-політ. союз або угода держав, метою яких є спільні дії для розв'язання спільних політ., екон. і воєнних завдань. Напередодні 1-ї світової війни 1914—18 виникли два осн. В. б. — *Троїстий союз* (1882) і *Антанта* (1907). Напередодні 2-ї світової війни 1939—45 було створено блок фашист. д-в — «Антикомінтернівський пакт» (1936). Йому протистояла *антиімперіальська коаліція* (1942). У післявоєнний період імперіалістичні д-ви створили цілу систему агресивних блоків (див. *НАТО, СЕНТО, АНЗЮС, АНЗЮК, АЗПАК, АСЕАН*). Агресивним імперіалістичним блоком протистойть *Організація Варшавського Договору* (засн. 1955), що є оборонним союзом європ. соціалістичних країн.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» — економічна політика Рад. держави в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—20). Викликана надзвичайно важкими умовами війни і госп. розрухи, політика «В. к.» була спрямована на зосередження в руках д-ви усіх осн. елементів економіки для забезпечення перемоги над внутр. і зовн. контрреволюцією і закріплення завоювань Великої Жовт. соціаліст. революції. Ґрунтувалася на воєнно-політ. союзі робітників і трудових селян. Політика «В. к.» передбачала проведення ряду спец. заходів.

Керівництво воєнним господарством здійснювала Рада робітн. і сел. оборони, очолювана В. І. Леніним. Крім націоналізованих у 1918 великих ф-к і з-дів, було націоналізовано середню пром-сть і значну частину дрібних підприємств. Введено найсуворішу централізацію керівництва пром. виробн. і розподілу продукції (див. *Главлізм*). У жовтні 1918 було запроваджено заг. трудову повинність для працездатного населення, в т. ч. бурж. елементів. Робітники й службовці найважливіших держ. підприємств і установ переводилися на воєнний стан. Деякі військові частини в час мирних перепочинків перетворювалися на *трудова армія*. Найважливішим елементом політики «В. к.» була *продрозверстка*, за допомогою якої Рад. д-ва організувала рішучу боротьбу проти спроб куркулів зірвати держ. хлібну монополію, введену після

заборони приватної торгівлі, насамперед хлібом і предметами першої потреби. Характерною рисою політики «В. к.» була натуралізація госп. відносин, звуження сфери товарно-грош. обігу. В держ. пром-сті рух матеріальних цінностей регулювався відповідними держ. і госп. органами в натуральній формі, грош. обіг між окремими підприємствами виключався. Заробітна плата робітників і службовців також набувала натурального характеру. «В. к.» не є обов'язковою фазою в розвитку соціалістичної революції, але в конкретних умовах Радянської Росії 1918—1920 ця політика була єдиною можливою і мала тимчасовий характер. Істор. значення її полягає в тому, що вона забезпечила Країні Рад перемогу у громадян. війні. З переходом до мирного соціалістичного будівництва політику «В. к.» було замінено *новою економічною політикою*. *Т. І. Дерев'якін.*

ВОЄННИЙ СТАН — особливий стан в країні чи в окремих її частинах, що звичайно запроваджується рішенням найвищих органів *влади державної* за виняткових обставин (напр., війна, стихійне лихо). В СРСР відповідно до п. 15 ст. 121 Конституції СРСР право оголошувати В. с. в інтересах захисту СРСР має *Президія Верховної Ради СРСР*. Під час В. с. всі функції органів держ. влади з питань оборони і забезпечення громад. порядку переходять до військ. органів — військ. рад і командування. Проте і в умовах В. с. в СРСР всі принципи *соціалістичної законності* зберігають свою силу. В капіталістичних країнах В. с. широко застосовується і в мирний час для придушення революц. виступів.

ВОЄННІ ГРОШІ, окупаційні гроші — грошові знаки, що їх випускає у воєнний час держава на окупованій території іншої держави (або групи держав) для фінансування своїх воєнних і окупаційних витрат. За своєю екон. суттю В. г. являють собою породжений війною різновид грошей *паперових*. Однак мають свої особливості: інфляційний характер (див. *Інфляція*), недовготривалість і обмеженість тер. обігу, відсутність будь-якого забезпечення та примусовий курс щодо місцевої валюти. Вперше В. г. були випущені в період 1-ї світової війни (1914—18). Великих розмірів випуск В. г. набув у роки 2-ї світової війни 1939—45 та в перші післявоєнні роки.

ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ — особи, що вчинили найтяжчі злочини проти миру і людяності, порушили загальновизнані закони і звичаї війни. Страшніми злочини нім. фашистів на окупованих ними територіях у період *другої світової війни* 1939—45 спонукали уряди Великобританії, СРСР і США 21.XI 1943 прийняти декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені злочини». Вперше поняття «воєнні злочинці» й їхню індивідуальну відповідальність визначено в статутах *міжнародних воєнних трибуналів*, а відповідні принципи міжнар. права сформульовано резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 11.XII 1946 і 21.XI 1947. За



Водяний різак алоєвидний.



Водяні клопи: 1 — хребтошалап звичайний; 2 — плават звичайний; 3 — водяний скопійон звичайний; 4 — водомірка озерна.



Водянка чорна.

ними, В. з. є особи, винні в плануванні, підготовці, розв'язанні і веденні агресивної війни; в убивствах, знущаннях, катуваннях і втягненні в рабство цивільного населення; жорстокому поводженні з пораненими і полоненими, безглуздом руйнуванні міст і сіл, пограбуваннях населення, використанні заборонених засобів і знарядь ведення війни тощо. Було встановлено поділ В. з. на головних і неголовних. Головних В. з. засуджено міжнарод. трибуналами в Нюрнберзі 1945 і в Токіо 1946. Справи інших В. з. розглядалися судами країн, на території яких чинилися такі злочини. Ряд В. з. було засуджено судами СРСР, БРСР і УРСР. Стокгольмська відозва 1950 оголошує В. з. уряд, який першим застосує атомну зброю. Ген. Асамблея ООН прийняла (1968) Конвенцію про застосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства. Учасниками цієї Конвенції є СРСР, УРСР та БРСР.

ВОЄННО-ПОЛЬОВА ТЕРАПІЯ — розділ військової медицини, що вивчає причини, розвиток, особливості перебігу, профілактику і лікування захворювань внутр. органів, що виникають у процесі бойової діяльності військ, у т. ч. при застосуванні зброї масового ураження, а також в умовах тилової праці. В.-п. т. розробляє й організаційні питання лікувальної роботи на різних етапах мед. евакуації, заходи по зміцненню здоров'я особового складу армії, питання воєнно-лікувальної експертизи тощо. Виділення В.-п. т. в самостійну дисципліну було

підготовлене працями вітчизняних вчених М. Я. Мудрова, М. І. Пирогова, С. П. Боткіна та ін. Остаточно В.-п. т. оформилась лише у роки Великої Вітчизняної війни, в чому заслуга рад. учених-медиків М. С. Вовсі, П. І. Єгорова, М. С. Молчанова, Ю. І. Смирнова, М. О. Ясінювського та ін. З 1947 введено викладання В.-п. т. в усіх мед. ін-тах країни.

ВОЄННО-ПОЛЬОВА ХІРУРГІЯ — медична дисципліна, що вивчає питання організації і подання хірургічної допомоги (на полі бою та на різних етапах евакуації) пораненим та ураженим і особливості виникнення, перебігу і лікування травматичних ушкоджень в умовах воєнних дій. Осн. завданням В.-п. х. є подання кваліфікованої хірургічної допомоги в бойовій обстановці, збереження життя пораненим і забезпечення повернення якнайбільшого числа їх до лав армії. В.-п. х. зародилася з давніх часів. Основоположником наук. В.-п. х. є М. І. Пирогов, який сформулював її гол. принципи у книзі «Основи загальної воєнно-польової хірургії» (ч. 1—3, 1865—66). Значний вклад у розвиток В.-п. х. внесли рад. хірурги М. М. Ахутін, М. Н. Бурденко, О. О. Вишневський, М. М. Єланський, І. М. Іщенко, М. С. Коломійченко, П. А. Купріянов, М. В. Скліфосовський та ін. Під час Великої Вітчизняної війни рад. хірурги повернули до лав армії 72,3% поранених. Поява сучас. видів зброї з новими уражаючими факторами поставила перед В.-п. х. нові питання і вимоги.

Лит.: Вишневський А. А., Шрайбер М. И. Воєнно-польова хірургія. М.,

1975; Смирнов Е. И. Война и военная медицина. 1939—1945. М., 1976.

ВОЄННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС — союз найбільших монополій, воюючи та урядової бюрократії в імперіалістичних державах. Найвищого ступеня досяг у США. В.-п. к. посідає важливе місце в системі державно-монополістичного капіталізму. Включає військові власті та установи, пром-сть, що виробляє зброю, наук. установи, які ведуть дослідження у воєнних цілях. В.-п. к. склався у своєрідну внутрідерж. систему, набув самодостатньої сили. В.-п. к. дедалі більше здійснює контроль над прерогативою бурж. д-ви щодо матеріального постачання нею своїх збройних сил, над регулюванням масштабів, структури і географічного розміщення воєнного виробу., над численними заходами д-ви по мобілізаційній підготовці економіки країни до війни. В.-п. к. використовує д-ву і як гаранта для збуту монополіями воєнної продукції на внутр. і зовн. ринках. Термін «воєнно-промисловий комплекс» уперше вжив у прощальному посланні президент Ейзенхауер 1961.

З діяльністю В.-п. к. органічно пов'язані мілітаризація капіталістичної економіки, загострення міжн. напруженості. В.-п. к. призводить до зростання воєнних бюджетів і асигнувань за рахунок соціальних потреб та до інфляції, що лягають тягарем податків на трудящих. Ідеологи імперіалізму намагаються виправдати діяльність В.-п. к., твердячи, що гонка озброєнь, воєнні виробн. підвищують зайня-



гість, сприяють ліквідації безробіття, стимулюють економіку. Проте економічні кризи, що потрясають капіталістичну систему, свідчать про реакційну, антинародну суть В.-п. к., який вилучає все більше робочої сили зі сфери виробл. матеріальних благ, відтягує значну кількість самодіяльного населення в непродуктивну галузь — воєнну пром-сть, викидає з нац. багатств величезні кошти. В.-п. к. нерозривно пов'язаний з бурж. ідеологічними центрами та засобами масової інформації, які ведуть пропаганду антикомунізму, антирадянщини, насильства і війни. В.-п. к., об'єднуючи екон., воєнний і наук. потенціали капіталістичної д-ви, справляє дедалі більший вплив на внутр. і зовн. політику імперіалістичних країн.

А. В. Кудрицький.

ВОЄННО-ПРОМИСЛОВІ КОМІТЕТИ — організації імперіалістичної буржуазії в Росії, створені в травні 1915 з метою координації роботи всієї промисловості, розподілу військ, замовлень, відвернення робітників від революції. Царський уряд, який побоювався політ. зміцнення буржуазії, обмежив роль В.-п. к. посередництвом між д-вою і приватною пром-стю. На тер. України діяло кілька десятків місц. В.-п. к. При підтримці меншовиків та есерів керівництво В.-п. к. почало створювати при них «робітничі групи». Більшовики бойкотували вибори в ці групи. Після повалення самодержавства керівники Центр. В.-п. к. вийшли до бурж. Тимчасового уряду. 31.III 1918 В.-п. к. було перетворено на нар.-пром. к-ти, які 24.VII 1918 рі-

шенням Рад. уряду було ліквідовано.

ВОЖАТИЙ ПІОНЕРСЬКИЙ — керівник і організатор піонерів і жовтенят, представник ВЛКСМ у піонерській організації. Вперше термін «вожатий піонера» з'явився 1922. Зміст діяльності В. п., його права і обов'язки визначені «Положенням про старшого піонерського вожатого загону Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна» (1967). В УРСР у 1977 працювало бл. 18 тис. старших В. п. Їх готують у 30 пед. уч-щах та Київ., Ворошиловгр. й Івано-Франк. пед. ін-тах. Для вожатих піонерських загонів організуються спец. табірні збори, семінари тощо. Робота В. п. широко висвітлюється в журн. «Вожатий» (з 1924), «Воспитание школьников» (з 1966). Літ.: Книга вожатого. К., 1975.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ — визволення Київщини, Поділля і частини Волині з-під гніту шляхетської Польщі і входження їх до складу Російської д-ви в кінці 18 ст. В результаті визвольної війни українського народу 1648—54 Правобережну Україну рішенням Переяславської ради 1654 було разом з ін. укр. землями возз'єднано з Росією. Під час рос.-польс. війни 1654—67 Польща, скориставшись із сприятливої для себе міжнар. обстановки, знову захопила укр. правобережні землі. За умовами Андрусівського перемир'я 1667, підтвердженими «Вічним миром» 1686, Правобережжя України, за винятком Києва з околицями, тимчасово опинилася під владою шляхет. Польщі. У 2-й пол. 17 ст. на

Правобережжі розгорнулася нар.-визвольна боротьба під керівництвом С. Палія, С. Самуса, З. Іскри, А. Абазіна. Після рос.-тур. війни 1710—11 уряд Росії за Прутським трактатом 1711 змушений був відмовитися від вирішення справ, пов'язаних з Правобережною Україною. Її нар. маси зазнавали тяжкого феод. і національного гноблення з боку шляхти й магнатів, що призвело в 1-й пол. 18 ст. до ряду нар. повстань (1734, 1750). В 1768 спалахнуло велике сел.-козач. повстання — Коліївщина. Магнатсько-шляхет. анархія, антифеод. виступи польс. селян, нар. повстання на Правобережжі і в Білорусії значно ослабили могутність шляхет. Польщі. З цього скористалися Австрія, Пруссія і Росія, які 1772, 1793 і 1795 здійснили три поділи Польщі. Після 2-го поділу Правобережжя Україна, народні маси якої тривалий час боролися за визволення від польсько-шляхет. гноблення, возз'єдналася з Росією. Цей акт, незважаючи на жорстокий гніт царизму, об'єктивно мав прогресивне значення і відповідав інтересам і прагненням укр. народу; він став важливим етапом на шляху возз'єднання всіх укр. земель, створив сприятливі умови для дальшого зростання продуктивних сил, посилення екон., політ. і культурних зв'язків України з Росією, прискорив формування укр. нації та зміцнення братерського союзу рос., укр. і білорус. народів у боротьбі проти гніту самодержавства, поміщиків і буржуазії.

Літ.: Енгельс Ф. Як діло робітничому класові до Польщі? Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16: Ленін В. І.



Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 40; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

Г. Я. Сергієнко.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ 1654 — історичний акт, що відбувся на *Переяславській раді 1654* на завершення визвольної війни українського народу 1648—54. Возз'єднання було результатом об'єктивного процесу істор. розвитку рос. і укр. народів «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 32, с. 334). Рос. і укр. народи, так само як і білоруський, походять з одного кореня — давньоруської народності (див. *Київська Русь*). Незважаючи на складні умови феодалу й перебування укр. земель під іноз. гнітом, між Росією та Україною розвивалися політ., екон. і культурні зв'язки. Проявлялося це в спільній боротьбі проти іноз. загарбників, зокрема тур.-тат. агресорів, проти яких разом діяли *запорізькі козаки і донські козаки*. Спільно виступали трудящі маси проти феодал.-кріпосницького гніту під час *селянського повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*, в сел.-козак. повстаннях кін. 16 — поч. 17 ст. на Україні. В боротьбі укр. народу проти гнобителя росло прагнення до возз'єднання з Росією, що проявилось, зокрема, в масових переселеннях українців у межі Рос. д-ви та ін. подіях, знайшло відображення в *полемічній літературі*, у зверненні київського митрополита І. *Борецького* до рос. уряду (1624). З особливою силою прагнення до В. У. з Р. проявилось під час визвольної війни укр. народу, яку очолював Б. *Хмельницький*. Вже на початку нар.-визвольної війни її керівники порушували перед рос. урядом питання про возз'єднання. Рос. уряд допомагав укр. народові військ. спорядженням, зброєю, захищав інтереси України під час переговорів з іноз. д-вами. Позитивна позиція рос. уряду щодо України, посилення екон. зв'язків, зокрема двосторонньої безмитної торгівлі, участь рос. нар. мас у визвольній війні сприяло поглибленню її та створювало умови для возз'єднання. Складні міжнар. відносини та ряд проблем внутр. розвитку (повстання 1648 у Москві, повстання 1650 у Новгороді та Пскові) затримували вирішення цього питання. *Земський собор 1653*, в якому брали участь представники різних станів і груп населення, схвалив рішення рос. уряду про В. У. з Р. На Україну було направлено повноважне посольство на чолі з боярином В. В. *Бутурліним*, урочисто зустрінуто населенням укр. міст і сіл. Проголошення В. У. з Р. відбулося на раді 8(18).І 1654 в Переяславі, в якій брали участь генеральна та різних полків старшина, козаки, жителі міст, представники укр. шляхти, духовництва й селяни навколишніх сіл. Таким чином, Переяславська рада набрала характеру всенародної ради. В. У. з Р. було здійсненням споконвічних прагнень укр. народу, який, об'єднав-

шись з рос. народом, врятував себе від поневолення шляхет. Польщею і султанською Туреччиною. Автономне становище України в складі Росії було визначено *Безневими статтями 1654*, що діяли з певними змінами до кінця 18 ст. В. У. з Р., незважаючи на політику соціального й нац. гноблення, яку провадив царизм, мало велике значення для екон., політ. і культурного розвитку укр. народу, відповідало корінним інтересам двох братніх народів.

В результаті В. У. з Р. ще більше зміцнили позиції Рос. д-ви на міжнар. арені. Далеко на Пд. відсунулись її держ. кордони, а українці разом з росіянами брали в охорону їх активну участь. Велася спільна боротьба проти іноз. загарбників, як про це свідчать *Чигиринські походи 1677 і 1678, Російсько-турецькі війни 17—19 століть, Північна війна 1700—21, Вітчизняна війна 1812*. В межах Росії територія, заселена українцями, розширювалась на схід до Дінця, а на півдні — до Чорного та Азовського морів. Возз'єднання сприяло екон. розвитку України й Росії. Включення укр. міст у систему всерос. ринку і скасування встановлених для них шляхет. Польщею обмежень сприяло розвитку ремесел і торгівлі. В період капіталізму Україна стала одним з найрозвинутіших пром. районів Рос. д-ви. Взаємозбагачування двох братніх народів відбувалось у культурній та ідейній сферах життя. Братерська співдружність укр. і рос. народів загартовувалася в їхній спільній боротьбі проти соціального гноблення в епоху феодалізму. На якісно вищий рівень класова солідарність укр. і рос. трудящих піднялася в умовах капіталізму, коли провідна роль у боротьбі проти експлуататорів перейшла до пролетаріату.

Україна в складі Росії, незважаючи на гніт царизму, була притягальною силою для населення укр. земель, що перебували під владою ін. держав. Це сприяло консолідації укр. народності, пізніше — нації. Поворотним етапом в історії рос., укр. та всіх народів Рад. країни стала Велика Жовтнева соціалістична революція. З побудовою соціалізму відбулися докорінні зміни в соціальному й нац. житті народів СРСР, зокрема в їхніх зв'язках, дружбі та єднанні. Перебуваючи в складі СРСР, укр. народ здійснив свою заповітну мрію — возз'єднав усі свої землі (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*).

Історія довела всю неспроможність концепцій укр. бурж. націоналістів, спрямованих на фальсифікацію й знецінення В. У. з Р. — цієї видатної події в житті укр. народу. В 1954 російський і український народи разом з усіма ін. народами Радянського Союзу урочисто відзначили 300-річчя возз'єднання України з Росією. В постанові ЦК Компартії України (вересень 1978) про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією підкреслено, що відзначення цього істор. акту є знаменною

подією в сусп.-політ. житті республ. ки, яскравою демонстрацією дружби укр. і рос., всіх народів Рад. Союзу. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225. Карта «Визвольна війна українського народу 1648—54 років» між с. 160—161. *Літ.*: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954; Воссоєдинение Украины с Россией. Документ и материалы, т. 1—3. М., 1954; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Воссоєдинение Украины с Россией. 1648—1954. М., 1954; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; Документ и материалы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967. Ф. П. Шевченко.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЄДИНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ — визволення Радянським Союзом споконвічних українських земель — Західної України (1939), Північної Буковини (1940) та Закарпатської України (1945) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження цих земель, згідно з одностайною волею їх населення, до СРСР зі включенням до складу УРСР.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції й утворення Укр. Рад. Республіки через агресивний курс міжнар. імперіалізму частина споконвічних укр. земель була насильно включена до складу іноз. країн. Внаслідок допомоги англо-амер. і франц. реакц. кіл та укр. бурж. націоналістів Зх. Україну (Сх. Галичину та Зх. Волинь) у вересні 1920 загарбала бурж.-поміщицька Польща; Пн. Буковину, незважаючи на рішення *Буковинського народного віча 1918* про возз'єднання Буковини з Рад. Україною, окупувала в листопаді 1918 боярська Румунія; Закарп. Україну, всупереч рішенням *Закарпатських всенародних зборів 1919* в м. Хусті про возз'єднання Закарп. України з УРСР, включили до складу бурж. Чехословаччини (див. *Версальсько-Вашінгтонська система*).

Загарбання зх.-укр. земель іноз. імперіалістами стало актом насильства над волею їхнього населення, яке походить від давньоруської народності часів Київської Русі — спільної коліски трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Воно протягом багатьох віків вело героїчну визвольну боротьбу проти іноз. поневолювачів (польських панів, австр. феодалів, рум. бояр і угор. баронів) та місц. укр. поміщиків і капіталістів, за возз'єднання з Україною. Величезний вплив на цю боротьбу мав революц. рух у Росії, особливо перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Трудящі Західної України, Пн. Буковини і Закарпаття не мирилися з насильницьким відірванням їх від Рад. України, з жорстокою екон. експлуатацією, соціальним і нац. гнобленням. Під керівництвом комуністичних орг-цій вони вели революц. боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання в

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЄДИНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

єдиній Радянській соціалістичній державі. Класові виступи, утворення Рад робітн. депутатів у Стебнику, Дрогобичі та ряді ін. міст, боротьба проти буржуазно-націоналістичного уряду т. з. «Західноукраїнської народної республіки», встановлення Рад влади на Закарпатті 1919 і в 20 повітах Зх. України 1920, Хотинське повстання 1919 і Татарибунське повстання 1924, масові страйки робітників і демонстрації трудящих під лозунгами: «Геть іноземних окупантів!», «Хай живе Радянський Союз!», «За возз'єднання з Радянською Україною!», страйки с.-г. робітників, масові сел. повстання в 1930—33, барикадні бої у Львові 1936— це далеко не повний перелік революц. виступів нар. мас Зх.-укр. земель проти іноз. загарбників та «своїх» поневолювачів, за возз'єднання з Рад. д-вою. Рад. народ і його уряд не визнавали загарбання Зх.-укр. земель іноз. імперіалістами і не раз виступали за мирне розв'язання спірних тер. питань. Але бурж. кола Польщі, Румунії й Чехословаччини не зважали на миролюбні пропозиції СРСР. У вересні 1939 гітлерівська Німеччина почала загарбницьку війну в Європі, окупувала Польщу, внаслідок чого польсь. бурж. д-ва розпалася. Союз РСР вийняв законну турботу про долю братнього населення Зх. України, якому загрожувало фашист. поневолення. 17.IX 1939 рад. війська за розпорядженням Уряду СРСР перейшли рад.-польсь. кордон і взяли під свій захист життя і майно населення Зх. України. Трудящі цього краю радо зустріли свою визволительку — Рад. Армію. Виконуючи одностайну волю населення, Народні Збори Західної України (засідали 26—28.X 1939) одногласно прийняли декларації: про встановлення Рад влади на всій тер. Зх. України, про входження її до складу УРСР, про конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх без викупу в користування трудового селянства, про націоналізацію банків і великої пром.-сті. 1.XI 1939 Верховна Рада СРСР, заслухавши і обговоривши заяву Повноважної комісії Народних Зборів, прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР. 15.XI 1939 позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон про входження Зх. України до складу УРСР.



Перші жінки на колишніх поміщицьких землях. Північна Буковина, 1940.

У червні 1940 Рад. уряд запропонував урядові Румунії, в інтересах відновлення справедливості, повернути Рад. Союзові Бессарабію і передати йому Пн. Буковину, населення якої зв'язане з Рад. Україною як спільністю істор. походження, так і єдністю нац. складу, мови і культури. Рум. королівський уряд 28.VI 1940 прийняв миролюбну пропозицію Уряду СРСР. Того ж дня рад. війська вступили в міста і села Бессарабії і Пн. Буковини. Населення зустріло їх з величезною радістю. 2.VIII 1940 Верховна Рада СРСР своїм законом включила Пн. Буковину і Хотинський, Акерманський та Ізмайльський повіти Бессарабії до складу УРСР. 15.VIII 1940 Президія Верховної Ради СРСР, відповідно до закону від 2.VIII 1940, видала укази про націоналізацію банків, пром. і торг. підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку та про націоналізацію землі на території Північної Буковини.

Всесвітньо-істор. перемога рад. народу над фашизмом у 2-й світовій війні привела до завершення істор. процесу возз'єднання укр. земель в єдиній Рад. соціалістичній д-ві. Восени 1944 Рад. Армія визволила від гітлерівських загарбників Закарп. Україну. Закарпатці створили тимчасові органи народної влади — народні комітети. В краї розгорнувся всенар. рух за входження його до складу СРСР і возз'єднання з УРСР. 26.XI 1944 в Мукачеві відбувся Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. Виражаючи однічі мрії і прагнення трудящих Закарпаття, він прийняв Маніфест про возз'єднання Закарп. України з Рад. Україною і про вихід її зі складу Чехословаччини. 29.VI 1945 в Москві було підписано радянсько-чехословацький договір, за яким Закарпатську Україну возз'єднали з Рад. Україною і включено до складу СРСР. Того самого дня 7-а сесія Верховної Ради УРСР палко вітала історичний акт включення Закарпатської України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР.

Возз'єднання всіх укр. земель в єдиній Рад. соціалістичній д-ві знаменувало здійснення споконвічних мрій і прагнень укр. народу. Воно було подією великого істор. значення. Возз'єднання створило найсприятливіші умови й можливості для всебічного розвитку економіки і культури, для піднесення матеріального добробуту, відкрило могутні джерела бурхливого розвитку всіх матеріальних і духовних сил трудящих цих укр. земель. Увійшовши в братню сім'ю рад. народів, трудящі Зх. областей України стали рівноправними членами вільного соціалістичного суспільства. Спираючись на повсякденну допомогу Рад. д-ви, братерську допомогу всіх народів СРСР, робітники й селяни Зх.-укр. земель під керівництвом Комуністичної партії за короткий істор. строк побудували соціалістичну пром.-сть, соціалістичне сільське господарство, добилися значних успіхів у розвитку української

радянської культури й підвищенні свого добробуту.

Возз'єднання укр. народу є органічним результатом перемог Великої Жовтв. соціалістич. революції, торжеством великого вчення марксизму-ленізму. Воно могло здійснитися тільки в умовах рад. соціалістичного ладу, завдяки левинській політиці дружби народів і тій безкорисливій підтримці, яку укр. народ завжди діставав і дістає від братніх народів СРСР і насамперед — від рос. народу. Возз'єднання Зх.-укр. земель в єдиній Українській Рад. державі є величезною істор. перемогою не лише



Жителі Львова зустрічають Червону Армію. Вересень 1939. Позачергова 3-я сесія Верховної Ради УРСР. Прийняття Закарпатської України до складу Української РСР. Листопад 1939. Зустріч радянських військ на Північній Буковині. Червень 1940. Митинг трудящих Ужгорода 8 липня 1945. присвячений возз'єднанню Закарпаття з Радянською Україною.

ВОЗНЕСЕНСЬК

трудящих України, а й усіх народів багатонац. соціалістичної Вітчизни. Карта с. 357.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Брежнев Л. І. Про п'ятдесятіріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремльському Палаці з'їзді 21 грудня 1972 року. К., 1973; Щербинський В. В. Советская Украина. М., 1977; Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 30-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 15 грудня 1972 року. К., 1972; Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів. К., 1949; История государства и права Украинской ССР. т. 6. К., 1977; Белоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. К., 1951; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Герасименко М. П., Дудикевич Б. К. Борьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). К., 1955; Торжество исторической справедливости. Законотворительное возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Львів, 1968. Б. М. Бабій, С. М. Белоусов.

ВОЗНЕСЕНСЬК — місто обл. підпорядкування Миколаївської обл. УРСР, райцентр. Пристань на Пд. Бузі. Залізнична станція. Засн. 1795 на місці кол. запорізького зимівника. В 1795—97 В. — адм. центр *Вознесенського намісництва*, 1803—17 — гол. станція *Бузького козацького війська*. В 1817 В. — центр повстання козаків проти перетворення їх на військ. поселенців (див. *Бузьких козаків повстання 1817*). Рад. владу у В. встановлено в лютому 1918. У місті — шкільний, інструментальний, консервний, хлібний, виноробний та маслоробний з-ди, м'ясокомбінат, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, виробниче об'єднання підприємств місцевої пром-сті «Южанка».

12 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, с.-г. технікум, 7 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 будинки культури, 11 клубів, 6 кінотеатрів, 15 бібліотек. У В. народився нар. артист СРСР Г. П. Глебов, нар. художник СРСР Є. А. Кубрик.

ВОЗНЕСЕНСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця, утворена за указом Катерини II 1795 на Пд. Україні. До В. н. ввійшла частина *Катеринославського намісництва* та ряд повітів, територію яких перед тим було визволено з-під турецького іга і влади шляхет. Польщі. Адм. центром тимчасово був Новомиргород, потім — Вознесенськ (тепер Микол. обл.). Влада у В. н. належала наміснику, який підпорядковувався катеринославському, вознесенському і таврійському ген.-губернаторові. На тер. В. н. розмішувалися переселені держ. селяни з центр. і пн. районів Росії. Відповідно до указу Павла I 1796 В. н., як і інші *намісництва*, 1797 було ліквідовано. Його територія ввійшла до Новоросійської, Київської і Подільської губерній.

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ Андрій Андрійович (я. 12.V 1933, Москва) — російський рад. поет. Друкуватися почав 1958. Перші збірки «Парабола» і «Мозаїка» (обидві — 1960). У поемі «Майстри» (1959) В. утверджує високе призначення мистецтва. Зб. «Сорок ліричних вілстувів з поеми „Трикутна груша“» (1962) — про враження поета від поїздки до США. Поема «Лонжжомо» (1963) присвячена В. І. Леніну; поема «Оза» (1964) — роздуми про людську особистість. У збірках «Тінь звука» (1970), «Погляд» (1972), «Випустити птаха» (1974) та ін. виражені ідеї гуманізму, відповідальності людини за мир на землі. Тв.: Антимир. М., 1964; Дубовий лист виолончельний. М., 1975; Вигляди дел мастер. М., 1976.

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ Микола Олександрович [18.XI (1.XII) 1903 — 30.IX 1950] — рад. державний і парт. діяч, акад. АН СРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1919. Нар. в с. Теплому (тепер Тепло-Огарьовського р-ну Тул. обл.) у сім'ї дрібного службовця. Після закінчення 1924 Комуністичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова — на парт. роботі в Донбасі. В 1928—31 навчався, потім працював в екон. Ін-ті червоної професури, одночасно — в ЦКК—РСІ, згодом у Комісії рад. контролю. З 1935 — головою міської планової комісії і заст. голови Ленінгр. міської Ради. З 1938 — голова Держплану при Раднаркомі СРСР, з 1939 — заст. голови Раднаркомів СРСР, з 1941 — 1-й заст. Голови Ради Народних Комісарів (з 1946 Ради Міністрів СРСР). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Держ. к-ту оборони; з 1943 — член К-ту при Раднаркомі СРСР по відбудові г-ва в районах, визволених від нім.-фашист. загарбників. У 1934—39 — член Комісії рад. контролю, з 1939 — член ЦК ВКП(б). З лютого 1941 — кандидат у члени Політбюро, з лютого 1947 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Автор праць з екон. питань. Держ. премія СРСР, 1948. Нагороджений двома орденами Леніна.

Лит.: Колотов В. В. Николай Алексеевич Вознесенский. М., 1976.

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 34,8 тис. чол. (1977). В районі — 53 населені пункти, підпорядковані селищній і 12 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вознесенськ*. Поверхня рівнинна. З корисних копалин найбільше значення мають граніти. Гол. річка — *Південний Буг* з прит. *Мертвоводом*. Ґрунти чорноземні. В р. лежить у степовій зоні.

Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Вознесенськ. У районі — виробн. буд. матеріалів, підприємства легкої і харч. пром-сті. Найбільші з них: олександрівські залізобетонних виробів, каменедробильний, асфальтовий, конопляний з-ди, трикратівський залізобетонних виробів, каменедробильний, Новогригорівський комбикормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговуван-

ня та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — вирощування зернових, тех., овочевих культур та виробн. молока, м'яса, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1977 становила 115,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 92,9 тис. га, луки і пасовища — 19,7 тис. га, сади і виноградники — 2,4 тис. га. Зрошують 12,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соя, соняшник, конопля, овочеві. Розвинуті садівництво і виноградарство. В тваринництві переважають



молочно-м'ясне скотарство, вівчарство і птахівництво. У В. р. — 8 колгоспів, 8 радгоспів, у т. ч. 1 відгодівельний, дослідна станція зрошувального землеробства (с. Яструбинове), держ. плем. станція, райсільгосптехніка. Залізничні станції: *Вознесенськ*, *Мартинівська*, *Олександрівка*, *Трикратне*. Автошляхи — 345 км, у т. ч. з твердим покриттям — 283 км. В районі — 44 заг.-освітні та музична школи, сілсь. профес.-тех. уч-ще, 42 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні, 13 будинків культури, 11 клубів, 6 кінотеатрів, 15 кіноустановок, 33 бібліотеки.

В. Т. Злобинець.

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ СКАРБ — скарб 7—8 ст., виявлений 1930 під час будівництва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна біля с. *Вознесенки* (тепер територія м. Запоріжжя). До складу В. с. входили залізна зброя та спорядження дружинників (мечі, наконечники стріл і ножі), кіська зброя (стремена, вудли тощо) і коштовні прикраси (золоті пластинки від піхов мечів, срібні фігури орла та лева, що були на вершнях військ. знамен, тощо). Вага золотих виробів — 1,246 кг, срібних — 1,782 кг. Деякі археологи вважають, що В. с. — слов. походження.

ВОЗНИЙ (польс. wozny) — у феодальній Польщі, Литві та на Україні (до початку 19 ст.) урядовець, який виконував доручення суду. Обирався з заможних верств населення. Образ В. — хабарника і крутія — змалював І. П. Котляревський у п'єсі «Наталка Полтавка» (1819).

ВОЗНЯК Михайло Степанович (З. Х 1881, с. Вільш-Мазовецькі, тепер с. Волиця Нестерівського р-ну Львівської обл. — 20.XI 1954, Львів) — український рад. літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). Член КПРС з 1951. В 1908 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту.



М. О. Вознесенський.



М. С. Возняк.



Вознесенський скарб. Срібний орел та бронзові позолочені бляшки.

В 1908—14 вчителював у Львіві, гімназії, 1920—39 працював у прогресивних журн. «Вісник», «Культура» тощо. З 1939 — професор Львів. ун-ту, з 1951 — зав. відділом укр. л-ри Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові. Почав друкуватися 1902. В. — автор багатьох праць і публікацій з історії давнього укр. письменства, про творчість письменників 19 — поч. 20 ст. І. Котляревського, Л. Глібова, Т. Шевченка, Панаса Мирного, Л. Боровиковського, М. Шашкевича, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. У 20—30 рр. на деяких дослідженнях В. позначився вплив бурж. методології і бурж.-націоналістичних концепцій. Під впливом рад. науки поступово звільнився від залишків буржуазної методології, даючи матеріалістичне наук. осмислення досліджуваному матеріалу. В. належать численні публікації з питань біографії і творчості І. Франка (упорядкував і видав 4 зб. матеріалів «Іван Франко», незакінчену повість «Не спитавши броду» та ін). Досліджував історію укр. театру, міжслов'янські культ. взаємини.

Тв.: Філологічні праці Івана Могильницького. Львів, 1910; Григорій Квітка-Осеновиченко. К., 1946; Титан праці. Львів, 1946; Іван Франко — популяризатор передової російської літератури. К., 1953; З життя і творчості Івана Франка. К., 1955; Велетень думки і праці. К., 1958. Літ.: Нечитайло М. Непомітний трудливий науки. «Жовтень», 1959, № 11; Пачоський Т. І., Шуст Я. І. Праці М. С. Возняка про життя і творчість І. Франка. Бібліографічний покажчик. В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 5. Львів, 1956.

ВОЙТОВИЧ Михайло Анатолійович (н. 1(14).ІІ 1916, Київ) — український рад. зоолог, засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1947. В 1938 закінчив Київ. ун-т. З 1956 — зав. відділом Зоологічного інституту АН УРСР і одночасно (з 1975) директор Центр. науково-природничого музею АН УРСР. Праці в галузі орнітології, палеонтології, екології, біогеоценотології, з проблем охорони природи. Голова Президії Українського товариства охорони природи (з 1978).

ВОЇНЬ — давньоруське місто-фортеця в гирлі р. Сули, досліджене біля с. Воїнської Греблі Глобінського р-ну Полтавської обл. Вперше згадується в літописі під 1035. Археол. дослідження В. провадилися 1956—59. В. мав дитинець і ремісничий посад. Укріплення дитини складалися з рову і валу, всередині якого були два ряди дерев'яних зрубів, засипаних землею. Верхня частина зрубів зліялася над валом, утворюючи масивну оборонну стіну — заборолу. Внутр. частина дитини являла собою гавань, куди заходили судна. В. був значним торг. центром на «шляху з варяг у греки». На дитині В. постійно розміщувалася війська, залага. Осн. кількість жителів і госп. будівлі зосереджувалися на посаді, де жили переважно ремісники і торговці. У 80-х рр. 12 ст. половецький хан Кокчак спалив В. Через деякий час його відбудували, але під час монголо-тат. навали

1240 місто було остаточно зруйновано. Тепер залишки В. затоплені водами Кременчуцького водосховища.

Літ.: Довженко В. Я., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїн. К., 1966.

ВОЙКОВ Петро Лазарович [1(13).VIII 1888, Керч — 7.VI 1927, Варшава] — учасник революційного руху в Росії, рад. дипломат. В 1903—17 — меншовик. В 1907 емігрував у Швейцарію. Повернувшись до Росії, в серпні 1917 вступив у РСДРП(б). В жовтні 1917 — секретар обл. бюро профспілки і голова міськ. Думи в Єкатеринбурзі. В 1918 — комісар продовольчих справ Уральської ради. В 1919 — заст. голови правління Центроспілки, з 1920 — одночасно член колегії Наркомату зовнішторгу. В 1921 призначений головою рос.-укр. делегації мішаної рад.-польс. комісії по реалізації Ризького мирного договору 1921. З жовтня 1924 — повпред СРСР у Польщі. Вбитий рос. білогвардійцем. Похований в Москві на Красній площі.

ВОЙКОВСЬКИЙ (до 1940 — Капана) — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донецької обл. УРСР, за 6 км від залізничної ст. Кутейникове, 2,3 тис. ж. (1977). Цегельня, відділок радгоспу «Металіст», комбінат побутового обслуговування, 2 заг.-освітні школи, мед. амбулаторія, 2 клуби, 2 б-ки. В. засн. в 19 ст.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Андрій (р. н. невід. — п. 1740, Якутськ) — співучасник змови гетьмана І. Мазеви, його племінник. Після розгрому швед. загартників у Полтавській битві 1709 втік за кордон. Намагався підбити Туреччину, Кримське ханство та ряд зх.-європ. держав на інтервенцію проти Росії. Заарештований 1716 у Гамбурзі і виданий рос. урядові. В. був засланий в Якутськ, де і помер. Заслання В. було приводом для ідеалізації його образу всупереч істор. дійсності в однойменній поемі рос. поета-декабриста К. Ф. Рильєва.

ВОЙНИКОВ Добри Попов (10.XI 1833, Шумен, тепер Коларовград — 27.III 1878, Тирново) — болгарський педагог, драматург, театральний діяч.

Учителював у м. Шумені. Реформував навчання в школі, розробив чіткі шкільні правила, запровадив вивчення історії болг. л-ри тощо. В 1864 емігрував до Румунії, де створив болг. трупю, що стала основою болг. нап. театру. Автор підручників «Коротка болгарська граматики» (1864), «Посібник з словесності...» (1874), істор. п'єс «Райна княгиня» (1866), «Водарина Крума Страшного» (1871) та ін. **ВОЙНИЛІВ** — селище міського типу Калуського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Сивці (бас. Дністра), за 17 км від Калуща, 3,3 тис. ж. (1977). Міжколг. буд. орг-ція, виробниче спеціалізоване відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Середня школа, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка, Будинок культури. 2 б-ки. Відомий з 1443.

ВОЙНИЧ (Voinich) Етель-Ліліан (11.V 1864, Корк, Ірландія — 28.

VII 1960, Нью-Йорк) — англійська письменниця. Дочка англ. математика Дж. Буля, дружина польс. революціонера М. Войнич. Товаришувала з рос. політичними емігрантами і особливо з С. Крачинським. У 1887—89 жила в Росії. В 1895 приїздила до Львова у справі перевезення нелегальної літератури в Росію через Галичину. Тут познайомилася з М. Павликом та І. Франком. Перший твір В. — роман «Овід» (1897) про визвольну боротьбу італ. народу в 1-й пол. 19 ст. У романах «Джек Реймонд» (1901), «Олівія Летам» (1904), «Перервана дружба» (1910), «Скниш узуття твое» (1945) відтворена революц. боротьба народів Італії, Росії, Польщі. В. відома і як перекладачка творів укр. і рос. класиків, а також укр. нар. пісень. Її переклади віршів Т. Шевченка вийшли у Лондоні 1911 з біографією поета. З 1920 жила в Нью-Йорку. В. — автор кількох музич. творів. Тв.: Укр. перекл. — Джек Реймонд. К., 1930; Овід. К., 1967; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1975.

Літ.: Полек В. Т. Етель-Ліліан Войнич і Україна. Бібліографічний покажчик. Львів, 1970. А. М. Полотай.

ВОЙТЕНКО Василь Андрійович [1(13).I 1881, с. Волокитине, тепер Путивльського р-ну Сумської обл. — 16.VI 1951, Харків] — український рад. співак (драм. тенор), засл. арт. УРСР (з 1933). З 1912 — у театрах Петербурга, Баку, Харкова, Києва, в 1930 — 41 — соліст (один із засновників) Дніпроп. театру опери та балету; 1944—51 — у Харків. консерваторії. Партії: Андрій («Тарас Бульба» Лисенка, перший виконавець, Харків, 1924), Давид, Григорій («Піднята цілина», «Тихий Дон» Дзержинського), Герман («Пікова дама» Чайковського).

І. М. Лисенко.
ВОЙТЕНКО Ніна Юхимівна (н. 18.VI 1928, с. Кривіш, Кременчуцького р-ну Полтавської обл.) — український рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчила Полтав. пед. ін-т (1954). З 1966 працює вчителем укр. мови і л-ри в серед. школі м. Одеси. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Д. Іванна.
ВОЙТОВИЧ (Woytowicz) Болеслав (н. 5.XII 1899, с. Дунайів, тепер місто Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.) — польський композитор, піаніст і педагог. У 1913—17 жив у Кам'янці-Подільському. Вчився в Київ. і Варшавському ун-тах, 1921—24 — у Вищій школі музики ім. Ф. Шопена у Варшаві, 1929—32 — в Парижі. Твори: балет «Повернення» (1937, пост. 1938), 4 кантати, 3 симфонії, концерти для фортепіано з оркестром, струнні квартети, фп. твори.

Воїнь. Діорама художника О. В. Казанського.



П. Л. Войков.



Е.-Л. Войнич.

ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ Осип Павлович (1893, с. Іванівка, тепер Уманського р-ну Черкаської обл. — 17. XI 1950, Казань) — вітчизняний лікар і синолог, родом українець. Навчався в Києві, потім Петербурзі, де в 1819 закінчив Медико-хірург. академію. Шляхом самоосвіти опанував китайознавство. У 1819—32 працював у Китаї лікарем. Самовільно борючись з епідеміями холери та ін. хвороб, заслужив любов і шану китайського народу. У 1829 в Пекіні В. спорушено прижиттєвий пам'ятник. Після повернення з Китаю був професором першої в Росії кафедри кит. і маньчжурського письменства в Казан. ун-ті. Переклав рос. мовою ряд класичних творів кит. філософів, уклав кит.-маньчжурськорос. словник.

ВОЙЦЕХІВСЬКІ ПОХОВАННЯ — поховання часів мідного віку і бронзового віку, виявлені поблизу с. Войцехівки (тепер с. Колосівка Полонського р-ну Хмельницької обл.). Досліджувалися в 1924 і 1949. Поховання мідного віку (родинне в кам'яній домовині: чоловіка з двома жінками, шістьма дітьми і рабом-слугою) належало до *культури амфор культури*. В могильнику бронзового віку виявлено одиничні, парні і групові поховання, що належали до *комарівської культури*. В похованнях знайдено глиняний посуд, вироби з каменю та бронзи. В. п. є характерною пам'яткою часів *патриархату*.

ВОЙЦЕХОВИЧ Василь Олександрович (н. 5. I 1913, Краснокутська, тепер смт Харківської обл.) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Закінчив Богодухівський с.-г. технікум (1931). З 1939 — в Червоній Армії. З лютого 1942 — в Путивльському партизан. загоні. З вересня 1943 — нач. штабу з'єднання під командуванням С. А. Ковача. З лютого 1944 — нач. штабу 1-ї Укр. партизан. д-лії під командуванням П. П. Вершигори. Після війни — на рад. і госп. роботі. Автор книг «Сто днів зв'язки» (1950), «Фронт на Поліссі» (1975).

ВОЙШЕЛК МІНДОВГОВИЧ (р. н. невід. — п. 1268) — великий князь литовський з 1263. За правління свого батька *Міндовга* з метою боротьби проти нім. хрестоносців уклав угоду з *Данилом Галицьким*, за якою передав його синові Роману т. з. Чорну Русь (Новгород, Волковиск та ін.). Убитий *Левом Даниловичем*, який претендував на литовський престол.

ВОКАЛІЗ (франц. vocalise, від лат. vocalis — давній, співаючий) — твір для співу без слів. Найчасті-

ше це етюд або вправа для розвитку вокальної техніки. В 20 ст. з'явилися концертні В. («Вокаліз» Рахманінова, «Хабанера» Равеля, концерт для голосу з оркестром Глієра, триптих для голосу з оркестром Г. Майбороди).

ВОКАЛЬНА МУЗИКА — музика, призначена для співу. Теорія для голосу (голосів) без супроводу (солні пісні, ансамблі, хори а капела) і твори для співу з інструм. супроводом. У В. м. провідна роль належить голосу співака. В. м. тісно пов'язана з поетичним текстом і часто є синтетичним муз.-поетичним твором. Див. також *Музика*.

ВОКЗАЛ (англ. Vauxhall — назва саду для розваг у лондонському пригороді, який належав у 17 ст. Джейн Вокс. У рос. мові слово «вокзал» стало загальним завдяки вокзалу у Павловську поблизу Петербурга, який водночас був залізничною станцією і місцем розваг) — комплекс споруд для обслуговування пасажирів на станціях шляхів сполучення. Розрізняють *автовокзали, аеровокзали, залізничні вокзали, морські вокзали і річкові вокзали*. Є В. кінцеві (тушкові), транзитні (вузлові) та проміжні (наскрізні) — залежно від положення на магістралі; далекого слідування, місцеві, приміські та міжнародні — за категорією обслуговуваних пасажирів. В. відрізняються між собою місткістю (кількістю пасажирів, що одночасно перебувають у всіх його приміщеннях), пропускнуою спроможністю (кількістю пасажирів, що пройшли через його приміщення за одиницю часу) та ін. В., що обслуговує пасажирів кількох видів транспорту, наз. *об'єднаним*.

ВОКЛЮЗИ (від назви департаменту Воклюз у Франції) — потужні водні джерела в тріщинуватих або легко розчинних гірських породах. Утворюються внаслідок виходу підземних потоків на поверхню землі. Характерні для карстових (див. *Карст*) областей.

ВОКОДЕР (англ. vocoder, від voice — голос і code — шифр, код) — система *телефононого зв'язку* з передаванням мови у закодованому вигляді. На передавальному боці В. спец. пристрій (аналізатор звуку) перетворює складні мовні сигнали на елементарні складові, які й закодовує. На приймальному боці В. пристрій ін. типу (синтезатор) з закодованих сигналів формує мовні, майже не погіршуючи їхню чіткість (див. *Артикуляція*) порівняно з звичайним телефонним зв'язком. Зменшуючи необхідну ширину смуги пропускання частот, В. збільшує пропускну спроможність ліній зв'язку.

ВОЛАСТОНИТ — мінерал класу *силікатів*. $\text{Ca}_2[\text{Si}_2\text{O}_6]$. *Сингонія* триклинна. Густ. 2,78—2,91. Твердість 5,0—5,5. Колір білий. Близьк скляний. В СРСР є на Уралі, в Забайкаллі, Примор'ї, на Україні (знайдено в районі міста *Українського шита*). Використовують для одержання високоякісної кераміки та поливи.

ВОЛГА [у стародавні часи — Ра, в середні віки — Етель (Гітель)] — річка, одна з найбільших на земній кулі, перша за довжиною в

Європі. Довж. 3531 км, пл. бас. 1360 тис. км². Бере початок на Валдайській височині, з джерела поблизу с. Волговерхів'я Осташковського р-ну Калінінської обл. Впадає в Каспійське м. Гирло лежить на 28 м нижче від рівня моря. Басейн В. простягається в межах Руської рівнини, він охоплює лісову, лісостепову, степову й напівпустельну геогр. зони. Течія В. поділяють на три частини: верхню — від витоків до гирла Оки, середню — до гирла Ками і нижню — від впадіння Ками до гирла. У верхів'ї В. перетинає ландшафт озер — Верхіт, Стерж, Веселуг, Пено і Волго. На цій ділянці береги річки низькі, долина виражена слабо. Нижче впадіння р. Селіжаровки В. тече в глибокій долині, в руслі з'являються пороги. В р-ні Рибинська—Ярослава і нижче Кострома В. протікає у вузькій долині серед високих берегів, перетинаючи Углицько-Даниловську і Галицько-Чухломську височини. В середній течії річка стає повноводнішою, характерна різка асиметрія долини; русло її розширюється до 600—2100 м, часто розгалужується на рукави. В нижній течії В. стає могутньою рікою, долина має ширину 20—30 км, шир. русла досягає 2 км. Протікає вздовж Приволзької височини. В р-ні Куйбишева В., огинаючи Жигульовські гори, утворює Самарську Луку завдовжки бл. 200 км. Вище Волгограда від В. відділяється лівий рукав *Ахтуба* (довж. 537 км), який тече паралельно основному руслу. Ширина Волго-Ахтубинської заплави досягає 40 км. Дельта В. за площею одна з найбільших в СРСР (понад 13 тис. км²), у ній налічується до 500 рукавів, проток і невеликих річок, серед яких судноплавним є Бактеміровський рукав. В. приймає бл. 200 приток. Гол. з них: праві — Ока, Сура, Свіяга; ліві — *Ветлуга, Кама, Самара*, Великий Іргіз. Живлення В. мішане, переважно снігове (60% річного стоку). Природний режим характеризується весняною повінню (квітень—травень), малою водністю в період літньої і зимової межень і осінніми дощовими паводками (жовтень). Пересічна річна витрата води (м³/сек) біля Калініна — 182, Куйбишева — 7720, Волгограда — 8060. Замерзає в верхній і середній течії в кінці листопада, в нижній — на поч. грудня. Скресав в березні—квітні. В зв'язку зі спорудженням на В. ряду водосховищ режим ріки значною мірою зарегульовано. В. має велике народногосп. значення. Гідротехнічне будівництво, проведене за роки Рад. влади, значно поліпшило транспортні умови ріки. В. — осн. воднотранспортна магістраль Європ. частини СРСР. В. з'єднано з Балтійським м. *Волго-Балтійським водним шляхом* імені В. І. Леніна, з Білим м. — через Північно-Двінську систему і через *Біломорсько-Балтійський канал*; з Азовським і Чорним морями — через *Волго-Донський судноплавний канал* імені В. І. Леніна. На В. збудовано *Волзький каскад ГЕС* — найбільший у Європі гідроенергетичний комплекс. Води ріки використовуються й для водопоста-



В. О. Войцехович.



В. П. Волгин.

Волга в середній течії.



чання та зрошування. У В. водиться 70 видів риб, з них 40 промислових. На В.—важливі промислові центри і порти СРСР: Калінін, Рибінськ, Ярославль, Кострома, Горький, Казань, Куйбишев, Саратов, Волгоград та ін. В. славиться мальовничими краєвидами; розвинутий туризм.

Ріка оспівана в народ. піснях. Про В. писали М. Некрасов, М. Горький, О. Толстой, К. Фелікс. В. зображена на картинах І. Рєпіна, І. Левітана, М. Нестерова та ін. З любов'ю згадував велику рос. ріку Т. Шевченко в своїх повістях, «Щоденнику», листах. Літ.: Львович М. І. Реки СССР, М., 1971; Волга — 1. Проблеми изучения и рационального использования биологических ресурсов водоемов. Куйбишев, 1971. Л. М. Козинцев.

ВОЛГІН Вячеслав Петрович [2 (14).VI 1879, с. Борщівка, тепер Хуторського р-ну Курської обл. — 3.VII 1962, Москва] — радянський історик і громадський діяч, акад. АН СРСР (1930). Член КПРС з 1920. В 1908 закінчив Моск. ун-т. В 1914—18 співробітничав з М. Горьким у журн. «Летопись». В 1918 — один з організаторів Соціалістичної (згодом Комуністичної) академії в Москві. В 1919—30 — професор, 1921—25 — ректор Моск. ун-ту. В 1930—35 — неодмінний секретар, 1942—53 — віцепрезидент АН СРСР. Автор праць з історії соціалістичних ідей домарксистського часу, насамперед у Франції та Англії. Ленінська премія, 1961. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Очерки истории социалистических идей с древности до конца XVIII в. М., 1975; Очерки истории социалистических идей. Первая половина XIX в. М., 1976; Укр. перекл. — Історія соціалістичних ідей, ч. 1. Х., 1930. Літ.: Вячеслав Петрович Волгин. Матеріали к біографії ученого СССР, М., 1954.

ВОЛГО-БАЛТИЙСЬКИЙ ВОДНИЙ ШЛЯХ імені В. І. Леніна — сполучає Волгу з Балтійським морем і через Біломорсько-Балтійський канал — з Білим і Баренцовим морями. Створення цього шляху розпочато 1810 (кол. Маріїнська водна система). У другій пол. 40-х рр. 20 ст. його докорінно реконструйовано і відкрито для навігації 1964. Заг. довж. шляху 1100 км (від Рибінська до Балтійського м.). До складу В.-Б. в. ш. входять: Рибінське водосховище, р. Шексна, озеро Біле, р. Ковжа, вододільний Маріїнський канал, нижня течія р. Витегри, Онезький канал, р. Свір, Ладозький канал, р. Нева. Має 5 гідровузлів. Доступний для суден вантажопідйомністю бл. 5000 т. В.-Б. в. ш. — ланка єдиної водотранспортної системи Європ. частини СРСР, який з'єднує водні шляхи, що виходять до Балтійського, Білого, Каспійського, Чорного і Азовського морів.

ВОЛГОГРАД (до 1925 — Царицин, до 1961 — Сталінград) — місто, обласний центр РРФСР, на правому березі Волги. Важливий залізничний вузол, великий річковий порт, аеропорт. Початковий пункт Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна. 931 тис. ж. (1977). Поділяється на 8 міських

районів. Засн. в 16 ст. Історія міста пов'язана з повстаннями С. Т. Разіна, О. І. Пугачова. У 1905 в місті оформилася с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено 4(17).XI 1917. За героїчну Царицинську оборону 1918—19 місто нагороджено бойовим революц. прапором ВІВК (1918) і орденом Червоного Прапора (1924). З липня 1942 по лютий 1943 на підступах до міста і в самому місті рад. війська героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників (див. *Сталінградська битва* 1942—43). 22.XII 1942 встановлено



Волгоград. Проспект В. І. Леніна.

медалі «За оборону Сталінграда». Сталінград став містом-героєм. В 1965 В. нагороджено орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка». В. — один з найбільших пром. центрів країни. Гол. галузі пром-сті: машинобудування і металообробка (з-ди: тракторний, суднобуд., нафт. машинобудування, моторний та ін.) та металургія (металург., алюмінієвий, трубний та сталелитовокачанний з-ди тощо). Розвиваються нафтохім., буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних виробів, цегельні, гіпсовий, керамічний) та деревообр. галузі. Легка пром-сть представлена швейною, трикот. та взут. ф.-ками, харчова — кондитерською ф.-кою, гірнич.-ним, консервним, маргариновим з-дами, м'ясокомбінатом тощо. Електроенергію В. постачають Волзька ГЕС імені XXII з'їзду КПРС, ДРЕС та ТЕЦ-2. У В. — 6 вузів, заочний ф-т Горьківського ін-ту інженерів водного транспорту, 20 серед. спец. навч. закладів: театри: драм., муз. комедії, ляльок, юного глядача; філармонія. Музеї: Держ. музей оборони, краєзнавчий, образотворчого мистецтва.

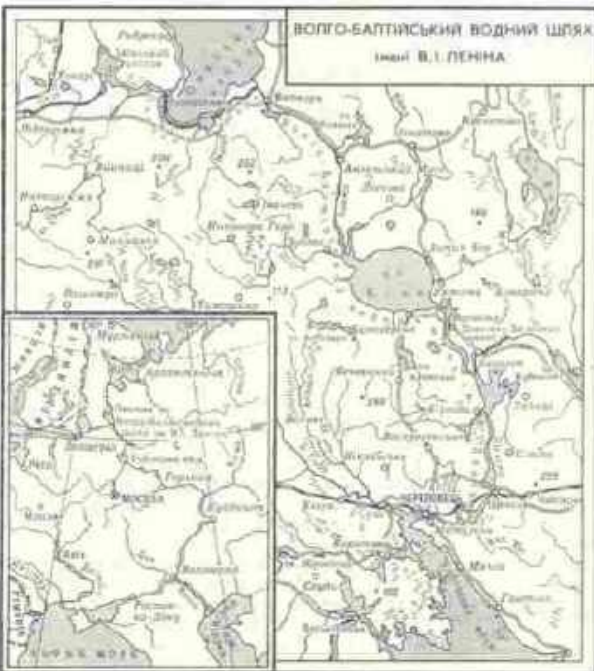
У 1942—43 В. було повністю зруйновано, у післявоєнні роки відбудовано за генеральним планом реконструкції (1945, арх. К. Алабян, М. Поляков та ін.). Центр міста утворений системою площ і бульварів (Вокзальна площа, площа Демонстрацій, площа Загиблих борців, алея Героїв). З 1958 ведеться комплексна забудова міста. Серед значних громад. споруд — Центр. стадіон (1962), Будинок Рад. Армії (1967). Пам'ятник-ансамбль на Мамаєвому кургані (1963—67, скульптор Є. Вучетич, арх. Белопольський).

Літ.: Водолазін М. А. Очерки истории Волгограда. 1589—1967. М., 1969; Богомолов В. М., Гундірін П. А. Місто-герой Волгоград. К., 1972. **ВОЛГОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ** (до 1961 — Сталінградська область) — у складі РРФСР. Розташована на Пд. Сх. Східно-Європейської рівнини. Утворена 5.XII 1936. Пл. 114,1 тис. км². Нас. 2451 тис. чол.

(на 1.I 1977), переважно росіяни, живуть також українці, казахи, татари та ін.; міськ. нас. — 72%. Поділяється на 33 райони, має 18 міст та 25 с.-с. міськ. типу. Центр — м. Волгоград. В 1970 В. о. нагороджено орденом Леніна.

За характером рельєфу територію області звичайно поділяють на низовинне лівобережжя Волги — Заволжя та підвищене правобережжя, зайняте Приволзькою височиною (вис. в межах області до 358 м), Єргенями, Калацькою височиною та Донським пасмом. Корисні копалини: нафта, природний газ, натрієва та магнезієва солі (оз. Ельтон), буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 8, —12°, липня +22, +25°. Опадів 270—450 мм на рік. Гол. ріки — Волга і Дон. На Волзі в межах області — Волгоградське водосховище, на Дону — Цимлянське. Між Волгою та її рукавом Ахтубою лежить Волго-Ахтубинська заплава з численними озерами. У Заволжі — солоні озера Ельтон, Боткуль та ін. Область розташована в степовій та напівпустельній зонах. Переважають чорноземні, каштанові та світло-каштанові ґрунти під степовою та напівпустельною рослинністю. В річкових долинах — алювіальні ґрунти з лучною та деревно-чагарниковою рослинністю.

В. о. — значний район Поволжя з багатогалузєвою пром-стю та розвинутим с. г. Енергетичну базу В. о. становлять Волзька ГЕС імені XXII з'їзду КПРС, волгоградські ДРЕС та ТЕЦ-2, Камшинська, Михайловська та Волзька ТЕЦ. Металургія представлена заводами: металургійним, сталелитовокачанним, трубним, алюмінієвим. Маш.-буд. підприємства випускають трактори та деталі до них, судна, баштові крани, підшипники,



ВОЛГОГРАДСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД

устаткування для електротех., нафтової, харч. пром-сті та ін. На базі родовищ нафти і природного газу розвивається нафт. і газова пром-сть. Значне місце в г-ві області посідає хім. та нафтохім. пром-сть (з-ди: синтетич. волокна, синтетич. каучуку, шинний, гумотех. виробів, азотно-кисневий). Виробництво буд. матеріалів — цегли, шиферу, черепиці, цементу, залізобетонних виробів, вапна, гіпсу, керамзиту, облицювальних

фимовича в м. Серафимовичі, пам'ятник-ансамбль героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані.

ВОЛГОГРАДСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД імені Ф. Е. Дзержинського (до 1961 — Сталінградський тракторний завод) — одне з найбільших підприємств рад. тракторобудування. Входить до Волгогр. тракторобудівного виробничого об'єднання. Став до ладу 1930. Виготовляв колісні трактори

жі Цимлянського водосховища. Залізнична ст. Волгодонська. 54 тис. ж. (1977). Хімічний завод та ін. підприємства. Виник у зв'язку з будівництвом Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна та Цимлянської ГЕС, з 1936 — місто.

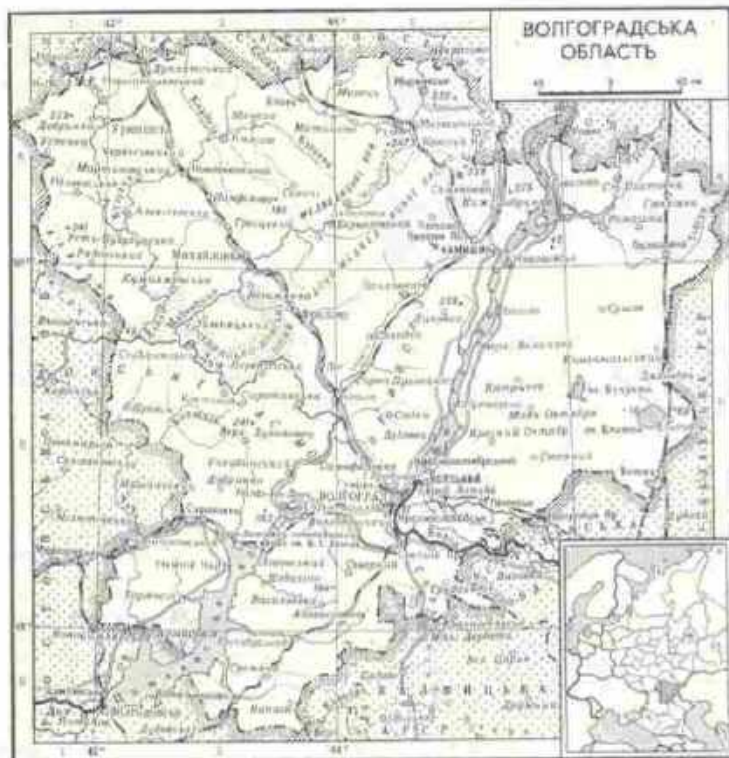
ВОЛГОГРАДСЬКИЙ ЗАВОД

«АТТОМАШ» — підприємство енергетичного машинобудування. Розташований у м. Волгодонську Рост. обл. Будівництво почато 1974. У грудні 1976 здано в експлуатацію блок допоміжних цехів, де виробляють нестандартизоване устаткування, інструмент, оснастку. У 1977—78 вводиться в дію ряд об'єктів першої черги з-ду, який являє собою комплекс унікальних спеціалізованих цехів по виробн. енергетичного устаткування для атомних електростанцій. Осн. продукція: реактори, парогенератори та сепаратори паронагрівників. З відходів осн. виробн. виготовляються товари нар. споживання. В цехах встановлюється унікальне устаткування, зокрема вальці, що прокатують метал товщиною 300 мм, прес зусиллям 15 тис. т, автоматичні та напівавтоматичні установки ультразвукового контролю, лінійні прискорювачі електронів, бетатрони та ін. прилади, що дають можливість здійснити вхідний контроль якості металу, а також зварних швів виробів великої товщини; установки для газового різання металу з числовим програмним керуванням та ін.

ВОЛГО-ДОНСЬКИЙ СУДНОПЛАВНИЙ КАНАЛ

імені В. І. Леніна — канал, який сполучає ріки Волгу і Дон. Перша спроба будівництва каналу була зроблена Петром I наприкінці 17 ст. Розпочато будівництво В.-Д. с. к. перед Великою Вітчизняною війною, відкрито для навігації 1952. Бере початок з Сарептського затону на Волзі (в пд. частині Волгограда), закінчується біля міста Калача-на-Дону на Цимлянському водосховищі, де входить в р. Дон. Заг. довж. 101 км, з них 45 км проходить по ріках та водосховищах — Вирваровському, Береславському, Карповському. Рівень вододільної частини Волго-Донського каналу на 88 м перевищує рівень Волги і на 44 м рівень Дону.

На волзькому схилі — 9 шлюзів, на донському — 4. На каналі — 3 насосні станції, що подають донську воду на його вододільну частину. Спорудження каналу мало велике значення для створення єдиної водотранспортної системи Європ. частини СРСР. Осн. ван-



плит та архіт. прикрас. Розвивається легка (гол. чин. текстильна), деревообр. та харч. (м'ясо-молочна, борошномельно-круп'яна, олійножирова, консервна) галузі. Гол. пром. центри — Волгоград, Волзький, Камшин, Урюпінськ, Михайловка. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур і м'ясо-молочному тваринництві. Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза). З тех. культур найбільше значення мають гірчиця та соняшник. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. У В. о. розвинутий залізн., автомоб. та річковий транспорт. Гол. транспортний вузол — Волгоград (залізничні на Москву, Казань, Донбас, Кавказ, у Середню Азію). Судноплавство по Волзі, Дону, Волго-Донському судноплавному каналу імені В. І. Леніна. Найбільші порти та пристані: Волгоград, Волзький, Дубовка, Калач-на-Дону.

У В. о. — 6 вузів, 37 серед. спец. навч. закладів; 5 театрів, філармонія, телецентр, 9 музеїв, у т. ч. Держ. музей оборони, краєзнавчий і образотворчого мист. у Волгограді, літ.-меморіальний О. С. Сера-

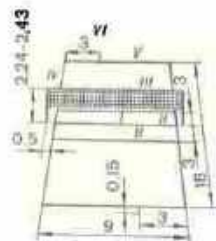
фимовича в м. Серафимовичі, пам'ятник-ансамбль героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані. **ВОЛГОГРАДСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД** імені Ф. Е. Дзержинського (до 1961 — Сталінградський тракторний завод) — одне з найбільших підприємств рад. тракторобудування. Входить до Волгогр. тракторобудівного виробничого об'єднання. Став до ладу 1930. Виготовляв колісні трактори з газовим двигуном 30 к. с., гусеничні трактори 52 к. с. та ін. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д виготовляв і ремонтував бойову техніку. В 1944 з відбудованого конвейера зійшов перший трактор СТЗ-НАТИ. Пізніше освоєно виробн. гусеничних тракторів ДТ-54, болотохідних ДТ-55 та ін. У 1968 закінчено реконструкцію підприємства. У січні 1970 на з-ді випущено мільйонний трактор. У 1977 В. т. з. виробляв трактори ДТ-75 з двигуном 80 к. с., ДТ-75М з двигуном 90 к. с., ДТ-75Б — болотохідний, ДТ-75К — крутосхилний. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1970 у 1,48 раза. На В. т. з. впроваджено автоматичні лінії: по обробці балансирів, виготовленню відливків гусеничних ланок, гальванопокриття тракторів.

Завод нагороджено орденами Леніна (1932, 1970), Трудового Червоного Прапора (1942), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945).

ВОЛГОДОНСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Ростовської обл. РРФСР. Порт на зх. узбереж-



Волго-Донський судноплавний канал імені В. І. Леніна.



Волейбол. Майданчик для гри: I — середня лінія, II — лінія нападу, III — сітка, IV — бокова лінія, V — льцова лінія, VI — місце подачі. (Всі розміри подано в м.).

тажі: вугілля, зерно, ліс, нафтопродукти, пасажир. перевезення, в т. ч. туристські. Споруди каналу разом з Димляським гідровузлом становлять своєрідний архіт. ансамбль.

ВОЛГО-УРАЛЬСЬКА НАФТОГАЗОНОСНА ПРОВІНЦІЯ — територія між Волгою і Уралом, в надрах якої виявлено родовища нафти і газу. Розташована в Тат. АРСР, Башк. АРСР, Удм. АРСР, Перм., Оренб., Куйб., Саратов. і Волгогр. областях РРФСР. Площа 700 тис. км². В межах провінції виявлено понад 600 родовищ нафти і газу. В тектоніч. відношенні В.-У. н. п. приурочена до сх. частини Східно-Європейської платформи і Передуральського прогину, де на кристалічному фундаменті докембрій залягають осадові породи палеозою (див. *Палеозойська ера і група*) і частково мезозою (див. *Мезозойська ера і група*). В осадових породах сформувалися геол. структури, з якими пов'язані осн. області нафто- та газонагромадження. Найбільші запаси нафти пов'язані з пісковиками девону і карбону, газу — з вапняками пермського віку. Поклади нафти і газу залягають на глибинах 1000—3000 м. Характерна концентрація осн. запасів нафти і газу у великих родовищах. Найбільші з них: нафтові — Ромашкінське, Новоеловське, Акташське, Бавлинське, Арланське, Шапівське, Муханівське; газові — Оренбурзьке. Нафта більшості родовищ провінції легка (густ. до 870 кг/м³), сірчиста (сірки до 2%), дає високий вихід легких фракцій. Газ метановий, часто з конденсатом і сірководнем.

Наукове обґрунтування перспектив нафтогазонасності Урало-Поволжя дав у рад. час І. М. Губкін. Перші родовища в Приураллі відкрито 1929 і 1932. В післявоєнний час, коли за допомогою геофізичних методів розвідки було відкрито значну кількість родовищ нафти, В.-У. н. п. стала одним з гол. центрів нафтолидобування в СРСР. Нафта В.-У. н. п. має велике значення для розвитку нафтохім. пром-сті СРСР і соціалістичних країн, куди вона транспортується нафтопроводом «Дружба». На базі Оренб. родовища сформований пром. комплекс по видобуванню газу, конденсату і сірки та поставках газу по газопроводу «Союз» в країни — члени Ради Економіч. Взаємодопомоги.

Лит.: Геология нефти. Справочник, т. 2, кн. 1. М., 1968; Геология нефтяных и газовых месторождений Волго-Уральской нефтяногазонасности провинции. М., 1970.

О. М. Адамченко, О. Є. Логинський.

ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ у праві — передбачений законодавством зовнішній вияв волі дієздатних суб'єктів права, який тягне за собою юридичні наслідки. Становлять різновид фактів юридичних. В. може виражатись у діях правомірних і неправомірних (див. *Правопорушення*). Правомірне В. проявляється гол. чин. в індивідуальних (ненормативних) актах юридичних (напр., укладення угод, застосування норм права). В. має бути свідомим, вільним (невиму-

шеним), справжнім (не удаваним), інакше воно визнається неправомірним. Юрид. значення можуть набувати й юрид. факти, тобто правомірні дії суб'єктів, воля яких не спрямована безпосередньо на формування відповідних правових наслідків (напр., творча діяльність винахідника, виражена в певній формі).

П. М. Рабінович.
ВОЛЕЙБОЛ (англ. volley-ball, від volley — відбивати на льоту та ball — м'яч) — командна спортивна гра з м'ячем. У грі беруть участь 2 команди по 6 чол. Грають на спец. майданчику (див. мал.). Мета гри — ударами (не більше трьох, не враховуючи удар по блоку) по м'ячу будь-якою частиною тіла вище пояса спрямувати його через сітку на бік «противника» так, щоб він торкнувся майданчика або був відбитий «противником» з порушенням правил гри. Складається гра з 3 чи 5 партій. Виграє партію команда, що набрала 15 очок (з обов'язковою різницею як мінімум в два м'ячі). Якщо обидві команди мають по 14 очок, то партія продовжується, поки одна з команд не дістане перевагу в 2 очка. В. зародився в США 1895. У 1947 створено Міжнар. федерацію В. (ФІВБ). З 1964 жіночі й чоловічі змагання включено до програми Олімпійських ігор. Перші правила гри в СРСР затверджено 1926, а 1932 створено Всесоюзну секцію В., тепер Федерація волейболу СРСР; 1948 вона вступила до ФІВБ. В СРСР В. займаються бл. 7 млн. чол. (1976), з них понад 1 млн. чол. — на Україні. Рад. волейболісти — олімпійські чемпіони 1964 (чоловіки), 1968 (чоловіки та жінки), 1972 (жінки); неодноразові переможці чемпіонатів світу та Європи. Зокрема, укр. жіноча команда «Буревісник», Одеса (1961), чоловіча «Зірка» (1973) і жіноча «Іскра», Ворошиловград (1976) витривали Кубок володарів кубків європейських країн. Чоловіча збірна команда України чемпіон з В. 1-ї (1956) і 4-ї (1967), а жіноча — 6-ї (1975). Стартіали народів СРСР. Серед кращих укр. волейболістів — заслужений майстер спорту М. Пименов, заслужені майстри спорту, олімпійські чемпіони Ю. Поярков, Є. Лапинський, В. Іванов.

ВОЛЗЬК — місто обласного підпорядкування Марійської АРСР, райцентр; пристань на лівому березі Куйбишевського водосховища. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). Розвинута деревообр., целюлозно-паперова та мікробіологічна пром-сть; гідролізно-дріжджовий та залізобетонних виробів з-ди, виробн. буд. матеріалів. Філіал Марійського політех ін-ту, целюлозно-паперовий технікум. Утворений 1940.

ВОЛЗЬКА ГЕС імені В. І. Леніна — гідроелектростанція на р. Волзі. Розташована в пн. частині Самарської Луки, на Пн. від м. Куйбишева. Спорудження почато 1950; перший агрегат став до ладу 1955, останній — 1957. До складу гідровузла входять: бетонна водозливна гребля, земляна гребля, будинок ГЕС, двониткові двокамерні

шлюзи, підстанції, підхідні канали, механізований порт. Через греблю прокладено з-що і автомагістраль. Напірні споруди гідровузла утворюють Куйбишевське водосховище. У машинному залі ГЕС встановлено 20 вертикальних гідротурбінних агрегатів потужністю по 115 тис. кВт. Встановлена потужність ГЕС — 2,3 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 11 млрд. кВт·год. В. ГЕС — один з осн. опорних пунктів Єдиної



Водозливна гребля Волзької ГЕС імені В. І. Леніна.

енергетич. системи Європейської частини СРСР. В 1966 ГЕС нагороджено орденом Леніна.

А. К. Рабінович.
ВОЛЗЬКА ГЕС імені ХХІІ з'їзду КПРС — гідроелектростанція на р. Волзі. Розташована в нижній течії р. Волги на Пн. від м. Волгограда. Будівництво почато 1951, закінчено — 1961. До складу гідровузла входять: бетонна водозливна гребля, земляні напірні греблі, будинок ГЕС, двокамерний двонитковий судноплавний шлюз з аванпортом у верхньому б'єсі і низовим підхідним каналом, рибопропускна споруда. Через греблю прокладено з-що й автошлях. У машинному залі ГЕС встановлено 22 гідроагрегати по 115 тис. кВт. Встановлена потужність ГЕС — 2,54 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 11,1 млрд. кВт·год. Напірні споруди утворюють Волгоградське водосховище. ГЕС є одним з осн. опорних пунктів Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР. Гідровузлов комплекс



В машинному залі Волзької ГЕС імені ХХІІ з'їзду КПРС.



ВОЛЗЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПО ВИРОБНИЦТВУ ЛЕГКОВИХ АВТОМОБІЛІВ



Волянка.

но розв'язує проблеми енергопостачання, а також зрошування та обводнення посушливих земель За-
волжжя та Прикаспійської низ-
овини. В. Я. Масольо.
**ВОЛЗЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПО
ВИРОБНИЦТВУ ЛЕГКОВИХ
АВТОМОБІЛІВ** (Авто-ВАЗ) —
найбільше в СРСР підприємство
автомобільної промисловості по ви-
робництву легкових автомобілів.
Розташоване в м. Тольятті Куйби-
шевської обл. Будівництво Волзь-
кого автозаводу почалося 1968. У
березні 1970 з конвеєра зійшов
перший автомобіль. Перша черга
підприємства стала до ладу в берез-
ні 1971, остання, третя — в жовтні
1974. Потужність 3-ду — 660 тис.
автомобілів на рік. 3-д випускає
базові автомобілі ВАЗ-2101, ВАЗ-
2102, ВАЗ-2103 та їх модернізовані
моделі ВАЗ-21011, ВАЗ-2106. В
1977 тут введено першу чергу по-
тужностей по випуску повнопривод-
них автомобілів ВАЗ-2121. Авто-
ВАЗ — підприємство з повним тех-
нологічним циклом, що об'єднує
комплекс заготівельних (металургі-
йного й пресового), механосклад-
ального, складально-кузовного, а
також допоміжного виробництва з
центром запасних частин, експеди-
цією готової продукції, розвину-
тими службами й цехами підго-
товки виробів. Об'єднання відзна-
чається високим рівнем тех. осна-
щеності. Всі осн. і допоміжні ви-
робничі процеси комплексно меха-
нізовані й автоматизовані, впро-
ваджено автоматизовану систему
управління виробн., застосовує-
ся прогресивна технологія. Волзь-
кий автозавод — перше пром. під-
приємство в СРСР, яке має підпо-
рядковану йому мережу тех. об-
слуговування виготовленої ним про-
дукції. В країні функціонує 33

спеціалізовані автоцентри, у т. ч.
в УРСР 6 (Київ, Донецьк, Харків,
Дніпропетровськ, Одеса, Сімфе-
рополь), і понад 320 станцій тех.
обслуговування. В 1973 3-д наго-
роджено орденом Трудового Черво-
ного Прапора. М. Н. Фортисов.
ВОЛЗЬКИЙ — місто обласного
підпорядкування Волгоградської
обл. РРФСР. Порт на лівому
березі Волги, біля початку Ахтуби.
Залізнична станція. 203 тис. ж.
(1977). Розвинута хім. пром-сть
(3-ди: синтетичного каучуку і во-
локна, шінний, азбестових та гу-
мотех виробів, органічного синте-
зу, азотно-кисневий та ін.). Під-
шипниковий, абразивний, трубний
та ін. 3-ди. Підприємства дерево-
обр., харч. та легкої пром-сті. У
В. — вечірній ф-т Волгоград. полі-
тех. та вечірній філіал Волгоград.
інженерно-буд. ін-тів, політех. те-
хнікум та мед. уч-ще. Музей історії
міста. В. засн. 1951 в зв'язку з бу-
дівництвом Волзької ГЕС імені
XXII з'їзду КПРС.

ВОЛЗЬКИЙ КАСКАД ГЕС —
каскад електростанцій на р. Волзі.
До складу каскаду входять: Івань-
ковська (потужність 30 тис. кВт),
Угличська (110 тис. кВт), Рибінська
(330 тис. кВт), Горьковська (520
тис. кВт), Саратовська (1,29 млн.
кВт), Волзька ГЕС імені В. І. Ле-
ніна (2,3 млн. кВт), Волзька ГЕС
імені XXII з'їзду КПРС (2,54 млн.
кВт), будується (1978) Чебоксарська
потужністю 1,4 млн. кВт. Загальна
потужність ГЕС каскаду
бл. 10 млн. кВт, середньорічне
виробн. електроенергії понад 40
млрд. кВт·год. Внаслідок ство-
рення В. к. утворена система подо-
сковищ, яка дає можливість пере-
розподіляти стік Волги за порами
року відповідно до вимог нар.
г-ва. Гідроелектростанції каскаду
забезпечують гідроенергетич. центр.
р-ни країни, зрошування і обвод-
нення посушливих земель Повол-
жжя, Прикаспію, поліпшують умови
судноплавства. Вони є опорними
вузлами Єдиної енергетич. системи
Європ. частини СРСР. Див. також
Камський каскад ГЕС.

ВОЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — річковий
шлях по Волзі та її притоках, який
в 7—10 ст. зв'язував Давню Русь з
країнами Сходу. Найголовнішими
торг. пунктами на В. ш. були міста
Булгар та Ітіль, де значну роль
відігравали давньоруські купці та
ремісники. Значення В. ш. занепало
в зв'язку з розвитком у 10—13 ст.
«шляху з варяг у греки», що зв'язав
Балтійське море з Чорним.
Після створення Російської цент-
ралізованої держави через В. ш.
здійснювалися екон. і культ. зв'яз-
ки Росії з країнами Азії.

ВОЛИКІВСЬКА Ірина Іванівна
[справж. прізвище — Підпригора; н.
22.IV (3.V) 1902, с. Засуля, тепер
у складі м. Ромни Сумської обл.]
— українська рад. співачка (дра-
матичне сопрано), нар. арт. УРСР
(з 1941). Співачку діяльність роз-
почала з 1914. Акторської майстер-
ності навчалася у П. Саксагансь-
кого. У 1928 закінчила Київ. муз.-
драм. інститут ім. М. В. Лисенка.
Працювала в оперних театрах Киє-
ва, Харкова, Тбілісі, Москви, Ал-
ма-Ати, Одеси (1944—57). Партії:
Наталка («Наталка Полтавка» Ли-

сенка), Одарка («Запорожець за
Дунаєм» Гулака-Артемовського),
Миротлава («Золотий обруч» Ля-
тошинського), Татяна («Євгеній
Онегін» Чайковського), Ярославна
(«Князь Ігор» Бородин), Аїда
(«Аїда» Верді).

ВОЛИНЦЬ Петро Каленикович
(21.I 1924, с. Павлівка, тепер Ка-
линінського р-ну Вінницької обл.
— 2.IV 1943, там же) — учасник
партизанського руху на Україні під
час Великої Вітчизняної війни
1941—45, Герой Рад. Союзу (1965).
Член ВЛКСМ з 1940. В 1941 добро-
вольно пішов на фронт. Під Хар-
ковом поранений потрапив у полон
(листопад 1941). У червні 1942 втік
з концтабору. Став одним з керів-
ників підпільної комсомольсько-
молодіжної організації с. Павлівки і ор-
ганізаторів партизанського загону.
З лютого 1943 — командир парти-
занського загону ім. В. І. Леніна.
Тяжко пораненого в бою В. парти-
зани сховали в одному з будинків
с. Павлівки. Гітлерівці, дізнав-
шись про це, підпалили будинок.
В. загинув у вогні.

ВОЛИНІТ — видивна гірська по-
рода, різновид порфіриту. Поши-
рений в Овручському р-ні. Житом.
обл. УРСР. Мінералогічний склад:
плагіоклаз, хлорит, авегіт, рогово-
обманка, біотит, іноді кварц та
ін. Колір червонуватий. Викори-
стовують як облицювальний ма-
теріал.

ВОЛИНКА (ін. назви: дуда, коза,
баран, міх) — народний духовий
язичковий музичний інструмент;
як і для собою міх з козячої або овечої
шкіри з вставленими у нього тру-
бою для нагнітання повітря, басо-
вими трубками і трубкою з отво-
рами (як у сопілці), на якій грають
мелодію. Звук сильний і різкий.
На Україні відома з 16 ст.,
збереглася гол. чин. в зх. областях
республіки.

ВОЛИНОВ Борис Валентинович
(н. 18.XII 1934, Иркутськ) — льот-
чик-космонавт СРСР, двічі Герой
Радянського Союзу (1969, 1976).
Член КПРС з 1958. У 1956 закінчив
Волгоградське військ. авіац. учи-
лище, в 1958 — Військово-пові-
тряну інженерну академію. З 1960
— в загоні космонавтів. Разом з
О. С. Єлисеєвим та Є. В. Хруно-
вим 1969 брав участь у польоті на
космічному кораблі «Союз-5». В.
з командиром корабля «Союз-4»
В. О. Шаталовим провів експерим-
ент по зближенню і стикуванню
кораблів «Союз-4» і «Союз-5». У
1976 спільно з В. М. Жолотовим
здійснив політ на космічному ко-
раблі «Союз-21». В ході польоту
відбулося стикування космічного
корабля з наук. орбітальною стан-
цією «Салют-5», а також виконано
програму наук.-тех. досліджень і
експериментів.

**ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКА ВИСО-
ЧИНА** — височина на Зх. УРСР.
Див. Волинська височина, Поді-
льська височина.

**ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКА ПЛИ-
ТА** — давня, відносно стійка ді-
лянка земної кори, одна з геол.
структур Східно-Європейської
платформи. Розташована на Зх.
УРСР. В межах В.-П. в кристалі-
чний фундамент докельбрю по-
ступово занурюється в зх. напрямі

ВОЛЗЬКИЙ І КАМСЬКИЙ КАСКАДИ
ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ



на глибину до 200 м. На кристалічних породах залягають осадові *рифейські відклади*, які перекриті молодшими нижньопалеозойськими, мезозойськими і кайнозойськими осадовими відкладами. В тектонічному відношенні В.-П. п. — складна ділянка земної кори, розчленована розломами на окремі блоки. По розломах відбувалися *інтрузії* та виливи базальтів. Орографічно в межах В.-П. п. виділяються *Волинська височина* в пн. її частині та *Подільська височина* — в південній. У межах В.-П. п. є бурі вугілля, базальти тощо.

ВОЛИНЬСЬКА ВИСОЧИНА — височина на Зх. Українській РСР. Лежить між річками Зх. Бугом і Корчином (притока Случі). Довж. понад 200 км, шир. бл. 80 км. Вис. 220—250 м, максимальна — 342 м (Мізоцький край). Поверхня слабохвиляста, розчленована широкими річковими долинами й балками. Складається з відкладів палеозою, перекритих породами крейдової системи. Є карстові форми рельєфу (див. *Карст*), в карстових зниженнях — невеликі озера. З корисних копалин є крейда, кам. вугілля, торф, пегматити, глини. Поширені торфові болота. Рослинність переважно лісостепова. Ліси збереглися лише на Мізоцькому краї і Повчанських висотах. В долинах і заплавах річок багато луків. Вирощують льон, цукр. буряки, зернові; розвинуте тваринництво. В. в. разом з *Подільською височиною* іноді наз. Волинсько-Подільською височиною.

ВОЛИНЬСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні, утворена за царським указом від 29. VIII (9.IX) 1797 замість ліквідованого *Волинського намісництва*. Губернським містом з 1804 став Житомир (замість Новограда-Волинського). В. г. разом з Київською та Подільською губерніями становили Пд.-Зх. край, яким управляв генерал-губернатор. На поч. 20 ст. В. г. складалася з 12 (Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Овруцького, Старокостянтинівського, Новоград-Волинського, Острозького, Ровенського) повітів. На тер. В. г. налічувалося 13 міст, 134 містечка і 9682 ін. населені пункти. Майже половина землі в губернії (за станом на 1905) належала поміщикам, у володінні яких було 2 189 397 дес. землі. Одночасно 292 387 сел. г-в, з яких понад 30% були безземельні та малоземельні, мали 2 298 861 дес. Малоземельні, жорстока експлуатація змушували селян переселятися до Сибіру або емігрувати в США, Канаду. З 30-х рр. 19 ст. у В. г. почався інтенсивний розвиток промисловості. Швидко зростала цукрова, винокурна і особливо суконна пром.-сть, яка в кін. 1-ї чверті 19 ст. посідала 1-е місце у В. г., що була осн. центром капіталістичного суконого виробн. на Україні. З кустарної пром.-сті найбільш поширені були: деревообробка, обробка волокна, шкери та ін. Населення було малонаписменним. Вищих навч. закладів у губернії не було. *Польське*

повстання 1863—64 охопило 7 повітів В. г. У повстанні взяла участь частина укр. селян. У 1905 в ряді повітів В. г. відбувалися страйки і заворушення селян. Рад. владу на тер. В. г. встановлено в листопаді — грудні 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* зх. повіти В. г. відійшли до бурж.-поміщицької Польщі (1939 *возз'єднані* з УРСР). Постановою ВУЦВК і Раднаркомом УРСР від 3.VI 1925 В. г. в числі ін. губерній було ліквідовано і на її місці створено три округи: Новоград-Волинський, Житомирський, Шепетівський.

Літ.: Борба трудящих Волині за владу Советов (Март 1917 г. — декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957.

А. В. Бондаревський.
ВОЛИНЬСЬКА ЗЕМЛЯ — давньоруська істор. область у басейні пд. приток Прип'яті і в верхов'ї Зх. Бугу Дня. *Волинь*.

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 8.XII 1939 після *возз'єднання* західноукраїнських земель з УРСР. Спочатку до її складу входили 3 міські парт. орг-ції (Володимир-Волинська, Ковельська і Луцька) і 30 районних, а після укрупнення і реорганізації районів (1957—1959 і 1962) — 4 міські (Володимир-Волинська, Ковельська, Луцька й Нововолинська) та 13 районних, у яких налічується 45 842 комуністи (1.1 1978). Більшовицькі орг-ції на Волині виникли і почали діяти в ході революц. боротьби трудящих за своє соціальне і нац. визволення. У грудні 1902 *«Іскра»* встановила зв'язок з соціал-демократами Луцька. На поч. 1905 с.-д. групи було створено в Ковелі та Володимирі-Волинському. Під час 1-ї рос. революції активну роботу на Волині проводило *Вузове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. Більшовицька агітація сприяла піднесенню робітн. і сел. руху, який 1905—07 охопив ряд повітів Волин. губернії. В період 1-ї світової війни більшовицькі орг-ції утворилися в частинах Оксрмної армії, що дислокувалась на тер. Волині. Виникла більшовицька орг-ція і в Луцьку. Більшовицькі орг-ції на Волині підтримали *Квітневі тези В. І. Леніна* і очолили боротьбу трудящих за владу Рад 4(17).XII 1917 в Луцьку. Під час австро-нім.

Волинська область. Меморіальний комплекс у місті Камені-Каширському на честь радянських воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизняної війни. Скульптор Д. П. Кравчиш.



і польс. окупації на Волині активну діяльність розгортали підпільні орг-ції КП(б)У. В серпні 1920 було утворено повіт. к-ти партії в Луцьку, Ковелі і Володимирі-Волинському. Після загарбання Зх. України 1920 бурж.-поміщицькою Польшею революц. боротьбу трудящих очолила *Комуністична партія Сх. Галичини (КПСГ)*, пізніше перейменована на *Комуністичну партію Західної України (КПЗУ)*. В Луцьку 1923 оформився Волинський окружний к-т партії. Активними діячами Волинської орг-ції КПЗУ були С. І. Бойко, М. А. Васюта, Г. В. Іваненко, М. П. Олексюк, І. Н. Тишук. Комуністи в умовах жорстокого терору й постійних переслідувань (див. *Володимир-Волинський процес 1926—27*, *«Луцький процес 57-и»*, *Ковельський процес 1934*) вели боротьбу за визволення трудящих від гніту бурж.-поміщицької Польщі, за *возз'єднання* Зх. України з УРСР. На тер. теперішньої Волин. області 1921—39 проходили масові робітн. і сел. страйки, політ. демонстрації (див. *Ковельська політична демонстрація 1928*, *Калішська політична демонстрація 1935*). Створювалися партизан. загони, розповсюджувалась комуністична л-ра, видавались листівки і газ. *«Червона Волинь»* (орган Луцького окружного к-ту КПЗУ). Після *возз'єднання* зх.-укр. земель з УРСР було утворено В. о. п. о., яка очолила боротьбу трудящих Волині за здійснення соціалістичних перетворень у краї. Зростала чисельність обл. парт. організації. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 до В. о. п. о. входили 350 первинних парт. орг-цій та 15 кандидатських груп, які об'єднували 4482 комуністів. На поч. Великої Вітчизн. війни Волинь, як прикордонна область, одна з перших зазнала нападу і була окупована нім.-фашист. загарбниками. Комуністи виступили ініціаторами й організаторами антифашист. боротьби. Вони створили підпільні й партизан. групи, очолили боротьбу трудящих Волині проти окупантів. Волинь перетворилася на партизан. край. У червні 1943 в область передислокувалось партизан. з'єднання О. Ф. Федорова. 23.VI 1943 ЦК КП(б)У затвердив Волинський підпільний обком партії на чолі з О. Ф. Федоровим. Обласний комітет провів значну роботу по дальшому зміцненню й організації підпільних парт.-комсомольських орг-цій і антифашист. груп. Було утворено 11 підпільних райкомів партії. В липні 1944 Рад. Армія повністю визволила Волинь від загарбників. Почалась відбудова зруйнованого нар. господарства, яка відбувалась в умовах жорстокої боротьби з бандами укр. бурж. націоналістів. На поч. 1950 область першою серед зх. областей УРСР завершила суцільну колективізацію с. г. Значну роботу провела обл. парт. орг-ція по створенню *Львівсько-Волинського вугільного басейну*.

Парт. орг-ція області багато уваги приділила розвитку нових галузей пром.-сті — приладобуд., машинобуд., вугільної, деревообр. і хіміч.



І. І. Волинський.



П. К. Волинець.



Б. В. Волинов.

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа —
20,2 тис. км²

Населення —
1010, 5 тис. чол. (1977)

Центр — м. Луцьк



Поліський краєвид.

ної та піднесенню с. г. Колгоспи Волині перетворилися на багатогалузеві господарства, оснащені передовою технікою. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соціалізація трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. Обл. парт. орг-ція виконала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 36 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, на виховання т. д. у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР, відданості Комуністичній партії. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали І. С. Грушецький, І. І. Профатілов, П. І. Ташенко та ін. За час існування В. о. п. о. відбулося 17 обл. парт. конференцій. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує в своїх рядах понад 125 тис. комсомольців (1978). Понад 2 тис. молодих волинян брали участь в освоєнні цілих і перелогових земель. Комсомольці збудували шахту «Волинська-комсомольська» в Донбасі, тисячі юнаків і дівчат беруть участь у спорудженні найважливіших будов комунізму. Органом В. о. п. о. є газ. «Радянська Волинь». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. Волинська область.

Літ.: Нариси історії Волинської області партійної організації. К., 1968; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. М. П. Корж.

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 4 XII 1939. Розташована на Пн. Зх. республіки. Поділяється на 15 районів. 308 сілрад, має 10 міст, 21 с-ще міськ. типу.

В 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Карти див. між с. 384—385.

Природа. Рельєф В. о. переважно рівнинний. Більша, пн. її частина лежить у межах Поліської низовини (вис. 140—150 м на Пн. і 190—200 м на Пд.), пд., лісостепова — в межах Волинської височини (вис. 220—290 м). З корисних копалин найбільше значення має кам. вугілля (частина Львівсько-Волинського вугільного басейну). Є поклади торфу, вапняків, крейди, пісковиків, глини. Клімат помірно

континентальний; зима м'яка, літо тепле, вологе. Пересічна т-ра січня — 4,5°, липня +18, +19°. Безморозний період — 150—160 днів. Опадів 550—600 мм на рік. В області багато річок та озер. На Пн. тече р. Прип'ять з прит. Вижівкою, Турією (Тур'єю), Стоходом, Стирем; на Зх., на кордоні з ПНР, — р. Буг. В області — понад 220 озер, серед яких Світязь, Пулеметське озеро, Оріхівське озеро, Турське, Лука. Ґрунти в лісостеповій частині області переважно опідзолені темно-сірі й сірі, чорноземні, в поліській частині — дерново-підзолисті, дернові та різні болотні; в серед. смузі — дерново-підзолисті в комплексі з перегнійно-карбонатними. Понад 30% тер. В. о. (гол. чин Полісся) вкрито лісами (сосна, дуб, вільха, береза, ялина, ясен, клен). На Пд. — великі масиви дубово-грабових лісів. У лісах водяться лось, косуля, дика свиня, борсук, рись, у лісостепу — заєць-русак, лисиця, гризуни; в річках — шур, водяний, видра, велика кількість водоплавних птахів, риба (короп, карась, щука, лин, угор). Акліматизовано нурію, ондатру.

В області — 4 держ. заказники: озеро Світязь, Кричне, Пісочне й Пулеметське.

Населення. Осн. нас. — українці (94,9%). Живуть також росіяни, білоруси та ін. Пересічна густина нас. — 50 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені пд. райони області. Міське нас. становить 38,4% (1977). Найбільші міста: Луцьк, Володимир-Волинський, Новоград-Волинський, Ковель.

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР Волинь була відсталим агр. районом із засильям поміщиків і куркулів та тяжкими формами визиску трудящих. Пром-сть була представлена дрібними підприємствами: млинами, олійницями та ін. За роки Рад. влади в області сталися корінні зміни в усіх сферах господарського й культурного життя. Вона перетворилася на індустріально-аграрну область.

Промисловість. За Рад. влади в області створено нові галузі пром-сті: вугільну, маш.-буд., зокрема приладобудівну, електротех., буд. індустрію, хім., текст., швейну, взут., м'ясну, молочну, цукр. та ін. Паливно-енерг. базою області є кам. вугілля (діє 8 шахт), енергія Добротвірської ДРЕС (Львівська область), торф (Журавичівський і

Маневський торфобрикетні з-ди). Маш.-буд. пром-сть зосереджена в основному в Луцьку (автомобільний — випускає пантажопасажирський автомобіль та авторефрижератори; електроапаратний, приладобудівний з-ди), Ковелі (з-д с.-г. машин), Новоград-Волинському (з-ди по виробн. спец. технологіч. устаткування, ремонтно-мех.), Рожищі (з-д машинобудування тварин. комплексів і ферм), Ківерцях (мех., ремонтно-мех. з-ди). Дальшого роз-



Нововолинська шахта № 4. В складальному цеху Луцького автомобільного заводу.

витку набуває харч. пром-сть, яка представлена цукр. комбінатами (Гнідавський, Горохівський) і закладами (Володимир-Волинський, Іваничівський), а також консервними (Володимир-Волинський, Луцьк, Рожище, Іваничі, Турійський), м'ясокомбінатами (Нововолинськ, Луцьк, Ковель), маслободно-молочними з-дами, млинами, пивоварними і хлібними з-дами. Найбільші підприємства деревообробної пром-сті — деревообр. комбінати у Ківерцях, Цумані, Ковелі та мебелні у Луцьку, Рожищі, Володимир-Волинському, Маневичах. З галузей легкої пром-сті розвинуті швейна (Володимир-Волинський, Луцьк, Ковель), текст. (Нововолинська бавовнопрядильна ф-ка, луцькі меланжеве об'єднання і з-д синтетичних шкір), взут. (Луцьк), льнопереробна (Ковель, Кольки). Виробн. буд. матеріалів розвинуте в Луцьку (з-ди картонно-рубероїдний, залізобетонних виробів, буд. матеріалів), Новоград-Волинському, Ковелі, Рожищі, Лукові, Горохові та ін. Розвивається хім. пром-сть (Луцький з-д пластмасових виробів).

Сільське господарство. Осн. напрями розвитку с. г. — зерново-буряківничий та льонарсько-картоплярський у посиднанні з

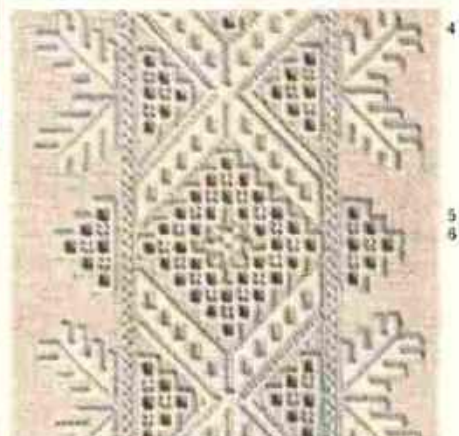
Луцьк. Площа В. І. Леніна.



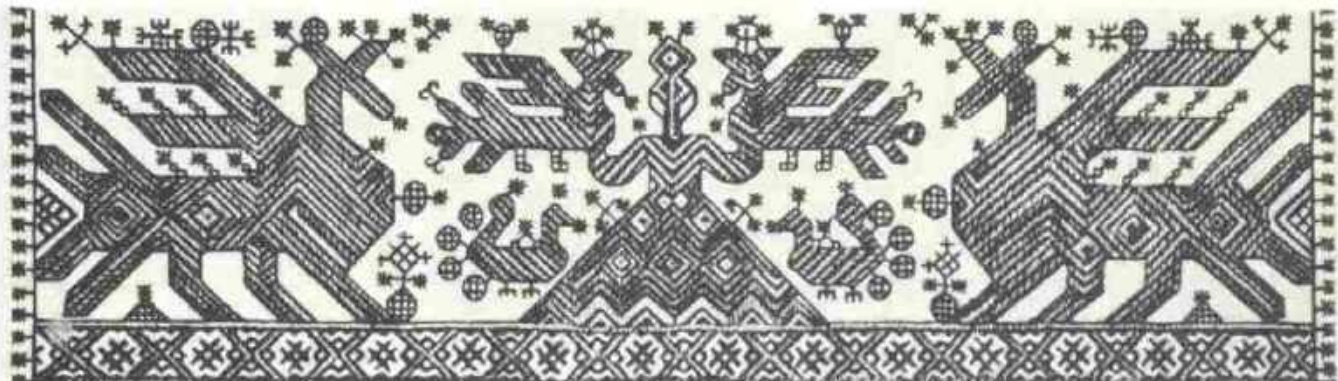


До ст. Вишівка.

Зразки української народної вишивки.
1. Чернівецька (кучалочка, штапівка).
20 ст. 2. Станіславська (поперечна нитка).
20 ст. 3. Гуцульська (хрестик, штапівка).
20 ст. 4. Полтавська (пряма гладь, вирізування). 20 ст. 5. Закарпатська (хрестик). 20 ст. 6. Полтавська (рушничковий шов). 20 ст. 7. Львівська. 20 ст. 8. Київська (набірування, мережка). 20 ст. 9. Волинська (поздовжня нитка). 19 ст. 10. Подільська (поперечна нитка). 19 ст. 11. Чернігівська (пряма гладь, набірування, мережка-шабак). 19 ст. 12. Художня гладь. 18 ст.

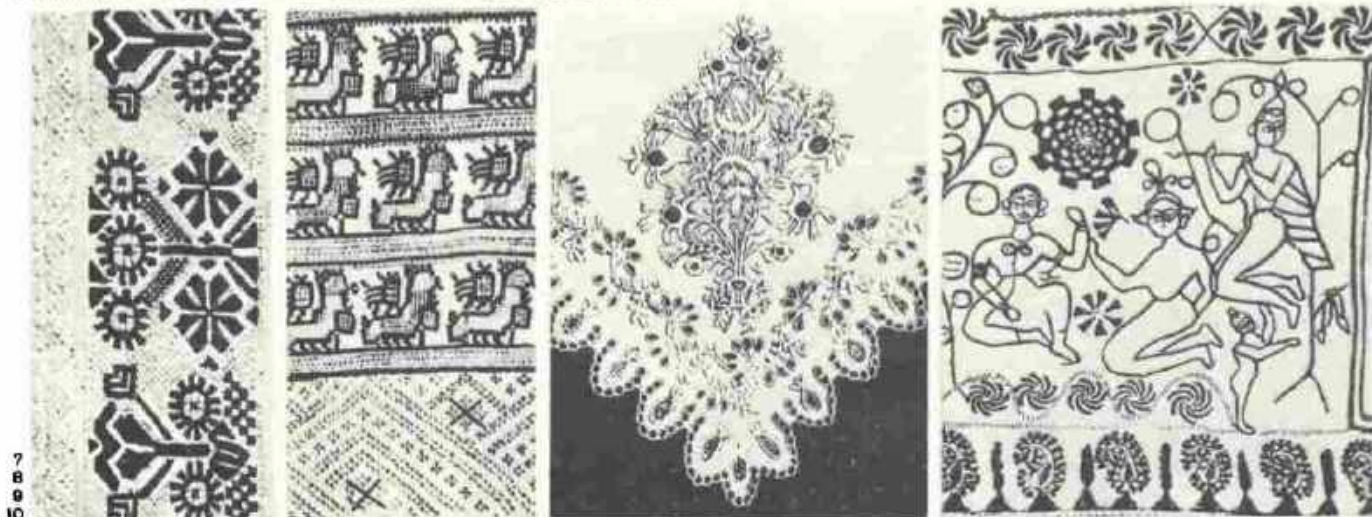


1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12



До ст. Вишивка.

1. Російська старовинна вишивка. 18 ст.
2. Російська машинна вишивка. Середина 20 ст.
3. Білоруська вишивка. 19 ст.
4. Азербайджанська вишивка («нуха»), 20 ст.
5. Узбецька вишивка («сузані»). Кінець 19 — початок 20 ст.
6. Китайська вишивка. 19 ст.
7. Чеська вишивка. 19 ст.
8. Румунська вишивка. 19 ст.
9. Польська вишивка. Кінець 19 — початок 20 ст.
10. Італійська вишивка («кантла»). 20 ст.



розвинутим молочно-м'ясним тваринництвом. У 1976 в області було 304 колгоспи і 31 радгосп, 18 об'єднань райсільгосптехніки і їхніх виробничих відділень.

З кожним роком в області зростає рівень механізації сільськогосподарського виробництва та його енергозбросності (див. таблицю).

У 1976 площа с.-г. угідь області становила 1077,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 692,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 373,4 тис. га.

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	5,3	9,4
Зернозбиральні комбайни	1,2	2,0
Електродвигуни	8,0	42,4

Важливим резервом збільшення с.-г. угідь є осушення й освоєння боліт і заболочених земель. Осушено 271 тис. га, з них 213 тис. га використовуються у с.-г. виробництві (1976). Основні зернові культури: жито, пшениця, ячмінь, гречка тощо. За роки Радянської влади значно зросли посівні площі тех. культур, особливо цукр. буряків та льону-довгунця. Посівні озимої пшениці та цукр. буряків зосереджені гол. чин. у пл. лісостеповій частині області; жита, льону-довгунця, а також масиви картоплі — у поліських р-нах. Площа плодотвірних насаджень 1976 становила 20,6 тис. га, у т. ч. у плодоносному віці — 14 тис. га. У тваринництві провідне місце належить скотарству і свинарству. Розвиваються вітчарство, птахівництво та рибицтво. Розвиткові тваринництва у В. о. сприяє міцна кормова база, яка, зокрема, включає вирощування кормових культур, природні сіножаті та пасовища, продукцію комбикормової пром-сті (1977 — 10 з-дів), а також відходи харч. пром-сті (жом, м'яса, пивна дро-

бина, м'ясо-кісткове борошно). На Поліссі розвинуто тваринництво м'ясного та м'ясо-мол. напрямів, у лісостеповій частині — молочно-го. Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — чорно-ряба і червона польська, свиней — велика біла, овець — прекоп. В 1977 в області діяло 37 спецгоспів по виробі молока, 3 міжколг підприємств і 13 спецгоспів по виробі яловичини, 5 міжколг підприємств і 7 спецгоспів по виробі свинини, 6 міжколг підприємств і 9 спецгоспів по виробі яєць та м'яса птиці, 15 г-в по вирощуванню нетелей.

Транспорт. Довж. з-пз заг. користування в межах В. о. 1976 становила 582 км. Територією області проходять з-пз Київ—Ковель—Брест, Ковель—Луцьк—Львів, Київ—Здолбунів—Луцьк, Володимир—Волинський—Грубешів (ПНР). Найбільший залізничний вузол — Ковель. Швидко розвивається автомоб. транспорт. Заг. довжина автошляхів з твердим покриттям — 2,8 тис. км (1976). Автомагістралі: Київ—Луцьк—Ковель—Брест, Брест—Луцьк—Дубно, Рівно—Луцьк—Устилуг, Ковель—Нестерів, Луцьк—Львів. У Луцьку — аеропорт. Судноплавство по р. Стиру.

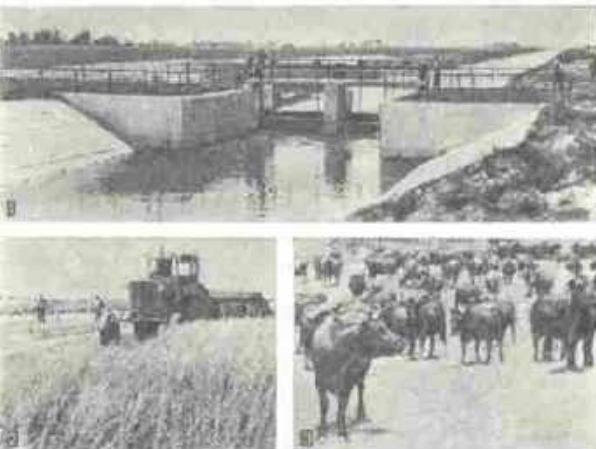
Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во 1946—76 становили 3274 млн. крб. (у порівнянних цінах), у т. ч. 1976 — 303 млн. крб. У В. о. діє 50 держ., і кооп. підприємств, підприємств будівельних і монтажних орг-цій та 30 міжколг. буд. орг-цій. В області широкого розмаху набуло житл. будівництво. Протягом 1946—76 держ., кооп. підприємства, орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків пл. 11 151 тис. м², у т. ч. 343 тис. м² у 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. В 1976 у В. о. було 4555 підприємств роздрібно-торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, зріс проти 1965 у 2,3 раза. На кінець 1976 в області діяло 1065 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 426 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1976 зріс проти 1965 у 5,3 раза і становив 23 183 тис. крб.

Охорона здоров'я. В 1976 налічувалося 11,8 тис. ліжок (116 ліжок на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали бл. 2,4 тис. лікарів усіх спеціальностей (1 лікар на 422 ж.) і 10 тис. фахівців із середньою мед. освітою. Працюють 90 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 865 загальноосв. шкіл (189,6 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (14 тис. учнів), 16 профес.-тех. уч-щ (попал 11 тис. учнів). Луцький педагогічний інститут ім. Лесі Українки і філіал Львів. політех. ін-ту в Луцьку (4,5 тис. студентів, 1977). Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1957), художників (з 1964), бюро творчої секції Львів. об'єднання спілки письменників, літоб'єднання

(з 1952), об'єднання самодіяльних композиторів (з 1953), Волинський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, дитячий театр ляльок, обл. філармонія, Будинок нар. творчості, 838 масових б-к з фондом понад 8 млн. одиниць зберігання, 1008 клубних закладів, 940 кіноустановок, два держ. музеї — обл. краєзнавчий і літ.-меморіальний музей Лесі Українки в с. Колодяжному Ковельського р-ну. Працюють музеї на громад. засадах, кімнати бойової та



1. Магістральний канал осушувальної системи у Ратинському районі. 2. Збирання льону в колгоспі імені Богдана Хмельницького Рожницького району. 3. Череда корів племазаводу «Олицький» Кілецького району

грудової слави, 73 народні університети тощо. При культ.-осв. закладах — 6396 драм., муз., хороших та ін. колективів, у яких беруть участь 104 тис. аматорів. 28 колективів удостоєно звання народних: Рожницький та Новолинський драм. театри, Горохівський чоловічий хор та ін. Торчинському самодіяльному нар. ансамблю пісні й танцю «Колос» та Луцькому колективу танцю «Волинська» присвоєно звання заслужених. На Волині здавна поширене ткацтво, гончарство, різьба на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишывальниць, художників. Серед позашкільних закладів — 21 палац та будинок піонерів, 4 станції юних техніків, обл. екскурсійно-туристська станція, станція юних натуралістів, 5 спортивних шкіл, Луцька дитяча залізниця. Виходять дві обл. газети — «Радянська Волинь» і «Молодий лєнінець», 16 міських і район. газет. Обл. радіомовлення й телебачення. Між В. о. та Хелмським і Замойським воєводствами Польщі існують дружні зв'язки.

Тер. В. о. багата на істор., археол., етногр. пам'ятки. Бл. 600 пам'яток історії та культури Волині взято державою під охорону. У В. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Волинської області, окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти В. о.).

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ
СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР
(1977, %)



Пшениця
Ячмінь
Іньш
Горох
Лён-дівгунця
Картопля



Будинок культури в селі Березівчак Володимир-Волинського району. Російський танець у виконанні самодіяльного народного ансамблю танцю «Волинська» Луцького міського будинку культури.

«ВОЛИНСЬКА
ТРИВОГА»

1789

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К., 1970. Природа Волинської області. Львів, 1975. Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

Н. Д. Алексєва, Я. Є. Яляшенко.
«ВОЛИНСЬКА ТРИВОГА». 1789 — події на Правобережній Україні та Волині, інспіровані реакційними колами польської шляхти, що групувалися навколо магната К. Браницького. Намагаючись зрівати проведення польськ. королівським урядом деяких централізаторських реформ та зберегти своє вселяддя, магнатська перхівка 1789 почала поширювати серед шляхти провокаційні чутки, нібито агенти Росії готують повстання укр. селян на чолі з вигаданим сином І. Гонта. Магнати домоглися, що на Правобережну Україну було послано 2500 солдатів та створено т. з. воеводські комісії громад. безпеки з широкими повноваженнями для нешадного придушення сел. заворушень. Запровадивши режим жорстоких репресій, ці комісії за допомогою т. з. міліції (загонів шляхти) та військ. частин заарештували багатьох укр. селян, міщан, а також деяких священників. Виняткову жорстокість виявила воеводська комісія громад. безпеки в Луцьку, яка ув'язнила декілька сот чоловік і понад 30 чол. стратила. Криваві розправи призвели до масових втеч селян і дальшого загострення заг. кризи польсь.-шляхет. панування на Правобереж. Україні.

Ф. І. Стеблій.

ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

1) Адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні в 16—18 ст. Утворене після Люблінської унії 1569. Поділялося на Луцький, Володимирський і Кременецький повіти. Адм. центром було м. Луцьк. Більшість земель належала польсь. та покатоличеній укр. магнатом. Ост-

розьким, Вишневецьким, Заславським, Любомирським, Сангуш-кам та ін. Селяни і міська біднота В. в. брали активну участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16—1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольній війні 1648—54, гайдамацькому русі 30—60-х рр. 18 ст. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) В. в. було ліквідоване.

2) Адм. одиниця, створена 1919 в бурж.-поміщицькій Польщі із загарбаних нею зх. повітів Волинської губ. з центром у м. Луцьку. Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною (1939) тер. В. в. увійшла до Волинської та Ровенської областей УРСР.
ВОЛИНСЬКЕ НАМІСНИЦТВО, Ізяславське намісництво — адміністративно-територіальна одиниця, утворена за указом Катерини II 1793, після возз'єднання Правобережної України з Росією, на тер. колишніх Волинського та пн. частини Київського воєводств. Спочатку наз. Ізяславським. Адм. центр був у м. Ізяславі (тепер Хмельн. обл.). У 1795 перейменоване на Волинське, адм. центр перенесено до м. Новограда-Волинського (тепер Житомир. обл.); адм. установи тимчасово розміщалися в м. Житомирі. До складу В. н. входило 13 округів (повітів). Владу у В. н. здійснював намісник, який підпорядковувався мінському, волинському (ізяславському) і брацлавському ген.-губернаторові. Відповідно до указу Павла I 1796 В. н., як і ін. намісництва, 1797

було ліквідовано і натомість створено Волинську губернію.

ВОЛИНСЬКИЙ Дмитро — воевода Дмитрія Донського. Див. Бобрюх-Валинський Д. М.

ВОЛИНСЬКИЙ Федір Андрійович [21.II (3.III) 1890, с. Червоне, тепер Сумської обл. — 3.VII 1970, Одеса] — український рад. анатом, професор (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Учень В. П. Воробйова. Закінчив Харків. мед. ін-т (1922). З 1944 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню будови вегетативної нервової системи, динаміки м'язового апарату, розробці макро-мікроскопічного методу дослідження.

К. І. Кульчицький.

ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — заснований 1940 у Луцьку. Має відділи природи, історії дожовтн. періоду, історії рад. суспільства, атеїстичний, художній, а також відділи — музеї Партизанської слави в урочищі Лопатні (Київський р-н) і в с. Лобні (Любешівський р-н) та Історичний музей у м. Володимирі-Волинському. Фонди музею становлять понад 47 тис. експонатів. Серед них — картини І. Айвазовського, Х. Рібера, А. Маньєско, Н. Пуссена, а також роботи В. І. Касяна, К. Д. Трохименка, М. К. Вронського, В. З. Борода, колекція рослин Волині, Качинський скарб срібних речей 5 ст. н. е., рукописи й періодика Лесі Українки та ін. Музей має філіал — літ.-меморіальний музей Лесі Ук-

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Пам'ятник жертвам фашизму, розстріляним 1942.
2. Група озер карстового походження. На озерах — Ситязі, Пулеметському, Кримному й Пісочному — створено держ. ландшафтні заказники.
3. Монумент Слави і Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата.
4. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизн. війни.
5. Пам'ятка архітектури — церква Різдва (1732).
6. Меморіальний комплекс «Партизанська слава» на місці розташування з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.
7. Пам'ятка архітектури 13 ст. — Георгіївська церква.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Пам'ятник екіпажам бронепоезда «Комунар» і козельським залізничникам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
10. Місце народження З. Сераковського.
11. Пам'ятник воїнам Радянської Армії, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
12. Пам'ятник Лесі Українці.
13. Літературно-меморіальний музей Лесі Українки.
14. Пам'ятник на місці розстрілу першотравневої демонстрації трудящих 1935.
15. Обеліс і пам'ятник на честь рад. воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизн. війни.
16. Пам'ятник на братській могилі героїв-прикордонників, які загинули в червні 1941.
17. Меморіальний комплекс на місці концтабору, де було закатовано 56 тис. рад. військовополонених.
18. Місце народження А. Ю. Кримського.
19. Пам'ятки архітектури: Успенський собор (12 ст.), Василівська церк-

- на (13—14 ст.), палати єпископів (16 ст.).
20. Залишки літописного міста Володимира — городище «Вали» (10—13 ст.).
21. Пам'ятник юному підпільнику Спирidonові Тяткуку.
22. Народний істор. музей.
23. Меморіальний комплекс «Партизанська слава».
24. Тут під час Великої Вітчизн. війни перебував загін під командуванням Д. М. Медведєва і була база розвідувача М. І. Кульчицького.
25. Музей партизанської слави.
26. Городище 11—13 ст. «Гірки» й «Замок».
27. Меморіальний комплекс Слави.
28. Пам'ятник воїнам Радянської Армії, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
29. Пам'ятник В. І. Леніну.
30. Будинок, у якому в листопаді 1917 було проголошено Рад. владу в Луцьку.
31. Меморіальний комплекс Слави.
32. Пам'ятник Лесі Українці.
33. Пам'ятник С. І. Бойку.
34. Пам'ятник П. Савельєвій.
35. Місце народження Г. О. Мачишта.
36. Місце народження Я. В. Сmeal'кова.
37. Краєзнавчий музей.
38. Пам'ятки архітектури 13—17 ст.
39. Пам'ятка архітектури 13—16 ст. — замок.
40. Пам'ятник полковому комісару Г. І. Жиликову.
41. Городище 9—13 ст.
42. Меморіальний комплекс: Холм Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Горохівського району, алея Героїв і мартирівна стела.
43. Будинок, у якому 1920 містився штаб 1-ї Кірової армії.
44. Пам'ятник Т. Г. Шевченку.
45. Пам'ятник Б. Хмельницькому.

Волинська область. Пам'ятник Лесі Українці в Луцьку. Скульптори А. В. Німенко і М. Н. Обезюк. 1977.



раїнки в с. Колодяжному Ковельського р-ну, де провела дитячі роки поетеса.

Літ.: Волинський краєзнавчий музей. Путівник. Львів, 1967. Т. П. Андреева.

ВОЛИНСЬКИЙ ЛІЦЕЙ — див. Кременецький ліцей.

ВОЛИНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СТРАЙК 1936 — масовий виступ

селян Волині під керівництвом комуністичної організації. Страйк, у якому брали участь бл. 100 тис. чоловік, тривав з 31.VIII до 21.X і охопив майже весь Ковельський і частину Любомльського, Сарненського, Володимир-Волинського, Луцького повітів. Селяни припинили продаж с.-г. продуктів, бойкотували сплату податків і розпорядження місц. влади, вимагали передачі їм землі без викупу, зниження цін на пром. товари, скасування податків та ринкових зборів, встановлення добросусідських відносин з СРСР. Страйк був придушений збройною силою.

ВОЛИНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1940 в м. Луцьку.

В репертуарі театру — класичні й сучасні твори укр. драматургії («Украдене счастье» І. Франка, «Камінний господар», «Лісова пісня» Лесі Українки, «Устим Кармалюк» Сухолюцького, «Серце поета» Левченка, «Чому посміхалися зорі» Корнійчука), рос. драматургії («Живий труп» Л. М. Толстого, «Егор Бугачов та інші» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), п'єси письменників братніх республік («Брестська фортеця» Губаревича), твори зарубіж. авторів («Весілля Фігаро» Бомарше, «Овод» за Воїнича). В театрі працювали: нар. арт. УРСР А. Юницький, Г. Канішевський, В. Гриниш, засл. діяч мист. УРСР Г. Лисенко. У складі театру (1978): нар. арт. УРСР Ф. Балабуха, засл. арт. УРСР Е. Войтенко, М. Клименко, І. Бернцарський, Г. Пашиняк, Л. Заєнцьовська, С. Вегера, В. Мусієнко, Л. Пилинська та ін. Гол. режисер — засл. арт. УРСР Е. Ольшеский.

ВОЛИНСЬКІ ГОВІРКИ — говірки української мови, які належать до п.д.-зх. наріччя. Поширені на Пд. Волинської, Ровенської та Житомир. і на Пн. Львів., Хмельницької та Вінницької областей. Характерні риси: збереження а після м'яких приголосних («з'а'т'), подекуди перехід наголосів на в («техо») і е в а («набо»), звуження ненаголошеного о в о' та у («но'га, суб'б'), ствердіння р («ва'ру»), протестичний (приставний) г, рідше в («гоко», «вулик»), закінчення -і в місцевому відмінку однини іменників 1-ї та 2-ї відмін (на ко'н'ї), закінчення -ові (-еві) в давальному відмінку однини іменників 2-ї відмін чоловічого роду («во'лов'ї») та ін.

ВОЛИНСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРОШЕННЯ 1932 — масовий партизанський рух на Зх. Волині, спрямований проти польського буржуазно-поміщицького уряду, за возз'єднання з Рад. Україною. На поч. 1932 в лісах Ковельського пові-

ту, який став осн. вогнищем В.с.з., а також у Камінь-Каширському, Сарненському, Луцькому повітах під керівництвом комуністів почалося формування партизанських загонів і груп, що мали на меті підготовку збройного повстання. Хоча нелегальна конференція Ковельської окружної орг-ції КПЗУ, що відбулася в липні 1932, засудила партизанські виступи і курс на збройне повстання, оскільки на Зх. Україні ще не вибухла революц. ситуація, революц. порив сел. мас не можна було стримати. Партизан. загони громилі поліцейські дільниці, поміщицькі маєтки, садили куркулів і осадників. Партизани підійшли навіть до повітових міст Камінь-Каширського і Ковеля. Для придушення партизанського руху польс. уряд кинув численні збройні сили. В районах, охоплених партизанським рухом, було запроваджено стан облоги. Карателі руйнували і палили села, катували і розстрілювали сотні селян. Від рук карателів загинула велика кількість активістів КПЗУ. Шляхом найжорстокіших репресій польс. бурж.-поміщицькому уряду вдалося придушити В.с.з. Комісія Комінтерну в спец. постанові від 27.IV 1933 «Про партизанський рух у Польщі» відзначала, що передчасні розпорюшені збройні партизанські виступи, не зв'язані з боротьбою широких мас, привели до розгрому по частинах кращих і найбільш революц. елементів. Комінтерн поставив перед парт. орг-ціями Зх. України завдання знайти шлях до партизанських загонів, які виникли стихійно, пов'язати їхні виступи з масовою боротьбою селян. Партизанський рух на Зх. Волині, незважаючи на поразку, продемонстрував волю трудячого селянства Зх. України до боротьби за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

ВОЛИНЦІВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — водосховище на р. Булавіні — лівій притоці Кринки (бас. Міусу), в межах Донецької обл. УРСР. Регулює 78% стоку річки. Пл. 320 га, об'єм 13,6 млн. м³. Корисна водовіддача водосховища в дуже маловодні роки 8 млн. м³ за рік. Споруджене 1936 для водопостачання м. Єнакієвого. Після Великої Вітчизн. війни відбудоване 1946. З переведенням м. Єнакієвого на водопостачання з Сіверський Донець — Довбас каналу В. в виконує роль резервного джерела та використовується для зрошування (1978 — 300 га). Береги водосховища озеленені лісовими насадженнями, що створюють водохоронну зону.

ВОЛИНЦІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИК — слов'янське поселення і безкурганний могильник 7—8 ст. в заплаві р. Сейму біля с. Волинцевого Путивльського р-ну Сумської обл. Досліджувались 1948, 1953, 1965—66. При розкопках поселення відкрито залишки жител, виробничих приміщень, а також 3 ритуальні поховання підлітків у зернових ямах. Житла — землянки з глиняними печами і гоним. ямами-коморами. Стіни жител були рублені з дерева або пле-

тені з дози й обмазані глиною. На могильнику розкопано 19 поховань-трупоствелів в посудинах-урнах, переважно ліпних. На В. п. і м. знайдено уламки посуду, наральники, серпи, ножі, коси, шматки залізної колючки, наковечники стріл, кістяні господарські і побутові речі, бронзові та срібні прикраси тощо.

ВОЛИНЯНИ — 1) Східнослов. плем'я (союз племен), що жило на тер. Волині. В 7 ст. тут мешкало давнє плем'я *дубівів*. Середньовічний автор 2-ї пол. 10 ст., т. з. Баварський анонім, називав В. поряд з *бужанами*; він повідомляє також, що у В. налічувалося бл. 70 міст (типу замків). Араб. історик *Масуді* та Ібн-Якуб свідчать, що В. (валіана) були могутнім слов. племенем, якому підкорялись ін. племена. На поч. 10 ст. у В. панували феод. відносини. В 981 князь *Володимир Святославич* підкорив населені В. Червенську і Перемишльську землі. Гол. містами у В. були Волинь і Володимир. За даними археол. досліджень, В. — землеробське населення: у них розвинуті були також промисли і ремесла (обробка заліза, гончарство тощо). В кін. 10 ст. на території, де жили В., виникло *Володимиро-Волинське князівство*. 2) Обласна назва українського населення на Волині.

В. Ф. Горленко.

ВОЛИНЬ. Волинська земля — давньоруська історична область у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Зх. Бугу. В 7—10 ст. В. населяли сх.-слов. племена *дубівів*, *бужани* і *волин'яни*. Назва походить від м. Волині, що було центром Волинської землі. В 10 ст. на В. виникли міста Бузук, Луцьк, Червень, Белз, а згодом Холм, Кременець, Житомир та ін. В 10 ст. В. ввійшла до Київ. Русі, становила осн. складову частину *Володимиро-Волинського князівства*. В 1117 В. перейшла до володіння *Володимира Мономаха*. За князювання Романа Мстиславича (1170—1205) Володимиро-Волинське князівство об'єднало всі удільні князівства В. У 1199 утворилося *Галицько-Волинське князівство*. В 2-й пол. 14 ст. польс. феодали після запеклої боротьби проти Угорщини і Литви захопили зх. частину Волині. Після *Люблінської унії 1569* шляхетська Польща загарбала всю Волинь і створила тут *Волинське воєводство*.

Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Історія Української РСР. т. 1, кн. 1. К., 1977.

В. І. Бідаля.

ВОЛІН Олексій Михайлович [н. 6(18).X 1898, с. Криволици, тепер Оржицького р-ну Полтавської обл.] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1956). Сценічну діяльність почав 1920. Працював у театрах Таганрога, Краснодару, Ставрополя; з 1926 — на Україні: 1926—34 — в театрі «Шахтарка Донбасу», з 1934 — в Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна. Ролі: Робінзон («Безприданниця» О. Островського), Швабля («Любов



О. М. Волин.



Б. І. Волков.



Волинська область. Сцена з вистави «Лісова пісня» Лесі Українки у Волинському українському музично-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка.

Ярова» Тренцова), Чебутикін («Три сестри» Чехова), Дулітл («Пігмаліон» Шоу). Знімався у фільмі «Назар Стодоля». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

ВОЛКЕНШТЕЙН Людмила Олександрівна [18(30).IX 1857, Київ — 10(23).I 1906, Владивосток] — революційна народниця. Брала участь в організації вбивства харків. губернатора Д. Кропоткіна (1879). В 1879—83 жила за кордоном. У 1883 приїхала до Росії, де була заарештована. За «процесом 14-ти» (1884) В засуджено до смертної кари, яку замінено 15 роками каторги. До кін. 1896 покарання відбувала в Шліссельбурзькій фортеці. В 1897 відправлена на поселення на о. Сахалін. У 1902 В. дозволили оселитися в м. Владивостоку, де вона загинула під час розстрілу демонстрації. Автор твору «З тюремних споминів» (1924).

ВОЛКОВ Борис Іванович [13(26).III 1900, Москва — 23.XII 1970, там же] — російський рад. театральний художник, нар. художник СРСР (з 1963). В 1913—18 навчався в Строгановському уч-щі в Москві у Ф. Федоровського та ВХУТЕМАСі (1918—23). Працював у Москві — в Музичному театрі ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка, Малому театрі та ін. Оформив вистави: «Штурм» В. Білля-Білоцерковського (1925), «Тихий Дон» І. Дзержинського (1936), «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського (1951), «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1957), «Старіна шовеника» О. Корнійчука (1964) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1952. Портрет с. 371.

ВОЛКОВ Валентин Вікторович [7(19).IV 1881, Бєль, тепер Липецької обл., РРФСР — 8.XI 1964, Мінськ] — білоруський рад. живописець і педагог, нар. художник БРСР (з 1955). В 1907—15 навчався в петерб. АМ у В. Є. Савицького. З 1919 жив і працював у Білорусі. Твори істор. й побутового жанрів, портрети. Серед них: ескізи панно для святкового оформлен-

ня Петрограда («Вся влада Радам!», «Штурм Зимового» та ін., 1918), портрет В. І. Леніна (1926); картини — «Плодогони» (1927), «Партизани» (1928), «Вузівці» (1947), «Мінськ 3 липня 1944 року» (1946—55), груповий портрет найстаріших діячів театру ім. Я. Купала — Г. Глебова, О. Марікса, В. Володимирського (1961), хірурга Ю. Лося (1963). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Елентух І. Б. Валентин Вікторович Волков. М., 1956.

ВОЛКОВ Віктор Михайлович (15. V 1927, с. Велика Мурта, тепер смт Красноярського краю — 25.VII 1978, Київ) — український радянський вчений у галузі радіотехніки, доктор техн. наук, професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1952. Після закінчення (1953) Військової академії зв'язку ім. С. М. Будьонного (Ленінград) викладав у Київ. вищому інженер. радіотех. уч-щі ППО. Осн. праці і винаходи в галузі теорії і проектування адаптивних радіоприймальних пристроїв складних сигналів з великим динамічним діапазоном.

ВОЛКОВ Владислав Миколайович (23.XI 1935, Москва — 30.VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1971). Член КПРС з 1965. Закінчив Моск. авіац. ін-т. З 1966 — в загоні космонавтів. Разом з А. В. Філіпенком та В. В. Горбатком 1969 здійснив політ на кораблі-спутнику «Союз-7». В 1971 входив до складу екіпажу космічного корабля «Союз-11», що стикнувся з орбітальною наук. станцією «Салют». Цей спільний політ відбувався 23 доби. Після завершення програми польоту В. та ін. члени екіпажу (Г. Т. Добровольський та В. І. Пацог), повертаючись на Землю, загинули. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ВОЛКОВ Дмитро Васильович (н. 3.VII 1925, Ленінград) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1963. Закінчив 1952 Харків. ун-т. Праці з теорії елементарних частинок, зокрема запровадження парастатистики, розробка основ теорії феноменологічного опису взаємодії частинок у системах з виродженим вакуумом. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВОЛКОВ Сергій Васильович (н. 16.XI 1935, Москва) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. Закінчив (1959) Моск. хіміко-технологічний ін-т ім. Д. І. Менделєєва. З 1959 працює в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. наук. праці в галузі високотемпературної неорганічної хімії, зокрема неорганічних і координаційних сполук в юнних та мол. розладах і газовій фазі. Досліджує також газотранспортні реакції з участю координаційних сполук; питання квантової хімії неорганічних сполук; стимулювання хім. процесів і реакцій лазерним випромінюванням тощо. Премія ім. Л. О. Чугаєва АН СРСР (1976).

ВОЛКОВ Федір Григорович [9(20).II 1729, Кострома — 4(15).IV 1763, Москва] — російський актор і театральний діяч. Організував у Ярославлі (жив тут з 1735) домашній, а з 1750 — публічний театр, з яким 1752 був запрошений до Петербурга. В 1756 краша частина трупи В. увійшла до першого російського публічного театру, очолюваного О. Сумароковим. З 1761 театром керував В. Виконував також головні ролі в п'єсах Сумарокова, Шекспіра. Своєю творчістю В. закладав основи рос. реалістич. школи актор. мистецтва.

ВОЛКОВА Клавдія Василівна [н. 24.XII 1908 (6.I 1909), м. Шуга, тепер Івановської обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1944. Творчу діяльність розпочала 1925. Працювала в театрах Іванова, Ярославля, 1946—54 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки, з 1955 — в Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. Луначарського. Ролі: Турусіна («На всякого мудреця доплоті простота» О. Островського), Федора («Останні» Горького), тютя Тася («Роки блукань» Арбузова), Анка («Поема про сокиру» Погоріна), Філумена («Філумена Мартурано» Едуардо де Філіппо).

ВОЛКОВА Надія Терентіївна (24.VI 1924, Харків — 27.XI 1942) — партизанка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1963). Член ВЛКСМ з 1940. В 1942 закінчила Моск. спец. партизанську школу і за рішенням ЦК ЛКСМУ затверджена зв'язковою секретаря Харків. підпільного обл. к-ту ЛКСМУ. Багато разів ходила в розвідку, встановлювала зв'язки з підпільними райкомами комсомолу, в складі Вовчанського партизан. загону брала участь у боях проти фашист. окупантів. Під час прориву оточення В. разом з секретарем Харків. підпільного обкому комсомолу О. М. Шербаком прикривали відхід партизанів і ціною свого життя врятували загін. Серед школи № 4 в м. Конотопі, де вчилася В., присвоєно її ім'я.

ВОЛКОВИЧ Іоаннік (пр. н. і см. невід.) — український письменник і-ї половини 17 ст. Був проповідником при братській Успенській церкві у Львові і вчителем братської школи. Автор одного з перших драм. творів на реліг. тему «Розмышлянь о мучѣ Христа...» (поставлена учнями братської школи у Львові і там же опублікована 1631).

Тв.: Розмышлянь о мучѣ Христа... В кн.: Хрестоматія давньої української літератури. К., 1967.

ВОЛКОВИЧ Микола Маркіянович [27.XI (8.XII) 1858, м. Гордія, тепер Чернігівської обл. — 11.VII 1928, Київ] — український рад. хірург, акад. АН СРСР (з 1928). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1882), з 1903 — професор цього ж ун-ту. Праці присвячені вивченню зоба, риносклерому, апендициту, жовтячкою, янїю хвороби, раку гортані, питанням травматології тощо. В 1908 заснував Київ. хірургічне товариство. Портрет с. 374.

Літ.: Кримов О. П. М. М. Волкович. К., 1947.



Вл. М. Волков.



Ф. Г. Волков.



ВОЛКОНСЬКА Марія Миколаївна (1805—10(22).VII.1863, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.) — киянка, дружина декабриста С. Г. Волконського, дочка генерала М. М. Раваського. Одна з перших серед дружин декабристів, подолавши опір сім'ї, 1827 поїхала слідом за чоловіком до Сибіру, де проживала до 1855. Залишила «Записки» з описом тюремно-кааторного режиму, характеристикою багатьох декабристів, відомостями про побут, звичаї, культуру і ставлення населення Сибіру до декабристів. Подвиг В. оповісткований М. О. Некрасовим в поемі «Російські жінки». Тв.: Записки. М., 1977.

ВОЛКОНСЬКИЙ Сергій Григорович (8(19).XII.1788, Очаків, тепер Миколаївської обл. — 28.XI (10.XII).1865, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.) — декабрист, генерал-майор, князь. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закорд. походів 1813—14. Був командиром 1-ї бригади 19-ї піхотної д-ії 2-ї армії. Член «Союзу благоденства» (з 1820), *Південного товариства декабристів* (з 1821). Разом з В. Л. Давидовим очолював *Кам'янську управу*. Брав участь у нарадах декабристів у Києві і Кам'янці, вів переговори з членами полсь. «Патріотичного товариства», встановив зв'язки з Північним товариством декабристів. Належав до поміркованої течії декабристів. 5(17).I.1826 В. заарештовано в Умані і засуджено до смертної кари, яку замінено каторгою. Покарання відбував на Нерчинських рудниках. В 1835 — 56 — на поселенні в Ірк. губ. Після повернення з Сибіру жив у маєтку дочки в с. Вороньках. Автор «Записок» (1902).

ВОЛНА — щоденна легальна більшовицька газета, видавалася з 26.IV (9.V) по 24.V (6.VI) 1906 у Петербурзі. Вийшло 25 номерів. Керував газетою В. І. Ленін. З № 9 від 18(30).V він став її фактичним редактором. До редакції входили В. В. Воронський, М. С. Ольмівський та ін. в газеті співробітничали А. В. Луначарський, І. І. Скворцов-Степанов. У «В.» надруковано 27 статей і заміток В. І. Леніна. В № 11—13 опубліковано постанови і резолюції IV з'їзду РСДРП. «В.» зазнавала поліцейських репресій, 24.V (6.VI) її закрили. Замість «В.» з 26.V (8.VI) почала виходити газ. «Вперед».

ВОЛНЕНКО Анатолій Миконович (8(21).XI.1902, Харків — 21.VII.1965, Київ) — український рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). У 1921—29 вчився в Харків. художньому ін-ті у С. Прохорова і О. Хвостенка-Хвостова. Оформив вистави: «Аїда» Дж. Верді (1928), «Євгеній Онегін» П. Чайковського (1933), «Борис Годунов» М. Мусоргського (1934), «Дон-Кіхот» А. Мінкуса (1932) — всі у Харкові. Театрі опери та балету; «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1955), «Лісова пісня» М. Скорупського (1958), «Назар Стодоля» К. Данькевича (1961) — всі у Києві. Театрі опери та балету. Нагородже-

ний орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОЛНОВАСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1930. Пл. майже 2 тис. км². Нас. 128,6 тис. чол. (1977). В районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, 7 селищним та 19 сільсь. Рада народних депутатів. Центр — м. Волноваха. В. р. лежить у межах *Приазовської височини*. Корисні копалини: напняки, каолін, граніти тощо. Річки: Суха Волноваха, Мокра Волноваха (бас. Кальміусь), Кам'ячак, Мокрі Яли (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Підприємства чорної металургії, виробн. буд. матеріалів, харч. пром-сті. Найбільші з них: Докарієвський флюсо-доломитовий комбінат, Великоанадольський шмотиний (снт Володимирівка), Донецький хім.-металургійний (снт Донецьке) заводи. Новотроїцьке рудоуправління, Хлібодарівський шибеневий завод. Працюють комбінат побутового обслуговування (Волноваха) та 9 будинків побутової. Спеціалізація с. г. — землеробство зерно-овочеве і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 160,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 138 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, просо, соняшник, овочеві. В тваринництві розвинуті молочне скотарство, свинарство, птицевівство. У В. р. — 29 колгоспів, 5 радгоспів, 4 птахфабрики, Донецька дослідна станція виноградарства (с. Ясне), Маріупольська лісосадівна станція, райлісгосптехніка з 2 виробн. відділеннями. Залізничний вузол — Волноваха, залізничні станції: Великоанадоль, Хлібодарівка, Оленівка, Зачатівська, Тавла, Південно-Донбаська. Автошляхів — 800 км (усі з твердим покриттям). У районі — 62 заг.-освітні, 2 муз. школи, сільсь. профес.-тех. уч-ще, докарієвський гірничий і торговельний та Великоанадольський лісовий технікуми (снт Комсомольський); 80 лік. закладів, у т. ч. 12 лікарень. 31 будинок культури, 31 клуб, 3 кінотеатри, 75 кіноустановок, 136 б-к. Поблизу м. Волновахи серед степу 1845 В. Е. Графодом закладено *Великоанадольський лісовий масив*. У с. Іванівці В. р. народився двічі Герой Соціалістичної Праці, засл. шахтар Укр. РСР І. І. Бридько.

В. С. Тетерук.
ВОЛНОВАХА — місто Донецької обл. УРСР, район. центр. Заліз-

С. В. Волобуєв. У партизанському краї, 1965.



нич. вузол. Засн. 1883 як залізнична станція під час будівництва Катерининської з-ці. В 1905 у В. відбувся страйк залізничників, придушений царським урядом. Радянську владу встановлено в грудні 1917. З 1938 В. — місто. У В. — підприємства залізнич. транспорту, заводи: буд. матеріалів, асфальтобетонний, молочний, 2 хлібні; комбінати: харч. та хлібопродуктів; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування та комунальних підприємств.

9 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 2 лікарні, поліклініка. Будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 10 б-к. Поблизу В. серед степу створений *Великоанадольський лісовий масив* (закладений 1845).

ВОЛНУХІН Сергій Михайлович (8(20).XI.1859, Москва — 11.VI.1921, Геленджик) — російський рад. скульптор, акад. петеб. АМ (з 1910). У 1886 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури, де вчився у С. Іванова та В. Перова. З 1890 брав участь у виставках *передвижників*. Твори: «Демон» (1886), «Дівчинка» (1891), портрети — П. Третьякова (1899), С. Іванова (1901), К. Ушинського (1916); пам'ятник першодрукареві Івану Федорову в Москві (1909). Брав участь у конкурсній проєкт пам'ятника Т. Г. Шевченкові для Києва (1913—14). За лєнінським планом *монументальної пропаганди* створив пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Москві (відкритий 1918, не зберігся).

ВОЛО — 1) Розширений відділ стравоходу в деяких безхребетних (черві, молюсків, комах) та в хижих і зерноїдних птахів, де пагромаджується та частково перетравлюється їжа. Стінки В. здобільшого багаті на залози. У бджіл у В. під впливом ферменту слинних залоз нектар перетворюється на мед; у голубів стінки В. у виводковий період виділяють «молочко», яким вони годують пташенят; у хижих птахів у В. збираються рештки неперетравленої їжі, які відригуються у вигляді погадок. 2) Народна назва збільшеної щитовидної залози у людини (див. Зоб у людини).

ВОЛОБУЄВ Євген Всеволодович (17(30).VII.1912, с. Варварівка Вовчанського р-ну Харківської обл.) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). У 1940 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у Ф. Кричевського. Твори: «Опівдні» (1947), «Навесні» (1949), «Ранок» (1954), «На тваринницькій фермі» (1957), «На Дніпрі» (1960), «У партизанському краї» (1965), «Перша зелень» (1975).

ВОЛОВЕЦЬ — селище міського типу Закарпатської обл. УРСР, район. центр, на р. Вічі (бас. Дунаю). Залізнична станція. 5,0 тис. ж. (1977). Перші писемні згадки про населений пункт належать до 15 ст. (на той час був під владою Угорщини). З кін. 17 ст. В. потрапив під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Соціалістич. революція в Угорщині в березні 1919 охопила тер. Закарп. України. У



К. В. Волкова.



Н. Т. Волкова.



М. М. Волконський.



С. Г. Волконський.

ВОЛОВЕЦЬКА
ВЕРХОВИНА

М. М. Волкович.

В. було встановлено Рад. владу. В 1919 село разом з усією Закарп. Україною загарбала бурж. Чехословаччина. В 1924 у В. створено орг-цію КПЧ. У 1939 В., як і все Закарпаття, захопила хортистська Угорщина; 9.X 1944 В. визволили рад. війська. 29.VI 1945 В. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1957 В. — с-ще міськ. типу. З-ди: по виробництву трансформаторів Львів. виробничого об'єднання «Електрон», соко-винний; лісокомбінат та комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-освітні школи, тех. уч-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинки культури, 4 клуби, 9 б-к. На околицях — мінеральні джерела. Від В. починається ряд туристських маршрутів; турбаза «Плай». Архіт. пам'ятка — дерев'яна церква (1976 перенесена до Музею нар. архітектури і побуту УРСР в Києві).

ВОЛОВЕЦЬКА ВЕРХОВИНА — природна область у *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР. Лежить між Верховинським Вододільним хр. (на Пн.) і Полонинським хр. (на Пд.). Являє собою систему невисоких гірських масивів з пологими схилами та широкими улоговинами і долинами. На схилах — луки, орні землі, подекуди — ялинові ліси. Густо населена. Турбаза, санаторії.

ВОЛОВЕЦЬКИЙ ПЕРЕВАЛ. Скотарський перевал — гірський перевал через Верховинський Вододільний хребет *Карпат Українських*, на межі Львівської та Закарпатської обл. УРСР. Лежить між річками Вічею та Опором. Вис. 1014 м. Перевалом проходить з-ця Мукачеве — Стрий.

ВОЛОВЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1946. Пл. 0,5 тис. км². Нас. 25 тис. чол. (1977). В районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 13 сілським Радам народних депутатів. Центр — смт *Воловець*. Рельєф гірський. Район розташований у межах *Карпат Українських*. Багатий на буд. матеріали (граніти, андезити, пісковики тощо), є джерела мінеральних вод. Гол. річка — *Латориця* з прит. Вічею та Жденівкою (бас. Дунаю). Ґрунти бурі лісові, гірсько-підзолисті і гірсько-лучні. Понад 60% території району займають ліси (бук, смерек).

Найбільш пром. підприємства: Воловецький з-д по виробн. трансформаторів та Жденівський з-д Львівського виробнич. об'єднання «Електрон», Воловецький лісокомбінат, підприємства харч. пром-сті (Воловецький соко-винний з-д та ін.). Працює комбінат побутового обслуговування (смт *Воловець*) та будинки побуту (смт *Нижні Ворота*). В с. г. переважають скотарство м'ясо-мол. напрямку та лісництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 15 тис. га, у т. ч. орні землі — 4,5 тис. га. Гол. культури: багаторічні та однорічні трави, картопля, коренеплоди. У В. р. — 10 колгоспів, зональна Гірсько-Карпатська сільськогосподарська дослідна станція (смт *Нижні Ворота*), райсільгосптехніка. Залізничні станції: *Воловець*, *Занька*, *Скотарське*. Ав-

тошляків — 115 км (усі з твердим покриттям). В районі — 29 заг.-осв. та 2 муз. школи, тех. уч-ще, 30 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 19 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 33 б-ки, 2 турбази. В с. *Верхні Воротах* В. р. народився укр. рад. письменник Л. Дем'ян, а С. Тишові — нар. поет Закарпаття О. Улютець. Ф. В. Кінь.



ВОЛОВИК Григорій Володимирович [16(29).V 1902, м. Конотоп, тепер Сумської обл. — 7.VII 1967, Львів] — укр. рад. режисер, засл. арт. УРСР (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив 1923 Київ. муз.-драм. ін-т. Один із засновників укр. муз.-драм. театрів — Черніг. ім. Т. Шевченка (працював 1926—41, з перервою) і Закарп. в Ужгороді (працював 1948—53). Ставив вистави також в Кіровограді, Вінниці та ін. Спектаклі: «Фата моргана» Я. Мамонтова за М. Коцюбинським, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького, «Богдан Хмельницький» і «Правда» Корнійчука, «Ревізор» Гоголя, «Васса Железнова» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Хто винен» Мдівані, «Севільський цирульник» Бомарше. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

ВОЛОВИК ІТАЛІЙСЬКИЙ, анхуза італійська (*Anchusa italica*) — дво- або багаторічна рослина род. шорстколистих.

Стебло пряме, галузисте, заввишки до 100 см. Листки овально-або видовжено-ланцетні, зібрані в розетку. Квітки синьо-голубі, зібрані у волотисті суцвіття. Плід — горішок. В. і поширений у країнах Середземномор'я, в Азії. В СРСР — на Пд. Європ. частині, на Кавказі та в Серед. Азії. На Україні зустрічається як бур'ян на полях, перелогах, до узбіччяк доріг. Медонос. Корені містять алкаліди, з якого одержують червону барвну речовину. З квіток можна виробляти зелений барвник. **З а х о д и б о р о т ь б и:** прополювання посівів, лушення стерні та зяблева оранка, обприскування посівів гербіцидами.

ВОЛОГДА — місто, обласний та районний центр РРФСР. Порт на р. Вологді (бас. Пн. Двіни). Залізничний вузол. 224 тис. ж. (1977). Поділяється на 2 міських райони. Вперше згадується в літописі під

1147. В 15—17 ст. — торг. і ремісничий центр. В 1894 у В. організовано перший марксистський гурток, 1903 — с.-д. групу. Рад. владу встановлено 12(25).XII 1917. У 1918—20 В. — важливий осередок боротьби проти внутр. і зовн. контрреволюції на Півночі. З 1937 — обласний центр. За роки Рад. влади у В. розвинулися машинобудування та металообробка (вироби. підшипників, устаткування для лісової, деревообр., молочної, м'ясної та ін. галузей пром-сті, шляхових машин). Підприємства харч. (молочний та м'ясокомбінати, лікерогорілчаний, пивоварний з-ди, кондитерська ф-ка) та легкої (льонокомбінат, швейні, овчинно-хутрова, трикотажна ф-ки, мереживне об'єднання «Сніжинка») пром-сті та ін. Вироби. меблів, буд. матеріалів. У В. — політех., молочний та пед. ін-ти, 10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., юного глядача та ляльковий; філармонія, картинна галерея, краєзнавчий музей, Будинки-музеї М. І. Ульянової, Будинки-музеї Петра І. Серед архіт. пам'яток В. — Софійський собор (1568—70; розписи 1686—88, Ярослав майстер Д. Плеханов), дзвіниця (1654—59, перебуд. у 19 ст.), палати Казенного приказу (1659, розписи 17 ст.) та Йосифа Золотого (1764—69). Воскресенський собор (1772—76, тепер картинна галерея), церкви (17—18 ст.). У В. народився поет К. М. Батюшков.

ВОЛОГІСТЬ — вміст вологості в твердому тілі, порошку або газі. Залежить від відносної В. навколишнього середовища, природи речовини, а для твердих тіл — від ступеня їхньої подрібненості чи пористості. Характеризується кількістю рідини в речовині, вираженою в процентах від маси сухої частини речовини (абсолютна В.) або всієї маси вологої речовини (відносна В.). Вміст хімічно зв'язаної води, яка виділяється лише під час хім. розкладу, а також кристалогідратної (див. *Кристалогідрати*) не входить у поняття вологості.

ВОЛОГІСТЬ ПОВІТРЯ — вміст водяної пари в повітрі. В. п. даної місцевості пов'язана з температурою повітря, опадами, умовами випаровування. Розрізняють а абсолютну вологість (кількість водяної пари у повітрі, що визначається в грамах на 1 м³), відносну вологість (процентне відношення наявної водяної пари до макс. можливої при даній т-рі кількості її в повітрі) та дефіцит вологості (різниця між макс. і фактичною пружністю вод. пари при даній т-рі і тиску). В. п. значною мірою впливає на теплообмін організмів людини з навколишнім середовищем. На тер. України середньомісячна макс. відносна В. п. становить 85—90%, мінім. — 36—59%. Оптимальна для людини В. п. — 30—60% (в закритих приміщеннях при т-рі 16—20°).

ВОЛОГДСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Лежить в пн. частині Сх.-Європ. рівнини. Утворена 23.IX 1937. Пл. 145,7 тис. км². Нас. 1286 тис. чол. (на 1.I 1977), пере-

Вологда.
Софійський собор.
1568—70.

важно росіяни, живуть також українці; міськ. нас. — 58%. Поділяється на 26 районів, має 15 міст та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. Вологда. В 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня В. о. — погорблена рівнина, розчленована пасмами заввишки до 300 м та височинами (Андома, Беловська, Вологодська та ін.). На Пн. Сх. — відроги Північних Увалів. Більша частина області зайнята Прионезькою, Молого-Шекснинською та Присухонською низинами. Корисні копалини: торф, мінеральні буд. матеріали, вапняки. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 10,5, —14°, липня +16,5, +17,5°. Опадів 500—600 мм на рік. Гол. ріки: Сухона з прит. Юг, Шексна, Молога. Найбільші озера — Біле, Воже, Кубенське, Онезьке озеро. Через В. о. проходить частина траси *Волого-Балтійського водного шляху* імені В. І. Леніна, Північно-Двінський канал, на Пд. Зх. — *Рибинське водосховище*. Ґрунти переважно дерново-підзолисті, поширені болотні й алювіальні. Лісами зайнято бл. 71% пл. області. Переважають хвойні породи (ялина, сосна), є також береза і осика. На території В. о. — *Дарвинський заповідник*, є бобріві та ін. заказники. Енергетика базується на довізних нафтопродуктах, газі, вугіллі, а також на місцевому торфі. Чорна металургія представлена з-дом у Череповці і сталепрокатним з-дом. В. о. дає значну частину деревини СРСР. На базі деревообр. пром-сті розвивається целюлозно-паперова. Маш.-буд. підприємства виробляють устаткування для лісообр. і м'ясо-мол. пром-сті; розвинуті суднобудування, судноремонт та ремонт рухомого складу для залізниць тощо; підшипниковий з-д. Значне місце посідає хім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. Важливу роль в г-ві області відіграє легка (ляна, трикотажна, швейна та ін.) і харч. (виробн. вершкового масла, молочних консервів тощо) пром-сть. Здавна розвинуті художні промисли (виробн. мережив, чорнених по сріблу тощо). Гол. пром. центри: Вологда, Череповець, Великий Устюг, Сокол. С. г. спеціалізується на молочному тваринництві. Розводять велику рогату худобу, а також свиней, овець, птицю. Вирощують кормові культури, зернові (жито, ячмінь, овес), льон. На озерах і Рибинському водосховищі — рибальство. Розвинуті залізнич. (гол. лінії Москва — Архангельськ, Киров — Ленінград), автомоб. та повітряний транспорт. Бл. 2 тис. км судноплавних шляхів. В 1961 збудовано газопровід з Поволжя до Череповця, тер. області перетинають ділянки газопроводу «Саяно-Півночі» та нафтопроводу Ухта — Ярославль. У В. о. — молочний, політех. та пед. ін-ти (Вологда), пед. ін-т (Череповець), 27 серед. спец. навч. закладів; театри: драм., ляльок та юного глядача, краєзнавчий музей, Будинок-музей М. І. Ульянової, картинна галерея у Вологді, Кирило-Білозерський істор.-архит. і худож. музей-заповідник у Кириліві, краєзнавчий музей у Череповці.

ВОЛОГОДСЬКЕ МЕРЕЖИВО — вид російського мережива, плетеного на коклюшках. Поширене у Вологодській області РРФСР. Відоме з 16—17 ст. Виготовляється мірне й штучне. Має геометричні або рослинні візерунки. У 1-й половині 19 ст. виробництво В. м. розвивається у промисел, набуваючи своєрідної («вологодської») манери — поєднання зчпного плетіння з ажуром візерункової решітки. З 1919 майстри-кустари об'єдналися в артілі (з 1930 — Волог. мереживний союз). У 1960 організовано волог. мереживне об'єднання «Сніжинка».

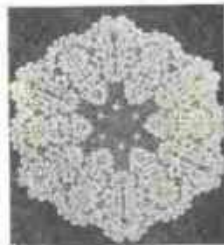
ВОЛОГОЄМНІСТЬ — здатність гірських порід, ґрунту тощо поглинати й утримувати певну кількість води. В гірських порід характеризується коефіцієнтом вологоємності — відношенням ваги або об'єму води, що утримується породою, до ваги або об'єму абсолютно сухої породи. За ступенем вологоємності гірські породи поділяють на вологоємні (торф, мул, глина, суглинок), слабковологоємні (крейда, мергель, глинистий пісок, лесові породи) та невологоємні (монолітні породи — граніт, базальт тощо, грубоуламкові породи — грубозернистий пісок, гравій, галечник). Ступінь В. може значно змінювати фіз. властивості порід (напр., глина залежно від вологості може перебувати в твердому, пластичному або текучому стані). В. ґрунту визначають у процентах до маси сухої ґрунту або до його об'єму, а також у міліметрах водного шару. Вивчення В. має велике значення в інженерній геології та ґрунтознавстві.

ВОЛОГОІЗОЛЯЦІЯ — захист надземних *огорожувальних конструкцій* будинків і споруд від надмірного зволоження. Щоб захистити стіни, перекриття та ін. конструкції від експлуатаційної вологості, що міститься у повітрі приміщення, на їхню внутр. поверхню наносять щільну штукатурку, цементні розчини з водовідштовхуючими добавками, рулонні *гідроізо-*

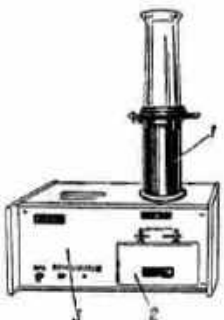
ляційні матеріали, облицювальні плити та ін. В разі потреби водонепроникні матеріали розміщують всередині конструкцій, ближче до внутр. поверхні. Від атмосферної (косих дощів, інею, туману) та ґрунтової вологості (якщо немає гідростатичного напору) конструкції захищають водонепроникним (напр., перхлорвініловим) пофарбуванням, облицюванням з повітряними прошарками, дренажними шарами (див. *Дренаж*) тощо. Для ізоляції стиків та з'єднань стінових конструкцій застосовують прокладки (напр., з еластичних пластмас), дренажні канали (у вертикальних стіках) та протидощові бар'єри (у горизонтальних стіках). Підземні частини будинків і споруд захищають *гідроізоляцією*.

О. І. Гармаш.
ВОЛОГОМІР — прилад, яким визначають *вологість* твердих та рідких (в яких вода не є основним компонентом) речовин. Найпоширенішими є В., дія яких ґрунтується на зміні фіз. властивостей речовини (електропровідності, діелектр. проникності, показника заломлення та ін.) залежно від вологості (напр., В. смісний, мал.). Є також В., що їх дія ґрунтується на розділенні (екстракцією, сушінням тощо) досліджуваної речовини на воду та сухий залишок; радіоізотопні (для твердих речовин), де використано явища ввібрання гамма-проміння та сповільнення нейтронів, та ін. Вологість газів визначають *гігрометрами* або *психрометрами*.

М. В. Венедиктов.
ВОЛОГОСТІЙКІСТЬ — властивість матеріалу, що поперемінно зволожується і висихає, чинити опір руйнівній дії вологості. Визначається відношенням граничної міцності матеріалу на стиск після певної кількості циклів випробувань до поч. його міцності. У вологостійких матеріалів (напр., природних кам'яних матеріалів з щільною структурою, асфальтобетонів) це співвідношення 0,8—1; у невологостійких (напр., *легких бетонів*) — 0,65 і менше. В. підвищують, збільшуючи щільність матеріалу, зменшуючи відкриті пористість його,



Вологодське мереживо. В. Д. Веселова. Серветка. 1951.



Вологомір смісний (дієлькометричний) для зернових культур: 1 — смісний датчик; 2 — бункер для досліджуваної речовини; 3 — корпус електронного пристрою.



ВОЛОДАР РОСТИСЛАВИЧ



В. Володарський.

наносячи гідрофобні (незмочувані водою) покриття. В. — важлива характеристика буд. матеріалів, що їх застосовують в *огорожувальних конструкціях* будинків і споруд із значним виділенням вологи, в *гідротехнічних спорудах* тощо.

Л. Б. Романовський.

ВОЛОДАР РОСТИСЛАВИЧ, Володимир Ростиславич (р. н. невід. — п. 1124) — князь перемишльський з 1092, син тмураканського князя Ростислава. Разом із своїм братом Васильком Ростиславичем вів боротьбу за незалежність князівства Галицької землі від великого кн. князя. У 1097 на Рожному полі вони розбили військо кн. св. Святополка Ізяславича, 1099 у битві під Перемишлем — угор. військо, 1101 успішно відбили наступ польсь. феодалів.

ВОЛОДАРКА — селище міського типу Київської обл. УРСР, район, на р. Росі (притока Дніпра), за 40 км на Пд. Зх. від Білої Церкви. 5,6 тис. ж. (1977).

Перша писемна згадка про В. (під назвою Володарів) датується 1150. У період нар.-визвольної війни 1648—54 В. була одним з центрів повстання на Київщині, в 50—60-х рр. 18 ст. — одним з осередків гайдамацького руху. В 1793 В. возз'єднано в складі Правобережної України з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1960 В. — с-ще міськ. типу.

Сиробробний, цегельний з-д, райсільгосптехніка, 2 будинки побуту, комбінат комунальних підприємств. 4 заг.-освітні та музична школи, сільське профес.-тех. уч.-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ВОЛОДАРСЬК — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, за 2 км від залізничної ст. Ізотове. 5,7 тис. ж. (1977). В. засн. 1905. Названий 1923 на честь В. Володарського. Кам.-вуг. шахта, з-д госп. товарів, будинок побуту, 2 середні школи, профес.-тех. уч.-ще, поліклініка, Палац культури, б-ка. Пам'ятник В. Володарському (1956).

ВОЛОДАРСЬК - ВОЛИНСЬКИЙ (до 1912 — Горошки, з 1912 до 1921 — Кутузове) — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, район, на р. Ірші (бас. Дніпра), за 22 км від залізнич. станції Нова Борова. 8,5 тис. ж. (1977). Відомий з 1545 під назвою Олександрополь (до 1607). В 1569—1793 — під владою Польщі. Населення містечка брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1683—99 в Горошках перебували козац. загони С. Палія та З. Іскри. Після 2-го поділу Польщі (1793) возз'єднано в складі Правобережної України з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1921 на честь В. Володарського названо Володарськом. З 1924 — с-ще міськ. типу. з 1927 має сучас. назву.

В селищі — підприємство по виробництві самоцвітів, крохмальний, хлібний заводи, комбінат побутового обслуговування, міжкол. буд. орг-ція, райсільгосптехніка

З заг.-освітні та музична школи, 4 лік. заклади, 2 клуби, кінотеатр, 2 б-ки, мінералогічний музей. У В. В. народився нар. художник СРСР В. Б. Пінчук. В 1801—05 тут жив у своєму маєтку рос. полководець М. І. Кутузов. У 1959 в селищі встановлено йому пам'ятник.

ВОЛОДАРСЬКЕ — селище міського типу Дон. обл. УРСР, район, на р. Кальці (притока Кальчику), за 25 км від Жданова. 8,6 тис. ж. (1977). Населений пункт засновано козаками *Азовського козацького війська* як хутір Гладкий (названий на честь кошового отамана Й. М. Гладкого). В 1855 перейменовано на с. Нікольське. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1924 має сучас. назву. З 1965 В. — с-ще міськ. типу. Хлібний, комбикормовий, консервний заводи, цех Ждановського молочного з-ду, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, комбінат: побутового обслуговування та комунальних підприємств. 3 заг.-освітні, музична школа, лікарня. Будинки культури, клуб, 6 бібліотек.

ВОЛОДАРСЬКИЙ В. (справж. прізвище — Гольдштейн Мойсей Маркович; 1891, містечко Остропіль, тепер с. Старий Остропіль Старокосятинців. р-ну Хмельн. обл. — 20. VI 1918, Петроград) — революційний діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в сім'ї бідного ремісника. У 1905 вступив до *Бунду*; потім був меншовиком. В 1908—11 в революц. роботу у Волин. і Подільській губ. У 1911 був на заслання в Арх. губ. У 1913 емігрував до США, де вступив до Амер. соціалістичної партії. Під час 1-ї світової війни був інтернаціоналістом. У травні 1917 повернувся до Петрограда, приєднався до «*Міжрайонців*», потім вступив до партії більшовиків. У жовтні 1917 — член Петрогр. к-ту РСДРП(б), Ради робітн. і солдатських депутатів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — комісар у справах преси, пропаганди і агітації, редактор «Красной газеты». Був членом Президії ВЦВК. Убитий есером-терористом.

ВОЛОДАРСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 31,0 тис. чол. (1977). В районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 8 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володарське*. Поверхня рівнинна, розчленована численними балками і ярами. Осн. річки — *Кальчик* з притокою Калка та *Берда* з притокою Каратини. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В



районі — філіал Укр. степового заповідника — *Кам'яні Могили*. Підприємства харч. пром.-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: володарські комбикормовий і консервний з-ди, Кальчицьке кар'єроуправління. Працюють комбінат побутового обслуговування (Володарське) та 3 будинки побуту. В с. г. переважає землеробство зернового і тваринництва молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 97,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 81,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві. Розвинуте садівництво.

У В. р. — 16 колгоспів, радгосп, птахофабрика, племзавод по вирощуванню великої рогатої худоби, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кальчик та Асланове. Автошляхів — 415 км, у т. ч. з твердим покриттям — 349 км. У районі — 24 заг.-освітні та музична школи, 34 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 7 будинків культури, 22 клуби, 35 кіноустановок, 22 б-ки. В с. Старченковому В. р. (кол. Темрюк-Український) народився рад. державний і громадський діяч В. Ф. Старченко.

В. П. Качковський.

ВОЛОДАРСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Зх. Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 26,5 тис. чол. (1977). В районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 20 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володарка*. Розташований у межах *Підніпровської височини*.



Найбільша річка — *Рось* (прит. Дніпра). Ґрунти чорноземні, опідзолені та лучні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, вільха, липа, береза) займають 2,4 тис. га. Переважають підприємства харч. пром.-сті. Найбільші з них: *Городище-Пустоварівський цукр.* і *Володарський сиробробний з-д*. Працюють 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового і тваринництво молочного-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 50,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 46,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,1 тис. га. Госп. культура: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох. У В. р. — 16 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням Автошляхів — 257 км, у т. ч. з твердим покриттям — 216 км. В районі — 21 заг.-освітня, музична школи, сілсь. профес.-тех. уч.-ще, 27 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 14 бу-

динків культури, 17 клубів, кінотеатр, 32 кіноустановки, 30 б-к. В с. Березні В. р. народився укр. рад. фізик акад. АН УРСР А. П. Кома-р, у с. Гайвороні — укр. рад. філософ акад. АН УРСР В. І. Шинкарук.

ВОЛОДАРСЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ РАЙОН — у центрі частини Житомирської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 43,5 тис. чол. (1977). В районі — 86 населених пунктів, підпорядко-



ваних 3 селищами і 16 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт **Володарськ-Волинський**. Поверхня рівнинна, слабо розчленована, частково заболочена (р-н лежить у межах Житомирського Полісся). Корисні копалини: ільменіт (титаністий залізняк), граніти, лабрадорит, габро, пегматити, трапляються димчастий кварц, топаз та ін. самородні. Мінеральні води. Найбільша річка — **Ірша** (притока Тетерева). Ґрунти переважно дерново-підзолисті та світло-сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, граб, вільха, осика) займають 12,9 тис. га. На Пн. р-ну — частина Ушомирського мисливського г-ва. Підприємства гірничої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: **Іршанський гірничо-облаштувальний комбінат**, новоборівські з-ди залізобетонних виробів та овочесушильний, володарсько-волинський — підприємство по видобуванню самовитів, хлібозавод. Працюють комбінат побутових послуг та три будинки побуту. В с. г. переважає вирощування зернових, льону, хмелю, картоплі та виробн. м'яса, молока, вовни, яєць. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 59 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,6 тис. га.

В районі — 16 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Нова Борова, Топорище. Автошлях — 247 км, у т. ч. з твердим покриттям — 149 км. В районі — 32 заг.-освітні і 2 муз. школи, 41 д-к. заклад, у т. ч. 4 лікарні, 9 будинків культури, 46 клубів, 3 кінотеатри, 44 кіноустановки, 40 б-к. Мінералогічний музей у смт Володарськ-Волинському.

П. П. Омелячак, ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1033 — 1125, Київ) — великий князь київський (1113—25), державний і політ. діяч Давньої Русі, письменник. Син **Всеволода Ярославича** і дочки візант. імператора **Константина Мономаха** (звідси його прізвище). В 1078—94 князував у

Чернігові, в кін. 11 ст. — в Переяславі. Організував (див. **Любечський з'їзд 1097**, **Витчеписський з'їзд 1100**, **Долобський з'їзд 1103**) спільні походи князів (1103, 1111) проти половців. Під час **Київського повстання 1113** боярська верхівка запросила В. М. на князювання в Київ. Придушивши повстання, В. М., проте, змушений був піти на поступки нар. масам, видавши закон, за яким зменшувалися рези (проценти) на позички і тимчасово трохи полегшувалося становище **закупів**, скасовувалося холопство за борги (див. **Статут Володимира Мономаха**). Відновив великокнязів. владу на більшій частині давньорус. земель і тимчасово затримав процес остаточного роздроблення давньорус. д-ви. В. М. — автор зміщеного в Лаврентіївському літописі «**Повчання Володимира Мономаха**» своїм дітям, в якому засуджував князівські міжусобиці і закликав до об'єднання давньорус. земель. У літописі наведено легенду, нібито В. М. одержав від свого діда по матері, візант. імператора **Константина Мономаха** барми і корону (т. з. **шапка Мономаха**), які були певний час символом влади царів Рос. держав. Похований у **Софійському соборі** в Києві.

Лит.: Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964.

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ (після хрещення — **Василій**; р.н. невід. — п. 15.VII 1015, Київ) — великий князь київський з 980, держ. і політ. діяч Давньої Русі, син **Святослава Ігоровича**. З 969 князував у Новгороді. За В. С. було завершено об'єднання всіх сх.-слов. земель у складі **Київської Русі**. Бл. 988—989 на Русі було запроваджено як держ. релігію християнство (див. **Хрещення Русі**). В. С. здійснив походи на Зх. — проти польсь. князів, які прагнули захопити частину сх.-слов. території, і на Пн. Зх. проти лит. племен, які напали на давньорус. землі. Розширив і зміцнив кордони Київської Русі. Для захисту від кочовиків (**печенігів** та ін.) будував міста-фортеці. Заснував **Васильків**.

За В. С. було розширена також тер. Києва й захищена новими земляними валами з кам'яними баштами, збудовано **Десятинну церкву** в Києві, кам'яний князівський палац та ін. споруди, у **Білгороді** і **Вишгороді** — міцні фортеці. В той же час на Русі почали засновувати школи для підготовки служилої знаті та духовництва. В. С. розвивав політ., економ. і культурні відносини з Візантією, Дунайською Болгарією, Польщею, зах.-європ. країнами. Щоб зміцнити свої позиції на міжнар. арені, В. С. одружився з сестрою візант. імп. **Василія II** царівною **Анною**. За В. С. Київська Русь досягла найбільшої політ. могутності. К. Маркс називав князювання В. С. «культурним пунктом» в її історії. Похований у **Десятинній церкві** в Києві. Князювання В. С. знайшло ідеалізоване відображення в київському циклі **билин**. Після смерті В. С. православна церква канонізувала його, оголосивши «святим».

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 1, К., 1977.

ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Волинської обл. УРСР, район. центр, на р. Лузі (притока Бугу). Залізнична станція, вузол автошляхів. Вперше згадується в літописі під 988 як місто-фортеця **Володимир**. У 12 ст. входив до **Володимиро-Волинського князівства**, а з 1199 — **Галицько-Волинського князівства**.

У 2-й пол. 14 ст. місто загартало феод. Литва. В 1431 дістало **магдебурзьке право**. Після **Люблінської унії 1569** місто загартало шляхет. Польща. За 3-м поділом Польщі (1795) **Володимир** у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією і перейменовано на **В.-В.** У 1919 місто загартало бурж.-поміщицька Польща. У 1939 у складі зах.-укр. земель возз'єднаний з УРСР. Під час Великої Вітчизняної війни в околицях В.-В. діяли загони народних месників. В місті — з-ди: цукр., консервний, виноробний, комбикормовий, сухого знежиреного молока, швейна, меблева ф-ки, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна організація, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування, 7 заг.-освітніх та музичних шкіл, профес.-тех. та пед. уч-ща, технікум гідромеліорації та механізації с. г., 8 лік. закладів. 3 будинки культури, клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки, історичний музей. Архітектурні пам'ятки В.-В. — залишки фортечних валів 12—13 ст., храмів та житл. будівель 10—14 ст.; Успенський собор (1160, реставрований в кін. 19 ст.); церква-ротонда **Василія** (кін. 13 — поч. 14 ст.); падаці єпископів (16 ст.) у стилі Відродження. Пам'ятник жертвам фашизму (1965—66). У В.-В. народився укр. вчений-філолог А. Ю. **Кримський**.

ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Волинської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 34,1 тис. чол. (1977). В районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих міській та 16 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — м. **Володимир-Волинський**. Лежить у межах **Волинської височини**. Корисні копалини: кам. вугілля, торф, піски, глини. На зах. межі району тече **Буг** з прит. **Лугою**, на сх. — **Турія** (Тур'я; прит. **Прийм'яті**). Ґрунти в осн. темно-сірі, сірі чорноземні, дерново-підзолисті. Пн. частина р-ну розташована в зоні



Володимир-Волинський. Церква-ротонда **Василія**. Кін. 13—поч. 14 ст.



ВОЛОДИМИРЕЦЬ



П. Г. Волоквідін.
Автопортрет. Фрагмент. 1921. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.



П. Г. Волоквідін.
Курсистка. 1918. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

мішаних лісів, південна — в лісо-степу. Ліси (дуб, граб, вільха, береза, сосна) займають 20,7 тис. га. Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Володимир-Волинський. В районі є підприємства харч., легкої, деревообр. пром-сті (м. Устияд, с. Овадне). Працює будинок побуту (м. Устияд). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, картоплі та тваринництві молочно-м'ясного напрямку. Площа с.-г. угідь 1977 становила 78,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 48,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, жито, цукр. буряки, кормові, картопля. Розводять велику рогату худобу, свиней тощо. У В.-В. р.—17 колгоспів, радгосп, міжколт. об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, птицефабрика, райлісгосптехніка. На тер. району — залізничні станції: Володимир-Волинський, Овадне, Бубнів. Автошляхів — 283 км, у т. ч. з твердим покриттям — 156 км. В районі — 42 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще (с. Овадне). 59 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 17 будинків культури, 49 клубів, 66 кіноустановок, 49 б-к, музеїв прикормної слави в м. Устияді.

С. О. Потурай.
ВОЛОДИМИРЕЦЬ — селище міського типу Ровенської обл. УРСР, районний центр, за 18 км від залізничної ст. Антонівка. 17,0 тис. ж. (1977). Населений пункт відомий з 1570. На поч. 17 ст. був у володінні магнатів *Чорториских*. Населення В. брало участь у визвольній війні українського народу 1648—54. За *Андрусівським перемир'ям* 1667 В. залишався за Польщею. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднаний у складі Зх. Волині з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1920—39 В.— під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 20—30-х рр. трудящі містечка під керівництвом підпільного райкому КПЗУ вели революц. боротьбу. У вересні 1939 разом з усіма зх.-укр. землями возз'єднаний з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період тим-

час. нім.-фашист. окупації В. (3. VII 1941 — 12. I 1944) в селі діяв підпільний райком КП (6)У. З 1957 — с-ще міськ. типу. У В.— крохмале-патоковий комбінат, молочно-м'ясний, склоробний з-д, лісгоспзг. 2 міжколт. буд. орг-ції. 3 заг.-освітні та музична школи, буд. профес.-тех. уч-ще, 2 лікарні. Будинки культури, 2 кінотеатри, істор.-краєзнавчий музей. На території селища збереглися залишки давньоруського городища.

ВОЛОДИМИРЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Ровенської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. бл. 2 тис. км². Нас. 70,5 тис. чол. (1977). В районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 28 сілськ. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володимирець*. Лежить у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, базальт, глини, піски. Річки: *Горинь*, *Веселуха*, *Стир* з прит. *Стублою*. Багато озер, найбільше — *Біле*. Ґрунти в основному дерново-підзолисті та болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, ялина, береза, осика) займають 21,5 тис. га.

Підприємства лісової, скляної, легкої та харч. пром-сті. Найбільші з них: володимирецький крохмале-патоковий комбінат, молочно-м'ясний, склоробний з-д, рафальський меблева ф-ка та лісгоспзг. Будеться (1978) Ровенська атомна електростанція. Працюють комбінат побутового обслуговування (Володимирець) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство льоняро-картопляро-зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 65,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 29,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 35,6 тис. га. Осучешено 25 тис. га заболочених земель. Гол. культури: жито, озима пшениця, картопля, льон-довгунець. У В. р.— 19 колгоспів, 7 радгоспів, райлісгосптехніка. На тер. району — залізничні станції: Антонівка, Рафалівка. Автошляхів — 401 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км.

В районі — 56 заг.-освітніх, 2 муз. школи, буд. профес.-тех. уч-ще, 55 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 6 будинків культури, 56 клубів, 2 кінотеатри, 58 кіноустановок, 60 б-к, істор.-краєзнавчий музей (Володимирець), турбаза «Райдуга» (на березі Білого озера).

Г. К. Головоко.
ВОЛОДИМИРІВКА — селище міського типу Волинської р-ну Донецької обл. УРСР, на р. Кашлачачі (бас. Дніпра), за 9 км від залізничної ст. Великонадоль. 7,9 тис. ж. (1977). Засн. 1840. Восени 1920 в р-ні В. частини Червоної Армії знищили врангелівців, що рвалися на Донбас. У В.— Великонадольський самостійний з-д, будинок побуту. 3 заг.-освітні школи, 5 лік. закладів 2 будинки культури, 46-кн. Пам'ятник учасникам громадян. війни — бійцям 9-ї стрілк. дивізії, які воювали тут з врангелівцями 1919—20 (встановлено 1967).

ВОЛОДИМИРІВКА — село Новоархангельського р-ну Кіровоград-

ської обл., біля якого 1939, 1940, 1946 і 1947 досліджено багатоярусну пізньопалеолітичну стоянку і поселення середнього етапу *трипільської культури*. При розкопках стоянки було знайдено численні крем'яні знаряддя, залишки вогнищ, скупчення фарби, кістки диких тварин. На трипільському поселенні виявлено залишки жител (бл. 200), що були розташовані колами, жертвників, знайдено посуд, вироби з кісток і рогу (мотики, шила), крем'яні знаряддя, статуєтки, глиняну модель жителя з розписом, кістки свійських і диких тварин.

ВОЛОДИМИРКО (Володимир Володарович; 1104—52) — галицький князь, син князя *Володаря Ростиславича*. Ставши 1124 звенигородським князем, В. 1144 об'єднав Звенигородське, Галицьке, Перемишльське й Теребовльське князівства в єдине *Галицьке князівство* з центром у Галичі. Городяни, невдоволені утисками В., підняли 1144 повстання. З 1149 став прибічником *Юрія Долгорукого* в боротьбі проти великого кн. князя *Ізяслава Мстиславича*. Вів успішну боротьбу проти польс. та угор. загарбників.

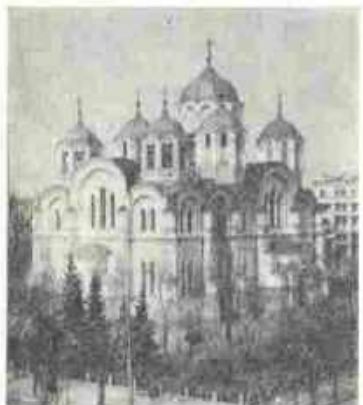
ВОЛОДИМИРО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське феод. князівство, що займало територію по Бугу, Стиру, Горині, Случі і правих притоках верхів'я Прип'яті. Утворилося на землі *волинців*; з 10 ст. входило до складу *Київської Русі*. Центром князівства був Володимир (тепер м. Володимир Волинський). Першим князем В.-В. к. став син *Володимира Святославича* — Всеволод. У 2-й пол. 12 ст. з посиленням феод. роздробленості В.-В. к. почало перетворюватися на одне з найсильніших у Давній Русі. Найбільш могутності воно досягло за князювання *Романа Мстиславича* (1170—1205), який 1199 об'єднав В.-В. к. і *Галицьке князівство* в єдине *Галицько-Волинське князівство*. Див. також *Волинь*.

ВОЛОДИМИРО-ВОЛИНСЬКИЙ ПРОЦЕС 1926—27 — судово розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над 151 робітником і селянином по обвинуваченню в належності до *Комуністичної партії Західної України* і підготовці збройного повстання. Процес відбувався в м. Володимир-Волинський з 15.XI 1926 до 10.I 1927. Обвинувачені комуністи використали його для викриття антинар. шовіністичної політики польс. профашист. уряду. За В.-В. п. 9 чол. було засуджено до довічного і 120 — до тривалого ув'язнення.

ВОЛОДИМИРСЬКИЙ *Адріан* Володимирович [4(16).IV 1875, Липовець, тепер смт Вінницької обл. — 18.I 1936, Ростов-на-Дону] — український рад. дефектолог. У 1900 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту, працював у вузах Києва, Ленінграда, Харкова, Ростова. Досліджував закономірності розвитку, виховання і навчання дітей з фізичними і психічними вадами. В. — один з ініціаторів розвитку вищої дефектологічної освіти в УРСР, вніс багато цінного в організацію на українській спец. шкіл.



ВОЛОДИМИРСЬКИЙ СОБОР у Києві—збудований 1862—82. Первісний проект склали І. В. Штром і П. І. Спарро, пізніше його перебудував О. В. Беретті. В спорудженні собору брали участь архітектори: Ю. Б. Бернгардт, К. Я. Маєвський, В. Н. Ніколаєв. В. с. побудовано в т. з. рос.-візант. стилі, план собору повторює традиційний давньорус. шестистовпний, триапсидний храм, але увінчаний 7 банями. Значну художню цін-



Володимирський собор у Києві. 1862—82. Арх. І. В. Штром, П. І. Спарро і О. В. Беретті.

ність мають внутр. навісні розписи, які виконали 1885—96 під заг. керівництвом проф. А. В. Прахова відомі живописці В. М. Васнецов, М. В. Нестеров, М. О. Врубель, П. О. Сведомський, В. О. Котарбинський, В. Д. Замирайло, С. П. Костенко, М. К. Пимоненко. Літ.: Собор св. князя Володимира в Києві. К., 1905; Царьова М. В. Кам'яний світок. К., 1973.

ВОЛОДИННЯ у праві — фактичне перебування майна у певного громадянина або юридичної особи; фізичне чи господарське панування особи над речами, що не завжди пов'язане з використанням їхніх властивостей (див. *Користування*). Право В., як правило, належить власникові у встановлених законом межах. Воно може переходити до ін. осіб шляхом *майнового найму*, *договору*, *дарування* тощо. Див. також *Розпорядження*.

ВОЛОДЬКОВОДИЙСЬКИЙ ВИСТУП СЕЛЯН 1903. Відбувся в травні — серпні в селі Володзьківці Дніщ (тепер с. Червоної Партизани Носівського р-ну Чернівецької обл.) проти місцевої поміщицької хл. Долгорукої. Селяни (бл. 800 г-в) відмовилися вносити плату за орендовану в поміщиці землю, відібрану в них під час грабінницької селянської реформи 1861, і вимагали повернути їм їхні землі. Вони випалили свою худобу на посівах економі, чинили опір місц. владі. Виступ селян жорстоко придушила поліція; багато учасників його було віддано до суду.

ВОЛОКА, уволока — поземельна міра в Польщі, Литві, Білорусії й на Україні в 16—17 ст. Офіційно запроваджена в лит. великокнязівських маєтках «Уставою на воло-

ки» 1557. В. мала 30 *морів* і була мірою феодал. повинностей. Запровадження волочної системи в маєтківських і шляхет. маєтках супроводилося закріпаченням селянства, загарбанням поміщиками сел. земель і посиленням феодал. гніту.

ВОЛОКИДІН Павло Гаврилович [10(22) XII 1877, с. Архарово, тепер Орловської обл. — 16.III 1936, Київ] — український рад. живописець. В 1898—1905 навчався в Одес. художньому уч-щі у К. Костанді та Г. Ладженського, 1905—06 — в петерб. АМ. З 1910 — член Т-ва під-рос. художників. Автор психологічних портретів, колоритних пейзажів та натюрморту. Твори: «Херсонська пристань» (1914), «Курьветка» (1918), «Автопортрет» (1921), «Жінка в сірому» (1925), «Портрет дружини художника» (1935). В останні роки життя працював над картинами — «Зустріч Червоної Армії робітницями Одеси» та «Народне гуляння», які залишилися незавершеними. Твори В. зберігаються в ДМУОМ та Одеському худож. музеї. З 1918 викладав в Одеському худож. уч-щі, з 1934 — професор Київ. худож. інституту.

ВОЛОКИТИНСЬКИЙ ФАРФОР — продукція фарфорового заводу А. М. Миклашевського в с. Волокитиному (тепер Путявського р-ну Сумської обл.), що існував 1839—62. На а-ді виробляли сервізи, статуєтки; 1857 закінчено великий іконостас для місцевої церкви (фрагменти його зберігаються в ДМУОМ та Сумському худож. музеї). З-д орієнтувався на зах.-європ. зразки, але майстри з місцевих кріпаків — А. Кочура, І. Сержанов і особливо Г. Шабалітин, який з 1851 очолював виробництво, випускали твори яскраво нац. характеру. В. ф. був широко відомий за межами України.

ВОЛОКНА — 1) Волокна текстильні натуральні — тонкі волокна рослинного, тваринного або мінерального походження. Складаються в основному з органічних і неорганічних *високомолекулярних сполук*. В. рослинного походження утворюються в насінні (*бавовнику*), стеблах (*льону*, *конопель*, *кенафу*, *джуту*), листі (абаки, сизалю) та плодах (копри) рослин. Найпоширеніші В. рослинного походження — з бавовни й льону. З бавовняної та льняної *пряжі* виробляють побутові й тех. тканини, трикотаж, з бавовни — вату тощо. З грубостволових (конопель, джуту, кенафу) та жорсткодіяних (абаки, сизалю) В. виготовляють тарні тканини, канатно-вирьвовочні вироби. В. тваринного походження одержують з волоссяного покриву (*овчини*) овець, кіз, верблюдів та ін. тварин або з коконів (шовку) шовкопрядів. Вовна є сировиною для вальдально-постяного, а вовняна пряжа — для текст. і трикот. виробів. Шовк-сирець використовують безпосередньо або після *скручування* гол. чин. для виготовлення тканин. В. мінерального походження утворюються в гірських породах та лавах. До них належить, напр., азбестове (див. *Азбест*) волокно, пряжа якого йде на вироб-

лення вогнестійких, фільтрувальних та ін. тех. тканин.

К. М. Козенко.
2) Волокна хімічні — волокна, що їх формують з природних або синтетичних високомолекулярних сполук. Розрізняють хім. В. штучні й синтетичні. Штучні хім. В. одержують з органічних природних високомолекулярних сполук — *целюлози*, *білків* рослинного та тваринного походження. Серед них найпоширеніші ті, що виготовлені на основі целюлози (див. *Ацетицелюлоза*, *Віскоза*), їх застосовують для виробн. тканин і корду, авто- і авіапокришок. У зв'язку з тим, що штучні В. є малопроникними для повітря і вологи, їх здебільшого використовують у суміші з бавовною або натуральною вовною. Синтетичні В. одержують з синтетичних полімерів: *поліамідів*, *поліефірів*, *поліакрилонітрилу*, *поліуретанів*, *полініліхлориду*, *поліетилену*, *поліпропілену* тощо. Вони міцніші за натуральні (в сухому і мокрому стані), мають низьку *гігроскопічність*, високу стійкість до хім. реагентів, дії мікроорганізмів тощо. Проте синтетичні В. ще менш гігієнічні, ніж штучні (напр., здатні електризуватися). В різних країнах найпоширеніші синтетичні В. мають неоднакові назви (див. табл.). У пром-сті хім. В. випускають у вигляді моноволокна (одичне волокно великої довжини), філаментних ниток (пучок, що складається з великої кількості тонких і дуже довгих волокон, з'єднаних за допомогою скручування), штапельного В. (короткі відрізки тонких волокон). Крім того, є хім. В. спец. призначення: антибактеріальні й антигрибкові, негорючі, іонообмінні та ін. Іноді до хім. В. відносять також В., одержані з неорганічних сполук (скляні, металеві та ін.). Див. також *Хімічних волокон промисловість*, *Текстильна промисловість*, *Трикотажна промисловість*.

Літ.: Грищенко А. З. Автоматизація в промисловості хімічних волокон. К., 1968; Роговни З. А. Основы химии и технологии химических волокон, т. 1—2. М., 1974. Р. В. Анохін.

ВОЛОКНА РОСЛИННІ — елементи основної механічної (арматурної) тканини рослин — *склеренхіми*. Є у *вегетативних органах* усіх вищих рослин (крім водних). Складаються з видовжених веретеноподібних клітин, що, сформувавшись, втрачають живий вміст: виниклі порожнини виповнюються повітрям, а стінки здебільшого дерев'яніють. В. р. надають мех. міцності та пружності вегетативним органам рослин і є опорою для тканин, що проводять

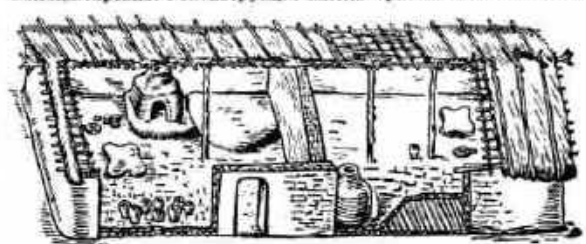


Волокитинський фарфор. Зразки виробів фарфорового заводу А. М. Миклашевського в с. Волокитиному. 19 ст.

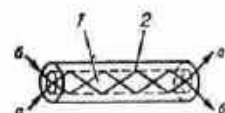
ПОШИРЕНІ ТОРГОВЕЛЬНІ НАЗВИ СИНТЕТИЧНИХ ВОЛОКОН

Поліакрилонітрильні
нітрон (СРСР)
прелон (НДР)
орлон (США)
кашмілон (Японія)
Поліамідні
капрон (СРСР)
ледерон (НДР)
силон (ЧССР)
анід (СРСР)
найлон — 66 (США)
амілан (Японія)
Поліефірні
лавсан (СРСР)
елан (ПНР)
тетерон (Японія)
Полініліхлоридні
хлорин (СРСР)
сінклон (Японія)
Полініліспиртові
вінол (СРСР, США)
Поліетилеєнферфторидні
фторлон (СРСР)
тефлон, дралон (США)

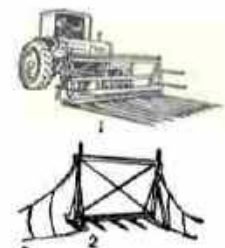
Володимирівка. Реконструкція житла трипільського поселення.



ВОЛОКНИСТІ РОСЛИНИ



Волоконна оптика. Хід променів *a* і *b* світла в циліндричному волоку: 1 — серцевина; 2 — оболонка.



Волокути: 1 — грабельна; 2 — тросова.



Волосої. *Gordius aquaticus*: дорослий черв'як і личинка.



Волосоголовець людський: 1 — страуси́к; 2 і 3 — кишечник.

воду та поживні речовини. Розрізняють *луб'яні волокна*, що розміщуються у периферійній частині стебла і є складовою частиною *лубу*, деревинні волокна, або *лібриформ*, що входять до складу *деревини*, та склерехіміні волокна *судинно-волокнистих пучків*. Рослини з еластичними склерехімініми волокнами широко використовують у текст. виробництві.

ВОЛОКНИСТІ РОСЛИНИ — група рослин, з яких добувають *волокна рослинні*. Відомо бл. 2000 видів В. р.; використовують бл. 600 видів. В СРСР введено в культуру такі В. р.: *льон*, *коноплі*, *джут*, *кендір*, *кенаф* та ін. (див. також *Прядивні рослини*).

ВОЛОКОННА ОПТИКА — розділ *оптики*, в якому розглядаються процеси поширення світла вздовж прозорих волокон та їхніх сукупностей і конструктивні особливості волоконнооптичних пристроїв. Окреме волокно (мал.) складається із скляних світлопровідної серцевини 1 з високим та оболонки 2 з низьким показниками *заломлення світла*. Внаслідок цього на поверхні розділу серцевини і оболонки промені *a* і *b* зазнають повного внутр. відбиття (див. *Відбиття світла*) і поширюються вздовж волокна. Сукупність великої кількості волокон, кінці яких зварені докупи, наз. *волоконним джгутом*. При впорядкованому розташуванні вхідних і вихідних торців окремих волокон джгут служить для передавання зображень, при хаотичному — для передавання світлових потоків. Із конічних волокон виготовляють у вигляді плоскопаралельних шайб *фокуси* (фокусируючі конуси), здатні концентрувати енергію світла, збільшувати або зменшувати зображення. Різноманітні волоконні системи застосовують у медицині, фотографії, техніці зв'язку, електронно-оптичних системах тощо.

Лит.: Лисица М. П., Березинский Л. И., Валах М. Я. Волоконная оптика. К., 1968; Капанин Н. С. Волоконная оптика. Пер. с англ. М., 1969. М. П. Лисица.

ВОЛОКУША — 1) Знаряддя для вирівнювання і легкого поверхневого розпушування ґрунту. Складається з дерев'яних брусків або металевих кутників, з'єднаних паралельно ланцюжками або залізними прутами. 2) Знаряддя для підбирання сіна й соломи з валків у копниці й транспортування їх до місця скиртування. В. бувають грабельні навісні та тросові причіпні (мал.). «Сільгосптехніка» постачає т-вам В. таких марок: причіпна тросова рамкова ВТУ-10; грабельна з універсальним механізмом навішування ВУ-400. Агрегатують В. з самохідним шасі та з тракторами. В. С. Галоненко.

ВОЛОТЕРСТВО (від франц. *volontaire* — доброволець) — у міжнародному праві участь добровольців — іноземних громадян у воєнних діях на боці жертви *агресії* або народу, що веде збройну боротьбу за свою свободу і незалежність, проти колоніального гніту. Волонтери прирівнюються до *комбатантів*. Сучас. міжнар. право

вважає їх особами, що належать (поряд з *партизанами* й учасниками організованого *Руху Опору*) до збройних сил того народу, який відстоює свою незалежність, і користуються міжнар.-правовим захистом. Заг. принципи правового становища добровольців у збройному конфлікті і відношення невоюючих д-в до своїх громадян, що добровільно беруть участь на боці однієї з воюючих д-в, визначені *Гаазькими конвенціями 1899 і 1907* про закони та звичаї війни, відповідними документами ООН. На відміну від волонтерів, найманців, що є знаряддям у руках агресора, не користуються міжнар.-правовим захистом і перебувають поза законом. Внаслідок визнання Генеральною Асамблеєю ООН (1974) *агресії міжнар. злочином* д-ви повинні забороняти таке «волонтерство» своїм громадянам. Світова прогресивна громадськість викриває камуфляж, до якого вдаються імперіалісти, намагаючись видати за добровольців найманців, яких використовують в агресивних війнах, для придушення нац.-визвольної боротьби народів тощо. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1970 щодо здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам зазначено, що практика використання найманців є кримінально караним діянням, а самі найманці оголошуються злочинцями, які перебувають поза законом.

Конференція з *гуманітарного права*, що відбулась 1977 в Женеві, дала визначення найманцям і встановила, що вони не мають права на статус комбатанта і *військовопозбавленого*.

Р. І. Гринчук
ВОЛОПАС — сузір'я Пів. півкулі неба. Найяскравіша зоря — *Арктур* — 0,1 візуальної зоряної величини. В серед. широтах СРСР видно виникну, навесні і влітку. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВОЛОС — місто на Сх. Греції, у Фессалії, адм. центр ному Магнісія. Порт на Егейському м. Залізнична станція. 51 тис. ж. (1971). Підприємства текст., харч., тютюнової, шкіряної пром-сті. Торг. центр Руїни візантійської фортеці.

ВОЛОСКИ у рослин — вирости клітин шкіри (*епідермісу*). Бувають одноклітинні (представлені невеликими виростами, циліндричними відростками у вигляді трубочок, що можуть звиватися або набувати зірчастої форми тощо) та багатоклітинні (мають вигляд довгих відростків або лусочок). Вкриваючи рослину щільним шаром, В. захищають її від несприятливих умов навколишнього середовища (коливань т-ри, втрати вологу тощо). Шорсткі, колючі або отруйні В. захищають рослину від ворогів. В., що вкривають плоди або насіння, сприяють поширенню їх вітром і тваринами. Залозисті В. виділяють ефірні олії, а в *комахоїдних рослинах* — травні соки. Кореневі В. є органами поглинання води і поживних речовин. До В. близькі *емергенції* — поверхневі вирости на рослинах, що утворюються за участю епідермісу і глибше розмішених шарів росли-

них тканин (шипи троянд, волоски хмелю тощо).

ВОЛОСНИЙ СУД — становий нижчий суд для селянства в царській Росії, створений 1861. Діав у складі голови і трьох суддів. Обирався щороку волосним сходом. Протягом 1889—1904 В. с. мали право застосовувати до селян тілесні покарання. В. с. було ліквідовано після Великої Жовт. соціалістич. революції (на Україні — декретом Народного Секретаріату від 4.І 1918 «Про введення народного суду»).

ВОЛОСОВІ (Nematomorpha) — клас паразитичних *нервничопорожнинних черв'яків*. Тіло тонке, волосовидне, довж. від кількох сантиметрів до 1,5 м, діаметр 0,5—3 мм. Різностатеві. Дорослі В. живуть у прісних водоймах, морях та у вологому ґрунті. Личинки, вийшовши з яйця, всвердлюються в тіло членистоногого, переважно водянних личинок комах (іноді молосків та ін.) або потрапляють до них разом з їжею. Статевий зрілості В. досягають у тілі ін. хазяїна (найчастіше хижих комах). Дегід В. розпачаються без зміни хазяїв. Відомо 18 родів, що об'єднують бл. 230 видів. В СРСР поширені 30 видів; є В. і на тер. України. В. знищують велику кількість комах, у т. ч. й шкідливих. Стародавнє повір'я про те, що В. можуть спричинити хворобу людини, всвердлюючись у її тіло під час купання або потрапляючи в кишечник разом з водою, є безпідставним. О. П. Маркевич.

ВОЛОСОГОЛОВЕЦЬ ЛЮДСЬКИЙ (*Trichuris trichiura*) — паразитичний круглий черв'як. Тіло завдовжки 3—4,5 см у самців і 3,5—5,5 см у самок; передній кінець — витковидний. Живе в кишечнику людини (в сліпій кишці і червоподібному відростку, рідше — в товстій кишці), живлячись клітинами слизової оболонки, рідше — кров'ю. Спричинює захворювання *трихоцефаліоз*. Розвивається В. л. без проміжних хазяїв. Яйця дорозивають у зовн. середовищі; найкращі умови для розвитку личинки — вологий ґрунт або вода при т-рі 25—30°. Зараження відбувається, якщо яйця потрапляють у травний тракт разом з водою, харч. продуктами тощо.

ВОЛОСОЖАР — давня українська народна назва групи зір *Плеяд* у сузір'ї *Тельця*. Походження назви пов'язується з поганським богом худоби Волосом (див. *Велес*). В. разом з *Чепігами* (див. *Оріон*) на Україні та в ін. народів здавна допомагали визначати нічний час і орієнтуватися в зоряну ніч.

ВОЛОСОІДОВІ (*Trichodectidae*) — родина паразитичних комах ряду пуходів. Включає роди *Trichodectes*, *Werneckiella*, *Fellicola*, *Bovicola* та ін., що об'єднують бл. 100 видів. Тіло (довж. 0,8—2, іноді 10 мм) сплюснене, акрите щетинками; усяки 3-членикові; дилки з одним кітником; ротові органи тризубі. Паразитує на тілі ссавців (у т. ч. свійських), живлячись зроговілими частинками шкіри, волоссям. В. ослаблюють організм тварини-хазяїна.

спричинюють зниження продуктивності свійських тварин і їх стійкості проти хвороб; деякі, зокрема В. собачий (Т. canis), В. конячий (W. equi) та ін., передають збудників хвороб свійських тварин (напр., лишійозу м'ясоїдних, інфекційної анемії коней). Про заходи боротьби див. Пуходи.

О. П. Маркевич. **ВОЛОССЯ** — один з рогових утворів шкіри у ссавців. Утворює волосний покрив шкіри і захищає її від ушкодження й охолодження. Буває покривне (шерсть) і видозмінене В. — щетина, голки, пухове (підшерстя) і чутливе (вібриси). У В. розрізняють стрижень та корінь. Стрижень виступає над поверхнею шкіри і складається з трьох шарів: серцевини, коркової речовини й кутикули. Корінь закінчується потовщенням (дибуліною) і міститься в заглибленні шкіри — волосяній сумці, в яку відкриваються протоки сальних залоз і входять кровоносні судини та нерви. В. у тварин змінюється періодично (линяння), у людини — без певного ритму. У ссавців, які мають товсту шкіру (слони, носороги) або товстий шар підшкірного жиру (кити), волоссяний покрив зник. У людини волоссяний покрив на тілі редукувався, збереглися лише окремі групи довгого В. (брови, пуса тощо). В. — гомолог (див. Гомологія в біології) луски плазунів.

ВОЛОССЯ ВЕРОНІКИ — сузір'я Пш. піквулі неба. В цьому сузір'ї містяться Північний полюс *Галактики*. В серед. широтах СРСР видно взимку, весною і влітку. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВОЛОСТЬ — 1) У Давній Русі певна територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря тощо). 2) Адм.-територіальна одиниця в Молдавському князівстві. 3) В Російській державі — дрібна адм.-територіальна одиниця, складовою частиною повіту, через яку уряд здійснював управління удільними та державними селянами. З 1861 В. — нижча адм. одиниця станового селянського самоуправління. За Рад. влади В. 1923—30 ліквідовано (на Україні — 1923).

ВОЛОСКА БАЛАКЛІЙКА — річка в Харківській обл. УРСР, ліва притока Балаклійки (бас. Сіверського Дінця). Довж. 56 км, пл. бас. 480 км². У долині — розробки торфу.

ВОЛОСЬКЕ ПРАВО — значає молдавське (волоське) право, що складалось у 14—15 ст. з утворенням феодальної Молдавської держави. Поширювалось на особисто вільних селян, більшість яких залежала від феодала. Пізніше В. п. використали феодалі для юрид. оформлення процесу закріпачення селян. В. п. часто застосовувалося в укр. селах в основному для регламентації феодальних повинностей, які виникли з 14—16 ст. в гірських районах *Галичини* й *Закарпаття*.

У внутр. житті ці села користувалися значаєвим давньоруським правом. В. п. мали й ромаські народи Балканського п-ова. В. п. не було записане й тому мало відоме. Перші писемні згадки про В. п. в *Галичині* належать до 16 ст.

ВОЛОСЬКИЙ ГОРІХ, грецький горіх (*Juglans regia*) — дерево родини горіхових. Стовбур 10—30 м заввишки й до 1,5 м у діаметрі. Листки чергові, складні, непарноперисті. Квітки одноставні однодомні, тичинкові, зібрані в густі сережки, маточкові по 1—3 (іноді більше) на кінцях односторонніх пагонів. Плід — несправжня кістянка (горіх). В. г. дико росте в Закавказзі (зрідка), на Балканах, у Малій Азії, Китаї та ін. В культурі поширений переважно в Пд.-Зх. Європі та СІБА. В СРСР пн. межа його вирощування проходить по лінії Рига — Київ — Воронеж. На Україні В. г. культивують від Чорного м. до пн. районів Полісся. Насіння (ядро), що становить 30—75% маси горіха, містить олію (45—77%), білки (8—20%), каротини, вітаміни С, D тощо. Споживають ядра горіхів свіжими, сушеними, а також у кулінарних і кондитерських виробках. Олія йде на виготовлення високоякісних лаків, друкарських фарб, туші. Деревину використовують у меблевій пром.-сті. Листя і зелені оболонки плодів застосовують у медицині та парфюмерії, з них одержують також *дубильні речовини*, чорну й коричневу фарби. Поширені на Україні сорти: Паперовий, Милої (на Закарпатті), Подільський (на Поділлі), а також найкращі місцеві сорти.

І. Н. Гельський. **ВОЛОТКОВСЬКИЙ** Сергій Андронікович [н. 10(23).І 1905, с. Гурівка, тепер Долинського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. вчений у галузі електротехнічного устаткування гірничої промисловості, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1927. Після закінчення (1930) Дніпроп. гірничого ін-ту викладав у ньому, з 1959 — професор. В 1944—59 — зав. кафедрою Сverdл. гірничого ін-ту. Осн. праці стосуються електрифікації та автоматизації гірничих підприємств. Нагороджений орденом Леніна, «Знак Пошани», медалями.

ВОЛОТЬ — складне *суцвіття*. У В. гол. вісь тривалий час росте в довжину, на ній на різній висоті утворюються бічні квіткові гілки, що, в свою чергу, розгалужуються і являють собою *китиці*, *щитки* або ін. суцвіття. В. з гілками, які прилягають до гол. осі, наз. *стиснутою* (у тимофіївки, лисохвосту, з відлеглыми — *розлогою* (у віска, бузку). Стиснуту В., що має короткі гілки і нагадує склад-

ний *колос* злаків (у тимофіївки та ін.), наз. *султаном*. Іл. с. 382.

ВОЛОХ Петро (1698—1768) — український ювелір. Працював у Києво-Печерській лаврі. В 1747 для іконостаса Софійського собору в Києві (разом з І. *Заводовським*, за моделлю С. Тарановського) виконав срібні царські врата, оздоблені карбованим орнаментом, а також горельєфними зображеннями сцен «Благовіщення» і «Стрітіння», постатей євангелістів, царя Давида та інші (не збереглися).

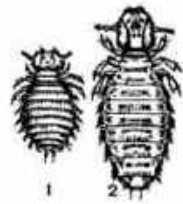
ВОЛОХАТИЙ НОСОРІГ (*Coelodonta antiquitatis*) — вимерлий ссавець. Мав масивне, вкрите густою шерстю тіло (довж. 3,5 м, вис. в холці бл. 2 м), короткі кінцівки і шню, видовжений череп, на носовій і лобній частинах голови по рогу (довж. першого до 1,1 м). В н. жив у тундрі й лісотундрі. Живився трав'янистою і деревною рослинністю. Був дуже поширений у 2-й пол. антропогену в Європі та Пн. Азії. Викопні рештки В. н. трапляються майже по всій території СРСР, крім пустель. Цілі трупні В. н. знайдено в Сибіру в ґрунті з багаторічною мерзлотою та на Україні біля с. Старуші Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл. в озокериті. Люди кам'яного віку полювали на В. н. (його кістки знаходили на палеолітичних стоянках мисливців).

Н. Л. Корнієць. **ВОЛОХИ** — назва жителів *Молдавського князівства* в стагоукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому.

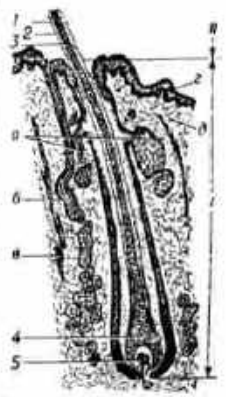
ВОЛОХОКРИЛІ (Trichoptera) — ряд *комах*. Дорослі комахи (довж. тіла 2—30 мм) темні забарвлені, крила (2 пари) волохаті (звідки й назва), складені дахоподібно; ротові органи редуковані. Дорослі В. здебільшого не живляться. Яйця відкладають купками переважно у воду. Личинки розвиваються у воді; з рослинних решток або піщинок та ін. неорганічних частинок будують пересувні чохлики — «будиночки» або живуть у ходах під камінням та в піску, мулі тощо; хижаків, іноді живляться рослинною їжею; дишають трахейними зябрами або через шкіру. В. поширені по всій земній кулі. Відомо бл. 3000 видів, в СРСР — бл. 600, у т. ч. на Україні — понад 100. Личинки та лялечки В. є поживою пром. риб. Іл. с. 382.

В. М. Єрмоленко. **ВОЛОЧАЄВСЬКИЙ БІЙ** 1922 — операція, проведена Народнореволюційною армією (НРА) *Далеко-східної республіки* 5—14. II в районі ст. Волочаєвка Амурської залізниці проти білогвардійських військ. Підрозділи НРА (7,6 тис. чол.) під командуванням В. К. *Блюхера* після триденних безперервних атак, при 40-градусному морозі 12. II зламали оборону білих на лінії Волочаєвка—Верхньоспаськ. 14. II НРА зайняла Хабаровськ. В. б. створив передумови для повного визволення Примор'я.

ВОЛОЧИЛЬНИЙ СТАН — машина для обробки металу *волочінням*. Осн. частинами В. с. (мал.) є волока (пристрій з отвором) і тя-



Волосоїдові:
1 — волосоїд собачий;
2 — волосоїд конячий.

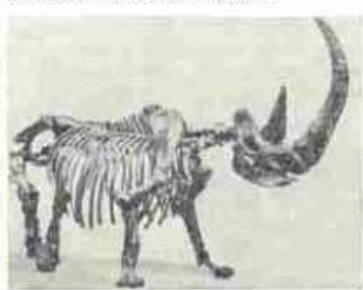


Волосся (схема будови волосини):
1 — корінь, 2 — стрижень;
3 — кутикула, 4 — серцевина, 5 — кірковий шар, 6 — цибулина, 7 — сосочок. Прилеглі залози і тканини: а — сальні залози, б — потова залоза, в — мускула — підіймач волосини, г — епідерміс, д — шкіра.



Волоський горіх:
1 — гілка з маточковими (а) і тичинковими (б) суцвіттями; 2 — маточкова квітка; 3 — тичинкова квітка; 4 — плід.

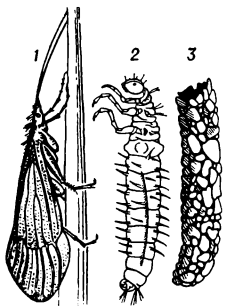
Волохатий носоріг. Скелет.



ВОЛОЧИСЬК



Володь вівса та її схема.



Волохокрил.
Stenophylax permistus:
1 — доросла комаха;
2 — личинка; 3 — чох-
лик личинки



Волошка синя.
1 — верхня і нижня
частини рослини; 2 —
середина квітки; 3 —
крайова квітка; 4 —
плід.

нучий пристрій. Розрізняють В. с. з прямолінійним рухом протягнутого металу (за типом *привода* — ланцюгові, рейкові, гідравлічні та ін. стани), на яких виготовляють переважно прутки і труби, і В. с. з намотуванням металу на барабан (одно- і багатобарабанні стани) — для волочіння, як правило, дроту і фасонних профілів, що їх змотують у бунти. Зусилля В. с. від 1 кН до 2,5 МН (від 100 до 250000 кгс).

Г. П. Дядечко.
ВОЛОЧИСЬК — місто Хмельницької обл. УРСР, районний центр, на р. Збруч (бас. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1463 як поселення Волочище. З 1545 має сучас. назву. В 1569—1793 — під владою шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) В. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На поч. 20 ст став одним з пунктів транспортування з-за кордону марксистської л-ри. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. Поблизу В. в листопаді 1920 частини Червоної Армії під командуванням Г. І. Котовського розгромили банди петлюрівців. В місті — філіал лєнінгр. конденсаторного з-ду «Кулон», метало-виробів, плодоконсервний, цукр., харч. концентратів, сиробробний, хлібний, цегельний, стінових матеріалів з-ди, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування та 2 будинки побуту.

7 заг.-освітніх та музична школи; профес.-тех. уч.-ще, 5 лік. закладів. Два будинки культури, 6 клубів, кінотеатр, 8 6-к. У В. перебував на військ. службі (1893—94) рос. письменник О. І. Купрін.

ВОЛОЧИСЬКИЙ РАЙОН — на Зх. Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 70,8 тис. чол. (1977). В районі — 89 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищ та 27 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Волочище*. В. р. лежить у межах *Подільської височини*, поверхня розчленована численними долинами річок. У В. р. беруть початок *Південний Буг*, *Случ*, на зх. межі району тече *Збруч*. Ґрунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, дуб, береза) займають 1,8 тис. га. Підприємства маш.-буд., харч., легкої пром.-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: волочищський філіал лєнінгр. конденсаторного з-ду «Кулон», металовиробів, цукр., плодоконсерв., сироб., стінових матеріалів з-ди, швейна ф-ка, Наркевичський цукр. з-д (смт Ясне) Комбінат побутового обслуговування та 2 будинки побуту (Волочище). Спеціалізація с. г. — землеробство зернобуряківничого та тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 90,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 83,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох. У В. р. — 30 колгоспів, птахофабрика, 4 міжколгоспні об'єднання по виробництву яловичини та свинини, райсільгосптехніка з двома виробничими відділеннями. Залізнич-

ні станції: Волочище, Війтівці та Наркевичі. Автошлях — 445 км, у т. ч. з твердим покриттям — 254 км.

У районі — 68 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч.-ща, 71 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 26 будинків культури, 55 клубів, кінотеатр, 75 кіноустановок, 75 бібліотек, музей історії с. Бубнівки.

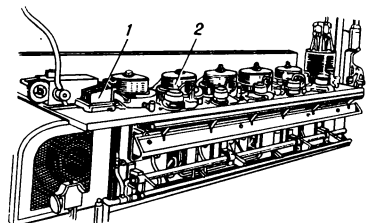
І. М. Серветник.



ВОЛОЧІННЯ — 1) Обробка катаного або пресованого металу тиском, що полягає у протягуванні його через отвір спеціального пристрою — волоки. В. зменшує поперечний переріз заготовки, підвищує точність розмірів оброблюваних виробів, поліпшує якість і мех. властивості їхніх поверхонь. Проводять В. на *волочилищних станах* звичайно при кімн. т-рі, коли пласт. деформування супроводиться *наклепом*. Обробці піддають сталі, *прецизійні сплави*, майже всі кольорові метали та їхні сплави. Волочінням виготовляють труби будь-якого профілю (мал.), дріт з мінімальним діаметром 0,002 мм, прутки діаметром до 100 мм тощо. 2) Те саме, що й *боронування*.

Г. П. Дядечко.

ВОЛОЧНА ПОМІРА — обмір і переділ земель, здійснені згідно з «Уставом на волоки» 1557. Спочатку проведено у великокнязівських, а в 2-й пол. 17 ст. і в приватновласницьких маєтках *Великого князівства Литовського*. Була актом масового загарбання сел. земель для *фільварків*. Здійснювалася також для повернення великому князеві земель, захоплених боярами. В. п. сприяла збільшенню доходів держ. скарбниці; була



Волочилищний стан: 1 — волока; 2 — тягнучий пристрій.

першим зем. *кадастром*. За В. п. землі в маєтках ділили на однакові ділянки — *волоки*, що стали нормою наділу і мірилом феод. повинностей для селян. Кожному сел. г-ву наділяли одну волоку землі на 3 полях (трипільна система). Для виконання панщини землі розподіляли так, що одній володі фільваркової чи дворової землі відповідало 7 селянських. З волоки селяни відробляли 2 дні панщини на тиждень, виконували натуральні і грош. повинності. В. п. остаточно ліквідувала зв'язки селян з кол. спадковими зем. наділами. Запровадження В. п. зміщило феод. власність на землю, посилювало закріпачення селян. Це стало однією з причин сел.-козац. повстань на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст.

Лит.: Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958.

ВОЛОШЕНКО Інокентій Федорович (1848—1908, Полтава) — революційний народник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. Член Київ. революц. гуртка В. А. Осинського, разом з яким В. заарештували 1879. В. було засуджено до 10 років каторги. По дорозі на Кару зробив спробу втекти (1880), в зв'язку з чим строк каторжних робіт йому збільшили ще на 11 років. У 1890 В. звільнено на поселення, яке відбував у Забайкаллі. В 1906 повернувся до Європ. Росії.

ВОЛОШИН Іван Іванович [27.IX (10.X) 1905, Київ — 15.VIII 1973, там же] — український рад. письменник. Член КІРС з 1928. Працював робітником на з-ді, матросом, журналістом. Почав друкуватися 1925. Тема творів В. — творча праця рад. людей. Автор: зб. повістей, нарисів та оповідань «Самовісти» (1952), «Наддніпрянські висоти» (1953), «Дні художника» (1958), «Місячне срібло» (1961), романів «Художники» (1963), «Сашко Родень» (1966). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Тв.: Сонце у росі. К., 1964; Кришталеві вогні. К., 1974; Рос. перекл. — Хрустальні вогні. М., 1963.

П. П. Хропок.

ВОЛОШИН (справж. прізвище — Кирієнко-Волошин) Максиміліан Олександрович [16 (28).V 1877, Київ — 11.VIII 1932, Коктебелі, тепер смт Планерське Кримської обл.] — російський рад. поет і живописець. Друкувався з 1900. Збірник: «Поєзії» (1910), «Anno mundi ardentis» (1916), «Іверні» (1918), кн. статей «Образи творчості» (1914). У віршах В. виявився вплив символізму, краєц. з них відзначаються філософською глибиною і ліризмом. Автор пейзажів, виконаних аквареллю, — «Блакитна затока» (1912), «Гірський пейзаж» (1916), «Рожеві сутінки» (1925), «Коктебелська затока» (1928), «Пейзаж з деревами» (1930), у яких відобразив природу Криму.

ВОЛОШИН Яків Маркович [20.V (2.VI) 1904, Вінниця — 18.V 1967, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1965). В 1928 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1946 — зав.

кафедрою Одес. мед. ін-ту. Праці з питань воєнно-польової хірургії, хірургічного лікування легень, профілактики та комплексного лікування пухлин молочної залози, шлунка, жовчного міхура та ін. захворювань щитовидної залози. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ВОЛОШКА (*Centaurea*) — рід рослин родини *складноцвітих*. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини. Стебло 25—70 (150) см заввишки. Листки чергові. Квітки зібрані в суцвіття (кошики); крайові — ліквідовані, неплідні; середні — трубчасті, плідні. Плід — сім'янка. Понад 500 видів, поширених майже по всій земній кулі, переважно в помірній і субтропічній смугах. В СРСР — бл. 180 видів, з них в УРСР — 63. На Україні найпоширеніша *В. с. н. я.* (*C. cyanus*) — росте переважно в озимих і ярих посівах як бур'ян. Настій з крайових квіток, що містять глікозиди centaурин, цикоріїн, ціанін, застосовують у медицині. На луках поширена *В. л. ч. н. я.* (*C. jacea*) з рожево-пурпуровими квітками. Деякі види *В.* вирощують як декоративні.

ВОЛОШКЕВИЧ Георгій Зосимович [н. 20.VII (1.VIII) 1911, Житомир] — український рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1962). У 1938 закінчив Київ. індустріальний (тепер політехнічний) ін-т. З 1941 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Оsn. праці з теорії і практики нових зварювальних процесів. За участю *В.* розроблено новий вид зварювання — електрошлаковий. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Ленінська премія, 1957.

ВОЛОЩАК Андрій Васильович (літ. псевд. — Василь Бойко, Іван Кос; 31.VIII 1890, с. Мшанець, тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл. — 6.VIII 1973, Львів) — український рад. поет. Член КПРС з 1951. Навчався в Празькому і Львів. ун-тах. На фронті втратив зір (1914). Друкуватися почав 1911. Перша зб. поезій — «У тьмі горю» (1934). На поч. 30-х рр. належав до літ. орг-ції «Горно», брав активну участь у революц. русі на Зх. Україні. Життю і праці рад. людей присвячені поетичні збірники «Поезії» (1941), «Серцем бачу» (1947), «Рідний край» (1949), «Спів Карпат» (1952), «Все тобі, Вітчизно» (1954), «На спільному шляху» (1964). Портрет с. 384. Тв.: Вибране. К., 1961; Спалахи й горіння. К., 1971; З верха на верх. Львів, 1974.

ВОЛОЩИНА, Волоська земля — назва *Молдавського князівства* в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому. **ВОЛТА-РЕДОНДА** — місто на Пд. Сх. Бразилії, в штаті Ріо-де-Жанейро. Залізнична станція. Понад 110 тис. ж. Гол. галузі пром-сті — чорна металургія (найбільший у Лат. Америці металург. комбінат), хімічна і буд. матеріали

ВОЛХВИ — служителі релігійного культу дохристиянської Русі. *В.* приписували вплив на сили природи, пророкування майбутнього. Вперше згадуються в літописі 912 в легенді про провіщення ними смерті київ. князів Олегу. В зв'язку з поширенням християнства і гонінням на дохристиянські реліг. культу *В.* нерідко очолювали антифеод. нар. виступи (Суздальське повстання 1024, Київське повстання 1068—69), намагаючись використати їх для боротьби проти християнства.

ВОЛХОВ — річка в Новгородській та Ленінградській областях РРФСР. Довж. 224 км, пл. бас. 80 тис. км². Витікає з оз. Ільмень, впадає в Ладозьке оз. Живлення мішане. Судноплавний. На *В.* — *Волховська ГЕС* імені В. І. Леніна. Гол. пристані: Новгород, Волхов. **ВОЛХОВСЬКА ГЕС** імені В. І. Леніна — перша ГЕС в СРСР, збудована за планом ГОЕЛРО на р. Волхові. Будівництво почато 1918, стала до ладу 1926. Первісна потужність станції 58 тис. кВт. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 гол. генератори ГЕС були демонтовані й евакуйовані, але в січні 1942 ГЕС частково відбудована; по кабелю, прокладеному по дну Ладозького оз., постачала електроенергію Ленінграду.

В 1944 станцію відбудовано повністю. До складу гідровузла входять: бетонна водозливна гребля, будинок ГЕС, водоспуск, льодозахисна стінка, однокамерний судноплавний шлюз та рибохід. У машинному залі ГЕС встановлено 8 гідроагрегатів потужністю по 8 тис. кВт і 2 допоміжні агрегати по 1 тис. кВт. Потужність *В. ГЕС* 1976 становила 66 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 385 млн. кВт · год. Гідротех. споруди утворюють Волховське водосховище. *В. ГЕС* нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1962) та орденом Леніна (1976).

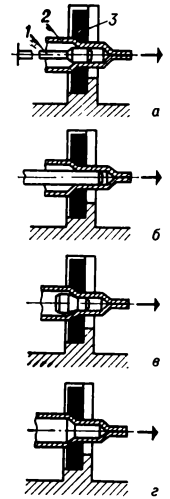
Л. О. Воронін. **ВОЛЧЕК** Борис Ізраїльович [н. 23.XI (6.XII) 1905, Вітебськ — 15.V 1974, Москва] — рад. кіннооператор і режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1958). Член КПРС з 1926. У 1931 закінчив операторський ф-т ДІКу. Більшість картин зняв з реж. *М. Роммом*: «Пішка» (1934), «Тринадцять» (1937), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939) та ін. Самостійні режисерські роботи: «Співробітник ЧК» (1964), «Звинувачуються у вбивстві» (1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948, 1951, 1971.

ВОЛЮМІНА ЛЕГУМ (лат. *Volumina legum* — Книги законів) — зведення польсь. законодавчих актів 14—18 ст., зокрема постанов («конституцій») *сеймів*, у 10 томах. Перші 8 томів склав 1732—82 католицький чернечий орден піарів у Варшаві; 9 і 10-й томи видано відповідно 1889 і 1952. *В. л.* є й джерелом з історії України (в них, зокрема, вміщено т. з. «Порядок відносно низовців та України», 1590, а також ін. документи, що стосуються укр. земель).

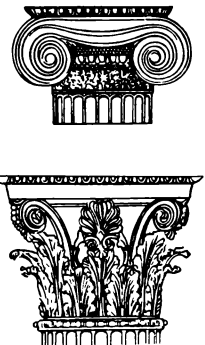
ВОЛЮНТАРИЗМ (від лат. *voluntas* — воля) — 1) Ідеалістичний напрям у філософії, який проголошує першоосновою буття *волю*, витлумачуючи її як сліпу ірраціональну силу, і на цій підставі заперечує об'єктивні закони розвитку природи і суспільства. Термін запровадив нім. соціолог Ф. Тенніс (1883). Справедливо критикуючи абсолютизацію ролі розуму та деякі ін. сторони *раціоналізму*, *В.* поділяє його осн. вад: ідеалістичне розуміння історії та *індивідуалізм*. Проте, якщо *раціоналізм* був пройнятий вірою в прогрес, у високе покликання людини, то *В.* проповідує *скептицизм* і *песимізм*. Зводячи розум до інструменту волі, *В.* закладає теоретичні основи *ірраціоналізму*. Як філос. течія *В.* сформувався в працях А. Шопенгауера, який проголошував основою світу сліпу ірраціональну волю, недосяжну для пізнання розумом. Його послідовник Ф. Ніцше твердив, що в основи космосу лежить боротьба волі, а в соціальному житті — «воля до влади», культ сили. *В.* був одним з ідейних джерел *фашизму*. *В.* характерний для ряду течій сучас. бурж. філософії — «*філософії життя*», *прагматизму*, *екзистенціалізму*. В соціології *В.* проповідує культ «видатних осіб», які нібито самовільно творять історію (Т. Карлейль, М. К. Михайловський). У психології представники *В.* вважають ідеалістично витлумаченою волю основою психічних процесів (В. Вундт, З. Фрейд). 2) Соціально-політ. практика, що, нехтуючи об'єктивними законами істор. процесу, керується суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які здійснюють її. *Е. М. Приценій.*

ВОЛЮТА (італ. *voluta* — завиток, спіраль) — архітектурна прикраса у вигляді спіральної завитки з очком у центрі; складова частина іонічної капітелі, входить також у композицію корінфської й композитної капітелі (див. *Архітектурні ордери*). Архіт. деталі у формі *В.* іноді використовували для зв'язку частин будівлі та для оздоблення порталів, дверей, вікон (гол. чин. в архітектурі пізнього Відродження і барокко).

ВОЛЯ — складний психічний процес, що виявляється в активному прагненні людини досягти свідомо наміченої мети, в регулюванні своєї діяльності й поведінки, в подоланні труднощів. Вольові (довільні) дії відрізняються від мимовільних (імпульсивних, інстинктивних) тим, що вони усвідомлені і цілеспрямовані. *В.* у людини виникла і розвивалася історично, в процесі праці і сусп. діяльності. Вона є функцією мозку, однією з форм активного відображення реальної дійсності. Вольові дії детерміновані, тобто причинно зумовлені відображуваною об'єктивною дійсністю. І. М. Сеченов та І. П. Павлов своїми дослідженнями розкрили фізіологічну основу довільних рухів, показали їхню рефлекторну природу і детермінованість зовн. впливами. Вольовий акт починається з прагнення до мети (бажання, хотіння). Усвідом-



Волочіння труб: а — на короткій нерухомій оправці; б — на довгій рухомій оправці; в — на плаваючій оправці; г — без оправки (1 — оправка; 2 — заготовка; 3 — волока).



Волюта: іонічної капітелі; корінфської капітелі.

люючи значення і необхідність своїх прагнень, людина приймає рішення діяти, намічає шляхи і способи для здійснення дій і, реалізуючи їх, досягає поставленої мети. В її досягненні провідну роль відіграє мотивація дій (див. *Мотиви* у психології). Перемога суспільно значущих мотивів свідчить про зрілість особистості, силу її В. Осн. вольовими якостями людини є ідейна спрямованість, принциповість, активність, ініціативність, самостійність, рішучість, наполегливість, самовладання, витримка, організованість. В. людини формується в процесі діяльності. Гол. шляхами виховання В. є навчання і праця, суспільно корисна діяльність, фіз. культура.

Д. Ф. Ніколенко.

Ідеалістична та матеріалістична філософія і психологія стоять на протилежних позиціях у поясненні В. Ідеалізм розглядає В. як самостійну і незалежну від реальної дійсності внутр. духовну активність, джерелом якої нібито є сама психіка, власне «я», обстоє індетерміністичне розуміння *свободи волі*. Це зумовило виникнення різних варіантів *волюнтаризму*. Так, зокрема, деякі психологи і філософи вбачали у В. субстанцію Всесвіту (А. Шопенгауер), здатність людської психіки діяти довільно, незалежно від зовн. обставин (М. Лосський). В. Вундт пояснював всі прояви психічного життя людини в душі вольових процесів як найтипівіших. Не розуміючи дійсної своєрідності вольового аспекту психічного, окремі ідеалісти зводили В. до динаміки уявлень (Е. Мойман), до емоцій (Г. Еббінгауз). Сучас. бурж. психологія, що ґрунтується на філософії *позитивізму*, вважає В. спекулятивною фікцією, а її проблематику — тільки проблематикою мотивації. *Діалектичний матеріалізм* розглядає В. як єдність і протилежність свободи і необхідності.

«Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в основаній на цьому пізнанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей. Це стосується як до законів зовнішньої природи, так і до законів, що керують тілесним і духовним буттям самої людини... Свобода волі означає не що інше, як здатність приймати рішення із знанням справи» (Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори*, т. 20, с. 109—110).

В. А. Роменець. *Літ.*: Рубинштейн С. Л. *Бытие и сознание*. М., 1937; Леонтьев А. Н. *Проблема развития психики*. М., 1972; Котляр В. К. *Развитие волевого поведения у дошкольников*. К., 1971; Авраменко О. М. *Воля, мужність, подвиг*. К., 1972; Ковалев А. Г. *Воспитание ум., воли и чувства у детей*. Мінськ, 1974.

«ВОЛЯ» — українські культурно-освітні робітничі товариства в Сх. Галичині та на Пн. Буковині. Виникли на ґрунті боротьби проти примусового ополчення укр. робітників. Перше т-во засновано 1.ІІІ 1903 у Львові. Згодом такі т-ва були створені в Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Чернівцях, Стрий. Рогатині.

Борщеві та ін. містах. Організаційно підпорядковувалися львівській «В.». Перебували під впливом опортуністичної і націоналістичної *Української соціал-демократичної партії* (УСДП) Галичини. В кін. 1923 — на поч. 1924 уряд бурж.-поміщицької Польщі заборонив діяльність «Волі».

ВОЛЯ у праві — 1) Державна воля класу, економічно й політично пануючого в суспільстві, виражена в системі *норм права*. Спрямованість і зміст В. визначають гол. чин. матеріальні умови життя даного класу, а також співвідношення класових сил та ін. фактори; юрид. способи її виразу — особливості процесів формування права і правотворчості в д-ві. Оскільки В. пануючого класу формується, оголошується й гарантується д-вом, вона стає загальнообов'язковою. В. І. Ленін вказував, що «воля, коли вона державна, повинна бути виражена як закон, установлений владою» (Повне зібр. тв., т. 32, с. 332). В експлуататорському суспільстві В. антидемократична, бо суперечить інтересам трудящих класів, які становлять більшість суспільства. В. в умовах *диктатури пролетаріату* — В. робітн. класу — збігається з корінними інтересами всіх трудящих; у розвинутому соціалістичному суспільстві вона стає волею всього народу. 2) В. суб'єктивна права (індивідуальна, групові), функціонуючі у сфері правового регулювання, соціально пов'язана з В. держави, закони якої для особи обов'язкові. Психологічно В. суб'єктивна проявляється у вольовому опосередкуванні вибору варіанта поведінки в межах *права*. Відповідність В. особи держ. В. визначає законність її діяльності. Термін «воля» застосовується в законодавстві як синонім *волевиявлення* учасників правовідносин.

М. П. Орлик, П. М. Рабінюк. **ВОЛЬВАНІВНА** Маруся [справж. прізвище — Вольвач Марія Степанівна; 17 (29).ІІІ 1841, с. Валки, тепер місто Харківської обл. — бл. 1910, Харків] — українська поетеса. В 50—60-х рр. жила в Петербурзі. Друкуватися почала 1892 в альманасі «Складка». Писала про тяжке становище жінок-трудящих, поневіряння заробітчан. У 1896 в Харкові опублікувала зб. віршів та оповідань «Пісні та розмова валківської селянки Марусі Вольвачівни». Автор кількох драм, творів, що мають соціальне спрямування. Мотиви й образи творів В. близькі до фольклорних. Спогада В. «На Україні. Із спомінів української селянки». 1899. № 12, 1905. № 1) опублікував І. Франко. *Тв.*: [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968. І. М. Лисенко. **ВОЛЬВІВКОСОВИДНІ** (Volvocoles) — порядок *зелених водоростей*. Об'єднує одноклітинні, ценобальні або колоніальні рухливі у вегетативному стані організми. Клітини одноядерні, здебільшого 2—4-жгутикові, з червоним вічком, скоротливими вакуолями і зеленим, найчастіше часовидним *хроматофором*. Серед В. зустрі-

чаються також безбарвні форми — *сапрофіти*. Нестатеве розмноження відбувається подовжнім поділом клітин, зооспорами, іноді рухливими дочірніми колоніями; статеве відтворення — гологамія, ізогамія, гетерогамія і оогамія. Понад 100 родів, поширених переважно у прісних, рідше солоних водоймах. Деякі види живуть у морях та в ґрунті. У прісних водах УРСР — 18 родів, з них найвідомішим є *вольвокс*.

ВОЛЬЄРА (франц. volière, від voler — літати) — огорожений майданчик з будинком-захистом для утримання тварин і птиці. В. бувають закриті й відкриті (без навісу). Застосовують у зоопарках, на виставках, в розплідниках. У крільництві та звірівництві В. наз. огорожений вугул (клітку), що прилягає до будинка.

ВОЛЬКЕР (Wolker) Іржі (29.ІІІ 1900, Простейов — 3.І 1924, там же) — чеський поет. Член Компартії Чехословаччини з 1921. Автор двох збірок поезій, що стали віхами в розвитку чес. л-ри соціалістич. реалізму («Гість на поріг», 1921; «Час народження», 1922). У соціальних баладах викривав капіталістичну дійсність. В. належав також драм. етюдів («Найбільша жертва», 1922, та ін.) і казки соціально-викривального змісту («Казка про мільйонера, що викрав сонце», 1922).

Тв.: Укр. переклад — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; *Рос. переклад* — *Избранное*. М.—Л., 1949; *Час народження*. М., 1962. *Літ.*: Малиренко А. Н. *Иржи Волкер — памятник певец пролетариата*. Х., 1960. В. І. Шевчук.

ВОЛЬНІЙ (Volney) Константен-Франсуа (3.ІІ 1757, Кран — 25.ІV 1820, Париж) — французький просвітитель, філософ, політ. діяч. У філософії був прихильником *сенсуалізму*, близько підійшов до матеріалізму. Стверджував, що пізнання бога можливе лише через пізнання природи. В цьому виявилася двоїстість його поглядів (див. *Детизм*). Основною вчинків людей, слідом за К.-А. Гельвецієм, вважав інтерес, прагнення до насолоди, намагання позбутися страждань. Соціальний ідеал вбачав у бурж. суспільстві на чолі з освіченим монархом. Намагався розкрити причини розвитку й занепаду д-в, критикував релігію та церкву як оплот феод. деспотизму. *Тв.*: *Рос. переклад* — *Избранные атеистические произведения*. М., 1962.

ВОЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Саратовської обл. РРФСР, райцентр, порт на правому березі Волги. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1977). Один з центрів цем. пром-сті, виробляють ін. буд. матеріали (шифер, вапно, крейду, цеглу тощо). Підприємства металообр., деревообр., легкої і харч. пром-сті. 7 серед. спец. навч. закладів; драм. театр, краєзнавчий та істор. музеї. Виник у 17 ст., з 1780 — місто.

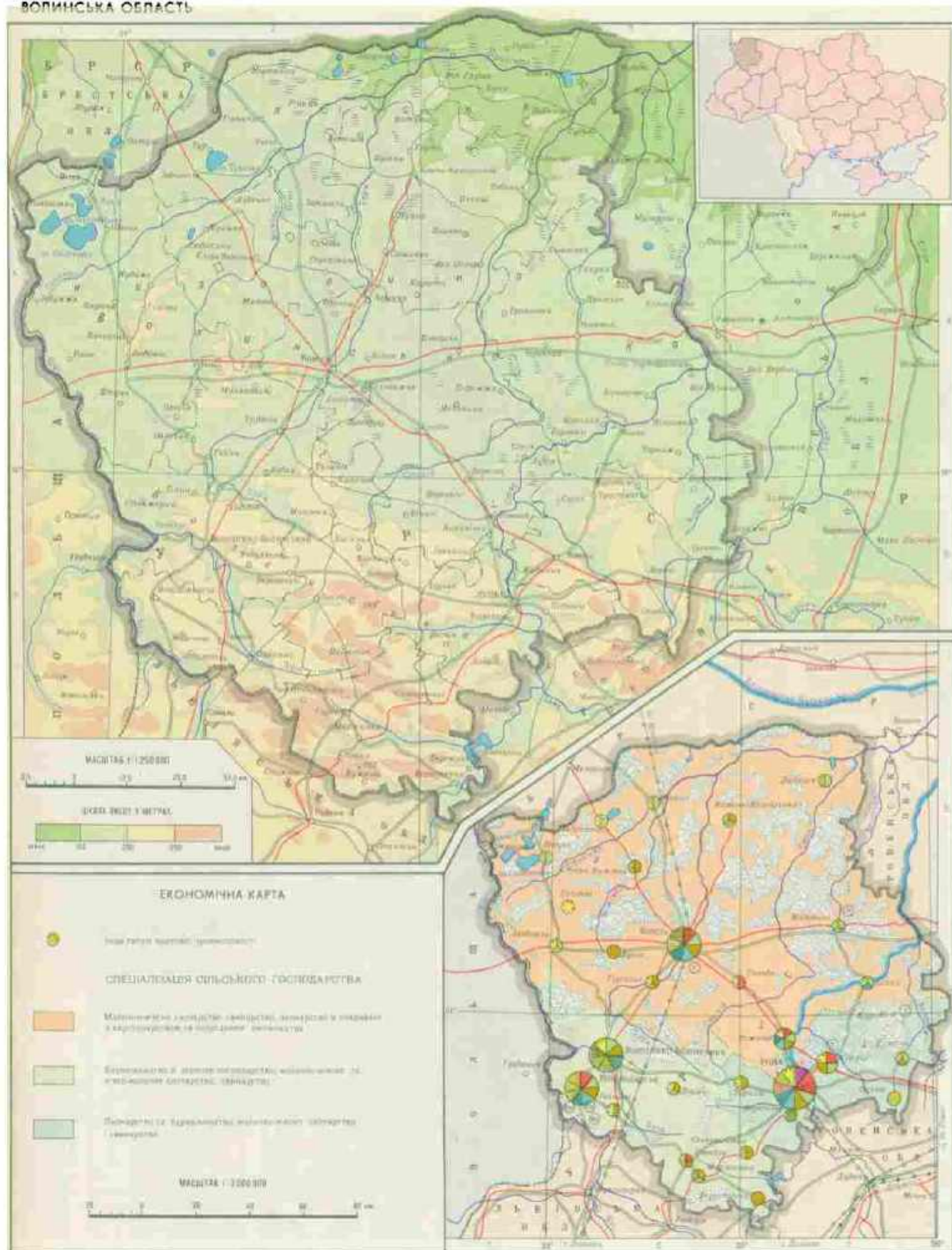
ВОЛЬСЬКИЙ Антон Михайлович [13 (25).VI 1897, Залари, тепер смт Іркутської обл. — 7.І 1966, Москва] — російський рад. вчений у галузі металургії і металознавства, акад. АН СРСР (з 1960).

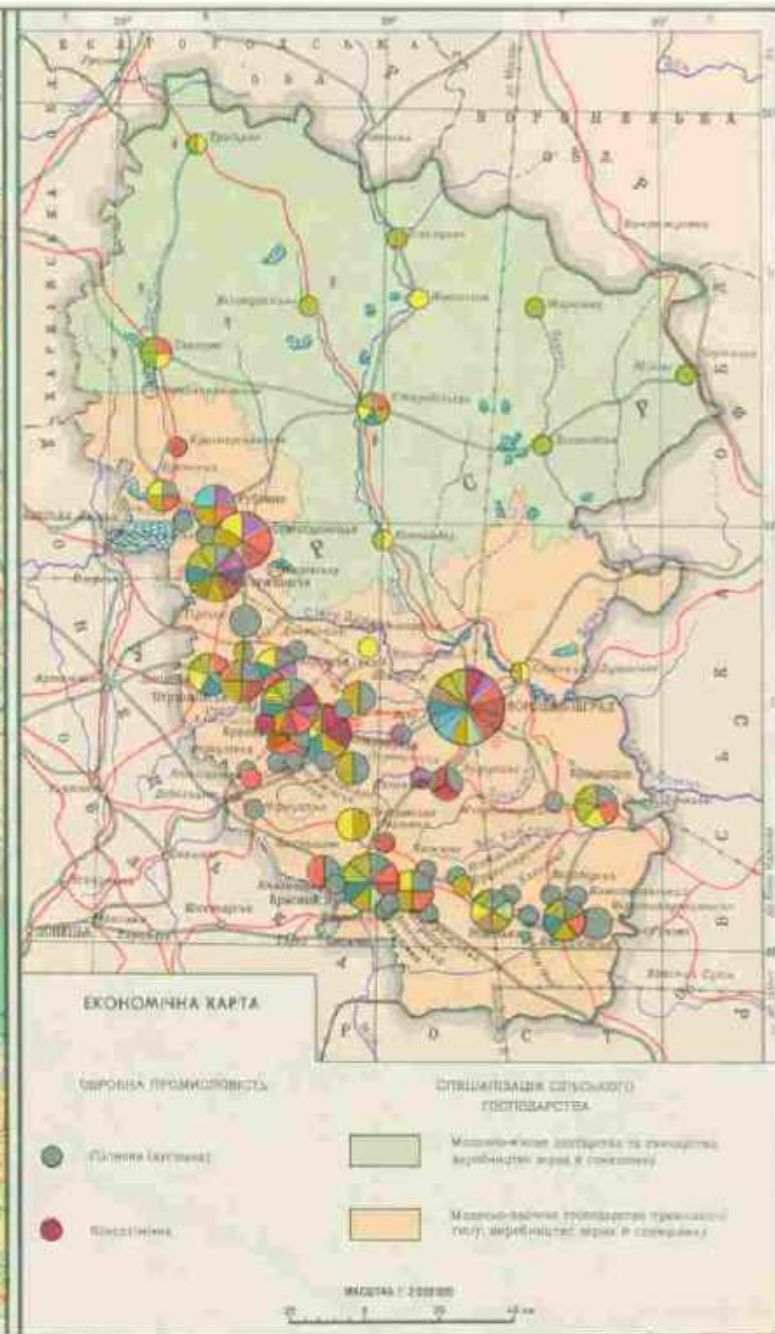
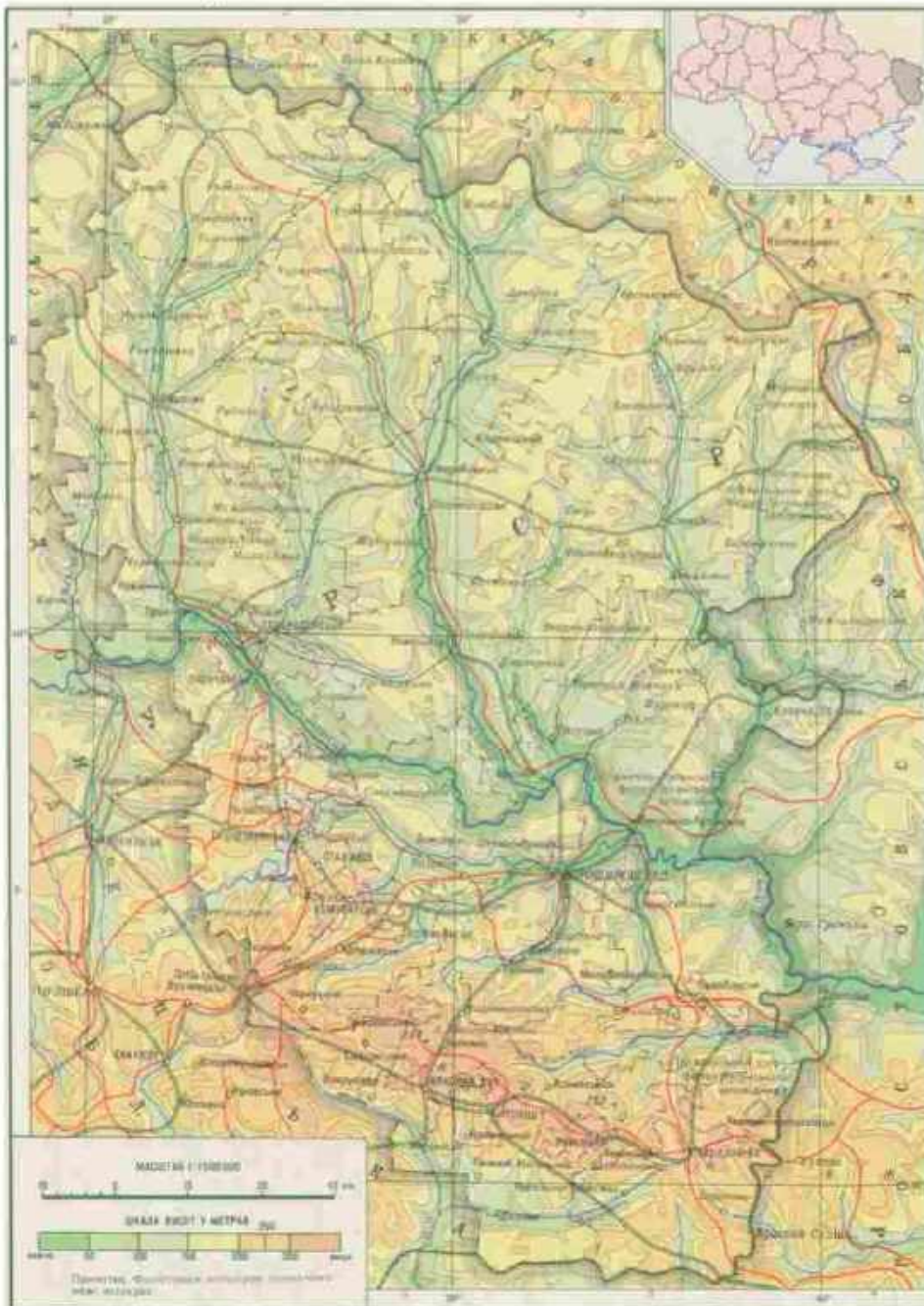


А. В. Волошак.



І. Волкер.





Закінчив (1924) Моск. ін-т нар. г.-ва. Осн. праці присвячені фізико-хімії і металургії кольорових, рідкісних і радіоактивних металів, зокрема розробці теорії хім. рівноваги в розплавах шоду металург. процесів. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1953. Ленінська премія, 1963.

ВОЛЬСЬКИЙ Серафим Андрійович [н. 31.XII 1910 (13.I 1911) с. Свірневе, тепер Голованівського р-ну Кіровоградської обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук, професор (з 1968). Член КПРС з 1940. В 1940 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. В 1940—53 — на викладацькій та парт. роботі, з 1953 — зав. кафедрою історії КПРС Одес. ін-ту інженерів мор. флоту. Досліджує історію Великої Вітчизн. війни 1941—45. Один з авторів праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1. К., 1967). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1970.

ВОЛЬТ, В. V — одиниця електричної напруги, електричного потенціалу, різниці електричних потенціалів, електрорушійної сили (ерс): входить (як похідна) до Міжнародної системи одиниць (СІ). Дорівнює електр. напрузі на відмітку електр. кола, по якому проходить постійний струм силою 1 А і витрачається потужність 1 Вт (див. *Ампер*, *Ват*). Названо за ім'ям італ. фізика А. Вольти.

ВОЛЬТА (Volta) Алессандро (18.II 1745, Комо — 5.III 1827, там же) — італійський фізик і фізіолог. Навчався в школі ордену св.Ігнатія. З 1779 — професор ун-ту в Павії, 1815—19 — директор філос. ф-ту ун-ту в Паладі. Праці стосуються електр. явищ, фізіології та хімії. Сконструював т. з. вольтов стовп (1799) — перше хім. джерело постійного електр. струму. Винайшов ряд електр. приладів (конденсатор, електрофор, електроскоп, електрометр тощо). Відкрив явище взаємної електризації різних металів при їхньому контакті (контактна різниця потенціалів). Досліджував електр. збудження м'язів та нервових тканин, виявив електр. подразливість органів зору і смаку людини, що мало велике значення в історії методів фізіол. експерименту. В 1776 виявив і дослідив газ метан.

ВОЛЬТА — ріка в Зх. Африці, переважно в Гані та Верхній Вольті. Утворюється від злиття Білої та Чорної В. Довж. (з Чорною В.) 1400 км, пл. бас. 388 тис. км². Впадає в Гвінейську зат. Атлантичного ок., утворюючи дельту. Живлення переважно дощове. Судноплавна на 400 км від гирла. На В. — ГЕС Ахосомбо та велике водосховище Вольта (в Гані). Рибальство.

ВОЛЬТА — легка шовковиста бавовняна тканина полотняного переплетення ниток. Схожа за фактурою (побуловою) на батист, але менш густа. Виготовляють В. з тонкої гребінної пражі. Бу-

ває мерсеризована (оброблена розчинами лугів), вибивна, гладко-фарбована або вибілена. З В. шийють блузки, літні плаття, білизну.

ВОЛЬТ-АМПЕР, В. А. V · A — одиниця повної потужності змінного електричного струму, що входить (як похідна) до Міжнародної системи одиниць (СІ). Визначається як добуток лінійних значень струму в колі (в амперах) та напруги на його зажимах (у вольтах), які вимірюються відповідно амперметрами і вольтметрами змінного струму. Поняття повної потужності введено на відміну від активної потужності та реактивної потужності, величини яких виражаються відповідно в одиницях *ват* і *вар*.

ВОЛЬТЄР (Voltaire, справж. прізвище — Марі-Франсуа Аруе; 21.XI 1694, Париж — 30.V 1778, там же) — французький письменник, філософ, історик, один з найвидатніших діячів французького Просвітництва 18 ст. За п'ятидесятилітню діяльність у в'язницях у Бастиллі. В 1726—58 (за перервами) — в еміграції (в Англії, згодом — у Пруссії та Швейцарії). Активно співробітничав в «Енциклопедії» (див. *Енциклопедист*). За філос. поглядами — деїст (див. *Деїзм*). У теорії пізнання відстоював принципи матеріалістичного сенсуалізму. Розвиток матеріалістичних тенденцій у В. тісно пов'язаний з критикою ідеалістичних вчень Р. Декарта про природжені ідеї, «наперед встановленої гармонії теорії» Г.-В. Лейбніца та ін. Соціально-політ. погляди В. мали яскраве антифеод. спрямування. У «Філософських листах» (1733), «Трактаті про метафізику» (1734), «Основах філософії Ньютона» (1738), «Філософському словнику» (1764) та ряді ін. творів В. піддав нищівній критиці ідеологію феодалізму. Велике прогресивне значення мала боротьба В. проти клерикалізму та реліг. фанатизму, насамперед проти католицької церкви. Проте В. не заперечував релігію взагалі, вважаючи, що її необхідно зберегти для утримання нар. мас у покорі. Був прихильником «освіченої монархії» (певний час листувався з Катериною II). Поряд з цим критикував біблійсько-християнську точку зору на розвиток суспільства. В 60-х рр. висував ідеал республіки як найбільш розумної форми держ. устрою. В основі філософії історії (термін запровадив В.), на його думку, лежить ідея прогресивного розвитку суспільства, незалежно від волі божества.

І. Є. Зіневич.

В. — видатний художник слова: поет, драматург, прозаїк. Спробою створити над. героїчну епопею була поема «Генріада» (1723). В поемі «Орлеанська ліва» (1735, вид. 1755; укр. переклад М. Рильського, 1956) великої сили досягла сатира В. Позитивно оцінюючи істор. роль нар. героїні Жанни д'Арк, він водночас уїдлимо висміював короля і церкву. Могутнім збройним просвітительської пропаганди В. була його драматургія, зокрема трагедії. Країні з

них («Брут», 1731; «Заїра», 1732; «Смерть Цезаря», 1736; «Магомет», 1742 та ін.) спрямовані проти тиранії та деспотизму. Сарказмом та іронією пролягали його епіграми. Найзначніша частина худ. спадщини В. — філос. оповідання, повісті, романи, в яких В. критикував релігію й феод. порядки («Задіг, або Доля», 1748), висміював реакц. філософію «оптимізму» («Кандід, або Оптимізм», 1759), нещадно викривав сусп. порядки тогочасної Франції («Видіння Бабука», 1747; «Простак», 1767), показував занепад франц. абсолютизму. В 1746 В. обраний почесним членом Російської АН. У праці В. «Історія Росії за Петра Великого» (1759—63) є згадки про Україну. З 1756 його твори з'являються в рос. перекладах. З початком Великої франц. бурж. революції 1789—94 видання творів В. в Росії було заборонено спец. указом царського уряду. В. справив значний вплив на творчість О. М. Радичева, О. С. Пушкіна, І. П. Котляревського, письменників-декабристів та ін. Просвіттельські ідеї В. сприяли розвитку вільнодумства в Росії та на Україні (див. *Вольтер'янство*). В Ленінграді в Держ. публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Шчедріна зберігається особиста бібліотека В. (6902 томи й рукописи).

Тв.: Oeuvres complètes, v. 1—52. Paris, 1877—85; Укр. перекл. — Повісті. К., 1955; Орлеанська ліва. К., 1956; Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1947; Філософские повести. М., 1960; Бог и люди. т. 1—2. М., 1961; Эстетика. Статьи. Письма. М., 1974.

Лит.: Акимов А. А. Вольтер. М., 1970. Н. О. Модестова.

ВОЛЬТЕРРА (Volterra) Віто (3.V 1860, Анкона — 11.X 1940, Рим) — італійський математик, член Національної академії деї Лінчеї в Римі. Осн. праці стосуються диференціальних рівнянь з частинними похідними, теорії пружності, інтегральних та інтегродиференціальних рівнянь, функціонального аналізу. Створив метод розв'язування хвильового рівняння, звів заг. поняття функціоналу і варіації функціоналу.

Лит.: Полищук Е. М. Віто Вольтерра. Л., 1977.

ВОЛЬТЕР'ЯНСТВО — 1) Система поглядів одного з ідеологів Просвітництва французького філософа Вольтера та його послідовників. 2) Термін, яким дворянська та бурж. історіографія позначала політ. і релігійне вільнодумство в Росії 2-ї половини 18 — початку 19 ст., пов'язуючи його виникнення з впливом творів Вольтера та ін. представників франц. Просвітництва 18 ст. Представники передової сусп.-політ. думки Росії взяли на озброєння антифеод. і антиклерикальну спрямованість В., використовуючи її для боротьби проти феод. ідеології та абсолютистського ладу. Проте просвітительська думка Росії, відображаючи визвольний рух нар. мас, у своєму розвитку та висновках пішла значно далі Вольтера, переросла в революц. антифеод. ідеологію (О. М. Радичев, дека-



А. М. Вольський.



А. Вольта.



Вольтер.

ВОЛЬТИЖУВАННЯ

бристи). На Україні ідеї В. поширювалися в серед. 18 ст. (Я. П. Козельський).

ВОЛЬТИЖУВАННЯ (від франц. *voltiger* — пурхати, літати) — вид гімнастичних вправ. Існують В. на коні. В. гімнастичне та В. акробатичне. В. на коні є самостійним видом кінного спорту і входить до обов'язкової програми навчання верхової їзди. На осідланому спец. вольтижувальним сідлом коні, який рухається на корді (довгій мотузці) по колу, виконуються різні гімнастичні вправи (зіскоки, стойки, піраміди та ін.). Змагання з В. на коні проводяться за обов'язковою та довільною програмами. В. гімнастичне — вправи на рухомих трапеціях; В. акробатичне — вправи з силової акробатики з підкиданням партнера. Всі види вольтижування демонструються також як циркові номери.

ВОЛЬТМЕТР (від *вольт* і грец. *metron* — вимірюю) — електричний прилад, що ним вимірюють напругу постійної або змінної електричної струму. Вмикається паралельно частині електр. кола, на якій визначають напругу. За системою вимірювання розрізняють В. електростатичні (див. *Електростатичний прилад вимірювальний*), електромагнітні (див. *Електромагнітний прилад вимірювальний*), магнітоелектричні (див. *Магнітоелектричний прилад вимірювальний*) і електронні (див. *Електронний прилад вимірювальний*). Є В. аналогові та цифрові. Електростатичні В. застосовують у техніці високих напруг. Електромагнітні В. (мал.) найчастіше встановлюють на розподільних щитах електростанцій та пром. підприємств. Магнітоелектричні В. використовують гол. чин. у лабораторній практиці, електронні — в радіовимірюваннях.

ВОЛЬТОМЕТР (від *вольт*, *ом* і грец. *metron* — вимірюю) — комбінований прилад, яким вимірюють напругу або опір в електричному колі. Складається з *вольтметра* й *омметра* з спільною вимірювальною системою. При визначенні напруги послідовно з вимірювальною системою вмикають додатковий опір, при визначенні опору — джерело напруги. В. застосовують в електрорадіовимірюваннях як частину анометра (комбінованого приладу для вимірювання струму, напруги й опору).

ВОЛЬФ (Wolff) Вільгельм (21.VI 1809, Тарнап, Сілезія — 9.V 1864, Манчестер) — німецький революціонер, близький друг К. Маркса і Ф. Енгельса. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1834—39 за революц. діяльність був в ув'язненні. На поч. 1846 емігрував у Лондон, пізніше — в Брюссель. Брав участь у створенні *Союзу комуністів*, був членом його ЦК. З червня 1848 — один з редакторів *Нової Рейнської газети*. В 1849 емігрував до Швейцарії, 1851 — до Англії. К. Маркс присвятив В. 1-й том *«Капіталу»*.

Літ.: Енгельс Ф. Вільгельм Вольф. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19.

ВОЛЬФ (Wolff) Каспар-Фрідріх (18.I 1734, Берлін — 22.II 1794, Петербург) — емірлог, один із засновників учення про індивідуальний розвиток організмів, член Петерб. АН (з 1767). З 1767 і до кінця життя працював у Росії. В дисертації *«Теорія зародження»* (1759) піддав критиці ідею *трансформації* та обґрунтував теорію *епігенезу*. В. вивчав зародковий розвиток курчат, заклавав основи учення про *зародкові листки*, опрацьовував питання про *виродливість*, встановив, що квітка рослини являє собою видозмінене листя тощо.

ВОЛЬФ (Wolf) Конрад (н. 20.X 1925, Гехінген) — німецький кінорежисер (НДР). Син драматурга Ф. Вольфа. Після встановлення фашистської диктатури разом з батьками емігрував з Німеччини і з 1934 жив в СРСР. Під час 2-ї світової війни воював у лавах Рад. Армії і повернувся на батьківщину після її визволення від фашизму. Закінчив ВДІК (1955). Працює в НДР. Фільми: *«Одужання»* (1956), *«Зірки»* (1959), *«Люди з крилами»* (1960), *«Професор Мамлок»* (1961), *«Розколоте небо»* (1964), *«Мені було 19»* (1967, за власним сценарієм), *«Гойя, або Важкий шлях пізнання»* (1972), *«Мамо, я живий»* (1977). В. — президент Академії мистецтв НДР (з 1965).

Літ.: Рубанова Н. Н. Конрад Вольф. М., 1973.

ВОЛЬФ (Wolf) Фрідріх (23.XII 1888, Нойвід — 5.X 1953, Ленін) — німецький письменник (НДР). Член Компартії Німеччини з 1928. Учасник революц. руху. Перша п'єса *«Це ти»* (1919) позначена впливом експресіонізму. У п'єсах *«Білий Конрад»* (1924), *«Піаністний калій»* (1929), *«Матроси з Каттаро»* (1930) відстоював ідеї соціалістичної революції. Після встановлення 1933 в Німеччині фашист. режиму емігрував до СРСР. Автор антифашист. п'єс *«Професор Мамлок»* (1934, знято однойменний рад. кінофільм), *«Флорідсдорф»* (1935), *«Троянський кінь»* (1937), *«Бомарше, або Народження „Фігаро“* (1941), роману *«Двоє на кордоні»* (1938). Брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Повернувся на батьківщину 1945. Створив п'єси *«Бургомістр Анна»* (1950), *«Томас Мюнхер»* (1953), роман *«Менетекел, або Літаючі бляди»* (1952). В. високо оцінював *«Патетичну сонату»* М. Куліша і написав передмову до ним. перекладу п'єси. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

Літ.: Укр. перекл. — Боротьба на шахтах. Х., 1932; Каттарські матроси. Х., 1932; Професор Мамлок. К., 1936; Літаючі бляди. Львів, 1975; Рос. перекл. — Избранное. М., 1963; Искусство — оружие. М., 1967.

Літ.: Наговицци В. Фрідріх Вольф. Биобиблиографический указатель. М., 1956.

ВОЛЬФ (Wolff) Христіан (24.I 1679, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 9.IV 1754, Галле) — німецький філософ-ідеаліст, представник *раціоналізму*. Коментував і систематизував філософію Г.-В. *Лейбніца*, вихолощуючи з

неї елементи діалектики і тлумачив її як систему метафізичного, телеологічного світорозуміння. В. намагався побудувати всеохоплюючу систему знання, в основу якої поклав метод раціоналістичної *дедукції*. Поряд з цим відстоював значення *індукції* і досвідного пізнання в конкретних науках. В. дав поштовх розробці ідеалістичної естетики, вніс значний вклад у розвиток нім. філос. термінології. У поглядах на суспільство відстоював точку зору освіченого абсолютизму.

ВОЛЬФАРТОВА МУХА (Wohlfahrtia) — під комах родини саркофагових, або сірих м'ясних мух. Найбільш відома В. м. з виду *В. м. magnifica*. Тіло (довж. до 13 мм) світло-сіре або поцвілісте з 3 темними смугами на спинній поверхні грудного відділу та плямочками на черевці. В СРСР поширена на Пд. Європ. частині, на Кавказі, в Зх. Сибіру, Казахстані та Серед. Азії. В. м. — жовтородна. Відкладає личинки (порціями по 10—12 шт.) на слизові оболонки, в порожнину рота, носа, вушні раковини або виразки на шкірі ссавців. Уражає свійських тварин (велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней, собак та ін.), іноді паразитує в людини, спричиняючи захворювання — вольфартиоз. Випадки ураження людей зареєстровані й на Україні. Личинки, вгризаючись у тканини тіла хазяїна, спричиняють глибокі виразки, іноді аж до кісток, нестерпний біль, кровотечі, нагноєння, що може призвести до смерті.

О. П. Кристалів.

ВОЛЬФКОВИЧ Семен Ісакович [р. 11 (23).X 1896, м. Анапій, тепер Одеської обл.] — рад. хімік і технолог, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив (1920) Моск. ін-т нар. г-ва. З 1922 працює в н.д. Ін-ті добрив та інсектофунгіцидів ім. Я. В. Самойлова. Осн. дослідження присвячені розробці способів виробн. фосфору та його сполук, азотних, калійних і комплексних добрив, кормових засобів та фтористих, борних, рідкісноземельних сполук. Брав участь в освоєнні хімічних апаратів та Соликамського родовища калійних солей, провів ряд робіт на Вінницькому, Дніпродзержинському, Сумському з-дах. Золоті медалі АН СРСР ім. Д. І. Менделєєва та ім. М. В. Ломоносова. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Літ.: Гидротермическая переработка фосфатов на удобрение и кормовые средства. М. — Л., 1964.

ВОЛЬФРАМ (Wolframium), W — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 74, ат. м. 183,85. Природний В. складається з 5 стабільних ізотопів з масовими числами: 180, 182, 183, 184 та 186. В. відкрив 1781 швед. хімік К.-В. Шеєле. Вміст В. у земній корі 7,0 · 10⁻⁴%. Найважливіші мінерали, що містять В., — вольфраміт і шеєліт. В. — світло-сірий нафтоопалювальний метал, туст. 19300 кг/м³, *t*_{пл} 3410° С, *t*_{кип} 5930° С. У звичайних умовах ду-



Вольтметр електромагнітний.



Вольфартова муха: доросла комаха і личинка.



Вонбат короткошерстий.

же стійкий — реагує тільки з фтором, не реагує з к-тами (крім суміші плавикової й азотної) та розчинами лугів. Розтоплені луги розчиняють В. з утворенням *вольфраматів*. В. реагує з киснем при т-рі вищій за 400° С, з хлором — за 300° С, з водою — вищій за 600° С. В. добувають з вольфрамівих руд методами порошкової металургії. В. використовують для виготовлення спец. сталей та твердих карбідних сплавів; в електротехніці з В. виготовляють електроди, нитки розжарювання тощо.

Лит.: Зельман А. Н., Никитина Л. С. Вольфрам М., 1978.

Ю. П. Назаренко.

ВОЛЬФРАМАТИ — солі вольфрамівих кислот. У природі зустрічаються у вигляді мінералів шестівит, вольфрамиту та ін. Розрізняють солі вольфрамівих к-т H_2WO_4 (прості, подвійні, основні та ортовольфраматів) і солі не виділені у вільному стані ізопольфраматів (ізопольфраматів). Відомі В. усіх металів. В. натрію Na_2WO_4 застосовують у виробн. лаків і пігментів. В. кальцію $CaWO_4$ і барію $BaWO_4$ входять до складу фосфоресціюючих екранів для рентгенографії. В. магнію $MgWO_4$, цинку $ZnWO_4$ і кадмію $CdWO_4$ є складовими частинами люмінофорів.

ВОЛЬФРАМІТ — мінерал класу вольфраматів і молібдатів (Mn, Fe) $[WO_4]$. Сингонія монокліна. Густь, 6,7–7,3. Твердість 5,5–6,0. Колір бурочорний, червонобуро-коричневий. Блиск алмазний. Найбільші в світі родовища В. — в Китаї. В СРСР В. є в РРФСР (Забайкалля), Узб. РСР, на Україні (Український щит) тощо. Руда вольфрамів.

ВОЛЬФРАМОВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом вольфрамів у кількості, при якій доцільно вилучати його за сучасного рівня техніки й економіки. Осн. мінерали В. р.: *вольфраміт* (вміст вольфраму 74–76%) і шестівит (вольфрам бл. 80%). Великі родовища В. р. є в Китаї, США, Бразилії, Болівії, Португалії. В СРСР родовища В. р. — в Забайкаллі, Серед. Азії, Казахстані. Прибори та ін. районах.

ВОЛЬФРАМУ СПЛАВИ — сплави на основі *вольфраму*. Належать до наджаромісних сплавів. Їх легують ренієм, молібденом, нікелем, танталом, залізом, оксидами, карбідами тощо, що сприяють підвищенню жароміцності, пластичності, поліпшують оброблюваність та ін. їхні властивості. В. є одержують методами порошкової металургії і вакуумною (дуговою або електроннопроменевою) плавою. За використанням В. с. поділяють на 5 груп. До 1-ї групи належать дровиті і пруткові сплави (марок ВА, ВМ і ВМ-5), що відзначаються жароміцністю (до т-ри 2900° С). З таких В. с. виготовляють спіралі освітлювальних і спец. ламп, підіривники електронних приладів тощо. 2-а група — листові і фольгові сплави (марок ВР-27 і ВР-10) з високою технологічною пластичністю, з яких виробляють нагрівники, різну високо-

температурну арматуру. До 3-ї групи належать сплави з спец. фіз. властивостями (напр., сплави марок ВТ-7, ВТ-10, ВТ-15), що їх застосовують в електровакuumних приладах. Із сплавів 4-ї групи (марок ТСВ-1) виготовляють великогабаритні виробн., що їх експлуатують при високій т-рі. До 5-ї групи належать електродетальні сплави (напр., сплав марки ТС-5).

ВОМБАТОВІ (Phascotomyidae, синонім Vombatidae) — родина сумчастих ссавців. Тіло (довж. 67–105 см) валькувате, незграбне; хутро бурувате або сіре. В. — переважно нічні тварини; живуть у саванах, степах, лісах рівнинних і гірських р-нів; риють довгі й глибокі нори. Живляться рослинною їжею. Самки народжують одне маля. Поширені в Пд.-Сх. Австралії, на о-вах Тасманія та Фліндерса. Розрізняють 2 роди: *Vombatus* та *Lasiorchinus* з 2 (за деякими авторами — 4) видами: короткошерстий, або голоногий (тасманійський), В. (V. ursinus) та довгошерстий, або шерстосаний (L. lasiurus). Хутрові звірі. У зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону.

ВОНА — грошова одиниця Корейської Народно-Демократичної Республіки, поділяється на 100 чонів. Введена 1947. За курсом Держбанку СРСР на серпень 1978 100 В. дорівнюють 74,93 крб.

ВОНДЕЛ (Vondel) Йог ван ден (17.XI 1587, Кельн — 5.II 1679, Амстердам) — голландський поет і драматург. Засновник нац. голландської трагедії класицизму. Писав вірші, сатири і драми на істор. й біблійні сюжети. В першій п'єсі «Великдень» (1612) прославляв боротьбу Нідерландів проти ісп. абсолютизму. Автор трагедій «Паламед» (1625), «Гейсбрехт ван Амстел» (1637), «Люцифер» (1654), «Саломей» (1657), «Самсон» (1660), «Адам у вигнанні» (1664), «Ной» (1667).

ВОНДРАК (Vondrák) Вацлав (22.IX 1839, Дуб, Чехія — 13.VIII 1925, Брно) — чеський філолог-славіст. Професор ун-тів у Відні та Брно. Праці з порівняльної граматики слов'янських мов, з старослов'янської та чес. мов: «Грамматика старослов'янської мови» (1900), «Порівняльна грамматика слов'янських мов» (т. 1–2, 1906–08), «Утворення сучасної літературної чеської мови» (опублікована 1926).

ВОННЕГУТ (Vonnegut) Курт (н. 11. XI 1922, Індіанополіс, шт. Індіана) — американський письменник. Літ. діяльність почав 1950. Вдаючись до сатири, гротеску, фантастики, засуджує сучас. капіталістичну дійсність, стверджує необхідність боротьби з соціальним злом. Автор романів «Механічне папіно» (1951), «Коліска для кішки» (1963, рос. перекл. 1970), «Бойня № 5, або Хрестовий похід дітей» (1969, укр. перекл. 1976), «Балаган, або Я більше не самотній» (1976) та ін., кількох п'єс, збірок оповідань.

Т. Н. Денисова.

ВОНСАН — місто на Сх. КНДР, адм. центр. провінції Канвондо. Значний мор. порт і риболовська

база в Сх.-Корейській зат. Японського м. Вузол з-нь і автошляхів. 275 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд. (судноверфі, виробн. вагонів), колгоспної металургії, хім., текст., харч. (зокрема рибоконсервної) пром-сті. У В. — с.-г. ін-т., ряд ін. вузів; н.-д. інститути.

ВОНСОВСЬКИЙ Сергій Васильович [н. 20.VIII (2.IX) 1910, Ташкент] — російський рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966), голова Президії Уральського наукового центру АН СРСР (з 1971), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Ленінгр. ун-т (1932). Праці з фізики магнітних і електр. властивостей металів і напівпровідників, теорії феромагнетизму та надпровідності. Розвинув теорію явищ магнітної анізотропії й магнітострикції феромагнетиків. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.

Та.: Магнетизм. М., 1971.

ВООГ (Woog) Едгар (24.IV 1898, м. Лісталь — 20.VI 1973, Цюрих) — діяч швейцарського і міжнар. комуністичного руху. В 1919 брав участь у заснуванні Мексиканської компартії. Делегат III—V конгресів Комінтерну, член його Виконкому (ВККІ, 1922–24) та Інтернац. контрольної комісії ВККІ (1924–28). У 1928–35 працював в апараті ВККІ. З 1935 — член Компартії Швейцарії (КПШ); 1944 — один з засновників *Швейцарської партії праці* (ШПП). З 1946 — віце-голова ШПП, 1949–68 — генеральний секретар ШПП. **ВЮПРА** — див. *Всеросійське об'єднання пролетарських архітекторів*.

«ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ» — науковий журнал Інституту економіки АН СРСР. Виходить у Москві щомісяця з березня 1948. Висвітлює проблеми політ. економії соціалізму, економіки нар. г-ва СРСР та ін. соціалістичних країн; виступає з критикою бурж. і ревизионістських екон. теорій, історії екон. думки; інформує про вихід екон. л-ри, про наук. життя екон. ін-тів тощо.

«ВОПРОСЫ ИСТОРИИ» — щомісячний науковий журнал, орган Відділу історії АН СРСР і Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. Виходить у Москві. Створено в січні 1926 під назвою «Історик-марксист». В 1941 об'єднано з «Історическим журналом». З 1945 виходить під тепер. назвою. У «В. и.» публікуються переважно проблемні статті з вітчизн. (в т. ч. з історії України) і всесвітньої історії, з теорії істор. процесу, історіографії.

«ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КПСС» — щомісячний науковий журнал, орган Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. Виходить з липня 1957 в Москві. Журнал висвітлює ідейно-теоретичну спадщину К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, публікує наук. статті, нові документи і матеріали з питань історії КПРС, братніх комуністичних і робітн. партій та міжнар. робітн. руху, викриває фальсифікаторів історії КПРС.



В. Вольф.



Ф. Вольф.



С. І. Вольфон.



С. В. Вонсовський.

«ВОПРОСЫ СТРАХОВАНИЯ»

«В. н. КПСС» систематично друкують і статті з історії Компартії України.

«ВОПРОСЫ СТРАХОВАНИЯ» — більшовицький легальний журнал, створений на базі «Відділу страхування» газети «Правда». Виходив у Петербурзі з 26.X (8.XI) 1913 по 12 (25).VII 1914 щотижня; з 20.II (5.III) 1915 по березень 1918 щомісяця. Вийшло 80 номерів. Редколегією, яка складалася з рос. і закорд. частин, керував В. І. Ленін. Журнал видавало парт. вид-во «Прибой» під керівництвом ЦК РСДРП. У роки I-ї світової війни — єдине легальне більшовицьке видання в столиці. Після Лютневої революції 1917 журнал «В. с.» став центр. страховим органом РСДРП(б).

«ВОПРОСЫ ФИЛОСОФИИ» — науковий журнал Інституту філософії АН СРСР. Виходить з 1947 у Москві. Періодичність: з 1947 — 3 рази на рік, з 1951 — 6 раз на рік, з 1958 — щомісяця. Журнал публікує статті з питань діалектичного й історичного матеріалізму, теорії наук, комунізму і соціалістичного будівництва, історії філософії, філософії, питання природознавства, етики, естетики, наук атеїзму й критичного аналізу осн. напрямів і теорій сучас. немарксистської філософії та соціології тощо.

ВОРБУЛЕВ Микола Дмитрович [9 (22).I 1917, Павловськ, тепер Воронежської обл. — 29.VIII 1967, Київ] — укр. і білорус. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1956). Був учасником червоноармійської худож. самодіяльності, з 1939 — соліст Ансамблю пісні і танцю Білорус. військ. округу. В 1946—57 — соліст Білорус. театру опери та балету, одночасно студент Мін. консерваторії (закінчив 1954). У 1957—67 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Максим. Шевченко («Арсенал»), «Тарас Шевченко» Г. Майбороди, Демон («Демон» Рубінштейна), Онегін («Євгеній Онегін» Чайковського), Ріголетто («Ріголетто» Верді). Відомий як концертний співак. Нагороджений 2 орденами Леніна. 3 ін. орденами, медалями.

Лит.: Молоцова І. А. Николай Дмитриевич Ворбулев. К., 1960.

ВОРДСВОРТ (Уордсворт; Wordsworth) Уільям (7.IV 1770, Кокермаут — 23.IV 1850, Райдал-Маунт, поблизу Грасміра, Уест-Йоркшир) — англійський поет. Закінчив Кембриджський ун-т. У ранній творчості В. виявилися прогресивні тенденції. Балади «Провина і жаль» (1794), «Остання із отари», «Брати» (1800) присвятив тяжкій долі сільс. бідноти, однак ідеалізував патріархальну старовину. Зближення В. з С. Колріджем і Р. Сауті в кін. 80-х рр. привело до утворення т. з. «озерної школи». Зб. «Ліричні балади» (1798) В. і Колріджа заклали основи естетики консервативного романтизму. Згодом остаточно перейшов на реакційні позиції, писав у офіційно-патріотичному і церковно-реліг. дусі («Черковні сонети», 1822; автобіографічна поема «Прелюдія» 1850).

Тол. Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Маршак С. Я. Собрание сочинений, т. 3. М., 1969.

ВОРЗЕЛЬ — селище міського типу Київської обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді. Залізнична станція. 8,7 тис. ж. (1977). Засн. 1900. В 1934 у В. відбувся IV з'їзд КПЗУ. У В. — хлібокомбінат, дослідна станція м'ясного тваринництва Укр. с.-г. академії. 2 заг.-освітні школи, 2 літ. заклади, 6 клубів, 7 б-к. Кліматичний курорт. Масив хвойного та листяного лісу. Санаторії для лікування хвороб органів кровообігу, дитячі санаторії для хворих на неактивні форми туберкульозу.

ВОРІТНІ СИСТЕМИ — системи кровообігу, що характеризуються наявністю капілярної сітки між двома венами. В. с. печінки є в усіх хордових і утворена т. з. воріткою веною, що збирає кров від шлунково-кишкового тракту і несе її в печінку. Звідси по печінкових венах кров підтікає в черевну аорту (безчерепні) або венозний синус (риби) чи в задню порожнисту вену (наземні хребетні). В. с. печінки забезпечує нагромадження *глікогену*, знешкодження отруйних продуктів обміну, що утворюються при травленні. В. с. нирок властива всім хребетним, крім круглоротих і ссавців. Вона утворена хвостовою веною, яка розгалужується на дві ворітні вени нирок (риби), або хвостовою і клубовими (хвостаті земноводні, плазуни, птахи) венами, що приносять кров до нирок. З нирок кров відтікає в задні кардинальні (риби) або задню порожнисту вену. В. с. нирок фільтрує венозну кров, що надходить від гол. органів руху, і затримує продукти обміну.

ВОРІТСЬКИЙ ПЕРЕВАЛ — перевал у Карпатах Українських. Див. *Верещинський перевал*.

ВОРКУТА — місто республіканського підпорядкування Комі АРСР. Лежить за Полярним колом, на р. Воркуті (бас. Печора). Залізнична станція. 96 тис. ж. (1977). Поділяється на 2 міські райони. Центр видобування та збагачення вугілля Печорського кам.-вуг. басейну 3-ди: мех., ремонтно-мех., цем., домобудівний, залізобетонних виробів. Підприємства легкої та харч. пром.-сті. Тепличне господарство.

В районі В. формується Гімено-Печорський тер.-виробничий комплекс. Філіал Ленінградського гірничого ін-ту, 3 серед. спец. навч. заклади; драм. та ляльковий театри, телецентр. Виникла 1931, з 1943 — місто. У 1970 В. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОРОБІЙОВ Анатолій Маркович [17 (30).XI 1900, с. Митрофанівка, тепер Нижньогірського р-ну Кримської обл. — 26.X 1955, Київ] — український рад. фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1947. Закінчив Харків. мед. ін-т (1926). Професор Харків. стоматологічного ін-ту (з 1936), Львів. мед. ін-ту (з 1945). З 1952 — директор Ін-ту фізіології АН

УРСР. Праці В. присвячені переважно вивченню фізіології травлення і вищої нервової діяльності тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. **ВОРОБІЙОВ** Аркадій Микитович (н. 3.X 1924, с. Мордово, тепер смт Тамбовської обл.) — рад. важкоатлет, засл. майстер спорту (з 1952), засл. тренер СРСР (з 1964). Член КПРС з 1954. Доктор медичних наук. Перший рад. штангіст напівважкої вагової категорії, який завоював звання чемпіона світу. Олімпійський чемпіон 1956 (462,5 кг) і 1960 (472,5 кг) у триборстві. Чемпіон світу (1953—55, 1957—58). Установив 20 світових рекордів. Найвище досягнення В. в триборстві — 472,5 кг. Нагороджений орденом Леніна. 2 ін. орденами, медалями.

ВОРОБІЙОВ Володимир Петрович [15 (27).VII 1876, Одеса — 31.X 1937, Харків] — український рад. анатом, акад. АН УРСР (з 1934), засл. професор СРСР (з 1924), член ВУЦВК (з 1935). В 1903 закінчив мед. факультет Харків. ун-ту. В 1910—17 — зав. кафедрою Харків. жіночого мед. ін-ту, 1919—21 — Софійського ун-ту, з 1921 і до кінця життя — зав. кафедрою Харків. мед. ін-ту і одночасно (з 1927) наук. керівник Укр. ін-ту експериментальної медицини. Один з основоположників функціонального напрямку в анатомії. Досліджував *іннервацію* органів — серця, шлунка тощо. Розробив метод т. з. макро-мікроскопічного дослідження анатомічної будови органів. За завданням партії та уряду успішно виконав (разом із Б. І. Збарським) роботи по збереженню тіла В. І. Леніна. В. склав перший рад. п'ятитомний «Атлас анатомії людини». Створив велику школу рад. анатомів. АМН СРСР встановила премію ім. В. П. Воробйова за кращу роботу з анатомії. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. В. І. Леніна, 1927.

Тол.: Анатомія людини, т. 1. X., 1934; Короткий підручник анатомії людини, т. 1—2. К., 1936—38 (у співавторстві); Атлас анатомії людини, т. 1—5. М.—Л., 1946—48; Избранные труды, Л., 1958.

Лит.: Кульчицький К. І., Бобін В. В., Бурик М. П., В. П. Воробйов, К., 1976; Новомиский А. Н., Попов В. Н. Владимир Петрович Воробйов. К., 1976.

ВОРОБІЙОВ Іван Олексійович (н. 26.VIII 1921, с. Горбачово, тепер Одеського р-ну Тульської обл.) — рад. військовий льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки та ескадрильї на Сталинградському, Пд.-4-му Укр., 3-му Білорус. фронтах. Зробив понад 400 бойових вильотів на штурмування. В 1952 закінчив Військ.-повітр. академію. Командував авіаполком. З 1958 — на викладацькій роботі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВОРОБІЙОВ Максим Никифорович [6 (17).VIII 1787, Псков — 30.VIII (11.IX) 1855, Петербург] — російський живописець. У 1798—



М. Д. Ворбулев.



В. П. Воробйов



І. О. Воробйов



Є. В. Воробйова.

1809 навчався в петерб. АМ (у Ф. Алексеева), академіком якої був з 1814. Один із засновників рос. ліричного пейзажу: «Збирання сіна» (1812), «Вид Московського Кремля з боку Кам'яного мосту» (1818), «Вид літніх гір на Крестовському острові в Петербурзі» (1819), «Схід сонця над Нелю» (1830), «Дуб, розбитий блискавкою» (1842), «Захід сонця в Римі» (1851) Твори В. зберігаються в ДТГ.

ВОРОБІЙОВА Євгенія Василівна (п. 18.IV 1932, Харків) — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1957) Харків. театр. ін-ту почала сценічну діяльність у Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. Луначарського. В 1959—67 — актриса Сумського укр. муз.-драм. театру ім. М. Шепкіна, 1967—70 — рос. драм. театру (Белгород), з 1971 — Донецького укр. муз.-драм. театру ім. Артема. Ролі: Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Тетяна («У пелюду рано зілля копала» за Кобилянською), Оленка («Голубі олені» Коломійця), Ніна («Маскарад» Лермонтова), Гелена («Варшавська мелодія» Зоріна).

ВОРОБІВЧИК Григорій Іванович (літ. псевд. — Наум Шрам; 10.I 1838, Чернівці — 24.XI 1884, там же) — український поет ліберально-буржуазного напрямку. Брат С. І. Воробкевича. Автор віршів і поем на істор. теми: «Богун», «Богдан під Львовом», «Берестечко». У кращих творах змальовує картини тяжкого підневільного життя трудящих, висловлював віру в кращу долю народу, надію на возз'єднання укр. земель («Сон», «Моя дума», «Споминіть мене, брати мої»).

Тв.: Поезії. [Передмова О. Маковей]. Чернівці, 1904. Ф. П. Погребенник.

ВОРОБІВЧИК Сидір Іванович (літ. псевд. — Данило Млака; 5.V 1836, Чернівці — 19.IX 1903, там же) — український письменник і композитор. Закінчив Видавничу консерваторію (1868). З 1875 — викладач Чернів. ун-ту. Автор творів про істор. минуле укр. народу: оповідання «Турецькі бранці» (1865), поема «Нечай» (1868) та ін. В. з глибоким співчуттям відгукнувся на нац.-визвольну боротьбу балканських народів проти тур. поневолення (цикл віршів «З нещасної Болгарії», 1876). Чільне місце в творчості В. посідає тема тяжкої долі зх.-укр. селянства: поезії «Рекрути» (1865), «Панська пісня» (1878), оповідання «Циганка» (1866), «Старий Лесь Черновола» (1901), драм. твори «Убога Марта» (1878), «Гнат Приблуда» (1875) та ін. В. відомий і як автор популярних романсів («Заграй ти, цигане старий», «Ви дівочі сині очі», «Якби була я зозулею»). Створив хори на слова Т. Шевченка («Минають дні», «Опії горять» та ін.), йому належать оперети «Золотий мовс» (1879) і «Янош Іштвангазі» (1882).

Тв.: Твори, т. 1—3. Львів, 1909—21; Вибрані поезії. К., 1964; Вісім чи дев'ять? Ужгород, 1971.

Лит.: Білинська М. І. І. Воробкевич. К., 1958. Ф. П. Погребенник.

ВОРОВСЬКИЙ Вацлав Вацлавович [літ. і парт. псевдоніми — П. Орловський, Шварц, Жозефіна та ін.; 15 (27).X 1871, Москва — 10.V 1923, Лозанна] — професіональний революціонер, рад. держ. і партійний діяч, дипломат, публіцист, літературний критик. Член Комуністичної партії з 1894. Н. в сім'ї інженера-залізничника. В 1891—97 навчався на фіз.-матем. ф-ті Моск. ун-ту і в Моск. вишньому тех. уч-щі. З 1894 — учасник моск. с.-д. орг-ції «Робітничого союзу». Зазнавав репресій. З 1902 співробітничав у ленинській «Іскре», був її агентом. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. Один з організаторів Пд бюро ЦК РСДРП в Одесі (1904). Керував боротьбою Катеринославської, Одес., Микол. більшовицьких орг-цій проти меншовиків. У 1907—12 (з перервами) очолював Одес. більшовицьку орг-цію. В 1912 заарештований і засланий до Вологди. В 1915 емігрував. У квітні 1917 очолював Закард. бюро ЦК РСДРП(б) в Стокгольмі. Після Великої Жовт. соціалістичної революції — на дипломатичній роботі. Вбитий білогвардійцем у Лозанні (Швейцарія). Похований на Красній площі в Москві. В. І. Ленін у статті «Про більшовизм» (1913) називав В. в числі головних письменників-більшовиків (див. Повне зібр. тв., т. 22, с. 267). В. виступав як теоретик у галузі марксистської естетики і продовжував традиції революц.-демократичної літ. критики. В статтях «Базаров і Салін», «Батьки і діти», «В ніч після битви», а також у статтях про В. Белінського, М. Добролюбова, А. Чехова, М. Горького виступав як поборник реалістичного громадянського напрямку в л-рі. В. знав високу ціну і пропагував демократичну укр. культуру, використовував образи з творів укр. письменників, зокрема І. Котляревського. В статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка», надрукованій в одес. газ. «Наше слово» (26.II 1910), підкреслював велике значення творчості поета не тільки для укр. народу, а й для трудящих усієї Росії. В 1961 в СРСР встановлено премію ім. В. В. Воронського за кращі твори в галузі міжнар. журналістики.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1931—33; Избранные произведения о первой русской революции. М., 1955; Литературная критика. М., 1971; Эстетика. Литература. Искусство. М., 1975; Укр. перекл. — Литературно-критичні статті. К., 1957.

Лит.: Морозова Э. Ф. В. В. Воронский в борьбе за пролетарскую литературу. Львов, 1957; Пияшев Н. Ф. Воронский. М., 1959; Острияни Д. Х. В. В. Воронский — издатель пролетарского марксистско-ленинского философии. К., 1963; Слободянов Р. Д. Воронский — публицист. К., 1975. З. В. Перлина.

ВОРОЖБА — місто Білопільського р-ну Сумської обл. УРСР, на р. Вирі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. Уперше згадується в істор. документах 1653. Рад. владу встановлено в січні 1918. У березні 1918 в районі В. відбувалися запеклі бої 1-го Луганського соціалістичного загону проти військ кайзерівської Німеччини. З 1959 В. — місто.

За роки Рад. влади значно зросла пром.-сть міста. У В. — вагонне депо, філіал Конотопського локомотивного депо; з-ди: металокопирний і хлібний; м'ясокомбінат, виробн. буд. матеріалів. 4 заг.-освітні школи та філіал Білопільської муз. школи, лікарня, 3 клуби, 5 бібліотек.

ВОРОЖЕЙКІН Арсеній Васильович [п. 15 (28).X 1912, с. Прокоф'єво, тепер Горьковського р-ну Горьковської обл.] — генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1944). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1931. Учасник боїв на Халхін-Голі, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у боях на Калінін., Ворон. і 1-му Укр. фронтах, зробив 300 бойових вильотів, особисто збив 52 ворожі літаки. В 1942 закінчив Військ.-повітр. академію, 1952 — Академію Генштабу. Після війни — на керівній роботі в ВПС Рад. Армії. З 1957 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВОРОЖЕСКА, Ворожеське — озеро в Карпатах Українських на схилах хр. Свидовець, у Закарпатській обл. УРСР. Лежить на вис. 1460 м над р. м. Складається з двох невеликих водоемів, роз'єднаних валом завширшки до 15 м. Заг. пл. 1 га, найбільша глиб. 4,5 м (у верхньому озері). Т-ра води в озері влітку 12—15°. Береги вкриті заростями ялівцю, частково заболочені.

ВОРОЖІННЯ — своєрідні привоми і дії ритуального характеру, за допомогою яких нібито можна дізнатися про своє майбутнє. Виникло за первіснообщинного ладу і було наслідком безпорадності людини перед силами природи, незрозумілим явищем якої вона надавала містичного значення. Деякі види В. дещо побутують серед окремих марновірних осіб і досі. В капіталістичних країнах, зокрема в провідних, пануючих класах з метою впливу на свідомість тих чи інших категорій населення створено «індустрію» В. (спец. «навчальні заклади» для підготовки «пророків», «довідкові» служби, автомати передбачення майбутнього), що є одним із свідчень духовної кризи бурж. суспільства.

ВОРОЖЦОВ Микола Миколайович [16 (28).IV 1881, Иркутськ — 9.VIII 1941, Москва] — радянський хімік-органік. Після закінчення Харків. технологічного ін-ту (1904) працював у вузах Варшави, Іваново-Вознесенська, Москви. Один з організаторів рад. анілінофарбової пром.-сті. Досліджував будову барвників та їхніх похідних, світлочутливість нітросполук, механізм багатьох реакцій. Розробив заг. теорію реакцій лужного плавлення. Синтезував чимало барвників ряду нафталіну. Вивчав залежність між будовою барвників і здатністю їх фарбувати багровіе волокно. В. — автор монографії «Основи синтезу проміжних продуктів і барвників» (1934, вид. 4, 1955). Держ. премія СРСР, 1952 (посмертно).



С. І. Воробкевич.



В. В. Воронський.



А. В. Ворожейкін.



М. М. Ворожцов.

ВОРОЖЦОВ

ВОРОЖЦОВ Микола Миколайович (н. 24.V (б. VI) 1907, Томськ) — радянський хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1942. Син М. М. Ворожцова. У 1929 закінчив хімічний факультет Моск. вищого тех. училища. З 1930 — на пед. роботі у вузах. З 1958 — директор Новосибірського ін-ту органічної хімії Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці В. присвячені хімії ароматичних сполук. Досліджує механізм ізомеризації ряду похідних нафталіну і бензолу, нуклеофільного заміщення атомів галогенів і сульфогруп, методи синтезу, а також реакції ароматичних та хлор- і фторпохідних. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ВОРОНА Любов Кирилівна (н. 7.IV 1931, с. Оленівка Магдалинського р-ну Дніпропетровської обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1953. В 1950 закінчила Байбаський зооветеринарний технікум і працювала зоотехніком, головою колгоспу «Гігант» (сmt Магдалинська). В 1973 закінчила Вищу партійну школу при ЦК КПРС. З 1977 — голова виконкому Магдалинської райради нар. депутатів. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджена орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВОРОНА Олександр Васильович (н. 25.V 1925, Скадовськ, тепер Херсонської обл.) — український рад. графік і живописець-монументаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1948—51 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва, 1951—54 — у Харків. худож. ін-ті у В. Мironenka. Твори: плакати — «Торгувати, а не воювати» (1957), «По-комуністичному!» (1962), «Ділами, юні, свій прославте час...», «Пам'ятаймо!», «Ми перемогли» (усі — 1965), «Прокляття вбивцям» (1968), «Стоп» (1973), «Слався у віках Ленінів шлях» (триптих, 1974); вітраж «Рідна земля» в Будинку культури в с. Вергунах Черкаського р-ну Черкас. обл (1970, у співавторстві); мозаїка «Наука» на фасаді Політехнічного ін-ту в Житомирі (1976).

ВОРОНА (Corvus corone) — птах родини вороніх. Довж. тіла 47,5—48,5 см, розмах крил 92 см, маса 460—690 г. За забарвленням і поширенням розрізняють 2 підвиди В.: сіру й чорну. В. сіра (С. с. corone) — оперення чорне з сірим; поширена в Сх. Європі, Пн. і Серед. Азії. В УРСР — звичайна на всій території, осілий птах. В. чорна (С. с. corone) — оперення чорне з металевим блиском; поширена в Зх. Європі і Пн., Серед., Центр. і Пд.-Сх. Азії. В УРСР — рідкісний залітний птах. Кладку з 4—5 яєць насиджує самка протягом 17—20 днів. В. — всеїдні птахи. Поїдаючи мшоподібних гризунів, шкідливих комах, падало, В. приносять користь; у мисливському і сільському г-ві іноді

завдають шкоди (знищують яйця і пташенят корисних птахів та видають насіння на посівах).

ВОРОНА — річка в Івано-Франківській обл. УРСР, права притока Бистриці Надвірнянської. Довж. 81 км, пл. бас. 699 км². Бере початок у передгір'ях Карпат. У верхній течії гірська; повноводна.

ВОРОНЕЖ — місто, обласний центр РРФСР, на р. Воронезі (прит. Дону). Залізничний вузол. 779 тис. ж. (1977). Поділяється на 6 міських районів. У 1586 засновано фортецю В. для захисту від нападів крим. і ногайських татар. У В. Петро I збудував флот для азовського походу 1696. З 1824 — центр Воронезької губ. У 1879 у В. відбувся з'їзд партії «Земля і воля». В 1895 створено с.-д. групу. Рад. владу в місті встановлено 30.X (12.XI) 1917. В районі В. здійснено Воронезько-Касторненську операцію 1919 і Воронезько-Касторненську операцію 1943. З 1928 В. — центр Центральночорноземної обл., з 1934 — Воронезької обл. В. нагороджено орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1975). Значний пром. і культ. центр. Провідне місце посідає машинобудування (з-ди: реставраційний, екскаваторний, ковальсько-пресового, гірничо-збагачувального устаткування, с.-г. машинобудування об'єдн. «Електроніка», устаткування для харч. пром-сті, тепловоозеромонтний і вагоноремонтний та ін.) і хім. (вироби синтетичного каучуку, шпін, медикаментів, лаків тощо) пром-сть. Значно розвинулося виробн. буд. матеріалів (домобудівний комбінат; з-ди: буд. алюмінієвих конструкцій, керамічних виробів, залізобетонних конструкцій та ін.). Підприємства харч. і легкої пром-сті. У В. — 9 вузів, 14 серед. спец. навч. закладів: театри: драм., опери та балету; юного глядача, дзельковий, філармонія, цирк. Архіт. пам'ятки: дзвіниця кол.

Акатового монастиря (1620), перш. Успенська (1694—1702) і Микільська (1720), Арсенал (1656), Воронезький палац (18 ст.). Серед нових громад. споруд — Будинок Рад, комплекс ун-ту, драм. театр, вокзал. У В. народилися рос. поети О. В. Кольцов і І. С. Нікітін.

ВОРОНЕЗЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Лежить у бас. серед. течії Дону. Утворена 13.VI 1934. Пл. 52,4 тис. км². Нас. 2474 тис. чол. (на 1.I 1977), переважно росіяни, живуть також українці; міськ. населення — 54%. Поділяється на 32 райони, має 14 міст і 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. Воронеж. Більша частина поверхні В. о. зайнята Середньоросійською височиною (вис. у межах області до 242 м) та Оксько-Донською рівниною. На Пд.-Сх. — Калацька височина. Корисні копалини: вогнетривкі глини, крейда, вапняки, кварцовий пісок, фосфорити, граніт, залізна руда. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 8,5, —10,5°, липня +19,6, +21,8°. Опадів 425—360 мм на рік. Гол. річка — Дон з притоками Воронежем, Битогом (лівицею), Ведугою, Девицею (правими). На Сх. протікає р. Хопер з Вороною. Ґрунти переважно чорноземні. В. о. розташована в лісостеповій і степовій зонах. Лісами вкрито бл. 10% території (Усманський, Хреновський бори та ін.). В області — Воронезький заповідник і Хоперський заповідник. Енергетика області базується на Нововоронезькій АЕС, Воронезькій ДРЕС і ТЕЦ великих підприємств. Гол. галузі: машинобудування і металодоб. (устаткування для гірничо-збагачувальної, хім., легкої та харч. пром-сті, торгівлі і громад. харчування; металорізальні верстати, ковальсько-пресові машини, екскаватори, с.-г. машини та ін.). Загальносоюзне значення має виробн. радіоприймачів і телевізорів. Розвинута хім. (виробн.



М. М. Ворожцов (молодий)



Л. К. Ворона.



Г. Ф. Вороной.



М. К. Вороной.



синтетичного каучуку, шин, фармацевтичних препаратів), буд. матеріалів (вогнетривих виробів, керамічна плитка, цемент тощо) пром-сть Добування граніту, пісковиків і буд. піску. Серед галузей харч. пром-сті виділяється олійно-жирова, цукр., м'ясна, борошномельно-круп'яна. Є підприємства легкої пром-сті. Гол. пром. центри: Воронеж, *Георгіу-Деж*, *Борисоглібськ*, Калач, Нововоронежський. У рослинництві переважає вирощування зернових, у тваринництві — м'ясо-мол. скотарство, свиноводство та м'ясо-вовнове вівчарство. Вирощують зернові (ячмінь, озима пшениця, жито, кукурудза та ін.), цукрові буряки, соняшник, кормові та ін. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз, коней (Хреновський кінний з-д), птицю. Розвинутий залізничний (гол. лінії Москва — Воронеж — Ростов-на-Дону, Пенза — Георгіу-Деж — Харків) та автомобільний (Москва — Воронеж — Ростов-на-Дону) транспорт. Тер. області перетинають газопроводи Ставрополь — Москва, Шебелинка — Острогозьк. У В. о. — 10 вул., у т. ч. університет, 40 серед. спец. навч. закладів; 5 театрів, 3 музеїв, серед яких Будинок-музей І. С. Нікітіна у Воронежі.

ВОРОНЕЖСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — розташований у Воронежській обл. РРФСР, на Пн. від Воронежа. Засн. 1927. Заг. площа 31 тис. га. Створений для збереження й відновлення поглотів річкового боюра, а також для охорони та вивчення місцевих природних ландшафтів. До складу В. з. входить частина Усманського лісового масиву (сосна, дуб, осика, вільха, береза), долини річок Усмані та Івниці з заростями вільхи, верби та ін., сфагновими болотами. Охороняються 54 види ссавців (бобер, благородний олень, косуля, лось, дикий свиня, заць, білка, борсук та ін.), 185 видів птахів, 39 видів риб. З 1932 у заповіднику існує ферма для розведення бобрів у умовах вольтерного утримання. З



Воронежський заповідник. На бобрівій фермі

заповідника в різні райони СРСР розселено понад 2500 бобрів, понад 3000 благородних оленів та ін. У заповіднику розробляють біологічні заходи щодо захисту лісу від шкідників, вивчають фактори, які зумовлюють біологічну стабільність лісових насаджень тощо.

ВОРОНЕЖСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Ленінського комсомолу Засн. 1918 на базі Юр'євського ун-ту. В 1968 йому присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В складі ун-ту 12 осн. ф-тів: істор., філол., екон., юрид., прикладної математики й механіки тощо. Є вечірнє, заочне та підготовче відділення. В 1976/77 навч. р. налічувалося понад 13,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 6776. При ун-ті працюють н.-д. ін-т математики, обчислювальний центр, проблемні й галузеві н.-д. лабораторії, вид-во, ботанічний сад, заповідник Галича гора. У б-ці — 1,5 млн. одиниць зберігання. Ун-т видає «Труды» (з 1925). За роки існування вузу підготовлено понад 30 тис. спеціалістів. У 1971 ун-т нагороджено орденом Леніна.

М. О. Пласенко.

ВОРОНЕЖСЬКІ «ЧАСТИ КУРГАНІ» — група курганів раннього залізного віку (6—3 ст до н. е.) на околиці Воронежа Розкопувалися 1910—56 (з перервами). Поховання у підкурганних ямах з дерев'яними конструкціями. В них знайдено зброя для праці, зброю, глиняний і срібний посуд, мідні котли, золоті прикраси тощо. Серед знахідок — предмети скіфів, племен *ананійської культури*, з грец. колоній Пн. Причорномор'я та з Сибіру. Кургани належали, можливо, *будинам*. Літ.: Лавров П. Д. Матеріали скифського виступу на Середньому Дону. М., 1965.

ВОРОНЕЖСЬКО-КАСТОРНЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 — наступальна операція радянських військ Південного фронту в районі Воронежа і ст. Касторна, здійснена 12.X—15.XI проти військ генерала Денікіна. Денікінці, намагаючись прорватися до Москви, на той час захопили Курськ, Воронеж, Орел. 24.X кінний корпус С. М. Будьонного і війська 8-ї армії після запеклих боїв визволили Воронеж. Розвиваючи успіх, рад. війська 15.XI здобули станцію Суковкіно і Касторна. Білокозачі частини було відкинуто за Дон В.-К. о. відіграла значну роль у успішному розвитку наступу рад. військ, зокрема у визволенні Донбасу, Ростова-на-Дону. Літ.: Буденний С. М. Пройдений путь, кн. 1. М., 1959.

ВОРОНЕЖСЬКО-КАСТОРНЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 — наступальна операція рад. військ Воронежського (командуючий — генерал-полковник П. І. Голіков) і лівого крила Брянського (командуючий — генерал-лейтенант М. А. Рейтер) фронтів під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, здійснена 24.I—2.II. Рад. командування для проведення В.-К. о. залучило сили 13, 38, 60 та 40-ї армій, а також 15-у і частину сил 2-ї повітряної армії (527 літаків). Операція почалася 24.I наступом з Пд. військ Ворон. фронту (40, 60-а армії), 25.I — з Пн. військ Брян. фронту (13, 38-а армії) в загальному напрямі на Касторне, а частинною сил — на Нижню Ведугу. 25.I визволено Воронеж, 28.I ударні групи Ворон. і Брян. фронтів збіглими ударами по флангах з'єдналися

в районі Касторного, перехопивши осн. шляхи відходу нім.-фашист. військам на Зх. Одночасно частини 13-ї і 40-ї армій вели наступ на Зх. з метою створення зовн. фронту оточення. В районі на Пд. Сх. від Касторного в оточенні опинилися осн. сили нім.-фашист. військ. У ході запеклих боїв 6 піхотним д-зіям оточеного угруповання вдалося 17.II в районі Обояні прорватися на Зх. Внаслідок В.-К. о., проведеної в умовах лютої зими, рад. війська розгромили 11 ворожих піхотних д-зій, визволили більшу частину Ворон. і Курської обл., вийшли на рубіж річок Тому і Осколу, створивши умови для наступу на Курськ і Харків. В. П. Лисін.

ВОРОНИЙ Георгій Феодосійович [16 (28).IV 1868, с. Журавка, тепер Варвинського р-ну Чернігівської обл. — 7 (20).XI 1908, Варшава] — російський математик, членкор. Петерб. АН (з 1907). Закінчив Петерб. ун-т (1889). З 1894 — професор Варшавського ун-ту. У 1907—08 брав участь в організації та роботі Новочеркаського політех. ін-ту. Осн. роботи стосуються чисел теорії. В. дав важливе узагальнення алгоритму ланцюгових дробів, розробив нові методи дослідження асимптотичних властивостей арифметичних функцій. Йому належать глибокі дослідження *многогранників*, тісно пов'язані з працями відомого кристалографа Є. С. Федорова. Поряд з Г. Мінковським В. є творцем геом. теорії чисел. Тв.: Собрание сочинений. т. 1—3. К., 1952—53. Літ.: Делоне Б. Н. Петербургская школа теории чисел. М.—Л., 1947; Саконович Г. Н. Памяти Г. Ф. Воронического. «Вестник АН СССР», 1954, № 2; Бородин О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

ВОРОНИЙ Микола Кіндратович [7 (19). XII 1871, Катеринославщина — 1942] — український рад. поет, театрознавець, перекладач. Вчився у Віленському та



Вороняче око чотирилисте.



Ворона сіра.



БОРОНІЖ

Львів, ун-тах. Був журналістом, режисером. Друкуватися почав 1893. В 1901 виступив із маніфестом укр. письменників-модерністів. Видав альманах «З над хмар і долин» (1903). Збірки «Ліричні поезії» (1911) і «В сяйві мрій» (1913) позначені декадентськими мотивами, а деякі твори — і бурж.-націоналістичним спрямуванням («За Україну», 1921). В 1920—25 В. перебував у еміграції. Після повернення на батьківщину віддав театральному діяльності. Творчість В. жанрово різноманітна, відзначається вишуканістю вірша. Перекладав укр. мовою «Інтернаціональ», «Марсельзу», «Варшав'янку», ряд творів О. Пушкіна і зх.-європ. класиків. У книзі «Театр і драма» (1913) виступив прихильником системи Станіславського. Тв.: Поезії. Х., 1929; Вибрані поезії. К., 1939. С. А. Крижанівський.

БОРОНІЖ — селище міського типу Шосткинського р-ну Сумської обл. УРСР. Лежить на р. Осоті (бас. Дніпра), за 2 км від залізничної ст. Воронезька. 10,1 тис. ж. (1977). Цукр. і хлібний комбінати, комбикормовий з-д, міжколг. об'єднання «Птахопром» та по відгодівлі худоби, комбінат побутового обслуговування, 4 заг.-освітні та музична школи, лікарня, 3 будинки культури, 6 б-к. Виник на поч. 17 ст.

БОРОНІЖ Володимир Максимович [н. 10.XII 1942, с. Новомихайлівка Чернігівського р-ну Запорізької обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1965. Закінчив Молочанське (Запорізької обл.) сільське виробн. технічне уч-ще. З 1958 працює в племптажордгоспі «Запорізький» Томського р-ну трактористом. У 1974 тут же очолив збірально-трансп. загін. В. — делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР. 1977. Ю. В. Івахненко.

БОРОНІЖ Микола Миколайович [7 (19).XII 1892, м. Єчміадзін, тепер Вірм. РСР — 14.III 1956] — український рад. хімік. У 1915—30 працював на керівних посадах на Слов'янському содовому з-ді, 1930—56 — в Київському політех. ін-ті (з 1940 — професор). Добув металевий магній електролізом розплавленого карналіту (разом з П. П. Федоським, 1914). Розробив і вперше на Україні запровадив у виробн. новий спосіб одержання бертолетової солі.

БОРОНІЖ Андрій Никифорович [17 (28).X 1759, с. Нове Усоле, тепер Пермської обл. — 21.II (5.III) 1814, Петербург] — російський архітектор, представник класицизму. До 1785 — кріпак графа О. С. Строганова. Навчався з 1777 у Московській перспективній мініатюрній живопису та архітектури у В. Баженова і М. Казакова; з 1779 — в Петербурзі. В 1786—90 жив у Швейцарії і Франції. З 1797 — академік петерб. АМ. Працював у Петербурзі, де побудував Казанський собор (1801—11; іл. див. до цієї статті) та Гірничий ін-т (1806—11; іл. див.

до ст. Архітектура, т. 1, с. 224—225). Брав участь у будівництві палацово-паркових ансамблів у Петербурзі (тепер Петродворець; поч. 19 ст.) і Павловську (1802—08); садиби Братцево (тепер у складі Москви; поч. 19 ст.). Літ.: Гримм Г. Г. Архітектор Вороніж. Л.—М., 1963.

БОРОНОВ Авенір Аркадійович [н. 15 (28).XI 1910, Оранієнбаум, тепер Ломоносов Ленінградської обл.] — радянський вчений у галузі теорії автоматичного керування, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. В 1938 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. В 1964—70 В. — заст. директора Ін-ту проблем управління АН СРСР. З 1970 — директор Ін-ту автоматизації і процесів управління Далекосхідного наук. центру АН СРСР. Запропонував нові методи дослідження динамічних процесів у лінійних і нелінійних системах; розробив методи синтезу цифрових обчислювальних пристроїв для програмного управління тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

БОРОНОВ Микола Миколайович [23.IV (5.V) 1899, Петербург — 28.II 1968, Москва] — рад. військовий діяч, Головний маршал артилерії (1944), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. В 1937—40 — нач. артилерії Рад. Армії. В 1940 — заст. нач. Гол. арт. управління. З 1941 — заст. нарком. оборони СРСР, 1943—50 — команд. артилерією Збройних Сил СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у керівництві операціями на Зх., Ленінгр., Пд.-Зх., Ворон., Брян., Сталинградському, 3-му Укр. та ін. фронтах. У 1950—53 — президент Академії арт. наук, з 1953 — нач. Військ. арт. командної академії. З 1958 — на керівній роботі в М-ні оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

БОРОНОВИЦЯ — селище міського типу Вінницького р-ну Вінницької обл. УРСР. Залізнична станція. 8,1 тис. ж. (1977). Відома з 1545. У В. — Степанівський цукр., плодоконсервний, хлібний, цегельний, асфальтобетонний з-д, швейн. ф-ка, харч. комбінат, виробниче відділення райсільгосптехніки. 4 заг.-освітні школи, тех. училище, лікарня. Будинки культури, 4 б-ки, музей історії авіації в будинку, де 1869—76 жив О. Ф. Можайський. З В. тривалий час була пов'язана творча діяльність М. П. Старицького. Пам'ятка архітектури 19 ст. — колишній поміщицький палац.

БОРОНОВИЦЬКІ СТОЯНКИ — група палеолітичних стоянок на правому березі Дністра, біля с. Воронівці Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Найвідомішою з них є багатопарова стоянка Воронівська I. досліджена 1951—53.

У нижньому культурному шарі, що датується солотрєйським часом (див. Солотрєйська культура), виявлено залишки погніт, аугілля, скучення фарби, численні крем'яні вироби, кістки мамонта, коня, пн. оленя та норого. У верхньому культурному шарі, що датується мадленським часом (див. Мадленська культура), виявлено залишки пізньопалеолітичного життя.

БОРОНОВИЧ Олександра Петрівна [н. 7 (19). VII 1898, с. Куніно, тепер Ярославської обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1954). Дружина О. Г. Крамова. До 1933 працювала в моск. театрах: Суходольського, Незлобіна, кол. Корша та ін., 1933—62 в Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна Ролі: Анна («Анна Кареніна» за Л. Толстим), М. О. Ульянова («Сім'я» Попова),



О. П. Воронівч у ролях Анни Кареніної («Анна Кареніна» за Л. М. Толстим) і Предслава («Сон князя Святослава» І. Франка)

Предслава («Сон князя Святослава» Франка), Ламбріні Кіріакілі («Острів Афродіти» Паріса). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Лит.: Попова Л. Олександра Петрівна Воронівч — народна артистка СРСР. К., 1960.

БОРОНОВІ (Corvidae) — родина птахів ряду горобцеподібних. В. — найбільші птахи ряду (маса 50—1500 г), міцної будови, з великим дзьобом і сильними ногами. Забарвлення чорне з металевим полиском, чорне з білим або сірим, іноді яскраве. Здатні пристосовуватися до різноманітних умов середовища, включаючи антропогенні ландшафти. Поширені майже на всій земній кулі. Родина включає 20—32 роди, що об'єднують 100—105 видів, з них в УРСР — 14, у т. ч. в УРСР — 7 видів. Осілі, мандрівні, зрідка перелітні птахи. Гніздяться парами (крук, ворона, сорока, сойка та ін.) або колоніями (грак та ін.). У кладці 2—9 яєць. Вседні, знищують шкідливих комах і гризунів, деякі В. (напр., ворона сіра, сорока) можуть шкодити сільс. і мисливськ. господарству. Л. О. Бабенко.

БОРОНУВАННЯ — створення окисної плівки (від чорного до темно-синього кольору різних відтінків) на поверхні виробів з вуглецевої або низьколегированої сталі і чавуну; різновид окиснення. Структура, захисні властивості і зовн. вигляд зумовлені товщиною окисних плівок. Оптимізація властивостями відзначаються плів-



В. М. Воронін.



А. Н. Вороніхін.



А. А. Воронов.



М. М. Воронов.

ки завтовшки від 0,004 до 2,5 мкм. Розрізняють В. лужне, кислотне і термічне. Лужне В. провадять за- нуренням виробів у гарячий розчи- н (т-ра 140—150° С) лути (ліко- го натру) і окислювачів (нітрату або нітрату натрію). Після такого В. виробі покривають тонким шаром масляного лаку. Кислотне В. здійснюють у розчині нітрату барію і фосфору к-ти при т-рі 98—100° С протягом 20—30 хв. Термічне В. полягає в нагріванні виробів з обмеженим доступом повітря при т-рі 250—350° С протягом кількох хвилин і в середовищі перегрітої водяної пари при т-рі 200—500° С. В. застосовують для декоративно- го оздоблення і захисту від корозії (див. *Корозія металів*) виробів з малими розмірними допусками (напр., деталей приладів).

В. І. Лаїнер.

ВОРОНЦОВ Данило Семенович [11 (23).XII 1886, с-ще Пролойськ, тепер м. Славгород Могильовської обл.— 12.VII 1965, Київ]— український рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1957). Закінчив Петерб. ун-т (1912), працював у лабораторії М. Е. Введенського. В 1916—22— співробітник Новоросійського ун-ту в Одесі, потім— професор Смоленського ун-ту (з 1922), Казанського (з 1930) і Київ. (1935—41) мед. ін-тів та Київ. ун-ту (з 1944); одночасно (з 1936)— зав. створеною під його керівництвом лабораторією електрофізіології Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці В. присвячені питанням фізіології нервової системи і електрофізіології. В. детально дослідив електричні прояви процесу збудження в нерві та м'язі, виміряв гравітаційний струм дії і відкрив (1924) слідую електрогенетивність, що виникає в нерві після поширення імпульсу.

Та: *Общая электрофизиология*. М., 1961; *Физический электротон нервов и мышц*. К., 1966 [у співавторстві].

ВОРОНЦОВ Михайло Семенович [19 (30).V 1872 — 6 (18).XI 1886, Одеса]— російський державний діяч, генерал-фельдмаршал (1886), князь. Брав участь у війнах проти Франції (1806—14), Туреччини (1827—28). З 1823— новорос. генерал-губернатор і намісник Бессарабської обл., 1828—44— новорос. і бессарабський генерал-губернатор, 1844—54— намісник на Кавказі і головноком. окремим Кавк. корпусом. У канцелярії В. служив О. С. Пушкін, який 1823—24 перебував на заслання в Одесі.

ВОРОНЯК— останцевий масив на Пн. Подільської височині в межах Львівської і Тернопільської областей УРСР. Простягається із Зх. на Сх. від Гоголів до Кременецьких гір. На Пн. обриваються високом уступом до *Малого Полісся*. Висота 350—400 м. Переважають с.-г. угіддя. Ліси (дуб, бук, липа, граб та ін.) збереглися лише в ярах, на крутих схилах балок та окремих височинах. В заплавах річок— луки, болота.

ВОРОНЯЧЕ ОКО, одноягідник (Paris)— рід рослин родини *Лілійних*. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і прямим стеблом, що несе кільце еліптичних або

ланцетовидних листків. Квітки одиночні, верхівкові, жовто-зелені. Плід— сизувато-чорна ягода. 6 видів, пошир. в Європі і помірній частині Азії. В СРСР— 4 види, з них в УРСР— один: В. о. звичайне (*P. quadrifolia*)— отруйна рослина. Росте в лісовій і лісостеповій зонах; в Карпатах зустрічається до верхньої межі лісу. Іл с. 391.

ВОРОНЬКО Платон Микитович [н. 18.XI (1.XII) 1913, с. Чернечина, тепер Охтирського р-ну Сумської обл.]— український рад. поет. Член КПРС з 1943. Навчався в Літературному ін-ті ім. О. М. Горького (1938—41). Під час Великої Вітчизнян. війни був командиром підрозділу в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака. Перша зб. віршів «Карпатський рейд» (1944). Героїку партизанської боротьби проти фашист. загарбників відображено також у книгах віршів та поем В.— «Весняний гімн» (1947), «В ім'я твоєї волі» (1949), «Від Москви до Карпат» (1951) та ін. Боротьбі за мир, дружбі між народами присвячені зб. віршів та поем «Славен мир» (1950), Держ. премія СРСР (1951), «Моя Москва» (1954), «Обов'язок», «Моя Гуцульщина» (обидві— 1955), «Драгі друзі» (1959, премія ім. М. Островського, 1960), «Нелінь» (1963), «Повінь» (1970). Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972), «Здвиг-земля» (1976) В.— автор текстів популярних пісень, а також багатьох книжок віршів для дітей. «Казка про Чугайстра» (1957), «Читаночка» (1968) та ін. Літ. премія ім. Лесі Українки (1976). Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Та: *Твори*, т. 1—2. К., 1973; *Рос. перекл.— Стихи и поэмы*. М., 1960.

ВОРОХТА— селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Пруті. Залізнична станція. 5,0 тис. ж. (1977). Лісокомбінат. Середня та спортивна школи, 5 лік. закладів. Клуб, 2 б-ки. Середньогірний кліматичний курорт. Великий масив хвойного лісу, букові гаї, альпійські луки. Санаторії для хворих на активну форму туберкульозу легень, туберкульоз кісток. Відома як всесоюзна спорт. і турист. база. Архіт. пам'ятка— дерев'яна церква 18 ст. (іл. див. до ст. *Дерева архітектура*, т. 3). За усімими переказами. В. засн. у 17 ст.

ВОРОХТА-ПУТИЛЬСЬКЕ НИЗЬКОГІР'Я— міжгірна область у *Карпатах Українських*, у межах Чернівецької та Івано-Франківської областей УРСР. Простягається вузькою смугою від верхів'їв Бистриці-Надвірнянської до р. Сучави, між Горганами, Покутсько-Буковинськими горами на Пн. та Братківським хр., Чорногорою і Гринявським хр. на Пд. Вис. від 700 до 900 м. Ялиново-смерекові ліси, бучні, вище— луки. В долинах річок— с.-г. угіддя. Густо населене. Один з рекреаційних районів Карпат Українських.

ВОРОХТЯНСЬКА УЛОГОВИНА— улоговина в сх. частині Ворохта-Путильського низькогір'я *Карпат Українських*, у межах Івано-Франківської обл. УРСР. Простягається вздовж верх. течії р. Пруту. Абс. висоти 600—700 м. Переважають луки, с.-г. угіддя, подекуди— ліси. Курортний район. Спортивні бази. Туризм.

ВОРОШИЛОВ Климент Єфремович [23.I (4.II) 1881, с. Верхне (тепер у межах м. Лисичанська Ворошиловградської обл.)— 2.XII 1969, Москва]— діяч Комуністичної партії і Рад. держави, Маршал Радянського Союзу (1935), двічі Герой Рад. Союзу (1956, 1968), Герой Соціалістичної Праці (1960). Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї робітника-залізничника. Трудову і революц. діяльність почав (з 1896) на шахтах і з-дах Донбасу. В 1904— член Луган. більшовицького к-ту. Активний учасник революції 1905—07. Восени 1905— голова Луган. Ради робітн. депутатів. Делегат IV (1906) та V (1907) з'їздів РСДРП. Був на заслання. Проводив підпільну роботу в Баку, Петербурзі, Царщині. Після Лютн. революції 1917— член Петроградської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1917 очолював Луган. к-т РСДРП(б), був головою Ради робітн. і солдат. депутатів. Делегат VII (Київської) Всерос. конференції і VI з'їзду РСДРП(б). В березні 1918— організатор 1-го Луганського соціалістичного загону, що вів бої з нім. військами на підступах до Харкова. В роки громадян. війни та іноз. інтервенції командував 5-ю Укр. армією, Царшинським фронтом, 10-ю армією, був членом Військ. ради Пд. фронту, наркомом внутр. справ УРСР (1919), команд. військами Харків. військ. округу, 14-ї армії та військами внутр. фронту України, членом Ради оборони України, Військ. ради Київ. укрп. району, Реввійськради 1-ї Кінної армії. Брав участь у визволенні України від військ бурж.-поміщицької Польщі і врягелівців. У 1921—25— команд. військами Пн.-Кавказ. і Моск. округів, член РВР СРСР. З кін. 1925— нарком у військ. і мор. справах (з 1934— нарком оборони) і голова РВР СРСР. З 1940— заст. голова РНК СРСР і голова К-ту оборони при РНК. В роки Великої Вітчизн. війни— член Держ. К-ту Оборони СРСР, головнокомандуючий військами Пн.-Зх. напрямку, уповноважений Ставки на ряді фронтів, один з керівників партизан. руху. В 1945—47— голова Союзної контрольної комісії в Угорщині. В 1946—53— заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1953—60— Голова Президії Верховної Ради СРСР. Делегат X—XXIII з'їздів партії. У 1926—60— член Політбюро (з 1952— Президія) ЦК КПРС, у 1921—61 і з 1966— член ЦК КПРС. На III з'їзді і V конференції КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З травня 1960— член Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Нагороджений



К. Г. Ворошилов.



О. П. Воронцов.



Д. С. Воронцов.



П. М. Воронько.

ВОРОШИЛОВГРАД

8 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Рассказы о жизни, кн. 1. М., 1971.
Лит.: Кардашев В. И. Ворошилов. М., 1976. М. Г. Гончаренко.

ВОРОШИЛОВГРАД (до 1935 і 1958—70 — Луганськ) — місто, обласний центр УРСР. Лежить у пн.-сх. частині Донбасу, біля впадіння р. Вільхівки в Лугань (праву прит. Сіверського Дінця). Вузол залізничних і автомобільних шляхів. Аеропорт. Поділяється на 4 міські райони 445 тис. ж. (1977). В 1795 засн. населений пункт, який 1797 дістав назву «селище Луганський Завод». В 1882 його разом з прилеглим до нього поселенням Кам'яний Брід перетворено на місто Луганськ. У 1900 на паровозобудівному з-ді виник перший в Луганську с. д. гурток. У листопаді 1902 на базі с. д. гуртків міста був організований Луганський комітет РСДРП [див. *Луганська організація РСДРП(б)*]. Під час революції 1905—07 в Луганську відбулися виступи проти самодержавства, зокрема в жовтні 1905 — антиурядова політ. демонстрація. Тоді ж створено Раду робітн. депутатів, яку очолював К. Є. Ворошилов.

У квітні 1912 в місті відбувся політ. страйк, у липні 1916 — *Луганський страйк 1916*. З червня 1917 більшовики Луганська почали видавати газ. «Донецкий пролетарий». Рад. владу в місті встановлено 26.X(8.XI) 1917. В грудні 1917 загони Червоної гвардії Луганська розгромили війська буржуазно-націоналістич. Центральної ради і каледінів (див. *Каледінізм*). В квітні — листопаді 1918 місто окупували австро-нім. війська. В 1919 рад. війська разом з трудящими міста чинили героїчний опір денікінцям (див. *Луганська оборона 1919*). З 1938 В. — обласний центр. Ворошиловград нагороджено орденом Червоного Прапора (1924) і орденом Жовтневої Революції (1970).

В. — один з найбільших центрів важкої пром-сті України та СРСР. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, яке представлене *Ворошиловградським паровозобудівним об'єднанням тепловозобудування імені Жовтневої революції. Ворошиловградським заводом вугільного машинобудування імені О. Я. Пархоменка*, з-дами колінчастих валів, автоклапанів, автоскладальним, ім. Артема (по виготовленню сав.тех. обладнання та емальованого посуду) та ін. Розвинута також металург. пром-сть (трубопрокатний з-д). За останні роки В. став значним центром легкої (тонкосуконний комбінат, ф-ка трикот. білизни, виробничі об'єднання взуттєвих та швейних підприємств) і харч. (м'ясокомбінат, молочний з-д, кондитерська ф-ка) пром-сті. Є підприємства деревообробної, буд. матеріалів та ін галузей. В. — важливий культурний центр регіону. В 52 загальноосв. школах (разом з містами Олександрівськ і Щастя) — 52,5 тис. уч-

нів, у 12 серед. спец. навч. закладах — 14,4 тис. учнів, у 16 профес.-тех. уч-щах — 9,3 тис. учнів. У В. — 4 вузи: *Ворошиловградський педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка, Ворошиловградський медичний інститут, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут, Ворошиловградський машинобудівний інститут* і філіал Донец. ін-ту рад. торгівлі; в них навчається понад 28 тис. студентів (1977). Працюють такі



н.-д. і проектні ін-ти: «УкрНДІ-вуглебагачення», Укр. н.-д. і проектно-конструкторський ін-т підземного видобування вугілля гідралічним способом, *Ворошиловградський філіал інституту економіки промисловості АН УРСР* та ін. У В. 26 масових б-к (фонд — понад 1660 тис. одиниць зберігання), 22 клубні заклади, 16 кіно-театрів, три театри — *Ворошиловградський російський драматичний театр, Ворошиловградський український музично-драматичний театр* та театр ляльок, цирк, два музеї — обл. краєзнавчий та *Ворошиловградський художній музей імені Артема*. Позашкільні заклади: Палац піонерів, 4 будинки піонерів, дит. худож. школа, 13 дит. спортивних шкіл тощо. Виходить три обл. газети — «Ворошиловградская правда», «Прапор перемоги», «Молодогвардієць». Обл. радіомовлення і телебачення. До 1917 місто було невпорядковане.



Ворошиловград. Вулиця Кошобинського.

не й хаотично забудоване переважно одноповерховими будинками. За роки Рад. влади у В. споруджено багато пром. підприємств, на площах і гол. магістралях вросли багатоповерхові житл. й громад. будинки. Нові вулиці, сквери й бульвари інтенсивно впорядковуються й озеленоються. Серед споруд В. — готель «Жовтень» (1953, арх. Й. Каракіс), Будинок техніки (1954, арх. В. Фадєєв), Б. Дзбановський, М. Сиркін), кіно-театр «Україна» (1961, арх. Е. Розанов, А. Степанов, В. Шестопалов), музично-драматичний театр (1970), будинок обліпрофнаду (1971) — обидва арх. Г. Головенко). Пам'ятники В. І. Леніну (1932, скульптор Б. Д. Корольов), 1967, скульптори М. Г. і О. М. Манізе-ри, арх. І. Є. Рожин; рад. війн.-визволителя на Гострій Могилі (1945, скульптор В. Мухін), О. Я. Пархоменкові (1957, скульптор М. Можаяв, арх. В. Шарпенко). У В. народилися активні учасники громадянської війни на Україні Д. П. Рудь, дівч. Герої Радянського Союзу О. Г. Молодчий, вчені петрограф і мінералог акад. АН СРСР В. С. Соболев, інженер-будівельник акад. АН УРСР В. С. Григор'єв та ботанік і гідробіолог чл.-кор. АН УРСР Я. В. Ролд, рос. лексикограф і письменник В. І. Даль, художник С. О. Григор'єв.

Лит.: Ворошиловград. Донецьк, 1974; Ворошиловград. Справочник. Донецьк, 1977. Г. О. Корнілова (культура);

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ДРЕС — теплова електростанція, розташована біля м. Щастя Ворошиловград. обл. Будівництво почато 1952. Першу чергу заг. потужністю 700 тис. кВт введено в дію 1958. Проектних показників потужності досягнуто 1969. Заг. потужність електростанції — 2,3 млн. кВт, виробл. електроенергії 1976 становило 13,2 млрд. кВт·год (1960 — 5,6 млрд. кВт·год).

Ю. М. Билишевський.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ (1958—70 — Луганська) — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Бере початок від с.-д. гуртків, що виникли на Луганщині в кін. 19 — на поч. 20 ст. На ряді з-дів Луганська вони з'явилися 1900. Незабаром у місті оформилась с.-д. орг-ція [див. *Луганська організація РСДРП(б)*], на поч. 1903 створено *Алмазо-Юр'ївську організацію РСДРП*. У діяльності с.-д. гуртків і орг-цій РСДРП активну участь брали більшовики В. А. Шелухин, К. М. Норинський, К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко, І. І. Алексєєв, П. І. Пузанов, І. Д. Литвинов, Ф. Р. Якубовський та ін. Під час 1-ї рос. революції Луганська більшовицька орг-ція очолювала боротьбу робітників проти самодержавства.

Велику роль в орг. та ідейному згуртуванні трудящих відіграла легальна більшовицька газ. «Донецкий колокол» (1906—07). В перших рядах пролетаріату України виступили робітники Луганщини в період Лют. революції 1917. Про зростання авторитету



Пам'ятник радянським воїнам — визволителям Ворошиловграда від німецько-фашистських загарбників, встановлений на Гострій Могилі. Скульптор В. Мухін.



Будинок техніки у Ворошиловграді.

більшовиків Луганська свідчило збільшення рядів міської орг-ції протягом березня — квітня 1917 з 100 до 1500 чол. Луганський партійний комітет очолювали К. Е. Воронцов, М. К. Афонін, А. З. Каменський, Ю. Х. Лутовиков, З. Ф. Ляпін, І. І. Николаєв, І. І. Шмиров. Одностайно схваливши *Кітвейт тезис В. І. Леніна*, рішення *Шостою з'їзду РСДРП(б)*, більшовики Луганщини очолили боротьбу трудящих за перемогу соціалістичної революції. В червні 1917 Луганський к-т почав видавати газ. «*Донецкий пролетарий*».

Протягом жовтня — грудня 1917 Рад. владу було встановлено в переважній більшості районів Луганщини. В грудні 1917 — січні 1918 трудящі Луганщини, очолені більшовиками, разом з рос. червоногвардійцями вели боротьбу проти каледінщини та військ *Центральної ради*. В квітні 1918 Луганщину окупували австро-нім. війська. В умовах жорстокого терору більшовики, працюючи в глибокому підпіллі, керували боротьбою трудящих мас проти іноземних окупантів і внутр. контрреволюції. В жовтні 1918 Луганська підпільна орг-ція мала підпільну друкарню, створила міський ревком, проводила агітаційну роботу у військах окупантів. Під керівництвом парт. орг-ції трудящі Луганщини боролись проти білогвардійських військ ген. Красова (див., зокрема *Біловодське повстання 1918—19*), виявили масовий героїзм під час *Луганської оборони 1919* від денікінців. Парт. орг-ції Луганська, Алчевська, Кадіївки та ін. пром. міст організовували роботи полки і загони, які героїчно билися проти сил контрреволюції. Після закінчення громадян. війни зусилля більшовицьких орг-цій Луганщини були спрямовані на відбудову нар. г-ва.

Здійснюючи курс партії на індустріалізацію, трудящі Луганщини під керівництвом окружної партійної організації успішно провели реконструкцію старих і будівництво нових шахт, з-дів і фабрик. Зростала й міцність парт. орг-ції. За кількістю комуністів, що вступили в дні *Ленінського призову в партію*, парт. орг-ція Донбасу посіла третє місце в країні (після Ленінградської і Московської). В 1923 у зв'язку з адм. тер. реформою на тер. Донбасу було створено 5 окружних парт. орг-цій, зокрема на території сучас. Ворошиловгр. обл. — Луганську і Старобільську. В 1930 окружкомі ліквідовано. В 1932 утворено Донецьку обл., до складу якої ввійшла й тер. сучас. Ворошиловгр. області. В 1938, після поділу Донецької обл. на Сталінську (з 1961 — Донецька) і Ворошиловградську, оформилась В. о. п. о. На цей час вона налічувала в своїх рядах понад 28 тис. комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок Ворошиловгр. обл. стала високорозвинутим індустріально-колом сільн. краєм. Тут 1935 покладено початок *стахановському рухові*. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 з 49 тис. членів

обл. парт. орг-ції пішли на фронт майже 25 тис. чол. У період тимчасової окупації області тут діяли підпільний обком партії, очолений С. О. Стеценком та І. М. Яковенком, підпільний обком комсомолу на чолі з Н. Т. Фесенком, три міськкоми, три райкоми партії та понад 20 підпільних парт.-комсомольських орг-цій і груп, зокрема підпільна комсомольська орг-ція «*Молода гвардія*», що діяла в м. Красnodоні під керівництвом підпільної парт. орг-ції, очолюваної П. П. Лютиковим і М. П. Бараховим. На тер. області діяли 16 партизан. загонів і груп. У вересні 1943 рад. війська визволили область від нім.-фашист. загарбників. Обл. парт. орг-ція мобілізувала трудящих на боротьбу за відбудову і дальший розвиток пром-сті, с. г., культури і підвищення матеріального добробуту трудящих. У 1950 було досягнуто і перевищено довоєнний рівень виробництва пром. і с.-г. продукції. В наступні роки, втілюючи в життя рішення з'їздів КПРС, трудящі області під керівництвом обл. парт. орг-ції добились значних успіхів у розвитку економіки і культури, піднесенні життєвого рівня трудящих. Ворошиловгр. область стала одним з найбільших індустріальних районів республіки. Докорінні перетворення відбулися в с. г. області. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соціалізація трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 202 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

За післявоєнні роки зросли ряди обл. парт. орг-ції, посилюється її вплив на маси. На І.І. 1978 у 14 міських і 22 районних парт. орг-ціях налічувалося 183 959 членів і кандидатів у члени партії. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали А. І. Гайовий, В. К. Клименко, П. М. Лисавін та ін. За час існування В. о. п. о. відбулося 19 обл. парт. конференцій. Надійним помічником парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, яка на І.І. 1978 налічувала в своїх

рядах 403 тис. комсомольців. На відзнаку заслуг комсомольців Донбасу Донецьку комсомольську орг-цію 1935 нагороджено орденом Леніна, Красnodонську комсомольську орг-цію 1968 — орденом Червоного Прапора. Понад 8 тис. комсомольців області виїхали на освоєння цілих земель і перелогових земель. Комсомольці Ворошиловградщини беруть участь у спорудженні найважливіших будов країни.

Органами В. о. п. о. є газ. «*Прапор перемоги*» і «*Ворошиловградская правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Ворошиловградська область*. Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія городів і сел Української ССР. Ворошиловградська область. К., 1976. Б. Т. Гончаренко.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ (з 1958 до 1970 — Луганська область) — у складі Української РСР. Утворена 3. VI 1938. Розташована на Пд. Сх. республіки, в бас. серед. течії *Сіверського Дінця*. Поділяється на 18 районів, 167 сілрад, має 35 міст, 106 с-ш міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карту див. між с. 384—385.

Природа. Поверхня більшої частини тер. В. о. — хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. (вис. до 230 м) на Пд. до *Сіверського Дінця* (вис. 50—35 м). На Пд. — *Донецький край* (вис. до 367 м, г. Могила-Мечетна). В області — значні поклади кам. вугілля (частина *Донецького кам'яно-вугільного басейну*). Є також природний газ, вапняк, крейда, мергель, пісковики, вогнетривкі і пластичні глини, глинисті сланці, кам. сіль, мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний: зима прохолодна, літо жарке. Пересічна температура січня — 6,8°, липня +22° (Ворошиловград). Річна кількість опадів від 410—420 мм (на крайньому Пн. Сх.) до 530 мм (на Донецькому краї), максимум — улітку. Тривалість безморозного періоду 108—202 дні, вегетаційного — 203—210 днів. Часто бувають сухоті, інколи — пилові бурі. Річки В. о. належать до бас. *Сіверського Дінця* (ліві притоки: Красна, Борова, Айдар, Єсуг, Деркул; праві: Лугань, Луганчик, Вел. Кам'янка) і *Місу* (найбільша прит. Нагольня). Всі вони рівнинні, використовуються для пром. й комунального водопоста-

Провальський заповідний степ. Ворошиловград. Вулиця Радянська.



ВОРОШИЛОВАГР- ДСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ
СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР
(1977, %)



Пшениця
Кукурудза на зерно
Репей
Інші
Кормові
Силосні
Картопля

Парк основних
сільськогосподарських
машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	9,5	13,6
Зернозбиральні комбайни	1,5	2,7
Електропашини	16,2	83,9

чання та зрошування. В області — бл. 60 озер, найбільше з них — Вовче, багате ставків. Ґрунти більшості частини тер. В. о. — родючі чорноземи. Трапляються також дерново-лучні, опідзолені, алювіальні, глинисті лучно-болотні ґрунти. Ґрунтово-кліматичні умови В. о. сприятливі для вирощування пшениці, кукурудзи, соняшнику та ін. зернових і тех. культур.

В. о. розташована в степовій зоні. Степові простори в межах області майже повністю розорані. Природна рослинність (ковила, типчак, кипець, тонконіг, пірій) залишилась по крутих схилах балок, у річкових долинах, на вигонах і заповідних ділянках. Під лісами (ясен, клен, берест, липа) й чагарниками — понад 10% території області. На вододілі річок Деркулу і Комишної — лісовий масив з дуба, закладений у кін. 19 ст. рос. вчнем В. В. Докучаєвим. На тер. В. о. зустрічаються вовк, лисиця, єнотовидний собака, тхір, ласка, перев'язка, хохла, кріт, заєць, бабак, ховрахи, хом'як, тушканчик, з птахів — шуліка, кібець, яструб, дикі качки, кулик та ін. В межах В. о. — Луганський заповідник, до складу якого входять філіали: Станиця-Луганський, Стрілківський степ, Провальський степ. Є також 6 заказників, у т. ч. Юницький.

Населення. Осн. населення — українці (54,8%); живуть також росіяни, білоруси, татари, євреї та ін. Пересічна густота нас. — 105,7 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені пд. пром. райони області. Міське нас. становить 84,9% (1977). Найбільші міста: Ворошиловград, Стаханов, Комунарськ, Лисичанськ, Северодонецьк, Красний Луч.

Народне господарство. До Великої Жовт. соціалістич. революції територія сучас. В. о. частково входила до складу Катеринославської, Харків., Воронежської губ. та Області Війська Донського. Пн. частина цієї території була агр. районом, а на Пд. (в Донбасі) з 2-ї пол. 19 ст. почала інтенсивно розвиватись гірничозаводська пром-сть, підприємства якої в основному належали іноз. капіталу. За роки соціалістичного будівництва дальшого розвитку набули вугільна, металург., хім., маш.-буд. галузі пром-сті (мають загальносоюзне значення), значно розвинулись легка і харч. пром-сть та вироб. буд. матеріалів, а також сільське господарство.

Промисловість. В. о. — важливий район важкої пром-сті СРСР. У структурі пром-сті провідними є вугільна (25,5%), чорна металургія (12,4%), маш.-буд. та металообробка (20,3%), хім. й нафто-хім. (13,7%), харчова та легка (20,1%) галузі (1976). Розвинута також пром-сть буд. матеріалів та ін. галузі. Основу електроенергетики становлять ДРЕС: Ворошиловградська ДРЕС та збудовані за планом ГОЕЛПРО Штерівська ДРЕС імені Ф. Е. Дзержинського й Лисичанська, а також великі Ворошиловгр. та Комунарська ТЕЦ.

Видобування кам'яного вугілля в області здійснюють 6 виробничих об'єднань, до складу яких входять 92 шахтоуправління. Найбільші підприємства: шахта «Красний партизан» (об'єднання «Свердлов-антрацит»), шахтоуправління ім. П. П. Лютікова (об'єднання «Краснодонвугілля»), шахта ім. Ілліча (об'єднання «Стаханов-вугілля»), шахта «Гірська» (об'єднання «Первомайськавугілля»).



1. Шахта «Ворошиловградська № 1». 2. В прядильному цеху Ворошиловградського тонкосуконного комбінату. 3. Комплекс по виробництву аміаку Свердловського виробничого об'єднання «Азот».

Металург. пром-сть розвивається на базі місц. коксівного вугілля і криворізької руди. Вона представлена з-дами: Комунарським металургійним заводом, Алмазінським феросплавів, Ворошиловгр. грубопрокатним, Луганським прокатних валків. Наявність енерг. бази, чорної металургії та висококваліфікованих кадрів сприяли розвитку маш.-буд. та металообр. пром-сті, гол. чин. металомістких її галузей (транспорт. й вугільного машинобудування, виробн. устаткування для металург., хім. та ін. галузей пром-сті). Серед маш.-буд. підприємств: Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування імені Жовтневої революції, Ворошиловградський завод вугільного машинобудування імені О. Я. Пархоменка, Краснолуцький та Стахановський маш.-буд., Первомайський електромех., Ворошиловгр. лужних акумуляторів та ін. Значного розвитку досягла хім. й нафтохім. пром-сть, представлена Свердловським виробничим об'єднанням «Азот» (виробн. аміаку, капролактаму, мінеральних добрив), Рубіжанським виробничим об'єднанням «Краситель» (виробн. анілінових барвників), Лисичанським содовим заводом імені В. І. Леніна, Лисичанським заводом гумотехнічних виробів, Лисичанським нафтопереробним заводом, Стахановським з-дом тех. вугілля та ін. Коксохім. пром-сть представлена Комунарським, Стахановським і Вільхівським коксо-

хім. з-дами. В області розвинута легка (Ворошиловградський тонкосуконний комбінат, Ворошиловградське виробниче взуттєве об'єднання імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Ворошиловгр. ф-ка трикотажної білизни та ін.) та харч. пром-сть. Значне пром. с.-г., житлове й культ.-побутове будівництво, а також наявність значної мінерально-сировинної бази спри-

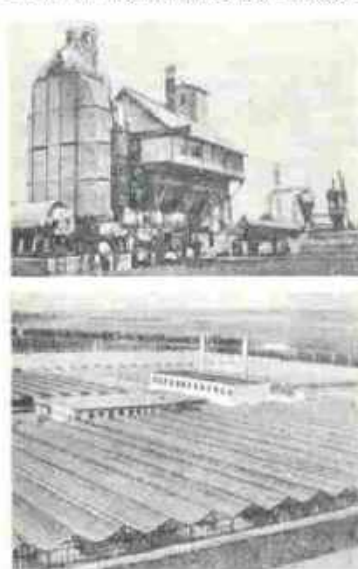
яли швидкому розвитку пром-сті буд. матеріалів, зокрема скляної (58% респ. виробн. віконного скла; представлена 2 склозаводами у Лисичанську).

Сільське господарство. Осн. напрям спеціалізації с.-г. області — виробн. зернових і олійних культур у поєднанні з тваринництвом молочно-м'ясного напрямку. Навколо пром. центрів розвинуте овочово-молочне г-во приміського типу. На кін. 1976 в області було 174 колгоспи і 140 радгоспів, 28 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень.

В області — високий рівень с.-г. освоєння земель: із 2290,6 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1891,0 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 1460,6 тис. га (1976).

Основні зернові культури — озима пшениця, кукурудза. Вирощують також ярий ячмінь, зернобобові. Розвивається садівництво й виноградарство. Пл. плодово-ягідних насаджень 1976 становила 51,4 тис. га, у т. ч. 42,6 тис. га у плодосному віці. Зрошуються 76,5 тис. га земель. Зрошувальні системи: Краснодонська, Верхньотеплівська, Лисичанська, Новокиївська. Провідна галузь тваринництва — молочно-м'ясне скотарство та свинарство. Розвивається птахівництво. Розвиткові тваринництва В. о. сприяє кормова база, яка включає вирощування кормових культур, продукцію комбікормової пром-сті (у 1977—9

з-дів), а також відходи харч. пром-сті (пшана дробина, м'ясо-косткове борошно). На Пн. області розвинуте тваринництво м'ясо-мол. напрямку, в центр. частині — молочно-м'ясного, на Пд. — молочне скотарство, птахівництво. Найбільш поширені породи великої рогатої худоби — симентальська (на Пн. області) та червона степова (на Пд.); свиней — велика біла, овець — асканійська. В 1977 діяло 10 комплексів по виробн.



Механізований тік колгоспу імені В. І. Леніна в селищі міського типу Нижній Дуванці. Тепличне господарство Слов'янської овочової фабрики

молока, 13 — по виробн. яловичини, 12 — по виробн. свинини, 2 — по вирощуванню нетелей, 5 — по виробн. яєць та м'яса птиці. Транспорт. Територія В. о. вкрита густою сіткою з-щ. Довжина з-щ заг. користування 1976 становила 1182 км. Найважливіші магістралі: Ворошиловград — Москва, Ворошиловград — Київ, Харків — Волгоград, Куп'янськ — Дебальцеве, Дебальцеве — Ровеньки — Лиха, Дебальцеве — Ворошиловград — Миллерово. Найбільші залізничні вузли: Попасна, Ролакове, Ворошиловград, Кондрашівська, Сімейкине. Довж. автомоб. шляхів 1976 становила 5,4 тис. км, у т. ч. 4,3 тис. км з твердим покриттям. Найважливіші з них: Ворошиловград — Харків, Ворошиловград — Донецьк, Ворошиловград — Дебальцеве, Ворошиловград — Ростов-на-Дону. Територією області проходять магістральний газопровід Ставрополь — Москва і споруджуван. (1978) газопровід «Союз». У Ворошиловграді та Свердловському — аеропорти.

Будівництво. В області проводиться інтенсивне пром. та житлове будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—76 становили (в порівняльних цінах) 18 335 млн. крб., у т. ч. 1139 млн. крб. 1976. В області діють 209 держ. і кооп. первинних під-

рядних буд. і монтажних та 34 міжколг. орг-ції. За післявоєнні роки (1946—76) держ., кооп. підприємства й орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків пл. 31 134 тис. м², у т. ч. 904 тис. м² 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. На поч. 1976 в області діяло 11 215 підприємств роздрібно-торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. й кооп. торгівлі, включаючи й громадське харчування, 1976 зріс проти 1965 у 1,7 раза. У В. о. 1976 налічувалося 3142 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 532 в сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1976 зріс проти 1965 майже в 4,2 рази.

Охорона здоров'я. В 1976 у В. о. було 37,6 тис. лікарняних ліжок (133,3 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали бл. 7,9 тис. лікарів (27,9 лікарів на 10 тис. ж.) та 28,2 тис. факхівців із серед. мед. освітою. Діють 285 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 1075 загальноосвіт. шкіл (432,7 тис. учнів), 36 серед. спец. навч. закладів (43,3 тис. учнів), 119 профес.-тех. уч-щ (65,5 тис. учнів), 5 вузів: Ворошиловградський машинобудівний інститут, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут, Ворошиловградський медичний інститут, Ворошиловградський педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка, Комунарський прикладно-металургійний інститут та філіал Донец. ін-ту рад. торгівлі (загалом — 39,9 тис. студентів). Працюють такі наук.-досл. і проєктноконструкторські установи: «УкрНДІвуглезбагачення», Ворошиловградський філіал інституту економіки промисловості АН УРСР, Ворошиловгр. міжгалузевий територіальний центр наук.-

тех. інформації і пропаганди УкрНДІНТ Держплану УРСР, Свердловський наук.-виробничий об'єднання «Імпульс», Укр. н.-д. і проєктно-конструкторський ін-т підземного видобування вугілля гідрравлічним способом тощо. Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1965), художників (з 1945), три театри — Ворошиловградський український музично-драматичний театр, Ворошиловградський російський драматичний театр і театр ляльок, обл. філармонія, цирк. У В. о. 934 масові б-ки з фондом 15,2 млн. одиниць зберігання, 819 клубних закладів, 1024 кіноустановки, три держ. музеї (Ворошиловградський краєзнавчий музей, що має філіали в Стаханові, Красному Лучі, Свердловську та Старобільську, Ворошиловградський художній музей ім. Артема, Краснодонський музей «Молода гвардія»), 88 музеїв та музейних кімнат, створених на громад. засадах, кімнати бойової та трудової слави тощо. При культосв. закладах — понад 5,5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 113,6 тис. аматорів. 59 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — нар. драм. театр, заслужена хорово-капела, нар. ансамбль танцю (всі — у Ворошиловграді), Стахановський нар. шахтарський ансамбль, Свердловський нар. цирк. Позашкільні заклади: 47 палаців та будинків піонерів, 15 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 27 дитячих спортивних шкіл тощо. Виходять три обл. газети — «Пратор перемоги», «Ворошиловградська правда», «Молодогвардієць», 28 міських і районних газет. Обл. радіомовлення й телебачення. Між В. о. та Пермським округом Болгарії і областю Фейер Угорщини існують дружні зв'язки. Територія Ворошиловградської обл. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. 1360 з них взято д-вою під охорону. У В. о. чимало пам'яток місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки і культури (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Ворошиловградської області, с. 398, та окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти області). Літ.: Білогуб Л. М. Луганська область. К., 1960; Симоненко В. Д. Фізико-географічне районування Донбасу для цілей сільського господарства. Довідник. Донецьк, 1972; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. К., 1976; Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический сборник. К., 1977.

В. І. Богачов, Н. Ф. Шергина.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ВЗУТТЄВЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — утворене 1968. До складу В. в. в. о. (1977) входять: Ворошиловград. взуттєва ф-ка (гол. підприємство, введена в дію 1959) з філіалом № 1 (1965), Ровеньківська (1966) і Первомайська (1967)



Палац культури імені О. М. Горького в місті Стаханові. Профілакторій виробничого об'єднання «Краситель» в місті Рубіжному.



Ворошиловградська область. Монумент «Україна — виробителю» у селищі міського типу Мілопому. Скульптори В. Мухін, В. Федченко, І. Чухмак та І. Ончаренко. Архітектори Г. Головаченко, А. Єгоров, І. Мінсько

ВОРОШИЛОВАГР- ДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕПЛОВОЗО- БУДУВАННЯ

взуттєві ф-ки. Осн. продукція об'єднання: взуття гусарикове, дошкільне, шкільне, хлопчаче, дівчаче, жіноче й чоловіче. У 1976 В. в. в. о. випущено 20,3 млн. пар взуття (1970—17,3). На підприємствах об'єднання діють понад сто механізованих потокових ліній. Рівень механізації робіт об'єднання 1977 становив 74,3%.

М. Т. Масло.

ВОРОШИЛОВАГРДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕПЛОВОЗБУДУВАННЯ імені Жовтневої революції — виробниче об'єднання в галузі залізничного машинобудування. Утворене 1976 у складі Ворошиловградського тепловозобудівного заводу — гол. підприємства об'єднання. Філіалу

Всесоюзного н.-д. тепловозобуд. ін-ту. Ворошиловградський тепловозобудівний завод засн. 1896 як паровозобудівний. До Великої Жовтн. соціалістич. революції виготовляв малопотужні вантажні та пасажирські паровози (перший товарний паровоз серії ОД потужністю 560 к. с. випущено 1900), парові котли, чавунне і сталеве литво, сортове та покрівельне залізо тощо. Робітники з-ду брали активну участь у революц. боротьбі. Тут працювали К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко, К. М. Норинський. За роки Радянської влади завод став одним з найбільших підприємств локомотивобудування країни. За довоєнні п'ятирічки його докорінно реконструйовано й значно розширено. Освоєно виробн. нових типів паровозів. У 1931 на з-ді випущено товарний паровоз серії ФД потужністю 2600 к. с. В роки Великої Вітчизн. війни зазнав великих руйнувань. Після відбудови, в жовтні 1945 випущено перший післявоєнний паровоз СО потужністю 1400 к. с. З 1957 з-д спеціалізується на випуску тепловозів. Осн. продукція: магістральні тепловози типу 2 ТЕ10В, М62, 2 ТЕ116, ТЕ114, ТЕ109, 2 М62 з електр. передаванням постійного та змінно-постійного струму, ма-

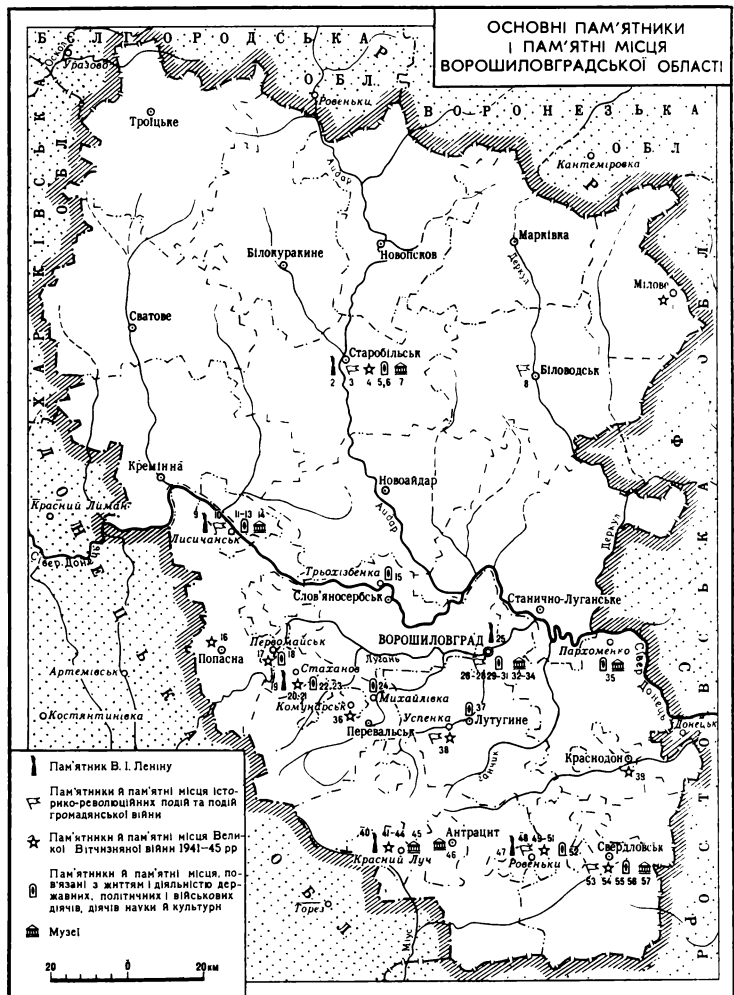
неврові тепловози типу ТЕМ2, залізничні транспортери вантажопідйомністю до 500 т, гальмове та нестандартне устаткування, запчастини для залізнич. транспорту, товари культурно-побутового призначення. З-д випускає близько 95% всіх магістральних тепловозів країни і є осн. постачальником рад. тепловозів на світовий ринок. Виробн. тепловозів зросло 1977 проти 1960 у 2 рази. На з-ді впроваджено найновіші технологічні процеси: автоматичне штампування, відцентрове виливання, обробку синтетичними алмазами, високотемпературну цементацію. Застосовуються прогресивні способи зварювання: автоматичне та напівавтоматичне під шаром флюсу, контактне, напівавтоматичне в середовищі вуглекислого газу. З-д нагороджено орденами Леніна (1947) та Жовтневої Революції (1971).

І. М. Сухов

ВОРОШИЛОВАГРДСЬКИЙ ЗАВОД ВУГІЛЬНОГО МАШИНОБУДУВАННЯ імені О. Я. Пархоменка — підприємство гірничо-шахтного машинобудування Розташований у Ворошиловграді. Засн. 1878 як майстерні для ремонту залізничного рухомого складу. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано й значно розширено, оснащено сучас. технікою.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВОРОШИЛОВАГРДСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Меморіальний комплекс «Україна — визволителям» на честь початку визволення Рад. України від нім.-фашист. загарбників.
2. Пам'ятник В. І. Леніну.
3. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
4. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули у роки Великої Вітчизн. війни.
5. Пам'ятник ветерану трьох революцій — Ф. Д. Панфілову.
6. Пам'ятник В. М. Гаршину.
7. Краєзнавчий музей.
8. Пам'ятник учасникам Біловодського повстання 1918 за встановлення Рад. влади.
9. Пам'ятник В. І. Леніну.
10. Пам'ятник героям громадян. війни
11. Пам'ятник К. Є. Ворошилову.
12. Пам'ятник В. М. Сосюрі.
13. Пам'ятник Г. Г. Капустіну.
14. Будинок-музей К. Є. Ворошилова.
15. Місце народження К. О. Булавіна.
16. Пам'ятник героям громадян. війни — воїнам і залізничникам бронепоезда «Вуглекоп».
17. Пам'ятник рад. воїнам, полеглим 1943 при визволенні міста.
18. Пам'ятник винахідникові першого вугільного комбайна О. І. Бахмутському.
19. Пам'ятник В. І. Леніну.
20. Пам'ятник героям шахтарям.
21. Пам'ятник рад. воїнам, які визволили місто від нім.-фашист. загарбників 1943.
22. Пам'ятник О. М. Горькому.
23. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу І. Х. Михайличенка
24. У 1887—94 рр. тут працював Б. Д. Грінченко.
25. Пам'ятник В. І. Леніну.
26. Меморіальний комплекс борцям революції з пам'ятниками О. Я. Пархоменку та революціонерів П. Й. Цупенку (Цупову).
27. Меморіальний комплекс «Гостра Могила» на честь захисників міста від денікінських банд у 1919 та рад. воїнів, які загинули під час визволення міста 1943
28. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
29. Пам'ятник на могилі І. М. Яковенка.
30. Будинок, у якому народився В. І. Даль.
31. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу О. Г. Молодого
32. Краєзнавчий музей.
33. Худож. музей.
34. Музей кам'яних статуй.
35. Будинок-музей і пам'ятник О. Я. Пархоменку.
36. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Донбасу. 1943.
37. Пам'ятник Л. І. Лутугіну.
38. Пам'ятник героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн.
39. Меморіальний комплекс «Молода гвардія»: скульптурна композиція «Клятва», стела «Скорботна мати», Вічний вогонь біля підніжжя стели, пам'ятник на могилі молодогвардійців, музей «Молода гвардія».
40. Пам'ятник В. І. Леніну.
41. Меморіальний комплекс «Міусфронт», присвячений рад. воїнам-переможцям.
42. Пам'ятник на місці загибелі Героїв Рад. Союзу Н. Т. Гнилицької та С. Є. Железного.
43. Пам'ятник на могилі генерал-майора М. М. Шаймуратова
44. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів.
45. Музей бойової та трудової слави.
46. Музей бойової та трудової слави
47. Пам'ятник В. І. Леніну.
48. Пам'ятник борцям революції.
49. Пам'ятник на могилі молодогвардійців.
50. Пам'ятник рад. воїнам, які визволили місто 1943.
51. Монумент на місці страти в 1943 молодогвардійців О. Кошового, Л. Шевцової, С. Остапенка, Д. Огурцова, В. Суботіна.
52. Пам'ятник М. П. Трублаїні.
53. Пам'ятник борцям революції.
54. Пам'ятник рад. воїнам-визволителям Донбасу 1943.
55. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу М. І. Горюшкіна
56. Пам'ятник Я. М. Свердлову.
57. Краєзнавчий музей.



ВОРОШИЛОВ-ГРАДСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР

З 1930 спеціалізується на випуску машин та механізмів для вуглебагачувальних ф-к. У 1940 обсяг виробн. продукції зріс проти 1931 у 3,5 рази. У 1977 В. з. в. м. — осн. підприємство країни по виробн. вуглебагачувального устаткування. Осн. продукція: вуглебагачувальні машини, редуктори різних типорозмірів, запасні частини, товари нар. споживання. У 1976 обсяг виробн. продукції з-ду зріс проти 1965 в 1,9 рази. На підприємстві впроваджено нову технологію виробн. роторів центрифуг, клепальних робіт, застосовуються електроерозійно-променева обробка, профільне шліфування, верстати з програмним керуванням. Зростає обсяг робіт по автом. зварюванню. З метою охорони навколишнього середовища встановлено електропечі.

Т. М. Сидоренко.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — заснований 1920. Має відділи природи, історії дожовт. періоду та історії рад. часу. Музеєві підпорядковані відділи у містах Старобільську, Антрациті, Красному Лучі й Свердловську, будинок-музей К. Е. Ворошилова у м. Лисичанську та будинок-музей О. Я. Пархоменка у с. Пархоменко Краснодільського р-ну. В музеї зберігаються понад 100 тис. експонатів (1977).

Літ.: Ворошиловградський краєзнавчий музей. Путеводитель. Донецьк, 1971.

В. І. Висоцький.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ІНСТИТУТ — вищий учбовий заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1960 на базі вечірнього робітничого Машинобудівного ін-ту. В ін-ті 7 ф-тів: автоматизації виробничих процесів, машинобудівний, механічний, трансп. машинобудування, економічний, електромашинобудівний і загально-технічний; є вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура. Філіали у Рубіжному і Краснодоні. Ін-т готує інженерів з 25 спеціальностей. При ін-ті є галузеві лабораторії, лабораторія обчислювальної техніки, 6-ка (бл. 500 тис. одиниць зберігання). Видається респ. міжвідомчий збірник «Конструювання і виробництво транспортних машин». У 1976/77 навч. р. навчалось бл. 13 тис. студентів. За роки існування ін-т підготував бл. 16 тис. спеціалістів.

О. М. Коняга.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий учбовий заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1956. Ін-т має лікувальний ф-т, підготовче відділення та аспірантуру. Щорічно навчається бл. 2500 студентів. В ін-ті — 42 кафедри, обладнані сучасною технікою. Науковці ін-ту опрацьовують питання з проблем: гігієни навколишнього середовища, гігієни праці та професійної патології, серцево-судинної захворювання, травматології і ортопедії та ін. За час існування ін-т випустив бл. 6000 лікарів. Бібліотека В. м. і. налічує бл. 304 тис. томів.

А. М. Фаддєєв.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені Т. Г. Шевченка — вищий учбовий заклад Міністерства освіти УРСР. Засн. 1923 як Донецький ін-т нар. освіти. В 1934 реорганізований у пед. ін-т. Ім'я Т. Г. Шевченка присвоєно 1939. Має 6 ф-тів: фіз.-матем., природничо-геогр., істор.-пед., муз.-пед. і фіз. виховання; заочне й підготовче відділення, аспірантуру. В 1976/77 навч. р. — 5691 студент, зокрема на денному відділенні — 3021. При ін-ті працюють н.-д. сектор, галузеві лабораторії, агробіостанція. В 6-ці — 393,4 тис. одиниць зберігання. Ін-т видає багатотиражну газ. «Трибуна студента». За час існування вуз підготував 35 тис. спеціалістів (1976).

Н. Ф. Щербина.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР. Засн. 1939. Серед вистав: «Маскарад» Лермонтова, «Міщани» Горького, «Любов Ярова» Тренінова, «Мораль пані Дульської» Запольської, «Характери» Шукшина, «Інтер'ю в Буенос-Айресі» Боровика, «Для домашнього вогнища» за І. Франком, «В степах України» Корнійчука. У творчому складі театру (1978) — нар. арт. УРСР П. Кленов, засл. арт. УРСР Є. Ветрова, Д. Вітченко, М. Рашупкін, Г. Тимошина. Гол. режисер — засл. арт. УРСР В. Тимошин. гол. художник — М. Солодов.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад у системі Міністерства сільс. г-ва СРСР. Засн. 1921 на базі середньої с.-г. школи. В ін-ті 8 ф-тів: агрономічний, економічний, механізації с. г., зооінженерний, с.-г. будівництва, заочного навчання, громадських професій (другий фах) та підвищення кваліфікації керівних кадрів і фахівців с. г.; функціонують 34 кафедри. Є аспірантура, видаються наук. праці. Ін-т готує агрономів, економістів-організаторів, бухгалтерів-економістів, інженерів-механізаторів с. г., зооінженерів, інженерів-будівельників с. г. При ін-ті є навчально-дослідне г-во (заг. земельна площа 3804 га) з тваринницькими фермами та заводами по переробці плодів і овочів. В ін-ті (на 1.X 1977) — 4684 студенти, в т. ч. заочників — 2387; бібліотеч. фонд — 340 859 книг; виходить багатотираж. газ. «За радянські кадри».

В. С. Кочетков.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ ТОНКОСУННИЙ КОМБІНАТ — підприємство текстильної промисловості. Створений 1957 на базі Ворошиловград. суконної ф-ки (засн. 1904) і ткацького виробн. (введено в дію 1957). Осн. продукція комбінату: пальтові та костюмні, чистововняні і напіввовняні тканини для чоловічого, жіночого та дитячого одягу. До складу комбінату входять (1977) виробництва: прядильне, 2 ткацькі, обробне. У 1976 на В. т. к. вироблено 4951 тис. м готових тканин (1970 — 4249 тис. м). На підприємстві впроваджено нові технологічні процеси: молейстижне просочування чве-

тововняних тканин, пом'якшуваче просочування тканин, виготовлених із суміші вовняного волокна і нітрону та ін. Здійснюються (1978) роботи щодо механізації та автоматизації виробн., впроваджується комплексна система управління якістю продукції.

Н. О. Митрофанова.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР. Засн. 1941 як 1-й Харків. укр. драм. театр



Будинок Ворошиловградського українського музично-драматичного театру і Ворошиловградського російського драматичного театру, 1970. Архітектор Г. Голощенко.

(з 1943 — музично-драматичний). В роки Великої Вітчизн. війни обслуговував фронтові частини Пн. Кавказу, Закавказзя та Чорноморського флоту. З 1944 — у Ворошиловграді. Спектаклі: «Титарівна» за Шевченком, «Житєське море» Карпенка-Карого, «Лиха доля» Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького, «Пам'ять серця» Корнійчука, «Голубі олені» Коломійця, «Таланти і поклонники» О. Островського, «Вибачайте, коли ласка» Махайонка, «Віндзорські вівчарки» Шекспіра та ін. В театрі працювали: засл. арт. УРСР В. Довбищенко, Т. Вечора, Ф. Лук'яненко, Р. Єфименко, С. Харковецький, Є. Селецька, В. Ольховська, Л. Журавльова та ін.

У складальному цеху Ворошиловградського виробничого об'єднання теплозобудування імені Жовтневої революції.



Ворошиловградський педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка.



ВОРОШИЛОВАГРДСЬКИЙ ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІКИ ПРОМИСЛОВОСТІ

В творчому складі сучас. групи (1978): нар. арт. УРСР П. Ветров, М. Голубович, засл. арт. УРСР О. Некряч, Н. Чоп. Гол. режисер — А. Бондаренко, зав. муз. частиною — Л. Бахмуцький.

ВОРОШИЛОВАГРДСЬКИЙ ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІКИ ПРОМИСЛОВОСТІ АН УРСР

— науково-дослідна установа. Засн. 1970. Філіал розробляє соціально-екоп. питання охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування в районі з розвинутою важкою пром. проблемі підвищення ефективності виробн. пром. підприємств, а також практичні рекомендації з досліджуваних напрямів. В роботі філіалу широко застосовують екон.-матем. методи та електронно-обчислювальну техніку. У складі його 4 відділи: організації і використання резервів пром. виробн., наук. організації праці, соціально-екоп. проблем охорони навколишнього середовища та економічних проблем раціонального природокористування.

Л. А. Бєлєшов.

ВОРОШИЛОВАГРДСЬКИЙ ХУДОЖНИЙ МУЗЕЙ імені Артема — зібрання творів живопису, скульптури, графіки й декоративно-ужиткового мистецтва. Заснований 1945, відкритий для відвідування 1963. Музей має відділи укр. і рос. доживитного, радянського, укр. декоративно-ужиткового і зах.-європ. мистецтва. Тут представлено твори укр. (С. Світославського, В. Орловського, Є. Волобуєва, О. Шовкуненка, Т. Яблонської) і рос. (В. Перова, І. Шишкіна, О. Дієніки, М. Грекова, П. Кончаловського, В. Мухомові та ін.) художників.

ВОРОШИЛОВАГРДСЬКИЙ — колишня (1931—61) назва м. Комунарська. **«ВОРОШИЛОВАГРДСКАЯ ПРАВДА»** — газета, орган Ворошиловградського обласного і міського комітетів Компартії України, обласної та міської Рад народних депутатів. Виходить у Ворошиловграді 5 раз на тиждень рос. мовою. Бере початок від газ. «Донецкий пролетарий», перший номер якої вийшов 1 (14).VI.1917. Кілька разів міняла назву. В 1942 газета не видавалась, відновлена з листопада 1943. Під назвою «В. п.» виходила 1935—58 та з 1970. У 1958—70 — «Луганська правда». В 1967 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОРСИНКИ — мікроскопічні вирости внутрішніх оболонок ряду органів переважно у вищих хре-

бетних тварин і людини. 1) У деяких земноводних, птахів та ссавців В.— це вирости слизової оболонки тонкої кишки. Вони активно всмоктують харчові речовини, забезпечують пристінкове травлення, сприяють перемішуванню їжі в порожнині кишки. 2) Вирости синональної оболонки суглобових капсул. 3) Вирости зародкової оболонки — хоріона.

ВОРСКЛА — річка в Белгородській обл. РРФСР та Сумській і Полтавській областях УРСР, ліва притока Дніпра. Довж. 464 км, пл. бас. 14 700 км². Бере початок на сх. схилах Середньоросійської височини. Заплава В. вкрита луками, листяними лісами, частково заболочена. Гол. притоки: праві — Ворсклиця, Боромля; ліві — Мерля, Коломак, Таганлик. Живлення мішане. Найвищі рівні води бувають у березні — квітні, найнижчі — в липні — жовтні. Середня річна витрата води біля гирла — 36,4 м³/с. Замерзає на поч. грудня, скресає в березні. Використовується для водопостачання та зрошування. На В.— міста Полтава, Кобеляки.

Г. І. Шевець.
ВОРСКЛИЦЯ — річка в Белгородській обл. РРФСР та Сумській обл. УРСР, права притока Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 101 км, пл. бас. 1480 км². Бере початок на пд.-сх. схилах Середньоросійської височини. Частково використовується для водопостачання і зрошування.

ВОРСУВАННЯ — витягування на поверхню тканини або трикотажного полотна кінців волокон з утворенням на ній ворсу, або начосу (пухкого м'якого покриву). Проводиться на ворсувальних машинах, де металеві голки обертових валків або гострі кінці лусочок ворсувальних шилок, що розміщені на барабані, при зіткненні з поверхнею рухомого матеріалу проникають на певну глибину і витягують кінці волокон на поверхню. Підвищує теплоізоляційні властивості матеріалів, стійкість їх проти зношування. В. піддають матеріали, з яких виготовляють зимовий одяг, ковдри тощо.

ВОРЦЕЛЬ (Worce) Станіслав-Габріель (26.III.1799, с. Степань, тепер смт Сарненського р-ну Ровенської обл.— 3.II.1857, Лондон)—польс. революц. демократ, публіцист, соціаліст-утопіст Н. в сім'ї шляхтича. 1819 закінчив гімназію в Кремені. Учасник польського повстання 1830—31, депутат повстанського сейму від Волині. З 1832 — в еміграції у Франції, Бельгії, Великобританії. Ідеолог лівого крила еміграції, керував демократичними організаціями «Люд польський», «Об'єднання» і «Польське демократичне товариство». Шляхи до визволення Польщі вбачав у об'єднанні революц. сил польс., рос. і укр. народів у боротьбі проти царизму. Був тісно зв'язаний з О. І. Герценом.

«ВОС ДЕ МЕХІКО» («La voz de Méjico» — «Голос Мексика») — газета, орган Мексиканської комуністичної партії. В 1924—38 мала назву «Мачете».

ВОСКАНОВ Гаспар Карапетович [9 (21).XII.1886—1937] — рад. військ.

дияч, командир. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Григоріополі (тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР). Учасник 1-ї світової війни, підполковник. З лютого 1918 — на командних посадах у Червоній Армії. В червні — серпні 1920 командував 12-ю армією, яка вела бої проти військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. Після громадян. війни — на відповідальній військ. і військ.-дипломатичній роботі. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

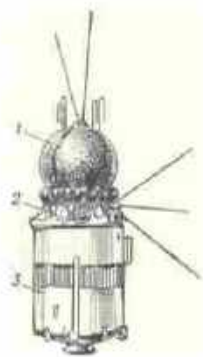
ВОСКИ — жироподібні речовини тваринного і рослинного походження. Складаються з осн. із складних ефірів вищих жирних к-т і вищих одноатомних спиртів. В.— аморфні, пластичні речовини, дуже стійкі, нерозчинні у воді, добре розчиняються у бензині, хлороформі та ефірі. Відомі: віск бджолиний, вовняний, спермацет, озерний (суміш вуглеводнів) та ін. Синтетичний В. одержують гідруванням оксиду вуглецю або з низькомолекулярних поліолефінів. В. застосовують у виробн. електроізоляційних матеріалів, лаків, фарб, для реставрації картин та ін. Див. Воскова деревна, Воскови пелючки.

ВОСКОВ Семен Петрович (справжн. ім'я — Самуїл; 1889, с. Глобине, тепер смт Полтавської обл.— 14.III.1920, Таганрог) — учасник революційного руху в Росії. Член Комуністичної партії з березня 1917. Робітник-столар. В 1905 — член робітн. бойової дружини в Полтаві. В 1906 емігрував в Америку. З поверненням 1917 до Петрограда був направлений ЦК РСДРП(б) на Сестрорєцький збройовий з-д, де, як голова зав.кому, під час Жовтн. збройного повстання організував видачу зброї Червоній гвардії. Учасник штурму Зимового палацу, ліквідації заколоту Керенського—Краснова. В ході громадян. війни — команд. 7-ю армією, комісар 10, 7, 9-ї д-зій. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ВОСКОВА МІЛЬ — метелики родини вогнікових, шкідники воску. 2 види: велика воскова вогнівка (Galleria mellonella) і мала воскова вогнівка (Achronea grisella). В УРСР в усіх р-нах, де розводять бджіл, зустрічається велика воскова вогнівка, довж. 15—20 мм, передні крила попелясто-сірі з темними крапками і рисочками, задні — світліші. Гусять (довж. 14—18 мм) брудно-біла, живиться воском у вуликах та в місцях його зберігання. Завдає невеликої шкоди бджільництву г-ву. Мала воскова вогнівка поширена менше. Заходи боротьби: додержують чистоти у вулику; стежать, щоб не було в ньому шілин; зберігають суш у сухому прохолодному місці; для знищення личинок моли обкурюють рамки сіркою.

О. П. Кошталів.

ВОСКОВА СТИГЛІСТЬ, жовта стиглість — передостання фаза стиглості зерна хлібів. При В. с. рослини жовтіють, зерно стає жовтим, ріжеться нігтем, як віск (звідкіль й назва В. с.). Див. Стиглість насіння.



Космічний корабель «Восток»
1 — спускний апарат;
2 — приладовий відсік;
3 — останній ступінь ракети-носія



Воскова міль.
Велика воскова вогнівка.

Ворскла.



ВОСКОВЕ ДЕРЕВО, восковий пліс (Noxa sapinea) — виткий вічнозелений чагарник родини ластовневих. Листки м'яккі з поліском. Квіткі запахні рожевуваті, ніби зроблені з воску (звідси назва), аібрані в суцвіття (зонти-ки). В літньому стані росте у вологих субтропіч. лісах Пд.-Сх. Азії та Сх. Австралії. Вирощують як кімнатну декоративну рослину. Восковим деревом також називають один з видів *сумаха*.



Восковий живопис. Сергій і Вах. Ікона. Візантія. 8 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

ВОСКОВИЙ ЖИВОПИС, енкаустика — техніка живопису, де основним зв'язуючим елементом є віск. Віск розчиняється у легких оліях чи емульсіях (воскова *темпера*) або накладається пензлем разом з фарбою у розплавленому стані (власне енкаустика). Поверхню вигладжують до блиску підігрітим інструментом, що надає твору великої міцності, вологонепроникності, яскравості колориту. В. ж. був відомий з 3-го тис. до н. е. у Старод. Єгипті, великого розквіту набув у Старод. Греції та Римі (див. *Файюмські портрети*). З 12 ст. В. ж. застосовували у Візантії. В сучас. мист. використовується при реставрації живопису.

ВОСКОВІ ПАЛЬМИ — 1) Бразилська В. п., або карнауба (*Copernicia cerifera*), заввишки до 15 м, з відволоченими листками до 2 м в діаметрі, вкритими шаром воску. З дерева за рік одержують 0,5—2 кг воску. Листя використовують для покриття жител, а також для виготовлення капелюхів, циновок, гамаків тощо. Росте переважно в Бразилії, трапляється також в Аргентині й Парагваї. 2) Андійська В. п. (*Ceroxylon andicola*) з тонким стовбуром до 60 м заввишки, вкритим шаром воску. З одного дерева одержують до 10 кг воску на рік. Росте в Андах на вис. 1700—3000 м над р. м. Декоративна.

ВОСКРЕСЕНСЕНКО Сергій Іларіонович [н. 6(19). XI 1906, с. Лазіри, тепер Калінінського р-ну Черкаської обл.] — український рад. поет. Перша зб. поезій — «Штурм» (1931). Виступив як поет-лірик і сатирик (зб. «Поезії», 1939; «Взагалі і зокрема», 1948; «Березова каша», 1955, та ін.). Під час Великої Вітчизн. війни — кореспондент газ. «За Радянську Україну!». В сатиричних творах таврував нім. фашистів і укр. бурж. націоналістів. Автор поезій для дітей. Переклав поему О. Твардовського «Василь Тюркін».

Тв.: Вибране. К., 1955; На цьому і на тому світі. К., 1965; Сатиричні мініатюри. К., 1965; Не крива душею. К., 1966; Що буває, те буває. К., 1969; Рівсь уявсь, але й під ноги дивись. К., 1973; Портрети близька. К., 1977; Рос. перекл. — Стихи. М., 1953.

ВОСКРЕСЕНСЬК — місто обласного підпорядкування Московської обл. РРФСР. Пристань на лівому березі р. Москви. Залізнична станція. 74 тис. ж. (1977). Підприємства хім. (виробниче об'єднання «Міндобрива» та гірничо-хім. з-д), буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. Хім.-механічний і будівельний технікум. В. засн. 1862. з 1938 — місто.

ВОСКРЕСЕНСЬКЕ — селище міського типу Жовтнєвого р-ну Миколаївської обл. УРСР, на р. Інгулі, за 2 км від залізничної ст. Горохівка. 4,5 тис. ж. (1977). Авторемонтний з-д. Горохівський буд. комбінат, Жовтнєве об'єднання райлісгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 6-ка. Засн. 1789.

ВОСКРЕСЕНСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «МІНДОБРИВА» імені В. В. Куйбішева — виробниче об'єднання хімічної пром-сті. Розташоване у м. Воскресенську Моск. обл. Осн. продукція: мінеральні добрива (нітроаммофоска, амофос, подвійний суперфосфат, фосфоритне борошно), сірчана кислота та різні неорганічні солі. Утворене 1975 на базі Воскресенського хім. комбінату, введенного в дію 1931. На підприємстві впроваджено нові технологічні процеси: напівагідратний метод одержання екстракційної фосфорної кислоти, амофосу із застосуванням амонізатора-гранулятора, безбаластний метод спалювання сірки у печах та ін. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1966) та Жовтнєвої Революції (1971).

Г. О. Меркулов.

ВОСКРЕСЕНСЬКИЙ Олександр Абрамович [25.XI (7.XII) 1809, м. Торжок, тепер Калінінської обл. — 21.I (2.II) 1880, с. Можайцево, тепер тієї ж обл.] — російський хімік-органік і педагог, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1864). Проф. Петерб. ун-ту (з 1843). В. визначив склад нафталіну, хіпної к-ти, добув хіпон, з бобів какао виділив алкалоїд теобромін. Вивчав також горючі корисні копалини. Серед учнів В. — Д. І. Менделєєв, М. М. Бекетов, М. О. Меншуткін, П. П. Алексєєв та ін. рос. хіміки.

ВОСС Август Едуардович [н. 17 (30).X 1916, с-ще Салтиково, тепер Омської обл.] — партійний і держ. діяч Латв. РСР. Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. Після закінчення Тюменського вчительського ін-ту працював у серед. школі. З 1940 — в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1943—45 — директор середньої школи в Тюменській області. З 1945 — інструктор ЦК КП Латвії. В 1945—48 навчався у Вищій парт. школі при ЦК КПРС, після закінчення якої працював зав. сектором вузів і науки ЦК КП Латвії, потім секретарем парт. орг-ції Латв. ун-ту. В 1950—53 навчався в Академії сусп. наук при ЦК КПРС,

кандидат екон. наук. У 1953—54 — зав. відділом науки і культури, 1954—60 — зав. відділом парт. органів ЦК КП Латвії. З 1960 — секретар, з квітня 1966 — перший секретар ЦК КП Латвії. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтнєвої Революції, орденом Вітчизняної війни I ступеня. З орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

«ВОСТОК» — 1) Назва серії радянських одномісних космічних кораблів, призначених для польотів по навколоземній орбіті. «В.» складається (мал.) із сферичного *спускного апарата*, що є кабіною космонавта, та приладового відсіку з бортовою апаратурою і гальмівною рушійною установкою. Має косміч. корабля (КК) з останнім ступенем ракети-носія — 6,17 т, спускного апарата — 2,4 т, а його діаметр — 2,3 м. Керування КК автоматичне й ручне. Систему життєзабезпечення розраховано на 10 діб; у польоті підтримується безперервний радіозв'язок з Землею. На «В.», пілотованому льотчиком-космонавтом Ю. О. Гагаріном, 12.IV 1961 здійснено перший політ людини в космічний простір тривалістю 108 хв. На «В.-2» (6—7.VIII 1961) льотчик-космонавт Г. С. Титов провів у польоті медико-біол. експерименти і кінозйомку Землі. Політ підтвердив можливість довгочасного (до 25 год) перебування людини в умовах невагомості і дав цінні відомості для підготовки наступних польотів. «В.-3» (11—15.VIII 1962, льотчик-космонавт А. Г. Ніколаєв) і «В.-4» (12—15.VIII 1962, льотчик-космонавт П. Р. Попович) здійснили перший груповий політ. У польоті підтримувався радіозв'язок між кораблями на Землею. З орбіти корабля на Землю вперше передавалися телевізійні зображення космонавтів; космонавти вільно «плавали» в кабіні. Цим польотом доведено можливість багатодобового польоту людини в космосі. «В.-5» (14—19.VI 1963, льотчик-космонавт В. Ф. Биковський) і «В.-6» (16—19.VI 1963, перша в світі жінка-космонавт В. В. Терешкова (див. В. В. Ніколаєва-Терешкова)) перебували бл. 3 діб у спільному польоті. Було проведено розширену програму медико-біол. і наук. досліджень з участю космонавтів. Одержано дані щодо дальшого вдосконалення систем корабля.

2) Назва серії рад. триступінчастих *ракет-носіїв*, що виводили на орбіту космічні кораблі «Восток». В. Г. Денисов.

ВОСТОКОВ (справж. прізвище — Остенек) Олександр Христофорович [16 (27).III 1781, Арсенбург, тепер Кінгсепт Ест. РСР — 8(20).II 1864, Петербург] — російський філолог-славіст, акад. Петерб. АН (з 1841). Праця В. «Нарис про російське віршування» (1812) — одне з перших наук. досліджень з ретонічного віршування. Своєю «Розвідкою про слов'янську мову» (1820) заклад основи порівняльно-історичного слов. мовознавства в Росії. Велике значення для вивчення давньоруських пам'яток на-



С. Г. Ворцель.



О. А. Воскресенський.



А. Е. Восс.



О. Х. Востоков.



С. С. Вострецов

ли праці В. «Опис російських і слов'янських рукописів Рум'янцевського музею» (1842), «Граматика церковнослов'янської мови» (1863). Автор двох граматик рос. мови (1831). Видав «Остромирове євангеліє» (1843), брав участь в укладанні «Словника церковнослов'янської і російської мови» (т. 1—4, 1847), уклад «Словника церковнослов'янської мови» (т. 1—2, 1858—61). У пізніх рукописних пам'ятках відзначає риси, властиві рос., укр. та білорус. мовам.

ВОСТРЕЦОВ Степан Сергійович (17 (29).XII 1888, с. Казанцево, тепер Вострецово Бураєвського р-ну Башк. АРСР — 3.V 1932, Новочеркаськ, похований в Ростові-на-Дону) — рад. військовий діяч, командир. Член Комуністичної партії з 1920 (1905—18 — меншовик). Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В 1919—20 командував полком на Сх. і Зх. фронтах. У 1921 — нач. управління військ ВЧК по охороні кордонів Сибіру, 1922 — команд. групою військ Нар.-революц. армії Далекосхід. республіки. Закінчив Військ.-акад. курси (1927), командував д-зією, корпусом. Під час рад.-кит. конфлікту (1929) очолював Забайкальську групу військ. Нагороджений 4 орденами Червоного Прапора.

«ВОСХОД» — назва серії радянських багатомісних пілотованих космічних кораблів (КК). Конструкцією і устаткуванням «В.» відрізняються від КК «Восток». Вони обладнані системою м'якої посадки, резервною гальмівною установкою, мають пове приладове бортове оснащення (систему орієнтації з іонними датчиками, вдосконалені телевізійну й радіотехнічну апаратуру тощо). Перший «В.» (12—13.X 1964) — тримісний КК з екіпажем у складі льотчиків-космонавтів В. М. Комарова (командир), К. П. Феоктистова (наук. співробітник) і Б. Б. Єгорова (лікар). В ході польоту успішно випробувано цей тип КК, досліджено працездатність і взаємодію групи космонавтів — представників різних професій, проведено розширену програму науково-технічних та медико-біол. досліджень. «В.-2» (18—19.III 1965) — двомісний КК, оснащений шлюзовим відсіком та устаткуванням для виходу людини в космічний простір. Екіпаж «В.-2» складався з льотчиків-космонавтів П. І. Бєлієва (командир) і О. А. Леонова (другий пілот). У цьому польоті вперше в світі О. А. Леонов протягом 20 хв після виходу з корабля перебував у відкритому космосі, підтвердивши можливість перебування і роботи космонавта в спец. спорядженні (в скафандрі з автономною системою життєзабезпечення) поза кабіною КК. Посадку «В.-2» здійснено із застосуванням ручної системи керування. В. Г. Денисов.

ВОСЬМА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б) — відбулася 2—4.XII 1919 в Москві. В роботі конференції взяли участь 45 делегатів з ухвальним голосом і 73 — з дорадчим.

Порядок денний: 1) Політ. і орг. звіти ЦК; 2) Міжнар. становище;

3) Питання порядку денного 7-го Всеросійського з'їзду Рад (обговорювалось тільки питання про рад. будівництво); 4) Про Рад. владу на Україні; 5) Статут партії; 6) Про роботу серед нових членів партії, що вступили до її лав у парт. тиждень; 7) Про паливну кризу. Роботою конференції керував В. І. Ленін; він виступав з промовою на її відкритті, з політ. звітом ЦК і в питанні про Рад. владу на Україні, підготував більшість резолюцій. Увага конференції була прикута до питань внутр. будівництва, вдосконалення структури місцевих і центр. органів Рад. влади, зміцнення рад. апарату, максимального залучення до будівництва Рад. д-ви широких трудящих мас і ліквідацію прод. і паливної кризи. При обговоренні міжнар. становища було схвалено принцип мирного співіснування Рад. країни з іноз. д-вами. Важливе значення для укр. народу мали рішення конференції «Про радянську політику на Україні» та «Про Радянську владу на Україні». Проект резолюції ЦК «Про Радянську владу на Україні», розроблений В. І. Леніним, було прийнято за основу на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 21.XI 1919 і ухвалено 29.XI 1919 Пленумом ЦК РКП(б). Конференція підтвердила цей документ. Відзначаючи необхідність найтіснішого союзу всіх рад. республік, резолюція надавала право самим народам визначити конкретні форми цього союзу. Значна увага в документі приділялася селянству. В. І. Ленін вказував: «Завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства». (Повне збір. тв., т. 39, с. 314). В резолюції було намічено практичні шляхи розв'язання цього завдання і, в першу чергу, при проведенні зем. та прод. політики; відзначалось також, що першочерговим завданням зем. політики на Україні є повна ліквідація віднолюваного Денікіним поміщицького землевладіння з передачею земель безземельним і мало-земельним селянам; створення радгоспів рекомендувалось проводити тільки в необхідних розмірах і з урахуванням інтересів селян, не допускати ніякого примусу при об'єднанні селян у комуні, артлі та ін. форми колективного господарювання.

Конференція дала відсіч антипарт. платформі групи «демократичного централізму» (Сапронова — Осінського), яка виступила проти парт. керівництва рад. апарату. Важливу увагу було приділено парт. будівництву. Конференція прийняла Статут партії, за яким структуру парт. орг-ції приведено у відповідність до нового адм.-тер. поділу країни. Статут чітко визначив роль і місце парт. осередку. Вперше для вступаючих у партію було встановлено кандидатський стаж. Конференція відіграла велику роль у зміцненні партії та її зв'язків з масами. Вона мала важливе значення для КП(б)У, для успішного соціалістичного будівництва, розроблення і неухильно-

го здійснення ленінської нац. політики на Україні.

Літ.: Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б) 2—4 грудня 1919 р. — Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. Повне зібрання творів, т. 39; Восьма конференція РКП(б). Протоколи. М., 1961.

Ю. Ю. Кондофур.

ВОСЬМА КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ — відбулася 12—16.V 1924 в Харкові на правах з'їзду.

В її роботі брали участь 406 делегатів з ухвальним голосом і 215 — з дорадчим, які представляли 101 585 членів партії і кандидатів. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 2) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт ЦК КП(б)У і ЦКК КП(б)У; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Про організацію товарообороту (внутр. торгівля і кооперація); 6) Про роботу на селі; 7) Про роботу серед молоді; 8) Орг. питання; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Зібравшись напередодні Тринадцятого з'їзду РКП(б), конференція одностайно схвалила політ. і орг. лінію ЦК РКП(б). Порівняно з попередньою конференцією ряди КП(б)У на той час збільшилися на 31,5 тис. чол. Зроста ідейно-політ. зрілість та соціальна активність комуністів. Це відобразилося в резолюціях конференції. В них було відзначено тверду, ленінську позицію ЦК КП(б)У в період парт. дискусії і боротьби проти троцькістської опозиції 1923. Конференція намітила конкретні заходи по дальшій відбудові пром-сті, особливо металург., і с. г. Прієднуючись до Тез ЦК РКП(б) до XIII з'їзду партії, конференція на перший план висунула, зокрема, завдання активізації діяльності сільс. парт. орг-цій, надання всебічної допомоги неземельним селянам і середнякам у проведенні землевпорядкування, зміцнення їхнього господарства шляхом кооперації і державного кредитування тощо.

В постанові «Про товарооборот і кооперацію» наголошувалося на необхідності поліпшення держ. і кооп. торгівлі. Конференція схвалила створення цехових парт. осередків у складі великих загально-заводських осередків, націлила парт. орг-ції на посилення виховної роботи серед комуністів, особливо ленінського призову, а також серед жінок і молоді, на покращення діяльності комсомольських орг-цій, профспілок і комнезамів, на рішучу боротьбу проти дрібнобурж. і бурж.-націоналістич. ідеології. Конференція обрала ЦК КП(б)У, ЦКК і Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, К., 1976; Бюллетень VIII-ї Всеукраїнської конференції Комуністическої партії (більшовиків) України (Стенограма), 12—17 мая 1924 г. Х., 1924; Нариси історії Комуністическої партії України, К., 1977. М. В. Черненко.

ВОСЬМЕРІК — восьмикутна в плані споруда або частина споруди в російській та українській архітектурі. Поширений гол. чин. у церквах — дерев'яних (в с. Панілові Архангельської обл., 1600; Вознесенська, Черніг. обл., 1759; Миколи в Лебедині, Сум. обл., 1783) і кам'яних (в с. Городні Моск. обл.,

2-а пол. 16 ст.; *Іллінська церква* на Подолі у Києві, 1692). Фундамент В. часто чотирикутний, іноді хрещатий у плані. Іл. с. 404

ВОСЬМИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся 22—29.XII 1920 в Москві. Порядком денним: доповідь ВЦВК і Раднаркому РРФСР про зовн. і внутр. політику; про електрифікацію Росії; про відбудову пром-сті і транспорту; про розвиток с.-г. виробництва і допомогу сел. г-ву; про поліпшення діяльності рад. органів у центрі і на місцях та боротьбу з бюрократизмом; вибори ВЦВК. Робота з'їзду проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. З'їзд обговорив його доповідь про зовн. і внутр. політику і повністю схвалив діяльність Рад. уряду. Одним з основних питань на з'їзді було обговорення і затвердження плану електрифікації Росії (*ГЕОЛРО*). Резолюцію на доповідь Г. М. Кржижановського з цього питання, прийняту одностайно, розробив В. І. Ленін. З'їзд накреслив заходи по боротьбі з госп. розрухою, ратифікував *союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*, прийняв розгорнуту постанову з питань *радянського будівництва*, затвердив нове Положення про Раду праці і оборони. Постановою з'їзду було встановлено *Трудового Червоного Прапора орден*.

Лит.: Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 42; Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959. В. Є. Бражников.

ВОСЬМИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 17—20.I 1924 в Харкові. Порядок денний: звітна доповідь Уряду Рад. України; доповідь про Конституцію СРСР; про бюджет УРСР; про стан пром-сті на Україні; про землеустрій; про Червону Армію; обрання ВУЦВК. В постанові на звітну доповідь делегати з'їзду одностайно схвалили діяльність уряду республіки й накреслили шляхи дальшого розвитку нар. г-ва, культури й освіти та підвищення добробуту трудящих. З'їзд доручив Уряду УРСР розглянути питання про будівництво гідроелектростанцій на Дніпрі. З'їзд ратифікував затверджений 1-м з'їздом Рад СРСР *Договір про утворення СРСР* та прийняв 2-ю сесією ЦВК СРСР Конституцію СРСР і доручив ВУЦВК переглянути Конституцію УРСР відповідно до Договору про утворення СРСР та подати її на затвердження 9-го Всеукраїнського з'їзду Рад. У резолюціях з ін. питань з'їзд визначив завдання щодо зміцнення держ. бюджету республіки, дальшого розвитку пром-сті та с. г., впорядкування землекористування тощо. З'їзд підкреслив необхідність дальшого зміцнення Червоної Армії та Флоту.

Лит.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник

документов, т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976. В. Є. Бражников.

ВОСЬМИЙ З'ІЗД РКП(б) — відбувся 18—23.III 1919 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 301 делегат з ухвальним голосом і 102 — з дорадчим, що представляли 313 766 членів партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК РКП(б); 2) Програма РКП(б); 3) Створення Комуністичного Інтернаціоналу; 4) Воєнне становище і військ. політика; 5) Робота на селі; 6) Орг. питання; 7) Вибори ЦК. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Відкриваючи з'їзд, В. І. Ленін присвятив перше слово пам'яті Я. М. Свердлова. З'їзд відбувся у важкий для країни час, в обстановці громадян. війни та іноземної воєн. інтервенції. З'їзд повністю схвалив політ. діяльність ЦК. Осн. місце в роботі з'їзду зайняли обговорення і прийняття нової Програми партії, розробленої під керівництвом і при безпосередній участі В. І. Леніна. У програмі було сформульовано конкретні завдання партії в перехідний період від капіталізму до соціалізму. 1-й розділ Програми містив оцінку Великої Жовтн. соціалістичної революції та її міжнар. значення, давав характеристику капіталізму і його найвищої стадії — імперіалізму, показував неминучість пролет. революції та перемоги соціалізму. В 2-му розділі чітко визначалися шляхи будівництва соціалістич. економіки, шляхи переходу від відсталих форм виробництва до вищих: у пром-сті — до великої механізованої індустрії, в с. г. — до великого соціалістичного землеробства. Ленінський проект Програми прийняла програмна комісія, обрана на VII з'їзді партії. Але у зв'язку з тим, що в комісії не всі були згодні з проектом Програми, від меншості в комісії на з'їзді виступив М. І. Бухарін. Він запропонував виключити з Програми характеристику простого товарного г-ва і домонопольстичного капіталізму, зберігши тільки аналіз імперіалізму. М. І. Бухарін розглядав імперіалізм не як останню стадію в розвитку капіталізму, а як окрему сусп.-екон. формацію. В. І. Ленін викрив теоретичну неспроможність і політ. шкідливість поглядів М. І. Бухаріна. Безкомпромісно виступив В. І. Ленін і проти вимоги М. І. Бухаріна і Г. Л. Пятакова виключити з Програми пункт про *право націй на самовизначення*. З'їзд затвердив Програму РКП(б) (див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*), що озброїла партію ясною перспективою боротьби за побудову соціалізму і була керівним документом Комуністичної партії аж до *Двадцять другого з'їзду КПРС* (1961), який прийняв нову Програму. Важливе місце в роботі з'їзду зайняло питання про відношення до серед. селянства. В початковий період існування Рад. влади серед. селянство вагалось у своєму ставленні до неї, й тому політика нейтралізації його була єдино правильною. Восени 1918, упевнившись на власному досвіді в перевагах рад. ладу, осн. маса серед. селянства зробила поворот у бік Рад. влади. Політи-

ка нейтралізації середняка вже не відповідала обстановці, що склалася. Тому В. І. Ленін у резолюції «Про ставлення до середнього селянства», яку прийняв з'їзд, обґрунтував необхідність переходу до політики міцного союзу з серед. селянством при опорі на бідноту в боротьбі з куркульством. З'їзд приділив велику увагу питанню про воєнне становище і військ. політику. В доповіді з цього питання обґрунтовувалася необхідність покінчити з добровільними методами формування Червоної Армії, партизанщиною і створити регулярну армію з залізною дисципліною, підтверджувалася правильність використання досвіду старих військ. спеціалістів при політ. контролі за їхньою діяльністю. Проти лінії ЦК РКП(б) виступила т. з. «*військова опозиція*». З'їзд засудив її погляди і прийняв резолюцію, спрямовану на будівництво регулярної, боєздатної Червоної Армії, вказав на головний принцип будівництва і діяльності армії — керівництво партії всіма збройними силами країни. З'їзд обговорив питання про парт. і рад. будівництво, про посилення керівної ролі партії в Радах, дав відсіч опортуністичній групі Сапронова — Осинського, що заперечувала провідне становище партії в системі диктатури пролетаріату, визнавав за необхідне поліпшити соціальний склад партії, для чого запропонував провести перереєстрацію членів РКП(б). З'їзд встановив структуру ЦК РКП(б), визначивши, що ЦК організує Політбюро, Оргбюро, Секретаріат. З'їзд наголосив на необхідності існування єдиної централізованої комуністичної партії. Створення компартій рад. національних республік як складових частин РКП(б) ознаменувало новий етап у парт. будівництві. З'їзд вітав створення Комінтерну і приєднався до його платформи. На з'їзді було обрано ЦК та Ревізійну комісію. З'їзд зайняв визначне місце в історії партії і країни.

Лит.: Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Повне зібрання творів, т. 38; Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970.

Ю. Ю. Кондуфор.

ВОСЬМИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку народного господарства СРСР на 1966—70, розроблений на основі Директиви ХХІІІ з'їзду КПРС (1966), а також рішень Жовтневого (1964), Березневого і Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС, на яких була вироблена довгострокова програма дальшого піднесення економіки країни. Найважливіша ланка цієї програми — перехід до галузевого принципу управління нар. г-вом, широке екон. стимулювання зростання і вдосконалення виробн. Осн. екон. завдання п'ятирічки: на основі використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього сусп. виробн., підвищення його ефективності забезпечити значне зростання пром-сті, високі сталі темпи розвитку с. г. та істотне піднесення рівня життя народу.

Див. *П'ятиріччя* плани розвитку народного господарства СРСР.

ВОСЬМИНОГИ (Octopoda) — ряд морських головоногих моллюсків. Тіло (довж. разом з щупальцями від кількох см до 6 м) коротке, ззаду округле. Голова чітко відмежована від тулуба, на ній — 8 довгих щупальців, які раніше й неправильно наз. ногами (звідки й назва В.). Живуть у водах з солоною не нижче 30‰, більшість ведуть придонний спосіб життя, є пелагічні форми. Хижаки, живляться раковинними, моллюсками, рибою; самі В. є поживою деяких риб та морських ссавців. Бл. 200 видів, поширені гол. чин. у тепловодних ділянках Атлантичного, Індійського і Тихого ок., в Середземному і Червоному морях; в СРСР — бл. 30 видів (у далекосхідних морях і Пн. Льодовитому ок.). В. — істинні. В деяких країнах Пд. і Сх. Азії вони є об'єктами промислу. В СРСР розпочато промисел восьминогів у морях Далекого Сходу. Іноді восьминогами називають лише представників родини восьминогових (див. *Спрути*).

ВОСЬМИРІЧНА ШКОЛА — неповна середня загальноосвітня трудово-політехнічна школа в СРСР. Створена на основі «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958). На Україні відповідний закон прийнято 1959. В. ш. організована на базі кол. семірічної школи і є загальнообов'язковою для всіх дітей і підлітків обох статей віком від 7 до 15—16 років. В. ш. працює у складі 1—8 класів як самостійна навч. установа або входить до складу середньої (десятирічної) школи. В. ш. дає учням основи загальноосв. і політех. знань, готує їх до продовження навчання в 9—10 класах серед. загальноосв. школи та в ін. навч. закладах, до суспільно корисної праці, здійснює моральне, фізичне і естетичне виховання учнів. Учням загальноосв. шкіл надається можливість навчатися рідною мовою або мовою ін. народу СРСР. Особам, які закінчили 8 класів, видається свідоцтво, яке дає право на вступ у 9 клас серед. загальноосв. школи, профес.-тех. і серед. спец. навч. заклади. У 1976/77 навч. р. в СРСР працювало 46 тис. В. ш. (7,9 млн. учнів), у т. ч. в УРСР — 9831 В. ш. (1 783,5 тис. учнів). У зв'язку з переходом в СРСР до заг. обов'язкової серед. освіти молоді, в 1976 продовжувало навчання в серед. школі та в ін. навч. закладах, які дають середню освіту, 99,1% випускників восьмих класів. У 1976 в СРСР закінчили В. ш. бл. 5 млн. чол., у т. ч. в УРСР — 830,3 тисячі.

А. Д. Бондар.
ВОТКІНСЬК — місто республіканського підпорядкування Удмуртської АРСР, райцентр, на загаті річок Вотки та Шаркану (бас. Ками). Залізнична станція. 88 тис. ж. (1977). З-ди: маш.-буд., торфобрикетний, цегельні, ТЕЦ. За 30 км від В., на Камі — Воткінська ГЕС. Вечірній філіал Іжевського механічного ін-ту. Маш.-буд. технікум, мед. і пед. училища. Будин-

ок-музей П. І. Чайковського, де композитор народився та провів дитячі роки. В. засн. 1759, з 1935 — місто.

ВОТУМ (лат. votum — бажання, воля) — думка, рішення, висловлені *голосуванням*. У держ. праві бурж. країн шляхом В. до в і р'я або В. н е д о в і р'я з'ясовується думка парламенту щодо заг. політики уряду або його окремих членів, а також певних акцій уряду, які мають загальнодержавне значення. В. недовіря, як правило, призводить до відставки уряду або окремих його членів. В. у ширшому значенні — голосування, система голосування, право голосування: напр., плюральний В. — право одного виборця подавати два і більше голосів; сімейний В. — право голосування глави сім'ї за членів сім'ї тощо. В соціалістичних країнах В. не застосовується.

ВОТЧАЛ Євген Пилипович [14 (26).X. 1864, Борзна, генер. с-т Чернігівської обл. — 1.IV.1937, Київ] — український рад. фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1921). Закінчив Казан. ун-т (1889), після чого працював у Москві під керівництвом К. А. Тімірязєва. В 1898 — 1932 — професор Київ. політех. ін-ту (пізніше — Київ. с.-г. ін-ту). Один з організаторів Наук. ін-ту селекції (пізніше — Всесоюзний н.-д. ін-т цукрових буряків) у Києві, його співробітник 1922—37. Праці В. присвячені вивченню руху води (пасоки) в рослинах, асиміляції вуглекислого газу і *транспірації* у с.-г. рослин, питанням фізіол. основ селекції, теорії врожаю, посухостійкості тощо. Дослідженнями смоловидіння соєни заклали основи терпентинного виробництва в СРСР. Засновник школи укр. фізіологів рослин.

О. М. Кекуш.

ВОТЧИНА — комплекс феодальної земельної власності (землі, будинки, інвентар) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян. Синоніми терміна «вотчина» — *сенйорія*, *манор*. В Зх. Європі В. стає панівною формою землеволодіння з 8—13 ст. Для більшості В. Зх. Європи в 8—10 ст. було типовим використання *панщини* для обробки панського г-ва при збереженні переважної частини землі у руках залежних селян-держателів, зобов'язаних продуктивним *оброком*. У 16—17 ст. в Зх. Європі стали типовими В. без панського г-ва, в яких вотчинник зберігав лише право на одержання з особисто вільних селян встановлених платежів. У країнах Центр. і Сх. Європи в 16—18

ст. переважала В., в якій більша частина землі була зайнята підпріємницьким панським г-вом, що оброблялося *кріпаками*. Останній тип В. в Польщі наз. *філварком*. Він був поширений і на укр. та білорус. землях, що входили до складу Польс. д-ви. В *Київській Русі* існували князівські, боярські, монастирські й церк. В., в яких використовували працю *смердів* і *холопів*. Права вотчинників було закріплено в «Руській правді». В період феод. роздробленості в Русі (2-а пол. 12 — 1-а пол. 15 ст.) В. стали панівною формою землеволодіння. В. можна було передавати у спадщину, міняти, продавати тощо. З утворенням Рос. централізованої д-ви (2-а пол. 15 — 1-а пол. 16 ст.) землі вотчинників, які чинили опір центр. владі, було передано *дворянству*. В кін. 16 ст. переважачою формою феод. землеволодіння стало помістя. З 17 ст. рос. уряд нагороджував дворян за службу наданням В. Указом від 23. III 1714 помістя було юридично зрівняно з В. Пізніше термін «вотчина» застосовувався для визначення дворянської земельної власності.

ВОТЧИННА ПРОМИСЛОВІСТЬ — промисловість, основана на примусовій праці селян *вотчин*; різновид феод. системи виробництва. Виникла в епоху раннього феодалізму. Підприємства В. п. належали поміщикам, монастирям, цареві, казні; переробляли сировину, одержану від г-ва вотчини. На Україні В. п. поширилася в 17—18 ст. З розвитком товарно-грош. відносин, купецької капіталістичної мануфактури В. п. втрачає своє значення і в 1-й пол. 19 ст. починає занепадати. Скасування кріпачтва (1861) відкрило простір для розвитку капіталістичної *мануфактури*.

ВОТЧИННА ТЕОРІЯ — буржуазна теорія, згідно з якою середньовічна *вотчина* в Зх. Європі розглядалася як інститут, що визначав соціально-економічне, політичне й культурне життя середньовіччя. Сформувалася і поширилася серед буржуазних істориків Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, Великобританії й Росії в 70—80-х рр. 19 ст. Найвідомішими представниками В. т. були П. Г. Виноградов, Н.-Д. Фюстель де Куланж. Прихильники В. т. пояснювали діяльність вотчинників у удосконалення с.-г. техніки, розвиток ремесла, виникнення середньовічних міст. У сучас. бурж. *медієвістиці* В. т. втратила своє значення.

ВОТЧИННИЙ СУД — в Росії та на Україні суд, що його чинив феод.-землевласник над селянами своєї *вотчини*, помістю. Відомий з часів Київ. Русі. Особливого розвитку набув у 16—17 ст. На укр. землях, загарбаних Литвою і Польщею, В. с. та ін. суди для селян виникли в 14—15 ст. замість *копних судів*. Фактично існував до *судової реформи 1864*.

ВОТЯКИ — застаріла назва *удмуртів*.

ВОХРА (грец. *βοхра*) — природна мінеральна фарба. Складається з глини та оксидів заліза. Колір від



Вості.
Воша одяжна:
1 — доросла комаха;
2 — личе (гінда).

Восьмерик церкви Миколи в Лебедині Сумської області. 1783. Інтер'єр.



блідо-жовтого до темно-бурого. Застосовують для фарбування деревини, фарфору тощо.

ВОШЕРІЯ (*Vaucheria*) — рід *жовто-зелених водоростей* з порядку ксантосифонових. Має вигляд неправильно розгалужених ниток без перегородок, з численними ядрами і зернистими *хроматофорами*.

Нестатеве розмноження відбувається багатоджгутиковими *зоосторами*, апланоспорами або *цистами*. Статевий процес — *оогамія*. Бл. 40 видів, пошир. здебільшого в прісноводних водоймах та на вологому ґрунті, деякі види — у морях. Представники В. зустрічаються і на Україні.

ВОШІ (*Aporhiza*) — ряд безкрилих кровососних комах. Зовнішні паразити ссавців, у т. ч. усіх свійських тварин, крім котів; паразитують також на людині (В. одежна, головна, лобкова або пліска). Відомо понад 400 видів, які поділяють на 6 родин. Тіло (довж. 0,5–6 мм) сплюснене дорсентрально, жовто-сірого кольору. Голова значно вужча за груди. Ротовий апарат колюче-смоктальний. Очі у більшості видів редуковані або й зовсім відсутні. Ноги відносно короткі, з одним кігтником на кінці. Розвиток з неповним перетворенням. Самки різних видів за добу відкладають 1–16 яєць, або гнізд (за життя 50–330 шт.), прикріплюючи їх до волосся хазяїна (одежна воша — до одягу). Через 7–19 днів з яєць вилуплюються личинки (німфи), які стають статевозрілими через 8–14 днів. Тривалість життя дорослих В. 2–4(8) тижнів. В. спричиняючи свербіж, розчухування, призводять до виснаження тварин, зниження їхньої продуктивності, роботоздатності. В. також переносять збудників небезпечних хвороб (напр., висипного і поворотного тифу). Щоб запобігти захворюванню, необхідно дотримуватися правил *гігієни та зоогієни*. Для знищення В. застосовують фіз. (зокрема термічні) та хім. засоби (гексахлоран, хлорофос та ін. інсектициди). О. П. Маркевич.

ВОЩАК Ярослав Антонович (н. 19.11.1921, м. Броди, тепер Львівської обл.) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. Навчався у Вишньому муз. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1929–39) та Львів. консерваторії (1940–41). З 1944 — у Львів. театрі опери та балету (вистави «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Молода гвардія» Мейтуса, «Пікова дама» Чайковського, «Борис Годунов» Мусоргського); з 1972 — у Великому театрі опери та балету БРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ВОЩАНКА Максим Яромилович (р. н. невід. — п. 1708) — білоруський гравер на міді. У 80-х рр. 17 ст. керував друкарнею Могилівського Богоявленського братства. Твори: гравери для книг «*Monarchia turesca opisana przez Ricota*» (Слуцьк, 1678) та «*Акафісти і канони*» (Могилів, 1693; окремі гравери до цього видання датовані 1680).

ВОЩАНКА (*Myrta*) — рід рослин род. *вощанкових*. Невеликі дерева або кущі. Листки чергові, на яких є дрібні ароматичні залозки. Квітки в колосовидних суцвіттах або одиночні, здебільшого одностатеві. Плоди кістякоподібні. Понад 50 видів. В СРСР — 2 види: В. звичайна (*M. gale*) росте на болотах поблизу Балтійського узбережжя; В. пухляста (*M. tometoga*) — в приморській смузі пд. р-нів Д. Сходу. Іноді вирощують декоративні чагарники американських видів — В. пенсільванський (*M. pensylvanica*) та В. вошана (*M. cerifera*). У деяких тропіч. видів В. плоди їстівні.

«ВОЯДЖЕР» (англ. «*Voyager*», букв. — мандрівник) — назва двох американських *автоматичних міжпланетних станцій*, запущених 20 серпня («В.-2») і 5 вересня («В.-1») 1977 з метою вивчення планет-гігантів Юпітера, Сатурна і, можливо, Урана та Нептуна. На станціях встановлено телевізійні камери, наук. прилади, які мають передати на Землю інформацію про ці віддалені планети *Сонячної системи*, а також про їхні супутники. «В.-1» виведено на більш «швидку» траєкторію з тим, щоб на трасі «Земля—Юпітер» вона обігнала «В.-2». За програмою польоту передбачається, що «В.-1» наблизиться до Юпітера в березні, а «В.-2» — в липні 1979, пройшовши від Юпітера на віддалі відповідно 280 і 648 тис. км. Під впливом сильного поля тяжіння Юпітера траєкторія станцій зміниться і вони повернуть до Сатурна, поблизу якого пройдуть, відповідно, в листопаді 1980 і в серпні 1981, провівши спостереження за планетою, її кільцями та супутниками. Можливо, що «В.-2» після прольоту Сатурна буде направлено до Урана. Проте амер. вчені вважають, що імовірність нормального функціонування станцій поблизу Урана і Нептуна мізерно мала. Серед причин — надто велика віддалі цих планет від Землі, що надзвичайно утруднює зв'язок із станцією під час польоту. Цей експеримент провадиться і з огляду на те, що в останній чверті 20 ст. внаслідок незвичайного взаємного розташування Землі, Юпітера, Сатурна, Урана і Нептуна на своїх орбітах, станція «В.» має можливість послідовно пролетіти поблизу цих чотирьох планет *Сонячної системи*, використовуючи «дарову» силу тяжіння кожної попередньої планети для розвороту станції до наступної планети майже без витрат бортового запасу палива. Наступного разу таке розташування виникне в третій чверті 22 ст.

О. А. Рубашевський.
ВОЯЧЕК Володимир Гнатович [8 (20).11.1876, Петербург — 19.X.1971, Ленінград] — російський рад. д-р мед. наук, оториноларинголог, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1933), Герой Соціалістичної Праці (1961), ген.-лейтенант мед. служби. У 1899 закінчив Військово-мед. академію, 1917—56 професор, 1925—30 — начальник цієї академії. Праці В. присвячені вивченню функціональних особливостей внутрішнього вуха, методиці дослідження *вестибулярного апа-*

рата, морської хвороби, глухонімоти, дефектів мови. В. — автор кількох підручників з оториноларингології, ініціатор створення Ленінгр. н.-д. ін-ту хвороб вуха, горла, носа і мови. В. створив велику наукову школу оториноларингологів. Ім'я Войачека присвоєно оториноларингологічній клініці Військово-мед. академії. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

«ВПЕРЕД» — більшовицька група в Києві, створена в лютому 1905 за завданням В. І. Леніна. До її складу входили В. В. Вакар, М. П. Козеренко, Г. М. Кржижановський, Г. С. Михайлов, Л. М. Скоряков, О. Г. Шліхтер та ін. Група «В» підтримала звернення *Бюро комітету більшовицької організації III з'їзду РСДРП*, проте свого делегата на з'їзд не послала. В. В. Вакар, Г. М. Кржижановський та деякі ін. більшовики Києва, перебуваючи в полоні примиренських настроїв, сподівалися, що обидві фракції об'єднаються на з'їзді, і не поривали остаточно з меншовицьким Київ. к-том РСДРП. Після III з'їзду редакція газ. «*Пролетарий*» на чолі з В. І. Леніним запропонувала більшовикам Києва порвати з меншовиками, але цього не було виконано, хоч група загалом проводила значну роботу, сприяючи зростанню політ. свідомості робітн. мас, їхньої революц. активності, брала активну участь у підготовці наради більшовицьких к-тів Півдня, роботі Пд. бюро і Пд.-тех. бюро ЦК РСДРП, створених у Києві після III з'їзду партії. Див. також *Київська організація РСДРП(б)*.

«ВПЕРЕД» — більшовицька група в Харкові, створена 30.1(12.11)1905. Фактично виконувала роль міської більшовицької к-ти і здійснювала політику *Бюро комітету більшовицької організації (БКБ)*. Одним з організаторів групи був Артем (Ф. Сергєєв). 12 (25).11.1905 обрано робочий к-т групи в складі Артема, Б. В. Авілова, М. П. Доброхотова, Д. П. Двойрес і Г. В. Мерцалова. Діяльність групи зосереджувалась переважно в заводських районах, де було створено районні парт. оргції, певну роботу вона проводила й серед селян Харків. губ. БКБ і особисто В. І. Ленін постійно спрямовували роботу групи. Послідовно проводячи в життя ленинську тактичну лінію, група відіграла значну роль у мобілізації трудящих Харкова на революц. боротьбу в період першої бурж.-демократичної революції в Росії. Член групи Б. В. Авілов був делегатом III з'їзду РСДРП. У серпні 1905 рішенням ЦК РСДРП групі було надано права к-ти [про це було повідомлено в № 15 «*Пролетарія*» від 23. VIII (5.IX) 1905]. Див. також *Харківська організація РСДРП(б)*.

«ВПЕРЕД» — перше легальне більшовицьке видавництво. Діяло 1906—07 в Петербурзі. Організоване внаслідок злиття с.-д. в-в «*Наша думка*», «*Марксист*» і «*Утро*». Активну участь у роботі в-ва під керівництвом В. І. Леніна брали М. С. Ольмінський, В. Д. Бонч-Бруєвич і А. В. Луначарський. Видавництво поєднувало лега-



Г. П. Вотчал.



Я. А. Вошак.



В. Г. Войачек.

«ВПЕРЕД»

льні форми роботи з нелегальними, сприяло поширенню більшовицьких ідей серед широких мас робітників і селян, зміцненню ідейних і орг. зв'язків партії з народом. В-во видало ряд творів В. І. Леніна. Центр, склад в-ва брав на комісію л-ру інших с.-д. видавництв країни. Влітку 1907 «В.» розгромилі поліція.

«ВПЕРЕД» — нелегальна робітничая газета, заснована с.-д. групою «Робоче дело» в Києві. Виходила з 1897 по 1901 [№ 1 датовано 8. XII 1899, фактично вийшов 7 (19). I 1897]. Вийшло 10 номерів. № 1 і 2 видано від імені с.-д. групи «Робоче дело», № 3 і 4 — київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Після арешту керівників «Союзу боротьби» (1898) «В.» (з № 5) 1899—1901 була органом кінр. «економістів».

«ВПЕРЕД» — перша більшовицька щотижнева газета, видавалася з 22.XII 1904 (4.I 1905) по 5(18). V 1905 в Женеві. Орган Бюро комітетів більшовицької. Створена після захоплення меншовиками газ. «Искра». Вийшло 18 номерів. Організатором і керівником газети був В. І. Ленін. До редакції «В.» входили В. В. Воробський, А. В. Луначарський і М. С. Ольмінський. У газеті опубліковано понад 60 статей і заміток В. І. Леніна. Редакція встановила зв'язки з с.-д. організаціями Росії, в т. ч. з Одес., Катеринославським, Миколаїв. і Харків. комітетами РСДРП, які визнали «В.» своїм керівним органом. Під впливом «В.» на початку 1905 в Харкові і Києві виникли більшовицькі партійні групи. Газета «В.» відіграла визначну роль у боротьбі проти меншовиків і в підготовці III з'їзду РСДРП. Рішенням III з'їзду РСДРП від 14(27). V 1905 замість газ. «В.» почала виходити щотижнева газ. «Пролетарий».

«ВПЕРЕД» — щоденна легальна більшовицька газета. Видавалася замість газ. «Волна» з 26.V (8.VI) по 14(27). VII 1906 в Петербурзі. Вийшло 17 номерів. Керував газетою В. І. Ленін. До редакції входили В. В. Воробський і М. С. Ольмінський. У газеті опубліковано 16 статей В. І. Леніна, які визначали її революц. напрям і зміст. Більшість номерів газети було конфісковано. Постановою Петерб. суд. палати газету закрили. Замість газ. «В.» з 22.VI (5.VII) 1906 почала виходити газ. «Зво».

ВПИСАНІ І ОПИСАНІ ФІГУРИ. Многокутних наз. вписаним в опуклу криву, якщо всі його вершини належать цій кривій (мал., 1). І описаним навколо опуклої кривої, якщо всі його сторони є дотичними прямими до кривої (мал., 2). Сама крива наз. відповідно описаною або вписаною. В трикутних можна вписати і навколо нього можна описати єдине коло; центр описаного кола збігається з точкою перетину перпендикулярів до сторін трикутника, проведених через їхні середини (мал., 3), з центр вписаного — з точкою перетину бісектрис трикутника (мал., 4). Для чотирикутника (мал., 5) вписане (описане) коло існує, якщо виконуються умови: $AB + CD = AD + BC$.

($\alpha + \beta = 180^\circ$). В. і о. ф. розглядають і в просторі (мал., 6, 7). Див. також Паскаля теорема, Бріаншона теорема.

ВПОРСКУВАННЯ в медицині — те саме, що й ін'єкція.

ВПРАВЛЯННЯ — багаторазове повторення дій з метою їх удосконалення. Посідає важливе місце в навчанні, оскільки лежить в основі оволодіння будь-якою діяльністю, набутті тих або інших навичок та умінь. Фізіологічною основою В. є утворення систем тимчасових нервових зв'язків, підсилення і відносна відоскобленість їх у корі головного мозку. В результаті В. збільшуються швидкість і точність виконуваних дій, знижується надмірне напруження, підвищується праездатність.

ВРАБЕЛЬ Олександр Михайлович (н. 26.II 1931, с. Іванів, тепер Мукачівського р-ну Закарпат. обл.) — український рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1972. В 1960 закінчив Львів. консерваторію. З 1957 — соліст Львів. театру опери та балету ім. Ів. Франка. Партії: Онгін, Дон Жуан, Ріголетто (в однойменних операх Чайковського, Моцарта, Верді), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Гурман («Украдене щастя» Мейтуса).

ВРАДІВКА — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, районцентр. Залізнична станція. 11 тис. ж (1977). Засн. у 2-й пол. 18ст. З поч. 19 ст. наз. Велика Врадівка. В січні 1918 у селі встановлено Рад. владу. З 1964 має сучас. назву; з 1967 В. — с-ще міськ. типу. Виноробний, маслоробний, комбикормовий і цегельний з-ди, елеватор, м'ясокл. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, гідроліселекторативна станція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні та музична школи, лікарня. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

ВРАДІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,8

тис. км². Нас. 25,9 тис. чол. (1977). В районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 9 сілськ. Радам народних депутатів. Центр — смт Врадівка. Поверхня В. р. — хвиляста рівнина. На пн. межі району протікає р. Кочима. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Підприємства харч. пром-сті, вироб. буд. матеріалів. Найбільші з них: врадівські елеватор та цегельний з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (Врадівка). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 68,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 55,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Розвинуті молочне скотарство, свинарство, віварство та птицеводство. У В. р. — 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Автошляхів — 235 км, в т. ч. з твердим покриттям — 100 км. У районі — 27 заг.-освітніх та музична школи, 26 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 9 будинків культури, 12 клубів, 30 кіноустановок, 23 бібліотеки.

А. І. Войченко, **ВРАЖЛИВІЙ** Василь Якович (справж. прізвище — Штанько; 1903, с. Опішня, тепер смт Зінківського р-ну Полтавської обл. — 1938) — український рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Був членом літ. орг-дій «Плуг» і «Вперед». Писав про соціалістичне будівництво на Україні і новобудови перших п'ятирічок, про рад. інтелігенцію. Автор ряду оповідань, повістей «Батько» (1929), роману «Справа серія» (1933).

Тел. Земля. Х., 1925; Мелодія. Х., 1929; Перемога. Х., 1932; Справа серія. Х., 1933.

ВРАЗ (Vraz) Станко (справж. ім'я та прізвище — Якоб Фраз; 30.VI 1810, Цероваць — 24.V 1851, Загреб) — словенський і хорватський поет, діяч італізму. Один із засновників прогрес. хорват. критики. У збірках «Червоні яблука» (1840), «Голоси з Жеравинської долини» (1841), «Гусла і тамбури» (1845) — інтимна й громадянська лірика, політична сатира, переклади західноєвроп. і слов. поетів. Видав зб. словенських нар. пісень «Іллірійські народні пісні» (1839).

ВРАНГЕЛІВЩИНА — режим буржуазно-поміщицької диктатури на чолі з ген. П. М. Врангелем, встановлений білогвардійською контрреволюцією в Криму й на Пд. України в квітні — листопаді 1920. Підтриманий імперіалістами Антанти, Врангель в квітні 1920 створив контрреволюц. маріонетковий уряд і почав організацію з. з. Рос. армії, основою якої стали залишки розгромлених денікінських військ (див. Денікініщина). В червні 1920, скориставшись з важкого становища Країни Рад, що вели війну проти агресії бурж.-поміщицької Польщі, врангелівські війська почали наступальні дії на Пд. України. Вони захопили Пн. Таврію, пд. частину Катеринославщини й створили безпосередню загрозу Донбасові. Проте рад. війська зупинили просування врангелівців і на поч. серпня перейшли в контр-



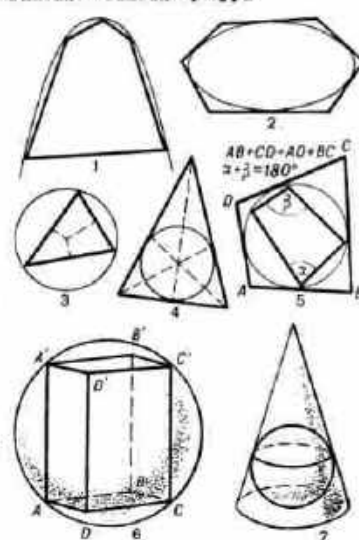
О. М. Врабель.



З. Ф. Вроблевський.



Вписані і описані фігури.



наступ. Утворений при цьому на лівому березі Дніпра *Каховський плацдарм* перешкодив з'єднанню військ Врангеля з білополяками. ЦК РКП(б), В. І. Ленін приділяв велику увагу боротьбі проти В. На Пд. було перекинуто з ін. фронтів 11 стріля та кав. дивізії і бригад, новостворену 2-у Кінну армію (див. *Кінні армії*). 21.IX 1920 утворено окремий Пд. фронт (команд. — М. В. Фрунзе). Протягом вересня рад. війська стримували ворога, який на той час захопив Маріуполь (тепер Жданов), Олександрівськ (тепер Запоріжжя), провадив в Донбасі 8—16.X в запеклих боях у районі Нікополя і Аносолового рад. частини розгромили 5 ворожих д-зій і відбили останню спробу врангелівців просунутися на Пн. Із закінченням *радянсько-польської війни 1920* Рад. д-ва дістала змогу зосередити осн. сили проти В. На Пд. фронт було перекинуто ряд частин і з'єднань, у т. ч. 1-у Кінну армію. Внаслідок парт., комсомольської та профспілкової мобілізації на Пд. фронт прийшли понад 10 тис. комуністів і комсомольців, у т. ч. 4,5 тис. з України. У відповідь на лист В. І. Леніна «До незаможних селян України» (2.X 1920) проти В. вирушили кілька полків і загонів, сформованих *комітетами незаможних селян*. 28.X 1920 війська Пд. фронту перейшли у вирішальний наступ і завдали нищівної поразки білогвардійцям у Пн. Таврії. В запеклих боях 7—11.XI рад. війська, форсувавши Сиваш, подолали Перекопський та Чонгарський укріплення (див. *Перекопсько-Чонгарська операція 1920*) і вступили в Крим, визволення якого завершили 17.XI 1920. Залишки врангелівців (бл. 80 тис. сол.) втекли до Туреччини на іноз. кораблях. Велику роль у розгромі В. відіграв партизанський рух і парт.-комсомольське підпілля, що діяло у ворожому тилу. В. І. Ленін назвав розгром В. однією «з найбільш успішних сторінок в історії Червоної Армії» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 124).

Літ. Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 41—42; Історія громадянської війни в СРСР, 1917—1922, т. 5. М., 1960; Гражданская война на Украине, 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 3. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3. К., 1970; Історія Української РСР, т. 3. К., 1977.

ВРАНГЕЛЯ ОСТРОВ — острів у Пн. Льодовитому ок., на межі Сх.-Сибірського і Чукотського морів. Від материка відокремлюється прот. Лонга. Входить до складу Чукотського авт. округу Магаданської обл. РРФСР. Пл. 7300 км². Вис. до 1096 м. Рослинність тундрова. З тварин водяться песці, білі ведмеді, полені, моржі. Влітку багато птахів. Названий іменем рос. мореплавця Ф. П. Врангеля.

ВРАНГЕЛЬ Петро Миколайович (1878—1928, Брюссель) — барон, генерал-лейтенант (1917), керівник контрреволюції на Пд. Росії під час громадянської війни. З 1918—у білогард. *Добровольчій армії*; в грудні 1919—січні 1920 — її командуючий. Після розгрому де-

нікіниціни — головнокомандуючий з 4.IV 1920 т. з. Рос. армією в Криму. З крахом *врангелівщини* втік за кордон, де вів активну антирад. діяльність.

ВРАНГЕЛЬ Фердинанд Петрович [29.XII 1796 (9.I 1797), Псков — 25.V (6.VI) 1870, Тарту] — російський мореплавець, адмірал, почесний член Петербурзької АН (з 1855). Один з засновників Рос. геогр. товариства. Закінчив Морський корпус (1815). У 1817—19 брав участь у кругосвітній подорожі В. М. Головнина. В 1820—24 очолював Колімську експедицію, яка описала й нанесла на карту береги Сибіру від гирла Індірки до Колючинської губи. В 1825—27 керував кругосвітнім плаванням на шлюпі «Кроткий». У 1829—35 — гол. правитель рос. поселень в Америці; 1840—49 — директор Російсько-американської компанії. Був противником продажу Аляски США. Ім'ям В. названо острів у Пн. Льодовитому ок., гори і мис на Алясці.

ВРАНИЦЬКИЙ Василь Іванович [р. н. невід. — п. 2(14).XII 1832, м. Ялutorовськ, тепер Тюменської обл.] — декабрист, полковник. З 1824 — член *Південного товариства декабристів*, належав до поміркованої частини т-ва, яка виступала за встановлення в Росії конституційної монархії. Заарештований у Житомирі. Засуджений до довічного заслання, яке було скорочено до 20 років. Заслання відбував у Сибіру, де й помер.

ВРАЦЯ — місто на Пн. Зх. Болгарії, адм. центр Врачанського округу. Вузол з-ць і автошляхів. 53,1 тис. жителів (1971). На місці сировини розвивається газова й цем. пром-сть. Виробн. азотних добрив. Підприємства текст. (бавовняної, шовкової), харч., деревообр., машинобудівної пром-сті. Театр, музей. Пам'ятник Х. Ботеву. В. засн. у 14 ст.

«ВРАЧЕБНОЕ ДЕЛО» — медичний науково-практичний журнал, орган Міністерства охорони здоров'я УРСР. Виходить з грудня 1918. Має розділи — теоретична і клінічна медицина, практичні замітки, організація охорони здоров'я, історія медицини, гігієна, епідеміологія та ін. У журналі публікуються звіт про міжнар. мед. конгреси та з'їзди. Виходить щомісяця рос. мовою в Києві.

ВРЕДЕ (Wrede) Фердинанд (15.VII 1863, Шпандау — 19.II 1934, Марбург) — німецький мовознавець. Голова нім. діалектографічної школи. Був директором Діалектологічного ін-ту в Марбурзі, редактор «Німецького мовного атласу» (1908—34) — першого діалектологічного атласу нім. мови. Осн. праці: «Про мову вандалів» (1886), «Про мову східних готів в Італії» (1891).

ВРНГ — див. *Вища Рада Народного Господарства*.

ВРОБЛЕВСЬКИЙ (Врублевський, Wróblewski) Зигмунт-Флорентій (28.X 1845, Гродно — 19.IV 1888, Краків) — польський фізик, чл.-кор. АН у Кракові (з 1880). Навчався у Крак. ун-ті. За участь у Польському повстанні 1863 був засланий у Томськ. У 1869 повернувся до Варшави. З 1882 — профе-

сор Краківського ун-ту. Спільно з польськ. фізиком К. Ольшевським 1883 вперше одержав зріджений кисень; зрідив також азот, окис вуглецю та дослідив їхні критичні температури. Трагічно загинув під час пожежі в лабораторії.

ВРОНА Іван Іванович [17(29).IX 1887, с. Отроч, тепер ПНР — 5.I 1970, Київ] — український рад.-мистецтвознавець, засл. працівник культури УРСР (з 1968). Член КПРС з 1920. У 1913 закінчив Моск. ун-т. Праці: «Мистецтво революції і АРМУ», К., 1926; «К. Д. Трохименко», К., 1957; «Михайло Гордієвич Дерев'як», К., 1958; «Анатолій Петрицький», К., 1968; розділи в книзі «Історія українського мистецтва», К., 1967, т. 5. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ВРОНСЬКИЙ Вахтанг Іванович [справж. прізвище — Надірадзе; н. 15(28).VIII 1905, Тифліс] — український рад. балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1940. У 1923 закінчив Тбіліську балетну студію. Балетмейстерську діяльність розпочав 1932. В 1940—54 — гол. балетмейстер Одес. (одночасно 1952—54 — худож. керівник Ансамблю танцю УРСР), 1954—69 — Київ. театрів опери та балету, одночасно 1961—73 — гол. балетмейстер і худож. керівник «Балету на льоду» (Київ), з 1977 — Москов. худож. спортивного ансамблю «Балет на льоду». Вистави: у Київ. театрі опери та балету — «Лісова пісня» Скорупського (1958), «Лілея» Данькевича (1956); 1959 — однойменний фільм-балет у співавторстві з В. Лапошником, «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва; в ансамблі «Балет на льоду» — «У Країні чудес» (1962), «Весіння казка» (1965), «Про що співає трембіта» (1970) та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ВРОНСЬКИЙ Макар Кіндратович [н. 1(14).IV 1910, м. Борисов, тепер БРСР] — український рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1955. У 1945 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у М. Гельмана і М. Лисенка. Твори: композиції — «Леся Українка» (1947), «Устим Кармелюк» (1948), «В. І. Ленін» (1957); «Декабристи у Кам'янці» (Черкаська обл.); у співавторстві, 1975; портрети — І. Кавалеріадзе (1957), М. Амосова (1961); пам'ятники —



В. І. Вронський.



М. К. Вронський.



М. К. Вронський і В. А. Чепелик. Скульптурна група «Декабристи у Кам'янці». Бронза, граніт. 1975. Встановлена в місті Кам'янці Черкаської області.

ВРОНСЬКИЙ

Т. Шевченкові у м. Палермо в Канаді (1950), В. І. Лейніну у Дніпропетровську (1957) та Харкові (1963) — всі у співавторстві з О. Олійником; Д. Мануїльському (1966) і А. Іванову (1976) — у Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

ВРОНСЬКИЙ (Wronski; справж. прізвище — Гене) Юзеф (24.VIII 1776, Волишин, тепер Зельоногурське воєводство, ПНР — 9.VIII 1853, Париж) — польський математик. Був арт. офіцером в армії Т. Косцюшка. Праці з математики почав публікувати з 1811. В 1812 запропонував функціональний визначник (т. з. вронскіан), який відіграє важливу роль у теорії лінійних диференціальних рівнянь.

ВРОЦЛАВ — місто на Пд. Зх. Польщі, адм. центр Вроцлавського воєводства. Вузол заліз. та автошляхів, річковий порт на р. Одрі. 575,9 тис. ж. (1975). Один з важливих екон. і культ. центрів країни. Гол. галузі пром-сті — транспортне машинобудування (вироби. електровозів, вагонів, дорожньо-транспортних машин, річкових суден), електротехнічна (генератори для ТЕС), електронна, приладобудування. Підприємства кольорової металургії, хім. (штучні волокна, фосфорні добрива, лаки, фарбитош), харч., швейної, вовняної, поліграф. пром-сті. ТЕС. У В. — ун-т та ін. вузи; музеї: Сілезький, археологічний. Оперний театр. Архіт. пам'ятки: готична ратуша (2-а пол. 13 — поч. 16 ст.), костюли (13—15 ст.), єзуїтська колегія (тепер ун-т; 1726—32) та ін. Після 1945 споруджено комплекс будівель Виставки возз'єднаних земель, «Школу Тисячоліття», нові житл. р-ни (Гайовіце та ін.). В. — стародавнє слов. місто, відомий з 980 як Бреславль. В 10—14 ст. — у складі польс. д-ви. В 1742 приєднаний до Пруссії (нім. назва Бреслау). З 1945 — під сучас. назвою в складі ПНР.

ВРУБЕЛЬ Михайло Олександрович [5(17).III 1856, Омськ — 1(14).IV 1910, Петербург] — російський художник. У 1880—84 навчався в петерб. АМ у П. Чистякова; академіком її став у 1905. Працював у галузі станкового, монументального і театр.-декоративного живопису, станкової та ілюстраційної графіки, ужиткового мист. і архітектури. Був одним з виразників символізму в живописі стилю модерн. У 1884—89 жин і працював у Києві, де виконав ікони й розписи для *Кирилівської церкви* (в т. ч. композиції над хорами «Зішестя святого духа»), ескізи для розписів у *Володимирському соборі*, які не було здійснено (є лише орнаментальні розписи у бічних нефках). У Києві В. написав картини: «Дівчина на тлі перського килима» (1886, Київ. музей рос. мистецтва), «Східна казка» (1886) та ін. Наприкінці 1889 В. оселився в Москві. Працював над навчанням творчістю М. Лермонтова образом Демона. До цієї теми повертався протягом усього життя. В Демоні В. втілює трагедію самотності й безсилля гордого індивідуаліста-бунтаря («Демон», 1890; «Демон зборений», 1902 —

обидва в ДТГ). Серед відомих творів В. також «Венеція» (1893), «Іспанія» (1894), «Пан» (1899). «Парівна-лебідь» (1900). У цих картинах виявилися найважливіші риси творчості В.: глибина змісту, складність, напруженість символічного образу, органічне сполучення життєвих спостережень з фантастичним уявленням, живописна майстерність, тяжіння до монументальності. В. виконав глибоко психологічні портрети С. Мамонтова (1897), Н. Забіли-Врубеля (1898), В. Брюсова (1906) та ін. В останні роки життя на творчості В. позначилося тяжке психічне захворювання. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Яремич С. Михайл Александрович Врубель. М., 1911; Іванов А. П. Врубель. Пг., 1916; Федоров-Давыдов А. А. Михайл Александрович Врубель. М., 1968; Тарабукін Н. М. Михайл Александрович Врубель. М., 1974; Врубель. Перепіска. Воспоминання о художнике. Л., 1976.

ВРУБІВКА (до 1935 — Хуцевате) — селище міського типу Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Венгерівка, 1,2 тис. ж. (1977). Радгосп, комбінат побутових послуг. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинки культури, 6-ка. В. виникла 1921.

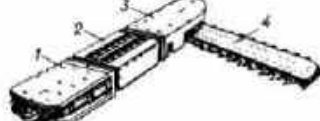
ВРУБІВСЬКИЙ — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, поблизу залізнич. ст. Врубівка, 6,2 тис. ж. (1977). Лутугинське шахтобуд. управління. Середня школа, лікарня. Будинки культури, 6-ка. Засн. 1895.

ВРУБЛЄВСЬКИЙ (Wróblewski) Валерій-Антоній [15(27).XII 1836, Желудок, тепер смт Гродненської обл. — 5.VIII 1908, Уарвіль, Франція] — діяч польського і міжпар. революційного руху. Нар. в сім'ї дрібного шляхтича. Навчався в Лісовому ін-ті в Петербурзі. Активний учасник польського повстання 1863—64. Після поразки його емігрував до Франції. В роки франко-пруської війни 1870—71 брав участь у складі Нап. гвардії в обороні Парижа. Під час *Паризької комуни* 1871 командував загонами, що обороняли столицю з Пд. Після падіння Комуни емігрував до Великобританії. З 1872 — член Генеральної ради *Інтернаціоналу 1-го* (секретар-кореспондент для Польщі). Підтримував К. Маркса і Ф. Енгельса в боротьбі проти М. О. Бакуніна. В 1872 очолював польс. революц. т-во «*Люд польський*». Похований на кладовищі *Пер-Лашез* у Парижі.

ВРУБЛЄВСЬКИЙ Микола Євтихійович [парт. псевд. — Сергій; 4(16).II 1897, с. Рунковіч, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. — 25.XII 1918, Київ] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. З 1915 навчався в Київ. комерц. ін-ті. З грудня 1916 — в армії. Проводив революц. роботу серед солдатів 7-ї армії Пд.-Зх. фронту. З березня 1918 — секретар нар. освіти в уряді Рад. України. Був у складі надзвичайного повноважного посольства ЦВК Рад

України і Народного Секретаріату України 1918 в Москві. З квітня 1918 — член Бюро для керівництва повстан. боротьбою в тилу австро-нім. окупантів. З червня 1918 — член підпільного Київ. губкому партії, з серпня 1918 — одночасно редактор газ. «*Київський комуніст*». 28.X 1918 заарештований у Києві гетьманським урядом. Закатований режимом Директорії.

ВРУБОВА МАШИНА — машина, якою в товщі корисної копалини



Врубова машина: 1 — подавальна частина; 2 — лангун; 3 — редуктор; 4 — бар.

створюють вруб — глибоку щілину, яка полегшує наступне руйнування масиву порід. Найпоширеніші В. м. (мал.), у яких робочим органом є бар (довга рама з рухомими різальними ланцюгом). Вдоль вибою В. м. переміщується переважно за допомогою каната, що намотується на барабан подавальної частини. Різновиди В. м.: врубово-навалювальна і врубово-відбійна машини. В. м. застосовують гол. чин. для видобування міцного і в'язкого вугілля.

ВРХЛІЦЬКИЙ (Vrchlický) Ярослав (справж. ім'я та прізвище — Фріда Емілі; 17.II 1853, Лоуні — 9.IX 1912, Домажліце) — чеський поет, драматург, перекладач. Автор понад 70 поетичних збірок: «Епічні поеми» (1876), «Сілезькі балади» (1885), «Уламки епопеї» (1886), «Спадщина Тантала» (1888), «Бог і люди» (1899), «Моя батьківщина» (1903), «Коралові острови» (1908); комедії на сюжет із чеської історії «Ніч на Каршштейні» (1885) та ін. Перекладав твори Данте, Тассо, Байрона, Гете, Мікєвича.

Літ.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Братислава, 1957; [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія чеської поезії XIX—XX століть. Т. 2. М., 1959.

Літ.: Франко І. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. В. кн.: Франко І. Твори. Т. 18. К., 1935.

ВСЕВІСВІТ — загальне обов'язкове військ. навчання в СРСР. Запроваджено декретом ВЦВК від 22.IV 1918. В. відіграв значну роль у підготовці кадрів Червоної Армії в роки громадян. війни 1918—20. В 1923 В. було скасовано. Знову запроваджено під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 постановою Державного Комітету Оборони від 17.IX 1941. Після закінчення війни В. 1946—48 розформовано.

ВСЕВОЛОД ВЕЛИКЕ ГНІЗДО (1154—1212) — князь владимир-суздальський 1176—1212, син Юрія Долгорукого. Проводив політику зміцнення князівської влади. В боротьбі проти ін. князів і боярської верхівки спирався на підтримку дружинників і городян. Поширив свій вплив на Київ, Переяславське князівство, Рязань і Ново-



М. О. Врубель.



В.-А. Врублевський.



М. С. Врублевський.



Ярослав Врхліцький.

род. Здійснив успішні походи проти *половців, болгар та мурдві*. Був союзником галицько-волинського кн. Романа Мстиславича. Почав титулювати себе «великим князем». «Слово о полку Ігоревім» називає В. В. Г. найсильнішим руським князем тих часів. За його правління тривав розквіт культури *Владимира-Суздальського князівства*. Прозваний «Великим Гніздом» (мав 12 дітей).

ВСЕВОЛОД ІІ БЛЬГОВИЧ (р. н. невід. — п. І. VIII 1146, Вишгород) — великий князь київський 1139—46, син черніг. князя *Олега Святославича*. В 1115—27 князував у Новгороді-Сверському, 1127—39 — в Чернігові. В 1139 захопив Київ. Розпалював і використовував князівські міжусобиці, щоб удержувати за собою великокнязівський престол. За В. ІІ О. посилюлась експлуатація міськ. бідноти. Після смерті В. ІІ О. кияни виступили проти його наступників і вигнали їх з Києва.

ВСЕВОЛОД ЯРОСЛАВІЧ (1030—1093) — давноруський князь, син *Ярослава Мудрого* і батько *Володимира Мономаха*. З 1054 — удільний князь у Переяславській та Суздальській землях. У союзі з старшими братами Ізяславом і Святославом вів боротьбу проти *торків і половців*; разом з братами склав т. з. «Правду Ярославичів» (див. *Руська правда*). В 1073 союз Ярославичів розпався, що призвело до міжособної боротьби між ними. В. Я. допоміг Святославу зайняти київ. великокнязів. престол. Після смерті Святослава (1076) став великим князем київським, але незабаром віддав великокнязівський престол братові Ізяславу, а сам почав князувати в Чернігові. Після загибелі Ізяслава 1078 знову став великим князем київським. Знав п'ять іноземних мов. Заснував *Видубицький монастир*.

ВСЕВОЛОД ЖСЬКИЙ Михайло Миколайович (н. 7.XI 1917, с. Василівка, тепер райцентр Запорізької обл.) — парт. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1944. Навчався (1937—41) у Рибінському авіац. ін-ті. Закінчив Вищу парт. школу при ЦК Компартії України (1953), Дніпропетровський металург. ін-т (1965). З 1943 — на комсомольській і парт. роботі. В 1953—63 — секретар райкому партії в м. Запоріжжі, зав. відділом парт. органів Запорізького обкому, 1963—66 — другий секретар, з 1966 — перший секретар Запорізького обкому Компартії України. В 1966—76 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1976 — член ЦК КПРС. З 1966 — кандидат, з 1967 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ВСЕКИТАЙСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ (ВЗНП) — за конституцією КНР 1975 найвищий орган державної влади КНР. Строк повноважень — 5 років (передбачено також можли-

вість продовження цього строку). Див. *Китай*, розділ Державний лад.

ВСЕЛЕНСЬКІ СОБОРИ — з'їзди вищого духовництва християн. церкви. Перший В. с. відбувся 325. На В. с. вироблялися церковні догмати й церковне право, засоби боротьби християнської церкви за зміцнення своєї влади. Православна церква визнає вселенськими сім соборів, які відбулися до *розділення церков* (9 ст.). Наступні собори скликала тільки католицька церква і називала їх вселенськими. Останній, т. з. 2-й Ватиканський, собор (1962—65) займався пошуками шляхів пристосування церкви до нових умов, які склалися в світі в зв'язку з розвитком науки та з суспільним прогресом і привели до зниження авторитету католицизму й релігії взагалі.

ВСЕНАРОДНЕ ОБГОВОРЕННЯ — в соціалістичних державах один з важливих проявів *соціалістичної демократії*, що полягає в участі громадян у правотворчості. Ст. 5 Конституції СРСР і конституціями союзних (в УРСР — ст. 5 Конституції УРСР) республік передбачено, що на В. о. виносяться найважливіші питання держ. життя. Таке обговорення характеризується високою активністю рад. громадян, заінтересованістю у вдосконаленні законодавства тощо. Найважливіші законопроекти публікуються в газетах, надсилаються громад. орг-ціям і наук. установам. Законопроекти всебічно обговорюються на зборах трудящих. Зауваження і пропозиції, висловлені в процесі обговорення, враховуються законодавчими органами. В. о. має консультативний характер і цим відрізняється від *референдуму*. В СРСР широко обговорювався проект Конституції 1936, проект закону про державні пенсії; проекти Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю 1970, нар. освіту 1973, лісового законодавства 1977 тощо. Великого розмаху набуло обговорення проекту Конституції СРСР 1977. В обговоренні взяло участь понад 140 млн. чол., на адресу Конституційної Комісії надійшли численні листи. В обговоренні проекту Конституції УРСР взяло участь понад 32 млн. чол. Це є яскравим свідченням зростання ролі В. о. в залученні трудящих до участі в управлінні державою.

ВСЕРОСІЙСЬКА ЗАЛІЗНИЧНА СПІЛКА 1905—07 — перша профспілкова організація залізничників у Росії. Оформилася на 1-му з'їзді В. з. с., що відбувався 20—21.IV (3—4.V) 1905 у Москві. Програма спілки складалася з екон. і загальнодемократичних вимог. У міру розвитку революції 1905—07 у В. з. с. посилювався більшовицький вплив. В. І. Ленін відзначав провідну роль залізничників і В. з. с. в *Жовтневому всеросійському політичному страйку* 1905. Після поразки *Грудневих збройних повстань* 1905 Всеросійська залізнична спілка пішла в підпілля. На кінець 1906 спілка втратила своє революц. значення, в лютому 1907 розпалась.

ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ФРОНТОВИХ І ТИЛОВИХ ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП(б) 1917 — відбулася 16—23.VI (29.VI—6.VII) в Петрограді. Скликана Оргбюро *Військової організації при ЦК РСДРП(б)*. На конференції були делегати від 60 фронтових і тиллових військ. орг-цій, які об'єднували 26 тис. членів партії. В центрі уваги конференції стояли доповіді В. І. Леніна про поточний момент і з агр. питання. Виходячи з ленинського аналізу політ. становища в країні, конференція визнала за необхідне посилити роботу щодо підготовки робітників і революц. солдатів до збройної боротьби за перемогу соціалістич. революції. Важливе значення для пропаганди у військах (зокрема, на Україні) ленинської нац. політики мала резолюція конференції «З національного питання». Конференція обра-ла Всерос. центр. бюро військ. орг-цій, до складу якого ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко, М. В. С. Кедров, М. В. Криленко, К. О. Мехоношин, М. І. Подвойський (голова), О. Ф. Розмирович та ін. Конференція відіграла важливу роль у розгортанні роботи більшовиків в армії, у створенні збройних сил соціалістичної революції.

ВСЕРОСІЙСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ ПО БОРЬБІ З КОНТРЕВОЛЮЦІЄЮ І САБОТАЖЕМ (ВЧК) — орган Радянської держави, створений за ініціативою В. І. Леніна постановою Раднаркому РРФСР від 7(20).XII 1917. На ВЧК, яку очолював Ф. Е. Дзержинський, покладалася боротьба проти всіх видів контрреволюц. злочинів — заколотів, саботажу, бандитизму, шпигунства, проти ворожих політ. партій і таких небезпечних злочинів, як спекуляція, хабарництво тощо. У серед. 1918 було створено губ. і повітові надзвичайні комісії (останні ліквідовано на поч. 1919), транспортні та військ. ЧК (в січні 1919 перетворено на Особливі відділи). ВЧК мала в своєму розпорядженні озброєні загони (корпус військ ВЧК). Найважливіші питання організації й діяльності ВЧК розв'язувало Політбюро ЦК РКП(б). Діяльність ВЧК мала величезне значення для зміцнення тилу та перемоги Рад. влади над силами контрреволюції в умовах громадян. війни. Постановою ВЦВК від 6.II 1922 ВЧК ліквідовано. Див. також *Державне політичне управління, Всеукраїнська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами* (ВУЧК).

Лит.: Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917—1921 гг. Сборник документов. М., 1958.

В. В. Сташис, Л. М. Маймексулов.

ВСЕРОСІЙСЬКА НАРАДА РАД РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — відбулась 29. III — 3.IV (11—16.IV) 1917 у Петрограді. В її роботі брали участь 480 представників від 139 Рад та 46 тиллових і фронтових військ. орг-цій, у т. ч. делегати з Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва та ін. міст України.

ВСЕРОСІЙСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПРОЛЕТАРСЬКИХ АРХІТЕКТОРІВ

Всеросійський з'їзд Рад

1-й — 3—24.VI
(16.VI—7.VII) 1917
2-й — 25—27.X
(7—9.XI) 1917

3-й — 10—18
(23—31). I 1918

Надзвичайний
4-й — 14—16.III 1918

5-й — 4—10.VII 1918

Надзвичайний
6-й — 6—9.XI 1918

7-й — 5—9.XII 1919

8-й — 22—29.XII 1920

9-й — 23—28.XII 1921

10-й — 23—27.XII 1922

11-й — 19—29.I 1924

12-й — 7—16.V 1925

13-й — 10—16.IV 1927

14-й — 10—18.V 1929

15-й — 26.II—5.III 1931

16-й — 15—23.I 1935

Надзвичайний
17-й — 15—21.I 1937

Нарада розглянула питання про ставлення до війни, до Тимчасового уряду, про організацію революції, сил і боротьбу проти контрреволюції, земельне питання та ін. Склад наради в основному був есеро-меншовицький, що позначалося на резолюціях наради, спрямованих на продовження імперіалістичної війни, підтримку бурж. Тимчасового уряду. Незважаючи на угодівський характер прийнятих рішень, нарада сприяла організації й згуртуванню Рад на місцях і об'єднанню їх у загальнодерж. масштабі. 4(17).IV на зборах більшовиків — учасників наради виступив В. І. Ленін з Квітневими тезами (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*).

ВСЕРОСІЙСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПРОЛЕТАРСЬКИХ АРХІТЕКТОРІВ (ВОПРА). Засн. 1929 (спочатку як Всеросійське товариство пролетарських архітекторів). Члени ВОПРА (К. Алабян, О. Власов, А. Мордвинов та ін.) декларували створення нової пролет. архітектури (на основі механізації, стандартизації й досягнень буд. техніки), класової за змістом і формою, яка мала задовольняти потреби пролетаріату і новий колективний побут. У 1938 ввійшло до складу Спілки рад. архітекторів.

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — найвищий орган держ. влади РРФСР за конституціями РРФСР 1918 та 1925. Скликався *Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом* (ВЦВК) не рідше як 2 рази на рік, а з 1925 — не рідше раз на рік. У з'їздах брали участь представники міських Рад (за нормою 1 депутат на 25 тис. виборців) та губерні. (обл.) з'їзди Рад і з'їзди Рад авт. республік (1 депутат на 125 тис. жителів). В. з. Р. та ВЦВК, що його обирали з'їзди, здійснювали заг. керівництво госп. і культ. будівництвом республіки. До виключного відання В. з. Р. належали: встановлення, доповнення і зміна осн. засад та остаточне затвердження часткових змін у Конституції; затвердження конституцій авт. рад. соціалістичних республік. Законодавчі акти В. з. Р. мали найвищу юрид. силу. Відбулося 17 В. з. Р. До утворення СРСР у В. з. Р. брали участь представники України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану. За Конституцією РРФСР 1937 найвищим органом держ. влади в республіці стала Верховна Рада РРФСР.

Лит.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов. т. 1, 4, ч. 1. М., 1959—62. Г. П. Бутко.

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган державної влади РРФСР. Діяв 1917—37 в період між *Всеросійськими з'їздами Рад*, які його обирали; був відповідальним перед ними. Скликався раз на 2 місяці. Вперше обраний на *Другому Всеросійському з'їзді Рад*. Між сесіями ВЦВК найвищим органом держ. влади в РРФСР була

обирана ним Президія ВЦВК. До компетенції ВЦВК входило видання декретів, постанов, кодексів. ВЦВК утворював Уряд РРФСР — Радю Нар. Комісарів (РНК) і нар. комісаріати, давав заг. напрям діяльності РНК і всіх органів держ. влади РРФСР тощо. Припинив свою діяльність з прийняттям конституції РРФСР 1937 і обранням на її основі Верховної Ради РРФСР. До утворення СРСР до ВЦВК обиралась певна к-сть членів від ін. рад. республік. Так, починаючи з *Четвертого Всеукраїнського з'їзду Рад*, до ВЦВК від України обиралося по 30 членів і 13 кандидатів у члени.

Лит.: Декреты Советской власти. т. 1—2. М., 1957—59; Калинин М. И. Декларация о ближайших задачах ВЦИК. В кн.: Калинин М. И. Избранные произведения. т. 1. М., 1960.

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ З'ЇЗД — нелегальні з'їзди революційної студентської молоді в Росії на поч. 20 ст. Відбувалися за участю соціал-демократів. 1-й В. с. з. (лютий 1902, Рига) обговорив політ. становище в країні, завдання студентського руху, прийняв маніфест (опубліковано в газ. «*Искра*» № 18). На 2-му з'їзді (листопад 1903, Одеса) було вирішено створити керівний орган — «коаліційні делегатські збори» з представників різних парт. течій. 3-й з'їзд (вересень 1905, Выборг) в зв'язку з політ. диференціацією студентства прийняв рішення про приєднання студентів у політ. боротьбі до існуючих політ. партій, закликав студентів підтримати заг. страйк і збройне повстання. Після поразки революції 1905—07 В. с. з. не збиралися.

ВСЕСВІТ, космос — безкрайній матеріальний світ. В. включає в себе безконечне різноманіття окремих тіл, їхніх систем та ін. космічних утворень, що виникають у процесі руху *матерії*. В. у широкому розумінні — предмет дослідження всього природознавства; у спеціальному — *астрономії*, що досліджує виникнення, розвиток і структуру різних космічних утворень, їх просторово-часовий розподіл, і *космології*, яка вивчає питання про будову та еволюцію В. як цілого. Вихідні положення та найзагальніші висновки науки про В. органічно пов'язані з філософією. Історія пізнання В. — історія запеклої боротьби між *матеріалізмом* і *ідеалізмом* навколо світоглядних основ цієї проблеми. Методологічну основу вивчення В. становлять фундаментальні принципи діалектичного матеріалізму: об'єктивність, матеріальна єдність світу, пізнаваність тощо. «Точне уявлення про всесвіт, про його розвиток... так само як і про відображення цього розвитку в головах людей, може бути здобуте тільки діалектичним шляхом...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 23). Знання про В. людство набуває протягом тисячоліть, розширюючи і вдосконалюючи їх. Так, філософи Старод. Греції розглядали В. як упорядковану гармонійну систему, обмежену кришталевими сферами. Проте вже і в той час окремі вчені (*Арістарх Самоський, Геракліт.*

Демокріт та ін.) висловлювали припущення про безконечність В., про єдність матеріального світу, про рух Землі тощо. Справжньою революцією в уявленнях про В. стали праці М. Коперника, Дж. Бруно, Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона та ін., що заклали основу науки про положення Землі у В., про закони руху планет тощо. Нові сторінки в дослідженні В. відкрили в 19 ст. В. Я. Струве, Ф. Бессель та ін., які визначили віддалі до найближчих зір. Розширюючи межі досліджень, вдосконалюючи *астрономічні інструменти*, вчені поступово наближались до вивчення *Галактики*, розміри й особливості будови якої було з'ясовано лише в 20—30-і рр. 20 ст. Запуск першого *штучного супутника Землі* (4.X 1957) ознаменував нову епоху у вивченні й освоєнні В. Поява нових тех. засобів (*космічних зондів, космічних літальних апаратів* тощо), що істотно розширюють межі спостереження В., приводить до нових відкриттів. Зокрема, одержано багато нових відомостей про Землю, Місяць, Венеру, Марс, Меркурій, Юпітер та простір, що їх оточує. Застосування штучних супутників Землі привело до виникнення прикладних галузей знань, зокрема космічного землезнавства — комплексу дисциплін, що вивчають природне середовище, земні ресурси, проблеми *геофізики, географії, геології, океанології* тощо. Центральне тіло Сонячної системи — Сонце являє собою звичайну зорю серед більш як 100 млрд. об'єктів нашої Галактики — гігантської зоряної системи з діаметром бл. 100 000 світлових років. Ін. численні *галактики* В., схожі з нею властивостями, також утворюють спіральні скупчення зір та дифузної речовини (див. *Галактичні туманності*). За величиною *червоного зміщення* спектральних ліній визначають віддалі до різних космічних об'єктів. За допомогою астр. інструментів і приладів тепер можна вивчати космічні об'єкти на віддалі бл. 10 млрд. *світлових років*. Найдальшими з цих об'єктів є радіогалактики і *квазари*. Кількість зір у спостережуваній частині В. становить 10²⁴. Гол. станом речовини у В. є *плазма*. Однак у В. існують і надщільні конфігурації (*чорні діри*), утворення, складені в осн. з виродженого баріонного газу (*нейтронні зорі*). Особливістю зір і галактик є наявність високої активності, що виявляється в гігантських вибухах і викидах речовини з поверхні (*нові зорі, наднові зорі, спалахуючі зорі* тощо). Вік земних материкових порід становить, за сучасними уявленнями, в середньому 46 млрд. років; вік Сонця — понад 5 млрд. років; вік Галактики — понад 10 млрд. років. Астрономія дедалі ближче підходить до з'ясування причин грандіозних перетворень і законів еволюції у світі зір і планет Сонячної системи. Процеси формування й розвитку більшості космічних тіл та їхніх систем відбуваються дуже повільно — протягом мільйонів і мільярдів років. Вивчаючи *космогонію* Сонячної системи, можна

спиратися тільки на дані про її структуру і будову та склад тіл, з яких вона утворилася. Побудова моделей В. базується на законах фізики, даних спостережної астрономії, а також на матеріалістичних філософських узагальненнях.

Лит.: Амбарцумян В. А. Проблемы эволюции Вселенной. Ереван, 1968; Казютинский В. В. Сучасна астрономія і діалектика. К., 1971; Астрономія. К., 1972; Воронцов-Вельяминов Б. А. Очерки о Вселенной. М., 1976; Філіпов Є. М. Всесвіт, Земля, життя К., 1977. С. К. Всесвітський.

«ВСЕСВІТ» — український громадсько-політичний і літературно-мистецький ілюстрований журнал. Заснований 1925. Виходив у Харкові в 1925—34 з різною періодичністю (раз на тиждень і раз на два тижні). Першим редактором його був В. Блакитний. З липня 1958 видання відновлено в Києві як щомісячний журнал, орган Спільних письменників України, Українського товариства дружби й культурного зв'язку з зарубіжними країнами, а з 1976 — і Українського комітету захисту миру (редактори «В.»: в 1958—71 — О. Полторацький, 1971—78 — Д. Павличко, з 1978 — В. Коротич). «В.» вміщує переклади творів сучасних прогресивних зарубіжних письменників, які до того не видавалися в СРСР. Водночас «В.» вперше укр. мовою публікує нові переклади видатних творів письменників минулого. Друкуються статті про л-ру і мистецтво за кордоном, публіцистичні матеріали, фоторепортажі, хроніка. «В.» висвітлює життя в країнах соціалістичної співдружності, революційно-визвольний рух у капіталістичних країнах. Чільне місце в журналі посідають матеріали про боротьбу за мир, культур. зв'язки, дружбу між народами, а також про життя трудящих укр. походження за кордоном.

О. І. Микитенко.
ВСЕСВІТНІ АСАМБЛЕЇ, КОНГРЕСИ І КОНФЕРЕНЦІЇ НА ЗАХИСТ МИРУ — скликаються з середини 19 ст. з метою об'єднання противників війни, обговорення актуальних проблем боротьби за мир, міжнародного співробітництва. До поч. 70-х рр. 20 ст. відбулося понад 100 всесвітніх форумів. Перші з них (1843, Лондон; 1848, Брюссель; 1849, Париж; 1850, Франкфурт) об'єднували невеликі групи пацифістів (див. *Пацифізм*). У кін. 19 — на поч. 20 ст. на міжнар. асамблеях, конгресах і конференціях більшість становили прихильники пасивних методів збереження миру. Розв'язання імперіалістами I-ї світової війни і сама війна довели неспроможність позицій пацифізму. Велику роль у виробленні пролетаріатом ставлення до питань війни і миру відіграли *Шіммервальська конференція* 1915 і *Кінтальська конференція* 1916. В період між двома світовими війнами, поряд з численними пацифістськими конгресами, проходили форуми, що мобілізували маси на активну боротьбу за мир, проти фашизму (див. *Антифашистський рух*). Великий вплив на громад. думку мали антифашист. конгреси, що відбулися в Амстердамі (1932), в Чикаго (1934), у Львові (див. *Антифашистський конгрес діячів культу-*

ри 1936), а також *антифашистські конгреси* у Парижі. Розгром фашизму і створення після 2-ї світової війни *світової соціалістичної системи* сприяли розвитку масового *Руху прихильників миру*, що охопив всю планету. Першим післявоєнним всесвітнім форумом став Конгрес діячів культури на захист миру (1948, Вроцлав). На I-му Всесвітньому конгресі прихильників миру (1949, Париж — Прага) було прийнято Маніфест, встановлено щорічні *Міжнародні премії миру*. 2-й конгрес (1950, Варшава) створив *Всесвітню Раду Миру*, прийняв Маніфест до народів світу, Звернення до ООН з вимогою припинення війни у Кореї. Конгрес народів на захист миру (1952, Відень) закликав л-ви розв'язувати всі спірні міжнар. питання мирним шляхом. На Всесвітній асамблеї на захист миру (1955, Хельсінкі) прийнято звернення до ООН, в якому пропонується урядам усіх л-в дотримуватися принципів взаємної поваги, тер. цілісності і суверенітету в зовн. політиці. Питання роззброєння і заборони ядерної зброї розглядали на Конгресі 1958 у Стокгольмі. Всесвітній конгрес за заг. роззброєння і мир (1962, Москва) у Посланні до народів світу закликав до об'єднання всіх миролюбних сил у боротьбі за мир. На Всесвітньому конгресі за мир, нац. незалежність і заг. роззброєння (1965, Хельсінкі) було прийнято Резолюцію про В'єтнам, Заяву про становище у світі. Велике значення для дальшого розгортання та зміцнення руху на захист миру мали рішення *Всесвітнього конгресу миролюбних сил* (1973, Москва).

У центрі уваги Всесвітнього форуму миролюбних сил (14—16.I.1977, Москва) було дальше зміцнення Руху прихильників миру, боротьба за поглиблення розрядки міжнар. напруженості. Були присутні 500 делегатів від 115 країн. Форум прийняв комюніке, створив постійний орган — міжнар. форум по зв'язках миролюбних сил. В 1977 у Варшаві відбулася *Всесвітня асамблея будівників мічного миру*. Значним внеском у справу міжнар. безпеки стали *Брюссельські асамблеї* 1972 і 1975, конференції в Самарканді (1974), Багдаді (1975), Делі (1977), які спрямували свої зусилля на зміцнення *азіатської безпеки*, а також *Стокгольмські відозви*, рух громадськості прибалтійських країн за перетворення Балт. моря на зону миру та ін. регіональні форуми борців проти загрози війни. Активну участь в роботі цих асамблей і конгресів в складі рад. делегацій прихильників миру брали представники України.

Лит.: Гершуні М. К. Україна на міжнародних форумах миру. К., 1966; Кудрицький А. В. Ленінські принципи зовнішньої політики в дії. К., 1975; Общество и проблемы войны и мира. М., 1976. Л. Б. Кокарев.

ВСЕСВІТНІ ФЕСТИВАЛІ МОЛОДІ ТА СТУДЕНТІВ — традиційні масові міжнародні форуми представників демократичної молоді, спрямовані на зміцнення миру і дружби між народами світу.

З 1947 проходили під гаслом «За мир і дружбу», з 1968 — «За солідарність, мир і дружбу», з 1973 — «За антиімперіалістичну солідарність, мир і дружбу». Під час фестивалів відбуваються мітинги, зустрічі, конференції, семінари з актуальних питань сучасності, конкурси худож. колективів. Фестивалі організуються Міжнар. підготовчим к-том і нац. к-тами. Активну роль у проведенні фестивалів відіграє *Всесвітня федерація демократичної молоді* та *Міжнародний союз студентів*. Молодь України в складі рад. делегацій брала участь у всіх фестивалях.

Л. В. Кравченко.

ВСЕСВІТНІЙ ДЕНЬ МОЛОДІ — день солідарності демократичної молоді світу в боротьбі за мир, демократію, національну незалежність. В. д. м. встановлено Всесвітньою конференцією демократичної молоді 1945 в Лондоні на честь створення *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. Відзначається щороку 10 листопада.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ДРУЗІВ СРСР 1927 — скликаний з ініціативи іноземних робітничих делегацій, присутніх в СРСР на святкуванні 10-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Відбувся 10—12.XI в Москві. На конгресі було 947 делегатів від 43 країн. Конгрес заслухав доповіді про підсумки соціалістичного будівництва в СРСР за 10 років і про захист першої в світі пролет. держави від воєнної загрози. Відозва, схвалена конгресом, закликала трудящих світу всіма засобами захищати СРСР як батьківщину трудящих, фортецю соціалізму й оплот миру.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ЖІНОК 1975 — відбувся 20—24.X в Берліні. Присвячений Міжнар. року жінки, яким було оголошено 1975 за рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 18.XII 1972. На конгресі зібралися 2 тис. делегатів і гостей, що представляли 140 країн, у тому числі бл. 80 міжнар. і регіональних орг-цій. В роботі В. к. ж. взяла участь делегація рад. жінок. Конгрес у своїх документах (Заява та Заклику) звернувся до жінок світу із закликом активізувати боротьбу за мир, нац. незалежність народів і соціальний прогрес.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС МАТЕРІВ 1955 — конгрес жінок-матерів 7—10.VII у Лозанні (Швейцарія), скликаний з ініціативи 5-ї сесії Ради *Міжнародної демократичної федерації жінок* з метою захисту дітей від загрози війни і мобілізації громадських сил світу для боротьби за роззброєння. В роботі конгресу взяла участь 1060 делегаток з 66 країн — представниць різних політ. напрямів, верств населення і вірувань. Конгрес прийняв маніфест до жінок світу, звернення до ООН і послання *Женевській нараді глав урядів* 1955.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС МИРОЛЮБНИХ СИЛ — відбувся 25—31.X 1973 в Москві (3500 делегатів від 144 країн). Скликаний за ініціативою *Всесвітньої Ради Миру* та ін. орг-цій, що борються за мир, безпеку і співробітництво в усьому світі. Перед учасниками

Всесвітні фестивалі молоді та студентів (рік, місце проведення і кількість учасників)

- 1-й — 1947, Прага (17 тис. з 71 країни)
- 2-й — 1949, Будапешт (11 тис. з 82 країн)
- 3-й — 1951, Берлін (26 тис. з 104 країн)
- 4-й — 1953, Бухарест (30 тис. з 111 країн)
- 5-й — 1955, Варшава (30 тис. з 114 країн)
- 6-й — 1957, Москва (34 тис. з 131 країни)
- 7-й — 1959, Відень (18 тис. з 112 країн)
- 8-й — 1962, Хельсінкі (18 тис. з 137 країн)
- 9-й — 1968, Софія (20 тис. з 138 країн)
- 10-й — 1973, Берлін (25 тис. з 140 країн)
- 11-й — 1978, Гавана (16 тис. з 145 країн)

Всесвітні асамблеї
ВФДМКонференція (1-а).
конгреси (2—4-й),
асамблеї (5—10-а)

- 1-а — 1945, Лондон
- 2-й — 1949, Будапешт
- 3-й — 1953, Бухарест
- 4-й — 1957, Київ
- 5-а — 1959, Прага
- 6-а — 1962, Варшава
- 7-а — 1966, Софія
- 8-а — 1970, Будапешт
- 9-а — 1974, Варна
- 10-а — 1978, Берлін

конгресу виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв. У його виступі було проаналізовано міжнар. становище і вказано шляхи врегулювання найважливіших міжнар. проблем. Конгрес у своїх документах (у Комюніке, Заклику і резолюції «Наступні дії») закликав усі миролюбні сили світу боротися за мир, безпеку народів, розвиток співробітництва між народами, за загальне і повне роззброєння, ліквідацію всіх військ. баз і воєнних блоків, проти расизму і фашизму, колоніалізму і неокolonіалізму, за прогресивні соціальні та екон. перетворення. Конгрес висловив солідарність з патріотами Чилі, справедливою боротьбою араб. народів проти агресії Ізраїлю. Конгрес створив Міжнародну раду по продовженню дій і зв'язках Всесвітнього конгресу миролюбних сил, яка здійснила ряд заходів, спрямованих на практичне виконання рекомендацій конгресу.

ВСЕСВІТНІЙ ПОШТОВИЙ СОЮЗ (ВПС) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН* (з 1947). Утворена відповідно до міжнародної угоди (Всесвітньої поштової конвенції), підписаної в Берні (1874), яка набрала чинності 1875. Діяльність союзу регулюється Статутом, Заг. регламентом, Всесвітньою поштовою конвенцією та ін. актами, що періодично переглядаються. Метою ВПС є забезпечення організації і вдосконалення поштових відносин і створення в цій галузі сприятливих умов для розвитку співробітництва між д-вами. ВПС налічує 156 держав-членів (кінець 1976), в т. ч. СРСР (з 1924), УРСР та БРСР (з 1947). Керівні органи — Всесвітній поштовий конгрес, Виконавча рада (УРСР обрана до неї 1974), Консультативна рада по поштових дослідженнях і Міжнародне бюро. Місцеперебування ВПС — Берн (Швейцарія).

ВСЕСВІТНІЙ ЧАС, світовий час — середній сонячний час на меридіані, що проходить через колишнє місце розташування *Грінвічської астрономічної обсерваторії* (нульовий меридіан). *Московський час* випереджає В. ч. на 3 год. За В. ч. наводяться моменти астроном. явищ в усіх астр. довідниках.

ВСЕСВІТНЯ АСАМБЛЕЯ БУДІВНИКІВ МІЦНОГО МИРУ — відбулася 6—11.V 1977 в Варшаві. Сликана за ініціативою *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ). Були присутні 1200 делегатів від бл. 100 країн. У роботі асамблеї брала участь делегація *Радянського комітету захисту миру*. Асамблея мала характер конгресу *Руху прихильників миру*. На ній обговорювались питання про зміцнення нац. комітетів захисту миру — масової бази ВРМ. Було внесено зміни до Статуту ВРМ, обрано нове керівництво, відновлено посаду президента ВРМ (обрано Р. Чандра). На заключному засіданні асамблея прийняла Відозву до народів усього світу.

ВСЕСВІТНЯ АСАМБЛЕЯ ОРГАНІЗАЦІЙ — ЧЛЕНІВ ВФДМ — найвищий орган *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. Сликається періодично з 1945 (спочат-

ку мала назву конференція, потім до 1957 — конгрес). Розглядає питання, пов'язані з визначенням гол. напрямів участі молоді в боротьбі за мир і роззброєння, безпеку і міжнар. співробітництво, за нац. незалежність і соціальний прогрес, за права і краще майбутнє молодого покоління, обирає виконавчі органи ВФДМ. Відбулося 10 асамблей (див. таблицю). Чергова X асамблея (1978) розглянула питання посилення і дальшої активізації спільних дій молоді з усіма демократичними і прогресивними силами у боротьбі за мир і роззброєння, проти імперіалізму, колоніалізму і расизму.

Л. В. Краченко.
ВСЕСВІТНЯ (ЖЕНЕВСЬКА) КОНВЕНЦІЯ 1952 — міжнародний договір про *авторське право*, розроблений під егідою ЮНЕСКО й прийнятий у Женеві 1952. Д-ви, що підписали конвенцію або згодом приєдналися до неї, зобов'язуються вживати необхідних заходів для ефективного охорони прав авторів та їхніх правонаступників на літ., наук. та художні твори. Так, твори, випущені в світ громадянами д-в, що підписали конвенцію (як і твори, вперше випущені в світ на їхній території), охороняються у всіх договірних д-вах так само, як і твори їх власних громадян. Час, протягом якого здійснюється взаємна охорона авторського права, визначається законом д-ви, що підписала конвенцію, але не може бути меншим за період, який охоплює час життя автора і 25 років після його смерті. Авторське право, що його охороняє конвенція, містить у собі виключне право автора робити і випускати у світ переклади та дозволяти випуск перекладів своїх творів. Однак кожна з д-в може відповідно до свого законодавства обмежити виключне право автора на переклад. В. (Ж.) к. охоплює й ряд ін. положень, які забезпечують охорону авторських прав громадян д-в, що її підписали. На Паризькій конференції 1971 В. (Ж.) к. була переглянута з метою створення міжнар.-правового режиму, який полегшував би для країн, що розвиваються, доступ до творів л-ри, науки і мистецтва. СРСР 1973 приєднався до В. (Ж.) к. У зв'язку з цим до *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* щодо авторського права внесено відповідні зміни й доповнення. Див. також *Міжнародне авторське право*.

Г. К. Матвеев.
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ — історія поступального розвитку людського суспільства в цілому; наука, що вивчає цей процес. Марксизм-ленізм розглядає історію розвитку людства як поступовий перехід від нижчих суспільно-екон. формацій до вищих, поступальний рух по шляху прогресу до соціалізму і комунізму. В основі цього розвитку лежить виробництво матеріальних благ, вирішальну роль у ньому відіграють нар. маси. Марксистська методологія вперше дала справді наук. основи періодизації В. і., встановивши п'ять суспільно-екон. формацій, характер яких визначається панівним способом виробництва: первіснообщинну, рабовласни-

цьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну.

Поняття В. і. вперше з'явилося в праці *Полібія* «Загальна історія» (2 ст. до н. е.), в якій він зробив спробу висвітлити у взаємозв'язку історію країн Середземном'я. Для істориків античності (*Діодор Сіцилійський*, М. Дамаський — автор «Всесвітньої історії») характерним був підхід до В. і. як до циклічного круговороту, до регресивного процесу. Праці істориків середньовіччя (Оттона Фрейзінгенського, Сігерберта з Жамблу) висвітлювали загальноістор. процес як здійснення «задуму бога». З утворенням араб. *Халіфату* з'явилися твори з В. і. араб. істориків (Табарі, Ібн Хальдуна та ін.), характерною рисою яких є апологія мусульманства. Історики періоду *Відродження* (Н. Макіавеллі, Ф. Гвіччардіні) порвали з феод.-теологічним трактуванням історії, почали вбачати рушійну силу істор. процесу в політ. боротьбі партій і соціальних груп. Франц. просвітителі 18 ст. (див. *Просвітительство*) висунули ідею викладу В. і., виходячи з визнання єдності долі людства. У 18—19 ст. з'явився ряд праць зх.-європ. істориків (А. Шлєсера, І. Мюллера, К. Роттека, Ч. Канту, Ф. Шлосера, Л. Ранке та ін.) з В. і., які охоплювали історію багатьох країн (див. також *Романтизм*). На межі 19 і 20 ст. у зв'язку з посиленням реакційності буржуазії автори праць з В. і. почали заперечувати єдність і закономірності всесвітньо-істор. процесу. Історію людства вони розглядали як історію цивілізацій, релігій тощо (Е. Лавісс, А. Рамбо та ін.). В Росії першим зведеним оглядом В. і. був «Хронограф» 16 ст., який дав виклад подій від «створення світу» до падіння Візантії. М. В. Ломоносов у праці «Давня російська історія від початку російського народу до смерті великого князя Ярослава Першого, або до 1054 року» зробив першу спробу дослідити історію Росії в рамках всесвітньо-істор. процесу. Інтерес до вивчення і дослідження В. і. в Росії, в т. ч. і на Україні, значно зріс у 19 ст. Курс В. і. читали в Московському (Т. М. Грановський, П. М. Кудрявцев, С. В. Ешевський, В. І. Гер'є), Петербурзькому (М. С. Куторга, В. В. Бауер), Київському (І. В. Луцицький, В. Я. Шульгін, П. М. Ардашев), Харківському (М. М. Лунін, М. Н. Петров) та ін. ун-тах. З'явилися оригінальні дослідження рос. вчених з В. і. (праці І. П. Шульгіна, М. М. Ковалевського, І. В. Луцицького, М. Н. Петрова). Широкий загальноістор. фон був характерний для праць С. А. Подоліського. Велика заслуга у висвітленні проблеми В. і. належить І. Я. Франкові («Мислі о еволюції в історії людськості», 1881). Перша узагальнююча праця з В. і., написана на основі марксистсько-ленінської методології, вийшла в СРСР («Всесвітня історія», т. 1—11, 1955—77). В ній викрито бурж. фальсифікації історії, значне місце відведено історії рад. суспільства та ін. соціалістичних країн.

Важливе значення для висвітлення проблем сучас. В. і. мають документи *Народ представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 та Народи комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві, матеріали з'їзду КПРС, в яких дано глибокий аналіз сучас. етапу розвитку людства, підкреслено, що цю лінійку цього процесу визначається силами революції і соціалізму, силами миру і соціального прогресу. В. С. Алексєєв-Попов.

ВСЕСВІТНЯ МЕТЕОРОЛОГІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ (ВМО) — міжнародна організація; спеціалізована установа ООН (з 1951). Створена 1947 замість Міжнародної метеорологічної організації (існувала з 1873). ВМО функціонує з 1951. Відповідно до конвенції про її заснування метою ВМО є сприяння міжнар. співробітництву в розвитку метеорологічних спостережень, використанню метеорології в с. г., авіації, морській навігації та ін., обмін метеорологічною інформацією; координація діяльності нац. метеорологічних та гідрометеорологічних служб тощо. Членами ВМО є 139 членів-країн (в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР з 1948) та 8 членів-територій (1977). Керівні органи — Всесвітній метеорологічний конгрес та Виконавчий к-т. Місцеперебування ВМО — Женева.

А. Д. Бутейко.
ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ (ВОІВ) — міжнародна організація; спеціалізована установа ООН (з 1974). Утворена відповідно до конвенції, прийнятої на дипломат. конференції (Стокгольм, 1967) д-в — членів Паризького союзу по охороні пром. власності, Бернського союзу по охороні творч. л-ри і мистецтва та деяких ін. спец. союзів. Метою ВОІВ є сприяння охороні інтелектуальної власності шляхом співробітництва д-в та міжнар. орг-цій, забезпечення ефективної діяльності зазначених союзів. Членами орг-ції на 1.1.1977 є 75 країн, у т. ч. СРСР, УРСР, БРСР. Найвищий орган ВОІВ — Генеральна Асамблея, адм. орган — міжнар. бюро (в Женеві).

М. П. Макаревич.
ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я (ВООЗ) — міжнародна організація; спеціалізована установа ООН. Створена на міжнар. конференції охорони здоров'я 1946. Діє з 7.IV 1948 після ратифікації статуту 26 державами — членами ООН (цей день відзначається як Всесвітній день здоров'я). Метою ВООЗ є «досягнення всіма народами якомога вищого рівня здоров'я». Осн. напрями діяльності ВООЗ: боротьба з інфекц. та неінфекц. хворобами; допомога країнам у розвитку нац. служб охорони здоров'я; підготовка і вдосконалення мед. кадрів; організація міжнар. співробітництва з питань, що мають заг. інтерес (міжнар. карантин, боротьба проти раку, віспи, малярії та ін. захворювань, контроль за наркотиками і якістю ліків, координація наук. досліджень тощо). ВООЗ налічує понад 150 д-в-членів (1977), в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР (з 1946). Всі члени ВООЗ

об'єднуються в 6 регіональних орг-цій (СРСР входить до складу європейської). Кожна з них має відповідне бюро та орган управління. Керівні органи ВООЗ: Всесвітня асамблея охорони здоров'я, Виконавчий к-т; центр. адм. орган — Секретаріат (місцеперебування — Женева), очолюваний ген. директором. ВООЗ видає «Бюлетень ВООЗ», «Хроніку ВООЗ», «Здоров'я світу» та ін. А. М. Сердюк.

ВСЕСВІТНЯ РАДА МИРУ (ВРМ) — найвищий постійний орган всесвітнього Руху прихильників миру. ВРМ обирається на всесвітніх конгресах і сесіях Руху. Створена 1950. ВРМ виступає ініціатором і організатором важливих заходів світової громадськості, спрямованих на захист миру, на відвернення загрози нової світової війни, на розширення й зміцнення дружби та співробітництва між народами (див. *Всесвітні асамблеї, конгреси і конференції на захист миру*). ВРМ нагороджує окремих осіб або орг-ції Золотими медалями Миру ім. Жоліо-Кюрі за видатні заслуги в боротьбі проти загрози світової війни і за безпеку людства. До складу ВРМ входять представники, рекомендовані нац. організаціями прихильників миру, а також міжнар. громад. орг-ціями: Всесвітньою федерацією профспілок, Міжнародною демократичною федерацією жінок, Всесвітньою федерацією демократичної молоді, Міжнародною федерацією борців Опору та ін. У контакті з ВРМ діє Радянський комітет захисту миру, до якого входить Український республіканський комітет захисту миру. ВРМ скликається один раз на 2—3 роки. Керівні органи ВРМ — Президія і Секретаріат. Президія здійснює керівництво діяльністю ВРМ у період між сесіями. Секретаріат ВРМ — виконавчий орган. Місцеперебування Секретаріату — Хельсінкі. ВРМ видає щомісячні журнали «Кур'єр світу» (англ., франц., нім., ісп. мовами) та «Нові перспективи» (англ. і франц. мовами). В різний час ВРМ очолювали Ф. Жоліо-Кюрі (1950—59), Дж. Бернал (1959—65), І. Блюм (1965—69), Р. Чендра (з 1969). Б. С. Звєрзєв.

ВСЕСВІТНЯ РАДА ЦЕРКОВ — керівний орган руху за об'єднання християнських церков (див. *Екуменічний рух*). Створена в Амстердамі (Нідерланди) 1948. Об'єднує протестантські, православні й старокатолицькі церкви майже 100 країн (понад 350 млн. віруючих). З 1961 членом В. р. ц. стала Руска православна церква, дещо пізніше — грузинська, вірменська, Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів, євангелічно-лютеранські церкви Естонії і Латвії. Ватикан, який не є членом В. р. ц., має там офіс. спостерігачів. Резиденція В. р. ц. — у Женеві. Відбулося п'ять асамблей В. р. ц. Остання асамблея свідчить про прагнення В. р. ц. пристосуватися до духу часу: вона виступила за мирними деклараціями, висловлюється за заборону зброї масового знищення, за роззброєння, пом'якшення міжнар. обстановки.

ВСЕСВІТНЯ СЛУЖБА ПОГОДИ — система спостережень за погодою на земній кулі. Складається (1978) з трьох центрів світового значення і більш як двадцяти регіональних метеорологічних центрів, які сполучаються між собою каналами швидкодіючих зв'язків. Світові центри — у Москві (Гідрометеорологічний центр СРСР), Вашингтоні та Мельбурні. Міжнародне співробітництво служб погоди різних країн координується Всесвітньою метеорологічною організацією (ВМО), до якої входить 139 членів-країн. Центри В. с. п. здійснюють централізоване збирання і автоматизовану обробку відомостей про стан погоди на всій земній кулі, використовують спостереження постійно діючих метеорологічної та аерологічної мереж, станцій ракетного зондування, кораблів погоди і метеорологічних супутників, розповсюджують зведення, приземні і висотні карти погоди, прогностичні матеріали. М. Б. Барабаш.

ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ АСОЦІАЦІЙ СПРИЯННЯ ООН (ВФАС ООН) — міжнародна неурядова організація. Заснована 1. VIII 1946 для підтримки ООН і популяризації її завдань і принципів, координації дій нац. асоціацій, для зміцнення співробітництва між народами в інтересах справедливості, безпеки, поліпшення екон. і соціальних умов у всьому світі. Має консультативний статус у Економічній і соціальній раді ООН, ЮНЕСКО та ін. міжнар. орг-ціях. ВФАС ООН об'єднує бл. 62 нац. асоціацій сприяння (кінень 1976), в т. ч. радянську (з 1956). Керівні органи федерації — Пленарна асамблея, Виконавчий к-т. Місцеперебування — Женева.

В. І. Євдокимов.
ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ МОЛОДІ (ВФДМ) — міжнародне об'єднання молодіжних організацій, центр міжнар. демократичного молодіжного руху. До складу ВФДМ входить молодь незалежно від політ. і реліг. поглядів, расової та нац. належності. Створена 10.XI 1945 на Всесвітній конференції демократичної молоді в Лондоні. ВФДМ веде боротьбу за мир, демократію, нац. незалежність і прогрес, проти імперіалізму, колоніалізму, неоколоніалізму, фашизму, расизму і апартеїду, за демократичні свободи і соціально-екон. права молоді, за кращі умови навчання, праці, відпочинку, розвиток культ. освітньої та спортивної діяльності.

До складу ВФДМ входить понад 250 членських орг-цій з 110 країн світу (лютий 1977). Рад. молодь у ВФДМ представляють ВЛКСМ і Комітет молодіжних організацій СРСР. ВФДМ — ініціатор і активний учасник *Всесвітніх фестивалів молоді та студентів*. Найвищий орган ВФДМ — Всесвітня асамблея організацій — членів ВФДМ. Виконавчі органи ВФДМ — Виконком (обирається Асамблеєю) і бюро (обирається Виконкомом). Повсякденну діяльність ВФДМ здійснює Секретаріат (міс-



Емблема
Всесвітньої федерації
демократичної молоді.

ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ ПОРІДНЕНИХ МІСТ

Всесвітні конгреси профспілок

- 1-й — 25.IX—8.X 1945, Париж
- 2-й — 29.VI—9.VII 1949, Мілан
- 3-й — 10.X—21.X 1953, Відень
- 4-й — 4.X—15.X 1957, Лейпциг
- 5-й — 4.XII—15.XII 1961, Москва
- 6-й — 8.X—22.X 1965, Варшава
- 7-й — 17.X—26.X 1969, Будапешт
- 8-й — 15.X—22.X 1973, Варна
- 9-й — 16.IV—23.IV 1978, Прага

цеперебування — Будапешт). ВФДМ видає щомісячний журн. «Молодь світу» (англ., ісп., франц. мовами). Федерація має свою емблему. Прапор ВФДМ — білого кольору з емблемою.

Л. В. Кравченко.
ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ ПОРІДНЕНИХ МІСТ (ВФПМ) — міжнародна неурядова організація, що сприяє розв'язанню дружби і співробітництва між містами різних країн. Діяльність ВФПМ нерозривно пов'язана з актуальними проблемами боротьби за збереження миру, проти імперіалізму та милитаризму. Засн. 28.IV 1957 в Ексле-Бені (Франція). Гол. програмні документи ВФПМ — «Хартія поріднених міст» та «Політична програма поріднених міст». Федерація проводить міжнар. конгреси (9-й відбувся 1977 в Пуент-а-Пітрі, Гваделупа), конференції, щорічні зльоти молоді (з 1963). Щороку в останню неділю квітня з ініціативи ВФПМ проводиться Всесвітній день поріднених міст. Федерація має консультативний статус при Економічній і соціальній раді ООН та ЮНЕСКО. ВФПМ об'єднує більше 1300 міст з 60 країн світу (1977). Колективним членом ВФПМ (з 1968) є Асоціація з питань зв'язків рад. і зарубіжних міст (існує з 1964). Найвищим органом ВФПМ є Генеральна асамблея. Місцеперебування Федерації — Париж. Видає франц. мовою журн. «Сітез юні» («Поріднені міста») та інформац. бюлетень «Сітез юні інформасьйон». Див. також *Міста-побратими*. В. І. Євтинов.
ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ ПРОФСПІЛОК (ВФП) — міжнародне демократичне об'єднання профспілок. Засн. 3.X 1945 на 1-му Всесвітньому конгресі профспілок у Парижі. Спочатку ВФП об'єднувала всі найбільші нац. профцентри світу за зняттям Американської федерації праці. У 1949 очолювані реформістськими лідерами Британський конгрес профспілок, Конгрес виробничих профспілок США та деякі ін. профцентри вийшли з ВФП і створили Міжнародну конфедерацію вільних профспілок. Діяльність ВФП за статутом, прийнятим 1945 і доповненим 1969, спрямована на зміцнення єдності дій профспілок усіх країн світу, на боротьбу за соціально-екоп. і демократичні права трудящих, за прогрес і нац. незалежність, за мир і міжнар. безпеку, проти імперіалізму і всіх форм колоніалізму. ВФП проводить всесвітні конгреси профспілок (9-й відбувся 1978 у Празі), скликає міжнар. і регіональні конференції, наради з питань соціально-екоп. боротьби робітн. класу і єдності міжнар. профспілкового руху; на її заклик не раз проводились міжнар. акції солідарності з трудящими різних капіталістич. країн (напр., Чілі, Уругвай та ін.). ВФП активно співробітничав з Рухом прихильників миру, брала участь у масовому русі протесту проти агресії США у В'єтнамі, Ізраїлю проти араб. країн тощо. ВФП користується в ООН консультативним статусом. бере

участь у роботі Економічної і соціальної ради та регіональних екоп. комісій ООН, Міжнародної організації праці, ЮНЕСКО та ін. спеціалізованих міжнародних організацій. Федерація об'єднує бл. 170 млн. членів профспілок майже з 70 країн світу (1977), в т. ч. профспілки СРСР (з 1945). Керівні органи федерації: Всесвітній конгрес профспілок, Генеральна рада, Бюро ВФП. Оперативне керівництво діяльністю ВФП здійснює постійний представницький орган — Секретаріат (з 1956 перебував у Празі). ВФП видає журн. «Всесвітній профспілковий рух» кількома мовами та інформаційні бюлетені. Лит.: Пименов П. Т. ВФП и советские профсоюзы. М., 1973. І. Ф. Пойда.
ВСЕСВІТНЬОГО ТЯЖІННЯ ЗАКОН — див. *Ньютона закон тяжіння*.
ВСЕСОЮЗНА КНИЖКОВА ПАЛАТА — центр державної бібліографії й статистики друку СРСР; науково-дослідна установа в галузі бібліографії, книгознавства, видавничої справи та книжкової торгівлі. Засн. 1917 у Петрограді як Рос. книжкова палата; в 1920 переведено до Москви та реорганізовано в Рос. центр. книжкову палату; в 1936 перетворено на В. к. п. Здійснює реєстрацію, облік і наук. обробку всієї друк. продукції, що виходить в СРСР, інформує про неї через видавничу держ. бібліографію, проводить централізовану каталогізацію, архівне зберігання й донісково-бібліографіч. роботу. Базою держ. бібліографії є обов'язковий контрольний примірник творів друку, яких щороку надходить бл. 1,5 млн. З 1924 В. к. п. здійснює статистичний облік усієї друк. продукції країни. Архів друку СРСР налічує 53 млн. одиниць зберігання (1977). Щороку довідково-бібліографічна служба палати видає бл. 100 тис. довідок, випускає 17 назв періодичних, 11 — кумулятивних (зведених) бібліографічних видань, 5 видів комплексів друк. карток (на книги, статті з журналів і збірників, газет, рецензій, авторефератів дисертацій). Крім того, видаються наук.-тема-тичний збірник «Книга. Исследования и материалы», журн. «Советская библиография», інформаційний бюлетень «Литература и искусство народов СССР и зарубежных стран» та ін. В. к. п. проводить н.-д. й методичну роботу в галузі бібліографії, книгознавства, видавничої справи та книжкової торгівлі (теоретичні основи книгознавства, прогнозування й перспективне тематичне планування випуску друк. продукції, уніфікація інформації про видання тощо), здійснює наук.-методичне керівництво діяльністю книжкових палат союзних республік. У 1967 у складі В. к. п. створено Центр. бюро наук.-тех. інформації з друку. З 1974 у В. к. п. впроваджується автоматизація в підготовці бібліографічних видань. Див. також *Книжкова палата УРСР*. Ю. І. Фармунін.

ВСЕСОЮЗНА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БІЛЬШОВИКІВ), ВКП(б) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС)*.

ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ КПРС — нарада представників місцевих партійних організацій і членів центральних партійних органів. За Статутом КПРС скликається Центральним Комітетом у період між з'їздами партії для обговорення нагальних питань політики партії. Порядок проведення В. к. визначається ЦК КПРС. З 1905 по 1941 відбулося 18 загальнопарт. конференцій. XIX з'їзд КПРС (1952) визнав, що необхідності у скликанні В. к. немає, а нагальні питання парт. політики обговорюватимуться на з'їздах партії і пленумі ЦК. XXIII з'їзд КПРС (1966) відновив у Статуті партії пункт, що надає ЦК КПРС право скликання В. к. КПРС.

ВСЕСОЮЗНА ЛЕНІНСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ (ВЛКСМ) — самодіяльна масова громадсько-політична організація передової радянської молоді. Працює під керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу* і за її дорученням керує *Всесоюзною піонерською організацією* імені В. І. Леніна. Конституція СРСР (ст. 7, 113) надає ВЛКСМ (поряд з ін. громад. орг-ціями в особі їх загальносоюзних органів) право законодавчої ініціативи, участі в управлінні держ. і громад. справами, широкої участі у вирішенні політ., госп. та соціально-культур. питань. Ці положення відображують процес зростання ролі ВЛКСМ у житті рад. суспільства. ВЛКСМ — активний помічник і резерв КПРС, допомагає партії виховувати молодь у комуністичному дусі, залучати її до будівництва комунізму, готувати покоління всебічно розвинених людей. За *Статутом Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді* до ВЛКСМ приймаються юнаки і дівчата віком від 14 до 28 років. Гол. принципом орг. будови комсомолу є *демократичний централізм*. Найвищий орган комсомолу — з'їзд ВЛКСМ, всією роботою Спілки між з'їздами керує Центр. к-т ВЛКСМ, який обирає з свого складу бюро і секретаріат. Створення комсомолу підготовлено всією діяльністю Комуністичної партії по згуртуванню й комуністичному вихованню молоді. Велике значення для розвитку всеросійського революц. руху мо-



Відправка петроградських комсомольців на польський фронт. 1920.

лоді мали лист В. І. Леніна «Завдання революційної молоді» (1903) і ленінський «Проект резолюції про ставлення до учнівської молоді», прийнятий на Другому з'їзді РСДРП (1903). В цьому документі йшлося про принципові напрями роботи парт. орг-ції серед молоді, про її виховання й організацію, вироблення в неї революц. світогляду, забезпечення міцного зв'язку молодіжних орг-цій з партією. В 1916 В. І. Ленін виступив із статтю «Інтернаціонал молоді», в якій поставив питання про принципи й форми парт. керівництва молодіжним рухом, про орг-ції робітн. молоді. Після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 під керівництвом більшовиків виникли перші масові робітничі молодіжні орг-ції в Петрограді, Москві, Харкові, Одесі, Києві та ін. містах. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, йдучи назустріч прагненню молодіжних орг-цій до об'єднання, ЦК РКП(б) у серпні 1918 затвердив орг. бюро по скликанню I-го з'їзду спілок молоді. 29.X — 4.XI 1918 у Москві відбувся I Всеросійський з'їзд спілок робітн. і сел. молоді, який заснував Російську Комуністичну Спілку Молоді (РКСМ). З'їзд заявив про цілковиту солідарність з Комуністичною партією. Питання «Про роботу серед молоді» спеціально обговорював *Восьмий з'їзд РКП(б)* (1919). Програмним документом діяльності комсомолу є промова В. І. Леніна

«Завдання спілок молоді», виголошена на 3-му з'їзді РКСМ (1920). В ній перед комсомолом поставлено завдання комуністич. виховання молоді, завдання наповнювати оволодівати знаннями, опановувати теорію наук, комунізму, пов'язуючи набуті знання з практикою комуністич. будівництва. Комсомол гартувався й мужнів у битвах громадян. війни. За неповними даними, комсомол 1918—20 направив у Червону Армію понад 75 тис. молодих бійців. За мужність і самовідданість у битвах громадян. війни понад 5 тис. вихованців комсомолу нагороджено орденом Червоного Прапора. В 1924 після смерті В. І. Леніна 6-й з'їзд РКСМ ухвалив іменувати комсомол ленінським (РЛКСМ), з 1926 — ВЛКСМ). За подвиги на фронтах громадян. війни комсомол 1928 нагороджено орденом Червоного Прапора. В період відбудови нар. г-ва комсомольці піднімали з руїн з-ди, ф-ки, шахти, залізничний транспорт, були активними учасниками комуністичних суботників. Комсомольці йшли поруч з комуністами в перших лавах і під час здійснення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства та культурної революції. Комсомол був застільником соціалістичного змагання, багатьох патріотичних починань у пром-сті та с. г., виховав таких новаторів, як Є. В. і М. І. *Виноградові*, О. Х. *Бусигін*, М. С. *Сметанін*, М. С. *Демченко*, П. Ф. *Кривонос*, П. М. *Ангеліна* та ін. За ініціативу в організації масового соціалістичного змагання й ударництва ВЛКСМ 1931 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Велику увагу комсомол приділяв справі оборони соціалістичної Вітчизни й розвитку масового фізкультурного руху в країні. В 1922 ВЛКСМ узяв шефство над ВМФ, 1931 — над Військ.-Повітр. Флотом. У роки Великої Вітчизн. війни рад. юнаки й дівчата виявили виняткову мужність і стійкість. Сотні тисяч комсомольців влилися до лав Червоної Армії, в партизанські загони, підпільні орг-ції. Уже в перший рік війни на фронт пішло бл. 2 млн. комсомольців. Вони становили 30—45% особового складу партизанських загонів. Навіки уславилися підпільні комсомольські орг-ції «Молода гвардія» (Краснодон), «Партизанська іскра» (Миколаїв. обл.), «Ленінська іскра» (Дружківка), Людинівська підпільна комсомольська група (Калузька обл.) та ін. Їхні ровесники в рад. тилу самовідданою працею кували перемогу над ворогом. За видатні заслуги в роки Великої Вітчизн. війни ВЛКСМ 1945 нагороджено орденом Леніна. Комсомольські орг-ції Москви, Ленінграда, України, Білорусії, Волгограда, Києва, Севастополя, Одеси, Краснодару, Шепетівки нагороджено орденом Червоного Прапора; орденом Вітчизняної війни I ступеня — Керченську міську та Первомайську районну (Миколаївська обл.) орг-ції ЛКСМУ. За ратні й трудові подвиги 3,5 мільйонів комсомольців і несоюзної молоді нагороджено орде-

нами і медалями, 7 тис. комсомольцям і вихованцям комсомолу присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 60 з них є двічі Героями Рад. Союзу, вихованці комсомолу О. І. *Покришкин* та І. М. *Кожедуб* удостоєні цього звання тричі. Символом безмежної відданості соціалістичній Батьківщині стали імена Героїв Рад. Союзу З. А. *Космодем'янської*, О. М. *Матросова*, М. Ю. *Мельникайте*, В. В. *Талаліхіна*, Є. І.



Виступ В. І. Леніна на Третньому з'їзді комсомолу. Картина художників Б. В. Йогансона, В. В. Соколова, Д. К. Тетіна. Н. П. Файдіш-Крандієвської і М. Н. Чебакова. 1950.

Чайкіної, О. П. *Чекаліна*, К. І. *Галкіна*, П. К. *Гречаного*, О. В. *Кошового*, І. О. *Кулика*, Н. І. *Сосніної*, О. К. *Убийовки* та багатьох інших, що загинули в боротьбі з фашист. загарбниками. Після війни комсомол, керіваний партією, брав активну участь у відродженні зруйнованого нар. г-ва. Тисячі посланців ВЛКСМ відбудували Ленінград і Сталінград, Донбас і Дніпропетровськ, металург. підприємства Півдня, міста і села України та Білорусії, ін. районів країни. В 1948 на честь 30-річчя ВЛКСМ за видатні заслуги в справі комуністичного виховання рад. молоді і активну участь у соціалістичному будівництві нагороджено другим орденом Леніна. Висока нагорода надихала молодь на нові трудові подвиги. Понад 700 тис. комсомольців вирушили на будівництво Волгоградської, Волзької ГЕС, шахт і домен Донбасу, на спорудження велетнів індустрії в пн. і сх. р-нах, на роботу в шахти вугільних басейнів, на освоєння цілинних і перелогових земель. За освоєння цілинні ВЛКСМ нагороджено третім орденом Леніна (1956). Комсомол став школою виховання кадрів держ. і громад. працівників, учених і педагогів, інженерів і діячів культури. Загартований в боях і праці, комсомол 60-х рр. працював над вітлінням у життя Програми *Комуністичної партії Радянського Союзу* і рішень Двадцять третього з'їзду КПРС (1966). На 14-му і 15-му з'їздах ВЛКСМ накреслено конкретні заходи щодо дальшого підвищення трудової й сусп.-політ. активності молоді. Тільки протягом 1962—66 з комсомольськими путівками на ударні будови виїхало бл. 460 тис.

З'їзди ВЛКСМ	
1-й	29.X—4.XI 1918
2-й	5—8.X 1919
3-й	2—10.X 1920
4-й	21—28.IX 1921
5-й	11—17.X 1922
6-й	12—18.VII 1924
7-й	11—22.III 1926
8-й	5—16.V 1928
9-й	16—26.I 1931
10-й	11—21.IV 1936
11-й	29.III—8.IV 1949
12-й	19—26.III 1954
13-й	15—18.IV 1958
14-й	16—20.IV 1962
15-й	17—21.V 1966
16-й	28—30.V 1970
17-й	23—27.IV 1974
18-й	25—28.IV 1978



Будівництво комсомольської домни № 2 Магнітогорського металургійного комбінату. 1932.
Засідання бюро комсомольської організації партизанського з'єднання М. М. Пошудренка. 1943.
Комсомольці на будівлі Дніпрогесу. 1944.

ВСЕСОЮЗНА ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

юнаків і дівчат, Комсомольці 60-х рр. брали участь у спорудженні Братської і Красноярської ГЕС, Білоруської атомної електростанції, залізничної магістралі Абакан — Тайшет, будували міста Амурськ, Братськ, Рудний, Дивногорськ та ін. Вихованці Ленінського комсомолу Ю. О. Гагарін, Г. С. Титов, П. Р. Попович, В. В. Николаєва-Терешкова та ін. відкрили шлях у космос. У 1968 на честь 50-річчя ВЛКСМ нагороджено орденм Жовтневої Революції. XXIV (1971) і XXV (1976) з'їзди КПРС відзначили велику роль комсомолу в побудові в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства. Зростаючі масштаби комуністичного будівництва висунули перед ВЛКСМ нові завдання, які були конкретизовані в рішеннях 17-го (1974) і 18-го (1978) з'їздів Ленінського комсомолу. Постійну увагу комсомол приділяв вихованню молоді в дусі марксизму-ленінізму, пролет. інтернаціоналізму та рад. патріотизму, непримиренності до бурж. ідеології. Значного поширення набрали походи по місцях революц., бойової і трудової слави, огляди творів учнівської молоді на сусп.-політ. теми, конкурси студент. праць з сусп. наук. Комсомол постійно вдосконалює систему політ. навчання молоді; широко практикуються такі форми трудового виховання, як табори праці і

відпочинку школярів, виробничі комсомольсько-молодіжні колективи, студентські будівельні загони, зокрема, в 1977 Всесоюзний студентський загін ім. 60-річчя Великого Жовтня налічував понад 700 тис. чол., які освоїли капітально-вкладення на суму понад 1 млрд. крб. Зросла роль ВЛКСМ у держ., госп. і культ. будівництві, в громад.-політ. житті країни. Понад 400 тис. комсомольців є депутатами Рад; майже 20% депутатів Верховної Ради СРСР становить молодь. В історію СРСР назавжди ввійдуть трудові подвиги комсомольців на будівництві Волзького і Камського автомобільних з'їздів, Саянської ГЕС, Вірменської і Чорнобильської атомних електростанцій, Байкало-Амурської магістралі, в створенні агропромислових комплексів України і Молдавії, в освоєнні Нечороземної зони РРФСР, природних багатств Сибіру, Далекого Сходу і Крайньої Півночі тощо. В 1977 налічувалося 125 найважливіших нар.-госп. об'єктів — ударних комсомольських будів, на які (протягом 1977) за півріччя комсомолу вийшли понад 120 тис. чол. ВЛКСМ урізноманітнює форми роботи по комуністичному вихованню молоді, залученню її до розгортання всенар. соціалістичного змагання за дострокове і високоякісне виконання нар.-госп. завдань. Дальшого розвитку набув Всесоюзний Ленінський заліз «Рішення XXV з'їзду КПРС — в життя», перший етап якого був присвячений 60-річчю Жовтня, а наступні етапи — 60-річчю ВЛКСМ та 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна. В країні розгорнувся патріотичний рух рад. молоді «П'ятиріччя ефективності і якості — ентузіазм і творчість молоді». Його завданням є злиття воедино самовідданої праці і новаторства, відмінного навчання і наук.-тех. творчості молодого покоління. Комсомол активно спрямовує свою діяльність на виховання у рад. молоді високих моральних якостей, естетичних смаків, виступає ініціатором багатьох починань у масовому фізкультур. русі, підготовці захисників соціалістичної Вітчизни. XXV з'їзд КПРС відзначив, що «армія комсомольців — надійний помічник партії, її безпосередній бойовий резерв. Як і 60 років тому не ставила партія, комсомол з ентузіазмом молодості бореться за їх розв'язання» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 94). Об'єм комсомольських документів, що був здійснений у 1975—76, сприяв дальшому згуртуванню комсомолу навколо Комуністичної партії, організаційно і політично зміцнив його лави, збагатив досвід комуністичного виховання молоді. В 1978 у зв'язку з 60-річчям ВЛКСМ і відзначаючи великі заслуги комсомолу в комуністичному будівництві, ВЛКСМ нагороджено пам'ятним Червоним Прапором ЦК КПРС. Вірний своїм інтернац. обов'язкам, Ленінський комсомол активно діяв у Комуністичному Інтернаціоналі Молоді. ВЛКСМ є активним членом Всесвітньої федерації де-

мократичної молоді, Міжнародного союзу студентів, підтримує дружні контакти з молодіжними й студентськими орг-ціями багатьох країн світу. Орган ЦК ВЛКСМ — газ. «Комсомольская правда». Комсомол видає бл. 230 газет і журналів. Одним з передових загонів ВЛКСМ є Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (ЛКСМУ). На квітень 1978 комсомол об'єднував у своїх лавах 37 млн. 807 тис. чол.

Літ.: Ленін В. І. Про молоді. К., 1955; В. І. Ленін. КПСС о партийном руководстве комсомолом. М., 1978; Брежнев Л. І. Молоді — будувати комунізм. К., 1974; Товарищ комсомол. Документи з'їздів, конференцій і ЦК ВЛКСМ. 1918—1968, т. 1—2. М., 1969; Документи XVIII з'їзду Всесоюзного Ленінського Коммуністического Союза Молодежи. М., 1978; О комсомоле и молодежи. Сборник. М., 1970; Славный путь Ленинского комсомола, т. 1—2. М., 1974; Закон комсомольского життя. К., 1974; XXV з'їзд КПСС и актуальные проблемы коммунистического воспитания молодежи. М., 1976; Тяжелые шаги. М. Союз молодых ленинцев. М., 1977.

ВСЕСОЮЗНА ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ імені В. І. Леніна — масова самодільна комуністична організація дітей та підлітків у віці 10—15 років. За дорученням КПРС присвяченню діяльності В. п. о. керує ВЛКСМ. Комуністичне виховання піонерів комсомол здійснює в єдності зі школою, у співдружності з профес. спілками, творчими, оборонними та ін. громад. орг-ціями й держ. установами. В. п. о. працює на основі Положення, в якому визначено її завдання, структуру, принципи діяльності, обов'язки й права піонерів, подано Закони піонерів Радянського Союзу, Урочисту обіцянку, Правила жовтеньки, Атрибутику і символіку піонерської. Днем заснування В. п. о. вважається 19.V 1922. Рішенням Пленуму ЦК РКМ 23.I 1924 їй присвоєно ім'я В. І. Леніна.

В 1978 В. п. о. налічувала понад 20 млн. піонерів, у т. ч. піонерська організація України — бл. 4 млн. Основою орг-ції є дружини піонерська. Піонери одного класу або певної вікової групи входять до загонів піонерських, які розбиваються на ланки піонерські. Піонерські дружини і загони створюють у 1—3 класах групи жовтеньки. Піонерськими орг-ціями в республіках, краях, областях, містах, районах керують відповідні ради В. п. о. Найвищим керівним органом є Центральна рада В. п. о. ім. В. І. Леніна, яка працює під керівництвом ЦК ВЛКСМ. Безпосереднім організатором діяльності піонерів є вожакий піонерський. Методичну допомогу в роботі піонерським дружинам забезпечують палаци і будинки піонерів та школярів та ін. позашкільні заклади. Важливе значення для підвищення ролі В. п. о. у комуністичному вихованні учнів має постанови ЦК КПРС «Про 50-річчя Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна» (1972). Наук. розробку проблем піонерського руху здійснюють н.-д. установи АПН СРСР, кафедра теоретичних основ піонерсь-



Проводи комсомольців і молоді, що йдуть освоювати цилініні землі. Одеса, Березень 1954.
Комсомольсько-молодіжний загін «Донбас» перед від'їздом на БАМ 1974.

кої роботи Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, пед. вузів країни. Вся робота піонерської організації будується на основі ленінського положення про необхідність зв'язку комуністичного виховання з життям, з загальнонародною боротьбою за побудову комунізму в СРСР. Саме на гартування активних будівників комунізму спрямовані Всесоюзні марші піонерських загонів, огляди, експедиції, які проводяться у В. п. о. на честь



Перший загін піонерів Кривої Писарі. Москва, 1922.
Прийом у піонери в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна, 1977.

знаменних подій, ювілеїв, парт. з'їздів. Піонерська організація бореться за глибокі та міцні знання, високу культуру поведінки, залучає піонерів до послужних корисних справ. Найважливішим джерелом в ідейно-моральному вихованні дітей є великий приклад життя і діяльності В. І. Леніна, його теоретична спадщина, героїчна історія КПРС, рад. народу, комсомолу. В піонерських загонах проводяться ленінські уроки, ленінські читання, в школах створюються ленінські музеї, діють лекторії, гуртки. Піонерська організація приділяє велику увагу військово-патріотичному вихованню школярів, залучає їх до загонів червоних слідопитів, юних друзів Радянської Армії, Військово-мор. флоту, прикордонників, міліції, до участі у Всесоюзній військ.-спортивній грі «Зірниця», створення музеїв революц., бойової і трудової слави. У піонерських колективах прищеплюється любов до праці, проводяться профорієнтаційна робота. Тут діють загони *тимуриазів*, *«зелених»* та *«голубих»* патрулів, піонерських супутників учнівських виробничих бригад. Піонерська організація виховує у дітей почуття нац. гордості рад. людини, повагу до всіх націй і національностей. В. п. о. співробітничав з дитячими організаціями понад 80 країн, є активним членом Міжнарод. комітету дитячих

та юнацьких орг-цій (СІМСА), ініціатором міжнарод. конференцій, зустрічей, першого дитячого міжнарод. фестивалю «Хай завжди буде сонце» (Артек, 1977). Досвід В. п. о. успішно використовують у своїй діяльності дитячі демократичні організації світу. Піонерська організація приділяє багато уваги естетичному і фіз. вихованню дітей. У піонерських колективах проводяться постійна робота по вивченню життя й діяльності героїв, іменами яких названі дружини і загони; свято шанують пам'ять піонерів, які загинули в боротьбі проти куркулів і тих, хто у роки Великої Вітчизн. війни на фронті і в тилу допомагав перемогти ворога. Тисячі піонерів, які уклали себе в боях і на трудовому фронті, нагороджено орденами й медалями СРСР. Валі Котіку, Марату Казею, Льоні Голикову, Зіні Портновій присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Після Великої Вітчизн. війни Наталі Челебадзе та Турсунали Мутказімову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Десятки піонерів нагороджено медалями «За відвагу на пожежі», «За відзнаку в охороні державного кордону СРСР», «За врятування потоплюючих». Рад. д-ва постійно дбає про зміцнення матеріальної бази піонер. орг-ції. У 1976 в СРСР працював 4501 палац і будинок піонерів та школярів, 1085 станцій юних техніків, 641 станція юних натуралістів, 209 екскурсійно-туристичних станцій та ін. В *піонерських таборах* (позаміських, міських, колгоспних та шкільних) відпочивало 10405,8 тис. дітей. Всесвітньо відомим став всесоюзний піонерський табір «Артек». В ряді союзних республік відкрито респ. піонерські табори: «Орлятко» (РРФСР), «Молода гвардія» (УРСР), «Зубреня» (БРСР) та ін.

В. п. о. має 28 піонерських газет і 35 піонерських дитячих журналів. Для вожаків видається журн. «Вожатий». Щодня звучить в ефірі радіогазета «Піонерская зоря», на Центр. телебаченні створено телестудію «Орлятко». Щомісяця виходить документальний кіножурнал «Піонерія». Відбулося сім Всесоюзних зльотів юних піонерів (1929, 1962, 1967, 1970, 1972, 1974, 1976). За велику роботу по комуністичному вихованню дітей і в зв'язку з 40-річчям та 50-річчям Всесоюзу піонерську організацію нагороджено орденами Леніна (1962, 1972).

Літ.: Документи ЦК КПРС і ЦК ВЛКСМ о работе Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина. М., 1970; Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина. Документы и материалы (1920—1974). М., 1974; XVII съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. Стенографический отчет, т. 1—2. М., 1975; Документы XVIII съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. М., 1978; Крупская Н. К. Про юных пионеров. К., 1956; Гусев А. И. Год за годом... Пионерская летопись 1917—1970. М., 1970; Методика работы пионерской дружины. К., 1970; Дети-герои. К., 1972; Книга вожатого. К., 1975; Теория и методика пионерской и комсомольской работы в школе. М., 1976.

Г. П. Дригус.

ВСЕСОЮЗНА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК (ВЦРПС) — орган професійних спілок СРСР, який здійснює керівництво всією їхньою діяльністю в період між всесоюзними з'їздами профспілок. Обирається на цих з'їздах. Визначає заг. і чергові завдання профспілок, бере участь у розробці й виконанні народногосп. планів, очолює діяльність профспілок у справі організації соціалістичного змагання, вносить на розгляд уряду законопроекти з питань заробітної плати й охорони праці, керує соціальним страхуванням, представляє рад. профспілки в міжнарод. профспілковому русі. Для керівництва роботою профспілок між пленумами ВЦРПС, що збираються не менш як 2 рази на рік, обирає Президію, а для поточної роботи організаційно-виконавчого характеру — Секретаріат. ВЦРПС перебуває в Москві. Видає газ. «Труд», журн. «Советские профсоюзы» та «Социалистическое соревнование». Має вид-во «Профиздат».

ВСЕСОЮЗНІ З'ЇЗДИ КОЛГОСПНИКІВ — представницькі збори колгоспників СРСР. 1-й з'їзд колгоспників-ударників відбувся 15—19.II 1934 в Москві (як і всі наступні). Поряд денний: зміцнення колгоспів та завдання весняної сівби. З'їзд підбив підсумки досягнень колгоспного руху, обговорив питання поліпшення роботи колективних г-в, прийняв звернення до всіх колгоспників. 2-й з'їзд колгоспників-ударників (11—17.II 1935) обговорив і прийняв Примірний статут с.-г. артлі, висів пропозицію про організацію 1937 в Москві Всесоюзної с.-г. виставки. 3-й з'їзд колгоспників (25—27.XI 1969) обговорив і прийняв новий Примірний статут колгоспу, затвердив постанови «Про створення Ради колгоспів» і «Про соціальне страхування членів колгоспів»; обрав Союзу раду колгоспів (див. *Рада колгоспів*).

Літ.: Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников. Ноябрь 1969 г. М., 1969.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ІНСТИТУТІВ (ВУАМЛН) — система науково-дослідних уста-



Піонерський значок.

Парад піонерів на честь дня народження Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна. Київ, 1974.



ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ

нов, створена в Харкові за постановою ЦК КП(б)У від 28.VI 1931. Попередник її — Укр. ін-т марксизму-ленінізму (УІМЛ), екон., філософ.-соціологічний та істор. відділи якого було реорганізовано на самостійні ін-ти. В різний час ВУАМЛІН об'єднувала н.-д. ін-ти історії, філософії та природознавства, економіки, аграрний, права та рад. будівництва і кадрів; дві н.-д. кафедри: нап. питання та літературознавства. У Києві, Одесі й Дніпропетровську працювали три філіали асоціації, в кожному з яких діяли три секції: історична, економічна і філософська. Президентом ВУАМЛІН деякий час був О. Г. Шліхтер. ВУАМЛІН видавала журн. «Прапор марксизму-ленінізму» (1931—34) та «Під марксистсько-ленінським прапором» (1934—37). В червні 1934 Ін-т історії видав один номер журн. «Історик-більшовик». ВУАМЛІН працювала в контакт з Комуністичною Академією в Москві. У 1936 установи ВУАМЛІН влилися до складу АН УРСР, у системі якої було організовано Відділ сусп. наук.

Н. В. Комаренко.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ ПО БОРОТБІ З КОНТРЕВОЛЮЦІЄЮ, СПЕКУЛЯЦІЄЮ ТА СЛУЖБОВИМИ ЗЛОЧИНАМИ (ВУЧК) — радянський державний орган, створений декретом уряду УРСР від 3.XII 1918. ВУЧК, очолювана спочатку І. І. Шварцом, а з березня 1919 — М. І. Лаїсом, мала такі самі завдання і функції, як і *Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем* (ВЧК). Найважливіші питання діяльності ВУЧК розв'язувало Політбюро ЦК КП(б)У. Роботу ВУЧК контролювали й Наркомат юстиції УРСР та *Верховна соціалістична інспекція України*, а з 1920 — Наркомат РСІ. Місц. органи ВУЧК створювались при губ. і повіт. виконкомах і працювали під їхнім керівництвом. ВУЧК розкрила й ліквідувала підпільні білогвардійські та петлюрівські організації, боролась проти махновщини, шпигунства, а також разом з Особливою нарадою по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УРСР боролась проти куркульсько-націоналістичного бандитизму. 22.III 1922 ВУЧК було ліквідовано; натомість створено ДПУ УРСР (див. *Державне політичне управління*). Літ.: Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). Х., 1971.

В. В. Сташис, Л. М. Маймескулов.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ ПО БОРОТБІ З НЕПИСЬМЕННОСТЮ (ВУНКЛН, «ВСЕУКРПРАМ-ЧЕКА») — спеціальний орган, що здійснював держ. керівництво роботою по ліквідації неписьменності в республіці. Створена за постановою Раднаркому УРСР від 21.V 1921. Комісію очолював Голова ВУЦВК Г. І. Петровський. При всіх відділах нар. освіти діяли місцеві надзвичайні комісії. ВУНКЛН працювала в тісному контакт з т.-вом «Геть неписьменність», з комсомолом, проф-

спілками, армійськими організаціями й місцевими органами влади. Комісія мала право мобілізувати для навчання неписьменних усе письменне населення, використовувати будь-яке приміщення, провадити видавничу роботу тощо. Існувала до 1930.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА ЖІНОК-КОЛГОСПНИЦЬ 1929 — перша нарада колгоспниць України, яка відбулася в червні 1929 в Харкові. На нараду прибуло понад 150 делегатів. В її роботі взяли участь Голова ВУЦВК Г. І. Петровський і нарком зем. справ УРСР О. Г. Шліхтер. В. н. ж.-к. обговорила питання про участь трудящих жінок у колг. русі, про організацію культурно-виховної роботи і про використання жіночої праці в колгоспах. Нарада мала важливе значення для дальшого піднесення масового колг. руху і залучення мільйонів трудящих жінок до активної участі в соціалістичному будівництві.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА З ПИТАНЬ РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА — тимчасовий орган, створений 1925 при ВУЦВК для проведення роботи по вдосконаленню рад. апарату. Працювала 10—13.II 1925 в Харкові. В рішеннях, затверджених Президією ВУЦВК, накреслила заходи по дальшому залученню трудящих до управління д-вою і розширенню прав місц. органів влади. З цією метою райвиконкомам передано ряд прав і функцій, що раніше належали губ. і окружним виконкомам; було створено їхні президії та президії сільрад; збільшено норму представництва на районні з'їзди Рад. Встановлювалася обов'язкова звітність сільрад, їхніх комісій і уповноважених перед виборцями раз на 3 місяці; звітність на засіданнях сільрад — держ., громад. і кооп. орг-цій і підприємств, розташованих на тер. сільрад. Нарада приділила велику увагу питанням революц. законності, посиленню боротьби з адм. самоуправством, бюрократизмом, тяганиною та ін. зловживаннями владою, встановила порядок широкого ознайомлення трудящих з рад. законодавством тощо. Втілення в життя накреслених нарадою заходів значно поліпшили роботу місц. Рад.

П. К. Стоян.
ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА ПІДПІЛЬНИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 1918 — відбулася нелегально в Києві під час австро-німецької окупації 26.V 1918. Скликана з ініціатииви Київ. к-ту РСДРП(б). Готувалася спочатку як з'їзд підпільних більшовицьких орг-цій, який з метою конспірації було приурочено до проведення угодами легального Всеукр. з'їзду профспілок. Проте не всі парт. орг-ції змогли надіслати представників на нараду. Тому більшовики, що зібралися в Києві, дізнавшись про рішення *Таганрозької наради більшовиків України* щодо скликання I з'їзду КП(б)У, вирішили конституюватися як парт. нарада. В її роботі взяло участь бл. 70 чол., в осн. більшовики-делегати з'їзду профспілок. Нарада обговорила доповіді з місць, питання про ство-

рення парт. центру на Україні, про орг. роботу на місцях, про скликання Всеукр. парт. конференції (з'їзду). Було обрано *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет 1918*. Нарада відіграла значну роль у консолідації підпільних більшовицьких орг-цій України.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ СХОДОЗНАВСТВА (ВУНАС) — науково-дослідна організація при Наркоматі освіти УРСР. Засн. 1926 в Харкові, мала філіали в Києві й Одесі. У створенні й роботі ВУНАС брали участь А. Ю. Кримський, П. Г. Тичина, А. П. Ковалівський. Головою правління ВУНАС був О. Г. Шліхтер. ВУНАС мала два відділи: політико-економічний та історико-етнологічний. ВУНАС провела два з'їзди (1927 і 1929), організувала в Харкові й Києві курси сходознавства, встановила зв'язки більше як з 90 наук. організаціями СРСР і країн зарубіжного Сходу. При сприянні ВУНАС був відкритий 1930 Укр. н.-д. ін-т сходознавства (УНДІС). В 1931 ВУНАС (як і УНДІС) увійшов до *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів*. Друк. органами ВУНАС були журн. «Східний світ» (потім дістав назву «Червоний Схід») та «Бюлетень ВУНАС».

Літ.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929. Х., 1929.

ВСЕУКРАЇНСЬКА СЕЛЯНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1918, Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів — перша конференція трудящих селян України. Відбулася 20—22.I (2—4.II) в Харкові. Сликана ЦВК Рад України і Народним Секретаріатом для обрання до складу ЦВК представників Рад сел. депутатів. Проходила під керівництвом більшовиків. Конференція розглянула питання: 1) Про владу та Укр. установчі збори; 2) Доповіді з місць; 3) Про землю; 4) Доповіді нар. секретарів; 5) Вибори до ЦВК Рад України. Делегати В. с. к. одностайно схвалили рішення 1-го Всеукр. з'їзду Рад, практичну діяльність ЦВК і Нар. Секретаріату, ленінський Декрет про землю і засудили антинар. політику бурж.-націоналістичної Центр. ради. Конференція обрала до ЦВК Рад України 20 представників селянства, серед них 10 більшовиків. В. с. к. відіграла важливу роль у зміцненні союзу робітн. класу і селянства України.

ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ (ВУСПП) — літературна організація на Україні (1927—32). Серед її членів були відомі рад. письменники і критики: І. Микитенко, Іван Ле, І. Кулик, І. Кириленко, В. Сосюра, О. Корнійчук, П. Усенко, Л. Первомайський, Д. Загуд, М. Терещенко, Б. Коваленко, В. Коряк, С. Голованівський, Б. Горбатов, П. Безпопадий, І. Фефер, Д. Гофштейн та ін. Друк. органи ВУСПП — «Літературна газета», журнали «Гарт», «Красное слово» й «Проліт» (євр. мовою). В умовах гострої боротьби проти проявів бурж. націоналізму ВУСПП провадила принципову лі-

нію на захист позицій пролет. д-ри. ВУСПП ліквідовано згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій», переважна більшість її учасників була прийнята до Спілки радянських письменників України.

Лит.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. А. А. Тростянецький.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ БЮРО ДЛЯ КЕРІВНИЦТВА ПОВСТАНСЬКОЮ БОРОТЬБОЮ ПРОТИ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ 1918, «Повстанська дев'ятка» — створене в квітні 1918 в м. Таганрозі, куди евакуювався уряд Рад. України, за рішенням сесії ЦВК Рад України замість Народного Секретаріату. До складу бюро ввійшли 9 чол., у т. ч. більшовики А. С. Бубнов, В. П. Затонський, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, представники «лівих» есерів та «лівих» укр. соціал-демократів. Існувало до Першого з'їзду КП(б) України (липень 1918), за рішенням якого було створено *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет*.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ЕТНОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО — об'єднання науковців, викладачів вузів, студентів, вчителів та ін., що мало на меті розгортання етнографічної роботи на Україні. Виникло 1928 на основі Етногр. т-ва, заснованого 1925 в Києві. Організовувало етногр. експедиції, керувало місц. етногр. гуртками тощо. Т-во розробило ряд програм для збирання етногр. матеріалів, зокрема «Програму до збирання відомостей з медичної етнографії» та ін. Видавало журн. «Побут» (№ 1—7, 1928—30), «Записки Етнографічного товариства» (кн. 1, 1925) та інформаційний «Бюлетень» (1927—28). Т-во опублікувало цінні етногр. матеріали. Але праці окремих його членів мали бурж.-націоналістичне спрямування. У 30-х рр. діяльність т-ва припинилася.

В. Ф. Горленко.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО РЕВОЛЮЦІЙНИХ МУЗИКАНТІВ (ВУТОРМ) — українська рад. музично-громадська організація, яка діяла в 1928—31. Утворилася внаслідок реорганізації *Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича*. Об'єднувала композиторів і виконавців, але, культивуючи групівщину, не могла задовольнити потреби розвитку муз. життя Рад. України. В 1931 більшість вступовців перейшла до новоутвореної асоціації «Пролетмуз», яка припинила існування після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій». У 1932 створено *Спілку композиторів України*.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ (ВУАК) — науково-дослідна установа, створена 1924 на базі Археологічного комітету при історико-філологічному відділі АН УРСР. ВУАК складався з археол. та мистецтвознавчого відділів, до яких входили комісії: софійська (мала завданням дослідження і охорону Софійського собору в Києві), золотарська (вивчала коштовні речі музейного

значення) і трипільська (досліджувала пам'ятки *трипільської культури*). ВУАК провадив експедиційні дослідження археол. пам'яток від кам'яної доби до епохи Київ. Русі включно, здійснював охорону пам'яток історії та культури, провадив і координував археол. розкопки на тер. УРСР. Опублікував ряд монографій і збірників, в яких висвітлювалися результати найважливіших експедиційних досліджень. Видавав зб. «Хроніка археології та мистецтва». В 1934 на базі ВУАК було створено Ін-т історії матеріальної культури АН УРСР.

Д. П. Толокко.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД ВОЛОСНИХ ВИКОНКОМІВ 1919 — з'їзд представників волосних виконкомів України, що відбувся 31.V—6.VI в Києві. На з'їзді були присутні 1298 делегатів, абс. більшість яких (874) становили комуністи та співчуваючі їм. У прийнятих рішеннях з'їзду намітився заходо щодо збільшення сел. землекористування, агрономічної допомоги селянам, організації на добровільних засадах с.-г. артілей, товариств і комун. З'їзд закликав до зміцнення регулярної Червоної Армії, до мобілізації сил для захисту від військ Денікіна, що наступали, до розгортання рад. будівництва на місцях і зміцнення союзу робітн. класу і селянства.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД — найвищий орган державної влади УРСР з часу її утворення (грудень 1917) до прийняття Конституції 1937. Делегати В. з. Р. обиралися місц. з'їздами Рад. До відання В. з. Р. належали розгляд і розв'язання найважливіших загальнодерж. питань сусп.-політ. і госп. життя республіки, зокрема затвердження, зміна і доповнення Конституції УРСР, вибори *Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету*, що був йому підзвітний, визначення заг. напрямку діяльності уряду УРСР, розгляд і затвердження його звітів. Законодавчі акти В. з. Р. (закони, маніфести, постанови, резолюції, накази тощо) мали найвищу юрид. силу. Відбулося 14 Всеукр. з'їздів Рад. За Конституцією УРСР 1937 найвищим органом держ. влади стала *Верховна Рада УРСР*.

Лит.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; Історія государства и права Украинской ССР К., 1976.

І. П. Бутко.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РОБІТНИЦІ І СЕЛЯНОК 1920 — перший з'їзд жінок-трудівниць України, що відбувся 3—8.XI в Харкові. В його роботі взяло участь 1105 делегаток від усіх губерній України, з них 707 робітниць, 366 селянок, 32 інтелігентки; 454 делегатки були комуністки, 434 співчуваючі. Від ЦК КП(б)У з'їзд привітав С. В. Косіор. З'їзд розглянув і обговорив питання: про значення Великої Жовтн. соціалістичної революції; участь робітниць і селянок у рад. і парт. будівництві; роль селянок в організації і роботі *комітетів незаможних селян*; допомога Червоній Армії; роль робітниць і селянок в організації громад. і дитячого харчування, в охороні здо-

ров'я, праці, материнства і дитинства, соціальному вихованні і боротьбі з неписьменністю тощо. З доповідями на з'їзді виступили М. О. Скрипник, Д. З. Мануїльський та активні діячки жіночого пролет. руху К. М. Самойлова, К. І. Николаєва, В. Я. Мойрова, М. М. Скрипник. Прийняті з'їздом резолюції закликали трудящих жінок до участі в рад. будівництві, налагодуванні госп. життя Рад. країни, до вступу в лави Комуністичної партії, зміцнення союзу трудівниць міста і села. З'їзд відіграв важливу роль у залученні широких жіночих мас до політ. життя країни.

Ж. П. Тимченко.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПАРТІЙНИЙ ТИМЧАСОВИЙ КОМІТЕТ, Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії — центральний орган більшовиків України, створений під час австро-нім. окупації 26.V 1918 на нелегальній *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918* у Києві. До складу к-ту ввійшли 7 чол.: Л. Й. Карпелішвілі, М. М. Майоров, М. В. Рут та ін. Завданням к-ту було керівництво місц. підпільними парт. орг-ціями та підготовка їх до *Першого з'їзду КП(б) України*. Існуючи паралельно з *Організаційним бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*, В. п. т. к. встановив з ним тісний контакт. Комітет провів велику роботу по відновленню місц. парт. орг-цій, підготовці їх до з'їзду. На останньому засіданні В. п. т. к., що відбулося наприкінці червня 1918 в Києві, було заслухано доповіді членів к-ту про підготовку парт. орг-цій до I з'їзду КП(б)У. В. п. т. к. обрав на з'їзд делегата (М. М. Майорова) і ухвалив скласти з себе повноваження, передавши їх обраному з'їздом ЦК. *Лит.*: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ — тимчасовий надзвичайний орган держ. влади УРСР, створений 11.XII 1919 за постановою ЦВК і Раднарком УРСР під час визволення України від денікінців з метою пристосування центральних органів Рад. влади до воєнно-революційних умов. Головою В. р. к. було затверджено Г. І. Петровського, членами — Д. З. Мануїльського, В. П. Затонського та ін. Перед В. р. к. стояли завдання: організація всебічної допомоги Червоній Армії, остаточна ліквідація поміщицького землеволодіння, відновлення робітн.-сел. влади на визволеній тер. України. Держ. управління в республіці В. р. к. здійснював за допомогою відповідних комісій та місц. ревкомів. У зв'язку з визволенням більшої частини тер. України від денікінських і петлюрівських військ, 19.II 1920 Президія ЦВК Рад України і Раднарком УРСР відновили свою діяльність, а В. р. к., виконавши поставлені перед ним завдання, склав свої повноваження.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СТРАЙК ЗАЛІЗНИЧНИКІВ 1918 — один з найбільших виступів робітничого класу України проти австро-німе-

Всеукраїнський з'їзди Рад:

- 1-й — 11—12 (24—25).XII 1917
- 2-й — 17—19.III 1918
- 3-й — 6—10.III 1919
- 4-й — 16—20.V 1920
- 5-й — 25.II—3.III 1921
- 6-й — 14—17.XII 1921
- 7-й — 10—14.XII 1922
- 8-й — 17—20.I 1924
- 9-й — 3—10.V 1925
- 10-й — 6—13.IV 1927
- 11-й — 7—15.V 1929
- 12-й — 25.II—4.III 1931
- 13-й — 15—22.I 1935

Надзвичайний
14-й — 25—30.I 1937

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

цьких окупантів. Почався 14—15.VII страйком робітників Коростенського, Сарненського та Здолбунівського залізничних вузлів Пд.-Зх. з-ці. 16—17.VII до страйку приєдналися залізничники Одеси, Києва, Полісся, 18.VII — Поділля. Завдяки активній діяльності підпільних більшовицьких орг-цій страйк швидко став загальним і 20.VII охопив усі залізниці України. До страйкарів приєдналися залізничники Білорусії, Бессарабії, Криму.

Страйкувало понад 200 тис. робітників і службовців. Страйк очолив страйковий комітет київ. вузла, що оголосив себе центр. страйковим к-том. Страйкарі вимагали визнання профспілки залізничників, негайного звільнення всіх заарештованих за політ. переконання залізничників, збереження 8-годинного робочого дня, поліпшення матеріального становища тощо. Для керівництва страйком 19.VII при ЦК КП(б)У було створено Тимчасове оргбюро залізничників. В. с. з. підтримали робітники пром. підприємств, які оголошували страйк солідарності (Донбас, Катеринослав, Київ, Харків), а також селяни багатьох місцевостей України. Велику допомогу залізничникам подали робітники Радянської Росії, які збирали для них бл. 2 млн. крб.

Для придушення страйку окупанти та гетьманці вдалися до масових репресій: у Києві було заарештовано більше 1500, в Одесі понад 2000 чол. Коли окупанти спробували налагодити рух поїздів силами солдатів і нім. залізничників, страйкарі організували диверсії. При допомозі військ. сили, репресій окупантам все ж удалося в серед. серпня здолати страйкарів. В. с. з. затримав вивезення награбованого в Україні нар. добра, зірвав своєчасне перекидання нім. і австр. військ на Зх. фронт і зробив великий революціонізуючий вплив на боротьбу українського народу проти німецьких окупантів.

О. П. Власов.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВУЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган держ. влади УРСР. Діяв 1917—38 в період між *Всеукраїнськими з'їздами Рад*, які обирали його. Вперше обраний на *Першому Всеукраїнському з'їзді Рад* під назвою ЦВК Рад України; 1919—35 мав назву ВУЦВК, 1935—38 — ЦВК УРСР. ВУЦВК здійснював заг. керівництво політикою і економікою УРСР, затверджував нар.-госп. плани і держ. бюджет республіки. ВУЦВК обирав Президію ВУЦВК і *Раду Народних Комісарів УРСР*, які здійснювали свої повноваження від імені ВУЦВК і були в усій своїй діяльності підзвітні йому. Припинив свою діяльність за прийняттям Конституції УРСР 1937 і обранням на її основі *Верховної Ради УРСР* 1-го скликання.

Літ.: Виноградская С. П., Рогожин А. И. Всеукраїнський Центральный Исполнительный Комитет Советов в первые годы Советской власти (1917—1920 гг.). Х., 1977.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ (ВЦВРК) — орган керівництва визвольною боротьбою трудящих України проти австронім. окупантів і бурж.-поміщицького гетьманського режиму 1918. Створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України*. До складу ВЦВРК входили А. С. Бубнов (голова), В. П. Затонський, Ю. М. Коцюбинський та ін. ВЦВРК керував діяльністю підпільних ревкомів і партизанських загонів. ВЦВРК тимчасово містився в Курську, в «нейтральній зоні». На роботі ВЦВРК позначились помилки «лівих» в КП(б)У. Під їхнім впливом ВЦВРК 5.VIII 1918 видав хибний наказ № 1 про заг. повстання на Україні, яке в той час ще не було підготовлене. У вересні ВЦВРК під керівництвом ЦК КП(б)У провів значну роботу по сформуваних в «нейтральній зоні» 1-ї і 2-ї укр. рад. д-зій. В листопаді 1918 в зв'язку з утворенням *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* ВЦВРК припинив свою діяльність. **ВСЕУКРАЇНСЬКІ З'ЇЗДИ АРХІВІСТІВ** — з'їзди працівників українських рад. архівів, присвячені питанням організації архівної справи на Україні. Відбулося два В. з. а.: 1-й — 8—13.V 1926, 2-й — 29.XI — 4.XII 1931 (обидва у Харкові). На з'їздах було розглянуто питання про комплектування держ. архівів документальними матеріалами, підготовку архівістів, науково-видавничу діяльність архівів. У наступні роки організаційні і наук. питання роботи архівних установ розглядалися на нарадах архівістів, а з 1961 для обговорення наук. питань архівознавства, археографії та ін. спец. істор. дисциплін скликаються наук. конференції (1961, 1965, 1968, 1970, 1972, 1975). Матеріали з'їздів і нарад публікувалися в журн. «*Архівна справа*», «*Радянський архів*», «*Архів України*». Матеріали 2-ї, 3-ї та 5-ї республіканських наукових конференцій видані окремо.

1. Л. Бутин.
ВСЕУКРАЇНСЬКІ З'ЇЗДИ КОЛГОСПІВ — представницькі збори колгоспників УРСР. 1-й В с е у к р а ї н с ь к и й з'їзд представників колгоспів, с.-г. товариств, працівників по колективізації с. г. відбувся 20—24.II 1925 в Харкові. Делегати з'їзду заслухали й обговорили доповідь про міжнар. і внутр. становище Рад. країни, а також доповіді про стан с. г. і с.-г. кооперації на Україні та її роботу по колективізації, про землевпорядження, кредитування і агрономічне обслуговування колгоспів та ін. 2-й В с е у к р а ї н с ь к и й з'їзд колгоспів відбувся 23—28.V 1928 в Харкові. З'їзд заслухав і обговорив доповіді: шляхи розвитку с. г. й колективізації; стан колгоспів і заходи до розвитку колективізації та ін. Делегати обмінялися досвідом організації і госп. діяльності колгоспів, висловили пропозиції щодо кредитування, машинонастачання тощо. З'їзд обрав раду, правління Всеукр. спілки с.-г. колективів, ревізійну комісію і затвердив Статут спілки. 12—15.XI

1969 в Києві відбувся з'їзд колгоспів України. З'їзд схвалив в основному проект *Примірного Статуту колгоспу*, обговорив питання про завдання по дальшому піднесенню колг. виробництва та організаційно-госп. зміцненню колгоспів.

1. Х. Ганжа.
ВСЕХСВЯТСЬКИЙ Сергій Костянтинович [н. 7(20).VI 1905, Москва] — український рад. астрофізик. Закінчив 1925 Моск. ун-т. З 1939 — проф. Київ. ун-ту. Осн. праці з фізики комет, Сонця, сонячної активності, з проблем *космогонії*. Склад «Загальний каталог абсолютних величин комет», вивчав сонячну корону і сонячне корпускулярне випромінювання. Розробив гіпотезу, за якою походження комет та ін. груп малих тіл пояснюються виверженням їх з планет та їхніх супутників.

ВСМОКТУВАННЯ — проникнення в кров та лімфу різних речовин з травного тракту, порожнин тіла, порожнистих органів, з поверхні шкіри або речовин, введених у підшкірну клітковину і мускулатуру. В.— складний фізіол. процес, особливо в кишечнику людини і вищих тварин. Тут В. відбувається гол. чин. через епітелій *ворсинок* і мікроворсинки епітеліальних клітин. У В. беруть участь внутрішньоклітинні структури (*мітохондрії, Гольджі комплекс, ендоплазматична сітка*). При В. мають значення також фіз.-хім. процеси — *дифузія, осмос, фільтрація*. Регулюється В. нервовими та гуморально-гормональними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). Завдяки В. організм забезпечується осн. поживними речовинами. Білки всмоктовуються після розщеплення їх до *амінокислот*, жири — гліцерину та жирних к-т, вуглеводи — *моносахаридів*. В. наз. також процес надходження води і розчинених у ній речовин у рослини.

ВСТАВНІ СЛОВА — слова, які вводять у речення, щоб передати ставлення мовця до висловленої думки, вказати на джерело інформації тощо. В. с. можуть виражати емоційну оцінку сказаного (на жаль), вказувати на міру реальності (може, здається), на порядок викладу думок (по-перше, по-друге), на відношення між частинами повідомленого (нарешті). В. с. можуть бути *модальні слова* (безумовно) і *повнозначні частини мови* (на щастя). В. с. граматично не пов'язані з ін. словами в реченні. В усній мові їх виділяють інтонацією, а на письмі — комами. Вставними можуть бути й словосполучення та цілі речення.

ВСТУП ЗАКОНУ В СИЛУ — початок чинності, тобто обов'язковості виконання закону або будь-якого іншого нормативного акту. В. з. в с.— необхідна умова застосування закону. Див. *Чинність закону*.

ВТОМА — стан організму людини і тварин, що характеризується тимчасовим зниженням працездатності внаслідок виконання тривалої або напруженої роботи. Зумовлена змінами регуляції з боку центр. нервової системи. В нервових центрах знижується рівень *лабільності*, розвивається *гальмування*, що по-

глиблюються сигналами від виконавчих органів, де, в свою чергу, відбуваються специфічні зміни. В як від фізичної, так і розумової праці звичайно супроводжується відчуттям втоми, утруднює продовження роботи, знижує трудову активність людини — зменшується продуктивність праці, погіршується її якість. При В. від розумової праці частішають короткочасні відключення уваги, знижується можливість аналітичного мислення. В. охороняє організм від перевтоми. Серед рад. учених вагомий внесок у розробку проблеми В. зробили, зокрема, укр. вчені В. Я. Данилевський, Г. В. Фоллорн, М. В. Лійник та ін. Проблема В. має важливе соціальне значення. В соціалістич. суспільстві вона вирішується шляхом дальшого поліпшення соціально-екоп. і виробничих умов праці на наук. основі, фізіол. раціоналізації трудових процесів (див. *Гігієна праці*), організації вільного часу і відпочинку, соціальним розвитком трудового колективу тощо. Всі ці заходи найефективніше запобігають передчасній В. на виробництві.

Ю. І. Кундів.
ВТОМЛЕНІСТЬ МЕТАЛІВ — зміна механічних і фізичних властивостей металів внаслідок багаторазового (циклічного) деформування, що призводить до їх прогресивного руйнування. Залежить від виділивих міцності, пластичності, в'язкості, твердості, макро- і мікроструктури, виду навантаження, залишкових напружень тощо. Опір втоми характеризується границею витривалості, тобто найбільшим напруженням, яке може витримати метал без руйнування задане число разів.

ВТОРИННА НІРКА — орган виділення у плазунів, птахів, ссавців і людини; те саме, що й *метанефрос*.

ВТОРИННА ПОРОЖНІНА ТІЛА, цілом — порожнина між стінкою тіла і внутрішніми органами. Є у кільчастих червів, голкошкірих та хордових. У молюсків В. п. т. редукуюча, у членистоногих вона зливається з залишками первинної порожнини тіла.

ВТОРИННА СИРОВИНА — матеріали і вироби, що їх після первісного повного використання (зношування) можна пживати у виробництві повторно як сировину. До В. с. належать лом, відходи чорних, кольорових і благородних металів, різні машини, устаткування та їхні деталі, які вийшли з ужитку, спрацьовані мастила, зношені автокришки, макулатура тощо. Використання В. с. в різних галузях пром-сті має важливе значення для дальшого розвитку нар. г-ва як джерело його додаткових матеріальних ресурсів, фактор зниження питомих капітальних витрат і собівартості продукції, а також для прискорення темпів зростання виробн. В СРСР створено спеціалізовані орг-ції, зайняті збиранням (закупівельні пункти), заготівлею, сортуванням, переробкою і первісною обробкою В. с. Збирання й використання В. с. в СРСР плануються. Див. також *Комплексне використання сировини*.

ВТОРИННИХ КОЛЬОРОВИХ МЕТАЛІВ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕКТНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства кольорової металургії СРСР. Організований 1968 у Донецьку. В складі установи відділи: технологічний, теплотехнічний, будівельний, сантехнічний, електротехнічний, конструкторський та ін.; лабораторії: підготовки сировини, пірометалургії, теплотехніки, литья, автоматизації, фіз.-мех. досліджень тощо. Осн. напрямки роботи: удосконалення і розроблення технологічних процесів і агрегатів для переробки брухту і відходів кольорових металів; розроблення нових сплавів; автоматизація і механізація виробничих процесів; проектування підприємств.

Ю. П. Куряков.
ВТОРИННІ СТАТЕВІ ОЗНАКИ — сукупність особливостей у будові та в деяких функціях, що відрізняють одну статеву від іншої. Виняток становлять статеві залози, що є первинними статевими ознаками. У людини В. с. о. є: у чоловіків — вуса, борода, адамова яблуко тощо; у жінок — розвинуті грудні залози, форма таза, більший розвиток жирової клітковини та ін. В. с. о. тварин — головне вбрання, яскраве оперення, спів самців птахів, ікла, роги, пахучі залози ссавців тощо. В. с. о. відіграють важливу роль у розмноженні тощо. У більшості хребетних розвиток В. с. о. зумовлюється дією статевих гормонів.

ВТОРИННІ ЯКОСТІ — філософське поняття в теорії пізнання механістичного матеріалізму. Див. *Первинні і вторинні якості*.

ВТОРИННОРОТІ (Deuterostomia) — група тварин, що включає такі типи: голкошкірих, погонофорів, цетинхоцелелів, первиннохордових, хордових. В. — філогенетич. парость гришарових тварин (зародок їх з 3-х зародкових листків). У В. на відміну від первинноротих, у процесі зародкового розвитку ротовий отвір формується як новий утвір, незалежно від первинного рота — бластопопи, на місці якого утворюється задньопрохідний отвір. В. мають вторинну порожнину тіла (цілом); внутрішній скелет мезодермального (див. *Мезодерма*) походження; центр. нервова система вишикає як впинання ектодерми. Є також групи тварин, які мають ознаки і В., і первинноротих, що свідчить про спільне походження цих двох груп тварин від первинноротих безхребетних, в яких почала формуватись вторинна порожнина тіла.

Ст. П. Маркелюк.
ВТРАТИ У ВИРОБНИЦТВІ — нерациональне використання виробничих ресурсів (робочого часу, засобів виробн.), що знижує результати господарської діяльності підприємств і завдає збитків нар. г-ву. Ліквідація В. у в. є одним з найважливіших напрямів роботи щодо мобілізації внутрішньовиробничих резервів підприємств. Усуєню В. у в. сприяють впровадження наукової організації праці, комплексна система управління якістю продукції, нова техніка і прогресивна технологія, поліпшення організації виробництва тощо.

«ВУА УВРІЕР» («Voix ouvrière» — «Робітничий голос») — газета, центральний орган Швейцарської партії праці. Виходить з 1945 в Женеві франц. мовою.

ВУАЛЬ (франц. voile, від лат. velum — покривало, завеса) — 1) Легка прозора тканина, що її виготовляють із тонкої мерсеризованої (обробленої розчинами лугів) гребінної бавовняної пряжі. Буває білена, гладкофарбована і набивна. 2) Серпанок, прозора сітка, якою закривають обличчя. 3) Наліт металевого срібла (або барвників) на провалений фото- чи кіноплівці. Знижує контрастність зображення.

ВУГІЛЛЯ ВИКОПНЕ — тверда горюча корисна копалина органічного походження. Утворюється переважно з рослинних решток на місці їхнього нагромадження. Являє собою пухку землісту або шлісту осадочну породу. Елементарний склад органічної маси: вуглець (65—98%), кисень (1—6%), водень (1—30%). Як мінеральні домішки до складу золи входять SiO_2 , Al_2O_3 , MgO , Fe_2O_3 , FeO та ін. Колір — від бурого й сірого до чорного. Густина від 0,92 до 1,70. Твердість 1—3. Залігає у вигляді ліз та верств серед ін. осадочних порід усіх систем, починаючи з девону (див. *Девонський період і девонська система*). Залежно від ступеня гуміфікації та метаморфізму В. в. поділяють на *буре вугілля* та *кам'яне вугілля*. За промисловою класифікацією розрізняють такі типи В. в.: довгополум'яне (Д), газове (Г), паровично-жирне (ПЖ), коксівне (К), паровично-спікливе (ПС) та пісне (П). Розвідані запаси В. в. становлять понад 85% усіх горючих корисних копалин Землі. Великі запаси його зосереджені в СРСР, США, КНР та ін. країнах. Осн. родовища в СРСР — в Сибіру, на Алтаї, в Європ. частині РРФСР, в Каз. РСР, на Україні (*Донецький кам'яновугільний басейн, Дніпровський буровугільний басейн, Львівсько-Волинський вугільний басейн* та ін.). В. в. використовують як паливо та сировину для металург., хім., ювелір. (напр., *загит*) промисловості. Див. також *Вугільна промисловість*.

ВУГІЛЬНА КИСЛОТА, H_2CO_3 — слабка, двоосновна кислота, що існує лише у водних розчинах. Утворюється при розчиненні діоксиду вуглецю CO_2 у воді: $H_2O + CO_2 \rightleftharpoons H_2CO_3$. В. к. утворює нормальні, або середні солі — *карбонати*; та кисл. солі — *гідрокрбонати*. Солі В. к. поширені у природі і мають велике значення в пром-сті та в побуті.

ВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь паливної промисловості, що здійснює розвідкування, видобування, збагачування і брикетування кам'яного та бурого вугілля. Видобування вугілля в Європі відоме з 12 ст. На тер. нашої країни організоване розвідкування родовищ вугілля почалося з 18 ст. В цей час було відкрито Донецький (1721), Підмосковний і Кузнецький (1722) вугільні басейни. В 1913 на Донбас припадало 86,8% вуглевидобутку країни. У В. п. панував іноз. ка-

Світлові запаси і видобуток вугілля (млрд. т. 1975)

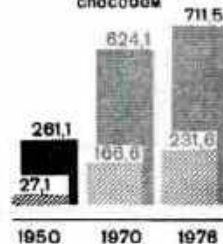
Запаси	1075
Видобуток у всіх країнах (за рік)	3,2

Видобуток вугілля в СРСР (млн. т)

Роки	
1940	165,9
1950	261,1
1960	509,6
1965	577,7
1970	624,1
1976	711,5

ВИДОБУТОК ВУГІЛЛЯ В СРСР, млн. т

Умовні позначення:
■ всього видобуто вугілля
■ у т. ч. видобуто відкритим способом



ВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

пітала, який до 1917 контролював, зокрема, 70% видобутку вугілля в Донбасі. В 1913 в Росії було видобуто 29,2 млн. т, що становило 2,2% світового вуглевидобутку. Рад. влада з перших років вжила термінових заходів щодо відбудови і розвитку В. п. в країні. Вже 1929 видобуток кам. вугілля в СРСР перевищив рівень 1913. Значного розвитку набула В. п. в роки довоєнних п'ятирічок. Поряд із збільшенням вуглевидобутку в Донбасі високими темпами розвивалися Кузнецький, Підмосковний та ін. вугільні басейни. Почали працювати Карагандинський (Каз. РСР), Ткварчельський (Закавказзя),

Ачинський, Таймирський (Сх. Сибір) та ін. Лише за дев'яту п'ятирічку (1971—75) введено в дію шахти: «Распадська» (Кузбас) потужністю 7,5 млн. т на рік, «Воргашорська» (Печорський бас.) — 4,5 млн. т, розріз «Богатир» (Екібастузький бас.) — 30 млн. т (проектна потужність 50 млн. т на рік), імені О. Г. Стаханова (Донецький басейн) — 4 млн. т, «Підмосковна» (Підмосковний бас.) — 2,3 млн. т та ін. Споруджуються (1977) «Донжанська-Капітальна» — 4,2 млн. т, «Ждановська-Капітальна» — 3,6 млн. т (Донбас), «Тентеківська» — 4 млн. т (Карагандинський бас.), «Нікулінська» — 3 млн. т, «Бельковська» — 2,4 млн. т (Підмосковний бас.), розріз «Сибіргинський» — 4,2 млн. т (Кузбас) та ін. За видобутком вугілля СРСР посідає (1976) перше місце в світі. У 1976 в країні видобуто 548,0 млн. т кам. вугілля (у т. ч. антрациту — 77,7 млн. т), 163,5 млн. т бурого вугілля.

У В. п. впроваджується комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів. Шахти оснащуються прогресивною вузькозахватною технікою, а також механізованими комплексами. В СРСР 1976 на вугільних шахтах та розрізах налічувалося 3936 вугільних очисних комбайнів, у т. ч. 3287 вузькозахватних, 1420 механізованих пересувних кріпиль, 1534 прохідницькі комбайни, 31 263 скребкові конвеєри, 13 050 стрічкових конвеєрів, понад 1500 різних екскаваторів, 13 017 електропоїздів. Зростає питома вага видобування вугілля прогресивними способами (механізованими комплексами, гідравлічним, відкритою розробка). Випереджаючими темпами розвивається в країні видобування вугілля відкритим способом (див. діаграму).

УРСР посідає одне з провідних місць у країні, даючи 30,7% загальносоюзного вуглевидобутку (1976). Осн. вугільним басейном республіки є Донбас. Розробляються також нові Львівсько-Волинський кам.-вуг. та Дніпровський буровугільний басейни, в яких видобування вугілля почало 1954, та Зх. Донбас (1963).

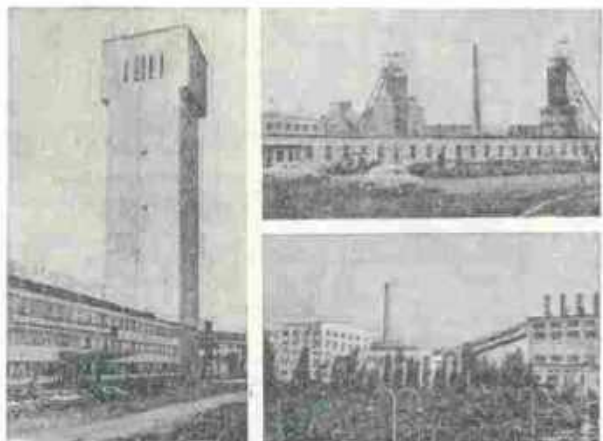
Із заг. кількості вугілля, видобутого 1976 в республіці, кам. вугілля становило 206,3 млн. т, буре — 11,8 млн. т. Великого розвитку набуло збагачення вугілля. Розвиткові В. п. сприяло безперервне вдосконалення техніки і технології вуглевидобування, створення і впровадження нових комплексів: «Донбас», КМ—87Д, 1 КГД і 2 КГД, 1 КМ—97, КМ4—87ДГА, КМ—87А, КТУ—2МКЕ, штовхальних агрегатів АШ, АНШ, стругових установок СО—75, СН—75 та ін. Все це дало можливість здійснити перехід від циклічної до потокової організації виробн. і створило реальну можливість для вирішення не тільки тех., а й соціальної проблеми — видобування вугілля без постійної присутності людей в забої. На підприємствах В. п. застосовуються дистанційне і автомат. управління технологічними процесами, потужне збагачувальне устаткування, апарати для контролю за станом

технічної безпеки тощо. Виконано значні роботи щодо дальшої концентрації виробн., що поліпшило шахтний фонд. Кількість діючих шахт у республіці за дев'яту п'ятирічку зменшилася з 397 до 348 тех. одиниць, а видобуток вугілля на одну шахту зріс з 500 до 593 тис. т на рік. Основними напрямками розвитку народного господарства на 1976—1980 роки передбачено дальше зростання видобутку вугілля в країні, прискорення розвитку Південно-Якутського вугільного району, створення Кансько-Ачинського паливно-енерг. комплексу і більш

Видобуток вугілля в УРСР (млн. т)

	1913	1940	1960	1976
Всього по УРСР	22,8	83,8	172,1	218,2
у т. ч.				
Донецький басейн	22,8	83,3	156,2	191,4
Львівсько-Волинський басейн	—	—	3,9	15,0
Дніпровський басейн	—	6,5	11,6	11,7
Інші буровугільні басейни	—	—	0,4	0,1

Райчихінський (Далекий Схід), Букаччинський (Сх. Сибір) та ін. басейни. Відбулася докорінна технічна перебудова В. п. До кінця першої п'ятирічки (1932) була створена база вітчизн. вугільного машинобудування (див. Горлівський машинобудівний завод імені С. М. Кірова). В 1940 видобуток вугілля в СРСР збільшився проти 1913 у 5,7 раза, продуктивність праці — в 2,4 раза. Велику роль у підвищенні продуктивності праці і видобутку вугілля у В. п. відіграли передовики виробництва у В. п. М. О. Ізотов та О. Г. Стаханов, на ім'я якого названо *стахановський рух*. В роки Великої Вітчизн. війни збільшився видобуток вугілля в Кузнецькому, Карагандинському басейнах та в р-нах Уралу; почато освоєння Печорського басейну. За післявоєнні роки В. п. країни розвивається швидкими темпами. Реконструйовано старі шахти і збудовано багато нових. Відкрито вуг. басейни — Південно-Якутський, Кансько-



Шахта імені академіка О. О. Скочинського. Донецька область.
Шахта імені Ленінського комсомолу. Львівська область.
Суходільська центральна збагачувальна фабрика. Ворошиловградська область.



Прохідницький комбайн ПК-9 у шахті «Благодатна». Дніпропетровська область. Вуглевидобувний комплекс КМ-87Д у шахті імені Є. Т. Абакумова. Донецька область. Бадахніський буровугільний розріз. Кіровоградська область.

повне освоєння Екібастузького басейну; здійснити заходи по дальшому розвитку В. п. в Донбасі та її тех. переозброєнню.

Науково-дослідну роботу у В. п. на Україні проводять *Вугільний науково-дослідний інститут та Вугільної промисловості науково-дослідний, проектно-конструкторський і проектний інститут*. З ін. соціалістич. країн вуглевидобування розвинуте в НДР, Польщі, Чехословаччині, Югославії, Болгарії, Угорщині, Румунії. Серед капіталістичних країн — в США, ФРН, Великобританії, Австралії, Індії, Франції.

Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1978; Угольная промышленность СССР. 1917—1967. М., 1969; Степанов А. П., Неженцев В. В., Сивий В. В. Экономика угольной промышленности. К., 1974; Неженцев В. В. Угольная промышленность. К., 1976. К. Г. Конюков.

ВУГІЛЬНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ, ДонВУ-ПІ — установа Міністерства вугільної промисловості УРСР. Організований 1946 у Донецьку на базі філіалу Всесоюзного н.-д. вугільного ін-ту. В складі установи відділи: гірничий, очисних робіт, проведення і підтримання гірничих виробок, дослідження й удосконалення вентиляції шахт, рудникового транспорту та ін., лабораторії. Є дослідно-експериментальні з-ди у Донецьку і Горлівці, відділення в Горлівці. Осн. напрямки роботи: дослідження і розроблення технології підзем. видобування вугілля, удосконалення виробничих процесів. Видає зб. (рос. мовою) «Удосконалення техніки і технології очисних робіт на вугільних шахтах України», «Комплексна механізація виробничих процесів на шахтах, які розробляють тонкі вугільні пласти» та «Економіка і організація виробництва на вугільних підприємствах Української РСР». С. А. Саротичук.

ВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ, ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСЬКИЙ І ПРОЕКТНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва вугільної промисловості СРСР. Організований 1959 у Києві на базі Укр. держ. ін-ту проектування шахт. В складі установи відділення н.-д. і проектно-розвідувальних робіт, дослідно-експериментальний з-д. Осн. напрямки роботи: удосконалення і створення нової технології розробки вугільних родовищ відкритим способом, а також техніки безперервної дії для відкритих гірничих робіт; розробка схем і створення засобів механізації й автоматизації технологічних комплексів поверхонь шахт, розрізів та збагачувальних фабрик; розробка типових проектів поверхонь шахт, проектною документації для розрізів при поточній та циклічно-поточній технології гірничих робіт, технології експлуатації й тех. обслуговування гірничотранспортного устаткування. Ін-т є базовим для Львівсько-Волинського і Дніпророського вугільних басейнів. Видає наук.-тех. збірник (рос. мовою) «Удосконалення технологічних комплексів поверхонь шахт».

О. М. Шарков.

ВУГЛЕАМІАКИ — рідкі азотні добрива. Безколірні або зеленувато-сірі з специфічним запахом аміаку. В. являють собою розчин вуглекислих солей амонію і сечовини в аміачній воді. Містять 18—35% азоту, 4—7% вільного аміаку. В. вносять у ґрунт на глибину 10—12 см підживлювачем обприскувачем універсальним ПОУ, машинами ГАН-8, ГАН-15 та ін. Використовують В. восени — як основне добриво, навесні — під передпосівну культувацію, в час вегетації — для підживлення. В. виділяють аміачний газ, який може подразнювати слизові оболонки очей, дихальних шляхів, тому необхідно дотримувати правил безпеки.

О. Д. Хоменко.

ВУГЛЕВОДИ — група органічних природних сполук загальної формули $C_n(H_2O)_m$ чи $C_nH_{2n}O_n$. За хім. будовою В. — альдегіди або

кетонспирти. Розрізняють прості В. — моносахариди, або сахари (глюкоза, фруктоза), і складні — полісахариди, які поділяють на низькомолекулярні — дисахариди (сахароза, лактоза) і високомолекулярні В. (крохмаль, клітковина). Моносахариди і дисахариди — безбарвні кристалічні речовини, солодкі на смак. Моносахариди у водному розчині не гідролізуються, а молекули полісахаридів при гідролізі розщеплюються на дві (у випадку дисахариду) або більше молекул (у випадку крохмалю, клітковини) моносахаридів. В. становлять бл. 80% у рослинних та бл. 2% у тваринних організмах і як головне джерело енергії виконують важливу роль в обміні речовин (див. *Вуглеводний обмін*). В. застосовують у харч., спиртовій та хім. пром-сті, у виробн. бавовняних та ін. тканин, а також паперу.

Лит.: Дудник М. С. Введение в химию углеводов. К., 1976.

ВУГЛЕВОДНИЙ ОБМІН — сукупність хім. перетворень *вуглеводів* у процесі *біосинтезу* та проміжного обміну. Становить суттєву частину загального обміну речовин живих організмів. У рослин та деяких пурпурних бактерій прості вуглеводи синтезуються у процесі *фотосинтезу* з використанням CO_2 і енергії світла. Людина і тварини одержують вуглеводи в складі їжі й кормів у готовому вигляді. Це переважно *полісахариди* (крохмаль) та *дисахариди* (сахароза, лактоза). У травному тракті вуглеводи розкладаються й перетворюються на *моносахариди*, які всмокчуються в кишечнику і течією крові переносяться до клітин організму, де зазнають *фосфорильовання* і даліших перетворень. Фосфорильовані моносахариди в системах *гліколізу*, *пентозофосфатного циклу* та *трикарбонових кислот циклу* розщеплюються до CO_2 і води, а проміжні продукти їх обміну використовуються в синтезі жирів, структурних компонентів клітин тощо. В *анаеробах* В. о. відбувається в процесі *бродиння*. Перетворення вуглеводів забезпечує утворення багатих на енергію сполук (див. *Аденозинфосфорні кислоти*), які необхідні для процесів життєдіяльності. Моносахариди є джерелом утворення складних вуглеводів (в рослинах — крохмаль, *инулін* і *целюлоза*, в тканинах тварин, бактеріях і грибах — *глікоген*). Вони входять також до складу таких важливих *біополімерів*, як нуклеїнові кислоти, глікопротеїди, гліколіпіди. Регуляція В. о. у людини й тварин здійснюється центр. нервовою системою та гормонами (інсулін, глюкагон, адреналін), дія яких спрямована на підтримання оптимального рівня глюкози в крові та на забезпечення енергетичних потреб, оскільки за рахунок вуглеводів покривається, напр., до 60% енергетичних потреб організму людини.

Лит.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Кочетков Н. К. [та ін.]. Химия углеводов. М., 1967; Степаненко Б. Н. Углеводы. Успехи в изучении строения и метаболизма. М., 1968.

М. М. Великий.

ВУГЛЕВОДНІ — клас органічних сполук, які складаються тільки з атомів вуглецю і водню. Розрізняють насичені В., в яких атоми вуглецю з'єднані лише простим зв'язком (напр., етан CH_3-CH_3), і ненасичені В., в молекулах яких можуть бути подвійні (напр., етилен $CH_2=CH_2$), потрійні (напр., ацетилен $CH \equiv CH$) або кілька подвійних зв'язків, спряжених з простими (наприклад, дивініл $CH_2=CH-CH=CH_2$). За будовою вуглецевого ланцюга В. поділяють на ациклічні, в яких атоми вуглецю з'єднані в прямі або розгалужені ланцюги; ациклічні, в яких атоми вуглецю з'єднані в кільця (цикли); ароматичні, що містять шестичленний цикл з трьома подвійними зв'язками, спряженими з трьома простими (напр., бензол). В. входять до складу нафти, природних газів, кам.-вуг. смоли і є важливою сировиною для хім. промисловості.

Л. К. Мушало.

ВУГЛЕГІРСЬК (до 1958 — Хапапетівка) — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді. Залізнична станція. Засн. 1879 у зв'язку з будівництвом залізниці. Хапапетівська дружина була учасницею *Горлівського збройного повстання 1905*. Рад. владу встановлено на поч. 1918. Під час австро-нім. окупації 1918 в р-ні селища діяв партизанський загін. З 1958 — місто. Кам.-вуг. шахта, Центр. збагачувальна ф-ка, хлібокомбінат та комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх шкіл, філіал Єнакіївської муз. школи. Будинки культури. 2 клуби, 9 бібліотек.

ВУГЛЕГІРСЬКА ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС — теплова електростанція. Розташована поблизу м. Дебальцевево Донец. обл. Будівництво почато 1968. Проектна потужність В. ДРЕС 3,6 млн. кВт (4 енергоблоки по 300 тис. кВт кожний і 3 енергоблоки по 800 тис. кВт кожний). Перший енергоблок потужністю 300 тис. кВт введено в дію 1972, решту — 1973; перший енергоблок потужністю 800 тис. кВт — 1975, останній — 1977. В 1976 на В. ДРЕС вироблено 11,2 млрд. кВт·год електроенергії. Управління осн. технологіч. процесами станції автоматизовано. На енергоблоках потужністю 800 тис. кВт впроваджено автоматизовані системи управління технологіч. процесами (АСУТП).

В. В. Колесников.

ВУГЛЕДАР — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Петровській райраді м. Донецька. Розташований за 25 км від залізничної ст. Великонадоль. 5,9 тис. ж. (1977). Кам'яновугільна шахта, будинок побуту. Середня школа, лікарняний комплекс, кінотеатр, 26-ки. Утворений 1966.

ВУГЛЕКИСЛИЙ ГАЗ, діоксид вуглецю, CO_2 — безбарвний газ, кислуватий на смак; густ. 1,98 $кг/м^3$ (в 1,5 раза важчий за повітря); не підтримує горіння і дихання. В. г. — продукт повного згоряння вуглецю, його об'ємний вміст у газоподібних продуктах згоряння досягає 10—16%. Велике зна-

ВУГЛЕЦЕВА
СТАЛЬ

чення має CO_2 для всього живого на Землі. Рослини, засвоюючи CO_2 з повітря в процесі фотосинтезу, виділяють в атмосферу кисень; тварини, навпаки, виділяють CO_2 при диханні. В. г. поширений і поза атмосферою Землі. Так, CO_2 є осн. компонентом атмосфери планет Марса і Венери. Застосовують CO_2 у виробн. соди, для газування води тощо. Див. також Вуглецю сполуки.

ВУГЛЕЦЕВА СТАЛЬ — сталь, що містить вуглець (до 2%) поряд з іншими домішками. На відміну від чистих залізовуглецевих сплавів в ній, крім заліза і вуглецю, є постійні домішки (марганець, кремій, сірка, фосфор, кисень, азот, водень) і домішки випадкові (хром, мідь, нікель тощо). В. с. бувають низько- (до 0,3% C), середньо- (0,3—0,5% C) і високовуглецеві (понад 0,5% C); доєвтектоїдні (0,02—0,8% C) з феритоперлітною структурою (див. Ферит, Перліт у металознавстві), евтектоїдні (0,8% C) з перлітною структурою і заевтектоїдні (0,8—2% C), структура яких складається з перліту і вторинного цементиту. До В. с. належать конструкційні сталі, інструментальні сталі і сталі спец. призначення (напр., для виготовлення котлів, конструкцій мостів). Мех. властивості В. с. залежать в основному від вмісту вуглецю. З підвищенням його вмісту збільшуються твердість і міцність, зменшуються пластичність і ударна в'язкість. В. с. застосовують у машинобудуванні, будівництві тощо.

В. А. Харченко.
ВУГЛЕЦЬ СПОЛУКИ — сполуки вуглецю з іншими хім. елементами. Досить поширені та різноманітні. Входять до складу тканин живих організмів. У вигляді мінералів — кальциту, магнезиту, доломіту тощо — складають основу гірських порід. В. с — вуглекислий газ є в атмосфері та природних водах. Вуглець при нагріванні утворює багато сполук з металами та неметалами. Так, згоряючи на повітрі або в середовищі кисню, він дає діоксид вуглецю (вуглекислий газ) CO_2 — газ, який під тиском бл. 60 атм при 20° С перетворюється на рідину, а при охолодженні до —78° С — на снігоподібну масу. Сильно спресований твердий CO_2 («сухий лід») використовують для створення низьких температур. Діоксид вуглецю досить добре розчиняється у воді, при цьому частково взаємодіє з розчинником, утворюючи вугільну кислоту. З аміаком утворює карбамат амонію $\text{NH}_4[\text{CO}_2\text{NH}_2]$, який при нагріванні переходить у сечовину.

При неповному згорянні вугілля або при взаємодії CO_2 з розжареним вугіллям утворюється оксид (монооксид) CO : $\text{CO}_2 + \text{C} = 2\text{CO}$. В лабораторії його можна одержати розкладанням оксалатної к-ти (в присутності концентрованої сірчаної к-ти): $\text{H}_2\text{C}_2\text{O}_4 = \text{CO} + \text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O}$. Оксид вуглецю — безбарвний газ, у звичайних умовах не взаємодіє з водою, к-тами або лугами. Проте при т-рі бл. 120° С і тиску (~5 атм) розчиняється в розчинах лугів, утворюючи

солі мурашиної кислоти. З металами дає карбоніди металів $[\text{Ni}(\text{CO})_4, \text{Fe}(\text{CO})_5, \text{V}(\text{CO})_6]$ тощо, в хім. реакції може виступати як сильний відновник ($\text{PdCl}_2 + \text{CO} + \text{H}_2\text{O} = \text{Pd} + 2\text{HCl} + \text{CO}_2$). Погортаючи в кров, CO сполучається з гемоглобіном, який через це втрачає здатність переносити кисень, чим пояснюється сильна отруйна дія CO на організм людини. Розкладаючи малонову к-ту $\text{CH}_3(\text{COOH})_2$, одержують ще один оксид C_2O_2 — безбарвний газ з різким запахом. При пропусканні пари сірки над розжареним вугіллям утворюється сірковуглець (CS_2). Використання цієї сполуки як розчинника обмежене через її отруйність та горючість. За хім. властивостями CS_2 — типовий тіокантідрід, з сульфідами лужних металів легко утворює тіокарбонати (напр., Na_2CS_2). При хлоруванні CS_2 одержують тетрахлорид вуглецю ($\text{CCl}_4 + 2\text{CS}_2 = \text{CCl}_2 + 2\text{S}$). Цю безбарвну негорючу рідину широко використовують як розчинник для органічних речовин та у виробництві деяких видів вогнетривких. Інші галогенідні сполуки типу CNaI , великого практичного значення не мають. Сполуки мішаного типу (CCl_2F_2), т. з. фреони, служать як холодоагенти в холодильних установках. До В. с. належить і ціаністоводнева кислота (синильна к-та) HCN та її солі — ціаніди. При кип'ятінні розчину ціаніду калію KCN з сіркою одержують тіоціанат калію (KSCN). Тіоціанати — солі роданистоводневої кислоти — застосовують у хім. аналізі. Важливе значення мають також сполуки вуглецю з металами — карбіди. В природі в результаті розкладу органічних речовин завжди утворюється метан (CH_4), що є найпростішою сполукою вуглецю з воднем серед насичених вуглеводнів. Крім того, є і такі сполуки вуглецю з воднем, як не насичені вуглеводні, похідні етилену (C_2H_4), ацетилену (C_2H_2) тощо. Водневі сполуки вуглецю та їхні похідні становлять основу органічних сполук (див. Органічна хімія).

Лит.: Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 2. К., 1971; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 2. М., 1973.

В. В. Скопенко.
ВУГЛЕЦЬ (Carbonum), С — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 6, ат. м. 12, 011. Природний В. складається з стабільних ізотопів ^{12}C (98,892%) і ^{13}C (1,108%). В. відомий з давніх часів. Заг. вміст його у земній корі досягає 0,14%. У зв'язаному стані В. міститься в карбонатах (напр., мінерал кальцит). Є основою складовою частиною кам. та ін. вугілля, нафти, горючих природних газів і живих організмів. У вільному кристалічному стані В. зустрічається у вигляді двох алотропних модифікацій (див. Алотропія): алмазу і графіту. Третю модифікацію — карбін — одержано штучно. У звичайних умовах В. малоактивний, при нагріванні вступає в реакцію з багатьма речовинами: з киснем

утворює монооксид CO та діоксид CO_2 з металами — карбіди (напр., $\text{AlC}_3, \text{CaC}_2$), з сіркою — сірковуглець CS_2 тощо. В. — сильний відновник (напр., відновлює до вільних металів оксиди кадмію, міді, свинцю, сурми). Графіт застосовують при спорудженні дугових металург. печей, ядерних реакторів тощо; алмаз — для виготовлення абразивного, різального, бурового інструменту та ін. Виробляють і продукти, близькі за своїм складом до чистого В.: кокс, сажу, активне вугілля та ін. В. в організмі. В. — найважливіший елемент, що становить основу життя на Землі. Разом з киснем, воднем, а також азотом будує специфічні сполуки живого світу, зумовлює будову високомолекулярних речовин — вуглеводів, ліпідів, білків, нуклеїнових кислот тощо. З неорганічної природи В. надходить до організмів-автотрофів, які в процесі фотосинтезу, використовуючи В. та ін. неорганічні речовини, утворюють необхідні для життя і росту органічні сполуки. Гетеротрофи завоюють ці речовини, безпосередньо споживаючи їх. У процесі анаеробного обміну (див. Анаеробіоз) та дихання органічні речовини мінералізуються, і вуглець, гол. чин, у вигляді CO_2 , знову повертається до зовнішнього середовища.

О. М. Рожанова
(вуглець в організмі)

ВУГОР ЄВРОПЕЙСЬКИЙ, вугор річковий (*Anguilla anguilla*) — риба родини вугрових, або прісноводних вугрів. Довж. 0,5—1,5 м (іноді до 2 м), маса до 4—6 кг. Тіло видовжене, змісподібне, вкриті дуже дрібною, прихованою в шкірі лускою. Спина темно-зелена або чорно-бура, боки жовтуваті, череву жовтувато-біле. Статевої зрілості досягає у 5—10 років. Нагулюється в річках і озерах 5—25 років, потім мігрує в Атлантичний ок., де в Саргасовому м. на глибині 400 м нереститься, після чого плідники гинуть. Личинки з морською течією майже три роки плывуть до берегів Європи й Пн. Африки і там перетворюються на т. з. скловидних вугрів, які й заходять у річки. Молодь живитьс я личинками комах, моллюсками, дрібною рибою, дорослі — хижак. В. є поширений у бас. Атлантичного і Тихого океанів. По узбережжю Європи зустрічається від Білого до Чорного морів, у водоймах УРСР рідкіший. Цінний об'єкт промислу. В. є також вирощують у замкнутих водоймах Європи, зокрема в СРСР (Прибалтика, Ленінгр. обл., Білорусія; на Україні — в Шацьких озерах Волин. області).

Ю. В. Митичен.

ВУГРИ — захворювання шкіри, причиною виникнення якого може бути порушення функції салних залоз, ендокринних залоз, розлади травлення, інтоксикації. Виявляється у вигляді висипу на різних ділянках шкіри. Розрізняють В. звичайні, або напачки, — рожеві вузлики, що часто напуюються; утворюються на обличчі, грудях, спині в період статевого дозрівання; червоні, або рожеві, — розши-



Вугор європейський.



Вуж звичайний.

рення дрібних судин чи червоні вузлики, що іноді нагнітаються; з'являються на обличчі частіше у жінок після 40 років; про феоїдні і меланоматозні, що виникають внаслідок контакту з нафтопродуктами, приймання деяких ліків; крапкові, або чорні та білі — наслідок закупорювання саліних залоз. Лікування: усунення причини, що викликала В., та місцеве (бонтанки, мазі тощо).

ВУГРИЦЯ — збірна назва деяких видів *круглих черв'яків* з родів *Anguina*, *Strongyloides*, *Turbatrix* та ін. Практичне значення мають В. з роду *Anguina* та *Strongyloides*. Рід *Anguina* (синонім *Anguillula*) об'єднує 25 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Америці, Пн. Африці, Австралії; в СРСР (Серед. Азія, Азербайджан, Пн. Грузія, УРСР) — кілька видів. В. — паразити рослин. Ушкоджують пшеницю, жито, ячмінь, овес та багато видів дикорослих злаків, спричиняючи утворення на надземних частинах рослини наростів — *галів*. Ураження В. призводить до зменшення зеленої маси рослини, зниження врожаю насіння тощо. З цього роду В. найпоширеніші В. пшенична (див. *Пшенична нематода*), В. пурпурна (*A. agrostis*). З роду *Strongyloides* найбільше значення має *к. ш. к. в. в.* (*S. stercoralis*) — паразит людини і тварин, збудник гельмінтозної хвороби — стронгілоїдозу; поширена в Європі, Азії, Африці, Пн. Америці. З роду *Turbatrix* найбільш відома *огцова В.* (*T. acetii*) — розвивається у висівному ґрунті, що бродить, живиться бактеріями. Д. Д. Старова.

ВУД (Wood) Роберт-Уільямс (2.V.1868, Конкорд — 11.VIII.1955, Астівіллі, шт. Нью-Йорк) — американський фізик, член Національної АН США, почесний член АН СРСР (з 1930). Закінчив Гарвардський ун-т (1891). Осн. наук. праці з фіз. оптики. Одночасно і незалежно від Й. Й. Косоговова відкрив світловий резонанс в області видимих променів. Спектроскопічні дослідження В. заклали основи теорії атомних і мол. спектрів. Удосконалив *дифракційну ґратку*, був піонером ультрафіолетової та інфрачервоної фотографії.

ВУД-БАФФАЛО — національний парк у Канаді. Створений 1922 для охорони бізонів (лісового і заваненого степового). Пл. 4,5 млн. га. Переважають ландшафти мішаних лісів і відкритих рівнин; багато річок, значні озера. Крім бізонів є амер. лось, чорнохвостий олень, карibu; бл. 200 видів птахів, з рідкісних — амер. журавель. Місце туризму.

О. К. Ющенко.
ВУДВОРД (Woodward) Роберт-Бернс (н. 10.IV.1917, Бостон, США) — американський хімік-органік, член Національної АН і Американської академії мистецтв і наук. Закінчив (1936) Массачусетський технологічний ін-т. З 1937 працює в Гарвардському ун-ті. В. синтезував складні і біологічно важливі органічні сполуки; хінін, кортизон, резерпін, хлорофіл, те-

трациклін. Встановив будову важливих природних сполук: страхніну, тераміцину, магмаїцину тощо. В. досліджував також механізм органічних реакцій. Нобелівська премія, 1965.

ВУДВОРТС (Woodworth) Роберт (17.VIII.1869, поблизу Бостона — 4.VII.1962, Нью-Йорк) — американський психолог, один із засновників *функціональної психології* в США. У 1909—42 — професор Колумбійського ун-ту. На поч. 20 ст. одним із перших дослідив, що мислення не зводиться до асоціації чуттєвих образів, а має власний зміст. Психологічна система В. — *динамічна психологія* — близька до *біхевіоризму*, однак у ній підкреслюється роль мотивації (див. *Мотиви у психології*) та *установки* в поведінці людини. В. — автор багатьох праць з *експериментальної психології*.

Тел.: Рос. перекл. — *Експериментальна психологія*. М., 1950.

ВУЖ (*Natrix*) — рід змій родини *вужевих*. Понад 60 видів, поширених по всіх материках, крім Пд. Америки і Антарктиди. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: В. звичайний і В. водяний. В. звичайний (*N. natrix*) — довж. до 150 см, але здебільшого не перевищує 1 м, по боках голови по світлій плямі. Поширений на Україні повсюдно. Розмноження в липні — серпні; самка відкладає до 30 яєць. Живиться земноводними, зрідками комахами, ін. плазунами, рибою. Непідкільний. В. водяний (*N. tessellata*) — довж. до 130 см, світлий плям на голові нема, на тімі часто є V-подібна темна пляма. В УРСР поширений в Закарпатті та в степ. зоні, включаючи Крим. Розмноження в червні — липні, самка відкладає до 23 яєць. Живе поблизу водойм, живиться дрібною рибою. Іноді шкодить рибозовідникам та нерестово-вирослим рибницьким господарствам.

ВУЖАЧКА (*Ophioglossum*) — рід папоротеподібних рослин родини вужачкових. Бл. 40 видів, пошир. майже по всій земній кулі. Більшість В. — наземні трав'янисті рослини, деякі тропічні види — *епіфіти*. В СРСР — 4 види; найпошир. з них В. звичайна (*O. vulgatum*) — невелика рослина з одним листком, розділеним угорі на неплідну овальну частину та плідну, що має вигляд стрижня, який несе на собі колосоподібний утвір із спорангіями. Зустрічається на вологих луках; в УРСР — на Поліссі, в Лісостепу, вздовж рік заходить у Степ.

ВУЖЕВІ, вужеподібні змії (*Colubridae*) — родина змій. Тіло (довж. 10 см — 3,5 м) зверху вкрите рівною або ребристою лускою, розміщеною правильними поздовжніми рядами, на череві — витягнутими впоперек щитками; в скелеті відсутні рудименти (див. *Рудиментарні органи*) таза та задніх ніг; забарвлення від однотонного темного до яскравого або строкатого. Спосіб життя — наземний, водний, деревний тощо. Живляться червами, комахами та ін. безхребетними, деякі — хребетними тва-

ринами. Яйцекладні та яйцеживородні. Відомо понад 1500 видів (бл. 200 родів), поширених по всій земній кулі, в СРСР — 16 родів з 39 видами, з них в УРСР — 8 видів, серед яких *вужі*, *полози*, *мідянка* та ін. Більшість В., зокрема всі, що водяться в УРСР, неотруйні. Викопні рештки відомі з неогенових відкладів.

В. І. Таранчук.

ВУЗЛОВЕ (до 1946 — Батеве) — селище міського типу Берегівського р-ну Закарпатської обл. УРСР. Залізнична станція Батеве, 2,0 тис. ж. (1977). Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, комбінат хлібопродуктів, будинок побуту тощо. Середня школа, лікарня, дитячий санаторій, клуб, 6-ка. Відоме з 12 ст.

ВУЗЛОВЕ БЮРО РСДРП ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЗАЛІЗНИЦІ — більшовицька орг-ція, утворена в квітні 1906 в Києві на I конференції с.-д. орг-цій Пд.-Зх. залізниці для посилення парт. політ. роботи серед залізничників. На великих залізнич. станціях (Київ, Одеса, Козятин, Жмеринка, Ковель, Киянів та ін.) Бюро створило с.-д. орг-ції; розгорнуло діяльність також серед робітників пром. підприємств. Мало нелегальну друкарню, випускало листівки і розповсюджувало їх серед населення. Зокрема, члени Бюро підготували випуск газ. «*Железнодорожник*», «*Хроніка железнодорожной жизни*», «*Железнодорожный пролетарий*». Наприкінці 1906 Бюро розформувало поліцію, але на поч. 1908 воно відновило свою діяльність. Остаточно Бюро розгромлено в березні 1909.

Лит. див. до ст. *Київська організація РСДРП(б)*.

ВУЗОЛ у рослин — більш або менш здута ділянка стебла, від якої відходять один чи кілька листків. В. наз. *закритим* (повним), якщо основа листка цілком обгортає стебло, і *відкритим* (неповним), якщо вона охоплює лише частину обводу стебла. Див. також *кущіння*.

ВУЗОЛ ЗВ'ЯЗКУ — підприємство зв'язку, яке забезпечує приймання і передавання телеграфних, телефонних та ін. повідомлень, що надходять з кількох (не менше трьох) напрямів. До В. з. належать телеграфні станції (див. *Телеграф*), міські та міжміські *телеграфні станції*, *поштами*, відділення і агентства зв'язку. В СРСР В. з. — осн. ланка створеної Єдиної автоматизованої системи зв'язку між населен. пунктами. В. з. обладнують належними засобами електричного і поштового, а тому числі, проводового, і радіозв'язку: телеграфними апаратами, радіоприймачами, радіопередавачами, апаратурою *передачі даних* в обчислювальні центри тощо. Найпоширенішими є вузли *електрозв'язку* (головні, обласні, міжрайонні і районні). В УРСР налічується (1978) один головний, 24 обласних і 475 районних вузлів зв'язку.

Б. А. Сурнін.

ВУЗОЛ КУЩИННЯ у злакових — ділянка стебла з дуже вкорочени-



Вужачка звичайна.

ВУЗЬКОКОЛІЙНА ЗАЛІЗНИЦЯ

ми *меживулярами*, від якої відходять надземні пагони і додаткові (вузлові) корені. З В. к. у дикорослих *злаккових* розвиваються також кореневі. У нещільнокущових і кореневих злаків В. к. розміщені під землею, у щільнокущових — над землею. В. к. є місцем відкладання запасних речовин.

ВУЗЬКОКОЛІЙНА ЗАЛІЗНИЦЯ — в СРСР залізниця з шириною колії, меншою за 1524 мм. Ширина колії наземних В. з. становить 750 мм (на заводських територіях та будівельних майданчиках може бути 600 мм), підземних В. з. — 900, 750 або 600 мм. В ін. країнах ширина колії В. з. менша за 1435 мм. У Японії всі залізниці вузькоколійні, в країнах Африки такі залізниці (ширина колії 1067 і 1000 мм) становлять майже 90%. Порівняно з ширококолійними спорудження В. з. потребує меншого обсягу земляних робіт. В умовах складного рельєфу при будівництві вузькоколійних ліній допускаються криві меншого радіуса і крутіші підйоми. Недоліками В. з. є порівняно невелика провізна спроможність, необхідність переміщення вантажів з вузької колії на широкую і з широкої на вузьку, обмежена можливість маневрування рухомим складом. В СРСР вузькоколійні залізниці використовують на лісо- і торфозробках, у кар'єрах, шахтах, портах тощо.

Н. А. Шенко.

ВУЗЬКОНОСІ МАВПИ (Cathartidae) — група ссавців ряду *приматів*. Об'єднує 2 надвиди: нижчих В. м., або мартішкподібних (Cercopithecoidea), і вищих приматів, що включають *людноподібних мавп* та род. *гомінід*. Довж. тіла 35—180 см. В. м. (крім *товстотілих*) мають вузьку носову перетинку (звідси й їх назва), 32 зуби, добре розвинений мозок, горлові мішки. Хвіст довгий, у деяких короткий (*мандрил*) або відсутній (магут, *людноподібні мавпи*). Волосяний покрив різноманітного забарвлення, не має підшерстя. Поширені в Африці, Азії. Живуть стадами чи невеликими групами в лісах (*мартішки*, *мангобеї*, *гібони*) або на відкритих місцях, в горах, серед скель (*павіани*, деякі *макаки*). Самки народжують переважно по 1 малю. Живляться рослинною їжею, інколи дрібними тваринами.

Г. П. Зіньков.

ВУЗЬКОПЛІВКОВЕ КІНО — кіно, в якому використовується *кіноплівка* завширшки 16 мм і менше. Застосовується на телебаченні, при виробі, учбових, наук., хронікальних, документальних і аматорських фільмів. При демонструванні В. к. використовують кіноустановки (кінопересувки) з пересувними *проекційними апаратами*. Осн. переваги В. к.: малі розміри і маса знімальної апаратури, нескладне устаткування для проявлення плівки і демонстрування фільмів.

ВУЗЬКОРЯДНА СІВАЛКА — машина для вузькорядної (з міжряддям 7,5 см) сівби зернових, зернобобових культур, льону і деяких багаторічних трав. Див. *Сівалка*.

ВУЗЬКОРЯДНА СІВА — спосіб сівби с.-г. культур з міжряддям не більш як 10 см. Див. *Сівба*.

ВУЗЬКОТІЛОВІ (Colydiidae) — родина жуків. Дрібні, тіло (довж. його у видів, пошир. в СРСР, 3—7 мм) видовжене, циліндричне, тазики передніх ніг невеликі, кулясті, лапки 4-членикові, вузькі булавоподібні. Личинки вкриті волосками, мають 10 простих очок, два короткі відростки на черевці. Бл. 1500 видів, поширених у всьому світі, в СРСР — бл. 80, зокрема на Україні — кілька десятків, з них найпоширеніший вузькотіл звичайний (*Colydium elongatum*). Живуть в лісах, зокрема трапляються під корою дерев або в деревині, у ходах короїдів тощо. Хижакі, рідше рослиноїдні або *сапрофаги*. Деякі В. знищують короїдів, *заболонників*, *шашелів* та ін. шкідливих комах.

О. П. Кришталь.

ВУЙЦЬКИЙ (Wójcicki) Казімеж-Владислав (3.III 1807, Варшава — 2.VIII 1879, там же) — польський письменник, фольклорист, видавець та історик л-ри й театру. Учасник польс. визвольного повстання 1830—31, після поразки якого жив у Галичині, з 1835 — знову у Варшаві. З 1841 — член редакції, з 1850 — гол. редактор журналу польс. мовою «Варшавська бібліотека». Літ. діяльність почав 1827. Автор п'єс, оповідань і нарисів на істор. і побутові теми («Старі оповідання і образи», т. 1—4, 1840; «Домашні нариси», т. 1—4, 1842); оповідань на матеріалі польс. і укр. фольклору («Стародавні легенди, перекази і оповідання польського народу і Русі», т. 1—2, 1837). В. належать також наукові праці «Стародавній театр у Польщі» (т. 1—2, 1841), «Історія польської літератури в нарисах» (т. 1—4, 1843—46), фольклорний зб. «Пісні народу білохорватів, мазурів і Русі з-над Бугу, з додатком відповідних руських, сербських, чеських і слов'янських пісень» (1836) тощо.

ВУКІЛЬСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСАТНЕ РОДОВИЩЕ — у Комі АРСР. Пов'язане з асиметричною *антикліналою* завдовжки 85 км і завширшки 3—5 км, яка складається з відкладів палеозою (див. *Палеозойська ера і група*). Виявлено 2 газоконденсатні поклади. Осн. запаси газу — в вапняках пермського і каз. бовового віку. Газ метановий (до 85% *метану*), з великим вмістом конденсату. Відкриті 1964. По газопроводу «Сяйло Півночі» газ подається в центральні райони країни. О. Є. Логіський.

ВУЛ Бенціон Мойсейович [н. 9 (22).V 1903, Біла Церква] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1922. Закінчив 1928 Київ. політех. ін-т. З 1932 працює у Фізичному ін-ті АН СРСР. Осн. праці з фізики діелектриків та напівпровідників. Відкрив 1944 новий *сегнетоелектрик* — титанат барію, що привело до створення нового класу діелектриків. В. встановив осн. закономірності зміни електропровідності діелектриків під дією

гамма-випромінювання. В 1948 почав дослідження з фізики напівпровідників, в результаті яких уперше в СРСР було вирощено монокристали германію і створено напівпровідникові діоди і тріоди. За безпосереднього участю В. створено вперше в СРСР (1962) напівпровідниковий квантовий генератор. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1964.

ВУЛВЕРГЕМПТОН — місто у Великобританії, в графстві Стаффордшир. Вузол з-ць і автошляхів. 269,5 тис. ж. (1973). Індуст. центр Бірмінгемського пром. району (конурбація Західний Мідленд). Підприємства авіа- і автомобілебудування, кольорової металургії, електротех. пром-сті. Архит. пам'ятки, зокрема церква св. Петра (13—15 ст.).

ВУЛИК — житло для бджіл, зроблене людиною. Давні В. (борти, колоди, дупляки та ін.) були нерозбірні. В 1814 український пацієнт П. І. Прокопович створив на Чернігівщині перший рамковий розбірний В. — ящик зі стеблою, в якому ставили стільникові рамки, де бджоли виводять потомство і відкладають мед. Сучасні рамкові В. добре захищають бджіл від несприятливої погоди та шкідників, прості за конструкцією, легкі, довговічні, пристосовані до транспортування, в них можна вільно збільшувати чи зменшувати гніздо бджіл. Залежно від способу розширення гнізда В. поділяють на вертикальні (стояки), у яких рамки розташовані в кільця ярусів, і горизонтальні (лежакі) з рамками в один ярус. На Україні поширені одностійні лежакі (мал.) різних конструкцій на 20 рамок та український В. (лежак) на обернену рамку (300 x x 435 мм). Впроваджуються багатокорпусні В. Найкращим матеріалом для В. є деревина верби, сосни та ін. м'яких порід.

О. Г. Меледь.

ВУЛКАН (Vulcanus) — у римській міфології бог вогню, покровитель ковальства й ливарництва. Син Юпітера і Юнони, чоловік Венери. В. ототожнювали з грец. богом Гефестом.

ВУЛКАНИ (від імені бога вогню Вулкана) — геологічні утворення, що виникають над каналами і тріщинами в земній корі, по яких відбувається виверження лави (видіта на поверхню Землі *магма*), гарячих газів та уламків *гірських порід*. Здебільшого В. мають вигляд окремих конусоподібних або куполоподібних гір, що утворюються з продуктів виверження. В середині В. проходить вулканічний підвідний канал, по якому з магматичного басейну (вогнища В.), що міститься у *верхній мантії*, піднімається *магма* та інші продукти виверження. Верхня частина цього каналу наз. *жерлом* В. Воронкоподібний отвір каналу має назву *кратера*.

Основною причиною виверження В. є тиск газів у магмі, який значно більший за тиск гірських порід, що залягають над нею. Газі, з силою прориваючись угору, захоп-



Б. М. Вул.



Венера в майстерні Вулкана. Г.-Р. Донкер. Свинцевий рельєф. Дельта. 30-і рр. 18 ст. Музей образотворчих мистецтв. Будапешт.



Вулк-лежак.

люють з собою магму. Вулкан проявляє активність, поки в магматичному вогнищі, що живить його, достатньо вулканічної енергії. В. поділяють на діючі, заснули і згаслі. До діючих відносять В., в яких постійно або періодично відбувається виверження, В., які виділяють гарячі гази і води, а також такі, про виверження яких є історичні дані. Заснувшими вважають В., які зараз не діють, але мають не застигле магматичне во-

Найвідоміші вулкани земної кулі

Назва	Країна, територія	Висота, м
Льюльяйльяко	Аргентина — Чилі	6723
Котопахі	Еквадор	5896
Кіліманджаро	Танзанія	5895
Орісаба	Мексика	5700
Демавенд	Іран	5604
Попокатепетль	Мексика	5452
Ключевська Сопка	СРСР	4750
Меру	Танзанія	4567
Мауна-Лоа	Гавайські о-ви	4170
Еребус	Антарктида	3794
Фудзіяма	Японія	3776
Семеру	Індонезія	3676
Етна	Італія	3340
Гекла	Ісландія	1491
Везувій	Італія	1277
Кракатау	Зондська протока	813

нище і можуть з часом активізуватися. Згаслі В. дуже зруйновані й назавжди припинили свою діяльність. За характером виверження В. поділяють на три категорії: лавові, мішані і газово-вибухові. До лавових вулканів відносять площинний і гавайський типи В. Площинний тип В. зараз невідомий. Гавайський тип вулканів характеризується виливанням рідкої лави через головний кратер; вулкани мішаної категорії — виверженням як лави, так і твердого уламкового матеріалу та вулканічних газів. Їхні конуси здебільшого складені з перевертнування лави і вулканічних гірських порід (вулканічний попіл, вулканічні бомби, лапи тощо), у зв'язку з чим їх наз. верстуватими, або стратовулканами. Найхарактернішим з них є етно-везувіанський тип, у якого виверження відбувається досить бурхливо з вилітанням рідких, твердих і газоподібних продуктів. Для газово-вибухової категорії властиве виверження великої кількості газів і водяної пари і незначної кількості лави. До цієї категорії відносять пелейський, бандайсанський та ін. Виверження В. відбувається не лише на суходолі, а й у межах океанів і морів. Іноді внаслідок підводних вивержень утворюються вулканічні острови. На Землі налічують понад 660 діючих вулканів, з них понад 60 — на території СРСР. Діючі В. прурочені до геосинклінальних областей (див. *Геосинкліналь*). Майже дві третини їх — на островах і узбережжі Тихого океану. В

СРСР діючі В. є на п-ові Камчатка та Курильських о-вах; згаслі — на Кавказі, в Забайкаллі, в Середній Азії, на Україні (зокрема, в Карпатах і Криму). З вулканічною діяльністю пов'язане утворення корисних копалин — алмазів, сірки, будівельних матеріалів тощо. Підземне тепло вулканічних областей почали використовувати в народному господарстві В СРСР на Камчатці збудовано першу геотермальну електростанцію. Дослідженням В. займається вулканологія. Карту див на окремому аркуші, с. 336—337.

Лит.: Вулканизм Камчатки і некоторых других районов СССР. М., 1963; Мархинин Е. К. Роль вулканизма в формировании земной коры. М., 1967; Влодавец В. И. Вулканы Земли. М., 1973. М. В. Щербакова.

ВУЛКАНІЗАЦІЯ — процес перетворення *каучуку* в *гуму*. Відкрив 1839 Ч. Гудьбр (США). Гума еластичніша, міцніша, стійкіша до дії тепла, органічних розчинників і агресивних середовищ, ніж невулканізований каучук. Хімізм В. полягає у виникненні зв'язків між мол. ланцюгами каучуку з утворенням складних просторових сіток. Вулканізують каучук з добавками наповнювачів (тех. вуглець, кремнезем, каолін тощо), пом'якшувачів (смоли та ін.), протистарителів, прискорювачів і активаторів (оксидів металів, аміносполук). В. може бути здійснена за допомогою сірки, синтетичних смол, *олігомерів*, органічних пероксидів, полісульфідів, оксидів металів, *цеолітів* та ін. В. каучук здійснюється також під впливом іонізуючих променів (т. зв. радіаційна В.). Найпоширенішою є гаряча сірчана В. Природа міжмолекулярних зв'язків, їхня кількість істотно впливають на формування структури, фізико-мех. та експлуатаційні властивості гуми. Лит.: Блох Г. А. Органические ускорители вулканизации и вулканизующие системы для эластомеров. Л., 1978; Синтетический каучук. Л., 1976. Г. А. Блох.

ВУЛКАНІЧНЕ СКЛО — склувата силікатна вулканічна гірська порода. Колір чорний, червонувато-чорний. Утворюється внаслідок швидкого застигання в'язкої кисл. лави. Поширене в районах сучас. і давнього вулканізму; в СРСР — на Закавказзі та п-ові Камчатка. Використовують як наповнювач легких бетонів, деякі відміни — як *виробне каміння*. **ВУЛКАНІЧНИЙ ТУФ** — зцементована гірська порода, що складається з твердих продуктів вулканічних вивержень (вулканічного попелу та піску, *лапелей*, вулканічних бомб) та уламків різних гірських порід. В СРСР поширений на Закавказзі, п-ові Камчатка, є на Кримському п-ові. Використовують як буд. матеріал та сировину для виробн. буд. матеріалів.

ВУЛКАНІЧНІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — гірські породи, що утворюються внаслідок вивержень *вулканів*. Залежно від характеру вивержень розрізняють 2 типи В. г. п.: ефузивні, які утворюються внаслідок виливання і охолодження лави (*андезити*, *базальти*,

дабази, *вулканічне скло* тощо) і вулканогенно-уламкові породи (продукти вибухових вивержень). Останні поділяються на пухкі (вулканічний попіл, пісок тощо), ущільнені і зцементовані (*вулканічні туфи*, *туфобрекції* та ін.). В. г. п. поширені в районах сучас. і давнього вулканізму, зокрема в СРСР — на Закавказзі, п-ові Камчатка, на Алтаї, Україні (на Закарпатті, в Криму, в межах *Українського щита*). Використовують як буд. матеріал та сировину для кам. литва, деякі склувати В. г. п. (*перліти*, *пемзу*) — як абразиви (див. *Абразивні матеріали*) для виробництва *пемзобетону* тощо.

ВУЛКАНІЧНІ КАРПАТИ — гірський хребет у Карпатах, на межі з Закарпатською низовиною. Починається масивом Вигорлат у межах Чехословаччини, простягається по тер. Закарп. обл. УРСР і закінчується масивом Гутин у межах Румунії. Долинами річок Ужу, Латориці, Боржави і Тиси поділяються на окремі масиви — Маковця, Синяк, Верхній Діл, Тупий та ін. Вис. до 1085 м (г. Бужора). Складаються з вулканічних порід, переважно базальтових, андезито-базальтових лав і туфів. Родовища буд. каменю, поліметалевих руд, ртуті та ін. Вкриті переважно буковими та дубово-грабовими лісами, на нижніх частинах схилів — виноградники. Санаторії, спортбаз. Район туризму. В межах СРСР В. К. називають також Ужгород-Хустським, або Вигорлат-Гутинським хребтом. К. І. Геренчук.

ВУЛКАНОКЛАСТИ (від *вулкан* і грец. *κλάτος* — розбитий, потрошений) — вулканічні гірські породи. Являють собою суміш брил і різних за розміром уламків пухкого, ущільненого або гідроклімічно запеченого лавового і шлакового матеріалу, іноді з домішкою осадочних порід. Поширені в районах сучас. і давнього вулканізму, зокрема в СРСР — на Закавказзі, п-ові Камчатка.

ВУЛКАНОЛОГІЯ (від *вулкан* і грец. *λόγος* — вчення) — галузь геології, яка вивчає вулкани, їхню будову, причини утворення, розвиток, закономірності розміщення на земній поверхні та зміни характеру діяльності їх у часі. В. досліджує джерела вулканічних вивержень, розміщення магматичних вогнищ, роль вулканізму в формуванні *земної кори* та ін. теоретичні і практичні питання. Предметом вивчення В. є також продукти вулканічних вивержень (*лава*, вулканічні гази тощо). В. розробляє методи передбачення вулканічних вивержень та використання вулканічного тепла в нар. г-ві. Вулканічні дослідження в СРСР проводять Ін-т вулканології (у Петропавловську-Камчатському) та спец. лабораторії ряду геол. інститутів.

Лит.: Чердынцев В. В. Ядерная вулканология. М., 1973; Святловский А. Е. Региональная вулканология. М., 1975. **ВУЛФ** (Wolfe) Томас-Клейтон (3.X 1900, Ашвілл — 15.IX 1938, Балтімор) — американський письменник. Розвивав демократичні



Лава
Вулканічні уламкові породи

Типи вулканів:
1 — плосковий; 2 — гавайський; 3 — етно-везувіанський; 4 — пелейський.



Схема будови вулкана:
1 — конус; 2 — кратер;
3 — вулканічний канал;
4 — магматичне вогнище.

традиції У. Уйтмена. В романах «Подивись на свою домівку, ангеле» (1929), «Про час і ріку» (1935) і виданих посмертно «Павутиння і скеля» (1939) та «Додому нема вороття» (1940) виступав проти міщанства і меркантилізму. Автор збірок новел «Від смерті до зорі» (1935), «Там, за горбами» (1941, посмертно).

Тя: Укр. перекл. — Додому нема вороття. «Всесвіт», 1973, № 5—7; Рос. перекл. — Взгляд на дом свой, ангел. М., 1971; Домой возврата нет. М., 1977.

ВУЛЬВІТ (від лат. vulva — зовнішні жіночі статеві органи) — запалення зовнішніх статевих органів. Як окреме захворювання зустрічається дуже рідко, частіше виникає вторинно як наслідок вагініту.

ВУЛЬГАРИЗМИ (від лат. vulgaris — значайний, простий) — не прийняті в літературній мові грубі слова чи вирази, що їх вживають люди в усному побутовому мовленні (напр., «жертн», «трискати» замість «істи», «морда», «пика» замість «лице»). В. уводять в мову худож. творів з метою експресивної характеристики осіб чи явищ, здебільшого для вираження різко негативного ставлення до них.

ВУЛЬГАРНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — система антинаукових бурж. економічних теорій і концепцій, спрямованих на авологетизу капіталізму та затуповування корінних суперечностей його. В. п. е. в 30-х рр. 19 ст. прийшла на зміну класичній буржуазній політичній економії. Засновники її: Ж.-Б. Сей (Франція), Т.-Р. Мальтус (Великобританія). У 30—70-і рр. 19 ст. її представниками були: Дж.-С. Мілль, Дж.-Р. Мак-Куллох, Н. Сеніор (Великобританія), Ф. Багетт, Г.-Ч. Кері (США). У 70-х рр. 19 ст. — 20-х рр. 20 ст. — К. Бюхер, Г. Шмоллер (Нова історична школа), К. Менгер, Ф. Візер, О. Бем-Баверк (Австрійська школа), А. Маршалл, Дж.-Б. Кларк. Осн. спрямованість В. п. е. в першій половині 19 ст. становить боротьба проти класичної школи, ревізія трудової теорії вартості, у другій половині 19 ст. головне ідеологічне вістря її направлене проти марксизму. В епоху імперіалізму і загальної кризи капіталізму ще більше посилюється вульгарний характер бурж. політекономічних теорій, розгортається криза самої В. п. е., яка змушена відмовитися від свого основоположного принципу «вічності капіталізму». В сучас. В. п. е. можна виділити три осн. напрями: «неокласичний», кейнсіанство та інституційно-соціологічний (М. Фрідман, Л. Мізес, А. Хансен, Е. Домар, П. Семюелсон, Дж. Гелбрейт, У. Ростоу (США), Р. Харрод (Великобританія)). Між ними існують суперечності і разом з тим посилюється тенденція до їх зближення на ґрунті захисту державно-монополістичного капіталізму. Представники цих напрямів, особливо останнього, проголошують концепції «трансформації капіталізму», виступають з теоріями «планового (регульованого)

капіталізму», «загального добробуту держави», «мішаної економіки», «індустріального суспільства», «постіндустріального суспільства» та ін. Апологіетичний характер цих теорій та крах практичних рекомендацій бурж. ідеологів щодо методів держ.-монополістичного регулювання економіки свідчить про поглиблення кризи сучас. бурж. політ. економії.

Л. Я. Корнійчук.

ВУЛЬГАРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — течія бурж. філософії, різновид метафізичного матеріалізму, що виходить з ненаукового, спрощеного розв'язання основного питання філософії і розглядає свідомість як вид матерії, зводить психічні процеси до фізіологічних. В. м. зародився наприкінці 18 ст. у Франції (П.-Ж. Кабаніс, К.-Ф. Вольней та ін.) і оформився як філософ. течія в середині 19 ст. в Німеччині (Л. Бюхнер, К. Фогт, Я. Молюшотт). Представники В. м. вважали, що мозок виділяє свідомість подібно до того, як печінка виділяє жовч. Клімат, їжа тощо, на їхню думку, безпосередньо визначають спосіб мислення людини. В розумінні сусп. явищ послідовники В. м. стояли на ідеалістичних позиціях: виникнення класів пояснювали «природою» спадковості, гол. причиною колоніального рабства вважали природні умови колоніальних країн, переносили закони природи, зокрема біологічні закономірності, на сусп. явища, захищали експлуатацію людини людиною, класову нерівність тощо. У критиці релігії і пропаганді природничих знань в Німеччині 30—60-х рр. 19 ст. В. м. відіграв певну прогресивну роль, але в цілому був виявом деградації, занепаду бурж. філософії в середині 19 ст.

Г. Г. Родовицький.

ВУЛЬФ (Wulff) Гільмар (н. 5.III 1908, Раннерс) — датський письменник. Комуніст. Учасник Руху Опору. У трилогії «Як погода в квітні» (1942), «Так справді буває» (1943), «Пісня праці» (1945), романах «Непогода» (1950), «...Але найперше — хліб» (1958), «Юнак у пошуках» (1959), «Бурлаки з річки Гудено» (1965), повісті «Сонячний блукач» (1953) відтворив життя дат. трудящих. Романи «Шлях до життя» (1947), «Хліб життя» (1948) і «Зачарований день» (1949) — про боротьбу польс. і дат. с.-г. робітників проти експлуататорів. Тя: Рос. перекл. — Солнечный бродяга. М., 1960; Непогода. М., 1962.

ВУЛЬФЕНІТ — мінерал класу аольфраматів і молібдатів $Rb[MoO_4]$. Сингонія тетрагональна. Густ. 6,3—7. Твердість 3,5. Колір жовтий, оранжевий, рідше сірий, безбарвний. Блиск алмазний. В СРСР є в ряді родовищ свинцевої руди Сировина для одержання свинцю і молібдену.

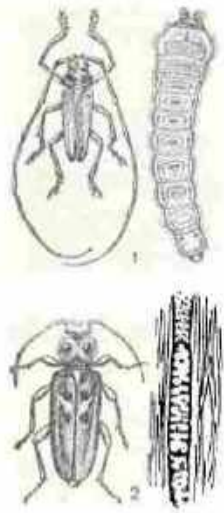
ВУНДТ (Wundt) Вільгельм (16.VIII 1832, Неккару. Баден — 31.VIII 1920, Гросботен, поблизу Лейпцига) — німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець. Один із основоположників фізіологічної психології та експериментальної психології. У 1879 заснував у Лейпцигу першу в світі лабораторію

експериментальної психології (перетворену пізніше на ін-т). Проте В. вважав, що застосування експериментального методу обмежене, і що складні психічні процеси (мислення, мислення, воля) недоступні експерименту. За допомогою ідеалістично витлумаченого терміну *апперцепція* намагався пояснити широке коло психологічних питань. У філософії В. виступав як представник волюнтаризму. **ВУОЛІОКІ** (Woolyoki) Гелла (літ. псевд. — Юхані Терванья) і Фелікс Тулі; 22.VII 1886, Хельме, Естонія — 20.II 1954, Хельсінкі) — фінська письменниця і громад. діячка За національністю — естонка. Входила до групи прогрес. письменників «Кійла». За антифашист. діяльність зазнала репресій. Писала ест. і фін. мовами. Перша п'єса «Діти дома» (1912), роман «Жителі Затуманного» (ч. 1—2, 1914—33), п'єси «Койдула» (1932), «Палаюча земля» (1936) відтворюють життя ест. народу. Автор соціальних драм «Міністр і комуніст» (1932), «Закон і порядок» (1933, вид. 1948), циклу реалістичних п'єс «Жінки Нискавуорі» (1936), автобіографічної трилогії. В автобіографічній книзі «Я не була ув'язненою» (1944) висловила впевненість у перемозі СРСР над фашизмом.

Тя: Рос. перекл. — Жінщини из Нискавуори. М., 1956; Хлеб Нискавуори. М., 1957; Югния. М., 1959.

ВУПЕРТАЛЬ — місто на Зх. ФРН, в землі Пф. Рейн-Вестфалія. Залізнич. вузол. 409,7 тис. ж. (1974). Значний текст. центр країни. Вироби. прокату. Підприємства машинобудування, хім., фармацевтичної пром.-сті. Адм., економічна, пед., технічна академії. Консерваторія. Оперний театр. Виник 1929 в результаті злиття міст Бармена (батьківщина Ф. Енгельса), Ельберфельда та інших.

ВУРГУН Самед (справж. прізвищ. — Векілов; 12.V 1906, с. Верхнє Салахля, тепер Казахського р-ну Аз. РСР — 27.V 1956, Баку) — азербайджанський рад. письменник, громад. діяч. Народний поет Аз. РСР (з 1956), засл. діяч мистецтва (з 1943), акад. АН Аз. РСР (з 1945). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1924. Перша зб. — «Клятва поета» (1930). Розквіт Рад. Азербайджану — осн. тема віршів «Азербайджан» (1935), «Дастан Баку» (1944), епічних поем «Мугань» (1949), «Айтон» (1951) та ін. Автор героїко-романтичних драм на істор. теми: «Вагіф» (1938; Держ. премія СРСР, 1941), «Ханлар» (1939), «Фархад і Ширін» (1941; Держ. премія СРСР, 1942). Деякі поезії періоду Великої Вітчизн. війни присвячені Україні — «Українським партизанам», «Голуб». Ряд творів присвятив В. І. Леніну, керівній ролі Комуністич. партії — «Читаючи Леніна» (1950), «Прапорносець віку» (1954) і цикл віршів «Спадени книги» (1947). Перекладав твори Т. Шевченка, автор статті про нього «Серця, сповнені любові» (1938) та статті «Наше братерство» (1953) — про азерб.-укр. літ. зв'язки. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.



Вусачів:
1 — чорний ялиновий
вусач і його личинка;
2 — домовий вусач і
його личинка в деревині.



Вухач, значайний.



Вухата сова.

Тв.: Укр. перекл. — Сходить сонце (Хандар). К., 1952; Українським партизанам. В кн.: Вінок великому Кобзареві. К., 1961; Серія, сповнені любові. В кн.: Світло нелиця Шевченка, т. 2. К., 1964; Рос. перекл. — Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1958; Избранные. Баку, 1976.

ВУСА — загальна назва розташованих біля рота чутливих волосин (*вібрисів*) у ссавців та щетинкоподібного пір'я у птахів, деяких дотикових утворів у безхребетних, наземних витяжних прикріплювальних пагонів у рослин. У людини В. розвинені над верхньою губою і являють собою *вторинну статеву ознаку чоловіка*.

ВУСАТІ КИТИ — підряд морських ссавців. Те саме, що й *беззубі кити*.

ВУСАЧЕВІ, вусачі, скришуні (Cerambycidae) — родина *жуки*. Тіло (довж. 0,3—18 см) видовжене, вусики у багатьох видів довші від самої комахи, щелепи добре розвинені, покриви тверді, часто строкаті. Бл. 20 тис. видів, поширених по всьому світу, з них в СРСР — до 800, в УРСР — бл. 275. Личинки розвиваються під корою і в деревині стовбурів та гілок, іноді в стеблах трав'янистих рослин або у ґрунті (земляні вусачі — *Dorcadion*). Жуки живляться пилком квіток, корою, листям, хвою. Багато видів В. — шкідники дерев, чагарників (напр., великий дубовий, чорний ялиновий і строкатий вусачі), деякі (напр., домовий вусач) пошкоджують дерев'яні будівлі. *І. К. Загайкович*.

ВУСИКИ — 1) В зоології — органи дотику і нюху членистоногих тварин, розміщені на голові (у павукоподібних немає). 2) В ботаніці — литкоподібні органи у деяких рослин, за допомогою яких вони прикріплюються до різних предметів та ін. рослин. В. — це видозмінені листки (у більшості ліан, гороху), прилистки (у деяких ліан) або пагонів (у винограду, більшості гарбузових).

ВУСОНОГІ РАКОПОДІБНІ (Cirripedia) — ряд нижчих ракоподібних. Об'єднує понад 800 видів, поширених у морях, зрідка в солонуватих водах. Ведуть прикріплений спосіб життя. Тіло (вис. 1—50 см, деяких до 80 см) вкрите шкіркою згорткою (мантією), поверх якої розміщена вапниста черепашка. *Антенули* та передній кінець голови утворюють орган прикріплення (широку підосну, напр. у морських жолудів, або чудовище стебельце, напр. у морських качечок). Грудні ніжки (6 пар) двогіллясті, вусикоподібні (звідси й назва). Більшість В. р. — гермафродити (див. *Гермафродитизм*), у деяких з них є карликові самці (довж. 0,4—2 мм), що живуть на гермафродитній особині. Окремі В. р. розділює статеві. Личинкові стадії — *наупліус*, метанаупліус та характерна для В. р. циприсовидна личинка, вкрита двостулковою шкаралупою. В. р. живуть як вільні організми (620 видів) на твердих субстратах (напр., скелі, панцирі раків, черепашки мо-

люсків), окремі (бл. 200 видів) є паразитами китів, риб, морських черепах, деяких безхребетних. Паразитичні види В. р. (сакуліни, пельтогастери, криптодепастери та ін.) спрощеної будови; звичайно вони мають вигляд торбинки. Про їх місце в зоол. системі свідчить наявність характерних для В. р. личинкових стадій. Деякі види В. р. їстівні. *О. П. Маркевич*.

ВУСПП — див. *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників*.

ВУСТЕР — місто на Пн. Сх. США, в штаті Массачусетс. Вузол заліз. та автошляхів. 344,3 тис. ж. (1970, з передмістями). Значний торг.-пром. та культурний центр істор. області Нова Англія. Вироби, верстатів та інструментів, устаткування для текст. та взуттєвої пром.-сті, зброї та ін. Уінт Кларка. Засн. в 17—18 ст.

ВУТОРМ — див. *Всеукраїнське товариство революційних музикантів*.

ВУХАНЬ (Plecotus) — рід гладкошкірих кажанів. 1 вид — В. з вичаї (P. auritus). Поширений у Пн. Африці і Євразії; в СРСР — до пн. межі лісів. Довж. тіла 40,5—50 мм, маса 5—9 г. Вуха довгі й широкі, крила короткі, широкі. Забарвлення хутра від палево-жовтуватого до темно-сірого або коричнево-бурого. Вдень ховається в печерах, будівлях, дуплах дерев тощо, на полювання вилітає з настанням повної темряви. У період розмноження В. тримаються колоніями по 20—30 (іноді до 200) особин. Самка народжує в черні одне маля. На зиму В. впадають у сплячку. Живляться комахами (нічними метеликами, комарами тощо). *В. І. Абеленцев*.

ВУХАТА СОВА (Asio otus) — птах родини *сов'ячих*. Довж. 35—39 см, розмах крил 86—100 см, самки більші від самців. Забарвлення вохристе, на голові характерні довгі пір'яні «вухка». Поширена в Європі, пн. ч. Азії, Америки, Африки. В СРСР майже повсюдно; на Україні — на Поліссі, в Лісостепу, почасти в Степу. Осілий нічний птах, взимку коче. Селиться в дуплах дерев, старих гніздах воронів або хижих птахів. Кладка з 4—5 яєць у квітні. В. с. живиться переважно дрібними гризунами; корисний.

А. П. Федоренко.

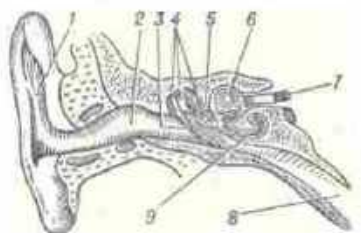


Схема будови вуха людини: 1 — вушна раковина; 2 — зовн. слуховий прохід; 3 — барабанна перетинка; 4 — слухові кісточки (молоточок, ковадло, стремінь); 5 — овальне вікно (закрите стремінем); 6 — один з півколових каналів; 7 — слуховий нерв; 8 — евстахієва труба; 9 — завитка.

ВУХАТІ ТЮЛЕНІ (Otariidae) — родина ссавців ряду *ластоногих*. Від *спряжених тюленів* різняться наявністю рудиментарної вушної раковини і тим, що при пересуванні по суші їхні задні кінцівки загинаються наперед і є підпорою для тулуба. В родінні 5 родів з 10—12 видами. Поширені на океаничних о-вах та по узбережжях океанів у помірних смугах обох півкуль. У фауні СРСР — 2 види: *силуч* і *котик*. Викопні рештки В. т. відомі з міоцену (переважно Пн. Америки).

ВУХО — орган слуху і рівноваги хребетних тварин і людини. Є периферичною частиною слухового аналізатора. В тварин виникло в процесі еволюції у водних предків хребетних з органів бічної лінії. У нижчих хребетних (у риб) вушний апарат є насамперед органом рівноваги, бо власне *слуху* орган — завитка — у них не розвинений. Найкраще В. розвинені у ссавців. У складі їхнього В. розрізняють: 1) внутрішнє В. (завитка з кортієвим органом і т. з. *вестибулярний апарат*) — сприймає звукові коливання і зміни положення тіла в просторі; 2) середнє В. (*барабанна порожнина* з *барабанною перетинкою* і слуховими кісточками — молоточком, ковадлом, стремінем та *евстахієвою трубою*) — передає звукові коливання; 3) зовнішнє В. (вушна раковина та зовн. слуховий прохід) — уловлює та передає звук, захищає В. від проникнення сторонніх тіл. Див. також *Вушні хвороби*.

ВУЧЕТИЧ Євген Вікторович [п. 15 (28).XII 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 12.IV 1974, Москва] — російський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1959), дійсний член АМ СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1943. В 1931—33 навчався в ленингр. АМ. Автор пам'ятників (ген.-лейтенанту М. Єфремову у Вязьмі, відкритий 1946; ген. армії М. Ватутіну в Києві, відкритий 1948; пам'ятник-ансамбль воїнам Рад. Армії у Трептов-парку в Берліні, 1946—49, співавтор арх. Я. Білопольського; Ф. Е. Дзержинському в Москві, відкритий 1958; пам'ятник-ансамбль героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані у Волгограді, 1963—67, співавтор Я. Білопольського та ін.), композицій («Перекуємо мечі на рала», 1957, встановленої біля будинку ООН в Нью-Йорку, та ін.), портретів двічі Героїв Рад. Союзу (І. Черняховського, 1945; В. Чуйкова, 1947, та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеню і медалями. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950.

Лит.: Лебедев П. Євгеній Вікторович Вучетич. Альбом. М., 1960.

ВУШНІ ХВОРОБИ — захворювання, що уражають зовнішнє, середнє і внутрішнє *вухо*. Вушні хвороби поділяють на природжені й набуті. Природжені вушні хвороби — це різні *вродливості* вуха: вади вушної раковини, відсутність зовнішнього слухового про-



Г. Вуодіоки.



С. Вургун.



Г. В. Вучетич.



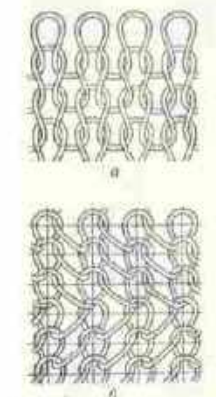
Г. В. Вучетич. Перекуємо мечі на рала. Бронза, граніт. 1957. Нью-Йорк.



В'яга коринька:
1 — гілка з листками;
2 — гілка з кистями;
3 — плод.



В'яга барвистий.



В'язання машинне:
1 — поперечно-в'язальний спосіб;
2 — поперечно-в'язальний спосіб.

ходу, барабанної перетинки, слухових кісточок тощо. При цьому, як правило, спостерігається порушення слуху. Серед набутих В. х. розрізняють захворювання зовніш., серед. і внутр. вуха; за перебігом їх поділяють на гострі, хронічні та на легкі й тяжкі. До В. х. можуть спричинитися травми, контузії, переохолодження, грип, катар верхніх дихальних шляхів, інтоксикації, надмірні шумові подразники тощо. У дітей В. х. частіше спричинюються інфекційними захворюваннями (кір, скарлатина, дифтерія та ін.). Осн. ознаками В. х. є зниження слуху, відчуття болю, гнійні виділення з хворого вуха, запаморочення тощо. В. х. можуть ускладнюватися сепсисом, менингітом, абсцесом головного мозку, повною глухотою. Літ.: Заріцький Л. А. Хвороби вуха, носа і горла. К., 1961; Преображенський Б. С., Темкин Я. С., Лихачев А. Г. Болезни уха, носа и горла. М., 1968.

О. І. Циганов.

ВХУТЕІН, Вищий художньо-технічний інститут — 1) Навчальний заклад, створений у Петрограді 1922 на базі АМ. Існував до 1930. 2) Навчальний заклад у Москві, створений 1926 на базі **ВХУТЕМАСу**. Після злиття живописного й скульптурного ф-тів моск. і лєнінгр. В. 1930 в Ленінграді було створено Ін-т пролет. образотворчих мистецтв (після 1932 — Ін-т живопису скульптури та архітектури; тепер — Інститут живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна).

ВХУТЕМАС, Вищі державні художньо-технічні майстерні — навчальний заклад у Москві. В. створений 1920 на базі моск. 1-х і 2-х Вільних худож. майстерень. Мав ф-ти: художні (живописний, скульптурний, архітектурний) і виробничі (поліграфічний, текстильний, керамічний, деревоскобний і металообробний). Тут вперше почали випускати художників-конструкторів (див. *Технічна естетика*). У В. викладали А. Архипов, В. Фаворський, П. Павлінов, Й. Чайков, В. Татлін та ін. У 1926 В. перетворено на **ВХУТЕІН**.

ВЦРПС — див. *Всесоюзна Центральна Рада Професійних Стілок*.

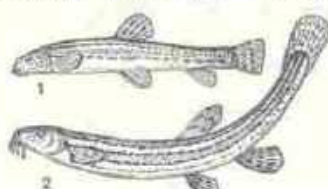
ВЧЕНА РАДА — орган, що розглядає основні напрями н.-д. та навчальної роботи вузу, н.-д. установи чи наук.-виробничого об'єднання. Розрізняють спеціалізовані ради по захисту дисертацій і присудженню *вчених ступенів* і ради вузу, н.-д. установи тощо. Спеціалізована рада — атестаційний орган вузу, н.-д. установи чи наук.-виробн. об'єднання. Має право приймати до захисту дисертації, розглядає та організовує захист. Спеціалізовані ради створює *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР. Персональний склад рад по прийняттю до захисту докторських дисертацій затверджується президією ВАК СРСР, а по прийняттю до захисту кандидатських дисертацій — колегією ВАК СРСР. Рада вузу (ф-ту) — довідний орган при ректорі (декані ф-ту), осн. завданням якого є забезпечення під-

готовки спеціалістів з вищою освітою, наук. кадрів через *аспірантуру*, розвиток наук. досліджень, організація політ.-виховної роботи серед студентів і аспірантів. Рада вузу обирає за конкурсом зав. кафедрами, професорів, доцентів, ст. наук. працівників тощо, подає на затвердження у *вченому званні*. В н.-д. установах організують наук.-тех. ради, що працюють подібно до ради вузу.

ВЧЕНЕ ЗВАННЯ — звання, яке присвоюється науковим працівникам залежно від виконуваної ними н.-д. або наук.-пед. роботи. У вузах СРСР встановлено В. з.: *асистент, доцент, професор*; у н.-д. установах — молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник, професор; академічні звання — *член-кореспондент*, дійсний член (*академік*) АН СРСР, академії наук союзної республіки тощо. В. з. професора, доцента, старшого наук. співробітника надає *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР (ВАК СРСР) за поданням рад вузів чи н.-д. установ (наук.-виробн. об'єднань), які мають таке право. В установах АН СРСР і академіях наук союзних республік В. з. старшого наук. співробітника тим, хто має вчений ступінь доктора чи кандидата наук, присвоює президія АН СРСР.

ВЧЕНИЙ СТУПІНЬ — ступінь наукової кваліфікації спеціаліста з певної галузі знань. В СРСР встановлено В. с. *кандидата наук, доктора наук*. В. с. кандидата наук присуджують особам, що, як правило, мають відповідну вищу освіту, успішно склали кандидатські іспити й публічно захистили кандидатську дисертацію. В. с. доктора наук присуджують особам, що, як правило, мають ступінь кандидата наук з відповідної галузі знань і публічно захистили докторську дисертацію. У сучас. зарубіж. навч. закладах і н.-д. установах існують В. с. *ліценціата, бакалавра, магістра, доктора наук*.

В'ЮНОВІ (Cobitidae) — родина риб ряду короноподібних. Тіло (довж. до 30 см) видовжене, стиснуте з боків або циліндричне, вкрите дрібною лускою або голе. Рот нижній, вусяків 3—6 пар. Забарвлення під колір ґрунту, строкате з перевагою чорного, бурого, сірого, жовтого кольорів. В. — мало-рухливі придонні риби. Статево-зріліми стають на 2—3-му році життя. Ікру (1—25, у в'юна до 42 тис. ікринок) відкладають у квітні — червні. Живляться дрібними безхребетними, детритом. Поширені у прісних водах Європи, Азії, Пн. і Сх. Африки. Відомо



В'юнлові:
1 — шпітка звичайна; 2 — в'юн.

понад 20 родів, що об'єднують бл. 150 видів, з них в СРСР — 31; у фауні УРСР — 4 види, з яких найбільш відомі в'юн (*Misgurnus fossilis*) та шпітка звичайна (*Cobitis taenia*). Деякі В. — пожива пром. риб, окремих В. використовують як лабораторних тварин. Пром. значення невелике.

Ю. В. Мосчан.

В'ЮРКОВІ (Fringillidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Невеликі птахи (маса 10—40 г) з мішним конічним дзьобом; забарвлення переважно строкате. Поширені по всіх країнах світу, крім Австралії; в СРСР зустрічаються 34 види, у т. ч. в УРСР — 17, з них найбільш відомі *костолоз, синіур* та ін. Гнізда складні, часто-подібні. В кладці найчастіше 4—6 яєць. В. живляться рослинною їжею, частково комахами (в гніздовий період). Переважна більшість — корисні птахи, деяких (напр., *канарку, чижика* та ін.) тримають як декоративних.

М. А. Войтенківський.

ВЮРМСЕР (Wurmser) Андре (н. 27.IV 1899, Париж) — французький письменник і журналіст. Член Франц. компартії з 1934. Учасник Руху Опору. З 1934 — член редакції газ. «*Юманіте*». Літ. діяльність почав 1928 (роман «Зміна господаря»). У 1946—55 видав сьоматний цикл романів «Людина приходить у світ» — про поступове усвідомлення інтелігенцією комуністичних ідеалів; у 1960 — книгу нарисів «СРСР з відкритим серцем» (у співавторстві з Л. Маміаком). Кращі памфлети, опубліковані в «*Юманіте*», вийшли до зб. «Але... говорить Андре Вюрмсер» (1961). Автор твору про Балзак «Нелюдська комедія». Неодноразово виступав на сторінках рад. в т. ч. й укр., преси.

Тл.: Р о с. п е р е к л. — Бесчеловечная комедия. М., 1967; Не посмотришь ли на известное по-новому? М., 1975.

В. І. Пашинко.

ВЮРМСЬКА ЕПОХА (від назви р. Вюрм у Баварії, ФРН) — остання з плейстоценових льодовикових епох в Альпах. Розрізняють три фази В. е.: вюрм-І, вюрм-ІІ і вюрм-ІІІ, з яких вюрм-ІІ характеризується значним скороченням площі зледеніння; деякі дослідники розглядають його як *міжльодовикову епоху*. Див. також *Зледеніння епохи*.

ВЮРЦ (Würtz) Шарль-Адольф (26.XI 1817, Страсбург — 12.V 1884, Париж) — французький хімік, член Паризької АН (з 1867), іноземний чл.-кор. Петерб. АН (з 1873). Винайшов спосіб синтезу насичених вуглеводнів дією натрію на алкілгалогенідів (реакція Вюрца). Синтезував жирні *аміни, етиленгліколь, фенол, етиленоксид* та ін. сполуки. В 1872 описав альдольну конденсацію, відкрити одночасно О. П. Бородиним. Був прихильником атомно-молекулярного вчення й теорії хім. будови О. М. Бутлерова.

Лит.: Мусачев Ю. С. Шарль Адольф Вюрц. М., 1963.

ВЮРЦБУРЗЬКА ШКОЛА — ідеалістичний напрям експериментального дослідження мислення. Виникла на поч. 20 ст. в Німеччині

Засновник і гол. теоретик В. ш. — професор Вюрцбурзького ун-ту О. Кюльпе, який 1896 створив психологічну лабораторію і керував нею до 1909. Намагаючись подолати обмеженість сенсуалістичної та асоціативної психології, за якими мислення зводиться до комбінації відчуттів, сприйняття та уявлень, представники В. ш. (Н. Ах, К. Бюлер та ін.) відривали мислення від чуттєвого пізнання і мови, називаючи його «безобразним». Осн. методом психологів В. ш. був метод *самопостереження*. Представники В. ш. підкреслювали якість специфіку мислення, заперечували зведення мислення до асоціацій уявлень. З утвердженням у психології об'єктивних методів вивчення психіки праці В. ш. втратили своє значення.

В'ЯЖУЧІ ЗАСОБИ — речовини, які при діянні на слизові оболонки або ушкоджену шкіру спричинюють часткове зсідання білків поверхневих тканин і утворюють щільну захисну плівку. До В. з. належать речовини, в складі яких є танін (відвари з кори дуба, настої з квіток ромашки, листя шавлії, ягід чорниці тощо), а також слабкі розчини важких металів (срібла, свинцю, німфуту та ін.), спиртів, формаліну тощо. В. з. застосовують зовні при лікуванні запальних процесів шкіри і слизових оболонок, а також призначають всередину при захворюваннях травного тракту (гастритах, колітах, виразковій хворобі), отруєнні деліційними речовинами, зокрема алкалоїдами.

В'ЯЖУЧІ РЕЧОВИНИ, в'язучі — речовини, що під впливом внутрішніх фізико-хім. процесів переходять з рідкого або тістоподібного стану у каменевидний, зв'язуючи змішані з ними заповнювачі або з'єднуючи каміни. Розрізняють В. р. неорганічні та органічні. Неорганічні В. р. — пороподобні мінеральні речовини, що при змішуванні з водою утворюють пластичну масу. Вони бувають гідралічні та повітряні. Гідралічні В. р. (портландцемент та його різновиди, шлакпортландцемент, глиноземистий, розширний цемент та його різновиди, ромашцемент, гідралічне вапно та ін.) після змішування з водою твердіють і зберігають міцність на повітрі та у воді. Повітряні В. р. (гіпсові та магнезіальні речовини, повітряне вапно) твердіють та зберігають міцність тільки на повітрі. Крім того, є кислотостійкі в'язучі (сірчані цемент, кварцовий кремнефтористий цемент), що зберігають міцність під дією к-т. Органічні В. р. — тверді або в'язкорідкі природні або штучні *високомолекулярні сполуки*. Їх поділяють на бітумні (дв. *Асфальт, Бітум*), дьогтеві та полімерні (дв. *Полімери*). До складу В. р. вводять *добавки*, що поліпшують їхню якість або надають нових властивостей. В. р. застосовують для виготовлення *бетонів і будівельних розчинів*, гідро-, тепло- і звукоізоляційних матеріалів і виробів, конструкційних та декоративних пластиків тощо.

М. Р. Чернявкін.

В'ЯЗ (*Ulmus*) — рід рослин родини в'язових. Древа і кущі, заввишки 20—35 і 2 м. Листки цілісні, по краю пилчасті. Квітки двостатеві, зібрані в пучки. Плід — крилатий горішок. Бл. 30 видів, що дико ростуть переважно в помірній смузі Пн. півкулі: в СРСР — 12 видів, в т. ч. в УРСР — 7. На Україні найпошир. В. гладенький (*U. laevis*), В. листуватий, або *берест*, В. шорсткий, або *ільм*, і В. корковий, або *наростовий* (*U. suberosa*). Деревина щільна, використовується на підводні споруди, у вагонобудуванні. Розводять у парках, декоративні форми висаджують уздовж вулиць тощо.

В'ЯЗАЛЬНА МАШИНА — машина для в'язання трикотажного полотна і виробів; те саме, що й *трикотажна машина*.

В'ЯЗАННЯ — виготовлення трикотажного полотна і виробів витяганням безперервних *ниток* у петлі, що переплітаються між собою. Розрізняють В. ручне (гачком або спицями) і машинне (на в'язальних, або *трикотажних машинах*). Основні способи машинного В. (мал.) — поперечно-в'язальний (кулірний) і поздовжньо-в'язальний (основний в'язальний). За поперечно-в'язальним способом В. одна нитка послідовно витягається в петлі одного ряду, який з'єднується з попереднім рядом, утворюючи полотно. Поздовжньо-в'язальний спосіб полягає у створенні петельного ряду системою паралельних ниток (*основи*); петлі однієї нитки розміщуються не в одному ряду, а переходять із ряду в ряд.

В'ЯЗЕМСЬКИЙ Петро Андрійович [12 (23). VII 1792, Москва — 10 (22). XI 1878, Баден-Баден] — російський поет, літературний критик, князь, друг О. Пушкіна. Учасник літ. гуртка «Арзамас». Перші вірші надруковано 1808. Автор сатиричних та волелюбних поезій («Петербург», 1818; «Сибірякову», 1819; «Обурення», 1820; «Російський бог», 1828), монографії про Д. Фонвізіна. Писав елегії, віршовані фейлетони. В. виступав на захист рос. романтизму. В 40-х рр. порвав з демократичним табором.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—12. СПб., 1878—96; Стихотворения. Л., 1958; Записные книжки (1813—1848). М., 1963.

В'ЯЗІ МЕХАНІЧНІ — обмеження, накладені на рух або положення в просторі механічної системи; одне з важливих понять *механіки* (дв., напр., *Можливіх переміщень принцип*). В. м. здійснюються за допомогою будь-яких тіл. Прикладами В. м. є: нитка, до якої підвішено тягар; поверхня, по якій котяться куля, тощо. Сили, з якими В. м. діють на систему, наз. *реакціями в'язей*. В. м., які накладають обмеження на положення матеріальних точок системи у просторі, наз. *геометричними*, а В. м., які, крім цього, обмежують ще й швидкості точок системи, — *кінематичними*, або диференціальними. В. м., для яких сума елементарних робіт

усіх реакцій на будь-якому можливому переміщенні системи дорівнює нулеві, наз. *ідеальними*. **В'ЯЗІЛЬ** (*Coronilla*) — рід рослин родини *бобових*. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини, зрідка кущі, заввишки 25—50 (120) см. Листки непарноперисті. Квітки в зонтикоподібних суцвітках. Плід — біб. Бл. 25 видів, пошир. в Єгипті та Азії. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 7. Найпошир. на Україні В. барвистий, або *кучерявий горошок* (*C. varia*) — багаторічна рослина з біло-рожевими квітками. Росте в соснових лісах, на луках. У свіжому вигляді отруйний, а в сіні не шкодить с-г. тваринам, крім коней. Медонос.

В'ЯЗКІСТЬ, внутрішнє тертя — 1) Властивість рідин і газів чинити опір переміщенню однієї їхньої частини відносно іншої. Енергія внутр. мех. рухів, зумовлених В., перетворюється на тепло. Закон в'язкої течії встановив

(1687) І. Ньютон: $F = \eta \frac{(v_2 - v_1)}{(z_2 - z_1)} S$, де F — тангенціальна (дотична) сила, що викликає зсув шарів рідини (газу); S — площа шару, по якому відбувається зсув; $(v_2 - v_1) / (z_2 - z_1)$ — градієнт швидкості зсуву. Коef. пропорційності η , який залежить від властивостей досліджуваної речовини, її т-ри і тиску, наз. *динамічним коef.* В., або *динамічною В.* Величина $\nu = \eta / \rho$, де ρ — густина речовини, наз. *кінематичною В.* У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею динамічної В. є Па·с, а кінематичної — м²/с. У СГС системою одиниць відповідно пуаз і стокс). У газах В. зумовлена перенесенням кількості руху (імпульсу) від одного шару до іншого внаслідок обміну молекулами між ними. В. *ідеальних газів* пропорційна серед. швидкості молекул, при підвищенні т-ри T зростає пропорційно \sqrt{T} . В. зумовлена міжмол. силами взаємодії. В. рідин зростає із збільшенням тиску і зменшується при підвищенні т-ри. Внаслідок є рідкий *гель*, який при т-рі нижчій за 2,172 К переходить у стан *надплинності*, коли В. дорівнює нулеві. В. рідин залежить від хім. структури молекул, а для розчинів ще й від концентрації, тому вимірювання В. застосовують як один з *фізико-хімічних методів аналізу*.

О. З. Голик.

2) Властивість твердих тіл необоротно поглинати механічну енергію при пластичному деформуванні. Визначається відношенням роботи деформування до поперечного перерізу або об'єму зразка. Розрізняють В. ударну (дв. *Ударна в'язкість*), статичну (при повільному прикладанні навантаження) і циклічну (під час багаторазового навантаження). В. — важлива характеристика полімерів, металів і сплавів. 3) В. більшості біологічних рідин не підлягає ньютонівському закону в'язкої течії. Це зумовлено вмістом у цих рідинах біополімерів, клітин та субклітинних утворень. В. крові пов'язана з наявністю білків і клітин крові. У людини В. крові в нормі стано-



О. С. Вядов.



Л. І. Вядова.



В'язь.
1. Переселенський свідок (1556—61).
2. «Кіло-Печерський сатарик» (1570).
3. «Анфологон» (1619).

СИСТЕМА ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВ
Синівська	L
Фінікійська	>17A
Давньогрецька	<C A T F
Візантійська	Г У Г У
Латинська	<C G C
Романська	G g y y
Готична	Q q C c y
Кирилиця	Г Г
Глаголиця	Ѣ ѣ
Російська в українській	Г г Гз



Г. Габашвілі.



Д. Габес.



Ж. Габес.

в'язь 4—5 спз, при патології — змінюється від 1,7 до 22,9 спз, що є діагностичним показником при ряді захворювань. В. цитоплазми визначається структурою субклітинних утворень, що в неї входять, і змінюється в різні періоди клітинного циклу та на різних ділянках клітини. Вимірювання В. біол. рідин провадять шляхом визначення швидкості переміщення гранул при центрифугуванні або швидкості переміщення залізних частинок у магнітному полі. В. біол. рідин ньютонівського типу (напр. ліквор, лімфи й плазми крові) вимірюється за швидкістю затихання коливань в останніх (ультразвукові віскозиметри).

Ю. В. Соколов. Літ.: Дерягин Б. В. Что такое трение? М., 1963; Руководство по цитологии, т. 1—2. М.—Л., 1965—66; Гатчек Э. Вязкость жидкостей. Пер. с англ. М.—Л., 1934.

В'язь, *язь* (*Leuciscus idus*) — риба родини *коротюгових*. Довж. до 50 см, маса до 2—4 кг, звичайно 1—2,5 кг. Тіло помірно видовжене, досить товсте і низке; рот кінецьний, косий зрізаний. Спина і боки темно-сірі, черво сріблясте. Спинний і хвостовий плаці темні, всі інші — червоні. Статевої зрілості досягає на 3—5-му році життя. Нерест у березні — квітні; плодючість 50—80 тис. ікринок. Живиться дрібними водними тваринами та рослинами. Пошир. у прісних та солоноватих водоймах Європи і Азії. В УРСР — повсюди, крім Криму. Об'єкт промислу. Відома кольорова форма В.— орфа, або золотий в'язь (*L. idus aberg. orfus*), яку вирощують як додаткову рибу разом з коропом, а також для декоративних цілей у паркових водоймах і в акваріумах.

Ю. В. Мовчан. **В'язь** — 1) Вид старовинного декоративного письма, букв й слова якого зливаються в суцільний орнамент. В. використовували для оздоблення стародавніх рукописів, заголовків у стародруках, надмогильних написів тощо. Виразна ознака В.— сплетіння збільшених і зменшених букв, які писали кіновар'ю чи золотом, вирізьблювали на камені, кістці, дереві, вишивали на тканині. В. почали застосовувати в візант. книгах з 11 ст., у давньорус. книгах — з 14 ст. На Україні збереглися високохудожні зразки В. на гробниці князя Ярослава в Софійському соборі в Києві, у книгах І. Федорова, в *Переступницькому євангелії* (1556—61), в *Києво-Печерському патерику* (1570), в *«Ауфологонії»* (1619). Іл. . . 431. 2) З'єднання двох чи кількох букв в один складний знак або групу знаків (напр., в *деванагарі* і в *арабському письмі*). Іл. с. 431.

В'язьма — місто обласного підпорядкування Смоленської обл. РРФСР, районний центр, на р. В'язьмі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. 51 тис. ж. (1977). Вважають, що В. виникла в 9—10 ст. Вперше згадується під 1239. У 1403 її захопив лит. феодал. До Рос. д-ви остаточно приєднана 1494. Під час Вітчизн. війни 1812 поблизу В. 22.X (3.XI) відбулася битва між відступаючою наполеонівською ар-

мією і рос. військами. Рад. владу в місті встановлено в кін. 1917. В період *Московської битви 1941—42* під В. відбувалися запеклі бої Рад. Армії проти нім.-фашист. військ. У В.— машинобудівний, моторо-ремонтний, шкіряний, цегельний, молочний з-ди; льокомотиват, виробн. залізобетонних конструкцій. Електромашинобудівний технікум, мед. уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей. Пам'ятник ген. М. Г. Єфремову роботи Є. В. Ву-чича. Архітектурні пам'ятки 16—17 ст., зокрема Спаська церква (1692, арх. О. Старцев).

В'язьма Олег Степанович [н. 10 (23).І 1904, Ташкент] — рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1948). Президент Укр. палеонтологічного т-ва (з 1977). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1928) до 1933 працював у Геол. к-ті, 1933—47 — у Всесоюзному н.-д. нафт. геологорозвідувальному ін-ті в Ленінграді. У 1945—59 — професор Львів. ун-ту. З 1949 — зав. відділом Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР. Проводив геол. дослідження на Устюрті, в Серед. і Центр. Азії, на Кавказі, в Карпатах, на п-вах Кримському, Камчатка та ін. районах. У 1955—56 брав участь у геол. дослідженнях Антарктиди у складі 1-ї Рад. антарктичної експедиції. Наук. праці В. присвячені питанням регіональної геології, тектоніки, стратиграфії, палеонтології, ідрогіології. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947. Портрет с. 431.

В'язьма Людмила Іванівна (н. 13.ІІ 1932, с. Рожнове Селівановського р-ну Владимирської обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1965). Трудову діяльність почала в колгоспі «Победа» Селівановського р-ну Владимирської обл. З 1954 працює в колгоспі «Победа» Ленінського р-ну Кримської обл., а з 1957 — свинаркою в радгоспі «Семисотка» того ж р-ну. З 1967 очолює бригаду по відгодівлі свиней. Бригада В. добивається високих показників по виробн. свинини. В.— депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го і 9-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і медалями. Портрет с. 431.

В. О. Молдованов. **В'ЯТИЧІ** — одне зі східнослов'янських племен (союзів племен). Жили в басейнах річок Оки, Угри і Москви та у верхів'ях Дону. До 10—11 ст. у В. зберігався патріархально-родовий лад; осн. заняттями були землеробство, скотарство, мисливство і рибальство. З 11—12 ст. у них розвивалися феодалістичні відносини; в той час на землі В. виникли міста Москва, Колтєськ, Дідослав, Неринськ та ін. В серед. 12 ст. землю В. внаслідок міжусобної боротьби було поділено між

суздальськими й чернігівськими князями. В 14—15 ст. земля В. увійшла до складу *Московського великого князівства*.

В'ЯТКА — ріка в Кіровській обл. РРФСР і Татарській АРСР, права притока Кам. Довж. 1314 км, пл. бас. 129 200 км². Бере початок на Верхньосамській височині. Русло звивисте, багато перекатів. Живлення переважно снігове. Пересічна річна витрата води 890 м³/сек. Силава. Судноплавна на 700 км від гирла. Гол. пристані: Кіров, Котельнич, Советськ, Вятські Поляни.

В'ЯТКА — колишня (до 1934) назва м. Кірова.

В'ЯТСЬКА ЗЕМЛЯ — область в басейні верхньої і частково середньої течії р. Вятки. У 1-му тис. до н. е. на тер. В. з. жили племена *ананьїнської культури*, у 6—10 ст. — племена удмуртів, комі, У 2-й пол. 14 ст. в серед. течії р. Вятки виникли рос. поселення. У серпні 1489 *Московське велике князівство* остаточно підкорило Вятську землю.

Г

Г — четверта буква українського алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній основі. За формою накреслення — відомініна кирилична буква, що походить від грецької γ. У сучас. укр. мові буквою «г» позначають фарингальний шліпний дзвінкий приголосний звук (гамір, геть, гнів) і задньоязиковий зм'якнений (проривний) дзвінкий приголосний звук (гава, гуля, гудзик). У позиції перед глухим приголосним «г» вимовляють іноді як «х» (пишуть «нігі», «вогко», а вимовляють «ніхі», «вохко»).

ГААГА — місто в Нідерландах, резиденція короля та уряду, адм. центр провінції Пд. Голландія. Важливий трансп. вузол. Порт на Північному м., системою каналів, автошляхами й з-цями сполучений з Роттердамом і Амстердамом. 682 тис. ж. (1976). Г. вперше згадується в писемних джерелах у кінці 11 ст. В 1872 в Г. відбувся конгрес 1-го Інтернаціоналу. Г. була місцем багатьох дипломатичних переговорів і міжнар. конференцій (див. *Гаагська конвенція 1954, Гаагська конференція 1922, Гаагські конвенції 1899 і 1907*). Г.—адм.-політ. і екон. центр країни. Виробн. радіо- й телеапаратури, електронного, телефонного та телеграфного устаткування, авіабудування, харч. (особливо кондитерська), меблева, текстильна пром-сть. Худож. промисли (вироби з дерева, скла тощо). Численні установи сфери обслуговування, правління торг. і пром. фірм. В Г.—наук. т-ва, держ. архів, Королівська б-ка, Королівська академія образотворчих мистецтв.



В'язь.

Музеї: Мауріцгейс (Королівський кабінет картин), муніципальний (мист. 19–20 ст.), поштовий, кошта, міжнар. музей преси. Г.—місцеперебування Міжнар. суду. Архіт. пам'ятки: ансамбль т. з. Внутр. двору (13–18 ст.), готична церква Сінт-Якобскерк (14–16 ст.), ренесансна Стара ратуша (1564–65), палати Мауріцгейс (1633–35, арх. Я. ван Кампен, П. Пост) і Гейс тен Бос (1645–47, арх. П. Пост; 1734–37, арх. Д. Маро), Королівська 6-ка (1734–36, арх. Маро; 1761, арх. П. де Сварт). Серед будівель 20 ст. — Палац миру (1913), муніципальний музей (1916–35, арх. Г.-П. Берлаге) та ін.

ГААГСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1934 — міжнародна багатостороння угода про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Була прийнята на конференції в Гаазі, скликаній з ініціативи ЮНЕСКО. Г. к. зобов'язує д-ви поважати й охороняти під час воєнних дій культ. цінності (пам'ятки архітектури, мистецтва, культури, історії, археол. місцевості, твори мистецтва, музеї, бібліотеки, наук. та книжкові колекції), забороняє вивозити культ. цінності з окупованої території тощо. Г. к. зобов'язує д-ви ще в мирний час виконувати особливий склад збройних сил у дусі поважання культури та культур. цінностей усіх народів. Особи, винні в порушенні Г. к., повинні притягатися до кримінальної відповідальності. СРСР, УРСР і БРСР є учасниками Г. к. Конвенція встановила двоколірний (синього та білого кольору) розпізнавальний знак для позначення культ. цінностей, що перебувають під захистом.

Н. М. Ульянова.

ГААГСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 — міжнародна фінансово-економічна конференція представників Рад. Росії та 27 капіталістичних країн (крім Німеччини і США), що відбувалася в Гаазі (Нідерланди) 15.VI–19.VII згідно з рішенням Генуезької конференції 1922.

Гаага. Палац Мауріцгейс. Архітектори Я. ван Кампен і П. Пост. 1633–35. Один з куточків міста.



Г. к. мала врегулювати питання про претензії капіталістичних країн до Рад. Росії у зв'язку з націоналізацією Рад. урядом власності іноз. компаній і анулюванням зовн. боргів минулих урядів та про можливі кредити Радянської Росії. Представники капіталістичних д-в вимагали повернення або відшкодування власності націоналізованих підприємств і надання пільг в економіці Рад. республіки. Рад. делегація на чолі з М. М. Литвиновим рішуче відхилила ці вимоги. Внаслідок ворожої позиції капіталістичних д-в Г. к. закінчилася безрезультатно.

ГААГСЬКІ КОНВЕНЦІЇ 1899 і 1907 — міжнародні багатосторонні угоди про закони і звичаї війни, права і обов'язки нейтральних держав, порядок мирного розв'язання міжнародних спорів. Розроблені і прийняті на міжнар. «конференціях миру» в Гаазі 1899 і 1907. В скликанні й проведенні першої з них (взяли участь 27 д-в) важлива роль належала Росії. Так, преамбула однієї з конвенцій (прийнятих три) закріпила спрямоване на обмеження сваволі в засобах і методах війни положення, запропоноване рос. делегатом проф. Ф. Мартенсом, відоме як «декларація Мартенса». У 1907 (взяли участь 44 д-ви) прийнято 13 конвенцій, а також кілька декларацій. Г. к. визнала більшість д-в світу. Додержання Г. к. є обов'язковим за сучас. міжнародним правом, а порушення — одним із злочинів проти людства. В 1955 уряд СРСР, а 1962 уряд УРСР заявили про визнання ратифікованих урядом доречовістю. Росії Г. к. у тій мірі, в якій вона не суперечить Статуту ООН, і якщо вона не замінені ін. міжнар. угодами, учасниками яких є СРСР і УРСР. Див. також Гуманітарне право.

Н. М. Ульянова.

ГАБАРДІН (франц. gabardine) — однокольорова (переважно світла) вовняна тканина діагонального або саржевого переплетення ниток з дрібним рубчиком. Із Г. шнють легкі пальти.

ГАБАРІТ (франц. gabarit) — граничний зовнішній обрис предмета, споруди або пристрою. В залізничній справі розрізняють Г. рухомого складу (обрис локомотива, вагона) і Г. наближення споруд до колії (обрис простору вздовж колії, на якому немає споруд або їх частин), в річковій справі — Г. судна і Г. підмостовий (обрис вільного простору під мостом).

ГАБАШВІЛІ Гіро (Георгій Іванович; 9 (21). XI 1862, Тифліс — 28.X 1936, Ціхлідзірі) — грузинський рад. живописець, нар. художник Груз. РСР (з 1929). Учився в петерб. (1886–88) і мюнхен. (1894–97) академіях мистецтв. Один із засновників груз. нац. реалістичної школи живопису. Серед творів — картини: «Светі Цховелі» (1884), «Вершини-курд» (1887 і 1888), «Трос городян» (1893), «Алавердоба» («Храмова свято»), «П'яний хевсур» (обидва — 1899), «Оборона Архоті» (1899–1901), «Грузинські жінки» (1930), «Цитрусовий сад» (1936); портрети: «Портрет ма-

тері» (1883), І. Чавчавадзе (1907–08), А. Церетелі (1908–13); пейзажі, натюрморти. Г.—один із організаторів Тбіліс. академії мистецтв. **ГАБЕ** Дора (н. 28.VIII 1888, с. Харманлик, тепер с. Дибовик Толбухінського округу) — болгарська поетеса. Герой Соц. Праці НРБ (1978). Почала друкуватися 1905. В збірках «Фалки» (1908), «Земний шлях» (1928), «Лунатичка» (1933) звучать патріотичні мотиви. Центр. місце в зб. «Неспокійний час» (1957), «Нові вірші» (1963), «Синієся, сонце» (1967), «Густа тиша» (1973), «Глибини» (1976) відведено громадянській ліриці, темі болгаро-рад. дружби. В поемі «Вела» (1946) оспівано подвиг болг. партизанки Вели Песвої, худож. біографія «Мати Парашкева» (1971) — про матір Г. Димитрова. Переклади з рос., чес., польс., франц. мов. Укр. мовою її вірші вміщено в «Антології болгарської поезії» (т. 2. К., 1974).

Тв.: Укр. переклад — Мовчазні герої. К., 1959; Мати Парашкева. К., 1974.

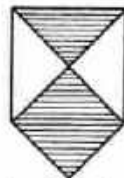
О. Д. Кетков.

ГАБЕАС КОРПУС АКТ (лат. Habeas corpus act) — один з основних законів Англії, прийнятий парламентом 1679. Мав гарантувати населення від незаконних арештів, які здійснювали королівські чиновники без суд. дозволу і розслідування. Формально надавав право подавати скаргу про незаконний арешт, а судді зобов'язувались викликати ув'язненого і перевіряти мотиви затримання (звідси й назва акту Habeas corpus — доставте тіло). Цей порядок не стосувався обвинувачувач у держ. зрад. Закон також передбачав можливість звільнення під грошову заставу (чим могли скористатися лише заможні особи). Практичне значення Г. к. а. обмежено рядом надзвичайних законів, а також правом парламенту припинити його застосування у «виняткових» випадках.

ГАБЕН (Gabin) Жан (справж. прізвище — Жан-Алексі Монкорже; 17.V 1904, Меріель — 15.XI 1976, Париж) — французький кіноактор. Творчу діяльність розпочав 1923 на естраді. Ролі в кіно: робітник Жан («Дружина компанія»), гангстер Пепе («Пепе ле Мок», обидва — 1936), Маршалль («Велика ілюзія», 1937), солдат-дезертир Жан («Набережні туманів», 1938), робітник Франсуа («День починається», 1939), П'єр («Біла стін Малапагі», 1949), машиніст Раймон («Ніч — моє царство», 1951), Макс («Не чіпайте здобич», 1954), банкір Ноель Шудлер («Сильні світу цього», 1958), робітник Неве («Вулиця Прері», 1959), Брассак («Грім небесний», 1965) та ін.

Лит.: Соловйова І. Н., Штатова В. В. Жан Габен. М., 1967.

ГАБЕР (Haber) Фріц (9.XII 1868, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 29.I 1934, Базель) — німецький хімік-неорганік. З 1898 — професор Політех. ін-ту в Карлсруе. З 1911 — керівник Ін-ту фізичної хімії і електрохімії в Берлін-Далемі. Вперше добув рідкий азот з елементів азоту та водню (1908), а 1913 під його керівництвом було організовано заводське



Розпізнавальний знак для позначення культурних цінностей, прийнятий Гаагською конвенцією 1954.

Перелік конвенцій, прийнятих 1899 і 1907 у Гаазі:

- 1-а — Про мирне розв'язання міжнародних спорів
- 2-а — Про обмеження в застосуванні сили при стягненні за договірними борговими зобов'язаннями
- 3-я — Про відкриття воєнних дій
- 4-а — Про закони та звичаї сухопутної війни
- 5-а — Про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у сухопутній війні
- 6-а — Про становище ворожих торговельних судів при відкритті воєнних дій
- 7-а — Про повернення торговельних судів на військові
- 8-а — Про установку автоматичних контактних підводних мін
- 9-а — Про бомбардування морськими силами під час війни
- 10-а — Про застосування до морської війни засад Женевської конвенції 1899
- 11-а — Про деякі обмеження в користуванні правом захоплення у морській війні
- 12-а — Про встановлення міжнародного призового суду (не вступила в силу)
- 13-а — Про права і обов'язки нейтральних держав у морській війні

добування азоту з повітря. Нобелівська премія, 1918.

ГАБЕРЛАНДТ (Haberlandt) Готліб (28.XI 1854, м. Мюнхен, Баварія, Угорщина — 30.I 1945, Берлін) — німецький ботанік, один з основоположників фізіологічної анатомії рослин. Г. розробив фізіол. систему рослинних тканин і ввів відповідну термінологію (механічна тканина, провідна тканина та ін.). Вивчав тропізми і явища подразливості у рослин; відкрив (1913) т. з. ранові гормони (некрогені) — речовини, що утворюються при uszkodженні тканин вищих рослин і стимулюють клітинний поділ у місці поранення.

ГАБІОН (фран. gabion, з італ. gabione — велика клітка) — сітчаста конструкція з дроту у вигляді паралелепіпеда, заповнена камінням або галькою. Довж. 3—5, шир. 1—1,5 і вис. 1 м. Г. застосовують при зведенні берегоукріплених споруд і регуляційних споруд.

ГАБІТУС (лат. habitus — зовнішність) — зовнішній вигляд тваринного або рослинного організму, кристала, мінералу.

ГАБОВИЧ Марко Давидович (н. 28.II (13.III) 1914, Київ) — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1965), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1937). З 1938 працює в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1961 — зав. відділом) Наук. праці в галузі іонної фізики та фізики плазми. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ГАБОН, Габонська Республіка — держава в Екваторіальній Африці. На Зх. омивається Атлантичним ок. Осн. нас. — народності банту (фанг, бакеле, баньябі, мпонге,Kota та ін.). Офіц. мова — французька. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій.

Державний лад, Г. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1961. Глава д-ви та уряду — президент, обраний населенням строком на 7 років, має широкі повноваження. Законодавча влада належить однопалатним нац. зборам, що обираються населенням строком на 7

років. Уряд (раду міністрів) з 1975 очолює прем'єр-міністр, якого призначає президент.

Природа. Узбережжя Г. низовинне, розчленоване мілководними лагунами та бухтами. Решта території переважно гориста (Кришталеві гори, масив Шайо з найвищою вершиною країни — г. Ібунджі, 1580 м). Надра багаті на поклади марганцевої, заліз., уранової, хромової, нікелевої, цинкової руд, нафти, природного газу, золота та ін. Клімат перехідний від екваторіального до субекваторіального.



торіального до субекваторіального. Пересічна т-ра липня +22, +24°, квітня +25, +27°. Опадів 1500—2000 мм на рік, на узбережжі — до 3000 мм.

Головні річки країни — Огове та Ньянга, в нижній течії судноплавні. Переважають червоно-жовті латеритні ґрунти. Більша частина тер. Г. вкрита вічнозеленими лісами, на узбережжі — мангрові зарості.

Історія. На час появи європ. колонізаторів (1485) народи Г. перебували на стадії розкладу родоплемінних відносин. Прибережна частина Г. входила до складу д-ви Конго. Тер. Г. в 16—18 ст. стала аренною активної работоргівлі європ. д-в. У 1839 почалося загарбання її франц. колонізаторами. В 1903 Г. було офіційно проголошено франц. колонією (входив до складу Франц. Екваторіальної Африки). Народи Г. вели проти колонізаторів визвольну боротьбу, що набула особливого розмаху після 2-ї світової війни. В 40—50-х рр. 20 ст. виникли перші політ. партії та профспілки. У 1958 Г. здобув внутр. автономію, 17.VIII 1960 став незалежним. Одночасно було підписано ряд угод з Францією, які суттєво обмежують компетенцію Г. у військ., зовнішньо-економічній та валютно-фін. галузях З 1960 Г. — член ООН. В 1964 у Г. відбулися масові нар. виступи, спрямовані проти антидемократичної внутр. політики уряду. В 1973 встановлено дипломатичні відносини Г. з СРСР. Правлячі кола Г. проводять політику, спрямовану на залучення в країну іноз. капіталу. Зовнішньополіт. курс уряду характеризується прозахідною орієнтацією. Г. — асоційований

член Європейського економічного товариства, член Організації африканської єдності.

М. Д. Несук.
Політичні партії, профспілки. Габонська демократична партія, засн. 1968. Правляча і єдина партія в країні. Виражає інтереси напівфеод. та родоплемінної знаті, нац. буржуазії. Габонська профспілково-федерация (єдиний профцентр), засн. 1969. **М. Д. Несук**.
Господарство. Г. — відстала в екон. відношенні країна. Провідні позиції належать іноз., гол. чин. франц., капіталу. Довгий час економіка спеціалізувалася на вироб. для експорту цінної деревини. З кін. 50-х років зростає гірничодобувна пром-сть, 1976 частка її у валовому нац. продукті становила понад 55%. Видобувають нафту (1976 — 11,2 млн. т), природний газ (51,1 млн. м³), марганцеву руду (2,2 млн. т; 3-є місце в світі за видобутком і 1-е за експортом), уран (2,0 тис. т концентратів), золото (120 кг). У 1975 заготовлено бл. 1158 тис. м³ окуме й озиги та 40 тис. м³ ін. цінних порід деревини. Діють лісопильні й фанерні з-ди, підприємства по переробці с-г продукції, нафтопереробні й цел.-пап. текст. та швейні ф-ки, з-д по переробці марганцевої руди. ГЕС. Гол. пром. центри: Лібревіль, Порт-Жантіль, Франсвіль. С. г. має переважно натуральний характер і не забезпечує потреб країни в продовольстві. Зберігся традиційне обшнне землеробство та індивідуальне землекористування. Посіви пш. становить 225 тис. га (0,82% тер. країни). Для внутр. споживання вирощують (1976, збір тис. т) маніок — 120, банани — 78,0, ямс і таро — 67,0, овочі, ара-



Заготівля деревини

хис; на експорт — какао — 4,9, каву — 0,1 тис. т. Тваринництво розвинуте слабо. Рибальство. Автошляхів — 6,9 тис. км (1976). Головні морські порти і міжнар. аеропорти — Лібревіль і Порт-Жантіль. З Г. вивозять нафту, марганцеву руду, уранові концентрати, деревину, какао і каву, ввозять устаткування, трансп. засоби, прод. товари. Осн. торг. партнери — Франція, США, ФРН. Грош. одиниця — франк КФА (афр. франк). 50 франків КФА = 1 франц. франку.

Д. М. Сиченко.
Культура. В Г. за законом 1959 вік обов'язкового навчання — від 6 до 16 років. Викладання — франц. мовою. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося 121,4



Д. Габор



Герб Габону.

ГАБОН

Площа — 267,7 тис. км²

Населення — 540 тис. чол. (1977, оцінка ООН)

Столиця — м. Лібревіль



тис. учнів, у серед. школах і серед. спец. навч. закладах — понад 21 тис. Профес. підготовку здобувають у тех. ліцеях і колежах. У м. Лібревілі — нац. ун-т Г. (засн. 1970; в 1976/77 навч. р. — 800 студентів). Наук. установи: Наук.-тех. центр тропічного лісівництва, Дослідницьке бюро з геології та гірничої справи, Н.-д. ін-т тропічного с. г. Інформаційний центр з б.-кою, усі — в Лібревілі. В 1961 у Г. створено Габонське інформаційне агентство, яке видає щоденний



В центральній частині Лібревілі

булетень уряду «Габон матен». Радіомовлення ведеться франц., а також мовами банг, мпонтве та ін. Органи радіомовлення та телебачення належать уряду. Традиційне житло народів Г. — дерев'яні, прямокутні в плані оселі з двоххилими дахами із пальмового гілля. На Пд. країні стіни жи-



Меморіал пам'яті габонців, які загинули в боротьбі за незалежність країни, в місті Лібревілі

тел обмазують глиною. В центр. р-нах Лібревілі — споруди сучас. архітектури (палац губернатора, будинки франц. чиновників, торг. контори). Поширена дерев'яна пластика (скульптура у вигляді людських голів, маски, предмети побуту), виробі з слонової кістки, металеві прикраси, худож. плетіння, циновки з геом. візерунком, ткацтво. Перший повнометражний худож. фільм «Куди ти йдеш, Кумба?» був поставлений франц. режисером А. Феррані та габонцем С. Оже 1971. Фільми, які порушують соціальні проблеми: «Тамтими змовкли» (1972, реж. Ф. Морі), «Випуск» (1975, реж. Ш. Менс).

Лит.: Мелехов Б. Габон. М., 1977; Зеленський Ю. И. Габон (Справочник). М., 1977.

ГАБОР (Gábor) Андор (24.I 1884, с. Уйнеп — 21.I 1953, Будапешт) — угорський письменник і перекладач. Член Угорської партії трудящих з 1919. Член уряду Угорської Радянської республіки 1919. У 1920 емігрував (Відень, Берлін). У 1933—45 жив і працював у Рад. Союзі. Збірка віршів «Батьківщина моя» (1920), спрямованих проти хортистської реакції і білого терору. Автор оповідань і анти-

фашистських статей. Перекладав твори Т. Шевченка. Оповідання Г. «Ленін у Нойкейльні» в перекладі укр. мовою надруковано у зб. «Світ славить Ілліча» (К., 1967) та ін. збірниках.

Тв.: Укр. перекл. — Фашистська Німеччина. Х., 1934; Палла Лідія. К., 1936; Рос. перекл. — Венгровці. М., 1942; В последний вечер. Ташкент, 1942; Куда ты, Венгрия? Ташкент, 1943.

ГАБОР (Gabor) Деніс (Денеш; н. 5.VI 1900, Будапешт) — англійський фізик, основоположник голографії. Член Лондон. королівського т-ва (з 1956). Закінчив Тех. ун-т у Будапешті і Вищу тех. школу в Берліні. У 1927—33 працював у Німеччині, 1934 емігрував до Великобританії, з 1967 — у США. У 1948—51 створив заг. теорію голографії й одержав перші голограми. Праці з питань електронної оптики, електронної мікроскопії, швидкісної осцилографії, фізики плазми, техніки зв'язку. Дослідження також присвячені образотвірчій голографії, зокрема створенню об'ємного кіно. Нобелівська премія, 1971.

ГАБОРОНЕ — столиця Республіки Ботсвана. З-цією сполучається з портами Пд.-Африканської Республіки й Мозамбіку. Аеропорт. 37 тис. ж. (1975). Торг. центр. Значна частина населення зайнята в сільському господарстві.

ГАБРИЛОВИЧ Євген Йосипович [н. 17 (29).IX 1899, Воронеж] — російський рад. письменник і кінорежисер. Створив сценарії до фільмів: «Остання ніч» (1937), «Машенька» (1942), «Мрія», «Два бійці» (обидва — 1943), «Вбивство на вулиці Данте» (1956), «Комуніст» (1958), «Остання осінь» — одна з новел фільму «Розповіді про Леніна» (1958), «Ленін у Польщі» (1965), «Твій сучасник», «У вогні броду немає» (обидва — 1968), «Початок» (1970, спільно з Г. Панфіловим), «Монолог» (1973), «Дивна жінка» (1977). Нагороджений орденом Леніна, 3 ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1967.

Тв.: Книга сценарієв. М., 1959; О том, что прошло. М., 1967; Четыре четверти. М., 1973.

ГАБРИЕЛЬ (Gabriel) Жак-Анж (27.X 1698, Париж — 4.I 1782, там же) — французький архітектор, один з основоположників класицизму 18 ст. З 1772 президент Академії архітектури. Роботи: реконструкція інтер'єрів палацу в Версалі й перебудова його пн. крила, яке пізніше назвали крилом Г. (1735—74), Військова школа в



Ж.-А. Габріель. Малий Тріанон у парку Версалю. 1762—64.

Парижі (1751—75), Оперний зал у Версалі (1763—70), Малий Тріанон у парку Версалю (1762—64), забудова пл. Людовика XV (тепер пл. Згоди) в Парижі (1753—75). Споруди Г. відзначаються раціональністю планування, досконалою композицією, вишуканими формами.

ГАБРО (від назви місцевості в Пн. Італії) — глибинна, основна за складом магматична гірська порода. Складається гол. чин. з основних плагіоклазів і монокліних піроксенів. Колір темно-сірий або темно-зелений. Утворюється внаслідок кристалізації основної магми. Залігає у вигляді лаколітів, дайок і штоків. На Україні є в межах Українського щита і Приазовського масиву. Використовують як буд. та облицювальний матеріал, а також для виробн. щебеню та буттового каменю.

ГАБРОВО — місто в Болгарії, в передгір'ї Старої Планини, на р. Янтрі, адм. центр Габровського округу. Залізнична станція, вузол автошляхів. 84,8 тис. ж. (1971). Головна галузь пром-сті — легка (текст., шкіряно-взут.). Виробн. текст. машин, металовиробних приставів, приладів, електротельферів. Підприємства харч., меблевої пром-сті. Центр туризму. Театр, музеї. В Г. проводяться щорічні нац. фестивалі гумору. Поблизу Г. — Шипкинський перевал.

ГАБРОНЕМАТОЗ, габронемоз — гельмінтозна хвороба коней, ослів і мулів, спричинена нематодами роду Habronema. Статевозрілі збудники паразитують у шлунку тварин, руйнуючи його слизову оболонку, а личинки — в шкірі та легенях. Джерело зараження — гній хворих тварин. Переносять Г. хатні мухи і мухи-жигалки — проміжні живителі габронем. Влітку мухи заносять також личинок паразита в кровоточиві рани на шкірі тварин чи «літні виразки». У хворих тварин порушуються травлення, виникає прогресуюче схуднення, часті колики. Хворих лікують чотирьохлористим вуглецем, виразки змащують 2—3%-ним розчином трипансині. Про ф і л а к тика — боротьба з мухами, дегельмінтизація.

ГАБСБУРГИ (Habsburger) — династія, що правила в Австрії 1282—1918, в Чехії та Угорщині 1526—1918 (з 1867 — в Австро-Угорщині), в Іспанії та її володіннях 1516—1700; імператори «Священної Римської імперії» 1273—1438 з перервами і 1438—1806 постійно, крім 1742—45. Г. увійшли в історію як вороги сусп. прогресу, душители нац.-визвольного руху народів Європи. На укр. землях, що входили до складу Австр. імперії, проводили колонізаторську політику.

ГАВАЙЇ — штат у США, на Гавайських о-вах у Тихому ок. Пл. 16,7 тис. км². Нас. 847 тис. чол. (1974), в т. ч. американці та групи европ. походження (бл. 300 тис.), японці (понад 200 тис.), філіппинці, китаїці та ін. Корінне населення — гавайці. Адм. центр — м. Гонолулу. Архіпелаг складається з 24 о-вів вулканічного походження. Найбільші з них — Гавайї, Мауї,



Габон. Добування нафти поблизу міста Порт-Жантіля.



Габон. Скульптор М'бігу. Жіноча голова. Камінь.



Габон. Навершя погребальної посудини. Дерево, мідь. Народ кота.

ГАВАЙСЬКІ
В'ЮРКИГавайський в'юрок
Drepanis pacificus.

Гавіал.

Гаверсові кавіали (1)
і остої (2) трубчасті
кістки (поперечний
різ).

Гаваї. Вид частини міста.



Молокаї, Оаху — гористі, решта — низовинні. Багато дююх вулканів. Переважають вологі тропічні та низькорослі гірські ліси, на сухих схилах — *савани* та рідколісся. Осн. галузь економіки — с. г. В обробітці — 1 млн. га. Вирощують експортні культури: ананаси, цукр, тростину, каву, сизаль, банани. Бл. 97% зем. угідь належить амер. компаніям і великим землевласникам. Осн. прод. культура — рис. Тваринництво має другорядне значення. В пром-сті переважають цукр. і фруктоконсервна галузі. Вирощування квітів. Туризм. Важливий вузол мор. і повітр. шляхів. Гол. мор. порт — Гонолулу. Г. 1778 відкрив Дж. Кук. Під час іспано-американської війни 1898 анексовані США. У 1900—59 — «територія» США. З 1908 — гол. амер. військ.-мор. база на Тихому ок. (див. *Перл-Харбор*). З 1959 — 50-й штат США.

ГАВАЙСЬКІ В'ЮРКИ (*Drepanididae*) — родина птахів ряду *горобцеві*. Включає 22 види, поширені на Гавайських о-вах. Розміри середні (довж. до 20 см), забарвлення яскраве, переважно червоних, жовтих, зеленуватих, чорних кольорів. Дзьоб різноманітної форми — від короткого товстого до довгого тонкого вигнутого. Гнізда влаштовують на землі, на гілках дерев або кущів. У кладці 2—3 яйця. Живляться переважно пилом і нектаром квітів та дрібними комахами.

ГАВАЙСЬКІ ОСТРОВИ — див. *Гаваї*.

ГАВАЙЦІ — корінні жителі Гавайських островів. Говорять англійською мовою, в побуті користуються гавайською мовою. Після европ. і амер. колонізації (поч. 19 ст.) Гавайців чисельність Г. зменшилась від 250—300 тис. чол. до 10 тис. чол. (за офіц. даними; за ін. даними — до 1—2 тис. чол.). До появи колонізаторів осн. заняття Г. були зрошуване землеробство, рибальство, ремесла. Г. досягли найвищого серед полінезійців рівня сусп. і культ. розвитку. В результаті змішання Г. з вихідцями із Америки, Європи й Азії виникла значна група метисів (105 тис. чол., 1967), частина яких зберегла гавайську мову і деякі елементи гавайської культури. Г. і метиси працюють на цукрових і ананасових плантаціях, обслуговують туристів. За релігією сучас.

Г. — християни. В 70-х рр. 20 ст. серед нащадків Г. та метисів набрав сили рух за відродження нац. культури — мови, музики, етнічної самосвідомості. Виходить щомісячник «Нейтив гавайен» («Гавайський тубілець»).

ГАВАНА — столиця Куби. Гол. політ., пром. і культурний центр країни. Розташована в пн.-зх. частині о. Куба на узбережжі Мексиканської зат. Великий порт, доступний для океанських суден, ау-



зол з-ць. Міжнар. аеропорт (Хосе Марті). Г. разом із передмістями утворює Велику Гавану, 1,9 млн. ж. (1975). Г. засн. бл. 1515. З кін. 16 ст. Г. — адм. центр Куби. В 1762—63 Г. окупували англійці. Під час ісп.-амер. війни 1898 окупована США (до 1902). З 1902 Г. — столиця Республіки Куба, центр робітн. руху. Заг. страйк трудящих Г. в січні 1959 мав велике значення для остаточної перемоги *Кубинської революції* 1959. У вересні 1960 та лютому 1962 в Г. відбулися 1-а та 2-а Генеральні нац. асамблеї народу Куби, які прийняли *Гавайські декларації* 1960, 1962. В грудні 1975 в Г. відбувся I з'їзд *Комуністичної партії Куби*, 1978—11-й всесвітній фестиваль молоді та студентів. Основні галузі промисловості: текст., харчосмакова. Підприємства швейної, металообр., маш.-буд., паперової, деревообр., нафтопереробної, хім. пром-сті. Судноверф. За допомогою СРСР реконструйовано Гавайський металург. комбінат ім. Хосе Марті, збудовано великий рибний порт з холодильником і ремонтною базою, авторемонтний з-д. Більшість пром. підприємств у передмістях. Вузи: *Гавайський університет*, Вищий політех. ін-т ім. Хосе-Антоніо Ечеверрі, Вищий ін-т мистецтв, Вищий ін-т іноземних мов ім. О. М. Горького, мед., пед., с.-г. та екон. ін-ти. *Кубинська академія наук*, Нац. н.-д. центр. Н.-д. ін-ти ядерної фізики, соціальних наук, цукрової тростини, рільництва, геології, географії та океанології. Нац. б-ка. Музеї: Нац., Антропологічний, Революції, Хосе Марті, Хемінгуей. Театри. Архіт. пам'ятки Г.: фортеця Ель Морро (1589—1630); площі — Пласа де Армас з муніципалітетом (1776—92) і Пласа де ла Катедраль з собором (1748—77); церкви й будинки в стилі барокко. Серед будівель 20 ст. — Нац. капітолій (1925—29, арх. Р. Отеро), готелі «Гаваїна лі-

бре» і «Гаваїна-Рів'єра» (обидва — 1958—59). Після революції 1959 будуються нові житл. р-ни (в т. ч. Гаваїна-дель-Есте, з 1959, арх. Р. Каранса та ін.), Університетське містечко (з 1960), Школа мистецтв (1963, арх. Р. Порро, В. Гаратті, Р. Готарді); створено меморіальний парк-пам'ятник (1967, арх. С. Домінгес, Е. Есковар, М. Коюла, А. Ериандес).

ГАВАЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — найбільший вищий навчальний заклад Куби. Засн. 1728 як Королівський католицький ун-т. У 1842 реорганізовано в гуманітарну вищу школу; 1871 — закрито. Знову відкрито 1883 як осн. наук. і навч. центр країни. Після перемоги нар. революції Г. у. реорганізовано на соціалістичних засадах. У 1976/77 навч. р. ун-т мав 6 ф-тів: технологіч., мед., природничонаук., с.-г., гуманітарний та екон., на яких навчалось 53,7 тис. студентів. При вузі працюють Нац. центр наук. досліджень, ін-ти зоології, с.-г. і пед.; 6-ка (засн. 1728; понад 200 тис. тт.). Ун-т випускає бюлетень та ін. наук. видання.

ГАВАЙСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1960, 1962. Гавайська декларація 1960, або Перша Г. д., прийнята 1-ю Генеральною нац. асамблеєю народу Куби 2.IX в Гавані. Була відповіддю на «Декларацію Сан-Хосе», прийняту в серпні 1960 на 7-й консультативній нараді міністрів закорд. справ країн — членів *Організації американських держав* (ОАД) в Коста-Ріці з метою юридично виправдати агресію США проти революц. Куби. Г. д. засудила втручання США в справи лат.-амер. держав, відкинула *Монро доктрину*, проголосила політику дружби з усіма народами світу, в т. ч. з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Гавайська декларація 1962, або Друга Г. д., прийнята 2-ю Генеральною нац. асамблеєю народу Куби 4.II в Гавані у відповідь на декларацію 8-ї консультативної наради міністрів закорд. справ країн — членів ОАД в Уругвай про виключення Куби з ОАД. 2-а Г. д. засудила імперіалістичну змову проти революц. Куби.

ГАВАНЬ (голл. haven) — природно або штучно захищена від хвиль, вітру і течій прибережна частина водного простору, призначена для стоянки суден. Г. наз. також прилегло до причалів частину портової *акваторії*, де розвантажують судна (напр., нафтова, лісова, вугільна Г.) або провадять посадку-висадку пасажирів (пасажирська Г.). Є Г. для ремонту суден (ремонтна Г.) або їх відстоювання у міжнавігаційний період (зимівельна Г.), а також для стоянки суден спец. призначення (Г. військ. флоту, рибальська тощо).

ГАВАРНІ (Gavarni) Поль (справж. прізвище — Сюльпіс-Гійом Шевальє; 13.I 1804, Париж — 23.XI 1866, там же) — французький графік. Не маючи спец. худож. освіти, майстерно оволодів технікою акварелі й літографії. Автор численних серій побутових карикатур, які публікував у паризьких виданнях. Відвідавши Англію (1847—

51), створив одну з найкращих своїх серій, в якій відобразив життя робітників кварталів Лондона. Ілюстрував твори О. Бальзака, А. Дюма, Е. Сю та ін.

ГАВАРНІ — один із найбільших льодовикових цирків і водоспад у Центр. Піренейх (Франція). Лежить у верхов'ях річки Гав-де-По (бас. р. Адур), на вис. 1600 м над р. м. Вода падає з вис. 422 м, утворюючи 12 водоспадів. Район туризму.

ГАВАС — інформаційне агентство у Франції 1835—1940. У 1944 на базі Г. створено інформаційне агентство *Франс пресс*.

ГАВАТОВИЧ (Гават) Якуб (17.III 1598, Львів — 17.VI 1679, там же) — польський письменник. Учительовав у м. Кам'яні-Струмилівській (тепер Кам'янка-Бузька Львів. обл.), 1622—69 був священником. У 1619 в Кам'яні-Струмилівській поставив (того ж року і видав у Львові) містерію «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Христителя, посланця божого», до якої входили й дві найраніші анонімні укр. інтермедії. Цими інтермедіями починається історія укр. комедії.

ГАВДЗИНСЬКИЙ Альбін Станіславович (н. 4.VII 1923, с. Бобрин Перший Любашівського р-ну Одеської обл.) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). У 1950 закінчив Одес.



А. С. Гавдзинський. Зима. 1973.

худож. уч-ще. Твори: «Каховський порт на початку великого будівництва» (1951), «Перші вантажі на новій залізничній Феофанівка — Каховка» (1952), «Для Куби» (1963), «Т. Шевченко на етапі» (1964), «О. Довженко» (1967), «Буксир» (1968), «Одеський порт» (1972), «Зима» (1973), «Вид на Хрещатик» (1977).

ГАВЕЛЛА (Gavella) Бранко (28.VII 1885, Загреб — 8.IV 1962, там же) — югославський режисер, чл. югосл. АН (з 1961). Доктор філософії. Творчу діяльність почав 1914 у Загребі (1922—26 — директор драм. труп). Працював у театрах Белграда, Любляни, Осієка, ставив спектаклі в Брно, Празі, Софії, Мілані («Рабіня» Луїча, «Скупий» Држича, «Дубравка» Гундулича, твори Шекспіра, Мольєра, Бомарше, Шоу, Пранделло), опери нац. композиторів (В. Лисинського, Й. Зайця), а також Моцарта, Бетховена, Мусоргського та ін. Професор Академії театр. мист. у Загребі (з 1950).

ГАВЕН Юрій Петрович (справж. прізв. — Дауман Ян Ернстович, 18.III 1884, біля Риги — 4.X

1936) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сел. сім'ї. В 1906—07 — член ЦК Соціал-демократії Латиського краю. З жовтня 1917 — член бюро Таврійського губкому РСДРП(б) і голова Севастопольського військ. революц. к-ту. В 1918 — голова Севастопольського к-ту партії. В 1919 — голова Крим. обкому РКП(б), нарком внутрішніх справ, член Президії Крим. РНК, голова Ради оборони Криму. З лютого 1920 — секретар Крим. обкому РКП(б). З листопада 1921 — голова ЦВК Крим. АРСР. У 1924—33 — на відповідальній роботі у Держплані і Наркоматі зовн. торгівлі СРСР. З 1933 не працював через хворобу.

ГАВЕРСОВІ КАНАЛИ (від імені англ. анатома К. Гаверса) — трубоподібні порожнини в шліфній речовині пластинчастої кістки в більшості хребетних тварин і людини. Навколо Г. к. концентрично розташовані пластинки кісткової тканини, які разом утворюють гаверсову систему (*osteon*). В Г. к. проходять кровоносні та лімфатичні судини, нерви, містяться пухка сполучна тканина.

ГАВІАЛ (Gavialis) — рід крокодилів. І вид — гангський, або індійський Г. (*G. gangeticus*). Довж. тіла до 6,6 м, морда довга з надто видовженими (до 1 м) щелепами. Забарвлення спини темне, буро-зелене, черепа — жовто-зелене. Поширений у великих річках п-ова Індостан та Бірми. Живиться майже виключно рибою. Самка відкладає в пісок понад 40 яєць. У віруючих індусів Г. вважається священним.

ГАВЛИЧЕК-БОРОВСЬКИЙ (Havlíček-Borovský) Карел (31.X 1821, м. Борово — 29.VII 1856, Прага) — чеський поет і публіцист. В 1843—44 вчителював у Москві. В ці ж роки побував у Львові й Києві, був близько знайомий з Я. Головацьким, О. Воднянським. Після революції 1848 майже до кінця життя перебував на засланнях. В худож. творах виступав проти абсолютизму, церкви (епіграми, поеми «Тирольські елегії», 1852, опубл. 1861; «Король Лавра», 1854, опубл. 1870; «Хрещення св. Володимира», 1854, опубл. 1876; публіцистичні збірники «Картина Росії», 1850; «Кутногорські послання», 1851). Г.-Б. підтримував прагнення укр. народу до соціального і нац. визволення (стаття «Слов'янин і чех»). І. Франко високо оцінив творчість Г.-Б., 1901 видав книгу його віршів з життям писом.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Франко І. Твори, т. 14. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Чеська поезія (Антологія). К., 1964; Рос. перекл. — Избранное, М., 1957; Тирольские элегии, М., 1963.

Лит.: Франко І. Карел Гавличек-Боровський. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955. В. І. Шевчук.

ГАВОЛЯНИ, стодорани — плем'я полабських слов'ян, що жило по річках Спрєви (Шпре) і Гаволі (Гафелі). Гол. місто — Бранібор. У 9—10 ст. Г. входили до племенного союзу лотичів, у 11 ст. — до Вендської держави. В серед. 12 ст. землі Г. загарбав Альб-

рехт Ведмідь і включив до Бранденбургського маркграфства. Г. було частково винищено, частково пономічено.

ГАВӨТ (франц. gavotte, від прованс. gavoto — танок гавотів, жителів області Овернь) — старовинний французький танок. Відомий з 16 ст. як народний, у 17 ст. став придворним танцем. Темп повільний, муз. розмір 4/4 або 2/2, характерний початок із затакту 2/4 або 1/2. У 17 ст. Г. введено у балет і оперу (Ж.-Б. Люлі, Ж.-Ф. Рамо), згодом — в інструм. сюїту (Й.-С. Бах, Г.-Ф. Гендель). Високохудожні зразки Г. — в музиці П. Чайковського, О. Глазунова, С. Прокоф'єва, В. Косенка.

ГАВР — місто на Пн. Франції, в Нормандії, в департаменті Приморська (Нижня) Сена. Один з найбільших мор. портів країни. Розташований у гирлі р. Сени, фактично є аванпортом Парижа. Залізнична станція. 219,1 тис. ж. (1975). Осн. галузі пром-сті — нафтопереробна й нафтохім. Розвинуті машинобудування (особливо суднобудування), електротех., хім., кольорова металургія, цем., деревообр., легка та харч. пром-сть. В Г. — океанографічний ін-т, Новий музей Г. (мист. 16—20 ст.), музей старого Г.

Серед архіт. пам'яток: церква Нотр-Дам (розпочата 1574, арх. Н. Дюшмен); абатство Гравіль-Сент-Онорін (церква 11—14 ст.; музей середньовічної скульптури та археології). В сучас. стилі реконструйовано приморський р-н (1947—56, арх. О. Перре). Г. виник у 16 ст. Тут прийнято Гаврську програму 1880 Робітн. партії Франції.

ГАВРАНЕК (Havranek) Богуслав (30.I 1893, Прага — 2.III 1978, там же) — чеський мовознавець, акад. Чехословац. АН (з 1952). Професор Брієнського (з 1929) і Празького (з 1945) ун-тів. Зробив значний внесок у розробку функціональної структури теорії Празького лінгвістичного гуртка. Праці з порівняльно-істор. слов. мовознавства, з історії й діалектології чеської мови: «Класи дієслів у слов'янських мовах» (т. 1—2, 1928—37), «Чеські діалекти» (1934), «Розвиток чеської літературної мови» (1936), «Студії про літературну мову» (1963) та ін.

ГАВРИЛ ДОМЕЦЬКИЙ (18 ст.) — укр. і рос. письменник і церковно-релігійний діяч. Див. Домецький Гавриіл.

Гавр. Панорама міста.



Б. Гавелла.



П. Гаварні. Аркуш з серії «Маски та обличчя».

ГАВРИЛЕНКО

ГАВРИЛЕНКО (Орехова) Алла Василівна (н. 6.XII 1934, м. Кременчук Полтавської обл.) — українська рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1974). В 1954 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. З 1955 — солістка балету Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Мавка («Лісова пісня» Скорупського), Лілея («Лілея» Данилевича), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Жізель («Жізель» Адана).

ГАВРИЛИВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище 3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. на правому березі Дніпра поблизу с. Гаврилівки Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. Розкопували його 1951—54. Виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител, бруківаних вулиць, знайдено багато місц. й привізних (античних) посуду, знарядь праці тощо. Основою г-ва жителів були землеробство, скотарство, рибальство; розвивалися також ремесла. Вважають, що жили тут спочатку скифи, а потім змішане населення: скифи, сармати, можливо, слов'яни.

Літ.: Погребова Н. Н. Поэтико-эпические городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское). В кн.: Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. М., 1958.

ГАВРИЛКО Михайло Омелянович (5.X 1882, с. Рунівщина, тепер Полтавського р-ну Полтавської обл. — 1920, Полтава) — український скульптор. У 1899—1904 навчався в Миргород. худож.-пром. школі у О. Сластона, 1907—12 — в Краків. академії красних мистецтв. Рік працював у Е. Бурделя. Твори: «Ганнуса» (1909), погруддя М. Шашкевича (1910), Т. Шевченка (1911), Ю. Федьковича (1914). Працював над проектом пам'ятника Т. Шевченкові для Києва, виконав барельєф-медальйон поета та бюст Т. Шевченка для Полт. театру (1919).

ГАВРИЛКО Ростислав Андрійович [н. 20.XI (3.XII) 1914, Харків] — український рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1959. Працював у театрах Донбасу, Харкова, Кишиньєва. З 1959 — в Микол. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Святослав («Сон князя Святослава» Франка), Дон-Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Котовський (за твором Ю. Смолича «Світанок над морем»), Дудка («Республіка на колесах» Мамонтова), капітан Бернардо («Закохана витівниця» Лопе де Веги). Постанови спектаклі: «Гіттай, або ж Павук» Кропивницького, «Квадратура кола» Катаєва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГАВРИЛОВ Гнат Гаврилович [17 (30).III 1912, с. Великі Сіби, тепер Можгинського р-ну Удм. АРСР — 4.XII 1973, Іжевськ] — удмуртський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1927. Автор зб. «Вірші» (1937); п'єс «Шумить річка Вала» (1931), «Холодне джерело» (1934), «Герои» (1936), «Блакитні очі» (1940), «Аннок» (1954); роману «В рідних краях» (кн. 1—3, 1958—63). Перекладав твори Т. Шев-

ченка, Панаса Мирного. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. **Тел.**: Рос. перекл. — Пьесы. Ижевск, 1954; С добрым утром. М., 1959; Корни твои. Ижевск, 1975. **Ф. К. Ермаков.**

ГАВРИЛОВ Федір Тимофійович [7 (19).VI 1874, Москва — 2.XII 1919, там же] — російський пролетарський поет. Автор творів з життя робітників (зб. «На зорі», 1905). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції у зб. Суриковського літ.-муз. гуртка «Чорнозем» надрукував вірші «Новизна», «З дитинства» (в. 1, 1918) і оповідання «В комірчині» (в. 2, 1919). Перекладав кілька поезій Т. Шевченка, його п'єсу «Назар Стодоля».

ГАВРИЛОВА Тетяна Андріївна (н. 3.XI 1925, с. Мале Низовище, тепер Рильського р-ну Курської обл.) — новатор с.-г. виробництва, голова колгоспу «Здобуток Жовтня» Тальнівського р-ну Черкас. обл., Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1969. Закінчила заочно (1974) Уманський с.-г. ін-т. Після закінчення Рильського с.-г. технікуму (Курська обл., 1964) працювала на Черкащині агрономом Березівського і Тальнівського цукрокомбінатів, а з 1969 — головою колгоспу «Здобуток Жовтня». Г. — делегат XXV з'їзду Компартії України. З 1976 — член ЦК Компартії України. Заступник Голови Верховної Ради УРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна та медалями.

М. В. Талалай.
ГАВРИЛЮК Олександр Якимович [10 (23).IV 1911, с. Заболоття, кол. Бельського повіту Седлеської губ., тепер ПНР — 22.VI 1941, Львів] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії Зх. Білорусії з 1929. Брав участь у підпільному комуністичному русі. Працював секретарем повітового комітету Компартії Зх. Білорусії, у підпільній редакції при ЦК КПЗУ. Г. був членом літ. орг-ції «Горно», співробітником журн. «Вікна», «Знання». За революційну діяльність протягом 1929—39 14 разів перебував під арештом, двічі — в концтаборі Береза Каргузька. Літ. діяльність почав 1929. Написаний ним у тюрмі вірш «Спогада політ'язня» набув популярності як революц. пісня. У творах «Поєма про петлю» (1932), «Плакати» (1933), «Пісня матері» (1935), «Пісня з Берези» і «Береза» (1937), «Львів» (1939) вивів образи борців проти поліцейського режиму в бурж. Польщі, відобразив революц. боротьбу трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення. У поезіях «Непередбачений епілог», «Жовтень у Львові», «Мавзолей» вітав возз'єднання Зх. України в єдиній Укр. Рад. державі. Г. — автор прозових творів: «Береза», «В очах дитини», «Прощайте», «Найвищий мури». Відомий також як публіцист та літ. критик. Йому належать ст. «Паллячі на горлі», «Учимося розуміти і сприймати поезію», «На шляху змагання», «Про театр „Бесіда“», Праці «Пави і паничі

над „Кобзарем“», «„Кобзар“ стереже» (обидві 1936), «Невмирує слово» (1941) Г. присвятив творчості Т. Шевченка, боротьбі з буржуазно-націоналістичною фальсифікацією її. Загинув під час бомбардування Львова фашистами.

Тел.: Вибрані твори. К., 1972; Вибрані твори. Львів, 1976; Рос. перекл. — Песни из Березы. М., 1954. **Літ.**: Буряк В. Служіння народові. К., 1960; Дубина М. Сурмачі возз'явання. К., 1976; Кущ О. П. Олександр Гаврилюк. Бібліографічний покажчик. К., 1957.

ГАВРО Лайош (Людвіг Матвійович; 28.XII 1894 — 23.V 1938) — угорський ієрархіоналіст, герой громадянської війни на Україні, рад. військ. діяч, комбриг. Член Комуністичної партії з серпня 1917. Н. в м. Брамшів (тепер Румунія) в сім'ї шахтаря. Під час 1-ї світової війни за революц. пропаганду в армії відправлений на передові позиції. В 1917 адася в полон росіянам. У Росії облизняся з ін. ієрархіоналістами — М. Залкою, Т. Самуєлі. З 1919 — на Україні командир інтернац. полку, потім бригади, д-зі. Брав активну участь у визволенні Києва від денікінців, у боях проти білопольців, у розгромі бурж.-націоналістичних банд. Після громадян. війни — комендант Київ. укр.району, Київ. губернських військ. комісар. нач. Всеобучу України і Криму, пом. командуючого Укр. військ. округу. В 1924—26 — на підпільній роботі в Болгарії. Після закінчення Військ. академії ім. М. В. Фрунзе командував стрілецькою д-зією (1931—37). Г. — прототип героя роману М. Залки «Комети повертаються». Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. Портрет с. 440.

ГАВРСЬКА ПРОГРАМА 1880 — програма Робітничої партії Франції (засн. 1879), складена Ж. Гедом і П. Лафаргом за активною участю К. Маркса і Ф. Енгельса й прийнята на з'їзді 16—22.XI в Гаврі. Г. п. складалася з двох частин. У написаній К. Марксом вступній частині науково обгрунтовувалась необхідність утворення політ. партії робітн. класу, визначалися завдання і цілі боротьби пролетаріату. До теоретичної частини Г. п. додавалася програма-мінімум, здійснення якої передбачалося в умовах бурж. суспільства: вимога свободи слова, друку, союзів, 8-годинного робочого дня тощо. Вступереч пропозиціям К. Маркса і Ф. Енгельса, Ж. Гед включив до Г. п. також ряд положень утопічного та напіванархістського характеру. Але, незважаючи на це, Г. п. знаменувала собою важливий крок уперед у розвитку робітничого руху у Франції.

ГАГА (Somateria) — рід птахів род. качах. Довж. тіла до 63 см; маса до 3 кг. Оперення у самців яскраве, строкате, у самок — буровато-коричневе з пістрявинням. Живляться Г. гол. чин. молюсками і дрібними ракоподібними. Гніздо на землі. У кладці 4—7 (зрідка до 12) яєць. Самка вистелює гніздо м'яким гніллим пухом, який вищипує з нижньої



А. В. Гавриленко.



Р. А. Гаврилко.

Гага звычайна:
1 — самець;
2 — самка.

Гагара чорновода.

частини грудей і з черепа. Рід включає 4 види, що населяють арктичні узбережжя та острови Євразії, Пн. Америки. В СРСР — 4 види. На Україні зустрічається під час перельотів як рідкісний залітний птах Г. звичайна (*S. mollissima*). Г. мають пром. значення (використовують пух для утеплення зимового одягу) і як об'єкти полювання. Г. звичайна перебуває під охороною закону. В СРСР (у Мурман. обл. та в Естонії) створені гагачі заповідники.

ГАГАНОВА Валентина Іванівна (н. 3.І.1932 с. Цирбухово, тепер Спирівського р-ну Калінін. обл.) — ініціатор руху за перехід передовиків виробництва на відстаючі ділянки з метою підвищення їх до рівня передових, Герой Соціалістичної Праці (1959). Член КПРС з 1957. З 1948 працює на Вашинському багновому комбінаті: знімальною бригадою, бригадиром плановицею, майстром прядильного цеху; з 1971 — інженер бюро раціоналізації та винахідництва. У 1958—62 працювала у трьох відстаючих бригадах, які під її керівництвом завоювали звання бригад комуністичної праці. На XXII та XXIII з'їздах КПРС обиралася членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями.

П. Т. Норкін.

ГАГАРА (*Gavia*) — рід птахів ряду гагароподібних. Довж. тіла 36—87 см, маса 1,6—5,4 кг. Ноги зміщені назад; 3 передні пальці сполучені перетинкою. Давою колючий. Оперення верхньої частини тіла сірувато-буре, сіре або чорне з білими пір'янами, нижньої — біле. Г. добре плавають, пірвають, але на суходолі пересуваються повзком. Гніздо на березі біля води, у кладці 1—2 яйця. Живляться переважно рибою. 3 види, пошир. в тундрі і лісовій зоні Євразії та Пн. Америки. На Україні Г. червоногола (*G. arctica*) і Г. червоногола (*G. stellata*) — звичайні осіні, рідше весняні перелітні птахи; частково зимують на Чорному й Азовському морях, на незамерзаючих ділянках рік. Шкурки Г. використовують як «пташине хутро».

ГАГАРІН Юрій Олександрович [9.ІІІ.1934, с. Клушино Гжатського (тепер Гагарінського) р-ну Смоленської обл. — 27.ІІІ.1968] — перший у світі космонавт, льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1961), полковник. Член КПРС з 1960. У 1951 закінчив ремісничу училище в м. Люберці (поблизу Москви) і одночасно школу робітн. молоді, 1955 — Саратовський індустріальний технікум. Перші кроки в авіації зробив у Саратовському аероклубі. З 1957, після закінчення Оренбурзького авіац. училища, Г. — військовий льотчик. В загоні космонавтів — з 1960. В 1968 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. 12 квітня 1961 здійснив перший в історії людства політ навколо Землі на космічному кораблі «Восток». Цей політ (три-

вав 1 год 48 хв) відкрив нову еру в космічних дослідженнях. Загинув у авіац. катастрофі під час виконання тренувального польоту на літаку. Похований на Красній площі в Москві. Удостоєний почесних звань і нагород ряду іноз. держав. На ознаменування видатного подвигу Г. місто Гжатськ Смоленської обл. перейменовано в м. Гагарін. Його ім'я присвоєно Червонопрапорний ордену Кутузова Військ.-повітр. академії. Ім'ям Г. названо кратер на зворотному боці Місяця.

Тал. Дорога в космос. М., 1978; Психологія і космос. М., 1976. Лит.: Обухова Л. О. Юрій Гагарін. К., 1974; Дихтарь А. Б. Життя — прекрасне миттєвості. М., 1975.

ГАГАРІНСКАЯ СТОЯНКА — палеолітична стоянка, відкрита 1926 біля с. Гагаріно Задонського р-ну Липецької обл. РРФСР. Досліджувалася 1927 і 1929. Виявлено крем'яні й кістяні знаряддя і виробки, кістки мамонта, пещи та залишки вперше відкритого на тер. СРСР палеолітичного житла. При спорудженні цього житла були використані кам'яні плити та великі кістки мамонта. Серед ін. знахідок інтерес становлять жіночі статуєтки з бивня мамонта, які мали культове призначення.

ГАГАТ — різновидність *вугілля вихотного*. Колір чорний. Блиск смолистий. Утворення Г. пов'язують з метаморфізмом деревини, похованої в морських мулах. Є в мезозойських та кайнозойських відкладах. Використовують у ювелірній справі.

ГАГАУЗИ — народ, який живе в Молдавській РСР, Одеській та (в незначній кількості) Запорізькій областях УРСР, на Пн. Кавказі, в Казахській РСР, а також у Болгарії і Румунії. Чисельність Г. в СРСР — 156,6 тис. чол., в т. ч. в УРСР — 26,4 тис. чол. (1970, перепис); за кордоном (у Болгарії) — 5 тис. чол. (1970, оцінка). Мова — гагаузька (див. *Гагаузька мова*). Віруючі Г. — православні. Походження Г. ще недостатньо з'ясоване. Одні дослідники вважають Г. потуреченими болгарами, які зберегли християнство, інші — нащадками огузів, або *торків*, які зазнали впливу болг. культури. В 1-й пол. 19 ст. більшість Г., рятуючись від звірств тур. загартників, переселилася з Болгарії до Росії. Осн. заняття Г. в СРСР — землеробство, тваринництво; працюють у пром-сті.

Гагра. Вид на санаторії «Кавказіані» та «Україна».



ГАГАУЗЬКА МОВА — мова *гагаузів*. Належить до пд.-зх. (огузької) групи тюркських мов. Розмовляють нею в СРСР бл. 147 тис. чол. (1970, перепис). Осн. риси Г. м.: наявність вторинних довгих голосних, дифтонгізація й йотація голосних верхнього й середнього підняття на початку слова, вільний порядок слів у реченні тощо. Писемність створено 1957 на основі рос. алфавіту.

ГАГЕН Микола Олександрович [12 (24).ІІІ.1895, с. Лахтинське, тепер у складі Ленінграда — 20.V.1969, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1939. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1919. У 1929 закінчив Вищу військ.-пед. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецькими д-зією, корпусом. З 1943 — команд. 57-ю армією в складі Пд.-Зх., 2-го Укр. та 3-го Укр. фронтів, яка брала участь у визволенні тер. України. Після війни Г. — пом. команд. військами Приморського і Далекосхідного військ. округів. З 1959 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАГІЛКИ — українські народні обрядові пісні. Див. *Веснянки*. **ГАГРА** — місто республіканського підпорядкування Абх. АРСР. Порт на Чорному морі, залізнична станція за 80 км від Сухумі й 60 км від Сочі. Розташована Г. в прибережній смузі на схилах Гагрського хребта. Приморський кліматичний курорт. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, деякі захворювання серцево-судинної системи, функціональні захворювання центр. нервової системи, порушення обміну речовини.

ГАДАЧЕК (Hadaczek) Кароль (24.І.1873, с. Грабовець, тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. — 19.XІІ.1914) — польський археолог. З 1905 — професор Львів. ун-ту. Досліджував археол. пам'ятки на тер. кол. Сх. Галичини, а також могильник 2—3 ст. поблизу м. Пшемборська (тепер ПНР) тощо. Автор нарисів про культуру населення Верхнього Придністров'я в перших століттях н. е., праці «Золоті михалківські скарби» (1904) та ін.

ГАДЕ (Gade) Нільс-Вільгельм (22.ІІ.1817, Копенгаген — 21.XІІ.1890, там же) — датський композитор, скрипаль, органіст, диригент і муз. діяч. З 1833 виступав як скрипаль, з 1844 — диригент оркестру «Гевандгауз» (Лейпциг). У 1862 — диригент Королівського театру в Копенгагені; був одним з засновників Копенгагенської консерваторії (1866) та її директором. Твори: зінгшпілі «Маріетта» (1850), 3 балети, 8 симфоній, 7 програмних увертур («Відзвук Осіана», 1840), сюїта «Гольбергіана» (1884), кантати, інструм. й вокальні твори.

ГАДЖЕРО (Gaggero) Андреа (н. 4. IV.1916, пров. Генуя) — італійський громадський діяч. Н. в сім'ї робітника. В 1940 здобув сан свя-



Ю. О. Гагарін.



Т. А. Гаврилова.



О. Я. Гаврилюк.



В. І. Гаганова.

ГАДЖИБЕКОВ

шеника. Під час 2-ї світової війни брав участь у Русі Опору, 1944—45 був ув'язнений у концтаборах Болшано (Італія) і Маутгаузені. Після війни — учасник Руху прихильників миру. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. В 1953 за активну громад. діяльність церк. суд позбавив Г. сану священника. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

ГАДЖИБЕКОВ Султан Ісмаїл-огли (8.V.1919, м. Шуша — 19.IX.1974, Баку) — азербайджанський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1951. У 1946 закінчив Азерб. консерваторію (з 1948 — викладач, з 1965 — професор, з 1969 — ректор). Твори: балет «Гюльшен» (1950), муз. комедія «Червона троянда» (1940), дит. опера «Іскандер і пастух» (1947), 2 симфонії, оркестрові твори, інструм. й вокальні п'єси, романси, пісні, музика до драм. вистав. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952.

ГАДЖИБЕКОВ Узеір Абдул Гусейн-огли [5 (17).IX.1885, с. Агдабеди, поблизу Шуші — 23.XI.1948, Баку] — азербайджанський рад. композитор, драматург, музикознавець, педагог, нар. арт. СРСР (з 1938), акад. АН Азерб. РСР (з 1945). Член Комуністичної партії з 1938. Основположник азерб. професійної музики. Навчався при Моск. філармонії, т-ві (1911—12) і в Петерб. консерваторії (1914). У 1907 написав першу азерб. нац. оперу «Лейлі і Меджнун», в 1937 найважливішу оперу «Кер-огли». З 3-х муз. комедій найвідоміша «Аршин мал алан» (1913). Лібретто опер і муз. комедій Г. створював сам. У 1922 організував музичну школу, 1931 — оркестр азерб. нар. інструментів, 1936 — азерб. держ. хор. У 1938—48 — професор і директор Азерб. консерваторії (з 1949 його імені), з 1945 очолював Н.-д. ін-т азерб. мист. АН Азерб. РСР. Г. належать перші азерб. масові пісні, романси, камерні інструм. твори, кантати. Г. — автор музики до гімну Азерб. РСР (1944), наук. праці «Основні азербайджанської народної музики» (1945). Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946.

ГАДЖІБЕВ Рауф Солтан-огли (н. 15.V.1922, Баку) — азербайджанський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. В 1953 закінчив Азерб. консерваторію. З 1955 — організатор і худож. керівник Держ. естрадного оркестру Азербайджану. Твори: муз. комедії — «Сусіди» (1960, 2-а ред. «Ромео — мій сусід»), «Куба — любов моя» (1963), «Не ховай посмішки» (1969), «Четвертий хрестець» (1971); ораторії, кантати, твори для симф. і естрадного оркестрів, балетні мініатюри, пісні, музика до вистав і кінофільмів.

ГАДЗІНСЬКИЙ Володимир Антонович (літ. псевд. — Йосиф Гріх; 21.VIII.1888, Краків — 11.VIII.1932, Одеса) — український рад. письменник. Член Комуністичної

партії з 1919. Навчався у Львів. політехнічному ін-ті та Віденському ун-ті. Почав друкуватися 1908. В 1909—10 служив в австр. армії, 1914—17 перебував на фронтах імперіалістичної війни. В 1919 переїхав на Україну, брав активну участь у будівництві рад. культури. Був членом літ. орг-ції «Арена», «Гарт», ВУСПП. Автор поетичних збірок «З дороги» (1922), «УСРР» (1925), поеми «Заклик Червоного Ренесансу» (1926), повісті «Кінець» (1927), літ.-критичних статей та ін.

ГАДІБЕВ Сека Купрійович [1855 або 1857, с. Н. Ганісі в Гудській ущелині, Грузія — 21.VII (3.VIII) 1915, Владикавказ] — осетинський письменник, основоположник осетинської прози. Твори Г. з'явилися 1905—07. Оповідання «Мати й син», «Айсса», «Арагвіський князь Нугзар Ерістава», вірш «Чермен» — про тяжке життя й боротьбу осет. селянства; оповідання «Залда», «Азау», «Жінка в траурі» та ін. — про трагічну долю жінок-горянок. Тв.: Рос. перекл. — Айсса. Орджоникідзе, 1966.

ГАДІБЕВ Цюмак Секайович [Михайло Юрійович; 2 (14).I.1883 — 24.X.1931] — осетинський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1919. Син С. Гадібева. В 1905 вступав за революц. віршами. В 1908 за участь у революц. русі був засланий до Сибіру. Повернувся після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917; брав участь у Великій Жовт. соціалістич. революції і боротьбі за владу Рад у Пн. Осетії. Драма «Ті, що йдуть до шаста» (1928) — про події громадян. війни, повість «Честь предків» (1931) — про колективізацію в Осетії. Писав вірші, виступав з літературознавчими статтями.

Тв.: Укр. перекл. — Тагар життя. В кн.: Осетинські оповідання. Х. — К., 1931.

ГАДОЛІН Аксель Вільгельмович [12 (24).VI.1828, Фінляндія — 15 (27).XII.1892, Петербург] — російський учений у галузі артилерійського озброєння, механічної обробки металів, мінералогії і кристалографії, дійсний член Петерб. АН (з 1875), генерал від артилерії (1890). З 1867 — професор Михайлівської арт. академії. Г. — основоположник теорії скріплених стволів арт. гармат (шляхом насадки на них циліндрів у гарячому стані), автор багатьох праць з арт. технології, металообробки, кристалографії та ін. Праці Г. дали змогу взяти на озброєння нові системи сталеви́х нарізних гармат, відіграли велику роль у створенні великокаліберної артилерії. Ломоносовська премія Петерб. АН, 1868.

ГАДОЛІНІЙ (Gadolinium; за ім'ям фінського хіміка Ю. Гадоліна), Gd — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 64, ат. м. 157,25; належить до лантаноїдів. Г. відкрив 1880 швейц. хімік Ж. Маріньєр. Вміст його у земній корі $8 \cdot 10^{-4}\%$. Г. — сріблясто-білий метал, густ. 7890 кг/м³, $t_{пл}$ 1312° С. Безбарвний солі Г. — хлорид, сульфат та ін. розчинні у воді. Г. належить до ферромагнетиків

(див. Ферромагнетизм). Його застосовують у ядерній техніці для регулювання інтенсивності потоку нейтронів і як поглинач нейтронів. **ГАДЮКА** (Vipera) — рід змії родини *гадюкових*. Тіло відносно товсте, голова добре відмежована від шиї і вкрита лускою або дрібними щитками, зліпці вертикальні. 11 видів, поширених в Європі, Африці й Азії (1 — на Зондських о-вах). В СРСР 6 видів, у т. ч. на Україні — 2: Г. звичайна (V. berus), поширена на Поліссі та в Лісостепу, і Г. степова (V. ursini), характерна для Степу. В обох видів на спині типовий малюнок — зигзагоподібна смуга. Степова Г. менша (довж. 50—60 см) від звичайної (довж. 80 см) і світліше забарвлена. Живляться Г. дрібними хребетними і комахами. Народжують живих малат. Укус Г. спричинює хворобливий стан, але безпосередньої небезпеки для життя дорослої людини не становить.

ГАДЮКОВІ (Viperidae) — родина отруйних змії. Тіло (довж. до 2 м) товсте, в задній частині різко звужене, хвіст короткий, голова плеската, добре відмежована від тулуба, очі невеликі з вертикальними зіницями; отруйні зуби трубчасті, розміщені на рухомій верхньощелепній кістці, що дає змогу тримати їх у закритій пащі в горизонтальному положенні, а при відкритті — спрямованими наперед. Забарвлення в деревних видів переважно зелене, в пустельних — піщано-буре, в лісових — яскраве за контрастним малюнком. Розмножуються звичайно навесні, народжують малат (від 4—8 до 40—70 шт.) здебільшого в яйцеховних оболонках (див. *Яйцеживородіння*). Більшість Г. — нічні або присмеркові тварини. Живляться тваринною їжею. 10 родів (58 видів), поширених в Африці і Європі. Іноді до Г. залічують і *гризучих*. В СРСР — 2 роди (7 видів), з них в УРСР 1 рід — *гадюка*. Усі Г. — отруйні; окремі види (*гюрза*, *ефа* та ін.) смертельно небезпечні для людини. Отруту деяких видів Г. використовують у медицині (див. *Зміїна отрута*).

В. І. Таращук.
ГАДЯЦЬКИЙ Олександр Васильович (н. 22.VIII.1925, с. Птушка Краснопольського р-ну Сумської обл.) — український рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1956. Закінчив Харків. ін-т механізації й електрифікації с. г. З 1953 на пед. роботі. З 1954 — директор Лебединської школи механізації (тепер — Лебединське сільс. серед. профес.-тех. уч-ще № 4). Уч-ще не раз виходило переможцем у респ. і всесоюзному змаганнях. Г. нагороджено також орденом «Знак Пошани».

А. С. Чабан.
ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 — зрадницька угода гетьмана І. Виговського з польсько-шляхетським урядом про перехід України під владу шляхетської Польщі. Укладена у вересні 1658 у Гадячі. За Г. д. Україна відірвалася від Рос. д-ви, позбавлялася права зовнішньої політики, зносив і під назвою «великого князівства Руського» вклю-



Д. Гапро.



А. Гаджеро.



У. Гаджибеков.

чалася до складу шляхет. Польщі. На Україні польсь. магнатами і шляхти поверталися маєтки, відновлювалися феод. повинності укр. селянства. Ганебні умови Г. д. викликали загальне обурення укр. народу. Проти І. Виговського вибухнули нар. повстання під проводом І. Богуня, І. Сірка, І. Беталого. Повсталі селяни і козаки за допомогою рос. військ, очолюваних воякою Г. Г. Ромодановським, розбили наймані загони зрадників, позбавили І. Виговського гетьманства, чим анулювали Гадяцький договір.

Літ.: Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, т. 1 К., 1848; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

Гадяцький полк — адм.-тер. і військовий одиниця на Лівобережній Україні в 17—18 ст. Виник 1648. Центр — м. Гадяч. Першим полковником Г. п. був К. Бурлай. У 1649 Г. п. було приєднано до Полтавського полку. В 60-х рр. 17 ст. створено Зіньківський полк, який на поч. 70-х рр. 17 ст. перейменовано на Г. п. За ревізією (переписом) 1764 на тер. полку було 11 міст і містечок, 982 села і хутори. Найбільші сотенні містечка — Грунь, Веприк, Ковалівка, Опішня, Равівка, Колишня та ін. Козаки Г. п. брали участь у штурмі Азова (1696), боях у Прибалтії (1701—04), Полтавській битві 1709 та ін. Тер. Г. п. була ареною нар.-визвольної війни 1648—54, повстання 1659 проти І. Виговського, антифеод. Гадяцького полку повстання 1687 та ін. В 1729—38 полковником Г. п. був Г. І. Грабянка. В 1782 Г. п., як і ін. укр. полки, було ліквідовано, а його тер. включено до складу Чернігівського намісництва.

Гадяцький район — на Пн. Сх. Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 76 тис. чол. (1977). В районі — 97 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Гадяч. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: нафта, газ (Глинське, Розбишівське, Харковецьке, Гадяцьке та інші родовища), торф, глини, піски.

Головні річки: Псел з прит. Хорол і Грунь (бас. Дніпра). Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, ясен, берест, клен, липа, береза) — 27,3 тис. га. Осн. галузі пром-сті — нафтова та газова. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: гадяцький експериментальний завод будівництва, асфальтобетонний, сиробирний, воско-вошинний з-ди, птахо- і пром. комбінати, харчосмакова ф-ка, луганські овоче-консервний і конюшняний з-ди. Діють комбінат побутового обслуговування та 7 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур та тваринництві м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1977 становила 112 тис. га, у т. ч. орні землі — 95,8 тис. га. Вирощують озиму пшеницю, жито, ячмінь, кукурудзу, пш. буряки, соняшник, картоплю, конопли, овочеві. Розвинуте

свинництво. У тваринництві переважають скотарство м'ясо-мол. напрямку, свинарство, птахівництво. У Г. р. — 22 колгоспи, 3 радгоспи. Укр. дослідна станція бджільництва ім. П. І. Прокоповича, райсільгосптехніка з 2 виробн. відділеннями. Залізничні станції: Гадяч, Венеславівка. Автошляхів — 375 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км.

У районі — 60 заг.-освітніх і музична школи, 2 сільсь. профес.-тех. і культ.-освітні уч-ща, 74 лік. заклади, у т. ч. 11 лікарень, 18 будинків культури, 29 клубів, 74 кіноустановки, 2 кінотеатри, 54 б-ки, істор.-краєзнавчий музей (Гадяч). Село Веприк Г. р. відоме героїчним захистом від шведів під час Північної війни 1700—21 (див. Веприцька оборона 1708—09). В с. Лютенці Г. р. народилися укр. живописець Ф. Павловський і генерал артилерії О. Д. Засядько, в с. Веприку — визначний учений Н. М. Амбодик-Максимович і рад. конструктор М. Л. Духов.

Л. Я. Памасенко.

Гадяцького полку повстання 1687 — селянсько-козацьке повстання проти феодально-кріпосницького гніту старшини. Вибухнуло стихійно в липні 1687. За свідченням «Літопису Самовидця», повстанці захоплювали в шляхти, орендарів і козак. старшини землі, худобу. Повстанський рух поширився на ін. полки Лівобережної України, зокрема на Прилуцький, Ніжинський, Переяславський. Повстання були жорстоко придушені гетьманом І. Мазеєю. Незважаючи на криваві розправи гетьманської влади, виступи селян і козаків відбувалися 1688, 1689 і в наступні роки.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Літопис Самовидця. К., 1971.

Гадяч — місто Полтавської обл. УРСР, райцентр, на р. Псел (притока Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в інвентарях (переписах) польсь. королівських маєтків у 1-й пол. 17 ст. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 Г. став центром Гадяцького полку (до 1649 і з поч. 70-х рр. 17 ст. до 1782). В 1659 жителі Г. повстали проти І. Виговського. Тут відбулося Гадяцького полку повстання 1687. В 1708—09 населення Г. брало участь у боротьбі проти швед. окупантів і зрадника І. Мазею. Рад. владу встановлено в Г. в січні 1918. З 1925 Г. — місто. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (27.IX 1941—12.IX 1943) в Г. діяв підпільний райком партії. В місті — асфальтобетонний, експериментальний домобудування, цегельно-черепичний, воско-вошинний, сиробирний заводи, птахо-комбінат та промисловий комбінат, харчосмакова фабрика, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Українська дослідна станція бджільництва (імені П. І. Прокоповича). 6 заг.-освітніх і музична школи; сільське профес.-тех. і культ.-освітнє училище, 4 лік. заклади. Будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 3 бібліотеки. У Г. жили і працювали Панас Мирний (1858—65), Леся

Українка (1887, 1893, 1900 і 1903), М. М. Махаровський. Тут народилися укр. і рос. природодослідник М. М. Тереховський, історики Д. Р. Пашенко і М. П. Драгоманов, укр. письменники та етнограф Олена Пчілка (О. П. Косач). Бували в різні періоди М. В. Гоголь, А. П. Чехов, О. Ю. Кобилянська.

ГЕЛЬСЬКА МОВА — див. Гельська мова.

ГЕЕС — скорочена назва гідроаккумуляційної електростанції.

ГЕЄВСЬКИЙ Іван Станіславович (1889, Катеринослав — початок 1918) — професійний революціонер, активний учасник революційного руху на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Брав участь у революції 1905—07. В 1907—09 — член Заводського і Залізничного районних «тіт РСДРП у Катеринославі. В 1909—12 — на заслання. В кін 1912 вернувся до Катеринослава, вів нелегальну парт. роботу. В лютому 1913 висланий до Кременчука, де очолював нелегальну с.-д. орг-цію. В 1916 був агентом Бюро ЦК РСДРП. У квітні 1917 обраний членом окружного к-ту більшовиків Пд.-Зх. краю. Депутат VII (Квітневий) конференції РСДРП(б). Помер від туберкульозу.

П. Л. Варганюк.

ГЕЕНКО Фаїна Григорівна [справж. прізвище — Омельченко; 25. IX (8.X) 1900, Кахонка, тепер місто Херсонської обл. — 6.I 1965, Львів] — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. В 1921—27 керувала драм. самодіяльними колективами в Херсоні та Бриславі. З 1928 — артистка укр. драм. театру ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Ролі: Анна («Украдене щастя» Франка), Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Василиса («На дні» Горького), Емілія («Отелло» Шекспіра) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ГАЗАВАТ (араб. — похід, навала), джихад — у мусульманській релігії священна війна проти «невірних», тобто тих, хто не сповідує іслам. Згідно з Кораном, участь у такій війні є невід'ємним обов'язком кожного мусульманина. По-



А. В. Гадоля.



Ф. Г. Гасенко.



чинаючи з 7 ст. араб. халіфи й тур. султани ідеєю Г. обґрунтовували свої загарбницькі війни. Інколи дозунг Г. був засобом згуртування мусульманських народів, які боролися проти колоніалізму. Ідею Г. широко використовували і використовують пануючі класи мусульманських д-в для розпалювання реліг. фанатизму й нац. ворожнечі з метою відвернення нар мас від соціальної боротьби.

ГАЗГОЛЬДЕР (англ. gasholder, від gas — газ і holder — тримач) — металевий резервуар, де зберігають газ. Розрізняють Г. низького (із змінним об'ємом) і високого тиску (з постійним об'ємом). Г. низького тиску поділяють на мокрі (з водяним басейном і рухомим дном, під яким збирається газ) місткістю до 3 тис. м³ та сухі (з металевим поршнем або гнучкою мембраною) місткістю до 100 тис. м³. Г. високого тиску являють собою циліндричні (вертикальні або горизонтальні) із сферичними днищами або кульові (мал.) резервуари місткістю від 175 до 6 тис. м³, в яких газ зберігається при тиску 0,7—3 МПа (7—30 кгс/см²). Такі Г. застосовують у газовій пром-сті для згладжування добової нерівномірності газопостачання, Г. низького тиску — переважно у хім. та нафт. промисловості. Див. також Газостовище.



О. Г. Газенко.

ГАЗЕЛІ (Gazella) — підродина ссавців з родини порожнисторогих. Довж. тіла до 1,4 м, вис. до 0,8 м. Роги лінійні, є у самців; у самок деяких видів недорозвинені або їх зовсім немає. Живуть стадами (до кількох сот особин), полігами (див. Полігамія), живляться трав'янистими рослинами, швидко бігають (до 75 км/год). Гіп у листопаді — грудні. Вагітність 5,5—6 місяців. Самки народжують 1—2 (зрідка 3) малят. Бл. 20 видів, поширених у Пн і Сх. Африці, Зх., Центр. і Перед. Азії, Пн.-Зх. Індії. В СРСР — 2 види: джейран і дзерен. Викопні Г. (понад 15 видів) відомі починаючи з пізнього міоцену. Г. мисливські тварини (використовують м'ясо і шкуру) В зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону закону.

ГАЗЕНКЛЕВЕР (Hasenclever) Вальтер (8.VII 1890, Ахен — 15.VIII 1940, Ле-Міль, Франція) — німецький поет і драматург. У 1933 емігрував до Франції. З вторгненням у Францію гітлерівців покінчив із собою. В збірці віршів «Політичний поет» (1919) закликав до встановлення республіки в Німеччині. Драми «Антигона» (1917), «Рятівник» (1919) — антивоєнного спрямування. Автор антибурж. сатиричної комедії «Ділова людина» (1927), фарсу «Вторгнення Наполеона» (1930), антифашист. трагікомедії «Мюнхгаузен» (вид. 1947). У 20-х рр. п'єси Г. йшли в рад. театрах. Окремі вірші перекладено укр. мовою.

Тв.: Рос. перекл. — Браки заключаються в небесах. Л. — М., 1929.

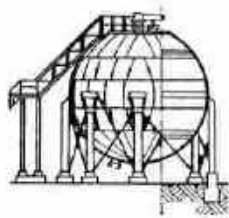
ГАЗЕНКО Олег Георгійович (н. 12.XII 1918, с. Миколаївка Ставropolського краю) — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1976).

Член КПРС з 1953. Закінчив 2-й Моск мед ін-т (1941). З 1969 — директор Ін-ту медико-біол проблем Міністерства охорони здоров'я СРСР. З 1956 брав участь в організації і проведенні робіт з космічних біології та медицини, які забезпечили можливість польоту людини в космос. Осн. дослідження Г. — в галузі космічної фізіології, зокрема по вивченню впливу на організм невагомості. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Міжнар. премія з космонавтики, 1975.

ГАЗЕТА (італ. gazzetta) — періодичне, здебільшого щоденне друковане видання з систематичними матеріалами про події і явища суспільно-політ., економічного і культурного життя. Спочатку виходила лише інформативні функції. В процесі класової боротьби Г. перетворилася на важливе знаряддя громад. думки, класової політики та ідеологічного впливу на маси. В. І. Ленін підкреслював, що Г. є ідейним і організаційним центром політ. партії, одним з осн засобів участі всякого сусп. класу в політ. житті. «Газета», — писав В. І. Ленін, — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор» (Повне зібр. тв., т. 5, с. 10). Прообразами Г. були інформаційні бюлетені, що виходили в Римі в I ст. до н. е. — 4 ст. н. е. Перші Г. з'явилися в Китаї у 8 ст.; у 16 ст. — в деяких країнах Європи (1609, Німеччина; 1616, Голландія; 1622, Англія). Слово «газета» означало спочатку назву рукописного листка новин (Венеція), за який сплачували монету того ж найменування. Термін вийшов до широкого вжитку з появою Г. «Ля газетт» (1631, Франція). Першою щоденною Г. була «Ляйпцігер цайтунг» («Лейпцігська газета»). 1661—63, Німеччина).

Серед слов. народів Г. з'явилася у Польщі 1661. В Росії першою рукописною Г. вважаються «Вестовые письма, или Куранты» (1621), друкованою — «Ведомости» (1702), в 19 ст. у великих губерніях містах виходили «Губернские ведомости». На Україні Г. з'явилася у 18 ст. у Львові — польсь. [«Кур'єр Львовський» (Львівський кур'єр, 1749)] та франц. [«Газетт де Леополь» (Львівська газета, 1776)] мовами. Початок журналістики на Україні пов'язаний з харків. Г. — «Харьковский еженедельник» (1812), «Харьковские известия» (1817). Згодом почали виходити «Одесский вестник» (1827), «Киевские объявления» (1835), «Зоря галицька» і «Дневник русский» (1848, Львів) та ін. Болячись поширення в народі визвольних ідей, рос. царизм і австр. цісаризм всіляко гальмували розвиток прогресивної преси, обмежували й забороняли видання Г. укр. мовою. Передові укр. письменники й публіцисти нерідко змушені були для публікації своїх творів використовувати Г. офіційні («Губернские ведомости»; реакційно-монархічні («Вістник», 1850, Відень; «Киевлянин», 1864; ліберально-бурж. «Киевский телеграф», 1859; «Труд»,

1881, Київ; «Волянь», 1882, Житомир; «Степь», 1885, Катеринослав). Класова боротьба в сусп. політ. житті зумовила ідейне розмежування серед укр. Г. На бурж.-націоналістичних позиціях стояли Г. «Батьківщина» (1879—96, Львів), «Діло» (1880—1939, Львів). Демократичного напрямку дотримувалися «Чернігівський листок», який видавав 1861—63 Л. Глібов, «Буковина» (1885—1910), яку редагував 1885—87 Ю. Федькович (після 1887 перейшла на реакційні позиції). Під редактуванням І. Франка та М. Павлика виходила прогресивна Г. для селян «Хлібороб» (1891—93, Львів, Коломия). Деякий час І. Франко редагував першу на Зх. Україні робітн. газету «Прада» (1878—92, Львів). В кін. 19 ст. виникли Г. нового типу — Г. революц. пролетаріату, серед них — «Вперед» (1896, Київ), «Робочая газета» (1897, Київ), Ленінська «Іскра» (1900—03) — перша загальнорос. нелегальна марксистська Г., що продовжувала традиції «Новой Рейнської газети» К. Маркса і Г. Енгельса, — поклала початок широкому розвитку більшовицької преси. У роки підготовки і проведення Великої Жовт. соціалістич. революції величезну мобілізуючу роль відіграла заснована В. І. Леніним Г. «Правда» (1912, Петербург), а також ряд більшовицьких Г. на Україні: «Пролетарий» (1917, Харків), «Голос соціал-демократа» (1917, Київ), «Доносчик пролетарий» (1917—18, Луганськ), «Звезда» (1917—18, Катеринослав), «Голос пролетарія» (1917, Одеса), «Известия» Рад робітничих і солдатських депутатів (Катеринослав, Одеса, Полтава, Харків, Херсон) та ін. Перемога Великої Жовт. соціалістич. революції відкрила широкі можливості для розвитку рад. преси в цілому і укр. зокрема. 19.XII 1917 в Харкові вийшов перший номер офіц. органу Укр. рад. уряду — Г. «Вісник Української Народної Республіки», 15.VI 1918 — перший номер Г. «Комуніст» — органу Центр. і Харків. комітетів КП (більшовиків) України, 28.V 1920 — «Вісті ВУЦВК». Друкувалися також «Селянська біднота», «Пролетарий» в Харкові, «Більшовик», «Пролетарська правда» в Києві, «Звезда» в Катеринославі, «Всероссийская кочегарка» в Донбасі та ін. В травні 1919 почала виходити комуністична Г. зх.-укр. трудящих «Галицький комуніст», з 1920 — орган Крайового Комітету Компартії Східної Галичини і Буковини при ЦК КП(б)У. На зх.-укр. землях у 20—30 рр. виходили комуністичні Г. «Сільроб», «Земля і воля» та ін. Після воз'єднання цих земель з Рад. Україною тут видавалося 16 обласних, 49 районних Г., у т. ч. «Вільна Україна» (1939, Львів), «Радянська Буковина» (1940, Чернівці), «Закарпатська правда» (1944, Ужгород). За роки Рад. алади в СРСР створено справді масову нар. Г., яка служить інтересам трудящих, є гострою і дієвою ідейною зброєю Комуністичної партії в боротьбі за побудову комунізму. Характерною



Газгольдер високого тиску.

принциповою особливістю рад. Г. є масова участь у ній робітн. і сільс. кореспондентів. В СРСР склалися такі групи Г.: всесоюзні загальнополіт.; всесоюзні спеціалізовані; місцеві загальнополіт. й спеціалізовані — респ., крайові, обласні, окружні, авт. республік і областей; міські, районні, низові (підприємств, навч. закладів, колгоспів). У 1976 в Рад. Союзі видавалося 7844 Г., що майже в 10 раз більше, ніж до Великої Жовтн. соціалістич. революції. Заг. річний тираж Г. становив 38 458 млн. примірників. Г. друкуються 56 мовами народів СРСР. Г., що виходять в СРСР мільйонними тиражами: «Правда» (1912), «Известия» (1917), «Комсомольская правда» (1925), «Труд» (1921), «Красная звезда» (1924), «Литературная газета» (1929), «Пионерская правда» (1925) та ін. В УРСР 1976 видавалося 19 респ., 72 обласні, 525 міських і районних газет, 639 багатотиражних пром. підприємств, навч. закладів і радгоспів, 585 багатотиражних колгоспних; переважна більшість Г. видається укр. мовою. Великими тиражами друкуються респ. Г. «Радянська Україна» (1918), «Правда України» (1938), «Робітничая газета» (1957), «Сільські вісті» (1949), «Літературна Україна» (1927), «Молодь України» (1925), «Комсомольское знамя» (1938), «Зірка» (1935), «Юный ленинец» (1922) та ін.

Укр. мовою Г. виходять також за кордоном, серед них прогресивні: «Українське життя» і «Українське слово» (Канада), «Наше слово» (ПНР), «Нове життя» (ЧССР), «Новий вік» (СРР). Сучас. зарубіж. Г. мають різноманітну сусп.-політ. спрямованість залежно від соціального ладу тієї чи ін. країни і своєї класово-парт. приналежності. В соціалістичних д-вах Г. є важливою зброєю в руках комуністичних і робітн. партій у боротьбі за побудову розвинутого соціалістичного суспільства. В капіталістичних країнах бурж. Г. перебувають на службі монополій, їм протистоїть преса комуністичних і робітн. партій. У країнах, що розвиваються, відбувається складний процес становлення нац. Г., що ведуть боротьбу за розвиток нац. економіки й культури (див. *Журналістика, Преса, Газетно-журнальні монополії*), а також розділи «Преса, радіомовлення, телебачення» статей про союзні республіки, зарубіж. країни і статті про окремі газети).

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. О печати. 1839—1895. М., 1972; Ленин В. І. Про пресу. К., 1975; О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов. М., 1972; Печать СССР в 1976 году М., 1977; Преса Української РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник. Х., 1976; Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816—1916. Х.—К., 1930; Федченко П. М. Преса та її попередники. К., 1969; Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1969; Рубан В. А. Формування лєнінських традицій української радянської преси. К., 1971; Цюх Й. Т. Комуністична преса Західної України. Львів, 1966. П. М. Федченко.

«ГАЗЕТА ШКОЛЬНА» — педагогічний двотижневик бурж.-ліберального напрямку. Виходила 1875—79 у Львові. Заснував і редагував її О. О. Партицький. «Г. ш.» пропагувала погляди «народовців» з питань нар. освіти, виступала проти шкільної схоластики, за навчання живою укр. мовою. Друкувала методичні розробки, статті про стан шкільництва та вчительства в Галичині. В політ. питаннях «Г. ш.» стояла на консервативних позиціях, відображаючи погляди клерикалів і правого крила «народовців» У 1880—89 замість «Г. ш.» виходила «Школьна часопись», яка повністю зберегла напрям своєї попередниці.

ГАЗЕТНО-ЖУРНАЛЬНІ МОНОПОЛІЇ — монополістичні підприємства, власністю яких є газети, журнали та інші засоби масової інформації в капіталістичних країнах. Г.-ж. м. почали створюватися у 80-х рр. 19 ст. Перші газетні тресты виникли в США (трест Скріппса, 1878) і Великобританії (трест Ньюнеса, 1881). В кін 19 — на поч. 20 ст. були створені газетні концерни: у Великобританії — Гармсуртвік, Бівербрук, в США — Херста, Мак-Корміка — Паттерсона, в Німеччині — Гугенберга, Ульштейна та ін. Монополізація засобів масової інформації відбувається шляхом скуповування дрібних газет, зменшення їх кількості внаслідок створення великих багатотиражних газет, зосередження в руках Г.-ж. м. всіх видів підприємств, пов'язаних з видавничою справою, а також радіо-і телевізійних станцій Існує кілька видів Г.-ж. м. Одні з них є нац. монополіями (напр., концерн Сульцберга в США); інші — багатонаціональними міжнац. інформаційно-пропагандистськими концернами, що володіють всіма видами масової інформації в багатьох або кількох країнах (компанія «Інтелсат», що має монополію на використання космосу для теле- та радіомовлення, концерн Томсона, якому належить понад 180 газет, 30 радіо-і телевіз. станцій у Великобританії, Канаді, США, Австралії, країнах Азії, Африки, Карибського басейну). З'являються концерни-конгломерати, в яких інформаційно-пропагандистський бізнес є додатком до ін. видів пром.-підприємницької діяльності (напр., концерн «Рід інтернейшенал» у Великобританії, що володіє газ. «Дейлі міррор»). Монополізація засобів масової інформації веде до встановлення повного контролю над ними з боку імпералістичних кіл.

Лит.: Беглов С. Мир прессы и прессы мира. К., 1975; Журналистика в буржуазном обществе. М., 1976.

ГАЗИ (голл. *gaz*, одн. від грец. *χᾰος* — безформний стан) — один з агрегатних станів речовини, в якому молекули слабо зв'язані між собою силами взаємодії, а їхня кінетична енергія більша за потенціальну. Г. характеризуються малою, порівняно з рідкими й твердими тілами, густиною і неспроможністю зберігати форму та об'єм. Теплова швидкість руху молекул Г. близька до швидкості

звуку, а серед. кінетична енергія пропорційна т-рі Молекули Г. рівномірно заповнюють об'єм посудини, проте в мікроскопічних об'ємах, близьких до часток кубічного мікрометра, спостерігаються зумовлені хаотичним характером руху молекул відхилення густини, тиску і т-ри від їхніх серед. значень. Так, напр., при кімнатній т-рі в малому об'ємі відхилення т-ри від її серед. значення може досягати 10%. У стані теплової рівноваги властивості Г. визначаються тиском, об'ємом і т-рою, які зв'язані між собою т. з. рівняннями стану. При високій т-рі та малій густині, коли взаємодією між молекулами можна знехтувати (*ідеальний газ*), це є *Клапейрона — Менделєєва рівняння*. З пониженням т-ри і збільшенням густини Г. стає неідеальним, його стан описується рівнянням Ван дер Ваальса. Будь-який реальний Г. (при певному тиску) можна перетворити на рідину, охолодивши його до т-ри, нижчої за критичну (див. *Критичний стан*). При високій т-рі і великій густині Г. переходять у стан *плазми*. Фіз. властивості Г., характер теплового руху молекул та їхню взаємодію описує *кінетична теорія газів*.

Лит.: Радченко І. В. Молекулярная физика. М., 1965; Сивухин Д. В. Общий курс физики. т. 2. М., 1975.

О. З. Голик.
ГАЗИ КРОВІ — газ, що містяться в крові тварин і людини в розчиненому або в хімічно зв'язаному вигляді. Надходять у кров з навколишнього середовища і з організму, де утворюються, і виділяються з неї шляхом *дифузії*. Найважливіші Г. к. — кисень і вуглекислий газ (CO₂). В організмі вони утворюють сполуки, що легко розпадаються: кисень сполучається з *гемоглобіном* і утворює *оксигемоглобін*, CO₂ іде на утворення солей крові. Внаслідок *газообміну* вміст газів у венозній та артеріальній крові різний. Вперше повне дослідження Г. к. людини здійснив І. М. Сеченов (1859).

ГАЗИ ПРИРОДНІ ГОРЮЧІ — суміші різних, головним чином вуглеводневих, газів *земної кори*, які здатні горіти. Складаються з *метану, етану, пропану, бутану* та парів легких рідких *вуглеводнів*. Гол. складовою частиною Г. п. г. є метан, вміст його здебільшого перевищує 85—90%. Як домішки Г. п. г. містять водень, сірководень, азот, двоокис вуглецю та *інертні гази*. Г. п. г. легші за повітря, мають високу тепловою здатність (8000—10000 ккал/м³). Пром. скупчення Г. п. г. трапляються в земній корі як у вільному (заповнюють пори гірських порід), так і в розчиненому (в нафтах) стані, а також у вигляді газоконденсатних покладів, у яких гази збагачені парами рідких вуглеводнів Родовища Г. п. г. є в багатьох країнах. В СРСР найбільші родовища Г. п. г. відкрито на Пн. Зх. Сибіру. Великі родовища є в Туркменії, Узбекистані, Оренб. обл. РРФСР, Комі АРСР, Передкавказзі, Якутії. На Україні відкрито бл. 100 родовищ (див. *Дніпровсько-Донецька наф-*

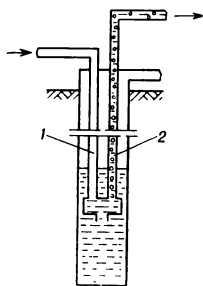
Видання газет в
Українській РСР

Роки	Кількість видань	Газовий тираж, тис. при- мірників
1940	1368	6452
1945	863	2710
1950	1192	4627
1955	1061	5593
1960	1206	8948
1965	1104	12 611
1970	1347	19 653
1975	1266	23 747
1976	1840	24 074

Світові запаси і видобуток природного газу
(кубометрів)

Запаси (наближена оцінка) 10¹⁶
Видобуток у всіх країнах (1975) 1,3·10¹²

ГАЗИФІКАЦІЯ



Газліфт для експлуатації нафтової свердловини: 1 — труба, по якій у свердловину надходить стиснутий газ; 2 — труба, по якій із свердловини піднімається емульсія з нафти і газу.

тогазоносна область, *Карпатська нафтогазоносна провінція, Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція*). Г. п. г. — це джерело енергії і цінна сировина для хім. пром-сті (для виготовлення пластмас, синтетичних каучуків, штучних боклон). Як паливо їх використовують у всіх галузях пром-сті та комунально-побутового господарства (див. *Газова промисловість*).

Лит.: Найдонов Г. Ф. Про природний газ. К., 1962; Газовые и газоконденсатные месторождения. Справочник. М., 1975; Природные газы осадочной толщи. Л., 1976. Л. С. Мочкач.

ГАЗИФІКАЦІЯ (від *гази* і лат. *фасіо* — роблю) — застосування горючих газів як палива в різних галузях народного господарства та в побуті і як сировини для хімічної промисловості. Див. *Газова промисловість*.

ГАЗЛІНСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ — родовище природного горючого газу в Узбецькій РСР, на Пн. Зх. від м. Бухари. Пов'язане з антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*) завдовжки 38 км, завширшки 12 км, яка складається з крських, крейдових, палеогенових і неогенових порід. У межах родовища виявлено 10 газових покладів. Осн. запаси газу — у відкладах крейдового віку. В складі газу переважає метан (93—97%). Відкрито 1956. Родовище має вагомe значення для газопостачання Серед. Азії, а також Центру та Уралу. *В. П. Василечко.*

ГАЗЛІФТ (англ. *gaslift*, від *gas* — газ і *lift* — підйомник) — 1) Пристрій для піднімання крапельної рідини стиснутим газом, змішаним з нею. В Г. (мал.) стиснутий компресором газ змішується з рідиною (напр., нафтою), утворюючи газорідну суміш, яка надходить до *сепаратора*, де газ відокремлюється від рідини. Г. розрізняють за кількістю труб, способом їхнього розміщення (найчастіше двома паралельними рядами), напрямом нагнітання газу. За допомогою Г. воду піднімають на висоту до 1000 м, а нафту — на висоту до 2000 м, подаючи щогодини на поверхню до 500 м³ Г. застосовують для піднімання нафти і води з бурових свердловин, використовуючи газ нафтоносних пластів; для піднімання різних розчинів і рідин у хім. виробн. тощо. 2) Компресорний (з використанням газу) спосіб добування нафти. Див. також *Ерліфт*.

Ю. А. Балакіров.
ГАЗНІ — місто на Сх. Афганістану, в долині р. Газні, адм. центр провінції Газні. Вузол автошляхів. Понад 40 тис. ж. Кустарне виробн. вугілля, бавовняних тканин, предметів з металу та шкірсировини. Торг. центр. Поблизу Г. — гребля Сарде, збудована за допомогою СРСР. Численні архіт. пам'ятки 12—16 ст. Вперше згадується в 7 ст.

ГАЗОАНАЛІЗАТОР — прилад для кількісного і якісного визначення газових компонентів у газових, пароподібних, рідких і твердих сумішах. Застосовують для контролю за перебігом технологічних процесів у металургійній, хім., ву-

гільній пром-сті; для визначення газового складу повітря виробничих приміщень; у теплосиловій і атомній енергетиці; в мед. практиці для контролю за складом видихуваного та альвеолярного повітря за різних умов життєдіяльності людського організму; для дослідження газів різних біол. середовищ живого організму (крові, лімфи, м'язової та ін. тканин); для визначення структури невідомих речовин тощо. Залежно від принципу дії або виду аналізу Г. бувають механічні, акустичні, теплові, магнітні, електрохім., оптичні, хроматографічні та ін. Див. також *Газовий аналіз*.

О. В. Солодова.
ГАЗОБЕТОН — бетон, одержуваний в результаті твердіння суміші мінеральної в'язучої речовини, кремнеземистого компонента, газотворювача і води; вид *ніздроватого бетону*. В'язучими у Г. є порцелямент, мелене негашене вапно та ін.; кремнезем. компонентами — кварцовий пісок, доменний гранулований шлак (мелений), зола ТЕС тощо; газотворювачами, що сплучують суміш, — алюмінієва пудра (найчастіше), перекис водню, порошок подібні магній і цинк. Розрізняють Г. автоклавного і неавтоклавного твердіння; теплоізоляційний (об'ємна маса в сухому стані до 500 кг/м³; міцність на стиск до 3,5 МПа, або 35 кгс/см²), конструктивно-теплоізоляційний (500 ÷ 900 кг/м³; 3,5 ÷ 7,5 МПа, або 35 ÷ 75 кгс/см²) та конструктивний (900 ÷ 1200 кг/м³, міцність на стиск більша 7,5 МПа, або 75 кгс/см²). З Г. виготовляють панелі, плити і блоки для огорожувальних конструкцій будинків і споруд, тепло- і звукоізоляційні виробн. Різновидами Г. є *газосилікат*, *газозобетон*, *газошлакобетон* тощо.

ГАЗОВА АТАКА — спосіб бойового застосування газоподібних отруйних речовин. 22.IV 1915, порушивши Гаагську конвенцію 1907 (див. *Гаагські конвенції 1899 і 1907*), нім. командування вперше здійснило Г. а. проти англо-франц. військ у районі м. Іпра (Бельгія). Ця дата — початок масового застосування хім. зброї. У роки 2-ї світової війни і в наступних локальних війнах під тиском громад. думки імперіалісти не наважились використати газоподібні отруйні речовини.

ГАЗОВА ГАНГРЕНА — тяжке інфекційне захворювання, що спричинюється рядом анаеробних мікробів. Див. *Анаеробна інфекція*.

ГАЗОВА ДИНАМІКА — розділ *гідроаеромеханіки*, що вивчає закони руху газоподібного середовища і його силову взаємодію з об'єктами тілами чи границями поверхнями при великих швидкостях, коли стисливість середовища має істотне значення. До Г. д. відносять не тільки гіпер- і супер-аеродинаміку, а й динаміку *плазми*, динаміку вибуху і детонації, а також деякі розділи *акустики* і динамічну метеорологію. Газодинамічні розрахунки застосовують у *балістиці*, ракетобудуванні, турбомашинобудуванні тощо. Г. д.

тісно пов'язана з *термодинамікою*, оскільки при великих швидкостях енергія газу близька до його внутр. теплової енергії, і навіть невеликі зміни швидкості газу призводять до істотних змін тиску і т-ри. У Г. д. велике значення має дослідження *ударних хвиль*, що виникають при обтіканні тіл дозвуковими і надзвуковими течіями.

Лит.: Седов Л. И. Механика сплошной среды, т. 1. М., 1976. А. М. Мхітарян.
ГАЗОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь *паливної промисловості*, яка займається видобуванням природного і попутного (нафтового) газу з надр землі, виробництвом зрідженого газу, стугучих горючих газів з твердого і рідкого палива, зберіганням, транспортуванням газу по *газопроводах* для постачання населенню і промисловості. Виробн. і використання газу в Росії почалося в 1-й пол. 19 ст. Перші з-ди, що виробляли газ з вугілля, збудовано в Петербурзі (1835), Одесі (1842), Москві (1865). Незначну кількість попутного газу видобували в Баку; природного газу майже зовсім не видобували. В СРСР Г. п. на базі використання природного газу почала розвиватися швидкими темпами після Великої Вітчизн. війни. Були відкриті його великі родовища на Україні, в Краснодарському та Ставропольському краях, в Азербайджані, Серед. Азії (*Газлинське родовище газу*), в Оренбурзькій, Тюменській областях. У 1976 в СРСР видобито 321 млрд. м³ природного газу (1940 — 3,2 млрд. м³, 1965 — 128 млрд. м³). Г. п. змінила структуру паливного балансу країни. У заг. виробн. палива зросла питома вага газу й нафти з 38,4% 1960 до 68,1% 1975. Швидкими темпами здійснюється спорудження магістральних газопроводів. Довжина їх на кінець 1976 становила бл. 103 тис. км (1965 — 41,8 тис. км). За заг. видобутком природного газу СРСР посідає (1977) 2-е місце в світі, після США. Видобування природного газу на Україні почалося у першій чверті 20 ст. на Прикарпатті. Перше родовище було відкрито 1910 в районі м. Калуща (тепер Івано-Фр. обл.), 1924 почалася пром. розробка Дашавського родовища. Великого розвитку набула Г. п. в республіці за роки Рад. влади, особливо в післявоєнний період. Відкрито і введено в експлуатацію нові горизонти на Дашавському, Опарському (пром. розробка з 1940) та ін. старих родовищах, відкрито і введено в експлуатацію нові родовища: у зх. області УРСР — Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, *Битків-Бабченське нафтогазове родовище* та ін.; у сх. областях — *Шебелінське родовище газу*, Хрестищенське, *Єфреміньське родовище газу*, Кегичівське, Пролетарське, Машівське, Мелехівське та ін.; газові родовища в Криму — Глібівське, Джанкойське, Стрілківське, Зх-Октябрьське. Зростає також видобуток попутного (нафтового) газу. Україна за видобутком газу посідає 2-е місце в СРСР, після РРФСР. На УРСР припадає

Видобуток газу в УРСР (млрд. м³)

Роки	Газ природний	у т. ч. попутний
1940	0,5	—
1950	1,5	0,1
1960	14,3	0,5
1965	39,4	1,6
1970	60,9	2,2
1976	68,7	3,0

(1976) 21,2% союзнного видобутку газу. Заг. довжина магістральних газопроводів і відводів від них на Україні 1976 становила 17 801 км (1960 — 4116 км). Газифікація пар. г-ва є важливою ланкою тех. прогресу, фактором прискорення розвитку продуктивних сил. Основою газифікації є природний газ. Зокрема, у структурі його споживання в країні (1976) комунально-побутовими споживачами вико-

тодів інтенсифікації припливу газу до вибою свердловини, автоматизовані блокові установки для пром. підготовки газу, магістральні газопроводи з труб діаметром 1420 мм; продовжити створення єдиної автоматизованої системи газопостачання країни. Г. п. СРСР відіграє важливу роль у системі соціалістичної економічної інтеграції (див. Газопровід «Союз»). Серед наук установ, що розробляють питання, пов'язані з Г. п., Газу інститут АН УРСР. Розвинуто Г. п. мають також Румунія, Польща, Чехословаччина, Угорщина та ін. соціалістичні країни. Серед капіталістичних країн найбільшого розвитку Г. п. набула в США, Нідерландах, Канаді.

Лит. Кортунів А. К. Газова промисловість СССР. М., 1967; Кальченко В. П. Газова промисловість і технічний прогрес. К., 1972; Экономика газовой промышленности. К., 1974. В. І. Бевежиук, М. Ф. Ласовський.

ГАЗОВА СТАЛА — універсальна фізична стала R у рівнянні стану ідеального газу (див. Клапейрона — Менделєєва рівняння). Чисельно дорівнює роботі розширення 1 моля ідеального газу внаслідок нагрівання на 1 К в ізобарному процесі. $R = (8,31441 \pm 0,00026)$ Дж/(моль · К). Відношення Г. с. до Авогадро числа наз. Больцмана сталою.

ГАЗОВА ТУРБІНА — турбіна, в якій теплова енергія стисненого і нагрітого газу перетворюється на механічну енергію обертового вала. Осн. робочими органами Г. т. є нерухомий сопловий апарат (вінець соплових лопаток, закріплений на корпусі турбіни) і обертове робоче колесо (диск з робочими лопатками), з'єднане з валом турбіни. У реактивних Г. т. (найпоширеніших) стиснений і нагрітий газ спочатку надходить у міжлопаткові канали соплового апарата, де частково розширюється, внаслідок чого його теплова енергія частково перетворюється на кінетичну. Далі потік газу розширюється в міжлопаткових каналах робочого колеса, одночасно змінюючи свій напрям, тисне на робочі лопатки і надає руху валові. В активних Г. т. газ розширюється повністю в сопловому апараті. Далі перетворення кінетичної енергії струменя на енергію обертання вала відбувається внаслідок зміни напрямку газового потоку в криволінійних міжлопаткових каналах робочого колеса. За напрямом газового потоку Г. т. поділяють на осеві, радіальні (відцентрові, доцентрові) й діагональні. Г. т. розрізняють також за кількістю ступенів (сукупності соплового апарата й робочого колеса). Найпоширенішими є Г. т. осеві одноступінчасті (мал.) та багатоступінчасті. Г. т. нескладні за конструкцією, компактні, надійні в експлуатації, у них високий ккд (0,92—0,94), велика питома потужність. Г. т. використовують гол. чин. як одну з осн. частин газотурбинних двигунів або газотурбинних установок.

Лит.: Шнез Я. И., Хайловский Я. С. Газовые турбины. ч. 2. К., 1977. В. Я. Шипілі,

ГАЗОВБИРАЧІ — те саме, що й *гетери.*

ГАЗОВЕ ЗВАРЮВАННЯ, автогенне зварювання — зварювання металів, при якому кромки з'єднуюваних частин розплавляють газовим полум'ям. Таким способом металеві частини з'єднують (з присадкою або без присадки металу) без мех. дії або тиску. Щоб підвищити т-ру полум'я, горючі гази спалюють у струмені чистого кисню. Залежно від застосовуваного газу розрізняють зварювання ацетилено-кисневе, метано-кисневе, воднево-кисневе тощо. Таким зварюванням можна з'єднувати майже всі метали і сплави, використовувати у техніці (див. Зварювальне устаткування). Г. з. застосовують при виготовленні й ремонті виробів із сталі заготовки 1—3 мм, зварюванні стівок металевих труб малих діаметрів, ремонті виробів, відлитих з чавуну, бронзи та ін., виготовленні виробів з алюмінію та його сплавів, міді, латуні й свинцю, з'єднанні ковкого й високоміцного чавунів тощо.

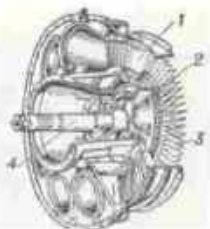
А. Ю. Аснис.

ГАЗОВЕ ОПАЛЕННЯ — опалення теплом спалюваного горючого газу. Осн. частини системи Г. о.: газопроводи, нагрівальні прилади (агрегати), запірно-регульовальна арматура та автом. прилади безпеки користування газом. Розрізняють Г. о. місцеве, коли газ спалюється у нагрівальних приладах, встановлених безпосередньо в опалюваних приміщеннях, і центральне — із згоряння газу у пром. агрегатах. Для місцевого Г. о. застосовують конвективні (див. Конвекція) і променістико-конвективні прилади, що відрізняються способом підведення зовн. повітря, необхідного для горіння, та видалення продуктів згоряння газу (мал.), а також променістичні прилади (інфрачервоні випромінювачі). При центральному Г. о. в опалюване приміщення подають повітря, змішане з продуктами згоряння газу (в контактних агрегатах) або підігріте ними (в поверхневих агрегатах). Г. о. застосовують гол. чин. у пром. і громад. будинках, де люди перебувають тимчасово.

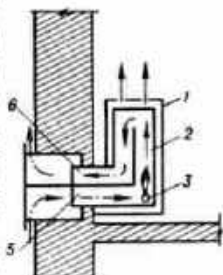
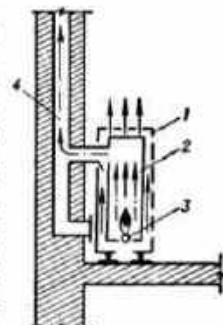
О. М. Склярєнко.
ГАЗОВЕ РІЗАННЯ — різання нагрітих газовим полум'ям сталевих виробів у струмені чистого кисню; те саме, що й *кисневе різання.*

ГАЗОВЕ ЦІАНУВАННЯ — дифузійне насичення поверхні виробів із сталі (чавуну) одночасно вуглецем і азотом у газовому середовищі; те саме, що й *нітроцементация.*

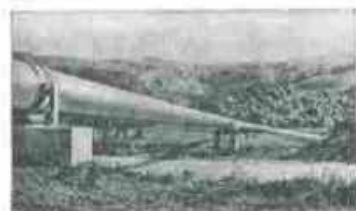
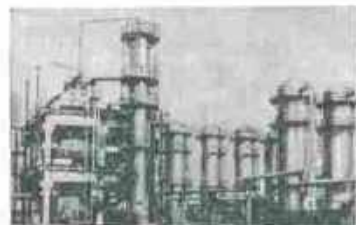
ГАЗОВИЙ АНАЛІЗ — сукупність методів визначення складу газових сумішей. Розрізняють: 1) Хімічні методи Г. а., при яких один з компонентів газової суміші поглинається у *газоаналізаторах* певним розчином або компоненти суміші спалюють і визначають зміну об'єму. Для аналізу малих кількостей компонентів, напр. шкідливих домішок у повітрі, досліджувану суміш пропускають крізь спец. реагент, а потім визначають певний ефект хім. реакції відпо-



Газова турбіна одноступінчаста: 1 — сопло; 2 — диск; 3 — робоча лопатка; 4 — вал.



Місцеве газове опалення з видаленням продуктів згоряння газу в димовий канал (агори) і через стіну: 1 — кожух; 2 — топка; 3 — пальник; 4 — димовий канал; 5 — патрубок для підведення зовнішнього повітря; 6 — патрубок для видалення продуктів згоряння газу.



Установка осушування газу на Долинській компресорній станції. Івано-Франківська область. Перехід газопроводу через річку Латорицю в Карпатах. Установка комплексної підготовки газу на Хрестинському родовищі. Харківська область.

ристовується 14,2%; в УРСР — відповідно 16,7%. В 1976 в СРСР газифіковано природним газом 3424 населені пункти, з них 1208 міст і с-ц міськ. типу і 2216 населених пунктів у сільсь. місцевості. Збудовано 108,9 тис. км розподільних газових мереж, газифіковано 18,8 млн. квартир, крім того, 26,5 млн. квартир — зрідженим газом. На Україні — відповідно 662 населені пункти, у т. ч. 263 міста і с-ц міськ. типу, 399 населених пунктів у сільсь. місцевості; збудовано 22 тис. км розподільних мереж, газифіковано 3,9 млн. квартир, крім того, зрідженим газом — 5,9 млн. квартир. Основними напрямками розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено дальше нарощування видобутку природ. газу; ввести в дію приблизно 35 тис. км газопроводів; розробити і впровадити прогресивні тех. засоби і методи видобування, транспортування, переробки і зберігання газу і газового конденсату; спорудити надійні високопродуктивні експлуатаційні свердловини з використанням нових ме-



Газовий мавританський.

відними хім. або фізико-хімічними методами аналізу. 2) Метод визначення рідких і твердих компонентів (газооб'ємний метод), при якому визначується компонент перетворюють хімічним способом на газ, а потім аналізують одержаний газ першим методом. Наприклад, визначаючи домішки вуглецю у сталі, спалюють метал у струмені кисню і вимірюють кількість утвореного CO_2 . 3) Фізичні методи, при яких визначають фіз. властивості газів: теплопровідність, теплотворну здатність, густину тощо. 4) Метод газової хроматографії, при якому суміш газів пропускають крізь колонку з адсорбентом, «примішують» колонку струменем інертного газу, внаслідок чого окремі компоненти виходять з неї ступенно. На виході струменя газів встановлюють прилади, які автоматично записують вміст цих газів, що дає можливість швидко контролювати технологічні процеси та аналізувати різні суміші. Літ.: Еремін Б. Г. Газовий аналіз. М., 1955; Соколов В. А. Методи аналізу газів. М., 1958.

ГАЗОВИЙ ДВИГУН — двигун внутрішнього згоряння, в якому хімічна енергія горючого газу перетворюється на механічну. Як паливо в Г. д. використовують газ природний або штучні, одержані в газогенераторах. Ці газ вміщують у балони в стисненому чи зрідженому стані (зрідженою є звичайно пропан-бутанова суміш). Застосовують також доменний газ, коксовий газ та ін. В Г. д. порівняно з рідкопаливними двигунами менше зношуються осн. деталі (через краще сумішоутворення і повніше згоряння), у відхідних газах мало шкідливих домішок (двигун діє на збіднених сумішах). До того ж у Г. д. можна застосовувати вищі ступені стиску, ніж у бензинових двигунах. Потужність стаціонарних Г. д., використовуваних на металург. з-дах, електростанціях або газопроводах, досягає 12 тис. кВт (16 тис. к. с.), їхній ккд 0,42. Трансп. Г. д. встановлюють на суднах і газобалонних та газогенераторних автомобілях. Перспективним є використання в Г. д. (особливо для автомобілів) водню, який, згоряючи в суміші з повітрям, утворює малотоксичні гази (в них немає окису вуглецю).

О. М. Бурцев.

ГАЗОВИЙ РУЛЬ — руль літальних апаратів, яким змінюють напрям газового потоку від двигуна і, отже, напрям польоту. Найчастіше являє собою сукупність профільованих поворотних пластин, встановлених у цьому потоці. Г. р. використовують на тих лінійних польотах, де повітряні рулі неефективні. В ракетах і космічних кораблях Г. р. застосовують на поч. лінійних польотів і для керування в безповітряному просторі, у літаках вертикального зльоту і посадки — на режимах зльоту і посадки.

ГАЗОГЕНЕРАТОР — пристрій, де з твердого або рідкого палива виробляють генераторні гази. Найпростіший Г. являє собою циліндричну металеву шахту (мал.),

викладену всередині вогнетривким матеріалом. У верхню частину Г. завантажують паливо, що його піддають газифікації — термічній обробці в середовищі повітря, кисню, водної пари або їхньої суміші (дутья). Кількість дутьтєвої суміші має бути недостатньою для повного згоряння палива (напр., при пароповітряному дутьті — 35% повітря від теоретично необхідного). Продукти газифікації надходять з Г. на подальшу обробку (охолодження, конденсація тощо). Г. відрізняються між собою конструкцією, особливостями шару палива (щільний, завислий, «кільчатий» або «пульсуючий»), системою подачі дутьтя (пряма, обернена, двозонна й горизонтальна), шлаковидаленням (рідке або тверде). Розрізняють Г. стаціонарні і транспортні. Стаціонарні Г. застосовують у хім. пром-сті, металургії, енергетиці тощо. Транспортні — гол. чин. в автомоб. газогенераторних установках.

А. А. Кричко.

ГАЗОЕЛЕКТРИЧНЕ ЗВ'ЯЗУВАННЯ — зварювання металів у середовищі захисних газів; вид дугового зварювання. При Г. з. газ надходить струменем із зварювального пальника або наповнюють камеру з виробами. Захищаючи метал від шкідливого впливу атм. повітря, вони поліпшують якість зварного шва, підвищують стійкість горіння дуги. Найпоширенішим є Г. з. у вуглекислому та інертних газах. У вуглекислому газі зварюють сталь різних марок, в інертних газах — більшість кольорових металів і нержавіючих сталей. З інертних газів найчастіше використовують аргон (див. Аргон-дугове зварювання), рідше — гелій. Г. з. буває ручне, напівавтоматичне та автоматичне; плавким (напр., сталевим, алюмінієвим) або неплавким (вольфрамовим, вугільним та ін.) електродами. Різновидом газоелектричного є плазмове зварювання металів. Г. з. застосовують для з'єднання деталей малої та серед. товщини.

О. М. Корнієнко.

ГАЗОКОНДЕНСАТ — продукт, виділений з природного горючого газу: суміш рідких вуглеводнів. Див. Конденсат газовий.

ГАЗОН (франц. gazon — дерн) — ділянка землі зі штучним трав'яним покривом. Г. бувають партерні, паркові, спортивні й мавританські (з барвистих квітучими рослинами). Партерні Г. — основний фон для квітників, деревних насаджень і різних паркових споруд. Паркові й мавританські Г. роблять у парках, садах, скверах, на бульварах тощо. Г. створюють, висіваючи насіння багаторічних трав'янистих рослин у добре оброблений і вирівняний ґрунт.

Лит.: Газони. М., 1977.

ГАЗОБІМІН — процес поглинання кисню з зовнішнього середовища та виділення вуглекислого газу, інших газоподібних речовин і водної пари (що утворились внаслідок обміну речовин), притаманний усім живим організмам. Г. — один з основ. проявів дихання, що забезпечує звільнення енергії при окисленні органічних речовин (білків,

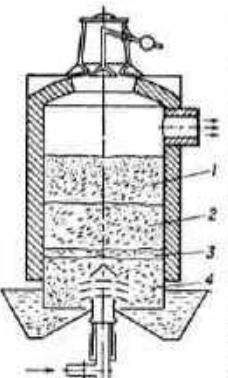
жирів, вуглеводів), необхідної для життєдіяльності організму. Г. у одноклітинних і деяких багатоклітинних тварин здійснюється шляхом дифузії газів безпосередньо через поверхню тіла. У багатоклітинних тварин Г. забезпечується спец. системами транспорту газів. Осн. з них — це системи зовн. дихання та кровообігу. Г. у людини і тварин досліджують в умовах повного спокою, натще, при $t_{\text{рі}}$ 18—22° С (основний обмін) спец. приладами. Встановлено, що об'єм виділеного при Г. вуглекислого газу у випадку окислення вуглеводів дорівнює об'єму спожитого кисню, тобто дихальний коефіцієнт становить 1, при окисненні білків — 0,8, жирів — 0,7. При засвоєнні організмом 1 л кисню звільняється 19,7—20,9 кдж (4,7—5,0 ккал) тепла (калоричний еквівалент кисню). По кількості спожитого кисню за одиницю часу за допомогою дихального коефіцієнта розраховують енерговитрати організму (непряма калориметрія). Рівень Г. залежить від анатомо-фізіол. особливостей організму, його стану, умов зовн. середовища і, особливо, від інтенсивності м'язової діяльності. Регуляція Г. здійснюється на всіх етапах транспорту газів за рахунок біохім., біофіз., нервових і гуморальних впливів. Про Г. у рослин див. також Фотосинтез.

Лит.: Ольшанская Р. П. Кора головного мозгу і газообмін. М., 1950;

Березовский В. А. Напряжения кислорода в тканях животных и человека. К., 1975; Сравнительная физиология животных, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1977.

В. А. Березовский.

ГАЗООЧИЩЕННЯ — очищення промислових газів від твердих, рідких і газоподібних домішок. Тверді (напр., у вигляді пилу) та рідкі (у вигляді бризок, туману) домішки видаляють мех. та електричними, а газоподібні — фізико-хім. методами. Мех. Г. провадять осаджуванням домішок під дією сил тяжіння (у пилословильних камерах) або відцентрових сил (у циклонах, пилкових мішках, жалюзійних ґратках тощо), промиванням газів водою або ін. рідиною (у скруберах, мокрих циклонах, швидкоплинних і пінних пилословильниках), фільтруванням їх крізь пористі й волокнисті матеріали (тканинні мішкові, або рукавні, фільтри). Електр. Г. ґрунтується на дії електр. поля високої напруги (до 80 000 В) на очищуваний газ: у фільтрах електричних внаслідок іонізації забрудненого газу заряджені домішки осідають на електродах. Фізико-хім. Г. полягає в поглинанні (в абсорберах, скруберах) домішок розчинниками (абсорбція) або хім. реагентами (хемосорбція), активним вугіллям чи силікагелем (адсорбція). До фізико-хім. методів належать також: охолоджування домішок до зрідженого або твердого стану з наступним видаленням їх; доповнення у газових і котельних печах на катализаторах та ін. До Г. входять, коли для використання потрібен або сам очищений газ (напр., природний газ, який перед надходженням у газопровід очищують), або вилу-



Газогенератор для газифікації твердого палива в щільному шарі: 1 — зона підготовки палива; 2 — відокремлювальна зона; 3 — окислювальна зона; 4 — шлакова подушка (стрілками показано надходження дутьтя і вихід продуктів газифікації).

чені з нього домішки (напр., з сірководню, що міститься в природному газі, виробляють високоякісну сірку). Г. є важливим засобом захисту повітряного басейну від забруднення пром. газ. ми, охорони *нарколішнього середовища*.

ГАЗОПОСТАЧАННЯ — постачання природних, попутних (нафтових) і штучних горючих газів народногосподарським та побутовим об'єктам. До системи Г. належать споруди й устаткування для добування природних та виробн. штучних горючих газів (див. *Газова промисловість*), їх очищення (див. *Газоочищення*), транспортування (див. *Газопровід*), зберігання (див. *Газосховище*), а також розподілу між споживачами (див. *Газорозподільна станція*) та спалювання. Розрізняють Г. централізоване і місцеве (по газопроводах). Є також Г. зрідженого (у балонах, цистернах) або стисненого (у балонах) газу. Централізована система Г. забезпечує газом споживачів (великі міста, підприємства) на значній віддалі від джерела газу. Місцева система Г. постачає газ споживачам поблизу місця добування (виробн.) газу. Систему постачання зрідженого або стисненого газу застосовують у районах, де неможливе або недоцільне прокладення газопроводів. Зріджений газ транспортується під тиском 1,2—1,6 МПа (12—16 кгс/см²), стиснений — під тиском до 20 МПа (200 кгс/см²). В СРСР централізованою та місцевою системами Г. споживачам поставлено (1977) бл. 304 млрд. м³ газу, крім того 7690 тис. т зрідженого.

Я. М. Кутинський.

ГАЗОПРОВІД — комплекс *трубопроводів* і допоміжних споруд для транспортування та розподілу природних, попутних (нафтових) та штучних горючих газів. Розрізняють Г. магістральні, місцеві та внутрішні. Магістральними Г. переміщують газ на значну віддалі від місця видобування (виробн.) до населених пунктів, пром. об'єктів та ін. споживачів. Місцеві Г. (газові мережі) призначені для розподілу газу по об'єктах споживання; внутр. Г. — для розподілу його всередині житл. і виробн. приміщень. Г. бувають підземні (найпоширеніші), надземні та в напіп; за матеріалом труб — сталеві, азбестоцементні та пластмасові. Діаметр труб від 156 до 1420 мм (магістральні Г. діаметром 1420 мм споруджують тільки в СРСР). Робочий тиск, під яким транспортується газ, до 1,2; 2,5 та 7,5 МПа (12; 25 і 75 кгс/см²). Тиск газу у магістральних Г. великої протяжності (мал.) підтримується компресорними станціями, споруджуваними через 100—120 км (потужність компресорів досягає 25 тис. кВт). На кінцевих пунктах магістральних Г. розміщують *газорозподільні станції*, на яких тиск газу знижується до необхідного рівня. В СРСР до найбільшніх належать газопроводи: Оренбург—Зх. кордон СРСР (бл. 2,7 тис. км), Середня Азія—Центр (бл. 3 тис. км), Уренгой—Сургут—Челябінськ (1,5 тис. км) та ін. По те-

риторії УРСР проходять Г.: Шелінка — Дніпропетровськ—Кривий Ріг—Ізмаїл (бл. 1000 км), Дашава—Мінськ (665 км) тощо; тут бере початок потужний Г.—«Братерство». Див. також *Газова промисловість*, *Газопровід «Союз»*.

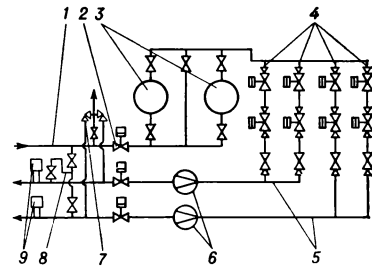
Я. М. Кутинський.

ГАЗОПРОВІД «СОЮЗ» — магістральний газопровід від Оренбурга до західного кордону СРСР через територію РРФСР та УРСР. Будується спільно соціалістичними країнами — членами РЕВ: Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Чехословаччиною, Румунією та СРСР. Будівництво почато 1975 на основі Генеральної угоди, підписаної 1974 на 28-й сесії РЕВ. Довжина Г. «С.» становить 2677 км, пропускна спроможність — 28 млрд. м³ газу на рік. Кожна з країн — учасниць угоди вносить свій вклад у будівництво газопроводу. Рад. Союз провів усі розвідувальні роботи, забезпечив будівництво проектною документацією, збудував з-д та установки для комплексної переробки газу, а також систему його збирання на Оренбурзькому газоконденсатному родовищі. Це становить понад половину заг. витрат країн — учасниць будівництва НРБ, УНР, НДР, ПНР і ЧССР своїми силами й засобами будують одну з 5 ділянок газопроводу, рівних за обсягом капіталовкладень; Румунія кредитує придбання на світовому ринку необхідних устаткування і техніки. Всі об'єкти Г. «С.» є власністю СРСР; затрати ін. країн — учасниць будівництва будуть погашені Рад. Союзом поставками газу протягом 12 років після введення в дію газопроводу на проектну потужність. Строк дії угоди — 20 років, після закінчення строку її дії поставки газу можуть бути продовжені на основі нових угод. Газопровід сприятиме поліпшенню паливно-енергетичних балансів країн — учасниць будівництва, забезпечить сировинною хім. пром-сть цих країн. Г. «С.» є конкретним прикладом розвитку й поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції*. В. І. Дудчак.

ГАЗОПРОНИКНІСТЬ — властивість матеріалу пропускати *гази*, якщо є певний перепад тиску. Визначається кількістю газу, що проходить за одиницю часу крізь одиницю поверхні матеріалу при перепаді тиску, який дорівнює одиниці. Характеризується коефіцієнтом проникності відповідного газу: повітря (повітропроникність), водню (воднепроникність) тощо. Є однією з осн. фіз. характеристик пористих і формувальних матеріалів. Властива також твердим безпористим матеріалам (напр., полімерам — плівкам або покриттям), металам та ін. Г. металів швидко збільшується з підвищенням т-ри газу. Матеріали, непроники для газів (напр., азбест, свинець), застосовують для герметизації стінок, з'єднань і внутр. об'ємів апаратів, машин і споруд.

ГАЗОРОЗПОДІЛЬНА СТАНЦІЯ — сукупність споруд і устаткування для *газоочищення*, зниження

тиску, одоризації (додавання речовин з специфічним запахом), розподілу та обліку газу, що надходить з магістральних *газопроводів* до споживачів. Складові частини Г. с. (мал.): вузол вимикальних пристроїв, через який газ надходить до станції; фільтри, де газ очищається від твердих і рідких завислих частинок; лінії зменшення та стабілізації тиску газу (одна лінія — резервна), за допо-



Газорозподільна станція: 1 — магістральний газопровід; 2 — вузол вимикальних пристроїв; 3 — фільтр; 4 — лінія зменшення і стабілізації тиску газу; 5 — вихідний газопровід; 6 — лічильник газу; 7 — вузол запобіжних клапанів; 8 — байпасна лінія; 9 — одоризаційна установка.

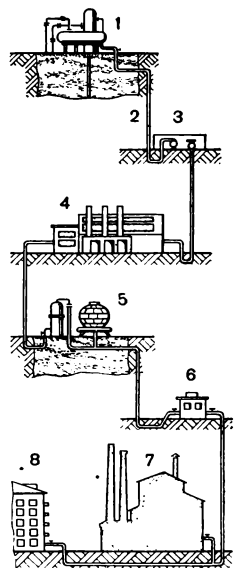
могою яких тиск знижується (за одно-, дво- або триступінчастою схемою) до заданого та підтримується на сталому рівні (0,3—1,2 МПа, або 3—12 кгс/см²); вихідні газопроводи з запобіжними клапанами та лічильниками газу. На Г. с. є також одоризаційна установка та байпасна (обвідна) лінія — для короткочасного постачання споживачам газу, напр. на час ремонту станції. В разі потреби газ перед зниженням тиску осушують і підігрівають. Г. с. будують на деякій віддалі від житл. і пром. споруд. Контрольно-вимірні прилади та регульовальну апаратуру розташовують у капітальних приміщеннях, ін. устаткування — на відкритих майданчиках. Потужність Г. с. від 5—10 до 300—500 тис. м³/год.

А. Г. Челіков.

ГАЗОСВЯЖДІЛЬНІ ПРИЛАДИ — прилади, дія яких ґрунтується на *електричних розрядах у газах* або парах металу; те саме, що й *іонні прилади*.

ГАЗОСИЛІКАТ — бетон, одержуваний в результаті твердіння у *автоклавних суміші* вапняно-кремнеземистої в'язучої речовини, тонкодисперсного кремнеземистого компонента, газоутворювача і води. різновид *газобетону*. З Г. виготовляють блоки і панелі для *огорожувальних конструкцій*, тепло- і звукоізоляційні вироби.

ГАЗОСХОВИЩЕ — природний або штучний резервуар, де зберігають газ. Розрізняють Г. надземні (див. *Газозольдер*) і підземні — споруджувані у попередньо герметизованих пористих породах на глибині до 1200—1300 м (напр., у виснажених нафтових і газових родовищах) та порожнинах гірських порід (у покинутих шахтах, печерах, соляних виробках та ін.). Місткість підземних Г. досягає сотень мільйонів (іноді мільярд)



Газопровід: 1 — газовий промисел; 2 — трубопровід; 3 — вимикальний пристрій; 4 — компресорна станція; 5 — газосховище; 6 — газорозподільна станція; 7 — промисловий споживач; 8 — побутовий споживач.

кубічних метрів газу. У пористих породах газ зберігають у газоподібному стані при тиску 5—12 МПа (50—120 кгс/см²), у порожнинах гірських порід — переважно у зрідженому стані при тиску 0,8—1,0 МПа (8—10 кгс/см²). Є також ізотермічні Г.— наземні (сталеві резервуари з подвійними стінками, між якими розміщено теплоізоляційний матеріал) і підземні (котловани з замороженими ґрунтовими стінками і сталевим покрів'ям). В таких сховищах зріджений газ зберігають при атмосферному тиску і низькій т-рі (до -200° С). Г. дають змогу згладжувати добуву, тижневу та сезонну нерівномірність відбирання газу з магістральних газопроводів.



Газотрон.
1 — анод;
2 — катод

ГАЗОТРОН [від газ(у) і (елект)рон] — двоелектродний тисний прилад, яким перетворюють (випрямляють) змінний електричний струм на постійний. Являє собою заповнений інертним газом або парою ртуті скляний герметичний балон з анодом і катодом (мал.). Для Г. ґрунтується на виникненні в інертному газі або ртутній парі (в результаті термоелектронної емісії з нагрітого катода) несамостійного дугового розряду (при позитивному анодному потенціалі), що зумовлює вентилялі (випрямляють) властивості приладу. Ккд Г. досягає 0,99. Г. використовують гол. чин. у високовольтних випрямлячах струму. Див. також *Вентиль*.

ГАЗОТУРБІННА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ — теплова електростанція, де приводом електричного генератора є газова турбіна. На Г. є, звичайно, встановлюють однієї двовалові газотурбінні двигуни (в теплоенергетиці їх частіше називають газотурбінними установками). В одновалових газотурбінних установках рух генераторів і компресорів надає газова турбіна. Амонтована з ними на од-

ному валу; у двовалових установках («установках з розрізним валом») генератор обертає незалежна газова турбіна корисної потужності. Паливом на Г. є найчастіше є природний газ. Рідше використовують газотурбінне паливо, одержуване з нафти. Є також вугільні Г. є, що працюють на продуктах підземної газифікації вугілля. У газотурбінних установках Г. є. порівняно з паротурбінними менша одинична потужність (до 100 МВт) і нижчий ккд (0,3—0,34), але вони більш маневрені й компактні. Г. є покривають пікові навантаження на потужних теплових електростанціях. У віддалених районах СРСР іноді застосовують автономні пересувні Г. є. Набувають розвитку Г. є. з парогазотурбінними установками.

ГАЗОТУРБІННИЙ ДВИГУН — тепловий двигун, в якому енергія стиснутого і нагрітого газу перетворюється на механічну енергію обертового вала газотурбінної турбіни. Осн. частинами Г. д. є компресор, камера згоряння та газова турбіна. Розрізняють Г. д. одно- і двовалові. В одноваловому Г. д. компресор, газова турбіна і осн. агрегат (споживач енергії) з'єднані спільним валом. У двовалових Г. д. (мал.) одна газова турбіна обертає компресор, друга (незалежна турбіна корисної потужності) надає рух осн. агрегату. Паливо згоряє у Г. д. безперервно при постійному тиску або переривчасто при постійному об'ємі. У Г. д. першого типу (найпоширеніших) стиснене атм. повітря надходить з компресора в камеру згоряння, куди подається й паливо; в газовій турбіні енергія газоподібних продуктів згоряння перетворюється на мех. енергію. Г. д. працюють на рідкому (напр., гасі, мазуті), газоподібному (природному, генераторному та ін.) або твердому (вугільному або торфовому пилу) паливі. Є Г. д. з замкненим циклом робочого тіла (звичайно повітря), в них можна використовувати тверде або ядерне паливо. В таких двигунах стиснене в компресорі повітря нагрівається у трубах, вмонтованих у камеру згоряння, потрапляє в турбіну, з неї — в охолодник, потім знову в компресор, і цикл повторюється. Ккд Г. д. при т-рі газів перед турбіною 1000—1100 К і ступені стиску в компресорі 10 становить 0,23—0,27. Щоб підвищити ккд (до 0,32), стиснене повітря, яке надходить у камеру згоряння, підігрівають теплом відхідних газів. Найбільша одинична потужність Г. д., що їх виготовляють в СРСР для стаціонарних енерг. установок, становить 100 МВт; для авіаційних силових установок (при тязі 180—250 кН) — 10—14 МВт. Г. д. — осн. двигуни силових установок ати літальних апаратів. Його використовують також на теплових електростанціях, автомоб., залізничному та мор. транспорті, в хім., металург., нафтовій, газовій промисловості тощо.

ГАЗОТУРБОВІЗ — локомотив, де основним двигуном є газова турбіна. Рух від газової турбіни

до ведучих коліс Г. передається через електр., мех. або гідравлічну передачу. Осн. частинами силової установки Г. з електр. передачею є газотурбінний двигун (звичайно одноваловий), генератор постійного струму і тягові електродвигуни, що, живлячись від генератора, приводять у рух ведучі колеса. До досконалиших належать Г. з двоваловими газотурбінними двигунами, в яких рух ведучим колесам (через мех. або гідравлічну передачу) надає незалежна газова турбіна корисної потужності. Запускають газотурбінний двигун звичайно допоміжним двигуном внутрішнього згоряння, рідше — електродвигуном, що живиться від акумуляторів. Потужність таких Г. (мал.) бл. 5 МВт, ккд 0,16—0,22. Є Г., де замість компресора і камери згоряння газотурбінного двигуна встановлено вільнопоршневий генератор газу. Ккд таких Г. 0,35—0,4. Перевагами Г. перед тепловозами є більша питома потужність, компактність, на них можна застосовувати низькосортне рідке паливо. Г. використовують на залізницях з порівняно малою вантажнонапруженістю, де через великі капіталовкладення застосування електровозів недоцільне.

Є. П. Дибан.

ГАЗУ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Створений 1949 (до 1963 — Ін-т використання газу в комунальному господарстві і промисловості АН УРСР). Ін-т проводить дослідження по підвищенню ефективності використання природного газу в пром-сті і захисту навколишнього середовища від забруднення, по удосконаленню технологічних процесів, пов'язаних із застосуванням газу в пром-сті та хім. переробкою вуглеводневих газів. Досліджуються питання прикладної теорії спалювання газу, тепло- і масообміну в пром. печі і реакторах, методи опалювання печей, розробляються конструкції установок використання газу, апаратура для їх контролю та автоматизації тощо. Вивчаються умови утворення токсичних газових викидів у технологічних процесах, розробляються методи та обладнання для їх термічного та каталітичного знешкодження, а також системи для проведення автоматизованого контролю цих викидів.

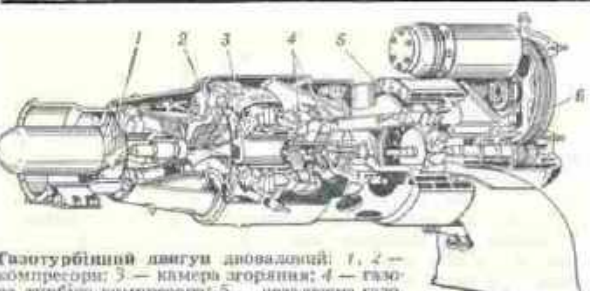
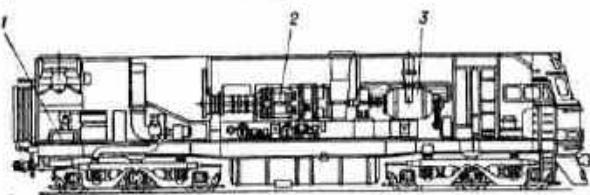
В. Ф. Котиков.

ГАЙВКИ — українські народні обрядові пісні. Див. *Веснянки*.

ГАЙТІ — острів у групі Великих Антильських о-вів у Вест-Індії. Площа бл. 77 тис. км². Поверхня гориста, вис. до 3175 м. г. Дуарте. Складається з вулканічних та осадочних порід. Родовища золота, бокситів, нафти. Клімат тропічний, жаркий. Опадів до 2000 мм на рік. Річки короткі, багатоводні. Є озера. На схилах — тропічні ліси (пальми, лавр), у внутр. районах — савани. Культивують банани, цукр. тростину, кавове дерево, банани, тютюн, рис та ін. На острові Г.— д-ви Гаїті та Домініканська Республіка.



Газотурбовоз: а — зовнішній вигляд; б — розріз: 1 — допоміжний двигун; 2 — газотурбінний двигун; 3 — генератор.

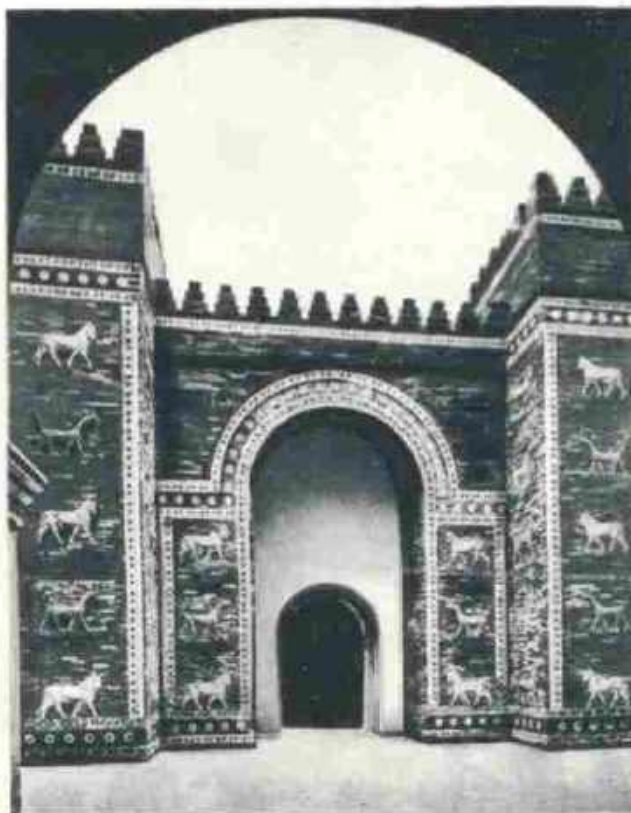


Газотурбінний двигун двоваловий: 1, 2 — компресори; 3 — камера згоряння; 4 — газова турбіна компресора; 5 — камера газу газотурбінної корисної потужності; 6 — редуктор.



До ст. Вавілоно-асірійська культура.

1. Стела Нарамсіна з Суа. Червоний пісковик. Близько 24-23 ст. до н. е. Лувр, Париж.
2. Зликурат бога місяця Нанні в Урі. 21 ст. до н. е.
3. Голова статуї Гудея з Лагаша. Діорит. 22 ст. до н. е. Лувр, Париж.
4. Фантастична тварина на брамі Іштар у Вавілоні. Близько 570 до н. е. Пергамський музей. Берлін.
5. Хаммурапі перед богом Шамашем. Рельєф стовпа законів Хаммурапі з Суа. Діорит. 1792-1750 до н. е.
6. Статуя Ашшурнасірпада II в Кальку. 883-859 до н. е.
7. Брама Іштар у Вавілоні. Близько 570 до н. е. Пергамський музей, Берлін.

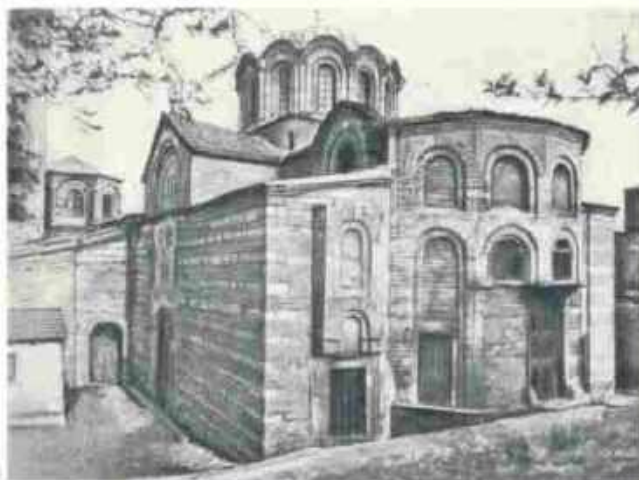


1
2

3
4

5
6
7

1
2
3



4
5
6



7



8
9



До ст. Візантія.

1. Церква св. Феодора (Кілісе-Джамі) в Константинополі. 11 ст.
2. Храм св. Софії в Константинополі. 532–537. Архітектори Анфемій з Траал та Ісидор з Мілета. Інтер'єр.
3. Церква Іоанна Предтечі в Керчі. 10–13 ст.
4. Імператриця Феодора з почтом. Мозаїка церкви Сан-Вітале в Равенні. Близько 547.

5. Церква Успіння Богоматері. Близько 1080. Монастир Діфні поблизу Афін.
6. Мадонна з немовлям. Восковий живопис. Александрійська школа. 6 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.
7. Св. Микола. Ікона. Мозаїка. Початок 12 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.
8. Євангеліст Марк. Мініатюра з Євангелія 13 ст. Паризька Національна бібліотека.
9. Зцілення хворих. Мозаїка церкви Кахріе-Джамі в Константинополі. Близько 1303.





До ст. Виставка досягнень народного господарства СРСР.

5. Макет парової турбіни потужністю 800 000 кВт. Павільйон «Електрифікація СРСР».

6. У павільйоні «Космос».

7. У павільйоні «Товари народного споживання».

8. На вивідному колі павільйону «Тваринництво».

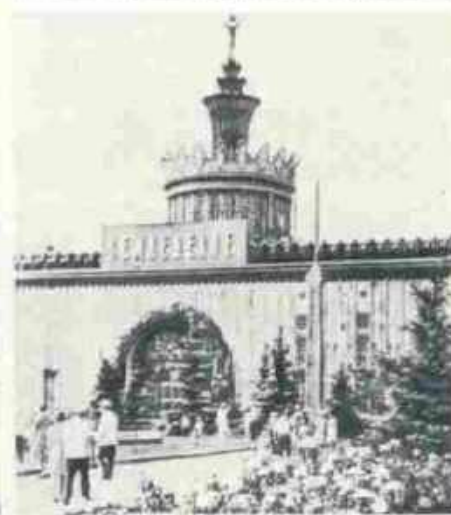
9. Павільйон «Землеробство».

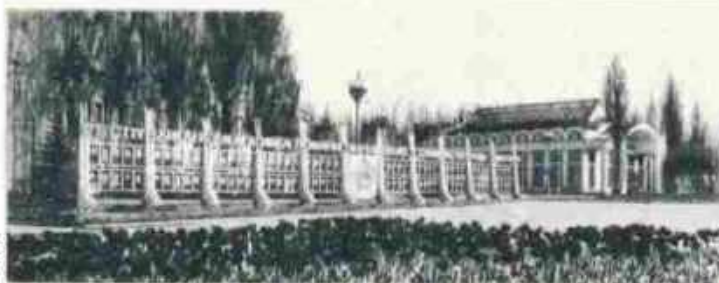
1. Площа Дружби народів.

2. Павільйон «Машинобудування».

3. Вугільний комбайн КШ-3М і кріплення К-130. Експонат павільйону «Вугільна промисловість».

4. У павільйоні «Хімічна промисловість».





До ст. Виставка досягнень народного господарства УРСР.

1. Центральний вхід на ВДНГ УРСР і Головні павільйони. 2. Загальний вид центральної площі Виставки. 3. Республіканська Дощка пошани. 4. Павільйон «Зернові та олійні культури». 5. Павільйон «Машинобудування і приладобудування». 6. У павільйоні «Хімічна промисловість». 7. У павільйоні «Науково-технічний прогрес у народному господарстві УРСР». 8. Макет доменної печі № 5 на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна у павільйоні «Металургія». 9. У павільйоні «Електрифікація». 10. У павільйоні «Товари народного споживання». 11. Сільськогосподарська техніка на майданчику павільйону «Механізація та електрифікація сільського господарства».



1
2

3
4

5
6
7

8
9

10
11



1



2

3

До ст. Вірменська РСР.

1. Арагатська долина.
2. Єреван. Площа В. І. Леніна.
3. Озеро Севан.
4. Вірменська АЕС.
5. На відкритих розробках мідно-молібденових руд. Каджаринський мідно-молібденовий комбінат.
6. У складальному цеху «Вірменскотреставоуду» імені В. І. Леніна.

7. Цех по виробництву вінілацетату заводу «Полівінілацетат» у Єревані.

8. В одному з цехів Єкегнадзорського консервного заводу.

9. Обпилювання проти сільськогосподарських шкідників і хвороб на виноградних плантаціях радгоспу імені Тейрова Ечміадзінського району.



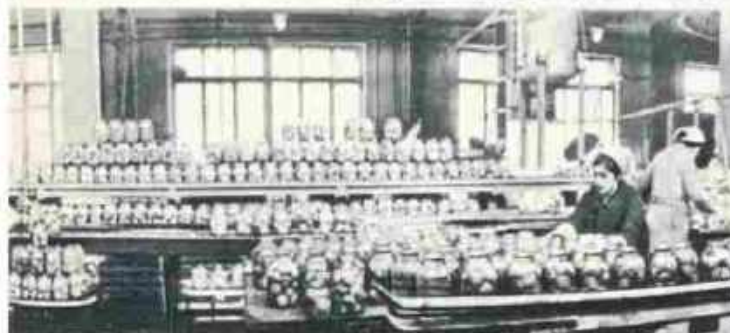
4



5

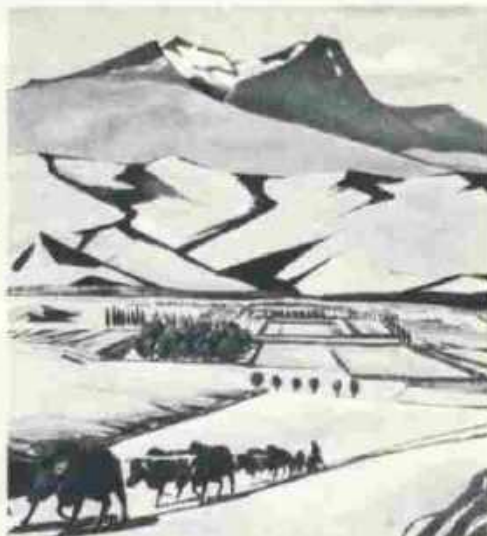
6

7



8

9



До ст. Вірменська РСР.

1. Театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова в Єревані. 1926-53. Архітектор О. І. Таманян.
2. Церква Рінеїме в Ечміадзарі. 618.
3. Матенадарян (сховище стародавніх рукописів) у Єревані. 1959. Архітектор М. В. Григорян.
4. Благовіщення. Мініатюра з рукопису 13 ст. Матенадарян. Єреван.
5. М. С. Сар'ян. Арагац. 1925. Музей Сар'яна в Єревані.
6. О. М. Зардарян. Весна. 1956. Третяковська галерея в Москві.
7. Є. С. Кочар. Пам'ятник Давидові Сасунському в Єревані. Бронза, базальт. 1959.
8. Сцена з вистави «Ара Прекрасний» Н. Заряна у Вірменському державному драматичному театрі імені Г. Сундукяна.
9. Сцена з опери «Аршак II» Т. Чухаджяна. Єреванський державний театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова.
10. Вірменський народний танець «Шалахо» у виконанні артистів Державного ансамблю пісні і танцю Вірменської РСР.
11. Кадр з фільму «Особисто відомий». Режисери С. Кевосян та Е. Карамян. 1958.





До ст. Бразілія.

1. Водоспад Ігуасу.

2. Загальний вид міста Бразілія.

3. На одній з вулиць міста Сан-Паулу.

4. Панорама Ріо-де-Жанейро.

5. На ріці Амазонці.

6. На автозаводі компанії «Фольксваген» у Сан-Паулу.

7. Збирання цукрової тростини.

8. Збирання кави.

9. Ж. Португалі. Голова індіанки. Малюнок. 1940.

10. Будинок національного театру в місті Бразілія. 1968. Арх. С. Німейш та ін.

11. В. Праду. Повстання. Гравюра на лінолеумі. 1951.

12. Кадр з фільму «Там, де закінчується асфальт». Реж. О. Сампайо. 1956.



1
2

3
4
5

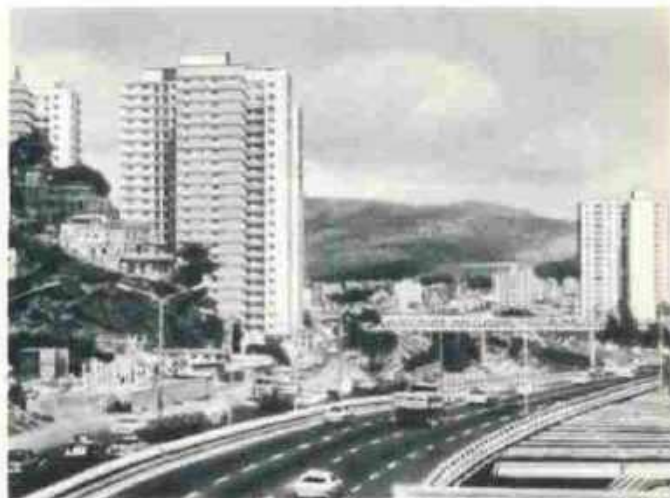
6

7
8
9

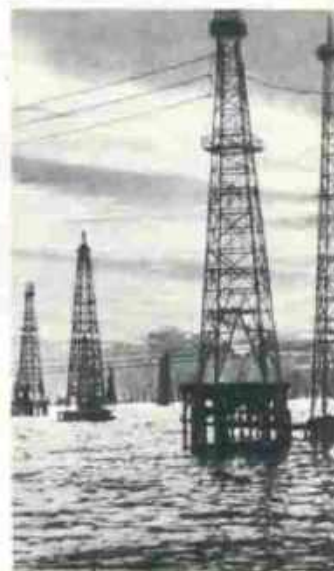
10
11
12



1
2



3
4
5



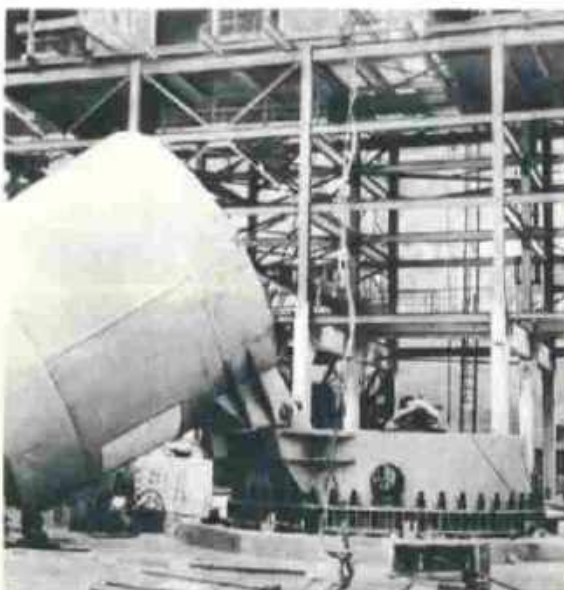
6

До ст. Венесуела.

1. Водоспад Канійма на річці Куїюї.
2. Вид частини міста Каракаса.
3. Стадентарний завод у промисловому районі на південному сході країни.
4. Виготовлення дерев'яного чолина.
5. Нафтові вишки на озері Маркайбо.
6. Е. Полео. Заручені 1956.
7. Виступ інструментального квартету «Гальсіо».
8. Пантеон Болівара в Каракасі.
9. Трибуни стадіону Університетського містечка в Каракасі, 1950-53. Арх. К.-Р. Вільянуева.
10. Кадр з фільму «Забирайтеся!». Реж. Я. Сантінес. 1977.



7
8
9
10



До ст. Будівництво

1. Панорама будівництва Фабрики огрудування Дніпровського гірничобогатувального комбінату. Полтавська обл. 1976.

2. Насування блока доменної печі № 8 на Дніпровському металургійному заводі імені Ф. Е. Дзержинського. Місто Дніпродзержинськ. 1974.

3. Монтаж регенератора на будівництві 1-ї черги виробництва аміаку виробничого об'єднання «Стирол» у Горлівці. Донецька обл. 1977.

4. Монтаж колони на Кременчуцькому нафтопереробному заводі. 1977.

5. Панорама будівництва Нікопольської прядильно-ниткової фабрики. Дніпропетровська обл. 1975.

6. Інтер'єр одного з цехів Житомирського заводу верстатів-автоматів. 1977.

7. Запорізька ДРЕС.



2
3
4

5

6
7

1
2



3



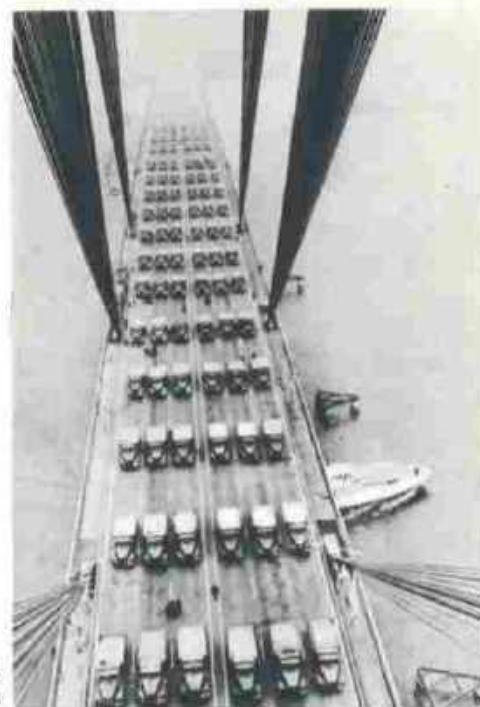
До ст. Будівництво.

1. Птахофабрика в колгоспі «Україна»
Дунавецького району, Хмельницька обл.
2. Салтівський житловий масив у Харкові.
3. Монтаж залізобетонних напіварам
комплексу по відгодівлі великої рогатої зо-
доби в радгоспі «Рубежівський», Київ-
ська обл. 1977.

4. Випробування автодорожнього ванто-
вого мосту через Дніпро, 1976.

5. Забудова набережної річки Каламіусу в
Донецьку.
6. Житлова забудова в селі Кам'яниці, Мь-
колайівська обл.
7. Універсам на житловому масиві Оболонь,
Київ.

4
5



6
7





До ст. В'єтнам.

1. Пейзаж на півдні країни.

2. В затоці Халонг.

3. На одній з вулиць Ханоя.

4. У центрі міста Хошіміні.

5. Завод хімічних добрив у провінції Хабах.

6. Видобування олов'яної руди в провінції Каолянг.

7. На ткацькій фабриці в Ханой.

8. Обробіток рисового поля.

9. Збирання жуту.

10. На селів'яній плантації ферми Мок-Чай.

11. Ловля риби в затоці Халонг.



1
2

3
4

5
6

7
8
9

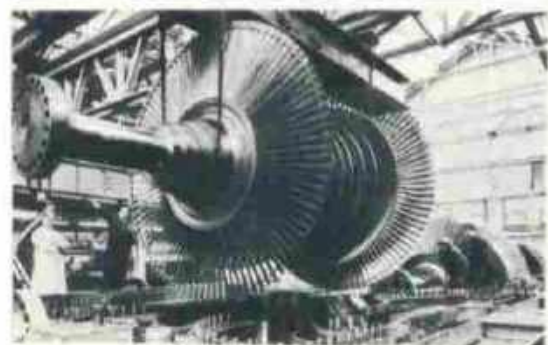
10
11



До ст. В'єтнам.

1. Баштоподібний храм-калан поблизу міста Куїньйона. 11–12 ст.
2. Башта храму Тьєн-Мо в Хюе. 13–14 ст.
3. Будинок Національних аборів у Ханой.
4. Пагода Дьєн-Бо в Ханой. 1049; відбудовано 1955.
5. Мавзолей Хо Ші Міна в Ханой.
6. Танцівниця. Скульптура п'єдесталу в храму в Чак'є. Близько 9 ст.
7. Нгуєн Дьєн Нунг. Світанок у полі. 1958.
8. То Нгок Ван. Молодий політрук. Акварель. 1954.
9. Виступ танцювального колективу міста Хошімін.
10. Сцена з вистави театру туонг.
11. Кадр з фільму «17-а паралель». Режисер Хай Ніп, 1975.





До ст. Великобританія.

1. Убережжя протоки Ла-Манш.

2. В центрі міста Глазго.

3. Загальний вид портової частини міста Ліверпуля.

4. Панорама центральної частини Лондона.

5. На турбинному заводі в місті Ньюкаслі.

6. Атомні електростанції на північному заході Англії.

7. Добування природного газу в Північному морі.

8. На текстильній фабриці в місті Данді.

9. На гірському пасовищі в Шотландії.

10. Сільський краєвид.





До ст. Великобританія.

1. Замок у Пембрукширі. 13 ст.
2. Будинок парламенту в Лондоні. 1840-68. Архітектори Ч. і Е. Беррі, О. П'юджін.
3. Собор св. Павла в Лондоні. 1675-1710. Архітектор К. Рен.
4. Кембрідж. Капеля Кінгс-коледжу. 1446-1513.
5. Будинок школи архітекторів у Лондоні. 70-і рр. 20 ст.
6. Будинок Бірмінгемського репертуарного

театру. 70-і рр. 20 ст. Архітектори Г. Уїлтерінгем, Дж. Моаслі.

7. У. Гогарт. Модний шлюб. 1743. Національна галерея в Лондоні.

8. Т. Гейнсборо. Портрет Елісбет, герцогині де Вофорт. 70-і рр. 18 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

9. Г. Мур. Меморіальна фігура. 1945-46. Девоншир, Дарлінгтон-холл.

10. Сцена з вистави «Юлій Цезар» У. Шекспіра. Національний театр Лондон.

11. Сцена з опери «Глоріана» Б. Бріттена. Англійська національна опера.





До ст. Гана.

1. Узбережжя Гвінейської затоки.

2. Панорама міста Аккри.

3. У порту міста Такораді.

4. Захід по переробці бобів какао в місті Такораді.

5. ГЕС на річці Вольті.

6. Видобування золота в Тархві (Західна область).

7. Очищення бобів какао.

8. На тваринницькій фермі в Пекоасі (Східна область).

9. Ремісник. Бронза. Історичний музей. Бері.

10. Кофі Анубам. Глашатай двору та барабанщик. Рельєф, дерево. 20 ст.



1
2

3
4

5
6
7

8
9
10



До ст. Гвінея.

1. Узбережжя Атлантичного океану.
2. Краєзна у центральній частині країни.
3. У гвінейському селі.
4. На одній з вулиць Конакрі.
5. Розробка бокситів на островах Лос.
6. Обробіток полів.

7. В порту Конакрі.

8. Маска з дерева. 20 ст.

9. Політехнічний інститут в Конакрі. 60-і рр. 20 ст.

10. Сцена з вистави «Отілочі» за поемою К. Фолеті. Національний ансамбль Гвінеї. 1961.

11. Житла і дерев'яна скульптура гвінейців.



ГАІТІ, Республіка Гаїті — держава у Вест-Індії, на Зх. о. Гаїті й о-вах Торто, Гонав, Ваш та ін. В адм. відношенні поділяється на 5 департаментів.

Державний лад. Г. за конституцією — республіка. Фактично вся законодавча, виконавча, суд і військ. влада зосереджена в руках диктатора — президента, який обирається строком на 6 років і має право на довільне обрання. Формально існує однопалатний парламент — нац. збори.

Природа. Берегова лінія дуже розчленована. Рельєф переважно гірський, вис. до 2680 м (г. Ла-Сель). Надра Г. досліджені недостатньо. Виявлено поклади бокситів, міді, заліз. руди. Клімат тропічний пасатний. Пересічні місячні т-ри протягом року від +22 до +28°. Річна сума опадів 500—2000 мм. Ріки гірські, короткі. Найбільша — р. Артібоніт. Грунти переважно коричнево-червоні. Поширені листопадні тропічні ліси, на Пд. — вічнозелені, в долині р. Артібоніту — колочі чагарники, кактуси.

Населення. Понад 99% нас. Г. — гаїтяни, нащадки рабів, вивезених з Африки в 16—18 ст. 90% гаїтян — негри, решта — переважно мулати. Держ. мова — французька, але майже все населення говорить місц. креольською мовою. Пересічна густота населення — 194 чол. на 1 км². 19,4% населення живе в містах. Найбільше місто — Порт-о-Пренс.

Історія. Корінним населенням острова Г. були індіанці. В 1492 острів відкрив Х. Колумб і назвав його Іспаньйою. Іспанці перетворили Г. на свою колонію, винищили корінне населення і завезли для роботи на плантаціях і рудниках негрів-рабів з Африки. В 1697 зх. частина острова перейшла до Франції, діставши назву Сан-Домінго. Велика французька революція викликала піднесення визвольної боротьби в Сан-Домінго. Повстання негрів-рабів 1791 на чолі з Ф. Д. Туссен-Лувертюром стало початком боротьби за незалежність. У 1801 в Г. скасовано рабство і введено респ. конституцію. В 1804 проголошено незалежність острова, відновлено його стару індіан. назву — Гаїті. В 1822—44 до складу Г. входила також

сх. частина острова (сучас. Домініканська Республіка). В 1915—34 Г. окупували амер. війська. В роки 2-ї світової війни Г. перетворено на сировинний придаток США. З 1945 Г. — член ООН. Підтримувані монополіями США президенти Г. (з 1957 Ф. Дювальє, з 1971 його син Ж.-К. Дювальє) проводять крайньо реакційний, терористичний курс, спрямований на придушення революц. руху в країні та підкорення її диктату



Порт-о-Пренс. Панорама частини міста.

амер. капіталу. В 1969 було прийнято закон про запровадження смертної кари за належність до компартії. Патріотичні сили Г., очолювані Об'єднаною партією гаїтянських комуністів (діє у підпіллі), борються за знищення диктаторського режиму, відновлення демократичних свобод, здійснення радикальних екон. і соціальних перетворень (нар. листуни 1971).

В 1973 в еміграції створено К-т боротьби за визволення політ. в'язнів та відновлення демократії в Гаїті, який проводить широку кампанію на захист демократич. прав у країні. Г. — член Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи.

М. В. Мартинков.
Політичні партії, професійні. Єдина партія революційної та урядової дії, засн. 1957. Існує формально. Ряд бурж. і дрібнобурж. партій та угруповань діє в еміграції, гол. чин. в США. **Об'єднана партія гаїтянських комуністів**, засн. 1968; в підпіллі. **Національна спілка робітників** Г., засн. 1951. Проурядова. Входить до Міжамериканської регіональної організації трудящих.

М. В. Мартинков.
Господарство. Г. — агр. країна, одна з економічно найвідсталіших у Лат. Америці. Основа г-ва — примітивне землеробство. Пром-сть розвинута слабо і значною мірою контролюється капіталом США. Існує невеликий держ.-капіталістич. сектор. У с. г. зайнято понад 80% самодіяльного нас. і виробляється бл. 50% валового нац. продукту. Переважають дуже дрібні сел. г-ва (бл. 70% г-в мають площу менше ніж 2 га). Число безземельних селян становить бл. 800 тис. чол. Більшою частиною землі володіють великі латифундисти і плантатори. Гол. товарні культури (1975/76, тис. г): кава — 36, цукрова тро-

стина, сизаль — 19, боби какао — 3,5, бавовник — 3,9, банани — 191. Продовольчі культури місцевого споживання: кукурудза, просо, рис. У гірських районах — пасовишне скотарство. Поголів'я (тис.: 1975): великої рогатої худоби — 742, свиней — 1735, кіз — 1356, коней — 379. У горах — заготівля цінних порід деревини на експорт.

В пром-сті зайнято 5% самодіяльного населення, виробляється 16,8% валового внутр. продукту. Найбільше значення має обробна пром-сть, представлена підприємствами по переробці с.-г. сировини (ф-ки первинної обробки сизалю, цукр, та рисоочисні з-ди, текст. ф-ки). Невеликі лісопилні, миловарні, цем. і глиноземні з-ди, азуттєва ф-ка. У 1976 вироблено 73 тис. т цукру-сирцю, у 1975 — 144 тис. т цементу, 67 тис. т борошна, 158 млн. кВт·год електроенергії. Розвивається добувна пром-сть (1975 — 523 тис. т бокситів). Певне значення для економіки Г. має туризм. Розвинуті кустарні промисли. Гол. пром. центр — Порт-о-Пренс. Довж. з-ць — 376 км, автошляхів — 4 тис. км, у т. ч. 354 км з твердим покриттям (1975). Гол. мор. порт і аеропорт — Порт-о-Пренс. Г. експортує каву, боксити, сизаль, цукор, боби какао, імпортує нафтопродукти, прод. товари, тканини, машини. Понад 65% зовнішньоторг. обороту припадає на США.

Грош. одиниця — гурд. 1 гурд. = 0,2 дол. США (1977). **М. Я. Лозюк.**
Медицина обслуговування. В 1973 в Г. було 3868 лікарняних ліжок (7 ліжок на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 522 лікарі (1 лікар на 8,5 тис. ж.). Лікарів готує мед. ф-т ун-ту в Порт-о-Пренсі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Бл. 90% населення неписьменні (1976). У Г. проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 12 років, але воно не здійснюється: поч. освітою охоплено менше 25% дітей. Поряд з держ. є приватні школи, здебільшого середні. Навчання франц. мовою, у більшості шкіл платне. Строк навчання в поч. школі 6 років (у сільс. місцевості скорочений), у серед. школі — 7 (3+4). У 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 489 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 55,2 тис. Випуту освіту здобувають в уні-т. Порт-о-Пренса (1974/75 — 2,1 тис. студентів). Є ряд коледжів, що не дають закінченої вищої освіти. Працюють Нац. рада наук, досліджень (засн. 1963) і кілька наук.



Герб Гаїті.

ГАІТІ

Площа — 27,8 тис. км²

Населення — 5,5 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Порт-о-Пренс



Д. Пуассон. «Туалет селянки». 40-і рр. 20 ст. Музей Художнього центру міста Порт-о-Пренса.

ГАЙЧКИ



Герб Гайани.

ГАЙАНА

Площа — 215 тис. км²

Населення — 792 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Джорджтаун



Гайана. Збирання цукрової тростини. На відкритих розробках бокситів.

г-в. У Порт-о-Пренсі — Нац. 6-ка, Нац. музей, музей народів Г., Худож. центр. В. З. Кленіков. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Г. виходили 7 щоденних газет заг. тиражем 93 тис. примірників та кілька ін. періодичних видань. Осн. щоденні газети: «Нуво монд» («Новий світ», з 1956), «Матен» («Ранок», з 1908), «Нувеліст» («Хронікер», з 1896), виходять французькою мовою. Орган Об'єднаної партії гайанських комуністів — щомісячна газ. «Букан» («Вогнище») виходить нелегально з 1969. Радіомовлення — з 30-х рр. 20 ст. Діють 27 радіостанцій. Приватна телекомпанія «Теле-Аїті» веде передачі з 1959 по двох каналах франц. і англ. мовами. О. В. Ткачов.

Література Г. — переважно франц. мовою. Після проголошення незалежності (1804) розвивалися поезія і драматургія, пізніше — роман. Творцями соціального роману на поч. 20 ст. були Ф. Марселен, Ж. Леріссон, Ф. Ібер та ін. Велику роль у розвитку ліри в період піднесення нац.-визвольного руху проти амер. окупації (1915—34) відіграла творчість засновника компартії Г. поета і прозаїка Ж. Румера, а також письменників Ж. Брієра, Е. Румера, Р. Каміля. В 40—50-х рр. у романах Е. Сент-Амана, А. Леспеса, Ф. Моріссо-Леруа, Ж.-С. Алексіса знайшли відображення соціалістичні ідеї. З'явилися поетичні збірки Р. Деспестра і Ф. Фуше. У 60-х — на поч. 70-х рр. більшість прогресивних письменників Г. жила в еміграції. Деякі вірші Ж. Брієра, Ж. Румера, Р. Деспестра та ін. перекладено укр. мовою.

Архітектура та образотворче мистецтво. Після проголошення незалежності Г. поблизу м. Кап-Аїтїєна споруджено фортецю Ла-Фер'єр і палац Сан-Сусі за зразком франц. палаців 18 ст. (обидві будівлі — між 1808 і 1816). У 19—20 ст. в Порт-о-Пренсі збудовано собор і Нац. палац.

З найдавніших часів у Г. збереглися худож. вироби індіанців (орнаментована кераміка, гравіровані камені, різьблені меблі з дерева, статуї, що зображували людей і тварин). Мист. нового часу (дерев'яні ритуальні маски, настінні розписи, самодіяльний живопис) створили негри й мулати — нащадки тих, кого завезли на Г. як рабів. Серед сучас. живописців — Ф. Обен, Е. Іполіт; скульпторів — А. Лафонтан.

Лит.: Мартынов С. В. Гант. М., 1969; Гонимовский М. А. Гайанская траведия. М., 1974.

ГАЙЧКИ — загальна назва кількох видів птахів роду *синиця*. Довж. тіла до 15 см. Оперення буровато-сіре, верх голови і шия чорні. Поширені переважно в лісовій смузі Пн. півкулі. В СРСР — 4 види, з них у фауні УРСР — 2: Г. чорно-голова, або болотяна (*Regulus palustris*), і Г. буроголова, або пухляк (*R. articularis*). Гніздяться в дуплах дерев, часто низько над землею. Кладку (до 10 яєць) насиджують у травні—червні. Живляться комахами; корисні лісові птахи. М. А. Воїнственський.

ГАЙ (Gajus) (рр. нар. і см. невід.) — римський юрист 2 ст. н. е. Розробляв коментарі, глумачення, здійснив систематизацію рим. роботодавницького права. Автор праці «Інституції» (настанови), які за римським законом 426 набули обов'язкової юрид. сили. Вони ввійшли до кодексу Юстиніана і Корпусу юрид. цивіліс. Твори Г. — цінне джерело римського права. Здійснена в «Інституціях» систематизація цивільного та процесуального права мала в наступному значний вплив на систему буржуазних цивільних кодексів.

Тв.: Рос. перекл. — Інституції. Варшава, 1892. Н. С. Прохорова.

ГАЙ Гай Дмитрович (справж. прізвище ім'я — Бжишкян Гай; 6 (18). II 1887 — 11.XII 1937) — герой громадянської війни, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в Тебрізі (Іран) в сім'ї вчителя. В Рад. Армії з 1918. Командував червоногвард. загонами в боях проти білохвостів і білокозаків, потім — 24-ю стрілецькою д-зією, в грудні 1918 — червні 1919 — 1-ю армією Сх. фронту, 42-ю стрілецькою і 1-ю Кавказ. кав. дивізіями на Пд. фронті. Під час рад.-польської війни 1920 — командир 3-го кінного корпусу. В 1922 — паркомвійськомор Вірменії. В 1927 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, потім — на військ.-видавничий і наук. роботі. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ГАЙ Генріх Юліанович (10.I 1875, Варшава — 3.X 1936) — архітектор. У 1898 закінчив ін-т цивільних інженерів у Петербурзі. Вчився в Парижі та Мюнхені. Збудував



Г. Ю. Гай. Критий ринок у Києві. 1910.

перший на Україні Критий ринок у Києві (1910, стиль *модерн*); будинки Т-ва взаємного кредиту і Т-ва забезпечення землеробів у Мінську; будівлі в Польщі, зокрема у Варшаві (міські та залізничні школи, будинки працівників залізнич. торг. зал).

ГАЙ Олександр Дмитрович [н. 26. VII (8.VIII) 1914, Катеринослав] — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1939. Після закінчення 1935 театр. студії при МХАТі 2-му працював у театрах Москви, 1938 — 45 — в Червонопрапорному ансамблі пісні і танцю СРСР, фронткових бригадах, з 1947 — у Львів. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Гнат («Безгалавний» Карпенка-Карого), Поваренков («Доки сонце зійде, роса очі візист» Кропивницького), Террачіні («Пам'ять серця» Кор-

нійчука), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Виступав у ролі В. І. Леніна («Кремльські куранти» Погодіна). Знімається в кіно. Фільми: «Григорій Сковорода» (виконавець гол. ролі), «Сім'я Кошобинських» (виконавець ролі М. Кошобинського). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1971.



О. Д. Гай у ролях Михайла Кошобинського (у фільмі «Сім'я Кошобинських») та Гамлета (у виставі «Гамлет» Шекспіра).

ГАЙ — невелика відокремлена від основного лісового масиву ділянка дерев листяних порід одного віку. Розрізняють Г. дубові, березові та ін.

ГАЙАНА. Кооперативна Республіка Гайана — держава в пн.-сх. частині Пд. Америки. З Пн. омивається Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на 9 округів.

Населення Гайани переважно індійського (54%) та афр. (36%) походження. Офіційна мова — англійська.

Державний лад. Г. — республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Чинну конституцію прийнято 1966. Глава д-ви — президент, обраний парламентом строком на 6 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — нац. збори, які обираються населенням строком на 5 років; виконавчу — уряд (рада міністрів), очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Береги Атлантичного ок. низькі, під час припливів затоплюються водою. Поверхня пн. і пн.-сх. частин — заболочена низовина, в центрі й на Пд. — Гвіанське плоскогір'я (найвища вершина — г. Рорайма, 2810 м, на кордоні з Бразилією і Венесуелою). Надра Г. багаті на боксити, марганцеву руду, золото, ніобій, алмази. Клімат субекваторіальний, жаркий, вологий. Пересічна місячна т-ра +26, +28°. Опадів понад 2200 мм на рік. Річки повноводі, порожисті. Переважають вологі вічнозелені ліси, подекуди — *савани*; вздовж узбережжя — мангрові зарості.

Історія. Корінними жителями сучас. Г. були індіан. племена. В кін. 15 ст. що тер. відкрили ісп. мореплавці. Пізніше голландці заснували тут поселення, що здобули статус голл. колоній (1732 і 1773). З 1650 до поч. 19 ст. на тер. Г. постійно ввозили негрів-рабів з Африки для роботи на плантаціях і рудниках. У кін. 18 — на поч. 19 ст. за володіння тер. Г. точилася боротьба між Великобританією, Нідерландами і Францією. У 1814

Великобританія і Нідерланди уклали договір, за яким тер. Г. перейшла до Великобританії (1831 створено колонію — Брит. Гвіану). В 1834 в країні скасовано рабство. З 1838 на тер. Г. почали ввозити дешеву робочу силу з Індії, а з 1853 — з Китаю. Населення Г. вело нац.-визвольну боротьбу, яка посилювалася після 2-ї світової війни. У 1953 трудящі Брит. Гвіані домоглися розширення внутр. самоуправління. Перемогу на виборах до місц. законодавчих зборів 1953, 1957 і 1961 здобула Нар. прогресивна партія, яка активно виступала за ліквідацію колоніального режиму. 26.V 1966 Великобританія була змушена надати Г. незалежність (дістала назву Гайана). З 1966 Г. — член ООН. З 1970 — республіка. В 1970 встановила дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Г. здійснює ряд прогресивних соціально-екоп. заходів. У галузі міжнар. відносин Г. проводить політику неприсидання до блоків, підтримує відносини з усіма країнами, в т. ч. з соціалістичними. В 1973 між Г. і СРСР підписано торг. угоду, 1978 — угоду про культ. і тех. співробітництво та розвиток рибальства. Г. — член *Карибського співтовариства, Латиноамериканської економічної системи.*

Політичні партії, профспілки. Народний національний конгрес, засн. 1953. Правляча. Виступає за загальнодемократичні перетворення. *Народна прогресивна партія Гайани*, засн. 1950. Опозиційна, об'єднує частину робітн. класу й фермерства. Партія «Об'єднана сила», засн. 1961. Опозиційна. Конгрес профспілок Гайани, засн. 1941. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок і Міжамериканської регіональної організації трудящих.*

Господарство. Г. — економічно слабкорозвинута країна. Уряд Г. вживає заходів для подолання відсталості, успадкованої від колоніаль-

ного режиму. Створюються кооперативи, встановлено (1975) держ. монополію на добування бокситів, націоналізується зем. власність іноз. компаній, фабрики, заводи. Основа економіки — с. г. та гірничодобувна пром-сть. На с. г. припадає понад 20% валового нац. продукту. Під с.-г. угіддями — менше 1% тер. країни (переважно на Пн. Сх.). Осн. експортна культура — цукр. тростина (1976 вироблено 332,5 тис. т цукру-сирцю), продо-



В центральній частині Джорджтауна.

вольча — рис (110 тис. т). Вирощують також кокосову пальму, цитрусові, каву, какао, сою, маїс, батат, бобові. В пд.-зх. районах — пасовище тваринництва. Поголів'я (тис.): 1974, оцінка: великої рогатої худоби — 265, свиней — 90, овець — 100. Рибальство, морські промисли. Заготівлі деревини цінних порід. На пром-сть припадає 40% валового нац. продукту. Найбільше значення має добування бокситів (1975 — 1,6 млн. т, провідне місце в капіталістич. світі). Добувають також золото, алмази, марганцеву руду. В 1974 вироблено 369 млн. кВт-год електроенергії. Є підприємства цукр., пивоварної, лісової пром-сти, по виробн. рому (гол. чин. у Джорджтауні). В м. Вікторії-Віллідж — з-д по складанню радіоелектронної апаратури, в м. Маккензі — глиноземний з-д. З-ць — бл. 130 км, автошляхів — 2,9 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — бл. 635 км. Гол. порти: Джорджтаун, Нью-Амстердам. Г. експортує боксити, цукор, рис, лісоматеріали, ром, алмази; імпортує машини, трансп. засоби, паливо, прод. товари. Гол. торг. партнери: США, Великобританія, Канада, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — гайанський долар; 2,55 гайанського долара = 1 доларові США. Д. В. *Сущевський.* **Культура.** З 1976 система освіти перебуває під контролем держави. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 5 до 14 років. Усі види освіти — безплатні. Тривалість навчання у поч. школі — 6 років, у середній — 7 (3 + 2). Викладання англ. мовою. В 1975/76 навч. р. у поч. і серед. школах налічувалось понад 192,5 тис. учнів, у профес.-тех. учнях — 2,9 тис., у пед. учнях — 640 учнів. В уні-ті Г. (Джорджтаун) — 1985 студентів. Наук. центри: Т-во Г., Амер. інформ. центр, Ін-т міжнар. відносин Г., Ін-т по вивченню ідеологічних проблем ім. Каффі (засн. 1977; Каффі — нац. герой, який жив у 17 ст.).

У Джорджтауні — Нац. 6-ка, (засн. 1909; 152 тис. тт.), Музей Г. (засн. 1853).

Найзначніші газети Г.: щоденні — «Гайана кронікл» («Гайанська хроніка», з 1975), «Міррор» («Дзеркало», з 1962) — орган Нар. прогресивної партії Г. та щотижневик — «Лейбор адвокат» («Захисник праці», з 1937). Щотижневик «Нью нейшен» («Нова нація», з 1955) — орган Нар. національного конгресу. Гайанська об'єднана компанія радіомовлення — «Радіо Демарара» засн. 1950. Радіомовлення ведеться англ. мовою.

ГАЙВОРОН — птах родини вогазових. Те саме, що й *грак*.

ГАЙВОРОН — місто Кіровоградської обл. УРСР, райцентр, на р. Пд. Бузі. Залізничний вузол. С-ще Г. утворилося внаслідок злиття сіл Струнькового, Ташлика і Гайворона. Жителі Г. брали участь у заворушенні під час проведення *гребницької селянської реформи 1861*. В жовтні 1905 відбувся страйк робітників містечка. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1949 — місто.

В Г. — тепловозоремонтний, масло-робний з-д, хлібопродуктів, харч. та побутового обслуговування комбінати, гранітний кар'єр. 6 заг.-освітніх і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, маш.-буд. технікум. 3 лік. заклади, 2 клуби, кінотеатр, 10 бібліотек. Поблизу Г. виявлено *Гайворонське поселення*.

ГАЙВОРОНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення 6—7 ст., центр чорної металургії давніх слов'ян на безіменному острові Пд. Бугу біля м. Гайворона Кіровоградської обл. Досліджене 1960—61. Виявлено 25 залізоплавильних печей. Розміщені горни по 2—3 разом дають змогу припускати, що металурги-професіонали працювали колективами (по 4—5 чол.). На поселенні досліджено залишки напівземляного житла, знайдено виробничий інвентар, прикраси, побутові речі, кераміку тощо.

Лит.: Бідзія В. І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі. «Археологія», 1963, т. 15.

ГАЙВОРОНСЬКИЙ РАЙОН — на Зх. Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 51,2 тис. чол. (1977). В районі — 29 населених пунктів, які підпорядковані міській, 2 селищним і 13 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гайворон*. Поверхня рівнинна, Корисні копалини: графіт, граніти, глини, піски. Найбільша річка — *Південний Буг*. Ґрунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (на вододілах; дуб, граб, клен, ясен) займають 5,7 тис. га.

Найбільші пром. підприємства: головне підприємство виробничого об'єднання «Кіровоградграфіт» (снт Завалля), гайворонський гранітний кар'єр, тепловозоремонтний, маслоробний з-д, комбінат хлібопродуктів, Салківський цукровий комбінат. Працюють комбінат побутового обслуговування (Гайворон) і 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — вирощування зернових (пшениці і кукурудзи),



Г. Д. Гай.



О. Д. Гай.



Гайчкі:
1 — буроголова;
2 — болотяна.



Гайворонське поселення.
Скронена підвіска.



ГАЙДАЕНКО

цукр, буряків, соняшнику і виробн. м'яса, молока, яєць та вовни. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 51,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 48,0 тис. га. У Гайворонському районі — 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничний вузол Гайворон та залізничні станції Підгородня і Рудинка. Автошляхів — 120 км (усі з твердим покриттям). В районі — 27 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, Гайворонський маш.-буд. технікум, 42 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, 15 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 32 кіноустановки, 57 б-к. У с. Вікнині Г. р. народився укр. байкар М. П. Годованець.

ГАЙДАЕНКО Іван Петрович [н. 7(20).І. 1914, с. Семиозерне, тепер Кустанайської обл. Казах. РСР] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1945. Після закінчення Одес. морехідного училища (1932) служив на кораблях Чорномор. пароплавання, працював у пресі. Перша книга оповідань і нарисів — «У коричневому поліні» (1942). Автор прозових творів про рад. моряків, життя й боротьбу народів зарубіжних країн: збірок «За Босфором» (1948), «Під гнітом долара» (1951), «У чужих гаванях» (1953), «Гавана — Бейрут» (1963); роману «Санта-Марія» (1967); п'єс «За горизонтом» (у співавторстві, 1951) і «Останній сигнал» (1958). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. К., 1974; Оливий горят. К., 1975; Капитаны, капитаны. К., 1976.

ГАЙДАЙ Зоя Михайлівна [19.V (1.VI) 1902, Тамбов — 21.IV 1965, Київ] — українська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1944). У 1927 закінчила Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка по класу співу О. Муравйова. В 1928—35 — солістка Київ. (в 1930—34 — Харків.) театру опери та балету. В 1947—65 викладала в Київ. консерваторії. Співачка широкого творчого діапазону, яскравого вокального і сценічного обдарування. Г. створила понад 50 образів в операх укр., рос. та зх.-європ. композиторів. Серед них Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Любов Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Татьяна («Євгеній Онєгин» Чайковського), Чіо-Чіо-сан (в однойменній опері Пуччіні), Дездемона («Отелло» Верді). Виступала як камерна співачка. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями Держ. премія СРСР, 1941.

ГАЙДАМАКА (справж. прізвище — Вертепов) Дмитро Абрамович [26.I (7.II) 1864, станиця Луковська Терської обл., тепер Моздок, р-ну Пн.-Осетин. АРСР — 9.V 1936, Дніпропетровськ] — український рад. актор і режисер. Творчу діяльність розпочав 1891 у трупі М. Л. Кропівницького. В 1898—1927 працював у різних укр. театр. групах. У 1927—36 — в Донец. драм. театрі, Дніпропетровському театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Арте-

мовського), Терешко Сурма («Сурма» Карпенка-Карого), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Горюничий («Ревізор» Гоголя). Постановив спектаклі: «Сорочинський ярмарок» і «Майська ніч» (за М. Гоголем Старицького).

Б. С. Хайбичев.

ГАЙДАМАКА Петро Данилович [н. 29.VI(12.VII) 1907, Краматорськ] — український рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1931. У 1938 закінчив Харків. консерваторію. Голова Харків. організації Спілки композиторів України (з 1948). Твори: «Партизанська симфонія» (1946), кантати «Краю мій» (1967), «Ленін іде по планеті» (1970), вокально-симфонічний цикл «Пісня серця» (1961), вокальні цикли для різних голосів з фортепіано («Дніпровські сонети», 1969; «Так ніхто не кохав», 1974; «Сторінки кохання», 1976); концерти для балалайки, гобою з оркестром (1962—75), варації на тему М. Лисенка для віолончелі з оркестром (1977), хори, інструм. твори, пісні, обробки нар. пісень. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

ГАЙДАМАКИ — 1) Учасники народно-визвольної боротьби 18 ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхет. гніту (див. *Гайдамацький рух*). Вперше Г. згадуються в істор. документах 1717. Боротьбу Г. проти іноз. загарбників яскраво відображено в усній нар. творчості (див. *Гайдамацькі пісні*). Гайдамаків *Колішани* оспівував у своїх творах Т. Г. Шевченко. 2) Під час громадянської війни 1918—20 укр. бурж. націоналісти, прагнучи з контрреволюційною метою використати популярні в нар. масах істор. традицію і термінологію, називали Г. склад своїх банд, які були розгромлені Червоною Армією.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ — народно-визвольна боротьба нар. мас на укр. землях у 18 ст. проти феод.-кріпосницького та нац.-релігійного гноблення. Г. р. мав характер стихійних, розрізнених виступів збройних загонів трудящого люду. Українське слово «гайдамака», як сербське «хайдук», болгарське

«хайдутин» і румунське «haiduc», походить від тур.-османського «haidamak» — розбійник. Тур. завоювання й пануючі класи вкладали в ці назви тільки негативний зміст; нар. маси вважали гайдамаків, гайдуків та інших своїх захисниками. Г. р. на Україні був проявом класової боротьби проти експлуататорів. У Галичині, на Буковині й Закарпатті збройні загоони мали назву *отришків*, у Болгарії, Сербії, Молдавії, Валахії — *гайдуки*, у Польщі й



В. І. Касіян. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки».

Словаччині — збійників, Хорватії — ускоків. Гайдамаки мали багато спільного з загонами «вольних людей» у Росії того часу. В гайдамацьких загонах об'єднувалися переважно селяни-втікачі, найбідніша частина міського населення, козацька сірома, *гомота*, наймити. Брали участь у Г. р. не тільки українці, а й росіяни (збігли селяни й солдати, донські козаки, розкольники), молдавани, білоруси, поляки, євреї та представники ін. народів, яких єднали безправ'я й тяжкий феод. гніт. Гайдамацькі загоони діяли з весни до пізньої осені. Чисельність їх була від кількох чоловік до тисячі. Очолювали загоони виборні отамани, здебільшого запорізькі козаки. Видатними гайдамацькими ватажками на Правобережжі були Г. Голий, М. Грива, І. Жила, І. Подолька; на Лівобережжі — С. Гаркуша та ін. Гайдамаки були озброєні рушницями, пістолями, списами, шаблями, ножами, сокирами, інколи гарматами. В походах брали участь піші та кіннота. Гайдамаки застосовували партизанську тактику, що було однією з умов їхніх успішних дій. Непомітно з'являючись і швидко пересуваючись, вони завдавали ворогові несподіваних ударів і знижали в лісах і степах. Бойові успіхи гайдамаків свідчили про їхній воєнний досвід, винахідливість, героїзм, а також тісний зв'язок з місц. населенням, яке поповнювало загоони, виконувало роль провідників, постачало харчі, переховувало зброю, нада-



З. М. Гайдай.



Д. А. Гайдамака.



П. Д. Гайдамака.

вало притулок. Невеликі ватаги нападали гол. чин. на панські двори, корчми, а великі загопи — на містечка й міста. Гайдамаки забирали зброю, гроші, цінне майно у орендарів, шляхти, адміністрації, знищували документи про шляхет, володіння, карали смертю тих, хто змушував над населенням. Великі загопи під проводом отаманів І. Жили, Мелвеля, Харка 1736 здобули міста Павлово, Погребище, Тарашу. В 1750 гайдамацькі загопи вели бої за міста Умань, Вінницю, Володарку, Чигирин та ін. У 1774 активізувався Г. р. на Слобожанщині та Лівобережжі (див. *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). Під час нар. повстань проти кріпосницького гніту 1734, 1750 і особливо 1768—69 (див. *Колішанина*) гайдамацькі загопи аливалися в єдине нар.-визвольне русло і відігравали в ньому важливу роль як досвідчена в бойових діях сила. Документи свідчать про спільність дій польс., рос. адміністрації, козак. старшини у придушенні Г. р. Затухання Г. р. збіглося з поразкою сел. війни 1773—75 в Росії, з ліквідацією Запорізької Січі 1775, на землях якої з селян-втікачів формувалася більшість гайдамацьких загонів. Г. р. тривав до кін. 18 ст., опришківський — до серед. 19 ст. В оцінці Г. р. велася ідейна боротьба між реакційними і прогресивними силами, що знайшло відображення в укр., рос. та польс. істор. та художній літературі. Т. Г. Шевченко, характеризує гайдамаків як борців «за святу правду», виступив проти реакційної дворянсько-поміщицької істор. концепції гайдамаччини як розбійницького руху. В рад. науці Г. р. висвітлено на основі марксистсько-ленінської методології. Йому присвячено художні й мистецькі твори. *Лит.: Архив Юго-Западной России...* ч. 3. Акты о гайдамаках (1700—1768), т. 3. К., 1876; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Вершигора П. П. Военное творчество народных масс. М., 1961; Доля О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965; Serczyk W. Hajdamacy. Kraków, 1972. *Ф. П. Шевченко.*

ГАЙДАМАЦЬКІ ПІСНІ — українські народні істор. пісні про *гайдамацький рух*. У Г. п. оспівано героїчну боротьбу нар. мас проти феодал.-кріпосницького й нац.-реліг. гніту на Правобережній Україні, яка в той час перебувала під владою шляхет Польщі. Часто героями Г. п. були істор. особи: Г. Голый, М. Залізний, І. Гоним, М. Швачка та ін., які користувалися великою популярністю серед народу. Г. п. — одне з джерел поеми Г. Шевченка «Гайдамаки», драми І. Карпенка-Карого «Сава Чалый». З Г. п. ідейно пов'язані пісні про *опришківців*.

ГАЙДАР Аркадій Петрович [справж. прізвище — Голицын; 9 (22).І. 1904, Львів, тепер Курської обл. — 26.X. 1941, похований у Каневі] — російський рад. письменник. В 1918 пішов добровольцем у Червону Армію. Командував полком, воював на фронтах громадян. війни на Україні, зокрема ці події опи-

сав згодом в оповіданні «РВР» (1926). Друкуватися почав 1925. Писав повісті і оповідання для дітей: «Школа» (1930), «Дальні краї» (1932), «Військова таємниця» (1935), «Чук і Гек» (1939), «Тимур і його команда» (1940). Автор кіносценаріїв «Клятва Тимура», «Командант сніжної фортеці». З перших днів Великої Вітчизн. війни був на Пд.-Зх. фронті спецкором «Комсомольской правды», на сторінках якої регулярно друкував воєнні нариси з обложеного Києва; потім — у партизанському загоні. Загинув у бою в с. Ліпівому Канівського р-ну. В Каневі Г. споруджено пам'ятник і створено б-ку-музей його імені. За творами Г. поставлено кілька кінофільмів. Нагороджений орденом Вітчизн. війни I-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1971—73; Школа. Л., 1977; Укр. д. с. р. е. к. д. — Твори, т. 1—4. К., 1955—56; Тимур і його команда. К., 1977. Лит.: Смирнова В. В. Аркадий Гайдар. М., 1972; Котов М. І., Ласковський В. Г. Повість про Гайдара. К., 1973.

ГАЙДАРАБАД, Хайдарабад — місто на Пд. Індії, одна з резиденцій президента Індії; адм. ц. шт. *Андхра-Прадеш*. Важливий вузол з-ць і автошляхів. 1,8 млн. ж. (1971, з передмістями). Значний екон. центр. Підприємства текст., шкіряної, склоробної, харч. пром-сті. Великі маш.-буд. з-ди та фармацевтична ф-ка (збудовані за допомогою СРСР та Чехословаччини). Вироби важкого устаткування. Розвинуте кустарне виготовлення предметів домашнього вжитку, килимів, тканин, худож. виробів з металу, слонової кістки, дерева. В Г. — Османський ун-т, театр, 2 музеї. Біля Г. — руїни найбільшого міста середньовічної Індії *Голконди* (II ст.). В Г. — палаци, мечеті та ін. пам'ятки мусульманської архітектури. Істор. столиця Пд. Індії. Засн. в 16 ст. (за деякими джерелами — 1589).

ГАЙДАРАБАД, Хайдарабад — місто на Пд. Пакистану, на р. Інд. Порт, вузол з-ць і автошляхів. 624 тис. ж. (1972). Великий центр текст. пром-сті. Підприємства шкіряної, харчосмакової, хім., маш.-буд. (мор. судна, с.-г. машини тощо), скляної пром-сті. Широко розвинуте ремісництво (худож. вироби з золота, срібла, емалі). *Сінхський ун-т. Академія Шаха Валіудлі* (дослідження в галузі філософії).

ГАЙДЕБУРОВ Павло Павлович [15(27).ІІ. 1877, Петербург — 4.III. 1960, Ленінград] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. РРФСР (з 1940). Сценічну діяльність почав 1899 в Мінську. В 1903 організував Загальнодоступний театр у Петербурзі, 1905 на його основі — Перший пересувний драм. театр (існував до 1928). З 1933 керував колгоспно-радгоспним пересувним театром, в якому поставив спектаклі: «Влада темряви» Л. Толстого, «Борис Годунов» Пушкіна, «Далеке» Афіногенова, «Платон Кречет» Корнійчука та ін. З 1941 працював у театрах Ленінграда, Білороська (Кар. АРСР), Ярославля, Москви. В 1952 в Сімферопольсь-

кому рос. драм. театрі ім. М. Горького поставив п'єсу Горького «Старик» і зіграв головну роль (Держ. премія СРСР, 1952). З 1955 працював у театрі ім. Євг. Вахтангова. Нагороджений 2 орденами і медалями.

ГАЙДН (Haydn) Франц-Йозеф (хрещений 1.IV. 1732, с. Рорау, Ниж. Австрія — 31.V. 1809, Відень) — австрійський композитор. Один з основоположників *віденської класичної школи*. У 1740—49 Г. співав у хорі собору св. Стефана у Відні, де навчався також гри на муз. інструментах. Вивчав композицію у композитора Н. Порпори. У 1761—90 — придворний капелмейстер і композитор утор. князя Естергазі в Ейзенштадті. Для капели і домашнього театру Естергазі написав більшість своїх симфоній (зокрема «Прошальну», 1772) і опер. У 80—90-і рр. Г. створив крапці твори: квартети (починаючи з опуса 33), 6 Паризьких (1785—86) і 12 Лондонських (1791—92, 1794—95) симфоній, ораторій, мес та ін. Своєю творчістю утвердив жанри і форми інструм. музики: симфонії, сонати, камерно-інструм. ансамблі. Автор 104 симфоній, 24 опер, 3 ораторій (в т. ч. «Створення світу», 1798; «Пори року», 1801), 14 мес та ін. духовних творів, увертюр, маршів, танців, дивертисментів, концертів для клавіру та ін. інструментів, 83 струнних квартетів, 41 фп. тріо, 21 струнного тріо, 126 тріо для баритона (смічкового), альту, віолончелі та ін.

Лит.: Кремлев Ю. А. Йозеф Гайдн. М., 1972. [М. М. Михайлов.]

ГАЙД-ПАРК — парк у зх. частині Лондона. Площа бл. 280 га. Традиційне місце політичних мітингів; одне з найпопулярніших місць відпочинку лондонців.

ГАЙДУКЕВИЧ Віктор Францович [12(25).XI. 1904, Петербург — 9.X. 1966, Керч] — радянський археолог. Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1928) працював у Керченському істор.-археол. музеї, з 1932 — в Ленінгр. відділенні Ін-ту археології АН СРСР. Проводив розкопки *Пантікапея, Мірмекія, Тірітаки, Ілурата* та ін. античних пам'яток на Керченському п-ові. Автор праць гол. чин. з історії *Боспорської держави*, її економіки та культури. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

Тв.: Боспорское царство. М.—Л., 1949; История античных городов Северного Причерноморья. В кн.: Античные города Северного Причерноморья, т. 1. М.—Л., 1955.

ГАЙДУКИ (угор. hajdúk — множ. від hajdú) — 1) Учасники збройної боротьби південнослов'янських народів проти турецьких загарбників у 15—19 ст. Під час рос.-тур. війни 1877—78 разом з рос. військами боролися за визволення Болгарії. За своєю класовою суттю рух Г. був антифеодальним. 2) Легкоозброєні воїни, які перебували на службі у великих магнатів та поміщиків Угорщини і Польщі у 18—19 ст. 3) В Росії за правління *Петра I* Г. називали кінних панських лакеїв.

ГАЙДУЦЬКІ ПІСНІ — усні поетичні твори героїчного епосу наро-



А. П. Гайдар



Ф. П. Гайдар

Піший гайдук.
З грашори 1600.

ГАЙЛЬ



Гайманова могила. Срібна позолочена чаша з рельєфними зображеннями скіфських воїнів. 4 ст. до н. е.



М. І. Галас. Глячик для води. 20 ст.



Гайманова.

дів, які живуть переважно на Балканському п-ві. У Г. п. оспівано боротьбу *гайдуки* за визволення від тур. загарбників і феод. гніту. Образи й мотиви Г. п. використав Ю. Федькович. Укр. мовою Г. п. перекладали М. Старийський, І. Франко, М. Рильський, Л. Перемиський.

ГАЙЛЬ із Перемишля (пр. н. і см. невід.) — український живописець початку 15 ст. Розписував костіли в Сандомирській, Краківській і Серадзькій землях. За ці роботи 1426 нагороджений парафією в Перемишлі.

ГАЙМАНОВА МОГИЛА — скіфський курган 4 ст. до н. е. поблизу с. Балок Василівського р-ну Запорізької обл. Насип кургану був оточений кам'яною кріпидою (кладкою). Досліджений 1969—70. В поховальну камеру-катакомбу вели 2 вхідні ями, де знайдено залишки поховів. У катакомбі виявлено рештки 2 чоловічих і 2 жіночих поховань (у жіночому збереглися шкіряні черевики з золотими бляшками), 2 кістяки (можливо, рабів) без речей і кістяк коня, у ніші — кістяк чоловіка, як вважають, виночерпця. У Г. м. знайдено понад 250 золотих прикрас, виконаних у скіфському звіринному стилі, а також зброю, посуд, численні побутові речі. Інтерес становить срібна з позолотою чаша, оздоблена рельєфним зображенням скіфських воїнів. Частина знахідок з Г. м. зберігається в Музеї історичних колекцій УРСР.

ГАЙМОРИТ — запалення слизової оболонки гайморової порожнини (верхньощелепної пазухи). За перебігом розрізняють гострий, підгострий і хронічний Г. Найчастіше причиною виникнення буває грип та ін. інфекційні захворювання, а також перехід запального процесу з порожнини носа або каріозного зуба, іноді — травма гайморової порожнини. Хронічний Г. нерідко є наслідком алергії. Ознаки гострого Г.: нездужання, підвищення т-ри, припухання щок, головний біль, виділення гною (гнійний Г.) або слизу (катаральний Г.) з однієї половини носа. При підгострому і хронічному Г. зазначені ознаки виражені значно слабкіше. Хронічний Г. іноді перебігає приховано, може ускладнюватися *сепсисом*, *менингітом*, *абсцесом* головного мозку тощо. Лікування гострого Г. — консервативне, хронічного — часто хірургічне.

Лит.: Лихачев А. І. Воспалительные заболевания придаточных пазух носа. В кн.: Руководство по оториноларингологии, т. 4. М., 1963. О. І. Циганов.

ГАЙМОРОВА ПОРОЖНИНА (від. імені англ. анатома Н. Гаймора) — те саме, що й *верхньощелепна пазуха*.

ГАЙОВИЙ Антін Іванович (17.І 1907, с. Залізне, тепер смт Новгородське Донецької обл. — 3.VII 1962, Київ) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Трудову діяльність почав 1919 робітником. У 1936—51 — на керівній парт. і рад. роботі в Горлівці, Донецьку і Ворошиловграді. Під час Великої

Вітчизн. війни 1941—45 — член Військ. ради 21-ї армії. В 1952 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У 1952—57 — перший секретар Запоріж., 1957—61 — перший секретар Дніпроп. обкомів Компартії України. З травня 1961 — секретар ЦК Компартії України. З 1956 — член ЦК КПРС. З 1940 — член ЦК Компартії України. З грудня 1957 — член Президії ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2 — 5-го скликань і Верховної Ради УРСР 2, 3 і 5-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ГАЙРАТІ [псевд. Абдурахіма Абдуллаєва; 2(15).II 1903, Ташкент — 17.I 1976, там же] — узбецький рад. письменник. Один із зачинателів узб. рад. поезії. Друкуватися почав 1921. Перша зб. — «Голос свободи» (1924). У збірках «Мелодія життя» (1928), «Темп» (1932) писав про соціалістичне будівництво, молоду Рад. державу. Поєми «Лист матері» (1933), «Джінна» (1935) — про тяжке минуле уйгурського народу. Вірші «Дорогі», «Катерина», «Дніпро» — про дружбу народів, зокрема узбецького і українського. Автор прозових збірок «Хікоялар» (1957), «Далека кохана», «Подорожі Рус-тамджана» (1965), «Подарунок діда» (1970). Писав твори для дітей. Тв.: Рос. перекл. — Дитство моєго друга, Ташкент, 1959. Г. Гафурова.

ГАЙСИН — місто Вінницької обл. УРСР, райцентр, на р. Собі (притока Пд. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується в істор. джерелах 1545 як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. Після Люблінської унії 1569 — під владою шляхет. Польщі. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 увійшов до Брацлавського полку. Після 2-го поділу Польщі (1793) Г. у складі Правобережної України воз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В роки громадян. війни в боях з контрреволюційними бандами в р-ні Г. брали участь 45-а дивізія, якою командував Й. Е. Якір, і кавалерійська бригада Г. І. Котовського, штаб якої містився у Г. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації Г. (25.II 1941 — 14.III 1944) в місті діяв підпільний райком партії, в районі — партизанські загони. В Г. — цукр., консервний, спиртовий, оцинкованого посуду, цегельний, обозбуд., маслосиробничий з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, філіал Вінницького виробничого деревообр. об'єднання, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, 2 будинки побуту тощо. Школи: 7 заг.-освітніх, музична, 3 автошколи, мед. уч-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинки культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 3 бібліотеки. У Г. жив укр. рад. фольклорист Г. Т. Танцюра.

ГАЙСИНСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Сх. Вінницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 81,1 тис. чол. (1977). В районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих міській і 26 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м.

Гайсин. Г. р. лежить в межах Придніпровської височини. Поверхня місцями розчленована річковими долинами, балками. Гол. річка — *Південний Буг* з прит. Собом. Ґрунти світло-сірі та опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (граб, ясен, липа, клен, дуб) — 18,5 тис. га.

Провідна галузь пром-сті — харч. (гайсинські цукр., спиртовий, консервний з-ди, м'ясокомбінат). Є обозбудівний та оцинкованого посуду з-ди, швейна ф-ка (Гайсин). Працюють 13 будинків побуту.



ГАЙСИНСЬКИЙ РАЙОН

ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с. г. угідь 1977 становила 73,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 67,6 тис. га, сади — 0,9 тис. га. Гол. культури: цукр. буяки, пшениця, ячмінь, горох. Розвинуті садівництво, овочівництво. У тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство, птахівництво. У Г. р. — 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Гайсин, Зятківці та Губник. Автошляхів — 239 км, у т. ч. з твердим покриттям — 193 км.

В районі — 45 заг.-освітніх, спортивна школа, гайсинське мед. училище, 36 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, 24 будинки культури, 27 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 53 б-ки. В с. Краснолілля Г. р. народився укр. рад. хімік Ю. К. Дедімарський.

П. Д. Косенко. **ГАЙЧУР** — річка в межах Запорізької та Дніпропетровської областей УРСР, ліва притока Вовчої (бас. Дніпра). Довж. 130 км, пл. бас. 2140 км². Бере початок на Приазовській височині. Посушливого літа пересихає. Частково використовується для водопостачання та зрошування. На Г. — м. *Гуляйполе*.

ГАКІВНИЦЯ — довга і важка рушниця, яка була на озброєнні запорізьких козаків у 15—16 ст. Під



Гаківниця.

час стрільня її прикріплювали до землі своєрідним гаком (звідки назва). Г. уражала цілі на віддалі до 300 кроків.

ГАККЕБУШ Валентин Михайлович (1881, м. Немирів, тепер Вінницької обл. — 17.X 1931, Київ) — український рад. психіатр. У 1904 закінчив Моск. ун-т. Брат Л. М. Гаккебуш. В 1918—31 — професор

Київ, мед. ін-ту; один з організаторів Психоневрологічного ін-ту в Києві (1927). Праці Г. присвячені вивченню атеросклерозу кровоносних судин головного мозку, нервово-психічним розладам, пов'язаним з травмою, судової психіатрії, організації психіатричної допомоги тощо.

ГАККЕБУШ Любов Михайлівна [14(26).IX 1888, м. Немирів, тепер Вінницької обл. — 28.V 1947, Київ] — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1943.



Л. М. Гаккебуш у ролях Варвари («Богдан Хмельницький» Корнійчука) та Марго («Леон Кутюр» Лавренкова).

тичної партії з 1943. Сценічну діяльність почала 1917 в Києві. Працювала в театрах «Кийдрамте» (1920—21), «Березіль» (1922—26), Одеський держдрам (1926—28), 1939—41, з 1939 — ім. Жовтневої Революції, Харків. Червонозаводському (1928—33, з 1933 — в Донецьку), Харків. ім. Т. Шевченка (1941—44). Ролі: Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Хима («Комауна в степах» М. Куліша), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Васса («Васса Желєзнова» Горького), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Сонька («Аристократи» Погодіна), деді Макбет («Макбет» Шекспіра), Йокаста («Пар Едіп» Софокла). Викладала в студіях театрів, у яких працювала, та в муз.-драм. ін-тах Києва (1922—26), Одеси (1926—28), Харкова (1929—33), Київ. ін-ті театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого (1944—47). Перекладала п'єси Мольєра, Афіногенова, Ромашова, Треньова.

Лит.: Смолян Ю. Перша актриса нового українського театру (Любов Гаккебуш). В кн.: Смолян Ю. Про театр. К., 1977.

ГАККЕЛЯ ХРЕБЕТ — підводне гірське пасмо в Пн. Льодовитому ок.; є пн. продовженням *Середньо-Атлантичного хребта*. Довж. понад 1000 км. Складається з вулканічних порід. Уздовж осі Г. х. — великі ущелини. Вис. хребта до 4000 м. Названий ім'ям рад. океанографа Я. Я. Гаккеля.

ГАКСТГАУЗЕН (Haxthausen) Август (1792—1866) — прусський чиновник, барон. Відомий працями про агр. відносини в Пруссії і Росії. Після поїздки 1843 по Росії (вт. ч. по степових районах України) опублікував «Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установ Росії» (1847—52, рос. переклад — т. 1. М., 1870), в якому виправдовував кріпосництво і вихваляв сільс. общину як засіб зміцнення його. Реакційні погляди Г. різко критикували К. Маркс і Ф. Енгельс, а в Ро-

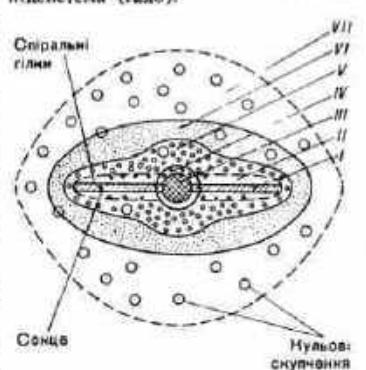
сії — О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський.

ГАЛА, галаси, оромо — народ, який живе в Ефіопії і (невелика кількість — 100 тис. чол.) на Пн. Кенії. Заг. чисельність — 6,6 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — гала, належить до кунітської групи *семіто-хамітських мов*. Г. поділяються на кілька груп: тулама, мача, арусі, борана та ін. Осн. заняття Г. — землеробство і скотарство. Частина Г. — християни-монофізити (див. *Монофізитство*), частина — мусульмани. В центр. Ефіопії Г. консолідується з ін. народами в єдину ефіопську націю (див. *Ефіопія*).

ГАЛАГАЗ, пеганка (Tadorna tadorna) — птах родини *качухи*. Довж. тіла бл. 60 см, маса — до 1,6 кг. Забарвлення (особливо самців) яскраве, строкате, з переважанням білих, чорних та рудих тонів. Політний Г. в Європі й Азії. В УРСР — подекуди від Прибалтики до Алтаю й Забайкалля; в УРСР — лише в пд. областях, на узбережжі Чорного та Азовського морів. Гнізда робить найчастіше в глибоких (до 3—4 м) норах, які рие в берегових кручах, рідше — в норах ссавців, у скридах солом тощо. В умовах УРСР відкладає 7—12 яєць в травні. Живиться ракоподібними, комахами, молюсками, рідше — насінням. Самка вистилає гніздо пухом, який збирають і використовують для утеплення зимового одягу. М. А. Воїнствєвський.

ГАЛАГАНІ — українські поміщики, власники великих земельних маєтностей на Лівобережній Україні 18 — поч. 20 ст. Походили з укр. козак. старшини. Гнат Іванович Г. (р. н. невід. — п. 1748) — чигиринський (1709—13) і прилуцький (1714—39) полковник. Брав участь у *Північній війні 1700—21*. Очолюючи компанійський полк, допомагав царському війську 14(25). V 1709 зруйнувати Запорізьку Січ (т. з. Стару Січ, яка змістилася на о. Базавлук). Дістав від Петра І значні зем. маєтності. Григорій Павлович Г. (1819—88) — поміщик. Обіймав відповідальні урядові посади, член Держ. ради (з 1882). Був одним з керівників ліберально-бурж. руху

Модель Галактики: I — молода плоска підсистема; II — стара плоска підсистема; III — ядро; IV — сферична підсистема ядра; V — диск; VI — проміжна підсистема; VII — сферична підсистема (гало).



на Україні. В 1871 заснував у Києві приватний навч. заклад — *Колегію Павла Галагана*.

ГАЛАКТИКА (грец. γαλακτικός — молочний, від γάλα — молоко), Молочний Шлях, укр. народна назва Чумацький Шлях — велика зоряна система, що складається із зір, зоряних скупчень та асоціацій, пилових і газових туманностей, розсіяного газу й пилу. До Г. входять Сонце і сонячна система. Вік Г. — понад 10 млрд. років, макс. діаметр її ~ 30 кпк (100 000 світлових років). Г. містить ~ 100 млрд. зір. Її заг. маса порядку 10^{44} г. 98% цієї маси зосереджено в зорях і сконцентровано гол. чин. у площині галактичного екватора. Ще давньогрец. філософ *Демокрит* припускав, що Молочний Шлях утворений з незліченної кількості окремих зір. Вперше це з'ясував Г. Галілей (1610). Систематичне вивчення Г. почав у кінці 18 ст. англ. астроном В. Гершель, довішив шляхом підрахунку зір в окремих ділянках неба, що наша зоряна система має форму дуже сплюсненого диска. Значний внесок у дослідження Г. зробили Г. Зелігер, Я. К. Каптейн, М. А. Ковальський, Ф. Сірс, Я.-Х. Оорт, В. Я. Струве та ін. Вивчення будови і динаміки Г. велось одночасно з вивченням проблеми виникнення та еволюції самої Г. і її складових — зір різних типів та міжзор. середовища, зокрема нових зір та наднових зір. На Україні ці питання вивчають гол. чин. в Головному астр. обсерваторії АН УРСР. Відкриття В. А. Амбарцумяном (1947) зоряних асоціацій покисло початок розробці нової концепції утворення зір з дозоряних надгустих тіл. Принципово нові об'єкти і явища в Г. почали виявлятися із зародженням *радіоастрономії*, *інфрачервоної*, *рентгенівської* та *гамма-астрономії*. Радіоастрономія дала змогу встановити, що ядро Г. не є стаціонарним утворенням, в ньому відбуваються бурхливі, мало вивчені процеси. За сучас. уявленням, Молочний Шлях — одна з багатьох гігантських спіральних галактик. Сонце лежить майже в площині галактичного екватора на віддалі бл. 10 кпк від центра. Рухаючись із швидкістю 250 км/с, воно робить повний оберт навколо ядра Г. за 180 млн. років. Наша Г., як і багато ін. *галактик*, — складне утворення взаємопроникаючих підсистем з єдиним центром і віссю обертання (мал.). Всі галактичні об'єкти наз. населенням Г. Вік зоряного населення тим менший, чим більша сплюсненість їхньої підсистеми. Наймолодшою є плоска підсистема, найстарішою — сферична. Космічні дослідження значно розширили діапазон доступного спостереження електромагнітного випромінювання, що привело до відкриття невідомих раніше членів Г., напр., рентгєнівських пульсарів (див. також *Галактичні туманності*). Літ. див. на окремому аркуші, с. 340 — 341.

Лит.: Курс астрофізики і зоряної астрономії, т. 2. М., 1962; Климшин І. А. Астрономія вчора й сьогодні. К., 1976; Зони В., Рудницький К. Зоряна астрономія. Пер. с польсь. М., 1959. В. І. Ворошилов.



Л. М. Гаккебуш.



Галас.



Галера.



К. Гален.

ГАЛАКТИКИ — гігантські зоряні системи, подібні до нашої *Галактики*. Залежно від розмірів у Г. міститься 10^8 — 10^{12} зір. Г. спостерігаються у вигляді світлих туманних плям круглої, овальної або неправильної форми. В смузі Молочного Шляху Г. майже невидимі, що пояснюється поглинанням світла темними туманностями поблизу екваторіальної площини Г. Зоряну природу Г. довів амер. астроном Е.-П. Хаббл (1924). Віддалі до них визначають за червоним зміщенням у спектрах Г., зовнішнім *Доплера ефектом*. Найближчі до Сонця Г. — Магелланові Хмари (віддалі до них бл. 150 000 світлових років).

За структурою розрізняють 3 типи Г.: спіральні, еліптичні й неправильні. Рідше бувають кільцеві, а також Г., що поєднують морфологічні ознаки різних груп. Трапляються й взаємодіючі Г., з'єднані між собою мостами або перемичками із зір. Спіральні й неправильні Г. обертаються з періодом 10^8 — 10^9 років. У еліптичних Г. обертання не виявлено. Характерною рисою Г. є тенденція до скупчування. Найпотужніше скупчення динамічно пов'язаних між собою Г. міститься в сузір'ї *Волосся Вероніки*. Г., що є джерелами радіовипромінювання, наз. радіогалактиками. В них відбуваються бурхливі процеси, які супроводяться викидами речовини. Г. спостерігаються до

віддалі 3—4 млрд. світлових років. На більших віддалях (до 12 млрд. світлових років) спостерігаються зореподібні радіоджерела — *квазари*. Потужністю випромінювання вони перевершують найбільші Г. Див. також *Чорні діри*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241. Літ.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Внегалактическая астрономия. М., 1978; Происхождение и эволюция галактик и звезд. М., 1976.

В. І. Ворошилов.

ГАЛАКТИЧНІ КООРДИНАТИ — система небесних координат, що визначає положення світла відносно площини галактичного екватора, який проходить поблизу середньої лінії Молочного Шляху. Більш точно положення галактичного екватора задається *екваторіальними координатами* його пн. полюса. Галактична довгота відлічується від напрямку на центр *Галактики* (напрямок на радіоджерело Стрілець А), вона аналогічна *прямому схиленню* в екваторіальній системі. Галактична широта аналогічна *схиленню* в екваторіальній системі. Г. к. застосовують у *зоряній астрономії*.

І. Г. Колчинський.

ГАЛАКТИЧНІ ТУМАННОСТІ — газові, пилові або газо-пилові хмари, що входять до складу нашої *Галактики*. За формою розрізняють дифузні, планетарні, залишки вибуху наднових зір та ін. Г. т. Дифузні туманності — складові частини заг. газо-пилового шару Галактики. Їх поділяють на емісійні, відбивні та темні Г. т. Емісійні Г. т. — частини газового шару, що світяться внаслідок збудження її ультрафіолетовим випромінюванням однієї або кількох сусідніх гарячих зір (*люмінесценція*). Т-ра цих Г. т. 8000 К, густ. 10^{-23} — 10^{-21} г/см³, маса — від однієї до кількох десятків M_{\odot} (маса Сонця). Світіння емісійних Г. т. згасає в процесі старіння збуджених зір. Світіння відбивних Г. т. зумовлене розсіянням світла сусідніх менш гарячих зір. Темні Г. т. — щільні газо-пилові хмари (мал. 1), що спостерігаються на фоні Молочного Шляху. Різниця між темними й відбивними Г. т. в тому, що поблизу темних туманностей немає освітлюючих зір. У певних умовах такі туманності можуть втрачати гравітаційну стійкість, стискаючись з наступним подібненням і утворенням протозір. Т-ра темних Г. т. 5—50 К, густ. 10^2 — 10^4 мол. в см³, маса 10^3 — $10^4 M_{\odot}$. Іноді всі три типи дифузних Г. т. трапляються в єдиному комплексі. Планетарні Г. т., залишки вибуху наднових зір та ін. відносяться до туманностей, що безпосередньо пов'язані із зорями, в процесі еволюції яких вони виникли. Планетарна Г. т. (мал. 2) — кільцеподібна або аморфна туманність, в центрі якої міститься ядро (зоря з т-рою 50—100 тис. К), яке збуджує люмінесцентне світіння туманності. Т-ра їх — 10—20 тис. К, густина — від тисяч до десятків тисяч атомів в см³, маса бл. $0,1 M_{\odot}$. Ці туманності та їхні ядра утворюються в процесі еволюції *червоних гігантів*. Залишки вибухів надно-

вих зір — тонковолокнисті емісійні туманності, що утворилися в результаті вибуху надвовової зорі (напр., Крабоподібна туманність в сузір'ї Тельця, мал. 3). Ці туманності являють собою потужні джерела синхротронного радіовипромінювання і м'якого рентгенівського випромінювання з тепловим спектром. Всередині туманності іноді спостерігають *пульсар* — залишок зорі, яка вибухнула.

Літ.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Газовые туманности и новые звезды. М. — Л., 1948; Калдан С. А., Пикезнер С. Б. Межзвездная среда. М., 1963; Аллер Л., Лиллер У. Планетарные туманности. Пер. с англ. М., 1971.

ГАЛАКТОЗА, $C_6H_{12}O_6$ — вуглевод (*моносахарид*) з групи *гексоз*. Від глюкози відрізняється просторим розміщенням гідроксильної групи (ОН) і водневого атома (Н) у 4-го атома вуглецю. Дуже поширена в природі. Є в рослинних і тваринних організмах у вільному стані й частково у складі *дисахаридів* (молочний цукор, рафіноза, мелібіоза), *глікозидів* (ідеїн, мертилін, цереброзиди), вищих *полісахаридів* (галактани, агар, гуміарабік, рослинні клеї і слизи). У тваринних і рослинних організмах легко перетворюється на глюкозу, яка краще засвоюється, а також аскорбінову та галактуронову кислоти.

ГАЛАН Ярослав Олександрович (літ. псевд. — Росович Володимир, Яга; 27.VII 1902, м. Дніпів, тепер Жешувське воєводство ПНР — 24.X 1949, Львів) — український рад. письменник. З 1924 член КПЗУ, 1949 вступив у члени ВКП(б). В 1915 сім'я Галанів евакуювалась до Ростова-на-Дону, де Г. навчався у гімназії, був свідком революц. подій. В 1918 повернувся з батьками до Перемишля. Навчався у вищій торговій школі в Трієсті (1922), у Віденському і Краківському (закінчив 1928) ун-тах. Викладав у Луцькій гімназії, але був звільнений з посади як «неблагонадійний». В 1930 стає співробітником журн. «Вікна». У 1936—37 перебував у Варшаві, разом з Вандою Василевською співробітничав у польс. прогресивній пресі. Один з організаторів *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Г. знаходився під особливим наглядом поліції, двічі був заарештований (1934 і 1937). Після визволення Зх. України брав активну участь у соціалістичному будівництві. В період Великої Вітчизн. війни — коментатор укр. рад. прифронтових радіостанцій. В 1945 — кореспондент газ. «Радянська Україна», був присутній на Нюрнберзькому процесі.

Літ. діяльність почав як драматург, (п'єса «Дон-Кіхот із Етенгейму», 1927), належав до групи письменників «Горно». У п'єсах «Вантаж» (1929), «99%», «Вероніка» (обидві — 1930) викривав капіталістичну дійсність, зрадинську роль укр. бурж. націоналістів. У драмі «Під золотим орлом» (1947) показано підступні дії амер. імперіалістів проти Рад. країни в післявоєнні роки. Соціалістичні перетворення в зх.-укр. селі відображено в п'єсі «Любов на світанні»

Галактичні туманності: 1 — газо-пилова туманність у сузір'ї Орiona (туманність «Кінська голова»); 2 — планетарна туманність у сузір'ї Ліри; 3 — крабоподібна туманність у сузір'ї Тельця.



(1949). Оповідання «У дні незабутні» (1930) написав під впливом спогадів про перебування в Рад. Росії. У прозових творах доводного періоду змалював життя трудящих і наростання революц. настроїв в умовах панської Польщі (оповідання «Кара», «Шліна», «Померлі борються», «Савку кров заливає»); волелюбними мотивами прийнята повість «Гори димлять» (1938). Г. був блискучим публіцистом. У збірках памфлетів і фейлетонів «Фронт в ефірі» (1943), «Іх обличчя» (1947), «Перед лицем фактів» (1949) викривав фашизм, укр. бурж. націоналізм, католицизм. Загинув від рук націоналістично-клерикальної агентури Ватикану у Львові. За книгу «Вибране» посмертно удостоєний Держ. премії СРСР (1952). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани» і медалями. В 1964 в УРСР встановлено премію ім. Я. О. Галана за кращі публіцистичні твори. У містах Львові й Дрогобичі та в селі Яблуніві Івано-Фр. обл. Г. споруджено пам'ятники.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1977—78; Р. о. с. перекл. — Избранные. М., 1958; С. крестом или с ножом. М., 1962. Літ.: Буряк Б. В ногу з епохою. В кн.: Буряк Б. Служини народної. К., 1960; Беленький П. П., Полкін А. С. Ярослав Галан. К., 1974; Кулінич Г. Г. Ярослав Галан. К., 1977; Гуменик М. П., Куш О. П., Шаподалов І. І. Ярослав Галан. Біографічний покажчик. Львів, 1956. Б. С. Буряк.

ГАЛАНЯ Я. О. МУЗЕЙ — літературно-меморіальний музей, філіал Львів. держ. історичного музею. Відкрито 1960 у Львові в будинку, де 1944—49 жив письменник і загинув від рук найманців націоналістично-клерикальної агентури Ватикану. В музеї зберігаються особисті речі Г., документи і матеріали про його літ. і громад. діяльність, видання творів письменника.

ГАЛАНІН Іван Васильович [13 (25).VII 1899, с. Покровка, тепер Вороніського р-ну Горьковської обл. — 12.XI 1958, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями в складі Пд., Зх., Донського, Центр. і 2-го Укр. фронтів. З 1946 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАЛАПАГОС, Черепашачі острови, архіпелаг Колон — група островів на Сх. Тихого ок. Належать Екватору. Об'єднує 16 островів, найбільший — Ісабела. Пл. 7,8 тис. км². Острови вулканічного походження; багато згаслих та діючих вулканів; вис. до 1707 м. Клімат екваторіальний, завдяки впливові холодної Перуанської течії не дуже жаркий. Зарості чагарників, ліани, мохи. З тварин — папуги, пінгвіни, тюлені та ін., багато ендеміків (нелічезні черепахи, ящірки ігуани та ін.). Флору і фауну Г. вивчав Ч. Дарвін, який зібрав тут цінний матеріал для своєї теорії походження видів. Населення вирощує цукр, тростину, займається скотарством, зби-

ранням черепашачих яєць. В 1965 Г. оголошено нац. парком. Міжнар. біол. наук. станція «Чарлз Дарвін» (на о. Санта-Крус).

ГАЛАС Михайло Іванович (н. 27.XII 1921, с. Ельбеш, тепер с. Вільхівка Ірпавського р-ну Закарпатської обл.) — український рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1975). Створює й розписує декоративні вазы, тарілки, ковшки, сувеніри. Іл. с. 454.

ГАЛАС (Halas) Франтішек (3.X 1901, Брно — 27.X 1949, Прага) — чеський поет. Перша зб. віршів — «Сенія» (1927). Творчість Г. (зб. «Горс надії», 1938; «Наша пані Божена Немцова», 1940; «Барикади», 1945, та ін.) прийнята патріотичними мотивами, вірою в сили народу. У зб. «В строю» (1948) Г. вітав перемогу Рад. Армії над фашизмом і початок соціальних перетворень у своїй країні. Перекладав твори О. Пушкіна, А. Міцкевича та ін.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Р. о. с. перекл. — Стихи. М., 1974. В. І. Шевчук.

ГАЛАТІЯ (Galathea) — 1) У грецькій міфології вирізнялася скульптором Пігмаліоном зі слонової кістки статуя дівчини надзвичайної вроди. Сам митець закохався в неї. Від його кохання статуя ожила (за ін. варіантом міфа її оживила Афродіта). Г. стала дружиною Пігмаліона. 2) Одна з морських німф-перейд, втілення спокійного моря.

ГАЛАЦ — місто на Пд. Сх. Румунії, адм. центр повіту Галац. Порт у пониззі Дунаю, доступний для мор. суден; вузол з-щів автошляхів 187 тис. ж. (1972). Осн. центр суднобудування країни. Розвинуті також ін. галузі машинобудування (трансп., с.-г. тощо), чорна металургія (металург. комбінат, диспрокатний з-д). Підприємства легкої, харч., хім., деревообр., целюлозно-паперової, буд. матеріалів пром-сті Політех. та пед. ін-ти Г. відомі з 14 ст.

ГАЛЕА (італ. galea — велика галера), галес — бойовий вітрильний-гребний корабель, який був на озброєнні багатьох країн Європи в 16—17 ст. Г. — удосконалена велика галера завдовжки до 80 м, мала один ряд весел (по 9—10 прикутих гребців на весло), три шогли з трикутними вітрилами. Екіпаж 800—1200 чол. Озброєння — 70 гармат різного калібру, надводний таран у носовій частині. Першими Г. 1571 застосували венеціанці в мор. бою проти турків при Лепанто. В Росії Г. не будувалися. Іл. с. 455.

ГАЛЕВІ (Алеві; Halévy) Жак-Франсуа (справж. прізвище — Еліас Леві; 27.V 1799, Париж — 17.III 1862, Ніцца) — французький композитор. У 1819 закінчив Паризьку консерваторію (з 1827 — її професор). Одночасно — акомпаніатор, потім хормейстер Італійської опери в Парижі. Автор понад 30 опер (серед них «Дочка кардинала», 1835), балетів («Манон Леско», 1830), музики до драм, вистав, кантат, хорів, романсів, п'єс для фортепіано, культової музики.

ГАЛЕК (Hálek) Вітезслав (5.IV 1835, с. Долінек Мельницького краю — 8.X 1874, Прага) — один із зачинателів реалістичного напрямку в чеській літературі. Друкуватися почав 1857 (поема «Альфред»). У збірках віршів «Вечірні пісні» (1858), «У природі» (1872—74) оспівував кохання, радість життя, красу природи. У зб. балад «Казки про наше село» (1874) розкрив соціальні суперечності на селі Селянській темі присвятив також оповідання «У маєтку і в халупі» (1871), «Студент Квох» (1874). Писав драми на істор. теми. Портрет с. 459.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Р. о. с. перекл. — В усадьбе и в хижине. М., 1960.

ГАЛЕН Клавдій (Claudius Galenus; 129, Пергам — 201, Рим; за ін. даними — 130—200, 131—201) — римський лікар і природодослідник. Автор понад 400 праць з філософії і медицини. Вивчав анатомію й фізіологію, провалячи розтин трупів та експериментальні дослідження на тваринах. Вважав, що практична медицина повинна мати зв'язок з анатомією і фізіологією. За поглядами належав до прихильників ідеалістичних концепцій Платона. Праці Г. мали великий вплив на розвиток медицини.

ГАЛЕНІТ (лат. galena), свинцевий блиск — мінерал класу сульфідів. PbS Симонія кубічна. Густ. 7,4—7,6 Твердість 2—3. Колір свинцево-сірий. Блиск металевий. Родовища Г. відомі в США, Канаді, Австралії. В СРСР родовища і рудопроєкти Г. є на Алтаї, Кавказі, в Забайкаллі, Примор'ї, Серед. Азії, на Україні (Донець, Закарпаття). Галеніт — найважливіша свинцева руда.

ГАЛЕНКО Йосип Панасович [н. 2. (14) XI 1910, с. Вишнівці, тепер Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.] — передовик виробництва у будівництві, екскаваторник, Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1958. Працюючи бригадиром машиністів-екскаваторників на спорудженні каналу Сіверський Донець — Донець і Дніпро — Кривий Ріг, досяг значних виробничих успіхів. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, Трудової Слави 3-го ступеня, медалями.

В. М. Чернов.

ГАЛ'ЕРА (італ. galera) — дерев'яне військове гребне судно. Вперше з'явилась у Венеції в 7 ст. Г. мала довжину 40—50 м, ширину до 7,5 м, 16—25 пар весел, 2 шогли з вітрилами. Екіпаж — до 450 чол. Озброєння — таран, металеві машини, пізніше — гармати (до 5 шт.). У Росії галерний флот збудовано за Петра І; існував до 2-ї пол. 18 ст. Іл. с. 455.

ГАЛЕРІЯ (франц. galerie, від італ. galleria) — 1) Довге й вузьке крите приміщення. 2) Приміщення, в якому замість однієї, переважно зовні, стіни збудовано колони, стовпи або балюстраду. З 1-ї пол. 16 ст. в європ. палацовій архітектурі сформувалася новий тип Г. — простора зала з рядом великих вікон в одній з поздовжніх стін. В таких



Я. О. Галан.



Пам'ятник Я. Галану у Львові, 1972. Скульптори А. С. Охріменко, О. П. Пилис і В. М. Усов.



Й. П. Галенко.



Галерея будинків на Ринковій площі в місті Жовків (тепер Нестерів, Львівської області). 17 ст. Дзвіниця з галереєю в місті Полонному Хмельницької області. 18 ст.



Гали: 1 — на листку дуба; 2 — на гілці яблуні; 3 — на віргінському ялівці.

Г. з 17 ст. розмішували худож. колекції. На Україні Г. будували в оборонних — обходи на мурах (Верхній замок у Луцьку, 13—16 ст.), культових (Софійський собор у Києві, церква Різдва на Дальніх печерах у Києво-Печерській лаврі, 1696) та житлових (будинки на Ринковій площі у м. Жовків, тепер Нестерів Львівської області, поч. 17 ст.) спорудах; у дерев'яній архітектурі — Г. — підлашши в хатах; Г. в храмах — навколо будівель (Миколаївська церква у Вінниці, 1776) та на другому ярусі над бабинцем (Юра церква в Дрогобичі, 17 ст.); у завершенні дзвіниць (дзвіниця у м. Полонному Хмельн. обл., 18 ст.). В сучас. архітектурі Г. — функціональний елемент галерейних будинків. 3) Назва худож. музеїв (Третьяковська Г. в Москві; Г. Уффіці у Флоренції, Італія; Львівська картинна Г.). 4) Верхній ярус залу для глядачів. 5) Переносио — ряд образів, речей тощо. Г. Н. Логвин.

ГАЛЕЧНИК — пухка грубоуламкова осадова гірська порода, яка складається переважно з гальки з домішками гравію і піску. Розрізняють моно- (складається з однорідної гальки), олиго- (з гальки 2—3 порід) та поліміктовий (з гальки різних порід) Г. За петрографічним складом Г. можна встановити напрям знесення уламкового матеріалу, за ступенем обкатаності, розміром та формою гальки — генетичний тип Г. Використовують Г. як буд. матеріал.

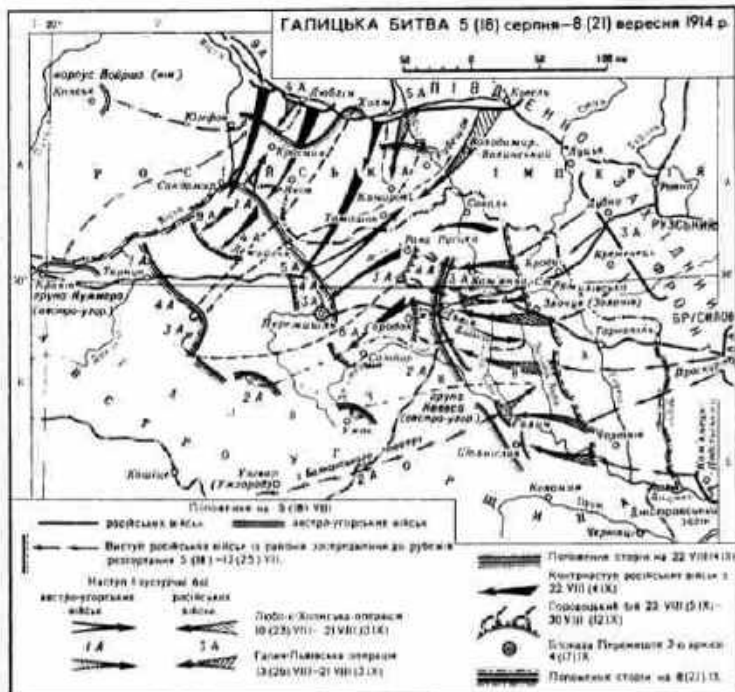
ГАЛИ (від лат. galla — чорнильний горішок), цецидії — патологічні новоутвори на органах рослин у вигляді різних наростів. Виникають внаслідок ушкодження рослин деякими вірусами, бактеріями, грибами, кліщами, комахами і червами. Г. тваринного походження іноді наз. зооцецидіями, рослинного — фітоцецидіями. Відомо бл. 15 тис. різних Г. на рослинах. Олії з них корисні (напр., Г. на коренях бобових рослин, що в них живуть *бубльчочки бактерії*), інші — шкідливі (напр., Г., спричинювані пшеничною і буряковою нематодами, виноградною філоксерою, паразитичними грибами (напр., *гала* капуста), дубовою горіхотворкою тощо). В Г. часто утворюється велика кількість дубильних речовин.

ГАЛИК Алімпій (бл. 1685, м. Богуслав, тепер Київської обл. — 1763, Київ) — український живописець і гравер. Брав участь у настінних розписах Успенського собору (1724—31) і Троїцької надбрамної церкви (1742—44) Києво-Печерської лаври. В 1754 писав ікони для церкви та фортеці св. Єлизавети, 1759 — ікони для Кирилівського монастиря у Києві. Істор. та біблійні сюжети Г. трактував неканонічно, з поетичним почуттям. Рисунок ескізів ікон і портретів Г. (з підписом художника) є в «жубушках» — альбомах малюнків та гравюр Лаврської іконописної майстерні в Києві (зберігаються в Центр. науковій бібліотеці АН УРСР).

ГАЛИЦЕВІ (Cecidomyiidae, синонім Itonididae) — родина двокрилих комарів підряду довговусих. Зовн. виглядом нагадують комарів.

Довж. тіла 1—5 мм. Личинки рослиноїдні (на місці їхнього розвитку на рослині утворюються здуття — *гали*), у деяких видів вони — хижаки або паразити, які живляться попелищами, кліщами та ін. Бл. 3,5 тис. видів, поширених всесвітньо; в СРСР — майже по всій території, в Європ. частині — бл. 600 видів, зокрема на Україні — бл. 100 видів. Серед Г. багато шкідливих видів: *гессенська муха*, пшеничний комарик (Contarinia

в Угорщині; стратегічні плани дв. австро-нім. блоку зазнали краху. **ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ** — давньоруська територія, що охоплювала пн.-сх. схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту й Сірегу. В 10—12 ст. на тер. Г. з. існувало *Галицьке князівство*. Див. також *Галицько-Волинське князівство*, *Галичина*. **ГАЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНЬСЬКА РЕСПУБЛІКА** (ГСРР) — рад. республіка, проголошена 15.VII 1920 Декларацією



tritici), просняний комарик (Stenodiplosis panici), яблунева галиця (Dasynura mali) та інші.

ГАЛИЦЬКА БИТВА 1914 — одна з найбільших битв у початковий період 1-ї світової війни 1914—18 між рос. та австро-угор. військами на Пд.-Зх. фронті з 5 (18).VIII по 8 (21).IX. Рос. війська завдали охоплюючих ударів з Пн. і Сх. на 450-кілометровому фронті, вийшли на р. Дунаєць, обложили фортецю Перемишль і зайняли Галичину. Австро-угор. армія втратила 325 тис. чол., у т. ч. бл. 100 тис. полонених, рос. армія — бл. 230 тис. чол. Внаслідок Г. б. було створено умови для просування рос. військ

А. Галик. «Хід у рай». Фрагмент розпису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. 1744.



тимчасового Рад. уряду Сх. Галичини — *Галицького революційного комітету* (Галревкому) під час визвольного походу Червоної Армії на зх.-українські землі влітку 1920 (див. *Радянсько-польська війна 1926*). Організатором і керівником рад. будівництва у Сх. Галичині була Комуністична партія Сх. Галичини. ГСРР займала територію, що становила бл. третини всієї Сх. Галичини. Столицею ГСРР був Тернопіль. До складу уряду ГСРР входили В. П. Затонський (голова), М. Л. Баран (заст. голови), А. Г. Барал, М. В. Левицький та ін. ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним та ЦК КП(б)У приділяли постійну увагу Галревкомові, подавали йому велику допомогу. Першим актом Галревкому став декрет від 1.VIII 1920 «Про встановлення Радянської влади в Галичині», яким було скасовано всі органи бурж.-поміщицького панування, а владу передано до рук ревкомів. Проголошувалась націоналізація пром. підприємств, банків, наземних і підземних багатств, конфіскація поміщицьких, церковних і монастирських земель, відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Було запроваджено 8-годинний робочий день тощо. Серед трудящих мас ширився рух за об'єднання ГСРР з УРСР.

В кінці серпня 1920 Галревком розгорнув підготовчу роботу по виборам постійних органів Рад. влади і скликанню Всегалицького з'їзду Рад, але здійснити ці заходи не вдалося в зв'язку з наступом польсь. загарбників і відступом Червоної Армії з тер. Зх. України. Хоча ГСРР існувала лише два місяці (до 23.IX 1920), вона лишила глибокий слід у свідомості трудящих зх.-укр. земель, надихала їх на боротьбу за соціальне і нац. визволення.

А. Д. Ярошенко.
ГАЛИЦЬКЕ БЮРО ПРИ ЦК КП(б)У. Галбюро — парт. орган, створений на поч. квітня 1919 відповідно до резолюції Третього з'їзду КП(б) України від 2.III 1919 про «Поточний момент і завдання партії». Завданням Галбюро було проведення орг. та масово-політ. роботи серед колишніх військовополонених і біженців галичан, які перебували на тер. Рад. України, а також подання допомоги підпільним комуністичним орг-ціям, що діяли на зх.-укр. землях. Діяло до травня 1919. Першим керівником Галбюро був **М. В. Левчицький**. Рішенням ЦК КП(б)У від 23.XI 1920 було створено нове Галбюро на чолі з **В. П. Затонським**, яке існувало до 8.XI 1921.

А. Д. Ярошенко.
ГАЛИЦЬКЕ БЮРО ПРИ ЦК РКП(б). Галбюро — парт. орган, створений 26.II 1920 при ЦК РКП(б) для агітації і пропаганди серед вихідців з Зх. України — біженців і кол. військовополонених, які опинилися на тер. РРФСР. На місцях було утворено галбюро при окремих губкомах партії та політвідділах з'єднань Червоної Армії. В своїй роботі Галбюро було тісно пов'язане з **Галицьким організаційним комітетом КП(б)У та Галицьким революційним комітетом**. Ліквідовано за постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 23.XI 1920.

ГАЛИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ, четвероевангеліє — одна з найдавніших пам'яток Київської Русі. Написане уставом на пергаменті. 1—228 аркуші писані в давньому Галичі у період від 1 жовтня по 19 листопада

1144 року. Частина сторінок.

Галицьке євангеліє 1144 року. Частина сторінок.

1144 (про це є дописка на 228 аркуші), а решта — 32 аркуші — там же в 12—13 ст. Видано Г. є. 1882—83. Є важливим джерелом для вивчення давньоруської писемності. В мові Г. є. відбилися риси, що пізніше стали характерні для укр. мови. Зберігається в Держ. істор. музеї в Москві.

ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське феодальне князівство, яке в 10—12 ст. існувало на території **Галицької землі**. Наприкінці 10 ст. за **Володимиром Святославичем** Галицька земля увійшла до **Київської Русі**. Гол. містами були Галич, Перемишль, Звенигород і Тер-

боваль. У Г. к. рано почали розвиватися феод. відносини і склалися особливо сильна боярська верхівка. В кін. 11— на поч. 12 ст. Г. к. відокремилася від Києва. Спочатку воно було роздроблене на кілька князівств, але кн. **Володимирко** 1144 об'єднав їх в одне князівство з столицею у Галичі. Г. к. досягло найбільшої могутності за правління **Ярослава Осмомисла** (1152—87), який вів запеклу боротьбу проти боярства. Після смерті **Ярослава** настали занепад князівської влади і ослаблення впливу Г. к. З цього скористалися угор. феодали, які 1188 захопили Галич. Проти іноз. загарбників 1189 спалахнуло повстання. В 1199 **Володимир-Волоський** князь **Роман Мстиславич** оволодів Г. к. і об'єднав його з **Володимир-Волоським** князівством в єдине **Галицько-Волоське князівство**.

ГАЛИЦЬКЕ МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО (ГМТ) — творче об'єднання аматорів і професіональних музикантів. Засн. 1838 у Львові з метою пропаганди муз. мистецтва, створення й утримання муз. навчального закладу. В 1848 припинило, а 1851 поновило діяльність під назвою Т-во сприяння музиці в Галичині; бл. 1860 повернулося до первісної назви (в 1921—39 — Польське муз. т-во). В різний час почесними і діючими членами ГМТ були представники польсь. (С. Монюшко, Г. Венявський), нім. (Й. Брамс) та укр. (О. Мишуга, А. Вахнянин) культури. Т-во мало симф. оркестр, жіночий і чоловічий хори, камерні ансамблі. В 1838 т-во відкрило муз. школу, яку 1854 перетворено на консерваторію (статус затверджено 1880). Серед муз. діячів, що очолювали її, будучи водночас худ. керівниками та гол. диригентами т-ва, — **М. Солтис** (1899—1929), **А. Солтис** (1929—39). В консерваторії навчалися, зокрема **Є. Козак**, **Я. Корольович-Вайдова**, **А. Кос-Анатольський**, **С. Крушельницька**, **О. Мишуга**, **Т. Сигетинський**, **Д. Січинський** та ін. діячі укр. і польсь. культури. Дія. також **Львівська консерваторія** імені **М. В. Лисенка**. **Д. З. Мазепа**.

ГАЛИЦЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм. орган для управління **Галичиною** з центром у Львові. Утворене Австрією 1849 на базі губерньського управління, що існувало з 1772. Г. н. очолював призначений цисарем (імператором) з польсь. аристократів намісник, який був повновладним правителем краю і підпорядковувався лише центр. імперським установам у Відні. Місц. виконавчі органи Г. н. становили повітові старости, очолювані старостами. Діяльність Г. н. була спрямована на зміщення бурж. поміщицького ладу, боротьбу проти революц. виступів робітників і селян та проти укр. нац.-визвольного руху. З розпадом Австро-Угорщини в листопаді 1918 Г. н. ліквідовано.

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1846 — повстання польських і укр. селян у Галичині проти феод.-кріпосницького гніту. Вибухнуло 18.II, охопивши **Тарнівський**, **Бохенський**, **Ясельський**, **Сандешський**, **Самбірський** і **Самбірський** округи.

Селяни громили панські маєтки, робили спроби ділати поміщицькі землі; утворилося ряд збройних сел. загонів. У Сх. Галичині найактивнішими були виступи селян в околицях Добромиля. Австр. уряд за допомогою військ. сили придушив сел. повстання. Але в той же час він змушений був піти на деякі поступки селянству: дещо скоротити панщину, скасувати підвільну повинність, дозволити селянам подавати скарги на поміщиків безпосередньо окружним старостам, розширити права селян щодо їхніх зем. наділів. Г. п. було однією з передумов революції 1848—49 в Австрії і однією з безпосередніх причин скасування кріпацтва в Галичині у квітні 1848.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

Ф. І. Стеблій.
ГАЛИЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВРУШЕННЯ 1822 — антифеод. виступ у Сх. Галичині в I-й пол. 19 ст. Приводом до нього були чутки про створення на Буковині і в Молдавії слобід, жителі яких нібито на 10 років звільнялися від панщини та податків. Заворуження почалося влітку 1822 і охопило ряд округів Сх. Галичини, набравши форми масового руху за переселення на Буковину. Одночасно селяни відмовлялися відбувати панщину та ін. феод. повинності. Австр. влада з метою придушення заворужень видала ряд циркулярів, в яких спростовувала чутки про створення слобід, закликала селян до по-



В. Галєк.



коре поміщикам і погрозувала суворим покаранням усім, хто вимагатиме дозволу на переселення. З цієї ж метою робилися спроби використати вплив духовництва. Заворушення тривали до поч. 1823.

Ф. І. Стеблій.

ГАЛИЦЬКИЙ Кузьма Микитович [12(24).X. 1897, Таганрог — 14.III. 1973, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1955), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї робітників. В Рад. Армії з 1918, учасник громадян. війни на Україні. В 1927, закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував д-зією і корпусом, був заст. команд. армією, з вересня 1942 — команд. 3-ю ударною і 11-ю гвард. арміями на Київському, 1-му Прибалтійському, 3-му Білорус. фронтах. У 1946—61 — команд. військами Прикарпатського (1946—51), Одеського (1951—54) та ін. військ. округів. З 1962 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.



К. М. Галицький.

ГАЛИЦЬКИЙ Наполеон Дем'янович [1818, м. Вілейка, тепер Мінської обл. БРСР — 15(27).XII. 1881, с. Малий Сервеч, тепер Мінської обл.] — вітчизняний ветеринар, професор. Закінчив ветеринарне відділення Віленської мед.-хірург. академії (1837) і мед. ф-т Харків. ун-ту (1842). Організатор і директор (1850—68) Харків. вет. училища — першого вищого ветеринарного уч. закладу на Україні (тепер Харків. зооветеринарний ін-т). Автор ряду оригінальних праць про чуму великої рогатої худоби.

«ГАЛИЦЬКИЙ КОМУНІСТ» — перша зх.-укр. комуністична газета; видавалася з 10.V. 1919 по 30.IV. 1920 у Києві. Спочатку — орган Тимчасового к-ту комуністів Сх. Галичини, а з № 3 — К-ту партії комуністів Сх. Галичини і Буковини. В 1920 — орган Крайового к-ту КП(б)У Сх. Галичини і Буковини. Всього вийшло 36 номерів. У «Г.к.» друкувалися матеріали про антипар. характер т. з. «Західно-

української народної республіки» (ЗУНР), висвітлювалися політ. і екон. становище Зх. України та боротьба проти окупаційного режиму панської Польщі, за возз'єднання з Рад. Україною.

«ГАЛИЦЬКИЙ КОМУНІСТ» — нелегальна газета, орган Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Видавався 1921 у Львові. Вийшло 2 номери, надруковані на гектографії. В газеті публікувалися статті про завдання революц. руху на Зх. Україні. Видання «Г. к.» припинилося в жовтні 1921 після арешту керівництва КПСГ.

«ГАЛИЦЬКИЙ КОМУНІСТ» — журнал, видавався в Харкові (1920) і Києві (1921). Спочатку — орган Галицького організаційного комітету КП(б)У, 1921 — Галицького бюро при ЦК КП(б)У. Вийшло 4 номери (перший номер видано 20.VII. 1920). В «Г. к.» друкувалися документи Галревкому, Галоркому КП(б)У, статті М. Л. Барана, Ф. Я. Кона, І. Ю. Кулика та ін. про становище трудящих і революц. руху на Зх. Україні.

ГАЛИЦЬКИЙ КРАЙОВИЙ СЕЙМ — формально представницький орган Галичини, а по суті — поміщицько-бурж. установа австр. уряду для внутр. «самоврядування» Галичини. Сейм (існував 1861—1914) мав лише право давати пропозиції щодо оголошення держ. законів і розпоряджень у краї, розв'язував дрібні госп. справи, здійснював нагляд за місц. органами «самоврядування». Депутатами до сейму обирали польськ. (переважно) та укр. поміщиків, капіталістів і вищ. духовництво, деякі службові особи входили до нього за посадою. Сейм збирався раз на рік у Львові. Виконавчим органом його був відділ крайовий. Г. к. с. і його бюро-кратичний апарат проводили політику соціального і нап.гноблення трудящих Галичини.

ГАЛИЦЬКИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ КП(б)У, Галорком — керівний орган комуністичних орг-цій Сх. Галичини і Буковини, обраний на крайовій парт. конференції, що відбулася 23—24.IV. 1920 в Києві. До складу Галоркому входили Ф. Я. Кон (голова), М. Л. Баран, М. В. Левицький та ін. Галорком готував кадри парт. працівників, налагоджував зв'язки між парт. орг-ціями, видавав листівки, брошури, журн. «Галицький комуніст». Проводив агіт. роботу серед зх.-укр. трудящих, які жили на тер. Рад. Росії і Рад. України. За постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 3.VIII. 1920 об'єднаний з нелегальним ЦК Комуністичної партії Східної Галичини в єдиний орган — ЦК КПСГ.

ГАЛИЦЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,7 тис. км². Нас. бл. 71,6 тис. чол. (1977). В районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищам, 26 сілськ. Радам народних депутатів. Центр — м. Галич. Г. р. лежить у Придністров'ї. Поверхня погорблена, розчленована долинами річок. Корисні копалини: вапняки, мергель, торф. Річки: Дністер з притоками Гнилою

Липовою, Лукавою, Ломницею. Переважають опідзолені чорноземі, темно-сірі та сірі опідзолені ґрунти. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, бук, липа, вільха, ліщина) та чагарники займають 11,6 тис. га. Серед галузей пром-сті провідне місце в районі займає енергетична, яка представлена Бурштинською ДРЕС. Є підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів (Бурштинський з-д великопанельного домобудування, галицькі комбінати буд. індустрії та хлібопродуктів, Бовшівський цукр. та Більшівцівський комбикормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Галич) та будинок побуту (смт Бурштин). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ячмінь), цукр. буряків, льону, картоплі й овочів та м'ясо-мол. тваринництві. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 44,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 35,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 8,6 тис. га. В Г. р. — 13 колгоспів. 3 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізні ст.: Галич, Бурштин. Автошляхів — 405 км (усі з твердим покриттям). В районі — 56 заг.-освітніх, 2 муз. та 2 спортивні школи, Бурштинський енерг. технікум, торг.-кулінарне уч.-ще, 73 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. Палац культури, 21 будинок культури, 50 клубів, 2 кінотеатри, 69 кіноустановок, 70 6-к. музей Червоного козацтва в с. Дитятині, відділ обл. краєзнавчого музею. На тер. сучас. с. Крилоса був розташований Галич давній. В с. Шевченковому зберелася пам'ятка архітектури — залишки церкви Пантелеймона (1200).

М. П. Корбита.

ГАЛИЦЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ, Галревком — тимчасовий найвищий орган Рад. влади на території Сх. Галичини, визволеної рад. військами від польських окупантів (див. Радянсько-польська війна 1920). Сформований 8.VII. 1920. Головою Галревкому був В. П. Замонський; місцем перебування — Тернопіль. Декларацією Г. р. к. від 15.VII. 1920 було проголошено утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Першим декретом Галревкому (від 1.VIII. 1920) «Про встановлення Радянської влади в Галичині» скасовувалися всі органи бурж. поміщиц. панування, влада передавалася до рук ревкомів. Було проголошено націоналізацію пром. підприємств, банків, наземних і підземних багатств. Галревком здійснив ряд соціалістичних перетворень в дусі ленинських декретів. У зв'язку з відступом Червоної Армії з тер. Зх. України 21.IX. 1920 Галревком припинив свою діяльність.

ГАЛИЦЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СТРАЙК 1921 — страйк залізничників Галичини в лютому—березні 1921. Був складовою частиною заг. страйку залізничників Польщі. Страйкарі висували вимоги про поліпшення свого матеріального становища, про звільнення політ. в'язнів, скасування мілітаризації з-п і військ.-польових судів на них тощо. На заклик Комуністич-



вої партії Сх. Галичини залізничників підтримали робітники багатьох пром. підприємств. Страйк залізничників переріс у заг. страйк робітників усієї країни. Укр. робітники виступали солідарно з польс. робітниками. Уряд послав на найважливіші залізничні вузли військ. частини. Хоча страйк закінчився невдачею (уряд погодився лише на скасування мілітаризації з-ць), він відіграв значну роль у дальшому розгортанні робіт. руху на зх.-укр. землях.

ГАЛИЦЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СТРАЙК 1937 — масовий страйк селян ряду повітів Сх. Галичини. Поштовхом до нього був голод, викликаний посухами 1936 і 1937, та зростання податків. У січні 1937 застрайкували селяни Скалатського і Бучацького, у лютому — Ягайлонського, у серпні — Коломийського повітів. У вересні на знак протесту проти розпави польс. бурж. поміщицького уряду над учасниками заг.-польс. сел. страйку застрайкували селяни 15 сіл Луцького повіту. В жовтні протягом 7 днів страйкували 30 сіл Рава-Руського повіту. Г. с. с. був спрямований проти непосильних податків, фашист. режиму, мілітаризму.

ГАЛИЦЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1918 — масові антипоміщицькі виступи селян Зх. України, що сталися під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції і ленінського *Декрету про землю*. Боротьбу почали в березні 1918 селяни в Бібрському пов. Слідом за ними виступили селяни багатьох сіл Стрийського, Підгаєцького, Рава-Руського, Надвірнянського та ін. повітів (усього 20 повітів). Вони вимагали скасування примусових робіт, поділу поміщицьких земель, лук, пасовищ тощо. Виступи селян не вихудили до розпаду Австро-Угорщини.

ГАЛИЦЬКІ СТРАЙКИ СЕЛЯН 1902 і 1906. Перший відбувся у червні — серпні 1902; виник стихійно під впливом страйку робітників-будівельників у Львові та *Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902*. Причиною виступу було малоземелля і безземелля селянства, жорстока експлуатація їх поміщиками, лихварями, духівництвом. Страйк охопив понад 400 сіл у 28 повітах з населенням бл. 100 тис. чол. Страйкарі вимагали збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня, права на користування поміщицькими лісами, луками. До них приєднувалися постійні робітники поміщицьких маєтків. У ряді місць селяни створювали свої комітети, які керували страйком. На придушення виступів селян було кинуто загони жандармерії та війська. Понад 4 тис. селян було заарештовано.

У лютому — серпні 1906 відбувся страйк с.-г. робітників Сх. Галичини проти експлуатації поміщиків, лихварів і куркулів. Страйк почали наймити с. Длужнева Сокальського пов. 25.11 були викликані війська і жандарми. У відповідь на це застрайкували наймити сіл Гулькова, Переводового, Жнятина. Жандарми заарештували багатьох наймитів, проте страйк не припинявся. До нього приєдналися ін.

села Сокальського пов. Березневі страйки річних і поденних наймитів були початком великого сел. руху. В кінці квітня до страйку приєдналися наймити Станіславського, Тлумацького, Бучацького і багатьох ін. повітів. У липні страйк охопив десятки тисяч с.-г. робітників 384 сіл у 35 повітах. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, а в деяких місцях (с. Мужилів Підгаєцького пов.) — поділу поміщицької землі. В багатьох повітах і селах було створено страйкові к-ти. Австр. уряд кинув проти страйкарів значні збройні сили. В липні — серпні урядові війська придушили страйк. У Галичині було оголошено воєнний стан.

П. В. Свежинський.
ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО — тимчасова адм.-тер. одиниця з центром у м. Чернівцях, що існувала протягом 1914—17. Утворена рос. урядом наприкінці 1914, під час 1-ї світової війни, на тер. Галичини та Буковини, зайнятих рос. військами. Поділялося на Львів., Чернів. та Терноп. губернії. Очолювали його військ. генерал-губернатори. Царизм, придушуючи при підтримці реакційних кіл (зокрема, «москвофілів») революц. боротьбу трудящих, охороняв інтереси пануючих класів, зокрема поміщицьку власність на землю. З березня 1917 Тимчасовий уряд призначив для управління цією тер. свого обл. комісара — укр. бурж. націоналіста Д. І. Дорошенка, який фактично продовжував здійснювати гнобительську політику царської адміністрації. Г.-Б. г.-г. існувало до окупації цієї тер. (серпень 1917) австро-нім. військами.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА СИ-НЕКЛІЗА — геологічна структура на Пд. Зх. *Східно-Європейської платформи*, в межах УРСР. Є сх. частиною прогину, вісь якого проходить приблизно від Львова до м. Хелма у Польщі. На Сх. Г.-В. с. обмежована *Волинсько-Подільською плитою*, на Пд. і Пд. Зх. — *Передкарпатським прогином*. Структурно Г.-В. с. являє собою глибокий прогин, вивопнений товщею палеозойських, мезозойських і кайнозойських осадових відкладів. Докембрійський фундамент (див. *Докембрій*) залягає на глиб. від 160 м до 7000 м (занурюється в зх. напрямі), він розбитий на блоки системою розломів переважно пн.-зх. і меридіонального простягання. Розломи перетинають і осадові товщі до мезозойських відкладів включно. З осадовими породами Г.-В. с. пов'язані поклади різноманітних корисних копалин: вугілля (див. *Львівсько-Волинський вугільний басейн*), нафта, газ, буд. матеріали, торф та ін.

В. О. Кушнірук.

Є. С. Бартошівська.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — південно-західне давньоруське князівство, що існувало в 13—14 ст. Утворилося 1199 в результаті об'єднання *Галицького князівства* та *Володимиро-Волинського князівства* кн. Романом Мстиславичем. В Г.-В. к. були розвинуті землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджіль-

ництво. Значного розвитку досягли ремесла. На кін. 13 ст. в Г.-В. к. налічувалося понад 80 міст. Центром його був Галич (див. *Галич давній*). Г.-В. к. підтримувало торг. зв'язки з ін. давньорус. землями, а також з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Німеччиною й Литвою. Розвиток феодал. відносин у Г.-В. к. супроводився утворенням сильною боярською верхівкою та загостренням класової боротьби, що виливалася у нар. повстання, спрямовані проти феодалізму. Г.-В. к. успішно боролось проти нападів *половців* та проти лит., польс. і угор. феодалів. Після смерті Романа Мстиславича (1205) в Пд.-Зх. Русі спалахнула феодал. війна. Рішучого удару великим боярам, а також польс., угор., лит., нім та ін. завойовникам завдав *Данило Галицький*, який відновив єдність Г.-В. к. й зміцнив його могутність. Проте 1246 Г.-В. к. змушене було визнати залежність від *Золотої орди*. За наступників Данила Галицького почався занепад Г.-В. к. В серед. 14 ст. його землі, незважаючи на опір населення, стали здобутком феодал. Польщі і Литви. В Г.-В. к. високого для того часу рівня досягла культура, про що свідчать залишки численних кам'яних будівель 12—13 ст. у Галичі та його околицях. Видатною пам'яткою давньорус. літописання є *Галицько-Волинський літопис*. Карта с. 462.

Лит.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС — видатна пам'ятка історіографії і літератури 13 ст. Зберігся в Іпатівському літописному зведенні (див. *Іпатівський літопис*). Відображає найважливіші події часів *Галицько-Волинського князівства*. Г.-В. л. складається з 2-х частин: Галицького (1201—61) і Волинського (1262—91) літописів. В центрі 1-ї частини — князь *Данило Галицький*, його численні походи, боротьба з загарбниками-татарами, битва на Калці. У 2-й частині відображено історію Волинської землі за князювання *Василька Романовича* та його сина Володимира Васильовича. Основний текст літопису пронизує ідея єдності Русі. Багатий художній і фольклорний матеріал Г.-В. л. знайшов відображення в новій укр.-лр. Так, легенду про евшан-зілля з літопису використали І. Франко, М. Вороний, М. Чернявський. *Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. М., 1962.*

Лит.: Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Процес складання; редакції і редактори). К., 1958; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). К., 1961.

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ — культурно-освітнє товариство в Сх. Галичині. Мало на меті нести в народ освіту і боротися за поширення шкіл з викладанням укр. мовою. Була заснована у Львові 1848 на зразок ін. слов. *матичь*. Існувала до першої світової війни. Г.-р. м. видавала укр. і рос. мовами книги морально-реліг. і загальноосв. змісту, популярні праці з

ремесла, господарства й педагогіки, друкувала скільні підручники і наук. збірник. Т-во обстоювало дружбу і співробітництво з рос. народом. За своїм соціальним складом і сусп.-політ. поглядами Г.-р. м. була різнорідною, проте її діяльність загалом відіграла позитивну роль у розвитку української культури в Сх. Галичині.

Б. Н. Митров.

ГАЛИЧ — місто Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнична станція. Вуз. автошляхів. Населений пункт на місці сучас. Г. виник у 14 ст. за 5 км на Пн. від Галича давнього. В 1367 Г. дістав від польс. уряду *магдебурзьке право* і дозвіл на будівництво замку. Жителі Г. брали участь у *Мухи повстанні 1490—92*, в нар.-визвольній війні 1648—54. За 1-м поділом Польщі (1772) Г. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина).

В 1914 рос. війська зайняли Г. У вересні 1920 місто загарбала бурж.-поміщицька Польща. У 1927 створено осередок, а згодом — місцевий к-т КПЗУ. В 1939 Г. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР.

В місті — овочесушильний, буд. матеріалів, сироварний з-д, буд. індустрії, хлібопродуктів, побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка. 2 загальноосвітні і музична школи, лікарня, поліклініка. Кінотеатр, 3 б-ки. У Г. збереглися пам'ятки архітектури: церква Різдва Христового (кін. 14—поч. 15 ст., реставрована 1825), залишки замку 16 ст. Пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченкові, Богдану Хмельницькому.

ГАЛИЧ давній — давньоруське місто, економічний і культурний центр Русі. Мстилося на березі р. Лукви (притоки Дністра), на місці сучас. с. Крилоса Галицького р-ну

Івано-Фр. обл. Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1140. З 1144 — центр *Галицького князівства*, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. Значного розквіту досяг у 2-й пол. 12 ст. за князювання *Ярослава Осмомисла* і *Романа Мстиславича*, а також його сина *Данила Галицького*, який 1238 остаточно утвердився в Г. В той час у Г. розвивалися ремесла і торгівля, велось значне цивільне і церковне будівництво; було складено *Галицько-Волинський літопис*. У 1241 Г. зруйнували монголо-татари, місто занепало і втратило своє значення. Археол. дослідженнями 1939—41, 1951—52 і 1955 встановлено, що місто існувало вже в 10 ст. Виявлено дитинець і ремісничоторт. посад, укріплені ровами та валами. Під час розкопок дитиниці відкрито залишки підвалів і стін Успенського собору, збудованого в 1157 за князя *Ярослава Осмомисла* (останки його знайдено в саркофагу під мозаїчною підлогою собору). Собор був оздоблений різьбленим каменем і фресками. В Г. і його передмістях відкрито залишки численних кам'яних споруд, виявлено також залишки ювелірних, гончарських, ковальських та ін. майстерень, наземних і напівземлянкових жител, виробів з глини, заліза, кістки, скла тощо. В околицях Г. в сучас. с. Шевченкове до наших днів збереглися залишки церкви Пантелеймона, збудованої бл. 1200.

Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Гончаров В. К. Древний Галич. «Вісник АН УРСР», 1956, № 1; Тихонов М. Н. Древнерусские города. М., 1956.

«ГАЛИЧАНИН» — 1) Літературно-художній збірник, що виходив у Львові (кн. 1—3, 1862—63) за редакцією Я. Головацького, Я. Б. Дідицького. У зб. вміщувались поетичні твори С. Воробкевича, О. Кониського, наукові розвідки Я. Головацького, М. Максимовича та ін. 2) Науково-популярний журнал, видавався у Львові (1867—70) як додаток до «москвофільської» (див. «Москвофіли») газети «Слово». Редактор — Б. Дідицький. 3) Львівська щоденна суспільно-політична газета «москвофільського» напрямку (1893—1914).

Ф. П. Погребенник.
ГАЛИЧИНА — історична територія, що включала частину західноукр. і польс. земель, які з кін. 18 ст. до 1918 перебували під владою австро-угор. монархії. Г. охоплювала територію тепер. Івано-Фр., Львів., Терноп. (а до 1848 — й тепер. Чернівецької) областей УРСР, Жешувського, Перемиського і частини Краківського воєводств ПНР. Загарбавши під час 1-го поділу Польщі (1772) зх.-укр. і частково польс. землі, Австрія штучно об'єднала їх в одну провінцію під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії». Таким чином, Г. складалася з двох частин — Сх. Г., населеної українцями, і Зх. Г., населеної поляками.

Сх. Г. — споконвічна укр. земля, а її населення — невід'ємна частина укр. народу, походить з давньорус. народності, яка становила населення *Київської Русі*. В 12 ст.



на тер. Сх. Г. були Галицьке князівство, Звенигородське князівство, Перемишльське і Тернопільське удільні князівства. В 13 ст. вони об'єдналися в Галицько-Волинське князівство. В 1349 польсь. феодалі почали і 1387 завершили загарбання більшої частини Галицько-Волинського князівства, поділивши її на т. з. землі (округи) — Галицьку, Львівську, Перемишльську, Саноцьку, Холмську і Белзьку на чолі з королівськими намісниками-старостами. В серед. 15 ст. Галицька, Львівська, Перемишльська і Саноцька землі були об'єднані в Руське воєводство з адм. центром у Львові. Понад чотири століття нар. маси Сх. Г., ведучи боротьбу проти феодал. та реліг. гніту, завжди усвідомлювали свою єдність з вітчизною. Разом з усім укр. народом вони виступали за возз'єднання України з Росією, брали активну участь у визвольній війні українського народу 1648—54, в сел. повстаннях і виступах опришків 16—1-ї пол. 19 ст. В кін. 18 — на поч. 19 ст. становище нар. мас Сх. Г., загарбаної Австрією 1772, ще дужче погіршало. До експлуатації польсь. панством долучився гніт колоніального режиму австр. монархії з її політикою насильницького поніснення українців і укр. культури. В 1-й пол. 19 ст. в Сх. Г. відбувався розклад феодал. кріпосницької системи, в надрах якої зароджувалися капіталістичні відносини. В тих умовах Сх. Г. перетворювалася на агр. придаток Австр. імперії. Посилення соціального гніту і нац. утисків викликало в 1-й пол. 19 ст. загострення антифеод. боротьби селянства (див. *Комарніське селянське заворушення 1817—22, Галицьке селянське заворушення 1822, Чортківське селянське заворушення 1838 та ін.*). Під час революції 1848—49 в Австрії австр. уряд змушений був у квітні 1848 видати закон про скасування панщини (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті). Восени вибухнуло Львівське збройне повстання 1848, придушене австр. урядом (див. також *«Академічний леґіон»*). Контрреволюц. політику Габсбургів підтримувала Головна руська рада. Колоніальне становище Сх. Г. в складі Австро-Угорщини (утворилася 1867) гальмувало розвиток місцевої пром-сті. Тяжке становище робітн. класу і трудових мас селянства зумовило, починаючи з 80-х рр. 19 ст., масову еміграцію трудящих українців до США, Канади й Пд. Америки. За 1-е десятиріччя 20 ст. з Г. емігрувало до Америки понад 240 тис. чол. Трудящі Г. були політично безправні. В Галицькому польовому сеймі по суті заправляли польсь. поміщики та буржуазія разом з католицьким духовництвом. У кін. 60-х рр. у Сх. Г. виникли робітн. орг-ції. На поч. 70-х рр. розгорнувся робітн. рух. У кін. 19 ст., а особливо на поч. 20 ст. у Г. під впливом піднесення революц. руху в Росії, поширення ідей марксизму-ленізму посилювалася визвольна боротьба. В 1900—03 тут відбулося 70 робітничих страйків.

Наступного року вибухнув *Бориславський страйк 1904*. Важливою формою класової боротьби селянства стали аграрні страйки (див. *Галицькі страйки селян 1902 і 1906*). Набув поширення масово-політичний рух трудящих у формі проведення зборів (див. *Вітчизняний рух*). Укр. буржуазія та її буржуазно-націоналістичні партії виступали проти нац.-визвольної боротьби нар. мас. Велику роль у розвитку нац.-визвольного руху, в пробудженні революц. самосвідомості трудящих мас Сх. Г. відіграли укр. передові діячі на чолі з І. Я. Франком, М. І. Павликом, О. С. Терлецьким та ін. (див. також *«Академічна громада», «Академічне братство»*). В 1912—14 в Г. жив В. І. Ленін. Під час 1-ї світової війни Сх. Г. була ареною запеклих боїв між рос. і австро-нім. арміями (див. *Галицька битва 1914*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 трудящі Сх. Г. розгорнули масовий революц. рух за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. В Сх. Г. створилася революц. ситуація. Але після воєнної поразки і розпаду Австро-Угорщини владу в Сх. Г. в листопаді 1918 захопили укр. бурж. націоналісти, які проголосили створення т. з. *«Західно-української народної республіки»* (ЗУНР). Під керівництвом створеної у лютому 1919 Компартії Сх. Г. (КПСГ) розгорнулася боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду ЗУНР (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). Ще в листопаді 1918 почалася польсь. інтервенція у Сх. Г.; в липні 1919 польсь. загарбники повністю окупували її. Влітку 1920 Червона Армія визволила майже 20 повітів Зх. України. На визволеній території було створено Галицьку Соціалістичну Радянську республіку, яка проіснувала до 23.IX 1920, коли бурж.-поміщицька Польща при підтримці Антанти окупувала тер. Сх. Г. Трудящі західноукраїнських земель розгорнули боротьбу за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Визвольний рух очолювала *Комуністична партія Західної України* (до 1923 — КПСГ), що діяла в складі Компартії Польщі (див. *Галицький робітничий страйк 1921, Заболотівське першотравневе демонстрація 1924, Антифашистський конгрес діячів культури 1936, Галицький селянський страйк 1937*). В зв'язку з розпадом бурж.-поміщицької Польщі внаслідок її воєнного розгрому фашист. Німеччиною у вересні 1939 уряд РСР прийняв рішення про надання допомоги населенню Зх. України і Зх. Білорусії. 17.IX 1939 почався визвольний похід Рад. Армії. Трудящі Зх. України радо зустрічали рад. воїнів-визволителів. 27.X 1939 Народні збори Західної України одностайно проголосили встановлення Рад. влади на Зх. Україні. 1.XI 1939 позачергова п'ята сесія Верховної Ради РСР прийняла закон про включення Зх. України до складу РСР і возз'єднання її з УРСР. Постанову про прийняття Зх. України до складу УРСР ух-

валила 14.XI 1939 й позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. Возз'єднання Зх. України з УРСР було видатною істор. подією, яка поклала початок возз'єднанню українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Маданчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики. Львів, 1963; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966; Свежинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. М. К. Івасюк.

«ГАЛИЧИНІ І ЛОДОМЕРІЇ КОРОЛІВСТВО», «Королівство Галичини і Володимирії», «Королівство Галичини» — назви, які застосовував уряд Габсбургів щодо Галичини після загарбання її 1772 Австрією. Назви існували до розпаду Австро-Угорщини 1918.

«ГАЛИЧО-РУСЬКИЙ ВІСНИК» — газета, що її видавав австр. уряд для Галичини. Виходила 1849—50 у Львові тричі на тиждень. Друкувалася кирилицею. В газеті публікувалися офіц. матеріали, хроніка політ. подій, худож. твори. Сусп.-політ. життя висвітлювалося з реакційних позицій. Деяку позитивну роль відігравала газета в поширенні заг.-осв. знань. З лютого 1850 замість закритого «Г.-р. в.» почав видаватися «Вісник для русинів Австрійської держави» (Відень, 1850—66).

ГАЛІЙ (Gallium; від лат. Gallia — Франція), Ga — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 31, ат. м. 69,72. Природний Г. складається з двох стабільних ізотопів: ^{69}Ga (60,2%) і ^{71}Ga (39,8%). Існування та властивості Г. передбачив 1871 Д. І. Менделєєв, відкрив 1875 франц. хімік П.-Е. Лекок де Буабодран. Г. — розсіяний рідкісний елемент, вміст у земній корі $1,5 \times 10^{-3}\%$. Міститься в рудах алюмінію і цинку. Г. — м'який метал,



Галич. Церква Різдва Христового. Кінець 14 — початок 15 ст., реставрована 1825.



ГАЛІКАРНАС

сріблясто-білого кольору, густ. твердого Г. при t -рі 20°C дорівнює 5904, рідкого — при t -рі $29,8^\circ\text{C}$ 6095 кг/м^3 , $t_{\text{пл}}$ $29,79^\circ\text{C}$, $t_{\text{пл}}$ 2205°C .

При звичайній t -рі Г. стійкий на повітрі, не взаємодіє з водою, повільно реагує з K -тама, з дугами утворює галати, напр. $\text{Na}[\text{Ga}(\text{OH})_4]$. Одержують з відходів переробки бокситів і з цинкових руд. Застосовують у виробн. сплавів, як заміників ртуті. Арсенід GaAs використовують як напівпровідник.

Лит.: Іванова Р. В. Хімія і технологія галію. М., 1973; Хімія і технологія рідких і розсіяних елементів, ч. 2. М., 1976. В. Л. Павлов.

ГАЛІКАРНАС — давнє приморське місто, торг. і культурний центр Карії на Пд. Заході Малої Азії (сучасний Бодрум, Туреччина). Засн. грец. колоністами (бл. 1200 до н. е.). Розквіт Г. припадає на 1-у пол. 4 ст. до н. е. (час правління Мавсола). В 334 до н. е. Г. був завойований і зруйнований Александром Македонським, пізніше відбудований. Під назвою Г. відомий до 15 ст. Г. — батьківщина істориків Геродота і Діонісія Галікарнаського. В Г. був Галікарнаський мавзолей — гробниця Мавсола (одне з «семи чудес світу», бл. 353 до н. е., арх. Піфей і Сатір), зруйнований у 15—16 ст. й відомий гол. чин. за описами Плінія Старшого. Скульптура мавзолею (статуї Мавсола, його дружини Артемідії, рельєфи фризу з зображеннями битви з амазонками — Брит. музей, Лондон) належить до кращих зразків грец. мистецтва 4 ст. до н. е. На території Г. збереглися залишки ін. античних і візантійських споруд.

ГАЛІЛЕЙ (Galilei) Галілео (15. II 1564. Піза — 8. I 1642, Аретрі, поблизу Флоренції) — італійський фізик, механік і астроном, один із засновників природознавства. Член Академії деї Лінчеї (з 1611). Навчався в Пізанському ун-ті. В 1589 одержав кафедру математики в Пізі, 1592 — в Падуї. Тут виконав дослідження з динаміки і статки (встановив закони вільного падіння тіла, падіння по похилій площині, закони інерції і відносного руху тіл тощо). Перші астр. спостереження Г. зробив 1604; збудував 1609 першу підзорну трубу (телескоп). Г. відкрив чотири супутники Юпітера, гори на Місяці, плями на Сонці і фази Венери. Встановив, що Молодий Шлях складається з великої кількості окремих зір. Г. створив перший термометр (1597), гідростатичні терези, маятниковий годинник, мікроскоп (1610—14). Праці Г. довели правильність вчення М. Коперника і помилковість системи Аристотеля і Птолемея. В 1616 Г., чий праці сприяли утвердженню вчення Коперника про геліоцентричну систему світу, зазнав жорстоких нападів з боку інквізиції. Після опублікування 1632 книги Г. «Діалог про дві найголовніші системи світу» (мал.) інквізиція вчинила над ним суд (1633). На допиті Г. формально відрікся від вчення Коперника. Одна з найважливіших праць останнього періоду життя Г. (1638) «Бесіди і математичні докази, що стосуються двох нових галузей науки...».

Праці Г. значно вплинули на розвиток наук. думки. Йому належать два принципи механіки: *Галілея принцип відносності* і принцип сталості прискорення сили тяжіння. У філософії Г. відстоював *матеріалізм*. Доводив, що матерія вічна, рух небесних тіл і рух Землі підпорядковані одним і тим самим законам механіки, що *Всесвіт* безконечний у просторі і вічний у часі. Вважав, що всі тіла природи складаються з абсолютно незмінних атомів, а зміни в природі відбуваються внаслідок їхнього руху — поєднання і роз'єднання. В основі пізнання лежать спостереження й експеримент, які повинні узгаляюватися розумом. Філософським Г. властива певна непослідовність (визнання першого поштовху, *двоїстої істини* тощо).

Лит.: Азархін В. А., Горський В. С., Коперник. Бруно, Галілей. К., 1974.

ГАЛІЛЕЯ ПРИНЦИП ВІДНОСНОСТІ — принцип класичної механіки, який твердить, що всі механічні процеси відбуваються однаково в усіх інерціальних системах відліку. Якщо відносна швидкість двох інерціальних систем відліку дорівнює V , то координати точки r і r' і час t і t' у цих системах зв'язані між собою т. з. перетвореннями Галілея: $r' = r + Vt$, $t' = t$.

Усі рівняння й закони класичної механіки інваріантні (незмінні) відносно цих перетворень. Г. п. в. справджується лише для процесів зі швидкостями, набагато меншими за швидкість світла. Закони рухів зі швидкостями, близькими до швидкості світла, підлягають принципу відносності Ейнштейна (див. *Відносності теорія*).

П. І. Фомін.
ГАЛІМСЬКИЙ (Galimski) Владислав Михайлович (27. VI 1860, Київ — 9. II 1940, Бидгош, тепер ПНР) — польський живописець. У 1878—88 навчався в петерб. АМ, академіком якої став 1893. В 1894—1917 мав у Києві художню студію. 1924—32 викладав в ліцеї в



В. М. Галімецький. Нічний пейзаж. Кінець 19 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

Кременчу. Малював реалістичні пейзажі України і Польщі: «Ніч» (1884), «Вид з околиць Києва» (1887), «У лісі» (1888), «Ранок у лісі» (1891), «Нічний пейзаж» та ін. Кілька творів Г. зберігаються в ДМУОМ.

ГАЛІН (справж. прізвище — Роголін) Борис Абрамович [25. VIII (7. IX) 1904, Нікополь] — російський рад. письменник і журналіст. Член КПРС з 1925. Друкується з 1925. Збірник нарисів «Перекіди» (1930), «Випробування» (1937) — про індустріалізацію країни; «У Донбасі» (1946) та «В одному населеному пункті» (1947; Держ. премія СРСР, 1948) — про відбудову і розвиток вугільної пром-сті на Україні в перші повоєнні роки. Автор збірок нарисів «Чудесна сила» (1954), «В ім'я нашого майбутнього» (1958) та ін. Ленінський темі присвячені книги нарисів «Сім побідиш!» (1957) та «Будівничий нового світу» (1960). Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тел.: Азарт юності. М., 1970; В грозу бурю. М., 1976; Укр. переклад В. Донбасі. К., 1949.

І. Д. Бажиненко.
ГАЛІСІЙЦІ, гальєги — народ, основне населення Галісії. Заг. чисельність — 3,6 млн. чол. (1975, оцінка); з них бл. 80% живе в Іспанії, 14% — в Аргентині. Мова — гальєго, близька до португальської мови. За релігією — католики. Предками Г. були кельтські племена галлеків, які назвали впливу римлян (1 ст. н. е.), свевів (5—6 ст.) та ін. Осн. заняття Г. — землеробство, тваринництво. Побутом і культурою Г. відрізняються від іспанців і португальців. Г. мають багату усну й музичну народну творчість. Розвинута й літературна мова гальєго, яка веде початок з 13 ст.

ГАЛІСІЯ — історична область на Пн. Зх. Іспанії, на узбережжі Атлантичного ок. Гол. місто — Ла-Корунья. Назва «Галісія» походить від давнього нас. цієї території — племені галлеків. У 2-й ст. до н. е. тер. Г. завойовали римляни, на поч. 5 ст. — свеві. З 718 Г. — під владою Астурії, з 1065 — незалежне королівство, з 1072 — у складі Кастилії. В об'єднаній Іспанії до 19 ст. зберігала деяку автономію. Див. також *Галісія*.

ГАЛІТ (від грец. $\alpha\lambda\varsigma$ — сіль) — мінерал класу *хлоридів*. Див. *Кам'яна сіль*.

ГАЛІФАКС — місто у Великобританії, у графстві Уест-Йоркшир, на р. Колдер 91,2 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — верстатобудування; підприємства гекст. (виробн. вовняних тканин та килимів), електротех., швейної та харч. пром-сті. Архит. пам'ятки 18 ст.

ГАЛІФАКС — місто на Пд. Сх. Канади, адм. центр провінції Нова Шотландія. Кінцевий пункт трансатлантичної з-ці. Порт на Атлантичному ок. 222 тис. ж. (1973, з передмістями). Підприємства суднобудівної, нафтопереробної, автомобільної, харчової, зокрема рибопереробної, пром-сті. Університет (з 1818). Місто засноване 1749.

ГАЛІФЕ (Галіффе; Galiffet) Гастон-Огюст (23. I 1830, Париж — 8. VII 1909, там же) — французький генерал, один з хатів *Паризької комуни* 1871. Під час франко-прусської війни 1870—71 Г. потра-



Г. Галілей.



Г. Галілей.
«Діалог про дві найголовніші системи світу». Фронтиспис видання латинською мовою, Ліон, 1641.



Галікарнас. Галікарнаський мавзолей. Близько 353 до н. е. Архітектори Піфей і Сатір. Реконструкція Ф. Крістена



Галка звичайна.

пий у полон; був звільнений прусським командуванням для придруження Комуни. В 1899—1900 Г. — військ. міністр.

ГАЛКА — спільна назва кількох видів птахів родини *вороньих*. На Україні поширена Г. з в. н. чай-на (*Corvus monedula*). Довж. тіла 30—39 см, маса 130—225 г. Забарвлення оперення на спині чорне з металевим блиском, на череві — попелясто-сіре, щоки світло-сірі. Поширена в Європі, Азії, Пн.-Зх. Африці; в СРСР — на Сх. до Серед. Сибіру; на Україні осілий, частково кочовий птах, трапляється на всій території. Гніздиться на будівлях, у дуплах дерев, у норах по схилах ярів та в старих гніздах. Кладка з 3—8 яєць у квітні — червні; насиджують протягом 18—20 днів. Живиться Г. твариною та рослинною їжею. Знищуючи шкідливих комах, приносять користь.

Л. О. Бабенко.

ГАЛКІН Кузьма Іванович (25.X.1924, м. Хотин, тепер Чернів. обл. — 24.X.1944, Чернівці) — рад. підпільник, Герой Рад. Союзу (1965). Н. в сім'ї робітника. В 1941 одним з перших на Північній Буковині вступив до лав ЛКСМУ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в м. Хотині очолював боротьбу підпільної комсомольської орг-ції, яка здійснювала диверсійні й терористичні акти, розповсюджувала листівки (див. *Хотинська підпільна комсомольська організація*). В серпні 1942 разом з товаришами по боротьбі Г. було заарештовано рум. контррозвідкою і за вироком військ.-польового суду розстріляно. У м. Хотині героєм-комсомольцем встановлено пам'ятник.

ГАЛКІН Олександр Олександрович (н. 21.VI (4.VII) 1914, Бердянськ) — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1965), засл. діяч науки УРСР (1978). Закінчив 1939 Харків. ун-т. З 1965 — директор Донецького фізико-тех. ін-ту АН УРСР і проф. Донец. ун-ту. Праці з фізики твердого тіла й конденсованого стану речовин, радіоспектроскопії. Створив унікальний високочастотний радіоспектроскоп для вивчення ядерного магнітного резонансу. Розроблений Г. метод нестационарного гідростатичного пресування (гідроекструзії) дав змогу значно підвищити ккд установок і технологічних процесів обробки матеріалів за допомогою рідини під високим тиском. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1971. Премія АН УРСР ім. К. Д. Синельникова, 1975.

А. П. Біловолод.

ГАЛКІН Самуїл Залманович [23. XI (5.XII) 1897, м. Рогачов, БРСР — 21.IX 1960, Москва] — єврейський рад. поет і драматург. Друкуватися почав 1920. Перша зб. «Вірші» (1922). Вірші та баллади (збірки «Біль і мужність», 1929; «Контакт», 1935; «Дерево життя», 1948) насичені романтикою соціалістичного будівництва. Автор драматич. творів — «Судаміф» (1940), «Повстання в гетто» (1947) та ін. Нагороджений двома орденами, а також медалями.

Гл.: Рос. перекл. — Здесь мои ростки живые. М., 1974.

ГАЛЛ АНОНІМ (Gall Anonim; рр. н. і см. невід.) — польський хроніст кінця 11 — початку 12 ст. Хроніка (лат. мовою, в 3 кн.) охоплює історію Польщі до 1113, містить цінний матеріал про зв'язки Польщі з Київською Руссю. Вперше видана 1749 в Гаисську.

ГАЛЛАХЕР (Gallacher) Уільям (25.XII 1881, Пейслі, Шотландія — 12.VIII 1965, там же) — діяч англійського і міжнар. робітн. руху. Робітник-металіст. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1921. З цього ж року — член її ЦК і Політбюро. Делегат II, V і VII конгресів Комінтерну. Один з організаторів «руху меншості» — революц. напрям у англ. *тред-юніонах*, який виник 1924. Не раз зазнавав репресій. У 1935—50 — депутат парламенту. В 1943—56 — голова Виконкому, 1956—63 — президент КПВ. З 1963 — довічний почесний член Виконкому КПВ.

ГАЛЛЕ — місто в НДР, адм. центр округу Галле. Порт на р. Зале, вузол заліз. і автошляхів. 235,6 тис. ж. (1976). Центр хім. пром-сті. Розвинуте також машинобудування (верстати, компресори, вагони та ін.), харч. (цукр., пивоварна), хім.-фармацевтична, цем., швейна, деревообр. пром-сть. Один з осн. книговидавничих центрів країни. Ун-т (з 1694), Академія природничих наук. Музей первісної історії. Архит. пам'ятки: собор (бл. 1300—50), «Червона башта» (1418—1506), замок Моріцбург (1484—1503, тепер музей); ун-т (1832—34, арх. К.-Ф. Шінкель). Після 1949 навкол. старого міста створено нові житл. р-ни й соціалістичне місто Галле-Нойштадт. Г. — батьківщина композитора Г.-Ф. Генделя.

ГАЛЛЕЙ (Галлі; Halley) Едмунд (29.X 1656, Гаггерстон, повл. Лондона — 14.I 1742, Грінвіч) — англійський астроном і геофізик. Навчався в Оксфордському ун-ті. З 1703 — професор геометрії Оксфордського ун-ту, з 1720 — директор *Грінвічської астрономічної обсерваторії*. Г. склав каталог 341 зорі пд. півкулі неба, відкрив явище *власного руху зір*, першу періодичну комету (*Галлея комета*), вивчав рух Місяця тощо. В 1701 склав і опублікував першу детальну карту магнітних силень.

ГАЛЛЕР Лев Михайлович [17(29). XI 1883, Петербург — 12.VII 1950, Казань] — рад. військ. діяч, адмірал (1940). Член Комуністич. партії з 1932. Н. в сім'ї інженера. Учасник 1-ї світової війни (капітан 2-го рангу). Після Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. Учасник *Льодового походу Балтійського флоту 1918*, брав участь в операціях проти військ Юденича і англ. інтервентів. У 1926 закінчив курси вищою наслідку при Військ.-мор. академії. В 1932—37 — команд. Балтійським флотом. В 1937 — заст. нач. мор. сил Наркомату оборони СРСР, з 1938 — нач. Гол. мор. штабу, 1940—47 — заст. наркома ВМФ. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАЛЛЕЯ КОМЕТА — яскрава комета, яку вивчав англ. астроном Е.

Галлей (1705). Він встановив, що вона обертається навколо Сонця з періодом 75—76 років по еліптичній орбіті. Вивчення її мало велике значення для розвитку *небесної механіки* й кометної астрономії. Наступна поява Г. к. відбудеться в січні 1986.

ГАЛЛИ — давні племена, частина *кельтів*. З 6 ст. до н. е. населяли тер. Галлії. Створили високу культуру (див. *Латенська культура*). В 58—51 до н. е. були завойовані римлянами і зазнали романізації. Згодом Г. стали осн. етнічним елементом при формуванні *французів*.

ГАЛЛІКАНСТВО (від лат. Gallianus, букв. — галльський, тут — французький) — релігійно-політич. рух у Франції 13—18 ст., прихильники якого домагалися автономії франц. католицької церкви від папства. Положення Г. сформульовано 1682 в «Декларації галліканського духівництва». В 70-х рр. 20 ст. у зв'язку з прагненням франц. єпископату до більшої самостійності в церк. управлінні, ідеї Г. знову набули поширення.

ГАЛЛІЯ — історична область Європи, яка включала територію сучасної Пн. Італії, Франції, Люксембургу, Бельгії, частини Нідерландів і Швейцарії. Г. з 6 ст. до н. е. населяли кельти, яких римляни називали *галлами* (звідки й назва «Галлія»). В 220 до н. е. Старод. Рим завойовав землі між р. По і Альпами, а 58—51 до н. е. — решту тер. Г. В Г. не раз відбувалися антирим. повстання (найзначніше очолював К. Ю. Цізіліс). У 5 ст. до Г. вторглася *варвари*, які утворили тут свої держави.

ГАЛЛЬ (Gall) Ян-Кароль (18.VIII 1836, Варшава — 30.X 1912, Львів) — польський композитор і диригент. Навчався у Відні та Мюнхені. З 1884 — диригент хорів *Галицького музичного товариства*, з 1888 — т-ва «Лютія», в 1896—1912 — «Ехо» у Львові; професор консерваторії Галицького муз. т-ва (1888—91; 1904—12), Краківської консерваторії (1891—96), Вищого муз. ін-ту (згодом ім. М. Лисенка, 1903—04) у Львові. Автор 2 опер, 3 кантат, солоспівів (бл. 90), 40 хорових творів і бл. 250 обробок народних, в т. ч. укр., пісень для хору.

Л. З. Мазена.

ГАЛМЕЙ (нім. Galmey) — мінерал класу *силікатів*. Див. *Каламін*.

ГАЛО (франц. halo, від грец. ἅλως — світне коло, ореол) — світлі, забарвлені кола або дуги навколо Сонця і Місяця, які спостерігаються внаслідок заломлення світла. Див. *Оптичні явища в атмосфері*.

ГАЛОВІОНТИ [від грец. ἄλς (ἁλός) — сіль та βίον (βίοντος) — той, що живе] — організми, які населяють пересолені озера, напр. зелена водорість дуналієла, рачок *артемія*, личинки деяких комах тощо.

ГАЛОВА НЕМАТОДА (Meloidogone) — рід *круглих черв'яків*; паразити рослин. Уражають бл. 2000 видів рослин, особливо оранжерейні, тепличні та парникові культури. Відомо понад 25 видів, поширених у всьому світі.

В СРСР — 7 видів і кілька підвидів. В УРСР найчастіше тра-



О. О. Галкін.



У. Галлахер.



Л. М. Галлер.



Галле. Ринкова площа з дзвіницею. «Червона башта», 1418—1506.

ГАЛОВІ
КЛІЩІ

пляються Г. н.: швиденна (M. incognita), арахісова, або піщана (M. arenaria), та північна (M. harja). Самки Г. н. (довж. тіла 0,8 мм, шир. до 0,6 мм) грушовидні, нерухливі; самці (довж. тіла 1, 2—1,8 мм, шир. 0,03—0,04 мм) видовженої форми, рухливі. Личинки (довж. до 0,5 мм) нитковидні; розвиваються в організмі самки, в якому може утворюватись яйцевий мішок; яйцювильні, проникають у корінь рослини і їхніми соками живляться; спричиняють розростання паренхіми кореня і утворення наростів — галів. Ушкодження коріння часто відмирає й рослина гине.

Заходи боротьби. Внесення у ґрунт нематодцидів, пропарювання, просушування або проморожування ґрунту, підживлювання рослин калійними добривами та мікроелементами.

Б. І. Кульчицький.
ГАЛОВІ КЛІЩІ — екологічна група паразитичних кліщів надроду Eriophyidae ряду акариформних. Тіло червоподібне, завдовжки 0,1—0,4 мм. Ніг дві пари. Ротові органи колючо-смоктальні. Живляться соками рослин. При живленні Г. к. виділяють специфічні ферменти, що зумовлюють гіпертрофічне розростання вегетативних і генеративних органів рослини і утворення галів. Розвиток Г. к. відбувається в галах. Життєвий цикл включає яйце, дві німфальні фази (див. Німфа) і дорослу стадію. Зимують дорослі кліщі в бруньках або на поверхні кори. Значної шкоди завдають с. г. та пліднінцтву, ушкоджуючі деревні, чагарникові та трав'яні рослини. Деякі Г. к. переносять збудників вірусних хвороб рослин. В СРСР відомо понад 150 видів, в т. ч. на Україні бл. 100. Заходи боротьби. Застосовують пестициди глибокої дії (рогор, фазалон, антіо та ін.) Висока агротехніка.

Г. З. Гордієнко.
ГАЛОГЕНАНГІДРИДИ КИСЛОТ — похідні неорганічних або органічних кислот, у яких гідроксильні групи заміщено галогеном. Напр., хлорангидрид вугільної к-ти (фосген) COCl_2 , хлорангидрид оцтової к-ти (ацетилхлорид) CH_3COCl . Г. к. — рідина або тверді речовини (фосген — газ). Мають велику реакційну здатність. Атом галогену в них легко заміщується ін. групами, напр. —OH, —OR, —NH₂, —SH, —CN. У водному повітрі хлорангидриди гідролізуються, утворюючи леткий хлорид водню. Галогенангидриди карбонових кислот застосовують в органічному синтезі для введення групи RCO в молекули сполук (див. Ацилювання).

ГАЛОГЕНІ [від грец. ἄλς (ἄλς) — сіль і γένος — походження], галогіди — хім. елементи VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: фтор F, хлор Cl, бром Br, йод I та астат At. Хім. і фіз. властивості Г. закономерно змінюються від фтору до астату; зі зростанням атомної маси зменшується спорідненість до електрона, яка з усіх елементів періодичної системи найвища у фтору F є сильними окислювачами. Сполуча-

ються безпосередньо з більшістю елементів, а також між собою.

Ю. П. Назаренко.
ГАЛОГЕНІДИ, галіди — сполуки галогенів (фтору, хлору, бром, йоду) з іншими елементами. Залежно від природи зв'язку елемент — галоген Г. бувають газами (ClF_3 , BF_3 , SF_6 , HCl , HI), рідинами (напр., TiCl_4 , SbCl_5 , CBr_4 , BBr_3) та твердими речовинами (NaF , TiBr_4). Більшість Г. безбарвні. Термічна стійкість їх зменшується від фторидів до йодидів. Для Г. характерний поліморфізм. Прості Г. утворюються при взаємодії елементів з галогенами. Г. одержують і аналізують взаємодією елементів, його оксиду або гідроксиду з галогеном та ін. способами. Застосовують Г. як вихідну сировину для одержання галогенів і відповідних металів, у виробн. галогеноводнів (напр., соляної к-ти), соди, луку та ін.; Г. та їхні суміші — як електроліти в електрометалургії, в ливарному виробн. тощо.

Літ.: Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1—2. М., 1973.

ГАЛОГЕНОВІДНІ — хімічні сполуки галогенів з воднем, напр. хлорид водню HCl . У звичайних умовах Г. — гази, добре розчиняються у воді, утворюючи кислоти, наприклад, водний розчин HCl — соляна кислота.

ГАЛОГЕНОПОХІДНІ ВУГЛЕВОДНІВ — органічні сполуки (похідні вуглеводнів), у молекулах яких атоми водню заміщені атомами галогенів (напр., хлористий метил CH_3Cl , хлоридхлорексан $\text{C}_2\text{H}_4\text{Cl}_2$, бромбензол $\text{C}_6\text{H}_5\text{Br}$ та ін.). Г. в. одержують безпосередньо в результаті взаємодії вуглеводнів (насичених та ненасичених) з галогенами, заміщенням OH-груп спиртів та NH_2 груп амінів атомами галогенів та ін. методами. Г. в. широко застосовують як розчинники (напр., CH_2Cl_2 , CHCl_3 , CCl_4), інсектициди (ДДТ, гексахлоран), холодоагенти (фреон) та ін.

ГАЛОІДИ — застаріла назва галогенів.

ГАЛОТРИХІТ [від грец. ἄλς (ἄλς) — сіль і τριχός (трихос) — волосина] — мінерал класу сульфатів. $(\text{Fe}, \text{Mg})\text{Al}_2(\text{SO}_4)_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$. Сингонія моноклінна. Густ. 1,89—1,95. Твердість 1,5—2,0. Колір сніжно-білий, жовтуватий або зеленуватий. Блиск скляний. В РРФСР є на Пд Уралі, в Сибіру; на Україні — в Донбасі, на Прикарпатті, Закарпатті. Використовують у шкіряній промисловості.

ГАЛОФІЛЬНІ МІКРООРГАНІЗМИ [від грец. ἄλς (ἄλς) — сіль і φίλος — люблю] — бактерії, дріжджі, плісневі гриби і мікроскопічні водорості, що пристосувалися до життя в умовах високої концентрації солей, зокрема хлористого натрію. Населяють водойми з солоною водою, засолені ґрунти; деякі розвиваються в рідких поживних середовищах, що містять 25—30% солей і перешають росту при відсутності їх Г. м., що утворюють оранжеві та червоні пігменти (каротиноїди), часто розвиваються на солоній рибі й солоних шкурах, спричиняючи появу червоних плям та псування продукції.

ГАЛОФІТИ [від грец. ἄλς (ἄλς) — сіль і φυτόν — рослина] — рослини, пристосовані до життя на дуже засоленних ґрунтах. Розрізняють 3 групи Г.: соляники (евгаллофіти, або справжні Г.), підвищена концентрація солей і високий осмотичний тиск у клітинах яких дає рослинам змогу всмоктувати воду з концентрованих ґрунтових розчинів (солонечі, содних тощо); кривоголофіти, які здатні виділяти солі, що нагромаджуються в їхньому тілі, через спец. залози (види кермеку, тамариску тощо); галогалофіти, коренева система яких малопроникна для солей, тому вони не нагромаджуються в рослинних тканинах (волин тощо). Г. є індикаторами (див. Індикаторні рослини) засоленних ґрунтів.

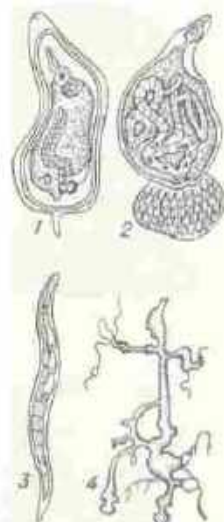
ГАЛУА (Galois) Еваріст (25.X 1811, Бур-ла-Рен, поблизу Парижа — 31.V 1832, Париж) — французький математик. Незалежно від Н. Абеля довів, що алгебраїчні рівняння 5-го і вищих степенів у загальному не розв'язуються в радикалах; знайшов необхідну і достатню умову розв'язності рівняння у радикалах (див. Галуа теорія). Цим самим Г. закрив основні сучас. алгебри. Г. сформулював осн. теорему про інтеграли від алгебраїчних функцій, що їх значно пізніше заново відкрив Г.-Ф. Ріман. Ідеї Г. були незрозумілі сучасникам і поширилися тільки в 70-х рр. 19 ст. Г. брав участь у політ. боротьбі проти королівського режиму, за що його двічі заарештовували. Загинув на дуелі.

Тв.: Рос. перекл. — Сочинения. М.—Л., 1936.

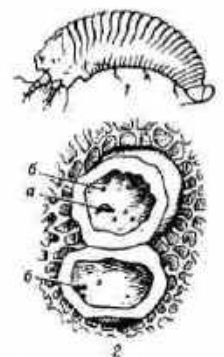
Літ.: Дальма А. Эварист Галуа. Революционер и математик. Пер. с франц. М., 1960; Инфельд Л. Эварист Галуа. Пер. с англ. М., 1965.

ГАЛУА ТЕОРІЯ — розділ алгебри, що вивчає властивості алгебраїчних рівнянь виду $x^n + a_{n-1}x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n = 0$ та їхніх розв'язків за допомогою груп теорії. Виникла у зв'язку з питанням про розв'язність рівнянь у радикалах і була підготовлена працями Ж. Лагранжа, К. Гаусса, Н. Абеля. Створена Е. Галуа («Мемуар про умови розв'язності рівнянь у радикалах», виданий 1846, через 14 років після смерті автора Ж. Ліувільем) Г. т. (у сучас. вигляді) ставить у відповідність алгебр. рівняння його груп у Галуа, що складається з тих підстановок коренів, які зберігають усі раціональні співвідношення між коренями та коеф. рівняння. В термінах цієї групи дається необхідна і достатня умова розв'язності рівняння в радикалах, з якої можна вивести, що заг. рівняння 5-го степеня не розв'язне в радикалах, і побудувати конкретні рівняння (напр., $x^5 - x - 1 = 0$).

Ідеї та методи Г. т. знайшли застосування в багатьох розділах сучас. математики, зокрема в теорії аналітичних функцій (алгебр. і автоморфні функції), топології, теорії диференціальних рівнянь та ін. розділах математики. У сучас. розумінні Г. т. — теорія, що вивчає матем. об'єкти на основі їхніх груп автоморфізмів (див. Ізоморфізм у



Галюна нематод:
1 — яйце; 2 — самка;
3 — яйцевий мішок;
4 — личинка; 5 — корінь
огірка, ушкоджений
нематодою.



Великий галювий
кліщ: 1 — самка; 2 —
розрізана галі; 3 — самка;
4 — відкладені нею
яйця

математиці). Значний внесок у розвиток Г. т. зробили рад. вчені М. Г. Чеботарьов, Б. М. Делоне, Д. К. Фаддеев та інші.
Лит.: Чеботарьов Н. Г. Основы теории Галуа. ч. 1—2. М.—Л., 1934—37; Постников М. М. Теория Галуа. М., 1963; Артин Е. Теория Галуа. Пер. з нім. К., 1963. Ю. А. Дрозд.

ГАЛУАЗИТ — мінерал класу *сиклікатів*. $Al_2(OH)_2(Si_2O_7)_2 \cdot 4H_2O$. Сингонія моноклінна. Густь. 2,0—2,6. Твердість 1—2. Колір білий з жовтуватим, червонуватим і голубуватим відтінками. Блиск восковий. Найбільші родовища Г.— в Югославії, Алжирі і Венесуелі; в СРСР відомий у багатьох родовищах Казахстану, в Хакасії та на Україні (Криворіжжя, Закарпаття) Г.— важлива складова частина керамічних і вогнетривких глини, деяких каталізаторів і наповнювачів.

ГАЛУЖЕННЯ у рослин — почленування тіла рослин, що виникло в процесі еволюції як пристосування до збільшення його поверхні. Осн. типи Г. — дихотомічне, або вилчасте, що полягає в поділі точки росту на дві нові, з яких утворюються майже однаково розвинені гілки 2-го порядку (у багатьох водоростей, деяких грибів, плаунів, *печіночників мохів* тощо), та моноподіальне, при якому ріст головної осі не припиняється, а нижче її верхівки утворюються слабкіше розвинені бічні гілки (у хвойних, багатьох трав'янистих рослин тощо). Похідним моноподіального Г. є несправжньо дихотомічне Г., при якому ріст верхівки головної осі припиняється й під нею утворюються дві бічні гілки, що потім її переростають (напр., у *олеми, бузку*). Поширене й симподіальне Г. (виникло з дихотомічного або моноподіального), при якому гол. вісь утворюють бічні гілки різних порядків, які набирають напрямку головної осі (у багатьох листяних дерев).

ГАЛУЗЬОВА АВТОМАТИЗОВАНА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ (ГАСУ) — система, що ґрунтується на комплексному використанні технічних, матем., інформаційних та організаційних засобів для розв'язування основних задач управління виробничо-госп. діяльністю окремої галузі нар. г-ва. Належить до класу людино-машинних систем. ГАСУ забезпечує механізацію та автоматизацію збирання, передавання й обробки даних, підготовки та видавання керівникам інформації, необхідної для прийняття планових і оперативних рішень на різних рівнях управління. У складі загальнодержавної автоматизованої системи ГАСУ союзних та союзно-респ. м-в і відомств є системами 3-го рівня, після автоматизованої системи планових розрахунків Держплану СРСР, автоматизованої системи обробки інформації Державного комітету цін СРСР та ін. подібних систем. Аналогічне місце займають ГАСУ союзно-респ. і респ. м-в і відомств у складі *республіканських автоматизованих систем*. При створенні ГАСУ забезпечують як необхідну умову її єдиності у потрібних аспек-

тах з автоматизованими системами верхнього рівня (на основі їхніх вимог) і нижнього рівня (на основі своїх вимог). Кожна ГАСУ умовно поділяється на функціональні та забезпечувальні підсистеми (див. *Автоматизована система управління*). Зміст кожної функціональної підсистеми становлять комплекс взаємопов'язаних задач, результатів розв'язання яких використовують відповідні підрозділи апарату управління м-ва (відомства) при виконанні покладених на них функцій. Забезпечувальні підсистеми (інформаційна, математична, технічна й технологічна) є загальносистемною частиною ГАСУ. На поч. 1978 на Україні функціонує 15 ГАСУ (Мінчормету УРСР, Мінавтотрансу УРСР, Мінлепрому УРСР та ін.) Вирощання ГАСУ дає змогу поліпшити якість і підвищити ефективність управління галуззю, що виявляється в кращому використанні виробничих потужностей, збільшенні обсягів виробн., підвищенні якості продукції, продуктивності праці, зниженні виробничих витрат, збільшенні прибутків, економіч оборотних фондів, підвищенні рентабельності галузі. В десятій п'ятирічці (1976—80) передбачено здійснити інтеграцію ГАСУ з *автоматизованими системами управління підприємствами* та ГАСУ з системами верхнього рівня при розв'язанні окремих планових і оперативних задач на основі міжмашинного обміну інформацією.

М. Т. Матасюк.
ГАЛУЗЬОВЕ УПРАВЛІННЯ — в СРСР провідна форма держ. управління народним господарством, що полягає в керівництві окремими галузями економіки через загальносоюзні, союзно-респ. та респ. центри господар. управління — міністерства, відомства. Див. *Економічна ефективність управління виробництвом, Управління народним господарством*.

ГАЛУЗІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА — сукупність якісно однорідних груп госп. одиниць, які виробляють продукцію, надають різноманітні послуги та здійснюють ін. суспільно корисні види діяльності. Теоретичною основою для класифікації Г. н. г. в СРСР є марксистсько-ленінське вчення про суспільний поділ праці та його форми. На основі класифікації вивчають структуру нар. г-ва, яка складається в процесі розширення соціалістичного підтворення, характеризують рівень розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства, обчислюють сусп. продукт і національний дохід, визначають рівні й темпи зростання галузей, що виробляють засоби виробн. і предмети споживання, встановлюють співвідношення між *сферою матеріального виробництва і невиробничою сферою*. З розвитком економіки країни створюються нові Г. н. г., що вимагає постійного вдосконалення класифікації. За новим загальносоюзним класифікатором, впровадженим з 1.1.1976, в нар. г-ві СРСР передбачено 685 Г. н. г. і галузей виробн. Нар. г-во перш за все поділяється на сферу матеріального виробн. і невиробни-

чу сферу. Сфера матеріального виробн. включає пром-сть, с. г., лісове г-во, вантажний транспорт, зв'язок (обслуговує галузі виробничої сфери), будівництво, торгівлю й громад. харчування, матеріально-тех. постачання та збут, заготівлі тощо. До галузей невиробничої сфери відносять житл.-комунальне г-во та побутове обслуговування населення, пасажирський транспорт, зв'язок (обслуговує орг-ції невиробничої сфери діяльності та населення), охорону здоров'я, фіз. культуру та соціальне забезпечення, нар. освіту, культуру та мистецтво, науку й наук. обслуговування, кредитування й держ. страхування, управління, парт. і громад. орг-ції). Найзагальнішою статистичною характеристикою Г. н. г. є кількість зайнятих у ній працівників. В СРСР з усього населення, зайнятого в нар. г-ві, на галузі матеріального виробн. 1976 припадало 75,4%, на невиробничу сферу — 24,6%, в т. ч. по УРСР — відповідно 77,8% і 22,2%. Неухильно зростає роль невиробничої сфери. Для ряду практичних потреб виділяють т. з. збірні галузі — водне г-во, служба побуто тощо. Вони виконують сусп. функції, які за своїм характером належать як до сфери матеріального виробн., так і до невиробничої сфери. Найбільші Г. н. г. поділяються на підгалузі, види, групи й підгрупи, що дає змогу детально вивчати рівень і ступінь спеціалізації виробн., а з'ясувати галузеві та міжгалузеві взаємозв'язки, найважливіші нар.-госп. пропорції та співвідношення. До них перш за все слід віднести групування за формами соціалістичної власності, поділ усього сусп. виробн. на перший і другий підрозділи, а пром-сті — на групи А і Б.

П. А. Нагірняк.
ГАЛУЗЬ ПРАВА — самостійний підрозділ права, який складається з сукупності взаємозв'язаних норм права, що регулюють правові відносини в певній галузі сусп. життя. Різні Г. п. об'єднуються в *систему права*. Провідною галуззю рад. права є *державне право*, норми якого є вихідними для ін. галузей права — адміністративного, фінансового, земельного, цивільного, колгоспного, трудового, сімейного, кримінального, виправно-трудоного, кримінально-процесуального, цивільно-процесуального (див. окремі ст.). Кожна Г. п. пов'язана і взаємодіє з ін. галузями й разом з тим з усім правом у цілому. Важливою Г. п. є й *міжнародне право*. Воно не входить до системи права будь-якої д-ви і є особливою галуззю.

ГАЛУН (франц. galon) — вузька стрічка або тасьма різних кольорів, зроблена з бавовняної пряжі або шовку, нерідко з золотом або срібною ниткою. Застосовується для виготовлення *знаків розрізнення* на форменому одязі.

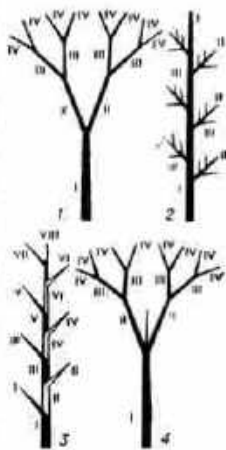
ГАЛУНИ — кристалогідрати подвійних сульфатів загальної формули $M'M^{III}(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$, де M' — одновалентний метал (калій, натрій, рубідій, цезій, талій) або амоній; M^{III} — тривалентний метал (алюміній, галій, індій, хром, залізо та ін.). Г. добре розчиняються



Е. Галуа.



С. І. Гальберг. Портрет О. О. Перовського. Мрамур. 1829. Державний Російський музей у Ленінграді.



Галушення у рослин (схеми):
1 — дихотомічне;
2 — моноподіальне;
3 — симподіальне;
4 — несправжньодихотомічне. Римськими цифрами позначено гілки різних порядків.

у воді. Одержують їх змішуванням розчинів відповідних сульфатів. Застосовують переважно алюмокадієвий Г. як *дубильну речовину* в шкіряному виробі, і фотографії; як протраву при фарбуванні тканин; у паперовій пром-сті для склеювання паперу; в медицині як в'язуючий та дезинфікуючий засіб.

ГАЛУРГІЯ (від грец. *αλς* — сіль і *βρυον* — справа), соляна справа — галузь хім. технології, що вивчає способи одержування мінеральних солей. Сировиною для галургічних виробів. служать мор. вода та відклади солей, а також озерні й підземні розсоли; окремі солі виділяють за допомогою процесів *випарювання* та *кристалізації*. Для Г. характерне комплексне використання сировини. Так, із розсолів мор. типу добувають хлорид і сульфат натрію, сульфат, хлорид і оксид магнію, а також бром.

Лит.: Позин М. Е. Технологія мінеральних солей, ч. 1—2. Л., 1974. **ГАЛУШКА** Дмитро Федорович [н. 1.X.1929, с. Мала Токмачка, тепер Оріхівського р-ну Запорізької обл.] — передовик виробництва в металургійній пром-сті, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1962. Працюючи з 1943 на Запорізькому з-ді «Дніпро-спецсталь», досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, тричі переходив у відстаючі бригади, які під його керівництвом ставали передовими. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Делегат XXIII з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. К. Гуца.

ГАЛЧИНСЬКИЙ (Galczyński) Кон-станти-Ільдефонс (23.1.1905, Варшава — 6.XII.1953, там же) — польський поет. Почав друкуватися 1923. Перша книга — сатирична повість «Ослик Порфір, або Клуб святотатців» (1928). У 1939—45 перебував у таборі для військовополонених. У 1946 вернувся на батьківщину. Автор збірок віршів «Зачарований візок» (1948), «Шлюбні обручки» (1950), циклу ліричних мініатюр «Пісні» (1953), поеми «Ніоба» (1951). Поема «Віт Ствош» (1951) — про геніального скульптора середньовіччя. Перекладав твори У. Шекспіра, рос. поетів-декабристів. Вірші Г. в перекладі укр. мовою надруковано в ряді збірок: «Ленін іде по планеті», К., 1969; «Поезія-72», в. 3. К., 1972, та ін.), у періодичних виданнях (журн. «Всесвіт», 1973, № 3) тощо. *Тел. Рос. перекл. — Стихи. М., 1967; Избранное. М., 1975.*

ГАЛЮЦІНАЦІЯ (лат. *hallucination* — марення, видіння) — мимі сприймання, що виникають без реального об'єкта — подразника, але сприймаються як дійсні образи реального світу. Виникають як наслідок психічних або деяких інфекційних захворювань, інтоксикацій, травм головного мозку, нервових потрясінь тощо. Розрізняють Г. *справжні*, що проєктуються в простір і не відрізняються від реальних сприймань, та *псевдогалюцинації*, які сприймаються нібито «внутрішнім зором» (виникають «у голові»). За харак-

тером Г. можуть бути слуховими, зоровими, тактильними, нюховими, смаковими. Г. — характерна ознака багатьох психічних захворювань. Лікування спрямоване на усунення осн. причини, що викликає галюцинації.

ГАЛЯТОВСЬКИЙ Іоанникій (р. н. невідомий — п. 12.1.1688) — український письменник, громадсько-політ. і церковний діяч. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*). Був залишений її викладачем, з 1657 — ректор колегії. В 1669—88 Г. — архимандрит Єлеського монастиря в Чернівцях. Автор збірок проповідей «Ключ розуміння...» (1659 і 1660, Київ; 1663 і 1665, Львів), збірка оповідань «Небо нове» (три видання — 1665 і 1677, 1699, останнє в м. Могилеві, Білорусія). Видав польсь. мовою два трактати «Лебедь» (Новгород-Сіверський, 1679) і «Алькоран» (Чернівці, 1683), в яких обстоював необхідність збройного захисту слов. народів від тур.-татарських загарбників. Його богословсько-полемічні твори, написані тодішньою укр. книжною і польсь. мовами, спрямовані проти католицизму, унії, магометанства. Г. вважають теоретиком схоластичної проповіді. Його трактат «Наука, або Спосіб зложення казаня» (звійшов до зб. «Ключ розуміння») відіграв важливу роль у розвитку л-ри 17 — поч. 18 ст. Був прихильником розширення рос.-укр. культурних зв'язків.

Лит.: Сумцов Н. Ф. Іоанникій Галатовський. «Київська старина», 1884, № 1—4; Історія української літератури, т. 1. К., 1967; Чепіга І. Антикатолицькі трактати І. Галатовського. «Радянське літературознавство», 1968, №9.

ГАЛЯХОВСЬКИЙ Данило (1674—1709) — український гравер. Навчався в Києво-Могилянській академії. Жив і працював у Києві. Широко відомі його гравюри на міді, серед них: панегірики, присвячені київ. митрополитам Варлааму Ясинському та Іоасафу Красовському, алегоричний портрет Петра I (повторення в «Панегірику» Феофана Прокоповича). Г. вважають автором заголовного аркуша композиції в «Євангелії Апракос» (1707) та ін.

ГАЛЬБЕРГ Самуїл (Фрідріх) Іванович [2(13).XII.1787, миза Катентак, тепер в Естонській РСР — 10(22).V.1839, Петербург] — російський скульптор. У 1795—1808 навчався у І. Мартоса в петерб. АМ, академіком якої став 1830. В 1818—28 жив в Італії, де виконав твори: «Фави прислухається до звуку вітру» (1825), «Хлопчик пускає мильні бульбашки» (1826) та ін. Після повернення до Петербурга створив ряд портретів, зокрема І. Мартоса, О. Пушкіна (обидва — 1837); працював над проєктами пам'ятників Г. Державіну в Казані (1833, відкритий 1847, не зберігся) і М. Карамзину в Симбірську (тепер Ульяновськ; 1836, відкритий 1845). *Іл. с. 467.*

ГАЛЬВАН (Galván) Мануель де Хесус (1834, Санто-Домінго — 1911, там же) — домініканський письменник і політ. діяч. Автор істор. роману «Епрікільйо» (1882)

— про боротьбу вождя одного з індіанських племен о-ва Гаїті за свободу й незалежність. *Тел. Рос. перекл. — Эпикальдо. М., 1963.*

ГАЛЬВАНИ (Galvani) Луїджі (9.IX.1737, Болонья — 4. XII.1798, там же) — італійський фізіолог, один із засновників вчення про електрику, основоположник електрофізіології. Вивчав гол. чин. електр. явища у м'язах і нервах тварин («Трактат про сили електрики при м'язовому русі», 1791). Вперше помітив виникнення електр. струму в момент доторкання ланки препарованої жаби до двох різних металів, з'єднаних між собою. Це явище згодом пояснив А. Вольт. Проводження дослідів Волта завершилося винаходом нового джерела струму, названого *гальванічним елементом*.

ГАЛЬВАНІЗАЦІЯ в медицині (за ім'ям Л. Гальвані) — застосування постійного електр. струму низької напруги (30—80 в) і невеликої сили (30 ма) з лікувальною метою. При Г. виникають складні фіз.-хім. зрушення в клітинах і тканинах організму (пересування тканинних рідин, перерозподіл іонів, зміна проникності клітинних мембран, рівня ферментних реакцій і обмінних процесів). Показання: захворювання периферичної і центр. нервової системи, суглобів, порушення обміну речовин тощо. Див. також *Електротерапія*.

ГАЛЬВАНІЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ — пристрій, у якому внаслідок електр. реакцій виділяється електрична енергія. Г. е. (мал.) складається з позитивного (з міді, вугля або окислів металів) і негативного (найчастіше з цинку) електродів, занурених у рідкий або пастоподібний (у т. з. сухих Г. е.) розчин *електроліту*. Виникнення електр. струму зумовлюється відновлювальною реакцією на позитивному електроді й окислювальною реакцією — на негативному. Г. е. використовують як автономні джерела електроживлення незначної потужності.

ГАЛЬВАНІЧНІ ПОКРИТТЯ — металеві покриття, що їх наносять електролітичними способами на поверхню металевих виробів; вид *захисних покриттів*. Захищають вироби від *корозії металів*, підвищують їхню стійкість проти зношування, надають декоративного вигляду. Порівняно з металом основи Г. п. відзначаються кращими фізико-хім. і мех. властивостями. Найпоширенішими є покриття з хрому (див. *Хромування*), нікелю (див. *Нікелювання*), цинку (див. *Цинкування*), олова (див. *Лудіння*) і міді (див. *Міднення*). Г. п. застосовують в автомобілях і літакобудуванні, електронній пром-сті тощо.

ГАЛЬВАНО... (за ім'ям Л. Гальвані) — частина складних слів, що відповідає поняттям «гальванізм», «гальванічний» (напр., *гальванометр, гальванотехніка*).

ГАЛЬВАНОМАГНІТНІ ЯВИЩА — явища, що виникають у твердих тілах (провідниках і напівпровідниках) при одночасній дії на носії струму електр. (Е) і магнітного (Н) полів. Найвиразніше проявляють-



Д. Ф. Галущка.



К.-І. Галчинський.



Іоанникій Галатовський.



Л. Гальвані.

ся в схрещених полях ($E \perp H$). Г. я. властиві як ізотропним (див. *Ізотропія*), так і анізотропним (див. *Анізотропія*) твердим тілам. У випадку ізотропних твердих тіл найвідомішими й найпростішими є *Холла явище* (виникнення напруги в напрямі, перпендикулярному як до H , так і до струму j) та явище зміни опору в H . Поява градієнта t -р уздовж j наз. поздовжнім явищем Нернста, а в перпендикулярному напрямі — явищем Етінгсгаузена. Значно складніше проявляється ці Г. я. при наявності анізотропії твердого тіла. Г. я. застосовують для вивчення електронних процесів у твердому тілі. На основі Г. я. створено прилади для вимірювання магнітних полів, підсилювання, модуляції і генерації електр. сигналів тощо.

Літ.: Йоффе А. Ф. Физика полупроводников. М.—Л., 1957; Электрические и гальваномангнитные явления в анизотропных полупроводниках. К., 1977. *П. І. Баранський.*

ГАЛЬВАНОМЕТР (від *гальвано...* і грец. *μετρέω* — вимірюю) — високочутливий прилад для вимірювання слабких електр. струмів або напруг. Принцип Г. оснований на взаємодії електр. струму, що протікає в провіднику, з полем постійного магніту. Розрізняють Г. постійного і змінного струму. За способом відліку показань Г. (мал. 1 і 2) поділяють на стрілковий і дзеркальний (в останніх замість стрілки-показчика застосовують дзеркальце, прикріплене до рухомого елемента). Осн. характеристики Г.— чутливість і період *власних коливань*. Г. з періодом власних коливань 20—40 с наз. балістичними, ними вимірюють кількість електрики в імпульсах тривалістю до 2 с. Для дослідження змінного струму застосовують вібраційні гальванометри.

ГАЛЬВАНОПЛАСТИКА (від *гальвано...* і грец. *πλαστική* — скульптура) — виготовлення точних металевих копій виробів електролітичним способом. Полягає в нанесенні на металеві й неметалеві *матриці* шару металу (міді, нікелю або заліза), який потім відокремлюють. Щоб запобігти зчепленню металевих шару з матрицею, на неї перед електролізом наносять роздільні плівки срібла чи нікелю (на металеву матрицю) або дрібнолущатий графіт (на неметалеву). Г. застосовують у виготовленні гальваностереотипів, хвилеводів, барельєфів, матриць грамофонних пластинок тощо.

ГАЛЬВАНОСТЕГІЯ (від *гальвано...* і грец. *στέγω* — покриваю) — нанесення на поверхню металевих виробів металевих покриттів способом електролітичного осадження. Розрізняють процеси осадження міді (див. *Міднення*), цинку (див. *Цинкування*), кадмію (див. *Кадміювання*), благородних металів, сплавів тощо. Покриття, нанесені способом Г., відзначаються міцним зчепленням з металом основи, мінім. пористістю і дрібнокристалічною структурою, не відшаровуються при різких поштовхах і ударах. Якість покриттів і швидкість процесів Г. зумовлені густиною електр. струму, складом і t -рою електролі-

ту. Г. застосовують для захисту виробів від корозії, підвищення їхньої твердості і стійкості проти зношування тощо. Див. також *Гальванічні покриття*.

ГАЛЬВАНОСТЕРЕОТИПІЯ (від *гальвано...* і *стереотипія*) — виготовлення копій форм *високого друку* (стереотипів) методом *гальванопластики*. Г. полягає в *матрицюванні*, електролітичному нарощуванні металу (звичайно міді) на матрицю і мех. обробці покриття. Відзначається великою перевагою перед ливарною стереотипією щодо точності, чіткості й міцності друкарських форм. Тиражистість мідних гальваностереотипів — до 200—250 тис., а після додаткового нанесення на них шару заліза або нікелю — до мільйона відбитків. Способом Г. виготовляють стереотипи для друкування багатотиражних книг і журналів.

ГАЛЬВАНОТЕХНІКА (від *гальвано...* і *техніка*) — техніка, пов'язана з електролітичним осаджуванням металів на поверхні виробів; галузь прикладної *електрохімії*. Складається з *гальваностегії* і *гальванопластики*. Г. ґрунтується на електрокристалізації, основною стадією якої є розрядження на катоді (яким є виріб в гальваностегії або *матриця* в гальванопластичі) позитивно заряджених іонів металів з водних розчинів їхніх сполук при пропусканні через розчин постійного електр. струму (див. *Електроліз*). Анодами є звичайно розчинні електроди, виготовлені з металу, яким покривають виріб. У деяких процесах (напр., у *хромуванні*, *золоченні*) використовують нерозчинні аноди. Гальванотех. процеси відбуваються в гальванічних ваннах (стаціонарних, напівавтоматичних і ваннах-агрегатах). Г. застосовують в автомобілебудуванні, авіаційній, радіотех. і електронній пром-сті, в поліграфії тощо.

Л. Н. Ягупольська.
ГАЛЬЕГОС (Gallegos) Ромуло (2. VIII 1884, Каракас — 5.IV 1969, там же) — державний і політ. діяч Венесуели, письменник. Почав друкуватися 1913 (збірка новел «Авантюристи»). В 1912—30 займався пед. діяльністю. В 1947—48 — президент Венесуели. Після держ. перевороту — в еміграції (1948—58). Реалістичні романи «Донья Барбара» (1929), «Кантакларо» (1934), «Канайма» (1935), «Бідний негр» (1937), «На тій самій землі» (1943), «Соломинка на вітрі» (1952) мають соціальне спрямування.

Тв.: Р. о. с. перекл. — Канайма. М., 1959; Бідний негр. М., 1964; Кантакларо. М., 1966; Донья Барбара. М., 1970; Земля под ногами. «Иностранная литература», 1974, № 5—6.

ГАЛЬІНАС — мис у Пд. Америці.

Країна пн. точка материка (12°25' пн. широти і 71°35' зх. довготи).

Лежить на п-ові Гуахіра, в межах Колумбії.

ГАЛЬКА, ринь — обкатані водою уламки гірських порід розміром від 10 до 100 мм. За походженням розрізняють річкову, озерну та морську Г. Остання має плескатішу форму. Використовують Г. гол. чин. у дорожньому будівництві та при зведенні *берегоукріпних споруд*

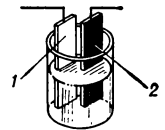
ГАЛЬМІВНЕ ВИПРОМІНЮВАННЯ — електромагнітне випромінювання, що виникає внаслідок гальмування заряджених частинок в електричному або магнітному полі. Інтенсивність Г. в. пропорційна квадратові прискорення і обернено пропорційна квадратові маси спокою частинки. Тому цей процес найістотніший для легких частинок (напр., електронів) при їхньому гальмуванні в полі атом. ядер з великим електр. зарядом. Прикладом Г. в. є *рентгенівське проміння*, одержуване з рентгенівської трубки. Г. в. в магнітному полі спостерігається в прискорювачах заряджених частинок. При наближенні швидкості частинок до швидкості світла різко зростає інтенсивність Г. в., що утруднює надання частинкам високих енергій. Г. в. зменшує енергію космічних частинок, що рухаються в магнітному полі Землі.

Літ.: Ахизер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Гайтлер В. Квантовая теория излучения. Пер. с англ. М., 1956.

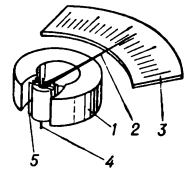
І. І. Фіщук.
ГАЛЬМІРОЛІЗ (від грец. *ἀλμύρος* — солоний і *λύσις* — розпад), підводне *вивітрювання* — хіміко-мінералогічне перетворення первинного осадка на дні моря під впливом процесів розчинювання, окислювання тощо. Швидкість Г. залежить від кількості і властивостей наявних у мор. воді солей і газів. Сприятливими для Г. є місця з повільним осадконагромаджуванням. Внаслідок Г. утворюються деякі мінерали (*глауконіт*, *шамозит*, *цеоліти*, *карбонати*, *бентоніти* тощо).

ГАЛЬМО — пристрій для *гальмування* руху або повної зупинки машини чи механізму. За видом *привода* Г. поділяють на механічні, гідравлічні, електричні (напр., електромагнітні, індукційні) тощо; за конструкцією робочих частин — на колодкові (найпоширеніші в автомобілях, локомотивах, підйомно-трансп. машинах, механізмах верстатів, мал.), стрічкові, дискові, конічні та ін.

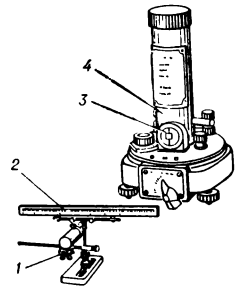
ГАЛЬМУВАННЯ — 1) у фізіології — нервовий процес, що пригнічує діяльність нервових центрів або того чи іншого органа, тканини чи клітини під впливом подразнення. Наявність процесів Г. в *центральної нервовій системі* людини і тварин першим встановив І. М. Сеченов (1863). І. П. Павлов довів наявність процесів Г. (поряд з процесами *збудження*) в усіх складних реакціях *вищої нервової діяльності*. Виникнення Г. в будь-якому відділі центральної нервової системи залежить від функціонального його стану та від характеру й інтенсивності подразнення. Розрізняють Г. *п е р и ф е р и ч н е*, що розвивається безпосередньо в загальмованому органі (напр., пригнічення діяльності серця при збудженні блукаючого нерва), й *ц е н т р а л ь н е*, що виникає в межах центральної нервової системи й становить основу нервових процесів. Будь-який вид нервової діяльності здійснюється за участю двох взаємопов'язаних процесів — Г. і збудження. Взаємодіючи між собою,



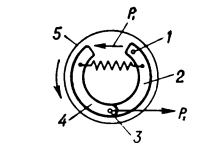
Гальванічний елемент: 1 — негативний цинковий електрод; 2 — позитивний вугільний електрод.



Мал. 1. Гальванометр стрілковий (схема): 1 — постійний магніт; 2 — стрілка-показчик; 3 — шкала; 4 — вивід рамки; 5 — рамка.



Мал. 2. Гальванометр дзеркальний: 1 — освітлювач (лампа); 2 — шкала; 3 — дзеркальце; 4 — гальванометр.



Гальмо колодкове: 1 — нерухома вісь; 2, 4 — колодки; 3 — шарнір, що з'єднує колодки; 5 — барабан; P_1 — сила, що притискає колодку 4 до барабана; P_2 — сила, що діє на колодку 2 з боку колодки 4 (сила P_2 більша за силу P_1).

ГАЛЬОРКІН

вони беруть участь в організації й координації рухів, регулюванні дихання, кровообігу, травлення та ін. життєво важливих функцій організму. При деяких нервових хворобах (епілепсія, правець та ін.) та під дією ряду отрут (напр., стрихніну) процеси центрального Г. порушуються, що призводить до виникнення судорожного стану (див. Судороги). 2) У техніці — сповільнення руху машин або механізмів за допомогою гальма. Є також Г. аеродинамічне (напр., парашутами або елементами механізації крила літака) і змінювання режиму роботи двигуна або ін. агрегатів трансп. машин.

Лит.: Анохин П. К. Внутреннее торможение как проблема физиологии. М., 1958; Костюк П. Г. Торможение. В кн.: Общая и частная физиология нервной системы. Л., 1969.

П. М. Серков.

ГАЛЬОРКІН Борис Григорович [22.II (4.III) 1871, Полоцьк, тепер Вітебської обл. — 12. VII 1945, Ленінград] — рад. вчений у галузі теорії пружності, акад. АН СРСР (з 1935), інженер-ген.-лейтенант. Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1899). Пед. діяльність розпочав 1909, з 1920 — проф. Петроград. політех. ін-ту. Осн. праці — з питань буд. механіки й теорії пружності. Розробив ефективні методи точного й наближеного інтегрування рівнянь теорії пружності; один з засновників теорії згину пластинок. Запропонував (1930) форму рівнянь рівнянь пружної різноваги, що дала змогу розв'язувати просторові задачі теорії пружності. Консультант проєктів та будівництва великих гідро- й теплоелектростанцій, у т. ч. Дніпрогесу. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1942.

ГАЛЬПЕРН Яків Йосипович [20. XII 1875 (1.I 1876), Вільно, тепер Віленськ — 22.XII 1941, Дніпропетровськ] — радянський хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1934). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1899). З 1922 — професор Дніпроп. мед. ін-ту. В 1921—41 — редактор журн. «Новый хирургический архив». Праці з питань хірургії шлунка і стравоходу, переливання крові тощо.

ГАЛЬС (Hals) Франс (н. між 1581 і 1585, Антверпен — 26.VIII 1666, Гарлем) — голландський живописець. Майстер реалістич. портретів: «Бенкет офіцерів стрілецької роти св. Георгія» (1616), «Груповий портрет офіцерів стрілецької роти св. Адріана» (1633), «Регента госпітала св. Єлизавети» (1641), «Євангеліст Лука» і «Євангеліст Матфій» (обидва — бл. 1623—25), «Малле Баббе» (бл. 1628), «Веселі п'яниця» (бл. 1628—30), «Мулат», «Циганка» (обидва — бл. 1630), «Портрет молодої людини з рукавичкою» (бл. 1642—50) та ін. Твори Г. відзначаються гострою життєвістю характеристики зображуваних, природністю композиційних рішень, багатством колориту. Твори Г. зберігаються в Луврі, музеї Ф. Гальса в Гарлемі, в ДЕ, Одес. худож. музеї та ін. Іл. див. між с. 288—289.

Лит.: Ройтсберг О. Гальс. М., 1937; Лінник І. В. Франс Хальс. Альбом. Л., 1967.

ГАЛЬШТАТСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура кінця пізнього етапу бронзового віку й раннього залізного віку (прибл. 10—5 ст. до н. е.), пам'ятки якої поширені на Пд. Середньої Європи. Назва походить від могильника, відкритого 1846 поблизу м. Гальштата в Пд.-Зх. Австрії. Носіями Г. к. були італійські й кельти. Осн. заняття носіїв Г. к. — мотичне землеробство (в серед. 1-го тис. до н. е. стало орним) і скотарство. Вони займалися також гончарством, видобуванням солі, міді й заліза, торгівлею. Для Г. к. найбільш характерні слабо укріплені поселення. Відомі й пальові поселення. Житла були наземні й напівземлянкові. У племені Г. к. відбувався розклад патріархально-родових відносин і перехід до класового суспільства. На тер. України речі, характерні для Г. к., трапляються в пам'ятках 10—5 ст. до н. е. (Михалітський скруб, Магала та ін.).

ГАМА (da Gama), Васко да Гама (1469, Сінш, Португалія — 24.XII 1524, Кочін, Індія) — португальський мореплавець. Відкрив мор. шлях в Індію через Атлантичний ок. У липні 1497 флотилія з 3 суден під команду Г. відпливла з Лісабона, обігнула Африку і вийшла в Індійський ок. У травні 1498 було досягнуто берегів Індії поблизу м. Калікута, розпочато колоніальні загарбання у цій країні. В 1502 Г. здійснив друге плавання до Індії, наказав зруйнувати м. Калікут, жорстоко розправився з місцевим населенням. У 1524 відправився в третю подорож до Індії, де незабаром і помер.

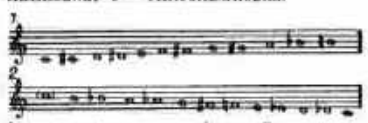
Гама:



1 — мажорна натуральна (іонійська); 2 — міжорна натуральна (еолійська); 3 — міжорна гармонічна; 4 — міжорна мелодична.



1 — дорійська; 2 — фрігійська; 3 — лідійська; 4 — міксолійська.



1 — хроматична висхідна; 2 — хроматична низхідна.



1 — пентатонна; 2а і 2б — «угорська»; 3 — цілотнона; 4 — «гама Римського Корсакова».

ГАМА (грец. γάμα) — послідовність звуків (звукоряд), розміщених у висхідному або низхідному порядку від осн. тону (тоніки). Віддалі між окремими звуками (ступенями) Г. наз. інтервалами. Залежно від кількості звуків та інтервальних співвідношень розрізняють Г. муз. систем (діатонічні, хроматичні, пентатонні) і лади (мажорні, міжорні та ін.). Діатонічні й хроматичні Г. застосовуються як вправи для розвитку техніки гри на муз. інструментах або співаю.

ГАМА КОЛЬОРОВА — ряд гармонійно взаємозв'язаних відтінків кольору (з одним домінуючим) в образотворчому і декоративному мистецтві. Г. к. може включати всі кольори спектра або частину їх. Див. Колорит.

ГАМАДА, хамада (араб.) — назва кам'янистих пустель у Сахарі. Іноді Г. називають кам'янисті пустелі і в ін. районах земної кулі.

ГАМАДРИЛ, плацоносний паван (Pario hamadryas) — вузьконоса мавпа роду паван. Тіло (довж. до 1 м, маса до 30 кг) мідної будови, морда видовжена, хвіст до 60 см, сідинки мозолі великі, червоного кольору. Самки менші за самців. Самці мають велику гриву, схожу на мантію. Хутро попелясто-сіре. Г. — стадна тварина відкритих місцевостей, всеїдна; спосіб життя наземний. Вагітність триває бл. 170 днів. Г. поширений в Африці (Судан, Ефіопія, Пн. Сомалі) та на Пд.-Зх. Азії (Аравійський п-ів). Іл. с. 472.

ГАМАЗОВІ КЛІЩІ, гамазиди (Gamasoidea) — група безхребетних тварин ряду паразитичних кліщів. Об'єднує понад 20 родів. Трапляються в усіх частинах світу й усіх кліматич. зонах. Життєвий цикл складається з 5 фаз: яйця, личинка, протос, дейтонімфа та дорослий кліщ. Довж. тіла 0,2—2,5 мм (рідко 5 мм). Переважно живі або багатодітні тварини. Живуть у ґрунті, рештках організмів, речовин, ворах та гніздах. Ряд видів Г. к. паразитують на рептиліях, птахів і ссавців; деякі Г. к., нападаючи на людину, спричиняють дерматити і передають збудників інфекційних хвороб. Іл. с. 472.

Г. Я. Шерба.

ГАМАЛП — український старшинсько-козацький рід 17—18 ст. Григорій Михайлович Г. (р. н. невід. — п. 1702) — дубенський полковник 1665—68 і 1687—88. У 1639 був послом І. Вишового в Туреччині. Повернувшись на Україну, став прибічником І. Брюховецького. Після зради останнього підтримував тур. ставленника П. Дорошенка. Амністований царським урядом 1676, дістав маєтності поблизу м. Лохвиці на Полтавщині. Андрій Михайлович Г. (р. н. невід. — п. 1696) — лохвицький сотник, генеральний осанул 1689—94. Прибічник І. Мазепи. Службове становище використовував для власного збагачення та присвоєння військових маєтностей.

ГАМАЛІЯ Микола Федорович [5 (17).II 1859, Одеса — 29.III 1949, Москва] — радянський мікробі-



Б. Г. Гальоркін.



М. Ф. Гамалія.



Я. Б. Гамарник.

лог і епідеміолог, почесний академік АН СРСР (з 1940), дійсний член АМН СРСР (з 1945), один з основоположників рад. мікробіології і профілактичного напрямку у вітчизняній медицині. Член КПРС з 1948. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1880) та Військ.-мед. академію в Петербурзі (1883). В 1886 разом з І. І. Мечниковим організував у Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію. В 1928—38 — директор Центр. ін-ту епідеміології і бактеріології, з 1938 — проф. кафедри мікробіології 2-го Моск. мед. ін-ту. Розробляв засоби запобігання багатомірній інфекції, хворобам (скар, чума, холера та ін.), довів вірусну природу чуми рога тої худоби, заклад основи вчення про *бактеріофаг*, відкрив *бактеріофіти*, опрацював проблеми мінливості мікробів, *імунітету* тощо. Нагороджений двома орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: *Собрание сочинений*, т. 1—6. М., 1951—64.

Літ.: Мар'єнко Ф. С. Гамалія. Одеса, 1961; Милеушкін Ю. И. Н. Ф. Гамалія. М., 1967.

ГАМАЛІЯ Микола Федорович (н. 6.IX 1932, Чита) — український рад. біолог, вчений у галузі онкології, доктор біологічних наук. Член КПРС з 1966. Онука мікробіолога М. Ф. Гамалії. В 1955 закінчив біол. факультет Київ. ун-ту. Організатор і керівник (з 1969) першого в СРСР спеціалізованого відділу по вивченню біол. дії *лазерів* (ін-т проблем онкології АН УРСР). Основні праці — в галузі експериментальної онкології, зокрема вивчення впливу випромінювання лазерів на організм. Держ. премія УРСР, 1972 (разом з Р. Є. Кавецьким, Т. П. Сиваченко та ін.).

ГАМАЛІЯ Михайло Леонітович (1749, с. Крупопідриччя на Полтавщині — 1830) — російський і український лікар. Освіту здобув у *Київській академії* і при Петерб. генеральному госпіталі. Працював військ. лікарем, потім хірургом і акушером на Уралі, оператором Пермської лікар. управи, інспектором лікар. управи в Тулі. Видав першу рос. монографію про сибірку (1792), яку тоді ж було перекладено нім. мовою. Залишив цінну рукописну спадщину. Дід мікробіолога М. Ф. Гамалії.

ГАМАЛІЯ Семен Іванович (1743—1822) — вітчизняний філософ-ідеаліст, діяч російського *масонства*. Нар. на Полтавщині, вихованець *Київської академії*. Своїми творами й перекладами (переклав 22 томи творів нім. мистика Я. Беме) сприяв поширенню реліг.-містичних ідей. У 1782 в Москві Г. зблизився з М. І. Новиковим. Поділяв певною мірою його просвітительські погляди, відстоював гуманне ставлення до селян, прихильник пом'якшення кріпосницького гніту.

ГАМАН (Hamann) Йоганн-Георг (27.VIII 1730, Кенігсберг — 21.VI 1788, Мюнстер) — німецький філософ-ідеаліст, літератор. Прихильник вчення про безпосереднє знання (знання, одержане без поперед-

нього обгрунтування і доведення), яке ототожнював з поняттям віри. При цьому віру розглядав у двох значеннях: як довіря до безпосередніх органів чуття і як елемент реліг. світогляду. З позицій *інтуїтивізму* виступав проти ідей *просвітництва* і *раціоналізму*. Висловив ідею єдності протилежностей як закону буття. Справив певний вплив на ідеалістичну діалектику Й.-Г. Фіхте, Ф.-В.-Й. Шеллінга і Г.-В.-Ф. Гегеля. Вчення Г. вплинуло на літ. рух *«Буря й натиск»*. Нині воно використовується реакц. ірраціоналістичними течіями бурж. філософії. А. К. Бюско.

ГАМАРНІК Ян Борисович [2(14). VI 1894, Житомир — 31.V 1937, Москва] — рад. партійний і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1916. Нар. в сім'ї службовця. В революц. русі з 1914. В 1917 — член і деякий час секретар Київ. к-ту РСДРП(б), один з керівників Жовтн. збройного повстання в Києві, входив до складу ревкому. В 1918 — член Оргбюро по підготовці I з'їзду КП(б)У, підпільного Всеукр. центру («Дев'ятки»), один з керівників підпільних парт. оргцій в Одесі, Харкові й Криму під час австро-нім. окупації. В 1919 — член Харків. губкому, голова Одес. губкому КП(б)У, член Реввійськради Пд. групи військ 12-ї армії, комісар 58-ї стрілк. д-зії. У 1920—23 — голова Одес. і Київ. губкомів КП(б)У, Київ. губвиконкому. В 1923—28 — голова Дальревкому, Далькрайвиконкому, секретар Далькрайкому партії. В 1928 — секретар ЦК КП(б) Білорусії. З 1929 — нар. Політуправління Червоної Армії і член Реввійськради СРСР. З 1930 — заст. наркома оборони СРСР і заст. голови Реввійськради СРСР. З 1925 — кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1927 — член ЦК ВКП(б). В 1918—19 — кандидат у члени ЦК, 1919—20 — член ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

ГАМАРРА (Gamarra) П'єр (н. 10.VII 1919, Тулуза) — французький письменник і критик. Член Франц. компартії, учасник Руху Опору. Перший роман — «Вогняний дім» (1948). Тема творів Г. — боротьба трудівників за мир, зростання їхньої класової свідомості (романи «Діти чорного хліба», 1950; «Бузок Сен-Лазара», 1951; «Учитель», 1953). У трилогії про революціонера Жака Сонде (романи «Тулузькі таємниці», 1967; «Золото і кров», 1970; «72 сонця», 1975) відобразив події Паризької комуни. 36. оповідань «Людські руки» (1954) і «Любов гончара» (1957), біографічний твір «Віктор Гюго» (1972), твори для дітей і юнацтва. Не раз відвідував Рад. Союз. За популяризацію рад. л-ри нагороджений (1967) орденом «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл. — Учитель. К., 1958; Матір божя з гнозидкою. «Всесвіт», 1958, № 2; Троянда Карпат. Казка. К., 1958; Гонкурівську премію присуджено білвиці. К., 1966; Соло. «Всесвіт», 1968, № 2; Каштан Весна. К., 1971; Тулузькі таємниці. К., 1972; 72 сонця. К., 1976; Рос. перекл. —

Дети нищеты. М., 1954; Пиренейская раскода. М., 1965.

Літ.: Пащенко В. І. Французький письменник-комуніст П'єр Гамарра. К., 1977. В. І. Пащенко.

ГАМБЕТТА (Gambetta) Леон-Мішель (2.IV 1838, Каор — 31.XII 1882, Віль-д'Авре, поблизу Парижа) — французький політ. і держ. діяч. За фахом адвокат. Під час *Другої імперії* Г. — один з лідерів бурж.-ліберальної опозиції, виступав з програмою дрібних соціальних реформ. У вересні 1870 — лют. 1871 — міністр внутр. справ «уряду нац. оборони»; намагався організувати регулярну армію для продовження війни проти Пруссії, але був проти розгортання нар. революц. війни. В роки *Третьої республіки*, в міру зміцнення позицій бурж. республіканців, Г. проповідував політику «класового співробітництва». В 1879—81 Г. — голова палати депутатів; у 1881 — січні 1882 — прем'єр-міністр і міністр закорд. справ.

ГАМБІЯ — ріка в Зх. Африці, в межах Гвінеї, Сенегалу, Гамбії. Довж. 1200 км, пл. бас. 180 тис. км². Бере початок на гірському масиві Фута-Джаллон, впадає в Атлантичний ок. Течія швидка, русло звивисте, багато островів і порогів. Судноплавна на 350 км від гирла. В гирлі Г. — порт *Банжул*.

ГАМБІЯ, Республіка Гамбія — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається Атлантичним ок. Оси. нас. — народності *мандинго, фульбе, волоф* та ін. Офіц. мова — англійська. В адм. відношенні поділяється на 7 областей.

Державний лад. Г. — республіка. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діючу конституцію прийнято 1970. Глава д-ви і уряду — президент, обраний населенням строком на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент (палата представників), більшість якого обирається населенням строком на 5 років; виконавчий — уряд.

В. Н. Денисов.
Природа. Г. простягається на 350 км углиб материка вздовж берегів р. Гамбії. Поверхня рівнинна (на Сх вис. до 100 м). У надрах виявлено родовища *лаваніту*. Клімат екваторіальний, мусонний, посушливий узимку і вологий улітку. Пересічна т-ра липня +27°, лютого +23°. Опадів 750—1500 мм на рік. Найбільш поширений тип рослинності — *савана*, в долині р. Гамбії — галерейні вічнозелені тропічні ліси, на узбережжі — мангрові зарості.

Історія. В давнину тер. Г. населяли різні афр. племена, що перебували на стадії родоплемінного ладу. В 13—15 ст. тер. Г. входила до скла-



Герб Гамбії.

ГАМБІЯ

Площа — 11,3 тис. км²

Населення — 540 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Банжул



ГАМБУЗІЯ



Гамбурія

Гамбурія кліщі.
Hirationus pauli
(з червоного боку).Гамбурія звичайна:
самка (вгорі) і самець.

Гамбург. Панорама міста.



ду середньовічних д-в Мали та Сондай. В 15—16 ст. почалася колонізація цієї території європейцями. В 1783 більшу частину тер. Г. загарила Великобританія. В 1902 вона завершила колонізацію Г. і проголосила її (крім о. Сент-Мері) своїм протекторатом. Народ Г. чинив постійний опір колонізаторам (повстання на поч. 90-х рр. 19 ст., 1901, страйк 1929). Після 2-ї світової війни Великобританія була змушена 1962 запровадити в країні внутр. самоврядування. 18.II 1965 проголошено незалежність Г. З 1965 Г. — член ООН. В 1965 вона встановила дипломатичні відносини з СРСР. З 1970 Г. — республіка. Уряд Г. прагне до ліквідації екон. й соціальної відсталості країни, виступає за розрядку міжнар. напруженості, ліквідацію залишків колоніалізму, проти апартеїду й расизму. Г. — член Організації африканської єдності.

В. І. Нагайчук.

Політичні партії, профспілки. Народна прогресивна партія, засн. 1959. Правляча, виражає інтереси заможних селян, нап. буржуазії, інтелігенції. Об'єднана партія, засн. 1952. Опозиційна, користується підтримкою інтелігенції, торговців та ін. верств міськ. населення. Партія національного конвенгу, засн. 1975. Опозиційна. Партія національного визволення, засн. 1975. Спілка праці Гамбії, засн. 1928. Входить до Всесвітньої федерації профспілок. Спілка робітників Гамбії, засн. 1957. Входить до Міжнародної конфедерації тільних профспілок.

В. І. Нагайчук.

Господарство. Г. — агр. країна. Внаслідок тривалого панування англ. колонізаторів тут склалося монокультурне г-во, що спеціалізується на виробі арахісу. Після проголошення незалежності вживаються заходи щодо ліквідації наслідків колоніалізму, заохочується створення постачально-збутових кооперативів, націоналізовано з-ди по очищенню арахісу тощо. Бл. 90% економічно активного населення Г. зайнято в с. г., частка якої у валовому нац. продукті перевищує 60% (1976). Під с. г. утворює — 20% тер. країни. Переважа-

ють дрібні сел. г-ва. У 1977 одержано 125 тис. т арахісу. Культивують також рис, просо, сорго, маніок, кукурудзу, овочі. Розширюються плантації цитрусових і олійної пальми. Тваринництво екстенсивне, напівкочове. Розводять (1975, тис.): велику рогату худобу — 300, овець і кіз — 185, свиней — 8. Виллов риби (1976) — 8 тис. т. Заготівлі цінних порід деревини.

Промисловість представлена невеликими підприємствами первинної обробки с.-г. сировини в Банжулі, Кунтаурі, Кау-Урі. Є лісопилні з-ди, ф-ки по виробі одягу, взуття, меблів, суднобудівні майстерні. Розвинуті кустарні промисли. Вироби електроенергії — 27 млн. кВт · год (1975). З-ць у країні немає. Осн. трансп. артерія — р. Гамбія, судноплавна на протязі 350 км від гирла. Автошляхів — бл. 3 тис. км, у т. ч. бл. 600 км — з твердим покриттям. Гол. мор. порт — Банжул. Поблизу Банжула — міжнар. аеропорт. У 1976 арахіс і продукти його переробки становили 96% експорту країни. Осн. статті імпорту: прод., товари, машини, устаткування. Гол. торг. партнери — Великобританія, Франція, Нідерланди, Японія. Розширюються зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Трош. одиниця — даласі. 1 даласі = 0,25 англ. ф. ст.

В. В. Бугас.

Культура. Закону про обов'язкове навчання в Г. немає. Навчання в поч. школі (6 років) безплатне, в серед. (6—7 років) — платне. Виховання — англ. мовою. В 1975/76 навч. р. у поч. школах навчувалося 24,6 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. уч-щах — понад 6,6 тис. У Банжулі — єдина в країні повна серед. школа. Вузів у Г. немає. Видається урядова газ. «Гамбія ньюс бюлетін» («Бюлетень новин Гамбії», з 1943). Урядова радіостанція (засн. 1962) веде передачі англ. і місц. мовами.

В Г. поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення, плетіння, скульптури малих форм, поліхромні маски, ювелірні прикраси.

Лит.: Хилтухін Э. И. Современная Гамбия. М., 1967; Коровиков В. И. Гамбия. М., 1971.

ГАМБУЗІЯ (Gambusia) — рід риби родини коропозубих. Довж. тіла 3,5—7,5 см; самці менші від самок. Яйцеживородні, дають 3—5 приплодів за рік по 15—120 мальків у кожному. Г. — всеїдна риба, особливо охоче і багато поїдає личинок і лялечок малярійних комарів. Відомо 18 видів, що живуть у прісноводних водоймах Центр. і Пн. Америки; в СРСР (Пд. УРСР, Кавказ, Казахстан, Серед. Азія) поширена Г. звичайна (G. affinis); була завезена 1924 у водойми поблизу Сухумі й швидко акліматизувалася і поширилася на Пд. Г. використовували для боротьби з малярією. Подаючи також молодь та ікру пром. риб і будучи їхнім конкурентом у живленні, Г. можуть завдавати шкоди рибному господарству.

ГАМБУРГ — місто у ФРН, в півніззі Ельби. Адміністративно утворює землю Гамбург. Один з найбільших мор. портів світу (аван-

порт Куксгафен), річковий порт, значний вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт (Фульсбюттель). 1710 тис. ж. (1976). Г. відомий з 9 ст. В 16 ст. — один з великих торг. центрів Зх. Європи. З кін. 19 — поч. 20 ст. — центр робіт. руху. В місті відбулося Гамбурзьке повстання 1923 під керівництвом Е. Тельмана. В роки фашизму (1933—45) в Г. діяли групи Руху Опору. Г. — великий пром., торг. і фін. центр країни. В пром.-сті Г. осн. місце підсає суднобудування й судноремонт (понад 30% всіх мор. суден, що будуються у ФРН). Розвинуті ін. галузі машинобудування, металообробка (верстатобудування, автомобіле-, авіа-, тракторо-, вагонобудування; електротех. пром.-сть, приладобудування). Підприємства кольорової металургії (80% виплавки міді в ФРН), нафтопереробної, гумоазбестової, шкіряної, харч., хім., меблевої, текст., поліграф., воєнної пром.-сті. Значне місце посідає газетно-видавнича справа. Центр гідропромисловості країни. В Г. — великі банки, страхові компанії, торг. фірми; одна з найдавніших у Європі фондових бірж. Метрополітен (з 1912), електрифікована міська з-ця. В Г. — ун-т (засн. 1919), західнонім. н.-д. гідрографічний ін-т; ін-т ядерних досліджень, суднобудівний дослідний центр. Оперний театр. Музей: художній (Кунстгалле), етнографічний та першої історії, мист. й ремесла, історії Гамбурга та ін. Бот. сад.

Архит. пам'ятки Г.: церкви Катаріненкірхе (кін. 14 — поч. 15 ст.), Якобікірхе (кін. 14 ст.), Міхаеліскірхе (1750—62). Серед будівель 20 ст. — будинки «Чілегау» (1922—23) і «Шпрінкенгоф» (1928, об'єдн. — арх. Ф. Гегер), оперний театр (1954—55, архітектори Г. Вебер, В. Лукс, В. Гастрейх, Г. Еберт), міст через р. Ельбу (1955, архітектор Б. Гермекс).

ГАМБУРЗЬКЕ ПОВСТАННЯ

1923 — збройне повстання пролетаріату Гамбурга 23—25.X. Повсталі робітники під керівництвом Е. Тельмана три дні успішно відбивали наступ урядових військ і поліції. Г. п. мало стати сигналом до пролетарської революції в Німеччині. Внаслідок серйозних помилок тодішнього керівництва компартії, а також зради лідерів соціал-демократії, маси робітн. класу не були підготовлені до повстання. Г. п. залишилося без підтримки і зазнало поразки. Уроки Г. п. відіграли важливу роль для більшовизації компартії, розвитку її стратегії і тактики.

ГАМБУРЦЕВ Григорій Олександрович [10(23).III 1903, Петербург—28.VI 1955, Москва] — рад. геофізик, акад. АН СРСР (з 1953). У 1926 закінчив Моск. ун-т. З 1938 працював у Геофіз. ін-ті АН СРСР. З 1948 — директор цього ін-ту. Осн. наук. праці з сейсмометрії та гравіметрії. Розробив нові конструкції сейсмографів, запропонував нові сейсмічні методи досліджень — кореляційний метод заломлення хвиль і метод глибинного сейсмічного зондування земної кори. Застосування останнього дало змогу одержати нові дані про будову

земної кори та верхньої мантії. Держ. премія СРСР, 1941.

ГАМБУРЦЕВА ГОРИ — гори в Сх. Антарктиді. Витягнуті у вигляді дугої між 72°–82° пд. ш. і 30°–90° сх. д. на 1200–1300 км. Шир. 200–500 км. Вис. бл. 4000 м. Вкриті шаром льоду до 600 м завтовшки. Відкрила їх 1958 рад. експедиція. Гори названі ім'ям радянського геофізика Г. О. Гамбурцева.

ГАМЕТАНГІЙ (від *гамети* і грец. *αγγειον* — посудина) — 1) Одноклітинний або багатоклітинний орган деяких рослин, у якому утворюються гамети. Г., в яких утворюються чоловічі гамети, наз. *антеридіями*, жіночі — *оогоніями* або *археогоніями*. Г. властиві багатьом водоростям, грибам і археогоніальним рослинам. 2) Багатоядерні клітини (у деяких грибів), вміст яких, не диференційований на гамети, зливаються при статевому процесі.

ГАМЕТИ (від грец. *γαμέτης* — чоловік, *γαμέτης* — дружина) — статеві клітини рослинних і тваринних організмів. Г. мають одинарний (гаплоїдний) набір хромосом, який формується в ході *гаметогенезу*. Зливаючись попарно, Г. утворюють *зиготу*. Г. можуть відрізнитися морфологічною будовою й походженням. Однакові за будовою і розміром Г. наз. *ізогаметами*, різні — *анізогаметами*, або *гетерогаметами* (жіноча — велика, нерухлива — *яйцеклітина*, чоловіча — значно менша, рухлива — *сперматозоїд* та нерухлива — *спермій*).

ГАМЕТОГЕНЕЗ (від *гамети* і грец. *γενεσις* — походження) — процес розвитку і формування статевих клітин — гамет. Г. чоловічих гамет наз. *сперматогенезом*, жіночих — *оогенезом*. У багатоклітинних тварин Г. відбувається в *статевих залозах*, або *гонадах*, і складається з 4 осн. етапів: 1) розмноження первинних статевих клітин — *гаметогоніїв* шляхом кількох *мітозів*; 2) ріст цих клітин, що тепер наз. *гаметоцитами*; 3) дозрівання гаметоцитів, їх поділ шляхом *мейозу*, наслідком якого є зменшення числа *хромосом* удвічі з утворенням гаплоїдних (див. *Гаплоїдія*) ооцитів або сперматид; 4) формування зрілих статевих клітин *сперматозоїдів* (або *спермій*) чи *яйцеклітин*. Г. у рослин відокремлений від мейозу і відбувається в гаплоїдному *гаметофіті*, що розвивається з гаплоїдних *спор*. У археогоніальних рослин Г. здійснюється в статевих органах (*антеридіях* і *археогоніях*) шляхом мітозів. У покритонасінних чоловічий Г. відбувається безпосередньо в *пилковому зерні* або *пилковій трубці*, а жіночий Г. — у *зародковому мішку*.

ГАМЕТОФІТ (від *гамети* і грец. *φύτον* — рослина) — статеве покоління рослин, яким властиве *чергування поколінь*. У циклі розвитку цих рослин Г. чергується з нестатевим поколінням — *спорофітом*. Г. є *гаплофазою* у розвитку рослин (напр., *заростки* папоротей, *хвощів*, *плаунів*).

ГАМЗАТОВ Расул Гамзатович (п. 8.IX 1923, с. Цада Хунзахського р-ну Дагестанської АРСР) — аварський рад. поет. Нар. поет Дагестану (1959), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1944. Син Гамзата *Цади*. Закінчив Літ. ін-т у Москві (1950). Друкується з 1937. Перша зб. «Полум'я любові і печуча ненависті» (1943). У віршах років Великої Вітчизн. війни оспівував героїзм захисників Батьківщини. Зб. «Пісні гір» (1949), «Рік мого народження» (1950), Держ. премія СРСР, 1952), «Дагестанська весна» (1955), «Високі зорі» (1962, Ленінська премія, 1963), поема «Горянка» (1958) — про життя соціалістичного Дагестану, дружбу народів, боротьбу за любов, за рівноправність жінки. Автор зб. «Мулатка» (1966), «Вірші і поеми» (1974), «Книга кохання» (1975), «Сказання» (1976), ліричної повісті «Мій Дагестан» (1968–72); творів для дітей, літературних статей. Перекладач аварською мовою поезій О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Маяковського та ін. Депутат Верх. Ради СРСР 6 — 9-го скликань. Член Рад. к-ту солідарності країн Азії та Африки. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Тв.: Укр. перекл. — Високі зорі. К., 1968; Мій Дагестан, кн. 1–2. К., 1968–72; Пісні високих гір. К., 1973; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1–3. М., 1968–69; Избранное, т. 1–2. М., 1977.

ГАМИЛЬКАР БАРКА (Hamilcar Barca; 285—229 до н. е.) — карфагенський полководець. Батько Ганнібала. Під час 1-ї Пунічної війни 264—241 до н. е. (див. *Пунічні війни*) очолював флот Карфагена, що вів боротьбу проти Риму за Сіцилію. Після поразки Карфагена уклав договір з Римом, за яким Сіцилія відійшла до останнього. В 237—229 до н. е. карфагенська армія під командуванням Г. Б. завоювала південно-західну частину Іспанії.

ГАМИЛЬТОН (Hamilton) Уільям-Роуан (4.VIII 1805, Дублін — 2.IX 1865, Дансінк, поблизу Дубліна) — ірландський математик і механік. Президент Ірландської АН (з 1837), професор астрономії і директор астр. обсерваторії Дублінського ун-ту (з 1827). Г. розвинув теорію *гіперкомплексних чисел*, побудував своєрідну систему чисел — *кватерніони*. Майже одночасно з Г. Грасманом виклав теорію *комплексних чисел*, яка стала одним з джерел розвитку *векторного числення*. В механіці встановив принципи найменшої дії, який незалежно від Г. висловив М. В. Остроградський.

ГАМИЛЬТОН — місто, адм. центр Бермудських о-вів (брит. володіння), порт на о. Бермуда в Атлантичному ок. 5 тис. ж. (1975). Судноремонт. Курорт.

ГАМИЛЬТОН — місто на Пд. Канади, на зх. березі оз. Онтаріо. Порт, залізничний вузол. 520 тис. ж. (1974, з передмістями). Г. — один з центрів чорної металургії країни. Вакве і трансп. машинобудування, електротех., металообр., хім. й харч. пром-сть. Ун-т. Засн. 1813.

ГАМИЛЬТОНА ОПЕРАТОР, гамільтоніан, \hat{H} — самоспрямлений оператор, за допомогою якого формулюються основні рівняння квантової механіки (див. *Шредінгера рівняння*). Для частинки, яка рухається у зовн. полі, $\hat{H} = -\frac{\hbar^2}{8\pi^2 m} \nabla^2 + V(x, y, z)$, де перший доданок — оператор кінетичної енергії, другий — оператор потенціальної енергії, m — маса частинки, \hbar — Планка стала, ∇ — символ *градієнта*. У випадку системи багатьох частинок Г. о. є сумою всіх гамільтоніанів окремих частинок і оператора енергії взаємодії між частинками. Г. о. системи однакових частинок є інваріантним щодо їхньої перестановки.

ГАММА-АМИНОМАСЛЯНА КИСЛОТА, $\text{NH}_2\text{CH}_2\text{CH}_2\text{CH}_2\text{COOH}$ — продукт обміну *глутамінової кислоти*. Знайдена в мозковій тканині ссавців як природний *метаболіт* мозку. Важливу ролью Г.-а. к. є передача *імпульсу нервового*. Разом з деякими своїми похідними та глутаміновою кислотою Г.-а. к. застосовується для лікування ряду нервових та психічних захворювань. Г.-а. к. у вільному стані міститься також у багатьох рослинах.

ГАММА-АПАРАТ медичний — установка для лікування переважно злоякісних пухлин (див. *Гамма-терапія*), а також для експериментальних досліджень. Як джерело опромінювання глибоко розташованих пухлин використовують радіоактивний кобальт (^{60}Co), активністю до 4000 Ки, а для пухлин, розташованих не глибше 5 см, — радіоактивний цезій (^{137}Cs), активністю кілька сот Ки. Г.-а. складається з штативу, на якому закріплена радіаційна головка з зарядом і захистом, виготовлена із сплавів важких металів, стола для розміщення хворого і приладів управління апаратом. Г.-а. бувають для статичного режиму опромінювання (луч. Агат



Г. О. Гамбурцева.



Р. Г. Гамзатов.



С), при якому пучок випромінювання і хворий нерухомі відносно один одного, та для рухомого опромінювання (Рокс, Агат Р) — пучок випромінювання переміщується по відношенню до опромінюваного об'єкта, що створює оптимальне дозове розподілення. При внутрішньопорожнинній променевої терапії джерела гамма-променів (Агат В) надходять через криволінійні шланги в ендоскопи, завчасно встановлені в порожнині тіла. Див. також *Променева терапія*.

Т. П. Сиваченко.

ГАММА-АСТРОНОМІЯ — розділ астрономії, пов'язаний з дослідженням небесних тіл, яким властиве *гамма-випромінювання*. Розвиток Г.-а. почався з 1961. Г.-а. вивчає спектральний діапазон випромінювання з енергією квантів понад 30 кеВ. Дослідження проводять за допомогою апаратури, встановленої на штучних супутниках Землі, висотних ракетах, автоматизованих міжпланетних станціях. Джерела гамма-випромінювання відкрито в Крабоподібній туманності, у сузір'ях Парусів, Лебедя та ін. Дослідження Г.-а. сприяють з'ясуванню природи *пульсарів, квазарів* тощо.

ГАММА-ВИПРОМІНЮВАННЯ, *γ-випромінювання* — електромагнітне випромінювання, довжина хвилі якого менша за 10^{-10} м.

Кванти Г.-в. мають енергію від десятків кеВ до тисяч МеВ. Виникає Г.-в. при розпадах радіоактивних ядер і елементарних частинок, при гальмуванні швидких заряджених частинок у полі атомних ядер (*гальміне випромінювання*) та при перетворенні пари частинки — античастинки. Енергія *γ-квантів* при розпаді радіоактивних ядер (див. *Радіоактивність*), який супроводжується переходом ядра із збудженого енерг. стану в основний, відповідає певним значенням, тому спектр Г.-в. буде лінійчастим. Цей спектр Г.-в. розпаду елементарних частинок, які часто рухаються з швидкістю, близькою до швидкості світла, розширюється внаслідок *Доплера ефекту*. Гальміне випромінювання має неперервний спектр, верхня межа якого збігається з енергією заряджених частинок. Г.-в. — найбільш проникаюче випромінювання, ослабжується при проходженні через речовину в результаті *Комптона явища, фотоэффекту* і народження пар електрон — позитрон. Застосовують Г.-в. для виявлення дефектів у виробках (*гамма-дефектоскопія*), в медицині (*гамма-терапія*), для стерилізації харч. продуктів тощо.

Лит.: Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Швольський Э. В. Атомная физика. т. 1—2. М., 1974.

О. З. Жмудський.

ГАММА-ГЛОБУЛІН, *γ-глобулін* — фракція *глобулінів* сироватки крові, що містить *імуноглобуліни*. Має противірусну та протибактеріальну дію, застосовується для профілактики та лікування інфекційних та вірусних захворювань, гол. чин. у дітей (кір, епідемічний гепатит, поліомієліт, коклюш, скарлатина та ін.), а також для профілактики післяопераційних гнійних ускладнень (протистафілококовий Г.-г.). Препарати Г.-г. (10%-ні розчини) готують з крові донорів та з плацентарної крові жінок. Препарати т. з. специфічного Г.-г. одержують з крові імунізованих (див. *Імунізація*) донорів або тварин. Введення Г.-г. попереджує захворювання або полегшує його перебіг. К. Ф. Чернушенко.

ГАММА-ДЕФЕКТОСКОПІЯ — метод *дефектоскопії*, що ґрунтується на просвічуванні виробів гамма-промінням. Наявність дефектів встановлюють за інтенсивністю *гамма-випромінювання* радіоакт. ізоотопів, що пройшло крізь дефектні і бездефектні місця. Для вимірювання інтенсивності гамма-випромінювання використовують такі методи Г.-д.: фоторадіографічний (найпоширеніший), іонізаційний, ксерографічний і телевізійний. Г.-д. застосовують у судно- і авіабудуванні, металургії, на будівництві нафто- і газопроводів тощо.

ГАММА-ТЕРАПІЯ — лікувальне діяння на патологічно змінені тканини *гамма-випромінюванням* радіоактивних ізоотопів та ін. джерел. Методи Г.-т.: дистанційний і, здійснюваний за допомогою телегамматерапевтичних установок, у яких джерелом гамма-випромінювання є радіоактивний кобальт (застосовується при глибоко розташованих пухлинах — стравоходу, легень тощо); апліка-

ційний — накладання аплікацій з радіоактивними гамма-препаратами прямо на пухлину (при пухлинах шкіри і підшкірної клітковини); внутрішньотканинний — введення джерела випромінювання (голки, гранули) безпосередньо в тканину пухлини (рак нижньої губи, слизової оболонки шокки, глотки тощо), внутрішньопорожнинний — введення радіоактивного препарату в природні порожнини (при злоякісних пухлинах стравоходу, матки, прямої кишки); радіохірургічний — хірургічне забезпечення доступу до пухлин з наступним її опромінюванням. Див. також *Гамма-апарат*. В. М. Слабков.

ГАММА-ФУНКЦІЯ — функція, що узагальнює поняття факторіала $z! = 1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot z$ на довільне комплексне число z ($z \neq 0, -1, -2, \dots$). Визначається формулою

$$\Gamma(z) = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n!}{z(z+1)\dots(z+n)}.$$

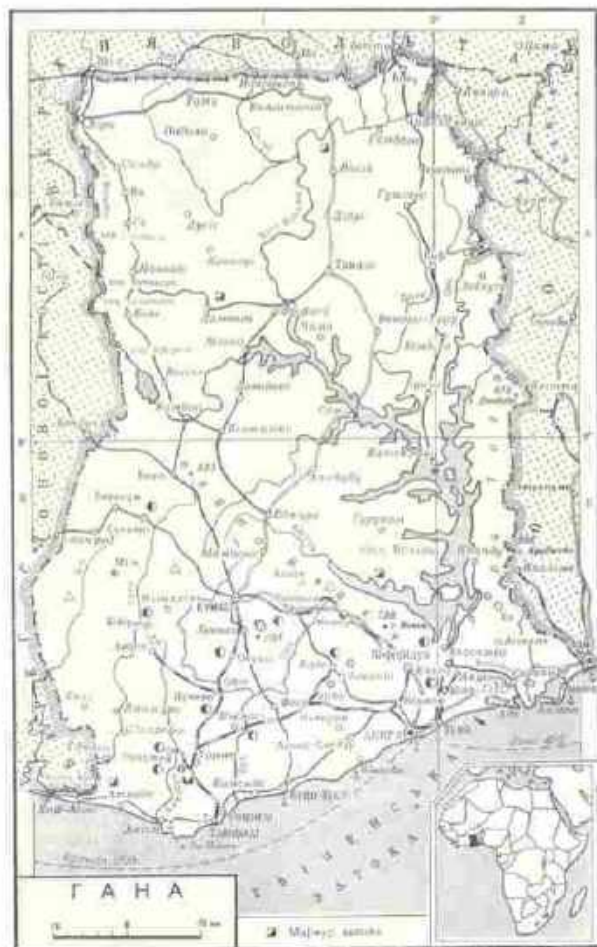
Якщо дійсна частина z більша за 0, $\Gamma(z) = \int_0^{\infty} x^{z-1} e^{-x} dx$. Осн. співвідношення для Г.-ф.:

1) функціональне рівняння $\Gamma(z+1) = z\Gamma(z)$, яке для натуральних n дає $\Gamma(n+1) = n!$; 2) формула доповнення $\Gamma(z)\Gamma(1-z) = \pi/\sin \pi z$, звідки $\Gamma(1/2) = \sqrt{\pi}$; 3) формула подвоєння $\Gamma(z)\Gamma(z+\frac{1}{2}) = 2\sqrt{\pi} \times 2^{-2z} \Gamma(2z)$; 4) $\ln \Gamma(z) = z \ln z - z - \frac{1}{2} \ln z + \frac{1}{2} \ln 2\pi + \alpha(z)$,

де $\alpha(z) \rightarrow 0$ при $z \rightarrow \infty$ (див. *Стірлінга формула*). Г.-ф. вперше ввів Л. Ейлер 1729. Через неї виражаються багато визначених інтегралів, нескінченних добутків і сум рядів. М. П. Слободанов.

ГАММЕРДЕРФЕР (Hammerdörfer) Карл (1758—17.IV 1794) — німецький історик, письменник, журналіст. З 1787 — професор Ієзуїтського університету. Співавтор геогр.-істор. хрестоматії «Європа, Азія, Африка й Америка» (4 тт.), автор «Загальної всесвітньої історії» (4 тт.), «Історії Польського королівства» (3 тт.). В 1789 у Лейпцигу опублікував нім. мовою скорочений і виправлений переклад «Анналів» нім. і франц. історика Ж.-Б. Шерера під назвою «Історія українських і запорозьких козаків з додатком деяких відомостей про їх устрій та звичай».

ГАМСАХУРДІА Костянтин Симонович [3(15).V 1891, с. Абаша, тепер місто Груз. РСР — 17.VII 1975, Тбілісі] — грузинський рад. письменник, акад. АН Груз. РСР (1944). Друкуватися почав 1914. Ранні твори позначені декадентським впливом. Автор істор. роману «Правниця великого майстра» (1939) і тетралогії «Давид Будівник» (1946—58), романів «Викрадений місяць» (1933—36, про колективізацію в Грузії), «Цвітіння лози» (1956, — з кологосп. життя повсесвітніх років). Україні присвятив книгу «Українська Феїда» (1933); написав статтю про Т. Г. Шевченка «Нескорений лицар» (1964). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.



Тя: Укр. перекл. — Викрадений містич. «Радянська література», 1936, № 4—7; Безсмерт. К., 1968; Права великого майстра. К., 1971; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. Тбилиси, 1972—75.

ГАНСУН (Hamsun) Кнут (справж. прізвище — Педерсен; 4.VIII 1859, Лом — 19.II 1952, Норгольм) — норвезький письменник. Літ. діяльність почав 1877. У романах «Голод» (1890), «Вікторія» (1898) та ін. виявив себе проникливим художником у змалюванні внутр. світу людини. Драм. трилогія «Біля брами царства» (1895), «Гра життя» (1896), «Вечірня зоря» (1898), романи «Соки землі» (1917), «Бродяги» (1927), «Август» (1930) мали антидемократичне спрямування, були пройняті песимізмом, містикою. Пізніше в своїй творчості відверто захищав капіталізм. Вороже ставлення до революційних змін у суспільному житті логічно привело його в роки другої світової війни до співробітництва з фашистськими окупантами. Укр. мовою перекладено твори Г. «Голод», «Пан», «Вікторія», «Бродяги», «Під осінніми зорями» тощо. Нобелівська премія, 1920.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1970.

ГАН Олена Андріївна [уродж. Фадеева; літ. псевд. — Зенеда Р-ва; 11(23).I 1814, Ржищів, тепер Київської обл. — 24.VI (6.VII) 1842, Одеса] — російська письменниця. Її життя і творчість тісно пов'язані з Україною. Автор романів і повістей («Ідеал», 1837; «Утбала», 1838; «Медальйон», 1839; «Теодорія Аббаскіо», 1841, та ін.), пройнятих ідеями протесту проти безправ'я жінки. Талант письменниці високо оцінили В. Г. Бєлінський, І. С. Тургенєв. М. Ф. Комарницький.

ГАН (Hahn) Отто (8.III 1879, Франкфурт-на-Майні — 28.VII 1968, Геттінген) — німецький фізик і радіохімік. Закінчив Марбурзький і Мюнхенський ун-ти. Осн. праці присвячені **радіоактивності**. Відкрив ряд **ізотопів**, новий радіоактивний елемент — протактиній (разом з Л. Мейтнер), а також явище ядерної ізомерії у природних радіоактивних елементів (1921). Застосував радіоактивні методи для визначення віку геол. порід та вивчення процесів утворення кристалів. У 1938 Г. разом з нім. фізиком Ф. Штрассманом відкрив явище поділу ядер урану нейтронами. Нобелівська премія, 1944. Портрет с. 477.

ГАНА — держава, що існувала в 4 — на поч. 13 ст. на території пд. частини сучас. **Малі**. Населення Г. становили сонінке — один з народів групи манде. Столиця д-ви — Кумбі-Сале. Заняттями нас. Г. були землеробство, скотарство, обробка металів. Найбільшого розквіту Г. досягла в 9 — серед. 11 ст. Відомості про сусп. лад д-ви не збереглися; ймовірно, тут відбувався процес складання ранньокласового суспільства. На поч. 13 ст. правителі Малі, однієї з пд. частин Г., поширили владу на всю країну, утворивши д-ву **Малі**. За найменуванням Г. названо сучас. д-ву **Гана**.

ГАНА, Республіка Гана — держава в Зх. Африці, на узбережжі Гвінейської затоки. В адм. відношенні поділяється на 8 областей і столичний округ.

Державний лад. Г. — республіка. Входить до складу **Співдружності**, очолюваної Великобританією. Верховна влада належить вищій військ. раді (з 1975), очолюваній главою уряду (рада нац. порятунку, РНП). **Природа**. Берегова лінія розчленована слабо, береги переважно низь-

тис. чол.) та ін. Офіц. мова — англійська, поширені також мови акан, еве, море і хауса. Пересічна густота нас. — 44 чол. на 1 км². Бл. 31,4% нас. живе в містах. Найбільші міста: Аккра, Кумасі, Тако-раді.

Історія. На тер. Г. у серед. віки існували дрібні ранньофеод. д-ви (**Ашанті**, Аксаму, Фанті та ін.). В 15 ст. португальці почали колонізацію тер. Г., з якої вони вивозили золото (звідси назва країни — Золотий Берег) і рабів. У 19 ст. панівні позиції захопили тут Великобританія. В 1843—44 вона встановила контроль над узбережжям Золотого Берега. У 1896 англ. колонізатори захопили д-ву Ашанті, яку 1901 разом з ін. землями на Пн. від неї проголосили своїм володінням. Народ країни вів постійну боротьбу проти іноз. гніту, яка особливо посилювалась після 2-ї світової війни. В 1949 створено Нар. партію конвенту (НПК), яка очолила визвольну боротьбу нас. В 1956 Великобританія була змушена надати Г. статус **домініону**. 6.III 1957 проголошено незалежність країни, що дістала назву Гана (від назви середньовічної д-ви **Гани**). З 1957 Г. — член ООН. У 1959 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. В 1960 Г. проголошено республікою (президентом став К. Нкрума). Г. дотримувалась антиімперіалістичного курсу, встановила дружні відносини з соціалістичними країнами. У 1960 Г. і СРСР підписали угоду про екон. й культ. співробітництво. Уряд Г. провів ряд прогресивних соціально-екон. реформ. 24.II 1966 контрреволюц. сили Г. здійснили держ. переворот, внаслідок якого в країні було встановлено військ. диктатуру. 13.I 1972 до влади прийшла рада національного порятунку (РНП). Вона скасувала конституцію 1969, розпустила парламент і державну раду, заборонила політичні партії. Керівництво РНП взяло курс на зміцнення нац. економіки, підвищення життєвого рівня трудящих, демократизацію внутрішньополіт. життя. В галузі зовн. політики уряд Г. проводить політику неприєднання і позитивного нейтралітету, виступає за підтримку визвольних рухів в Африці, за розвиток співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Г. — член **Організації африканської єдності**.

В 1945 засн. Конгрес профспілок Золотого Берега). В. І. Назайчук.

Господарство. Г. — агр. країна з розвинутою гірничодобувною пром. Економіка Г. на час завоюван-

Добування основних видів корисних копалин

	1969	1975
Золото, т	22,1	23
Алмази, млн. каратів	2,4	2,5
Марганцева руда, тис. т	198,4*	276**
Боксити, тис. т	248	382**

* В 1968.

** В 1974



кі. Більша частина Г. — рівнина вис. 150—300 м, у центр. частині — плато Ашанті та Кваху, в сх. — гори Того (г. Джебобо, вис. 876 м). У Г. виявлено поклади бокситів, марганцевих і заліз. руд, золота, алмазів, вапняків. Клімат екваторіально-мусонний, алітку вологий, взимку посушливий. Т-ра найтеплішого м-ця (березня) +27, +32°, найхолоднішого (серпня) +23, +26°. Пересічна річна кількість опадів 650—2000 мм. Річкова сітка густа, ріки порожисті, в дощовий період повноводні. Найбільші з них: Вольта, Пра, Анкобра, Тано. Ґрунти переважно червоно-жовті й червоної латерити. Найпоширеніший тип рослинності — **савана**, на Пд. й Пд. Зх. — вологі тропічні ліси, вздовж узбережжя — мангрові зарості.

Населення. 74% нас. становлять народи гвін. мовної групи: **акан** (5,8 млн. чол., 1975, оцінка), **еве** (1,3 млн. чол.) та ін. Пн. області країни заселені народами мовної групи гур: **мосі** (включаючи дагомба, дагарі та ін., 1,6 млн. чол.), **гурсі** (280 тис. чол.), **гурма** (350



Герб Гани.

ГАНА

Площа — 238,5 тис. км²

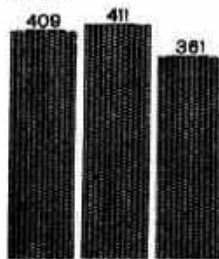
Населення — бл. 10,5 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Аккра

ГАНА



Заготівля цінних порід деревини.

ЗБІР
БОБІВ НАКАО
(тис. т)

1963-64 1972-73 1974-75



Сцена з вистави «Обадзін» Сака Аквей. Музично-драматичний театр у місті Аккрі. 1961.

ня незалежності була відсталою, монокультурною. Протягом 1957—66 на основі змицнення держ. сектора, націоналізації ряду підприємств та зовн. торгівлі, кооперування с. г. в розвитку г-ва сталися прогресивні зміни. Рад. Союз надав Г. кредити для розвитку пром-сті, с. г., підготовки кадрів. Ряд пром. підприємств, зокрема з-д залізобетонних конструкцій, було збудовано за допомогою СРСР. В результаті реакційного перевороту 1966 почалося інтенсивне проникнення в економіку Г. іноз. монополій. Після повалення у 1972 антинар. режиму в країні заохочується створення кооперативів, посилюється роль держ. сектора в пром-сті, придбано контрольні пакети акцій іноз. гірничорудних і лісопром. компаній, конфісковано ряд іноз. підприємств, централізовано импорт осн. продуктів харчування і товарів широкого вжитку тощо. Основа економіки — с. г., де зайнято бл. 60% самодіяльного населення. Переважають дрібні сел. г-ва. Гол. товарна культура — боби какао (1976—77 — 319 тис. т), за збором і експортом яких Г. належить 1-е місце в світі. Експортне значення мають також кава, арахіс, банани, цитрусові, продукти олійної та кокосової пальм. Плантації каучуконосів (гол. чин. гевей), цукр. тростини. З пром. культур вирощують рис, маниок, ямс, батат, просо, сорго, овочі. Тваринництво — переважно в пн. районах. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней. Велике значення мають заготівлі цінних порід деревини. Розвинуте рибальство, мор. промисел. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. На Пд. Зх. — видобування золота, у бас. річок Бірім та Бонса — алмазів, на родовищі Нсута — марганцевих руд, поблизу Авако — бокситів. Добувають також заліз. руду, сіль, нафту. З галузей обробної пром-сті найбільше значення мають тексти. і харчова. Алюм. комбінат, сталеливарний, кабельний, швейний з-д, підприємства деревообр. пром-сті. Основу енерг. бази країни становить ГЕС в Акосомбо на р. Вольта потужністю 792 мВт. Частину електроенергії Гана експортує в Того та Бенін. Осн. пром. центри — Аккра, Tema, Кумасі. З-д — 1285 км, автошляхів з твердим покриттям — 14 тис. км. Найбільші мор. порти — Tema й Такораді. В Аккрі — міжнар. аеропорт. Понад 60% заг. вартості експорту становлять боби какао, 9,1% — золото, 8,3% — тропічна деревина. В імпорті переважають машини, трансп. засоби, пром. і прод. товари. Осн. торг. партнери: Великобританія, ФРН, США. Розширюються екон. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — селі. За курсом Держбанку СРСР 1 селі = 0,50 крб. (серпень 1978).

І. Т. Твердохлебов.

Медичне обслуговування. В 1973 в Г. було 13,5 тис. лікарняних ліжок (1,44 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавав 951 лікар, у т. ч. 418 в держ. мед. закладах (1 лікар на 9,84 тис. ж.). Підготовка лікарів проводиться в мед. школі при ун-ті в Аккрі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1974 в Г. здійснюється реформа школи, за якою запроваджується обов'язкове 9-річне навчання: 6 років поч. школи та 3 роки молодшої серед. (неповної) школи. Навчання в поч. і серед. школі безплатне, викладання — англ. мовою. Поряд з держ. є й приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося 1051 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 532 тис., у вищих навч. закла-



Будинок Національної бібліотеки в Аккрі.

дах — 8022 студенти. Визи: ун-ти в Аккрі, Кейп-Кості, природничих наук і технології в Кумасі, ряд коледжів та ін-тів. Наук. установи: Академія гуманітарних і природничих наук в Аккрі, Рада наук та індустріальних досліджень в Аккрі (засн. 1958), 10 н.-д. ін-тів (охорони здоров'я й мед. досліджень, какао в Тафо та ін.), 14 наук. т-в, Нац. б-ка в Аккрі. Музеї: Нац., природничих наук і технології Г. (обидва — в Аккрі), історії Зх. Африки в Кейп-Кості.

В. З. Клетиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Г. виходили 42 періодичні видання заг. тиражем бл. 1 млн. примірників. Майже вся періодична л-ра видається англ. мовою. Осн. газети: щоденні — «Ганан-таймс» («Ганський час», з 1958), «Дейлі грефік» («Щоденний огляд», з 1950); щотижневі — «Санді міррор» («Недільне дзеркало», з 1953), «Уіклі спектейтор» («Щотижневий спостерігач», з 1963). Осн. журнали: «Гана рев'ю» («Ганський огляд», з 1961), «Гана трейдджорнел» («Торговельний журнал Гани», з 1959). Урядове інформаційне агентство Гана ньюс ейдженсі засн. 1957. Радіомовлення ведеться з 1961 англ., франц. і місц. мовами. Телебачення — з 1965. Держ. орг-ція — Радіомовна корпорація Гани (засн. 1968) контролює діяльність 10 радіо- й 4 телевізійних станцій.

О. В. Ткачов.

Література Г. (в основному — англ. мовою) виникла в кін. 19 — на поч. 20 ст. Найбільш розвинута журналістика (книги й статті публіцистів А. Ахума, А. Аджайе та ін.). Осн. в л-рі 20—50-х рр. були істор. й етногр. проблеми. Твори Г. Р. Аккуа, К. Фіаву, Р. Е. Г. Арматту сприяли пробудженню нац. самосвідомості народів Г. З серед. 20 ст. публікуються твори й мовами фанті, еве, га, ашанті(тві), хауса тощо. Після 1937 розробляються соціальні й політ. теми. Розвиваються поезія, драматургія, проза, з серед.

60-х рр. найбільш інтенсивно — жанр роману. Сучас. письменники: М. Дей-Анані, К. Арма, Е. Т. Сатерленд, А. Окай, К. Авуноор, К. Брю, І. Н. Хо та інші.

Л. С. Литвинова.

Архітектура. Для Г. є традиційними круглі й прямокутні в плані глинобитні житла з конічними або двосхилими дахами з дерев'яних жердин, покритих пальмовим гіллям, солом'яно, шифером. У Пн. Г. збереглися комплекси палаців місц. вождів — глинобитні будівлі (вис. до 5 м) з різьбленим геом. орнаментом, лініями розфарбованими барельєфами. У містах Аккра, Кумасі нові квартали забудовані багатопверховими спорудами сучас. архітектури. З 1960 створюються нові міста (Тема) та архіт. комплекси (центр культури в Кумасі).

Образотворче мистецтво. Здавна в Г. значного розвитку досягли ювелірна справа, гончарство, ткацтво, різьблення на дереві та слонової кістці. Після проголошення незалежності сформувалося профес. мистецтво. Сучас. митці працюють у реалістичних традиціях (скульптор і живописець *Кофі Агтеба*, живописці Е. Р. Світінг, Хенаку, А. О. Бартімеус та ін., графік Дж. Д. Окає).

Музика кожної народності Г. має свою специфіку й виконує різні функції в побуті (весілля, трудові процеси). Муз. інструменти: ударні — барабани, тріскачки, дзвіночки, кастаньети; духові — бамбукові флейти, труби (з бивнів слонів, рогів тварин); струнні — муз. луки, однострунні скрипки, 6 і 7-струнні арфи. У 50-х рр. 20 ст. поширились муз. ансамблі — гайлайф (у їхньому складі — афр. та європ. інструменти). Серед композиторів — Е. Аму, Ф. Гбеко, К. Нкетія.

Театр. Обов'язковим елементом майже всіх театр. вистави Г. є танці. У 20-х рр. 20 ст. з'явилися пересувні концертні групи. В 1958 поетеса Е. Сатерленд організувала Ганську драм. студію, яка стала експериментальною майстернею нац. театру, а 1962 при ун-ті в Аккрі створено школи — музики і драми. В 1963 вони об'єдналися і разом поставили ряд п'єс античних та класичних авторів. Серед відомих напівпрофес. колективів — «Театр-клуб», «Фріланс плейерс» («Незалежні актори»), «Леґон севн» («Леґонська семірка»), в репертуарі яких — п'єси афр. драматургів і світової класики (зокрема Б. Брехта і М. Гоголя). В 1961 одна з драм. труп (організатор Сака Аквей) гастролювала в СРСР.

Кіно. Перший худож. фільм — «Свобода» (поставлений спільно з кінематографістами Нігерії 1957, реж. А. Карбо та У. Амата). В 1963 збудовано кіностудію, створено державну кінокорпорацію. Повнометражні картини: «Не лийте сліз над Анансі» (1968, реж. С. Ар'Трі), «Роблячи свою справу» (1972, реж. Б. Оджіжда). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит. Озадовський А. А. Гана. К., 1960; Потехин И. И. Становлення нової Гани. М., 1963; Історія Африки в XIX і XX століттях. М., 1972; Александровская Л. Н. Гана. М.,

1965; Абрамов В. В. Гана. М., 1976; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973; Кеттия Дж. Развитие африканской инструментальной музыки в Гане. В кн.: Музыка народов Азии и Африки. т. 2. М., 1973; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

ГАНГ — ріка на Пд. Азії, в межах Індії та Бангладеш. Довж. 2527 км, площа бас. 990 тис. км². Утворюється від злиття двох витоків — Бхагіратхі та Алаканди, що беруть початок у Гімалаях на вис. бл. 4 500 м; впадає в Бенгальську зат. Індійського ок. У гирлі зливається з Брахмапутрою, разом з якою утворює одну з найбільших у світі дельт площею 80—100 тис. км². У верхів'ї — порожиста гірська ріка. Нижче тече Індо-Гангською рівниною. Заплава порізана численними рукавами, протоками і зрошувальними каналами; багато старич, озер, боліт. Ширина річки в серед. течії 400—600 м, у нижній — до 2 км. Осн. притоки Г.: праві — Джамна, Сон; ліві — Рамганга, Гоматі, Гхагхра, Гандак, Косі. Живлення ріки в гірській частині переважно снігово-льодовикове, в пониззі — дощове. Для Г. характерні значні сезонні коливання рівня води. Під час повені, яка триває з кінця квітня — початку травня до кінця серпня — початку вересня, вода піднімається до 10—12 м, іноді більше як на 15 м. Пересічна річна витрата води в гирлі (разом з Брахмапутрою) до 38 тис. м³/сек. Г. вносить до Бенгальської зат. бл. 350 млн. т наносів за рік. Води Г. широко використовуються для зрошування. В бас. ріки — багато іригаційних споруд. Судноплавний на 1450 км від гирла. Басейн Г. — один з найбільш населених районів земної кулі, тут розташовані міста Делі, Агра, Канпур, Ілахабад, Варанасі, Патна, Калькутта.

ГАНГЛІЙ (грец. γάγγλιον — вузол), нервовий вузол — обмежене зкупчення нервових клітин (нейронів), нервових волокон та супровідної тканини (нейроглії), оточене сполучнотканниною капсулою. У хребетних тварин та людини Г. розташовані вздовж спинного мозку в центральній частині нервової системи.

ГАНГРЕНА (грец. γάγγραινα — виразка, що роз'їдає) — змертвіння (некроз) будь-якої ділянки тіла або органа. Найчастіше спостерігається Г. пальців, жовчяного міхура, частини кишечника, серцевого м'яза тощо. Спричиняється Г. гіпоксією тканин, яка є наслідком гострого порушення кровообігу і нервової регуляції. Це буває при травмах, коли порушується цілісність судин та нервів, закупорці магістральних артерій, черевної аорти тромбами і емболами (див. *Тромбоз*, *Емболія*), тромбозі глибоких вен, артеросклерозі (див. *Атеросклероз*), ендотермії облітеруючому, опіках, порушенні обміну речовин тощо. Залежно від типу некрозу розрізняють Г. суху, вологу і газову (див. *Анаеробна інфекція*). Суха Г. розвивається при швидкому припиненні припливу крові

до тканин; ділянки ушільнюються, зморщуються і набувають темного або чорного кольору, тобто муміфікуються. Суха Г. може перейти у вологу. Волога Г. частіше розвивається при неможливості висихання (гол. чин. у внутр. органах) і супроводиться гнильним розпадом мертвих тканин. Лікування Г.: усунення осн. захворювання, що спричинило розвиток Г.; антибіотики, хірургічне втручання.

І. І. Сухарев.

ГАНГСТЕРІЗМ (від англ. gangster — бандит) — у капіталістичних країнах злочинна діяльність бандитських груп, що виявляється в насильствах, вбивствах, вимагательстві, грабежі, шантажі, підкупах держ. урядовців тощо. Особливо поширений у США. Монополістичні об'єднання і реакційні кола ведуть частіше використовують Г. в інтересах «великого бізнесу» — для боротьби проти прогресивних і демократич. орг-цій, робіт. страйків, для фізичного знищення політ. противників, для тиску на виборців тощо. Див. *Організована злочинність*.

ГАНГУТСЬКИЙ БІЙ 1714 — морський бій в ході Північної війни 1700—21 між російським і шведським флотами. Відбувся 26—27.VII (6—7.VIII) поблизу п-ова Гангут (тепер Ханко) на Балтійському м. Перемога рос. флоту в Г. б. вплинула на подальший хід війни, ліквідувала пряму загрозу Петербургові з боку Швеції.

ГАНДА — народ, який населяє південну Уганду. Чисельність (разом із спорідненими согами) — 2,9 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — луганді, що належить до мовної сім'ї банту. За релігією переважна частина Г. — християни (а також католики, протестанти), є й мусульмани, частина дотримується місц. традиційних вірувань. Осн. заняття — землеробство. У 18—19 ст. Г. мали д-ву Буганду.

ГАНДБОЛ (англ. handball, від hand — рука та ball — м'яч), ручний м'яч — командна спортивна гра з м'ячем руками. Розрізняють два види Г.: 7:7 (по 7 гравців у команді) і 11:11 (по 11 гравців у команді). Г. 7:7 виник у Данії 1898; в Росії відомий з 1909; значного розвитку набув в СРСР у 50-х рр. Гра відбувається на прямокутному майданчику (див. мал.). Складається з двох таймів по 30 хв (для жінок — по 25 хв) з перервою в 10 хв. Мета гри: покласти в тому, щоб більше разів закинути м'яч (вагою 425—475 г, діаметром 58—60 см) у ворота противника. Г. 11:11 з'явився в Німеччині; в СРСР відомий з 1922. Грають в Г. 11:11 на звичайному футбольному полі з футбольними воротами. У 1946 засновано Міжнарод. федерацію Г. (ІФГ), яка об'єднує федерації більше як 60 країн, у т. ч. й федерацію СРСР (з 1958). Г. 7:7 включений до програми Олімпійських ігор у 1972 (для чоловічих команд) і 1976 (для жіночих команд). Чоловіча і жіноча команди СРСР — чемпіони Олімпійських ігор 1976. Київська жін. команда «Спартак» — володар Кубка європ. чемпіонів (1970—75, 1977) і чемпіон СРСР (1969—78). Серед олімп. чемпіонів

укр. гандболістки — Л. Бобрусь, М. Іщенко, М. Литовченко, Н. Шерстюк-Тимошкіна, Т. Макарець, З. Турчина та інші. 6. І. Івахін.

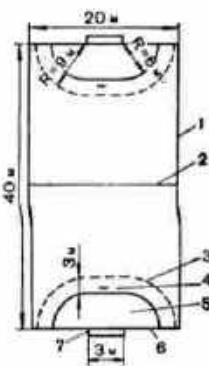
ГАНДЖА, Ганджа — колишня (до 1935) назва м. Кіровограда. **ГАНДИЗМ** — соціально-політ. і філософсько-етичне вчення, ідеологія нац.-визвольного руху в Індії періоду її боротьби за незалежність. Назва походить від прізвища його засновника інд. реліг. і політ. діяча М. К. Ганді. Позитивним змістом Г. було обґрунтування (хоч і релігійно-етичне) незалежності Індії, необхідності ліквідації колоніалізму, расизму, реліг. ворожнечі, кастової системи, пропаганди миру між народами, дружби і єдності всіх народів Індії, рівноправності жінок. Проте тактика і методи боротьби були ідеологічно й класово обмеженими, програма соціальних перетворень в Індії — утопічною. Осн. методом боротьби за незалежність проголошувалася «сатьяграха» («наполегливість в істині»), що загалом зводилася до «ненасильницького неспівробітництва» з колонізаторами і проповіді клас. миру. Заперечуючи клас. боротьбу, революц. методи насильства, Г. абсолютизував принципи «ахінси» (заборона завдавати шкоду живій істоті), оголошуючи його методом політ. боротьби. Філософ. концепція Г. — об'єктивно-ідеалістична, метафізична, базується на суміші ідей індуїзму, буддизму, джайнізму, християнства і толстовства. Першоосновою світу оголошується бог, що отожденовлюється з істиною, яка, за вченням Г., досягається моральним самовдосконаленням, додержанням аскетизму, абстрактних, позакласових принципів любові, всепрощення, правдивості, справедливості тощо. Г. відіграв позитивну роль у розвитку нац.-визвольного руху, об'єднанні демократичних сил в Індії. Після завоювання Індією незалежності (1947) вплив Г. зменшився. Серед його сучас. послідовників немає єдності щодо розуміння сутності Г. і методів його застосування до розв'язання актуальних проблем суч. життя.

Лит.: Комаров Э., Литман А. Мироззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. М., 1969; Мартышин С. В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. М., 1970; Радхакришнан С. Индийская философия, т. 1. Пер. с англ. М., 1955; Намбукирипад Е. М. Ш. Махатма Ганди и гандизм. Пер. с англ. М., 1960. О. С. Оніщенко.

Ганг в районі міста Варанасі.



Отто Ган.



Гандбол (майданчик для гри): 1 — бічна лінія; 2 — середня лінія; 3 — лінія вільних кидків; 4 — лінія штрафних кидків; 5 — площа воріт; 6 — лінійна лінія; 7 — ворота.



ГАНДИКАП

ГАНДИКАП (англ. handicaps) — 1) В спортивних змаганнях перевага (фора), що надається слабшому противникові з метою зрівняти шанси на успіх. Про розмір фори (число нібито вже забитих м'ячів, виграних очок, партій та ін.) домовляються наперед. Він залежить від ступеня підготовленості тих, хто змагається, класу суден, потужності двигуна автомобіля тощо. 2) Скачки й перегони, в яких беруть участь коні, різні за віком та якість. 3) Автомобільні перегони по пересіченій місцевості.

ГАНДІ Індіра (н. 19.XI 1917, Ілахабад) — політичний і держ. діяч Індії. Дочка Дж. Неру. Освіту здобула в навч. закладах Швейцарії, Великобританії, Індії. З 1938 — член партії *Індійський національний конгрес* (ІНК). Брала активну участь у боротьбі проти англ. колоніального панування. В 1964—65 — міністр інформації та радіомовлення. В 1966—77 — лідер парламентської фракції ІНК і прем'єр-міністр Індії. Уряд Г. проводив курс, спрямований на здійснення важливих соціально-екоп. перетворень, зокрема зміщення держ. сектора в економіці, піднесення с.-г. виробн., на збереження миру, розвитку і зміцненню дружби й співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними державами.

ГАНДІ Мохандас Карамчанд (2.X 1869, князівство Порбандар — 30. I 1948, Делі) — один із керівників нац.-визвольного руху в Індії, основоположник *гандізму*. Освіту здобув у Великобританії. З 1919 — ідейний лідер партії *Індійський національний конгрес*. Виступав за нац. визволення Індії шляхом масового ненасильницького опору брит. колоніалізму, засуджував класову боротьбу. Ідеалізував патріархальні відносини, пропагував винятковість істор. розвитку Індії. Виступав за відродження сел. громади, кустарних промислів, вбачаючи в цьому можливість поліпшити становище трудящих і визволити країну від іноз. залежності. Не раз був ув'язнений (1922—24, 1930—31, 1942—44). Діяльність Г. сприяла визволенню інд. народу від ярма англ. колонізаторів. Вбитий членом індуської шовіністичної організації.

ГАНДИСИШАНЬ, Трансгімалаї — гірська система на Пд. Тибетського нагір'я, в Китаї, обмежена з Пд. долинами рік Цангпо (Брахмапутри) та Інду. Довж. понад 1600 км, шир. до 300 км. Складається з ряду хребтів широтного простягання (Алінг-Гантрі, Ньенчен-Тангла, Кайлас та ін.) з вис. 5000—5500 м (найвища точка — 7315 м, г. Алінг-Гантрі). Багато льодовиків. На схилах — високогірні пустелі, в улоговинах — степи, окремі ділянки луків. З тварин характерні як, баран, антилопа, вовк тощо. Розвинуте скотарство.

ГАНЕВ Дмитр (28.X 1898, с. Градец Сливенського округу — 20. IV 1964, Софія) — болгарський держ. і політ. діяч. Герой Соціалістичної Праці НРБ (1958). Член БКП з 1921. Н. в сел. сім'ї. Учасник *Вересневого антифашистського повстання 1923*. В 1924—25 — один з редакторів газ. «Но-

вини» — органу ЦК БКП (тісних соціалістів). З 1929 — член ЦК БКП (т. с.). З 1940 — секретар Добрицького (тепер Толбухівського) околицького к-ту Болг. робітн. партії (БРП). У 1942—48 — член Політбюро ЦК БРП. Після перемоги *Вересневого народного збройного повстання 1944* Г. — гол. редактор газ. «Работническо дело» («Робітнича справа»), секретар Софійського обкому і міськомун. партії. В 1954—59 — секретар ЦК БКП. З 1958 — Голова Президії Нар. зборів НРБ. В 1948—52 — кандидат у члени Політбюро, з 1957 — член Політбюро ЦК БКП.

ГАНЕМАН (Hahnemann) Самуель (10.IV 1755, Майсен — 2.VII 1843, Париж) — німецький лікар, засновник *гомеопатії*. Закінчив ун-т (1779) у Ерлангені. Викладав у Лейпцигському ун-ті. В 1830 переїхав до Франції. Активно пропагував свою систему лікування. Г. надавав великого значення гігієні й дієтиці, виступав проти зловживань кровопусканнями, блювотними та ін. засобами.

ГАНЕЦЬКИЙ Яків (Фюрстенберг Яків Станіславович; 15.III 1879 — 26.XI 1937) — діяч польського і рос. революц. руху, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1896. Нар. у Варшаві в бурж. сім'ї. Революц. діяльність почав у рядах С.-д. Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). В 1905 — один з керівників революц. виступів варшавських робітників. На V з'їзді РСДРП заочно обраний в ЦК РСДРП. Учасник Міжнар. соціалістичного конгресу в Базелі 1912. В 1914 сприяв звільненню В. І. Леніна з австр. тюрми. Під час 1-ї світової війни примкнув до *циммервальдської лівої*. В 1917 брав активну участь в організації повернення В. І. Леніна з еміграції. В 1917 — член Закордонного бюро ЦК РСДРП(б). Після Жовтн. революції — член колегії Наркомфіну, комісар і керуючий Нар. банком. З 1920 — на дипломатичній і відповідальній держ. роботі. З 1935 — директор Музею Революції СРСР. Автор спогадів про В. І. Леніна.

ГАНЖА Іван (р. н. невід. — вересень 1648) — сподвижник Б. Хмельницького. Під час *Жовтоводської битви 1648*, виконуючи доручення Б. Хмельницького, умовив рекстрівних козаків (4—5 тис. чол.) приєднатися до сел.-козак. війська. Після перемоги в *Корсунській битві 1648* Г. очолив на Уманщині повстання проти польс. шляхти. Влітку 1648 призначений полковником *Уманського полку*. Загинув у *Пилипецькій битві 1648*.

ГАНЗА (старонім. Hanse — союз, товариство) — торговельний союз пн.-німецьких міст на чолі з м. Любеком у 14—16 ст. (формально існував до 1669). В період розквіту Г. (2-а пол. 14 — поч. 15 ст.) до неї входило бл. 100 міст, у т. ч. Ревель (Таллін), Дерпт (Тарту), Рига. Використовуючи нім. колонізацію в слов. країнах Сх. Європи і в Прибалтії та спираючись на військ. силу нім. лицарських орденів (насамперед *Тевтонського ордену*), Г. встановила монополію посередництва на торгівлі між

районами Пн., Зх., Сх., частково Центр. Європи і навіть Середземномор'я. Система торг. відносин Г. спиралася на контори в різних містах, у т. ч. в Новгороді (до 1494). Г. мала власні військ. сили, які склалися з флоту і військ окремих міст. Стимулюючи розвиток текст., гірничодобувного виробн. на Зх. і в центрі Європи, Г. гальмувала розвиток цих галузей на Сх. Європи. Ганзейські купці протидіяли діяльності купців у країнах, які перебували в сфері їхніх інтересів. До серед. 16 ст. Г. поступилася місцем голл., англ. і франц. купцям.

ГАНІМЕД (Γανιμήδης) — у грецькій міфології красень-юнак, син царя Троя. Зевс вивірив Г. (за одним міфом, Зевс сам приборав ора, за іншим — послав свого ора) і зробив його виночерпем на *Олімпі*. На бенкетах Г. підносив богам *нектар і амброзію*. Викрадення Г. — поширений сюжет в образотворчому мистецтві (Леонардо, Мікеланджело, Тиціан, Рембрандт, Торвальдсен та ін.).

ГАНІМЕД — 1) Найбільший розмірами супутник планети *Юпітер*. Один з 4 супутників, відкритих Г. *Галілеєм* (1610) за допомогою підзорної труби. 2) *Мала планета* № 1036, відкрита 1924 нім. астрономом У. Бааде.

ГАНКА (Hanka) Вацлав (10.VI 1791, Горжівес — 12.I 1861, Прага) — чеський філолог, поет, громадський діяч. Випустив разом з Й. Ліндою збірку патріотичних поем і віршів «Краледворський рукопис» (1819) та «Зеленогорський рукопис» (1820), видавши їх за оригінальні пам'ятки старочес. поезії. Г. — автор слов. граматик: чеськ. польс. та російської. Переклав «Слово о полку Ігоревім» та укр. нар. пісні. Цікавився творчістю Т. Шевченка. Йому належать рецензії на п'єсу І. Котляревського «Наталя Полтавка» і некролою «Малоруський поет І. Котляревський». Укр. мовою «Краледворський рукопис» перекладали М. Шакевич, С. Руданський, І. Веркратський, І. Франко та ін. Окремі вірші переклав П. Грабовський.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1—2. К., 1964.
Лит.: Пушкарєвич К. Королівдворський рукопис в українських перекладах. В кн.: Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, т. 2. К., 1929.

ГАНКЕВИЧ Климентій (1842—1924) — український філолог, філософ-ідеаліст. Виступав проти матеріалізму з позиції *староєврейства*. Вчення Г.-В.-Ф. Гегеля вважав вершиною філос. думки, таким, що найкраще підходить для обґрунтування віри в бога. Осн. завдання філософії вбачав у примиренні науки з релігією, розуму з вірою, в об'єднанні їх. Співробітничав у періодичних виданнях Сх. Галичини. Автор праць: «Основні риси слов'янської філософії», «Історія і критика матеріалізму» та ін.

ГАНКЕЛЬ (Hankel) Герман (14.II 1839, Галле — 29.VII 1873, Шрамберг) — німецький математик. Працював у Ерлангенському і Тюбін-



М. К. Ганніл



Д. Ганев



Я. Ганецький.



Б. Торвальдсен. Ганімед годує Зевсового ора. Мармур. 1817. Музей Торвальдсена. Копенгаген.

генському ун-тах. Осн. праці з теорії *циліндричних функцій*, теорії функцій дійсної змінної та рівномірної збіжності. Дослідження Г. з основ арифметики сприяли розвитку вчення про *кватерніони* та заг. комплексні числові системи. Г. належать роботи з історії античної та середньовічної математики.

ГАННІБАЛ (Аннібал Барка; *Hannibal Barca*; 247 або 246 до н. е., Карфаген — 183 до н. е., Віфінія) — полководець і держ. діяч Карфагена. Син *Гамількара Барки*. Під час 2-ї Пунічної війни (див. *Пунічні війни*) карфагенське військо на чолі з Г. 218 до н. е. здійснило перехід з Іспанії через Альпи до Італії, де здобуло перемогу над рим. військом біля рр. Тревії, Тіціна (218 до н. е.), Тразіменського оз. (217 до н. е.), с. *Канн* (216 до н. е.). Проте після 212 до н. е. ініціатива перейшла до римлян. В 202 до н. е. біля Замі (Пн. Африка) військо Г. було розгромлене. Карфаген змушений був укласти з Римом мир. Після війни Г. (до 195 до н. е.) очолював управління Карфагеном. Запідозрений римлянами у підготовці нової війни, Г. втік до Сирії, потім до Віфінії, де заповідав собі смерть. Г. — один з найвидатніших стратегів старод. світу.

ГАННОВЕР — місто у ФРН, на перетині Середньонімецького каналу з р. Лайне, адм. центр землі Нижня Саксонія. Порт, вузол а-ц-т та автошляхів. Аеропорт. Бл. 557 тис. ж. (1974). Гол. галузі пром-сті: машинобудування (автомобілі, трактори, тягачі, бронетранспортери, локомотиви, електротех. та оптико-мех. виробл. верстати та ін.) й гумава пром-сть. Підприємства хім., харч., текст. пром-сті. Поблизу Г. — найбільший у ФРН р-н видобування нафти. В Г. — щорічні міжнар. пром. ярмарки. Академія музики й театру, рід. вищих шкіл. Архит. пам'ятки Г.: Ринкова церква (14 ст.), ратуша (15 ст.), палац Герренгаузен (розпочато 1676) з парком. Серед сучас. будівель — радіоцентр (арх. Ф.-В. Кремер та ін.). Худож. музей Кестнера (1961, арх. В. Діршке). Г. відомий з 12 ст.

ГАНОВСЬКИЙ Сава Цолов (н. 1.ІІІ 1897, с. Куніно Врачанського округу) — болгарський філософ-марксист, педагог, громадський діяч, академік Болгарської АН (з 1952), іноземний член АН СРСР (з 1971), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963) і Герой Болгарії (1967). Чл. БКП з 1918. Навчався в Софійському ун-ті (до 1922), вивчав філософію в Німеччині (1923—28) та в СРСР в Ін-ті червоної професури (1928—31). Учасник антифашист. руху в Болгарії. Після визволення Болгарії — на держ., парт. і наук. роботі. З 1954 — член ЦК БКП. Автор праць з історії філософії, діалектичного та історичного матеріалізму, теорії соціалістичної культури і комуністичного виховання, критики бурж. ідеалістичної філософії. В 1973 обраний президентом Міжнар. федерації філос. товариств. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1977).

ГАНСЬКИЙ Олексій Павлович [20.VII (1.VIII) 1870, Одеса — 29.VII (11.VIII) 1908, Сімеїз] — російський астроном і геодезист. З 1905 працював у Пулковській обсерваторії. Брав участь в експедиціях для спостереження сонячних затемнень на Новій Землі, в Іспанії, Серед. Азії і в експедиціях на Шпіцберген для градусних вимірювань; 9 разів піднімався на Монблан для актинометричних та ін. досліджень Сонця. Встановив, що форма і яскравість корони Сонця змінюються залежно від сонячної активності з періодом 11 років.

ГАНТЕР (Hunter) Александер-Джердін (1868 — 25.VIII 1940) — канадський перекладач. За походженням шотландець. Довгий час жив серед укр. емігрантів провінції Манітоба. Вивчив укр. мову. З 1910 почав перекладати твори Т. Шевченка. В його доробку — поеми «Чернець», «Гамалія», «Наймика», «Кавказ» та ін. — усього 23 твори, 20 з яких він першим переклав англ. мовою. Видав їх окремою збіркою — «Кобзар України» (Вінніпег, 1922), де подав і біографічні відомості про укр. поета.

ГАНУСЯК Михайло Дмитрович (н. 19.VI 1913, м. Нью-Гейвен, США) — діяч української прогресивної еміграції у США. Співробітник у прогресивних виданнях, працював у газ. «Українські щоденні вісті» [з 1957 — «Українські вісті»] (з 1969 — її адміністратор). З 1971 — голова *Ліги американських укр. українців*. У книзі «Щоб ми не забули» розкрив злочинну діяльність укр. бурж. націоналістів.

ГАНУШ (Hanusz) Ян (1858, Галичина — 1887) — польський мовознавець. Закінчив Краківський ун-т. Праці з порівняльно-істор. мовознавства, санскриту, історії польської та укр. мов, зокрема «Про малоросійську мову» (1883, час. мовою) і «Про наголос іменників у малоросійській мові» (1883—84, нім. мовою).

ГАНФ Юлій Абрамович [27.V (8.VI) 1898, Полтава — 21.VI 1973, Москва] — російський рад. графік-карикатурист, нар. художник РРФСР (з 1964). В 1917—20 навчався в студії «Художній цех» у Харкові. 1922—24 — у ВХУТЕМАСі в Москві. В 1921—22 працював у «Вісках УкРОСТА». Автор політ. карикатур для журналів: «Червоний перець» (1923—26), «Крокодил» (з 1924), а також газети «Правда» (з 1927). Кращі твори Г. видані в альбомах «Політична карикатура» (1954), «Карикатура» (1959) та ін. Г. виконав ілюстрації до творів Л. Кассіля, Дем'яна Бедного, П.-Ж. Беранже та ін.

ГАНЬСУ — провінція на Пн. Китаю. Пл. 530 тис. км². Нас. 12,7 млн. чол. Адм. центр — м. Ланьчжоу. Рельєф переважно гористий (гори Бейшань, Наньшань, частина Лесового плато та ін.). Характерні гірсько-степові та гірсько-пустельні ландшафти. Г. — агр., гол. чин. землеробський р-н у долині верхньої течії р. Хуанхе, де здавна поширене штучне зрошення.

Вирощують пшеницю (бл. 40% посівної площі), а також просо, гаюлян, кукурудзу, ячмінь; з тех. культур — цукр. буряки, тютюн, бавовник. Переважає кочове тваринництво (вівці, велика рогата худоба, яки, верблюди, коні). Видобування й переробка нафти. Видобування кам. вугілля, мідної та заліз. руд. Підприємства хім., металообр. пром-сті. Гол. пром. центр — м. Ланьчжоу.

ГАОЛЯН — однорічна зернова рослина родини злакових; один з видів сорго.

ГАПЛОІД (від грец. *ἀπλός* — простий, одинарний та *εἶδος* — вигляд) — організм, в клітинах тіла якого містяться одинарний (гаплоїдний) набір хромосом, що становить половину хромосомного набору материнської особини. У Г. можливе лише *вегетативне розмноження* або *партогенез*. Виникає Г. з *гамети* або функціонально рівноцінної їй клітини без запліднення (див. *Гаплоїдія*).

ГАПЛОІДИ — кратне зменшення числа хромосом у клітинах організму порівняно з батьківською особиною — явище, протилежне *поліплоїдії*. Частіше зустрічається у рослин і зрідка у тварин. Відбувається в разі розвитку організму з незаплідненої *гамети* шляхом *апоміксису* або при штучному вирощуванні рослини з пилкових зерен. Організми, які виникають внаслідок Г., наз. *гаплоїдами*. Гаплоїди, що виникли з поліплоїдних організмів, включають кілька *генамів* і наз. *полігаплоїдами*. Г. порушує процес *мейозу*, тому гаплоїди здібні до безплідності, життєздатність організму при Г. знижена. В еволюції видів Г. є механізмом, що знижує рівень *плідності*. Г. використовують у генетиці для виявлення ефекту дози *гена*, для дослідження генетики кількісних ознак і механізмів *мутагенезу*, в селекції — для одержання гомозиготних (див. *Гомозиготність*) ліній. Див. також *Гаплофаза*.

В. А. Труханов.

ГАПЛОФАЗА (від грец. *ἀπλός* — простий, одинарний та *φάση* — фаза розвитку організму, на якій його клітини містять гаплоїдний (одинарний) набір хромосом. У різних організмів буває на різних стадіях життєвого циклу. У бактерій, вірусів, ряду зелених водоростей і грибів Г. триває протягом усього життя; у мохів сама рослина (*гаметофіт*) гаплоїдна; у папоротоподібних Г. є *заросток*, у вищих рослин Г. — лише *пилкові зерна* та *зародкові мишки*. У більшості тварин Г. представлена статевими клітинами. Див. *Чергування поколінь*.

ГАПОНЕНКО Тарас Гурійович [н. 20.ІІ (5.ІІІ) 1906, с. Стара Заворова, тепер Угранського р-ну Смоленської обл.] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1976), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). В 1924—30 навчався в моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі. Член АХРР (1929—31). Автор творів на колосальні теми: «Червоноармієць на селі» (1929), «Вихід колосальників на роботу» (1933), «Відпочинок» (1937), «Майстри високих урожаїв»



Ганнібал (?). Античне погруддя (фрагмент). Національний музей. Неаполь.



Т. Г. Гапоненко.



Ю. А. Ганф. Карикатура «Мамунюта». 1958.

ГАПОНІВЩИНА

(1939), «Після вигнання фашистських окупантів» (1943–46), «Біла сільрада» (1946), «Повернення з поля» (1947), «В колонії молодяка» («Птахоградгосп», 1965), «Перший сніг» (1967). Держ. премія СРСР, 1947.

Лит.: Парамонов А. В. Тарас Гурьевич Гапоненко. М., 1961.

ГАПОНІВЩИНА — одна із спроб царизму відвернути робітників Росії від революц. боротьби на поч. 20 ст. шляхом створення легальних т. з. робітн. орг-цій під наглядом поліції. Ініціатором у цій справі виступив священник Г. А. Гапон. За завданням охоронного відділення він створив орг-цію «Збори рос. фаб.-зав. робітників Санкт-Петербурга». Метою цієї орг-ції та її подібних була проповідь монархізму, православ'я, класового миру, ненависті до революціонерів. В 1904 робилися спроби відкрити такі самі орг-ції в Москві, Києві, Полтаві та ін. містах. Коли на поч. січня 1905 в Петербурзі почався заг. страйк, Гапон спровокував робітн. маніфестацію з петицією до царя. Більшовики попереджали, що вимоги робітників можуть бути здійснені лише революц. шляхом. Мирна демонстрація *дев'ятого січня 1905* була розстріляна військами. Гапонівські орг-ції було закрито (див. також *Зубатовщина*).

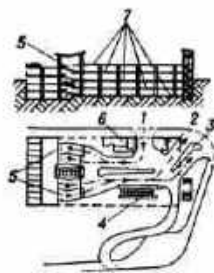
ГАПОНОВ-ГРЕХОВ Андрій Вікторович (н. 7.VI 1926, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив Горьков. ун-т (1949). У 1956–76 працював у Н.-д. радіофіз. ін-ті, з 1977 — директор Ін-ту прикладної фізики АН СРСР. Праці з фізики плазми, фіз. електроніки, електродинаміки, теорії коливань. Розробив метод стабілізації пучка частинок у прискорювачах заряджених частинок високочастотними полями. Провів теоретичне й експериментальне дослідження індукованого циклотронного випромінювання, що привело до створення *мазерів на циклотронному резонансі*. Держ. премія СРСР, 1967.

ГАПРИНДАШВІЛІ Валеріан Іванович (21.XII 1888 (2.I 1889), Кутаїсі — 31.I 1941) — грузинський рад. поет. Друкуватися почав 1916. Перша зб. — «Присмерки» (1919). Один з засновників групи груз. символістів «Голубі роги», пізніше відійшов від символізму. У творч. рад. часу відобразив соціалістичне будівництво («Жовтнів рядки», 1932; «Моя країна», 1935), революц. події («Паризька комуна», 1925; «Героїчній Іспанії», 1936). Перекладав твори Т. Шевченка, присвятив йому вірші, статтю «Великий поет братнього народу» (1936). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поезії грузинського народу, т. 2. К., 1961; Тарас Шевченко. В кн.: Вінок великому Кобзареві. К., 1961; Рос. перекл. — Стихи. Тбілісі, 1967.

ГАПРИНДАШВІЛІ Нона Терентівна (н. 3.V 1941, Зугдіді Груз. РСР) — рад. шахістка, засл. майстер спорту СРСР (з 1964), гротмейстер СРСР (з 1973), міжнар. гротмейстер (з 1976). Член КІРСР з 1966. Чемпіонка світу 1962, 1965, 1969, 1972, 1975. Нагороджена орденом Леніна.



Гапування. Зразки українського гапування: з твердим підстиланням (сідло), 18 ст.; з м'яким підстиланням, 17 ст.



Гараж-стоянка багатоповерховий: 1 — в'їзд; 2 — вийзд; 3 — пост заправлення паливом і технічного обслуговування; 4 — пост миття й технічного обслуговування; 5 — рампа; 6 — приміщення для клієнтів; 7 — стоянка автомобілів.

ГАПРИНДАШВІЛІ Ханзеріфа Ілліва (н. 14.XII 1924, Тбілісі) — грузинська рад. вчена у галузі волоконної оптики, доктор тех. наук (1974). Закінчила 1945 Грузинський індустріальний ін-т. Керівник відділу Ін-ту кібернетики Груз. РСР. Осн. праці — з питань технології виготовлення волоконно-оптичних елементів для оптоелектроніки. Держ. премія УРСР, 1973.

ГАПТЕНИ (від грец. *αἴμα* — прив'язую), неспецифічні — хімічні речовини, що специфічно з'єднуються з відповідними *антитілами* або *лімфоцитами*, але, на відміну від повноцінних *антигенів*, не здатні самі спричинювати імунну відповідь, тобто це речовини з наявною специфічністю, але відсутністю імуногенності (див. *Імунітет*). Надаючи імуногенності Г. можливо, зв'язавши його з носієм — найчастіше білком. Введення такого комплексу до тваринного організму призводить до утворення антитіл або сенсибілізованих (див. *Сенсибілізація*) проти Г. клітин. Г. можуть бути речовини найрізноманітнішої природи — *амінокислоти* і *пептиди*, *сахари* і *полісахариди*, *нуклеотиди* і *нуклеїнові кислоти*, *ліпіди*, *стероїди*, *вітаміни*, *антибіотики* тощо. Деякі Г. (т. з. *алергени*), потрапляючи до організму і сполучаючись з білками тканин, можуть спричинити *алергію*.

ГАПУВАННЯ — вишивання металевими нитками (переважно золотими або срібними) різного гатунку (сухожилтка, канитель тощо). Відмінною рисою техніки Г. є те, що металеву нитку накладають поверх тканини і пришивають її простою ниткою. Для рельєфності візерунка використовують м'яке підстилання з ниток чи вати або тверде — з картону. Г. оздоблюють одяг, сидла, побутові та культові речі. Особливо поширене на Сході. На території СРСР Г. відоме з ранньофеод. часів; на Україні розквіт Г. припадає на 17–18 ст. Тепер Г. застосовують переважно для оздоблення прапорів, виготовлення військ. відзнак та деяких речей вжитку.

ГАПУРОВ Мухамедназар Гапурович (н. 15.II 1922, с. Октябрськ Чарджоуського р-ну Чарджоуської обл. Туркм. РСР) — партійний і держ. діяч Туркм. РСР. Член КІРСР з 1944. Нар. в сел. сім'ї. В 1941, після закінчення Чарджоуського пед. ін-ту, працював учителем. В 1942–43 — в Рад. Армії. В 1943–44 — на пед. роботі. З 1944 — інструктор, зав. відділом, секретар райкому партії, перший секретар обкому комсомолу, секретар ЦК ЛКСМ Туркменістану, зав. відділом, секретар, перший секретар Чарджоуського обкому партії, секретар ЦК КП Туркменістану. З 1963 — Голова Ради Міністрів Туркм. РСР. З грудня 1969 — перший секретар ЦК КП Туркменістану. В 1966–71 — кандидат у члени ЦК КІРСР, з 1971 — член ЦК КІРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 6–9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГАРАЖ (франц. *garage*, від *gare* — поставити під навіс, сховати) — приміщення або комплекс будинків і споруд для зберігання, технічного обслуговування та поточного ремонту автомобілів. Розрізняють Г. для вантажних, легкових, спец. автомобілів, автобусів, а також мішаних. Є Г.-стоянки (для зберігання автомобілів та нескладних операцій по щоденному догляду за ними) та Г. комплексні — із зонами зберігання, ремонту та тех. обслуговування їх. У зоні зберігання автомобілі розміщують за тупиковою та прямоковою, одно-і багаторядною схемами. Г. бувають наземні, напівапідземні та підземні; одно-і багатоповерхові, у т. ч. гаражі-етажерки (без огорожувальних стін). У багатоповерхових Г. (мал.) для вертикального переміщення машин споруджують *рампи*, *пандуси*, ліфти тощо. Місткість Г. — від одного автомобіля (спец. *бакси*) до 1000 і більше (багатоповерхові Г.).

ГАРАЛЬД СУВОРИЙ (Harald Haardraa de; 1015–66) — король Норвегії 1046–66. До проголошення королем перебував на чолі загону *варягів* на службі в *Київській Русі* та *Візантії*. В 1044 одружився з данинорус. князівною *Близею* *Ярославною*. Зберігалося кілька поетичних творів Г. С., зокрема пісня, присвячена Єлизаветі Ярославні. Загинув під час походу на Англію. Образ Г. С. відтворив І. Кочерга у в'єсі «Ярослав Мудрий».

ГАРАНТІЇ МІЖНАРОДНІ — засоби, що забезпечують додержання норм *міжнародного права* і виконання міжнар. зобов'язань. Сучас. формою Г. м. є гарантійні договори — угоди між д-вами щодо збереження становища, яке вже склалося у міжнародних відносинах. У практиці є випадки т. зв. гарантій-поручителств — спец. угод, за якими одна або кілька д-в гарантують додержання певних норм міжнар. права, виконання міжнар. договору, укладеного ін. д-вом. Предметом Г. м. може бути *суверенітет*, тер. цілісність, політ. незалежність д-ви, збереження певного існуючого становища (статус-кво), виконання фін. зобов'язань та ін. Новою формою Г. м. є гарантії безпеки. Прикладами Г. м. є, зокрема, *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* (1968), *Заключений акт* європ. наради з питань безпеки і співробітництва 1975. СРСР використовує інститут Г. м. в інтересах гарантування миру і безпеки народів.

ГАРАНТІЇ ПРАВ ОСОБИ — система матеріальних, політ., ідеологічних, орг. та правових заходів, які забезпечують умови для реального (або фактичного) здійснення прав особи. Вони проголошуються (або встановлюються) законами д-ви і визначають правове становище особи в суспільстві. В бурж. суспільстві права і свободи трудящих декларуються, але реально не забезпечуються. Лише в соціалістичному суспільстві Г. п. о., зафіксовані в конституції, мають реальний характер. Основою матеріальних гарантій є екон. лад суспільства. Соціалістична система г-ва, її постійний розвиток і вдосконален-

ня, соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва створюють об'єктивні передумови для рівноправності громадян, запобігання нехтуванню чи порушенню їхніх прав і свобод. Політ. гарантіями здійснення прав і свобод особи є соціалістичне народовладдя, справжній демократизм організації і діяльності держ. механізму, забезпечення широкою повсякденної участі трудящих в управлінні справами суспільства і д-ви. Основою ідеологічних гарантій становить марксизм-ленінізм, на ґрунті якого формується сусп. свідомість трудящих. Орг. гарантії в СРСР, зокрема, полягають у спрямуванні діяльності держ. механізму під керівництвом КПРС у напрям., що забезпечує умови для повного користування правами і незаперечного виконання обов'язків перед суспільством і д-вою. Безпосередню реалізацію прав і свобод громадян, виконання ними обов'язків забезпечують *гарантії правові*.

ГАРАНТІЇ ПРАВОВІ — один з видів гарантій, встановлених рад. законами для забезпечення використання, додержання, неухильного виконання і правильного застосування *норм права* всіма органами д-ви, громад. орг-ціями, службовими особами і громадянами. Встановлення і постійне вдосконалювання Г. п. є однією з умов забезпечення *соціалістичної законності*, розвитку *соціалістичної демократії*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя. В системі Г. п. виключне значення надає конституційним гарантіям, які мають найвищу юрид. силу і становлять основу правового регулювання сусп. відносин. Разом з тим додержання конституційних принципів, зокрема принципу *верховенства закону* в системі правових актів, рівності всіх громадян перед законом, демократизму, *демократичного централізму* й гласності в правотворчості й застосуванні права тощо, забезпечують законність у процесі реалізації права. На забезпечення законності спрямовано й конституційні норми, які закріплюють такі *гарантії прав особи*, як свобода наук, тех. і художньої творчості; *свобода совісті*; право на суд. захист; право оскарження дій *службових осіб*, держ. і громадських органів; право брати участь в управлінні держ. і громад. справами, в обговоренні й прийнятті законів тощо. Конституцією СРСР громадянам гарантується *недоторканність особи, недоторканність житла*. В ній підкреслюється, що особисте життя громадян, *таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень* охороняються законом. Ефективним засобом забезпечення законності правотворчості й реалізації права є *процесуальні гарантії*. Вони набувають особливого значення у відправленні *судочинства*. Ці гарантії знаходять свій вияв у певному, встановленому процесуальним законом, порядку проведення тієї або ін. слідчої чи суд. дії у кримінальних і цивільних справах. Тут вони виступають як осн. принципи, що визначають

соціалістичний демократизм, природу й політ. спрямованість рад. судочинства. Неухильне додержання соціалістичної законності, обов'язку офіц. осіб порушити кримінальну справу й розкрити злочин, *гласності судового розгляду, захисту процесуального, мови судочинства й незалежності суддів* тощо є найважливішими, гарантованими законами засобами досягнення мети судочинства. Вона полягає у встановленні об'єктивної істини в справі, забезпеченні законності, обґрунтованості і справедливості *вироку* і рішень суду; охороні трудових, майнових, особистих та ін. прав громадян, а також здійсненні виховної функції судочинства. Процесуальний порядок притаманний і діяльності адм. органів (виконкомів місц. Рад нар. депутатів, їхніх відділів і управлінь та ін.) у роз'язанні суперечок про право в адм. відносинах, при застосуванні заходів адм. впливу, при розгляді скарг тощо (див. *Адміністративна юрисдикція*). Важливим видом Г. п. є активно-вольові дії орг. характеру, соціально спрямовані на забезпечення законності в процесі реалізації права. До них належать усі види контрольної діяльності (див., напр., *Народний контроль*), наглядова діяльність органів прокуратури (див. *Прокурорський нагляд*), діяльність держ. арбітражу (див. *Арбітраж в СРСР*). Закономірність зміцнення правової основи держ. і громад. життя в умовах соціалістичного суспільства зумовлює тенденцію до постійного зростання й вдосконалювання Г. п. в Рад. д-ві. Конституція СРСР 1977 найширше визначила реальний комплекс Г. п. — складової частини соціалістичної демократії. *Лит.*: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977.

[П. О. Недбайло]. С. В. Назаренко.

ГАРАНТІЇ ТА КОМПЕНСАЦІЇ ТРУДОВІ — встановлені рад. законодавством правові засоби забезпечення трудящим здійснення їхніх трудових прав і стабільності труд. відносин. Найважливішими гарантіями є забезпечені рад. сусп. і держ. ладом свобода праці від експлуатації, *право на працю*, проголошені і гарантовані *Конституцією СРСР. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодекси законів про працю союзних республік (в УРСР — *Кодекс законів про працю УРСР*) та ін. нормативні акти визначають Г. та к. т. Працівникам гарантуються визначена д-вою *заробіткова плата, право на відпочинок*, на здорові та безпечні умови праці (див. *Охорона праці. Техніка безпеки*), на безплатну профес. підготовку тощо. Рад. законодавство передбачає гарантії при прийнятті на роботу, звільненні з роботи, переведенні на іншу роботу. Для окремих категорій працівників рад. труд. законодавство встановлює посилені гарантії (див. *Молоді робітники, Молоді спеціалісти. Непоновиті в праці, Багатодітні мати* та ін.). Труд. законодавство передбачає ряд компенсаційних

виплат, зокрема за роботу у *вихідні дні, святкові дні*, за зношування інструментів, належних працівникам, тощо.

Лит.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977; Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

ГАРАНТІЙНИЙ КАПІТАЛ — власний капітал приватних акціонерних земельних банків, ощадних банків і страхових товариств. Г. к. служить для забезпечення зобов'язань перед вкладниками та ін. кредиторами і контролю за обсягами вкладень в довгострокові активні операції за рахунок залучених і позичених коштів. Утворюється з внесків акціонерів і поповнюється відрахуваннями з прибутків. Г. к. використовується в інтересах вузької групи ділків банків. Він не може бути використаний для виплати *дивідендів*, відшкодування збитків та ін. цілей, крім прямого призначення.

ГАРАНТІЙНИЙ СТРОК — встановлений законом, держ. стандартами, технічними умовами, а при відсутності їх — договором час, протягом якого виготовлювач продукції (продавець, виконавець роботи) ручається за доброякісність виробу, виконаної роботи тощо перед покупцем (замовником) за умови дотримання ним правил користування, зберігання речі; час для виявлення у встановленому порядку прихованих недоліків речі. Г. с. в СРСР є одним із засобів підвищення *якості продукції*. Г. с. у відносинах *купівлі-продажу договору, поставки, підяду, побутового замовлення договору* та підяду на капітальне будівництво встановлюють, як правило, від 6 місяців до 3 років. Виявлені протягом Г. с. вади дають право покупцеві (замовнику) звернутися до продавця (виконавця роботи) з претензією про виправлення цих вад, заміну недоброякісної речі або розірвання договору, про сплату *неустойки* чи відшкодування задовіданих збитків. З. В. Рамовська.

ГАРАНТІЯ (франц. *garantie* — порука, забезпечення) — 1) Один із засобів забезпечення виконання зобов'язань. Передбачена законом для спонукання боржника до виконання зобов'язання, а також для відшкодування збитків, заподіяних невиконанням його. Застосовують в основному при видачі банком позики госп. органам, які не виконують завдань по зниженню *собівартості*, тощо. В цьому випадку перед банком (кредитор) як гарант виступає вищестояща щодо боржника орг-ція. 2) Порука виготовлювача (див. *Підяду, Побутового замовлення договор*) за доброякісність переданої речі або виконаної роботи протягом *гарантійного строку*. 3) Порука *Державного банку СРСР і Банку для зовнішньої торгівлі СРСР* за грошові зобов'язання рад. юрид. осіб (зовнішньоторг. об'єднань, мор. пароплавства та ін.).

ГАРАНТОВАНА ОПЛАТА ПРАЦІ в колгоспах — основна форма оплати праці колгоспників. Див. *Оплата праці* в сільському господарстві.



А. В. Гапонов-Гречко.



М. Г. Гануров.



Г. О. Герас. Орнамент для вишивки.

ГАРАС Георгій Олексійович (14 (27).ІІ 1901, м. Вашківці, тепер Вижицького р-ну Чернівецької обл.—31.І 1972, там же)—український рад. художник-орнаменталіст, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1965). Автор численних орнаментів, створених на основі нар. вишивок і килимів, які широко застосовують на ф-ці художніх виробів ім. Ю. Федьковича в Чернівцях. Твори зберігаються в музеях Києва, Чернівців. Іл с. 481.

ГАРАСИМ Василь Іванович (н. 23.X 1924, м. Ред-Дір, Канада)—дітя укр. прогресивної еміграції в Канаді. Член Компартії Канади з 1948. Учасник 2-ї світової війни в складі канад. військ.-мор. сил (1943—45). В 1950 обраний до керівних органів Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК). В 1966—72—голова Крайового виконавчого к-ту ТОУК. з 1972—його секретар.

В. Л. Чорний.

ГАРАСИМЧУК Михайло Олексійович (н. 10.ІІ 1895, с. Більче-Золоте, тепер Борщівського р-ну Тернопільської обл.)—український прогресивний письменник і громадський діяч у Канаді. В 1912 виїхав туди на заробітки. У 1917 вступив до Української соціал-демократичної партії Канади. Тоді ж почав друкувати кореспонденції і вірші в газ. «Робочий народ». В 1928 вийшла збірка оповідань «Відгомін». Г.—постійний кореспондент газ. «Українське життя» (Льв.). «Життя і слово».

ГАРБО (Garbo; справж. прізви.—Густафсон) Грета (н. 18.ІХ 1905, Стокгольм)—американська кіноактриса. За походженням шведка. Закінчила школу драм. мист. у Стокгольмі. Дебютувала в кіно у 1922. Перша значна роль—у фільмі «Сага про Ієста Берлінга». Знялась у н.м. фільмі «Безрадісний провулок» (1924). З 1926—в Голлівуді. Найповніше талант Г. розкрився у фільмах: «Королева Христіна» (1933). «Анна Кареніна» (1935). «Дама з камеліями» (1937). З 1941 року після неадапного виступу у фільмі «Дволика жінка» перестала зніматися у кіно.

ГАРБУЗ (Cucurbita)—рід рослин родини гарбузових. Одно-, іноді багаторічні трав'янисті рослини. Стебла голі, шорсткоповерхні, повзучі (багато). Листки великі. Квітки різностатеві (рослини однодомні). Плід—гарбузина. Бл. 15 видів. Походять Г. з Пн. і Пд. Америки. Культивують у багатьох країнах. В СРСР, у т. ч. УРСР, у культурі 5 видів, з них найпошир. Г. волоський, або великоплідний (С. maxima), і Г. звичайний, або твердокорий (С. pepo), до якого відносять також кабачки і патисони. Плід Г. містить до 16—20% крохмалю, 8—10% цукрів, аскорбінової к-ти, каротин, тіамін, рибофлавін тощо, насіння—до 50% олії. Столові Г. споживають печеними й вареними, м'якуш застосовують при хворобах нирок і печінки. Із насіння одержують харчову олію, виготовляють протиглистні препарати. Медонос. Урожайність 200—600 ц/га. Пошир. на Україні сор-

ти Г. звичайного (столови)—Український багатоплідний, Мозолівський 15, Мигдальний 35, Грибовський зимовий 31, Мармуровий, Столовий зимовий А-5; кормові—Гібрид 72, Старосільський, Стофунтовий та ін.

ГАРБУЗИНА—багатонасінний ягодоподібний плід, характерний для рослин родини гарбузових. Опліднені Г. складається з твердо-, нерідко дерев'янилого зовн. шару й м'ясистого, здебільшого соковитого внутрішнього (гарбуз, кавун, диня, огірок тощо).

ГАРБУЗИНКА—річка в Миколаївській обл. УРСР, права притока Мертвого (бас. Пд. Бугу). Довж. 51 км, пл. бас. 384 км². Має річковий характер.

ГАРБУЗОВІ (Cucurbitaceae)—родина дводольних рослин. Більшість Г.—однолітні трави з виткими, сланкими або лазичними за допомогою вусяків стеблами; однодомні або дводомні; деякі Г.—півкущі. Листки чергові цілісні, пальчасті або лопатісті, часто шорсткоповерхні. Квітки правильні, здебільшого двостатеві, переважно п'ятичленні, з подвійною оцвіткою, розташовані по одній у пазухах листків або зібрані у величезні цимозні суцвіття. Плід—ягода або гарбузина, іноді дуже велика. Бл. 100 родів, 900 видів, пошир. в тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР 8—9 видів із 6 родів, у т. ч. в УРСР—3 дикорослі види (огірок-пирскач і 2 види з роду переступень). Чимало Г. культивують заради їстівних плодів (диня, гарбуз, кавун, огірок). З плодів живучки, або посудної тикви, роблять посуд, з міцної сітки судинноволокнистих пучків плодів лодки—мочалки і підстилки. Деякі Г. використовують у медицині (напр., переступень); є декоративні види Г. (напр., таліанта).

ГАРВАРДСЬКА ШКОЛА—напрям сучасної вульгарної політичної економії. Г. ш. досліджує закономірності розвитку капіталістичного циклу та прогнозування кон'юнктури за допомогою статистичних і математичних методів. Виникла 1914—18 на основі об'єднання економістів, які приналежали до Комітету екон. досліджень Гарвардського ун-ту (США). Найвідоміший представник—У.-К. Мітчелл. Виникнення Г. ш. пов'язане з різким загостренням капіталістичних суперечностей, особливо в епоху його заг. кризи, коли буржуазія намагалася знайти будь-які засоби й методи для ослаблення руйнівних наслідків криз надвиробництва. Г. ш. визнає можливість регулювання капіталістичної економіки, зокрема заперечує неминучість екон. криз надвиробництва. Поряд з США значного поширення погляди представників Г. ш. набули в 20-х рр. також у Великобританії, Німеччині, Франції, Італії та ін. В ряді країн були створені спец. кон'юнктурні ін-ти по розробці екон. прогнозів. Але, в зв'язку з неаук. методологічною основою, прогнози Г. ш. щодо циклічних коливань і змін екон. кон'юнктури виявлялися неспроможними. Багато представників сучас. бурж. політ. економії намагаються вико-

ристати ідеї Г. ш. для регулювання капіталістичного г-ва. Осн. засоби для досягнення цієї мети висуваються екон. втручання д-ви і формування принципів «регульованого капіталізму» [див. «Плановий (регульований) капіталізм»].

Д. П. Богатий.

ГАРВАРДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ—найстаріший університет США. Заснований 1636 як коледж у Кембріджі (передмісті Бостона, штат Массачусетс). У 1639 названий на честь Дж. Гарварда (1607—38)—англ. пуританського священика-емігранта, який заповів закладові половину свого майна і 6-ку. На поч. 19 ст. коледж перетворено на ун-т. Крім загальноосв. коледжу, ун-т має ф-ти гуманітарних і природничих наук, юрид., мед., богословський, конструкторський, практичної адміністрації, пед. та ін. В 1975/76 навч. р. у Г. у. налічувалося понад 19 тис. студентів. При ньому є обсерваторія, музеї (порівняльної зоології, худож., геол. та ін.). У 6-ці (засн. 1638)—бл. 8 млн. томів (1976).

А. В. Савицький.

ГАРВЕЙ (Garvi; Harvey) Уільям (1.ІV 1578, Фолкстон, графство Кент—3.VI 1657, Лондон)—англійський лікар і природознавець, один з основоположників наукової фізіології і ембріології. Освіту здобув у Кембріджському (1597) та Падуанському (1602) ун-тах. Працював у Лондоні. Г. створив вчення про кровообіг, зокрема довів, що серце є активним м'язовим центром кровообігу і що кров рухається в одному напрямі по замкнутій системі судин. Описав мале і велике кола кровообігу. Відкриття Г. було вороже зустрінуто католицькою церквою. Г. вивчав також зародковий розвиток тварин, яважав, що всі живі організми розвиваються з яєць.

ГАРДА—озеро в Італії, біля підніжжя Альп, на вис. 65 м над р. м. Пл. 370 км², глиб. до 346 м. В озеро впадає р. Сарка, витікає р. Міно (притока р. По). Судноплавна. На узбережжі—рослинність середземноморського типу (фрігіана, макіс); курорти.

ГАРДЕРОВА ЗАЛОЗА—очна залаза всіх наземних (крім людини та інших приматів) і вторинноводних хребетних. Г. з. виділяє жирний секрет, що змочує передню поверхню ока, захищаючи його від висихання, у водних тварин—від алі водн.

ГАРДІ (Hardy) Томас (2.VI 1840, Ашпер-Боккемтон, Дорсетшир—11.I 1928, Макс-Гейт, поблизу Дорчестера)—англійський письменник. У ранніх романах «Під зеленим деревом» (1872), «Далеко від шаленої юрби» (1874) ідеалізував сільське життя. Реалізм творчості Г. виявився в романах «Повернення на батьківщину» (1878), «Мер Кестербриджа» (1886), «Жителі лісів» (1887), «Тесі із роду д'Ербервіллів» (1891), «Джуд Непомітний» (1896). Герої його творів—прості люди з усією складністю й багатством їхнього духовного світу. Останні роки творчості присвятив поезії («Усесекські вірші», 1898, «Сатир на випадок. Лірика і мрії», 1914.



В. І. Гарасим.



Г. Гарбо



У. Гарвей



Гарбуз волоський: 1—частина рослини; 2—листя; 3—плід.

та ін.). В епічній драмі «Династи» (1904—08) осудив загарбницькі наполеонівські війни.
 Та: Укр. перекл. — Фатальна помилка церковних музикантів. «Людина і світ», 1973, № 10; Рос. перекл. — [Сочинения, т. 1—8]. М., 1969—73.
 Лит.: Урнов М. В. Томас Гарди. М., 1969.

ГАРДІН Володимир Ростиславович [6(18).I 1877, Москва — 28. V 1965, Ленінград] — російський рад. актор і режисер, народний арт. СРСР (з 1947). В театрі з 1898, в кіно — з 1913. Режисер і сценарист фільмів «Анна Кареніна» (1914), «Війна і мир» (1915, спільно з Я. Протазановим), «Дворняське гніздо» (1915). В 1922—24 — режисер Всеукр. фотокіноуправління (ВУФКУ), де поставив фільми: «Остання ставка містера Еніока», «Привид бродить по Європі», «Отаман Хміль», «Поміщик», «Слюсар і канцлер», «Остап Бандура». Інші роботи: «Хрест і маузер» (1925), «Кастусь Каліновський» (1928). Ролі в звуковому кіно: робітник Бабченко («Зустрічній», 1932), Порфирій Головлов («Лудська Головлов», 1934); в укр. фільмах «Я люблю» (реж. Л. Луков), «Кондуга» (реж. Б. Шеленцев) — обидва 1936. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГАРЕМ (тур. harem, від араб. гарам — заборонене, недоторканне) — приміщення для жінок у багатому мусульманському будинку; переносно — його мешканки — жінки господарів дому. Г. мусульманів, багатіїв і сановників охоронялись еunuхами. Чужим чоловікам до Г. входили заборонялося під загрозою смерті. Після 20-х рр. 20 ст. Г. майже зник.

ГАРЄВ Муса Гайсінович (н. 9.VI 1922, с. Ілякшиди, тепер Ілшевського р-ну Башк. АРСР) — рад. військовий льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки і ескадрильї. Брав участь у боях під Сталінградом, в Донбасі, Криму, Білорусії, Польщі, Німеччині. Зробив 250 бойових вильотів на штурмування. В 1951 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1959 — Академію Генштабу. З 1964 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАРІБАЛЬДІ (Garibaldi) Джузеппе (4.VII 1807, Ніцца — 2.VI 1882, о. Капрера) — народний герой Італії, один з керівників революц.-демократич. крила нац.-визвольного руху, що борюся за об'єднання Італії «знизу»; генерал. Н. в сім'ї моряка. Працюючи юнгою, був в Одесі, Таганрозі. З 1834 — член таємної революц. орг-ції «Молода Італія». За участь у повстанні проти австр. панування в Італії (1834) був заочно засуджений до смертної кари. Емігрував до Пд. Америки, брав участь у боротьбі за незалежність республік Ріу-Гранді та Уругвай. На поч. революції 1848—49 в Італії повернувся на батьківщину, був одним

з керівників Римської республіки 1849. Після падіння останньої здійснив героїчний похід з 4-тисячним загonom на допомогу революц. Венеції. У 1849—54 Г. перебував в еміграції. Під час австро-італ.-французької війни 1859 командував загonom добровольців. Під час Італ. революції 1859—60 очолював революц. загін (див. «Тисяча»). В боротьбі за приєднання Папської області до нової єдиної Італії 1862 та 1867 здійснив походи на Рим. Під час австро-італ. війни 1866 (див. Австро-італійські війни 19 століття) очолював загін добровольців. У 1870 Г. як доброволець разом із своїми синами бився проти прусських військ у Франції. Г. сприяв створенню секції І-го Інтернаціоналу в Італії, вітав Паризьку комуни 1871. К. Маркс і Ф. Енгельс, критикуючи помилки й хиби Г. в розв'язанні окремих питань, високо оцінювали його революц. заслуги. В. І. Ленін писав про Г. як про визначного бурж. революціонера-демократа. Діяльність Г. знайшла відображення в творах О. І. Терпена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, І. Я. Франка та ін.

Та: Рос. перекл. — Мемуари. М., 1966.

Лит.: Степняк С. Джузеппе Гарібальді. К., 1920; Невел В. Е. Джузеппе Гарібальді. М., 1961.

Г. Г. Солтановська.

ГАРІБАЛЬДІЙСЬКІ БРИГАДИ — італійські партизанські підрозділи, що боролися проти гітлерівських окупантів та італійських фашистів у Пн. і Центр. Італії 1943—45 під час 2-ї світової війни. Названі на честь Дж. Гарібальді. Кістяком Г. б. були комуністи, гол. командування здійснював Л. Лонго. Г. б. входили до гарібальдійських д-зій і становили ядро партизанської армії — Корпусу добровольців свободи. У квітні 1945 налічувалося бл. 575 Г. б. У складі Г. б. діяли підрозділи рад. бійців, які втекли з нім.-фашист. полону. Значний просярок серед них становили представники трудящих України. Громадяни СРСР билися проти фашизму в обл. Емілія-Романья (попад 500 чол.; 36-а Г. б., бригади «Паоло Браччіні», «Стелла Росса», «Романья»), в Ломбардії (3-я гарібальдійська д-зія, 1-а Г. б.), П'ємонті (Г. б. ім. Ч. Баттісті, д-зія «Леона Франко»), в Лігурії (д-зія «Піан Чікоро», Г. б. «Оресте», в складі якої боровся Ф. Полетта), «Феліче Кошот», Тоскані (д-зія «Ліворно», Г. б. «Гідо Боскалья»), в області Трентіно-Альто-Адідже, Венето. Фріулі-Венеція-Джулія (Г. б. «Фріулі»), в р-ні Рима та ін. Ряд гарібальдійських частин очолювали рад. воїни. Сотні рад. бійців були удостоєні високих італ. нагород, зокрема «Зірки Гарібальді за відвагу».

ГАРІН М. [справж. прізвище — Михайловський Микола Георгійович; 8(20).II 1852, Петербург — 27.XI (10.XII) 1906, там же] — російський письменник-демократ. Закінчив Ін-т шляхів сполучення у Петербурзі (1878). В 90-х рр. зблизився з марксистами; співробітничав у горьківському вид-ві «Знання». В л-рі виступав на поч. 90-х рр.

Найвизначніші твори — тетралогія «Дитинство Тьоми» (1892), «Гімназисти» (1893), «Студенти» (1895), «Інженери» (опубл. 1907) — про долю молодого покоління інтелігенції «переломного часу». Автор записок про Корею, де перебував 1898. Видав у Одесі «Корейські казки» (1899). Творчість Г. значною мірою зв'язана з Україною, де пройшли його дитячі і юнацькі роки, з укр. дійсністю того часу («Картини Волині», «Дитинство Тьоми», «Гімназисти»). Портрет с. 484.
 Та: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1957—58; Укр. перекл. — Вибрані твори. К., 1956.

ГАРІН Федір Захарович (н. 26.IX (9.X) 1914, м. Шяуляй, тепер Лит. РСР) — український рад. поет. Друкуватися почав 1937. Автор збірок «Над Ворсклою» (1953), «Вірний тобі» (1965), «Подив» (1968), «Клич» (1971), «Білі дахи» (1973), «Усе починалося з тебе» (1974) — про героїчну працю рад. людей, боротьбу за мир. В 1944 уклав і видав рос. мовою збірку віршів укр. поетів «Україна мститися» — про героїзм рад. народу в боротьбі проти фашистських загарбників. Перекладач творів Я. Райніса, К. Хетагурова, А. Церетелі, Джамбула Джабаєва.

ГАРКАВІЙ Ілля Іванович (19(31). VII 1888 — 1.VII 1937) — рад. військовий діяч, командир (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Мусієнковому (тепер Магдалинського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. У 1917 — голова виконкому Ради солдатських депутатів у Кишиневі, організатор і керівник Червоної гвардії в Тирасполі. В 1919—20 — нач. штабу і командир (з березня 1920) 45-ї стрілецької д-зії. Брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі, зокрема команд. військами Київ. військ. округу (1921—28), команд. військами Урал. військ. округу (з 1935).

ГАРКАВІЙ Прохп Хомич (н. 8 (21).VII 1908, с. Пилива, тепер на території с. Степанів Канівського р-ну Черкаської обл.) — укр. рад. селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (1972), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1943. В 1928 закінчив Масловський ін-т селекції та насінництва ім. К. А. Тімірязєва (Київ. обл.). В 1928—31 інспектор Київ. контрольно-насіневої ст. В 1932—47 — старший наук. співробітник Всесоюзн. селекційно-генетичного ін-ту в Одесі, з 1947 — там же зав. відділом селекції ячменю. Праці Г. з теорії і практики селекції. Створив 13 сортів озимого і 20 сортів ярого ячменю, у т. ч. зимостійкі сорти для пд. р-нів УРСР і для Молдавії. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1977. Ленінська премія, 1963. Портрет с. 484.
 Л. О. Станкевич.

ГАРКУША Семен Іванович (н. бл. 1739, с. Березань, тепер Гомельської обл. БРСР — р. см. невід.) — ватажок повстанських загонів на



Т. Гарін.



В. Р. Гарін



М. Г. Гарсен.



Дж. Гарібальді.

Україні в 70—80-х рр. 18 ст. Н. в сім'ї кріпака І. Миколаска. З 9 років жив на Запорізькій Січі, де й дістав прізвище Гаркуша. В складі Запорізького війська брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. За деякими даними, Г. — учасник *Коліївщини*. З поч. 70-х рр. 18 ст. очолював антифеод. повстанські загони на Слобідській, Лівобережній і Правобережній Україні та в Білорусії. В 1773, 1778, і 1783 Г. уявлявали, але він тікав. У 1784 був заарештований знову (у Романів. сум. обл.) і після жорстокого катування засланий на довічну каторгу в Херсон.

ГАРЛЕМ — місто в Нідерландах, адм. центр провінції Пів. Голландія. Порт на каналі Спарне, вузол з-ць і автошляхів. 238,6 тис. ж. (1972, з передмістями). Підприємства металообр., маш.-буд., текст., трикотажної пром.-сті. Відомий центр квітиництва країни. Архіт. пам'ятки: Велика церква (15—16 ст.), ратуша (13—17 ст.) та ін. Музеї (в т. ч. музей художника Ф. Гальса). Голл. т-во наук (з 1772).

ГАРЛЕМ — частина м. Нью-Йорка (США), розташована на Пів. Сх. о. Манхаттан. Негритянське, або «чорне», *гетто*. Один із найбільш перенаселених і найменш впорядкованих районів міста. Спочатку — голл. селище, засн. 1636 вихідцями з м. Гарлема в Нідерландах. Г. — один з центрів негритянського руху в США (найбільші виступи сталися восени 1959, влітку 1964, навесні 1968).

ГАРМАЛА (Peganum) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. паріксових. Листки розсічені; квітки поодинокі, жовтуваті. Плід — багатонасінна коробочка. 6 видів, пошир. у Пд. Європі, Азії й Америці (Мексика). В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1: Г. з в и ч а й н а (P. harmala), росте в пд. степах, адебільшого на солонцюватому ґрунті (в УРСР — на Пд. Степу), зустрічається і як бур'ян. Отруйна рослина, містить алкалоїди гармін, пеганін та ін.; препарати з неї використовують для лікування наслідків епідемічного енцефаліту (паркінсонізму), захворювань центральної нервової системи тощо. З насіння Г. звичайної виробляють фарбу для вовняних і шовкових тканин.

ГАРМАТА артилерійська — вид вогнепальної зброї, призначений для знищення живої сили й техніки противника, придушення його вогневих засобів, руйнування оборонних споруд і виконання інших завдань на суходолі, морі та в повітрі. Осн. бойові властивості Г. — потужність снарядів, яка визначається їхнім калібром, точність стрільби, дальковість, скорострільність, маневреність і надійність експлуатації. До Г. належать власне Г., гаубиці-гармати, *гаубиці*, *мортири*, *міномети*, безвідкатні Г. й реактивні установки залпового вогню. Г. поділяються за призначенням — наземні, протитанкові, танкові, зенітні, авіаційні, берегові, корабельні й казематні; за способом надання снарядові початкової швидкості — на ствольні й реактивні; за будовою каналу ствола —

на нарізні й гладкоствольні; за способом пересування — на буксировані, саморушні, самохідні, танкові, перевізні, в'ючні, залізничні. Г. складається з ствола, який кріпиться на станку, щоме підйомний і поворотний механізми, прицільні й противідкатні пристрої та ін. пристосування. В рухомих системах станок з'єднується з ходом (бойова вісь, і колеса), утворюючи *лафет* Г. У танк., авіац. і корабельних Г. нижнім станком є корпус відповідно танка, літака чи корабля. Див. також *Артилерія*.

Л. П. Глушкович.
ГАРМАШІ — в українському козацькому війську спеціально підготовлені козаки, які опанували артилерійську справу.

ГАРМОНІЗАЦІЯ — гармонічний супровід мелодії, а також процес його створення. Термін «гармонізація» ажиться найчастіше при зверненні композитора до чужої мелодії (обробки нар. пісень) або в навч. процесі (Г. мелодії).

ГАРМОНІКА (від грец. *армонікс* — співзвучний, стрункий) — назва ряду музичних інструментів: *Див. Акордеон, Баян, Гармонь*.

ГАРМОНІЧНЕ РОЗМІЩЕННЯ — розміщення точок A, B, C, D на прямій, при якому справджується пропорція: $AC : CB = AD : DB$ (мал.). Відношення відрізків вважається додатним, якщо їхні напрямки збігаються, і від'ємним, якщо напрямки протилежні. Г. р. є *інваріантом* проєктування і тому — одним з осн. понять *проєктивної геометрії*.

ГАРМОНІЧНЕ СЕРЕДНЄ — число (γ) , обернене якому є *арифметичне середнє* чисел, обернених даним числам a_1, a_2, \dots, a_n , тобто число $\gamma = n : \left(\frac{1}{a_1} + \frac{1}{a_2} + \dots + \frac{1}{a_n} \right)$.

ГАРМОНІЧНИЙ АНАЛІЗ — розділ математики, в якому вивчається розклад коливальних процесів на суму елементарних коливань. Найпростішою задачею Г. а. є розклад *періодичної функції* $F(x)$ з періодом T у *Фур'є ряд*, членами якого є гармоніки (див. *Гармонічний коливання*):

$$f(x) = \sum_{n=0}^{\infty} A_n \sin(\omega_n x + \varphi_n) = \sum_{n=0}^{\infty} (a_n \cos \omega_n x + b_n \sin \omega_n x),$$

$$\omega_n = 2\pi n/T, \text{ де } a_n \text{ і } b_n \text{ (або } A_n \text{ і } \varphi_n) \text{ —}$$

визначувані коеф. розкладу. Цей ряд можна переписати в комплексній формі

$$f(x) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} F_n e^{i\omega_n x}, \quad (1)$$

де комплексні коеф. F_n визначаються за формулою

$$F_n = \frac{1}{T} \int_0^T f(x) e^{-i\omega_n x} dx \quad (2)$$

В Г. а. доводиться, що при широкій припущення відносно функції $f(x)$ ряд (1) збігається до неї. Важливою частиною Г. а. є теорія

інтеграла Фур'є, для побудови якої в теорії рядів Фур'є робиться граничний перехід при $T \rightarrow \infty$. Розглядають довільну функцію $f(x)$ замість коеф. Фур'є (2) будуть по ній перетворення Фур'є

$$F(\omega) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} f(x) e^{-i\omega x} dx. \quad (3)$$

Для широких класів функцій $f(x)$ справедлива формула $f(x) =$

$$= \int_{-\infty}^{\infty} F(\omega) e^{i\omega x} d\omega. \quad \text{Щоб перетворення}$$

Фур'є (3) існувало, необхідне швидке наближення функції $f(x)$ до 0 при $|x| \rightarrow \infty$. При запровадженні поняття *узгаляненої функції* перетворення Фур'є можна шукати і для функцій, що зростають на нескінченності; при цьому $F(\omega)$ буде узгаляненою функцією. Задачі Г. а. виникають у багатьох питаннях фізики, радіотехніки тощо. Вони сприяли розвитку ряду розділів математики (див. *Функціональний аналіз*).

Лит.: Фихтенгольц Г. М. Курс диференціального і інтегрального числення, т. 3. М., 1970.

Ю. М. Березанський.

ГАРМОНІЧНИЙ РЯД — числовий ряд $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n}$. Кожний чл. Г. р.

(починаючи з другого) є *гармонічним середнім* сусідніх членів (звідси й назва). Г. р. є розбіжним рядом, хоча його члени прямує до 0 при $n \rightarrow \infty$. Сума n перших чл. Г. р. виражається формулою (довів Л. Ейлер 1740) $S_n = \ln n + C + \epsilon_n$, де $C = 0,577215\dots$ — стала Ейлера, а $\epsilon_n \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$.

ГАРМОНІЧНІ КОЛИВАННЯ — періодична зміна фізичної величини за синусоїдальним законом. Аналітично описуються залежністю $x = A \sin(\omega t + \varphi)$ або $x = A \cos(\omega t + \varphi)$, де x — значення фіз. величини у даний момент часу, A — амплітуда, $(\omega t + \varphi)$ — фаза, ω — кругова частота, φ — початкова фаза *коливань*. Графічно Г. к. зображаються синусоїдою (мал.). Сума кількох Г. к. з однакою частотою є також Г. к. Якщо коливальна система бере участь одночасно у двох Г. к. різної частоти, її результуючий рух не буде гармонічним. Коливання в багатьох фіз. системах близькі до найпростіших — гармонічних, а будь-яке складне коливання можна розглядати як сукупність Г. к. (див. *Амггармонічні коливання*). Крім того, винують коливання багатьох мех. і електромех. систем під дією гармонічних сил є також гармонічними. Це зумовлює важливу роль Г. к. у вивченні коливальних процесів.

Лит.: Корпак Є. В. Коливання і хвилі. К., 1974.

В. О. Гробов.
ГАРМОНІЧНІ ФУНКЦІЇ — функції (неперервні в деякій області разом з частинними похідними 1-го та 2-го порядків), які задовольняють в цій області *Лапласа рівняння*. Г. ф. двох змінних тісно пов'язані з *аналітичними функціями* комплексної змінної, дійсна та уявна частина яких є гармонічними



М. Гарін.



П. Х. Гармак.



Гармада звичайна. Верхівка рослини



Гарта (самка і самець).

функціями. Використовуючи Г. ф., розв'язують багато задач з теорії електрики і магнетизму, гідро- і аеродинаміки, теорії фільтрації і теплопровідності тощо.

Лит.: Соколов Ю. Д. Елементи теорії функцій комплексної змінної. К., 1954; Тиман А. Ф., Трофимов В. Н. Введение в теорию гармонических функций. М., 1968.

ГАРМОНІЯ (грец. *harmonia* — зв'язок, стрункість, злагодженість) — внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів. *Діалектичний матеріалізм* вбачає основу Г. в матеріальній єдності світу, в заг. *злагодженості* явищ, в об'єктивних законах. Проте Г. є не абсолютною однаковістю і відсутністю суперечностей, а *мірою* кількості і якості, діалектичною єдністю протилежностей: частини і цілого, змісту і форми, сутності й існування, що виступають одним з моментів у заг. русі дійсності, поряд з моментами дисгармонії, колізії, нерозмірності тощо. Г. в естетичній — одна з найістотніших ознак *прекрасного*, що характеризує цілісність і відповідність змісту і форми естетичного об'єкта. Як діалектична єдність протилежностей, Г. є лише моментом розвитку естетичних явищ, у якому фіксується певна міра подолання драматичних, трагічних і комічних колізій. Г. в мистецтві як принцип організації художньої форми (напр., в архітектурі — пропорційність частин будови, в лірі — єдність композиції тощо) залежить від естетичного ідеалу митця. Його вірності життєвій правді.

ГАРМОНІЯ в музиці — форма музичного мислення, що виявляється в закономірно послідовній зміні багатоголосих акордових (або неакордових) сполучень. Фізичною основою Г. є динаміка внутрішньопластової, функціональної взаємозалежності, в якій перебувають співзвуччя. Ступінь логічності та худож. довершеності гармонічного мислення у великій мірі залежить від суб'єктивних факторів. Г. — один з найважливіших компонентів муз. мист., який (разом з *мелодією* і *ритмом*) становить його емоційно-образний і колористичний зміст. Кожен нар. муз. культури притаманні свої особливості гармонічного мислення, які позначаються і на профес. муз. творчості. Для укр. нар. музики характерне широке застосування натуральних (лілійського та ін.) ладів. Як муз. наука Г. об'єднує: вчення про побудову акордів та функціональні зв'язки між ними, систему *модуляцій*, а також вчення про муз. *фактуру*. Лит.: Римський-Корсаков М. Практичний підручник гармонії. К., 1948; Свєтослав І. Лекції по курсу гармонії. М., 1969; Берков В. Гармонія. М., 1970; Холопов Ю. Очерки современной гармонии. М., 1974; Мюллер Т. Гармония. М., 1976.

«ГАРМОНІЯ ІНТЕРЕСІВ» — економічна бурж. концепція, одна з основних догм *вільярної політичної економії*. Виникла в середині 19 ст. Найбільш відомими представниками її були у Франції — Ф. Бастіа та у США — Г. Ч. Кері. В їх творах до краю доведено вульгаризація ідей класичної

бурж. політ. економії про капіталізм як про єдиний можливий природний стан суспільства. Ідею екон. гармонії Бастіа застосовував до виробн. і до розподілу. Заперечуючи наявність суперечностей капіталізму, його класових антагонізмів, він змальовував бурж. суспільство як гармонійне, основане на взаємному поданні послуг. Кері також проповідував гармонію класових інтересів, намагався приховати експлуататорську суть капіталізму, твердив, що робітники одержують повний продукт своєї праці, а прибуток створюється капіталом, який він ототожнював з засобами виробн. Для обґрунтування своєї теорії Кері бездоказово твердив, нібито заробітна плата за капіталізму збільшується паралельно зростанню продуктивності праці, що веде до стирання відмінностей між робітниками і капіталістами. «Г. і» служить обґрунтуванням для різних сучас. апологетичних концепцій про «співучасть», «соціальне партнерство», «народний капіталізм» тощо. Аналогічні положення розвивали й ін. бурж. економісти: у США — Ф. Уокер, Г. Джордж, у Німеччині — М. Вірт, Е. Дюрінг, у Росії — М. Бунге. «Г. і» є частиною бурж. апологетичної концепції *«граничної корисності»*.

Д. П. Богиня.
ГАРМОНЬ, гармоніка — клавішно-пневматичний музичний інструмент. Складається з двох дек з розташованими на них металевими язичками (джерелами звуку) та клавіатурою, з'єднаних міхом (повітряним резервуаром). Сконструйована 1822 нім. майстром К.-Ф.-Л. Бушманом. У Росії виробн. Г. налагоджено в 30—40-х рр. 19 ст. в Тулі. **ГАРНА** (*Antilopa cervicarpa*) — парнокопитний ссавець підроду *газелей*. Довж. тіла до 130 см, вис. в холці — 80 см, маса до 45 кг. У самців темно-буре забарвлення, довгі (до 70 см) спіральні закручені роги; самки рудуватого кольору, безрогі. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Живуть стадами. Гин у лютому — березні. Самка після 6 міс. вагітності народжує 1—2 мал. Поширені на відкритих рівнинах Передньої Індії. Г. — в минулому об'єкт мисливства (використовувалося м'ясо), тепер нечисленні.

О. П. Корнієв.
ГАРНЕТ (Garnett) Констанс (19. XII 1862, Брайтон — 18. XII 1946, Лондон) — англійська письменниця, перекладачка творів російської літератури. Підтримувала зв'язки з рос. революц. емігрантами в Лондоні: С. М. Степняком-Кравчинським, В. І. Засулич, В. М. Фігнер. У 1894 і 1904 приїжджала в Росію, відвідала Л. М. Толстого і В. Г. Короленка. Переклала англ. мовою і видала зібрання творів І. С. Тургєнєва (1894—99), М. В. Гоголя (1922—28), Ф. М. Достоевського (1912—16), А. П. Чехова (1916—22), романи Л. М. Толстого (1901—02), «Минуле і думи» О. І. Герцена (1924—27).

ГАРНЕЦЬ (польс. *garniec*) — стара міра синьких тіл у Росії. 1 Г. дорівнює 3,28 л. Після запровадження *метричної системи* мір Г. вийшов з ужитку.

ГАРНІ (Harney) Джордж-Джуліан (17. II 1817, Деңтфорд — 9. XII 1897, Річмонд, графство Суррей) — діяч англійського робітн. руху, один з керівників лівого крила чартистів (див. *Чартизм*) — прихильників «фізичної сили», тобто революц. методів боротьби, аж до збройного виступу. Один із засновників міжнар. революц. т-ва «Братські демократи» (1845), член *Союзу комуністів*. Підтримував зв'язок з К. Марксом і Ф. Енгельсом, але послідовним марксистом не був. У 50-х рр. Г. тимчасово прилучився до бурж.-філантропічного кооп. руху. Пізніше був членом *Інтернаціоналу 1-го*.

ГАРНІ — давньовірменська фортеця і поселення (за 27 км на Сх. від Єревана). Засн. в 2 ст. до н. е. як літня резиденція вірм. царів (Арташесідів і Аршакидів). За середньовіччя Г. — поселення міського типу. На тер. фортеці збереглися руїни могутніх огорожувальних стін з прямокутними баштами, антич. храму (1 ст. н. е., зруйнований землетрусом 1679, нині відбудований) типу греко-рим. *периттера* з іонічними колонами й орнаментальним різьбленням на камені. Розкопки (розпочаті 1949) відкривають руїни великого залу, двоповерхової житл. будівлі й лазні з мозаїчною підлогою.

ГАРНІЄР Олександр Миколайович (1896, с. Сядрине, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл. — грудень 1921) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Матрос Балтійського флоту, учасник штурму Зимового палацу. В 1918 — командир об'єднаного загону селянських і корюківських партизанів на Чернігівщині. В 1919—20 — комісар, а згодом — командир 1-го Революц. полку ім. В. І. Леніна. Загинув у бою з контрреволюц. бандою. Нагороджений орлом Червоного Прапора.

ГАРНІЄРИТ — мінерал класу *силікатів*. (Mg, Ni)₂(OH)₂[Si₂O₆]. Густ. 2,3—2,8. Твердість 2—2,5. Колір блакитно-зелений. В СРСР родовища Г. є в РРФСР (Пд. Урал), на Україні (Побужжя, Закарпаття). Важлива нікелева руда.

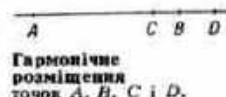
ГАРНИЗОН (франц. *garnison*, від *garnir* — забезпечувати, озброювати), залога — 1) Військові частини, установи та заклади усіх родів військ, розташовані постійно чи тимчасово в населеному пункті або позанім. Гарнізонна служба організується за Статутом гарнізонної і караульної служби. Керівництво здійснює нач. Г. 2) Підрозділи, частини, які здійснюють оборону опорних пунктів або довгочасних оборонних споруд.

ГАРНІТУР (франц. *garniture*) — комплект, набір однохарактерних предметів певного призначення. **ГАРНІТУРА** шрифту — комплект *шифтів*, однакових за характером малюнка, але різних за кеглем і накресленням. Комплекти Г. залежать від типу *складальних процесів*. Розрізняють Г. літературну, нову газетну, шкільну та ін.

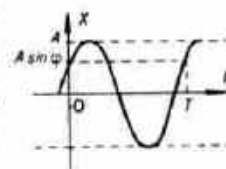
ГАРНЬЕ (Garnies) Жан-Луї-Шарль (6. XI 1825, Париж — 3. VIII 1898, там же) — французький архітек-



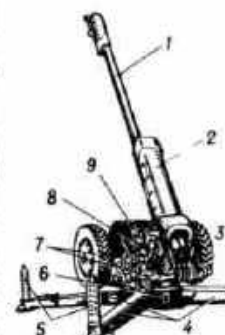
Гарні. Храм. 2-а половина 1 ст.



Гармонічне розміщення точок А, В, С і D.



Гармонічні коливання. Синусоїда.



Гарната. 122-мм гаубиця на лафеті з грима розсувнимі станинами, який забезпечує круговий обстріл: 1 — ствол з дульним гальмом; 2 — люлька з протинікатними пристроями; 3 — кодеса; 4 — станини; 5 — сопники; 6 — нижній станок; 7 — механізм наведення; 8 — верхній станок; 9 — причіл.

тор. У 1842—48 навчався в паризькій Школі красних мистецтв. Спорував в еклектичних формах будинок «Гранд-Опера» в Парижі (1861—67, оздоблення закінчено 1875); театр (1878—79) і казино (1861—1910) в Монте-Карло.

ГАРОННА — ріка на Пд. Зх. Франції. Довж. 647 км, пл. бас. 56 тис. км². Бере початок у Піренеях (у межах Іспанії). Впадає в Біскайську зат., утворюючи спільний з р. Дордонь естуарій — Жиронду. Системою каналів з'єднана з Середземним м. Судноплавна для мор. суден від Гирла до м. Бордо. Використовується для зрошення. На Г. — водосховища. ГЕС.

ГАРРІК (Garrick) Дейвід (19.II 1717, Герфорд — 20.I 1779, Елтон, поблизу Лондона) — англійський актор, драматург, театральний діяч. Один з основоположників реалістичної школи акторського мистецтва. У 1741 дебютував у театрі «Гудменс-Філдс» в Лондоні, 1742—76 працював актором театру «Друрі-Лейн», одним із власників якого став з 1747. Зіграв 25 ролей у п'єсах Шекспіра: Гамлет, Річард III, король Лір, Макбет (в однойменних трагедіях) та ін. Творчість Г. відзначалася тонкістю психологічного аналізу, величезним сценічним темпераментом. Написав бл. 40 п'єс; окремі з них і тепер у репертуарі англ. театрів.

Літ.: Ступніков И. Д. Дейвід Гаррік. Л., 1969.

ГАРРІМАН (Hartgiman) Уільям-Аверелл (н. 15.XI 1891, Нью-Йорк) — політичний діяч і дипломат США. Власник і керівник ряду пром. і фін. фірм. У роки непу мав концесії в СРСР (м. Чіагура). В 1941 очолював делегацію США на Моск. нараді союзних д-в (див. *Московські наради*). У 1943—46 — посол США в СРСР. У 1946—48 — міністр торгівлі, 1948—50 — спец. представник у справах плану Маршалла в Європі. В 1954—58 — губернатор штату Нью-Йорк. В 1961 і 1965—69 — посол з особливих доручень, 1963—65 — заст. держ. секретаря. В травні 1968 — січні 1969 очолював делегацію США на нарадах по В'єтнаму в Парижі. Один з лідерів Демократичної партії США.

ГАРРИСОН (Garrison) Уільям-Ллойд (12.XII 1805, Ньюберіпорт, штат Массачусетс — 24.V 1879, Нью-Йорк) — політичний діяч США, журналіст і поет, один з ініціаторів і керівників руху за ліквідацію рабства негрів (див. *Аболіціонізм*). У 1831—65 видавав газ. «Ліберейтор» («Визволитель») — осн. друкований орган аболіціоністів.

ГАРСІА (García) Мануель дель Понсело Вісенте (22.I 1775, Севілья — 9.VI 1832, Париж) — іспанський співак (тенор), гітарист, композитор і вокальний педагог. Родоначальник родини відомих співаків (син — М.-П.-Р. Гарсія і дочки — М. Малібран, П. Віардо-Гарсія). З 1798 виступав у Мадриді; з 1808 — Парижі, 1818—23 — у Лондоні (в двох останніх заснував школи співу). Виконував гол. партії тенорового репертуару кін. 18 — поч. 19 ст.: Дон Оттавіо, Дон Базіліо («Дон Жуан», «Весілля Фігаро» Моцарта), Альмавіва

(«Севільський цирюльник» Россіні). Автор комічних опер і пісень.

ГАРСІА КЕХІДО (García Quejido) Антоніо (лютий 1856 — 13.VII 1927, Мадрид) — діяч руху Іспанії, пропагандист марксизму. За професією — друкар. Один з організаторів (1888) і керівників профоб'єднання Іспанії — Загальної спілки трудящих. Один з ініціаторів створення Ісп. соціалістичної робітничої партії (ICRP), пізніше — один з лідерів її лівого крила, яке 1921 вийшло з ICRP і влилося в Компартію Іспанії (засн. 1920). З 1921 — член ЦК компартії. Перекладав іспанською мовою «Маніфест Комуністичної партії» і 1-й том «Капіталу» К. Маркса.

ГАРСІА ЛОРКА (García Lorca) Федеріко (5.VI 1898, Фуентеаке-рос, поблизу Гранади — 19.VIII 1936, поблизу Гранади) — іспанський поет і драматург. Перша книга — «Враження і пейзажі» (1918). Поетичні збірки 20-х рр.: «Книга віршів» (1921), «Пісні» (1927), «Циганський романсеро» (1928). У збірці віршів «Поет у Нью-Йорку» (вид. 1940), яку Г. Л. створив під враженням від перебування 1929—30 у США і на Кубі, виступив проти бурж. ладу. Як і в поезії, осн. темами драм. творів Г. Л. були любов, смерть, неадекватність до деспотизму. Автор романтичної казки «Лихі чари метелика» (1918), героїчної драми «Маріана Пінєда» (1928); про патріотку Гранади, страчену 1831 за участь в антиабсолютистській змові, трагедій «Криваве весілля» (1933), «Ієрма» (1934). В 1931—33 очолював пересувний театр «Баррака». Був членом Асоціації друзів СРСР і Союзу антифашистської інтелігенції. Розстріляний фашистами.

Літ.: Укр. перекл. — Ромас про іспанську жандармерію. «Всесвіт», 1959, № 6; Лірика. М., 1969; Думки про мистецтво. К., 1975; Рос. перекл. — Лірика. М., 1966; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1975. Літ.: Основат. Л. С. Гарсія Лорка. М., 1963; Брагинская Э. В. Федеріко Гарсія Лорка. Библиографический указатель. М., 1971.

ГАРСІА МАРКЕС (García Márquez) Габріель (н. 1928, Аракатата, Колумбія) — колумбійський письменник. Почав друкуватися 1947. Повість «Опале листя» (1955), романи «Ніхто не пише полковників» (1958), «Недобрий час» (1961) мають реалістичне спрямування. В зб. оповідань «Похорон Мама-Гранде» (1962) з елементами фантастики. Великою мірою притаманні вони й роману «Сто років самотності» (1967), в якому подано сагіричну картину бурж. цивілізації. Роман «Осінн патріарх» побудований на основі спостережень і роздумів над дійсністю багатьох латиноамер. країн, пропийнати неадекватно до їхніх диктаторських режимів.

Літ.: Укр. перекл. — Осінн патріарх. «Всесвіт», 1978, № 1—3; Рос. перекл. — Сто лет одиночества. М., 1971; Падающая листва. — Полковник никто не пишет. М., 1972; Не добрый час. М., 1975.

ГАРСІА МОНХЕ (García Monge) Хоакін (20. I 1881, Сан-Хосе — 31.X 1958, там же) — костариканський письменник, публіцист і громад.

діяч. Був міністром освіти, директором Нац. б-ки. Протягом 1919—58 редагував і видавав прогресивний літ. журн. «Реперторіо американо» («Американський збірник»). Реалістичні романи «Сирітка», «Дочки полів» (обидва — 1900), «Самопожертва» (1902), зб. «Лиха примара та інші оповідання» (1917) — про тяжке життя бідноти. Один з організаторів конгресу на захист миру і культури (1953).

ГАРТ (Harte) Френсіс-Брет (Брет-Гарт; 25.VIII 1836, Олбані, штат Нью-Йорк — 5. V 1902, Лондон) — американський письменник. Був золотощукачем, журналістом. У циклі «Каліфорнійські оповідання» (1857—71), оповіданнях «Щастя ревучого табору», «Вигнаці з Покер-Флету» (обидва — 1868), романі «Габріель Конрой» (1875—76) відобразив життя золотощукачів. Автор істор. творів — повісті «Тенкфол Блоссом» (1877; про війну за незалежність 1775—83) і роману «Кларенс» (1895; про громадянську війну в США 1861—65). Тв.: Укр. перекл. — Степовий найда. К., 1958; Найда горяка. К., 1959; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1966.

ГАРТ (від нім. Hartblei — твердий свинець) — 1) Сплав свинцю з сурьмою і оловом; *друкарський сплав*. 2) Спрямований шрифт, який переплавляють. 3) Став, властивість металу після *гартування*.

«ГАРТ» — 1) Спілка пролетарських письменників України. Заснований 1923. До складу «Г.» входили П. Тичина, В. Сосюра, І. Микитенко, І. Кулик, Іван Ле, В. Блакитний та ін. Склад організації був неординарним за ідейно-творчими прагненнями, що й призвело в кін. 1923 до її розпаду.

Здорові елементи колишнього «Г.» створили в 1927 *Всеукраїнську спілку пролетарських письменників* (ВУСПП). В цілому «Г.» відіграв позитивну роль в організації та ідейно-творчому становленні пролет. літ. сил Рад. України. Існував також театральний «Гарт» (група amatorів робітничого театру). 2) Альманах Спілки пролетарських письменників «Гарт». Вийшов 1924 в Харкові. В ньому надруковано твори членів спілки і програмні матеріали. 3) Літ.-художній і критичний журнал Всеукр. спілки пролетарських письменників (ВУСПП), видавався у Харкові з квітня 1927 до травня 1932. 4) Літ. об'єднання укр. пролетарських письменників Канади і США (1924—29). Існувало як заокеанська філія всеукр. «Гарту». До об'єднання входили М. Ірчан, І. Кулик, М. Тарновський, М. Андрійчук (Ган), М. Шатувальський, В. Шопінський та ін.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. К. А. Крижанівський.

ГАРТЛІ (Hartley) Дейвід (30.VIII 1705, Арміл — 28.VIII 1757, Бар) — англійський психолог, філософ-матеріаліст, лікар. Один із засновників *асоціативної психології*. Намагався застосувати принцип механічної причинності до вивчення психічних явищ. Психічне життя, за Г., починається з відчуттів і елементарних почуттів задоволення чи незадоволення. Всі ін. психічні



Д. Гаррік.



Ш. Гарнье. Театр «Гранд-Опера» в Парижі. Парадні сходи. 1861—75.



Гаршен.

процеси та явища — тільки сполучення (асоціації) відчуттів та елементарних почувань. Незважаючи на певну механістичність, вчення Г. було значимим кроком вперед на шляху матеріалістичного розуміння психіки.

ГАРТМАН (Hartmann) Едуард (23.II 1842, Берлін — 5.VI 1906, Гросліхтерфельде) — німецький бурж. філософ-ідеаліст, прихильник ірраціоналістичної «філософії життя». Матеріальність світу, за Г., тільки «інстинктивний передсуд», насправді світ нібито є втіленням ідеальних сил, що уособлюють волю і уявлення. Ці сили є актами прояву фундаментальної основи світу — невідомого (тому погляди Г. називають «філософією невідомого»). Воля і уявлення, за Г., втілюють «космічні» чоловічі й жіночі начала, боротьба яких начебто становить основний зміст світового процесу. Антинаукові в своїй основі ірраціоналістичні ідеї невідомого і пансексуалізму буття Г. знайшли відображення у вихідних принципах психоаналізу З. Фрейда. В. І. Ленін застерігав Г. як послідовного ідеаліста і послідовного реакціонера у філософії (Повне зібр. тв., т. 18, с. 55).

ГАРТМАН (Hartmann) Ніколай (20.II 1882, Рига — 9.X 1950, Геттінген) — німецький філософ-ідеаліст. Засновник «критичної, або «новов», онтології. Вихідним поняттям її є буття взагалі, що охоплює як матерію, так і свідомість. Проте, прагнучи таким чином подолати «однобічність» осн. філос. напрямів — ідеалізму й матеріалізму, Г. перебував на ідеалістичних позиціях. Це найяскравіше виявилось в його етиці й естетиці, які базуються на вченні про незмінні, ідеальні за своєю природою «етичні цінності». В сусп.-політ. поглядах Г. під машкарою нейтралізму крилася бурж. упевненість проти соціалізму.

Тв.: Рос. перекл. — Эстетика. М., 1958.

Лит.: Горинштейн Т. Н. Философия Николая Гартмана. Л., 1969.

ГАРТНИЙ Пішка (справж. прізвище — Жилунович Дмитро Федорович; 23.X (4.XI) 1887 — 11.IV 1937) — білоруський рад. письменник. Акад. АН БРСР (з 1928). Н. в Копилі, тепер Мінської обл. Брав участь у революції 1905—07. Друкуватися почав 1908. Перша зб. віршів — «Пісні» (1913). Освідував боротьбу робітн. класу. Автор зб. поезій «Пісні праці та боротьби» (1922), зб. оповідань «Тріски на хвилях» (1924), п'єс «Хвилі життя» (1918), «Соціалістка» (1924), романів «Соки цілини» (1914—29), «Перебуду» (1935). Писав також літ.-критичні статті.

Тв.: Укр. перекл. — Червоноармієць. — Панкель. — Ліна. Х., 1928; Тріски на хвилях. Х., 1930; Господар. Х., К., 1932; Рос. перекл. — Хазина. М., Л., 1962.

ГАРТУВАННЯ в металообробці — термічна обробка, що полягає в нагріві металів до температур, нижчих за температуру критичних точок, наступному витриманні (якщо необхідно) при цих температурах і швидкому охолодженні.

Найчастіше вдаються до Г. сталі, щоб одержати повністю мартенситну (див. Мартенсит) структуру (без продуктів розпаду аустеніту) з високою твердістю. Мінім. швидкість охолодження вуглецевих сталей, при якій не відбувається розпада аустеніту (критична швидкість Г.), становить 150—300° С за секунду. Тому такі сталі охолоджують швидко, застосовуючи як гартівну рідину холодну воду. Критична швидкість Г. легированих сталей менша, мартенситну структуру одержують при більш повільному охолодженні. Розрізняють Г. переривчасте, ступінчасте, ізотермічне і поверхнєве. Переривчасте Г. (швидке охолодження сталі при т-рі 700—400° С у воді, а потім повільне охолодження від т-ри 400—300° С до кімнатної у маслі або повітрі) знижує гартівні напруження, що зменшує жолоблення виробів. Ступінчасте Г. полягає у швидкому охолодженні до т-ри на 20—30° С вищої за т-ру початку мартенситного перетворення (1-й ступінь) і повільному охолодженні при утворенні мартенситу (2-й ступінь). Таке Г., що його найчастіше застосовують до швидкокорозійних сталей, запобігає утворенню гартівних тріщин, зменшує термічні напруження. Ізотермічне Г. (з витриманням у процесі охолодження при сталій т-рі) підвищує конструкційну міцність багатьох конструкційних сталей, зменшує жолоблення, підвищує ударну в'язкість тощо. Поверхнєве Г. (з застосуванням індукційного нагріву) підвищує стійкість проти зношування, твердість і міцність від втомленості. Оскільки загартувана сталь відзначається високою крихкістю, її, як правило, піддають відпуску, що збільшує в'язкість і пластичність, але зменшує твердість і міцність. Сплавами кольорових металів, що їх загартовують, є найчастіше алюмінієві, магнієві і нікелеві. Після Г. таких сплавів вдаються до старіння при кімнатній або підвищеній т-рі (див. Старіння металів), що змінює їхні властивості — підвищує міцність і твердість, знижує пластичність. Технологію Г. звичайно пов'язують з технологією ін. видів термообробки.

ГАР'УН АР-РАШІД (763 або 766, Рей — 24.III 809) — халіф (з 786) з династії Аббасидів. За його правління в Халіфаті значного розвитку досягли землеробство, ремесла і культура; велася жвава торгівля з країнами Зх. Європи і Китаєм. Г. ар-Р. відзначався жорстокістю і підступністю. Ідеалізований образ Г. ар-Р. подано в казках «Тисяча й одна ніч».

ГАРЦ — гірський масив у Зх. Європі, в межах НДР та ФРН. Платоподібна погорблена поверхня круто обривається на Пн. Зх. і полого опускається на Пд. Сх. Вис. до 1142 м, г. Броккен. Поклади мідних, срібних, свинцевих та цинкових руд. На схилах — смерекові ліси; нижня частина схилів використовується під с.-г. угіддя. Лісорозробки. У межах Г. — заповідник Обергарц (НДР) та природний парк Гарц (ФРН). Місце туризму.

ГАРШИН Всеволод Михайлович [2(14).II 1855, маєток Приємна Долина Бахмутського пов., тепер у Донец. обл. — 24.III (5.IV) 1888, Петербург] — російський письменник. Друкуватися почав 1876. В 1877 пішов добровольцем на російсько-тур. війну. Оповідання «Чотири дні» (1877), «Боягуз» (1879), «Із спогадів рядового Іванова» (1883) спрямовані проти війни. У кращих творах — «Художники» (1879), «Attalea princeps» (1880), «Червона квітка» (1883) — висловив протест проти соціального гніту. Г. — майстер соціально-психологічного оповідання. Писав також вірші, нариси, статті.

Тв.: Сочинения. М.—Л., 1963; Рассказы. М., 1976; Укр. перекл. — Твори. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори. т. 1. К., 1964.

ГАРШНІП (*Lymnocyrtes minima*) — птах родини сивкових ряду куликоподібних. Довж. тіла до 20 см, маса до 90, частіше 50—70 г. Оперення зверху чорне з металічним блиском і позовжніми золотистими смугами. Г. — перелітний птах. Поширений у пн. і середній смузі Європи й Азії. Зимуює в Пд. Азії, подекуди в Африці, в СРСР — в Закавказзі. На Україні буває під час перельотів у квітні — травні та в жовтні — листопаді. Гніздиться на багистих трясовинах; гніздо на купині, в кладці 3—4 яєць. Живиться безхребетними. Веде переважно нічне і присмеркове життя. Об'єкт спортивного полювання. О. Б. Кістяківський.

ГАРЯЧА ПРОКАТКА — обробка тиском (прокатка) нагрітих металів і металевих сплавів між обертовими валками прокатних станів. Відбувається при початкових т-рах: для сталі 1000—1300° С, міді 750—800, латуні 600—800, алюмінію і його сплавів 350—400, титану та його сплавів 900—1100° С. За взаємним розміщенням осей валків і рухом металу між ними розрізняють Г. п. подовжню (найпоширенішу), поперечну і гвинтову (або косу). Гарячою обробкою на обтискних станах і заготовочних станах одержують заготовки (круглого, квадратного, плоского і змінного перерізу) для наступного кування, штампування, а також мех. обробки. Крім того, таким способом виготовляють сортовий прокат і прокат спец. профілю (між валками з заглибинами), листи (між гладенькими циліндричними валками), труби.

О. О. Нізов.

ГАРЯЧКА — захисно-протосувальна реакція організму вищих тварин і людини на дію деяких шкідливих чинників, які потрапили в організм або утворилися в ньому, що виявляється у ненормальному підвищенні температури тіла хворого. Підвищення т-ри тіла при Г. є результатом порушення співвідношення між теплопродукцією організму і тепловіддачею. Розрізняють Г. інфекційну і неінфекційну (асептичну) будь-якого походження (при розсмоктуванні змертвліх тканин, при всмоктуванні різних ядовитих). У пере-



О. Гарсія Лорка.



О. Б. Гарт.



О. О. Нізов.



В. М. Гаршин.

бігу Г. розрізняють 3 стадії: підвищення т-ри тіла до певного рівня; збереження т-ри тіла протягом деякого часу на високому рівні; зниження т-ри тіла. За ступенем підвищення т-ри розрізняють Г.: суффебрильну (підвищення т-ри до 37,1—37,9°C), помірну (38—39,5°C), високу (39,6—40,9°C), гіперпіретичну (41°C та вище, у людини до 42°C). При Г. стимулюються імунні процеси (див. *Імунітет*) і притуплюються інфекційні процеси. У зв'язку з цим в деяких випадках (4-а стадія сифілісу, епідемічний енцефаліт тощо) Г. викликають штучно з лікувальною метою.

Лит.: Шеллель Е. А. Еволюція ліхорадочної реакції. Л., 1969; Горбачев Л. И. Роль висхідних отделов головного мозга в патогенезе лихорадки. Л., 1971.

ГАС — суміш вуглеводнів, що викликає в межах температур 180—230°C при прямій перегонці нафти або продуктів *крекінгу* нафтопродуктів. Безбарвна або жовтувата рідина з блакитним відтінком, густ. 790—860 кг/м³. Застосовують Г. як паливо для авіац. реактивних двигунів (авіаційний Г.), карбюраторних тракторних двигунів (тракторний Г.), у побуті тощо.

ГАСКАР (Gaskar; справж. прізвище — Фурньє) П'єр (н. 13.III 1916, Париж) — французький письменник. П'ять років (з 1940) перебував у фашистському концтаборі. Війну і фашизм Г. викриває в романах «Звірі» (1952), «Час мерців» (1953, премія Гонкури), «Утікач» (1961). Написав автобіографічні романи «Зерно» (1955), «Найкращий у світі» (1963). Актуальним проблемам сучасності присвячена п'єса «Даремні кроки» (1958), романи «Коралові рифи» і «Вулчича трава» (обидва — 1958). Пізніші твори — «Авто» (1968), «Химери» (1969), «Арка» (1971) свідчать про відхід письменника від гострих питань соціальної дійсності.

Тв.: Рос. перекл. — Путешествие в жизнь. М., 1969; Зерно. М., 1965; В. І. Пашенко.

ГАСКЕЛЛ (Gaskell) Елізабет (29.IX 1810, Лондон — 12.XI 1865, Голіборн, Гемшир) — англійська письменниця. У романах «Мері Барто» (1847) і «Рут» (1853) відобразила життя пролетаріату Манчестера, показала тяжке становище жінок в бурж. суспільстві. К. Маркс відніс Г., разом з Ч. Діккенсом, У. М. Теккерем і Ш. Бронте, до блискучої плеяди англійських романистів (Див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 620). Зверталася й до психологічно-побутових проблем («Крейдфорд», 1853; «Коханці Сільвії», 1863, та ін.).

Тв.: Рос. перекл. — Мері Барто. М., 1963; Крейдфорд. М., 1973. Лит.: Ремизов Б. Б. Елізабет Гаскелл. К., 1974.

ГАСКО Мечислав Едмундович (н. 27.I 1907, Луцьк) — український рад. поет. Член КПРС з 1929. Був учасником комуністичного підпілля на Волині. В 1924 заарештований польсь. окупаційною владою, в 1925 вийшов на Рад. Україну. Закінчив Харків. ін-т нар. г-ва (1929). Почав друкуватися 1926. Належав до літ. орг-ції «Західна Україна». У збірках поезій «Обабіж кордону»

(1930), «Шлю вам свій привіт» (1931), «Поезії» (1958), «Ланки життя» (1967) оспівано рад. дійсність, дружбу народів. Переклади з польсь. і англ. мов, праці про Т. Шевченка.

ГАСКОНЬ — історична область на Пн. Зх Франції. Назва пов'язана з *басками* (лат. *Vascones*, звідси *Vasconia* — край васконів; пізніше франц. *Gascogne*), які оселилися тут у 6 ст. З 602 Г. — герцогство. В 1036 Г. приєднано до герцогства Аквітанія. В 17—18 ст. разом з Гієнню становила губернаторство Г. і Гієнн у Франції. В 1790 на території Г. створено ряд *департаментів*.

ГАСПАР'ЯН Гоар Міхаелівна (давоже прізвище — Хачатрян; н. 14.XII 1924, Каїр) — вірменська рад. співачка (лірико-коломоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1956). Співу навчалась у Каїрі. У 1948 переїхала в СРСР. З 1949 — солістка Вірм. театру опери та балету. Партії: Ануш, Шушан («Ануш», «Давид-Бек» Тіграяна), Гоар («Героїня» Степаняна), Лакме («Лакме» Деліба), Віолетта («Травіата» Верді), Нормя («Норма» Белліні). Виступає як концертна співачка Держ. премія СРСР, 1951.

ГАСПЕРОНІ (Gasperoni) Ерменеджільдо (н. 4.VIII 1906, Сан-Маріно) — діяч міжнар. комуністичного руху, керівник компартії Сан-Маріно. З 1926 — член Франц. компартії. У 1930—36 — член компартії Люксембургу. В 1936—38 — учасник нац.-визв. війни ісп. народу, член компартії Іспанії. В 1941 один з ініціаторів відновлення компартії Сан-Маріно (СМКП). У 1945—73 — її генеральний секретар. З 1973 — голова СМКП. З 1946 — член парламенту Сан-Маріно.

ГАСПРА — селище міського типу Кримської обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташована на Південному березі Криму, за 10 км від Ялти. 11,3 тис. ж. (1977). З-д залізобетонних виробів, відділок виноградогоспу «Лівадія». Восемірична школа, будинок культури, 2 б-ки. Кліматичний курорт (8 санаторіїв, турбаза). Виникла в середині 18 ст. У 1901—02 у Г. жив Л. М. Толстой.

ГАССЕНДІ (Gassendi) П'єр (22.I 1592, Шантерсьє, Прованс — 24.X 1665, Париж) — французький філософ-матеріаліст, математик і астроном. Відроджуючи атомістичне вчення Епікура та Лукреція Кара, Г. доводив, що у Всесвіті є лише два першоначала речей — матерія і порожнеча. Матерія не може бути знищена, бо її утворюють незнищенні, незмінні елементи — атоми. Всі тіла утворюються внаслідок руху (механічного переміщення) атомів. Г. намагався примирити атеїстичне вчення Епікура з релігією, зокрема твердив, що атоми створив бог. Критикуючи *схоластику* й ідеалістичне вчення Р. Декарта про *природжені ідеї*, Г. відстоював принципи матеріалістичного *сенсуалізму*. За сусп.-політ. поглядами — прихильник необмеженої монархії.

Тв.: Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—2. М., 1966—68. Лит.: Выховский Б. Э. Гассенди. М., 1974.

ГАСТЕЛЛО Микола Францович [23.IV (6.V) 1907, Москва — 26.VI 1941] — рад. військовий льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член Комуністичної партії з 1928. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1931. Учасник боїв на р. Халхин-Голі 1939 і рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Г. командував ескадриєю бомбардувальників. При бомбардуванні колонії нім.-фашист. військ літак Г. був підбитий. Г., спрямувавши охоплені полум'ям літак на згупчення ворожої бойової техніки, героїчно загинув.

ГАСТЕРОМІЦЕТИ (Gasteromycetes) — група порядків грибів класу *базидіоміцетів*. Плодові тіла замкнуті, кулясті, надземні або підземні. Після руйнування плодового тіла або розриву його оболонки (перидія) звільняються численні спори. Живуть у ґрунті або на гниючій деревині. Бл. 1000 видів, об'єднаних у 5 порядків (8—15 родин), пошир. в усіх частинах світу, крім Антарктиди. На Україні — 120 видів. У молодому віці деякі Г. (*порожники*) їстівні.

ГАСТЕВ Олексій Капітонович [26.IX (8.X) 1882, Суздаль, тепер Володимирської обл. — 1941] — рад. вчений, громадський діяч, один із зачинателів *наукової організації праці* (НОП) в СРСР, поет. Член РСДРП з 1901 до 1908, член ВКП(б) з 1931.

Після Великого Жовтня працював керуючим і надзвичайним комісаром пром. підприємств у Сормові, Миколасів, Харкові та Москві. В 1920 організував Центр. ін-т праці при ВЦРПС (ЦНП), яким керував до 1938. Одночасно 1924—26 — заст. голови і голова Ради по НОП при Наркоматі РСІ, 1932—36 — голова Всесоюзного к-ту стандартизації при РПО СРСР. Автор праць з питань раціональної організації і культури праці. Деякі ідеї Г. згодом були розвинуті в науці про управління — *кібернетиці*. Перші поетичні твори надруковано 1904. Оpubлікував збірки віршів «Поезії робітничого удару» (1918), «Пачка ордерів» (1921) та ін. твори.

ГАСТРЕЇ ТЕОРІЯ (від грец. γαστήρ — випуклість) — теорія, за якою всі багатоклітинні тварини походять від одного спільного предка — гіпотетичного первинного організму — гастреї. Гастрея, за уявленням Е. Геккеля, нагадувала одну із стадій зародкового розвитку багатоклітинних організмів — *гастролу* і мала вигляд видовженого мішкоподібного тіла з двошаровою стінкою і центром, порожниною, що сполучалася з навколишнім середовищем за допомогою первинного ротового отвору (бластопору); виникла в процесі еволюції шляхом впинання (інвагінації) з одношарового кулястого тваринного організму (бластеї). Г. т. не доведена, оскільки немає достатніх підстав вважати інвагінацію первинним способом *гастралізації*.

ГАСТРАЙН (від грец. γαστήρ — шлунок) — гормон слизової оболонки ворота шлунка. За хім. будовою поліпептид (див. *Пептиди*). Г.



Г. М. Гаспарян



П. Гассенді



М. Ф. Гастелло

викликає секрецію кислої шлункової соку та діє на секреторні процеси ін. залоз шлунково-кишкового тракту — стимулює утворення ферментів (амілази, ліпази, деяких протеїнів) в підшлунковій залозі та виділення *підшлункового соку* і *жовчі*. Підсилює моторику шлунка і кишечника. Секретию Г. затримується під дією соляної кислоти.

ГАСТРИТ (від грец. γαστήρ — шлунок) — запальне захворювання слизової оболонки шлунка. Нерідко супроводиться порушенням його секреторної (виділення шлункового соку) і рухової функцій. Розрізняють гострий і хронічний Г. **Гострий Г.** виникає здебільшого внаслідок порушення харчового режиму (подроздриння слизової оболонки шлунка грубою, гострою, надто гарячою або холодною їжею, міцними алкогольними напоями тощо), а також при отруєнні недоброякісною їжею (продукти бродіння і гниття харчових речовин, мікроби та їхні *токсини*), при *алергії* до деяких продуктів. Ознаки гострого Г.: втрата апетиту, неприємний смак у роті, відчуття важкості й болю під грудинною, печія, відрижка, нудота, блювання; іноді — короткочасне підвищення т-ри тіла. Захворювання звичайно триває кілька днів. **Хронічний Г.** зустрічається частіше, ніж гострий. Причини його виникнення є також порушення харчування, особливо режиму приймання їжі; значну роль відіграють куріння, зловживання алкоголем, а також нервово-психічні фактори (нервовою нервовою системою, нервовою зворушення). За станом секреторної діяльності шлунка розрізняють гіперацидний і гіпоацидний Г. (підвищені або знижені секреції й кислотність шлункового соку). Ознаки хронічного Г. ті самі, що й гострого, тільки стійкіші й триваліші. До них іноді приєднуються розлади функцій кишечника (запори, проноси). Язик звичайно обкладений білим або бурим нальотом. Хронічний Г. може періодично загострюватися, а невилікований гострий Г. може перейти в хронічний. Лікування й гострого Г.: промивання шлунка, постійний режим, дієта, зогріваючі компреси на живіт, деякі мед. препарати; хронічного Г. — тривала дієта, медикаментозне лікування, фізіотерапевтичні процедури, мінеральні води, санаторно-курортне лікування (Моршин, Боржомі, Єсентуки тощо).

Г. Я. Бурчизький. **ГАСТРО...** [від грец. γαστήρ (γαστήρ) — шлунок, черво] — частина складних слів, що відповідає поняттям «шлунок» або «черевна частина тіла» (напр., *гастроентерит*, *гастроентероз*).

ГАСТРОВАСКУЛЯРНА СИСТЕМА (від *гастро...* і лат. *vasculum* — невеличка судина), кишково-судинна система — травна система деяких кишковопорожнинних (*медуз* та *реброплатів*). Являє собою систему каналів (кільцевого і радіальних). Виконує функції перетравлення їжі та розподілу продуктів травлення по тілу; бере участь у *газообміні*.

ГАСТРОГРАФІЯ (від *гастро...* і грец. γράφω — пишу) — рентгенологічне дослідження шлунка, один з видів *рентгенодіагностики*. Для проведення Г. використовують розчин барію, який хворий випиває натще перед дослідженням. Барій дає змогу чітко виявити структуру слизової оболонки шлунка, час проходження через шлунок його вмісту, характер перистальтики тощо. За виявленими змінами цих показників роблять висновок про характер захворювання. Дані Г. можна брати до уваги тільки разом з клінічною картиною, *анамнезом* та результатами ін. досліджень.

ГАСТРОЕНТЕРИТ (від *гастро...* і грец. έντερον — кишка) — запальне захворювання слизової оболонки шлунка і тонких кишок. У людини розрізняють гострий і хронічний Г. **Гострий Г.** виникає здебільшого в результаті вживання в їжу недоброякісних продуктів, що містять у собі патогенні мікроби та їхні *токсини* (див. *Харчові токсикоінфекції*). В ряді випадків причиною Г. може бути отруєння солями важких металів, кислотами, лугами. Ознаки гострого Г.: нудота, блювання, біль у животі, проноси, нерідко — підвищення т-ри тіла. Захворювання триває звичайно 2—3 дні. **Хронічний Г.** здебільшого розвивається з гострого, однак може виникати й самостійно (після перенесеного інфекційного захворювання, внаслідок неостаточності функцій травних залоз тощо). Лікування: дієта, медикаментозне.

Утворини Г. спричинюють недоброякісні корми, отруєння, *інфекція*. Найчастіше хворіє молодняк. Ознаки Г.: кволість, відсутність жуйки, коліки, пронос тощо. Перебіг Г. гострий і хронічний. Заходи боротьби — залежно від причини. Профілактика — контроль за якістю кормів, додержання зоогігієнічних правил.

Г. Я. Бурчизький. **ГАСТРОЕНТЕРОКОЛІТ** (від *гастро...*, грец. έντερον — кишка і κόλον — товста кишка) — гостре запальне захворювання всього шлунково-кишкового тракту з переважним ураженням тонкої чи товстої кишок або їхніх відділів. Г. бувають інфекційні й неінфекційні (у т. ч. алергічні); за перебігом — гострі й хронічні. Всі форми Г. починаються гостро і супроводяться диспептичними явищами (пронос, блювання тощо). В тяжких випадках спостерігаються слабкість, підвищення т-ри тіла. Лікування: усунення осн. причини Г., дієта.

ГАСТРОЕНТЕРОЛОГІЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1965 на базі реорганізованого Ін-ту мікробіології. Ін-т має (1977) клініку з 5 відділеннями та експериментальний відділ, до складу якого входять 5 лабораторій. Головні напр. напрям ін-ту: розробка нових методів діагностики, лікування та профілактики захворювань органів травлення.

П. Ф. Крищенко. **ГАСТРОЕНТЕРОЛОГІЯ** (від *гастро...*, грец. έντερον — кишка і

λόγος — вчення) — розділ медицини, що вивчає хвороби органів травлення неінфекційного походження, розробляє методи діагностики, лікування і профілактики цих захворювань. Відокремленню Г. на поч. 20 ст. в самостійний розділ сприяли успіхи фізіології, клінічної медицини, рентгенодіагностики та ін. Наук. і практичні основи вітчизн. Г. заклали І. П. Павлов, М. П. Кончаловський, Р. А. Лурія та ін., зокрема укр. вчені — М. М. Губергрін, В. П. Образцов, М. Д. Стражеско, В. П. Іванов. В Г. застосовуються ендоскопічний, морфологічний, біохім. та ін. сучас. методи дослідження, які дають змогу удосконалювати діагностику захворювань органів травлення. З розвитком Г. з'явилась нова спеціальність — лікар-гастроентеролог, гастроентерологічні кабінети в поліклініках, відділення в клініках; створено спец. гастроентерологічні центри, які проводять наук. і учбово-методичну роботу. В СРСР діють н.д. ін-ти Г. (Москва, Душанбе, Дніпропетровськ), в 1948 було створено Всесоюзне наук. т-во гастроентерологів.

Г. Я. Бурчизький. **ГАСТРОПТОЗ** (від *гастро...* і грец. πτῶσις — падіння) — опущення шлунка. При Г. звичайно опущені також ін. внутрішні органи. Див. *Спагмоліптоз*.

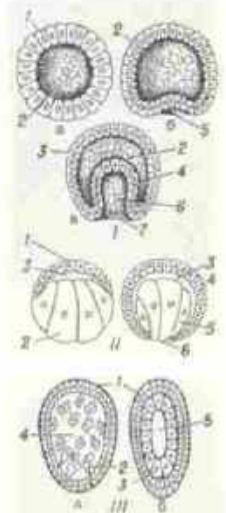
ГАСТРОСКОПІЯ (від *гастро...* і грец. σκόπεω — дивлюсь) — метод дослідження шлунка за допомогою спеціального апарату — *гастро-скопа*. Г. — один з видів *ендоскопії*. Гастроскоп (гнучка трубка, всередині якої міститься оптична система та освітлювальна електрична лампочка) вводиться через рот у стравохід, а далі — в шлунок, що дає можливість оглянути різні його відділи. Г. допомагає розпізнавати гастрит, виразку, рак шлунка тощо.

ГАСТРОТРИХИ — клас *первиннопорожнинних черв'яків*. Те саме, що й *червоноїчасті черви*.

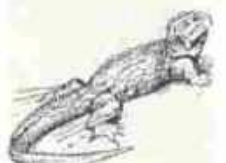
ГАСТРОЦЕЛЬ (від *гастро...* і грец. κοιλία — порожнина), архентерон, первинна кишка — порожнина, що виникає в зародка більшості тварин на стадії *гаструли*. Г. сполучається з зовн. середовищем за допомогою отвору — *бластопора* (первинного ротового отвору), заповнений рідиною, перетворюється на порожнину кишечника.

ГАСТРУЛА (лат. *gastrula*, від грец. γαστήρ — шлунок, черво) — стадія зародкового розвитку багатоклітинних тваринних організмів, наступна після *бластули*. Зародок на стадії Г. складається з *ектодерми* та *ентодерми* (первинні зародкові листки) і має порожнину (*гастроцель*), яка сполучається з зовн. середовищем за допомогою отвору — *бластопора*. Перехід від *бластули* до Г. у різних тварин відбувається неоднаково, що зумовлюється типом будови їхніх *яйцеклітин* та різним способом життя зародків (див. *Гастрюляція*).

ГАСТРУЛЯЦІЯ — процес розвитку з одношарового зародка — *бластули* двошарового зародка — *гаструли*. Г. пов'язана із складним переміщенням клітинного матеріалу зародка. Спосіб Г. у різних тва-



Гастрюляція (схема). I. Інвагінація: а — стадія бластули; б — проміжна стадія; в — стадія гастрюли; 1 — стінка зародка; 2 — ектодерма; 3 — ентодерма; 4 — ентодерма; 5 — початок опинання; 6 — гастрюцель; 7 — бластопор. II. Ембріона: 1 — мікромери; 2 — макромери; 3 — бластоцель; 4 — ектодерма; 5 — ентодерма; 6 — бластопор. III. Іміграція (а) та деламінація (б): 1 — ектодерма; 2 — ентодермальні клітини; 3 — ентодерма; 4 — бластоцель; 5 — гастрюцель.



Гастрія.



Гаур.

ГАТЕРІЯ

рин залежить від структури яйце-клітини (кількості й розміщення в ній жовтка) та умов розвитку зародка. Розрізняють 4 осн. способи Г. Інвагінація (мал. I), коли певна ділянка стінки бластули впирається всередину її порожнини; імміграція (мал. II) — «вселення» сюди окремих клітин з поверхні зародка; епіболія (мал. III) — обростання великих, багатих на жовток клітин дрібнішими; делямінація — повне або часткове розщеплення стінки бластули на 2 шари. Г. шляхом делямінації й імміграції характерна для кишковопорожнинних. У більшості тварин комбінуються різні способи Г., переважно інвагінація й епіболія, а також імміграція.

ГАТЕРІЯ, туатара (*Sphenodon punctatus*) — хребетна тварина класу плазунів. Єдиний сучас. представник мезозойської групи плазунів — ящерогадів, або дзьобоголових. Зовні нагадує ніщирку (довж. тіла до 75 см). Живиться комахами, молюсками тощо, яких добуває вночі. Г. збереглися на дрібних о-вах Нової Зеландії. Охороняється законом. Іл. с. 489. В. І. Тарашук.

ГАТТ — див. *Генеральна угода про тарифи і торгівлю*.

ГАТУК Олексій Олексійович [14 (26).X. 1832, Одеса — 5(17).XII. 1891, Москва] — російський та український журналіст і археолог. У 1857 закінчив Моск. ун-т. До 1875 — співробітник «Одесского вестника», 1875—90 — редактор і видавець «Газети А. Гатчука» в Москві. Друкував матеріали про Україну. Автор ряду публіцистичних і наук. статей та книги «Старовина російської землі».

ГАТЧИНА — місто обласного підпорядкування Ленінградської обл. РРФСР, райцентр, за 46 км від Ленінграда. Залізничний та автомоб. вузол. 74 тис. ж. (1977). Вперше згадується 1499 під назвою Хотини як володіння Новгородца; згодом належала Лівонії і Швеції. Після Північної війни 1700—21 повернута Росії. З 1796 — одна з резиденцій рос. царів. В 1909 в Г. створено поле для випробування літаків і відкрито першу в Росії авіан. школу, де вчився П. М. Нестеров та ін. ушлявлені льотчики. В 20—30-х рр. 20 ст. місто мало назву Красногвардійськ. Пром. центр (устаткування для целюлозно-паперової пром-сті, електротех. виробн. с.-г. машин тощо), два домобудівні комбінати, взуттєва і меблева ф-ки, молочний та консервний з-ди. Філіал Ленінгр. трикотажного виробн. об'єднання. Всесоюзний н.-д. ін-т буд. машин. Ленінгр. ін-т ядерної фізики, пед. училище. Красназвичий музей. У Г. — палацово-парковий ансамбль 18 ст. До ансамблю входять: палац у стилі раннього класицизму (1766—81, арх. А. Ринальді); Пріоратський палац (1798—99, арх. М. Львов). У парках (Палацовий, Пріоратський, «Звіринський») — численні мости, тераси, павільйони, брами роботи арх. М. Львова, А. Захарова та ін. майстрів рос. класицизму. Під час Великої Вітчизн. війни ансамбль Г. зазнав руйнувань; в основному відбудований.

ГАУБИЦЯ (нім. Haubitze, від чесь. houfnice — знаряддя для кидання каменів) — артилерійська гармата для навісної стрільби по укритих цілях та оборонних спорудах. Г. входять до складу військової (в інш. арміях польової) артилерії, мають калібр від 100 мм і більше, порівняно короткий ствол, перемінний заряд, скорострільність до 6 пострілів за хвилину (залежно від калібру), далькострільність до 18 км. Г. можуть бути буксировані і самохідні. Перші Г. (гладкоствольні) з'явилися в 3-х. Європі в 15 ст., в Росії — в серед. 16 ст. Широко застосовувалися в 1-й і 2-й світових війнах.

ГАУДІ (Гауді-і-Корнет; Gaudí y Cornet) Антоніо (26.VI. 1852, Реус, поблизу Таррагона — 10.VI. 1926, Барселона) — іспанський архітектор, скульптор і кераміст, представник стилю модернізм. Осн. споруди: єпископський палац в Асторі (1887—93), церква Ла Саграда Фамілія (1884—1926), палац Гюель (1885—89), житл. будинки Каса Батло (1905—07), Каса Міла (1905—10) — всі в Барселоні.

ГАУПТМАН (Hauptmann) Гергарт (15.XI. 1862, Оберзальбрунн — 6.VI. 1946, Агнетендорф) — німецький письменник. Літ. діяльність почав у 80-х рр. Натуралістичні драми «Перед заходом сонця» (1889), «Самітні» (1891), «Боброва шуба» (1893), «Візник Геншель» (1898), «Роза Бернд» (1903), «Пашоки» (1911) та ін. мали соціально-критичне спрямування. Найвідоміша драма «Ткачі» (1892) — про повстання сільських пролетарів 1844. Писав також символістські п'єси-казки («Вішестя Ганнеле», 1894; «Загнаний дзвін», 1896; «А Пипа танцює», 1906). У драмі «Перед заходом сонця» (1932) критикував буржуазну мораль. В роки фашист. режиму залишався в Німеччині. Для п'єс цього періоду характерне використання античних сюжетів. Драм. тетралогія «Атріди» (1941—44) відбивала жахи гітлерівської диктатури і 2-ї світової війни. Укр. мовою драми Г. перекладали Леся Українка, М. Павлик, С. Тобілевич та ін. В багатьох театрах Рад. Союзу поставлено п'єси Г. Зокрема, на Україні йшли «Ткачі», «Візник Геншель», «Загнаний дзвін», «Перед заходом сонця». Нобелівська премія, 1912.

Тал.: Укр. перекл. — Вибрані твори, т. 1—2. Х. — К., 1930—33; Перед

Гатчина. Палац. 1766—81. Архітектор А. Ринальді.



заходом сонця. К., 1956; Рос. перекл. — Полное собрание сочинений, т. 1—13. М., 1910—12; П'єси, т. 1—2. М., 1959.

Лит.: Сильман Т. И. Гергарт Гауптман. Л. — М., 1958; Лихачев Б. П. Гергарт Гауптман. Биобиблиографический указатель. М., 1956.

Н. М. Матузова.

ГАУР (*Bos gaurus*) — ссавець роду бичачих. Довж. тіла 2,1—3 м, вис. в холці 1,5—1,9 м. Голова з широким лобом і масивними довгими рогами (довж. до 115 см), добре розвинене підгруддя, тугуб піднятий в холці. Забарвлення дзвілого чорне, на череві жовтуватобуре, ноги в нижній частині білі. Живуть невеликими стадами в гірських лісах Індії, Непалу та в Індокитаї. Самка після 280-денної вагітності в серпні—вересні народжує 1 теля. Г. — об'єкт полювання (використовують м'ясо і шкуру). Чисельність Г. різко скорочується; збереглися вони лише в національних парках та резерватах. Г. — дикий предок гаяла. Іл. с. 489.

В. О. Топачевський.

ГАУС, Гс, Нс — одиниця магнітної індукції в Гауссовій системі одиниць і системи СГСМ. 1 Гс = 10^{-4} Т (див. *Тесла*). Названо за ім'ям К.-Ф. Гаусса.

ГАУСС (Gauss) Карл-Фрідріх (30.IV. 1777, Брауншвейг — 23.II. 1855, Геттінген) — німецький математик, фізик, астроном, геодезист. Член Геттінгенської АН. Закінчив (1798) Геттінгенський ун-т. З 1807 до кінця життя очолював у ньому кафедру математики й астрономії. Г. вперше чітко довів основну теорему алгебри, створив теорію квадратичних лишків, теорію рівнянь поділу круга (яка багато де в чому була прообразом Галуа теорії) і побудову правильних многокутників за допомогою циркуля та лінійки. Розробив метод обчислення орбіт планет за трьома спостереженнями, матем. основи вищої геодезії, найменших квадратів метод (одночасно з А.-М. Лежандром). Вивчення форми земної поверхні стало для Г. поштовхом до розробки поверхневої теорії. Запропонував теорію земного магнетизму. Г. належать деякі ідеї неевклідової геометрії. Дослідження з геом. оптики, матем. фізики, механіки і теорії еліптичних функцій.

Тал.: Рос. перекл. — Избранные геодезические сочинения, т. 1—2. М., 1957—58; Труды по теории чисел. М., 1959.

Лит.: Карл Фридрих Гаусс. М., 1956.

ГАУССОВА СИСТЕМА ОДИНИЦЬ — система електричних і магнітних величин, в якій основними одиницями є сантиметр, грам і секунда. Діелектрична проникність і магнітна проникність в Г. с. о. — безрозмірні величини, для вакууму вони дорівнюють 1. Магнітні одиниці цієї системи дорівнюють одиницям абс. електромагнітної системи СГСМ, а електричні — одиницям абсолютної електростатичної системи СГСЕ. Г. с. о. часто називають симетричною ГСГ системою одиниць.

ГАУССОВА КРИВИНА — добуток головних кривин поверхні в даній точці; те саме, що й *попяти кривина*.



Г. Гаушман.



Гатчина. Пріоратський палац. 1798—99. Архітектор М. О. Львов.



А. Гауді. Церква Ла Саграда Фамілія в Барселоні 1884—1926.



152-мм гаубиця зразка 1943 (СРСР).

ГАУСТОРІЯ (від лат. *haustor* — той, що черпає, п'є) — 1) У рослин-паразитів — одноклітинні або багатоклітинні тварини, які проникають у *паренхіму* рослини-хазяїна і висмоктують з неї поживні речовини. 2) У грибів, які паразитують на рослинах, — відгалуження *грибниці*, що заглиблюються в клітини хазяїна. 3) У деяких покритонасінних рослин — ниткоподібні вирости *зародкового мішка*, за допомогою яких поживні речовини надходять до зародка.

ГАУЯ — національний парк у Латвійській РСР, в басейні нижньої течії р. Гауї. Створений 1973 для охорони типових ландшафтів, істор. об'єктів, збереження та збільшення флори й фауни давньої долини р. Гауї. Пл. 83,7 тис. га. Багато стрімких скель, мальовничих печер. Охороняється 40 видів рідкісних рослин, 11 — звірів та 14 — птахів. В межах Г. — старовинний парк Сігулда. На тер. парку прокладено обладнані туристські маршрути.

О. К. Ющенко.
ГАФЕЗ (псевд. Федора Захаровича Гаглойти; н. 29.VIII (11.IX) 1913, Баку) — осетинський рад. письменник. Член КПРС з 1939. Перша поетична зб. — «Акорди фандира» (1940). Вірші воєнних років увійшли до зб. «Життя мило» (1948). Автор збірок «Мир» (1952), «Рідне вогнище» (1959), поем «Амінат» (1949), «Дубовий гай» (1956). Пише прозові твори (зб. оповідань «Лампочка Дзядж», 1961; роман «Добрий день, люди!» (1966). Україні присвятив вірші «Чому тебе кохаю», «Україно», «Дніпро», «Тарасу Шевченку», «Кобзареві», «На Чернічній горі». Стаття «У Києві. Із зошитів письменника» (1954) — про укр. осет. літ. зв'язки повсюдного часу. Переклав 22 вірші Т. Шевченка та деякі поезії П. Тичини. Упорядкував збірки осет. перекладів творів Т. Шевченка (1954) та І. Франка (1956); написав до них передмови. Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 3. К., 1969; [Вірші]. В кн.: Високий обрій. Одеса, 1974; Рос. перекл. — «Добрий день, люди!» М., 1971; В краю родном. М., 1974.

ГАФІЗ (Хафіз, Гафез; літ. псевд. Мохаммеда Шамседдіна; бл. 1325, Шіраз — 1389 чи 1390, там же) — перський і таджицький поет. Був високоосвіченою людиною. Залишив велику літ. спадщину. У своїх творах висловлював передові настрої епохи, оспівував земне життя, його красу й радість, почування й думки простої людини, засуджував духовнітство, феодал. знать. Вірші — *газели* — Г. були широко відомі на його батьківщині й за її межами. Народ високо оцінив творчість Г., і літ. псевд. поета «гафіз» (тобто людина, яка знає напам'ять Коран) став загальною назвою і відтоді означає «народний співець». В Рад. Таджикистані газелі Г. стали нар. піснями. На Україні творчість Г. досліджував А. Кримський; він переклав ряд його поезій. Перші переклади творів Г. були вміщені 1895 в журн. «Життя і слово».

Тв.: Укр. перекл. — Лірика. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Кримський А. Ю. Твори. т. 1. К., 1972; Рос. перекл. — Пятьдесят газелей. Ста-

либад. 1955; Лірика. Уфа, 1973; Газели. Душанбе, 1978.

Літ.: Кримський А. Ю. Хафіз та його пісні. В кн.: Кримський А. Ю. Твори. т. 4. К., 1974.

ГАФІЙН (Hafnium; від лат. назви м. Копенгагена — *Hafnia*), Hf — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 72, ат. м. 178,49. Природний Г. складається з 6 стабільних ізотопів. Існування Г. передбачив 1870 Д. І. Менделєєв. 1921 Н. Бор показав, що елемент з ат. н. 72 має бути аналогом цирконію; 1922 утор. хімік Г. Хевеши спільно з голл. фізиком Д. Костером відкрили Г. і дали йому назву. Г. — рідкісний елемент, вміст його в земній корі 3 · 10⁻⁴%. Завжди міститься в мінералах цирконію. Г. — пластичний метал сріблястого кольору, густ. 13 300 кг/м³, t_{пл} 2227° С, t_{кип} 5400° С. Корозієстійкий, не взаємодіє з лугами, у к-тах розчиняється лише при наявності фториду амонію NH₄F. Солі Г. у водних розчинах гідролізуються. Добувають Г. магнійтермічним відновленням тетрафториду HfCl₄ і очищають термічним розкладом тетрафториду HfCl₄. Застосовують у ядерній техніці та електроніці.

Літ.: Шека І. А., Карлышева К. Ф. Хімія гафнію. К., 1972; Хімія і технологія рідких і розсіяних елементів, ч. 2. М., 1976. В. Л. Павлов.

ГАФУР ГУЛЯМ [справж. прізвище — Гафур Гулямівич Гулямів; 27.IV (10.V) 1903, Ташкент — 10.VII 1966, там же] — узбецький рад. письменник. Акад. АН Узб. РСР (1943), нар. поет Узб. РСР (1963). Член КПРС з 1946. Друкуватися почав 1923. Осн. тема творів — соціалістична праця і формування нової людини. Автор збірок поезій «Іду зі Сходу» (1943; Держ. премія СРСР, 1946), «Щастя рідної землі» (1951), зб. оповідань «Нерозлучні друзі», «Гумористичні оповідання» (обидві — 1931). Окремі вірші присвятив дружбі узб. та укр. народів («Ти не сирота»). Перекладав твори Т. Шевченка, Ш. Руставелі, О. Пушкіна, В. Маяковського, написав передмову до «Кобзаря» (Ташкент, 1939). Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970 (посмертно).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Зі Сходу на Захід. К., 1947; [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Приїждіть до нас у гості, друзі! «Дніпро», 1972. № 12; Клятва. «Жовтень», 1974, № 1; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—5. Ташкент, 1971—75.

ГАФУРІ Мажит (Габдулмажит) Нургалийович [20.VII (1.VIII) 1880, с. Зілім-Караново, тепер Гафурійський р-н Башк. АРСР — 28. X 1934, Уфа] — башкирський і татарський рад. поет. Нар. поет Башк. АРСР (з 1923). Основоволоженик башк. рад. л-ри. Літ. діяльність почав 1902 тат. мовою. У ранніх творах відображав безраднісність життя рідного народу. Після революції 1905 гол. мотиви поезії Г. — протест проти соціальної нерівності. Вітав Велику Жовт. соціалістич. революцію (зб. «Червоний прапор», 1917). У своїх творах славив перемогу рад. ладу, закликав зміцню-

вати дружбу рад. народів («Пісня червоних воїнів», 1929; «Ленінізм — маяк мені», 1934). Писав п'єси, байки, твори для дітей, виступав як публіцист.

Тв.: Укр. перекл. — Черновиці. К., 1953; Вибрані поезії. К., 1953; [Вірші]. В кн.: Тичина П. Твори. т. 4. К., 1962; Відлики. В кн.: Оповідання письменників автономних республік, областей, національних округів та країн РРФСР, в. 1. К., 1976; Рос. перекл. — Избранное. Уфа, 1953; Ступени жизни. М., 1958; Черновики. Уфа, 1975.

Літ.: Тичина П. Патріотизм у творчості Мажита Гафурі. К., 1955.
ГАФУРОВ Абуталиб Гафурович (21.XI 1882, аул Шуні, тепер Даг. АРСР — 14.V 1975, Махачкала) — дагестанський рад. поет. Народний поет Дагестану (з 1939). З молодих років складав пісні про долю свого народу. Грамоти навчився в 50 років і почав записувати свої твори. Перша зб. — «Новий світ» (1934). У роки Великої Вітчизн. війни вийшли збірки «За Батьківщину» (1942), «Голос Дагестану» (1943). Автор ліричних віршів — «Ленін» (1932), «Марш героїв» (1942), «Хаджіжа» (1955), «Одна на світі дорога для соція» (1958) та ін. Написав пісні про Т. Шевченка, М. Горького, Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Тв.: Рос. перекл. — Новая ступень. Махачкала, 1965; Абуталиб сказав... М., 1977.

ГАФУРОВ Бободжан Гафурович [18 (31).XII 1908, кишлак Іспісар, тепер Ходжентського р-ну Ленінбадської обл. Тадж. РСР — 12.VII 1977, Душанбе] — рад. партійний діяч, історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1932. В 1935 закінчив Всесоюзний комуністичний ін-т журналістики в Москві. В 1941—46 — секретар, 1946—56 — 1-й секретар ЦК КП Таджикистану. З 1956 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР. Праці з історії народів Серед. Азії та історії ісламу. На XIX і XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го і 7-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Міжнар. премія ім. Дж. Неру, 1968.

Тв.: Октябрьская революция и национально-освободительное движение. М., 1967; Кушанская эпоха и мировая цивилизация. М., 1968; Таджики. М., 1972; Актуальные проблемы современного национально-освободительного движения. М., 1976; Изучение цивилизации Центральной Азии. М., 1976 [у співавторстві].

ГАШЕК (Hašek) Ярослав (30.IV 1883, Прага — 3.I 1923, Ліпнице) — чеський письменник. Почав друкуватися з 1900. До 1915 опублікував бл. тисячі гуморесок, фейлетонів і нарисів (зб. «Бравий воляк Швейк та інші дивовижні історії», «Турботи пана Тенкратта», обидві — 1912; «Моя торгівля собаками та інші гуморески», 1915). Після мобілізації до австр. армії добровільно здався в рос. полон. В 1916 вступив до чехословацької військ. частини, створеної в Росії. В 1916—18 перебував на Україні, зокрема в Києві. Після Великої Жовт. соціалістич. революції вступив до РКП(б) (Москва, 1918) і до Червоної Армії, обіймав відповідальні



К. Ф. Гаусс.



Гафур Гулям.



М. Н. Гафурі.



Б. Г. Гафуров.

ГАШИНСЬКИЙ



Я. Гашек



А. Г. Гашинський



Російська гвардія. 1. Ober-офіцер гвардії. 1700—32. 2. Гвардійський grenadier. 1700—32. 3. Гвардійський козак. 1812. 4. Ober-офіцер Кавалергардського полку. 1812.

посади в політвідділі 5-ї армії, що боролася проти контрреволюції на Східному фронті. В кінці 1920 повернувся на батьківщину, співробітничав у центр. органі КПЧ «Руде право». Вершина творчості Г. — сатиричний антивоєнний роман «Пригоди бравого воєнка Швейка» (1921—23, незакінч.). Перший варіант його був створений і виданий час. мовою в Києві (повість «Бравий воєнка Швейк у полоні», 1917). Починаючи з 1930 на Україні вийшло вісім видань цієї повісті. Інцензуваний твір поставлено на сценах театрів України, зокрема в Київ. академічному театрі ім. І. Франка.

Тв.: Укр. перекл. — Жертва лютері. К., 1952; Гумористичні оповідання. К., 1956; Пригоди бравого воєнка Швейка. К., 1970; Рос. перекл. — Собрание сочинений. т. 1—5. М., 1966.

Лит.: Шевчук В. І. Ярослав Гашек. К., 1965; Трофимкин И. И. Ярослав Гашек. Л., 1973; Шмелькова И. А. Ярослав Гашек. Библиографический указатель. М., 1959. В. І. Шевчук.

ГАШИНСЬКИЙ Аркадій Євгенович (н. 29.VII 1920, м. Мелітополь Запорізької обл.) — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). У 1945 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського (Москва). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — учасник фронтової театр. бригади 1-го Укр. фронту. З 1948 в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Хома («Ой не ходи, Грицю, та й на вечоринці» Старицького), Ярослав Мудрий (однойменна драм. поема Кочерги), Лаврін Запорожець («Незабутнє» — інсценізація за творами Довженка), Гроза («Сторінка щоденника» Корнійчука), Мстислав («Старик» Горького), Девіш («У ніч місячного затемнення» Каріма), Креонт («Антигона» Софокла), Макбет («Макбет» Шекспіра).

ГАШІШ (араб.) — наркотична речовина, яку добувають з індійських конопель (Cannabis indica). Приймання всередину або куріння Г. спричинює галюцинації. Пристрасть до вживання Г. є *наркоманією*.

ГАСХОВ Хусін Ханахович (н. 2. VII 1913, аул Хабез, тепер Карацхво-Черкеської а. о., Ставропольський край) — черкеський рад. письменник. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав в 30-х рр. Перша зб. «Вірші та пісні» (1940). Оси. тема творів Г. — праця, образ будівника нового життя, дружба народів (зб. «Світання в горах», 1952; «Сонце над аулами», 1957; «Іду по землі», 1965; «Будильник», 1976; «Серце співає», 1977, та ін.). Автор трилогії «Батько і син» (1959—68). Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Світання в горах. В кн.: Теплі скарби. Симферополь, 1972; Рос. перекл. — Иду по земле. Ставрополь, 1965.

М. А. Худієв.

ГАОУ (Аюї; Наїу) Валентин (13. XI 1745, Сен-Жюст, Уаза — 18.III 1822, Париж) — французький педагог, один з основоположників *тифлопедагогіки*. Розробив для сліпих дидактику і методику вивчення наук та оволодіння практичними ремеслами. Запропонував

шрифт для сліпих, вдосконалив спосіб книгодрукування, створив ноти, геогр. карти для них тощо. В 1784 заснував на свої кошти в Парижі першу школу для сліпих. У 1806—17 жив у Петербурзі, де 1807 під його керівництвом відкрито перший у Росії навч. заклад інтернатного типу для сліпих. Оси. праця Г. — «Нарис навчання сліпих» (1786).

ГВАДАЛАХАРА — місто в центр. частині Іспанії, поблизу Мадрида, адм. центр провінції Гвадалахара



Гвадалахара. Палац герцога Інфантадо. Близько 1480—93. Будівництво. Гуас, Егуаомі та ін.

в обл. Нова Кастилія, бл. 30 тис. ж. Моторобудівний з-д, підприємства по переробці с.-г. продукції. Архіт. пам'ятки давньорим. часу та епохи Відродження, в т. ч. рим. міст, палац Інфантадо. Під Г. 1937 відбулась битва, в якій ісп. республіканці розгромили італ.-фашистські війська.

ГВАДАЛАХАРА — місто в Мексиці, адм. ц. штату Халіско. Розташована на Мексиканському нагір'ї, на вис. 1500 м над р. м. Вузол з-ць і автошляхів. 1857 тис. ж. (1974, з передмістями). Один з центрів обробної пром.-сті країни. Розвинуті харч. (олійно-жирова, борошномельна), текст., шкіряно-взуттєва, хім., маш.-буд., цем. пром.-сть. Традиційне виготовлення керамічних виробів. Ун.-т. Архіт. пам'ятки: собор (1571—1618), церква Санта-Моніка (1720—33), будинок Верховного суду (Ауденсія, 1751—75) та ін. Г. засн. 1530.

ГВАДАЛКВІВІР — річка на Пд. Іспанії. Довж. 560 км, пл. бас. 57 тис. км². Бере початок на пн. схилах Андалуських гір. Впадає в Кадіську зат. Атлантичного ок., утворюючи *естуарій* завширшки бл. 7 км. Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води 164 м³/сек. Судноплавний до м. Кордови. Використовується для зрошування. На Г. — м. *Севілья*.

ГВАДЕЛУПА — острови у Вест-Індії, в групі Малих Антильських

А. Б. Гашинський у ролях Грози («Сторінка щоденника» Корнійчука) та Ярослава Мудрого («Ярослав Мудрий» Кочерги).



ких островів, володіння Франції. Включає о. Гваделупа (складається з 2 частин: Бас-Тер і Гранд-Тер), низку дрібних о-вів (Марі-Галант, Дезірад, Ле-Сент та ін.) і пн. частину о. Сен-Мартен (південна належить Нідерландам). Пл. 1,8 тис. км². Нас. 325 тис. чол. (1977), переважно мулати й негри. Офіц. мова — французька. Адм. центр — м. Бас-Тер. Поверхня складена з вулканічних туфів та вапняків. Вис. до 1467 м (ліучий вулкан Суфрієр — найвища вершина Г.). Клімат тропічний, жаркий, вологий (опадів до 2000 мм на рік). Масиви вологих тропічних лісів. Г. відкрив Х. Колумб 1493. До 1635 належала Іспанії, потім франц. приватним компаніям. Корінне індіанське населення було винищено, натомість завезли негрів-рабів. З 1674 острови — франц. колонія. В 17—19 ст. Англія не раз намагалася захопити Г., але за Паризьким договором 1816 вона залишилася французькою. Рабство на островах фактично скасовано 1848. 19.III 1946 Г. дістала статус «заморського департаменту» Франції. Народ Г. бореться за нац. незалежність. Очолує нац.-визвольний рух *Гваделупська комуністична партія*, що входить у фронт боротьби за автономію. На Г. також діють філії гол. франц. політ. партій. Основа економіки — с. г. на експорт. Вирощують цукр, тростину (понад 50% усієї посівної



площі, виробн. цукру 1977 — 96 тис. т), банани, каву, какао, ваніль, цитрусові. Розвинуті тваринництво (велика рогата худоба, кози, свині), рибальство. Гол. галузь пром.-сті — харч. (виробн. цукру, рому). Автошляхів — 1924 км (1974). Оси. пром. центр і мор. порт — Пуент-а-Пітр. З Г. вивозять цукор, банани, ром; ввозять устаткування, паливо, трансп. засоби. Оси. торг. партнер — Франція. Грош. одиниця — франк. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 франк. франків = 15,42 крб. (серпень 1978).

ГВАДЕЛУПСКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (ГКП) — створена на І з'їзді 29—30.III 1958 на базі федерації Франц. компартії, що існувала на Гваделупі з 1944. II з'їзд ГКП (1961) висунув завдання боротьби за внутр. автономію Гва-

делупи у рамках Франц. республіки як першого етапу на шляху до повної незалежності країни. III з'їзд партії (1964) визначив політ., екон. і соціальний зміст програми досягнення автономії (здійснення самоврядування, агр. реформи тощо). VI з'їзд ГКП (1976) підкреслив, що досягнення автономії є не самоціллю, а платформою боротьби за повноту політ., екон. і соціальних прав гваделупського народу; з'їзд підкреслив, що важливою умовою антиімперіалістичної боротьби є зміцнення єдності міжнар. комуністичного руху. ГКП брала участь у роботі міжнар. Народ. комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Комуністи очолюють ряд місц. органів самоврядування в країні. ГКП має 9 депутатів в Генер. раді Гваделупи, 1 місце в Нац. зборах Франції. Генеральний секретар — П. Денет (з 1969). Центральний друкований орган — газета «Етенсель» («Іскра»).

М. В. Мартинюк.

ГВАЛІЯР — місто в центр. частині Індії, в штаті Мадх'я-Прадеш. Вузол заліз. і автошляхів. 406,1 тис. ж. (1971, з передмістями). Підприємства бавовняної та харч. пром-сті. Тексти. машинобудування, металобр. й хім. пром-сть. Кустарне виготовлення килимів, тканин, ювелірних, гончарних і металевих виробів. Археол. музей. Архіт. пам'ятки II—16 ст. (палац Ман-Сінгх, храми тощо).

ГВАЛТИ, гвалти дні — феодальна повинність на Західній і Правобережній Україні, в Польщі, Литві й Білорусії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Г. називалася робота, яку виконували під час живих зверх панщини на шматку поміщиків усіх працездатних селяни — чоловіки і жінки за поміщицький харч. Виникла з розвитку фільваркової системи поміщицького господарювання. Поступово Г. втратили сезонний характер і стали звичайною панщиною.

ГВАНЬНІ (Гванні; Guagnini) Александр (1538, Верона, Італія — 1614, Краків, Польща) — польський хроніст, за походженням італієць. З 1561 служив у польсь. війську, брав участь у Лівонській війні 1558—83. Автор історико-геогр. опису «Європейської Сарматії»: Польщі, Литви, України, Білорусії (1578, 1611). У 1584 видав коротку хроніку Польщі, в якій найбільшу увагу приділив висвітленню Лівонської війни. У творох Г. подано відомості про заборону козацтва, боротьбу нар. мас України проти польсь.-шляхет. гніту і тат. набігів у 15—16 ст. Праці Г. як джерело використовували українські літописці 17—18 ст.

М. П. Ковальський.

ГВАРАНІ, гуарані (ісп. guaraní, за назвою індіан. племені) — грошова одиниця Парагваю, дорівнює 100 сентимо. Введено 1943 замість песо. Золотий вміст Г. не встановлено.

ГВАРДІЙСЬКЕ — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР, на р. Самарі (прит. Дніпра), за 6 км від залізнич. ст. Вільне. 1,5 тис. ж. (1977). Комбінат побутового обслуговування, заг.-освітня школа,

мед. амбулаторія, кінотеатр, 6-ка. Утворене 1957.

ГВАРДІЙСЬКЕ (до 1944 — Сарабуз) — селище міського типу Сімферопольського р-ну Кримської обл. УРСР, на р. Салгирі. Залізничний вузол Острівне. 12,3 тис. ж. (1977). Радгосп. Кримська дослідна станція садівництва, степове відділення Нікітського бот. саду, республіканський проектний ін-т «Укрсадпроект», будинок побуту, 4 загальноосвітні, музична, спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

ГВАРДІЯ (італ. guardia — варта) — добіра привілейована частина військ. Вперше формування, що називалися Г., виникли в 12 ст. в Італії. На поч. 20 ст. гвард. частини були в більшості країн. У Франції під час Великої франц. революції, а також в Австрії під час революції 1848—49 було утворено *Національну гвардію*. У Росії Г. створено 1687—1700 (Семінівський і Преображенський лейб-гвардії полки). Згодом були сформовані гвард. з'єднання. У 1825 частина Г. була осн. силою повстання декабристів.

У революції 1905—07 гвардія відіграла контрреволюц. роль. В 1917 більшість полків Г. перейшли на бік повсталого народу. Контрреволюц. формування під час громадян. війни 1918—20 в Росії дістали назву *білої гвардії*. Першою формою організації Рад. Збройних Сил була *Червона гвардія*. Див. також *Гвардія радянська*.

ГВАРДІЯ ЛЮДОВА (Gwardia Ludowa — Народна гвардія) — збройні загони Польської робітничої партії, що діяли з травня 1942 в окупованій німецько-фашистськими військами Польщі. У 1943 Г. Л. стала масовою орг-цією. Загони Г. Л. діяли в Люблінському, Варшавському, Келецькому, Краківському і Жешувському воєводствах, вели боротьбу також у Сілезії, Лодзі та ін. районах, включених фашистами до складу Німеччини, проводили диверсійні операції в містах (Варшаві, Радомі, Кельці, Краківі). На основі Г. Л. 1.І 1944 створено *Армію Людову*.

ГВАРДІЯ РАДЯНСЬКА — частина, кораблі, з'єднання та об'єднання Збройних Сил СРСР, що відзначилися у боях під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Вперше удостоєні почесного звання гвардійських 18.IX 1941 чотири стріляючі, які брали участь у боях під Мінськом, Смоленськом, Ельнею. Г. р. билася на вирішальних ділянках фронту; її героїчна мужність була прикладом для всієї армії. В ході Великої Вітчизняної війни гвардія звання присвоєно багатьом рад. частинам, з'єднанням та об'єднанням. 21.V 1942 Указом Президії Верховної Ради СРСР для особового складу Г. р. було запроваджено гвард. військ. звання і встановлено нагрудний гвард. знак. Гвард. частинам, з'єднанням та об'єднанням вручалися гвард. прапори. У боях на тер. України відзначилися 1—8-а гвард. армії, 3-я і 5-а гвард. танк. армії та ін. На Чорноморському

флоті при обороні Одеси й Севастополя гвард. звання удостоєний ряд бойових кораблів.

Лит.: Кузьмичев А. П. Советская гвардия. М., 1969.

ГВАРНЕРІ (Guarneri) — родина італійських скрипкових майстрів 17—18 ст. Андреа Г. (1622 або 1626, Кремона — 7.XII 1698, там же) — родоначальник сім'ї, учень Н. Амати. П'єтро Г. (18.II 1655, Кремона — 25.III 1720, Мантуя) — старший син Андреа Г. Джузеппе Г. (21.VIII 1698, Кремона — 17.X 1744, там же) — онук Андреа Г. Найвидатніший представник родини. Скрипки його роботи мають інтенсивний, красивий, багатий відтінками звук. На них грали Н. Паганіні, А. В'єттані, Е. Ізай, Ф. Крейслер та ін. видатні скрипалі. Відомими майстрами також були син і онук Андреа Г. — Джузеппе Г. (25.XI 1666, Кремона — 1739, там же) та П'єтро Г. (14.IV 1695, Кремона — 7.IV 1762, Венеція).

ГВАТЕМАЛА, Республіка Гватемала — держава в Центральній Америці. На Пд. Сх. омивається Карибським м., на Пд. Зх. — Тихим ок. В адміністративному відношенні територія країни поділяється на 22 департаменти.

Державний лад. Г. — республіка. За конституцією 1965 глава д-ви і уряду — президент; його і парламент — однопалатний нац. конгрес обирають строком на 4 роки.

Природа. Поверхня Г. переважно гориста. Більша частина тер. країни — нагір'я заввишки 1000—3000 м. Над ним піднімається низка вулканів, у т. ч. найвища вершина Г. — вулкан Тахумульго, 4217 м. З Пн. до нагір'я прилягає вапнякове плато Петен, з Пд. — вузька приморська низовина. Часті землетруси. Осн. корисні копалини: поліметалеві, хромові, марганцеві руди, золото, срібло, нафта. Клімат субекваторіальний, пасатно-мусонний. Пересічна місячна т-ра на нагір'ї від +15 до +20°, на низовині +23, +27°. Опадів у внутр. районах 500—1000 мм, на пн.-сх. схилах гір — до 3500 мм на рік. Понад 50% тер. Г. вкрито лісами.

Населення. Бл. половини нас. Г. — іспано-індіан. метиси (т. з. ладі-



Гвардія радянська. Нагрудний гвардійський знак.



Герб Гватемали.

ГВАТЕМАЛА

Площа — 108,9 тис. км².
Населення — 6,3 млн. чол. (1976)

Столиця — м. Гватемала



ГВАТЕМАЛА

но), які становлять ядро гватемальської нації, що формується. Решта нас. — різні індіан. народи: кіче (бл. 750 тис. чол.), тут (нижче 1975, ошінка), какчикель (600 тис. чол.), маме (500 тис. чол.), кекчі (400 тис. чол.) та ін. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас. — 58 чол. на 1 км² (1976). 33,8% нас. живе в містах. Найбільші міста — Гватемала і Кесальтенанго.

Історія. Найдавніше населення Г. — індіан. племена. На межі нашої ери на тер. Г. виникли міста, що стали центрами культури майя. В 1523 почалося завоювання тер. Г. ісп. конкістадорами, в ході якого багато індіан. племен було повністю винищено. В 1560 утворено генерал-капітанство Г. В ході війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 проголошено незалежність країни (15.IX. 1821). В кін. 19 — на поч. 20 ст. в Г. почав проникати амер. капітал. Панівне становище в екон. й політ. житті посіла монополія США «Юнайтед фрут компані». В 1-й світовій війні Г. виступала на боці Антанти. На поч. 20-х рр. 20 ст. в Г. посилювся нац.-визвольний і демократичний рух. У 1922 засновано компартію (діяла до 1932, 1949 створено Гватемальську партію праці, ГПП). Під час 2-ї світової війни Г. виступала на боці антифашист. коаліції. 20.X. 1944 в м. Гватемалі відбулося збройне повстання, яке покисло початок антиімперіалістичній, антифеод. революції в Г. (1944—54). З 1945 Г. — член ООН. У 1945 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Х. Арбенаса Гусмана (1951—54) здійснив ряд заходів, спрямованих на демократизацію політ. життя Г., створення незалежної економіки. В 1954 реакц. кола Г. при підтримці США організували контрреволюц. переворот. Усі завоювання революції було ліквідовано, діяльність прогресивних орг-цій заборонено. Всі наступні уряди Г. продовжували політику придушення прогресивних сил. Трудящі Г., очолені ГПП, ведуть постійну боротьбу проти диктатури. З 1963 в Г. існує партизанський рух. У міжнар. відносинах уряд Г. повністю орієнтується на політику США. Г. — член Організації американських держав, Центральноамериканського спільного ринку, Латиноамериканської економічної системи.

М. В. Мартинюк. Рух національного визволення, засн. 1959. Крайньо права партія; захищає інтереси великої буржуазії та латифундистів, зв'язаних з іноз. капіталом. Конституційно-демократична партія, засн. 1964. Права, представляє інтереси частини великої буржуазії, поміщиків, воячини. Революційна партія, засн. 1957. Виражає інтереси дрібної та серед. нац. буржуазії, інтелігенції, частини землевласників. Християнська — демократична партія, засн. 1955. Об'єднує представників католицького духовництва, дрібної буржуазії, частини селянства. *Гватемальська партія*

праці, засн. 1949 (з 1954 діє нелегально). Гватемальська автономна профспілкова федерація, засн. 1957. Входить до ВФП. Профспілкова рада Г., засн. 1956. Входить до МКВП та Міжамериканської регіональної організації трудящих.

М. В. Мартинюк. **Господарство.** Г. — відстала агр. країна, що спеціалізується на вирощуванні на експорт деяких план-



Бананова плантація.

таційних культур. Великої шкоди г-во країни зазнало під час землетрусу 1976. В с. г. зайнято бл. 65% економічно активного населення. Частка с.-г. виробн. 1975 становила 27,6% валового внутр. продукту. Для Г. характерне подання великого плантаційного г-ва з примітивним напівнатуральним селянським. Під плантаційними культурами — понад 30% посівної площі. Осн. з них (збір 1976, тис. т): кава — 153, бавовна — 101, банани — 520. На експорт вирощують також абакі, ефіроносні культури, тютюн, цукр, тростину. Гол. прод. культури: кукурудза, рис, картопля, овочі. Тваринництво має другорядне значення. Розводять (1975, тис. г): велику рогату худобу — 2148, свиней — 839, овець — 520. Заготівлі цінних порід деревини (бальса, бакаут та ін.), смоли чикле. На узбережжі Карибського м. — рибальство, вилов креветок.

Промисловість розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають цинк, сурму, свинець, срібло. Виробн. електроенергії — 1099 млн. кВт. год (1975). Підприємства хар-

чової, шкіряної, текст., нафтохім., буд. матеріалів пром-сті (переважно у містах Гватемала й Кесальтенанго). В Ескунтілі та поблизу Пуерто-Барріос — нафтопереробні з-ди на довізній сировині. Розвинуті кустарні промисли. Довж. залізниця — бл. 1,6 тис. км, автошляхів — 13,4 тис. км, у т. ч. 2,5 тис. км з твердим покриттям. Через Г. проходить Панамериканська автострада. Гол. мор. порти: Пуерто-Барріос, Сан-Хосе, Чамперіко. У м. Гватемалі — міжнар. аеропорт. З Г. вивозять каву, бавовну, банани, цукор, лісоматеріали та ін.; ввозять продукти харчування, автомобілі, устаткування, нафту. Найбільша частка зовнішнього обороту припадає на США, ФРН, країни Центр. Америки, Японію. Грошова одиниця — кетсаль. 1 кетсаль = 1 дол. США.

М. П. Крачило. **Медичне обслуговування.** В 1973 в Г. було 12,1 тис. лікарняних ліжок (2,2 ліжка на 1 тис. ж.); 1975 в країні працювали 16,6 тис. лікарів (1 лікар на 3,6 тис. ж.). Лікарів готують на медичному факультеті університету Сан-Карлос у м. Гватемалі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. 60% дорослого нас. країни неписьменні (1976). Проголошено 1945 обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років не здійснюється. Тривалість навчання у поч. школі — 6 років (у сім'ї — 3), у серед. — 5 (3 + 2) або 6 (3 + 3).

Поряд з держ. є приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах навчувалося 647 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 104,5 тис. (1973), у вищих навч. закладах — 27,6 тис. студентів (1976). Найбільший вуз — ун-т Сан-Карлос у м. Гватемалі (засн. 1676); приватні ун-ти Рафаель Ландівар, дель Вальє та Маріано Гальвес, усі — в м. Гватемалі. Наук. установи: Гватемальська академія (засн. 1930), Академія мед., фіз. та природничих наук, Асоціація інженерів і архітекторів (засн. 1930), Ін-т харчування Центр. Америки та Панами, Нац. ін-т ядерної енергії, Нац. ін-т географії, Ін-т антропології й історії та ін. У м. Гватемалі — Нац. 6-ка (засн. 1879), Нац. музеї історії і красних мист., археології та етнографії.

В. З. Клепиков. **Преса, радіомовлення, телебачення.** В 1975 в Г. виходило 11 щоденних газет заг. тиражем понад 200 тис. примірників, 13 ін. періодичних видань. Осн. газети: щоденні — «Пренса лібре» («Вільна преса», з 1951), «Імпарсіаль» («Безсторонній», з 1921), «Ора» («Голоса», з 1920), «Діаріо де Сентро Америка» («Газета Центральної Америки», з 1880), орган Гватемальської партії праці — газета «Вердад» («Правда», виходить нелегально з 1954). Урядова служба — Ген. управління нац. радіо й телебачення (засн. 1931) контролює роботу 95 радіо-і 12 телестанцій, з яких 9 — ретрансляційні. Передачі ведуться ісп. та англ. мовами. Переважна більшість радіостанцій і всі телевізійні — комерційні. Телебачення з 1956.

О. В. Ткачов



Х. Урруела. Релігійна сцена. Гітс. Середина 20 ст.



К. Меріді. Постаті. 1928.



Тканий пояс.



Література Г. розвивається в основному ісп. мовою. Ісп. колонізатори знищили давню культуру племен майя, зокрема й високорозвинену л-ру. Збереглося лише кілька пам'яток. У роки ісп. володіння л-ра мала наслідувальний характер. Тільки у 18 ст. з'явилися оригінальні твори (А. Пас-і-Сальвадор, Р. Ландівара). Романтичний напрям, що виник після проголошення незалежності (1821), представляли поети Х. Батрес Монтуфар, Х.-А. де Ірісаррі, Х. Дієс Олаверрі, Д. Естрада, прозаїки Х. Міла-і-Відаурре і Ф. Лайнф'єста. Письменники-реалісти 19 — поч. 20 ст.: Р.-А. Саласар, Е. Мартінес Сабаль, М. Сото Холла, Ф. Кальдерон Авіла, Р. Аревало Мартінес. Після революції 1944—54 стали відомими М.-А. Астуріас, Л. Кардоса-і-Арагон, Р. Лейна, О.-Р. Гонсалес, У. Альвардо та ін. Після перемоги реакції 1954 більшість письменників живе у вигнанні, продовжуючи боротьбу за свободу і мир.

Архітектура. У 2—9 ст. на тер. Г. була поширена культура індіанців майя. Від тих часів у центрах Гі-каль, Камінальгую, Кірігуа збереглися храми на пірамідальних або бантоподібних основах, палаці, піраміди, стели з рельєфними зображеннями тощо. В колоніальний період виникли нові міста (Антигуа, Чікастенанго) з прямокутною сіткою вулиць й одноповерховими будинками з адобі. Масивні цивільні й культові будівлі з товстими стінами оздоблювали ліпленням і різьбленням у дусі *барокко*, часто з мавританськими мотивами (палац Паласіо де лос Капітанес Хенералес, закінчено 1764, арх. Л. Дієс Наварро; будинок ун-ту, тепер музей, будівництво розпочато 1763, арх. Х.-М. Рамірес — в м. Антигуа). В 19—20 ст. міста Г. в основному зберегли традиційне планування. Серед значних споруд — театр (1852—59), палац президента (1933), палац уряду (1941) в м. Гватемалі.

Образотворче мистецтво. З давніх часів, від культури майя, відомі скульптурні пам'ятки, розписна й фігурна кераміка, вироби з кістки. В колоніальний період існувала своєрідна скульптурна школа Г. З 16 ст. відомі статуї з срібла скульпторів Х. де Агірре, К. Катаньо, з 17 ст. — портрети роботи А. Альвареса, з 18 ст. — скульптури Е. Суянгі. В 17 ст. виник живопис (А. де Монтуфар). Скульптура й живопис були переважно релігійного змісту. У 20 ст. розвинулися реалістичний пейзаж, побутовий жанр (А. Гальвес Суарес, Т. Фонсека, Р. Ласо) і скульптура (Х. Урруела, Р. Галеотті Торрес). На творчості частини сучас. живописця позначився вплив абстракціонізму.

У Гватемалі здавна поширені художні ремесла (ткацтво, вишивання, гончарство, плетіння з каліманого листя тощо).

Літ. Недялков І. П. Гватемала. К., 1963; Торральба Г. Битва за Гватемалу. Пер. з ісп. М., 1956; Діас Россетто Х. Характер гватемальської революції. Пер. з ісп. М., 1962; Латинская Америка. Справочник. М., 1976.

ГВАТЕМАЛА — столиця Республіки Гватемала. Гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташована на Гватемальському нагір'ї, на вис. понад 1500 м над р. м. Залізничне сполучення з портами Сан-Хосе й Чамперіко (Тихий ок.), Пуерто-Барріос (Карібське м.). Аеропорт. 870 тис. ж. (1974). Г. засн. 1524. В 1821 в місті проголошено незалежність держави Гватемала від Іспанії. Підприємства харч., текст., шкіряно-взут., деревообробної, цем.



Гватемала. В центрі міста

пром-сті; залізничні майстерні. В Г. — 4 ун-ти, в т. ч. державний (засн. 1676), Гватемальська академія, Національна 6-ка, Національна консерваторія, Національний музей: історії та красних мистецтв, археології та етнології. Великої шкоди місту завдали землетруси, зокрема 1917—1918 та 1976.

ГВАТЕМАЛЬСЬКА ПАРТІЯ ПРАЦІ (ГПП) — заснована в м. Гватемала 28.IX 1949 під назвою Комуністична партія Гватемали. На II з'їзді (1952) було прийнято програму і статут партії, перейменовано її на ГПП. Спадкоємиця Компартії Гватемали (1922—32). З 1954, після реак. перевороту в країні, оголошена поза законом, діє в підпіллі. III з'їзд ГПП (1960) прийняв «Політ. платформу», в якій висунув завдання боротьби проти реак. режиму, за створення демократичного революц. уряду. ГПП проводить принципову лінію на досягнення єдності з усіма революц. орг-ціями країни, що борються проти профашист. хунти. IV з'їзд ГПП (1969) схвалив нові статут і програму партії, яка визначає завдання гватемальської революції як аграрної, антиімперіалістичної, народної, в перспективі націленої на соціалізм. У статуті визначено роль партії як керівника революц. війни гватемальського народу. ГПП зазнає жорстоких переслідувань. У 1972 і 1974 були заарештовані і по-звірячому вбиті ген. секретарі ЦК ГПП Б. Альварардо Монсон і У. Альварардо Арельяно. ГПП брала участь у роботі міжнар. Нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Центр. друкований орган — газ. «Вердад» («Правда»).

ГВАЙЛА (Parthenium) — рід рослин родини складноцвітних. Листки чергові, цілісні, зубчасті або майже перисторозсічені. Кошики

багатоквіткові, складають густе волотевидне суцвіття. Плід — сім'янка. Рід об'єднує бл. 14 видів, пошир. у Пн. і Центр. Америці, Мексиці та на Андійських о-вах. Один вид Г. — Г. срібляста (P. argentatum) — каучуконосна рослина. Каучук міститься в стеблах і коренях (2—16% сухої речовини). Крім того, в Г. є смоли (до 15%) й ефірні олії.

ГВАЙКОВЕ ДЕРЕВО, бакаутове дерево (Guajacum) — рід рослин род. паролістових. 6 видів, ростуть у тропічній Америці. Найпошир. види — G. officinale і G. sanctum — високі дерева. Листки перисті, супротивні. Квітки голубі, зібрані в зонтикоподібні суцвіття. Деревина дуже міцна, йде для виготовлення легких деталей машин. В ядрі деревини G. officinale міститься пахуча смола, багата на гваякол — органічну сполуку, використовувану при синтезі ваніліну і лік. препаратів.

ГВЄЗДОСЛАВ (Hviezdoslav, справж. прізвище — Орсаг) Павол (2.II 1849, м. Вишній Кубін — 8.XI 1921, м. Долній Кубін) — словацький поет. Літ. діяльність почав у 60-х рр. Автор збірок ліричних поезій: «Пагінья» (ч. 1—3, 1885—95), «Туга» (ч. 1—4, 1903—06), «Відгомін» (ч. 1—3, 1909—11), поем «Дружина лісника» (1886), «Ежо Влколинський» (1890), «Габор Влколинський» (1899), а також трагедії «Ірод та Іродіада» (1909), в якій викривав аморальність пануючої верхівки. Остання книга — «Криваві сонети» (1919) спрямована проти імперіалістичної війни. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Міцкевича, Ю. Словацького, У. Шекспіра, Ш. Передфі та ін. поетів.

Тв. Укр. перекл. — Криваві сонети. Братіслава, 1961; [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Рос. перекл. — Стихи. М., 1961. **Літ.** Токсина І. В. Павол Орсаг-Гвєздослав. Бібліографічний указатель. М., 1974. В. І. Шевчук.

ГВЄЛЬФИ І ГІБЕЛІНИ (Guelphi, Ghibellini) — політичні напрями в Італії 12—15 ст., що виникли у зв'язку зі спробами імператорів «Священної Римської імперії» ствердити своє панування на Апеннінському п-ові. Гвельфи об'єднували противників імперії (переважно з торг.-ремісничих верств), гібеліни — прихильників імператора (гол. чин. дворян). Боротьба цих напрямів відображала глибоку суперечність між торговельно-ремісничими верствами й феодалською знаттю.

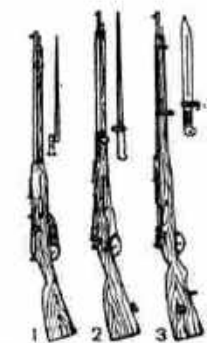
ГВИНТІВКА — індивідуальна вогнепальна зброя з гвинтовими нарізами в каналі ствола, які надають кулі обертального руху, що забезпечує стійкий політ, більшу дальність і влучність стрільби у порівнянні з гладкоствольними рушницями. Перші зразки дульнозарядних рушниць з гвинтовими нарізами з'явилися на поч. 16 ст. в Зх. Європі та Росії. В 2-й пол. 19 ст. з винаходом *капсюля*, унітарного патрона і зміною способу заряджання (з казенної частини) скорострільність нарізних рушниць (з 1856 їх наз. Г.) значно збільшилась, і вони були прийняті на оз-



П. Гвєздослав.



Гваякол срібляста.



Гвинтівки: 1 — російська 7,62 мм зразка 1891/30; 2 — французька 8,0 мм зразка 1907/16; 3 — німецька 7,92 мм зразка 1898.



Гвинтокрил Ka-22 (СРСР).

ГВИНТОВА
ЛІНІЯ

бронювання всіх армій провідних країн. В Рос. армії з 1868 — *берданка*, 1891 замінена Г. магазинною С. І. Мосіна. Ця Г. була в рос. і рад. арміях до 1930 і лягла в основу вдосконаленого зразка 1891—1930. Її бойова скорострільність 10—12 пострілів за хвилину, прицільна дальність стрільби — до 2000 м, маса з багнетом 4,5 кг. З 1940 на озброєнні Рад. Армії була самозарядна (7,62 мм) Г. зразка 1940 (СВТ-40), а з 1944 — самозарядний *карабін*. У 1963 на озброєння прийнято самозарядну снайперську гвинтівку (СВД). Сучасні напівавтом. та автом. Г. в різних країнах мають калібр від 5,6 до 7,62 мм.

ГВИНТОВА ЛІНІЯ — крива на поверхні колового циліндра або колового конуса, яка перетинає усі твірні під сталим кутом (мал.). Циліндрична Г. л. — єдина лінія сталої кривини і сталою, не рівною нулю, *скруту*. Вона є траєкторією точки, яка обертається навколо осі циліндра й одночасно переміщується на віддалі, пропорційну кутові повороту φ в напрямку його осі. Її параметричні рівняння відносно прямокутної системи координат, вісь ОZ якої є віссю циліндра, мають вигляд: $x = a \cos \varphi$, $y = a \sin \varphi$, $z = k\varphi$. Залежно від знака скрути, циліндрична Г. л. має форму правого або лівого гвинта. Величина $k = 2\pi l$, на яку переміщується точка при повному обороті, наз. її кроком. Узагальнена Г. л. — лінія на довільній циліндричній поверхні, яка перетинає усі твірні під сталим кутом α . Для неї відношення скрути k до кривини k є величиною сталою: $k/k = \text{ctg } \alpha$. При розгортанні циліндричної поверхні на площину Г. л. переходить у пряму.

В. П. Білоусова.

ГВИНТОВА ПОВЕРХНЯ — поверхня, описана довільною кривою, яка обертається навколо нерухомої осі з незмінною кутовою швидкістю й одночасно здійснює рівномірний поступальний рух вздовж осі обертання. Якщо Г. п. описана прямою, що перетинає вісь обертання під прямим кутом, вона наз. *прямим гелікоїдом* (мал.). Колоні циліндри, що мають спільну вісь з прямим гелікоїдом, перетинають його по *гвинтових лініях*. Г. п. можна вигнути на *поверхню обертання*. Зокрема, способом згинання прямий гелікоїд можна накласти на *катеноїд*.

В. П. Білоусова.

ГВИНТОВИЙ СПУСК — пристрій, яким наслідні або поштучні вантажі спускають під дією власної ваги: засіб *гравітаційного транспортування*. Має вигляд гвинтового жолоба (мал.). Застосовується на багатоповерхових складах, в цехах тощо.

ГВИНТОКРІЛ — літальний апарат вертикального зльоту і посадки з несучими гвинтами, як у вертольота, і крилом та оперенням, як у літака. Рушійними гвинтокрила є тягачі чи штовхаючі повітряні гвинти або реактивні двигуни. У Г. більша швидкість, ніж у вертольота, але складніша і важча конструкція. Іл. с. 495.

ГВИНТОРІГА КОЗА, мархур (*Sagpa falconeri*) — парнокопитний ссавець підрод. козоовець. Відзначається міцним тулубом та своєрідною будовою спіральновивстих рогів завдовжки до 150 см. Довж. тіла до 1,7 м, вис. в холці 100 см. Забарвлення буровато-руде або білувате. Гін в листопаді — грудні. Самка після бл. 6-місячної вагітності народжує 1—2 козенят. Г. к. поширені в гірських країнах Пд.-Зх. Азії. В СРСР — вздовж верх. течії Панджу та в р-ні гірського хребта Кугітантау. Промисловий звір, його чисельність швидко зменшується. Г. к. в СРСР перебуває під охороною закону.

О. П. Кормеев.

ГВІАНА (Французька) — володіння Франції на Пн. Сх. Південної Америки, на узбережжі Атлантичного ок. Пл. — 91 тис. км². Нас. 60 тис. чол. (1976, оцінка), переважно креоли, метиси, індіанці. Офіц. мова — французька. Адм. центр — м. *Кайєнна*. Поверхня переважно рівнинна, на Пд. — Гвіанське плоскогір'я. В надрах Г. виявлено родовища золота, бокситів. Клімат субекваторіальний, жаркий, вологий. Пересічна місячна т-ра повітря +28, +29°, опадів понад 3000 мм на рік. Найбільші річки — Мароні, Ояпок (Ояпокі). Рослинність — вічнозелені ліси (*гилей*), подекуди — *савани*. Перші європейські колоністи з'явилися на тер. сучас. Г. 1598. В 1604 її захопили французи. В 17 — на поч. 19 ст. за володіння Г. точилася боротьба між голландцями, англійцями і французами; останні утвердилися тут 1817. З кін. 17 ст. тут розвивалося плантаційне т-во, в якому використовували працю негрів-рабів (фактично звільнені 1848). З кін. 18 до серед. 20 ст. Г. — місце заселення («суха гільйотина») для франц. політ. в'язнів. В Кайєнні відбували засланні багато з учасників *Парижкої комуни 1871*. З 1946 Г. — «заморський департамент» Франції. Прогресивні сили Г. об'єднані у Фронт визволення Гвіани (засн. 1958). Осн. заняття населення — с. г. В обробітку менш як 0,1% території (гол. чин. на узбережжі). Вирощують (збір 1976, тис. т): цукр. тростину — 5, бана-

ни — 2, а також какао, рис, кукурудзу, маніок, цитрусові, овочі. Розводять велику рогату худобу, свиней. Рибальство, морський промисел (вилов креветок). Заготівля цінних порід деревини. Гол. галузь гірничої пром-сті — видобування золота. Підприємства по виробн. рому, лісопильні. Автошляхів — 740 км. Гол. мор. порт — Кайєнна. Вивіз золота (бл. 50% вартості експорту), лісоматеріалів, рому, креветок; ввіз прод. товарів, буд. матеріалів, палива, тканин, устаткування. Осн. торг. партнери — Франція, США. Грош. одиниця — франк. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 франц. франків = 15,42 крб. (серпень 1978).

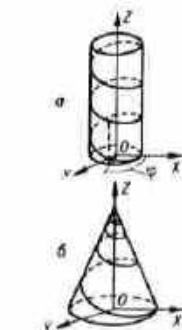
ГВІАНСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія в Атлантичному ок., біля пн.-сх. берегів Пд. Америки. Є продовженням Пд. Пасатної течії. На Пн. зливається з Пн. Пасатною течією. Пересічна т-ра води +27°, швидкість понад 3 км/год.

ГВІАНСЬКЕ ПЛОСКОГІР'Я — плоскогір'я в Пд. Америці, між низовинним р-ном *Оріноко* на Пн. та *Амазонки* на Пд. Лежить в межах Колумбії, Венесуели, Бразилії. Гайани, Суринаму й Гвіані французької. Довж. бл. 2000 км. Вис. 500—1000 м на Зх. й 200—500 м на Сх., найвища точка — г. Серра Небліна (3014 м). Г. п. складене з гранітів, гнейсів, сланців, подекуди вкриті пісковиками. Родовища заліз. руд, золота, алмазів, бокситів. Клімат тропічний, вологий (опадів до 3500 мм на рік). Г. п. розчленоване численними притоками р-н *Оріноко* та *Амазонки*. Ріки мають пороги, водоспади (найвищий у світі водоспад *Ангельський*); великі запаси гідроенергії. На схилах — вологі вічнозелені ліси (*гилей*); на Пн. Зх. — *савани*. З тварин тут водяться широконосий мавп, лінчеві, мураход, броненосець, тапір, агуар та ін.

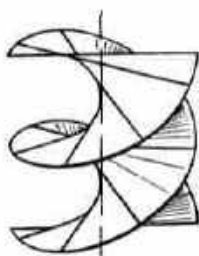
ГВІЗДЕЦЬ — селище міського типу Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Чорняві (прит. Пруту). Залізнична станція. 1,5 тис. ж. (1977). Цегельня, виробниче відділення райсільгосптехніки, мішколосна будівельна організація. 2 заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Відомий з 1373. У Г. народився укр. художник Я. В. Пестрак.

ГВІНЕЙСЬКА ЗАТІКА — затока на Сх. Атлантичного ок., біля узбережжя Екваторіальної Африки. Пл. 1533 тис. км², найбільша глиб. 6363 м. На Сх. поділяється на 2 затоки — Біафра і Беніу. У Г. з. багато островів (Масіас-Нема-Бійого, Сан-Томе, Принсіпі та ін.). Т-ра води 25—27°, солоність від 20—30‰ (поблизу гирла великих річок) і до 34—35‰. Найбільші порти: Аккра, Такораді (Гана), Лагос (Нігерія), Дуала (Камерун) та ін.

ГВІНЕЙСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія в Атлантичному ок., на Пн. Гвінейської затоки, біля узбережжя Африки. Пересічна річна т-ра води на поверхні +26, +27°, солоність до 35‰, швидкість понад 3 км/год.



Циліндрична (а) та конічна (б) гвинтова лінія.



Гвинтова поверхня. Прямий гелікоїд.



Гвинтовий спуск.



Гвинторіга коза (самець і самка)



ГВІНЕЯ, Гвінейська Республіка — держава в Зх. Африці. Омивається Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на 29 округів. Державний лад. Г. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1958. Глава д-ви — президент, обраний населенням строком на 7 років. Законодавчий орган — однопалатні законодавчі збори, що обираються населенням строком на 7 років; уряд очолює прем'єр-міністр.

В. Н. Денисов.

чол. на 1 км². Бл. 10% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Конакрі, Кіндіа*. Історія. В 4—13 ст. тер. Г. входила до складу середньовічної д-ви *Гана*, в 13—16 ст. — *Малі*. У 18 ст. тут утворилася військ.-феод. д-ва народності фульбе. Європейці вперше висадилися на узбережжі Г. в 15 ст. До 19 ст. вони спустошували густонаселені області узбережжя Г., вивозячи звідти людей у рабство. З 2-ї пол. 19 ст. почалася

Господарство. Г. — агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після завоювання незалежності в країні відбувається подолання наслідків колоніалізму, поступова перебудова г-ва з метою створення нац. економіки. Зміцнюється держ. сектор у пром-сті, проводиться курс на кооперування у с. г., націоналізовано банки, електростанції, ряд підприємств, що належали іноз. компаніям, запроваджено монополію на зовн. торгівлю. За п'ятирічним планом 1974—78 вжито заходів щодо дальшого поліпшення галузевої структури г-ва. Велику допомогу Г. надають СРСР та ін. соціалістичні країни. За рахунок рад. кредитів споруджено ряд пром. підприємств, у т. ч. консервний з-д у Маму, лісопильний у Нзерекоре, холодилик і киснево-ацетиленовий з-д у Конакрі, бокситодобувний комплекс в Кіндіа, 2 показові тваринницькі ферми та ін.

У с. г. зайнято понад 80% самодіяльного населення, виробляється 60% валового нап. продукту. Переважає дрібнотоварне, часто натуральне сел. г-во. Осн. прод. культури (1976, збір тис. т): рис — 470, кукурудза — 340, маниок — 450, батат — 90, просо, сорго, бобові. З тех. культур вирощують олійну пальму, дерево карите. Найбільше товарне значення мають кава (8 тис. т), банани (6 тис. т), ананаси (20 тис. т). Тваринництво має екстенсивний характер. Дедалі більшого значення набуває пром. рибальство (вилов риби в 1974—20 тис. т).

Гол. галуззю пром-сті є гірничодобувна, продукція якої забезпечує бл. 70% експорту країни. Іноз. монополії за участю д-ви розробляють родовища бокситів поблизу міст Боке, Кіндіа та Фріа (1976 видобуто 9,6 млн. т бокситів і вироблено 630 тис. т глинозему). На націоналізованих копалинах видобувають алмази (138 тис. каратів, 1974). Обробна пром-сть представлена підприємствами по переробці с.-г. продукції (рисоочисні, консервні, потіюнові ф-ки, текст. комбінат), є невеликі металобробні й хім. підприємства, лісопильні. Розвинуті кустарні ремесла й промис-



Герб Гвінеї.

ГВІНЕЯ

Площа — 245,8 тис. км²

Населення — 5,2 млн. чол. (1974)

Столиця — м. Конакрі



Природа. Береги Г. низовинні, розчленовані глибокими затоками. Вдовж узбережжя вузькою смугою простягається низовина. Решта території переважно гориста. В центр. частині країни піднімається гірський масив Фута-Джаллон (вис. до 1537 м), на Пд. Сх. — Північно-Гвінейська височина з найвищою вершиною Г. — г. Німба, 1752 м. На Пн. Сх. лежить рівнина басейну верхньої течії Нігеру. Надра Г. багаті на заліза, руди, боксити, алмази, золото. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна річна т-ра — від +20° в гірських р-нах до +25° на узбережжі. Опадів 1200—4000 мм на рік. Ріки повноводні, порожисті. Гол. з них: Гамбія, Бафінг (верхня течія Сенегалу), Нігер. Багато коротких річок впадає в Атлантичний ок. Ґрунти переважно червоні й червоно-жовті. Найбільш поширений тип природної рослинності — *савана*. Уздовж узбережжя — мангрові зарості.

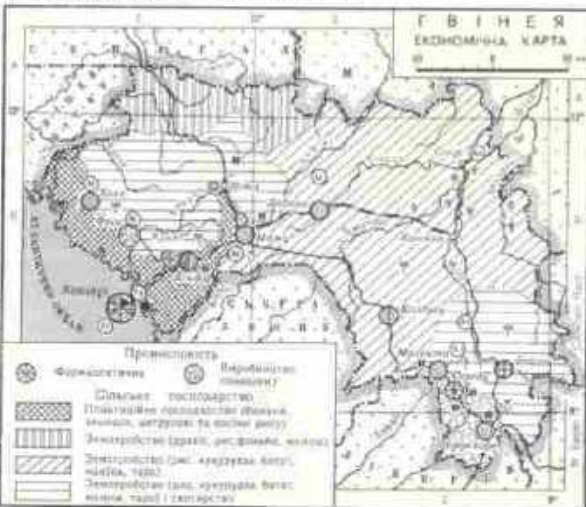
Населення. В Г. живе понад 20 народностей та етнічних груп. Бл. половини населення належить до мовної сім'ї манде: народи малінке (900 тис. чол., тут і нижче 1975, оцінка), сусу (500 тис. чол.), клеле (210 тис. чол.) та ін. Решта нас. — народи атлантичної мовної сім'ї: фульбе (1750 тис. чол.), кісі (250 тис. чол.) та ін. Держ. мова — французька. Офіційно визнаються також мови народностей, які населяють Г. (фуль, малінке, сусу та ін.). Пересічна густота нас. — 21

франц. колонізація тер. Г. Населення Г. чинило запеклий опір завоюванню (повстання під керівництвом *Саморі* та ін.). Загарбавши Г., франц. колонізатори включили її до складу Сенегалу, а згодом виділили в окрему колонію. В 1904—58 Франц. Г. входила до Франц. Зх. Африки. Нас. Г. постійно боролось проти колоніалізму. Особливої сили нац.-визвольний рух набув після 2-ї світової війни. Його очолила Демократична партія Гвінеї (ДПГ), яка об'єднала прогресивні верстви населення країни.

2. X 1958 Г. було проголошено незалежною республікою. Президентом країни і главою уряду став А. С. Туре. Того самого року встановлено дипломатичні відносини з СРСР. З 1958 Г. — член ООН. В 1970 народ Г. відбив збройну агресію з боку Португалії.

В країні здійснено прогресивні соціально-еко. перетворення. У 1962 ДПГ проголосила розвиток країни по некапіталістичному шляху. Уряд Г. проводить політику позитивного нейтралітету, виступає за єдність афр. д-в, проти неоколоніалізму. В 1973 між СРСР і Г. підписано угоду про екон. і тех. співробітництво. Г. — член *Організації африканськ. і єдності*.

Ю. І. Патажан. **Політичні партії, профспілки.** Демократична партія Гвінеї, засн. 1947. Правляча і єдина партія в країні. Національна конфедерація трудящих Гвінеї, засн. 1960.



ГВІНЕЯ-БІСАУ



Герб Гвінеї-Бісау.

ГВІНЕЯ-БІСАУ

Площа — 36,1 тис. км²

Населення — 857 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Бісау

ли. Виробн. електроенергії 534 млн. кВт · год (1976). Основні пром. центри: Конакрі, Канкан, Сігірі, Бейла. Довжина з-щ понад 1 тис. км, автошляхів — бл. 13 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 1,1 тис. км. У Конакрі — мор. порт, міжнар. аеропорт. З Г. вивозять глинозем, каву, банани, ананаси, алмази; ввозять пром. устаткування, машини, нафтопродукти, пред. товари. Значна частина зовнішньоторг. обороту країни припадає на соціалістичні країни. Г. торгує також із Францією, США, ФРН тощо.

Грош. одиниця — силі. За курсом Держбанку СРСР 100 силі = 3,39 крб. (серпень 1978).

Г. М. Биков.
Медицинське обслуговування. В 1972 в Г. було 6,9 тис. лікарняних ліжок (1,7 ліжка на 1 тис. ж.). В Конакрі функціонує госпіталь на 500 ліжок, обладнаний на кошти СРСР. В 1973 мед. допомогу подавали 188 лікарів (1 лікар на 22,4 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті політех. ін-ту в Конакрі та за кордоном.

Освітн. наукові та культурно-освітні заклади. З 1968 за реформою нар. освіти у Г. здійснюється ліквідація неписьменності. Навчання безплатне, усі навч. заклади — державні. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 15 років: 6 років у поч. школі, 6 (3 + 3) у серед. навч. закладах. Викладання в поч. школі — 8 місц. афр. мовами, в серед. школі і вузах — франц. У 1974 в поч. школах та серед. навч. закладах налічувалось понад 350 тис. учнів, у вищих — понад 7 тис. студентів (1975). 5 вузів: Політех. ін-т у Конакрі (засн. з допомогою СРСР 1963); Політех. ін-т і Пед. ін-т (Вища нормальна школа) у м. Канкані; Нац. школа прикладних мистецтв і ремесел, Вища адміністративна школа в Конакрі. Наук. установи: Нац. ін-т наук. досліджень і документації (засн. 1958), держ. секретаріат наук. досліджень (засн. 1969), Гвін. академія нац. мов, Ін-т біол. досліджень, ряд наук. т-в. Нац. б-ка, б-ка Політех. ін-ту, нац. музей (усі — в Конакрі).

В. З. Клепиков.
Преса, радіомовлення. В Г. виходить газета «Хоройя» («Гідність»), з 1961, спочатку щоденна, з 1969 — щотижнева) та вісник уряду республіки «Журналь офісьєль де ля Республік» («Офіційний журнал республіки», двічі на місяць). Урядове Гвін. агентство преси засн. 1960. З 1958 діє служба нац. радіомовлення. По внутр. програмах радіомовлення ведеться франц. мовою та мовами народностей Г. на зарубіжні країни — англ., португ., араб. та різними афр. мовами.

О. В. Ткачов.
Література. У народів Г. існує багата фольклор: сказання, легенди, казки, байки про тварин, прислів'я. Малі фольклорні форми прикрашають всім народам Г. У фульбе існує й багата писемна традиція рідною мовою. Створюються поезія і франц. мовою. Актуальні теми в своїх творах порушують Рай Отра (Мамаду Траоре), К. Ненекхалі Камара (виступає і як літ. критик),

А. С. Туре, Е. Сіссе. В 60-х рр. почалася робота над створенням писемності для нац. мов.

Архітектура та образотворче мистецтво. Традиційне житло народів Г. — круглі в плані будівлі з глини з соломкою без вікон, з конічним солом'яним дахом. У містах — прямокутні в плані будівлі з терасами. Після 2-ї світової війни споруджуються будівлі сучас. архітектури з застосуванням нових конструкцій і матеріалів. З 1958 в Конакрі зводяться громад. й пром. споруди за участю спеціалістів із соціалістичних країн (Політех. ін-т, стадіон, радіоцентр — за проектами рад. архітекторів; друкарня — за проектом архітекторів НДР).

На тер. Г. знайдено кам'яні фігурки людей і тварин. З сучас. худож. ремесел поширені різьблення на дереві (ригальні маски) та слоновій кістці, вибілка на тканинах, плетіння з солом'яних (шиновки тощо). Профес. образотворче мист. представлене народними картинками (майстерня в Конакрі).

Музика. У Г. побутують переважно колективні форми нар. творчості (спільний одностопний спів, групові танці, інструм. ансамблеве виконання). Муз. інструменти: ударні — барабани, брязкальця; тип ксилофона — балафон; струнні — ко-ра, керона (гітара). Після завоювання незалежності створюються профес. джазові ансамблі, танц. колективи. У 1963 в Конакрі відкрито Нац. муз. школу.

Театр. На тер. Г. ще в давнину поширилися нар. вистави з танцями, пантомімами й піснями. Розвиток сучас. театр. мист. почався після проголошення незалежності. Було створено колектив «Африкан. балети Гвінеї», в репертуарі якого — танці, пантоміми й муз.-драм. сценки. В 1964 організовано нац. ансамбль «Джоліба». Обидва ансамблі виступали в СРСР (перший — 1961, другий — 1966, 1968 і 1971). Існують аматорські худож. колективи, створено «Федеральні трупи», які готують вистави на актуальні теми. В 1970 в Конакрі відбувся 1-й нац. фестиваль мист. й культури, на якому було показано 15 вистав і 30 балетів (наступні фестивали — 1973, 1975).

Кіно. Розвиток нац. кінематографії Г. почався з 1958 після завоювання незалежності. З 1967 кіновиробництво стало державним, 1973 — став до ладу кіноцентр. Фільми: «Вчора, сьогодні, завтра» (1969, реж. Коста Н. Діань), «Сергій Баккарі Вулен» (1968, реж. Мухамед Ламін Акен), документальні — «І прийшла свобода» (1969, реж. Секу Умар Баррі), «Гвінея-Гвінея» (1971, реж. Мамаду Альфа Бада), «Пам'яті Квеме Нкрума» (1973, реж. Муса Дьякіте). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Гаврилов Н. И. Гвінейская республика. М., 1960; Мельников И. А., Корочанцев В. А. Экваториальная Гвинея. М., 1971; История национально-освободительной борьбы народов Африки в новое время. М., 1976; Современная литература Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973; Виноградов В. С. Музыка Гвинеи. М., 1969; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

ГВІНЕЯ-БІСАУ, Республіка Гвінея-Бісау — держава на зах. узбережжі Африки. Включає також о-ви Болама й Біжагош в Атлантичному ок. Оси. нас. — народності баланте, фульбе, манджак та ін. Офіц. мова — португальська. В адм. відношенні поділяється на 8 адм. одиниць.

Державний лад. Г.-Б. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1973. Найвищий держ. і законодавчий орган — Нац. нар. збори



(ННЗ), що обираються населенням строком на 4 роки. Уряд — раду держ. комісарів — очолює головний комісар.

В. Н. Денисов.

Природа. Поверхня більшої частини країни низовинна. Береги низькі, розчленовані затоками та естуаріями річок. Поклади бокситів, фосфатів, золота, заліз. руд, ширконію, нафти. Клімат екваторіальний, мусонний, з посушливою зимою та вологим літом. Пересічна т-ра січня +24°, липня +26°. Опадів 1200—2000 мм на рік. Річки короткі, повноводні. Поширені савана й вічнозелені вологі тропічні ліси.

Історія. Давня та середньовічна історія Г.-Б. не вивчена. У 2-й пол. 15 ст. на узбережжі Г.-Б. висадилися перші європейці (португальці). Проте контроль над усією тер. Г.-Б. португ. колонізатори встановили лише в 30-х рр. 20 ст. Народ Г.-Б. чинив постійний опір загарбникам. Після 2-ї світової війни що боротьбу очолюла Афр. партія незалежності Гвінеї та О-ів Зеленого Мису (ПАІГК, засн. 1956). У 1963 в країні розгорнулася нац.-визвольна війна. Створені ПАІГК збройні сили визволили значну частину тер. країни. В 1972 ПАІГК провела на ній вибори у законодавчий орган, який 1973 проголосив створення Республіки Г.-Б. Після повалення фашист. режиму в Португалії (1974) новий португ. уряд 10.IX 1974 визнав незалежність Г.-Б. З 1974 Г.-Б. — член ООН. У 1974 між Г.-Б. та СРСР встановлено дипломатичні відносини, 1975 підписано угоди про екон., тех. і культ. співробітництво. Уряд Г.-Б. проводить курс на зміцнення незалежності країни, здійснює прогресивні соціально-екон. перетворення. У зовн. політиці Г.-Б. дотримується антиімперіалістичного курсу, виступає за ліквідацію залишків колоніалізму й расизму на афр. континенті. Г.-Б. — член Організації африканської єдності.

В. В. Будаков.

Політичні партії, профспілки. Африканська партія незалежності Гвінеї та Островів Зеленого Мису, засн. 1956. Правляча і єдина партія в країні. Осн. маса членів ПАІГК — селяни, в її складі також робітники, інтелігенція. Національна спілка трудящих Гвінеї (єдина профспілкова організація), засн. 1958. Господарство. Г.-Б. — агр. країна. В результаті багатовікового госпо-



На плантації кокосової пальми.

дарювання португ. колонізаторів економіка Г.-Б. — відстала, з монокультурним напрямом розвитку с. г. й напівкустарною пром-стю. Уряд республіки вживає заходів щодо ліквідації однобічного характеру агр. сектора розвитку нац. економіки. В с. г. переважають дрібні г-ва, в яких здебільшого вирощують культури для місц. споживання (рис, сорго, маніок, просо, кукурудзу). Створюються держ. експериментальні г-ва, гол. чин. по-



Сховище арахісу.

вироби, рису, цитрусових. Осн. товарні культури: арахіс, каучуконоси. Тваринництво малопродуктивне. Поголів'я (тис., 1975): великої рогатої худоби — 280, овець і кіз — 242, свиней — 155. Певне значення має морське й річкове рибальство. В 1975 створено рад.-гвін. риболовну компанію. Заготівлі цінних порід деревини. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці рису, арахісу, риби, виробі. пальмової олії. Є лісопилальні, миловарні, целюлозні й цегельні з-ди, судноремонтні майстерні тощо. Розміщені вони переважно в Бісау, а також у Боламі й Бафаті. З-ць у Г.-Б. немає. Довж. автошляхів — бл. 5 тис. км. Гол. мор. порти: Бісау, Болама. В Бісау — міжнар. аеропорт. З Г.-Б. вивозять арахіс, пальмові ядра й олію, каучук, лісоматеріали; ввозять машини, пром. і прод. товари. Осн. частина зовнішньо-

торг. обороту припадає на Португалію. Г.-Б. торгує також з афр. країнами, НДР, Болгарією, Китаєм. Грош. одиниця — песо Гвінеї-Бісау; 23,5 песо = 1 доларові США.

О. Д. Якушев.

Культура. Після завоювання незалежності в країні здійснюється широка кампанія лікнепу, обов'язкове безплатне заг. навчання дітей віком від 7 до 12 років. Тривалість навчання у поч. школі — 4, у середніх навчальних закладах — 7 років. У 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 79,5 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 8,2 тис. Вузів немає, вищу освіту здобувають за кордоном. У м. Бісау — Б-ка ПАІГК. В Г.-Б. видається урядова газ. «Но пінча» («Вперед», з 1975). В 1975 створено Інформаційне агентство Г.-Б. Радіомовлення з 1974 веде радіостанція «Визволення».

В. З. Клепиков.

Літ. Борьба за освобождение португальских колоний в Африке (1861—1973). М., 1975: Кабрал А. Революция в Гвинее. Пер. с англ., португ. и франц. М., 1973; Лавренко Е. Гвиния-Бисау. М., 1977.

ГВІЧЧАРДІНІ (Гуїччардіні; Guicciardini) Франческо (6.III 1483, Флоренція — 22.V 1540, Арчетро) — італійський історик, філософ-гуманіст, політ. діяч. У 1511—14 — посол Флоренції в Іспанії, 1516—34 — послідовно — іспанський папи у Модені, Романі, Болоньї. Автор «Історії Італії» (написана 1537—40), в якій виклав історію країни як єдиного цілого, виступив за нац. і держ. об'єднання Італії. Осн. рупійною силою історії вважав егоїстичні спонукання людей. Для досягнення політ. мети вважав прийнятними будь-які засоби. Був прихильником олігархічно-респ. правління, критикував лицемірство чернецтва, папство, церкву.

ГВОЗДЦЬКОГО ПЕЧЕРА — карстова печера у вапнякових породах Карабі-яйли на Головному наміс Кричських гір. Утворилася внаслідок розмиваючої дії підземних вод. Довж. 191 м. Названа на честь рад. географа М. А. Гвоздецького. Пам'ятка природи.

ГВОЗДИКА (*Dianthus*) — род одно-літ. багаторічних трав'янистих рослин, зрідка напівкущів родини гвоздикових. Стебло заввишки 15—60 см. Листки супротивні, лінійні або лінійно-ланцетні. Квітки правильні, одиночні або у суцвіттях, запахні. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, пошир. в Європі, Африці, Азії та Пн. Америці. В СРСР — бл. 100 видів, з них в УРСР — 36. На Україні пошир. дикорослі види — Г. несправжньо розчепірена (*D. pseudosquarrosus*), Г. польова (*D. campestris*), Г. дельтовидна (*D. deltoides*) та ін. У культурі численні декоративні форми. З одноквіткових видів вирощують Г. китайську (*D. chinensis*). В одноквітковій культурі використовують гвоздику садову, або голландську (*D. caryophyllus*). У дворічній культурі використовують ранньовітні Г. бородату (*D. barbatus*).

ГВОЗДИЧНЕ ДЕРЕВО (*Eugenia caryophyllata*, *Caryophyllus aromaticus*) — вічнозелене дерево род.

миртових. Вис. до 12 м. Походить з Молуккських о-вів. Листки шкірясті, еліптичні, супротивні. Квітки дрібні, 4-роздільні, багаточислинкові. Г. д. культивується на о-вах Реюньйон, Занзібар, Мадагаскар. Висушені квіткові бутони Г. д. використовують як прянощі («гвоздика»). З різних частин рослини добувають гвоздичну олію, яка застосовується в парфюмерії та зуболікарській практиці.

ГВОЗДИЧНИКИ (*Caryophyllidae*) — ряд *стожкових черев*. Довж. тіла 2—170 мм, шир. 0,5—5 мм. Передній кінець тіла закруглений (іноді віялоподібний), здебільшого без органів прикріплення. Дорослі Г. паразитують у кишечнику коропових, зрідка в'юнових та ін. риб. Яйця розвиваються в кишечнику, личинки (*процеркоїди*) — в порожнині тіла проміжних хазяїв — *малоцетинкових черев*, якими живиться риба. Бл. 90 видів, поширених у прісних водах Європи, Азії, Пн. Америки, Африки, Австралії. В СРСР водиться 22 види, зокрема в УРСР — 12. Деякі види, напр. широкоголовий Г. (*Caryophyllaeus laticeps*), кавія китайська (*Khawia sinensis*), спричинюючи захворювання риб, завдають шкоди рибному г-ву.

О. П. Кулаківська.

ГДАНСЬК — місто на Пн. Польщі, на березі Гданської бухти, адм. центр Гданського воєводства. Один з найбільших торг. центрів і портів на Балтійському м. Разом з містами Гдинею та Сопотом утворює агломерацію — т. з. Труймясто. 421 тис. ж. (1975). Перша згадка про Г. в писемних джерелах належить до 997. В 10—13 ст. — центр Сх.-Поморського князівства. В 15—17 ст. — один з найбільших осередків польс. зовн. торгівлі. В 1793—1918 — під владою Пруссії, потім Німеччини. Дістав назву Данціг. У 1919 оголошений «вільним містом» під управлінням Ліги націй. У 1939 окупований нім.-фашист. військами. 30.III 1945 визволений Рад. Армією. Гол. галузі пром-сті: машинобудування (переважно суднобудування), електротех. й радіоелектронна, хім., деревообробна. Підприємства харч. (гол. чин. рибної), швейної та ін. галузей пром-сті. В Г. — ун-т, політех., пед., мед., морський ін-ти. Театри (в т. ч. оперний і драм.), філармонія. Архіт. пам'ятки: в готичному стилі — Головна ратуша (1378—1492, перебудована в 16 ст.), костюли Діви Марії (1343—1502), Трійці (1420—1514) та ін.; «двір Артура» (14 ст., перебудований



Гвоздика несправжньо-розчепірена.



Широкоголовий гвоздичник: 1 — дорослий черв'як; 2 — личинка.

Гданськ. Панорама частини міста.



1476—81, фасад у стилі Ренесансу — 1616—17); арсенал (1602—03, арх. А. ван Обберген і Я. Страковський); бароккові костіли 17 ст. та ін. З 1946 відновлюються зруйновані під час 2-ї світової війни архіт. пам'ятки, споруджується єдиний міський комплекс Гданськ — Сопот—Гдиня.

ГДИНЯ — місто на Пн. Польщі. Порт на березі Гданської бухти Балтійського м., вузол з-дз та автошляхів. Разом із містами Гданськом і Сопотом утворює агломерацію, т. з. Тріймасто. 225,4 тис. ж. (1976). Осн. галузі пром-сті: машинобудування (особливо суднобудування) й харч. (рибна, жирова, м'ясна тощо). Рибальська база. Мор. та військ.-мор. вищі навч. заклади, н.-д. ін-т мор. рибальства. Театр. Океанографічний музей, мор. акваріум.

ГЕ Микола Миколайович (15 (27). II 1831, Воронеж — 1 (13). VI 1894, хутір Іванівський, тепер Шевченка Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) — російський живописець. Закінчив гімназію в Києві; 1847 навчався в Київ., 1848—49 — Петерб. ун-тах, 1850—57 — в Петерб. АМ у П. Басіна. Творчість Г. раннього періоду розвивалась під впливом К. Брюллова та О. А. Іванова. Г. — один із засновників Т-ва передвижників. Великий успіх принісся Г. картина «Тайна вечера» (1863, ДРМ). Г. створив істор. картини: «Петро I допитує царевича Олексія Петровича в Петергофі» (1871, ДТГ), в якій гострий родинний конфлікт розкрито як зіткнення суспільних сил, і «О. Пушкін в селі Михайлівському» (1875, Харків. художній музей). Пізніше намалював цикл картин на євангельські теми («Що є істина?», 1890; «Суд Синедриона», 1892; «Голгофа», 1893, — всі в ДТГ, та ін.), розв'язуючи їх в дусі морально-етичних ідей, близьких поглядам Л. Толстого. У цих творах з драматичною гостротою і живописною експресією виражено протест проти зла, велич жертвового подвигу в ім'я ідеї. Г. — автор реалістичних портретів (О. Герцена, 1867; М. Костомарова, 1870; Л. Толстого, 1884, та ін.), італійських пейзажів. З 1876 Г. жив і працював на Україні. Намалював ряд епідів укр. селян та природи України. Г. допомагав Київ. рисувальній школі М. Мурашкі. Велике зібрання творів Г. у Київ. музеї рос. мистецтва. Іл. див. між с. 288—289.

ГЕ (Ἥρα) — у грецькій міфології богиня вічної юності, дочка Зевса й Гери. Г. підносила богам на Олімпі під час бенкетів нектар і амброзію (до того, як Зевс викрав Гімедею і зробив його виночершем).

ГЕБАУЕР (Gebauer) Ян (8.X 1838, с. Убіславце в Чехії — 25.V 1907) — чеський мовознавець, академік Празької АН (з 1890). Професор Празького ун-ту (з 1880). Професор науки молодогогематизму. Праці з історії чеської мови: «Історична грамати-ка чеської мови» (т. 1—4, 1894—1929), «Старочеський словник» (1903—16, незакінч.) та ін. Г. до-вів, що Краледворський і Зеленогорський рукописи, які видав В. Ганка (разом із Й. Ліндою) як оригінальні давньочес. пам'ятки, є підробкою.

ГЕББЕЛЬ (Hebbel) Христіан-Фрідріх (18.III 1813, Вессельбурен, Гольштайн — 13.XII 1863, Відень) — німецький письменник. Літ. діяльність почав як поет і новеліст. У 40-х рр. жив у Парижі, був знайомий з Г. Гейне. В драмі «Марія Магдалина» (1844) реалістично відобразив сучасну йому нм. дійсність. П'єсам, створеним після революції 1848—49, властиві примиренські тенденції. Автор драм на міфологічні, біблійні та істор. сюжети («Юдіф», 1840; «Ірод і Маріамна», 1850; «Агнеса Бернауер», 1851), драм. трилогії «Нібелунги» (1862), статей з теорії драми тощо. Укр. мовою новелу «Одна ніч у лісництві» переклав В. Бобинський.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное, т. 1—2. М., 1978.

ГЕБРИДСЬКІ ОСТРОВИ, Гебриди — група островів (бл. 500) в Атлантичному ок., біля зх. берегів Шотландії. Належать Великобританії. Пл. 7,5 тис. км². Поділяються на Зовнішні Гебриди та Внутрішні Гебриди, які розділені протоками Норт-Мінч, Літл-Мінч і Гебридським морем. Поверхня переважно кам'яниста, болотиста, вис. до 1009 м. Клімат морський, вологий. Поширені луки, зрідка — березові гаї, зарості вересу. Рибальство, туризм.

ГЕБУС-БАРАНЕЦЬКА Стефанія Мефодіївна (н. 6(19).XII 1905, Перемішль, тепер ПНР) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1972). В 1926—29 навчалася в Художній школі О. Новаківського у Львові, 1928—33 — у Львів. політех. ін-ті. Працює в галузі станкової графіки. В її дереворитах опоезитовано образи укр. селянства («Вівчар», «Пирал», обидва — 1935; «Народні танці», 1937), мальовничу природу України, пам'ятки архітектури. У ряді творів Г.-Б. показано сучас. життя трудящих зх. областей УРСР (серія гравюр — «Колгоспне життя», 1947; «Косівські гончарі», 1956; «Ленінськими шляхами», 1969; «Господарі Карпат», 1969—75; «Жінка-трудівниця», 1968—77). Г.-Б. — автор багатьох ескізів. Тв.: В'юник А. О. Стефанія Гебус-Баранецька. К., 1968.

ГЕВАРА (Гевара де ла Серна; Guevara de la Serna) Ернесто (Че) (14.VI 1928, Росаріо, Аргентина — 9.X 1967, поблизу Іграс, Болівія) — латиноамериканський революціонер, один із керівників Кубинської революції 1959, майор. Н. в сім'ї архітектора. За фахом лікар. Після перемоги революції — активний учасник побудови соціалізму на Кубі, обіймав ряд відповідальних посад. У 1965 залишив Кубу, щоб узяти участь у революційному русі в ін. країнах. В 1966 прибув до Болівії для організації партизанського руху. Створений

ним загін був розгромлений урядовим військом, Г. загинув.

Лит.: Лаврецький І. Ернесто Че Гевара. М., 1978.

ГЕВЕЛІЙ (Гевель, Гевельке; Hevelius, Hewel, Hewelke) Ян (28.I 1611, Гданськ — 28.I 1687, там же) — польський астроном; засновник розділу астрономії, що описує поверхню Місяця, — селенографії. У 1641 збудував у Гданську власну обсерваторію, найбільшу на той час у Європі. Склав 1647 перші детальні карти Місяця; каталог 1564 зір (1687), точніший, ніж у Т. Браге; удосконалені таблиці положень Сонця; встановив оптичну лібрацію Місяця і відкрив 4 комети.

ГЕВЕЯ (Hevea) — рід рослин родини молочайних. Вічнозелені одинокі дерева заввишки 30—40 м, 20 видів, пошир. у тропічних лісах Пд. Америки. З них найбільше госп. значення має Г. бразильська — осн. джерело натурального каучуку. Широко культивується в тропіч. країнах (о. Шрі-Ланка, п-ів Малакка та ін.). Листки трійчастоскладні. Квітки одностатеві, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід коробочкоподібний. Молодий сік (латекс) рослини містить каучук. Іл. с. 502.

ГЕГАРД, Айріванк — печерний монастир, засн. у 4 ст. в ущелині р. Гарні, в 40 км на Пд.-Сх. від Єревана, комплекс пам'яток вірм. середньовічної архітектури. Вершині — хресто-купольна церква Аствацані (1215), прикрашена різьбленням і рельєфами, 4 стовпний гавіт (культосе приміщення, 1225), дві склепінчасті, вирубані в скелі церкви (обидві — 1283, арх. Галдазар). 4-стовпна усипальня (1288) та ін. За огорожею — напівпечерна церква Григорія (кін. 12 — поч. 13 ст.). Іл. с. 502.

Лит.: Саннин А. А. Гарни и Гегард. М., 1958.

ГЕГЕЛЬ (Hegel) Георг-Вільгельм-Фрідріх (27.VIII 1770, Штутгарт — 14.XI 1831, Берлін) — німецький філософ-ідеаліст, представник класичної німецької філософії, який розробив на ідеалістичній основі систему принципів діалектичного способу мислення. За світоглядом і політ. спрямованістю філософської творчості Г. — бурж. мислитель епохи революц. ломки феод. ладу і утвердження капіталізму в Зх. Європі. Разом з тим у філософії Г. відбилися екон. і політ. відсталість Німеччини кінця 18—поч. 19 ст., прагнення нм. буржуазії до компромісного, реформистського розв'язання суперечностей між феод. ладом і потребами бурж. розвитку, страх перед революц. рухом, пристосованість до феод. абсолютизму. Звідси глибокі суперечності в самій філософії Гегеля. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, піддавши всебічній критиці ідеалізм Г., його консервативні, а часом і реакційні суспільно-політичні погляди, розкрили гол. суперечність його філософії — між діалектичним методом та ідеалістичною консервативною системою. Розробляючи осн. принципи своєї філос. системи, Г. мав на меті створення універсальної «науки» про абсолютну ідею, «науки», яка



М. М. Ге. Автопортрет (фрагмент), 1892—93. Київський музей російського мистецтва.



Геба, А. Канова. 1801. Мармур. Ермітаж. Ленінград.



С. М. Гебус-Баранецька. Дівчина з відром. Гравюра на дереві. 1935.

б включала пояснення сутності бога як буття абсолютної ідеї в сфері чистої думки («Наука логіки»), пояснення природи як втілення і продукту невідомої творчості абсолютної ідеї, її «інобуття» («Філософія природи»), і, нарешті, пояснення сущ. життя як вияву свідомої творчості абсолютної ідеї та процесу її самопознання в сущ. свідомості («Філософія духу»). В «Науці логіки», досліджуючи логічний лад мислення, Г. зосередив увагу на логічних категоріях як формах мислення, що є аналогом форм буття, і побудував їхню систему, в якій логічний рух думки починається з визначень «буття» (якість—кількість—міра), потім переходить до визначень «сутності» як «істини буття» (сутність—являє—дійсність) і, нарешті, завершується визначенням «поняття» (суб'єктивне поняття—об'єктивне поняття—ідея). Щоб розкрити зміст категорій, Г. застосовував на ідеалістичній основі принципи сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного й історичного, діалектичного заперечення, необхідності зв'язку та ін. Це дало йому змогу розкрити діалектику понять і в цій діалектиці, як зазначав В. І. Ленін, вгадати діалектику речей (див. Повне зібрання творів, т. 29, с. 165). Г. уперше в історії філософії сформулював положення про перехід кількісних змін у якісні, про взаєморозривності протилежностей, про суперечності як джерело руху і розвитку, заперечення заперечення закон та ін. Проте ці положення Г. формулював не як закони розвитку матерії, а як принципи саморуху містичної абс. ідеї. Метод Г., його діалектика—це містифікована діалектика понять. Вона застосовувалась для розробки і обґрунтування системи ідеалістичного світогляду, що докорінно позначилось на її змісті. Друга частина філософії Г.—«Філософія природи» містить у собі окремі діалектичні здогади (поняття про перехід від фізичних процесів до хімічних і від хімічних до біологічних як діалектичні стрибки від нижчого до вищого та ін.). Проте Г. вважав, що природа не здатна до саморозвитку. В третій частині своєї системи—«Філософія духу» Г. персоніфікував сущ. свідомість. Право, мораль, д-ва у нього виступають як містичний об'єктивний дух, який нібито творить історію. У «Філософії історії» Г. прагнув довести, що світовий об'єктивний дух вичерпав свою істор. місію в Німеччині, де нібито «абсолютна форма державності»—конституційна монархія—вже стала бажаною реальністю. Рационалізм у «Філософії історії» Г. є ідея діалектичного розвитку сущ. життя. Проте ця ідея не проведена послідовно і поєднана з реакційними твердженнями про «історичні» і «неісторичні» народи, про необхідність воєн та ін. Завершальний ступінь розвитку містичної абсолютної ідеї в системі філософії Г. становлять мистецтво, релігія і філософія. Розглядаючи ці форми сущ. свідомості, Г. прагнув розкрити діалектичні закономірності

їхнього розвитку, притаманні їм внутр. суперечності, перехід від нижчого до вищого. Проте й тут ідея розвитку виступає у нього в містифікованому вигляді і не проводиться послідовно.

Між діалектичним методом Г. і його метафізичною, консервативною філос. системою існує глибока суперечність. Принципи методу Г., якщо їх звільнити від містики, вимагають розглядати все в русі і розвитку, бачити в усьому наявність суперечностей, які зрештою ведуть до зміни нижчого вищим, старого новим. Тимчасом філос. система Г. увічнює тогочасні сущ. істор. форми буття, претендує на досягнення абсолютної істини. Внаслідок своєї внутр. суперечливості філософія Г. використовувалась як прогресивними, так і консервативними, реакційними сущ. силами (див., напри., Старогегельянство, Молодогогегельянство, Неогегельянство). В сучас. бурж. філософії робляться спроби використання філософії Г. для боротьби проти діалектичного матеріалізму шляхом тлумачення діалектики Г. в дусі суб'єктивно-ідеалістичних принципів (див., зокрема, Екзистенціалізм, Франкфуртська школа). Першу матеріалістичну критику філософії Г. дав Л. Фейєрбах. Здійснити матеріалістичну переробку діалектичного методу Г. намагалися революц. демократи 19 ст., зокрема рос. та укр. (В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко та ін.).

Філософія Г., його діалектика є одним із теоретичних джерел філософії марксизму. Вона мала великий вплив на формування у К. Маркса і Ф. Енгельса діалектичного способу мислення, сприяла відкриттю ними об'єктивної діалектики речей, заг. законів розвитку природи, суспільства і мислення. Проте К. Маркс і Ф. Енгельс не зупинились на засвоєнні «раціонального зерна» діалектики Г., вони розвинули його, створили якісно нову, матеріалістичну діалектику—інструмент пізнання і революц. перетворення світу. Після К. Маркса і Ф. Енгельса матеріалістичну переробку діалектики Г. продовжив В. І. Ленін.

Тв.: Рос. перекл.—Сочинения, т. 1—14. М.—Л., 1929—59.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюринг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 29. Філософські записки; т. 43. Про значення войовничого матеріалізму; Бакарадзе К. С. Система і метод філософії Гегеля. Тбілісі, 1958; Овсянников М. Ф. Філософія Гегеля. М., 1959; Шинкарук В. И. Логика, діалектика і теорія пізнання Гегеля. К., 1964; Шинкарук В. И. Єдинство діалектики, логіки і теорії пізнання. К., 1977. В. І. Шинкарук.

ГЕГЕЛЬЯНСТВО — 1) Ідеалістичне вчення нім. філософа Г.-В.-Ф. Гегеля, головним змістом якого є твердження про розвиток абсолютної ідеї, що його результатом нібито є все конкретне багатство навколишнього світу. 2) Бурж. ідеалістичні філос. напрями, джерелом яких є філософія Г.-В.-Ф. Гегеля. До Г. належать «праве», або

старогегельянство, яке тлумачило Г. в ортодоксально-реліг. дусі, і «ліве», або молодогогегельянство, яке прагнуло надати Г. ліберально-демократичного спрямування. В кін. 19—на поч. 20 ст. виникло неогегельянство.

ГЕГЕМОНІЯ ПРОЛЕТАРИАТУ

(грец. ηγεμονία — провід, політичне верховенство) — керівництво робітничого класу широкими масами трудящих у спільній боротьбі за революційне перетворення суспільства, за побудову соціалізму і комунізму. Здійснюючи свою всесвітньо-істор. місію повалення капіталізму і побудови комунізму, пролетаріат виступає виразником не лише своїх класових інтересів, а й докорінних інтересів усіх трудящих. Ідею Г. п. висунули і обґрунтували на основі узагальнення досвіду класових бій пролетаріату в 19 ст. К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін у нових істор. умовах розвинув далі вчення про Г. п., довів, що в епоху імперіалізму керівництво робітн. класу об'єктивно необхідне в усіх масових революц. рухах, у т. ч. в буржуазно-демократичних революціях і національно-визвольному русі. Г. п. надає тим рухам чіткої соціально-політ. спрямованості, є передумовою поступового переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Осн. умовами успішного і послідовного здійснення Г. п. є союз робітничого класу і селянства, усунення буржуазії від керівництва масами, наявність у пролетаріаті революц. марксистсько-ленінської партії, яка розробляє стратегію і тактику класової боротьби, здійснює політ. виховання мас. Теорія Г. п. пройшла істор. перевірку в бурж.-демократичних революціях 1905—07 і 1917 в Росії, у Великій Жовтн. соціалістич. революції, в результаті якої було встановлено диктатуру пролетаріату, в нар.-демократичних революціях, що відбулись після 2-ї світової війни в ряді країн Європи, Азії і Латинської Америки. Керівна роль робітничого класу після завоювання влади здійснюється шляхом держ. політ. ідейного керівництва суспільством у період соціалістичного будівництва. Свою провідну роль робітн. клас виконує і в умовах загальнонар. держави, аж до побудови комунізму і зникнення класів. Масштаби і можливості здійснення Г. п. в революц.-визвольному русі на сучас. етапі набагато розширились завдяки зростанню чисельності, свідомості й організованості, політ. могутності й авторитету робітн. класу у трудящих мас, дедалі зростаючому впливу світової системи соціалізму — головного дітища міжнар. робітн. класу — на світовий революційний процес. «В центр усього суспільного життя сучасної епохи остаточно і безповоротно став робітничий клас» (Постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». К., 1977, с. 15). Розвиток вчення про Г. п., його практичне здійснення відбувається в боротьбі проти бурж. і ревізіоністської ідеології. Істор. практика переконливо доводить, що непролет. ліві сили, радикальні рухи молоді,



X.-Ф. Геббель.



Е. Гевара.



Я. Гевелліс.

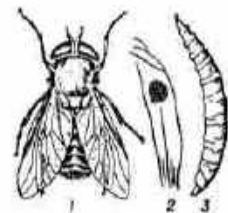


Г.-В.-Ф. Гегель.

ГЕГЕНБАУР



Монастир Гегарда.
12—13 ст.



Гедз бичачий: 1 — до-
росла комаха; 2 —
кладка яєць; 3 — ли-
чинка.



Гейгера — Мюллера
лічильник.
1 — анод; 2 — катод.



Гевея бразильська: 1 —
гілка рослини; 2 — ти-
чкова квітка; 3 —
маточкова квітка.



Гейдельберська
людина.
Нижня щелепа, знай-
дена поблизу міста
Гейдельберга (тепер
ФРН).

студентства, дрібної буржуазії, ін-
телектуальних та службовців можуть
перетворитися на реальний фактор
революції, руху тільки в союзі з
робітн. класом, під його керівницт-
вом у боротьбі за соціальний
прогрес. Г. п. — одна із заг. зако-
номірностей переходу людства від
капіталізму до соціалізму в світо-
вому масштабі, в боротьбі за побудову
комунізму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори:
т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Мані-
фест Комуністичної партії; т. 8. Маркс
К. Вісімнадцять бримера Луї Бона-
парта; т. 19. Маркс К. Критика Гот-
ської програми; Ленін В. І. Полне
зібрання творів: т. 4. Наша програ-
ма; т. 11. Дві тактики соціал-демо-
кратії в демократичній революції;
т. 31. Про завдання пролетаріату в
даній революції; т. 41. Дитяча хвор-
оба «лізвизни» в комунізмі; Робітничий
клас — ведуча сила мирового револю-
ційного процесу. М., 1973; Більшовицькі організації України в
боротьбі за гегемонію пролетаріату в
трьох російських революціях. К.,
1976. В. С. Пазенко.

ГЕГЕНБАУР (Gegenbaur) Карл
(21.VIII 1826, Вюрцбург — 14.VI
1903, Гейдельберг) — нім. біолог,
один з основоположників філогене-
тичного напрямку в порівняльній
анатомії. Професор університету в Ієні
(з 1855) та Гейдельберзі (з 1872). Г.
один із перших описав утворення
літварової личинки (пізніше наз.
гастролю), встановив принципи
зміни будови скелета гомологічних
органів у процесі філогенезу,
запропонував теорію походження
парних кінцівок та кісткового чере-
па. Остаточного довіри, що являть
хребетних тварин являють собою одну
клітину. Створив класичну працю
«Порівняльна анатомія хребетних»
(1898—1901), в основу якої покла-
дено еволюційне вчення Ч. Дарвіна.

ГЕД (Guesde) Жюль (справж. прізви-
ще — Баазіє Матьє; 11.XI 1854, Па-
риж — 28.VII 1922, Сен-Манде) —
ліній французького і міжнар. соці-
алістичного руху, один з лідерів
Інтернаціоналу 2-го. За виступи в
пресі на захист Паризької комуни
був засуджений на 5 років ув'язне-
ння. У 1871—76 — в еміграції в
Швейцарії та Італії. В 1876 повер-
нувся до Франції. Разом з П. Ла-
фаргом став першим пропагандис-
том марксизму у Франції; 1877
заснував газ. «Егаліте», що сприяла
створенню франц. Робітн. партії
(1879), яку Г. очолював 1880—1901.
Був у числі авторів *Гаврської
програми 1880*. В 1901 Г. став оди-
ним з організаторів і лідерів Соці-
алістичної партії Франції, яка 1905
об'єдналася з франц. соціалістич-
ною партією (засн. 1902). Г. боро-
вся проти дрібнобурж. течій у ро-
бітн. русі, проте допускав сектант-
ські помилки. Пізніше перейшов
на позиції централізму. Під час 1-ї
світової війни — соціал-шовініст.

ГЕДА (Heda) Віллем (бл. 1594,
Гарлем — бл. 1680, там же) — гол-
ландський живописець. Працював
у жанрі натюрморту («Сніданок»,
1629; «Сніданок з омаром», 1648;
«Шинка у срібній посудині», 1649,
Музей образотворчих мистецтв ім.
О. С. Пушкіна, Москва). Твори Г.
відзначаються композиційною ці-
лісністю, вишуканою кольоровою
гаммою і майстерністю передачі ма-
теріальної природи речей.

ГЕДЗЕВІ (Tabanidae) — родина
коротковусих двокрилих комах.
Довж. тіла дорослих комах 6—28
мм. Мають характерні дві закри-
лові пластинки і в основі крила
добре розвинені крильця; очі вели-
кі; голова витягнута впоперек; ро-
товий апарат колючо-ріжучий.
Самки живляться кров'ю ссавців,
зокрема свійської худоби й людини,
та соками рослин; самці — лише
соками рослин. Личинки (довж.
2,5—50 мм) веретеноподібні, з втя-
гнутою головною капсулою. Живуть
спочатку у воді, а потім у прибере-
жному ґрунті; живляться органіч-
ними рештками або дрібними
тваринами. Бл. 3000 видів, в СРСР
— понад 200, в т. ч. в УРСР —
понад 70 видів, що належать до 9
родів, зокрема гедз (Tabanus),
світлоочка (Atylotus), пістряк
(Chrysops), дощовики та ін. Укусам
Г. виспажують тварин. Перено-
сять збудників сибірки, туляремії,
однієї з форм трипаносомозу тощо.
Г. В. Божко.

ГЕДИМІН, Гедимінас (р. н. невід.
— п. 1341) — великий князь ли-
товський з 1316. Вів боротьбу про-
ти агресії нім. лицарських орденів.
За князювання Г. Литва загарбала
Вітебське, Мінське, Друшкє, Ту-
рово-Пінське князівства, заверши-
ла підкорення Полоцького князів-
ства. На Волині з 1340 князував
його син *Любарт*. Спираючись на
Таврське князівство, Г. намагався
перешкодити об'єднанню політич-
ної Моск. великого князівства. В 1325
уключив договір з Польщею проти
Лівонського ордену, 1331 розбив
хрестоносців біля Пловців (тепер
у ПНР). Загинув під час облоги
нім. фортеці Баєрбург на р. Німани.

ГЕДИСТИ — політична течія у
франц. робітн. русі кінця 19 — по-
чатку 20 ст., прихильники Ж. Гед-
а. У 80-х — на поч. 90-х рр. Г., що
входили в Робітничу партію, віді-
грали значну роль у пропаганді
марксизму і створенні парт. ор-
ганів в індустріальних центрах Фран-
ції. На поч. 20 ст. Г. становили осн.
ядро Соціалістичної партії
Франції, а 1905 ввійшли у франц.
Об'єднану соціалістичну партію.
Частина Г. перейшла на позиції
центризму, а під час 1-ї світової
війни — на позиції соціал-шо-
вінізму. Після війни Г. як самостій-
на політ. течія припинила своє існу-
вання. Частина лівих Г., очолю-
вана М. Кашеном, взяла участь у
створенні Французької компартії
(1920).

ГЕДОНІЗМ (від грец. ἡδονή —
насолода) — філософсько-етичне
вчення, за яким найвищим благом.

В. Гед. Сніданок з ожинковим пиро-
гом. 1631. Дрезденська картинна гале-
рея.



до якого прагне людина в своїй
діяльності і яке визначає її орієн-
тацію в моральних цінностях, є
насолода (духовна чи чуттєво-ма-
теріальна).

Як нормативний принцип Г. проти-
стоїть *аскетизму*. Одним з пер-
ших Г. розробляли давньогрец. фі-
лософи *Демокріт* і *Арістип*. *Епи-
кур* розвинув ідеї Г. в етичну сис-
тему — *епікурізм*. Гедоністичні
мотиви поширилися у філософ-
ській думці епохи *Відродження*, в етич-
них теоріях *Просвітительства*.
Найповнішого виразу принцип Г.
набув в етичній теорії *утилітариз-
му* (Дж.-С. Мільє, І. Бентам).
Ідеї Г. підлягають деякій сучас.
бурж. філософії (Дж. Сакетана,
М. Шлік, Д. Дрейк та ін.). Марк-
сизм-ленінізм вбачає обмеженість
Г. в тому, що він, розглядаючи лю-
дину лише як природну істоту, зне-
бачує усю різноманітність її суспі-
льних потреб, що розвиваються
в результаті соціального прогресу,
до індивідуальних радощів і
втіх.

ГЕДРІС Казіс Юозович [3(15).III
1891, с. Салос, тепер Рокішкського
р-ну Лит. РСР — 27.XII 1926, Ка-
унас] — литовський революц. діяч.
Член Комуністичної партії з 1917.
В 1917 Г. на чолі загону литовців
брав участь у розгромі військ ген.
Краснова. В 1918 — керівник лит.
секції РКП(б), представник Тимча-
сового робітн.-сел. уряду Литви
при РНК РРФСР. З вересня 1919
— на підпільній роботі у Вільносі.
В червні 1920 заарештований. По
обміну політв'язнів у березні 1921
прибув до Москви. У 1921—23 —
секретар лит. секції при ЦК
РКП(б), на підпільній роботі в Кау-
насі, член ЦК КП Литви. Після
фашист. перевороту в Литві (1926)
заарештований і розстріляний.

ГЕДРОЙЦ Костянтин Каєтанович
[25.III (6.IV) 1872, м. Бендери, те-
пер Молд. РСР — 5.X 1932, Мос-
ква] — рад. учений, ґрунтознавець
і агрохімік, акад. АН СРСР (з
1929), акад. АН УРСР (з 1930). В
1898 закінчив Лісовий ін-т у Петер-
бурзі; з 1918 — проф. цього ін-ту;
1928—30 — директор Ґрунтового
ін-ту АН СРСР. Г. — один з ке-
рівників (1922—30) агрохім. від-
ділу Носівської с.-г. дослідної стан-
ції (Черніг. обл.). Створив вчення
про *вирну здатність ґрунту* і
ґрунтовий вирний комплекс, про
роль ґрунтових колоїдів в утворен-
ні ґрунту і його родючості, розпо-
бив класифікацію ґрунтів за скла-
дом увігнаних основ. Виходячи з
учення про вирний комплекс, Г.
дав своє пояснення походженню
солончків і процесам осолодіння,
довів можливість докорінного по-
ліпшення солонцюватих ґрунтів
гіпсуванням, а ксилін — вапнуван-
ням. Ім'я Г. присвоєно Всесоюз-
ному н.-д. ін-ту добрив і агроґрун-
тознавства. Премія ім. В. І. Лені-
на, 1927.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3.
М., 1955.

Лит.: Ремезов Н. П. Константин Ка-
етанович Гедройц. М., 1952; Верня-
дер Н. Б. К. К. Гедройц. К., 1965.
М. І. Поляков.

ГЕОНА (грец. γεωνν, з давньосар.)
— одне з означень *некла* в міфоло-
гії іудаїзму, християнства, ісламу.

ГЕЗЕНК (нім. Gesenke — похил, схил) — вертикальна або похила *гірнична виробка*, що не виходить безпосередньо на земну поверхню. Служить в осн. для спускання корисних копалин і порожніх порід з одного поверху шахти на інший, а також для переміщення людей, провітрювання тощо.

ГЕЗИ (голл. geuzen, від франц. gueux — жебраки) — в період *Нідерландської буржуазної революції* 16 століття прізвисько опозиційних до іспанського уряду дворян, які прагнули захистити вольності держави т. з. законними засобами. Згодом назва партизанів, які боролися проти іспанців та їхніх пособників у Нідерландах.

ГЕЙ (Gay) Джон (10.IX 1685, Барнстепл — 4.XII 1732, Лондон) — англійський поет і драматург. Автор байок (т. 1—2, 1727—38), п'єс «Як це називається» (1715), «Три години після весілля» (1717, у співавтор.), «Полонези» (1724). Комедіями «Опера жебрака» (1728) і «Поллі» (1729) створив жанр т. з. баладної опери, характерною рисою якого було поєднання народної з політичною і соціальною сатирою. Мотиви творів Г. використав Б. Брехт у «Тригрішовій опері» (1928).

ГЕЙГЕР (Гайгер; Geiger) Ханс (30.IX 1882, Нойштадт — 24.IX 1945, Потсдам) — німецький фізик-експериментатор. Закінчив (1906) Ерлангенський університет. Праці з атомної і ядерної фізики та фізики космічних променів. Визначив заряд електрона (1908). Разом з Е. Резерфордом 1908 винайшов прилад для реєстрування окремих заряджених частинок, який потім удосконалив разом з ним, фізиком В. Мюллером (т. з. *Гейгера—Мюллера лічильник*). У 1911 запропонував (спільно з Д.-М. Неттолом) емпіричну формулу, що пов'язує сталу радіоактивного розпаду з енергією α -частинок (закон Гейгера—Неттолла). У 1925 разом з В. Боте експериментально довів справдливості закону збереження енергії та імпульсу для одиничних актів зіткнення елементарних частинок.

ГЕЙГЕРА—МЮЛЛЕРА ЛІЧІЛЬНИК — прилад для реєстрування і дослідження радіоактивних та інших іонізуючих випромінювань: α - і β -частинок, нейтронів, γ -квантів, частинок космічного випромінювання тощо. Здебільшого застосовують Г.—М. л. з циліндричними електродами (зовн. циліндр — катод, тонка дрітняка вздовж його осі — анод, мал.). Електроди, до яких прикладається напруга в кількості вольт, містяться в герметичному корпусі, наповненому газом під тиском 13—26 кПа. При попаданні іонізуючої частинки в об'єм Г.—М. л. утворюються вільні електрони, які, прискорюючись електр. полем, самі іонізують газ. Через лічильник проходить струм. Електр. імпульс, що виникає при цьому, підсилюється і передається на реєструючий пристрій. Г.—М. л. застосовують у фізиці, біології, медицині, геології, археології і т. д. Названо за ім'ям нім. фізиків Г. Гейгера та В. Мюллера.

ГЕЙДЕЛЬБЕРГ — місто на Пд. ФРН, в землі Баден-Вюртемберг. Залізнична станція, пристань на р. Неккар, поблизу впадіння її в Рейн. 120,9 тис. ж. (1974). Підприємства маш.-буд., фармацевтичної, шкіряної пром.-сті. Вироби. хірургічних інструментів. Старовинне університетське місто (ун-т з 1386). Поблизу Г., в селищі Мауер, 1907 знайдено залишки т. з. *гейдельберзької людини*. Серед архіт. пам'яток Г. — замок курфюрстів (зруйнований в 17 ст., збереглися «Скляний зал», 1544—46; флігелі Оттона Генріха, 1556—59, і Фрідріха, 1601—07 — кращі зразки нім. Ренесансу й раннього барокко). Вперше згадується 1196.

ГЕЙДЕЛЬБЕРЗЬКА ЛЮДИНА — одна з форм виконної людини. Нижню шелепу Г. л. з зубами було знайдено 1907 поблизу м. Гейдельберга (тепер у ФРН) на глиб. бл. 24 м разом з кістками вимерлих тварин. Датується раннім плейстоценом (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*). У шелепі Г. л. помітні мавпячі ознаки (великі розміри, масивність, відсутність підборіддя тощо) з людськими (будова зубів). Більшість дослідників зближає Г. л. з *нітекантропом* і *сінантропом*.

ГЕЙДЕЛЬБЕРЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — найстаріший німецький університет. Заснований 1386 у Гейдельберзі (тепер ФРН). У 15—16 ст. відомий як центр гуманізму. Протягом 17—18 ст. його не раз руйнували й закривали. У 19 ст. став одним з провідних навч. закладів Німеччини. У ньому викладали філософи Г. Гегель і К. Фішер, хімік Р. Бунзен, фізик Г. Кірхгоф, природознавець Г. Гельмгольц. Ун-т має 17 ф-тів: юрид., ряд медичних, філософії та історії, сучас. філології, економіки та соціальних наук, матем., хім., фізики та астрономії, біол. та ін. У 1975/76 навч. р. у Г. у. налічувалося понад 17 тис. студентів. У 6-ці — 1,2 млн. тт., 6 тис. манускриптів, 1689 інкунабул (1976).

А. В. Санцієвич.

ГЕЙДЕНШТЕЙН (Heidenstein) Рейгольд (бл. 1556—1620) — німецький і польський хроніст. Твір Г. «Записки про Московську війну 1578—1582» присвячений останньому періодові *Лівонської війни* 1558—83. Поряд з описом політ. і воєнних подій в «Записках» висвітлюється внутр. становище Польщі. Твір Г. — важливе джерело для вивчення історії рос.-польс. відносин 16 ст.

ГЕЙДУК (Heyduk) Адольф (7.VI 1835, Ріхмбург, біля Скучеца — 6.II 1923, Пісек) — чеський поет. Перша зб. «Вірші» вийшла 1859. У ліричних віршах і баладах Г. відображає життя села, красу природи. У зб. «Нові шуганські мелодії» (1897) змалював картини нещадного виснаження селянства, показав нар. протест проти соціального гніту. Істор. темі присвячені зб. «За волю і віру» (1881) та «Богатирі» (1894). Патрістичними мотивами пронята зб. «Пісні воїниці з Шумава» (1899). Був прихильником дружби і єдності чехів і словаків (зб. «Цимбали і скрипки»,

1876). У зб. «З поїздки на Кавказ» (1903) відтворив враження від подорожі на південь Росії. Та.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1. К., 1964.

ГЕЙЕР Віктор Георгійович [н. 30.X (11.XI) 1903, Вінниця] — український рад. вчений у галузі гірничої механіки, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1930. Після закінчення (1930) Дзеньківського гірничого (тепер політех.) ін-ту викладає в ньому (професор з 1953). Осн. праці стосуються автоматизації шахтного устаткування і гідротранспорту (зокрема, *ерліфтів*, рудникових вентиляторних і водовідливних установок), а також піднімання вугілля і породи з гол. стовбурів шахт, корисних копалин з дна моря. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ГЕЙЕР (Geyer) Флоріан (бл. 1490 — 9.VI 1525) — один з керівників *Селянської війни 1524—26* в Німеччині, імперський лицар. На поч. квітня 1525 очолив один з сел. загонів у Франконії, де й загинув під час розгрому повстання.

ГЕЙЕРМАНС (Heijermans) Герман (літ. псевд. — Самуел Фалк-ланд; 3.XII 1864, Роттердам — 22.XI 1924, Зандворт) — нідерландський письменник. Літ. діяльність почав 1892. Найвідоміший з романів — «Місто діамантів» (1898). У драмах «Агасфер» (1893), «Гетто» (1899), «Сьома заповідь», «Усіх скорботних» (обидві — 1900) критикував бурж. мораль. П'єси «Загублений „Надія“» (1901), «Квітучий травень» (1903), «Глюкауф» (1911) — про життя і боротьбу трудящих. Та.: Укр. перекл. — Надія. Х. — К., 1924; Рос. перекл. — Седьма заповідь. Ялта, 1904.

ГЕЙЗЕЛ (Geisel) Ернесту (н. 1908, м. Бенту-Гонсалвіс, штат Ріу-Гранді-ду-Сул) — бразильський військовий і держ. діяч. У 1964—67 — нач. штабу збройних сил. У 1967—69 — голова Найвищого військ. трибуналу. В 1969—73 — директор держ. нафтової компанії «Петробраз». З 1974 — президент Бразилії.

ГЕЙЗЕНБЕРГ (Гайзенберг; Heisenberg) Вернер-Карл (5.XII 1901, Вюрцбург — 1.II 1976, Мюнхен) — нім. фізик-теоретик. Закінчив (1923) Мюнхенський ун-т. Праці з квантової механіки, квантової електродинаміки, теорії ядра, магнетизму, фізики космічних променів, теорії елементарних частинок. У 1925 разом з Н. Бором розробив т. з. матричну механіку — перший варіант квантової механіки. Сформулював *неизначеності співвідношення*. Разом з П. Діраком 1928 висунув ідею *обмінної взаємодії* і незалежно від рад. фізика Я. І. Френкеля розробив першу квантово-мех. теорію *ферромагнетизму*. Розвинув протонно-нейтронну теорію атомного ядра, запропонував Д. Д. Іваненком. Працював над створенням єдиної теорії поля. Нобелівська премія, 1932.

ГЕЙЗЕРИ (ісл. geysir, одн., від geysa — ринути) — гафачі джерела, що періодично фонтанують. Зовні Г. здебільшого мають вигляд



Ж. Гейс



К. К. Гейсріч.



Г. Гейгер.



В.-К. Гейзенберг.

ГЕЙЗЕРИТ

невеликих успішних конусів з заглибленнями на вершинах, через які гаряча вода й пара виштовхуються на поверхню. Г.— природний багатоканальний резервуар підземної води, яка на глибині, стикаючись з гарячими масами гірських порід, нагрівається, закипає і фонтанує. Через певний час резервуар знову наповнюється водою, і явище повторюється. Т-ра води Г.— до 80—100°. Час фонтанування більшості Г. не перевищує 5 хв, перерви між фонтануваннями — від 1 хв до кількох годин, іноді — до кількох місяців. Висота фонтану до 40—60 м. У воді гейзерів розчинені гідрокарбонати, хлориди і в значній кількості кремнезем, з якого при випаданні з розчину утворюється гейзерит. Г. поширені в районах сучас. й недавнього вулканізму: в США (Йеллоустонський національний парк), Ісландії, Новій Зеландії, Італії. В СРСР — на Камчатці (Долина гейзерів). Гарячі води Г. використовують як енерг. джерело (див. Геотермальна електростанція) і для побутових потреб.

ГЕЙЗЕРИТ — 1) Мінерал, натічний опал білого або сіруватого кольору. 2) Осадочна гірська порода, що складається переважно з натічного опалу з домішкою глинозему; світлого забарвлення. Утворюється внаслідок випадання кремнезему з гейзерів та ін. гарячих джерел. Є в Ісландії, Новій Зеландії, США; в СРСР — на Камчатці (Долина гейзерів).

ГЕЙ-ЛЮССАК (Gay-Lussac) Жозеф-Луї (6.XII 1778, Сен-Леонар — 9.V 1850, Париж) — французький фізик і хімік, член Паризької АН (з 1806), почесний член Петерб. АН (з 1826). У 1800 закінчив Політех. школу в Парижі. Незалежно від Дж. Дальтона 1802 відкрив закон теплового розширення газів (див. Гей-Люссака закон). Встановив, що всі прості гази з'єднуються один з одним у простих кратних об'ємних відношеннях (1808). Разом з Л.-Ж. Тенаром виділив вільний бор та розробив спосіб одержання калію і натрію. Удосконалив елементний аналіз, застосувавши окис міді для спалювання органічних речовин (1815). Винайшов башту для вловлювання окислів азоту при виробництві сірчаної кислоти.

ГЕЙ-ЛЮССАКА ЗАКОН — закон теплового розширення газів. За Г.-Л.з., зміна об'єму даної маси ідеального газу при сталому тиску прямо пропорційна зміні т-ри: $V = V_0(1 + \alpha t)$, де V — об'єм газу при т-рі t , V_0 — об'єм тієї ж маси газу при 0° С, α — коеф. об'ємного розширення газу, дорівнює $1/273,15^\circ\text{C}^{-1}$. Для реальних газів Г.-Л.з. справджується тим точніше, чим менший тиск. Закон відкрив 1802 Ж.-Л. Гей-Люссак.

Лит.: Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975.

ГЕЙМАНОВИЧ Захар Йосипович (1884, Харків — 3.XI 1948, там же) — український рад. нейрохірург. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1909). У 1922 заснував при Укр. н.-д. психоневрологічному ін-ті у Харкові лабораторію експеримент. нейрохірургії, на

базі якої створено (1931) нейрохірургічну клініку, яку Г. очолював. Праці Г. присвячені питанням топографічної анатомії центр. нервової системи, нейроонкології, усуненню болів хірургічним шляхом, боротьбі з гіперкінезами, пластичній хірургії тощо. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. **ГЕЙМАНОВИЧ** Олександр Йосипович [22.VII (4.VIII) 1882 — 18.IV 1958, Харків] — український рад. невролог, засл. професор УРСР (з 1927). Брат З. Й. Геймановича. В 1909 закінчив мед. факультет Моск. ун-ту. В 1920—21 організував і очолював Укр. н.-д. психоневрологічний ін-т у Харкові, 1937—53 — зав. клінікою нервових хвороб та нейрогістологічною лабораторією. Праці Г. присвячені питанням невропатології і нейрохірургії — інфекційним захворюванням та травматичним ушкодженням центр. нервової системи, пухлинам головного мозку, повітряній контузії тощо.

ГЕЙНЕ (Heine) Генріх (13.XII 1797, Дюссельдорф — 17.II 1856, Париж) — німецький поет, революц. демократ. Друкуватися почав 1817. Вчився в ун-тах Бонна, Геттінгена, Берліна. У 20-х рр. виступав як прихильник ідей франц. революції і просвітництва. «Книга пісень» (1827) стала видатним явищем нім. прогресивного романтизму, «Подорожні картини» (4 тт., 1826—31) — зразком нового художньо-публіцистичного жанру в нім. прозі. Вітан лишеву революцію 1830 у Франції. В 1831 переїхав до Парижа. На поч. 30-х рр. захоплювався вченням франц. соціалістів-утопістів, але не поділяв їхніх поглядів щодо мирних шляхів перетворення бурж. суспільства. Г. одним з перших у той час усвідомив революц. характер нім. класичної філософії, високо оцінював діалектику Г.-В.-Ф. Гегеля. Критику релігії та ідеалізму Г. пов'язував з боротьбою проти феодалізму, монархії, філістерства. Філосо. погляди Г. знайшли відображення, зокрема, у праці «До історії релігії і філософії у Німеччині» (1834). В 40-х рр. ознайомився з ідеями комунізму. Г. не подолав деяких вулгарних уявлень про комунізм, але відстоював думку, що пролетаріат покликаний історією здійснити соціальну

революцію і знищити експлуататорський лад («Лютенія», 1854, та ін.). З поч. 40-х рр. виступав як політ. поет, реаліст-сатирик (зб. «Сучасні вірші», 1839—46). У 1843 зав'язалася тісна дружба Г. з К. Марксом. Під його впливом Г. 1844 написав свої найкращі твори — вірш «Сілезькі ткачі» і поему «Німеччина. Зимова казка». До кінця життя залишався борцем проти реакції (зб. віршів «Романсеро», 1851, та багато ін. поезій). Укр. мовою твори Г. перекладали І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, А. Кримський, Ю. Федькович, М. Рильський, П. Тичина, Л. Первомайський та ін. Вірші Г. поклали на музику П. Чайковський, М. Лисенко, С. Людкевич, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький та ін. рос. і укр. композитори; деякі поезії Г. стали українськими народними піснями («Коли розлучаються двоє»).

Тол.: Укр. переклад. — Вибрані твори, т. 1—2. К., 1956; Вибрані твори, т. 1—4. К., 1972—74; Рос. переклад. — Собрание сочинений, т. 1—10. Л., 1956—59.

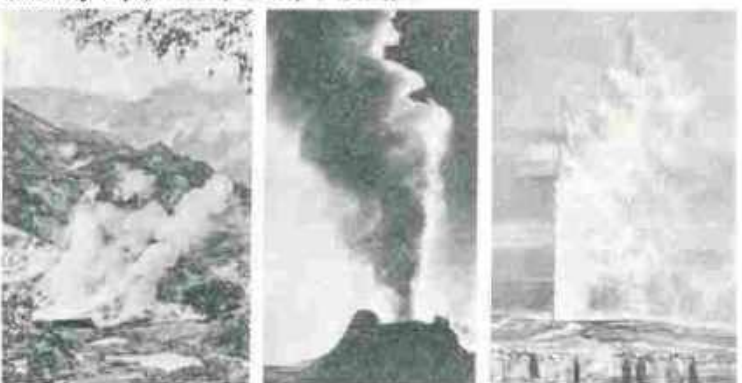
Лит.: Франко І. Із секретів поетичної творчості. В кн.: Франко І. Твори, т. 16. К., 1955; Шайкевич Б. Генріх Гейне — поет німецької революційної демократії. К., 1956; Гнздеу С. Генріх Гейне. М., 1964; Гордон Я. И. Гейне в России. Душамба, 1973; Левинсон А. Г. Генрих Гейне. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. М., 1958.

Н. М. Матузова.

ГЕЙНЕ-ВАГНЕР Жермена Леопольдівна (н. 23.VI 1923, Рига) — латиська рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1969). У 1950 закінчила Латв. консерваторію, відтоді — солістка Латв. театру опери та балету. Партії: Банюта («Банюта» Калініна), Спідоло («Вогонь і ніч» Меліня), Саломея («Саломея» Р. Штрауса), Турандот («Турандот» Пуччіні), леді Макбет («Макбет» Верді); виконувала сопранові партії в 9-й симфонії Бетховена, «Реквіємі» Верді, «Засудженні Фауста» Берліоза. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГЕЙНЕСЕН (Heinrichsen) Вільям (н. 15.I 1900, Торсхавн) — датський письменник. Член Датської академії (з 1961). Вся творчість Г. пов'язана з Фарерськими островами, суворо природу яких оспі-

Гейзери. Долина гейзерів на Камчатці. Гейзер у Йеллоустонському національному парку (США). Гейзер в Ісландії.



Ж.-Л. Гей-Люссак.



Г. Гейне.



Ж. Л. Гейне-Вагнер.



Е. Геккель.

ван у збірках віршів «Арктичні елегії» (1921), «Сінокіє поблизу моря» (1924), «Зірки пробуджуються» (1930), «Темне сонце» (1936). В романах «Штормовий світанок» (1934), «Нотатун» (1938) зображені реалістичні картини життя на Фарерах. Гостра соціальна критика характерна для роману про 2-у світову війну «Чорний казан» (1949). Г. належать також роман «Пропащі музиканти» (1950), істор. роман «Добра надія» (1964), збірки новел «Чарівне світло» (1957), «Ліки від злих духів» (1967). Творам Г. властиві гуманізм, тонкий гумор.

ГЕЙНСБОРО (Gainsborough) Томас (хрещений 14.V.1727, Салдбері, Суффолк — 2.VIII.1788, Лондон) — англійський живописець і рисувальник. У 40-х рр. 18 ст. навчався в Лондоні у французького гравера Ю. Гравло. Один з найвідоміших майстрів англійського портрета 18 ст. Малював також пейзажі й жанрові сцени. Твори: «Корнардський ліс» (1748), портрет Р. Ендрюса з дружиною (бл. 1749), «Блакитний хлопчик» (портрет Дж. Баттола, бл. 1770), портрет герцога де Бюфорта (70-і рр. 18 ст., ДЕ), «Віа з жінками» (бл. 1771), «Волопій» (бл. 1775—77), портрет Сарі Сіддонс (1784—85) та ін. Твори Г. відзначаються тонким ліризмом, реалізмом, трактуванням образу людини. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, с. 448—449.

Лит.: Кузнецова І. Томас Гейнсборо, Львів, 1963.

ГЕЙРОВСЬКИЙ (Heyrovský) Ярослав (20.XII.1890, Прага — 27.II.1967, там же) — чеський хімік, член Чехословацької АН (з 1952), іноземний член АН СРСР (з 1966) та ін. зарубіж. академій. У 1918 закінчив Празький ун-т. З 1922 — завідувач Ін-том фізичної хімії Празького ун-ту. У 1926 працював у Сорбонні (Париж). З 1930 — директор Держ. поліграфічного ін-ту у Празі. У 1922 дослідив процес *електролізу* на ртутному крапельному електроді і встановив залежність між потенціалами відновлення й окислення речовин та їх природою, а також величиною дифузійного струму і концентрацією речовини в електроліті. Це поклало початок розвитку *колярографії*. Сконструював полярограф. Нобелівська премія, 1959.

ГЕЙША (япон. гейся) — в Японії професійна танцюристка, співачка, музикантка, яка розважає відвідувачів чайних будиночків або гостей на офіційних банкетах чи в доміках і прислугує їм.

ГЕКАТА (Ἐκάτη) — у грецькій міфології богиня чаклунства, володарка привидів, нічних страхітливих снів. Культ Г. перенесено в стародавню Грецію з Малої Азії. Зображували її жінкою зі смолоскипом у руці, іноді — з трьома головами.

ГЕКАТЕОС МІЛЕТСЬКИЙ (Ἐκαταέος δ' Μιλήτιος; бл. 546—480 до н. е.) — давньогрецький географ, мандрівник, історик, один з видатних письменників свого часу. Автор «Землепису» — однієї з перших геогр. праць, до якої була додана карта *εἰκῆ μιν* (відома

грекам заселеної частини суходолу). Карта не збереглася. Твір Г.М. «Генеалогія» містив давньогрецькі міфи і легенди.

ГЕКАМЕТР (грец. ἑξάμετρος — шестистопний) — віршовий розмір в античній поезії, шестистопний дактильний вірш з постійною цезурою, яка ділить рядок на два піврядки. Гекаметром написані поеми «Іліада» й «Одіссея» Гомера, «Енеїда» Вергілія та ін. Г. в укр. віршуванні побудований на чергуванні наголошених і ненаголошених складів — шестистопний *дактиль*. Іноді дактиль поєднується з *хоресом*. Трапляється він у П. Ніщинського, Лесі Українки, М. Рильського, П. Тичини. Напр.: «Плів корабель, роздираючи хвилі, не десь, не годину. | Вітримач бурі, не збився з дороги в тумані» (Лесь Українка).

ГЕККЕЛЬ (Haeckel) Ернст (16.II.1834, Потсдам — 9.VIII.1919, Гейна) — німецький біолог-еволюціоніст, пропагандист *дарвінізму*. Вивчав природознавство і медицину у Вюрцбурзькому та Берлін. ун-тах. У 1862—1909 — професор Гейнського ун-ту. Праці Г. присвячені питанням зоології безхребетних, *філогенезу* рослин і тварин, загальним питанням біології. Спираючись на вчення Ч. Дарвіна, опрацював питання про закономірності істор. розвитку живої природи; сформулював *гастрей теорію*, за якою всі багатоклітинні організми виникли від єдиного гаструподібного предка, та *біогенетичний закон*; висловив думку про існування проміжної форми між мавпою і людиною; визнавав можливість успадкування набутих організмами ознак. Поряд з цим намагався обґрунтувати *соціальний дарвінізм*, створити союз науки й релігії.

Тел.: Укр. перекл. — Відоки і як виглядає люди на землі? За дозволом автора з німецької переклада Ів. Франко. Львів, 1879; Р.с. перекл. — Чудеса життя. СПб., 1908; Лекції по естетичному знанню і філософії. СПб., 1913; Мировые загадки. М., 1937.

ГЕKKEP Анатолій Ілліч (25.VIII.1888 — 1.VII.1938) — рад. військ. діяч, командир (1935) член Комуністичної партії з 1917. Н. в Тбілісі в сім'ї військ. лікаря. Учасник 1-ї світової війни, штаб-ротмістр. В 1917 — учасник революції, подій на Рум. фронті. Після Великої Жовт. соціалістич. революції — нач. штабу корпусу, армії, а з січня 1918 — команд. 8-ю армією. Навесні 1918 — один з організаторів частин Червоної Армії на Україні, команд. рад. військами в Донбасі, команд. 11-ю армією. Брав участь у боях проти австро-нім. окупантів, денікінців, махновців. Після громадян. війни — на відповідальній військ. та дипломатичній роботі. З 1934 — на керівній роботі в Генштабі. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

ГЕKKEP (Heckert) Фріц (28.III.1884, Хемніц — 7.IV.1936, Москва) — діяч німецького і міжнар. робітн. руху. Робітник-муляр. З 1902 — член с.-д. партії. В роки 1-ї світової війни — лівий соціал-демократ, активний діяч «Спартак

союзу». Один із засновників (1918) Компартії Німеччини (КПН). Під час *Листопадової революції* 1918 очолював Раду робітн. і солдат. депутатів м. Хемніца. Член ЦК КПН з 1919. Депутат рейхстагу 1920 і 1924—33. Учасник 3-го і наступних конгресів Комінтерну. В 1921 зустрічався з В.І. Леніним. У 1928—35 — кандидат у члени Президії Виконкому Комінтерну, з 1920 — член Виконбюро Профінтерну. Один з організаторів підпільної боротьби проти фашизму. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В НДР встановлено медаль Фріца Геккерта.

ГЕКЛА — діючий вулкан в Ісландії. Вис. 1491 м. Має кілька кратерів. Вкритий снігом. Сильні виверження відбувались 1766 і 1947—48.

ГЕКОНОВІ (Gekkonidae) — родина *ящірок*. Тіло (довж. до 30 см) звичайно приплюснуте, голова порівняно велика; хвіст різноманітної форми, адабельного ланки; кінцівки короткі, пальці у більшості видів видозмінені та мають пластинки з кістками, гачкоподібними виростами або щетинками, за допомогою яких Г. можуть добре лазити по рівних вертикальних поверхнях. Забарвлення сірих, бурих і коричневих тонів, у деяких яскраве. Майже всі Г. — нічні тварини. Живляться комахами та ін. безхребетними. Більшість видів яйцекладні. Бл. 80 родів і понад 600 видів, поширених переважно в тропічних і субтропічних країнах світу. В СРСР — 5 родів з 11 видами, у т. ч. на Україні 1 вид — кримський, або середземноморський, голлопалый геко (Gymnodactylus kotschy), поширений на Пд. узбережжі Криму. Викопні Г. відомі з неогенових відкладів Європи.

В. І. Тарашук.

ГЕКСАГОНАЛЬНА СИНГОНІЯ (від грец. ἑξάγωνος — шестикутний і οὐνύωνος — споріднений) — кристалографічна система, що характеризується постійною наявністю однієї шестігранної або потрійної осі *симетрії*. У Г. с. кристалізуються *лід*, *берил*, *нефелін*, *анатит* та ін. мінерали.

ГЕКСАЕДР (від грец. ἑξ — шість і ἑδρα — основа, бік, сторона) — *многогранник* з шістьма гранями (напр., п'ятикутна *піраміда*). Правильним Г. є *куб*. У кристалографії одна з найпростіших форм кубічної системи.

ГЕКСАМЕТІЛЕНДІАМІН — органічна сполука $\text{NH}_2(\text{CH}_2)_6\text{NH}_2$; безбарвні кристали з $t_{\text{пл}} 42^\circ\text{C}$, $t_{\text{жпл}} 204\text{—}205^\circ\text{C}$; добре розчиняється у воді й органічних розчинниках, на повітрі димить. З неорганічними й органічними х-тами утворює солі. З двохосновними к-тами, альдегідами і кетонами вступає при нагріванні в реакції *конденсації* і поліконденсації. Одержують Г. відновленням динітриду адипінової к-ти $\text{NC}-(\text{CH}_2)_4-\text{NC}$ воднем над каталізатором (мідью, кобальтом, нікелем) та ін. методами. Г. — важливий напівпродукт у вироб. поліамідного волокна (*найлону*).



Т. Гейнсборо. Портрет актриси Сарі Сіддонс. 1784—85. Національна галерея в Лондоні.



Геката. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.



Гексагональна сингонія: а — б — вісь симетрії.

ГЕКСАН

ГЕКСАН, C_6H_{14} — насичений вуглеводень жирного ряду. Відомо п'ять ізомерів Г. Нормальний Г. $CH_3-(CH_2)_4-CH_3$ — безбарвна рідина, густ. 660 kg/m^3 , $t_{кип}$ 68,95° С, октаново число 25. Г. є в нафті, бензинах прямої перегонки, в синтетичних бензинах. Г. — небажана домішка до бензину (у зв'язку з низьким октановим числом). Ізомери Г. з розгалуженою будовою (неогексан, діізопропіл) застосовують як добавки до моторного палива, що поліпшують його якість.

ГЕКСЛІ (Хакслі; Huxley) Олдос-Леонард (26.VII 1894, Годалмінг, графство Суррей — 22.XI 1963, Лос-Анджелес, США) — англійський письменник. Внук природознавця-дарвініста Т.-Г. Гекслі. Закінчив Оксфордський ун-т. Літ. діяльність почав 1916 як поет. У романах «Жовтий Крэм» (1921), «Танок блазнів» (1923), «Контрапункт» (1928) викирав лицемірство і духовну спустошеність бурж. інтелігенції. Творчість Г. глибоко песимістична. Г. — автор сатиричної «антиутопії» «Прекрасний новий світ» (1932), романів «Через багато років помирає лебідь» (1939), «Генія і богиня» (1953), «Острів» (1962).

ГЕКСЛІ (Хакслі; Huxley) Томас-Генрі (4.V 1825, Ілінг, поблизу Лондона — 29.VI 1895, Істборн, графство Суссекс) — англійський природознавець, пропагандист дарвінізму. Освіту здобув у Лондоні. 1854—95 — професор Королівської гірничої школи. Праці з зоології, порівняльної анатомії, палеонтології, антропології, геології. Особливе значення мають праці Г. про походження людини. Довів єдність будови черепа хребетних тварин, походження птахів від плазунів, спорідненість медуз і поліпів тощо. Широко популяризував еволюційну теорію і захищав учення Ч. Дарвіна від нападок реакціонерів. Г. належав до стихійних, непослідовних матеріалістів і атеїстів, хоч і вважав себе агностиком і ідеалістом.

ГЕКСОГЕН, циклотриметилентринітроамін, $C_3H_6N_6O_6$ — вибухова речовина; потужніша і чутливіша до детонації, ніж тротил, пікринова кислота і тетрил. Г. — безбарвні кристали, густ. 1820 kg/m^3 , $t_{пл}$ 204—205° С, $t_{ра}$ спалаху бл. 230° С (з розкладанням), нерозчинний у воді, погано розчиняється в більшості органічних розчинників. Г. одержують пітруванням *уротропіну* концентрованою азотною к-тою. Застосовують для виготовлення детонаторів, у боеприпасах

і для вибухових робіт у пром-сті (переважно в суміші з ін. вибуховими речовинами).

ГЕКСОЗИ — вуглеводи групи *моносхаридів*, молекули яких містять шість вуглецевих атомів. Є в тканинах рослин, тварин і людини у вільному стані або у вигляді *глікозидів* і *полісахаридів*. Залежно від характеру карбонільної групи Г. поділяють на альдогексози (напр., глюкоза, маноза, галактоза) і кетогексози (напр., фруктоза). Г. — безбарвні або білі кристали, добре розчинні у воді. Вступають у реакції, характерні для карбонільних сполук (напр., дають реакцію срібного дзеркала — при нагріванні з аміачним розчином срібла утворюється *металеве срібло*). Одержують їх *гідролізом* полісахаридів (напр., крохмалю), а також синтетично. Застосовують Г. як сировину у синтезах різних сахарів та їхніх похідних; глюкозу — як харч. продукт, у медицині, як вихідну речовину в спиртобродильній пром-сті.

ГЕКСОКИНАЗА — фермент з групи *кіназ*. Має дуже важливе значення в процесі обміну вуглеводів — біосинтезі *глікогену*, окисленні пентозофосфатним шляхом (див. *Пентозофосфатний цикл*), *гліколізі*. Має виражену специфічність, характеризується наявністю кількох форм — *ізоферментів*.

ГЕКТАР (від грец. *ἐκκῆτον* — сто та *αρ*), га, ha — позасистемна одиниця площі. 1 га = 100 арам = 10⁴ м². Г. вживається здебільшого для вимірювання земельної площі. 1 га = 0,1537 десятини.

ГЕКТОР ("Ектор") — за Гомеровою «Іліадою» троянський герой, син *Пріама* й *Гекуби*, чоловік *Андромахи*. Загинув у двобою з *Ахіллом*, який помстився Г. за смерть свого друга.

ГЕКУБА (Гекба; *Ἑκάβη*) — за «Іліадою» дружина троянського царя *Пріама*, мати *Гектора*, *Париса*, *Кассандри* та ін. Втрапивши майже всіх своїх дітей і чоловіка, Г. після падіння Трої кинулася в море. Образ її став символом безмежного горя й розпачу.

ГЕЛАТСЬКИЙ МОНАСТІР, Гелаті — пам'ятка груз. архітектури (за 11 км від Кутаїсі), засн. 1106 царем *Давидом Будівником*. За середньовіччя Г. м. — центр освіти, передової філософ. думки і мистецької культури Грузії. В 12 ст. в Г. м. була створена Гелатська академія. Тепер Г. м. — філіал Кутаїського історико-етнографічного музею. В архіт. комплекс Г. м. входять хрестовокупольний гол. храм (1106—25) і церква св. Георгія (13 ст.), церква св. Миколи і двіниці (обидві — 13 ст.), будинок академії (12 ст.), сх. портал (14 ст.). В храмах Г. м. збереглися мозаїка (у гол. храмі, 1128—30), а також розписи 12—18 ст., серед яких портрети істор. осіб. Ікони Г. м. зберігаються тепер у Музеї мистецтв Груз. РСР у Тбілісі, рукописи, церк. начиння, стародавнє шитво — гол. чин. у Кутаїському історико-етнографічному музеї й в Ін-ті рукописів АН Груз. РСР у Тбілісі.

Лит.: Мелисашвили Р. Архитектурный ансамбль Гелати. Тбилиси, 1966.

ГЕЛБРЕЙТ (Галбрейт, Голбрейт, Galbraith) Джон-Кеннет (н. 15.X 1908, Онтаріо, Канада) — амер. бурж. економіст, філософ. У 1931 закінчив ун-т в Торонто. Викладав у ряді амер. ун-тів, з 1949 — професор Гарвардського ун-ту (США). Прихильник держ. втручання в економіку; висунув теорію «рівноважуючої сили», якою нібито виступає д-ва, сприяючи створенню рівноваги між попитом і пропозицією. Г. намагається довести соціальне передодження капіталізму внаслідок техніч. розвитку — в «*індустріальне суспільство*». Автор концепції «нового індустріального суспільства». Г. виступав в підтримку «*конвергенції теорій*» двох екон. систем — капіталістичної і соціалістичної. Прихильник мирного співіснування двох систем.

ГЕЛЕНДИЖЬКА ГРУПА КУРОРТІВ — кліматичні приморські курорти на Чорноморському узбережжі Кавказу. Включає місто-курорт Геленджик і курортні селища Архипо-Осиповка, Джанхот, Дивномор'я і Кабардинку. Показання: захворювання органів дихання і кровообігу, нервової системи, опорно-рухового апарату.

ГЕЛЕР (чес. *haler*, нім. *Heller*) — 1) Розмінна монета ЧССР, дорівнює 1/100 *крони*. В обігу є монети 50, 25, 10, 5, 3 і 1 гелер. 2) Розмінна монета в Пд. і Зх. Німеччині 13—19 ст., Австро-Угорщині (1892—1918), Австрії (до 1924).

ГЕЛІ (від лат. *gelo* — замерзаю, застигаю) — *дисперсні системи* з рідким або газоподібним дисперсійним середовищем, що мають механічні властивості твердих тіл. Властивості Г. зумовлені наявністю структурної сітки, утвореної дисперсними частинками під дією мол. сил зчеплення. Г. відзначаються тиксотропією, тобто здатністю відновлювати зруйновану механічну структуру. Г. можна одержати як внаслідок *коагуляції* золь і об'єднання в одне ціле осадів (коагелі), так і внаслідок тверднення золь у всьому об'ємі (ліогелі). Г. часто властиве явище «старіння» (синерезис) — самовільного зменшення об'єму з одночасним виділенням рідини. Висуюючи Г., одержують аерогелі, або ксерогелі — мікропористі системи, структуру яких нееластична, крихка і руйнується необоротно (*сидікагель*).

М. С. Цветков.
ГЕЛІЙ (Helium; від грец. *ἥλιος* — Сонце), He — хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 2, ат. м. 4,0026; належить до *інертних газів*. Природний Г. складається з двох стабільних ізотопів ³He і ⁴He. Виявлено Г. 1868 на Сонці. На Землі Г. відкрив 1895 У *Рамзай*. Вміст Г. в атмосфері Землі 5,24 · 10⁻⁴% об'єму, в земній корі ~ 10⁻⁷%. Г. — безбарвний газ, при норм. умовах густ. 0,178 kg/m^3 , дуже низька $t_{ра}$ кипіння (-268,94° С). Рідкий Г. — найхолодніша, при норм. тискові не замерзаюча рідина, при t нижче -270,93° С виявляє надплинність і надтеплопровідність: $t_{пл}$ — 272,1° С лише при тискові вищому за 2,5 мПа. У пром-сті Г. одержують з природних геліоносних газів ме-



Т.-Г. Гекслі.



Гекуба. Червонофігурна амфора. Деталь розпису. 510—500 до н. е. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.



Геліотрон перуанський.



Гелатський монастир. Головний храм. 1106—25. Інтер'єр храму.



тодом глибокого охолодження. Використовують Г. для наук досліджень в ядерній фізиці, для утворення низьких т-р, у металургії надчистих металів тощо; суміш Г. з киснем — у водолазній справі та космонавтиці, а також у медицині.

Ю. П. Назаренко.

ГЕЛІКОЇД [від грец. *ἥλιος* (ἥλιος) — спіраль, гвинт і *εἶδος* — вигляд] — один з видів *зв'язаної поверхні*.

ГЕЛІКОПРІОН (Helicoprion) — рід викопних *хрищових* риб підкласу суцільноголових, або химер. Г. не мали зовні, кісткового панцира і були вкриті плаккоїдною лускою. На верхній щелепі Г. виступав уперед від ротового отвору химерний утвір із зрощених ріжучих зубів, закручених у спіраль. Рештки Г. відомі з нижньопермських мор. відкладів СРСР (Приуралля), Японії, Австралії, Пн. Америки, Швіцбергену.

М. Д. Покляска.

ГЕЛІКОПТЕР [від грец. *ἥλιος* (ἥλιος) — спіраль, гвинт і *πτερόν* — крило] — застаріла назва *періолота*.

ГЕЛІО... (від грец. *ἥλιος* — Сонце) — частина складних слів, що відповідає поняттям «сонце», «сонячний» (напр., *геліограф*, *геліотехніка*).

ГЕЛІОБІОЛОГІЯ (від *геліо...* та *біологія*) — розділ *біофізики*, що вивчає вплив змін сонячної активності на живі організми Землі. Гол. мета Г. — виявлення та вивчення шкідливих впливів Сонця на живі організми Землі для прогнозування та запобігання їм. Встановлено вплив змін сонячної активності на ріст річних шарів дерев, урожайність сільськогосподарських культур, на виникнення *епідемій*, *епізоотій*, кількість захворювань серцево-судинної системи, *неврозів* тощо. Наук. основи Г. закладені на поч. 20 ст. рад. вченим О. Л. Чижевським. Значний вклад у розвиток Г. внесли М. Фор, Г. Сарду, Г. Валло (Франція), М. Таката (Японія), Дж. Пікарді (Італія), М. О. Шульц, В. П. Десятов (СРСР). Існують три гіпотези відносно впливу сонячної активності на біол. процеси: за першою — її вплив здійснюється через зміну метеорологічних та геофіз. умов; за другою — внаслідок посилення електромагнітного та корпускулярного випромінювання при зростанні активності Сонця; за третьою — через дію невідомого випромінювання, яке посилає Сонце в період підвищеної його активності.

Лит.: Солнце, электричество, жизнь. М., 1972; Чижевский А. Л. Земное эхо солнечных бурь. М., 1976.

М. Г. Кононенко.

ГЕЛІОГРАВІРА (від *геліо...* та *гравюра*) — один із засобів глибокого друку, при якому друкована форма виготовляється із застосуванням фотографічних і хімічних процесів. Виникла в 2-й пол. 19 ст. Спосіб Г. відзначається високою якістю друку, але він малопродуктивний.

ГЕЛІОГРАФ (від *геліо...* і грец. *γραφω* — пишу) — 1) У метеорології — прилад для автоматичної реєстрації тривалості сонячного сяйва протягом доби. В СРСР

найчастіше застосовують Г. Кемпбела—Стокса, що складається із скляної кулі — лінзи, на фокусній віддалі від якої з пн. боку закріплено паперову стрічку, поділену лініями на години. Від дії сонячного проміння стрічка пропалюється. За довжиною пропалених отворів обчислюється тривалість сонячного сяйва в годинах. 2) В астрономії — телескоп для фотографування Сонця. 3) У військовій справі у 19 — на поч. 20 ст. — світлосигнальний прилад для передавання сигналів дзеркалом, що відбиває сонячне проміння.

ГЕЛІОКОНЦЕНТРАТОР (від *геліо...*, лат. *con* — з, разом і *centrum* — осереддя, центр) — пристрій, за допомогою якого променисту енергію Сонця концентрують на невеликій ділянці поверхні. Є оптичною системою деяких *геліоустановок*. Залежно від форми поверхні, за допомогою якої, відбиваючи, концентрують сонячне проміння, Г. (мал.) бувають дзеркальні, лінзові, світловодні, параболічні, параболіциліндричні, конічні, сферичні, тороїдні тощо. Найпоширеніші дзеркальні Г., що їх розрізняють за конструкцією (жорсткі суцільні і складані, плавкові) і за способом утворення відбивних поверхонь (напр., *гальванопластикою*, *холодною витяжкою*). Г. характеризують ступенем концентрації сонячної енергії (відношенням серед. густини променистих потоків у фокальній площині до густини падаючих променів) і потужністю. Макс. густина енергії на високоточних параболічних Г. досягає $35 \cdot 10^3$ кВт/м².

В. В. Пасічний.



Геліос. Деталь великого дзеркала Пергамського музею. Мармур. Висотою 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ГЕЛІОС (ἥλιος) — у грецькій міфології спочатку бог Сонця, пізніше його отождествили з *Аполлоном*. Заміфами, Геліос зоранку на сході виглядає на небо четвериком вогнедишних коней, а ввечері спускається в океан на заході. В рим. міфології Г. отождествлювали з богом сонця *Солем*.

«ГЕЛІОС» — назва двох західнонімецьких автоматичних міжпланетних станцій (АМС), які запущено 10.XII 1974 і 15.I 1976 з метою вивчення навколосонячного космічного простору (мал.). «Г.» порівняно з ін. АМС наближались до Сонця на найменшу віддалі. Їхні *перигелії* дорівнювали відповідно 46,3 і 43,4 млн. км. Одним з результатів польоту цих станцій є вияв-

лення «Г.-2» поблизу перигелія несподівано значного збільшення концентрації метеорологічної пилу, пов'язаного з явищем *зодіакального світла*.

О. А. Рубашевський.

ГЕЛІОТЕРАПІЯ (від *геліо...* і *терапия*) — те саме, що й *сонцелікування*.

ГЕЛІОТЕХНІКА (від *геліо...* і *техніка*) — техніка, пов'язана з використанням променистої енергії Сонця. Належить до перспективних галузей техніки, оскільки щорічне надходження на Землю сонячної енергії (хоч нестале і з невисокою густиною потоку променів) набагато перевищує кількість енергії від усіх використовуваних енергоджерел (теплових, гідравлічних, атомних тощо). Осн. засобами Г. є *геліоустановки* різних типів — від найпростіших побутових до великих промислових. Густиною потоку сонячного проміння підвищують *геліоконцентраторами*. В разі несталої надходження енергії вдаються до її акумулювання (тепловими, електр., хім. та ін. *акумуляторами*) або акумулювання готового продукту (напр., опрісненої мінералізованої води). В Г. досліджують питання фотохім. перетворення енергії Сонця і *фотосинтезу* органіч. речовин, вивчають вплив концентрованого сонячного проміння на рослини, фіз. і теплофіз. процеси, що відбуваються в геліоустановках. Найперспективнішим є застосування засобів Г. в с. г. — для малоенергетичних і розсоєднених споживачів, якщо поблизу немає ін. джерел енергії. В справі освоєння космосу набувають великого значення *сонячні батареї*. Крім того, засоби Г. використовують для освітлення і опалення приміщень, *кондиціювання повітря*, опріснювання води, сушіння овочів, радіаційного нагріву при виробн. речовин і матеріалів високої чистоти тощо.

Лит.: Исследования материалов в условиях лучистого нагрева. К., 1975.

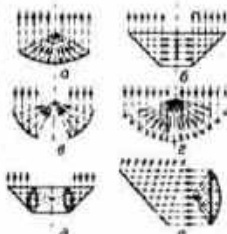
І. М. Францевич.

ГЕЛІОТРОП (Heliotropium) — рід рослин род. шорстколих. Кущі, ліанові і трав'янисті рослини. Листки чергові, еліптичні або яйцевидні. Квітки білі або фіолетові, дрібні, правильні, зібрані у верхівкові завійки. Плід дрібний, з 4 горішків. Бл. 220 видів, пошир. у тропічних, субтропічних і помірно-помірних смугах земної кулі. В СРСР — 22 види, в т. ч. в УРСР — 5, з них 4 — одніорічні бур'яни або рослини пісків Пд. України. Багато Г. відомі в культурі як декоративні й ароматичні рослини. В УРСР у садах і парках культивують сорти Г. *перуанського*, або *садового* (H. peruvianum). Деякі Г. містять отруйний алкалоїд *геліотропін* (шиногосин).

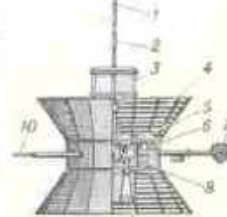
ГЕЛІОУСТАНОВКА — установка, що вловлює променисту енергію Сонця, перетворюючи її на електричну, механічну, теплову, хімічну або іншу енергію, зручну для використання. Розрізняють Г. (мал., с. 508) з *геліоконцентраторами* і без них — Г. безпосереднього вловлювання сонячної енергії (*сонячні батареї*, плоскі підігрівники й опалювальні пристрої, опріснювачі



Геліограф: 1 — паперо на стрічку з погодними підказками; 2 — кульова лінза.



Схеми геліоконцентраторів: а — параболічного; б — конічного; в — тороїдного; г — складеного з плоских дзеркал; д — дзеркально-лінзового; е — з ручним дзеркалом і нерухомих концентратором.



АМС «Геліол-1»: 1 — антенна; 2 — антенна; 3 — антенна; 4 — антенна; 5 — антенна; 6 — антенна; 7 — антенна; 8 — антенна; 9 — антенна; 10 — антенна.

ГЕЛІОФІТИ



М. Гелл-Манн.



Геліостановка з геліостатом і геліостатором.



Геліцела ребриста.

води, кондиционери, холодильники тощо). Геліостановки з геліоконцентраторами поділяють на високо-температурні — температура 2500—4000 К (сонячні печі для плавлення металів і вогнетривких матеріалів, сонячні силові установки) і низько-температурні — температура 400—800 К (напр., сонячні побутові кухні, кін'ятельники, лікувальні установки). Осн. частини таких Г.: геліоконцентратор, пристрої орієнтування на Сонце, приймач випромінювання. Г., що займають проміжне положення між високо- і низькотемпературними установками, використовують як енергостанції. В. В. Пасицький.

ГЕЛІОФІТИ (від *геліо...* і грец. *φύτον* — рослина), світлолюбні рослини — рослини, які потребують для свого розвитку великої кількості сонячного світла (сосна, модрина та ін.).

ГЕЛІОЦЕНТРИЧНА СИСТЕМА СВІТУ (від *геліо...* і лат. *centrum* — осереддя, центр) — вчення, за яким Земля та інші планети Сонячної системи обертаються навколо Сонця (точніше, навколо спільного центра мас всієї системи). Творцем Г. є с. є. М. Коперник. В своїй праці «Про обертання небесних світил» (1543) він математично обґрунтував ідею про рух Землі та ін. планет навколо Сонця, визначив послідовність розташування планет, обчислив їх відносну віддаленість від Сонця тощо. Вчення М. Коперника мало велике значення у розвитку природознавства. Ідеї цього вчення були розвинуті в працях Дж. Бруно, Г. Галілея, Й. Кеплера та ін.

ГЕЛІОЦЕНТРИЧНІ КООРДИНАТИ — системи координат небесних, за допомогою яких визначають положення небесних тіл відносно центра Сонця.

ГЕЛІС Марко Мойсейович [13(26). VII 1903, Кременчук — 6.IV 1976, Київ] — український рад. музичний педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). У 1929 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. У 1938 заступив і очолював до 1976 кафедру нар. інструментів Київ. консерваторії (з 1940 — професор). Серед учнів Г. — лауреат міжнар. конкурсів балалаечників Є. Білінов, бандурист С. Баштан, балетист М. Різоль, В. Вовводін.

ГЕЛІЦЕЛА (*Helicella*) — рід червононогих моллюсків родини равликів. Раковина спіральна, здебільшого низькоконічна, біла з численними різнобарвними смужками. Устя дещо косе, з гострими краями. Г. — наземні рослиноїдні тварини. Водяться переважно в середземноморських і причорноморських країнах, на Бл. Сході та в Серед. Азії. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 11, з них найпоширеніші Г. біла (*H. candicans*) і Г. ребриста (*H. striata*). Деякі види Г. ушкоджують зернові, городні культури та кормові трави. А. Л. Путь.

ГЕЛЛЕР (Heller) Джек (н. 1.V 1923, Бруклін) — американський письменник. Під час 2-ї світової війни служив в авіації США. В 1961 виступив з антимілітарист. романом «Пункт-22», у якому сатирично змальовано події, зв'язані з перебуванням американської ес-

кадрилі в Італії протягом 1943—44. Твір перекладений багатьма мовами світу. За мотивами роману 1967 Г. створив п'єсу «Ми бомбардували Нью-Гейвен». Автор психологічного роману «Щось трапилось» (1974).

ГЕЛЛЕРТ (Gellert) Гуго (Г'юго; н. 3.V 1892, Будапешт) — американський графік і живописець.

Виходець з Угорщини. У 1906 переїхав до США. З 1916 творчість Г. пов'язана з робітн. рухом і прогресивною пресою. Автор графічних портретів В. І. Леніна (1924), Дж. Ріда (1920), В. В. Маяковського (1925), ілюстрацій до «Капіталу» К. Маркса (1936), розписів робітн. клубів (частина у співавторстві з А. Рефреж'є) і будинку профспілки моряків (1945—47) у Нью-Йорку.

ГЕЛЛЕРТ (Gellert) Ендрє (1.X 1914, Будапешт — 1. III 1960, там же) — угорський режисер, нар. арт. УНР (з 1954). В 1935 закінчив Театр. академію в Будапешті. З 1936 — актор театру «Вінсінгаз», з 1945 — провідний режисер Нац. театру (Будапешт). Основнополюжник угор. реалістичної режисерської школи, пропагандист *Станіславського системи* і рос. класичної та рад. драматургії. Постанови спектаклів: «Панський бенкет» Моріца, «Трагедія людини» Малача, «Ревізор» М. Гоголя, «Дядя Ваня» Чехова, «Васса Железнова» Горького та ін. З 1946 викладав у театр. ін-ті в Будапешті. У 1950 приїздив до СРСР.

ГЕЛЛ-МАН (Gell-Mann) Маррі (н. 15. IX 1929, Нью-Йорк) — американський фізик-теоретик, член Національної АН США. Закінчив 1951 Массачусетський технологічний ін-т. Праці з квантової теорії поля, ядерної фізики та фізики елементарних частинок. Запровадив поняття *дистинції* у фізиці (1953). Незалежно від фізика Ю. Неемана запропонував 1961 систематику елементарних частинок, за якою вони об'єднуються в окремі сім'ї (супермультиплети). На основі цієї систематики передбачив існування елементарної частинки омега-міну-гіперона та її властивості (1964 цю частинку було виявлено експериментально). Незалежно від амер. фізика Д. Цвейга 1964 висунув гіпотезу про існування *кварків*. Нобелівська премія, 1969.

ГЕЛОВАНІ Михайло Георгійович [25.XII 1892 (6.I 1893), Кутаїсі — 21.XII 1956, Москва] — грузинський рад. актор, народний арт. СРСР (з 1950). Творчу діяльність розпочав 1913 в Батумі. Працював у театрах Баку, Кутаїсі, Тбіліському театрі ім. Ш. Руставелі; 1942—48 — у МХАТІ. Ролі: Коція («Вчорашні» Дадіані), Тарієль Мклавадзе (за однойменною повістю Ніношвілі), Васка Пепел («На дні» Горького) та ін. З 1934 знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1947, 1950.

ГЕЛОН — давнє місто в лісостеповій частині Сх. Європи. За Геродотом, місто було «дерев'яним»

і його оточувала дерев'яна стіна. Питання про місце розташування Г. досі не розв'язане. Деякі дослідники вважають залишками Г. *Більське городище*.

ГЕЛОНІ — давнє плем'я у Сх. Європі. Згадується давньогрецькими (Геродот, Діонісій, Птолемеєм та ін.) і римськими (Вергілій, Гораций, Сенека, Мела та ін.) авторами. Геродот вважав їх еллінами за походженням, які оселилися на землях *будини*. Наприкінці 6 ст. до н. е. Г. разом зі *скіфами* брали участь у боротьбі проти війська перського царя Дарія I (див. *Дарія похід на скіфи*).

ГЕЛОФІТИ (від грец. *ἔλος* — болото і *φύτον* — рослина) — болотні трав'янисті рослини. До Г. часом відносять *водні рослини*, занурені нижніми частинами у воду (напр., очерет, рис). Здебільшого належать до *гідрофітів*.

ГЕЛАС Ярослав Томович [н. 21. XI (4.XII) 1916, с. Терпільківка, тепер Підволочиського р-ну Тернопільської обл.] — український рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1964). Працював (з 1934) у театрах Львова, Харкова, Києва, Одеси, в Тернопільському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка (1963—74), з 1974 — гол. режисер Закарпатського укр. муз.-драм. театру (Ужгород). Ролі: Василь («Циганка Аза» Старицького), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки). Постанови спектаклів: «Украдене щастя» Франка, «97» М. Куліша, вистави за п'єсами Словацького, Чапек, Петефі, Шіллера. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ГЕЛЬВЕТИЧНА РЕСПУБЛІКА — унітарна республіка на території Швейцарії 1798—1803. Назва походить від лат. *Helvetia* — Швейцарія. Виникла після вторгнення в країну військ франц. *Директорії*. Після укладення 18.VIII 1798 воєн. союзу з Францією Г. р. брала участь у війні проти 2-ї антифранц. коаліції. Антифранц. повстання 1802 змусило Наполеона Бонапарта актом від 19.II 1803 відновити кантональний устрій в країні (див. також *Швейцарія*, розділ «Історія»).

ГЕЛЬВЕЦІЙ (Helvétius) Клод-Адріан (31.I 1715, Париж — 26.XII 1771, там же) — французький філософ-матеріаліст, один з діячів *Прогресителства*. Філософія Г. поглиблювала і розвивала матеріалістичні ідеї епохи *Відродження*. Г. заперечував наявність надприродних начал, розкривав антинауковість релігії. Вихідним началом філософії вважав нескінченну і вічну матерію, що перебуває в постійному русі. Матерія не виникла і не знищується, а лише змінює форми свого існування. Обстоював ідею єдності матерії й свідомості, заперечував реліг. догму про безсмертя душі й проголошував залежність психічного життя людини від її тілесної організації. Проте матеріалізм Г. був метафізичний і механістичний. У теорії пізнання, долаючи непослідовність Дж. Локка, Г. надав його *сенсу-*

алізму відверто матеріалістичного характеру, стверджуючи факт виникнення людського знання із досвідного, чуттєвого пізнання. Як і ін. франц. матеріалісти, Г.—протинник *агностицизму*. Виступав з критикою феод. ладу та його ідеології, пропагував просвітительські ідеї природної і політ. рівності всіх людей, залежності їхніх моральних понять і вчинків від соціальних умов життя. Проте найдоцільнішим засобом втілення просвітительських ідеалів у життя Г. вважав не революцію, а законодавчу діяльність освіченого монарха. Визначальним чинником моральних дій людей Г. вважав прагнення до насолоди. Значне місце в творах Г. посідало питання про роль середовища у формуванні особи. Гол. рушійну силу суспільства Г. бачив в особистому інтересі, зміні сусп. законів і вдосконаленні системи виховання. Погляди Г. справили значний вплив на розвиток прогресивної суспільної думки кін. 18 — поч. 19 ст. Осн. твори: «Про розум» (1758), «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (1773).

Тв.: Укр. переклад. — Про людину, її розумові здібності та її виховання. Х., 1932. Рос. переклад. — Сочинения, т. 1—2. М., 1973—74.

В. І. Даниленко.
ГЕЛЬВЕЦІЯ (Helvetia) — латинська назва шв. частини сучасної Швейцарії. Походить від кельт. племені гельветів, що населяли цю територію в давнину.

ГЕЛЬВІН — мінерал класу силікатів. (Mn, Fe, Zn)₂[Si₂(BeSiO₄)₂]. Сингонія кубічна. Густ. 3,20. Твердість 6. Колір медово-жовтий, бурий, зелений, сірий. Блиск скляний до жирного. В СРСР є в Забайкаллі, Казахстані та в ін. районах. Руда берилію.

ГЕЛЬДЕРЛІН (Hölderlin) Йоганн-Христіан-Фрідріх (20.III.1770, Лауфен — 7.VI.1843, Тубінген) — німецький поет. У 80-і рр. — представник «Бурі й натиску». Поезія років Великої франц. революції прийнята громадян. мотивами. В «Гімнах до ідеалів людства» (1790—97) відтворив прагнення до боротьби за свободу. У романі «Гіперіон, або Самітник у Греції» (1797—99), трагедії «Смерть Емпедакла» (1798—99) уобразив навколишньої дійсності протиставляв мрію про перетворення життя. Творчість Г. була перехідним етапом від просвітництва до прогрес. романтизму. Деякі вірші Г. перекладено укр. мовою (журн. «Весесвіт», 1970, № 3; 1978, № 9; «Жовтень», 1978, № 5).

Тв.: Рос. переклад. — Сочинения, М., 1969.

ГЕЛЬЗЕНКІРХЕН — місто на Зх. ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Порт на р. Емшер та каналі Рей — Герне, вузол з-ць і автошляхів. 333,2 тис. ж. (1974). Один з індустріальних центрів Руру. Гол. галузі пром-сті: видобування кам. вугілля, коксохім., металург., маш.-буд., нафтопереробна, скляна. Ін-т гігієни.

ГЕЛЬМАН Макс Ісакович [н. 28.XI (10.XII) 1892, Одеса] — український рад. скульптор і педагог, професор (з 1939). Закінчив Всес. акад. мистецтв у Ленін-

граді (1925). Працює в галузі станкової скульптури. Твори: «Повітряний партовий» (1929), «На кордоні» (1937), «Вони воювали за Батьківщину» і «Фашисти тут не пройдуть» (обидва — 1947); портрети — художника Ф. Нірода (1966), «Жанна» (1968), поетеси Л. Скірди (1970), художника Г. Якутовича (1974).

ГЕЛЬМГОЛЬЦ (Helmholtz) Герман-Людвіг-Фердинанд (31.VIII.1821, Потсдам — 8.IX.1894, Берлін) — німецький фізик, математик, біолог. Навчався у Військ.-мед. ін-ті в Берліні. Фіз. дослідження з електромагнетизму, оптики, теплоти, акустики, гідромеханіки тощо. Розробив термодинамічну теорію кін. процесів, застосувавши до них друге *термодинамічне начало* (1882). Відкрив явище коливального розряду лейденської банки. Розвинув теорію аномальної дисперсії (1874), висунув ідею атомарної будови електрики (1881). Заклав основи теорії вихрового руху рідини (1858).

Праці Г. в галузі фізіології присвячені гол. чин. вивченню нервової та м'язової систем. У своїх перших дослідженнях Г. піддав аналізу теорію т. з. життєвої сили, критикуючи намагання розглядати її як «вічний дивин», що керує процесами в живому організмі. Г. виявив і виміряв теплоутворення у м'язах, вивчив процес м'язового скорочення, вперше зміряв швидкість поширення збудження в нервах; дослідив явища *акомодації*, розробив теорію просторового й кольорового зору. Сконструював прилад — офтальмоскоп, т. з. маятник Гельмгольца тощо.

У філософії був непослідовним стихійним матеріалістом. Філософськими Г. критикували Ф. Енгельс і В. І. Ленін.

Лит.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіриокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Лебедінський А. В., Франкфурт У. Й., Френк А. М. Гельмгольц, М., 1966.

ГЕЛЬМЕРСЕН Григорій Петрович [29.IX (11.X) 1803, Дукергоф, Естонія — 3(15) II.1883, Петербург] — російський геолог, акад. Петерб. АН (з 1850). У 1825 закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т, 1838 — Петерб. гірничий ін-т. Г. — один з організаторів і перший директор (з 1882) *Геологічного комітету*. Вивчав геол. будову Центр. Росії, Уралу, Алтаю, Серед. Азії, України. Досліджував Донецький кам'яновугільний басейн, родовища бурого вугілля в Київ., Херсон. і Гродненській губерніях, *гравітні вулкани* і родовища нафти на Таманському і Керченському п-вах та ін. Склали одну з перших геол. карт Європ. Росії (1841).

ГЕЛЬМІНТИ [від грец. ἑλμινтос (ἑλμινтос) — черв'як] — черви — паразити людини, тварин і рослин. Сприяють *гельмінтози*.

ГЕЛЬМІНТОЗИ, глистні захворювання — хвороби, спричинювані *гельмінтами*. Г. поширені по всій земній кулі. Г. людини. В організмі людини можуть паразитувати понад 250 видів гельмінтів. Г. поділяють на геогельмінтози (*аскаридоз, трихо-*

цефальоз та ін.) і біогельмінтози (*оністорхоз, філяріоз* та ін.). Збудники геогельмінтозів — геогельмінти: аскариди, волосоголови, гострики та ін., що розвиваються без участі проміжних хазяїв, передаються через ґрунт (куди їхні яйця потрапляють з випорожненнями хворої людини), воду, їжу та предмети, забруднені їхніми яйцями і личинками. Біогельмінтози спричинюються гельмінтами (шп'яки, широкий стьожак та ін.), що розвиваються з участю проміжних хазяїв, в організмі яких і закінчується формування інвазійної (заразної) личинки. При біогельмінтозах зараження людини можливе лише, коли вона споживає сирі м'ясні або рибні страви. Клінічні прояви Г. різноманітні; звичайно Г. спричинюють у людини виснаження, недокрів'я, *вітамінну недостатність*. Продукти життєдіяльності гельмінтів впливають на нервову систему, органи кровообігу, травлення та ін. Порушуються сон, апетит, виникають головний біль, зміни кров'яного тиску, швидка втома, алергічні реакції (див. *Алергія*); гельмінтози ускладнюють перебіг ін. захворювань. Лікування: знищення гельмінтів або видалення їх з організму (див. *Дегельмінтизація*). Профілактика: дотримання правил особистої гігієни, миття овочів, фруктів, ягід, компостування відходів на присадибних ділянках та ін. Г. тварин спричинюють понад 2000 видів червів, особливо круглі (*нематоди*), трематоди (*трематоди*), стьожкові (*цестоди*), скребляки (*акантоцефали*), які паразитують у травному тракті, крові та внутр. органах тварин. Зараження відбувається через воду, корми і предмети догляду, забруднені яйцями та личинками гельмінтів. Г. тварин завдають великих збитків (падіж, бракування туш, зниження продуктивності). Заходи боротьби: знищення і видалення гельмінтів з організму тварин (див. *Протиглисті засоби*); дотримання зоогігієнічних правил. Збудниками Г. рослині є лише круглі черви — нематоди (напр., *залова нематода*). Заходи боротьби: знешарення ґрунту, вирощування несприйнятливих до Г. с.-г. культур тощо.

Лит.: Марецький О. Я. Лабораторна діагностика гельмінтозів людини. К., 1967; Кротов А. И. Основы экспериментальной терапии гельминтозов. М., 1973; Астафьев Б. А. Очерки по общей патологии гельминтозов человека. М., 1975; Гельминтозы человека. К., 1978. О. С. Сокол.

ГЕЛЬМІНТОЛОГІЯ [від грец. ἑλμινтос (ἑλμινтос) — черв'як і λόγος — вчення] — наука, що всебічно вивчає паразитичних червів, або *гельмінтів*, та спричинювані ними хвороби (*гельмінтози*) людини, тварин і рослин з метою розроблення раціональних лікувально-профілактичних заходів. Величезна чисельність і різноманітність гельмінтів, дедалі зростаюча багатогранність і складність завдань Г., необхідність більш-менш вузької спеціалізації привели поступово до диференціації Г. на окремі наук. галузі: загальну, медичну, ветери-



Я. Т. Геляс.



К.-А. Гельєцій.



Г.-Л.-Ф. Гельмгольц.



М. І. Гельман. Фашисти тут не пройдуть. Орєскло. 1947. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ГЕЛЬМІНТО- СПОРІОЗИ РОСЛИН



В. Г. Гельфрейх, М. О. Мінкус. Адміністративна будівля на Смоленській площі в Москві. 1948—52.

парну, агрономічну Г. Загалом Г. вивчає паразитичних червів диких тварин, досліджує питання систематики, фауністики, біології та заг. закономірності життя, індивідуального й філогенетичного (див. *Філогенез*) розвитку гелмінтів. Вона, в свою чергу, поділяється відповідно до систематичної належності гелмінтів на трематодологію (вивчає *дигенетичних присисів*), моногенологію (вивчає *моногенетичних присисів*), цестодологію (вивчає *ствожкових червів*), нематодологію (вивчає *нематод*), акантоцефалологію (вивчає *скреблянок*). Медицина Г. досліджує гелмінтів людини, ознаки, *патогенез* та перебіг гелмінтозів, питання їх епідеміології, діагностики, терапії та профілактики.

Ці питання цікавлять і ветеринарну Г., об'єктом вивчення якої є гелмінтози с.-г. та пром. тварин. Агрономічна Г. (фітогелмінтологія, фітонематодологія) вивчає нематод — паразитів і симбіонтів (див. *Симбіоз*) рослин, спричинюваних ними хвороби та заходи боротьби. Накопичення знань про паразитичних червів почалося з найдавніших часів, проте наук. характеру Г. почала набувати в кін. 17 — 18 ст. В самостійну науку Г. виділилась тільки на поч. 20 ст. У 20 ст. інтенсивний розвиток Г. спричинився до деякої більшості її диференціації. Велике значення для розвитку Г. мали праці рос. вчених К. І. Скрябіна, В. О. Догеля, Е. Н. Павловського, Р. С. Шульця, їхніх учнів і послідовників. Провідними наук. гелмінтологічними установами в СРСР є Всесоюзний ін-т гелмінтології МСГ СРСР, Гелмінтологічна лабораторія АН СРСР, гелмінтологічний відділ Ін-ту мед. паразитології і тропічної медицини МОЗ СРСР. Широку роботу в галузі Г. провадять у зоологічних ін-тах АН СРСР, АН союзних республік, в багатьох наук. та вищих навчальних закладах біол., мед., вет., с.-г. профілю, зокрема в Секторі паразитології Ін-ту зоології АН УРСР, в *Епідеміології, мікробіології і паразитології київському науково-дослідному інституті, Ветеринарній експериментальній українському науково-дослідному інституті* та інших.

Лит.: Шульц Р. С., Гвоздев Е. В. Основы общей гелминтологии. т. 1—3. М., 1970—76.

О. П. Маркович.

ГЕЛЬМІНТОСПОРІОЗИ РОСЛИН — хвороби рослин, що їх спричинюють гриби роду *Helminthosporium*. Найчастіше Г. р. уражають ячмінь, овес, кукурудзу, просо, рис, мак та ін. Смуга ста плямистістю ячменю (збудник — *H. graminum*) характеризується плямистістю листків, загинанням кореневої системи і по бурінням зародків зерна; рослини погано ростуть, часто не колосяться. При сітчастій плямистості ячменю (збудник — *H. teres*) на листках з'являються бурі з блідо-рожевими краями овальні плями, які зливаються, утворюючи поздовжні й по-

перечні смуги (сітчаста плямистість). При гелмінтоспоріозі вівса (збудник — *H. avenae*) на листках з'являються видовжені вузькі плями з червоно-бурими краями. Уражені листки передчасно відмирають. Гелмінтоспоріоз кукурудзи (збудник — *H. turcicum*) характеризується появою на листках видовжених коричневих плям, що швидко розростаються, досягаючи 10—20 см завдовжки і 2—4 см завширшки; в центрі плями тканина листка висихає. При гелмінтоспоріозі проса (збудник — *H. panici-melissae*) на листках з'являються видовжені бурі з нечіткими краями плями, акрігі сірувато-бурий нальотом (спороношення гриба). Гелмінтоспоріоз рису (збудник — *H. oryzae*) характеризується появою біля кореневої шийки молодих рослин оливкового оксамитового нальоту — спороношення гриба, на листках — дрібних темно-бурих плям з сірувато-оливковим нальотом. Сходи здебільшого гинуть. Гелмінтоспоріоз маку (збудник — *H. parvifolius*) уражає всі частини рослини протягом вегетаційного періоду. На листках виникають розливаті бурі чи чорні з темним нальотом спороношень гриба плями. Уражені коробочки темнішають і деформуються, насіння недорозвивається, сходи гинуть. Заходи боротьби насамперед агротехнічні; знищення рослинних решток; очищення й протручування насіння та ін.

В. Ф. Переселітін.

ГЕЛЬРІГЕЛЬ (Helriegel) Герман (1831—95) — німецький агрохімік. На очолюваній ним дослідній станції у Дамі (пізніше у Бернбурзі) займався (з 1862) визначенням кількості окремих елементів живлення (N, P, K), необхідних для нормального росту і розвитку культурних рослин. Г. відкрив (1866) явище засвоєння азоту повітря бобовими рослинами. Як виявилось, це явище пов'язане з діяльністю бульбочкових бактерій, досліджених російським вченим М. С. Ворониним (1866) та німецьким — М.-В. Бейерінком (1888). Г. розробив та запропонував поживну суміш для проведення вегетаційних дослідів з рослинами, вирощуваними в посудинах з піском (піщана культура). Цю суміш в різних модифікаціях широко застосовують і в наш час.

П. О. Дмитренко.

ГЕЛЬСІНГФОРС — шведська назва столиці Фінляндії *Хельсінкі*. **ГЕЛЬСТЕД** (Gelsted) Отто (справж. прізвище — Ейнар Еппенс; 4.XI 1888, Міддельфарт — 22.XII 1968, там же) — датський письменник. Член Компартії Данії. Перша збірка віршів — «Вічні речі» (1920). Збірки «До світла» (1931) і «Вибрані вірші» (1938) мали антифашист. спрямування. В 1943 емігрував до Швеції, де створив цикл «Емігрантських віршів» (1945). Автор збірок віршів «Роки свободи» (1947), «Пісні днів холодної війни» (1952), «Вірші з сонячного берега» (1961), збірки статей «Здрастуй, життя!» (1958). Переклад датською мовою «Іліаду» й «Одіссею». Та: Рос. переклад — Стихи. М., 1958.

Лит.: Переселітін Э. В. Отто Гельстед. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

ГЕЛЬСЬКА МОВА, гаельська мова, шотландська мова — мова частини давнього населення Шотландії — гелів. Разом з ірландською і менкською мовами становить гойдельську підгрупу кельтських мов індоєвроп. сім'ї. Значна частина гелів (заг. чисельність бл. 100 тис. чол., 1970, оцінка) користується в побуті Г. м., майже всі вони володіють англ. мовою. Г. м. — нащадок мови ірландців, які переселилися в Шотландію з 5 ст. Починаючи з 13 ст. поступово відокремилася від ірландської. Найдавніша пам'ятка власне Г. м. — від 16 ст. Писемна літ. мова сформувалася у 18 — на поч. 19 ст. Про Г. м. див. *Шотландія*, розділ «Література».

ГЕЛЬТМАН (Heltman) Віктор (23.XII 1796, с. Верховичі, тепер Кам'янецького району Брестської області — 16.VII 1874, Шаєрбек, Бельгія) — польський революціонер-демократ. Дітя *«Патріотичного товариства»* та ін. польсь. демократичних і революц. орг-цій 20-х рр. 19 ст. Учасник польського повстання 1830—31. Після його придушення емігрував до Франції, був одним з керівників *Польського демократичного товариства*. Один з організаторів *Краківського повстання 1846*, учасник нар. революц. руху в Галичині і революції 1848—49 в Німеччині. Г. пов'язував боротьбу за незалежність і об'єднання Польщі з боротьбою за ліквідацію феодал-кріпосницьких відносин.

ГЕЛЬФРІЙХ Володимир Георгійович [12(24).III 1885, Петербург— 7.VIII 1967, Москва] — російський рад. архітектор, Герой Соціалістичної Праці (1965). Вчився в Петерб. АМ (1906—14). У 1918—39 був у співавторстві з В. Шуко (в Ленінграді — пролісеї біля Смоленського, 1923—25; Москві — новий будинок *Бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна*, 1928—40, та ін.). З 1935 брав участь у реконструкції Москви. Споруди: ВСГВ (1939), окремі станції метрополітену, адміністративна будівля, у співавторстві з М. Мінкусом (1948—52) та ін. У 1950—60-х рр. Г. керував створенням ансамблю Смоленської пл. і Кутузовського проспекту, будівництвом житл. масивів Кунцево, Філі-Мазілово, Рубльово. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949.

ГЕЛЬЦЕР Катерина Василівна [2(14).XI 1876, Москва — 12.XII 1962, там же] — російська рад. балерина, нар. арт. РРФСР (з 1925). В 1894 закінчила Моск. балетну школу і стала солісткою Великого театру. В 1896—98 — в Маріїнському театрі (Петербург), де виконувала провідні партії у постановках М. Петипа; 1898—1935 — у Великому театрі (гол. партії в балетах О. Горького). Ін. партії: Саламбо («Саламбо» Арєндса), Тао Хоа («Червоний мак» Глієра), Одетта-Оділія («Лебедине озеро» Чайковського). Нагороджена орденами Леніна і Трудового Чер-

воного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

ГЕМ (від грец. *αἷμα* — кров) — небікова частина гемоглобіну, що надає йому червоного кольору. Являє собою комплексну сполуку протопорфірину IX з двовалентним залізом.

ГЕМА, а Північної Корони — зоря 2,2 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї Північної Корони. Віддаль від Сонця — 20 парсек.

ГЕМА (лат. *gemma* — дорогий камінь, печатка) — невеликий різьблений камінь з рельєфним, опуклим (див. *Каменя*) або різаним вгладь (див. *Інталія*) зображенням. Г. відомі з глибокої давнини як печатки, прикраси. Їх вирізлюють вручну або на верстаті. Іл. див. до ст. *Гліптика*.

ГЕМАГЛЮТИНАЦІЯ (від грец. *αἷμα* — кров і *αἰσθησις*) — серологічна реакція, що проявляється склеюванням (аглоутацією) еритроцитів у присутності антитіла. Г. буває пряма і непряма. При прямій Г. склеювання відбувається при безпосередній дії на еритроцити антитіла — гемаглютинінів. Якщо гемаглютиніни і еритроцити належать організмів одного виду, то йдеться про ізогемоглютинацію. Вона має місце при визначенні груп крові, підборі донорів. Якщо це організми різних видів, то йдеться про гетероглютинацію, яка спостерігається гол. чин. при деяких захворюваннях (напр., *мононуклеозі*). При непрямої Г. відбувається склеювання еритроцитів, оброблених відповідним антигеном чи гаптаном, антитілами до цих антигенів. Цю реакцію використовують для виявлення антитіл при деяких інфекційних і алергічних захворюваннях. Склеювання еритроцитів можуть також спричинювати ряд вірусів (напр., грипу); сироватки, що містять антитіла до вірусів, затримують реакцію аглоутації. Особливість цієї реакції використовують для діагностики ряду вірусних захворювань. К. Ф. Черниченко.

ГЕМАНГІОМА (від грец. *αἷμα* — кров, *αἰμαῖον* — судина і *βουλή* — пухлина) — доброякісна пухлина, що розвивається з кровоносних судин. Г. виникає на ґрунті природженої вад розвитку судин і виявляється звичайно з моменту народження дитини (див. *Ангіома*). **ГЕМАРТРОЗ** (від грец. *αἷμα* — кров і *άρθρον* — суглоб) — крововилив у порожнину суглоба. Причиною виникнення Г. найчастіше буває відкрита або закрита травма суглоба. Г. може виникати також при захворюваннях суглобових кісток кісток та т. з. геморагічних *діатезах*; трапляється і Г. післяопераційно.

ГЕМАТІТ [від грец. *αἷμα* (*αἷματος*) — кров] — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Fe_2O_3 . Сингонія тригональна. Густ. 4,3—5,2. Твердість 5,5—6. Колір кристалічних відмін залізо-чорний, земляних — яскраво-червоний. Близь напівметалевої. Г. — основний мінерал залізних руд (містить до 70% заліза). Чисті відміни поршкуватого Г. використовують як фарбу для виготовлення червоних олівців, шпальні

відміни — для виготовлення ювелірних виробів. Родовища гематитових руд є на Україні (*Білозерський залізорудний район, Кременчуцький залізорудний район, Кривопільський залізорудний басейн*), в РРФСР — в межах *Курської магнітної аномалії*, в Сибіру та ін. районах.

ГЕМАТОЕНЦЕФАЛІЧНИЙ БАР'ЄР [від грец. *αἷμα* (*αἷματος*) — кров і *ἐγκεφαλος* — головний мозок] — фізіологічний механізм, що регулює обмін речовин між кров'ю, спинномозковою рідиною і мозком. Складовими частинами Г. б. є *ендотелій* мозкових капілярів, елементи *нейроглії*, *епітелію* і *ендотелію* судинних сплетень шлуночків мозку, *мозкові оболонки* та ін. Г. б. захищає центральну нервову систему від проникнення з крові шкідливих чинників (токсинів, вірусів тощо), а також лікарських препаратів (напр., сполук мий'яку, ртуті тощо), регулює склад спинномозкової рідини. Функції Г. б. здійснюються під впливом *вегетативної нервової системи* і продуктів життєдіяльності *залоз* внутр. секреції. Г. б. належить до групи *гістогематичних бар'єрів*. Див. також *Бар'єрна функція*.

ГЕМАТОКСИЛІН [від грец. *αἷμα* (*αἷματος*) — кров і *ξύλον* — деревина] — синій або синьо-чорний барвник рослинного походження. Одержують шляхом екстракції (витягання) ефіром з деревини *каштанового дерева*. Застосовується у мікроскопічній техніці для фарбування рослинних і тваринних клітин.

ГЕМАТОЛОГІЯ ТА ПЕРЕЛИВАННЯ КРОВІ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1936 на базі філіалу Укр. ін-ту невідкладної хірургії та переливання крові. У складі ін-ту (1978) 4 відділи, 11 лабораторій, 4 клініки, консультативна поліклініка. В ін-ті розробляються методи виготовлення препаратів з крові донорів, консервування й трансплантації крові та кісткового мозку, дослідження і лікування лейкозів та ін. хвороб крові, вивчаються питання трансфузійної терапії й парентерального харчування. В ін-ті щорічно випускається збірник наук. праць «Гематологія та переливання крові».

М. Т. Терехов.
ГЕМАТОЛОГІЯ ТА ПЕРЕЛИВАННЯ КРОВІ ЛЬВІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1944. Має (1978) 5 відділів, у т. ч. клінічний з консультативною поліклінікою. В ін-ті виготовляють препарати та кровозамінники, вивчають механізми дії трансфузійних середоніц, парентерального харчування, проблему лейкозів. Розроблені і впроваджені в мед. практику нові препарати крові — розчин 10%-ного плацентарного альбуміну, полібіолін, суха плазма з вікасолем. Ін-том здійснюється науково-методичне керівництво по гематології і службі крові в 11 областях УРСР.

Б. В. Качоровський.

ГЕМАТОЛОГІЯ [від грец. *αἷμα* (*αἷματος*) — кров і *λόγος* — вчення] — наука про кров і кровотворні органи. Г. вивчає ембріогенез (*зародковий розвиток*), *морфогенез* і *фізіологію* клітинних елементів крові та кровотворних органів, антигенні властивості клітин і білків крові (див. *Антигени*) та роль імунологічних факторів (див. *Імунітет*) у *патогенезі* захворювань системи крові; симптоматичні порушення кровотворення, а також *етіологію*, *патогенез* і клініку хвороб системи крові. Початок Г. як науки пов'язаний з винайденням мікроскопа, що зробило можливим відкриття формених елементів крові — еритроцитів (М. Мальпігі, 1661, А. Левенгук, 1673), лейкоцитів (У. Х'юсон, 1673) і тромбоцитів (Ж. Гайем, 1877—78, Дж. Бішоперро, 1882).

Розвиткові Г. сприяли поява нових і удосконалення існуючих спец. методів дослідження. Зокрема, було введено в практику лічильну камеру, створену Л. Малассе (1870), а потім удосконалену Р. Тома, К. Цейсом, К. Бюркером, В. Ю. Предтеченським і М. К. Горьким, що дало можливість визначати кількість формених елементів крові, запроваджено пункцію груднини, запропоновану М. І. Арінкіним, та ін. Тепер у Г. застосовують також пункцію кровотворних органів (лімфатичних вузлів, селезінки тощо), електронну та ін. види мікроскопії, гістохімію, та ін. методи. Широкого розвитку набуло дослідження клітин крові на субклітинному і молекулярному рівнях. Вивчення *нуклеїнових кислот* і *рибосом*, процесу біосинтезу білка, структури гена і механізму його функціонування дало можливість глибоко дослідити молекулярно-генетичні аспекти нормального кровотворення і механізм виникнення хвороб крові. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили рад. вчені Х. Х. Владос, М. С. Дульцин, Й. А. Кассирський, М. П. Кончаловський, О. М. Крюков, О. Ф. Тур та ін., зокрема українські — О. О. Богомолець, М. Д. Стражеско, О. О. Федоровський, Д. М. Яновський та ін. Однією з провідних проблем Г. є вчення про кровотворення. Прогресивною та обґрунтованою є створена в 20 ст. рос. вченими О. О. Максимовим, О. М. Крюковим і ним. — А. Паппентеймом унітарна теорія, за якою усі клітини крові розвиваються з тканинних ретикулярних клітин через стадію гемогіобласта (див. *Кров*). Провідними в клінічній гематології є проблеми лейкозів, анемії та кровоточивості. В останні роки досягнуто великих успіхів у лікуванні цих захворювань.

Н.-д. і практична діяльність у галузі Г. здійснюється в СРСР в ін-тах гематології і переливання крові, спеціалізованих гематологічних відділеннях деяких ін-тів онкології, на кафедрах Г. ін-тів удосконалення лікарів. Провідною установою у галузі Г. в СРСР є Центральний ін-т гематології та переливання крові МОЗ СРСР у Москві (засн. 1926). В УРСР працюють *Гематологія та переливання крові київський науково-до-*



К. В. Гельцер.

ГЕМАТОМА



Т. Г. Гембицький.

свідкий інститут та н.-д. ін-т такого ж профілю у Львові. Літ.: Яковський Д. Н., Чепелова М. А. Атлас клінічної гематології. К., 1967; Кассирский И. А., Алексеев Г. А. Клиническая гематология. М., 1970; Дашташ Г. А. Клиническая гематология. К., 1978; Нормальное кровообращение и его регуляция. М., 1976. С. С. Лаврик.

ГЕМАТОМА [від грец. *αἷμα* (αἷμα) — кров і *ματῆς* — пухлина] — скупчення крові, обмежене оточуючими тканинами або стінками природної порожнини тіла. Г. виникає внаслідок крововиливів — при травмах, руйнуванні судинної стінки патологічним процесом тощо. Див. також *Кровоотеча*.

ГЕМАТУРІЯ [від грец. *αἷμα* (αἷμα) — кров і *ουρία* (ουρία) — наявність крові у сечі. Г. спостерігається при багатьох захворюваннях органів сечової системи (травми, пухлини, нирковокам'яна хвороба тощо), при деяких захворюваннях кровоносних судин, крові, а також при розладах кровообігу та заг. інфекційних хворобах. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинилося до гематурії.

ГЕМБІЦЬКИЙ Тит Гаврилович (15.І 1842, с. Люпинці, тепер Вишнівка Погребищенського району Вінницької обл. — 23.І 1908, Львів) — український актор і режисер. Поляк за походженням. Навчався в Київ. гімназії. В 1859—63 грав у польс.-рос.-укр. трупах (Бердичів, Житомир, Київ), 1864—69 — в рос. і рос.-укр. трупах на Правобережжі. В 1869 переїхав до Галичини, де виступав у Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові (1869—1905 — з перервами; 1889—1900 був директором цього театру), в укр. (1873—83) та польс.-укр. (1885—89) трупах О. Бачинського. Ролі: Вибірний («На галі Полтавці» Котляревського), Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» Гоголя), Митрич («Влада гетьманів» Л. Толстого) та ін. Оpubлікував дослідження «Історія основи і розвитку русько-народного театру в Галичині» (1904). Переклав укр. мовою п'єси рос. і зах.-європ. драматургії. Р. Я. Пилипчук.

ГЕМАРАЛОПІЯ [від грец. *hēmera* — день, *αλσος* — сліпий і *ωψ* (ωψος) — око], хвороба сліпоти — різке погіршення зору в умовах зниженого освітлення, присмерком, уночі, при штучному затемненні. Розрізняють природжену Г., яка виявляється в дитинстві або ранньому юнацькому віці й може мати родино-спадковий характер; симптоматичну Г. — при різних органічних захворюваннях очей (глаукомі, атрофії зорового нерва, ускладненій короткозорості тощо); есенціальну (функціональну) Г. — при недостатності вітаміну А. в їжі; ця Г. має тимчасовий характер. Ознаки: скарги на поганий зір в умовах зниженого освітлення, присмерком, при переході з яскраво освітленого приміщення в темне, світлобоязнь. Поле зору нерідко концентрично звужене, іноді може погіршуватися і центральний зір. В умовах слабкої освітленості предмети, пофарбовані в зелений або

блакитний колір, здаються світлішими, ніж ті, що пофарбовані в червоний або оранжевий колір (феномен Пуркіне). Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило Г., їжа, багата на вітаміни, особливо на вітаміни А, вітамінотерапія.

ГЕМІЗИГОТНІСТЬ [від грец. *ἡμι*... — напів... і *ζυγωτός* — з'єднаний (докупі) — стан організму, пов'язаний з тим, що в ньому один або кілька генів не мають алейних партнерів (див. *Алей*). Такими є усі гени гаплоїдних організмів та гени статевих хромосом у особин гетерогаметної статі (див. *Гетерогаметність*). Напр., у дрозофіли самці гемізіготні за тими локусами Х-хромосоми, яких нема в Y-хромосомі. Г. може виникнути і при хромосомних перебудовах. Внаслідок Г. проявляються деякі спадкові хвороби людини і тварин, спричинювані рецесивними генами (див. *Рецесивність*), зчепленими (див. *Зчеплення генів*) зі статтю — гемофілія, дальтонізм тощо.

ГЕМІНІДИ — метеоритний потік з радіантом у сузір'ї Близнят (лат. Gemini). Спостерігаються щороку між 1 і 17 грудня. Вперше спостерігалися 1862.

ГЕМІПАРЕЗ (від грец. *ἡμι*... — напів... і *παρεσις* — ослаблення) — неповний параліз однієї половини тіла, що є наслідком часткового ураження пірамідного провідного шляху. Причиною геміпарезу здебільшого бувають крововилив у мозок, емболія чи тромбоз мозкових судин, пухлини, травми тощо. Характеризується Г. розладом довільних рухів і зниженням м'язової сили в лівих (або правих) кінцівках та у відповідній половині обличчя. Лікування: усунення осн. захворювання; лікувальна фізкультура, масаж; медикаментозне. Див. також *Параліз*.

ГЕМІПЛЕГІЯ (від грец. *ἡμι*... — напів... і *πλήγη* — удар, ураження) — повна втрата, неможливість довільних рухів на одній половині тіла, що є наслідком ураження т. з. пірамідного провідного шляху. Причини виникнення і лікування Г. такі самі, як і геміпарезу.

ГЕМОГЛОБІН (від грец. *αἷμα* — кров і лат. *globus* — куля) — складний білок, що належить до *тимопротейдів*. Складається з білкової частини глобіну і небілкової — *гему*, завдяки якій кров має червоний колір. В організмі хребетних тварин і деяких безхребетних міститься в еритроцитах, у тварин, які не мають еритроцитів (черви, нижчі ракоподібні, личинки деяких комах) — розчинений в рідкій частині крові. Переносить кисень від легень до тканин і бере участь у перенесенні вуглекислого газу від тканин до органів дихання. Визначення вмісту Г. має діагностичне значення. У крові людини Г. перебічно 13—16 мг% для чоловіків і 12—14 мг% для жінок.

ГЕМОДИНАМІКА (від грец. *αἷμα* — кров і *δυναμική*) — рух крові в судинах, що виникає внаслідок різниці гідростатичного тиску в різних ділянках судинної системи. Осн. фактором, що створює різни-

цю тиску в судинній системі, є робота серця, яке при кожному скороченні викидає в судинну систему людини серед. віку 60—70 мл крові, або 4,5—5 л/хв. Це т. з. хвилинний об'єм серця — найважливіший показник функції серцево-судинної системи. Закономірності, яким підпорядковуються взаємодіювання між тиском, тертям, в'язкістю, опором і швидкістю течії крові в серцево-судинній системі, ґрунтуються на законах *гідродинаміки*. Еластичність кровоносних судин, негативний тиск у грудній порожнині, скорочення *діафрагми* та скелетної мускулатури забезпечують безперерний рух крові в судинній системі, що необхідно для підтримання постійного обміну речовин між кров'ю і тканинами (див. *Гомеостаз*).

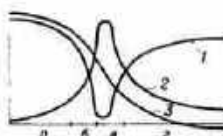
Літ.: Чижевський А. Л. Структурний аналіз движущейся крови. М., 1939; Повжиков М. М. Рефлекторная регуляция гемодинамики. К., 1975; Гидродинамика кровообращения. Пер. с англ. М., 1971.

ГЕМОДІАЛІЗ (від грец. *αἷμα* — кров і *διαλύσις* — розклад, відділення) — метод позаниркового очищення крові. Показаннями для Г. є гостра і хронічна *ниркова недостатність*, що виникає як наслідок шоку, отруєння, інфекційних захворювань, гострого гломерулонефриту і *пієлонефриту* та ін. Під час Г. з організму виводяться токсичні (отруйні) продукти обміну речовин, нормалізується водноелектролітний баланс. Г. здійснюють шляхом обмінного переливання крові, обмивання очерених сольовим розчином і промивання слизової оболонки кишечника *гіпертонічним розчином* за допомогою різних моделей апарату «штучна нирка» або ін. систем.

ГЕМОЛІЗ (від грец. *αἷμα* — кров і *λύσις* — розклад, розчинення), гемолізис, еритроцитоліз — процес руйнування еритроцитів з виділенням *гемоглобіну* у плазму крові. Фізіологічний Г. — природний процес руйнування відживаючих еритроцитів (щодня Г. зазнають 0,8% еритроцитів). Патологічний Г. відбувається при деяких захворюваннях (*анемія*, *гемоглобінемія*, *маларія*, *сепсис* та ін.), при резусному конфлікті (див. *Гемолітична хвороба новонароджених*), при переливанні несумісної крові та внаслідок діяння гемолітичних отрут.

ГЕМОЛІЗИНИ — речовини, що спричиняють *гемоліз*. Серед Г. є речовини бактеріального (напр., продукти життєдіяльності стрептококів, стафілококів та ін.), рослинного (сапоніни, рицині тощо) і тваринного походження — отрути глістів, членистоногих (бджолі, каракурта, скорпіона), деяких змії; до Г. належать також нітрогліцерин, ефір, бензол, сполуки аніліну тощо. Г. можуть з'являтися у крові після внутрішньовенного введення еритроцитів крові тварин того самого або іншого виду; рідше Г. містяться в сироватці крові (т. з. нормальні Г.) і спричиняють гемоліз власних еритроцитів (автогемоліз).

ГЕМОЛІМФА (від грец. *αἷμα* — кров і *λῆμψα*) — рідина, що цирку-



Гемодинаміка. Зміна швидкості кровотоку (1), просвіту судин (2) і кров'яного тиску (3) в різних відділах судинного русла: а — в артеріях; б — в артеріолах; в — у капілярах; д — у венах.

лює в судинах та міжклітинних просторах безхребетних тварин з незамкненою кровоносною системою (плечюногі, молюски, членистоногі, покритишники). Відіграє важливу роль в обміні речовин: переносить кисень, вуглекислий газ, поживні речовини і продукти виділення.

ГЕМОЛІТИЧНА ХВОРОБА НОВОНАРОДЖЕНИХ — захворювання, що виникає як наслідок несумісності крові матері та плоду за групою крові, резус-фактором чи ін. факторами крові. Г. х. н. спостерігається у дітей з моменту народження або виявляється у перші години чи дні життя. Розрізняють 3 клінічні форми Г. х. н.: гемолітична анемія новонароджених, жовтяниця новонароджених і природжене волюка. Розвиток тієї чи ін. форми залежить від типу і титру антибі. Проявляється Г. х. н. найчастіше анемією з тяжкою формою жовтяниці. Профілактика: дослідження крові вагітних жінок на резус-фактор і взяття жінок з резус-негативною кров'ю на облік у жіночій консультації. Лікування: обмінне переливання крові, препарати, що покращують функцію печінки.

ГЕМОХОЗ — гельмінтозне захворювання жуйних тварин, спричинюване нематодами роду Haemonchus. Паразити дрібні, волосовидні, різностатеві, локалізуються у сичузі, рідше в тонких кишках. Джерело інвазії — хворі тварини, які виділяють назовні яйця гемохозів, з яких через добу розвиваються личинки. Тварини заражаються, проковтуючи личинки нематод з кормом або водою. Паразити живляться кров'ю і дуже травмують слизову оболонку сичуга. Перебіг хвороби у молодняка тяжкий (пронос, анемія, виснаження). Часто закінчується смертю. Заходи боротьби. Застосовують дегельмінтизацію феотіазином; зміна випасів, знезараження ґною (див. Дезинфекція). О. О. Шевцов.

ГЕМОРАГІЧНІ ГАРЯЧКИ — група вірусних захворювань, спільною ознакою яких є розвиток геморагічного синдрому (підшкірні та внутрішні крововиливи) на фоні гострого гарячкового стану. До групи Г. г. входять 11 захворювань людини (кримська, омська, аргентинська, болівійська Г. г., жовта гарячка та ін.) і 2 хвороби тварин (епізотичні Г. г. оленів та макак). Для багатьох Г. г. характерні головний біль, різка слабкість, геморагічний висип, порушення проникності стінок судин — універсальний капіляротоксикоз (носові, шлункові, кишкові, маткові, ниркові, порожнинні, підшкірні та ін. кровотечі); значні зміни в крові, нервовій системі та внутр. органах. Профілактика: знищення кліщів, комарів та гризунів — переносників вірусів Г. г. Лікування — медикаментозне, спрямоване на підтримання серцевої діяльності і боротьбу з кровотечами та обезводженням організму.

Лит.: Угрюмов Б. Л. Клиника геморагических лихорадок. К., 1961; Смордишнев А. А., Казбищев Л. И.,

Чудаков В. Г. Вирусные геморрагические лихорадки. Л., 1963; Общая и частная эпидемиология, т. 2. М., 1973.

ГЕМОРАГІЯ (від грец. αιμορραγία — кровоточивий) — те саме, що й **кровотеча**.

ГЕМОРОЙ (від грец. αιμορροΐς — кровотеча) — вузлоподібне розширення вен прямої кишки, переважно в ділянці відхідника. Виникає Г. внаслідок інтоксикацій, алергій, мех. подразнень, тривалого перебування на ногах, сидячої праці, харчових переважань, алкоголізму, вагітності та пологів, запорів, захворювань внутр. органів тощо. Виникненню Г. сприяє природжена схильність. За перебігом розрізняють Г. гострий, хронічний і рецидивуючий; за розташуванням — зовнішній, внутрішній і мішаний. Проявами Г. є відчуття напруження й жару та свербіж у відхідниковому отворі, різкі болі після випорожнення і систематичні кровотечі. Г. може ускладнюватись недокрів'ям, тромбозами гемороїдальних вузлів, випадінням та защемленням їх. Лікування: консервативне (ванночки, свічки, дієтологія, електропроцедури тощо), а при тяжких формах — хірургічне. І. М. Матяшкін.

ГЕМОСПОРИДІЇ, кров'яні споровики (Haemosporidia) — ряд внутрішньоклітинних паразитів класу споровиків. Розміри 0,1—6 мкм. Паразитує у червоних кров'яних тільцях хребетних (ссавців, зокрема й людини, птахів і плазунів). Життєвий цикл Г. складається з послідовних чергувань ряду безстатевих поколінь, що відбуваються у крові хребетних тварин і людини, і статевих процесів, що здійснюються лише в тілі кровосисних членистоногих — переносників Г. Понад 100 видів Г., поширені переважно у тропіках і субтропіках. Найбільшої шкоди завдають Г. з роду *Плазмодій* (Plasmodium), до якого належать збудники малярії у людей. Н. М. Шаповал.

ГЕМОСПОРИДИОЗИ — хвороби свійських тварин, спричинювані одноклітинними організмами — гемоспоридами, що переносяться кліщами. Див. *Пироплазмідози*.

ГЕМОТЕРАПІЯ (від грец. αίμα — кров і *terapia*) — метод лікування введенням в організм людини крові (власної — *аутогемотерапія* або донорської — *переливання крові*), а також препаратів, виготовлених з крові. Застосовують Г. як засіб підвищення опірності організму, при крововтратах.

ГЕМОТОРАКС (від грец. αίμα — кров і *thorax* — груди) — скопчення крові в порожнині *плеври*. Г. утворюється внаслідок uszkodження кровоносних судин грудної стінки, легень або ін. органів грудної порожнини при травмах грудної клітки або руйнуванні кровоносних судин патологічним процесом (туберкульозом, раком тощо).

ГЕМОТРАНСФУЗІЯ (від грец. αίμα — кров і лат. *transfusio* — переливання) — те саме, що й *переливання крові*.

ГЕМОФІЛІЯ (від грец. αίμα — кров і *philia* — схильність, нахил) — спадкове захворювання, пов'язане з порушенням здатності крові

зсідатися. Розрізняють гемофілію А і гемофілію В, або хворобу Крістмаса, спричинювані дефіцитом факторів відповідно VIII і IX *зсідання крові*.

Виявляється Г. частими і тривалими кровотечами, які можуть виникати у будь-якій ділянці тіла хворого внаслідок легкого удару, порізу, укусу комах тощо. Г. буває переважно у чоловіків, відзначається певною періодичністю, зустрічається рідко. Профілактика: хворим на Г. призначають певний режим життя і праці, а також систематичне переливання крові, яка містить фактори VIII і IX. Хворим на Г., яким необхідно зробити будь-яку операцію, направляють у спеціалізовані клініки. Лікування: при виникненні кровотечі — кровоспинні засоби, переливання крові тощо.

ГЕМОЦИТОБЛАСТИ (від грец. αίμα — кров, κύτος — вміст, тут — клітина і *blastos* — зародок) — первинні кров'яні клітини, з яких розвиваються майже всі клітини крові у кровотворних органах хребетних тварин і людини.

Див. також *Кровотворення*. **ГЕМПШІРИ** — напівторкунна порода овець м'ясного напрямку. Виведена у 19 ст. в Англії (графство Гемпшир) скрещуванням місцевих овець з соутдаунськими. Віаці безрогі, темнолової, тулуб широкий і міцний. Г. скороспілі, добре використовують сіяні пасовища. Жива маса баранів 90—110 кг, вівцематок 65—70 кг. Річний настриг



Баран гемпширської породи.

вовни від баранів 5—6 кг, вівцематок 3—4 кг. Вовна біла, напівтонка, завдовжки 7—8 см, тинина 50—58 якості, однорідна. Плодючість до 150 ягнят на 100 вівцематок. Г. використано для виведення литовської чорноголової та горьковської порід овець. У Каз. РСР створено групу м'ясо-вовнових овець — помісей Г. з *курдючними вівцями*.

ГЕН (від грец. γένος — рід, походження) — дискретна одиниця спадковості, за допомогою якої відбуваються запис, зберігання і передача *генетичної інформації* в ряду поколінь. Г. — це відрізок *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) або (у деяких вірусів) *рибонуклеїнової кислоти* (РНК), що складається з *нуклеотидів*, число і взаєморозташування яких визначають специфічність кожного Г. У вищих організмів Г. розташовані в *хромосомах*, сукупність їх становить *генотип*. Кожен Г. займає в хро-

ГЕНА ВИРАЖЕННЯ



Г.-Ф. Гендель

мосомі своє певне місце — *локус*. За їхніми функціями Г. поділяють на структурні, які несуть інформацію про послідовність *амінокислот* у білковій молекулі, і регуляторні, які несуть такої інформації, але контролюють і регулюють діяльність структурних Г. Кількість структурних Г. у різних видів організмів неоднакова. Так, у кишкової палички їх 10^3 , у дрозофіли — $5 \cdot 10^3$, у людини — $4 \cdot 10^4$ — $5 \cdot 10^4$. Розмір Г. пов'язаний з розміром білка, що утворюється під його контролем. Г. середнього розміру складається з 1000—1500 нуклеотидів. Г. визначають послідовний хід процесів морфо-біохім. диференціювання організмів. Виразження Г. (див. *Експресивність*) залежить не лише від їхніх структурних особливостей, а й від зовн. умов. Г. лише відносно постійний. Його зміни (*мутації*) — джерело мінливості організмів і вірусів. Перший доказ існування Г. як елементарної одиниці спадковості одержав ще 1865 основоположник генетики Г. Мендель. Його вчення про «спадкові фактори» лягло в основу теорії Г. Термін «ген» запровадив дат. біолог В. Йогансен 1909. Після цитологічного доведення 1902—03 амер. ученим У. Сеттоном і нім. — Т. Бовері ролі хромосом у явищах спадковості істотні доповнення в уявлення про Г. внесено працями амер. генетика Т.-Х. Моргана і його учнів, які показали, що Г. знаходяться в хромосомах і розташовані в них лінійно. На підставі даних, одержаних за допомогою класичних методів генетичного аналізу, складалось уявлення про Г. як про одиницю *рекомбінації*, мутування й функції. Важливе місце в дальшому розвитку теорії Г. посіли праці рад. генетиків А. С. Серебровського, М. П. Дубиніна, І. Й. Агола, Б. М. Сидорова (1929—30) та ін., які спростували думку про неподільність Г. Відкриті ними явище т. з. ступінчастого ателоморфізму (див. *Ателізм*) стало основою для створення центральної теорії Г., яка виходила з уявлення про його складну будову. Проте подільність Г. на молекулярному рівні встановив лише 1957 амер. учений С. Бензер внаслідок експериментів на фазу Т4. Він же запропонував елементарну одиницю, що мутує, назвати *мутон*, а ін. найменшу одиницю, неподільну шляхом *кресинговеру*, — *реконом*. Кожна з цих одиниць відповідає одній парі нуклеотидів нуклеїнової к-ти. В сучас. генетиці ці терміни майже не використовуються. Одиницю функції — Г., в тому розумінні, як його трактувала класична генетика, названо *цистроном*. Хімічна природа Г., процес його відтворення, механізми функціонування почали поступово вивчатися на поч. 50-х рр., коли було опубліковано модель ДНК амер. вченого Дж. Уотсона й англ. — Ф. Кріка, розкрито її можливий генетичний зміст, а пізніше розшифровано *генетичний код*. Стало ясно, що Г. в хромосомах — це певні довжини ділянки молекули ДНК, а відтворення їх відбувається внаслідок *реплікації* — самоподвоєння за допомогою відповід-

них ферментів. Реплікація забезпечує генетичну наступність між поколіннями організмів. Було визначено і те, як Г. здійснюють контроль за синтезом білків (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці). Незалежно від її спеціалізації клітина будь-якого організму містить повний набір Г. Проте в кожний момент життя клітини використовується лише частина закладеної в ній генетичної інформації, оскільки реалізація останньої регулюється в процесі росту й диференціювання організму, що є необхідною умовою нормального його життєдіяльності. Систему регуляції активності Г. у часі в бактерії відкрили й вивчили 1961 франц. вчені Ф. Жакоб і Ж. Моно. Успіхи в пізнанні структури й функції нуклеїнових к-т і надзвичайно зросла техніка генетичного експерименту дають змогу тепер виділяти Г. у чистому вигляді, а також здійснювати хім. і ферментативний синтез їх. Виник новий напрям у молекулярній генетиці — *гена інженерія* (див. *Генетична інженерія*).

Лит.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Олден Ю. М. Проблемы молекулярной генетики. Л., 1977; Хартман Ф., Саксайд З. Действие гена. Пер. с англ. М., 1966; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967; Гердон Дж. Регуляция функций генов в развитии животных. Пер. с англ. М., 1977.

Ю. М. Александров.

ГЕНА ВИРАЖЕННЯ — ступінь фенотипного (див. *Фенотип*) вияву гена, те саме, що й *експресивність*.

ГЕНА ВІЯВ — частота вияву у особин спорідненої групи ознаки, що визначається даним *генамом*; те саме, що й *пенетрантність*.

ГЕНДЕЛЬ (Händel) Георг-Фрідріх (23.II 1685, Галле — 14.IV 1759, Лондон) — німецький композитор. Муз. освіту здобув у композитора і органіста Ф. Цахау. В 1702—03 — органіст у Галле, 1703—06 — скрипаль, капелмейстер і композитор в оперному театрі в Гамбурзі. В 1706—10 жив в Італії. Був диригентом у Ганновері, а 1712 оселився в Англії. Увійшов в історію музики насамперед як творець опер і визначний представник класичного типу ораторії, монументальної за масштабом, демократичної за муз. мовою. Твори: 46 опер («Агріппина», 1709, «Рінальдо», 1711, «Радаміст», 1720, «Юлій Цезар», 1724, «Коеркс», 1738, та ін.), 32 ораторії (в т. ч. «Саул», «Ізраїль в Єгипті», обидві 1739, «Месія», 1742, «Самсон», 1743, «Іуда Маккавей», 1747), кантати, 12 органних концертів з супроводом оркестру або ансамблю, 12 концерто-гроссо, 5 концертів для оркестру, сонати, тріо-сонати для інструментів.

Лит.: Белоненко А. С. Георг Гендель. 1685—1759. Л., 1971.

ГЕНЕАЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ — класифікація, заснована на встановленні спорідненості мов. Спорідненістю є мови, що походять від одної первісної мови (напр., сучасні слов. мови є варіантами в часі й просторі колишньої спільнослов'янської мови). Генетичну спорідненість мов визначають, встановлюючи системи фонетичних,

граматичних і лексичних відповідностей між мовами. Г. к. м. стала можливою після виникнення *порівняльно-історичного мовознавства* (19 ст.). Споріднені мови об'єднують у підгрупи, групи, сім'ї, або родини, а іноді й у ще більші одиниці — надсім'ї, або мовні форми (напр., урало-алтайські мови). Відповідно до Г. к. м. укр. мова належить до східнослов'янської підгрупи слов. групи індоєвропейської сім'ї мов. Питання генеалогічної класифікації багатьох мов і правомірності об'єднання їх у сім'ї часто буває спірним (напр., не всі вчені визнають існування кавказької мовної сім'ї). Див. також *Класифікація мов*, *Лінгвістична географія*, *Морфологічна класифікація мов*, *Типологічна класифікація мов*.

Лит.: Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958; Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68.

А. О. Білецький.

ГЕНЕАЛОГІЯ (грец. γενεαλογία — родовід) — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що досліджує походження родів, окремих осіб, їхні родини та інші зв'язки. Г. пов'язана з *геральдикой* та деякими ін. спец. істор. дисциплінами.

ГЕНЕАЛОГІЯ в генетиці і селекції — сукупність відомостей про батьків і більш віддалених предків конкретної особини чи групи рослин або тварин. Такі відомості мають велике значення в селекційній справі. Знаючи біол. й продуктивні якості предків, а також родичів по т. з. бійчій лінії (напр., у молочному тваринництві — надой сестер, сестер батька і матері), можна правильніше підібрати пари для схрещування, щоб одержати організм з бажаними властивостями. У тваринництві для реєстрації Г. і всіх особливостей тварин, яких використовують для схрещування, існує система племінних записів (*племінні книжки*). Метод складання Г. використовують також у *генетиці людини* для з'ясування характеру успадкування тих чи ін. нормальних або патологічних ознак. Див. також *Родовідне дерево*, *Родовід сільськогосподарських тварин*.

ГЕНЕЗИС (грец. γένεσις, від γενέω — породжую, створюю) — походження, виникнення; зародження і процес наступного розвитку. Термін «генезис» широко застосовують у природничих та гуманітарних науках. У біології в скороченому вигляді слово «генезис» («генез») вживається як частина складних слів для позначення процесів розвитку біол. систем на різних рівнях організації: *гістогенез* — розвиток тканин; *органогенез* — розвиток організмів; *онтогенез* — індивідуальний розвиток організмів; *філогенез* — істор. розвиток організмів.

Б. Г. Новіков.

ГЕНЕРАЛ (від лат. generalis — загальний, головний) — військове звання або чин особи вищого офіцерського складу збройних сил. Вперше чин Г. з'явився у Франції в 16 ст.; в Росії — згадується 1657. 7.V 1940 військ. звання Г. запро-

ваджено в Рад. Союзі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.XI 1971 для загальновійськових Г. визначено такі звання: генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, Г. армії. В ін. родах військ до звання Г. додається найменування родів військ: генерал-майор авіації, генерал-лейтенант артилерії тощо.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР — 1) У царській Росії з 1775 — начальник *генерал-губернаторства*, якому належала на цій території вся повнота військ. і цивільної влади. Призначався царем. Посада Г.-г. була скасована Лютневою бурж.-демократичною революцією 1917. 2) В ряді країн, що входять до *Співдружності*, очолюваної Великобританією, особа, яка представляє главу д-ви — англ. короля (королеву). Призначається королем.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО — в царській Росії з 1775 — адм.-тер. одиниця, до складу якої, як правило, входило кілька *губерній*; перебувало під управлінням *генерал-губернатора*. У різний час на Україні існували Новоросійське, Малоросійське, Харківське, Київське та ін. Г.-г. Створювалися і тимчасові Г.-г. на час запровадження *воєнного стану*, зокрема під час революц. подій. Так, з 17.VI 1905 до грудня 1908 існувало тимчасове Одеське Г.-г.; на тер. Галичини та Буковини, зайнятих рос. військами 1914—17, — тимчасове військове Г.-г. Галичини.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ — 1) У фізіології — поширення *збудження* в центральній нервовій системі тварин і людини. Виникає під впливом імпульсів, що надходять з периферії (від дії сильного подразника, напр. харчового, болювого тощо). Див. також *Іррадіація* у фізіології. 2) В патології — перетворення обмеженого інфекційного або пухлинного осередку в поширений з появою таких осередків в ін. органах. Г. відбувається по кровоносних і лімфатич. шляхах. 3) Г. картографічна — процес відбору й узагальнення змісту при складанні геогр. карт.

ГЕНЕРАЛІСІМУС (від лат. *generalissimus* — найголовніший) — найвище військове звання у збройних силах ряду країн. Вперше звання Г. запровадив франц. король Карл IX (1569). Його присвоювали головнокомандуючому збройними силами країни або коаліції країн під час воєнних дій. В Росії звання Г. запровадив Петро I (1716). Його мали О. Д. Менишков (1727), О. В. Суворов (1799) та ін. В СРСР звання Г. Рад. Союзу встановлено 1945 і присвоєно Й. В. Сталіну.

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРТИВНИХ ФЕДЕРАЦІЙ (АГФІ) — міжнародна громадська (позаурядова) організація. Має на меті підвищення авторитету і самостійності міжнар. спортивних федерацій, зміцнення їхньої матеріальної бази, створення плідних контактів між федераціями і *Міжнародним олімпійським комітетом* (МОК). АГФІ створено 1967 в м. Лозанні (Швейцарія) представниками 27 спортивних федерацій. На 1.I 1978 до складу АГФІ включено 67 пред-

ставників міжнар. федерацій з олімпійських та ін. видів спорту.

Ю. М. Тетнер.

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй*. Складається з представників усіх д-в — членів ООН. Уповноважена обговорювати будь-які питання або справи в межах *Статуту ООН* або такі, що стосуються повноважень і функцій будь-якого органу ООН, подавати рекомендації органам ООН і державам-членам ООН в усіх питаннях, за винятком віднесених до спец. повноважень *Ради Безпеки ООН*. Г. А. ООН уповноважена розглядати заг. принципи співробітництва в справі підтримання міжнар. миру і безпеки, зокрема питання *роззброєння*, питання в політ., екон., соціальній і культ. галузях, питання *міжнародного права* тощо. Г. А. ООН здійснює прийом у члени ООН, затверджує бюджет ООН, встановлює розподіл витрат між д-вами, розглядає щорічні і спец. доповіді органів ООН тощо. Для здійснення функцій Г. А. ООН засновано 7 гол. к-тів, кожний з яких розглядає певну групу питань. Г. А. ООН утворює також допоміжні органи — к-ти і комісії, зокрема, к-т по використанню космічного простору в мирних цілях, спец. к-т проти *апартеїду*. На правах авт. міжнар. орг-ції діють створені як особливі органи Г. А. конференції ООН по торгівлі й розвитку, організація ООН по промислому розвитку, фонд капітального розвитку. Осн. формою діяльності Г. А. ООН є чергові щорічні сесії (на січень 1978 їх відбулось 32). Заг. керівництво роботою сесії здійснює Ген. к-т у складі голови Г. А. ООН, 17 його заступників та голів гол. к-тів. Можуть скликатися надзвичайні сесії Г. А. ООН (їх відбулось 5, остання 1967 з ініціативи СРСР для розгляду становища на Бл. Сході внаслідок агресії Ізраїлю), а також спец. сесії Г. А. ООН, яких відбулось 8 (зокрема, в 1974 і 1975 — з питань демократизації міжнар. екон. відносин та 1978 — присвячена проблемі роззброєння). СРСР, УРСР, БРСР, усі країни соціалістичної співдружності наполегливо борються за розв'язання найважливіших питань міжнар. боротьби за мир, за роззброєння, розвиток співробітництва в галузі економіки, дослідження і використання космосу, *світового океану*, *охорони навіколишнього середовища*, за вирішення актуальних соціальних проблем тощо. В 60—70-х рр. з ініціативи СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності прийнято ряд важливих резолюцій Г. А. ООН. Див. *Декларації ООН*.

Н. М. Ульянова.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ — центральна установа гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні 17—18 ст. Виникла під час визвольної війни укр. народу 1648—54. В Г. в. к. зосереджувалось військ., адм., судове, фін. управління. Керував канцелярією генеральний писар (див. *Генеральна старшина*). Відповідно до грамоти Петра I від

17(28).XI 1720 Г. в. к. зазнала реорганізації, зокрема була позбавлена фін. і судових прав. У 1728 Г. в. к. ліквідовано, 1734 — відновлено. Остаточо її ліквідовано 10(21).XI 1764.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА — політичний орган на Україні протягом 1648—1750; збори козацького війська, на яких обирали *гетьмана* або розв'язували важливі політ., військ., фінансові, а також судові справи. Так, питання про возз'єднання України з Росією вирішувалося на *Переяславській раді 1654*, в якій, крім козаків, взяли участь представники різних соціальних верств населення. Після 1654 Г. в. р. скликалася формально для підтвердження т. з. статей (договірних умов між гетьманською адміністрацією та царським урядом) і свхвалення погодженої з царським урядом кандидатури гетьмана. Всі ін. питання розв'язувалися на раді старшин. На останній Г. в. р., що відбулася в лютому 1750, було проголошено гетьманом К. Г. Розумовського. Див. також *Козацька рада*.

ГЕНЕРАЛЬНА РАДА МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ — центральний орган *Інтернаціоналу 1-го*. Обирався конгресами Інтернаціоналу для керівництва практичною роботою (по обміну інформацією, координації дій секцій, підготовці програмних документів тощо). Генеральна рада складалася з голови (посада скасована 1867), секретаря, скарбника і секретарів-кореспондентів для окремих країн (всього 30—50 чол.). Повсякденну роботу виконував Постійний к-т. До 1872 місцеперебування Генеральної ради — Лондон, пізніше — Нью-Йорк. Провідну роль в її роботі відігравали К. Маркс і Ф. Енгельс. В 1870 членом Г. р. М. т. р. був рос. революціонер Г. О. Лопатін.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА — вища військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні в 2-й половині 17—18 ст.; рада при гетьмані. Складалася з представників панівної верхівки *козацької старшини*. До Г. с. належали генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральні осавули, генеральний хорунжий, генеральний підскарбій та генеральний бунчужий. Ці посади вважалися виборними, фактично їх посідали особи, яких призначав гетьман за погодженням з царським урядом. Г. с. розв'язувала найважливіші питання військ. і цивільної адміністрації, відала фінансами, судочинством, очолювала військ. сили. З 1722 влада на Україні фактично належала *Малоросійській колегії*, що обмежувало права і привілеї Г. с. Зі скасуванням *гетьманщини* (1764) значення Г. с. все більше занепадало, а з 1782 Г. с. як адм. орган перестала існувати.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

ГЕНЕРАЛЬНА СХЕМА УПРАВЛІННЯ в промисловості (ГС) — комплексна програма удосконалення організації та структу-

Головні комітети
Генеральної асамблеї
ООН:

1-й комітет — політ. питання і питання безпеки, включаючи регулювання озброєнь;

Спеціальний
політичний комітет — різні політ. питання;

2-й комітет — екон. і фін. питання;

3-й комітет — соціальні, гуманітарні питання і питання культури;

4-й комітет — питання опіки, включаючи несамоурядні території;

5-й комітет — адм. та бюджетні питання;

6-й комітет — правові питання

ГЕНЕРАЛЬНА УГОДА ПРО ТАРИФИ І ТОРГІВЛЮ

ри управління галузями пром-сті на основі економічно обґрунтованої концентрації, спеціалізації, кооперування та комбінування виробництва, зміцнення виробничо-госп. зв'язків з урахуванням вимог науково-технічного прогресу і перспектив розвитку галузі. ГС охоплює всі ланки галузевої системи: основну (первинну), до якої належать виробничі та наук.-виробничі об'єднання, комбінати, підприємства, н.-д., конструкторські, проектно-конструкторські, тех. та ін. орг-ції; середню — всесоюзні та респ. пром. об'єднання; в ній — м-ва та відомства СРСР і союзних республік. При розробці ГС великої ваги набуває орг. структура управління, яка регламентує внутрігалузові вертикальні та горизонтальні зв'язки між органами управління. В пром-сті СРСР застосовуються, як правило, такі системи управління: дволанкова: загальносоюзне або союзно-республіканське м-во (відомство) СРСР — виробничі об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — виробничі об'єднання (комбінат), підприємство; триланкова: загальносоюзне або союзно-респ. м-во (відомство) СРСР — всесоюзне пром. об'єднання — виробничі об'єднання (комбінат), підприємство; союзно-респ. м-во (відомство) СРСР — союзно-респ. м-во (відомство) союзної республіки — виробничі об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — респ. пром. об'єднання — виробничі об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — м-во автономної республіки, управління виконкому обл. Ради народних депутатів — виробничі об'єднання (комбінат), підприємство. ГС — важливий інструмент підвищення ефективності роботи галузей пром-сті. Заходи ГС спрямовані на успішне розв'язання завдань підвищення рівня концентрації виробництва осн. видів продукції галузі шляхом укрупнення підприємств, утворення виробничих та пром. об'єднань; скорочення кількості ланок і об'єктів управління, наближення органів госп. керівництва до виробн., зосередження більшості питань оперативного керівництва госп.-виробничою діяльністю безпосередньо в осн. (первинній) ланці управління; чітке розмежування функцій, прав і обов'язків між різними ланками галузевої системи, підвищення оперативності та гнучкості в роботі апарату управління; забезпечення високих темпів зростання обсягів виробн. і продуктивності праці, поліпшення якості, зниження собівартості, краще використання виробничих потужностей, матеріальних, трудових і фін. ресурсів, збільшення обсягів виробн. продукції на експорт та поліпшення ін. показників ефективності. ГС управління галузями пром-сті м-в і відомств СРСР затверджує Рада Міністрів СРСР, у т. ч. схеми управління галузями пром-сті союзно-респ. підпорядкування — за погодженням з Радою Міністрів союзної республіки. Див. також

Управління народним господарством. В. П. Фокін.

ГЕНЕРАЛЬНА УГОДА ПРО ТАРИФИ І ТОРГІВЛЮ, ГАТТ (англ. GATT; General Agreement on Tariffs and Trade) — багатостороння міжурядова угода про режим торгівлі і торговельну політику. Діє з 1948. На кін. 1976 в роботі ГАТТ на різних умовах брали участь 105 країн, у т. ч. соціалістичні країни Куба, Чехословаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Югославія. СРСР в ГАТТ участі не бере. Осн. мета ГАТТ — зниження митних тарифів і усунення інших бар'єрів у міжнар. торгівлі, проведення учасниками угоди різних торг.-політ. заходів на широкій багатосторонній основі (напр., надання *преференцій* країнам, що розвиваються). Сесії ГАТТ проводяться двічі на рік. Керівний орган — Рада. Місцеперебування робочого Секретаріату — Женева.

С. І. Соколенко.

ГЕНЕРАЛЬНЕ МЕЖУВАННЯ — точне визначення меж земельних володінь поміщиків, козацької старшини, купців, громад держ. селян, міст, церков та ін. власників землі, яке провадилося в Росії з середини 60-х рр. 18 ст. до 1861. Здійснене за царським маніфестом від 19(30).IX 1765 та урядовими інструкціями 1766. Викликане частими зем. суперечками, що виникали в 17—18 ст. у зв'язку з розвитком с. г. і подорожанням землі. В основу Г. м. покладено фактичне володіння землею на час видання маніфесту. Тим самим було легалізовано численні загарбання поміщиками держ. і сел. земель, що відбувалися протягом попередніх десятиліть. Г. м. здійснювала Межова експедиція, якій підпорядковувалися губернські межові канцелярії та повітові межові контори. Внаслідок Г. м. було розмежовано у 35 губерніях, у т. ч. й на Україні, понад 275 млн. дес. землі, виготовлено бл. 200 тис. планів окремих зем. володінь, на основі яких було складено повітові межові плани та губернські атласи. Сприяючи розширенню поміщицького землеволодіння, царський уряд передав поміщикам бл. 70 млн. дес. землі безплатно і значну кількість держ. земель продав їм за дешеvu ціну. Г. м. скористалися і укр. поміщики та козац. старшина, діставши в спадкове володіння обширні зем. маєтності. Документи Г. м. були юрид. основою цивільно-правових відносин у сфері зем. права в дореволюц. Росії. З документальних архівних матеріалів Г. м. велике наук. значення мають «економічні примітки» до планів — госп. описи землеволодінь, складені землемірами.

Лит.: Герман И. Е. История русского межевания. М., 1914; Рубинштейн Н. Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. М., 1957. А. З. Барабой.

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЛІДСТВО ПРО МАЄТНОСТІ — розмежування маєтностей між їхніми власниками на Лівобережній Україні 1729—30 з метою узаконення передачі в спадщину тимчасових володінь. Проводилось в умовах зростання великого феодал.-старшинського і мо-

настирського землеволодіння. Серед зем. володінь певну групу становили т. з. *рангові маєтності*, що їх давали за перебування на тій чи іншій посаді. У цих маєтностях зселян стягували різні натуральні й грошові збори на користь їхніх володілців, а також на гетьманську, полкову і сотенну адміністрацію. Переходи селян у старшинських і монастирських маєтностях обмежувалися. Г. с. про м. було серйозним кроком на шляху поступового закріпачення селян. Після ліквідації гетьманської влади на Україні царський уряд проводив в інтересах дворянства *генеральне межування*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ СУД — найвищий судовий орган на Лівобережній Україні. Діяльність суду була спрямована на захист інтересів експлуататорської меншості. Існував з 1797 (відповідно до указу 1796) як наступник *Генерального суду* у складі департаментів цивільного та кримінального. Був апеляційною інстанцією для суд. установ, міських магістратів та ратуш *Малоросійської губернії*. Діяв у складі 2 генеральних суддів і 10 засідателів, які обиралися дворянами на 3 роки. Місцеперебування Г. м. с. — Чернігів. Підпорядковувався сенату. Ліквідований 1831.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОПИС ЛІВОбЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1765—69 — перепис населення і господарств Лівобережної України з метою запровадження нового, підвищеного держ. оподаткування. В л-рі відомий під назвами «Румянцевського опису Малоросії», «Генерального опису Малоросії». Здійснювався за розпорядженням малоросійського ген.-губернатора П. О. Румянцева, виданим на підставі указу Катерини II від 4(15).XI 1763, з жовтня 1765 до 10(21).II 1769 (його, за винятком Київ. полку, не було закінчено; припинено з початком рос.-тур. війни). Перепис проводили за чотирма формами. За першою описували міста і містечка; за другою — коронні, урядові й монастирські маєтки; за третьою — поміщицькі й старшинські маєтки; за четвертою — козац. володіння. У переписі зазначалися геогр. положення населеного пункту, кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної сім'ї, містилися описи будівель, орної землі, лісу, сіножатей, городів, худоби, а також пром. підприємств (із зазначенням розміру прибутків від них). Перепис сприяв зміцненню кріпацтва на Україні, закріплював за козацькою старшиною зем. володіння, на які вона не завжди мала юрид. документи, стверджував фактичну владу землевласників над селянами. Перепис, матеріали якого збереглися частково, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Він є цінним джерелом з історії соціально-екоп. і сусп.-політ. відносин на Лівобережній Україні в 60-х рр. 18 ст. Зберігається в Центр. держ. істор. архіві УСРР у Києві і частково в рукописному відділі Центр. наук. б-ки АН УСРР.

І. Л. Бутчак.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПЛАН, генплан — 1) Г. п. розвитку міста — науко-

во обґрунтований перспективний план розвитку міста (стосовно старого міста — його реконструкції й дальшого розвитку). В СРСР Г. п. розробляється на 25—30 років і після його затвердження Радою Міністрів СРСР (Радою Міністрів союзної республіки, обласним або крайовим виконкомом) є гол. містобудівним документом, на основі якого складаються всі конкретні проекти планування й забудови міста. Див. також *Містобудування*. 2) Г. п. промислового підприємства — одна з важливих частин проекту пром. підприємства, яка містить комплексне розв'язання питань планування його будівель, благоустрою території тощо.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПРОКУРОР СРСР — службова особа, що очолює *Прокуратуру СРСР*, єдину централізовану систему органів рад. прокуратури і керує їхньою діяльністю на всій території країни. Звання «Генеральний прокурор СРСР» надано прокуророві СРСР законом від 19.III 1946. Відповідно до ст. 164 *Конституції СРСР* на нього і підлеглих йому прокурорів покладається найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місц. Рад народних депутатів, колгоспами, кооп. та ін. громад. організаціями, службовими особами, а також громадянами. Органи прокуратури підлягають тільки Г. п. СРСР і здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місц. органів. Г. п. СРСР призначається *Верховною Радою СРСР* строком на 5 років. У своїй діяльності він відповідальний перед *Верховною Радою СРСР* і їй підзвітний, а в період між сесіями *Верховної Ради СРСР* — перед Президією *Верховної Ради СРСР*. Див. також *Прокурорський нагляд*, *Прокурор УРСР*. Ф. К. Глух.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР — виборна керівна посада, яка існує в ряді партій, у т. ч. в багатьох комуністичних і робітничих партіях, зокрема в КІРС (див. *Генеральний секретар ЦК КІРС*); головна службова особа в деяких міжнародних орг-ціях та відомствах (напр., *Генеральний секретар ООН*).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР ООН — головна адміністративна службова особа в *Організації Об'єднаних Націй*. Очолює *Секретаріат ООН*. Призначається *Генеральною Асамблеєю ООН* за рекомендацією *Ради Безпеки ООН* на 5 років (повноваження Г. с. можуть бути продовжені). Бере участь у засіданнях гол. органів ООН, виконує ін. функції, які на нього покладаються цими органами; щороку подає Ген. Асамблеї доповідь про діяльність ООН та ін. доповіді; доводить до відома Ради Безпеки і питання, які, з його погляду, можуть загрожувати міжнар. мирові та безпеці. На Г. с. покладено також обов'язки по забезпеченню персоналом установ та органів ООН. Першим Г. с. ООН (1946—53) був Трюгве Лі (Норвегія); 1953—61 — Даг Хаммершельд (Шве-

ція); 1961—71 — У-Тан (Бірма); з 1971 — Курт Вальдхайм (Австрія). **ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР ЦК КІРС** — обирається Центральним Комітетом КІРС. Посада Г. с. ЦК КІРС вперше встановлена Квітневим пленумом ЦК після XI з'їзду РКП(б) (1922). Пленум обрав Ген. секретарем ЦК партії Й. В. Сталіна. З Вересневого пленуму ЦК КІРС (1953) обирався Перший секретар ЦК КІРС. XXIII з'їзд КІРС (1966) відновив посаду Г. с. ЦК КІРС і вніс це положення до Статуту партії (§ 38). Пленум ЦК КІРС, що відбувся після з'їзду (квітень 1966), обрав Ген. секретарем ЦК КІРС Л. І. Брежнєва. На пленумах Центрального Комітету КІРС, що проходили по закінченні XXIV та XXV з'їздів партії, знову було обрано Ген. секретарем ЦК КІРС Л. І. Брежнєва. **ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД**, генеральний військовий суд — найвищий судовий орган на Україні 17—18 ст. Існував з часів нар.-визвольної війни 1648—54. Діяльність Г. с. була спрямована на захист класових інтересів козацької верхівки. Підпорядковувався *гетьманові*. На чолі Г. с. стояв генеральний суддя. Г. с. був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, розглядав справи осіб, що належали до полкової або *генеральної старшини*, тощо. З утворенням *намісництва* (1782) Г. с. було ліквідовано, але фактично він існував до 1790.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ — вищий орган управління збройними силами держави. Першим гол. органом, який видав питанням оборони Рад. Республіки, був Всерос. гол. штаб (з травня 1918), потім став Польовий штаб Реввійськради Республіки (з 6.IX 1918), Штаб РСЧА (з лютого 1921), Г. ш. РСЧА (з 22.IX 1935). З червня 1946 — Г. ш. Збройних Сил СРСР; він проводить усі необхідні заходи щодо безпеки й оборони країни. В 1936 створено Академію Г. ш. Координацію діяльності збройних сил д-в — учасниць *Варшавського договору 1955* здійснює Штаб Об'єднаних Збройних Сил цих держав. У США, Великобританії, Франції замість Г. ш. існують об'єднані к-ти нач. штабів.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ — 1) Найвища станово-представницька установа у феод. Франції 14—18 ст., в якій були представлені духовництво, дворянство і заможні верстви городян. Скликались гол. чин. для визначення і затвердження податків. Перші Г. ш. скликані 1302 королем *Філіпом IV* під час боротьби з папою римським Боніфацієм VIII. З серед. 15 ст. у зв'язку з переходом від станової монархії до абсолютної значення Г. ш. зменшилося. Депутати скликаних 1789 напередодні *Великої французької революції* Г. ш. проголосили себе *Національними зборами*. 2) В Нідерландах Г. ш., як зібрання представників станів усіх провінцій, вперше скликані 1463. Під час *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* вони були центром бурж.-дворянської опозиції. З 1814 Г. ш. називається парламент Нідерландського королівства.

ГЕНЕРАТИВНІ ОРГАНИ (від лат. *genero* — народжую) — органи статевого розмноження рослин і тварин. Див. *Статеві органи*.

ГЕНЕРАТОР (лат. *generator* — виробник) — пристрій, апарат або машина, які виробляють деякі хім. сполуки або речовини в певному стані (напр., *газогенератор*, *парогенератор*), електричну енергію (*гідрогенератор*, *турбогенератор*, *магнітогідродинамічний генератор*, *термоелектрогенератор* тощо), перетворюють один вид енергії на інший (Г. електр. коливань, ультразвук).

ГЕНЕРАТОРНИЙ ГАЗ — вид газоподібного палива, що одержується у *газогенераторах* газифікацією вугілля, торфу тощо. Див. *Газифікація*.

ГЕНЕРАЦІЯ (лат. *generatio*) — те саме, що й *покоління*.

ГЕНЕС Семен Григорович [н.3(15). IV 1898, Харків] — український рад. патологіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Член КІРС з 1921. В 1925 закінчив Харків. мед. ін-т. В 1932—38 — зав. кафедрою цього ін-ту, 1939—71 — Харків. ін-ту удосконалення лікарів, 1932—77 — керівник відділу Харків. ін-ту ендокринології і хімії гормонів. Праці присвячені вивченню цукрового діабету, механізму діяння гормонів.

ГЕНЕТИКА (від грец. *γενεσις* — походження) — наука про *спадковість* і *мінливість* організмів, що вивчає принципи зберігання, передачі й реалізації *генетичної інформації* в низці наступних поколінь. Аналізуючи явища, пов'язані з однією з осн. властивостей живого — здатністю до самовідтворення, Г. розкриває закони індивідуального розвитку організмів і вірусів, закони виникнення нових ознак у них, виявляє матеріальну основу еволюції життя на Землі. Ідеї Г. пронизують усі біол. дисципліни, що визначає її центральне положення в сучас. природознавстві. Одним з осн. завдань Г. є розроблення методів керування спадковістю і спадковою мінливістю для одержання потрібних людини форм організмів. Як наука зародилася 1900, після повторного відкриття голл. вченим Г. де Фрізом, нім. — К. Корренсом і австр. — Е. Чермаком законів успадковування ознак, установлених 1865 чес. природодослідником Г. Менделем (див. *Менделя закони*), і усвідомлення основоположного значення їх для Г. Уже в перше десятиліття було всебічно обґрунтовано гол. принцип організації спадкової основи організмів — дискретність спадкових факторів, найяскравіше відображений у формулі «*один ген — один фермент*» (тепер замінено на «*один ген — один поліпептидний ланцюг*»). В утвердженні цього принципу вирішальну роль відіграли дані гібридологічного аналізу спадкової структури організмів. Зіставлення даних гібридологічного аналізу про характер передачі спадкових задатків з покоління в покоління з даними *цитології* щодо поведінки *хромосом* під час поділу клітини (див. *Мітоз*, *Мейоз*) привело до становлення *хромосомної теорії спадковості* (амер. вчені

Т. Морган, К. Бріджес, А. Стертевант та ін.) і виникнення *цитогенетики*. На підставі хромосомної теорії доведено, що гени локалізовані в хромосомах, і виявлено матеріальні основи явищ *розиццелення*, незалежного і зчепленого (див. *Зчеплення генів*) успадковування ознак. У світлі хромосомної теорії глибшого смислу і нового змісту набули такі поняття, як *рецесивність*, *домінантність*, *генотип*, *фенотип*. Відкриття рад. вченими Г. А. Надсоном, Г. С. Філіпповим (1925) і амер.— Г. Меллером (1927) мутагенної дії (див. *Мутагенез*) рентгенівського проміння стало основою *радіаційної генетики*. Уявлення про те, що будь-яка ознака організму є результатом взаємодії генотипу і факторів зовн. середовища, привело до необхідності вивчення, з одного боку, тонкої структури гена і принципів реалізації спадкової інформації, що містяться в ньому, на молекулярному рівні, з другого — біохім. і фізіол. основ реалізації генотипу в процесі індивідуального розвитку організмів (генетика *онтогенезу*). Експериментальне вивчення тонкої будови гена (рад. вчені А. С. Сербровський, М. П. Дубинін, І. Й. Агол, амер.— Е. Льюїс та ін.) показало його складність, подільність на субодніти, яка поєднується з інтегрованістю його частин між собою при функціонуванні гена як єдиного цілого.

Розвиток *молекулярної генетики*, зокрема розкриття мол. основ організації спадкового апарата і його функціонування (див. *Генетичний код*), поглиблює, розширює і перекладає на конкретну мову біохімії і біофізики уявлення класичної Г. про будову і функціонування генетичного апарату. Єднання молекулярної Г. з Г. онтогенезу, яка використовує методи ембріології, фізіології, імунології, дозволяє розв'язувати проблему керування *морфогенезом* у процесі індивідуального розвитку організмів. У цьому плані великі перспективи відкриваються перед генною інженерією (див. *Генетична інженерія*). Використання методів молекулярної Г. вже тепер дає можливість запобігати або усувати ряд спадкових захворювань (див. *Генетика людини*, *Генетика медична*).

Г. мала великий вплив майже на всі інші біологічні науки. Так, вона зробила вирішальний внесок у становлення сучасної еволюційної теорії, що об'єднала дарвінівську теорію еволюції (див. *Дарвінізм*) з ідеями *популяційної генетики*, основоположником якої є радянський генетик С. С. Четвериков (1926). Дослідження в галузі популяційної Г. (рад. вчені М. П. Дубинін, Д. Д. Ромашов, Б. Л. Астауров, С. М. Гершензон, П. Х. Рокицький, М. В. Тимофеев-Ресовський і амер.— Ф. Добржанський та ін.) показали, що природ. *популяції* насичені численними мутаціями, прихованими завдяки *гетерозиготності* під покривом нормального фенотипу особин. Було показано, що *добір природний* спирається не стільки на шойно виниклі мутації, скільки на вже нагро-

маджений у процесі еволюції популяцій величезний фонд їх. Розроблена рад. вченим І. І. Шмальгаузенем концепція «мобілізаційного резерву» внутрішньовидової мінливості дала можливість зняти одне з істотних заперечень дарвінізму — про нестачу генетичного матеріалу для «роботи» добору. Генетичні дослідження показали також важливу роль *ізоляції*, *гібридизації*, міграції, генетико-автоматичних процесів (див. *Дрейф генів*) у зміні спадкової структури популяцій та пристосуванні їх до умов зовн. середовища. Тим самим було розкрито пускові механізми мікроеволюційних змін (див. *Мікроеволюція*), що лежать в основі *дивергенції* видів і їх подальшої еволюції. Істотне значення для розвитку генетичної теорії добору мають генетико-математичні методи аналізу (див. *Біометрія*), основи яких закладено амер. вченим С. Райтом, англ.— Дж. Холдейном і Р. Фішером. Г. зробила великий вплив на *селекцію*, теоретично обґрунтувавши її методи. Г. показала, що *добір штучний* необхідно здійснювати за *генотипом* (оскільки фенотип далеко не завжди відповідає спадковим особливостям організму); що селекція може бути успішною лише в тому разі, якщо вона спирається на спадкову мінливість; що для селекції необхідно використовувати генетично різноманітний вихідний матеріал. Гетерозисна селекція (див. *Гетерозис*), оцінка плідників за потомством (див. *Аналізуюче схрещування*, *Гібридологічний аналіз*), *варіаційна статистика* (яка дає змогу доцільно планувати селекційний процес), експериментальний мутагенез, генетична теорія віддаленої гібридизації, цитогенетика тощо є генетичними основами селекції і дають можливість якнайповніше використати біол. потенціал вирощуваних людюною рослин (див. *Генетика рослин*) і тварин (див. *Генетика тварин*), у т. ч. мікроорганізмів (див. *Генетика мікроорганізмів*). Рад. вчені зробили величезний внесок у розвиток генетико-селекційної науки. З іменами Г. Д. Карпенченка, І. В. Мічуріна, А. О. Сапегіна, М. В. Цицина, А. Ф. Шуліндіна, В. П. Зосимовича та ін. пов'язана розробка теорії й практики віддаленої гібридизації рослин. На основі гібридизації і наступного штучного добору рад. селекціонери П. П. Лук'яненко, В. С. Пустовойт, В. Я. Юр'єв, В. М. Ремесло, В. М. Мамонтова та ін. створили унікальні сорти зернових, кормових і тех. культур. Методи штучного мутагенезу, застосовані в цілях селекції ще в кінці 20-х рр. Л. М. Делоне, А. О. Сапегіни і пізніше удосконалені Й. А. Рапопортом, В. В. Сахаровим, М. Ю. Лобашовим і С. М. Гершензоном, використовуються в селекційній практиці. Відкриті М. І. Хаджиновим явище цитоплазматичної чоловічої *стерильності* використовується в селекції кукурудзи, пшениці, сорго та ін. культур. Істотний внесок у вивчення цитології запліднення, в цитогенетику і каріосистематику рослин зробили Г. А. Левитський і

Л. М. Делоне. Символом єдності генетичної і селекційної науки є праці М. І. Вавилова, який відкрив *гомологічний рядів закон* у спадковій мінливості, обґрунтував теорію про центри походження культурних рослин і вперше в світі поставив і розв'язав питання про залучення до селекції світової різноманітності культурних рослин та їхніх диких родичів. У розвиток генетичних основ селекції тварин великий вклад внесли М. Ф. Іванов, П. М. Кулешов, А. С. Сербровський, Б. М. Васін, П. Х. Рокицький та ін. Сучас. Г., озброєна всіма методами біол. аналізу, а також методами хімії, фізики, математики, кібернетики, ставить на розв'язання питання сутності й принципів організації життя на всіх рівнях його прояву, служить практиці сільс. г-ва й медицини, робить істотний вплив на наше розуміння можливих шляхів дальшої еволюції біосфери і відповідальності людини за збереження прекрасної спадщини біол. еволюції. В Радянському Союзі гол. центрами генетичних досліджень є спец. н.-д. ін-ти АН СРСР і академії наук союзних республік, зокрема на Україні — *Молекулярної біології і генетики інститут* АН УРСР, який з 1967 видає журн. «Цитология и генетика». З 1965 АН СРСР видає журн. «Генетика».

Лит.: Лобашев М. Е. Генетика. Л., 1967; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Иванова О. А. Генетика. М., 1974; Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Мюнцзин А. Генетика. Общая и прикладная. Пер. с англ. М., 1967; Гуляев Г. В. Генетика. М., 1977; Левонтин Р. К. Генетическая основа эволюционного процесса. Пер. с англ. М., 1978; Наседкина В. А. Генетика — народному хозяйству. Рекомендательный обзор литературы. М., 1978.

В. І. Єсиков.
ГЕНЕТИКА ЛЮДИНИ, антропогенетика — розділ генетики, що вивчає спадковість і мінливість нормальних та аномальних ознак у людини. Зокрема Г. л. вивчає генетичну *детермінацію* фізіол., біохім. і морфологічних властивостей окремих тканин і органів людини; роль *спадковості* й середовища в формуванні особистості; *мутації* людини й методи захисту її *генотипу* від ушкодження різними факторами середовища; роль спадковості у виникненні й розвитку патологічних змін у людини тощо. У зв'язку з багатогранністю досліджень у сучас. Г. л. визначився ряд самостійних напрямів — *цитогенетика* людини, біохім. Г. л., *імуногенетика*, фізіол. Г. л., *популяційна генетика* людини та ін. В самостійний розділ виділилась *генетика медична*. Перші описи успадковування деяких ознак у людини були опубліковані в кін. 18 — на поч. 19 ст. Проте основи сучас. Г. л. почали закладатись лише в кін. 19 ст. Особливого значення для розвитку Г. л. набув запропонований 1875 англ. вченим Ф. Гальтоном близькоувий метод (див. *Близнята*), що дозволяє визначати відносну роль факторів навколишнього середовища й спадковості у розвитку ознак людини. Бурхливо почала розвиватись Г. л. у 50-і роки 20 ст. в зв'язку з досягненнями

ми заг. генетики й молекул. біології. На цей час встановлено число і будову *хромосом* людини, з'ясовано характер успадковування багатьох її ознак; виявлено генетичні причини багатьох спадкових хвороб тощо. Осн. методами, що застосовуються в Г. л., крім близюкового, є генеалогічний (вивчення успадковування властивостей людини за родовами), популяційно-статистичний (вивчення поширення окремих генів або хромосомних аномалій в людських *популяціях*), цитогенетичний (аналіз *каріотипу* людини) і онтогенетичний (встановлення за *фенотипом* носійства рецесивних *алелів* у гетерозиготному стані (див. *Гетерозиготність*) та *хромосомних перебудов*). Дослідження в галузі Г. л. показали антинауковість твердження расистів про нерівноцінність людських рас. Расові відміни — це результат пристосування до життя в різних умовах; вони є відображенням генетичних процесів у популяціях. Культура й розвиток людини прямо залежать від соціальних умов. Практичне значення Г. л. полягає в розвитку мед. генетики. В СРСР координаційним центром досліджень з Г. л. є Ін-т мед. генетики АМН СРСР. На Україні дослідження з Г. л. провадяться в *Молекулярній біології й генетики інституті* АН УРСР, *Геронтології інституті* АМН СРСР та ін. н.-д. ін-тах, а також у ряді мед. вузів. При Укр. т-ві генетиків і селекціонерів створено секцію генетики людини і мед. генетики.

Лит.: Основы цитогенетики человека. М., 1969; Харрис Г. Основы биохимической генетики человека. Пер. с англ. М., 1973; Маккьюсик В. А. Наследственные признаки человека. Пер. с англ. М., 1976; Бочков Н. П. Генетика человека. М., 1978.

ГЕНЕТИКА МЕДИЧНА — розділ генетики людини, що вивчає роль *спадковості* у виникненні й розвитку патологічних змін у людини та розробляє методи запобігання, діагностики й лікування їх. Дослідження в галузі Г. м. в нашій країні почалися у післявоєнний період, значного розвитку досягли в 30-х рр. 20 ст. завдяки працям С. Г. Левіта й С. М. Давиденкова; нове піднесення їх почалося у 60-х рр. (М. П. Бочков та ін.). Г. м. пов'язана з клінічною медициною, біохімією, молекулярною біологією, фізіологією, імунологією, онкологією та фармакотерапією. Вже описано понад 1500 спадкових хвороб, визначено причини багатьох *хромосомних хвороб* і більше як 120 генних хвороб. Розроблено методи ранньої, в т. ч. пренатальної (до народження), діагностики ряду спадкових хвороб, заходи профілактики і способи лікування деяких з них. Вивчаються полігенні (залежні від дії багатьох генів) спадкові хвороби і спадкова схильність до хвороб, намічаються підходи до виправлення генетичних дефектів людини методами *генетичної інженерії*. Завдяки успіхам Г. м. стало можливим запобігання ряду спадкових хвороб, в чому велику роль покликані відігравати *медико-генетичні консультації*. Від дальшого розвитку Г. м. залежить успішність боротьби

зі спадковими виродковостями, порушеннями обміну речовин, психічними, алергічними хворобами і злоякісними новоутвореннями. *Лит.*: Бадалян Л. О., Таболин В. А., Вельтишев Ю. Е. Наследственные болезни у детей. М., 1971; Бочков Н. П. Состояние и перспективы развития медицинской генетики. «Вестник АМН СССР», 1974, № 8; Давиденкова Е. Ф., Либман И. С. Клиническая генетика. Л., 1975; Маккьюсик В. А. Наследственные признаки человека. Пер. с англ. М., 1976.

ГЕНЕТИКА МІКРООРГАНІЗМІВ — розділ генетики, що вивчає спадковість і мінливість бактерій, актиноміцетів, грибів, водоростей і вірусів. Осн. етапами становлення й розвитку Г. м. є: відкриття і розробка методів вивчення біохім. *мутацій* у грибів (Дж.-У. Бідл і Е.-Л. Тейтем, США, 1941) та бактерій (С. Лурія й М. Дельбрюк, США, 1943); встановлення, що матеріальним носієм спадковості при *трансформації* є *дезоксирибонуклеїнова кислота* — ДНК (О.-Т. Эйвери, К. Мак-Леод і М. МакКарти, США, 1944); виявлення *стабільного процесу (генетичної рекомбінації)* у бактерій (Е.-Л. Тейтем і Дж. Ледерберг, США, 1946) і парасексуального — в незавершених грибів (Г. Понтекорво, Великобританія, 1946) та явища *трансдукції* (Н. Ціндер, Дж. Ледерберг, США, 1952); розкриття тонкої структури *гена* на бактеріофазі Т4 (С. Бензер, США, 1955); виявлення позахромосомних факторів (див. *Плазмиди*) множинної резистентності (стійкості) хвороботворних мікроорганізмів до ліків (Т. Ватаклубе; Т. Акіба, Японія, 1959). З дальшим розвитком Г. м. пов'язані побудова генетичних карт бактерій, актиноміцетів і вірусів (див. *Генетичні карти хромосом*), розкриття мол. механізмів генетичної рекомбінації, *реплікації* й репарації (виправлення хімічних ушкоджень і розривів) молекул ДНК за допомогою модельних систем поза організмом, виникнення *генетичної інженерії*. Г. м. зробила великий внесок у розвиток *молекулярної біології*, у т. ч. *молекулярної генетики*, а також *селекції* мікроорганізмів. Їй належить вирішальна роль у розкритті хім. природи *гена*, розшифруванні *генетичного коду* й механізму біосинтезу білка (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці), з'ясуванні механізмів регуляції біосинтетичних процесів, в одержанні високоактивних пром. продуцентів антибіотиків, вітамінів, ферментів. Г. м. має важливе значення для розв'язання ряду мед. проблем (поширення стійких до ліків хвороботворних мікроорганізмів, з'ясування *патогенезу* й формування *імунітету* при інфекційних хворобах тощо). Осн. методами Г. м. є мутаційний метод і *гібридологічний аналіз*. В розвиток Г. м. в СРСР вагомий внесок зробили С. І. Аліханян, С. Ю. Бреслер, М. Ю. Лобашев, В. Д. Тімаков, Р. Б. Хасін.

Лит.: Захаров И. А., Квитко К. В. Генетика микроорганизмов. Л., 1967; Аліханян С. І. Селекция промышленных микроорганизмов. М., 1968; Жаккоб Ф., Вольман Э. Пол и генетика

бактерий. Пер. с англ. М., 1962; Хэйс У. Генетика бактерий и бактериофагов. Пер. с англ. М., 1965.

Б. П. Мацлюх.
ГЕНЕТИКА ПОВЕДІНКИ — галузь генетики, що вивчає спадкову зумовленість і механізми формування поведінкових ознак людини і тварин. Методами Г. п. є селекційно-генетичний (поєднання *селекції* з *інбридингом*), гібридологічний (див. *Гібридологічний аналіз*), генеалогічний (див. *Генеалогія*) і близюковий (див. *Близнята*). За допомогою цих методів створено й проаналізовано *лінії* мишей і пацюків, породи собак, відмінних за агресивністю, емоційністю, здатністю до навчання; здійснено одомашнення сріблясто-чорних лисиць; виявлено спадкову *етіологію* ряду психічних хвороб людини. Завдяки успіхам мол. генетики й нейрофізіології виявлено складні системи генів, що контролюють нейрологічні особливості модельних об'єктів — *туфельок*, *нематод*, *дрозофіл*. Перспективними завданнями Г. п. є з'ясування ролі генів у роботі нервової системи, в становленні психічних особливостей і механізмів пам'яті.

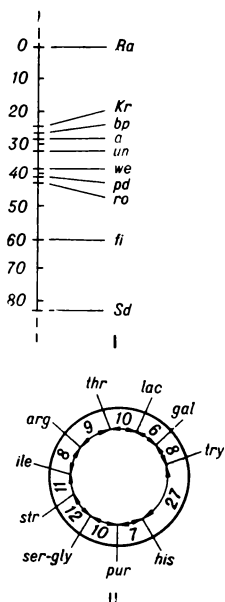
Лит.: Физиологическая генетика. Л., 1976; Крушинский Л. В. Биологические основы рассудочной деятельности. М., 1977.

Л. З. Кайданов.
ГЕНЕТИКА РОСЛИН — розділ генетики, що вивчає спадковість і мінливість вищих рослин. Оформилася як самостійний розділ у 1-му десятилітті 20 ст., хоч окремі дослідження по *гібридизації* рослин провадилися набагато раніше. Поряд із загальними для всіх розділів генетики методами (*гібридологічний аналіз*, побудова *генетичних карт хромосом*, методи *цитогенетики*, *популяційної генетики*, *біометрії*) Г. р. використовує метод експериментального *мутагенезу*, що дозволяє штучно збільшувати діапазон мінливості організмів і створювати різноманітний вихідний матеріал для *селекції*; метод *полілоїдії*, який включає в себе одержання організмів зі зміненим числом *хромосом*, створення віддалених алоплоїдних (див. *Алоплоїдія*) гібридів та експериментальний ресинтез існуючих видів; метод *моносомного аналізу*, яким визначають роль конкретних хромосом у передачі тієї чи ін. ознаки і переносять з одного виду в інший окремі хромосоми, а отже, контролювані ними ознаки. Новими досить перспективними для Г. р. є методи одержання гаплоїдних (див. *Гаплоїд*) рослин з пиляків і гібридизація *протопластів*. Важливими розділами Г. р. є опрацювання теорії *гетерозису* і генетики цитоплазматичної чоловічої *стерильності*, яка використовується при гібридизації. Досягнення Г. р. широко використовуються в селекції рослин. Генетичне дослідження нижчих рослин здійснює *Генетика мікроорганізмів*.

Лит.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Экспериментальная генетика растений. К., 1977; Брюейкер Дж. Л. Сельскохозяйственная генетика. Пер. с англ. М., 1966; Уильямс У. Генетические основы и селекция растений. Пер. с англ. М., 1968.

В. А. Труханов.

ГЕНЕТИКА ТВАРИН



Генетичні карти хромосом. I. Одна з груп зчеплення у миші. 0 — довільно обрана точка (ген Ra), від якої відкладено віддалі (в морганідах) до наступних генів.

II. Генетична карта хромосоми кишкової палички (*Escherichia coli*). Цифрами позначено відстані між генами в хв. Позначення генів: *arg*, *thr*, *try*, *his*, *pur*, *ser*, *gly* і *ile* — потріба відповідно в аргініні, треоніні, триптофані, гістидині, пурині, серині, гліцині й ізолейцині; *lac* і *gal* — нездатність зброджувати лактозу і галактозу; *str* — стійкість до стрептоміцину.

ГЕНЕТИКА ТВАРИН — розділ генетики, що вивчає спадковість і мінливість диких тварин і тих, яких розводять люди. Г. т. використовує всі методи генетичного аналізу й розвивається в тісному контакті з фізіологією, біохімією, анатомією, ембріологією, екологією тварин та ін. науками. В сучас. Г. т. визначився ряд напрямів. Оскільки спадкова структура кожного виду унікальна, особливої актуальності набуває спеціальна Г. т. Якнайповнішому використанню біол. потенціалу видів тварин, що цікавлять людину, сприяють дані генетики онтогенезу. Щонайважливішими напрямками Г. т., які сприяють вирішенню завдань пром. тваринництва і правильному плануванню взаємовідносин людини з дикими тваринами, є генетика кількісних ознак, популяційна генетика, еволюційна генетика, екологічна генетика, генетика поведінки, генетика стійкості до несприятливих факторів середовища. Використання генетичних концепцій у практичній роботі з тваринами дає можливість цілеспрямовано перетворювати їхню спадковість в інтересах людини. Г. т. має першочергове значення при розробці й здійсненні селекційних програм створення нових порід і ліній тварин, оцінці спадкових якостей тварин-плідників (див. *Гібридологічний аналіз*) та можливої ефективності добору за окремими ознаками продуктивності (див. *Усадкованість*), використанні генетично регульованого гетерозису.

Лит.: Дубинин Н. П., Глембоцкий Я. Л. Генетика популяцій і селекція. М., 1967; Брюйерке Дж. Л. Сельскохозяйственная генетика. Пер. с англ. М., 1966; Хатт Ф. Генетика животных. Пер. с англ. М., 1969.

В. І. Євсіков.

ГЕНЕТИКА - АВТОМАТИЗОВАНІ ПРОЦЕСИ — те саме, що й *дрейф генів*.

ГЕНЕТИЧНА ДІЯ ВИПРОМІНЮВАНЬ, радіаційний мутагенез — виникнення спадкових змін (*мутацій*) при опроміненні організмів та вірусів. Г. д. в. є частиною біологічної дії іонізуючого випромінювання і вивчається радіаційною генетикою. Початок дослідженням індукованого (викликаного) мутагенезу поклали рад. вчені Г. А. Надсон та Г. С. Філіппов (1925) на клітинах дріжджів і амер. генетик Г.-Г. Меллер (1927) на *дрозофілі*. На спадкові структури організмів впливають усі види іонізуючих випромінювань і ультрафіолетове проміння. Вони викликають мутації усіх типів, але гол. чин. хромосомні *перебудови* та крапкові мутації. Між дозою опромінення й частотою мутацій існує певна залежність: пряmlinійна — у випадку крапкових мутацій і одноударних хромосомних перебудов (що виникають внаслідок одного розриву) та пропорційна квадратів дози — для хромосомних перебудов двоударного типу (що виникають внаслідок двох одночасних розривів). Порога дози радіації не існує: якою б малою не

була доза радіації, її дія призводить до підвищення частоти мутацій. Г. д. в. використовують у селекції тварин, рослин, мікроорганізмів та вірусів.

Лит.: Дубинин Н. П., Тарасов В. А. Некоторые проблемы радиационного мутагенеза. В кн.: Успехи современной генетики, в. 2. М., 1969; Современные проблемы радиационной генетики. М., 1969; Первые радиобиологические процессы. М., 1973.

Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИЧНА ІНЖЕНЕРІЯ — напрям молекулярної біології й молекулярної генетики, завдання якого полягає в спрямованому перенесенні людською конкретних генів або комплексів їх з одного організму в інший, закріпленні цих генів у новому генетич. оточенні й забезпеченні вираження їх (див. *Експресивність*) у даній генетичній системі. Мета Г. і. може бути досягнута кількома способами: злиттям соматичних (не статевих) клітин або *протопластів* різних клітин одного виду і навіть різних видів організмів (див. *Соматична гібридизація*); перенесенням (*трансплантацією*) з клітини в клітину клітинних *ядер*, *хромосом* чи їхніх фрагментів; введенням у клітини окремих конкретних генів. Останній спосіб здійснюється спец. галуззю Г. і. — генною інженерією. Осн. етапами його є: одержання конкретних генів, що визначають ту або ін. ознаку клітини чи організму. Це завдання розв'язується або хімі. синтезом гена шляхом приєднання одного до одного нуклеотидів *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) в певній послідовності, або ферментативним синтезом ДНК на матрицях інформаційної *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) за допомогою фермента зворотної транскриптази, або фрагментуванням тотальної ДНК клітини і наступним вибором фрагментів; одержання або створення векторних молекул — молекул ДНК, здатних приєднувати до себе фрагменти молекул ДНК будь-якого походження, проникати в клітину й розмножуватись у них чи в автономному, чи в інтегрованому стані. Такі векторні молекули створено на базі помірних *бактеріофагів* і *плазмід*. Можливі й ін. типи векторних молекул; утворення специфічних комплексів генів з векторними молекулами — створення *рекомбінантних* молекул (див. *Реконбінація*); введення одержаних структур у клітини; з'ясування можливості вираження привнесеної генетичної інформації. До джерел Г. і. слід передусім віднести перші експерименти по введенню в клітини багатоклітинних організмів чужорідної генетичної інформації (рад. генетик С. М. Гершензон, 1939) і перші досліді по генетичній *трансформації* у бактерій за допомогою ДНК (амер. генетики О.-Т. Евері, К. Мак-Леод, 1944). Г. і. покликана розв'язувати фундаментальні наук. завдання, пов'язані зі структурою й організацією *геномів*, а також з особливостями їх функціонування в різних організмів. Разом з тим перед Г. і. стоять великі завдання прикладного характеру, пов'язані з розроблен-

ням нових методів створення високорепродуктивних рас мікроорганізмів, сортів рослин, порід тварин, а в перспективі — і генотерапії спадкових хвороб людини. Дослідження з Г. і. особливо інтенсивно почали розвиватись у 70-х рр. 20 ст. як за кордоном (США, Англія, Франція та ін.), так і в СРСР (Ін-т молекулярної біології АН СРСР, Ін-т фізіології й біохімії мікроорганізмів АН СРСР, зокрема на Україні (*Молекулярної біології і генетики інститут АН УРСР*)).

С. С. Малиута.

ГЕНЕТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ, спадкова інформація — сукупність відомостей про склад, будову речовин — складників організмів і про пов'язані з ними функції, закладена у спадкових структурах організмів — *хромосомах*, *цитоплазмі*, *органодах* (див. *Генотип*). Але міститься Г. і. переважно в *генах* хромосом і закодована в лінійній послідовності *нуклеотидів* молекул *дезоксирибонуклеїнової кислоти* або (у деяких вірусів) *рибонуклеїнової кислоти* (див. *Генетичний код*). Г. і. передається нащадкам при статевому розмноженні за допомогою *гамет*, а також при *кон'югації*, *трансдукції*, *трансформації*. Г. і. реалізується в процесі розвитку особини і проявляється у вигляді певних ознак і властивостей організму. Всі клітини організму містять повну й однаковою Г. і., але в клітинах кожної тканини реалізується лише та її частина, яка забезпечує специфічність даної тканини на даному етапі розвитку.

С. С. Малиута.

ГЕНЕТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка вивчає виникнення й розвиток психіки тварин і людини, зміни психічних процесів у ході біологічної еволюції живих істот під впливом навколишнього середовища (в їх *філогенезі*), в процесі *антропогенезу* і в індивідуальному, віковому становленні людини як свідомої суспільної істоти (в її *онтогенезі*). Досліджуючи їх, Г. п. вдається до порівняння показників розвитку психічних процесів у тварин, які належать до різних систематичних груп (див. *Порівняльна психологія*), у тварин і людини, з'ясовує закономірності й вікові особливості розвитку психіки у дитячому віці (див. *Дитяча психологія*). Дані Г. п. важливі для наук., діалектико-матеріалістичного з'ясування природи і сутності психіки, для педагогів.

Г. С. Костюк.

ГЕНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ — сукупність прийомів вивчення *спадковості* організмів. Передбачає розкладання *генотипу* на елементи, що складають його: *геном*, групи *зчеплення генів*, *гени*, внутрішньогенні комплекси. Методи Г. а. (селекційний, гібридологічний, мутаційний, популяційний, онтогенетичний, цитогенетичний, молекулярно-генетичний) дають змогу встановити якісний і кількісний склад *генотипу*, його структуру й функціонування, взаємозв'язок генів у *генотипі*. Залежно від завдань і об'єкта дослідження Г. а. здійснюють на популяційному, організмовому, клітинному й молекулярному рів-

нях. Його провадять на соматичних і статевих клітинах у гаплофазах, диплофазах і поліплоїдних фазах (див. Поліплоїдія).

Лит.: Лобашев М. Е. Принципи генетического анализа. В кн.: Актуальные вопросы современной генетики. М., 1966; Серебровский А. С. Генетический анализ. М., 1970.

Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИЧНИЙ КОД — система «запису» генетичної інформації в нуклеїнових кислотах у вигляді послідовності нуклеотидів. «Літерами» генетичного алфавіту є пуринові й піримідинові основи в дезоксирибонуклеїновій кислоті (ДНК)—аденін (А), цитозин (Ц), гуанін (Г), тимін (Т); в рибонуклеїновій кислоті (РНК) замість Т міститься урацил (У). Для зашифровки всіх 20 осн. амінокислот білка необхідно й досить, щоб кожна одиниця, що кодує окрему амінокислоту (кодон), складалася з трьох осн. нуклеотидів, тобто являла собою триплет (всього їх $4^3 = 64$). Дослідженнями амер. вчених М. Ніренберга, С. Очоа, А. Корани встановлено склад триплетів і послідовність нуклеотидів у них для всіх амінокислот. Кожний амінокислот (крім метіоніну й триптофану) відповідає кілька кодонів (ви́ро́дженість кодо́у). Триплети, розташовані в нуклеїнових к-тах один за одним, не перекриваються, тобто один і той самий нуклеотид не може входити одночасно до складу двох триплетів. Кодони УАГ, УАА й УГА не кодують амінокислот, а переривають «читання» Г. к. (термінальні кодони). «Зчитування» Г. к. відбувається в одному напрямку в межах одного гена, починаючи з певного строго фіксованого нуклеотиду. Г. к.—колі́неарний, що означає лінійну відповідність амінокислот у білку й триплетів, які їх кодують, у відповідній ділянці нуклеїнової к-ти. У всіх сучас. організмів існує один осн. Г. к., що використовується при синтезі білків (уні́версальність кодо́у). Випадіння, вставка, заміна цілого нуклеотиду або триплета призводять до порушення Г. к. Реалізація Г. к. в клітині відбувається шляхом *транскрипції* і *трансляції*.

Лит.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Структура и функция клетки. Пер. с англ. М., 1964; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967; Инграм В. Биосинтез макромолекул. Пер. с англ. М., 1975.

Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИЧНИЙ ПОЛІМОРФІЗМ — співіснування в межах популяції двох або кількох генетично відмінних форм, що перебувають у динамічній рівновазі протягом кількох і навіть багатьох поколінь. Г. п. зумовлений одночасним існуванням у популяції кількох генетичних факторів (алелів або послідовностей генів) з дискретним (не пов'язаним поступовими переходами) фенотипним (див. Фенотип) ефектом. Прикладами Г. п. можуть бути червоне й жовте забарвлення надкрил у сонечок, наявність різних груп крові тощо. Розрізняють різні форми Г. п., аналіз яких дає змогу визначити дію *добору природного*.

ГЕНЕТИЧНИЙ ФОН — те саме, що й *генотипне середовище*.

ГЕНЕТИЧНІ КАРТИ ХРОМОСОМ — схематичне зображення відносного розташування спадкових факторів (генів), що належать до однієї пари гомологічних хромосом (групи зчеплення). Г. к. х. більшості біол. об'єктів мають вигляд прямої лінії (мал., 1), а Г. к. х. бактерій і вірусів — замкненого кільця (мал., 11). На них позначено: номер групи зчеплення, назви генів, відстань до них від одного з кінців хромосоми, прийнятого за нульову точку, іноді — місце розташування *центромери*. Відстань від нульової точки і між генами на Г. к. х. виражають у процентах *кресинговеру* (відношення числа мутантних особин, що відрізняються від батьків ін. поєднанням генів, до заг. числа вивчених особин) або в морганідах (1% кресинговеру = 1 морганід), іноді (у бактерій) часовим параметром — у хвилинали. Визначення місця генів у хромосомі (картування) провадиться в два етапи: здійснення *гібридологічного аналізу* для визначення групи зчеплення та частоти рекомбінацій мутантних генів, що їх необхідно вивчити якомога більшу кількість; власне побудова Г. к. х. Найточніше визначити віддалі між генами можна лише тоді, коли вона невелика. З досі складених найдокладнішими є Г. к. х. *дрозофіль*—понад 500 генів у 4 групах зчеплення, кукурудзи — понад 400 генів у 10 групах зчеплення. З розробкою методів *гібридизації* соматичних клітин поза організмом відкрилась можливість для складання Г. к. х. людини, у якої вже виявлено всі 23 групи зчеплення, в деяких з них відомо по декілька десятків генів. Г. к. х. мають важливе значення для проведення селекційної роботи, оскільки дають змогу свідомо підбирати пари ознак при схрещуванні, а також передбачати особливості успадковування та вияву різних

них ознак у досліджуваних організмів. Див. також *Цитологічні карти хромосом*.

Ю. М. Александров.

ГЕНІАЛЬНІСТЬ (від лат. *genialis* — властивий генієві, плідний) — найвищий ступінь *обдарованості*, прояву творчих сил людини. Термін «геніальність» вживають як для позначення здатності людини до *творчості*, так і для оцінки її результатів. І. Кант, Г.-В. Лейбніц, Г.-Е. Лессінг, Д. Дідро вважали гол. рисою Г. інтуїтивні здібності (див. *Інтуїція*). Ідеалістичним філософ. і психологічним концепціям властиві ірраціоналістичне тлумачення походження і сутності геніального в людських вчинках, культ генія, протиставлення його нар. масам (Ф. Ніцше). В ряді концепцій (Ч. Ломброзо) Г. розкривається як патологічне явище. З психологічної точки зору генія слід розглядати як особливий тип особистості: геніальні люди мають значні індивідуальні відмінності з точки зору обдарованості, характеру, культури, інтересів тощо; сам творчий процес генія принципово відрізняється від творчого процесу ін. обдарованих людей. Відміна Г. від *таланту* — в ступені обдарованості і, головне, в сусп. значимості творчості: геній створює нову епоху в своїй галузі. Діяльність генія реалізується в певних істор. умовах, з яких він бере матеріал для своєї творчості. Якійсній стрибок у нове зумовлюється оптимальним поєднанням природних *здатків* людини, її *здібностей* та закономірностей розвитку сусп. практики, наук. пізнання, худож. творчості.

ГЕНІЙ (лат. *genius* — геній, дух)—1) У римській міфології добрий дух, який формує характер чоловіка та оберігає його протягом життя. Римляни вшановували також Г.—покровителів родини, громади, міста й усього римського народу. Покровительками-захисницями жінок були юнони. 2) Людина, який

Повний «словник» генетичного коду для амінокислот

Перша «літера»	Друга «літера»				Третя «літера»
	У	Ц	А	Г	
У	УУУ	УЦУ	УАУ	УГУ	У
	УУЦ	УЦЦ	УАЦ	УГЦ	Ц
	УУА	УЦА	УАА	УГА	А
	УУГ	УЦГ	УАГ	УГГ	Г
Ц	ЦУУ	ЦЦУ	ЦАУ	ЦГУ	У
	ЦУЦ	ЦЦЦ	ЦАЦ	ЦГЦ	Ц
	ЦУА	ЦЦА	ЦАА	ЦГА	А
	ЦУГ	ЦЦГ	ЦАГ	ЦГГ	Г
А	АУУ	АЦУ	ААУ	АГУ	У
	АУЦ	АЦЦ	ААЦ	АГЦ	Ц
	АУА	АЦА	ААА	АГА	А
	АУГ	АЦГ	ААГ	АГГ	Г
Г	ГУУ	ГЦУ	ГАУ	ГГУ	У
	ГУЦ	ГЦЦ	ГАЦ	ГГЦ	Ц
	ГУА	ГЦА	ГАА	ГГА	А
	ГУГ	ГЦГ	ГАГ	ГГГ	Г

* На початку ланцюга м-РНК даний кодон визначає початок синтезу поліпептидного ланцюга і кодує амінокислоту формілметіонін. Від готових поліпептидних ланцюгів формільна група або вся амінокислота може бути відщеплена за допомогою відповідних ферментів.

притаманна найвища творча обдарованість. Див. *Геніальність*.

ГЕНІЛЬ, Гоніль, Гонидло — у міфології західних слов'ян бог — покровитель худоби й пастухів. За свідченням нім. літописця Дітмара (11 ст.), його вшановували на святі першого вигнання худоби на пасовисько.

ГЕНІЧЕСЬК — місто Херсонської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція, порт на узбережжі Азовського м. Перша писемна згадка про Г. належить до 1784. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Г. — місто. В Г. — бавовняне виробниче об'єднання, з-д: рибоконсервний, арматурний, залізобетонних виробів, буд. матеріалів, хлібний; виноробний цех радгоспу-заводу «Азовський», харч. комбінат, мішколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування тощо. 6 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. та мед. уч-ща, лікарня. Будинки культури, 2 кінотеатри, клуб, 7 бібліотек. В 1913 у Г. побував Д. І. Ульянов, в 20-х рр. працював С. А. Ковпак.

ГЕНІЧЕСЬКА ПРОТІКА — протока в пн.-зх. частині Азовського м., біля м. Генічеська. Сполучає зат. Сиваш з відкритою частиною Азовського м. Довж. бл. 4 км, шир. до 150 м, глиб. 4,6 м.

ГЕНІЧЕСЬКЕ ОЗЕРО — солоне озеро на Пд. Української РСР, біля м. Генічеська. Лежить на Арабатській Стрілці. Рівень на 1,5 м нижчий від рівня Сиваша. Пл. 9,2 км², довж. 4,9 км, шир. до 2,9 км, глиб. до 0,6 м. З Сивашем сполучається каналом. Живиться морською водою. Добування кухонної солі.

ГЕНІЧЕСЬКИЙ РАЙОН — в пд.-зх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 3,0 тис. км². Нас. 63,3 тис. чол. (1977). У районі — 87 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 15 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. Генічеськ. Г. р. лежить в межах Причорноморської низовини. На Пд. омивається Азовським м., *Утлюцьким лиманом* та оз. *Сиваш*. Берегова лінія дуже порізана, особливо берег Сиваша. Район включає Чонгарський п-ів, коси *Арабатський Стрілку* та *Бірючий острів*. Корисні копалини: солі Сиваша, газ, черепашник, пісок, глина; є також лік. грязі та мінеральні джерела. Переважають темно-каштанові та каштанові ґрунти. Розташований в степовій зоні. В межах району більша частина *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*. Підприємства харч., легкої, буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: генічеські рибоконсервний, арматурний, буд. матеріалів і залізобетонних виробів з-ди, бавовняне виробниче об'єднання; новоолексіївський овочеконсервний з-д та комбінат хлібопродуктів; солезавод (на Арабатській Стрілці). Працюють комбінат побутового обслуговування (Генічеськ) та 10 будинків побуту. Спеціалізація с.г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямки. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 148,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 133,3 тис. га. Зрошується

15,5 тис. га. В пн. частині району будується (1978) траса магістрального каналу Каховської зрошувальної системи. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, баштанні, овочеві. Розвинуті садівництво й виноградарство. У тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У Г. р. — 17 колгоспів, 2 радгосп-заводи, плодородсадницький радгосп, держ. плем. з-д, птахівникубаторна станція, Генічеська дос-



лідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи і Присиваська агролісомеліоративна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації. Г. р. зв'язує традиційна багаторічна дружба з Махарадзевським р-ном Груз. РСР. Залізничні станції: Генічеськ, Новоолексівка, Партизани, Сокологірне. Автошляхів — 474 км, у т. ч. з твердим покриттям — 243 км. В районі — 46 заг.-освітніх, 3 муз., спортивна школи, Генічеське мед. та 3 профес.-тех. уч-ща; 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. Узбережжя Азовського м. — курортна зона. 14 будинків культури, 12 клубів, 2 кінотеатри, 82 кіноустановки, 43 б-ки, в м. Генічеську відділ Херсонського краєзнавчого музею.

ГЕННАДІ Григорій Миколайович [18(30).III 1826, Петербург — 26.II(9.III) 1880, там же] — російський бібліограф. Йому належить ідея бібліографічного зведення рос. книги. Автор бібліографічних праць з різних галузей. Один з перших бібліографів творів О. С. Пушкіна (зокрема, перекладів творів поета укр. мовою) та М. В. Гоголя. Осн. праці: «Література російської бібліографії» (1858), «Довідковий словник про російських письменників і вчених, які померли у XVIII та XIX ст.», і список російських книг з 1725 по 1825» (1876—1908, вийшли 1—3 тт., 4-й лишився в рукописі), «Показчик бібліографічних відомостей про визначних людей Малоросії» (1855) та ін. **ГЕНОМ** (нім. Genom) — сукупність генів, локалізованих у гаплоїдному (одинарному) наборі хромосом даного організму. В ядрах зрілих статевих клітин (*гамет*), а також у

клітинах гаплоїдних організмів є по одному Г.; в соматичних клітинах диплоїдних організмів — по два Г. Із збільшенням ступеня *плідності* клітин зростає число Г. При заплідненні відбувається об'єднання батьківських Г., що, як правило, гомологічні, тобто складаються з т. з. гомологічних (парних) хромосом. Не гомологічні Г. (всі або частина) є лише у віддалених *гібридів*. Організм, у якого кілька разів повторюється той самий Г., наз. *автополіплоїдом* (див. *Автополіплоїдія*), а організм, у якому об'єднані різні Г., причому ці Г. або найменше один з них, представлені більше як один раз, — *аллополіплоїдом* (див. *Аллополіплоїдія*).

ГЕНОТИП (від *ген* і *тип*) — сукупність усіх матеріальних структур клітини, що виконують функції *спадковості*. Такими структурами є ядрні (*генами*) і позаядерні, позахромосомні (цитоплазматичні й пластидні) спадкові фактори. Г. являє собою єдину систему взаємодіючих генів, тому прояв кожного гена залежить від його *генотипного середовища*. Г. — носій *генетичної інформації*, контролює формування всіх ознак організму, тобто його *фенотипу*. У організмів з однако-вим Г. при розвитку їх в різних зовн. умовах можуть виникати різко відмінні ознаки, тому правильніше говорити, що Г. визначає не успадковування конкретних ознак, а *норму реакції* організму. Напр., червоний колір квіток примули, вирощуваної при т-рі 15—20°, змінюється на білий, коли її утримують при т-рі 30—35° та підвищеній вологості. Іноді термін «генотип» застосовують на позначення групи генів або навіть окремих генів, успадковування яких випливає. Напр., при моногібридному схрещуванні АА × аа у нащадків другого покоління відбувається розщеплення ознак, і прийнято говорити, що ці нащадки мають Г. АА, Аа, аа; при цьому ігнорується різниця між нащадками за ін. генами.

ГЕНОТИПНЕ СЕРЕДОВИЩЕ, генетичний фон — сукупність генів, що входять у даний *генотип* і спадково впливають на явища даного гена в *фенотипі*. Оскільки Г. с. для кожного гена характеризується індивідуальними відмінностями, то в особин з однаковими генами, що зумовлюють певну ознаку, ця ознака може виявитися по-різному, а один і той самий ген в одному Г. с. може підвищити життєздатність особин, в ін. — знизити. **ГЕНОФОНД** (від *ген* і франц. fond — основа, фонд) — сукупність усіх генів однієї групи організмів (виду, *популяції* тощо). Характеризується певним якісним складом і чисельністю, тобто в Г. може бути будь-яке число різних *алелів* того чи іншого гена. Частіше вживається поняття Г. популяції. Кожна особина певної популяції має не всі алелі, що є в Г. популяції. Визначення Г. має велике практичне значення. Напр., якщо у Г. породи тварин нема цінних спадкових задатків (*алелів*), то іноді влагодяться до його збагачення шля-

хом схрещування з тваринами іншої породи, яка має такі задатки. **ГЕНОЦИД** (від грец. *gēnos* — рід, плем'я і лат. *caedo* — вбиваю) — злочинні дії найбільш реакційних режимів, спрямовані на цілковите або часткове знищення тієї чи іншої національної, етнічної, расової або релігійної групи; один із найтяжчих злочинів проти людства. Особливо масового характеру набрав Г. у роки 2-ї світової війни, під час якої нім. фашисти знищили мільйони слов'ян, євреїв та людей ін. національностей. До Г. відносять расистичні ПАР, Родезію, Ізраїль та деяких ін. країн. Г. — один з виявів *фашизму і расизму*. Відповідальність та покарання за Г. як за злочин, який порушує норми *міжнародного права*, передбачено статутами Нюрнберзького і Токійського військ. трибуналів і Конвенцією про запобігання злочинам Г. і покарання за нього, прийнятою *Генеральною Асамблеєю ООН* (1948), учасниками якої є також СРСР, УРСР і БРСР (1954).

С. М. Овсюк.

ГЕНРІ (Henry) Джексоф (17.XII 1797, Олбані — 13.V 1878, Вашингтон) — американський фізик, член Національної АН та її президент (з 1868). Праці з електромагнетизму. Першим побудував електромагнітні великої сили, застосувавши багатозарядні обмотки з ізоляованого дроту (1828). Г. винайшов електр. дингу (1831), відкрив явище *самоіндукції* (1832) і колиальний характер розряду конденсатора (1842). Ім'ям Г. названо одиницю індуктивності — *генрі*. **ГЕНРІ**, Г. Н — одиниця індуктивності і *пласматичної індуктивності* в Міжнародній системі одиниць (СІ). 1 Г. — індуктивність контура, який при силі постійного струму 1 А збуджує магнітний потік 1 Вб (див. *Вебер*). Названо за ім'ям амер. фізика Дж. Генрі.

ГЕНРІХ I (Henric I; 1008—60) — король Франції з 1031 з династії *Капетинів*. Правління Г. I було періодом найбільшої феод. роздробленості країни. В 1051 Г. I одружився з *Анною Ярославною*, дочкою кн. князя *Ярослава Мудрого*. Старший син Г. I і Анни Ярославни — франц. король Філіпп I (1060—1108), молодший — Гуго Великий — граф Вермандуа.

ГЕНРІХ I (Heinrich I) Птахолов (876 — 2.VII 936, Мемлебен, Саксонія) — король Німеччини з 919, засновник *Саксонської династії*. За правління Г. I до Німеччини було знову приєднано Лотарингію (925); його воєнні походи 928—929 покладали початок загарбанням нім. феодалами земель *позабських слов'ян*.

ГЕНРІХ II (Henry II) Плантагенет (5.III 1133, Ле-Ман — 6.VII 1189, Шінтон) — король Англії з 1154, перший з династії *Плантагенетів*. Мав, крім володінь в Англії, великі володіння у Франції. Спираючись на лицарство, городян і верхівку вільного селянства, Г. II проводив політику зміцнення централізованої феод. д-ви. За Г. II було закладено основи суд.-адм. системи англ. феод. д-ви та загальнодерж. феод. права. Англія почала завоювання Ірландії.

ГЕНРІХ IV (Heinrich IV; 11.XI 1050 — 7.VIII 1106, Льеж) — король Німеччини з 1056, імператор *«Священної Римської імперії»* з 1084. Прагнув зміцнити владу імператора над феодалами. Боровся проти папи Григорія VII за інвеституру і зазнав поразки (див. *Каносса*). В останні роки життя вів війни проти союзників Григорія VII — норманнів Пд. Італії та своїх синів, які повстали проти нього.

ГЕНРІХ IV (Henric IV; 13.XII 1553, По, Беарн — 14.V 1610, Париж) — король *Наварри* з 1562, король Франції з 1589 (фактично з 1594), перший з династії *Бурбонів*. Під час *релігійних воєн* очолював *югенотів*. У 1593 прийняв католицизм. *Нантським едиктом* 1598 надав гугенотам свободу віросповідання та ін. привілеї. Політика Г. IV сприяла зміцненню абсолютизму, розвитку економіки країни. В 1604 почався франц. колонізація Канади. Г. IV убитий католиком-фанатиком.

ГЕНРІХ VIII (Henry VIII; 28.VI 1491, Грінвіч — 28.I 1547, Лондон) — король Англії (з 1509) з династії *Тюдорів*. Спираючись на феодалів, проводив політику, спрямовану на зміцнення *абсолютизму*. Здійснив *Реформацію* в країні; був проголошений главою *англійської церкви*. Жорстоко придушував будь-який опір своїй політиці. Стратив Т. Мора, який виступав проти Реформації. В 1536 і 1539 провів *секуляризацію* монастирських земель. Видав закони, спрямовані проти жебраків, що викликало ряд масових виступів у країні.

ГЕНРІХ ЛЕВ (Heinrich der Löwe; 1129 — 6.VIII 1195, Брауншвейг) — герцог Саксонії 1142—80 та Баварії 1156—80. Разом з Альбрехтом Ведмедем очолював *хрестовий похід проти слов'ян* 1147, який закінчився невдачею. Внаслідок походу 1160—70 захопив майже всі землі *бодричів*, утворивши на них Мекленбурзьке князівство. На слов. землях проводив політику насильницької нім. колонізації.

ГЕНРІХ МОРЕПЛАВЕЦЬ (Dom Enrique o Navegador; 4.III 1394, Порту — 13.XI 1460, Сагрін, Португалія) — португальський принц, організатор морських експедицій до островів центральної частини Атлантичного ок. та берегів Африки. Внаслідок цих експедицій (сам не плавав) було покладено початок португ. колоніальній експансії в Африці.

ГЕНРО — неконституційний орган в Японії з кінця 19 ст. до 1940. Складався з близьких до імператора найстаріших керівних політ. діячів країни, які також наз. Г. Виконував рекомендаційні функції у найважливіших політ. справах. Почесний довічний титул Г. мали 9 держ. діячів.

ГЕНТ — місто в Бельгії, біля впадіння р. Ліс у Шельду, адм. центр провінції Сх. Фландрія. Каналами сполучений з Північним м. Мор. порт, залізничний вузол. 224,7 тис. ж. (1971, з передмістями). Г. — старод. центр тексти. (бавовняної та льняної) пром-сті. Розвинуті металургія, машинобудування й мета-

лообробка, хім., паперова, харч. (борошноемельна, приварна) пром-сть. Виробництво мережив і штучного шовку. Туризм. Г. — центр фламандської культури. Ун-т (з 1817), консерваторія. Музеї археол. і красних мист. Серед архіт. пам'яток Г.: замок графів Фландрських (1180—1200), готичні — собор св. Бавона (бл. 1228—1539, з «Гентським вівтарем» Я. ван Ейка), міська башта (вис. 91 м, 1183—1339), ратуша (1518—35, арх. Д. де Вагемакере, Р. Келдерманс). Будинки вільних корабельників (1530—31); Палац юстиції (1836—46, арх. Л. Руландт); бібліотека ун-ту (1935—40, арх. Х. ван де Велде). Г. засн. в 7 ст.

ГЕНТЕКС (англ. Telex, скорочення від Generalized Telex Exchange Service) — міжнародна телеграфна мережа загального користування, обладнана автоматичними комутаційними телеграфними станціями прямих з'єднань абонентів. Телеграфна станція Г. у Москві з'єднана міжнар. каналами зв'язку з аналогічними станціями деяких європ. соціалістичних країн. Ін. телеграфні станції СРСР з'єднуються зі станціями Г. через московську станцію.

ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 — міжнародна конференція представників ряду капіталістичних держав і Радянської Росії з фінансово-економічних питань. Відбувалася в Генуї (Італія) 10.IV — 19.V. Капіталістич. д-ви (28 д-в та 5 англ. домініонів, а також США, представлені спостерігачем) намагалися змусити Рад. уряд сплатити борги царського, Тимчасового та білогвардійських урядів у сумі 18 млрд. крб. золотом, повернути націоналізовані підприємства іноз. власникам, скасувати монополію зовн. торгівлі тощо. З метою утворення єдиного дипломатичного фронту Україна та ін. рад. республіки передали захист своїх інтересів делегації РРФСР. Головою делегації було призначено В. І. Леніна, який керував її роботою з Москви. В Генуї Рад. делегацію очолював Г. В. Чичерін. Вона, виходячи з принципів мирного співіснування, погодилась обговорити питання про борги, концесії і компенсацію колишнім іноз. власникам, але водночас зажадала відшкодування збитків від іноз. інтервенції в сумі 39 млрд. золотих крб., юридичного визнання Рад. уряду і надання позики. В ході Г. к. рад. дипломатії вдалося розірвати єдиний фронт імперіалістичних д-в. 16.IV було підписано *Рапалльський договір* 1922 між Німеччиною і Рад. Росією, дія якого згодом поширилася на Україну. Г. к. в цілому закінчилась безрезультатно, оскільки претензії імперіалістичних були неприйнятні для Рад. Росії.

ГЕНУЕЗЬКІ КОЛОЇНІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я — укріплені торговельні та військово-адміністративні пункти на пн. узбережжі Чорного моря, засн. в 13—15 ст. купцями Генуї. Першою генуезькою колонією в Пн. Причорномор'ї була Кафа (Феодосія), де генуезці оселилися з 2-й пол. 13 ст. При підтримці Візантії вони намагалися монополізувати торгів-



Дж. Генрі.



Гент. Собор святого Бавона. Близько 1228—1559.

лю на Чорному м. В 1357 генуезці захопили Чембало (Балаклаву), 1365 — Солдайю (Сурож, тепер Судак), пд. і сх. узбережжя Криму, де згодом виникла нова колонія генуезців — Боспоро (на місці тепер Керчі). Одночасно вони утвердилися в гирлі Дону (колонія Тана) і на Кавказі. Г. к. П. П. були підпорядковані Кафі, яка стала торг. і ремісничим центром. В генуезьких колоніях розвивалися різні ремесла, зокрема суднобудуван-



Генуезькі колонії Північного Причорномор'я. Сучасний вигляд фортеці в Судакі.

ня. Через Кафу проходила транзитна торгівля багатьма товарами. Важливою статтею генуезької торгівлі були невідомі кавказького і слов. походження. Перетворивши Кафу на невідомий ринок, генуезці швидко стимулювали грабіжницькі наскоки кримських татар на укр. і рос. землі. Етнічний склад населення Г. к. П. П. був дуже строкатий: там жили слов'яни, вірмени, греки, сарацини (араби), волохи, караїми, татари. Генуезців було мало. Але саме вони обіймали там усі адм. посади. Генуезці не тільки займалися торгівлею, а й володіли великими зем. угіддями, жорстоко експлуатуючи місцеве населення.

В генуезьких колоніях точилася гостра класова боротьба. Значні народні повстання відбулися 1433 (в Чембало), 1454, 1456, 1463, 1471, 1472 (в Кафі) і 1474 (в Солдайї). Після того, як 1453 турки захопили Константинополь, Г. к. П. П. виявилися відірваними від своєї метрополії; 1475 їх розгромили турки й татари. Від цих колоній збереглися залишки фортечних стін, башт і палаців у Феодосії, Судакі, Балаклаві. Фортеця і консульський замок у Судакі (14 ст.) є зразком італ. архітектури; там же збереглися залишки фрескових розписів. З 1968 тут проваляться реставраційні роботи.

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Секиринський С. А. Очерки історії Сурожа IX—XV століть. Симферополь, 1955. С. А. Секиринський.

ГЕНУЯ — місто на Пн. Італії, на узбережжі Генуезької затоки Лігурійського м. Гол. місто провінції Генуя та обл. Лігурія. Один з найважливіших портів Середземного м., великий вузол з-щ, автошляхів і повітряних сполучень. Разом з містами-супутниками утворює Велику Г. Бл. 807,2 тис. ж. (1974). В 1-му тис. до н. е. Г. — поселення племен лігурів, в 3 ст. до н. е. її завоювали римляни. В ранньому середньовіччі Г. володіли остготи, візантійці, лангобарди і франки. В 9—12 ст. — центр маркграфства. В 11—13 ст. Г. поширила свій вплив на узбережжя Егейського і Чорного морів (див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*). Сх. Середземномор'я. В 16 ст. потрапила під владу Іспанії, потім Австрії. В 1805 приєднана до Франції. В 1815 включена до Сардинського королівства. З 2-ї пол. 19 ст. — один з центрів робітн. руху Італії. Картина жалких умов життя робітників Г. відтворила Леся Українка в поезії «Дім» (1903). В Г. відбулася *Генуезька конференція 1922*. В період гітлерівської окупації (вересень 1943 — квітень 1945) Г. — важливий центр Руху Опору (див. *Гарібальдівські бригади*). Визволена в результаті народного повстання.

Оси. галузі пром-сті — машинобудування (судна, літаки, турбіни, котли, локомотиви, трактори, електроустаткування, виробн. точної механіки), воєнка, металург., нафтовереробна. Підприємства текст., хім., харч. галузей. Центр туризму. Курорти. В Г. — ун-т (з 13 ст.), Академія красних мист., Худож. галерея, музеї.

Архітектурні пам'ятки міста: церкви 11 ст. (Санта-Марія ді Кастелло), палаці і вілли 16—17 ст. Серед нових будівель — Міжнар. виставка з спортивно-виставочним залом (1964, арх. К. Данері та ін.), висотна споруда італ. телефонної компанії (1969, арх. М. Бега, П. Гамбачано). В Г. народилися Н. Паганіні, Дж. Мадзіні.

ГЕО... (від грец. γη — Земля) — частина складних слів, що відповідає поняттям «земля», «земна куля» (напр., *географія, геофізика*). **ГЕОАНТИКЛІНАЛЬ** (від *гео...* та *антикліналь*) — ділянка земної кори в межах геосинклінальної області, яка тривалий час повільно піднімалась. Порівняно з *геосинкліналями* Г. характеризуються значно меншою потужністю та відсутністю деяких горизонтів осадочних порід. Розвиток Г. триває протягом кількох геол. періодів.

ГЕОБОТАНІКА (від *гео...* та *ботаніка*) — наука, що вивчає рослинний покрив Землі як сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*). Термін «геоботаніка» вперше запровадили рос. вчені Ф. Й. Рупрехт (1866) і одночасно нім. вчений А. Грізебах. Більшість вітчизн. ботаніків розуміють Г. як синонім *фітоценології*.

Значний вклад у розвиток геоботаніки внесли вітчизняні вчені С. П. Крашенинников, В. В. Докучаєв, А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв, Г. Ф. Морозов, В. М. Сукачов, О. П. Шенников, Є. М. Ла-

ренко, В. Б. Сочава, у т. ч. українські — І. Г. Борщов, Д. К. Зеров та ін. Г. складається з двох осн. розділів: загальної Г., що досліджує переважно закономірності будови фітоценозів, внутр. взаємозв'язки в них, взаємодію їх із зовн. середовищем, їхню динаміку, класифікацію та поширення на території, і спеціальної Г., яка вивчає конкретні ділянки рослинного покриву і включає такі дисципліни, як лісознавство, лукознавство, болотознавство та інші. Г. тісно пов'язана з фізичною географією, кліматологією, гідрологією, ґрунтознавством і рядом агрономічних наук. Дані Г. допомагають раціонально використовувати природні рослинні багатства.

Лит.: Геоботанічне районування Української РСР. К., 1977. Г. І. Білик.

ГЕОГРАФІЧНА ОБОЛОНКА — комплексна оболонка Землі, яка утворилася внаслідок взаємопроникнення і взаємодії окремих *геосфер* — *літосфери, гідросфери, атмосфери* і *біосфери*. Межі Г. о. не чіткі і проходять там, де зв'язки і взаємодія між найбільшими її складовими частинами слабшають. Верхню межу Г. о. проводять в атмосфері на вис. 25—30 км над поверхнею *Землі* (до цієї висоти відчувається тепловий вплив земної поверхні), нижню — в межах *земної кори* (під материками — бл. 35 км, під океанами — на 5—10 км нижче від дна океану). Отже, Г. о. досягає 60—70 км. До її складу входять повністю *гідросфера* і *біосфера*, більша частина (за вагою) атмосфери і значна частина *літосфери*.

Г. о. являє собою складну динамічну природну систему, характерними рисами якої є: наявність речовини в усіх агрегатних станах — твердому, рідкому й газоподібному (в окремих геосферах — переважно в якомусь одному); концентрація тепла, що надходить від Сонця; багатство різноманітними видами вільної енергії; наявність живих організмів і людського суспільства. Як особлива матеріальна система Г. о. якісно відрізняється від окремих геосфер. Вона формується під впливом як земних (ендогенних), так і космічних (екзогенних) факторів і характеризується великою інтенсивністю процесів кругообігу речовини і енергії між її складовими частинами (кругообіг тепла, води, твердої речовини, хім. і біохім. процеси), які забезпечують цілісність Г. о.

Географічний оболонці притаманне періодичне повторення в часі деяких явищ і процесів, зумовлене переважно астрономічними (зміння дня і ночі, пір року тощо) та геологічними (напр., цикли складчастості) факторами. Оси. рисами структури Г. о. є ярусність її будови і складна закономірна регіональна диференціація. Ярусна будова характерна для всієї Г. о. в цілому і для більшості її компонентів (стратифікація вод океанів та морів, атмосфери, ярусна будова наземних рослинних угруповань, ґрунту тощо). Регіональна диференціація Г. о. виявляється у величезній різноманітності її будови на



різних ділянках Землі, яка зумовлена, з одного боку, кулястою формою Землі, внаслідок чого сонячне тепло і волога розподіляються по її поверхні зонально (див. *Зони фізико-географічні*), а, з другого боку, тим, що поверхня Землі неоднорідна і горизонтальна зональність доповнюється *висотною нерівністю*. Все це призводить до величезної різноманітності процесів взаємодії між компонентами Г. о., результатом чого є формування різних *природно-територіальних комплексів*, зокрема *ландшафтів* географічних.

Виявом тер. диференціації Г. о. є поділ її на океани і материки; океанів — на моря, затоки тощо; материків — на гірські й рівнинні країни, полярні території, тропічні й помірні пояси, тундрову, лісову, степову та ін. зони тощо. При такій винятковій різноманітності будови Г. о. являє собою цілісну систему, в якій усі ланки тісно пов'язані між собою і зміни хоч би однієї з них зумовлюють більш-менш швидкі, оборотні й необоротні зміни в усій системі. Г. о. є предметом вивчення *фізичної географії*.

Лит.: Григорьев А. А. Опыт аналитической характеристики состава и строения физико-географической оболочки земного шара. Л.—М., 1937; Вернадский В. И. О геологических оболочках Земли как планет. «Известия АН СССР. Серия географическая и геофизическая», 1942, № 6; Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Калесник С. В. Общегеографические закономерности Земли. М., 1970; Марков К. К. [та ін.]. Введение в физическую географию. М., 1973; Медина В. С. Основы заглавного землезнания. К., 1974.

К. І. Геренчук.

ГЕОГРАФІЧНА ШКОЛА в соціології — напрям у немарксистській соціології, представники якого вважають *географічне середовище* або окремі компоненти природних умов визначальним фактором суспільного розвитку. Ці ідеї висували в античності Демокрит, Гипократ, Геродот, Полібій, Страбон; у середні віки — араб. історик Ібн-Хальдун, у 16 ст. — Ж. Боден. Як напрям Г. ш. в соціології склалася у 18 ст. Її засновником вважають Ш.-Л. Монтеск'є, який розвинув ідею про провідну роль геогр. середовища, зокрема клімату, в житті людей, культури й історії народів. Відомими представниками Г. ш. були Г.-Т. Бокля, Е. Реклю, Ф. Ратцель та ін. До Г. ш. була близька й теорія Л. І. Мечникова про залежність істор. цивілізації від рік, морів та океанів. Концепції Г. ш., в період зародження, незважаючи на їхню односторонність, були прогресивними, спрямованими проти реліг. ідеології, що проповідувала визначеність богом сусп. явищ. З серед. 19 ст. в міру утвердження матеріалістичного розуміння історії Г. ш. в соціології втратила колишнє значення. Її ідеї стали основою для псевдонаук. теорій, які намагалися обґрунтувати вічність соціальної нерівності, виправдати колоніальну політику капіталізму тощо. Г. ш. в соціології підготувала ґрунт для виникнення реакційного напрямку — *геополітики*.

В. І. Даниленко.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ — географічні широта і довгота місцевості або об'єкта; у фізичній географії — їх розміщення щодо материків, океанів, озер тощо. В екон. і політ. географії — положення країни, нас. пункту тощо щодо ін. екон.-геогр. і фіз.-геогр. об'єктів, а також до ін. держав. Г. п. є однією з умов розвитку країн, районів, міст та інших населених пунктів.

ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — частина земного природного оточення, з якою людське суспільство перебуває в даний момент у безпосередній взаємодії, тобто безпосередньо пов'язана з його життям і виробничою діяльністю. Оскільки для забезпечення своїх потреб людство залучає до використання все нові території й акваторії тощо, то перелік і заг. обсяг елементів, що їх включають у поняття «географічне середовище», все зростає. Гол. відмінна Г. с. від *географічної оболонки* полягає в тому, що перше в міру розвитку суспільства розширюється, друга — ні. Г. с. є природним оточенням людини. Збереження Г. с. у стані, придатному для життя сучасних і майбутніх поколінь людства, є одним з найважливіших завдань науки і виробництва.

К. І. Геренчук.

Г. с. безпосередньо або опосередковано впливає на розвиток суспільства й діяльність людей. В немарксистській соціології вплив Г. с. на суспільство або повністю заперечується (географічний індетермінізм), або розглядається як головна причина історичного прогресу (див. *Географічна школа в соціології*). Марксизм-ленінізм спростував ці хибні погляди, висвітлює дійсну роль Г. с. в житті суспільства, розкрив конкретно-істор. форми їх впливу. Він науково довів, що не Г. с., а *спосіб виробництва* є визначальним у розвитку суспільства. Вплив Г. с. на сусп. життя завжди опосередкований матеріальним виробництвом.

З зростанням виробництва й науки освоєння Г. с. поглиблюється, розширюється і урізноманітнюється його зміст. Масштаби, характер і форми перетворення суспільством Г. с. визначаються ступенем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин, які відіграють вирішальну роль у справі раціонального освоєння Г. с. і вивільнення суспільства від стихійних сил природи (див. *Екологія соціальна*). Найсприятливіші умови для використання Г. с. створює соціалістичне суспільство, про що свідчать раціональне, планомірне використання ним природних ресурсів, держ. заходи по *охороні природи*, конкретні пропозиції щодо міжнар. співробітництва в цій галузі. Див. також *Відтворення природних ресурсів*.

Лит.: Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Калесник С. В. Общегеографические закономерности Земли. М., 1970; Методологические аспекты исследования биосферы. М., 1975; Тарасенко М. Ф. Философские аспекты взаимоотношения человека — природа. К., 1975; Человек и мир человека. К., 1977.

М. Ф. Тарасенко.

ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО УРСР (ГТ УРСР) — добровільна науково-громадська організація, що веде теоретичну та практичну роботу в галузі географії. Входить до складу Географічного т-ва СРСР. Засн. 1947 як його Український філіал, з 1958 — при АН УРСР. Налічує 6850 дійсних членів (1978). Вони об'єднані в центр. організацію (Київ) і 27 відділів. Керує роботою Вчена рада і Президія товариства.

При Г. т. УРСР працюють 17 секцій — у т. ч. фіз. географії, екон. географії, шкільної географії і геогр. освіти, геоморфології, картографії, гідрології, метеорології і кліматології, краєзнавства і туризму, охорони природи та інші. Найважливішими завданнями в-ва є вивчення природних умов і ресурсів республіки з метою раціонального використання їх, обґрунтування найбільш доцільного розміщення продуктивних сил і формування виробничо-тер. комплексів, охорона навколишнього середовища, зміцнення зв'язків геогр. науки з практичними завданнями комуністичного будівництва, поліпшення геогр. освіти в школі і вищих навчальних закладах, популяризація географічних знань. Г. т. УРСР проводить наук. конференції і з'їзди, видає наук. географічні збірники.

О. М. Маринюк.

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ, топоніми — власні назви географічних об'єктів на поверхні Землі. Серед топонімів розрізняють назви територій — хороніми (Європа, Наддніпрянина), вод — гідроніми (Чорне море, р. Буг), рельєфу — ороніми (г. Говерла, Домузянський пік), населених пунктів — ойконіми (наприклад, м. Псков, с. Вільшана) та інші.

Різні за часом виникнення, мовною належністю, змістом і будовою Г. н. відзначаються великою стійкістю. У них відображаються геогр. умови, історія, мова, культура, цивілізація та ін. фактори. Г. н. досліджує *топоніміка*.

Лит.: Географические названия. М., 1962; Изучение географических названий. М., 1966; Стрижак О. С. Про що розповідають географічні назви. К., 1967.

ГЕОГРАФІЯ (від *гео...* та грец. *γραφω* — пишу) — система наук про *географічну оболонку*, господарство і населення земної кулі.

Гелуя. Панорама міста.



окремих її районів та країн. Відповідно до об'єктів вивчення в сучасній Г. виділяють природничо-геогр. і суспільно-геогр. науки, які тісно між собою пов'язані спільними завданнями всебічного вивчення *природно-територіальних комплексів і виробничо-територіальних комплексів* та їхніх компонентів. Природничо-геогр. науки вивчають закономірності будови й розвитку геогр. оболонки та її окремих складових частин (рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинний і тваринний

світ). До них належать загальна фізична географія (землезнавство), ландшафтознавство, палеогеографія та галузеві фіз.-геогр. дисципліни — *геоморфологія, кліматологія, гідрологія, океанологія, гляціологія, геокріологія, географія ґрунтів, біогеографія*.

До суспільно-географічних належать науки, що вивчають географічне розміщення виробництва, умови та особливості його розвитку в різних країнах та районах — *економічна географія, географія населення, політична Г. та Г. галузей нар. господарства (Г. промисловості, Г. сільського господарства, Г. транспорту тощо)*. Система геогр. наук включає також *картографію*. Крім того, до Г. належать *країнознавство, історія Г., історична Г. та дисципліни переважно прикладного характеру — військова географія, медична географія*. Методологічною основою для всієї системи радянських географічних наук є вчення марксизму-ленінізму. Важливе значення для розвитку Г. мають експедиційні та стаціонарні методи дослідження територій та об'єктів.

Одним з важливих способів виявлення закономірностей і взаємозв'язків є районування (див. *Фізико-географічне районування, Економічне районування*). Г. широко користується матем. методами. Вона тісно пов'язана з багатьма природничими та сусп. науками. Г. — одна з найдавніших наук. Зародилась вона в епоху рабовласницького ладу в країнах Сходу. На перших етапах мала переважно описовий характер і не диференціювалась на окремі науки. Геогр. знання нагромаджувались у зв'язку з торгівлею, всенним походима, мореплаванням тощо. Відомості з Г. того часу вперше узагальнені в працях Геродота (5 ст. до н. е.), Арістотеля (384—322 до н. е.), Ератосфена (276—194 до н. е.), Страбона (63 до н. е.—20-і рр. I ст. н. е.), Птолемея (2 ст. н. е.) та ін. В їхніх творах містяться спроби перших наук. пояснень природи геогр. явищ, висловлено припущення про кулястість Землі, вказується на взаємозв'язок між земними оболонками тощо, дано опис відомих на той час країн. Географічні уявлення і поняття за часів феодалізму часто виходили з біблійних догм. Проте діяльність учених, мандрівників, зокрема арабських (див. *Арабська культура*), венеціанських і генуезьких купців сприяла одержанню нових геогр. відомостей. Цінний вклад у розвиток Г. внесли вчені Закавказзя (вірм. учений А. Ширакаці, 7 ст., та ін.). Важливі геогр. відомості про Сх. Європу зосереджувались у Київській Русі, зокрема в літописах («Повість временних літ» та ін.).

В епоху формування капіталізму потреба в розширенні ринків, пошуки нових джерел сировини, нових шляхів створювали передумови для дальшого розвитку Г. В серед. 15—17 ст. в результаті Великих географічних відкриттів, здійснених європ. мандрівниками і мореплавцями, було встановлено контури

майже всіх материків, досліджено більшу частину земної поверхні, одержано багато відомостей про природу й г-во раніше невідомих країн.

Найбільшою географічною працею цього періоду була «Загальна географія» Б. Вареніуса (1630). У 16—17 ст. значних успіхів досягла картографія, зокрема були розроблені *картографічні проекції* (Г. Меркатор). У Московській д-ві з середини 16 ст. складались «писцеві», «межові» книги та карти — «чертежі» (див. «*Большому чертежу книга*»).

Важливі дані про природу та населення Сибіру і Далекого Сходу одержано внаслідок походів рос. *землепроходців*. Розвиткові геогр. науки в Росії у 18 ст. сприяли роботи І. К. Кирилова та В. М. Татищева. Велике значення мали праці М. В. Ломоносова, який стояв на позиціях стихійного матеріалізму; він дійшов висновку про взаємозумовленість усіх елементів природи, запровадив у науку термін «економічна географія», обґрунтував ідею про *Північний морський шлях*, керував геогр. департаментом Рос. АН.

Наприкінці 18 та протягом 19 ст. провадились інтенсивні геогр. дослідження внутр. районів Африки (Д. Лівінгстон, Г. Варт, Дж. Спек, Г.-М. Стенлі, Р. Кайє та ін.). Пд. Америки (Ф. Асара, Р. Фішрой, А. Орбіньї, Ф. Кастельно та ін.), Австралії (О. Грегорі, Т. Мітчелл, Е. Джейлс, Дж. Стюарт). Поряд з наук. подорожами споряджалося чимало експедицій в зх.-європ. країнах, які мали здебільшого колонізаторські цілі. В наук. дослідженнях Центр. Азії в 19—20 ст. найбільша роль належить рос. мандрівникам та ученим (П. П. Семенов-Тянь-Шанський, М. М. Пржевальський, П. К. Козлов та ін.). У 1845 створено Російське геогр. т-во, з 1871 проводяться Міжнародні геогр. конгреси. В 2-й пол. 19 ст. Г. починає розвиватись в ун-тах ряду країн. В Росії кафедри Г. було створено в Московському (Д. М. Анушин), Петерб. (О. І. Воейков, В. В. Докучаєв), Київ. (П. І. Броунов), Харків. (А. М. Краснов) та Одеському (Г. І. Танфільєв) ун-тах. У 19—20 ст. відбувається процес поступової диференціації Г.

Велике значення для систематизації та аналізу фактичного матеріалу з Г. мали праці А. Гумбольдта («Космос», 1845—62, та ін.), які ґрунтуються на ідеях комплексного і порівняльного вивчення явищ природи. Порівняльний метод розвивав також нім. географ К. Рітер, але він дотримувався ідеалістичних поглядів на роль природних умов у житті суспільства. Відомим представником антропогеогр. напрямку (див. *Географічна школа в соціології*) був нім. географ Ф. Ратцель. Працям їхніх послідовників властивий геогр. детермінізм, за яким географічному середовищу надається вирішальна роль у розвитку суспільства. Для франц. геогр. школи, заснованої П. Відаль де ла Блашем, характерне намагання обмежити сферу географічних досліджень вивченням регіональних особ-

Найважливіші події з історії географічних відкриттів і досліджень

Дата	Подія
1200 до н. е.	Плавання фінікійців через Гібралтарську протоку до Атлантичного океану.
330—324 до н. е.	Перше знайомство європейців з землями Пн.-Зх та Пд. Азії (Александр Македонський, Непарх).
9 ст.	Плавання норманнів з Балтійського м. до Чорного м. по Дніпру (шлях «з варяг у греки»).
9—10 ст.	Згадки про землі сх. слов'ян у араб. письменників Ібн-Хордадбега, Ібн-Русте та ін.
10 ст.	Плавання новгородців до гирла Обі, перехід їх через Пн. Урал до Зх. Сибіру.
1271—95	Подорож італійця Марко Поло по Китаю.
1325—54	Подорож араб. мандрівника Ібн-Баттуті по країнах Сходу та Африки.
1466—72	Подорож рос. купця А. Нікітіна до Індії.
1492—1503	Чотири подорожі Х. Колумба до Нового Світу. Відкриття Пн. Америки (1492)
1497—99	Відкриття португ. експедицією Васко да Гама морського шляху з Португалії до Індії.
1499	Відкриття берега Гвіани та ін. частин узбережжя Пд. Америки ісп. мореплавцем А. Веспуччі.
1519—22	Перше кругосвітнє плавання під керівництвом португ. мореплавця Ф. Магеллана.
16 ст.	Зображення на карті польс. картографа і історика Б. Вавовського частини зх.-українських земель. Відомості про Придніпров'я в «Книге большого чертежу».
Між 1610—16	Плавання рос. мореплавців уздовж узбережжя Пн. Льодовитого океану
17 ст	Видано рос. карту «Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма».
1630—48	Опис земель України франц. інженером Г. де Бопланом.
1639	Рос. козак І. Ю. Москвітін досяг узбережжя Охотського моря.
1642—44	Голл. експедиція А. Тасмана відкрила о. Тасманія та ін., дослідила пн. береги Австралії.
1643—46	Похід рос. козака В. Д. Пояркова з Якутська на Амур, його плавання по Охотському морю.
1648	Рос. козак С. І. Дежньов обійшов морем Чукотський п-ів, відкрив крайній сх. мис Азії та протоку, яка відокремлює Азію від Америки.
1649—53	Похід рос. козака Е. П. Хабарова на Амур.
1725—43	Перша та друга Камчатські експедиції під керівництвом В. Берінга і О. І. Чирікова. Дослідження Сибіру, відкриття крайньої пн. точки Азії (С. І. Челюскін); комплексні дослідження Камчатки (С. П. Крашенинников).
1768—71	Перша кругосвітня подорож англ. мореплавця Дж. Кука. Відкриття сх. берега Австралії (1770).
1768—74	Академічні експедиції в Європ. Росії і частково в Азії. Подорожі П. С. Палласа, С. Гмеліна, І. І. Лепяхіна, І. Гюльденштедта та ін.
1781—82	Опис Лівобережжя та Причорномор'я України В. Ф. Зуєвим.
1785—88	Тихоокеанська експедиція під керівництвом франц. мореплавця Ж.-Ф. Лаперуза.
1793—94	Один з перших описів Криму, складений П. С. Палласом.
1799—1804	Експедиція нім. натураліста-географа А. Гумбольдта і франц. ботаніка Е. Бонплана до Пд. Америки.
1803—06	Перше кругосвітнє плавання рос. моряків на кораблях «Надежда» та «Нева» під командуванням І. Ф. Крузенштерна та Ю. Ф. Лисянського.
1819—21	Кругосвітнє плавання рос. моряків на шлюпах «Восток» і «Мирний» під командуванням Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарєва. Відкриття Антарктиди (1820).

ливостей у межах окремих країн. В Росії наприкінці 19 ст. В. В. Докучаєв поклав початок комплексним фіз.-геогр. дослідженням, в основу яких покладено його вчення про зони географічні. Вагомий вклад у пізнання геогр. взаємозв'язків внесли праці О. І. Воейкова, Д. М. Анучина та ін. вітчизняних вчених.

Визначних успіхів досягла геогр. наука в СРСР. З перших років Рад. влади з ініціатииви В. І. Леніна здійснюються комплексні експедиції по вивченню території СРСР, особливо віддалених районів; ґрунтовно досліджено високогірні області. Проведено великі роботи по дослідженню Арктики й освоєнню Північного морського шляху. Радянські вчені ведуть планомерне вивчення Антарктиди. Створено численні карти, атласи, монографії. Важливе значення для розвитку географії мали праці А. О. Григор'єва, який ввів поняття про геогр. оболонку, вчення Л. С. Берга про ландшафти географічні, яке далі розвивали С. В. Калесник, В. Б. Сочава та ін.

Дослідження рельєфу узагальнено в працях І. П. Герасимова, К. К. Маркова та ін. Велике наук. й практичне значення мають дослідження радіаційного і теплового балансів Землі (М. І. Будіко), циркуляції повітр. мас (Б. П. Алісов), планетарного круговороту вологи тощо. Значна увага приділяється вивченню океанів та морів (праці Ю. М. Шокальського, М. М. Зубова), біол. продуктивності суходолу й Світового океану та ін. Разом з розробкою геогр. проблем розміщення виробн., питань госп. оцінки природних умов й природних ресурсів (див. *Економічна оцінка природних ресурсів*), формування екон. районів тощо (праці М. М. Баранського, М. М. Колосовського та ін.) ведуться й конкретні дослідження окремих республік, областей і районів та зарубіжних країн, зокрема соціалістичних.

Теор. результати, що їх одержано внаслідок розвитку галузевих геогр. дисциплін, покладено в основу комплексного, синтетичного вивчення як природних, так і виробничих територіальних комплексів і взаємозв'язків між ними. На сучасному етапі географія дедалі більше набуває експериментально-перетворювального, конструктивного характеру (див. *Конструктивна географія*). Гол. її завдання полягає у розробці проблем планомерного перетворення природного середовища для ефективного використання природних ресурсів. У зв'язку з науково-технічною революцією дедалі актуальнішими стають проблеми розробки теоретичних і методичних основ наук. прогнозування результатів зростаючого впливу багатогранної діяльності суспільства на навколишнє середовище, охорони природи, розвитку виробничо-тер. комплексів і екон. оцінки перетворювальних заходів та ін., а також регіональні проблеми (регулювання рівня Каспійського м., перекидання вод пн. рік у бас. Волги,

освоєння Західно-Сибірської рівнини тощо).

Центром наукових досліджень в СРСР є Інститут географії АН СРСР.

Географічні дослідження проводять також Ін-т географії Сибіру й Далекого Сходу, геогр. Ф-ти Московського, Ленінградського та ін. ун-тів, інститути, відділи та сектори Г. респ. академій наук та ін. Широко розгорнуто геогр. дослідження на Україні. Вони зосереджені у відповідних установах АН УРСР (В. Г. Бондарчук, Г. М. Висоцький, К. Г. Воблий, М. М. Паламарчук, П. М. Першин, П. С. Погребняк та ін.), зокрема в створеному 1964 Секторі географії АН УРСР (М. Ф. Веклич, А. П. Золотовський), а також на кафедрах географії Київського, Харківського, Одеського, Львівського, Сімферопольського, Чернівецького ун-тів (К. І. Геренчук, О. Т. Діброва, М. І. Дмитрієв, П. К. Заморій, О. М. Маринич, В. П. Попов, І. Л. Соколовський, П. М. Цись, М. І. Щербань та ін.), ряду пед. ін-тів і в наук. установах гідрометеорологічної служби тощо.

Проведено дослідження природно-територіальних комплексів та виробничо-територіальних систем, фізико- та економіко-геогр. районування території УРСР, вивчення окремих компонентів природи республіки. Створено геогр. карти і атласи республік. Укр. географи присвятили свої праці проблемам раціонального використання природних ресурсів та охорони природи території республіки, її окремих частин.

З 1947 діє *Географічне товариство УРСР*. Систематично видаються міжвідомчі наук. збірники: «Фізична географія і геоморфологія», «Метеорологія і кліматологія», «Економічна географія». *Лит.*: Маркс К. Капітал, кн. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—5. К., 1971—76; Берг Л. С. Географические зоны Советского Союза, т. 1—2. М., 1947—52; Берг Л. С. Очерки по истории русских географических открытий. М.—Л., 1949; Докучаев В. В. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Исаченко А. Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование. М., 1965; Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Ланько А. І., Маринич О. М., Щербань М. І. Фізична географія Української РСР. К., 1969; Григорьев А. А. Типы географической среды. М., 1970; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Исаченко А. Г. Развитие географических идей. М., 1971; Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М., 1973; Герасимов И. П. Советская конструктивная география. М., 1976; Очерки истории географической науки в СССР. М., 1976; Проблемы географической науки в Украинской РСР в период научно-технического прогресса. К., 1976; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977. О. М. Маринич.

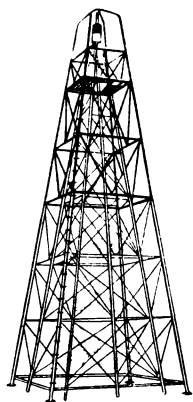
ГЕОГРАФІЯ ГРУНТІВ — розділ ґрунтознавства, що вивчає закономірності поширення ґрунтів та земній поверхні та процеси розвитку їхньої якісної ознаки — родючості залежно від географічного

середовища. Г. г. поділяється на загальну та спеціальну. Загальна Г. г. включає вчення про фактори ґрунтоутворення, огляд типів ґрунтів і закономірності їх геогр. розміщення. Спеціальна Г. г. створює теоретичну основу для опису і картографії ґрунтів різних частин земної кулі. Г. г. необхідна при визначенні якості земельних угідь, держ. обліку земель і розробці зональних та місцевих систем ведення с. г. Зокрема, в УРСР ведуться наук. роботи щодо дальшого вивчення ґрунтових ресурсів,

Продовження

Дата	Подія
1837—40	Франц. експедиція Ж. Дюмон-Дюрвілля до Антарктиди.
1850—55	Амурська експедиція Г. І. Невельського.
1849—73	Подорожі англ. дослідника Д. Лівінгстона по Пд. і Центр. Африці.
1856—57	Подорож П. П. Семенова на Тянь-Шань і дослідження його.
1867—69	Комплексне дослідження М. М. Пржевальським Уссурийського краю.
1870—85	Дослідження Центр. Азії М. М. Пржевальським.
1871—83	Подорожі М. М. Миклухо-Маклая на Нову Гвінею.
1874—77	Подорож англ. дослідника Г. Стенлі по Центр. Африці.
1886—89	Кругосвітнє плавання рос. корвета «Витязь» під керівництвом С. О. Макарова для досліджень у Тихому океані.
1892—94	Дослідження Центр. Монголії, пустелі Гобі та ін. рос. вченим В. П. Обручевим.
1893—96	Дрейф норв. експедиції Ф. Нансена на кораблі «Фрам» у Пн. Льодовитому океані.
1899—1901	Подорож П. К. Козлова по Центральній Азії
1901—04	Англ. експедиція Р. Скотта до Антарктиди на судні «Діскавері».
1903—06	Норв. експедиція Р. Амундсена на судні «Йоа» вперше пододала Пн.-Зх. прохід з Атлантичного ок. в Тихий.
1906—10	Подорожі В. К. Арсеньєва по Уссурийському краю.
1909	Амер. дослідник Р. Пірі досяг Пн. полюса.
1911	Норв. дослідник Р. Амундсен досяг Пд. полюса.
1912—14	Перша рос. експедиція в напрямі Пн. полюса під керівництвом Г. Я. Седова. Дослідження Нової Землі.
1932	Перше наскрізне плавання за одну навігацію Північним морським шляхом на криголах «Сибіряков» під керівництвом О. Ю. Шмідта.
1937—38	Дрейф першої науково-дослідної арктичної станції «Північний полюс» під керівництвом І. Д. Папаніна.
1948	Відкриття підводного хр. Ломоносова в Пн.-Льодовитому океані.
З 1949	Океанографічні дослідження на рад. судні «Витязь» у Тихому ок.; встановлення 1958 макс. глибини Світового океану в Маріанській западині.
1953	Англ. Гімаласька експедиція на чолі з Дж. Хантом. Непалець Тенсінг і новозеландець Е. Хілларі піднялися на найвищу вершину земної кулі Джомолунгму (Еверест).
1957—58	Міжнар. геофізичний рік. У 1955 — перша рад. комплексна Антарктична експедиція АН СРСР на чолі з М. М. Сомовим на дизельелектроходах «Об» і «Лена»; 1956 — відкрито рад. наук. обсерваторію Мирний.
1957	Друга рад. Антарктична експедиція під керівництвом О. Ф. Трешнікова вперше досягла Південного геомагнітного полюса.
1950—78	Регулярні дослідження Арктичного бас. рад. високоширотними експедиціями і дрейфуючими станціями «Північний полюс».
60-і роки 20 ст.	Початок досліджень природи Землі з космосу.
1965—78	Комплексні дослідження Антарктиди експедиціями СРСР та ін. країн.
1977	Рад. атомний криголам «Арктика» досяг Пн. полюса.

ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ



Геодезичні знаки. Металевий сигнал.

удосконалення методів дослідження ґрунтів і ґрунтових процесів, позоначного вивчення фізико-хім. і технологічних властивостей ґрунтів, в т. ч. водних властивостей, що дає змогу удосконалити й перебудувати як прийом обробітку ґрунту, так і ґрунтообробну техніку.

Лит.: Досягнення ґрунтознавчої науки на Україні. К., 1964; Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Вороб'єв С. А., Буров Д. И., Туликів А. М. Земледеліє. М., 1977; Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977. *І. С. Руденко.*

ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ — галузь економічної географії, що вивчає територіальні закономірності розміщення, густоту, міграцію, структуру і склад населення, функції, які воно виконує, а також форми розселення (села, селища міського типу, міста, системи розселення). Одне з важливих завдань Г. н. — комплексне дослідження населення окремих регіонів (країн, республік, областей, країв, виробничо-тер. комплексів тощо) і *трудова ресурсів* як його основної складової частини. Г. н. вивчає також просторові форми організації населення як процес, що постійно розвивається від простих до найскладніших утворень. Г. н. тісно пов'язана з ін. галузями знань — демографією, етнографією, екологією, медичною географією, районним плануванням, містобудуванням, рекреаційною географією та ін. Теоретичні висновки та рекомендації Г. н. використовують у практиці планування нар. г-ва, особливо територіального, районного планування, в містобудівельно-планувальних роботах тощо. Див. також *Народонаселення, Перелік населення*.

Л. О. Ганечко.

ГЕОГРАФІЯ РОСЛИН — те саме, що й *фітогеографія*.

ГЕОГРАФІЯ ТВАРИН — те саме, що й *зоогеографія*.

ГЕОДЕЗИЧНА АСТРОНОМІЯ — розділ практичної астрономії, в якому довготу, широту, азимут та інші координати при геодезичних і картографічних роботах визначають на основі астрономічних даних; тісно пов'язана з *геодезією* й *картографією*. Г. а. вивчає: переносні астрономічні інструменти; методи астр. спостережень у польових умовах та обробки їх результатів; методи визначення часу, довоти, широти й азимуту. Осн. інструменти Г. а. — універсальний інструмент, польовий хронометр і радіоприймач для прийому сигналів точного часу.

ГЕОДЕЗИЧНА СІТКА — сукупність опорних геодезичних пунктів на земній поверхні, у яких в єдиній системі визначені координати (див. *Координати географічні*) і висоти. Координати пунктів Г. с. визначають методом *триангуляції* або *полігонометрії*, висоти — *нівелюванням*. Використовують також спостереження з штучних супутників Землі. Пункти закріплюють на місцевості за допомогою спеціальних *геодезичних знаків*. Г. с. є основою при картографуванні й геодезичних вимірюваннях місцевості.

ГЕОДЕЗИЧНІ ЗНАКИ — підземні й наземні споруди, що закріплюють на місцевості пункти *геодезичної сітки*. Підземні Г. з. закладають в землю у вигляді бетонних монолітів з вмонтованими в них металевими марками, наземні знаки мають вигляд дерев'яних або металевих стовпів чи пірамід заввишки до 60 м (у горах — до 1,2 м). Пункти *нівелювання* позначають Г. з., що їх закладають у ґрунт (див. *Ренер*) або вмонтовують у стіни кам'яних споруд, чавунними марками чи реперами з відповідним написом.

ГЕОДЕЗИЧНІ ЛІНІЇ — лінії на поверхні, достатньо малі відрізки яких є найкоротшими шляхами на поверхні між їхніми кінцями. Напрям головної *нормалі* геодезичної лінії на так званій регулярній поверхні в усіх точках співпадає з напрямом нормалі до поверхні. На площині Г. л. є прями, на *сфері* — великі кола, на циліндрі — *гвинтові лінії*. Г. л. на поверхні відіграють ту саму роль, що й прями на площині. Поняття Г. л. — одне з основних у *геометрії*, воно відіграє велику роль у заг. *відносності теорії*, широко застосовується в теоретичній і практичній *геодезії*. *І. Г. Колчинський.*

ГЕОДЕЗІЯ (грец. γεωδαισία, від γῆ — Земля та δαίσιω — поділяю) — наука про визначення форми, розмірів і *гравітаційного поля* Землі та про вимірювання на її поверхні. Г. поділяється на вищу геодезію, геодезію та прикладну геодезію. Завданням вищої геодезії є визначення фігури, розмірів та гравітаційного поля Землі, а також створення основної опорної *геодезичної сітки*. Координати останньої визначають методами *триангуляції* та ін. Для розв'язання наук. і практичних завдань застосовують також космічну (супутникову) Г., де використовують наслідки спостережень, проведених зі штучних супутників Землі та ін. космічних апаратів. Для побудови геодезичних сіток вимірюють горизонтальні й вертикальні кути *теодолітами*. Довжину сторін найчастіше вимірюють методами радіогеодезії за допомогою світло- та радіодалекомірів. Для визначення координат в геодезії застосовують також радіогеодезичні системи. Висоти геодезичних пунктів визначають методами геом., тригонометричного та барометричного *нівелювання*.

Завданням геодезії є проведення вимірювань, необхідних для відображення земної поверхні на топографічних картах і планах, тому цей розділ Г. іноді називають *топографією*. Топографічне знімання виконується за допомогою геодезичних приладів комбінованим методом (*мензуральне знімання*, тахеометричне знімання) та методом *фотограмметрії* (вимірювання зображень на аерокосмічних та фототеодолітичних знімках). Осн. метод фотограмметрії. Зміст прикладної геодезії полягає у використанні методів і техніки Г. для розв'язання спеціальних вимірювальних завдань у різних галузях нар. г-ва (при розвіданні

трас та будівництві автомоб. шляхів і залізниць, під час планування, будівництва та благоустрою населених пунктів, у гідротех. будівництві, мостобудуванні тощо). Розділом прикладної Г. є інженерна геодезія, що розв'язує вимірювальні завдання в інженерно-будівельній справі.

Ще в 6—4 ст. до н. е. Піфагор і Арістотель висловили припущення про кулястість Землі. В 3 ст. до н. е. *Ератосфен* вперше визначив радіус земної кулі. Це стало поштовхом для *градусних вимірювань*. В 17 ст. В. Снелліус і Ж. Пікар обчислили радіус Землі. Праці М. Коперника, Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона та ін. теоретично було встановлено, що фігура Землі — сфероїд, або еліпсоїд обернений. У 2-й пол. 19 ст. доведено (І. Б. Листінг, Ф. О. Слудський), що форма Землі наближається до *геоїда*. Значний вклад у розвиток Г. внесли вітчизняні і рад. вчені В. Я. Струве, К. І. Теннер, Ф. М. Красовський, М. С. Молоденський та ін. В СРСР наукову роботу в галузі Г. проводять Центральний н.-д. ін-т геодезії, аерознімання і картографії (Москва), відповідні кафедри вищих учбових закладів (зокрема, вузів України) та ін. установи.

Лит.: Геодезія. М., 1972; Справочник геодезиста, кн. 1—2. М., 1975; Краснорылов Н. И., Плахов Ю. В. Основы космической геодезии. М., 1976. *В. М. Сердюков. В. С. Королевич.*

ГЕОЕЛЕКТРИКА (від *гео...* та *електрика*) — наука про структуру і закони поширення електромагнітних полів у Землі. Г. вивчає регіональні і локальні природні електр. поля Землі та штучно створені електр. поля. До регіональних природних електр. полів відносять поле *телуричних струмів*, утворення яких зумовлене явищами в *іоносфері* і *магнітосфері*, до локальних — поле місцевих збудників у земній корі. Останні зумовлені електрохім., фільтраційними і адсорбційно-дифузійними процесами. Штучні поля створюються різного типу джерелами постійного і змінного струмів. Залежно від електр. властивостей гірських порід, що складають земну кору, електр. поля, поширюючись, змінюють свою величину і структуру. Г. широко застосовують для пошуку і розвідки корисних копалин. Див. також *Електромагнітні методи розвідки*.

Лит.: Краев А. П. Основы геоэлектрики, ч. 1. М.—Л., 1951; Головин В. М., Скопиченко М. Ф. Электрична розвідка корисних копалин, ч. 1. К., 1961; Пудовкин М. И., Распопов О. М., Клейменова Н. Г. Возмущения электромагнитного поля Земли, ч. 1. Л., 1975. *М. Ф. Скопиченко.*

ГЕОЇД (від грец. γῆ — Земля та εἶδος — вигляд) — фігура, якою характеризують форму Землі. По-



верхня Г. збігається з вільною, незбудованою поверхнею води в Світовому океані. Ця поверхня, уявно подовжена під материками, скрізь перетинає напрям прямої лінії під прямим кутом і утворює фігуру, яку приймають за згадану фігуру Землі. В зв'язку з неоднорідною внутр. будовою Землі Г. не являє собою математично правильної поверхні. Практично наближення до Г. є сфероїд або тривісний еліпсоїд (див. *Красовського еліпсоїд*).

ГЕОКРАТИЧНІ ПЕРІОДИ (від *geo...* і грец. *κράτος* — сила, влада) — періоди в історії Землі, коли площа суходолу була значно більша, ніж тепер. Г. п. характеризуються великою контрастністю кліматів, нагромадженням континентальних (еолових, льодовикових, лагунних) відкладів. Для Європи геократичними були: кінець силурійського, початок девонського і кінець кам'яновугільного періодів, пермський, неогеновий та антропогеновий періоди. Чергування Г. п. і *таласократичних періодів* (характеризуються збільшенням площі моря) пов'язане з *тектонічними рухами* земної кори.

ГЕОКРІОЛОГІЯ (від *geo...* і *κρίολογία*), мерзлотознавство — наука про мерзлі гірські породи. Вивчає мерзлі товщі в земній корі, їхне походження та історію розвитку, будову й властивості, а також явища, пов'язані з процесами промерзання й відтаювання мерзлих товщ. Г. розробляє засоби впливу на мерзлотні процеси в інтересах будівництва, транспорту, с. г. тощо. В СРСР Г. як самостійна галузь знань сформувалась у 20-х рр. 20 ст.

Лит.: Сумгин М. Вечная мерзлота почв в пределах СССР. М. — Л., 1937; Общее мерзлотоведение. М., 1978; Попов А. И., Тупинский Г. К. Мерзлотоведение и гляциология. М., 1973.

ГЕОЛОГІЯ І ГЕОХІМІЯ ГОРЮЧИХ КОПАЛИН ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі геології горючих копалин на Україні. Створений у Львові 1951 на базі Львів. відділення *Геологічних наук інституту АН УРСР*; до 1963 — Інститут геології корисних копалин. Ін-т включає (1978) 10 наук. відділів і 5 неструктурних лабораторій. Осн. напрями наук. досліджень: розробка теоретичних питань нафтогазової геології, геохімії і геофізики, походження нафти і газу, міграції їх, закономірності утворення й розміщення покладів, гідрогеол. умови родовищ тощо. Вивчаються прикладні питання геології, геофізики й геохімії нафтогазоносних провінцій УРСР. Досліджуються тектоніка і літологія порід вугільних басейнів УРСР, закономірності розміщення різних марок вугілля, а також геологія родовищ горючих сланців і сірки в республіці. Редагує збірник «Геологія і геохімія горючих ископаемых».

Г. Н. Доленко.

«ГЕОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — науковий журнал з *геології*, який видають Відділення наук про Землю АН УРСР і Міністерство

геології УРСР. Засн. 1934. Висвітлює питання теоретичної геології, регіональної геології УРСР та ін. районів СРСР, стратиграфії та палеонтології, тектоніки, гідрогеології, петрографії, мінералогії, металогенії, вчення про корисні копалини, морської геології. Публікує статті з методики геол. досліджень. Виходить 6 раз на рік рос. мовою.

ГЕОЛОГІЧНЕ ЗНІМАННЯ — комплекс робіт по вивченню геологічної будови певної ділянки земної поверхні для виявлення мінерально-сировинних ресурсів та складання її геологічної карти. При Г. з. вивчають гірські породи у відслоненнях (див. *Відслонення гірських порід*) або у гірських та розвідкових виробках, визначають мінералогічний, петрографічний і хім. склад порід, порядок нашарування їх у *геологічному розрізі*, елементи залягання тощо. Для визначення геол. віку відкладів вивчають поховані в них скам'янілості (рештки рослин і тварин, спори й пилок). Абс. вік порід встановлюють радіологічними методами (див. *Геохронологія*). Розрізняють Г. з. маршрутне (за певними маршрутами) і площове (охоплює значну площу). Площове Г. з. провадять околірно, інструментально та з застосуванням аерогеологічного знімання з літальних апаратів. Уперше площове Г. з. розроблено й застосовано 1911 при складанні геол. карт Донбасу під керівництвом Л. І. Лутугіна. Г. з. здійснюють згідно з інструкціями, затвердженими М-вом геології СРСР. Під час Г. з. на підставі спостережень роблять геол. узагальнення про поширення порід різного віку, геол. структур, корисних копалин. Результатом Г. з. є комплекс геол. карт. Проведення Г. з. покладено на державні геол. установи. На Україні його провадить Міністерство геології УРСР.

М. П. Семененко.

ГЕОЛОГІЧНЕ ЛІТОЧИСЛЕННЯ — див. *Геохронологія*.

ГЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ — перша державна геологічна установа в Росії. Засн. 1882 у Петербурзі для проведення геол. досліджень на території країни і виявлення мінеральних багатств її надр. У 1930 з Г. к. утворено ряд н.-д. інститутів та ін. установ.

ГЕОЛОГІЧНИЙ РОЗРІЗ — графічне зображення вертикального профілю геологічної будови місцевості, умов залягання гірських порід, геологічних структур (див. *Структура тектонічна*), складу порід, потужності та віку їх. Вертикальний і горизонтальний масштаби Г. р. мають бути однаковими. Г. р. складають разом з геологічною картою за даними природних відслонень, свердловин, гірничих виробок, геофізичних спостережень.

ГЕОЛОГІЧНИХ НАУК ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа у галузі *геології* на Україні. Створений 1926 у Києві. Ін-т включає (1978) 14 наук. відділів і ряд неструктурних лабораторій. Осн. напрями наук. досліджень — розробка теоретичних питань геол. науки на основі все-

бічного вивчення будови та історії геол. розвитку території УРСР, дослідження геології *докембрію*, *стратиграфії*, *палеонтології* та *літології* осадочних товщ *фанерозою* і осадочного рудоутворення. В ін-ті досліджуються також питання *тектоніки*, теоретичної і регіональної *гідрогеології*. Велика увага приділяється вивченню проблем нафтогазоносності та мор. геології (див. *Геологія моря*). В ін-ті працювали відомі укр. вчені — академіки АН УРСР П. А. Тутковський, В. В. Різниченко, М. Г. Світальський, В. І. Лучицький, Б. С. Чернишов та ін. Ін-т видає «*Геологічний журнал*». На базі ін-ту були створені *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР, *Геофізики інститут* імені С. І. Суботіна АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР. Б. Ф. Шнюков.

ГЕОЛОГІЯ (від *geo...* і грец. *λόγος* — вчення) — наука про Землю, її речовин. склад, будову, рухи та історію *земної кори*, послідовність розвитку органічного світу, утворення й розміщення корисних копалин. Заг. методом Г. є порівняльно-історичний, який полягає у пізнанні минулого через вивчення законів розвитку сучасного (див. *Актуалізм*). При геол. дослідженнях користуються такими осн. методами: спостереження й опису, що застосовується у *геологічному зніманні*; хім. та фіз. вивчення речовинного складу мінералів і гірських порід; стратиграфічно-палеонтологічним, який дає змогу встановлювати відносний вік порід і визначати співвідношення між ними; структурно-геоморфологічним, або тектоорогенічним, що полягає у вивченні взаємозв'язку геол. структури земної кори та рельєфу Землі; геофізичними (див. *Геофізичні методи розвідки*) У Г. розрізняють три осн. напрями: описову геологію, що вивчає мінерали, гірські породи, їхній склад та форми залягання; *динамічну геологію*, яка досліджує геол. процеси та еволюцію їх; *історичну геологію* й *геохронологію*, що вивчає послідовність розвитку земної кори. У складі Г. визначалась велика кількість окремих галузей, кожна з яких має свої завдання, методи та об'єкти досліджень. Речовинний склад, внутр. будову, властивості й умови утворення мінеральних мас вивчають *мінералогія*, *петрографія*, *геохімія*, *геофізика*; зовн. та внутр. процеси, що змінюють склад, будову земної кори і форми земної поверхні, — *динамічна Г.*, *тектоніка*; вплив на розвиток земної кори астрономічних факторів — *астрогеологія*; послідовність наверстання гірських порід — *історична геологія*, *стратиграфія*, Г. антропогену, Г. моря. Прикладне значення мають: *гідрогеологія*, *інженерна геологія*, *військова геологія* та Г. корисних копалин.

Геологія як наука виникла й розвивалася на базі практичної діяльності людини. Разом з практичними завданнями люди намагались з'ясувати питання походження Землі, гірських порід, розподілу суходолів і морів. Давньогрец. філософ



Геомагнітофон.

Фалес (7—6 ст. до н. е.) вважав, що все виникло з води і на воду перетвориться. *Ксенофан* (6—5 ст. до н. е.) знав про знахідки скам'янілих черепашок мор. моллюсків високо в горах. *Страбон* (63 до н. е.—20-і рр. 1 ст. н. е.) твердив, що земля то піднімалася, утворюючи острови й материки, то знов опускалася під воду. Як самостійна наука Г. сформувалась у 2-й пол. 18 ст. Основи Г. викладені в працях М. В. Ломоносова «О слоях земных» (1763) і Дж. Геттона «Теорія Землі» (1788). І. Кант та П.-С. Лаплас висунули гіпотезу про утворення Землі з часток спіральної туманності. Наприкінці 18 і на поч. 19 ст. роботи У. Сміта, Ж. Кюв'є, А. Броньяра, І. І. Лєльохіна, П. С. Палласа, Д. І. Соколова заклали основи стратиграфії та геол. літоцислення. М. В. Ломоносов (середина 18 ст.) і К. Гофф (1-а пол. 19 ст.) розробили засади актуалізму. Геол. узагальнення Ч. Лавеля разом з учнями Ч. Дарвіна ствердили еволюційний напрям у Г. В подальшому розвитку теоретичних основ Г. важливе значення мала контракційна гіпотеза (поясноне причиною тектонічних рухів стикування ядра Землі), розроблена Елі де Бомоном 1829, та вчення про геосинклінали, створене амер. геологами Дж. Холлом (1811—1898) і Дж. Даною. Найважливішою в сучас. Г. є проблема утворення земної кори, її структури та розміщення родовищ мінеральної сировини. Велике теоретичне й пізнавальне значення, зокрема для розвитку Г., у 18 ст. мали праці В. Ф. Зуєва, В. М. Севергіна, у 19 ст.—праці Г. Д. Романовського, Г. Ю. Щуровського, В. О. Ковалевського, Г. В. Мушкетова. Значного розвитку геол. дослідження набули в 1-й пол. 20 ст. і особливо після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Великим вкладом у Г. є праці Ф. М. Чернишова, С. М. Нікітіна, О. О. Борисяка, А. Д. Архангельського, Д. В. Наливікіна та ін. у галузі стратиграфії; Е. С. Федорова, Д. С. Белякіна, Ф. Ю. Левінсона-Лессіна, О. М. Завацького, В. І. Луцицького, П. А. Тутковського та ін.—з мінералогії і петрографії; О. П. Карпінського, М. С. Шатського та ін.—з тектоніки; В. І. Вернадського, О. П. Виноградова та ін.—в галузі геохімії; Л. І. Лутугіна, І. М. Губкіна — з геології корисних копалин. Складено геол. й тектонічні карти СРСР, створено монографії «Геологія СРСР», «Стратиграфія СРСР», «Тектоніка Євразії», «Гідрогеологія СРСР». Проведено великі роботи по виявленню і розвідці корисних копалин. За розвіданими запасами багатьох видів мінеральної сировини Рад. Союз вийшов на перше місце в світі. Визначний вклад у розвиток геол. науки на Україні внесли Н. Д. Борисяк, В. І. Крокос, В. В. Різниченко, Д. М. Соболев, М. І. Безбородько, В. Г. Бондарчук, Є. К. Лазаренко, М. П. Семененко, Л. Г. Ткачук та ін. вчені. За роки Рад. влади проведено заг. геол. знімання всієї тер. республіки, відкрито нові родовища корисних копалин, зокрема вугілля,

нафти, газу, заліз. руди, марганцю, нікелю, сірки, значно розширено базу нерудної сировини. На Україні в геологічних дослідженнях беруть участь Ін-т геологічних наук АН УРСР, Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Ін-т геології й геохімії горючих копалин АН УРСР та ін. установи й організації.

Лит.: Мушкетов И. В. Физическая геология, т. 1—2. Л., 1924—26; Карпинский А. П. Собрание сочинений, т. 1—4. М.—Л., 1939—49; Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Ломоносов М. В. О слоях земных и другие работы по геологии. М.—Л., 1949; Бондарчук В. Г. Геология Украины. К., 1959; Лазаренко Е. К. Основы генетической минералогии. Львов, 1963; Шатский Н. С. Избранные труды, т. 4. М., 1965; Горшков Г. П., Якушова А. Ф. Общая геология. М., 1973; Бондарчук В. Г. Образование и законы развития земной коры. К., 1975.

В. Г. Бондарчук.
ГЕОЛОГІЯ МОРЯ — галузь геології, що вивчає будову, склад і геологічну історію дна *Світового океану*. Досліджує послідовність утворення осадків і порід морського дна та корисних копалин, що формуються на дні мор. басейнів. Г. м. включає ті ж розділи, що й геологія суходолу (див. *Геологія*). При морських геол. дослідженнях користуються методами, близькими або однаковими з тими, які застосовують при геол. дослідженнях на суходолі. Польові роботи зводяться до вивчення мор. дна прямими спостереженнями (теобачення, фотографування, робота долазів і підводних апаратів) або дослідження з суден та ін. плаваючих засобів (відбирання проб донних осадків, буріння свердловин, геофіз. роботи). Поряд з теоретичним Г. м. набуває дедалі більшого практичного значення у зв'язку з пошуками і добуванням корисних копалин у акваторіях морів. На Україні в морських геол. дослідженнях беруть, зокрема, участь Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т геофізики АН УРСР та ін. наук. установи, кафебри Одеського університету. Б. Ф. Шнюков.

ГЕОЛОГОРОЗВІДУВАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа в галузі розроблення проблем геології і розвідки нафтових і газових родовищ на Україні. Перебуває в системі М-ва геології УРСР. Засн. 1952 у Львові, до 1957 — відділення Всесоюзного н.-д. геологическо-розвудувального нафтового ін-ту. Включає (1978) 11 наук. відділів, має відділення в Києві, Чернівцях і Полтаві. Осн. напрями наук. досліджень: геологія нафтогазоносних районів, обґрунтування методів пошуків і розвудування покладів, техніка й технологія буріння глибоких свердловин, геофізичні методи досліджень, кількісна оцінка перспектив нафтогазоносності, екон. аналіз геологическо-розвудувальних робіт. Ін-т бере участь у складанні перспективних планів розвитку нафтогазової пром-сті на Україні і розробленні міжнар. програм і проектів з проблем геології і розвідки нафти й газу. Щорічно видає тематичні збірники.

В. В. Глушко.

ГЕОМАГНЕТІЗМ (від *гео...* і *магнетизм*) — див. *Земний магнетизм*.

ГЕОМАГНІТОФОН (від *гео...* і *магнітофон*) — магнітофон, яким уловлюють, водночас записуючи на магнітну стрічку, ледь чутні звукові сигнали, що їх подають ударами по гірській породі. За його допомогою визначають місцезнаходження робітників, застигнутих аварією у підземних виробках шахт і рудників. Г. (мал.) дає змогу відрізнити такі сигнали від сторонніх звуків на віддалі до 100 м.

ГЕОМЕРІДА [від *гео...* і грец. *μετρίδος* (*metrídōs*) — частина, шар] — сукупність живих організмів, які населяють Землю. Див. також *Біосфера*.

ГЕОМЕТРИЧНА ОПТИКА — розділ *оптики*, що розглядає закони поширення світла та теорію оптичних приладів на основі уявлень про світлові промені — напрями поширення світлової енергії, які приймаються за геометричні прямі лінії. Термін «геометрична оптика», що розуміється як деяке протиставлення хвильовій оптиці, не можна вважати вдалим, бо хвильова оптика також оперує геом. образами, хоч і складнішими (хвиль, фронт, поверхня хвилі тощо). Отже, розглядуваний розділ можна назвати «променевою оптикою». Вона є граничним випадком хвильової, коли довжина хвилі набагато менша від лінійних розмірів отворів *оптичних систем*. Це значить, що теорія Г. о. застосовується тоді, коли можна нехтувати явищем *дифракції*. Теорія та розрахунки Г. о. базуються на принципі суперпозиції, факті прямолінійного поширення світла в однорідному середовищі та законах відбиття і заломлення світла. Методи Г. о. здебільшого дають можливість досить точно розрахувати оптичні системи різних приладів (*телескопів, мікроскопів, зорових труб* тощо). За формулами Г. о. легко визначити положення зображення і збільшення *оптичне*. Г. о. дає можливість обчислювати *аберації оптичних систем* і вказує способи їх усунення. Питання про *роздільну здатність* оптичних приладів, точний розподіл інтенсивності в зображенні — поза межами Г. о. Методи Г. о. застосовують також у теоріях поширення радіохвиль і звукових хвиль.

Лит.: Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961.

І. І. Кондилько.

ГЕОМЕТРИЧНА ПРОГРЕСІЯ — послідовність чисел, кожне з яких дорівнює попередньому, помноженому на сталие число $q \neq 0$ (з n а m є n і k Г. п.). Загальний (n -ий) член Г. п. обчислюють за формулою $a_n = a_1 q^{n-1}$. Якщо всі члени Г. п. додатні, то кожний з них, крім першого, є *геометричним середнім* двох суміжних з ним членів (звідки й назва). Суму перших n членів Г. п. обчислюють за формулою $S_n = a_1 (1 - q^n) / (1 - q)$, якщо $q \neq 1$; при $q = 1$ $S_n = a_1 n$. Сума всіх членів нескінченної Г. п. при $|q| < 1$ дорівнює $a_1 / (1 - q)$; при $|q| \geq 1$ ця сума не існує.

Г. П. Безз.

ГЕОМЕТРИЧНА СУМА — застаріла назва суми векторів. Див. *Векторне числення*.

ГЕОМЕТРИЧНЕ МІСЦЕ точок — сукупність усіх таких точок площини або простору, які мають певну геометричну властивість. Так, коло (сфера) є Г. м. точок площини (простору), рівновіддалених від свого центра.

ГЕОМЕТРИЧНЕ СЕРЕДНЕ — число a , що дорівнює кореневі n -го степеня з добутку n даних чисел, тобто $a = \sqrt[n]{a_1 \dots a_n}$. Г. с. двох чисел наз. також середнім пропорційним.

ГЕОМЕТРИЧНИЙ СТИЛЬ у мистецтві — одна з ранніх стадій розвитку давньогрецького мистецтва (9—8 ст. до н. е.). Найповніше виявився у *вазопіс*. Малюнок Г. с. складається з смуг меланру, хрестів тощо. Іноді зустрічаються геометризовані зображення людини і тварин. Г. с. простежується також у дрібній пластиці й на ювелірних виробках.

ГЕОМЕТРИЧНІ ПОБУДОВИ — розв'язування геометричних задач на площині за допомогою певних інструментів, які вважалися абсолютно точними. Г. п. виконано, коли за даними елементами знайдено (побудовано) шукані елементи: точки, прямі, кола тощо. Осн. інструментами є циркуль і лінійка, якими можна виконати Г. п. тоді і тільки тоді, коли координати шуканих точок визначаються за допомогою скінченного числа дій додавання, множення, ділення та добування кв. кореня, застосованих до координат заданих точок. Так, цими інструментами можна для двох кіл побудувати спільну дотичну пряму, але неможливо розв'язати задачі про *трисекцію кута*, *квадратуру круга* та *подвоєння куба*. Г. п. циркулем та лінійкою можна замінити побудовами, виконаними одним циркулем, лінійкою з двома паралельними краями, одним косинцем тощо.

Лит.: Астряб О. М. [та ін.]. Методика розв'язування задач на побудову. К., 1960; Базилев В. Т., Дуличев К. И., Іванішвілі В. П. Геометрія. т. 1—2. М., 1974—75; Адаер А. Теорія геометричних побудов. Пер. з нем. Л., 1940. В. П. Білорусова.

ГЕОМЕТРІЯ (грец. γεωμετρία, від γη — земля і μέτρον — вимірюю) — розділ математики, що вивчає просторові (і схожі структурою з просторовими) відношення й форми реального світу. Осн. поняття Г. (*тіло* геометричне, *поверхня*, *лінія*, *точка*) виникли в результаті абстрагування від усіх властивостей тіл (напр., кольору, ваги), крім просторових. Порівняння матеріальних тіл зумовило виникнення понять *довжини*, *площі*, *об'єму*, *міри кута*.

У Старод. Вавилоні, Єгипті, Індії було зібрано багато геом. відомостей. Пізніше в Старод. Греції Г. оформилася як ледькутна наука, в основі якої лежали визначення, аксіоми (постулати) і теореми. Найвидатніший твір з Г. цього часу — «Початки» Евкліда (3 ст. до н. е.). Тоді ж закладено основи теорії *конічних перерізів* (Аполлоній Пергський) та розроблено прийоми об-

числення довжин дуг, площі і об'ємів геом. фігур (Архімед). Ці прийоми пізніше лягли в основу методів сучас. інтегрального числення. З потреб астрономії виникла *тригонометрія*. У праці Р. Декарта «Геометрія» (1637) був розроблений метод *координат*, що привело до створення *аналитичної геометрії*. У 18—19 ст. для розв'язування геом. задач застосовано методи *математичного аналізу*, в результаті чого виникла *диференціальна геометрія* (Л. Ейлер, Г. Монж, К. Гаусс). Водночас розвивались і методи *синтетичної геометрії*, які відділили властивості фігур, що зберігаються при проектуванні, від метричних властивостей, і які привели до створення *проективної геометрії* (Ж. Дезарг, Б. Паскаль, Ж. Понселе, М. Шаль та ін.). Необхідність зображення просторових фігур на площині викликала появу *нарисної геометрії* (Г. Монж).

Особливе значення для розвитку Г. мали спроби одержання п'ятого постулату Евкліда (див. *Паралельні прямі*) як наслідку з решти аксіом. М. І. Лобачевський першим (у 1826) усвідомив неможливість цього і на відміну від *евклідової геометрії* створив принципово нову *неевклідову геометрію*. Слідом за Лобачевського *геометрію* виникла *ріманова геометрія* (праці Г. Рімана) як *внутрішня геометрія* багатовимірного простору. Ріманова Г. зумовила виникнення двох заг. методів диференціально-геом. досліджень — *тензорного аналізу* та *методу зовн. форм* Е. Картана. Неевклідові Г. зумовили дослідження основ Г., тобто принципів її аксіоматичної побудови (Д. Гільберт).

Проективна Г. стимулювала появу т. з. «Ерлангенської програми» Ф. Клейна, суть якої полягає в погляді на Г. як на науку, що вивчає *інваріанти* певних груп (див. *Групи теорії*) перетворень (проективної, афінної, групи *рухів* евклідової та неевклідової Г. тощо), заг. теорію яких розробив С. Лі. Класична диференціальна Г., доповнена методами *множин теорії* і *топології*, дала змогу побудувати теорію опуклих поверхонь та дослідити ін. питання диференціальної Г. «в цілому». Внаслідок розвитку Г. остаточно сформувалося в кін. 19 ст. та в 20 ст. заг. поняття *простору*, яке стало осн. об'єктом сучас. математики. Застосування Г. у *відносності теорії*, *атомній фізиці*, матем. аналізі тощо свідчить про важливість її як одного з засобів пізнання реального світу.

В Росії і СРСР Г. розвивалась в основному в таких напрямках: класична диференціальна Г. (Д. Ф. Егоров, К. М. Петерсон, М. М. Лузин, С. П. Фініков), *ріманова Г.* та її узагальнення (В. В. Вагнер, В. Ф. Каган, О. П. Норден, П. К. Рашевський, П. О. Широков), *синтетична Г.* (Н. О. Глаголев, М. Ф. Четверухін), *питання Г. «в цілому»* (О. Д. Александров, М. В. Єфімов, С. Е. Кон-Фоссен). Широкі дослідження з Г. проводять на Україні: існують спец. кафедри Г. в ряді ун-тів та відділ Г. у Фіз.-тех. ін-ті низьких температур

АН УРСР. У Києві ун-ті в галузі диференціальної Г. і Г. Лобачевського відомі дослідження Б. Я. Букрєва, з теорії комплексів — М. І. Ковачова; у Харкові ун-ті — дослідження з питань негілономної геометрії Д. М. Синцова, з теорії поверхонь переносу та їхніх узагальнень Я. П. Бланка; у Фізико-тех. ін-ті низьких температур АН УРСР (Харків) — праці в галузі диференціальної Г. «в цілому» О. В. Погорєлова. З 1965 при Харків. ун-ті видається «Український геометричний збірник». До 1977 вийшло з друку 20 випусків.

Лит.: Евклід. Начала. кн. 1—15. Пер. з грец. М.—Л., 1948—50; Рашевський П. К. Ріманова геометрія і тензорний аналіз. М., 1967; Семенович О. Ф., Солдатов В. І. Предмет і метод геометрії. К., 1967; Історія математики з давніх часів до початку XIX століття, т. 1—3. М., 1970—72; Лаптев Б. Л. Н. И. Лобачевський і його геометрія. М., 1976; Погорєлов А. В. Элементарная геометрия. М., 1977; Гильберт Д. Основания геометрии. Пер. з нем. М.—Л., 1948. Я. П. Бланк.

ГЕОМЕХАНІКА (від *гео...* і *механіка*) — наука про механічний стан земної кори й процеси, що відбуваються в ній внаслідок природних фізичних впливів. Осн. з таких впливів є термічні, зумовлені підвищенням або зниженням т-ри, і механічні, пов'язані з тяжінням Землі та ін. небесних тіл, з відцентровими силами, що виникають при обертанні Землі. Г. пояснює і прогнозує зміну напружено-деформаційного стану ділянок земної кори, встановлюючи закономірності формування мех. властивостей гірських порід і перебігу процесів перерозподілу напружень у цих ділянках, їхнього деформування, переміщення, руйнування і зміцнення. Пов'язана з інженерною геологією, механікою суцільного середовища, газів і гідромеханікою, термодинамікою. Див. також *Геофізика*, *Гірська геомеханіка*.

ГЕОМОРФОЛОГІЯ (від *гео...*, грец. μορφή — форма і λόγος — вчення) — наука про рельєф Землі, його походження, історію розвитку та географічне поширення. Г. розглядає рельєф як результат безперервної взаємодії внутр. (ендогенних) і зовн. (екзогенних) сил і процесів. Форма рельєфу вивчають за їхньою розмірністю, морфологією, походженням, віком, закономірностями поєднання й поширення відповідно до просторової диференціації факторів рельєфоутворення. За різними ознаками розроблені та вдосконалюються схеми класифікації форм і типів рельєфу. Розрізняють Г. загальну і регіональну. Загальна Г. вивчає всю різноманітність форм рельєфу. Регіональна Г. досліджує форми рельєфу на певній ділянці Землі. Г. належить до системи геолого-географічних наук. Вчення про рельєф виникло у 18 ст. разом з оформленням геогнозії (геології), зокрема, у працях М. В. Ломоносова, який указував, що розвиток рельєфу зумовлюється впливом «зовнішньої дії» і «внутрішньої дії». У 2-й пол. 19 ст. Г. остаточно утверди-



Геометричний стиль. Амфора з Дипілонського некрополя в Афінах. 1-а половина 9 ст. до н. е. Музей Кераміка. Афіни.

ГЕОПОЛІТИКА

дась як наука про рельєф Землі. З нагромадженням фактичного матеріалу розвивались нові геоморфологічні наук. теорії й погляди як за рубежом, так і в Росії. За рубежом виникли концепції географічного циклу У. Дейвіса (наприкінці 19 ст.) і морфологічного аналізу В. Пенка (на поч. 20 ст.). Вагомий внесок у розвиток теоретичних основ Г. зробили вітчизн. дослідники П. О. Кропоткін, В. В. Докучаєв, І. Д. Черський, О. П. Карпінський, О. П. Павлов, В. О. Обручев та ін. Відомі праці з осн. проблем Г. О. О. Борзова, І. С. Чукіна, І. П. Герасимова, К. К. Маркова, а також укр. вчених П. А. Тутковського, Д. М. Соболева, М. І. Дмитрієва, В. Г. Бондарчука, П. К. Заморія, О. М. Маринича, К. І. Геренчука та ін. Сучасні дослідження з Г. провадять із застосуванням матеріалів космічного фотознімання, широким використанням даних сучасних наук. Ці дослідження стосуються найрізноманітніших проблем — планетарних закономірностей будови та історії розвитку рельєфу Землі в цілому та окремих материків, дна океанів (їх частин), аналізу ролі геологічних і географічних факторів рельєфоутворення, розроблення схем класифікації рельєфу, геоморфологічного картографування тощо. Прикладне застосування геоморфологічних знань і методів досліджень доносить ефективне при гідротех., шляховому, портовому будівництві, меліорації тощо; пошуках і розвідках розсипних і рудних родовищ корисних копалин, нафти й газу, оцінці с.-г. земель.



М. П. Георгіадзе.



А. П. Георгієвська.



Г. Георгіу-Дей.

Лит.: Марков К. К. Основы проблем геоморфологии. М., 1948; Бондарчук В. Г. Основы геоморфологии. М., 1949; Писы П. М. Геоморфология УССР. Львів, 1962; Маринич А. М. Геоморфология южного Полесья. К., 1963; Чукин И. С. Общая геоморфология. т. 1—3. М., 1960—74.

ГЕОПОЛІТИКА (від *geo...* й *politika*) — антинаукова реакційна теорія, яка заперечує класову природу імперіалістичних воєн, ігнорує вирішальну роль соціально-економічних чинників у внутр. та зовн. політиці й обґрунтовує агресивну політику імперіалістич. класу виключно *географічним середовищем*. Г. широко використовує аргументацію *расизму, мальтузіанства, соціального дарвінізму, шовінізму* тощо. Концепції Г. виникли перед 1-ю світовою війною в період гострої боротьби між капіталістичними державами за тер. переділ світу й були спрямовані на захист політики *колоніалізму*. Осн. ідеї Г. сформулював Ф. Ратцель і Р. Челлен. Найреакційнішою формою концепції Г. набула в фашист. Німеччині. Характерною рисою нім. геополітиків було твердження, ніби фашист. д-ва є біологічним організмом, якому через невідале геогр. положення не вистачає «життєвого простору» для розвитку. Цим вони намагалися обґрунтувати війни, загарбання територій сусідніх д-в, зокрема слов'ян. країн (див. «*Дранг на Остен*»). Після 2-ї світової війни Г. взяла на озброєння апологети мілітаризму ряду капіталістич-

них країн (у США — Р. Страусс-Гоупе, Х. Болдуїн, Н. Спінмен, Д. Кіфер; в Англії — К. Макіндер та ін.). Активними провідниками Г. виступили правлячі сіоністські кола Ізраїлю. Характерними рисами сучас. Г. є *антикомунізм, антирадянщина*.

Лит.: Каренін А. Философия политического насилия. М., 1971; Моторин Л. Геополитика на службе военных авантюристов. М., 1974.

ГЕОРГІДЗЕ Михайло Порфирівич [н. 28.II(12.III) 1912, с. Зоді, тепер у складі Чіатурської міської Ради Груз. РСР] — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. З 1929 працював трактористом, бригадиром тракторної бригади; навчався в технікумі механізації с. г. В 1941 закінчив Моск. ін-т механізації та електрифікації с. г. В 1941—51 працював у Наркомземі, потім у Міністерстві с. г. СРСР. В 1951—53 — заст. міністра і нач. управління МТС Міністерства с. г. (пізніше — с. г. і заготівель) Груз. РСР. У 1953—54 — перший заст. Голови Ради Міністрів і міністр с. г. Груз. РСР. У 1954—56 — другий секретар ЦК КП Грузії. В 1956—57 — перший заст. Голови Ради Міністрів Груз. РСР. З 1957 — секретар Президії Верховної Ради СРСР. З 1966 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГЕОРГІ Іван Іванович [Йоганн-Готліб; 31.XII 1729, Померанія — 27.X (8.XI) 1802, Петербург] — російський етнограф, природознавець, мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1783). За походженням німець. У 1768—74 брав участь в експедиціях АН на Пд. Сх. Росії, Алтай, Байкал, у Забайкалля, на Урал, Поволжя. В 1776—77 вийшла осн. праця Г. «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі...» (ч. 1—3). В 1799 цю працю було перевидано, до неї додано 4-у частину — про слов. народи Росії, зокрема, про українців, написану М. І. Антоновським.

ГЕОРГІЕВ Володимир (н. 3.II 1908, с. Габаре, тепер Вранчанського округу) — болгарський мовознавець, академік Болг. АН (з 1952). Член Болг. компартії з 1945. Професор Софійського ун-ту (з 1948). Праця з порівняльно-істор. мовознавства, болг. мовознавства, палеолінгвістики, ономастики й етимології: «Догрещке мовознавство» (т. 1—2, 1941—45), «Болгарська етимологія й ономастика» (1960), «Вступ до історії індоєвропейських мов» (1966).

Тя.: Рос. перекл. — Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958.

ГЕОРГІЕВ Георгій Павлович (н. 4.II 1933, Ленінград) — радянський біохімік, один з основоположників молекулярної біології тваринної клітини, чл.-кор. АН СРСР (з 1970). В 1956 закінчив 1-й Моск. мед. ін-т. З 1963 — зав. лабораторією Ін-ту молекулярної біології АН СРСР. Г. відкрив новий тип *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) — ядерну РНК, а також інформосом (частинки, що містять інформацій-

ну РНК і особливий білок) та розшифрував їхню структуру — сформулював теорію про структурну організацію функціональних генетичних елементів (одиниць *транскрипції*) у вищих організмів, загальні уявлення про механізми перенесення *генетичної інформації* та про структурну організацію *хромосом*. Ленінська премія, 1976 (разом з О. С. Спірікім та ін.).

ГЕОРГІЄВСЬК — місто крайового підпорядкування Ставропольського краю РРФСР, райцентр, на р. Підкумку (притока Куми). Залізнична станція. 51 тис. ж. (1977). 3-дн. арматурний, ремонтний, цегельний, грезнальний, біохім., шкіряний; олієекстракційний, консервний, молочний, борошномельний, виноробний, пивоварний та ін. М'ясоптахокOMBINAT. Технікум механізації с. г. Засн. 1777, з 1786 — місто.

ГЕОРГІЄВСЬКА Анастасія Павлівна (н. 25.X (7.XI) 1914, Орел) — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. У 1935 закінчила Державний ін-т театр. мист. (Москва); була прийнята до МХАТУ. Ролі: Таїсія («Достигаєв та інші» Горького), Наташа («Три сестри» Чехова), Мачуха («Дванадцять місяців» Маршак), Лушка («Хліб наш насущний» Вірті), місце Далжен («Учень диявола» Шоу) та ін. Знімалася в кіно. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ГЕОРГІЇВКА (до 1917 — Коноплянівка) — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР. Залізнична ст. Коноплянівка, 8,1 тис. ж. (1977). 3-дн. буд. матеріалів та рибний, радгосп. Дві середні школи, мед. амбулаторія. Клуб, б-ка. Відома з серед. 18 ст.

ГЕОРГІЙ СТЕФАН (р. н. певід. — п. 1668) — молдавський господар 1633—58. В 1656 направив до Москви посольство з проханням прийняти Молдавію в рос. підданство. Встановив добросусідські відносини з Б. Хмельницьким. В 1658 турки позбавили Г. С. влади.

ГЕОРГІУ-ДЕЖ (Gheorghiu-Dej) Георгіу (8.XI 1901, Бирлад — 19.III 1965, Бухарест) — діяч румунського комуністичного руху, держ. діяч Румунської Нар. Р-ки (тепер СРР). Член Компартії Румунії (КПР) з 1930. Н. в сім'ї робітника. З 1932 — секретар Загальнорум. ЦК дії робітників-залізничників. Як організатор і керівник найбільш. в історії Румунії страйку залізничників і нафтовиків (1933) був засуджений до 12 років каторги. В 1934 заочно кооптований в члени ЦК КПР. У серпні 1944 втік з концтабору, очолив повстання проти фашист. режиму Антонеску. З 1945 — генеральний (з 1955 — перший) секретар ЦК КПР (1948—65 — Рум. робітн. партія, з 1965 — Рум. комуністич. партія). В 1952—55 — голова Ради Міністрів, з 1961 — голова Держ. Ради РНР. Двічі Герой Соціалістичної Праці РНР.

ГЕОРГІУ-ДЕЖ (до 1943 — Свобода, до 1965 — Ляска) — місто об-

ласного підпорядкування Воронежської обл. РРФСР, порт на р. Дону. Залізнич. вузол. 52 тис. ж. (1977). Харч. пром-сть (олієекстракційний, цукр., молочномаслобний 3-д, м'ясокомбінат). Підприємства залізнич. транспорту, 3-д монтажних заготовок і метало-конструкцій. Технікум залізнич. транспорту. Перейменованій на честь Г. Георгіу-Дежа.

ГЕОРИФТОГЕНАЛЬ (від *geo...*, англ. *rift* — розколина і грец. *γεω-γένεσις* — породження) — зона активної тектонічної рухливості *земної кори* в межах океанічної *платформи*. Характерними рисами Г. є тектонічні розломи, лінійні прояви вулканізму, ультраосновні *інтрузії* тощо. В тектонічному відношенні Г. можна зіставити з *геосинкліналями*, але вони відрізняються від останніх своєрідністю геол. будови — в Г. переважають *базальти*, *габри*, *долерити* та ін. породи. Осадочних відкладів майже немає. В сучас. рельєфі Г. відповідають серединноокеанічним хребтам, розчленованим численними глибокими вузькими рифтовими ущелинами, що простягаються під кутом до осової частини хребта і утворюють складну систему кулісоподібних структур. М. В. Чирвінська.

ГЕОСИНКЛІНАЛЬ (від *geo...* й *синкліналь*) — лінійно витягнута ділянка *земної кори*, в межах якої вертикальні й горизонтальні рухи характеризуються великою інтен-

сивністю і амплітудою. Морфологічно Г. являє собою прогин поверхні Землі, пов'язаний з *глибинними розломами* і виворочений потужними товщами осадочних і магматичних гірських порід. Г. розвиваються протягом десятків і сотень мільйонів років. У розвитку їх виділяють кілька стадій. На початковій стадії — це порівняно простий, зайнятий здебільшого морем, прогин з переважанням опускання і нагромадження мор. осадочних відкладів. Для цієї стадії характерний основний і ультраосновний магматизм. На зрілій стадії Г. перетворюються в геосинклінальні системи — ускладнюються внутр. підняттями (*геоантикліналями*), між якими зберігаються окремі прогини. Відбуваються виверження лав переважно середнього складу, *інтрузії* гранітоїдів. Завершується розвиток Г. підняттям, осушенням мор. басейну і формуванням на його місці гірської складчастої споруди. Вулканічні виливи цієї стадії — кислі й основні, *інтрузії* — гранітні. Прикладом Г. у межах України є Карпатська (крейдовий і палеогеновий періоди) і Таврійська (тріасовий і юрський періоди) на місці сучас. гірських складчастих споруд Карпат і Криму. На думку В. Г. Бондарчука та деяких ін. учених Г. — це зона необоротного переходу океанічної кори в материкову. З Г. пов'язані родовища багатьох корисних копалин, особливо металевих. Ю. М. Довгаль.

ГЕОСТАЦІОНАРНА ОРБІТА (від *geo...* й лат. *stationarius* — нерухомий) — колова екваторіальна орбіта висотою 35810 км. Період обертання *штучного супутника Землі*, який рівномірно рухається по Г. о. з заходу на схід, становить 24 години. Рух такого супутника строго узгоджено з обертанням Землі навколо осі, тому він буде нерухомо висіти над обраною точкою екватора. На орбіті, близькій до геостационарних, виводилися рад. супутники «*Екран*» і «*Радуга*», супутники США, зокрема, системи «*Інтелсат*», ряд метеорологічних супутників, а також апарати для вивчення зовн. магнітосфери Землі.

Лит.: Богатов Г. Б. Телевизионные передачи из космоса. М., 1966; Куликов В. В. Современные системы беспроводной дальней связи. М., 1968; Агадаков В. С., Сире А. Ш. Метеорологические ИСЗ. М., 1977.

О. А. Рубашевський.

ГЕОСФЕРИ (від *geo...* і грец. *σφαῖρα* — куля), оболонки Землі — концентричні оболонки, з яких складається Земля. Змінюють одна одну по вертикалі, відрізняються будовою, фіз. і хім. властивостями. Виділяють зовн. оболонки — *атмосферу* і *гидросферу* та внутр. — *земну кору*, *мантію* і *ядро Землі*. Уявлення про внутрішні Г. базуються гол. чин. на даних геофіз. досліджень. Верхня з внутр. оболонок, *земна кора*, залягає на мантії, від якої відділена *Мохоровичича поверхнею*; в межах останньої спостерігається стрибкоподібне збільшення швидкості поширення пружних сейсмічних хвиль. Товщина *земної кори* від 5—10 км під океанами до 70—75 км під гірськими системами. Нижче від поверх-

ні *Мохоровичича* залягає *мантія* Землі. Підшва *мантії* лежить на глб. 2900 км. *Мантія* Землі поділяється на *верхню мантію* і *нижню мантію*. Товщина *верхньої мантії* 850—900 км, *нижньої* — бл. 2000 км. Частину *верхньої мантії*, що лежить безпосередньо під *земною корою*, наз. *субстратом*. *Земна кора* разом з *субстратом* становить *літосферу*. Нижню частину *верхньої мантії* наз. *астеносферою*. Швидкість поширення сейсмічних хвиль у межах *астеносфери* дещо менша, ніж у суміжних верствах, що пов'язують з підвищеною пластичністю її речовини. *Астеносфера* відокремлюється від *нижньої мантії* *Голицина шаром*. Останній виділяється як зона інтенсивного зростання з глибиною швидкості сейсмічних хвиль. На межі *мантії* з *ядром* спостерігається стрибкоподібне зменшення швидкості поширення поздовжніх хвиль. *Ядро* Землі поділяється на зовн. *ядро* і внутрішнє (суб'ядро). Між ними — перехідна *зона* завтовшки бл. 300 км, яку відносять до зовн. *ядра*. *Ядро* Землі має радіус бл. 3500 км, суб'ядро — бл. 1300 км. Всередині *ядра* швидкість поздовжніх хвиль зростає, збільшуючись стрибком поблизу межі суб'ядра. В суб'ядрі сейсмічні хвилі поширюються майже з незмінною швидкістю. На основі багатьох досліджень вважають, що *ядро* і *нижня частина мантії* складаються з порівняно тонких концентричних шарів, кожний з яких характеризується відносно однорідними агрегатним станом, густиною, в'язкістю та ін. фіз. параметрами.

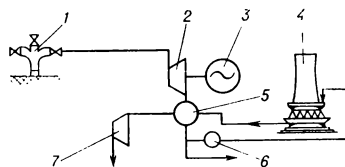
Лит.: Магницький В. А. Внутреннее строение и физика Земли. М., 1965; Гутенберг Б. Физика земных недр. Пер. с англ. М., 1963.

В. Б. Соллогуб

ГЕОТЕКТОНІКА — галузь геології, що вивчає структуру *земної кори* і *верхньої мантії* Землі, рух і розвиток їх у часі і просторі. Це саме, що й *тектоніка*.

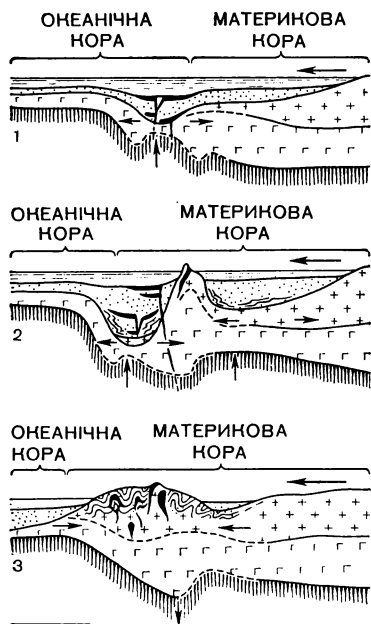
ГЕОТЕКТУРА (від *geo...* й лат. *tectura* — покриття) — найбільші елементи рельєфу Землі (материк, океанічні западини), утворення яких зумовлене факторами загальнопланетарного масштабу.

ГЕОТЕРМАЛЬНА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ — електростанція, де геотермальна енергія (енергія глибинного тепла Землі) перетворюється на електричну. За однією



геотермальної електростанції: 1 — свердловина; 2 — конденсаційна турбіна; 3 — електричний генератор; 4 — градирня; 5 — конденсатор; 6 — циркуляційний насос; 7 — вакуумний насос.

з схем Г. е. (мал.) водяна пара із свердловини надходить безпосередньо у *конденсаційну турбіну*, з'єднану з електр. генератором, а з турбіни — у змішувальний кон-



Вода

Земна кора: А—осадочний; Б—гранітний; В—базальтові шари

Мантія

Магматичні утворення (інтрузивні і вулканічні)

Основні напрями тектонічних рухів

Стадії розвитку геосинкліналей: 1 — початкова; 2 — зріла; 3 — завершальна.

ГЕОТЕРМІЧНИЙ ГРАДІЄНТ

денсатор, де перетворюється на воду (конденсат). Далі вода потрапляє у підземний бак, з нього — в *градирню*, де охолоджується і повертається у конденсатор. На деяких Г. е. водяна пара із свердловин надходить спочатку у пароперетворювач, в якому нагріває конденсат первинної пари до кипіння. Г. е. споруджують переважно в районах активного вулканізму. Електростанції такого типу є в СРСР, США, Італії, Японії, Новій Зеландії, Ісландії. Їхня заг. потужність бл. 1500 МВт. В СРСР першою стала до ладу (1967) Паужетська дослідно-пром. Г. е. потужністю 5 МВт, де використовують *термальні води* Півдня Камчатки. Техніко-еко. показники цієї електростанції перевищують показники електростанцій такої самої потужності, що працюють на рідкому паливі або вугіллі. О. Н. Шербань

ГЕОТЕРМІЧНИЙ ГРАДІЄНТ — приріст температури на кожні 100 м при заглибленні в Землю нижче від зони постійної температури. На різних ділянках і глибинах Г. г. нестійкий, він змінюється залежно від теплопровідності гірських порід, умов залягання їх, циркуляції *підземних вод*, близькості вулканічних вогнищ, різних *геохімічних процесів у земній корі* та ін. В середньому на глибинах, доступних для безпосереднього вимірювання т-ри, Г. г. дорівнює 3°C.

ГЕОТЕРМІЧНИЙ СТУПІНЬ — віддаль, на яку треба заглибитися по вертикалі в надра Землі (нижче від зони постійної температури), щоб температура зросла на 1°C. Величина Г. с. залежить від теплопровідності гірських порід, характеру залягання їх, різних *геохімічних процесів* тощо і змінюється від 5 до 150 м. Середня величина Г. с. дорівнює 33 м.

ГЕОТЕРМІЯ, геотерміка (від *гео...* і грец. θερμη — тепло) — галузь *геофізики*, що вивчає тепловий стан і теплову історію Землі. На формування теплового поля Землі впливають сонячне випромінювання і глибинні постійно діючі джерела тепла, що виникають гол. чин. у результаті розпаду *радіоактивних елементів*. Вплив сонячної радіації призводить до помітних добових коливань температури *гірських порід* на глибинах до 1,5 м та річних — на глибинах до 20 м. Вплив внутр. джерел тепла зумовлює закономірне підвищення т-ри гірських порід зі збільшенням глибини (див. *Геотермічний градієнт*). Вимірювання т-ри й теплових потоків проводять у шахтах, свердловинах, на мор. дні спец. високочутливими приладами. Геотермічні дослідження відіграють значну роль у створенні гіпотез про виникнення Землі та її тектонічний розвиток; дані Г. враховують при розробці ефективних методів пошуків корисних копалин та практичного використання внутр. тепла Землі.

Лит.: Любимова Е. А. Термика Земли и Луны. М., 1968; Черемешкин Г. А. Геотермия. Л., 1972; Чекалюк Э. Б., Федорцов И. М., Осадчий В. Г. Полевая геотермическая съемка. К., 1974. В. І. Лялько,

ГЕОТЕХНІЧНОЇ МЕХАНІКИ ІНСТИТУТ АН УРСР — науководослідна установа. Організований 1967 у Дніпропетровську на базі філіалу *Механіки інституту Академії наук УРСР*. У складі установи відділи: теорії гірничих машин і робочих процесів, механіки гірських порід, гірничої аеродинаміки, безперервних процесів гірничих робіт, проблем розробки рудних родовищ і комплексного використання сировини тощо. Наукова спрямованість інституту: вивчення процесів, що відбуваються у гірськ. масиві на великій глибині, вишукування методів і способів керування ними з метою створення раціональних технологій та комплексів машин для видобування корисних копалин. Вченим ін-ту присуджено Держ. премії УРСР (1972, 1975, 1976).

В. М. Потаєв.

ГЕОТЕХНОЛОГІЯ (від *гео...* й *технологія*) — хімічні, фізико-хімічні, біохімічні і мікробіологічні методи добування корисних копалин з надр Землі або їхньої переробки на місці залягання. Пов'язані з використанням *бурових свердловин*, що їх пробурюють з поверхні до родовища. На відміну від шахтного видобутку вони не потребують присутності під землею людей. Геотехнологічними є процеси гідромех. руйнування і перемішування на поверхню подрібнених твердих корисних копалин (напр., руди) у суміші з закачуваною у родовище водою, перетворення вугілля на горючі гази способом непрямого його спалювання безпосередньо під землею (див. *Підземна газифікація вугілля*). До геотехнологічних належать також процеси розплавлення сірки гарячою водою або газифікації струмами високої частоти (на поверхню відкачують сірчистий газ), підземної газифікації нафтових пластів (їх нагрівають електр. струмом, паром, нагрітою водою або спалюючи деяку частину нафти) тощо. Для добування кухонної солі по одній трубі в свердловину закачують прісну воду, по ін. трубі з неї відкачують розсіл. Особливим видом Г. є бактеріальне *вишугування* — вибіркове вилучення певного хім. елемента (найчастіше міді й урану) з багатоконпонентних сполук розчиненням їх мікроорганізмами у водному середовищі. Методи Г. застосовують на родовищах з невеликим вмістом корисних копалин, з наявністю розсілених елементів.

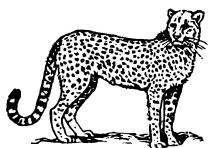
Лит.: Буянов Ю. Д., Краснопольский А. А. Разработка месторождений нерудных полезных ископаемых. М., 1973. Ю. А. Балакіров.

ГЕОФІЗИКА (від *гео...* й *фізика*) — комплекс наук про фізичні властивості Землі та фізичні процеси, що відбуваються в *геосфері*. Г. як наука зародилася наприкінці 16 ст. Англійський фізик У. Гільберт вважав Землю великим магнітом, полюси якого розташовані поблизу геогр. полюсів. Франц. математик і астроном А.-К. Клеро (1713—65) досліджував фігуру Землі, розробив теорію руху Місяця навколо Землі. І. Ньютон на основі закону тяжіння пояснив явища припливів та відпливів. Розви-

ток Г. в Росії пов'язаний з іменами М. В. Ломоносова, О. І. Воєйкова, Б. Б. Голицина та ін. Велике значення для розвитку Г. в кінці 19 ст. мало відкриття А.-А. Беккерелем явища радіоактивності. Цінний вклад у розвиток Г. внесли рад. вчені, зокрема О. Ю. Шмідт, Г. О. Гамбурцев, на Україні — В. О. Сельський і С. І. Субботін. Сучас. Г. одержала важливі дані завдяки запуску штучних супутників Землі та космічних ракет. Г. складається з трьох осн. розділів — фізики Землі, фізики водойм і фізики атмосфери. **Фізика Землі** об'єднує *гравіметрію*, *земний магнетизм*, *геоелектрику*, *сейсмологію*, *радіометрію* і *геотермію*. Кожна з галузей фізики Землі є наук. основою для відповідного розділу Г., завданням якої є дослідження *земної кори* з метою розвідки родовищ корисних копалин (див. *Геофізичні методи розвідки*). **Фізика водойм**, або *гідрофізика*, включає фізику моря та фізику вод суходолу. У **фізиці атмосфери**, яка займається кількісними розрахунками та прогнозами процесів, що відбуваються в атмосфері, виділяють теоретичну метеорологію, фізику приземного шару, фізику вільної атмосфери (*аерологію*), фізику іоносфери, атмосферну оптику та актинометрію, вчення про атмосферну електрику, *радіометеорологію*, синоптичну метеорологію, *кліматологію*. Вивчення геофіз. явищ має велике наук. й нар.-госп. значення. Зміни геофіз. явищ спостерігаються на значних територіях. Їхні закономірності можна встановити лише при одночасному вивченні цих явищ на всій земній поверхні. З цієї метою періодично проводяться Міжнар. геофіз. роки, результати досліджень яких концентруються та обробляються в єдиному міжнар. наук. центрі. Систематичні комплекси геофіз. спостережень здійснюються спеціально створеними геофіз. станціями. На Україні геофізичні дослідження проводять Інститут геофізики АН УРСР, кафедри ун-тів та ін. установи й організації.

Лит.: Магніцкий В. А. Основы физики Земли. М., 1953; Новые результаты геофизических исследований на Украине. К., 1977; Гутенберг Б. Физика земных недр. Пер. с англ. М., 1963. М. Ф. Скопиченко.

ГЕОФІЗИКИ ІНСТИТУТ імені С. І. Субботіна АН УРСР — науководослідна установа. Засн. 1960 у Києві на базі *Геологічних наук інституту АН УРСР*. В Інституті функціонує (1978) 9 наук. відділів і 4 неструктурні лабораторії. Ін-т має сейсмічні і геоелектромагнітні станції, магнітні, гравіметричну та космофізичну обсерваторії. Головні наук. напрями: вивчення *земної кори* і *верхньої мантії*, розроблення теорій й методик геофіз. досліджень, створення автоматизованих систем інтерпретації даних, нової апаратури. Вивчаються будова середовища і процеси у *літосфері* й *астеносфері*. Розробляються питання *сейсмології*, *сейсмометрії*, *гравіметрії*, *магнітного поля Землі*, *палеомагнетизму*, електромагнітних явищ,



Гепард.



Герань маленька:
1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка;
3 — плід.

геотермії, ядерної геофізики, параметрів речовини при високих термодинамічних умовах, матем. геофізики, автоматизації геофіз. досліджень, мор. геофіз. досліджень, космічної фізики тощо. Разом з фундаментальними наук. дослідженнями проводяться й прикладні. В Ін-ті працював акад. АН УРСР С. І. Субботін. Ін-т видає «Геофизический сборник».

А. В. Чекунов.
ГЕОФІЗИЧНІ АНОМАЛІЇ — відхилення від загального (нормального) характеру розподілу фізичних полів Землі, зумовлені неоднорідністю її будови і різноманітністю фіз. властивостей мінеральної речовини, з якої вона складається. Інтенсивність Г. а. в кожній точці земної поверхні характеризується різницею між спостереженим і нормальним (теоретичним) значенням величини фіз. поля (див. *Поля фізичні*), обчисленої, виходячи з припущення про однорідність геол. будови і відповідний розподіл фіз. властивостей речовини земних надр. Розрізняють аномалії: гравітаційні, магнітні, сейсмічні, термічні, електричні, радіоактивні та ін. Г. а. досліджують з метою з'ясування їхньої природи, вивчення глибини будови Землі, прогнозування, пошуків і розвідки родовищ корисних копалин.

Т. С. Лебедев.
ГЕОФІЗИЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВЕРДЛОВИН — методи, за допомогою яких вивчають у свердловинах фізичні й хімічні властивості гірських порід. Гол. завдання Г. м. д. с. — безперервна геол. документація гірських порід, визначення речовинного складу та умов залягання їх, виявлення й оцінка запасів корисних копалин. Дослідження в свердловинах проводять усіма геофізичними методами розвідки. Найчастіше застосовують такі методи: електричні (вивчають питомий електрич. опір гірських порід, потенціали природної та штучної поляризації порід тощо), ядерні (досліджують природну радіоактивність порід, а також наведені гамма- і нейтронні поля) та акустичні (вивчають швидкість поширення та затухання пружних хвиль). Крім указаних, застосовують газовий, термічний, механічний, а також методи, призначені для контролю тех. стану свердловин (відхилення стовбура свердловини від вертикалі, наявність каверн на стінках тощо). Геофіз. вимірювання здійснюють за допомогою зондів каротажних, обладнаних датчиками фіз. параметрів або ін. приладами (лічильниками гамма-випромінювання, термометрами, каверномірами тощо), сигнали від яких передаються по кабелю на земну поверхню і реєструються відповідною апаратурою. Результати геофіз. досліджень свердловин зображують у вигляді діаграм. В геол. л-рі поряд з терміном «геофізичні методи дослідження свердловин» вживається й застарілий термін «каротаж».

Лит.: Справочник геофизика, т. 2, М., 1961; Филиппов Е. М. Ядерная геофизика, т. 1—2. Новосибирск, 1973; Петкевич Г. И. Информатив-

ность акустических характеристик неоднородных геологических сред. К., 1976.

І. А. Козачок, В. П. Рудницький.
ГЕОФІЗИЧНІ МЕТОДИ РОЗВІДКИ — група фіз. методів, за допомогою яких здійснюється дослідження геологічної будови земної кори з метою пошуків і розвідки родовищ корисних копалин. За допомогою Г. м. р. розв'язують інженерно-геол. та деякі спец. геол. питання. Наук. основою для кожного з Г. м. р. є відповідна галузь фізики Землі. Г. м. р. базуються на тому, що різні за віком, мінералогічним складом, умовами залягання, структурою та ін. особливостями гірські породи різняться фіз. властивостями та кількісними характеристиками як природних, так і наведених фіз. полів (див. *Поля фізичні*). Осн. Г. м. р.: магнітометричні, гравіметричні, сейсмічні, радіометричні, електромагнітні тощо. Природне магнітне поле Землі на її поверхні вивчають за допомогою *магнітометричних методів розвідки*. При вивченні розподілу сили тяжіння на земній поверхні застосовують *гравіметричну розвідку*.

Електромагнітними методами розвідки користуються з метою вивчення природних та штучно створених електромагнітних полів. Дослідження поширення пружних коливань у земній корі проводять за допомогою *сейсмічних методів розвідки*. Застосування *радіометричних методів розвідки* дає змогу встановлювати наявність радіоактивних елементів та продуктів розпаду їх, а також вивчати наведені у породах гамма- та нейтронні поля тощо. Усі види Г. м. р. базуються на застосуванні високоточної апаратури для польових спостережень, обчислювальної техніки, включаючи сучасні ЕОМ при опрацюванні результатів досліджень. Див. також *Геофізичні методи дослідження свердловин*. Лит.: Справочник геофизика, т. 1—6, М., 1960—69; Федянский В. В. Разведочная геофизика. М., 1967.

М. Ф. Скопиченко.
«ГЕОФИЗИЧЕСКИЙ СБОРНИК» — науковий журнал Інституту геофізики АН УРСР. Висвітлює теоретичні проблеми будови й еволюції земної кори і мантії Землі, результати вивчення їх комплексом геофізичних методів розвідки, питання теорії й методику геофізичних досліджень. Публікує експериментальні матеріали цих досліджень, дані про геофізичні поля (див. *Поля фізичні*) і фіз. властивості мінеральної речовини на великих глибинах, результати прикладних досліджень та регіональних узагальнень, відомості про нову апаратуру тощо. Журнал вищує інформацію про геофізичні роботи за всесвітніми і міжнар. проектами. Виходить шість разів на рік рос. мовою.

А. В. Чекунов.
ГЕОФІТИ (від *geo...* і грец. *φυτὸν* — рослина) — рослини, у яких органи з бруньками відновлення, призначені для переживання несприятливих періодів року, знаходяться в землі. До Г. належать кореневищі (пірві, півники), цибулини (цибуля, лілія), бульбо-

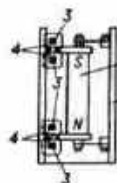
стеблові (картопля), бульбокореневі (жоржина) та деякі ін. рослини. **ГЕОФОН** (від *geo...* і грец. *φωνή* — звук) — приймач звукових хвиль, що поширюються у верхніх шарах земної кори. Принцип дії найдосконаліших Г. (мал.) полягає у перетворенні коливань ґрунту, зумовлених проходженням звукової хвилі, на коливання електр. струму, які підсилюються і реєструються. За допомогою деяких Г. безпосередньо вимірюють зміщення віброуючої земної кори. Різновидом Г. є п'єзогеофон, де звукові хвилі певної довжини вловлює кристал п'єзокварца. Г. застосовують при акустичному розвідуванні гірських порід, під час гірничорятувальних робіт, у військ. справі тощо.

В. Я. Клименко.
ГЕОХІМІЯ І ФІЗИКА МІНЕРАЛІЙ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі вивчення мінеральної речовини земної кори на Україні. Засн. 1969 в Києві на базі *Геологических наук институту АН УРСР*. До складу Ін-ту входять (1978) 21 відділ, ряд аналітичних лабораторій і дослідне підприємство. Гол. завданнями Ін-ту є вивчення геол. процесів на фіз.-хім. основі, дослідження природи, структури і властивостей мінеральної речовини, вивчення геології та геохімії родовищ, розробка пошукових критеріїв і наук. основ прогнозування їх. Осн. наук. напрями: геохімія земної кори, мінералогія і фізика мінералів; петрологія, магматизм і вулканізм; рудоутворення і металогеія; комплексне використання мінеральної сировини та освоєння нових видів її. Ін-т видає 4 щорічні міжвідомчі збірники.

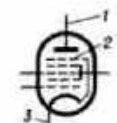
М. П. Шерба.
ГЕОХІМІЧНІ ПРОЦЕСИ — природні хімічні процеси, що відбуваються в надрах Землі та на її поверхні і спричиняють міграцію елементів та зміни хімічного складу гірських порід і мінералів. Внаслідок Г. п. утворюються мінерали й гірські породи. Виділяють три групи Г. п.: гіпогенні, гіпергенні і техногенні. До гіпогенних процесів відносять глибинні процеси, пов'язані з внутр. (планетарними) джерелами енергії, тобто тими джерелами, які виникають під час розвитку речовини Землі, діяння сили тяжіння та сил, зумовлених обертанням Землі. Ці процеси поділяють на магматичні, метаморфічні (див. *Метаморфізм*), метасоматичні (див. *Метасоматизм*) та ряд ін. Вони відбуваються в умовах високих т-р і тиску і спричиняють формування ендегенних (глибинних) родовищ мінеральної сировини (*гіротермальні родовища, метасоматичні родовища* тощо). До гіпергенних процесів належать поверхневі процеси, джерелом яких є гол. чин. сонячна енергія. Вони відбуваються на поверхні Землі та в приповерхневих горизонтах земної кори при помірних т-рах і тиску. До них відносять *вистроєння, осадкоутворення* тощо. Гол. фактори цих процесів — коливання т-ри, тиск до кількох атмосфер, надмір води, вільного кисню й вуглекислоти, біохім. процеси тощо. Гіпергенні процеси зумовлюють



Герасименки Яків і Яким. Майолікові виробн. 20 ст. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.



Геофон: 1 — інертна маса (магніт); 2 — корпус; 3 — осердя; 4 — змінений зор між наконечником магніту і осердям.



Геофот: 1 — анод; 2 — сітка; 3 — катод.



Г. Ю. Герасимович. Серветка (фрагмент вишивки). 20 ст

утворення *кори вивітрювання*, з якою пов'язані корисні копалини (рудні родовища, фосфорити тощо). Гіпогенні й гіпергенні процеси в деяких випадках тісно пов'язані між собою. Напр., утворення кам. вугілля і нафти відбувається внаслідок взаємодії їх. Техногенні процеси — процеси, зумовлені виробничою діяльністю людини.

Лит.: Тутаринів А. И., Павленко А. С., Александров И. В. Геохимия щелочного метасоматоза. М., 1963; Перельман А. И. Геохимия элементов в зоне гипергенеза. М., 1972; Савинов М. М. Миграция химических элементов в земной коре. Львів, 1975.

Б. Ф. Міцкевич.

ГЕОХІМІЯ (від *geo...* і *химія*) — наука, що вивчає поширення і розподіл хімічних елементів у земній корі та процеси міграції їх. Досліджує хім. склад Землі, окремих геосфер, гірських порід і мінералів; на хім. основі пояснює походження та історію Землі і поділ її на оболонки. Особливу увагу Г. приділяє процесам утворення корисних копалин, розглядаючи родовища їх як підвищену концентрацію тих чи ін. хім. елементів у земній корі.

Г. як наука виникла на поч. 20 ст. на стику *геології* і *хімії*. Розвиток і становлення Г. пов'язані з іменами рос. учених В. І. Вернадського, О. С. Ферсмана, О. П. Виноградова та ін. До її складу входять: регіональна Г., Г. елементів і процесів, Г. ізотопів, *гідрогеохімія*, *біогеохімія* та ін. Для геохімічних досліджень велике значення мають вивчення будови та властивостей атомів і іонів хім. елементів, кристалічної будови речовини, а також даних про термодинамічні умови, за яких відбуваються *геохімічні процеси* в геосферах. Геохім. дослідження базуються на аналітичних, експериментальних, матем. і власне геохім. методах. З них перші три групи застосовують при визначенні вмісту хім. елементів, моделюванні геохім. процесів і статистичному опрацюванні одержаних даних. Геохім. методи застосовують у тісному зв'язку з геол. методами. Крім геологічних, Г. користується також даними *океанології*, *біології*, *грунтознавства* та ін. наук. Виявлені геохім. закономірності мають велике значення у виробничій практиці людини, а також для розв'язання питань захисту та охорони навколишнього середовища. Дослідження в галузі Г. на Україні проводить Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

Лит.: Ферсман А. Е. Геохимия, т. 1—4. Л., 1934—39; Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 1. М., 1954; Виноградов О. П. Химическая эволюция Земли. М., 1959; Войткевич Г. В., Закруткин В. В. Основы геохимии. М., 1976. Б. Ф. Міцкевич.

ГЕОХІМІЯ ЛАНДШАФТІВ — науковий напрям на межі фізичної географії і геохімії, який вивчає переміщення (перерозподіл) хім. елементів у *ландшафті* географічному. Основи вчення про Г. л. заклав рад. вчений Б. Б. Полянов, який уперше визначив завдання, сформулював основні поняття і розробив методи визначення Г. л. Розрізняють: біогенний, фізико-

хім. (водний і повітряний), мех. і техногенний перерозподіл хім. елементів. Ділянки земної поверхні, що відрізняються якісною своєрідністю перерозподілу хім. елементів і сполук, називають геохім. ландшафтами. Їхні складові частини — елементарні ландшафти (напр., вододіли, схили, долини тощо) пов'язані між собою міграцією хім. елементів. Дані досліджень Г. л. використовують при пошуках корисних копалин, розв'язанні питань охорони навколишнього середовища, в с. г., охороні здоров'я тощо.

Лит.: Полянов Б. Б. Геохимические ландшафты. В кн.: Полянов Б. Б. Избранные труды. М., 1956; Перельман А. И. Геохимия ландшафта. М., 1975; Беус А. А., Грабовская Л. И., Тихонова Н. В. Геохимия окружающей среды. М., 1976. В. В. Цар.

ГЕОХРОНОЛОГІЯ (від *geo...* і *хронологія*) — визначення часу утворення гірських порід, з яких складаються земні верстви. Розрізняють Г. відносну і абсолютну. Відносна Г. визначає послідовність утворення гірських порід у часі, тобто відрізняє вік порід. Вона базується на спостереженнях, що дають можливість встановити, які явища в земній корі відбувалися раніше, які пізніше. Так, при неперушеному заляганні осадочних порід, у нижній частині геол. розрізу лежать давніші породи, у верхній — молодші. Осадочні породи відкладаються у вигляді горизонтальних верств, проте наступні *дислокації* змінюють форму залягання їх. Визначаючи відносний час утворення порід, користуються палеонтологічним методом — за скам'янілими органічними рештками фауни і флори, що збереглися в породах (див. *Палеонтологія*). Абсолютна Г. визначає час утворення мінералів у роках на основі ізотопного аналізу, що його проводять за допомогою радіологічних методів. Вік порід встановлюють за кількістю продуктів розпаду радіоактивних ізотопів, які нагромадились у кристалічних ґратках мінералів за час існування їх. Цей метод базується на тому, що час, протягом якого відбувається підрозпад того чи ін. ізотопу, відомий. Застосовують та-

кі методи: калій-аргоновий, рубідій-стронційовий, урано-торієво-свинцевий, гелієвий, вуглецевий та ін. Калій-аргоновий метод оснований на визначенні продукту розпаду ізотопу калію K^{40} , аргону Ar^{40} . Період підрозпаду K^{40} щодо алюмінію дорівнює $12 \cdot 10^9$ років. Рубідій-стронційовий метод засн. на вимірюванні Rb^{87} , що перетворюється на стронцій Sr^{87} з періодом підрозпаду 10^{11} років. Урано-торієво-свинцевий метод базується на визначенні ізотопів свинцю. Кінцевим продуктом розпаду урану є урановий свинець Pb^{206} , розпаду торію — торієвий свинець Pb^{208} . Гелієвий метод оснований на визначенні гелію, що є в уранових мінералах, він утворився з альфа-частинок радіоактивного випромінювання (1 г урану дає за секунду $9,7 \cdot 10^4$ альфа-частинок, або $1,1 \cdot 10^{-7}$ см³ гелію на рік). Вік порід, встановлений цим методом, часто буває заниженим, бо не весь гелій, що утворився, залишається в мінералі. Вуглецевий метод оснований на застосуванні радіоактивного вуглецю C^{14} , за допомогою якого визначають час утворення мінералів, що містять вуглець, віком до 40 тис. років. Вік уранових мінералів визначають також за вмістом у них ксенону, що є одним з продуктів спонтанного поділу урану з періодом підрозпаду 10^{10} років.

Метод радіоактивного розпаду теоретично точно визначає час утворення гірських порід, бо науці ще невідомі явища, які могли б змінити хід розпаду радіоактивних елементів. За цим методом вік Землі становить приблизно 4 млрд. років. Виходячи з прийнятого віку Сонячної системи (4,6 млрд. років) на основі даних про поширення ізотопів урану, осмію і ренію, встановлено, що процеси ядерного синтезу почалися 14—18 млрд. років тому.

На Україні вік найдавніших порід докембрію визначений у 3,5 млрд. років. Розробка мас-спектрометричних методів вивчення ізотопного складу елементів і створення на основі їх геохронологічних методів визначення віку гірських порід справило революційний вплив на розвиток уявлень про іс-

Геохронологічна шкала фанерозою

Епох	Початок, млн. років тому	Ера	Початок, млн. років тому	Період	Початок, млн. років тому	Тривалість, млн. років
VI Фанерозойський	570	Кайнозойська	67	Антропогенний (четвертинний)	1,5 *	1,5 *
				Неогеновий	25	23,5
				Палеогеновий	67	42
	230	Мезозойська	230	Крейдоний	137	70
				Юрський	195	58
				Тріасовий	230	35
	570	Палеозойська	570	Пермський	285	55
				Кам'яновугільний	350	75—65
				Девонський	410	60
				Силурийський	440	30
V	570		570	Ордовіцький	500	60
				Кембрійський	570	70

* За різними даними — від 0,6 до 3,5 млн. років



Голова Гери. Копія. Мармур, 4 ст. Національний музей, Рим.



Геракліт Ефеський.



Геракл Фарназе. Мармурова римська копія з бронзового оригіналу Лісіппа 2-ї половини 4 ст. до н. е. Національний музей, Неаполь.

гору кори континентів. Розроблено геохронологічну шкалу. Виділяють два найбільші її підрозділи — еони — фанерозойський та докембрійський. На підставі геохронологічних досліджень і планетарних узагальнень встановлено 6 метациклів розвитку земної кори, які відповідають відрізку часу 500—800 млн. років перебудови структури континентів. Найпізнішим — шостим метациклом є *фанерозой*, який припадає на останні

няються видовженими кінцівками, пристосованими до швидкого тривалого бігу (до 110 км/год), кігті невеликі. Довж. тіла до 140 см, хвоста — до 75 см, вис. в плечах 80 см. Забарвлення жовтувате з дрібними чорними плямами. В роді і вид — гепард (*A. jubatus*). Поширений у пустелях Африки та Пд.-Зх. Азії; в СРСР — у Туркменії. Живиться переважно дрібними копитними. Самка після 84—95-денної вагітності народжує 1—4 малят.

Геохронологічна шкала докембрію

Метацикл	Початок, млн. років тому	Ери (в дужках назва їх для Українського щита)	Початок, млн. років тому
V Докембрійський (Протерозой IV)	1100—1200	Докембрій V (Раківська) Докембрій VI (Чорноморська)	700—800 1100—1200
IV Докембрійський (Протерозой III)	1700	Докембрій IV, (Овруцька) Докембрій IV, (Волинська)	1500—1400 1700
III Докембрійський (Протерозой II)	2000	Докембрій III (Криворізька)	2000
II Докембрійський (Протерозой I)	2700	Докембрій II, (Бузько-Подільська) Докембрій II, (Базальдуцько-Росніська)	2300 2600—2700
I Докембрійський (Архей)	3500	Докембрій I, (Аульська) Докембрій I (Конкська)	3000 3500

570 млн. років, коли відбувався розвиток хребетних. Значний вклад у розвиток методів абсолютної Г. внесли рад. вчені О. П. Виноградов, Г. Д. Афанасьєв, О. І. Тугаринов, Л. М. Овчинников, Е. К. Герлінг та ін.; на Україні — М. П. Семенченко, Є. С. Бурксер, М. П. Щербак. Геохронологічні дослідження в УРСР зосереджені в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

Лит.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2, М.—Л., 1948; Бродский А. И. Химия изотопов, М., 1957; Семенченко Н. П. Геохронология в абсолютном летоисчислении и вопросы геологической истории докембрия. В кн.: Труды седьмой сессии Комиссии по определению абсолютного возраста геологических формаций, М., 1960; Старик И. Е. Ядерная геохронология, М.—Л., 1961; Геохронология докембрия Украины, К., 1965; Геохронология СССР, т. 1—3, Л., 1973—74.

ГЕОЦЕНТРИЧНА СИСТЕМА СВІТУ (від *geo...* й лат. *centrum* — осереддя, центр) — помилкове давнє уявлення про будову Всесвіту, за яким у центрі його міститься нерухома Земля, а навколо неї рухаються всі небесні світила. Г. с. с. описав К. Птолемей (2 ст. н. е.). Цієї системи дотримувалися до 16 ст., поки на зміну їй не прийшло вчення М. Коперника (див. *Геліоцентрична система світу*).

ГЕОЦЕНТРИЧНІ КООРДИНАТИ — системи координат небесних, за допомогою яких визначають положення світил відносно центра Землі.

ГЕПАРД (*Acinonyx*) — рід хижаків родини *котячих* підродина *гепардових*. Від ін. котячих відрізняється

Пром. значення не має. В Індії та Ірані Г. використовували для полювання на антилоп. Мисливські Г. були відомі в Київській Русі. Підлягає охороні як рідкісний вид, що зникає. Іл. с. 534.

В. О. Топачевський.
ГЕПАРІН (від грец. *ἥπαρ* — печінка) — речовина, яка перешкоджає *зсіданню крові*. За хім. природою сірковмісний *мукополісахарид*. Виробляється в організмі людини і тварин тучними клітинами, скупчення яких є в печінці, легенях, стінках кровоносних судин. Добувають з печінки та легень великої рогатої худоби. Застосовують у медицині як *антикоагулянт*.

ГЕПАТИТ [від грец. *ἥπαρ* (ἥπατος) — печінка] — загальна назва запальних захворювань печінки різної *етіології*. Поділяються Г. на гострі та хронічні. Гострі Г. спричинюються вірусом *гепатиту вірусного*, вірусом *інфекційного мононуклеозу*, збудниками гострих кишкових та ін. інфекцій, різними токсичними агентами. Причиною виникнення гострого Г. можуть бути також токсикоз, вагітність, іонізуюч. випромінювання. Хронічні Г. виникають як ускладнення при *сепсисі*, черевному й поворотному тифах, *туберкульозі*, *сифілісі* тощо, а також як наслідок різних пром., харч., лікарських отруєнь (токсико-алергічні Г.). Поряд з ураженнями печінки при Г. спостерігаються ознаки ураження шлунка, кишків, підшлункової залози, жовчних шляхів і жовчного міхура. Це свідчить про те, що Г. є захворюванням усього організму. Гострий Г. без відповідного лікування може перейти в хронічний,

який триває роками і може ускладнюватися *цирозою* печінки. Ознаки Г.: нудота, печія, розлади травлення, болі в ділянці печінки і збільшення її розмірів, іноді — жовтяниця. Лікув. а н н я спрямоване на ліквідацію осн. захворювання; дієта, бальнеологічне лікування (Єсентуки, Трускавець та ін.).

Лит.: Бондарь З. А. Клиническая гепатология, М., 1970; Подымова С. Д. Хронический гепатит, М., 1975.

ГЕПАТИТ ВІРУСНИЙ, гепатит інфекційний, гепатит сироватковий, жовтяниця інфекційна, хвороба Боткіна (за ім'ям С. П. Боткіна, який уперше в 1888 висловив думку про інфекційну природу Г. в.) — вірусне захворювання з переважним ураженням печінки та циклічним перебігом. Г. в. — одне з найпоширеніших захворювань у всьому світі. На Г. в. хворіють люди різного віку, особливо діти. Джерелом інфекції при Г. в. є тільки людина — хвора або вірусоносія. Збудник Г. в. міститься в крові та виділеннях хворого і, потрапляючи в навколишнє середовище, забруднює джерела водопостачання, продукти харчування, руки тощо. Зараження відбувається через рот, при взятті або переливанні крові, введенні ліків, внутрішньовенному введенні плазми, при різних хірургічних втручаннях як наслідок поганої стерилізації шприців, інструментів. Інкубаційний період Г. в. — 3—6 тижнів при зараженні контактно-побутовим шляхом і довший (іноді до року), коли інфекція потрапляє через кров. Часто хвороба розвивається поступово, особливо у людей похилого віку; у дітей іноді буває гострий початок з остудою, підвищенням т-ри. При Г. в. хворого морозить, зникає апетит, з'являються нудота, кволість, відчуття тяжкості в підгрудничній ділянці, іноді — болі у животі, у суглобах. У розпалі захворювання з'являється жовтяниця, печінка і селезінка збільшуються. Звичайно Г. в. закінчується одужанням, але при неправильному лікуванні може давати тяжкі ускладнення (*атрофія* печінки, печінкова кома).

Пр о ф і л а к т и к а — негайна ізоляція хворого на Г. в., вжиття загальносанітарних заходів, уведення особам, які були в контакті з хворим, гамма-глобуліну. В дитячому колективі встановлюється карантин на 45 діб. Лікув. а н н я: загальнооздоровчі засоби, вуглеводна дієта з високим вмістом вітамінів, білків, жирів, споживання великої кількості рідини (особливо фруктових соків). Медикаментозне лікування суворо індивідуальне, в період одужання — бальнеологічне лікування (Єсентуки, Миргород, Трускавець та ін.). Особи, які хворіли на Г. в., підлягають диспансерному нагляду протягом 6—12 місяців. Лит.: Тареев Е. М. [та ін.]. Эпидемиологический гепатит, М., 1970; Угрюмов Б. Л., Фомин Д. Х., Волк А. Д. Сыновроточный гепатит, К., 1975; Блюгер А. Ф. Вирусный гепатит, Рига, 1978.

Б. Л. Угрюмов.
ГЕПАТИТИ ТВАРИН ІНФЕКЦІЙНІ — загальна назва запальних уражень печінки інфекційно-



М. Гейнерт-Майер.



В. П. Герасименко.



К. М. Герасименко.

ГЕПАТО- ЦЕРЕБРАЛЬНИЙ СИНДРОМ



І. О. Герасимов.



І. П. Герасимов.



О. М. Герасимов.



С. А. Герасимов.

го походження. Майже завжди процес захоплого жовчійний міхур і протоки, виникають глибокі порушення білкового, вуглеводно-жирового і пігментного обміну. Найчастіше зустрічаються вірусний гепатит каченят та інфекційний гепатит собак. Перебіг Г. т. і. буває гострий і хронічний. При гострій формі в печінці розвиваються гнійні процеси, при хронічній — цироз. Джерело інфекції — хворі тварини. Серед хворих звірів Г. т. і. можуть поширюватися тривалий час. Хворі тварини втрачають апетит, мляві, у них підвищується т-ра, виникають болочистість живота, жовтяниця, конвульсії і параліч. Смерть настає за 1—2 дні, у каченят — за 1—2 год. Лікування не ефективне. В неблагополучних щодо Г. т. і. г-вах вираховують тварин-збудників носіїв, провадять імунізацію поголів'я і ретельну дезінфекцію.

ГЕПАТО-ЦЕРЕБРАЛЬНИЙ СИНДРОМ — ураження нервової системи, що характеризується порушенням функції печінки в поєднанні з нервово-психічними розладами. Г.-ц. с. спостерігається при хронічних прогресуючих захворюваннях печінки. Виявляється дратливістю, підвищеною стомлюваністю, порушенням сну тощо, а також вегетативно-судинними розладами; можливі органічні ураження мозку; іноді — поліневроїти і полірадикуліти (див. *Радикуліт*). Лікування — спрямоване на усунення захворювань печінки, що спричинили гепато-церебральний синдром.

ГЕППЕРТ-МАЙЕР (Goepfert Mayer) Марія (28.VI 1906, Катівіце, Польща — 20.II 1972) — американський фізик-теоретик, член Національного АН США. Закінчила 1930 Геттінгенський ун-т, з 1931 працювала в США. Наук. праці з ядерної фізики, квантової механіки, теорії кристалічної ґратки та статистичної механіки. Передбачила подвійний *бета-розпад* і розробила його теорію (1935). Незалежно від Г. Йенсена створила (1951) оболонкову модель ядра (див. *Атомне ядро*). Нобелівська премія, 1963. Портрет с. 537.

ГЕПТАН, C_7H_{16} — насичений вуглеводень. Відомо 9 ізомерів Г. Нормальний Г. — C_7H_{16} , C_7H_{16} — безбарвна рідина з слабким своєрідним запахом, густ. 683,8 кг/м³, $t_{\text{кип}}$ 98,4° С, нерозчинний у воді, змішується з ефіром та ін. органічними розчинниками. З повітрям утворює вибухову суміш. Одержують фракціонуванням з нафти або синтетичного бензину. Застосовують Г. як еталон для визначення детонаційної стійкості карбюраторних палив (*октанове число* Г. беруть рівним нулю). Серед ізомерів Г. практичне значення має 2, 2, 3-триметилбутан (триптан) — як добавка до моторного палива.

ГЕПТОД [від грец. *ἑπτά* — сім і (*електрод*)] — семиелектродна лампа електронна. Являє собою герметичний балон з анодом, катодом і п'ятьма сітками (двома керуючими, двома скануючими і однією захисною). Г. використовують головним чином для перетворення електр. коливань високої частоти

в радіоелектронних пристроях (напр., у *супергетеродинах* радіоприймачах). Іноді Г. наз. пентатридом. Іл. с. 535.

ГЕРА ("Γηρα) — у грецькій міфології царя богів, дочка *Кроноса* й *Рей*, сестра і дружина *Зевса*. Вшановували її як богиню шлюбу, кровнотельство жінок, захисницю вагітних і породілей. За міфами, мала владу й жорстоку вдачу, переслідувала жінок — коханок *Зевса*. Зображували її жінкою величної постави, з суворим поглядом. У римській міфології її відповідає *Юнона*. Іл. с. 536.

ГЕРА — місто на Пд. НДР, на р. Вайсе-Ельстері, адм. центр округу Гера. Вузол з-щ і автошляхів. 114,1 тис. ж. (1975). Старовинний центр текст. (гол. чин. вовняної) пром-сті. Розвинуті текст. машинобудування й верстатобудування. Підприємства взут., гумової, меблевої, харч. пром-сті. Вироби, піаніно. Гірничий ін-т. Театр, бот. сад. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Г. згадується з 995.

ГЕРАКЛ ("Γηρακλῆς) — у грецькій міфології народний герой. Син бога *Зевса* й дружини фіванського царя *Алкмени*. Здійснив 12 подвигів: задушив немейського лева, убив лернейську гідру, аловив ериманфського непра, приборкав кернейську лань, почитив *авівеї стайні*, приборкав критського бика, дістав золоті яблука з саду *Гесперид*, переміг *амазон*, поборов *Цербер* тощо. За ін. міфами, звільнив прикутого *Прометея*, подолав *Антея*, допоміг богам здобути перемогу над *гігантами* та ін. Як втілення надзвичайної фізичної сили, мужності й працьовитості, Г. був одним з найпопулярніших у грец. міфології. У Римі Г. наз. *Геркулесом*. Міфи про Г. широко відображено в мистецтві. Іл. с. 536.

ГЕРАКЛІЙ — місто *Боспорської держави* на узбережжі Азовського моря. Г. згадують давньогрец. географи *Страбон*, *Птолемей*. Залишками Г., як вважало більшість учених, є городище на місі *Казантип* біля с. Мисового Ленінського р-ну Крим. обл. Під час розкопок городища відкрито залишки будівель перших століть н. е. та шар загаріш. Очевидно, бл. 270 н. е. Г. зруйнували *готи*.

ГЕРАКЛІТ Ефеський ("Γηρακλῆτος δ' Εφεσῖος; бл. 544/540 до н. е. — бл. 480 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, стихійний діалектик, представник *іонійської школи*. Своє вчення виклав у творі «Про природу». Виходив з найвищої матеріалістичної уявлень про вогонь як першооснову всіх речей. Відкидаючи реліг.-міфологічні уявлення про світ, Г. доводив, що світ не створений богом, а був, є й буде вічно живим вогнем, який закономірно спалахує й закономірно гасне. В. І. Ленін назвав ці положення Г. дуже хорошим викладом начал діалектичного матеріалізму (Повне зібр. тв., т. 29, с. 293). Ідея матеріальної єдності світу в Г. поєднується з ідеєю становлення й плінності всього існуючого. Г. вчив, що все перебуває у вічному процесі виникання й зникання, тому природа не була в одному й

тому самому стані. Осн. причиною всіх змін у природі Г. вважав боротьбу протилежностей. Він висловив багато глибоких здогадок про єдність, взаємозв'язок і взаємопереходи протилежностей. Об'єктивну необхідність і закономірність природи Г. називав *логосом*, запровадивши вперше цей термін у філософії. Матеріалізові Г. притаманні риси *гілозоїзму*. У гносеології Г. вперше в історії давньогрецької філософії висунув проблему про роль відчуттів і розуму в процесі пізнання. За своїми політ. поглядами Г. — виразник клас. інтересів рабовласників, противник античної демократії. Класики марксизму-ленізму високо оцінювали діалектику Г., яка в його вченні досягла найвищого в античній філософії ступеня розвитку. Портрет с. 536.

Тел.: Рос. перека. — Фрагменти. В кн.: Матеріалісти Древньої Греції. М., 1955.

Лит.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленин В. І. Філософські записи. Повне зібрання творів, т. 29; Історія античної діалектики. М., 1972; Асмус В. Ф. Антична філософія. М., 1976.

В. С. Дмитріченко.

ГЕРАЛЬДИКА [лат. (ars) heraldica, від heraldus — оповісник, герольд] — допоміжна істор. дисципліна, що вивчає походження й соціальні функції символів, емблем і *гербів*, закономірності їхнього графічного зображення та особливості композиції їхніх окремих елементів, значення останніх як своєрідних наук. джерел. Г. досліджує пам'ятки матеріальної культури та писемні джерела з гербами й емблемами, допомагає дослідити нац. традиції, соціальні риси, екон. і культурні зв'язки між країнами тощо. В Зх. Європі герби спочатку вивчали службові особи — герольди, в 14 ст. було створено спец. установи — герольдії. В Росії Г. як наук. дисципліна почала розвиватися з 17 ст. Серед узагальнюючих досліджень з вітчизняної Г. — праці О. Б. Лакієра, П. П. Вінклера, Ю. В. Арсенєва, а також Б. К. Лукомського, який разом з В. Л. Модзалевським видав «Малоросійський гербовник» (СПБ, 1914). В СРСР, в ін. країнах соціалістичної співдружності розвивується принципово нова держ. і сусп. емблематика, що відображує особливості соціалістичного ладу й високу мету — побудову комунізму (див. також *Герб державний*). Г. пов'язана з *генеалогією*, *нумізматикою*, *налеографією* і *сфрагістикою*. Дані Г. використовуються різними галузями істор. науки.

Лит.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Каменцева Е. І., Устюгов Н. В. Руска сфрагістика і геральдика. М., 1974; Драчук В. С. Рассказы о геральдике. М., 1977.

В. І. Стрельський.
ГЕРАНЬ — 1) Ж у р а в ц я (Geranium) — рід рослин род. геранієвих. Одно-, рідше багаторічні трав'янисті рослини. Стебло заввишки від 20 до 60 см. Листки пальчасто-, рідше перисторозсічені. Квітки правильні, двостатеві. Плід розкривається п'ятьма стулками. Понад

250 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 55 видів, з них в УРСР — 23. Найпомір. Г. лісова (G. silvaticum), Г. лучна (G. pratense), Г. маленька (G. pusillum). Усі Г. містять дубильні речовини; в листках багатьох видів є вітаміни С і провітаміни А. Вільність Г. — бур'яни. Іл. с. 534.

2) Народна назва *пеларгонії*. **ГЕРАСИМЕНКИ** — українські рад. майстри художньої кераміки, брати. 1) Яким Агафонович Г. (9.IX 1888, с. Бубнівка, тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл. — 21.I. 1970, там же). 2) Яків Агафонович Г. (26.X 1891, с. Бубнівка, тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл. — 24.IV 1969, там же). Виготовляли глечики, куманці, барильця, баньки, кахлі в традиційних для укр. гончарства формах, оздоблювали їх рослинним і геометричним орнаментом. Створювали й декоративні блюда, столовий кавовий сервізи. Твори зберігаються в музеях Києва та Львова. Іл. с. 535.

ГЕРАСИМЕНКО Василь Пилипович (11(24).IV 1900, с. Велика Бурімка, тепер Чорнобайського р-ну Черкаської обл. — 13.II 1961, Київ) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями, зокрема 28-ю, яка брала участь у визволенні України, військами Сталінградського, Харків., Київ. військ. округів. З березня 1944 по жовтень 1945 — нарком оборони УРСР. З 1945 Г. — заст. команд. військами Прибалт. військ. округу. З 1953 — у відставці. На XV з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 537.

ГЕРАСИМЕНКО Костянтин Михайлович (28.IV (11.V) 1907, с. Прихидьки, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл. — вересень 1942) — український рад. поет і драматург. Закінчив Пирятинське пед. уч-ще. Вчителював у Донбасі. В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Загинув на Кавказькому фронті. Друкуватися почав 1932. Тематика творчості Г. — шастя вільної праці, інтернаціональне єднання, захист соціалістичної Вітчизни. Поетичні збірки Г.: «Зріст» (1933), «Вересень» (1935), «Пам'ять» (1938), «Дорога» (1939), «Портрет» (1941). Автор п'єс «При битві дорозі» (за мотивами поеми Т. Шевченка «Катерина») і «Легенда». В 1939 у співавторстві з М. Вериківським написав лібретто до опери «Наймичка». Портрет с. 537.

Та.: Поетич. К., 1966; Пам'ять. К., 1977; Рос. перекл. — Рассказ про песню. М., 1958.

ГЕРАСИМОВ Іван Олександрович (н. 8.VIII 1921, с. П'юстрова, тепер Стерлітамацького р-ну Башк. АРСР) — рад. військ. діяч, генерал армії (1977). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1938. В 1940 закінчив Ульяновське бронетанко-

ве уч-ще. Учасник Великої Вітчизн. війни (командир танкового взводу — нач. штабу танкової бригади). В 1955 закінчив Військ. академію бронетанкових військ, 1966 — Військ. академію Ген. штабу. Був заст. команд. армією, нач. штабу, команд. армією, 1-м заступником команд. військами Прикарпатського військ. округу. З 1973 — команд. Пн. групою військ, з 1975 — команд. військами Київ. військ. округу. З 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС, член ЦК Компартії України. З 1977 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8 і 9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ГЕРАСИМОВ Інокентій Петрович [н. 9(22).XII 1905, Кострома] — російський рад. географ, геоморфолог, ґрунтознавець. Акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1945. Закінчив Ленінгр. ун-т (1926). В 1936—56 очолював Відділ географії і картографії ґрунтів у ґрунтопом. ін-ті ім. В. В. Докучаєва. З 1945 працює в Ін-ті географії АН СРСР (з 1951 — директор). Праці Г. присвячені питанням палеогеографії, геоморфології, географії ґрунтів, охорони й перетворення природи тощо. Засновник конструктивного напрямку в географії. Голова Національного комітету радянських географів (з 1957), президент Всесоюзного товариства ґрунтознавців. Нагороджений двома орденами Леніна, Держ. премія СРСР (1973).

ГЕРАСИМОВ Михайло Михайлович [2(15).IX 1907, Петербург — 21.VII 1970, Москва] — російський рад. антрополог, археолог і скульптор, доктор істор. наук (з 1956). Відкрив і дослідив пізньопалеолітичну стоянку Мальта (за 80 км від Іркутська). Розробив методи реконструкції за черепом м'яких частин обличчя. Створив скульптурні портрети Ярослава Мудрого, Андрія Боголюбського, Тимура, Улугбека, Івана Грозного, жителів трипільських поселень на території України та багато ін. Метод Г. — відтворення за черепом м'яких частин обличчя — має важливе значення в криміналістиці. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1950.

ГЕРАСИМОВ Олександр Михайлович [31.VII (12.VIII) 1881, м. Козлов, тепер Мічуринськ Тамбов-



О. М. Герасимов. Груповий портрет найстаріших художників І. М. Павлова, В. М. Бакшієва, В. К. Бялінницького-Бірулі і В. М. Мешкова, 1944. Державна Третьяковська галерея у Москві.

ської обл. — 23.VII 1963, Москва] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1943), дійсн. член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1950. В 1915 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури і архітектури, де вчився у А. Архипова і К. Коровіна. Член АХРР з 1925. Автор картин на історико-революц. теми («В. І. Ленін на трибуні», 1929—30, «Гіми Жовтню», 1942, та ін.), портретів (І. Мічуріна, 1926; балерини О. Лепешинської, 1939; групового портрета найстаріших художників І. Павлова, В. Бакшієва, В. Бялінницького-Бірулі, В. Мешкова, 1944, та ін.), пейзажів і натюрмортів. Виконав ілюстрації до повісті М. Голя «Тарас Бульба» (1946—54). В 1947—57 — президент АМ СРСР. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1945, 1949.

Лит.: Сокольников М. А. М. Герасимов. М., 1954.

ГЕРАСИМОВ Сергій Аполлінарійович [н. 21.V (3.VI) 1906, м. Міас, тепер Челябінської обл.] — російський рад. кінорежисер, актор і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. Роботу в кіно почав 1924 як актор. Постановив фільми: «Семеро сміливих» (1935), «Комсомольськ» (1937), «Маскарад» (1941), «Велика земля» (1944), «Дочки-матері» (1975), телефільм «Червоне і чорне» (1976) та за власними сценаріями: «Учитель» (1939), «Молода гвардія» (1948), «Тихий Дон» (1957—58), «Люди і звірі» (1962), «Журналіст» (1967), «Біла озеро» (1969), «Любити людину» (1974) та ін. В 1944 очолював творчу майстерню. Професор ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949, 1951, 1971.

Та.: О киноискусстве. М., 1960; Жизнь. Фильмы. Споры. М., 1971. Лит.: Фрейлих С. Искусство кинорежиссера. М., 1954; Парфенов Л. А. Сергей Герасимов. М., 1975. О. К. Бабішкін.

ГЕРАСИМОВ Сергій Васильович [14(26).IX 1885, Можайськ, тепер Московської обл. — 20.IV 1964, Москва] — російський рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1958), дійсн. член АМ СРСР (з 1947). В 1912 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури і архітектури, де вчився у С. Іванова і К. Коровіна. Член АХРР (з 1930). Автор картин, присвячених перебудові села: «Сільрада» (1924—25), «Приїзд комуністів на село» (1927), «Колгоспний сторож» (1933), «Колгоспне свято» (1936—37); полотен на історико-революц. теми: «Клятва сибірських партизанів» (1933), «В. І. Ленін на II з'їзді Рад серед делегатів-селян» (1935—36), «За владу Рад» (1957); ліричних пейзажів: «Зима» (1939), серії «Можайські пейзажі» (1954—64); ілюстрацій до творів О. Пушкіна, М. Некрасова, М. Горького та ін. Викладав у різних худож. закладах. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями, Ленінська премія, 1966 (посмертно). Іл. с. 540.



С. В. Герасимов



Л. П. Герасимчук



Н.-Ф. Герберт



М. В. Гербель

Лит.: Галушка А. С. Сергей Васильевич Герасимов. Л., 1964.

ГЕРАСИМОВИЧ Ганна Юліанівна [16(28).III 1889, с. Пилипче, тепер Борщівського р-ну Тернопільської обл. — 31.III 1974, Косів Івано-Франківської обл.] — українська рад. вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Серед творів: портрети — В. І. Леніна (1954), І. Франка (1956), Марка Черемшнина (1959), Т. Шевченка (1966); тематичні композиції — «На полонині» (1957), «На оновленій Верховині»; скатерті, рушники, чоловічі сорочки, жіночі блузки. Іл. с. 535.

ГЕРАСИМЧУК Лідія Павлівна (5.IV 1922, Київ — 5.XII 1958, там же) — українська рад. балерина, засл. арт. УРСР (з 1952). В 1937 закінчила Київ. хореографічний технікум, відтоді — солістка балету Київ. театру опери та балету. 1941—44 — в Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Маруся («Маруся Богуславка» Свєтчикова), Венера й Маріула («Лілея» Данькевича), Раймонда («Раймонда» Глазунова) та ін. Портрет с. 539.

ГЕРАСІЮТА Микола Федорович (н. 18.XII 1919, м. Олександрія, тепер Кіровоградської обл.) — український рад. вчений у галузі механіки й машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Герой Соці-

лістичної Праці (1961). Член КПРС з 1942. Закінчив (1941) Одеський ун-т. З 1946 працює в конструкторському бюро, з 1952 — і в Дніпроп. ун-ті (професор з 1962). Осн. праці — в галузі динаміки складних мех. систем. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1967. Ленінська премія, 1972.

ГЕРАТ — місто на Пн. Зх. Афганістану. Розташований у великому оазисі, що зрошується водами р. Геріруд. Адм. центр провінції Герат. Вузол автошляхів, аеропорт. 108,8 тис. ж. (1973). Торг. центр (торгівля каракулем, зерном, фруктами тощо). Бавовноочисна, текст., борошномельна, рисоочисна пром-сть. Вироби олії, кондитерська ф-ка. Кустарні промисли (вовняні й шовкові тканини, килими). Центр середньовічної мініатюри й декоративно-прикладного мист. (див. *Гератська школа мініатюри*). Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Г. відомий з давніх часів під назвою Александрия-Ариана (Александрія Арійська).

ГЕРАТСКА ШКОЛА МІНІАТЮРИ — одна з середньовічних шкіл мініатюри, існувала в столиці д-ви Тимуридів — Гераті. Г. ш. м. виникла на поч. 13 ст. у зв'язку з заснуванням придворної майстерні рукописів (ілюстрації до «Антології» Байеукара, «Гулістану» Сааді, обидва — 1427; «Шахнаме», 1430; «Хамсе» Нізамі, 1431). Твори майстрів Г. ш. м. відзначалися яскравим колоритом, правдивою передачею емоційного стану людини, яку найчастіше зображували на глі пейзаж. Серед найвизначніших представників Г. ш. м. художники Кемалеллін Бехзад, Касім Ал.

ГЕРАЩЕНКО Олег Аркадійович (н. 12.VIII 1925, кишлак Чувалачі, тепер Ташкентського р-ну Ташкентської обл.) — український рад. вчений у галузі теплофізики, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. З 1951 працює в Ін-ті тех. теплофізики АН УРСР (з 1974 — директор). Осн. праці присвячені розробленню нової галузі метрології — термометрії. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ГЕРБ (польс. herb, від нім. Erbe — спадщина) — особливий символічний знак, що виражає коло ідей політ. та істор. характеру, природні особливості, госп. специфіку країни, території чи стану відзнаку, генеалогію особи, роду тощо. Г. поділяються на різні види і категорії: герби державні, Г. земельні, міст, областей, губерній та ін. тер., які входять до складу д-ви, корпоративні (середньовічних цехів, *гільдій, братств*), родові. Г. розрізняються кольором, фігурами, малюнками, створюваними за спец. правилами, і описуються спец. термінами. Г. зародилися за античних часів. У Давній Русі відомі з 10 ст. Виникнення Г. як родових спадкових знаків у Зх. Європі належить до епохи хресто-вих походів (11—12 ст.). Згодом Г. почали зображувати на прапорах, грошових знаках, печатках.

на папері тощо. В Росії перші дворянські Г. з'явилися в кін. 16 — на поч. 17 ст. Свій Г. був у Війська Запорізького. В Рад. країні зі скасуванням станів було ліквідовано (1917) Г. окремих осіб і родів. Вивченням Г. та їхньої історії займається *геральдика*.

ГЕРБ ДЕРЖАВНИЙ — офіційна емблема держави, зображувана на прапорах, державних, грошових знаках, печатках, деяких офіційних документах тощо. Опис і зображення Г. д. встановлюють конституції і спец. закони д-ви. Мета Г. д. — дати в умовних і лаконічних символах уявлення про д-ву, її історію, сусп. і держ. лад. Феод. і бурж. Г. д. містять гол. чин. зображення хижих тварин і птахів, що символізує силу д-ви. Г. д. СРСР і ін. соціалістич. країн побудовано на нових, принципово відмінних від бурж.-дворянської *геральдики*, засадах. Так, Г. д. СРСР символізує головне, що притаманне рад. ладові — мир і творчу працю, непорушний братерський союз робітн. класу і селянства, об'єднаних заг. метою побудови комуністичного суспільства. Г. д. СРСР являє собою зображення *серпа і молота* на фоні земної кулі, у променях сонця і в обрамленні колосся, з написом мовами союзних республік: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». У верхній частині герба — п'ятикутна зірка. Свій Г. д. має кожна рад. союзна республіка. Г. д. УРСР вперше прийнято 1919 (наступні редакції 1929, 1937 і 1949). Відповідно до ст. 166 Конституції УРСР він являє собою зображення серпа і молота, розміщених на щиті, у променях сонця і в обрамленні колосся, з написами на стрічці: внизу вінка «Українська РСР», на правому витку — «Пролетаріи всех стран, соединяйтесь!» і на лівому — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Над щитом між колоссям — п'ятикутна зірка. Іл. див. до ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка* (обидві на окремих аркушах), а також до статей про інші радянські союзні республіки та зарубіжні держави.

ГЕРБАРІЙ (лат. herbarium, від herba — трава) — 1) Колекція спеціально зібраних, засушених і відповідно змонтованих на аркушах паперу рослин, призначена для наук. досліджень. Розрізняють за г а л ь н і Г., які являють собою більш-менш повну колекцію рослин певної території і роблять можливим планомірне флористичне вивчення її, та спеціальні Г. — колекції харч., тех., лікарських чи ін. рослин. Зібрані для Г. рослини або окремі частини їх відразу ж розправляють і сушать між аркушами паперу, стягнутими рамами. Папір кілька разів міняють. Після засушування рослини монтують на щільних аркушах паперу розміром 42 × 28 см. Найбільші Г. в СРСР зберігаються в Ленінграді, Москві, Києві, Тбілісі, Томську та ін. містах; у зарубіжних країнах — в К'ю (біля Лондона), в Лондоні, Парижі, Женеві, Відні тощо. 2) Установа, що зберігає колекції

С. В. Герасимов. Зима. 1939. Держанна Третяковська галерея в Москві.



Гератська школа мініатюри. Касім Ал. Мініатюра до поеми Джамі. «Юсуф та Зулейка» з рукопису «Хамсе». Кінець 15 ст. Британський музей. Лондон.



засушених рослин і провадить наук. обробку їх.

ГЕРБАРТ (Herbart) Йоганн-Фрідріх (4.V. 1776, Ольденбург — 14.VIII. 1841, Геттінген) — німецький філософ-ідеаліст, психолог і педагог. Основою всього існуючого Г. вважає «реалі» — вічні, незмінні, неспіваючі духовні сутності. Релігію обґрунтовував телеологією.

Г. заперечував конституційний лад, виправдовував експлуататорські відносини. Був представником асоціативної психології. Намагався теоретично обґрунтувати педагогіку, вважаючи, що філософія вказує мету виховання, а психологія — шляхи до цієї мети. Ряд положень Г. (роль інтересу в навчанні, виховний характер навчання, структура навч. процесу тощо) був використаний у подальшому розвитку педагогіки, однак його теорія управління дітьми призводила до пригнічення особистості дитини за допомогою системи заборон і покарань. Учителів-базиліан — послідовників гербартизму в Галичині — зобразив І. Я. Франко у творах «Schön schreiben», «Олівець» та ін. Портрет с. 539.

ГЕРБЕЛЬ Микола Васильович (26.XI (8.XII) 1827, Твер, тепер Калінін — 8(20).III. 1883, Петербург) — російський поет, перекладач, видавець. Закінчив Київ. гімназію, Ніжинський ліцей (1847). З 1846 друкував свої переклади з європ. поетів. Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1854). У 1857—80 підготував і видав твори Ф. Шіллера, Дж. Байрона, У. Шекспіра, Й. В. Гете та ін. в перекладах рос. письменників. Г. був особисто знайомий з Т. Шевченком. Видавав «Кобзар» у рос. перекладах (1860, 1869, 1876); твори Є. Гребінки (1862). Перекладав укр. нар. пісні, поезії Т. Шевченка, окремі твори І. Котляревського, М. Костомарова, О. Афанасьєва-Чужбинського, Л. Глібова, Ю. Федьковича та ін., залишив спогади про Ніжин (1851). Портрет с. 539.

Лит.: Федорів І. Перший перекладач «Кобзаря» Микола Гербель. «Україна», 1946, № 3.

ГЕРБЕРА (Gerbera) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. складноцвітих. Стебло вкорочене, прикореневі листки зібрані в розетки. Суцвіття (кошики) одиночні, великі, на довгих безлистих квітконосах. Бл. 70 видів, пошир. у тропіч., рідше в помірних областях Азії й Африки. У квітництві відомі Г. Джемсона (G. jamesonii), садові форми якої мають великі кошики і яскраві квітки яскравого кольору. Використовують як горщикову рослину або для арізу. На Пд. СРСР, у т. ч. й на Україні (Крим), вирощують у відкритому ґрунті, де вона цвіте з ранньої весни до пізньої осені.

ГЕРБЕРШТЕЙН (Herberstein) Зігмунд (23.VIII. 1486, Віннах, Крайна — 28.III. 1566, Відень) — німецький дипломат і мандрівник, барон. Двічі (1517 та 1526) відвідав Москву як посол «Священної Рим. імперії». Був на Україні. В 1549 видав у Відні лат. мовою «Записки про московські справи», написані на основі переважно російських

джерел — дітонісів, картографічних матеріалів тощо. Життя рос. суспільства поч. 16 ст. Г. змалював тенденційно, перебільшуючи його відсталість. У книзі Г. описано деякі міста, шляхи, ріки України, на картах є схематичне зображення тер. України.

ГЕРБІНІЙ (Herbinus) Йоганн (бл. 1620—79) — німецький історик. Написав лат. мовою ряд праць, зокрема про Київ, печери («Святі київські підземелля, або Підземний Київ». Іена, 1675). Був знайомий з укр. церк. та освітнім діячем І. Гізелем.

ГЕРБІЦИДИ (від лат. herba — трава і caedo — вбиваю) — хімічні речовини для знищення бур'янів та іншої небажаної рослинності. За хім. складом Г. поділяються на органічні й неорганічні. До органічних Г. належить основна кількість гербіцидних препаратів (бл. 140), що являють собою сполуки різних класів: хлорфеноксиалкілкарбонів, галоїдзамішених аліфатичні, фенол- і тіокарбамінові к-ти, похідні триазину, діазину і урацилу, замішених сечовини та ін. До неорганічних Г. належить порівняно мало сполук (хлорати магнію, натрію і кальцію, сульфамат амонію, ціанат калію,

нитрат натрію, сірчана кислота та ін.), які застосовуються в невеликих масштабах.

Окрему групу становлять комбіновані Г., до складу яких входить не одна, а дві-три і більше хім. речовин, що розширює спектр їхньої дії на бур'яни: акрилі, байялан, далур, діамет-Д, діален, комбілен, діапрен, кампарол, ламетон, тоногард, карагард та ін. За характером дії на рослини Г. поділяють на дві групи: Г. суцільної дії, що знищують усі види рослин, і Г. вибіркової дії (селективні), які знищують лише окремі групи рослин (бур'яни від них гинуть, а культурні рослини залишаються неушкодженими, або знищують дводольні рослини, але не діють на однодольні злакові і т. п.). Г. вибіркової суцільної дії поділяють на системні й контактні. До Г. системної дії належать сполуки, здатні проникати в рослину і пересуватися по її судинній системі разом з поживними речовинами і продуктами обміну. Це препарати хлорфеноксиалкілкарбонів, бензойних та галоїдзамішених аліфатичних к-т, карбамати, триазини, похідні сечовини та ін. До Г. контактної (місцевої) дії належать речовини,



Гербера Джемсона.

Найпоширеніші гербіциди й застосування їх на посівах головних с.-г. культур

Гербіциди та їхні суміші	Доза діючої речовини, кг/га	Проти яких бур'янів	Строки та способи застосування
Зернові колосові			
2,4-Д, аміна сіл*	0,6—1,0	Дводольні однорічні й деякі багаторічні	Обприскування у фазі кущення до виходу у трубку
2,4-Д, ефіри	0,3—0,5		
2М-4Х	0,8—1,2		
2М-4ХП	2,0—3,0		
2,4-Д, аміна сіл + банвел-Д	0,4—0,5	Дводольні, в тому числі стійкі до 2,4-Д та 2М-4Х	
Діален-Д	+0,1—0,15		
Діален	1,0—1,5		
Діален	0,8—1,2		
Дозанекс	2,5—4,0	Однорічні однодольні та дводольні	Обприскування шевців, ячменю у фазі 2—3 листочків
Кукурудза			
2,4-Д, аміна сіл*	0,6—0,8	Дводольні однорічні та деякі багаторічні	Обприскування посіву у фазі 3—5 листків
2,4-Д, ефіри	0,3—0,4		
Діален	0,8—1,0		
2,4-Д, аміна сіл + поліамі	1,0+2,6		
Атразин	1,0—3,0	Дводольні й деякі однодольні малорічні	Обприскування ґрунту до сходів кукурудзи
Симазин	1,0—3,0		
Агелон	2,0—3,0		
Лінурон	1,5—3,0		
Рис			
2,4-Д, аміна сіл	1,5—2,0	Бульбокомиш, рогіз, сусак	Авіаобприскування посіву у фазі повного кущення рису
2,4-Д, ефіри	0,5—0,6		
2М-4Х	1,0—1,5		
Пропаків	5,0—7,0	Однодольні (просіянки) і деякі дводольні	Обприскування у фазі 2—3 листочків у просінок
Ялан	3,6—7,0	Те саме	Обприскування ґрунту до сілби з негайною заробкою
Зернобобові			
Прометрин	1,5—2,5	Однорічні дводольні й деякі однодольні	Обприскування ґрунту при сінбі або протягом 3—4 днів після неї
Лінурон	1,5—2,0		
Трефлан	1,0—2,0	Однодольні і дводольні однорічні	Те саме
2М-4ХМ	1,5—2,5	Дводольні однорічні й деякі багаторічні	Обприскування посівів гороху у фазі 2—5 листочків

Продовження таблиці див. с. 542

ГЕРБУРТ

які уражають листя і стебла рослин у місцях безпосереднього контакту їх з препаратом: заміщені феноли, мінеральні масла, реглон, пропанід, солан та ін. Системні й контактні Г. наносять на листову поверхню рослин (листові Г.) або на ґрунт (ґрунтові Г.) чи кореневі Г.). Г. виготовляють у вигляді порошків, розчинних у воді або змочуваних, паст, концентратів емульсії та гранул. Основний спосіб внесення Г.— обприскування за до-

— на посівах моркви; тріфлан, дифенамід, солан, тилам — на посадках помідорів; рамрод, дактал — на посівах цибулі. В садах, на виноградниках, ягідниках бур'яни знищують атразином, симазином, далапоном, ТХА, реглоном, а на луках та пасовищах — препаратами 2,4-Д. Найкращого ефекту від застосування Г. досягають лише в комплексі з агротех. заходами боротьби з бур'янами. Щоб запобігти попаданню Г. у водойми, нагромадженню в рослинах, кормах і про-

тепер Старосамбірського району Львівської обл.) — польський громадський діяч, книговидавець і письменник. Походив із шляхет. роду. В Добромилі (Галичина) мав власну друкарню (з 1611). Автор політ. і сатиричних творів, спрямованих проти королівської влади, магнатів та єзуїтів («Австрійська практика»). Виступав за дружбу між укр. і польсь. народами («Слово про руський народ», 1613), проти *Брестської унії 1596*. Писав укр. мовою поезії («Гадка Гриця з Фортуню»). За свою діяльність зазнавав переслідувань з боку уряду.

ГЕРВЕГ (Herwegh) Георг (31.V. 1817, Штутгарт — 7.IV 1875, Баден-Баден) — німецький поет. У збірці «Вірші живої людини» (1841) відбилась настання революц. настроїв у Німеччині. Співробітничав у «*Рейнській газеті*»; 1842 познайомився з К. Марксом. Автор вірша «Партія» (1842), в якому обстоював ідею партійності поезії; сатиричних віршів, спрямованих проти ворогів революції 1848—49. В 1848—66 жив в еміграції. Вірш «Старі і молоді» укр. мовою переклав П. Грабовський. Тел.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1958.

ГЕРГЕЙ (Гергель; Gergely) Шандор (2.II 1896, Шопронкерестур — 14.VI 1966, Будапешт) — угорський письменник. Комуніст. У 1922 видав збірку новел «Пустеля». Романи «Мир» (1924, у рос. перекл. — «Ніч над Будапештом», 1937), «Чудове життя Ахрема Фіцка» (1925) позначені елементами натуралізму. У романах «Будують міст» (1927), «Шашіль» (1929), «Щось готується» (1931), «Гримить барабан» (1934) відтворено підпільну діяльність угор. комуністів. У 1931—45 жив в СРСР. Автор істор. трилогії «Дерль Дожа» (1936—54), романів «Жарке літо» (1952), «Тернистий шлях» (1955).

Тел.: Укр. перекл. — Гримить барабан К., 1937; Панський суд. К., 1965; Жужа «Всесвіт», 1975, № 4; Рос. перекл. — Бьёт барабан. М., 1961.

ГЕРГЕЛІ, китайські гуси — порода свійських гусей. Походить від дикої гуски, поширеної в Маньчжурії, Пн. Китаї, Пд.-Сх. Сибіру. Оперення біле або буре, на шії та спині темні смуги. Характерною ознакою є роговидна шишка між дзьобом і передньою частиною голови. Жива маса гусаків до 4,5 кг, гусок — до 4 кг, несучість — 60—70 яєць на рік. М'ясні якості невисокі. Г. використано при виведенні холмогорської, горьковської та ін. порід гусей. Розводять в Радянському Союзі, зокрема на Україні.

Продовження

Гербициди та їхні суміші	Доза діючої речовини, кг/га	Проти яких бур'янів	Строки та способи застосування
Соняшник			
Прометрин	1,5—2,0	Однорічні дводольні й деякі однодольні	Обприскування ґрунту до появи сходів культури
Трифлан	1,5—2,0	Однорічні однодольні та дво-	Те саме, але з негайною заробкою в ґрунт
Нітрофор	3,0—5,0	дольні	
Бур'яки			
Феназон (пірамін)	3,0—4,0		Обприскування ґрунту до сівби, одночасно з сівбою або зразу після неї
Ленацил (гексилур)	0,8—1,2	Дводольні малорічні	Обприскування, починаючи з фази 2 листочків у буряків
Бетанал	1,0—1,3		
Тилам	3,0—5,0	Однорічні злакові й деякі дводольні	Обприскування ґрунту до сівби, одночасно з сівбою або зразу після неї з негайною заробкою
Роніт	4,0—5,0		
Ептам	2,0—4,0		
ТХА	6,0—10	Однорічні однодольні	Обприскування ґрунту перед сівбою
Дихлоральсечовина	6,0—10		
Феназон (пірамін) + ТХА	3—4+6,0	Однорічні дводольні і одно-	Обприскування ґрунту до сівби культури
Ленацил + ТХА	1,2+6,0	Те саме	Те саме
Феназон (пірамін) + роніт	3,0—3,8	» »	Те саме, але з негайною заробкою у ґрунт
Картопля			
Прометрин	1,5—2,0	Однорічні дводольні	Обприскування ґрунту до появи сходів картоплі
Лінурон	1,5—2,0		
Метурип	3,2—4,8		
Арезин	1,5—3,0		
2М-4Х	1,0—1,2		
Прометрин + ТХА	1,5—2,0 + 6,0—8,0	Дводольні й однодольні однорічні	Обприскування ґрунту одночасно з садінням або протягом 3—4 днів після нього
Лінурон + ТХА	1,5—2,0 + 6,0—8,0		

помогою наземних обприскувачів та авіації водними розчинами, емульсіями чи суспензіями. Орієнтовні дози найпоширеніших Г., дозволених для застосування у с. г. на 1977—78, та способи і строки застосування їх на посівах основних с.-г. культур подано в табл.

Г. широко застосовують на овочевих культурах: дифенамід, тріфлан, нітрофор, рамрод, семерон — на плантаціях капусти; прометрин, лінурон, пропазин, дозанекс, ТХА

дуктах тваринництва токсичної для людей, с.-г. тварин, птахів, бджіл тощо концентрації, необхідно суворо додержуватись інструкцій щодо застосування Г., а також правил особистої гігієни.

Лит.: Фісюнов А. В. Справочник по борьбе с сорняками. М., 1976; Справочник по гербицидам. М., 1977; Ступаков В. П. Довідник по бур'янах. К., 1977.

Ю. Г. Мережинський.
ГЕРБУРТ (Herburt) Ян-Шасний (1567 — 31.XII 1616, м. Добромил,

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. А. Власюк** — акад. АН УРСР (агрономія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія імовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **Є. К. Лазаренко** — акад. АН УРСР (мінералогія), **І. І. Ляшко** — акад. АН УРСР (математика), **П. М. Серков** — акад. АН УРСР (фізіологія тварин і людини), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **Р. В. Чаговець** — акад. АН УРСР (біохімія), **А. Є. Бабинєць** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Ю. І. Кундієв** — чл.-кор. АН УРСР (гігієна), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (історичний матеріалізм), **І. М. Мельникова** — чл.-кор. АН УРСР (історія соціалістичних країн Європи), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **С. М. Черников** — чл.-кор. АН УРСР (алгебра), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політичної економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, народна освіта), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **І. І. Артемченко** — доктор істор. наук (археологія), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **О. К. Бабишкін** — доктор філол. наук (кіно), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бячко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **В. С. Будкін** — доктор екон. наук (економічна географія соціалістичних країн), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **Т. П. Булат** — канд. мистецтвознавства (музика), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Г. Й. Бурчинський** — доктор мед. наук (гастроентерологія), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КІРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїтєвський** — доктор біол. наук (орнітологія), **В. І. Войтко** — доктор філос. наук (психологія), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фізична географія), **М. О. Голодний** — канд. юридичних наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **П. Ф. Гринюк** — канд. історичних наук (міжнародний комуністичний рух), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **С. К. Гутяньський** — канд. істор. наук (культурне будівництво), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золоський** — доктор геогр. наук (картографія), **Н. М. Капельгородська** — канд. мистецтвознавства (кіно), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Ю. Ю. Кондуфор** — доктор істор. наук (історія СРСР), **Л. М. Корецький** — док-

тор екон. наук (загальні питання економіки, економічна географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **О. П. Кришталь** — доктор біол. наук (екологія), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (російська література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КІРС), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політекономія), **Б. М. Мазур-мович** — доктор біол. наук (систематика безхребетних), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фіз.-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенєв** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **Д. О. Мельничук** — канд. біол. наук (біохімія), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнародних відносин), **Б. М. Мізерницький** — засл. учитель УРСР (народна освіта), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. П. Нагорна** — доктор істор. наук (історія КІРС), **І. С. Нагорний** — доктор вет. наук (ветеринарія), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (гістологія, ембріологія), **О. С. Оніщенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фізична хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **А. Ф. Пічко** — канд. тех. наук (техніка), **І. О. Поваженко** — доктор вет. наук (ветеринарія), **Ф. П. Погребенник** — канд. філол. наук (українська література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **О. А. П'ятак** — доктор мед. наук (внутрішні хвороби), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **О. С. Сокол** — доктор мед. наук (інфекційні хвороби), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні і допоміжні історичні дисципліни), **В. І. Тарашук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **О. І. Тереножкін** — доктор істор. наук (археологія), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнародне право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **Р. І. Харченко** — канд. тех. наук (технологія легкої промисловості), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Я. В. Хом'як** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. М. Цветков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **К. Ф. Чернушенко** — доктор мед. наук (імунологія, алергологія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **М. М. Шербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Шербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (економічна географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — канд. філософських наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

- | | | |
|---|--|---|
| Бразилія, с. 448—449 | Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45 (4 сторінки), с. 152—153 | Вишивка (2 сторінки), с. 368—369 |
| Брежнєв Л. І., с. 28—29 | Велика Жовтнева соціалістична революція (4 сторінки), с. 88—89 | Відродження (2 сторінки), с. 272—273 |
| Брейгель П., с. 48—49 | Великобританія (2 сторінки), с. 448—449 | Візантія, с. 448—449 |
| Брюллов К. П., с. 48—49 | Венесуела, с. 448—449 | Вірменська РСР (2 сторінки), с. 448—449 |
| Будівництво (2 сторінки), с. 448—449 | Верес Г. І., с. 112—113 | Власенко П. І., с. 112—113 |
| Вавілоно-ассірійська культура, с. 448—449 | В'єтнам (2 сторінки), с. 448—449 | Вовчок Марко, с. 240—241 |
| Ван-Дейк А., с. 128—129 | Визвольна війна українського народу 1648—54, с. 224—225 | Водорості, с. 352—353 |
| Василяшук Г. В., с. 112—113 | Виставка досягнень народного господарства СРСР, с. 448—449 | Возз'єднання України з Росією, 1654, с. 224—225 |
| Васильківський С. І., с. 64—65 | Виставка досягнень народного господарства УРСР, с. 448—449 | Врубель М. О., с. 112—113 |
| Васнецов А. М., с. 128—129 | | Галактика, Галактики, с. 240—241 |
| Васнецов В. М., 128—129 | | Гальс Ф., с. 288—289 |
| Вегетативна нервова система, с. 352—353 | | Гана, с. 448—449 |
| Веласкес Д., с. 64—65 | | Гвінея, с. 448—449 |
| | | Ге М. М., с. 288—289 |

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

- | | | |
|---|---|---|
| Бразилія, оглядова, с. 208—209 | Великобританія та Ірландія, оглядова, с. 168—169 | Вірменська РСР, оглядова, с. 304—305 |
| Бразилія, економічна, с. 208—209 | Великобританія та Ірландія, економічна, с. 168—169 | Вірменська РСР, економічна, с. 304—305 |
| Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу. | В'єтнам, оглядова, с. 208—209 | Вітчизняна війна 1812 року, с. 336—337 |
| Загальний хід воєнних дій у перший період, с. 144—145 | В'єтнам, економічна, с. 208—209 | Волинська область, оглядова, с. 384—385 |
| Загальний хід воєнних дій у другий період, с. 144—145 | Визвольна війна українського народу 1648—54 років, с. 160—161 | Волинська область, економічна, с. 384—385 |
| Загальний хід воєнних дій у третій період, с. 144—145 | Вінницька область, оглядова, с. 304—305 | Ворошиловградська область, оглядова, с. 384—385 |
| Тріумфальний похід Радянської влади, с. 160—161 | Вінницька область, економічна, с. 304—305 | Ворошиловградська область, економічна, с. 384—385 |
| | | Вулкани й землетруси, с. 336—337 |

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. ТОМ II

(на українському мові)

У томі вміщено 40 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (309 сюжетів, з них 32 кольорові), 5 сторінок вклейок високого друку (7 сюжетів, з них 4 кольорові), 7 вклейок кольорових карт (21 карта) і 1 кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1419 ілюстрацій та 127 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на Фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку. — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 6.

Том здано до набору 27. 02. 1978 р., підписано до друку 06. 09. 1978 р. БФ 08414. Формат 84×108¹/₃₂. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яновіса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 34+3,875 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 63,63. Облік.-вид. арк. 122,3. Тираж 50 000 примірників. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп. Замовлення 1204.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРСНІ

КОПАПНН

■	Кабанчик
■	Білий кролик
■	Горілка
■	Трава
■	Пшениця
■	Порочий газ
■	Земля
■	Залізничний узвіз
■	Морський узвіз
■	Канальний узвіз
■	Бандарний узвіз
■	Тисячний узвіз
■	Міський узвіз
■	Водопровідний узвіз

■	Морський узвіз
■	Автомобільний узвіз
■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз
■	Політичний узвіз
■	Вітряний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

■	Кабанчик
■	Білий кролик
■	Горілка
■	Трава
■	Пшениця
■	Порочий газ
■	Земля
■	Залізничний узвіз
■	Морський узвіз
■	Канальний узвіз
■	Бандарний узвіз
■	Тисячний узвіз
■	Міський узвіз
■	Водопровідний узвіз

■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз
■	Політичний узвіз
■	Вітряний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз
■	Політичний узвіз
■	Вітряний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз
■	Політичний узвіз
■	Вітряний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз
■	Політичний узвіз
■	Вітряний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз
■	Політичний узвіз
■	Вітряний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

ТВАРИНИЦТВО

■	Пшениця
■	Жито
■	Кукурудза
■	Рис
■	Пропи
■	Купи
■	Овощі
■	Пасажир
■	Пш
■	Хліб

■	Пшениця
■	Жито
■	Кукурудза
■	Рис
■	Пропи
■	Купи
■	Овощі
■	Пасажир
■	Пш
■	Хліб

■	Пшениця
■	Жито
■	Кукурудза
■	Рис
■	Пропи
■	Купи
■	Овощі
■	Пасажир
■	Пш
■	Хліб

■	Пшениця
■	Жито
■	Кукурудза
■	Рис
■	Пропи
■	Купи
■	Овощі
■	Пасажир
■	Пш
■	Хліб

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

■	Тисячний узвіз
■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз

■	Тисячний узвіз
■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз

■	Тисячний узвіз
■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз

■	Тисячний узвіз
■	Міський узвіз
■	Порочий узвіз

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

■	Навічний узвіз
■	Що знаменується
■	Залізничний узвіз
■	Тисячний узвіз
■	Канальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

■	Навічний узвіз
■	Що знаменується
■	Залізничний узвіз
■	Тисячний узвіз
■	Канальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

■	Навічний узвіз
■	Що знаменується
■	Залізничний узвіз
■	Тисячний узвіз
■	Канальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

■	Навічний узвіз
■	Що знаменується
■	Залізничний узвіз
■	Тисячний узвіз
■	Канальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз
■	Степний узвіз
■	Річковий узвіз
■	Земельний узвіз
■	Політичний узвіз
■	Універсальний узвіз

